0023073150035

LLUSERN·YW·DY·AIR·I'M·TRAED
A·LLEWYRCH·I'M·LLWYBR
Gweddiwch
yn·ddibaid

5

J B Davies
1849

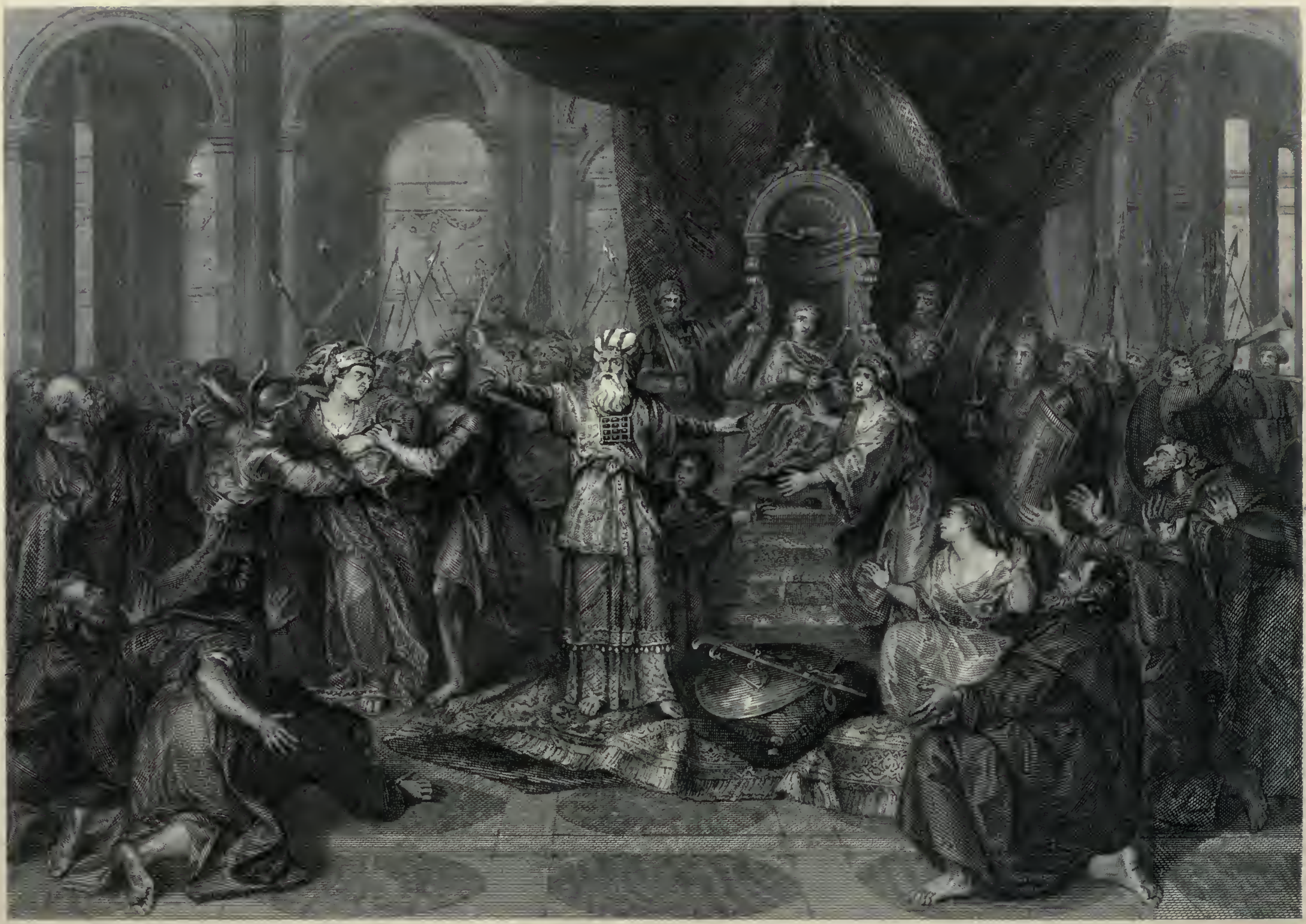

CYHOEDDI Y BACHGEN JOAS YN FRENHIN.

WILLIAM MACKENZIE, LLUNDAIN, LLYNLLEIFIAD AC ABERTAWY.

ARGRAPHIAD NEWYDD O

EIRIADUR BEIBLAIDD

Y DIWEDDAR

BARCH. JOHN BROWN,

WEDI EI AIL OLYGU YN DRWYADL GAN EI FAB,

DR. WILLIAM BROWN,

AWDWR "HISTORY OF MISSIONS,"

CYFIEITHEDIG GAN Y

PARCH. J. R. KILSBY JONES,

GOLYGYDD "GWEITHIAU BUNYAN," A "HOLL WEITHIAU WILLIAMS PANT Y-CELYN."

GYDA CHYFRANIADAU ODDIWRTH Y

PARCH. WILLIAM REES, D.D. (HIRAETHOG).

WILLIAM MACKENZIE

LLUNDAIN, 22 PATERNOSTER ROW;
LLYNLLEIFIAD, 14 GT. GEORGE ST.;
ARERTAWY, 15 CASTLE STREET;
CAERODOR, 5 STOKES CROFT.

M Hi.
1320

LI
14
JU
1976
RSITY
OF TORONTO

RHAGYMADRODD Y GOLYGYDD.

Samuel Bowen Davies

MAE yn awr yn agos i gan mlynedd er pan gyhoeddwyd gyntaf 'EIRIADUR Y BEIBL' gan fy nhad. Ymddangosodd dan y teitl canlynol, yn ddwy gyfrol 8plyg: 'Geiriadur y Beibl, yn cynwys cyfrif Hanesyddol am *Bersonau;* cyfrif Daiaryddol a Hanesyddol am *Lefydd;* darluniad Llythyrenol, Beirniadol, a Chyfundraethol o *Wrthrychau* eraill, gan nad pa un ai Naturiol, Celf-weithiol, Gwladol, Crefyddol, neu Filwrol; ac Eglurhad ar ystyr y Cyfenwau a goffheir yn ysgrifeniadau y Testamentau Hen a Newydd. Y cyfan yn cynwys pob peth o bwys ag sydd hysbys mewn perthynas i Hynafiaethau y Genedl Hebreaidd ac Eglwys Duw; yn cyfansoddi *Esponiad* Beiblaidd; Corph o *Hanesyddiaeth*, *Amseryddiaeth*, a *Duwinyddiaeth*, ac yn gwasanaethu i fesur helaeth fel *Mynegair* i'r Beibl. Edinburgh, 1769.'

Mae amryw argraphiadau o'r gwaith wedi cael eu cyhoeddi er hyny; ond yn ystod y ganrif ddiweddaf, ac yn enwedig y blyneddau diweddar, mae y fath gynydd wedi cael ei wneud mewn gwybodaeth o fatterion Beiblaidd fel y canfyddais yn eglur, os na wneid ef yn gyfuwch â sefyllfa bresenol ein gwybodaeth, y byddai iddo yn ol pob tebygolrwydd syrthio i ebargofiant. Meddyliais gan hyny y gallasai fod yn help i lafur fy nhad, estyn ei ddyddiau a chynyddu ei ddefnyddioldeb, os gwnawn ailolygu y gwaith, a gwneud i fynu yr hyn geid yn ddiffygiol ynddo. Ond wrth fyned at y gorchwyl, cefais y gellid gadael allan lawer o bethau a gynwysai, ac y gellid ychwanegu llawer o bethau gwasanaethgar. *Geiriadur y Beibl* ydoedd un o'r gweithiau cyntaf a gyhoeddwyd gan fy nhad, ac ymddengys ei fod wedi bod yn nod ganddo i'w wneud yn YSTORDY CYFFREDINOL o byncian efrydiaeth duwinyddol. Ac yn ganlynol ceir ynddo hadau ac elfenau amryw o'i gyhoeddiadau olynol, lle y maent yn fwy priodol wedi eu gosod, a lle y cawsant eu trin ar raddfa eangach.

Ymddangosai i mi fod y gwaith gwreiddiol yn cynwys gormod o'r Geiriadur ynddo. Ymwnelai yn ormodol âg esponio ystyr geiriau, ac yn y modd hyn cyfattebai yn rhy dda i'w enw. Gellid, yr wyf yn golygu, adael hyn i'r Geiriaduron cyffredin, ac i ystyr eithaf adnabyddus geiriau, oddieithr yn yr enghreifftiau hyny yn mha rai y defnyddir hwynt yn yr Ysgrythyrau mewn ystyron arbenig.

Ymddangosai bywgraffiadau *personau* i mi yn aml yn rhy faith. Nis gellir darllen eu hanes yn un man i gymaint mantais ag yn yr Ysgrythyrau eu hunain; a gellir cymeryd yn ganiataol fod y rhan fwyaf o bobl a wnant ddefnydd o Eiriadur y Beibl yn bur gynefin eisoes â hwynt. Ceir yn gyffredin taw diflas ac annyddorol ydyw unrhyw hanes arall o'u bywyd. Yr wyf gan hyny wedi ymfoddloni, gyda golwg ar y prif bersonau a enwir yn yr Ysgrythyrau, ar gofnodi rhyw fanylion amseryddol neu arbenig yn eu hanes; ac mewn perthynas i gyffredinolrwydd personau ac na pherthyn un dyddordeb neillduol i'w bywydau, neu am y rhai nid oes un cyfrif neillduol, nid ydwyf wedi gwneud un sylw o honynt o gwbl, gan adael i'r darllenwyr y wybodaeth a feddant eisoes yn eu cylch, neu i droi at eu Beiblau os yn ewyllysio ei hychwanegu.

Yr un wedd yr ydwyf wedi, gan mwyaf, adael allan erthyglau ar Dduwinyddiaeth Gyfundraethol. Nid oes dim prinder o gyfundraethau duwinyddol, neu weithiau ar bynciau mawrion duwinyddiaeth; ac yn y rhai hyn gallant, a chant eu trin i lawer mwy o fantais a boddlonrwydd nag mewn erthyglau byrion a gwahanedig Geiriadur.

Agos berthynasau i'r rhai hyn ydyw erthyglau ar Wirawduraeth, Credinoldeb, ac Ysprydoliaeth llyfrau neillduol y Beibl, ac hefyd mewn perthynas i amryw fatterion yn eu hanes, y rhai a drinir yn llawn mewn rhyw weithiau cyffelyb; ond testynau ydyw y rhai hyn a drinir yn llawer mwy boddhaol mewn cysylltiad â'u gilydd mewn Arweiniedyddion i'r Ysgrythyrau Santaidd, ac mewn Arweiniedyddion i'r Testament Newydd, gweithiau o ba rai nid oes, yr un wedd, un prinder yn bresenol.

Yr ydwyf hefyd wedi gadael allan lawer o'r Hanesyddiaeth yn Ngeiriadur fy nhad. Nid oes fawr o sicrwydd yn perthyn i lawer o Hanesyddiaeth henafol, ac nid oes a wnelo y rhan fwyaf o honi â gwybodaeth o'r Beibl, neu eglurhad arno.

Nis gall fod yn anmhriodol yn y fan yma i roddi ychydig hysbysrwydd mewn perthynas i'r hyn wyf wedi ei wneud a pheidio ei wneud yn y gwaith canlynol.

Mae yr Ysgrythyrau, yn enwedig llyfrau'r Hen Destament, yn ysgrifau henafol iawn, ac am hyny mae ynddynt lawer o bethau tywyll ac anhawdd. Mewn llawer o enghreifftiau nid oes dim sicrwydd wedi ei gyrhaedd, ac efallai nas gellir ei gyrhaedd, mewn perthynas iddynt. Etto mae llawer o amcan-dybied a dadleu yn aml gan ddynion dysgedig ar byncian o'r fath hyn, ond ar ddiwedd eu hamcan-dybiau a'u dadleuon ni theimlir mwy o sicrwydd nag ar y dechreu. Gall dyn gael ei ddyrysu a'i bensyfrdanu, ond heb ei foddloni, gan eu dywediadau a'u rhesymiadau. Anaml y cyffyrddaf â'r cyfryw fatterion, gan na welaf un budd mewn traethodau nac arweiniant at un terfyniad boddhaol.

Buasai yn hynod pe na chawsid pethau tywyll ac anhawdd yn yr Ysgrythyrau. Heb son dim am y testynau uchel a santaidd a driniant gan mwyaf—testynau mor bellenig oddiwrth a chymaint uwchlaw rhediad cyffredin meddwl dynol—mae y llyfrau o ba rai y maent yn gynwysedig nid yn unig yn rhai henafol iawn (yn enwedig rhai yr Hen Destament), ond y maent wedi cael eu hysgrifenu mewn ieithoedd ag sydd wedi bod am hir amser yn rhai meirwon, ac o'r rhai y mae ein gwybodaeth yn anmherffaith. Mae arnom eisiau hyd yn od safon-gopi o'r ysgrifau gwreiddiol; ac mae pob cyfieithiad i raddau yn anfoddlonol. At hyn gellir ychwanegu ein gwybodaeth anmherffaith o hanes, deddfau, moesau, arferion, a sefyllfa teimlad hen bobl Dduw, a chenedloedd eraill a enwir yn yr Ysgrythyrau. Mae y rhai hyn yn gwahaniaethu cymaint oddiwrth rai ein hoes a'n gwlad ein hunain, fel yr ydym yn barhaus mewn perygl o'u camddeongli a'u camgymhwyso. Felly mae ein hanwybodaeth yn achos o'r tywyllwch a'r anhawsderau a gyfarfyddir wrth ddarllen ac astudio yr Ysgrythyrau; a chan nad ydym yn ddigon teimladwy o'n hanwybodaeth, ac heb wneud *allowances* priodol drosto, yr ydym yn brawychu ac yn tramgwyddo wrth rwystrau lle, pe buasai ein gwybodaeth yn gywirach ac eangach, na chyfarfyddasem â'r un. Pe meddem wybodaeth gyflawn a chywir o'r holl amgylchiadau, gwnai y rhai hyn ddiflanu fel y cymylau a'r tywyllwch o flaen haul y bore.

Etto nid yw holl anhawsderau y Beibl yn cyfodi oddiar ein hanwybodaeth; mae amryw anhawsderau gwirioneddol yn yr Ysgrythyrau. Gellir a cha rhai o honynt eu hesponio, ond mae eraill na chawsant erioed eu hegluro i foddlonrwydd, ac efallai na chant byth. Mae amryw ysgrifenwyr Cristionogol, yn enwedig ar brofion o wirionedd yr ysgrifeniadau ysprydoledig yn cymeryd eu boddloni yn rhy rwydd ar esponiadau ar anhawsderau. Maent yn trin anhawsderau fel pe na byddent anhawsderau; o'r hyn lleiaf, fel pe gellid eu hesponio yn hawdd ac i foddlonrwydd; ac y maent yn barod i dderbyn unrhyw eglurhad, gan nad pa mor lleied y deil ei chwilio. Yr wyf yn golygu fod cwestiynau o'r fath hyn yn galw am ychwaneg o chwiliad gonest nag a gant yn gyffredin; ac yn yr holl enghreifftiau hyn dylai y terfyniad gael ei raddoli yn ol natur a mesur y prawf. Mewn rhai enghreifftiau mae esponiad ar anhawsderau yn *bosibl*, mewn eraill yn *debygol*, ac mewn eraill yn *foddhaol*, neu yn agos i foddhaol. Yn awr, mewn pob enghraifft chwilier yn fanwl fesur y profion, ac na osoder mwy o bwys arnynt nag allant ddwyn. Myneger i ba raddau y maent yn foddhaol, a dim yn ychwaneg; ac os nad yw yr anhawsder wedi ei lwyr symud, cydnabydder yn eglur i ba fesur yr erys yn anesponiadwy.

Os ceir anhawsderau yn gyfryw ag nas medrwn eu hesponio, bydded i ni addef y ffaith yn onest, yn lle twyllo ei hunain ac eraill âg esponiadau annigonol. Ni ddylai fod arnom ofn neu gywilydd gwneud hyn. Mae gofynion gwirionedd yn gofyn am hyn. Gall hyn dynu sylw attynt, a dichon sylwadau dyfodol ddarganfod esponiad boddhaol pan y deallir eu bod yn bethau dymunadwy; tra, o'r tu arall, os boddlonwn ni ein hunain neu eraill âg esponiadau annigonol o honynt, gall hyn ohirio eu heglurhad hyd amser anmhenderfynol; ond lle nad oedd y profion yn foddhaol, yr wyf yn gyffredin wedi barnu taw gwell ydoedd peidio dweud dim na chyhoeddi haeriadau dros y rhai nid oedd awdurdod ddigonol.

Ond os cyfarfyddwn ag anhawsderau y rhai, yn gyfangwbl neu mewn rhan, nas medrwn ni nac eraill eu hesponio, gallwn etto ymdaflu ar ein *hanwybodaeth*—cyfyngedd ac anmherffeithrwydd ein golygiadau, ynghyd â gwendid ein cyneddfau—fel achosion digonol i gyfrif am lawer o anhawsderau wrth y rhai ni wnaem am hyny dramgwyddo. Ni feddwn yn aml un ffordd arall o symud anhawsderau mewn cysylltiad â chrefydd naturiol, ac nid wyf yn gweled paham nad allwn yn yr un modd symud anhawsderau cysylltiedig â chrefydd ddatguddiedig.

Yn y gwaith canlynol fe fydd rhai mae'n debygol yn meddwl fy mod wedi cario yr egwyddorion hyn yn rhy bell; ond yr wyf yn golygu taw dyna yr ochr ddiogelaf i wyro arni, yn enwedig oblegid fod camsyniad wedi bod mor gyffredin ar yr ochr arall. Mewn llawer o enghreifftiau, yn wir, nid ydwyf wedi cymeryd sylw o anhawsderau pan y teimlwn nad oeddwn abl i roddi esponiad boddhaol arnynt.

Mae wedi bod yn nod genym i beidio llwytho y gwaith â phethau amheus neu ansicr. Yr wyf yn gyffredin yn fy moddloni fy hun trwy roddi cynyrchion neu gasgliadau, heb enwi y sylfeini ar ba rai y gorphwysant; ond lle nad oedd y profion yn foddhaol, yr wyf yn gyffredin wedi barnu taw gwell ydoedd peidio dweud dim na chyhoeddi haeriadau dros y rhai nid oedd awdurdod ddigonol.

Nid yn aml yr wyf yn sylfaenu fy adroddiadau ar olygiadau y naill wr dysgedig neu'r llall. Nid yw syniadau dynion dysgedig o nemawr neu ddim pwys, ond cybelled ag y maent yn orphwysedig ar brofion. Nid yw dysgeidiaeth a rhesymeg yn fynych yn cydfyned â'u gilydd. Mae yn syn ar ba sylfeini teneuon y cyhoedda dynion dysgedig yn fynych eu syniadau; a dyna achos cyffredin dros yr amrywiaeth barn a ffyna yn eu plith.

Yr ydwyf amryw weithiau wedi cyhoeddi maintioli poblogaeth trefydd a dinasoedd; ond nis gellir cyfrif y fath adroddiadau ond yn unig fel math o arddangosiad o faintioli y llefydd, ac o gyfartaledd perthynasol gwahanol ddospeirth y trigolion gyda golwg ar eu daliadau crefyddol; ac y mae yn rhaid i mi rybuddio y darllenydd yn erbyn gosod llawer o ddibyniaeth arnynt, er efallai y dywedir y gorphwysant ar awdurdod swyddol. Yr ydym yn aml yn cyfarfod âg adroddiadau ynghylch poblogaeth llefydd gan wahanol ysgrifenwyr, ond yn gyffredin gwahaniaethant yn fawr oddiwrth eu gilydd. Pan yn son am yr Aipht (ac y mae yr un peth yn debygol yn wir am bob rhan o ymerodraeth Twrci), dywed Miss Martineau: 'Mae yn amlwg na chyrhaeddir y gwirionedd trwy *census* tra byddo y cyfrifwyr yn derbyn llwgr-wobrwyon am osod i lawr nifer mwy neu lai, neu wneud amcan-dyb ynghylch poblogaeth pentref a gant wedi ei adael yn anghyfanedd' (Martineau, *Eastern Life*, ii. 172).

Nid yw yn hawdd adrodd mewn ychydig eiriau yr amrywiol bynciau ddylai gyfansoddi y cyfryw waith a hwn. O ddiffyg enw gwell a mwy penodol galwn ef efallai yn *Llenyddiaeth y Beibl*. Gosododd fy nhad yn ei Eiriadur lawer rhagor nag, yn fy marn i, a berthynai yn briodol iddo. Mae yn ddrwg iawn genyf fy mod wedi gadael allan gynifer o bethau, a chwedi gwneud cynifer o gyfnewidiadau; ond wrth y gorchwyl o'i ail-olygu teimlais taw fy nyledswydd ydoedd peidio gosod defnyddiau hen ac anmherffaith ynddo pan yr oedd rhai newydd, mwy pwysig a defnyddiol, yn awr i'w cael. Mewn gwirionedd, y ffaith seml yw, nad oes ond ychydig yn gydmariaethol o'r gwaith gwreiddiol yn aros, a thaw gwaith newydd, i fesur helaeth, yw y cyhoeddiad presenol.

Yn yr argraffiad hwn yr ydwyf wedi bod yn rhwymedig i'r Parch. Dr. Eadie am nifer o erthyglau pwysig, ac yn eu plith y mae 'Assyria,' 'Babilon,' 'Media,' 'Ninifeh,' 'Persia,' 'Zidon,' &c.—testynau ag y mae darganfyddiadau teithwyr diweddar, ynghyd â deongliad ysgrifeniadau arwyddluniol, ac mewn llythyrenau gwrthaing-debyg, wedi taflu goleuni newydd a dyddorol, gan ein cynysgaethu mewn llawer o enghreifftiau â phrofion cadarnhaol o wirionedd hanesyddiaeth Ysgrythyrol.

DUDDINGSTON.

WILLIAM BROWN.

RHAGYMADRODD Y CYFIEITHYDD.

WELE y tasg o gyfieithu 'GEIRIADUR BEIBLAIDD' y diweddar Barch. John Brown wedi, o'r diwedd, ei gwbl orphen; a *thasg* fuasai heb gymhorth y 'llafurus gariad' a'i gwnaeth, nid yn unig yn ysgafn, ond yn fwyniant ac adeiladaeth personol.

Ymdrechais wneud y cyfieithiad mor llithrig a darllenadwy ag ydoedd bosibl i mi o leiaf. Gwneuthum fy ngoreu, ac nis gall neb wneud rhagor na'i *oreu.*

Gadewais un tudalen, yn cynwys teitlau llawn y mwyafrif o'r gweithiau a goffheir gan yr awdwr, yn anghyfiaith, gan na fuasai ei gyfieithu yn atteb un dyben i'r Cymro uniaith, oblegid os chwenychai hwnw anfon at lyfrwerthwr am un o'r llyfrau hyny, buasai yn angenrheidiol iddo roddi ei deitl Saisonig cyn y gallasai ei gael oddiwrth y sawl a'i cyhoeddasai.

Pwy bynag a wna yn eiddo meddyliol iddo ei hun gynwysiad y gwaith presenol, a fydd yn berchen cronfa o wybodaeth ysgrythyrol anmhrisiadwy; ac y mae y Dywysogaeth yn ddiau o dan rwymau dirfawr i Mr. William Mackenzie o Glasgow am gyfoethogi ei llenyddiaeth ysgrythyrol a chrefyddol â chynifer o weithiau mor brydferth eu hymddangosiad a defnyddiol eu cynwysiad.

Da b'och, a dibechod,
Ddarllenwyr anwyl,
Medd yr eiddoch yn ffyddlon,
JAMES RHYS KILSBY JONES.

GLENVIEW, LLANWRTYD WELLS,
Chwefror 25ain, 1870.

Y

GEIRIADUR BEIBLAIDD.

J B Davies

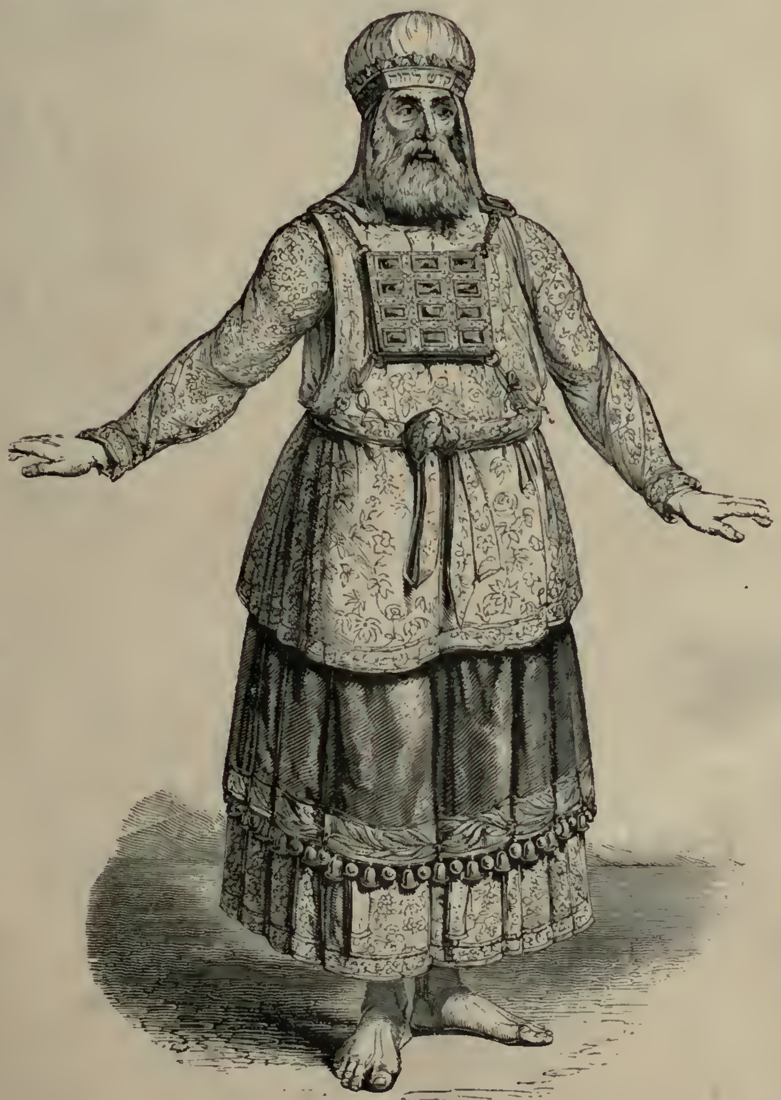

GWISG YR ARCH-OFFEIRIAD.

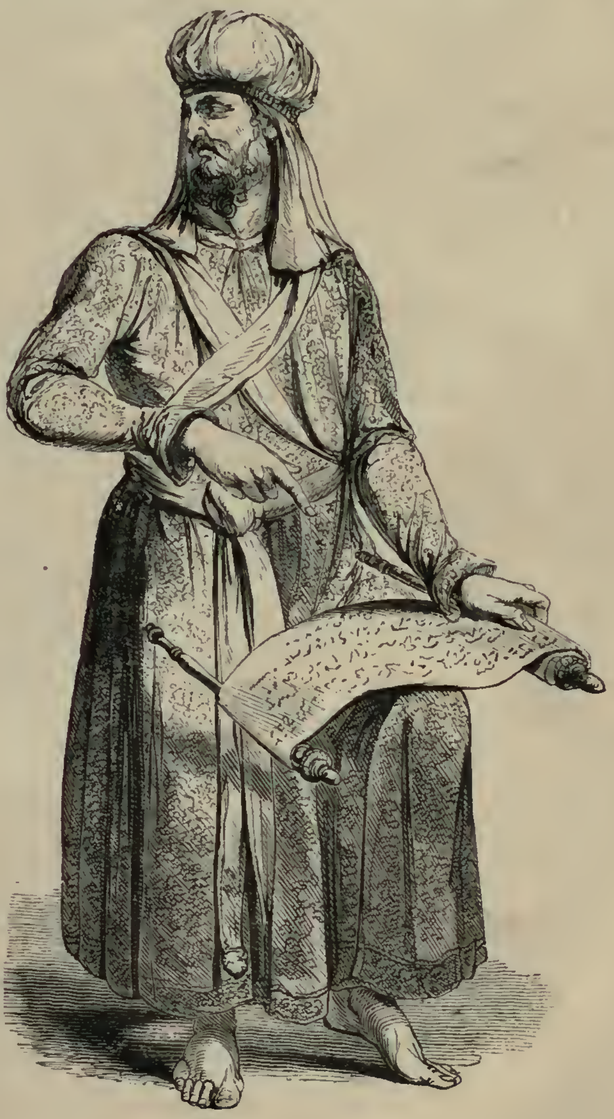

GWISG OFFEIRIAD AARONAIDD.

AA'RON, mab Amram a Jochebed, ac wyr Lefi (Exod. vi. 20; Num. xxvi. 59). Ganwyd ef, yn ol yr amseryddiaeth cyffredin, oddeutu 1574 C.C., ac yr oedd dair blwydd yn henach na'i frawd Moses (Exod. vii. 7). Ar ol i Moses gael ei awdurdodi gan Dduw yn y berth yn Horeb i waredu plant Israel o'u caethiwed yn yr Aipht, aeth Aaron, ar orchymyn Duw, i'r anialwch, ac a'i cyfarfu yn mynydd Duw, ac a ddysgodd ganddo y *commisiwn* uchel ydoedd wedi cael ei roddi iddynt (iii. 1-10; iv. 27, 28). Efe oedd y siaradwr goreu o'r ddau, ac oblegid hyny ordeiniwyd ef mewn modd arbenig i ymddiddan â'r bobl, ac â Pharaoh, brenin yr Aipht (iv. 1, 10-16; vi. 28-30; vii. 1, 2). Yr oedd yn bedwar ugain a thair oed pan yr ymgymerodd â'r swydd hon (vii. 7). Er mai Moses oedd arweinydd a deddfroddwr mawr yr Israeliaid ar eu teithiau yn yr anialwch, etto yr oedd Aaron yn dwyn cysylltiad agos ac ef yn y cyfan, a phan y torasant allan i rwgnach, fel yr oeddynt yn bur dueddol i wneud, yr oedd y ddau yn wrthddrychau eu cwynion (xiv. 1-5; Num. xvi. 1-3, 41; xx. 1-6). Yn y trydydd mis ar ol gadael yr Aipht, daethant i Sinai, a thra yr oedd Moses ar y mynydd gyda Duw, Aaron, mewn cydsyniad a'u dymuniadau, a wnaeth lo tawdd iddynt i'w addoli; a phan welsant ef, 'hwy a ddywedasant, Dyma dy dduwiau di, Israel, y rhai a'th ddug di i fynu o wlad yr Aipht. A phan ei gwelodd Aaron, efe a adeiladodd allor ger ei fron ef, ac a gyhoeddodd, ac a ddywedodd, Y mae gwyl i'r Arglwydd y foru' (xxxii. 1–5). Gan fod yr is anifeiliaid yn wrthrychau cyffredin addoliad yn mhlith yr Aiphtiaid, ac yn enwedig y tarw Apis, yr oedd hwn (yn gystal a'r lloi a osodwyd i fynu wedi hyn yn Dan a Bethel gan Jeroboam, yr hwn fu fyw am ryw yspaid o amser yn yr Aipht, 1 Bren. xi. 40; xii. 2, 26–29), efallai, yn efelychiad o honynt. Mae yn amlwg ddarfod i'r Israeliaid, yn ystod eu harosiad yn yr Aipht, addoli duwiau'r Aiphtiaid (Josh. xxiv. 14; Ezek. xx. 7, 8; xxiii. 38), etto ymddengys oddiwrth araeth Aaron nad oeddynt wedi llwyr wrthgilio oddiwrth addoliad y Duw byw. Mae y gweithredoedd hyn o eiddo Aaron a'r Israeliaid yn fwy hynod yn gymaint a'u bod ychydig ddyddiau cyn hyny wedi derbyn y gwaharddiadau llymaf yn erbyn eilun-addoliaeth, a gorchymynion arbenig i addoli Jehovah yn unig (xx. 1–6, 18–23). Mae addoliad cymmysgryw yr Israeliaid yn ein hadgofio am addoliad cyffelyb y cenedloedd a gaethludodd Salmanezer i Samaria (2 Bren. xvii. 24–34, 41). Gwnawd Aaron a'i ddisgynyddion, trwy orchymyn Duw, yn offeiriaid i genedl Israel. Cyfyngid y swydd iddynt hwy yn gyfan-gwbl; nid oedd rhyddid i neb eraill ei llanw neu ymyraeth a hi (Exod. xxviii. 1; Num. xvi. 40). Yr oedd ganddo bedwar mab, Nadab ac Abihu, Eleazar ac Ithamar; ond Nadab ac Abihu, y rhai, debygid, oedd ei feibion henaf, 'a offrymasant ger bron yr Arglwydd dân dieithr, a daeth tân allan oddi ger bron yr Arglwydd, ac a'u difaodd hwynt, a buant feirw ger bron yr Arglwydd.' Ar yr amgylchiad galarus yma 'tewi a wnaeth Aaron'—esiampl odidog o ymostyngiad dan oruwchwyliaethau gofidus rhagluniaeth (Exod. xxiv. 1–9; xxviii. 1; Lef. x. 1–3; Num. iii. 2). Yn y flwyddyn cyn i'r Israeliaid fyned mewn i wlad yr addewid, Moses, trwy orchymyn Duw, a gymerodd Aaron ac Eleazar ei fab, ac a esgynodd i fynydd Hor, yr hwn sydd yn nghymydogaeth Petra yn nhir Edom; ac yno y 'diosgodd Moses oddi am Aaron ei wisgoedd, ac eu gwisgodd hwynt am Eleazar ei fab ef, a bu farw Aaron yno yn mhen y mynydd,' c.c. 1452, yn 'fab tair blwydd ar hugain a chant' (Num. xx. 22–28; xxxiii. 38, 39). Dangosir ei fedd hyd heddyw ar ben mynydd Hor; ond a thybied i Aaron gael ei gladdu yno, mae yn amheus a ddygai ei fedd unrhyw nod gwahaniaethol, ac y mae yn fwy amheus fyth i un cof-adail gael ei osod arno. Nid yw yr adeilad presennol, o'r hyn leiaf y rhan uwchaf o hono, ddim ond teml Fahometanaidd fechan, ac heb fod yn hen iawn. Yn y pen gogleddol mae bedd Mahometanaidd o'r hyd cyffredin, sef tair troedfedd o uwchder, ac ychydig fodfeddi yn llai o led. Nid yw y rhan uwchaf o'r adeilad mewn gwirionedd ond math o glytwaith, cynwysedig o amrywiol ddarnau, ac yn perthyn i adeilad henach, ychydig weddillion o ba un a geir yn debygol yn y farw-gell neu'r *grotto* o dano (Wilson, i. 294, 297).

Yn Ps. cvi. 16 gelwir ef 'Aaron sant yr Arglwydd,' lle, yn debygol, y cyfeiria y gair nid at burdeb moesol, ond at ei neillduad i wasanaeth Duw fel arch-offeiriad Israel.

AB, y pummed mis o'r flwyddyn santaidd Iuddewig, a'r unfed ar ddeg o'r un wledig. Tybir i'r enw gael ei fabwysiadu ar ol y caethiwed Babylonaidd; ni cheir mo hono yn yr H. D., yn yr hwn ni sonir am y mis hwn ond dan yr enw y pumed mis. Dechreuai, yn ol y Rabbiniaid, gyda'r newydd loer yn ein mis Gorphenaf ni; ond yn ol Michaelis, ac eraill a'i canlynasant ef, gyda newydd loer Awst. Ar y dydd cyntaf, ceidw yr Iuddewon ympryd er cof am farwolaeth Aaron; ar y nawfed, er cof am gau allan yr Israeliaid grwgnachlyd o wlad yr addewid, ac am losgi y deml gyntaf a'r ail; ar y ddeunawfed, ympryd er cof am ddiffoddi y lamp hwyrol dan deyrnasiaid Ahaz; ar y pedwerydd ar hugain, gwyl er cof am ddiddymiad cyfraith y Sadduceaid, yn ol yr hon yr oedd meibion a merched i fod yn gyd-etifeddion o eiddo eu rhieni.

ABAD'DON, gair Hebraeg yn arwyddo *dinystr*, ac APOLLYON, gair Groeg yn arwyddo *dinystrydd*, ydynt enwau brenin neu benaeth y LOCUSTIAID yn y Datguddiad o dan y *pumed udgorn*. Gelwir ef yn 'angel y pydew diwaelod' (Dat. ix. 1–11); ond pwy ydyw, neu pa beth sydd i'w ddeall wrth y darluniadau hyn, nid yw esponwyr yn medru cydweled.

AB'ANA a PHARPAR. [DAMASCUS.]

AB'ARIM, enw cyffredin ar res o fynyddau o'r tu dwyreiniol i'r rhan isaf o'r Iorddonen ac o'r Môr Marw Mae y gair Hebraeg yn y rhif luosog, ac yr ydym yn darllen yn bendant am 'fynyddoedd Abarim' (Num. xxxiii. 47, 48). Ymddengys taw enwau ar ran o'r rhes oedd Pisgah a Nebo. Yn Deut. xxxii. 49 darllenwn i Dduw ddweud wrth Foses, 'Esgyn i'r mynydd Abarim hwn, sef mynydd Nebo, yr hwn yn nhir Moab, sydd ar gyfer Jericho;' yn xxxiv. 1 hysbysir ni i 'Moses esgyn o rosydd Moab, i fynydd Nebo, i ben Pisgah, yr hwn sydd ar gyfer Jericho.' Oddiwrth yr adnodau hyn ymddengys fod Mynydd Nebo yn un o fynyddoedd Abarim, ac mai Pisgah oedd ei ben, neu un o'i benau. Mae yn amlwg fod ei uchder yn gryn fawr, oblegid oddiarno cafodd Moses olwg ar 'holl wlad Gilead, hyd Dan, a holl Naphtali, a thir Ephraim a Manasse, a holl dir Juda, hyd y môr eithaf, y dehau hefyd, a gwastadedd dyffryn Jericho, a dinas y palmwydd, hyd Zoar' (xxxiv. 2, 3). Ond er iddo gael golwg ar wlad yr addewid, ni chaniatawyd iddo, mwy nac i'w frawd Aaron, yr hwn a fu farw ar fynydd Hor, fyned i mewn iddi, oblegid na 'sancteiddiasant yr Arglwydd wrth ddyfroedd Meriba.' 'A Moses, gwas yr Arglwydd, a fu farw yno, yn nhir Moab, a'r Arglwydd a'i claddodd ef, mewn glyn yn nhir Moab, gyferbyn a Bethpeor: ac nid edwyn neb ei fedd ef hyd y dydd heddyw' (xxxii. 49, 50; xxxiv. 5, 6).

Mae yn debygol mai un o fynyddoedd Abarim ydoedd Peor. Yr oedd, fel Nebo, 'yn rhosydd Moab ar y tu dehau i'r Iorddonen wrth Jericho,' ac, fel Pisga, 'yn edrych tua Jeshimon' (Num. xxi. 20; xxii. 1; xxiii. 14, 28). Ar un achlysur cymerodd Balac Balaam 'i ben Pisga,' fel yr offrymai ebyrth yno a melldithio Israel, ac ar amgylchiad arall i 'ben Peor.' Rhaid gan hyny nad oedd y ddau fynydd yn nepell oddiwrth eu gilydd (Num. xxiii. 14, 28).

Y mae hyd y dydd heddyw yn fater y cwynir o'i herwydd, nas medr y llygad, wrth ddilyn y rhes hir o fynyddoedd a gyfarfyddant mor gyson a golwg teithwyr yn ngorllewin Palestina, ganfod un man y gellir ei benodi fel Pisga, neu ben Nebo (Stanley's *Sinai*, 294). Mae mynyddoedd Moab yn hynod wastad, a rheolaidd ei uchder. Ymestynant o'r gogledd i'r dehau cybelled ac y medr y llygad gyrhaedd, fel mur o uchder dirfawr yn amgylchu ochr ddwyreiniol yr Iorddonen a'r Môr Marw. O'r ochr orllewinol ofer yr edrychir am Nebo neu Pisga, neu unrhyw uchel-ben arall: nid oes dim yn amlwg o'r pellder hwnw; nid oes un pen neu grib yn ymgodi uchlaw y lleill. Ymddengys ychydig o anwastadedd megis eiddo tonau, ar gopa y rhes 'fel,' yn ngeiriau Chateaubriand, 'pe buasai y darlunydd yr hwn a dynodd linell y terfyngylch ar hyd yr wybren wedi crynu mewn rhai manau.'

AB'BA, gair Syriaeg yn arwyddo Tad. Fel yr arferir ef am Dduw mewn myfyrdod neu weddi, dynoda gariad mabaidd, ymostyngiad, ac ymddiried. Yn yr ystyr hyn y defnyddiwyd ef gan ein Harglwydd yn ei ing yn ngardd Gethsemane; 'Abba Dad, pob peth sydd bosibl i ti; tro heibio y cwpan hwn oddiwrthyf, eithr nid y peth yr ydwyf fi yn ei ewyllysio, ond y peth yr ydwyt ti.' Paul hefyd, pan yn son am gredinwyr fel plant mabwysiedig Duw, a'i defnyddia i osod allan y sefyllfa meddwl santaidd hyn. Wrth ysgrifenu at y Rhufeiniaid dywed, 'Canys ni dderbyniasoch ysbryd caethiwed i beri ofn; eithr derbyniasoch ysbryd mabwysiad, trwy yr hwn yr ydym yn llefain Abba, Dad' (viii. 15); ac yn ei lythyr at y Galatiaid dywed, 'Ac oherwydd eich bod yn feibion, yr anfonodd Duw ysbryd ei fab i'ch calonau chwi, yn llefain Abba, Duw' (iv. 6).

ABEL, ail fab Adda ac Efa, a anwyd yn ol tyb rhai awduron, ynghyd a chwaer-efeilles, yn yr ail neu'r drydedd flwyddyn o'r byd. Ei enw, Abel, a arwydda beth *llygradwy, ysgafn, cyfnewidiol*. Bugail defaid ydoedd Abel. Cadwai ddefaid ei dad; ac *yn niwedd y dyddiau*, hyny yw, ar y sabbath, y newydd-loer, neu ddechreu y flwyddyn, trwy ffydd yn nwyfol osodiad ebyrth, ac yn y Mesiah addawedig, a gysgodid trwyddynt, offrymodd i Dduw oreuon ei ddeadell; pan trwy dân o'r nefoedd yn llosgi ei offrwm, neu ryw arwydd gweledig arall, amlygodd Duw ei barch iddo ef a'i aberth. Gan na dderbyniodd Cain y fath anrhydedd, yr hwn ar yr un pryd a offrymodd ffrwythau ei faes, llanwyd ef â digofaint anghymodlon tuag at ei frawd oherwydd ei ymddygiad santaidd, a'r sylw neillduol oedd wedi cael ei gymeryd o hono gan Dduw; ac ni orphwysodd hyd nes iddo ei ladd yn y maes, ac yn debygol ei gladdu yn ddirgel yn y ddaiar. Duw a ddialodd â dial nodedig ar ben Cain am y lofruddiaeth hon; a thaflwyd ef a'i had allan o eglwys Dduw, a daeth i fod yn wibiad a chrwydriad ar y ddaiar (Gen. iv. 2–16). Mae Abel, *er wedi marw, yn llefaru etto* (Heb. xi. 4); mae ei esiampl yn ein dysgu ni i fyw trwy ffydd mewn gwaredwr croeshoeliedig, ac i fyw yn sobr, yn gyfiawn, ac yn dduwiol yn y byd presenol, gan nad i ba erledigaeth y dichon ein gwneud yn agored. Gweiddai ei waed am ddial ar Cain ei lofrudd (Gen. iv. 10).

A'BEL, dinas yn ngogledd Canaan, yn debygol yn rhandir Naphtali. Yr ydys wedi arfer cyfrif taw yr un lle ydyw a Beth-maacha; ond sonir am Abel a Beth-maacha fel dau le gwahanol, a gelwir ef Abel Beth-maacha; gan arwyddo, yn ol tyb Dr. Robinson, ei fod yn gorwedd yn agos i Beth-maacha (2 Sam. xx. 14, 15, 18). Seba, mab Bicri, wedi gwrthryfela yn erbyn Dafydd, a aeth i Beth-maacha. Gwnaeth Joab, warchae yn erbyn y lle, a'r trigolion, trwy gynghor 'gwraig ddoeth,' a dorasant ben y gwrthryfeliad, ac a'i taflasant allan dros y mur i Joab. Ymddengys ei fod yn lle o ryw bwys oblegid galwai hi ef 'yn ddinas a mam yn Israel' (2 Sam. xx. 16–22). Golyga Dr. Robinson taw yr Abil presenol ydoedd y lle hwn (*Res.* 4, 372).

A'BEL-BETH-MA'ACHA. Abel-maim, dinas yn ngogledd Canaan, yn debygol yn rhandir Naphtali. Mae yn amlwg taw yr un lle ydynt (1 Bren. xv. 20; 2 Cron. xvi. 4). Ymddengys hefyd y gelwid ef yn unig Beth-maacha (2 Sam. xx. 14, 15). [Abel.]

A'BEL-MEHO'LA, dinas o'r tu gorllewinol i'r Iorddonen (1 Bren. iv. 12) rai milltiroedd (10 medd Jerome, 16 medd eraill) o'r tu dehau i Beth-sea, neu Scythopolis. Lle genedigaeth Eliseus ydoedd (xix. 16).

ABEL-SITTIM. [Sittim.]

AB'ERTH. [Offrwm.] Cyn ordeiniad yr offeiriadaeth Aaronaidd nid ymddengys yr awdurdodid unrhyw berson neu ddosparth o bersonau mewn modd arbenig i lanw y swydd o offrymu aberthau. Yr ydys yn aml yn haeru taw i benau teuluoedd y perthynai offrymu ebyrth; a diau y gallent yn aml ac yn naturiol gymeryd arnynt y ddyledswydd hon oherwydd eu bod ar gyfrif oedran ac amgylchiadau eraill y personau cymhwysaf i wneud hyn; ond nid oes un rheswm i dybied y cyfyngid y gorchwyl yn arbenig iddynt hwy. Cybelled ac y gallwn ni farnu, gallasai unrhyw berson gynyg offrymau neu ebyrth i Dduw. Mae genym brawf o hyn yn yr esiampl gyntaf o'r arferiad a goffheir yn yr Ysgrythyrau; 'A bu wedi talm o ddyddiau, i Cain ddwyn o ffrwyth y ddaear i offrwm i'r Arglwydd. Ac Abel yntau a ddug o flaen-ffrwyth ei defaid, ac o'u brasder hwynt' (Gen. iv. 3, 4). Cawn wedi hyn Noah, ar ol dyfod allan o'r arch, yn 'adeiladu allor i'r Arglwydd, ac yn offrymu poeth-offrymau ar yr allor' (viii. 20). Yr ydym yn darllen am Abraham yn adeiladu allorau (xii. 7; xiii. 18; xxii. 9–13), ac Isaac (xxvi. 25), a Jacob (xxxi. 54; xxxiii. 20; xxxv. 7), oll gyda'r bwriad o offrymu aberthau arnynt. Ni gawn hefyd y gelwid Melcisedec, yr hwn oedd yn gyd-oeswr ag Abraham, ac yn frenin Salem; 'yn offeiriad i Dduw goruchaf' (xiv. 18). Yr ydym yn darllen hefyd am Job yn ngwlad Uz yn cyfodi yn fore ac yn offrymu poeth-offrymau, yn ol rhifedi ei blant y rhai oedd yn gwledda yn nhai eu gilydd (Job i. 5); a phan yr oedd ei holl brofedigaethau drosodd rhoddodd yr Arglwydd orchymyn i'w dri chyfaill—Eliphaz y Temaniad, Bildad y Suhiad, a Zophar y Naamathiad; 'Cymerwch i chwi saith o fustych, a saith o hyrddod, ac ewch at fy ngwasanaethwr Job, ac offrymwch boeth-aberth drosoch, a gweddied fy ngwasanaethwr Job drosoch, canys mi a dderbyniaf ei wyneb ef' (xlii. 7, 8).

Jethro, yr hwn a elwir 'offeiriad Midian;' pan ar ymweliad a Moses, ei fab ynghyfraith, a 'gymerodd boeth-offrwm ac ebyrth i Dduw' (Exod. xviii. 1, 12); ond pa un a ydoedd yn offeiriad i'r gwir Dduw neu beidio a ellir amheu (gwel ad. 11). Moses ei hun a 'adeiladodd allor, ac a alwodd ei henw hi Jehovah-Nissi' (xvii. 15); ond ni ddywedir pa un a wnaeth ef yn bersonol offrymu ebyrth arni neu beidio, er nad oes un rheswm i dybied y gallasai fod un gwrthwynebiad i hyn. Pan ddaeth Israel ychydig amser ar ol hyn at fynydd Sinai, Moses a gododd yn fore, ac a adeiladodd allor islaw y mynydd, a deuddeg colofn yn ol deuddeg llwyth Israel. Ac efe a anfonodd lanciau meibion Israel, a hwy a offrymasant boeth-offrymau, ac a aberthasant fustych yn ebyrth hedd i'r Arglwydd. A chymerodd Moses hanner y gwaed, ac ai gosododd mewn cawgiau, a hanner y gwaed a daenellodd ef ar yr allor (xxiv. 4–6).

Nid ydym, hyd yn od ar ol sefydliad yn mhlith yr Israeliaid y swydd offeiriadol yn nheulu Aaron, heb esiamplau o aberthau yn cael eu hoffrymu gan bersonau heb fod o'i deulu ef, nac ychwaith o lwyth Levi, megis Manoah, yr hwn oedd o lwyth Dan, a hyny trwy awdurdod angel yr Arglwydd (Barn. xiii. 16, 19, 20), ac hefyd y brenin Saul, yr hwn oedd o lwyth Benjamin. Mae yn wir iddo ymesgusodi am wneud hyny; ac nid oedd y deyrnas i barhau yn ei deulu oblegid na chadwasai orchymyn yr Arglwydd (1 Sam. xiii. 8–14).

Ymddengys hefyd y byddai gwyliau weithiau yn canlyn aberthau, ac nid yw anhebygol nad arnynt yr arferid gwledda (Gen. xxxi. 54; Exod. xviii. 12; xxxii. 5, 6; 1 Sam. ix. 12–14, 22–24).

ABI'ATHAR, degfed arch-offeiriad yr Israeliaid, a'r pedwerydd ar ol Eli. Pan laddodd Saul Ahimelech, ei dad, a'r offeiriaid eraill yn Nob, diangodd a ffodd at Dafydd, gan gario yr ephod gydag ef, a thrwyddo ef yr ymgynghorodd Dafydd â'r Arglwydd yn Keilah a Ziglag (1 Sam. xxii. 6–23; xxiii. 6–12; xxx. 7, 8). Gosododd Saul Zadoc, un o ddisgynyddion Eleazar, yn y swydd arch-offeiriadol yn lle Ahimelech, ac ar ol i Dafydd esgyn i orsedd Israel, yr oedd Zadoc ac Abiathar yn arch-offeiriaid, a pharhausant i fod yn ystod ei deyrnasiad ef (2 Sam. viii. 17; xx. 25). Ychydig bach cyn marwolaeth Dafydd, ymunodd mewn teyrn-fradwriaeth i ddwyn Adonijah i mewn fel ei ganlyniedydd; ac ar gyfrif hyn symudwyd ef gan Solomon o swydd offeiriad, a chyfarwyddwyd ef i ddychwelyd i Anathoth i'w feusydd ei hun (1 Bren. i. 5, 7–10; ii. 26, 27). Ac fel hyn cafodd teulu Eli ei gau allan am byth o'r arch-offeiriadaeth yn ol y bygythiad dwyfol (1 Sam. ii. 27, 36).

Mae yn ddigon hysbys nad ydyw corph yr Ysgrythyrau yn yr ieithoedd gwreiddiol mewn cyflwr boddhaol o ran cywirdeb a chysondeb, yn enwedig yr Hen Destament. [Bibl.] Trwy addef y ffaith hon yn unig y galluogir ni i gyfrif am lawer o haeriadau a geir ynddynt, yn enwedig gyda golwg ar enwau a rhifedi; ond hyd yn od pan y mae anghywirdeb eglur, gwell ydyw gadael iddo aros hyd nes ceir prawf boddhaol allan o ysgrifau, hen gyfieithiadau, &c., o'r gwir ddarlleniad. Yn y cyfryw fanau ni ddylid mabwysiadu gwelliantau amcandybiol, gan nad pa mor amlwg byddo yr anghywirdeb, a chan nad pa mor sicr y teimlwn mewn perthynas i'r gwelliant. Mae genym esiampl o'r cyfryw anghywirdeb yn Abiathar. Nid oes dim dadl nad ydoedd yn fab i Ahimelech, ac iddo, ar ol llofruddiaeth ei dad, ffoi at Dafydd, a gweithredu fel offeiriad gydag ef (1 Sam. xxii. 20–23; xxiii. 6, 9; xxx. 7); a'i fod ef a Zadoc yn arch-offeiriaid ar ol i Dafydd esgyn i orsedd Israel (2 Sam. xv. 24, 27, 29, 35; xx. 25; 2 Bren. i. 7, 8); ac iddo barhau i ddal y swydd hyd nes cael ei symud o honi gan Solomon (2 Bren. ii. 26, 27). Ond er y dywedir yn bendant yn 2 Sam. xx. 25, fod ‘Zadoc ac Abiathar yn offeiriaid,’ etto yn yr un llyfr, pen. viii. 17, ac hefyd yn 1 Cron. xviii. 16, dywedir taw ‘Zadoc, mab Ahitub, ac Ahimelech mab Abiathar, oedd yr offeiriaid.’ Gwel hefyd 1 Cron. xxiv. 3, 6, 31. Yn awr nid oes dim amheuaeth nad oes anghywirdeb yn yr adnodau diweddaf hyn, ac i fod y geiriau wedi cael eu traws-osod, ‘Ahimelech mab Abiathar’ wedi cael eu hysgrifenu yn lle ‘Abiathar mab Ahimelech;’ etto, oherwydd y rheswm a enwyd eisoes, gwnaem adael y camsyniad, er mor amlwg ydyw, i aros hyd nes byddo genym awdurdod oddiwrth ysgrifau, hen gyfieithiadau, &c., i'w gywiru.

Yn Marc ii. 26 gwneir cyfeiriad at amgylchiad fel yn dygwydd ‘yn nyddiau Abiathar yr arch-offeiriad,’ yr hwn a gymerodd le yn nyddiau ei dad Ahimelech (1 Sam. xxi. 1–6). Efallai fod y camsyniad hwn wedi cyfodi oddiar fod rhyw gopiwr wedi cael ei arwain gan y dernyn uchod yn yr H. D. i osod enw Abiathar yn lle Ahimelech; neu gellir symud yr anghysondeb trwy dybied, fel y gwna rhai beirniaid, taw yr ystyr yw ‘Abiathar,’ ar ol hyny ‘yr arch-offeiriad,’ darluniad wrth ba un y gellid yn hawddach ei adwaen na thrwy yr enw Abiathar yn unig. Nid ydyw y dybiaeth hon, debygem, yn un annaturiol.

A'BIB neu NI'SAN, y mis cyntaf o'r flwyddyn Iuddewig santaidd, a'r seithfed o'r un wledig. Dechreuai, yn ol y Rabbiniaid, gydâ'r newydd loer yn ein Mawrth ni, ond yn ol Michaelis, ac eraill a'i canlynant, gyda newydd loer ein Hebrill ni. Ystyr y gair Abib yw *tywys gleision*, a rhoddwyd yr enw iddo, mae yn debygol, oblegid fod yr ‘haidd wedi hedeg’ (Exod. ix. 31). Cyfenwyd ef wedi hyn yn Nisan (Est. iii. 7), yr hyn yn debygol a arwydda *mis y blodau* (Gesenius, *Lex.* 5, 548). Ar y degfed dydd o'r mis hwn gorchymynid yr Iuddewon i gymeryd oen ar gyfer bob teulu; ar y pedwerydd ar ddeg cadwent wyl y pasg; ac ar y saith diwrnod canlynol y cadwent wyl y bara croew, yr olaf o ba rai a gedwid yn gymanfa santaidd (Exod. xii. 13). Ar y pymthegfed dydd casglent ysgub blaen-ffrwyth yr haidd, ac ar yr unfed ar bymtheg offryment hi; ar ol hyn yr oeddent at eu rhyddid i ddechreu eu cynhauaf (Lef. xxiii. 4–14). Ar y dydd cyntaf o hono mae yr Iuddewon yr oes hon yn cadw gwyl er cof am farwolaeth Nadab ac Abihu; ar y degfed, ympryd er cof am farwolaeth Miriam; ar y seithfed ar hugain, ympryd er cof am farwolaeth Joshua; ar y nawfed ar hugain, gweddient am y diweddar wlaw. Nid ydyw eu Megilath Taanith, fodd bynag, yn gwneud un sylw o'r cyflawniadau crefyddol hyn a gawsant eu hychwanegu, yr hyn a brawf na ddarfu iddynt erioed fod mewn arferiad cyffredinol.

ABI'HU, mab Aaron, yr hwn, ynghyd a'i frawd Nadab, a losgwyd gan dân oddiwrth Dduw, oblegid iddynt offrymu arogldarth â thân dyeithr. Oddiwrth y ffaith i'r offeiriaid gael eu gwahardd i yfed gwin yn ystod tymhor eu gwasanaeth, yn uniongyrchol ar ol yr hanes am y trychineb hwn, yr ydys yn tybied eu bod yn feddw ar y pryd (Lef. x. 1–11).

ABILE'NE, rhan o wlad o ba un yr oedd Lysanias yn detrarch (Luc iii. 1). Ymddengys iddi dderbyn yr enw hwn oddiwrth Abila, yn adnabyddys hefyd fel Abila Lysanias, i'w gwahaniaethu oddiwrth Abila arall yn Perea, ac etto yn adnabyddys wrth yr enw Abil. Nodir Abila Lysanias gan y daiaryddwr Ptolemy a'r teithwyr fel yn gorwedd rhwng Damascus a Heliopolis (Baalbec) ar lechwedd dwyreiniol Anti-Lebanon. oddeutu 18 milltir Rufeinig o'r ddinas gyntaf, ar y ffordd fawr i Baalbec, a 32 milltir o'r lle olaf. Gorwedda ar yr afon Barada. Saif y pentref Suk, lle gellir yn awr weled beddau a gweddillion ei hen adeiladau, ar yr un man ac Abila yr Ysgrythyr. Gwna hyn benderfynu lleoliad cyffredinol rhandir Abilene (*Biblioth. Sac.* v. 80, 83).

ABISHA'I, mab Serfiah, chwaer Dafydd. Yr oedd yn rhyfelwr mawr, ac yn gynorthwywr sefydlog i'w ewythr. Nid ydyw llawer o ddarllenwyr yr Ysgrythyrau, mae yn debygol, yn sylwi ar ei agos berthynas ef a'i frawd Joab i Dafydd.

AB'NER, mab Ner, ewythr y brenin Saul. Yr oedd yn ganlynol yn ewythr i Saul, ac efe oedd llywydd ei fyddin (1 Sam. xiv. 50). Yr oedd prif lywyddion byddinoedd Saul a Dafydd yn perthyn yn agos iddynt.

AB'RAHAM, oedd o'r ddegfed genhedlaeth o Noah yn llinell Sem. Yr oedd yn fab i Terah, yr hwn a drigai yn Ur y Caldeaid, yn Mesopotamia, a'r hwn, yn gystal a'i berthynasau a'i ddisgynyddion, a ymddengys eu bod yn eilun-addolwyr, er nad oedd gwybodaeth am y Duw byw wedi ei llwyr golli yn eu plith (Gen. xi. 27, 28; xxiv. 50, 51; xxxi. 30, 32, 34, 35; xxxv. 2, 4; Josh. xxiv. 2). Ganwyd ef ynghylch 1996 C.C., neu yn agos i ganol y tymhor rhwng y greadigaeth a sefydliad Cristionogaeth. Cymerodd Terah ei dad ef a'i wraig Sara, a Lot ei nai, ac a aeth a hwynt allan o Ur y Caldeaid, er mwyn myned i wlad Canaan; ond nid aeth yn mhellach na Haran, yn Padanaran, yn ngogledd-orllewin Mesopotamia. Yma y trigasant am gryn yspaid o amser, ac yma y bu farw Terah, pan yn 205 mlwydd oed (xi. 31, 32; xxviii. 2; xxix. 1–6; xxxi. 20, 21). Ar ol marwolaeth Terah, Abraham, wrth alwad Duw, a adawodd Haran, gyda Sara ei wraig, a Lot ei nai, ac a ddaeth i wlad Canaan. Yr oedd yn 75 oed pan y daeth i Ganaan; a chan iddo fyw hyd nes oedd yn 175 oed, rhaid iddo drigo ynghylch 100 mlynedd yn ngwlad Canaan, amser hir, yn enwedig os ystyriwn y bywyd pererinol a arweiniai. Yr oedd yn 86 oed pan anwyd ei fab Ismael o Hagar, yr hon oedd ordderch-wraig (xvi. 16); a phan oedd yn 100 oed y ganwyd Isaac o Sara, yr hon oedd yn 90 oed (xvii. 17; xxi. 5). Ymddengys y gwnai yn Nghanaan, o'r hyn leiaf ar y cyntaf, symud bron yn barhaus o un lle i'r llall. Pan aeth mewn i'r wlad 'tramwyodd trwy'r tir hyd le Sichem, hyd wastadedd Moreh.' 'Efe a dynnodd oddi yno i'r mynydd, o du dwyrain Bethel, ac a estynodd ei babell, gan adael Bethel tua'r gorllewin, ag Ai tua'r dwyrain.' 'Ymdeithiodd, gan fyned ac ymdaith tua'r dehau. Ac yr oedd newyn yn y tir, ac efe a aeth i waered i'r Aipht i ymdeithio yno' (Gen. xii. 6, 8–10). Aeth i fynu o'r Aipht, 'ac aeth ar ei deithiau o'r dehau hyd Bethel, hyd y lle y buasai ei babell ef ynddo yn y dechreuad, rhwng Bethel ag Ai.' Ond yn awr yr oedd cyfoeth Abraham a Lot mewn defaid, gwartheg, a phethau eraill, mor fawr fel nas gallasent drigo ynghyd. Wedi cyduno i ymadael, dewisodd Lot wastadedd yr Iorddonen, 'ac a luestodd hyd Sodoma.' Ar ol trigo yngwlad Canaan, 'Abraham a symudodd ei luest, ac a ddaeth, ac a drigodd yn ngwastadedd Mamre yr hwn sydd yn Hebron' (xiii. 1–12, 18). Mae yn debygol iddo aros yma am rai blyneddau. Oddiyma yr aeth allan i ymlid brenhinoedd y dwyrain, y rhai oedd wedi goresgyn Canaan (xiv. 13–16); yma y derbyniodd y tri angel y rhai oeddynt wedi dyfod i ddinystrio Sodom (xviii. 1, 2). Yma, mae yn debygol, y darfu Duw adnewyddu ei gyfamod ag ef (xv.); y cymerodd Hagar yn wraig; y ganwyd Ismael (xvi. 1–3, 15); ac y sefydlwyd yr enwaediad (xvii. 10). O'r diwedd aeth Abraham o wastadedd Mamre 'tua y dehau, ac a gyfaneddodd rhwng Cades a Sur, ac a ymdeithiodd yn Gerar,' yr hon a berthynai i'r Philistiaid. Dywedir iddo 'ymdeithio ddyddiau lawer yn nhir y Philistiaid' (xx. 1; xxi. 34). Mae yn debygol taw yn y parth hwn o'r wlad y ganwyd Isaac; ac oddi yma hefyd y darfu iddo daro allan gydag ef am Fynydd Moriah, i'w offrymu yn boeth-offrwm. Ar eu dychweliad aethant gyda'u gilydd i Beerseba, 'ac Abraham a drigodd yn Beerseba;' fel, efallai, taw dyma'r lle y cychwynasant o hono (xxi. 1, 2, 33; xxii. 1, 2, 19). Y peth nesaf a ddarllenwn ni am dano ydyw marwolaeth Sara, a'i chladdedigaeth yn ngwastadedd Mamre, lle yr oedd Abraham, mae'n debygol, wedi unwaith symud, oblegid ei fod yn lle dymunol i fyw ar gyfrif ffrwythlondeb y wlad, a lle y gwnaeth yn awr brynu ogof Macphelah fel lle claddu y teulu. Yr oedd yn 137 oed pan fu Sara farw, yr hon oedd yn ddeng mlwydd yn ieuangach nag ef; ac yn mhen tair blynedd ar ol hyn, danfonodd ei was i Padanaran i ymofyn gwraig i'w fab Isaac, yr hwn oedd erbyn hyn yn 40 oed, a dygodd oddiyno Rebecca fel gwraig, a bu fyw i weled ei wyrion, Jacob ac Esau, yn cyrhaedd y bymthegfed flwyddyn o'u hoed (xxiii. 24). Priododd ef ei hun wraig arall o'r enw Ceturah, o'r hon, serch ei oedran mawr, y cafodd chwech o blant, i'r rhai y bu disgynyddion lluosog. 'Ac Abraham a roddodd yr hyn oll oedd ganddo i Isaac, ac i feibion ei ordderchwragedd Abraham a roddodd roddion, gan eu hanfon hwynt oddiwrth Isaac ei fab, tua'r dwyrain, i dir y dwyrain, ac efe etto yn fyw.' Er y symudai lawer o fan i fan yn ystod blyneddoedd cyntaf ei ymdaith yn Nghanaan, etto, fel yr ymddengys oddiwrth yr hanes blaenorol, yr oedd wedi byw yn hir yn y rhanau deheuol o'r wlad, fel y gwnaeth Isaac ar ei ol. O'r diwedd bu farw, yn y 175 flwyddyn o'i oed, a chladdwyd ef yn ogof Macphelah, yn Hebron, wrth ochr Sara (xxv. 1–10). Uwch ben ei fedd mae teml Fahometanaidd, yr hon, debygid, oedd yn ddechreuol yn eglwys Gristionogol; ond cauir allan yn ofalus Iuddewon a Christionogion, rhag iddynt fyned mewn, neu weled eu beddau (Wilson, i. 355, 362). [HEBRON.]

Yn yr Ysgrythyrau Santaidd darlunir Abraham fel cyfaill Duw (Es. xli. 8; Iago ii. 23); fel tad y ffyddloniaid, h.y., pawb credinwyr (Rhuf. iv. 11; Gal. iii. 7, 29); fel cyfranogwr o ogoniant y nefoedd, ac fel un a gyfrana tuag at ddedwyddwch eraill, gan y darlunir rhan o hono dan y gydmariaeth o orwedd yn ei fynwes (Matt. viii. 11; Luc xvi. 22, 23). Yn yr adnodau olaf cyfeirir yn ddiamheu at hen arferiad gwahoddedigion i ledorwedd wrth gymeryd eu bwyd, sefyllfa a ddygai ben gwestwr yn agos i ben yr hwn oedd yn uniongyrchol uwchlaw iddo, a'r hon a ymddengys yn ffafriol iddynt i gymdeithasu yn gyfeillgar a'u gilydd.

Yr oedd disgynyddion Abraham yn lluosog ac amrywiol:—(1.) Yr Israeliaid, trwy Jacob. (2.) Yr Edomiaid, trwy Esau (Gen. xxxvi. 1–19, 40–43). (3.) Yr Ismaeliaid, yn gynwysedig o amryw lwythau Arabaidd (xxv. 12–18). (4.) Disgynyddion Ceturah, y rhai hefyd, yn debygol, oeddynt gynwysedig o amryw lwythau Arabaidd

(xxv. 1–6). Ychydig ddynion sydd wedi cael disgynyddion mor lluosog ac amrywiol ac Abraham.

ABSALOM, Tad Heddwch, oedd drydydd mab Dafydd (2 Sam. iii. 3). Ei fam oedd Maachah, merch Talmai brenin Gesur. Yr oedd yn un o'r dynion mwyaf prydferth a anadlodd erioed. Bob blwyddyn y torrai wallt ei ben, a phwysai 200 sicl, neu ynghylch chwech pwys; neu, efallai, yn hytrach a brisid yn ol 200 sicl o arian, yr hyn a gyfrifir oddeutu 23p., neu yn ol Prideaux, 30p. Yr oedd ganddo dri o feibion, y rhai fuont farw oll pan yn blant, a merch brydferth a elwid Tamar (2 Sam. iii. 3; xiv. 25–33; xviii. 18).

Ei chwaer Tamar, pan dreiswyd hi gan Amnon, a gwynodd wrth ei thad oherwydd y camwri a wnaed iddi. Penderfynodd Absalom i ddial yn gyflawn; ac a'i holl fryd ar gario ei amcan i weithrediad efe a guddiodd ei ddigofaint. Ar ol dwy flynedd o amser gwahoddodd ei frodyr i wyl cneifio yn Baal-hazor. Pan yr oedd Amnon wedi hyfed yn go gyflawn, gorchymynodd Absalom i'w weision i'w ladd; ac yna ffodd at ei daid yn Gesur yn Syria. Yr oedd wedi aros dair blynedd yn yr alltudiaeth yma, pan y darfu Joab, wrth ganfod awydd Dafydd am gymod, osod yn nghalon gweddw gyfrwyslawn i eiriol mewn araeth ffuantus dros adferiad Absalom i ffafr y brenin. Mewn canlyniad galwyd ef yn ol, ond bu fyw ddwy flynedd yn Jerusalem heb fyned i bresenoldeb ei dad. Yn llawn gofid a digter, danfonodd am Joab, er mwyn ei ennill i fod yn eiriolwr drosto gyda'r brenin. Gomeddodd Joab ar y cyntaf; eithr Absalom, trwy losgi ei yd, a'i gorfododd ef i ddyfod, pan, wrth fyned yn uniongyrchol at y brenin Dafydd, fe sicrhaodd ei fynediad mewn i'r llys. Prin yr oedd y cymod yma wedi cael ei wneud, pan y gwnaeth Absalom ragbarotoadau er trawsfeddianu gorsedd ei dad (2 Sam. xv. 1–6). Yn y 40fed flwyddyn o eneiniad Dafydd gan Samuel, a'r 4edd ar ol dychweliad Absalom o Syria, dan yr esgus o gyflawni adduned, gofynodd am ganiatad ei dad i fyned i Hebron, dinas o'r tu dehau i Jerusalem. Aeth dau cant o bersonau enwog gydag ef, heb ddrwgdybio ei amcanion. Amlygodd yn uniongyrchol ei fwriad, a pharodd gyhoeddi yn holl ddinasoedd Israel ei fod yn teyrnasu yn Hebron. Ahitophel, prif gynghorwr Dafydd, a ymunodd ac ef ar y gwahoddiad cyntaf, a chorph yr Israeliaid a ganlynasant ei esiampl. Ahitophel, ar ol iddo berswadio Absalom i halogi deg o ordderch-wragedd ei dad, a geisiodd lywodraeth ar 12,000 o filwyr detholedig, fel yr ymlidiai Dafydd, ac y daliai ef cyn cael amser i ddyfod atto ei hun ar ol ei fraw. Ond Husai, â'r hwn hefyd yr ymgynghorwyd, a gymerodd arno nad oedd dim o gynghor Ahitophel yn amserol; ac i borthi balchder Absalom, a rhoddi amser i Dafydd i amddiffyn ei hun, cynghorodd ef i gasglu yn nghyd bob gwr yn Israel a fedrai ddwyn arfau, ac ar fod iddo eu harwain ei hun. Wedi cymeradwyo cynghor Husai, Absalom a gynullodd ei bleidwyr, ac a groesodd yr Iorddonen gan arwain byddin i ymosod ar ei dad, pan y cymerodd brwydr le yn ymyl coed Ephraim. Ond yr oedd byddin Absalom yn gynwysedig yn benaf o ddynion mor anghymwys i wrthsefyll rhuthriadau hen filwyr profiadol ei dad, fel y darfu iddynt ffoi nerth eu traed, pan y gwnawd hwynt yn ysglyfaeth rwydd i'w hymlidwyr. Yr oedd Dafydd wedi rhoddi gorchymyn i'w filwyr i arbed Absalom; eithr pan yn cilio trwy y coed, cymerodd ei ben afael mewn derwen, a'i ful a'i gadawodd ef yn grogedig rhwng nefoedd a daiar, pan y cymerodd Joab fantais ar y dygwyddiad i'w ladd. Bwriwyd ei gorph i bydew, lle y taflwyd ceryg drosto. Mae cof-adail a elwir bedd Absalom yn bodoli yn awr yn nyffryn Jehosophat; ond y mae ei hawl i gael ei gyfrif felly yn cael ei wrthbrofi gan arddull ddiweddar yr adeilad.

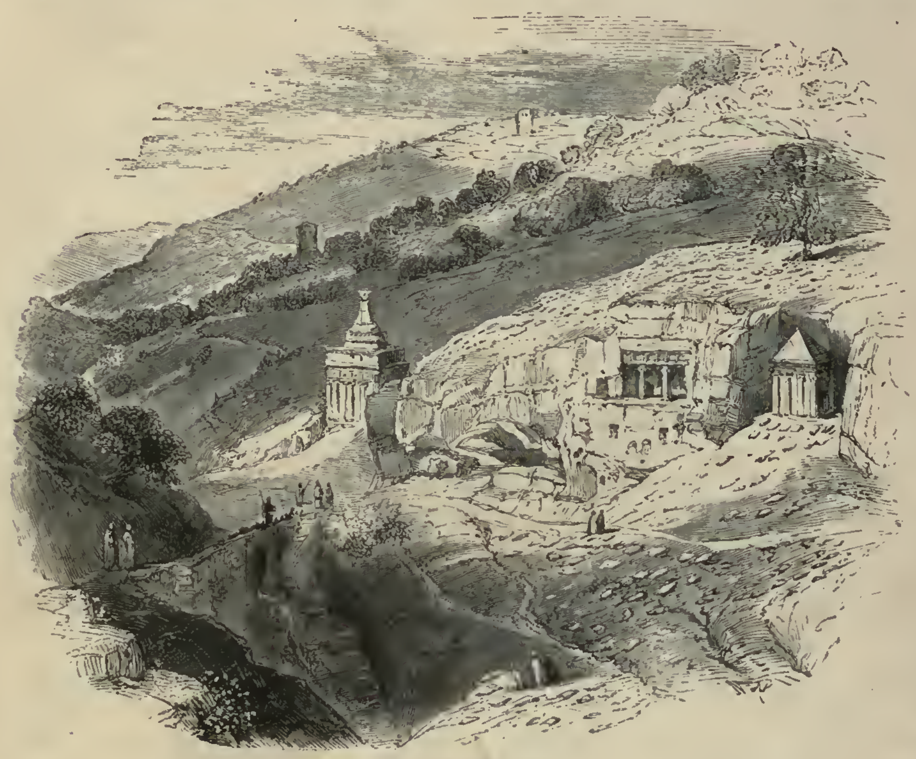

BEDD ABSALOM.

AB'SENOL, allan o olwg neu bresenoldeb (Gen. xxxi. 49; Col. ii. 5). Mae y saint ar y ddaiar yn *absenol*, neu oddi cartref oddi wrth yr Arglwydd; nid ydynt yn mwynhau cymdeithas uniongyrchol a Iesu Grist, ac a Duw ynddo ef fel y mae y rhai sydd yn y nefoedd yn gwneud (2 Cor. v. 6).

ABWYDYN. [Pryf.] Dosparth hollol hysbys o ymlusgiaid, o ba rai mae amryw rywiau a bathau. O dan yr enw abwydyn neu bryf cyfeiria yr ysgrifenwyr santaidd yn debygol, ac y cynwysant amryw fathau; gan taw ofer ydyw ceisio eu penderfynu, ymfoddlonwn ar ddarluniad cyffredinol o'r dosparth. Er mwyn gosod allan ddaiaroldeb, gwaeledd, gwendid dynion, a'u darostyngrwydd i berigl a llygredigaeth, gelwir hwynt yn abwydynod (Job xxv. 6). I ddynodi cyflwr isel a dyoddefiadau gwaedlyd yr Iachawdwr, geilw ei hun yn *bryf*, neu abwydyn, ac nid dyn (Psal. xxii. 6). Cydwybod, fel yn dannod ac yn poeni yn dragywydd y drygionus yn uffern, a elwir yn bryf nad yw yn marw, ond yn byw ar eu rhanau bywiol (Marc. ix. 44).

ABY'SS. Ni chyfarfyddir a'r gair hwn yn y cyfieithiad Saisoneg o'r Ysgrythyrau; ond ceir y gair *ἄβυσσος*, oddi wrth ba un y mae yn tarddu, yn nghyfieithiad y Deg a Thriugain o'r H. D. i'r Groeg ac yn y T. N. Ei ystyr lythyrenol yw, *heb waelod:* ond yn weithredol, *dwfn.* Yn Gen. i, 2; vii. 11; Ps. cvii. 26, arwydda y môr, a chyfieithir ef y dyfnder. Yn y T. N. mae iddo ddau ystyr:—(1). Trigle eneidiau ymadawedig, Hades. Pwy a esgyn i'r nef? hynny yw, dwyn Crist i wared oddi uchod. Neu, Pwy a ddisgyn i'r dyfnder? *τὴν ἄβυσσον*; hyny yw, dwyn Crist drachefn i fynu oddiwrth y meirw (Rhuf. x. 6, 7). (2.) Lle cospedigaeth y drygionus. Efallai mai hyn a olygai yr un dieflig, enw yr hwn oedd Lleng, pan ddeisyfodd ar ein Harglwydd 'na orchymynai iddynt fyned *εἰς τὴν ἄβυσσον*, i'r dyfnder' (Luc viii. 31). Yn Llyfr y Datguddiad cyfarfyddir a'r gair amryw weithiau yn yr ymadrodd *τὸ φρέαρ τῆς ἀβύσσου*, 'y pwll diwaelod,' a gyfieithir yn y T. N. 'y pydew heb waelod' (Dat. ix. 1, 2); ac hefyd *ἡ ἄβυσσος* yn unig (ix. 11; xi. 7; xvii. 8; xx. 1, 3), yr hwn a gyfieithir 'y pydew diwaelod.'

AC'CAD, un o'r dinasoedd yn ngwlad Sinar, y rhai oeddynt 'ddechreuad breniniaeth Nimrod (Gen. x. 10). Mae gryn amheuaeth ynghylch y man lle sefai, ac nis gellir penderfynu hyny (Rosen. ii. 28).

AC'CHO, dinas yn rhandir Aser, ar ran Môr y Canoldir, o'r tu gogleddol i fynydd Carmel. Perthynai yn ddechreuol i'r Canaaneaid (Barn. i. 31), a gorwedd yn agos i enau yr afon Belus, tywod yr hon, yn ol Pliny, a roddodd, trwy ddamwain, yr awgrym cyntaf tuag at wneud gwydr —haeriad ac sydd, fodd bynag, yn fwy nac amheus. Derbyniodd wedi hyn yr enw Ptolemais, oddiwrth, mae yn debygol, un o'r Ptolemysiaid boreuaf yr Aipht. Coffeir am y lle dan yr enw hwn amryw weithiau yn llyfrau y Maccabeaid. Dygwyd Cristionogaeth yn foreu iddi, fel yr ymddengys oddiwrth hanes Luc am daith olaf Paul i Jerusalem: 'ac wedi i ni orphen hwylio o Tyrus, ni a ddaethom i Ptolemais: ac wedi i ni gyfarch y brodyr, ni a drigasom un diwrnod gyda hwynt' (Act. xxi. 7). Yn y ddeuddegfed a'r drydedd ganrif ar ddeg yr oedd yn lle pwysig, ac yn brif ymrysonfa rhwng milwyr rhyfeloedd y Groes a'r Mahometaniaid. Oddeutu yr amser hwn y dechreuodd gael ei alw yn St. John d'Acre, a marchogion Sant Ioan o Jerusalem a amgaerasant eu hunain am hir amser. O'r diwedd, yn 1291, ar ol newid ei meistri amrywiol weithiau, cafodd, ar ol hir warchae, ei chymeryd trwy ddewr-gyrch gan y Saraceniaid; y trigolion yn lluoedd a gawsant eu cigyddio yn fradwrus, a'r lle, ar ol cael ei roddi yn yspail, a osodwyd ar dân bob rhan o hono; dinystrwyd y muriau, yr eglwysi, a'r palasau—mewn gair gwnaed yr holl ddinas yn gydwastad a'r llawr. Parhaodd yn y cyflwr anghyfanedd hwn am hir amser. Maundrell, yr hwn a ymwelodd a'r lle yn 1697, a'i darlunia fel mewn cyflwr dadfeiliedig iawn y pryd hwnw. 'Oddigerth gwesty, a theml Fahometanaidd, ac ychydig fythynod tlodion, nid oedd dim idd ei weled ond adfeilion mawrion ac eang. Y mae, fodd bynag, yn gyfryw adfail ac a ddengys yn amlwg gadernid y lle mewn amseroedd blaenorol. Ymddengys ei fod wedi cael ei amgylchu gan fur dyblig, a hwnw wedi ei amddiffyn gan dyrau o fewn ychydig bellder i'w gilydd; ac oddi allan i'r muriau y mae ffosydd, gwarch-gloddiau, a math o ragfuriau, a chwedi eu gwynebu a cheryg nâdd. Yn y meusydd, o'r tu allan i'r amddiffynfeydd hyn, gwelsom yn wasgaredig fynu ac i lawr ar y ddaiar bêlau mawrion o geryg, yn o leiaf dair neu bedair modfedd ar ddeg o dryfesur, y rhai oeddynt yn rhan o'r offer a ddefnyddid i guro y ddinas, gan nad oedd dim gynnau mewn bod yr amser hwnw. O fewn i'r muriau gwelem amryw adfeiliau y rhai a ymddangosent yn ymwahaniaethau oddiwrth y carneddau cyffredin trwy yr arwyddion a ddygent o fwy eadernid a gwychder' (Maundrell, 53).

Yn y flwyddyn 1749, gwnaeth y Sheikh enwog, Dhaher el Omar, ddechreu unwaith yn ychwaneg ei hadgyweirio. Cyfodwyd y muriau a'r caerau; cynyddodd y boblogaeth yn fawr; adfywiodd masnach: a daeth i fod yn un o'r prif ddinasoedd ar hyd lan y mor. Yn 1799, gwarchaewyd arni gan Napoleon; ond amddiffynwyd hi mor rymus trwy gynorthwy môr-filwyr Saisoneg, o dan lywyddiad Sir Sidney Smith, fel y gorfuwyd ef i adael y lle, a dyma'r unig dro y cafodd ei drechu hyd ei ddymchweliad mawr a gorphenol ar faes Waterloo.

Yn Mai, 1832, y ddinas hon, ar ol cael ei gwarchae am chwech mis gan Ibrahim Pasha, mab Mahommed Ali, rhaglaw yr Aipht, a gymerwyd unwaith etto trwy ddewr-gyrch, a roddwyd fynu i yspail, ac a wnawd yn un talp dilun o garneddau. Ond etto yn gyflym, er yn rhanol, ymadnewyddodd ar ol ei dymchweliad. Adnewyddwyd y muriau a'r amgaerau: ail ymddangosodd y tai a'r ystrydoedd; ac unwaith drachefn ymadnewyddodd masnach.

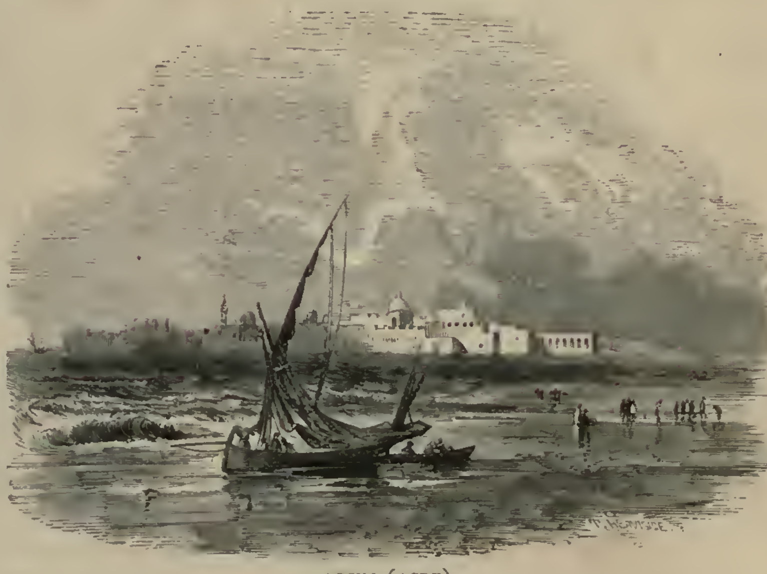

ACCHO (ACRE).

Yn Hydref, 1840, cafodd ei churo gan fagnelau llyngesoedd unedig Lloegr, Austria, a Thwrci; a chan i'r pylordy ddygwydd myned ar dân, lladdwyd trwy hyny fwy na 2000 o filwyr Aiphtaidd, a'r gweddill a ddiangodd a adawsant y dref y noson ganlynol, yr hyn a osododd derfyn ar y frwydr. Cafodd y tai ac adeiladau eraill y ddinas eu mawr niwedio, ond ar ol cryn amser cawsant i fesur helaeth eu hadgyweirio.

Acre, fel y gelwir y lle yn awr yn fwyaf cyffredin, ydyw y dref gaerog fwyaf cadarn a rheolaidd yn Syria, i ba un yr ystyrir hi yn agoriad. Gellir ei galw yn amddiffynfa yn y môr. Caerau cedyrn a'i diogelant ar bob ochr tua'r môr. Ar yr ochr a wyneba ar y tir mae rhagfur dyblig yr hwn a amddiffynir gan amddiffyn-weithiau o gloddiau wedi eu gwynebu â cheryg. Ar y tu gogleddol a dwyreiniol amgylchir hi gan wastadhir eang a ffrwythlon, yr hwn, pa le bynag y gwrteithir ef, a gynyrcha yr yd goreu a'r ffrwythau mwyaf danteithiol; ond gorwedd mewn rhan fawr yn ddiwrtaith. Mae ystrydoedd y ddinas yn llawer lletach nac eiddo y rhan fwyaf o ddinasoedd y dwyrain. Gwelir hen weddillion prydferth, o waith y Groegiaid a'r Rhufeiniaid, wedi eu gosod yn muriau yr adeiladau cyhoeddus a gweithiau eraill, yn gynwysedig o baladrau a phenynau o *granite*, a cholofnau eraill, darnau o hen farmor, talpau o'r hen *breccia* gwyrdd, ac o *syenite*. Ychydig o gof-golofnau rhyfelwyr y Groes sydd yn aros. Mae yn lle mawr a llewyrchus, ac yn cynwys oddeutu 8000 neu 10,000 o drigolion (Robinson, *Res.* iv. 91, 92, 95, 100; Wilson, ii. 233, 236).

Yn y wlad adwaenir y lle wrth yr enw Acca, gan ei fod, fel llawer o drefydd a phentrefi eraill yn Palestina, wedi bwrw ymaith ei enw Groeg, a bron adfeddu ei hen un Hebraeg. Yr ydys wedi sylwi na wnaeth yr enwau Groeg a Rhufeinig erioed gymeryd gyda phobl y wlad, yr hyn yw y rheswm fod cynifer o lefydd yn parhau i ddal eu hen enwau dwyreiniol i'r dydd heddyw (Maundrell, 53).

ACEL'DAMA, maes a ddywedir y gorweddai or tu dehau i Jerusalem, a gyferbyn a llyn Siloam. Bernir taw yr un ydyw a *maes y pannwr* lle y cànent eu lliain. Mae yn sicr mai yr un yw a *maes y crochenydd*, lle y cloddiai am ei ddefnyddiau; a chan fod y pridd wedi cael ei ddefnyddio i gyd, nid oedd y maes o fawr ddim gwerth. Pan ddugodd Judas yn ol y deg ar hugain arian a dderbyniasai am fradychu ei Feistr, haerodd yr arch-offeiriaid a'r henwriaid nad oedd yn gyfreithlon eu bwrw i'r drysorfa, gan taw pris gwaed ydoedd, a hwy a brynasant â hwynt faes y crochenydd, yn gladdfa dyeithriaid; ac felly daeth i gael ei alw yn *Aceldama*, neu *faes y gwaed* (Matt. xxvii. 3–8; Act. i. 18). Mae lle ar wyneb Bryn y Cynghor Drwg, yr hwn a ymgyfyd o Ddyffryn Mab Hinnon, ar y tu deheuol o Jerusalem, yr hwn a ddangosir i'r dydd heddyw fel Aceldama, neu faes y gwaed. Mae y traddodiad a'i gesyd yn y man hwn yn cyrhaedd mor belled yn ol ag oes Jerome; a sonir am dano gan bob ymwelwr a'r Ddinas Santaidd o'r amser hwnw hyd yn awr. Nid oes un clawdd neu derfyn o gwmpas y maes i'w wahaniaethu oddiwrth y rhelyw o'r llechwedd; ond y mae hen esgyrn-dy neu bydew cuddiedig, yn awr yn adfail, yn ngwaelod yr hwn y canfyddir cryn lawer o benglogau ac esgyrn. Yr oedd yn arferiad i fwrw iddo esgyrn y pererinion a fyddent farw yn Jerusalem. Haerid fod pridd y lle hwn yn llythyrenol yn gnawd-fwytaol, ac y gwnai gyrph yn llwch a lludw mewn pedair ar hugain neu wyth a deugain o oriau (Robinson, *Res.* i. 524; Wilson, i. 496).

ACTAU YR APOSTOLION a ysgrifenwyd gan Luc, ac fel ei Efengyl, a gyflwynwyd i'r 'ardderchocaf Theophilus.' Gellir ystyried y ddau draethawd fel yn cyfansoddi rhanau gwahanol o un llyfr—un rhan yn cynwys bywyd Iesu Grist, y llall adroddiad amgylchiadau mwyaf hynod yn hanes ei ganlynwyr yn Judea, ar ol ei esgyniad, a hanes mwy manwl o droedigaeth, llafur, a dyoddefiadau, y dyn hynotaf yn eu plith, sef yr apostol Paul. Gadewir allan, fodd bynag, lawer o bethau hyd yn od yn ei hanes ef, fel y gwelwn oddiwrth sylwadau a wna yn awr ac eilwaith yn ei epistolau, megis yn Gal. i. 17, 18; ii. 11–14; 2 Cor. xi. 23–28, 32; xii. 1–9; Rhuf. xvi. 3, 4.

Oddiwrth yr haeriadau hyn mae yn amlwg nad ydyw y titl, 'Actau yr Apostolion,' yn un wedi ei iawn ddewis. Mae, fodd bynag, yn un hen, er nad oes un lle i dybied iddo gael ei roddi gan Luc ei hun. Dygir Pedr a Iago a Ioan i'r golwg yn amlwg iawn yn y rhan gyntaf o'r llyfr; ond cyflwynir y rhan olaf, a'r rhan fwyaf o lawer o hono, i Paul. Mae y titl gan hyny yn llawer rhy gynwysfawr. Y mae hefyd yn rhy gyfyng; oblegid cynwys hanesion am rai personau nad oeddynt apostolion, megis Stephan (vi. 8–15; vii.), Philip (viii. 5–40), a phregethwyr eraill (xi. 19–30); etto byddai yn anhawdd cael allan ditl mwy priodol.

Oddiwrth y rhagymadrodd (i. 1) mae yn eglur i Actau yr Apostolion gael eu hysgrifenu ar ol yr Efengyl. Mae'r hanes yn diweddu gyda 'dwy flynedd' carchariad Paul yn Rhufain; felly gallwn gasglu iddynt gael eu hysgrifenu ynghylch yr amser hwnw, oblegid pe buasent heb gael eu hysgrifenu hyd amser diweddarach, cynwysasai y llyfr, yn ddiau, ryw hanesion ychwanegol am fywyd mor ddyddorol i'r eglwys y pryd hwnw ac mewn amseroedd ar ol hyny. Gan i Luc fyned gyda'r apostol i Rufain, ac aros gydag ef yno am ychydig amser o leiaf (Col. iv. 14), y mae yn debyg iddo gael ei ysgrifenu yn y ddinas hono, er nad oes dim sicrwydd mewn perthynas i hyn. Yr oedd Luc hefyd gydag ef pan ysgrifenodd ei ail epistol at Timotheus (iv. 11), yr hyn a ymddengys i gymeryd lle tua diwedd ei oes (ad. 7, 8); a buasai yn gosod gwerth neillduol ar yr hanes pe cawsai ei barhau hyd amser ei farwolaeth.

Er nad oes un lle i amheu geirwiredd y llyfr, etto mae yn beth hynod na ddarfu ddim derbyn oddiwrth y Cristionogion boreuol y sylw a allasid ddysgwyl. Nid ydyw gweithiau tadau yr eglwys sydd ar glawr yn cynwys llawer a ddyfyniadau o hono neu gyfeiriadau atto. Ni thynodd gymaint o sylw a llyfrau eraill y T. N. Coffheir am dano, fodd bynag, gan Eusebius, yn mhlith yr 'ὁμολογούμενα,' neu 'ysgrifeniadau dwyfol' i ba rai y rhoddid derbyniad cyffredinol (*Eccles. Hist.*, book iii. chap. 25).

Mae defnyddiau y llyfr wedi cael, yn amlwg, eu gosod mewn trefn amseryddol; etto anhawdd ydyw penderfynu dyddiadau rhai amgylchiadau neillduol. Marwolaeth Herod, yn O. C. 44, ydyw yr unig ffaith yn y llyfr y gellir penderfynu yn sicr ei ddyddiad. O'r dyddiad hyny gallwn gyfrif yn ol i ddechreu y llyfr, ac yn mlaen i'w ddiwedd; ond wedi'r cyfan ni rydd hyn ond ychydig gymhorth i drefnu yn amseryddol y ffeithiau a gynwysir yn y llyfr, fel y dangosir trwy y cynlluniau lluosog ond gwrthdarawol sydd wedi cael eu ffurfio ar y matter (Davidson, *Introd. N. T.*, ii. 52, 55, 63).

Yn gyffredin mae priod-ddull Luc yn yr Actau yn llawer purach nac eiddo un o ysgrifenwyr eraill y T. N. Y mae fwy felly na'r eiddo ei hun yn yr Efengyl, yn enwedig yn areithiau Paul yn Athen a cher bron y llywodraethwyr Rhufeinig. Ond nid ydyw yr Actau mewn un modd yn rhydd oddiwrth ffurfiau ymadrodd Hebreaidd, ac hyd yn od yn y darnau puraf o areithiau Paul cawn o hyd taw iaith Iuddew ydyw—nid Groeg pur (Michaelis, *Introd.* iv. 332).

Nis medr neb ddarllen y rhan olaf o'r Actau, ar ol i Luc ymddangos yn nghymdeithas Paul yn Troas (xvi. 11, 12), ond a orfydd deimlo ei fod yn bersonol bresenol, a'i fod yn llygad-dyst o lawer o'r hyn a adrodda, a bod ei adroddiad yn dwyn arwyddion diamheuol o wirionedd.

Nis gall dim feddu mwy tebygolrwydd i'r gwir, neu fod yn fwy darluniadol na'r hanes am y fordaith a'r daith i Rufain (xxvii. xxviii), ac ar yr un pryd mae yn anarferol o ddyddorol. Teimla pob darllenydd gyda Chrysostom, 'Mae Luc yn ein gadael yn sychedig am ragor.'

Mae corph (*text*) Actau yr Apostolion yn llawn o wahanol ddarlleniadau; yn fwy felly nac un llyfr arall yn y T. N.

Heblaw Actau yr Apostolion a gynwysir yn y T. N., yr oedd amrywiol hanesion apocryphaidd o'r apostolion. Mae llawer o honynt ar glawr yn awr; eraill wedi eu colli, neu ddim ond rhanau o honynt wedi eu cadw. Gwnaeth Tischendorf olygu, ychydig flyneddau yn ol, gyfrol a gynwysai nid llai na thri ar ddeg o weithiau, yn cynwys hanesion am weithredoedd rhai o'r apostolion. Yr oedd saith o honynt heb erioed gael eu cyhoeddi o'r blaen. Sut yr oedd yn bosibl i'r fath hanesion a gynwysent i gael erioed eu credu sydd yn anhawdd deall. Mae y cyferbyniad rhwng yr ysgrifeniadau apocryphaidd hyny ac Actau yr Apostolion mor darawiadol, fel nas medr fethu tynu sylw pob darllenydd (*Jour. Sac. Lit.*, April, 1852, p. 22).

ACHA'IA briodol oedd ran o Groeg, yn ngogledd Peloponessus. Ei phrif ddinas oedd Corinth. Arferid yr enw, fodd bynag, yn aml mewn ystyr cangach, fel yn cynwys Groeg yn gyffredinol hyd ddehau Macedonia. Yn yr ystyr mwy eang yma yr ymddengys ei fod yn cael ei arfer yn y T. N., megis yn Act. xviii. 12; xix. 21; Rhuf. xv. 26; 2 Cor. ix. 2; ii. 9, 10; 1 Thes. i. 7, 8. Yma y pregethwyd yr efengyl yn helaeth gan Paul. Ar ei ymweliad cyntaf arosodd flwyddyn a hanner yn Corinth; a thra yno dygwyd ef gan yr Iuddewon ger bron Gallio, yr ἀνθυπατεύων, rhaglaw Achaia, fel y cyfenwir ef gan Luc—amgylchiad, yr hwn trwy ei fanyldra, a arddengys gywirdeb yr hanesydd. Yr oedd Tiberius rai blyneddau cyn hyny wedi newid llywodraeth y dalaeth, a'i gosod dan lywyddaeth *procurator;* ond darfu i Claudius ei newid drachefn, a'i gosod dan raglaw. Gwelwn mor gywir ydyw yr hanes a rydd Luc am Gallio pan y geilw ef yn 'rhaglaw Achaia,' gan iddo gael ei osod yn y swydd hono yn ystod teyrnasiaid Claudius. [GROEG.]

ACHAT, un o'r meini gwerthfawr. Hi oedd yr ail gareg yn y drydedd rhes o ddwyfroneg yr arch-offeiriad (Exod. xxviii. 19). Yn y cyfieithiad Saisoneg cawn y gair yn Esay liv. 12, 'Gwnaf hefyd dy ffenestr o achatau (Cymraeg, risial); ac yn Ezek. xxvii. 16, fel un o'r pethau a pha rai y masnachai Syria yn marchnadoedd Tyrus; ond yn yr Hebraeg defnyddir gair gwahanol yn yr adnodau hyn. Meddylia Gesenius taw ei ystyr tebygol yw rubi (384); ond y mae gryn ansicrwydd ynghylch y meini gwerthfawr a enwir yn yr Ysgrythyrau.

ACHME'THA, yn cael ei enwi yn Ezra vi. 2, a dybir fod yr un lle ac Ecbatana, prif-ddinas Media, a hafod-dy breninoedd Persia, sefyllfan yr hon sydd yn awr dan Hamadan, prif-ddinas y Parthiaid, yr hon, fodd bynag, sydd wedi colli ei gwychder cyntefig, ac heb fod yn awr ddim amgen na thref dlawd (Ker Porter's *Travels*, ii. 101). Josephus, wrth adrodd yr hyn a goffheir yn Ezra vi. 2, a ddefnyddia y gair Ecbatana yn lle Achmetha (*Antiq.* xi. 4, 6).

A'CHU, gair Aiphtaidd, yn arwyddo gwellt-morfa, cyrs, llafrwyn; yn fyr, unrhyw beth gwyrdd yn tyfu mewn llefydd corsog. Job a ofyn, 'A gyfyd brwynen heb wlybaniaeth? a dyf hesg heb ddwfr?' (viii. 11). Y saith o wartheg tewion o gig, y rhai, yn mreuddwyd Pharaoh, a ddaroganent gynifer o flyneddau ffrwythlon, a ddaethant i fynu o'r afon Nilus, ac a ymborthent ar yr Achu. Hysbysir ni gan Jerome, yr hwn a ofynodd i'r dysgedigion pa beth oedd ystyr y gair hwn, ac a gafodd yn atteb gan yr Aiphtiaid y gelwid yn eu hiaith hwy bob peth gwyrdd a dyfai mewn llefydd corsog yn Achu. Ceir y gair yn parhau i ddal yr ystyr hyn yn yr iaith Goptaidd, yn yr hon y diogelir hyd yn awr weddillion hen iaith yr Aipht (Rosen., *Bot.* i. 194). Mae digonedd o gors-frwyn yn tyfu ar lanau y Nile. Darlun y cors-frwyn mawrion (*Typha latifolia*) a roddir uchod, y rhai, fodd bynag, a dyfant yn llawn cystal mewn hinsoddau cymedrol, ac y maent yn ddigon cyffredin yn Mrydain Fawr mewn llefydd corsog. Tyfant yn wrol yn misoedd Gorphenaf ac Awst, a'u dail o gylch pedair troedfedd o hyd, a modfedd o led, a'u cyff yn dalach na chorph dyn.

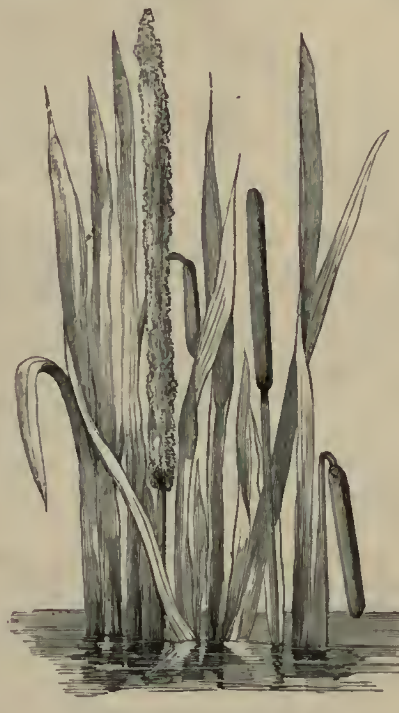
CORS-FRWYN MAWRION.

ACH'ZIB. 1. Dinas yn rhandir Aser. 'Yn nyffryn Acra,' medd Maundrell, 'darfu i ni basiaw heibio hen dref a elwid Zib, yn gyfleuedig ar esgynfa yn agos i lan y môr. Efallai taw yr hen Achzib a enwir gan Joshua ydyw y lle (Josh. xix. 29, a Barn. i. 31); oblegid gesyd Sant Jerome Achzib 9 milltir o Ptolemais, ac yn gwynebu tua Tyrus, ac â'r hwn ddarluniad y cawsom ni sefyllfa Zib yn atteb yn gywir' (Maundrell, 53). Nid yw Zib yn awr ond pentref bychan (Wilson, ii. 232). 2. Dinas yn perthyn i lwyth Judah (Josh. xv. 44). Tai, ymddiffynfeydd, neu deuluoedd *Achzib a fyddant yn gelwydd i freninoedd Israel;* a'u siomant hwynt, neu a droant allan yn anffyddlon iddynt pan oresgynir y wlad gan yr Assyriaid (Micah i. 14).

AD'AMANT, un o'r meini gwerthfawr. Mae dau air Hebraeg y rhai a gyfieithir yn y cyfieithiad Saisoneg yn *adamant* a *diamond.* Ceir un yn yr hanes a roddir am y meini yn nwyfroneg yr arch-offeiriaid Iuddewig, Exod. xxviii. 18; xxxix. 11 (lle mae yn amheus ai'r *diamond* a feddylir, gan nas gellir tori llythyrenau arno), ac yn Ezek. xxviii. 15. Ceir y llall, שמיר (Shamir), yn Jer. xvii. 1, lle y cyfieithir ef diamond; ac yn Ezek. iii. 9, a Zech. xvii. 12, lle y cyfieithir ef adamant. Wrth y gair y deallir yn gyffredin y diamond.

Mae y diamond, ar gyfrif ei ddysgleirdeb ysplenydd, chwareu hynod ei liw, ei galedrwydd, a'i brinder, yn cael ei ystyried y defnydd mwyaf gwerthfawr yn y deyrnas fetelaidd. Mae ei liwiau yn wahanol. Y lliwiau mwyaf cyffredin ydyw gwyn a llwyd; y rhai llai cyffredin ydyw glas, coch, llwyd-ddu, melyn, a gwyrdd; a'r mwyaf anghyffredin oll ydyw y du-lwyd-ddu. Nid yn aml y ceir ef yn gwbl dryloew; yn fwy cyffredin tuedda yn hytrach at yr haner-tryloew; ond y mae'r un du yn gwbl dywyll, neu anrhyloew. Y metel caletaf a wyddys am dano ydyw; ac oherwydd hyny gellir crafu pob metel arall ac ef. Mae yn ddefnydd llosgadwy, ac yn gynwysedig yn benaf o *carbon*. Cafwyd y diamond yn gyntaf yn Asia, lle y parheir i'w gasglu hyd yn awr, er nid yn yr un cyflawnder a chynt. Ceir ef yn benaf yn India, yn nhalaethau Golconda, Vesapour, a Bengal, ac yn ynys Borneo. Yn America ceir ef yn unig yn Brazil, yn amgylchoedd Serra do Frio, lle y cafwyd ef gyntaf yn nechreu y ganrif ddiweddaf. Brazil yw y lle y ceir fwyaf o hono yn bresenol. Yn India ceir y diamond yn gyffredin mewn tir priddog. Yn Brazil, yn ol Mawe, ceir ef mewn graian rhwyllog, yn gorwedd yn uniongyrchol ar graig gadarn, a chwedi ei guddio gan bridd llysieuog a phridd newydd gael ei adael gan afonydd. Yn Borneo cesglir ef o'r graian a thywod yr afon Succadau.

Nid oedd y bobl gynt yn gwybod y gelfyddyd o dori a chaboli y diamond; ac yn ganlynol defnyddid ef ganddynt hwy yn ei gyflwr naturiol. Ni wyddid dim am dano yn Europe hyd yn od yn y canol oesau. Yr oedd, yn debygol, yn hysbys i gelfyddydwyr India a China er yn foreu iawn. Hyd y 15fed ganrif yr oedd celfyddydwyr Europe o'r farn mai amhosibl oedd ei dori. Gwnaeth Robert de Berghen, yn 1456, gynyg caboli dau ddiamond trwy eu rhwbio yn erbyn eu gilydd, a gwnaeth wedi hyn olwyn gabolawl, ar yr hon, trwy arfer llwch diamond, y galluogwyd ef i dori a chaboli y sylwedd hwn yn yr un ffordd ag y mae gemau eraill yn cael eu gwneud efo *emery*.

Rhoddir hanesion am bwys a gwerth diamonds neillduol; ond nid yw eu gwerth ond mewn enw, ac yn aml yn ddychymygol. Unig safon eu gwerth yw yr hyn a geir am danynt yn y farchnad.

Nid oes ond ychydig o gyfeiriadau at y diamond neu'r adamant yn yr Ysgrythyr. 'Pechod Juda a ysgrifenwyd a phin o haiarn, ag ewin o adamant y cerfiwyd ef ar lech eu calon, ac ar gyrn eich allorau;' h.y., mae wedi ei dori mewn llythyrenau o'r fath fel y gellir ei weled a'i ddarllen gan unrhyw ddyn, ac nid yn rhwydd yr anghofir neu y maddeuir ef (Jer. xvii. 1). 'Gwnaethum dy dalcen fel adamant (neu diamond), yn galettach na'r gallestr;' h.y., yr oedd Ezekiel wedi ei gynysgaethu a dewrder digryn i gyhoeddi cenadwri Duw i'w gydwladwyr (Ezek. iii. 9). Gwnaeth yr Iuddewon eu calonau yn adamant (neu diamond); h.y., yr oeddynt yn anheimladwy o genadwri Duw mewn barn neu drugaredd (Zech. vii. 12).

A'DAR, y deuddegfed mis o'r flwyddyn Iuddewig santaidd, a'r chwechfed o'r un wledig. Yr oedd yn gynwysedig o 29 o ddyddiau, ac yn dechreu, yn ol y Rabbiniaid, gyda'r newydd loer yn mis Chwefror; ond yn ol Michaelis, ac eraill a'i canlynant, gyda newydd loer Mawrth (Gesenius, *Lex.*, 15). Ar y 3ydd o'r mis hwn y gorphenwyd yr ail deml (Ezra vi. 15); ar y 7fed, ymprydia yr Iuddewon er cof am farwolaeth Moses; ar y 13eg, cadwant goffa am ympryd Esther a Mordecai (Esther iv. 15–17); ar y 14eg, cadwant wyl y Purim (ix. 17–32); ar y 25ain, cadwant goffa am waredigaeth Jehoiacin (Jer. lii. 31). Gan taw blwyddyn loerawl oedd yr un Iuddewig, yr oedd, er mwyn ei dwyn i atteb i'r flwyddyn haulawl, bob tair blynedd fis gorymddwyn, a elwid Ve-Adar neu yr ail Adar, ac yn gynwysedig o 30 o ddiwrnodau.

AD'AR. Dan y ddeddf gwnaid gwahaniaeth rhwng adar glân ac aflan, megis y gwnaid rhwng pedwar-carnoliaid a chreaduriaid byw eraill; ond nid oedd y gwahaniaeth yn sylfaenedig ar ddim yn eu gwneuthuriad allanol. Ymddengys ei fod wedi ei sylfaenu ar y math o ymborth a fwyttaent; a chyhoeddid yn aflan adar ysglyfaethus, neu y sawl a ymborthent ar greaduriaid byw eraill neu furgyn. I'r dosparth hwn y perthynai yr eryr, y wyddgalch, y fôrwenol, y bod, a'r barcut, y fwlltwr, y gigfran, cyw yr estrys, y fran nos, y gog, yr hebog, aderyn y cyrph, y dulluan, y gogfran, y pelican, y biogen, y fulfran, y ciconia, y cornchwigl, a'r ystlum, yr hwn, er fod ganddo fath o adenydd, a berthyn yn hytrach i bedwar-carnoliaid nac i adar. Gwasanaetha y cyfrifiad hwn i ddangos yn ddigon eglur y dosparth o adar a gyfrifid yn aflan; ond y mae lle i amheu cywirdeb yr enwau neillduol roddir iddynt yn ein cyfieithiad ni. Nid oes genym gyfrifiad o'r adar y gellid eu bwyta. Nid oes dim ond y cyfarwyddyd cyffredinol hyn, 'Pob aderyn glân a fwyttewch' (Deut. xiv. 11–20). Efallai taw yr adar oedd yn ymborthi ar wahanol fathau o hadau a ffrwythau eraill a gyfrifid yn gyffredin yn lân.

Durturod a chywion colomen oeddynt yr unig adar a offrymid yn aberthau. Offrymid y rhai hyn fel pechebyrth a phoeth-offrymau. Aberthid hwynt, fodd bynag, gan bersonau ac oeddynt yn rhy dlawd i ddarparu oen neu ryw aberth cyffelyb (Lef. i. 14–17; v. 7–10; xii. 8, xiv. 22, 30; xv. 14, 15, 29, 30). Nid ydyw yn anheilwng o sylw, fel prawf o dlodi mam ein Harglwydd, iddi hi ar ol 'cyflawni dyddiau ei phuredigaeth, yn ol deddf Moses, ei ddwyn ef i Jerusalem i'w gyflwyno i'r Arglwydd, ac i roddi aberth, yn ol yr hyn a ddywedwyd yn neddf yr Arglwydd, par o ddurturod neu ddau gyw colomen' (Luc ii. 22–24). Ymddengys i ddurtur a chyw colomen gael eu defnyddio gan Abraham, trwy orchymyn pendant Duw, yr hyn a'n caria lawer yn mhellach yn ol na goruchwyliaeth Moses (Gen. xv. 9).

ADEILADU, a arwydda mewn iaith gyffredin gwneud, megis ty, gan gynwys yr holl orchwylion angenrheidiol cysylltiedig a'r adeilad; ond fel yr arferir ef yn yr Ysgrythyrau, ni chyfeiria at sylfaeniad ac adeiladaeth dechreuol dinas, ond arwydda wella, helaethu, neu harddu, ac yn neillduol i gadarnau neu amgaeru dinas. Yn 2 Cron. xi. 5–12 enwir nifer o lefydd y rhai y dywedir i Rehoboam eu hadeiladu; ond yr oedd y rhan fwyaf o honynt mewn bodolaeth o'r blaen; a rhai o honynt wedi bod, mewn gwirionedd, yn hir mewn bodolaeth. Trosglwydda yr adnodau uchod y syniad arbenig o'u bod wedi eu cadarnau neu eu hamgaeru. Mae genym esiamplau cyffelyb yn pen. xiv. 6, 7; xvi. 1, 5. Yn yr un modd Nebuchodonosor, fel yr oedd yn rhodio yn ei balas yn Babylon, a dorodd allan i ddweud 'onid hon yw Babylon fawr yr hon a adeiladais i?' Yn awr yr oedd Nebuchodonosor wedi gwneud cymaint mewn ffordd o gyfodi adeiladau mawr a gwych yn Babylon fel yr oedd ganddo achos i ymffrostio fel hyn; nis gallesid cyfrif y fost yn un ofer, etto nid ydoedd yr haeriad yn llythyrenol wir. Yr oedd Babylon mewn bod yn hir cyn iddo ef gael ei eni, a chwedi bod yn brif ddinas teyrnas. Mae y defnydd hyn o'r gair yn ei wneud weithiau yn anhawdd penderfynu pa un a gyfeiria at sylfaeniad dechreuol dinas, neu ynte at ei hadgyweiriad, gwelliant, neu amgaeriad. Yn y defnydd ffugyrol a wneir o'r gair yn yr Ysgrythyrau yr ystyr olaf yn aml ydyw yr un sydd i'w gymeryd. Mae y saint yn *adeiladu eu hunain yn eu santeiddiaf ffydd;* h.y., maent yn ystyried yn fwy cyflawn, yn credu yn fwy cadarn, ac yn arferyd yn fwy diwyd wirioneddau dwyfol; a chan dderbyn o gyflawnder Crist, maent yn cynyddu mewn ffydd, cariad, a phob gras arall (Judas 20). *Adeiladu drachefn y pethau a ddistrywyd* ydyw dychwelyd at seremoniau ac arferion oeddym wedi eu gadael unwaith (Gal. ii. 18).

ADGYFODIAD, cyfodiad cyrph y meirw i fywyd. Mae yr athrawiaeth o draws-symudiad eneidiau wedi ffynu yn mhlith cenedloedd paganaidd mewn amseroedd hen a diweddar. Dywedir iddi gael ei dysgu gan Pythagoras, athronydd Groegaidd nodedig, a sylfaenydd sect a ddug ei enw, ac y mae yn athrawiaeth ddewisol gan Hindooaid yr amser presenol. Ond nid aeth athrawiaeth adgyfodiad cyrph y meirw erioed i'r meddwl paganaidd nac mewn amser cynt na diweddar. Athrawiaeth datguddiad dwyfol yn unig ydyw. Er fod rhanau o'r H. D. yn cynwys yr athrawiaeth hon, etto nis gellir dweud ei bod yn cael ei dysgu yn eglur iawn ynddo; ond yr ydym yn ei ystyried yn debygol y gwyddai saint yr H. D. fwy am y gwirionedd hwn, ynghyd â gwirioneddau eraill, nac a feddylir yn gyffredin. Yr oedd yr adgyfodiad yn un o athrawiaethau arweiniol y Phariseaid, y rhai a gyfodasant gryn amser cyn sylfaeniad Cristionogaeth, a'r rhai oeddynt y sect fwyaf lluosog a phoblogaidd o lawer yn mhlith yr Iuddewon. Dalient yr athrawiaeth hon mewn gwrthwynebiad i'r Saduceaid, y rhai a ymddangosai eu bod yn gynwysedig o'r rhan uchaf a'r llai crefyddol o'r genedl (Act. xxiii. 7, 8). Dywedodd ein Harglwydd yn bendant wrth y Saduceaid fod athrawiaeth yr adgyfodiad i'w chael yn Ysgrythyrau yr H. D., a gwna ef ei hun sylfaenu rheswm drosti ar Exod. iii. 6, 15, 16 (gwel Matt. xxii. 29, 31, 32; Luc xx. 37, 38). Dywedir hefyd fod ei adgyfodiad ef ei hun wedi cael ei ddysgu yn Ysgrythyrau yr H. D. (Ioan xx. 9); a chyfyd Pedr reswm oddiar Sal. xvi. 9–11 ar y matter hwn (Act. ii. 24–32), ac felly gwna Paul hefyd (xiii. 32–37). Dengys yr adnodau hyn i ni ddull yr hen Iuddewon o ddeongli eu Hysgrythyrau, a'r casgliadau a dynent oddiwrthynt.

Yn y T. N. mae athrawiaeth yr adgyfodiad yn cael ei dysgu yn y modd egluraf; ac er yr ymddengys fod rhai yn yr oes apostolaidd a ddywedent 'nad oes adgyfodiad y meirw' (1 Cor. xv. 13), ac eraill a daerent 'ddarfod yr adgyfodiad eisoes' (2 Tim. ii. 18), etto efallai nad oes un athrawiaeth o'r Ysgrythyr ac sydd wedi cael derbyniad mor gyffredin yn mhlith y sawl a gyfenwir yn Gristionogion, ac ynghylch yr hon y mae can lleied o amheuaeth wedi bod.

Ymddengys oddiwrth y T. N. y cymer adgyfodiad y meirw le yn niwedd y byd, yn uniongyrchiol o flaen y farn ddiweddaf; 'yr Arglwydd ei hun a ddisgyn o'r nef gyda bloedd, a llef yr arch-angel, ac ag udgorn Duw;' 'ac y caiff pawb sydd yn y beddau,' 'fychain a mawrion,' y 'cyfiawnion a'r anghyfiawnion,' y 'rhai a wnaethant dda a'r rhai a wnaethant ddrwg, glywed ei leferydd ef, ac y deuant allan;' ac nid yn unig y bedd, ond 'y môr a rydd i fynu y meirw sydd ynddo;' ac na bydd i'r rhai byw, y rhai a adewir, ddim rhagflaenu y rhai a hunasant;' 'oblegid y meirw yn Nghrist a gyfodant yn gyntaf,' a 'hwy a newidir oll mewn moment, ar darawiad llygad, wrth yr udgorn diweddaf; canys yr udgorn a gân, a'r meirw a gyfodir yn anllygredig, a hwy a newidir; oherwydd rhaid i'r llygradwy hwn wisgo anllygredigaeth, ac i'r marwol hwn wisgo anfarwoldeb:' 'yna y cipir hwynt i fynu ynghyd yn y cymylau i gyfarfod a'r Arglwydd yn yr awyr; ac felly byddant yn wastadol gyda'r Arglwydd' (Ioan v. 28, 29; Act. xxiv. 15; 1 Cor. xv. 51–53; 1 Thess. iv. 15–17; Dat. xx. 11–13).

Ni ddywed y T. N. ond ychydig mewn perthynas i gyrph y drygionus: am gyflwr cyrph y crediniol y mae yr apostol yn dweud y pethau mwyaf dyddorol: 'Canys ein hymarweddiad ni sydd yn y nefoedd, o'r lle hefyd yr ydym yn disgwyl yr Iachawdwr, yr Arglwydd Iesu Grist, yr hwn a gyfnewidia ein corph gwael ni, fel y gwneler ef yr un ffurf a'i gorph gogoneddus ef, yn ol y nerthol weithrediad trwy yr hwn y dichon efe, ie ddarostwng pob peth iddo ei hun' (Phil. iii. 20, 21): 'Efe a heuir mewn llygredigaeth, ac a gyfodir mewn anllygredigaeth; efe a heuir mewn amharch, ac a gyfodir mewn gogoniant; efe a heuir mewn gwendid, ac a gyfodir mewn nerth: efe a heuir yn gorph anianol, ac a gyfodir yn gorph ysprydol; a phan ddarffo i'r llygradwy hwn wisgo anllygredigaeth, ac i'r marwol hwn wisgo anfarwoldeb, yna bydd yr ymadrodd a ysgrifenwyd, Angau a lyncwyd mewn buddugoliaeth. O angau, pa le mae dy golyn? O uffern, pa le mae dy fuddugoliaeth? Colyn angau yw pechod, a grym pechod yw y gyfraith. Ond i Dduw byddo'r diolch, yr hwn sydd yn rhoddi i ni fuddugoliaeth, trwy ein Harglwydd Iesu Grist (1 Cor. xv. 42–44, 54–57).

Er taw gogoneddus ydyw athrawiaeth yr adgyfodiad, etto yn yr olwg gyntaf a chyffredinol a gymerir arni ymddengys yn anghredadwy iawn. Pa beth allai fod yn fwy anhebygol nac i'r meirw fyw drachefn a chyfodi o'r bedd, nid un o honynt ond miliynau, ac nid mewn un wlad yn unig, ond yn mhob rhan o'r ddaiar. Mae genym yn wir allu, doethineb, a dyfais Duw, yr hwn a greodd y bydysawd, ac nis gellir gwadu nad yw 'pob peth yn bosibl gydag ef.' Mae genym rhywbeth cyffelyb yn y deyrnas lysieuog, os nid yn yr un anifeilaidd. Nid ydyw y tebygolrwydd yn berffaith; ond mae yn cyrhaedd yn ddigon pell i esponio yr anhawsder a thori grym yr wrthddadl. Y mae hefyd yn beth fuasai yn ymddangos yn anghredadwy iawn i'r meddwl dynol pe cawsai ei adael i ddibynu ar ei resymiadau ei hun, ac etto mae yn *ffaith* ddiymwad—yn fatter profiad dyddiol. At y ffaith hon y cyfeiria ein Harglwydd yn y geiriau canlynol: 'Yn wir, yn wir, meddaf i chwi, oni syrth y gronyn gwenith i'r ddaear, a marw, hwnw a erys yn unig; eithr os bydd efe marw, efe a ddwg ffrwyth lawer’ (Ioan xii. 24). Pwy allasai ddychymygu y gwnaethai gronynyn o wenith, ar ol cael ei gladdu yn y ddaiar a marw yno, adgyfodi i fywyd mewn ychydig o fisoedd byrion, a chynyrchu ar ei ugeinfed, deg ar ugeinfed, a'i ddeugeinfed, hadau cyffelyb i'r hyn hauwyd. Gwna yr apostol Paul, wrth son am yr adgyfodiad, gyfeirio at yr un gyffelybrwydd: ‘Eithr fe a ddywed rhyw un, Pa fodd y cyfodir y meirw? ac a pha rhyw gorph y deuant? O ynfyd, y peth yr wyt ti yn ei hau, nid y corph a fydd yr wyt ti yn ei hau, ond gronyn noeth, ysgatfydd o wenith, neu ryw rawn arall. Eithr Duw sydd yn rhoddi iddo gorph fel y mynodd efe, ac i bob hedyn ei gorph ei hun. Felly hefyd y mae adgyfodiad y meirw’ (1 Cor. xv. 35–38, 42). Nid ydym yn cymeryd arnom esponio na ffaith yr adgyfodiad, na'i ddull, na'r moddion a arferir er ei ddwyn oddiamgylch. Yr ydym yn priodioli y cyfan i hollwybodaeth a hollalluogrwydd Duw.

Yr ydys wedi yn aml ddwyn yn wrthddadl yn erbyn athrawiaeth yr adgyfodiad fod y corph a osodir yn y ddaiar yn braenu yn fuan nes dychwelyd i'w elfenau cyfansoddiadol gwreiddiol, ac i fod y rhai hyny yn ffurfio cysylltiadau newyddion, gan yn aml ffurfio rhanau o gyrph llysieuog, neu gyrph anifeiliaid, ac hyd yn od cyrph dynol, ac yn cael eu symud i ranau eraill a phellenig yn aml o'r ddaiar, ac yn mhell o'r man lle claddwyd ef ar y cyntaf. Gan fod pethau felly, rhesymir ei fod yn amhosibl i ddwyn drachefn i fywyd yr un cyrph a fuant feirw; fod, mewn ffaith, yr adgyfodiad yn amhosiblrwydd. Ond er cryfed y dichon yr wrthddadl hon ymddangos ar yr olwg gyntaf, mae wedi ei sylfaenu yn gyfangwbl ar syniad cyfeiliornus mewn perthynas i'r hyn a gyfansodda unrywiaeth corphorol. Anhawdd ydyw penderfynu yn mha beth y mae hyn yn gynwysedig. Ond yr ydym yn abl dweud yn mha beth *nad* ydyw yn gynwysedig. Mae yn amlwg nad ydyw yn gynwysedig mewn bod ein cyrph yn gyfansoddedig o'r un gronynau ar bob amser, oblegid os cymerir unrhyw ddau dymhor, nid oes un corph yn gynwysedig o'r un gronynau ar y ddau dymhor hynny. Yn ystod bywyd mae gronynau pob corph dynol yn cyfnewid yn barhaus; ac yn nghwrs blyneddau mae yn debygol fod yr holl ronynau o ba rai y cyfansoddir y corph dynol yn cael eu cwbl newid, fel na cheir ar un adeg un gronyn ynddo ac oedd ynddo ar adeg flaenorol; ac mewn rhai amgylchiadau mae y cyfnewidiad trwyadl hwn yn y gronynau wedi cymeryd lle amryw weithiau. Ond er yr holl gyfnewidiadau hyn, yr *un* ydym, ac nid ydynt yn effeithio dim ar ein hunrywiaeth. Yr ydym yn teimlo ein hunrywiaeth trwy holl gyfnewidiadau plentynrwydd, ieuenctyd, canol oed, a henaint. Nid effeithir arno gan fawr ychwanegiad gronynau at y corph yn ystod ei gynydd o blentynrwydd i gyflawn faintioli, nac ychwaith yn ei ddadfeiliad fel y syrth ymaith wrth agoshau at henaint. Dyma yw crediniaeth gyffredinol dynolryw; byddai yn brawf pendant fod y dyn hwnw yn wallgof yr hwn a haerai beth gwahanol am dano ei hun. Yn wir y mae dynion nid yn unig yn sicr o'u hunrywiaeth eu hunain—h.y., mai y nhwy ydynt hwy—ond o unrywiaeth eu cyfeillion, eu cymydogion, a'u cydnabod, a lluoedd o bobl eraill, er fod gronynau cyrph pob un o honynt wedi bod yn myned dan gyfnewidiad parhaus. Yma cawn brawf o'r fath egluraf nad ydyw unrywiaeth y corph ar wahanol amserau yn gynwysedig yn eu bod yn gyfansoddedig o'r un gronynau ar y gwahanol amserau hyn. Yn mha beth y mae yn gynwysedig unrywiaeth corph ac sydd yn byw dros nifer o flyneddau nid wyf yn abl dweud; ac os na fedraf ddweud hyny, ni ddylid synu os nad ydwyf alluog i ddweud yn mha beth mae yn gynwysedig unrywiaeth y corph a gleddir a'r corph a adgyfodir. Os gwna y gwrthddadleuwr esponio i mi y cyntaf yn foddhaol, efallai y cynorthwya ei esponiad fi i esponio iddo yntau yr ail; ond hyd nes medro wneud felly nid oes ganddo un hawl i osod cymaint o bwys ar ei wrthddadl.

Er nad ydyw athrawiaeth yr adgyfodiad heb ei anhawsderau, mae genym yma esiampl o egwyddor bwysig—na ddylid caniatau i anhawsderau feddu pwysigrwydd neu rym gwrthddadleuon. Un peth yw anhawsder, peth arall ydyw gwrthddadl; ac yn ein hymchwiliadau am y gwirionedd mae yn fanteisiol i wahaniaethu rhyngddynt.

AD′MAH, un o'r pedair dinas a ddinystrwyd â thân a brwmstan o'r nefoedd (Gen. x. 19; xiv. 2; xix. 24; Deut. xxix. 23). Gwneud lle ‘*fel Admah,*’ a'i ‘osod megis Zeboim’ ydyw ei wneud yn gof-golofn nodedig o ddialedd Duw (Hos. xi. 8).

AD′ONAI, un o enwau Duw. Gair yn y rhif luosog ydyw, ac yn arwyddo *fy Arglwyddi,* megis yr arwydda Adoni yn y rhif unigol *fy Arglwydd.* Mae yr Iuddewon, y rhai ni wnant, oherwydd coelgrefydd, ddweud yr enw Jehofah, yn darllen Adonai yn ei le pa fan bynag y cyfarfyddir a'r gair Jehofah yn yr H. D. Nid oedd yr hen Iuddewon mor fanwl. Nid oes un ddeddf yn gwahardd swnio yr enw hwn.

ADRAM′MELECH ac ANAM′MELECH oeddynt ddau o eilunod gwyr Sepharfaim. Yn yr iaith Hebraeg, ac efallai yn yr un Assyriaidd, arwydda y cyntaf *frenin gorwych;* a'r ail *brenin addfwyn.* Yn iaith y Persiaid arwydda y cyntaf *brenin deadelloedd;* ac arwydda yr olaf yn yr Arabaeg rywbeth yn debyg. Efallai yr addolid y ddau fel diogelwyr anifeiliaid. Dywed y Rabbiniaid Iuddewig fod y cyntaf a'r lun mul neu geiliog paun; a'r ail fel iar goed, sofl-iar, neu geffyl. Mae yn fwy rhesymol yr arwyddocai y cyntaf yr haul, a'r llall y lloer, y rhai a ystyriai y paganiaid yn llywodraethwyr mawr y byd. Y Sepharfiaid a offryment eu plant yn ebyrth iddynt (2 Bren. xvii. 31).

ADRAM′MELECH a SARA′ZER, dau o feibion Sennacherib, brenin Assyria. Mae yn debygol i'r blaenaf gael ei enwi a'r ol yr eilun-dduw uchod. ‘A bu fel yr oedd efe (Sennacherib) yn addoli yn nhy Nisroch, ei dduw, i Adrammelech a Sarazer ei feibion ei ladd ef â'r cledyf, a hwy a ddiangasant i wlad Armenia’ (2 Bren. xix. 37), yr hon a orweddai o'r tu gogleddol i Assyria.

ADRAMYTTIUM, porthladd Mysia yn Asia Leiaf, gyferbyn ag ynys Lesbos. Mewn llong o Adramyttium y mordwyodd Paul o Cæsarea i Myra, dinas yn Lycia, ar ei ffordd i Rufain (Act. xxvii. 2, 5, 6). Yr oedd hi gynt yn ddinas lewyrchus. Gelwir hi yn awr yn Adramitti, ac er yn dref dlawd, mae yn parhau i fod yn lle o ychydig fasnach. Ni cheir gweddillion hynafiaethol ynddi oddigerth arian bathol (*Biblioth. Sacra,* viii. 866).

A'DRIA. Yn bresenol ni chynwys Adria ond y môr ar dreuthydd Itali, yr hwn a elwir Gulf of Venice. Ond ymddengys oddiwrth Ptolemy a Strabo y cyrhaeddai Adria hyd y môr a'r y tu deheuol o Itali, fod Sicily wedi ei hamgylchu ganddo ar y gorllewin, ac y cwmpasid Crete ganddo ar y tu dwyreiniol. Gwelir gan hyny yn rhwydd oddiwrth hyn pa ham y dywedir i'r llong, yn yr hon yr oedd Paul yn mordwyo i Rufain, 'gael (yn ol y cyfieithiad Saisoneg) ei gyru i fynu ac i lawr yn Adria' cyn myned yn ddrylliau ar ynys Melita, yr hon yn ol y dyb gyffredin ydoedd Malta (Act. xxvii. 27, 28).

ADUL'AM, hen ddinas yn Canaan (Gen. xxxviii. 1, 12, 20). Yr oedd wedi bod ganddi gynt frenin o'i heiddo ei hun, yr hwn a orchfygwyd gan Joshua; rhoddwyd hi i lwyth Juda (Josh. xii. 15; xv. 35). Myn rhai ei bod yn gyfleuedig ar y tu deheu-ddwyreiniol i diriogaeth Juda, yn agos i'r Môr Marw; ond y dybiaeth fwyaf cyffredin ydyw, y sefai hi yn y gwastadedd o'r tu deheu-orllewinol i Jerusalem. Ar ol gwrthryfel y deg llwyth amgaerwyd hi gan Jeroboam (2 Cron. xi. 7). Geilw Micah hi yn 'ogoniant Israel' (i. 15), a chesglir oddiwrth hyn ei bod yn ddinas dra phrydferth. Gall yr ymadrodd, fodd bynag, gyfeirio yn llawn cymaint at ei sefyllfa ac at y ddinas ei hun. Coffheir am dani gan Nehemiah ar ol y caethiwed (x. 30). Judas Maccabæus, ar ol ymladd brwydr â Gorgias, a ddaeth a'i fyddin i Adulam; 'a phan ddaeth y seithfed dydd, fel yr oedd yr arfer, hwy a'i glanhasant eu hunain, ac a gadwasant y sabbath yn y lle hwnw' (2 Macc. xii. 38). Nis gwyr neb yn awr am hyd yn od olion y ddinas hon.

Yn agos iddi, mae yn debygol, yr oedd ogof Adulam, lle y diangodd Dafydd o wlad y Philistiaid pan y cynygodd ochelyd erledigaeth Saul; ac yma y daeth ei frodyr a holl dy ei dad atto (1 Sam. xxii. 1, 2). Gallasai yr amgylchiad hyn gymeryd lle yn rhwydd os nad oedd ogof Adulam yn mhell o Fethlehem, lle trigent; ac mai felly yr ydoedd hi a ddangosir yn amlycach gan y ffaith ddarfod iddo, wedi dyfod yn frenin, a phan yn ymladd â'r Philistiaid, ffoi eilwaith i ogof Adulam pan yr oedd gwersyll y Philistiaid ar y pryd yn Bethlehem; a phan ddarfu Dafydd amlygu dymuniad hiraethlon am gael ei 'ddiodi â dwfr o bydew Bethlehem, yr hwn sydd wrth y porth,' 'tri chedyrn a ruthrasant trwy wersyll y Philistiaid, ac a dynnasant y dwfr, ac a'i dygasant atto' (2 Sam. xxiii. 13–17). Dengys hyn nad oedd ogof Adulam ddim yn mhell o Bethlehem. Oddeutu taith dwy awr tua'r tu deheu-ddwyreiniol o'r lle hwnw mae ogof eangfawr, cymhwys i ddiogelu a chuddio Dafydd a'i wyr, yr hon a allasai fod yn ogof Adulam, er nad oes genym hawl i ddweud hyny yn bendant.

ADWAEN, ADWAENIR. 1. Nid yn adnabyddus; yr hyn nid ydys yn gyfarwydd ag ef (Act. xvii. 23). 2. Dinod, neu anenwog. Yr oedd Paul a'i gyd bregethwyr yn anadnabyddus i'r byd o ran eu sefyllfa a'u hymarferiadau ysprydol, ac yr oeddynt yn ddigyfrif, ac yn ddinod, a diglod gan ddynion cnawdol; ond yn gwbl adnabyddus i, ac yn gymeradwy gan Dduw, yn Dad, Mab, ac Yspryd Glân (2 Cor. vi. 9).

ADDA, enw a roddir gan Dduw i bob un o rieni dechreuol yr hil ddynol, ond yn gyffredin cyfryngir ef i'r dyn cyntaf (Gen. v. 2, 3). Gwnawd y dyn o bridd y ddaiar, a'i wraig o asen a gymerwyd o fynwes y dyn. Gosodwyd hwynt yn ngardd Eden i'w chadw a'i llafurio, a rhoddwyd iddynt ryddid i fwytta o ffrwyth bob pren yn yr ardd ond ffrwyth pren gwybodaeth da a drwg. 'O bob pren o'r ardd gan fwyta y gelli fwyta, ond o bren gwybodaeth da a drwg na fwyta o hono, oblegid yn y dydd y bwytai o hono, gan farw y byddi farw' (ii. 7, 8, 15–17, 21–24). Ond tori trwy y gwaharddiad wnaeth Adda ac Efa ei wraig, a bwyta o'r pren a waharddwyd iddynt; ac fel cosb am wneud felly 'yr Arglwydd Dduw a'u hanfonodd hwynt allan o ardd Eden i lafurio y ddaiar, yr hon y cymerodd hwynt o honi,' gan, ar yr un pryd, gyhoeddi melldithion uwch eu penau. Wrth Adda y dywedodd: 'Melldigedig fydd y ddaiar o'th achos di; trwy lafur y bwytai o honi holl ddyddiau dy einioes. Drain hefyd ac ysgall a ddwg hi i ti, a llysiau'r maes a fwytai di. Trwy chwys dy wyneb y bwytai fara, hyd pan ddychwelech i'r ddaiar, oblegid o honi y'th gymerwyd; canys pridd wyt ti, ac i'r pridd y dychweli.' Ac wrth y wraig y dywedodd: 'Gan amlhau yr amlhaf dy boenau di a'th feichiogi; mewn poen y dygi blant, a'th ddymuniad fydd at dy wr, ac efe a lywodraetha arnat ti.' Mae yn deilwng o sylw yma na chafodd y dedfrydau hyn eu cyfyngu yn eu heffeithiau i Adda ac Efa. Cyrhaeddasant hefyd eu hiliogaeth yn mhob oes a gwlad. Fel pwnc o amcan-dybiaeth nis medrwn weled cyfiawnder hyn; eiddo Adda ac Efa ydoedd y weithred bechadurus; nid oedd a fynai eu hiliogaeth a hi; nid oeddynt etto mewn bodolaeth; ni fyddai y corph mawr o honynt mewn bodolaeth am oesoedd i ddyfod. Etto, fel matter o *ffaith*, mae holl deulu dyn wedi myned dan y melldithion hyn yn gystal a'n rhieni cyntaf eu hunain. Ni allwn ni resymu fel y mynom ynghylch y matter; gallwn amheu doethineb a chyfiawnder y fath weithred; ond dyna'r ffaith. Nid oes posibl eu gwadu. Cyfrifed y gwrthwynebwr am dani os medr.

Cosb marwolaeth hefyd oedd y bygythiad: 'Yn y dydd y bwytai o hono, gan farw y byddi farw.' Paham yr oedd y bygythiad mor ddiamod, ac etto heb gael ei gyflawni yn llythyrenol—o'r hyn leiaf yn ei holl helaethrwydd—nid ydym yn ymofyn yma, gan nad ydyw yn hanfodol i'n hamcan presenol. Ond mae genym i sylwi na chafodd angau yn y diwedd ei gyfyngu i'r ddau droseddwr, Adda ac Efa, ond daeth i fod yn dynged yr holl deulu dynol. Yr ydym eisoes wedi sylwi i'r *felldith* a gyhoeddwyd uwch ben Adda ac Efa ddisgyn ar eu holl hiliogaeth yn gystal ag arnynt hwy eu hunain. Yn awr, a all dim o'r *bygythiad* o farwolaeth, yr hwn a gyfeirid yn gyntaf attynt hwy, ddisgyn, yn y cyflawniad o hono, ar eu hiliogaeth yn gyffredinol? Os gwnaeth un hyn, nid ydym yn gweled paham nad allasai y llall wneud hyny hefyd. Gellir, fodd bynag, ddal fod pobl yn eu maintioli yn marw fel cospedigaeth am eu troseddau personol eu hunain. Ond beth sydd i'w ddweud am y miloedd babanod sydd yn dyhoeni ac yn marw cyn y mae yn bosibl iddynt fod wedi cyflawni unrhyw drosedd gweithredol? Ymddengys rhai fel pe buasent wedi ei geni ond yn unig ar gyfer marw: agorant eu llygaid ar y byd, ac yna cauant hwynt yn angau. Ni chymer hyn le mewn canlyniad i un trosedd personol; oblegid nid ydynt etto yn greaduriaid moesol a chyfrifol. Braidd, yn wir, y gwedir, hyd yn od gyda golwg ar bobl wedi cyrhaedd eu maintioli, fod hadau afiechyd, darfodedigaeth, a marwolaeth, wedi cael eu hau yn ddechreuol a chyffredinol yn y cyfansoddiad dynol, fel y mae hyd yn od y nhwy yn *naturiol* yn ddarostyngedig i farwolaeth.

Nid oes neb yn gwadu cyffredinolrwydd marwolaeth; ac yma daw yr Ysgrythyrau yn mlaen i esponio y berthynas rhwng pechod Adda a chyffredinolrwydd marwolaeth dynolryw. Mae yr adnodau pwysicaf yn gynwysedig o gyferbyniadau rhwng Adda a Christ; ond ni wna hyn ond eu gwneuthur yn fwy blaenllym a phenderfynol. 'Am hyny,' medd yr apostol, 'megis trwy un dyn y daeth pechod i'r byd, a marwolaeth trwy bechod, ac felly yr aeth marwolaeth ar bob dyn, yn gymaint a phechu o bawb' (Rhuf. v. 12). Ac eilwaith yn ei lythyr cyntaf at y Corinthiaid, dywed, 'Oblegid megis yn Adda y mae pawb yn meirw, felly hefyd yn Nghrist y bywheir pawb' (xv. 22). Oddiwrth yr adnodau hyn mae yn eglur mai trwy gamwedd Adda 'y daeth marwolaeth i'r byd;' i farwolaeth ddyfod trwy bechod; na chyfyngwyd dim o farwolaeth iddo ef, ond 'aeth ar bob dyn;' mewn geiriau eraill fod 'pawb yn feirw yn Adda.'

Ond nid marwolaeth y corph ydyw yr unig ddrwg a ddaeth ar ddynolryw ar gyfrif, neu trwy gamwedd Adda. Mae'r apostol, ar ol dweud i 'farwolaeth ddyfod ar bob dyn,' yn rhoddi rheswm am hyn, sef pechu o bawb,' h.y., a gyfrifid yn euog; mewn geiriau eraill, cyfrifwyd ei bechod ef iddynt, oblegid ychwanega, 'Canys hyd y ddeddf yr oedd pechod yn y byd: eithr ni chyfrifir pechod pryd nad oes deddf. Eithr teyrnasodd marwolaeth o Adda hyd Moses, ie arnynt hwy y rhai ni phechasant yn ol cyffelybrwydd camwedd Adda, yr hwn yw ffurf yr hwn oedd ar ddyfod.' Nid yn unig fe â yr apostol rhagddo i ddweud mai 'trwy gamwedd un y bu farw llawer; mai trwy gamwedd un y teyrnasodd marwolaeth trwy un;' ond 'i'r farn ddyfod o un camwedd i gondemniad;' ac mai 'trwy gamwedd un y daeth barn ar bob dyn i gondemniad;' ac ychwanega, 'Oblegid os trwy anufudd-dod un dyn y gwnaethpwyd llawer yn bechaduriaid'—h.y., a gyfrifid yn bechaduriaid, neu yn greaduriaid euog—'felly trwy ufudd-dod un y gwneir llawer yn gyfiawn'—h.y., a gyfrifir yn bersonau cyfiawn neu gyfiawnhedig. Mae yr holl gyferbyniad a dynir rhwng Adda a Christ gan Paul (Rhuf. v. 13–21) yn gwneud ei haeriadau yn neillduol o rymus, fel nad oes lle i amheu ei feddwl. Gwel hefyd Eph. ii. 3.

Mae y pwnc o lygredd y natur ddynol yn dal cysylltiad agos a'r matterion hyn. Creuwyd dyn ar y cyntaf yn fod santaidd a glân; ond nid oes dim lle i gredu ei fod ef yn cael eni i'r byd yn gyfryw un yn awr. Ychydig wnant wadu fod plant yn amlygu tymherau, teimladau, a thueddiadau pechadurus; eu bod yn gwneud hyn yn foreu iawn; y gwnant hyn yn gyffredinol—heb un eithriad—cybelled ac y cafodd neb gyfleusderau i sylwi neu ddysgu gan eraill; eu bod wedi gwneud hyn yn mhob oes a gwlad; ac nas gellir cyfrif am y drwg trwy ei briodoli i esiampl neu hyfforddiad eraill, gan nad pa mor gymaint y dichon gael ei ychwanegu trwy hyn mewn amser dyfodol. I ba beth ynte y mae y drwg i gael ei briodoli? Nis gwyddom am un cyfrif ellir roddi am dano ond hwn—eu bod yn dwyn gyda nhwy i'r byd natur bechadurus, lygredig; ac wrth ystyried effeithiau eraill cwymp Adda, ymddengys yn naturiol i'w briodoli i'w anufudd-dod ef, yr hwn, mewn ystyron eraill, a ddygodd gymaint o wae i ddyn. Yn yr Ysgrythyrau dysgir ni ei fod wedi ei ddwyn i ni trwy ein rhieni uniongyrchol; ac yn ganlynol arweinir ni i gasglu ei fod wedi disgyn o un genedlaeth i'r llall, hyd nes ein cyrhaedd ni. 'Pwy,' medd Job, 'a ddyry beth glân allan o beth aflan? Neb' (xiv. 4). 'Wele,' meddai Dafydd, 'mewn anwiredd y'm lluniwyd, ac mewn pechod y beichiogodd fy mam arnaf' (Ps. li. 5). Mae atteb ein Iachawdwr i Nicodemus yn hynod finiog: 'Yn wir, yn wir, meddaf i ti, oddieithr geni dyn drachefn, ni ddichon efe weled teyrnas Dduw. Yr hyn a aned o'r cnawd sydd gnawd, a'r hyn a aned o'r yspryd sydd yspryd. Na ryfedda ddywedyd o honof fi wrthyt, y mae yn rhaid eich geni chwi drachefn' (Ioan iii. 3, 6, 7).

Y fath ydyw tystiolaeth yr Ysgrythyr gyda golwg ar ganlyniadau camwedd Adda i'w hiliogaeth. Gallwn, fodd bynag, sylwi yn mhellach, fod genym o flaen ein llygaid, yn ffyrdd cyffredin Rhagluniaeth, ffeithiau lluosog yn debyg i drefn y Goruchaf fel y gosodir hi lawr yn awr. Yr ydym beunydd yn gweled plant yn cael eu darostwng i golledion a dyoddefiadau trwy ffolineb a phechodau eu rhieni—ac weithiau gyndeidau pell. Mae plant yn aml yn etifeddu cyfansoddiad corphorol afiach oddiwrth eu rhieni a'u cyndeidau; mae plant troseddwyr deddfau y deyrnas yn cael eu dwyn i warth ar eu cyfrif hwynt; darostyngir plant pobl wastrafflyd i dlodi mewn canlyniad i'w gwastraff hwynt; a phlant meddwon—pwy all gyfrif y drygau a ddyoddefir gan laweroedd o honynt mewn amser ac yn nhragwyddoldeb, mewn canlyniad i fai y rhai y disgynasant oddiwrthynt? Dyma ffeithiau tarawiadol; ac er fod canlyniadau ffolineb a phechodau rhieni yn eu dylanwad ar eu disgynyddion yn mhell o fod yn gyfartal a'r drygau a ddeuant ar holl hiliogaeth Adda mewn canlyniad i'w gamwedd ef, etto mae'r egwyddor sydd yn gynwysedig yn y ddau ddosparth o ganlyniadau yr un; ac os gwnai gwrthwynebwyr ddangos doethineb a chyfiawnder y dosparth olaf o ganlyniadau, efallai y gwnai ein cynysgaethu ac egwyddor a wnai ein cynorthwyo i esponio a chyfiawnhau doethineb a chyfiawnder yr oruchwyliaeth dan yr hon y gosodwyd Adda a'i hiliogaeth.

Yr ydym yn addef yn onest nad ydym wedi gallu gweled y doethineb a'r cyfiawnder o wneud i holl hiliogaeth Adda ddyoddef mewn canlyniad i'w drosedd ef. Ymddengys i'n meddwl ni yn groes i egwyddorion doethineb a chyfiawnder, ac, ni allwn ychwanegu, o ddaioni. Ond nid ydym, oherwydd hyn, yn barod i wrthod yr athrawiaeth o bechod gwreiddiol, gan y dysgir hi mor eglur yn yr Ysgrythyrau, ac yr ettyb i, ac y cadarneir hi gan ddirywiad cyffredinol dynolryw, ac hefyd oblegid ffeithiau cyfatebol fel matterion profiad dyddiol. Yr ydym yn teimlo, ac yn barod i addef holl anhawsderau y pwnc; ond yr ydym yn priodoli yr anhawsderau hyn i'n hanwybodaeth, ac i wendid ein galluoedd, a chuledd ein golygiadau. Ni feddwn ond gwybodaeth anmherffaith iawn am Dduw—ei natur, ei berthynasau a'i greaduriaid, a'u perthynasau hwythau ac ef, am gynllun ei lywodraeth ar y bydysawd, ac o'i ddyben a'i amcanion diweddol. Yr ydym yn teimlo ei fod yn gweddu i greadur fel dyn i addoli yn ostyngedig lle nad ydyw yn abl amgyffred. Nid hwn ydyw yr unig bwnc ac y gorfodir ni i wneud defnydd o'r cyfryw ystyriaethau a'r rhai hyn. Mae hyd yn od bodolaeth pechod a thrueni yn mydysawd Duw yn ddirgelwch anesponiadwy gan un meddwl dynol.

Os gwna rhywrai wrthwynebu yr athrawiaeth o bechod gwreiddiol ar gyfrif yr anhawsderau cysylltedig a hi, ac efallai wawdio anwybodaeth a gwiriondeb y sawl sydd mor wan a'i derbyn, ni wnaem geisio ganddynt i gynyg rhyw amcan-dyb gyda golwg ar sefyllfa yr hil ddynol yn mhob oes a gwlad, cybelled ac y gellir gwybod hyn, a chyda golwg ar gysondeb cyflwr a chymeriad dynolryw â doethineb, cyfiawnder, a daioni Duw. Rhaid i'r amcan-dyb, er bod yn foddhaol, gyfrif, nid yn unig yn rhanol ac anmherffaith, ond yn gyflawn a hollol, am ffeithiau sefydledig y pwnc; a rhaid cysoni y ffeithiau hyny a pherffeithderau Duw, a bod yn rhydd oddiwrth anhawsderau a gwrthwynebiadau o bwys. Hyd nes cychwynont y cyfryw amcan-dyb (*theory*) yr ydym yn muntumiaw nad oes ganddynt ddim hawl hyd yn od i wenu, chwaith gwawdio, oblegid ein gwendid ni yn derbyn yr hyn a gyfrifwn ni yn athrawiaeth yr Ysgrythyr mewn perthynas i bechod gwreiddiol. Efallai y cant allan fod eu hamcan-dyb yn methu cyfrif yn gyflawn a boddhaol am ffeithiau cyflwr a chymeriad moesol dyn, ac nad ydyw wedi'r cyfan yn fwy rhydd oddiwrth anhawsderau a gwrthddadleuon na'r syniadau ydym ni wedi gyhoeddi ar y matter.

Nid oes genym fawr hysbysaeth ynghylch bywyd Adda ar ol y cwymp. Darllenwn ddarfod iddo gael tri o blant, Cain, Abel, a Seth—dyna i gyd. Bu iddo yn ddiau blant eraill, ac yn eu plith ferched; ond mae yn dra hynod mor anaml y nodir benywaid wrth eu henwau, er y sonir am danynt yn gyffredinol, yn hanesyddiaethau ac achyddiaethau boreuol y Bibl. Bu fyw hyd yn 930 mlwydd oed, ac o ganlyniad rhaid ei fod wedi gweled yr oll o'r hil gyn-ddiluwiol a enwir yn Gen. v., gyd a'r eithriad o Noah. Rhaid ei fod wedi byw 800 mlynedd gyda Seth, 695 gydag Enos, 605 gyda Cenan, 535 gyda Mahalaleel, 470 gyda Jared, 308 gydag Enoch, 243 gyda Methuselah, a 56 gyda Lamech, tad Noah.

Mae wedi cael ei wneud yn bwnc dadl pa un a oedd marwolaeth y creaduriaid direswm yn gynwysedig yn nghanlyniadau camwedd Adda. Yn awr, er y dysg yr Ysgrythyrau yn eglur taw trwy bechod y daeth marwolaeth i *ddyn*, etto ni ddysgant yn un man fod marwolaeth y creaduriaid direswm idd ei briodoli iddo: yn wir nid oes gair o son yn y Bibl ar y matter. Ond ar y testun hwn mae daiareg yn taflu goleu eglur. Dengys fod marwolaeth wedi teyrnasu ar y creaduriaid direswm yn hir cyn creadigaeth dyn. Ceir gweddillion anifeiliaid yn lluoedd yn yr henaf o'r creigiau *sedimentary*.* Trwy holl haenau y creigiau—chwech milltir o drwch—ceir y gweddillion hyn yn lluosogi mewn rhifedi fel y byddom yn esgyn; ond nid cyn cyrhaedd yr haen uwchaf, gwisg arwynebol o bridd, y cawn ni weddillion dyn. Rhaid gan hyny i'r lluoedd o greaduriaid byw unwaith, a geir yn gloiedig islaw i haenau diweddaraf y ddaiar, ymostwng i farwolaeth cyn i ddyn gael ei ddwyn i fodolaeth. Os ydoedd ef mewn bod yr un amser a'r creaduriaid hyn paham na chawsid gafael yn ei weddillion ef yn gystal a'r eiddynt hwythau? Yr oedd ei amlinell esgyrnaidd mor debygol o gael ei diogelu a'i charegeiddio a'r eiddynt hwythau. Etto, allan o'r deg mil o fathau o anifeiliaid a gloddiwyd allan o'r graig islaw yr haenau priddawl, ni ddeuwyd o hyd i weddillion dyn; ffaith ac nas gellir ei hesbonio ond trwy yr addefiad nad oedd dyn ddim yn cydoesi â hwynt—eu bod nhwy mewn gwirionedd yn bodoli oesoedd o'i flaen. Gyd a'r eithriad o ychydig ganoedd o fathau, môr-gregin gan mwyaf, y rhai a geir yn y creigiau uwchaf, nid oes neb o honynt yn cyfatteb i'r anifeiliaid sydd yn byw yn bresenol ar wyneb y ddaiar. Yn Europe ceir hwynt mor isel lawr a 6½ o filltiroedd, ac yn ddyfnach na hyny yn America; ond ni cheir gweddillion un math o greadur sydd yn byw yn bresenol yn is nac un rhan o ddeuddeg o'r dyfnder yma. Mae y lleill i gyd, yn rhywiau a bathau, yn anhebyg i'r creaduriaid byw presenol; ac y mae y casgliad yn anwrthwynebol fod yn rhaid eu bod wedi bodoli a marw cyn creadigaeth y rhai presenol. Bu farw lluoedd o honynt yn ddiau yn naturol trwy ymdreilio allan; eraill a fwytasant eu gilydd, fel mae yn amlwg oddiwrth y ffaith i ddaiaregwyr gael gweddillion rhai anifeiliaid o fewn i'r sawl ddarfu eu lladd er mwyn cynaliaeth, ac y mae y ddau ddosparth yn awr wedi cael eu troi yn graig, gan dystiolaethu i'r mwyaf angrhedinol fod marwolaeth wedi teyrnasu yn mhlith anifeiliaid cyn cwymp dyn; ac oherwydd hyn mae yn canlyn nad oes un lle i dybied taw canlyniad trosedd Adda ydyw marwolaeth gwahanol fathau o greaduriaid sydd yn awr yn fyw (*Hitchcock*, 50, 67, 253).

ADDEWID. 1. Ymrwymiad i roddi rhyw ffafr (1 Bren. viii. 56). 2. Y peth da a addewir: felly mae'r Yspryd Glân, yn ei weithrediadau achubol a gwrthiol, yn addewid y Tad (Act. i. 4). Bywyd tragywyddol yn y nefoedd a elwir yn addewidion: dyna'r peth a addewir mewn amryw o honynt (Heb. vi. 12). Meddianu neu dderbyn yr addewidion ydyw mwynhau y cyflawniad o honynt—derbyn y pethau da a addewir (Heb. vi. 15; xi. 39). Y pumed gorchymyn ydyw y cyntaf ac addewid ynglyn ag ef: y cyntaf o'r ail lech, a'r cyntaf ac sydd ag addewid o hir oes a llwyddiant i'r sawl a fyddant ufudd iddo (Eph. vi. 2). Mae addewidion Duw naill ai yn ddiamod, sef yn gyfryw ac nad yw y cyflawniad o honynt yn dibynu ar un teler i gael ei gyflawni genym ni, ond i amlygu goludoedd gras Duw; perthyn y rhai hyn yn gyffredinol i ddynion fel creaduriaid euog, calon-galed, a llygredig (1 Tim. i. 15; Esa. xliii. 25; xlvi. 12; lv. 6, 7; Jer. xxxi. 31–34; Ezek. xxxvi. 25–29; Zech. xiii. 1); neu amodol, pan y mae cyflawniad o honynt yn dibynu ar ryw weithred neu sefyllfa meddwl o'n heiddo ni, megis os credwn, edifarhawn, gweddiwn, &c. Mae pob un o'r telerau gofynedig oddiwrthym wedi eu haddaw mewn rhyw addewid ddiamod; ac felly mae rhad ras yn teyrnasu yn yr oll o drefn yr efengyl; ac etto wrth wneud y cyfryw ddyledswyddau yn delerau cysylltiad a rhyw freintiau ychwanegol, mae santeiddrwydd yn cael ei fawr gefnogi a'i gynyddu.

Mae rhai addewidion yn perthyn i bethau allanol, megis iechyd, nerth, ymborth, dillad, heddwch, cysur, llwyddiant mewn bywyd (Deut. xxviii. 1–6, 8, 12; Ps. i. 3; xxxvii. 3, 6; xci. 9, 10; cxii. 1–3; cxxi. 3–8; Diar. iii. 5, 6; Matt. vi. 31–33; 1 Tim. iv. 8; Heb. xiii. 5, 6); rhai a gyfeiriant at waith Duw yn rhwystro, lleddfu, byrhau cystudd, cynal dano a gwaredu o hono, a dwyn da allan o hono (Ps. ix. 9; xxx. 4, 5; xxxiv. 19; xli. 3; l. 15; lviii. 5; Esa. xliii. 2; Galar. iii. 22, 23, 31–33; Matt. v. 11, 12; 2 Cor. iv. 17, 18; xii. 9, 10; Heb. xii.

---

* Wedi eu ffurfio o greigiau hynach, y rhai a faluriwyd yn glai a thywod.

5–7, 11; 1 Pedr v. 6, 7). Ond cyfeiria yr addewidion yn benaf at bethau daionus ysprydol, megis groesaw gan Grist (Ioan vi. 37); ffydd (Eph. ii. 8, 9; Phil. i. 29); edifeirwch (Zech. xii. 10; Act. v. 35); maddeuant (Esa. lv. 6, 7; Mic. vii. 18, 19); cyfiawnhad (Rhuf. iv. 13, 16, 20–25; viii. 33, 34); mabwysiad (2 Cor. vi. 17, 18); santeiddhad (Eph. v. 25–27; Tit. ii. 14); yr Yspryd Glân (Luc xi. 13; Ioan xiv. 15–17; xvi. 7–11); eiriolaeth Crist (Heb. vii. 25); gwrandawiad gweddi (Ps. cii. 18; cxliv. 18, 19; Matt. vii. 7–11; Ioan xiv. 13, 14; Phil. iv. 6; 1 Pedr v. 7); gwybodaeth a doethineb (Diar. ii. 1–6; Iago i. 5); dylanwad dwyfol (Hos. xiv. 4–7); cyfarwyddyd dwyfol (Ps. xxxvii. 5; Diar. iii. 5, 6); heddwch (Esa. xxvi. 3; Phil. iv. 7); anrhydedd i'r sawl a anrhydeddant Dduw (1 Sam. ii. 30); dyfal barhad mewn gras (Matt. xxiv. 24; Ioan x. 27, 28; Rhuf. viii. 35, 37, 39); marwolaeth ddedwydd (Ps. xxxvii. 37; 2 Tim. iv. 7, 8; Dat. xiv. 13); adgyfodiad gorfoleddus (Col. iii. 4; Phil. iii. 21; 1 Cor. xv. 41–44, 50–58; 1 Thes. iv. 16–18); gogoniant tragywyddol a dedwyddwch (Ioan xiv. 2, 3; Iago ii. 5; 1 Pedr i. 3, 4; 2 Cor. v. 1, 2, 6, 8; Dat. ii. 10; iii. 21; iv. 10, 11; v. 8–14; vii. 9–17; xxi.; xxii. 1–5). Mae rhai addewidion yn barhaus gan eu bod yn cael eu cyflawni yn mhob oes; mae eraill yn dymhorol neu achlysurol, gan y cyflawnir hwynt ar amserau neillduol, ac felly maent yn *brophwydoliaethol* gan y rhagfynegant yr hyn sydd ddyfodol, ac yn *addewidion* gan y daliant allan y dysgwyliad a'r gobaith am gyfraniad pethau daionus.

ADDOLI, ymgrymu gyda pharchedig ofn; ac felly addoliad yw—1. Parch i awdurdod neu deilyngdod (Matt. ix. 18; xviii. 26; Luc xiv. 10). 2. Gwarogaeth allanol crefyddol, yn cael ei dalu fel cydnabyddiaeth o dduwdod (Matt. iv. 10). 3. Anrhydedd mewnol crefyddol, trwy yr hwn y meddwl dyn am Dduw, yr ymddiried ynddo, y car ac yr ofna ef, oherwydd ei ragoriaeth anfeidrol, ei drugaredd, ei allu, ei ddoethineb, a'r cyfryw berffeithderau (Ioan iv. 24). Y saint yw yr enwaediad, neu bersonau gwir adnewyddedig, y rhai a addolant Dduw yn yr yspryd, a'u galluoedd ysprydol wedi eu dylanwadu gan yr Yspryd Glân, ac yn y ffordd o edrych ar Dduw, ac ymwneud ag ef fel yr yspryd puraf, ac heb ddim ymddiried yn y cnawd, gan ymwrthod â phob dibyniaeth ar y cnawd, ac yn enwedig ar eu hunan-gyfiawnder am dderbyniad, neu ar eu nerth er cyflawni dyledswydd, ond yn llawenhau yn Nghrist fel eu priod, eu cyfiawnder, eu nerth, eu rhan, a'u Harglwydd (Phil. iii. 3).

AFON, ffrwd o ddwfr croew yn rhedeg tua'r môr. Gelwir Euphrates a'r Nile *yr afon* mewn ffordd o ragoroliaeth (1 Bren. iv. 12; xi. 15; Ezra iv. 10, 16; Esa. xix. 5). Efallai fod Hidecel neu Tigris yn cael eu galw felly (Esa. viii. 7; Jer. ii. 18); ond yn yr adnodau hyn gellir tybied taw yr Euphrates a feddylir, gan y gallasai ymerodraeth Assyria gyrhaeddyd hyd at yr afon. *O'r afon hyd derfynau y ddaiar*, ydyw o'r Euphrates hyd lanau Môr y Canoldir (Ps. lxxii. 8; Zech. ix. 10). *Hi a estynodd ei changau hyd y môr* [Canoldir], *a'i blagur hyd yr afon* [Euphrates] (Ps. lxxx. 11). Arferir y gair *afon* yn ffugyrol yn aml, i ddynodi cyflawnder o unrhyw beth, megis dagrau, heddwch, hyfrydwch (Job. xxix. 6; Ps. xxxvi. 8; xlvi. 4; cxix. 136; Esa. xlviii. 18; lxvi. 12; Galar. ii. 18; iii. 48; Mic. vi. 7). Dyfrhai y dwyreinwyr eu gerddi trwy arwain ffrydiau o ddwfr iddynt, y rhai, â chyffyrddiad eu troed, a droient mewn i'r gwelyau a chwenychent, i'w dyfrhau a'u ffrwythloni; ac mor hawdded a hyny y try Duw galonau brenhinoedd i hoffi neu gashau pa beth bynag neu pwy bynnag a ewyllysio (Diar. xxi. 1).

AFU, un o brif ranau mewnol dyn a chreaduriaid bronawl eraill. Mae yn gyfleuedig ar y rhan ddehau o'r bol, ac efe yw y chwarren (*gland*) fwyaf yn y corph dynol, ac efe sydd yn cynyrchu geri (*bile*). Gan yr hynafiaid ystyrid taw efe ydoedd sedd y tymherau, a chyda ni ystyrir ef yn ffynonell digofaint, â pha un y cysylltwn y *bile* neu'r geri. Yr afu oedd y rhan yr edrychid yn benaf arno gan y Rhufeiniaid, y Caldeaid, a phaganiaid eraill, wrth arfer dewiniaeth. Fel hyn y dywed Ezeciel am Nebuchonosor, 'canys safodd brenhin Babilon ar y groesffordd, yn mhen y ddwy ffordd, i ddewino dewiniaeth; gloywodd ei saethau, ymofynodd â delwau, edrychodd mewn afu (xxi. 21). Solomon, pan yn son am 'ddyn ieuangc heb ddeall ganddo,' a 'menyw a chanddi ymddygiad puttain,' a ddywed, 'Efe a'i canlynodd hi ar frys, fel ych yn myned i'r lladdfa, hyd oni ddryllio y saeth ei afu ef' (Diar. vii. 22, 23)—h.y., hyd nes derbynio glwyf marwol; gan y cyfrifid clwyfau yn yr afu yn rhai angeuol. Jeremi, pan yn galaru oherwydd 'dinystr merch ei bobl,' a dywed, 'Fy llygaid sydd yn pallu gan ddagrau, fy ymysgaroedd a gyffroisant; fy afu a dywalltwyd ar y ddaear' (Galar. ii. 11); ymadrodd ffygurol i ddynodi gofid meddwl dwfn a llym.

AG'ABUS, prophwyd yn oes gyntaf Cristionogaeth. Yr oedd yn debygol yn un o'r athrawon yn yr eglwys yn Jerusalem; ond cynysgaethwyd ef ar fwy nag un achlysur â dawn prophwydo. Sonir am dano gyntaf o gylch amser yr erledigaeth a gyfododd ynghylch Stephan, ac yr oedd yn fyw pan yr aeth Paul i Jerusalem y tro olaf. Ar yr achlysur blaenorol dywed Luc, 'Ac yn y dyddiau hyny daeth prophwydi o Jerusalem i waered i Antiochia. Ac un o honynt a'i enw Agabus, a gyfododd, ac a arwyddocaodd trwy yr Yspryd, y byddai newyn mawr trwy yr holl fyd: yr hyn a fu hefyd dan Claudius Cesar.' Mae y geiriau *εφ' ὁλην την οικουμενην* wedi achosi ychydig anhawsdra i ddeonglwyr; ond gellir eu deall naill ai mewn ystyr gyfyng neu fwy eang; a'u bod i gael eu cyfyngu i gynwys dim ond gwlad Judah sydd amlwg, oblegid ychwanegir, 'yna y disgyblion, bob un yn ol ei allu, a fwriadasant anfon cymorth i'r brodyr oedd yn preswylio yn Judea;' gan ddangos taw Judea oedd i fod yn faes y newyn y prophwydid am dano. Pe golygasid yn llythyrenol yr holl fyd, neu yr holl ymherodraeth Rufeinig, buasai y dysgyblion yn Antioch yn ddyoddefwyr eu hunain, ac felly yn debygol o sefyll mewn angen o help yn lle bod yn alluog i'w ddanfon i eraill. Nid oes genym hanes am un newyn cyffredinol yn ystod teyrnasiad Claudius; ond cyfeiria Josephus at newyn mawr a gymerodd le yn Judea o gylch yr amser hyn, yr hwn, meddir, a barhaodd am dair blynedd (Joseph. *Antiq.* xx. 2, 5). Dyma, mae yn debygol, oedd y newyn at ba un y cyfeiria Luc. A chyda golwg ar brophwydoliaeth Agabus mewn perthynas i Paul, gwyddom pa mor llythyrenol y cafodd ei chyflawni (Act. xi. 27–30; xxi. 10, 11).

A'GAG. Balaam, wrth brophwydo am lwyddiant dyfodol Israel, a ddywed, 'A'i frenin a ddyrchefir yn uwch nag Agag, a'i frenhiniaeth a ymgyfyd' (Num. xxiv. 7). Yn nyddiau Samuel brenhin yr Amaleciaid a elwid yn Agag (1 Sam. xv. 8, 9, 20, 32, 33). Efallai taw enw cyffredin neu deitl cyffredin breninoedd yr Amaleciaid ydoedd Agag, fel yr oedd Pharao yn hir ar frenhinoedd yr Aipht. Yn mhrophwydoliaeth Balaam nid yw yn anhebygol nad oes cyfeiriad at frenhin yr Amaleciaid naill ai fel cyfenw neu enw cyffredin. Dywedodd ar ol hyn am dano, 'Dechreu y cenedloedd yw Amalec' (Num. xxiv. 20), fel yr ymddengys eu bod y pryd hwnw yn genedl o ryw gymaint pwys.

Gelwir Haman yn AGAGIAD, efallai am ei fod yn Amaleciad, ac efallai o had breninol (Esther iii. 1). Dywed Josephus ei fod yn 'Amaleciad o enedigaeth' (*Antiq.* xi. 6, 5).

AGORIAD, offeryn i agor clo. Defnyddir ef yn aml i arwyddo gallu ac awdurdod. Arwyddai agoriad ty Dafydd yn llaw Eliacim awdurdod i gario yn mlaen achosion teyrnas Judah, fel gweinidog y llywodraeth i Hezeciah, disgynydd Dafydd (Esa. xxii. 22). Mae agoriad Dafydd gan Grist, ac y mae efe yn cau ac ni fedr neb agor, ac yn agor ac ni fedr neb gau: mae ganddo gyflawn allu ac awdurdod i dderbyn mewn neu gau allan ddynion o'r eglwys neu y nefoedd (Dat. iii. 7). Ganddo ef y mae agoriad y pydew diwaelod, agoriadau uffern a'r bedd: mae ganddo allu ac awdurdod i luddias neu roddi caniatad i Satan a'i offerynau; ac i waredu rhag angeu, neu gondemnio i angeu a'r byd anweledig, fel y gwelo yn dda yn ei olwg (Dat. i. 18; xx. 1). Medr a chyfleusdra i egluro gwirionedd dwyfol i ddynion a elwir yn agoriad gwybodaeth (Luc xi. 52). Agoriadau teyrnas nefoedd yw gallu ac awdurdod i arfer llywodraeth a disgyblaeth, fel y derbynier mewn neu y cauer allan bersonau o'r eglwys fel y byddo amgylchiadau yn gofyn (Matt. xvi. 19).

AGRIP'PA. [HEROD.]

AGUR, mab Jaceh, a Solomon yn ol dychymyg rhai; ond nid oedd gan Solomon un achos i guddio ei enw; ac nis gallasai weddio yn erbyn cyfoeth; ac nid yw ei ddull o ysgrifenu yn debyg i eiddo Agur, yr hwn, dan ysprydoliaeth, a lefarodd y ddegfed benod ar hugain o'r Diarebion i'w ddau gyfaill Ithiel ac Ucal. Ynddo y proffesa ei fawr anwybodaeth o fawredd anchwiliadwy a rhyfeddol weithredoedd Duw; ei barch i air Duw, a'i ddymuniad am ran gymhedrol o bethau'r byd: enwa bedwar dosparth o bersonau drwg iawn; pedwar o bethau nas gellir eu diwallu; pedwar peth annyoddefadwy; pedwar peth bychain ond doeth; pedwar a rodiant yn weddus.

AGWEDD, ffurf, llun (Job iv. 16). Yr oedd Crist yn ffurf Duw, ac a gymerodd arno agwedd gwas: yr oedd yn wir Dduw, yr un mewn natur, ac yn ei berson yn debyg i'r Tad; a daeth yn wirioneddol yn gaethwas i'r ddeddf doredig yn ein lle (Phil. ii. 6, 7; Gal. iv. 4, 5). Nid oedd na phryd na thegwch ynddo; nid oedd dim gwychder allanol na mawredd daiarol, fel y disgwyliai yr Iuddewon yn y Messiah (Esa. liii. 2). Mewn gwahanol ffurfiau yr ymddangosodd i'w ddisgyblion ar ol ei adgyfodiad (Marc xvi. 12; Luc xxiv. 13–40). Ffurf ymadroddion iachus ydyw amlinell neu ysgerbwd o wirionedd dwyfol (2 Tim. i. 13). Rhith, neu *ffurf* duwioldeb heb ei grym ydyw ymddangosiad allanol o wir grefydd ac addoliad Duw, heb brofiad o nerth achubol a gras Duw yn ein calon (2 Tim. iii. 5).

AHASUE'RUS. 1. Tad Darius y Mediad (Dan. ix. 1). Tybir mai efe oedd Astyages, brenin Media; ac mai Darius oedd ei fab Cyaxares II. [PERSIA.]

2. Canlyniedydd Cyrus, fel brenin Persia (Ezra iv. 6). Cydunir yn gyffredin taw efe oedd ei fab Cambyses, gormesdeyrn trythyll, cynddeiriog, gwallgof, teyrnasiad yr hwn fu fyr, gan na pharaodd yn hwy nag oddeutu saith mlynedd a phum mis. [PERSIA.]

3. Brenin Persia, yr hwn a ddyrchafodd Esther i fod yn frenhines iddo (Esther i. 1; xi. 16, 17). Tueddir ni i feddwl mai efe oedd Darius, mab Hystaspes; ond mae amryw ddynion dysgedig yn meddwl taw ei fab Xerxes ydoedd—tywysog uchelffroen, anwadal, a gormesol; tra y golyga eraill taw efe oedd Artaxerxes Longimanus. [PERSIA.]

AHIM'ELECH, mab Ahitub, ac ôr-wyr Eli, yr archoffeiriad. Yn amser Saul, trigai ef ac eraill o'r offeiriaid yn Nob, lle yr oedd y tabarnacl y pryd hwnw. Mewn canlyniad i dwyll a arferwyd tuag atto gan Dafydd pan yn ffoi o wydd Saul, rhoddwyd iddo rai torthau o'r bara gosod, ynghyd â chleddyf Goliath, a phan glywodd y brenin, llidiodd gymaint fel y lladdodd ef a holl dy ei dad, i'r nifer o bedwar ugain a phedwar o bersonau: 'Efe a darawodd Nob, dinas yr offeiriaid, â mîn y cleddyf, yn wr ac yn wraig, yn ddyn bach ac yn blentyn sugno, ac yn ych ac yn asyn, ac yn oen, â mîn y cleddyf (1 Sam. xxi. 1–9; xxii. 6–23). Diangodd Abiathar, un o'i feibion, ac a ffodd at Dafydd, yn nheyrnasiad yr hwn y gweinyddodd fel offeiriad; ond pan ddaeth Solomon i'r orsedd, trodd ef allan o swydd arch-offeiriad, ac ni ddychwelodd byth mwyach i dy Eli. [ABIATHAR.] Fel hyn y cyflawnwyd y dynged arwsydus a gyhoeddwyd uwch ben Eli a'i deulu (1 Sam. ii. 27–36; iii. 11–14).

Yn 1 Sam. xiv. 3, 18, enwir Ahiah, mab Ahitub, fel offeiriad. Meddylia rhai taw brawd Ahimelech ydoedd, a'i fod yn arch-offeiriad o'i flaen; tybia eraill mai yr un ydoedd ag Ahimelech.

AHI'TUB. 1. Brawd Ichabod, mab Phinehas, ac wyr Eli; a thad Ahiah ac Ahimelech (os oeddent yn ddau berson gwahanol) [AHIMELECH], offeiriaid yn nyddiau Saul, a thaid Abiathar, un o'r arch-offeiriaid yn nheyrnasiad Dafydd (1 Sam. xiv. 3, 18; xxii. 11, 12, 20; 1 Bren. iv. 4).

2. Tad Zadok, yr hwn oedd yn arch-offeiriad gydag Abiathar yn nheyrnasiad Dafydd, ac a wnaed yn archoffeiriad pan y symudwyd Abiathar o'r arch-offeiriadaeth gan Solomon (1 Cron. vi. 8; 2 Sam. viii. 17; 1 Bren. ii. 27, 35).

Yn 1 Cron. vi. 11, 12, yr ydym yn darllen i 'Amaria genedlu Ahitub, ac i Ahitub genedlu Zadoc;' ond yr un enwau ydyw y rhai hyn a'r rhai a gawn ni yn yr adnodau blaenorol (7, 8), ac efallai nad ydynt ond ail adroddiad mewn canlyniad i gamsyniad y copiwr.

AHO'LAH ac AHO'LIBAH, dau enw arwydd-luniol neu ffigyrol dan y rhai y darlunia y prophwyd Ezekiel deyrnasoedd Israel a Juda; y cyntaf, yn arwyddo *ei phabell ei hun*, a ddynoda Samaria a'r deg llwyth; yr ail, yn arwyddo *fy mhabell sydd ynddi hi*, a ddynoda Jerusalem a'i deiliaid. Darlunir y ddau fel o ddisgyniad Aiphtaidd, oherwydd bod yr Hebreaid wedi ymdaith yn yr Aipht, a chwedi puteinio â'r Aiphtiaid a'r Assyriaid, gan ddynwaredu eu heulun-addoliaeth, ac ymorphwys ar eu help; am ba achos mae'r Arglwydd yn bwgwth gwneud hyd yn od y bobl hyn yn ormeswyr arnynt, ac yn offerynau eu caethiwed a'u caethwasanaeth caled (Ezek. xxiii).

A'I neu HAI. 1. Dinas berthynol i'r Canaaneaid, cyfleuedig 'wrth Bethafen, o du'r dwyrain i Bethel.' Yr oedd mewn bod mor foreu a dyddiau Abraham, yr hwn, yn fuan ar ol myned mewn i Ganaan, a gododd ei babell yn agos iddi, 'ac a adeiladodd yno allor i'r Arglwydd' (Gen. xii. 8; xiii. 3, 4; Josh. vii. 2). Ar ol i Josuah gymeryd Jericho, gwrthyrwyd yr Israeliaid o flaen Ai fel cosb am gamwedd Achan yn cuddio rhan o yspail Jericho at ei wasanaeth ei hun; ond wrth adnewyddu eu hymosodiad ar y lle hwy a'i cymerasant ac a'i gosodasant ar dân, 'gan ei difrodi hi' (Josh. vii. 2–5; viii. 3–28; x. 1). Ymddengys i Ai gael ei hail adeiladu drachefn. Yn Esa. x. 28, dywedir i'r Assyriaid ddyfod i Aiath, neu Ai yn debygol y dylid ddeall. Yn mhlith yr Iuddewon a ddychwelasant o gaethiwed Babylon gyda Zorobabel yr oedd nifer o 'wyr Bethel ac Ai' (Ezra ii. 1, 2, 28; Nehem. vii. 32); a dywedir hefyd fod meibion Benjamin yn trigo yn Michmas ac Aia (Ai yn ddiau), a Bethel a'u pentrefydd (Nehem. xi. 31). Mae Ai wedi cael ei chwbl ddifrodi. Nid oes hyd yn od olion y lle y sefai arno i'w canfod, nac ychwaith o'i henw (Robinson's *Res.* ii. 119; Wilson, ii. 288).

2. Ai, dinas berthynol i'r Ammoniaid (Jer. xlix. 3).

A'IN, dinas o fewn etifeddiaeth llwyth Juda (Josh. xv. 32), yr hon, fel dinasoedd eraill o gyffelyb gyflead, a roddwyd i lwyth Simeon (xix. 7). Yr oedd yn un o'r dinasoedd a roddwyd i'r Lefiaid (xxi. 9–16; 1 Cron. iv. 32). Ymddengys hefyd fod lle o'r un enw yn ngogledd Palestina (Num. xxxiv. 11).

Ystyr y gair AIN ydyw *ffynon,* ac y mae yn aml yn rhan yn nghyfansoddiad enwau trefydd, mewn canlyniad mae yn debygol i'w bod yn agos i ffynonau, a swnir ef *en*, megis yn En-gedi, 'ffynon y mynnod;' En-gannim, 'ffynon y gerddi;' En-dor, 'ffynon trigfan;' En-shemesh, 'ffynon yr haul.' Mewn manau eraill rhoddir cyfenwau i'r ffynonau eu hunain, megis En-rogel, 'ffynon yr ysbiwr, neu yn ol y Targum, 'ffynon y pannwyr;' En-tanim, 'ffynon gweision y llew,' yn gyffredin 'ffynon y ddraig' (Neh. ii. 13; Gesenius, *Lex.*, 623).

AIPHT, gwlad eithaf adnabyddus, yn gorwedd yn eithafion ogledd-ddwyreiniol Affrica, ac a amgylchid ar y gogledd gan Fôr y Canoldir, ar y gorllewin gan Libya, ac ar y dwyrain gan Arabia Gerygog a'r Môr Coch. Syene oedd y wir gyffin-dref ar y dehau (Ezek. xxix. 10; xxx. 6; Wilkinson in *Herodot.* ii. 28).

Yn yr Ysgrythyrau Hebraeg gelwir yr Aipht yn gyffredin yn מצרים (*Mizraim*), ar ol, yn debygol, Mizraim, un o feibion Ham, ac wyr Noah, yr hwn a sefydlodd ei hun, neu ddisgynyddion yr hwn a sefydlasant yn y wlad, ac a'i poblasant. Gelwir hi gan yr Arabiaid yn Misr, ac un tarddiad yn amlwg sydd i'r ddau air. Er yr ymddengys taw Mizraim oedd yr enw cyffredin ar yr Aipht, etto yn amseroedd diweddarach yr unbenaeth Iuddewig, cawn fod iddi enw arall, sef Pathros (Esa. xi. 11; Jer. xliv. 1, 15; Ezek. xxix. 14; xxx. 14), yr hwn a ystyrir yn cyfatteb i'r hyn gyfenwir yn bresenol yn Thebaid, neu Aipht Uchaf, o ba un yr oedd Thebes, No yr Ysgrythyr, yn brif ddinas (Gesenius *Lex.* 502, 698). Gelwir yr Aipht yn yr Ysgrythyrau (yn farddonol) yn 'dir Ham' (Ps. cv. 23, 27; cvi. 22), ac yr ydym hefyd yn darllen am 'bebyll Ham' (lxxviii. 51), yr hyn sydd yn cadarnhau ein tarddiad o'r enw Mizraim. Yr ydys hefyd yn tybied taw yr Aipht a elwir yn farddonol yn Rahab (lxxxvii. 4; lxxxix 10; Esa. li. 9). Tardda yr enw Aipht, yn awr mewn arferiad cyffredin, oddiwrth enw a roddwyd i'r wlad gan y Groegiaid, Αιγυπτος.

Er i wlad yr Aipht gymeryd rhan bwysig yn hanes boreuol y byd, etto yr oedd yn gyfyng ei therfynau. Yr oedd ei hyd hefyd yn anghyfartal i'w lled. Ei hyd o Syene, ei therfyn deheuol, i enau y Nile, oedd 700 o filltiroedd (Wilkinson in *Herodot.* ii. 12); ond yn Pathros, neu yr Aipht Uchaf, nid oedd nemawr lletach na'r dyffryn trwy yr hwn y rhed y Nile, lled cyffredin yr hwn yw saith milltir, hyd nes cyrhaedd yr Aipht Isaf, ychydig bellder oddiwrth ben y *delta,* lle yr ymleda y dyffryn yn drionglog. Mae rhibyn cul gwlad yr Aipht Uchaf yn cael ei gyfyngu gan fryniau ar bob tu, ac y mae y wlad mwy eang yn yr Aipht Isaf yn cael ei hamgylchu yn yr un wedd gan anialdiroedd ar bob tu.

Er nad cryd y teulu dynol ydoedd yr Aipht, ac er nad ydym yn barod i ddweud iddi gyrhaedd cynarach ac uwch gradd o wareiddiad nac un wlad arall o'r byd, etto mae hanesion ei chynydd yn y celfyddydau, a adawid yn y cof-golofnau a geir ynddi yn bresenol, i'w dyddio yn ddios yn mhell o flaen eiddo un wlad arall. Nid dyma'r lle i son am ei phigdyrau neu ei hen ddinasoedd, gweddillion y rhai a ardystiant ei mawredd cyntefig, ond gwna ei henafiaethau, fel y credir yn gyffredinol, yn bresenol, ein cario yn ol at dymhor yn hir o flaen amser Abraham. Mae yn rhaid i ni, fodd bynag, ymfoddloni ar gysylltu ynghyd yr hanesion a geir am dani yn yr Ysgrythyrau, yn enwedig yn y rhanau mwy boreuol o honynt.

Hyd yn od yn nyddiau y patrieirch Abraham, Isaac, a Jacob, dygir yr Aipht i'n sylw fel teyrnas. Gelwid y brenin yn Pharaoh (Gen. xii. 13), enw a barhaodd i fod yn enw cyffredin holl frenhinoedd yr Aipht a goffheir yn llyfrau yr H. D., yn hanesyddol a phrophwydoliaethol. Yr oedd gan y Pharaoh a deyrnasai yn nyddiau Abraham 'ddefaid, a gwartheg, ac asynod, a gweision, a morwynion, ac asenod, a chamelod' (xii.), cyfrifiad a ddengys ryw fath o hwsmonaeth; math yn wir a geir yn mhlith llwythau y rhai na wnaethant etto ond ychydig gynydd yn nghelfyddydau bywyd gwareiddiedig, neu hyd yn od sefydledig. Carid yn mlaen hefyd ychydig fasnach â'r Aipht. Brodyr Joseph a'i gwerthasant ef 'er ugain darn o arian' 'i fintai o Ismaeliaid yn dyfod o Gilead, yn myned i waered i'r Aipht, a'u camelod yn dwyn llysiau, a balm, a myrr' (Gen. xxxvii. 25). Gellir rhestru y pethau hyn yn hyttrach yn mhlith gloddestion bywyd, a rhaid eu bod yn sicrhau pris da i ddwyn elw am daith mor hir, er yn ddiau y disgwyliai ein masnachwyr i gario yn ol gyda hwynt i'w gwlad eu hunain gynyrchion yr Aipht, fel i wneud y fasnach yn un ennillfawr. Yma hefyd y cawn esiampl foreu o'r gaethfasnach: 'A'r Midaniaid a'i gwerthasant ef i'r Aipht, i Potiphar tywysog Pharaoh, a'r distain' (xxxvii. 36). Cawn ef wedi hyn mewn 'carchardy, yn y lle yr oedd carcharorion y brenin yn rhwym;' ac yma hefyd y dygwyd pen-trulliad a phen-pobydd brenin yr Aipht, y rhai oeddynt wedi pechu yn erbyn eu Harglwydd (xl. 1–3)—amgylchiadau a ddangosant rywbeth yn tynu at wychder llys. Ond yn awr Joseph, yr hwn oedd wedi bod yn gaethwas a charcharor, a gafodd, fel gwobr am ddeongli breuddwydion Pharaoh, ei ddyrchafu i fod yn rheolwr ar holl wlad yr Aipht: 'Edrych, gosodais di ar holl wlad yr Aipht. A thynodd Pharaoh ei fodrwy oddiar ei law, ac a'i rhoddes hi ar law Joseph, ac a'i gwisgodd ef mewn gwisgoedd sidan, ac a osododd gadwyn aur am ei wddf ef; ac a wnaeth iddo farchogaeth yn yr ail gerbyd oedd ganddo, a llefwyd o'i flaen ef, Abrec; felly gosodwyd ef ar holl wlad yr Aipht' (xli. 41–43). Mae genym yma arwyddion ychwanegol o wychder breninol fel y bodolai yr amser hwnw yn yr Aipht; ac yma hefyd y cawn esiampl, nid anaml dan deyrnasiad gormeswyr dwyreiniol, o un yn cael ei ddyrchafu o'r sefyllfa iselaf mewn bywyd i'r radd uchaf mewn gallu ac awdurdod yn y wladwriaeth.

Yr ydym eisoes wedi cyfarfod ag un math o hwsmonaeth yn yr Aipht, ac yn awr yr ydym yn taro wrth fath arall. Breuddwydiodd Pharaoh ei fod yn 'sefyll wrth yr afon, ac wele, yn esgyn o'r afon, saith o wartheg teg yr olwg, a thewion o gig; ac mewn gweirglodd-dir y porent. Wele hefyd, saith o wartheg eraill yn esgyn ar eu hol hwynt o'r afon, yn ddrwg yr olwg, ac yn gulion o gig; a hwy a safasant yn ymyl y gwartheg eraill, ar lan yr afon. A'r gwartheg drwg yr olwg, a chulion o gig, a fwytasant y saith gwartheg teg yr olwg, a breision. Yna y dihunodd Pharaoh. Ac efe a gysgodd, ac a freuddwydiodd eilwaith: ac wele saith o dwysenau yn tyfu ar un gorsen, o rai breisgion a da. Wele hefyd, saith o dwysenau teneuon, wedi deifio gan wynt y dwyrain, yn tarddu allan ar eu hol hwynt. A'r tywysenau teneuon a lyncasant y saith dywysen fraisg a llawn' (xli. 1–7). Yn ol deongliad Joseph arwyddai y ddau freuddwyd hyn saith mlynedd o lawnder, i gael eu canlyn gan saith mlynedd o newyn, a rhoddodd gyfarwyddiadau pa fodd yr oeddid i'w cyfarfod (xli. 25–36). Daeth yr Aipht mewn amseroedd dyfodol yn enwog fel yd-ystordy Rhufain; ac yn fore iawn mae son am gyflawnder ei chynyrch: prin yr oedd Abraham wedi cyrhaedd Canaan, pan 'yr oedd newyn yn y tir, ac Abraham a aeth i waered i'r Aipht i ymdeithio yno, am drymhau o'r newyn yn y wlad' (xii. 10); amgylchiad a ddengys y disgwyliai gael digonedd yn yr Aipht. Gwelir taw y man y sefai Pharaoh pan freuddwydiodd gyntaf oedd 'wrth lan yr afon.' Am ei ffrwythlondeb yr oedd yr Aipht yn ddyledus yn benaf i'r afon Nile, ac yn ganlynol nis gallai y breuddwydiwr ddewis sefyllfan mwy priodol i freuddwydio arno. Dywedir yn gyffredin nad oes dim gwlaw yn yr Aipht; mae genym mewn gwirionedd ymadroddion i'r natur hyny yn yr Ysgrythyr (Deut. xi. 10; Zech. xiv. 18); ond nid yw yn llythyrenol wir nad oes dim gwlaw yn yr Aipht. Yn yr Aipht Uchaf disgyn cafodydd oddeutu pum neu chwech gwaith yn y flwyddyn, ac ar ol cyfyngau meithion, efallai o bymtheg neu ugain mlynedd, disgyn gwlawogydd trymion yno, pan mae y dyffrynoedd yn rhedeg o ddwfr i'r Nile. Yn yr Aipht Isaf mae gwlaw yn fwy cyffredin, ac yn Alexandria mae mor gyflawn yn y gauaf ac yn neheudir Europe. Ond byddai gwlaw parhaus am ddau neu dri diwrnod o'r bron yn rhyfeddod mawr, ac achosai lawer o dai i syrthio, megis yn Matt. vii. 26, 27 (Wilkinson in *Herodot.* ii. 17, 403). Nid ydyw amaethyddiaeth yr Aipht gan hyny yn ddibynol ar wlaw. Mae yn rhwymedig am ei ffrwythlonrwydd i'r afon Nile, yr hon, ar ol cael ei chwyddo gan y gwlawogydd yn y gwledydd eangfawr i'r dehau i'r Aipht, trwy ba rai y rhed, a ddyg gyda hi yn flynyddol beth afrifed o laid, a thrwy or-lifo ei cheulanau, a'i gwasgar yn eang dros y wlad, a'r trigolion eu hunain a'i harweinia hi allan ar hyd ffosydd, er mwyn dyfrhau a brashau y meusydd ni fedrai, heb y cymorth hyn, eu cyrhaedd.

Pan ddaeth blyneddau y prinder ni chyfyngwyd y newyn i'r Aipht. Cyrhaeddodd i wledydd cymydogaethol, ac, yn mhlith eraill, i Ganaan. Gan i Jacob a'i deulu ddyoddef o'i herwydd, yr oedd yn dda ganddo ddanfon ei feibion i lawr i'r Aipht i hol yd oddiyno er cynnaliaeth iddo ef ei hun a'i dylwyth. Dygodd y neges hon hwynt ger bron Joseph, yr hwn a'i hadwaenodd, er na ddarfu iddynt hwy ei adwaen ef; a phan ddaethant i lawr yr ail dro 'dywedodd wrth yr hwn oedd olygwr ar ei dy, Dwg y gwyr hyn i'r ty, a lladd laddfa, ac arlwya: oblegid y gwyr a gant fwyta gyda myfi ar hanner dydd (Gen. xliii. 16). Yn ein gwledydd gogleddol ni mae yn arferiad i gadw cig am amryw ddiwrnodau ar ol ei ladd, hyd nes byddo yn dechreu braenu, er mwyn ei dyneru; ond yn yr Aipht, a gwledydd poethion eraill, cogyddid cig yn yr hen amseroedd gynt, fel yn bresenol, cygynted ac y lleddir ef (Wilkinson in *Herodot.* i. 174. Mae genym esiamplau o hyn yn Gen. xviii. 7, 8; xxvii. 9, 10, 14, 20, 30, 31.

Rhoddir i ni wedi hyn yr hanes canlynol am y giniaw hon: 'Y gweision a roddasant iddo ef fwyd wrtho ei hun, ac iddynt hwy wrthynt eu hunain, ac i'r Aiphtiaid y rhai oedd yn bwyta gydag ef wrthynt eu hunain; oblegid ni allai yr Aiphtiaid fwyta bara gyda'r Hebreaid; oblegid ffieidd-dra oedd hyny gan yr Aiphtiaid (xliii. 32). Mae y cyfrif hwn yn cyfatteb i'r hanesion a roddir o'r Aiphtiaid. Cyfrifent bob estron yn aflan, a chyda'r hwn ni fwytaent, yn enwedig y Groegiaid. Cyfarfyddwn a'r un rhagfarn yn mhlith yr Hindooaid, ac yn mhlith lluoedd o Fahometaniaid y dydd presenol. Ond y mae graddau yn eu gwrthwynebiadau, fel yr hen Aiphtiaid, y rhai a edrychent gydag arswyd mawr ar y bobl na thorent o glust i glust geg pob creadur a laddent er ei fwyta (Wilkinson in *Herodot.* ii. 73).

Gwnaeth Joseph ei hun yn hysbys wedi hyn i'w frodyr, a danfonodd yn ol gyda hwynt gerbydau (oblegid ymddengys oddiwrth hyn fod gan yr Aiphtiaid eisoes gerbydau ar olwynion) i gario ei dad a'i holl dylwyth i'r Aipht. Daethant mewn canlyniad lawr i'r Aipht; ac wedi dwyn eu defaid a'u gwartheg gyda nhwy, cynghorodd hwynt os dygwyddai Pharaoh holi pa beth oedd eu gwaith, i atteb 'Dy weision fuant drinwyr anifeiliaid o'n hieuengctyd hyd yr awr hon, nyni a'n tadau hefyd; er mwyn cael o honoch drigo yn ngwlad Gosen, canys ffieidd-dra yr Aiphtiaid yw pob bugail defaid' (xlvi. 1, 5–7, 31–34). Mae y dyb yn cael derbyniad cyffredinol ddarfod i'r Aipht unwaith gael ei goresgyn gan lwyth o fugeiliaid, ac iddynt sefydlu eu hunain fel llywodraethwyr y wlad, a bod eu llywodraeth yn ormesol iawn dros yr Aiphtiaid; ond ar ol hir lywodraethu y wlad, cawsant hwythau yn eu tro eu gyru allan o honi (Wilkinson in *Herodot.* ii. 352). A dyma, fel y tybir, oedd dechreuad casineb yr Aiphtiaid at fugeiliaid; ond mae llawer o dywyllwch yn gorwedd dros holl hanes goresgyniad a gorchfygiad yr Aipht gan y bugeiliaid, a llawer o ansicrwydd ynghylch yr amser pan gymerodd hyn le, gan fod rhai yn ei osod yn hir cyn yr amser y soniwn am dano (Hales, *Chron.* iv. 418), ac eraill ar ei ol (Wilkinson in *Herodot.* i. 307). Ac nid oes ychwaith un anghenrheidrwydd am ddefnyddio tybiaeth o'r natur hyn. Yn mhob gwlad mae galwedigaethau a gyfrifir yn rhai gwarthus, ac ymddengys fel ffaith eglur yr ystyrid bugeiliaid yn ddosparth gwael a dirmygedig gan yr Aiphtiaid (Wilkinson in *Herodot.* ii. 168, 175).

Gan taw 'ffieidd-dra yr Aiphtiaid oedd pob bugail defaid,' gellid tybied nad oeddent hwy eu hunain yn cadw defaid a gwartheg; ond ni gawn i Pharaoh, ar ol deall pa beth oedd gwaith brodyr Joseph, ddywedyd wrtho, 'Os gwyddost fod yn eu mysg wyr grymus, gosod hwynt yn ben-bugeiliaid ar fy eiddo i;' a chawn yn mhellach pan nad oedd gan yr Aiphtiaid, oherwydd parhad y newyn, ddim arian i brynu yd, i Joseph ddywedyd, 'Moeswch eich anifeiliaid; a rhoddaf i chwi am eich anifeiliaid, os darfu yr arian. A hwy a ddygasant eu hanifeiliaid at Joseph, a rhoddes Joseph iddynt fara am y meirch, ac am y deadelloedd defaid, ac am y gyrroedd gwartheg, ac am yr asynod, ac a'u cynhaliodd hwynt a bara dros y flwyddyn hono' (Gen. xlvii. 6, 15–17; gwel hefyd Exod. ix. 3, 4, 6).

Ac ni ddylid ychwaith dybied na wnai yr Aiphtiaid ddim bwyta cig anifeiliaid. Hysbysir ni gan J. G. Wilkinson fod ychain, geifr, coed-eifr, gwyddau, chwyaid, soflieir, ac adar eraill yn cael eu defnyddio yn ymborth; ond cyfrifid buchod yn gyssegredig, a gwaherddid eu bwytta. Ni ddygid cig dafad i fordd y Thebiad; ond er na leddid defaid yn aberth nac ymborth, yr oedd lluosogrwydd o honynt yn yr Aipht, ac hyd yn od yn Thebes. Cedwid deadelloedd mawrion o honynt er mwyn eu gwlan, yn enwedig yn nghymydogaeth Memphis. Bwyteid pysgod hefyd yn gyffredin gan yr Aiphtiaid, oddigerth yr offeiriaid: defnyddid hwynt yn ffres, wedi eu halltu, neu eu sychu yn ngwres yr haul (Wilkinson in *Herodot.* ii. 66, 127). Gwnaent ddefnydd mawr, fel yn bresenol, o cucumerau, pompionau, winwyn, a garlleg (*Ibid.* ii. 75). Yn mhlith y dospeirth iselaf cyfansoddai llysiau ran helaeth o'u hymborth cyffredin: cymerant fantais i helpu eu hunain â'r gwahanol lysiau a gwreiddiau a dyfent ar diroedd a ddyfrheid gan y Nile ar ol i'w dyfroedd gilio (*Ibid.* i. 167).

Gwnai hyd yn od yr Israeliaid, pan yn yr Aipht, fyw mewn rhan ar gig anifeiliaid. Yn mhen dau fis ar ol ymadael o'r wlad hono, 'holl gynulleidfa meibion Israel a duchanasant yn erbyn Moses ac Aaron yn yr anialwch, ac a ddywedasant wrthynt, O na buasem feirw trwy law yr Arglwydd yn ngwlad yr Aipht, pan oeddym yn eistedd wrth y crochanau cig, ac yn bwyta bara ein gwala, a chwi a'n dygasoch ni i'r anialwch hwn, i ladd yr holl dyrfa hon â newyn' (Exod. xvi. 1–3). Ac o fewn ychydig fwy na blwyddyn ar ol hyn cawn hwynt drachefn yn tori allan i rwgnach: 'A'r lliaws cymysg yr hwn ydoedd yn eu mysg a flysiasant yn ddirfawr: a meibion Israel hefyd a ddychwelasant, ac a wylasant, ac a ddywedasant, Pwy a rydd i ni gig i'w fwyta? Cof yw genym y pysgod yr oeddym yn ei fwyta yn yr Aipht yn rhad, y cucumerau, a'r pompionau, a'r cenhin, a'r winwyn, a'r garlleg' (Num. x. 11; xi. 4, 5). At y defnydd a wneid o bysgod gan yr Aiphtiaid gwna Esaiah y cyfeiriad canlynol: 'Y pysgotwyr hefyd a dristânt, a'r rhai oll a fwriant i'r afonydd a alarant: felly hefyd y rhai a daenant rwydau ar hyd wyneb y dyfroedd a lesgânt. A hwy a a dorir yn eu bwriadau, y rhai oll a wnant argaeau a physgod-lynau' (xix. 8, 10).

Yn mhlith yr anifeiliaid am ba rai y rhoddodd Joseph yd yn gyfnewid enwir ceffylau (Exod. xlvii. 17). Dyma'r tro cyntaf y sonir am geffylau yn yr Ysgrythyrau (gwel hefyd xlix. 17). Nis medrwn ddweud ai'r Aipht oedd y wlad y gwnawd y ceffyl yn gyntaf yn ddarostyngedig i ddyn; ond ymddengys, yn ol Wilkinson, na wnaed defnydd o hono mewn amseroedd boreuol, ac ni cheir mo'i lun ar y cof-golofnau cyn y 18fed hil-frenhiniaeth, yr hon, yn ol ei gyfrif ef, a ddechreuodd ynghylch 1570 C.C. (Wilkinson in *Herodot.* i. 111, 386); ond os yn hyn y canlyna'r amseryddiaeth cyffredin, yr oedd hyn tua 130 o flyneddau yn ddiweddarach na'r amser y soniwn am dano yn awr. Daeth yr Aipht ar ol hyn yn wlad enwog am ei cheffylau a'i cherbydau. Dywedir wrthym 'y dygid meirch i Solomon o'r Aipht am gant a hanner o siclau o arian; ac fel hyn i holl freninoedd yr Hethiaid, ac i freninoedd Syria' (1 Bren. x. 28, 29).

Ar ol preswylio nifer o flyneddau yn yr Aipht bu farw y patriarch Jacob, a Joseph a orchymynodd berarogli ei gorph, arferiad eithaf adnabyddus yn mhlith yr Aiphtiaid, ac un a gynwysai gryn wybodaeth o amrywiol bethau (Gen. l. 2). Pan fu farw Joseph ei hun wedi hyn, cafodd yntau yr un modd ei berarogli, a gosodwyd ei gorph mewn arch (Gen. l. 26).

Arhosodd disgynyddion Jacob yn awr yn yr Aipht, ac a amlhasant yn ddirfawr; ond fe gyfododd yn mhen amser 'frenin arall, yr hwn nid adwaenai Joseph,' a'r hwn a'i gorthrymodd yn dost. Nid prawf bychan o gadernid llywodraeth yr Aipht oedd ei bod yn alluog i gadw mewn darostyngiad gorph mor lluosog o bobl, ac yn y diwedd, mewn ffaith, genedl gyfan. 'A hwy a adeilasant i Pharaoh ddinasoedd trysorau, sef Pithom a Raamses,' ac yn mysg gorchwylion eraill defnyddid hwynt i wneud priddfeini; a phan na roddid iddynt wellt, ond y gorfodid hwynt ei gasglu eu hunain, etto gofynid oddiwrthynt 'yr un cyfrif o'r priddfeini' a phan y rhoddid gwellt iddynt (Exod. i. 7–14; v. 6–19). Gan y dosparth iselaf o'r trigolion y byddai priddfeini yn cael eu gwneud, ac ni fwynhaent y boddlonrwydd o weithio drostynt eu hunain, oblegid eiddo y llywodraeth yn gyfan-gwbl ydoedd priddfeini, ac yr oedd hur y gweithiwr yn anarferol o isel. Defnyddid yn gyffredinol yn yr Aipht briddfeini wedi eu pobi yn ngwres yr haul. Ni wneid dim defnydd o briddfeini wedi eu llosgi (Wilkinson in *Herodot.* ii. 194). Os yw yr haeriad hwn yn gywir, mae yn rhaid fod y rhai y gofynid i'r Israeliaid eu gwneud wedi eu bwriadu ar gyfer ryw ddiben neillduol. Nis gellir yn rhesymol ddysgwyl cyfarfod â'r Hebreaid ar y cerf-luniau (*sculptures*), gan nad yw y gweddillion yn y rhan hono o'r wlad lle preswylient wedi cael eu diogelu; ond mae yn syn i ddarganfod yn yr Aipht Uchaf gaethion estronol eraill yn cyflawni yr un gwaith, ac yn cael eu harolygu gan yr un meistriaid gwaith ac y darlunir yr Israeliaid yn gweithio danynt yn y Bibl; ac nis gall neb edrych ar y darluniau yn Thebes yn arddangos gweithwyr priddfeini heb deimlo y dyddordeb mwyaf (Wilkinson in *Herodot.* ii. 195).

Yr ydym eisoes wedi canfod rhai arwyddion o gyfoeth yn mhlith yr Aiphtiaid; ac ar adeg ymadawiad yr Israeliaid cawn brawf ychwanegol o hyn, canys 'benthycasant gan yr Aiphtiaid dlysau arian, a thlysau aur, a gwisgoedd' (Exod. xii. 35); ac y mae genym hefyd brawf o rym y llywodraeth, oblegid pan 'fynegwyd i frenin yr Aipht, fod y bobl yn ffoi, yna y trodd calon Pharaoh a'i weision yn erbyn y bobl; a dywedasant, beth yw hyn a wnaethom, pan ollyngasom Israel o'n gwasanaethu? Ac efe a daclodd ei gerbyd, ac a gymerodd ei bobl gydag ef. A chymerodd chwe chant o ddewis gerbydau, a holl gerbydau yr Aipht, a chapteniaid ar bob un o honynt. A'r Aiphtiaid a ymlidiasant ar eu hol hwynt, sef holl feirch a cherbydau Pharaoh, a'i wyr meirch, a'i fyddin, ac a'u goddiweddasant yn gwersyllu wrth y môr.' Mae y darluniad hwn yn cynwys drychfeddwl o lu arswydus; ond dinystriwyd yr oll o honynt yn druenus yn y Môr Coch (xiv. 5–9; 26–28).

Er i'r Israeliaid fod yn dal cysylltiad hir a'r Aiphtiaid, mae yn beth hynod na sonir dim gymaint ac unwaith am na'r Aipht na'r Aiphtiaid (oddigerth mewn cyfeiriad at yr hyn oedd wedi paso) yn hanes yr Israeliaid o amser eu hymadawiad o wlad y caethiwed hyd deyrnasiad Solomon. Yr un canlynol yw yr hanes cyntaf a gawn am danynt: 'A Solomon a ymgyfathrachodd â Pharaoh brenin yr Aipht, ac a briododd ferch Pharaoh, ac a'i dug hi i ddinas Dafydd' (1 Bren. iii. 1). Dywedir am Moses ei fod 'yn ddysgedig yn holl ddoethineb yr Aipht;' ac mae genym yn awr gyfeiriad atti ac a ddengys y cyfrif a barheid i wneud o honi: 'A doethineb Solomon oedd fwy na doethineb holl feibion y dwyrain, ac na holl ddoethineb yr Aipht' (iv. 30; gwel hefyd Esa. xix. 11–14).

Ar ol hyn nid ymddengys fod llawer o gysylltiad rhwng y ddwy wlad. Yn neyrnasiad Rehoboam, mab Solomon, 'y daeth Sisac, brenin yr Aipht, i fynu yn erbyn Jerusalem, â mil a dau cant o gerbydau, a thri ugeinmil o wyr meirch; ac nid oedd nifer ar y bobl a ddaeth gydag ef o'r Aipht, sef y Lubiaid, y Succiaid, a'r Ethiopiaid. Ac efe a ynnillodd y dinasoedd cedyrn, y rhai oedd yn Judah, ac a ddaeth hyd Jerusalem. Ac a gymmerth drysorau ty yr Arglwydd, a thrysorau ty y brenin, ac a'u dug hwynt ymaith oll; dug ymaith hefyd y tarianau aur a wnaethai Solomon (2 Cron. xii. 2–4, 9). Ymddengys i Hezekiah, brenin Judah, geisio cymhorth o'r Aipht pan y goresgynwyd ei wlad gan Sennacherib, brenin Assyria (Esa. xxxvi. 6, 9); ac mae yn debygol taw mewn cyfeiriad at hyn y dywedodd y prophwyd Esaiah, 'Gwae y rhai a ddisgynant i'r Aipht am gynorthwy, ac a hyderant ar gerbydau, am eu bod yn aml; ac ar wyr meirch, am eu bod yn nerthol iawn; ond ni edrychant am Sanct Israel, ac ni cheisiant yr Arglwydd' (xxxi. 1; gwel hefyd xxx. 1–7). Josiah, ei or-wyr, wedi myned allan i wrthwynebu Pharaoh Necho, yr hwn a aethai fyny yn erbyn brenin Assyria hyd at yr afon Euphrates, a laddwyd mewn brwydr yn Megiddo; a Pharaoh, wrth ddychwelyd o'r rhyfel, a osododd deyrnas Judah dan deyrnged o gant talent o arian, ac un o aur, ac efe a gymerodd Jehoahaz, mab Josiah, yr hwn yn y cyfamser a wnaed yn frenin, ac a'i dug i'r Aipht, lle bu farw (2 Bren. xxiii. 29–34).

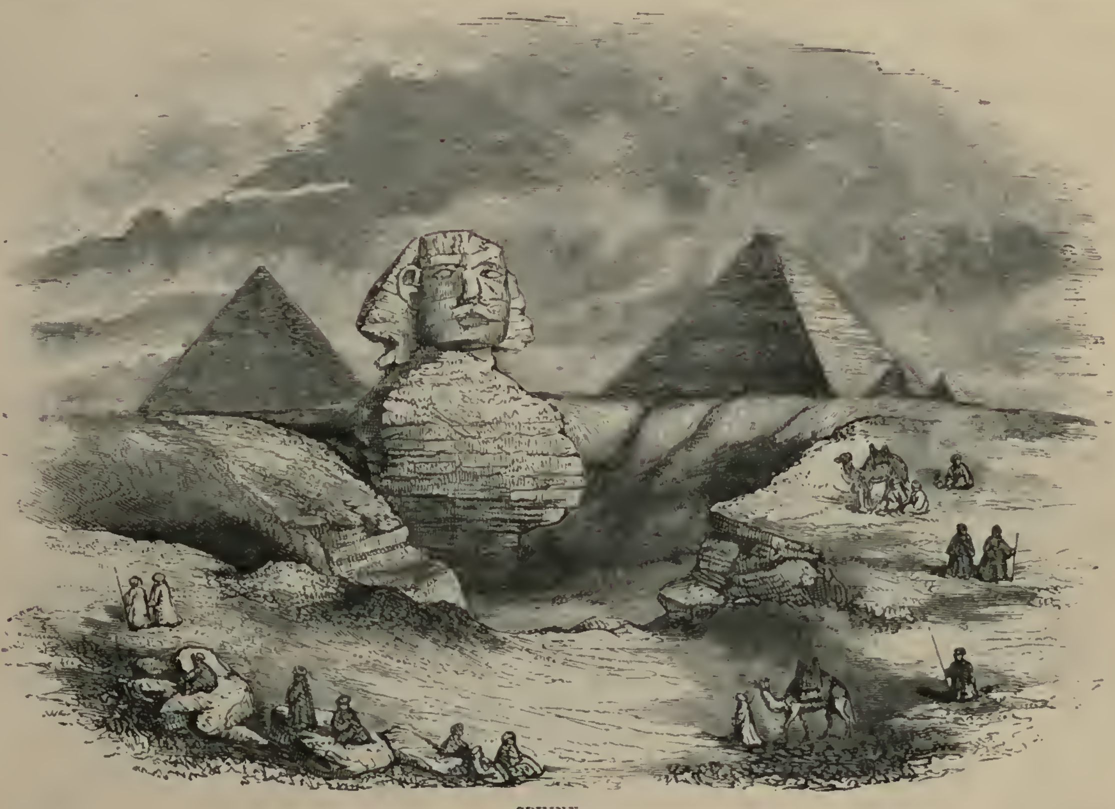
SPHINX.

Er na wna yr Aipht fawr o ymddangosiad yn llyfrau hanesyddol yr Ysgrythyr ar ol ymadawiad yr Israeliaid o honi, cyhoeddir amryw farnedigaethau yn ei herbyn yn ysgrifeniadau'r prophwydi, megis yn Esa. xix. 1–17; Jer. xlvi. 1–26; Ezek. xxix. 1-20; xxx.–xxxii.

Yr oedd yr Aipht yn hynod am hynafiaeth a gorwychder rhai o'i dinasoedd. Adeiladwyd Zoan saith mlynedd ar ol Hebron (Num. xiii. 22), a bu un amser, mae yn debygol, yn drigle breninoedd (Ps. lxxviii. 12, 43; Esa. xix. 11, 13; xxx. 4). Noph (Memphis), yn yr Aipht Isaf, a No (Thebes), yn yr Aipht Uchaf, oeddynt ddinasoedd mawrion a gorwych. Darllenwn hefyd am Sin, yr hon a dybir oedd Pelusium; am On (Gen. xli. 45), Aven (Ezek. xxx. 17), a Beth-shemesh ('ty yr haul;' Jer. xliii. 13)—

ac wrth bob un o'r tair y golygid Heliopolis, neu 'ddinas yr haul;' am Pi-beseth, a Tehaphnophes (Ezek. xxx. 13–18).

Ar farwolaeth Alexander Fawr, c.c., 323, darfu i'r Aipht, yr hon a ymddarostyngodd iddo, syrthio i ran Ptolemy, mab Lagus, un o'i gadfridogion, yr hwn oedd y cyntaf o hil newydd o frenhinoedd, yr oll o ba rai a ddugent yr enw Ptolemy. Ar ol i'r tywysog hwn gario ei arfau i Syria, cymerodd nifer fawr yn gaethion o Judea a Samaria, yn Iuddewon a Samariaid, ac a'u dug i'r Aipht, lle y rhoddodd iddynt lawer o freintiau gwerthfawr. Ac ymsefydlodd llawer o Iuddewon yn yr Aipht mewn canlyniad i'w haelfrydedd (Joseph. *Antiq.* xii. 1). Yn amser Antiochus, brenin Syria, Onias, un o deulu yr arch-offeiriad, wedi cael ei siomi gyda golwg ar y swydd hono, a ffodd i'r Aipht, a chwedi cael cenad Ptolemy Philometer, adeiladodd deml yn Leontopolis, yn rhandir Heliopolis, yn debyg i'r un yn Jerusalem, ond yn llai ei maint a'i gwychder, lle gallai yr Iuddewon gyflawni seremoniau eu crefydd, yn lle myned i Jerusalem i'r dyben hyny. Yn hon y gwnai efe ynghyd â Lefiaid ac offeiriaid eraill weini, gan gyflawni gwasanaeth dwyfol yn ol arfer eu gwlad. Cauwyd y deml hon i fynu mewn canlyniad i orchymyn yr ymerawdwr Vespasian, oherwydd tymher aflonydd yr Iuddewon (Joseph. *Antiq.* xiii. 3, 1–3; xx. 10; *Wars* i. 11; vii. 10, 2–4; gwel hefyd Prideaux, *Connect. of O. and N. T.* ii. 315).

Yr Aipht oedd y wlad gyntaf i gael cyfieithiad o'r Ysgrythyrau Santaidd. Dyma'r cyfieithiad a adwaenir wrth yr enw Septuagint neu y LXX. Yn ol Josephus, cafwyd ef gan Ptolemy Philadelphus ar gyfer y llyfrgell hynod-fawr ac oedd yn ffurfio yn Alexandria; ond mae yr hanes a rydd ef o hono yn cynwys llawer o'r hyn a ddug ddelw chwedlau (Joseph. *Antiq.* xii. 2). Y tebygolrwydd yw i'r rhan fwyaf o hono, os nid y cyfan, i gael ei wneud yn yr Aipht gan Iuddewon Alexandria at eu gwasanaeth eu hunain.

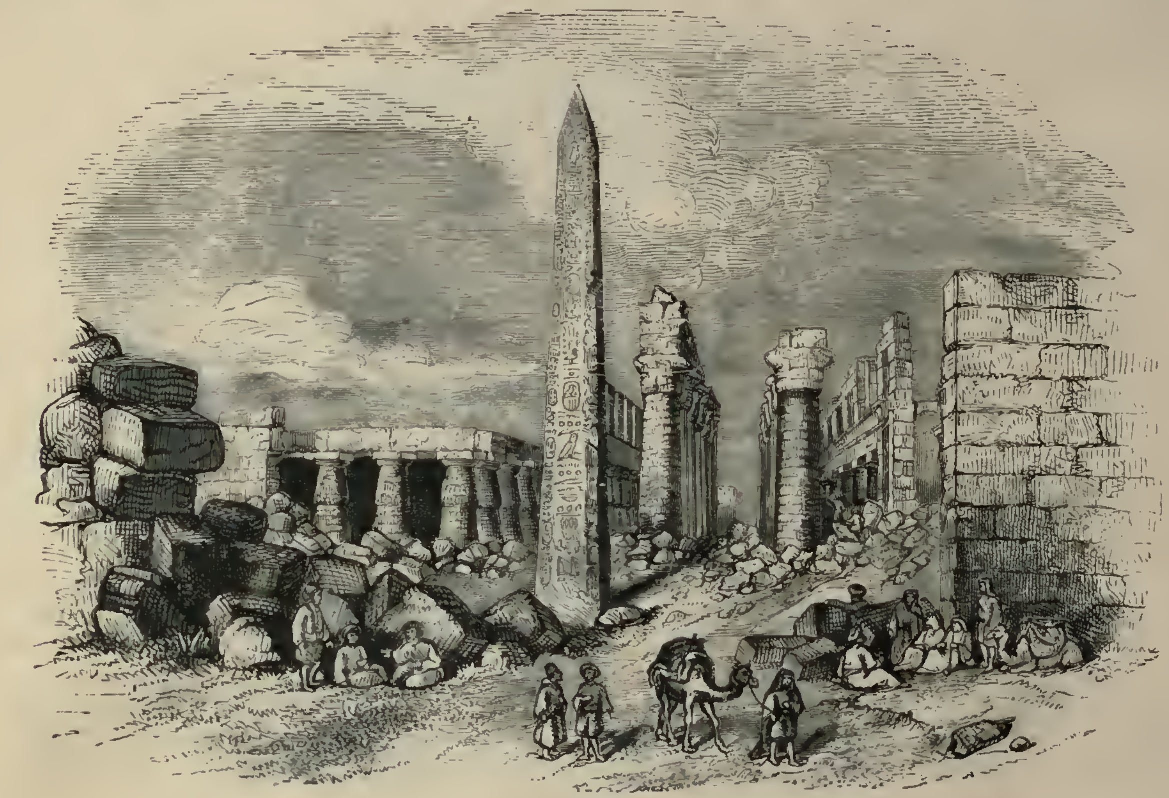

KARNAK.

Trwy farwolaeth Cleopatra, c.c. 30, terfynwyd teyrnasiad y Ptolemyaid ar ol parhau ynghylch 293 o flyneddau. Darostyngwyd yr Aipht yn awr i fod yn dalaeth o'r ymerodraeth Rufeinig, a llywodraethid hi gan raglaw a ddanfonid yno o Rufain.

Dygwyd Cristionogaeth yn foreu i'r Aipht, ond ni wyddys trwy offerynoliaeth pwy. Yn mhlith y dyeithriaid oedd yn Jerusalem ar ddydd y Pentecost yr oedd rhai o'r Aipht (Act. ii. 5, 10). Pa un a ddarfu i rhai o honynt gario yr efengyl yn ol gyda nhwy y mae yn amhosibl dywedyd. Yr oedd Apollos, yr hwn a ddarlunir fel 'gwr ymadroddus, a chadarn yn yr Ysgrythyrau,' yn Iuddew genedig o Alexandria; ond pan ddaeth i Ephesus ni wyddai ragor na bedydd Ioan; ac Acwila a Phriscila a 'agorasant iddo ffordd Duw yn fanylach' (Act. xviii. 24–26); a daeth wedi hyn i fod yn bregethwr hynod-fawr o'r efengyl (1 Cor. i. 12; iii. 4–6; iv. 6; Tit. iii. 13). Darfu i'r efengyl ennill llawer o broselytiaid yn yr Aipht, a magodd yr eglwys yn y fan hono amryw ddynion enwog, megis Clemens Alexandrinus, Origen, ac Athanasius. Rhoddodd enedigaeth i'r heresi enwog Ariaidd, ac mewn amryw ffyrdd darfu iddi lygru symlrwydd a gwirionedd yr efengyl.

Mae yr Aipht oddiar yr amser hyn wedi newid ei llywodraethwyr yn aml. Yn o.c. 640 gorchfygwyd hi gan ganlynwyr Arabaidd Mohammed, yr hwn, rai blyneddau cyn hyny, oedd wedi gosod ei hun i fynu fel prophwyd ac apostol Duw, a'i awdurdod i adferyd crefydd i'w phurdeb patriarchaidd. O gylch 970, Fatimee caliph Cyrene a drais-gymerodd yr Aipht oddiar caliph Bagdad; a llywodraethodd ef a'i ganlynwyr hi ynghylch 200 o flyneddau. Oddeutu 1171 goresgynodd yr enwog Saladin yr Aipht; a pharhaodd ei ddisgynyddion i'w llywodraethu hyd 1250, pan y darfu y Bahee Mamelukes, corph o gaeth-weision Turcaidd, y rhai oeddynt wedi bod yn warcheidwaid corph y diweddar frenin, gyfodi i fynu a thraws-feddiannu y prif lywodraeth ; a pharhauasant i ethol brenhinoedd allan o'u mysg eu hunain am y 260 o flynyddau nesaf. Yn 1517 darfu y Turciaid orchfygu y Mamelukes, ac yn eu dwylaw nhwy mae yr Aipht wedi aros hyd yn awr. Yn foreu yn y ganrif bresenol cyrhaeddodd, dan Mohammed Ali, ryw radd o annibynaeth, ond nid yw etto ond talaeth o ymerodraeth Twrci ; ac er ei fod ef a'i ganlynwyr wedi profi eu hunain yn llywodraethwyr gormesol i'r wlad, maent serch hyny wedi ei chynysgaethu a rhai breintiau gwerthfawr ; a chan fod yr Aipht wedi dyfod yn brif-ffordd i'r India a gwledydd dwyreiniol eraill, mae hyn yn debyg o arwain i welliant pwysig yn ei sefyllfa.

Yn 1835 cyfrifai Lane boblogaeth yr Aipht yn llai na dwy filiwn (Lane, *Mod. Egypt.* i. 25). Mahometaniaid ydyw corph y trigolion. Mae yn y wlad hono serch hyny eglwys Gristionogol mewn enw, ond ni pherthyn iddi ond ychydig o Gristionogaeth heblaw yr enw. Cyfrifid y Coptiaid, fel y gelwir hwynt, gan Lane oddeutu 150,000 (*Ibid.* ii. 308). Gelwir eu patriarch bob amser yn Marc, ac ystyriant fod eu heglwys wedi ei sylfaenu gan Marc, ysgrifenwr yr efengyl a ddug ei enw.

Mae hynafiaethau yr Aipht wedi bod yn wrthrychau edmygedd teithwyr ar gyfrif eu gorwychder a'u cymeriad hynod o wreiddiol. Cynwysant y pig-dyrau, beddau wedi eu naddu allan o'r graig, ac o faintioli anferthol, a chwedi eu cuddio â darluniadau arwydd-luniol, gweddillion temlau dirfawr, a'r cyduniadau hynod hyny o ffurf ddynol ac anifeilaidd a elwir *Sphinxes.* Y fwyaf nodedig o'r olaf ydyw yr un sydd yn gyfleuedig ar y dwyrain i'r pig-dwr. Mae yn 125 o droedfeddi o hyd, ac y mae yn gynwysedig o ben a mynwes dynes wedi eu huno â chorph llew. Mae teml fechan wedi ei gosod rhwng ei bawenau. Mae y wynebpryd yn nodedig am brydferthwch swynol ac amlygiad hynod o allu yn gorphwys.

Tybir yn awr gan braidd bob ysgrifenydd ar yr Aipht y bwriedid y pig-dyrau i fod yn feddau breninol, ac yn ddiau ni chladdwyd neb breninoedd mewn beddau mwy gorwych. Mae dros 70 o honynt yn wasgaredig dros y wlad, ac i gyd ar yr ochor ddwyreiniol i'r Nile, ond y mwyaf ydyw rhai Ghirzeh, ychydig bellder o Cairo. Maent wedi eu hadeiladu ar esgyn-lawr o graig, yr hon a ymgyfyd uwchlaw *level* tywodlyd y gwastadedd cyfagos. Mae y pig-dyrau a adeiladwyd i'r Brenin Kumpha neu Cheops, yn 680 o droedfeddi o uchder. Mae ei arwynebedd union-onglog yn cyrhaedd am 764 o droedfeddi bob ffordd, ac yn cuddio un cyfair ar ddeg o dir ; mae'r ail, sef un Cephænes, yn 651 o droedfeddi o uchder ; a'r trydydd, sef un Mycerinus, yn 218 o droedfeddi o uchder.

Ar hyd lanau y Nile, o Cairo i Assonoan, ac oddiyno i Nubia a'r hen Ethiopia, ceir temlau hen grefydd sydd wedi darfod wedi hanner eu claddu gan dywod yr afon. Mae yr adfeiliau yn Heliopolis, Memphis, Edfou, Dendera, a Philæ yn eang iawn, ac o brydferthwch diail. Mae y *scale* fawr ar ba un y cyfodai yr Aiphtiaid eu hadeiladau cyhoeddus yn ddigon i beri cywilydd i adeiladwyr presenol. Maent wedi eu hadeiladu o *granite,* a'u haddurno â *carvings* alegorawl, a cherfiadau arwydd-luniol, a *paintings,* y rhai a daflant oleu eglur ar eu hanes, eu crefydd, a bywyd cymdeithasol yr hen Aipht. Efallai taw y tẁrr hynotaf o adfeiliau yw yr un sydd yn gyfleuedig yn Thebes, y fwyaf a'r gyfoethocaf o'u prif-ddinasoedd. Yma ymestynant ar hyd ddwy lan yr afon am gryn bellder, gan eu bod wedi eu gwasgar yn ddidrefn dros arwynebedd o yn agos i ugain milltir ysgwâr. Mae yr ymwelydd dyeithr yn cael ei golli mewn syndod wrth edrych ar eu maintioli cawraidd, a'u gwneuthuriad prydferth. Saif ynghanol palasau, temlau, saif-luniau dirfawr, colofnau, *obelisks, sphinxes,* a cherfiadau, fel pererin yn mlith gweddillion rhyw fyd difrodedig. Y colofnau cyntaf ydyw rhai Karnak a Luxor ar yr ochr ddwyreiniol i'r afon, ac y mae y Memnonium, fel ei gelwir, a phalas Medmet Haban ar yr ochr orllewinol. Yn Karnak yn enwedig, mae y palas neu'r deml yn rhyfeddod o adeiladwaith. Mae y fynedfa i mewn, fel y darlunir ef gan Mr. Peagrave, rhwng muriau cawraidd gwrthaing-debyg o faen-saerniaeth sylweddol, a phob un, hyd yn od yn bresenol, yn rhyw 50 neu 55 o droedfeddi uwchlaw y gwastadlawr. Yn nesaf â y teithiwr i mewn i gyntedd gorfawr, yn groes i'r hwn y mae rhestr dyblig o golofnau saif-luniau yn eu creir-gelloedd, a chwedi eu naddu allan o *granite,* a diogelant yr ail fynedfan, ac a arweiniant yn eithaf priodol i'r neuadd ryfeddol—fforest o bileri gorfawr, a gwir orwych o ran eu cynlluniad. Tu hwnt i hyn, ac yn barhad o'r rhodfa fawr ganolaidd, yr hon a ymestyn drosti o'r gorllewin i'r dwyrain, deuir at garnedd o adfeiliau, meini mawrion wedi syrthio, a darnau o gerf-luniau, uwch ben y rhai, yn ffres ac unionsyth fel ar y diwrnod y gosodwyd hwynt ar eu sylfaen, yr ymddyrchafa dau *obelisk* mawreddog o *granite;* y talaf, yr hwn yn wir ydyw y golofn un-gareg dalaf yn y byd, a fesura, sylfaen a phob peth, ryw 90 o droedfeddi o uchder.

Ond mae ein testyn yn un na chaniata ein gofod i ni wneud rhagor na chymeryd cip olwg arno. Mae yn rhaid y try allan yn un o ad-dyniad anwrthwynebol i bob astudiwr yr Ysgrythyrau.

AIPHT, Afon yr, terfyn deheu-orllewinol Canaan, fel y rhoddwyd hi i'r Israeliaid (Gen. xv. 18 ; Num. xxxiv. 5 ; Josh. xv. 4). Wrth yr afon y deall rhai nant sydd yn rhedeg i Fôr y Canoldir yn agos i Dair, ychydig filldiroedd i'r dehau i Gaza. Golyga eraill taw rhaiadr yr hwn a basa oddeutu milltir i'r gogledd-ddwyrain i El Arish, ac yn gwahanu yr anialwch oddiwrth y llinell lle y dechreua llysiau a gwellt wneud eu hymddangosiad ; ond mae ei wely yn aml yn sychu, ac nid yw ragor na dyfr-le ; ac eraill a ystyriant taw y Pelusiac, neu gangen ddwyreiniol o'r Nile ydyw. Yr olaf ydyw y deongliad mwyaf naturiol o'r geiriau ; dyna'r deongliad a darawai unrhyw ddarllenydd ar unwaith. Yr hyn sydd yn debygol wedi achosi y golygiadau eraill ydyw, nad oes dim prawf y gwnai y wlad a feddienid gan yr Israeliaid gyrhaedd yn gyffredin cybelled a'r Pelusiac, neu y gangen ddwyreiniol o'r Nile ; ond o'r tu arall nid oes dim prawf y cyrhaeddai yn gyffredin hyd 'ddyfodfa Hamath' ar y tu gogleddol, ac etto fe sonir am dano yn aml fel ei therfyn gogleddol. Gallasai, fodd bynag, ar ryw amser gyrhaedd cybelled a'r ddau ; er esiampl, yn nyddiau Solomon. Hysbysir ni ddarfod i Solomon gadw gwyl, a holl Israel gydag ef, cynulleidfa fawr, o ddyfodfa Hamath hyd afon yr Aipht (1 Bren. viii. 65). Mae yn debygol y golygid yr anialwch a orweddai rhwng rhanau trigianol deheu-orllewinol Canaan gan yr Israeliaid a'r Aiphtiaid fel terfyn-dir dadleuedig, a'i fod weithiau yn meddiant un genedl a phrydiau eraill yn meddiant y llall, ac felly yn cael ei hawlio gan bob un o honynt.

Yr oedd y Ganaan a roddwyd trwy y cyfamod a wnawd ag Abraham i gyrhaedd 'o afon yr Aipht hyd yr afon fawr, yr afon Euphrates' (Gen. xv. 18). Un o'r terfynau a enwir yma ydyw 'afon fawr, afon Euphrates.' Yr oedd hwn yn derfyn penderfynol: nis gallasai un camsyniad fod yn ei gylch. Mae yn naturiol i dybied yr arwydda 'afon yr Aipht' hefyd afon fawr—terfyn mewn perthynas i ba un nis gallasai fod dim amheuaeth. Tybied yr arwyddai un o'r ffrydiau a enwyd ychydig nes yn ol ydyw tybied yr hyn nad oedd gymhwys i fod, sef terfyn a ellid yn hawdd ei gamgymeryd, neu ei amheu, a'r hyn, mewn gwirionedd, sydd wedi achosi gryn lawer o ddadleu.

Os ystyrir yn wrthddadl yn erbyn i ni ddeall wrth 'afon yr Aipht' yr afon Nile, nad ydoedd tiriogaeth Israel yn cyrhaedd cybelled, mae yr un wrthddadl yn erbyn deongli yn llythyrenol 'yr afon fawr, afon Euphrates,' oblegid nid oes ychwaith brawf y cyrhaeddai cybelled yn y cyfeiriad hwnw. Ymddengys y bwriedid yr ymadroddion 'o ddyfodfa Hamath hyd afon yr Aipht' ac 'o afon yr Aipht hyd yr afon fawr, afon Euphrates' i arwyddo dim yn ychwaneg na therfynau eithaf y wlad.

Mae y dyb hon yn cael ei chadarnhau trwy gydmaru y rhanau canlynol o'r Ysgrythyr. Mae 'o ddyfodfa Hamath hyd afon yr Aipht' yn 1 Bren. viii. 65, a 2 Cron. vii. 8 yn cyfatteb yn amlwg i 'o Sihor yr Aipht, hyd y ffordd y delir i Hemath' yn 1 Cron. xiii. 5. Yr un gan hyny ydyw Sihor ac 'afon yr Aipht.' Yn awr ymddengys oddiwrth Jer. ii. 18, taw y Nile oedd Sihor: 'A'r awr hon, beth sydd i ti a wnelych yn ffordd yr Aipht, i yfed dwfr Nilus? a pha beth sydd i ti yn ffordd Assyria, i yfed dwfr yr afon?' Yma yn amlwg mae y Nile yn cael ei chyferbynu â'r Euphrates (gwel hefyd Josh. xiii. 3; ac Esa. xxiii. 3).

Mae yn wir taw y gair a ddefnyddir yn Gen. xv. 18 yw נהר, tra yn 1 Bren. viii. 65, a 2 Cron. vii. 8 נחל ydyw yr un ddefnyddir; ond arwydda y ddau air yr un peth, *afon* (Hales, *Chron.* i. 413; *Journ. Sac. Lit.*, July, 1852, p. 250).

A′LAH (אלה), enw pren; ond mae wedi cael ei ddeongli yn wahanol gan gyfieithwyr hen a diweddar. Cyfieithir ef yn wahanol hyd yn od yn y cyfieithiad Saisoneg. Yn Gen. xxxv. 4; Josh. xxiv. 26; Barn. vi. 11, 19; 2 Sam. xviii. 9, 10, 14; 1 Bren. xiii. 14; 1 Cron. x. 12; Esa. i. 30; Ezec. iii. 13, cyfieithir ef yn *dderwen*, fel pe buasai o'r un ystyr ag *Allon*. Yn Esa. vi. 13, cyfieithir ef yn *llwyfen*, yr un modd yn Hos. iv. 13, ac yn y ddwy adnod ceir y gair *allon* hefyd, yr hwn yn briodol a gyfieithir derwen, yr hyn a orfododd ein cyfieithwyr i roddi ystyr gwahanol i Alah oddiwrth yr hyn oeddynt wedi ei wneud mewn manau eraill. Mae hefyd wedi cael ei gyfieithu, er nad yn ein cyfieithiad ni, yn bren *plane*, a'r *terebinth* neu y pren *turpentine*.

Ymddengys y cydunir yn gyffredin yn bresenol mai y pren terebinth, sef pren Butm yr Arabiaid ydyw yr *Alah*. 'Nid yw y pren Butm,' medd Dr. Robinson, 'yn fythwyrdd, fel y dywedir yn aml, ond syrth yn yr hydref ei ddail pigfain pluog, ac adnewyddir hwynt yn y gwanwyn. Mae y blodau yn fychain, ac yn cael eu dilyn gan rawn hirgrwn, yn crogi yn sypiau o ddwy i bump modfedd o hyd, ac yn debyg i sypiau grawn-win pan newydd ymffurfio. O doriadau yn y cyff dywedir y rhed math o falm tryloew, yn cyfansoddi math pur iawn o *durpentine*, a chanddo arogl hyfryd fel arogl *citron* neu *jessamine*, a blas meddal arno, ac yn caledu yn raddol i *gum* tryloew. Yn Mhalestina ni wyddys dim yn bresenol am y cynyrch hwn o eiddo y pren Butm. Ceir y pren hefyd yn Asia Leiaf (llawer o honynt yn agos i Smyrna), Groeg, Itali, deheudir Ffrainc, Yspaen, yn ngogledd Affrica, a darlunir ef fel un na cyrhaedd dyfiant o ragor nag ugain troedfedd. Yr oedd yn aml yn dalach na hyny, fel y gwelsom ni ef ar fynyddoedd Palestina, ond yma yn y gwastadedd yr oedd yn llawer talach (Robinson's *Res.* iii. 15).

Cuddiodd Jacob y delwau ac oedd ei dylwyth wedi ddwyn gyda nhwy o Padanaran dan bren teberinth, yr hwn oedd yn agos i Secem (Gen. xxxi. 30–35; xxxv. 4). O dan bren teberinth yr ymddangosodd yr angel i Gideon (Barn. vi. 11–19). O dan y teberinth yn Jabes y gwnaeth gwyr Jabes-Gilead gladdu esgyrn Saul a'i feibion, y rhai oeddynt wedi cael eu lladd mewn brwydr gan y Philistiaid (1 Cron. x. 12). Dan y teberinth yr aeth Absalom pan y glynodd ei ben rhwng ei cholfencau breisgion, pan aeth y mul ymaith oddi tano, ac y gadawyd yntau rhwng y nefoedd a'r ddaiar (2 Sam. xviii. 9). O dan y teberinth yr oedd gwr Duw yn eistedd pan y maglwyd ef gan yr hen brophwyd i ddychwelyd gydag ef i Bethel (1 Bren. xiii. 14). Dyma wasanaeth at ba un y defnyddid y pren tewfrig cysgodlawn hwn yn aml. Gwnai yr Iuddewon, wedi iddynt syrthio i eulun-addoliaeth, gyflawni eu defodau paganaidd yn aml dan y pren teberinth a choedydd eraill (Ezek. vi. 13: Hos. iv. 13).

ALEXAN′DRIA, un o brif ddinasoedd yr Aipht, ac am hir amser ei phrifddinas, yn gyfleuedig ar yr or-ynys rhwng Llyn Mareotis a Môr y Canoldir. Sylfaenwyd hi gan Alexander Fawr oddeutu O.B. 3672 ac C.C. 332, ac yn mhen ychydig flyneddau ar ol hyny claddwyd ef yno mewn arch o aur. Hi ydyw yr unig golofn sydd yn aros o'r rhyfelwr mawr ac enwog hwnw. O dan y Ptolemyaid, y rhai a ganlynasant Alexander, daeth i fod yn brifddinas yr Aipht. Ei hagosrwydd i Fôr y Canoldir a'r Môr Coch a roddodd iddi gyfleusdra neillduol mewn ffordd o fasnachu, trwy ei chysylltu hi â'r Dwyrain a'r Gorllewin. Daeth yn fuan yn un o'r dinasoedd masnachol mwyaf yn yr hen fyd, ac er gwaethaf y chwyldroadau mawrion olynol yr aeth ei hymerodraeth danynt, parhaodd, hyd ddarganfyddiad y ffordd heibio i Benrhyn Gobaith Da i'r India, i fod yn brif gyfrwng masnach a'r wlad hono (Robertson's *Disquisition on India*, p. 12). Yr oedd yn neillduol enwog am ei phorthladd. Cilfach ddofn a diogel ydoedd, wedi ei ffurfio gan y traeth ar un tu, a'r ynys Pharos o'r tu arall. O ynys Pharos rhedai clawdd, milltir o hyd, i'r cyfandir, gan ranu y porthladd yn ddau. Yr oedd y goleu-dy a adeiladwyd arno yn waith o ddirfawr wychder, a chyfrifid ef yn un o saith ryfeddodau'r byd. Ofer fyddai enwi yr amrywiol balasau, temlau, chwareudai, ac adeiladau cyhoeddus eraill, a pha rai yr addurnid Alexandria a'i hamgylchoedd.

Nid llai enwog oedd Alexandria fel ysgol dysgeidiaeth nac fel marchnad masnach. Ptolemy Soter, gyda bwriad i wrteithio y gwyddonau, a sylfaenodd athrofa a elwid y Museum, yn yr hon y gwnai cymdeithas o ddynion dysgedig gyflwyno eu hunain i efryddiaethau athronyddol. Sylfaenodd hefyd at eu gwasanaeth lyfrgell, yr hon, meddir, a gynwysai 700,000 o gyfrolau, ond a losgwyd gan y Saraceniaid pan y gwnaethant eu hunain yn feistri ar y ddinas yn 642.

Hi barhaodd dan yr ymerawdwyr Rhufeinig a Groegaidd, yn gystal a than y Ptolemyaid, am yn agos i fil o flyneddau i gadw i fynu ei henwogrwydd am allu a chyfoeth, ac hefyd am lenyddiaeth a gwyddoniaeth ; ond ar ol iddi ddyfod dan lywodraeth y Saraceniaid diflanodd ei holl ogoniant, a suddodd yn raddol i gyflwr o ddwfn ddiraddiad. Daeth y boblogaeth i fod yn fychan, ac nid oedd y ddinas ei hun ddim amgen na golygfa o ddinystr gorwych ac anghyfanedd-dra. Am chwech milltir nid oedd dim idd ei ganfod ond gweddillion atbileri, pennynau, a meini bon-braff blaen-fain, ac yr oedd mynyddau cyfain o gof-golofnau drylliedig, o waith yr hen gelfyddwyr, wedi eu pentyru ar eu gilydd i uwchder mwy na'r tai.

Ond yn ddiweddar mae y ddinas ac oedd wedi bod cyhyd mewn cyflwr dadfeiliedig, a chwedi suddo mor isel, wedi adnewyddu drachefn, ac yn addaw adfeddianu rhyw fesur o'i llwyddiant cyntefig. Mae y ffordd dros y tir rhwng Lloegr a'r India, a'r oll o'r Dwyrain, wedi bod yn brif achos o hyn. Mae ei phoblogaeth yn cynyddu yn fawr; nid yn unig y Dwyreinwyr, ond Europeaid, yn enwedig y Ffrancod a'r Saison. Mae cymydogaeth Alexandria eisoes yn dangos cyferbyniad hynod rhwng gweithiau hen Roeg ac eiddo adeiladwyr Europeaidd diweddar. Mewn llawer o fanau mae y tai sydd wedi cael ei hadeiladu yn ddiweddar yn tebygoli i'r rhai welir yn nghymydogaeth Llundain ; ac oni bai presenoldeb y palmwydd, a phrofion eraill o hinsawdd ddwyreiniol, gellid eu camgymeryd am amgylchoedd y ddinas hono. Yn yr ystrydoedd gwelir cerbydau a cheffylau Saisoneg, a gwisgoedd Europeaidd o bob math, ac y maent mor gyffredin a chamelod ac Arabiaid yn eu gwisgoedd hynod ; tra yn y tai canfyddir fod cadeiriau a byrddau Europeaidd yn cymeryd lle *ottomans*.

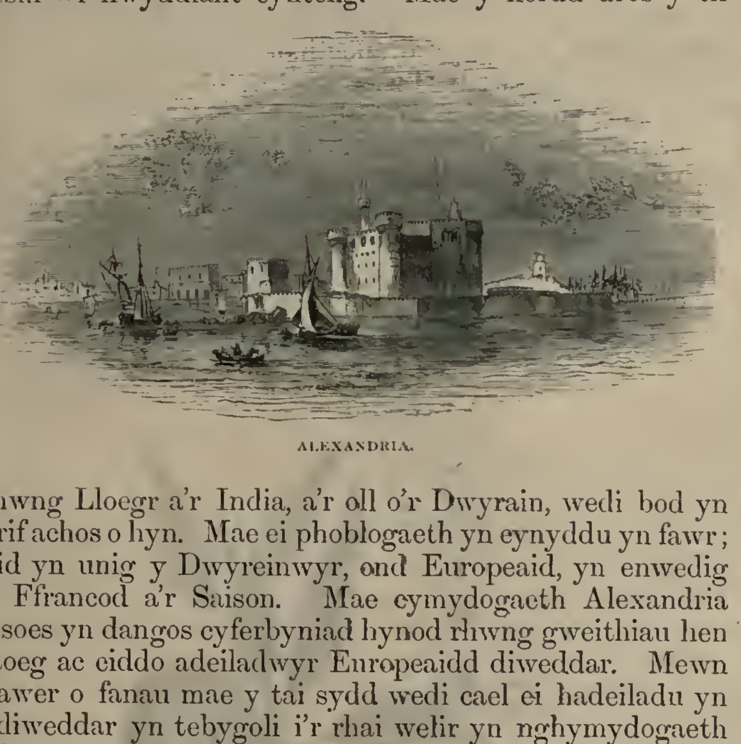

ALEXANDRIA.

Ystyrir yn gyffredin taw yn Alexandria y cyfieithwyd Ysgrythyrau yr H. D. i'r Groeg gan y Deg a Thriugain. Yr oedd llawer iawn o Iuddewon wedi sefydlu er yn foreu yn y ddinas hono. Yn mhlith y dyeithraid ac oedd yn Jerusalem ar ddydd y Pentecost yr oedd trigolion yr Aipht, a rhai o honynt efallai o Alexandria (Act. ii. 10) ; yn mhlith erlidwyr Stephan yr oedd Alexandriaid (vi. 9) ; yr oedd Apolos yn anedig o Alexandria (xviii. 24) ; mewn llong perthynol i Alexandria yr hwyliodd Paul i Rufain (xxvii. 6). Mae yn debygol i Gristionogaeth i gael ei dwyn i Alexandria yn foreu. Dywedir taw Marc, yr efengylwr, a sylfaenodd yr eglwys yn Alexandria, ac y mae patriarch y Coptiaid i'r dydd heddyw yn cymeryd ei enw. Yma y blagurodd Clemens Alexandrinus, Origen, Athanasius, a dynion mawrion eraill. Yn Alexandria hefyd y tarddodd llawer o lygredigaethau ac a heintiodd yr eglwys Gristionogol, yn enwedig trwy gysylltu gwirioneddau Cristionogaeth ac athrawiaethau yr ysgolion Platonaidd, y rhai a fawr flagurasant yn y ddinas hon. Yma hefyd y cyfododd yr heresi Ariaidd ; yr oedd Arius, ei hawdwr, yn henuriad yn Alexandria.

AL'EGORI, cydmariaeth hir, neu restr barhaus o gydmariaethau, yn arddangos ac yn esponio un peth, yn ffygurol, dan y drychfeddwl o beth arall. Y ffordd oreu i ddeall natur alegori ydyw coffau ychydig esiamplau. Alegori Jotham ynghylch y prenau yn dewis brenin ydyw yr engraifft gyntaf o'r dull hwn o ysgrifenu ac sydd wedi cyrhaedd attom (Barn. ix. 7–20). Alegori Nathan yn nghylch y dyn tlawd a'r oen, yr hon a lefarodd wrth Dafydd, sydd fyth yn fwy syml a naturiol, a'r hon, trwy gynheu teimladau digofus y brenin, a gymhwyswyd gan y prophwyd atto, yr hyn a'i dygodd i deimlad o'i ymddygiad euog. Yn 80fed Psalm, yn yr hon y darlunir cenedl Israel dan y gydmariaeth o winwydden wedi ei dwyn allan o'r Aipht, a'i phlanu yn Nghanaan, mae genym ar unwaith ddernyn prydferth o farddoniaeth yn gystal ag esiampl hynod o dlws o alegori (adn. 8–16). Mae alegori arall (Esa. v. 1–7) mewn perthynas i genedl Israel, wedi ei thynu oddiwrth winllan a blanwyd â'r winwydden oreu, mewn bryn tra ffrwythlon, ynghyd â phob mantais i ddwyn ffrwyth, ond etto yn dwyn dim ond grawn gwylltion. Mae damegion ein Harglwydd yn cyfranogi o natur alegori. Gadawa y cymhwysiad o honynt i'w wrandawyr ; ond yn nameg yr hauwr mae genym yr alegori a'r deongliad (Luc viii. 4–18). Dylai alegoriau yn y cyffredin fod yn fyr ; oblegid anhawdd ydyw dal i fynu y dyddordeb ynddynt ; ond yn ein hiaith ein hunain mae genym eithriad hynodfawr i hyn yn *Nhaith y Pererin*.

ALELU'IA, neu **HALELU'JAH**. Y gair Hebraeg hwn, yn arwyddo *molwch yr Arglwydd*, a geir yn nechreu a diwedd amryw Psalmau, yn enwedig tua diwedd y llyfr, megis Ps. cxi., cxii., cxiii., cxvii., cxxxv., cxlvi., cl. Cyfansodda faich can y saint ar gwymp Babylon (Dat. xix. 1–6), a chynwys roddiad goruchel o fawl i Dduw.

AL'LON (אלון), *y dderwen*, pren eithaf adnabyddus. Cyfieithir y gair אלה (*Elah*) yn aml yn dderwen yn y cyfieithiad Saisoneg. Tardda y ddau air o'r un gwreiddyn, ac arwyddant bren cadarn, caled ; ond mae yr hen gyfieithiadau yn gyffredin yn gwneuthur gwahaniaeth rhyngddynt, gan ddeall wrth Allôn y dderwen ; ac er fod Elah yn cael ei gyfieithu mewn amryw ffyrdd, credir yn awr yn gyffredin gan ddynion dysgedig yr arwyddai y pren teberinth neu turpentine. Yn Esa. vi. 13, maent yn cael eu gwahaniaethu yn bendant oddiwrth eu gilydd fel yr 'Elah' (C. C. y llwyfen), a'r 'Allôn' (y dderwen) ; ac hefyd yn Hos. iv. 13, 'dan yr Allôn' (y dderwen), 'a'r boplysen a'r Elah' (llwyfen). Ond ni gawn hefyd y geiriau yn cael eu cymeryd y naill am y llall, megis yn Esa. ii. 29, 30.

Ymddengys fod amryw fathau o dderw yn Palestina.

Yr oedd derw Basan yn hynod o enwog yn yr hen amseroedd, a chyfarfyddir â fforestydd o honynt yn bresenol yn y rhan hon o'r wlad. O dderw Basan y gwnai y Tyriaid eu rhwyfau (Ezek. xxvii. 6). Sonir am lywodraethwyr a dynion mawr dan y gyffelybiaeth o dderw Basan, i arwyddo eu gallu a'u cadernid (Esa. ii. 13; Zech. xi. 2). Darlunir yr Amoriad 'fel un mor gryf a derw' (Amos ii. 9). Cyflawnai yr Iuddewon eulun-addolgar eu defodau paganaidd dan y derw a choedydd eraill; yr oedd y coedwigoedd yn ddewis fanau i addoli, megis yr ymddengys oddiwrth y coffa aml a wneir am danynt yn ysgrifeniadau hanesyddol a phropwydol yr H. D. Yn mhlith y Derwyddon, ymddengys y telid rhyw ddirfawr barch i'r derw ac i'r uchelwydd (*mistletoe*) a dyfai arnynt.

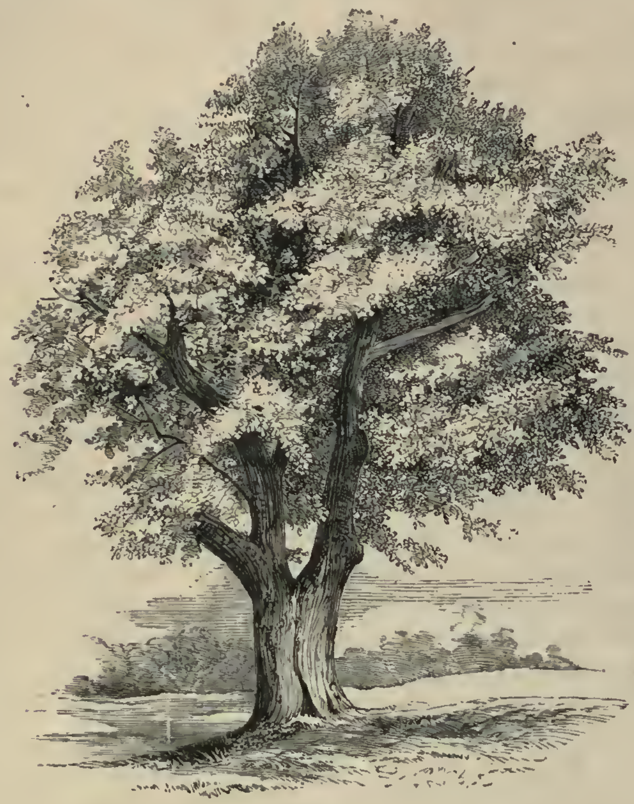

ALLON (DERW).

Mae y derw, y ffawydd (*beech*), a'r castanwydd (*chestnut*), &c., yn perthyn i ddosparth y *Corylaceæ*, y cyll, neu goed cnau, ac y mae yn hynod am hir barhad a'i ymddangosiad gorwych. Mae y dderwen gyffredin (*Quercus robur*), mor adnabyddus yn Lloegr, yn blaguro yn ehelaeth yn nyffryn Morch, ac ar ochor orllewinol yr Iorddonen.

Gyda golwg ar yr Elah a'r Allôn, teg ydyw ychwanegu fod Dr. Thompson, awdurdod uchel, yn taeru yn dyn fod y ddau air yn cael eu defnyddio yn ddiwahan am yr un pren—sef y dderwen—neu am amrywiaethau gwahanol o honi, un efallai yn hygwymp, a'r ail yn fyth-wyrdd. Pren cydmariaethol anaml ydyw y teberinth yn Mhalestina, a chyda golwg ar gadernid nis gellir ei gydmaru a'r dderwen (*The Land and the Book*, pp. 243, 244).

AL'MON, Y PREN, sydd bron yn debyg i'r *peach*. Daeth yn ddechreuol o Syria a Barbary, ond a wrteithir yn awr yn helaeth yn neheudir Europe. Mae y dail yn hir-grwn, ac yn fylchog fel min llawlif; mae y blodau yn ddyblig; y ffrwyth yn gigog, fel y *peach;* o fewn i'r bywyn hyn mae plisgyn llyfn, gwastad, tyllog, ac yn cynwys y cnewyllyn, neu yr almon, yr hwn yw yr unig ran bwytadwy o hono. Mae dau fath o almon, y per a'r chwerw; ond nid oes ond ychydig o wahaniaeth rhwng y prenau ac sydd yn cynyrchu y ffrwyth, ac ychydig iawn rhwng y cnewyllynau eu hunain. Cynwys rhisgl yr almon chwerw, fodd bynag, *prussic acid,* ac y mae yn troi yn wenwyn i gwn a chreaduriaid eraill, ac weithiau i ddyn. Yn wir, mae *essential oil* o almon chwerw wedi profi yn wenwyn tra ffyrnig i ddyn.

Yn mhlith y gwiail a osododd Jacob yn y cafnau dyfroedd yr oedd rhai o לוז (*luz*), a gyfieithir cyll; ond arwydda y gair cyferbynol yn yr Arabaeg y pren almon, a dywed y Rabbiniaid mwyaf dysgedig mai dyna hefyd ydyw ystyr y gair Hebraeg.

Defnyddir y gair שקד, *shaked,* mewn manau eraill i arwyddo y pren almon. Ymddengys taw y gwahaniaeth rhwng y ddau air yw hyn, arwydda y blaenaf yr almon gwyllt; a'r olaf yr almon gwrteithiedig. Mae Abulfeda yn gwneud gwahaniaeth pendant rhyngddynt (Duncan's *Dispensatory,* 163; Beck's *Med. Jurisprudence,* 982; Rosen., *Bot.,* 270). Yn yr anrhegion a ddanfonwyd gan Jacob i'w fab Joseph, i'r Aipht, yr oedd, yn mhlith pethau eraill, almonau (Gen. xliii. 11). Gwialen Aaron, pan ei gosodwyd yn mhabell y cyfarfod gyda gwiail penaethiaid y gynulleidfa, a gafwyd dranoeth, fel arwydd o gymeradwyaeth dwyfol, wedi 'bwrw blagur, blodeuo blodau, a dwyn almonau' (Num. xvii. 8).

Solomon, wrth dynu darlun o henaint, a ddywed 'y pren almon a flodeua' (Preg. xii. 5). Tybir yn gyffredin fod blodau gwynion y pren almon yn cael eu defnyddio i arwyddo gwallt gwyn ar ben hen ddyn (Rosen., *Bot.,* 271); ond yn ol Gesenius, nid blodeuyn gwyn, ond rhosyn-goch sydd ar y pren almon. Cyfieitha ef y geiriau Hebraeg yn 'yr almon a wrthodir,' h.y., y cnewyllyn, gan yr hen wr, oherwydd ei fod heb ddanedd, er ei fod yn ffrwyth tyner a blasus (847).

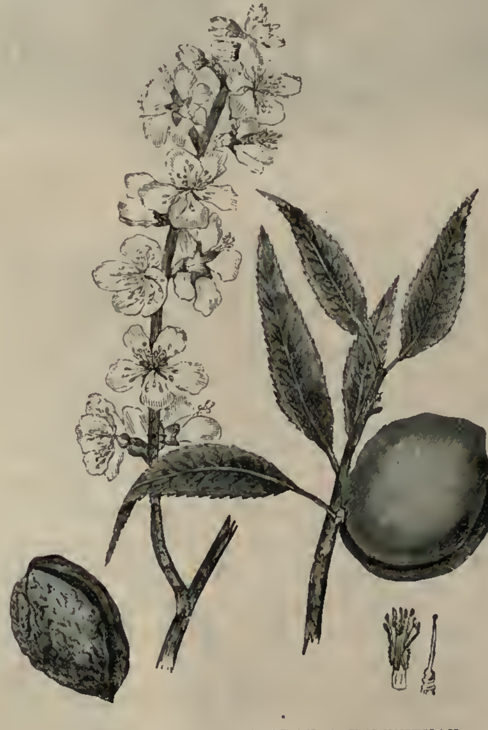

CANGHENAU ALMON—BLODAU A FFRWYTHAU.

Mae yr almond yn rhoddi ei enw (*Amygdalus*) i'r

Amygdalaceæ, is-ddosparth o deulu mawr y rhosyn, y rhai a hynodir gan eu ffrwyth cig-guddiedig. Mae yn anedig o Asia a gogledd Affrica, ac y mae digonedd o hono yn Mhalestina.

AL'MUGIM (pren sandal coch—*Pterocarpas santalinus*—y dwyrain; neu efallai pren sandal gwyn—*Santalum album*—nodedig am ei beraroglau), a ddygwyd o Ophir yn llongau Hiram i Solomon, yr hwn a wnaeth o honynt 'annelau i dy yr Arglwydd, ac i dy y brenin, a thelynau a saltringau i gantorion: ni ddaeth y fath goed almugim, ac ni welwyd hyd y dydd hwn' (1 Bren. xi. 12). Mae y pren sandal yn perthyn i deulu y planigion *dicotyledonous* a elwir *Santaloceæ*. Mae ei gynddrychiolwyr idd eu cael yn mhob gwlad, naill a'i fel prenau mawrion, manwydd, neu blanigion llysieuawl. Yn Mhrydain cynrychiolir hwynt gan yr uchelwydd a elwir y lliain-ddail *Bastard Toad flax* (*Thesium linophyllum*), a gyfarfyddir yn y rhanau hyny o Loegr lle mae'r pridd-galch yn ffynu. Mae y *Santallum album* yn cael ei ddwyn yn barhaus o Malabar, lle y tyf i faintioli mawr.

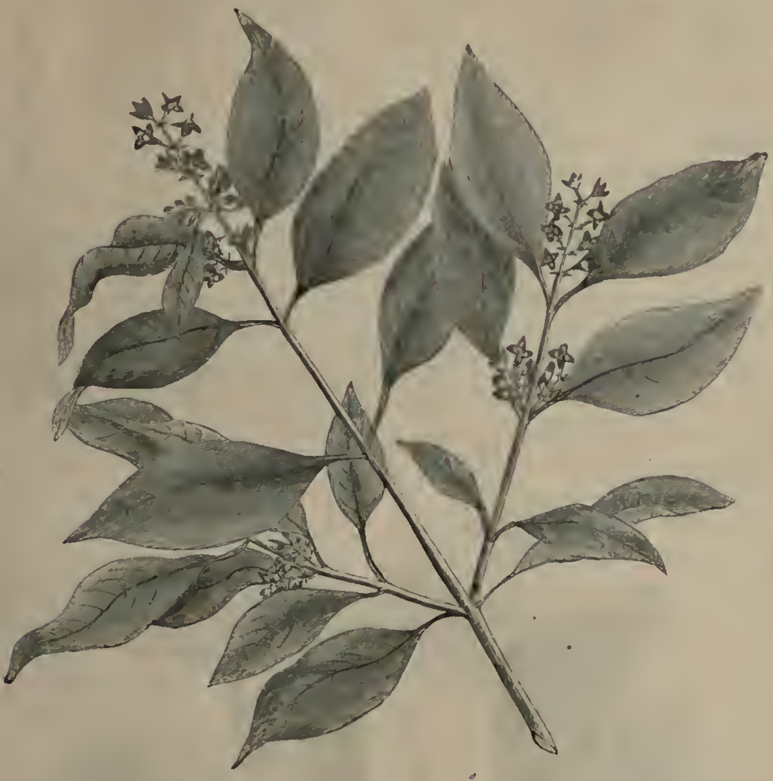
ALMUGIM (PREN SANDAL).

A'LOES (Heb. *ăhaloth*), math o blanigion, yn cynwys nifer luosog o amrywiaethau. Mae yn gynwysedig o blanigion sudd-lawn â dail cadarn, y rhai ni thaflant ond ychydig allan, ond a sugnant i mewn yn nerthol trwy y wyneb—yr hyn sydd gyneddf bwysig iawn iddynt hwy, gan fod yr holl deulu yn gyfansoddedig o blanigion a dyfant ar diroedd sych, cras, ac mewn hinsoddau poethion, a'r rhai nis medrant sugno fawr o faeth trwy eu gwreiddiau, y rhai a wasanaethant yn hytrach fel attegion i'w dal i fynu yn syth nac fel cyfryngau maethu (Thomson, *Mat. Med.*, ii. 297).

Mae y *resin* a geir oddiwrth yr aloës, yn gystal a'r pren ei hun, yn beraroglus; a dyna paham yr arferid hwynt gyda sylweddau arogl-ber eraill, i berarogli gwisgoedd, gwelyau, a chyrph meirw; megis yn Ps. xlv. 8, 'Arogl myrrh, aloës, a chasia sydd ar dy holl wisgoedd;' Diar. vii. 17, 'Mi a fygderthais fy ngwely â myrrh, aloes, a cinamon.' Yr arogl-ber y cyfeirir atto yma ydoedd *attar* aloës, ac a geir allan o ranau pydredig o'r cyff a changenau yr *Aquilaria*, neu y lign-aloe, ac o werth bron anghredadwy. Ffurfia ddefnydd y perarogl yn wythienau yn y pren, yr hwn a dry yn dywyll ei liw, ac yna torir hwynt allan, a chwedi ei briwio suddir hwynt mewn dwfr am gryn amser, ac yna distellir hwynt. Pren Aloës y Bibl ydyw y pren *eaglewood* (*Aquilaria agallochum*), genedigol o Asia Ddeheuol, a phan yn ei gyflawn faintioli, ynghylch 120 o droedfeddi o uchder, ac o 12 i 14 troedfedd o amgylchedd. Nid ymddengys taw gyda bwriad i berarogli corph ein Harglwydd y darfu Nicodemus ddwyn 'myrrh ac aloës ynghymysg tua chan pwys,' mae yn debygol taw ei amcan ydoedd gwrthweithio unrhyw arogl annymunol yr hwn mewn gwledydd poethion sydd yn cyfodi oddi wrth gyrph meirwon; oblegid ymddengys na chafodd y cymysg a ddygwyd ei gymhwyso at y corph ei hun, ond at y dillad yn y rhai yr oedd wedi cael ei oblygu, 'Yna y cymerasant gorph yr Iesu ac a'i rhwymasant mewn llieiniau, gydag aroglau, fel y mae arfer yr Iuddewon ar gladdu' (Ioan xix. 39, 40). Mae y dyb hon yn cael ei chadarnhau gan yr esgusawd a wnaeth Crist dros y ddynes yr hon, ychydig cyn hyny, a ddygasai flwch o enaint, gan ei dywallt ar ei ben, pan yn eistedd i fwyta yn nhy Simon y gwahan-glwyfus: 'Gadewch iddi; hyn a allodd hon, hi a'i gwnaeth; hi a achubodd y blaen i eneinio fy nghorph erbyn y claddedigaeth (Marc xiv. 6–8). Yn ddiau nis gallasai fod gan ein Harglwydd un cyfeiriad yma at *berarogli* ei gorph.

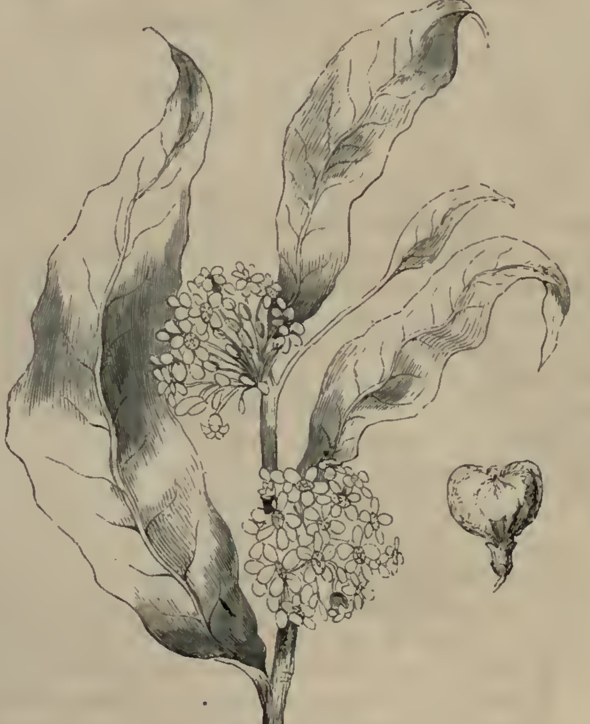
LIGN-ALOE.

Gwneid defnydd mawr gynt, fel yn bresenol, o aloës fel meddyginiaeth. Maent yn werthfawr iawn fel carthwyr; ond ni chawn un cyfeiriad attynt yn yr Ysgrythyr fel meddyginiaeth.

AL'PHA ac O'MEGA, y llythyrenau cyntaf ac olaf o'r egwyddor Roeg. Cyfenwir Crist felly oblegid efe ydyw *y dechreu a'r diwedd, y cyntaf a'r diweddaf;* mewn geiriau eraill, fod tragywyddoldeb yn un o briodoleddau ei natur; ac yn ganlynol fod y darluniad yn brawf o'i dduwdod (Dat. i. 8; xxi. 6; xxii. 13).

ALPHE'US. 1. Tad Iago y lleiaf, un o ddeuddeg apostol ein Harglwydd (Matt. x. 3), ac efallai un arall o'i ddisgyblion Judas neu Jude, yr hwn oedd o leiaf yn frawd i Iago (Luc vi. 15, 16; Act. i. 13; Judas 1). Enw ei wraig oedd Mair (Marc xv. 40). Ymddengys hefyd y gelwid ef Clopas, Κλωπας, gwraig yr hwn, sef Mair, a elwir yn chwaer i'r forwyn fendigedig (Ioan xix. 25), a mam Iago y lleiaf, Joses, Judas, a Salome. Yr oedd y rhai hyn yn gefndyr i'n Harglwydd, ac yn ol y dull Iuddewig o gyfrif perthynas, gellid eu galw yn frodyr iddo. A dyma y rheswm dros fod ei gyd-drefwyr yn gofyn, 'Onid dyma mab y saer? onid Mair y gelwir ei fam ef? a Iago, a Joses, a Simon, a Judas, ei frodyr ef? ac onid yw ei chwiorydd ef oll gyda ni? (Matt. xiii. 55, 56; Marc xv. 40). 2. Tad yr efengylwr Matthew, neu Lefi, (Marc ii. 14).

ALLOR, lle yr arferid llosgi ebyrth neu offrymau, neu y cyflwynid hwynt i Dduw. Er y darllenwn am Cain yn dwyn o ffrwyth y ddaear, ac am Abel yn dwyn o flaenffrwyth ei ddefaid, yn offrymau i'r Arglwydd (Gen. iv. 3, 4), y rhai a elwir yn ebyrth yn Heb. xi. 4, etto nid oes genym hanes am allorau cyn y diluw. Efallai y llosgid ebyrth yr amseroedd boreuol hyny ar y ddaiar. Y son cyntaf a geir am allor ydyw pan ddarfu i Noah a'i deulu, a'r gwahanol anifeiliaid ddyfod allan o'r arch: 'A Noah a adeiladodd allor i'r Arglwydd, ac a gymerodd o bob anifail glân, ac o bob ehediad glân, ac a offrymodd boeth-offrymau ar yr allor (viii. 20). Ac nid ydym yn cyfarfod ag un cyfeiriad at allorau ar ol hyn hyd amser Abraham, yn nghlych 400 o flyneddau wed'yn; ond dylid cofio fod hanes y tymhor hwnw, yn gystal a'r un cyn-ddiluwiol, yn fyr iawn. Gwnaeth Abraham, wedi dyfod o Ganaan, wrth 'dramwyo trwy'r tir hyd le Sichem,' adeiladu allor i'r Arglwydd; a phan symudodd oddiyno yn agos i Bethel, 'adeiladodd yno allor i'r Arglwydd, ac a alwodd ar enw yr Arglwydd' (xii. 7, 8). A phan, ar ol hyn, y daeth i Hebron, adeiladodd yno hefyd allor i'r Arglwydd (xiii. 18); a phan alwyd arno i offrymu ei fab ar fynydd Moriah, 'adeiladodd allor yno hefyd, ac a osododd y coed mewn trefn, ac a rwymodd Isaac ei fab, ac a'i gosododd ef ar yr allor, ar uchaf y coed' (xxii. 9). Dyma'r cyfrif cyntaf a gawn am seremoniau aberth, a chyfrif tyner iawn ydyw. Yr ydym wed'yn yn darllen am allorau a adeiladwyd gan Isaac yn Beerseba (xxvi. 25); gan Jacob yn agos i Sichem (xxxiii. 20), ac yn Bethel (xxxv. 1, 3, 6, 7); gan Moses cyn iddo ef a phlant Israel ddyfod i Sinai (Exod. xvii. 15). Mae yn ddigon tebygol taw adeiladau digon diaddurn a thrwsgl oeddynt, yn gyfansoddedig o geryg neu bridd. Ar Sinai derbyniodd Moses gan yr Arglwydd y gorchymyn canlynol, yr hwn, dalier sylw, a gyfeiriai at allorau o'r fath hyn:—'Gwna i mi allor bridd, ac abertha arni dy boeth-ebyrth a'th offrymau hedd, dy ddefaid a'th eidionau. Ac os gwnai i mi allor geryg, na wna hi o geryg nadd: pan gottech dy forthwyl arni, ti a'i halogaist' (xx. 24, 25).

Ond yn awr derbyniodd Moses orchymyn gan yr Arglwydd i gyfodi y tabernacl, pabell y cyfarfod (xxxv. 1–9; xl. 2). Yn gysylltedig ag ef yr oedd dwy allor; allor y poeth-offrwm, ac allor yr arogl-darth. Sefai allor y poeth-offrwm yn y cyntedd o flaen y tabernacl, ac arni yr offrymid yr aberth boreuol a hwyrol, ynghyd â lluaws offrymau eraill (xxxviii. 1–7). Sefai allor yr arogldarth yn y lle sanctaidd, 'o flaen y wahanlen sydd wrth arch y dystiolaeth,' ac arni y llosgid perarogl foreu a hwyr; ac nid oedd dim offrymau o un math i gael eu hoffrymu arni (xxx. 1–10; xxxvii. 25–28). Pan yr adeiladwyd y deml wed'yn gan Solomon, yr oedd yn gysylltiedig a hi allor y poeth-offrwm ac allor yr arogldarth (1 Bren. ix. 25).

Adeiladid allorau yn aml ar lefydd uchel, ac hyd yn od ar benau bryniau. Mae genym esiampl o hyn yn yr allorau paganaidd y sonir am danynt yn yr Ysgrythyrau, megis y rhai a adeiladwyd gan Balac ar ddymuniad Balaam (Num. xxii. 41; xxiii. 1, 3, 9, 14, 28–30). Yn ol cyfraith Moses nid oedd ebyrth i gael eu hoffrymu ond yn unig lle yr oedd y tabernacl (Deut. xii. 13); ac etto cyfarfyddwn a rhai eithriadau i hyn. Awdurdodwyd Gideon i adeiladu allor i'r Arglwydd ar ben craig, ac i offrymu aberth arni yno (Barn. vi. 26). Ordeiniwyd Dafydd gan Dduw i adeiladu allor ar lawr dyrnu Arafnah y Jebusiad ar fynydd Moriah, ac efe a offrymodd yno boeth-offrymau ac offrymau hedd (2 Sam. xxiv. 18–25). Ymddengys fod yr arferiad o offrymu ebyrth ar lefydd uchel yn un cyffredin yr amser hyn; etto nid yw yn cael ei gymeradwyo. Am ddechreuad teyrnasiad Solomon dywedir, 'Etto y bobl oedd yn aberthu mewn uchelfaoedd, oherwydd nad adeilasid ty i enw yr Arglwydd, hyd y dyddiau hyny. A Solomon a garodd yr Arglwydd, gan rodio yn neddfau Dafydd ei dad, etto mewn uchelfaoedd yr oedd efe yn aberthu ac yn arogl-darthu. A'r brenin a aeth i Gibeon i aberthu yno; canys hono oedd uchelfa fawr. Mil o boeth-offrymau a offrymodd Solomon ar yr allor hono' (1 Bren. iii. 2–4). Mae yn deilwng o sylw fod Gibeon y pryd hwnw, a chwedi bod am gryn amser, yn orphwys-le y tabernacl (1 Cron. xvi. 39; xxi. 29; 2 Cron. i. 3); etto ymddengys fod gwrthwynebiad iddo fel uchelfa.

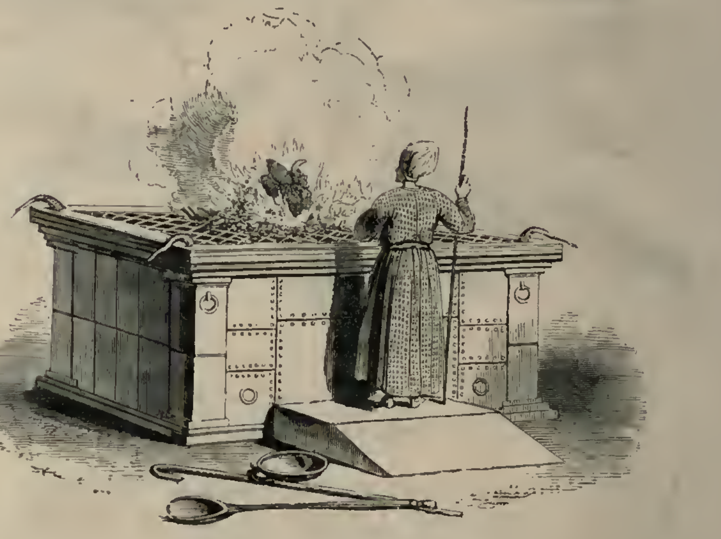

ALLOR IUDDEWIG.

Darfu i Solomon, yn ei henaint dirywiedig 'adeiladu uchelfa i Chemos, ffieidd-dra Moab, yn y bryn sydd ar gyfer Jerusalem; ac i Moloch, ffieidd-dra meibion Ammon; ac felly y gwnaeth efe i'w holl wragedd dyeithr, y rhai a arogl-darthasant ac a aberthasant i'w duwiau' (1 Bren. xi. 7, 8). Ymddengys i uchelfaoedd fel llefydd i aberthu gymeryd meddiant cryf o feddyliau yr Israeliaid. Mae yn achwyniad a ddygir yn barhaus yn erbyn brenhinoedd Judah ac Israel; ac hyd yn od pan roddir canmoliaeth i un o honynt, cysylltir ef yn gyffredin a'r eithriad hyn: '*Er hyny* ni thynwyd ymaith yr uchelfeydd; y bobl oedd etto yn offrymu ac yn arogl-darthu yn yr uchelfeydd' (1 Bren. xxii. 43).

Pan yr oedd Paul yn Athen, fe gafodd allor ar yr hon yr ysgrifenasid '*I'r Duw nid adwaenir*,' neu, '*I'r Duw anadnabyddus*.' Mae llawer o amcan-dybiau wedi cael eu ffurfio mewn perthynas i'r geiriau hyn, a llawer o wahanol olygiadau wedi cael eu ffurfio; ond amcan-dybiau ydynt, heb eu hattegu ag unrhyw brofion boddhaol; ac yr ydym yn credu taw gwell ydyw cyffesu ein hanwybodaeth, na thadogi i ni ein hunain neu eraill dybiau ac y mae yn amhosibl eu profi.

AM'ALECIAID, llwyth neu genedl yn Arabia Gerygog; llwyth crwydrawl yn ddigon tebygol, gan y ceid hwynt mewn gwahanol ranau o'r wlad. Ceir y son cyntaf am danynt yn Gen. xiv. 7; lle y dywedir i Cedorlaomer 'ddychwelyd a dyfod i Enmispat, hono yw Cades, a tharaw holl wlad yr Amaleciaid.' Wrth Cades mae i ni ddeall y rhan hono o Arabia lle yr oedd yr Israeliaid wedi trigo cyhyd cyn iddynt gychwyn ar eu taith olaf i Ganaan. Ymddengys ei bod yn gyfleuedig ar y tu gorllewin i fynydd Hor yn Idumea (Deut. i. 2, 19, 46; Num. xx. 14–22). Yn flaenorol i hyn yr oedd yr Amaleciaid wedi ymosod ar yr Israeliaid mewn rhan arall o'r wlad, sef Rephidim, cyn iddynt ddyfod i Sinai (Exod. xvii. 8–16; xix. 1, 2). Mae y rhan ddeheuol o Ganaan yn ymgolli yn ddiarwybod yn Arabia Gerygog. Adwaenid hi dan yr enwau 'y dehau,' a 'thir y dehau' (Gen. xii. 9; xiii. 1, 3; xx. 1; xxiv. 62). Pan ddychwelodd yr ysbiwyr ar ol chwilio'r wlad, adroddasant yn mhlith pethau eraill fod 'yr Amaleciaid yn trigo yn nhir y dehau' (Num. xiii. 29). Yn y benod nesaf dywedir hefyd fod 'yr Amaleciaid a'r Canaaneaid yn trigo yn y dyffryn,' gan gyfeirio yn ddiau at Cades, neu gymydogaeth y lle hwnw; fel y ceir hwynt yn awr yn y rhan o'r wlad a sonir am dani yn nyddiau Cedorlaomer, a phan y 'rhyfygasant fyned i ben y mynydd, yna disgynodd yr Amaleciaid a'r Canaaneaid, y rhai oedd yn preswylio yn y mynydd hwnw, ac a'u tarawsant, ac a'u difethasant hyd Hormah' (xiv. 25, 44, 45). Yn Barn. iii. 12, 13; v. 14; vi. 3, 4, 7, 12; x. 12, sonir amryw weithiau am yr Amaleciaid yn dyfod yn erbyn Israel, weithiau gyda'r Moabiaid, yr Ammoniaid, neu y Midianiaid; ac er na wneir coffa pendant am eu trigle, etto mae amryw amgylchiadau yn arwyddo iddynt ddyfod o'r rhan ogledd-orllewinol o Arabia Gerygog. Efallai iddynt yn ystod un o'r rhuthriadau hyn dreiddio i Ganaan cybelled a rhandir Ephraim, ac iddynt sefydlu eu hunain yno am dymhor, gan y cawn fynydd yno a elwir 'mynydd yr Amaleciaid' (Barn. xii. 15; gwel hefyd v. 14). Yn 1 Sam. xv. 7, dywedir, 'A Saul a darawodd yr Amaleciaid o Hafila, ffordd y delech di i Sur, yr hon sydd ar gyfer yr Aipht,' darluniad a gyfeiria yn amlwg at y rhanau gogleddol o Arabia Gerygog, ar y dehau a'r gorllewin. Ychydig cyn dadymchweliad Saul, darfu 'Dafydd a'i wyr fyned i fynu, a rhuthro ar y Gesuriaid, a'r Gezriad, a'r Amaleciaid: canys hwynt-hwy gynt oedd yn preswylio yn y wlad, ffordd yr elych di i Sur, ie, hyd wlad yr Aipht' (xxvii. 8); ac yn fuan ar ol hyny gwnaeth yr Amaleciaid dalu y pwyth trwy ruthro ar y 'dehau, ac ar Siclag, a'i tharo, a'i llosgi â thân' (xxx. 1). Mae y ddwy adnod hyn yn cyfeirio at ranau gogledd-orllewinol Arabia Gerygog (gwel hefyd ad. 14). Mewn amser diweddarach, efallai yn nyddiau Hezekiah, ymddengys i nifer 'o feibion Simeon fyned i fynydd Seir, a tharaw hefyd y gweddill a ddiangasai o Amalec, ac a wladychasant yno' (1 Cor. iv. 42, 43). Oddiwrth yr holl adnodau hyn wedi eu gosod wrth eu gilydd, ymddengys fod sefyllfa ddaiaryddol yr Amaleciaid wedi cael ei benderfynu yn bur eglur. Ymddengys nad oeddynt wedi eu cyfyngu i un rhan o Arabia Gerygog, ond y ceid hwynt yn benaf yn y rhanau gogleddol, o'r tu dehau i Ganaan.

Mewn perthynas i ddechreuad yr Amaleciaid, mae llawer yn tybied eu bod wedi disgyn o Amalec, wyr Esau (Gen. xxxvi. 12); ond mae y dyb hon yn sylfaenedig yn benaf ar yr amgylchiad fod un o'r enw wedi ei gael, yr hyn, fel prawf, nid yw o nemawr gyfrif. Muntumia eraill nad oeddynt yn hanu o Esau, ond eu bod yn llwyth llawer henach, a'u bod yn disgyn yn uniongyrchol oddi wrth Noah, efallai yn llinach Ham, fel y dywedir gan ysgrifenwyr Arabaidd, tyb y teimlwn duedd i'w mabwysiadu. Mae y son am danynt yn nyddiau Cedorlaomer yn brawf cryf o hyn: oblegid, er y dywedir na ddichon y geiriau, 'hwy a darawsant wlad yr Amaleciaid,' arwyddo mwy efallai na'r wlad yn mha un y trigasant wed'yn, etto yr olaf ydyw y deongliad mwyaf naturiol o'r geiriau, a'r hyn a ymgynygai gyntaf i feddwl darllenwr cyffredin. Mae hynafiaeth yr Amaleciaid yn cael ei gadarnau gan brophwydoliaeth Balaam: 'A phan edrychodd ar Amalec, efe a gymerodd ei ddameg, ac a ddywedodd, Dechreu y cenhedloedd yw Amalec, a'r diwedd fydd darfod am dano byth' (Num. xxiv. 20). Ymddengys yma gyferbyniad rhwng y geiriau 'dechreu' a 'diwedd,' yr hyn a ofyn i'r cyntaf gael ei gymeryd yn yr ystyr '*boreuaf*,' ond ni fyddai hyn mewn un ystyr yn wir os oeddynt wedi disgyn oddiwrth Esau.

AMA'NA, rhestr o fynyddau a elwir Amanus yn Cilicia, neu yn hytrach ran o Anti-Lebanon, fel Hermon a Senir, y rhai a enwir gyda hwynt yn yr un adnod (Can. iv. 8). Efallai y tardda Abana neu Amana, un o afonydd Damascus ynddo; ac i'r mynydd a'r afon mewn canlyniad gael yr un enw.

AMA'SA. [JOAB.]

AM'BER, sylwedd o natur *resin*. Ceir ef mewn gwahanol ranau o'r byd, ond ceir y swm mwyaf o hono mewn glo ar fôr-lanau y Baltic, oddeutu cul-fôr Dantzic, a geneuau y Vistula a'r Nieman; a chan fod yr haenau a'i cynwysant yn rhedeg i'r môr, teflir ef i fynu gan yr ystormydd, a cheir ef yn nofio ar y wyneb (Thomson's *Mat. Med.*, i. 3). Ceir y gair חשמל, a gyfieithir amber yn ein cyfieithiad ni, yn Ezek. i. 4, 27; viii. 2; ond barn gydunol beirniaid ydyw mai nid amber yw ei ystyr. Nid ydynt, fodd bynag, mor gydunol gyda golwg ar yr hyn a arwyddocâa. Arferai y Deg a Thriugain ἤλεκτρον, a'r hen gyfieithiad Lladin *electrum*, am y gair Hebraeg; ac arwydda y gair hwn nid yn unig amber, ond metel dysglaer cyfansoddedig o aur ac arian, yr hwn a gyfrifid o fawr werth gan yr hen bobl gynt. Tybia Bochart, Le Clerc, ac eraill, yr arwydda fetel cymysgedig o aur a phres puredig, ac yn meddu ar ddysgleirdeb aur a chaledrwydd pres (Rosen., *Min.*, 55). Gesenius a ddeall wrth y gair ‘pres wedi ei wneud yn llyfn, h.y., wedi ei gaboli’ (313). Mae y prophwyd Ezekiel, yn yr adnodau y cyfeirir attynt yn awr, yn cydmaru a'r sylwedd *Chasmal* ddysgleirdeb rhai gwrthrychau a welodd mewn gweledigaeth. Wrth ddarlunio cyffelyb weledigaeth (Dat. i. 15) mae Ioan yn arfer y gair χαλκολιβανος, yr hyn a arwydda pres dysglaer (C. S., pres puredig); a chybelled ac y mae adnod gyffelyb yn myned, gwna hyn gadarnhau yr ystyr a roddir gan Gesenius.

AMEN′ (*Heb.* אמן; *Gr.* ἀμὴν), a arferir yn benaf fel rhagferf, ac yn cario gydag ef yn gyffredin y drychfeddwl o wirionedd, sicrwydd, ffyddlondeb. Defnyddir ef i ddynodi—

(1.) Cadarnhad: mewn gwirionedd, yn wir, felly y mae (Matt. v. 18, 26; vi. 2; ac amrywiol adnodau eraill). Trwy gydmaru Matt. xvi. 28 â Luc ix. 27, a Marc xii. 43 â Luc xxi. 3, mae yn amlwg fod ἀμὴν yn gyfystyr ag ἀληθῶς, *yn wir;* ac felly mae y LXX yn cyfieithu אמן yn yn ἀληθῶς (Jer. xxviii. 6).

Mae yn beth hynod na wna neb yn y T. N. ond ein Harglwydd arfer ἀμὴν ar ddechreu brawddeg fel gair o gadarnhad. Trwy yr oll o efengyl Ioan, ac yn hono yn unig, arfera y gair wedi ei ddyblu, er mwyn ychwanegu y cadarnhad, yn ol dull yr Hebreaid.

(2.) Cydsyniad neu ddymuniad: felly y byddo (Deut. xxvii. 14–26; 1 Bren. i. 36; Neh. v. 13; Jer. xi. 5; xxviii. 6). Yn yr ystyr hyn arferir ef i amlygu dymuniadau da (Rhuf. xv. 33; xvi. 20, 24; Gal. vi. 18; 1 Pedr v. 14); mewn gweddi (Matt. vi. 13); wrth roddi mawl, a diolch (1 Cron. xvi. 36; Ps. cvi. 48; Rhuf. i. 25; ix. 5; xi. 36; 1 Cor. xiv. 16; Dat. i. 6; v. 14). Fel amlygiad o ddifrifoldeb mae y gair weithiau yn cael ei ddyblu, felly byddo, felly byddo, (Num. v. 22; Neh. viii. 6; Ps. xli. 14; lxxii. 19; lxxxix. 53).

(3.) Ymddengys yr arferir ef i amlygu diwedd neu orpheniad (Matt. xxviii. 20; Marc xvi. 20; Luc xxiv. 58; Ioan xxi. 25).

(4.) Arferir ef i ddarlunio ein Harglwydd. ‘Y pethau hyn y mae Amen yn eu dywedyd,’ ac ychwanegir yr esponiad yn uniongyrchol, ‘y tyst ffyddlon a chywir’ (Dat. iii. 14). ‘Oblegid holl addewidion Duw ynddo ef ydynt ie, ac ynddo ef amen, er gogoniant i Dduw trwom ni’ (2 Cor. i. 20); h.y., maent wedi eu sefydlu yn anffaeledig trwy ei air, wedi eu cadarnhau yn ddialw yn ol trwy ei farwolaeth, ac a gant yn sicr eu cyflawni yn eu tymhor.

AM′ETHYST, maen gwerthfawr, a'r nawfed ar ddwyfroneg yr arch-offeiriad (Exod. xxviii. 19), a'r ddeuddegfed yn sylfeini y Jerusalem newydd (Dat. xxi. 20). Yn yr adnod flaenaf cyfieithir y gair Hebraeg ἀμέθυστος; a dyma'r gair a ddefnyddir hefyd yn yr ail adnod. Yr amethystau mwyaf gwerthfawr ydyw y rhai a ddygir o gyfandir India ac ynys Ceylon; y nesaf mewn gwerth ydyw y rhai Brazilaidd. Pan mae y lliw yn dda, mae'r amethyst yn cael ei dori a'i gaboli, ac y mae yn em o gryn brydferthwch (*Edin. Ency.* xiv. 545).

AMMHARCHEDIC—AF. 1. Anweddaidd (1 Cor. vii. 36). 2. Cywilydd neu warthus: y rhanau hyny o'r corph ‘ynghylch y rhai y gosodwn ychwaneg o barch trwy eu cuddio’ (1 Cor. xii. 23).

AM′MONIAID (Yr), oeddynt ddisgynedig o Lot, trwy gysylltiad anghyfreithlon rhwng ei ferch ieuengaf ac ef ei hun (Gen. xix. 38). Meddianent y wlad o'r tu gogleddol i'r Moabiaid, y rhai oeddynt hefyd wedi disgyn oddiwrth Lot, ac ar y tu dwyreiniol i'r Amoriaid, y rhai a drigent ar yr ochr orllewinol i'r Iorddonen. Perthynai yn flaenorol i genedl o gewri a elwid Zamzummimiaid, y rhai a ‘ddifethodd yr Arglwydd o'u blaen hwy; a hwy a ddaethant ar eu hol hwy, ac a drigasant yn eu lle hwynt’ (Deut. ii. 20, 21). Eilun-addolwyr perffaith oeddynt. Gelwir Milcom yn ‘ffieidd-dra yr Ammoniaid,’ ac felly Moloch yr un wedd (1 Bren. xi. 5, 7); ond nis gwyddom pa un a oeddynt dduwiau gwahanol. Milcom yn unig a enwir yn ad. 33, ac yn 2 Bren. xxiii. 13, ac y mae y geiriau Hebraeg yn berthynasau agos. Gelwir Cemos yn dduw yr Ammoniaid (Barn. xi. 24), ond os oedd yn wahanol oddi wrth Milcom a Moloch, efallai ei fod yn fwy priodol yn dduw y Moabiaid, er, oblegid eu bod yn berthynasau ac yn genedloedd cymydogaethol, efallai ei fod yn dduw i un fel y llall o honynt (Num. xxi. 29; 1 Bren. xi. 7; Jer. xlviii. 7, 13, 46). Gwarafunodd Duw i'r Israeliaid, wrth fyned mewn i Ganaan, i orthrymu neu ymyraeth a'r Ammoniaid, oblegid ni fwriadai roddi iddynt eu gwlad. Ond nid oedd iddynt hwy na'r Moabiaid ryddid i ddyfod i ‘gynulleidfa yr Arglwydd, hyd y ddegfed genedlaeth’ (Deut. xxiii. 3, 4), yr hyn, yn marn rhai, a arwyddai nad oeddynt byth i ddyfod iddi, ac felly yr ymddengys y deallai Nehemiah y geiriau (xiii. 1, 2). Eglon, brenin Moab, yn cael ei gynorthwyo gan yr Ammoniaid a'r Amaleciaid, a ‘darawodd Israel, ac a feddianodd ddinas y palmwydd (Jericho), a hwy a'i gwasanaethasant ef ddeunaw mlynedd’ (Barn. iii. 13, 14). Amryw flyneddau wed'yn, darfu i'r Ammoniaid flino a gorthrymu yr Israeliaid yn Gilead, ar yr ochr ddwyreiniol i'r Iorddonen; croesasant yr Iorddonen hefyd i ymladd yn erbyn Judah, ac yn erbyn Benjamin, ac Ephraim ‘fel y bu gyfyng iawn ar Israel’ (Barn. x. 8, 9). Jephthah, ar ol cael ei ddewis gan y Gileadiaid fel eu harweinydd, ac ar ol cynyg yn ofer i heddychu brenin plant Ammon trwy genadwri gyfeillgar, a'u ‘tarawodd hwynt â lladdfa fawr’ (xi. 1–33). Prin yr oedd Saul wedi cael ei ddewis yn frenin pan y darfu Nahas yr Ammoniad wersyllu yn erbyn Jabes-Gilead, ar yr ochr ddwyreiniol i'r Iorddonen; a phan ddarfu y trigolion arwyddo dymuniad i fyned i gyfamod ag ef, gan addaw ei wasanaethu, yr unig delerau a gynygiai oedd bod iddo ef ‘dynu pob llygad deheu iddynt, ac y gosodai y gwaradwydd hwn ar holl Israel;’ ac er mor galed oedd y telerau, gwnaethant eu derbyn, ond iddynt gael saith diwrnod fel yr anfonent genadau i holl derfynau Israel. Pan gariwyd y newydd am hyn i'r ochr orllewinol o'r Iorddonen, casglodd Saul fyddin ddirfawr, croesodd yr afon hono, aeth yn erbyn Jabes-Gilead, ac a lwyr orchfygodd yr Ammoniaid (1 Sam. xi. 1–11). Yn mhen llawer o flyneddau ar ol hyn, pan yr oedd Dafydd wedi dyfod i'r orsedd, darfu iddo, er mwyn amlygu ei deimlad o'r caredigrwydd a ddangoswyd iddo gan Nahas, brenin yr Ammoniaid (Nahas arall efallai), ddanfon, ar ei farwolaeth, genadwri gyfeillgar o gydymdeimlad at ei fab Hanun, yr hwn a deyrnasai yn ei le; ond efe, dan ddylanwad cyngorwyr drwg, a gymerodd y cenadau yn ysbiwyr, ac a'u triniodd gyda'r anfri mwyaf. Yr Ammoniaid, pan glywsant pa mor anfoddlawn ydoedd Dafydd oblegid y driniaeth a gawsai ei genadau, a ymbarotoisant i ryfel, ac a huriasant y Syriaid i'w cynorthwyo ; ond byddinoedd Dafydd a'u llwyr orchfygasant ; 'a'r Syriaid a ofnasant gynorthwyo meibion Ammon mwyach' (2 Sam. x.) Y flwyddyn ganlynol darfu Dafydd adnewyddu y rhyfel â'r Ammoniaid ; cymerwyd Rabbah eu prif-ddinas ; ymddengys i'r holl wlad gael ei gorchfygu, a thriniwyd y trigolion yn greulon iawn, yr hyn sydd wedi gadael ystaen ar gymeriad Dafydd (xii. 26–31). Efallai y gellir ei ystyried fel esiampl o natur galedawl pechod. Yn ystod gwarchae Rabbah y darfu i Dafydd syrthio i'r pechodau adgas o odineb a dynladdiad yn achos Uriah ; a chan nad adroddir hanesion yn yr Ysgrythyrau yn eu trefn amseryddol, gallasai y gweithredoedd ysgeler hyn fod wedi eu cyflawni cyn iddo gael ei ddwyn i edifeirwch, a phan yr oedd yn y sefyllfa meddwl annedwydd hono yn mha un nis gallasai lai na bod mewn canlyniad i'w ymddygiad drygionus blaenorol.

Gwnaeth yr Ammoniaid ffurfio rhan o gyngrair yn erbyn Jehosophat ; ond, yn rhagluniaeth Duw, darfu iddynt gwympo allan yn eu plith eu hunain, ac a ddinystrasant eu gilydd, a bu Jehosophat a'i bobl dridiau yn ysglyfaethu yr yspail, canys mawr oedd (2 Cron. xx. 1–25). A'r Ammoniaid a roisant roddion i Uzziah, brenin Judah, yr hwn a ymddengys ei fod yn dywysog nerthol iawn (2 Cron. xxvi. 8). Ei fab Jotham a ryfelodd yn eu herbyn, 'a meibion Ammon a roddasant iddo ef gan talent o arian y flwyddyn hono, a deng mil corus o wenith, a deng mil corus o haidd. Hyn a roddodd meibion Ammon iddo ef yr ail flwyddyn a'r drydedd' (xxvii. 5). Mae yn debygol taw yr amser hyn y darfu iddynt arfer creulonderau mawrion tuag at y rhan hono o genedl Israel a drigai ar yr ochr ddwyreiniol i'r Iorddonen : 'Rhwygasant wragedd beichiogion,' medd Amos, 'er mwyn helaethu eu terfynau' (i. 1, 13). Pan y caethgludwyd y Gadiaid, cymerasant feddiant o'u dinasoedd (Jer. xlix. 1). Gorfoleddasant uwch ben dinystr y genedl Hebreaidd, 'yn erbyn ty Israel, pan anrheithiwyd, ac yn erbyn Judah, pan aethant mewn caethglud' (Ezek. xxv. 3). Dywedid i Baalis, brenin yr Ammoniaid, anfon Ismael i ladd Gedaliah, yr hwn oedd brenin Babilon wedi wneud yn llywodraethwr dros ddinasoedd Judah, a than ofal yr hwn yr oedd wedi gosod y cyfryw rai o'r Iuddewon ac oedd wedi aros yn y wlad (Jer. xl. 5, 14). Darfu amryw o'r prophwydi gyhoeddi barnedigaethau echryslawn uwch ben yr Ammoniaid (Amos i. 13–15) ; Zeph. ii. 9 ; Jer. ix. 25, 26 ; xxv. 21, 27 ; xxvii. 2–11 ; xlix. 1–6 ; Ezek. xxi. 28–32 ; xxv. 1–7, 10) ; ond nid oes genym fawr yn rhagor o'u hanes. Yn amser Ezra a Nehemiah yr oedd llawer o'r Iuddewon, a rhai o'u prif ddynion, ac hyd yn od offeiriaid, wedi priodi gwragedd o blith yr Ammoniaid a chenedloedd cymydogaethol, ond yn awr gofynid iddynt ymadael â hwynt, gan fod y cyfryw briodasau yn groes i orchymyn Duw ; ond nid ymddengys i'r diwygiad i gael ei gario allan ond yn anmherffaith (Ezra ix. 10 ; Neh. xiii. 23–30 ; Deut. vii. 3, 4). Pan y darfu yr Iuddewon dan arweiniad Nehemiah gymeryd at y gorchwyl o adeiladu muriau Jerusalem, Sanballat yr Horoniad, a Tobiah yr Ammoniad, ac Ammoniaid eraill, ac hefyd Arabiaid ac Ashdodiaid, a ddangosasant lawer o elyniaeth tuag attynt, ac a gynygasant eu rhwystro yn y gwaith (Neh. ii. 10, 19, 20 ; iv. 1–3, 7, 8 ; vi. 1–9). Yr oedd Sanballat a Tobiah wedi ffurfio cysylltiadau â'r Iuddewon trwy briodas ; ac yn mysg hyd yn od yr Iuddewon eu hunain ceid personau a wnaent eu cynorthwyo yn eu hamcanion (vi. 10–19 ; xiii. 4–9, 28). Yn y rhyfeloedd ag Antiochus Epiphanes, darfu i Judas Maccabæus ymosod ar yr Ammoniaid, cymeryd eu dinasoedd, a lladd llawer o honynt (1 Maccab. v. 6–8, 24–52). Dywed Justin Martyr fod yr Ammoniaid yn ei amser ef (yr ail ganrif) yn lluosog ; ond sicrheir ni gan Origen nad adwaenid mo honynt yn ei ddyddiau ef ond yn unig dan yr enw Arabiaid (Rosen. *Geog.* iii. 16).

AM'ORIAID, llwyth o Ganaaneaid, wedi deilliaw o Canaan, un o feibion Ham (Gen. x. 6, 15, 16). Mae yn rhaid eu bod wedi ymsefydlu yn foreu yn y wlad hono, oblegid cawn hwynt yno yn nyddiau Abraham (Gen. xiv. 7, 13 ; xv. 16, 21). Ceid hwynt, fodd bynag, mewn gwahanol ardaloedd. Wrth deithio trwy yr 'anialwch mawr ac ofnadwy,' daeth yr Israeliaid i 'fynydd yr Amoriaid,' yr hwn a ymddengys ei fod yn agos i Kadesbarnea; 'a'r Amoriaid oedd yn trigo yn y mynydd hwnw a ddaethant allan i'w cyfarfod hwynt, ac a'u hymlidiasant fel y gwnai gwenyn, ac a'u difethasant hwynt yn Seir, hyd Hormah' (Deut. i. 19, 44).

Ymddengys fod yr Amoriaid yn un o'r llwythau mwyaf grymus o holl lwythau Canaan, a'u bod yn meddianu tiriogaeth ar y tu dwyreiniol a gorllewinol i'r Môr Marw a'r Iorddonen. Yr oedd y wlad ar y tu dwyreiniol i'r Môr Marw wedi cael ei thrigianu gan y Moabiaid ; ond ar yr amser yr aeth yr Israeliaid mewn i Ganaan meddienid hi gan Sehon, brenin yr Amoriaid, yr hwn oedd wedi gorchfygu y Moabiaid, a chymeryd meddiant o'u gwlad o afon Arnon hyd afon Jabbok, ac mewn canlyniad gelwir hi wed'yn yn wlad yr Amoriaid (Num. xxi. 21–32). Ar y tu gogleddol i'r afon Jabbok, gorweddai teyrnas arall berthynol i'r Amoriaid, yr hon oedd efallai yn fwy eang a grymus nag eiddo Sehon. Pan aeth yr Israeliaid i mewn iddi llywodraethid hi gan 'Og, brenin Basan, yr hwn yn unig a adawsid o weddill y cawri ; wele ei wely ef oedd wely haiarn ; naw cufydd oedd ei hyd, a phedwar cufydd ei led, wrth gufydd gwr.' Cyrhaeddai gwlad 'dau frenin yr Amoriaid, y rhai oedd tu yma i'r Iorddonen, o'r afon Arnon hyd fynydd Hermon, y rhan ddeheuol o Anti-Lebanon;' felly yr oeddynt y mwyaf grymus o holl lwythau Canaan (Deut. iii. 1–12 ; iv. 46–49).

Ceid yr Amoriaid hefyd yn y wlad ar ochr orllewinol y Môr Marw a'r Iorddonen. Dywedodd yr ysbiwyr, y rhai a ddanfonwyd i chwilio y wlad, pan ddychwelasant, 'Yr Amoriaid sydd yn gwladychu yn y mynydd-dir' (Num. xiii. 29), gan arwyddo, yn ddiau, y wlad fynyddig yn neheubarth Canaan ; ac, yn ganlynol, pan yr oedd Joshua yn myned yn y blaen â'r gorchwyl o orchfygu y wlad, a phan yr oedd trigolion Gibeon wedi cael telerau ganddo, 'pum brenin yr Amoriaid, y rhai a drigent yn y mynydd-dir'—brenin Jerusalem, brenin Hebron, brenin Jarmuth, brenin Lachis, a brenin Eglon—a aethant i gyngrair i ryfela yn erbyn y ddinas hono (Josh. x. 1–6). Gan fod amryw (efallai yr oll o honynt) o'r llefydd hyn heb fod yn neppell oddiwrth eu gilydd, rhaid fod tiriogaeth y breninoedd hyn yn bur gyfyng, llawer llai nag eiddo Sehon neu Og ar y tu dwyreiniol i'r Iorddonen.

Ffurfiwyd cyngrair llawer mwy eang ar ol hyn yn erbyn yr Israeliaid gan Jabin, brenin Hazor, yn ngogledd Canaan, yr hwn, yn mhlith llwythau eraill, a gynwysai yr Amoriaid (xi. 1–5).

Gan taw yr Amoriaid oedd, mae'n debygol, y llwyth lluosocaf a grymusaf o'r Canaaneaid, cynwysid y llwythau weithiau dan yr enw cyffredinol hwn (Gen. xv. 16; Josh. xxiv. 18; 2 Bren. xxi. 11). Hefiaid oedd y Gibeoniaid (Josh. ix. 7; xi. 19); etto yn 2 Sam. xxi. 2 gelwir hwynt yn Amoriaid (cydm. hefyd Gen. xxxiv. 2 â xlviii. 22).

Er i'r Amoriaid gael yn gyffredin eu gorchfygu ac hyd yn od eu difetha gan Moses (Num. xxi. 23–25, 23–35), a chan Josuah (Josh. x. 5, 9–14, 28–42; xi. 6–20), etto yr oedd rhai, yn enwedig ar y gorllewin i Ganaan, y rhai a ddalient eu tir yn erbyn yr Israeliaid. 'Yr Amoriaid a yrasant feibion Dan i'r mynydd, canys ni adawsant iddynt ddyfod i waered i'r dyffryn. A'r Amoriaid a fynai breswylio yn Ajalon, ac yn Saalbim, etto llaw ty Joseph a drechodd, a'r Amoriaid a fuant dan dreth iddynt' (Barn. i. 34, 35). Ymddengys hefyd i blant Israel a drigent yn mysg yr Amoriaid a llwythau Canaaneaidd eraill 'gymeryd eu merched hwynt yn wragedd, ac a roddasant eu merched i'w meibion hwythau, ac a wasanaethasant eu duwiau hwynt' (iii. 5, 6). Yn yr hanes am Samuel fel barnwr dywedir, 'fod, yn ei ddyddiau ef, heddwch rhwng Israel a'r Amoriaid' (1 Sam. vii. 14). O'r diwedd 'cyfododd Solomon dreth wriogaeth' ar y gweddill o'r Amoriaid a llwythau Canaaneaidd eraill; 'Yr holl bobl y rhai a adawyd o'r Amoriaid, Hethiaid, Pereziaid, Hefiaid, a'r Jebusiaid, y rhai nid oeddynt o feibion Israel, sef eu meibion hwy, y rhai a adawsid ar eu hol hwynt yn y wlad, y rhai ni allodd meibion Israel eu lladd; ar y rhai hyny y cyfododdodd Solomon dreth o wriogaeth hyd y dydd hwn' (1 Bren. ix. 20, 21).

Er mwyn gosod allan ddrygioni Jerusalem, priodolir ei thadogaeth i'r Amoriaid a'r Hittiaid: 'Fel hyn y dywed yr Arglwydd Dduw wrth Jerusalem, Dy drigfa a'th enedigaeth sydd o wlad Canaan; dy dad oedd Amoriad, a'th fam yn Hitteës' (Ezek. xvi. 3).

A'MOS ('yn cael ei,' neu 'faich'), un o'r prophwydi bach (c.c. 810–785). Prophwydodd yn nyddiau Uzziah, brenin Judah, a Jeroboam II., brenin Israel, ac yr oedd mewn canlyniad bron yn cydoesi a Hosea, yr hwn a brophwydodd hefyd yn nheyrnasiad Uzziah. Cyn ei alw i'r swydd brophwydol yr oedd wedi bod yn fugail yn Tecoah, lle oddeutu chwech milltir ar y dehau i Bethlehem, a chasglydd ffigys gwylltion (i. 1; vii. 14). Ei orchwyl cyntaf ydoedd prophwydo wrth bobl Israel, ac ni a'i cawn ef mewn canlyniad yn cyhoeddi ei fygythion yn Bethel, un o'r manau lle yr oedd Jeroboam I. wedi gosod i fynu ei loi aur i'r Israeliaid i'w haddoli (1 Bren. xii. 28, 29), a'r hwn oedd yn parhau i fod yn brif le eu heilun-addoliaeth; ond darfu Amaziah, offeiriad Bethel, ddanfon gair at y brenin ynghylch natur beryglus ei ddywediadau, a dywedodd yntau ei hun wrth Amos, 'Na chwanega brophwydo yn Bethel mwy: canys cappel y brenin a llys y brenin ydyw.' Mewn attebiad iddo darfu i Amos gyhoeddi tynged echryslawn uwch ben Amaziah; ond pa un a giliodd i wlad Judah ai peidio nid yw yn ymddangos. Er y cyfeiriai ei fygythion yn benaf at Israel, etto cafodd Judah a'r cenedloedd cymydogaethol eu rhan o honynt (i.; ii. 1–5). Fel ysgrifenydd, nodweddir ef gan eglurder, nerth, a ffresni. Mae ei gydmariaethau, y rhai a gymerir o natur a bywyd bugeiliol, yn brydferth a llawn o fywyd. Mae rhai o'i ddarluniadau o fawredd Jehofah yn oruchel dros ben (megis iv. 13).

A'MOZ, tad y prophwyd Esaiah (i. 1). Yn ol traddodiad rabbinaidd yr oedd yn fab i Joas a brawd Amaziah, breninoedd Judah (2 Bren. xiv. 1; Horne, *Introd.*, ii. 835); ond nid oes dim dibyniaeth ar y fath draddodiadau. Mae rhai wedi ei gymeryd am y prophwyd Amos; ond mae'r enwau yn gwbl wahanol yn Hebraeg, gan taw אמוץ, yw un, a עמוס ydyw y llall, gwahaniaeth a gedwir i fynu, er nid mor amlwg, yn y cyfieithiad Saisonig, Amoz, Amos.

AMPHIP'OLIS, dinas yn Macedonia, cyfleuedig ar lan yr afon Strymon, gan yr hon yr amgylchynid hi bron i gyd, a thyna y rheswm dros yr enw roddir iddi. Darfu Paul a Silas baso trwyddi ar eu ffordd o Philippi i Thessalonica (Act. xvii. 1); ond nid ydym yn darllen am un eglwys Gristionogol yno. Mae Amphipolis wedi bod yn garneddau er ys hir amser: nid yw y pentref a saif ar y fan ond lle ddigon dibwys.

AMRYFUSEDD, cyfeiliornadau a dylanwadau yn tueddu i dwyllo dynion. Mae Duw yn dewis twyllo dynion, ac yn danfon iddynt amryfusedd cadarn, pan, yn ei farnedigaeth gyfiawn, y caniata i Satan, eu nwydau eu hunain, a gau athrawon i'w twyllo yn effeithiol, ac y rhydd hwynt i fynu i'r cyfeiliornadau a'r ffieidd-dra a hoffant (Esa. xlvi. 4; 2 Thess. ii. 11; Rhuf. i. 30–32).

AMSER, Rhaniadau o. Nid ydys yn gwybod pa bryd y dechreuwyd cyfrif amser wrth y blyneddau, fel y dangosir trwy droiad yr haul (neu yn hytrach y ddaiar o'i gwmpas), a'r flwyddyn wrth y misoedd, fel y nodir allan gan gyfnewidiadau y lloer; ond arferid y dull hwn o ranu a chyfrif amser yn nyddiau Noah, oblegid hysbysir ni ddarfod i'r diluw ddechreu 'yn y chwe chanfed flwyddyn o fywyd Noah, yn yr ail mis, ar yr ail dydd ar bymtheg o'r mis' (Gen. vii. 11; gwel hefyd viii. 4, 5). Yr oedd yr arferiad mewn bod yn ddigon tebygol yn hir cyn yr amser hyn. Yr ydym yn cael fod rhai llwythau barbaraidd yn ein dyddiau ni yn dynodi misoedd trwy leuadau.

Yr oedd gan yr Hebreaid ddwy flwyddyn wahanol—y flwyddyn wledig a'r un eglwysig. Dechreuai'r flwyddyn wledig gyda'r newydd loer yn ein mis Medi ni, yn ol y rabbiniaid, ond yn ein mis Hydref ni, yn ol Michaelis, cyfrifiadau yr hwn a fabwysiadir yn awr, ac efallai ei fod yr hynaf o'r ddau. Gwnai y cenedloedd cymydogaethol—yr Aiphtiaid, y Caldeaid, y Syriaid, a'r Pheniciaid—ddechreu y flwyddyn tua'r amser hwnw, mewn canlyniad, efallai, i'r traddodiad i'r byd gael ei greu y pryd hwnw. Cyfrifid y flwyddyn eglwysig o amser ymadawiad plant Israel o'r Aipht, ac a ddechreuai yn ein Mawrth ni, yn ol y rabbiniaid, ond yn ol Michaelis, yn ein Hebrill ni (Exod. xii. 1, 2; xiii. 3, 4). Yn ol hon y trefnid amser eu gwleddoedd —y Pasc, yr hwn a gedwid oddeutu canol y mis cyntaf, gan benderfynu mewn ffordd amser holl wleddoedd eraill yr Iuddewon (Exod. xii. 18). Ond cyfrifir taw blyneddau lloerawl oedd y rhai hyn, a'u bod yn gynwysedig o 354 o ddyddiau.

Yr oedd gan yr Hebreaid hefyd eu misoedd, y rhai, fel eiddo hen genedloedd eraill, oeddynt loerawl, gan y mesurid hwynt trwy dreigliadau y lloer. Ar y dechreu nid oedd enwau gwahaniaethol ar y misoedd, ond gelwid hwynt yn gyntaf, ail, a thrydydd. Cawn y cyfenwid hwynt felly yn yr hanes a roddir am y diluw (Gen. vii. 11; viii. 4, 5; xiii. 14); ond cadwyd i fynu yr arferiad am hir amser wedi hyn, o'r hyn leiaf hyd amser y gaethglud, ac ar ol hyny (1 Bren. xxv. 1, 8, 25, 27; Jer. i. 3; Ezek. i. 1; Hag. i. 1; Zech. i. 1; Ezra iii. 1, 6, 8). Yn y cyfamser, fodd bynag, yr oeddid wedi rhoddi enwau gwahaniaethol i rai o'r misoedd, o'r hyn leiaf cyn foreued a dyddiau Moses, megis Abib (Exod. xiii. 4); Solomon, megis Zif, Bul, Ethanim (1 Bren. vi. 1, 38; viii. 2); ond nid oeddynt wedi dyfod i arferiad cyffredin, oblegid parheid i wahaniaethu y misoedd yn ol y rhif, yr hyn, oherwydd symledd y dull, oedd yn ddigon naturiol iddo i ddal ei dir. Ar ol y caethiwed defnyddid y ddau ddull, ond tueddid at roddi enwau gwahaniaethol i'r misoedd (a dygwyd rhai newydd, fel y tybir o Babilon), er yr arferid pob un o'r ddau (Esther viii. 9, 12; ix. 15, 17, 19, 21; 1 Maccab. i. 54; iv. 52, 59; xiv. 27; xvi. 19; 2 Maccab. i. 18; xv. 36).

Dengys y daflen ganlynol fisoedd y flwyddyn eglwysig Iuddewaidd ynghyd â misoedd cyferbynol ein blwyddyn ni, y misoedd bob amser yn dechreu gyda newydd-loer y mis a enwir. Gwelir fod yr awdurdodau diweddar yn eu gwneud fis yn ddiweddarach na'r rabbiniaid, ac yn hyn yr oeddynt yn iawn yn ddiau:—

	Yn ol y Rabbiniaid.	Yn ol Awdurdodau Diweddar.
1. Abib (Exod. xii. 1, 2; xiii. 3, 4); Nisan (Neh. ii. 1; Esther iii. 7), ...	Mawrth,	Ebrill.
2. Zif (1 Bren. vi. 1), ...	Ebrill,	Mai.
3. Sivan (Esther viii. 9), ...	Mai,	Mehefin.
4. Tammuz neu Thammuz, ...	Mehefin,	Gorphenaf.
5. Ab, ...	Gorphenaf,	Awst.
6. Elul (Neh. vi. 15), ...	Awst,	Medi.
7. Ethanim (1 Bren. viii. 2), neu Tisri, .	Medi,	Hydref.
8. Bul (1 Bren. vi. 38), neu Marchesvan .	Hydref,	Tachwedd.
9. Chisleu (Zech. vii. 1), ...	Tachwedd,	Rhagfyr.
10. Tebeth (Esther ii. 16), neu Thebeth, .	Rhagfyr,	Ionawr.
11. Sebat (Zech. i. 7), neu Shebet, . . .	Ionawr,	Chwefror.
12. Adar (Esther iii. 7, 13), ...	Chwefror,	Mawrth.

Y ganlynol sydd daflen gyffelyb o'r flwyddyn wledig:—

	Yn ol y Rabbiniaid.	Yn ol Awdurdodau Diweddar.
1. Ethanim neu Tisri, ...	Medi,	Hydref.
2. Bul neu Marchesvan, ...	Hydref,	Tachwedd.
3. Chisleu, ...	Tachwedd,	Rhagfyr.
4. Tebeth neu Thebet, ...	Rhagfyr,	Ionawr.
5. Sebat neu Shebet, ...	Ionawr,	Chwefror.
6. Adar, ...	Chwefror,	Mawrth.
7. Abib neu Nisan, ...	Mawrth,	Ebrill.
8. Zif, ...	Ebrill,	Mai.
9. Sivan, ...	Mai,	Mehefin.
10. Tammuz neu Thammuz, ...	Mehefin,	Gorphenaf.
11. Ab, ...	Gorphenaf,	Awst.
12. Elul, ...	Awst,	Medi.

Gan taw misoedd lloerawl oedd rhai yr Hebreaid, daeth yn angenrheidiol i ddwyn eu blyneddoedd lloerawl i gyfatteb i'r flwyddyn haulawl, fel y byddai i'w gwleddoedd ddygwydd ar yr amserau priodol. Er dwyn hyn oddi amgylch, darfu iddynt ychwanegu mis cyfan at y flwyddyn pa bryd bynag byddai eisiau, yr hyn yn gyffredin oedd unwaith mewn tair blynedd. Ychwanegid y mis hwn ar ddiwedd y flwyddyn eglwysig ar ol y mis Adar, a gelwid ef Ve-Adar, neu yr ail Adar; ond nid oes dim olion o'r fath fis i'w cael yn yr Ysgrythyrau (Horne, *Introd.* iii. 194).

At *wythnosau*, fel tymhor o saith diwrnod, mae genym gyfeiriad efallai yn hanes Moses o greadigaeth y byd (Gen. ii. 1, 3); ac eilwaith yn yr hanes am y diluw (vii. 4, 10; viii. 10, 12). Mae genym o leiaf gyfeiriad at y cyfryw raniad o amser pan yr ymdeithiai Jacob yn Padanaran (xxix. 27, 28). Yn nghyfraith Moses mae genym son pendant am wythnosau fel mesuriad o amser (Lef. xii. 5; Num. xxviii. 26; Deut. xvi. 9, 10, 16). Cyfeiria y sabbath, mewn gwirionedd, pa le bynag y sefydlid ef, at y rhaniad hwn o amser.

Am *ddyddiau* fel rhaniad o amser nid yw yn angenrheidiol dweud dim, gan ei fod yn cael ei nodi mor eglur i'r synwyrau trwy droiad y ddaiar ar ei hechel. Ond y mae gwahaniaeth mawr wedi bod yn null gwahanol genedloedd o gyfrif dechreuad y dydd. Cyfrifai rhai—megis yr hen Fabyloniaid, a'r Persiaid, a braidd bob cenedl ddwyreiniol—fod y dydd yn dechreu gyda chyfodiad yr haul; eraill—megis yr hen Atheniaid, y Turciaid, yr Austriaid, a'r Italiaid—gyda gostyngiad yr haul; rhai—megis yr hen Arabiaid a'r rhai presenol, a seryddion pob cenedl—gyda hanner dydd; eraill—megis yr hen Aiphtiaid, y Saison, y Ffrancod, a'r rhan fwyaf o genedloedd eraill Europe—gyda chanol nos (*Edin. Ency.* vi. 402). Yr ydys wedi casglu oddiwrth Lef. xxiii. 32 y cyfrifid y dydd yn mhlith yr Hebreaid o hwyr i hwyr; ond nid oes gyfeiriad yn yr adnod hono at y diwrnod gwledig, nac ychwaith at y sabbath wythnosol; cyfeiria yn unig at ddydd blyneddol y cymmod; ac nid oes le i ni gasglu oddiwrth y gyfraith mewn perthynas iddo gyda golwg ar y dull cyffredin o gyfrif dyddiau eraill y flwyddyn. Mae yr haeriad arbenig hwn gyda golwg ar ddydd mawr y cymmod, yn hytrach yn tybied fod y dull arferol o gyfrif y dydd yn wahanol.

Mae *oriau* yn wahaniad cyffredin o'r dydd; ond er y cyfarfyddwn a'r gair yn yr H. D. yn Dan. iii, 6, 15; iv. 19, 33; v. 5, nid oes un lle i feddwl yr arwydda yn yr adnodau hyn un rhaniad neillduol o amser, a llawer llai yr arwydda y rhaniad amser am ba un yr arferwn ni y gair yn gyffredin. Y syniad a drosglwydda ydyw mymryn o amser, amser byr ac anmhenderfynol (Gesenius, *Lex.* 841). Herodotus, fodd bynag, a ddywed i'r deial, ynghyd â rhaniad y dydd i ddeuddeg rhan, gael ei dderbyn gan y Groegiaid oddiwrth y Babiloniaid (ii. 179). Yn y T. N. cyfarfyddir â'r gair yn aml; ac er yr arferir ef weithiau yn yr ystyron a enwir yn awr, megis yn Matt. ix. 22; Luc xii. 39; Dat. xviii. 17, 18, etto defnyddir ef am yr un rhaniad a pharhad o amser ac y defnyddiwn ni ef yn bresenol (Ioan vi. 9). Yr ydym, gan hyny, yn darllen am y drydedd, y chweched, y nawfed, y ddegfed, a'r unfed awr ar ddeg (Matt. xx. 3, 5, 6, 12; xxvii. 45, 46; Ioan i. 39; iv. 52). Gwahaniaethai yr Iuddewon, fodd bynag, gyda golwg ar yr amser o ba un y cyfrifent yr oriau. Yr ydym ni yn cyfrif o ganol dydd; cyfrifent hwythau o'n chwech o'r gloch y boreu ni; ac yn ganlynol cyfattebai eu chweched, nawfed, ac unfed awr ar ddeg hwy i'n naw o'r gloch y boreu ni, a'n hanner dydd, tri a phump o'r gloch y prydnawn. Gwna talu sylw i hyn esponio amryw adnodau yn y Beibl.

Nid ymddengys i'r Iuddewon ranu y nos i oriau; ond oddiar adeg foreu iawn rhenid y nos i dair *gwyliadwriaeth* (Exod. xiv. 24; Ps. lxiii. 6; xc. 4). Parhai y gyntaf hyd ganol nos (Gal. ii. 19); yr ail, neu y ganol, a barhai o ganol nos hyd ganiad y ceiliog; y drydedd, a elwid gwyliadwriaeth y boreu (Exod xiv. 24; 1 Sam. xi. 11), a barhai hyd godiad haul.

Yn amser Crist arferid rhanu y nos i bedair gwyliadwriaeth, yn unol â'r arferiad a fodolai yn mysg y Groegiaid a'r Rhufeiniaid (Luc xii. 38; Matt. xiv. 25). Efallai fod ein Harglwydd yn cyfeirio at y pedair gwyliadwriaeth hyn yn Marc xiii. 35, y rhai a gyfattebant i'r oriau naw a deuddeg y nos, a thri a chwech yn y boreu gyda ni.*

AMSERYDDIAETH. Mae yn arferiad gan genedloedd i gyfrif dyddiad dygwyddiadau oddiwrth rhyw gyfnod neillduol yn eu hanes hwy eu hunain, neu yn hanes y byd. Cyfrifai y Groegiaid amser yn ol *olympiads*, y cyntaf o ba un oedd 776 C.C.; y Rhufeiniaid oddiwrth sylfaeniad Rhufain gan Romulus, yr hyn a gymerodd le yn y flwyddyn 753 C.C.; a'r Mahometaniaid oddiwrth yr Hegira, neu flwyddyn ffoedigaeth Mahomet o Mecca i Medina, O.C. 622. Gelwir yr adegau neu yr amserau hyn yn gyfnodau.

Croniclir amryw ddygwyddiau pwysig yn yr Ysgrythyr y rhai a ffurfiant gyfnodau amseryddiaeth sanctaidd, megis y greadigaeth, y diluw, ymadawiad yr Israeliaid o'r Aipht, adeiladu teml Solomon, &c.

Mae y cyfnod *cyntaf* yn dechreu gyda chreadigaeth y byd ac yn dibenu gyda'r diluw. Gellir casglu ei hyd yn benaf oddiwrth yr Ysgrythyrau. Ond nid oes genym unrhyw nodau o amser ond oedran pob patriarch ar amser genedigaeth y mab a enwir; ac y mae yr ysgrifau Hebreaidd, Samaritanaidd, Deg a Thriugain, a Josephus yn gwahaniaethu yn hanfodol mewn amryw fanylion. Dengys y daflen ganlynol y rhifau a roddir gan y gwahanol awdurdodau:—

	Faint o amser fuont byw *cyn* genedigaeth mab.				Faint *ar ol* genedigaeth mab.				Holl hyd eu hoes.			
	Hebraeg.	Samaritanaidd.	Deg a Thriugain.	Josephus.	Hebraeg.	Samaritanaidd.	Deg a Thriugain.	Josephus.	Hebraeg.	Samaritanaidd.	Deg a Thriugain.	Josephus.
Adda . . .	130	130	230	230	800	800	700	700	930	930	930	930
Seth . . .	105	105	205	205	807	807	707	707	912	912	912	912
Enos . . .	90	90	190	190	815	815	715	715	905	905	905	905
Cainan . .	70	70	170	170	840	840	740	740	910	910	910	910
Mahalaleel .	65	65	165	165	830	830	730	730	895	895	895	895
Jared . . .	162	62	162	162	800	785	800	800	962	847	962	962
Enoch . .	65	65	165	165	300	300	200	200	365	365	365	365
Methuselah .	187	67	137	187	782	653	782	782	969	720	969	968
Lamech . .	182	53	188	182	595	600	595	595	777	653	753	777
Noah yn amser y diluw	600	600	600	600								
Hyd y diluw .	1656	1307	2262	2256†								

Felly rhif y blyneddau o'r greadigaeth i'r diluw oedd yn ol

Yr Ysgrythyrau Hebraeg . . .	1656
Y pum llyfr Samaritanaidd . .	1307
Cyfieithiad y Deg a Thriugain .	2262
Josephus	2256 (Hales, *Chron.* i).

Gwna y daflen ganlynol o fywydau y patrieirch cynddiluwiol, yn ol yr Ysgrythyr Hebreaidd, ddwyn ger ein bron ganlyniadau tra rhyfedd:—

Blwyddyn y byd.	Blwyddyn Adda.	Blwyddyn Seth.	Blwyddyn Enos.	Blwyddyn Cainan.	Blwyddyn Mahalaleel.	Blwyddyn Jared.	Blwyddyn Enoch.	Blwyddyn Methuselah.	Blwyddyn Lamech.	Blwyddyn Noah
1	1									
130	130	1								
235	235	105	1							
325	325	195	90	1						
395	395	265	160	70	1					
460	460	330	225	135	65	1				
622	622	492	387	297	227	162	1			
687	687	557	452	362	292	227	65	1		
874	874	744	639	549	479	414	252	187	1	
930	930	800	695	605	535	470	308	243	56	
987	bu	857	752	662	592	527	365	300	113	
1042	farw.	912	807	717	647	582	traws-	355	168	
1056		marw.	821	731	661	596	newid.	369	182	1
1140			905	815	745	680		453	266	84
1235			marw.	910	840	775		548	361	179
1290				marw.	895	830		603	416	234
1422					marw.	962		735	548	366
1559						marw.		872	685	503
1651								964	777	595
1656	Y diluw.							969	marw.	600
								marw.		

Wrth edrych ar y daflen ni welwn ar unwaith pa nifer o'r cynddiluwiaid oedd yn fyw ar ryw amser neillduol, a pha nifer o flyneddau y buont yn cydoesi. Bu farw Adda yn O.B. 930, yr hon oedd hefyd flwyddyn ei oed ei hun; ac wrth edrych ar hyd y llinell gwelwn iddo fyw 800 o flyneddau gyda Seth, 695 gydag Enos, 605 gyda Cainan, 535 gyda Mahalaleel, 470 gyda Jared, 308 gydag Enoch, 243 gyda Methuselah, a 55 gyda Lamech, tad Noah.

Drachefn, wrth edrych lawr ar hyd y gwahanol golofnau, canfyddwn pa mor hen yr oedd rhyw un o honynt ar amser marwolaeth ei gyndeidiau. Er esiampl, Noah, yr hwn a allasai fod wedi gweled ei holl gyndeidiau ond Adda, Seth, ac Enoch, oedd yn 84 o flyneddau ar farwolaeth Enos, 179 ar farwolaeth Cainan, 234 ar farwolaeth Mahalaleel, 366 ar farwolaeth Jared, 595 ar farwolaeth Lamech, a 600 ar farwolaeth Methuselah. Sem, mab Noah, yr hwn fu yn gydoeswr â Methuselah am 97 neu 98 o flyneddau, a fu byw ar ol y diluw o leiaf hyd nes oedd Isaac yn 50 oed (*Christ. Mag.* 1804, p. 22).

---

* Yma ni fyddai yn anmhriodol sylwi ar yr *oriau boreu* ac oeddynt yn gyffredin yn Mhalestina. 'Wrth ddarllen hanes prawf a chroeshoeliad ein Iachawdwr,' medd Hackett, 'mae yn rhaid yr ymddangosai yn rhyfedd i un heb wybodaeth o arferion y dwyrain, i gynifer o bethau cysylltedig â'r amgylchiad hwnw gael eu cyflawni cyn codiad yr haul, neu ychydig yn ddiweddarach. Ni gawn fod yr Iuddewon a'r Rhufeiniaid a gymerasant ran yn y matter hyn, yn weithgar ar y boreu hynodfawr hwnw ar oriau mor foreu pan y byddai yn amhosibl, dan ein trefniadau ni o ddwyn pethau yn mlaen, i sierhau presenoldeb ustusiaid a swyddogion cyhoeddus eraill. Gallasai rhai o'r pethau, mae yn wir (yr wyf yn cyfeirio at ddaliad Crist, a'r ymddiddan ag Annas), gael eu gwneud ar oriau anamserol mewn cydmariaeth hyd yn od ag oriau borenol y dwyrain. Ond nid yw y sylw hwn yn gymhwysiadol at ranau eraill o'r prawf. Yr ydym, er esiampl, yn darllen am gyfarfod o'r Sanhedrim, a hwnw yn llawn, a gynhaliwyd cyn gynted ag yr oedd hi yn ddydd (Luc xxii. 66 wedi ei gydmaru â Marc xv. 1), fel yr oedd holl holiadau Crist o flaen yr awdurdodau hyny, ac o flaen Pilat a Herod, wedi eu gorphen i gyd, fel nad oedd, megis y sylwa Marc (xv. 25), ond y drydedd awr, hyny yw, naw o'r gloch y boreu yn ol ein hamser ni, pan groeshoeliwyd ein Hiachawdwr. Byddai y fath frys yn anmhosibl mewn llawer o wledydd, a phe yn cael ei adrodd fel wedi cymeryd lle yno mewn cysylltiad â chyffelyb hanes, a roddai i'r adroddiad agwedd anhebygolrwydd. Ar y llaw arall, mae gweithgarwch borenol yr Iuddewon yn cario yn mlaen eu mesurau yn erbyn Crist yn ymddangos yn hollol yn eu lle pan y trosglwyddom y dygwyddiad i'w le priodol; ettyb y dyben o wirio cywirdeb yr hanes.

'Yn ystod rhan fawr o'r flwyddyn yn Mhalestina mae y gwres mor danbaid, ychydig oriau ar ol codiad yr haul, fel ag i wneuthur yn anghyfleus unrhyw lafur corphorol egniol. Y boreu bach ydyw yr amser priodol i weithio; rhoddir canol y dydd, cyhyd ac y mae yn bosibl, i orphwys, neu i orchwylion na orfodant i un fod yn agored i wres yr haul. Mae trefniadau bywyd yn cyfaddasu eu hunain ar gyfer y cymeriad hwn o eiddo yr hinsawdd. Dygwyddodd i mi amryw weithiau sylwi mor gyffredin oedd yr arferiad o godi yn foreu. Gellir gweled gwrywaid a benywaid yn taro allan at eu gwaith yn y maes neu yn cychwyn i'w teithiau gyda bod y wawr yn tori. Yn aml iawn gwnai mintai o yrwyr mulod, yn cario marsiandiaeth o un rhan o'r wlad i'r llall, wersyllu y nos yn yr un man a minnau. Ein hamser cyffredin ni o gychwyn ydoedd codiad yr haul, ond caem hwy yn ddieithriad wedi codi, a phasiaw, ac ymadael, cyn ein bod ni yn barod i gychwyn. Yn awyddus, pan yn Jerusalem, i fyned i'r gwasanaeth i un o'r synagogau Iuddewig, galwyd fi i godi i'r diben hyny cyn ei bod hi yn ddydd. Un tro aethum yno yn foreu, fel yr ystyriem ni hi, ond cefais fy mod yn rhy ddiweddar—yr oedd y gwasanaeth drosodd, y bobl wedi ymadael, a'r synagog wedi ei chau am y diwrnod hwnw.

Os oes rhyw un heb dalu sylw i'r matter hwn, ac os gwna edrych i *Concordance*, fe synna wrth sylwi mor aml y gwneir coffa o'r boreu cynnar fel yr amser i ddechreu ar orchwylion y dydd. 'Ac Abraham a fore-gododd,' pan yr aeth i offrymu Isaac ar ben Moriah (Gen. xxii. 3); 'Jacob a gyfododd yn fore, ac a gymerth y gareg a osodasai efe dan ei ben, ac efe a'i gosododd hi yn golofn' (xxviii. 18); Moses a gyfododd yn fore, ac a aeth i fynydd Sinai (Exod. xxxiv. 4); 'A phan gododd gwr Duw yn fore, wele lu yn amgylchu y ddinas' (2 Bren. vi. 15). 'Ti yw fy Nuw,' medd y Psalmydd, 'yn fore i'th geisiaf' (Ps. lxiii. 1). Yr apostolion a aethant yn fore i'r deml, ac a athrawiaethasant (Act. v. 21). Gellid ychwanegu ugeiniau o esiamplau eraill' (Hackett, *Illust.* 107).

† Yn llyfr Josephus dywedir fod rhif y blyneddau o'r greadigaeth hyd y diluw yn 2656 (*Antiq.* i. 2, 3); ond cyfanswm ei rifau sydd, fel y rhoddir ef yma, 2256.

Gellir, yn yr un modd, trwy yr Ysgrythyrau yn benaf, benderfynu yr *ail* gyfnod, yn cyrhaedd o'r diluw hyd enedigaeth Abraham; ond yma etto mae yr ysgrifeniadau Hebraeg, Samaritanaidd, y Deg a Thriugain, a Josephus, yn mawr wahaniaethu. Dengys y daflen ganlynol yr anghydundeb rhynddynt:—

	Byw *cyn* genedigaeth mab.				Byw *ar ol* genedigaeth mab.			Holl hyd bywyd.		
	Hebraeg.	Samaritanaidd.	Deg a Thriugain.	Josephus.	Hebraeg.	Samaritanaidd.	Deg a Thriugain.	Hebraeg.	Samaritanaidd.	Deg a Thriugain.
1. Shem ar ol y diluw	2	2	2	12	500	500	500	600	600	600
2. Arphaxad . .	35	135	135	135	403	303	400	438	438	535
(Cainan II. .	...	...	130	...	...	...	330	...	...	460)
3. Salah . . .	30	130	130	130	403	303	330	433	433	460
4. Eber	34	134	134	134	430	270	270	464	404	404
5. Peleg . . .	30	130	130	130	209	109	209	239	239	339
6. Reu	32	132	132	130	207	107	207	239	239	339
7. Serug . . .	30	130	130	132	200	100	200	230	330	330
8. Nahor . . .	29	79	79	120	119	69	129	148	148	208
9. Terah . . .	70	70	70	70	135	75	135	205	145	205
10. Abraham . .	292*	942	1072	993						
O'r greadigaeth i'r diluw	1656	1307	2262	2256						
Cyfanswm y blynyddau o'r greadigaeth . . .	1948	2249	3334	3249						

Y *trydydd* cyfnod, yn cyrhaedd o alwad Abraham hyd ymadawiad yr Israeliaid o'r Aipht, a wneir yn amlwg gan yr Ysgrythyr, gan y cyduna yr holl awdurdodau—yr ysgrifen Hebraeg, y Samaritanaidd, Deg a Thriugain, a Josephus—i ddweud taw 430 o flyneddau ydyw. 'A phreswyliad meibion Israel' medd Moses, 'tra y trigasant yn yr Aipht, oedd ddeng mlynedd ar hugain a phedwar can mlynedd. Ac yn mhen y deng mlynedd ar hugain a phedwar can mlynedd, ie o fewn corph y dydd hwnw, yr aeth holl luoedd yr Arglwydd allan o wlad yr Aipht' (Exod. xii. 40, 41). Mae y geiriau hyn yn cael eu deall yn aml fel pe arwyddent i blant Israel drigo yn yr Aipht 430 o flyneddau; ond deongliad naturiol ydyw y geiriau, 'tra y trigasant yn yr Aipht,' fel darluniad o blant Israel, a bod eu preswyliad yn 430 o flyneddau, gan i'r amser gael ei dreulio yn Nghanaan mewn rhan, ac mewn rhan yn yr Aipht. Mae yr apostol Paul, gan hyny, yn dyddio y 430 o flyneddau o amser cyfamod Duw ag Abraham pan yr aeth mewn i Ganaan (Gal. iii. 8, 16, 17, cydm. â Gen. xii. 1–4, 7). Nid yw Josephus yn llai pendant: 'Gadawsant yr Aipht,' medd ef, 'yn y mis Xanthicus, ar y pymthegfed dydd o'r mis lloerawl, 430 o flyneddau ar ol i'n cyndad Abraham ddyfod i Ganaan, ond 215 o flyneddau yn unig ar ol i Jacob symud i'r Aipht' (*Antiq.* ii. 15, 2). Nid yw yn anheilwng o sylw fod hir breswyliad plant Israel wedi ei ranu yn gyfartal rhwng Canaan a'r Aipht, 215 o flyneddau yn un wlad, a 215 yn y llall (Gen. xii. 4; xxi. 5; xxv. 26; xl. 9).

Y *pedwerydd* cyfnod, yn cyrhaedd o ymadawiad yr Israeliaid o'r Aipht hyd adeiladiad teml Solomon, a raid hefyd benderfynu gan yr Ysgrythyr. Ond yma y mae anhawsderau mawrion. Yn 1 Bren. vi. 1, dywedir yn bendant taw 480 o flyneddau oedd yr amser. Rhydd y Deg a Thriugain 440 o flyneddau, a Josephus 592 (*Antiq.* viii. 3, 1). Ond cyfyd mwy rhwystr oddiwrth haeriad yr apostol Paul, yr hwn a ddywed fod o'r amser y rhanwyd Canaan trwy goelbren rhwng yr Israeliaid, hyd Samuel y prophwyd, 'ynghylch pedwar cant a deng mlynedd a deugain' (Act. xiii. 20). Yr ydys wedi defnyddio amryw ffyrdd i esponio yr anghysonderau hyn, ond nid ydym yn cael ein boddloni yn un o honynt. Yn y cyfamser, hyd nes byddo yr anhawsderau wedi eu heglurau, tueddir ni i gymeryd y rhif yn yr Ysgrythyrau Hebraeg fel yr un tebygol o fod y cyfrifiad cyntaf.

Mae y *pumed* cyfnod yn cyrhaedd o adeiladiad teml Solomon hyd ei dinystr gan Nebuchodonosor. Ceir hyn allan, er nad gyda chywirdeb perffaith, trwy chwilio beth oedd hyd teyrnasiad breninoedd Israel a Judah; ond gan y gofynai lawer o resymu, ymfoddlonwn ar gymeryd y dyddiadau a geir ar ymylon dail ein Beiblau—sef sylfaeniad y deml 1012 C.C., a'i dinystr 588 C.C.—gan adael y tymhor cyfyngol o 424 o flyneddau fel yr amser y darfu iddi sefyll. Dywed Josephus taw 480 o flyneddau, 6 mis, a 10 o ddyddiau oedd yr amser (*Antiq.* x. 8, 5).

Y *chwechfed* cyfnod, yn cyrhaedd o ddinystr y deml hyd ddychweliad yr Iuddewon o gaethiwed Babilon, sydd yn gynwysedig o 52 o flyneddau (2 Bren. xxv.; Ezra i.)—C.C. 588–536.

Y cyfnod *diweddaf* a gyrhaedd o ddychweliad yr Iuddewon o Babilon hyd ddechreu yr oes Gristionogol, ac a gesglir yn benaf allan o hanesyddiaeth wledig. Gwna Usher ef yn 536.

Fe welir oddiwrth yr haeriadau hyn fod gwahaniaeth pwysig rhwng amseryddiaeth yr Ysgrythyr Hebraeg, y pum llyfr Samaritanaidd, cyfieithiad y Deg a Thriugain, ac hefyd lyfr Josephus. Gwna y daflen ganlynol ddangos y gwahaniaeth hwn:—

CYFNODAU.	Hebraeg.	Samaritanaidd.	Deg a Thriugain.	Josephus.
I. O'r greadigaeth hyd y diluw	1656	1307	2262	2256
II. O'r diluw hyd enedigaeth Abraham . . .	292	942	1072	993
O enedigaeth Abraham hyd nes gadael Haram	134			
III. O alwad Abraham hyd exodus	430	430	430	430
IV. O'r exodus hyd sylfaeniad y deml	480	...	440	592
V. O sylfaeniad y deml hyd ei dinystr	424	...	476	470
VI. O ddinystr y deml hyd ddychweliad yr Iuddewon o'r caethiwed	52			
VII. O ddychweliad yr Iuddewon hyd yr oes Gristionogol	536			
	4004			

Gwelir oddiwrth yr haeriadau hyn fod dau fath o amseryddiaeth—un hir, wedi ei sylfaeni ar y Deg a Thriugain, a'i gadarnau gan Josephus, ac un byr, deilliedig oddiwrth yr Ysgrythyr Hebraeg, a'i gadarnau gan y pum llyfr Samaritanaidd. Yr olaf yw yr un a fabwysiadir yn y cyfieithiad Saisoneg, ac a osodir ar ymyl dail ein Beiblau. Ei bleidwyr mwyaf enwog ydyw Usher, Spanheim, Calmet, Blair, Clinton, a Greswell. Mae yr amseryddiaeth hirach wedi cael ei bleidio gan Vossius, Hayes, Jackson, a Hales. Er nad yw amseryddiaeth yr Ysgrythyr Hebraeg yn berffaith deilwng o ymddiried, etto barnwn ei fod yn fwy dibynadwy na'r lleill. Yr oeddynt oll yn agored i gamsyniad wrth drawsysgrifaw y copiau gan wahanol bersonau; ond yr Ysgrythyr Hebraeg oedd yr awdurdod wreiddiol; yr oedd pawb eraill yn ddeilliedig oddiwrthi; ac oherwydd hyn ni lanwent ond ail le. Mae cenedlaethau yr Ysgrythyr Hebraeg, oherwydd eu bod yn fyrach, yn llai hynod oherwydd hyny, ac yn ganlynol yn fwy credadwy na'r awdurdodau eraill. Nid yw yn hawdd, er esiampl, i gredu fod Adda yn 230 mlwydd oed cyn i'w *drydydd* mab Seth gael ei eni (Gen. iv. 1, 2, 25); a'r un modd, fwy neu lai, gyda golwg ar esiamplau eraill o'r un peth. Mae pwysigrwydd yr ystyriaeth yma yn cael ei fawr gynyddu yn y tymhor ar ol y diluw, pan yr oedd bywydau y personau a enwid yn cael eu byrhau gymaint, tra y gwneir i'r rhan fwyaf o honynt i fyw 130 o flyneddau neu ragor cyn genedigaeth eu disgynydd nesaf yn eu llinach. Heb dderbyn y rhifau yn yr Ysgrythyr Hebraeg fel rhai perffaith gywir, nid ydym yn canfod un rheswm dros eu hamheu, llawer llai dros eu gwrthod. Yr ydym yn golygu eu bod yn llawer mwy teilwng o grediniaeth na'r awdurdodau eraill, ar ba rai y gesyd rhai gymaint o ddibyniad, er, feddyliem ni, heb fawr reswm. Hyd yn od pe na byddai dim yn yr amseryddiaeth byrach i'w gymeradwyo, teimlem duedd i lynu wrth yr Ysgrythyr Hebraeg hyd nes profir ei bod wedi cael ei llygru. Gan y glynwn wrthi mewn pethau ereill hyd nes ceir profion digonol o'i chamsyniad, felly barnwn taw rhesymol yw glynu wrth ei hamseryddiaeth.

---

* Cymerir yn gyffredin yn ganiataol taw mab henaf Terah oedd Abraham, ac iddo gael ei eni pan yr oedd ei dad yn 70 oed, fel y dywedir yn y daflen. Ac ar y dybiaeth hon y dynodir y cyfwng rhwng y diluw a genedigaeth Abraham yn 292 o flyneddau; ond er yr enwir ef y cyntaf o feibion Terah, efallai y gwneir hyny ar gyfrif ei fawr ragoriaeth, neu oblegid ei fod yn fwy adnabyddus na'r lleill (Gen. vi. 10: x. 21). Mae yn debygol taw un o feibion ieuengaf Terah ydoedd, yr hwn, ar ol gadael Ur y Caldeaid, a ddaeth i Haran, gan ddwyn Abraham gydag ef. Yno y bu farw pan yn 205 oed; ac nid ymddengys i Abraham adael Haran cyn marwolaeth ei dad; a phan y darfu iddo adael y wlad hono dywedir ei fod yn 75 oed. Ond os yr oedd wedi cael ei eni pan yr oedd ei dad yn 70, buasai erbyn hyn yn 135 oed. Os, gan hyny, y tynwn ni 75 o 205, nis gallasai fod wedi ei eni cyn yr 130 flwyddyn o fywyd ei dad. Mae yn dda genym fod Usher yn amlygu yr un golygiad ar y matter hwn. Yn awr, os yw y golygiad yma yn gywir, byddai yn ofynol i ni ychwanegu 60 o flyneddau at 292, gan wneud yr amser o'r diluw hyd enedigaeth Abraham yn 352 o flyneddau o leiaf, a'r holl amser o'r greadigaeth yn 2008 o flyneddau.

Gellir son yma fod Josephus yn dweud i Abraham 'gael ei eni yn y 292 flwyddyn ar ol y diluw:' etto mae swm y rhifau a roddir ganddo ef yn chwyddo, fel yn y daflen, i 993 (*Antiq.* i. 6. 5).

Yn wir, tueddir ni i lynu wrth amseryddiaeth ein cyfieithiad hyd nes profir ei fod yn gyfeiliornus, ar y tir taw dyna y gyfundraeth a fabwysiedir yn gyffredin mewn tafleni amseryddiaethol, ac i ba un y mae amseryddiaeth gydmariaethol yn gyffredin yn cael ei gyfaddasu.

Ond tra ein tueddir i lynu wrth amseryddiaeth cyffredinol ein Beiblau yn ei brif amlinellau, mae yn rhaid addef pan y deuwn ni at fanylion neillduol y cyfarfyddwn ag amryw anhawsderau, er yr holl ymdrechion sydd wedi cael eu gwneud i'w symud, ac efallai na lwyddwn ni byth i esponio yr holl anghysonderau a'r pethau tywyll a geir ynddynt. Nid yw llyfr y Barnwyr, er esiampl, yn rhoddi llawer o gymhorth i benderfynu y cyfwng y cyfeiria atto, oblegid nas cynwys restr reolaidd o'r barnwyr yn olynol, nac o'r amgylchiadau a ddygwyddasant. Dynodir amseryddiaeth breninoedd Israel a Judah, fel eu cynwysir yn Llyfrau'r Brenhinoedd a'r Croniclau, gan lawer o anhawsderau, ac hyd yn od anghysonderau. Mae llawer o'r rhai hyn wedi codi, efallai, oddiar camsyniadau tanysgrifwyr, fel y mae camsyniadau yn agored iawn i gael eu gwneud wrth drawsgrifiaw *figures*, gan nad oes dim yn y synwyr i ddiogelu y trawsgrifiwr rhag syrthio i gamgymeriadau. Cymerai rhai ysgrifenwyr arnynt mewn manau o'r fath i gywiro yr ysgrif; ond os na fydd y gwelliantau cynygedig yn gorphwys ar awdurdod briodol, ni ddylent ar un cyfrif gael eu mabwysiadu. Gan nad pa mor rhesymol yr ymddangosant, rhaid taw llwybr anniogel iawn ydyw hwn i'w ddilyn. Gwell o lawer ydyw gadael hyd yn od anghysonderau amlwg yn yr ysgrif, ac ar yr un pryd addef yn onest eu bodolaeth.

Er i amseryddiaeth y Beibl Saisoneg gael ei benderfynu gan olygiadau yr Archesgob Usher, yr hwn a ganlynodd yn gyffredin awdurdod yr ysgrif Hebraeg, nid ydys i dybied fod cydundeb hollol gyda golwg ar yr amseryddiaeth cyffredin. Gyda golwg ar gyfnod y greadigaeth, mae Hales yn cymeryd i fynu ddim llai na thri tudalen wyth-plyg i roddi rhestr o'r dyddiadau a roddir iddo gan wahanol ysgrifenwyr. Mae y rhestr yn cynwys uwchlaw 120 o ddyddiadau a gellid mawr ychwanegu y rhif. Gwahaniaethant o 3616 i 6984, gan adael yr eithafion yn ddim llai na 3268 o flyneddau (Hales, *Chron.* i. 211). Yr ydym eisoes wedi gweled y gwahaniaeth rhwng yr hen awdurdodau, yr Ysgrythyr Hebraeg, y pum llyfr Samaritanaidd, y Deg a Thriugain, a Josephus. Gwna y daflen ganlynol ddangos y gwahaniaeth rhwng rhai o'n hawdurdodau diweddar:—

CYFNODAU.	Usher.	Playfair.	Hales.	Jackson.
CYFNOD I. O'r greadigaeth hyd y diluw	1656	1656	2256	2256
" II. O'r diluw hyd enedigaeth Abraham . .	292	292	1002	1072
" III. O'i enedigaeth i alwad Abraham . . .	134	75	75	75
" IV. O alwad Abraham i'r exodus	430	430	430	430
" V. O'r exodus i sylfaeniad y deml	479	540	621	579
" VI. O sylfaeniad y deml hyd yr oes Gristionogol	1013	1014	1027	1014
	4004	4007	5411	5426

Tra mae mawr wahaniaeth golygiadau mewn perthynas i'r prif gyfnodau yn amseryddiaeth yr H. D., mae cydolygiad hynod gyda golwg ar amser genedigaeth ein Iachawdwr. Y mae yma hefyd amrywiaethau, ond nid ydynt yn bwysig, gan y ceir hwynt yn canoli rhwng tair blynedd yn gynt a saith mlynedd yn ddiweddarach (Hales, *Chron.* i. 214). Yn ol yr amseryddiaeth cyffredin cymerodd genedigaeth Crist le yn O.B. 4000, ond yr oedd blyneddau'r byd yn cael eu cario yn mlaen bedair blynedd yn hwy, h.y., i O.B. 4004, ar ol yr hwn y dechreua'r oes Gristionogol.

Ond ni chafodd y cyfnod Cristionogol, fodd bynag, ei ddyfeisio cyn O.C. 532, gan Dionysius Exiguus, yr hwn oedd Scythiad o ran cenedl, ac abad Rhufeinig o ran swydd, yr hwn a flagurodd yn nheyrnasiad Justinian. Y rheswm a berodd iddo ddwyn hyn i mewn, a'r amser y cafodd ei ddwyn i mewn, a esponir ganddo ef ei hun mewn llythyr at Petronius, esgob:—'Oblegid i Sant Cyril ddechreu y flwyddyn gyntaf o'i gylch [o 95 o flyneddau] o'r 153 flwyddyn o Diocletian, ac a orphenodd y ddiweddaf gyda'r 247, y ni, gan ddechreu gyda'r flwyddyn nesaf, y 247 o'r un gormeswr hwnw, yn hytrach na thywysog, oeddym anfoddlon i gysylltu a'n cylchoedd ni goffadwriaeth tywysog digrefydd ac erlidiwr, ond dewisasom rag-ddyddiaw amserau'r blyneddau o ymgnawdoliad ein Harglwydd Iesu Grist: i'r diben i ddechreuad ein gobaith gael ei wneuthur yn fwy hysbys i ni, ac fel y byddai i'r achos o adferiad dyn—sef dyoddefaint ein Prynwr—ymddangos gyda phrofion eglurach.'

Dechreuodd cyfnod Diocletian, yr hwn a arferid yn benaf yr amser hyny, gyda'r deyrnasiad, O.C. 284; ac felly mae cyfnod yr ymgnawdoliad O.C. 284 + 248 = O.C. 532.

Dechreuodd y cyfnod cyffredin yn awr i ffynu yn y gorllewin oddeutu amser Charles Martel a'r Pab Gregory II., o.c. 730; ond ni chafodd ei awdurdodol gydnabod trwy unrhyw weithredoedd cyhoeddus hyd y Gymanfa Germanaidd gyntaf, yn amser Carolomannus, duc y Ffrancod, yr hon, yn y rhagymadrodd, a ddywedir ei bod wedi ei chynnull yn 'mlwyddyn ymgnawdoliad ein Harglwydd 742, a'r 11 o Fai;' ond ni sefydlwyd y cyfnod cyn amser y Pab Eugenius IV., o.c. 1431, yr hwn a orchymynodd iddo gael ei ddefnyddio yn y cof-lyfrau cyhoeddus yn ol Mariana ac eraill (Hales, *Chron.* i. 83).

Ond er y gellir cyfrif y cyfnod Cristionogol yn beth y mae genym sicrwydd yn ei gylch, mae anhawsder mawr yn gysylltiedig ag amseryddiaeth y T. N., yn enwedig gyda golwg ar hanesyddiaeth y pedair efengyl, gweithrediadau yr eglwys apostolaidd, ynghyd â bywyd a llafur yr apostol Paul.

A'NAB, dinas yn neheudir Canaan, yn mynyddoedd Judah. Yr oedd Anaciaid yno, dynion o gorpholaeth mawr, y rhai a ddifrodwyd gan Josuah (xi. 21; xv. 50). Mae lle, i'r dehau i Hebron, yr hwn a ddug yr enw Anab yn bresenol, ac nid oes fawr amheuaeth nad yr un lle ydyw. Oddieithr yn y ddwy adnod ac ydys newydd eu coffhau ni sonir am y lle yn yr Ysgrythyrau, ac yr oedd yn anadnabyddus hyd nes i Dr. Robinson ei wneud yn hysbys ychydig flyneddau yn ol; ac felly yn cael gafael mewn prawf bychan dygwyddiadol, ar ol i 3000 o flyneddau fyned heibio, o eirwiredd llyfr Josuah, a'i deilyngdod o grediniaeth. Mae amryw o drefydd eraill yn y rhan hon o'r wlad ac y darfu i Dr. Robinson eu hadwaen oddiwrth yr enwau a roddir iddynt yn llyfr Joshua, megis Attir am Jattir (xv. 48), Yutta am Juttah (xv. 55). Mae y cyfryw debygolrwydd yn enwau llefydd yn ddyddorol iawn.

A'NAC, AN'ACIAID. Anac ydoedd fab Arba, oddi wrth yr hwn y derbyniodd Hebron ei henw blaenorol, Kirjath-arba, neu ddinas Arba (Josh. xv. 13). Ymddengys oddiwrth hyn i'r genedl gael ei dechreuad yno. Yr oedd gan Anac dri o feibion—Aheman, Sesai, a Talmai; ac ymddengys eu bod yn Hebron pan yr aeth yr ysbiwyr trwyddi i chwilio'r wlad (Num. xiii. 22), a'u bod yn fyw yn mhen rhagor na deugain mlynedd ar ol hyny, ond eu gyru a gawsant y pryd hwnw allan o Hebron gan Caleb, a'u lladd (Josh. xv. 14; Barn. i. 10). Nid annyddorol ydyw gallu penderfynu fel hyn y lle a'r amser pan y dechreuodd yr Anaciaid. Gelwir hwynt yn gawri yn yr H. D. (Num. xiii. 33); ond buasai yn well pe cyfieithasid y gair yn unig yn *wyr mawr o gorpholaeth* (Gesenius, *Lex.* 644). Gwnaeth yr olwg arnynt ddychrynu yr ysbiwyr. Darlunir hwynt fel 'pobl fawr ac uchel,' ac am y rhai yr arferid dywedyd 'Pwy a saif o flaen meibion Anac' (Deut. ix. 2). 'Yr oeddem yn ein golwg ein hunain fel ceiliogod rhedyn, ac felly yr oeddem yn eu golwg hwythau' (Num. xiii. 33). Mae yn ddigon posibl fod adroddiadau yr ysbiwyr wedi eu chwyddo, er mwyn cyfiawnhau a chyfrif am eu hofnau eu hunain. Ond er bod arnynt gymaint o'u hofn, darfu i Josuah, ar ol gorchfygu y rhanau eraill o Ganaan, ymosod arnynt, a'u llwyr orchfygu. 'Ar y pryd hyny y daeth Josuah ac a dorodd yr Anaciaid ymaith o'r mynydd-dir, o Hebron, o Debir, o Anab, ac o holl fynyddoedd Judah, ac o holl fynyddoedd Israel; Josuah a'u difrododd hwynt a'u dinasoedd. Ni adawyd un o'r Anaciaid yngwlad meibion Israel: yn unig yn Gaza, yn Gath, ac yn Asdod y gadawyd hwynt' (Josh. xi. 21, 22). Yn yr oruchafiaeth ar feibion Anac yn Hebron, eu cartref gwreiddiol, ac yn Debir, cymerodd Caleb ran enwog (xiv. 12–15; xv. 13–19; Barn. 1, 9–15). Naill ai yr oedd teulu Anac wedi lluosogi ac ymdaenu yn fawr erbyn yr amser hyn, neu fe elwid ar eu henw hwy ddynion o gorpholaeth mawr, oblegid eu tebygolrwydd iddynt.

Gan y parhai Anaciaid i fod yn Gaza, Gath, ac Asdod, tueddir ni i dybied y gallasai Goliath o Gath, a'r cawri eraill y darllenwn am danynt yn mhlith y Philistiaid, fod o genedl Anac. Ar yr un pryd dylid cofio taw nid yr unig genedl o gawri Canaan oedd meibion Anac. Darlunir yr Emiaid fel 'pobl fawr ac aml, ac uchel fel yr Anaciaid; yn gawri y cymerwyd hwynt hefyd fel yr Anaciaid' (Deut. ii. 10, 11).

A'NAH, mab Zibeon yr Hefiad, a thad Aholibamah, gwraig Esau (Gen. xxxvi. 2). Tra yn porthi asynod Zibeon cafodd allan, yn ol y C. S., y ffordd i genedlu mulod trwy gysylltu asynod â cheffylau (Gen. xxxvi. 24). Felly y deallir y gair ימם gan rai o'r ysgrifenwyr Iuddewig, ac hefyd gan Luther. Mae yn un o'r geiriau hyny na cheir mo honynt ond unwaith yn yr H. D., a thyna y rheswm am yr ansicrwydd a berthyn i'w ystyr. Yn y cyfieithiad Lladin cawn ef wedi ei gyfieithu yn *aquæ calidæ* (*ffynonau gwresog*), cyfieithiad â pha un y cyduna Gesenius a'r rhan fwyaf o'n beirniaid diweddar, yn enwedig gan y ceir y cyfryw ffynonau mewn gwirionedd yn y wlad a sonir am dani yn yr adnod, sef y tu dwyreiniol i'r Môr Marw. Yn y pum llyfr Samaritanaidd y gair yw האימים, *Emims*, y rhai oeddynt genedl o gawri, ac felly y deallir y gair gan yr esponwyr Chaldeiadd, Onkelos a'r Pseudo-Jonathan (Gesenius, *Lex.* 351. Gwel hefyd Michaelis, *Comment.* ii. 441).

ANANI'AS, mab Nebedeus, a dderchafwyd gan Herod, brenin Chalcis, i'r swydd arch-offeiriadol yn lle Joseph mab Camydus, yr hwn a symudodd o honi (Joseph. *Antiq.* xx. 5, 2). Mewn canlyniad i ffrae angeuol rhwng y Samaritaniaid a'r Iuddewon, darfu i Quadratus, llywodraethwr Syria, ei ddanfon ef ac Ananias ei fab yn rhwym i Rufain, er rhoddi cyfrif am eu hymddygiad i'r Ymerawdwr Claudius. Erchodd hefyd i brif bobl y Samaritaniaid a'r Iuddewon fyned i Itali, fel y caffai yr ymerawdwr wrando eu hachos a phenderfynu eu hymrafaelion. Yn ol Josephus, fe gafodd yr ymerawdwr allan fod y Samaritaniaid wedi bod yn flaenoriaid yn y terfysg, a rhoddodd orchymyn ar fod tri o'u prif ddynion i gael eu gosod i farwolaeth (*Antiq.* xx. 6; *Wars*, ii. 12, 7). Pa un a wnaed rhywbeth i Ananias nid yw yr hanesydd yn dweud. Gan i Agrippa ddefnyddio ei ddylanwad ar ran yr Iuddewon mae yn debygol na chafodd mewn un modd ei gosbi; o'r hyn leiaf darfu iddo ddychwelyd drachefn i Jerusalem.

Yn mhen rhai blyneddau ar ol hyn daliwyd yr apostol Paul yn Jerusalem, a dygwyd ef o flaen y cynghor Iuddewig, a chwedi dweud yn ei hunan-ddiffyniad ei fod wedi 'gwasanaethu Duw mewn cydwybod dda hyd y dydd hwnw,' yr arch-offeiriad Ananias a archodd i'r rhai oedd yn sefyll yn ei ymyl ei daro ef ar ei enau. Yr apostol, heb wybod taw yr arch-offeiriad ydoedd, neu ddim yn dewis ei gydnabod fel y cyfryw, a ddywedodd yn ddigllon, 'Duw a'th dery di, bared wedi ei wyn-galchu: canys a wyt ti yn eistedd i'm barnu i yn ol y ddeddf, a chan droseddu y ddeddf yn peri fy nharo i?’ Rhai o’r Iuddewon, wedi llunio cyfarfod, a’u rhwymasant eu hunain â diofryd na wnaent na bwyta nac yfed nes iddynt ladd Paul, Lysias, y pen capten, er lluddias cyflawniad eu bwriad drygionus, a’i danfonodd ymaith dan ofal milwyr i Cæsarea; ac yn mhen ychydig ddiwrnodau ar ol hyn, aeth Ananias a henuriaid yr Iuddewon lawr i’r ddinas hono i’w gyhuddo ef wrth Ffelix, llywodraethwr Rhufeinig; ond am yr amser presenol ni phaswyd un ddedryd arno: a darfu yr apostol yn y pen draw appelio at Cæsar (Act. xxiii. 1–5, 12–35; xxiv. 1, 22–27; xxxv. 1–12).

Yn y terfysgoedd a arweiniasant i’r rhyfel rhwng yr Iuddewon a’r Rhufeiniaid, llosgwyd ty Ananias ac adeiladau eraill. Ymguddiodd Ananias mewn *aqueduct*, lle y daliwyd ac y lladdwyd ef gan yr yspeilwyr, fel y gwnawd hefyd a’i frawd Hezekiah (*Wars*, ii. 17, 5, 6, 8).

ANATH’EMA. [Melldigedig.] Y gair Hebraeg חרם, *herem*, a’r gair Groeg *ἀνάθεμα*, *anathema*, trwy yr hwn y cyfieithir ef gan y Deg a Thriugain, a arwydda yn briodol peth *wedi ei gyflwyno i Dduw.* O’r ystyr hyn mae genym esiamplau (Lef. xxvii. 28, 29; Mic. iv. 13). Gwel hefyd Luc xxi. 5. Ond er taw hwn ydyw ystyr gyntaf y geiriau, etto nid yn aml y mae iddynt yr ystyr yma yn yr Ysgrythyrau. Yr ystyr mwyaf cyffredin yn mha un eu defnyddir yw *wedi ei gyflwyno i ddinystr:* ac, yn ganlynol, ystyr y ferf ydyw *dinystrio* (Num. xxi. 2, 3; Deut. ii. 3, 4; iii. 6; Josh. viii. 26). Mae genym yma un o’r perthynasau hynod hyny rhwng geiriau y rhai a geir efallai yn mhob iaith. Y drychfeddwl cyffredin sydd yr un—*cyflwyno*; ond y mae cymhwysiad neillduol y geiriau yn wahanol iawn, ie gallem ddweud yn wrthwynebol i’w gilydd—cyflwynedig i *Dduw*, cyflwynedig i *ddinystr.*

Yr ydym yn mawr amheu y priodoldeb o gyfieithu un amser y gair *herem* yn *felldigedig* (ac ymddengys i Gesenius gymeryd yr un olwg ar y matter, gan na rydd hwn fel un o’i ystyron). Ond, efallai, yr haerir taw gair arall ydyw *melldigedig* am *gyflwyno i ddinystr;* ond nid ydynt mewn un modd yn gyfystyr, ac ni chymerir hwynt felly gan y darllenwr Saisoneg. Nid ydyw yn ddeongliad priodol o’r gair gwreiddiol. Nid yw yn trosglwyddo y drychfeddwl pendant o *gyflwyno*, a throsglwydda rywbeth yn ychwaneg, neu yn hytrach rywbeth yn llai. *Melldigedig* sydd air ac iddo ystyr neillduol ac atgas. Ceir esiamplau o hono yn cael ei ddefnyddio yn Deut. vii. 26; Josh. vi. 17, 18; vii. 1, 11, 12, 13, 15; xxii. 20; 1 Cron. ii. 7: yn yr holl fanau hyn, yn gystal ac eraill, gallai y darllenydd ddefnyddio y gair *cyflwyno* mewn ystyr briodol, trwy wneud cymhwysiad neillduol o hono gyda golwg ar y peth y cyflwynid ef iddo.

Yn y T. N., y mae genym yr un gair *ἀνάθεμα* ac a ddefnyddir gan y Deg a Thriugain wrth gyfieithu y gair Hebraeg yn yr H. D.; ac yn yr un wedd deonglir ef yn gyffredin gan ein cyfieithwyr fel *melldigedig.* Ceir ef yn Rhuf. ix. 3; 1 Cor. xii. 3; ac yn Gal. i. 8, 9; ac mewn cysylltiad â geiriau eraill yn Act. xxiii. 14, ac yn 1 Cor. xvi. 22. Mae amryw ranau o’r rhai hyn yn anhawdd eu deall, ac y mae beirniaid yn mawr wahaniaethu yn eu deongliad o honynt. Oblegid y rhesymau a enwyd eisoes, yr ydym yn anfoddlon i arfer y gair *melldigedig* yn ein cyfieithiad ni; ac etto teimlwn nad ydyw y gair cyffredin *cyflwyno* yn dwyn allan yn gyflawn ac yn eglur ystyr yr un gwreiddiol, ac nis medrwn enwi un gair a wna hyn. Yn y petrusder yma, tueddir ni i beidio cyfieithu y gair o gwbl, ond yn unig ei drosglwyddo, fel y gwneir gan ein cyfieithwyr yn 1 Cor. xvi. 22, gan adael i’r darllenydd a’r esponiwr i roddi ei esponiad ei hun ar yr adnodau hyn.

AN’ATHOTH, dinas berthynol i lwyth Benjamin, oddeutu tair milltir i’r tu ogledd-ddwyreiniol o Jerusalem. Un ydoedd o’r dinasoedd a roddwyd i’r offeiriaid (Josh. xxi. 17, 18). I’r ddinas hon y gwnaeth Solomon gyfyngu Abiathar pan y darfu iddo ei symud o’r offeiriadaeth (1 Bren. ii. 26). Yma hefyd y cafodd Jeremiah, yr hwn oedd hefyd o genedl yr offeiriaid, ei eni, ac yma y darfu iddo brynu maes gan fab ei ewythr, gan y perthynai iddo ei ollwng (Jer. i. 1; xxxii. 8–12). Yr oedd pobl Anathoth wedi cael cymaint o’u cyffroi gan ei brophwydoliaethau fel y darfu iddynt ffurfio cyngrair i gymeryd ei fywyd ffwrdd; ac oherwydd hyn ordeiniwyd ef i gyhoeddi barnedigaethau trymion uwch eu penau (xi. 18–23). Yn mhlith yr Iuddewon a ddychwelasant o gaethiwed Babilon yr oedd 128 o Anathoth, y rhai a ymsefydlasant eilwaith yn y lle hwnw (Neh. vii. 27; xi. 32).

Yn ol barn Dr. Robinson, saif y pentref Anata, cyfleuedig oddeutu awr a chwarter ar y tu ogledd-ogledd ddwyreiniol o Jerusalem, ar yr un man ac Anathoth y Beibl. Ymddengys fod y lle unwaith wedi bod yn dref gaerog, ac yn fan cadarn. Mae rhanau o’r mur yn aros, wedi ei adeiladu o geryg nâdd mawrion, ac yn ymddangosiadol hen, fel y mae hefyd sylfaeni rhai o’r tai. Ychydig yw’r tai; nid oedd y trigolion ond ychydig ugeiniau, ac ymddangosent yn dlawd a thruenus.

Mae traddodiad eglwysig wedi dewis i Anathoth sefyllfan arall, yn mhentref Kuryet-el-’Enab, ar y ffordd i Ramleh, pellder o dair awr o Jerusalem (Robinson, ii. 109). Gesyd Jerome hi dair milltir Rufeinig o’r tu gogleddol i Jerusalem, yr hyn sydd yn cyfatteb i’r ugain stadia a roddir gan Josephus (*Antiq.* x. 7, 3).

ANDREAS, un o ddisgyblion Crist. [Apostol.]

ANGEL, cenad; enw ar swydd, ac nid ar natur. Mae gwahanol ystyron i’r gair yn yr Ysgrythyrau:—

1. Angelion, gradd o fodau uwchlaw dyn. Nid oes genym hanes pa bryd y darfu iddynt gael eu creu. Yr ydys yn gyffredin wedi deall fod Job yn xxxviii. 7 yn cyfeirio attynt; ac os oes cyfeiriad yn yr adnod hono, nid ydyw yn penderfynu dim gyda golwg ar amser eu creadigaeth. Ymddengys yr arwydda y cyfeiriad eu bod yn edrychwyr craffus a gorfoleddus pan ‘sicrhawyd sylfeini y ddaiar, ac y gosodwyd ei chongl-faen hi;’ yr hyn ni wnai gydweddu cystled a’r drychfeddwl sydd wedi ffynu yn gyffredinol, sef eu bod hwy eu hunain newydd gael eu creu. Mae daiareg wedi dangos i ni yn y blyneddoedd diweddaf fod y ddaiar wedi cael ei phobli gan amrywiol greaduriaid cyn creadigaeth dyn; ac os felly, paham nad allasai fod trigolion yn y nefoedd cyn yr amser hyny, ac i fod y trigolion hyny yn gynwysedig o’r hil angelaidd am ba un y darllenwn gymaint yn yr Ysgrythyrau? Nid yw yn rhesymol i dybied nad ydoedd Duw, yn ystod oesoedd tragywyddoldeb, wedi creu un bod rhesymol neu foesol cyn y tymhor at ba un y cyfeiria hanes Moses; nad oedd ganddo cyn hyn neb gweision i ufuddhau ei orchymynion, na chenadau i gario allan ei fwriadau.

Bodau ysprydol ydyw angelion. Gallem yn naturiol gasglu hyn oddiwrth y swyddi y darlunia’r Ysgrythyrau hwynt yn eu llanw, y rhai yn aml a dybiant eu hanweledigrwydd. Dywedir hefyd yn bendant wrthym yn yr Ysgrythyrau: 'Yr hwn sydd yn gwneuthur ei angelion yn ysprydion,' medd ysgrifenwr yr Epistol at yr Hebreaid, gan adrodd Ps. civ. 4; ac er ei fod yn amheus pa un a'i nid meddwl y Psalmydd yw 'Y mae y gwneud y gwyntoedd yn genadau,' etto, fel yr adroddir y geiriau yn yr Hebreaid, rhaid eu deall am fodau angelaidd, oblegid ar hyny try rhesymiad yr apostol. Yn adnod 14 geilw hwynt drachefn yn ysprydion.

Maent yn lluosog iawn. 'Cerbydau Duw ydynt ugain mil, sef miloedd o angelion' (Ps. lxviii. 17). Awgryma ein Harglwydd, pe buasai yn gweddio ar y Tad, y 'rhoddasai iddo fwy na deuddeg lleng o angelion' (Matt. xxvi. 53). Sonia ysgrifenwr yr Epistol at yr Hebreaid am 'fyrddiwn o angelion' (Heb. xii. 22). Dywed Ioan, yn Llyfr y Datguddiad, 'Mi a edrychais, ac a glywais lais angelion lawer ynghylch yr orsedd-faingc, a'r anifeiliaid, a'r henuriaid; a'u rhifedi hwynt oedd fyrddiynau o fyrddiynau, a miloedd o filoedd (Dat. v. 11).

Nodweddir hwynt gan briodoleddau uchel: gan eu gwybodaeth (Matt xxiv. 36); gan eu gallu a'u nerth (Ps. ciii. 20; 2 Thess. i. 7; 2 Pedr ii. 11); gan eu santeiddrwydd (Matt. xxv. 31); gan eu hanfarwoldeb (Luc xx. 36).

Mae yn debygol fod gwahanol raddau yn mhlith angelion; ac er dim a wyddom i'r gwrthwyneb, gall fod gwahaniaeth natur yn eu plith. Mae amrywiaeth yn un o nodweddau amlwg gwaith Duw ar y ddaiar; mae yma amrywiaeth hynodfawr, ac etto debygolrwydd cyffredinol. Ymddengys yr Ysgrythyrau fel pe awgrymient fodolaeth gwahanol raddau o angelion. Yn Dan. x. 13 gelwir Michael 'yn un o'r tywysogion penaf,' ac xii. 1, 'y tywysog mawr.' Yn Judas yr ydym yn darllen am 'Michael yr arch-angel,' gair a arwydda 'prif angel,' fel ἀρχιερεύς, 'prif offeiriad,' a'n gair ein hunain arch-esgob, neu 'brif esgob.' Yn Dat. xii. 7 dywedir, 'A bu rhyfel yn y nef; Michael a'i angelion a ryfelasant yn erbyn y ddraig, a'r ddraig a ryfelodd a'i hangelion hithau'—ymadroddion a ymddangosant yn gosod Michael allan yn y cymeriad o faes-lywydd, a chanddo angelion eraill o dano. Cawn yr enw arch-angel hefyd yn 1 Thess. iv. 16. Gwna yr apostol Paul aml gyfeiriadau at 'dywysogaethau, thronau, galluoedd, awdurdodau (Rhuf. viii. 38; Eph. i. 21; iii. 16; Col. i. 16); ac er na chyfeiria yr adnodau hyn at yr angelion yn y nefoedd yn unig, etto ymddengys eu bod o leiaf yn gyffredinol gynwysedig, ac ymddengys yn eglur fod y geiriau yn dangos fod gwahanol raddau yn eu plith, ac i fod rhai o honynt uwchlaw eraill, ac yn rheoli arnynt.

Mae y rhan fwyaf o bobl yn cysylltu y drychfeddwl o edyn ag angelion, ac efallai nad yw yn hawdd iddynt gael gwared ar yr argraph hon o'u meddyliau. Mae yn wir fod adenydd yn cael eu priodoli iddynt yn yr Ysgrythyrau (Exod. xxv. 19, 20; 1 Bren. viii. 6, 7; Esa. vi. 2), a sonir eu bod yn ehedeg (Dan. ix. 21; Dat. viii. 13; xiv. 6); ond dylid deall y cyfryw ddarluniadau yn ffigurol, er mwyn gosod allan y parodrwydd a'r cyflymdra â pha un y cyflawnant y negeseuau a ymddiriedir iddynt.

Gyda golwg ar waith angelion, nid oes genym fawr wybodaeth yn yr Ysgrythyrau. Mae rhywbeth goruchel yn yr annerchiadau a wneir iddynt gan y Psalmydd: 'Bendithiwch yr Arglwydd, ei angelion ef, cedyrn o nerth, yn gwneuthur ei air ef, gan wrando ar leferydd ei air ef' (Ps. ciii. 20). Ac etto, 'Molwch ef, ei holl angelion, molwch ef ei holl luoedd' (cxlviii. 2). Dyma wasanaeth y darlunir hwynt fel yn cymeryd rhan gyda'r gwaredigion yn y nefoedd (Dat. v. 11, 13). Mae yn hyfryd i wybod y dyddordeb a gymerant yn nirgelion trefn iachawdwriaeth (Eph. iii. 10; 1 Pedr i. 12), ac hyd yn od yn edifeirwch pechadur (Luc xv. 10). Ac nid yw y dyddordeb a deimlant yn y gwaredigion yn diweddu yma: 'Onid ysprydion gwasanaethgar ydynt hwy oll, wedi eu danfon i wasanaethu er mwyn y rhai a gant etifeddu iachawdwriaeth' (Heb. i. 14. Gwel hefyd Ps. xxxiv. 7; xci. 11, 12). Danfonwyd hwynt hefyd ar amrywiol achlysuron i gyflawni negeseuau neillduol; megis dinystr Sodom (Gen. xviii. 1); rhoddiad y ddeddf (Act. vii. 53; Gal. iii. 19); cosbi Dafydd am rifo'r bobl (2 Sam. xxiv. 15–17); dinystr byddin Sennacerib (2 Bren. xix. 35); genedigaeth Crist (Matt. i. 20; ii. 13, 19; Luc i. 11, 26; ii. 8–10, 13); ei brofedigaeth yn y diffaethwch (Matt. iv. 11); ei ing yn yr ardd (Luc xxii. 43); ei adgyfodiad oddiwrth y meirw (Matt. xxviii. 1–7; Ioan xx. 11, 12); ei esgyniad i'r nefoedd (Act. i. 10); a'i ddyfodiad i'r farn (Matt. xxv. 31; xiii. 39–42, 47–50; 1 Thess. iv. 16); ac mewn amryw amgylchiadau eraill a enwir yn yr Ysgrythyrau.

Dyma'r fath hanesion geir yn yr Ysgrythyrau am yr angelion yn y nefoedd. Ond yr oedd yno unwaith luoedd na 'chadwasant eu dechreuad.' Ni cheir dim gwybodaeth yn yr Ysgrythyrau paham, na pha bryd y darfu iddynt syrthio, ac ofer ydyw ffurfio amcan-dybiau ar y matter. Dywed Pedr 'Nad arbedodd Duw yr angelion a bechasant, eithr eu taflu hwynt i uffern, a'u rhoddi i gadwynau tywyllwch, i'w cadw i farnedigaeth' (2 Pedr ii. 4). Judas yr un modd a ddywed, 'Yr angelion hefyd y rhai ni chadwasant eu dechreuad, eithr a adawsant eu trigfa eu hun, a gadwodd efe mewn cadwynau tragywyddol dan dywyllwch, i farn y dydd mawr' (Judas 6). Ymddengys yrawgryma'r adnodau hyn eu bod yn awr mewn rhwymau, fel carcharorion yn dysgwyl eu tynged ddyfodol; ond er y dichon iddynt oll fod dan ludd, gwna yr Ysgrythyrau eu darlunio fel yn y mwyniant o ryddid. 'Byddwch sobr, gwyliwch,' medd Pedr, 'oblegid y mae eich gwrthwynebwr, y diafol, megis llew rhuadwy, yn rhodio oddiamgylch, gan geisio y neb a allo ei lyncu.' A hyn y cyduna llawer o adnodau eraill.

Yn mhlith yr ysprydion syrthiedig hyn y mae efallai hefyd wahanol raddau. Sonia'r Ysgrythyrau am y diafol (Luc iv. 2), am Satan (Luc x. 18), am Beelzebub (Luc xi. 15), am 'dywysog y byd hwn' (Ioan xiv. 30), ac am 'dduw y byd hwn' (2 Cor. iv. 2), gan gyfeirio efallai at ryw benaeth mawr neu lywydd—rhyw arch-angel syrthiedig. Efallai taw gradd is ond lluosog o'r ysprydion syrthiedig hyn oedd y diafliaid, neu'r ysprydion aflan a gymerent feddiant o gyrph dynion yn nyddiau ein Harglwydd (Luc viii. 30). Gelwir Beelzebub yn 'benaeth y cythrauliaid' (Matt. xii. 24), teitl a arwydda mai efe oedd eu pen neu eu llywydd, ac o ganlyniad eu bod hwythau o dano ef; er, oherwydd taw'r Phariseaid sydd yn defnyddio'r ymadrodd, braidd mae genym ryddid i resymu oddiwrth y geiriau. Mae, fodd bynag, yn deilwng o sylw fod ein Harglwydd, yn y cyfrif a rydd o'r farn ddiweddaf, yn son am le cosb megis wedi cael 'ei barotoi i ddiafol a'i angelion' (Matt. xxv. 41), fel pe buasai y blaenaf yn benaeth mawr, a'r olaf yn is-wasanaethgar iddo—ei genadau.

2. Y Messiah, ae hefyd ei ragflaenor, Ioan y Bedyddiwr, a elwir yn angelion (Mal. iii. 1). Ca y gair fel y cymhwysir ef at y ddau, ac hefyd yn yr adnod a goffheir yn y T. N. (Matt. xi. 10; Marc i. 2; Luc vii. 27), ei gyfieithu yn *genad*, ond gwell fyddai ei gyfieithu yn *angel*, fel yn trosglwyddo y drychfeddwl o urddas yn y cenad.

3. Prophwyd (Hag. i. 13); offeiriad (Mal. ii. 7).

4. Gweinidogion neu fugeiliaid eglwysi a elwir yn angelion (Dat. i. 20; ii. 3).

5. Cenad cyffredin (Luc vii. 24; ix. 52; Iago ii. 25).

ANGEU, attalfa ar weithrediadau peirianau bywyd, ac yn cynwys yn ei berthynas â dyn, wahaniad corph ac enaid. Mae yn amlwg taw ffrwyth pechod ydyw marwolaeth dynolryw. Gan gyfeirio at bren gwybodaeth da a drwg, dywedodd yr Arglwydd wrth Adda, 'Yn y dydd y bwytai o hono, gan farw ti a fyddi farw' (Gen. ii. 17). Ond ni chyfyngwyd effeithiau camwedd Adda iddo ef ei hun; cyrhaeddai yr oll o'i ddisgynyddion, ie hyd yn od fabanod (Rhuf. v. 12, 14). Mae cyffredinolrwydd angeu yn anwadadwy: ac nis gellir gwadu fod pawb babanod yn agored iddo. Os tybia rhyw un fod anhawsder yn gysylltiedig a'r pwnc, nid yw yr anhawsder yn cael ei gyfyngu i grefydd, naturiol neu ddatguddiedig. Nid oes yma ond y ffaith noeth anwadadwy o farwoldeb a marwolaeth pawb yn ddiwahan.

Ond er nad ydyw angeu idd ei ystyried yn un o anhawsderau crefydd, yr ydym yn rhwymedig i grefydd am feddyginiaeth yn ei erbyn. Dywed yr apostol i Grist 'ddiddymu angeu, a dwyn bywyd ac anllygredigaeth i oleuni trwy yr efengyl' (2 Tim. i. 10). 'Myfi,' medd Crist, 'yw yr adgyfodiad a'r bywyd, yr hwn sydd yn credu ynof fi, er iddo farw, a fydd byw' (Ioan xi. 25). Paul, yr un wedd, a ddywed, 'A'r gelyn diweddaf—angeu—a ddinystrir.' 'Yna y bydd yr ymadrodd a ysgrifenwyd, Angeu a lyncwyd mewn buddugoliaeth. O angeu, pa le mae dy golyn? O uffern, pa le mae dy fuddugoliaeth? Colyn angeu yw pechod, a grym pechod yw y gyfraith. Ond i Dduw y byddo'r diolch, yr hwn sydd yn rhoddi i ni fuddugoliaeth trwy ein Harglwydd Iesu Grist' (1 Cor. xv. 26, 54–56). Os tueddir rhyw rai i feio ar ddyfodiad pechod i'n byd ni (tra nas medrant etto wadu y ffaith), hoffem wybod beth sydd ganddynt i'w ddywedyd ynghylch y datguddiad gogoneddus hwn—datguddiad anfeidrol mwy goruchel a phwysig na'r darganfyddiadau mwyaf gorwych a dyddorol o eiddo athronyddion hen a diweddar. Diau y groesawant ef gyda syndod ac hyfrydwch!

Er, yn ei berthynas â dyn, i angeu yn ddiau ddyfod i'r byd fel cosb am bechod, etto nid ymddengys o angenrheidrwydd yn gosbawl yn ei natur. Mae pobl wedi bod yn poeni ei hymenydd â'r gofyniad, Beth ddaethai o'r tyrfaoedd a gawsent, yn nghwrs naturiol pethau, eu geni, a pha le cawsid lle iddynt pe buasai dyn heb bechu? Ond os gellir dangos nad ydyw angeu o angenrheidrwydd yn gosbawl, ni raid i ni gythryblu llawer arnom ein hunain gyda'r gofyniad hwn. Yn yr Ysgrythyrau darlunir marwolaeth y Cristion dan un o'r cydmariaethau mwyaf hyfryd—cwsg. Mae yn hawdd gan hyny i synied am dano wedi ei ddihatru o bob elfen gosbawl. Gellid gwneud y daith o amser i dragywyddoldeb—o'r ddaiar i'r nefoedd—yn fwy esmwyth, efallai, na chwsg ei hun. Dywed yr apostol ei hun, 'Ni hunwn ni oll, eithr ni a newidir oll mewn moment, ar darawiad llygad, wrth yr udgorn diweddaf. Canys yr udgorn a gan, a'r meirw a gyfodir yn anllygredig, a ninnau a newidir' (xv. 51, 52).

Bu yn hir yn dyb gyffredinol fod angeu y creaduriaid direswm yn un o effeithiau camwedd Adda; ond nid oes i'r athrawiaeth hon un sylfaen briodol. Yr ydym wedi gweled nad ydyw angeu o angenrheidrwydd yn farn gosbawl, a gallwn ychwanegu yma nad ydyw creaduriaid direswm yn ddeiliaid priodol o farnedigaeth gosbawl. Nid ydynt yn greaduriaid rhesymol, ac o ganlyniad nis gallant fod yn rhai cyfrifol: mae natur rhesymol a moesol yn hanfodol i gyfrifoldeb. Mae yn amlwg oddiwrth wneuthuriad llawer o anifeiliaid y bwriedid iddynt fyw ar wellt a llysieuau eraill; ond nid yw yn llai amlwg, oddiwrth eu gwneuthuriad, eu safn, eu dannedd, eu cylla, fod amryw greaduriaid eraill—pedwar carnoliaid, adar, trychfilod, pysgod—wedi eu hordeinio i fyw ar gig—h.y., ar eu gilydd. Pe na buasai rhyw ddarbodaeth wedi cael ei wneud ar gyfer eu symud, buasai y ddaiar, yr awyr, a'r môr wedi eu gorlenwi â hwynt, ac yn y pen draw nis medrent eu cynwys. Mae yn rhaid fod angeu y creaduriaid direswm, yn rhyw ffordd neu gilydd, yn rhan ddechreuol o gyfansoddiad pethau, gan nad pa un a barhausai dyn neu beidio yn ei sefyllfa o ddiniweidrwydd.

Ond yr hyn sydd yn profi taw nid effaith pechod Adda ydyw angeu creaduriaid direswm ydyw y ffaith fawr mae daiareg wedi ddwyn i'r goleu yn y blyneddau diweddaf, sef fod, oesoedd cyn creu dyn, genedlaethau olynol o greaduriaid ar y ddaiar, a bod llawer o honynt yn byw ar eu gilydd; eu bod ar unwaith yn orchfygwyr ac yn orchfygedig; ond bu farw llawer hefyd, yn ddios, o heneint a chlefydau, newyn a syched, oerni a gwres; boddwyd rhai yn y dyfroedd, ac eraill a drengasant mewn gwahanol ffyrdd. Yn awr mae yn amlwg taw nid effaith camwedd Adda oedd angeu yr anifeiliaid hyn, gan fod y dinystrydd mawr mewn llawn gwaith am efallai filiynau o oesoedd cyn i ddyn gael ei alw i fodolaeth—mewn gair fod angeu yn un o ranau y cyfansoddiad dan ba un y gosodwyd hwynt gan eu Creawdwr mawr.

Gan mai hon oedd y drefn sefydledig o bethau, a hyny trwy gyfnodau olynol o greu a dinystrio, arweinir ni yn naturiol at y casgliad nad yw angeu anifeiliaid y cyfnod presenol yn cyfodi oddiar unrhyw amgylchiadau neillduol i'n cyfnod ni, ac nad ydyw ddim yn amgen na chario allan yr un gyfundraeth ac oedd mewn gweithrediad am oesoedd olynol meithion cyn i ddyn gael ei greu ar y ddaiar. Nid peth newydd ydyw angeu: mae efallai yn filoedd o flyneddau o oed.

ANGHOFIO, colli adgof am berson neu beth, neu roddi i fynu bob gofal am danynt (Deut. iv. 9; Jer. xxiii. 39). Mae Duw yn ymddangosiadol yn anghofio y saint pan y paid a rhoddi amlygiadau o'i allu a'i gariad o'u plaid, ac y gomedd iddynt arwyddion gweledig o'i garedigrwydd (Ps. xiii. 1; lxxvii. 9); ond ni wna mewn gwirionedd eu hanghofio; ni pheidia a'u cynnal a darbodi ar eu cyfer yr hyn sydd angenrheidiol er eu gwir les (Esa. xlix. 15). Ni wna byth anghofio gweithredoedd y drygionus; bydd yn sicr o'u cosbi (Amos viii. 7); na gweithredoedd da y saint, ond eu gwobrwyo yn rasol a wna (Heb. vi. 10). Mae etholedigion Duw yn anghofio ty eu tad a'u pobl eu hunain: wrth fabwysiadau Cristionogaeth darfu i'r Iuddewon adael eu hen seremoniau a'u teml; wrth dderbyn Crist, mae pob dyn gwir ddychweledig yn gadael ei dueddiadau naturiol, gau-grediniaeth, hunangyfiawnder, ac arferion pechadurus; mae yn ymadael â pherthynasau naturiol, cybelled ac i roddi y flaenoriaeth i Grist arnynt oll (Ps. xlv. 10). Mae seintiau yn anghofio y pethau o'r tu ol iddynt, pan na wnant gyfrif o'u gweithredoedd a'u cyrhaeddiadau, ac yr ymestynant at ragor o wybodaeth o Grist, cymdeithas ag ef, a chydffurfiad a'i ddelw (Phil. iii. 15). Mae dynion yn anghofio Duw pan yr esgeulusant feddwl am dano a'i addoli; pan y torant ei ddeddfau, ac y taflant ddirmig ar unrhyw beth perthynol iddo (Barn. iii. 7; Ps. ix. 17). Mae dynion yn anghofio Jerusalem pan yn anystyriol a difatter yn nghylch pa fodd mae pethau yn myned yn mlaen yn yr eglwys (Ps. cxxxvii. 5, 6). Maent yn anghofio anghysur, tlodi, a lludded pan mae cysuron, anrhydedd, a chyfoeth yn mwy na'u cydbwyso (Gen. xli. 51; Job xi. 16; Esa. liv. 4).

ANGHYFREITHLON. 1. Nid yn gydunol â'r ddeddf foesol (2 Pedr ii. 8). 2. Nid yn gydunol â'r ddeddf seremoniol (Act. x. 28).

ANGHYMERADWY. Yn mhlith metelwyr arwydda yr hyn nas medr ddal prawf; metel anmhur. Felly mae dynion drygionus yn arian anghymeradwy: nid ydynt wedi eu puro, ac ni phasant yn ol safon deddf Duw (Jer. vi. 30). Pan yr arferir y gair am gampau cydymwyr, a rhedegfeydd, arwydda un a fetha ac ennill y gamp. 'Rhag i mi fod yn ἀδόκιμος,' (*anghymeradwy* neu *wrthodedig*): rhag i mi fod yn ffug-beth rhagrithiol—yn amddifad o wir ras—un ac na wna Duw byth ei wobrwyo fel rhedegwr llwyddianus yn yr yrfa Gristionogol, neu ymdrechwr buddugoliaethus dros y ffydd (1 Cor. ix. 27). Meddwl anghymeradwy ydyw un wedi ymgaledu mewn drygioni, a'r hwn nis medr wahaniaethu rhwng drwg a da (Rhuf. i. 28). Mae dynion yn 'anghymeradwy o ran y ffydd' pan wrthgiliont oddiwrth athrawiaeth Crist, ac ymwerthu i'r cyfeiliornadau gwaethaf (2 Tim. iii. 8). Maent yn 'anghymeradwy at bob gweithred dda' pan fyddant analluog a chroes i arfer yr hyn sydd dda, ac yn groes i eraill a'i gwnant (Tit. i. 16).

ANGOR, offeryn er rhwymo a dal llong mewn rhyw fan neillduol. Gwneid yr hen angorau cyntaf o geryg mawrion; gwnawd hwynt wedi hyn o goed, a gosodid pwysau mawr o blwm neu fasgeidiau o geryg wedi eu rhwymo wrth benau y coed. Dywedir i'r angor a'r ddau ddant neu big gael ei dyfeisio gan Eupalamius, neu Anacharsis, yr athronydd Scythaidd. Mewn llongau mawrion yr oedd, yn yr hen amseroedd, dair neu bedair angor; un o ba rai, oblegid na wneid defnydd o hono ond mewn amgylchiadau o ddirfawr berygl, a elwid yr *angor santaidd*, ac a elwir yn awr y *sheet anchor*. Arferid gynt i daflu yr angorau o ben ol y llong (Act. xxvii. 29). Dernyn mawr o haiarn ydyw angor y dyddiau presenol, ar lun cryman, fel, gan nad ar ba ochr y dichon iddi syrthio, y bydd iddi ymafael yn y tywod neu yn y tir: rhwymir hi wrth drawst mawr o bren, yr hwn, â rhaff fraisg fawr a elwir y *cable rope*, a glymir wrth ben blaen y llong. Gobaith yw *angor yr enaid, yn ddiogel ac yn sicr, ac yn myned i mewn hyd at yr hyn sydd o'r tu fewn i'r llen;* trwy fyned allan o honom ein hunain ac ymsefydlu ar Iesu Grist a phethau anweledig, trwy osod ein hymddiried yn addewidion a pherffeithderau Duw, diogela ein henaid yn effeithiol rhag cael ein gyru hwnt ac yma yn nghanol ystormydd gofid, ac a'n ceidw yn sefydlog ar nosweithiau tywyll profedigaeth a chystudd (Heb. vi. 19).

ANIS. Dylai'r gair a gyfieithir *anis* yn Matthew xxiii. 23, gael ei gyfieithu yn *dil*, gan fod y ddau blanigin yn gwbl wahanol, er fod un weithiau yn cael ei gymeryd am y llall. Y gair Groeg am anis yw *ανισον*, oddiwrth yr hwn mae ein gair ni wedi tarddu; ond *ανιθον* ydyw hwn, ac arwydda *dill*, planigin dwy-flwydd, ac yn tyfu yn wyllt yn yr yd-feusydd yn Spain a Phortugal, ar for-lanau Itali, ac yn yr Aipht. Mae dill, neu blanigin tebyg iddo, yn cael ei wrteithio yn yr holl wledydd o Syria i'r India. Defnyddid yr hadau er yn foreu fel meddyginiaeth i dori gwynt, ac hefyd i'r un dybenion ac y defnyddir mwstard a phypyr efo bwyd gyda ni; defnyddid y dail gynt mewn *soups* a *sauces*, ond nid oes fawr o ddefnydd yn cael ei wneud o'r planigin yn bresenol at ddibenion cogyddol neu feddyginiaethol. Yn amser ein Hiachawdwr ymddengys y cai ei wrteithio gan yr Iuddewon yn Palestina, oblegid degymai y Phariseaid 'y mintis, a'r anis, a'r cwmmin, tra y gadawent heibio bethau trymach o'r gyfraith' (Matt. xxiii. 23).

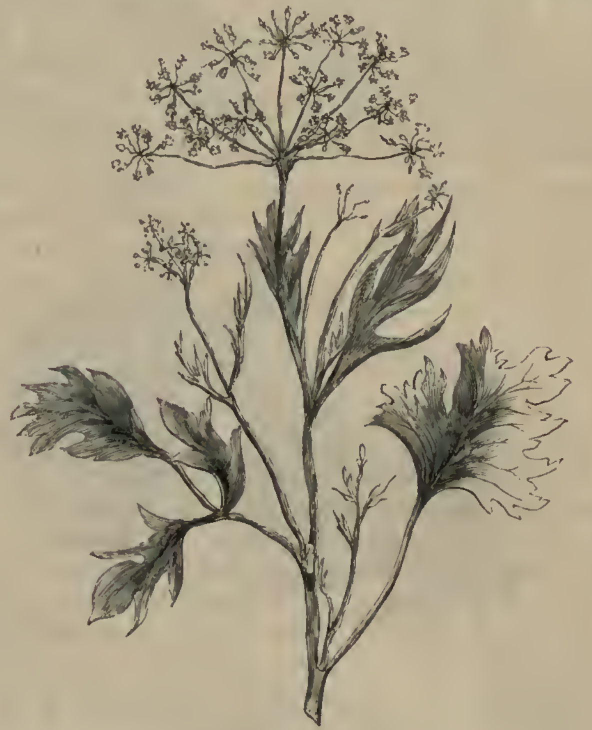

ANIS (ANETHUM GRAVEOLENS).

Mae y dill (*Anethum graveolens*, neu y dill cyffredin) yn un o'r urdd fawr gyffredin *Umbelliferæ*. Y planigin Prydeinig mwyaf tebyg i 'anis' Matthew ydyw y rhywogaeth tra adnabyddys *Anethum fœniculum*, neu y ffenigl gyffredin, a geir yn fynych ar lan y môr gyda lafant y môr, y *thrift*, a'r *sandworts*. Gwrteithid ef yn Mhrydain gynt, ac arferir ef etto fel addurn i rai bathau o bysgod.

AN'NAS, arch-offeiriad yr Iuddewon yn amser ein Iachawdwr. Yn ol cyfansoddiad gwreiddiol yr offeiriadaeth, nid oedd ond un arch-offeiriad (Exod. xxviii. 6–38; xxix. 29, 30; Lef. xvi. 2, 32–34; xxi. 10–12); ond yn amseroedd diweddaraf yr oruchwyliaeth Iuddewig yr oedd llawer o afreoleidd-dra gyda golwg ar yr arch-offeiriadaeth. Yn amser ein Iachawdwr sonir am Annas a Caiaphas fel yr arch-offeiriaid, yr hyn sydd wedi achosi gryn anhawsder i esponwyr. [CAIAPHAS.]

ANNERCH, cyfarch, neu amlygu teimladau cyfeillgar tuag at eraill, mewn geiriau, cusanau, neu lythyrau (Matt. x. 12; Rhuf. xvi. 16, 22; 1 Cor. xvi. 19–21).

Nid yw cyfarchiadau pan gyfarfyddir â phersonau yn llai cyffredin yn y dwyrain nag yn ngogledd Europe; ond yn gyffredin cyfyngir hwynt i bobl yr un genedl neu grefydd. Pan wna yr Arabiaid gyfarch eu gilydd, gwnant hyny yn gyffredin, medd Niebuhr, yn y geiriau hyn: 'Heddwch fyddo gyda chwi,'[*] gan osod, wrth adrodd y geiriau, eu llaw ddehau ar eu calon. Yr atteb cyffredin i hyn yw 'Gyda chwithau byddo heddwch;' at ba un y mae yr hen bobl yn chwanog i ychwanegu, 'a thrugaredd a bendith Duw.' Nid yw Mohammedaniaid yr Aipht a Syria byth yn cyfarch Cristion yn y geiriau hyn: ymfoddlonant ar ddweud 'Dydd da i chwi,' neu 'Gyfaill, sut yr ydych chwi?' Cadarnheir adroddiad Niebuhr gan Bruce, yr hwn a ddywed i rai o'r Arabiaid a gyfarchwyd ganddo ag annerchiadau heddwch naill ai peidio gwneud un atteb, neu ynte amlygu eu syndod at ei haerllugrwydd yn arfer y fath ryddid. Fe ymddengys felly fod gan y Dwyreinwyr ddau fath o annerchiad, un i'w cyd-wladwyr a'u cyd-grefyddwyr eu hunain, ac un arall ar gyfer dyeithriaid.

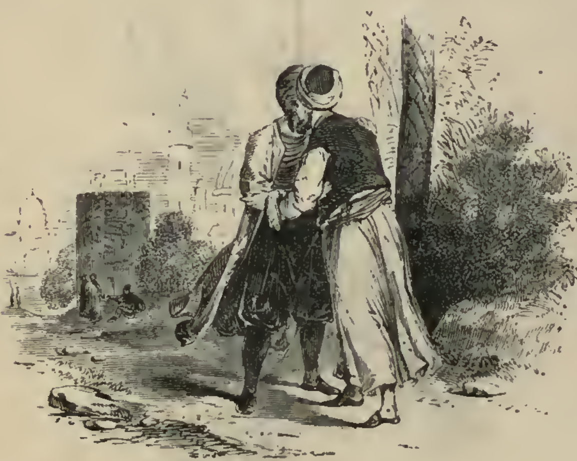
DULL DWYREINIOL O ANNERCH.

Ymddengys fod yr un arferiad yn ffynu yn mhlith yr Iuddewon yn nyddiau ein Iachawdwr. Ni wnaent gyfarch yr ethnig neu'r publican â'r geiriau 'Heddwch f'o gyda chwi.' Gwnai publicanod y genedl Iuddewig wneud defnydd o'r geiriau hyn pan gyfarchent eu cyd-bublicanod, ond nid pan annerchent baganiaid: er y gomeddai yr Iuddewon mwy caeth-lym wneud defnydd o'r geiriau wrth gyfarch na phublican na phagan. Dyma y teimlad anfoesgar, angharedig, a geryddai ein Harglwydd yn ei bregeth ar y mynydd: 'Os cyferchwch well i'ch brodyr yn unig, pa ragoriaeth yr ydych yn ei wneuthur? Onid yw y publicanod hefyd yn gwneuthur felly?' (Matt. v. 47; Harmer, *Obs.* ii. 320).

'Mae yn wir ddifyrus,' medd Mr. Beadle, cenadwr Americanaidd yn Syria, 'i ddyn anghyfarwydd ag arferion y wlad hon i wrando ar eu hannerchiadau—eu *salaams* a'u *compliments*—y rhai a basir rhwng cyfeillion, ac hyd yn od dyeithriaid a gelynion. Arferid cyfarchiadau o'r fath hyn yn ddiau yr un mor rhydd a rhwydd yn amser ein Hiachawdwr ac yn awr, a chyda yr un can lleied o sylw i'w hystyr' (*Amer. Miss. Her.* 1841).[†] Yr oedd myned trwy y rhestr gyffredin o gyfarchiadau yn gofyn cryn amser, yn enwedig os adroddid hwynt wrth bob un a gyfarfyddid ar y ffordd. Arferai pobl mewn brys eu hosgoi. Pan erchodd Eliseus i'w was Gehazi frysio i dŷ y Sunamees ac yr oedd ei phlentyn wedi marw, dywedodd wrtho: 'Gwregysa dy lwynau, a chymer dy ffon yn dy law, a dos ymaith: o chyfarfyddi a neb, na chyfarch iddo; ac o chyfarch neb di, nac atteb ef' (2 Bren. iv. 29). Rhoddodd ein Harglwydd gyfarwyddyd cyffelyb i'r Deg a Thriugain pan anfonodd hwynt allan ar eu neges: 'Ewch, na ddygwch god, nac ysgrepan, nac esgidiau, ac na chyferchwch well i neb ar y ffordd' (Luc x. 3, 4). Yr oedd y cyfarchiadau a roddid ar y cyfryw achlysuron nid yn unig yn gwastraffu amser, ond yr oeddynt yn ddiystyr, diles, ac yn gyffredin yn anwireddus a thywyllodrus. Nid ei amcan ef oedd gwneud ei ganlynwyr yn ddisylw o foesau cyffredin bywyd, ond tra y dysgai hwynt i dalu sylw iddynt, argymhellai arnynt arfer didwylledd wrth eu defnyddio: 'I ba dŷ bynag yr eloch i mewn, yn gyntaf dywedwch, Tangnefedd i'r tŷ hwn. Ac o bydd yno fab tangnefedd, eich tangnefedd a orphwys arno; os amgen, hi a ddychwel attoch chwi' (ad. 5, 6)—h.y., yr heddwch oedd ef wedi ewyllysio iddynt hwy.

Yr oedd gan ein Harglwydd gyfeiriad at ragrith a thwyll bywyd cyffredin yn ei gyfarwyddiadau ymadawol i'w ddisgyblion: 'Yr wyf yn gadael i chwi dangnefedd; fy nhangnefedd yr wyf yn ei roddi i chwi: nid fel y mae y byd yn rhoddi, yr wyf fi yn rhoddi i chwi' (Ioan xiv. 27). Mae y cyfryw gyfeiriad a dybiwn ni yn rhoddi min a phrydferthwch i'w rodd ymadawol—amgylchiad ac na feddyliwyd dim efallai am dano gan y darllenydd.

Gynt ymddengys fod annerchiadau yr Hebreaid i'w gilydd yn gwisgo gwedd duwioldeb: 'Ac wele Boaz a ddaeth o Bethlehem, ac a ddywedodd wrth y medelwyr, yr Arglwydd a fyddo gyda chwi. Hwythau a ddywedasant wrtho ef yr Arglwydd a'th fendithio' (Ruth ii. 4). Y Psalmydd, yn cyfeirio at faes-lafurwyr, a ddywed: 'Ac ni ddywed y rhai a ant heibio, bendith yr Arglwydd arnoch; bendithiwn chwi yn enw yr Arglwydd' (Ps. cxxix. 8). Cynyrchwyd y dull hwn o gyfarch gan dduwioldeb ar y cyntaf; ond mae yn debygol iddo ddirywio i ffurf ddiystyr. Mae genym esiampl adnabyddus o hyn yn ein mysg ein hunain. Yr ymadrodd 'Duw a'ch bendithio' a lefarir gyda'r fath ysgafnder fel nad yw ddim llai na thoriad o'r trydydd gorchymyn (Harmer, *Obs.* ii. 333).

ANNYSGEDIG, PERSONAU: rhai heb dderbyn ond ychydig hyfforddiad mewn gwyddoniaeth (Act. iv. 13); neu rhai heb wybod fawr o feddwl Duw, ac hyfforddiadau ei Ysbryd (2 Pedr iii. 16). Cwestiynau annysgedig ydyw y cyfryw rai na cheir dim gwybodaeth wirioneddol a sylweddol wrth eu trin (2 Tim. ii. 23).

AN'TIOCH. Yr oedd amryw ddinasoedd o'r enw hyn yn Asia Ddwyreiniol wedi eu hadeiladu gan Seleucus Nicator, un o bedwar cadbeniaid Alexander Fawr, rhwng y rhai y rhanwyd ei ymerodraeth ar ol iddo farw; a chan ei ganlynyddion, y Seleucidæ, fel brenhinoedd Syria. O'r rhai hyn ni choffheir ond am ddwy yn yr Ysgrythyrau.

---

[*] Mae hynafiaeth y cyfarchiad hwn yn hynod. Dyma y geiriau eu hunain a ddefnyddiodd golygwr ty Joseph wrth annerch ei frodyr (Gen. xliii. 23).

[†] Ca y darllenydd esiamplau o'r amlder *compliments* a'r gofyniadau a wneir yn nghyfarchiadau'r Dwyreinwyr yn Paxton, *Illust. of H. Scrip.* ii. 40.

1. Antiochia, dinas yn Syria, cyfleuedig ar lanau yr afon Orontes, oddeutu 20 milltir o'r man y rhed i fôr y Canoldir. Adeiladwyd hi gan Seleucus Nicator ynghylch 300 o flyneddau cyn geni Crist, a daeth yn fuan i fod yn brif-ddinas y wlad. Yn yr hen amser yr oedd hi yn un o'r dinasoedd mwyaf poblog a llwyddianus, ac yn nodedig am ei chyfoeth a'i moethau, ei glythineb a'i phechodau. Yn ei chymydogaeth yr oedd teml enwog, neu yn hytrach warthus, Apollo a Daphne, yr hon, ynghyd â'r llwyn coed yn yr hwn yr oedd yn gyfleuedig, a borthent chwantau cnawdol y trigolion ac a lygrent eu moesau. Ymsefydlodd niferi lluosog o'r Iuddewon yn Antiochia, lle y mwynhaent yr un breintiau a'r dinasyddion eraill (Joseph. *Antiq.* xii. 3, 1).

Dygwyd Cristionogaeth i Antiochia yn foreu. Mae genym gyfrif mwy manwl o'r amgylchiadau nac a feddwn efallai ynghylch ei dechreuad a'i chynydd mewn un ddinas arall, gan hyny mae yr hanes yn teilyngu sylw neillduol.

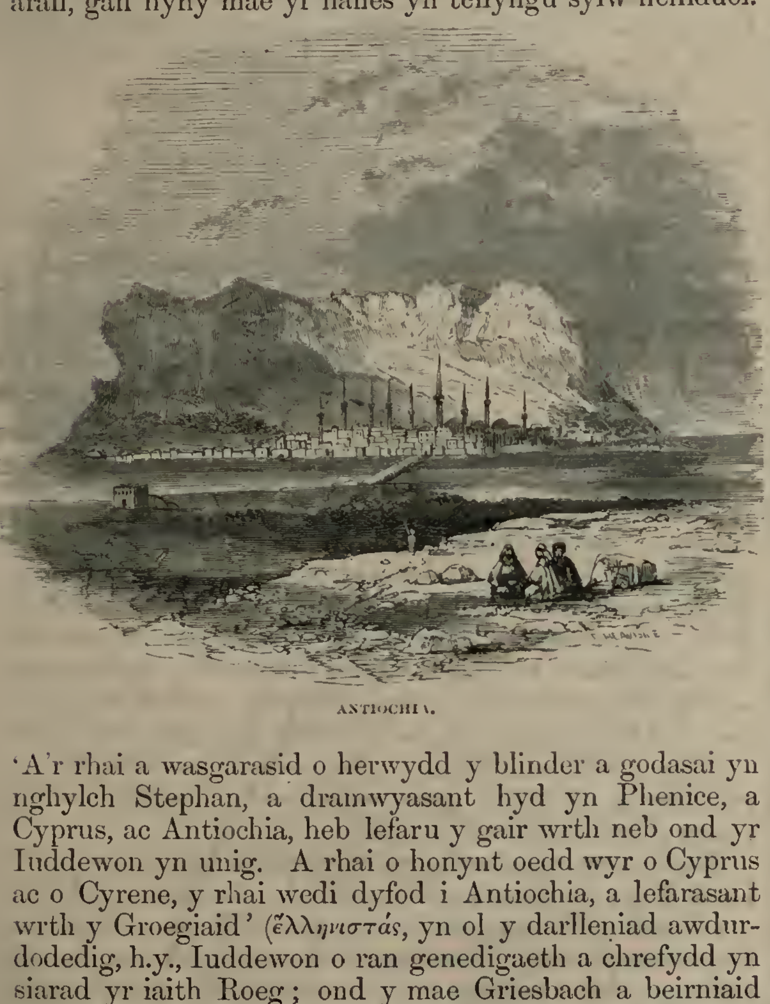

ANTIOCHIA.

'A'r rhai a wasgarasid o herwydd y blinder a godasai ynghylch Stephan, a dramwyasant hyd yn Phenice, a Cyprus, ac Antiochia, heb lefaru y gair wrth neb ond yr Iuddewon yn unig. A rhai o honynt oedd wyr o Cyprus ac o Cyrene, y rhai wedi dyfod i Antiochia, a lefarasant wrth y Groegiaid' (ἑλληνιστάς, yn ol y darlleniad awdurdodedig, h.y., Iuddewon o ran genedigaeth a chrefydd yn siarad yr iaith Roeg; ond y mae Griesbach a beirniaid eraill yn rhoddi'r flaenoriaeth i'r darlleniad ἕλληνας, Groegiaid yn ystyr eang y gair, ac yn ei osod ynghorph y llyfr), 'gan bregethu yr Arglwydd Iesu. A llaw yr Arglwydd oedd gyda hwynt, a nifer mawr a gredodd, ac a drodd at yr Arglwydd. A phan ddaeth gair i glustiau yr eglwys oedd yn Jerusalem am y pethau hyn, hwy a ddanfonasant Barnabas i fyned hyd Antiochia, yr hwn pan ddaeth, a gweled gras Duw, a fu lawen ganddo, ac a gynghorodd pawb oll, trwy lwyr fryd calon, i lynu wrth yr Arglwydd: a llawer o bobl a chwanegwyd i'r Arglwydd. Yna yr aeth Barnabas i Tarsus, i geisio Saul, ac wedi iddo ei gael, efe a'i dug i Antiochia. A bu iddynt flwyddyn gyfan ymgynnull yn yr eglwys, a dysgu pobl lawer; a bod galw y disgyblion yn Gristionogion yn gyntaf yn Antiochia.' [CRISTIONOGION.] Yna y canlyn hanes am haelioni y disgyblion yn Antiochia tuag at eu brodyr yn Judea (Act. xi. 19–30). O Antiochia y danfonwyd Paul a Barnabas wedi hyn gan awdurdod ddwyfol i bregethu yr efengyl yn Cyprus ac Asia Leiaf, ac ar ol cyflawni y *commissiwn* dychwelasant i Antiochia, 'ac yno yr arhosasant hwy dros hir o amser gyd â'r disgyblion' (xiii. 1–3; xiv. 26–28). Yn awr daeth i wared yno 'rai o Judea,' gan ddal nas gallasai dychweledigion Cenedlig fod yn gadwedig oddieithr iddynt gael eu henwaedu, 'a phan ydoedd ymryson a dadleu nid bychan gan Paul a Barnabas yn eu herbyn, penderfynwyd eu danfon hwy, a rhai eraill o'r brodyr, fynu i Jerusalem, at yr apostolion a'r henuriaid, ynghylch y cwestiwn yma.' Yno mewn canlyniad yr aethant, a chwedi cael eu meddwl hwy, 'ynghyd â'r holl eglwys,' ar y pwnc, yr hyn oedd yn anffafriol i'r cyfryw arferiad, dychwelasant i Antiochia, a chyda hwynt Judas a Silas, 'gwyr rhagorol yn mhlith y brodyr,' ac yn 'brophwydi' hefyd (h.y., dysgawdwr yn llefaru dan ddylanwad dwyfol), 'trwy lawer o ymadrodd a ddiddanasant y brodyr ac a'u cadarnhasant; ac wedi iddynt aros yno dros amser, hwy a ollyngwyd ymaith mewn heddwch gan y brodyr at yr apostolion; eithr gwelodd Silas yn dda aros yno. A Phaul a Barnabas a arhosasant yn Antiochia, gan ddysgu ac efengylu gair yr Arglwydd, gyda llawer eraill hefyd' (xv. 1, 2, 22–35). Yn ystod eu harosiad yn Antiochia yr amser hyn y daeth Pedr yno; ac yn awr y dygwyddodd amgylchiad ac ydym yn ddigon anmharod i'w gyfarfod. 'Oblegid cyn dyfod rhai oddiwrth Iago, efe a fwyttaodd gyd â'r Cenedloedd; ond wedi iddynt ddyfod, efe a giliodd, ac a neillduodd ei hun oddi wrthynt, gan ofni y rhai oedd o'r enwaediad. A'r Iuddewon eraill hefyd a gyd-ragrithiasant gydag ef, yn gymaint ag y dygwyd Barnabas hefyd i'w rhagrith.' Eithr Paul, yr hwn oedd bob amser yn ffyddlon i achos ei Feistr dwyfol, a wrthwynebodd Pedr, gan weinyddu iddo gerydd llym ond cwbl haeddianol. Yr oedd Antiochia i weled ymrysou mwy poenlawn rhwng Paul a Barnabas, yr hon a berodd eu hymraniad, ac a achosodd iddynt ddewis cylchoedd llafur gwahanol am weddill eu hoes; Barnabas a fordwyodd i Cyprus, tra y tramwyodd Paul a Silas, 'wedi eu gorchymyn i ras Duw gan y brodyr, trwy Syria a Cilicia, gan gadarnhau yr eglwysi' (Act. xv. 36–41). Y cyfryw sydd ddarlun dyddorol o'r ffordd y lledaenwyd Cristionogaeth yn amser yr apostolion. Nid ydym yn darllen am Paul, Barnabas, neu Silas, yn ymweled ac Antiochia drachefn, ac nid oes genym hanes ychwanegol yn y T. N. am sefyllfa yr eglwys yn y ddinas hono. Yr oedd yr eglwys yn Antiochia, fodd bynag, yn un o fam-eglwysi yr amserau boreuol; ond, fel mam-eglwysi eraill, darfu iddi fawr ymlygru. Bu Ignatius yn esgob Antiochia, a dyoddefodd ferthyrdod yn Rhufain yn 107, dan deyrnasiad yr Ymerawdwr Adrian (Wake's *Apostolical Fathers*, p. 91). Ganwyd Chrysostom yn Antiochia o gylch y flwyddyn 354, ac yr oedd yn cael cymaint o'i barchu a'i edmygu yno, nes y gorfu ar yr Ymerawdwr Arcadius ddefnyddio ei holl awdurdod, ac hyd yn od i arfer dichell, cyn y gallasai ei lithio i adael y lle, er mwyn dyfod yn esgob

Caercystenyn (Mackenzie's *Imperial Dictionary of Universal Biography*).

Ar ddarostyngiad Syria i dalaeth Rufeinig gan Pompey, C.C. 65, syrthiodd Antioch dan lywodraeth Rhufain, ac ar ol newid ei meistri lawer gwaith, a chwedi cael ei chymeryd a'i hyspeilio yn aml, yn enwedig gan freninoedd Persia, syrthiodd, yn 1268, i ddwylaw Bibars, brenin yr Aipht, yr hwn a'i gwnaeth yn garneddau. Dyoddefodd hefyd yn fawr oddiwrth ddaiargrynfeydd aml; ychydig ddinasoedd mewn gwirionedd a ddyoddefodd gymaint: dymchwelwyd llawer o'u hadeiladau gwychaf, a threngodd lluoedd o'r trigolion. Yn 1517 syrthiodd Syria i ddwylaw y Tyrciaid, a byth wed'yn mae Antiochia wedi bod dan eu llywodraeth.

Gelwir y ddinas yn bresenol yn Antakia. Ni chynwys ond tua 9000 o drigolion, o ba rai mae un rhan o dair yn Ansaireea, cenedl ryfedd o bobl, ac ynghylch crefydd y rhai ni wyddys ond ychydig; mae yno ychydig o Iuddewon, a'r gweddill yn Fohammetaniaid. Ni chuddia ei safle ond rhan fechan o'r tir ar ba un y sefai yr hen ddinas. Mae y tai yn fychain, wedi eu hadeiladu o bridd a gwellt, ac heb un lofft iddynt; mae yr ystrydoedd yn gulion a lleidiog. Ar y cyfan, golwg druenus iawn sydd ar y lle. Gan taw un o nodweddau hynodawl y Twrc ydyw dinystrio, a pheidio byth ac adeiladu, nid oes yn bresenol yn Antiochia nac hen adeiladau na rhai diweddar ac sydd yn teilyngu y sylw lleiaf. Mae rhan fawr o'r tir a gauir mewn gan yr hen furiau wedi cael ei blanu â choed ffigys ac olew, y rhai a flagurant yn rhonc ar adfeiliau palasau a themlau. Yn 1822 cafodd ei rhan o'r ddaiargryn a wnaeth Aleppo yn garneddau.

2. Antiochia, prif-ddinas Pisidia. Yma y darfu i Paul a Barnabas, ar wahoddiad llywodraethwyr y synagog Iuddewig, bregethu yr efengyl gyda chryn lwydd, hyd nes i'r Iuddewon gyfodi erledigaeth yn eu herbyn, a'u gyru allan o'r lle (Act. xiii. 14–16, 42–51).

Ni chafwyd o hyd i safle y ddinas hon hyd yn ddiweddar. Tybid yn flaenorol ei bod yn gyfleuedig lle y saif tref bresenol Ak-shehr; ond y mae chwiliadau diweddarach wedi arwain i'r casgliad y gwnai hi sefyll yn agos i'r fan y saif y dref gymydogaethol Talobatz. Dyma fan wedi ei guddio gan ddarnau mawrion o farmor; mae hefyd adeilad hir-onglog cynwysedig o fur mewnol ac allanol. Yr hyd yw 180 o droedfeddi wrth 60 o led. Efallai taw teml neu eglwys ydoedd, efallai bob un yn olynol. Un o'r gwrthrychau mwyaf tarawiadol ydyw dwfr-ffordd (*aqueduct*) yn garneddau. Mae un ar hugain o'r bwaau yn berffaith; nid oes dim *cement* rhwng y meini, y rhai ydynt o faintioli anferth. Wrth durio dan y carneddau cawd carnau o *cornices* o'r fath berffeithiaf, ynghyd ag amryw golofnau *fluted* drylliedig (Arundel's *Discoveries in Asia Minor*, i. 267; *Biblioth. Sac.* viii. 867).

ANTIP'ATRIS a adeiladwyd gan Herod Fawr, ac a enwyd felly er anrydedd i'w dad Antipater, ar safle, medd Josephus, tref a elwid gynt Capharsaba (*Antiq.* xvi. 5, 2). Ymddengys y sefai ar y gwastadedd ar y ffordd o Jerusalem i Cæsarea. Dyma'r fan y dygodd y milwyr Paul liw nos pan yn myned o un ddinas i'r llall (Act. xxiii. 31, 32). Nis gall fod fawr amheuaeth ynghylch ei safle; oblegid tra mae, fel mewn lluoedd eraill, yr enw Groeg Antipatris wedi diflanu, cedwir yr hen enw Capharsaba yn mhlith y bobl gyffredin dan y ffurf Arabaidd o Kafr Saba. Mae yn bentref o gryn faintioli; mae y tai wedi eu hadeiladu o bridd, megis yn y rhan amlaf o bentrefi y gwastadedd. Nid oes dim gweddillion hynafiaethol i'w gweled ynddo (Robinson's *Res.* iii. 45; iv. 158; Wilson, ii. 253).

APOC'RYPHA, nifer o lyfrau a osodir yn aml rhwng yr Hen Destament a'r Newydd, neu a rwymir gyda hwynt, ond y rhai ni chynwysant un rhan o'r Ysgrythyrau awdurdedig. Mewn canlyniad i'r lle maent wedi ei hir lanw ni roddwn yma ryw gyfrif am danynt.

1. I. Esdras. Nid yw y rhan fwyaf o lyfr cyntaf Esdras ond cyfieithiad o'r Groeg o'r H. D., yn benaf o'r ddwy benod olaf o 2 Croniclau a Llyfr Ezra; ond cynwys hefyd ryw beth na cheir mo hono yn yr Ysgrthyrau Hebraeg. Nid yw o un gwerth hanesyddol, ond gairdarddol a beirniadol. Mae rhai o'i haeriadau yn groes i ffeithiau.

2. II. Esdras. Mae ail lyfr Esdras mewn rhan yn hanesyddol, ac mewn rhan yn brophwydol. Nid yw o un gwerth hanesyddol; yr unig ddyddordeb a fedd ydyw yr hyn gyfyd oddiar yr esiampl a gynwys o lenyddiaeth ddatguddiaethol ddiweddar yr Iuddewon. Oddiwrth rhai darnau o hono ymddangosai yr awdwr fel pe buasai wedi darllen y T. N., neu o leiaf rai llyfrau o hono. (Cydmarer pen. i. 30–33 â Matt. xxiii. 37, 38; pen. ii. 42–47 â Dat. viii. 9, 13, 14; pen. v. 4 â Dat. viii. 2, 10). Ni chydnabyddwyd un o'r ddau lyfr gan Gynghor Trent fel rhan o'r Ysgrythyrau awdurdedig.

3. Tobit. Mae gwahanol gopiau o Lyfr Tobit. Copi Groeg y Deg a Thriugain ydyw yr un ddilynir yn gyffredin, ac, os nad yr un gwreiddiol, efallai taw efe yw y nesaf at y copi cyntaf. O hwn mae y cyfieithiad Saesonig wedi cael ei wneud. Meddylia rhai i'r llyfr hwn gael ei ysgrifenu yn gyntaf yn Hebraeg; ond er fod dau gopi Hebraeg yn argraphedig—un a argraphwyd gyntaf yn Nghaercystenyn yn 1517, o'r hwn y gwnaeth Fagius wedi hyn gyfieithiad i'r Lladin; y llall yn Basil, gan Munster, yn 1542, ceir y ddau yn *Polyglott* Walton—nid oes yr un o honynt, fodd bynag, yn gopi gwreiddiol, gan taw cyfieithiadau amlwg ydyw y ddau. Cymerwyd copi Lladin y Vulgate gan Jerome, yn ol ei addefiad ei hun, allan o gopi Caldeaidd; ond mae yn amlwg ddigon taw nid y copi Caldeaeg oedd ei unig sylfaen. Ymddengys iddo hefyd wneuthur gryn ddefnydd o'r hen gyfieithiad Lladin. Ni wnaeth un defnydd o'r copi Groeg, ac y mae gryn wahaniaeth rhyngddo a'r un Groeg (Horne's *Introd.* ii. 997).

Mae llawer, yn enwedig yn eglwys Rhufain, yn ystyried Llyfr Tobit yn hanes gwirioneddol. Ystyria eraill taw y sylfaen sydd hanesyddol, a'r gweddill yn addurniant ffug-chwedleuawl. Eraill, drachefn, a olygant taw chwedl ydyw y cyfan, a'r hyn y cyduna y beirniaid mwyaf gwybodus. Nis gallasai yr angel Raphael byth ddarlunio ei hun fel 'Azarias, mab Ananias Fawr,' ac o lwyth a theulu Israelaidd (v. 10–13); etto wedi hyn cyfaddef ei fod ef yn 'un o'r saith angel sanctaidd, y rhai sydd yn dwyn i fynu weddiau y rhai sanctaidd, ac sydd yn tramwy ger bron gogoniant yr hwn sydd Sanctaidd." (xii. 15). Mae ol celwydd ar wyneb yr hanes am saith gwr Sara yn cael eu lladd yn olynol ar eu nos briodas, gan ysbryd drwg a elwid Asmodeus (iii. 7, 8); am y cythraul, ar briodas Tobit â hi, yn cael ei yru gan arogl calon ac afu pysgodyn a gymerwyd o'r afon Tigris, i ffoi i oruchafion yr Aipht, ac yn cael ei rwymo yno gan yr angel (vi. 15–17; viii. 1–3); am ddallineb Tobit, wedi cael ei achosi gan adar y to 'yn bwrw tail twym i'w lygaid,' yn cael ei wella gan Tobit, dan gyfarwyddyd yr angel, yn iro ei lygaid a bustl y pysgodyn (ii. 9, 10; xi. 7–13). At hyn gallwn ychwanegu ei fod yn anhebygol iawn y gallasai Tobit fyw ar y tymhor hwnw o'r byd cyhyd a 158 o flyneddau, a'i fab Tobit 127; ac y mae yn groes i bob hanes i Ninifeh gael ei chymeryd a'i dinystrio gan Nebuchodonosor mewn cysylltiad ag Ahasuerus (xiv. 11, 14, 15). Er na wna duwinyddiaeth y llyfr effeithio ar ei gred-deilyngdod, y mae yn effeithio yn bwysig ar ei hawl i gael ei ystyried yn rhan o air Duw. Yn awr trwy yr oll o'r llyfr enwir gweithredoedd da, yn enwedig elusenau i'r tylodion yn sylfaen cymeradwyaeth dyn ger bron Duw. Yn xii. 7–9 darllenwn, 'Gwnewch ddaioni, ac ni'ch goddiwes drwg. Daionus yw gweddi gydag ympryd, elusenau, a chyfiawnder. Gwell yw rhoi elusenau na phentyru aur; canys elusenau a wared rhag angeu, ac a lanha pob pechod. Y rhai a wnel elusen a chyfiawnder, a gyflawner â bywyd.'

Mae oed y llyfr yn ansicr iawn. Nid yw Josephus na Philo yn cyfeirio atto; y cyfeiriad cyntaf a gawn atto sydd ar ol canol yr ail ganrif o'r oes Gristionogol. Mae gan hyny ryw reswm i amheu pa un a gafodd ei ysgrifenu cyn y cyfnod Cristionogol, ond y tebygolrwydd yw ei fod wedi ei ysgrifenu cyn yr amser hwnw, er nad posibl dweud pa bryd. Ni wnai yr Iuddewon ei gydnabod fel rhan o'u Hysgrythyrau canonaidd (Horne, ii. 1002).

Yn Eglwys Rufain mae Llyfr Tobit wedi cael ei hir gydnabod fel rhan o air Duw. Gwnaeth Council Trent gydnabod ei fod yn ganonaidd, a chyhoeddodd anathema uwch ben y sawl a wahaniaethant oddiwrth y dyb hono (Horne, ii. 1003).

Yn Eglwys Loegr darllenir gwersi o hono er adeiladaeth, er ein bod yn methu gweled pa ranau o hono a all fod yn adeiladol.

4. Judith. Mae Llyfr Judith wedi cael ei ddiogelu mewn amryw gopiau. Copi Groeg y Deg a Thriugain ydyw yr henaf oll a feddwn; ond tybir fod un gwreiddiol Hebraeg, neu yn hytrach Caldeaeg. Ystyrir fod copi Groeg y Deg a Thriugain, fodd bynag, yn gosod allan yn gywir y llyfr fel yr ysgrifenwyd ef ar y cyntaf. Ymddengys fod cyfieithiadau Syriac a Lladin wedi cael eu gwneud o'r Groeg, ond maent yn llawer llai boddhaol (Horne, ii. 1006).

Nid oes gan y llyfr yn amlwg un hawl i gael ei ystyried yn hanes. Ffug-chwedl berffaith ydyw yn ddios, a nodweddir ef gan lawer o anghywirdeb yn hanesyddol a daiaryddol. Darlunia Nebuchodonosor yn danfon Holophernes â byddin fawr, yn y ddeunawfed flwyddyn o'i deyrnasiad, i orchfygu, neu yn hytrach gosbi, cenedloedd y Gorllewin, ac, yn mhlith eraill, yr Iuddewon. Darlunir Holophernes fel yn gwarchae dinas a elwir Bethulia, trigolion yr hon a ddarostyngodd i'r cyfyngderau mwyaf; ond pan yr oeddynt bron yn barod i roi fynu, gwaredir hwynt mewn modd rhyfeddol trwy i weddw o'r enw Judith dori ymaith ei ben; a'i fyddin, yr hon oedd wedi ffoi, a ddilynwyd ac a laddwyd. Yn awr, er taw trwy law Nebuchodonosor y dywedir i Holophernes gael ei ddanfon, etto darlunir hyn oll fel yn cymeryd lle ar ol dychweliad yr Iuddewon o gaethiwed, pan yr oeddynt wedi cymeryd meddiant drachefn o Jerusalem, pan yr iachawyd hwynt o'u pla o eilun-addoliaeth, ac yr adferwyd addoliad Duw yn eu mysg—amgylchiadau hollol anghyson a'u gilydd (pen. ii. iv. 1–4; v. 19; vii. viii. 1, 4; xiii. 6–10; xv. 1–6). Mae hyd yn od haeriad y ddynes ynghylch tori pen Holophernes, dan yr amgylchiadau a'r ffordd a adroddir, yn bob peth ond anghredadwy. Gellir ychwanegu nad oes dim gwybodaeth fod fath le a Bethulia erioed mewn bodolaeth. Gyda golwg ar gymeriad Judith, darlunir hi fel menyw dduwiol iawn (pen. viii. 6–8), etto mae hi yn euog o ddywedyd celwydd (x. 12, 13; xi. 5–8; xvi. 19), ac y mae yn gweddio ar Dduw i goroni ei thwyll â llwyddiant (ix. 10, 13). Mae yn gosod ei diweirdeb yn yr enbydrwydd mwyaf (x. 11–23; xii. xiii. 1–4); ac y mae hi yn coroni y cwbl trwy yn ddichellgar dori pen Holophernes pan wedi ei orchfygu â meddwdod a chwsg (xiii. 6–10). Etto cymysga â'r holl weithredoedd hyn aml weddi at Dduw, a phan gyflawnwyd y weithred ysgeler, clodforir ei llwyddiant mewn caniadau a diolchgarwch (xiii. 14; xvi. 1–18).

Nid yw yn hawdd penderfynu pa bryd y cafodd Llyfr Judith ei ysgrifenu. Nid yw Josephus na Philo yn cyfeirio atto. Sonir am dano gyntaf gan Clement o Rufain yn ei lythyr at y Corinthiaid. Barna tarddodiad Iuddewig taw yn amser y Maccabeaid y cafodd ei ysgrifenu.

Ni chafodd erioed ei dderbyn gan yr Iuddewon i'w canon. Gwnai yr Eglwys Ladinaidd osod mwy o werth arno na'r un Roeg, ac yn y diwedd darfu i Gynghor Trent ei restru yn ffurfiol yn mhlith y llyfrau ysprydoledig (Horne, ii. 1010).

Yr ydym yn methu canfod dim yn y llyfr ac sydd yn teilyngu y ganmoliaeth uchel mae wedi ei dderbyn oddiwrth rai; a phan yr ystyriwn taw twyll hanesyddol ydyw, nis medrwn ei gyfrif yn deilwng o ddim ond condemniad difesur.

5. Esther. Ni cheir yr ychwanegiadau at Lyfr Esther nac yn yr iaith Hebraeg na'r un Galdeaeg. Mae yn amlwg taw gau ydynt, oblegid gwrth-ddywedant, mewn amryw fanau, lyfr geirwir Esther. Dywed yr ysgrifenydd i fradwriaeth yr eunuchiaid i gymeryd bywyd Ahasuerus gymeryd lle yn yr *ail* flwyddyn o'i deyrnasiad (cydmarer xi. 2; xii. 1, 2, ag Esther ii. 16, 21, 22); i Mordecai gael ei wobrwyo ar y foment am ei ddarganfyddiad o'r fradwriaeth (cydmarer xii. 5 ag Esther vi. 3); i elyniaeth Haman yn erbyn Mordecai a'r Iuddewon godi oddiar y darganfyddiad (cydmarer xii. 6 ag Esther iii. 1–6; v. 9); a phan aeth Esther i bresenoldeb y brenin, 'iddo edrych yn llym o ddig,' ac iddi hithau 'syrthio yn ei llewyg' (cydmarer xv. 7, 8, 15, ag Esther v. 2–8; vii. 1–10); taw gwr o Macedonia oedd Haman (cydmarer xvi. 10 ag Esther iii. 1); iddo feddwl am 'ddwyn llywodraeth y Persiaid i'r Macedoniaid' (cydmarer xvi. 14 ag Esther iii. 8, 9); i'r brenin orchymyn i wyl y Purim gael ei chadw gan yr holl genhedloedd ac oedd yn ddarostyngedig i'w lywodraeth (cydmarer xvi. 22, 24, ag Esther ix. 20–32). Mewn ffaith nid yw y llyfr yn ychwanegiad a ellid ei uno â llyfr canonaidd Esther; mae ei brif ffeithiau yn debyg, ond mae'r adroddiad o honynt yn wahanol. Hanes eiddil, gwasgaredig ydyw, ac anhebyg iawn i'r hanes gwreiddiol Hebraeg, ac hollol anheilwng o hono.

Yn ysgrif y Deg a Thriugain mae yr ychwanegiadau wedi eu gosod yn eu llefydd priodol, fel y tybir, fel ac i wneud y cyfan i baso fel un llyfr. Mae amryw gyfieithiadau o'r ychwanegiadau hyn yn yr ieithoedd Hen Ladin, Coptaidd, Ethiopaidd, Syriac, Armenian, Georgian, Arabaeg, a Sclavonian; a chan iddynt oll i gael eu gwneud o'r Deg a Thriugain, mae eu trefniad yr un ac yn y copi Groeg o ba un y cawsant eu cymeryd. Jerome, awdwr y cyfieithiad Lladin (y Vulgate), oedd y cyntaf a'u gosododd fel ychwanegiadau yn niwedd y llyfr. Sieryd yn anffafriol am danynt, ac yn hawdd y gallasai. Yr awgrym cyntaf ynghylch eu bodolaeth a gawn yn Josephus, yr hwn sydd yn corpholi eu sylwedd â'i *Antiquities*, weithiau air yngair, ond yn fwy aml yn ei ffordd ei hun (Horne, ii. 10).

6. DOETHINEB SOLOMON. Nis gallasai y llyfr hwn gael ei ysgrifenu gan y brenin hwnw, fel yr ydys wedi awgrymu yn anwireddus, nid yn unig yn y teitl ond yn pen. ix. 7, 8. Cyhoedda ganmoliaeth wastrafflyd iddo ei hun (vii. 7–21); ac ymddengys yn dysgu yr athrawiaeth o draws-fudiad eneidiau (viii. 19). Medda, fodd bynag, ar gryn werth, nid yn unig oblegid y dangos y golygiadau a'r dulliau o feddwl a geid yn mhlith yr Iuddewon ar yr amser ei hysgrifenwyd, ond hefyd oherwydd yr amrywiol syniadau a'r moes-wersi a gynwys. Ymddengys iddo gael ei ysgrifenu yn ddechreuol yn yr iaith Roeg, efallai gan ryw Iuddew o Alexandria. Ni chynwysai yr Iuddewon ef yn eu canon. Ni wna Josephus na Philo un cyfeiriad atto. Mae yn absenol yn rhestri Origen a Jerome; ac y mae eraill o'r tadau yn ei gyhoeddi yn apocryphaidd. Ond ni wnai y mwyafrif o ddarllenwyr, fodd bynag, na'r tadau ei hunain un gwahaniaeth rhyngddo a'r llyfrau canonaidd, ond cyfrifent ef o'r un gwerth ac awdurdod (Horne, ii. 1016, 1018, 1019, 1023).

7. DOETHINEB JESUS, fab Sirach, neu ECCLESIASTICUS, sydd lyfr llawer mwy gwerthfawr na Doethineb Solomon. Er y gelwir ef Doethineb Jesus, fab Sirach, etto yn ol y rhagdraeth o'i flaen nid ymddengys taw efe oedd ei awdwr priodol. Yn ol y prôlog gan awdwr anadnabyddus, 'yr oedd Jesus, taid mab Sirach, yn wr diwyd iawn, a doeth yn mysg yr Hebreaid, yr hwn nid yn unig a gasglodd ddwys a byr ymadroddion y doethion a fuasai o'i flaen ef, eithr ei hun hefyd a draethodd rai o'i eiddo ei hun, yn llawn o'i fawr ddealltwriaeth a doethineb. Am hyny pan fu farw y Jesus cyntaf, a gadael y llyfr hwn wedi ei orphen agos, Sirach ei fab ef, wedi ei gael ar ei ol ef, a'i gadawodd i'w fab ei hun Jesus, yr hwn wedi ei gael i'w law, a'u cynnullodd i gyd yn drefnus yn un llyfr, ac a'i galwodd DOETHINEB.' Yn ol y cyfrif hyn, Jesus, mab Sirach, oedd trefnwr y llyfr. Ond yn ol y prôlog a ddug ei enw, ymddengys nad oedd ddim ond ei gyfieithydd o'r Hebraeg i'r Groeg. Cymerodd hyn le yn nheyrnasiad Euergetus, brenin yr Aipht, lle yr ymddengys i'r cyfieithiad gael ei wneud. Nid ydym yn bresenol yn berchen ar y copi gwreiddiol Hebraeg, ac mae'r copi Groeg wedi ei anurddo â llawer o lygriadau a darnau a osodwyd o'i fewn.

Ni wnaeth yr Iuddewon erioed osod y llyfr hwn yn mhlith yr Ysgrythyrau canonaidd. Ni cheir ef yn rhestri Josephus, Philo, Mileto, Origen, neu Jerome. Darllenid llawer arno, fodd bynag, yn yr hen eglwysi gynt, a sieryd rhai o'r tadau am dano fel pe buasai yn rhan o'r Ysgrythyrau dwyfol (Horne, ii. 1028, 1032).

8. BARUCH. Nid oes dim lle i gredu i Baruch gael ei ysgrifenu gan gyfaill a chynorthwywr Jeremiah; ac nid oes dim ymddiried i'w osod yn ei adroddiadau. Nid ydynt yn cyfatteb i'r hanesion yn llyfrau hanesyddol yr Ysgrythyrau, ac y mae llawer o honynt yn anhebygol iawn i fod yn wir (i. 2–10). Mae yr awdwr yn benthyca amryw ymadroddion allan o lyfr Daniel—prawf eglur o gymeriad apocryphaidd y llyfr (cydmarer i. 15–18; ii. 2, 6, 11, 19, â Dan. ix. 6–8, 12, 15, 18). Mae amseriad un weddi, fel y sylwir, yn foreu yn y caethiwed; mae amseriad y weddi arall ar ol iddo ddiweddu (cydmarer i. 2, 3, 14, â Dan. ix. 1–4).

Nid ydyw yr epistol a briodolir i Jeremiah wedi ei ysgrifenu yn ei ddull ef, nac yn null rhanau eraill o'r Ysgrythyrau. Yn ad. 3 dywedir y byddai i'r caethiwed barhau am saith cenedlaeth; tra yr oedd yntau wedi dweud amryw weithiau taw deng mlynedd a thriugain fyddai ei hyd (Jer. xxv. 11, 12; xxix. 10).

Yn ol Jerome ac Epiphanius, ni wnaeth yr Iuddewon erioed gydnabod Llyfr Baruch fel un canonaidd. Yn mhlith y tadau boreuol coffheid ef yn aml ar ol amser Irenæus. Mae y tadau Groeg a Lladin yn cyfeirio atto (Horne, ii. 1034).

9. Mae genym yn nesaf amryw ychwanegiadau at Lyfr Daniel. 1. Can y Tri Llanc Sanctaidd, a osodir yn pen. iii. rhwng ad. 23 a 24. 2. Hanes Susannah, a osodir weithiau o flaen pen. i. ac weithiau ar ol y benod ddiweddaf, gan gyfansoddi penod ychwanegol. 3. Hanes Dinystr Bel a'r Ddraig, yn cyfansoddi penod arall.

Ni cheir yr un o'r darnau hyn yn yr Hebraeg. Nid oes llawer ac sydd yn wrthodedig yn Nghan y Tri Llanc. Nid ydyw yr haeriad i'r 'fflam daflu uwchlaw'r ffwrn naw cufydd a deugain' yn ymddangos yn grediniol iawn. Nid ymddengys y fawl-gan ar y diwedd (ad. 29–65) yn briodol iawn dan yr amgylchiadau; cynwys ddarnau goruchel, ond mae yn llawer rhy faith, a disgyn i fanylion rhy luosog a bychain. Dug ystori Susannah a'r Henuriaid holl ymddangosiad ystori wedi ei gwneud i fynu. Ac y mae hanes Bel a'r Ddraig yn ffug-chwedl berffaith.

10. GWEDDI MANASSEH. Nid oes genym un rheswm i dybied mai atti y cyfeirir yn 2 Cron. xxxiii. 18. Yn Hebraeg yr oedd hono, a hon yn y Groeg; ac ni ddug lawer o gymeriad gweddi a ddeilliai o galon dyn gwir edifeiriol. Cyfansoddiad annaturiol ydyw, ac ymddengys fel eiddo rhyw yspryd Phariseaidd. Mae y deisyfiad canlynol yn hynod; 'Tydi, O Arglwydd Dduw y rhai cyfiawn, ni osodaist edifeirwch i'r rhai cyfiawn, i Abraham, Isaac, a Jacob, y rhai ni phechasant i'th erbyn, ond ti a osodaist edifeirwch er fy mwyn i bechadur.' Perthyn i ddosparth o ysgrifeniadau apocryphaidd a ymddangosasant yn y ganrif gyntaf a'r ail C.C. Yr oedd llawer o ffug-hanesion Iuddewig mewn perthynas i weddi Manasseh. Nid ystyrid Gweddi Manasseh yn ganonaidd gan Gynghor Trent.

11. Cymhwysir yr enw MACCABEAID at deulu a disgynyddion yr offeiriad Iuddewig Mattathias, yr hwn a ymdrechodd ymdrech hir a llem yn erbyn breninoedd Syria, ac a sicrhaodd yn y diwedd annibyniaeth y genedl Iuddewig.

Cynwys Llyfr *cyntaf* y Maccabeaid hanes cynyg Antiochus Epiphanes i ddiddymu y grefydd Iuddewig, ynghyd â'i deddfau a'i defodau, ac i sefydlu eilun-addoliaeth trwy yr holl wlad; ac o'r rhyfeloedd a gariwyd yn mlaen yn ei erbyn ef ac amryw o'i ganlynwyr gan Judas a meibion eraill Mattathias. Mae wedi ei ysgrifenu mewn Groeg rhwydd a llithrig, a chynwys amryw ffurfiau ymadrodd cwbl Roegaidd. O ran iaith, mae yn rhagori ar amryw o lyfrau y Deg a Thriugain. Er hyny, cyfieithiad, ac nid gwaith gwreiddiol ydyw; ond pa un ai Hebraeg neu Syro-Caldeaeg oedd yr un gwreiddiol nis gellir yn hawdd yn awr ei benderfynu. Fel gwaith hanesyddol y mae yn dra gwerthfawr. Mae wedi ei ysgrifenu mewn dull perffaith digelfydd, ac ni chynwys ond ychydig ryfeddodau, ac ymddengys yn mhob peth hanfodol yn deilwng o grediniaeth. Ond etto mae ynddo lawer o gamgymeriadau, yn benaf mewn perthynas i fatterion estronol; megis ddarfod i Alexander Fawr ranu ei deyrnas rhwng ei weision tra yr oedd efe etto yn fyw, er ar y pryd ar ei wely angeu (i. 5, 6); i Antiochus Fawr gael ei gymeryd yn fyw gan y Rhufeiniaid, ac iddynt 'ddwyn oddiarno ef wlad India, Media, a Lydia, ei wledydd goreu ef, ac y rhoddasent hwy y rhai hyny i'r Brenin Eumenes (viii. 6–8); bod eu tŷ cynghor hwy yn cynwys 320 o bersonau, ac nad oedd 'na chenfigen nac eiddigedd yn eu plith (viii. 15, 16); fod y 'Spartiaid a'r Iuddewon yn frodyr, a'u bod o had Abraham' (xii. 21). Ond nid yw yr awdwr yn briodol gyfrifol am y rhan fwyaf o'r camgymeriadau hyn; ni wna efe ond ail-adrodd yr hyn a glywsai gan eraill.

Yr awgrym cyntaf ynghylch bodolaeth y llyfr hwn a gawn yn Josephus, yr hwn a gorphola ei gynwysiad yn ei *Antiquities;* ond nid ydyw yn ei gynwys yn mhlith y llyfrau a ystyrid yn ddwyfol gan yr Iuddewon (Joseph. c. *Apion*, i. 8). Ni chyfrifid ef yn rhan o'r canon Iuddewaidd na chan Clement o Alexandria nag Eusebius. Gwna Origen hefyd ei gau allan o'i restr; ond mewn man arall sieryd am y Maccabeaid fel Ysgrythyr, ac yn berchen awdurdod. Jerome a ddywed y gwnai yr eglwys eu darllen, ond nid yw yn eu rhestru yn mhlith yr Ysgrythyrau canonaidd. Etto coffha hwynt mewn man arall fel Ysgrythyr Santaidd (Horne, ii. 1041).

Nid ydyw *ail* Lyfr y Maccabeaid, fel y gellid yn naturiol ddysgwyl, yn barhad o'r cyntaf. Yn y gwrthwyneb, dechreua yn foreuach, a diwedda yn gynarach. Talfyriad ydyw o waith gan 'Jason o Cyrene mewn pum llyfr,' yr hwn a leihauir i un gyfrol (ii. 23), fel yr ymddengys fod y gwaith gwreiddiol gryn lawer mwy na'r un a feddwn ni yn bresenol. Rhagymadrodd gan awdwr y talfyriad ydyw y ddwy benod gyntaf; ond nid ydyw'r awdwr na'i olygydd yn teilyngu llawer o ymddiried. Y mae y ddau yn bur chwanog i adrodd gwyrthiau rhy anghredadwy, megis cuddio a chael tan sanctaidd yr allor (i. 19–36); Jeremiah yn gorchymyn i'r babell a'r arch fyned gydag ef i Fynydd Sinai; ac iddo gael 'ogof, yn yr hon y gosododd efe y babell, yr arch, ac allor y poeth-offrwm,' y lle i fod yn anhysbys 'hyd oni chasglo Duw ei bobl drachefn' (ii. 4–7). Mae Jason yn hoff iawn o ddrychiolaethau, o ba rai mae genym esiamplau yn iii. 24–27; v. 1–4; x. 29–31; xi. 8; xv. 11–16. Er taw gwrhydri Judas Maccabeus ydyw prif destun y llyfr cyntaf a'r ail o'r Maccabeaid, etto nis medrwn ganfod un cyfattebrwydd yn yr hanesion. Mae genym dri hanes gwahanol am farwolaeth Antiochus Epiphanes. Yn 1 Maccab. vi. 5–16 dywedir iddo, pan yn Persia, dderbyn newyddion am orchfygiad ei luoedd gan yr Iuddewon, a'i fod wedi ei orchfygu mor llwyr gan dristwch fel y clafychodd ac y bu farw yn Babilon. Yn 2 Maccab. i. 13–16 hysbysir ni i Antiochus 'ddyfod i Bersia, a llu a dybid yn anorchfygol gydag ef,' 'iddo fyned i deml Nanea heb nemawr gydag ef,' 'ac i'r offeiriaid gau y deml wedi ei ddyfod ef i mewn; ac iddynt agor drws dirgel ar y nen, a thaflu ceryg megis saethau mellt, a tharo i lawr y capten a'i wyr, eu dryllio yn ddarnau, tori eu penau, a'u taflu at y rhai oedd oddiallan.' Mae genym wed'yn drydydd hanes gan Jason (yn ix. 3–28), sef iddo ddyfod i Ecbatane, a chlywed yno fod ei luoedd wedi eu gorchfygu gan yr Iuddewon, a chan frysio yn ol i ddial arnynt, iddo gael ei daro â rhyw glefyd echrydus yn ei ymysgaroedd, yr hwn oedd yn gyd-fynedol â phoenau dirfawr ac â sawyr mor ddrewllyd fel nas medrai ef na'i weision mo'i ddyoddef; iddo yn awr wneud proffes fawr o edifeirwch am ei ymddygiad tuag at yr Iuddewon, 'ac iddo farw o farwolaeth druenus, yn y mynyddoedd, mewn gwlad estronol.' Dywed Jason hefyd i Judas wneud yn iawn i offrymu ebyrth a gweddiau dros y meirw, 'er gwneud cymod dros y meirw, fel y rhyddheid hwy oddiwrth bechod' (xii. 40–45); a chanmol hunan-laddiad penderfynol Razis yn hytrach nag iddo syrthio i ddwylaw y Syriaid (xiv. 37–46).

Ni chafodd Ail Lyfr y Maccabeaid erioed ei gymeryd mewn i'r canon Iuddewig. Gwna yr awdwr esgusawd ar y diwedd, yr hyn a ddengys nad oedd yn honi ysprydoliaeth;—'Ac os da y gwnaethum, ac megis y gweddai i'r 'stori, hyny yw'r peth a ewyllysiais; ond os yn llesg ac annoeth, hyny yw yr hyn a allwn ddwyn i ben' (xv. 38). Nid ydyw Josephus na Philo yn cyfeirio atto. Yr awgrym clir cyntaf ynghylch ei fodolaeth a geir gan Clement o Alexandria (Horne, ii. 1045).

Dyna'r fath lyfrau ydyw y rhai a gyfansoddant yr Apocrypha, a'r rhai arferid eu hargraphu ar yr un pryd a'r Beibl flyneddau yn ol. Mae tri eraill o lyfrau a elwir y Trydydd Pedwerydd, a'r Pumed o'r Maccabeaid; ond mae'r teitl yn hollol amhriodol. Nid ydyw *y trydydd* yn cyffwrdd ag amser y gwroniaid Maccabeaidd, ond darlunia yr hyn sydd o amseriad boreuach. Nid yw mewn gwirionedd ddim amgen na chwedl Iuddewig wrthun. Ni chyfansoddodd ran un amser o'r Vulgate, ac o ganlyniad ni chafodd erioed ei gymeryd mewn gan Eglwys Rufain i'w chanon, er ei fod yn un Eglwys Groeg. Mae y *pedwerydd* llyfr yn cynwys traethawd athronyddol llym-chwerw ar lywodraeth gwir reswm ar y nwydau, fel y dangosir yn merthyrdod Eleazar, y saith brawd, a'u mam; ac nid ydyw ddim ond helaethiad chwyddedig o 2 Maccab. vi. 7. Cotton wnaeth y cyfieithiad Saisonig o hono; oblegid ni ddarfu i L'Estrange, yn ei gyfieithiad o Josephus, i ba un y mae yn amhriodol wedi cael ei dadogi, gynyg dim gwell nag aralleiriad didrefn o hono. Cynwys y *pumed* llyfr y Maccabeaid, fel y gelwid ef gan Cotton, hanes matterion Iuddewig o ymosodiad Heliodorus ar drysordy Jerusalem hyd yr amser y darfu Herod ladd Mariamne ei wraig, ei mam, a'i dau fab. Nid oes genym ond copi Arabaidd o hono, yr hwn y mae Walton wedi osod yn ei *Bolyglott*. Ymddengys nad yw ond cyfieithiad yn unig, a chynwys lawer o gamgymeriadau gyda golwg ar ffeithiau (Horne, ii. 1051, 1053, 1055).

Tueddid amryw o'r tadau Cristionogol, oblegid arfer defnyddio y Septuagint, neu gyfieithiadau a orphwysent ar yr un sylfaen, yn naturiol i goffhau a siarad yn barchus am yr holl lyfrau ac oeddynt wedi eu corpholi yn yr Apocrypha, gan ei alw yn '*Ysgrythyr*,' 'Yr Ysgrythyr

Ddwyfol,' &c. Defnyddid hwynt yn gyhoeddus yn ngwasanaeth yr eglwys, ond gwneid gwahaniaeth rhyngddynt hwy a'r Ysgrythyrau Hebraeg; gelwid un yn 'ganonaidd,' a'r llall yn 'eglwysig.' Ond darfu Cynghor Trent yn 1546 baso deddf i gynwys yr oll o'r Apocrypha, gyda'r eithriad o ddau lyfr Esdras a Gweddi Manasseh, yn nghanon yr Ysgrythyr, gan gyhoeddi *anathema* 'uwch ben pawb ac na wnaent dderbyn yr holl lyfrau, a'u holl ranau, fel rhai santaidd a chanonaidd. Darfu i'r Eglwys Ddiwygiedig gyduno yn unfryd i ddal awdurdod ganonaidd yr Ysgrythyrau Hebraeg yn unig, gan wadu hawl llyfrau'r Apocrypha i honi awdurdod mewn pethau perthynol i'r ffydd. Etto addefai rhai o honynt eu bod yn werth eu darllen.

Arferid am gryn amser i argraphu'r Apocrypha gyda'r Beibl. Coverdale oedd y cyntaf i'w ddwyn i mewn yn ei gyfieithiad, yr hwn a ymddangosodd yn 1535; a darfu Rogers, yr hwn a orphenodd gyfieithiad Tyndale, ddilyn ei esiampl ddrwg. Pan y parottowyd y cyfieithiad Saisoneg presenol, yr oedd saith cyfieithydd wrth yr Apocrypha, a pharhawyd i'w gyhoeddi gyda'r Beibl. Ni chymysgid y llyfrau, fodd bynag, megis ar y Cyfandir, ag Ysgrythyrau yr H. D. Gosodid hwynt rhwng y ddau Destament, mewn ffordd o'u gwahaniaethu oddi wrthynt. Er y parheir i ddarllen rhan o hono yn ngwasanaeth Eglwys Loegr, yr ydys wedi hir roddi heibio ei argraphu gyda'r Beibl. Dim ond hen argraphiadau o'r Beibl a geir yn awr yn cynwys yr Apocrypha (Anderson's *Annals,* ii. 377, 543).

Pe medrai dim ychwanegu gwerth llyfrau'r H. D., a'n parch ninau iddynt, eu cyd-ddarllen â'r Apocrypha wnai hyny yn effeithiol, gan eu bod gymaint islaw iddynt hyd yn od fel cyfansoddiadau llenyddol. Pe cyhoeddid y cyfryw lyfrau gan awdwyr yn y dyddiau presenol, nid yn unig cwbl esgeulusid hwynt, ond ymddygid tuag attynt gyda dirmyg haeddianol. Rhoddant i ni ddrychfeddwl tlawd o gyflwr dealltwriaethol, moesol, a chrefyddol yr Iuddewon gan y rhai y derbynid hwynt; ac nis medrwn lai na chyhoeddi ein syndod wrth fod llawer o dadau yr eglwys yn edrych arnynt gyda chymaint o ffafr. Eu hynafiaeth yn unig sydd yn gosod arnynt yr ychydig werth a feddant. Gan iddynt gael eu hysgrifenu gan Iuddewon, yn fwy cyffredin gan Iuddewon o Alexandria, dangosant olygiadau a dulliau o feddwl a ffynent yn eu plith rhwng gorpheniad yr H. D. a genedigaeth Iesu Grist. Llyfr Ecclesiasticus a Llyfr Cyntaf y Maccabeaid ydyw yr unig rai gwir werthfawr o honynt, a chyfyd gwerth yr olaf oddiar y ffaith o'i fod yr unig hanes gwreiddiol o'r gweithrediadau at ba rai y cyfeiria. Maent oll yn werthfawr oherwydd eu bod yn yr iaith Roeg, ac mor debyg i'r Septuagint, gan ein cynysgaethu ag esiamplau o briod-ddull y T. N., yn enwedig o eiriau ac ymadroddion ac nad oes genym enghreifftiau mewn awduron clasurol. Heblaw yr hyn ydym newydd ddweud am danynt nid ydym yn eu cyfrif o fawr werth.

APOLO'NIA. Yr oedd amryw ddinasoedd o'r enw yma, yr hwn a ddeilliai oddiwrth y duw Apollo. Gorweddai yr Apolonia a enwir yn Act. xvii. 1 rhwng Philippi a Thessalonica. Pasodd Paul trwyddi wrth fyned o'r lle blaenaf i'r olaf.

APOL'OS, Iuddew a anwyd yn Alexandria, ac enwog am ei hyawdledd a'i wybodaeth o'r Ysgrythyrau. Rhoddir ei hanes a'i gymeriad yn Act. xviii. 24–28; xix. 1. Ar ol llafurio am beth amser yn Ephesus daeth i Corinth; ond yno, fe ymddengys, bu yn achlysur (achlysur diniwed yn ddigon tebygol) o ymraniadau yn yr eglwys: 'Pob un a ddywedai, Yr ydwyf fi yn eiddo Paul, minau yn eiddo Apolos, minau yn eiddo Cephas, minau yn eiddo Crist' (1 Cor. i. 10–12). Tra yr oedd Apolos yn wrthrych edmygedd un blaid yn Corinth, mae yn amlwg na wneid cymaint cyfrif o Paul a chynt (iv. 8–15, 18, 19); ond ni wnai hyn gyffroi dim eiddigedd yn mynwes y dyn mawrfeddwl hwnw. Yn niwedd ei lythyr cyntaf at y Corinthiaid amlyga ddymuniad cryf am i Apolos ymweled eilwaith â Chorinth (xvi. 12); ac ar amser diweddarach cawn ef yn cymeradwyo Apolos i sylw caredig a chymhorth Titus (iii. 13). Gwyn fyd nad yfai gweinidogion fwy o yspryd Paul! Nid oes genym ddim ychwaneg o hanes Apolos ac y gallwn ei gyfrif yn gred-deilwng.

APOSTOL. 'Απόστολος sydd yn tarddu o ferf yn arwyddo *danfon,* a defnyddir ef i ddynodi un a ddanfonir allan—cenad, person wedi cael ei ddanfon gan arall ar ryw neges neillduol, neu er mwyn cyflawni ryw ddyledswydd neu swydd neillduol. Fel hyn y dywed ein Harglwydd, 'Nid yw y gwas yn fwy na'i Arglwydd na'r hwn a ddanfonwyd' (*ἀπόστολος, apostol, cenad*) 'yn fwy na'r hwn a'i danfonodd' (Ioan xiii. 16). Gelwir Epaphroditus, yr hwn a anfonasid gan y Philipiaid at Paul i ddiwallu ei angenrheidiau, eu *ἀπόστολος, apostol* neu *genad* (Phil. ii. 25). Geilw Paul Titus a'i gydweithwyr yn *ἀπόστολοί,* apostolion, 'cenhadau yr eglwysi' (2 Cor. viii. 23). Yn yr ystyr yma yr arferir y gair am ein Harglwydd ei hunan (Heb. iii. 1); 'Ystyriwch Apostol ac Archoffeiriad ein cyffes ni, Crist Iesu.'

Dyna yw ystyr cyffredin y gair; ond darfu iddo gael ei gymhwyso mewn modd arbenig at ganlynwyr ein Harglwydd, y rhai a ddanfonwyd allan i bregethu a thaenu ei efengyl dros y byd, ac y cynysgaethodd hwynt â chymhwysderau neillduol i'r gwaith: 'Ac efe a ddewisodd ddeuddeg, fel y byddent gydag ef, ac fel y danfonai efe hwynt i bregethu, ac i fod ganddynt awdurdod i iachau clefydau, ac i fwrw allan gythreuliaid: Ac i Simon y rhoddes efe enw Pedr; ac Iago fab Zebedëus, ac Ioan brawd Iago, Andreas, Philip, Bartholomeus, Matthew, Thomas, Iago fab Alpheus, Thadeus, a Simon y Canaanead, a Judas Iscariot, yr hwn hefyd a'i bradychodd ef' (Marc iii. 14–19). Ar ol ei adgyfodiad darfu iddo adnewyddu eu hawdurdod, gan ddywedyd 'Tangnefedd i chwi; megis y danfonodd y Tad fi, yr wyf finau yn eich danfon chwithau. Ac wedi iddo ddywedyd hyn, efe a anadlodd arnynt, ac a ddywedodd wrthynt, Derbyniwch yr Yspryd Glan. Pwy bynag y maddeuoch eu pechodau, maddeuir iddynt; a'r eiddo pwy bynag attalioch, hwy a attaliwyd' (Ioan xx. 21–23). Ac ar ddydd y Pentecost 'hwy a lanwyd oll â'r Yspryd Glan, ac a ddechreuasant lefaru â thafodau eraill, megis y rhoddes yr Yspryd iddynt ymadrodd' (Act. ii. 1, 4). Nid yw yn hawdd penderfynu nodweddau pendant ac amlwg yr apostolion. Un neillduolrwydd perthynol iddynt oedd iddynt dderbyn eu hawdurdod yn uniongyrchol oddiwrth yr Arglwydd Iesu ei hun. Cafodd Matthias, yr hwn a 'gyfrifwyd gyda hwynt' yn lle Judas y bradychwr, ei ethol trwy fwrw coelbren ar ol cyfeirio y matter yn ddifrifol mewn gweddi at Dduw, yr hyn a ellir ei ystyried yn gyfystyr a'r fath appwyntiad. Ac nid ydoedd Paul yn un o'r deuddeg, etto yr oedd yn apostol yn gystal a hwythau, 'nid o ddynion, na thrwy ddyn, ond trwy Iesu Grist' (Gal. i. 1. Gwel Act. xxvi. 12–19). Yn wir, pan amheuid ei deitl i'r swydd, gwnai ei honi hi yn eithaf cadarn, er yr amlygai ar yr un pryd y gostyngeiddrwydd dyfnaf; 'canys ni bum i ddim yn ol i'r apostolion penaf, er nad ydwyf fi ddim' (2 Cor. xii. 11; gwel hefyd xi. 5). Priodol mae Cave wedi sylwi ar hyn: 'Galwyd ef yn uniongyrchol gan Grist, yn gystal a hwythau, ac mewn modd mwy hynod. Galwyd hwynt ganddo tra yr oedd ef etto mewn cyflwr o ddarostyngiad a thlodi; efe, pan yr oedd Crist wedi ei dderchafu i'w orsedd, ac yn ymddangos iddo ef wedi ei amgylchu â'r pelydrau hyny o ddysgleirdeb, a mawr wychder y rhai nis medrai eu dyoddef.'

Pa bryd y darfu i'r gwahanol apostolion adael Judea nid oes genym hysbysrwydd. Ymddengys fod y corph o honynt yn Jerusalem, o'r hyn leiaf yn Judea, ar amser yr hyn sydd wedi cael ei alw y Cynghor yn Jerusalem (Act. xv. 2, 4, 6, 22, 23, 33), yr hyn a dybia Lardner ac eraill fod ynghylch O.C. 50 neu 51 (vi. 67). Mae yn mhellach yn deilwng o sylw nad oes dim son yn hanes teithiau Paul wed'yn i Jerusalem fod yno neb o'r apostolion oddieithr Iago, yr hwn a gyfarfyddodd ef ar ei ymweliad diweddaf â'r lle (xxi. 18); a phe buasai wedi gweled rhai o'r lleill, braidd y gallesid peidio crybwyll hyny, yn enwedig pan yr ydoedd yn awr wedi ei wneud yn garcharor, a chwedi ei gyfyngu yn Judea ragor na dwy flynedd. Gallem gan hyny gasglu fod yr oll o'r apostolion yn ystod y cyfwng rhwng y ddau amser hyn (cyfwng o efallai ddeg i ddeuddeg mlynedd) wedi gadael Jerusalem, gyda'r eithriad ydym newydd goffhau. Ond pa un a wnaethant hyn ar unwaith, neu ar wahanol amserau, nid oes genym wybodaeth. Ac ychydig wyddys am eu hanes ar ol gadael Jerusalem. Mae genym, yn wir, amryw hanesion am danynt, ond yn gyffredin nid oes fawr o goel i'w roddi arnynt: mae'r hanesion yn aml yn gwrthwynebu eu gilydd, ac yn ffug-chwedlau amlwg yn aml. Cawn yr hanesion canlynol gan ein haneswyr eglwysig boreuol. Eusebius, yn y bedwerydd ganrif, a ddywed, 'Wedi i apostolion a disgyblion santaidd ein Harglwydd gael eu gwasgaru dros yr holl fyd, Thomas, yn ol traddodiad, a dderbyniodd Parthia fel ei oror appwyntiedig; Andreas a dderbyniodd Scythia; ac Ioan Asia, lle, ar ol trigo am beth amser, y bu farw yn Ephesus. Ymddengys i Pedr bregethu trwy Pontus, Galatia, Bithynia, Cappadocia, ac Asia, i'r Iuddewon oeddynt ar wasgar; yr hwn, pan ddaeth i Rufain, a groeshoeliwyd yno â'i ben lawr, 'oherwydd dymuno dyoddef yn y ffordd hono' (Euseb. *Eccles. Hist.* B. iii. c. 1). Socrates, yn y bumed ganrif, a ddywed i Thomas, pan yr aeth yr apostolion allan i bregethu i'r cenedloedd, gymeryd Parthia fel ei ran, Matthew Ethiopia, a Bartholomeus India (Lardner, *Works*, i. 47). Rhydd Gregory Nathanzien Judea i Pedr, Epirus i Andreas, Ephesus neu Asia i Ioan, ac India i Thomas (i. 132). Yn yr hanesion canlynol am yr apostolion rhoddir iddynt yn aml feusydd llafur eraill.

ANDREAS oedd frawd i Pedr, ac fel yntau, yn anedig o Bethsaida, neu o leiaf yn perthyn iddi. Yr oedd yn ddisgybl boreu i Ioan Fedyddiwr, yr hwn a ddangosodd iddo ef ac un arall o'i ganlynwyr Iesu Grist fel y Messiah, gan ddywedyd, 'Wele Oen Duw, yr hwn sydd yn tynu ymaith bechodau y byd;' ac yntau yn cael gafael yn ei frawd Pedr a'i dug ef hefyd at yr Iesu. Andreas oedd y cyntaf o'r apostolion a ddaeth yn gydnabyddus â'r Iachawdwr, a dygodd ei frawd Pedr atto; ac ar y dydd canlynol daeth Philip yn adnabyddus ag ef, ac yntau, yn ei dro, a ddygodd Nathanael atto (Ioan i. 35–51). Parhaodd Andreas a Phedr, y rhai oeddynt bysgodwyr, i ddilyn eu galwedigaeth; ond ar ol yspaid o amser, 'pan yn rhodio wrth fôr Galilea, efe a'u canfu yn bwrw rhwyd i'r môr, ac a ddywedodd wrthynt, Deuwch ar fy ol i, ac mi a'ch gwnaf yn bysgodwyr dynion. A hwy yn y fan gan adael y rhwydau, a'i canlynasant ef.' Nid ydyw yn anheilwng o sylw taw yr un diwrnod y darfu iddo alw Iago ac Ioan, dau fab Zebedëus, i fod yn ddisgyblion iddo (Matt. iv. 17–22). Yr oedd Andreas yn un o'r deuddeg ac y darfu ein Harglwydd eu hawdurdodi wed'yn i fyned allan i bregethu efengyl y deyrnas (Marc iii. 14, 18), ond ychydig fwy a sonir am dano nac am yr apostolion eraill yn gyffredin.

Ar ol esgyniad ein Harglwydd dywedir yn gyffredin gan yr hynafiaid i'r apostolion gyduno yn eu plith eu hunain, trwy fwrw coelbren medd rhai, mewn perthynas i'r rhanau o'r byd y gwaent bob un ddewis eu cymeryd. Yn y rhaniad a wnawd dywedir i Andreas gael Scythia a'r gwledydd cymydogaethol i'w ran. Teithiodd yn gyntaf trwy Cappadocia, Galatia, a Bithynia; aeth rhag ei flaen ar hyd lanau y Môr Du, a rhagddo i ddiffeithwch Scythia. Ar ol hyn, dywedir iddo gymeryd ei daith tua'r gorllewin, ac i Byzantium, ac iddo ymweled a Thrace, Macedonia, Thessaly, Epirus, ac Achaia, ac iddo am flyneddau bregethu yr efengyl yn yr holl wledydd hyn, a'i chadarnau hi trwy arwyddion mawr a gwyrthiau. O'r diwedd daeth i Patræ, dinas yn Achaia, lle y dyoddefodd ferthyrdod, ac iddo gael ei groeshoelio ar groes o lun y llythyren X, yr hon wedi hyny a ddaeth i gael ei galw yn Groes Sant Andreas (Cave's *Hist. Apostles*, 133, 136).

Tybir taw yr un ydyw BARTHOLOMEUS a Nathanael. Gan na wna Ioan yn ei efengyl, tra yn son am Nathanael, byth enwi Bartholomeus, a chan na wna yr efengylwyr eraill byth wneud coffa am Nathanael, ond enwant Bartholomeus, yn mhlith yr apostolion; gan y cysyllta Ioan Philip a Nathanael yn eu dyfodiad at Grist, a chan y gesyd yr efengylwyr eraill bob amser Philip a Bartholomeus gyda'u gilydd; fel y mae Nathanael yn cael ei enwi gyda'r disgyblion i ba rai 'yr ymddangosodd Iesu ei hun wrth fôr Tiberias' ar ol ei adgyfodiad ('Yr oedd ynghyd Simon Pedr, a Thomas yr hwn a elwir Didymus, a Nathanael o Cana yn Galilea, a meibion Zebedëus, a dau eraill o'i ddisgyblion'); gan nad ydyw Bartholomeus yn briodol yn gyfenw, ac heb arwyddo ond yn unig fab Talmai, fel y mae Pedr yn cael ei alw Barjonas, mab Jonas—mae llawer mewn amseroedd hen a diweddar wedi casglu, gyda llawer o debygolrwydd, mai yr un person oedd Nathanael a Bartholomeus. Yr ydym eisoes wedi son am ddyfodiad Nathanael at Grist, ac ar yr achlysur hwnw darlunir ef fel 'Israeliad yn wir, yn yr hwn nid oes dwyll' (Ioan i. 45–51).

Ni chyfarfyddir ag enw Bartholomeus yn y T. N. ond yn rhestr enwau yr apostolion (Matt. iii. 18; Act. i. 13). Dywedir iddo deithio cybelled a'r India, gan bregethu'r efengyl. Dywed Socrates taw yr India a ymyla ar Ethiopia; geilw Sophronius hi yr India Fortunate; wrth

Ethiopia y deall Cave Cush Asiatic, yn cyd-ffinio â Chaldæa, ond nid yr un wlad a hi; golyga eraill mai Arabia Ffelix a feddylir. Ond pa wlad bynag ydoedd, dywedir iddo ef adael Efengyl Matthew yn yr Hebraeg ar ei ol. Dychwelodd eilwaith, meddir, i orllewin Asia, llafuriodd yn Phrygia, Lycaonia, ac Armenia, lle, yn ninas Albanopolis, y dyoddefodd ferthyrdod, ond geilw Nicephorus hi Urbanopolis yn Cilicia. Dywed rhai iddo gael ei groeshoelio â'i ben lawr; eraill iddo gael ei flingo yn fyw cyn cael ei groeshoelio—creulonwaith dieflig heb fod, ysywaeth, yn anhysbys yn y Dwyrain (Cave, 172, 186).

Iago ac Ioan oeddynt feibion i Zebedëus, pysgodwyr ar Fôr Galilea, a'i wraig Salome. Nid ydoedd Zebedëus, er taw pysgodwr ydoedd, mewn, ar y cyfan, amgylchiadau tlawd, oblegid yr oedd ganddo weision huriedig, ac yr oedd yn debygol yn berchen ar ei long ei hun (Marc i. 20). Iago yn debygol oedd yr henaf o'r ddau, oblegid, gydag un eithriad, enwir ef yn gyntaf. Dilynai y ddau alwedigaeth eu tad, a galwyd y ddau yn foreu i ddilyn Crist, gan yr hwn y cyfenwid hwynt Boanerges, neu 'feibion y daran.' Yr oeddynt yn mhlith ddewis-ddisgyblion Crist, ac efallai mai hyny berodd i'w mam wneud y cais uchelgeisiol, 'Dywed am gael o'm dau fab hyn eistedd, y naill ar dy law ddehau, a'r llall ar dy law aswy, yn dy frenhiniaeth' (Matt. xx. 20, 21). Cawsant ynghyd a Phedr fod yn dystion o adferiad merch Jairus i fywyd, o'i wedd-newidiad ar y mynydd, ac o'i ing yn yr ardd. Yr oedd Ioan, yn neillduol, yn wrthrych serch arbenig ein Harglwydd; a dyna paham y cyfenwa ei hun 'y disgybl yr hwn yr oedd yr Iesu yn ei garu, yr hwn hefyd a bwysasai ar ei ddwyfron ef ar swpper' (Ioan xxi. 20). Efe ydyw yr unig ddisgybl ac y mae hanes iddo feiddiaw bod yn dyst o groeshoeliad ein Harglwydd; ac ar yr achlysur hwn y darfu ein Harglwydd gyflwyno ei fam i'w ofal, 'ac o'r awr hono allan y cymerodd y disgybl hi i'w gartref' (xix. 26, 27). Ychydig amser ar ol tywalltiad yr Yspryd Glan ar ddydd y Pentecost cawn Ioan, ynghyd â Phedr, wedi eu dwyn ger bron y llywiawdwyr Iuddewig, ac yn cyffesu enw Iesu yn ddiofn. Ar achlysur ddiweddarach cafodd y ddau hyn eu danfon gan eu brodyr i Samaria; a thrwy arddodiad eu dwylaw ar y dychweledigion derbyniasant yr Yspryd Glan (Act. ix. 1–22; viii. 14–17).

Ymddengys Iago fel cymeriad llawer llai cyhoeddus nag Ioan. Yn yr efengylau ni sonir am dano byth ar wahan oddiwrtho; ac yn yr Actau ni ddywedir dim am dano, oddieithr hanes byr am ei angeu cynar: 'Ac yn nghylch y pryd hyny y lladdodd Heród frenin Iago brawd Ioan â'r cleddyf' (xii. 1, 2). Yr oedd hyn o gylch O.C. 44. Ystyrir ef yn fab-sant Yspaen.

Yr oedd Ioan yn bresenol yn yr hyn sydd wedi cael ei alw Cynghor Jerusalem, yr hwn a gynnaliwyd, debygir, oddeutu O.C. 50 neu 51, a chyfrifid ef yn mhlith 'y rhai a dybid eu bod yn golofnau' yn yr eglwys (Act. xv.; Gal. ii. 1, 9). Nis gellir yn awr benderfynu pa bryd y darfu iddo yn y diwedd adael Palestina. Treuliodd y rhan olaf o'i oes, yn ol tystiolaeth unedig ysgrifenwyr boreuol, yn Asia Leiaf, ond pa bryd y darfu iddo ymsefydlu yno nis gwyddys (Lardner, *Works*, vi. 168). Mae yn debygol taw ar ol marwolaeth Paul, oblegid ni cheir yn yr hanes am deithiau yr apostol, nac yn ei epistolau, a ysgrifenwyd yn ystod ei garchariad yn Rhufain, yn y rhai y denfyn annerchiadau lluosog at frodyr Cristionogol yn y rhan hono o'r byd, dim cofion at Ioan; oddiwrth yr hyn y gallwn gasglu nad ydoedd yno, ac mai yn ddiweddarach y daeth yno.

Yn ol tystiolaeth gydunol ysgrifenwyr boreuol, cafodd Ioan ei alltudio yn ei henaint i ynys Patmos, a Domitian ydyw yr ymerawdwr gan ba un y dywedir iddo gael ei alltudio (Euseb. *Eccl. Hist*, B. iii. 18; Lardner, *Works*, vi. 173). Gan gymeryd yn ganiattaol yn y fan hon i Lyfr y Datguddiad gael ei ysgrifenu ganddo, mae genym ei dystiolaeth ef ei hun i'r ffaith: 'Myfi Ioan, yr hwn wyf eich brawd, a'ch cydymaith mewn cystudd, ac yn nheyrnas ac amynedd Iesu Grist, oeddwn yn yr ynys a elwir Patmos, am air Duw, ac am dystiolaeth Iesu Grist (i. 9). Yn ol tystiolaeth unedig ysgrifenwyr boreuol, dychwelodd Ioan i Ephesus ar ol marwolaeth Domitian, yr hwn, mewn canlyniad i'w ormes a'i greulonderau, a laddwyd yn ddirgel O.C. 96 (Euseb. *Eccl. Hist.* B. iii. c. 20; Lardner, *Works*, vi. 184. Mae genym gadarnhad o wirionedd yr hanesion am ei arosiad yn Asia Leiaf yn ei ddyddiau olaf yn y gorchymyn a dderbyniodd: 'Yr hyn yr wyt yn ei weled, ysgrifena mewn llyfr, a danfon i'r saith eglwys y rhai sydd yn Asia' (i. 11), ac yn y genadwri neillduol yr ordeiniwyd ef i'w danfon iddynt (ii. iii).

Tystiolaeth unllais hynafiaeth yw iddo ôroesi yr holl apostolion eraill, ac iddo yn y diwedd farw mewn gwth mawr o oedran. Ni wna Irenæus, yr hwn yw y tyst hynaf, enwi ei oed, ac ni ddywed ragor nac iddo fyw yn Asia hyd amser Trajan, yr hwn, fel y gwyddys, a ddechreuodd deyrnasu yn 98. Yn ol Polycrates, Origen, a Jerome, bu farw yn Ephesus; a chan na wnant un cyfeiriad at ei ferthyrdod, gallwn gasglu iddo farw o farwolaeth naturiol, ond yn mha flwyddyn nis gellir dim gwybod (Euseb. *Eccl. Hist.* B. iii. c. 23, 31; Lardner, *Works*, vi. 168).

Nid oes un o'r apostolion am ba un yr adroddir cynifer o hanesion ag am Ioan; ond, fel y mae yn dra chyffredin gyda chwedlau am gymeriadau nodedig, gorphwysant am y rhan fwyaf ar awdurdod tra amheus (Euseb. *Eccl. Hist.* B. iii. c. 23; Lardner, *Works*, vi. 171; Cave, *Hist. Apostles*, 152, 154, 157).

Am ysgrifeniadau Ioan gwel ei Efengyl, Epistolau, a'r Datguddiad.

Iago, mab Alpheus, oedd un arall o'r apostolion (Marc x. 3). Mair oedd enw ei fam (Marc xv. 40); ond pan enwir hi gan Ioan, gwraig Cleopas y gelwir hi, a rhaid taw enw arall o eiddo Alpheus ydoedd, neu efallai mai ail wr i Mair ydoedd, a dywedir yn mhellach ei bod yn chwaer i fam Iesu, yr hyn a wnai ei mab Iago yn gefnder i'n Harglwydd (Ioan xix. 25). Gelwir ef y Lleiaf (neu yn hytrach Bychan, ὁ μικρός) ond o ba herwydd nis gallwn ddweud yn bendant, ond efallai oblegid ei fod yn fychan o gorpholaeth (cydmarer Luc xix. 3).

Ni ddywedir dim am dano yn yr efengylau ar ol iddo gael ei alw i'r apostolaeth ond y manion hyn; eithr yn uniongyrchol ar ol esgyniad Crist enwir ef yn yr Actau gyda'r apostolion eraill dan yr enw Alpheus (Act. i. 13); ond Paul wrth ysgrifenu at y Galatiaid a wna goffa o 'Iago brawd yr Arglwydd' (Gal. i. 19). Mae hyn wedi achosi cwestiwn i gyfodi ac y mae llawer o ddadleu mewn bod mewn amseroedd hen a diweddar yn ei gylch, sef pa un a'i enwau ar ddau berson gwahanol ydynt, neu ynte ar un. Mae llawer wedi cael ei ddweud ar y ddwy ochr, a cheir dynion galluog dros un golygiad ac yn erbyn y llall. Pa fwyaf a chwiliwn ni i'r matter, mwyaf i gyd y tueddir ni i fabwysiadu y dyb olaf, ac i ddeall yr hanesion ychwanegol yn y T. N. am Iago mab Alpheus. Er y darllenwn ni yn Gal. i. 19 am 'Iago brawd yr Arglwydd,' ac yn 1 Cor. ix. 5 am 'frodyr yr Arglwydd,' ac yn Matt. xii. 46; xiii. 55; Ioan vii. 3, 5, 10; ac mewn rhanau eraill o'r Efengylau, am ei frodyr, etto y mae yn ddigon hysbys yr arferir yn yr Ysgrythyrau y geiriau *brawd* a *brodyr* i arwyddo nid yn unig frodyr yn ol y cnawd, ond hefyd berthynasau agos (gwel Gen. xiii. 8; cydmarer â xii. 5; xxiv. 27; xxix. 12). Yn awr gellir deall y geiriau fel yr arferid hwynt yn y cyfeiriadau a wneir gan ein Harglwydd i arwyddo perthynasau agos, ac felly yn cynwys Iago mab Alpheus, yr hwn a sefai yn y berthynas o gefnder iddo, gan fod ei fam yn chwaer i fam ein Harglwydd (Marc xv. 40; Ioan xix. 25). Mae amgylchiad arall ac sydd yn deilwng o sylw. Nid ydym yn cofio am un esiampl yn y Beibl o fod dau deulu, a'r rhieni yn berthynasau agos ac yn byw yr un amser, a phlant ganddynt yn dwyn yr un enwau. Yn Matt. xiii. 55 darllenwn: 'Onid hwn yw mab y saer? onid Mair y gelwir ei fam ef? a *Iago*, a *Joses*, a *Simon*, a *Judas*, ei frodyr ef?' Yn Luc xvi. 15, 16, ac Act. i. 13, darllenwn am *Iago* mab Alpheus, . . . a *Judas* brawd Iago; ac yn Ioan xix. 25, a Marc xv. 40, darllenwn: 'Ac yr oedd yn sefyll wrth groes yr Iesu, ei fam ef, a chwaer ei fam ef, Mair gwraig Cleophas'—'mam *Iago* fychan, a *Joses*, a Salome.' Yn awr nid yw yn ymddangos yn debygol y ceid yn mhob un o deuluoedd mam ein Harglwydd, a'i chwaer Mair, dri mab o'r un enw. Mae fod yr enwau yn un yn ei wneud yn debygol y perthynent i un teulu, a'u bod yr un personau.

Pan ddaeth Paul, dair blynedd ar ol ei droiedigaeth, i Jerusalem i weled Pedr, Iago oedd yr unig apostol arall â pha un y daeth yn gydnabyddus (Gal. i. 18, 19). Pan waredwyd Pedr yn wyrthiol allan o'r carchar, dywedodd, 'Mynegwch y pethau hyn i Iago, ac i'r brodyr' (Act. xii. 17), fel pe buasai Iago y prif ddyn yn eu mysg. Mewn cyfarfod o'r hyn sydd yn cael ei alw yn Gynghor Jerusalem, darfu Iago, ar ol i lawer o ddadleu gymeryd lle, wneud cynygiad yr hwn a fabwysiadwyd yn unfryd gan yr apostolion a'r henuriaid (Act. xv. 6, 7, 13, 19, 22). Yr apostol Paul, pan yn cyfeirio at yr achlysur, a sonia am 'Iago, Cephas, ac Ioan, y rhai a dybid eu bod yn golofnau' yn yr eglwys, ac fel yn trefnu gydag ef a Barnabas i 'fyned at y cenedloedd, a hwythau at yr enwaediaid' (Gal. ii. 9); ac wedi hyn sonia am ddyfodiad 'rhai oddiwrth Iago' i Antiochia, fel pe buasai Iago yn brif ddyn yn Jerusalem (ad. 12). Dywedir yn aml taw llywydd neu esgob Jerusalem ydoedd; ond nid yw hyn yn gorphwys ar un awdurdod hanesyddol briodol, a gellir ei gyfrif yn draddodiad anheilwng o un sylw. Ymddengys, fodd bynag, iddo aros yn hwy yn Jerusalem na neb eraill o'r apostolion; o'r hyn lleiaf, cawn ef yno pan ddaeth Paul yno y tro diweddaf, ac yn uniongyrchol cyn ei garchariad. Nid oes un lle i amheu nad ysgrifenwyd 'Llythyr Cyffredinol Iago' ganddo ef; ond nis gwyddys i sicrwydd ei amseriad. Tybir yn gyffredin iddo gael ei ysgrifenu nid rhyw lawer o amser cyn ei farwolaeth (Lardner, vi. 505). Mae yn draddodiad cyffredinol y gelwid ef *Y Cyfiawn*, a'i fod mewn mawr gymeradwyaeth yn mhlith y bobl. Ond er hyn oll cafodd, mewn terfysg yn y deml, ei osod i farwolaeth, am ba un yr adroddir gwahanol fanylion, ond heblaw y ffaith, nid oes ond ychydig ddibyniaeth i'w osod arnynt (Lardner, *Works*, vi. 480; gwel Joseph. *Antiq.* xx. 9, 1; Euseb. *Eccl. Hist.* B. ii. c. 23).

Am Epistol Iago gwel yr EPISTOLAU CATHOLIC.

JUDE, neu **JUDAS**, fel y mae y gair yn fwy cyffredin yn cael ei ysgrifenu, oedd frawd i Iago mab Alpheus (Luc vi. 16; Judas i). Ystyrir yn gyffredin taw yr un ydyw a 'Lebbeus, a gyfenwir Thaddeus,' gan yr ymddengys ei enw yn llechres yr apostolion megis y rhoddir hi gan Luc vi. 16 ac Act. i. 13; tra y gwna yr enwau eraill hyn a roddir yn Matt. x. 3 a Marc iii. 18 fyned o'r golwg, gan nad oedd yn beth anarferol yn mhlith yr Iuddewon i ddyn fod â mwy nag un enw arno, o'r hyn mae genym esiampl yn Pedr, yr hwn hefyd a elwid Simon a Cephas (Lardner, *Works*, vi. 608). Yr unig amgylchiad yn ei gylch a adroddir yn yr Efengyl a geir yn Ioan xiv. 22: 'Dywedodd Judas wrtho (nid yr Iscariot) Arglwydd, pa beth yw yr achos yr wyt ar fedr dy eglurhau dy hun i ni, ac nid i'r byd?' Ynghylch ei lafur fel apostol dywed Lardner, 'Nid oes genym ddim hanesion y gallwn ddibynu arnynt. Mae rhai wedi dweud iddo bregethu yn Arabia, Mesopotamia, a Persia; ac iddo ddyoddef merthyrdod yn y wlad olaf a enwyd; ond nid oes dim hanes cred-deilwng am y pethau hyn ar glawr' (*Works*, vi. 609).

Am Epistol Judas gwel EPISTOLAU CATHOLIC.

MATTHEW, neu **LEFI**, oedd fab Alpheus, ond nid, feddyliem, Alpheus tad Iago; oblegid pe fuasai felly, nid oes fawr amheuaeth na fuasai y berthynas yn cael ei chydnabod yn rhyw le. Gelwir ef Matthew yn ei Efengyl ei hun, ond yn Efengylau Marc a Luc gelwir ef Lefi; oddi wrth ba amgylchiad mae Grotius ac eraill wedi casglu taw personau gwahanol oeddynt (Michaelis *Introd.* iii. 96); ond mae'r amgylchiadau a enwir gan y tri efengylydd mor gyffelyb fel nad ydynt yn rhoddi dim sylfaen i'r fath dybiaeth (Matt. ix. 9–13; Marc. ii. 14–17; Luc v. 27–32). Mae'r enw Lefi, ac amgylchiadau eraill, yn arwyddo taw Iuddew ydoedd; ei alwedigaeth oedd casglwr trethi, neu bublican, dan y llywodraeth Rufeinig. Yn y T. N. nid oes genym hanes ychwanegol; ac y mae yr hanesion a geir gan ysgrifenwyr diweddarach yn hollol ansicr. Adroddir gan Socrates, hanesydd eglwysig a flagurodd yn y bumed ganrif, pan yr aeth yr apostolion ar wasgar i bregethu i'r cenedloedd, i Thomas gymeryd Parthia yn faes llafur, Bartholomeus India, a Matthew Ethiopia, a dywed rhai iddo ddyoddef merthyrdod yn Naddaber yn y wlad hono. Dywed eraill, fodd bynag, iddo fod yn pregethu yn Parthia, neu Persia, ac iddo farw yno. Mae Heracleon, Valentinian dysgedig, yn cyfrif Matthew yn mhlith yr apostolion ac na ddarfu iddynt ddyoddef merthyrdod, ac nid yw Clement yn ei wrthddywedyd. Nid ydyw Eusebius na Jerome yn son dim am y gwledydd lle bu yn pregethu, yr hyn, oherwydd natur y pethau yr ysgrifenent yn eu cylch, yr arweinasid hwynt yn naturiol i wneud pe buasent yn gwybod rhywbeth ynghylch y matter; a Chrysostom, yr hwn a'i canmola ar gyfrif rhagoriaethau eraill, ni ddywed ychwaith un gair mewn perthynas i'w ferthyrdod, yr hyn a'n harwain ni i gasglu nad ydoedd un traddodiad ynghylch y peth yn mhlith Cristionogion yr amser hwnw, o'r hyn lleiaf nad oedd fawr o sylw wedi ei wneud o hono (Lardner, *Works*, vi. 47).

Am Efengyl Matthew gwel yr EFENGYLAU.

PEDR, brawd Andreas, un o'r enwocaf o'r apostolion. Enw ei dad oedd Jonas neu Jonah, ac efallai ei fod wedi ei eni yn Bethsaida, ond ymddengys y trigai yn Capernaum, y ddau le yn gyfleuedig ar lan Môr Galilea, lle y canlynai alwedigaeth pysgodwr. Ymddengys yr adwaenid ef yn gyffredin wrth yr enw Simon, ond gelwid ef hefyd Pedr a Cephas gan ein Harglwydd, enwau a arwyddant gareg (Ioan i. 42, 44; Marc iii. 16; Luc iv. 31, 33, 38). Am ei hanes, fel ei hadroddir yn yr Efengylau ac yn yr Actau, afreidiol ydyw rhoddi dim manylion yma, gan y rhaid fod pob darllenydd yn gyfarwydd ag ef. Mae yn amlwg iddo gymeryd rhan blaenor gyda'r eglwys yn ei mabandod. Nid dyn cyffredin ydoedd mewn un ystyr; yr oedd wedi ymgyfarfod ynddo lawer o feiau a rhagoriaethau mawrion. Yr oedd o dymher flaengar, ehud, hunan-ddigonol, twym-galon, a rhuthrawl; eofn pan na byddai perygl, etto yn llwfr mewn awr profedigaeth, ac hyd yn od yn bradychu arwyddion o ofnusrwydd. Ar amserau eraill sefai i fynu yn wrol dros achos Crist, ac yr oedd yn was ffyddlawn a gweithgar dros y Gwaredwr. A barnu oddiwrth ei Epistolau, ymddengys ei feiau yn llai amlwg fel yr oedd yn heneiddio, neu teflir hwynt i'r cysgod gan ddysgleirdeb ei rinweddau. Mae ei goffadwriaeth wedi ei hir gysegru yn nghalonau gwir ganlynwyr Crist, a chyda'r eithriad o Paul ac Ioan, nid oes efallai un o'r apostolion ac y bydd yn well gan seintiau pob cenedl ei weled a'i gyfarfod yn y nefoedd na Phedr.

Ni wyddys pa bryd y gadawodd Pedr Judea, nac i ba le yr aeth. Mae ei Epistolau wedi eu cyfeirio at y 'dyeithriaid' (h.y., Iuddewon, neu yn hytrach ddychweledigion Iuddewig) oeddynt ar wasgar yn Pontus, Galatia, Cappadocia, Asia, a Bithynia,' ond pa un a ddarfu iddo ymweled â'r gwledydd hyn neu beidio sydd ansicr. Yn niwedd ei Epistol cyntaf dywed, 'Y mae yr eglwys sydd yn Babilon yn eich annerch' (1 Pedr v. 13), oddiwrth yr hyn yr ymddengys ei fod yn Babilon pan ysgrifenodd y llythyr hwnw. Ni wyddom taw gwr priod ydoedd (Matt. viii. 14), a hysbysir ni gan Paul ei fod ef ac apostolion eraill yn cymeryd eu gwragedd gyda hwynt ar eu teithiau: 'Onid oes i ni awdurdod i arwain o amgylch wraig a fyddai chwaer, megis ag y mae i apostolion eraill, ac i frodyr yr Arglwydd, ac i Cephas?' (1 Cor. ix. 5). Ond er nas gallwn ddweud fawr ynghylch y llefydd yr oedd wedi bod ynddynt yn flaenorol, mae lle i gasglu iddo yn y diwedd ddyfod i Rufain. Nid oes braidd dim un traddodiad eglwysig ac sydd yn gorphwys ar awdurdod cynifer o ysgrifenwyr boreuol ac i fod Pedr wedi bod yn Rhufain. Dywed Lardner taw 'tystiolaeth gyffredinol, ddiwrtheb, amhleidiol hen ysgrifenwyr yn ngwahanol ranau o'r byd, yn Roegiaid, Lladiniaid, a Syriaid, ydyw iddo fod yno.' Gwadu hyn fyddai 'dymchwelyd crediniaeth pob hanes, y canlyniad o'r hyn fyddai yn ddinystriol' (Lardner, *Works*, vi. 540, 551, 560). Ni wyddys pa bryd y daeth Pedr i Rufain, ond mae lle i gasglu taw yn ei amser olaf y cymerodd hyn le. Mae Paul yn y benod olaf o'r Llythyr at y Rhufeiniaid, yn annerch llawer wrth eu henwau heb goffhau Pedr; ac y mae holl rediad yr Epistol yn rhoi lle i gasglu nad oeddynt hyd hyny wedi mwynhau presenoldeb ac hyfforddiad yr apostol hwnw. Yn ystod dwy flynedd ei garchariad yn y ddinas hono darfu iddo ysgrifenu pedwar Epistol o leiaf—yr Epistolau at yr Ephesiaid, y Colosiaid, ac at Philemon, ac yn ddiweddarach, mae yn debygol, ei Ail Lythyr at Timotheus, ac nid oes un gair o son yn un o honynt am Pedr, ac nid nid oes dim yn cael ei ddweud neu awgrymu oddiwrth yr hyn y gellid casglu ei fod wedi bod yno. A chaniattau, gan hyny, iddo ddyfod i Rufain, yr ydym yn barnu nas gallasai hyny fod wedi cymeryd lle hyd yn ddiweddar yn ei fywyd. Cybelled ag y mae genym ni hen draddodiad ar y matter, cyfeirir ef at amser Nero, yr hwn a lofruddiwyd yn o.c. 68; felly cesglir i'w ymweliad ef â'r ddinas gymeryd lle cyn hyny. Y traddodiad cyffredin yw iddo ef, fel Paul, ddyoddef merthyrdod dan y gormes-deyrn hwnw, a thra y torwyd pen hwnw, cafodd ef ei groeshoelio â'i ben lawr (Lardner, *Works*, vi. 541. 549; gwel Euseb. *Eccl. Hist.* B. ii. c. 25; B. iii. c. 1). Byr, mae yn debygol, oedd ei arosiad yn Rhufain, nid hwy na blwyddyn neu ddwy; etto ar ei arosiad mae y Pabyddion wedi codi adeilad anferth, yr hwn, fodd bynag, sydd heb sylfaen mewn Ysgrythyr, rhesymeg, neu hanes. Os ewyllysia y darllenydd weled hanes manwl o'r traddodiadau mewn perthynas i Pedr, gall ymgynghori â Cave, *Hist. Apostles*, 43–59.

Am Epistolau Pedr gwel EPISTOLAU CATHOLIC.

PHILIP, oedd o 'Bethsaida, dinas Andreas a Phedr.' (Ioan i. 44). Megis y crybwyllasom eisoes, darfu i'n Harglwydd ei gyfarfod ef y dydd ar ol iddo ei weled gydag Andreas a Phedr, a galwodd arno y pryd hyny i'w ganlyn. Mae ei enw yn mhlith y deuddeg y darfu iddo wedi hyn eu hawdurdodi i fyned allan i bregethu yr efengyl (Marc iii. 14, 18); ond nid oes lawer o son am dano wed'yn yn yr Efengylau. Y prif gyfeiriadau a wneir atto ydynt yn Ioan vi. 5–7; xii. 20–22; xiv. 8, 9.

Ni sonir dim gan Origen nag Eusebius am y rha
byd a roddwyd iddo ar esgyniad Crist. Dywedir wr
gan eraill taw Asia Uchaf oedd ei dalaeth, yr hyn
rheswm paham y dywedir iddo blanu yr eglwy
Scythia. Wedi llafurio am flyneddau yn y rhan
o'r byd, daeth, yn niwedd ei oes i Hierapolis, yn Phr
Yma darfu i'r awdurdodau, oherwydd iddo droi llaw
trigolion oddiwrth eu heilun-addoliaeth, ymaflyd y
a'i daflu i garchar, a chwedi ei guro â gwiail, gosod
ef i farwolaeth. Dywed rhai iddo gael ei grogi ger
ei wddf yn erbyn piler, ond dywed eraill iddo ga
groeshoelio (Cave, *Hist. Apostles*, 166).

SIMON, 'a elwid Zelotes' (Luc vi. 15; Act. i. 13), yw yr un person a Simon y Cananead (Matt. x. 4; Marc. iii. 18). Yn amser ein Harglwydd cymhwysid yr enw Zelotes at sect neu blaid yn mhlith yr Iuddewon, y rhai a ddygent fawr sel dros sefydliadau Iuddewig, a'r rhai, er nad oeddynt ond personau anghyhoedd, a gymerent arnynt weini cosb, ac hyd yn od gosb marwolaeth, ar y rhai ac oeddynt yn euog o'u troseddu, dan ba esgus y cyflawnent y creulonderau mwyaf. Un o honynt hwy, mae yn debygol, oedd Simon; a chyfrif hyny am ei enw. Gellid meddwl fod un cysylltiedig â'r cyfryw gymdeithion yn gryn anghymwys i fod yn apostol i Grist; ond gan nad beth ydoedd yn ddechreuol, gallasai, fel Saul yr erlidiwr, pan wedi ei gyfnewid gan ras dwyfol, fod yn gymhwysach i gyd i fod yn apostol, gan y troid ei sel i gyfeiriad newydd.

Y cyfenw arall roddir iddo ydyw Cananead, nid Canaanead fel yn y C. S., oblegid nid yw y gair wedi tarddu o dir *Χαναάν*, pe felly *Χαναναῖος* fyddai y gair, ond *Κανανίτης* ydyw, a dylid trawsgrifio y gair gwreiddiol, a defnyddio yr un orgaff wrth gyfieithu, *Cananead*. Er y gellir olrhain y gair hwn i *Κανα*, h.y., Cana yn Galilea, lle y cyflawnodd ein Harglwydd ei wyrth gyntaf, tybir yn gyffredin ei fod yn tarddu o'r gair Hebraeg קנא, yr yr hwn a arwydda *eiddigeddus* neu *selog*, ac felly o'r un ystyr a Zelotes (Parkhurst, *Gr. Lex.* 281).

Heblaw ei enw nid oes ddim son am dano yn y T. N. Ar ol esgyniad Crist dywedir iddo gyfeirio ei gamrau tua'r Aipht, ac oddiyno i Cyrene, Mauritania, a'r oll o Libyia, ac iddo fyned oddiyno i'r Ynysoedd Gorllewinol, ac hyd yn od i Frydain ei hun, lle y dywedir iddo gael ei groeshoelio (Cave, *Hist. Apostles*, 199).

THOMAS hefyd a elwid Didymus, gan ei fod yn beth cyffredin yn amser diweddaraf yr Iuddewon i fod gan bersonau ddau enw, un Syriac, a'r llall Groeg neu Ladin. Nid oes genym un hanes neillduol yn y T. N. am ei alwad i'r apostolaeth. Yr unig gyfeiriadau a wneir atto a geir yn Ioan xi. 16; xiv. 5; xx. 24–29.

Ar ol esgyniad Crist, dywed Origen i Thomas fyned i Parthia; a dywed Sophrinus iddo wed'yn bregethu yr efengyl i'r Mediaid, y Persiaid, y Carmaniaid, y Bactriaid, yr Hyrcaniaid, ynghyd â'r cenedloedd cylchynol. Pregethodd yr efengyl wedi hyn yn Ethiopia (h.y., efallai Asiatic Cush), ac yn y diwedd daeth i'r India (Cave, *Hist. Apostles*, 185).

Mae yn awr ar fôr-lanau Malabar gorph o Gristionogion a arferid gael eu galw yn Gristionogion Sant Thomas, ond a gyfenwir yn awr Cristionogion Syriaidd. Mae ganddynt yn eu plith eu hunain hanes eu heglwys, yr hwn a ystyriant yn un pur dilwgr. Dechreua gyda'r cyhoeddiad i'r Apostol Thomas bregethu yr efengyl i'r Parthiaid, y Mediaid, a'r Indiad, ac yna rhydd fanylion y rhai ydynt ffug-chwedlau amlwg, er efallai y gallent fod wedi eu sylfaenu ar ddygwyddiadau gwirioneddol. Y ffeithiau, wedi eu dihatru o'u gwisg chwedleuawl, ydynt fel y canlyn:—Daeth Sant Thomas i'r wlad yn 52. Yr oedd ei lwyddiant yn fawr mewn amryw fanau. Nid oedd un brenin yn Malabar ar y pryd; ond llywodraethid y wlad gan ddeuddeg ar hugain o Frahminiaid. I'r rhai'n, ac i'r trigolion yn gyffredin, fe bregethodd yr efengyl. Llawer a gredasant, ac a gawsant eu bedyddio. Yr oedd dau o honynt yn offeiriaid ordeiniedig. Ar ol byw ddeng mlynedd ar hugain yn Malabar, aeth i Mailopore, ac yno y cafodd ei lofruddio gan offeiriad paganaidd. Mae Mailopore, y lle y cyfeirir atto yma, ar fôr-lan Coromandel, yn nghymydogaeth dinas bresenol Madras, lle mae mae man a elwir *Mount* Sant Thomas, a dywedir iddo gael ei gladdu ynddo.

Am lafur MATTHIAS, yr hwn a ddewiswyd yn apostol yn lle Judas, mae y traddodiadau mor wahanol a chroesddywediadol, a rhai o honynt mor anghredadwy, fel na chyfrifwn hwynt yn werth eu hadrodd.

Yr ydym yn awr wedi rhoddi hanes byr am apostolion ein Harglwydd; ond lle nas gallwn gael awdurdod y T. N. nid oes fawr o goel ar yr hanesion a gawn am danynt. Mae yr hanesion hyn yn gorphwys gan mwyaf ar draddodiad, dechreuad ac awdurdod pa un nid ydym yn gwybod fawr yn eu cylch, ac y mae y traddodiadau yn aml mor lluosog a chroes-dynawl, ac weithiau yn gofyn cymaint o hygoeledd, fel, er nad byth yn sicr, yn wir lawer pryd yn amheus, yr ydym serch hyny yn dewis gwybod y traddodiadau sydd ar glawr am danynt hwy —'o'r rhai nid oedd y byd yn deilwng,' er cymaint ydyw ei rwymau iddo. Ac er nas gallwn benderfynu gwiredd neu anwiredd yr amrywiol fanylion yn eu cylch, gallwn efallai osod ymddiried ynddynt ar y cyfan, fel amlygiad o'r gwledydd lle y darfu i'r apostolion lafurio, ac hyd yn od am rai o ddygwyddiadau eu bywydau a'u hangeu. Ac nid yw hyd yn od y cyfryw olygiadau cyffredin, er nas medrant ein boddloni, i gael eu diystyru. Mae yn deilwng o sylw taw Ioan ydyw yr unig apostol y dywedir iddo farw marwolaeth naturiol; gyda golwg ar y lleill, y traddodiad yw iddynt ddyoddef merthyrdod, ac mewn perthynas i lawer o honynt, efallai bawb, nid yw hyn mewn un modd yn anhebygol.

Gallwn fod yn sicr na chafodd Credo'r Apostolion, fel y gelwir hi yn gyffredin, ei chyfansoddi ganddynt. Os darfu iddi, mae yn syn na chawsid y cyfryw gyfansoddiad yn y T. N., lle y cariasai awdurdod dwyfol gydag ef, a buasai yn hynod ddefnyddiol fel crynodeb o wirionedd dwyfol. Gwnaethai wasanaethu nid yn unig fel credo i'r eglwys yn gyffredinol, a gosodasai derfyn ar bob esgus dros ffurfio credoau o awdurdod ddynol i ba un y mae eglwysi, yn yr hen amser yn gystal ac mewn amseroedd diweddar, wedi bod mor dueddol. Ni cheir dim son am gyfansoddiad y gredo hon gan yr apostolion hyd tua diwedd y bedwaredd ganrif—amgylchiad sydd yn ddinystriol i'r honiad taw y nhwy ddarfu ei chyfansoddi. Ruffinus, un o'r rhai cyntaf i goffhau am dani, a ddywed 'iddynt dderbyn trwy draddodiad gan y tadau, i'r apostolion, ar ol esgyniad Crist, a thywalltiad yr Yspryd Glan, a chyn ymadael oddiwrth eu gilydd i fyned i bregethu yr efengyl i wahanol ranau o'r byd, benderfynu yn eu plith eu hunain reol eu pregethiad dyfodol, er eu rhwystro i ddysgu athrawiaethau gwahanol yn ystod eu hysgariad oddiwrth eu gilydd, i'r cyfryw a wahoddent i wneud derbyniad o'r ffydd Gristionogol. Gan hyny ymgynullasant ynghyd, ac yn llawn o'r Yspryd Glan, cyfansoddasant gredo, yn mha un y gosododd pob un o honynt ddarn ac oedd yn olygu yn taro, ac ordeiniasant hi i fod yn safon eu pregethau dyfodol, ac yn rheol i'w rhoddi i'r ffyddloniaid.' Dywedir yr un peth gan Jerome, Cassian, Leo Magnus, ac aneirif ysgrifenwyr ar eu hol; ond y mae yn deilwng o sylw i fod hyd yn od Ruffinus ei hun, er yr haera hyn yn nechreu ei esponiad, etto tua'i ganol yn siarad yn amheus am dano, fel pe buasai ei awduron yn ansicr ac anadnabyddus.

Heblaw hyny, pe buasai wedi ei derbyn gan y Cristionogion boreuol fel credo a gyfansoddwyd gan yr apostolion, nis gellir meddwl na wnaethai y cynghorau a'r cymanfaoedd yn oesoedd boreuol Cristionogaeth, o'r hyn leiaf rai o honynt, yn eu penderfyniadau ynghylch ffydd ac athrawiaeth, gyfeirio yn rhyw fodd at y safon apostolaidd hyn; ond nid ymddengys y gwneid dim o'r fath beth, ond yn gwbl yn y gwrthwyneb; oblegid fel na ddarfu iddynt son dim am y cyfryw gredo, felly, megis yr oedd achlysur yn cynyg, cyfansoddasant iddynt eu hunain gredoau eraill, yr hyn yn ddiau nis gwnaethent pe buasai ganddynt eisoes gredo yn meddu awdurdod apostolaidd.

At hyn y gellir ychwanegu pe yr apostolion a fuasent mewn gwirionedd wedi cyfansoddi y gredo hono a'i rhoddi i'w dychweledigion, buasai pob eglwys, neu o leiaf y mwyafrif, yn cyduno yn eu golygiadau, ac ni chawsid cynifer o gredoau; ond ni gawn nad oedd 'cynifer a dwy eglwys,' medd Lord King, 'ac oedd o'r un syniadau, heb ryw wahaniaeth neu amrywiaeth. Nid oedd y "*disgyniad i uffern*," fel yr hysbysir ni gan Ruffinus, nac yn y credoau Rhufeinig na Dwyreiniol. Nid oedd "*cymundeb y saint*" mewn un gredo cyn 400 o flyneddau ar ol Crist, ac ni chafodd dderbyniad uniongyrchol y pryd hyny. Ni cheid y geiriau "*bywyd tragwyddol*" mewn amryw o honynt, tra y cynwysai eraill hwynt. Ond heb roddi rhagor o fanylion, pwy bynag a gydmaro y Gredo Roegaidd, fel y darlunir hi gan Irenæus; Credoau Carthage, a goffheir gan Tertullian; Credo Aquileia, a esponir gan Ruffin; un Hippo, a adroddir gan Sant Awstin; un Ravenna, a geir yn Petrus Chrysologus; un Turin, a esponir gan Maximus, esgob yr eglwys hono; ac amrywiol gredoau eraill, a geir hwnt ac yma yn yr hen ysgrifeniadau cyntefig: pwy bynag, meddaf, a gydmaro y credoau hyn â'u gilydd a'u ca yn mawr wahaniaethu oddiwrth eu gilydd; ac nad oes fawr o erthyglau, yn y drefn a'r geiriau, y cydunant yn ddieithriaid yn eu cylch: yr hon ystyriaeth, ynghyd â'r rhesymau a roddwyd uchod, a brofant yn eglur nad yr apostolion oeddynt, ac nas gallasent fod yn awdwyr y gredo bresenol a adwaenir wrth yr enw Credo yr Apostolion' (Lord King's *Hist. of Apos. Creed*, 24).

Yn mhlith yr hen lyfrau Cristionogol ac sydd yn teilyngu ein sylw gellir enwi y *Cyfansoddiadau Apostolaidd*. 'Yr awdwyr o honynt,' medd Dr. Jortin, 'fel y proffesir dweud, ydyw y deuddeg apostol a Sant Paul, wedi eu casglu ynghyd, gyda Clemens eu hysgrifenydd. Pe ymddangosai eu hawdurdod yn ansicr, ein dyledswydd fyddai eu gwrthod, rhag mabwysiadu fel athrawiaeth ddwyfol "orchymynion dynion;" oblegid gan y cynwys pob Efengyl brif ranau Cristionogaeth, ac yn abl i wneud dynion yn "ddoeth i iachawdwriaeth," mae llai o berygl mewn lleiau na lluosogi rhif y llyfrau canonaidd, a deilliasai llai o niwed o golli un o'r pedair Efengyl, nac oddi wrth ychwanegiad un arall ffuantus ac anwir.

'Ond nid yw y Cyfansoddiadau ond cymysgedd o hen draethodau, wedi eu taflu yn ddidrefn ar ben eu gilydd, wedi eu helaethu a'u llygru heb synwyr neu ddoethineb, gan ryw dalfyrwr ar ol dyddiau Cystenyn. Ac etto maent o ryw werth, a gallent fod yn ddefnyddiol ar amrywiol ystyriaethau, a chynwysant amryw bethau hynafiaethol perthynol i athrawiaeth a dysgyblaeth, a darnau allan o hen ffurf-weddiau, er fod y cyfan wedi ei gymysgu â darnau diweddarach a osodwyd i mewn, fel y mae yn ormod tasg i un ddyfais ddynol i'w gwahanu gydag un sicrwydd' (Jortin's *Rem. on Eccl. Hist.* i. 152).

'Maent yn llawn *quotations* o'r Ysgrythyrau, ac yn hynod am gyflawnder gwastrafflyd o eiriau, a'r ail-adroddiad mwyaf blinderus o'r un pethau, yr hyn a ddengys taw nid dyfeisiad un dyn, ond amryw bersonau ydynt yn ddigon tebygol' (Jortin, i. 169).

Mae y Cyfansoddiadau, o'r dechreu i'r diwedd, yn troi Cristionogaeth i seremoniaeth deddfol perffaith (Jortin, i. 178).

Mewn gair maent yn hollol anhebyg i ysgrifeniadau yr apostolion, ac yn hollol anheilwng o honynt. Mae yn amlwg taw cynyrch oes ddiweddarach a llygredig ydynt.

Nid oes gan y Canonau Apostolaidd un hawl i gael eu galw yn waith yr apostolion. Mae eu hanes wedi ei chuddio â thywyllwch ac ansicrwydd mawr.

Ymddengys i rai, hyd yn od yn yr oes apostolaidd, i osod eu hunain i fynu fel apostolion heb fod ganddynt un hawl i'r swydd. Dywed Paul, pan yn cyfeirio at ei wrthwynebwyr yn eglwys Corinth, 'Canys y cyfryw gau apostolion sydd weithwyr twyllodrus, wedi ymrithio yn apostolion i Grist' (2 Cor. xi. 13). Yn y llythyr at angel yr eglwys yn Ephesus ni ddarllenwn hefyd, 'A phrofi o honot y rhai sydd yn dywedyd eu bod yn apostolion, ac nid ydynt; a chael o honot hwynt yn gelwyddog' (Dat. ii. 2).

AP'PII-FFO'RUM, lle ar y dehau-orllewinol i Itali, ar yr Appian Way, ac, yn ol Teith-Lyfr Antoninus, yn dair milldir a deugain Rufeinig, neu ynghylch deugain milltir Saisonig o bellder o Rufain. Amlygir ei safle gan hen adfeiliau yn agos i Treponti. Pan glybu y brodyr yn Rhufain am laniad Paul yn Itali, 'aethant i'w gyfarfod hyd Appii-fforum, a'r Tair Tafarn,' yr hyn oedd bellder o naw neu ddeg milltir o Rufain (Act. xxviii. 15). Ymddengys i rai o honynt ddyfod cybelled ac Appii-fforum, tra y darfu eraill, y rhai nad oeddynt efallai mor alluog i deithio, aros yn y Tair Tafarn, yr hon oedd hefyd ar yr Appian Way, hyd nes gwnaethai Paul a'r brodyr aethant i'w gyfarfod gyrhaedd yno.

A'QUILLA, Iuddew a anwyd yn Pontus. Ymddengys taw Cristionogion gwir ragorol oedd ef a'i wraig Priscila, neu Prisca. Ar ol treulio peth amser yn Rhufain gorfodwyd hwynt, gan orchymyn Claudius i yru pob Iuddew allan o'r dinas, i ymadael â'r lle a myned i Corinth. Mae yn debygol taw yr un ydyw y gorchymyn hwn a'r un y cyfeiria Suetonius atto, yr hwn a ddywed i Claudius droi allan yr holl Iuddewon o Rufain oblegid eu bod yn creu cynhwrf o hyd o dan ddylanwad *Chrestus*, yr hwn enw, mewn camsyniad, a gymerid yn lle Christus — Crist. Paul, pan ddaeth yntau i Corinth, 'a arhoes gyda hwynt, oherwydd ei fod o'r un gelfyddyd a hwynt, ac a weithiodd; canys gwneuthurwyr pebyll oeddynt wrth eu celfyddyd.' Pan ymadawodd â Chorinth, aethant gydag ef i Ephesus, ac y mae yn debygol taw yn y terfysg a gyfodwyd gan Demetrius y darfu iddynt 'ddodi eu gyddfau eu hunain lawr dros ei fywyd.' Pan ddaeth Apolos yno, darfu iddynt 'agor iddo ffordd Duw yn fanylach;' dychwelasant drachefn i Rufain, lle yr oedd eglwys yn eu tŷ hwynt, fel yr oedd wedi bod cyn hyny yn Corinth; a thra yno annerchid hwynt yn serchus a diolchgar gan Paul yn ei lythyr at y Rhufeiniaid. Dychwelasant drachefn i Asia, ac yr oeddynt yno pan ddarfu Paul ysgrifenu ei ail lythyr at Timotheus, yn yr hwn y denfyn ei gofion attynt (Act. xviii. 1–3, 18, 19, 26; Rhuf. xvi. 3, 4; 1 Cor. xvi. 9; 2 Tim. iv. 19). Am hanes Aquila a Phriscila ar ol hyn nid oes un wybodaeth.

AR, prif-ddinas Moab, cyfleuedig ar y dwyrain i'r Môr Marw, ac ar y dehau i'r afon Arnon. Ymddengys i Sehon, brenin yr Amoriaid, ei llosgi hi (Num. xxi. 28); ac ar amser diweddarach bygwth Esaiah hi â chystuddiau trymion: 'Oherwydd y nos y dinystriwyd Ar Moab, ac y distawyd hi' (xv. i).

Gelwid hi hefyd Rabbah neu Rabbath-Moab, i'w gwahaniaethu oddiwrth Rabbath meibion Ammon. Mae lle o'r enw Rabba tua dehau-ddwyrain y Môr Marw, yr hwn a dybiai Burckhardt yn, efallai, Rabbath-Moab. Mae yr adfeiliau yn gofyn gwaith hanner awr o gerdded o'u cwmpas, ond ni feddant un math o ddyddordeb neillduol. Mae yn gyfleuedig ar fryn isel, oddiar ba un y ceir golwg ar yr holl wastadedd.

Yn Deut. ii. 9 ymddengys y gelwid holl wlad Moab yn Ar, oddiwrth enw y brifddinas.

AR'ABAH, ערבה, gair Hebraeg yn arwyddo goror sych, ddiffrwyth; diffaethwch (megis yn Job xxiv. 5; Esa. xxxiii. 9; xxxv. 1; li. 3; Jer. l. 3; li. 43). Ond pan osodir y banod o'i flaen הערבה, arwydda *yr* Arabah, h.y., yr oror gul i ba un y rhed dyffryn yr Iorddonen yn agos i Jericho; a'r hon a ymestyn oddiyno i ben y gangen ddwyreiniol o'r Môr Coch, lle gynt y ceid Elath ac Esion-geber. Yn y C. S. cyfieithir y gair yn aml yn *wastadedd;* ond yn yr adnodau lle ceir y banod wedi ei osod o'i flaen dylasai y gair gael ei draws-symud ac nid ei gyfieithu. Fel hyn yn Deut. ii. 8 y darllenwn am 'ffordd y rhos o Elath, ac o Esion-Gaber;' ac yn iv. 49, 'a'r holl ros tu hwnt i'r Iorddonen tua'r dwyrain, a hyd at fôr y rhos dan Asdoth-Pisgah' (gwel hefyd Josh. iii. 16; xii. 3; 2 Bren. xiv. 25). Ceir fod y cyfieithiad hwn o'r gair yn rhoddi amlygrwydd penderfynol i'r cyfryw adnodau ac na feddant pan gyfieithir ef trwy'r gair mwy cyffredin *plain*, yn Saisoneg, neu ros, yn Gymraeg (gwel Josh. xii. 1; 2 Sam. iv. 7; 2 Bren. xxv. 4; Amos vi. 14).

Mae yn amgylchiad hynod fod yr enw wedi dyfod lawr i'n dyddiau ni yn yr Arabaeg, *el Arabah;* ond cyfyngir ef yn bresenol i'r rhan hono o hono a red rhwng y Môr Marw a phen canghen ddwyreiniol y Môr Coch.

Coelid unwaith y gwnai'r Iorddonen lifo yn yr amseroedd gynt drwy yr oll o'r gwastadedd hwn cyn dymchweliad 'dinasoedd y *gwastadedd*,' h.y., yr Arabah; ond oddiwrth wely dwfn y Môr Marw, yr hwn, yn ol Lynch, sydd yn 1316·7 o droedfeddi, a Llyn Tiberias yn 652 o droedfeddi, islaw gwyneb Môr y Canoldir; oddiwrth uchder mawr yr Arabah, yr hir ddisgyniad o'r gogledd, a rhediad y dyfroedd yn yr un cyfeiriad; ac oddiwrth y prawf a gawn yn yr hanes ysgrythyrol i'r trychineb gael ei gyfyngu, mewn ffordd, i Sodom a Gomorrah, gan fod Lot yn ddiogel yn Soar ac Abraham yn Hebron, yr hyn a ddengys nad ydoedd y cynwrf wedi effeithio ond ar ran o'r wlad—nid ydyw y dybiaeth mwyach yn ddaladwy. 'Y ffaith yn ddiau yw,' medd Dr. Wilson, 'fod yr Arabah a'r parhad o hono, dyffryn yr Iorddonen, gan nad pa gyfnewidiadau rhanol y gallant fod wedi myned danynt er amser Adda, yn ffurfio ynghyd yr holltiad mwyaf rhyfeddol yn y byd—holltiad neu agen a wnaed trwy dan-ruthriadau allan o grombil y ddaiar yn hir cyn i'r hil ddynol ymddangos ar ei gwyneb' (Robinson, *Res.* ii. 502; Wilson, i. 284, 286).

ARA'BIA, yn ol cyfundraeth daiaryddion diweddar, a amgylchir ar y gorllewin gan y Môr Coch, ar y dwyrain gan Gulfôr Persia, ar y gogledd gan linell ddychymygol wedi ei thynu rhwng eithafion y ddau, ac ar y dehau gan Fôr India. Rhenid hi gan y daiaryddion Groegaidd a Rhufeinig yn dair rhan—Arabia Ddedwydd, Arabia Ddiffrwyth, ac Arabia Gerygog. Ond cyfrifai y Groegiaid a'r Rhufeiniad yn perthyn i Arabia anialdiroedd mawrion Syria, Mesopotamia, a Chaldæa, y rhai a ymestynant yn mhell i'r gogledd o'r llinell sydd wedi cael ei henwi. Yn wir nid ydyw y gwir derfyniad erioed wedi cael ei benderfynu, sylw sydd yn gymhwysiadol yn gyffredinol at derfynau gwledydd yn yr hen amseroedd gynt.

Rhoddai yr hen Hebreaid yr enw Arabia i ran fechan yn unig o'r oror eang a gynwysir gan ddaiaryddwyr dan yr enw hyny. Ezekiel, pan yn enwi y gwledydd a fasnachent â Thyrus, a sonia am 'Arabia a holl dywysogion Cedar,' a chan enwi Lebah a Raamah, y rhai a ystyrir yn gyffredin eu bod yn yr hyn ydym ni wedi arfer alw Arabia Ddedwydd; felly gwna ef gyfyngu yr enw Arabia i ddim ond rhan o'r wlad hono, yn ol drychfeddyliau yr oes bresenol. Yn 2 Cron. xxi. 16 dywedir 'i'r Philistiaid a'r Arabiaid, y rhai oedd ger llaw yr Ethiopiaid' (h.y., y Cusiaid), 'ddyfod i fynu i Judah.' Y Cusiaid a drigent yn y rhan hono o Arabia a orweddai tua gogledd-ddwyrain y Môr Coch [CUSIAID], ac o ganlyniad heb fod yn mhell oddiwrth y Philistiaid; a chan y dywedir fod yr Arabiaid y sonir am danynt yma yn agos i'r Cusiaid, gwna hyn ddynodi mewn rhan sefyllfa gwlad yr Arabiaid. Yn 2 Chron. xxvi. 7 yr ydym yn darllen 'i Dduw gynorthwyo Uzziah yn erbyn y Philistiaid, ac yn erbyn yr Arabiaid, y rhai oedd yn trigo yn Gur-baal;' ac enwir y Philistiaid a'r Arabiaid gyda'u gilydd yn yr adnod ddiweddaf oblegid efallai taw yr un bobl a olygid. Gellir, fodd bynag, crybwyll fod y Deg a Thriugain yn cyfieithu y geiriau, 'yr Arabiaid a drigant yn Petra,' sef prifddinas hynodfawr Idumea. Yn 1 Bren x. 15 a Jer. xxv. 24 darllenwn am 'holl frenhinoedd Arabia,' wrth y rhai yr ydym i ddeall y *sheikhs*, neu benau llwythau Arabia. Ond yn yr adnod ddiweddaf ychwanegir 'a holl frenhinoedd y bobl gymysg'—yr hyn a ymddengys yn cyfyngu eangder Arabia. Ymddengys taw Bedouins oedd yr Arabiaid a

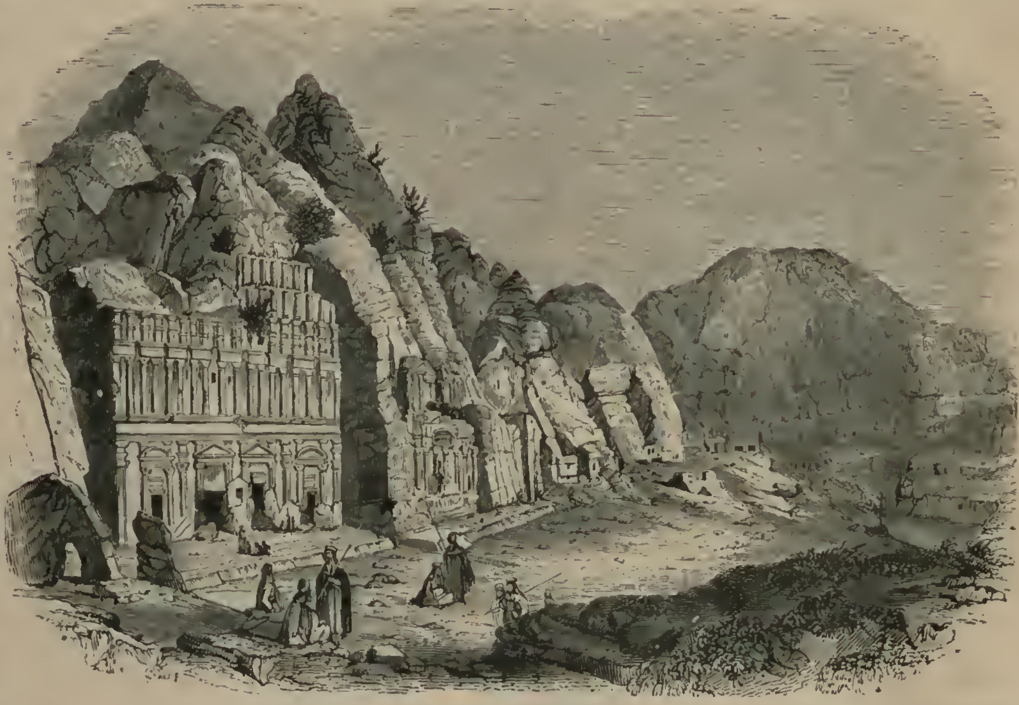

ARABIA GERYGOG.

goffheir yn Esa. xiii. 20 a Jer. iii. 2, y rhai sydd yn byw mewn pebyll, ac yn symud o fan i fan gyd â'u deadelloedd a'u hanifeiliaid. Pan ddywed Paul yn Gal. i. 17 iddo 'fyned i Arabia, a dychwelyd i Damascus,' cyfeiria mae'n debygol at y rhan ogleddol o'r wlad, yr hon a ymylai ar diriogaeth Damascus; ond pan, mewn rhan arall o'r un llythyr (i. 24), y sonia am 'Fynydd Sinai yn Arabia,' cyfeiria at ei derfyn-ran deheuol. Cadarneir ni gan Gesenius yn y golygiadau hyn ynghylch eangder cyfyngedig Arabia fel y sonir am dani yn yr Ysgrythyrau. 'Nid ydyw yr enw Arabia,' medd ef, 'yn cael ei ddefnyddio i ddynodi yr orynys a elwir felly gan ddaiaryddwyr, ond rhan o wlad heb fod yn eang iawn, o'r tu dwyreiniol a deheuol i Palestina, cybelled a'r Môr Coch. Ac nid ydyw Arabia y T. N. yn eangach na hyn (651).

A'RAM. 1. Un o feibion Sem ac wyrion Noah, gan yr hwn y poblwyd y byd ar ol y diluw (Gen. x. 22). 2. Wyr i Nahor, brawd Abraham (xxii. 21), genedigaethwlad yr hwn ydoedd Ur y Caldeaid (xi. 27, 28, 31).

3. Gwlad yn cyrhaedd o Syria ar y gorllewin i Mesopotamia ar y dwyrain, ac yn cynwys y ddwy. Efallai i'r rhan eang yma o wlad gael ei henwi felly oblegid y poblid hi gan ddisgynyddion mab Sem, ac mewn rhan, efallai, gan ddisgynyddion wyr Nahor. Yn y C. S. cyfieithir y gair yn gyffredin yn Syria; ond yn yr erthygl presenol gwell genym gadw y gair gwreiddiol Aram, gan y cynwys eangder ac unedd y wlad yn well na Syria, yr hwn enw a ddaeth i gael ei gymhwyso at y rhan orllewinol o honi.

Cyn ac ar ol amserau Dafydd, ymddengys y rhenid Aram, fel lluoedd o wledydd eraill, i nifer o deyrnasoedd. Yn 1 Bren. x. 29 darllenwn am 'freninoedd Aram' (C. S. Syria); ac yn xx. 1 hysbysir ni i 'Benhadad, brenin Aram (Syria), gasglu ei holl luoedd, a deuddeg brenin ar hugain gydag ef.' Breninoedd man wladwriaethau cymydogaethol, mae'n debygol, oedd y rhai hyn, ac oherwydd eu rhifedi, rhaid taw bychain iawn oeddynt. Ymddengys yr arferai breninoedd Aram ac Israel ryfela â'u gilydd yn aml. Y rhai canlynol ydyw rhaniadau mwyaf pwysig y wlad, cybelled ag y gellir yn awr benderfynu hyny:—

(1.) Aram Damascus. Nid oedd hon, mwy nag eraill, efallai, ond un fechan (2 Sam. viii. 5, 6). Nis gellir camgymeryd ei safle, gan y gwna y ddinas o'r un enw ddynodi y lle yn eithaf eglur. Sonir am Damascus mor foreu a dyddiau Abraham (Gen. xv. 2).

(2.) Aram-Sobah (2 Sam. x. 6) a gyrhaeddai, fe ymddengys, ar y dwyrain tuag at, os nid at, yr Euphrates; oblegid dywedir wrthym (viii. 3) i 'Dafydd daraw Hadadezer, brenin Sobah, pan oedd efe wedi myned i ynnill ei derfynau wrth afon Euphrates;' neu, fel yr adroddir yn 1 Cron. xviii. 3, 'pan oedd efe yn myned i sicrhau ei lywodraeth wrth afon Euphrates;' ac oddiwrth yr amgylchiad ychwanegol i 'Hadadezer anfon a dwyn y Syriaid oedd o'r tu hwnt i'r afon,' h.y., yr Euphrates, y rhai nid oeddynt efallai ei ddeiliaid ei hun, ond yn unig cynorthwywyr, i adnewyddu yr ymdrech; ond gorchfygwyd ef eilwaith gan Dafydd, a dyoddefodd golled echrydus (2 Sam. x. 15–19). Daethai Syriaid Damascus hefyd i gynorthwyo Hadadezer yn y rhyfel blaenorol, yr hyn a ymddangosai yn dangos nad oedd tiriogaethau y ddau ddim yn nepell oddiwrth eu gilydd, ac efallai yn ymylu ar eu gilydd (viii. 5). Yn 2 Cron. viii. 3 darllenwn hefyd am Hamath-Sobah. Yn awr, os yr un oedd yr Hamath yma ac Epiphanea ar yr Orontes, ymddangosai yn dangos y gorweddai o fewn gwlad Sobah, o'r hyn leiaf ei bod yn agos iddi. O'i hagosrwydd mae genym brawf ychwanegol yn y ffaith ddarfod i Toi, brenin Hamath, pan orchfygwyd Hadadezer gan Dafydd, 'anfon Joram ei fab at y brenin Dafydd, i gyfarch gwell iddo, ac i'w fendithio, canys gwr rhyfelgar oedd Hadadezer wrth Toi' (2 Sam. viii. 9, 10). Nid dyma'r rhyfel cyntaf oedd wedi bod rhwng Israel a Sobah. Dywedir wrthym i 'Saul ymladd yn erbyn ei holl elynion oddi amgylch,' ac, yn mhlith eraill, yn erbyn 'breninoedd Sobah' (1 Sam. xiv. 47), oddiwrth yr hyn yr ymddengys fod mwy nac un brenin yn y wlad hono y pryd hyny; ond oddiwrth yr hyn ddywedwyd ymddengys fod teyrnas Hadadezer wedi bod yn un go helaeth, ac yn cyrhaedd efallai o'r Euphrates ar y dwyrain hyd Aram Damascus ar y gorllewin.

(3.) Aram-Maachah (1 Cron. xix. 6; Maachah yn unig yn 2 Sam. x. 6, 7). Yn y ddwy adnod enwir y lle mewn cysylltiad ag Aram-Sobah, a rhanau eraill o Aram. Ymddengys ei fod yn gyfleuedig tua gogledd gwlad Israel, ar yr ochr ddwyreiniol i'r Iorddonen; oblegid dywedir mewn perthynas i'r rhan hono i Jair 'gymeryd holl wlad Argob hyd fro Gesuri, a Maachathi' (Deut. iii. 14); ac i'r Reubeniaid gael gyda rhanau eraill o'r wlad, 'Gilead hefyd, a therfyn y Gesuriaid, ond meibion Israel ni yrasant allan y Gesuriaid na'r Maacathiaid; eithr trigodd y Gesuriaid a'r Maacathiaid yn mhlith Israel hyd y dydd hwn' (Josh. xiii. 11, 13). Rhandir bychan mae'n debygol ydoedd Aram-Maachah; canys mewn rhyfel rhwng yr Ammoniaid a Dafydd, tra y dygai rhanau eraill i'r blaenaf 12,000 ac 20,000 mil o wyr, ni wnaethai hithau ddwyn ond 1000 yn unig (2 Sam. x. 6); mewn gwirionedd nid yw yn llanw ond lle bychan yn hanes y Bibl.

(4). Aram-Beth-Rehob (2 Sam. x. 6). Gorweddai y rhan hon, mae'n debyg, ar y dehau i Anti-Libanus. Ymddengys fod Laïs, yr hon a orchfygwyd gan y Daniaid, ac a gafodd wed'yn ei galw yn Dan ar eu hol hwynt, yn gyfleuedig yn y 'dyffryn oedd wrth Beth-Rehob' (Barn. xviii. 28). Cyfarfyddwn â'r gair Rehob fel enw tref yn Num. xiii. 21; Josh. xix. 28, 30; xxi. 31; Barn. i. 31, os na olygir yn yr adnod gyntaf ran o wlad; ond cyfeiriant oll at ogledd gwlad Israel, yr hyn sydd gadarnad o'r drychfeddwl y gallasai Aram-Beth-Rehob fod yn gyfleuedig yn y cyfeiriad hyny.

(5.) Aram-Naharim, neu Aram y Ddwy Afon, h.y., y wlad rhwng yr Euphrates a'r Tigris, ac yn cael ei galw oherwydd hyny yn Mesopotamia gan y Groegiaid. Pa un a gymhwysid yr enw ysgrythyrol at yr oll o'r wlad rhwng y ddwy afon sydd ansicr; y tebygolrwydd yw nad oedd. Yma, fodd bynag, yr oedd Ur y Caldeaid, genedigaeth-le Abraham a Sarah, o'r rhai y deilliodd cenedl Israel (xi. 27–29; Act. vii. 1). Dyma lle yr oedd ardal Padan-aram, h.y., gwastadedd Aram, lle y cafodd Isaac a Jacob eu gwragedd; lle am ugain mlynedd yr arweiniodd Jacob fywyd bugail; a lle y ganwyd ei holl blant oddi eithr Benjamin (xxiv. xxviii. 1–5; xxix. xxx. 1–24; xxxi. 38, 41; xxxv. 16–26). 'O Pethor yn Mesapotamia,' 'o fynyddoedd y dwyrain,' y daeth Balaam i felldithio Israel (Deut. xxiii. 4; Num. xxiii. 7). Er y flwyddyn 1517 mae wedi bod yn ddarostyngedig i lywodraeth Twrci, ac y mae yn cyfranogi yn helaeth o holl ddrygau camlywodraeth.

Nid yw yn anheilwng o sylw fod Hesiod a Homer yn galw y Syriaid yn Aramæaniaid; a lle na cheir y gair yn cyfeirio at drigolion neu iaith y deyrnas a sefydlwyd mewn amseroedd olynol dan yr enw Syria, dylai gael ei gyfieithu felly yn yr Ysgrythyrau. Fel hyn am y *bobl*, yn Gen. xxv. 20: 'Rebeccah, ferch Bethuel yr Aramæaniad (C. C. Syriad), o Mesopotamia, chwaer Laban yr Aramæaniad' (C. C. Syriad); ac hefyd yn Deut. xxvi. 5, 'Aramæaniad ar ddarfod am dano oedd dy dad.' Fel hyn am yr *iaith:* 'Llefara,' ebai swyddogion Hezeciah wrth Rabsaceh, cenad Senacherib, brenin Assyria, 'llefara atolwg wrth dy weision yn Aramæanaeg (C. C. Syriaeg), canys yr ydym ni yn ei deall hi, ac nac ymddiddan a ni yn iaith yr Iuddewon, lle clywo y bobl sydd ar y mur' (2 Bren. xviii. 26). Cawn hi hefyd mewn arferiad yn Babilon: 'Yna y Caldeaid a lefarasant wrth y brenin (Nebuchodonosor) yn Aramæanaeg (C. C. Syriaeg), O frenin, bydd fyw yn dragywydd,' &c. (Dan. ii. 4). Dywedir am dani mewn llythyr a ddanfonwyd gan elynion yr Iuddewon at Artaxerxes, brenin Persia, 'Ac ysgrifen y llythyr a ysgrifenwyd yn Aramæanaeg (C. C. Syriaeg), ac a eglurwyd yn Aramæanaeg' (C. C. Syriaeg) (Ezra iv. 7).

AR'ARAT, gwlad ddwyreiniol, am ba un y gwneir coffa yn yr adnodau canlynol: yn Gen. viii. 4 dywedir i'r 'arch orphwys ar fynyddoedd Ararat.' Yn 2 Bren. xix. 37 ac Es. xxxvii. 38 hysbysir ni i ddau fab Senacherib, ar ol dirgel lofruddio eu tad, 'ddianc i wlad Ararat' (Armenia yn y C. C.). Ac yn Jer. li. 27 gorchymynir 'teyrnasoedd Ararat, Minni, ac Aschenaz fyned yn erbyn' Babilon. Deallid gynt yr arwyddai Ararat yn yr adnodau hyn Armenia; ac yr ydys yn cyduno yn gyffredinol ein bod i ddeall wrthi Armenia, neu ran o'r wlad hono, yr hon, o ran eangder, sydd wedi gwahaniaethu cymaint ar wahanol amserau.

Gorweddai Armenia ar y gogledd i Assyria a'r gwastadedd mawr Mesopotamaidd. Gwlad fynyddig ydoedd, ac o honi y rhedai afonydd mawrion y rhan hono o Asia—yr Euphrates, y Tigris, yr Halys, yr Araxes, a'r Cyrus neu'r Kur, y rhai a godent o fewn cwmpas 250 o filldiroedd o hyd wrth 100 o led, a redant lawr mewn gwahanol gyfeiriadau i dri môr gwahanol—y Môr Du, a'r Caspian, a chulfôr Persia (Rawlinson, *Herodot.* i. 572).

Er y ceir y gair *Ararat* yn aml yn y Bibl, yr ydym i'w gymeryd bob amser fel enw gwlad, ac nid byth fel enw mynydd; ac er y dywedir i'r arch 'orphwys ar fynyddoedd Ararat,' etto nid oes dim prawf hanesyddol ar *ba* fynydd y darfu iddi orphwys. Yn ol hen draddodiad dywedir taw un o'r gadwyn fynyddau a ranant Armenia, ar y dehau, oddiwrth Mesopotamia ydoedd, a'r rhai sydd wedi cael eu galw y mynyddoedd Carduchian neu Gordiæan; ac yr oedd yn dyb gyffredinol yn mysg yr eglwysi dwyreiniol a'r Mahommetaniaid taw y mynydd ar ba un y gorphwysai yr arch oedd 'Al Judi.' Yr oedd hefyd yn draddodiad boreuawl taw ar fynydd mawr yn ngogledd Armenia y darfu i'r arch orphwys; ac y mae hwn wedi cyrhaedd cymaint meddiant o feddwl Cristionogion y gorllewin fel mae yr enw Ararat wedi cael ei roddi iddo, fel pe na buasai dim amheuaeth yn bod ynghylch Ararat yr Ysgrythyr; ond ni chyfenwid ef felly gan yr Armeniaid eu hunain. Gelwir ef ganddynt hwy *Macis*, a chan y Tyrciaid *Agri-dagh*. Yn mhlith y Persiaid gelwir ef *Kuh-i-Nuh*, Mynydd Noah. Ond nid oes genym fawr ffydd mewn traddodiad; a chan na feddwn ddim gwell ar yr achlysur presenol, mae yn rhaid i ni adael heb ei benderfynu y cwestiwn, sef ar ba fynydd y darfu arch Noah orphwys.

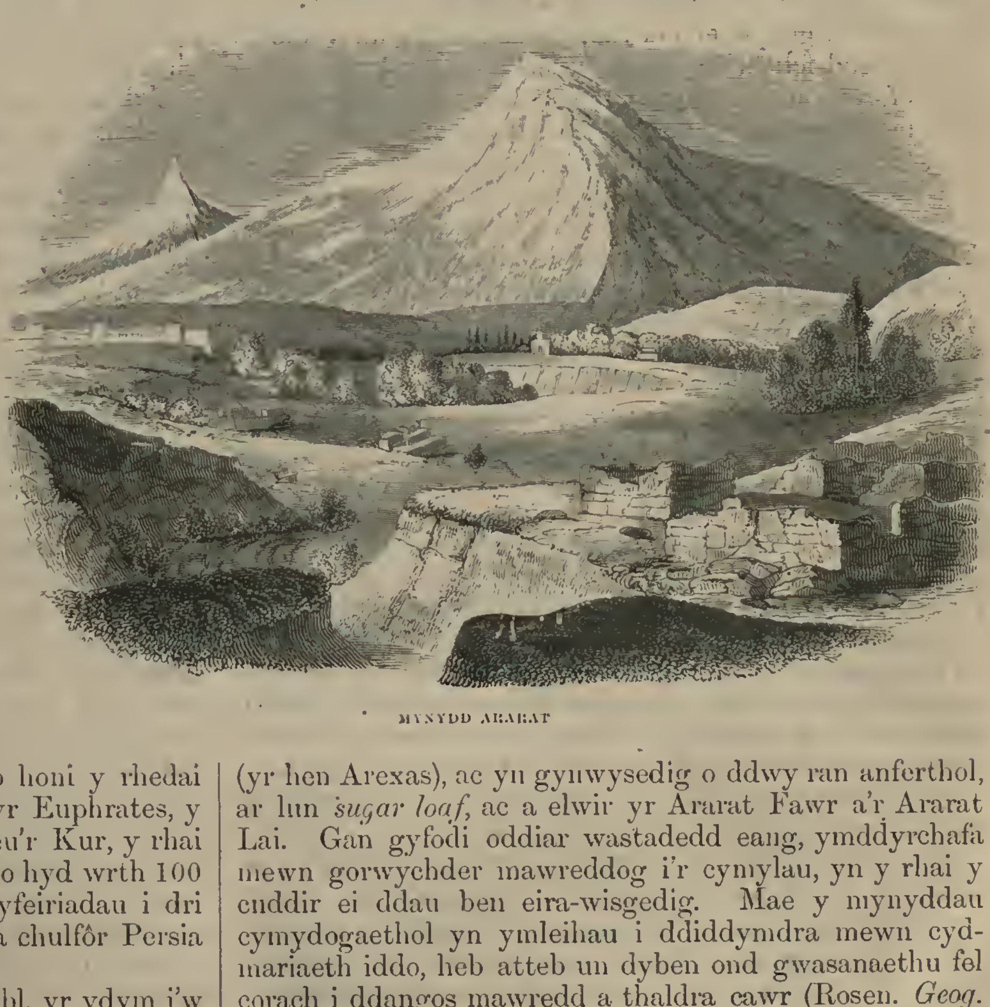

MYNYDD ARARAT

Mae y mynydd a elwir Ararat yn un owbl unigol o ran ymddangosiad, ac yn anhebyg i un mynydd arall, ac y mae yn un o'r gwrthrychau mwyaf hynodfawr yn Armenia; ac oherwydd hyny, os gwnaethai traddodiad gyfodi yn ei gylch, efe, o bob lle arall, ydoedd y mwyaf tebygol i gael ei ddewis fel digwydd-le y cyfryw amgylchiad rhyfeddol. Mae yn gyfleuedig yn nyffryn yr Aras (yr hen Arexas), ac yn gynwysedig o ddwy ran anferthol, ar lun *sugar loaf*, ac a elwir yr Ararat Fawr a'r Ararat Lai. Gan gyfodi oddiar wastadedd eang, ymddyrchafa mewn gorwychder mawreddog i'r cymylau, yn y rhai y cuddir ei ddau ben eira-wisgedig. Mae y mynyddau cymydogaethol yn ymleihau i ddiddymdra mewn cydmariaeth iddo, heb atteb un dyben ond gwasanaethu fel corach i ddangos mawredd a thaldra cawr (Rosen. *Geog.* i. 138). Pan gyntaf y canfu Sir Robert K. Porter ef o bell, ni ddarfu i'w uchder ei daro ef fel yn anghyffredin. 'Oddiar uchder y fan,' medd ef, 'lle y sefwn, a'r amrywiol fynyddau, er yn llai nac ef, y rhai a rwystrent yr olwg arno, fel na ddarfu ei ymddangosiad fy nharo i fel y dysgwyliais. Ond ei ohirio yn unig a gafodd yr effaith, a darfu y siomedigaeth yr un fath ac y dygwyddasai mewn perthynas i'r olwg gyntaf a gefais ar y Caucasus.' 'Ni chefais hyd nes cyrhaedd y gwastadedd llyfn, weled Ararat yn ei holl faintioli a'i fawredd. Oddiar y fan lle sefwn, ymddangosai fel pe buasai holl fynyddau mwya'r byd wedi ei crugio ar benau eu gilydd er ffurfio y dernyn gorfawr a gorwch hyn o ddaiar, craig, ac eira. Gwnai pigau iaäidd ei ben dyblig ymgyfodi yn fawreddog i'r awyr glir ddigwmwl, a fflamiai yr haul arnynt, a gyrid allan gan yr adlewyrchiad ddysgleirdeb dallawl cyfartal i haulau eraill. Gwnai yr olygfa yma uno y gorwychder mwyaf o ran safle ac uchder. Ond braidd y gellir darlunio y teimladau a brofwn wrth edrych ar y mynydd' (Ker Porter, *Trav.* i. 178, 182).

Gwnawd amryw gynygion mewn gwahanol oesau i esgyn i ben Ararat; ond gwnai yr eira a'r iâ, ynghyd â serthni yr esgynfa mewn amryw fanau, osod rhwystrau o flaen yr esgynydd ac nas gwyddid eu bod erioed wedi cael eu gorchfygu, ac mewn gwirionedd cyfrifid hwynt gan y trigolion yn ansymudadwy. Yr oedd y pellder mor fawr o'r fan dechreua goror yr iâ hyd y pigau uchaf, fel y cesglid y buasai yr oerfel ei hun yn sicr o droi yn angeu i bwy bynag ac fuasai mor rhyfygus a pharhau yn ei ymdrech. Ond yn mis Medi, 1829, Dr. Parrot, athraw yn Mhrifysgol Dorpart, a lwyddodd i gyrhaedd ei goppa, er fod rhai yn amheu pa un a ddarfu iddo wneud felly (Rosen. *Geog.* i. 297). Yn 1836 esgynwyd ef gan bump o foneddigion Saisoneg, am esgyniad y rhai mae hanes dyddorol yn cael ei roddi yn *Jour. Sac. Lit.*, Oct., 1856, p. 236).

Dywedir fod uchder yr Ararat Fawr yn 17,750 o droedfeddi uwchlaw gwyneb y mor, a 14,573 uwchlaw gwastadedd y Araxes; a bod uwchder yr Ararat Lai, neu Fychan, yn 13,420 uwchlaw gwyneb y mor. Cuddir yr oll o goppa y mynydd gan eira ac iâ parhaus. Mae y rhai hyn weithiau yn ffurfio *avalanches* anferth, y rhai a ymhurddiant ar hyd ei ochrau gyda thwrf nid anhebyg i ddaiargryn. Mynydd llosgadwy ydyw wedi bod, ac mor ddiweddar a'r 2fed o Orphenaf, 1840, dygodd daiargryn dir-orthrechol dalpau anferthol o graig, iâ, ac eira o'r uchelfanau lawr i'w odre.

ARCH. 1. Arch Noah oedd lestr mawr wedi ei gwneud o goed, yr hon y gorchymynwyd ef gan Dduw i'w hadeiladu er diogelu ei hun a'i deulu, a gwahanol fathau o greaduriaid, yn amser y diluw.

Ymddengys taw ysgwar hir oedd ffurf yr arch, a gwaelod gwastad iddi, a'i tho yn llethru fel to tai gyda ni. Mae wedi bod yn arferol i'w desgrifio hi mewn darluniau fel tŷ mawr mewn cwch mawr; ond cynyrch dychymyg yn unig ydyw hyn, ac yn lle cynorthwyo ein golygiadau mewn perthynas iddi, gwna ein camarwain.

Mae ysgrifenwyr wedi ffurfio amryw gyfrifon ynghylch maintioli yr arch; ond yr unig hanes y gallwn ni ddibynu arno ydyw un Moses: 'Tri chan cufydd oedd ei hyd, deg cufydd a deugain ei lled, a deg cufydd ar hugain ei huchder.' Oddiwrth y mesuriad hwn gallwn ffurfio drychfeddwl cyffredin am faintioli yr arch, a syniad mwy goleu fyth am ei chyfartaleddau. Yr oedd ei hyd yn chwech gwaith yn hwy na'i lled, a deng waith yn fwy na'i huchder. Yma mae'r cyfan yn sicr a phendant; ond pan a ysgrifenwyr rhagddynt i wneud eu cyfrifon, gwahaniaethant yn fawr oddiwrth eu gilydd, gan na chydolygant mewn perthynas i beth oedd maint cufydd. Barnai Esgob Wilkins taw 18 modfedd ydoedd, neu droedfedd a hanner; a chan fyned yn ei flaen ar y dybiaeth hon, gwna yr arch yn 450 o droedfeddi o hyd, 75 o led. a 45 o uchder; a'i holl allu cynwys yn 1,318,750 o droedfeddi chwe' cyfochrog. Mae hyd yn od yn myned rhag blaen i enwi y gwahanol anifeiliaid ac y byddai arnynt eisiau lle ynddi, ac yn penderfynu faint o le fyddai yn eisiau ar bob un, yn gystal a faint o le fyddai yn eisiau i gadw eu hymborth; mae yn trefnu eu llefydd yn ngwahanol lofftydd yr arch, ac hefyd lefydd i Noah a'i deulu; ac yna cyrhaedd at y casgliad fod digon o le, a pheth dros ben, er cyrhaedd holl ddibenion gwneuthuriad yr arch (Wells, *Geog.* i. 34). Dr. Arbuthnot, yr hwn sydd yn cyfrif y modfeddi chwe' ochrog yn 21·888, neu 1 droedfedd 9·888 o fodfeddi, a'i gwna yn 547 o droedfeddi o hyd, 91·2 o droedfeddi o led, yn 54·72 o droedfeddi o uchder, a'i lle cynwys yn 2,730,782 o droedfeddi *solid*, digon i gario 81,062 o dunelli. Gellid rhoddi cyfrifon eraill, ond mae y rhai hyn yn ddigon. Gan na wyddys beth oedd hyd y cufydd, nid oes un cyfrifiad y gellir dibynu arno.

Yr oedd yr arch yn gynwysedig o dair llofft, gyda drws yn yr ochr, ac ymddangosai hefyd fod ffenestr yn y nen (Gen. vi. 16). Yr oedd yn ddiau wedi ei hadeiladu yn y fath fodd ac i adael digon o awyr a goleu i mewn iddi, trwy ryw drefniadau neillduol i'r diben hyny, er na choffheir dim o honynt.

Adeiladwyd yr arch o goed gopher; ond pa fath bren oedd hwnw mae yn anhawdd dweud. Ni cheir y gair mewn un man arall; ond tybir yr arwydda fath o goed *cypress*, yr hwn sydd bren caled a chymhwys iawn ar gyfer adeiladu llongau. Perodd Alexander Fawr i'r llynges fawr a barottodd i gael ei gwneud o goed *cypress*, y rhai a ddygwyd o Assyria i'r dyben hyny (Rosen. *Bot.* 260).

Bu yn dyb a ddelid yn gyffredinol am hir amser ddarfod i'r diluw ymdaenu dros yr holl ddaiar, ac i bob math o greaduriaid byw gael eu dwyn mewn a'u diogelu yn yr arch. Yr oedd y dyb hon bron a bod yn un gyffredinol a dieithriad, ond nid oedd heb fod rhai dynion galluog a dysgedig yn amheu hyny. 'Nis gallaf ganfod,' medd Esgob Stillingfleet, 'un angenrheidrwydd neillduol o'r Ysgrythur i haeru i'r diluw ymdaenu dros wyneb yr holl ddaiar. I bawb dynion, ond y rhai oedd yn yr arch, gael eu dinystrio sydd yn eithaf sicr yn ol yr Ysgrythyrau, lle mynegir yr achos o'r diluw, "A'r Arglwydd a welodd mai aml oedd drygioni dyn ar y ddaiar, a bod holl fwriad meddylfryd ei galon yn unig yn ddrygionus bob amser. A'r Arglwydd a ddywedodd, Dileaf ddyn yr hwn a greais oddi ar wyneb y ddaiar" (Gen. vi. 5, 7). Nis gallasai taw rhyw ddiluw neillduol dros wlad mor fechan a Phalestina a amlygir yma, megis y mae rhai yn wrthun wedi dychmygu; oblegid cawn taw yr achos a enwir oedd dirywiad cyffredinol ar y ddaiar; bygythiad cyffredinol i bawb am yr achos yma; ac wed'yn dinystr cyffredinol yn cael ei amlygu fel effaith y diluw. "A bu farw pob cnawd a ymlusgai ar y ddaiar. Ac efe a ddileodd bob sylwedd byw ar a oedd ar wyneb y ddaiar, yn ddyn ac yn anifail, yn ymlusgiaid, ac yn ehediaid y nefoedd; ië, dilewyd hwynt o'r ddaiar: a Noah a'r rhai oedd gydag ef yn yr arch, yn unig, a adawyd yn fyw" (Gen. vii. 21, 23). Felly mae yn amlwg gan hyny fod y diluw y gyffredinol yn ei berthynas â dynion; ond nid oes yn cyfodi oddiar hyny un angenrheidrwydd o gwbl i ddal cyffredinolrwydd y diluw mewn perthynas â'r ddaiar, os nad ellir profi fod yr holl ddaiar wedi ei phobli cyn y diluw, yr hyn nad wyf yn dysgwyl byth ei weled yn cael ei brofi. A pha reswm sydd dros wneud y diluw yn eangach na'r achos o hono, sef dirywiad dynolryw?' Pa faint oedd poblogaeth y byd ar amser y diluw sydd amhosibl dweud; ond oddiwrth 'lyfr cenedlaethau Adda,' yn Gen. v. 1-32, mae yn naturiol tybied na ddarfu poblogaeth y byd yn ystod y cyfwng rhwng y greadigaeth a'r diluw, sef 1656 o flyneddau, gynyddu ond yn araf iawn. Nid oes dim lle i dybied (mae y dybiaeth mewn gwirionedd yn hollol anhebygol) fod dynolryw wedi ymdaenu dros yr holl fyd; y tebygolrwydd yw nad oeddynt wedi ymdaenu tu hwnt i'r wlad a ddyfrheid gan yr Euphrates a'r Tigris, os, yn wir, y darfu iddynt ymdaenu cybelled. 'Yr unig debygolrwydd sydd yn aros,' medd yr Esgob Stillingfleet 'dros ddal cyffredinolrwydd y diluw gyda golwg ar bellen y ddaiar, a gyfyd oddiar ddinystr pob creadur ynghyd â dyn. Yn awr, er y dichon nad oedd dynion ddim wedi ymdaenu dros holl wyneb y ddaiar, etto gallasai anifeiliaid ac ymlusgiaid, y rhai oll a ddinystriwyd gan y diluw; oblegid dywedir i "bob cnawd a ymlusgai ar y ddaiar, yn ehediaid ac yn anifeiliaid, ac yn fwystfilod, ac yn bob rhyw ymlusgiad a ymlusgai ar y ddaiar, a phob dyn hefyd." I ba ddyben yr enwid mor fanwl yr holl greaduriaid o bob rhyw a math, os na chawsant eu dinystrio oll? I hyn yr wyf yn atteb, yr wyf yn addef, cybelled ac y cyrhaeddodd y diluw, i'r rhai hyn oll gael eu dinystrio; ond nid wyf yn gweled un rheswm i estyn y dinystr yn mhellach na'r rhan o'r ddaiar a boblogid gan ddyn, oblegid yr oedd y gosb ar y creaduriaid wedi ei hachosi gan ddinystr dyn, ac nis gallasai fod ond yn gydfynedol ag ef; ond (gan taw yr achos o'r diluw oedd pechod dyn, yr hwn a gosbwyd yn y creaduriaid a ddinystriwyd o'i herwydd ef, yn gystal ac ynddo ei hun) lle na cheid yr achos, ond lle yr oedd anifeiliaid, ond nid dynion, nid ymddengys un angen am y diluw yno. Ond i ba ddyben ynte, fe ofynir, y gwnaeth Duw orchymyn i Noah gyda chymaint o ofal i ddwyn pob math o greaduriaid, ehediaid, ac ymlusgiaid i'r arch gydag ef, os na ddinystriwyd yr holl greaduriaid gan y diluw? Yr wyf yn atteb, oblegid cawsant eu dinystrio oll lle bynag yr oedd y diluw. Golyger ynte fod holl gyfandir Asia wedi ei bobli cyn y diluw, yr hyn sydd gymaint ac allwn mewn rheswm ei dybied, dinystriwyd, meddaf, yr holl greaduriaid ar y cyfandir hwnw; neu a thybied iddo ymdaenu dros ein holl gyfandir ni o'r hen fyd, pa reswm ellid roi dros ei fod yn y rhan gyferbynol o'r byd, sef America, yr hwn ni debygwn oedd heb bobl y pryd hwnw, yr holl greaduriaid yn cael eu dinystrio, oblegid i ddynion bechu yn y rhan yma? Ac oni fuasai, ar y dybiaeth hon, reswm digonol dros ddiogelu pob creadur byw yn yr arch er mwyn iddynt ffrwytho ac amlhau mewn amser dyfodol, pan yr oedd pob creadur byw arall oedd ar glawr mewn manau mor bellenig fel na fuasent yn hygyrch iddynt am lawer cenedlaeth; a'r creaduriaid hyny, wrth dyfu yn wyllt oblegid diffyg trigolion, ni fuasent ar unwaith yn wasanaethgar iddynt ar ol y diluw? yr hyn oedd y prif beth a edrychid arno wrth eu diogelu yn yr arch, fel y cai dynion bawb o honynt yn barod at eu gwasanaeth ar ol y diluw, yr hyn nis gallasai fod pe buasai y gwahanol fathau heb gael eu diogelu yn yr arch, er nad ydym ni yn tybied iddynt gael eu dinystrio yn mhob rhan o'r byd' (Stillingfleet, *Orig. Sac.*, Lond. 1702, p. 370).

Yn y golygiadau hyn nid oedd Stillingfleet yn sefyll ar ei ben ei hun. Mae dynion galluog a dysgedig eraill wedi rhesymu yn yr un modd. Ymddengys y cyfryw resymau yn eithaf rhesymol, a mawr gadarnheir hwynt gan ffeithiau sydd wedi dyfod i'r goleu yn ddiweddar trwy ddarganfyddiadau daiareg a hanes creaduriaid. Fel prawf o hyn nis medrwn wneud yn well na gosod ger bron y darllenydd dalfyriad o syniadau Dr. Hitchcock, yn ei *Religion of Geology and its Connected Sciences*.

'Ar y dechreu,' medd ef, 'yr ydwyf yn gyntaf yn gosod lawr fy mod yn cymeryd yn ganiataol fod y diluw wedi cael ei ddwyn oddi amgylch gan achosion naturiol, ac mewn cydffurfiad a deddfau arferol natur. Ni theimlwyf un gwrthwynebiad i ganiatau ei fod yn berffaith wyrthiol, a golygu fod yr hanes yn gofyn am y cyfryw gasgliad. Ond os ydoedd yn wyrthiol, rhaid i ni roddi fynu bob drychfeddwl am philosopheiddio yn ei gylch, gan gredu y ffeithiau ar dystiolaeth ddwyfol. O'r tu arall, ni ddylem ddwyn i mewn wyrth ddirfawr, neu yn hytrach restr o wyrthiau, os gellir cyfrif am y cwbl trwy weithrediad deddfau sefydledig natur. Af rhagof gan hyny ar y dybiaeth taw barnedigaeth gosbawl ydoedd, ddygwyd oddi amgylch gan achosion naturiol; neu o'r hyn lleiaf, os oedd rhywbeth yn wyrthiol ynddo, yr oedd hyny yn gynwysedig mewn rhoddi mwy o nerth i weithrediadau naturiol, heb ymyraeth â chanlyniadau naturiol achos ac effaith. Trosglwydda yr hanes ei hun i feddwl y darllenydd yr argraph iddo gael ei ddwyn oddi amgylch gan foddion naturiol. Enwa ddau achos pendant dros gyfodiad y dyfroedd, sef gwlaw ddeugain niwrnod, a thoriad i fynu ffynonau y dyfnder mawr, yr hyn yn ddiau a arwydda orlifiad y mor; ac i fuanu lleiad y dyfroedd, dywedir i Dduw 'wneud i wynt dramwy ar y ddaiar.' Nid yw yn un prawf o weithrediad gwyrthiol fod y cyfan yn cael ei briodoli i allu uniongyrchol Duw, oblegid mae yn eithaf hysbys taw dyma ddull cyffredin yr Ysgrythyrau o siarad am ddygwyddiadau naturiol.

'Yr anhawsder cyntaf mewn cysylltiad a thybied i'r diluw fod yn gyffredinol dros y ddaiar ydyw y dirfawr gyflawnder o ddwfr a fuasai yn angenrheidiol i'r dyben hyny. Mae y cyflawnder gofynol er cuddio holl bellen y ddaiar i benau y mynyddoedd uchaf, neu oddeutu pum milltir uwchlaw y moroedd presenol, mor fawr fel nad ydyw yn hawdd dirnad o ba le y gallasai ddyfod. Meddylier am gorph o ddwfr, pum milltir o ddyfnder yn mhob man, yn cuddio ein daiar! Y moddion y cyfeirir attynt gan yr ysgrifenwyr santaidd—gwlaw ddeugain niwrnod, a thoriad i fynu ffynonau y dyfnder mawr—ni allasent byth ei gynysgaethu. Nid oes un awgrym iddo gael ei greu i'r dyben, ac etto y cyfryw greadigaeth yn unig a fedrai gyfrif am dano. Buasai hon y wyrth fwyaf dirfawr a gyflawnwyd erioed er pan ddaeth dyn i fod yn drigianydd o'r ddaiar; ac etto, fel y rhesyma Stillingfleet, nid ymddengys fod un angen am dani; cyflawnasid hi heb un dyben; oblegid gallesid gweinyddu y farnedigaeth gosbawl y bwriedid hi i fod trwy offerynoliaeth diluw cydmariaethol o leol, a dylem gofio nad ydyw Duw byth yn cyfryngu trwy wyrthiau pan na fyddo eu heisiau.

'Ail wrthddadl yn erbyn cyffredinolrwydd y diluw ydyw yr anhawsder o ddarparu ar gyfer yr anifeiliaid yn yr arch. Mae cyfrifiadau wedi cael eu gwneud er mwyn dangos fod yr arch yn ddigon helaeth i gynwys dau o bob rhyw, ond saith o bob rhyw o anifeiliaid. Ond yr oedd nifer y rhywiau a dybid gan y cyfrifwyr yn llawer islaw y gwir nifer. Nid ydoedd fwy na thri neu bedwar cant, tra mae y nifer gwirioneddol a ddarlunir gan naturiaethwyr ddim llai na 150,000, ac mae y nifer sydd ar yr holl ddaiar yn llawer mwy. Etto, ar gyfer y rhan fwyaf o'r rhai hyn yr oedd yn ofynol gwneud darpariaeth, gan y trigiana y rhan fwyaf o honynt naill ai y tir sych neu yr awyr. Mae mil o rywiau yn rhoddi sugn, 6000 rhyw o adar, 2000 rhyw o ymlusgiaid, a 120,000 o drychfilod, wedi cael eu desgrifio eisoes gan naturiaethwyr, a buasai rhaid darparu lle ac ymborth iddynt oll. A all un dyn gredu fod hyn yn bosibl mewn llestr heb fod yn fwy na 450 o droedfeddi o hyd, 75 o led, a 45 o uchder?

'Trydedd wrthddadl, a'r un bwysicaf, yn erbyn cyffredinolrwydd y diluw, a gyfyd oddiwrth y ffeithiau a ddygwyd i'r goleu gan wyddoniaeth ddiweddar mewn perthynas i ddosparthiad anifeiliaid a phlanigion ar y ddaiar. Tyb Linnæus (yn wir tyb gyffredinol ydoedd) fod dechreuad pob anifail a phlanigin mewn rhyw ran neillduol o'r ddaiar, o ba un y darfu iddynt ymfudo i bob manau eraill. Ond er ei amser ef mae llawer o ffeithiau newyddion wedi eu dwyn i daflu goleu ar y testun hwn, ac yn awr mae ysgrifenwyr ar anifeiliaid a phlanigion wedi yn gyffredinol fabwysiadu y dyb fod yn rhaid bod amryw ganolbwyntau creadigaeth o ba rai y darfu i'r creaduriaid a'r planigion ymfudo, ond cybelled yn unig ac y byddai yr hinsawdd a'r ymborth yn gyfaddas i'w natur, oddieithr rhyw ychydig o rywiau a fedrent gyfaddasu eu hunain i bob hinsawdd. Mae yn sicr taw fel hyn y ceir hwynt wedi eu dosparthu yn bresenol, ac angeu anocheladwy i'r rhan luosocaf o'r rhywiau fyddai rhyfygu myned dros y terfynau. Pe byddai i anifeiliaid a phlanigion gwledydd poethion ymfudo i wledydd o wres cymhedrol, neu i wledydd oerion, nis medrent fyw yn hir; a braidd mor angeuol fyddai i greaduriaid a phlanigion gwledydd oerion ymfudo i wledydd poethion. Ond hyd yn od mewn gwledydd poethion cawn rywiau perffaith wahanol o greaduriaid a phlanigion ar wahanol ynysoedd a chyfandiroedd. Yn wir mae naturiaethwyr yn cyfrif nifer fawr o dalaethau llysieuol ac anifail-drigianol, fel y gelwir hwynt, o fewn i'r rhai y cant nifer neillduol o anifeiliaid a phlanigion, yn meddu natur perffaith gymhwys at eu talaethau neillduol eu hunain, ac yn analluog i ddyoddef hinsawdd gwahanol dalaethau cymydogaethol. Mae y ffaith y cair dyn, ychydig greaduriaid dof, ac ychydig blanigion, mewn braidd bob hinsawdd, wedi dallu llygaid naturiaethwyr fel nas medrant ganfod y dull yn mha un y cyfyngir rhif mawr o anifeiliaid a phlanigion o fewn terfynau sicr. Ond cygynted y gosodir lawr y ffaith gyffredinol, mae digon o brofion o'i gwirionedd yn ymgynyg i'r meddwl.

'Mae yn amlwg fod gan y ffeithiau ydym newydd eu henwi effaith mawr ar y dull yn mha un y dygwyd yr anifeiliaid ynghyd i fyned i'r arch, ac a ddosparthwyd wed'yn dros y ddaiar, os oedd y diluw yn gyffredinol. Sicr ydyw, nas gellid, heb wyrthiau, eu dwyn ynghyd i fyned i'r arch; na chael eu dosparthu wed'yn dros wyneb y ddaiar. Mae genym le i dybied i'r arch gael ei hadeiladu mewn rhyw ran o'r ddaiar lle mae'r hinsawdd yn gymhedrol. Yn awr, golyger fod anifeiliaid gwledydd poethion ac anifeiliaid gwledydd oerion yn cynyg, yn y dyddiau presenol, i gyrhaedd trwy foddion naturiol wlad gymhedrol eu gwres, rhaid y gwel pob un y byddai iddynt drengu. Ac nid ydyw un mymryn hawddach i ddirnad pa fodd, ar ol y diluw, y gallasent ymfudo i bob cyfandir, ac ynys, ac hinsawdd; a pha fodd y medrasai pob rhyw gael allan y rhan hono o'r byd ac oedd yn gyfaddas i'w natur, ac yn ei gynysgaethu a'r ymborth cyfaddas iddo, fel y cawn ni hwy yn awr. Yn wir, mae'r drychfeddwl o'u casgliad a'u dosparthiad mewn ffordd naturiol yn gwbl rhy wrthun i fod yn gredadwy. Heb wyrth, a mil o wyrthiau, nis gallasai byth gael ei ddwyn oddi amgylch.

'Dyna rai o'r anhawsderau sydd yn gwneuthur yr athrawiaeth o ddiluw cyffredinol mor ddyryslyd. Ond os gellir dangos taw un *lleol* efallai oedd, ni gawn waredigaeth oddiwrth ein hanhawsderau. Pe gallem ond tybied yn unig i oror gyfyngedig Asia Ganol, lle trigai dyn, i gael ei chuddio gan y diluw, ac i ddauoedd a seithoedd o'r creaduriaid mwyaf cyffredin yn yr oror hono i gael eu diogelu yn yr arch, symudir yr anhawsder mewn perthynas i'w casgliad a'u gwasgariad, a dygir yr holl hanes i gydgordiad â hanes creaduriaid.

'Yr ydym yn barod, yn wir, i gydnabod yr ymddengys iaith y Bibl ar y testun fel, ar yr olwg gyntaf, yn dysgu yn eglur gyffredinolrwydd y diluw: "A'r Arglwydd a ddywedodd, Dileaf ddyn yr hwn a greais oddiar wyneb y ddaiar, o ddyn hyd anifail, hyd yr ymlusgiad, a hyd ehediad y nefoedd, canys y mae yn edifar genyf eu gwneuthur hwy." Ac etto, "Ac wele myfi, ië myfi, yn dwyn dyfroedd diluw ar y ddaiar, i ddyfetha bob cnawd, yr hwn y mae anadl einioes ynddo, oddi tan y nefoedd; yr hyn oll sydd ar y ddaiar a drenga." Dywedir yn mhellach, "A'r dyfroedd a ymgryfhasant yn ddirfawr iawn ar y ddaiar, a gorchuddiwyd yr *holl fynyddoedd uchel* oedd tan yr *holl nefoedd*. Pymtheg cufydd yr ymgryfhaodd y dyfroedd tu ag i fynu: a'r mynyddoedd a orchuddiwyd" (Gen. vii. 17; vii. 19, 20). Os deonglir yr iaith hon wrth yr un rheolau a gymhwysem at gyfansoddiad rhyw un yn y dyddiau presenol, nis gellid ei ddeall yn dysgu diluw cyfyngedig neu ddiluw rhanol. Ond gyda golwg ar yr hanes hwn, rhaid cymeryd dau beth i gyfrif:—

'Yn y lle cyntaf, nid ydyw y geiriau a ddefnyddir i gael eu barnu wrth sefyllfa gwybodaeth yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg, ond wrth ei sefyllfa yn mhlith y bobl at ba rai y danfonwyd y datguddiad hwn gyntaf, a syniadau y rhai ynghylch eangder y greadigaeth oeddynt yn anarferol o gyfyng. Pan y sonid am y ddaiar wrth yr hen Iuddewon gynt, nis gallent ddeall wrthi y bellen fawr hono sydd yn 25,000 o filldiroedd o amgylchedd, yr hyn a brawf seryddiaeth fod y ddaiar; nis medrasent dybied yr arwyddai oror llawer eangach na'r hon a drigianid gan ddyn, oblegid nis gallai fod ganddynt un drychfeddwl o'r hyn a orweddai tu draw i'r terfynau hyn; ac yn yr un wedd y deallid y gair nefoedd ganddynt fel cydeang a'r ddaiar a drigianent. A phan y dywedid y byddai pob anifail farw trwy y diluw, nis gallasent dybied y cynwysai yr haeriad greaduriaid yn mhell tu hwnt i drigfanau dyn, oblegid nis gwyddent ddim am y cyfryw wledydd. Paham, gan hyny, nad allwn ni roddi yr un ystyr gyfyngedig i'r haeriadau hyn, h.y., eu deongli fel y gwnai Iuddew yn amser Moses eu deongli? Paham y tybiwn y gwnai yr Yspryd Glan ddefnyddio geiriau wedi eu cyfaddasu, yn wir, at ddaiaryddiaeth a seryddiaeth y bedwerydd ganrif ar bymtheg, ond yn trosglwyddo drychfeddyliau annealladwy i'r bobl wrth ba rai y llefarwyd hwynt ar y cyntaf, nid yr Iuddewon yn unig, ond Noah ei hun?

'Yn yr ail le, yn mhob oes ac yn mhlith pob cenedl, ac yn enwedig yn mhlith rhai hen, arferir y geiriau *pawb*, *pob peth*, &c., i arwyddo unrhyw nifer neu swm mawr. Arferir y gair Hebraeg כל, y Groeg πας, a'r Saisoneg *all*, oll i arwyddo *llawer*. Mae rhai esiamplau go darawiadol o hyn yn y Bibl. Fel hyn y dywedir yn Gen. xli. 55, 57, "Y newyn hefyd ydoedd ar wyneb yr holl ddaiar. A daeth yr holl wledydd i'r Aipht i brynu yd, oherwydd y newyn oedd drwm yn yr holl wledydd." Yma defnyddir geiriau cyffredinol megis "holl," ac i wneud y geiriau yn fwy grymus mae genym ailadroddiad o honynt; etto mae yn amlwg nas gallasent gyfeirio ond at wledydd yn agos i'r Aipht: yr oedd cario yd i ranau pellenig o'r ddaiar yn amhosibl. Yn 1 Bren. x. 24 yr ydym yn darllen, "A'r holl fyd oedd yn ceisio gweled wyneb Solomon." Yn awr ni wnaeth holl drigolion y ddaiar wneud hyny; nis gallwn ddeall yr adnod ond am ryw ychydig bersonau, ac nis gallasai y rhai hyny fod o bob cenedl; perthynai y rhan fwyaf o honynt efallai i genedloedd cymydogaethol. Gwel, am esiamplau o ddefnydd cyfyngedig yr ymadroddion "yr holl ddaiar," a "holl genedloedd y ddaiar," Es. x. 14; Jer. xxvi. 6; xxxiii. 9; li. 7, 25, 49; Seph. iii. 8. Mae genym ddefnydd cyffelyb o ymadroddion cyffredinol mewn perthynas i'r nefoedd: "Y dydd hwn," medd Duw wrth yr Israeliaid, pan ar fyned mewn i Ganaan, "y dechreuaf roddi dy arswyd a'th ofn di ar yr holl bobloedd dan yr *holl nefoedd*: y rhai a glywant dy enw di, a ddychrynant, ac a lesgant rhagot ti' (Deut. ii. 25). Yn awr mae yn amlwg na olygid neb ond y cenedloedd cymydogaethol yn unig—y Canaaneaid, yn wir, yn benaf, y rhai ni thrigianent ond rhan fechan o wlad—a olygir yma. Ac yn Act. ii. 5, yn yr hanes am ddydd y Pentecost, dywedir wrthym, fod yn "trigo yn Jerusalem Iuddewon, gwyr bucheddol, *o bob cenedl dan y nef*;" ac etto yn y rhestr a ganlyn cawn nad oedd y rhif ond cyfyngedig. Ac hyd yn od Paul, meistr ar iaith, pan yn cyfeirio at bregethwyr yr efengyl, a ddywed, "Yn ddiau i'r *holl ddaiar* yr aeth eu swn hwy, a'u geiriau hyd *derfynau y byd*" (Rhuf. x. 18); ac yn ei Epistol at y Colossiaid sonia am yr "efengyl a bregethwyd i *bob creadur dan y nefoedd*." Wrth enwi planigion ac anifeiliaid ni gawn fod geiriau cyffredinol yn cael eu harferyd lle ni fwriedid cyffredinolrwydd. Yn yr hanes am blaau yr Aipht dywedir, "A'r cenllysg a gurodd trwy holl wlad yr Aipht, gwbl ar oedd yn y maes, yn ddyn ac anifail; a'r cenllysg hefyd a gurodd holl lysiau'r maes, ac a ddrylliodd holl goed y maes" (Exod. ix. 25); etto yn mhen ychydig ddyddiau ar ol hyn dywedir, "A'r locustiaid a aethant i fynu dros holl wlad yr yr Aipht, ac a arhosasant yn mhob ardal i'r Aipht; canys toisant wyneb yr holl dir, a thywyllodd y wlad; a hwy a ysasant holl lysiau'r ddaiar, a holl ffrwythau'r coed, yr hyn a weddillasai y cenllysg: ac ni adawyd dim gwyrddlesni ar goed, nac ar lysiau'r maes, o fewn holl wlad yr Aipht" (x. 14, 15). Mae genym ymadrodd o gyffelyb natur yn y darluniad a roddir o weledigaeth Pedr, pan "welodd y nef yn agored, a rhyw lestr yn disgyn arno, fel llen-lliain fawr, wedi rhwymo ei phedair congl, a'i gollwng i waered hyd y ddaiar, yn yr hon yr oedd *pob rhyw* bedwar-carnolion y ddaiar, a gwyllt-filod, ac ymlusgiaid, ac ehediaid y nef" (Act. x. 11, 12). Yr oedd yn hollol afreidiol i'r dyben mewn golwg, sef argyhoeddi Pedr fod y gwahaniaeth wnaethai Moses rhwng anifeiliaid glân ac aflan wedi ei ddiddymu, iddo gael gweledigaeth o bob rhyw o greaduriaid ar wyneb y ddaiar; a chan ei fod yn gwbl mor afreidiol, nis gall neb dybied iddo ar yr achlysur hwn weled y fath weledigaeth.

'Yn awr, mor debyg ydyw geiriad yr adnodau a goffhawyd i eiriad yr ymadroddion a ddefnyddir i ddarlunio y diluw, tra yr ydym yn sier fod eu hystyr yn gyfyngedig, fel y cyflawn gyfiawnheir ni i ystyried y diluw yn gyfyngedig, gan y *caniatta* y Bibl y cyfryw ddeongliad o eiriau cyffredinol, ac y mae ffeithiau hanes creaduriaid yn gofyn y cyfryw ddeongliad o honynt. "Os," medd y gwr galluog a dysgedig hwnw, Dr. J. Pye Smith, "os cuddiwyd cymaint o'r ddaiar gan y diluw ac a drigienid gan yr hil ddynol, attebwyd dybenion naturiol a moesol yr ymweliad echryslon hwnw"' (Hitchcock's *Religion of Geology*, 117–125). Mewn gwirionedd, pe na chredem i ganfed ran o'r ddaiar gael ei chuddio gan ddyfroedd y diluw, byddai er hyny yn gyffredinol, oblegid i'r dinystr orddiwes yr holl fyd trigianol.

2. Arch y cyfamod, neu arch y dystiolaeth. Nid yr un gair Hebraeg a ddefnyddir i ddarlunio hon ac arch Noah. Gair ydyw yn arwyddo cist, ac arferir ef am arch neu gist yn yr hon y gosodid corph wedi ei berarogli (Gen. l. 26); cist i ddal arian (2 Bren. x. 9, 10). Gan fod arch y cyfamod ar lun cist, dyna y rheswm dros gymhwysiad y gair atti. Gwnaed hi o goed sittim, ac yr oedd yn $2\frac{1}{2}$ o gufyddau o hyd wrth $1\frac{1}{2}$ o led, ac o'r un dyfnder, a gorchuddid hi, oddi fewn ac oddi allan ag aur coeth; ac ar eu dau ben yr oedd dau o gerubiaid o aur, un wrth bob pen, y rhai a ledaenent eu hadenydd yn uchel, gan guddio y drugareddfa a'u hadenydd, a'u gwynebau yn edrych tuag at eu gilydd. Rhwng y cerubiaid y dywedid fod Jehofah yn trigo, ac oddi yno y daeth allan ei orchymyn i Moses ac eraill o'i weision. Yn yr arch yr oedd y llechau ceryg wedi eu gosod, ar y rhai yr oedd yn ysgrifenedig gan fys Duw ddeddf y deg gorchymyn; ac yn ei hymyl yr oedd crochan aur llawn o fanna, gwialen Aaron yr hon a flodeuai, a llyfr y ddeddf. Ynglyn â'r arch yr oedd pedair modrwy aur, un wrth bob congl, yn y rhai y gosodid trosolion o goed sittim wedi eu gwisgo ag aur, wrth y rhai y carid hi gan y Lefiaid pan fyddai achlysur yn gofyn (Exod. xxv. 10–22; Ps. lxxx. 1; Exod. xvi. 32–34; Num. xvii. 10; Deut. xxxi. 24–27; 1 Bren. viii. 9; Heb. ix. 4, 5).

Ar ymadawiad yr Israeliaid o fynydd Sinai, 'arch cyfamod yr Arglwydd oedd yn myned o'u blaen hwynt i chwilio am orphwysfa iddynt;' ac mae yn debygol iddi barhau gyda'r cwmwl liw dydd a'r tân liw nos y rhai a orphwysent ar y babell, i fod yn arweinydd iddynt ar eu teithiau trwy'r anialwch (Num. ix. 15–23; x. 33–36). Pan y carid hi gan yr offeiriaid o flaen y gynulleidfa i wely'r Iorddonen, dyfroedd yr afon a ymranasant, a'r bobl a aethant drosodd yn droed sych (Josh. iii. 11–17). Ffurfiai ran o orymdaith ddyddiol byddin Israel o gylch Jericho, hyd nes, ar y seithfed dydd, i'r muriau syrthio lawr, a'r ddinas gael ei chymeryd (vi. 1–16, 20). Pan orchfygwyd Canaan, gosodwyd y babell yn Siloh (xviii. 1); ac yno yr arosodd yr arch am 300 mlynedd.

Ychydig cyn marwolaeth Eli, yr Israeliaid, y rhai oeddynt yn rhyfela y pryd hwnw â'r Philistiaid, ai cariasant hi i faes y rhyfel, gan ddysgwyl y sicrhaisai iddynt fuddugoliaeth; ond y Philistiaid, wedi eu gorchfygu, a'i cymerasant, ac a'i dodasant yn nheml Dagon, eu duw. Gan i farnedigaethau trymion syrthio arnynt oherwydd hyn, bu dda ganddynt ei dychwelyd i wlad Israel (1 Sam. iv. 1–11; v.; vi.). Gosodwyd hi yn awr yn Ciriath-jearim (1 Sam. vii. 1, 2), ac ar ol gryn amser symudwyd hi gan Dafydd i Jerusalem, ac yno gosodwyd hi yn y babell ac ydoedd ef wedi barotoi ar ei chyfer, tra yr oedd y tabernacl neu y babell a adeiladwyd gan Moses yn Gibeon (1 Cron. xvi. 39; xx. 29; 2 Cron. i.)—oddi wrth yr hyn yr ymddengys nad oeddynt bob amser yn yr un lle.

Ar orpheniad teml Solomon dygwyd yr arch gan yr offeiriaid 'i'w lle ei hun, i gafell y tŷ, i'r cysegr santeiddiaf, dan adenydd y cerubiaid. Canys y cerubiaid oedd yn lledu eu hadenydd dros le yr arch, a'r cerubiaid a orchuddient yr arch' (1 Bren. viii. 1–7). Cerubiaid newyddion ydoedd y rhai hyn, a wnawd gan Solomon ar gyfer y deml. Gwnawd hwynt o goed olew, wedi eu gwisgo ag aur, ac yr oeddynt o faintioli dirfawr, gan eu bod yn ddeg cufydd o uchder, a'u hadenydd, bob un o honynt, yn bum cufydd o uchder (vi. 23–28). Er cymaint ffyniant eilun-addoliaeth, ac er yr amrywiol ddygwyddiadau a gymerasant le yn y cyfwng, ni gawn fod yr arch mewn bod yn amser Josiah (2 Cron. xxxv. 3). Pan ddinystriwyd y deml gyntaf gan y Caldeaid, ynghylch 30 o flyneddau ar ol hyny, ni wyddys beth a ddaethai o honi. Hyn yn unig sydd sicr, nad oedd yn yr ail deml, a dyna un o'r rhesymau paham nad ydoedd mor ogoneddus a'r deml gyntaf.

ARCH-ANGEL, angel o uwch radd ac urddas. Yr unig arch-angel a goffheir wrth ei enw ydyw Michael (Judas 9). Yn 2 Esdras iv. 36 yr ydym yn darllen hefyd am 'Uriel yr arch-angel,' ond o'r llyfrau Apocryphaidd hwn ydyw y lleiaf ei awdurdod.

Mae rhai wedi tybied fod yr enw arch-angel yn dynodi Crist, Arglwydd angelion; ond ni cheir nac yn Judas nac yn 1 Thess. iv. 16, yr unig fanau lle cyfarfyddwn â'r gair, y prawf lleiaf o hyn, ac nid oes un anhawsder i ddeall yn y ddau le angel creuedig o uwch gradd ac urddas (cydmarer Dan. x. 13, 21; xii. 1; Dat. xii. 7). [ANGEL.]

ARCHELA'US. [HEROD.]

ARCTU'RUS, seren ogleddol o'r maintioli mwyaf, yn gyfleuedig rhwng borddwydydd y seren Bootes, ac yn nghyfeiriad cynffon y *Great Bear;* ond mae yn gwbl amheus pa un a arwydda y gair Hebraeg עשׁ, *ash*, (Job ix. 9), Arcturus. Cyfieitha Gesenius y gair 'seren ogleddol ddysglaer iawn, *Ursa Major*, yr hon, fel y Groegiaid a'r Rhufeiniaid, a alwn ni y *Wain*.' Ymddengys taw yr un yw a עישׁ, Job xxxviii. 32, lle ceir taw 'ei feibion' ydyw y tair seren yn nghynffon y *bear* (p. 659).

ARENAU. 1. Y rhanau hyny o'r corph dynol ac anifeilaidd sydd yn ffurfio lleisw (Job. xvi. 13; xix. 27: cydm. Exod. xxix. 13; Lef. iii. 4; Esa. xxxiv. 6). Mae y rhan fwyaf o genedloedd yn arfer cyfeirio gweithredoedd y meddwl at ryw ranau neillduol o'r corph, ond nid ydynt bob amser yn cyduno mewn perthynas i'r rhanau at ba rai y cyfeiriant. Yr ydym ni ein hunain yn yr arferiad o gyfeirio gweithrediadau dealltwriaethol i'r pen neu yr ymenydd, a'r serchiadau, pa un ai da neu ddrwg, i'r galon. Nid oes le i'r arenau yn ein iaith am bethau perthynol i'r meddwl, ond yn iaith yr Hebreaid yr oedd iddynt le diramlwg. Defnyddir hwynt i arwyddo—2. Yr enaid, a'i feddyliau mewnol, tueddiadau, a serchiadau. I amlygu gwybodaeth berffaith Duw o'r cyfan sydd yn paso yn meddyliau dynion, darlunir ef fel yn gweled, profi, ac yn chwilio eu harenau a'u calonau (Ps. xxvi. 2; Jer. xx. 12; Dat. ii. 23). Y Psalmydd a ddywed, 'Fy arenau a'm dysgant y nos' (Ps. xvi. 7)—h.y., mae myfyrdodau fy meddwl yn dwyn i'm cof, neu yn amlygu i mi, wirioneddau pwysig a defnyddiol. 'Fe'm pigwyd yn fy arenau' (lxxiii. 21)—h.y., fy enaid a glwyfwyd gan feddyliau terfysglyd a nwydau poenfawr, megis cenfigen, gofid, digofaint, &c. Yn yr adnod hon desgrifir yr arenau fel trigle poen; yn yr adnod ganlynol darlunir hwynt fel, mewn modd arbenig, trigle hyfrydwch: 'Fy mab, fy nghalon inau a lawenycha, ië, fy arenau a grychneidiant, pan draetho dy wefusau di gyfiawnder' (Diar. xxiii. 15, 16). 'Agos wyt yn eu genau, a phell oddiwrth eu harenau' (Jer. xii. 2)—h.y., maent yn llawn proffes o gariad attat, ond nid oes ganddynt wir wybodaeth o honot, na'th ofn, na'th gariad, na dymuniad am danat, nac hyfrydwch ynot.

AREOP'AGUS, cefn serth o graig galch yn Athen, oddeutu 60 troedfedd o uchder, gyferbyn â'r Acropolis, lle y cynnelid llys neu gynghor a adwaenid yn gyffredin wrth yr enw Areopagus, yr hwn oedd yn enwog yn yr hen amseroedd am gyfiawnder ei benderfyniadau barnol. Yr oedd yn gynwysedig o naw barnwr, y rhai oeddynt wedi bod yn brif lywodraethwyr yn y ddinas, a'r rhai, ar ol holiad, a geid fod yn ymddwyn yn gyfiawn wrth drin eu hachosion. Cyfyngid eu hawdurdod ar y cyntaf i achosion troseddwyr, ond eangwyd hi wed'yn nes cynwys matterion eraill. Eisteddent yn yr awyr agored, er mwyn gwneud eu gweithrediadau yn gyhoeddus. Mae i'w gweled yn awr olion eu heisteddleoedd wedi eu tori allan o'r graig. Pan yr oedd Paul yn Athen 'daeth rhai o'r philosophyddion o'r Epicuriaid, a'r Stoiciaid, ac ymddadleuasant ag ef,' 'a

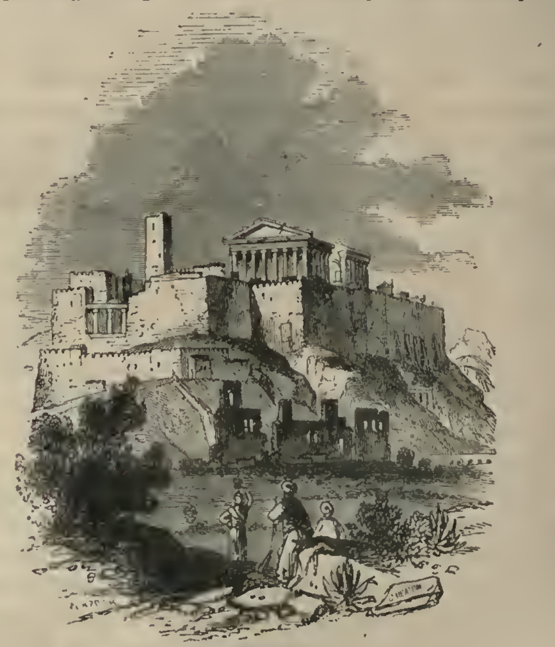

AREOPAGUS.

hwy a'i dygasant ef i Areopagus,' fel y rhoddai iddynt ryw gyfrif am yr athrawiaethau newyddion a ddysgai. Mae rhai wedi tybied iddo gael ei ddwyn o flaen llys Areopagus i atteb drosto ei hun; ond dengys yr holl hanes na fu ger ei fron o gwbl. Nid y barnwyr ond y philosophyddion oedd ganddo i'w hannerch; a'u rheswm yn dymuno ei glywed oedd boddio eu blys am newyddion (Act. xvii. 18–33); a dewiswyd Areopagus ganddynt, mae'n debygol, fel lle cyfaddas iddynt hwy, ac efallai eraill, i wrando arno.

AR'ETAS. Darfu i amryw freninoedd o'r enw hwn, neu fel y gelwir hwynt gan y trigolion, Al-Hareth, deyrnasu yn nheyrnas Arabaidd Ghassan, ar y dwyrain i Ganaan; ond neb ond canlynydd Obodas, a thad yn nghyfraith Herod Antipas, a enwir yn yr Ysgrythyr. Bwriadai un Sylleus ei niweidio yn nghyfrif yr Ymerawdwr Augustus, gan gymeryd arno ei fod wedi trawsfeddianu teyrnas Arabia ar ei law ei hun. Pan ddinoethwyd dichell Sylleus, cadarnhawyd Aretas yn ei lywodraeth.

Wedi tramgwyddo wrth Herod am ysgaru ei ferch i wneud ffordd i Herodias, cyhoeddodd Aretas ryfel yn ei erbyn, dan yr esgus o benderfynu eu terfynau yn Galilea. Herod, wedi ei gwbl orchfygu, a ddanfonodd am gymhorth at yr Ymerawdwr Tiberius, yr hwn a orchymynodd Vitellius, ei raglaw yn Syria, i ddwyn atto Aretas yn fyw neu farw. Brysiodd Vitellius yn uniongyrchol i ymosod ar frenin Arabia; ond pan glybu am farwolaeth Tiberius, dychwelodd heb gynyg brwydr iddo. Nid yn hir ar ol hyn darfu i raglaw Aretas yn Damascus gymeryd rhan yn yr erledigaeth a gyfodwyd gan yr Iuddewon yn erbyn Paul, a chadwodd y pyrth ynghauad nos a dydd er mwyn ei ddal (Act. ix. 23, 24; 2 Cor. xi. 32, 33).

AR'FAD, ynys fechan ar y gogledd o Tripolis, ynghylch tair milldir o'r lan, ac Aradus y Groegiaid a'r Rhufeiniaid, ac a elwid Ruad gan y Tyrciaid. Tebygir taw trigle yr hen Arfadiad ydoedd a goffheir yn Gen. x. 18; ond nid oeddynt yn gyfyngedig i'r ynys; perthynai iddynt y wlad ar y cyfandir cybelled a Gebal. I'r llygad nid ymddengys yr ynys lawer fwy na dwy neu dair ystad o hyd. Yr oedd yr hen drigolion yn enwog fel morwyr; ymddengys hefyd iddynt fod yn gwasanaethu Tyrus fel milwyr (Ezec. xxvii. 11; Maundrell, 19). Yn bresenol cynwys ynghylch 2000 o drigolion, y rhai sydd yn byw mewn tai da, ac ymddangosiadol hen iawn. Maent bron i gyd yn forwyr neu seiri llongau. Diogelir yr ynys rhag ymosodiad neu amharch gan amryw gestyll cedyrn. Maent yn debygol o ddechreuad Saracenaidd; ond cafodd rhai o honynt yn ddiau eu hadeiladu gan Ryfelwyr y Groes, ac y mae yn aros hyd yn awr ddarnau mawrion o'r hen furiau, a barnu wrth faintioli y meini dygant ar gof i ni Baalbec. Mae yn rhaid fod y muriau ar y cyntaf yn uchel iawn, gan fod un rhan yn aros, ac y mae uchder hono yn ddeugain troedfedd o leiaf. Mae yn amlwg y rhaid eu bod yn anferthol gadarn. Gan nad oes dim yn tyfu yn yr ynys, dibyna y trigolion yn gyfangwbl ar gynyrch masnach a golud y môr am eu bywoliaeth. Pan welir cestyll uchel Ruad yn mrig yr hwyr, oddiar y môr, maent yn edrych yn barchus, ac fel y rhan fwyaf o drefydd y dwyrain, addawant fwy i lygad y teithiwr nac a ga efe mewn gwirionedd pan y chwilia yn fwy manwl i bethau.

ARFOGAETH, arfau rhyfel. Yr arfau a ddefnyddid gan yr Hebreaid a chenedloedd eraill wrth ymladd â'u gelynion oedd cleddyfau, gwaewffyn, picellau, ysberi, gaflachau, bwäu a saethau, ffyn tafl: eu harfau ymddiffynawl oeddynt helm, dwyfroneg, coes-arfau, tarianau, a llurigau. Yn amser Deborah mae yn debygol i Jabin ysbeilio yr Israeliaid o'u harfau, oblegid ni chanfyddid na chleddyf na gwaewffon yn mhlith 40,000 o honynt (Barn. v. 8). Yn amser Saul, yr oedd y Philistiaid wedi gwneud yr un peth, a chwedi nacau gofiaid iddynt; ac mewn canlyniad nid oedd na chleddyf na gwaewffon gan neb ond Saul a Jonathan (1 Sam. xiii. 19, 22). Yr oedd yn arferiad cyffredin i grogi arfau i fynu mewn llefydd cadarn neu gysegredig: diogelwyd cleddyf Goliath yn y babell fel rhyfel-ysbail (1 Sam. xxi. 9). Gosodwyd *mil o estylch y cedyrn* yn nhŷ arfau Dafydd (Can. iv. 4). Y Persiaid, a'r Ludiaid, a'r Phuliaid, a grogasant eu helmau a'u tarianau yn Tyrus (Ezek. xxvii. 10). Pan ddarfu y Maccabeaid ail gymeryd Jerusalem oddiar Antiochus Epiphanes hwy a harddasasant dalcen y deml â choronau o aur ac â tharianau (1 Maccab. iv. 57). Mewn amser o heddwch, yn enwedig gorymdeithiau buddugwyr, mae y Tyrciaid yn crogi arfau wrth ddrysau eu palasau neu *imperial divans* er gweinyddu cyfiawnder. Mae y Mingreliaid yn cysgu ac yn cael eu claddu â'u cleddyfau dan eu penau, a'u harfau eraill wrth eu hochr, fel yr ymddengys y gwnai eu cyndeidiau o Fesech a Thubal (Ezek. xxxii. 27).

ARGLWYDD, un yn meddu awdurdod, megis gwr priod (Gen. xviii. 12; 1 Pedr iii. 5, 6); meistr (Matt. xxiv. 45–51; Ioan xv. 15); meddianwr (Matt. xx. 8; Gal. iv. 1); un mewn swydd uchel (Gen. xlii. 10; xliv. 16–24, 33; 2 Sam. xi. 11); prophwyd (1 Bren. xviii. 7; 2 Bren. iv. 16); gair yn arwyddo parch a gwarogaeth (Gen. xxiii. 6; xxiv. 18; xxxiii. 8).

Pan y ceir y gair Arglwydd yn yr H. D. wedi ei argraphu mewn llythyrenau breision, cyfieithiad ydyw yn gyffredin o'r gair *Jehofah*. Pan y ceir ef mewn llythyrenau llai, cyfieithiad ydyw o'r gair *Adonai*, yr hwn a arwydda *arglwydd*, *rheolwr*. Gelwir Duw yn Arglwydd y lluoedd, neu sabaoth; oblegid fe greodd, ac sydd yn berchen ar, ac yn cynnal, ac yn rheoli holl luoedd angelion, dynion, a chreaduriaid eraill (Ps. xxiv. 10; Iago v. 4). Pan gyfieithir y gair Groeg κύριος yn Arglwydd, arwydda yn aml Grist (Dat. xiv. 13). Arglwydd, cyfieithiad o δεσπότης, neu feistr, a arferir am Dduw yn hanfodol (Act. iv. 24; Luc ii. 29; Dat. vi. 10); ac am Grist (2 Pedr ii. 1; ac efallai Judas 1). Gelwir Iesu Grist hefyd yn Arglwydd yr arglwyddi, ac yn Arglwydd pawb: mae yn cynal, ac yn rheoli pawb breninoedd, meistri, a rheolwyr eraill—ië, pawb a phob peth yn y nefoedd ac ar y ddaiar (Dat. ix. 16; Act. x. 36). Efe ydyw Arglwydd y gogoniant: mae yn meddu ar ogoniant anfeidrol ynddo ei hun; pwrcasodd ogoniant tragwyddol i'w bobl, a rhydd ef iddynt (1 Cor. ii. 8). Efe yw Arglwydd ei eglwys, ac yn enwedig ei saint, ei gwir aelodau; efe gynlluniodd ac a adeiladodd yr eglwys; efe sydd yn sefydlu pob ordinhad ynddi, a deil berthynas neillduol ag aelodau eglwysig, fel eu gwr, eu prif athraw, a'u rheolwr. Dweud wrth Iesu; Arglwydd, Arglwydd, ydyw gwneud proffes o ymostyngiad iddo (Matt. vii. 21). Galw Iesu yn Arglwydd mewn modd iawn ydyw credu yn galonog ynddo, ymostwng iddo, a thystiolaethu drosto fel Mab Duw a'r gwir Fessiah (1 Cor. xii. 3).

Ond er y cyfieithir κύριος yn briodol yn Arglwydd yn yr Epistolau pan y deallid yn eglur urddas dwyfol ein Gwaredwr, mae fel arall yn yr Efengylau. Etto ynddynt hwy, yn ol ein cyfieithiad ni, annerchir ef gan bawb yn y dull neillduol yr annerchir y Duw Hollalluog mewn gweddi. Fel hyn y gwahanglwyfus: 'Arglwydd, os mynni, ti a elli fy nglanhau' (Matt. viii. 2). Fel hyn y canwriad: 'Arglwydd, y mae fy ngwas yn gorwedd gartref yn glaf o'r parlys' (ad. 6). Y wraig o Ganaan a gria ar ei ol: 'Trugarha wrthyf, O Arglwydd' (xv. 22). Enwir ef weithiau 'yr Arglwydd' yn unig (Matt. xxviii. 6; Luc xxiv. 24; Ioan xx. 2, 25; xxi. 12), ffurf ymadrodd ac y mae ein cyfieithwyr bob amser wedi gymhwyso at Dduw. Gallesid dysgwyl yn naturiol oddiwrth y gair a ddefnyddid yn yr ystyr hyn y gwnaethai dynion gredu ynddo fel y Messiah o'r fynyd yr ymddangosodd gyntaf yn y cyhoedd; ac nid yn unig hyny, ond ei fod yn feddianol ar natur ddwyfol, ac a hawl ganddo i gael ei annerch fel Duw. Ond yr oedd pethau yn mhell o fod felly. Yr oll ellir ddweud am y lluaws ydoedd, y cyfrifent ef yn brophwyd; ac nid oedd gan y sawl a ddaethant mewn amser i feddwl taw efe oedd y Messiah un drychfeddwl am gymeriad uwch yn perthyn i'r teitl Arglwydd nac a berthynai i lywiawdwr bydol, na dim un syniad am ei natur fel un uwchlaw eiddo creaduriaid dynol. Ni feddai hyd yn od y disgyblion eu hunain syniadau uwch yn ei gylch. Yn awr er fod y teitl a roddir iddo ef yn un a'r hwn a roddir i Dduw, y mae mor bell oddiwrth fod yn neillduol felly, fel mae yn enw cyffredin a roddir nid yn unig i bob gwr dyeithr, ond braidd i bob dyn o ymddangosiad gweddus, gan y rhai ac na chaniatta eu hamgylchiadau iddynt droi mewn cylch f'o uwch. Yr ydym wedi rhoddi rhai esiamplau o hyn o'r blaen. Yn wir dyma deitl a ddarfu rhai roi i Grist pan na wyddent ar y pryd ddim yn ei gylch. Yn y wedd hon y darfu y wraig o Samaria annerch Crist wrth ffynon Jacob, pan na wyddai hi ragor am dano na'i fod yn Iuddew, yr hyn ni wnai ei gymeradwyo fo i'w sylw hi (Ioan iv. 5, 7, 9). Fel hyn yr annerchwyd ef gan y claf yr hwn a orweddai yn agos i lyn Bethesda, yr hwn, fel y cawn allan wed'yn, nid adwaenai y person a lefarodd wrtho, a'r hwn drodd allan yn gymaint cymwynaswr iddo (v. 7). Yn y llefydd hyn, yn wir, ac eraill ellid eu henwi, mae ein cyfieithwyr wedi cyfieithu y gair κύριε, nid yn *Arglwydd*, ond *Syr*; a thrwy ryw air o'r fath, neu eiriau a gymhwysid gan eraill at fod dynol, y dylasai y gair gael ei gyfieithu yn gyffredinol yn yr Efengylau, y rhai a adroddant hanes Iesu Grist ar y ddaiar. Mae yn rhaid i ni wneud eithriad o annerchiad Thomas iddo ar ol ei adgyfodiad: 'Fy Arglwydd a'm Duw' (xx. 28). Mae yn amlwg yr edrychai Thomas ar ei feistr mewn goleu na wnaethai erioed o'r blaen (Campbell, *Gospels*, i. 419).

ARGYHOEDDI. 1. Perswadio un o wirionedd peth (Act. xviii. 28; 1 Cor. xiv. 24). 2. Profi un yn euog a'i drwyadl berswadio o wirionedd a natur ei feiau (Iago ii. 9; Job. xxxii. 12). Mae yr Yspryd yn *argyhoeddi* dynion o bechod, pan, trwy gymhwyso gorchymynion a bygythion y ddeddf at eu cydwybod, y rhydd iddynt olwg deimladol ar ffeithiau, natur, mawredd, a ffrwythau annedwydd pechod. Arwydd o fod argyhoeddiadau yn drwyadl ac achubol ydyw pan y cyrhaeddant at anghrediniaeth a llygredigaethau y galon, ac y diweddant mewn golwg ar Waredwr croeshoeliedig (Ioan xvi. 8, 9; Rhuf. vii. 9–14; Zech. xii. 10).

ARIAN. Y dull hynaf o fasnachu oedd trwy gyfnewid nwyddau; mewn amseroedd diweddarach gwneid defnydd o'r meteloedd gwerthfawr fel y pris mewn marsiandiaeth. Am hir amser pwysid, ac ni fathid, yr aur a'r arian a ddefnyddid i'r dyben yma. Pwysodd Abraham y pedwar can sicl yr hwn a roddodd am le claddu. Gelwir yr arian yn 'arian cymeradwy yn mhlith marchnadwyr' (Gen. xxiii. 15, 16). Gwerthwyd Joseph am ugain sicl o arian; a'i frodyr a gariasant yn ol o'r Aipht yr un pwysau o arian a ddychwelwyd yn eu sachau (Gen. xxxvii. 28; xliii. 21). Pwysodd Jeremiah y ddau sicl ar bymtheg a roddodd am faes ei gefnder (Jer. xxxii. 10). Siclau a thalentau oeddynt bwysau yn ol y rhai y prisid arian, ac nid arian bathol (2 Sam. xii. 30; xiv. 26).

Yn ein hamser ni dygir yn mlaen lawer o fasnach y byd trwy gyfnewidiad nwyddau, yn enwedig â chenedloedd barbaraidd neu hanner barbaraidd. A dyma'r dull hyd yn od yn China gyda masnach artrefol a thramor, a dygir llawer iawn o'i masnach yn mlaen trwy arian yr hwn ni fathir ond a bwysir.

Mae y cwestiwn pwy ddarfu ddyfeisio arian bathedig yn un amhosibl i'w atteb, ac yn nghylch yr hwn nid yw yn bosibl ffurfio dim ond amcan-dyb. Nid oes amheuaeth na chafodd y meteloedd eu dewis mewn gwahanol wledydd, yn hollol annibynol ar eu gilydd, i wasanaethu fel cyfwng cyffredin cyfnewid nwyddau—dyben ac y maent yn fwy cymhwys iddo nac ydyw un peth arall. Ond pa un a ddarfu yr arferiad o argraphu ar ddarnau o honynt argraph awdurdodol, fel prawf o'u purdeb a'u digonol bwysau, gyfodi o un lle yn unig, gan ymdaenu o ganolbwynt sengl yn raddol dros y byd, neu pa un a ddarfu i'r un drychfeddwl daro meddwl amryw genedloedd ar wahan, nis gellir efallai byth benderfynu. Herodotus, yr hwn a ymwelodd â chynifer o wledydd, a'r hwn a arferai gymaint diwydrwydd yn mhob man i gasglu gwybodaeth, a ymddengys yn argyhoeddedig i'r arferiad o fathu arian ddechreu nid gyda'r Aiphtiaid, Assyriaid, Babyloniaid, Pheniciaid, Phrygiaid, neu y Groegiaid, ond gyda'r Lydiaid, y rhai, medd ef, oedd y cyntaf i fathu aur ac arian. Nid oes genym awdurdod o blaid unrhyw wlad arall cydbwys â Herodotus.

Mae yn hynod iawn nad oes dim arian bathedig wedi eu cael yn mhlith gwahanol weddillion hynafiaethol yr Aiphtiaid a'r Assyriaid. Pe buasai gan Assyria neu Babilon arian bathol, nid ydyw yn anmhosibl y gwnaethai yr ymchwiliadau a wnawd yn ddiweddar gyda chymaint o lwyddiant yn Mesopotamia fethu dwyn cymaint ag un esiampl i'r goleu. Taflenau clai, yn gwneud coffa am symau o arian a *bwysid*, ydynt wedi eu cael yn aml, ond nid ydys wedi cael dim arian bathol nac un ol o'u bodolaeth. O'r tu arall, o fewn cylch o ryw ddeng milltir ar hugain o gwmpas Sardis, hen brifddinas Lydia, yr ydys wedi cael gafael mewn nifer o arian bath (*coins*) aur ac arian o ffurf neillduol, ac o'r gwneuthuriad mwyaf anghelfydd. Nid ydyw *staters* Lydia yn aur pur, ond *electrum*, neu dair rhan o aur ac un o arian. Nid oeddynt ond talpau o bwysau neillduol, yn aml wedi agenu yn yr ymyl, oherwydd cael eu gwastadu gan ergyd a roddwyd iddo â rhyw offeryn. Argrephid arnynt lun pen llew, neu ryw beth arall, ac ar un ochr yn unig.

Yn flaenorol i gaethiwed Babilon ymddengys y dygai yr Hebreaid eu gweithrediadau masnachol yn mlaen yn gyfangwbl trwy arian wedi ei bwyso; ond yn Ezra ii. 69 a Neh. vii. 70–72 yr ydym yn darllen am דרכמונים, yr hwn, er y cyfieithir ef *drachmonau* yn y C. C., a ystyrir yn gyffredin yr arwydda *darics*, aur bathol Persia a ddanfonwyd allan gan Darius, mab Hystaspes, ar ol yr hwn y gelwid ef. Yr argraph ar yr arian yma ydoedd llun brenin ar un ochr, ac ar yr ochr arall bwa-saethwr, ac ar ei ben 'fath o goron, ac yn dal bwa yn ei law aswy, ac yn ei law ddehau saeth. Yr arian bathol cyntaf o aur pur oedd rhai Darius. Gellir gweled *darics* aur ac arian yn amgueddfeydd (*museums*) Paris a Vienna (Jahn, *Bib. Antiq.* 57; Wilkinson in *Herodot.* ii. 150; Gesenius, *Lex.* 15). Mae tebygolrwydd y *daric* o ran ffurf, gwneuthuriad, a phwysau i arian bathol Lydia yn dangos i Darius eu cymeryd hwynt yn gynllun yn ol yr hwn i wneud yr eiddo ei hun ar gyfer Persia (*Jour. Sac. Lit.* January, 1855, vol. vii. p. 471).

Nid oes dim prawf fod y sicl Iuddewig, hyd amser y Maccabeaid, ddim amgen nac enw pwysau, fel yr arwydda ei enw. Oddeutu y flwyddyn 140 C.C. darfu i Antiochus Sidetes, brenin Syria, roddi cenad i Simon Maccabeus, 'offeiriad a thywysog yr Iuddewon,' i fathu arian ar gyfer ei wlad â'i argraph ei hun arno (1 Maccab. xv. 1–6; *Edin. Rev.* civ. 164, 166).

Er y defnyddid arian Iuddewig yn y wlad ar ol iddi syrthio dan awdurdod y Rhufeiniaid, etto cylchdaenwyd arian bathol Rhufeinig. Pan geisiodd yr arch-offeiriaid a'r ysgrifenyddion faglu ein Harglwydd trwy y gofyniad, 'Ai cyfreithlawn i ni roi teyrnged i Cesar, ai nid yw?' 'Dangoswch i mi geiniog,' ebe yntau. 'Llun ac argraph pwy sydd arni? A hwy a attebasant ac a ddywedasant, Yr eiddo Cesar' (Luc xx. 19–26). Arferir y gair ceiniog mewn amryw ranau o'r T. N., yr hyn ddengys ei bod mewn cylchdaeniad cyffredin yn mhlith yr Iuddewon. Yr oedd y drachma a'r didrachma Groegaidd mewn cylchrediad yn eu mysg, er nid efallai i'r un helaethrwydd.

Mae y tafleni arian canlynol a enwir yn yr Ysgrythyrau wedi eu cymeryd allan o waith Dr. Arbuthnot:—

ARIAN IUDDEWIG WEDI EI DDWYN LAWR I'R SAFON SAESONEG.

Arian.					£	s.	d.
Gerah,					0	0	$1\frac{59}{160}$
10	Bekah,				0	1	$1\frac{11}{16}$
20	2	Sicl,			0	2	$3\frac{3}{8}$
1,200	120	50	Manch, Mina Hebraica,		5	14	$0\frac{3}{4}$
60,000	6000	3000	60	Talent,	342	3	9

Aur	£	s.	d.
Sicl o aur,	1	16	6
Talent o aur,	5475	0	0

ARIAN GROEG, RHUFAIN, A PHERSIA.

	£	s.	d.
Lepton (hatling),	0	0	$0\frac{31}{330}$
Kodrantes (ffyrling),			
Drachma (ceiniog),			
Didrachma (Matt. xvii. 24),	0	1	$3\frac{1}{2}$
Denarius (ceiniog),	0	0	$7\frac{3}{4}$
Daricus, yn ol Josephus gwerth 50 o Attic drachmas,	1	12	$3\frac{1}{2}$

Am wybodaeth ychwanegol am yr arian hyn, ac am eu gwahanol werth mewn rhai amgylchiadau, gwel y gwahanol erthyglau dan bob un. Wilkinson, er esiampl, a ddywed fod y *daric* yn werth £1 1*s.* 10*d.* (Wilkinson in *Herodot.* ii 151).

ARIAN-NEWIDWYR. Mae y gair yn dueddol i awgrymu i'n meddwl y drychfeddwl o bersonau yn rhoi darnau bychain o arian yn gyfnewid am rai mwy, yn ol yr arferiad gyffredin yn ein plith ni; ond, er y mae yn ddigon tebygol y gwnant hyn weithiau, mae yn ymddangos y cyfattebent i newidwyr arian Paris a dinasoedd eraill ar y cyfandir, y rhai yn gyfnewid am arian dyeithriaid a roddant yr arian a gylchdaenir yn eu gwledydd eu hunain. Yn amser ein Harglwydd deuai lluoedd o Iuddewon yn flyneddol o wledydd eraill i addoli yn Jerusalem, yn enwedig yn amser yr uchel-wyliau. Gan, wrth reswm, y dygent gyda hwynt arian Rhufeinig, Groegaidd, ac arian eraill, ac yr oedd ar y rhai hyny yn aml lun ymerawdwyr a thywysogion eraill, ynghyd â'r argraphiadau perthynol i bob un, ac weithiau efallai o demlau paganaidd ac arwydd-luniau paganaidd eraill; a chan yr ystyrid ef yn halogiad, yn ddigon tebygol, i dderbyn y rhai hyn i'r trysordy, neu hyd yn od i'w cylchdaenu yno; ac oddiwrth hyn y dechreuodd yr arferiad o fod byrddau gan y newidwyr arian wrth y rhai y cymerent y rhai hyn yn gyfnewid am siclau ac arian Iuddewig eraill. Ymddengys nad ydoedd y newidwyr arian, ac eraill a ddygent yn mlaen fasnach yn y deml, mewn un modd yn enwog am eu gonestrwydd. 'Ysgrifenwyd,' medd ein Harglwydd, 'Tŷ gweddi y gelwir fy nhŷ i; eithr chwi a'i gwnaethoch yn ogof lladron' (Matt. xxi. 12, 13; gwel Ioan ii. 15, 16). Ymddengys y gweithredai rhai newidwyr arian fel math o *bankers*, gan dderbyn arian a rhoddi llog am danynt (Matt. xxv. 27).

AR'IMATHEA (yr Uchelderau), dinas Iuddewig, i ba un y perthynai Joseph, yn meddrod yr hwn y gosodwyd ein Harglwydd. Myn rhai ysgrifenwyr taw yr un ydyw a Ramathaum-Zophim, lle y trigai rhieni Samuel (1 Sam. i. 1). Mae Eusebius, Jerome, ac eraill a'i canlynant yn gosod y lle yn agos i Lydda; a myn llawer o ysgrifenwyr taw yr un ydyw a Ramleh, pentref yn yr ardal hono. Bernir gan rai fod y *Renthieh* presenol yn sefyll ar ei hen safle hi. Ond meddylia Dr. Robinson y gellir cyfrif ei safle fel matter heb gael ei benderfynu (iii. 40, 44)—golygiad yn yr hwn y tueddir Dr. Wilson i gyduno ag ef (ii. 262).

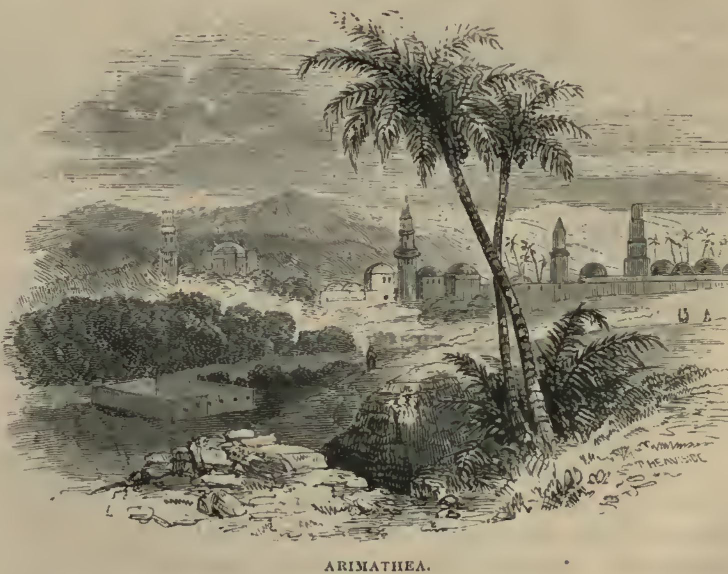

ARIMATHEA.

ARME'NIA. [ARARAT.]

AR'MON, ערמון, 'plan-wydd, a elwir felly oherwydd ei uchder,' medd Gesenius (655). Ni chyfarfyddir â'r gair ond mewn dau fan (Gen. xxx. 37, ac Ezec. xxxi. 8). Yn y blaenaf dywedir fod gwiail y pren hwn yn mhlith y gwiail a osododd Jacob yn y cwtterydd, o flaen y defaid pan ddeuent i yfed dwfr. Yn yr ail adnod cyfeirir atto fel pren nodedig am ei wychder a'i brydferthwch, er nad yn ogystal mewn gogoniant a mawredd i'r Assyriaid: 'Nid oedd y coed armon fel ei changenau hi, nac un pren yn ngardd yr Arglwydd nid ydoedd debyg iddi yn ei thegwch.' Yn y ddwy adnod hyn cyfieithir y gair yn ffawydd, ac mewn cyfieithiadau eraill yn castan-wydd ac yn fasarnwydd; ond tyb gyffredin esponwyr yn awr ydyw taw y plan-wydd a olygid, y *Platanus Orientalis* (Rosen. *Bot.* 275). Pren gorwych iawn ydyw hwn; ceir ef yn Mhalestina, a dygir ef i mewn gyda phriodoldeb neillduol i ddarluniad o wychder Assyria, lle y cyrhaedd faintioli a thegwch anarferol. Etto gan nad ydyw ystyr y gair yn berffaith sicr, byddai yn well peidio ei gyfieithu ond ei ddefnyddio fel y cawn ef yn yr iaith wreiddiol, gan adael i'r darllenydd neu'r deonglwr benderfynu drosto ei hun ei ystyr. Dyma reol a ddylai gael ei chanlyn yn llawer mwy aml nac y gwneir yn gyffredin.

AR'NON, afon sydd yn cyfodi yn mynyddau Gilead, ac ar ol taith gwmpasawg o bedwar ugain milltir a ymarllwys i'r Môr Marw. Yn yr haf sychir hi fynu; ond yn y tymhor gwlawog mae hi yn afon nerthol a rhuthrawl, a chwedi treulio iddi ei hun wely dwfn a serth. Gwnai yr Arnon gynt wahanu rhwng yr Ammoniaid, ac wed'yn yr Amoriaid, ac yn olynol i hyny y Reubeniaid, oddiwrth y Moabiaid, a ffurfia derfyn deheuol gwlad Israel o'r tu dwyreiniol i'r Iorddonen (Num. xxi. 13; Josh. xiii. 16; Barn. xi. 12–28).

AR'OER. 1. Dinas ar ochr ogleddol yr afon Arnon. Yr oedd yn nheyrnas Sehon, brenin yr Amoriaid (Josh. xii. 2). Mae ei hadfeiliau hi, medd Burkhardt, yn dwyn yr enw Ara'ir (Burckhardt, *Trav. Syr.*). 2. Dinas yn nehau Judah i ba un y danfonodd Dafydd i'w gyfeillion ran o'r yspail ydoedd wedi gymeryd oddiar yr Amaleciaid (1 Sam. xxx. 28). Meddyliai Dr. Robinson iddo, mewn adfeiliau a elwid Araarah, gael gafael yn Aroer yr hen amser, yn nehau Judah (ii. 618). 3. Dinas berthynol i lwyth Gad. Yn Josh. xiii. 25 dywedir ei bod 'o flaen Rabbah,' yr hyn a ymddengys yn awgrymu nad ydoedd yn mhell oddiwrth Rabbah plant Ammon (2 Sam. xxiv. 5).

AROS. 1. Sefyll (Gen. xxii. 5). 2. Trigo, neu fyw mewn lle (Gen. xxix. 19). 3. Dwyn, dyoddef (Jer. x. 10). 4. Parhau (Preg. viii. 15). 5. Dysgwyl am (Act. xx. 23). 6. Sefyll yn ddiysgog (Ps. cix. 90). Mae Crist a'i Dad yn *gwneud eu trigfa* gydag un, pan y cyfranant ddylanwadau mynych o nerth, caredigrwydd, a chysur mewnol ar yr enaid (Ioan xiv. 23). Mae dynion yn *aros yn Nghrist a'i gariad* pan, mewn canlyniad i'w hundeb ffyddiog ag ef, y parhant i lynu wrth ei berson, gan gredu ei gariad, a rhodio yn ei ffordd (Ioan xv. 6, 10). Mae *gair* neu *athrawiaeth* Crist yn *aros mewn dynion*, a hwythau *ynddo yntau*, pan mae gwybodaeth a ffydd yn ei wirionedd a'i ragoriaeth, profiad o'i nerth, ynghyd â phroffes agored a chadwriaeth gofalus o hono yn cael eu parhau mewn modd sefydlog a chyson.

AR'PAD, dinas, ac efallai dalaeth, yn Syria Orllewinol. Cydenwir hi bob amser â Hamath (2 Bren. xviii. 34; xix. 13; Jer. xlix. 23); ac oherwydd hyny yr ydys wedi casglu y gorweddai yn agos iddi ar y dwyrain, tu draw i'r Orontes (Rosen. *Geog.* ii. 226). Yr oedd eu breninoedd eu hunain wedi bod gan y ddau gynt, ond gorchfygwyd hwynt eill dau gan yr Assyriaid (Esa. xxxvii. 12, 13).

ARTAXERX'ES, enw dau o freninoedd Persia fel y rhoddir hwynt yn yr H. D. 1. Artaxerxes, yr hwn, dan ddylanwad drwg gelynion yr Iuddewon, a gyhoeddodd orchymyn yn gwahardd iddynt fyned yn mlaen gyda'r gwaith o adeiladu Jerusalem (Ezra iv. 7–22). Y twyllwr Smerdis oedd hwn yn ddiau, yr hwn a osododd ei hun allan fel mab i Cyrus, ac a ganlynodd Cambyses ar orsedd Persia; ond dinoethwyd y twyll, a llofruddiwyd yntau gan amryw o'r pendefigion, ar ol teyrnasu ynghylch wyth mis. [PERSIA.]

2. Artaxerxes, yr hwn oedd yn ffafriol iawn i'r Iuddewon, ac yn gyntaf, ar ddeisyfiad Ezra, a'i hawdurdododd ef i fyned i fynu i Jerusalem, ac a roddodd lawer o freintiau iddo, ac i gynifer o'i frodyr a ewyllysient fyned gydag ef, i'r dyben o sefydlu eu crefydd yn y ddinas hono (Ezra vii. 1–26); ac wed'yn, ar ddeisyfiad Nehemiah, yr hwn a ordeiniodd yn llywydd y wlad (Neh. ii. 5, 8; v. 14). Gelwir ef 'Artaxerxes, brenin Babilon' (xiii. 6). Deallir yn gyffredin taw Artaxerxes Lawhir oedd hwn, mab Xerxes, yr hwn a deyrnasodd yn agos i ddeugain mlynedd. [PERSIA.]

ARTH, pedwar-carnol digon adnabyddus, o ba un y mae tri math, sef y gwyn, llwyd, a du. Mae'r arth gwyn yn trigianu y gwledydd a ymylant ar fôr pegwn y gogledd, ac yn benaf yn America. Mae hwn yn greadur llawer mwy, a chryfach, a mwy ffyrnig na'r un llwyd na'r un du; mesura weithiau ddeuddeg troedfedd o hyd (*Edin. Ency.* iii. 364). Creadur ffyrnig a chnawd-fwytaol ydyw yr arth lwyd, a gwna ddifetha nid yn unig greaduriaid byw, ond hyd yn od y burgyn mwyaf pydredig. O'r tu arall gwyllt yn unig ydyw yr arth du, a gomedd bob amser fwyta cig, ac nid oes son ddarfod iddo erioed ymosod ar un creadur er mwyn ei fwyta. Mae yn byw ar ffrwythau, mes, a gwreiddiau, ond y mae yn anarferol hoff o laeth a mel, o ba rai y mae yr arth lwyd yr un mor hoff (Buffon, v. 3, 6). Anaml y ceir yr arth du yn Europe, ond y mae yn gyffredin iawn yn fforestydd America (*Edin. Ency.* iii. 364). Mae yr arth llwyd yn trigianu y mynyddoedd uchaf a'r fforestydd mwyaf yn Asia (Cuvier's *Animal Kingdom*, v. 111). Efe ydyw yr unig un y mae son am dano yn yr Ysgrythyrau, ac atto ef yn unig y bydd achos i ni gyfeirio. Y mae yr arth llwyd cyffredin (*Ursus Arctos*) i'w wahaniaethu oddiwrth yr arth Syriaeg (*Ursus Syrianus*). Nid ydyw y gwahaniaeth yn fawr, ond y mae corph yr olaf braidd yn hwy, a'i ben a'i gynffon yn fwy estynedig, ac y mae o liw *buff* pwl neu wineu cymylog goleu. Mae yn awr yn trigianu ardaloedd mynyddig Lebanon.

Creadur digon dilun ei wneuthuriad ydyw yr arth. Mae ei gorph trwm anystwyth wedi ei guddio â chroen garw ei flew; mae ei goesau yn breiffion a gewynawg; ac y mae gwadnau hirion gwastad ei balfau, er y gallugant ef i droedio y ddaiar gyda chadernid neillduol, yn gwneud ei gerddediad ar yr un pryd yn drymaidd a thrwsgl. Medr roddi ergyd marwol â'i flaen-bawenau, a geill sefyll ar ei draed ol, a chwedi cofleidio ei ymosodwr, medr roddi gwasgfa farwol i'r dyn cryfaf. Mae ei wyneb a'i lais yn amlygiad o'i gymeriad neillduol. Dengys ei wynebpryd dymher gas; gwisg bob amser wg dywyll afrywiog; a dengys ei lais anniddigrwydd; math o furmur dwfn, neu yn hytrach chwyrnad, ac yn gydfynedol â hyny rinciau dannedd, yn enwedig pan wedi ei gyffroi. At y nodwedd hyn yn yr arth mae cyfeiriad yn ngeiriau y prophwyd, 'Nyni oll a ruasom' (chwyrnasom, Gesenius, 227, 537) 'fel eirth, a chan ruddfan, ni a ruddfanasom fel colomenod (Esa. lix. 11).

Nid ydyw yn ddiogel i gyfarfod â llew, ond efallai ei fod yn fwy peryglus fyth i gyfarfod ag arth. Nid ymddengys fod tuedd yn y llew i ymosod ar ddyn, ond mae yr arth yn dueddol i wneud hyny bob amser, ac y mae yn fwy ffyrnig a chreulon yn yr ymosodiad a wna. A dyna y rheswm paham y dywedir gan Amos, yr hwn ydoedd wedi bod yn fugail, ac yn gyfarwydd â pheryglon o'r natur yma, wrth ddarlunio nid yn unig y rhestr olynol o gystuddiau a oresgynent yr Israeliaid, ond eu mwyhad, 'Megis pe ffoai gwr rhag llew ac arth yn cyfarfod ag ef' (v. 19). Mae yr arth, nid yn unig yn greulon, ond yn ddichellgar a thywyllodrus. Pan y daw allan yn yr hwyr i edrych am ysbail, gorwedd yn aml ynghudd dan gysgod y fforest, yn barod i syrthio ar un ysbail a ddygwydd yn ddiarwybod osod ei hun yn ei ffordd. At hyn y cyfeiria Jeremiah yn y gwyn a ddwg yn erbyn goruchwyliaethau yr Arglwydd tuag atto: 'Yr oedd i mi fel arth yn cynllwyn, neu lew mewn llochesau (Galar. iii. 10).

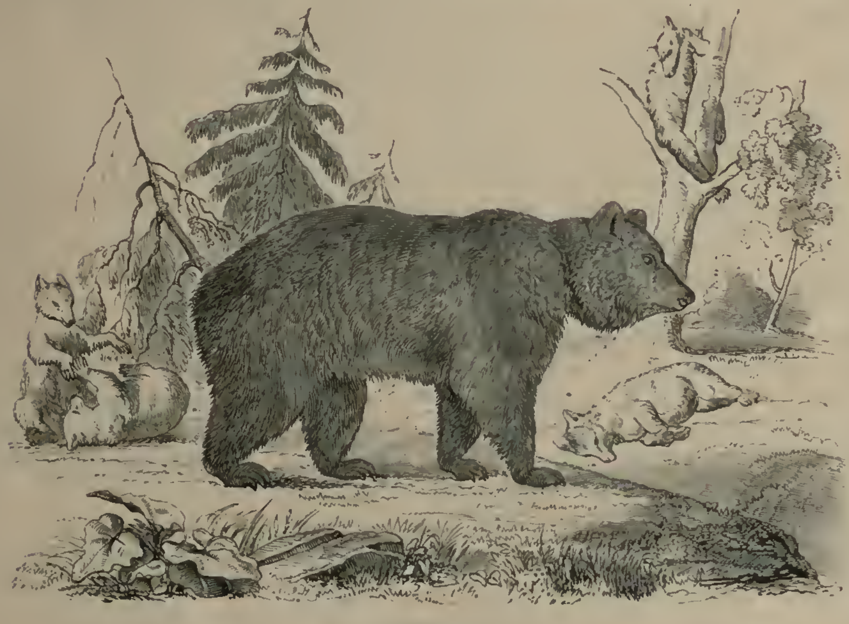

YR ARTH LWYD.

Pan yrir ef allan gan newyn i hel ymborth mae efe yn anarferol o ffyrnig a chreulon. At hyn y cyfeiria Solomon pan yn darlunio y drygau a achosa tywysog gormesawl i'w ddeiliaid annedwydd: 'Fel y llew rhuadus, a'r arth wancus, yw llywydd annuwiol i bobl dlodion' (Diar. xxviii. 15).

Dengys yr arthes serch neillduol tuag at ei chenawon, a gwna ymladd a gwynebu pob perygl wrth eu hamddiffyn. Mae hi yr amser hwnw yn fwy creulon a pheryglus na'r arth, a pherygl i ddyn neu anifail fyddai cynyg ei hymddifadu o'i chenawon (Buffon *Nat. Hist.* v. 8). At hyn mae llawer cyfeiriad yn yr Ysgrythyrau: 'Canys ti a wyddost,' meddai Husai wrth Absalom, 'am dy dad a'i wyr, mai cryfion ydynt hwy, a chreulon eu meddwl, megis arth wedi colli ei chenawon yn y maes (2 Sam. xvii. 8). 'Gwell yw i wr gyfarfod ag arthes wedi colli ei chenawon, nag â'r ffol yn ei ffolineb' (Diar. xvii. 12). Er dangos fel y dialai yr Arglwydd ar Israel oherwydd eu drygioni, dywed fel hyn trwy y prophwyd Hosea, 'Cyfarfyddaf â hwynt fel arth wedi colli ei chenawon, rhwygaf orchudd eu calon (xiii. 8).

A'SAPH oedd o lwyth Lefi, a'r pen cantor a ordeiniwyd gan Dafydd ar gyfer gwasanaeth y tabernacl (1 Cron. vi. 31, 32, 38, 39). Cafodd ei feibion ef, a meibion Heman a Jeduthun hefyd eu neillduo i'r un gwasanaeth, sef i 'brophwydo â thelynau, ac â nablau ac â symbalau' (1 Cron. xxv. 1–16), lle na chynwys y gair prophwydo un cyfeiriad at ragddweud pethau dyfodol, ond yn unig at ddwyn yn mlaen y canu yn nhŷ Dduw. Hyd yn od ar ol dychweliad yr Iuddewon o Babilon cawn ddisgynyddion Asaph yn cario yn mlaen y rhan beroriaethol o wasanaeth y deml (Ezra iii. 10; Neh. vii. 44; xi. 22).

Priodolir y Psalmau canlynol i Asaph—50fed, 73ain, a'r deg canlynol; ond mae yn sicr nas gallasent fod wedi eu cyfansoddi i gyd ganddo, oblegid cyfeiria amryw o honynt at amseroedd diweddarach.

AS'CALON, un o ddinasoedd pum arglwydd y Philistiaid, cyfleuedig ar lan Môr y Canoldir, a'r unig un o honynt ac oedd ar lan y môr. Syrthiodd i ran llwyth Judah, yr hwn a'i cymerodd; ond darfu i'r Philistiaid wed'yn ddarostwng plant Israel, a'i hadfeddiannu, a daeth i fod yn olygfan un o gampau Samson (Barn. i. 18; xiii. 1; xiv. 19). Ganwyd Herod, a elwir yn anghywir Herod Fawr, yn Ascalon; ac er nad ydoedd yn ei deyrnas ef, addurnodd hi â *fountains*, ymdrochleoedd, ac â *colonnades*.

Yn ystod Rhyfeloedd y Groes yr oedd yn lle o gryn bwys. Nid ydyw yr hen ddinas ddim amgen na charnedd o adfeiliau. Darlunir ei safle fel un cadarn. Yr oedd y muriau trwchus, wedi eu hattegu â thyrau, wedi cael eu hadeiladu ar ddrum o graig a amgylchyna y dref, ac yn terfynu bob pen yn y môr. Mae y tir oddi fewn yn suddo fel chwareudy crwn gwmpas [*amphitheatre*] (Robinson, *Res.* ii. 369). Nid yw yr Ascalon bresenol ond pentref bychan, cyfleuedig ar ogledd safle yr hen ddinas, yr hon sydd yn awr yn hollol anghyfannedd. Ceidw ei hen enw Ascalon.

AS'DOD, neu AZO'TUS, fel ei gelwid gan y Groegiaid a'r Rhufeiniaid, ydoedd gyfleuedig ar lan ddeheuddwyreiniol Môr y Canoldir, a chynt yn un o ddinasoedd pum arglwydd y Philistiaid (Josh. xiii. 3). Pan ranwyd Canaan gan Joshua rhoddwyd hi i lwyth Judah (xv. 47); ond os darfu iddi gael ei gorchfygu gan yr Israeliaid, rhaid fod y Philistiaid wedi ei hadfeddianu; oblegid yn nyddiau Eli dygasant arch Duw, yr hon a gymerasant oddi ar yr Israeliaid yn y rhyfel, i Asdod, fel cofnod buddugoliaeth; ond syrthiodd Dagon i'r llawr o flaen yr arch, ac a ddrylliwyd yn ddarnau (1 Sam. iv. v. 1–4). Uzziah, brenin Judah, ar ol rhyfela yn llwyddianus yn erbyn y Philistiaid, a dorodd lawr furiau Asdod, a dinasoedd eraill a berthynent iddynt (2 Cron. xxvi. 6, 7). Tartan, y maes-lywydd Assyriaidd, a ymladdodd i'w herbyn, ac a'i cymerodd (Esa. xx. 1). Cyhoeddir barnedigaethau trymion uwch ei phen hi a dinasoedd eraill o eiddo y Philistiaid (Jer. xxv. 17, 20; Amos i. 6–8; Zeph. ii. 4–7; Zech. ix. 5–7). Ar ol i'r Iuddewon ddychwelyd o gaethiwed Babilon, darfu i rai o honynt briodi 'Asdodesau, Ammonesau, a Moabesau, a'u plant hwy oedd yn llefaru y naill hanner o'r Asdodaeg, ac heb fedru ymddiddan yn iaith yr Iuddewon, ond yn ol tafodiaith y ddeubar bobl' (Neh. xiii. 23, 24); amgylchiad yn haeddu sylw, gan y dengys y gwahaniaethai ieithoedd y Philistiaid, yr Ammoniaid, a'r Moabiaid oddiwrth iaith yr Iuddewon, o'r hyn lleiaf ar ol eu dychweliad o Babilon. Pa un ai amryw-ieithoedd (*dialects*) o'r Aramænaeg oeddynt nid ydym yn gwybod. Darfu i Judas Maccabeus dynu lawr allorau yn Asdod, a 'llosgi eu delwau cerfiedig hwynt;' a'i frawd Jonathan a'i 'llosgodd hi, a'r dinasoedd o'i hamgylch, ac a gymerodd eu hyspail hwynt: teml Dagon, a'r rhai a ffoisant iddi, a losgodd efe â thân (1 Maccab. v. 68; x. 84; xi. 4). Ond adeiladwyd hi drachefn. Dyma lle pregethodd Philip yr efengylydd yr efengyl yn foreu. Yn bresenol nid yw ond pentref distadl, yn gyfleuedig ar ychydig o esgynfa, ac yn gylchynedig gan olewydd-lanau a pherllanau. Nid oes fawr o olion ei gwychder blaenorol. Mae y môr oddeutu dwy filltir o bellder oddi wrthi, ac y mae y cyfwng rhyngddynt yn anialwch o dywod symudawl, yr hwn sydd wedi cyrhaedd ymylon y dref (Thompson, *The Land and the Book*, ii. 320).

A′SIA, un o'r pedair rhan i ba rai yr ydys yn bresenol yn rhanu y byd; ond nid oedd y defnydd hwn o'r gair yn adnabyddus i'r hynafiaid. Nid oedd hyd yn od y rhan hono o'r byd ag alwn ni Asia Leiaf yn cael ei henwi fel darn daiaryddol cyfan. Ceir y son cyntaf am yr enw Asia Leiaf yn Orosius, ysgrifenwr perthynol i'r bedwerydd ganrif, er yr enwir Asia Fwyaf gan Justin i ddynodi y rhanau pellenig a dwyreiniol o'r cyfandir. Yn yr Apocrypha ceir yr enw Asia yn aml; yn 2 Esdras xv. 46; xvi. 1, mewn cysylltiad â Babilon; ac yn 1 Maccab. viii. 6; xii. 39; xiii. 32; 2 Maccab. iii. 3, arferir ef am deyrnas Syria. Gelwir Antiochus yn 'frenin mawr' Asia; a gelwir Seleucus yn 'frenin Asia.' Daeth y gair Asia i gael ei gymhwyso at ran o'r hyn gyfenwn ni Asia Leiaf; ond gwnai ei helaethrwydd wahaniaethu yn fawr ar wahanol amserau. Yr ydym yn darllen am 'freninoedd Asia,' ac ymddengys fod eu tiriogaeth yn helaeth iawn; ond darfu i Attalus III., brenin diweddaf Pergamos, yr hwn fu farw yn y flwyddyn 133 C.C., adael yn ei ewyllys yr oll o'i diriogaethau i'r Rhufeiniaid, y rhai oeddynt wedi bod yn gymwynaswyr i'w deulu; ac yn awr yr ymddengys am y waith gyntaf 'Talaeth Asia' fel enw newydd ac arwyddocaol yn hanes y byd. Gosodwyd y wlad yr oeddid newydd ei meddianu dan is-raglaw, ac yn y diwedd dan raglaw. Mae yn anhawdd penderfynu ei therfynau a'i helaethrwydd, gan i gyfnewidiadau gymeryd lle yn y rhai'n o amser i'w gilydd (Conybeare, i. 256). Asia Raglawiol a gynwysai dalaethau Phrygia, Mysia, Lydia, a Caria; ond y mae yn amlwg yr arferai Luc y gair Asia mewn ystyr mwy cyfyng, oblegid enwa Phrygia, ac efallai Mysia hefyd, fel ar wahan oddiwrth Asia (Act. ii. 9, 10; xvi. 6–8). Ioan, yn Llyfr y Datguddiad, a arfera y gair mewn ystyr mwy cyfyng. Gorchymynwyd ef i ddanfon at 'y saith eglwys oedd yn Asia, at Ephesus, a Smyrna, a Pergamos, a Thyatira, a Sardis, a Philadelphia, a Laodicea.' Yn awr mae genym le i dybied i fod tua diwedd y ganrif gyntaf lawer mwy o eglwysi yn y pedair talaeth uchod na saith; ac y mae yn deilwng o sylw hefyd fod yr oll o'r eglwysi hyn yn nhalaeth Lydia, oddieithr Pergamos. Tueddir ni, gan hyny, i feddwl fod y gair i gael ei gymeryd yn yr ystyr cyfyng hwn yn Act. xix. 10, 22, 26, 27, 31; xx. 4, 16, 18 (cydmarer â xxi. 29; Eph. vi. 21, 22; 2 Tim. iv. 12); 1 Cor. xvi. 19; 2 Cor. i. 8 (cydmarer â 1 Cor. xv. 32; 2 Tim. i. 15–18). Ond yn Act. xxvii. 2 mae i'r gair yn amlwg ystyr eangach, ac efallai yn vi. 9 a 1 Pedr i. 1. Yn yr adnod olaf dylem efallai ddeall Asia Raglawiol yn ystyr arferol y gair.

ASNAP′PER, yr hwn a ddug drosodd yr ymfudwyr ac a'u gosododd yn ninasoedd Samaria, a elwir 'yr Asnapper mawr ac enwog' (Ezra iv. 10). Ond pa un ai enw un o freninoedd Assyria (Salmaneser neu Esarhadon, er esiampl, 2 Bren. xvii. 3, 7, 24; Ezra iv. 2), neu un o'i brif swyddogion yr hwn a'u harweiniodd i Samaria ac a'u sefydlodd hwynt yno, nid oes genym un moddion i benderfynu.

ASP, Heb פתן, *Pethan*, ystyr yr hwn sydd ansicr. 'Neidr, asp,' medd Gesenius (697). Mae ein cyfieithwyr ni wedi ei gyfieithu yn asp yn Deut. 32, 33; Job xx. 14, 16; ac Esa. xi. 8; ond yn Ps. lviii. 4, xci. 13, neidr. Gan nad ydoedd dim o'r cyfieithwyr yn sicr ynghylch ystyr y gair, maent wedi dodi un gair ynghorph y darlleniad a'r gair arall ar ymyl y ddalen. Yn Rhuf. iii. 13, cawn Paul, pan yn coffhau Ps. cxl. 3, yn defnyddio y gair Groeg *ἀσπίς*, ond nid ydyw hyny ond megis cyfieithiad o air Hebraeg gwahanol. [NEIDR.] Nid yw naturiaethwyr yn cyduno mewn perthynas i ba fath o neidr a elwir yn asp.

ASPHALT′UM, neu *bitumen* Iuddewig, sydd fath (mae llawer math) o byg du, trwm, sylweddol, dysglaer, a'r hyn a dyr yn rhwydd gyda thoriad brau fel gwydr. Ceir ef ar ddyfroedd y Llyn Asphaltites (oddiwrth yr hwn y cymer ei enw) neu y Môr Marw, lle unwaith y sefai dinasoedd Sodom a Gomorrah. Pan ddarfu Cedorlaomer a'r breninoedd oedd wedi ymgyngreirio ag ef oresgyn y wlad, 'yr oedd dyffryn Sidim yn llawn o byllau *asphaltum*; a breninoedd Sodom a Gomorrah a ffoisant, ac a syrthiasant yno' (Gen. xiv. 10). Yn y C. C. cyfieithir y gair yn amhriodol yn *byllau clai*. Ceir *asphaltum*, neu *bitumen*, mewn gwahanol ranau o'r byd—rhyw fathau o hono mewn cyflwr llaith ac hyd yn od toddedig, fel *tar*. Yr oedd digonedd o hono yn ngwlad Babilon, ac yn ganlynol defnyddid ef yn lle calch neu *cement* arall wrth adeiladu twr Babel: 'Ac yr oedd ganddynt briddfeini yn lle ceryg, ac *asphaltum* (C. C., clai) yn lle calch' (C. S., *mortar*) (Gen. xi. 3). Mae trigolion Babilon wedi gwneud defnydd yn mhob oes o *asphaltum* i'r diben hyn. Mae Herodotus a hen awdwyr eraill yn dweud fod muriau Babilon wedi eu *cemento* ag ef. Defnyddiai'r Aiphtiaid, yn ol tystiolaeth Pliny, *asphaltum* i bygu a diogelu rhag dwfr y cychod bychain a wneir o'r papyr-hesg a ddefnyddir ar y Nile. Mae genym esiampl o hyn yn hanes Moses. 'A phan na allai ei fam ei guddio ef yn hwy, hi a gymerodd gawell iddo ef o lafrwyn, ac a ddwbiodd hwnw ag *asphaltum* (C. C., clai) ac â phyg, ac a osododd y bachgen ynddo, ac a'i rhoddodd yn mysg yr hesg ar fin yr afon' (Exod. ii. 3; Rosen. *Min.* 12). Dyma yr unig ranau o'r H. D. lle cyfarfyddir â'r gair a arwydda *asphaltum*. Mae y geiriau a gyfieithir pyg yn Gen. vi. 14; Exod. ii. 3; ac Esa. xxxiv. 9, yn wahanol.

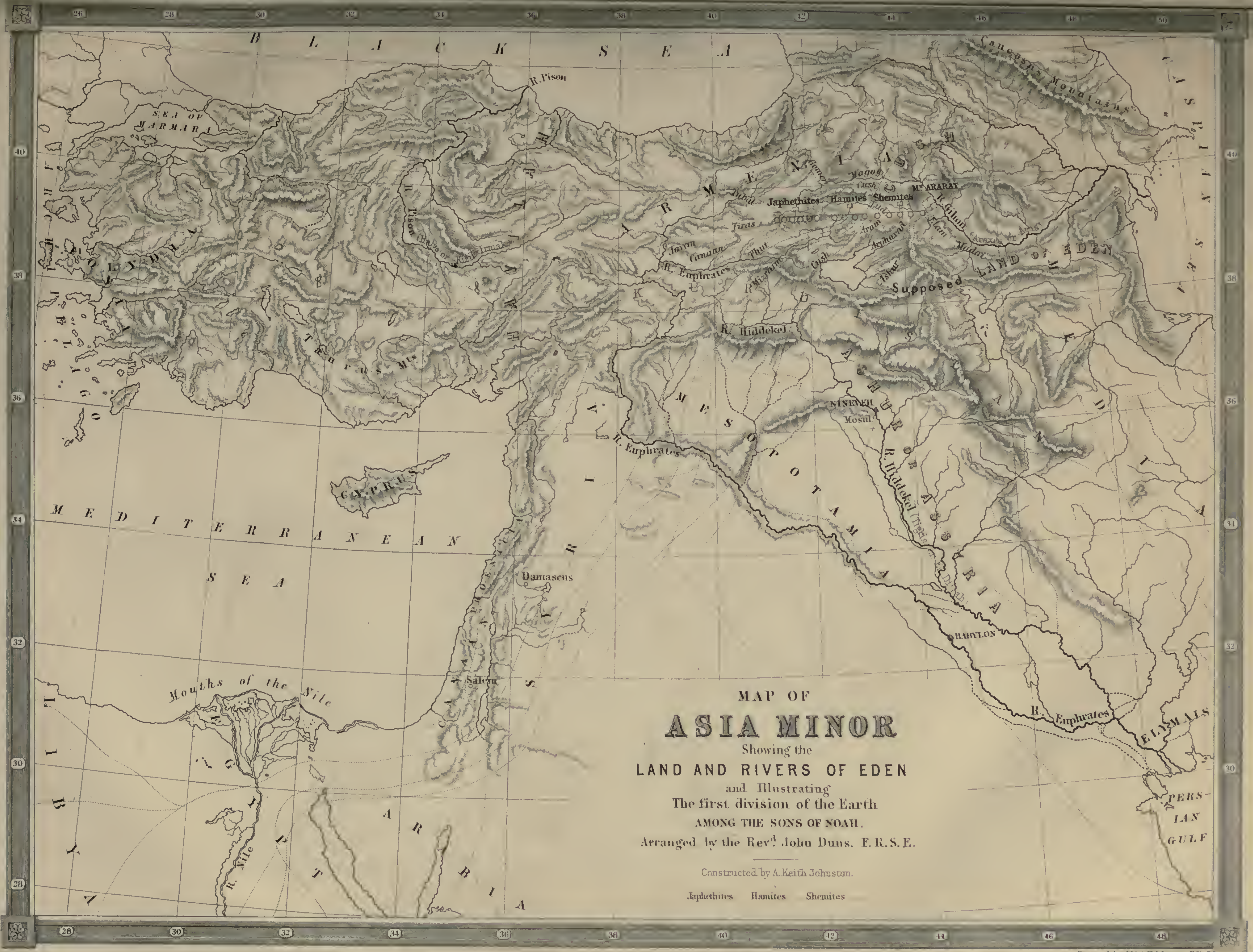

MAP OF

ASIA MINOR

Showing the

LAND AND RIVERS OF EDEN

and Illustrating

The first division of the Earth

AMONG THE SONS OF NOAH.

Arranged by the Rev^d. John Duns. F.R.S.E.

Constructed by A. Keith Johnston.

Japhethites Hamites Shemites

BLACK SEA
CASPIAN SEA
Caucasus Mountains
SEA OF MARMARA
ARCHIPELAGO
LYDIA
R. Pison
R. Pison (Halys or Kizil Irmak)
Taurus Mts.
ARMENIA
Gomer
Magog
Cush
Mt. ARARAT
Tubal
Japhethites
Hamites
Shemites
Lud
Tiras
Aram
Arphaxad
Elam
R. Gihon
Araxes or Aras
Madai
Javan
Canaan
Phut
Mizraim
Cush
Ashur
R. Euphrates
Supposed LAND OF EDEN
KURDISTAN
R. Hiddekel
MEDIA
ASHUR OR ASSYRIA
NINEVEH
Mosul
R. Hiddekel (Tigris)
R. Dijlah
MESOPOTAMIA
R. Euphrates
BABYLON
ELYMAIS
PERSIAN GULF
CYPRUS
MEDITERRANEAN SEA
Damascus
SYRIA
CANAAN
Salem
Mouths of the Nile
EGYPT
R. Nile
ARABIA
LIBYA
26
28
30
32
34
36
38
40
42
44
46
48
50

Engraved by W. & A. K. Johnston, Edin^r.

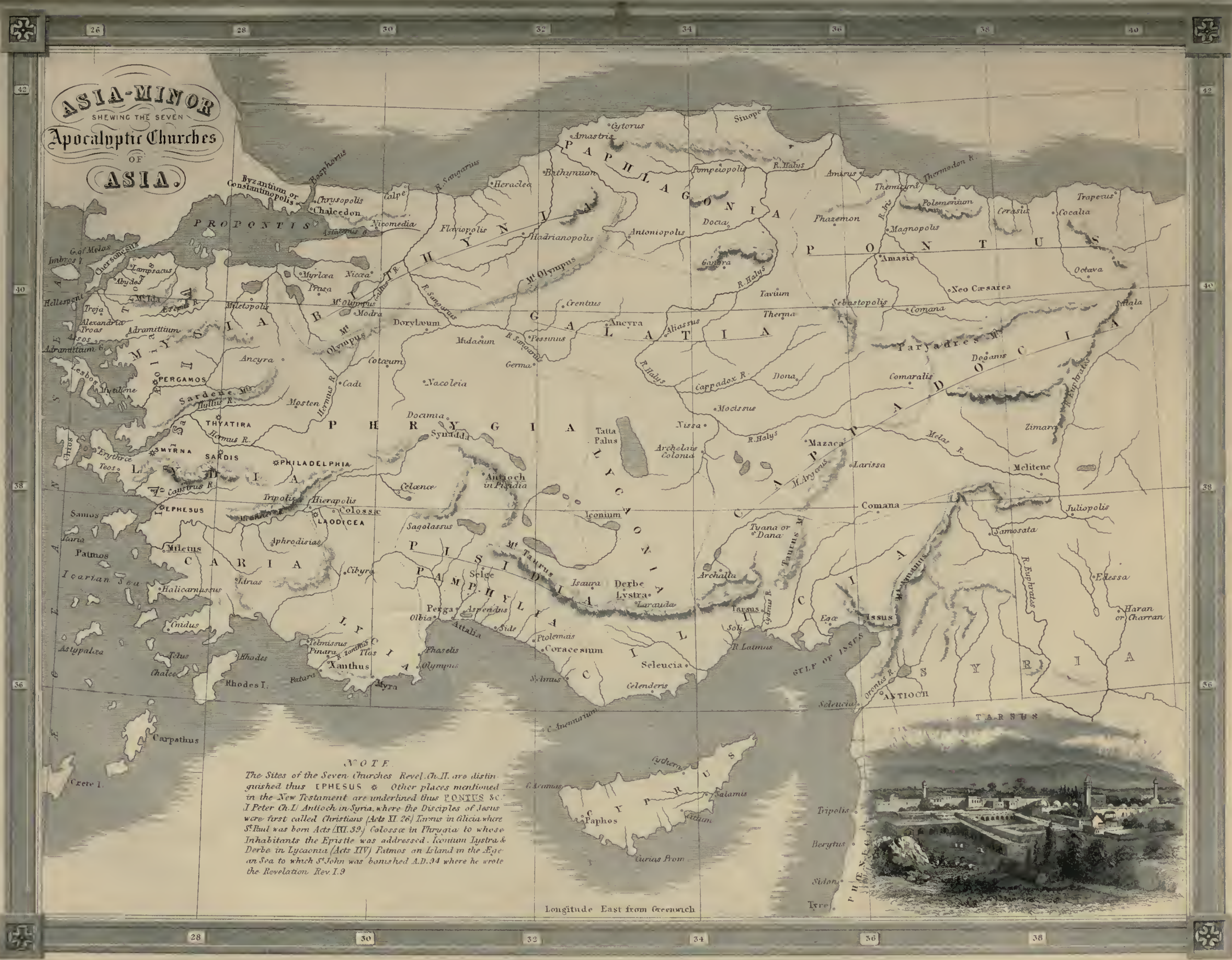

ASIA-MINOR
SHEWING THE SEVEN
Apocalyptic Churches
OF
ASIA.

PROPONTIS
Byzantium or Constantinopolis
Bosphorus
Chrysopolis
Chalcedon
Nicomedia
Calpe
Heraclea
Bithynium
Amastris
Cytorus
Sinope
PAPHLAGONIA
Pompeiopolis
R. Halys
Amisus
Themiscyra
Thermodon R.
Polemonium
Cerasus
Cocalia
Trapezus
Phazemon
Magnopolis
Amasis
PONTUS
Octava
Neo Cæsarea
Sebastopolis
Comana
Satala
Paryadres Mt
Dogamis
Comaralis
CAPPADOCIA
Zimara
Melas R.
Melitene
Mazaca
M. Argæus
Larissa
Comana
Juliopolis
Samosata
R. Euphrates
Edessa
Haran or Charran
SYRIA
Issus
Antioch
Orontes R.
Seleucia
Gulf of Issus
Tarsus
Cydnus R.
Soli
R. Lamus
Ægæ
Tyana or Dana
Taurus Mt
Archalla
CILICIA
Seleucia
Celenderis
Coracesium
Ptolemais
Side
Attalia
Perga
Aspendus
Olbia
Selge
PAMPHYLIA
PISIDIA
Mt Taurus
Isaura
Derbe
Lystra
Laranda
LYCAONIA
Iconium
Tatta Palus
Archelais Colonia
Nissa
Mocissus
Dona
Cappadox R.
Tavium
Therma
Gangra
Docia
Antoniopolis
Hadrianopolis
Flaviopolis
Mt Olympus
BITHYNIA
R. Sangarius
Nicæa
Myrlea
Prusa
Modra
Dorylæum
Midæum
Pessinus
Germa
Ancyra
Crentus
Aliassus
GALATIA
Cotyæum
Nacoleia
Docimia
Synnada
PHRYGIA
Antioch in Pisidia
Celænæ
Sagalassus
Colossæ
Hierapolis
LAODICEA
Tripolis
PHILADELPHIA
SARDIS
THYATIRA
SMYRNA
EPHESUS
PERGAMOS
Cadi
Mosten
Hermus R.
Ancyra
Miletopolis
Sardene Mts
Adramittium
Alexandria Troas
Troja
Assos
Abydos
Lampsacus
Hellespont
Imbros I.
G. of Melas
Chersonesus
Lesbos
Mytilene
MYSIA
LYDIA
Caystrus R.
Erythræ
Teos
Chios
Samos
Icaria
Patmos
Icarian Sea
Miletus
CARIA
Aphrodisias
Idrias
Cibyra
Halicarnassus
Cnidus
Rhodes I.
Chalce
Telus
Astypalæa
Carpathus
Crete I.
ÆGEAN SEA
LYCIA
Telmissus
Pinara
Tlos
Xanthus
Patara
Myra
Olympus
Phaselis
C. Anemurium
CYPRUS
Paphos
Salamis
Citium
Curias Prom
Tripolis
Berytus
Sidon
Tyre
PHENICIA
TARSUS
Longitude East from Greenwich

NOTE.

The Sites of the Seven Churches Revel. Ch. II. are distinguished thus EPHESUS ✡ Other places mentioned in the New Testament are underlined thus PONTUS &c. (I Peter Ch. I.) Antioch in Syria, where the Disciples of Jesus were first called Christians (Acts XI. 26) Tarsus in Cilicia where St. Paul was born Acts (XXI. 39) Colossæ in Phrygia to whose Inhabitants the Epistle was addressed. Iconium Lystra & Derbe in Lycaonia (Acts XIV) Patmos an Island in the Ægean Sea to which St. John was banished A.D. 94 where he wrote the Revelation Rev. I. 9

ASSA'RION, arian bathol copr, ac yn werth un rhan o ddeg o'r didrachma neu y denarius (Robinson, *Gr. Lex.* 109). Yr oedd yn werth ynghylch tair ffyrling o'n harian ni. Yn yr hen amser gynt dygai ar un ochr lun Janus, ond yn ddiweddarach ben Cesar; ac ar yr ochr arall pen ol llong (Jahn, *Bib. Antiq.* 58, 59). Cyfieithir ef yn Gymraeg yn *ffyrling* (Matt. x. 29; Luc xii. 6); ond buasai yn well defnyddio y gair heb ei gyfieithu, gan nad oes genym ni un dernyn arian yn cyfatteb iddo mewn ffurf na gwerth, ac y mae dwyn mewn i gyfieithiad y darnau arian sydd mewn cylchrediad yn ein dyddiau ni yn trosglwyddo syniadau anghywir ynghylch arian yr hynafiaid. A gwnai pob gwlad hefyd ddwyn i mewn ei harian bathol ei hun.

Enwir hefyd ddernyn llai o arian bathol yn y T. N., sef κοδράντης, Llad. *quadrans.* Dernyn bychan o arian bathol copr ydoedd, ac yn werth un rhan o bedair o assarion (Robinson, *Gr. Lex.* 449); ond y mae ein cyfieithwyr ni wedi yn amhriodol ei gyfieithu yn *ffyrling* mewn dau fan lle cyfarfyddir â'r gair (Matt. v. 26; Marc xii. 42).

Mae dernyn o arian bathol llai fyth yn cael ei enwi yn y T. N., sef y λεπτὸν, *lepton.* Ei werth oedd hanner κοδράντης, *quadrans.* Mae ein cyfieithwyr ni wedi cyfieithu y gair yn *hatling,* yr hwn, fel y *coin* lleiaf sydd yn adnabyddus i ni, ac heb fod mewn cylchdaeniad, a drosglwydda ystyr yr adnodau lle cyfarfyddir â hwynt (Marc xii. 42; Luc xii. 59; xxi. 2).

AS'SOS, porthladd ar fôr-lan ogledd-orllewinol Asia Leiaf, gyferbyn a'r ynys Lesbos. I'r man hwn y teithiodd Paul ar ei draed, tra yr aethai ei gymdeithion mewn llong, a'i gymeryd ar y bwrdd yno (Act. xx. 13, 14). Mae gweddillion Assos yn rhai hynod o gywrain; mae rhai o honynt mewn cyflwr o ddiogeliad perffaith. 'Yn uniongyrchol o'm cwmpas,' medd Syr C. Fellows, 'yr oedd adfeiliau a ymestynent am filltiroedd, ac heb un creadur idd ei weled oddigerth geifr a mynod. Ar bob tu gorweddai colofnau, *triglyphs,* a *friezes,* o *sculpture* prydferth, a phob peth yn datgan gorwychder yr hen ddinas hynafol hon. Mewn un lle gwelais ddeg ar hugain o benynau (*capitals*) Doric wedi eu gosod ochr yn ochr i atteb dybenion polion mewn gwrych. Disgynais tua'r môr, a chefais yr oll o wyneb y bryn yn anialwch o adeiladau wedi eu dinystrio, megis temlau, ymdrochleoedd, a chwareudai, ac oll o'r grefftwaith oreu.' 'Yn y *Via Sacra* mae y beddau yn aros yn eu ffurfiau prydferth cyntefig. Mae amryw o honynt yn addurnedig dros ben, ac arnynt argraphiadau; mae eraill yn gymaint o faint a themlau, ac yn ugain neu ddeg ar hugain o droedfeddi ysgwar' (*Bib. Sac.*, Oct. 1851, p. 868).

Mae rhai o'r beddau o faintioli anferth, a chwedi eu gwneud o un talp o *granite.* Mae y gweddillion hyn yn fwy teilwng o sylw oblegid cymhwyswyd y gair *Sarcophagus* (cnawd-fwytaol) y tro cyntaf yn amser y Rhufeiniaid at y gareg Assos, oblegid y gallu rhyfeddol y tebygid a feddai i gynorthwyo cyrph meirwon i bydru (Conybeare, ii. 216). Ar safle Assos saif yn awr bentref truenus o'r enw Beriam Helesi.

ASSYRIA (Heb. אשור), gwlad, a'i chymeryd yn ei hystyr briodol, a ellir ei hystyried yn cymeryd i fynu y diriogaeth rhwng mynyddoedd Armenia ar y gogledd a'r oror o gylch Baghdad ar y dehau; rhwng cadwyn o fynyddoedd Zagros ar y dwyrain, ac anialwch Mesopotamia, neu yr Euphrates ar y gorllewin. Yr oedd y rhan ganlynol o honi ar y Tigris ganol, a gwahaniaethai terfynau amhenderfynol yr ymerodraeth ar wahanol gyfnodau. Yr ydoedd arwynebedd Assyria Briodol oddeutu yr un faint a Brydain Fawr. Galwyd y wlad ar ol Assur, mab Sem, yr hwn a ddaeth i fod yn dduw mawr addoliad y genedl. Yr oedd llawer rhan o'r wlad yn cael eu dyfrhau gan afonydd o'r mynyddau, ac yr oedd llawer o'r dyffrynoedd yn nodedig am eu ffrwythlondeb. Yr oedd yr hinsawdd yn oer tua'r gogledd ac yn hytrach felly tua'r dwyrain, ond yn y gorllewin a'r dehau yr oedd y gwres yn wasgfeuol o fawr yn yr haf. Nid ydyw y gwlawogydd yn lluosog; ond yr oedd trefn i droi dwfr ar hyd dwfr-ffosydd fel y gallent ddyfrhau y rhanau sychion. Mae y daiaryddwyr clasurol, megis Strabo a Ptolemy, yn rhanu Assyria i nifer o dalaethau, ond sonia yr Ysgrythur yn gyffredin am dani fel un wlad gyfan.

Yn ein cyfieithiad ni dywedir, 'O'r wlad hono yr aeth Assur allan, ac a adeiladodd Ninifeh,' ond cywirach darlleniad fyddai hwn, 'O'r wlad hono (Sinar) yr aeth ef (Nimrod) allan i Assur ac a adeiladodd Ninifeh.' Gallasai y wlad fod wedi ei phobli gan Assur cyn goresgyniad Nimrod. Y pedair dinas a sylfaenwyd ganddo ef oedd Assur (Kileh-Sergat), Ninifeh (Nebbi-yunus a Koyunjik), Rehoboth, a Calah (Nimrud). [Gwel NINEFEH.] Mae dechreuad teyrnas Assyria wedi ei guddio mewn tywyllwch, er fod cyfeiriad at Assur yn Num. xxiv. 22, ac yn Ps. lxxxiii. 4. Bu yr Assyriaid yn arglwyddi ar Asia am 520 o flyneddau, yn ol Herodotus, ac felly amserir sylfaeniad yr ymerodraeth oddeutu 1228 o flyneddau C.C. Rhydd Berossius i'r ymerodraeth barhad o 526 o flyneddau; a gwna y ddau amseru ei dechreuad yn y drydedd ganrif ar ddeg cyn Crist. Gwneir llawer o gyfeiriadau at Assyria yn yr Ysgrythyrau gan y prophwydi, ond nid oes dim llawer o ddolenau cysylltol hanesyddol rhwng yr ymerodraeth a Phalestina. Yr oedd mor ddiweddar a theyrnasiad Menahem pan y darfu i Pul ymosod ar Israel, 2 Bren. xv. 19, ac 'yn nyddiau Pecah' darfu Tiglathpileser gaethgludo trigolion Galilea a'r talaethau cymydogaethol, 2 Bren. xv. 29. Salmaneser a ymosododd ar Samaria yn nheyrnasiad Hosea, gan gaethgludo y bobl i'w wlad ei hun, 2 Bren. xvii. 5, 6. Sennacherib a warchaeodd Jerusalem yn nheyrnasiad Hezeciah, ac ar ol dinystr dychrynllyd ei luoedd, 'efe a ymadawodd, ac a aeth ymaith, ac a ddychwelodd, ac a drigodd yn Ninifeh;' a dyma'r coffa cyntaf am y brifddinas yn llyfrau hanesyddol yr Ysgrythyr. Ninifeh oedd golygfan y pethau a adroddir yn Llyfr Tobit yn yr Apocrypha.

Nid yw yr hanesion am y breninoedd a'r rhyfelwyr a geir gan haneswyr gwladol, megis Ctesias a Diodorus Siculus, ond chwedlau i gyd. Nid ydyw na Ninus, Semiramus, Ninyas, ac hyd yn od yr eiddilyn Sardanapalus, ddim yn perthyn i hanesyddiaeth. Ond mae y gwir hanes wedi ei gael allan yn ddiweddar gan Hincks, Oppert, Rawlinson, ac eraill, y rhai a lwyddasant i ddeongli yr argraphiadau a'r arwydd-luniau oeddynt ar gofgolofnau; ac y mae darganfyddiadau Layard wedi dwyn i'r goleu lawer o balasau a hanes eu hadeiladwyr breninol, tra yr addurnid eu muriau *panelled* a darluniadau o ryfel a helwriaeth—o ddiwydrydd a bywyd bob dydd yr Assyriaid. Trwy gymhorth yr adgyfodiad hwn gellir deall yn dra chywir beth oedd moesau, gorchwylion, cymeriad, crefydd, iaith, a llywodraeth Assyria.

Ymddengys taw y cof-golofnau boreuaf ydyw y rhai a geir yn Kileh-Serghat, a gallasai y breninoedd a enwir arnynt fod wedi teyrnasu o 1350 i 1270 c.c. Diwedda y rhestr gyntaf o freninoedd gydag Ira-lush II.; ac ymddengys i chwyldroad gymeryd lle, gan fod yma fwlch o ryw ugain mlynedd. Y brenin cyntaf yn y rhestr nesaf ydyw Nin-pala-sira, yr hwn a eilw ei hun 'brenin y dechreuad' (sylfaenwr llin newydd o freninoedd). Darfu i un rhyfelwr yn y rhestr yma orchfygu brenin Babilon a elwir Nebuchodonosor, y cyntaf mae yn debygol a ddygodd yr enw hynodfawr hwnw. Cymer brenin arall, Tiglath-pileser I., y teitl o 'frenin pawb breninoedd' ac 'arglwydd pawb arglwyddi,' ac yr oedd yn rhyfelwr mawr a beiddgar. Nid oes air o son am y ddwy ganrif nesaf; ac yn ystod yr amser yma y blagurai Israel dan Dafydd a Solomon. Yma daw llin breninol arall i'r amlwg, un o freninoedd yr hon, Assur-idanni-pal, a adeiladodd balas mawr yn Calah, o ba un y darfu Mr. Layard ddwyn dau borth i'r golwg; a gelwir ef 'arglwydd Tigris Uchaf hyd Libanus a'r môr mawr.' Salmaneser II., ei fab, a orchfygodd Benhadad a Hazael, gan osod Tyrus a Sidon dan deyrnged, ac a adeiladodd y palas canol yn Nimrud, yr hwn hefyd a gafnwyd (*excavate*) gan Mr. Layard. Jehu, brenin Israel, a dalodd deyrnged iddo; ac y mae darlun o seremoni y warog-wasaeth ar yr *obelisk* o farmor du sydd yn awr yn y *British Museum.* Yn 2 Bren. xv. 19 cawn i 'Pul, brenin Assyria, ddyfod yn erbyn gwlad Israel, ac i Menahem roddi i Pul fil o dalentau arian, fel y byddai ei law gydag ef, i sicrhau y freniniaeth yn ei law ef;' a chanlyniad y lwgr-wobr hon oedd 'i frenin Assyria ddychwelyd, ac nid arhosodd yno yn y wlad.' Dyma y son cyntaf am frenin Assyria yn yr Ysgrythyr. Ond nis gellir cael allan oddigerth ei enw pa un o freninoedd Assyria, os yn un o gwbl, ydoedd Pul. Yr ydys wedi cael allan nad ydyw Val-lush, a dybid am amser ei fod yn debyg iddo, yn ddarlleniad cywir. Mae Polyhistor a Berosius yn ei osod yn rhestr breninoedd Assyria, ond ni chydnebydd y canon Assyriaidd ef. Mae yn debygol gan hyny taw trawsfeddianydd ydoedd, rhyfelwr a reolai yn nhiriogaethau gorllewinol yr ymerodraeth, neu orchfygwr Babilonaidd yr hwn am dymhor, ac yn amser aflywodraeth Assyriaidd, ydoedd wedi ymaflyd yn y llywodraeth freninol. Heblaw hyny, ceir fod, oddeutu yr amser y teyrnasai efe, fwlch o fwy na deugain mlynedd yn hanes Assyria, yr hyn ddengys gyfnod o gythrwfl a chwyldroad; ac nid ydyw y brenin nesaf, Tiglath-pileser II., yn son dim am ei dad, fel nad ydoedd efallai o ddisgyniad breninol neu gyfreithlon. Yn wir, dywed Polyhistor taw trwsiwr gwinwydd ydoedd ef yn ddechreuol yn y gerddi breninol, ac iddo ymgodi i'r orsedd trwy restr o gampau anturiaethus a rhamantaidd. Yn ol y cof-golofnau yr ydoedd yn foreu wedi gosod Menahem, brenin Israel, dan deyrnged; ac ymddengys eilwaith yn nheyrnasiad Pecah, 2 Bren. xv. 29, 'pan y daeth ac yr ennillodd Ijon, ac Abel-beth-maachah, a Janoah, Cedes hefyd, a Hazor, a Gilead, a Galilea, a holl wlad Naphtali, ac a'u caethgludodd hwynt i Assyria.' Yr achos oedd hyn: yr oedd Ahaz wedi gyru atto i geisio cymhorth ganddo i wrthwynebu cyngrair oedd wedi cael ei ffurfio yn ei erbyn gan Rezin a Pecah, a chwedi danfon rhoddion iddo, gyd â'r ymostyngiad gwasaidd hyn, 'Dy was di a'th fab di ydwyf fi.' Gwnaeth Tiglath-pileser warchae Damascus, a difrodi Israel; ac ymddengys Megido a Dor yn mhlith y dinasoedd gorchfygedig, fel y gwelir yn argraphedig ar golofn yn y *British Museum.* Mae yn rhaid taw y pedwerydd o'r enw hwnw ydoedd y Salmaneser a enwir yn 2 Bren. xvii. 3, 4. Cymerodd Samaria ar ol ei gwarchae am ddwy flynedd, a chaethgludodd y deg llwyth. Hona y brenin Sargon, fel yr ymddengys oddiwrth yr hanes ar y cof-golofnau, iddo gymeryd Samaria fel gorchwyl y flwyddyn gyntaf o'i deyrnasiad, fel y mae yn debygol fod Salmaneser wedi marw yn y cyfamser, neu wedi cael ei ddiorseddu cyn gorphen gorchfygu Israel. Yn wir, dywedir taw ystyr y gair Sargon ydyw 'brenin mewn gwirionedd,' gan gynwys taw trawsfeddianydd ydoedd, ac yr ymogoneddai yn ei lwyddiant. Treiddiodd cybelled ag Asdod a'r Aipht (Esa. xx. 1, 2), ac hyd yn od i Cyprus 'ynghanol y moroedd.' Mae ei fab a'i ganlyniedydd Sennacherib yn llanw lle pwysig yn yr Ysgrythyr. Ei enw cof-adeiladol ydyw Tsin-akhi-irib neu Sin-akhi-erba, a'i ystyr yw 'y lloer a chwanega frodyr,' fel yr ymddengys nad y mab henaf ydoedd. Yn wir, dywed Berosius fod fod ei frawd henaf yn rhag-frenin Babilon yn flaenorol i farwolaeth ei dad Sargon. Yn ol ei hanes ei hun yr oedd buddugoliaethau ei flynyddoedd cyntaf yn ddirfawr. Rhyfelodd yn erbyn Phœnicia, ymwthiodd i Philistia, a gorchfygodd fyddin yr Aiphtiaid dan lywyddiaeth Sabacus. Oddeutu yr amser hyn yr oedd Padi, brenin Ecron, wedi cael ei yru i ffordd gan ei ddeiliaid gwrthryfelgar, a chafodd yr alltud breninol a gwarogaeth-was Assyria ei roddi yn nghadwraeth Hezeciah. Darfu brenin Jerusalem, trwy gyfranogi yn y gwrthryfel hwn, dramgwyddo Sennacherib, yr hwn 'a ddaeth i fynu yn erbyn holl ddinasoedd caerog Judah, ac a'u hennillodd hwynt.' Hezeciah, yn llawn dychryn, a ddywedodd, 'Pechais, dychwel oddi wrthyf, dygaf yr hyn a roddych arnaf.' Talodd iddo y deyrnged afresymol a roddwyd arno, sef 'tri chant o dalentau arian, a deg ar hugain o dalentau aur, yr holl arian a gafwyd yn nhŷ yr Arglwydd, ac yn nhrysorfa tŷ y brenin.' Ië, er mwyn gwneud y swm i fynu, 'torodd yr aur oddiar ddrysau teml yr Arglwydd, ac oddiar ei cholofnau' (2 Bren. xviii. 13, 16). Mae hanes cof-adeiladol Sennacherib am yr amgylchiad, fel y darllenir ef gan Rawlinson, Hincks, Oppert, a Fox Talbot, y rhai, serch ychydig wahaniaeth barn ynghylch man bethau, a gydunant yn y pethau pwysicaf, fel y canlyn: 'Oherwydd nad ymostyngai Hezeciah, brenin Judah, i'm iau i, daethum i fynu i'w erbyn, a thrwy rym arfau a gallu fy nerth ennillais chwech a deugain o'i ddinasoedd caerog cedyrn; ac o'r man drefydd y rhai oeddynt yn wasgaredig o amgylch mi a ennillais ac a ysbeiliais rif aneirif. Ac o'r llefydd a ennillais mi a gaethgludais 200,150 o bōbl, hen ac ieuangc, gwryw a benyw; ynghyd â'r ceffylau a'r cesyg, yr asynod a'r camelod, ychain a defaid, yn llu aneirif. A cheuais Hezeciah ei hun i fynu yn Jerusalem, ei brifddinas, fel aderyn mewn cawell, gan adeiladu tyrau o amgylch y ddinas i'w gau i mewn, a chodi gwrthgloddiau fel ac i'w luddias i ddianc. . . . Yna y syrthiodd ar yr Hezeciah hwn ofn grym fy arfau, a gyrodd attaf benaethiaid a henuriaid Jerusalem, yn dwyn deg talent ar hugain o aur ac wyth cant talent o arian, ac amryw drysorau—ysbail oludog a dirfawr. Dygwyd yr holl bethau hyn i mi yn Ninifeh, sedd fy llywodraeth, a Hezeciah a'i danfonodd mewn ffordd o deyrnged, ac fel arwydd o'i ymostyngiad i mi.' Rhwng y ddau gyfrif mae gwahaniaeth o 300 talent yn swm yr arian, gan na rydd yr Ysgrythyr ddim ond swm y llwgrwobr a ofynwyd yn arian sychion, ond gwna y gof-golofn Assyriaidd wneud cyfrif o'r oll o'r deyrnged—yr arian a gafwyd nid yn unig yn y drysorfa, ond hefyd yn nhŷ yr Arglwydd. Mewn perthynas i'r amser y darfu y goresgyniad yma gymeryd lle, y mae rhai anhawsderau amseryddol nid hawdd eu symud ffwrdd. Mae yr ail oresgyniad, fel un ar wahan oddiwrth yr un y cyfeirir atti yma, wedi cael ei gwadu weithiau; ond y mae pob tebygolrwydd o'i phlaid. Nid yw yn debygol y gwnaethid gwarchae ar ol talu y cyfryw lwgr-wobrwy; ac ni wnai yr hanes gyduno a'r trychineb a ddygwyddodd ar yr achlysur hwn i fyddin yr Assyriaid. Mae yr hanes ysgrythyrol, yn wir, yn gosod y ddwy ryfeldaith hyn ynghyd, ond yn eu gwahanu â'r geiriau pwysfawr hyn, 'ar ol hyn,' (2 Cron. xxxii. 9). Ymddengys taw yr hyn ddarfu ddamgwyddo a chyffroi Sennacherib oedd y ffaith fod Hezeciah wedi bod yn ceisio cyduno â'r Aipht am help, ac iddo wrthod talu y deyrnged (cydmarer Esa. xxx. 4; xxxi. 1, 3; â xxxvi. 6). I rwystro uniad byddinoedd yr Hebreaid a'r Aipht, aeth Sennacherib ar unwaith yn erbyn Libnah a Lacis; a chwedi deall nad ydoedd Hezeciah dan ddylanwad ail dwymyn o fraw, danfonodd ran o'i fyddin dan lywyddiad Tartan, Rabsaris, a Rabsaceh, i warchae Jerusalem. Ni chafodd her ddiystyrllyd Rabsaceh un effaith, oblegid yr oedd Esaiah y prophwyd wedi anadlu dewrder newydd i galon y brenin. Y swyddogion Assyriaidd, heb wneud un cynyg ffurfiol i gymeryd y brifddinas, a ddychwelasant at eu brenin, yr hwn oedd 'yn rhyfela yn erbyn Libnah.' Ei bryder mawr ydoedd darostwng Judea cyn y daethai Tirhakah i'w chynorthwyo; ac yn nesaf danfonodd lythyr at Hezeciah yn llawn haerllugrwydd sarhaus. Ond bu y genadwri yn achlysur i'r oracl dwyfol lefaru, gan sicrhau diogelwch i'r brifddinas, a bwgwth dymchweliad uniongyrchol a gwaradwyddus i'r bostiwr breninol. Ymddengys i Sennacherib, ar ol ennill Libnah, fyned tua Phalestina i gyfarfod â byddin yr Aipht; ac fel y gwersyllai y ddwy fyddin gyferbyn a'u gilydd, ac ar noson dydd oracl Esaiah, dinystriwyd llengoedd yr Assyriaid. Tarawyd hwynt yn y nos gan angel yr Arglwydd. Gwnaeth yr Aiphtiaid gadw coffadwriaeth am ddinystr arswydus eu gelynion trwy gyfodi, yn nheml Vulcan, ddelw gareg o Sethos, eu hoffeiriad-frenin a'u byddin-flaenor, a llygoden yn ei law, a'r argraphiad canlynol:—'Edrychwch arnaf fi, a dysgwch barchu y duwiau.' Yn ol esponiad Herodotus yr oedd tyrfa fawr o lygod wedi bwytta bwa-linynau y milwyr Assyriaidd; felly cafodd y llygoden, fel offeryn gwaredigaeth, gyfranogi o'r goffadwriaeth. Mae y gwir ddeongliad o'r arwydd-lun yn wahanol; arwydd-lun oedd y llygoden o ddinystr dystaw a chyflawn; ac y mae y darlun Aiphtaidd cybelled a hyny yn cyduno â'r hanes Hebreaidd. Mae y dyb gyffredin i fyddin Assyria farw o flaen Jerusalem heb sylfaen iddi yn yr hanes ysgrythyrol, yr hon a ddywed i Rabsaceh a'i lu adael gwarchae y brifddinas, 'dychwelyd,' a chael ei feistr 'yn rhyfela yn erbyn Libnah' (2 Bren. xix. 8). Sennacherib, ar ol y dymchweliad dinystriol hwn, a ddychwelodd i Ninifeh, ond efe a wnaeth ryfelgyrchau drachefn, gan dreiddio cybelled a Cilicia, gan sylfaenu Tarsus, ac yn y diwedd efe a ddirgel lofruddiwyd gan ei ddau fab yn nheml Nisroch. Y tad-laddwyr hyn, ar ol llofruddio eu brawd hynaf hefyd, a ffoisant i Armenia, a brawd arall, Esarhadon, a esgynodd yr orsedd wag. Yn ol Llyfr Tobit, lladdwyd Sennacherib yn mhen pymtheg dydd a deugain ar ol dychwelyd o Syria; ond bwriedid yr haeriad digadarnhad hwn yn amlwg i gysylltu ei angeu treisiol fel barn ddwyfol â'i oresgyniad o diriogaeth yr Iuddewon. Sennacherib, yr hwn a deyrnasodd bedair blynedd ar hugain, oedd y mwyaf a'r balchaf o freninoedd Assyria (Esa. x. 8–14). Cyfenwa ei hun 'y brenin mawr,' 'y cyntaf o freninoedd,' 'dewis ddyn y duwiau mawrion.' Nid yn unig yr oedd yn rhyfelwr, ond yn adeiladydd mawr hefyd. Efe ddarfu adeiladu y palas mawr yn Koyunjik, o ba un y mae cynifer o gofgolofnau yn awr yn y *British Museum;* ac adeiladodd un arall yn Nebbi-yunus. Esarhadon, ar ol ymladd â'i frawd Adrammelec, ydoedd hefyd enwog mewn rhyfel a gariodd yn mlaen naw o weithiau, ac yn un o'i ryfeldeithiau goresgynodd yr Aipht, ac a orchfygodd fyddin yr Aipht dan lywyddiad brenin a elwid Tirhakah, ac a aeth i mewn i'r brifddinas fel gorchfygwr; a'r brifddinas mae yn debygol ydoedd Thebes. Daeth Manasseh i fod yn gaeth iddo, ac enwir ef fel cyfranwr tuag adeiladu y palas yn Nebbi-yunus. Cludwyd y brenin Hebreaidd i Babilon (2 Cron. xxxiii. 11), ac nid i Ninifeh fel y gallesid dysgwyl. Y rheswm roddir yw fod Esarhadon yn frenin Babilon hefyd trwy fuddugoliaeth, a chwedi adeiladu palas yno. Yr oedd ei dad hefyd wedi gorchfygu brenin Caldea, Nebo-sum-iskin, mab Merodach-Baladan, a derbyniodd Babilon Mesimordachus fel rhaglaw. Esarhadon, ar ol esiampl Sargon, a ddygodd i mewn hefyd dan un o'i fawrion, 'Asnapper fawr ac enwog,' amrywiaeth mawr o ymfudwyr dyeithr i diriogaeth y deg llwyth. Nid ydyw ei adeiladau yn Calah wedi cael ond mewn rhan eu chwilio; ac yn wir ni chafodd yr adeilad gorwychfawr erioed ei orphen, ond ymddengys iddo gael ei ddinystrio gan ryw dan anarferol. Ei balas yn Ninefeh a fostia iddo dderbyn defnyddiau at ei adeiladu oddiwrth ddau ar hugain o freninoedd; ond nid ydyw ei adfeiliau wedi cael eu chwilio allan yn drwyadl. Nid ydoedd Assur-bani-pal, y brenin nesaf, mor glodfawr a rhyfelgar ac un o'i flaenoriaid; a'r brenin diweddaf ydoedd Assur-izzir-pal, yr hwn nid ydoedd mewn un modd y coegyn menywaidd ac sydd er dyddiau Ctesias wedi myned dan yr enw Sardanapalus. Dan ei deyrnasiad ef darfu i fyddin o Fediaid a Babiloniaid ymosod ar Ninifeh, a hi a syrthiodd ynghylch 625 C.C.

Yr oedd Assyria yn nodedig am ei chefyddydau a'i hadeiladau, yn gystal ac am eu harfau a'u buddugoliaethau. Yr oedd ei phalasau yn adeiladau gorfawr. [Gwel NINIFEH.] Yr oedd y *bas-reliefs* a'r darluniadau yn nerthol yn eu mynegiant. Yn enwedig dengys y llechau ryfel yn ei holl ffurfiau—*marcho*, ymladd mewn cerbydau â bwa a saeth ac â gwaewffon, yn amgylchu muriau ag ysgolion a *catapults;* y gweithredoedd mawrion gyflawnwyd; gwisgoedd gorwych y milwyr (Ezek. xxiii. 12–16); a'r creulonderau ddangosid i gaethion rhyfel, y rhai a gadwynid weithiau wrth eu gilydd, neu gosodid bach yn eu trwyn, ac arteithid hwy gan angeu byw.

Unbenaeth oedd ffurf y llywodraeth, a llywodraethid y talaethau gan *satraps*, math o rag-freninoedd neu raglawiaid. Am y bobl gyffredin nid oes fawr o goffa nac am eu tai, eu dillad, eu dull o fyw, oblegid ni phrisid hwynt ond fel gweithwyr a milwyr. Yr oedd eu *manufactures* a'u haroglau yn glodfawr; ac y mae darluniau o'u llongau rhyfel ac o'u llongau masnach wedi cael eu diogelu. Dangosir chwaeth dda yn yr addurniadau a wnaent o feteloedd, yn eu llestri o glai, ac yn ffurf eu gorweddleoedd. Yr oedd sidan yn gynyrch perthynol i'r wlad, ac a weuid ac a liwid yn ofalus. Yr oedd yr aradr yn drwsgl, ond gwna un darlun ddangos rhywbeth tebyg i offeryn ar gyfer hau yn rhestri. Nid oes dim darluniau o'r dull o gladdu, ac nid oes dim hen feddau wedi cael eu darganfod.

Aml-dduwiaeth oedd y grefydd, ac yr oedd i Assur, 'y duw mawr, brenin yr holl dduwiau,' luaws o is-dduwiau, gwrrywaidd a benywaidd. Ceir ei arwydd-lun, sef pellen neu gylch adenog, yn gysylltiedig a'r pren santaidd (traddodiad efallai am bren Eden) mewn cysylltiad agos a'r brenin. Yr oedd y brenin yn santaidd fel offeiriad, ac yr oedd ei balas yn fath o deml. Yr ydys wedi darganfod llawer o allorau ac olion gwaed arnynt. Nodweddid yr addoliad gan lawer o seremoniau llygredig a choelgrefyddol; a defnyddid arwydd-luniau crefyddol yn y tai, ac mewn gwisgoedd, dodrefn, ac arfau. Yr oedd addoliad y genedl yn gysylltiedig â lluniau anifeiliaid o gyfansoddiad cymysg, megis teirw ac adenydd iddynt ac â phenau dynion arnynt, ac yn cyfatteb i'r *sphinxes* yn yr Aipht, ac mewn rhai ystyriaethau i gerubiaid yr Hebreaid. Mae y lluniau hyn yn diogelu y trothwyau santaidd, ac yn gwasanaethu fel gwylwyr difrifol ond gwrthun yr olwg yn mhyrth palasau, ac y mae amryw esiamplau o honynt yn y wlad yn bresenol.

Yr oedd iaith yr Assyriaid yn Semitaidd, neu o'r un dosparth a'r Hebraeg, y Caldaeg, a'r Arabaeg. Mae hi yn dwyn tebygolrwydd mawr i'r Hebraeg mewn lluoedd mawr o fanylion, gan fod llawer o'r geiriau a'r terfyniadau yn Hebraeg gydag ychydig gyfnewidiadau. Gelwir y llythyrenau yn *cuneiform*, neu arlun gwrthaing, gan taw dyna ydyw ei ffurf elfenol. Ychydig nodau wedi eu gosod o flaen gair a'i dynodant yn gyfenw, a ffurfiau rhagosodedig eraill a ddynodant y rhif luosog neu y deuawl, h.y., *dau*, ac nid mwy na dau. Ceir yr argraphiadau ar greigydd a llechau o *alabaster*, ac yn fwy cyffredin ar glai, a gwneid yr argraph ag offeryn trionglog. *Cylinders* chwech ac wyth-ochrog, a dwy neu dair troedfedd o uchder a ddangosant hanesion breninol wedi eu hargraphu arnynt, ac a osodid yn nghonglau yr adeiladau mawrion. Mae Birch yn dychymygu ei fod wedi darganfod llechau o glai ac yn argraphedig arnynt orchymyn i dalu; ac efallai taw ffurf anghelfydd o arian oeddynt. Mae deongliad yr hanesion cof-adeiladol wedi bod yn orchwyl a ofynai gywreinrwydd a llafur mawr; a thra mae cymaint wedi ei wneud, er syndod i bawb, mae llawer etto heb ei wneud. Er esiampl, ysgrifenodd y diweddar Dr. Hincks yn Hydref, 1866, wedi darganfod hanes tri diffyg ar y lloer ag a welwyd yn Ninifeh yn 701–699 C.C. Mae Sir Henry Rawlinson yn tybied, fodd bynag, fod y llechau yn fwy dewin-seryddol na seryddol yn eu cymeriad. Mae amryw gannoedd o'r cyfryw ddarnau yn y *British Museum*, y rhai mae Sir Henry yn awr yn eu cyhoeddi fel rhan o'r drydedd gyfrol o'r 'Argraphiadau *Cuneiform* (gwrthaing-debyg) Asia Orllewinol;' ac efallai ar ol astudio y darnau hyn a'u cydmaru â'u gilydd, byddir yn y diwedd wedi gallu ffurfio drychfeddwl ynghylch cyfundraeth symudiadau haul, lloer, a ser ar y rhai y sylfaenent eu gwyddoneg dewin-seryddol (*astrological science*). Yn bresenol mae yn anhawdd dweud beth sydd i'w ddeall wrth y 'duw du,' neu y 'cysgod,' yr hwn ydyw y prif weithydd yn eu holl dafleni dewin-seryddol. Mewn cysylltiad a'r 'Haul' neu'r 'Lloer,' gall y geiriau arwyddo 'diffyg;' a than yr arwydd-lun hwn yr oeddid wedi cofnodi ar lechen Tiglath-pileser ddiffyg a gymerasai le yn Mehefin, 745 C.C. Mae yn amhosibl, fodd bynag, y gall y 'duw du,' pan yr arferir y geiriau ar eu penau eu hunain, fod â'r un ystyr iddo, oblegid gallasai ddygwydd ar unrhyw ddiwrnod yn y flwyddyn, ar un amser yn oed y lloer, ac hyd yn od yn ddidor o'r 1af hyd y 30fed o'r mis. Gyda golwg ar yr argraphiad y darfu Dr. Hincks gynyg ei ddeongli, mae yn debygol taw 'esponiad' neu 'eglurhad' o eiddo rhyw ysgrifenwr Assyriaidd ydoedd ar hen ffurf ymadrodd dewin-seryddol, prif amcan yr hwn oedd egluro ymadroddion perthynol i hil arall, a chwedi myned yn annealladwy yn amser Sardanapalus, neu o gylch C.C. 660, yr hyn ellid dybied oedd oed y llechen. Mae y tri dernyn seryddol y cynygid eu hesponio yn darllen fel hyn:— 1. 'Os ar y 14 o'r mis Nisan y bydd y 'duw du,' neu y "cysgod" yn dal y *decan* uchaf, sef rhaniad o'r lloer a elwir *barari* (neu "heb dreulio," h.y., llawn lloer?), yna bydd masnach yn ddrwg a'r cnydau a ballant,' &c.; 2. 'Os yn yn y mis Tsiri y bydd y duw du yn dal y *decan*, neu *barari*, yna y cysgod (neu y 'dylanwad drwg'?) a fydd yn dywyll ar godiad haul, ac yn oleu ar ostwng haul,' &c.; 3. 'Os yn y mis Shefat y bydd y duw du yn dal y *decan* uchaf, neu y *berari*, bydd yn Media (?) ac Umlias, hyny yw, gwna gwlad fawr orchfygu gwlad fechan,' &c. Fel hyn mae ansicrwydd yn graddol ddiflanu gyda golwg ar yr ymchwiliadau dysgedig yma, a throir o'r neilldu yn bwyllog bawb amcan-dybiau anturiaethus. Mae llawer rhan o brophwydoliaethau Esaiah, Nahum, a Zephaniah wedi derbyn cyflawniad tarawiadol yn nymchweliad Assyria a'i phrifddinas. [Gwel NINIFEH.]

AS'TAROTH, AS'TORETH, duwies y Sidoniaid (1 Bren. xi. 5, 33). Cawn fod Astoreth yn cael ei haddoli yn foreu gan yr Israeliaid. Enwir hi yn gyffredin mewn cysylltiad â Baal—un fel duw, a'r llall fel duwies. Mewn darluniad cyffredinol o ddirywiad yr Israeliaid yn amser y barnwyr, dywedir iddynt 'wrthod yr Arglwydd a gwasanaethu Baal ac Astaroth' (Barn. ii. 13). Rhoddir darluniad cyffelyb ond cryfach o honynt yn x. 6. Ni gawn fod addoliad Astaroth yn ffynu yn eu plith hyd at, os nad yn nyddiau Samuel (1 Sam. viii. 3, 4; xii. 10, 11). Ymddengys ei bod yn wrthrych addoliad hefyd yn mhlith y Philistiaid (xxxi. 9, 10). 'Solomon pan yr oedd yn hen a aeth ar ol Astoreth, duwies y Sidoniaid, ac a adeiladodd uchelfeydd iddi ar gyfer Jerusalem, ar y llaw ddehau i fynydd y llygredigaeth, ac a adeiladodd uchelfa i Chemos, ffieidd-dra Moab, ac i Moloch, ffieidd-dra meibion Ammon' (1 Bren. xi. 5, 7; 2 Bren. xxiii. 13). Ymddengys fod yr allorau hyn mewn bod hyd ddyddiau Josiah, brenin Judah; ac i'r addoliad o Astaroth, a ffurfiau eraill o eilunaddoliaeth, gael eu cario yn mlaen i uchder dychrynllyd, fel y mae'n amlwg oddiwrth yr ymdrechion mawr a wnaeth ef i'w diwreiddio (2 Bren. xxiii. 4-20, 24). Mae yn debygol, fodd bynag, taw dim ond llwyddiant rhanol a thros amser a goronodd ei ddiwygiad. Nid oes fawr amheuaeth nad i Astaroth y darfu y gweddill o'r Iuddewon, yn wrywaid a benywaid, y rhai a ffoisent i'r Aipht ar ol marwolaeth Gedaliah, dan yr enw 'brenines y nefoedd,' 'arogldarthu, a thywallt diodydd-offrwm,' a'r hon a ddarlunient fel gwrthrych addoliad eu 'tadau, eu breninoedd, a'u tywysogion, yn ninasoedd Judah, ac yn heolydd Jerusalem' (Jer. xliv. 15–25). Deallir yn gyffredin fod arferion anllad ac halogedig yn gysylltedig ag addoliad Astaroth, yr hyn yn debygol ai cymeradwyai yn fwy o gymaint a hyny i'r Iuddewon a'r paganiaid.

ASTAROTH, dinas yn Basan, ar y dwyrain o'r Iorddonen (Josh. xii. 4; Deut. i. 4), ac a elwid felly, efallai, oherwydd ei bod yn drigle addoliad Astaroth. Os yr un ydoedd ag Astaroth-Carnaim, yr oedd mewn bod mor foreu a dyddiau Abraham. Yma y darfu i 'Cedorlaomer a'r breninoedd oedd gydag ef daraw y Rephamiaid yn Astaroth-Carnaim,' y rhai oeddynt o genedl y cawri (Gen. xiv. 5). Yma, ar amser diweddarach, y teyrnasodd Og, brenin Basan, 'yr hwn a adawyd o weddill y cawri' (Josh. xiii. 12). Cynwysid y lle yn nhiriogaeth hanner llwyth Manasseh (xiii. 31), ac a roddwyd i'r Lefiaid (1 Cron. vi. 71). Tybiwyd i safle Astaroth gael ei ddarganfod ychydig flyneddau yn ol yn Tel 'Asterch, clawdd mawr, mewn rhan yn naturiol, ac mewn rhan yn waith dyn, ynghanol gwastadedd eangfawr ar y dwyrain i'r Iorddonen. 'Y prif reswm,' medd Porter, 'dros taw yr un lle ydyw y ddau ydyw y tebygolrwydd ymddangosiadol rhwng eu henwau; ond nid yw y tebygolrwydd ond ymddangosiadol. Mae y geiriau yn wreiddiol wahanol. Nid yw y gair Arabaidd Ash'areh yn dwyn dim tebygolrwydd i'r gair Hebraeg Ashtaroth, עשתרות. Nid oes dim i benderfynu ei safle ond ychydig sylw dyryslyd a wneir gan Eusebius' (Porter, *Handbook*).

ASYN, creadur mor gwbl adnabyddus fel nad ydyw yn sefyll mewn angen o un darluniad. Dywed Buffon yr ymddengys iddo ddyfod yn ddechreuol o Arabia. Yn yr hen amseroedd gwneid llawer mwy o gyfrif o hono na chyda ni; ac nid oes dim amheuaeth nad oedd y rhyw yn llawer rhagorach na dim a feddwn ni. Diystyrir asynod gyda ni; maent gan mwyaf yn meddiant y tlodion, a chamdrinir hwynt yn aml, ac yn aml ni chant ddigon o fwyd—amgylchiadau ac sydd yn cyfrif yn amlwg am eu dirywiad. Heblaw hyny, mae'n ffaith adnabyddus eu bod yn fychan a gwan mewn cyfartaledd i oerni yr hinsawdd. Yn Yspaen mae yr asyn, trwy ofal a thynerwch, wedi cael ei fawr wella, yn gymaint felly y mae yno yn greadur cryf, prydferth, mawreddog, ac yn aml yn bymtheg llaw o uchder. Mae yr Aipht ac Arabia hefyd yn rhagori mewn magu asynod mawrion, prydferth, y rhai a gyrhaeddant uwch pris na cheffyl, a'r rhai a ddangosant yn eu hystumiau a'u symudiadau radd o brydferthwch urddasol na welir dim o'i gyffelyb hyd yn od yn asynod Yspaen. Cyfansoddai asynod gynt ran o gyfoeth pobl fawr y dwyrain (Gen. xii. 16; xxx. 43; Job i. 3). Efe ar y cyntaf oedd y prif anifail a ddefnyddid i farchogaeth arno. Yr ydym yn darllen am Abraham yn cyfrwyo ei asyn pan y cychwynodd ar ei daith i fynydd Moriah i aberthu ei fab Isaac (xxii. 3, 5). Balaam, yr hwn a drigai yn Mesopotamia, a'r hwn, yn ddiau, a gyfrifid yn wr mawr, pan yr aeth gyda thywysogion Moab a farchogodd ar asyn (Num. xxii. 21–23). Deborah, pan yn annerch llywodraethwyr Israel, a ddywed, 'Llefarwch, chwi sydd yn marchogaeth ar asenod gwynion, y rhai sydd yn eistedd mewn barn, ac yn rhodio ar hyd y ffordd' (Barn. v. 10). Achsah, merch Caleb, ydoedd yn marchogaeth ar asyn pan gyfarfu â'i thad (i. 14); oblegid ymddengys fod nid yn unig gwrrywaid ond benywaid o sefyllfa uchel yn arfer marchogaeth ar asynod (1 Sam. xxv. 20, 23; 2 Bren. iv. 8, 22, 24).

Defnyddid yr asyn hefyd er yn foreu i gario beichiau. Y son cyntaf a gawn ni am dano yn cael ei ddefnyddio at y gwaith hwn yw pan ddanfonodd Jacob ei feibion lawr i'r Aipht i ymofyn yd (Gen. xlii. 26); ac er fod ceffylau yn ddigon cyffredin y pryd hwnw yn yr Aipht, etto ni ddarfu dim o Joseph eu defnyddio i gario rhoddion i'w dad. 'Hefyd i'w dad yr anfonodd fel hyn; deg o asynod yn llwythog o dda yr Aipht, a deg o asynod yn dwyn yd, bara, a bwyd i'w dad ar hyd y ffordd' (xlv. 23). At asyn, fel creadur baich-gariwr, y cyfeiria y patriarch wrth farw yn yr adnod ganlynol: 'Issachar sydd asyn asgyrnog yn gorwedd rhwng dau bwn' (xlix. 14). Mewn cyfartaledd i'w faintioli gall yr asyn gario mwy o bwysau nac un creadur arall.

I ddangos pa gymaint mwy o ddefnydd wneid o asynod yn mhlith yr Iuddewon nac o anifeiliaid eraill a ddefnyddid i farchogaeth arnynt neu i gario pynau, mae yn deilwng o sylw fod ganddynt ar ol dychwelyd o gaethiwed Babilon 6720 o asynod, tra nad oedd ganddynt ond 736 o geffylau, 435 o gamelod, 245 o fulod (Ezra ii. 66, 67).

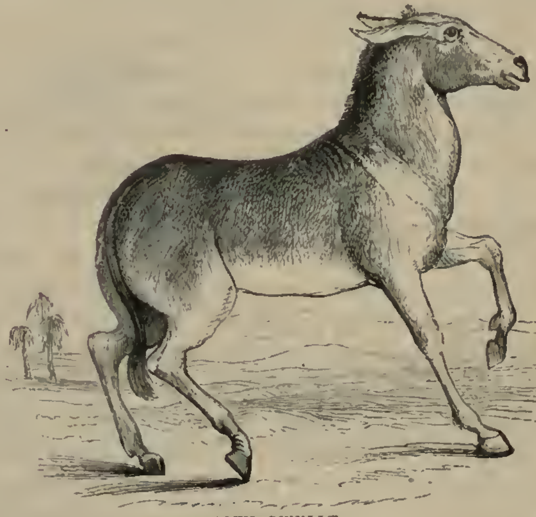
ASYN GWYLLT.

Er yn mhlith yr Iuddewon y syrthiai y gorchwyl o falu yd i ran benywaid y teulu, y rhai a ddefnyddient lawfelinau i'r dyben hyny, etto gwnaent ddefnydd o felin-feini mwy nac allasai merched droi, a defnyddient asyn i'w troi. Ac oblegid hyny gelwid y maen uchaf μύλος ὀνικός, *y maen asyn* (Matt. xviii. 6; Robinson, *Gr. Lex.* 529). Defnyddid y cyfryw feini melin gan y Groegiaid a'r Rhufeiniaid (Parkhurst, *Gr. Lex.* 474).

Sonir hefyd mewn amryw fanau yn yr Ysgrythyr am asynod gwylltion. Nid oes dim rhesymau digonol dros eu hystyried yn rhyw gwahanol oddiwrth yr asyn dof. Hwy ydyw yr anifeiliaid yn eu cyflwr naturiol o ryddid, neu maent wedi deilliaw oddiwrth yr asynod dof a ddarfu ddianc o'u caethiwed, ac ail honi eu rhyddid (Cuvier, *Animal Kingdom*, v. 295). Er y gwahaniaethant ychydig yn eu nodweddau allanol, etto nid ydyw y gwahaniaeth ond effaith y gwahanol amgylchiadau yn mha rai y gosodir hwynt. Mae yr asyn gwyllt yn berchen coesau hwy na'r asyn dof, ac y mae y rhei'ny yn feinach mewn cyfartaledd, ac y maent yn rhagori yn fawr mewn prydferthwch a bywiogrwydd. Maent yn hynod am eu cyflymdra (Ker Porter, *Travels*, i. 459). Pan ganfyddant ddyn rhoddant gri uchel, taflant eu carnau i fynu, arosant hyd nes yr agosha efe attynt, ac yna dyna nhwy i ffordd fel saeth oddiar fwa. Maent yn byw yn finteoedd bychain, maent yn ofnus a gwyliadwrus, dan arwaeniad blaenor, ac yn meddu y synwyrau o arogli a chlywed i raddau anarferol. Eu dewis ymborth ydyw planigion gwyllt yr anialwch, a llysiau chwerw llaethog. Mae yn deilwng o sylw fod yn well ganddynt ddwfr dipyn yn hallt nac un croew. Mae yn debygol taw asyn gwyllt yr Ysgrythyr ydyw *Equus hemionus* y naturiaethwyr, Koulan y Persiaid, a Dshiggetai neu Kyang yn y Dwyrain. Yr un ydyw a'r Onager.

Ceir darluniad ardderchog o'r asyn gwyllt yn Job xxxix. 5–8; 'Pwy a ollyngodd yr asyn gwyllt yn rhydd? neu pwy a ddattododd rwymau yr asyn gwyllt? yr hwn y gosodais yr anialwch yn dŷ iddo, a'r diffaethwch yn drigfa iddo. Efe a chwardd ar ben lliaws tref.' Mae y darlun hyn o'r asyn gwyllt yn rhoddi i ni rŷw ddrychfeddwl am rymusder yr enw roddwyd ar Ismael: 'Efe a fydd asyn gwyllt o ddyn,' h.y., rhydd, annibynol, cyflym yn ffoi, a thrigianydd yr anialwch. Cynysgaetha ni hefyd ag eglurhad tarawiadol ar y cyflwr truenus i ba un y darostyngwyd Nebuchodonosor pan, fel cosb am ei falchder, 'y disgynwyd ef o orseddfa ei freniniaeth, ac y gyrwyd ef hefyd oddiwrth feibion dynion, ac y gwnawd ei drigfa gyda'r asynod gwylltion' (Dan. v. 20, 21). Rhydd ddwysedd i'r darluniad a geir gan Esaiah o'r anghyfanedd-dra a wnaethai orddiwes ei wlad (xxxii. 13, 14): 'Cyfyd drain a mieri ar dir fy mhobl, ië, ar bob tŷ llawenwydd yn y ddinas hyfryd. Canys y palasau a wrthodir, lliosawgrwydd y ddinas a adewir, yr amddiffynfeydd a'r tyrau fyddant yn ogofeydd hyd byth, yn hyfrydwch asynod gwylltion'—anifeiliaid a ffoant oddiwrth drigfanau dynion, ac a ymhyfrydant yn yr anialwch. Gan y medr asynod gwylltion fyw ar borfa arw a theneu, a chael o hyd i ymborth lle y trengai creaduriaid eraill, rhydd y ffaith awch neillduol ar ddarluniad Jeremiah o newyn yn ngwlad Judah: 'A'r asynod gwylltion a safasant yn y lleoedd uchel; yfasant wynt fel dreigiau: eu llygaid hwy a ballasant, am nad oedd gwellt (xiv. 6).

Sonir yn aml yn yr H. D. am fulod, y rhai ydynt groes ryw rhwng y ceffyl a'r asyn. [MUL.]

ATH'EN, un o brifddinasoedd Groeg, a phrifddinas Attica. Mae yn anhawdd rhoddi drychfeddwl priodol am ddinas mor hynodfawr heb fyned yn helaeth i fanylion anghydweddol ac amcan y gwaith hwn. Unwaith yn unig y sonir am y lle yn yr Ysgrythyrau, sef ar yr achlysur o ymweliad Paul ac ef; ac ni gyfyngwn ein sylw at yr ymweliad hwnw.

Yr oedd Athen i raddau anarferol wedi ymroddi i eilun-addoliaeth—gwelid temlau, saf-ddelwau, ac allorau yn mhob cyfeiriad. Yr oeddynt wedi eu hadeiladu nid yn unig i dduwiau poblogaidd, ond i wroniaid a wneid yn dduwiau, ac hyd yn od i ddrychfeddyliau noethion. 'Yr oedd Athen,' medd Cave, 'yn hynod, yn ol tystiolaeth ei hysgrifenwyr ei hun, am fwy o dduwiau ac eilunod na'r oll o wlad Groeg gyda'i gilydd. Sylwa Strabo fel hyn:—'Nid oedd Athen yn fwy hoff o ddyeithriaid a newydd-deb mewn pethau eraill nac ydoedd o newydd-deb mewn crefydd, ac yr oedd yn barod i roesawu unrhyw dduwiau dyeithr, neu seremoniau crefyddol dyeithr; ni wrthodid yn Athen unrhyw dduw a addolid mewn rhanau eraill o'r byd." Ac oherwydd hyn gelwir Athen gan un o'i hareithwyr ei hun yn ganolbwynt a swm crefydd a duwioldeb. A gwna, mewn canlyniad, fwyhau anghrefyddoldeb Epicurus pan yn siarad yn anheilwng ac amharchus am y duwiau yn y man lle yr oedd, sef Athen—man mor grefyddol a chyflwynedig iddynt; ac yn hyn yr oeddynt i'w canmol, sef nas gallent ddyoddef gweled yr amharch lleiaf yn cael ei ddangos i un duw, ac yn ganlynol mae Apollonius Tyanæus yn dweud wrth Timasion taw y ffordd ddiogelaf oedd siarad yn barchus am yr holl dduwiau, ac yn enwedig yn Athen, lle yr oedd allorau wedi eu hadeiladu i hyd yn od dduwiau nad adwaenid' (Cave, *Hist. Apostles*, 78). Mae y ffeithiau hyn ac eraill yn nghylch Athen yn egluro yn darawiadol y ffeithiau a rydd Luc am ymweliad Paul a'r ddinas hono. Tra yr oedd Paul yn aros yno am Silas a Timotheus, hysbysir ni i'w 'yspryd gael ei gynhyrfu ynddo wrth weled y ddinas wedi ymroi i eilunod' (Act. xvii. 16).

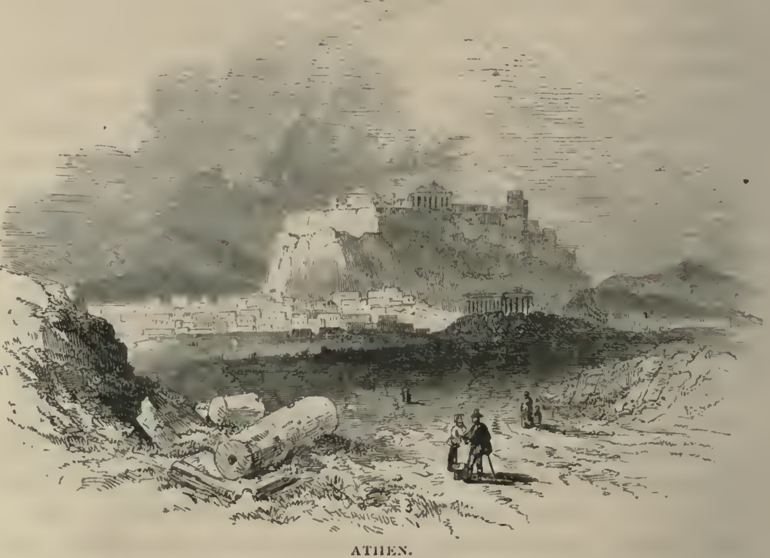
ATHEN.

Yr oedd Athen hefyd yn enwog iawn am ei hysgolion philosophi; am ysgolion y Platoniaid a'r Aristoteliaid, y Stoiciaid a'r Epicuriaid. Ymroddai y blaenaf i amcandybiau noethion; hoff oedd yr ail o bynciau moesol, a gwna hyn gyfrif am y rheswm paham y darfu 'rhai o'r philosophyddion o'r Epicuriaid ac o'r Stoiciad ymddadleu ag ef,' gan alw arno i roddi esponiad ar 'y ddysg newydd a draethid ganddo;' oblegid dywed Luc, 'nad oedd yr holl Atheniaid a'r dyeithriaid oedd yn ymdeithio yno yn cymeryd hamdden i ddim arall, ond i ddywedyd neu glywed rhyw newydd.' Yr oedd Demosthenes wedi ceryddu yr Atheniaid bedair canrif cyn hyny am yr arferiad ofer hon, gan ddweud wrthynt eu bod bob amser yn newynu am newyddion a chyffroad, a hyny ar y fynyd pan yr oedd dinystr yn crogi uwch ben eu rhyddid.

'A hwy a'i daliasant ef, ac a'i dygasant i Areopagus.' [AREOPAGUS.] Areopagus, neu Fryn Mars, ydoedd le eithaf adnabyddus yn Athen, lle yr oedd y llys barnol wedi arfer eistedd er ys oesoedd. Eisteddai y barnwyr yn yr awyr agored ar seddau wedi eu naddu o'r graig, ac ar esgynlawr a gyrhaeddid trwy restr o risiau wedi eu tori yn y graig.

Yn agos i'r fan lle y safai Paul yn awr yr oedd teml Mars, ac o flaen ei lygaid yr oedd Parthenon Minerva yn yr Acropolis; tra gyferbyn ag ef, o'i safle ar graig yr Acropolis, yr oedd saf-ddelw *bronze* ddirfawr o Minerva, wedi ei harfogi â gwaewffon, a tharian, ac â helm, fel diogelydd Athen. Yn mha gyfeiriad bynag y troai ei lygad, canfyddai restr o demlau a saf-ddelwau wedi eu cyflwyno i addoliad duwiau y rhai nis medrent ddiogelu na helpu eu haddolwyr deillion. Y fath naturioldeb, a'r fath rymusder, mae yr amgylchiadau hyn yn roddi i annerchiad yr apostol! (Act. xvii. 22–31).

Nid oes genym ond y crybwylliad canlynol ynghylch effeithiau ymweliad Paul ag Athen:—'Eithr rhai gwyr a lynasant wrtho, ac a gredasant; yn mhlith y rhai yr oedd Dionysius yr Areopagiad, a gwraig o'r enw Damaris, ac eraill gyda hwynt' (xvii. 34). 'Mae yn ffaith bwysig ac hyfforddiadol,' fel mae un awdwr wedi sylwi, 'i boblogaeth fasnachol Thessalonica a Chorinth dderbyn cenadwri Duw gyda mwy o barodrwydd na'r Atheniaid uchelddysgedig a gwrteithiedig. Mae dau o lythyrau at y Thessaloniaid a'r Corinthiaid ar glawr i brofi cyflwr blodeuog yr eglwysi hyny. Ond nid oes genym yn ein meddiant lythyr oddiwrth Paul at yr Atheniaid, ac nid ydym yn darllen iddo fod byth wed'yn yn Athen' (Conybeare, i. 378, 385, 393, 399, 404, 409).

ATTALI'A, dinas yn Pamphylia, cyfleuedig ar lan cilfach o Fôr y Canoldir. Sylfaenwyd hi gan Attalus Philadelphus, brenin Pergamos. Aeth Paul a Barnabas drwy y lle ar eu ffordd i Jerusalem, a darfu iddynt yn ddigon tebygol bregethu'r efengyl yno (Act. xiv. 25). Sattalia y gelwir y lle yn bresenol, a phrofir ei bwysigrwydd blaenorol oddiwrth yr adfeiliau helaeth a geir yno. Darlunia Beaufort y ddinas fel yn brydferth gyfleuedig o gwmpas porthladd bychan, ac ymddengys yr ystrydoedd yn cyfodi un uwch ben y llall fel seddau chwareudy, gyda mur dyblyg a rhes o dyrau ysgwar ar goppa gwastad y bryn (*Bib. Sac.* viii., Oct. 1851, p. 868).

ATTEB. 1. Atteb gofyniad neu haeriad (Marc xi. 29, 30). 2. Amddiffyn ger bron barnwr (2 Tim. iv. 16). 3. Llefaru ar ol un arall (Deut. xxvii. 15). 4. Llefaru, er nad mewn ffordd o attebiad i ryw beth a ddywedwyd o'r blaen (Dan. ii. 14, 15, 26). 5. Tystio dros (Gen. xxx. 33). 6. Atteb galwad (Esa. lxv. 12). 7. Caniattau yr hyn a geisir (Ps. xxvii. 7). 8. Cyfrif am (Job ix. 3; xl. 2). 9. Gweini cosb gyfaddas (Ezek. xiv. 7). 10. Cyfatteb i (Diar. xxvii. 19; Gal. iv. 25). *Atteb heddychlon* ydyw un yn cynwys heddwch, llwyddiant, neu ddedwyddwch (Gen. xli. 16). *Atteb cydwybod dda*, yn anghenrheidiol tuag at fedydd, ydyw proffes ac ymarferiad cydwybodol o'r efengyl, trwy yr hyn y cyflawnir rhwymedigaethau bedydd (1 Pedr iii. 21). Mae y ffol i gael ei *atteb*, a *pheidio* cael ei atteb, yn ol ei ffolineb; mae ei ffolineb i gael ei ddinoethi, ond nid yn ei ddull ffol ei hun (Diar. xxvi. 4, 5).

AUGUS'TUS CESAR, ymerawdwr cyntaf Rhufain. Octavius oedd ei enw gwreiddiol. Wyr oedd i chwaer Julius Cesar; ond ar ol i'w ewythr gael ei ladd, ac ymdrech hir a chwerw â'i lofruddion, Brutus a Cassius, yr hwn a ddiweddodd gyda brwydr Philippi, ac yna ag Antony, ei gydswyddwr a'i gystadlwr, ymgododd i'r lle uchaf yn y llywodraeth; a chan y golygid fod eisiau enw newydd i nodweddu awdurdod newydd, rhoddwyd iddo yr enw Augustus Cesar C.C. 27. Fel hyn y dechreuodd yr unbenaeth fwyaf fu yn y byd erioed. Er iddo, yn ystod ei ymdrechion yn erbyn ei wrthwynebwyr, gael ei gyhuddo o gyflawni amryw weithredoedd creulon, etto wedi iddo sefydlu ei hun yn y llywodraeth, ymddygodd gyda chymaint o ddoethineb a chymedroldeb fel yr ychwanegwyd at ei deitlau blaenorol y teitl o Tad ei Wlad. Teyrnasodd heddwch cyffredinol yn awr yn yr ymerodraeth Rufeinig. Dywedid fod teml Janus ynghau, yr hyn oedd arwydd o heddwch a thawelwch, â'r hyn nid oedd Rhufain wedi cael ei bendithio gymaint ag unwaith er dyddiau Numa Pompilius. Y fath, meddir, oedd sefyllfa y byd pan gymerodd le yr amgylchiad pwysicaf, sef genedigaeth Iesu Grist. Mewn cysylltiad â'r amgylchiad hwn y coffheir am enw yr Ymerawdwr Augustus yn Luc ii. 1. Dan ei deyrnasiad ef y blagurodd y beirdd Virgil, Horace, ac Ovid, ac ysgrifenwyr enwog eraill; ac y mae y cyfnod Augustan mewn llenyddiaeth wedi bod yn wrthrych edmygedd yr holl oesoedd canlynol. Ond yr oedd drwgfoesau ei ferch Julia, a phethau annymunol eraill teulaidd, yn achos o fawr ofid iddo. Ni feddai un mab i'w ganlyn yn yr ymerodraeth, ond cymerodd at Tiberius, sef mab ei wraig o'i gwr cyntaf, fel cynorthwywr yn y llywodraeth. Ar ol teyrnasiad hir a llwyddianus bu farw O.C. 14, yn y 76 flwyddyn o'i oedran.

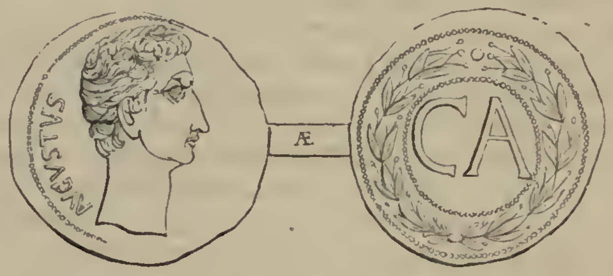

ARIAN BATHOL AUGUSTUS CESAR.

Parhaodd y teitl Augustus i gael ei roi i'r ymerawdwyr a'i canlynasant ef. Wrth yr enw hwn y geilw Ffestus Nero (Act. xxv. 21, 25). Mewn amser diweddarach arwyddai y person a ordeinid i fod yr ymerawdwr nesaf, neu a gymerai ran yn y llywodraeth yn ystod bywyd yr ymerawdwr. Teitl o urddas a gwychder ydoedd, ac nid un o allu (Adam's *Rom. Antiq.* 156).

A'VEN. 1. ON, BETHSEMES, neu HELIOPOLIS, *Dinas yr Haul*, dinas yn yr Aipht. [ON.]

2. A'VEN, gwastadedd yn Syria, yr un efallai a Baalbec, neu ddyffryn Baal, lle yr oedd teml orwych wedi ei chyflwyno i'r haul, ac a elwir yn *Ddyffryn Lebanon* (Amos i. 5; Josh. xi. 17). Mae yn gorwedd rhwng Lebanon ac Anti-Libanus, ac yn rhan, neu yr oll o Cœlesyria, un o'r llefydd hyfrytaf a mwyaf ffrwythlon yn y byd. Oddeutu 30 o filldiroedd ar y gogledd o Damascus y saif Baalbec, ac y mae gweddillion y deml sydd yno yn syndod i bawb hyd y dydd heddyw.

3. Gelwir Bethel yn Aven, neu Bethaven, oherwydd yr eilun-addoliaeth a'r drygau eraill a gyflawnid yno (Hosea x. 8).

AWYR, yr hylif anweledig, tryloew, ystwyth, gwasgadwy hwnw ac sydd yn amgylchu y ddaiar ac yn ei hamgau ar bob tu. Cyfrifid ef am hir amser yn sylwedd syml, digymysg. Ystyrai yr hynafiaid ef yn un o'r pedair elfen o ba rai yr oedd pob peth wedi eu cyfansoddi; ond gwyddys yn bresenol ei fod yn gynwysedig o bedwar o leiaf o sylweddau gwahanol, sef *oxygen*, *nitrogen*, *carbonic acid*, a tharth dyfrllyd. Rhaid golygu y ddau sylwedd blaenaf fel ei gyfansoddwyr hanfodol, a chynwysant mewn gwirionedd bron yr oll o hono. Mae y ddau arall yn gwahaniaethu yn eu cyfartaleddau, ac yn bodoli mewn symiau mor fychain fel mae yn anhawdd gwneud cyfrif o honynt. Heb gymeryd cyfrif o'r ddau sylwedd olaf, gan fod eu swm mor fychan, addefir yn awr yn gyffredinol nad ydyw awyr yr wybr byth yn gwahaniaethu yn ei gyfansoddiad, ei fod yr un yn mhob man, ac ar bob tymhor, ac i fod 100 o ranau o hono yn gynwysedig o 21 o *oxygen*, a 79 o *nitrogen*.

O'r cyfansoddwyr hyn o'r wybr *oxygen gas* yn ddiau ydyw y mwyaf pwysig; yn wir, y mae yn un o'r sylweddau hynotaf mewn natur, ac yn achos effeithiol o gyfnewidiadau mewn cyrph eraill. Mae yn meddu ar briodoleddau *mechanical* yr awyr gyffredin; llosga pethau llosgadwy ynddo gyda dysgleirdeb mawr, a gall anifeiliaid anadlu ynddo yn llawer hwy nac yn yr un faint o awyr gyffredin; ond nid ydyw yn cynnal llosgiad, ac nis gall anifeiliaid a'i hanadlant fyw.

Mae yr wybr, fodd bynag, yn mhell o fod yn gynwysedig o awyr pur. Mae yn derbyn pob math o darthoedd a gyfodant o'r ddaiar a'r gwahanol sylweddau sydd arni. Nis gellir cyfrif am effeithiau cors-diroedd ar iechyd trigolion eu cymydogaeth, a'r buandra dinystriol â pha un yr ymdaena rhai clefydau, heb dybied bod yn bresenol yn yr wybr, yn enwedig ar amserau, ryw sylweddau a gynyrchant ddylanwad gwenwynol ar gyrph dynion ac anifeiliaid.

Nid oes fawr o ddrychfeddwl gan y mwyafrif o bobl am bwysau yr wybr. Yr ydym yn ymsymud o gwmpas, trwy a than yr awyr, heb deimlo ei phwysau. Ac etto mae pwysau colofn o awyr yn cyrhaedd i ben yr wybr yr un faint a phwysau colofn o ddwfr y byddo ei wres yn 60 gradd, a gwaelod yr hwn fyddo yn fodfedd ysgwar, yn cyrhaedd 14·6 o bwysau *avoirdupois*, neu a wasga ar y ddaiar, neu unrhyw beth ar ba un y gorphwys, yn ol 14·6 o bwysau ar bob modfedd ysgwar. Oddiwrth hyn gwelir dan pa gymaint o bwysau a gwasgiad y cerddwn, y gweithiwn, ac y cyflawnwn holl orchwylion bywyd.

Oddiwrth yr holl gyfnewidiadau a gymerant le yn yr awyr, nid ydyw ei wasgiad yn agored i amrywiaethau pwysig, fel y dangosir gan golofn o arian byw, yr hwn yw mesurydd y gwasgiad hwnw, yn y *barometer* yn amrywio o 28 i 31 o fodfeddi.

Mae gan bwysau yr awyr ddylanwad mawr ar amryw bethau. Mae yn gwasgu pob sylwedd, ac yn eu rhwystro i ymchwyddo. Mae yn rhwystr i ymdarthiad gwlybyrau. Trwy yr achos hwn y diogelir dwfr y môr yn ei gyflwr llaith, heb yr hwn gwisgai ffurf darthawl, fel y canfyddwn yn *vacuum* yr *air-pump*. Mae pwysau'r awyr ar ein cyrph yn diogelu sefyllfa pethau celyd a llaith; ac o ddiffyg pwysau digonol y gwna, ar benau mynyddau uchel, y gwaed redeg trwy chwys-dyllau y croen, ac o'r ysgyfaint, gan yn aml achosi gwaedrediad.

Ni fedrwn benderfynu uwchder yr wybr. Pe byddai yr awyr o'r un tewder yn mhob man, ei huchder uwchlaw gwyneb y ddaiar fyddai 5·17 o filltiroedd. Ond gan taw hylif ystwyth ydyw yr awyr, mae yn amlwg fod ei swm, ac o ganlyniad ei thewder, yn dibynu ar y pwysau. Po fwyaf fyddo y pwysau, lleiaf i gyd fydd y swm. O ganlyniad rhaid fod uchder y wybr uwchlaw y ddaiar yn llawer mwy na phum milltir; ond pa gymaint nid oes genym ddefnyddiau i benderfynu. Ond nis gall fod lawer fwy na phum milltir a deugain uwchlaw gwyneb y ddaiar.

Mae awyr yn cyflawni rhan bwysig yn ngoruchwyliaeth natur. Mae yn gyfrwng arogl, swn, goleu, a gwres. Mae yn troi lleithder y ddaiar a'r môr yn anwedd, a thrwy gymysgu ei ffrydiau cyferbynol yn y parthau uchaf mae yn rhewi yr anwedd hwnw, ac yn ei ddychwelyd i'r ddaiar yn wlith, gwlaw, cenllysg, neu eira. Trwy ei symudiadau tymhera nerth anghyfartal pelydrau'r haul, a gwasgar wres mwy unffurf dros wyneb y ddaiar. Cynnal losgiad, cynysgaetha anifeiliaid ag anadl bywyd, a chyfrana yn hanfodol tuag at eginad a thyfiant planigion.

Gan fod creaduriad byw yn perthyn i bob rhan o'r greadigaeth, a chan fod y rhai hyn bob amser yn cael eu cyfaddasu yn y modd rhyfeddaf, trwy eu gwneuthuriad a'u greddfau, i'w gwahanol gylchoedd, cawn yr awyr wedi ei phobli gan adar a thrychfilod cynysgaethedig ac edyn, llawer o honynt yn hynod brydferth, a phawb o honynt wedi eu haddasu ar gyfer yr elfen y maent i fyw ynddi.

Curo'r awyr, neu *siarad i'r awyr*, a arwydda gweithredu neu siarad yn y dull mwyaf diles ac ofer; gweithredu neu siarad heb atteb un dyben (1 Cor. ix. 26; xiv. 9).

B

BA'AL, a arwydda *arglwydd*, *rheolwr*, *gwr priod*, ac yr oedd yn enw ar ddelw perthynol i'r Pheniciaid, yn enwedig y Tyriaid. Efe oedd eu prif dduw, ac a ystyrid yn dduw gwrryw, tra y cyfrifid Astaroth, prif wrthrych arall eu haddoliad, yn dduw benyw. Sonid weithiau, fodd bynag, am Baal fel benyw, megis yn Rhuf. xi. 4, *τη Βααλ*, ac amryw ranau o'r LXX.; ac, o'r tu arall, enwir Astaroth fel gwrryw. Yr ydys wedi tybied yn gyffredin taw yr haul a addolid tan yr enw Baal, tra yr addolid y lloer tan yr enw Astaroth. Dywedir y cyflawnid pob math o ffieidd-dra ar yr achlysur o gynnal gwyliau y ddau dduw hyn. Cedwid tan yn barhaus yn nheml Baal; cyfodid allorau iddo ar yr uchelfeydd ac yn y llwyni (Num. xxii. 41; 1 Bren. xviii. 19; 2 Bren. xxiii. 4–14; Jer. xxxii. 35). Cyfarfyddwn yn aml â'r gair Baalim, y rhif luosog am Baal yn yr Hebraeg, oblegid efallai fod llawer Baal, o'r hyn lleiaf amryw luniau o hono.

Ni chyfyngid addoliad Baal i'r Pheniciaid—cyrhaeddai genedloedd eraill yn y dwyrain. Cawn ef yn mysg y Moabiaid yn nyddiau Moses (Num. xxxii. 41); a llithiwyd niferi o'r Israeliaid gan ferched Moab i ymuno yn yr addoliad (xxv. 1, 2). Ar ol marwolaeth Josua, dan farnwyr olynol, yr oedd addoliad Baal, yn gystal ag Astaroth, yn gyffredin iawn yn eu plith (Barn. ii. 11–13; iii. 7; vi. 25, 28–31; viii. 33; x. 6; 1 Sam. xii. 10). Hyd amser Samuel ymddengys y gwnai addoliad Baalim ac Astaroth ffynu yn eu plith; ond trwy ei ddylanwad ef arweiniwyd hwynt i'w osod o'r neilldu (1 Sam. vii. 3, 4). Ar ol sefydliad gwahanol deyrnasodd Israel a Judah, darfu i eilun-addoliaeth ffynu yn fawr yn mhlith y ddau; ond pa un, neu i ba raddau, y cymerodd hyn ffurf addoliad

Baal neu Astaroth ni hysbysir mo honom. Yn ngwlad Israel addoliad y lloi aur a osodwyd i fynu gan Jeroboam oedd, efallai, y ffurf o eilun-addoliaeth a ddarfu ffynu yn hir; ond yn nyddiau Ahab, trwy ddylanwad Jezebel, tywysoges o Sidon, yr oedd addoliad Baal yn uchel ei fri yn ngwlad Israel (1 Bren. xvi. 31–33; xxi. 25). 'Yr oedd prophwydi Baal yn bedwar cant a deg a deugain, a prophwydi y llwyni (Astaroth) yn bedwar cant, y rhai sydd yn bwyta ar fwrdd Jezebel' (xviii. 19). Mor gyffredin, yn wir, ydoedd addoliad Baal, ac mor ychydig ydoedd addolwyr y gwir Dduw, fel mai yr un canlyniol ydoedd yr unig gysur a roddodd Jehofah i Elias, yr hwn a dybiai nad oedd neb ond efe wedi ei adael: 'A mi a adewais yn Israel saith o filoedd, y gliniau oll ni phlygasant i Baal, a phob genau a'r nis cusanodd ef' (xix. 14, 18). Jehu, yr hwn a ymaflodd yn ngorsedd Israel ynghylch pedair blynedd ar ddeg ar ol marwolaeth Ahab, a laddodd holl brophwydi Baal; 'A hwy a ddygasant allan ddelwau Baal, ac a'u llosgasant hwy. A hwy a ddistrywiasant dŷ Baal, ac a'i gwnaethant yn domdy hyd y dydd heddyw. Felly y dileodd Jehu Baal allan o Israel' (2 Bren. x. 18–28). Pa un a adferwyd addoliad Baal drachefn yn nheyrnas Israel nid ydys yn gwybod.

Ni hysbysir mo honom pa bryd y dygwyd ef mewn i deyrnas Judah; ond yn nheyrnasiad Joas, yr hwn oedd yn cydoesi â Jehu, aeth 'holl bobl y wlad,' trwy ddylanwad Jehoiada yr offeiriad, 'i dŷ Baal, ac a'i dinystriasant ef a'i allorau, ei ddelwau hefyd a ddrylliasant hwy yn chwilfriw, lladdasant hefyd Mattan, offeiriad Baal, o flaen yr allorau' (2 Bren. xi. 18). Pa un a ddiwreiddiwyd addoliad Baal allan o Judah y pryd hwnw, a pha un a barhaodd felly am ryw yspaid o amser, nid ydym yn gwybod; ond ni a gawn wedi hyn i Manasseh 'gyfodi allorau i Baal, a gwneud llwyn, fel y gwnelsai Ahab, brenin Israel, ac a addolodd holl lu y nefoedd, ac a'u gwasanaethodd hwynt' (xxi. 2–7). Ac er i'r rhai hyn gael eu dinystrio gan ei fab Josiah (xxiii. 4–7), etto cawn addoliad Baal yn ffynu eilwaith cyn dinystr Jerusalem (Jer. vii. 9; xi. 13, 17; xix. 5).

Ceir yr enw Baal yn fynych yn myned mewn i gyfansoddiad enwau yn Nghanaan, megis Baal-Peor, Baal-Meon, Baal-Mereth, &c.—oddiwrth yr hyn mae'n debygol y ffynai ei addoliad yn helaeth yn mhlith llwythau Canaan oddiar amser boreuol. Cawn ef yn mhlith y Philistiaid; yr ydym yn darllen am 'Baal-zebub, duw Ecron' (2 Bren. i. 2). Ystyrir yn gyffredin taw yr un yw Baal a Bel, prif dduw Babilon (Esa. xlvi. 1). Yr oedd y Carthageniaid yn ymfudwyr o Phenicia, ac nid oes fawr amheuaeth nad addolid Baal ganddynt. Gan y cawn yr enw yn Jeze-bel, ac yn enw ei thad, 'Eth-baal, brenin y Sidoniaid' (1 Bren. xvi. 31), felly y cawn ef yn enwau rhai o'r Carthageniaid mwyaf enwog, megis Adher-bal, Asdru-bal, Hanni-bal, (Gesenius, *Lex.* 131). Yn mhlith yr Israeliaid yr oedd yn flaenorol wedi myned mewn i gyfansoddiad enwau personau, megis Jerub-baal (Barn. xvii. 32), Esbaal, Meri-baal (1 Cron. viii. 32, 34).

BA'AL-HAN'AN, mab Achbor, a seithfed brenin yr Edomiaid, 'cyn i un brenin deyrnasu dros Israel.' Ystyr y gair yw arglwydd haelfrydedd neu ras, a thueddai un i feddwl fod addoliad Baal wedi ffynu er yn foreu yn mhlith yr Edomiaid yn gystal a'r Canaaneaid (Gen. xxxvi. 31, 38).

BA'AL-PE'OR, duw y Moabiaid a'r Midianiaid. Derbyniodd yr enw Peor oddiwrth y man lle cai ei addoli, megis y gelwid Jupiter yn Olympus oblegid yr addolid ef ar Fynydd Olympus. Yn Sittim, yn ngwlad Moab, llithiwyd yr Israeliaid, cyn myned mewn i Ganaan, gan ferched Moab i ymuno yn addoliad Baal-Peor, ac i fwyta o'u hoffrymau, ac oherwydd hyny gosodwyd 24,000 o honynt i farwolaeth (Num. xxv).

BA'AL-ZEBUB, duw Ecron, un o ddinasoedd y Philistiaid. Nid ymddengys i'r enw yma, yr hwn a arwydda Arglwydd Cylion, gael ei roddi iddo mewn diystyrwch, gan i Ahaziah, pan yn ymgynghori ag ef ynghylch adferiad ei iechyd, ei alw wrtho; ond naill a'i oherwydd y lliwid ef fel cylionen, ac oherwydd hyn yn cael ei alw yn Gylionen-dduw, neu oblegid ei fod yn ymlid ffwrdd yr heidiau cylion, yr hyn a ymddengys y dyb llai tebygol. [BEELZEBUB.]

BABEL, BABILON, BABILONIA (Heb. בבל). Gorweddai y wlad ei hun, Babilonia neu Caldea, rhwng y Tigris a'r Euphrates, ac ymestynai ar y gorllewin i ymyl anialwch Arabia. Heb amcanu at gywirdeb, gellir ei chyfrif oddeutu 400 o filldiroedd o hyd ac ynghylch 100 o led. Gwastad-dir eang ydyw, a'r rhan isaf neu ddeheuol o honi wedi ei ffurfio gan y llaid a garid gan y ddwy afon. Yn yr hen amseroedd boreuol iawn, cyn i'r llaid ennill cymaint ar y tir (a meddylir ei fod yn ennill milltir bob deng mlynedd ar hugain), nis gallasai y diriogaeth, yn ol cyfrif Rawlinson, gynwys mwy na 23,000 o filltiroedd ysgwar, oddeutu maint Denmark ond yn llai na Scotland. Yr oedd y wlad wastad hon yn cael ei chroesi yn mhob cyfeiriad gan ddwfr-ffosydd, ac yr oedd yn nodedig am ei ffrwythlondeb. Yn ol Berosius, yr hwn oedd yn Galdead ei hun, hi ydoedd yr unig wlad lle tyfai gwenith yn wyllt. Nid oes un wlad, medd Herodotus, mor ffrwythlon mewn cnydau yd; mae yn rhoi ar ei dau ganfed, ac weithiau ar ei thri chanfed. Gwna Strabo, y daiaryddydd, ddwyn cyffelyb dystiolaeth gyda golwg ar ei chnydau haidd. Cynysgaethai y *date-palm*, yr hwn a dyfai yn rhonc ac a ffurfiai fforestydd mawrion, y trigolion, yn ol yr un dystiolaeth, â bara, gwin, finegr, mel, a blawd. Dywed Theophrastus, naturiaethwr, y gwna y meusydd gwenith, ar ol cael eu tori ddwywaith, roddi digon o ymborth pesgawl i ychain a gwartheg. Ceid cnydau anarferol o drwm o bob math o yd, ac yr oedd y ffrwyth-goedydd o amryw rywiau yr un mor ffrwythlawn. Yr oedd creaduriaid ac adar dof yn heidiau, ac nid ydoedd dim prinder o greaduriaid ysglyfaethus. Gwnai y gorlawnder hwn o ymborth beri i genedl ymddadblygu yn gyflym; a darfu i'r bobl—nid oedd angen iddynt weithio yn galed ar ddaiar ddiffrwyth, neu mewn hinsawdd ddilewyrch—dyfu fynu yn filwyr a gorchfygwyr. Yr oedd y wlad yn boblog iawn, ac y mae adfeiliau dirfawr ei threfydd a'i phentrefi aneirif, ynghyda gweddillion ei dwfr-ffosydd, ac amryw ffurfiau o ddwfr-weithiau yn profi ei llwyddiant gynt. Trigai Babilon 'ger dyfroedd lawer,' a'r caethion Hebreaidd a eisteddent 'ar lenydd ei hafonydd.' Dywed teithwyr diweddar nad oes eisiau dim ond talu sylw priodol i'r ddaiar a'i dyfrhau er adferu ei ffrwythlondeb cyntefig. Ond y mae rhanau helaeth wedi myned yn anialdir cras, oblegid mae yr hen ddwfr-ffosydd a'u gwahanol ganghenau a gwythienau wedi eu cau i fynu ac yn hollol ddiwasanaeth. Yr oedd Jeremiah wedi prophwydo y deuai, 'sychder ar ei dyfroedd hi ac y sychent,' ac y byddai hithau mewn canlyniad 'yn olaf o'r cenedloedd, yn anialwch, yn grasdir, ac yn ddiffaethwch; oherwydd digofaint yr Arglwydd nis preswylir hi.' Ar yr un pryd mae golygfa arall a gwrthwynebol i'w chanfod, oblegid mae rhanau eraill o'r wlad, trwy arosiad y dwfr arnynt, yn llawn corsydd yn dwyn fforestydd o gyrs, canys yr ydys wedi esgeuluso sychu y tir; megis yr oedd Esaiah wedi prophwydo, 'Ac a'i gosodaf hi yn feddiant i aderyn y bwn, ac yn byllau dyfroedd (Esa. xiv. 23).

Ymddengys taw Sinar ydoedd enw hynaf y wlad (Gen. x. 10; xi. 2). Mae yn amhosibl dweud beth yw ystyr y gair. Gall, fel gair dyblyg, arwyddo y ddwy afon—Shinei—ac felly o'r un arwyddocad a'r enw Groegaidd mwy diweddar, Mesopotamia; neu yr enw Hebraeg cyffredin, Aram-naharim, Aram neu Syria y ddwy afon. Gelwir y wlad yn yr ysgrythyrau diweddarach, Caldea, neu wlad y Casdim. Mae yr enwau Babilon, Babilonia, yn yr argraphiadau *cuneiform* (wrthaing-debyg) Babilam, yn gysylltedig, yn Gen. xi. 9, â'r gwreiddyn Hebraeg, yr hwn a arwydda cymysgu, 'oblegid yno y cymysgodd yr Arglwydd iaith yr holl ddaiar.' Ond ystyr wreiddiol yr enw Babel ydyw 'porth Duw neu Il,' er, ar ol gwasgariad dynolryw, a thyfiant gwahanol deuluoedd ieithoedd, i'r Hebreaid, trwy chwareu ar y gair, roddi yr enw i ddygwydd-le cymysgiad ieithoedd. Yn Gen. x. 10 hysbysir ni am Nimrod, mab Cus, taw 'dechreuad ei freniniaeth ef ydoedd Babel, ac Erech, ac Accad, a Chalneh, yn ngwlad Sinar.' Yn yr adnod nesaf dywedir i bedair dinas arall gael eu hadeiladu ganddo yn Assur (ASSYRIA). Gelwir Nimrod yn 'heliwr cadarn,' ac y mae hela a rhyfela yn agos berthynasau. Ymddengys y sillebir ei enw, Nebrod yn y LXX., yn Nipra ar y cof-golofnau, a'i fod yn tarddu o'r gair *napar*, hela; a daeth y gwron a wnawd yn dduw yn Bel-Nipru, yr arglwydd, yr heliwr. Babel, y cyntaf o'r tair teyrnas, ydyw Babilon. Gelwir hi hefyd yn Bilu-Nipra, a galwai Nebuchodonosor, yn ei argraphiadau cof-nodawl, ei ymddiffynfeydd Ingur Bilu-Nipra, yr enw a gymerir oddiar yr hen heliwr. Mewn perthynas i'r pedair dinas y dywedir iddo eu sylfaenu, mae yn hynod y gwisgai pob un o freninoedd yr unbenaeth gyntaf y teitl o Kiprit Arba, neu frenin y pedwar llwyth. Paham na allai y rhai hyn fod yn cynrychioli y pedwar brenin, y rhai, wedi ymgyngreirio â Cedorlaomer, a ryfelasant yn erbyn pum tywysog Canaan? (Gen. xiv).

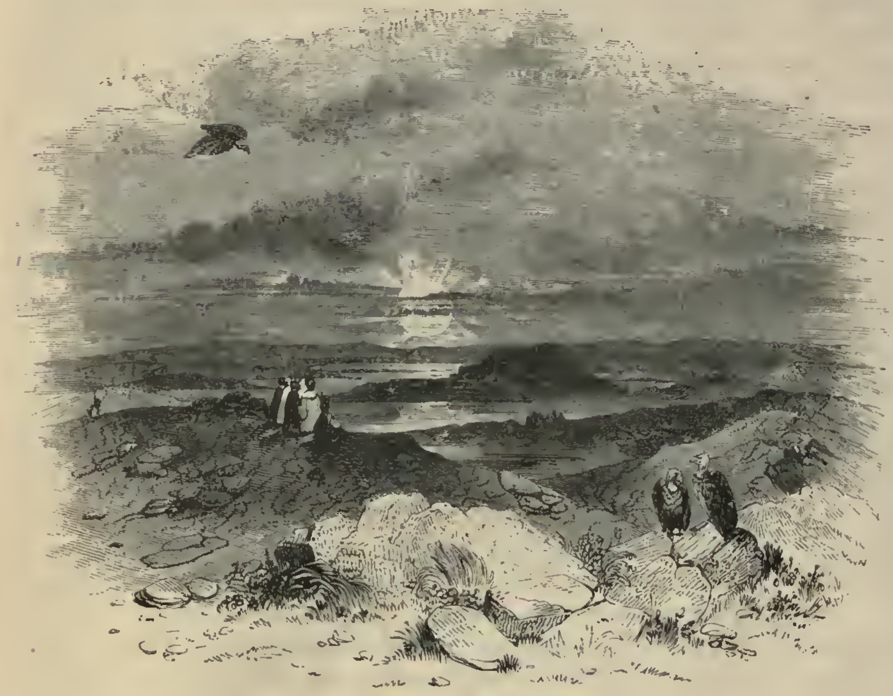

BABILON WEDI EI GORLIFO.

Gan taw mab Cus oedd Nimrod yr heliwr, mae yn gynwysedig fod y trigolion cyntaf o waed Cusiaidd, fel y dengys y cof-golofnau cyntaf. A'r amlygiad ysgrythyrol hwn o'u blaen, mae yn fatter o syndod y gwnai, hyd yn ddiweddar iawn, amcan-dybwyr a haneswyr ddal mai Semitaidd oedd y trigolion cyntaf, neu o'r un hil a'r Assyriaid, neu bobl Ninefeh. Mae dynion mor enwog a Heeren, Niebuhr, a Bunsen wedi syrthio i'r camsyniad hwn. Gan nad yw yr iaith a siaredid yn Babilon yn nyddiau Nebuchodonosor, a Chaldaeg y Beibl a'r Talmud, yn gwahaniaethu ond can lleied oddiwrth yr Hebraeg, tybid fod yr un gwahaniaeth tafodieithol wedi bodoli erioed. Ond mae wedi cael ei brofi yn ddiweddar o argraphiadau cof-adeiladol fod chwyldroad mawr wedi cymeryd lle cyn yr amser y cyfeirir atto, ac i fod yr hil Gusaidd foreuach lywodraethol wedi ei threchu, ac yna gael yn raddol ei chyduno â'r bobl orchfygawl. Yn mhlith y darganfyddiadau sydd wedi cael eu gwneud wrth dwrio sylfeini a gweddillion hen ddinasoedd Senkereh, Warka, Mugheir, a Niffer, yr ydym wedi dyfod o hyd i argraphau mewn iaith wahanol iawn oddiwrth iaith priddfeini diweddarach Babilon—iaith berffaith 'Gusaidd neu Ethiopaidd,' nid anhebyg i 'Mahra Arabia ddeheuol, a Galla Abyssinia.' Yr oedd ymfudwyr cyntaf Babilon o'r un hil a thrigolion y Nile uchaf; ac mae hyn yn cyduno â'r hyn ddywedir yn Genesis am Mizraim (Aipht), sef ei fod yn frawd i Cus, tad Nimrod. Mae traddodiad yn ffafrio yr un dybiaeth. Darlunia Homer yr Ethiopiaid fel yn rhanedig cybelled a chyfodiad a gostyngiad haul. Mae chwedlau brenin Memnon o Gaer Droia yn cysylltu Ethiopia Asia ac un Affrica â'u gilydd. Mae Herodotus yn eglur wahanu y ddwy deyrnas Ethiopaidd. Ymddengys, fodd bynag, fod pobl o wahanol wadolaethau yn Babylonia ddechreuol, oblegid mae yr iaith Gusiaidd wedi ei chymysgu â llawer o elfenau Turaniaidd, Semitaidd, ac Aryanaidd. Gall y pedwar brenin arddangos y pedwar rhaniad cenedlaethol hyn: Cedorlaomer fel y penaf, y Cusiad, er y perthynai i hil freninol Elamitaidd; Arioch, yr Aryaniad; Amraphel, y Semitaidd; a Tidal, y llwythau Scythiaidd neu Turaniaidd. Gallasai yr hen ymerodraeth a'i phoblogaeth gymysg, ac â'r hil Gusaidd fel un o'i phrif elfenau, fod wedi ei sylfaenu dri ar hugain o ganrifoedd cyn Crist; ond mae yr amseryddiaeth wedi ei golli mewn tywyllwch diobaith. Ur, neu Hur, ydoedd, mae'n debygol, ei phrifddinas, a Chalneh oedd prif sedd addoliad Nimrod, y gwron-dduw. Rhaid gwrthod fel pethau diwerth y chwedlau ynghylch Belus. Yr ydys wedi cael allan taw yr un person oedd un brenin boreuol a elwir, gan Ovid, Orchamanus, a'r seithfed yn olynol i'r Belus hwn, ac Urukh, y brenin cyntaf am yr hwn y mae ar glawr unrhyw weddillion deongladwy. Ymddengys mai adeiladwr mawr ydoedd; nid oedd y priddfeini a ddefnyddiai yn aml ddim ond rhai wedi eu crasu yn yr haul, etto cyfodwyd adeiladau dirfawr, efallai demlau, o'r fath ddefnyddiau cyffredin yn Ur, Calneh, a Larsa. Yr oedd y temlau wedi eu cyflwyno i'r goleuadau nefol, ac yr oedd seryddiaeth ac ysgrifenu mewn llythyrenau gwrthaing-debyg wedi gwneud ychydig gynydd;—a hyn oll ynghylch 2093 neu 2070 C.C. Canlynwyd Urukh gan ei fab Ilgi, yr hwn a orphenodd rai o'i weithiau mawrion, yn enwedig teml y lloer yn Ur. Y ddau frenin hyn ydynt y seithfed a'r wythfed o hil freninol Berosius, yr hanesydd Caldeaidd. Yr ydys wedi gwneud allan taw yr un ydoedd Cedorlaomer a Kudur-mabuk, yr hwn a elwir Apda Martu, 'dinystrydd y gorllewin.' Ond nid yw unedd y ddau wedi cael ei brofi i foddlonrwydd. Mae yn hynod y gwna y cof-golofnau Assyriaidd daflu pelydr o oleuni ar yr hen ymerodraeth hon. Dywed Sennacherib iddo yn y ddegfed flwyddyn o'i deyrnasiad ail-ennill o Babilon ryw ddelwau y rhai oeddynt wedi eu cario yno gan Merodach-iddin-akhi, brenin Babilon, ar ol iddo guro Tiglath-pileser mewn brwydr, 418 o flyneddau cyn hyny. Adrodda y Tiglath-pileser yma iddo ail-adeiladu teml Assyriaidd, yr hon oedd wedi ei thynu i lawr ynghylch triugain mlynedd yn flaenorol, ac yr oedd hi wedi sefyll 641 o flyneddau o'i sylfaeniad gan Shammas-vul, mab Ismi-dagon, y ddau yn freninoedd Babilon, a chwedi teyrnasu am ysbaid o amser dros Assyria. Breninoedd eraill a ganlynasant Ismi-dagon, fel Ibil-anu-duma, adeiladydd y claddfeydd yn Mugheir. Canlynodd amryw freninoedd, y sill gyntaf yn enwau y rhai ydyw Sin, yn arwyddo Lloer—ac enw un o honynt ydoedd Zur-sin. Ceir priddfeini yn Senkereh, ac arnynt yn argraphedig enw breninol Purnapuriyas, ac eraill enw Durri-galazu, ydynt wedi eu cael allan yn Mugheir; mae enwau eraill hefyd wedi cael eu darllen, a'r syndod yw fod y teitlau breninol a'r gweithiau wedi cael eu deongli o gwbl. Mae yn debygol i'r hen ymerodraeth hon, ac sydd yn cyrhaedd cybelled yn ol i'r hen amseroedd pellenig, barhau am saith canrif, pan yr ymddengys iddi gael ei dymchwelyd gan ryw oresgynydd Arabaidd, neu gan hil Semitaidd ddyeithr. Ond diogelwyd yr hen iaith gan ddosparth o ddysgedigion, hynodfawr fel 'y Caldeaid' yn mhlith dewiniaid a dewin-seryddion Llyfr Daniel, a dileuwyd bron yn gyfangwbl yn nghwrs amser eu nodweddion Cusiaidd. Nis medrwn ddweud pa oleuni ychwanegol all chwiliadau amyneddgar daflu ar y bobl gyntefig hyn; mae yn syn fod cymaint o wybodaeth yn eu cylch wedi ei gasglu yn ystod y blyneddau diweddaf (gwel Rawlinson's *Ancient Monarchies,* vol. i).

Yr oedd gwisgoedd pobl gyntefig Babilon yn eithaf syml, ac yr oedd y celfyddydau mewn cyflwr digon dilun. Digon cyffredin ydoedd eu hadeiladu, ac o geryg *flint* y gwnaent eu harfau rhyfel a'u hoffer gwaith; ond yr ydys wedi cael gafael mewn cyllyll mawrion, morthwylion, a chrymanau. Nid ydys wedi dyfod o hyd i un peth wedi ei wneud o arian, ond cyfarfyddir â chlust-fodrwyau aur. Yr oedd seryddiaeth wedi gwneud rhyw gymaint o gynydd, fel y dangosir gan sefyllfa y temlau, pedair ongl y rhai a wynebant bedwar cwr y cwmpawd, ac yr oedd amryw fathau o deial wedi cael eu dyfeisio. Cyfeirir at longau Ur yn aml yn yr argraphau, a sonia y prophwyd Hebreaidd am y 'Caldeaid, sydd â'u bloedd mewn llongau' (Esa. xliii. 14). Darfu i'r ychydig wyddoneg a feddent ddirywio yn ystod amser; ond yr oedd mawr son am dani mewn gwledydd eraill, fel y cyfenwa y beirdd Lladin ddewiniaeth a'r arferion cysylltedig â hi wrth yr enw 'Caldeaidd.' Yr oedd eu crefydd amldduwiaeth yn seryddol yn ei chymeriad, ac yr oedd i'r planedau wybrenol eu heilun gynrychiolwyr. Yn gyntaf, yr oedd Il, yr El Hebreaidd, neu Ra yn yr Aipht, yr Haul; yna trioedd o Ana, Belus, a Hea, a phob un â'i dduwies; yna trioedd eraill o Haul, Lloer, ac Awyr, a phob un â duwies; yna canlynai y planedau, megis Merodach neu Jupiter, Nebo neu Saturn, Nergal neu Mars.

Mae saith can mlynedd yn paso heibio, yn ystod y rhai y mae teyrnas Nimrod y sylfaenydd, Urukh yr adeiladydd, a Cedorlaomer y rhyfelwr, yn cael ei goresgyn a'i difrodi, a'i newid i raddau helaeth mewn iaith a gwaed trwy gymysgiad gwahanol hiliau o bobl. Darfu i'r gorchfygwyr Arabaidd deyrnasu ynghylch dau gant a hanner o flyneddau, a chanlynwyd hwynt gan yr Assyriaid, y rhai a orchfygasant Babilon dan Tiglathi-Nin. Er mwyn sicrhau y llywodraeth darfu iddynt noddi yr hil freninol Assyriaidd, a cheisiasant lywodraethu trwy ei hofferynoliaeth, er yr arferai fath o allu annibynol. Y brenin cyntaf yn y llinell yma ydoedd un Nebuchodonosor, yr hwn a ryfelodd â brenin Assyria, Assur-ris-ilim, ond a gollodd y dydd. Darfu i'w fab, Tiglath-pileser, oresgyn Babilonia, yr hon ydoedd dan Merodach-iddin-akhi, a chymeryd meddiant o'r brifddinas. Megis rhwng Lloegr a Scotland gynt, parhawyd rhyfel am flyneddau rhwng Assyria a Babilon gyda llwyddiant weithiau o du un blaid, a phryd arall o du y llall. Llwyddodd Nabonassar i wneud ei hun yn annibynol yn y diwedd, a Merodach-baladan a sefydlodd ei awdurdod yn yr un flwyddyn ac y darfu Sargon esgyn i orsedd Ninefeh. Y brenin hwn oedd y gwr ddarfu anfon cenad â rhoddion i Hezeciah, naill ai, yn ol arfer breninoedd, i'w lawen-gyfarch am ei adferiad i'w iechyd, neu, yn ol y Croniclau, i holi ynghylch y rhyfeddod a wnaethid yn y tir, sef dychweliad y cysgod ar hyd ddeial Ahaz—y gwir ddiben yr holl amser ydoedd yr hyn ddywed Josephus, sef tynu y brenin Hebreaidd i gyngrair milwraidd mwy agos ag ef, fel diogelwch yn erbyn gallu gorthrechawl Assyria. Darfu i'r brenin Assyriaidd eiddigeddus ymosod ar unwaith ar Merodach-baladan, a'i yru i alltudiaeth ar ol teyrnasu ddeuddeg mlynedd; ond yr oedd wedi ail-feddianu ei orsedd, a chadwodd feddiant o honi ychydig fisoedd, pan y gwnaeth Sennacherib yn ei flwyddyn gyntaf ei ddiorseddu yn y diwedd. Mae ar *cylinder* Bellino hanes y rhyfelgyrch hwn. O'r diwedd daw i'r golwg yr hyn a adwaenir yn arbenig fel yr ymerodraeth Fabilonaidd. Yr oedd teyrnas Media wedi bod am gryn amser yn ymgyfodi i sylw dan Cyaxeres, ac mewn cyngrair â Nabopolassar llywydd Assyriaidd Babilonia, yr hon oedd wedi bod dan iau Ninefeh am 150 o flyneddau, efe a ymosododd ar Ninefeh, ac a'i dymchwelodd. Yna daeth Nabopolassar i fod yn frenin annibynol Babilon, ynghylch 625 C.C., a theyrnasodd a gorchfygodd am lawer o flyneddau. Ynghylch y flwyddyn 605 C.C. efe a gysylltodd ag ef ei hun yn llywodraeth y wlad ei fab Nebuchodonosor, sef Nabu-kuduri-utzur y cof-golofnau.

Ei ryfelgyrch gyntaf oedd yn erbyn Pharaoh-necho, yr hwn oedd ychydig cyn hyn wedi gorchfygu Josiah yn

Megido, ac, fel ffrwyth ei fuddugoliaeth, a ddaliodd feddiant o'r holl wlad o'r Euphrates i'r Aipht. Darfu i Nebuchodonosor gyfarfod ag ef yn Carcemis, a'i ymlid o'r maes. Gan fyned yn ei flaen tua'r dehau y lle nesaf a gymerodd ydoedd Jerusalem yn y drydedd flwyddyn o deyrnasiad Jehoiacim, gan ddanfon Daniel a chaethion eraill, a rhan o lestri'r deml, fel arwyddion buddugoliaeth, i'w brifddinas. Yr oedd brenin yr Aipht wedi cael cymaint o'i wanychu gan ei orchfygiad fel na ddanfonodd ragor o fyddinoedd goresgynawl i Syria. Ar ol marwolaeth Nabopolassar ei dad, brysiodd Nebuchodonosor yn groes i'r anialwch gyda rhan o'i fyddin i Babilon, ac esgynodd i'r orsedd yn ddiogel ynghylch 605 c.c. Yn mhen tair blynedd ar ol hyn gwrthryfelodd Jehoiacim, a chyfododd Phenicia mewn gwrthryfel. Gwnaeth Nebuchodonosor ar unwaith warchae Tyrus, a chan fyned rhagddo i Jerusalem gyda rhan o'i filwyr efe a'i cymerodd heb un gwrthwynebiad, ac, yn ol Josephus, a osododd y brenin i farwolaeth, ac a osododd Jehoiacin ar yr orsedd. Darfu i'r brenin newydd dramgwyddo yn fuan, a gwarchaewyd a chymerwyd Jerusalem drachefn; ysbeiliodd y deml, a chaethgludwyd y tywysogion a lluoedd o'r bobl i Babilon: 'ni adawyd ond pobl dlodion y wlad ar ol.' Sedeciah, yr hwn a osodasid ar yr orsedd, ar ol teyrnasiad gwasaidd o naw mlynedd, a wrthryfelodd oherwydd y gyngrair ydoedd wedi ffurfio â'r Aipht. Y canlyniad oedd gwarchae y ddinas am y pedwerydd gwaith dros ddwy flynedd, ei dymchweliad, a dibobli y wlad. Danfonwyd prif swyddogion y llywodraeth at Nebuchodonosor yn Riblah, ac yno y cawsant eu gosod i farwolaeth gan y gorchfygwr creulon. Ennillwyd buddugoliaeth wedi hyn ar yr Aipht; a'r holl genedloedd, Assyria, Phenicia, Palestina, a'r Aipht a ymostyngasant i arfau gorchfygol Nebuchodonosor.

Ond yr oedd adeiladau Nebuchodonosor mor nodedig a'i frwydrau. Addurnodd ei brifddinas, ac a'i cadarnodd â mur mawr, yr hwn a gynwysai fwy na 500,000,000 o dunelli o briddfeini; dadblygodd adnoddau amaethyddol y wlad; a gwnaeth ddwfr-ffosydd, ffyrdd, a llefydd i lwytho llongau. Dan ddylanwad ei haelioni daeth Babilon yn ddinas newydd; yr oedd yn rhaid fod ei gyfoeth oddiwrth ei ryfeloedd yn ddirfawr, ac yr oedd ganddo dorf aneirif o garcharorion i'w gorfodi idd ei wasanaethu, a chario allan ei gynlluniau adeiladol. Ni cheir ar y priddfeini sydd wedi cael eu cloddio allan o'r adfeiliau eang ond un argraphiad yn unig, 'Nebuchodonosor, mab Nabopolassar, brenin Babilon.' Mae Babilon wedi bod am oesoedd yn gladdfa, o ba un yr ydys wedi cael digon o ddefnyddiau i adeiladu llawer o drefydd, a'r un peth sydd i'w adrodd am briddfeini a geir yn ngharneddau cant o ddinasoedd. Adeiladodd balas newydd o faintioli anferthol, ail-adeiladodd deml Belus, a theml Merodach yn Borsippa; gwnaeth 'erddi crogedig' i'w wraig o Fedia; lluniodd ddwfr-gronfa anferthol o fawr o'r tu fewn i'r ddinas, a elwid 'Yapur-shapu,' ac un arall, yn 141 o filldiroedd o amgylchedd, yn Sippara. Bost falch, ond nid disylfaen ddarfu yngan pan, yn rhodio yn ei balas, y dywedodd, 'Onid hon yw Babilon fawr, yr hon a adeiledais i yn frenindy y'nghryfder fy nerth, ac er gogoniant fy mawrhydi?' (Dan. iv. 29). Berosus, hanesydd Babilonaidd, fel y coffheir ef gan Josephus, a ddywed, 'Addurnodd deml Belus a'r temlau eraill, mewn modd destlus dros ben, allan o ysbeiliau a gymerasai mewn rhyfel. Ail-adeiladodd yr hen ddinas hefyd, ac ychwanegodd un arall atti o'r tu allan, ac adferodd Babilon gymaint fel na fyddai yn bosibl i neb a'i gwarchaeäi hi ar ol hyn byth i droi yr afon fel ac i rwyddhau mynediad i mewn iddi; a hyn a wnaeth trwy adeiladu tri mur o gylch y ddinas fewnol a thri o gwmpas yr un allanol. Adeiladodd rai o'r muriau hyn o briddfeini wedi eu llosgi ynghyd â *bitumen* (math o byg), a rhai o briddfeini yn unig. Felly, wedi iddo gadarnhau y ddinas yn ardderchog â muriau fel hyn, ac addurno y pyrth yn orwych, ychwanegodd balas at yr un y trigasai ei dad ynddo, a hwnw yn ei ymyl hefyd, ac yn llawer mwy o uchder a gwychder. Ond er mor orfawr a gorwych ydoedd gorphenwyd ef mewn pymtheg niwrnod. Yn y palas hwn yr adeiladodd rodfeydd uchel iawn, wedi eu cynnal gan bileri ceryg; a thrwy blanu yr hyn a elwid yn baradwys grogedig, a'i llanw â phob math o goedydd, gwnaeth yr olygfa yn berffaith debyg i wlad fynyddig. Hyn a wnaeth i foddio ei wraig, oblegid ei bod hi wedi cael ei dwyn i fynu yn Media, ac yn hoff o wlad fynyddig. Ar y 'Lluman Argraphiad' mae Nebuchodonosor wedi rhoddi hanes am ei weithiau cawr-fawr.

'Yr argae dyblyg a ddechreuodd Nabopolassar, fy nhad, ond heb ei orphen, a orphenais i. Nabopolassar a wnaeth ei ffos. Rhwymodd ei wely â dau wrthglawdd mawr o briddfeini a morter. Efe wnaeth wrthglawdd yr Arakha. Efe a amgaerodd yr ochr arall i'r Euphrates â phriddfeini. Gwnaeth bont dros yr Euphrates, ond ni orphenodd ei hatteg-furiau. O . . . gwnaeth, â phriddfeini wedi eu llosgi mor galed a cheryg, trwy gymhorth yr Arglwydd mawr Merodach, ffordd i gangen o'r Shimat at ddyfroedd yr Yapur-shapu, dwfr-gronfa fawr Babilon, gyferbyn a phorth Nin.

'Yr Ingur-bel, a'r Nimiti-bel, mur mawr dyblyg Babilon, mi a'i gorphenais. Adeiledais ochrau ei ffos â dau wrthglawdd mawr o briddfeini a morter; cysylltais ef â'r un ac ydoedd fy nhad wedi wneud. Cadarneais y ddinas. Yn groes i'r afon i'r gorllewin, adeiledais fur Babilon â phriddfeini. Yr Yapur-shapu, dwfr-gronfa Babilon, trwy ras Merodach, mi a'i cwbl lenwais â dwfr. A phriddfeini wedi eu llosgi mor galeted a cheryg, ac â phriddfeini yn dalpau mawrion fel mynyddau y cadarneais, trwy ras Merodach, yr Yapur-shapu, o borth Mula cybelled a Nana, yr hon ydyw amddiffynydd ei haddolwyr. Cysylltais ef a'r hyn oedd fy nhad wedi wneud. Myfi a wnaethum ffordd Nana, amddiffynydd ei haddolwyr. Pyrth mawrion yr Ingur-bel, a'r Nimiti-bel, dwfr-gronfa Babilon, ar amser llifogydd a'i gorlifai. Myfi gyfodais y pyrth. Er eu diogelu rhag y dyfroedd adeiledais eu sylfeini â phriddfeini ac â morter. (Yna canlyn ddarluniad o'r pyrth, ynghyd ag amryw fanylion adeiladol, ag hanes yr addurniadau, crog-leni, &c.) Er hyfrydwch dynolryw y llenwais y ddwfr-gronfa. Wele, heblaw yr Ingur-bel, amddiffynfa anoresgynadwy Babilon, adeiledais o'r tu fewn i Babilon, ar yr ochr ddwyreiniol i'r afon, amddiffynfa ac na wnaeth un brenin erioed ei bath—sef rhagfur hir o 400 o ammas ysgwar—fel diogelwch ychwanegol. Cafnais y ffos; rhwymais ei wely â phriddfeini ac â morter; ac adeiledais ragfur hir cadarn wrth ei ben (?). Addurnais ei byrth. Ei ddorau plyg a'i bileri a orchuddiais â chopr. Yn erbyn gelynion rhyfygus, yr rhai oeddynt elyniaethus yn erbyn Babilon, gwnaethum ddefnydd o ddyfroedd mawrion, fel dyfroedd y môr mawr. Ni chaniatawn i'r dyfroedd i orlifo, ond cyflawnder ei lifogydd a berais i lifo rhag eu blaen, gan eu lluddias â gwrthglawdd o briddfeini. Felly y perffaith gadarneais amddiffynfeydd Babilon. Bydded iddi barhau am byth!' (Rawlinson's *Ancient Monarchies*, vol. iii. 524–25).

Ond y'nghanol ei lwyddiant dygwyddodd iddo gystudd dyeithr. Ar fynyd o ymgodiad y darfu i'r ergyd ei daro. 'A'r gair etto y'ngenau'r brenin, syrthiodd llef o'r nefoedd, yn dywedyd, Wrthyt ti, frenin Nebuchodonosor, y dywedir, Aeth y freniniaeth oddi wrthyt' (Dan. iv. 31). 'Gyrwyd ef oddiwrth ddynion;' 'rhoddwyd iddo galon bwystfil;' a'i drigfa oedd gyda bwystfilod y maes, 'hyd oni thyfodd ei flew ef fel plu eryrod, a'i ewinedd fel ewinedd adar.' Rhyw fath o wallgofrwydd oedd y cystudd hwn, yn yr hwn y tybiai taw ych ydoedd, ac y cynygai weithredu yn y cymeriad hwnw. Gall fod Berosus yr hanesydd yn cyferio at yr anhwyldeb hwn pan y darlunia y brenin yn siarad fel gwallgofddyn penwan, ac yn dywedyd geiriau 'dan ddylanwad dwyfol.' Mae dernyn hynod yn y 'Lluman Argraphiad,' yr hwn a ymddengys yn cyfeirio at y cyfwng pruddaidd yma yn ei yrfa freninol.

'Am bedair blynedd (?) sedd fy llywodraeth yn y ddinas . . . yr hon . . . ni wnaeth lawenychu (fy) nghalon. Yn fy holl diriogaethau ni adeiledais le uchel i fy ngallu; ni thrysorais drysorau gwerthfawr fy nheyrnas. Yn Babilon ni osodais allan adeiladau i mi fy hun a gogoniant fy nheyrnas. Yn addoliad Merodach fy arglwydd, llawenydd fy nghalon (?), yn Babilon, dinas ei lywodraeth a sedd fy ymerodraeth inau, ni chenais ei glod (?), ac ni chynysgaethais ei allorau (h.y., ag aberthau), ac ni lanheais y dyfr-ffosydd' (Rawlinson's *Ancient Monarchies*, vol. iii., p. 526).

Adferwyd Nebuchodonosor yn y diwedd i'w synwyrau, ac megis y dywed am dano ei hun, 'Yn yr amser y dychwelodd fy synwyrau attaf fi, a daethum i ogoniant fy mreniniaeth, fy harddwch a'm hoywder a ddychwelodd attaf fi, a'm cynghoriaid a'm tywysogion a'm ceisiasant; felly y'm sicrhawyd yn fy nheyrnas, a chwanegwyd i'm fawredd rhagorol' (Dan. iv. 36). Bu farw ar ol teyrnasu pedair a deugain o flyneddau, a phan y rhaid ei fod yn bedwar ugain oed—oddeutu, mae'n debygol, 561 C.C. Dwyreiniwr perffaith ydoedd; nid ydoedd heb haelfrydedd, ond yn agored i iasau o gynddeiriogrwydd disymwyth; megis pan ddarfu yru y tri llanc i'r ffwrn dan, ac y bygythiodd y dewiniaid â dinystr uniongyrchol. Cynddeiriogrwydd trawslywodraethwr dwyreiniol ydoedd yr eiddo ef, ac ni esyd y rhai hyny un gwerth ar fywyd dynol, a thrwy berffeithrwydd creulondeb perodd i Sedeciah fod yn llygad-dyst o farwolaeth ei ddau fab, cyn iddo dynu ei lygaid. Ar yr un pryd yr oedd yn dduwiol iawn yn ei ffordd ei hun, ac y mae o hyd yn talu diolch i Merodach 'yr arglwydd mawr,' 'yr hynaf o'r duwiau,' 'yr hynaf,' am ei lwyddiant, ac y mae ei argraphau yn diweddu yn gyffredin gyda deisyfiad am barhad o'i ffafr a'i nodded.

Canlynwyd Nebuchodonosor gan ei fab Efil-Merodach, yr hwn ni theyrnasodd ond dwy flynedd, pan y darfu Neri-glissar ei frawd ynghyfraith, gwr ei chwaer, flaenori bradwriaeth yn ei erbyn, ac oherwydd ryw ryseddau o ba rai y cyhuddid ef, a'i gosododd i farwolaeth. Efil-Merodach, yn gofus o'r cyfeillgarwch oedd wedi bod rhwng ei dad a'r caethion Iuddewig, a dangosodd garedigrwydd i Jehoiacin, ac a'i rhyddhaodd o garchariad ac oedd wedi parhau am bymtheg mlynedd ar hugain. Mae y Neri-glissar yma, neu Nergal-shar-usur Rab-mag, fel y ceir ei enw ar y priddfeini (Jer. xxxix. 3, 13), yn galw ei hun yn fab Belzikkarsikun, brenin Babilon, efallai 'penaeth y Caldeaid,' yr hwn a ddaliai y deyrnas dros Nebuchodonosor rhwng amser marwolaeth ei dad a'i ddychweliad yntau i'r brifddinas o'i ryfeldaith i'r Aipht; neu efallai y berthynas a weinyddai y llywodraeth yn ystod gwallgofrwydd y brenin. Bu farw Nergal-sharazer ar ol teyrnasu pedair blynedd, ac a ganlynwyd gan ei fab Laborosoarchod, yr hwn nid oedd ond plentyn, a'r hwn, yn mhen ychydig fisoedd, ac ynghanol llawer o gyhuddiadau, a ddirdynwyd i farwolaeth. Ar ol iddo ef farw, dewisodd y teyrnfradwyr i'r orsedd wag ddyn a elwid Nabonadius, ond a elwir Labynetus gan Herodotus, ond sillebir yr enw ar y cof-golofnau yn Nabu-nahid, neu Nabu-induk. Fel Nergal-sharezer yr oedd ei dad yn Rab-mag, ond nid ydoedd yn perthyn dim i'r hil freninol ddiweddaf, etto, fel peth digon cyffredin yn mhlith trawslywodraethwyr, priododd naill a'i gweddw Nergal-sharezer, neu ryw chwaer iddi, sef merch arall i Nebuchodonosor. Ond yr oedd diwedd yr ymerodraeth yn agosau. Yr oedd teyrnas newydd rymus wedi cyrhaedd ei maintioli; yr oedd y fyddin Medo-Persiaidd wedi dyfod yn beryglus o nerthol, a darfu Lydia, oherwydd cael ei bwgwth ganddi, geisio a chael cyngrair â Nabonadius. Nabonadius, yn gwybod y perygl y gwnaethai ei hun yn agored iddo trwy ymuno â'r cyngrair hwn, a aeth ynghylch cadarnau amddiffynfeydd ei brifddinas, trwy gyfyngu mewn muriau yr afon a lifai trwyddi, ac i adeiladu y gweithiau hyny ac a briodolir gan Herodotus i frenines o'r enw Nitocris. Mae rhai o briddfeini y gwrthgloddiau hyn yn dwyn ei enw. Efallai taw merch Nebuchodonsor oedd y frenines a ddygai yr enw Aiphtaidd Nitocris, ac iddi briodi yn gyntaf y traisfeddianydd Nergal-sharezer, ac yna a'r ail draisfeddianydd Nabonadius, a gallasai y ddau, fel yr awgryma Rawlinson, deyrnasu trwy ei hawl hi. Aeth pedair blynedd ar ddeg heibio cyn i Cyrus ddyfod yn agos, a darfu i'r brenin Babilonaidd dderchafu ei fab ifanc, Belsassar, i gyfranogiad o'r gallu breninol, fel y dangosir ar rai *cylinders* a geir yn Mugheir, yn y rhai y dyrchefir gweddi ar ei ran. Yn ol y dull Hebreaidd o gyfrif perthynasau, gelwid Belsassar yn fab i Nebuchodonosor, er, mewn gwirionedd, nad ydoedd ond ei wyr. Cyfarfyddodd Nabonadius â byddin Cyrus ar y rhyfel faes, ond ei orchfygu a'i ymlid a gafodd, ac yn eu blaenau yr aeth y milwyr Persiaidd tua'r brifddinas. Yr oedd y lle wedi cael ei amddiffyn mor dda gan Belsassar fel yr anobeithiai Cyrus ei gymeryd, a chan alw yn ol ran fawr o'i fyddin, penderfynodd wneud defnydd o foddion tra hynod i gyrhaedd ei amcan. Trodd o'i gwely yr afon Euphrates, yr hon a redai trwy y ddinas, fel y gwneid hi yn rhydadwy i'w fyddin. Yna dysgwyliodd am ddyfodiad y wledd, pan y byddai y ddinas wedi ymroddi i loddesta. Y noson angeuol a ddaeth, ac fel y canlyn y darlunir gwyl yr ynfydion: 'Belsassar y brenin a wnaeth wledd fawr i fil o'i dywysogion, ac a yfodd win y'ngwydd y mil. Wrth flas y gwin y dywedodd Belsassar am ddwyn y llestri aur ac arian, a ddygasai Nebuchodonosor ei dad ef o'r deml yr hon oedd yn Jerusalem, fel yr yfai y brenin a'i dywysogion, ei wragedd a'i ordderchadon, ynddynt. Yna y dygwyd y llestri aur a ddygasid o deml tŷ Dduw, yr hwn oedd yn Jerusalem; a'r brenin a'i dywysogion, ei wragedd a'i ordderchadon, a yfasant ynddynt. Yfasant win, a moliannasant y duwiau o aur, ac o arian, o bres, o haiarn, o goed, ac o faen' (Dan. v. 1–4). Darfu i'r llawysgrifen ar y mur, a'r geiriau dirgel, frawychu y gwleddwyr, pan y darfu y fam frenines, Nitocris efallai, wysio Daniel, i mewn, ac efe a ddarllenodd dynged y brenin a'i deyrnas. Yr oedd y meddwdod mor gyffredinol fel yr esgeuluswyd y ddinas; yr oedd y dorau a'i diogelent yn y manau yr ai yr afon i mewn ac allan o honi wedi cael eu gadael yn agored; aeth y Persiaid mewn heb fod neb yn cynyg eu lluddias; syrthiodd y ddinas ddigymorth i'w dwylaw; cariwyd tân a chleddyf trwyddi; cigyddiwyd y gloddestwyr meddw yn y modd mwyaf echrydus; tra y rhuthrodd mintai eofn o ymosodwyr mewn i'r palas, ac a osodasant i farwolaeth y brenin a gwyr ei lys. 'Y noson hono y lladdwyd Belsassar brenin y Caldeaid, a Darius y Mediad a gymerodd y freniniaeth.' Mae darluniad Herodotus fel y canlyn, ac y mae ei sylwadau ei hun yn awgrymiadol; oblegid yr oedd y ddinas, pe wedi ei phriodol ddiogelu, yn anoresgynadwy gan fath fyddin ymosodawl ac oedd gan Cyrus:—

'Yr oedd Cyrus,' eb efe, 'wedi cael ei ddarostwng i gyfyngder mawr, gan fod yr amser yn myned heibio, ac yntau heb allu menu dim ar y lle. Yn y sefyllfa helbulus hon darfu naill a'i i ryw un daflu yr awgrym iddo, neu ynte fe feddyliodd am gynllun yr aeth rhagddo i'w osod mewn gweithrediad. Gosododd ran o'i fyddin yn y man lle yr a yr afon mewn i'r ddinas, a rhan arall o'r tu cefn i'r man lle yr a yr afon allan o honi, gan orchymyn i'r milwyr i fyned i'r dref ar hyd wely yr afon cygynted ac y buasai yn ddigon bas i'w galluogi i wneud hyny. Yna ymneillduodd ef ynghyd â'r rhan anfilwraidd o'i lu, ac a aeth i'r fan lle yr oedd Nitocris wedi cloddio cawg i'r afon, a lle y gwnaeth ef yn gymwys yr hyn a wnaethid ganddi hithau yn flaenorol: trodd yr Euphrates ar hyd *canal* i'r cawg, yr hwn nid ydoedd y pryd hwnw ond morfa, ac ar yr hyn y suddodd yr afon gymaint fel y daeth gwely naturiol yr afon yn rhydiadwy. Ar hyn y Persiaid y rhai oeddynt wedi cael eu gadael i'r dyben yn Babilon ar lan yr afon a aethant i'r dwfr, yr hwn oedd wedi gostwng cymaint fel na chyrhaeddai yn uwch na chanol morddwyd dyn, ac yn y ffordd hon aethant i mewn i'r dref. Pe gwybuasai'r Babiloniaid beth oedd Cyrus yn ei gylch, neu pe sylwasent ar eu perygl, ni fuasent yn goddef i'r Persiaid fyned mewn i'w dinas, yr hyn a ddarfu eu llwyr ddinystrio, ond diogelasent furiau ystrydoedd a ymylent ar yr afon, a thrwy esgyn i ben y muriau ar bob tu i'r afon daliasent y gelyn megis mewn magl. Ond fel y bu hi, daeth y Persiaid yn ddiarwybod ar eu gwarthaf, ac a gymerasant y ddinas. Oherwydd dirfawr faintioli'r lle ni wyddai trigianwyr y rhanau canol (fel y tystia trigolion Babilon), am hir amser wedi i'r rhanau nesaf allan gael eu cymeryd, ddim am yr hyn oedd wedi cymeryd lle, ond, gan eu bod yn gwledda, parhauasant i ddawnsio a gloddesta hyd nes iddynt wybod trwy brofiad fod y ddinas wedi cael ei chymeryd. Y cyfryw ydoedd yr amgylchiadau dan ba rai y cymerwyd Babilon y tro cyntaf' (Herodotus, i. 313, 328).

Llawer ymosodiad arall a wnaed ar Babilon ar ol hyn, ac mewn amseroedd olynol aeth dan lawer o gyfnewidiadau. O dan lywodraeth y Medo-Persiaid cadwodd feddiant ar lawer o elfenau ei gorwychder blaenorol. Ewyllysiai Alexander Fawr ar ol gorchfygu Persia i adferu Babilon i'w gwychder cyntefig, ac yr oedd wedi gwneud parotoadau ar gyfer hyny pan y bu farw. Yna Seleucus Nicator a adeiladodd ddinas newydd Seleucia, ddeugain milltir i'r gogledd, ac a'i llanwodd â miloedd o ddinasyddion y brifddinas wreiddiol. Ymosodwyd arni gan Antigonius, Demetrius Poliorcetes, Antiochus, a'r Parthiaid, fel y darfu iddi yn raddol syrthio i ddirywiad. Dywed Strabo, o gylch 30 C.C., ei bod yn un diffaethwch anferth. Ychydig yn ddiweddarach dywed Pausanias fel hyn am y lle, 'Yr oll o Babilon sydd yn aros yn awr ydyw teml Belus, a muriau'r ddinas;' a defnyddid y muriau hyny yn nyddiau Jerome fel cloddiau parc yn yr yr hwn y cedwid creaduriaid i'w hela. Yr oedd Babilon, pan yn ei gogoniant, yn un efallai o brif ddinasoedd y byd, ac yn llawer mwy na Ninifeh. Herodotus, yr hwn a'i gwelodd ar ol iddi gyrhaedd uchelion ei gogoniant, a'i darlunia fel y canlyn. Nis gellir penderfynu yn gywir amser ei ymweliad ef a hi, ond tybir iddo ymweled a hi oddeutu 450 C.C.:—'Yr hyn a ganlyn,' medd ef, 'sydd ddarluniad o'r lle; saif y ddinas ar wastadedd eang, ac y mae yn ysgwar perffaith, 120 o ystadau bob ffordd, fel mae'r amgylchedd yn 480 o ystadau. Tra mae ei maint y fath, nid oes un ddinas arall yn dyfod i fynu â hi mewn gwychder. Amgylchir hi yn y lle cyntaf gan ffos lydan a dwfn a llawn o ddwfr, tu cefn i'r hwn y cyfyd mur 50 cufydd breninol o led a 200 o uchder. Ac yma ni ddylwn esgeuluso enwi y defnydd wneir o'r pridd a gloddiwyd o'r ffos fawr hon, a'r dull y gwnaed y mur. Cygynted ac y cloddiasent y ffos, troient y pridd a gloddid allan yn briddfeini, a phan fyddent wedi gwneud nifer digonol o honynt llosgent y priddfeini mewn odynau. Yna dechreuent adeiladu, ac a osodent briddfeini o gylch ymylon y ffos; yna aent rhagddynt i adeiladu y mur ei hun, gan ddefnyddio yn forter neu *cement* byg poeth, neu *bitumen*, gan osod haen o gyrs plethedig ar ben pob degfed cwrs ar hugain o briddfeini. Ar ochrau y mur, ar ei ben, adeiladent dai o un ystafell, ac yn gwynebu eu gilydd, gan adael digon o le rhyngddynt i gerbyd pedwar ceffyl i droi. Yn amgylchedd y mur mae 100 o byrth, oll o bres, â llintarnau ac ystlys-byst o bres. Dygid y *bitumen* (neu fath o byğ) a ddefnyddid at y gwaith i Babilon o'r Is, afon fechan a redai i'r Euphrates yn y man lle saif dinas o'r un enw, ac ynghylch taith wyth diwrnod o Babilon. Ceir digonedd o dalpau o *bitumen* yn yr afon hon.

'Rhenir y ddinas i ddwy ran gan yr afon Euphrates, yr hon a lifa trwy ei chanol. Mae mur y ddinas o bob tu wedi ei hadeiladu hyd at ymyl yr afon; ac oddi yno oddi wrth gonglau y mur carir ar hyd bob tu i'r afon glawdd o briddfeini wedi eu llosgi. Mae y rhan luosocaf o'r tai yn rhai tair a phedair llofft; mae yr holl ystrydoedd yn rhedeg yn unionsyth, nid yn unig y rhai sydd yn rhedeg yn yr un cyfeiryd a'r afon, ond y croes-ystrydoedd a arweiniant i lan y dwfr. Yn y manau lle terfyna yr ystrydoedd hyn yn yr afon mae pyrth isel yn y clawdd sydd yn rhedeg ar lan yr afon, y rhai, fel pyrth mawrion y mur allanol ydynt o bres, ac yn agor ar y dwfr. Y mur allanol ydyw prif amddiffynfa y ddinas. Y mae, fodd bynag, ail fur mewnol, o lai trwch na'r cyntaf, ond heb fod yn fawr llai ei gadernid.

'Mae canolbarth pob rhaniad o'r dref yn cael ei gymeryd i fynu gan amddiffynfa. Yn un o honynt y sefai palas y breninoedd, wedi ei amgylchu gan fur mawr cadarn; yn y llall yr oedd cyntedd santaidd Jupiter Belus, ysgwar cauedig, dau ystad bob ffordd, ac iddo byrth o bres sylweddol. Ynghanol y cyntedd yr oedd twr o waith saer maen, un ystad o uchder a lled; ac ar hwn yr oeddid wedi adeiladu ail dwr, ac ar hwnw drydydd, ac felly i fynu hyd at yr wythfed. Mae yr esgynfa i'w ben oddi allan, ar hyd llwybr sydd yn troi o amgylch yr holl dyrau. Pan fyddis wedi cyrhaedd hanner y ffordd i ben y twr, ceir gorphwysfan a llefydd i eistedd, lle yr arfera pobl eistedd ychydig amser ar y ffordd i'w goppa. Ar ben y twr uchaf y mae teml eang, ac o fewn y deml saif gorwedd-fan o faintioli anarferol, wedi ei addurno yn harddwych, a bwrdd o aur wrth ei ochr. Nid oes un saif-lun o un math wedi cael ei osod fynu yn y lle, ac nid oes neb yn trigianu yr ystafell y nos ond un ddynes anedig o'r lle, a'r hon, fel y tystia y Caldeaid, offeiriaid y duw hwn, a ddewisir iddo ef ei hun gan y duw o holl fenywiaid y wlad.

'Islaw, yn yr un cyntedd, y mae ail deml, yn yr hon y mae cerf-lun o Jupiter yn ei eistedd, oll o aur. O flaen y llun saif bwrdd mawr o aur; ac y mae yr orsedd ar ba un yr eistedd, a'r sylfaen ar ba un y gosodwyd yr orsedd, oll o aur. Hysbysodd y Caldeaid fi fod yr holl aur yn 800 talent o bwysau. O'r tu allan i'r deml y mae dwy allor, un o aur pur, ar ba un nid yw yn gyfreithlon i offrymu dim ond creaduriaid yn sugno; y llall, allor gyffredin, ond o faintioli mawr, ar yr hon yr aberthir creaduriaid wedi cyrhaedd eu cyflawn faintioli. Ar yr allor fawr hefyd y byddai y Caldeaid yn llosgi y thus, o ba un yr offrymir cymaint a 1000 o dalentau o bwysau ar wyl ddydd y duw. Yn amser Cyrus yr oedd hefyd yn y deml lun dyn deuddeg cufydd o daldra, ac yn gyfangwbl o aur pur. Ni welais i fy hun ddim o'r ddelw hon, ac adrodd yr ydwyf yr hyn ddywedodd y Caldeaid wrthyf yn ei chylch. Bu Darius, mab Hystaspes, mewn cydfradwriaeth i gario y ddelw hon ffwrdd, ond methodd a bod yn ddigon dewr i osod ei ddwylaw arni. Darfu i Xerxes, fodd bynag, mab Darius, ladd yr offeiriad yr hwn a omeddodd iddo symud y ddelw, ac efe a'i cymerodd ymaith. Heblaw yr addurnau ydwyf newydd enwi, y mae nifer mawr o roddion anghyoedd yn y cyntedd santaidd (Herodotus, i. 314).

Gwna Herodotus y ddinas yn ysgwar, pob ochr yn bedair milltir ar ddeg, a'r holl amgylchedd yn un ar bymtheg a deugain o filltiroedd, a'r arwynebedd amgauedig yn agos i ddau gant o filltiroedd ysgwar. Mae hen ysgrifenwyr eraill yn gwahaniaethu yngylch maintioli y lle, a gwna Ctesias hi yn llai o'r hanner; a'r canlyniad yw nad oedd y ddinas yn mhell o fod yn ddeugain milltir o amgylchedd. Talaeth wedi ei hamddiffyn ydoedd yn hytrach na thref gaerog. Nid oeddid wedi adeiladu ar yr holl dir oedd yn amgylchedig gan y muriau; yr oedd, o'r tu arall, lawer iawn o hono heb un tŷ arno, a charid yn mlaen orchwylion amaethyddol o fewn i'r ddinas. Mae amryw o haeriadau Herodotus yn gyfiawn deilwng o anghrediniaeth. Yr oedd uchder y muriau, meddai efe, yn 200 o gufyddau breninol, neu ynghylch 335 o droedfeddi, ac yn hanner can cufydd o led—yr hyn sydd yn amlwg anghywir. Yn ol Clitarchus a Strabo, triugain a phymtheg oedd yr uchder, a deuddeg ar hugain oedd y lled; hyny yw, dyna oedd eu huchder yn amser Alexander. Nid oes amheuaeth nad oeddynt yn uchel a llydan iawn ar y cyntaf. Mewn cyfeiriad attynt dywed y prophwyd Jeremiah (li. 53, 58), 'Er i Babilon ddyrchafu i'r nefoedd, ac er iddi gadarnhau ei hymddiffynfa yn uchel, etto anrheithwyr a ddaw oddi wrthyf fi, medd yr Arglwydd. Fel hyn y dywed yr Arglwydd, Gan ddryllio y dryllir llydain furiau Babilon, a'i huchel byrth a losgir â thân; a'r bobl a ymboenant mewn oferedd, a'r cenedloedd mewn tân, a hwy a ddiffygiant.' Yr oedd y Gerddi Crogedig yn gwneud i fynu ysgwar o 400 o droedfeddi Groeg, neu uchder o driugain a phymtheg o droedfeddi, ac yn cael eu cynnal i fynu gan restr o fwäu wedi eu hadeiladu un uwchlaw y llall. Yr oedd yr arwyneb wedi ei blanu â choedydd a phlanigion anghyffredin, ac yr oedd rhai o'r coed o faintioli anferthol, deuddeg troedfedd o amgylchedd, yn ol tystiolaeth Quintus Curtius. Yr oedd y dwfr er eu dyfrhau yn cael ei *bumpo* o'r Euphrates. Yr oedd ystafelloedd prydferth wedi cael eu hadeiladu yn nghanol y bwäu agored. Yr oedd yr holl adeiladau, y tai, y muriau, y palasau, y temlau, a'r tyrau, wedi eu gwneud o briddfeini, a chwedi eu *cemento* â *bitumen*, ac ychydig haenau o gyrs plethedig.

Yr oedd y priddfeini o ba rai yr adeiladwyd Babilon o ddau fath—rhai wedi eu crasu yn yr haul, a'r lleill wedi eu llosgi mewn odyn. Mae y blaenaf yn fwy eu maint, ac o ddefnydd mwy cyffredin na'r olaf, ond ymddengys eu bod mor galed a'r ceryg calettaf. Maent yn gynwysedig o glai wedi ei gymysgu â gwellt wedi ei dori yn fân, neu gyrs toredig, a chwedi eu crasu yn yr haul. Cyfansodda y priddfeini hyn y rhan dufewnol o unrhyw sylfeini cedyrn a geir yn yr adfeiliau; ond yr oedd yr adeiladau mwy pwysig wedi eu gwynebu â'r priddfeini llosgedig harddaf, o ba rai ceir nifer ac ydynt hyd yn od yn awr yn hynod o ffres yr olwg arnynt. Yr oedd y priddfeini wedi eu *cemento* ynghyd mor gadarn fel, serch eu caledrwydd, mai prin y gellid eu gwahanu oddiwrth y morter—mewn gwirionedd yr oedd braidd yn amhosibl eu gwahanu; ac i'r amgylchiad hwn yr ydym i briodoli eu diogelwch. Gan fod haenau y *cement* yn deneu iawn, ymddangosai yn hynod iawn eu bod yn medru dal yn nghyd mor gadarn y cwrsiau o briddfeini. Ar y priddfeini yr oedd ysgrifau neu argraphau yn gyffredin; ond mae yr ochrau ar ba rai mae'r argraphau wedi cael eu *stampo* wedi eu gosod bob amser â'u gwyneb lawr. Paham y gosodid hwynt felly nis medrwn ddychymygu, ond felly y mae gyda holl weddillion cyntefig Babilonia. Ond serch ei bod wedi ei chyfansoddi o'r defnyddiau cyffredin hyn, yr oedd yn ddinas hynodfawr—poblog a llwyddianus, 'y dref aur,' 'prydferthwch y teyrnasoedd,' 'gogoniant godidawgrwydd y Caldeaid.' Ond, yn ol prophwydoliaeth, mae wedi myned 'yn garneddau' (Jer. li. 37); mae yr adeiladau wedi eu malurio, fel mae y cyfryw ddefnyddiau yn dueddol i wneud; carneddau ar garneddau a guddiant ei safle, ynghyd â gweddillion lluosog o briddfeini a llestri pridd. Yr hyn sydd yn taro meddwl y teithiwr ag arswyd ydyw y carneddau dirfawr o falurion. 'Pa fodd yr aeth Babilon yn ddiffaethwch yn mysg y cenedloedd?'

Y carneddau yn nghymydogaeth Hillah ydyw adfeiliau yr hen Fabilon; ond mae eu chwilio, er yn orchwyl dyddorol, wedi ei ganlyn â chryn siomedigaeth. 'Oddiwrth hanesion teithwyr diweddar,' medd Rich, 'dysgwyliais gael ar sefyllfa Babilon fwy ac hefyd lai nac a gefais. Llai—oblegid nas gallaswn ffurfio un dychymyg am eangder dirfawr yr holl adfeiliau, nac am faint, cadernid, a sefyllfa berffaith rhai rhanau o honynt; a mwy—oblegid y meddyliais y gallwn wneud allan ryw olion, gan nad pa mor amherffaith, o lawer o brif adeiladau Babilon. Dychymygais y gallwn ddweud, "Dyma lle yr oedd y muriau, a hyn a hyn raid fod eangder yr awynebedd; yma y sefai y palas; a hwn yn ddios ydoedd twr Belus." Cefais fy nhwyllo yn gyfangwbl. Yn lle ychydig garneddau ar eu penau eu hunain, cefais yr holl wlad wedi ei gorchuddio ag olion adeiladau, mewn rhai manau yn gynwysedig o furiau priddfeini, hynod o ffres yr olwg arnynt; mewn manau eraill yn gynwysedig o restr dirfawr o garneddau o falurion, o'r fath ffurfiau anmhenderfynol, amrywiaeth, ac eangder, fel y gwnaent ddyrysu pwy bynag a gynygasai ffurfio un amcan-dyb yn eu cylch' (Rich, *Second Mem.* i. 21).

Mae y rhan fwyaf o'r adfeiliau ar y tu dwyreiniol i'r afon Euphrates. Mae tri o garneddau anferth ac sydd yn deilwng o sylw neillduol, ac a elwir y Mujelibe, y Kasr, a'r Bryn Amram.

O gylch pum milltir i'r gogledd o Hillah, deuir at y cyntaf o'r carneddau dirfawr hyn, sef Mujelibe. Ei ffurf ydyw ysgwar hir. Mae ei ochrau yn gwynebu prif fanau'r compod, ac o eangder afreolaidd—gan fod yr un gogleddol, yn ol Rich, yn 200 o latheidiau o hyd, yr un deheuol yn 219, yr un dwyreiniol yn 182, a'r gorllewinol yn 136. Mae uchder y dehau-orllewin, neu yr ongl uchaf, yn 141 o droedfeddi, ac amgylchedd yr holl garnedd yn 2211 o droedfeddi. Dengys yr holl wynebau, yn enwedig y wyneb a edrych tua'r gorllewin, arwyddion mewn amryw fanau o waith priddfeini—y priddfeini wedi eu crasu yn yr haul a'u cymysgu â gwellt wedi ei fan-dori, neu gyrs toredig, a chwedi eu *cemento* â llaid, a haen o gyrs rhwng pob haen o briddfeini. Dengys y *tunnels* a yrwyd i waelod y garnedd, yn gydwastad â'r gwastadedd, fod yr adeilad wedi cael ei ddiogelu gan fur o briddfeini wedi eu llosgi, ac yn cael ei gynnal gan bileri a rhag-furiau o'r un defnydd. Mae y priddfeini crasedig, yn gystal a'r rhan fwyaf o'r rhai geir yn gyfain ynghanol y malurion lle yr ydys wedi twrio iddynt, yn dwyn enw Nebuchodonosor, a chwedi eu gosod mewn morter gwyn teg. Mae yn y garnedd amryw gymoedd culion dwfn, a chwedi eu ffurfio mewn rhan gan ddylanwad yr elfenau, ac mewn rhan gan y Turciaid wrth dwrio am drysor cuddiedig. Etto cyfarfyddir â chelloedd tanddaearol wedi eu hadeiladu yn rheolaidd, ac ynddynt ceir maen-eirch yn cynwys esgyrn dynion, llestri pridd, ynghyd â phriddfeini yn dwyn argraphiadau mewn llythyrenau gwrthaing-debyg. Mae amryw o'r cloddiadau yn treiddio yn mhell mewn i gorph yr adeilad, gan wneud troion onglawg; ac y mae llawer, yn ddigon tebygol, na chawsant erioed eu cloddio, a gwylia drostynt anifeiliaid gwyllt yr anialwch. Mewn gair mae y llefydd tanddaearol hyn, dros y rhai y taenid ystafelloedd breninoedd, yn awr yn lletty a diogelfa y *jackalls* ac anifeiliaid rheibus eraill.

Mae yr ail garnedd fawr o falurion, yr hwn sydd yn gorwedd ynghylch milltir i'r dehau yn parhau i ddwyn yr enw Kasr, h.y., y palas. Ffurfia yn agos i ysgwar o 700 llath bob ochr, ac ymgyfyd 70 o droedfeddi uwchlaw y gwastadedd. Mae pawb olion yn dangos ei fod yn gyfansoddedig o adeiladau llawer rhagorach na phob un o'r lleill, ar yr ochr ddehau i'r afon, o ba rai y mae unrhyw weddillion yn aros. Mae y priddfeini o'r fath oreu; ac er taw dyma'r man yr ymddengys i'r rhan fwyaf o honynt gael eu cymeryd ymaith o hono, mae peth afrifed ar ol etto. Ond fel mae yr yspeiliwyr wedi cloddio y garn yn mhob cyfeiriad, a chwedi troi llawer o hono i grugiau o ysbwrial, nis gellir penderfynu ymddangosiad ac eangder gwreiddiol yr adeilad. Mae y muriau yn mhob man wedi eu gwneud o briddfeini llosgedig teg, a chwedi eu *cemento* â'r morter calch goreu, ac yn mysg yr adfeiliau ceir darnau llestri *alabaster*, priddlestri o wneuthuriad teg, a llawer iawn o *diles* wedi eu gorchuddio â *pholish* cymysgliw, ac y mae y lliw yn hynod o ffres. O'r adfeiliau hyn y cloddiwyd allan lun mawr llew yn sefyll uwch ben dyn a'i freichiau ar led. Mae y lluniau mewn *basalt* du, a chwedi eu gwneud mor farbaraidd o anghelfydd fel i ddangos nad oedd fawr gynydd wedi cael ei wneud mewn celfyddyd, neu ynte fod y gwaith wedi ei adael heb ei orphen gan y cerfiwr. Cafwyd yma hefyd *cylinder* mawr o glai llosgedig ac argraph arno mewn llythyrenau gwrthaing debyg; a chafwyd sêl o agate o wneuthuriad destlus, ar yr hon yr oedd llun offeiriad ynghyd ag amryw arwydd-luniau o addoliad y Sabeaid; a chi mewn *bronze*, tair modfedd o uchder, a thorch aur pur am ei wddf. Ar ben y garnedd mae adfail hynod iawn, yr hwn, ar ol iddo gael ei ddinoethi a'i wahanu oddiwrth yr ysbwrial, sydd yn weledig o gryn bellder, ond mor hynod ffres yw ei ymddangosiad, fel na foddlonid Mr. Rich taw adfail Babilonaidd ydoedd hyd nes ei fanwl chwilio. Mae yn gynwysedig o amryw furiau a phileri (y rhai a wynebant bedwar man y compod) wyth troedfedd o drwch, wedi eu haddurno mewn rhai manau â llefydd i osod delwau ynddynt, ac mewn manau eraill wedi eu cadarnau ag atbileri a rhagfuriau wedi eu hadeiladu o briddfeini llosgedig teg, ac yn awr yn berffaith lan a'u hymylon yn llym, wedi eu gosod mewn *cement* morter calch yn meddu y fath allu cysylltawl, fel y darfu i'r sawl a garient y priddfeini ffordd, er mwyn adeiladu mewn manau eraill, roddi fynu gweithio yma oherwydd yr anhawsder o dynu y priddfeini allan yn gyfan. Mae penau y muriau hyn wedi eu dryllio, a gallasent fod ar y cyntaf yn llawer uwch. Ar yr ochr allanol maent wedi cael eu clirio ffordd bron i'r sylfeini, ond oddifewn maent wedi eu llanw ag ysbwrial yn mron i'w pen. Dengys rhai darnau o'r muriau, o'r un wneuthuriad, ac yn sefyll mewn pellderau gwahanol oddiwrth eu gilydd, nad ydyw yr hyn sydd yn aros ond rhan fechan o'r adeilad gwreiddiol (Layard, *Nineveh and Babilon*, 505). Mae yn amgylchiad hynod fod y priddfeini bob un wedi eu *stampo* ag enwau a theitlau Nebuchodonosor. Mae llechi ag enw y brenin arnynt, ac yn cynwys hanes adeilad y palas, wedi eu cymeryd o'r garn, ac yn gwasanaethu y dyben o wneud y lle allan. Mae llawer o lechi a ddygwyd gan Sir H. Rawlinson o'r Kasr yn dwyn yr argraph, 'Palas Nebuchodonosor.' Mae un o'r rhai hyn yn y *British Museum*.

Oddeutu 800 o *ells* i'r dehau i'r Kasr mae y trydydd casgliad o adfeiliau a elwir Carn Amram. Mae ei ffurf yn debyg iawn i *quadrant*. Mae yn llawer mwy ei faint na'r Kasr, gan ei fod yn 1100 o latheidiau o hyd, ac yn 800 yn y man lletaf. Mae ei uchder yn amrywio, ond gall fod y rhan uchaf ynghylch 50 neu 60 troedfedd uwchlaw *level* y gwastadedd. Mae yr oll o'r adfeiliad anferthol hwn wedi ei gloddio a'i rwygo yn ddwfn; a chan fod cynifer o'r priddfeini a allesid eu cael yn rhydd wedi eu cario ymaith, mae troed y teithiwr yn suddo bob cam mewn llwch llaes ac ysbwrial. Ymddengys fel wedi ei gwbl ysbeilio o bawb defnyddiau adeiladu; nid oes dim yn aros yn awr ond un bryn uchel, pridd yr hwn sydd yn gymysgedig â darnau o briddfeini drylliedig, priddlestri cochion, *tile*, morter, gwydr, cregin, a darnau o *mother-of-pearl* (Mignan, *Trav. in Chaldæa*, 199).

Y fath ydyw y prif adfeiliau ar yr ochr ddeheuol i'r Euphrates. Ar yr ochr ddwyreiniol nid oes dim adfeiliau yn nghymydogaeth yr afon, etto o fewn pellder o chwech milltir o Hillah, mewn cyfeiriad dehau-orllewinol, ac wyth neu naw milltir o'r man nesaf at yr adfeiliau sydd wedi eu darlunio, mae yn sefyll y mwyaf anferth o'r holl weddillion hynodfawr hyn, ac i'r hwn y rhydd yr Arabiaid yr enw Birs Nimrud. I sylwedydd cyffredin edrych y garn fel bryn naturiol ac adfail ar ei goppa, yn hytrach nac adeilad wedi ei gyfodi yn gwbl gan law dyn. Mae ei ffurf yn ysgwar hir, a'i holl amgylchedd ynghylch 762 o droedfeddi. Ar y tu dwyreiniol mae wedi ei hollti ag agen ddofn, ac nid yw yn fwy na 50 neu 60 o droedfeddi o uchder; ond ar y tu gorllewinol cyfyd ar lun twr pigfain i uchder o 198 o droedfeddi; ac ar ei goppa mae carn sylweddol o briddfeini, 37 o droedfeddi o uchder wrth 28 o led, ac yn lleihau mewn trwch wrth fyned i'r pen, yr hwn sydd wedi ei dori ac yn ddidrefn yr olwg arno, a chwedi ei rwygo gan agen a gyrhaedd trwy y drydedd ran o'i uchder. Mae ynddo dyllau bychain, wedi eu trefnu yn *rhomboids*. Mae argraphau ar y priddfeini a'u cyfansoddant; ac mor dda ydyw y *cement*, yr hwn a ymddengys fel morter calch, fel, er fod yr haenau mor agos at eu gilydd nes ei gwneud yn anhawdd cael allan pa sylwedd sydd rhyngddynt, y mae yn anmhosibl tynu allan un o'r priddfeini yn gyfan. Mae rhanau eraill o goppa y bryn hwn wedi eu gorchuddio gan ddarnau mawrion o briddfeini heb fod o un ffurf neillduol, a chwedi eu taflu ynghyd a'u troi yn dalpau o wydr perffaith, fel pe buasent wedi bod yn y tan poethaf, er fod haenau y priddfeini yn parhau i fod yn berffaith weledig—yr hon sydd ffaith hynod, ac am yr hon mae yn anhawdd iawn cyfrif. Er y dengys ymddangosiad y bryn ar yr ochr ddwyreiniol yn amlwg fod y telpyn anferth hwn wedi bod lawer yn uwch; etto mae y Birs Nimrud yn oruchel hyd yn od yn ei adfeiliau (Rich, *Mem.* 33, 36, 38).

Yn ei ffurf bresenol prif waith Nebuchodonosor oedd y Birs, ac ymddengys ei enw ef yn unig ar y priddfeini a'i cyfansoddant, ac ar y *cylinders* a osodwyd yn y conglau. Ymddengys oddiwrth argraph neillduol o eiddo Nebuchodonosor, iddo gael ei adeiladu yn ddechreuol gan frenin blaenorol; ond oherwydd iddo gael ei adael mewn cyflwr anorphenedig, cafodd ei ddinystrio, ac adferwyd ef gan Nebuchodonosor yn ol y cynllun gwreiddiol.

Mae profi unedd yr adeiladau hyn â rhai cyntefig Babilon yn fatter o gryn anhawsder ac nid ychydig o ansicrwydd. Tybiwyd yn gyffredin am hir amser taw adfeiliau teml Belus oedd Mujelibe; ond er y coleddir y dyb hon gan awduron o gymeriad uchel—megis Major Rennel ac eraill—gwadir hyn yn gadarn gan Rich, Porter, a Buckingham.

Nis gall fod un amheuaeth ynghylch unedd adfeiliau Kasr a phalas mawr Babilon a goffheir gan Herodotus, ac a ddarlunir yn helaeth gan Josephus allan o waith Berosus, oblegid mae amryw lechi perthynol i'r adeilad gwreiddiol wedi eu cael yno yn dwyn argraphau coffadwriaethol am adeiladiad y palas gan Nebuchodonosor. Ar un o'r llechi hyn mae yr argraph ganlynol, yn ol M. Oppert:—'Palas mawr Nebuchodonosor, brenin Babilon, mab Nabopolassar, brenin Babilon, yr hwn a rodiodd yn addoliad y duwiau Nebo a Merodach, ei arglwyddi.' Mae y gweddillion sydd wedi eu cloddio i fynu yn cadarnhau hanes yr addurniadau picturol a ddesgrifir gan Diodorus Siculus. O'r tu arall, dywed Rawlinson, 'Yn Ngharn Amram gallwn adwaen gweddillion yr hen balas, yr hwn a barhaodd i fod yn breswylfa breninol hyd amser Nabopolassar, tad Nebuchodonosor. Dyma yr unig ran o'r gweddillion lle yr ydys wedi cael gafael mewn argraphau perthynol i'r breninoedd boreuol; ffaith yr hon, a'i chysylltu â'r defnyddiau cydmariaethol tlawd a ddefnyddid, a chwbl absenoldeb o'r adeiladau, cybelled ac yr ymddengys, o faen-saeryddiaeth da, a ddengys yn ddigonol henaint rhagoriaethol ei adeiladaeth.' Tybia M. Oppert yr arddengys y garn y Gerddi Crogedig enwogfawr; ond mae yr arwynebedd yn llawer rhy eang i warantu y cyfryw dybiaeth.

Gyda golwg ar Birs Nimrud, mae llawer o wahaniaeth barn. Mae argraphau Nebuchodonosor yn ei wneud yn sicr fod yr adfail hwn yn dynodi safle Borsippa, tref hollol wahanol oddiwrth Babilon. Gwna rhai, megis Rich, ddal taw yr un lle ydyw Birs Nimrud a theml Belus; eraill, megis Ker Porter, Heeren, ac Oppert, mai yr un ydyw a thwr Babel. Nid oes un rheswm dros funtumiaw y dyb olaf, canys y mae y sefyllfa yn un anhebygol, oblegid yr oedd yn rhaid fod twr Babel yn, neu yn agos i Babilon. Yr ydys hefyd wedi cael allan fod sylfaen Birs Nimrud yn ysgwar o 272 o droedfeddi yn unig, tra yr oedd sylfaen Belus yn dri chymaint o faint. Yr oedd y deml hefyd wedi ei chyflwyno i Nebo, ac nid i Bel. Cymer Oppert arno i ddarllen argraph o Birs Nimrud fel hyn:—'Brenin blaenorol a adeiladodd (cyfrifant am ddwy a deugain o genedlaethau cyn hyny) ond ni ddarfu iddo orphen ei ben. Er ys hir amser gynt yr oedd y bobl wedi ei roddi i fynu, *gan nad oedd drefn ar eu dull o lefaru geiriau.*' Efallai fod mwy o ddychymyg na ffaith yn y deongliad hwn; o'r hyn lleiaf nid ydyw ieithwyr medrus eraill yn cydolygu ag ef. Haera hefyd fod yr un llythyrenau a gyfansoddant yr enw Borsippa yn arwyddo 'dinas gwasgariad ieithoedd;' ond nid oes neb yn ei ganlyn yn y golygiad hwn. Mae adfeiliau Birs Nimrud yn agos yn ysgwar, pob ochr yn 600 troedfedd o hyd; nid yw y pen yn ogyfuwch ei uchder, canys mae y rhan uchaf ynghylch 140 o droedfeddi. Ond dinystriwyd yr esgynloriau enwogfawr o ba rai yr adeiladwyd ef gan oresgynwyr a gorchfygwyr; ac am ugain canrif y mae wedi gwasanaethu fel cloddfa priddfeini. Yr oedd y malurion mor fawr ar amser ymweliad Alexander fel y darfu ddefnyddio 10,000 o ddynion am rai wythnosau i'w glirio ffwrdd, fel ac i ddangos y sylfaen. Efallai y gwna Carnedd Babel, a elwir felly gan yr Arabiaid, ac weithiau Mujelibe, neu 'y dymchweledig,' arddangos teml Belus, er y gesyd haeriadau Herodotus rwystrau ar y ffordd o brofi ei berffaith unedd.

Yr oedd Babiloniaid yr ail ymerodraeth o waed cymysg

—'y werin' (Jer. l. 37)—Semitaidd, Turaniaidd, a Chusiaidd; cyrhaeddodd y cyntaf y flaenoriaeth oddiwrth ddwy hil freninol o lywodraethwyr Arabaidd, fel y gwelir yn eu hiaith. Gwisgent eu gwallt yn hir, ac yn gyffredin darlunir hwy a barf hir ganddynt. Yr oeddynt yn rhyfelwyr mawrion, ac yn brwydro yn aml yn erbyn Assyria, a than Nebuchodonosor cariasant eu harfau o'r Tigris hyd y Nile. Y bwa oedd eu prif arf; yr oedd ganddynt hefyd fath o gleddyfau byrion, gwaewffyn, bwyeill, a cherbydau haiarn. Darlunir hwynt gan y prophwydi Hebreaidd fel y canlyn: Jer. iv. 29, 'Rhag trwst y gwyr meirch a'r saethyddion y ffy yr holl ddinas; hwy a ant i'r dyrysni, ac a ddringant ar y creigiau: yr holl ddinasoedd a adewir, ac heb neb a drigo ynddynt;' Ezec. xxvi. 10, 'Gan amlder ei feirch ef, eu llwch a'th doa; dy geurydd a gynhyrfant gan swn y marchogion, a'r olwynion, a'r cerbydau, pan ddel trwy dy byrth di, fel dyfod i ddinas adwyog.' Yr oedd eu gwyr meirch yn anwrthwynebol, a Habacuc a'u darlunia fel hyn (i. 8)—'A'u meirch sydd fuanach na'r llewpardiaid, a llymach ydynt na bleiddiau yr hwyr: eu marchogion hefyd a ymdaenant, a'u marchogion a ddeuant o bell; ehedant fel eryr yn prysuro at fwyd.' Tarawent dychymyg yr Hebreaid fel creaduriaid echrydus iawn. Darlunia Esaiah eu brenin fel 'yr hwn sydd yn taro y bobloedd mewn digllonedd â phla gwastadol, a'r hwn a wnaeth i'r ddaiar grynu, ac a gynhyrfodd deyrnasoedd' (xiv. 6–16). Geilw Habacuc hwynt yn 'chwerw a phrysur;' a rhydd y darluniad arswydus canlynol o honynt (i. 7, 9, 10)—'Y maent i'w hofni a'u harswydo; o honynt eu hun y daw allan eu barn a'u rhagoriaeth. Hwy a ddeuant oll i dreisio; ar gyfer eu hwyneb y bydd gwynt y dwyrain, a hwy a gasglant gaethion fel y tywod. A hwy a watwarant freninoedd, a thywysogion a fyddant watworgerdd iddynt; hwy a watwarant yr holl gestyll, ac a gasglant lwch, ac a'i goresgynant.' Nid ydyw y bardd Hebreaidd yn anghofio eu balchder—'balchder y rhai rhyfygus, uchder y rhai ofnadwy;' 'balch' (Esa. xiii. 11; Jer. l. 29, 31). Ond yr oeddynt yn greulon wrth eu caethion; ac nid ffigur ymadrodd ond gwirionedd creulon ydoedd 'bach yn eu genau.' Cigyddid pobl digymorth, a namid hwynt mewn gwaed oer. Yr oeddynt wedi gwneud rhyw gymaint o gynydd yn y gwyddonau, er eu bod yn mhell ar ol eu cymydogion Assyriaidd. Ceir eu golygfeydd darluniadol ar briddfeini wedi eu owmalu; yr hyn eilw Ezeciel yn 'ddelwau y Caldeaid wedi eu llunio ar y pared â fermilion' (xxiii. 14). Metelaidd oedd defnydd y lliwiau, a dengys y ffordd o'u parotoi ryw gydnabyddiaeth â fferylliaeth—*oxides* o haiarn, copr, plwm, &c. Medrent dori argraphau ar feini gwerthfawr, ië y caletaf o honynt. Yr oedd gwydr mewn arferiad ganddynt, fel y profir oddiwrth lestriach o'r sylwedd hwnw a gafwyd yn eu hadfeiliau; ac yr oedd ganddynt gostrelau o ffurf hardd iawn wedi eu gwneud o bridd. Yr oedd eu gwauadweithiau yn enwog, a chwedi eu gwneud o'r cotwm tecaf, a chwedi eu lliwio â'r lliwiau dysglaer ac sydd mor ddeniadol i lygad dwyreiniwr. Chwenychid y 'fantell Babilonig deg' yn nyddiau Josua gan Achan (Jos. vii. 21). Dywedir i grogleni Babilonig un ystafell yn Rhufain gosti £6400; a dywed Pliny i ddodrefn cyffelyb yn un o ystafelloedd ciniawa Nero gosti £32,000. Cyfeirir at garpedau a theisbanau Babilon fwy nac unwaith gan Plautus. Yn ol Strabo gwneid llawer iawn o liain yn Borsippa. Ac nid bychan oedd y cynydd oeddynt wedi wneud mewn seryddiaeth; adwaenent y pum planed; yr oeddynt wedi tynu llun y ser a gyfansoddant y deuddeg arwydd; talfyrasant restr o'r ser sefydlog; gallasent fwrw amser diffyg ar haul a lloer; cawsant allan fod y tymhor o 223 o leuad fisoedd yn dro-adeg; cofrestrasant ddiffygion planedau; dyfeisiasant ddeialau; a gwyddent hyd y flwyddyn haulawl. Darlunia Hipparchus bum diffyg a enwir gan yr hen seryddion hyn. Ond yr oedd eu seryddiaeth, fodd bynag, yn gymysgedig a llawer o ddewinseryddiaeth. Yr oedd eu dysgedigion yn 'ddewiniaid, yn astronomyddion, hudolion, ac yn Galdeaid;' yr olaf yn weddillion dosparth hen a brodorol, yr hwn a eilw Herodotus yn 'offeiriaid.' Perthynent i'r llys, fel y dangosir yn Llyfr Daniel, yr hwn a gyfeiria at 'ddysgeidiaeth y Caldeaid.' Rhydd Ezeciel y darluniad canlynol o'u dewiniaeth (xxi. 21, 22): 'Brenin Babilon a safodd ar y groes-ffordd, yn mhen y ddwy ffordd, i ddewino dewiniaeth: gloywodd ei saethau, ymofynodd â delwau, edrychodd mewn afu. Yn ei law ddehau yr oedd dewiniaeth Jerusalem, am osod capteniaid i agoryd safn mewn lladdedigaeth, i ddyrchafu llef gyda bloedd, i osod offer rhyfel yn erbyn y pyrth, i fwrw clawdd, i adeiladu amddiffynfa.' Gwawdir hi gan Esaiah (xlvii. 10, 12, 13): 'Canys ymddiriedaist yn dy ddrygioni: dywedaist ni'm gwel neb. Dy ddoethineb a'th wybodaeth a'th hurtiant; a dywedaist yn dy galon, Myfi sydd, ac nid neb arall ond myfi. Saf yn awr gyd a'th swynion, a chyd ag amlder dy hudoliaethau, yn y rhai yr ymflinaist o'th ieuengctid; i edrych a elli wneuthur lles, i edrych a fyddi grymus. Ymflinaist yn amlder dy gynghorion dy hun. Safed yn awr astronomyddion y nefoedd, y rhai a dremiant ar y ser, y rhai a hysbysant am y misoedd, ac achubant di oddiwrth y pethau a ddeuant arnat.' Cynwys yr iaith hon yr arferent wneud cyfrifon, ac y cyhoeddent lyfrau cyffelyb i'n almanacau ni, gan brophwydo dyddiau dedwydd ac annedwydd, a chyfnewidiadau tywydd a ffawd.

Gwisg y dosparth goreu o'r Babiloniaid oedd crys lliain yn cyrhaedd hyd at y traed, a hugan wlanen wedi ei thaflu dros hwnw, neu fantell fer o liw gwyn; ar eu traed gwisgent esgid isel a gwadn pren. Rhwyment eu gwallt â phenwisg. Yr oeddynt yn hoff o enaint a pheraroglau, a rhagorent yn eu gwybodaeth o'r dull goreu o'u parotoi. Gwisgai y dosparth isaf grys yn unig, a chwedi ei rwymo a gwregys. Ymwisgai breninoedd ac offeiriaid mewn dillad mwy costus a chywrain eu gwneuthuriad. Nid oedd ganddynt physigwyr; ond gosodid y cleifion yn yr ystrydoedd, fel y gallai un dyn fyddai yn paso gyfeillachu â hwynt, a mynegi wrthynt yr hyn a wyddai trwy brofiad neu sylw am eu hanhwyldeb a'r feddyginiaeth ar ei gyfer. Mae rhai o'u dulliau o buredigaeth personol yn debyg i'r rhai orchymynir yn neddf Moses. Peraroglent eu meirw mewn mêl. Yr oedd Babilon hefyd yn enwog am ei masnach. 'Tir marsiandiaeth, a dinas marchnadyddion' y gelwid hi (Ezec. xvii. 4). Cynysgaethid hi â modd i fyw yn foethus a gorwych trwy ei hanturiaethau morawl; dygid iddi berlysiau, *ivory*, aur, gemau, meteloedd, a gwlan o'r gororau cymydogaethol. Telid sylw er yn foreu i berl bysgotta y Culfor Persiaidd. Ond dygodd eu cyfoeth foethau diraddiol. Darlunir merch y Caldeaid fel un 'dyner a moethus.' Awgrymir troseddau trwy win a meddwdod gan Habacuc (ii. 5, 17). Yr oedd moesau yn isel. Gosodid merched priodadwy ar *auction*, a'r symau a delid am y rhai glan a gyfansoddent waddol y rhai hagr; ac yr oedd rhieni a gwyr priod yn gwneud arian o buteindra eu merched a'u gwragedd; a chyfodai yr arferiad hon, yn ol Herodotus, oddiar y tlodi a achoswyd gan orchfygiad eu gwlad. Unbenaeth o'r fath waethaf oedd y ffurf lywodraeth, fel yr ymddengys yn ddigon amlwg oddiwrth y penodau cyntaf yn Llyfr Daniel. Oddiwrth y penodau hyn yr ydym yn dysgu taw pen y freniniaeth oedd 'brenin y breninoedd,' ewyllys yr hwn ydoedd ddeddf; yr oedd y llys yn lluosog; yr oedd llywiawdwr yn y palas, cadben i wyr y gard, penaeth i'r eunuchiaid, a llywydd i'r doethion neu y Magi. Yr oedd i bob un o'r talaethau ei llywodraethwr priodol; ond nid oedd fawr o undeb rhyngddynt, canys ffrwyth darostyngiad milwraidd oedd y cyfan.

Yr oedd y grefydd ddim yn anhebyg i un yr ymerodraeth gyntaf, yr hon sydd eisoes wedi cael ei desgrifio yn yr erthygl presenol. Yr un duwiau a addolid yn gyffredin, yn enwedig Bel, Nebo, a Merodach, y rhai yn aml a gydgorphorid ag enwau personau; 'mewn eilunod yr oeddynt wedi ynfydu' (Jer. l. 38). Yr oedd y temlau yn neillduol o orwych, megis un Belus, a'r un yn Borsippa, y Birs Nimrud. Yr oedd yr olaf wedi ei hadeiladu ar y cynllun canlynol:—Yr oedd wedi cael ei barotoi esgynlawr o briddfeini; a'r *stage* gyntaf, yn 272 o droedfeddi ysgwar a 26 o uchder, oedd wedi ei gosod arni. Ar hon yr oedd ail *stage* wedi ei gosod o'r un uchder, ond dim ond 230 o droedfeddi ysgwar; ac yr oedd wedi ei gosod, nid ar ganol yr un o dani, ond 30 o droedfeddi oddiwrth ei hymyl ar y tu gogledd-ddwyreiniol, a dim ond 12 troedfedd oddiwrth ei hymyl ar y tu deheu-orllewinol; ac yn ol y drefn hon yr adeiladwyd yr oll o'r lleill. Adeiladwyd wedi hyn drydedd *stage* uwchben yr ail, yn 188 o droedfeddi ysgwar a 26 o uchder. Nid oedd y bedwaredd *stage* ond 15 troedfedd o uchder, a 146 o droedfeddi ysgwar. Yr oedd y *stages* eraill yn lleihau yn yr un cyfartaledd wrth fyned i'r pen, ac nid oedd yr olaf a'r uchaf ond ysgwar o 20 troedfedd; ac ar hon yr oedd teml neu fath o allor wedi ei hadeiladu—yr oedd holl uchder yr adeilad yn 180 o droedfeddi. Cynrychiolai y saith esgynlawr hyn saith cylch y saith planed, ac yr oeddynt wedi eu lliwio yn ol cymeriad pob un. Sadwrn, yr isaf, ydoedd ddu; Iau, yr ail, ydoedd felyn; Mawrth, y trydydd, ydoedd goch; yr Haul, y pedwerydd, ydoedd felynddysglaer, oddiwrth aur-olch; Gwener, y bumed, ydoedd felyn; Mercury, y chwechfed, ydoedd las, wedi ei achosi gan wydreiddiad; y Lloer, y seithfed, ydoedd ddysglaer oddiwrth arian-olch. Yr oedd yr addoliad wedi ei ddiraddio gan rai 'arferion cywilyddus.' Yr oedd yn rhaid i bob benyw i ymweled unwaith yn ei bywyd a theml Beltis (Mylitta), ac ymbuteinio a phwy bynag a'i dewisai; ac yr oedd y gongl o'r deml ac oedd wedi ei gyflwyno at y farsiandiaeth echryslawn hon bob amser yn orlawn o bobl, yn ol tystiolaeth Herodotus. Yr oedd y rhai cyffredin yr olwg arnynt yn gorfod aros yn y deml am gryn amser. Rhoddir darluniad o addoliad hefyd yn y drydedd benod o Lyfr Daniel. Gosododd Nebuchodonosor ddelw anferth i fynu, efallai *obelisk* wedi ei goreuro, a llun dyn hyd ei ddwyfron ar ei phen, oblegid yr oedd yr uchder yn y cyfartaledd i'r lled fel deg i un. Cyfodwyd hi yn Dura, yr hwn a arwydda wastadedd, ac y mae yn debygol y bwriadid hi i gynrychioli, nid efe ei hun, fel y mae rhai wedi meddwl, ond ei ddewis dduw, Bel-Merodach. Yr oedd llawer iawn o wychder yn cydfyned â'i chysegriad: Dan. iii. 2, 'Yna Nebuchodonosor y brenin a anfonodd i gasglu ynghyd y tywysogion, duciaid, a phendefigion, rhaglawiaid, y trysorwyr, y cyfreithwyr, y trethwyr, a holl lywodraethwyr y taleithau, i ddyfod wrth gysegru y ddelw a gyfodasai Nebuchodonosor y brenin.' Yr oedd ei haddoli wedi ei wneud yn brawf o deyrngarwch: Dan. iii. 7, 'Am hyny yr amser hwnw pan glywodd y bobl sain y cornet, y chwibanogl, y delyn, y dulsimer, y psaltring, a phob rhyw gerdd, y bobloedd, y cenedloedd, a'r ieithoedd oll, a syrthiasant, ac a addolasant y ddelw a gyfodasai Nebuchodonosor y brenin.' Dengys y gerddfa hon fod cryn gynydd wedi cael ei wneud mewn cerddoriaeth, yr hon a fawr wrteithid gan y Babiloniaid. Gomeddodd y 'tri llanc' gyflawni eilun-addoliaeth, ac ail fynegasant eu penderfyniad wrth y brenin, yr hwn a lanwyd o 'lidiawgrwydd, a gwedd gwyneb yr hwn a newidiodd yn eu herbyn.' Bwriwyd hwynt arunwaith i ffwrn dan, fflamau yr hon ni wnaeth iddynt un niwed. Syfrdanwyd y brenin, a thorodd allan i ganmol eu Duw hwynt. Ond ni wnaeth y weithred grefyddol hon brofi ei fod wedi ei droi at undduwiaeth: oblegid parha yr hwn a eilw Jehofah yn 'Dduw y duwiau' i alw Bel 'fy nuw,' a sieryd am fod 'yspryd y duwiau santaidd' yn Daniel.

Cyflawnwyd llawer o brophwydoliaethau hynod yn nymchweliad Babilon; prophwydoliaethau a geir yn Esaiah a Jeremiah. Nodir y gwarchaewyr—Elam a'r Mediaid—enwog fel gwyr meirch a bwa-saethwyr, y rhai a 'ddaliant y bwa a'r waewffon.' 'Mi a sychaf ei hafonydd'—troiwyd yr Euphrates o'i gwely. Yr oedd Duw i agoryd o flaen Cyrus 'y dorau, ac i dorri y dorau pres, ac i ddryllio y barrau heiyrn;' yr oedd y dorau mawrdrwm hyn yn diogelu y manau hyny lle yr ai yr afon mewn ac allan o'r ddinas. 'Myfi a feddwaf ei thywysogion hi, a'i doethion,' ydyw lleferydd Duw—cymerwyd y ddinas ar noson o feddwi a gloddesta. 'Rhedegwr a red i gyfarfod â rhedegwr, a chenad i gyfarfod â chenad, i ddangos i frenin Babilon fod ei ddinas wedi ei chymeryd yn un pen'—dygwyddiad digon credadwy oherwydd maintioli y ddinas; a dywed Herodotus fod eithafion y lle yn nwylaw y gelynion cyn fod y bobl a drigent yn ei chanol wedi clywed ei bod wedi cael ei chymeryd. Mewn gair, yn ol yr addewid ddwyfol, syrthiodd 'trysorau cuddiedig' i ddwylaw y gorchfygwr.

Twr Babel.—Ofer ydyw ceisio chwilio am unrhyw weddillion o'r hen dwr anorphenedig hwn, a gwaeth na difudd ydyw cynyg profi taw ei adfeiliau ef ydyw rhyw garneddau sydd yn aros hyd yn awr. Nis gellir gwneud allan taw yr un ydyw a Birs Nimrud; a'r hyn a gymerai Ker Porter fel effaith dinystr mellt nid yw ddim ond gwydreiddiad un o'r esgynloriau—un Mercury—yr hyn a wnaed trwy losgi clai yn '*slag* glas.' Ac hefyd mae yn rhaid ei fod, fel yr ydys wedi dweud o'r blaen, yn nes at Babilon na Birs Nimrud. Dechreuwyd y twr, nid fel lle o ddiogelwch rhag ail ddiluw, fel mae rhai wedi breuddwydio; oblegid pe felly buasai wedi cael ei adeiladu ar ryw fryn neu esgynfa, ac nid ar y gwastadedd. Hysbysir amcan ei adeiladiad fel hyn: Gen. xi. 4, 'A dywedasant, Moeswch, adeiladwn i ni ddinas, a thwr, a'i nen hyd y nefoedd, a gwnawn i ni enw, rhag ein gwasgaru ar hyd wyneb yr holl ddaiar.' Yr oedd adeiladiad y twr wedi ei gysylltu â chynllun i sefydlu ymerodraeth, o ba un yr oedd y twr i fod yn ganolbwynt. Bwriadai yr adeiladwyr i ymgasglu o'i gwmpas er lluddias eu gwasgariad dros y byd; felly yr oedd ei adeiladiad yn gynyg i rwystro ufudd-dod i'r gorchymyn o 'ffrwytho, lliosogi, a llenwi y ddaiar.' Cynyg anaddfed ydoedd i ganolbwyntio llywodraeth y byd, tra mai ymdaenu ac ymfudo ydyw deddf y nefoedd. Torwyd i fynu y deyrnfradwriaeth trwy gymysgu eu hiaith, ac arweiniodd hyn i ymwasgariad dynolryw.

Arwydda Babilon yn aml y ddinas, ond weithiau y deyrnas. Ar ol iddi gael ei gorchfygu gan freninoedd Persia, gelwir rhai o honynt, megis Cyrus ac Artaxerxes, yn freninoedd Babilon (Ezra v. 13; Neh. xiii. 6). Yr hen ddinas yn fwyaf tebygol ydyw y Babilon a enwir yn 1 Pedr v. 13, ac yn yr hon y trigai llawer o Iuddewon, a'r lle yr oedd apostol yr enwaediad yn llafurio ar y pryd, a'r lle hefyd y blagurodd, mewn amseroedd diweddar, ysgol Iuddewig enwogfawr. Nis gallasai taw lle bychan o'r un enw yn yr Aipht oedd y Babilon hon; ac nis gallasai, mewn annerchiad llythyr plaen, fod yn enw ffigurol am Rufain. Yn y Datguddiad arwydda Babilon gyfundraeth o awdurdod unbenawl orthrymus, uchelffroen yn ei pherthynas â'r eglwys Gristionogol, megis y gwnai hen brifddinas Caldea yn ei chysylltiad a duw-lywodraeth yr Hebreaid.

Gelwir Babilon yn Sesach yn Jer. xxv. 26; li. 41. Yn ol tystiolaeth rhai ysgoleigion gellir darllen enw dinas Ur y Caldeaid neu Hur, y brifddinas henaf, yn hen iaith gyntefig Caldea fel Shishaki, yr hyn mewn ffigur brophwydoliaethol a eill arddangos yr ymerodraeth. (Rich's *Babylon and Persepolis; Travels* of Mignan, Ker Porter, and Buckingham; Rawlinson's *Herodotus* and *Ancient Monarchies;* Layard's *Nineveh and Babylon;* Loftus' *Chaldæa and Susiana*).

BA'LAAM, mab Beor, ac o Pethor yn Mesopotamia, wrth yr afon Euphrates. Dywed ef ei hun ei fod wedi dyfod o 'Aram, o fynyddoedd y dwyrain' (Num. xxii. 5; xxiii. 7; Deut. xxiii. 4). Mae genym hanes cyflawn am rai amgylchiadau neillduol yn ei hanes yn Num. xxii. 24, ac afreidiol ydyw eu hail adrodd yma. Y mae, fodd bynag, anhawsderau mawrion y'nglyn â'r hanes, ac ni wnawn ninau gyfeirio yn fyr attynt.

1. A ydoedd ef yn wir brophwyd, neu ynte dim ond ffuantwr? Mae y rhan fwyaf o ysgoleigion yn dal y dyb flaenaf. Tueddir ni i feddwl ei fod yn bob un o'r ddau. Yr ydym yn lled-gredu taw dewin ydoedd yn ei arferion cyffredin. Ymddengys yr edrychai Balac arno yn y goleu hwn, oblegid darfu i'r cenadau a ddanfonodd ef atto 'fyned â gwobr dewiniaeth yn eu dwylaw' (Num. xxii. 7); ac yn pen. xxiv. 1 dywedir, 'Pan welodd Balaam mai da oedd y'ngolwg yr Arglwydd fendithio Israel; nid aeth efe, megis *o'r blaen*, i gyrchu *dewiniaeth;*' ac yn Jos. xiii. 22 gelwir ef 'Balaam y dewin.' Ar yr un pryd, mae yn amlwg fod a wnelai yr Arglwydd ag ef ar achlysur ei ymweliad a Balac, ac iddo lefaru dan ddwyfol ysprydoliaeth. Er taw dyn drwg ydoedd, etto nid yw hyny ddim yn ddigon o reswm dros peidio rhoddi iddo enw prophwyd. Pa un a ydoedd felly ar ryw achlysuron eraill heblaw yr un mewn cysylltiad a'i ymweliad a Balac mae yn amhosibl dweud; y tebygolrwydd yw nad ydoedd un amser.

2. Mae anhawsderau neillduol yn gysylltiedig â hanes yr asyn. Y deongliad cyffredin a naturiol yw i'r asyn lefaru yn weithredol, gan dori geiriau rhesymol a dealladwy. Fel prawf o hyn honir taw yr ystyr llythyrenol ydyw yr unig un priodol a goddefadwy i'w osod ar eiriau hanes; ac i fod genym yn 2 Pedr ii. 16 dystiolaeth eglur ar y peth fel matter o ffaith: '*Asen fud, gan ddywedyd â llef ddynol*, a waharddodd ynfydrwydd y prophwyd.' O'r tu arall, mae rhai yn golygu taw mewn gweledigaeth y darfu i'r angel a'r asen yn llefaru ymddangos i Balaam; ac mewn ffordd o brawf o gywirdeb y dyb hon haerant fod gweledigaethau a breuddwydion yn foddion cyffredin a ddefnyddiai Duw wrth ddatguddio ei hun i'r prophwydi; ac ar ol i'r hanes fyned rhagddi am dipyn, dywedir, yn Num. xxii. 31, 'A'r Arglwydd a agorodd lygaid Balaam, ac efe a welodd angel yr Arglwydd yn sefyll ar y ffordd, a'i gleddyf noeth yn ei law, ac efe a ogwyddodd ei ben, ac a ymgrymodd ar ei wyneb.' Ymddengys hyn fel pe buasai wedi bod mewn breuddwyd neu ber-lewyg cyn hyn, a gallasai yr hyn a adroddir gymeryd lle y pryd hwnw. Efallai taw at hyn y cyfeiria efe ei hun yn pen. xxiv. 3, 4, ac etto yn ad. 15, 16. Tra yr ydym ni o hyd yn dueddol i'r dyb gyntaf, nid ydym yn barod i wrthod yr ail, yr hon sydd wedi cael ei dal gan Maimonides, Michaelis, Dathe, Hengstenberg, ac eraill.

3. Y brophwydoliaeth oruchel yn Num. xxiv. 17, 19, sydd hefyd wedi rhoddi achlysur i wahanol esboniadau. Cymhwysir hi yn gyffredin iawn at Iesu Grist, 'y seren foreu ddysglaer,' ynghylch yr hon yr ymofynai y doethion, 'Pa le mae'r hwn a anwyd yn frenin yr Iuddewon? canys gwelsom ei seren ef yn y dwyrain, a daethom i'w addoli ef.' Ond i'r deongliad hwn mae yr wrthddadl bendant fod yr holl brophwydoliaeth (v. 17–24) yn eglur gyfeirio at genedloedd oedd yn byw yr amser hwnw, ac at amgylchiadau gwladyddol, trychinebau yn gyffredin, yn eu hanes; ac nid oes genym un hawl, oherwydd rhyw ymadrodd neillduol, i droi rhan neillduol o'r brophwydoliaeth oddiwrth ei chymhwysiad naturiol at fatter cwbl estronol. Parha y gweddill o'r brophwydoliaeth i son am drychinebau a ddygwyddai i'r cenedloedd y cyfeirir attynt.

Ond er i Balaam gael ei luddias gan Dduw rhag melldithio Israel, ac hyd yn od gyhoeddi bendithion uwch eu penau, a methu cyflawni amcanion Balac wrth anfon am dano, efe osododd y tywysog hwnw mewn ffordd i arwain yr Israeliaid i ddwyn melldith arnynt eu hunain. 'Trwy air Balaam,' 'Balac a fwriodd rwystr ger bron meibion Israel,' y rhai a 'ddechreuasant odinebu gyda merched Moab. A galwasant y bobl i aberthu eu duwiau hwynt; a bwytaodd y bobl, ac addolasant eu duwiau hwynt; ac ennynodd digofaint yr Arglwydd yn erbyn Israel.' Y canlyniad oedd i 24,000 o honynt farw o bla (Num. xxv. 1–9; xxxi. 16; Dat. ii. 14). I gospi y llithwyr hyn, gorchymynodd Duw i'r Israeliaid i ryfela yn eu herbyn; a lluoedd o honynt, yn wrrywiaid a benywiaid, a laddwyd, ac yn eu mysg Balaam, yr hwn a dderbyniodd gyfiawn daledigaeth am ei ddrygioni (Num. xxxi. 1–7).

BALM, rhyw driagl gwerthfawr peraroglus a red allan o hono ei hun o bren, neu a geir trwy wneud agenau ynddo. Mae pawb ysgrifenwyr yn cyduno fod y balm hwn yn beth gwerthfawr dros ben, a dywed Theophrastus y gwerthid ef yn ei amser ef am ei bwysau o arian. Ond mae llawer o amheuaeth wedi cyfodi mewn perthynas i'r planigyn oddiwrth pa un y ceid y balm. Mae y rhan drymaf o'r awdurdodau yn ymddangos o du planigyn perthynol i deulu y myrr, y rhai ydynt nodedig am eu *resin* peraroglus. Mae y nodd sydd yn dyferu o'r rhisgl pan wneir toriad ynddo yn cael ei alw yn *opobalsum;* a'r hyn ddyfera o'r cangenau wedi eu tori a'u berwi, *xylobalsamum;* sudd y ffrwyth, *carpobalsamum.* Adwaenid y planigyn hefyd fel Balm Judda, a Balm Mecca. Sonir yn neillduol am Gilead, yr hwn a orweddai ar y tu dwyreiniol i'r Iorddonen, fel lle a'i cynyrchai, ac ymddengys fod gwerth arbenig yn cael ei osod ar yr hyn ddygid oddi yno. Yr oedd yn un o'r nwyddau a gariai yr Israeliaid neu y Midianiaid, i ba rai y gwerthwyd Joseph gan ei frodyr, o Gilead i'r Aipht (Gen. xxxvii. 25). Yr oedd hefyd yn un o'r pethau a ddanfonodd Jacob i'w fab Joseph yn yr Aipht, tra yr ydoedd etto yn anadnabyddus iddo (xliii. 11). Yr oedd yn un o'r nwyddau yr arferai Judah a gwlad Israel fasnachu a'r Tyriaid ynddynt (Ezec. xxvii. 17). Ymddengys y gwneid defnydd o hono fel meddyginiaeth, ac yn neillduol i wellau clwyfau. A dyma y rheswm paham y defnyddir ef yn ffigurol gyda golwg ar waredigaeth rhag trychinebau cenedlaethol. 'Am friw merch fy mhobl y'm briwwyd i; galerais: daliodd synder fi. Onid oes driagl yn Gilead? Onid oes yno physygwr? Paham na wellha iechyd merch fy mhobl?' (Jer. viii. 21, 22). 'O forwyn, ferch yr Aipht, dos i fynu i Gilead, a chymer driagl: yn ofer yr aferi lawer o feddyginiaethau; canys ni bydd iachad i ti' (xlvi. 11). 'Yn ddisymwyth y syrthiodd Babilon, ac y drylliwyd hi: udwch drosti, cymerwch driagl i'w dolur hi, i edrych a iacha hi' (li. 8).

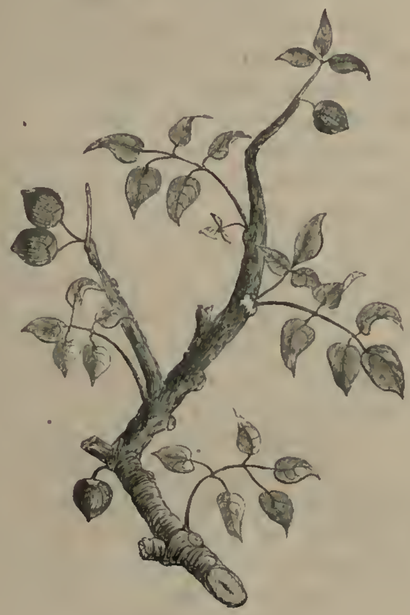
BALM O GILEAD.

BARA, bwyd wedi ei wneud o wenith, neu rywiau eraill o yd, ac yn cael ei ddefnyddio bron yn gyffredinol; ond arferir y gair hefyd am ymborth yn gyffredin (Gen. iii. 19; xxviii. 20; xxxix. 64; xliii. 16, 25, 31, 32; Luc xi. 3). Defnyddiai yr Iuddewon yn gyffredin fara lefeinllyd, ond i gadw coffadwriaeth am eu hymadawiad brysiog o'r Aipht defnyddiasant fara croew wrth fwyta'r pasg (Exod. xii.; viii. 15). Defnyddient hefyd fara croew yn eu bwyd-offrymau (Lef. vi. 16). Mewn offrymau eraill yr oedd wedi ei drefnu i fara lefeinllyd gael ei ddefnyddio (vii. 13; xxiii. 17).

Gan y gwnai yr Hebreaid yn gyffredin eu bara yn deneu iawn, ac yn deisenau (Lef. ii. 4; viii. 26; 2 Sam. vi. 19), ni thorent ef â chyllyll, ond torent â'u llaw. A dyma y rheswm dros yr iaith a ddefnyddir gyda golwg ar yr hyn a fwyteid yn Swper yr Arglwydd: 'Yr Arglwydd Iesu, y nos y bradychwyd ef, a gymerodd fara; ac wedi iddo roddi diolch, efe a'i *torodd,* ac a ddywedodd, Hwn yw fy nghorph a *dorir* drosoch; gwnewch hyn er coffa am danaf' (1 Cor. xi. 23, 24; gwel hefyd Jer. xvi. 7 *ymyl y ddalen;* Luc xxiv. 25; Act. ii. 42–46; xx. 7; 1 Cor. x. 6). Mae llawer efallai na ddarfu iddynt erioed gyfeirio at neillduolrwydd yr iaith a ddefnyddir yn Swper yr Arglwydd, nac at y rheswm dros hyny.

Gan fod y bara a ddefnyddid gan yr Iuddewon yn gynwysedig o deisenau teneu llydain, fel yn bresenol yn y Dwyrain, yr ydym yn amheu y priodoldeb o ddefnyddio y geiriau *torth* a *thorthau* yn ein cyfieithiad cyffredin, gan y trosglwyddant syniad anghywir ynghylch ffurf y bara, ac mewn cyfieithiad dylid gofalu am gydffurfio ag arferion y wlad.

Bara dangos (Heb. *bara'r presenoldeb*) oedd yr hwn osodid ger bron yr Arglwydd ar y bwrdd aur yn y lle santaidd (Exod. xxv. 23, 24, 30). Yr oedd hwn yn gynwysedig o ddeuddeg teisen wedi eu gwneud o beilliaid, ac yr oeddynt i gael eu gosod yn ddwy res, chwech yn y rhes, ac yr oedd thus pur i gael ei osod ar bob rhes, fel y 'byddai ar y bara yn goffadwriaeth, ac yn aberth tanllyd i'r Arglwydd.' Yr oedd hyn i gael ei wneud bob Sabboth, ac yr oedd yr hen fara i gael ei symud, ac yn dyfod yn eiddo i'r offeiriad, y rhai oeddynt i'w fwyta yn y lle santaidd (Lef. xxiv. 5–9). Mewn amgylchiadau arferol nid oedd yn gyfreithlon i neb i'w fwyta ond yr offeiriaid (1 Sam. xxi. 3–6; Matt. xii. 3, 4).

BARBA′RIAD, dyn anllythrenog, diddysg; un ac na byddo arall yn deall ei iaith (1 Cor. xiv. 11). Cyfrifai y Groegiaid bawb yn farbariaid ac a siaradent iaith wahanol oddiwrth yr eiddynt eu hunain. Dan yr enwau Groegiaid a barbariaid cynwys Paul ddynolryw yn gyffredinol (Rhuf. i. 14). Geilw Luc drigolion Melita, y rhai oeddynt yn ymfudwyr o Carthage yn ddechreuol, ac a siaradent mae'n debygol yr iaith Punic, yn 'farbariaid,' serch y caredigrwydd a ddangosasant i Paul a'i gyd-forwyr pan y cawsant eu llong-ddryllio ar yr ynys hono (Act. xxviii. 2).

BARF. Ymddengys i hon gael ei rhoddi i ddyn fel arwydd nodweddol o ryw, ac felly yr ydym i edrych ar yr arferiad o'i heillio fel un annaturiol, ddrwgdybus, a beius. Gwisgai yr Hebreaid gan hyny eu barfau, ac yn ol cyfraith Moses gorchymynid hwynt i beidio 'tori cyrau eu barfau' (Lef. xix. 27). Yr oedd eillio barf un arall, neu ei hanner, yn cael ei ystyried yn anfri dirmygus (2 Sam. x. 4–6; gwel hefyd Esa. vii. 20). Gosodai y Tyrciaid werth mawr ar eu barf, ac nid oes dim yn fwy gwarthus na'i thori ffwrdd (*Edin. Encyc.* iii. 366). Mae gwragedd y Tyrciaid yn cyfarch eu gwyr, a'r plant eu tadau, trwy gusanu y farf; a defnyddir yr un seremoniau gan y gwrrywaid pan yn cyfarch eu gilydd. Yr oedd cusanu barf un arall fel arwydd o barch yn arferiad yn mhlith yr Hebreaid, ac oherwydd hyny yr ymddengys twyll Joab wrth lladd Amasa: 'A dywedodd Joab wrth Amasa, A wyt ti yn llawen fy mrawd? A llaw ddehau

Joab a ymaflodd yn marf Amasa i'w gusanu ef. Ond ni ddaliodd Amasa ar y cleddyf oedd yn llaw Joab, felly efe a'i tarawodd ef dan ei bumed ais, ac a ollyngodd ei berfedd ef i'r llawr, ac nid ail darawodd ef' (2 Sam. xx. 9, 10). A dyma y rheswm am dwyll Judas: 'Ac efe etto yn llefaru, wele dyrfa; a'r hwn a elwir Judas, un o'r deuddeg, oedd yn myned o'u blaen hwynt, ac a nesaodd at yr Iesu i'w gusanu ef. A'r Iesu a ddywedodd wrtho, Judas, a'i â chusan yr wyt ti yn bradychu Mab y dyn?' (Luc xx. 47, 48; Harmer's *Obs.* ii. 346, 347). Yr oedd eillio y farf, neu ei thori, neu ei thynu, neu hyd yn od esgeuluso ei thrwsio, yn amlygiad o alar mawr (Esa. xv. 2; Jer. xli. 5; xlviii. 37; Ezra ix. 3; 2 Sam. xix. 24). Yn amser galar a chystudd gadawai y Rhufeiniaid i'w barf a'u gwallt dyfu, tra yr eilliai y Groegiaid eu hunain, ac y torent eu gwallt, yr hyn hefyd oedd yr arferiad yn mhlith cenedloedd barbaraidd. Ar egwyddorion cyffelyb, mae yr arferiad o adael y farf i dyfu yn arwydd o alar mewn rhai gwledydd, megis y mae eillio mewn rhai eraill (*Edin. Encyc.* iii. 336). Ffynai arferion cwbl wahanol yn mhlith yr Aiphtiaid. Eillient eu barfau a'r oll o'u penau. Ac yn ganlynol cawn Joseph, pan y gwysiwyd ef o'r carchar, i ymddangos ger bron Pharaoh, 'a eilliodd ei wallt, ac a newidiodd ei ddillad' (Gen. xli. 14). Gan na wisgai yr Aiphtiaid wallt ar un amser arall, gadawent i'w barfau a'u gwallt dyfu yn hir pan gollent berthynas (Herodotus, ii. 58, 194).

BARJO'NA, enw Pedr yn Syriaeg, yn arwyddo ei fod yn *fab Jona* neu Jonas (Matt. xvi. 17; Ioan i. 42; xxi. 15–17).

BAR'NABAS, Lefiad o ynys Cyprus, o ba un yr oedd yn debygol yn anedig. Joses y gelwid ef ar y cyntaf; ond gan yr apostolion cyfenwid ef Barnabas, yr hyn a arwydda *mab prophwydoliaeth*, a'r hyn a ddeongla Luc yn *fab dyddanwch*, oblegid yr ydys i gofio nad ydyw yr Ysgrythyrau yn cyfyngu y drychfeddwl o brophwydo i ragfynegi dygwyddiadau dyfodol. [PROPHWYDOLIAETH.] Yn berchen tir, efe a'i gwerthodd, gan ddwyn yr arian i'r apostolion—yr oedd y rhai a gredent y pryd hwn yn Jerusalem a phob peth ganddynt yn gyffredin (Act. ii. 44, 45; iii. 36, 37). Gan i hyn gymeryd lle yn mhen ychydig amser ar ol dydd y Pentecost, rhaid ei fod wedi ei ddychwelyd yn foreu at Gristionogaeth. Darlunir ef fel 'gwr da, llawn o'r Yspryd Glan ac o ffydd' (xi. 24). Dywedid gynt ei fod yn un o ddeg a thriugain disgyblion ein Iachawdwr (Luc x. 1; Euseb. *Eccl. Hist.* B. i. c. 12), ac iddo gael ei addysgu yr un pryd a Paul gan Gamaliel; ond nid oes genym brawf o wirionedd y traddodiadau hyn. Ond efe ddarfu gyflwyno Paul i gydnabyddiaeth yr Apostolion yn Jerusalem, ac a'u sicrhaodd hwynt o'i ddychweliad (Act. ix. 26, 27). Yn fuan ar ol hyn anfonwyd ef gan yr eglwys yn Jerusalem cybelled ag Antiochia; ac ar ol llafurio yno am dymhor, efe aeth i Tarsus i geisio Paul; a chwedi ei gael, efe a'i dygodd ef i Antiochia, lle y cyd-lafuriasant am flwyddyn gyfan. Gan ragweled newyn a ragfynegid gan Agabus, penderfynodd y disgyblion yn Antiochia ddanfon cymhorth i'r brodyr yn Judea, a hwy a'i danfonasant at yr 'henuriaid trwy ddwylaw Barnabas a Saul' (xi. 22, 30). Wedi 'cyflawni eu gweinidogaeth,' dychwelodd Barnabas a Saul i Antiochia, gan gymeryd nai y blaenaf, 'Ioan yr hwn a gyfenwid Marc.' Oddi yno, trwy appwyntiad dwyfol, y danfonwyd hwynt i lafurio mewn gwledydd eraill. Ar ol ymweled a Seleucia, hwyliasant i Cyprus; oddiyno yr aethant i Asia Leiaf, gan ymweled yn olynol a Perga yn Pamphylia, Antiochia yn Pisidia, Iconium, Lystra, a Derbe, dinasoedd perthynol i Lycaonia; gan bregethu i Iuddewon a chenedloedd, ynghanol llawer o erledigaeth, etto nid heb gryn lwyddiant. Gan ddyfod i waered i Attalia, dinas ar lan Môr y Canoldir, hwyliasant oddiyno i Antiochia, o ba fan y darfu iddynt gychwyn i'w taith, 'ac yno yr arosasant hwy dros hir o amser gyd â'r disgyblion' (xii. 25; xiii., xiv.). Gan fod heddwch yr eglwys yn Antiochia wedi cael ei haflonyddu gan ryw ddynion o Judea, y rhai a daerent dros yr angenrheidrwydd o enwaediad er cadwedigaeth, danfonwyd Paul a Barnabas i Jerusalem i gael gwybod meddwl yr apostolion ar y matter; a chwedi cael eu penderfyniad ar y pwnc a rhai pynciau perthynasol iddo, dychwelasant i Antiochia er mwyn gwneud y peth yn hysbys i'r eglwysi yno ac yn Syria a Cilicia. Ar ol yspaid o amser cynygodd Paul i Barnabas ar fod iddynt fyned eilwaith ac ymweled a'r brodyr yn mhob dinas lle yr oeddynt wedi pregethu gair yr Arglwydd; ond gan i Barnabas benderfynu cymeryd ei nai gyda nhwy, sef Ioan Marc, tra na thybiai Paul yn dda i'w gymeryd, gan iddo eu gadael ar eu taith flaenorol, a bu cymaint cynwrf rhyngddynt fel y darfu iddynt ymwahanu oddiwrth eu gilydd—Barnabas yn cymeryd Marc, ac yn hwylio i Cyprus, a Phaul a 'aeth trwy Syria a Cilicia, gan gadarnhau y disgyblion' (xv.). Nid oes genym ragor o hanes Barnabas yn Actau yr Apostolion; ond mae genym ychydig gyfeiriadau atto yn Epistolau Paul. Yr oedd rhai dynion wedi dyfod i Antiochia oddiwrth Iago, a Phedr, yr hwn oedd yno ar y pryd, a'r hwn oedd wedi cyd-fwyta yn flaenorol â'r cenedloedd, 'a giliodd, ac a'i neillduodd ei hun oddi wrthynt, gan ofni y rhai oedd o'r enwaediad. A'r Iuddewon eraill hefyd a gyd-ragrithiasant ag ef, yn gymaint ag y dygwyd Barnabas hefyd i'w rhagrith' (Gal. ii. 12, 13). Nid ydyw deonglwyr yn cyduno gyda golwg ar yr amser y cymerodd hyn le. Tybia rhai iddo gymeryd lle cyn i'r apostolion gyfarfod yn Jerusalem yn herwydd pwnc yr enwaediad. Barna eraill taw ar ol hyny y cymerodd le, yr hyn sydd fwy tebygol a barnu oddiwrth gwrs yr hanes. Ymddangosai oddiwrth 1 Cor. ix. 5, 6, fod Barnabas yn fyw pan ysgrifenodd Paul y llythyr hwn, yr hyn yn gyffredin a dybir iddo gael ei wneud ynghylch O.C. 57; nad ydoedd yn wr priod; ac y cynaliai ei hun, fel Paul, trwy weithio â'i ddwylaw ei hun. Pa un a ddarfu Paul a Barnabas gyfarfod â'u gilydd wedi eu hymraniad sydd anhysbys, ond y tebygolrwydd yw na ddarfu iddynt; nid oes awgrym o'r fath nac yn yr Actau nac yn un o Epistolau Paul. Nis gallwn, fodd bynag, amheu nad oeddynt wedi ymgymodi yn eu calon; ac y mae yn deilwng o sylw fod Epistolau Paul yn cynwys llawer coffa cyfeillgar am Marc, yr hwn oedd wedi bod yn achlysur a thestun yr ymryson fu rhyngddynt (Col. iv. 10; Philem. 24; 2 Tim. iv. 11).

Nid oes genym hanes credadwy am Barnabas wedi iddo ymadael â Phaul. Mae y traddodiadau yn ei gylch yn gwrthddweud eu gilydd, ac nis gellir gosod un ymddiried ynddynt. Mae efengyl fastardaidd a briodolir iddo, yr hon sydd wedi ei chael yn yr Arabaeg, ac a gafodd ei chyfieithu i'r Italaeg, Yspaenaeg, a'r Saisoneg. Mae dernyn arall a briodolir iddo—'Epistol Barnabas,' yn Groeg, o ba un y mae amryw argraphiadau wedi eu cyhoeddi, ac a gyfieithwyd i'r Saisoneg, German, a Ffrengaeg. Mae beirniaid yn amrywio yn eu barn ynghylch ei gwir dadogaeth. Nid ydym yn canfod rhesymau digonol dros ei dderbyn, ac y mae profion mewnol yn gryf iawn yn ei erbyn. Gellir gweled y cyfieithiad Saisoneg o hono yn Wake's *Epistles of the Apostolic Fathers*.

BARN. 1. Doethineb a challineb, trwy y rhai y medr dyn farnu yr hyn sydd yn briodol neu annhriodol, iawn neu aniawn (1 Bren. iii. 28; Esa. xxx. 18). 2. Cyfiawnder llym, yr hyn a ddylai ymddangos wrth farnu (Luc xi. 42). 3. Gallu i farnu y byd: mae Duw wedi rhoddi y gallu hyny i Grist (Ioan v. 22). 4. Dedfryd barnwr (1 Bren. iii. 28). 5. Bwriadau Duw, a'u cyflawniad (Rhuf. vii. 33). 6. Prawf difrifol dynion yn y dydd diweddaf, pan y condemnir y drygionus, ac y dyfarnir y cyfiawn yn deilwng o fywyd tragywyddol (Preg. xii. 14; Judas 6, 15). 7. Y gosb a weinyddir am ffolineb neu bechod (Diar. xix. 29; Ezec. xxx. 14; Dat. xix. 2). 8. Gweini cerydd i'r saint (1 Pedr iv. 17). 9. Ordinadau, deddfau, neu orchymynion Duw (Exod. xxi. 1; Ps. xix. 9). 10. Llys i brofi achosion (Matt. v. 21). 11. Dadleu ynghylch pethau y bywyd hwn, i gael eu profi a'u penderfynu (1 Cor. vi. 4). 12. Syniad, tyb, cynghor (1 Cor. i. 10; vii. 25). Dug Duw allan farn dynion fel hanner dydd pan, yn ei ragluniaeth ddoeth a chyfiawn, y datguddia yn amlwg ac y gwobrwya hwynt yn ol daioni a chyfiawnder eu hachos (Ps. xxxvii. 6).

BARNU. 1. Profi a phenderfynu achos (Exod. xviii. 13). Yr oedd y dull o gyhoeddi dedfryd yn gwahaniaethu yn mhlith gwahanol genedloedd. Gwnai rhai o'r Groegiaid gyhoeddi dyn yn ddieuog trwy roddi iddo gareg wen, ac yn euog trwy un ddu: mae cyferiad at hyn yn Dat. ii. 17. 2. Deall matter: felly mae y dyn ysprydol yn barnu pob peth, ac efe nis bernir gan neb: mae ganddo wybodaeth gywir am bethau ysprydol; ond nis medr dyn anianol amgyffred ei olygiadau a'i brofiadau (1 Cor. ii. 15). 3. Cyfrif, fel pe ar brawf (Act. xvi. 15). 4. Rheoli a llywodraethu, fel un ac awdurdod i brofi a phenderfynu achosion (Ps. lxvii. 4). 5. Cospi, fel canlyniad prawf a dedfryd (Ezec. vii. 3, 8; xxii. 2; Heb. xiii. 4). 6. Ceryddu yn fyrbwyll (Matt. vii. 1). Nid yw Crist yn barnu yn ol golwg y llygad a chlywed y glust; nid yw yn gwneud cyfrif o bersonau neu bethau, nac yn cyhoeddi dedfryd yn ol ymddangosiad allanol (Esa. xi. 3). Mae y saint yn barnu y byd, yn barnu angelion: yn y dydd diweddaf ymunant yn y ddedfryd a gyhoeddir uwch ben angelion a dynion drwg (1 Cor. v. 2, 3).

BARNWR yw un sydd yn profi achos rhai eraill, ac yn cyhoeddi dedfryd uwch eu penau (Ps. ii. 10). Duw yw barnwr yr holl ddaear; mae yn llywodraethu dros bawb, yn profi eu hachos, ac yn cyhoeddi dedfryd uwch ben holl drigolion y ddaear (Gen. xviii. 24; Heb. xii. 23). Gelwir Crist yn farnwr: mae wedi ei ordeinio gan Dduw i brofi cyflwr a gweithredoedd dynion, a chyhoeddi dedfryd o ddedwyddwch neu wae tragywyddol uwch eu penau (2 Tim. iv. 1, 8). Mae awdurdod, doethineb, dewrder, a chyfiawnder didderbyn wyneb yn angenrheidiol er cyfaddasu dyn i fod yn farnwr. Yr oedd gan yr Iuddewon farnwyr cyffredin i benderfynu achosion gwledig a chrefyddol. Dywedir y ffurfid y barnwyr neu yr henuriaid hyn i dri llys—yn gyntaf, llys y tri barnwr, y rhai a benderfynent achosion bychain, megis colled, ennill, adferiad, &c., ac nid oedd ganddynt awdurdod i gosbi, ond trwy wialenodi. Efallai nad oedd hwn ddim ond llys cyflafaredd; dewisai pob plaid ei barnwr, a dewisai y ddau farnwr drydydd barnwr. Yr oedd yr ail lys yn gynwysedig o dri ar hugain o farnwyr. Penderfynai hwn fatterion o bwys mawr, perthynol i fywydau dynion. A'r trydydd llys, neu y Sanhedrim, yn gynwysedig o driugain a deg neu ddeuddeg o farnwyr. Penderfynai hwn y matterion pwysicaf a berthynent i'r eglwys a'r wladwriaeth. Yr oedd yr arch-offeiriad yn fath o brif farnwr. Ni oddefid i un barnwr dderbyn rhoddion, na derbyn wyneb neb oherwydd tlodi neu fawredd, neu i ddilyn y lliaws; a gofynid i bawb i'w hanrhydeddu (Exod. xxii. 28; xxiii. 1–8; Deut. xvi. 18–20). Nid oedd un dyn i gael ei gondemnio heb ei brofi, nac ar dystiolaeth llai na dau neu dri o dystion (Ioan vii. 51; viii. 17; Deut. xvii. 6).

BARNWYR, dosparth o bersonau rhwng amser Josua a Saul, brenin cyntaf Israel, y rhai a gyfodwyd i fod yn waredwyr i'r Israeliaid oddiwrth eu gelynion, ac i lywodraethu drostynt. Nid ydoedd y ddwy swydd hon wedi ymgyfarfod bob amser yn yr un person. Gallasai rhai o honynt fod yn ddim ond rhyfelwyr a gwaredwyr; ac eraill yn llywodraethwyr yn benaf (gwel Barn. viii. 22, 23; xi. 4–11). Yr ydym yn darllen am wrhydri Othniel, Barac, Gideon, Jephthah, Samson; ond am Tela a Jair (x. 1–4), Ibzan, Elon, ac Abdon (xi. 8–15), Eli a Samuel (1 Sam. iv. 18; vii. 6, 15–17), ni ddywedir ddim ond iddynt 'farnu Israel.' Ni wnai y barnwyr, fodd bynag, bob amser, ac efallai nid yn aml, arfer dylanwad dros yr oll o genedl Israel. Deborah a Barac a arferent eu hawdurdod yn y rhanau gogleddol o Ganaan ar y tu orllewinol i'r Iorddonen (iv. 4–10). Ymddengys yr arferai Gideon ei awdurdod yn benaf yn y rhanau gogleddol a chanol y wlad o'r tu gorllewinol i'r Iorddonen, etto nid heb ganiattad yno (vi. 35; vii. 23, 24; viii. 5–9, 13–17). Jephthah, o'r tu arall, a feddai awdurdod yn benaf yn Gilead, ar ochr ddwyreiniol i'r Iorddonen; a galwyd ef i gyfrif am ei weithredoedd gan yr Ephraimiaid y rhai a drigent ar yr ochr orllewinol i'r Iorddonen, yr hyn a achosodd ryfel â hwynt, yn yr hwn y lladdwyd llawer iawn o honynt (xii. 1–6). Arferai Samson ei awdurdod yn y rhan ddehau-orllewinol o'r wlad; ac yn benaf, mor bell ac yr ymddengys, yn ngwlad y Philistiaid (xiii. 25; xiv. 15, 16). Arferai Samuel ei swydd ar yr ochr orllewinol i'r Iorddonen, mewn rhan ddeheuol o'r wlad: 'A Samuel a farnodd Israel holl ddyddiau ei fywyd. Aeth hefyd o flwyddyn i flwyddyn oddi amgylch i Bethel, a Gilgal, a Mispeh, ac a farnodd Israel yn yr holl leoedd hyny. A'i ddychwelfa oedd i Ramah, canys yno yr oedd ei dŷ ef, yno hefyd y barnai efe Israel' (1 Sam. vii. 15–17). Yr oedd ei feibion yn farnwyr yn Beerseba (viii. 1, 2).

Yn ystod yr amser bu y barnwyr yn llywodraethu ymddengys fod diffyg undeb yn mhlith llwythau Israel; nid ymddengys fod un llywodraeth a ellid ei galw yn genedlaethol; a pha gymaint bynag o awdurdod a fodolai, yr oedd yn eiddil ynddi ei hun, ac yn gyfyng ei therfynau. A thyna yn ddigon tebygol ydyw ystyr ymadrodd a gyfarfyddwn mor aml yn Llyfr y Barnwyr: 'Yn y dyddiau hyny nid oedd brenin yn Israel, a phob un a wnai yr hyn oedd uniawn yn ei olwg ei hun (xvii. 6; xviii. 1; xix. 1; xxi. 25). A dyna hefyd efallai oedd yr achos iddynt gael eu gorchfygu mor aml; a'u gorthrymu gymaint gan eu gelynion.

O'r dull o ordeinio barnwyr weithiau mae genym esiamplau yn Gideon (vi. 11–24) a Jephthah (xi. 4–11). Mae yn debygol nad ydoedd bob amser olyniaeth reolaidd o farnwyr. Nid ymddengys fod y rhai y rhoddir eu henwau yn olynwyr i'w gilydd, ond yn cydoesi, er mewn gwahanol ranau o'r wlad. Yr oedd Jephthah a Samson, yn ol amseryddiaeth cyffredin, yn gydoeswyr ag Eli. O'r hyn leiaf, mae yn amlwg nad ydoedd y swydd yn un etifeddiaethol. Samuel ydyw yr unig un a'n cynysgaetha ag esiampl i'r gwrthwyneb. Pan yn oedranus 'gwnaeth ei feibion yn farnwyr dros Israel; yr oeddynt yn farnwyr yn Beerseba.' Ond, fel y dygwydd yn aml mewn cysylltiad â swyddi etifeddiaethol, yr oeddynt yn hollol anaddas i'w llenwi: 'A'i feibion ni rodiasant yn ei ffyrdd ef, eithr yn ol cybydd-dra, a chymerasant obrwy a gwyrasant farn.' A hyn a berodd, mewn gwirionedd, i henuriaid Israel geisio cael brenin drostynt, a'r canlyniad oedd appwyntiad Saul fel eu brenin cyntaf (1 Sam. viii.; x. 1, 17–25).

Ymddengys fod crefydd yn isel iawn yn mhlith yr Israeliaid yn amser y barnwyr. Yr oedd eilun-addoliaeth, yn enwedig addoliad Baal ac Astoreth, yn uchel ei ben; ac fel cosb am hyn cawsant eu traddodi lawer gwaith i ddwylaw eu gelynion, y rhai a'u hyspeiliasant ac a'u gorthrymasant. Ymddengys fod ynddynt duedd gref at eilun-addoliaeth (ii. 6, 7, 10–23; iii. 5–8, 12–14; iv. 1, 2; vi. 1–6; vii. 25–28, 30; viii. 24–27, 32–34; x. 6–16). Ond gan nad oedd cenedloedd paganaidd yn yr hen amserau yn gul yn eu golygiadau crefyddol, ond yn dyoddef duwiau eu gilydd, heb amheu eu duwdod, ond yn caniatau eu haddoliad, felly ni chynwysai eilun-addoliaeth yr Israeliaid bob amser wrthodiad o Jehofah fel Duw, a diffyg crediniaeth ynddo. Megis y medrai Laban siarad yn dduwiol am Jehofah tra yr oedd eilunod yn ei dŷ, y rhai yn ddiau a addolai (Gen. xxx. 27; xxxi. 30, 32–35, 49, 50, 53; gwel hefyd xxxv. 2, 4, ac Exod. xxxii. 4, 5), felly gallasai Micah a'i fam siarad yn dduwiol am Jehofah, tra y gosodent eilunod i fynu, ac yr addolent hwynt (xvii. 1–13), a llefarai y Lefiad ydoedd wedi gysegru fel ei offeiriad yn grefyddol am Jehofah; a digon tebygol i'r Daniaid, y rhai a gaethgludasant yr offeiriad a'r eilun, ac a sefydlasant eilun-addoliaeth lle darfu iddynt artrefu, weithredu yn ol yr un egwyddor. Nid yw y rhai hyn, mae'n wir, ond esiamplau unigol, ond arddangosant efallai ffyniant y dyb y gallai eilun-addoliaeth gydsefyll â chydnabyddiaeth o Jehofah fel Duw.

Yn amser y barnwyr yr oedd nid yn unig crefydd yn isel, ond, fel y gallasid dysgwyl yn naturiol, yr oedd sefyllfa moesau yn isel iawn yn mhlith yr Israeliaid (xi. 1–3, 34–40; xvi. 1, 4; xix. 1, 2, 22–30; 1 Sam. ii. 22–25; viii. 1–3).

Derbyniodd Llyfr y Barnwyr ei enw oddiwrth yr amgylchiad y cynwys hanes yr Israeliaid ar ol marwolaeth Josua, dan ddosparth o lywodraethwyr a elwid Barnwyr. Nid ydyw, fodd bynag, yn hanes cyflawn a difwlch o genedl Israel yn ystod y tymhor y cyfeirir atto yn awr, ond o'r tu arall, nid yw ond darnawl ac anmherffaith.

Pwy ydoedd awdwr Llyfr y Barnwyr sydd anhysbys, ac er fod amrywiol amcan-dybiau wedi eu ffurfio ar y matter, nid oes un prawf drostynt, ac o ganlyniad maent yn anheilwng o gael eu hail-adrodd yma.

Pa bryd y cafodd ei ysgrifenu sydd hefyd yn gwestiwn anhawdd i'w atteb. Cynwys amryw ymadroddion sydd yn cyffwrdd â'r pwnc o amser; ond nid ydynt yn cyduno â'u gilydd. Er esiampl, ymddengys yr ymadrodd yn i. 21, 'Y mae y Jebusiaid yn trigo yn Jerusalem gyda meibion Benjamin hyd y dydd heddyw,' fel yn lled arwyddo i'r llyfr gael ei ysgrifenu cyn i Dafydd 'ennill amddiffynfa Sion,' a gorchfygu y Jebusiaid (2 Sam. v. 6–9; gwel hefyd Jos. xv. 63). Ymddengys yr ymadrodd 'hyd y dydd heddyw' yn vi. 24, x. 4, xv. 19, a'r amgylchiad a adroddir yn xi. 39, 40, fel pe yn cyfeirio at dymhor pell oddiwrth amser dygwyddiad yr amgylchiadau hyn, etto nid yn angenrheidiol bell iawn. Yn y rhan olaf o'r llyfr cyfarfyddwn yn aml â'r haeriad—'Yn y dyddiau hyny nid oedd frenin yn Israel, ond gwnai pob dyn yr hyn oedd dda yn ei olwg' (xvii. 6; xviii. 1; xix. 1; xxi. 25), yr hyn a ymddengys yn awgrymu fod yn bod, neu wedi bod, freninoedd yn Israel pan ysgrifenwyd y llyfr; ond mae yn bosibl y gallasai yr ysgrifenydd ddefnyddio yr iaith hon oblegid ei gynefindra â'r ffaith fod breninoedd mewn gwledydd eraill, a'u bod yn lluddias eu deiliaid i wneud fel y mynent. Yn xviii. 30 dywedir, 'A meibion Dan a osodasant i fynu iddynt y ddelw gerfiedig; a Jonathan, mab Gerson, mab Manasseh, efe a'i feibion, fuant offeiriaid i lwyth Dan hyd ddydd caethgludiad y wlad.' Gwnai y geiriau hyn yn naturiol awgrymu caethiwed Babilon, o'r hyn leiaf gaethgludiad y deg llwyth gan freninoedd Assyria; ond y mae yn gryn anhebygol y cawsai eilun-addoliaeth y Daniaid ei ddyoddef o dan deyrnasiad Saul, Dafydd, a Solomon, ac nad oes un sylw wedi ei gymeryd o'r ffaith yn llyfrau hanesyddol a phrophwydoliaethol yr Ysgrythyrau. Y tebygolrwydd gan hyny yw, fod yr ymadrodd yn cyfeirio at ddarostyngiad yr Iuddewon gan rai o'r cenedloedd cymydogaethol, o ba un y mae genym esiamplau yn Llyfr y Barnwyr ei hun. Yn yr adnod ganlynol mae genym gyfnod amser cwbl wahanol, 'A hwy a osodasant i fynu y ddelw gerfiedig a wnaethai Micah, yr holl ddyddiau y bu tŷ Dduw yn Siloh.' Gosodwyd pabell y cyfarfod i fynu yn Siloh yn nyddiau Josua (xviii. 1); ac ar ol iddi gael ei chymeryd gan y Philistiaid yn uniongyrchol cyn marwolaeth Eli ni ddychwelodd byth mwyach i'r lle hwnw (1 Sam. iv. 3–5, 10, 11; vi.; vii. 1, 2). Gwnai yr amseriad gyd-daro yn eithaf da â'r dybiaeth taw Samuel ydoedd awdwr Llyfr y Barnwyr.

Mae yn anmhosibl penderfynu amseryddiaeth Llyfr y Barnwyr. Yn 1 Bren. vi. 1 dywedir i Solomon ddechreu adeiladu tŷ yr Arglwydd yn y 480fed flwyddyn ar ol dyfodiad plant Israel o'r Aipht; ac yn Act. xiii. 20, dywedir i'r Arglwydd 'roddi, dros yspaid ynghylch 450 mlynedd, farnwyr iddynt, hyd Samuel y prophwyd.' Ni wna un o'r rhifau hyn (ac mae anhawsder mawr eu cysoni) estyn i ni un cymhorth i benderfynu amseriad yr amgylchiadau neillduol a goffheir yn y llyfr. Nid ydym yn gwybod yn gywir yr amser y dechreu nac y gorphen, ac nis gallwn benderfynu amseriad yr amgylchiadau a ddygwyddasant yn y canol, oblegid mae cyfyngau o amser eangder y rhai ni phenodir, ac nid ydym yn sicr fod genym olyniaeth y barnwyr yn gyflawn, neu pa un a'i nid oedd rhai o'r barnwyr a gyfrifir yn olynwyr i'w gilydd yn cydoesi â'u gilydd, ac yn llywodraethu dros wahanol ranau o'r wlad. Gwell, gan hyny, ydyw rhoddi i fynu y tasg o benderfynu yr amseryddiaeth fel peth pur ddiobaith, na chynyg ei benderfynu ar sylfaen annigonol.

Yn Llyfr y Barnwyr nid yw trefn amseryddiaeth bob amser yn cael ei ddiogelu. Mae y tair penod olaf yn perthyn yn amlwg, nid i amser diweddar, ond boreuol llywodraeth y barnwyr. Mae y penodau hyn yn rhoddi hanes echrydus ddrygioni trigolion Gibeah yn herwydd y Lefiad a'i ordderch-wraig, ac o'r rhyfel trychinebus o ba un y bu yn achos rhwng y Benjaminiaid a llwythau eraill Israel, yn yr hwn y bu y llwyth hwnw yn agos a chael ei ddifrodi. Yn awr, ar yr amser y cymerodd yr amgylchiadau hyn le, 'Phinees mab Eleazar, mab Aaron, oedd yn sefyll ger bron yr arch' (xx. 28). Yr oedd wedi ei hynodi am ei sel, ac fel gwobrwy am hyn derbyniodd ef a'i had 'ammod o offeiriadaeth' cyn i'r Israeliaid hyd yn od fyned mewn i Ganaan (Num. xxv. 7–13). O ganlyniad rhaid fod yr amgylchiadau y cyfeirir attynt yma wedi cymeryd lle o fewn amser rhesymol ar ol eu sefydliad yn y wlad hono.

Mae hanes darostyngiad Lais, ac o ddygiad i mewn eilun-addoliaeth gan y Daniaid, yr hwn sydd yn *rhagflaenu* yr ystori uchod (Barn. xvii. 18), yn debygol yn cyfeirio at dymhor boreuol. Arferir yr un ffurf-ymadrodd gyda golwg ar yr amseriad am y ddau (xvii. 6 ; xviii. 1 ; xix. 1 ; xxi. 25).

Yn y copiau Hebraeg cyfansoddai Llyfr Ruth gynt ran o Lyfr y Barnwyr. Yr oedd yr amgylchiadau a adroddir ynddo, yn amlwg, o amseriad boreuol hefyd ; oblegid yr oedd Boas, yr hwn a dyr ffigur mor fawr yn yr ystori dlos hono, yn fab i Rahab y butain (Matt. i. 5).

BAR'SABAS. 1. 'Joseph, a elwir Barsabas, yr hwn hefyd a gyfenwid Justus,' ydoedd efallai yn un o ddeg disgybl a thriugain Crist ; o'r hyn leiaf yr oedd yn llygad-dyst o waith cyhoeddus Crist fel Messiah. Appwyntiwyd ef i fod yn ymgeisydd, ynghyd â Matthias, am yr apostolaeth, yn lle Judas Iscariot, ond ni chafodd ei ddewis, gan na ddarfu i'r goelbren syrthio arno (Act. i. 21–26). 2. 'Judas, a gyfenwid Barsabas.' Gallesid meddwl taw enw ar yr un person ydoedd Barsabas, ond mae y gwahaniaeth yn yr enwau a'r cyfenwau a roddir iddynt yn dangos eu bod yn bersonau gwahanol. Yr oedd yr olaf yn ddiau yn bresenol yn nghyfarfod yr apostolion a'r henuriaid yn Jerusalem, at ba un yr oedd wedi cael ei gyfeirio y cwestiwn o angenrheidrwydd enwaediad ; a danfonwyd ef ynghyd â Paul, a Barnabas, a Silas, i hysbysu eu golygiadau ar y pwnc hwnw yn gystal a matterion perthynasol iddo i eglwysi Syria a Cilicia. Ar ol treulio peth amser yn Antiochia, dychwelodd at yr apostolion yn Jerusalem (xv. 22–34).

BAR'THOLOMEUS. [APOSTOLION.]

BA'SAN, rhan o wlad ar y tu dwyreiniol i'r Iorddonen. Cyfansoddai ran o deyrnas Og, yr hwn a elwir yn frenin Basan. Pan ddarfu i'r Israeliaid oresgyn ei wlad, daeth allan i'w herbyn mewn brwydr yn Edrei, un o'i brifddinasoedd, efallai ei brifddinas. Cafodd ei orchfygu yn gwbl, a'i wlad a orchfygwyd yn hollol. 'Ennillasom ei holl ddinasoedd ef yr amser hwnw, fel nad oedd dinas nas dygasom oddi arnynt ; triugain dinas, holl wlad Argob, breniniaeth Og o fewn Basan. Yr holl ddinasoedd hyn oedd gedyrn o furiau uchel, pyrth, a barrau, heblaw dinasoedd heb furiau llawer iawn.' Yr oedd Og ei hun yn un o weddillion y cawri ; 'ei wely ef oedd wely haiarn ; naw cufydd oedd ei hyd, a phedwar cufydd oedd ei led, wrth gufydd gwr' (Deut. iii. 1–5, 11).

Rhoddodd Moses Basan a hanner Gilead i hanner llwyth Manasseh fel rhan o'i etifeddiaeth (Deut. iii. 13–15; Jos. xiii. 29–31), a'r hanner arall o'r llwyth a gafodd ei etifeddiaeth wedi hyny ar y tu gorllewinol i'r Iorddonen. Gellir mewn rhan farnu cymeriad y wlad oddiwrth yr hyn ddywedir am dani yn yr H. D. Yr ydym yn darllen am 'frasder wyn, a hyrddod o rywogaeth Basan' (Deut. xxxii. 14) ; am 'gwrdd deirw Basan' (Ps. xxii. 12) ; am 'hyrddod, wyn, a bychod, bustych, yn basgedigion Basan oll' (Ezec. xxxix. 18) ; am 'deirw Basan' (Esa. ii. 13 ; Ezec. xxvii. 6 ; Zech. xi. 2) ; am 'fynydd Duw fel mynydd Basan ; yn fynydd cribog fel mynydd Basan' (Ps. lxviii. 15) ; am 'ddychwelyd Israel i'w drigfa, a'i fod yn pori ar Carmel a Basan' (Jer. l. 19) ; am ei fod yn 'pori yn Basan megis yn y dyddiau gynt (Mich. vii. 14) ; am 'Basan a Charmel yn ysgwyd eu ffrwythau' (Esa. xxxiii. 9); am 'Basan a Charmel yn llesgau' (Nah. i. 4)—ymadroddion oll a ddangosant ei bod yn wlad enwog am ei phorfeydd breision, ei defaid a'i heidionau, ei meusydd ffrwythlon, a'i derw tewfrig.

A hyn y cyduna hanesion teithwyr diweddar :—

'Esgynasom y gorifynu serth ar du gogleddol y Zerks,' medd Buckingham, 'a gwelsom gyda syndod ac edmygedd wlad brydferth ar bob tu i ni ; ei gwastadedd wedi ei guddio â phridd ffrwythlon, ei bryniau wedi eu gwisgo â fforestydd—ac ar bob tro yn y ffordd yr elem y golygfeydd mwyaf gorwych allasid ddychymygu.' 'Gwella wnai gwyneb cyffredinol yr oror hon pa bellaf yr aem mewn iddi, a phob cyfeiriad newydd a gymerai ein llwybr a agorai olygfeydd a'n synent ac a'n swynent a'u mawr-wychder a'u prydferthwch. Mynyddau uchel a roddai i ni amlinell o'r fath mwyaf mawr-wych ; gwelyau blodeuog o ail fryniau a ddofent beth ar wylltineb rhamantaidd y darlun ; llethri llyfn, wedi eu gwisgo â choed, a roddent i ni amrywiaeth goludog mewn lliwiau ; cymoedd dyfnion, wedi eu llanw â dolydd gwyrddion, ac yn ngwaelod y rhai y rhedai nentydd murmurawl ; a rhoddai deadelloedd ac eidionau fywyd i olygfeydd mor fawreddog a phrydferth, ac mor ddarlun-lawn ac y medrasai athrylith neu chwaeth Claude ei ddyfeisio neu ei ddymuno' (Buckingham, *Trav. Palestine*, ii. 112, 113, 117).

'Mae enw Basan,' medd y Parch. J. L. Porter, cenadwr yn Damascus, yr hwn sydd wedi chwilio daiaryddiaeth y wlad yn fanwl, 'yn eithaf adnabyddus i bob darllenwr o'r gyfrol santaidd. Mae bryniau Basan, y fforestydd ardderchog a'u gwisgant, a phorfeydd breision ei dyffrynoedd, a'i llechweddi, yn gyfiawn enwogfawr. Gwlad hynod wastad ydyw. Mae yn wastad-dir eangfawr, a'r pridd yn un o ffrwythlonedd digymhar, a chwedi ei amgylchu ar y dwyrain a'r gorllewin gan fryniau wedi eu prydferth wisgo gan goed. Yd-ystordy Damascus a Syria Ddwyreiniol ydyw hi yn barhaus, er nad oes dim fawr fwy na'i degwm dan wrtaith. Perodd gorlawnder ei hadnoddau iddi gael ei phobli yn dew yn foreu iawn. Yr oedd trefydd a phentrefi wedi eu gwasgaru yn dew drosti. Ond er fod y wlad yn bresenol yn anghyfanedd a bron yn ddiffaethwch, mae ei dinasoedd, â'u muriau a'u pyrth, yn malurio ond nid wedi syrthio, yn parhau yn golofnau byw o'i mawredd blaenorol, ac yn brofion anwrthwynebol o eirwiredd manwl gair Duw. Y peth hynotaf mewn cysylltiad â'r adfeiliau a welir yn mhob rhan o'r wlad hon ydyw eu cadwraeth dda, gan fod y muriau cadarn yn sefyll yn bresenol, ac mewn llawer man yn berffaith; yr ystrydoedd a'u palmant heb ei ddryllio; y tai yn gyflawn ac yn drigianol, fel pe wedi eu gorphen ddoe; ac hyd yn od y dorau a chauadau y ffenestri yn eu llefydd. Yr ydwyf wedi ymweled a niferi o'r cyfryw drefydd. Yr ydwyf wedi crwydro ar hyd eu hystrydoedd, a chwedi darllen eu cofnodau ar lechi yn agos i 2000 o flyneddau yn ol. Yr ydwyf wedi agor eu plyg-ddorau, a myned mewn i'w tai a'u palasau, a chwedi manwl sylwi ar bob ystafell. Unigedd a dystawrwydd a deyrnasant yno, oblegid yr oeddynt heb drigianydd. Mae natur yr adeiladau hyn yn esponio dirgelwch eu cadwraeth. Mae y muriau yn rhai trwchus iawn, a chwedi eu hadeiladu o ddarnau ysgwar o *basalt* du, mor galed bron a haiarn. Mae y nenau wedi eu ffurfio o *flags* hirion cul o'r un defnydd, a chwedi eu llifio a'u *jointo* gyda chywirdeb mawr. *Slabs* mawrion o gareg ydyw y dorau, a chwedi eu tori fel i efelychu *panels*, ac weithiau wedi eu haddurno â phleth-dyrch a blodau cerfiedig. Mae cauadau y ffenestri yn debyg i'r drysau. Ni ddefnyddid *hinges* un amser; ac yn wir nid ydynt yn cael eu defnyddio yn Syria yn y dyddiau presenol. Mae y drysau yn troi ar golynau, y rhai a droant mewn tyllau a wneir ar eu cyfer' (*Journ. Sac. Lit.*, July, 1854, p. 281).

BATH, mesur gwlybwr yn mysg yr Hebreaid: yr oedd o'r un faint a'r ephah i wenith a phethau sychion eraill, ac yr oedd yn ddegfed ran o homer (Ezec. xlv. 11). Cyfrifir yn gyffredin y cynwysai 7½ galwyn mesur Saisoneg, dywed rhai na chynwysai ond 4½ (Campbell, *Gospels*, iv. 403).

BDEL'IWM, sylwedd na wyddys dim ynghylch ei natur. Yr ydys wedi tybied yn gyffredin taw math o *gum* ydoedd a ddyferai o goed yn y dwyrain. Deall rhai dynion dysgedig wrth y gair faen gwerthfawr. Eraill a ddeallant wrtho berlau, o ba rai mae llawer iawn yn cael eu pysgotta yn Nghulfor Persia. Gwyddom y ceid ef yn ngwlad Hafilah, yr hon a amgylchid gan yr afon Pison, un o'r pedair afon i ba rai y rhenid yr hon a ddyfrhai ardd Eden (Gen. ii. 10, 12). Yr unig fan arall lle y cyfarfyddir â'r gair yw Num. xi. 7, lle y dywed Moses, wrth ddarlunio y manna a wlawiwyd yn yr anialwch fel bwyd i blant Israel, ei fod 'fel had coriander, a'i liw fel lliw bdeliwm.'

BECA, hanner sicl (Exod. xxxviii. 26).

BEDYDD a arwydda olchiad yn gyffredin (Marc vii. 8, *Gr.*); ond golchiad personau fel arwydd o ymroddiad i Dduw a gyfenwir felly mewn modd arbenig. Mae llawer efallai yn tybied taw Ioan Fedyddiwr, fel ei gelwir, ydoedd y cyntaf i weinyddu y seremoni hono; ond y ffaith yw ei bod er yr hen amser gynt 'yn ffordd ddifrifolddwys a chyffredin o dderbyn proselytiaid, yn llawn gymaint a'r enwaediad, ac o hynafiaeth mawr yn yr eglwys Iuddewig. Ar bob amser,' medd Maimonides, 'os ai unrhyw Genedl-ddyn i gyfamod, aros dan adenydd y Secina neu y Mawrhydi Dwyfol, a chymeryd arno iau y ddeddf, mae yn rhwym i gael enwaediad, bedydd, a hedd-offrwm; oblegid dywedir, "Megis yr ydych chwi, felly rhaid i'r dyeithr fod; megis ac yr aethoch chwi i gyfamod trwy enwaediad, bedydd, a hedd-offrwm, felly y dylai y dyeithr fyned yn mhob oes."' Gwnant y ddefod hon yn gyd-oesol a rhoddiad y ddeddf. Fel hyn etto y dywed Maimonides: 'Trwy dri pheth yr ai yr Israeliaid i gyfamod (y cyfamod cenedlaethol ar Fynydd Sinai a olyga) trwy enwaediad, bedydd, ac offrwm; arferid bedydd gryn amser cyn y ddeddf,' yr hyn a brofa oddiwrth yr adnod hono, 'Sancteiddiwch hwynt heddyw ac y foru; a golchant eu dillad.' Esponia y Rabbiniaid hyn yn unfrydol am fedydd, a haerant yn bendant mai lle bynag yr ydym yn darllen am olchiad dillad, yno mae yn gynwysedig rwymedigaeth bedydd. Felly yr acthant i'r cyfamod cyntaf, ar doriad aml yr hwn y gwnaeth Duw gyfamod newydd a difrifol-ddwys â hwynt yn amser y Messiah, dysgwylient hwythau ail fedydd, fel un ac fuasai yn arwydd eu derbyniad mewn iddo (Cave, *Hist. Apostles*, lx.).

Ymddengys fod yr Iuddewon yn gynefin â'r seremoni o fedydd cyn dyfodiad Crist oddiwrth un o'r cwestiynau a ofynwyd gan yr offeiriaid a'r Lefiaid, a ddanfonasid o Jerusalem, i Ioan Fedyddiwr, pwy ydoedd, ac o ba le y daethai: 'A hwy a ofynasant iddo, ac a ddywedasant wrtho, Paham gan hyny yr wyt ti yn bedyddio, onid wyt ti na'r Crist, nac Elias, na'r prophwyd?' (Ioan i. 25). Nid ydynt yn gofyn un esponiad ar y ddefod o fedydd; yr oedd hyny yn hysbys iddynt eisoes. Ond gofynant, Trwy ba awdurdod, ac i ba ddyben y cymerai arno fedyddio?

Y son cyntaf am fedydd yn y T. N. a geir mewn cysylltiad â Ioan, yr hwn, oherwydd gweinyddu y seremoni hon i'w ddisgyblion, a ddaeth i gael ei alw yn Ioan Fedyddiwr (Matt. iii. 1). Yr oedd ei fedydd o ddwyfol appwyntiad (Matt. xxi. 23–27; Ioan i. 33); ac yr oedd iddo mewn rhan yr un dyben a bedydd Cristionogol. Gelwir ef 'bedydd edifeirwch er maddeuant pechodau;' ac yn ganlynol gwnai y rhai a ddeuent i'w bedyddio gyffesu eu pechodau (Marc i. 4, 5; Act. xiii. 24). Ond er fod cyfeiriad mewn bedydd Cristionogol at edifeirwch, yr oedd ynddo gyfeiriad at wrthrychau eraill a mwy pwysig, rhai o ba rai oeddynt wedi eu datguddio yn dywyll ac amherffaith—h.y., bedydd i enw y Tad, y Mab, a'r Yspryd Glân (Matt. xxviii. 19); bedydd i farwolaeth, claddedigaeth, ac adgyfodiad Crist (Rhuf. vi. 3, 5; gwel hefyd 1 Cor. xii. 13; Gal. iii. 27, 28; Col. ii. 12). Mae Ioan ei hun yn dangos mawr ragoriaeth bedydd Crist ar ei fedydd ef (Matt. iii. 11). Mae israddoldeb bedydd Ioan yn cael cyfeirio atto mewn cysylltiad ag Apolos, yr hwn a ddarlunir fel un 'heb ddeall ond bedydd Ioan yn unig;' a dywedir i Aquila a Phriscila, 'agor iddo ffordd Duw yn fanylach.' Ond mae yn amlwg fod gwahaniaeth sylweddol rhwng y ddau fedydd oddiwrth y ffaith i rai disgyblion a gawsant eu bedyddio i fedydd Ioan gael, dan gyfarwyddyd Paul eu bedyddio i 'enw yr Arglwydd Iesu' (xix. 1–6). Mae y ffaith hon yn penderfynu y cwestiwn nad ydoedd bedydd Ioan yr un a bedydd Cristionogol. Rhagflaenor ein Harglwydd ydoedd Ioan, wedi ei anfon i barotoi y ffordd (Marc i. 2, 3); ac fel rhan o'r parotoad hwnw, gellir ystyried ei fedydd fel rhagbarotoad i fedydd fel y sefydlwyd ef gan Grist.

Er ei fod yn amheus pa un a ddarfu Crist ei hun fedyddio ei ddisgyblion yn ystod ei weinidogaeth gyhoeddus, etto gwnaeth ei ddisgyblion hyny, ac yn ddiau trwy ei awdurdod ef (Ioan iii. 22, 26; iv. 1, 2). Efallai, yn wir, nad ydym i ystyried bedydd Cristionogol wedi ei gyflawn sefydlu cyn adgyfodiad ein Harglwydd, pan y rhoddodd i'w ddisgyblion y *commissiwn* mawr a diweddaf: ‘Ewch gan hyny a dysgwch yr holl genedloedd, gan eu bedyddio hwy yn enw y Tad, a'r Mab, a'r Yspryd Glân; gan ddysgu iddynt gadw yr holl bethau ar a orchymynais i chwi. Ac wele yr ydwyf gyda chwi bob amser hyd ddiwedd y byd’ (Matt. xxviii. 19, 20). Gan mai edifeirwch ydoedd y peth gofynedig yn flaenorol i weinyddiad bedydd Ioan (Marc i. 4, 5; Matt. iii. 7–10), arddangosir ffydd yn Nghrist yn y T. N. fel y peth rhagofynedig o flaen gweinyddiad bedydd Cristionogol (Marc xvi. 16; Act. ii. 41, 44; viii. 12; xvi. 30–34; xviii. 8; gwel hefyd Gal. iii. 27).

Er fod bedydd yn ddiau yn ordinhad o eiddo Crist, etto mae llawer, trwy anwybodaeth, neu gamddeall ei natur, yn gosod mwy o bwys arni nac a berthyn iddi. Mae yr athrawiaeth o ail-enedigaeth bedyddiol wedi cael ei hir ddal gan y rhan fwyaf o'r eglwysi hynafol; ac yn ddiweddar mae hi wedi adfywio gyda nerth adnewyddol, a chwedi ymdaenu yn eang yn eglwys Loegr, ac mewn eglwysi eraill a'i cydnabyddant hi fel eu mam uniongyrchol. Mae llawer mewn eglwysi eraill a ddygant yr enw Diwygiedig, oddiwrth y rhai y gallasid dysgwyl pethau gwell, yn dal syniadau cyffelyb gyda golwg ar y cysylltiad rhwng bedydd ac iachawdwriaeth; ac yn enwedig gyda golwg ar y diffyg o hono a cholledigaeth. Yn awr, mae yn eglur nad ydyw bedydd yn planu dim un egwyddor o ras yn y galon, fel y dangosir yn hanes Simon Magus (Act. viii. 13, 18–24), a chan fywydau halogedig y rhan fwyaf o bersonau a fedyddiwyd yn eu babandod, a llawer, efallai, a fedyddiwyd ar broffes o'u ffydd. Nid derbyn bedydd, ond credu yn Nghrist, sydd yn sicrhau iachawdwriaeth unrhyw ddyn (Ioan iii. 16); ac nid diffyg bedydd, ond diffyg ffydd, sydd yn gwneud unrhyw ddyn yn agored i golledigaeth (iii. 18). Pe tybiasai yr apostol Paul fod unrhyw gysylltiad o'r fath rhwng bedydd ac adenedigaeth, diau y gwnaethai gyflwyno ei hun i'r gorchwyl o fedyddio ei wrandawyr, ond yn lle hyn dywed taw pregethu yr efengyl ydoedd y gwaith i'r hwn yr ydoedd wedi ymgyflwyno (1 Cor. i. 12–17).

BEEL'ZEBUB, neu yn hytrach BEELZEBUL, enw a roddir i Satan. Yn yr holl fanau lle y ceir y gair yn y T. N. ysgrifenir y gair yn Βεελζεβούλ, ond mae ein cyfieithwyr ni wedi ei ysgrifenu yn Beelzebub, gan ddilyn llythyraeth yr Hebreaid yn 2 Bren. i. 2, 3, 6: ‘Baal-zebub, duw Ecron,’ enw yn arwyddo *arglwydd y cylion*, neu y *cylion-dduw*. Gelwir Baal-zebub yn ‘dywysog, neu benaeth y cythreuliaid,’ *δαιμονίων* (Matt. xii. 24; Luc xi. 15); ond y mae yn rhaid sylwi taw y Phariseaid a roddasant iddo yr enw hwnw, ac yn ganlynol nid ydym yn sicr pa un a ydyw i gael ei gymeryd fel ffaith, neu fel syniad Iuddewig. Gan fod yr Iuddewon yn hoff o ffurfio amcandybiau o'r fath hyn, nid yw yr olaf yn anhebygol.

BEER a arwyddai ffynon; ac yn yr ystyr hyn helpa i gyfansoddi enwau priodol, megis Beer-laha-roi, ‘ffynon yr hwn sydd yn byw ac yn fy ngweled’ (Gen. xvi. 13); Beer-seba, ‘ffynon y llw’ (xxi. 31); Beer-elim, ‘ffynon y gwroniaid’ (Esa. xv. 8).

BEER, neu **BEE'ROTH**. Ni cheir Beer ond unwaith yn yr Ysgrythyrau, fel y lle y darfu Jotham ffoi iddo oddiwrth Abimelec (Barn. ix. 21). Yr un gair ydyw a Beeroth, ac yn arwyddo *ffynon*, tra yr arwydda Beeroth, yn y rhif liosog, *ffynonau*. Enwir Beeroth amryw weithiau yn rhestri'r trefydd (Jos. ix. 17; xviii. 25; Ezra ii. 28; Neh. viii. 29). Yr oedd yn un o'r pedair tref ac oedd yn gynwysedig yn yr heddwch a wnaeth y Gibeoniaid a Josua (Jos. ix. 17), a chynwysid hi wedi hyny yn rhandir Benjamin. Yr unig amgylchiad hanesyddol arall mewn cysylltiad â hi ydyw y ffaith taw yno y ganwyd Baanah a Recab, lleiddiaid Isboseth (2 Sam. iv. 2, 5, 6).

Mae Dr. Robinson yn enwi pentref a elwir El-Bireh, oddeutu taith tair awr ar y gogledd i Jerusalem. Mae y tai yn isel, a llawer o honynt dan y ddaiar. Mae nifer o geryg mawrion yn gystal ac amryw adeiladau tanddaiarol yn profi fod y safle yn un hen. Yma hefyd y mae adfeiliau hen eglwys brydferth, a'i bwäu pen fain, y rhai a'i dynodant fel wedi ei hadeiladu yn amser Rhyfelwyr y Groes. Yr oedd y boblogaeth yn gynwysedig o 700, ac oll yn Fahometaniaid. ‘Yr wyf yn dal,’ medd ef, ‘taw Beer neu Beeroth yr Ysgrythyr ydyw El-Bireh, os nad enwau oeddynt ar ddau le gwahanol, ac os felly, mae El-Bireh yn cyfatteb i'r olaf, Beeroth. Mae cyfattebolrwydd yr enwau yn brawf cadarnhaol ar y matter. Heblaw hyny, yn ol Eusebius, gwelid Beeroth gan y teithiwr wrth baso o Jerusalem i Nicopolis ('Ameras) wrth ben y seithfed filltir Rufeinig, ac i'r dydd heddyw mae dywediad Eusebius yn wir’ (Robinson, *Res.* ii. 130, 131, 132).

BE'ER-SE'BA a arwydda ‘ffynon y llw,’ enw a ymddengys ddarfod gael ei roddi gyda golwg ar y llw a dyngwyd gan Abraham ac Abimelec, brenin Gerar, fel cadarnhad o'r cyfamod a wnaed rhyngddynt (Gen. xxi. 22–31). Yn yr adnod flaenorol (21), fodd bynag, yr ydym yn darllen am anialwch Beer-seba, ‘lle y crwydrodd Agar a'i mab Ismael.’ Yr oedd hefyd ddinas o'r enw Beer-seba (Jos. xix. 2), ac ar ol y caethiwed sonir am ‘Beer-seba a'i phentrefydd,’ neu yn ol yr Hebraeg, ‘ei merched’ (Neh. xi. 27). ‘Abraham a blanodd goed yn Beer-seba, ac a alwodd yno ar enw yr Arglwydd Dduw tragywyddol.’ Bu Abraham, Isaac, a Jacob, fyw yn Beer-seba. O Beer-seba y cychwynodd Abraham gyd â'i fab Isaac am Fynydd Moriah, i'w offrymu yn aberth wrth orchymyn Duw. O Beer-seba y danfonodd Rebeccah ei dewis-fab Jacob i fyned i Padanaran, ac ar wyneb yr hwn nid ydoedd i edrych byth mwy. O Beer-seba y cychwynodd Jacob a'i deulu ar eu taith waered i'r Aipht (Gen. xxi. 33, 34; xxii. 19; xxvi. 33; xxviii. 10; xlvi. 1, 5). Yma y sefydlwyd meibion Samuel fel barnwyr, ac mor anfoddlon oedd henuriaid Israel iddynt fel yr arweiniwyd hwynt i ofyn am frenin (1 Sam. viii. 1–5). Dynodir terfynau gwlad Israel yn aml gan yr ymadrodd ‘O Dan i Beer-seba’—gan taw terfyn gogleddol y wlad ydoedd Dan, a Beer-seba ei therfyn deheuol (1 Sam. iii. 20).

Anghofiwyd am hir y fan lle sefai Beer-seba, ac oherwydd hyny daeth i fod yn anhysbys. Ar y tu gogleddol i anialwch Arabia a chyffiniau Canaan mae gwastad-dir eangfawr, yn ddeg milltir o hyd, ac o un i dair milltir o led. Wrth ddisgyn tarewir y teithiwr gan y cyfnewidiad cyflawn a welir yn ansawdd y wlad. Mae y prisgwydd corachaidd a lanwent red-welyau y nentydd yn flaenorol yn awr wedi diflanu, ac y mae y gwastadedd a'r bryniau o gylch yn cael eu gwisgo gan borfa fer, nid yn demtiol iawn i lygad y teithiwr, ond yn hyfryd i lygad hir gynefin a diffrwythder yr anialwch (Stewart, 213). 'Yr ydych yn cyrhaedd o'r diwedd,' medd Dr. Robinson, 'Wadi-es-Seba, dwfr-wely llydan, ar du gogleddol yr hwn, ac yn agos i'w lan, y mae dwy ffynon ddwfn, a elwir yn awr Bir-es-Seba, yr hen Beer-Seba gynt.

'Mae y ffynonau hyn ychydig bellder oddiwrth eu gilydd; maent yn grynion, a mur taclus o'u cwmpas. Mae yr un fwyaf 12½ o droedfeddi o amgylchedd, ac yn 44½ o droedfeddi o ddyfnder hyd wyneb y dwfr, 16 troedfedd o ba un, yn y gwaelod, sydd wedi eu cloddio o'r graig bur. Mae y ffynon arall yn 5 troedfedd o amgylchedd, ac yn 42 o droedfeddi o ddyfnder. Mae y dwfr yn y ddwy yn bur a melus, a digonedd o hono—y dwfr hyfrytaf a gawsom ar ol gadael Sinai. Mae y ddwy ffynon wedi eu hamgylchu gan gafnau careg, er mwyn i'r camelod a'r defaid gael yfed, ac o'r fath yn ddiau a ddefnyddid gynt er mwyn y deadelloedd a borent ar y bryniau cylchynol. Mae y *curb-stones* wedi eu treulio yn agenau gan y rhaffau a ddefnyddir i dynu y dwfr o'r ffynonau.

'Nid oeddem wedi clywed fod dim adfeiliau yma, a braidd y dysgwyliem daro wrth rai, canys nid oedd yr un yn weledig oddiwrth y ffynonau; etto nid oeddym yn dewis gadael man mor bwysig heb wneud chwiliad priodol. Ar ol esgyn i ben y bryniau isel ar y gogledd i'r ffynonau, cawsom hwynt yn orchuddiedig gan adfeiliau trigfanau blaenorol, sylfeini y rhai yr oeddynt yn ddigon hawdd eu dilyn, er nad oedd braidd un gareg wedi ei gadael ar y llall. Nid ymddangosai y tai fel pe wedi eu hadeiladu yn agos at eu gilydd, ond y maent yn wasgaredig dros amryw fryniau bychain, ac yn y ceudodau rhyngddynt. Ymddangosant fel wedi cael eu hadeiladu o geryg crynion, er fod rhai o'r ceryg yn ysgwar, a rhai wedi eu naddu. Mae yn debygol nad ydoedd ond dinas fechan wasgaredig. Darlunir y lle gan Eusebius a Jerome fel dim ond "pentref mawr," a byddin o filwyr Rhufeinig i'w amddiffyn' (Robinson, *Res.* i. 303).

BE'HEMOTH, anifail mawr a grymus, yn cael ei ddarlunio gan Job yn pen. xl. 15–24. Mae dynion dysgedig yn mawr wahaniaethu yn eu golygiadau mewn perthynas i'r anifail a ddarlunir dan yr enw hwn. Rhai, megis Drusius, Grotius, Schultens, a J. D. Michaelis, a dybiant mai yr *elephant* ydyw. Eraill, megis Bochart, Ludolph, Calmet, a Gesenius, a dybiant taw yr *hippopotamus*, neu y dwfr-farch, ydoedd (Gesenius 105). Er fod rhai o'r amgylchiadau a goffheir yn gymhwysiadol at y ddau anifail, etto mae eraill ac ydynt yn gymhwysiadol, rhai at yr *elephant*, a rhai at yr *hippopotamus*, tra mae rhai eraill heb fod yn briodol gymhwysiadol at yr un o'r ddau; megis, 'Efe a bawr wellt fel ych,' ac, 'Efe a gyfyd ei gynffon fel cedrwydden.' Heblaw hyny, pe golygasid darlunio naill ai'r *elephant* neu'r *hippopotamus*, mae nodweddion yn absenol ac y buasai yn anhawdd peidio canfod eu heisiau. Cyfrifid fod y darluniad hwnw o'r *elephant* ac na chynwysai un cyfeiriad at ei drwyn yn anmherffaith iawn; neu o'r dwfr-farch, ac na wnai goffa o'r ffaith ei fod yn byw mewn afonydd, ac hyd yn od dan y dwfr. Nid ymddengys y darluniad, ar y cyfan, yn benodol gymhwysiadol nag at un na'r llall o'r anifeiliaid hyn.

Mae rhai dynion dysgedig wedi sylwi taw ffurf liosog y gair Hebraeg ydyw Behemoth, ac o ganlyniad tybiant nad ydyw yn cyfeirio at un anifail neillduol, ond yr arwydda anifeiliaid yn gyffredinol, megis yn Job xxxv. 11; Ps. i. 10; Hab. ii. 17; ond nid ydyw y deongliad hwn yn oddefadwy o gwbl, oblegid nad yw y darluniad yn gymhwysiadol at anifeiliaid yn gyffredinol; ond heblaw hyny, trwy yr holl ddernyn arferir y gair yn y rhif unigol, a hyny mewn fath fodd ac i ddangos taw am ryw anifail neillduol y sonir.

Eraill a dybiant taw un o'r anifeiliaid anferth hyny oeddynt yn bodoli yn y cyfnodau daiaregol cyn creadigaeth dyn, ac amlinellau gorfawr y rhai sydd wedi eu cael yn gladdedig mewn cyflwr creigaidd yn yr haenau sydd yn ffurfio cresten y ddaiar, allasai fod yr anifail a sonir am dano yn Llyfr Job; ond nid ydyw y dybiaeth hon yn oddefadwy. Mae yn amlwg fod yr anifail y cyfeirir atto yn eithaf adnabyddus i Job a'i gydoeswyr; ond ni wyddent ddim am yr anghenfilod hyn, ac nid oeddynt yn adnabyddus i neb hyd y bedwaredd ganrif ar bymtheg, a rhwng tair neu bedair mil o flyneddau ar ol amser Job. Ni fuasai darluniad o un o'r anifeiliad hyn yn meddu grym appeliad at ffaith; buasai yn fwy tebyg i ddarluniad o un o'r creaduriaid byw dychymygol am y rhai y mae dychymyg toraethog y dwyreinwyr mor hoff o freuddwydio. Heblaw hyn nid yw y cyfan ond tybiaeth. Nid oes un daiaregwr wedi cloddio o'r ddaiar esgyrn un creadur sydd yn cyfatteb i'r desgrifiad rydd Job yn ei lyfr.

Nis gwyddom pa anifail a fwriadid ddarlunio, ac yr ydym yn anfoddlon i goleddu amcan-dybiau ar y matter. Pa un a oes yn bodoli yn awr anifail cyffelyb i'r hwn ddarlunir yn Llyfr Job, ond hyd yma heb ei gael allan, neu y tebygolrwydd rhyngddynt heb gael ei ganfod, nis medrwn ddywedyd. Hyn efallai sydd bosibl, ond etto, oblegid y wybodaeth a feddwn am y creaduriaid direswm, nid yn debygol. Ac nis gallwn ychwaith ddweud pa un a ddarfu rhyw greadur yn cyfatteb i ddesgrifiad Job fyned allan o fodolaeth er ei amser ef. Gwyddom fod un creadur mawr a grymus—y *mammoth*—wedi diflanu yn ystod y cyfnod daiaregol presenol, a gall fod eraill hefyd wedi diflanu; ond pa un a fuasai un o honynt hwy yn atteb i ddarluniad Job nis medrwn ddywedyd. Yr ydym yn taflu yr awgrym allan fel posiblrwydd. Heblaw y *mammoth*, mae y *dinornis* a'r *dodo*, adar mawrion, unwaith yn drigianwyr Ynys y Bourbon, y Mauritius, a New Zealand, a llawer o adar eraill wedi diflanu am byth (Hitchcock, 147, 145; *Saturday Review*, 1863, p. 57).

BEIBL, enw a roddir yn gyffredin i'r casgliad hwnw o lyfrau neu ysgrifeniadau a dderbynir genym fel gair Duw, ac fel unig reol ffydd ac ymddygiad. Mae wedi ei ranu er ys amser maith yn ddwy ran, a elwir yn gyffredin yr Hen Destament a'r Newydd, neu fel y deonglai rhai y geiriau, y Cyfamodau Hen a Newydd. Ond nid yw un o'r enwau hyn yn ddarluniad cywir o honynt—gan fod y llyfrau o ba rai y maent yn gynwysedig mor lliosog, ac mor amrywiol yn eu natur; etto gan nad yw y teitlau presenol yn camarwain neb, byddai yn llawn cystal dal attynt, o'r hyn lleiaf yn yr ieithoedd hyny lle maent wedi cael eu sefydlu cyhyd ac mor gyfangwbl.

Ysgrifenwyd yr H. D. yn ddechreuol yn Hebraeg, iaith plant Duw yn yr hen amserau, oddigerth ychydig ddarnau, megis Ezra iv. 8 hyd vi. 18, a vii. 12–26; Jer. x. 11, a Dan. ii. 4 hyd ddiwedd penod vii., y rhai ydynt yn y Caldaeg, amryw-iaith o'r un tafod-iaith (Horne, *Introduc.* ii. 2). Ysgrifenwyd y T. N. yn Groeg, yr iaith ac ydoedd y pryd hwnw y fwyaf dealladwy yn mhlith y cenedloedd i'r rhai yn benaf y gwneid yn hysbys yr efengyl. Dengys y ffeithiau hyn yn eglur fod yr Ysgrythyrau Santaidd wedi eu bwriadu i fod yn ieithoedd cenedloedd y ddaiar y rhai a ddichon, ar unrhyw amser neillduol, gyfansoddi eglwys Dduw—casgliad ac sydd, yn wir, yn gynwysedig yn eu natur a'u haincan.

Cydunir yn gyffredin i'r H. D. gael ei ysgrifenu yn yr hyn a elwir yn awr y llythyren Samaritan. Dywedid am hir amser i Ezra ar ol dychweliad yr Israeliaid o gaethiwed ddwyn mewn y llythyren ysgwar Assyriaidd, yr hon a geir yn awr yn mhob ysgrifau sydd ar glawr, ac mewn pawb copiau argraphedig; ond nid oes un prawf hanesyddol priodol dros hyn, a'r dyb fwyaf cyffredinol yn mhlith ysgoleigion Hebraeg dysgedig yn awr yw, na chafodd y cyfnewidiad ei wneud ar unwaith, ond taw gwaith graddol amser ydoedd (David. *Bib. Crit.* i. 20, 33). Mae Hupfeld yn gosod mabwysiad y llythyren newydd yn y ganrif gyntaf neu'r ail ar ol Crist; ond pa un a'i Assyriaidd neu Syriaidd ydoedd ei dechreuad nid ydyw ysgoleigion yn cyduno (Horne, *Introd.* ii. 16, 17).

Yr oedd yr egwyddor Hebraeg yn ddiffygiol mewn llafariaid; ond gwneid y diffyg hwnw i fynu gan yr hyn a elwir yn llafariad-nodau neu bwyntau, y rhai a ddynodant yn fwy cywir seiniad y geiriau, ac a helpant i ddangos eu hystyr. Muntumiai rhai eu bod o'r un oed a'r cydseiniaid, o'r hyn lleiaf yn gydoesol ag amser Ezra a'r Synagog Fawr. Pleidwyr mawr y golygiad hwn oedd Iuddewon y canol oesau, y ddau Buxtorf, tad a mab, a llawer o ddysgedigion eraill. Amheuwyd hynafiaeth y llafariad-nodau yn nechreu yr unfed ganrif ar bymtheg gan Elias Levita, Iuddew Germanaidd; Capellus, duwinydd Protestanaidd a phroffeswr Hebraeg yn Saumur, oedd y cyntaf i brofi eu dechreuad diweddar, mewn gwaith a gyhoeddwyd yn Leyden yn 1624. Gellir ystyried fod y pwnc yn awr wedi ei benderfynu. Nid ydyw y Talmud, rhan hynaf yr hwn a elwir y Michna, a dybir ddarfod gael ei ysgrifenu yn yr hanner gyntaf o'r drydedd ganrif o'r cyfnod Cristionogol, yn cynwys dim hyd yn od ffurfiau dechreuol cyfundraeth llafariad-nodau ysgrifenedig; nid oes eisiau ond iawn esponio yr ymadroddion ac a dybiwyd yn cyfeirio at hyny, a cheir y cynwysant absenoldeb llafariad-nodau ac acenau. Dengys Jerome, yr hwn a flagurodd yn y bedwaredd a'r bumed ganrif, a'r hwn dalodd lawer o sylw i gyflwr y copi Hebraeg, trwy ei ysgrifeniadau nad ydoedd ef yn gwybod dim am y llafariad-nodau presenol. Ni wna byth eu henwi, a pha bryd bynag y darlunia eiriau, cyfeiria ei ddesgrifiadau at y cydseiniaid yn unig. Mae hefyd yn ffaith hynod, na cheir y llafariad-nodau ond mewn copiau a wneir er mwyn personau; ni cheir hwynt, hyd yn od yn y dyddiau presenol, yn y rholau a wneir ar gyfer eu darllen yn y synagogau. Yn awr, ac ystyried y gofal gor-fanwl a gymerai yr Iuddewon gyd â'u llyfrau santaidd, mae yn hollol annirnadwy y buasai pethau felly pe cyfansoddasai y nodau ran cyfansoddiadol o'r iaith. Nid yw yn hawdd dweud pwy ddarfu eu dyfeisio, neu pa bryd y cawsant eu dyfeisio. Y dyb gyffredin yw taw dyfais Masoretes Palestina oeddynt, yn enwedig athrofa Iuddewig enwogfawr Tiberias. Ni chafodd y gyfundraeth, mae'n debygol, ei chyflawn ddadblygu ar unwaith, ond yr oedd yn raddol gynyddu yn ystod canrifoedd olynol, yn enwedig o'r chwechfed ganrif hyd y ddegfed a'r unfed ganrif ar ddeg, trwy ymdrechion y doctoriaid Iuddewig, hyd nes iddi gael ei sefydlu yn gyflawn ac yn ddiweddol ar ei sylfaen bresenol. Mae o gryn werth, nid yn unig fel cyfarwyddyd pa fodd i seinio geiriau, ond fel help i ddeall eu hystyr. Mae yn wir nad ydyw ond cynrychioliad traddodiad, ond mae'r traddodiad hwnw gyd â'r henaf a'r mwyaf adnabyddus yn bresenol. Ond ni ddylem, fodd bynag, ddibynu arno yn gwbl, na chamgymeryd, oherwydd hyny, olion natur a bywyd yr hen iaith pan ddygwyddo hyn fethu cyd-daro â'r nodbwyntiad (David. *Bib. Crit.* i. 43, 44, 49, 50; Horne, *Introd.* ii. 13, 20).

Cafodd llyfrau yr H. D. yn eu cyflwr casgledig eu rhanu yn foreu i dair rhan—y Gyfraith, y Prophwydi, a'r Ysgrifeniadau Santaidd, neu Hagiographa, fel y gelwid hwynt gan y Groegiaid. Mae y rhaniad hwn yn hynach na'r T. N., oblegid cyfeirir atto gan ein Harglwydd yn yr ymadrodd, y Gyfraith, y Prophwydi, a'r Psalmau (Luc xxiv. 44). Mae y rhaniad hwn yn amlwg anmherffaith, oblegid nid oes un dosparth o lyfrau hanesyddol, er bod eu rhif yn fawr. Cynwysid y rhai hyn gan mwyaf dan y Prophwydi, ond mewn rhan hefyd dan yr Hagiographa. Nid ymddengys i'r trefniant gael ei wneud ar unrhyw fath o egwyddor. Cynwysai y *Gyfraith* bum llyfr Moses. Pa bryd y cafodd hwnw ei ranu yn bum llyfr nis gwyddys. Rhenid y *Prophwydi* i'r *blaenaf* a'r *olaf*—y blaenaf yn cynwys Josua, Barnwyr, 1 ac 2 Samuel, 1 ac 2 Breninoedd; yr olaf, Esaiah, Jeremiah, Ezeciel, a'r deuddeg prophwyd bach. Cynwysai yr *Hagiographa* y Psalmau, Diarhebion, Job, Caniad Solomon, Ruth, Galarnad, Pregethwr, Esther, Daniel, Ezra, Nehemiah, 1 ac 2 Croniclau.

Nid oedd yr Iuddewon eu hunain, fodd bynag, o'r un golygiad mewn perthynas i drefniad y llyfrau. Mae y Talmudiaid a'r Masoretiaid yn dilyn cynlluniau gwahanol. Y trefniad Masoretaidd ydyw yr un geir yn ein Beibl Hebraeg presenol (David. *Bib. Crit.* i. 56; Horne, *Introd.* ii. 30).

O bob llyfr sydd wedi disgyn oddiwrth hen amserau at rai diweddar ceir gwahanol ddarlleniadau; a cheir rhif y rhai hyn yn gyffredin mewn cyfartaledd i hynafiaeth y gwaith dechreuol, a'r amlder gweithiau y cafodd ei drawsgrifio. Os cymhwysir yr egwyddor hon at yr Ysgrythyrau Hebraeg, cynysgaetha ni a rheswm penderfynol yn erbyn cywirdeb y copi presenol. Gan nas gall unrhyw ysgrifeniadau gystadlu â hwynt mewn hynafiaeth, a chan na chafodd un llyfr arall, oddigerth y T. N., ei drawsgrifio mor aml, gallasem yn naturiol ddysgwyl fod y gwahanol ddarlleniadau o'r gwahanol ysgrifeniadau yn gyfartal o liosog. Nis gallasai dim yn fyr o wyrthiau, a'r gwyrthiau hyny yn cael eu cyflawni ar ran pob trawsgrifiwr, gan nad pa mor anwybodus neu ddiofal, neu hyd yn od anonest, rwystro gwahaniaeth wrth drawsgrifiaw copiau; ond nid oes genym un hawl i ddysgwyl y fath wyrthiau, ac ni wyddom, fel matter o ffaith, na chyflawnwyd dim o'r cyfryw wyrthiau, oblegid yn yr holl ysgrifau a feddwn cawn ddarlleniadau lliosog yn amrywio. Yn ystod canrifoedd lliosogid yn fawr y camsyniadau boreuol, gan y parhai pob trawsgrifiwr i gyflawni camgymeriadau ei flaenoriaid, a chan ychwanegu rhai o'i wneuthuriad ei hun.

Heblaw yr achos cyffredinol hyn o wahanol ddarlleniadau, yr oedd amgylchiadau eraill y rhai a wnaent drawsgrifiad o'r Ysgrythyrau Hebraeg yn neillduol agored i gamsyniad. Nis gallasai y mawr debygolrwydd rhwng rhai o lythyrenau yr egwyddor lai nag achosi lluoedd o gamgymeriadau, megis ב a כ; ד a ר; ג a נ; ה, ח, a ת; י, ו, a ן—yn neillduol felly oblegid yr oedd yr hen ysgrifau mewn llythyrenau man iawn. Mae llythyrenau eraill yn debyg iawn i'w gilydd o ran swn, yn enwedig y rhai a swnir yn y geg; a phan ysgrifenai trawsgrifwyr o eneuau eraill, rhaid fod y tebygolrwydd yn y swn yn ffynonell doraethog o gamsyniadau. Yn awr, y fath yw natur yr iaith Hebraeg fel y gwna camsyniad o un llythyren wreiddiol yn aml newid yn hollol ystyr gair.

Achos arall o gamsyniad yn y copi Hebraeg a gyfodai oddiwrth esgeulusdra y trawsgrifwyr Iuddewig yn peidio rhanu geiriau ar ddiwedd llinellau pan na fyddai lle i'r holl air, fel mae yn gyffredin gyda ni wrth ysgrifenu ac argraphu. Pan yr oedd y lle ar ddiwedd llinell yn rhy fychan i gynwys y gair nesaf, ychwanegent lythyrenau i'w lanw i fynu. Llythyrenau cyntaf y gair canlynol yn gyffredin oedd y llythyrenau dros ben hyn, er yr ysgrifenid ef yn gyflawn yn y llinell nesaf. Gwnai trawsgrifwyr anwybodus ac esgeulus eu corpholi yn y copi. O'r tu arall, drwgdybiai trawsgrifwyr fodolaeth llythyrenau dros ben pan nad oeddynt mewn gwirionedd yn bodoli, ac mewn canlyniad i hyn gadawent allan ran o'r gwir gopi. Oddiwrth weithrediad unedig cynifer o achosion, nis gallasai lai na chyfodi, yn ystod oesoedd, rif dirfawr o wahanol ddarlleniadau yn nghopi yr H. D. (*Journ. Sac. Lit.*, Jan. 1852, p. 251).

Mae dynion dysgedig yn mhlith yr Iuddewon wedi talu llawer o sylw er yn foreu i gopi yr H. D. Gwnaethant ei chwilio yn fanwl, a gwnaethant sylwadau lliosog ar y pwnc. Traddodiad genau o dad i fab oeddynt ar y cyntaf, ac yn y diwedd cawsant eu hysgrifenu. A dyna y rheswm dros gymhwyso yr enw Masorah (traddodiad) at y casgliad, a'r enw Masoretiaid at y personau a gyfranasant tuag at ei ffurfio. A'r copi (y *text*) y mae a fyno'r rhan fwyaf o honynt, yn y rhai y rhoddir cyfarwyddiadau er ei ddiogelu rhag cyfnewidiad neu lygriad. Mae rhan o hono yn hynach na'r Talmud; ond ar ol cyfansoddiad y gwaith hwnw, cynyddodd y sylwadau o oes i oes, hyd nes, ynghylch dechreu y chwechfed ganrif, y casglwyd y sylwadau gwasgaredig ac y gosodwyd hwynt ynghyd gan Iuddewon dysgedig athrofa Tiberias. Y fath ydoedd dechreuad yr hyn a elwir yn awr y Masorah ysgrifenedig. Ychwanegwyd sylwadau newyddion o amser i'w gilydd; fel yr oedd y Masoretiaid, a siarad yn briodol, yn olyniaeth o ddynion dysgedig o'r chwechfed ganrif i lawr hyd at yr unfed ar ddeg, er ei fod yn anmhosibl penderfynu yn bendant ei ddechreu neu ei ddiwedd (David. *Bib. Crit.* i. 119).

Mae y Masorah wedi cael ei orbrisio yn gymaint gan rai ac y mae eraill wedi ei brisio yn rhy isel. Mae yn rhaid cyfaddef fod rhan fawr o hono yn ddiwerth. Gyd â'r amcan o ddiogelu y copi rhag llygriad, cyfrif rif yr adnodau yn mhob llyfr yn yr H. D., ac enwa yr adnod ganol yn mhob llyfr. Cynwys nifer anferth o sylwadau ar eiriau a llythyrenau yr adnodau: er esiampl, pa nifer o adnodau sydd yn dechreu ac yn diweddu gyd â'r llythyren Samech; yn mha nifer o adnodau y ceir y gair לא, *na*, dair gwaith, ac yn mha nifer y ceir ef ddwy waith. Cyfeiria hefyd at lawer o'r camsyniadau a fodolai ar yr amser y gwnaed y nodau yn y copiau o'r Ysgrythyrau Iuddewig; pa mor aml y cyfarfyddir â rhyw eiriau neillduol trwy gorph y Beibl, heb enwi y manau; ac hyd yn od pa mor aml y dygwyddant yn nechreu, canol, a diwedd adnod. Nid oes un amheuaeth nad ydyw y gwaith yn gof-golofn o ddiwydrwydd ac amynedd; ond llwyr fethiant ydoedd gyda golwg ar y prif amcan mewn golwg, sef cadwraeth y copi rhag llygriad neu gyfnewidiad. Yr oedd prif werth y gwaith yn gynwysedig, yn ol Buxtorf, 'mewn rhifo llythyrenau, geiriau, ac adnodau, fel na ellid ar un amser ychwanegu dim atto, na thynu dim oddiwrtho, na chyfnewid dim.' Ond heb son dim am gamsyniadau, croes-ddywediadau, ac anmherffeithderau y gwaith ei hun, 'nid oedd yn bosibl,' ys dywed Walton yn briodol, 'i wneuthur cyfrif cywir o'r geiriau, o'r hyn leiaf o'r llythyrenau, pan nad allasai holl ddiwydrwydd dynol gynyrchu cymaint ag un copi yn yr hwn ni cheid llythyrenau yn eisiau, neu dros ben. A chan y darllenai yr Ysgrifau Dwyreiniol o'r Beibl Adonai a'r rhai Gorllewinol Jehofah, sut mae yn bosibl gwybod pa ddarlleniad a ddilynai y Masoretiaid?' Yn wir, fel yr oedd yn rhaid fod gwahanol ysgrifau ganddynt yn gwneud eu sylwadau a'u cyfrifon, a chan nad oes dau gopi braidd yr un peth yn gywir, rhaid taw anmhosibl oedd troi eu eu nodau i un math o wasanaeth; a chyda golwg ar eu cyfrifon, yr oedd y rhai hyny mor eang a man-fanwl fel na osodasai un dyn ymddiried yn eu cywirdeb. Ond profir fod y Masorah yn hollol ddiwerth fel moddion cadwraeth y copi gan y ffaith seml y ceir miloedd ar filoedd o wahanol ddarlleniadau yn bresenol yn yr ysgrifau Hebraeg, er iddynt oll gael eu hysgrifenu ar ol iddo ddyfod i fodolaeth (*Journ. Sac. Lit.*, Jan. 1852, p. 253).

Ond er fod rhan helaeth o'r Masorah yn ddiwerth, etto nid yw yn hollol heb atteb dyben. 'Mae ychydig ranau,' medd Dr. Davidson, 'yn werthfawr. Cawn ynddo ddarlleniadau hen iawn, perthynol efallai i ysgrifau can hened a dechreuad y cyfnod Cristionogol. Cynorthwya ni hefyd i ffurfio barn am ysgrifau diweddar. Yn wir, efe ydyw braidd yr unig gopi hynafol a'n galluoga i wneud felly. Etto ni wnaeth buro y copi oddiwrth lygriadau blaenorol; ac ni wnaeth ychwaith ei gadw rhag llygriadau olynol. Cynorthwyai i gyrhaedd y ddau amcan hyn, ond ni sicrhaodd yr un o honynt. Ar ol y cyfan ellir ddweud yn erbyn a thros y Masorah, tueddir ni i edrych arno fel gwaith gwerthfawr a defnyddiol—un a dueddai i fesur helaeth i gadw y copi yn bur a dilwgr. Hebddo, buasai Ysgrythyrau yr H. D. mewn cyflwr llawer llai boddhaol nac y maent' (David. *Bib. Crit.* i. 128).

Yn y dull hwn y dygwyd y copi Hebraeg yn nghwrs canrifoedd olynol i ryw gyflwr rheolaidd a elwir y copi *Masoretaidd*. Sefydlwyd ef yn orphenol o gylch yr unfed ganrif ar ddeg, gan na wnawd ond ychydig gyfnewidiadau o bwys ynddo ar ol hyny. Y fath oedd y cyfrif a wnaed o hono gan yr Iuddewon, fel yr ystyrid ef yr unig gopi cywir. Esgeulusid defnyddio yr hen ysgrifau, a gadawyd iddynt syrthio i ddinystr; a daeth y copiau Masoretaidd wedi eu cynysgaethu â llafariad-nodau ac acenau, i arferiad cyffredinol' (David. *Bib. Crit.* i. 131).

Ar ol dyfeisio y gelfyddyd o argraphu dymunid, wrth reswm, gyhoeddi yr Ysgrythyrau Santaidd yn yr ieithoedd gwreiddiol. Y Psalmau oedd y rhan gyntaf o'r Ysgrythyrau Hebraeg a ddygwyd allan o'r wasg. Argraphwyd y llyfr hwn yn 1477, efallai yn Bologna. Argraphwyd y copi yn anmherffaith iawn, ac yr oedd llawer o bethau wedi eu talfyru neu eu gadael allan ynddo, a dygai holl nodau cynyg cyntaf anghelfydd i argraphu Hebraeg.

Argraphwyd pum llyfr Moses am y tro cyntaf yn Bologna, ynghyd â Targum Onkelos, ac esponiad Salomon Jarchi neu Rashi. Cyfrol unplyg fawr ydyw, a'r papyr wedi ei ferneisio. Golygir fod y gyfrol hon yn esiampl hardd o argraphiad boreuol. Mae y copi yn gywir iawn.

Ymddangosodd rhanau eraill o'r Ysgrythyrau Hebraeg yn ystod ychydig flyneddau; ac yn y dull hwn argraphwyd holl ranau yr H. D. cyn i argraphiad cyflawn ac unffurf o'r cyfan i gael ei droi allan o'r wasg.

Cyhoeddwyd y copi cyflawn cyntaf o'r Ysgrythyrau Hebraeg yn Soncini yn 1488, yn gyfrol unplyg. Mae yr argraphiad hwn yn brin iawn.

Hyd yma nid oedd ond yr Iuddewon yn unig wedi ymgymeryd â'r gorchwyl o olygu argraphiadau o'r Ysgrythyrau Hebraeg; ond yn foreu yn yr unfed ganrif ar bymtheg ymaflodd Cristionogion mewn llafur o'r natur yma, ac o'r amser hwnw yr oedd yr argraphiadau a argraphwyd yn waith un, a phryd arall yn waith un arall, ac weithiau yn gynyrch llafur y ddau.

Yr argraphiad yn y Complutensian Polyglott sydd yn galw gyntaf am ein sylw. Cyflawnwyd y gwaith mawr hwn dan nawdd ac ar draul y Cardinal Ximenes, yr hwn a gasglodd ysgrifau ac a fynodd Iuddewon dysgedig wedi mabwysiadu Cristionogaeth i'w arolygu. Argraphwyd ef yn Complutium, neu Alcala, yn Spain; ac ar ei ddiwedd mae y dyddiad, sef y 10fed o Gorphenaf, 1517—blwyddyn y dechreuodd y Diwygiad gan Luther; ac er i'r holl waith gael ei argraphu y pryd hwnw, ni chyhoeddwyd mo hono hyd 1522. Mae y gwaith hwn yn gynwysedig o chwech rhan: cynwys y pedair gyntaf yr H. D., h.y., y copi Hebraeg, ynghyd â Targum Onkelos, cyfieithiad y Deg a Thriugain, a'r cyfieithiad Lladin, mewn tair colofn; y golofn nesaf allan a gynwysai y copi Hebraeg gyd â'r llafariad-nodau ond nid yr acenau; yr un ganol y Lladin; a'r un nesaf i mewn y Deg a Thriugain, gyda chyfieithiad Lladin. Mae Targum Onkelos, gyda chyfieithiad Lladin, mewn dau golofn ar waelod y ddalen. Cymerwyd y copi Hebraeg allan o saith ysgrif, ond pa rai oeddynt ni wyddys yn bresenol. Dyma'r argraphiad aml-ieithog cyntaf o'r holl Feibl. Yr oedd tri argraphiad aml-ieithog mawr eraill: 1. Polyglott Antwerp, 1569–1572; 2. Polyglott Paris, 1645; 3. Polyglott Llundain, 1657. At y gweithiau mawrion hyn gallwn ychwanegu y rhai canlynol: 1. Y Polyglott gan Reinecius, Leipsic, 1750, yn 3 cyfrol unplyg. 2. Polyglott Bagster, yn un gyfrol unplyg, Llundain, 1831. Mae yn gynwysedig o'r Ysgrythyrau mewn naw o ieithoedd, pedair ar bob tu dalen—yr Hebraeg, y Pentateuch Samariaidd, y Groeg, y Lladin, y German (gwaith Luther), y Ffrengaeg (gwaith Ostervald), Saisoneg, Italaeg (gwaith Diodati), Yspaenaeg (gwaith Scio). Ychwanegir y T. N. yn Syriaeg fel at-ddodiad at y gyfrol; ysgrifenwyd y rhagymadrodd gan Dr. Samuel Lee o Gaergrawnt. 3. Y Beibl Aml-ieithog a olygwyd gan Dr. R. Steir a Dr. K. G. W. Theile, yn 5 cyfrol 8 plyg. Mae yr H. D. yn cael ei werthu ar wahan oddiwrth y Newydd. Mae yr H. D. yn 4 cyfrol, ac yn cynwys pedair o ieithoedd—Groeg, Hebraeg, German, a Lladin. Mae y T. N. yn un gyfrol, ac yn cynwys pedair iaith hefyd—Groeg, (y *Textus Receptus*), Lladin (Vulgate Van Ess), German (gwaith Luther), a'r Saisoneg (yr argraphiad cyffredin) (*Journ. Sac. Lit.*, July 1856, pp. 328, 332).

Mae Daniel Bomberg yn deilwng o fwy parch na'r Cardinal am ei lafur yn gwneud yr Ysgrythyrau Hebraeg yn fwy hygyrch, ac am weled eu bod yn cael eu golygu yn fwy gofalus a chywir nag y cawsent o'r blaen. Yr oedd ei wasg yn Venice wedi ei chyflwyno yn gyfangwbl at lenyddiaeth Hebraeg a rabbinaidd. Aeth i draul mawr wrth fynu ysgoleigion Iuddewig a Christionogol i olygu y wasg, er mwyn argraphu pob peth mor gywir ac oedd bosibl. Ei brif gynorthwywyr oeddynt Felix Pratensis, dychweledig oddiwrth Iuddewaeth at Gristionogaeth, a Rabbi Ben Chayim o Tunis, yr hwn a barhaodd yn Iuddew. Trwy ymdrechion unedig Bomberg a'i gydlafurwyr, ni ddanfonwyd allan o'i wasg lai nac wyth argraphiad—pump yn 4 plyg, a thair yn unplyg. Ymddangosodd yr argraphiad 4 plyg cyntaf yn 1518, blwyddyn ar ol i'r Complutensian Polyglott gael ei argraphu, ond pedair blynedd cyn iddo gael ei gyhoeddi. Ond llawer mwy pwysig na'r rhai hyn ydoedd yr argraphiadau rabbinaidd a droiwyd allan o'r un wasg. Ymddangosodd y cyntaf o honynt hwy hefyd yn 1518, yr un flwyddyn ac y daeth allan yr argraphiad 4 plyg a sonir am dani yn awr. Cyfrol unplyg ydoedd, yn bedair rhan neu gyfrol, ac yn cynwys, heblaw y copi Hebraeg, Targums Jonathan a Ben Uzziel, ac Esponiadau y Rabbiniaid Iuddewig, &c. Yr oedd yn waith gwerthfawr, a chwedi ei argraphu yn ddestlus. Mae copiau o hono yn brin iawn yn awr. Darfu i Bomberg gyhoeddi dau argraphiad rabbinaidd wedi hyn, y rhai oeddynt hefyd yn rhai gwerthfawr iawn.

O'r amser hwnw allan, argraphwyd amryw argraphiadau o'r Ysgrythyrau Hebraeg, o bob ffurf, maint, a chymeriad, yn Italy, Ffrainc, Spain, Switzerland, Germany, Holland, yn y Low Countries, a Lloegr. Ni chyhoeddwyd argraphiad o'r Beibl Hebraeg erioed yn Scotland.

Nodweddid argraphiadau Athias, a gyhoeddwyd yn Amsterdam yn 2 gyfrol 8 plyg, 1661 a 1667, gan eu tlysni, ac yr oeddynt hefyd yn gywir iawn. Hwy oeddynt sylfaen amryw argraphiadau a ganlynasant, ac yn mhlith eraill, argraphiad Van der Hooght, yn 2 gyfrol 8 plyg, ac a gyhoeddwyd yn Amsterdam ac Utrecht yn 1705. Mae yr argraphiad hwn wedi ei enwogi am dlysni ac eglurder ei lythyren, a chywirder ei gopi.

Mwy pwysig fyth ydoedd yr argraphiad a gyhoeddwyd yn Halle gan J. H. Michaelis yn 8 plyg a 4 plyg, yn 1720. Wrth barotoi yr argraphiad hwn cydmarodd y golygydd bedwar ar hugain o'r argraphiadau goreu oeddynt wedi eu cyhoeddi ynghyd â phump o ysgrifau Erfurt. Etto er yr holl drafferth a gymerwyd gyd â'r argraphiad hwn, nid yw y copi yn berffaith rydd oddiwrth gamsyniadau, ac nid ydyw mor foddhaol i'r llygad ag un Van der Hooght, ond rhagora arno mewn gwerth a chywirdeb.

Mae yr holl argraphiadau diweddar wedi eu gwneud yn gydffurfiol â'r copi Masoretaidd. Mae y rhai diweddaraf yn cyduno yn agos iawn â'u gilydd gyd â'r eithriad o gamsyniadau argraphyddol; ond yn hen argraphiadau y bumed a'r chwechfed ganrif mae gwahanol ddarlleniadau *gwirioneddol* a gyfrifir yn ogystal a darlleniadau ysgrifau.

Nid oeddid hyd yn hyn wedi gwneud cydmariaeth eang rhwng gwahanol ysgrifau, o ba rai yr oedd nifer mawr yn gorwedd heb eu darllen yn ngwahanol lyfrgelloedd Europe, na rhwng ffynonellau eraill o wahanol ddarlleniadau; ac yn ganlynol nid oedd un argraphiad beirniadol neu gopi pur wedi cael ei gynyrchu yr hwn ydoedd deilwng o ymddiried ysgoleigion.

Y person cyntaf a ymddengys fel wedi ffurfio syniad cywir am yr argraphiad oedd yn eisiau, a'r hwn a wnaeth lawer tuag at ei ddwyn allan, ydoedd Iuddew dysgedig o Mantua, Solomon Norzi, yn moreu y ddwyfed ganrif ar bymtheg. Wedi casglu ynghyd gynifer o Feiblau argraphedig ag allasai gael gafael arnynt, ynghyd ag ysgrifau cywir o'r copi ac o'r Masorah; a chwedi ymgynghori â'r Talmud, y Midrashim, ac Esponiadau y Rabbiniaid mwyaf dysgedig; parotodd Esponiad helaeth a dysgedig ar holl lyfrau yr H. D., ffrwyth llafur llawer o flyneddau. Ond ni welodd gynyrch ei lafur dysgedig wedi ei argraphu. Ni chyhoeddwyd ei waith yn gynt na 116 o flyneddau ar ol iddo gael ei orphen, pan y troiwyd ef allan o'r wasg yn Mantua yn 1742, yn 4 cyfrol 4 plyg, gan feddyg Iuddewig cyfoethog, Raphaël Chayim. Darfu i'r golygydd, Raphael Basila, osod i mewn rai sylwadau o'i eiddo ei hun yn Esponiad beirniadol Norzi, ac ychwanegodd rai eraill ar ddiwedd y cyfrolau.

O'r diwedd, oddeutu canol y ddeunawfed ganrif, cyhoeddodd Dr. Kennicott o Rydychain ddau draethawd ar sefyllfa y copi argraphedig, amcan yr hwn ydoedd dangos yr angen am gydmariad helaeth rhwng ysgrifau Hebraeg yr H. D., gyd â'r bwriad o'i gywiru. Ar ol derbyn cefnogaeth cyhoeddus i barotoi y cyfryw argraphiad a gynygai, darfu iddo ef a'i gydlafurwyr, y penaf o ba rai ydoedd Proffeswr Bruns o Helmsdat, gydmaru 694, a chyfrif ysgrifau, o argraphiadau o'r Ysgrythyrau Hebraeg, a gweithiau rabbinaidd, yn enwedig y Talmud. Cydmarwyd rhai o honynt drwyddynt oll; ymgynghorwyd ag eraill ar ranau detholedig yn unig. Ymddangosodd ffrwyth eu llafur mewn 2 gyfrol unplyg yn Rhydychain, 1776 a 1780. Copi Van der Hooght ddefnyddiwyd, heb y llafariad-nodau a'r acenau, oddiwrth yr hwn y nodir yr holl wahaniaethau yn yr awdurdodau, a'r rhai a gyfansoddant y gwahanol ddarlleniadau. Teimlwyd cryn siomedigaeth mewn perthynas i'w llafur, ar ymddangosiad y gyfrol gyntaf. O'r casgliad mawr o wahanol ddarlleniadau ychydig a gafwyd o lawer o werth i wella y copi. Ymddangosai y rhan fwyaf o honynt fel camsyniad trawsgrifwyr. Yr oedd Kennicott yn olygydd mwyaf llafurfawr. Dygodd ynghyd bentwr mawr o ddefnyddiau beirniadol; ond nid ydoedd yn feirniad mawr. Wrth gymhwyso ei ddefnyddiau helaeth mae yn aml yn gwyro. Mae yn fyr o'r farn, y craffder, a'r medr angenrheidiol er cyfansoddi beirniad meistrolaidd.

Cyhoeddwyd gwaith cyffelyb, ond llawer rhagorach ar lawer golwg nag un Kennicott, gan De Rossi, proffeswr ieithoedd Dwyreiniol yn Parma, yn 4 cyfrol 4 plyg, o 1784 i 1788, ac yn 1798 cyhoeddwyd cyfrol at-ddodiadol, yn cynwys defnyddiau ychwanegol o ffynonellau newydd. Y copi â pha un y cydmarodd ei ddefnyddiau ydoedd un Van der Hooght, ond ni ddarfu iddo ei argraphu. Gwnawd y casgliad dirfawr o'r gwahanol ddarlleniadau gyda diwydrwydd synfawr a gofal nodedig. Mae mwy o gywirdeb yn y cydmariadau, a mwy o farn gywir yn cael ei dangos yn y fath bethau nag yn Kennicott; ond etto mae yn amheus pa un a haedda De Rossi gael ei gyfrif yn feirniad perffaith. Nid ydyw cyfundraeth ei feirniadaeth yn un ddiogel; mae ei egwyddorion a'i safonau yn ddiffygiol neu gamsyniol. Mae y darlleniadau yn gyffredin o'r un darluniad ag eiddo Kennicott. Ond nis gall fod un amheuaeth ynghylch rhagoriaeth casgliad De Rossi o wahanol ddarlleniadau ar bob un arall. Saif ei gasgliad yn mlaenaf yn mhlith holl weithiau cyffelyb hen a diweddar.

Mae amryw argraphiadau o'r Ysgrythyrau Hebraeg wedi cael eu cyhoeddi oddiar hyny, yn cynwys detholiadau o'r darlleniadau mwyaf pwysig ag a wahaniaethant oddiwrth eu gilydd, yn enwedig argraphiad John, proffeswr ieithoedd Dwyreiniol yn Mhrifysgol Vienna, yn 4 cyfrol 8 plyg, 1806, yr hwn a gynwys ddarlleniadau allan o gydmariadau Walton, Kennicott, a De Rossi, ac hefyd Grabe, Montfaucon, a Holmes; ond y mae argraphiad feirniadol, o'r H. D. cyffelyb i'r argraphiadau beirniadol sydd genym o'r T. N. yn parhau yn beth dymunadwy. Mae llafur Kennicott a De Rossi yn aros bron lle eu gadawsant, er nad oes un amheuaeth fod mwy o eisiau copi diwygiedig o'r Beibl Hebraeg nag oedd o angen am un o'r Testament Groeg, gan fod y cyntaf mewn cyflwr llai boddhaol na'r olaf. Mae yn warth i feirniadaeth Feiblaidd fod y maes mawr hwn wedi cael ei esgeuluso cyhyd, ac y parheir i adael iddo orwedd yn anghyfanedd-dir. Mae dau ymdrech, fodd bynag, wedi cael eu gwneud i'w wella, y rhai, yn y cyfamser, a ellir eu cael yn ddefnyddiol. Yr oedd un o honynt gan y Parch. George Hamilton, periglor Kilmorgh, mewn gwaith a gyfenwid, '*Codex Criticus* o'r Beibl Hebraeg, yn mha un y mae copi Van der Hooght yn cael ei gywiru trwy gymhorth ysgrifau a gydmarwyd gan Kennicott a De Rossi, a hen gyfieithiadau. Cynyg ydoedd i ffurfio copi o'r H. D. a wasanaethai fel safon:' Llundain, 1821. Mae y llall gan y Parch. Samuel Davidson, D.D., ac a elwir, 'The Hebrew Text of the Old Testament revised from critical sources, etc.:' Llundain, 1855.

Er y pryd y gwnawd cydmariadau Kennicott a De Rossi, mae ymdrech arall, ond un llawer llai, wedi cael ei gwneud gan Pinner, yn Odessa. Ond er nad oedd rhif yr ysgrifau y darfu iddo ef eu chwilio ond bychan, mae oed y rhan fwyaf o honynt, ac hynodrwydd rhai o honynt yn gwneud ei ddarluniadau ef yn bwysig a dyddorol. Perthynai yr ysgrif henaf a gydmarwyd gan De Rossi, fel y tybiai efe, i'r wythfed ganrif; perthynai yr olaf i'r unfed ar ddeg. Ond yn y rhai gydmarwyd gan Pinner, ceir un wedi ei hamseru yn y chwechfed ganrif, O.C. 580; mae dwy wedi eu hamseru yn y nawfed ganrif; a dwy yn y ddegfed (Horne, *Introd.* ii. 97).

Y rhai canlynol ydyw y prif ffynonellau oddiwrth ba rai y gellir gael gwahanol ddarlleniadau gyd â'r amcan o gywiru copi yr H. D.:—

1. *Ysgrifau Hebraeg.*—Mae yn achos o alar dwfn i'r hen ysgrifau, ar ol ffurfio y copi Masoretaidd allan o honynt, gael eu hesgeuluso a'u gadael i fyned i ddystryw. Nid oes dim ysgrifau yn awr sydd yn henach na'r canrifoedd deg ac un ar ddeg, ac y mae hyd yn od y rhai hyn yn brin. Nid yw oed ysgrif, yn wir, yn safon sicr o'i gwerth, nac o'i phwysigrwydd fel awdurdod. Gall ddygwydd fod ysgrif 500 oed wedi cael ei thrawsgrifio o un 800; tra y gallasai un arall 600 oed gael ei chymeryd o un heb fod yn 700. Wrth geisio penderfynu gwerth ysgrif mae yn angenrheidiol i farnu hyny wrth ei chopi ei hun, yn ol egwyddorion addefedig beirniadaeth.

Y mae, fodd bynag, i'w sylwi fod, gyd ag ychydig eithriadau, pawb ysgrifau adnabyddus yn perthyn i un teulu, sef y Masoretaidd. Y mae, yn wir, ryw ychydig ysgrifau, ysgrifenwyr y rhai a roddent weithiau y flaenoriaeth i ddarlleniadau a geid mewn copiau hynach ac oeddynt ar glawr yn eu dyddiau hwy ar y copi Masoretaidd. Mae gwerth mawr yn perthyn i'w darlleniadau (David. *Bib. Crit.* i. 131, 343; *Journ. Sac. Lit.*, Jan. 1852, p. 256).

2. *Y Pentateuch Samariaidd.*—Mae gan y Samariaid presenol sydd yn trigfanu Nablous, yr hen Sichem, gopiau o'r Pentateuch yn yr hen lythyren Hebraeg a ddefnyddid cyn i'r llythyren ysgwar Galdaeg gael ei dwyn i mewn ar ol caethiwed Babilon. Ystyrid awdurdod y copi hwn yn uchel iawn gynt gan rai beirniaid; ond y mae Gesenius, un o'r ysgoleigion Hebraeg goreu yn bresenol, ar ol chwilio yn bwyllog a gofalus y copiau Hebraeg a Samariaidd, wedi profi yn anattebadwy nad ydyw y copi Samariaidd o fawr werth fel awdurdod feirniadol, ac na fyddai yn iawn i ni wneud defnydd mawr neu gyffredin o hono fel offeryn cywiru y Pentateuch. Fe allai fod rhai adnodau ag y byddai y copi Samariaidd yn rhagori ar yr un Hebraeg, yn enwedig lle y cadarnheid ef gan brofion mewnol, neu awdurdodau eraill; ond ar y cyfan, nid ydyw y copi Samariaidd yn deilwng o'i gydmaru â'r un Hebraeg. Nid ydym am ei ysbeilio o bob gwerth, ond nid ydyw o fawr bwys mewn cydmariaeth i'r un Hebraeg (David. *Bib. Crit.* i. 79, 89; Horne, *Introd.* ii. 36).

3. *Hen Gyfieithiadau.*—O'r rhai hyn y cyfieithiad Groeg, a elwir yn gyffredin y Septuagint, ydyw yr henaf a'r mwyaf gwerthfawr. Ni wnawn ni ddim yma ail adrodd y chwedlau a daenid yn yr hen amser gynt mewn perthynas i gyfansoddiad y cyfieithiad hwn. Mae ei hanes yn guddiedig mewn llawer o ansicrwydd a thywyllwch. Y tebygolrwydd yw i'r rhan fwyaf, os nad yr oll o hono, gael ei wneud yn yr Aipht gan Iuddewon Alexandria er eu gwasanaeth eu hunain. Mae y cyfieithiad yn dwyn ar ei wyneb brofion eglur i wahanol ranau o hono gael eu cyfansoddi gan wahanol bersonau; ac yn ganlynol nid ydyw yn anhebygol iddo gael ei wneud ar wahanol amserau. Y Pentateuch gyfieithwyd oreu o lawer; ac y mae y rhan hono o'r gwaith yn tra ragori ar y rhanau eraill mewn cywirdeb. Mae llawer o'r llyfrau eraill wedi eu cyfieithu yn ddigon sal, er, gyda golwg arnynt hwy, fod gryn wahaniaeth. Ymddengys nad oedd dim o rai o'r cyfieithwyr yn gwbl feistri nag ar yr iaith Hebraeg na'r Groeg. Mae o bwys i ni gofio y ffeithiau hyn, oblegid, wrth gyfeirio at y Septuagint, ymddengys fod y mwyafrif o ddarllenwyr yn ei ystyried fel *un* gwaith, ac fel o'r un awdurdod trwyddo, yr hyn sydd yn mhell o fod yn ffaith (David. *Bib. Crit.* i. 163, 180; *Journ. Sac. Lit.*, July, 1855, p. 309). Os am wybod y gwahanol gyfrifon am wneuthuriad y cyfieithiad hwn, cyfeiriwn ein darllenwyr at Prideaux, *Connect.* part ii. 47–85).

At hyn rhaid ychwanegu fod copi y Septuagint mewn cyflwr tra llygredig ac ansicr, fel mae yn aml bron yn anmhosibl dweud beth ydoedd y copi gwreiddiol a gyfieithid (*Journ. Sac. Lit.*, July, 1855, p. 212–323).

Prif ysgrifau y Septuagint ydynt rai Alexandria a'r Vatican. Golygwyd un Alexandria, yr hon sydd yn y *British Museum*, gan Grabe, yn 4 cyfrol unplyg ac 8 cyfrol 8 plyg, Rhydychain, 1707–1720. Yr argraphiad goreu o un y Vatican ydyw eiddo Dr. Holmes, yn cynwys casgliad mawr o wahanol ddarlleniadau, yn 5 cyfrol unplyg, Rhydychain, 1798–1820. Hwn ydyw yr argraphiad cyflawnaf, a'r mwyaf pwysig a gyhoeddwyd hyd yn hyn (Horne, *Introd.* iv. 723).

Mae argraphiadau cyffredin o'r Septuagint yn dilyn y copi Aldine, a gyhoeddwyd gyntaf yn 1518, neu y Vatican, yr hwn gyhoeddwyd yn gyntaf yn 1587. Copi y Vatican ydyw'r un argraphir yn gyffredin, ac y mae yn tra ragori ar yr Aldine (Horne, *Introd.* iv. 164, 721).

Mae yn anhawdd darlunio y Septuagint fel cyfanwaith. Nid ydyw yn gyfieithiad llythyrenol; o'r tu arall, mae yn rhydd a rhwydd, ac yn gyfiaith-ddeongliad. Ond er nad yw mewn un modd yn gyfieithiad llythyrenol, mae ei werth, serch hyny, yn fawr. Helpa i ddangos cyflwr y copi Hebraeg ar y pryd y gwnaed ef, ac i ryw fesur yr ystyr a gysylltid ag ef. Ond yn anffodus, fodd bynag, mae cymeriad rhydd y cyfieithiad, ei gamgymeriadau a'i anmherffeithderau lliosog, ynghyd â chyflwr llygredig y copi, yn tynu llawer oddiwrtho fel awdurdod haedd-gred dros wahanol ddarlleniadau, ac fel moddion i gywiru y copi Hebraeg. Nid ydyw ei werth yn ogyfuwch a'r enw mae wedi gael gan lawer. Er hyny i gyd y mae yn werthfawr, ac yn deilwng o astudiaeth ofalus beirniaid Beiblaidd (David. *Bib. Crit.* i. 192).

Yr oedd amryw gyfieithiadau eraill i'r Groeg ar ol dechreu y cyfnod Cristionogol gan Aquila, Theodotion, a Symmachus; ac hefyd rai eraill gan awdwyr anhysbys; ond nid oes genym ond darnau o honynt.

4. *Targums.*—Ar ol dychweliad yr Iuddewon o Babilon, darfu'r iaith Hebraeg a bod yn iaith siarad, ac yn ddealladwy, a rhoddwyd esponiadau neu gyfiaith-ddeongliadau o'r llyfrau santaidd yn yr amryw-iaith Galdaeg, er eu galluogi i'w ddeall. I'r esponiadau hyn, pan wedi eu hysgrifenu, y rhoddwyd yr enw Targum. O'r rhai hyn, Targum Onkelos ar y Pentateuch ydyw yr un sydd wedi bod yr uwchaf ei fri yn mhlith yr Iuddewon, ac y mae yn wir werthfawr. Mae yn fwy tebyg i gyfieithiad nag esponiad. Mae yn anhawdd penderfynu pa bryd y cafodd ei ysgrifenu; ond aferid tybied iddo gael ei ysgrifenu cyn y cyfnod Cristionogol, er fod rhai yn tybied iddo gael ei ysgrifenu yn ddiweddarach. Mae amryw argraphiadau o hono wedi cael eu cyhoeddi.

Cynwys Targum Jonathan Ben Uzziel y Prophwydi, h.y., yn ol y trefniad Hebraeg: Josua, Barnwyr, Samuel, Breninoedd, Esaiah, Jeremiah, Ezeciel, a'r deuddeg prophwyd bach. Mae efe yn fwy o ddeonglwr nag Onkelos; ac nis gellir gwadu nad ydyw ei esponiadau yn aml yn fympwyol ac anghywir, ac weithiau yn wrthun. Yn gyffredin, fodd bynag, cyfieitha yn llythyrenol a chywir lle nad ofyn y copi am ddeongliad, yn enwedig yn y llyfrau hanesyddol. Mae amryw argraphiadau o hono wedi cael eu cyhoeddi.

Nid ymddengys fod y copi o ba un y gwnawd Targums Onkelos a Jonathan yn gwahaniaethu fawr oddiwrth y copi Masoretaidd presenol.

Mae amryw Targums eraill, megis y Targum ar y Pentateuch gan y gau-Jonathan, a Targum Jerusalem; ond maent oll yn llai eu gwerth na rhai Onkelos a Jonathan Ben Uzziel, ac nid ydynt o nemawr wasanaeth gyda golwg ar gywiru y copi (David. *Bib. Crit.* i. 226, 229, 232, 234, 236, 237, 239. Am gyfrif cyflawnach am y Targums cyfeiriwn at Prideaux, *Connec.* part ii. 618–645).

Dyma brif ffynonellau y gwahanol ddarlleniadau trwy y rhai y gellir cywiru copi yr H. D. Yn foreu yn y cyfnod Cristionogol gwnawd cyfieithiadau o'r H. D. a'r T. N. i'r Syriaeg, y Lladin, a ieithoedd eraill, y rhai allant weithiau roddi help i ni i gywiru y copi Hebraeg. Felly hefyd y gall adnodau cyffelyb yr H. D. a'r adroddiadau o honynt yn y T. N.; ac hefyd adnodau neu ddarnau yn y Talmud ac ysgrifeniadau Iuddewig eraill; ond nid oes angen manylu ynghylch y rhai hyn.

Yr ydys hefyd wedi cynyg fod beirniadaeth amcandybiol i gael ei defnyddio, yr hyn mewn gwirionedd sydd wedi cael ei defnyddio yn ddigon hael gan rai i gywiru copi yr Ysgrythyrau, yn enwedig yr H. D., ond barnwn ni y dylid ymwrthod yn hollol â hon fel ffynonell gwahanol ddarlleniadau. Mae y beirniaid goreu yn cwbl gydweled gyda golwg ar hyn. Mae yn ddios lawer o ranau, yn enwedig yn yr Ysgrythyrau Hebraeg, y rhai ydynt yn ddiamheuol anghywir. Dygwydd hyn gyda rhifau, y rhai ydynt mor fawr nes bod bron yn anghredadwy, ac hefyd gydag enwau ac achau, ac mewn cysylltiad a dywediadau gwahanol a chroes-ddywedawl am yr un personau ac amgylchiadau. Mae wedi bod yn arferiad i esponio y pethau hyn ffwrdd; ac er fod amryw yn barod i dderbyn unrhyw esponiad a roddir o honynt, etto nid yn aml y symudir yr anhawsderau trwy y fath esponiadau mympwyol; ac nis gallwn mwyach gau ein llygaid rhag eu gweled, neu ddefnyddio yr hen ystrywiau a wnaent y tro unwaith i'w cysoni. Yn awr yn yr adnodau hyn yn arbenig mae defnyddiau cywiru yn aml yn brinaf. Mewn rhai copiau ni cheir cymaint ag un darlleniad gwahanol, a'r un modd gyda golwg ar y cyfieithiadau. Ond er dygwydd cael darlleniad ag fyddo yn eglur anghywir, dylai ar bob cyfrif gael aros hyd nes gellir ei gywiru a phrawf digonol, os byth y dygir hwnw yn mlaen. Nid yw beirniadaeth amcan-dybiol, ar y goreu, ond offeryn ansicr iawn i gywiru copi, a gall yn ddigon tebygol osod un camgymeriad yn lle y llall, tra ar yr un pryd y tuedda i luddias rhagor o chwiliad. Ac hyd yn od pan ddefnyddier y cyfryw foddion gan y fath ysgoleigion Hebraeg a Capellus, Michaelis, Houbigant, Kennicott, Lowth, ac eraill, maent wedi troi allan yn llwyr fethiant, heb wneud dim ond cyfnewid yn ddiachos, neu lygru y copi. Gwell, feddyliem ni, ydyw peidio rhedeg i'r fath berygl, ond gadael camsyniadau amlwg lle y ceir hwynt, gyd â'r addefiad fod y copi, yn enwedig yr un Hebraeg, yn anghywir yn aml, yn enwedig mewn perthynas i'r pethau yr ydys newydd gyfeirio attynt (David. *Bib. Crit.* i. 374).

Gan i eglwys y Duw byw gael ei sefydlu yn mhlith y genedl Hebraeg, yr oedd llyfrau yr H. D., y rhai a roddwyd iddynt ar y dechreu er eu hyfforddiad, yn yr iaith Hebraeg. Ond gan y bwriadwyd yr efengyl ar gyfer pob cenedl, yr oedd y T. N. yn Groeg, iaith a ddeallid nid yn unig yn ngwlad Groeg ac Asia Leiaf, ond i fesur helaeth yn Italy, yr Aipht, ac hyd yn od yn Palestina—yn fwy eang, mewn gwirionedd, nag un iaith arall a siaredid y pryd hyny. Ac hyd yn od gyda golwg ar yr Iuddewon, nid ydoedd fod y T. N. wedi ei ysgrifenu yn Groeg yn un rhwystr iddynt hwy; oblegid yr oedd llawer o honynt, pan yr ysgrifenwyd y llyfrau a'i cyfansoddent, wedi ymsefydlu mewn gwledydd lle y deallid ac y siaredid yr iaith hono, ac hefyd yr oeddynt wedi bod am hir amser yn yr arferiad o wneud defnydd o'r cyfieithiad Groeg o'r H. D. Mewn gwirionedd, Groeg oedd yr iaith yr hon gan mwyaf a ddeallid oreu gan yr ysgrifenwyr a'r darllenwyr a annerchid yn gyntaf ac yn fwyaf uniongyrchol. Prin y gallasid dysgwyl i epistolau at drigolion Galatia, Ephesus, Colosse, Philippi, a Thessalonica, at Timotheus, Titus, a Philemon, oddiwrth frodor o Tarsus, fod mewn iaith heblaw y Groeg. Gellid dweud yr un peth am epistolau Pedr, y rhai a annerchwyd at y dyeithriaid oeddynt ar wasgar yn ngwahanol ranau Asia Leiaf, y rhai ni feddent un iaith gyffredin ond Groeg; a gellid cymhwyso yr un sylw at y personau hyny y danfonodd Iago ei epistol attynt. Ymddengys taw mam-iaith Luc, yn gystal a Theophilus, i'r hwn y cyflwynodd ei Efengyl ac Actau yr Apostolion, ydoedd Groeg. Ysgrifenwyd Datguddiad Ioan yn ddechreuol at y saith eglwys oedd yn Asia Leiaf, a chyfeiriwyd yn ddigon tebygol ei Efengyl a'i Epistolau at bersonau yn siarad yr iaith Roeg. Ond mae yn mhellach yn deilwng o sylw, tra yr oedd yr iaith Roeg yn arbenigol addas i fod yn gyfrwng datguddiad oddiwrth Dduw, yr oedd yr iaith Hebraeg ar ddarfod bod yn gyfaddas ar gyfer y cyfryw ddyben, mewn canlyniad i ddinystr Jerusalem gan Titus, a chwbl wasgariad yr Iuddewon, yr hyn a ddeilliodd oddiwrth hyny. Pe buasai llyfrau y T. N. wedi cael eu hysgrifenu yn Hebraeg fel yr H. D., neu yn y Syro-Caldaeg, yr hon ydoedd yn awr yn iaith Palestina, buasai y fath drefniant nid yn unig yn rhy gyfyng ond o fyr barhad. Yr oedd yn rhaid y gwnaethai yr Iuddewon, yn awr yn cael eu gwasgaru yn mhlith y cenedloedd, golli eu mam-iaith a defnyddio iaith y gwledydd yn y rhai yr oeddynt yn alltudion (Horne, *Introd.* iv. 11; Michaelis, *Introd.* ii. 100).

Nid yw Groeg y T. N. yn Roeg pur clasurol. Mae wedi cael ei gyfenwi yn amryw-iaith Helenistaidd, h.y., amryw-iaith a ddefnyddid gan yr Iuddewon a drigent yn mhlith y Groegiaid. Mae yn cyfatteb i raddau helaeth i Roeg y Septuagint. Mae y geiriau yn cael eu defnyddio weithiau mewn ystyr wahanol, a chystrawen wahanol, oddiwrth yr hyn ddefnyddir gan awduron clasurol. Mae yn llawn o ymadroddion o ffurf Hebraeg, a chystrawenau anrammadegol. Mae neillduolrwydd y drychfeddwl yn aml arwain i ddefnydd neillduol o eiriau, megis, *δικαοσύνη*, *cyfiawnder*, *cyfiawnhad*; *δικαιοῦσθαι*, *cael ei gyfiawnhau*; *πίστις*, *ffydd*; *πιστεύειν εἰς Χριστόν*, *credu yn Nghrist*; *κλητός*, *wedi ei alw*; *ἔκλητος*, *etholedig*; *ἅγιοι*, *saint*. Mae ychydig o eiriau Syro-Caldaeg, megis *ἀββα*, *tad*; *μαμωνᾶ*, *mammon*; *μαρὰν ἀθά*, ac amryw bethau neillduol eraill (Horne, *Introd.* iv. 12).

Ni chafodd y llyfrau a gyfansoddant y T. N. eu casglu yn gyfrol, ac ni chawsant oll eu cydnabod yn ganonaidd, am gryn amser. Rhestr Marcion ydyw y cyntaf a gyfarfyddwn mewn hanesyddiaeth. Pa un a wnaed casgliad cyn ei amser ef nis gwyddom; ond mae yn debygol fod. Yr oedd yn gynwysedig o ddeg Epistol Paul—sef, un at y Rhufeiniaid, dau at y Corinthiaid, un at y Galatiaid, un at yr Ephesiaid, un at y Philippiaid, un at y Colossiaid, dau at y Thessaloniaid, ac un at Philemon; at ba rai yr ychwanegodd yr *ευαγγελιον*, *efengyl*, copi anmherffaith, fel yr ymddengys, o Efengyl Luc. Yr oedd hyn ynghylch yr ail ganrif. Ychwanegwyd llyfrau eraill o bryd i'w gilydd, sef, Efengylau Matthew, Marc, ac Ioan, Actau'r Apostolion, y ddau Epistol at Timotheus, yr Epistol at Titus, Epistol Cyntaf Pedr, ac Epistol Cyntaf Ioan. Dygwyd yr oll o'r uchod gan Irenæus o Asia Orllewinol i Lyons yn Ffrainc, ynghylch y flwyddyn 170. Dywed Origen, yr hwn fu farw oddeutu 253, i'r Eglwys Gatholic dderbyn y pedair Efengyl, Actau yr Apostolion, tri Epistol ar ddeg Paul, ac Epistolau cyntaf Pedr ac Ioan.

Yn flaenorol i'r amser hwn derbyniodd y casgliad llyfrau hyn yr enw a ddug yn bresenol, sef Καινὴ Διαθὴκη, y Testament neu y Cyfamod Newydd. Gelwid y llyfrau a gynwysid ynddo yn ὁμολογουμενα—h.y., y llyfrau cydnabyddedig; y lleill megis yr Epistol at yr Hebreaid, Epistol Iago, ail Epistol Pedr, ail a thrydydd Epistol Ioan, Epistol Judas, a Llyfr y Datguddiad—a elwid yn ἀντιλεγόμενα; h.y., llyfrau dadleuedig—y cyfryw ac na dderbynid, neu a amheuid gan lawer. Yr oedd yr Epistol at yr Hebreaid ac Epistol Iago, yn wir, wedi cael eu derbyn eisoes gan yr Eglwys Syriaidd, oblegid ceir hwynt yn yr hen gyfieithiad Peshito, neu yr hen Syriaeg, yr hwn a wnawd efallai tua diwedd yr ail ganrif; ac yr oedd yr oll o'r llyfrau ag sydd wedi eu henwi yn adnabyddus ac yn cael eu coffhau—ac efallai yn cael eu cyfrif yn ganonaidd—gan rai yn mhob gwlad lle yr oeddynt yn adnabyddus; ond ni dderbynid hwynt yn gyffredinol fel rhai yn meddu ar yr un awdurdod a'r llyfrau a enwasom. Ar ol hyny cawsant oll, rhai o flaen eu gilydd, eu derbyn mewn i nifer y llyfrau canonaidd. Erbyn canol y bedwaredd ganrif, neu yn fuan ar ol hyny, yr oedd yr holl gasgliad wedi ei benderfynu yn orphenol fel y canon, a gellir deall iddo gael ei ddiweddu oddeutu y pryd hwnw (David. *Bib. Crit.* ii. 31).

Ni chafodd y Testament Groeg ei argraphu mor foreu a'r Ysgrythyrau Hebraeg. Cyhoeddwyd argraphiad o'r Vulgate mor gynar a 1450; ond ynghylch pedwar ugain mlynedd wedi dyfeisio y gelfyddyd o argraphu yr argraphwyd yr oll o'r Testament Groeg. Y rhan gyntaf o'r Testament Groeg a argraphwyd ydoedd yn gynwysedig o hymnau o ddiolch i Mair a Zecharias, yn Luc i., wedi ei at-ddodi wrth lyfr Psalmau Groeg oedd wedi ei gyhoeddi yn Venice yn 1486, yn 4 plyg. Y nesaf ydoedd gynwysedig o'r chwech penod gyntaf o'r Efengyl gan Ioan, wedi ei olygu gan Aldus Manutius, yn Venice, yn 1504, yn 4 plyg; ac yn 1514 y pedair adnod ar ddeg cyntaf o'r un Efengyl a argraphwyd yn Tübingen (Horne, *Introd.* iv. 117).

Yr *argraphiad* cyntaf o'r Testament Groeg oedd yr un gynwysid yn y Complutensian Polyglott, yr hwn, fel yr ydys eisoes wedi crybwyll, a argraphwyd ar draul y Cardinal Ximenes. Heblaw y copi Groeg, cynwysai y cyfieithiad Lladin, a chyfenwir ef 'Nouum Testamentum grece et latine in academia complutensi nouiter impressum.' Rhan gyntaf y gwaith argraphwyd, ac y mae olysgrif ar ddiwedd y Datguddiad yn rhoddi amser ei orpheniad yn y wasg yn Ionawr 10, 1514. Nid oes genym nemawr wybodaeth ynghylch yr ysgrifau a ddefnyddiwyd wrth barotoi yr argraphiad hwn o'r Testament Groeg. Yn y rhagymadrodd dywedir iddynt gael eu danfon gan y Pab Leo X. o'r 'Llyfrgell Apostolaidd,' ac mae yn debyg iddynt gael eu dychwelyd i Rufain pan orphenwyd y gwaith: mae y chwedl ynghylch fod yr ysgrif a ddefnyddiwyd wrth olygu y Complutensian Polyglott wedi cael ei gwerthu i wneuthurwr *rockets* gan lyfrgell-geidwad anllythyrenog prifysgol Alcala, yn 1749, wedi cael ei phrofi yn un heb un sylfaen iddi. Y dyb gyffredin, fodd bynag, yw taw copiau diweddar a ddefnyddiwyd ar gyfer y Testament Groeg. Mae cymeriad y darlleniadau a geir ynddo yn ddigon i brofi hyn; a chan y ceir yr holl ddarlleniadau mewn chwech neu wyth o ysgrifau a gydmarwyd gan Mill, Wetstein, a Birch, rhaid taw ychydig mewn nifer ydoedd yr ysgrifau. Nid ydyw copi yr argraphiad Complutensian gan hyny yn meddu nemawr o awdurdod (Tregelles, *Text of N. T.* 3, 7).

Yr argraphiad *cyhoeddedig* cyntaf o'r Testament Groeg ydoedd un Erasmus, yn Basle, yn 1516, mewn un gyfrol unplyg. Cynwys y cyfieithiad Lladin yn gystal a'r copi Groeg, ynghyd â nodau. Wrth barotoi yr argraphiad hwn defnyddiodd Erasmus bump o ysgrifau; tair yn benaf, a'r ddwy arall ddim ond yn achlysurol. O lyfr y Datguddiad nid oedd ganddo ond un ysgrif, a hono yn un a rhan o'r dail yn eisiau. Yr oedd ei gopi gan hyny wedi ei sylfaenu ar ychydig ysgrifau, a'r rhai hyn yn rhai diweddar ac o ychydig werth. Mae yr ysgrifau a ddefnyddiodd gan mwyaf wedi cael eu cadw yn y llyfrgell yn Basle, felly nid ydym wedi ein gadael at drugaredd amcan-dyb mewn perthynas i'w hoed a'u gwerth. Mae yn wir na ddarfu iddo gyfyngu ei hun yn gwbl iddynt hwy; gwnaeth hefyd ddefnydd o'r Tadau ac o'r cyfieithiad Lladin er cywiru y copi, ac ni pheidiodd a defnyddio amcan-dybiaeth feirniadol. Oddiwrth hyn oll mae yn amlwg nas gall y copi feddu llawer o werth, ac yn enwedig pan wyddom na ddarfu iddo dreulio nemawr o amser wrth y gwaith, gan iddo ei orphen mewn deg neu un ar ddeg o fisoedd o'r amser y ceisiwyd ganddo ei wneud. Hawdd ynte y gallasai ddweud am dano—'Carlamwyd trwyddo yn hytrach na'i olygu.'

Gwnaeth Erasmus wedi hyn argraphu pedwar argraphiad arall o'r gwaith hwn. I'r ail a'r trydydd y dygodd i mewn amryw gyfnewidiadau, ac ychydig yn ychwaneg i'r pedwerydd a'r pumed. Yr oedd llawer o'r cyfnewidiadau er gwell; ond yr oedd eraill er gwaeth, yn neillduol dygiad i mewn 1 Ioan v. 7, a hyny ar awdurdod annigonol iawn (Tregelles, *Text of N. T.* 19; David. *Bib. Crit.* ii. 106).

Y golygwyr nesaf at Erasmus a wellhasant gopi y Testament Groeg oeddynt Robert Stephens a Theodore Beza, y rhai eich dau a gyhoeddasant amryw argraphiadau o hono, ac a ddefnyddiasant i ryw fesur o awdurdod ysgrifau wrth wella neu gyfnewid y copi; ond ni wyddid fawr y pryd hwnw am gydmariad beirniadol, ac ni wnaeth yr un o honynt gymaint o ddefnydd a allasent o'u defnyddiau.

Yn nesaf, gyda golwg ar y copi, y daeth argraphiadau yr Elzevirs, argraphwyr yn Leyden. Daeth eu hargraphiad yn y flwyddyn 1633 i fod ar y Cyfandir yn *Textus Receptus*, neu gopi derbyniedig; nid ymddengys, fodd bynag, i'r golygydd wneud defnydd o un ysgrif Roeg, oblegid ceir ei holl ddarlleniadau yn argraphiadau naill ai Stephens neu Beza. Yn Lloegr mae argraphiad unplyg Stephens yn 1550 yn cael ei ddilyn yn gyffredin. Nid ydyw copiau derbyniedig y wlad hon a'r Cyfandir yn gwbl yr un (Tregelles, *Text of T. N.* 30, 33, 34).

Mae Griesbach yn olrhain fel hyn achyddiaeth y copi derbyniedig:—'Mae yr argraphiadiau diweddaraf yn canlyn yr un Elzeviran; talfyrwyd hono o argraphiadau Beza, a'r trydydd o eiddo Stephens. Gwnaeth Beza yr un modd ddilyn trydydd argraphiad Stephens; ond gwnaeth, serch hyny, newid rhai pethau, ac heb reswm yn gyffredin, ac heb awdurdod briodol. Mae trydydd argraphiad Stephens yn dilyn pumed argraphiad Erasmus, oddieithr mewn ychydig fanau yn unig, ac yn y Datguddiad, lle y rhydd y flaenoriaeth i'r Complutensian ar un Erasmus. Yn awr, darfu i Erasmus ffurfio ei gopi, fel y gallai, allan o ychydig ysgrifau, a'r rhei'ny yn rhai digon diweddar, heb un math o gymhorth, oddieithr y cyfieithiad Lladin ydoedd wedi ei osod i mewn yn lladradaidd, ac ysgrifeniadau rhai o'r Tadau, ond heb gael ond ychydig o honynt wedi eu priodol olygu (Griesbachii, *Nov. Test.* i. 33).

Oddiwrth yr hyn sydd wedi cael ei adrodd yn awr, ni fydd yn anhawdd prisio gwerth y copi a dderbynir yn gyffredin. Pa fwyaf a chwilir ar y ffynonellau gwreiddiol o ba rai y tarddodd, lleiaf i gyd o ddibyniaeth ellir osod arno. Prin, ac heb fod o nemawr werth, oedd y defnyddiau yn nwylaw y golygwyr boreuol. Ac ni wnaethant y goreu ychwaith o'r fath ddefnyddiau a feddent. Ni chymerasant un drafferth i benderfynu eu hoed a'u gwerth; ni ddarfu iddynt ond hanner eu cydmaru â'u gilydd; ni roddasant yr oll o'u darlleniadau; yr oeddynt yn esgeulus iawn wrth eu hadrodd. Yn wir, nid oedd ganddynt yn briodol egwyddorion beirniadol i'w harwain. Ac nid yw hyn oll yn fatter i synu wrtho. Nid oedd beirniadaeth y pryd hwnw ond yn ei mabandod, ac nid oedd yn ddim amgen na'r hyn allesid yn naturiol ei ddysgwyl.

Daeth copi Groeg y T. N. yn fuan, fodd bynag, yn beth ystrydebiedig (*stereotyped*) yn meddyliau dynion, fel y cyrhaeddodd y ddarlleniadau a olygwyd yn ddechreuol, er yn aml ar awdurdod annigonol, awdurdod benderfynol, ac yr oedd llawer yn barod i sefyll i fynu dros, neu, o'r hyn leiaf, i roddi y flaenoriaeth i'r darlleniadau a gynwysid ynddo, heb un rheswm amgenach na'u bod ynddo, a chwedi bod ynddo am hir amser. Gallai yn hawdd fod yn fatter o syndod fod y copi boreuol yn cael ei amddiffyn fel un yn meddu hawl i flaenori ar bob peth o'r fath a gyhoeddwyd yn ddiweddarach, er wedi ei sylfaenu ar gasgliadau mwy eang a gofalus oddiwrth brofion, ac ar adnabyddiaeth mwy trwyadl o egwyddorion beirniadaeth—mewn gair, ar eangach gwybodaeth o'r holl bwnc (David. *Bib. Crit.* ii. 113, 155; Tregelles, *Text of N. T.* 29, 35).

Mae penderfynu copi y T. N. yn ddiau yn fatter o anhawsder, etto ni ddylem anobeithio ei ddwyn yn ol yn agos i'w burdeb gwreiddiol, o'r hyn lleiaf gyda golwg ar bob peth o bwys. Mae yn deilwng o sylw fod genym ni lawer mwy o ddefnyddiau er adferu copi y T. N. na thuag at adferu un hen waith awdurol arall, gan fod y ffynonellau prawf yn fwy lliosog, yn henach, yn fwy amrywiol, a mwy crediniol. Mae tair prif ffynonell o ba rai y gellir cael gwahanol ddarlleniadau gyda golwg ar yr amcan hwn—ysgrifau Groeg, hen gyfieithiadau, ac adroddiadau allan o'r Tadau.

1. Ysgrifau Groeg. Mae ysgrifau o'r Testament Groeg, yn cael eu rhanu yn gyffredin yn ddau ddosparth, *uncial* a *cursive;* ysgrifenir y blaenaf mewn llythyrenau mawr, heb un cysylltiad rhyngddynt, a'r olaf mewn llythyrenau man, yn rhedeg yn mlaen yn rheffyn, ac yn aml wedi eu cysylltu ynghyd. Mae y copiau henaf wedi eu hysgrifenu mewn llythyrenau mawrion, a hwy ydyw y rhai mwyaf gwerthfawr o lawer. Daeth y dull *cursive* i arferiad yn y nawfed ganrif. Amseriad yr ysgrif henaf yn perthyn i'r dosparth hwn a wyddys am dani ydyw 890. Daeth y dull hwn o ysgrifenu i arferiad cyffredin yn y ddegfed ganrif. Ni roddwyd i fynu ar unwaith y dull o ysgrifenu mewn llythyrenau mawrion, ond parhaodd mewn arferiad am hir amser wrth ysgrifenu rhyw lyfrau eglwysig (Horne, *Introd.* iv. 25; David. *Bib. Crit.* ii. 262, 267).

Ychydig ysgrifau ar y cyntaf a gynwysai yr oll o'r T. N.; ond y ddwy ysgrif *uncial* henaf a mwyaf gwerthfawr, a elwir yn gyffredin yr Alexandrian a'r Vatican, a'i cynwysai. Cynwysai y ddwy, fel y soniwyd eisoes y Septuagint. Nid yw y mwyafrif, fodd bynag, hyd yn od o'r rhai oedd unwaith yn gyflawn, felly yn hwy. Mae y rhan liosocaf o ysgrifau yn fwy neu lai anmherffaith; dail yn eisiau, neu ddarnau yn eisiau, yn y dechreu, y canol, neu'r diwedd. Mae hyd yn od yr ysgrifau Alexandrian a Vatican yn awr yn anmherffaith. A dyna, yn wir, ydyw cyflwr braidd yr holl ysgrifau *uncial.* Ni chynwys llawer o ysgrifau ond rhanau yn unig o'r T. N., megis yr Efengylau, Epistolau Paul, neu hyd yn od y Datguddiad neu yr Actau yn unig. Ysgrifau o'r Efengylau ydyw y rhai lliosocaf o lawer; y nesaf attynt ydyw Epistolau Paul; yr anamlaf ydyw ysgrifau o Lyfr y Datguddiad. Mae yn angenrheidiol talu sylw i'r bylchau a geir mewn ysgrifau, rhag iddynt gael eu coffhau dros neu yn erbyn darlleniadau neillduol mewn manau lle maent yn ddiffygiol.

Nid ydym yn cael copiau o'r T. N., neu ranau o hono ar eu penau eu hunain, ar y ffurf o rolau, fel yr oedd yn gyffredin gyda llyfrau yr H. D. Maent o'r un ffurfiau a llyfrau yn ein dyddiau ni, ac o gyffelyb faint—unplyg, 4 plyg, a 12 plyg. Nid ydym yn gwybod pa beth oedd defnydd yr ysgrifau cyntaf, ond efallai taw o'r *papyrus* y gwnaed hwynt, ac yr oedd hwnw yn frau a darfodedig. Yn y bedwaredd ganrif daeth crwyn anifeiliaid, neu *parchment,* i arferiad. Yn y ddegfed ganrif daeth papyr *cotton* i arferiad, ac yn mhen amser rhoddodd hwnw le i bapyr wedi ei wneud o fratiau lliain. Dyma'r defnydd ar ba un yr ysgrifenid yn gyffredin yr ysgrifau diweddaf o'r T. N.

Weithiau addurnid ysgrifau mewn gwahanol ffyrdd fel nwyddau rhy-draul a rhodres. Pwrcasid crwyn drudfawr i'r dyben, ac yr oedd yr ysgrifenwaith yn ddestlus dros ben. Lliwid y crwyn yn goch; addurnid y llythyrenau ag aur ac arian. Mae Chrysostom yn cyferio at bersonau cyfoethog a chwenychent feddianu copiau ysblenydd o'r Ysgrythyrau. Ychydig, fodd bynag, o'r cyfryw ysgrifau sydd wedi dyfod lawr i'n dyddiau ni, ac ni ddengys y darnau sydd ar glawr ond ychydig o'r lliw porphor, neu o'r aur-olch neu yr arian-olch â pha un yr oeddid wedi addurno y llythyrenau. Mewn copiau mwy cyffredin, ni ddefnyddid aur ac arian i addurno ond llythyrenau cyntaf y geiriau. Addurnid hefyd yn aml ddechreuad llyfr newydd yn yr un modd.

Mewn hen ysgrifau ni renid y geiriau, ac nid oedd dim attalnodau. Rhedai y geiriau y naill i'r llall, fel y rhed ein geiriau ninau i'w gilydd wrth siarad. Mae yn ddigon tebygol na wnai hyn, yn yr hen amseroedd gynt, greu un math o aneglurder neu ansicrwydd gyda golwg ar feddwl ysgrifenydd, yn union yr un fath ac nad ydyw ein dull ni o siarad yn peri i ni yn aml gamddeall meddwl y siaradwr. Ond i ni, y rhai ydym anghynefin â darllen llyfrau wedi eu hysgrifenu yn y modd hyn, y mae ymddangosiad o aneglurder ac ansicrwydd mawr. Weithiau pery wahaniaeth yn yr esponiad a roddir gan feirniaid; gan y gwnai rhai ddarllen geiriau trwy wahanu y llythyrenau mewn un ffordd, tra y ffurfiai eraill eiriau trwy eu ffurfio mewn ffordd arall; a darllenai rhai eiriau fel rhan o frawddeg flaenorol, tra y cymerai eraill hwynt fel dechreuad brawddeg fyddai yn canlyn.

Y rhai canlynol ydyw ychydig o'r ysgrifau *uncial* mwyaf gwerthfawr:—

a. Mae ysgrif y Vatican yn gynwysedig o un gyfrol, a chynwys gyfieithiad y Deg a Thriugain o'r H. D., ac hefyd gyfieithiad o'r T. N.; ond nid ydyw yn gwbl berffaith, gan fod yn eisiau Genesis o'r dechreuad hyd xlvi. 28; y Psalmau, o Ps. cv. 27 hyd cxxxvii. 6; Hebreaid o pen. ix. 15; Epistolau bugeiliol Paul, a'r un at Philemon, a'r Datguddiad. Mae wedi ei hysgrifenu ar groen teneu iawn, mewn llythyrenau *uncial* mân unffurf, a chwedi ei wneud yn brydferth iawn. Mae golwg neillduol iawn arni ynghau ac yn agored. Mae ei lled yn fwy na'i huchder, fel yr ymddengys yn debyg i rol, er taw, mewn gwirionedd, llyfr rhwymedig ydyw. Mae tair colofn o ysgrifen ar bob tu dalen, ac felly, pan ei hagorir, dengys chwech colofn i'r darllenydd. Ystyrir hi er ys hir amser yr ysgrif henaf o'r T. N. ag y gwyddys am dani. Addefir yn gyffredin iddi gael ei hysgrifenu yn ystod y bedwaredd, neu yn nechreu y bumed ganrif. Tueddir Dr. Tregelles i'w gwneud yn henach na hyny, oblegid dywed, 'Pa gymaint henach ydyw na chanol y bedwaredd ganrif nid oes genym fodd penderfynu.' Ni wyddys braidd ddim o'i hanes, ac oherwydd profion tu mewnol a dull yr ysgrifen y mae ysgoleigion wedi cyduno i'w chyfrif yn hen iawn. Mae lle i gredu ei bod yn llyfrgell y Vatican yn 1533, ac mor bell yn ol a 1475; ond pa bryd y cafwyd hi yn ddechreuol, neu o ba le y daeth, nid oes un hanes (*Brit. and For. Evan. Review*, Jan. 1849, p. 147).

Gwnawd tri cydmariad gwahanol â hi; ond rhanol oeddynt, ac nid cywir bob amser; ac nid yn anaml y gwahaniaethent oddiwrth eu gilydd. Yr oedd yr ysgrif yn cael ei gwylio mor ofalus fel mai trwy fawr anhawsder y cafwyd cenad i chwilio ei darlleniadau. Ni chaniatawyd i Tischendorff i edrych ond ar ychydig ranau detholedig. Ni chaniatawyd i Tregelles wneud cymaint a hyny.

O'r diwedd, yn 1857, ymddangosodd gwaith o dan y teitl canlynol—'Vetus et Novum Testamentum ex antiquissimo Codice Vaticans.' Golygid ef gan Cardinal Mai, ac yr oedd yn 5 cyfrol 4 plyg. Ond, wedi'r cyfan, nis gallwn ddweud fod yn ein meddiant y T. N. yn ol ysgrif y Vatican. Mae yr argraphiad hwn, efallai, yn ddigymhar o ran anmherffeithrwydd ac anghywirdeb yn holl hanes gweithiau beirniadol. Yn wir, prin y gellir dweud fod ysgrif y Vatican wedi ei chyhoeddi etto. Mewn llawer man lle, yn ol tyb y golygydd, yr oedd y trawsgrifiwr wedi syrthio i gamgymeriad, neu lle dilynai yr ysgrif o ba un y copiai ddarlleniad ag nas cyfrifid yn ddilwgr, mae y dernyn yn cael ei gyfnewid. Cynwys yr argraphiad cyhoeddedig adnodau neu ddarnau ag oedd yn eisiau yn yr ysgrif. Er esiampl, mae y rhan a rydd hanes y ddynes a ddaliwyd yn godinebu (Ioan vii. 53–viii. 12), er nad yn yr ysgrif, wedi cael ei osod i mewn. Felly hefyd mae y dernyn perthynol i'r tri thyst (1 Ioan v. 7). Mae yn wir y dywed y golygydd pa beth ydyw y darlleniad yn wirioneddol; ac nid ydyw bylchau bob amser yn cael eu llanw. Heblaw hyny, mae gwaith y golygydd wedi cael ei gyflawni o'r dechreu i'r diwedd mewn modd esgeulus ac anfoddhaol. Dynodir y cyfan gan ddiffyg cywirdeb beirniadol (*Brit. Quart. Review*, xxviii. 317). Teimlid hyn mor gryf fel yr ymddangosodd argraphiad o un rhan o hono—y Testament Newydd—dan olygiaeth Vercellone yn 1859, ac er y tra ragora ar ei ragflaenor mewn cywirdeb, nis gellir ei ystyried yn gopi teg o ysgrif y Vatican (*Edin. Review*, cxii. 263). Yn wir, ni wna, ac ni ddylai, dim foddloni ysgoleigion Beiblaidd ond *fac-simile* o hono.

b. Yr ysgrif Alexandrian, yn awr yn y *British Museum*, yr hon a roddwyd i Charles I. yn 1628, trwy Sir Thomas Roe, cenad Saisonig yn llys y *Grand Seignor*, gan Cyril Lucar, patriarch Caer Cystenyn, yr hwn ai dygodd yn uniongyrchol o'r Aipht, a dyna y rheswm dros yr enw wrth ba un yr adwaenir hi yn gyffredin. Mae wedi ei hysgrifenu ar groen teneu, ac y mae yn awr yn rhwymedig yn bedair cyfrol unplyg; y tair gyntaf yn cynwys yr H. D. yn Groeg, a'r olaf y T. N., ac hefyd Epistol cyntaf neu ddiffuant Clement at y Corinthiaid, a dernyn o'r ail, yr hwn, fodd bynag, a ystyrir yn ffugiol. Mewn rhai rhanau o'r T. N. mae hi yn ddiffygiol, megis yn nechreu Efengyl Matthew, oblegid nid yw yn dechreu hyd pen. xxv. 6. Mae yn eisiau o Ioan vi. 50 hyd viii. 52, ac o 2 Cor. iv. 13 hyd xiii. 6. Ar ei diwedd mae tanysgrifen Arabaidd o amseriad cydmariaethol diweddar, ond nid diweddar iawn, yr hon a ddywed iddi gael ei ysgrifenu gan y ferthyres Thecla, ond nid oes dim coel ar hyn. Bu oed yr ysgrif hon un amser yn destun dadleu mawr, gan y dyfarnai rhai hi i'r bedwaredd ganrif, ac eraill i'r bumed neu ddechreu y chwechfed. Dywed Tregelles, os gwnawn ei dyfarnu hi i ganol y bumed ganrif, neu ychydig yn ddiweddarach, na fyddwn, efallai, lawer o'n lle. Mae yn debyg taw yn yr Aipht y cafodd ei hysgrifenu. Nid oes un ddadl nad oedd yr ysgrifenwr neu yr ysgrifenwyr a ysgrifenodd yr ysgrif yn esgeulus yn y cyflawniad o'u gwaith. Mae y camsyniadau sillebawl yn lliosog; felly hefyd mae y colliadau. Mae nifer fawr o gywiriadau. Mae llawer o bethau wedi eu crafu allan â chyllell, neu eu golchi ffwrdd â *sponge.* Mae olion crafiad cyllell, llythyrenau yn cael eu gadael allan, ac yna yn cael eu hysgrifenu uwchlaw y llinell, yn bethau o ddygwyddiad digon cyffredin. Os oedd arolygwr ar wahan oddiwrth yr ysgrifenydd gwreiddiol, yr oedd hwnw yr un mor esgulus yn y cyflawniad o'i ran yntau o'r gwaith; weithiau gosodir ei gywiriadau yn y lle anmhriodol. Ond er y diffygion hyn ac eraill, mae yr ysgrif Alexandrian yn un werthfawr iawn. Mae ei hynafiaeth yn fawr, ac y mae ei darlleniadau yn deilwng o gryn sylw, yn enwedig oherwydd y cydunant yn gyffredin ag awdurdodau hen iawn eraill. O'r holl ysgrifau *uncial* a feddwn, hi a gynwys y T. N. yn gyflawnaf. Nid oes un ysgrif Roeg arall berthynol i'r dosbarth henaf a gynwys y Datguddiad yn gyflawn (Horne, *Introd.* iv. 152).

Golygwyd T. N. y gyfrol hon mewn *fac-simile* gan

Woide mewn cyfrol unplyg, Llundain, 1786; a golygwyd yr H. D. mewn *fac-simile* gan Baber mewn pedair cyfrol unplyg, Llundain, 1816–1828 (Horne, *Introd.* iv. 152).

c. Codex Ephræmi. Mae hon yn ysgrif hen iawn a gwerthfawr, un o'r rhai gwerthfawrocaf, yn wir, a feddwn. Mae yn awr yn y Llyfrgell Ymerodraethol yn Paris. Ysgrif wedi ei hysgrifenu ydyw ar groen y golchwyd ymaith â *sponge*, neu y crafwyd allan â chyllell, yr hyn oedd yn ysgrifenedig arni o'r blaen; ac y mae yr ail ysgrifeniad yn cynwys rhan o waith Ephræm y Syriad, wedi ei gyfieithu i'r Groeg. Mae ar groen o faintioli unplyg, ac y mae yr ysgrifen-waith yn ddestlus. Cynwys rhai rhanau o'r H. D., a chryn lawer o'r T. N., ac y mae yn gynwysedig o 209 o ddalenau, 145 yn perthyn i'r olaf, ac yn gwneud i fynu agos i ddwy ran o dair o'r ysgrif. Tybir y perthyn i'r bumed ganrif, ac iddi gael ei hysgrifenu yn yr Aipht (Horne, iv. 166).

Yn 1843 cafodd copi y T. N., fel ei cynwysir yn yr ysgrif hon, ei olygu gan Tischendorff; ac yn 1845 cyhoeddwyd, yr un modd, ddarnau o'r H. D. ganddo (Tregelles, *Text of N. T.* 130).

d. Perthynai Ysgrif Caergrawnt yn flaenorol i Beza, ac am hir amser a ddug ei enw, ond yn 1851 rhoddwyd hi i Brifysgol Caergrawnt, lle yr erys yn awr yn llyfrgell y brifysgol. Cynwys y pedair Efengyl, ac Actau yr Apostolion yn Groeg a Lladin ar dudalenau cyferbynol. Yma ac acw mae rhanau o'r ysgrif yn eisiau, ac mae amryw ddalenau wedi eu colli neu eu hanafu. Mae rhai o'r bylchau hyn wedi cael eu llanw gan law ddiweddarach, a chan fod y Lladin gyferbyn â'r Groeg, y mae hefyd fanau lle y diogelir darlleniadau yr ysgrif yn y cyfieithiad, er eu bod wedi eu colli yn y copi Groeg.

Mae y copi yn un hynod yn y Lladin yn gystal ag yn y Groeg. Mae ei neillduolrwydd yn gynwysedig o auychwanegiadau, o frawddegau wedi cael eu hail ffurfio yn drwyadl, ac o golliadau, &c. Nid yw yr ychwanegiadau mor lliosog a hynod mewn un rhan ag yn yr Actau. Mae y mesur bychan o ddealltwriaeth a ddangosir gan yr ysgrifenydd yn profi nas gallasai copi hynod yr ysgrif gael ei gynyrchu ganddo ef. Yr oedd yr ychwanegiadau gau wedi cael eu gosod i mewn yn rhyw hen gopi henach, efallai ar ymyl y ddalen, ac a gorphorwyd yn y copi gan ein copiwr. 'Ond,' meddai Dr. Tregelles, 'nid yw neillduolion yr ysgrif hon yn effeithio dim ar gymeriad ei chopi mewn rhanau eraill; gellir ysgaru oddi wrthi yr ychwanegiadau gau, ac y mae yn aros gopi grymus gadarnhaol o'r ysgrifau eraill mwyaf henafol. Mae ei thystiolaeth, ynte, yn gymaint mwy grymus, oblegid rhaid fod sylfaen y gau-ychwanegiadau yn gopi o hynafiaeth mawr iawn.' 'A chymeryd neillduolion yr ysgrif hon i ystyriaeth, gellir dweud nad ydyw ei thystiolaeth ar ei phen ei hun, yn enwedig mewn ychwanegiadau, o un gwerth gyda golwg ar burdeb y copi, ond o'r gwerth mwyaf pan wedi ei chadarnhau gan awdurdod arall henafol iawn' (Horne, *Introd.* iv. 169, 172, 173, 175).

Yn 1793 cafodd yr ysgrif hon, yn cynwys y copi Groeg a Lladin, ei golygu mewn *fac-simile* gan Dr. Kipling, mewn dwy gyfrol unplyg ysplenydd (Horne, *Introd.* iv. 861).

e. Ysgrif Clermont. Mae hon yn awr yn y Llyfrgell Ymerodraethol yn Paris. Mae wedi ei hysgrifenu ar groen teg, ac yn cynwys yn y Roeg a'r Lladin, ar dudalenau cyferbynol, holl Epistolau Paul. Dyfarna Tischendorff hi i'r chweched ganrif, ond yn ol y beirniad dysgedig hwnw, mae y copi yn henach na'r ysgrif ei hun. Mae yn un o'r ysgrifau mwyaf gwerthfawr sydd ar glawr. Yn 1852 darfu i Tischendorff olygu argraphiad o'r copiau Groeg a Lladin (Horne, *Introd.* iv. 190).

Dyma ychydig o'r prif ysgrifau *uncial.* Mae amryw eraill wedi eu cyhoeddi gan wahanol olygwyr, yn mysg y rhai y gallwn enwi y rhai canlynol:—

Yn 1715 yr Ysgrif Laudanus, ysgrif Roeg-Ladin o Actau yr Apostolion, yn Llyfrgell Bodley, yn Rhydychain, ac a olygwyd gan Thomas Hearne, yn 8 plyg. Mae y copi Lladin yn un o'r rhai sydd yn amrywio oddiwrth un Jerome. Yn groes i drefniad cyffredin ysgrifau Groeg-Ladin, lleinw y golofn gyntaf. Mae wedi ei hysgrifenu mewn llaw fras; mae y Groeg mewn llythyrenau *uncial.* Amcan-dybiai Wetstein iddi gael ei hysgrifenu yn y seithfed ganrif—amcan-dyb y tueddid Michaelis i'w mabwysiadu. Priodolai Griesbach hi i'r seithfed neu'r wythfed ganrif, a Hearne i'r wythfed (Michaelis, *Introd.* ii. 269, 272, 274).

Yn 1791 yr Ysgrif Boernerianus, ysgrif Roeg o dair ar ddeg o Epistolau Paul, gyda hen gyfieithiad Lladin bob yn ail llinell, yn yr *Electoral Library*, yn Dresden, a olygwyd gan C. F. Matthæi. Ail gyhoeddwyd hi yn 1818. Mae yr Epistol at yr Hebreaid yn eisiau ynddi, a thybir y perthyn i'r nawfed ganrif.

Yn 1801 ysgrif ail ysgrifenedig o Efengyl Matthew, yn Llyfrgell *Trinity College*, Dublin, a olygwyd gan Dr. Barret ar draul y coleg. Cerfiwyd hi mewn *fac-simile* ar driugain a phedwar o *gopper-plates*, a gwna gyfrol pedwar plyg ysplenydd, ond cafodd ei golygu mewn modd truenus o anghelfydd ac anfoddhaol (Tregelles *Text of N. T.*, 129, 166).

Yn 1836 yr ysgrif Sangallensis, ysgrif Groeg a Lladin (bob yn ail llinell) o'r pedair Efengyl, wedi ei gwneud gan fonachod yn mynachdy St. Gallen, yn, fel y tybir, y nawfed ganrif, ac a olygwyd yn Turin gan H. C. M. Rettig. *Fac-simile* wedi ei thynu ar gareg ydyw, ac yn 4 plyg o ran maint.

Yn 1859 golygwyd 'Trawsgrif berffaith o Ysgrif Angiensis' gan y Parch. H. Scrivener, yn Nghaergrawnt. Ysgrif Roeg a Lladin ydyw o Epistolau Paul. Mae y Groeg wedi ei ysgrifenu mewn llythyrenau *uncial* destlus, ond anghelfydd, tra mae y Lladin mewn *running hand.* Tybir y perthyn i'r nawfed ganrif. Perthynai unwaith i'r enwog Dr. Bentley, ac oddiar ei farwolaeth mae wedi ei gosod yn Llyfrgell Trinity College, Caergrawnt. Gelwir y gwaith, fel y golygwyd ef gan Mr. Scrivener, yn 'drawsgrif cywir' o'r ysgrif, ac felly y mae. Mae wedi ei argraphu mewn colofnau ochr yn ochr, tudalen am dudalen, gair am air, a llythyren am lythyren, â'r un wreiddiol. Mae argraph-waith hardd a gofalus y trawsgrif hon yn glod, nid yn unig i'r golygydd, ond i wasg y brifysgol (*Sat. Review*, 1862, p. 25).

Yn 1861 golygodd Dr. Tregelles yr Ysgrif Zacynthius, ysgrif *palimpsest* Roeg, yn cynwys Efengyl Luc, a chafwyd hi yn ynys Zante gan General Macauley, yr hwn a'i rhoddodd hi i'r Feibl Gymdeithas yn 1821, ac yn llyfrgell y gymdeithas hono y mae hi yn awr. Mae y copi mewn llythyrenau *uncial* crwn, llawn ffurf. Golyga Dr. Tregelles y perthyn i'r wythfed ganrif, a chyfrifa hi yn ysgrif werthfawr iawn (*Journ. Sac. Lit.*, April, 1859, p. 171).

Mae Tischendorff wedi gosod y byd dan rwymau mawr trwy gyhoeddi amryw ddarnau o ysgrifau Groeg o lyfrau yr H. D. a'r T. N. Mae hefyd wedi llwyddo i gasglu yn yr Aipht ysgrifau eraill, Groeg, Syriaeg, ac Arabaeg (Tregelles, *Text of Gr. N. T.* 130, 131). Yn fwy diweddar cafodd ysgrif werthfawr o'r T. N. yn llyfrgell y monachod ar fynydd Sinai, a thrwy lawer o berswadio cafodd ganddynt i ymadael â hi. Hawlia iddi yr un oed ag Ysgrif y Vatican, i ba un y perthyn yn agos. Nid yw yn anhebyg nad ydyw mor hen ag amser Eusebius. Cyhoeddwyd argraphiad gorwych o'r ysgrif hon mewn llythyrenau *uncial* ar draul Alexander II., ymerawdwr Russia, ac argraphiad rhad, mewn llythyrenau Groeg cyffredin, a gyhoeddwyd yn Llundain yn 1863. Nid hyfrydwch bach ydyw sylwi fod rhif ysgrifau argraphedig, a'r rhei'ny yn gyffredin mewn llythyrenau *uncial*, yn cynyddu yn rheolaidd, er yn raddol. Maent fel hyn yn agored i chwiliad ysgoleigion yn gyffredinol; ac oni bai y rhagfarnau o blaid y copi derbyniedig, byddai genym le i obeithio am gopi wedi ei fawr wella, yn enwedig o'r Testament Groeg.

Am yr ysgrifau mewn *running hand* nid ydyw yn angenrheidiol rhoddi un hanes neillduol. Mae amryw ganoedd o'r cyfryw ysgrifau, yn gwahaniaethu mewn oed o'r ddegfed ganrif hyd yr unfed ganrif ar bymtheg, wedi cael eu chwilio yn fwy neu lai gofalus, ond ychydig o honynt sydd wedi cael eu desgrifio yn briodol, neu eu cydmaru yn gyflawn. Mae rhai o honynt, fodd bynag, yn werthfawr iawn, ac y maent yn ddiau yn gynrychiolwyr ysgrifau *uncial* hynafol. Gallai eu rhif, yn awr yn fawr, gael ei ychwanegu yn fawr, oblegid mae llawer o honynt yn llyfrgelloedd cyhoeddus y wlad hon a'r Cyfandir; a gallwn hefyd obeithio cael ysgrifau eraill o'r Aipht a rhanau eraill o'r Dwyrain, rhai *uncial* a *cursive* (David. *Bib. Crit.* ii. 324, 328, 330).

2. Hen Gyfieithiadau. Mae rhif y cyfieithiadau sydd wedi cael eu defnyddio wrth gasglu gwahanol ddarlleniadau y T. N. wedi bod yn llawer rhy fawr. Dylid ymwrthod â chyfieithiadau diweddarach na'r chwechfed ganrif—megis yr Arabic, y Persic, y Georgian, a'r Sclavonic, &c., fel rhai amddifad o awdurdod gyda golwg ar y copi hynafol. Yr unig gyfieithiadau o werth yn y ffordd yma ydyw y *Syriaeg*, sef y Peshito, y Piloxenian, y Curetonian, allan o fynachlogydd Nitrian yr Aipht, yn cynwys rhanau o'r pedair Efengyl, a Lectionary Syriac Jerusalem o'r Efengylau, ysgrif yn llyfrgell y Vatican; y *Lladin*, sef yr Hen Lladin, yn mha un y mae llawer o ysgrifau ar glawr, yn enwedig o'r Efengylau, ac o Vulgate Jerome, yn enwedig fel y ceir hwynt mewn ysgrifau, yn hytrach na'r copiau argraphedig dan awdurdod eglwys Rufain; yr *Aiphtaidd*, yn cynwys y Thebaic, iaith yr Aipht Uchaf, o ba un, fodd bynag, nid oes ond darnau yn unig wedi eu cyhoeddi hyd yn hyn, a'r Memphitic, iaith yr Aipht Isaf, a elwir yn gyffredin y Coptic; y *Gothic*, yr *Armenian*, a'r *Ethiopic*. O'r rhai hyn, y Syriaeg a'r Lladin ydynt y rhai mwyaf pwysig; etto, wedi'r cyfan, mae yn aml lawer o anhawsder ac ansicrwydd ynglyn â'r gorchwyl o brisio darlleniadau y cyfieithiadau goreu, fel nad ydyw y ffynonell hon o wahanol ddarlleniadau i'w gosod ar yr un tir a'r rhai geir allan o hen ysgrifau da. Nid oes un darlleniad oddiwrth gyfieithiadau yn unig, heb ei gadarnhau gan hen dystion eraill, yn debyg o fod yn ddilwgr (Horne, *Introd.* iv. 230, 237, 247, 267, 269, 284, 287, 295, 299, 309, 315, 323).

3. Adroddiadau gan y Tadau.—Nid ydyw y ffynonell hon o wahanol ddarlleniadau mewn un modd o gymaint pwys ac ysgrifau Groeg, nac etto ychwaith a'r cyfieithiadau henaf. Er hyny nid yw adroddiadau gan y Tadau heb eu gwerth, ac ni ddylent gael eu gwrthod neu eu hesgeuluso. Hyd yn hyn mae maes yr ysgrifenwyr wedi bod yn rhy fawr. Yr ydys wedi ei ddwyn lawr i'r drydedd a'r bedwaredd ganrif ar ddeg, tra, mewn gwirionedd, ni ddylasai gael ei ddwyn lawr yn ddiweddarach na'r pum canrif cyntaf. Cyfyd y fantais neillduol a geir oddiwrth adroddiadau y Tadau oddiar yr amgylchiad fod y copiau a feddent hwy yn henach yn gyffredin na dim braidd a feddwn ni yn bresenol; a thrwy hyny gallwn gyrhaedd darlleniadau henach nag allwn gyrhaedd trwy unrhyw ffynonellau eraill. Ond mae yn anhawdd yn aml penderfynu y darlleniadau neillduol a gynwysant. Adroddent yn aml oddiar eu cof; yn aml rhoddent y synwyr yn hytrach na'r geiriau eu hunain. Byddai yn beryglus cydnabod darlleniad heb un awdurdod heblaw ysgrifeniadau y Tadau; ond pan fyddo adroddiad yn cyduno â rhyw hen ysgrifau a chyfieithiadau, medda werth cadarnhaol mawr. Prif wasanaeth adroddiadau y Tadau ydyw cadarnhau darlleniad a wyddid ei fod i'w gael mewn manau eraill heblaw eu hysgrifeniadau hwy. Dylid hefyd gofio fod yr ysgrifenwyr boreuol o lawer mwy pwys na'r rhai oedd yn byw ar ol dechreu y bedwaredd ganrif; ac yn ganlynol pan gyfeirier at adroddiadau y Tadau dylid ymofyn i ba ganrif y perthyn yr ysgrifenwyr. Nid yw y rhai oedd yn byw o'r bumed i'r seithfed ganrif i'w cydmaru â rhai yr ail neu y drydedd (David. *Bib. Crit.* ii. 362, 367, 370; Horne, *Introd.* iv. 333, 338).

Mae y byd dan rwymau mawr i'r dynion dysgedig a diflino y rhai sydd wedi treulio eu hamser i gydmaru y gwahanol awdurdodau hyn, a chasglu eu gwahanol ddarlleniadau. Ond nid yw y cam hwn, er yn un angenrheidiol, ond un tuag at gyrhaedd y nod mewn golwg. Mae yn awr yn aros y tasg o chwilio, cydmaru, a phwyso y tystiolaethau dros ac yn erbyn y gwahanol ddarlleniadau, a phenderfynu i ba un y dylid rhoi y flaenoriaeth. Ac nid digon ydyw gosod i lawr egwyddorion beirniadol cywir ar y testun. Mae anhawsder yn gysylltiedig â gwneud cymhwysiad priodol o honynt. Mae yn aml awdurdodau croes-ddywedawl. Mae yn ofynol o hyd i newid ychydig ar reolau cyffredin. Mae yn ofynol pwyso yr holl brofion; ac mae yn rhaid bod yn ofalus wrth benderfynu o ba du mae y fantol yn troi—mantol yr effeithir arni gan amgylchiadau bychain ac weithiau amheus. Mae gwneud hyn oll yn gofyn chwiliad trwyadl, ystyriaeth amyneddgar, barn gywir, didueddrwydd perffaith, llawer o arfer, a medr neillduol. Bydd yn rhaid i'r beirniaid galluocaf, ar ol gwneud eu goreu, ymfoddloni ar debygolrwydd yn lle sicrwydd, neu fod yn amheus ynghylch pa ddarlleniad ddylai gael y flaenoriaeth.

Gellir trefnu gwahanol ddarlleniadau dan dri o ddosbeirth gwahanol—Cyfnewidiadau, Ychwanegiadau, a Cholliadau, neu bethau wedi eu gadael allan. Mae trefn y geiriau hefyd yn cael eu newid; ond nid yw hyn, gan mwyaf, o un pwys, gan na wna newid yr ystyr. Gallasid yn naturiol dybied y buasai colliadau yn amlach nac ychwanegiadau, ond fel arall y mae hi, mae yr ychwanegiadau yn fwy cyffredin na'r colliadau. Yn yr Efengylau, er esiampl, gwneir ychwanegiadau at un Efengyl o ranau cyffelyb o'r Efengylau eraill. Rhoddir adroddiadau o'r H. D. yn aml mewn ffurf helaethach nag y ceir hwynt yn ddechreuol.

Yn groes i'r hyn a ddysgwylasai llawer, mae yn rheol sefydledig fod darlleniadau anhawdd i gael eu dewis yn gyffredin o flaen rhai hawdd, oblegid tueddid copiwyr i droi darlleniadau anhawdd yn rhai hawdd, ond nid yn y gwrthwyneb i hyn (Horne, *Introd.* iv. p. 52 ; Tregelles, *Text of N. T.* 220).

Y mae hefyd yn deilwng o sylw fod tystiolaeth, ac yn enwedig tystiolaeth unedig yr hen awdurdodau, yn cynwys yr ysgrifau *uncial,* y cyfieithiadau boreuol, a'r Tadau boreuol, ac unrhyw ysgrifau diweddar ag y cyduna eu copi â hwynt, ac a brawf fel hyn eu bod yn gynrychiolwyr hen gopi, yn gorbwyso yn fawr dystiolaeth copiau diweddar, h.y., ysgrifau wedi eu hysgrifenu o'r wythfed ganrif i'r unfed ganrif ar bymtheg, er eu bod yn llawer lliosocach (Tregelles, *Text of N. T.* 174).

Yn ol y golygiadau a ffynent mewn amserau blaenorol, cyfrifid ysgrif ac nad oedd yn gopi o un arall, pob hen gyfieithiad, pob adroddiad gan un o'r Tadau, fel tyst unigol ar ei ben ei hun; ac felly egwyddor arweiniol feirniadaeth fuasai hon—pa nifer fwyaf o ysgrifau unigol, cyfieithiadau, ac adroddiadau, mwyaf i gyd o awdurdodau unigol dros ryw ddarlleniad.

Ond pan ddechreuodd beirniaid chwilio mewn yn fwy manwl i wahanol ffynonellau copi y T. N., cyfarfuasant â chynifer o neillduolion cydunol, a chynifer o rai croesddywedawl, fel yr arweiniwyd hwynt i gasglu y dylent gael eu trefnu yn ddospeirth, ac y gellid eu trefnu yn ddaiaryddol a chenedlaethol. Bengelius oedd y cyntaf i gynyg dosparthu yr awdurdodau yn deuluoedd, ond gadawyd i Griesbach ddadblygu yn gyflawn y drychfeddwl; a hyn a wnaeth trwy astudio y matter gyda medr a chraffder beirniadol. Tynodd yr ysgrifau, y cyfieithiadau, a'r adroddiadau lawr i dri theulu; yr *Alexandrian*, yr hwn a ymestynai dros y rhan fwyaf o wledydd y Dwyrain; y *Byzantine,* yr hwn a geid yn Groeg, Asia Leiaf, a'r gwledydd cymydogaethol; a'r *Gorllewinol*, yr hwn a ddechreuodd yn Rhufain neu Carthage, ac a ymdaenodd dros yr oll o'r Gorllewin.

Yn ol y golygiad hwn, nid yw ysgrifau, cyfieithiadau, ac adroddiadau gan y Tadau i gael eu hystyried mwyach yn dystion annibynol, ond mae holl grynswth y defnyddiau i gael ei wahanu i ddospeirth, y rhai y gellir eu his-ddosparthu eilwaith; ac ni chaniateir i'r holl ysgrifau, cyfieithiadau, ac adroddiadau, ond un llais wrth benderfynu darlleniad gwreiddiol rhyw ddernyn (David. *Bib. Crit.* ii. 68 ; Horne, *Introd.* iv. 67, 71).

Cafodd dosparthiad yr awdurdodau a gynygwyd gan Griesbach, er yn gywrain ac ymddangosiadol resymol, ei wrthwynebu gan feirniaid canlynol. Yn wir, darfu iddo ef ei hun, yn y gwaith diweddaf y bu byw i'w gyhoeddi, roddi fynu, i fesur helaeth, ei gyfundraeth; ond yr oedd y dylanwad a ddarfu ei lafur gynyrchu ar feirniadaeth yn bwysig iawn. Mae llawer, pan glywant fod ei gyfundraeth ef wedi ei rhoddi fynu, yn barod i gasglu fod pob cyfeiriad at ei lafur yn anheilwng o sylw. Ond camgymeriad mawr ydyw hyn. 'Yn y manau,' medd Dr. Tregelles, 'lle mae Griesbach yn gwahaniaethu oddiwrth y copi cyffredin, yn *gyffredin* rhydd ddarlleniad gwell, er nad lawer pryd yr un a gaiff y derbyniad mwyaf. Nid oes un amheuaeth ddarfod iddo ddiwygio y copi; mae yr un mor sicr iddo agor llwybr i'r un peth i gael ei wneud gan eraill; ac etto nid oedd a wnelai ei gyfundraeth amcan-dybiol ef ei hun â'r budd a ddeilliodd oddiwrth ei lafur' (Horne, *Introd.* iv. 88 ; Tregelles, 89, 91).

Cynygwyd dosparthiadau eraill ar ol hyn gan wahanol feirniaid, ond dygid gwrthwynebiadau yn eu herbyn hwy; a pha fwyaf a feddylir ar y testun, anhawsaf i gyd ydyw cynyrchu dosparthiad boddhaol. Ond er fod y pwnc yn ddiau yn un pur ddyryslyd, ac er fod y teuluoedd sydd wedi cael eu cynyg yn cydgymysgu yn aml ac yn cymeryd oddiar eu gilydd, etto gall dosparthiad anmherffaith roddi rhyw gymaint o help i benderfynu hawliau darlleniadau neillduol, ac i sefydlu copi y T. N.; ac efallai y ceir allan etto ffordd ymarferol o sefydlu, os nid dosparthiad perffaith, etto mwy boddhaol a defnyddiol o'r awdurdodau nag un sydd hyd yn hyn wedi cael ei gynyg (Horne, *Introd.* iv. 76, 94, 103).

Oddiwrth y sylwadau ydym wedi wneud, gall fod llawer yn barod i gasglu fod yn rhaid bod copi y T. N. mewn cyflwr ansicr iawn, os nid llygredig. Ond byddai hyny yn gasgliad holl gamsyniol. 'Rhagluniaeth dda,' medd y dysgedig Dr. Bentley, 'a bendith fawr, yw fod cynifer o ysgrifau o'r T. N. yn ein plith; rhai wedi eu cael o'r Aipht, eraill o Asia, ac eraill a gafwyd yn yr eglwysi Gorllewinol. Oblegid mae pellder y llefydd oddi wrth eu gilydd, yn gystal a rhif y llyfrau, yn profi yn rymus nas gallasai fod dim cydundeb i dwyllo, na newid, na dwyn i mewn gau-ychwanegiadau o un copi i'r llall, neu i bawb o honynt allan o ryw un o honynt.

'Yn mhlith awduron anghrefyddol, fel eu cyfenwir, ni chafodd ond un ysgrif fod mor ffodus a chael ei diogelu—megis Velleius Paterculus yn mhlith y Lladiniaid, a Hesychus yn mhlith y Groegiaid—ac y mae hono mor llawn o gamsyniadau yr ysgrifenwyr, ac y mae y diffygion tu hwnt i welliant, fel, er llafur y beirniaid mwyaf dysgedig a chraffus am ddwy ganrif gyfan, mae y llyfrau hyn yn parhau i fod, ac yn debyg o barhau i fod, yn garnedd o gamsyniadau. O'r tu arall, lle mae copiau o waith unrhyw awdwr yn lliosog, er fod yr amrywiaeth yn y darlleniadau yn cynyddu yn yr un cyfartaledd, dyna lle ceir y copi, trwy gydmariad cywir o'r gwahanol ddarlleniadau, wedi ei wneud gan ddwylaw medrus a chyfarwydd, yn fwy cywir, ac yn nes at eiriau yr awdwr' (Bentley, *Works*, iii. 65).

Mae sylw Michaelis mewn perthynas i'r matter hwn yn un da. 'Nid oes,' medd ef, 'un llyfr yn fwy agored i ddrwgdybiaeth o lygriadau gwirfoddol na'r T. N., am y rheswm da taw efe ydyw ffynonell gwybodaeth ddwyfol; ac os yn yr holl ysgrifau sydd ar glawr yn awr y cawn ni fod tebygolrwydd, buasai genym achos i ddrwgdybied fod y blaid lywodraethol yn yr eglwys wedi cynyg difodi pa beth bynag ydoedd anghyson â'i golygiadau ei hun, a thrwy ddefnyddio trawsineb i gynyrchu unffurfedd gyffredinol yn y copi santaidd. O'r tu arall, mae gwahanol ddarlleniadau yr ysgrifau yn ein meddiant yn ein cynysgaethu ni â digon o brofion iddynt gael eu hysgrifenu yn annibynol y naill o'r llall, gan bersonau wedi eu hysgaru oddiwrth eu gilydd gan bellder amser a llefydd, a chan wahaniaeth golygiadau. Nid gweithiau rhyw un blaid ydynt, ond gweithiau Cristionogion o bob enwad, gan nad pa un ai wedi eu hurddasu â'r teitl o iawn-gred, neu eu llosg-nodi gan yr eglwys lywodraethol â'r enw heretic; ac er nad oes un ysgrif unigol ellir ei hystyried fel copi perffaith o ysgrifeniadau yr apostolion, etto ceir y gwirionedd yn wasgaredig ynddynt oll, a gorchwyl beirniaid ydyw ei dynu allan o'r pentwr cyffredin' (Michaelis, *Introd.* i. 263).

Nid oes un llyfr ag sydd wedi cael ei drawsgrifio gynifer o weithiau a'r Testament Groeg, ac o ba un y mae'r fath nifer fawr o ysgrifau; ac efallai y gallwn ychwanegu, a'r fath *hen* ysgrifau. Heblaw hyny, mae genym gyfieithiadau o hono wedi cael eu gwneud yn foreu i wahanol ieithoedd, ac adroddiadau lliosog o hono yn ysgrifeniadau y Tadau o'r ganrif gyntaf neu'r ail i lawr, yr hyn nis gellir ei ddweud, i'r un mesur o leiaf, am un o ysgrifenwyr Groeg neu Rufain. Nid oes, gan hyny, y fath ddefnyddiau tuag at adferu copi gwreiddiol eu hysgrifeniadau hwy ag sydd at adferu un y Testament Groeg. 'Mae genym,' medd Dr. Bentley, 'y fath ddefnyddiau ar gyfer ei feirniadu ag nad oes genym tuag at feirniadu un math o lyfr arall' (Bentley, *Works*, iii).

Yn wir, un canlyniad mawr o'r casgliadau eang sydd wedi eu gwneud o wahanol ddarlleniadau y Testament Groeg ydyw sefydlu ei gywirdeb mewn pawb manylion pwysig. Nid oes dim athrawiaethau newydd wedi cael eu dwyn allan o honynt, ac ni chafodd un o wirioneddau mawrion Cristionogaeth ei siglo ganddynt. Mae holl athrawiaethau a dyledswyddau crefydd yn aros heb dderbyn un effaith oddi wrthynt. Maent wedi profi tu hwnt i amheuaeth nad oes yn y T. N. un llygriad o bwys; nad yw yn gwahaniaethu fawr oddiwrth yr hyn ydoedd 1700 o flyneddau yn ol. Nid ydyw beirniaid, trwy eu holl ymchwiliadau, wedi dangos fod copi cyffredin y Testament Groeg yn hanfodol amrywio oddiwrth yr hyn a gymeradwyent hwy fel yr hyn a ddynesa agosaf at ei ffurf foreuaf. Yr un copi yn sylweddol ydyw a'r hyn a gynygant hwy. Gan hyny ni raid dim i neb frawychu pan glywa son am gasgliad dirfawr o wahanol ddarlleniadau yn cael eu pentyru gan gasglwyr a golygwyr. Mae a wnelo y mwyafrif o honynt â manylion mân, ac o natur hollol ddibwys (David. *Bib. Crit.* ii. 147).

Ond er fod pentwr mawr o ddarlleniadau yn gwbl ddibwys, mae rhai yn llawn teilwng o sylw.

Mae y mawl-gan i weddi'r Arglwydd (Matt. vi. 13) yn cael ei hystyried gan y beirniaid goreu fel gau-ychwanegiad allan o ryw ffurf-wasanaeth hynafol. Mae Griesbach, Scholz, Lachmann, a Tischendorff yn ei gadael allan o'u copiau hwy.

Mae y ffurf yn mha un y rhoddir gweddi'r Arglwydd yn yr awdurdodau hynaf yn Luc xi. 2–4, yn llawer byrach nag yn y copi cyffredin. Golyga rhai beirniaid fod yr ychwanegiadau wedi cael eu cymeryd allan o Fatthew (Tregelles, *Text of N. T.* 142).

Ni chyfrifir gan rai beirniaid da fod diwedd Efengyl Marc (xvi. 9–20) yn rhan ddechreuol o'r Efengyl hono (Tregelles, 246).

Mae amrywiaeth mawr yn narlleniadau yr hanes am gynhyrfiad dyfroedd Llyn Bethesda gan yr angel yn Ioan v. 3, 4, ac y mae rhai o'r beirniaid goreu yn ystyried taw ffugiol ydyw y dernyn hwnw.

Nid yw hanes y wraig a ddaliwyd mewn godineb (Ioan vii. 53–viii. 11) yn gyffredin yn cael ei ystyried yn rhan o Efengyl Ioan (Tregelles, 241).

Ni chaniateir gan bawb fod atteb Phylip i'r eunych (Act. viii. 37) yn au-ychwanegiad. Mae Griesbach, Scholz, Lachmann, a Tischendorff yn ei gau allan o'u copiau (Tregelles, 26).

Mae yr adnodau canlynol o bwys neillduol oherwydd eu cysylltiad â'r athrawiaeth o dduwdod Crist:—

Yn Actau xx. 28 mae dau brif ddarlleniad: 'Eglwys Θεοῦ, *Duw*,' ac 'eglwys Κυρίου, *yr Arglwydd*, yr hon a bwrcasodd efe â'i briod waed.' Hyd yn ddiweddar tueddid rhai o'r beirniaid goreu yn gryf at y darlleniad olaf, fel un a gyfiawnheid gan awdurdod ysgrifau, ac yn ganlynol fe'i mabwysiadwyd gan Griesbach, Lachmann, a Tischendorff yn eu copiau (Tregelles, 231); ond yn awr, pan yr ydys wedi cael allan fod Θεοῦ yn ysgrif y Vatican, mae y darlleniad hwnw o eiddo y *Textus Receptus* yn dechreu eilwaith gael y flaenoriaeth gan feirniaid.

Yn 1 Tim. iii. 16 mae tri darlleniad: Θεος, *Duw*, fel yn y copi cyffredin, a'r rhagenwau perthynasol ὅς, *yr hwn*, a ὅ, *yr hyn*. Yn nhyb rhai o'r beirniaid galluocaf, gorbwysa y profion o du y rhagenwau perthynasol; ac o'r rhei'ny ὅς, *yr hwn*, a ystyrir y darlleniad ag y mae fwyaf o awdurdod o'i du. Mabwysiadir ef gan Griesbach, Lachmann, a Tischendorff yn eu copiau (Tregelles, 227).

Yr un canlynol ydyw darlleniad 1 Ioan v. 7, 8: 'Oblegid mae tri yn tystiolaethu [yn y nef, y Tad, y Gair, a'r Yspryd Glân, a'r tri hyn un ydynt. Ac y mae tri yn tystiolaethu ar y ddaiar], yr Yspryd, y dwfr, a'r gwaed, a'r tri hyn yn un y maent yn cyttuno.' Nid oes un ddadl nad gau-ychwanegiad ydyw y geiriau o fewn y cromfachau. Mae beirniaid bron yn ddieithriad yn cydolygu ar y matter hwn. Maent wedi eu cau allan o'u copiau gan Griesbach, Scholz, Lachmann, a Tischendorff,

Ond er nad oes genym hawl i ddefnyddio un o'r adnodau hyn fel prawf o dduwdod Crist, ni wneir profion o'r athrawiaeth hono yn amheus. Yn y T. N. mae adnodau eraill yn y rhai y dysgir hi mor eglur fel nad oes lle i amheuaeth ar y pwnc.

Mae amryw argraphiadau o'r copi Groeg wedi cael eu cyhoeddi, a rhai o honynt yn cynwys casgliadau o wahanol ddarlleniadau, ac amryw o honynt gopi diwygiedig. Y rhai mwyaf gwerthfawr ydyw argraphiad Mill, yn un gyfrol unplyg, Rhydychain, 1707; un Bengel, yn 4 plyg, Tübingen, 1734; un Wetstein, yn ddwy gyfrol unplyg, Amsterdam, 1751 a 1752; un Griesbach, ail argraphiad, yn ddwy gyfrol 8 plyg, Halle, 1796 a 1806; un Matthæi, ail argraphiad, yn dair cyfrol, Wittenberg, 1803, 1806, a 1807; un Scholz, un o'r proffeswyr Pabyddol yn Bonn, yn ddwy gyfrol 4 plyg, Leipsic, 1830 a 1836; un Lachmann, yn ddwy gyfrol 8 plyg, Berlin, 1842 a 1850; amrywiol argraphiadau Tischendorff; ail argraphiad ynghyd ag argraphiadau diweddar Alford, yn bedair cyfrol 8 plyg, Llundain, 1854, &c.; *Copi y T. N.*, gan Tregelles; *Arweiniad i mewn* Horne, iv. 142, 707, 710.

Mae Dr. Tregelles wedi cyhoeddi gwaith gwerthfawr iawn, yr hwn sydd mewn rhan yn ein cynysgaethu â chopi diwygiedig o'r T. N., dan y teitl canlynol: 'Hanes Copi Argraphedig y T. N. Groeg, gyda sylwadau ar ei ddiwygiad ar Egwyddorion Beirniadol, ynghyd â Chydmariad o Gopiau Beirniadol Griesbach, Scholz, Lachmann, a Tischendorff, â'r un sydd mewn arferiad cyffredin,' Llundain, 1854.

Er i Gristionogaeth gael ei dwyn i mewn yn foreu i Loegr, ni wyddys fod un rhan o'r Ysgrythyrau wedi eu cyfieithu i iaith y wlad hyd ddechreu yr wythfed ganrif. Dywedir i Adhelm, esgob Sherborn, yr hwn fu farw yn 709, gyfieithu y Psalmau i'w fam-iaith; a thybir taw ei waith ef, mewn rhan o leiaf, ydyw y cyfieithiad Anglo-Saxon a ddarganfyddwyd yn y *Bibliothèque du Roi* yn Paris oddeutu dechreu y ganrif bresenol. Mae yr hanner cant psalmau cyntaf mewn rhyddiaith, a'r lleill ar gân. Darfu i'r parchedig Bede gyfieithu Efengyl Ioan, yr hon a orphenodd o gylch amser ei farwolaeth, yr hyn a gymerodd le yn 735. I'r nawfed ganrif y gellir yn ddiogel briodoli y cyfieithiad Anglo-Saxon o'r Efengylau. Mae amryw ysgrifau o hono wedi eu cadw, ond nid ymddengys y rhoddai yr un o honynt y cyfieithiad yn ei burdeb dechreuol. Tua diwedd y ddegfed ganrif darfu Ælfric gyfieithu y Pentateuch, Josua, Barnwyr, rhan o Lyfrau Breninoedd, Esther, Job, Judith, a Llyfrau y Maccabeaid, ond talfyrid rhai rhanau a gadawyd eraill allan. Ysgrifenodd hefyd yn yr iaith Anglo-Saxon hanes byr o lyfrau yr H. D. a'r N. (Wycliffe, *Bible* i. Pref. i.) Mae amryw ranau o'r Ysgrythyrau Anglo-Saxon wedi cael eu hargraphu, megis y Psalmau, yr Efengylau, a'r Pentateuch, Josua, Barnwyr, a Job, gan Ælfric (Horne, iv. 739).

Ymddengys i'r cyfieithiad cyntaf rhyddieithol o unrhyw lyfr cyfan o'r Ysgrythyr gael ei wneud o gylch yr amser yr esgynodd Edward III. i'r orsedd. Cyfieithiad o'r Psalmau ydoedd hwn gan William de Schorham, ficer Chart-Sutton yn Kent. Mae ar glawr yn awr mewn ysgrif, a chynwys y Psalmau yn Lladin a Saisoneg, adnod am adnod. Ymddengys i gyfieithiad neu ddau arall o'r Psalmau gael eu gwneud heb fod yn hir ar ol hyn. Ond yr oedd hi yn agos i ddiwedd y bedwaredd ganrif ar ddeg cyn i gyfieithiad o'r holl Feibl gael ei wneud i'r Saisoneg. Am yr anrheg anmhrisiadwy hon i Loegr yr oedd yn ddyledus i John de Wycliffe, periglor Lutterworth. Gallai fod yn anmhosibl penderfynu y rhan gywir a gyflawnodd ei bin ysgrifen ef yn y cyfieithiad; ond nid oes un ddadl na ddarfu iddo gymeryd rhan yn y gorchwyl o gyfieithu, ac i fod cyflawniad y gwaith i'w briodoli i'w sel, cefnogaeth, a chyfarwyddyd. Yn y rhan olaf o'r bedwaredd ganrif ar ddeg y cafodd amrywiol lyfrau y T. N. eu cyfieithu i'r Saisoneg. Ymddengys i ragor nag un cyfieithiad gael ei wneud o rai o honynt, megis yr Epistolau. Mae yn debygol taw Wycliffe ei hun ddarfu gyfieithu y T. N., neu ran fawr o hono. Tra yr oedd y T. N. ar waith mae yn debygol i'r H. D. gael ei gymeryd mewn llaw gan un o'i gynorthwywyr. Mae copi gwreiddiol y cyfieithydd yn awr yn Llyfrgell Bodley yn Rhydychain. Mae wedi ei ddiwygio trwyddo gan ryw gydoeswr. Tadogir y cyfieithiad hwn i Nicholas de Hereford, o Goleg y Frenines, Rhydychain, un o arweinwyr y Lollardiaid. Mae yn debygol i'r cyfieithydd gael ei rwystro rhag myned yn mlaen â'i waith; cynwys y cyfieithiad ei hun brofion iddo gael ei orphen gan ryw un arall. Cynwys, heblaw y llyfrau canonaidd, yr holl rai hyny a elwir yn gyffredin yn Apocryphaidd, oddigerth Pedwerydd Llyfr Esdras. Gwahaniaethai y rhan gyfieithwyd gan Hereford yn ei ddull oddiwrth y rhelyw, ac yr oedd yn llythyrenol i'r eithaf, yn awr ac eilwaith yn dywyll, ac weithiau yn anghywir, ac yr oedd meflau eraill ac ydynt yn dueddol o gydfyned â'r fath orchestwaith. Nid yw yn anhebygol na wnaeth Wycliffe daflu allan yr awgrym, os na ddarfu iddo ef ei hun ddechreu ail gyfieithiad, neu un diwygiedig, o'r holl Feibl; ond gan nad pa ran bynag a gymerodd yn nechreu y gwaith, ni fu byw i weled ei orpheniad. Nid oes un amheuaeth nad gwaith Wycliffe, i raddau mwy neu lai, ydoedd y cyfieithiad a ddarlunir uchod, yn gystal a'r cyfieithiad boreuaf o'r holl Feibl i'r iaith Saisoneg, er y gall fod yn anmhosibl penderfynu y rhan a gymerodd yn y gorchwyl (Wycliffe, i. Pref. pp. vi. xvi.).

Oddeutu 1388, fel y tybir, ymddangosodd cyfieithiad diweddarach o'r Beibl yn Saisoneg, a'r hwn mae enw John Purvey wedi cael yn gyffredin ei gysylltu. Mae y cyfieithiad hwn wedi cael ei sylfaenu yn mhob man ar y cyfieithiad blaenorol. Perodd y Beibl a orphenwyd fel hyn i'r cyfieithiad cyntaf gael ei esgeuluso. Amlhawyd ysgrif-gopiau o hono, a phasasant i ddwylaw pob dosparth o bobl (Wycliffe, i. Pref. pp. xxviii. xxxii.)

Darfu i gyfieithiad o'r Beibl, fel y gallesid dysgwyl, gyffroi gwrthwynebiad cyfeillion Rhufain: 'Darfu i Grist,' medd Henry de Knyghton, canon Leicester, 'draddodi ei efengyl i'r offeiriaid a doctoriaid yr eglwys, fel y gweinyddent hwy i'r lleygwyr a phersonau gweinion, yn ol cyflwr yr amserau ac angenion dynion. Ond y Meistr John Wycliffe hwn a'i cyfieithodd o'r Lladin i'r Saisoneg, ac felly a'i gwnaeth yn fwy agored ger bron lleygwyr, a gwragedd a fedrent ddarllen, nag yr ydoedd o'r blaen i'r dysgedicaf o'r offeiriaid, ië, i'r cyfryw o honynt a feddent y dealldwriaeth goreu. Ac yn y modd hyn y mae perl yr efengyl yn cael ei daflu o flaen moch a'i sathru ganddynt, a'i wneud yn wawd-beth yn eu plith. Mae gem yr eglwys yn cael ei droi yn ddifyrwch i'r bobl; a'r hyn ydoedd hyd yn hyn yn ddewis-rodd offeiriaid a duwinyddion wedi ei wneud am byth yn eiddo cyffredin lleygwyr.' I'r un perwyl y mae penderfyniad cymanfa Saisoneg a gynnaliwyd yn 1408, dan lywyddiaeth Arundel, archesgob Canterbury: 'Mae cyfieithu copi yr Ysgrythyr Lân o un iaith i'r llall yn beth peryglus, fel y tystia St. Jerome, oblegid nad yw yn hawdd i roddi cyfieithiad cywir yn mhob ystyr. Gan hyny yr ydym ni yn gorchymyn ac yn ordeinio na fyddo i neb o hyn allan, trwy ei awdurdod ei hun, gyfieithu un rhan o'r Ysgrythyr Santaidd i'r iaith Saisoneg, nac i unrhyw iaith arall, mewn ffordd o lyfr neu draethawd; ac na ddarllener un llyfr neu draethawd a gyfansoddwyd yn awr yn ddiweddar yn amser John Wycliffe, neu a gyfansoddwyd wedi hyn, neu a gyfansoddir mewn amser i ddyfod, na fydded iddo gael ei ddarllen yn gyfan neu mewn rhan, yn gyhoeddus neu yn ddirgel, dan boen esgymundod mwy' (Vaughan, *John de Wycliffe*, 335).

Mae yn amgylchiad hynod na chafodd y cyfieithiadau a wnawd gan Wycliffe a Purvey, yn y bedwaredd ganrif ar ddeg, eu hargraphu cyn y ddeunawfed a'r bedwaredd ganrif ar bymtheg. Yn 1731 y cyhoeddwyd y T. N. dan enw Wycliffe am y tro cyntaf, gan Lewis, awdwr 'Hanes Cyfieithiadau y Beibl i'r Saisoneg;' ac yn 1810 golygwyd ef eilwaith mewn cyfrol 4 plyg gan Baber; ond nid cyfieithiad Wycliffe a gyhoeddwyd un tro, ond yr un gywirwyd gan Purvey. Yn 1848 cyhoeddwyd y T. N. gan Wycliffe am y tro cyntaf gan Mr. Lea Wilson, o ysgrif yn ei feddiant ei hun. Ond os gwnaed anghyfiawnder am hir amser a'r cyfieithiadau hyn, gwnawd cyfiawnder a hwynt yn y diwedd. Yn 1850 cawsant eu hargraphu yngwasg y Brifysgol mewn pedair cyfrol 4 plyg ysplenydd, dan y teitl canlynol: 'Y Beibl Santaidd, yn cynwys yr Hen Destament a'r Newydd, ynghyd â'r Llyfrau Apocryphaidd, yn y Cyfieithiadau Saisoneg boreuaf, wedi ei wneud allan o Ladin y Vulgate gan John Wycliffe a'i Ganlynwyr. Wedi ei olygu gan y Parch. Josiah Forshall, F.R.S., &c., diweddar *Fellow* o Goleg Exeter; a Sir Frederic Madden, K.H., F.R.S., &c., Ceidwad yr Ysgrifau yn y *British Museum.*' Yn y gwaith hwn mae y ddau gyfieithiad wedi cael eu hargraphu mewn colofnau ochr yn ochr, a gosodwyd y gwahanol ddarlleniadau a gafwyd wrth gydmaru gwahanol ysgrifau mewn nodiadau yn ngodre'r dail.

Ond er i gyfieithiad Wycliffe fod yn hir cyn cael ei argraphu, gwnawd mwy na llanw ei le o gyfeiriadau eraill. Nid ydoedd y Diwygiad Protestanaidd prin wedi dechreu pan, fel un o'i ffrwythau, y dechreuwyd dwyn copiau argraphedig o'r Ysgrythyrau i Loegr.

1. Yn 1525 yr argraphwyd y T. N. wedi ei gyfieithu gan William Tyndale o'r Groeg, ar y Cyfandir, ac yn Antwerp fel y dywedir yn gyffredin; ond ymddengys taw camsyniad oedd hyn, gan fod digon o brawf iddo gael ei ddechreu yn Cologne a'i orphen yn Worms. Yr oedd dau argraphiad, un yn 4 plyg gyda rhagdraeth a nodiadau, ac un arall yn 8 plyg hebddynt. O'r argraphiad 8 plyg ni wyddys fod rhagor nag un copi mewn bodolaeth. Mae yn *Museum* y Bedyddwyr yn Bryste. O'r argraphiad 4 plyg nid oes dim rhagor na dernyn parchedig (Anderson, *Annals of the English Bible*, i. 52, 62, 64, 67).

Yn 1526 argraphwyd trydydd argraphiad yn Antwerp. Yn gynnar yn y flwyddyn hono dygwyd copiau i Loegr, a pharausant i gael eu dwyn drosodd flwyddyn ar ol blwyddyn yn niferi lliosog, a'u cario i wahanol ranau o'r wlad; yn mhlith eraill i Rydychain a Chaergrawnt, lle y cynyrchasant effeithiau mawrion yn mhlith yr ysgoleigion, ac hyd yn od i Scotland, er gwaethaf yr holl ofal a gymerwyd i'w rhwystro, a'r chwiliad manwl a wneid o amser i'w gilydd i gael allan y personau a'u gwasgarent neu eu meddent. Cymerwyd rhai personau mewn dalfa, a thaflwyd llawer o gopiau i'r tân (Anderson, i. 87, 91, 116).

Yr oedd uchel lywiawdwyr y deyrnas—Harry yr VIII., Sir Thomas More, yr arglwydd ganghellwr, Cardinal Wolsey, Warham, archesgob Canterbury, Tunstal, esgob Llundain, yr esgobion eraill, a'r offeiriaid yn gyffredin trwy'r wlad—oll wedi ymgyngreirio i attal lledaeniad y llyfrau. Ond wedi cael allan fod y Testamentau yn parhau i gael eu gwasgaru yn Lloegr, er gwaethaf yr holl attalfeydd, cyfeiriasant eu hymdrechion tua'r Cyfandir, lle y danfonwyd hwynt drosodd i'r wlad yma. Yn gwybod o'r goreu taw o Holland yr oedd y llyfrau yn dyfod, ni adawsant un gareg heb ei throi i gael allan awdwyr ac offerynau y drwg. Danfonwyd cenad o'r enw Hacket i lys Brabant i geisio help yr awdurdodau yn y wlad i'r dyben hyny; ac ysgrifenodd y Lady Margaret, y llywodraethes, at Harry, mewn attebiad i lythyr ydoedd ef wedi ysgrifenu atti, 'nas gallasai hi ganmol digon ar fwriadau da ei Fawrhydi, a'i bod hi wedi rhoddi gorchymyn pendant i'w swyddogion i chwilio y wlad am y llyfrau hyn, gan fwriadu ymddwyn gyda phob llymder yn erbyn y sawl a geid yn feius.' Ond er yr ymddengys i Hacket wneud pob ymdrech i gyflawni ei neges, methu yn hollol a wnaeth. Darfu iddo, fodd bynag, daflu allan yr awgrym doeth o brynu copiau o'r T. N. a'u llosgi, er mwyn attal eu lledaeniad; heb ystyried y gellid â'r arian geid am danynt droi allan niferi mwy lliosog o gopiau newyddion, ac mewn cyflwr mwy cywir. Cipiodd Warham, archesgob Canterbury yn y drychfeddwl, ac yn ngwanwyn 1527 ymdrafferthodd i brynu y copiau ellid gael ar y Cyfandir o argraphiadau gwreiddiol Tyndale, yn 4 plyg ac 8 plyg, hyd nes cyrhaeddodd y draul y swm o £66 9s. 4c.—swm mawr yn y dyddiau hyny; ac heb ystyried ei fod yn rhesymol i'r holl draul hyn syrthio arno ef ei hun, gwnaeth appêl at esgobion ei dalaeth i fyned dan ran o'r baich trwy gyfranu eu rhan. Nid ydym yn gwybod pa sut y darfu i'r appêl dycio; ond ymddengys y gwnai Nix, esgob oedranus Norwich, fawr gymeradwyo y mesur. 'Yn sicr, yn ol fy marn i,' ebe efe, 'yr ydych wedi gwneud gweithred rasol a bendigedig, a gwna Duw, nid wyf yn amheu, eich gwobrwyo yn dda o'i herwydd.' Darfu i Tunstal, esgob Llundain, hefyd bwrcasu nifer o Destamentau Newyddion Tyndale, a chawsant eu llosgi wrth Groes St. Paul yn Llundain (Anderson i. 122, 157, 213).

Gwnawd ymdrechion hefyd, am lawer o flyneddau, i ddal Tyndale, ac un neu ddau arall ar y Cyfandir y rhai a'i cynorthwyent ef yn ei waith, neu i ddwyn y Testamentau drosodd i Loegr. Yr ymdrechion hyn, y rhai a ddechreuwyd gan Wolsey, a gariwyd yn mlaen wedi hyny gan Harry yr VIII., yr hwn oedd wedi ymgynddeiriogi yn erbyn Tyndale; gan Sir Thomas More, yr arglwydd ganghellwr, yr hwn a ysgrifenodd lawer o lyfrau yn ei erbyn; a chan Cromwell, is-frenin dyfodol y deyrnas. Defnyddiwyd amryw oruchwylwyr i'r dyben hyn, ac amryw oedd y moddion a ddyfeiswyd i'w sicrhau; ond am lawer o flyneddau bu eu holl ymdrechion yn aflwyddianus. Cymerwyd ef mewn dalfa o'r diwedd, fodd bynag—nid trwy eu hofferynoliaeth hwy, ond trwy eiddo yr hen blaid yn Lloegr, yr hon oedd wedi parhau o hyd i fod yn wrthwynebol i gynydd y 'ddysg newydd,' fel ei gelwid, a'r hon oedd yn awr mewn gwirionedd yr un mor elynol i frenin Lloegr ag i Tyndale ei hun. Y dynion a ddewiswyd yn Lloegr i'r dyben hwn oedd Henry Phillips a Gabriel Donne. Y blaenaf, yr hwn oedd landeg yr olwg arno, a weithredai fel gwr boneddig, a'r olaf, dan gel, a wasanaethai fel ei gynghorwr a'i was. Yr oedd Tyndale ar y pryd yn Antwerp, a Phillips wedi cyrhaedd yno, a ddaeth yn gydnabyddus ag ef, ac a fwydynodd ei hun yn ddichellgar i'w ymddiried. Yn ymweled ag ef un diwrnod, fel yr oeddynt yn gadael ei letty gyd â'u gilydd, Phillips a'i cymerodd trwy gymhorth swyddogion ag ydoedd wedi osod yno i'r dyben hyny, ac oddi yno y cymerwyd ef i Gastell Vilvorde, ynghylch pedair milltir ar hugain o bellder. Yma, ar ol, fel y bernir, garchariad o ddeunaw mis, yr arweiniwyd ef allan, Hydref 6, 1536, i gael ei osod i farwolaeth. Ar ol iddo gael ei rwymo wrth yr ystanc, bloeddiodd â llef uchel, 'Arglwydd, agor lygaid brenin Lloegr,' ac yna y torfynglwyd ef, ac y llosgwyd ei gorph (Anderson, i. 194, 268, 321, 387, 418, 519).

Cyn i Tyndale gael ei ddal yr oedd wrth y gorchwyl o gyfieithu yr H. D. o'r Hebraeg, ac yr oedd wedi argraphu pum llyfr Moses, a llyfr Jonah, ac argraphiad diwygiedig o'r T. N. O'r flwyddyn 1525 hyd y flwyddyn 1535 yr oedd wedi eu hargraphu o leiaf dri argraphiad ar ddeg neu bedwar ar ddeg o'i D. N.; ac yn 1536, y flwyddyn olaf o'i fywyd, yr oedd wedi eu hargraphu o leiaf naw neu ddeg argraphiad. Oddiwrth nifer argraphiadau y blyneddau diweddaf hyn, ymddengys fod yr alwad am yr Ysgrythyrau, nid yn unig yn fawr, ond ar gynydd. Yr oedd un argraphiad a argraphwyd yn unplyg, ac argraphwyd hi yn Lloegr ei hun, ac yn Llundain, fel y tybir, gan Thomas Berthelet, argraphydd awdurdodedig y brenin; er, os taw felly yr oedd, mae yn aros yn ddirgelwch sut y daeth hyn oddi amgylch. Fodd bynag, dyma y tro cyntaf i'r T. N. gael ei argraphu ar dir Saisonig (Anderson, i. 209, 241, 288, 394, 455, 547, 549).

2. Yn y cyfamser, cafodd yr holl Feibl, 'wedi ei gyfieithu allan o'r Dutch (German) a'r Lladin i'r Saisoneg,' gan Myles Coverdale, ei orphen yn y wasg, Hydref, 1535. Cafodd ei wneud, efallai, er yn ddirgel, dan nawdd a thrwy gymhorth arianol Cromwell; ond yn mha le y dygid y cyfieithiad yn mlaen, a lle cafodd ei argraphu, ydoedd anhysbys. O'i flaen yr oedd cyflwyniad wedi ei osod i Harry yr VIII., a diweddodd Coverdale yr *heading* trwy ddymuno bendith Duw arno ef ei hun, a'i 'anwylaf wraig a'r dywysoges fwyaf rhinweddol, y Frenines Anne;' ond efallai cyn i gopiau gyrhaedd Lloegr, yr oedd Anne Boleyn allan o ffafr, ac yn mhen ychydig fisoedd ar ol hyn torwyd ei phen. Yr oedd ei henw, yn lle bod yn foddion i gyrhaedd ffafr y brenin, yn ddinystriol i bob peth â pha un y daliai gysylltiad, ac yn enwedig os yn cynwys canmoliaeth iddi. A dyna y rheswm paham y gwnaed mewn rhai copiau groesi yr enw Anne, ac ysgrifJane yn ei le, fel hyn: 'Eich anwylaf wraig a'r dywysoges fwyaf rhinweddol, y Frenines Jane.' Mabwysiadwyd dyfais arall, sef teitl newydd, fel pe buasai yn lyfr gwahanol, a chyfnewidiwyd y flwyddyn i 1536, a gadawyd allan y geiriau 'wedi ei gyfieithu o'r Dutch (German) a'r Lladin:' 'Biblia, Y Beibl: hyny yw, Ysgrythyr Santaidd yr Hen Destament a'r Newydd, wedi eu cywir gyfieithu i'r Saisoneg mdxxxvi.' Pan ddygwyd cyfieithiad Coverdale dan sylw y brenin, a sut y derbyniwyd ef ganddo, nid oes gwybodaeth; ond ymddengys i argraphiad gael ei ddwyn allan yn Llundain yn 1537 gan James Nycolson yn St. Thomas' Hospital, Southwark, ac ar wyneb y ddalen gyntaf yr oedd y geiriau hyn: 'Wedi ei ddwyn allan trwy fraint-lythyr grasol y Brenin' (Anderson, i. 552, 555, 660, 562).

3. Yn y cyfamser, gorphenwyd yr H. D. ydoedd wedi cael ei ddechreu gan Tyndale. Yr ydoedd, fel yr ydys wedi coffhau eisoes, wedi argraphu pum llyfr Moses a llyfr Jonah, ond yr oedd cyn ei farwolaeth wedi cario y gwaith yn mlaen cybelled a diwedd 2 Croniclau. Gwnawd ef o'r Hebraeg. Cyfieithwyd y llyfrau oeddynt ar ol gan John Rogers, yr hwn ydoedd wedi dyfod i Antwerp fel caplan i antur-farsiandwyr Saisonig yn y dref hono. Er y gallasai Rogers gymeryd mantais ar gyfieithiad Coverdale, mae yn amlwg iddo eistedd mewn barn ar bob tudalen, ac na ddarfu iddo ei ddilyn yn wasaidd. Mae yn achos galar iddo ef, fel Coverdale, gynwys yr Apocrypha. Gorphenwyd y gwaith yn y wasg erbyn Gorphenaf, 1537; ond dygai enwau, nid Tyndale a Rogers, ond enw Thomas Matthew, am ba reswm nis gwyddys. Ac yn ganlynol adwaenid y Beibl wedi hyny fel Beibl Matthew. Yr oedd yn unplyg, ac fel un Coverdale, wedi ei gyflwyno i Harry yr VIII. Dyma ei deitl: 'Y Beibl, yr hwn yw yr Ysgrythyr Santaidd, yn yr hwn y cynwysir yr Hen Destament a'r Newydd, wedi eu gwir gyfieithu i'r Saisoneg gan Thomas Matthew MDXXXVII;' ac ar y godre, mewn lythyrenau breision, mae y geiriau hyn—'Wedi ei ddwyn allan trwy fraint-lythyr grasusaf y Brenin.' Daeth Grafton, un o'r argraphwyr, drosodd yn uniongyrchol i Loegr, ac a ddanfonodd at Cranmer yn gyntaf, efallai oblegid nad efe ydoedd noddwr cyfieithiad Coverdale. Ni chollodd yr archesgob ddim amser wrth ddanfon copi i Cromwell, yr hwn oedd wedi bod a dylanwad ganddo er ys hir amser ar Harry, ac a lanwai y swydd ddylanwadol o is-frenin i'w Uchelder, a'r hwn yn awr, heb wybod, mae'n debygol, y cynwysai gyfieithiadau Tyndale, a ysgrifenodd atto i erfyn arno i ddefnyddio ei ddylanwad gyd â'r brenin ar ei ran. Hyn yn ganlynol a wnaeth, a chaniatawyd cais Cranmer yn uniongyrchol, am yr hyn y mae yn amlygu ei ddiolch mwyaf calonog i'r brenin ac i Cromwell; oblegid ymddengys fod yr archesgob o ddifrif yn yr achos. Felly cafodd cyfieithiad Tyndale, gwr ac yr oedd Harry a'i weinidogion wedi hir geisio ei ddinystrio, a'r hwn ydoedd wedi bod yn hir yn llyfr gwaharddedig yn Lloegr, ei gefnogi a'i gydnabod gan awdurdod freninol, tra y cai cyfieithiad Coverdale, yr hwn oedd wedi cael ei wneud dan amgylchiadau mwy ffafriol, a chwedi newydd gael ei ddwyn i sylw, ei daflu yn awr i'r cysgod. Cyfieithiad Tyndale oedd y *faen* yn mha un y cloddiodd pob cyfieithwr ar ei ol, a'r hwn ydoedd sylfaen pob cyfieithiad canlynol, a'n cyfieithiad presenol ninau sydd yn awr mewn arferiad. Dr. Geddes, awdwr adnabyddus cyfieithiad Pabyddol o'r Beibl, a ddywed am dano fel y canlyn: 'O ran eglurder a symledd godidog, priodoldeb iaith, a phurdeb dull, nid oes un cyfieithiad Saisonig wedi myned tu hwnt iddo' (Anderson, i. 568, 575, 586).

Wrth gefnogi cyhoeddiad argraphiadau olynol o'r Ysgrythyrau Santaidd, darfu Cromwell gyflawni rhan bwysig, er y cyfodai y sel a ddangosai yn y matter yma, mae'n debygol, oddiar resymau gwleidyddol, fel ei ddiogelwch penaf yn erbyn ymdrechion lladradaidd pleidwyr yr hen ddysg; oblegid nid ydyw yn hawdd credu y gallai dyn ydoedd yn offeryn gwasaidd i Harry VIII., ac yn barod i gario allan rai o'i weithredoedd gwaethaf a chreulonaf, fod dan ddylanwad egwyddor grefyddol (Anderson, ii. 24, 26, 30, 32, 33, 60, 74, 77, 81, 82, 118, 129).

Yn 1538, darfu iddo, fel 'is-frenin i'w Uchder Breninol,' roddi allan, yn mhlith eraill, y 'gorchymynion canlynol i'w offeiriaid:'—

'Hefyd, Fod i chwi ddarparu erbyn gwyl nadolig nesaf un llyfr o'r holl Feibl, o'r gyfrol fwyaf yn Saisoneg, a gosod hono i fynu mewn rhyw fan cyfleus o fewn i'r eglwys ddywededig sydd dan eich gofal, lle gall eich plwyfolion yn fwyaf cyfleus gyrchu i'w ddarllen, ac i fod y draul i gael ei dwyn trwy dreth rhyngoch chwi, yr offeiriad a'r plwyfolion rhagddywededig: hyny yw, un rhan genych chwi, a'r hanner arall ganddynt hwy.

'Hefyd, Na wneloch chwi ddim anghefnogi un dyn, nac yn gyhoedd nac yn anghyoedd, i ddarllen neu wrando y Beibl dywededig, ond fod i chwi gyffroi ac annog pob person i'w ddarllen, fel yr hyn yw gwir fywiol air Duw, ac y mae pob Cristion yn rhwym i'w fabwysiadu, ei gredu, a'i ganlyn, os dysgwyliant fod yn gadwedig; gan eu rhybuddio hwynt, er hyny, i ochelyd pob ymryson a dadleuon yn ei gylch, ond i arferyd sobrwydd onest yn eu hymofyniadau i gael allan ei wir ystyr, ac i adael i ddynion o wybodaeth eangach i benderfynu meddwl rhanau tywyll.

'Hefyd, Fod i chwi wneud, neu beri cael ei wneud, yn yr eglwys ddywededig a phob man sydd dan eich gofal, *un* bregeth *bob chwarter blwyddyn o leiaf*, yn yr hon yr ydych i gyhoeddi yn bur a didwyll Efengyl Crist, ac yn yr hon yr ydych i annog eich gwrandawyr i gyflawni gweithredoedd cariad, trugaredd, a ffydd, y rhai mewn modd arbenig a orchymynir yn yr Ysgrythyr, ac i beidio gosod eu hymddiried mewn unrhyw weithredoedd a ddyfeisiwyd gan fympwy dynion, ond yn yr Ysgrythyr; megis crwydro ar bererindodau, offrymau arian, canwyllau, &c., i ddelwau a chreiriau, a dywedyd hyn a hyn o bader-linynau,' &c.

Yr oedd y gorchymynion hyn i gael eu gosod mewn grym yn y diwedd fel hyn:—'A'r holl orchymynion hyn yr ydwyf fi yn eu rhoddi i chwi a'ch canlynwyr, trwy awdurdod ei Uchder Breninol a roddwyd i mi yn y rhan hon, y rhai yr ydwyf fi trwy yr un awdurdod yn orchymyn i chwi i gadw dan boen colli eich bywoliaeth, neu i'ch cyflog gael ei gymeryd gan arall, neu ryw orfodaeth arall ac a ymddangoso yn briodol yngolwg ei Uchder Breninol neu ei is-frenin ar y pryd.'

Ond ni thalwyd un sylw i'r gorchymynion hyn, ac eraill a roddwyd allan, gan yr offeiriaid at ba rai yr oeddynt wedi eu danfon. Dengys y cyfan y sefyllfa druenus o anwybodaeth i ba un yr oedd y bobl wedi syrthio cyn y Diwygiad, a'r ddarpariaeth dlawd a gynygid wneud yn awr ar gyfer eu hyfforddi (Anderson, ii. 33, 40, 142, 167).

4. Yn 1539 cyhoeddwyd argraphiad o'r Beibl yn gyfrol unplyg, yn dwyn enw Richard Traverner, yr hwn a ymddengys ei fod yn Roegwr da; a dilynwyd ef yn yr un flwyddyn gan dri neu bedwar argraphiad arall yn 4 plyg ac 8 plyg; ac mewn blyneddau canlynol argraphwyd argraphiadau eraill o hono. Yr oedd y Beiblau yn gopiau diwygiedig o Feibl Matthew (h.y., un Tyndale a Rogers), yn yr hwn y mabwysiadodd Taverner ran helaeth o'r nodau ar ymyl y dail, a gosododd i mewn hefyd rai o'i eiddo ei hun (Anderson, ii. 81, 241; App. pp. ix. x. xii).

5. Yn Ebrill, 1540, daeth allan o'r wasg argraphiad o'r Ysgrythyrau Santaidd ac enw Cranmer wrthi. Dyma'r teitl: 'Y Beibl yn Saisoneg, hyny yw, cynwysiad yr holl Ysgrythyr, yr Hen Destament a'r Newydd, gyda rhagdraeth wedi ei wneud gan y parchedig dad yn Nuw, Thomas, archesgob Canterbury. ¶ Dyma'r Beibl appwyntir i gael ei ddarllen yn yr Eglwysi.¶ Wedi ei argraphu gan Edward Whytchurche. Cum privilegio ad imprimendum solum MDXL.' Dilynwyd hwn gan argraphiadau eraill mewn cyfrolau unplyg, un o ba rai, a orphenwyd yr un flwyddyn, ond a gyhoeddwyd y flwyddyn nesaf, a ddug y teitl hynod canlynol: 'Y Beibl yn Saisoneg o'r gyfrol fwyaf, wedi ei awdurdodi a'i appwyntio trwy orchymyn gan ein Tywysog mwyaf clodfawr a'n Harglwydd Frenin Harry yr VIII., pen ei eglwys hon a theyrnas Lloegr; i gael ei ddefnyddio yn mhob eglwys yn y deyrnas hon, yn ol rhediad ei orchymyn ef a roddwyd i'r dyben hwnw. ¶ Wedi ei arolygu a'i ddarllen yn ol gorchymyn ei Uchder Breninol, gan y gwir dadau yn Nuw, Cuthbert, esgob Durham, a Nicholas, esgob Rochester. Argraphwyd gan Edward Whitchurch. Cum privilegio ad imprimendum solum 1541.' Dyma lle'r oedd Beibl yn dwyn ar ei deitl gymeradwyaeth Tunstal, esgob Durham, a Heath, esgob Rochester, yr hwn oedd newydd droi at blaid Tunstal, er fod cyfieithiad y T. N. yr un bron yn llythyrenol ac ydoedd y brenin ei hun a Wolsey wedi gondemnio ar y cyntaf, ac hefyd yr un ydoedd Tunstal ar eu hol hwy wedi daflu drachefn a thrachefn i'r tân. Nid ymddengys i'r cyfieithiad gael ei gyfnewid neu ei gywiru ganddynt hwy, ond yn unig cael ei ddarllen ganddynt wedi iddo gael ei argraphu mewn ufudd-dod i orchymyn eu brenin mympwyol ac uchelffroen. A chynwys y rhai sydd newydd eu henwi, ni chyhoeddwyd dim llai na phump argraphiad o'r Beiblau unplyg hyn mewn llai na dwy flynedd—pedwar o honynt o fewn tri mis ar ddeg. Am hir amser gelwid hwynt Beibl Cranmer (Anderson, ii. 130, 133, 140, 144, 146).

Felly ymddengys i gyfieithiad Tyndale a Rogers o'r Ysgrythyrau gael ei gyhoeddi dan enwau eraill, megis Matthew, Taverner, Cranmer, Tunstal, a Heath, ac i'r cyfieithiad hwnw gael ei gadw heb ond ychydig iawn o amrywiaeth yn yr holl argraphiadau wrth ba rai yr oedd yr enwau wedi eu gosod wrthynt. Nid oedd rhai o'r cyfnewidiadau a wnawd yn welliantau. Mewn gwirionedd efe ydyw y cyfieithiad a ddefnyddir o'r Psalmau i'r dydd heddyw yn y Llyfr Gweddi Cyffredin, ac sydd mewn arferiad gwastadol yn ffurf-wasanaeth Eglwys Loegr (Anderson, ii. 243).

6. Yn Mehefin, 1557, gorphenwyd yn y wasg y T. N., ac yn cyfansoddi rhan o'r hyn sydd wedi cael ei alw yn gyfieithiad Geneva. Efe ydoedd y T. N. cyntaf ac oedd wedi cael ei ranu i adnodau, a buasai yn dda pe dygwyddasai fod yr olaf. Dywedir i'r cyfieithiad hwn gael ei wneud gan rai o'r prif Ddiwygwyr Saisonig; ond mor bell ydoedd o fod yn waith llawer, fel nad ymddengys yn ol yr annerchiad at y darllenydd yn y dechreu ond gwaith un gwr; ac er nas gellir hyd yn od etto ddweud yn bendant pwy ydoedd y gwr hwnw, mae rhesymau cryfion dros gredu taw ei enw ydoedd William Whittingham, un o'r alltudion Saisonig yn Geneva, yr hwn oedd wedi priodi chwaer Calvin (Anderson, ii. 306, 307, 308, 311).

Yn 1560 daeth allan o'r wasg yr holl Feibl sydd yn myned dan yr enw o gyfieithiad Geneva. Dyma ei deitl: 'Y BEIBL A'R YSGRYTHYRAU cynwysedig yn yr Hen Destament a'r Newydd. Wedi ei gyfieithu yn ol yr Hebraeg a'r Groeg, a chwedi ei gydmaru â'r cyfieithiadau goreu mewn gwahanol ieithoedd. Ynghyd â sylwadau mwyaf buddiol ar y manau dyrus, a phethau eraill o fawr bwys, fel y gall ymddangos yn yr epistol at y darllenydd.' Ar y gwaelod mae darlun wedi ei gerfio ar bren o'r Israeliaid yn myned trwy y Môr Coch. 'Yn Geneva. Argraphwyd gan Rowland Hall, MDLX.' Fel cyfieithiadau eraill a wnawd ychydig amser ar ol y Diwygiad, cynwysai yr Apocrypha. Dyma'r Beibl Saisonig cyntaf a ranwyd i adnodau. Wrth ystyried cymeriad uchel y cyfieithiad hwn, a rhif yr argraphiadau a aeth drwyddynt, buasai yn hyfrydwch pe gallasem enwi y person neu y personau i ba rai mae y genedl dan gymaint rhwymau am rodd mor werthfawr. Mae wedi cael ei dadogi yn fynych i chwech ac hyd yn od i ragor o bersonau; ond yn ol Mr. Anderson, nid oedd ragor na thri, neu bedwar o'r mwyaf, wrth y gwaith. Y personau hyn, yn ol ei dyb ef, oeddynt William Whittingham, Anthony Gilby, a Thomas

Sampson. Yr oedd gair mawr i'r cyfieithiad hwn. Cyhoeddwyd amryw argraphiadau o hono yn Holland ac yn Lloegr, nid yn unig yn ystod hir deyrnasiad y Frenines Elizabeth, ond ar ol hyny hyd yn agos i ganol y ddwyfed ganrif ar bymtheg (Anderson, ii. 318, 321, 327; Horne, ii. 30).

7. Yn 1568 y dygwyd allan o'r wasg yr argraphiad cyntaf o'r Beibl, dan arolygaeth Parker, archesgob Canterbury. Cymerwyd llawer o ofal i gywiru y copi gan ragor na phymtheg o ddynion dysgedig, ysgoleigion Hebraeg a Groeg, heblaw Parker ei hun, yr hwn a arolygodd amryw ranau fel y deuent allan o ddwylaw y rhai yr ymddiriedid hwynt ganddo. Oblegid fod y mwyafrif yn esgobion, galwyd y Beibl yn Feibl yr Esgobion. Yr oedd ar y cyfan yn welliant diamheuol ar y cyfieithiadau blaenorol (Anderson, ii. 331).

8. Yn Ionawr 1604, yn y gynadledd adnabyddus a gynaliwyd yn Hampton Court, ac ydoedd y Brenin Iago I., yr hwn ydoedd wedi, y flwyddyn flaenorol, canlyn y Frenines Elizabeth ar yr orsedd, wedi alw 'er mwyn,' fel y dewisai ddweud, 'gwrando ar a phenderfynu pethau y *cymerai pobl arnynt* gredu fod allan o le yn yr Eglwys,' darfu Dr. John Rainolds, un o'r dynion mwyaf dysgedig yn y deyrnas, a gwr blaenllaw iawn gyd â'r Puritaniaid, gyffroi ei Fawrhydi i orchymyn ar fod i gyfieithiad newydd gael ei wneud o'r Beibl; ac yn gymaint ac i'r brenin gymeradwyo y cynygiad, parotowyd rhestr o ysgoleigion cymhwys at y gorchwyl, a gosodwyd hi yn ei law yn mhen rhyw gymaint o amser wedi hyn; a gwnaeth yntau ethol pedwar ar ddeg a deugain i gario y gwaith yn mlaen (er nad ymaflodd ynddo mewn gwirionedd ond saith a deugain), a rhoddodd hefyd rai cyfarwyddiadau sut yr oedd y gwaith i gael ei wneud. Cymerodd y gwaith saith mlynedd i'w gyflawni; ond o'r diwedd yn 1611, daeth allan yr argraphiad cyntaf o hono mewn cyfrol fawr unplyg mewn llythyrenau duon; ac mewn argraphiad a gyhoeddwyd yn 1613 cafodd ei gywiru yn mhellach. Ond er i'r gwaith gael ei gymeryd mewn llaw trwy awdurdod Iago I., ac y dug ar y teitl-tudalen y geiriau hyn—'newydd ei gyfieithu o'r ieithoedd gwreiddiol, a chwedi ei gydmaru yn ofalus â'r cyfieithiadau blaenorol, trwy orchymyn pendant y brenin,' ac er yr ychwanegir yn nes lawr ar y ddalen mewn llinell ar ei phen ei hun, 'Appwyntiedig i gael ei ddarllen yn yr Eglwysi,' nid oes un awdurdod gyfreithiol neu arbenig ynglyn ac ef. Nid oes dim olion na deddf Seneddol, na chyhoeddiad breninol, na deddf eglwysig yn gorchymyn neu yn cefnogi gwneud defnydd o hono. Ymddengys iddo wneud ei ffordd yn y wlad heb gymhorth unrhyw awdurdod o un fath. Ond nid yn uniongyrchol y daeth i arferiad cyffredinol. Parhaodd cyfieithiad Geneva i gael ei argraphu a'i ddefnyddio gan laweroedd; ac yr oedd hi yn agos i ganol y ganrif cyn i'r cyfieithiad presenol ddyfod i arferiad cyffredinol (Anderson, ii. 368, 369, 372, 377, 380, 387; Lee, *Mem. for Bib. Soc.* 78, 80).

Nid ydyw yn hysbys i bawb fod y Beibl Saisonig a ddefnyddir yn awr yn gwahaniaethu yn fawr oddiwrth gopi gwreiddiol 1611. Dywed Dr. Lee, 'Mae yr amrywiaethau rhwng yr argraphiadau cyntaf a'r rhai diweddar yn fwy mewn llawer man na rhwng argraphiad Geneva a'r argraphiad yn awr mewn arferiad.'. Geiriol, fodd bynag, ydynt yn gyffredin, ac yn gynwysedig mewn newid gair, neu osod un i mewn. Gwnawd ar wahanol amserau, a chan wahanol bersonau, y cyfnewidiadau a ddygwyd i mewn, heb un awdurdod wladol nac eglwysig, ond cawsant eu derbyn yn ddiwrthwynebiad i'r copi argraphedig. Argraphiad Dr. Blayney, wedi ei gywiru gan gyfarwyddyd is-gangellydd a chenadau Gwasg Clarendon, Rhydychain, a chwedi ei argraphu yn 1769, a gyfrifir yn awr yn gyffredin yr argraphiad safon (Lee, *Mem.* 228; Lowndes, *Brit. Lib.* 46).

Cyn gadael y pwnc hwn, ni wnawn roddi hanes byr am argraphiad yr Ysgrythyrau yn Scotland ac America.

Ymddengys i gyfieithiad Tyndale o'r T. N. gael ei ddwyn i mewn i Scotland yn agos i'r un amser ac y dygwyd ef i Loegr; ac er y parheid i gario copiau yno, etto ni argraphwyd un argraphiad o'r Beibl yn y wlad hon hyd 1579, llawn hanner can mlynedd ar ol iddo gael ei argraphu gyntaf. Ail argraphiad ydoedd o gyfieithiad Geneva, ac yr oedd yn gyfrol unplyg, a chwedi ei appwyntio i gael ei werthu am £4 13s. 4c. Mae yn amlwg taw nid Beibl at wasanaeth cyffredin ydoedd hwn; ymddengys y bwriedid ef yn benaf at wasanaeth eglwysi. Ac ni chanlynodd un argraphiad (ac yr oedd o'r un maintioli anghyfleus) hyd 1610, y flwyddyn cyn i'n cyfieithiad presenol ni wneud ei ymddangosiad. Ac ni wnaeth trydydd argraphiad, yr hwn ydoedd o'r diwedd yn un 8 plyg, wneud ei ymddangosiad hyd 1633. Edmygid yr argraphiad hwn yn fawr. Dyma'r tro cyntaf i holl Feibl ein cyfieithiad presenol ni gael ei argraphu yn Scotland. Yr oedd hefyd bedwerydd argraphiad yn 1637, ac yn 12 plyg yn y flwyddyn ganlynol. Felly, am ragor na chan mlynedd nid argraphwyd ond dau argraphiad o'r Beibl yn Scotland, ac yn ystod yr holl amser hwnw nid oedd un argraphiad mor gyfleus at wasanaeth cyffredin ac un o faintioli 8 plyg Argraphwyd y Beibl llogell cyntaf yn 1638. Yn ystod y Werin-lywodraeth, ac oddi yno lawr hyd y ddeuddegfed flwyddyn o deyrnasiad Charles II.—hyny yw, o 1649–1672—deallir nad argraphwyd dim Beiblau yn Scotland; mor ychydig oedd yr argraphiadau o'r Ysgrythyrau a argraphwyd yn y wlad hon yn ystod canrif a hanner ar ol i'r T. N. gael ei ddwyn i mewn. Yn ystod yr amser maith hwn yr oedd Scotland wedi dibynu am yr Ysgrythyrau yn benaf ar Holland, o ba le y danfonid hwynt, neu Loegr, ac hyd yn od hyd yr amser presenol, mae y rhan fwyaf o'r Beiblau sydd wedi eu hargraphu oreu wedi dyfod o Loegr (Anderson, *Annals*, ii. 408, 413, 532, 535, 536, 561).

Ymddengys taw y Beibl cyntaf a argraphwyd yn yr Iwerddon ydoedd un unplyg yn 1714 (Darling, *Cyc. Bibl.* 91).

Yn ddiweddarach o lawer yr argraphwyd yr Ysgrythyrau Santaidd yn America. Argraphwyd y cyfieithiad o'r Beibl i iaith yr Indiaid gan John Eliot yn 1663. Dyma'r Beibl cyntaf a gyhoeddwyd yn America. Argraphwyd Beiblau German hefyd yn ein gwladfaoedd. Ond yr oedd argraphu Beibl Saisonig, mae'n syn i'w ddweud, yn anghyfreithlon! Am y tymhor hir o gant a hanner o flyneddau nis gellid cael copiau o'r Ysgrythyrau ond oddiwrth argraphwyr breintiedig y fam wlad. Ni chyhoeddwyd un Beibl argraphedig yn America cyn y flwyddyn 1782. Yr oedd yn un bychan 12 plyg, ac a argraphwyd yn Philadelphia gan Robert Aiken, yr hwn oedd frodor o Dalkeith yn Scotland. Ni argraphwyd argraphiadau unplyg, 4 plyg, ac 8 plyg hyd 1791 (Anderson, *Annals*, ii. 567, 572).

Yr oedd argraphu Beiblau yn Lloegr a Scotland yn hunan-farchnad, gan ei cyfyngid i argraphwyr y brenin, a phrifysgolion Rhydychain a Chaergrawnt; ac er yr amddiffynid hyn ar y tir o sicrhau y llyfrau rhag llygriad, methodd i raddau helaeth a sicrhau y dyben hwnw. Yr oedd y Beibl yn mhell o gael ei argraphu yn gywir; dynodid rhai argraphiadau gan gamsyniadau nodedig. Mewn argraphiad a argraphwyd ynghylch 1632 gan Robert Barker a Martin Lucas, argraphwyr y brenin yn Llundain, ceid, yn mysg camsyniadau eraill, fod y gair *na* wedi cael ei adael allan o'r seithfed gorchymyn. Pan gafwyd hyn allan, galwyd yr argraphiad i mewn, a dirwywyd yr argraphwyr yn y swm o £300. Yn 1638 argraphwyd argraphiad hardd unplyg o'r Beibl gan Buck a Daniel, argraphwyr y brifysgol, Caergrawnt, yn yr hwn y darllenai Act. vi. 3 fel y canlyn: 'Am hyny, frodyr, edrychwch yn eich plith am seithwyr da eu gair,' &c., 'y rhai a *osodoch*,' yn lle 'y rhai a *osodom*;' a pharhaodd y camsyniad hwn i lygru amryw argraphiadau o ddyddiau Charles I. i lawr hyd ddyddiau William a Mary. Mewn llogell-argraphiad a argraphwyd gan Field yn 1653, mae y geiriau canlynol yn Ioan ix. 21 wedi cael eu gadael allan: 'Neu pwy a agorodd ei lygaid ef nis gwyddom ni.' Mae Rhuf. vi. 13 wedi ei argraphu fel hyn: 'Ac na roddwch eich aelodau yn arfau *cyfiawnder*,' yn lle *anghyfiawnder*; ac yn 1 Cor. vi. 19 darllenir fel hyn; 'Oni wyddoch chwi caiff y rhai anghyfiawn etifeddu teyrnas Dduw'—gadawyd allan y gair *na*; heblaw y rhai hyn mae amryw eraill o gamsyniadau. Mewn argraphiad arall yr oedd 2 Cor. xiii. 6 wedi cael ei gadael allan yn gyfangwbl. Mae argraphiad unplyg Basket, a argraphwyd yn Rhydychain yn 1717, yn cael ei adwaen wrth yr enw 'Y Beibl Vinegr,' mewn canlyniad i'r camsyniad o osod 'dameg y vinegr,' yn lle 'y winllan.' Mewn argraphiad a argraphwyd yn Rhydychain yn 1782 gelwir Phylip, yn Luc xxii. 34, fel y disgybl a wadai Grist (Anderson, ii. 389, 558; Lee, 98, 100, 185; Darling, *Cyc. Bibl.* 94). Yr oedd genym unwaith yn ein meddiant gopiau o argraphiad 12 plyg o'r Gymdeithas Feiblaidd Frydeinig a Thramor, yn yr hwn, yn 1 Cor. viii. 6, 'Nid oes i ni ond un Duw,' yr oedd wedi ei argraphu, 'Nid oes i ni *ein tri* ond un Duw.'

Nid oedd yr argraphiadau o'r Beibl yn Scotland yn gyffredin hanner cystal a rhai Lloegr o ran papyr ac argraph-waith; a rhai hefyd o ran cywirdeb. Gwnai camsyniadau yn y T. N. a argraphwyd gan weddw Andrew Anderson, yr hwn yn nheyrnasiad Charles II. ydoedd wedi cyrhaedd yr hunan-farchnad hynotaf o argraphu yn Scotland, lanw chwech colofn o bapyr 4 plyg wedi ei argraphu yn fân, a llanwai ddeuddeg tudalen 8 plyg. Yr oedd amryw linellau cyfain wedi cael eu gadael allan; yr oedd rhai o'r camsyniadau yn chwerthinadwy, ac amryw yn effeithio ar y synwyr. Yr oedd eraill o'i hargraphiadau wedi eu hanffurfio gan yr anmherffeithderau a'r camsyniadau mwyaf gwarthus. Gallem roddi enghreifftiau eraill o anghywirdeb argraphiadau o'r Ysgrythyrau a argraphwyd yn Scotland yn y ddeunawfed a'r bedwaredd ganrif ar bymtheg; ond mae y rhai hyn yn ddigon (Lee, *Mem.* 118, 152, 163, 184, 206, 208). Yn 1839 diddymwyd hunan-farchnad argraphwyr y brenin yn y wlad hon. Am nifer o flynyddau cyn hyny, yr oedd yr argraphiadau a argrephid ganddynt wedi gwella llawer. Ar ôl diddymu yr hunan-farchnad gostyngwyd llawer ar bris copiau o'r Beibl; ond yr oedd llawer o'r argraphiadau yn druenus, a'r rhwymiad, os yn bosibl, yn waeth na'r argraph-waith. Yr ydym yn gobeithio y ceir cyhoeddwyr etto yn Scotland y rhai a ddygant allan argraphiadau y rhai, o ran papyr, argraph-waith, a rhwymiad, a fyddant yn glod iddynt hwy eu hunain ac i'w gwlad.

Cyn i ni orphen ein hanes am y cyfieithiadau Saisonig o'r Beibl ni wnaiff hi mor tro i beidio sylwi ar gyfieithiad y Pabyddion o'r Ysgrythyrau. Ar ol i'r Diwygiad wneud cryn gynydd yn Lloegr, pan nad oedd yn bosibl mwyach gadw y Beibl o ddwylaw y bobl, barnodd y Pabyddion taw peth dymunol ydoedd cael cyfieithiad o'r eiddynt eu hunain. Yn 1582 cyhoeddwyd y T. N. yn 4 plyg yn Rheims yn Ffrainc, o dan y teitl canlynol: 'Y Testament Newydd, wedi ei gyfieithu yn gywir i'r Saisoneg allan o'r Lladin Awduroledig, a'i gydmaru yn ofalus â'r argraphiadau Groeg ac eraill. Ynghyda â Rhesymau, Sylwadau, a Chynorthwyon eraill. Yn y Coleg Saisonig yn Rheims.' Nid ymddangosodd yr H. D. cyn 1609, pan y cyhoeddwyd ef yn 2 gyfrol 4 plyg yn Douay, o dan y teitl canlynol: 'Y Beibl Santaidd, wedi ei gyfieithu yn gywir o'r Lladin Awduroledig, wedi ei ofalus gydmaru â'r argraphiadau Hebraeg, Groeg, ac eraill mewn gwahanol ieithoedd. Ynghyd â Rhesymau, Sylwadau, Tafleni, a Chynorthwyon eraill i gael allan lygriadau mewn rhai o'r cyfieithiadau diweddar, ac er mwyn clirio dadleuon mewn crefydd. Gan y Coleg Saisonig yn Douay.' Er y dywedir ar y teitl ei fod 'gan y Coleg Saisonig yn Douay,' etto ymddengys oddiwrth y rhagymadrodd i'r T. N. fod yr H. D. yn barod pan yr argraphwyd y blaenaf, 'ond,' medd y cyfieithwyr, 'yn aros heb ei argraphu oherwydd diffyg modd i gyhoeddi y cyfan mewn dull ac y mae gwaith o gymaint pwys yn ei ofyn.' Er fod llawer gwrthwynebiad i'r cyfieithiad Pabyddol, mae wedi cael ei wneud yn fwy gwrthwynebadwy fyth trwy y sylwadau lliosog a ymddangosant ynddo; gyd â'r amcan o amddiffyn athrawiaethau Eglwys Rufain, a gwrthwynebu heresiau Protestanaidd. Mae y sylw-nodau hyn yn nodedig am eu hanonestrwydd, anwiredd, athrod, a difriaeth gwarthus. Gwnawd cyfieithiad yr H. D. a'r Newydd gan Gregory Martin, yn cael ei gynorthwyo (yn unig fel golygwyr fe ddywedir) gan William (Cardinal wedi hyny) Allen, Dr. Stapleton, a Richard Bristow. Ysgrifenwyd nodau ar yr H. D. gan Dr. Worthington; a'r rhai ar y T. N. gan Bristow.

Nid ydyw y llyfrau Apocryphaidd wedi eu casglu yn nghyd fel yn y cyfieithiad Saisoneg cyffredin, ond cymysgir hwynt yn mhlith llyfrau canonaidd yr H. D., fel pe buasent o ddwyfol a gogyfuwch awdurdod.

Nid ydyw y Pabyddion wedi dangos llawer o duedd taenu hyd yn od eu cyfieithiad eu hunain o'r Ysgrythyrau. Mae amryw argraphiadau o hono wedi eu cyhoeddi; ond nid ydynt wedi bod yn lliosog, ac nid mewn un modd yn gyfartal i boblogaeth Babyddol Lloegr, Scotland, a'r Iwerddon. Maent hefyd wedi bod o'r fath faintioli (unplyg, 4 plyg, neu yn 4 neu 5 cyfrol 12 plyg) ac felly mor ddrud fel nas gallasai y mwyafrif o'r Pabyddion eu prynu. Cydargraphir â hwynt yn gyffredin y sylwadau Rhemish, yn gyflawn neu mewn rhan, oblegid ymddengys na feiddient ymddiried gair pur a syml Duw i'w pobl.

Yn ddiweddar, fodd bynag, y mae argraphiadau mewn un gyfrol, ac y mae y copi a'r nodau wedi cael eu cywiru (Darling, *Cyc. Bibl.*, Subjects, 97; Lowndes, *Brit. Lib.* 42, 47, 48).

Cwyna Cardinal Wiseman yn erwin oherwydd y cyfnewidiadau sydd wedi cael eu gwneud yn y cyfieithiad. 'Nid ydyw ei alw mwyach,' medd ef, 'yn gyfieithiad Douay, ond camddefnyddiad o eiriau. Mae wedi cael cymaint o'i gyfnewid hyd nes nad oes braidd adnod yn aros fel y cyhoeddwyd hi ar y cyntaf; a gyda golwg ar symledd a grym priod-ddull, mae y cyfnewidiadau yn gyffredin er gwaeth' (Wiseman, *Essays*, i. 75). Wrth ddarllen un o'r cyfieithiadau diweddaraf o'r T. N. cawsom ein synu yn hyfryd wrth ganfod fel y cydunai â'r eiddom ni. Ond cyfrifir am hyn gan Dr. Wiseman, yr hwn a ddywed i'r cyfnewidiadau gael eu gwneud mewn cydffurfiad â'r cyfieithiad Protestanaidd. Dywed hefyd wrthym fod rhai o'r cyfieithiadau wedi cael eu hargraphu yn anghywir: 'mae y pentwr o gamsyniadau argraphyddol mewn rhai argraphiadau yn ddigon i ddychrynu un, oblegid iddynt ddygwydd syrthio ar eiriau pwysig, gan nid yn gymaint eu hanffurfio a'u trawsffurfio i eraill a roddant ystyr grammadegol cywir, ond un duwinyddol cyfeiliornus' (Wiseman, i. 75, 76, 78).

Mae yr H. D. wedi cael ei gyfieithu i'r Saisoneg gan yr Iuddewon. Y canlynol ydyw teitl un cyfieithiad: 'Beibl Ysgol a Theuluaidd Iuddewig: Cyfr. I. yn cynwys Pum Llyfr Moses, newydd ei gyfieithu dan arolygiaeth prif Rabbi Cynulleidfa Unedig yr Ymerodraeth Brydeinig, gan Dr. A. Benisch; Cyfr. II. yn cynwys y Llyfrau Hanesyddol; Cyfr. III. yn cynwys Esaiah, Jeremiah, Ezeciel, a'r deuddeg prophwyd bach; a Chyfr. IV. yn cynwys yr Hagiographa: 8 plyg, Llundain, 1852–1861.' Mae y gwaith hwn wedi cael ei gyhoeddi hefyd â'r Hebraeg bob yn ail ddalen ac ef. Ymddengys nad ydyw y cyfieithiad canlynol wedi cael ei orphen: 'Yr Ysgrythyrau Santaidd yn Hebraeg a Saisoneg: cyfieithiad newydd, gyda nodau, beirniadol ac eglurhaol, gan D. A. De Sola, J. L. Lindenthal. Cyfr. I. Genesis: 8 plyg; Llundain, 1844' (Darling, *Cyc. Bibl.*, Subjects, 98).

BEL, duw Babilonig, a'r un a'r ddelw Pheniciaidd Baal (Esa. xlvi. 1; Jer. i. 2; li. 44).

BE'LIAL, enw a roddir ar Satan (2 Cor. vi. 15): 'Pa gymundeb sydd rhwng Crist a Belial?' Nid ymddengys, fodd bynag, un amheuaeth nad Βελιαρ, *Beliar*, ydyw yr iawn ddarlleniad yma, gan yr arferid defnyddio y llythyren Roeg ρ yn lle yr ל Hebraeg yn בליעל, oblegid fod yr λ derfynol yn anhysbys yn yr iaith Roeg (Parkhurst, *Gr. Lex.* 115). Dygir ef gan hyny mewn i'r copi gan Griesbach (*T. N.* ii. 306).

Cyfarfyddir â'r enw Belial mewn amryw ranau o'r H. D. Gair ydyw yn arwyddo rhywbeth diles, difudd, a diennill. Er mwyn darlunio personau fel rhai gorddrygionus a diwerth, gelwir hwynt yn blant neu wyr Belial (Deut. xiii. 13; Barn. xix. 22; xx. 13; 1 Sam. i. 6; 2 Sam. xx. 1). Mae Gesenius yn barnu na ddylid ystyried y gair yn gyfenw, ac y dylai yr ymadrodd gael ei ddeongli yn unig yn ddynion drwg (Gesen. *Lex.* 122); ond tueddir ni i gredu fod ein cyfieithwyr yn iawn pan gyfrifent ef yn enw priodol. Mae yn amlwg taw felly y dylid deall y gair yn yr unig adnod yn y T. N. lle y cyfarfyddir ag ef; a dylai hyn, feddyliem, fod yn rhyw fath o gyfarwyddyd i ni wrth ei ddeongli yn yr H. D. Etto mae cymhwysiad o'r gair at *bethau* yn Deut. xv. 9; Ps. xli. 8; ci. 3 (gwel ymyl y ddalen), yn cefnogi tyb Gesenius. O'r hyn lleiaf, yn yr adnodau hyn y ffordd oreu o'i ddeongli yw trwy y geiriau drwg neu ddrygionus, fel yn y C. S.

BELSASS'AR. [Gwel Babel.]

BENDITH. 1. Yr hyn a duedda i wneud un yn barchus, dedwydd, neu lwyddianus (Gen. xxxix. 5; Diar. x. 22; Esa. lxv. 8). 2. Canmoliaeth, diolch, dymuniadau da (Job. xxix. 13; Diar. xi. 26). 3. Rhodd (Gen. xxxiii. 11; Jos. xv. 19; 1 Sam xxv. 27; 2 Bren. v. 15). 4. Elusenau, haeloni, rhydd gyfraniad (2 Cor. ix. 5). 5. Moddion neu gyfrwng trosglwyddo bendithion i eraill (Gen. xii. 2; Esa. xix. 24; Ezec. xxxiv. 26).

BENDITHIO, yn gyffredin a arwydda gwneud da, neu ddymuno da i eraill. Pan ddywedir fod Duw yn bendithio, arwydda—1. Cyfranu rhyw fendithion tymhorol i ddynion, gwneud eu hamgylchiadau allanol yn llwyddianus (Gen. xxx. 27; xxxix. 6; xlix. 25; Job xlii. 12). 2. Cyfranu iddynt fendithion tymhorol ac ysprydol (Gen. xii. 2, 3); neu fendithion ysprydol yn unig (Eph. i. 3). 3. Dedwyddu yn y mwyniant o fendithion (Ps. xxxii. 1, 2; lxxxix. 15–18; Dat. xiv. 13). 4. Cysegru pethau at wasanaeth santaidd, a'u gwneud yn achlysur bendith (Gen. ii. 3; Exod. xx. 11). 5. Rhoddi i greaduriaid—dynion, anifeiliaid, a llysiau—i genedlu eu tebyg (Gen. i. 22–28; ix. 1).

Pan ddywedir fod Crist yn bendithio, arwydda—1. Gweddio ar ran eraill; eu cyflwyno mewn gweddi i ofal Duw. Pan ddywedir, yn Marc x. 16, i'n Harglwydd gymeryd plant bychain i'w freichiau, y rhai a ddygwyd atto, efe 'a osododd ei ddwylaw arnynt ac a'u bendithiodd,' gallai ymddangos ar yr olwg gyntaf yn amheus pa un a ddarfu iddo ef ei hun yn awdurdodol gyhoeddi bendith uwch eu penau; ond pan yr ydoedd yn ein byd ni, ni weithredodd yn gyffredin yn nghymeriad Duw, ond yn arferol gosodai ei hun allan fel gwas Duw, ac fel y cyfryw yr oedd gweddi yn arferiad mynych gyd ag ef. Y mae gan hyny yn naturiol i ni dybied na ddarfu iddo ar yr amgylchiad hwn ymadael oddiwrth ei arferiad cyffredin. Cadarnheir ni yn nghywirdeb y casgliad hwn gan yr amgylchiad ddarfod, fel yr adroddir yn Matt. xix. 13, i'r plant gael eu dwyn atto 'fel y rhoddai efe ei ddwylaw arnynt, ac y gweddiai;' h.y., am fendith Duw arnynt. Yn yr un ystyr y tueddir ni i ddeongli gweithred ein Harglwydd ar yr achlysur o gyflawniad gwyrth y torthau a'r pysgod; o'r hyn lleiaf nid ydym yn ei deall fel gweithred awdurdodol o'i du ef. Mae iaith yr Efengylwr yn eglur gynwys cyfeiriad at ei Dad yn y nefoedd: 'Efe a gymerth y pum torth a'r ddau bysgodyn, ac a *edrychodd tu a'r nef*, efe a fendithiodd ac a dorodd; ac a roddes y torthau i'r disgyblion, a'r disgyblion i'r torfeydd' (Matt. xiv. 19). Arferir yr un iaith yn Marc vi. 41, ac yn Luc ix. 16; ond Ioan, wrth roddi hanes y wyrth, a ddywed iddo *ddiolch* (vi. 11); ac yn yr hanes am gyffelyb wyrth a gyflawnwyd ganddo yn fuan wedi hyn, mae Matthew a Marc yn defnyddio y gair a arwydda *diolch*, er yr arfer y gair *bendithio* (Matt. xv. 36; Marc viii. 6, 7). Mae genym hefyd esiampl o'r gair *bendithio* yn cael ei arfer mewn cyfeiriad at weithred o eiddo ein Harglwydd ar yr achlysur o fwyd-pryd cyffredin (Luc xxiv. 30). Nis gallwn ddeall y gair yn yr un o'r amgylchiadau hyn yn cael ei ddefnyddio i arwyddo gweithred o gysegriad, nac ychwaith, yn ol ein tyb ni, fel gweithred o fendith awdurdodol. Nid ydym yn sicr taw gweithred o weddi ydoedd; mae yn fwy sicr taw gweithred o roddi diolch ydoedd, er mai yn fwy tebygol oddiwrth y defnydd a wneir o'r ddau air taw cyduniad gweddi a diolch ydoedd y weithred. Gwna y sylwadau hyn ein parotoi erbyn ystyr nesaf y gair. 2. Talu neu roddi diolch i Dduw. Hyn, feddyliwn ni, ydyw ystyr y gair yn yr hanes a roddir am sefydliad Swper yr Arglwydd. Yn Matt. xxvi. 26 y darlleniad yn ol y copi derbyniedig, 'Ac fel yr oeddynt yn bwyta, yr Iesu a gymerth y bara, ac wedi iddo ei fendithio,' ond, fel y dywedir ar ymyl y ddalen, 'ceir y gair *diolch* mewn amryw gopiau Groeg;' ac y mae Griesbach yn ystyried hwn yn gystal, neu bron yn gystal, a'r un geir yn y copi derbyniedig; ac y mae yn deilwng o sylw y dywed Matthew yn yr adnod nesaf, 'Ac wedi iddo gymeryd y cwppan a *diolch*.' Defnyddia Marc yr un iaith: gyda golwg ar y bara dywed iddo ei *fendithio;* mewn perthynas i'r cwppan, iddo *ddiolch*. Luc, mewn cyfeiriad at y bara, a ddywed iddo *ddiolch*, ac mewn cyfeiriad at y cwppan ymddengys ei eiriau fel yn cynwys yr un peth (xxii. 19, 20). Ni rydd Ioan un hanes am sefydliad Swper yr Arglwydd; eithr Paul, yn 1 Cor. xi. 23–30, a rydd i ni gyfrif mwy manwl nac un o'r efengylwyr; a dywed yn bendant, 'Bod i'r Arglwydd Iesu, y nos y bradychwyd ef, gymeryd bara, ac wedi iddo ddiolch, efe a'i torodd;' a dywed eilwaith, 'Yr un modd y cymerodd efe y cwppan,' &c. Oddiwrth yr holl adnodau hyn yr ydym yn tybied ei fod yn eglur mai y weithred briodol wrth gyfranogi o Swper yr Arglwydd ydyw 'diolch.' Ni cheir y gair *bendithio*, i'r hwn y dichon fod yn perthyn dau ystyr, yn sicr ond mewn un adnod yn unig (Marc xiv. 22), yn ansicr mewn un arall (Matt. xxvi. 26); ac y mae hyd yn od y ddau efengylwyr hyn yn defnyddio y gair a arwydda *diolch* mewn cyfeiriad at y cwppan yn yr adnodau uniongyrchol sydd yn canlyn, a dywed Luc a Paul iddo *ddiolch*. Dengys yr oll o'r adolygiad hyn mor ddisylfaen ydyw y drychfeddwl o *gysegru* yr elfenau a ddefnyddir yn Swper yr Arglwydd, ac y mae yr eglwysi Protestanaidd, yn yspryd Eglwys Rhufain, wedi glynu wrtho, a'r hwn sydd etto heb gael ei ddiwreiddio allan o'n gwlad. 3. Dangos ffafr i arall (Act. iii. 26).

Pan ddywedir fod dynion yn bendithio, arwydda—1. Addoli a chanmol Duw am ragoriaethau a gogoniant ei natur a'i weithredoedd (Neh. ix. 5, 6; Ps. civ.) 2. Rhoddi diolch iddo am ei drugareddau (Deut. viii. 10; Ps. ciii. 1–5; 1 Cor. xiv. 13). 3. Dymuno neu weddio am fendithion i eraill (Gen. xxiv. 60; xlviii. 9, 15, 16, 20; Num. vi. 23–27; 2 Sam. vi. 18; Matt. v. 44). 4. Cyfarch personau, gan ddymuno iddynt hedd a llwyddiant (Gen. xlvii. 7; Ruth ii. 4; 1 Sam. xiii. 10; Ps. cxxix. 8). 5. Cyhoeddi bendithion uwch ben eraill, rhagddweud eu llwyddiant (Gen. xlix. 28; Num. xxiv. 10; Deut. xxxiii). 6. Hunan-wenieithio a gau syniadau, neu au obeithion (Ps. xlix. 18; Deut. xxix. 19).

Mae Duw yn *fendigedig*, yn anfeidrol ddedwydd ynddo ei hun, ac yn cael ei addoli a'i ganmol yn y dull goreu gan ei greaduriaid (Rhuf. i. 25; 1 Tim. i. 11; vi. 15). Mae Crist, fel Cyfryngwr, yn fendigedig, yn cael ei ddyrchafu i'r urddas a'r dedwyddwch uchaf, ac yn cael ei addoli a'i ganmol gan angelion a seintiau (Ps. lxxii. 19; Dat. v. 8–14; vii. 9, 10). Mae dynion yn fendigedig pan symudir y felldith a grogai uwch eu penau, y maddeuir eu pechodau, y santeiddir eu natur, a chan y rhai mae gobaith da am ddedwyddwch tragywyddol yn y nefoedd (Ps. xxxii. 1, 2; Gal. iii. 8, 9, 13, 14; Eph. i. 3; Tit. ii. 13). Mae y bobl hyny yn fendigedig, yn neillduol ddedwydd, ac y byddo eu tymherau, eu tueddiadau, a'u hymddygiad yn cydffurfio â deddf Duw, ac ag yspryd yr efengyl (Matt. v. 3–12). Mae coffadwriaeth y cyfiawn yn fendigedig (Diar. x. 7). 'Dedwydd (*bendigedig* yn ol y Saisoneg) ydyw rhoddi yn hytrach na derbyn' (Act. xx. 35).

BENTHYCA. Cael peth gan un arall ar yr amod o'i ddychwelyd drachefn. Gall yr addewid o ad-dalu fod wedi ei mynegi mewn geiriau, neu yn gynwysedig yn y weithred o fenthyca. Yn Exod. xii. 35 dywedir i'r Israeliaid, pan ar ymadael â'r Aipht, 'fenthyca gan yr Aiphtiaid, dlysau arian, a thlysau aur, a gwisgoedd;' ond er fod y gair Hebraeg a ddefnyddir yma yn cynwys yr ystyr o *fenthyca*, fel yn Exod. xxii. 14; 1 Sam. i. 28, etto ystyr arferol a chyffredinol y gair ydyw *ceisio*, dymuno, gorchymyn peth (Gesenius, 798). Yn awr, nid oes un rheswm paham y dylem, yn y matter dan sylw, fabwysiadu ystyr achlysurol ac arbenig i air yn lle ei feddwl arferol a chyffredin. Yn y ffordd hon yr ydym yn cael gwared ar y dealldwriaeth mynegedig neu gynwysedig fod y pethau a geisid ac a roddid i gael eu dychwelyd eilwaith. Mae yn amlwg nad oedd yr un bwriad gan yr Israeliaid i ddychwelyd i'r Aipht, ac yn ganlynol nad oedd ganddynt yr un bwriad i ddylchwelyd y pethau oeddynt wedi gael. Ac mae yn debygol fod yr Aiphtiaid yr un mor sicr nad oedd yr Israeliaid ddim yn bwriadu dychwelyd i'r Aipht, ac yn ganlynol nad oedd ganddynt un bwriad i ddychwelyd y pethau a roddent hwy iddynt (Exod. vi. 6–8; x. 7). Mae y pethau eu hunain yn dangos iddynt gael eu *rhoddi*, ac nid eu rhoddi yn *fenthyg:* yr oedd 'tlysau arian, a thlysau aur, a gwisgoedd' yn hollol anghymwys at hyd yn od wasanaeth tymhorol ar ymweliad a, neu dariad byr yn, yr 'anialwch mawr ac ofnadwy.' Gallwn gan hyny gasglu nad ydoedd un camddealldwriaeth ar y matter, nac o'r un tu na'r llall. Nis gallwn amheu moesoldeb y weithred o du yr Israeliaid, oblegid awdurdodwyd hi yn bendant gan Dduw (Exod. iii. 22; xi. 2), yr hyn sydd yn brawf ychwanegol ein bod wedi cymeryd y gair Hebraeg yn ei ystyr priodol yma, oblegid ni fuasai ddim amgen na thwyll a lladrad i fenthyca pethau a pheidio eu dychwelyd drachefn. Ond dyna'r cwestiwn yn cyfodi, Pa fodd y gellir tybied y gwnaethai'r Aiphtiaid roddi i'r Israeliaid, pobl ydoedd wedi bod cyhyd mewn cyflwr o gaethiwed yn eu plith, y fath bethau gwerthfawr a 'thlysau arian, a thlysau aur,' &c., ar eu bod yn eu ceisio? Yr ydym yn cydnabod yr anhawsder; etto gall fod yn cyfodi yn hollol oddiar ein hanwybodaeth ni. Pe byddem ni yn dygwydd gwybod yr holl amgylchiadau, mae yn ddigon posibl y gwnai yr holl anhawsder ddiflanu, ac y gallid rhoddi esponiad eithaf syml a naturiol ar ymddygiad yr Aiphtiaid. Nid ydym, er esiampl, yn gwybod pa effaith oedd wedi cael ei gynyrchu arnynt gan y gwahanol blauau olynol a pha rai yr oeddid wedi ymweled â hwynt; ac yn enwedig y pla diweddaf, sef marwolaeth y cyntaf-anedig. Efallai fod yn dda ganddynt gael gwared ar yr Israeliaid ar unrhyw delerau. Dywedir wrthym yn bendant fod dylanwad dwyfol yn gweithredu arnynt, ac yn eu tueddu i gydsynio â deisyfiadau'r Israeliaid, ac nid yw yn anhebygol i hyn gael ei wneud trwy gyfrwng y barnedigaethau yma. Ymddengys i Moses ei hun deimlo'r anhawsder; oblegid pan yn coffa y ffaith dair gwaith, gwna bob tro roddi yr esponiad hwn arno, 'A'r Arglwydd a roddodd i'r bobl ffafr yngolwg yr Aiphtiaid' (Exod. iii. 21; xi. 3; xii. 36).

BERE'A, tref yn Macedonia, ac heb fod yn mhell oddiwrth Pella, lle y ganwyd Alexander Fawr, ac yn nghylch ugain milltir ar y gogledd-orllewinol o Thessalonica. Yma y pregethodd Paul yn synagog yr Iuddewon gyda llwyddiant mawr. 'Y rhai hyn oedd foneddicach na'r rhai oedd yn Thessalonica, y rhai a dderbyniasant y gair gyda phob parodrwydd meddwl, gan chwilio beunydd yr Ysgrythyrau, a oedd y pethau hyn felly. Felly llawer o honynt a gredasant, ac o'r Groegesau parchedig, ac o wyr nid ychydig' (Act. xvii. 10–12). Yr oedd Sopater o Berea yn mhlith y brodyr a aethant gyda Paul i Asia pan yr oedd yn dychwelyd y tro diweddaf i Jerusalem (xx. 4).

Gelwir Berea yn bresenol Verria, neu Kara Verria. Mae yn gyfleuedig ar lechwedd dwyreiniol y mynyddoedd uchel a derfynant y gwastad-dir eang ar y gorllewin. Mae wedi ei hadeiladu yn gryno o geryg llaith rhwyllog, hawdd eu naddu. Trwy dai goreu y dref, a phob un o'r prif ystrydoedd, rhed ffrydiau o ddwfr pur o'r mynydd, y rhai wedi hyn a ffurfiant ddau nant mawr, un yn rhedeg i'r Heliacmon, a'r llall i'r Lydias. Mae poblogaeth Berea yn agos i 6000, o ba un mae ynghylch 600 o Iuddewon, 1000 neu 1500 o Dyrciaid, a'r gweddill yn Roegiaid. Mae yma amledd o lefydd addoliad; un synagog, deuddeg teml Fahometanaidd, a thriugain o eglwysi Groegaidd (*Biblioth. Sac.* xi. 833; *Amer. Miss. Her.* 1852, p. 236).

BERENI'CE. [Herod.]

BERO'DACH. [Merodach.]

BE'ROSH. Er y cyfieithir y gair Hebraeg ברוש, *Berosh*, yn y cyfieithiad Saisonig a Chymraeg yn *ffynidwydd*, etto yn y manau lle cyfarfyddir ag ef mae yn cael ei gyfieithu gan y Deg a Thriugain ac yn y cyfieithiad Syriaeg yn cypreswydd, ac mae yr hyn ddywedir am dano yn taro y pren hwnw yn dda, yn neillduol y ffaith ei fod yn cael ei enwi mor aml mewn cysylltiad â chedrwydd Libanus, megis yn Esa. xiv. 8; xxxvii. 24; lx. 13; Zech. xi. 1, 2. Mawrygir y ddau bren gan hen ysgrifenwyr fel rhai ardderchog at adeiladu tai a llongau. Gwnawd defnydd o'r ddau gan Solomon wrth adeiladu y deml (1 Bren. v. 8, 10; vi. 15, 34; 2 Cron. iii. 5; gwel hefyd Can. i. 17). Gwneid defnydd o'r ddau gan y Tyriaid i adeiladu llongau: 'Adeiladasant dy holl ystyllod o berosh (C. C. ffynidwydd) o Senir; cymerasant gedrwydd o Libanus i wneuthur hwylbren i ti' (Ezec. xxvii. 5). Yr oedd offerynau cerddoriaeth Dafydd o beroshwydd (2 Sam. vi. 5).

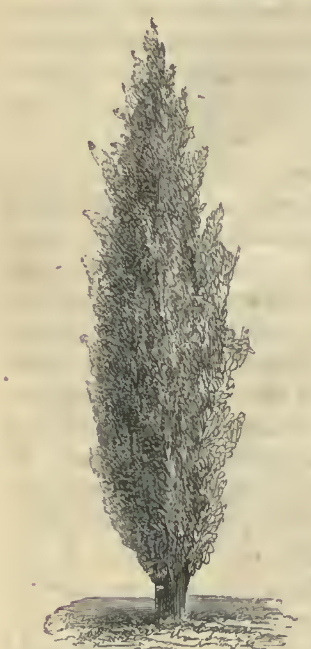

BEROSH (CYPRESWYDD).

Mae y cypreswydd yn tyfu yn gryn dal, ac y mae iddo gyff union a chadarn. Yn llyfr apocryphaidd Ecclesiasticus cydmarir yr arch-offeiriad Simon, mab Onias, i 'cypres yn tal-dyfu i'r cymylau.' Dyferyna *resin* llaith o'i gyff, rhywbeth yn debyg i *durpentine*, a'i flas yn llosglym, ond ei arogl yn hyfryd (Rosen. *Bot.* 257).

Tybia Dr. Thomson, fodd bynag, taw enw cyffredin yw y *berosh* am y ffynidwydd, o ba un y mae amryw rywiau yn Libanus. 'Ni cheir,' eb efe, 'y cypres yn aml yno; ond mae y ffynidwydd yn mhob man, ac efe ydyw *y* pren a ddefnyddir at drawstiau a distiau' (*The Land and the Book*, ii. 226).

Gwnawd yr arch o gopher, pren yn rhoddi *resin*, ac nid oes un ddadl nas gellir deongli hwn, yn gystal a *berosh*, fel yn perthyn i'r cypres, yr hwn a flagura yn fawr yn ngwastadedd Syria, ac ar fynydd-lechweddi Asia Leiaf.

BERYL. [Meini Gwerthfawr.]

BETH, gair Hebraeg yn arwyddo *ty*, a helpa i gyfansoddi enwau trefydd, megis Beth-el, *ty Dduw;* Bethlehem, *ty bara;* Beth-semes, *ty yr haul;* a llawer eraill.

BETH-A'BARA, lle 'y tu hwnt i'r Iorddonen, lle yr oedd Ioan yn bedyddio' (Ioan i. 28); ond y mae darlleniad Bethabara yn amheus iawn. Bethania ydyw y darlleniad mwy dewisol; ac yn ganlynol mae Griesbach, Lachmann, a Tischendorff wedi ei fabwysiadu yn eu copiau. Eithr, fodd bynag, oblegid y dengys ei sefyllfa ei fod yn lle gwahanol oddiwrth Bethania Lazarus a'i chwiorydd, yr hwn oedd yn agos i Jerusalem, mae yn rhaid fod dau le o'r enw yma, o ba un mae genym amryw esiamplau yn yr Ysgrythyrau; ac efallai y gwahaniaethir y Bethania yma oddiwrth lefydd eraill o'r un enw gan y geiriau, 'o'r tu hwnt, ar lan, neu yn agos i'r Iorddonen' (Campbell, *Gospels*, iv. 398).

BETH-A'FEN, tref berthynol i lwyth Benjamin, ar y tu dwyreiniol i Bethel (Jos. vii. 2). Yn agos iddi yr oedd diffaethwch a elwid Anialwch Bethafen (xviii. 12). Mae y Talmudiaid wedi camgymeryd y dref hon am ddinas gymydogaethol Bethel, oblegid ddarfod i'r olaf gael ei galw mewn dirmyg gan y prophwyd Hosea yn Bethafen, *ty gwagedd*—h.y., eilunod (1 Bren. xii. 29; Hosea iv. 15; v. 8; x. 5).

BETH'ANIA, tref Lazarus a'i chwiorydd Mair a Martha (Ioan xi. 1). Yr oedd yn gyfleuedig yn agos i Fynydd yr Olewydd, tua'r deheu-ddwyrain, ac yr oedd ynghylch pymtheg ystad, neu yn agos i ddwy filltir o Jerusalem (xi. 18).

Tybir yn gyffredin i'n Harglwydd esgyn oddiar ben, neu o leiaf uchelfanau, Mynydd yr Olewydd. [Jerusalem.] Ond pe gwnaethasai hyn, buasai hyny yngolwg trigolion Jerusalem, amgylchiad na wna yr ysgrifenwyr santaidd yr un crybwylliad yn ei gylch, nac o gwbl mewn cydgordiad â chymeriad ein Harglwydd. Dywed Luc yn ddiau, yn Act. i. 12, ddarfod i'r apostolion, ar ol ei weled yn esgyn 'droi i Jerusalem, o'r mynydd a elwir Olewydd, yr hwn sydd yn agos i Jerusalem, sef taith diwrnod Sabbath;' ond yn ei Efengyl dywed, 'iddo eu dwyn hwynt allan hyd yn Bethania, ac a gododd ei ddwylaw, ac a'u bendithiodd hwynt. Ac efe a ddarfu, tra yr oedd ef yn eu bendithio hwynt, ymadael o hono oddi wrthynt, ac efe a ddygwyd i fynu i'r nef. A hwy a ddychwelasant i Jerusalem gyda llawenydd mawr' (xxiv. 50–52). Nid oes dim anghysondeb rhwng y ddau hanes hyn. Gan y gorweddai Bethania ar lechwedd dwyreiniol y bryn, er y gallasai fod yn agos i'w droed, darfu i'r apostolion wrth ddyfod oddi yno 'ddychwelyd o'r mynydd a elwir Olewydd' fel pe buasent wedi disgyn oddiar ei ben; ac mae y coffa am daith Sabbath yn cyfatteb i'r pellder o Bethania yn well na drum y mynydd, yr hwn nid ydoedd fwy na milltir o Jerusalem. Mae yr hanes gan Luc yn ei Efengyl yn fwy manwl nac yn yr Actau; ac y mae hanes cyffredinol i gael ei esbonio bob amser gan yr hanes mwy manwl, pan na fyddo, fel yma, un anghysondeb rhwng y ddau.

Nid yw Bethania yn bresenol ond pentref Arabaidd bawlyd, cynwysedig oddeutu deg ar hugain o fythod; ond mae ei sefyllfa yn brydferth a thawel. Addurnir ei chymydogaeth â nifer mawr o ffrwyth-goedydd, megis yr olewydd, y pomgranad, y ffigys, a'r almond. Ceir hwynt ar randiroedd bychain, ac ar y manau mwyaf dewisol o'r bryn (Wilson, i. 484).

BETH-BA'RA, h.y., *ty y fynedfa*, man lle y galwodd Gideon ar yr Ephraimiaid i osod eu hunain i rwystro y Midianiaid i ffoi. Yr oedd yn gyfleuedig, mae'n debygol, ar lan yr Iorddonen, ac ar y dehau i Fôr Galilea (Barn. vi. 33; vii. 24). Os Bethabara ydyw y darlleniad cywir yn Ioan i. 28, ac nid Bethania, fel y tybir gan rhai beirniaid da, byddai yn naturiol i gasglu taw yr un lle ydoedd a Bethbara; ac yn ganlynol fod Bethbara yn gyfleuedig ar y tu dwyreiniol i'r Iorddonen.

BETH'EL, dinas yn Nghanaan, oddeutu deuddeg milltir ar y gogledd o Jerusalem; Luz y gelwid y lle gynt (Gen. xxviii. 19). Darfu i Abraham yn fuan ar ol dyfod i Ganaan, godi ei babell ar fynydd ar yr ochr ddwyreiniol o hono (Gen. xii. 8; xiii. 3), ac hyd yn od yn awr yn un o'r rhanau goreu o'r wlad am borfa i ddefaid ac ychain. Yma y cysgodd Jacob ar ei ffordd i Haran, ac y gwelodd yn ei 'freuddwyd ysgol, ac angelion Duw yn esgyn ac yn disgyn ar hyd-ddi;' ac mewn canlyniad galwodd y lle Bethel, *ty Dduw* (xxviii. 10–22), ac yn mhen blynyddau ar ol hyn, adeiladodd yma allor i'r Arglwydd, ac a gyfododd faen coffadwriaethol am y bendithion a addawyd iddo ef a'i ddisgynyddion (xxxv. 6, 7, 9–15). Deuai Samuel unwaith yn y flwyddyn i Bethel i farnu y bobl (1 Sam vii. 16). Yn Bethel y darfu Jeroboam osod i fynu un o'i loi aur, a'r llall a osodwyd i fynu yn Dan; ac am hir amser bu yn artrefle eilun-addoliaeth y deg llwyth (1 Bren. xii. 26–33, 2 Bren. x. 29; xvii. 28). Ar ol i'r deg llwyth gael eu caethgludo, Josiah, brenin Judah, a ddistrywiodd yr allor oedd yn Bethel, ac a losgodd yr uchelfa a'r llwyni (2 Bren. xxiii. 15–18). Ar ddychweliad yr Iuddewon o Babilon, trigianwyd Bethel drachefn (Neh. vii. 22; xi. 31); ac yn amser y Maccabeaid yr oedd yn un o'r dinasoedd a amgaerwyd gan Bacchides, y maes-lywydd Syriaidd (1 Maccab. ix. 50).

Ni enwir Bethel gymaint ac unwaith yn y T. N.; ond yr ydym yn deall oddiwrth Josephus ei bod hi mewn bodolaeth yn amser Vespasian, yr hwn ddarfu ei chymeryd a'i gosod dan wyliadwriaeth milwyr (Joseph. *Wars*, iv. 9. 9). Darlunia Eusebius a Jerome hi fel pentref bychan yn eu hamser hwy. Dyma yr hanes olaf gawn ni am Bethel fel lle trigianol (Robinson, ii. 129).

Nid oes, fodd bynag, fawr le i amheu nad ydyw enw a safle Beitin yr un ac eiddo Bethel gynt. Gorwedd yr adfeiliau yn benaf ar ben pellaf drum isel, ac ychydig o lechwedd o bob tu iddo, ac yn amgylchynedig gan uwch tir. Cuddiant arwynebedd o dri neu bedwar cyfair. Maent yn gynwysedig o amryw sylfeini, muriau drylliedig heb fod yn uchel, a cheryg rhydd, a rhai o honynt o gryn faintioli. Yn y dyffryn gorllewinol mae gweddillion un o'r dwfr-gronfeydd mwyaf a welir yn y wlad. Mesurai 314 o droedfeddi o hyd, wrth 217 o led (Robinson, *Res.* ii. 125, 126; Wilson, ii. 287).

BETH-HOG'LAH, dinas berthynol i lwyth Benjamin (Jos. xviii. 21). Oddeutu dwy filltir ar y gorllewin o'r Iorddonen mae ffynon hyfryd a elwir Ain Hajlah, wedi ei hamgylchu gan fur pum troedfedd o ddyfnder. Mae yn berffaith laith a melus, a'r dwfr hyfrytaf yn yr holl ddyffryn (yn gyffredin rhwng dau fynydd) islaw Llyn Tiberias, ar hyd lanau'r Iorddonen a'r Môr Marw, ac am beth pellder tu hwnt iddo; a chan fod ffynonau yn rhai o deithi mwyaf parhaus a phwysig gwlad, ac wrth reswm y mwyaf anhebygol i golli eu hen enwau, tueddir Dr. Robinson i ystyried hwn yn safle Beth-hoglah. Chwiliodd, fodd bynag, yn ofer am olion adfeiliau yn nghymydogaeth y ffynon (Robinson, *Res.* ii. 258, 267). Gwna Dr. Wilson, fodd bynag, enwi twr a elwir Kasr Hajlah, ychydig i'r gorllewin o'r ffynon, yr hwn efallai arddengys safle y dref (Wilson, ii. 14).

BETH-HO'RON. Yr oedd dwy dref o'r enw—Beth-horon uchaf, a Beth-horon isaf (Jos. xvi. 3, 5). Pan ryfelodd pum brenin yr Amoriaid yn erbyn y Gibeoniaid oblegid iddynt wneud heddwch â'r Israeliaid, ymosododd Josua arnynt 'gan eu taro â lladdfa fawr, a'u hymlid hwynt ffordd yr eir i fynu i Beth-horon; a phan oeddynt yn ffoi o flaen Israel, a hwy yn ngoriwaered Beth-horon, yr Arglwydd a fwriodd arnynt hwy geryg mawrion o'r nefoedd hyd Azecah, a buant feirw; amlach oedd y rhai a fu feirw gan y ceryg cenllysg, na'r rhai a laddodd meibion Israel â'r cleddyf' (Jos. x. 10, 11). Amgaerwyd neu gadarnhawyd y ddau le gan Solomon â muriau, pyrth, a barrau (2 Cron. viii. 5). Bu Beth-horon wedi hyn yn olygfan buddugoliaethau eraill o eiddo yr Iuddewon. Yma y darfu i Judas Maccabeus gwbl orchfygu lluoedd Antiochus Epiphanes mewn dwy frwydr olynol (Joseph. *Antiq.* xii. 7. 1, and 10. 5). Dyma hefyd lle y dinystriwyd y fyddin Rufeinig dan Cestius gan yr Iuddewon yn nechreu y rhyfel a ddiweddodd yn ninystr eu cenedl (*Wars*, ii. 19. 8, 9).

Enwa Dr. Robinson ddau bentref a elwir Beit' Ur—Beit' Ur uchaf, a Beit' Ur isaf. Llefydd bychain ydyw y ddau bentref, ond dengys hen furiau a sylfeini fod y ddau wedi bod unwaith yn llefydd o ryw bwys. Maent yn gyfleuedig ar y deheu-ddwyreiniol i Lydda, ac yn agos i hanner y ffordd i Jerusalem (Robinson, *Res.* iii. 59).

BETH'LEHEM, tref gyfleuedig o fewn gwaith dwy awr o deithio o'r tu dehau i Jerusalem. Gelwid y lle gynt yn Ephrath (Gen. xxxv. 16, 19), a Bethlehem Ephratah (Micah v. 2). Gelwir ef hefyd yn Bethlehem Judah (Ruth i. 1, 2), efallai i'w gwahaniaethu oddiwrth dref arall o'r un enw yn rhandir Zebulon, ac yn cael ei henwi yn Jos. xix. 15. Genedigaeth-le Dafydd ydoedd, a lle genedigaeth Mab mwy na Dafydd, Crist Iesu (Matt. ii. 1). Yma mae gan y Groegiaid a'r Pabyddion eu tai crefyddol, ynghyd ag amryw adeiladau santaidd eraill. O'r rhai hyn, un o'r rhai penaf ydyw Eglwys St. Mair o Bethlehem, neu Eglwys y Genedigaeth, fel y gelwir hi yn gyffredin, yr hon a adeiladwyd yn wreiddiol gan Helena mam Cystenyn. Mae yn lle o gryn wychder, er nad ydyw ei gyfartaleddau adeiladol yn darawiadol iawn. Ynghorph yr eglwys mae rhestr ddyblyg o bileri marmor Corinthiaidd ar bob tu, ac yn ddeugain o rif. Mae y llawr o farmor; mae y nen o uchder cyffredin. Mae rhan o hono, ac hefyd y muriau, wedi eu haddurno â darluniau ac arddangosiadau gweinion mewn *mosaic*, y rhai a ymddangosant yn hen iawn. Mae y gangell yn union uwch ben yr hyn elwir yn *Ogof y Genedigaeth*, yr hyn, ynghyfrif y mynachod, sydd yn fwy dyddorol na'r oll o Bethlehem. Disgynir i'r ogof ar hyd restr o risiau. Mae'r ogof wedi ei haddurno â darluniau, a *facings* marmor, a lampau goleuedig. Nid ydyw yn fawr iawn, ac y mae mwg y lampau, a chyflawnder yr arogldarth a losgir yn ystod cyflawniad yr offerenau yma, ynghyd â diffyg awyr ffres, yn ei wneud yn lle digon anghysurus i gyrchu iddo. Islaw *Allor y Genedigaeth*, yn nwyrain yr ogof, mae arddangosiad o seren, a'r argraph hon arni:—HIC DE VIRGINE MARIA JESUS CHRISTUS NATUS EST. Mae yr Armeniaid, yn eu tro, yn cael gwneud defnydd o'r ogof yn gystal a'r Groegiaid a'r Rhufeiniaid. Yma hefyd y dangosir *Lle y preseb*, yr hwn sydd wedi ei wynebu a'i gyfodi â marmor; ac yn agos iddo mae *Allor y Doethion.*

Yn gysylltiedig ag ogof y genedigaeth dangosir *Capel a Beddrod y Plant Diniwed* a laddwyd gan Herod, a thafod wedi ei ddiogelu, yr hwn y proffesir ei fod yn perthyn i un o'r plant bychain; myfyr-gell Jerome, yr hwn a dreuliodd amryw flyneddau o'i oes yn Bethlehem; y bedd a gynwysai ei gorph cyn ei symudiad dywededig i Rufain; bedd ei gyfeilles, y foneddiges Rufeinig enwog St. Paula; a bedd yr abad Eusebius o Cremona, disgybl Jerome, yr hwn mae rhai wedi ei gamgymeryd am yr hanesydd eglwysig. Mae Eglwys, neu yn hytrach Gapel, St. Catherine ar y llaw aswy i Eglwys St. Mair (Wilson, i. 390).

O fewn deg ar hugain neu driugain o latheidiau o'r crefydd-dy mae Ogof y Forwyn, lle, yn ol traddodiad, y cuddiodd ei hun a'i baban rhag digofaint Herod am gryn amser cyn ffoi i'r Aipht. Mae yr ogof wedi ei gauo allan o graig *chalk;* ond nid ydyw y gwyni, meddir, yn naturiol, ond achoswyd ef gan ryw ddyferynau o laeth a ddisgynodd o fron y forwyn tra yr oedd yn ei sugno; ac mor llawn ydyw y bobl o'r drychfeddwl hwn, fel y credant fod *shalk* yr ogof yma yn meddu rhinwedd wyrthiol i ychwanegu llaeth benywaid, a dywedir y defnyddir ef yn aml ganddynt i'r dyben hyny. 'Nis medraf,' medd Maundrell, 'ymattal rhag gwneud un sylw sydd yn ddigon amlwg i bawb a ymwelant â gwlad Canaan, sef fod yr holl bethau a adroddir yn yr efengyl yn cael eu harddangos gan y rhai a gymerant arnynt ddangos lle cyflawnwyd pob peth fel wedi cael eu cyflawni mewn ogofau; ac hyd yn od pan fyddo sefyllfa ac amgylchiadau y gweithredoedd eu hunain yn gofyn am lefydd o natur wahanol. Er esiampl, pe ewyllysiech weled y man lle yr esgorodd St. Anne ar y Forwyn fendigaid, arweinir chwi i ogof; os i le y Cyfarchiad, ogof ydyw hwnw; os i'r man lle cyfarchodd y Forwyn fendigaid Elizabeth; os i le genedigaeth y Bedyddiwr, neu le genedigaeth ein Hiachawdwr bendigedig; os i le yr ing yn yr ardd; neu y man yr edifarhaodd Pedr; neu y man lle cyfansoddodd yr apostolion eu Credo; neu le y Trawsnewidiad—ogofau ydyw yr holl lefydd hyn. Ac mewn gair, pa le bynag yr eloch cewch fod pob peth wedi ei arddangos fel wedi cael ei wneud dan y ddaiar' (Maundrell, 114).

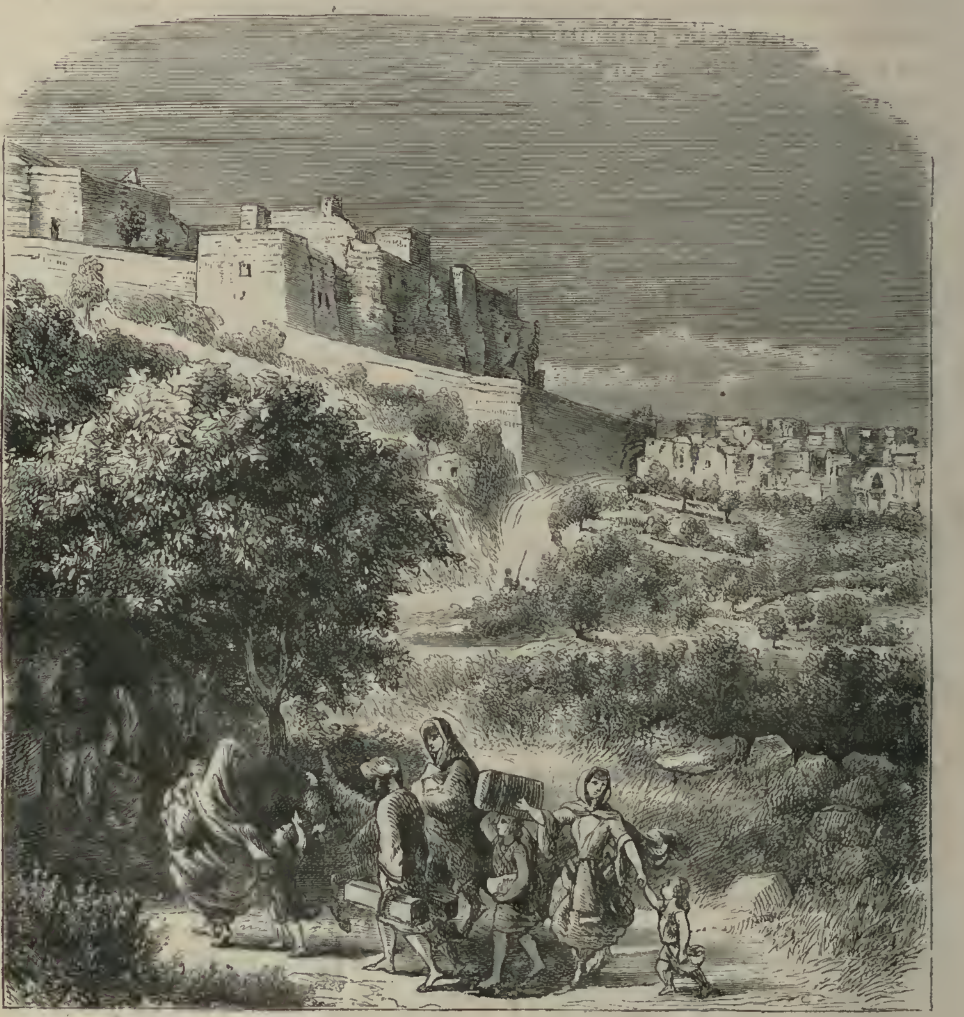
BETHLEHEM.

Braidd mae yn angenrheidiol sylwi nad oes dim o'r mymryn lleiaf o goel i'w osod ar yr hanesion a roddir am y llefydd cysylltiedig â genedigaeth Crist. Nid oes iddynt un awdurdod yn yr Ysgrythyrau, ac nid oes dim teilwng o'r enw prawf i'w cymeradwyo i grediniaeth.

Tref ydyw Bethlehem y dydd presenol, neu yn hytrach pentref gwasgaredig, ag un prif ystryd lydan, ac yn gyfleuedig ar ael esgynfa, mewn lle ffrwythlon, yr hwn ni ofyn ddim ond gwell triniaeth i'w wneud yr hyn a arwydda ei enw, *ty bara.* Mae pyrth yn mhenau rhai o'r ystrydoedd. Mae y tai wedi eu hadeiladu yn gadarn, er nad ydynt yn rhai mawr. Mae yr amryw winllanoedd a'r planigfeydd olewydd a ffigys o gwmpas yn profi diwydrwydd y trigolion; ac y mae y meusydd cymydogaethol, er yn gerygog a garw, yn cynyrch serch hyny gnydau da

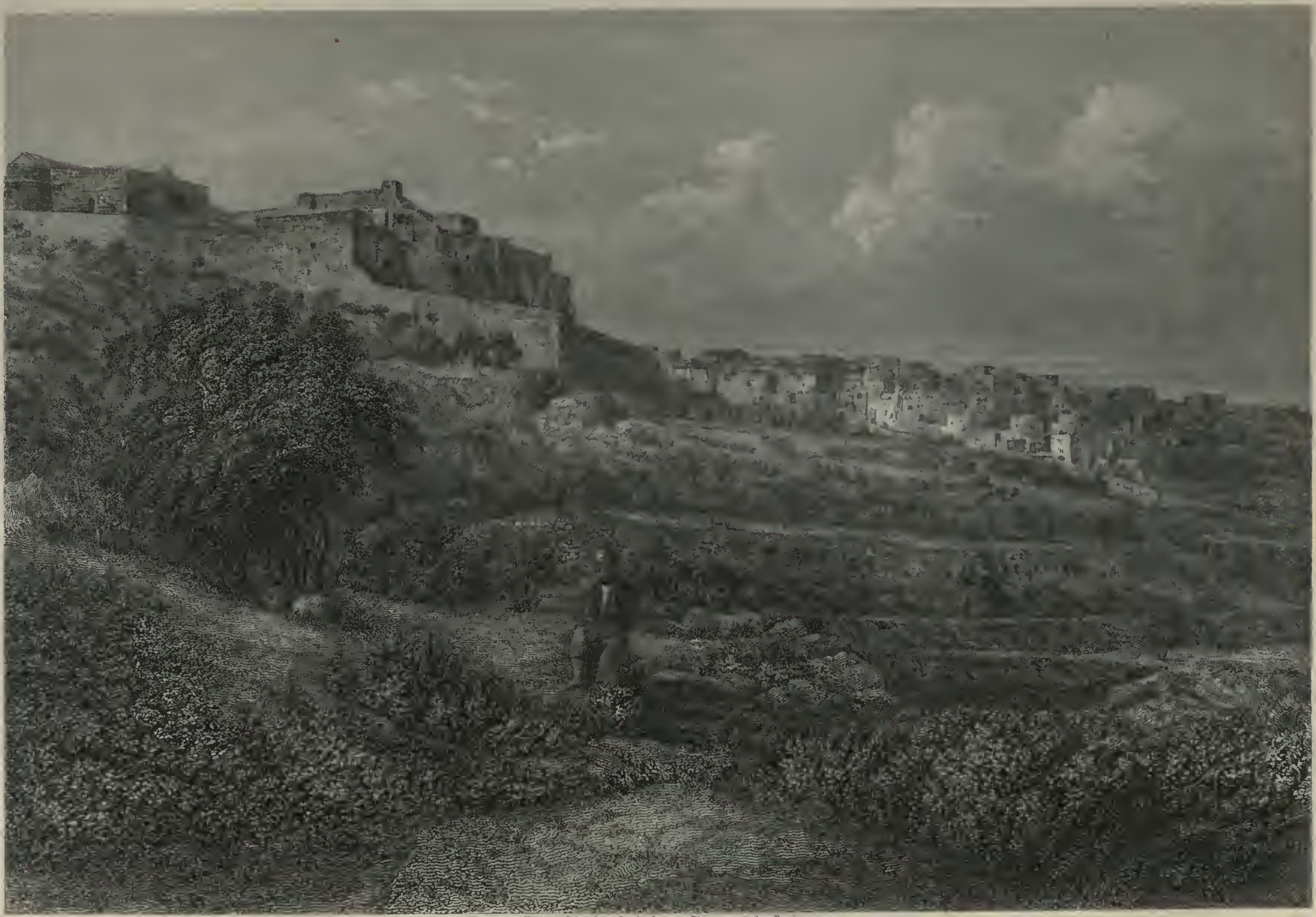

Engraved by Greatbach from a Photograph by Frith

BETHLEHEM.

WILLIAM MACKENZIE GLASGOW EDINBURGH & LONDON

o yd. Mae y trigolion presenol yn ennill eu bywioliaeth wrth gerfio clein-gadwynau, lluniau y groes, cynlluniau o'r beddrod santaidd, a phethau eraill o'r cyffelyb natur, mewn olewydd, ffrwyth palmwydd Doom, *mother-of-pearl*, a'r fath, yn yr un modd a Christionogion Jerusalem. Yn wir, mae yr esiamplau mwyaf destlus a chrefyddol o'r pethau bychain hyn yn dyfod o Bethlehem. Mae Dr. Robinson yn cyfrif poblogaeth Bethlehem uwchlaw 3000: Cristionogion i gyd ydyw y trigolion presenol (Robinson, *Res.* ii. 161).

Heblaw Bethlehem yn ngwlad Judah, yr oedd lle arall, fel yr ydys wedi awgrymu eisoes, o'r un enw yn rhandir Zabulon (Jos. xix. 15). Ni chyfarfyddir â'r enw ond unwaith yn yr Ysgrythyr, ac yr oedd y lle wedi ei hen anghofio; ond ymddengys fod Dr. Robinson wedi ei gael allan oddeutu chwech milltir ar y gorllewin i Nazareth. Dywed, 'Pentref truenus iawn ydyw. Ni welsom un yn fwy felly yn yr holl wlad. Nis gallasom gael un ol hynafiaeth ond yr enw, *Beit Lahm*' (Robinson, *Res.* iv. 113).

BETH′PHAGE, pentref yn agos i Bethania, efallai oddeutu troed Mynydd yr Olewydd (Luc xix. 29); ond nid ydys wedi cael allan ei wir sefyllfan (Wilson, i. 485). Yma cafodd ein Harglwydd yr asyn ar gyfer ei fynediad buddugoliaethus ond gostyngedig i Jerusalem (Matt. xxi. 1).

BETHSA′IDA. Ymddengys fod dau le o'r enw yma: 1. 'Bethsaida o Galilea,' 'dinas Andreas a Phedr,' ac hefyd Phylip, un arall o ddisgyblion ein Harglwydd (Ioan i. 44; xii. 21). Gorweddai ar lan Llyn Tiberias, ac yr oedd yn dref pysgotta; ond ni wyddys dim am ei gwir sefyllfan (Robinson, iii. 294). Fel Capernaum a Chorazin, bu yn olygfan llawer o weithredoedd nerthol ein Iachawdwr; ond er y fraint fawr hon, fel hwythau, nid edifarhaodd. Ac am hyny y cyhoeddwyd y dynged echryslawn uwch ei phen ganddo (Matt. xi. 20–24). Mae sefyllfanau yr holl lefydd yn bresenol yn anadnabyddus; mae eu coffadwriaeth wedi darfod oddiar wyneb y ddaiar; ac er er na wna ein Harglwydd yn y dynged a gyhoeddodd uwch eu penau un cyfeiriad arbenig at y cyfryw amgylchiad, etto nid ydyw yn anheilwng o sylw mewn cysylltiad ag ef.

2. Bethsaida, yr hwn a esyd Pliny ar y dwyrain o Lyn Tiberias, a'r hwn a ddarlunia Josephus fel yn gyfleuedig yn Gaulonitis Isaf, ychydig uwchlaw y fan lle yr â yr afon mewn i'r llyn. Nid ydoedd ar y cyntaf ond pentref a elwid Bethsaida, ond adeiladwyd ac ychwanegwyd ef gan Phylip y tetrarch heb fod yn hir ar ol genedigaeth Crist, a galwyd y lle yn Julius o barch i Julia merch Augustus (Joseph. *Antiq.* xviii. 2. 1; *Wars*, ii. 9. 1). Dyma'r Bethsaida yn diamheu lle y porthodd Crist y 5000 (Luc ix. 10–17, cydm. â Matt. xiv. 13, 22, 34). Nid ymddengys fod hanesion diweddarach am y lle, ac ni wyddys yn bresenol yn sicr pa le yr oedd yn sefyll (Robinson, *Res.* iii. 278, 308).

BETH-SE′AN, neu BETH′-SAN, dinas berthynol i hanner llwyth Manasseh ar y gorllewin o'r Iorddonen (Jos. xvii. 11); ond ni wnaethant, o'r hyn lleiaf ar y cyntaf, yru allan ei thrigolion, neu drigolion y trefydd eraill roddwyd iddynt (Barn. i. 27). Ar ol i'r Philistiaid orchfygu Saul ar fynyddoedd cymydogaethol Gilboa 'hoeliasant ei gorph ef ar fur Beth-san; a phan glybu trigolion Jabes Gilead, yr hon oedd o'r tu draw i'r Iorddonen, yr hyn a wnaethai y Philistiaid i Saul, yr holl wyr nerthol a gyfodasant, ac a gerddasant ar hyd y nos, ac a ddygasant ymaith gorph Saul, a chyrph ei feibion ef, oddiar fur Beth-san, ac a ddaethant i Jabes, ac a'u llosgasant hwy yno. A hwy a gymerasant eu hesgyrn hwynt, ac a'u claddasant dan bren yn Jabes' (1 Sam. xxi. 10–13; gwel 2 Sam. xxi. 12–14). Yr unig goffa arall am Beth-san yn yr Ysgrythyrau a'i henwa fel rhan o ddosparth un o swyddogion Solomon (1 Bren. xiv. 12).

Ar ol caethiwed Babilon derbyniodd yr enw Scythopolis, 'dinas y Scythiaid,' wrth yr hwn yr adwaenid hi am amryw ganrifoedd. Nid oes un eglurhad boddhaol wedi cael ei roddi ar ddechreuad yr enw hwn; ond gan nad pa beth a'i hachosodd, adwaenid y lle wrth yr enw hwn mor foreu ac amserau Judas Maccabeus. Nid ymddengys ei bod yn ddinas Iuddewig hyd yn od y pryd hwnw; oblegid er y trigai Iuddewon ynddi, dywedir i'r Scythopoliaid, fel eu gelwid, ddangos ewyllys dda iddynt, 'ac ymddwyn yn garedig attynt yn amseroedd eu blinfyd,' gan arwyddo yn amlwg mai ganddynt hwy yr oedd prif lywodraeth y ddinas (2 Maccab. xii. 29–31). Dyna fel yr oedd pethau ar gyfnod llawer diweddarach. Yn nghylch o.c. 65 darfu i'r Scythopoliaid yn fradwrus gigyddio y trigolion Iuddewig i'r nifer o 13,000 yn ol Josephus (*Wars*, ii. 18. 3).

Yn y bedwaredd ganrif sonir am Scythopolis gan Eusebius a Jerome fel dinas wech yn eu hamser hwy. Yn amser Rhyfeloedd y Groes darlunir hi fel lle bychan, ynghyd ag adfeiliau eang o hen adeiladau.

Mae hen enw Beth-sean neu Beth-san wedi goroesi yn enw Beisan yr amser presenol. Mae yn gyfleuedig yn mhen isaf gwastadedd Jezreel, lle yr egyr i ddyffryn yr Iorddonen, ynghylch deuddeg milltir ar y dehau o Fôr Galilea, a phedair milltir ar y gorllewin o'r afon hono. Mae yn sefyllfan ysplenydd. Saif y pentref presenol ar esgyndir, ac y mae o gryn faintioli, ac yn cynwys efallai 500 o drigolion. Ymfudwyr o'r Aipht ydynt. Mae adfeiliau yr hen ddinas o gryn eangder. Nis gallasai ei hamgylchedd fod yn llawer llai na dwy neu dair milltir. Yn gymysgedig â'r adfeiliau ceir darnau o golofnau, ac y mae ugain neu ddeg ar hugain o golofnau yn aros. Yr adfeiliau mwyaf perffaith ydyw gweddillion chwareudy, yn mesur ynghylch 180 o droedfeddi yn groes i'r wyneb. Y mae hefyd feddau wedi eu cauo allan o'r graig, ac eirch careg yn aros mewn rhai o honynt, ac amryw o'r dorau yn grogedig yn bresenol ar yr hen golynau careg, mewn cyflwr o gadwraeth dda. Rhed dwy ffrwd trwy adfeiliau y ddinas, dros un o ba rai mae pont Rufeinig hardd (Robinson, *Res.* iii. 174; iv. 328; Burckhardt's *Travels in Syria*, 343; Irby's *Travels*, 302, 303).

BETH-SE′MES. 1. Dinas ar derfyn gogledd-orllewinol Judah. Perthynai i'r llwyth hwn, ond yr oedd yn un o'r dinasoedd a roddwyd i'r offeiriaid (Jos. xv. 10; xxi. 16; 2 Bren. xiv. 11). Arwydda y gair Beth-semes *dy yr haul*, a gallasai dderbyn yr enw oddiwrth yr amgylchiad fod gan y Canaaneaid deml yma i'r haul. Cymerodd y buwchod blithion a gariasant yr arch o dir y Philistiaid y ffordd i Beth-semes; a thrigolion Beth-semes a ganfuant yr arch; 'ac am iddynt edrych yn arch yr Arglwydd, tarawodd o'r bobl ddeng wr a thriugain a deng mil a deugain o wyr' (1 Sam. vi. 10–15, 19, 20). Mae rhif y bersonau yn ddirfawr, ac nid ydyw wedi dianc rhag sylw anffyddwyr. Nid ymddengys yn debygol, fodd bynag, fod Beth-semes yn lle a gynwysai 50,000 o drigolion; ac nis gallasai y fath dyrfa o bobl fod yn euog o'r weithred a enwir yma. Mae yn debygol nad ydoedd yn weithred ond ar y mwyaf ond ychydig o bersonau, ac ymddengys fod dinystrio y fath rif o bobl oherwydd gweithred ychydig bersonau yn gymysgu yn ddiwahaniaeth y diniwed a'r euog (gwel Ezec. xviii.) Mae esponwyr wedi cynyg amryw ffyrdd o symud yr anhawsder; ond mae y rhan fwyaf o honynt yn anfoddhaol. Mae tair o ysgrifau Kennicott, a dwy eraill, yn gadael allan y tri gair a arwyddant 'hanner can mil.' Darlleniad y cyfieithiadau Syriac ac Arabaidd ydyw 5070 (Hales, ii. 304). Nid yw y nifer a enwir gan Josephus ond deg a thriugain (*Antiq.* vi. 1. 4); er mewn manau eraill mae ganddo uwch rhif, ac nid llai rhif na geir yn y copi Hebraeg. Y darlleniad cyffredin geir yn nghyfieithiad y Deg a Thriugain, y Caldaeg, a'r Lladin. Er fod y profion allanol o du y copi derbyniedig, etto nis medrwn lai na drwg-dybio y gall fod yma lygriad o'r copi trwy fod y trawsgrifwyr yn neillduol agored i wneud camsyniadau mewn rhifon. [Rhifon.]

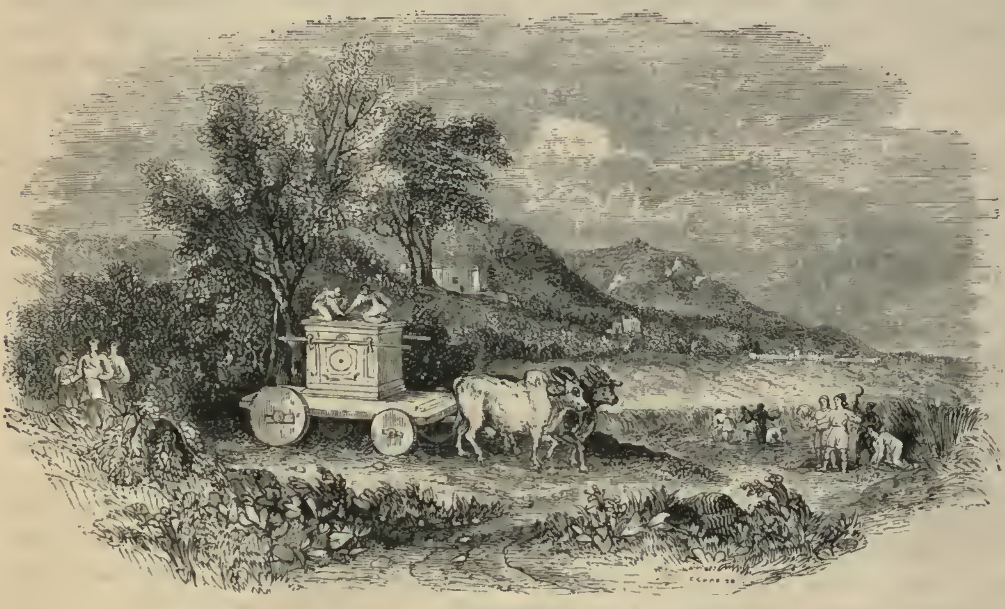

BETH-SEMES.

Mewn amser diweddarach bu Beth-semes yn drigle un o swyddogion Solomon (1 Bren. iv. 9). Yma y gorchfygwyd Amaziah, brenin Judah, ac y cymerwyd ef yn garcharor gan Jehoas, brenin Israel (2 Bren. xiv. 11–14). Yn amser Ahaz goresgynodd y Philistiaid Judah, a chymerasant Beth-semes a threfydd a pentrefydd eraill cymydogaethol, ac a drigasant ynddynt (2 Cron. xxviii. 18).

Mae lle a eilw yr Arabiaid yn 'Ain Shems, yn gynwysedig o adfeiliau pentref diweddar, ond yn amlwg wedi ei adeiladu o hen ddefnyddiau, y rhai a ystyria Dr. Robinson fel yn debygol yn dynodi safle Beth-semes. Ychydig bach ar y gorllewin o'r pentref hwn mae olion dinas flaenorol eang; ac er fod y defnyddiau wedi cael eu symud y rhan fwyaf o honynt, efallai er adeiladu y pentrefi mwy diweddar, etto erys digon i'w gwneud yn un o'r sefyllfanau eangaf a mwyaf nodedig ac ydoedd etto wedi weled (Robinson, *Res.* iii. 19).

2. Beth-semes, dinas ar gyffiniau rhandir Issachar; ond pa un ai yr un ydoedd a'r hon berthynai i lwyth Naphtali, ac o'r hon ni ddarfu iddynt yru allan y Canaaneaid, sydd ansier (Jos. xix. 22, 38; Barn. i. 33).

3. Beth-semes, dinas yn yr Aipht, a'r un ac Aven neu On (Jer. xliii. 13). [On.]

BITHYN'IA, talaeth yn Asia Leiaf, yn cael ei therfynu ar y gorllewin gan y Propontis, ar y gogledd gan y Môr Euxine, ac ar y dwyrain gan Paphlagonia. Pan ddaeth Paul a Silas 'i Mysia, hwy a geisiasant fyned i Bithynia; ac ni oddefodd yr Yspryd iddynt' (Act. xvi. 7). Ymddengys, fodd bynag, fod eglwys wedi ei phlanu yn foreu yn y dalaeth hono, a bod nifer o Iuddewon, ac efallai eraill, wedi credu, oblegid mae Pedr yn cyfeirio ei Epistol Cyntaf 'at y dyeithriaid sydd ar wasgar ar hyd Pontus, Galatia, Cappadocia, Asia, a *Bithynia*' (1 Pedr i. 1). Y mae yn deilwng o sylw taw mewn perthynas i Gristionogion Bithynia yr ysgrifenodd Pliny ei lythyr clodfawr at yr Ymerawdwr Trajan, gan ddeisyf addysgiadau gyda golwg ar y ffordd yr oedd i ymddwyn tuag attynt. Yma hefyd y cynnaliwyd yn 325, Cymanfa Nice, yr hwn a dynodd i fynu yr hyn a elwir yn gyffredin y Credo Nicene. Cynnaliwyd cymanfa hefyd yn Chalcedon, dinas arall yn Bithynia, yn 451.

BLAEN-GROEN. Torid ef ymaith yn yr enwaediaid; ond os byddai y plentyn wedi cael ei eni heb un, enwaedid arno trwy dori y croen nesaf i mewn hyd nes dyferai y gwaed. Gan na feddai yr Hebreaid y fath bethau, gwasanaethai 200 o flaen-grwyn i ddynodi lladdiad cynifer o Philistiaid gan Dafydd (1 Sam. xviii. 25). Yn yr un modd dynoda barbariaid America nifer y personau maent wedi ladd trwy grwyn eu penau; a'r Persiaid mwy gwareiddiedig weithiau trwy dori eu barfau. Dywedir fod rhai o'r Iuddewon ar ol eu henwaediad, er mwyn ei guddio, yn tynu math o flaengroen drosto, ac y mae yn debygol y gwna llawer o honynt yn Spain gadw yr un naturiol hyd eu horiau olaf, fel na wybydder taw Iuddewon ydynt. Blaen-groen y galon ydyw ei llygredd naturiol a llywodraethol (Jer. iv. 4).

BLAIDD, creadur ysglyfaethus digon adnabyddus. Mae yn dwyn cymaint o debygolrwydd i'r ci, fel mae rhai naturiaethwyr, megis Linnæus a Pennant, yn ei gyfrif yn perthyn i'r un teulu; ond mae ei dymher yn wahanol iawn i dymher ci, ac yn gwbl groes iddo. Dengys y ci y casineb mwyaf at y blaidd; ac nid ydynt byth yn cyfarfod heb fod angeu neu ffoedigaeth y gwanaf yn effaith. Mae yn eglur oddiwrth eu cyfansoddiad nad ydynt yn perthyn i'r un teulu a'r ci (Buffon, *Nat. Hist.* iv. 196, 197, 200).

Mae y rhyw gyffredinol o'r blaidd wedi ymdaenu dros y ddaiar yn o gyffredinol. Ceir ef yn Europe, Asia, Africa, ac America (*Ibid.* 207). Dyma yn ddiau ydyw y rhyw y cyfeirir atto yn yr Ysgrythyr.

Mae y blaidd yn meddu grym mawr, yn enwedig yn rhanau blaen ei gorph, yn ngewynau y gwddf a'r ên. Caria ddafad yn ei safn, ac ar yr un pryd rhed yn gynt na'r bugail. Mae yn ffyrnig a chreulon, etto llwfrgi ydyw serch hyny. Nid yw byth yn ymladd ond oddiar angenrheidrwydd, nid oddiar ddewrder neu ddewisiad. Mae synwyrau y blaidd yn dda dros ben, yn enwedig ei arogliad. Medr arogli ysglyfaeth pan yn mhell oddi wrtho. Mae e' yn wancus iawn, ac er fod yn well ganddo greaduriaid byw na marw, etto fe ddifa yr abwy mwyaf braenedig. Mae bleiddiaid cyn hyn wedi bod yn dilyn byddinoedd, ac yn dyfod yn lluoedd i faes y rhyfel lle yr oedd cyrph y lladdedigion wedi eu claddu yn esgeulus, a'u rhwygo a'u difa gyda gwanc didor (*Ibid.* 204).

Er, fel creaduriaid eraill, fod y flaidd-ast yn fwy ofnus na'r gwrryw, etto os ymosodir ar eu chenawon hi, gwna eu hamddiffyn gyd â'r dewrder mwyaf, gan anghofio bob teimlad o berygl, ac ymddyga yn ddychrynllyd o gynddeiriog (*Ibid.* 202).

Yn yr Ysgrythyrau siaradir am fleiddiaid yn ffigurol fel yn arddangos erlidwyr pobl Dduw. 'Wele,' medd ein Harglwydd wrth ei ddisgyblion, 'yr ydwyf fi yn eich danfon fel defaid yn mhlith bleiddiad' (Matt. x. 16); ac wrth y Deg a Thriugain y dywedodd, 'Wele yr wyf yn eich danfon chwi fel wyn yn mysg bleiddiaid (Luc x. 3). Ond sonir am eraill heblaw erlidwyr cyhoeddus dan yr enw bleiddiaid: 'Ymogelweh,' medd ein Harglwydd ar amgylchiad arall, 'rhag gau-brophwydi, y rhai a ddeuant attoch yn ngwisgoedd defaid, ond oddi mewn bleiddiaid rheibus ydynt' (Matt. vii. 15); a'r apostol Paul yn ei annerchiad ymadawol i henuriaid eglwys Ephesus a ddywedodd: 'Canys myfi a wn hyn, y daw, ar ol fy ymadawiad i, fleiddiau blinion i'ch plith, heb arbed y praidd' (Act. xx. 29). Mae yr Ysgrythyrau yn gwneud amryw gyfeiriadau at wancusrwydd y blaidd yn yr hwyr, pan yn debygol y gwasg newyn arno (Jer. v. 6; Hab. i. 8; Zeph. iii. 3). Pan feddyliom am weithredoedd y bleiddiaid fel y darlunir hwynt yn yr adnodau hyn, y fath ddarlun prydferth a esyd Esaiah ger ein bron pan y dywed: 'Y blaidd a drig gyd â'r oen' (xi. 6); a thrachefn: 'Y blaidd a'r oen a borant ynghyd' (lxv. 25).

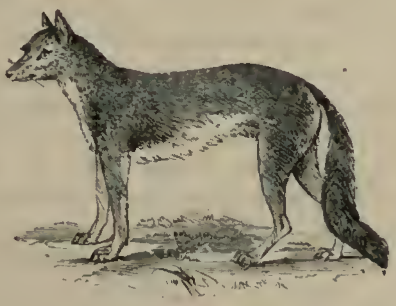

BLAIDD.

BLWCH, llestr er cynwys enaint, a gwneid ef o *alabaster*, sef math o graig lyfn. Yn hanes ein Harglwydd mae genym ddwy enghraifft wahanol o wraig yn dwyn blwch o *alabaster* yn cynwys enaint: yn un o'r enghreifftiau hyn dywedir iddo gael ei dywallt ar ei ben, ac yn y llall ddarfod i'w draed gael eu hiro ag ef (Marc xiv. 3; Luc vii. 37–38). Efallai mai gwell fuasai defnyddio y gair *alabaster* yn unig yn yr adnodau uchod, gan na wnaethai hyny benderfynu natur neillduol y llestr, sef pa un ai crochan, *vase*, neu flwch ydoedd. Ac nid yw yn sicr pa un ai o *alabaster*, neu peidio, yr oedd wedi cael ei wneud. Er y defnyddid *alabaster* ar y cyntaf fel enw ar lestri at gynnwys enaint, oblegid y gwneid hwynt yn gyffredin o'r gareg hono, etto cymhwysid ef wedi hyny at y cyfryw lestri er wedi cael eu gwneud o ddefnyddiau eraill, fel,

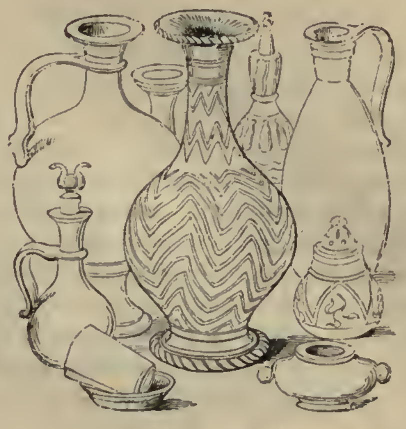

LLESTRI ALABASTER.

yn ein plith ein hunain, mae y gair canhwyllbren (o bren ar y cyntaf) gan nad pa un a fyddo ai pres, arian, grisial, neu haiarn, &c. Mewn gwirionedd yr ydys wedi hir roddi heibio gwneud defnydd cyffredinol o goed at y dyben hwn.

BOS'RAH. 1. Dinas yn ngwastad-dir y Reubeniaid, yr un a Bezer yn y diffaethwch, yr hwn a roddwyd i'r Lefiaid, ac yr oedd yn un o'r dinasoedd noddfa ar y tu dwyreiniol i'r Iorddonen (Deut. iv. 41–43; Jos. xxi. 34–36). Nid ymddengys yr enwir y lle yn yr Ysgrythyr dan yr enw Bosrah, os na wneir hyny, fel y sonir gan Porter, yn Jer. xlviii. 24. Nid oes un lle i amheu nad Bostra y Groegiaid a'r Rhufeiniaid ydyw. Mae yn gyfleuedig, medd Burckhardt, yn y gwastadedd agored, ac yn bresenol dyma'r lle trigfanedig olaf yn nherfyn deheu-ddwyreiniol yr Hauran. Hi gynt ydoedd brifddinas *Arabia Provincia*, ac y mae hi yn awr, a chymeryd i mewn ei hadfeiliau, y dref fwyaf yn yr Hauran; mae ei hamgylchedd ynghylch tri chwarter awr o gerdded. Amgylchid hi gynt gan fur trwchus, yr hyn a roddai iddi yr enw o fod yn lle cadarn iawn. Mae amryw ranau o'r mur yma yn aros hyd yn bresenol. Mae rhai o'r adfeiliau yn profi fod adeiladau gryn wych wedi bod yma unwaith; hwy ydynt y gweddillion hynafiaethol ardderchocaf yn yr Hauran. Arnynt mae nifer o argraphau Groeg a Rhufeinig; ond ymddengys fod rhai o'r adeiladau o ddechreuad Saracenaidd. Yn nyddiau Abulfeda, yr hanesydd a'r daiaryddwr, yr oedd Bostra, neu Busrah, fel y gelwid ef y pryd hwnw, yn dref boblog, ac yn brifddinas yr Hauran, ac yn perthyn iddi farchnadoedd da a gerddi ffrwythlon. Yn awr mae bron yn anghyfanneddle. Fel dinas, mae wedi hir ddarfod bodoli; nid yw yn awr ond maes mawr o adfeiliau didrefn. O'r gwinllanoedd am ba rai yr oedd hi wedi bod yn enwog, nid oes un gweddillyn yn aros. Nid oes braidd bren yn nghymydogaeth y dref, ac nid yw y deg neu y pymtheg teulu sydd yn trigo yno yn cyfodi dim ond gwenith, haidd, ffa ceffylau, ac ychydig o *Indian Corn* (Burckhardt, *Travels in Syria*, 326; Porter, *Damascus*, ii. 116, 142, 159, 160, 169, 170).

2. Dinas yn ngwlad Edom, ac am dymhor prifddinas y wlad. Hwn efallai ydyw y lle a enwir bob amser yn yr Ysgrythyrau dan yr enw Bosrah. Pan enwir ef, ceir fod hyny yn cael ei wneud mewn cysylltiad â gwlad

Edom, megis yn Gen. xxxiv. 33, oddiwrth yr hyn yr ymddengys ei fod yn lle hen iawn; ac hefyd yn Esa. xxxiv. 5, 6; lxiii. 1; Jer. xlix. 7, 13, 22; Amos i, 11, 12. Enwir Bosrah unwaith yn wir fel dinas berthynol i Moab (Jer. xlviii. 24); ond rhaid taw dinas o'r un enw ydoedd hon yn nhir Moab, neu, yr hyn sydd fwy tebygol, Bosrah ydyw yn ngwlad Edom, gan fod meddiant o ddinasoedd neillduol yn paso o un llaw i un arall yn ystod rhyfeloedd llwythau cymydogaethol. Mae Eusebius a Jerome yn enwi Bosrah ac oedd yn eu dyddiau nhwy ar fynyddoedd Idumea, ac yn lle gwahanol oddiwrth Bosrah ogleddol. Ymddengys El Busaireh, yr hwn sydd yn gorwedd ar y dehau o'r Môr Marw, fel yn dwyn yn ei enw brawf eglur taw hen Fosrah gwlad Edom ydyw. Nid yw yn bresenol ond pentref cynwysedig o gylch hanner cant o dai, yn gyfleuedig ar fryn, ar goppa yr hwn y mae castell.

BRAICH, yr aelod corphorol trwy ba un yr ydym yn arfer ein nerth; ac yn ganlynol gallu, a phob peth a'n cymhwysa i gyflawni gweithredoedd a elwir yn *fraich*. *Braich* uchel, gadarn, santaidd, estynedig Duw, ydyw ei allu anfeidrol, yn cael ei amlygu mewn modd uchel, santaidd, grymus, a hynod wrth greu pob peth; wrth ddwyn Israel allan o'r Aipht, ac wrth waredu a diogelu ei eglwys (Jer. xxxii. 17; Exod. vi. 6; Esa. lxii. 8; lxiii. 12). Duw yw *braich* ei bobl, yn rhoddi iddynt nerth, cynnaliaeth, diogelwch, a darbodaeth (Esa. xxxiii. 2). Gelwir gallu neu nerth dynion yn *fraich*. Dibynant arni, a thrwyddi cymhwysir hwynt i gyflawni eu hamcanion (Ps. x. 5; xxxvii. 17; Jer. xlviii. 25). Gallu dynol, a nerth byddinoedd, a elwir yn *fraich o gnawd*—nid yw ond gwan ac annigonol (2 Cron. xxxii. 8; Jer. xlviii. 5). Ymddengys y gwnai yr hen filwyr ddiosg eu braich ddehau, neu eu breichiau, pan yn nghanol brwydr boeth; ac mewn cyfeiriad at hyn y dywedir fod Duw yn *diosg ei fraich*, pan wna efe mewn modd hynodfawr ddefnyddio ei allu a'i drugaredd er gwaredigaeth ei bobl a dinystr ei elynion; neu pan ddatguddia ei Fab i ddynion, ac mewn dynion, fel gallu a doethineb Duw (Esa. lii. 10). A dynoda *braich noeth* Ezeciel, yn ei ymosodiad dychymygol ar Jerusalem, y dull cynddeiriog a gweithgar y byddai i'r Caldeaid ymosod arni' (Ezec. iv. 7).

Breichiau a ddynodant fyddinoedd neu ryfelwyr grymus (Dan. vi. 15, 22, 31).

BRAWD. Mae yr Ysgrythyr yn defnyddio y geiriau *brawd* neu *frodyr* mewn amryw ystyron. 1. Mae rhai yn *frodyr priodol*, trwy ddisgyniad uniongyrchol oddi wrth yr un rhieni (Gen. xliii. 13). 2. Mae rhai yn frodyr trwy berthynas neu genedl. Yn Gen. xiv. 16 gelwir Lot yn frawd i Abraham; ond yn xi. 31 dywedir taw mab ei frawd ydoedd, h.y., ei nai (gwel hefyd xiii. 8). Yn Gen. xxix. 12 hysbysodd Jacob Rahel taw brawd ei thad ydoedd; ond yn ol xxviii. 5, nid brawd Jacob oedd Laban, fel yr arferwn ni y gair, ond brawd Rebeccah ei fam. Ystyr llaes, efallai, sydd i'r gair yn Gal. i. 19. Yr oedd yr holl Israeliaid, ac hyd yn od yr Edomiaid, yn *frodyr*, oblegid yr un disgyniad cyffredin (Deut. xxiii. 7, 19; Rhuf. ix. 3). 3. Trwy gyfranogiad cyffredin o'r natur ddynol; yn yr ystyr hyn mae pawb yn *frodyr* (Gen. xix. 7). 4. Trwy wneud yr un broffes grefyddol; felly mae pawb proffeswyr Cristionogol yn *frodyr* (3 Ioan 5). 5. Trwy fod yn aelodau o un teulu ysprydol Duw fel ffrwyth adenedigaeth a mabwysiad; felly mae'r holl saint yn *frodyr* (1 Ioan iii. 3, 14, 16). 6. Trwy lanw yr un swydd; felly mae gweinidogion yr efengyl yn *frodyr* (2 Cor. viii. 23). 7. Trwy gyd-gyflawniad yr un gwaith; felly yr oedd Simeon a Lefi yn *frodyr* mewn anwiredd (Gen. xlix. 5). 8. Trwy serch grymus neu gyfamod; felly yr oedd Jonathan a Dafydd yn *frodyr* (2 Sam. i. 26), a geilw Ahab Benhadad yn *frawd* (1 Bren. xx. 32). 9. Trwy gyffelybrwydd sefyllfa neu ymddygiad; galwai yr Hebreaid unrhywbeth tebyg i beth arall, neu yn gysylltiedig ag ef, yn *frawd* (Exod. xxv. 2, 20; Joel ii. 8; Ezec. xxvi. 3, 5, 17). Fel hyn yr oedd Job yn 'frawd i'r dreigiau, ac yn gyfaill i gywion yr estrys; dywedodd wrth y pwll, Tydi yw fy nhad; ac wrth y pryf, Fy mam a'm chwaer ydwyt.' Cyfrifai ei hun yn druenus o wael, wedi cyfodi o'r llwch, ac yn prysur fuanu tua'r bedd, lle byddai y pryfaid yn gymdeithion iddo (Job. xxx. 29; xvii. 14). Y neb a fyddo diog yn ei waith, sydd *frawd i'r treulgar*; mae ei ymddygiad yn gogwyddo at yr un tlodi ac angen (Diar. xviii. 9). Mae Crist yn galw ei bobl yn *frodyr*; mae efe yn cyfranogi o'n natur ni, yn ein caru, yn ymhyfrydu ynom, ac yn gwneuthur i ni ddaioni (Heb. ii. 11, 12). Mae y seintiau yn *frodyr* i Grist; maent wedi eu cenedlu yn ysprydol gan y Tad; carant ef, ac y maent yn selog dros ei achos (Matt. xii. 49; xxv. 40). *Brodyr gau* oeddynt y cyfryw a gymerent arnynt fod yn bregethwyr ac yn apostolion, ond a galonog casaent bawb oeddynt felly mewn gwirionedd (Gal. ii. 4). *Brawd a anwyd erbyn caledi:* yna dylai ddangos mewn modd neillduol ei gariad trwy gydymdeimlad, cymhorth, a chysuro ei berthynasau cystuddiedig (Diar. xvii. 17). *Glynu yn well na brawd* mewn adfyd, ydyw bod yn fwy o gyfaill i un arall na brawd naturiol iddo (Diar. xviii. 24). Ni wnaeth yr Iuddewon alaru ar ol Jehoiacim, gan ddywedyd, *O fy mrawd! O Ior! neu O ei ogoniant!* h.y. O frawd! pa fodd y'n cystuddiwyd gan farwolaeth ein brenin anwyl! O! mae ein Harglwydd, ein llywodraethwr, wedi ei dori ymaith! O mae ei ogoniant wedi diflanu! (Jer. xxxii. 18). Dyledswydd *brodyr*, yn mhob cysylltiad cyfreithlon, ydyw caru eu gilydd, cydweithredu, ac anrhydeddu eu gilydd (Ps. cxxxiii. 1; 1 Ioan iii. 14).

Mae i'r gair CHWAER yr un ystyr, a'r un helaethder ystyr, yn mhlith benywaid, ac sydd i'r gair BRAWD yn mhlith gwrrywaid. Arferir ef nid yn unig am chwaer briodol yn ol y cnawd, ond am ddynes f'o'n agos berthynas, neu yn proffesu yr un grefydd. Gelwir cyfnitheroedd Crist, merched chwaer ei fam, yn *chwiorydd* (Marc iv. 3). Gelwir benywaid f'o'n gyd-broffeswyr o Gristionogaeth yn *chwiorydd* (Rhuf. xvi. 1; 2 Ioan 13; 1 Cor. vii. 15; ix. 5; Iago ii. 15); ond yn yr adnod ddiweddaf gall gael ei gymeryd am fenyw yn gyffredinol; ac felly pan wahardda Duw yr Iuddewon i gymeryd gwraig yn nghyd â'i *chwaer*, i'w chystuddio hi yn ei byw hi, cynwys orchymyn i beidio priodi unrhyw ail wraig hyd nes bydd y flaenaf wedi marw (Lef. xviii. 18). Gelwir Jerusalem, Samaria, a Sodom yn *chwiorydd*, oblegid bod trigolion y llefydd hyn mor debyg i'w gilydd mewn drygioni. Gelwir y saint yn *chwiorydd* i Grist; meddant yr un natur ddynol; maent wedi eu cenedlu yn ysprydol gan ei Dad, a'u gwneud yn debyg iddo ef mewn gras, ac y mae yn eu caru yn anwyl, yn eu diogelu, ac yn gofalus ddarbodi ar eu cyfer (Matt. xii. 50).

BREICHLED, addurn ar gyfer y fraich, yn enwedig yr arddwrn, yn gynwysedig yn gyffredin o aur, arian, neu *mother-of-pearl.* Yr oedd y cyfryw addurnau gynt yn gyffredin iawn yn mhlith y Dwyreinwyr, ac a wisgid gan wrrywaid (Gen. xxxviii. 18; 2 Sam. i. 10) yn gystal a chan fenywaid (Esa. iii. 19). Gwisgai benywaid amryw o honynt ar yr un fraich, un uwchlaw y llall. Yr oeddynt weithiau o gryn bwysau a gwerth. Yr oedd y ddwy freichled a roddodd gwas Abraham i Rebeccah, i osod ar ei dwylaw, yn 'ddeg sicl o aur pwys' (Gen. xxiv. 22).

Gwisgai benywaid y Dwyrain addurnau cyffelyb ar eu coesau o gylch y migyrnau. Mae benywaid Syria ac Arabia i'r dydd heddyw yn gwisgo dolenau mawrion am eu coesau, wrth ba rai mae wedi eu cysylltu lawer o ddoleni bychain eraill, y rhai a dinciant fel clychau bychain pan y symudant neu y cerddant. Wrth yr addurnau o gylch y migyrnau mae cadwyni bychain wedi eu cylymu, y rhai a gysylltant y coesau yn nghyd, ac a berant iddynt gerdded gyda cham byr mesuredig. Esaiah, wrth ddarlunio 'merched Seion,' a enwa 'addurnau y coesau,' ac a'u desgrifia fel yn 'rhygyngu wrth gerdded, ac yn trystio â'u traed' (iii. 16–20; gwel Gesenius, *Lex.* 714).

BRENINOEDD, enw dau o lyfrau yr H. D. Ni chyfansoddai dau lyfr y Breninoedd yn ddechreuol yn yr Ysgrythyrau Iuddewig ond un llyfr, ac y mae yn drueni iddo erioed i gael ei ranu, gan na ffurfia yn briodol ond un llyfr. Gan y Deg a Thriugain a'r cyfieithwyr i'r Lladin y darfu iddo gael ei ranu. Dygwyd ef i mewn i'r Beiblau Hebraeg gyntaf gan Bomberg; ac y mae yn gyffredin wedi cael ei ddilyn yn y cyfieithiadau o'r Beibl sydd wedi cael eu gwneud wedi hyny. Mae yr enw roddir iddynt yn eithaf priodol, gan ei fod wedi ei gymeryd allan o'u testun, sef hanes breninoedd Judah ac Israel.

Pa bryd, a chan bwy yr ysgrifenwyd Llyfrau y Breninoedd sydd fatter heb ei benderfynu. Tadoga traddodiad Iuddewig ei gyfansoddiad i Jeremiah; mae rhai ysgrifenwyr yn ei briodoli i Ezra; ond nid oes un dibyniaeth i gael ei osod ar y cyfryw amcan-dybiau heb ddim un sylfaen iddynt.

Mae amryw gyfeiriadau yn Llyfrau'r Breninoedd at awdurdodau ysgrifenedig am hanes y gwahanol freninoedd; megis Llyfr Gweithredoedd Solomon (1 Bren. xi. 41); Llyfr Croniclau Breninoedd Judah (1 Bren. xiv. 19; xv. 31; xvi. 5, 14, 20, 27; xxii. 39). Ni ddywedir dim pa un a ddarfu i awdwr Llyfrau y Breninoedd wneud defnydd o'r awdurdodau hyn neu beidio, ond nid yw yn anhebygol iddo wneud hyny. Mae neillduolrwydd ei amseryddiaeth yn dangos yr ysgrifenai oddiar awdurdodau hanesyddol; ac y mae ei gyfeiriadau at y rhai hyn yn dangos ei wybodaeth o honynt, a'r olwg oedd ganddo arnynt fel awdurdodau. Pa un ai Llyfr y Croniclau ydoedd y Croniclau y cyfeiria attynt, neu ynte ysgrifeniadau eraill y rhai a gyfansoddent sylfaen y rhai hyny, nis gwyddom.

BRWMSTAN, neu SULPHUR, sydd sylwedd caled, brau, a'r parotaf i gyneu yn fflam, o liw melyn, ac ychydig iawn o flas arno. Mae yn adnabyddus er yr amserau boreuaf, a cheir ef weithiau yn ddigymysg, ac weithiau yn gymysg â sylweddau eraill. Cyfarfyddir ag ef yn neillduol mewn gwledydd lle mae daiar-losgfeydd wedi taflu yr is-greigiau i'r wyneb, ac y mae yn elfen gyffredin yn nghyfansoddiad *lavas.* Mae yn offeryn parod i gynheu tân mawr a dychrynllyd; a dyna paham y cyfeirir atto yn aml yn yr Ysgrythyr fel moddion dinystr neu gosb y drygionus. Dyma un o'r moddion ddefnyddiwyd i ddinystrio dinasoedd y gwastadedd: 'Yna yr Arglwydd a wlawiodd ar Sodom a Gomorrah frwmstan a thân oddiwrth yr Arglwydd allan o'r nefoedd.' (Gen. xix. 24). Esaiah, pan yn rhagfynegi dinystr yr Assyriaid, a'i gesyd ef i mewn yn y darlun canlynol gydag effaith mawr: 'Canys darparwyd Tophet er doe, ië, parotowyd hi i'r brenin: efe a'i dyfnhaodd hi, ac a'i ehangodd, ei chyneuad sydd dân a choed lawer; anadl yr Arglwydd, megis afon o frwmstan, sydd yn ei hennyn hi' (xxx. 33). Wrth ddarlunio dinystr Idumea, dywed, mewn cyffelyb fodd, fel hyn, 'A'i hafonydd a droir yn byg, a'i llwch yn frwmstan, a'i daiar yn byg llosgedig' (xxxiv. 9). Darlunir uffern ei hun fel 'llyn tân yn llosgi â brwmstan' (Dat. xix. 20; xx. 10; xxi. 8). Ceir cyfeiriadau eraill atto yn Deut. xxix. 23; Job. xviii. 15; Ps. xi. 6; Ezec. xxxviii. 22; Dat. ix. 17, 18; xix. 20.

BRWYN, planigion a dyfant yn benaf mewn llefydd corsog, dwfr sefyll, neu ar lanau afonydd. Mae dau air Hebraeg a gyfeiriant at blanigion o'r fath hyn—קנה (*kaneh*) a אגמון (*agmon*). Yn yr iaith Saisonig mae yr un modd ddau air a gyfeiriant at blanigion ac ydynt agos berthynasau. Nis medrwn enwi gwahanol nodweddau *kaneh* ac *agmon;* ond efallai eu bod yn cyfatteb i'n cyrs a'n brwyn ni. Yn yr erthygl ar GYRS yr ydym wedi sylwi ar yr adnodau lle y cyfarfyddir â'r gair *kaneh.* Yma ni gawn sylwi ar yr adnodau lle ceir y gair *agmon;* ac er na fedrwn ddarlunio y gwahaniaeth arbenig rhyngddynt, etto ymddengys fod yr olaf yn cael ei ystyried yn fath is a gwanach na'r llall, ac fel y cyfryw i gyfansoddi cydmariaeth briodol am yr hyn oedd isel o ran urdd neu gymeriad: 'Am hyny y tyr yr Arglwydd oddiwrth Israel ben a chynffon palm (o'r palmwydd; Rosen. *Bot.*; hefyd Gesenius, *Lex.* 410; C. C. cangen) a brwynen, yn yr un dydd (Esa. ix. 14). O dan y cydmariaethau hyn, wedi eu tynu o'r deyrnas lysieuol, mae personau mewn amgylchiadau uchel ac isel yn cael eu cyferbynu megis y palmwydd talfrig â'r frwynen a dyf yn y gors. Defnyddia Esaiah yr un gydmariaeth (xix. 15): 'Ac ni bydd gwaith i'r Aipht, yr hwn a wnelo'r ben a'r gloren, y palm (C. C. y gangen) a'r frwynen.' Yn lviii. 5 tynir cydmariaeth darawiadol iawn oddiwrth y planigyn hwn: 'Ai dyma yr ympryd a ddewisais? dydd i ddyn i gystuddio ei enaid? ai crymu ei ben fel brwynen ydyw? ai hyn a elwi yn ympryd?' Gan fod pen y frwynen yn naturiol yn crogi lawr, crymu y pen fel brwynen ydyw gwneud ymddangosiad allanol o alar am bechod, gan blygu y pen tra nad oes un gwir alar yn y galon.

Ceir y gair *agmon* hefyd yn Job xli. 2, lle mae yn fwy anhawdd penderfynu ei ystyr. *Bach* ydyw y gair am dano yn y C. C.; ond prin gall hyn fod ei ystyr, gan ei fod mor estronol i arwyddocad y gair. Argwyma Gesenius taw ei ystyr ydyw 'rhaff frwyn, penwar o gyrs, fel y gair Groeg σχοῖνος' (tu. 11)—ystyr ac y mae eraill hefyd wedi ei awgrymu. Mae hefyd y gair גמא (*gome*), yr hwn sydd yn eglur berthyn i'r gair אגמון (*agmon*), gan y cyfansoddir hwynt o'r un llythyrenau gwreiddiol, ond eu bod wedi cael eu cyfnewid yn mhlith eu gilydd. Esponia Gesenius y gair fel hyn: '*Brwynen cors*, yn enwedig y *Papyrus nilotica*, ac yn cael ei alw felly oblegid y sugna ac y llynca lawer o wlybyrwydd (Job viii. 11; Esa. xxxv. 7).

Defnyddiai yr Aiphtiaid y planigyn hwn i wneud dillad, esgidiau, basgedi, a llestri o wahanol rywiau, yn enwedig cychod' (Plin. xiii. 21–26 ; Gesenius, 174). O'r planigyn גמא (*gome*) y gwnaeth mam Moses, 'pan na allai ei guddio ef yn hwy, gawell iddo ef o lafrwyn, ac a ddwbiodd hwnw â chlai ac â phyg, ac a osododd y bachgen ynddo' (Exod. ii. 3). Mae yn ddigon tebyg i'r cawell hwn gael ei wneud o'r *papyrus*, am ba un yr oedd yr Aipht mor enwog yn yr hen amser gynt. At y gwasanaeth a wneid o'r גמא mae genym hefyd gyfeiriad yn Esa. xviii. 1, 2 : 'Gwae y tir sydd yn cysgodi ag adenydd, yr hwn sydd tu hwnt i afonydd Ethiopia; yr hwn a hebrwng genhadau hyd y môr, ac ar hyd wyneb y dyfroedd mewn llestri *gome*' (C. C. brwyn).

BUGAIL, un a gofal defaid arno, a dyledswydd yr hwn ydyw porthi, gwylio dros, eu harwain, a'u diogelu. Gan fod llawer o gyfoeth y Dwyrain yn yr hen amseroedd gynt yn gynwysedig mewn defaid ac ychain, rhaid y cyfrifid y gorchwyl o ofalu am danynt yn un pwysig ; ac yn ganlynol rhoddid eu gofal yn aml i ryw aelod o'r teulu a'u pient. Rahel, merch Laban, a ofalai am braidd ei thad (Gen. xxix. 6, 9, 10). Gwasanaethodd Jacob ef ugain mlynedd yn y cymeriad o fugail, gan dderbyn, yn y lle cyntaf, ei ferched yn wragedd, fel cydnabyddiaeth am ei wasanaeth; felly rhaid y cyfrifid ef, yr hyn ydoedd mewn gwironedd, yn ogyfuwch â'r teulu (xxix. 15–30 ; xxxi. 41). Gwnai meibion Jacob yr un modd borthi ei ddefaid yntau (xxxvii. 12–14 ; xlvi. 31–34). Moses, yr hwn a ddygwyd i fynu gan ferch Pharaoh fel 'mab iddi ei hun, a'r hwn oedd ddysgedig yn holl ddoethineb yr Aiphtiaid, ac yn nerthol mewn geiriau a gweithredoedd' (Act. vii. 21, 22), a gyflawnodd ddyledswyddau bugail. Wedi lladd Aiphtiwr a welodd yn taro un o'i frodyr yr Hebreaid, 'efe a ffodd i dir Midian, ac a eisteddodd wrth bydew. Ac i offeiriad Midian yr ydoedd saith o ferched, a'r rhai hyny a ddaethant, ac a dynasant ddwfr, ac a lanwasant y cafnau i ddyfrhau defaid eu tad.' Derbyniwyd Moses yn awr i deulu yr offeiriad, ac efe a briododd Sephorah ei ferch (Exod. ii. 11–21). Dywedir wrthym i Moses ar ol hyn 'fugeilio praidd Jethro ei chwegrwn, ac iddo yrru y praidd o'r tu cefn i'r anialwch, a ddaeth i fynydd Duw, Horeb.' Dyma'r fath alwedigaeth a ddilynai y gwr ac oedd wedi ei fwriadu i arwain y genedl Hebraeg allan o'r Aipht, a'u tywys trwy yr anialwch, a'u dwyn i Ganaan. Ni choffhawn ond am un esiampl yn ychwaneg, ond mae yn un am wr heb fod yn fawr lai enwog na Moses ei hun—Dafydd, mab Jesse, a brenin dyfodol Israel. Yr oedd yntau hefyd yn fugail, ac yn gofalu am braidd ei dad (1 Sam. xvi. 11, 19 ; xvii. 15, 32–37). At y rhan hon o'i hanes cawn y cyfeiriad canlynol yn niwedd Psalm lxxviii. : 'Etholodd hefyd Dafydd ei was, ac a'i cymerth o gorlanau y defaid : oddi ar ol y defaid cyfebron, y daeth ag ef i borthi Jacob ei bobl, ac Israel ei etifeddiaeth. Yntau a'u porthodd hwynt yn ol perffeithrwydd ei galon, ac a'u triniodd wrth gyfarwyddyd ei ddwylaw.'

Ymddengys fod sefyllfa bugail yn y Dwyrain yn yr hen amseroedd gynt yn wahanol iawn oddiwrth yr hyn ydyw yn y wlad hon yn bresenol. Benthycid cydmariaethau oddiwrth ddyledswyddau bugeiliol i osod allan ddyledswyddau breninoedd. Cawn gan hyny fod yr enw yn cael ei roddi i freninoedd a thywysogion, ac i lywodraethwyr a blaenoriaid eraill, dyledswydd y rhai ydoedd llywodraethu, gwylio dros, arwain, a diogelu y bobl oedd yn ddarostyngedig iddynt. Nid ydoedd yr iaith hon yn cael ei harfer gan y Dwyreinwyr yn unig. Homer, pan yn son am freninoedd a llywodraethwyr, a wna ddefnydd aml o'r geiriau 'bugail y bobl.' Yn yr Ysgrythyrau Hebraeg gosodir y drychfeddwl allan mewn amrywiol ffyrdd. Jeremiah, pan yn cyfeirio at warchae Jerusalem gan Nebuchodonosor a'i luoedd, a ddywed : 'Atti hi y daw y bugeiliaid a'u diadellau ; yn ei herbyn hi o amgylch y gosodant eu pebyll ; porant bob un yn ei le' (Jer. vi. 3, 6, 22, 23). Dy fugeiliaid, brenin Assyria,' medd Nahum, 'a'th bendefigion a orweddant ; gwasgerir dy bobl ar y mynyddoedd, ac ni bydd a'u casglo' (iii. 18). Darlunia Esaiah Jehofah fel hyn : 'Yr hwn wyf yn dweud am Cyrus, Fy mugail yw, ac efe a gyflawna fy holl ewyllys ; gan ddywedyd wrth Jerusalem, Ti a adeiledir ; ac wrth y deml, Ti a sylfeinir' (xliv. 28 ; gwel hefyd Jer. x. 21, 22 ; xxiii. 1–4 ; xxv. 34–38 ; xlix. 19 ; l. 6 ; li. 23 ; Ezec. xxxiv. 2–10, 23, 24 ; xxxvii. 24 ; Zech. xi. 3–5, 8, 15–17). [Bugeiliaid.]

Rhoddir yr enw hyd yn od i Dduw, a chyda priodoldeb arbenig. Efe ydoedd, mewn modd neillduol, Frenin Israel (1 Sam. viii. 7). Efe ydoedd nid yn unig eu penllywydd, ond eu harweinydd, diogelydd, a gwaredwr. A dyna y rheswm dros yr annerchiad prydferth hwnw : 'Gwrandaw, O Fugail Israel, yr hwn wyt yn arwain Joseph fel praidd.' 'Dychwel ni, O Dduw, a llewyrcha dy wyneb ; a ni a achubir' (Ps. lxx. 1, 19). 'Yr Aryw fy mugail,' medd Dafydd, 'ni bydd eisiau arnaf. Efe a wna i mi orwedd mewn porfeydd gwelltog, efe a'm tywys ger llaw y dyfroedd tawel. Ië, pe rhodiwn ar hyd glyn cysgod angeu, nid ofnaf niwed, canys yr wyt ti gyda mi ; dy wialen a'th ffon a'm cysurant' (Ps. xxiii. 1, 2, 4 ; gwel hefyd Jer. xxxi. 10 ; Ezec. xxxi. 11–16, 30, 31).

Arddangoswyd y Messiah gan y prophwyd Esaiah dan y cymeriad o fugail : 'Wele yr Arglwydd Dduw a ddaw yn erbyn y cadarn, a'i fraich a lywodraetha drosto. Fel bugail y portha efe ei braidd, â'i fraich y casgl efe ei wyn, ac a'u dwg yn ei fynwes, ac a goledda y mamogiaid' (Esa. xl. 10, 11). Yn nyddiau ei gnawd dywedai ef ei hun, 'Myfi yw y bugail da. Y bugail da sydd yn rhoddi ei einioes dros y defaid' (Ioan. x. 11, 14). Geilw yr apostol Paul ef yn 'Fugail mawr y defaid' (Heb. xiii. 20). Geilw Pedr ef yn 'Fugail ac Esgob eneidiau' (1 Pedr ii. 25), a'r 'Pen-bugail' (v. 4).

Sonir am ei weinidogion, fel rhai â gofal eneidiau arnynt dan yr enw bugeiliaid yn y T. N. (Act. xx. 28 ; 1 Pedr v. 2 ; Eph. iv. 11, 12).

BUGEILIAID. Yn yr H. D. cyfarfyddir â'r gair yn Llyfr Jeremiah, lle y mae wedi cael ei ddwyn i mewn yn afreidiol iawn i'r cyfieithiad cyffredin, lle y dylasid glynu wrth y gair bugail. Arferir ef yn ffigurol am freninoedd, tywysogion, a llywodraethwyr eraill, yn gywir yn yr un ystyr a'r gair bugeiliaid defaid (xii. 10 ; xxii. 22 ; xxiii. 1, 2). Dyma ydyw ei ystyr yn Jer. iii. 15 : 'Mi a roddaf i chwi fugeiliaid wrth fodd fy nghalon, y rhai a'ch porthchwi â gwybodaeth ac â deall.' Mae yn arferiad cyffredin i goffhau y geiriau hyn fel pe cynwysent gyfeiriad at weinidogion Cristionogol, ac at eu gwaith yn rhoddi addysg ddefnyddiol i'w pobl ; ond barnu yr ydym y dylid eu deall am y llywiawdwyr a lywodraethent Israel mewn modd doeth a deallus. Os yw y syniad o gyfranu addysg yn gynwysedig o gwbl, nid dyma efallai ydyw y prif ddrychfeddwl.

Ni cheir y gair *bugail* ond unwaith yn y cyfieithiad cyffredin o'r T. N., ac yno yr un gair ydyw (ποιμήν) ac a gyfieithir bugail mewn adnodau eraill: 'Efe a roddes rai yn apostolion, a rhai yn brophwydi, a rhai yn efengylwyr, a rhai yn fugeiliaid' (Eph. iv. 11). Nid ydym yn canfod un priodoldeb yn y cyfnewidiad, er ein bod ni yn awr wedi cynefino gymaint ag ef fel y mae wedi dyfod yn air eithaf naturiol, ac y mae geiriau eraill deilliedig oddi wrtho wedi dyfod i arferiad cyffredin gyda golwg ar waith y weinidogaeth. Yr ydym yn son am ofal bugeiliol, bugeilio, &c.

BUL, neu MARCHES'VAN, yr wythfed mis o'r flwyddyn eglwysig Iuddewig, a'r ail o'r un wladol. Dechreua, yn ol y rabbiniaid, gyda newydd loer ein Hydref ni, ond yn ol Michaelis, ac eraill a'i canlynant, gyd ag un Tachwedd. Gelwid ef Bul, fel yn arwyddo *mis y cawodydd*. Ar y 6fed dydd o'r mis hwn mae yr Iuddewon yn ymprydio er cof am dynu llygaid Sedeciah gan Nebuchodonosor, a llofruddiad ei feibion (Jer. lii. 10, 11). Ar y 15fed dydd o hono y sefydlodd Jeroboam ei uchelwyl eilun-addolgar, mewn gwrthwynebiad i wyl y pebyll yn y mis o'r blaen (1 Bren. xii. 32, 33). Ar yr 17fed o hono y dechreuodd y diluw. Ar y 27fed o hono, y flwyddyn ganlynol, y daeth Noah a'r creaduriaid byw eraill allan o'r arch, ar ol i'r diluw sychu fynu (Gen. vii. 11; viii. 14). Yn y mis hwn y gorphenwyd adeiladu teml Solomon (1 Bren. vi. 38).

BULWG. Arwydda y gair Hebraeg *boshah* unrhyw chwyn diffrwyth (Job. xxxi. 40).

BUSTL, mae dau air yn cael eu cyfieithu yn fustl. 1. ראש, yn arwyddo *cynyrch llysieuol* [ROSH]. 2. מררת, yn arwyddo *cynyrch anifeilaidd*, sef y bustl, neu yn hytrach y fustl-bledren a'i allu i greu *bile*. Mae yr adnodau canlynol yn esiamplau o hyn: 'Ei saethyddion ef sydd yn fy amgylchu; mae efe yn hollti fy arenau, ac nid ydyw yn arbed; y mae yn tywallt fy mustl ar y ddaiar' (Job xvi. 13). Efe a ffy oddiwrth arfau haiarn; a'r bwa dur a'i trywana ef. Efe a dynnir, ac a ddaw allan o'r corph, a gloew-lafn a ddaw allan o'i fustl ef' (xx. 24, 25).

Pa un a ydyw y gair χολή, a gyfieithir *bustl* yn Matt. xxvii. 34, ac yn cael ei arfer yn ffigurol yn Act. viii. 23, i gael ei ddeall am y cynyrch llysieuol neu gorphorol sydd anhawdd dweud, ac nid yw o un pwys i benderfynu y matter. Yn y ddwy adnod arwydda yn eglur rhyw beth chwerw iawn. Yn Matthew arwydda gynyrch llysieuyn; yn Actau gynyrch y corph—h.y., *bile*.

BWA, arf a ddefnyddid mewn rhyfel, ac hefyd wrth hela, wedi ei wneud o gorn, pren, dur, neu'r cyffelyb; yr hwn, wedi cael ei blygu â llinyn wedi ei gylymu wrth y ddau pen, wrth ddychwelyd i'w sefyllfa naturiol, a deifl saeth i ffordd gyda mawr rym. Mae yn un o'r arfau henaf, a mwyaf cyffredinol yn y gwledydd mwyaf pellenig a barbaraidd, ac arferir ef weithiau am arfau rhyfel yn gyffredinol (Ps. xliv. 6; xlvi. 9). Cariai y Dwyreinwyr eu bwäu mewn codau, o ba rai y tynent hwynt allan pan y bwriadent saethu â hwynt. At yr arferiad hon y golygir y cyfeiriai Habacuc pan ddywed, 'Llwyr noethwyd dy fwa,' h.y., tynwyd ef allan o'i god' (iii. 9).

Yr ydys wedi golygu na wna yr Hebreaid fawr ddefnydd o'r bwa mewn rhyfel hyd ddyddiau Dafydd, yr hwn, yn ol y C. C., 'a ddywedodd am ddysgu meibion Judah i saethu â bwa' (2 Sam. i. 18); ond sylwa Dr. Robinson yn briodol nad ydyw y gair 'saethu' â bwa yn yr Hebraeg, a'i fod yn trosglwyddo syniad gau. Dylasai gael ei gyfieithu 'dysgu iddynt y bwa,' h.y., cân y *bwa*—sef marwnad Dafydd i Saul a Jonathan—yr hon a elwir felly oddiwrth y son am 'fwa Jonathan' yn adn. 22. Mae y dull hwn o ddynodi cân, neu ran o lyfr, yn gyffredin yn y Dwyrain. Er esiampl, yn y Koran gelwir yr ail *Sura* yn *Fuwch*, oblegid y coffa geir ynddi am yr anner goch. Mae dweud i Dafydd 'eu dysgu i saethu â bwa' yn beth hollol estronol i'r pwnc mewn llaw; tra mae y deongliad a gynygir yn awr yn gwbl i'r pwrpas, oblegid ychwanegir yn uniongyrchol, 'Wele mae yn ysgrifenedig yn Llyfr Jaser.'

Tori bwa, neu *fwa dur*, ydyw dinystrio gallu milwraidd a nerth cenedloedd neu bersonau (Hos. i. 5; xlix. 35). *Bwa* Duw (Ps. xviii. 34) ydyw ei allu, ei ddoethineb, a'i ragluniaeth, trwy y rhai yr amddiffyn ei bobl, ac y dinystria ei elynion â saethau newyn, rhyfel, pla, neu yr offerynau dynol trwy y rhai y cyflawna ei farnedigaethau, y rhai ydynt hefyd *saethau* i osod ar ei fwa (Ps. vii. 12; Deut. xxxii. 23–25; Ezec. v. 16).

BWA, sydd gynwysedig o un neu ddau fwa neu *arches* wedi eu taflu yn groes i'r wybr, a chwedi eu lliwio â holl liwiau y *prismatic spectrum*. Gan na welir y bwa byth ond pan fyddo yr haul yn tywynu, a'r gwlaw yn disgyn, mae wedi cael ei briodoli yn gyffredinol i *decomposition* goleu gwyn gan wrthdoriad dyferynau o wlaw a'u hadlewyrchiad o fewn y dyferynau. Mae cynyrchiad bwäu gan ewyn rhaiadrau yn brawf o'u tarddiad (*Edin. Ency.* art. 'Optics,' xv. 616).

Ar ol y diluw ordeiniodd Duw y bwa i fod yn arwydd o gyfamod rhyngddo ef a'r ddaiar 'na chai dyfroedd y diluw mwy i ddifetha pob cnawd' (Gen. ix. 12–17): ac er ei fod yn awr yn beth cyffredin, etto pan ganfyddom ef, dylem edrych arno fel sicrhad na chaiff y ddaiar a'i thrigolion ddim o'i dinystrio drachefn gan ddiluw. Mae cyfeiriadau at y bwa yn Dat. iv. 3 a x. 1.

BWYD. Yr oedd bwyd yr Hebreaid wedi ei reoli gan ordeiniad Duw. Yr oeddid wedi enwi pa anifeiliaid yr oeddynt i'w bwyta, a pheidio eu bwyta (Lef. xi.; Deut. xiv. 3–21). Nid oedd dim gwaed, na chnawd a gwaed ynddo, na brasder anifeiliaid a aberthid, i gael eu bwyta. Gellir cael allan olygiadau'r Hebreaid am fywoliaeth fras oddiwrth yr hyn oedd gan Solomon ar ei fwrdd: 'A bwyd Solomon beunydd oedd ddeg corus ar hugain o beilliaid, a thri ugain corus o flawd, deg o ychain pasgedig, ac ugain o ychain porfadwy, a chant o ddefaid, heblaw ceirw ac iyrchod, a buail, ac ednod breision' (1 Bren. iv. 22, 23). Nid ymddengys eu bod yn ddestlus (*nice*) iawn gyda golwg ar drin a blasuso eu bwyd. Halen ydoedd yr unig beth a ddefnyddid i flasuso yr hyn barotoid yn y deml, os na wnawn ychwanegu yr olew ynghyd â'r hwn y pobid y bwyd-offrymau (Lef. xvi. 14–18). Bwyteid oen y pasg gyda dail syrion, halen, mel, ymenyn, ac olew, ac efallai y defnyddient ryw fath o lysiau peraroglus yn eu *hashes*. Ymddengys taw yr arferiad yn yr hen amser boreuol ydoedd i bob un o'r gwahoddedigion fod â bwrdd iddo ei hun; dywedir y dilynir yr arferiad yn bresenol gan drigolion China a chenedloedd Dwyreiniol eraill; a'r anrhydedd mwyaf allasid ddangos i un gwahoddedig ydoedd rhoddi iddo gyflawnder o'i flaen (Gen. xviii. 6–8; xliii. 34; 1 Sam. iv. 5). Yr oedd cenedloedd weithiau yn gwrthod cyd-fwyta. Ni wnai yr Aiphtiaid gyd-fwyta â'r Hebreaid (Gen. xliii. 32). Gochelai yr Iuddewon gyd-fwyta â phaganiaid, ac yr oeddynt hwy a'r Samariaid yn anfoddlawn i gynysgaethu eu gilydd ag ymborth (Luc ix. 51–53; Ioan iv. 9). Gwnai y gwrrywaid a'r benywaid fwyta mewn gwahanol ystafelloedd; dyma'r arferiad cyffredin mewn rhai rhanau o'r Dwyrain (Esther i. 9). Yr oedd eneinio penau y gwahoddedigion, miwsig, a dawnsio, yn gyffredin yn eu gwleddoedd (Luc vii. 37; xv. 25).

Yn mhlith Iuddewon y dyddiau presenol, bendithia y penteulu neu y penaeth y bara, ac yna bendithia y gwin. Gyda eu bod yn cymeryd y gwydraid olaf adrodda weddi go hir a diolch, ac adrodda y cwmpeini y nawfed a'r ddegfed adnodau o Ps. xxxiv. Maent mor goelgrefyddol o ddestlus fel na fwytant fwyd wedi ei drin gan Gristionogion neu baganiaid. Ni chymysgant un llaeth-fwyd â chig, ac ni chymerant laeth, ymenyn, neu gaws yn union ar ol cig; ac ni ddefnyddiant yr un offer neu lestri i drin neu gynwys eu llaeth-fwyd ac a ddefnyddiant ar gyfer eu cig-fwyd.

Darfu dilead y ddeddf seremoniol trwy angeu Crist ddifod y gwahaniaeth deddfol rhwng bwydydd; ond er mwyn gochelyd tramgwyddo Iuddewon gwan wedi troi yn Gristionogion, ac yn anhawdd eu hennill oddiwrth eu hen arferion, darfu i'r cynghor yn Jerusalem ofyn i'w brodyr Cristionogol i ymgadw oddiwrth fwydydd wedi eu haberthu i eilunod, ac oddiwrth bethau a dagwyd, ac oddiwrth waed (Act. xv. 29). Darfu i'r pwnc o fwyta pethau wedi eu hoffrymu i eilunod, a'r rhai, ar ol eu hoffrymiad, a werthid weithiau yn y farchnad gyhoeddus, achosi nid cythrwfl bychan. Mae Paul yn penderfynu fod bwyd yn lân ac heb wahaniaeth ynddo ei hun; ac y gallesid bwyta pa beth bynag ydoedd wedi cael ei brynu yn y farchnad heb un petrusder cydwybod; ond cynghora yn selog i ymgadw oddiwrth gig a aberthwyd i eilunod, neu unrhyw beth dibwys ynddo ei hun, os oedd tuedd ynddo i fod yn rhwystr i un, neu fod yn achos o ddolurio un gydwybod dyner, a chyhudda y sawl a wnelo hyn o ddinystrio eu brodyr Cristionogol, dros y rhai y bu farw Crist (Rhuf. xiv.; 1 Cor. viii; x. 23–33).

BWYD-BRYDIAU. Ymddengys fod bwyd-brydiau yr Hebreaid yn gynwysedig o giniaw a swper (Luc xiv. 12). Eu harferiad ydoedd cymeryd ciniaw ysgafn yn gynnar yn y dydd, oddeutu deg neu unarddeg, ac yn gynwysedig o ffrwythau, llaeth, &c. Cynygodd Joseph ar fod i'w frodyr giniawa gyd ag ef ganol dydd (Gen. xliii. 16). Er y gallai y ciniaw fod yn bryd ysgafn, etto ymddengys y gwneid defnydd o gig, o'r hyn leiaf ar rai achlysuron (Gen. xviii. 1–8; xliii. 16; Diar. xv. 17; Matt. xxii. 4; Ioan xxi. 3–13, 15). Ond prif fwyd-bryd yr Iuddewon ydoedd swper, yr hwn a gymerid yn gynar yn yr hwyr. Cynelid eu gwleddoedd yn gyffredin ar amser swper, oblegid mae gwres yr hin mewn gwledydd poethion yn lleihau yr archwaeth at fwyd, a'r duedd i fod yn llawen. At swper, fel prif fwyd-bryd yr Iuddewon, mae genym amryw gyfeiriadau yn y T. N. 'Herod ar ddydd ei enedigaeth a wnaeth swper i'w benaethiaid, a'i flaenoriaid, a goreugwyr Galilea' (Marc vi. 21). 'Rhyw wr a wnaeth swper mawr, ac a wahoddodd lawer' (Luc xiv. 16; gwel hefyd ad. 21–24). Pan ddaeth ein Harglwydd i Bethania, chwech diwrnod cyn y Pasg, 'gwnaethant iddo swper' (Ioan xii. 1, 2). Ychydig ddyddiau ar ol hyn, ar y nos y bradychwyd ef, sefydlodd ordinhad ddifrifol-ddwys i gadw coffa am ei farwolaeth, yr hon a ordeiniodd i barhau yn ei eglwys hyd ddiwedd amser. Geilw yr apostol Paul hwn mewn modd arbenig yn 'Swper yr Arglwydd' (1 Cor. xi. 20, 23–32). Yn Llyfr y Datguddiad mae genym gyfeiriad at swper fel y prif bryd: 'Ysgrifena, Bendigedig yw y rhai a elwir i swper neithior yr Oen' (xix. 9); ac etto (ad. 17, 18): 'Ac mi a welais angel yn sefyll yn yr haul, ac efe a lefodd â llef uchel, gan ddywedyd wrth yr holl adar oedd yn ehedeg trwy ganol y nef, Deuwch ac ymgesglwch i swper y Duw mawr; fel y bwytaoch gig breninoedd, a chig pen-capteniaid, a chig y cedyrn, a chig meirch, a'r rhai sydd yn eistedd arnynt, a chig holl ryddion a chaethion, a bychain a mawrion.' Swper oruchel mewn gwirionedd!

Dyrchefid gweddi ar bryd bwyd (1 Sam. ix. 13). Mae y ffurf-weddi a ddyrchefid yn amser ein Harglwydd, cyn ac ar ol bwyd, wedi ei diogelu gan y Talmudistiaid. Yr oedd fel y canlyn: 'Bendigedig wyt ti, O Arglwydd ein Duw, brenin y byd, yr hwn sydd wedi cynyrchu y bwyd neu y ddiod hon' (fel y dygwyddai fod) 'o'r ddaiar neu o'r winwydden.' Cadwai ein Harglwydd at yr arferiad o weddio, neu dalu diolch (Matt. xiv. 19; xv. 26; xxvi. 26, 27), ac felly y gwnai y Cristionogion cyntaf (1 Cor. x. 30; 1 Tim. iv. 4, 5).

Ni wnai yr Hebreaid ddefnydd o gyllill a ffyrch wrth y bwrdd fel y gwnawn ni. Trosglwyddid y bwyd o'r ddysgl i'r genau gan y llaw, fel mae yn arferiad yn awr yn y Dwyrain; ac ymddengys ei bod yn arferiad i gyfranogi o un ddysgl gyffredin (Ruth ii. 14; Diar. xix. 24; Ioan xiii. 26).

Mae llawer o'r Arabiaid a chenedloedd Dwyreiniol eraill nad ydynt byth yn defnyddio llwy i fwyta eu bwyd. Trochant eu dwylaw yn y llaeth, yr hwn a osodir ger eu bron mewn phiol bren, a chodant ef i'w genau â'u llaw. Dywed Jowett i'r holl wahoddedigion yn y teulu lle yr arosai efe helpu eu hunain o'r un ddysgl, ac nid oedd yn beth anghyffredin i weled dwylaw pedwar neu bump o Arabiaid yn y ddysgl ar yr un pryd. 'Ni fuaswn yn sylwi,' eb efe, 'ar amgylchiad mor ddibwys, oni buasai ei fod yn taflu goleu ar hanes yr efengylwr am y Swper Diweddaf: "Yr hwn a wlych ei law gyda mi yn y ddysgl a'm bradycha i." Oddiwrth hyn gellir casglu yr eisteddai Judas yn agos at ein Harglwydd, efallai yn nesaf atto ar un ochr. Ioan, yr hwn oedd yn pwyso ar fynwes Iesu, a ddarlunia y ffaith trwy adrodd amgylchiad newydd: Ar ei waith yn gofyn, "Arglwydd, pwy yw efe? Iesu a attebodd, Hwnw yw efe, i'r hwn y rhoddaf fi damaid wedi i mi ei wlychu; ac wedi iddo ei wlychu, efe a'i rhoddodd i Judas Iscariot, fab Simon." Pan gai meistr y tŷ ryw ddewis damaid yn y ddysgl, cymerai ef allan ac a'i dygai at fy ngenau i. Dyma beth oedd gwir barch yn ol y drychfeddwl Syriaidd; a phe buaswn inau ddim ond yn foesgar, buaswn wedi agor fy ngenau i'w dderbyn. Wrth fy mod i yn pwyntio at y ddysgl, bu mor dda a'i osod yn hono' (Jowett, *Res. in Syria*, 284).

Golchent eu dwylaw cyn bwyta, yr hyn oedd yn eithaf angenrheidiol ar gyfrif eu dull o fwyta (Marc vii. 2, 3, 5).

Mae y dull hwn o fwyta â'r bysedd, fel y gwneir yn yr Aipht, a gwledydd Dwyreiniol eraill,' medd Lane, 'yn fwy glanwaith nac y gellir ddychymygu gan Europeaid y rhai na welsant mo hono, neu ei glywed yn cael ei iawn ddarlunio' (Lane, *Modern Egyptians*, i. 178).

Yr oedd, hyd yn od yn yr amserau boreuol, wahaniaeth yn y seddau mewn gwleddoedd (1 Sam. ix. 22). Yn amser Crist dewisai y Phariseaid, ac efallai eraill, y prif leoedd iddynt eu hunain (Luc xiv. 7). Yn Persia arferir y manyldra mwyaf wrth ddewis llefydd, fel y byddo pob un yn eistedd yn y lle y dylai yn ol ei radd (Perkins, *Residence in Persia*, 267). Efallai mai felly yr oedd hi yn mhlith yr Iuddewon, a thyna y rheswm dros gynghor ein Harglwydd (ad. 8–11). Wrth gymeryd lle uchel gallasai dyn ddwyn ei hun i warth; wrth gymeryd lle isel, ar y llaw arall, gallasai gyrhaedd anrhydedd.

Nis gall dim fod yn fwy cysegredig i Arabian na pherson ac eiddo un y byddo wedi bwyta bara gyd ag ef. Mae yn debygol y cydnabyddid yr arferiad o rwymo cyfeillgarwch trwy fwyta bara yn mhlith yr Iuddewon, o'r hyn lleiaf edrychid ar dori yr arferiad fel mwyhad o'r anghгодredigrwydd. A dyma efallai oedd y rheswm dros gwyn y Psalmydd: 'Hefyd y gwr oedd anwyl genyf, yr hwn a ymddiriedais iddo, ac a fwytaodd fy mara, a ddyrchafodd ei sawdl i'm herbyn' (Ps. xli. 9), geiriau at ba rai y cyfeiria ein Harglwydd fel rhai cymhwysiadol atto ei hun (Ioan xiii. 18).

Bwyd-Brydiau, Dull y Corph wrth eu Bwyta. Yn yr H. D. ymddengys fod yr arferiad o eistedd wrth fwyta yn un cyffredinol. Sylwir gan Philo i 'Joseph wneud i'w frodyr eistedd yn ol eu hoedran; oblegid nid oedd dynion ddim wedi arfer gorwedd ar welyau ar brydiau bwyd.' Mae y geiriau yn y Cyfieithiad Groeg o'r H. D. ac yn yr un Cymraeg—'Yna yr eisteddasant ger ei fron ef' (Gen. xliii. 33)—yn gyfieithiad llythyrenol o'r Hebraeg. Yn yr un modd Solomon—'Pan eisteddech i fwyta gyda thywysog' (Diar. xxiii. 1). Ond gorchwyl diddiwedd fyddai coffhau yr holl esiamplau ellid eu dwyn yn mlaen. Digon yw dywedyd, mai dyma y dull unffurf o osod allan dull y corph wrth y bwrdd yn yr H. D. ac ydyw ἀνακλίνω (*lled-orwedd*), neu ryw air cyfystyr yn cael ei ddefnyddio yn y T. N. Mae y gair Hebraeg yr un mor ansicr ei ystyr a'r un Groeg.

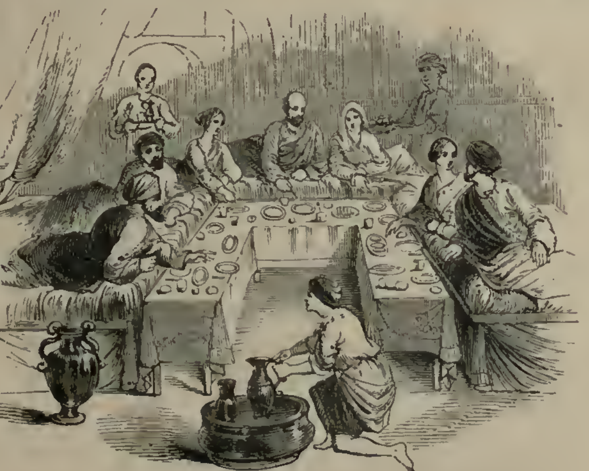
DULL DWYREINIOL O LED-ORWEDD WRTH FWYD-BRYDIAU.

Yr ydys wedi tybied fod geiriau Amos yn ffafriol i dyb wahanol: 'Gorwedd y maent ar welyau ifori, ac ymestyn ar eu glythau, a bwyta yr wyn o'r praidd, a'r lloi o ganol y cut; y rhai a ddatganant gyda llais y nabl; dychymygasant iddynt eu hun offer cerdd megis Dafydd; y rhai a yfant win mewn phiolau, ac a ymirant â'r enaint penaf, ond nid ymofidiant am ddryllio Joseph' (vi. 4–6). Ond ni phrofai hyn mewn un modd fod yr Israeliaid yn arfer y pryd hwnw eistedd ar welyau pan yn bwyta; darluniad ydyw y cyfan o'r moethusrwydd a'r glythineb yn mha rai yr ymbleserai y dospeirth cyfoethog, ac ar gyfrif hyn mae yn y prophwyd eu ceryddu yn yr iaith lemaf, ac yn eu bygwth â'r gospedigaeth drymaf.

Yn yr ysgrifeniadau Apocryphaidd, y rhai a gyfansoddwyd ar ol yr H. D., ac efallai o flaen buddugoliaethau Macedonia, er yn flaenorol i lyfrau yr un Newydd, y cawn yr awgrymiadau cyntaf ynghylch y cyfnewidiad yn null neu ystum y corph. Dywedir am Judith, yn y cyfieithiad cyffredin, darfod 'i'w morwynion ledu iddi ar y llawr, ar gyfer Olophernes, y crwyn a gawsai hi gan Bagoas i'w chyfraid ei hun beunydd, fel yr eisteddai hi, ac y bwytai arnynt' (*εἰς τό ἐσθίειν κατακλινομένην ἐπ' αὐτῶν*—yn llythyrenol, 'fel y bwytai hi yn ei gorwedd arnynt; 'Judith xii. 15). Etto yn Tobit—*ἄνέπεσα τοῦ φαγεῖν* (nid 'mi *eisteddais*,' ond '*gorweddais lawr* i fwyta;' Tobit ii. 1). Nid oes genym un prawf hanesyddol i ddangos oddiwrth bwy y disgynodd yr arferiad i blith yr Iuddewon. Cawn hi yn llys Persia (Esther i. 6; vii. 8); ond pa un a ddarfu iddynt ei mabwysiadu oddiwrth y Persiaid, i ba rai y buont yn hir yn ddarostyngedig, neu pa le y cawsant hi, nid ydys yn gwybod. Mae felly ryw brawf na wnai yr Iuddewon lynu wrth bob arferiad cenedlaethol mor ystyfnig ac yr ydys yn aml wedi tybied. Mae yn hynod iawn fod y cyfnewidiad wedi dyfod mor gyffredin yn Judea yn amser ein Hachawdwr, fel y gwnai y bobl gyffredin bob amser gydffurfio â hi. Darlunir y torfeydd y darfu ein Harglwydd eu porthi ddwy waith yn y diffaethwch fel yn *gorwedd*, neu *eistedd*, ar y ddaiar. Mae yn hynod i'n cyfieithwyr ni yma, trwy gam ddeongli un gair, eu darlunio hwynt yn ddieithriad fel yn glynu wrth arferiad ac ydoedd wedi ei hen roddi i fynu ganddynt.

Gellir efallai ddweud nad ydyw dull y corph wrth fwyta yn amgylchiad o un pwys er iawn ddeall yr adnodau lle y crybwyllir yn achlysurol am dano; ac heblaw hyny, fe ymddengys i ni, bobl y dyddiau diweddaf hyn, fod yr ymadroddion 'eistedd i lawr i fwyta,' neu 'ymorwedd wrth y bwrdd,' yn dynodi rhyw annaturioldeb neu ledchwithdod anghyffredin. Yn awr, mae yn rhaid cyfaddef nad ydyw weithiau o un pwys er deall adnod pa un a ydyw yr amgylchiad ar yr hon y dibyna yr addysg a gyfranir yn dibynu yn yr hanes yn cael ei iawn ddeall neu beidio. Mae dau wyrth y pysgod a'r torthau yr un o ran pob dyben moesol, gan nad pa un ai yn eu heistedd neu eu lled-orwedd y darfu iddynt gyfranogi o honynt. Gellir dweud yr un peth am y rhan fwyaf o'r cyfryw hanesion.

Ond y mae y cyfryw gamsyniadau wrth gyfieithu, gan pa mor ddibwys y gallant ymddangos, weithiau yn niweidiol i'r ystyr, ac yn gwneud hanes eglur yn annealladwy a gwrthun. Mae genym esiampl o hyn yn yr adnodau canlynol fel y darllenir hwy yn y cyfieithiad cyffredin: 'Ac un o'r Phariseaid a ddymunodd arno fwyta gyd ag ef;

ac yntau a aeth i dŷ y Pharisead, ac a eisteddodd i fwyta. Ac wele gwraig yn y ddinas, yr hon oedd bechadures, pan wybu hi fod yr Iesu yn eistedd ar y bwrdd yn nhŷ y Pharisead, a ddug flwch o enaint, a chan *sefyll wrth ei draed ef o'r tu ol, ac wylo, hi a ddechreuodd olchi ei draed ef â dagrau, ac a'u sychodd â gwallt ei phen, a hi a gusanodd ei draed ef, ac a'u hirodd â'r enaint'* (Luc vii. 36–38). Yn awr, fe wel unrhyw ddyn a ystyrio yr hanes yma yn bwyllog nas gallasai ddim cymeryd lle. Os oedd Crist ac eraill yn eistedd wrth y bwrdd yn ol ein dull ni, nis gallasai y wraig fod o'r tu cefn iddynt pan yn gwneud yr hyn ddywedir iddi wneud yma. Mae yn rhaid ei bod felly o dan y bwrdd. Gwnaethai y cadeiriau ar ba rai yr eisteddai y gwahoddedigion ei rhwystro hi yn effeithiol rhag dyfod o'r tu cefn iddynt. Dywedir hefyd ei bod yn sefyll pan y golchai ei draed â'i dagrau, y sychai hwynt â gwallt ei phen, ac yr eneiniai hwynt â'r enaint. Ar y dybiaeth eu bod yn eistedd, nis gallasai ei chorph mewn un modd fod yn union-syth; rhaid ei bod o leiaf naill ai yn penlino neu yn gorwedd ar y llawr. Mae yr anghysonderau hyn yn diflanu ar unwaith pan ganiateir i'r efengylydd i siarad drosto ei hun, oblegid yn lle dweud i'r Iesu *eistedd*, dywed yn bendant taw *lled-orwedd* a wnai (ἀνεκλίθη). Mae gwybodaeth o'u dull o eistedd wrth y bwrdd yn gwneud pob peth yn yr hanes yn eglur i'r meddwl mwyaf pwl.

Yn eu gwleddoedd trefnid pethau yn gyffredin fel hyn: Gosodid tair esmwyth-fainc neu lythau ar ffurf y llythyren Roeg Π; gosodid y bwrdd yn y canol, a gadewid ei phen isaf yn agored fel byddai lle gan y gweinidogion i osod a symud y dysglau, a gweini i'r gwahoddedigion. Yr oedd y tair ochr eraill wedi eu hamgylchu gan yr esmwyth-feinciau, a dyna paham y cafodd yr enw *triclinium*. Πρωτοκλισια y gelwid yr esmwyth-fainc-ganol, yr hon oedd wrth ben uchaf y bwrdd, ac a gyfrifid mewn canlyniad y lle mwyaf anrhydeddus, a'r hwn y dywedir wrthym a fawr chwenychid gan y Phariseaid (Matt. xxiii. 6). Αρχιτρίκλινος y gelwid y person i ba un yr ymddiriedid y gorchwyl o lywodraethu y wledd (Ioan ii. 8). Gorweddai y gwahoddedigion â'u traed o'r tu ol iddynt, ar led-oledd, yn groes i'r esmwyth-feinciau, y rhai a orchuddid gan y fath frethyn neu dapin-we (*tapestry*) ac a gyfattebai i gymeriad rhoddwr y wledd. Gan ei fod yn angenrheidiol, er mwyn bod yn gyfleus i fwyta, i'r esmwyth-feinciau fod dipyn yn uwch na'r bwrdd, yr oedd y gwahoddedigion efallai yn dair troedfedd neu ychwaneg uwchlaw y llawr. Pan gymerir y manylion hyn i ystyriaeth, mae pob amgylchiad a enwir yn yr hanes yn ymddangos yn berffaith gyson a dealladwy. Symud hyn hefyd y rhwystr sydd yn yr hanes a roddir gan Ioan am Swper y Pasg, pan, yn ol ein cyfieithiad ni, yr eisteddai Crist wrth y bwrdd, ac yn ol un adnod, y dywedir fod un o'i ddisgyblion yn pwyso ar ei fynwes, ac mewn un arall ei fod yn pwyso ar ei ddwyfron. Er fod y corphagweddau hyn yn anghytunol a'n dull ni o eistedd ar fwyd-brydiau, yr oedd yn naturiol ganlyn eu dull hwy. Gan y gogwyddent yn mlaen, mewn cyfeiriad lled-oledd, gan borthi eu hunain â'u llaw ddehau a gorphwys ar eu llaw aswy, nid cynt y peidient a bwyta a lled-orwedd ychydig nac y deuai pen pob un yn agos at fynwes y person nesaf ar y llaw aswy (Campbell, *Gospels*, ii. 32). Ymddengys yr arwydda yr ymadrodd, fel y ceir hi yn y T. N. (Luc xvi. 22, 23; Ioan i. 18; xiii. 23), fod eistedd yn nesaf islaw, neu ar fynwes meistr y wledd, yn cael ei ystyried y lle mwyaf dewisol, ac a ddangosir yn ol adroddiadau Kypke a Wetstein ei fod yn cael ei roddi i gysylltiadau agos ac anwyl.

BYD. Mae yr Iuddewon yn gwahaniaethu y byd o ran lle, trwy ei ranu i'r byd isaf y ddaiar a'r awyr, byd y nef a'r ser, a'r byd uchaf; neu, fel y gwna eraill ei ranu, byd y ddaiar a'r awyr, byd angelion, a byd uchaf ysprydion ymadawedig, a elwir y drydedd nef. O ran *parhad*, rhanant ef i'r byd cyn y diluw, y byd presenol cyn y Messiah, y byd nesaf dan y Messiah, byd yr adgyfodiad, a'r byd tragywyddol. Mewn cyfeiriad at y rhaniadau hyn enwa Paul fydoedd (Heb. i. 2). Yn yr Ysgrythyr arwydda y byd—1. Y byd fel yn gynwysedig o'r nefoedd a'r ddaiar ynghyd, a'r holl bethau sydd ynddynt (Ioan i. 10), neu y nefoedd a'r hyn a gynwysant hwy (Ps. xc. 2), neu ranau trigianol y ddaiar (Ps. xxiv. 1; xcviii. 7). 2. Y dynion a drigant ar y ddaiar; ac naill ai yr oll o honynt (Rhuf. v. 12); neu rif anmhenderfynol o honynt (Ioan vii. 4; Esa. xiii. 11); neu lawer, rhan fawr o honynt (Matt. xviii. 7; Ioan iv. 42); pawb neu y rhan fwyaf o ddeiliaid yr ymerodraeth Rufeinig, a gyfenwir felly oblegid ei eangder (Luc ii. 1; Dat. xiii. 3); neu y cenedloedd fel ar wahan oddiwrth yr Iuddewon (Rhuf. xi. 12; 1 Ioan ii. 2); neu y rhan ddrygionus anailanedig, a elwir felly oblegid mai y nhwy ydyw y blaid liosocaf o ddynion ar y ddaiar (Ioan xiv. 17, 22; xv. 18, 19; xvii. 9, 14; 1 Ioan v. 19). 3. Y llygredd cnawdol sydd yn ffynu ar y ddaiar (Gal. i. 4; Eph. ii. 2; Iago i. 27; 1 Ioan ii. 15, 16). 4. Sefyllfa fydol neu ddaiarol (Ps. lxxiii. 12; Luc xvi. 8; 1 Ioan iv. 5); dan ba un y gellir rhestru anrhydedd, pleserau, a phethau da y bywyd presenol (Gal. vi. 14; 1 Cor. vii. 31). Nid yw teyrnas Crist o'r byd hwn; nid yw yn ddaiarol yn ei dechreuad, ei natur, a'i thuedd (Ioan xviii. 36). 'Y byd hwnw' a ddynoda y sefyllfa nefol (Luc xx. 35). 'Y byd a ddaw' a arwydda amser yr efengyl ar ol adgyfodiad Crist, neu yr eglwys yn ol ei ffurf dan y T. N. (Heb. ii. 5; vi. 5), neu ei sefyllfa ddyfodol a thragywyddol (Matt. xii. 32). Mae yr etholedigion a'r saint wedi eu tynu allan o'r byd: wedi eu neillduo oddiwrth y gweddill o ddynolryw, i gael eu hachub gan Grist a'u gwneud yn ddarostyngedig iddo (Ioan xvii. 6, 9); ond nid ydynt allan o'r byd o ran eu cyrph a'u preswylfod (Ioan xvii. 15). Byd o anghyfiawnder ydyw y tafod; mae ei eiriau yn cynwys peth dirfawr o ddrygioni (Iago iii. 6).

Efallai ei fod yn syniad cyffredin y golygai Pedr, pan yn darlunio dinystr dyfodol y byd (2 Pedr iii. 10, 12, 13), y cai sylwedd y ddaiar ei llwyr losgi, os nid ei difodi gan dân. Mae y golygiad hwn yn cyfodi oddiar gau syniadau mewn perthynas i natur gweithrediadau tân. Mae fferylliaeth yn medru dangos nad oes un gronyn o un defnydd yn cael ei ddifodi gan y tân poethaf; nad yw tân yn gwneud dim ond newid ffurf sylweddau. Mae fferylliaeth hefyd yn ein dysgu fod y rhanau mwyaf sylweddol a lliosog o'n daiar ni wedi cael eu llosgi eisoes, ac er y dichon i wres eu toddi unwaith etto, nis gall eu llosgi. Ac nid oes dim ar neu o fewn y ddaiar ag y gellir eu llosgi ond llysiau, anifeiliaid, ac ychydig *gases*. Mae hyn oll yn cyduno â iaith Pedr: 'Y nefoedd a ant heibio gyda thwrf, a'r defnyddiau gan wir wres a doddant, a'r ddaiar a'r gwaith a fyddo ynddi a losgir.' 'Eithr,' eb efe, 'nefoedd newydd, a daiar newydd, yr ydym ni yn ol ei addewid ef yn eu dysgwyl, yn y rhai y mae cyfiawnder yn cartrefu' (Hitchcock, *Religion of Geology*, 6). Mae llawer, yn wir, yn tybied, ac nid ydyw y dyb yn ymddangos yn anhebygol, fel yn nyddiau Noah y purwyd ein daiar â'r bedydd o ddwfr, felly ar ryw adeg ddyfodol, wedi ei phuro trwy weithrediad tân, y cyfaddasir hi o'r newydd fel trigfan y bendigedig.

BYW, yn meddu bywyd. Mae dyn yn fyw yn 1. Yn naturiol (Gen. xliii. 27). 2. Yn oruwch-naturiol, pan wedi ei gyfodi oddiwrth y meirw (Luc xxiv. 23). 3. Yn ysprydol, pan wedi ei gyfiawnhau, ei ail eni, a'i sancteiddio (Luc xv. 24–32). *Byw i Dduw* ydyw bod yn gyflwynedig i'w anrhydedd a'i wasanaeth (Rhuf. vi. 11; 2 Cor. v. 15). 4. Mewn tyb yn unig, pan fyddo dynion yn ofer ddychymygu eu hunain yn alluog i gyflawni gweithredoedd da, a'u bod yn santaidd ac yn gyfiawn, a chanddynt hawl i fywyd tragywyddol: fel hyn mae dynion yn *fyw heb y ddeddf*, h.y., heb ei hargyhoeddiadau. (Rhuf. vii. 9).

C

CAB, mesur yn cynwys, yn ol y rabbiniaid, y chwechfed ran o seah. Ni chyfarfyddir â'r gair ond yn 2 Bren. vi. 25. [MESURAU.]

CABLEDD. Mae y gair Groeg *βλασφημία*, oddiwrth yr hwn mae y gair Saisoneg *blasphemy* yn dyfod, yn arwyddo yn briodol *athrod, difenwad, neu iaith ddifenwawl*, yn erbyn pwy bynag y dywedir ef, gan nad pa un ai Duw, angel, dyn, neu ddiafol. Nid oedd, gan hyny, un angenrheidrwydd am ddwyn y gair Groeg hwn mewn i'r iaith Saisoneg, gan y gallasai rhyw air cyfystyr wneud y tro yn ei le. Gwell fuasai cyfieithu y gair gwreiddiol fel y gwnawd yn y C. C. Mae yn amlwg fod y gair *βλασφημία*, a'r ferf o ba un mae yn tarddu, yn cael ei arfer am ddirmyg na fwriadwyd mo hono yn erbyn Duw, megis Matt. xii. 31, 32; xxvii. 39; Marc xv. 29; Luc xxii. 65; xxiii. 39; Rhuf. iii. 8; xiv. 16; 1 Cor. iv. 13; x. 30; Eph. iv. 31; 1 Tim. vi. 4; Tit. iii. 2; 1 Pedr iv. 4, 14; Judas 9, 10; Act. vi. 11–13; 2 Pedr ii. 10, 11. Yn y rhan fwyaf o'r adnodau hyn nid yw y cyfieithwyr Saisonig wedi arfer y gair *blasphemy*, ond difenwi, dweud yn ddrwg, &c. Mae y cyfieithwyr Cymreig wedi bod yn fwy dedwydd na'r rhai Saisoneg yn eu deongliad o'r gair hwn.

Yn awr gan y cynwys y gair *βλασφημία*, yn ei ystyr eangaf, bob math o ddifenwad mewn geiriau, megis melldithio, athrodi, enllibio, pan y mae cyfeiriad yn y geiriau hyn at Dduw, ni wneir yn briodol un cyfnewidiad yn ystyr y gair, hyny yw, pan gyfeirir ef at wrthrych gwahanol. Mae y drychfeddwl a drosglwyddir yn yr esponiad a roddir yn awr o'r gair bob amser yn gynwysedig, gan nad yn erbyn pwy y cyflawnir y trosedd. Yn y dull hwn y deallir pob gair ac sydd yn gymhwysiadol at Dduw a dyn. Er esiampl, yr un ystyr sydd i'r gair *anufuddhau* gan nad pa un ai am anufuddhau i Dduw neu ddyn y byddom yn son. Gellir dweud yr un peth am *gredu, anrhydeddu, ofni*, a llawer o eiriau eraill. Er prawf o hyn, yn y matter ger ein bron, yr ydym yn sylwi fod yr un gair yn yr un frawddeg yn cael ei gymhwyso at fodau dwyfol a dynol, y rhai a nodir fel y gwrthrychau o hono, a cha y gair, wedi ei gymhwyso at un, ei ail gymhwyso at y llall; a thrwy hyn dangosai yr ysgrifenwyr santaïdd taw yr un o ran ei natur ydyw y drwg, gan nad yn erbyn pwy ei cyflawnir, ac mai yr unig wahaniaeth ydyw yr hyn a gyfyd oddiar y gwahaniaeth yn urddas y personau. Darlunir ein Harglwydd fel yn dweud fel hyn, 'Pob cabledd (*blasphemy*) a faddeuir i ddynion, ond cabledd yn erbyn yr Yspryd Glân ni faddeuir i ddynion.' Ac yn yr adnod ganlynol esponir y cabledd fel *dywedyd yn erbyn*: 'A phwy bynag a ddywedo air yn erbyn Mab y dyn, fe a faddeuir iddo: ond pwy bynag a ddywedo yn erbyn yr Yspryd Glân, nis maddeuir iddo, nac yn y byd hwn, na'r hwn a ddaw' (Matt. xii. 31, 32; gwel hefyd 1 Bren. xxi. 10). Darlunir y gwahaniaeth yn echryslonrwydd y pechodau hyn fel un mawr iawn, gan y desgrifir un fel yn faddeuadwy, a'r llall yn anfaddeuadwy; ond gosodir hyn allan fel yn cyfodi oddiar anghyfartaledd anfeidrol y gwrthrychau—ein cydgreaduriaid ar un llaw, ac Awdwr mawr ein bodolaeth ar y llaw arall. Gan, fodd bynag, nad yw y gair Saisoneg *blasphemy*, a'r un Cymraeg *cabledd*, o ystyr mor eang a'r un Groeg, a chan nad yw yn cael ei gymhwyso at ddifenwad mewn perthynas â dyn, buasai yn well defnyddio rhyw air canol, yr hwn y gallesid ei gymhwyso at y naill neu y llall. Mae genym esiampl gyffelyb yn yr Actau: 'Ni a'i clywsom ef yn dywedyd geiriau cablaidd yn erbyn Moses a Duw (Act. vi. 11).

Mae y sylwadau hyn yn dangos i ni yn mha ystyr yr ydym i ddeall Paul pan y darlunia ei hun cyn ei droedigaeth fel *cablwr;* dylasai y gair yn ddiau gael ei gyfieithu yn *ddifenwr*. Nid oes un amheuaeth ynghylch hyn pan yr ystyriom y dystiolaeth yr hon ni phetrusodd ddwyn i'w gymeriad crefyddol ei hun pan yn Iuddew: 'Ha wyr frodyr, mi a wasanaethais Dduw mewn pob cydwybod dda, hyd y dydd heddyw.' A phan yn annerch y brenin Agrippa, appelia at dystiolaeth ei gydwladwyr yn Jerusalem, 'y rhai,' medd ef, 'a'm hadwaenent o'r dechreu, mai yn ol y sect fanylaf o'n crefydd ni y bum i fyw yn Pharisead' (Act. xxiii. 1; xxvi. 4, 5). Nis gallasai wneud yr haeriadau hyn pe buasai ei gydwybod yn ei gyhuddo o gabledd yn ystyr cyffredin y gair hwnw, a'r pechod mwyaf o bob pechod yn erbyn Duw. Yn mha ystyr, ynte, y gallasai ddarlunio ei hun fel difenwr? Pwy ddarfu iddo ddifenwi? Nid yn unig yr Arglwydd Iesu, y pen, ond aelodau y cymundeb Cristionogol hefyd, yn weinidogion, ac yn bobl. Yn y manau lliosocaf eraill yn y T. N. lle cyfarfyddwn â'r gair *βλασφημία*, a'i berthynasau, dylasent gael eu cyfieithu trwy eiriau ac iddynt yr ystyr eangaf; hyny yw, yn yr ystyr o ddifenwi neu ddifrio yn gyffredinol; er esiampl, yn Matt. xii. 31; xv. 19; Marc iii. 28, 29; vii. 21; Luc xxii. 65; Col. iii. 8; Iago ii. 7 (Campbell, *Gospels*, ii. 77, 79, 84, 91).

CABUL', dinas ar flaenderfyn rhandir Asia (Jos. xix. 27). 2. Yr enw a roddodd Hiram, brenin Tyrus, i ran o wlad yn Galilea, yr hon a roddodd Solomon iddo, i arwyddo ei anfoddlonrwydd tuag atti (1 Bren. ix. 13).

CA'DES. [KADESH.]

CAI'APHAS, arch-offeiriad yr Iuddewon yn amser ein Harglwydd, ynghyd ag Annas (Luc iii. 2). Dilynodd Simon, fab Camith, oddeutu 27 neu 28 o O.C., ac a lanwodd y swydd am naw neu ddeng mlynedd (Joseph. *Antiq.* xviii.

2, 2, a 4, 3). Priododd ferch Annas (Ioan xviii. 13). Ar amser croeshoeliad ein Harglwydd dywedir ei fod 'yn arch-offeiriad y flwyddyn hono' (xi. 49). Pan gymerwyd ein Harglwydd, arweiniwyd ef yn gyntaf at Annas, yr hwn a'i danfonodd yn rhwym at Caiaphas; a chymerwyd ef ar ol hyn at Pilat, yr hwn, gan roddi ffordd i dadwrdd y bobl, a'i traddododd i gael ei groeshoelio, yn groes i'w dueddiad ei hun, ac argyhoeddiadau ei feddwl ei hun (xviii. 24, 28–40; xix. 1–16). Yn mhen rhyw ychydig amser wedi marwolaeth ein Harglwydd, dygwyd Pedr ac Ioan ger bron llywodraethwyr yr Iuddewon, yn mhlith y rhai yr enwir yn neillduol 'Annas yr arch-offeiriad, a Caiaphas' (Act. iv. 5, 6). Mae y coffa yn y T. N. am fod Annas a Caiaphas fel arch-offeiriaid wedi achosi anhawsder mawr i esponwyr. Golyga rhai y gelwir Annas yn arch-offeiriad oblegid darfod iddo yn flaenorol lanw y swydd hono, gan ei fod yn beth cyffredin i alw dynion ar enw swydd ar ol eu rhoddi i fynu; ond mae'r iaith a ddefnyddir am dano yn ymddangos fel yn cynwys y parhai i weithredu yn swyddol fel arch-offeiriad. Mae rhai, gan hyny, wedi meddwl y gallasai ei fod ef a Caiaphas yn gweinyddu bob yn ail, efallai am yspaid blwyddyn. Ymddengys fel pe cynwysid hyn yn y geiriau a ddefnyddir *ddwywaith* gan Ioan gyda golwg ar Caiaphas, 'Efe oedd arch-offeiriad y flwyddyn hono' (xi. 47; xviii. 13). Yn flaenorol i groeshoeliad ein Harglwydd gallasai taw Caiaphas ydoedd yr arch-offeiriad a weinyddai, ond ar ol hyny efallai taw Annas a weinyddai fel arch-offeiriad, gan mai ar amser y pasg y byddid yn gwneud y cyfnewidiad. Tybia eraill taw Caiaphas ydoedd, mewn gwirionedd, yr arch-offeiriad, ond y gwnai Annas lanw ei le; ond mae yn deilwng o sylw y ca Annas ei enwi o flaen Caiaphas yn Luc iii. 2, ac Act. iv. 6, yr hyn nid yw yn edrych yn ffafriol i'r dyb taw ei is-swyddwr ydoedd. Troiwyd Caiaphas allan o'i swydd fel arch-offeiriad gan Vitellius, llywydd Rhufeinig Syria, ynghylch y flwyddyn 37 neu 38 o O.C. Nis gwyddir pa beth ddaeth o hono wedi hyn. Jonathan, mab Annas, a wnawd yn arch-offeiriad yn ei le (Joseph. *Antiq.* xviii. 3, 4).

CAETHIWED. Gan fod y genedl Hebreaidd wedi ei rhanu yn ddwy deyrnas, felly darfu i'r ddwy deyrnas ddyoddef dau gaethiwed—un Assyriaidd, ac un Babilonaidd.

Y caethiwed Assyriaidd ydoedd un y deg llwyth, yr hwn a ddechreuodd yn nyddiau Pecah brenin Israel, pan 'ddaeth Tiglath-pileser brenin Assyria, ac a ennillodd Ijon, ac Abel-beth-maachah, a Janoah, Cedes hefyd, a Hazor, a Gilead, a Galilea, holl wlad Naphtali, ac a'u caethgludodd hwynt i Assyria' (2 Bren. xv. 29). Cymerodd hyn le, yn ol yr amseryddiaeth cyffredin, yn y flwyddyn 740 C.C., ac ymddengys fel yn cyfeirio yn benaf at y wlad ar y dwyrain i'r Iorddonen, ac ar y gogledd-orllewin. Hosea, wedi bradfwriadu bradwriaeth yn erbyn Pecah, a'i lladdodd ef, ac a deyrnasodd yn ei le; a chwedi esgeuluso ac yna geisio dianc rhag talu teyrnged i frenin Assyria, daeth Salmaneser 'i fynu trwy yr holl wlad, ac a ennillodd Samaria' ar ol gwarchae arni dair blynedd, 'ac a gaethgludodd Israel i Assyria, ac a'u cyfleodd hwynt yn Halah ac yn Habor, wrth afon Gozan, ac yn ninasoedd y Mediaid' (xv. 30; xvii. 3–6). Yr oedd hyn yn 721 C.C., ac oddeutu pedair blynedd ar bymtheg ar ol y caethgludiad dan Tiglath-pileser. Ni ddywedir dim lle darfu i'r brenin hwnw gyfleu ei gaethion, a lle yr oedd y dinasoedd a enwyd yn awr sydd fatter o amcan-dyb yn unig. Felly terfynodd teyrnas Israel, ar ol bod mewn bodolaeth ynghylch 254 o flyneddau.

Fel na byddai y wlad yn ddibobl, 'Brenin Assyria a ddug bobl o Babilon, ac o Cuthah, ac o Afa, o Hamath hefyd, ac o Sepharfaim, ac a'u cyfleodd hwynt yn ninasoedd Samaria, yn lle meibion Israel; a hwy a feddianasant Samaria, ac a drigasant yn ei dinasoedd hi.' At y rhai hyn yr ychwanegwyd llawer eraill o wahanol genedloedd ar ol hyn. Dyna'r fath bobl ydoedd y rhai y disgynodd oddi wrthynt hil a adwaenir yn gyffredinol wrth yr enw Samariaid. Mae yn debygol i'r ymfudwyr cyntaf gael eu sefydlu gan Esarhadon, mab Sennacherib, brenin Assyria; a'r olaf gan 'Asnappar fawr ac enwog' (2 Bren. xvii. 24; xix. 37; Ezra iv. 2, 9, 10).

Y caethiwed Babilonaidd ydoedd caethiwed teyrnas Judah. Gwaith Nebuchodonosor, brenin Babilon, ydoedd, a chymerodd le ar dair gwaith. Ar farwolaeth Josiah, yr hwn oedd wedi cael ei glwyfo yn farwol wrth ymladd yn erbyn Pharaoh-Necho, brenin yr Aipht, canlynwyd ef gan Joahaz, yr hwn, ar ol teyrnasiad byr o dri mis, a ddiorseddwyd gan frenin yr Aipht, ac a gaethgludwyd i'r Aipht, lle y bu farw. Gosododd Pharaoh ar yr orsedd fab arall i Josiah, Joacim, yr hwn a deyrnasodd am un flynedd ar ddeg. 'Yn y drydedd flwyddyn o deyrnasiad Jehoiacim brenin Judah, y daeth Nebuchodonosor brenin Babilon i Jerusalem, ac a warchaeodd arni. A'r Arglwydd a roddes i'w law ef Jehoiacim brenin Israel, a rhan o lestri tŷ Dduw; yntau a'u dug hwy i wlad Sinar, i dŷ ei dduw ef; ac i drysordy ei dduw y dug efe y llestri' (Dan. i. 1, 2; gwel hefyd 2 Bren. xxiii. 36; xxiv. 1, 2, 5, 6; 2 Cron. xxxvi. 5–8). Yn mhlith y rhai a gaethgludwyd y pryd hwn yr oedd Daniel a'i gyfeillion, Hananiah, Misael, ac Azariah. Y tebygolrwydd yw, i eraill gael eu caethgludo yr amser hyn, er nad oes dim un son neillduol am danynt. Cymerodd hyn le yn y flwyddyn 606 C.C., ac uwchlaw can mlynedd ar ol caethiwed diweddaf Israel.

Canlynwyd Joacim gan ei fab Joachin, ond ni theyrnasodd ond am dri mis; oblegid 'Nebuchodonosor brenin Babilon a ddaeth yn erbyn Jerusalem, ac a warchaeodd arni. A Joachin brenin Judah a aeth allan at frenin Babilon, efe, a'i fam, a'i weision, a'i dywysogion, a'i ystafellyddion; a brenin Babilon a ddug oddiyno holl drysorau tŷ yr Arglwydd, a thrysorau tŷ y brenin, ac a dorodd yr holl lestri aur a wnelsai Solomon brenin Israel yn nheml yr Arglwydd. Ac efe a ddug ymaith holl Jerusalem, yr holl dywysogion hefyd, a'r holl gedyrn nerthol, sef deng mil o gaethion, a phob saer, a gôf: ni adawyd ond pobl dlodion y wlad yno. Efe hefyd a ddug ymaith Joachin i Babilon, a mam y brenin, a gwragedd y brenin, a'i ystafellyddion, a chedyrn y wlad a ddug efe i gaethiwed o Jerusalem i Babilon. A'r holl wyr nerthol, sef saith mil; ac o seiri a gofaint, mil, y rhai oll oedd gryfion a rhyfelwyr; hwynt-hwy a ddug brenin Babilon yn gaeth i Babilon' (2 Bren. xxiv. 8, 10–16). Yr oedd hyn yn 599 C.C. Ymddengys taw o gylch yr amser hwn y cafodd Ezeciel ac eraill o'i gydgarcharorion wrth afon Chebar gael eu caethgludo i wlad y Caldeaid, oblegid oddiwrth gaethgludiad Jehoiachin y mae yn dyddio ei weledigaethau (i. 1–3; viii. 1; xx. 1, &c). Dyoddefodd Jehoiachin ei hun gaethiwed hir; ond o'r diwedd, ar ol oddeutu dwy flynedd ar bymtheg ar hugain, Efil-merodach, brenin Babilon, 'a'i dug ef allan o'r carchardy, ac a ddywedodd yn deg wrtho, ac a osododd ei frenin-fainc ef uwchlaw gorsedd-feinciau y breninoedd, y rhai oedd gyd ag ef yn Babilon. Ac efe a newidiodd ei garchar-wisg ef, ac efe a fwytaodd fara ger ei fron ef yn wastad, holl ddyddiau ei einioes' (Jer. lii. 31–34). Dyma ddarlun tyner mewn gwirionedd!

Gosododd Nebuchodonosor Sedeciah, mab arall i Josiah, ar yr orsedd; ond yn y nawfed flwyddyn o'i deyrnasiad gwrthryfelodd yn erbyn brenin Babilon, yr hwn a ddaeth i fynu eilwaith yn erbyn Jerusalem, ac ar ol gwarchae arni ddeunaw mis, gorfu i Sedeciah a'i filwyr, oherwydd newyn, i adael y ddinas a chynyg dianc, ond 'llu y Caldeaid a erlidiasant ar ol y brenin, ac a'i daliasant ef yn rhosydd Jericho, a'i holl lu ef a wasgarasid oddi wrtho. Daliasant y brenin, a dygasant ef at frenin Babilon yn Riblah. Lladdasant feibion Sedeciah hefyd o flaen ei lygaid, ac a dynasant lygaid Sedeciah, ac a'i rhwymasant mewn gefynau pres, ac a'i dygasant i Babilon.' Ac yn awr y daeth Nebuzaradan y distain 'i Jerusalem, ac efe a losgodd dŷ yr Arglwydd, a thŷ y brenin, a holl dai Jerusalem, a phob tŷ mawr a losgodd efe â thân. A holl lu y Caldeaid a dorasant i lawr furiau Jerusalem oddi amgylch. Y rhan arall o'r bobl a adawsid yn y ddinas, a'r ffoaduriaid a giliasant at frenin Babilon, gyda gweddill y dyrfa, a ddug Nebuzaradan ymaith. Ac o dlodion y wlad y gadawodd y distain rai, yn winllanwyr, ac yn arddwyr' (2 Bren. xxv. 1–12). Dros y gweddill o'r bobl a adawsid ar ol 'gwnaeth yn swyddog arnynt Gedaliah,' ond yn mhen dau fis ar ol hyny tarawyd ef, nes y bu farw, gan 'Elisama o'r had breninol,' 'ac yna yr holl bobl, o fychan hyd fawr, a thywysogion y lluoedd, a gyfodasant, ac a ddaethant i'r Aipht, canys yr oeddynt yn ofni y Caldeaid' (xxv. 22–26). Cymerodd caethgludiad olaf teyrnas Judah le yn y flwyddyn 588 c.c., ar ol iddi fodoli o ddechreu teyrnasiad Rehoboam 387 o flyneddau, a 133 yn hwy na theyrnas Israel.

Oddiwrth holl hanesion y gaethglud ymddangosai fel pe buasai y wlad wedi cael ei hamddifadu o'i thrigolion, ac etto mae y rhif a roddir o'r caethion a gludwyd i Babilon yn gryn fychan. Am rif y rhai a gludwyd yn nheyrnasiad Jehoiacim nid oes genym un wybodaeth. Am y rhai gludwyd yn nheyrnasiad Jehoiachin mae genym rai manylion neillduol. Yn 2 Bren. xxiv. 14 dywedir wrthym i 'holl Jerusalem, yr holl dywysogion hefyd, a'r holl gedyrn nerthol, sef 10,000 o gaethion, a phob saer a gôf a ddygwyd ymaith;' ac yn ad. 16 dywedir 'i'r holl wyr nerthol, sef 7000, ac o seiri a gofaint 1000, y rhai oll oedd gryfion a rhyfelwyr, hwynt-hwy a ddug brenin Babilon yn gaeth i Babilon.' Ond nid yw yn ymddangos yn eglur iawn pa un a ydyw y rhifau hyn i gael eu chwanegu at eu gilydd, neu ynte ai manylion yn unig ydynt am ddospeirth neillduol a gynwysir yn yr haeriad mwy cyffredinol ynghylch yr un rhifau. Ni roddir rhif y rhai a gaethgludwyd yn nheyrnasiad Sedeciah yn Llyfr y Breninoedd; ac yn Llyfrau y Croniclau ni roddir dim rhifau o gwbl.

Yn Llyfr Jeremiah mae genym yn ymddangosiadol hanes mwy cyflawn. Yn y seithfed flwyddyn o deyrnasiad Nebuchodonosor, yr hon a gyfettyb i'r gaethglud dan Jehoiachin, y rhifau a roddir ydynt 3023; yn y ddeunawfed flwyddyn o'i deyrnasiad, yr hon a gyfettyb i'r gaethglud dan Sedeciah, yr oedd o Jerusalem 745. 'Yr holl ddynion hyn,' fe ychwanegir, 'oeddynt 4600' (Jer. lii. 28–30). Yr ydym yn analluog i esponio yr angysondeb rhwng y cyntaf o'r rhifau hyn a'r rhifau roddir yn 2 Bren. xxiv. 14, 16; ymddengys yr ail yn rhif bychan i'w gludo o Jerusalem pan ei dinystriwyd, hyd yn od pe tybid y cyfeiriai atto ef yn unig.

Efallai, fodd bynag, nad oes fawr o ddibyniad i gael ei osod ar un o'r rhifau hyn, gan fod trawsgrifwyr yn hynod agored i wneud camsyniadau wrth eu copiaw. Ond a chymeryd y rhifau uchod a roddir yma, nis gallasent gyfansoddi ond rhan fechan iawn o boblogaeth teyrnas Judah. Pa beth, gan hyny, ydoedd wedi dyfod o gorph mawr y trigolion? Nis medrwn roddi un atteb boddhaol i'r gofyniad hwn, wedi ei sylfaenu ar awdurdod hanesyddol; hyn yn unig a wyddom—fod rhifedi mawr o Iuddewon i'w cael mewn amseroedd olynol yn ngwahanol ranau o'r byd, ac y mae yn amcan-dyb digon naturiol, gan i dri caethgludiad olynol o'r Iuddewon gymeryd lle, a chan fod y wlad yn ystod y cyfyngau rhyngddynt mewn cyflwr ansefydlog a pheryglus, y gallasai niferi lliosog, yn y cyfyngau, ac ar adegau y caethgludo, ffoi i wledydd eraill a llechu yno. Nis gallasai hyny, fodd bynag, ond esponio mewn rhan y ffaith o ddiboblogiad y wlad, a rhaid i ni ymfoddloni i adael y matter i fesur helaeth heb ei esponio.

Am sefyllfa y caethion yn Babilon mae genym ychydig hanesion. Yr oedd cyflwr y mwyafrif yn ddiau yn ddigon truenus wrth bob tebygolrwydd. Cynwys y 137 Psalm ddarluniad tyner o'u syniadau a'u teimladau.

Ymddyrchafodd, fodd bynag, amryw o'r caethion hyn i radd uchel o awdurdod dan freninoedd Babilon, megis Daniel a'i dri chyfaill, Sadrach, Mesach, ac Abednego (Dan. i. 18–21; ii. 48, 49; iii. 12, 29, 30; v. 29); a phan ddymchwelwyd y llywodraeth Fabilonaidd, dyrchafwyd Daniel i awdurdod ac anrhydedd uchel gan Darius, brenin Persia (vi. 1–3). Nid yw y cyfryw ddygwyddiadau mewn un modd yn bethau dyeithr mewn gwledydd Dwyreiniol. Dywedir yn gyffredin i'r Iuddewon gael eu llwyr ddiwygio gyda golwg ar eu tuedd at eilun-addoliaeth. Yn yr hen amseroedd, o'r pryd y daethant allan o'r Aipht hyd ddinystr Jerusalem, yr oeddynt wedi dangos tueddiad hynod at eilun-addoliaeth; ond er eu caethgludiad maent wedi eu dyddyfnu oddi wrtho, a chwedi bod yn dystion parhaus o unedd Duw i'r cenedloedd. Mae yr haeriad hwn, fodd bynag, yn rhy gyffredinol, oblegid mae eithriadau hynod wedi bod, megis yn amserau Antiochus Epiphanes, brenin Syria (1 Maccab. i. 11–15, 41–55; ii. 23–25).

O'r diwedd daeth caethgludiad yr Iuddewon am ddeng mlynedd a thriugain i ben. Cyrus, brenin Persia, yn y flwyddyn gyntaf o'i deyrnasiad, 536 c.c., a wnaeth *broclamasiwn* yn awdurdodi yr Iuddewon y rhai oeddynt yn ei deyrnas i ddychwelyd i'w gwlad eu hun, ac i adeiladu y deml yn Jerusalem, a gorchymynodd rhoddi i fynu iddynt lestri tŷ yr Arglwydd y rhai a ddygasai Nebuchodonosor gydag ef i Babilon (Ezra i.) Mewn canlyniad i'r *proclamasiwn* dychwelodd y pryd hyny i Jerusalem, dan arweiniad Zorobabel, yr hwn oedd o'r llinell freninol, o blant y gaethglud, '42,360, heblaw eu gweision a'u morwynion, o ba rai yr oedd 7337,' ac ynghyd yn gwneud i fynu 49,697; ond efallai mai nid Iuddewon oedd y gweision a'r morwynion (Ezra ii. 1, 2, 64, 65; 1 Cron. iii. 19). Ni chyfansodda y rhifau hyn ond rhan fechan o genedl, ond maent yn llawer mwy na'r rhifedi a ddywedir i gael eu caethgludo, ac hyd yn od eu cynydd naturiol yn ystod eu caethiwed. Ond nid yw y rhifau sydd yn dychwelyd yn awr yn dangos pa nifer o Iuddewon oedd yn y deyrnas Fabilonaidd. Dywed Josephus 'i lawer o'r Iuddewon aros yn Babilon, gan anewyllysgarwch i adael eu meddianau' (*Antiq.* xi. 1. 3). Yr ydym hefyd yn cael allan yn Llyfr Esther fod mewn amser diweddarach lawer iawn o Iuddewon mewn gwahanol ranau o ymerodraeth Persia (Esther ii. 5–7; iii. 8, 12–15; viii. 17; ix. 1–3, 5, 6, 12–16). Oddiwrth y pethau hyn ymddengys fod llawer iawn fwy o Iuddewon yn y gwledydd hyn nac a gyfrifir am danynt gan y rhifau a ddywedir iddynt gael eu caethgludo, ac yn ganlynol fod yn rhaid fod llawer o honynt wedi eu caethgludo am ba rai nid oes genym gyfrif, neu o'r hyn lleiaf fod llawer, yn rhyw fodd neu gilydd, wedi dyfod i ymsefydlu yn y Dwyrain.

Yn nheyrnasiad Artaxerxes, yn agos i bedwar ugain mlynedd ar ol dychweliad yr alltudion cyntaf, aeth Ezra, offeiriad, i fynu o Fabilon i Jerusalem, taith a gymerodd bedwar mis i'w gorphen, ac fe aeth gyd ag ef yn agos i 1800 o wrrywiaid ei frodyr, yn mhlith y rhai yr oedd rhai offeiriaid a Lefiaid, a chantorion, a chludwyr, a Nethinim, ar gyfer gwasanaeth y deml, yr hon ydoedd wedi ei gorphen er ys cryn amser cyn hyny (Ezra vi. 14, 15; vii. 1–9; viii. 1–14).

Tair blynedd ar ddeg ar ol hyn, Nehemiah, yr hwn ydoedd drulliad i Artaxerxes, a aeth i fynu hefyd i Jerusalem trwy awdurdod y tywysog hwnw (Neh. i. 11; ii. 1–8). Ni sonia am gymeryd eraill o'i frodyr gyd ag ef; felly gallwn orphen yn y fan hon ein hanes am y caethiwed. Arosodd yno y pryd hwnw ddeuddeg mlynedd, ac Ezra oedd yn gydoeswr iddo; ac er iddo ddychwelyd yr amser hyny i Persia, daeth yn ei ol drachefn, ond ni wyddys pa cyhyd yr arosodd.

CAI'NAN, mab Enoch. Ganwyd ef yn 325 o O.B. Yn mhen 70 o flyneddau wedi hyn cenedlodd Mahalaleel, a bu farw O.B. 1235, yn 910 oed (Gen. v. 9–14; 1 Cron. i. 2; Luc iii. 37). Darlunir Cainan arall fel mab Arphaxad (Luc iii. 36): ond y mae achyddiaeth dairplyg santaidd yn profi na fu erioed y fath berson (Gen. x. 24; xi. 12; 1 Cron. i. 18). Mae yn debygol i ryw gopiwr i osod ei enw yn Luc er mwyn gwneud i'w achyddiaeth gyduno â'r Septuagint.

CA'LAH, un o'r dinasoedd a adeiladwyd gan Assur neu Nimrod yn Assyria, gan fod y geiriau ynghylch ei sylfaenydd yn ansicr eu hystyr (Gen. x. 9–11). Ni wyddys yn awr yn mha le yr oedd ei sefyllfan.

CAL'AMUS, math o gorsen ac y defnyddid ei chynyrch mewn cysylltiad â myrr, cinamon, cassia, ac olew, i wneud i fynu 'yr olew enneiniad santaidd' (Exod. xxx. 23–25). Enwir hi yn mhlith y 'ffrwythau peraidd' y mae y briodasferch yn gwahodd ei hanwylyd i gyfranogi o honynt (Can. iv. 13–16). Yr oedd yn un o'r pethau y masnachai Dan a Jafan ynddynt yn marchnad Tyrus (Ezec. xxvii. 19). Dyma yr unig adnodau lle y cyfieithir y gair קנה yn *calamus*, ond ceir ef mewn amryw fanau eraill lle y cyfieithir ef yn wahanol. Yn Esa. xliii. 24 cyfieithir ef (yn Saisoneg) yn *gorsen bêr*, ac yn Jer. vi. 20, yn *gorsen o wlad bell.* Dengys y ddwy adnod hyn y defnyddid y calamus, neu yn hytrach ei chynyrch, mewn cysylltiad ag aberthau, er mwyn, yn ddiau, eu perarogli. Ond yn fwy cyffredin cyfieithir y gair yn *gorsen*, ac weithiau air ar ei hol i arwyddo rhywbeth neillduol, megis yn Esa. xxxvi. 6, 'corsen ddrylliedig;' xlii. 3, 'corsen ysig;' Ezec. xl. 3, 5, 'corsen fesur.'

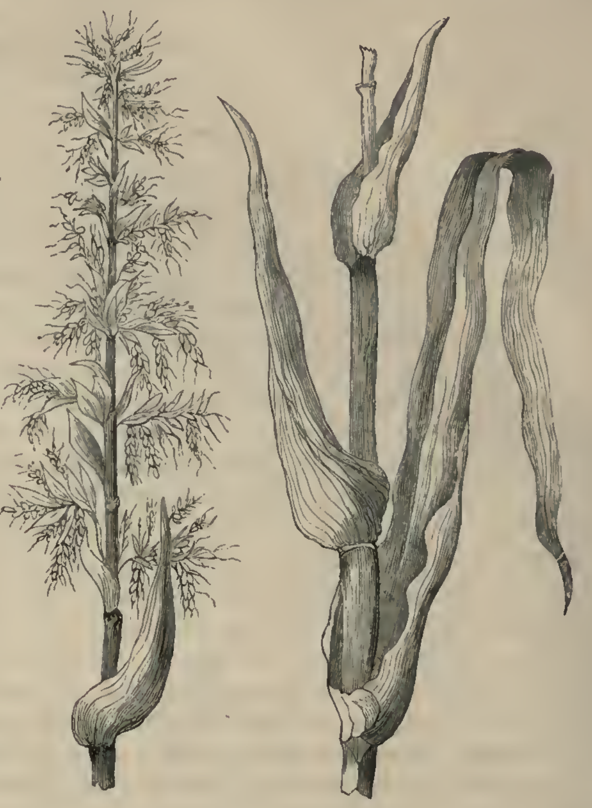

CALAMUS (CORSEN BÊR).

CAL'FARIA, y man, mewn iaith gyffredin, lle croeshoeliwyd Crist, ond enw priodol y lle hwnw ydoedd Golgotha, 'yr hwn, o'i gyfieithu, yw Lle y benglog' (Matt. xxvii. 33; Marc xv. 32; Luc xix. 17). Yn Luc xxiii. 33, mae yn wir y cawn y gair Calfaria, ond nid yw y gair hwnw yn yr iaith wreiddiol: y gair a geir yno yw *κρανιον*, yr hwn a arwydda *benglog*. Gair Lladin yw *Calfaria*, yn arwyddo penglog. Nid iawn ydoedd ei droi yn enw priodol. Mae y geiriau '*Bryn* Calfaria' neu '*Fynydd* Calfaria' wedi eu dwyn mewn efallai i bob iaith yn Nghred, a phasant heb neb yn eu cwestiyno yn yr hyn a elwir y byd Cristionogol; ond etto nid oes y prawf lleiaf yn y T. N. fod Golgotha yn fryn neu fynydd. Ni ddylid gan hyny wneud defnydd yn hwy o'r geiriau hyn.

CAL'NEH, un o'r dinasoedd yn ngwlad Sinar, y rhai oeddynt 'ddechreuad breniniaeth Nimrod' (Gen. x. 10). Yr un lle ydoedd, mae'n debygol, a Calno Esa. x. 9, a Calneh Amos vi. 2. Ac os yr un lle ydoedd hefyd a Canneh, rhaid ei fod yn masnachu â Tyrus (Ezec. xxvii. 23). Yn ol yr esponiwr Caldeaidd, â'r hwn y cyduna Jerome, yr un lle ydoedd a'r un a gyfenwid yn olynol yn Ctesiphon, yr hwn a orweddai ar lan y Tigris gyferbyn a Seleucia, ac am dymhor yn brifddinas y Parthiaid (Rosen. *Geog.* ii. 29).

CAMDDEFNYDDIO, arfer personau a phethau oddi ar amcanion gau; neu mewn modd pechadurus neu waradwyddus (Barn. xix. 25). Mae dynion yn *camddefnyddio eu hunain gyd â'u gilydd* pan y cyflawnant y pechod echrydus o Sodomiaeth, yr hwn a ddug ddinystr ar y ddinas hono a'r dinasoedd o'i hamgylch (1 Cor. vi. 9). Mae dynion yn *camddefnyddio y byd* pan ddefnyddiant ei bethau da i ddianrhydeddu Duw a boddio eu nwydau eu hunain (1 Cor. vii. 31).

CAM'EL. Mae naturiaethwyr yn cyduno nad oes ond dau fath o gamelod—y camel Bactrian, a dau gnwc ar ei gefn, yr hwn sydd yn trigfanu Tartary, Turkey, Persia, a China; a'r camel Arabaidd neu y dromedari, ac un cnwc ar ei gefn, yr hwn a drigfana Arabia, Twrci, Affrica Ogleddol, &c. (Cuvier, *Animal Kingdom*, v. 298; Buffon, *Nat. Hist.* vi. 118). Mae y camelod Arabaidd, neu y dromedari, yn anghydmarol mwy lliosog a chwedi ymdaenu yn fwy cyffredinol na'r camelod Bactrian. Yn Arabia y mae yn anifail mwy cyffredin nac un creadur arall a garia feichiau; yn wir mae yn debygol mai ganedig o Arabia yn ddechreuol ydyw (Buffon, *Nat. Hist.* ii. 122). Gyda golwg ar ymborth, mae camelod wedi eu cyfaddasu mewn modd hynod ar gyfer y gwledydd lle trigant a thros y rhai y teithiant yn benaf. Gwell ganddynt bori prysgwydd garw, byr, pigog, a phlanigion gwywedig yr anialwch na'r borfa decaf, ac hyd yn od o'r rhei'ny ni fwytant ond ychydig. Cyhyd ac y gallant gael o hyd i'r planigion hyn i ymborthi arnynt gwnant yn rhwydd heb ddwfr. Gallant dreulio dyddiau yn olynol heb yfed dyferyn o ddwfr; gwyddys am danynt yn myned naw ac weithiau ragor o ddyddiau heb ei brofi. Tybid yn hir fod gan gamelod mewn ychwanegiad i'r pedwar cylla, y nifer sydd gan bob creadur yn cnoi ei gil, bumed cylla neu sach, yr hwn a attebai y dyben o gynwys dwfr heb gael ei gymysgu â'r bwydydd eraill, neu effeithio arnynt, ac y gallent trwy yn unig dynu ynghyd nifer o ewynau wneud i ran o'r dwfr, pan fyddai ei eisiau, esgyn i'w cylla; ond yr ydys wedi cael allan taw camsyniad ydyw hyn. Ceir, fodd bynag, fod celloedd dyfnion yn yr ail gylla, y rhai a lenwir â dwfr, ac a'u cadwant yn bur, ac y gallant o'r celloedd hyn, pan unwaith y llenwir hwynt, ei dynu pan ddygwyddo fod ei eisiau arnynt fel allan o ffynon (Robinson, *Res.* ii. 632; Buffon, *Nat. Hist.* vi. 134; *Edin. Encyc.* v. 294).

Mae traed llydan-glustogog camelod yn eu cyfaddasu mewn modd arbenig ar gyfer tywod poethion a'r graiandir yr appwyntir hwy i'w teithio. A dyna y rheswm dros eu bod mor ddiogel ar eu traed. Mae yn syn eu cael yn teithio mor rhwydd a diogel i lawr ac i fynu trwy fynydd-fylchau geirwon. Nid ydynt yn dewis eu ffordd gyda chraffder y mul, neu hyd yn od y ceffyl; ond troediant hi yn llawer mwy diogel a sicr, ac ni wnant byth na llithro na syrthio (Robinson, *Res.* ii. 633, 635).

Nid yw eu harfer adnabyddus o orwedd lawr ar eu bron i dderbyn eu beichiau, fel y tybir yn aml, yn effaith dysg; mae yn gyfaddasiad ardderchog o'u natur ar gyfer eu tynged fel baich-garwyr. Dyma hefyd ydyw dull y corph pan orweddant i orphwys, fel y gwelir oddiwrth y cyrn ar gymalau y coesau, ac yn enwedig ar eu bron, yr hwn a wasanaetha fel math o droedfainc dan y corph mawr (Robinson, *Res.* ii. 633).

Mae yr Arabiaid yn edrych ar y camel fel rhodd o'r nefoedd, heb yr hwn nis medrent gario masnach yn mlaen neu deithio. Yn Twrci, Persia, Arabia, yr Aipht, a Barbary, carir holl nwyddau marsiandiaeth gan gamelod. Y nhwy ydyw y carwyr rhataf a buanaf. Mae marsiandwyr a theithwyr eraill yn ymffurfio yn fintai er diogelu eu hunain rhag cael eu hysbeilio neu eu dianrhydeddu gan yr Arabiaid; mae y *caravans* hyn yn aml yn lliosog iawn, a phob amser yn gynwysedig o fwy o gamelod na dynion (Buffon, *Nat. Hist.* vi. 126, 132).

Mae cerddediad camelod yn gyffredin yn araf, yn enwedig pan wedi eu casglu yn dyrfa i ffurfio *caravan;* dim, dan y cyfryw amgylchiad, yn gyffredin ond rhwng dwy a thair milltir yr awr. Ond mae rhai rhywiau neillduol o'r dromedari ac sydd yn berchen cyflymdra anarferol, gan y medrant deithio 100 neu 130 o filltiroedd yn y dydd, a chan barhau i wneud hyny yn groes i'r anialwch, heb nemawr o fwyd, dros saith neu wyth diwrnod yn olynol (*Edin. Encyc.* v. 294; Buffon, *Nat. Hist.* vi. 130). Cyfenwir hwynt mewn modd arbenig gan genedloedd y Dwyrain fel *camelod y gwynt.* Tystia yr Arabiaid na wnant un cyfrif o ddal i deithio am bedair awr ar hugain yn ddidor, ac heb ddangos un arwydd o flinder na thuedd i ymborthi; ac wedi llyncu pelen neu ddwy o fath o does wedi ei wneud o flawd haidd, ac efallai ychydig o lwch *dates* wedi eu sychu yn gymysg â hwynt, ymddangosant mor ffres ac wrth gychwyn, ac yn barod i redeg gyd â'r un cyflymdra braidd anghredadwy am gynifer o oriau ychwanegol, ac felly o un pen i'r anialwch i'r llall, os medr y marchogwyr ddal allan heb gwsg a phethau adfywiol eraill (Morgan, *Hist. of Algiers* in Calmet, 227). Dr. Robinson, pan yn cyfeirio at gamelod cyffredin, a ddywed nad ymddangosant byth yn flinedig, ac y gwnant deithio yn llawn mor ffres yn yr hwyr a'r boreu (ii. 632).

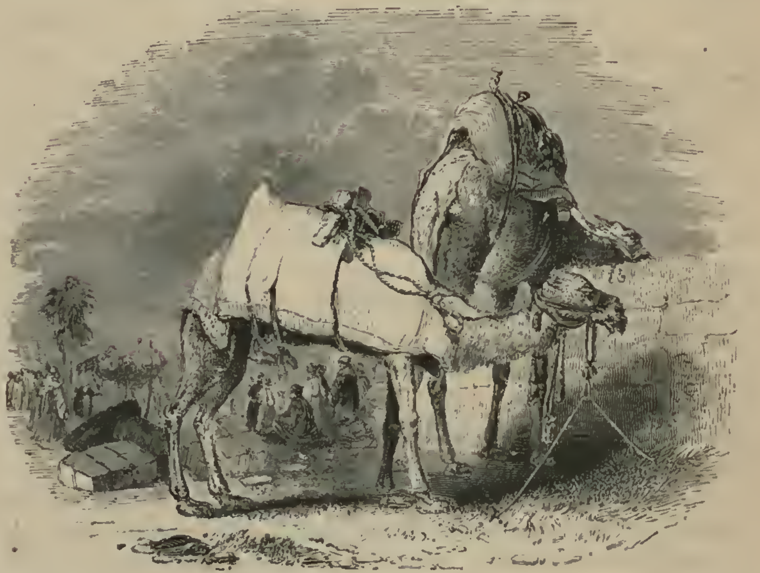

TWRR O GAMELOD.

Mae dull y camel o gyfodi ei draed yn anhebyg i bob creadur arall. Cyfyd y ddwy goes ar un ochr yn olynol, ac nid bob yn ail fel y ceffyl (*Edin. Encyc.* iii. 293). Er eu bod yn hynod addas i'r anial diroedd y tynghedwyd hwy i'w teithio, nid ydyw eu marchogaeth yn ddull hyfryd o deithio. Mae eu camau hirion, a'u dull o rolian eu corph o un ochr i'r llall, yn gwneud y gorchwyl o'u marchogaeth yn flinderus dros ben yn mhen amser, er nad yw yn anhyfryd iawn ar y cyntaf. 'Bu arnaf,' medd

Dr. Robinson, 'yn aml lawer mwy o flino wrth deithio pum milltir ar hugain ar gefn camel nac wrth deithio hanner cant ar gefn ceffyl. Ond sut y gellid teithio yr anialwch o gwbl hebddynt?' (Robinson, *Res.* ii. 632, 633, 635).

Nid yw y camelod mewn llawer ystyr yn anhebyg i ddefaid. Creaduriaid disynwyr, ofnus ydynt, a minteog, a phan eu dychrynir rhedant, fel defaid, yn dwrr at eu gilydd. Darlunir hwynt yn gyffredin fel creaduriaid amyneddgar; ond os ydynt felly, amynedd ystyfnig ydyw yr eiddynt hwy. Y maent hefyd yn ystyfnig, ac yn aml yn ddiffaith; ac y mae cynyg eu brysio rhag eu blaen yn debyg i yru defaid lle nad ewyllysiant fyned. Creaduriaid oer-waed, trymaidd, trwm-drist ydynt, ac heb fawr deimlad o un math; ni theimlant oddiwrth ergydion a symbylau os na fyddant yn rhai ffyrnig dros ben.

Nid oes dim yn brydferth neu fywiog yn y camel, nac yn ifanc neu hen. Mae y cyfan yn afluniaidd a lledchwith. Nid oes dim yn chwarëus neu branciawl yn perthyn i'r ifeinc; yn eu holl symudiadau maent mor dawel a sobr a'u rhieni. Mor anhebyg, yn yr ystyr hyn, ydynt i'r oen! (Robinson, *Res.* ii. 633, 634).

Mae y camel yn bwrw yn flyneddol ei flew yn y gwanwyn, ac yn ysbaid tri diwrnod mae mor noeth a mochyn sugno. Mae lliw a chyflawnder y blew yn dibynu yn gyfangwbl ar rywogaeth neillduol y camel, a hinsawdd y wlad lle triga. Mae blew y camel Arabaidd yn deneu ac yn tynu at liw gwyn; mae blew y camel Bactrian yn dewach ac o liw tywyllach. O'r blew gwneir math arw o frethyn, trwy yr hwn nis medr dwfr dreiddio, a gwisgir ef gan yrwyr camelod a bugeiliaid; defnyddir ef i ddiogelu nwyddau marsiandwyr rhag cael eu niweidio gan wlawogydd trymion. Ond yn Persia a'r Crimea gwneir brethynau cul o hono, ac o wahanol liwiau, ac hefyd hosanau godidog, o'r rhai y mae y mawrion penaf yn falch. Gwneir *shawls*, carpedau, a gorchuddiau i bebyll yr Arabiaid o hono (*Edin. Ency.* v. 295).

'Wrth gymeryd golwg ar holl ragoriaethau yr anifail hwn, a'r holl fanteision deilliedig oddiwrtho,' medd Buffon, yr hwn yw ei glodwr penaf, 'rhaid cyfaddef taw efe ydyw y creadur mwyaf defnyddiol a ddarostyngwyd erioed at wasanaeth dyn. Nid aur a sidan sydd yn cyfansoddi gwir olud y Dwyrain. Gwir drysor Asia ydyw y camel. Mae yn fwy gwerthfawr na'r elephant; oblegid gellir dweud y gwna yr un faint o waith a hwnw, ac wrth yr ugeinfed ran o'r draul. Heblaw hyny mae yr holl rywogaeth wedi cael ei darostwng i ddyn, yr hwn a'u lliosoga wrth ei ewyllys. Ond nid oes ganddo y cyfryw lywodraeth dros elephantiaid, y rhai nis medr eu lliosogi, ac y mae y rhai unigol o honynt a orchfyga yn costo iddo lafur ac anhawsder mawr i allu gwneud hyny. Mae y camel nid yn unig yn fwy gwerthfawr na'r elephant, ond efallai ei fod yn llawn mor ddefnyddiol a'r ceffyl, yr asyn, a'r ych, pan yr unir eu nerthoedd. Caria gymaint a dau asyn, er y bwyta cyn lleied, ac yr ymbortha ar blanigion mor arw a'r asyn. Llaeth camelod ydyw ymborth cyffredin yr Arabiaid; rhydd y fenyw laeth yn hwy na buwch. Mae cig camelod ifeinc cystled ac mor iachus a chig llo. Mae eu blew yn decach, a mwy o alwad am dano na'r gwlan goreu. Mae hyd yn od eu tom yn ddefnyddiol; oblegid o'u biswail y gwneir *sal ammoniac*, a gwasanaetha eu tom yr un dyben iddynt hwy eu hunain ac i geffylau ac a wna gwellt neu redyn pan daenir hwynt dan anifeiliaid yn y wlad hon, a charir ef gan deithwyr mewn gwledydd lle nad oes na gwair na gwellt i'w gael. Yn olaf gwna eu tom danwydd rhagorol. Mae yn llosgi yn rhwydd, a rhydd allan fflam bron mor danbaid a phoeth a choed sych, ac y mae o wasanaeth mawr yn yr anialwch, lle nad oes gymaint a phren i'w gael; a lle mae tân mor brin a dwfr, oblegid diffyg tanwydd' (Buffon, *Nat. Hist.* vi. 126, 145).

Y son cyntaf am gamelod yn yr H. D. a geir yn Gen. xii. 16, ac er ei fod yn ansicr pa un a berthynent i Pharaoh neu Abraham, etto wrth gydmaru yr adnod â xxiv. 35, ni fydd fawr le i amheu na pherthynent i'r olaf: 'A Pharaoh a fu dda wrth Abram er mwyn Sarai; ac yr oedd ganddo ef ddefaid, a gwartheg, ac asynod, a gweision, a morwynion, ac asenod, a chamelod.' Defnyddid hwynt yr amser hwnw, fel yn bresenol, i farchogaeth arnynt, ac i gario beichiau. Pan yr aeth gwas Abraham i Mesopotamia i geisio gwraig i Isaac, 'cymerodd ddeg camel, o gamelod ei feistr;' a phan agoshaodd 'at ddinas Nachor, gwnaeth i'w gamelod orwedd o'r tu allan i'r ddinas, wrth bydew dwfr ar brydnawn, ynghylch yr amser y byddai merched yn dyfod allan i dynu dwfr,' darluniad ac sydd yn llawn mor gywir am yr amser presenol a'r hen amserau gynt. Wrth ddychwelyd gyda Rebecca, darfu iddi, pan welodd Isaac, 'ddisgyn oddiar y camel;' a Jacob pan ffodd o wydd Laban a 'osododd ei feibion a'i wragedd ar gamelod' (xxiv. 10, 34; xxxi. 17). Gwerthwyd Joseph gan ei frodyr 'i fintai o Ismaeliaid yn dyfod o Gilead, yn myned i waered i'r Aipht, a'u camelod yn dwyn llysiau, a balm, a myrr' (xxxvii. 25). Oddiwrth Esa. xxxi. 7 ymddengys yr ieuid camelod weithiau mewn cerbydau. Nid ymddengys y gwneid llawer o ddefnydd o honynt yn mhlith yr Israeliaid ar ol iddynt ymsefydlu yn Nghanaan. Mewn cysylltiad â chenedloedd cymydogaethol yn benaf, ac yn neillduol bobl y Dwyrain, y darllenwn ni am danynt. Job, 'yr hwn oedd,' meddir, 'yn fwyaf o holl feibion y Dwyrain,' a feddai, yn moreu ei fywyd, 3000 o gamelod, ac yn ei ddyddiau olaf 6000 o gamelod (Job. i. 3; xlii. 12). Yn nyddiau y Barnwyr 'daeth Midian i fynu, ac Amalec, a meibion y Dwyrain a'u hanifeiliaid, ac a'u pebyll, a daethant fel locustiaid o amldra; ac nid oedd rhifedi arnynt hwy na'u camelod' (Barn. vi. 3–5); ac ar ol hyny dywedir fod eu camelod 'heb rif, fel tywod y môr' (vii. 12; gwel hefyd 1 Sam. xxvii. 9; xxx. 17; 1 Bren. x. 2; 2 Bren. viii. 9; 1 Cron. v. 18–21; 2 Cron. xiv. 13–15; Esther viii. 10; Esa. lx. 6; Jer. xlix. 28–32). Yr unig hanes sydd genym am gamelod yn meddiant yr Israeliaid yn Nghanaan, a geir dan deyrnasiad Dafydd (1 Cron. xii. 40) a than deyrnasiad Solomon (xxvii. 30), lle y dywedir fod 'ar y camelod Obli yr Ismaeliad,' yr hyn efallai a arwyddai nad oedd camelod mewn gwasanaeth cyffredin, gan fod eu gofal ar estron. Dywedir wrthym hefyd fod gan yr Iuddewon a ddychwelasant o'r caethiwed 'bedwar cant a phymtheg ar hugain o gamelod' (Ezra ii. 67); ond o Babilon yn ddiau y dygasant y rhai hyn. Oddiwrth yr oll o'r adnodau hyn ymddengys na wneid llawer o ddefnydd o gamelod gan yr Israeliaid wedi eu hymsefydliad yn Nghanaan.

Nid oes ond ychydig gyfeiriadau at y camel yn y T. N. Yn Matt. iii. 4 dywedir fod gwisg Ioan Fedyddiwr o flew camel. Nis gallasai, fodd bynag, fod wedi ei gwneud o flew teg y camel, o ba un y gwneir math o frethyn hardd,

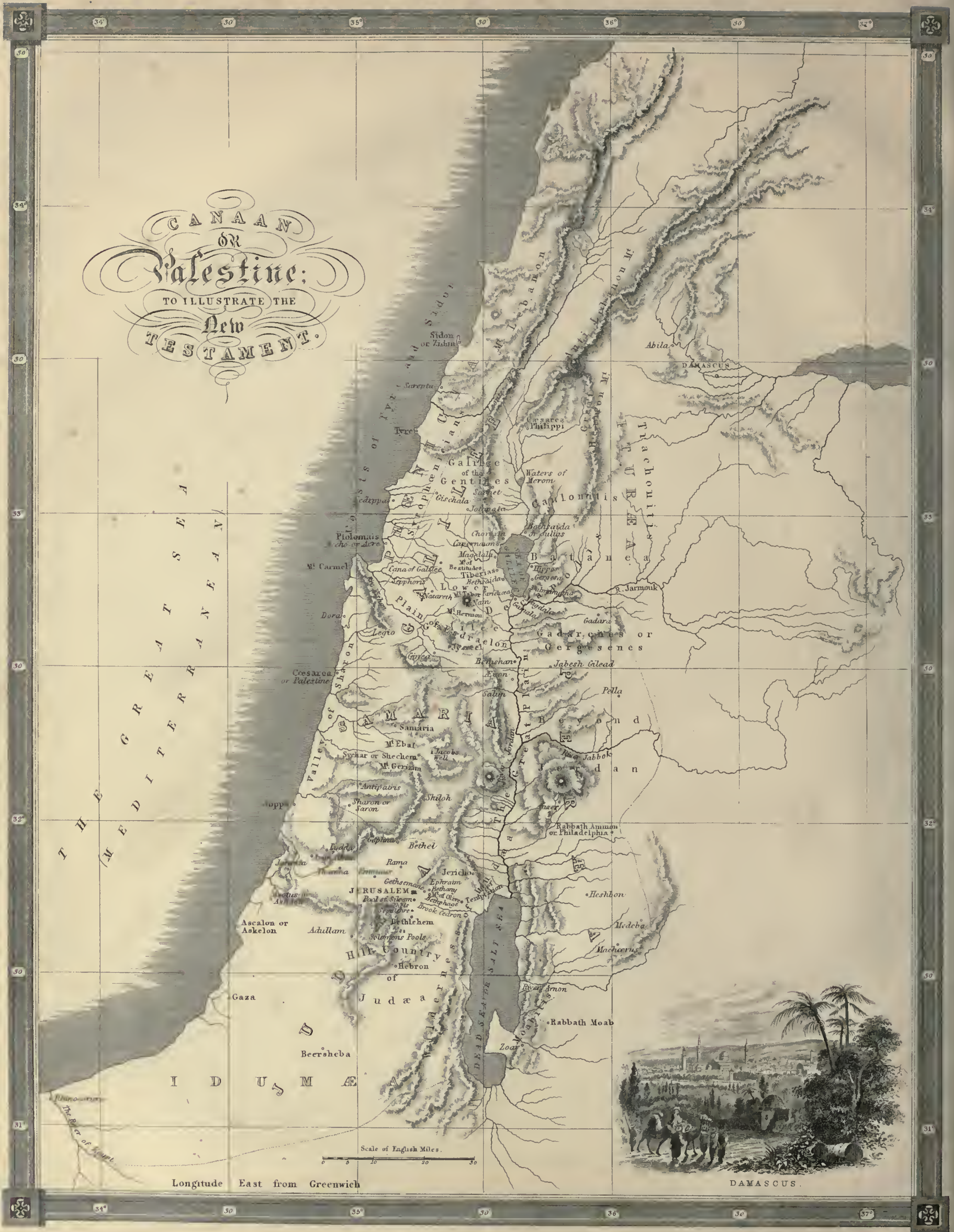
CANAAN OR Palestine: TO ILLUSTRATE THE New TESTAMENT.
THE GREAT SEA
(MEDITERRANEAN)
Coasts of Tyre and Sidon
Sidon or Zidon
Sarepta
Tyre
Ecdippa
Ptolemais or Acho or Acre
Mt Carmel
Dora
Caesarea or Palestine
Joppa
Lydda
Jamnia
Azotus or Ashdod
Ascalon or Askelon
Gaza
Beersheba
IDUMÆA
Rhinocorura
The River of Egypt
PHENICIA
GALILEE
Upper
Galilee of the Gentiles
Gischala
Saphet
Jotapata
Chorazin
Capernaum
Magdala
Mt of Beatitudes
Cana of Galilee
Sepphoris
Tiberias
Bethsaida
Lower
Nazareth
Mt Tabor
Tarichaea
Nain
Mt Hermon
Plain of Esdraelon
Legio
Jezreel
Ginaea
Bethshan
Enon
Salim
Valley of Sharon
SAMARIA
Samaria
Mt Ebal
Sychar or Shechem
Jacob's Well
Mt Gerizim
Antipatris
Sharon or Saron
Shiloh
Gophna
Bethel
Rama
Lydda
Emmaus
Gethsemane
Ephraim
Bethany
Mt of Olives
Bethphage
JERUSALEM
Pool of Siloam
Brook Cedron
Jericho
Bethlehem
Solomon's Pools
Adullam
Hill Country of Judæa
Hebron
JUDÆA
Wilderness
DEAD SEA OR SALT SEA
Zoar
River Arnon
Rabbath Moab
Machaerus
Medeba
Heshbon
Rabbath Ammon or Philadelphia
PERÆA
Beyond Jordan
Jabbok
Gadara
Gadarenes or Gergesenes
Jabesh Gilead
Pella
Great Plain
Jordan
DECAPOLIS
Hippos
Gergesa
Gamala
Batanea
Gaulonitis
Bethsaida or Julias
Sea of Galilee
Waters of Merom
Caesarea Philippi
ITURÆA
Trachonitis
R. Jarmouk
Mt Hermon
Anti Lebanon Mt
Mt Lebanon
Abila
DAMASCUS
Scale of English Miles
0 5 10 20 30
Longitude East from Greenwich
34° 30' 35° 30' 36° 30' 37°
34° 30' 33° 30' 32° 30' 31°
DAMASCUS.

WILLIAM MACKENZIE, LONDON, EDINBURGH & GLASGOW.

CANAAN in Poſseſsion of the Twelve Tribes TO ELUCIDATE THE Old TESTAMENT

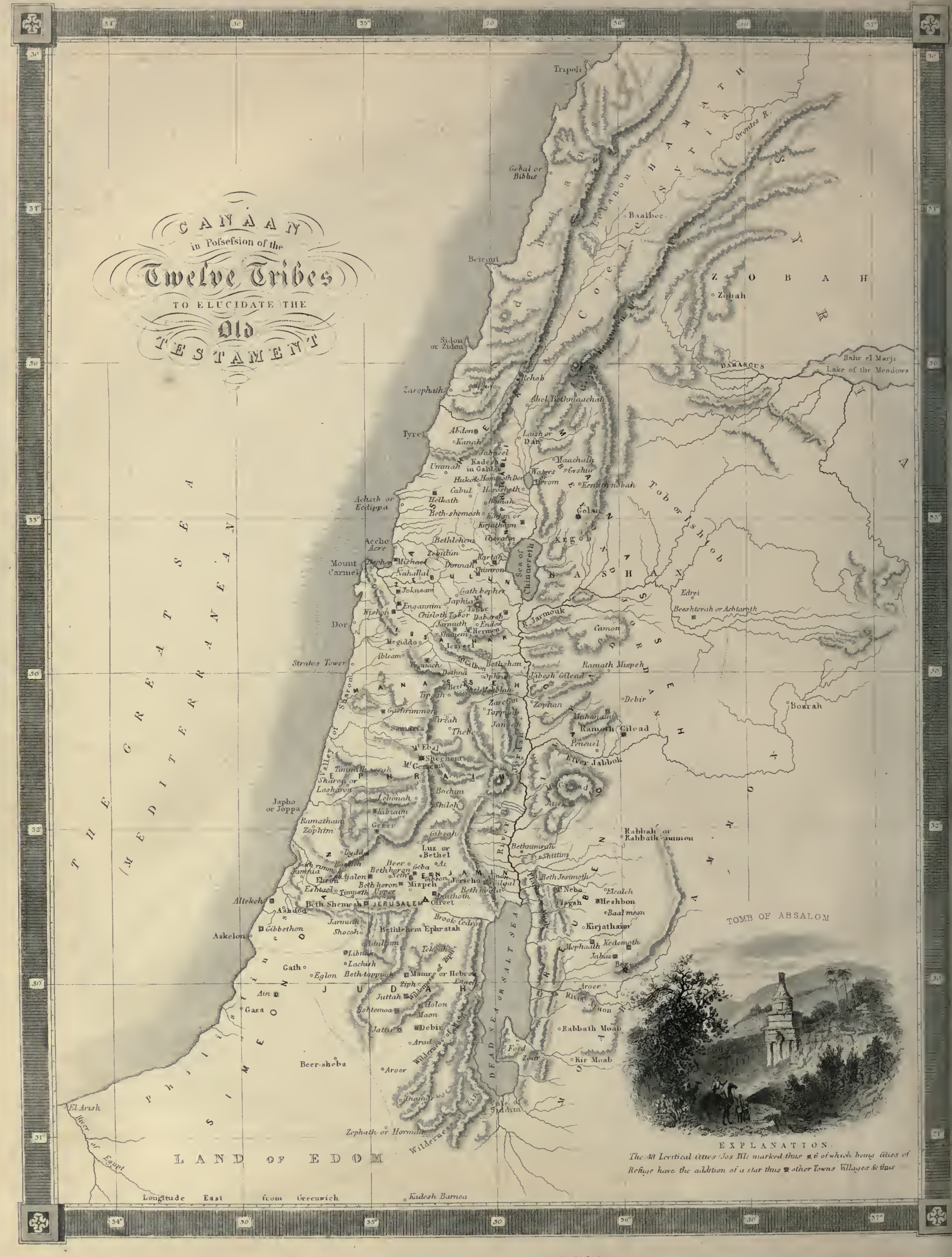
THE GREAT SEA (MEDITERRANEAN)
LAND OF EDOM
Tripoli
Gebal or Biblus
Beirout
Sidon or Zidon
Zarephath
Tyre
Achzib or Ecdippa
Accho Acre
Mount Carmel
Dor
Stratos Tower
Japho or Joppa
Ramathaim Zophim
Lydd
Ashdod
Askelon
Gath
Eglon
Gaza
Ain
Beer-sheba
Aroer
Zephath or Hormah
Kadesh Barnea
El Arish
River of Egypt
Lebanon
Coele Syria
Hamath
Orontes R.
Baalbec
Zobah
ZOBAH
SYRIA
DAMASCUS
Bahr el Marji Lake of the Meadows
Rehob
Abel Bethmaachah
Laish or Dan
Waters of Merom
Maachath
Geshur
Kenath Nobah
Tob or Ishtob
Golan
Argob
BASHAN
Edrei
Beeshterah or Ashtaroth
Camon
R. Jarmouk
Sea of Chinnereth
Abdon
Kanah
Jahneel
Kadesh in Galilee
Ummah
Hukok
Hammoth Dor
Cabul
Harosheth
Helkath
Ramah
Beth-shemesh
Kirjathaim
Bethlehem
Zebulun
Dimnah
Kartah
Nahallal
Rimmon
Jokneam
Gath hepher
Japhia
Chisloth Tabor
Tabor
Daberath
Endor
Jarmuth
Mt. Hermon
Shunem
Megiddo
Jezreel
Ibleam
Mt. Gilboa
Bethshan
Ophrah
Abel Meholah
Jabesh Gilead
Ramath Mizpeh
Debir
Zaphon
Mahanaim
Ramoth Gilead
Penuel
River Jabbok
Bosrah
Tirzah
Thebez
Samaria
Mt. Ebal
Shechem
Mt. Gerizim
Timnath Serah
Sharon or Lasharon
Valley of Sharon
Lebonah
Bochim
Shiloh
Gezer
Gibeah
Jazer
Mt. Gilead
Luz or Bethel
Ai
Beer
Geba
Gibeon
Beth horon
Mizpeh
Jericho
Gilgal
Bethnimrah
Shittim
Beth Jesimoth
Aijalon
Ekron
Timnath
Beth Shemesh
JERUSALEM
Anathoth
Olivet
Mt. Nebo
Elealeh
Heshbon
Baal meon
Brook Cedron
Bethlehem Ephratah
Jarmuth
Shocoh
Gibbethon
Altekeh
Adullam
Libnah
Lachish
Tekoah
Beth-tappuah
Mamre or Hebron
Ziph
Engedi
Juttah
Eshtemoa
Holon
Maon
Jattir
Debir
Arad
Wilderness of Ziph
Wilderness of Maon
Wilderness of Zin
Anab
Kirjathaim
Mephaath
Kedemoth
Jahaz
Bezer
Aroer
Rabbah or Rabbath Ammon
Rabbath Moab
Kir Moab
Zoar
Ford
Vale of Siddim
DEAD SEA OR SALT SEA
River Jordan
ASHER
NAPHTALI
ZEBULUN
ISSACHAR
MANASSEH
EPHRAIM
BENJAMIN
DAN
JUDAH
SIMEON
PHILISTINES
GAD
REUBEN
MOAB
AMMON
TOMB OF ABSALOM
Longitude East from Greenwich
34° 30 35° 30 36° 30 37°
30 31° 30 33° 30 32° 30 31°

EXPLANATION.
The 48 Levitical Cities (Jos. XXI.) marked thus ■ 6 of which being Cities of Refuge have the addition of a star thus ✱ other Towns Villages &c. thus ○

WILLIAM MACKENZIE, GLASGOW EDINBURGH & LONDON

yr hwn, oblegid ei ddefnydd, a elwir *camlet* (o ba un mae genym efelychiad yn y wlad hon wedi cael ei wneud o wlan), ond o flew hir, garw yr anifail, yr hwn yn y Dwyrain a wneir yn frethyn garw, yr hwn a wisgid gan fynachod a meudwyau, ac hefyd yn bresenol gan offeiriaid Persia. Nid ydyw y geiriau yn taro y desgrifiad a roddir o ddull Ioan o fyw ond yn unig pan eu dealler yn y ffordd hon.

Mae genym hefyd gyfeiriad at y camel mewn dau o ymadroddion diarebol a ddefnyddiwyd gan ein Harglwydd: 'Haws yw i gamel fyned trwy grai y nodwydd ddur, nag i oludog fyned i mewn i deyrnas Duw' (Matt. xix. 24). Wrth καμηλος mae rhai yn deall yma y rhaff a elwir y *cable;* ond nid oes awdurdod dda dros hyn. Mae yr aml ddefnydd a wneir o'r gair yn mhlith pob math o ysgrifenwyr fel enw y creadur a enwir felly, yn anwadadwy. Gan taw y camel oedd y creadur mwyaf a wyddid am dano yn Judea, daeth ei enw i fod yn ddiarebol er dynodi unryw beth anferthol o fawr; a daeth yr ymadrodd—'myned trwy grai y nodwydd ddur'—fel yr ymddengys oddiwrth ysgrifeniadau rabbinaidd, i ddynodi peth hollol anmhosibl. Yn Babylonia, lle nad oedd llawer o elephantiaid, yr ymadrodd oedd 'elephant yn myned trwy grai nodwydd,' ond yr oedd yr elephant yn greadur dyeithr yn Judea (Campbell, *Gospels*, iv. 126).

Llefara ein Harglwydd mewn adnod arall am rai personau yn 'hidlo gwybedyn, ac yn llyncu camel' (Matt. xxiii. 24). Cyfeiria yma at arferiad ac oedd gan yr Iuddewon o hidlo eu gwin rhag ofn iddynt lyncu gwybed neu drychfilod eraill, y rhai a waherddid dan y gyfraith fel rhai aflan, tra yr un pryd y llyncent y creaduriaid mwyaf; ac y mae y geiriau yn gymhwysiadol at bersonau a betrusant ynghylch pethau bychain, dibwys, ond heb betruso ynghylch cyflawni pechodau mawrion (Parkhurst, *Lex.* 169). Yr oedd y ddiareb yn fwy awchus oblegid fod y camel yn mhlith y creaduriaid aflan a waherddid i'r Iuddew dan y ddeddf (Lef. xiv. 4).

CA'NA GAL'ILEA. Nid oes dim son am y lle hwn yn yr H. D., ond coffheir am dano gan Josephus fel pentref yn Galilea. Dyma lle cyflawnodd Crist ei wyrth gyntaf, ac yr oedd Nathanael, un o'i ganlynwyr cyntaf, yn perthyn i'r dreflan hon (Ioan i. 45–51; ii. 1–11; xxi. 2). Mae pentref adfeiliedig, o'r enw Kanal el Jelib, oddeutu taith tair awr ar y gogledd o Nazareth, yr hwn a ystyria Dr. Robinson fel sefyllfan Cana Galilea. Pentref tlawd ydyw, yn gynwysedig o gylch hanner cant o fythynod cyffredin, ac nid oes dim prydferthwch o'i gylch, oddieithr y dyffryn ffrwythlon islaw iddo. Er nad yw yn awr ond anghyfaneddle, yr oedd unwaith yn bentref cryn fawr o dai wedi ei hadeiladu yn dda. Mae llawer o'r tai yn awr yn adfeiliau. Mae amryw fwäu yn perthyn i'r tai presenol, ond nid ydys wedi dyfod o hyd i neb olion hen adeiladau (Robinson, *Res.* iii. 204; iv. 108; *Amer. Miss. Herald*, 1834, p. 227).

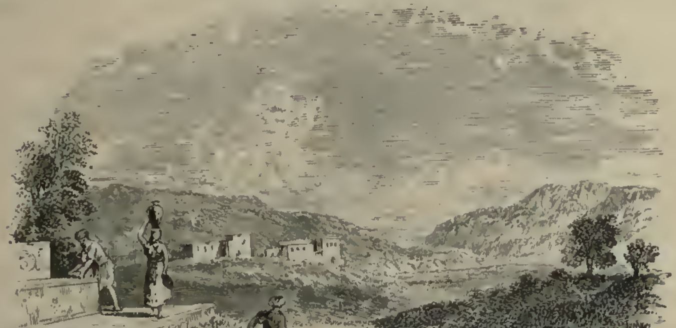
CANA GALILEA.

CA'NAAN. Ar wasgariad dynolryw ar ol y diluw, sefydlodd Canaan, mab ieuengaf Cam, o'r hyn lleiaf ei ddisgynyddion, yn y wlad a amgylchid ar y gorllewin gan Fôr y Canoldir; ar y dwyrain gan yr Iorddonen, Môr Chinnereth neu Lyn Gennesaret, a'r Môr Marw; ar y gogledd gan Syria; ac ar y dehau gan Arabia Gerygog, er taw anhawdd penderfynu yn gywir ei therfynau gogleddol a deheuol (Num. xxxiv. 2–12). Gelwid y wlad hon yn wlad Canaan. Nid oedd y wlad a elwid Gilead, ac ar y dwyrain, yn gynwysedig ynddi (Gen. x. 19; Jos. xxxii. 9, 15, 32). Dyma hanes disgynyddion Canaan gan Moses: 'Canaan hefyd a genhedlodd Sidon ei gyntafanedig, a Heth, a'r Jebusiad, a'r Amoriad, a'r Girgasiad, a'r Hefiad, a'r Arciad, a'r Siniad, a'r Arfadiad, a'r Semariad, a'r Hemathiad' (Gen. x. 15–18). Ond yr oedd y wlad a roddwyd i Israel yn llawer eangach na gwlad Canaan briodol: 'Yr Arglwydd a wnaeth gyfamod ag Abram, gan ddywedyd, I'th had di y rhoddais y wlad hon, o afon yr Aipht hyd yr afon fawr, afon Euphrates: y Ceneaid, a'r Ceneziaid, a'r Cadmoniaid, yr Hethiaid, a'r Phereziaid, a'r Rephaimiaid, yr Amoriaid hefyd, a'r Canaaneaid, a'r Girgasiaid, a'r Jebusiaid' (Gen. xv. 18–21). Dyma'r llwythau oeddynt wedi ymsefydlu yn y wlad cyn i'r Israeliaid ddyfod i feddiant o honi; a chan fod gwybodaeth o'r gwahanol lefydd lle darfu iddynt ymsefydlu o bwys er deall hanesyddiaeth y Beibl, ni a ymdrechwn eu cael allan cybelled ac y medrwn ddyfod o hyd i brofion ar y matter.

Mae y lle yr ymsefydlodd teulu Sidon, cyntaf-anedig Canaan, yn cael ei nodi yn eglur gan y ddinas a ddug yr un enw. Gelwir Tyrus, yr hon a ddaeth yn fwy enwog fyth, yn 'ferch Sidon,' felly perthynent i'r un teulu. Gelwid eu gwlad Phenicia, ac yr oedd hi yn gyfleuedig ar lan Môr y Canoldir, ac yn ngogloedd-orllewin Canaan.

Heth ydyw ail fab Canaan a enwir gan Moses, a'i ddisgynyddion a elwir yn aml yn yr Ysgrythyrau yn blant Heth, neu Hittiaid. Gan i deulu Sidon ymsefydlu yn ngogledd-orllewin Canaan, ymddengys i'r Hethiaid osod eu pabell yn y rhanau deheuol o honi. Yn Gen. xxiii. dywedir wrthym i Abraham, pan fu farw Sarah ei wraig yn Hebron, brynu gan 'feibion Heth,' neu'r Hethiaid, 'feddiant beddrod i gladdu ei farw ynddo.' Yr ydym yn darllen hefyd mewn cysylltiad â hanes ymdaith Isaac yn Beerseba, yr hwn a orweddai gryn bellder ar y deheu-orllewin i Hebron, i Esau gymeryd yn wragedd ferched dau Hethiaid gwahanol, yr hyn efallai a ddangosai fod plant Heth wedi ymdaenu yn y cyfeiriad hwnw (xxvi. 23, 32–34; xxvii. 46; xxviii. 8–10). Enwir yr Hethiaid hefyd yn mhlith y llwythau a drigent yn y mynyddoedd (Num. xiii. 29), gan gyfeirio efallai at y wlad fynyddig yn neheudir Canaan.

Ymsefydlodd y Jebusiaid o gwmpas Jerusalem, yr hon yn ddechreuol a elwid Jebus, fel y mynegir yn bendant wrthym yn 1 Cron. xi. 4: 'A Dafydd a aeth i Jerusalem, hon yw Jebus, ac yno y Jebusiaid oedd drigolion y tir' (gwel hefyd Barn. i. 21). Dywedir wrthym hefyd y trigai y Jebusiaid yn y mynyddoedd (Num. xiii. 29; Jos. xi. 3); a gwyddys yn dda fod Jerusalem yn sefyll mewn rhan fynyddig o'r wlad.

Yr Amoriaid oeddynt efallai y llwyth lliosocaf a galluocaf o'r holl lwythau Canaaneaidd. Ar y dwyrain o'r Iorddonen yr oedd eu prif sedd. Yno yr oedd teyrnasoedd Sehon, ac Og, brenin Basan, ac yn ymestyn o'r afon Arnon hyd fynydd Hermon yn Anti-Libanus (Deut. iv. 46–49). Ar y gorllewin, yr Amoriaid a berchenogent y wlad o esgynfa Acrabbim, yn nhir Edom, hyd mor belled o leiaf tua'r gogledd a Jerusalem. Yma y cyfarfyddwn â 'phum brenin yr Amoriaid; sef brenin Jerusalem, brenin Hebron, brenin Jarmuth, brenin Lachis, a brenin Eglon' (Barn. i. 36; Jos. x. 5). Ymddengys hefyd fod rhai Amoriaid yn mhellach yn y gogledd, a chwedi ymgymysgu efallai â llwythau eraill (Jos. xi. 3; Barn, i. 34, 35). Fodd bynag, mae y llwythau Canaaneaid weithiau yn cael eu cynwys dan yr enw cyffredin Amoriaid. [AMORIAID.]

Y Girgasiaid ydyw y teulu nesaf a enwir gan Moses; ond nid ydym yn gwybod yn mha le y darfu iddynt ymsefydlu. Efallai taw eu gweddillion hwynt oedd y Gergeseniaid, ar y tu dwyreiniol i Lyn Gennesaret (Matt. viii. 28); ond dylid cofio y gelwir hi hefyd yn wlad y Gadareniaid (Marc v. 1; Luc viii. 26).

Ymsefydlodd yr Hefiaid yn ngogledd Canaan. Trigent, meddir, 'yn mynydd Libanus, o fynydd Baal-Hermon, hyd y ffordd y deuir i Hamath' (Barn. iii. 3; gwel hefyd Jos. xi. 3). Ond cawn Hefiaid hefyd yn Sichem (Gen. xxxiv. 2); ac yn Gibeon (Jos. ix. 3, 4, 7).

Yr Arfadiaid a drigfanent, mae yn debygol, ynys fechan a elwid Arfad, ar y gogledd i Tripolis, ac efallai hefyd y cyfandir cymydogaethol (gwel Ezec. xxvii. 8, 11). Trigianai yr Hamathiaid yn debygol dref a gwlad Hamath.

Mewn perthynas i'r teuluoedd Canaaneaidd eraill a enwir gan Moses—yr Arciad, y Siniad, a'r Semariad—nid ydym yn gwybod pa le yr ymsefydlasant. Am drigleoedd y llwythau eraill a enwir yn y cyfamod ag Abraham—megis y Ceneaid, a'r Ceneziaid, a'r Cadmoniaid, y Phereziaid, a'r Rephaimiaid—yr ydym naill ai yn gwbl anwybodus, neu yn fyr o un hysbysaeth werth ei goffhau yma. Yn y gogledd a'r deheu yn benaf yr ydym ni wedi nodi llefydd y llwythau. Yr ydym wedi gadael rhan eang o ran canol Canaan heb neb ynddynt, ond poblogid hwynt yn ddiau gan ddisgynyddion Canaan, er nad enwir y gwahanol deuluoedd. Yn Gen. x. 19, darllenwn: 'Terfyn y Canaaneaid oedd hefyd o Sidon, ffordd yr elych i Gerar, hyd Gazah: y ffordd yr elych i Sodom a Gomorrah, ac Admah, a Seboim, hyd Lesah.' Dygodd yr yspiwyr a ddanfonwyd gan Moses i chwilio y tir yr adroddiad canlynol: 'Y Canaaneaid a breswyliant wrth y môr' (efallai y Môr Marw), 'ac yn agos i'r Iorddonen (Num. xiii. 29). Yn awr, nid yw yn anhebygol nas gellir cynwys rhai o'r teuluoedd Canaaneaidd uchod, trigle y rhai sydd yn anhysbys, dan yr enw cyffredinol Canaaneaid.

Gyda golwg ar y llwythau eraill, a enwir yn y cyfamod ag Abraham, gan y cynwysai y wlad cybelled a'r Euphrates, gallasai rhai o honynt fod wedi eu sefydlu ynddi pan y rhoddwyd yr addewid ar y cyntaf, er nad ydym yn clywed fawr o son am danynt wedi hyn.

Mae yn debygol, yn wir, nad ydoedd trigleoedd y gwahanol lwythau yn rhai yr oedd eu terfynau wedi eu penderfynu yn eglur; y gallai iddynt symud o gylch y wlad ac ymgymysgu â'u gilydd, neu â'r llwythau cymydogaethol.

Nid yw yn anheilwng o sylw nad ydyw'r Philistiaid, er eu bod yn Nghanaan yn nyddiau Abraham (Gen. xx. 1, 2; xxvi. 1), yn cael eu henwi yn y cyfamod a wnaeth Duw ag ef. Perchenogent ran gul ond gwerthfawr o dir ar lan Môr y Canoldir yn neheu-orllewin gwlad Canaan, a pharhausant yn hir i fod y gelynion mwyaf enbydus a gofidus a gyfarfyddodd yr Israeliaid yn y wlad.

Mae braidd yn amgylchiad rhyfedd i Ganaan gael yr enw wrth ba un yr adwaenir hi yn fwyaf cyffredinol yn y Byd Gorllewinol, sef Palestina, oddiwrth y Philistiaid, hil estronol a gelyniaethus; Philistia (neu Palestina), enw rhan fechan o'r wlad, yn cael ei ddefnyddio am yr holl wlad.

Yn hanes boreuol Canaan cyfarfyddwn ag aml son am freninoedd; ond rhaid bod eu teyrnasoedd yn rhai bychain iawn, rhywbeth yn debyg i eiddo y breninoedd a gyfarfyddwn yn Ngorllewin Affrica. Ymddengys fod gan bob dinas braidd ei brenin, ac yn ganlynol nis gallasai fod llawer o diriogaeth yn gysylltiedig â hi. Yn Gen. xiv. 2, yr ydym yn darllen am frenin Sodom, brenin Gomorrah, brenin Admah, brenin Seboim, a brenin Bela, yr 'hwn yw Soar;' llefydd, mae genym reswm i gasglu, ac oeddynt heb fod yn neppel oddiwrth eu gilydd. Darfu i Moses orchfygu dau frenin ar y dwyrain i'r Iorddonen; Sehon, brenin Hesbon, ac Og, brenin Basan; ac ar y gorllewin i'r Iorddonen, yn Nghanaan briodol, gorchfygodd Josua nid llai nac unarddeg o freninoedd, heblaw y rhai yr oedd yno efallai eraill heb eu gorchfygu y pryd hwnw (Jos. xii.; xiii. 1–6; gwel hefyd Barn. i. 4–7). Dengys y sylwadau hyn mor fychain a mân ydoedd y teyrnasoedd i ba rai y rhanwyd y wlad.

Pan orphenwyd darostwng y wlad gan Josua, cafodd ei threfniadau gwleidyddol eu cwbl gyfnewid. Yr oedd Moses, cyn ei farwolaeth, wedi, ar eu cais eu hunain, rhoddi i Reuben a Gad, a hanner llwyth Manasseh, y wlad ac ydoedd ef wedi ddarostwng ar y dwyrain i'r Iorddonen, ac yn awr gwnaeth Josua ranu trwy goelbren rhwng y naw llwyth arall a hanner yr Israeliaid wlad Canaan briodol, yr hon a orweddai ar y gorllewin i'r Iorddonen (Num. xxxii. 1–33; Barn. xiv. 1, 2).

Ond er fod y wlad yn awr wedi ei rhanu rhwng llwythau Israel, nid oeddynt wedi dyfod i feddiant cyflawn o honi. Yr oedd yr hen drigolion yn parhau i ddal eu tir mewn amryw ranau o'r wlad (Barn. i. 27–36; iii. 1, 3). Darfu i rai o honynt, os cawsant eu gorchfygu o gwbl, adnewyddu eu nerth drachefn. Darfu i 'Jabin, brenin Canaan, yr hwn oedd yn teyrnasu yn Hazor, a chan yr hwn yr oedd 900 o gerbydau haiarn, orthrymu meibion Israel' (iv. 2, 3). Ni chyrhaeddodd yr Israeliaid gyflawn feddiant o'r wlad cyn teyrnasiad Dafydd a Solomon. Y pryd hwnw y cyflawnwyd yr addewid a roddwyd i Abraham: 'Canys efe oedd yn llywodraethu ar y tu yma i'r afon oll, o Tiphsah hyd Azzah, ar yr holl freninoedd o'r tu yma i'r afon; ac yr oedd iddo ef heddwch o bob parth iddo oddi amgylch' (1 Ben. iv. 21, 24). Pa cyhyd y parhaodd pethau yn y sefyllfa hon nid ymddengys, ond y tebygolrwydd yw nad ydoedd o hir barhad. Dan deyrnasiad Rehoboam, mab Solomon, darfu i ddeg o'r llwythau ymadael trwy wrthryfel â thŷ Dafydd, a ffurfio yr hyn a elwid teyrnas Judah. Pan gafodd y genedl Israelaidd ei rhanu fel hyn, yr oedd ei nerth wedi ei fawr wanychu, ac mae yn debygol y gwnai rhai o'r cenedlaethau, yn enwedig y talaethau cyffindirawl ac oedd yn ddarostyngedig iddynt ac yn talu teyrnged, gyhoeddi eu hannibyniaeth, ac i deyrnas Israel gael ei chyfyngu o fewn terfynau culach nac o'r blaen.

Er i'r Israeliaid gael eu gorchymyn i ddinystrio y Canaaneaid, etto, oherwydd naill ai anallu, neu ryw resymau eraill, ni ddarfu iddynt wneud hyny. Hyd yn od yn amser y Barnwyr dywedir: 'A meibion Israel a drigasant yn mysg y Canaaneaid, yr Hethiaid, a'r Amoriaid, a'r Phereziaid, yr Hefiaid hefyd, a'r Jebusiaid, ac a gymerasant eu merched hwynt yn wragedd iddynt, ac a roddasant eu merched i'w meibion hwythau, ac a wasanaethasant eu duwiau hwynt' (Barn. iii. 5, 6). Dan deyrnasiad Dafydd cawn y Jebusiaid o hyd yn y meddiant o Jerusalem, er iddo ei chymeryd oddi arnynt (2 Sam. v. 6–9; gwel hefyd Barn. xix. 10–12). Yr oedd Urias yr Hethiad yn un o wyr cedyrn Dafydd (2 Sam. xxiii. 39); a chan Arafnah, y Jebusiad, y prynodd y tir ar yr hwn yr adeiladodd allor fel y peidiai'r pla (xxiv. 18–25). Tua diwedd ei deyrnasiad darllenwn am 'ddinasoedd yr Hefiaid a'r Canaaneaid' (xxiv. 7). Am Solomon y dywedir: 'Yr holl bobl y rhai a adawyd o'r Amoriaid, Hethiaid, Pereziaid, Hefiaid, a'r Jebusiaid, y rhai nid oeddynt o feibion Israel, sef eu meibion hwy, y rhai a adawsid ar eu hol hwy yn y wlad, y rhai ni allodd meibion Israel eu lladd; ar y rhai hyny y cyfododd Solomon dreth wriogaeth hyd y dydd hwn' (1 Bren. ix. 20, 21). Mae yn debygol taw gweddillion y llwythau Canaaneaidd yn benaf, os nid yn gyfangwbl, ydoedd y 'gwyr dyeithr,' ac yn 153,600 o rif, y rhai a ddefnyddiodd Solomon, pan yn adeiladu y deml, fel 'cludwyr beichiau a naddwyr yn y mynydd' (2 Cron. ii. 17, 18).

Yn Mhalestina, fel yn Groeg, tarawir meddwl pob teithiwr â bychandra y wlad. Mae yn synu fod taith araf o ddeg awr ar gefn mul yn ddigon i fyned dros holl hyd teyrnas Judah, o Hebron hyd ei therfyn gogleddol, lle y dechreuai teyrnas Israel; neu wrth baso mewn un diwrnod hir o Jerusalem, prifddinas Judah, i Samaria, prifddinas gwlad Israel. Hyd y wlad, o'r gogledd i'r dehau, ydyw 180 o filltiroedd, a'r lled, o'r Iorddonen hyd Fôr y Canoldir, sydd hanner can milltir (Stanley, *Sinai*, 114; Stewart, 398). Byddai y lled wrth reswm yn gryn llawer mwy pe cynwysid y wlad ar y dwyrain i'r Iorddonen, ond mae yn anhawdd cael un man boddhaol o ba un i'w mesur.

Un o'r pethau hynotaf mewn cysylltiad ag ymddangosiad Palestina ydyw ei chymeriad mynyddig. Fel rheol gyffredin, nid yn unig mae yn fynyddig, ond nid yw ddim ond pentwr o fynyddau yn cyfodi oddiar fôr-lan wastad ar y gorllewin, ac oddiar anialwch gwastad ar y dwyrain, ac heb ei agenu gan ddim o'r gogledd i'r dehau ond dyffryn yr Iorddonen, a chan wastadedd eang Esdraelon o'r dwyrain i'r gorllewin. Canlyniad y neillduolrwydd hyn yw, fod, nid yn unig benau'r bryniau, ond y dyffrynoedd a'r gwastad-diroedd yn nghanol Palestina eu hunain mor uchel uwchlaw *level* y môr nes cyfranogi o holl nodweddau a golygfeydd gwlad fynyddig. Mae Jerusalem bron mor uchel a Skiddaw; nid yw Hebron ddim ond 500 troedfedd yn is na'r Wyddfa. Mae y rhan fwyaf o brif ddinasoedd Canaan yn amryw gannoedd o droedfeddi yn uwch na Môr y Canoldir. O anialwch Arabia i Hebron mae esgyniad parhaus, ac oddiar yr esgynfa hwnw nid oes dim disgynfa oddieithr i ddyffryn yr Iorddonen, gwastadedd Esdraelon, a glan y môr. Mae amryw ymadroddion yn yr H. D. a'r N. yn cynwys cyfeiriad at ffurf-wneuthuriad y wlad. A dyna paham y canfyddir priodoldeb y dywediad, 'myned i waered i'r Aipht,' a 'myned i fynu i Ganaan,' yr hwn a gyfarfyddwn mor aml wrth ddarllen hanes crwydriadau y patrierch. A dyma, efallai, yr achos o'r cyfeiriadau yn ysgrifeniadau'r prophwydi, megis Esa. ii. 2; lii. 7; liv. 10; Micah vi. 1, 2; Dat. vi. 15, 16 (Stanley, *Sinai*, 102, 127, 129).

Darlunir Canaan fel wedi bod gynt yn wlad ffrwythlon a thoraethog iawn. Dyma'r desgrifiad a roddwyd o honi gan Moses i'r Israeliaid pan ar fyned iddi: 'Oblegid mae'r Arglwydd dy Dduw yn dy ddwyn i mewn i wlad dda, i wlad afonydd dyfroedd, ffynonau, a dyfnderau yn tarddu allan yn y dyffryn, ac yn y mynydd; gwlad gwenith, haidd, a gwinwydd, a ffigyswydd, a phomgranadwydd; gwlad olew, olewydden, a mêl, gwlad y bwytei fara ynddi heb brinder, ac ni bydd eisiau dim arnat ynddi; gwlad yr hon y mae ei cheryg yn haiarn, ac o'i mynyddoedd y cloddi bres' (Deut. viii. 7–9). Mae wedi bod yn beth cyffredin i son am dani fel gwlad ac sydd yn bresenol dan y felldith ac yn ddiffrwyth; ond cybelled ac y mae yn llai cynyrchiol na chynt, golygwn y cyfyd hyny, nid oddiar unryw felldith sydd wedi disgyn ar y tir, ond oddiar ddiffyg gwrteithio priodol. Lle bynag y gwrteithir hi yn briodol, ymddengys yn talu yn awr fel cynt i'r llafurwr am ei thrin, gan nad pa un ai amaethwr neu winllanydd ddygwyddo hwnw fod. 'Tarawyd ni yn fawr,' medd Dr. Robinson, 'gan frasder a ffrwythlondeb gwastadedd ysplenydd Galilea Isaf, ac yn cynwys Esdraelon. Yn yr ystyron hyn rhagorai yr oror hono ar yr oll o Palestina. Yn y rhaniad o'r wlad rhwng y llwythau, Judah oedd y fwyaf, a hi gymerodd y diriogaeth eangaf; ond yr oedd darnau eang o'i thir yn greigiog a diffrwyth, a rhanau eraill yn ddiffaethwch, tra mae hyd yn od ei gwastadedd mawr ar lan y môr yn llai ffrwythlon na rhanau eraill yn mhellach i'r gogledd. Zabulon ac Isaachar, y llwythau lleiaf yn ol ymddangosiad, a gawsant hufen Palestina; tra y perchenogai Asser a Naphtali, yn mhellach i'r gogledd, uwchdiroedd a bryniau coedog Galilea, y rhai ydynt yn awr yn doraethog mewn yd a phorfa' (Robinson, *Res.* iv. 160).

Gwlad adfeiliau mewn modd neillduol ydyw Palestina. Nid rhai Iuddewig yn unig ydynt. Mae yr adfeiliau a ganfyddir yn perthyn i'r oesau mwyaf gwahanol, a'r dulliau mwyaf gwahanol o adeiladu—Saracenic, Crusading, Rhufeinig, Groegaidd, Iuddewig—gan ymestyn efallai hyd at yr hen weddillion Canaaneaidd cyn amseroedd Josua (Stanley, *Sinai*, 118, 119). Mae o bwys i gadw hyn mewn cof, gan y byddai yn aml yn gamsyniad mawr i'w golygu fel esiamplau o adeiladau yr Iuddewon.

Mae y wlad o'r tu dwyreiniol i'r Iorddonen, yr hon a gyfansoddai ran o etifeddiaeth plant Israel, yn tori llai o ffigur yn yr hanes ysgrythyrol, ac yn llawer mwy-anhysbys yn bresenol, na'r wlad ar y gorllewin. Y rheswm a roddid gan y Reubeniaid a'r Gadiaid dros ddewis cael eu sefydlu yn y rhan hono o'r wlad oedd fod 'tir Jazer, a thir Gilead, yn llefydd da i anifeiliaid,' ac yr oedd iddynt hwythau anifeiliaid lawer (Num. xxxii. 1). Gwneir coffa mynych am fynydd Gilead yn yr Ysgrythyr. Nid mynydd sengl, fodd bynag, ydoedd, ond rhestr o fynyddau, y rhai, gan ddechreu yn uniongyrchol ar y tu deheuol i'r afon Yarmuk, a red yn ddrum bylchog tua'r dehau. Nid oes dim bryniau o'r tu gogleddol i'r Yarmuk; gwastadedd eang ydyw yr holl wlad, gan y parha gwastad-dir yr Hauran a'r Janlan yn ddidor hyd ymyl y phiol ddofn lle gorwedd Môr Galilea. Yma mae disgynfa ddisymwyth o yn agos i 3000 o droedfeddi, yr hwn, oddiar lanau gorllewinol y llyn, a ymddengys fel rhestr o fynyddoedd, a gallasai felly dwyllo hen ddaiaryddwyr y rhai a edrychent arno yn unig o'r gorllewin, fel y mae wedi twyllo llawer mewn amserau diweddar. Fel yr ymddengys o'r dwyrain, edrych fel un gwastad-dir didor (*Journ. Sac. Lit.*, July 1854, p. 288).

Cyfeirir yn aml at Basan, y rhan fwyaf ogleddol o'r diriogaeth hon, yn yr Ysgrythyr fel lle enwog am borfeydd breision. Darllenwn am 'wrdd deirw Basan' (Ps. xxii. 12); am 'hyrddod o rywogaeth Basan' (Deut. xxii. 14); am 'basgedigion Basan' (Ezec. xxxix. 18); am 'fynydd cribog Basan' (Ps. lxviii. 15); ac am 'dderw Basan' (Ezec. xxvii. 6). Yn unol â'r cyfeiriadau hyn, dywed y Parch. Mr. Porter, cenadwr yn Damascus, 'Mae mewn modd arbenig yn wlad wastad. Mae yn wastadedd eangfawr, ac ynddo ddaiar ddofn a digymhar o doraethog, a chwedi ei amgylchu ar y dwyrain a'r gorllewin gan fryniau coedog prydferth. Hi ydyw etto yd-ystordy Damascus a Syria Ddwyreiniol, er nad oes mwy na degfed ran o'r tir yn cael ei wrteithio' (*Journ. Sac. Lit.* July, 1854, p. 281). Pan yn siarad am ddarostyngiad Og, brenin Basan, dywed Moses, 'Ennillasom ei holl ddinasoedd ef yr amser hwnw, fel nad oedd dinas nas dygasom oddi arnynt, tri ugain dinas, holl wlad Argob, breniniaeth Og o fewn Basan. Yr holl ddinasoedd hyn oedd gedyrn o furiau uchel, pyrth a barrau, heblaw dinasoedd heb furiau lawer iawn' (Deut. iii. 4, 5). Mae yr adnodau hyn yn rhoddi ar ddeall i ni fod y wlad yn boblog a mawr iawn cyn iddi ddyfod i feddiant yr Israeliaid; etto ni fyddai yn ddiogel i farnu am y dinasoedd a'r trefydd a enwir yma oddiwrth ddinasoedd a threfydd yn ein gwlad ein hunain yn y dyddiau presenol. Ond mae dyddordeb neillduol, medd Mr. Porter, yn perthyn i ddinasoedd a threfydd yr oror hon, a barnu oddiwrth y darlun a dynir o honynt ganddo ef: 'Er,' eb efe, 'fod y wlad yn awr yn ddiwrtaith a bron yn anghyfaneddol, mae ei dinasoedd, â'i muriau a'i phyrth, maluriedig ond heb syrthio, yn parhau i fod yn golofnau o'i mawredd blaenorol. Y peth mwyaf hynod mewn cysylltiad â'r adfeiliau a gyfarfyddir yn mhob man yn y rhan hon o'r wlad, ydyw y cyflwr o gadwraeth yn mha un y ceir hwynt, gan fod y muriau cadarn yn sefyll yn bresenol, ac mewn llawer man yn berffaith; yr ystrydoedd a'u palmant heb ei ddryllio; y tai yn gyflawn ac yn drigianol, fel pe wedi eu gorphen ddoe; ac hyd yn od y dorau a chauadau y ffenestri yn eu llefydd. Yr ydwyf wedi crwydro ar hyd eu hystrydoedd, a chwedi darllen eu cofnodau ar lechi yn agos i 2000 o flyneddau yn ol. Yr ydwyf wedi agor eu plyg-ddorau, a myned mewn i'w tai a'u palasau, a chwedi manwl sylwi ar bob ystafell. Unigedd a dystawrwydd a deyrnasant yno, oblegid yr oeddynt heb drigianydd. Mae natur yr adeiladau hyn yn esponio dirgelwch eu cadwraeth. Mae y muriau yn rhai trwchus iawn, a chwedi eu hadeiladu o ddarnau ysgwar o *basalt* du, mor galed bron a haiarn. Mae y nenau wedi eu ffurfio o *flags* hirion cul o'r un defnydd, a chwedi eu llifio a'u *jointo* gyda chywirdeb mawr. *Slabs* mawrion o gareg ydyw y dorau, a chwedi eu tori fel i efelychu *panels*, ac weithiau wedi eu haddurno â phleth-dyrch a blodau cerfiedig. Mae cauadau y ffenestri yn debyg i'r drysau. Ni ddefnyddid *hinges* un amser; ac yn wir nid ydynt yn cael eu defnyddio yn Syria yn y dyddiau presenol. Mae y drysau yn troi ar golynau, y rhai a droant mewn tyllau a wneir ar eu cyfer' (*Journ. Sac. Lit.*, July, 1854, p. 281).

Cyn y caethiwed, sonir am Basan fel gwlad gyfan; ond yn olynol i'r tymhor hyny, yn llyfrau y Maccabeaid, yn ngwaith Josephus, ac ysgrifeniadau eraill, cyfeirir atto bob amser fel wedi ei ranu i bedair talaeth—Gaulonitis, Trachonitis, Auronitis, a Batanæa. Sonia Ezeciel am yr Hauran (xlvii. 16, 18), enw a roddir yn awr i ran helaeth o'r wlad ar y dwyrain i Fôr Galilea. Gwneir coffa am Trachonitis, Iturea, ac Abilene (Luc iii. 1). Mae yn anhawdd penderfynu eangder a therfynau y gwahanol ranau hyn; efallai, yn wir, yr amrywient ar wahanol amserau.

Yn ystod y byneddau diweddaf mae nifer fawr, yn enwedig o Loegr, wedi ymweled a Palestina, a'r rhan fwyaf o honynt ar gyfrif y dyddordeb cysylltiedig â hi fel golygfan y gweithrediadau dyddorol, pwysig, a lliosog a groniclir yn yr Ysgrythyrau Santaidd: ond y teimlad cyffredin yn meddyliau y cyfryw ymwelwyr, yn enwedig ar y cyntaf, fod gwlad ac ydoedd mor eang yn eu golwg er eu dyddiau boreuaf, yn troi allan mewn ffaith mor fychan ei maintioli; ac i fod gwrthrychau unigol—megis ei dinasoedd a'i hafonydd, a golygfeydd eraill—mor fychain, ac yn meddu cyn lleied dyddordeb ar wahan oddi wrth y syniadau ac oedd yn gysylltiedig â hwynt. Nid ydyw Jerusalem, yr Iorddonen, Môr Galilea, y Môr Marw, mwyach y gwrthrychau oeddym ni wedi ddychymygu, ond maent wedi ymgrebachu i ryw faintioli diystyr, er, pan chwiliom hwynt yn fanwl un ar ol y llall, ac y galwn i gof y gwahanol ddygwyddiadau o ba rai y maent wedi bod yn olygfanau, y gallwn ail gynheu yr hen ddyddordeb ynddynt. A methir sylweddoli y ffaith y gwnai taith o bererindod i fan wedi ei gysegru gan enedigaeth, bywyd, dyoddefaint, a marwolaeth ein Gwaredwr gynyddu ein teimlad defosiynol. 'Gallaf dystio mewn perthynas i mi fy hun,' medd Dr. Stewart, 'na wnaeth ymweliad a llefydd cysegredig greu y teimladau a ddysgwyliais. Yr oedd rhywbeth yn y dadleuon sydd wedi cyfodi mewn perthynas i lawer o'r llefydd, a'r cyferbyniad dyeithr rhwng eraill fel yr oedd y dychymyg wedi eu darlunio, ac a wnaeth derfysgu yn hytrach na chynyddu fy nheimladau defosiynol i. Yr oedd pethau allanol o angenrheidrwydd yn cymeryd i fynu gymaint o'r sylw fel ac i ymyraeth â myfyrdod ysprydol; ac ar ol i mi adael Jerusalem, ac i'r holl lefydd gael eu hargraffu yn ddwfn ar y cof, ac i minau yn dawel ac yn hamddenol symud y drychfeddyliau a'r myfyrdodau ac oeddynt wedi ymdyrru o gwmpas llefydd dychymygedig oddi wrthynt, a'u sefydlu ar y gwir lefydd, y galluogwyd fi i werthfawrogi y lles, mewn ystyr ysprydol, ag oeddwn wedi derbyn oddiwrth ymweliad a hwynt. Wrth gydmaru nodau ac eraill oedd wedi bod yno, cefais fod eu profiad hwy yn cyduno â'm un innau' (Stewart, 307, 438). Yn yr hen amseroedd ymddengys yr aflonyddid Canaan gan anifeiliaid rheibus. Mae y cyfeiriadau attynt yn yr Ysgrythyrau yn aml, megis yn Gen. xxxvii. 20, 33; Lef. xxvi. 6, 22; Deut. xxxii. 24; Ps. lxxx. 13; yn enwedig at lewod, eirth, llewpartiaid, seirph, (Barn. xiv. 8; 1 Sam. xvii. 34–37; 1 Bren. xiii. 24–28; 2 Bren. ii. 24; Diar. xxviii. 15; Jer. v. 6; Hos. xiii. 7, 8; Amos v. 19; Hab. i. 8). Nid yw teithwyr yn cymeryd un sylw o'i bod yn cael ei blino ganddynt yn bresenol.

CA'NAH. [KANAH.]

CANDA'CE, brenines yr Ethiopiaid. 'Efnuch galluog, yr hwn oedd ar ei holl drysor hi,' a argyhoeddwyd ac a fedyddiwyd gan Phylip yr efengylydd. Mae yn anhawdd penderfynu pa le yr oedd Cus, yr hon yn yr H. D. a elwir Ethiopia. Tybir yn gyffredin fod yr Ethiopia y cyfeirir atti yma yn gyfleuedig ar y dehau i'r Aipht. Meddwl rhai taw Abyssinia ydoedd; ond tybir yn fwy cyffredinol taw y rhan hono o Nubia uchaf ydoedd lle yr oedd Meroe, yr hwn oedd yn agos i Assour bresenol, wedi ei gyfleu. Yr ydym yn dysgu oddiwrth Strabo a Pliny fod Ethiopia yn cael ei llywodraethu o flaen ac ar ol y cyfnod Cristionogol gan freninesau a elwid Candace, yr un fath ac yr oedd Pharaoh a Ptolemy am amser yn enwau cyffredin ar freninoedd yr Aipht. Dywed Eusebius, yr hwn a flagurodd yn y bedwaredd ganrif, i Ethiopia barhau i gael ei llywodraethu gan freninesau a elwid Candace, ac i'r frenines gael ei dychwelyd, a'r efengyl ei dwyn i mewn i'r wlad, trwy offerynoliaeth yr efnuch (*Eccl. Hist.* B. ii. 6, 1). Mae gan yr Abyssiniaid hefyd draddodiad ddarfod iddo ei ddwyn i Tigre, y rhan hono o Abyssinia yr hon a orweddai nesaf at Meroe.

CANLLAW MUR, mur wedi ei adeiladu o gwmpas pen tai gwastad-nen, fel yr oedd tai yr Iuddewon a chenedloedd Dwyreiniol eraill yn gyffredin, i rwystro pobl i syrthio drostynt, neu i ymladd oddi arnynt â gelyn; neu gall arwyddo tyrau, muriau, ac amddiffynfeydd dinasoedd (Jer. v. 10). Cyfrifid pob Israeliad ac nad oedd mur-ganllaw ar nen ei dŷ yn euog o farwolaeth pwy bynag a syrthiai drosto (Deut. xxii. 8).

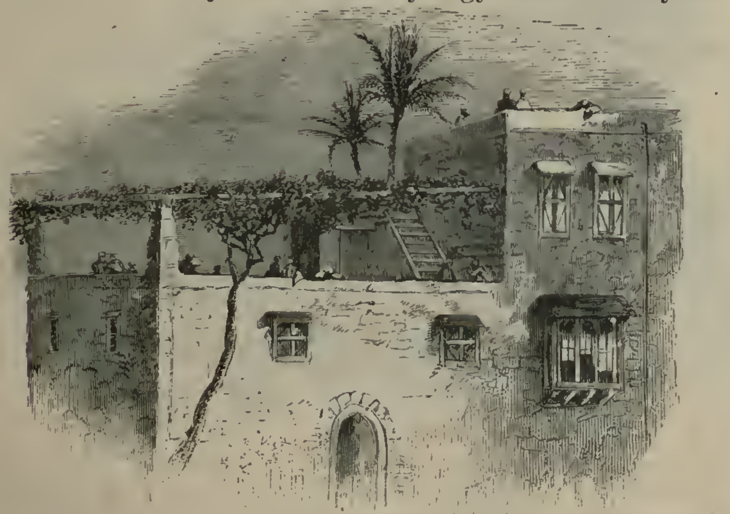

CANLLAW MUR.

CANWRIAD, swyddog Rhufeinig a llywodraeth ganddo dros gant o filwyr. Gwnaeth un o honynt, gyda mawr ffydd a gostyngeidrwydd, geisio gan Grist wella yn wyrthiol ei was (Matt. viii. 5–13). Un arall, pan welodd y daiargryn ac amgylchiadau cydfynedol â'i farwolaeth, a ofnodd yn fawr, ac a ddywedodd, 'Yn wir Mab Duw ydoedd hwn.' Anrhydeddwyd trydydd canwriad trwy gael ei ddewis yn offeryn i fyned â'r efengyl i blith y cenedloedd (Act. x.)

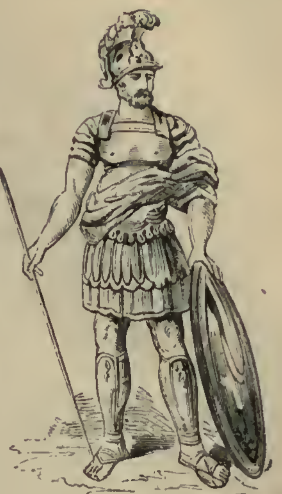

CANWRIAD RHUFEINIG.

CANWYLL, goleu a garir mewn llaw, ac mewn arferiad cyffredinol yn y dyddiau presenol. Nid dyfeisiad diweddar mewn un modd ydyw canwyllau, er yr arferid llusernau gan yr hynafiaid er dybenion teuluaidd. Mae son am ryw bethau fel canwyllau wedi cael eu gwneud o wêr a chwyr, ac weithiau o byg. Llinynau bychain oedd y pabwyr ar y cyntaf; wedi hyny y papyrus a chalon brwynen a ddefnyddid. Ond nid ymddengys i'r hynafiaid un amser i lwyddo i wneud dim i'w gydmaru â'r canwyllau a ddefnyddir genym ni yn bresenol (*Edin. Encyc.* v. 371).

Nid ydym yn gwybod fod un prawf y gwnai yr Hebreaid ddefnydd o ganwyllau; mae yn sicr y gwnaent ddefnydd cyffredin o lusernau yn yr hen amser yn gystal ac mewn amser diweddar (Exod. xxxv. 14; xxxix. 37; Matt. xxv. 3, 4). Yr ydym, mae yn wir, yn cyfarfod â'r gair canwyll yn y C. C. o'r H. D. a'r T. N.; ond mae y geiriau Hebraeg a Groeg am ganwyllau yn cael yn aml eu cyfieithu yn llusernau neu lampau, a dylasai gael eu cyfieithu felly yn mhob man, gan y rhydd y gair canwyll ddrychfeddwl anghywir ynghylch y dull Iuddewig o fyw. Mae yr un gair Hebraeg yn cael ei gyfieithu yn llusernau yn Exod. xxv. 37; xxxv. 14; xxxvii. 23; xxxix. 37; 1 Sam. iii. 3; Diar. xiii. 9; xx. 20, a gyfieithir yn ganwyll yn Job xviii. 6; xxi. 17; xxix. 3; Ps. xviii. 28; Diar. xx. 27; xxiv. 20; xxxi. 18; Jer. xxv. 10; Zeph. i. 12. Mor lleied gwahaniaeth a wnai ein cyfieithwyr rhwng y ddau air fel mewn rhai adnodau lle ceir *llusern* neu lamp yn nghorph yr adnod, ceir *canwyll* ar ymyl y ddalen; a lle ceir *canwyll* yn nghorph yr adnod, ceir *llusern* ar ymyl y ddalen. Dull llaes iawn o gyfieithu ydyw un fel hyn. Yn 2 Sam. xxi. 17 cyfieithir y gair yn *oleuni*; ond buasai *llusern* yn fwy grymus: 'Yna gwyr Dafydd a dyngasant wrtho ef, gan ddywedyd, Nid âi di allan mwyach gyda ni i ryfel, rhag i ti ddiffoddi *llusern* Israel.'

Yr un wedd dylai y gair Groeg λυχνος, yr hwn a gyfieithir *canwyll* yn y T. N. gael bron yn mhob man ei gyfieithu yn *llusern.* Mae hyn nid yn unig yn cyduno â'r llestr a ddefnyddid gan yr Iuddewon, ond y mae yn fwy priodol a dealladwy mewn rhai adnodau, megis yn Matt. v. 15, a'r adnodau cyffelyb yn Marc iv. 21; Luc xi. 33. Ni fyddai canwyll yn gyffredin yn beth cyfleus iawn i'w gosod dan *modius* (C. C. llestr). Yn Luc xi. 34–36 ceir y gair ddwywaith, ac y mae felly berthynas eglur rhwng y ddwy ran lle dygwydd gael ei ddefnyddio; ond yn un mae ein cyfieithwyr wedi ei gyfieithu yn *oleuni* ac yn y llall yn *ganwyll*, ac felly collir golwg ar y berthynas sydd rhyngddynt. '*Llusern* (C. C. canwyll) y corph yw y llygad' (yma mae *llusern* yn fwy cywir a grymus na *chanwyll*); 'gan hyny pan fyddo dy lygad yn *iach* (C. C. syml), dy holl gorph hefyd fydd oleu,' &c. 'Os dy holl gorph gan hyny sydd oleu, bydd megis pan fo *llusern* (C. C. canwyll) â'i llewyrch yn dy oleuo.' Mewn llawer o adnodau eraill mae ein cyfieithwyr wedi cyfieithu y gair yn *ganwyllau* lle y buasai *llusernau* yn fwy priodol a grymus, megis yn Luc xii. 35, 'Bydded eich lwynau wedi eu hamwregysu, a'ch *llusernau* (C. C. canwyllau) wedi eu goleu, a chwithau yn debyg i ddynion yn dysgwyl eu Harglwydd;' ac hefyd yn 2 Pedr i. 19, 'Ac y mae genym ni air sicrach y prophwydi, yr hwn da y gwnewch fod yn dal arno megis *llusern* (C. C. canwyll) yn llewyrchu mewn lle tywyll.' Arferir ef am Ioan Fedyddiwr (Ioan v. 35): 'Efe oedd *lusern* (C. C. canwyll) yn llosgi ac yn goleuo; a chwithau oeddych ewyllysgar i orfoleddu dros amser yn ei oleuni ef.' Yn Dat. xxi. 23 cymhwysir ef at ein Gwaredwr yn ei gyflwr o dderchafiad yn y nefoedd, ac yno efallai taw gwell oedd ei gyfieithu yn *oleuni*: 'A'r ddinas nid rhaid iddi wrth yr haul, na'r lleuad i oleuo ynddi; canys gogoniant Duw a'i goleuodd hi, a'i goleuni hi ydyw yr Oen.'

CANWYLLBREN. Oddiwrth yr hyn ydym wedi ddweud dan yr erthygl ar GANWYLL, gwelir nad yw canwyllbren yn air priodol yn nghyfieithiad yr Ysgrythyrau; etto mae yn anhawdd cael gair mwy cyfleus ar gyfer yr H. D., lle mae cyfeiriad bron bob amser at y canwyllbren aur a sefai yn y lle santaidd, ac nid oes genym ni lestr o natur llusern ac a fedr drosglwyddo syniad digon goruchel am dano (Heb. ix. 2). Os, gan hyny, y defnyddir ef am dano, dylid bob amser ddal mewn cof taw olew, ac nid canwyllau, a gynysgaethai y goleu (Lef. xxiv. 2). Yr oedd yr oll o hono wedi ei wneud o aur coeth, ei baladr, ei geinciau, ei gnapiau, a'i flodau. Chwech o geinciau aent allan o'i ystlysau—tair o un ystlys a thair o'r ystlys arall. O dalent o aur coeth y gwnaed ef (Exod. xxxvii. 17–24). Yr oedd y lampau i gael eu cynneu gan yr offeiriaid, ac yr oeddynt i losgi 'o'r hwyr hyd y boreu bob amser' (Lef. xxiv. 1–4; Num. iii. 31).

Pan adeiladodd Solomon y deml yn Jerusalem 'gwnaeth ddeg canwyllbren aur, ac a'u gosododd yn y deml, pump o'r tu dehau, a phump o'r tu aswy' (2 Cron. iv. 7; gwel hefyd 1 Bren. vii. 49). Dygwyd y canwyllbrenau yn y deml i ffwrdd gan Nebuzaradan, penaeth y milwyr ar amser caethiwed Babilon (Jer lii. 19). Pan y dinystriwyd Jerusalem wedi hyn gan y Rhufeiniaid, dywed Josephus i'r bwrdd aur a'r canwyllbren aur perthynol i'r deml gael eu cario mewn gorymdaith orchfygol o eiddo Vespasian a Titus yn Rhufain; ond am yr olaf dywed, 'Cyfnewidiwyd yn awr ei wneuthuriad o'r hyn y gwnaem ni ddefnydd o hono; oblegid sicrhawyd ei baladr canol ar sylfaen, ac estynwyd y cenciau bychain gan roddi iddynt lun tryfer yn ol fel y gosodwyd hwynt, ac yr oedd i bob un dwll (*socket*) wedi ei wneud o bres i dderbyn lamp ar eu penau' (Joseph. *Wars*, vii. 5. 5). Dywed hefyd i'r llestri a'r offerynau aur a gymerwyd o'r deml Iuddewig gael eu gosod yn Nheml Heddwch, yr hon a adeiladodd Vespasian y pryd hwnw yn Rhufain.

Yr ydys wedi tybied fod y llun canwyllbren amlgeinciog yr hwn sydd i'w weled yn bresenol ar fwa gorchfygol Titus yn Rhufain yn arddangosiad o ganwyllbren aur y deml Iuddewig, er fod lluniau eryrod a môr-anghenfilod a welir ar y gwaelod, a rhyw wrthddadleuon eraill, yn creu amheuaeth mewn perthynas i berffeithrwydd y copi, gan nad yw braidd yn debygol y gwnaethai yr Iuddewon i unrhyw beth tebyg i luniau eilun-addolawl i gael myned i mewn i'r cysegr santaidd; ond serch hyn, a haeriad Josephus, yr ydys yn tybied yn gyffredinol y gall fod, mewn ystyriaethau eraill, yn arddangosiad teg o'r canwyllbren a gafwyd yn y deml gan y Rhufeiniaid.

Yn 2 Bren. iv. 10 gellir yn fanteisiol arfer *lamp* yn lle *canwyllbren*; ac yn Matt. v. 15, a'r adnodau cyffelyb yn Marc a Luc, gellir defnyddio y gair *lamp-droed*. Yn Llyfr y Datguddiad, lle, yn y C. C., y cyfarfyddir â'r gair canwyllbreni mewn amryw fanau, mae lampau, y rhai a ellir eu hystyried yn llosgi ac yn goleuo, yn llawer mwy priodol a grymus na'r llestr a'u deil. 'Y saith seren, angelion y saith eglwys ydynt; a'r saith *lamp* a welaist, y saith eglwys ydynt' (i. 20). 'Yr wyf yn dyfod attat ti ar frys, ac mi a symudaf dy lamp (C. C. canwyllbren di allan o'i lle, onid edifarhai di' (ii. 5). Am y ddau dyst dywedir, 'Y rhai hyn yw y ddau lamp (C. C. canwyllbren, yr hwn sydd yn ffigur llawer llai cyfaddas), sydd yn sefyll ger bron Duw y ddaiar' (xi. 4). Gellir sylwi y tybir yn gyffredin fod lampau yn cael eu cynneu, tra na thybir hyny am ganwyllbreni.

CAPER'NAUM, dinas ar fôr-lan gorllewinol Môr Tiberias, yn ngwlad Gennesaret (Matt. iv. 13; Ioan vi. 17, 21, 24, 25). Sonir am y lle hwn yn yr Efengylau mewn modd arbenig fel golygfan pregethau a gwyrthiau ein Harglwydd (Matt. xi. 20, 23) ond nid oes dim o'i olion i'w canfod yn bresenol; mae hyd yn od ei enw wedi ei lwyr anghofio yn y wlad. Mae gan deithwyr eu hamcan-dybiau mewn perthynas i'w sefyllfan, ond mawr wahaniaethant yn eu hamcan-dybiau. Mae Robinson yn tybied taw ei sefyllfa efallai oedd rhyw adfeiliau yn agos i Khan Minyeh (Robinson, *Res.* iii. 288; iv. 348). Tybia Dr. Wilson a rhyw deithwyr eraill mai ei safle ydoedd man

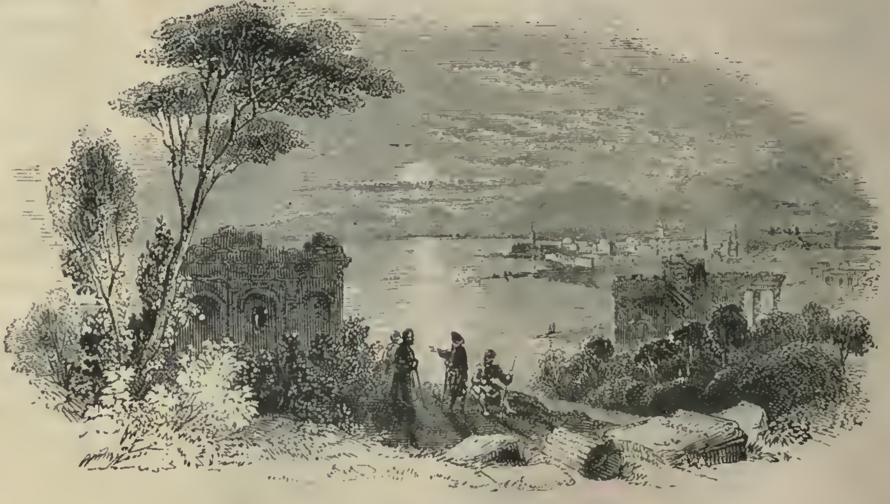

CAPERNAUM.

a elwir Tell Hum, lle mae llawer o adfeiliau (Wilson, ii. 138–149). Dyma ydyw barn benderfynol Dr. Thomson (*Land and Book*, i. 543–547). Nid yw yr amgylchiadau hyn yn anheilwng o sylw mewn cysylltiad â'r barnau trymion a gyhoeddodd ein Harglwydd uwch ben Capernaum, ac nid ydyw ychwaith yn anheilwng o sylw fod trefydd Corazin a Bethsaida, uwch ben y rhai y cyhoeddodd farnau cyffelyb (Matt. xi. 21, 22), wedi, yn yr un modd, herio holl chwiliadau daiaryddwyr a theithwyr. Efallai fod Pedr yn anedig o Bethsaida: gelwir hi yn 'ddinas Andreas a Phedr' (Ioan i. 44); ond ymddengys ei fod yn byw yn Capernaum (Luc iv. 31, 33, 38).

CAPH'TOR, y wlad o ba un y daeth y Philistiaid pan yr ymsefydlasant yn neheu-orllewin Palestina, ar gyffiniau Môr y Canoldir (Gen. x. 14; Deut. ii. 23; Jer. xlvii. 4; Amos ix. 7). Mae dysgedigion yn amrywio yn eu barn mewn perthynas i'r man lle yr oedd Caphtor. Bochart, yn canlyn y Septuagint a Targums Jerusalem a Jonathan, a ddeall wrtho Cappadocia yn Asia Leiaf. Barna Calmet ac eraill taw Crete ydyw Caphtor yr Ysgrythyr, tra y tybia eraill taw ynys Cyprus sydd i'w ddeall wrth Caphtor; ond mae y profion o du y tybiau o'r fath wanaf. Mae eraill, gyda mwy o debygolrwydd, yn golygu taw wrth Caphtor y dylid deall yr Aipht. Addefir yn gyffredin i'r Aipht i gael ei phobli gan Mizraim, mab Cam, neu ei ddisgynyddion; rhoddwyd ei enw mewn gwirionedd i'r wlad. Yn awr yn mhlith ei ddisgynyddion ef yr oedd y Cephtoriaid (Gen. x. 6, 14). Mudiad cydmariaethol hawdd oedd paso o'r Aipht i ddeheu-orllewin Palestina, tra yr oedd paso i Cappadocia neu Crete, neu hyd yn od Cyprus, yn debyg yn bur anhawdd yn y tymhor boreuol hwn o oes y byd; ac ar ol cyrhaedd yno, buasai yn ofynol, er sefydlu yn Palestina, i gymeryd taith neu fordaith hirfaith yno. Er cynnal y dyb hon dyg Sir J. G. Wilkinson reswm arall yn mlaen: 'Yr oedd y gair Aipht,' medd ef, 'beth bynag yn gysylltiedig â Coptos, dinas berthynol i'r Thebaid. Oddiwrth Kebt, Kaft, neu Coptos, yr ydys wedi galw y preswylwyr presenol yn Copts. Ei hen enw mewn *hieroglyphics* ydoedd Kebt-hor; ac y mae Poole yn eglur yn ei le pan yn tybied taw yr un ydyw hon a Caphtor. Tybia fod yr enw yn gyfansoddedig o Αια a γυπτος, ac y gellir canfod ei olion yn Ai-Caphtor, "gwlad neu fôr-lan Caphtor," yn Jer. xlvii. 4; Herodotus ii. 23.'

CAPPADO'CIA, gwlad yn nwyrain Asia Leiaf, ond nis gellir penderfynu ei therfynau yn gywir, gan y gwahaniaethent ar wahanol amserau. Llywodraethid hi yn hir gan ei thywysogion ei hun. Darfu i Archelaus, ei brenin diweddaf, roddi ei ferch mewn priodas i Alexander, mab Herod Fawr o Mariamne (Joseph. *Antiq.* xvi. 4, 6). Ar ol ei farwolaeth ef darostyngwyd hi gan yr Ymerawdwr Tiberius, O.C. 17, i dalaeth o'r ymerodraeth Rufeinig. Yn mhlith yr 'Iuddewon, gwyr bucheddol o bob cenedl dan y nef,' y rhai oeddynt yn Jerusalem ac a glywsant Pedr ar ddydd y Pentecost, 'yr oedd trigolion Cappadocia;' ac y mae yn debygol iddynt wrth ddychwelyd gymeryd yr efengyl gyda hwynt. O'r hyn lleiaf, dygwyd hi yn foreu i'r wlad, oblegid ysgrifenodd Pedr ei Epistol Cyntaf at 'y dyeithriaid sydd ar wasgar ar hyd Pontus, Galatia, Cappadocia, Asia, a Bithynia' (i. 1); amgylchiad a brawf ledaeniad eang a chynar Cristionogaeth. Yr oedd Cappadocia yn enwog fel gwlad enedigol tri o dadau hynodfawr yr eglwys Gristionogol—Gregory Nazianzen, ei gyfaill Basil, esgob Cesarea, a'i frawd Gregory, esgob Nyssa.

CAR'CHEMIS, dinas gyfleuedig ar yr Euphrates. Enwir hi yn mhlith llefydd eraill ac oeddynt wedi cael eu darostwng gan frenin Assyriaidd (Esa. x. 9). Pharaoh-Necho, brenin yr Aipht, a ddaeth ar ol hyny i ymladd yn ei herbyn, ar ba achlysur yr aeth Josiah allan yn ei erbyn, ac y clwyfwyd ef yn farwol yn nyffryn Megido (2 Cron. xxxv. 20–24). Yma yr ymladdodd Nebuchodonosor â Pharaoh, ac yr ymddengys iddo ei lwyr orchfygu. Yr oedd hyn yn y bedwaredd flwyddyn o deyrnasiad Jehoiacim, mab Josiah (Jer. xlvi. 1–12). Mae yn debygol y cyfeiria y gair Hebraeg Carchemish at ddinas a alwai y Rhufeiniaid Circesium, a'r hon a orweddai ar yr Euphrates, lle yr ymuna Chaboras â hi. Yr oedd yn ddinas fawr, ac amgylchid hi â muriau cedyrn. Hi ydoedd gorsaf fwyaf bellenig a berthynai i'r ymerodraeth Rufeinig tua'r Euphrates, yn nghyfeiriad Persia (Rosen. *Geog.* ii. 188). Mae yn y rhan hon o'r wlad bentref a elwir Kirkasia, yr hwn a saif, fel y tybir, ynghanol adfeiliau Circesium.

CAR'MEL. 1. Mynydd yn ngorllewin Palestina; ond er y sonir yn gyffredin am dano fel mynydd, cadwyn o fynyddau yw yn hytrach, gan ei fod yn 18 milltir o hyd, ac adwaenir yr oll o hono dan yr enw Carmel, tra at ryw un rhan o hono ac oedd yn uwch na'r gweddill y cymhwysid yr enw mewn ffordd o ragoriaeth (*Amer. Miss. Her.*, 1837, p. 295; Jahn's *Bib. Ant.* 13; Stanley's *Sinai*, 344). Mae troed y rhan ogleddol o'r mynydd yn agos i Fôr y Canoldir; felly ymddengys Mynydd Carmel, pan edrychir arno o'r mynyddoedd ar y gogledd-ddwyrain i Acre, fel pe yn gwlychu ei droed yn y môr. Yn mhellach i'r dehau ymbellha yn fwy i'r wlad, fel y mae rhwng y mynydd a'r môr ddyffryn eang wedi ei guddio gan feusydd ac olewydd. Efe ydyw yr unig bentir mawr ar fôr-lan Palestina, a helpa i ffurfio *bay* Accho. Wrth ei droed rhed y nant Cison, mor enwog yn nghân Deborah (Barn. v. 21). Ar Fynydd Carmel y casglwyd ynghyd, ar ddymuniad Elias, brophwydi Baal, ac yma y darfu iddo ef a hwythau offrymu aberthau er mwyn penderfynu y cwestiwn pa un ai Jehofah neu Baal oedd Dduw; a chan i'r cwestiwn gael ei benderfynu o'i du ef trwy i dân ddisgyn o'r nefoedd a llosgi ei aberth, gorchymynodd ladd prophwydi Baal (1 Bren. xviii. 17–40). Ymddengys yr arferai Elias ac Eliseus gyrchu i Garmel (xviii. 42; 2 Bren. ii. 25; iv. 25). O geryg calch mae y mynydd yn gynwysedig; ac fel mae yn gyffredin gyda mynyddau o'r defnydd hyny, mae ynddo lawer o ogofau, ac amryw o honynt yn hir iawn a llawn troion, ac felly yn llefydd cyfleus iawn i ymguddio: 'A phe llechent ar ben Carmel, chwiliwn a chymerwn hwynt oddi yno' (Amos ix. 3). Dangosir un o honynt yn y dydd presenol fel ogof Elias. Ymddengys ei fod gynt yn enwog am frasder ei borfeydd a chynyrchion eraill (Esa. xxxiii. 9; xxxv. 2; Jer. l. 19; Amos i. 2). Er wedi ei ddihatru o lawer o'i ogoniant hynafol, y mae yn aros lawer o bethau a ddygant i feddwl y teithiwr y 'godidawgrwydd' am ba un y clodforid ef gymaint; ond gyda golwg ar hyn, mae hanesion teithwyr yn mawr wahaniaethu, gan fod llawer yn dibynu ar ba dymhor o'r flwyddyn y dygwyddont ymweled ag ef. Mae uchder ei ddrum yn mawr amrywio; tua'i ben dwyreiniol mae y man uchaf arno, ac yno mae, yn ol mesuriad *engineers* Saisonig, yn 1728 o droedfeddi yn uwch na chefn y môr. Mae yr olygfa oddi arno yn oruchel a phrydferth, ac yn cynwys môr-lanau Môr y Canoldir, mynyddau Libanus, dyffryn Esdraelon, a bryniau Samaria, Galilea, Judah, a Basan (Wilson, ii. 93, 242; Robinson, *Res.* iii. 190).

2. Dinas yn neheu Judah, o gylch wyth neu ddeng milltir ar y deheu-ddwyrain o Hebron. Dyma lle yr oedd cyfoeth gan Nabal y Carmeliad (1 Sam. xxv. 2, 3); ac yma, fe ddywedir, fod gan y Rhufeiniaid, amryw oesoedd wedi hyn, wersyllfa filwraidd. Adwaenir y lle yn barhaus dan yr enw Kurmal. Mae yma adfeiliau gryn eang. Gorweddant o gwmpas blaen a dwy ochr dyffryn gryn lydan a dwfn. Mae yn gynwysedig yn benaf o annedd-dai ac adeiladau eraill, wedi eu gwasgaru yn mhob cyfeiryd, a’u taflu ynghyd mewn fath fodd a wna y lle yn garnedd gymysglyd ac anghyfaneddol. Yn mhlith yr adfeiliau mae rhai castell, a gweddillion dwy neu dair o eglwysi, ac un o honynt o gryn faintioli. Mae Eusebius a Jerome yn darlunio Carmel yn eu dydd hwy fel pentref, deng milltir o Hebron (Robinson, *Res.* ii. 196–200).

CARIAD. *Charity* (elusen) ydyw y gair Saisoneg am *gariad,* ac y mae, yn nhreigliad amser, wedi myned dan gyfnewidiad mawr o ran ei ystyr; o’r hyn lleiaf mae wedi colli un o’r ystyron yn mha un y deallid ef gynt. Arferir ef yn awr gan y Saeson yn benaf yn yr ystyr o *elusen,* ac hefyd yn yr ystyr o roddi esponiad caredig ar syniadau a gweithredoedd eraill; ond ar y cyntaf defnyddid ef hefyd yn ystyr cyffredin y gair cariad, gan nad oedd y ddau ystyr a enwyd ond dau esiampl neu amlygiad o hono. Ond ni ddefnyddir ef un amser yn yr Ysgrythyr yn un o’r ystyron hyn. Trwy yr oll o’r T. N. lle defnyddir y gair *charity,* mae iddo ystyr y gair cariad. Dyna yw ei ystyr trwy yr oll o’r benod brydferth hono, sef 1 Cor. xiii. A’i ddeall yn yr ystyr hyny, mae pob rhan o’r darluniad yn berffaith ddealladwy; ond os cymerir ef yn un o’r ddau ystyr arall y soniwyd am danynt, nid yn unig collir tlysni y desgrifiad, ond mae y rhan fwyaf o hono yn hollol anghymwysiadol. Gyda golwg ar roddi elusen, mae y cariad a sonir am dano gan yr apostol yn cael ei gyferbynu yn benodol ag ef yn ad. 3: ‘A phe porthwn y tlodion a’m holl dda, ac heb gariad genyf, nid yw ddim llesad i mi.’ Yn 1 Pedr iv. 8 mae y defnydd o’r gair *charity* wedi arwain i gamsyniad cyffredin ond anysgrythyrol iawn, fel pe gallasai elusenau bwrcasu i ni faddeuant pechodau; etto gallasi unrhyw ddarllenwr ganfod oddi wrth yr hyn sydd o’i flaen taw nid hyn oedd meddwl yr adnod, yn gystal ac oddiwrth ystyr arferol y gair: ‘Eithr o flaen pob peth, bydded genych *gariad helaeth* (Sais. *gwresog*) *tuag at eich gilydd;* canys cariad a guddia liaws o bechodau.’

CASAU. 1. Mynwesu teimlad drwg, angharedig at arall. Mae Duw a’i holl bobl yn casau pechod; mae gelynion yn casau eu gilydd; ac y mae dynion heb eu hail-eni yn casau Duw (Jer. xliv. 4; Rhuf. vii. 15; Ps. xxxiv. 21; Rhuf. i. 30). Casai Duw newydd-loerau yr Iuddewon, a’u gwleddoedd, a’u cymanfaoedd, ar gyfrif yr yspryd ansantaidd a’r dull pechadurus yn y rhai y cedwid hwynt (Esa. i. 13, 14). 2. Bod yn fyr o gariad at bersonau: felly y casaodd Duw Esau; ni etholodd ef i fywyd tragywyddol, ac ni ddewisodd ei had i fod yn bobl neillduol iddo, na dangos trugaredd achubol iddo ef, neu i lawer o honynt (Mal. i. 3; Rhuf. ix. 13). Mae rhieni weithiau yn casau eu plant—h.y., maent yn fyr o gariad priodol tuag attynt—pan y peidiant a gweinyddu cerydd iddynt er mwyn eu lles. 3. Caru yn llai gwresog (Gen. xxix. 30, 31). Felly yr oedd gan yr Iuddewon wraig a garent ac un a gasaent (Deut. xxxi. 15). Mae yn rhaid i ni gasau tad a mam mewn cydmariaeth i rym y cariad sydd yn ddyledus i Grist—hyny yw, mae yn rhaid i ni eu caru yn llawer llai na Christ (Luc xiv. 26). Yr un drychfeddwl ydyw ac a drosglwyddir yn Matt. x. 37: ‘Yr hwn sydd yn caru tad neu fam yn fwy na myfi, nid yw deilwng o honof fi.’ Yn ystyr lythyrenol y gair, nid yw Crist yn caniatau i ni gasau neb, hyd yn od ein gelynion, a llawer llai rhieni, i ba rai y dylid talu pob dyledus barch a chariad (Marc vii. 9–13).

CAS’IA, un o’r elfenau a ddefnyddid i gyfansoddi yr olew eneiniad santaidd i eneinio pabell y cyfarfod (Exod. xxx. 23, 24). Ymddengys y defnyddid ef hefyd ynghyd â peraroglau eraill i berarogli gwisgoedd (Ps. xlv. 8). Yr oedd yn un o’r nwyddau marsiandiaeth a ddygid i farchnad Tyrus (Ezec. xxvii. 19). Er y ceir y gair casia yn y C. C. yn yr holl adnodau yr ydys wedi cyfeirio attynt, etto yn yr iaith wreiddiol arferir gair gwahanol yn Ps. xlv. 8 oddiwrth yr un a geir yn y ddwy adnod arall, ac y mae yn amheus pa un a ddylai gael ei gyfieithu yn wahanol.

Mae y pren casia yn debyg iawn i’r cinamon, ac etto mae wedi cael ei ystyried gan lysieuwyr fel pe yn perthyn i rywogaeth arall, er fod hyn wedi cael ei amheu yn ddiweddar. Mae ei risgl, yr hwn a ddygir o Ceylon, India, a China, yn dwyn cryn debygolrwydd i’r cinamon, oddiwrth yr hwn y mae yn gwahaniaethu trwy ei fod yn fwy trwchus a garw, a thrwy dori yn fyr a llyfn, tra y tyr y cinamon yn ysgyrion. Mae yn fwy tebyg fyth i’r cinamon yn ei flas peraroglaidd a llym, ac ymddengys yn gwahaniaethu oddi wrtho mewn cryfder, gan ei fod gryn lawer yn wanach, ac yn llai llysog ei sylwedd.

Blodau casia ydyw blodau y pren, y rhai a gesglir ac a sychir cyn iddynt ymagor. Maent o gylch maintioli yd pybyr, o liw llwyd, ac y mae arogl a blas cinamon arnynt (Duncan, *Dispensatory*, 293; Thomson, *Mat. Med.* i. 205).

CAS’TOR a POL’UX a gyfrifid yn feibion i Jupiter; tybid fod ganddynt ryw allu neillduol dros dymhestloedd, ac oblegid hyny, daethant i fod yn dduwiau noddawl morwyr. Cymerid y tarth gwawl-danawl yr hwn sydd weithiau yn ymddangos ar y môr am danynt; ac os ymddangosai dim ond un ar unwaith, tybient y byddai y fordaith yn anffodus. Eu llun oedd arwydd y llong yn mha un y mordwyodd Paul i Rufain (Act. xxviii. 11).

CAWRI, dynion ac yr oedd eu taldra yn llawer mwy na thaldra cyffredin yr hil ddynol. Mae genym amryw esiamplau o’r cyfryw bersonau yn yr Ysgrythyrau. Mae son am gawri cyn y diluw, ac efallai taw ffrwyth y priodasau cymysg rhwng disgynyddion Seth a Chain oeddynt: ‘Cawri oedd ar y ddaiar yn y dyddiau hyny; ac wedi hyny hefyd, pan ddaeth meibion Duw at ferched dynion, a phlanta o’r rhai hyny iddynt; dyma y cedyrn a fu wyr enwog gynt’ (Gen. vi. 4).

Ar y dwyrain i’r Iorddonen ymddengys fod mwy nag un genedlaeth o gawri: ‘Daeth Cedorlaomer, a’r breninoedd y rhai oedd gydag ef ac a darawsant y Rephaimiaid yn Asteroth-Carnaim, a'r Zuziaid yn Ham, a'r Emiaid yn Safeh-Ciriathaim' (Gen. xiv. 5). Sonir am y Rephaimiaid wedi hyn yn xv. 20. Gelwid Basan yn wlad y Rephaimiaid (cawri), ond wedi ei gorchfygiad gan Moses, dywedir, 'Og brenin Basan yn unig a adawsid o weddill y Rephaimiaid (cawri): wele, ei wely ef oedd wely haiarn: onid yw hwnw yn Rabbath meibion Ammon? naw cufydd oedd ei hyd, a phedwar cufydd oedd ei led, wrth gufydd gwr' (Deut. iii. 11, 13). Mae y mesurau hyn yn dangos ei fod o faintioli anferthol, ond nid ydynt yn ein galluogi ni i ffurfio un drychfeddwl am ei wir daldra; byddai unrhyw gyfrif sylfaenedig ar y mesurau a enwir yn eithaf ansicr. Yn nyddiau Josua ni gawn Rephaimiaid ar y gorllewin i'r Iorddonen, o'r hyn lleiaf yr ydym yn darllen am wlad y Rephaimiaid (Jos. xvii. 15); ac yr oedd dyffryn yn agos i Jerusalem a elwid 'dyffryn Rephaim' (2 Sam. v. 18), yr hyn a ymddengys fel yn arwyddo fod y rhan hon o'r wlad wedi cael ei thrigianu un amser gan y Rephaimiaid.

Am wlad Moab yr ydym yn darllen: 'Yr Emiaid o'r blaen a gyfaneddasant ynddi; pobl fawr ac aml, ac uchel fel yr Anaciaid; yn gawri y cymerwyd hwynt hefyd, fel yr Anaciaid: a'r Moabiaid a'u galwent hwy yn Emiaid' (Deut. ii. 10, 11). Am wlad Ammon dywedir yn yr un modd: 'Yn wlad cawri hefyd y cyfrifwyd hi: cawri a breswyliasent ynddi o'r blaen, a'r Ammoniaid a'u galwent hwy yn Zamzummiaid, pobl fawr ac uchel, fel yr Anaciaid. Yr Arglwydd a'u difethodd hwynt o'u blaen hwy; a hwy a ddaethant ar eu hol hwynt, ac a drigasant yn eu lle hwynt' (ii. 19–21). Tybir yn gyffredin taw yr un pobl oedd y Zamzummiaid a'r Zuzimiaid.

Yr oedd cawri hefyd yn Nghaanan ar y gorllewin i'r Iorddonen. Aeth yr yspiwyr a ddanfonwyd gan Moses i chwilio y wlad 'i fynu i'r dehau, ac a ddaethant hyd Hebron; ac yno yr oedd Ahiman, Sesai, a Thalmai, meibion Anac;' ac ar eu dychweliad i Cades rhoddasant y cyfrif canlynol am y wlad: 'Y tir yr aethom drosto i'w chwilio, tir yn difa ei breswylwyr yw efe, a'r holl bobl a welsom ynddo ydynt wyr corphol; ac yno y gwelsom y cawri, meibion Anac, y rhai a ddaethant o'r cawri; ac yr oeddem yn ein golwg ein hunain fel ceiliogod rhedyn, ac felly yr oeddem yn eu golwg hwythau' (Num. xiii. 22, 32, 33). Ond er yr adroddiad digalonawl hwn, daeth Josua, ar ol gorchfygu y gweddill o Ganaan, 'ac a dorrodd yr Anaciaid ymaith o'r mynydd-dir, o Hebron, o Debir, ac o holl fynyddoedd Judah, ac o holl fynyddoedd Israel; Josua a'u difrodd hwynt a'u dinasoedd. Ni adawyd un o'r Anaciaid yn ngwlad meibion Israel: yn unig yn Gaza, yn Gath, ac yn Asdod, y gadawyd hwynt' (Jos. xi. 21, 22).

Pa un a ydoedd rhai o'r Anaciaid wedi ymsefydlu cyn hyny yn ngwlad y Philistiaid, neu pa un a rhai oeddynt a ffodd yno yn awr, nis gellir penderfynu; ac yn wir nid ydym yn darllen byth wedi hyn am Anaciaid yn Philistia, ond yr ydym yn darllen am gawri, ac nid yw yn anhebygol nas gallent fod yn ddisgynyddion o Anac. Darlunir Goliath o Gath fel dyn tal iawn (chwe' chufydd a rhychwant), ond lladdwyd ef gan Dafydd ei hun, heb gymorth neb arall (1 Sam. xvii. 4, 49–51). Yr oedd pedwar o feibion i gawr Gath, y rhai a laddwyd mewn brwydr gan weision Dafydd pan yr oedd ef ei hun yn frenin (2 Sam. xxi. 15–22); ond y gair a gyfieithir yn yr adnod hon 'y cawr' yw רפה, yr hwn allai fod ddim ond enw eu tad. Ar ol hyn nid ydym yn darllen rhagor ynghylch cawri yn Nghanaan. Yr unig son arall am gawr yn yr Ysgrythyrau a geir yn 1 Cron. xi. 22, 23, lle dywedir i 'Benaniah ladd Aipht-ddyn, gwr pum cufydd o fesur, â'i waywffon ei hun.'

CE'DAR, mab Ismael (Gen. xxv. 13), a llwyth Arabaidd a ddisgynodd oddi wrtho. Trigent yn gyffredin mewn pebyll (Ps. cxx. 5); ond weithiau mewn pentrefi (Esa. xlii. 11). Yr oedd eu cyfoeth yn gynwysedig mewn deadelloedd (lix. 7); yr oeddynt yn farchnadyddion i Tyrus 'am wyn, hyrddod, a bychod' (Ezec. xxvii. 21). Cyhoeddir barnedigaethau trymion uwch ben Cedar a llwythau Arabaidd eraill (Esa. xxi. 13–17); a bygythir Cedar yn neillduol ag ymosodiad echrydus gan Nebuchodonosor (Jer. xlix. 28, 29): 'Du,' medd y briodasferch, 'ydwyf fi, ond hawddgar, merched Jerusalem, fel pebyll Cedar, fel llenni Solomon' (Can. i. 5). Dr. Wilson, pan yn son am babell y Tiyahah, llwyth o Arabiaid, a ddywed: 'Yr oedd yn ddu "fel pebyll Cedar," mewn gwirionedd fel yr holl bebyll a welsom yn yr anialwch—wedi eu gwneud o flew camelod' (i. 278). Geilw y rabbiniaid yr holl Arabiaid wrth yr enw Cedar (Gesen. *Lex.* 724).

CE'DES. 1. Dinas berthynol i lwyth Naphtali, yn ngogledd Canaan. Dywedir ei bod yn 'Galilea yn Mynydd Naphtali.' Ac oherwydd hyny gelwir hi weithiau Cedes-Naphtali. Rhoddwyd hi i'r Lefiaid o deulu Gerson, ac yr oedd hi hefyd yn un o'r dinasoedd noddfa (Jos xx. 7; 1 Cron. vi. 76). Mae pentref o'r enw Cedes, yn gyfleuedig ar ochr bryn pigfain, a gwastadedd anarferol o brydferth o'i flaen, yr hwn yn ddios a edrychir arno fel Cedes-Naphtali' (Wilson, ii. 163, 173; Robinson, *Res.* iii. 355; *Biblioth. Sac.* vi. 375). 2. Dinas yn neheudir Judah (Jos. xv. 23). 3. Dinas berthynol i lwyth Issachar (1 Cron. vi. 72); ond gelwir hi hefyd Cision (Jos. xix. 17, 20), a Cison (xxi. 28), felly gall fod rhyw gamsyniad mewn perthynas i'r enw.

CED'RON, neu CID'RON, nant sydd yn cyfodi ychydig i'r gogledd o Jerusalem, ac yn rhedeg trwy ddyffryn Jehosophat, gan wahanu ar y dwyrain y ddinas a Mynydd yr Olewydd; mae ei wely yn sych yn gyffredin ond ar ol gwlaw trwm (Harmer, *Obs.* iii. 216; Wilson, i. 479). Cafwyd ei wely, lle yr â mewn i'r Môr Marw, gan Lynch wedi ei dreulio yn fawr a'i lanw gan dalpau didrefn o greigiau. Yr oedd yn berffaith sych (Lynch, *Exped. to Jordan*, 283). Croesodd Dafydd y nant Cedron pan yn ffoi rhag Absalom (2 Sam. xv. 23). Dyma derfyn rhyddid Simei pan gyfyngwyd ef i Jerusalem: 'Y dydd yr elych allan, ac yr elych dros afon Cidron, gan wybod y cei di wybod y lleddir di yn farw' (1 Bren. ii. 36, 37). Drylliodd Asa ddelw Maachah ei fam, ac a'i llosgodd wrth afon Cidron (xv. 13). Gorchymynodd Josiah i'r 'offeiriaid ddwyn allan o deml yr Arglwydd yr holl lestri a wneid i Baal, ac i'r llwyn, ac i holl lu y nefoedd: ac efe a'u llosgodd hwynt o'r tu allan i Jerusalem, yn meusydd Cidron' (2 Bren. xxiii. 4, 6, 12). Croesodd ein Harglwydd y nant Cedron gyd â'i ddisgyblion ar ei ffordd i ardd Gethsemane, pan ar wynebu ei ddioddefiadau olaf a chwerwaf (Ioan xviii. 18).

CEDRWYDD, LIBANUS, math o binwydd (*pine*). Er y dug enw Libanus, nid yw yn gyfyngedig i'r lle hwnw. Tyf hefyd ar fynyddoedd Amanus a Taurus, yn Asia Leiaf; ond nid yw yn cyrhaedd yno uchder na chryfder cedrwydd Libanus. Mae cedrwydd wedi tyfu i'w llawn faintioli yn edrych fel derw llydan-golfenog. Mae y prif gyff yn fyr, ac yn fuan tyf cangenau allan o hono. Mae prydferthwch y gedrwydden yn gynwysedig yn nghadernid a chyfartaledd ei changenau llydan. Adwaenir y prenau hynaf wrth y nodwedd canlynol, na welir dail a changenau bychain ond ar eu brig yn unig.

Mae yr ysgrifenwyr santaidd yn son am gedrwydd Libanus mewn iaith a drosglwydda syniadau goruchel am danynt. Gelwir hwynt yn Ps. lxxx. 10, *ymyl y ddalen,* yn 'gedrwydd Duw,' yr hwn, yn ol priod-ddull cyffredin yr Hebraeg, a ddynoda rywbeth gorfawr o oruchel a rhagorol. Rhyw syniad cyffelyb a gynwysir yn gyffredin iawn mewn rhanau o'r Ysgrythyr lle sonir am gedrwydd Libanus (1 Bren. iv. 33; Ps. xcii. 12; Ezec. xxxi. 1–9).

Fel coed at adeiladu medda'r cedrwydd ar y fantais o fod yn galed ac yn rhydd oddiwrth glymau, ac nid ydyw yn agored i gael ei fwyta gan y pryf, ac mor barhaus fel y tybia rhai ei fod yn anllygredig. Defnyddiwyd llawer iawn o gedrwydd yn y tŷ a adeiladwyd i Dafydd (2 Sam. v. 11; vii. 2), yn nheml Solomon (1 Bren. vi. 9, 10, 15, 16, 18, 20, 36), ac yn nhŷ coedwig Libanus (1 Bren. vii. 2, 37). Gwnai y Tyriaid eu hwylbrenau o gedrwydd; 'a chistiau gwisgoedd gwerthfawr, wedi eu gwneuthur o gedrwydd, a geid yn mysg eu marchnadaeth' (Ezec. xxvii. 5, 24). [Libanus.]

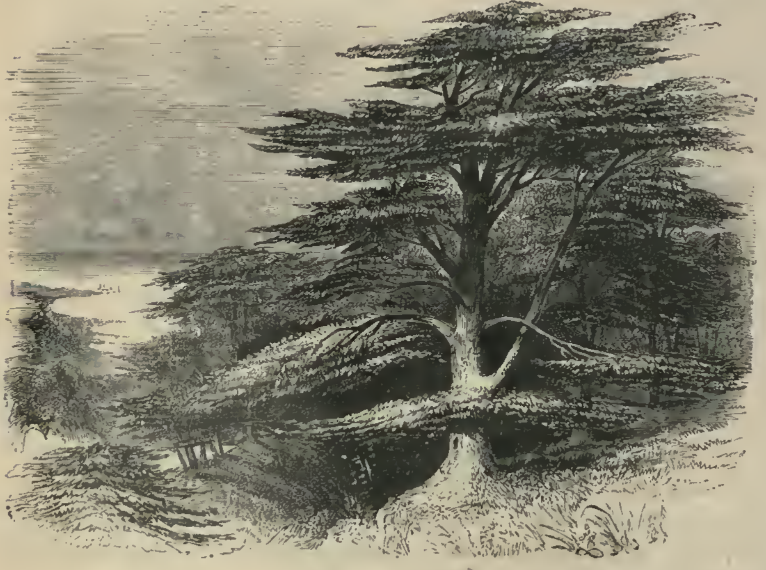

CEDRWYDD LIBANUS.

Ond camsyniad, fodd bynag, fyddai tybied taw cedrwydd Libanus ydyw y rhai y cyfeirir attynt mor aml. Mae y cedrwydd, fel yr arferir y gair yn y Beibl, medd Dr. Hooker, yn gymhwysiadol at goedydd eraill, ac nid yn bendant at rhai Libanus ond pan yn gysylltiedig â rhyw air nodweddol. Mae y rhywogaeth *Cèdrus* yn perthyn i deulu y *Coniferæ*, ac yn cynwys amryw fathau.

CEFFYL, un o'r creaduriaid mwyaf ardderchog a defnyddiol o'r creaduriaid direswm, ac yn addas at farchogaeth, tynu, a rhyfel. Yn *Animal Kingdom* Cuvier nid oes son ond am un rhywogaeth o geffylau, ac â hyn y cyduna naturiaethwyr, er fod llawer math yn perthyn i'r un rhywogaeth hono. Mae darostyngiad y ceffyl i wasanaeth teuluaidd yn un o'r manteision mwyaf a ennillwyd erioed gan ddyfais a diwydrwydd dyn yn y deyrnas anifeilaidd (Buffon, *Nat. Hist.* iii. 306).

Cyfeiria yr hanesion cyntaf am y ceffyl yn yr H. D. at wlad yr Aipht. Yn y saith mlynedd o newyn, pan nad oedd gan yr Aiphtiaid ragor o arian i brynu yd iddynt eu hunain, 'Joseph a roddes iddynt fara am y meirch' (Gen. xlvii. 17). Pan y dug Joseph wedi hyn gorph ei dad Jacob i'w gladdu yn ngwlad Canaan, 'aeth i fynu gyd ag ef gerbydau a gwyr meirch, ac yr oedd yn llu mawr iawn' (l. 9). Yr unig anifeiliaid cymhwys i'w marchogaeth a enwir cyn hyn yn Genesis oedd asynod a chamelod, a gellir amheu pa un a oeddynt y pryd hwnw mewn arferiad cyffredin; o'r hyn lleiaf anaml yr enwir hwynt fel yn cael eu defnyddio i'r dyben hyny (xxii. 3; xxiv. 10, 61, 64; xxxi. 17). Wedi hyny, pan yr arweiniodd Moses yr Israeliaid allan o'r Aipht, 'Pharaoh a daclodd ei gerbyd, ac a gymerodd 600 o ddewis gerbydau, a chapteniaid ar bob un o honynt; a'r Aiphtiaid a ymlidiasant ar eu hol hwynt, sef holl feirch a cherbydau Pharaoh, a'i wyr meirch, a'i fyddin,' a chan eu dilyn hyd y Môr Coch, hwy a foddwyd yno (Exod. xiv. 6, 7, 9, 28). Ymddengys oddiwrth hyn fod nifer fawr o geffylau i'w cael y pryd hwn yn yr Aipht, ac y defnyddid hwynt at dynu eu cerbydau rhyfel. Gellir ystyried hyn fel un prawf o gynydd cynar gwareiddiad yn y wlad hono.

Pa bryd, yn mha le, a chan bwy yr ysgrifenwyd Llyfr Job sydd fatter hollol ansicr; ond cydunir yn gyffredinol ei fod yn llyfr hen iawn. Cawn ynddo ddarluniad goruchel iawn o'r march rhyfel (xxxix. 18–25). Os oedd Job yn byw yn Arabia, fel y tybir yn gyffredin, mae yn rhaid fod yn y wlad hono y pryd hwnw rywogaeth ardderchog o geffylau.

Yr ydym yn darllen hefyd am gerbydau heiyrn a cheffylau yn mysg y cenedloedd Canaaneaidd (Deut. xx. 1; Jos. xi. 4, 6, 9; xvii. 16; Barn. i, 19). 'Yr oedd gan Jabin, yr hwn a deyrnasai yn Hazor, 900 o gerbydau heiyrn' (iv. 2, 3; v. 22). Yr oedd gan y Philistiaid '30,000 o gerbydau a 6000 o wyr meirch' (1 Sam. xiii. 5; gwel hefyd 2 Sam. viii. 4; x. 18).

Er na waherddid i'r Israeliaid gadw ceffylau, etto ni chefnogid hwynt i'w cadw, oherwydd efallai y gwasanaethai fel gau sylfaen ymddiried, ac i dynu eu hymddiried oddi wrtho ef (gwel Ps. xx. 7; xxxiii. 17). Cyn iddynt hyd yn od fyned i Ganaan dywedwyd wrthynt am ddewis brenin drostynt, yr hwn nid ydoedd i 'amlhau iddo feirch, na dychwelyd y bobl i'r Aipht i amlhau meirch' (Deut. xvii. 16). Pan yr unodd Jabin a breninoedd Canaaneaidd eraill mewn bradwriaeth yn erbyn Josua, gorchymynwyd ef i 'dori llinynau garau eu meirch hwynt, a llosgi eu cerbydau yn y tân' (Barn. xi. 6). Ni chyfarfyddwn ag un cyfeiriad at geffylau hyd ddyddiau Saul a Dafydd, ac hyd yn od y pryd hwnw mae y cyfeiriadau attynt yn ychydig a dibwys (1 Sam. viii. 11; 2 Sam. viii. 4; xv. 1). Solomon ydoedd brenin cyntaf Israel a amlhaodd feirch iddo ei hun. Ymddengys ychydig anghysondeb, fodd bynag, yn y rhif a gedwid ganddo. Yn 1 Bren. iv. 26 dywedir: 'Yr oedd gan Solomon 40,000 o bresebau meirch i'w gerbydau, a 12,000 o wyr meirch;' ond yn x. 26 darllenwn i 'Solomon gasglu cerbydau a marchogion; ac yr oedd ganddo 1400 o gerbydau, a 12,000 o farchogion, y rhai a osododd efe yn ninasoedd y cerbydau, a chyd â'r brenin yn Jerusalem.' Yn 2 Cron. ix. 25 dywedir fod y rhif yn '4000 o bresebau meirch a cherbydau, a 12,000 o farchogion.' Mae yn ddiau fod un camgymeriad neu

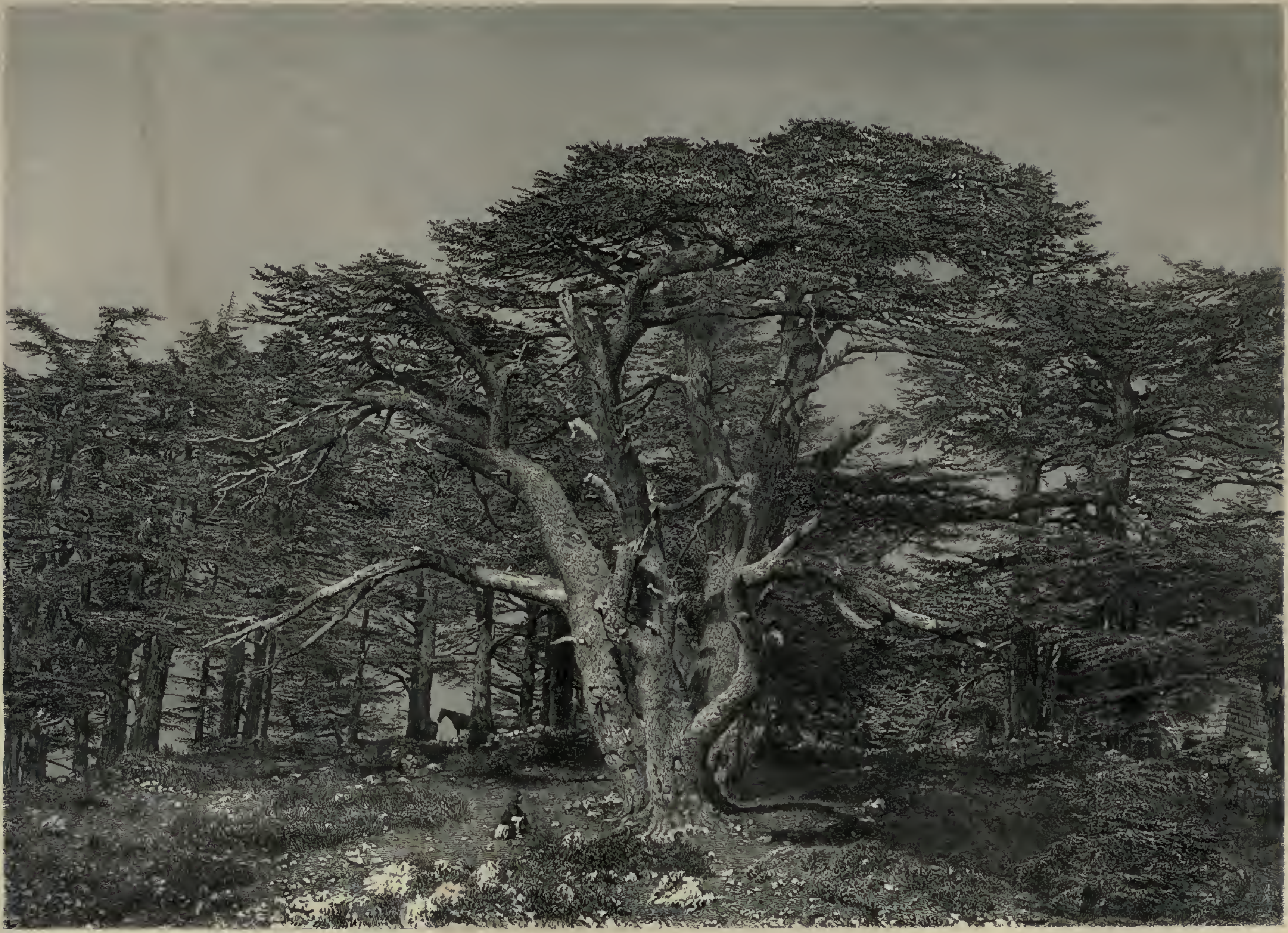

CEDRWYDD.

MYNYDD LIBANUS

ragor wedi cael eu gwneud o eiddo y trawsgrifiwr yn yr adnodau hyn, ond nid yw hyny o un pwys gyda golwg ar y matter mewn llaw. Ar ol hyn ymddengys fod cerbydau a marchogion yn eithaf cyffredin yn nheyrnasoedd Judah ac Israel, a gwneid llawer o ddefnydd o honynt mewn rhyfel. Mae y cyfeiriadau attynt yn llyfrau canlynol yr H. D., yn hanesyddol a phrophwydoliaethol, yn lliosog.

'Yn y dydd hwnw,' medd Zechariah, 'y bydd ar ffrwynau y meirch sancteiddrwydd i'r Arglwydd' (xiv. 20). 'Mae ceffylau y marchogion Assyriaidd,' medd Layard, 'yn gystal a'r rhai rwymir wrth gerbydau, yn cael eu darlunio bob amser yn ngherf-luniau Ninefeh â chlychau o gylch eu gyddfau, ac yn y Beibl y cawn gyfeiriad at yr arferiad yma' (Layard, *Nin. and Bab.* 178).

Mae Arabia yn nodedig am ei rhywogaeth o geffylau. Maent wedi bod, ac yn parhau i fod, y ceffylau goreu yn y byd o ran gwasanaeth a phrydferthwch; ac oddi wrthynt hwy, naill ai yn uniongyrchol, neu trwy gyfryngwriaeth ceffyl Barbary, mae y ceffylau goreu wedi dyfod yn Europe, Affrica, ac Asia (Buffon, *Nat. Hist.* iii. 377).

Sonir am geffylau gwylltion gan amryw hen awdwyr, megis Herodotus, Aristotle, a Pliny, fel y ceir hwynt mewn gwahanol wledydd, ac y maent i'w cael yn awr mewn gwahanol ranau o Asia ac Affrica. Yn Neheudir America, yn enwedig yn y wlad ar y dehau i Rio de la Plata, mae ceffylau gwylltion yn lliosog; ond hil ceffylau wedi eu darostwng at wasanaeth dyn, ac a gymerwyd drosodd gan y Spaniards. Maent wedi amlhau yn aruthrol (*Ibid.* iii. 309, 311).

CEI′LAH, dinas yn rhandir Judah (Jos. xv. 44); ond yr hon, mae'n debygol, a roddwyd i fyny i lwyth Simeon (xix. 1, 9; 1 Sam. xxiii. 3). Ystyr y gair yw *amddiffynfa*, ac ymddengys yr ystyrid ef yn lle gryn gadarn. Darlunir hi fel dinas ac yr oedd iddi 'byrth a barau.' Ymddengys ei bod yn gyfleuedig yn agos i wlad y Philistiaid, y rhai a gawn yn ymladd yn ei herbyn; ond Dafydd, yr hwn oedd ar y pryd yn esgymunedig o lys y brenin, wedi ymosod arnynt, 'a ddug eu gwartheg hwynt, ac a'u tarawodd hwynt â lladdfa fawr.' Saul, yn clywed ei fod yn Ceilah, a chan feddwl ei fod wedi cael ei 'gau arno,' a ymbarotodd 'i warchae arno ac ar ei wyr.' Yntau a ymofynodd â'r Arglwydd pa un a wnai gwyr Ceilah ei draddodi i ddwylaw Saul, a chwedi cael attebiad y gwnaent, efe a ymadawodd a'r lle, ac a aeth i amddiffynfeydd yr anialwch (1 Sam. xxiii. 1–14). Ar ol dychweliad yr Iuddewon o gaethiwed Babilon adgyweiriwyd Ceilah, neu efallai iddi gael ei hailadeiladu (Neh. iii. 17, 18). Oddeutu 400 o flyneddau ar ol Crist dywedir ei bod yn lle o dipyn o enwogrwydd. Sefai ar y gogledd-orllewin i Hebron, ac ynghylch ugain neu un filltir ar hugain ar y deheu-orllewin o Jerusalem.

CEILIOG, IAR. Mae y rhywogaeth deuluaidd o'r adar hyn mor adnabyddus fel nad oes eisiau rhoddi un darluniad o honynt. Maent mor gyffredin gyda ni fel nas gallwn lai na theimlo ei fod ef yn beth hynod nad enwir hwynt gymaint ag unwaith yn yr H. D., ac yn y T. N. ni sonir am y ceiliog a'r iar ond unwaith yn unig. Er eu bod yn awr yn eithaf adnabyddus yn yr Aipht, lle y deorir hwynt yn lluoedd trwy foddion celfyddgar, heb gymhorth yr iar, etto nid oes un cyfrif am danynt yn ysgrifeniadau Moses, nac ychwaith yn un o lyfrau dilynol yr H. D. i ddangos eu bod yn adnabyddus i'r Israeliaid yn Nghanaan yn ystod y cyfnod hir i ba un y perthyn y llyfrau hyn. Erbyn amser ein Harglwydd yr oedd yr Iuddewon, fodd bynag, wedi dyfod efallai yn gyfarwydd â hwynt, gan fod y gydmariaeth brydferth a ddefnyddia yn ei alarnad uwch ben Jerusalem yn un o'r cyfeiriadau hyny ac sydd yn cael eu hawgrymu gan wrthrychau cydnabyddus: 'O Jerusalem, Jerusalem, yr hwn wyt yn lladd y prophwydi, ac yn llabyddio y rhai ddanfonir attat, pa sawl gwaith y mynaswn gasglu dy blant ynghyd, fel y casgl iar ei chywion dan ei hadenydd, ond nis mynaist!'

Mae y cyfeiriad at y ceiliog yn y T. N. at ei ganu. Arfer ganu yn gyffredin ddwywaith yn y nos; y tro cyntaf ynghylch canol nos, a'r ail dro gyda thoriad y wawr. Yr amser olaf yn gyffredin a elwir yn amser caniad y ceiliog, oblegid y pryd hwn y cana uchaf; ac ar yr amser yma y canodd y ceiliog yr ail waith ar ol i Pedr wadu ei Arglwydd. Yr ydys wedi haeru fod croesddywedyd rhwng hanes Matthew, 'cyn canu o'r ceiliog y'm gwedi fi deirgwaith' (xxvi. 34), a Marc, 'cyn canu o'r ceiliog ddwywaith y gwedi fi deirgwaith' (xiv. 30). Yn awr gellir cyfrif taw rhoddi ystyr gyffredin y rhybudd yr oedd Matthew, Luc, ac Ioan, y rhai a adroddant yr un hanes, gan gyfeirio at yr adeg a elwir yn gyffredin yn ganiad y ceiliog; tra y sonia Marc, wrth adrodd efallai eiriau ein Harglwydd, am ddau ganiad o eiddo y ceiliog.

CEILIOG Y RHEDYN. Tybir taw nid ceiliog y rhedyn ond locust ydyw ystyr y gair a gyfieithir felly (Gesenius, 260). [LOCUST.]

CEN′ATH, dinas yn Basan, yr hon a gynwysid yn rhandir hanner llwyth Manasseh, ar y dwyrain i'r Iorddonen. Mae genym yr hanes canlynol am ei darostyngiad: 'Ac aeth Nobah, ac a ennillodd Cenath a'i phentrefydd, ac a'i galwodd ar ei enw ei hun Nobah' (Num. xxxii. 42). Ymddengys iddi barhau i ddwyn yr enw hwn am gryn yspaid o amser, gan y dywedir i Gedeon, 200 o flyneddau ar ol ei gorchfygiad, pan yn ymlid dau frenin Midian, 'fyned i fyny ar hyd ffordd y rhai oedd yn trigo mewn pebyll o'r tu dwyrain i Nobah' (Barn. viii. 11). Golyga Porter taw Cenath yr Ysgrythyr ydyw Kanawat, lle ar y gogledd-ddwyrain o Bostra neu Bosrah. Ymddengys fod y lle hwn wedi bod yn un eang, ac y cynwysai lawer o adeiladau hardd. 'Nid oes,' eb efe, 'ond ychydig sefyllfanau yn Syria ac a ragorant arni yn helaethrwydd a phwysigrwydd ei chofgolofnau.' Ymddengys y blodeuai hyd amser gorchfygiad Syria gan y Saraceniaid, pan yr ennillwyd hi gan y Khaled ffyrnig; ac oddiar yr amser hwnw, fel pob dinas arall yn y wlad annedwydd hon, mae hi wedi dirywio a syrthio i ddinystr dan lywodraeth y Mahometan, hyd yr amser presenol, pan y mae bron yn anghyfannedd. Mae ei chofgolofnau wedi dyoddef llai na rhai llawer o hen ddinasoedd eraill oddiwrth ddwylaw dinystriol ac adffurfiol canlynwyr y gau brophwyd' (Porter, *Damascus*, ii. 90, 98, 101, 115).

CENCHRE′A, porthladd ar yr ochr ddwyreiniol i Isthmus Corinth; yr oedd yn agos i naw milltir o'r ddinas hono, ac ystyrid ef ei phorthladd dwyreiniol, tra y cyfrifid Lechæum, ar yr ochr orllewinol i'r isthmus, ei phorthladd gorllewinol. Gan y meddai y ddau le borthladdoedd rhagorol heb fod yn neppel o'r brifddinas, a chan fod ganddynt fynedfa rwydd i'r moroedd Ægean ac Ionian, daethant i fod yn brif lefydd marsiandiaeth yn

Ngroeg. Ymddengys fod eglwys foreuol yn Cenchrea, oblegid Paul, yn ei Epistol at y Rhufeiniaid, a gymeradwya iddynt ‘Phebe ein chwaer, yr hon sydd weinidoges i eglwys Cenchrea’ (Rhuf. xvi. 1). Yn Cenchrea y darfu i'r apostol gneifio ei ben, yn unol â'r adduned ydoedd wedi wneud; a darfu iddo wedi hyn fordwyo oddi yno i Ephesus ar ei ffordd i Jerusalem (Act. xviii. 18, 19). Mae sefyllfa y lle yn cael ei nodi allan gan yr enw presenol Kikries, lle gwelir rhai gweddillion o hen dref (Conybeare, ii. 201).

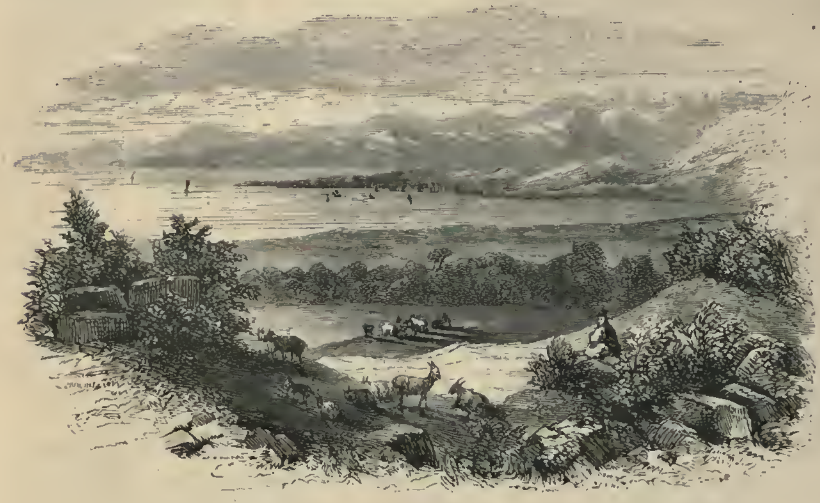

CENCHREA.

CEN′EAID, Y, un o lwythau Canaan, gwlad y rhai a addawodd Duw yn etifeddiaeth i Israel (Gen. xv. 19). Ymddengys y trigent mewn rhan fynyddig o'r wlad, efallai yn nghymydogaeth y Moabiaid (Num. xxiv. 21, 22). Yn nyddiau Saul ni gawn rai, o leiaf, o'r llwythau yn byw yn mhlith yr Amaleciaid, ar y tu deheu-orllewinol i Ganaan (1 Sam. xv. 6; xxvii. 10). Gelwir Jethro, tad ynghyfraith Moses, yn offeiriad Midian (Exod. xviii. 1), ac yn Fidianiad (Num. x. 29); ond gelwir ef hefyd yn Genead, ‘a'i feibion a aethant i fynu o ddinas y palmwydd gyda meibion Judah, i anialwch Judah, yr hwn sydd yn nehau Arad’ (Barn. i. 16). Mae'r holl adnodau hyn yn pwyntio at ddehau Canaan fel y rhan o'r wlad a drigfenid gan y Ceneaid. Yr unig son am Genead yn unrhyw ran arall o'r wlad yw Heber yn ngogledd Canaan, gwraig yr hwn, sef Jael, a laddodd Sisera, tywysog llu Jabin, brenin Hazor. Yr oedd ef ‘o feibion Habab, chwegrwn Moses, ond wedi ymwahanu oddiwrth y Ceneaid, a lledu ei babell hyd wastadedd Zaanaim, yr hwn sydd yn ymyl Cedes’ (iv. 11, 17).

CENEDLAETH yn briodol a arwydda gynyrch naturiol anifeiliaid. Yn yr Ysgrythyr arwydda—1. Creadigaeth neu ffurfiad pethau: ‘Dyma genedlaethau y nefoedd a'r ddaear pan grewyd hwynt’ (Gen. ii. 4; gwel hefyd v. 1). 2. Achyddiaeth; llyfr cenedliad, neu daflen achyddol: ‘Llyfr cenedliad Iesu Grist, fab Dafydd, fab Abraham,’ &c. (Matt. i. 1–16). 3. Trefn, neu olyniaeth disgyniad: ‘Yn y bedwaredd oes y dychwelant yma’ (Gen. xv. 16); ‘Na ddeled Ammoniaid na Moabiaid i gynulleidfa yr Arglwydd; y ddegfed genedlaeth o honynt na ddeued i gynulleidfa yr Arglwydd byth’ (Deut. xxiii. 3); ‘Job a welodd o'i feibion, a meibion ei feibion, bedair cenedlaeth’ (Job xlii. 16); ‘Dyddiau a draethant, a llawer o flynyddoedd a ddysgant ddoethineb’ (xxxii. 7); ‘Tra fyddo haul a lleuad y'th ofnant, yn oes oesoedd (Ps. lxxii. 5). 4. Hil neu ddosparth o bobl yn byw yr un amser; personau o'r un oes neu dymhor; cydoeswyr: ‘A Joseph a fu farw, a'i holl frodyr, a'r holl genedlaeth hono’ (Exod. i. 6); ‘Un genedlaeth a â ymaith, a chenedlaeth arall a ddaw’ (Preg. i. 4); ‘Yn wir meddaf i chwi, daw hyn oll ar y genedlaeth hon’ (Matt. xxiii. 36). 5. Dosparth o bersonau o gymeriad neillduol, da neu ddrwg: ‘Duw sydd yn nghenedlaeth y cyfiawn’ (Ps. xiv. 5); ‘Cenedlaeth y rhai uniawn a fendithir’ (cii. 2); ‘Y mae cenedlaeth lân yn ei golwg ei hun, er nas glanhawyd hi oddiwrth ei haflendid’ (Diar. xxx. 11–14); ‘Eithr chwychwi ydych rywogaeth etholedig, breninol offeiriadaeth, cenedl santaidd, pobl briodol i Dduw’ (1 Pedr ii. 9). 6. Ffordd o weithredu: ‘Mae plant y byd hwn yn ddoethach yn eu cenedlaeth na phlant y goleuni’ (Luc xvi. 8). 7. Had, hiliogaeth: ‘O seirph, hiliogaeth’ (γεννήματα, had-hil) ‘gwiberod, pa fodd y gellwch ddianc rhag barn uffern?’ (Matt. xxiii. 33; gwel hefyd iii. 7; xii. 34). Arferir y gair γεννήμα yr un wedd am hil neu *ffrwyth* pren (Matt. xxvi. 29), ac felly hefyd Marc ac Ioan yn yr adnodau cyffelyb.

CEN′EZIAID, Y, un o lwythau Canaan, gwlad y rhai a addawodd yr Arglwydd yn etifeddiaeth i'r Israeliaid; ond y mae eu trigle yn anhysbys (Gen. xv. 19; Gesenius, *Lex.* 735). Gelwir Caleb, yr hwn oedd yn un o'r yspiwyr, yn Geneziad (Num. xxxii. 12; Jos. xiv. 6), ond fel un a berthynai i lwyth Judah y danfonasid ef (Num. xiii. 6). Derbyniodd yr enw hwn, mae'n debygol, oddiwrth ei gyndad Cenaz, neu rhyw berthynas arall i'r teulu (Barn. i. xiii; 1 Cron. iv. 13, 15).

CENIN a enwir yn Num. xi. 5 fel un o'r llysiau a fwyteid gan yr Israeliaid yn yr Aipht, ac ar ba rai yr edrychent yn ol yn yr anialwch gyda galar. Yn yr Aipht mae y cenin yn hynod faethawl a blasus yn y gauaf a'r gwanwyn, a bwyteir hwynt fel *salad* gyda chig rhost, ac y mae pobl dlodion yn eu bwyta, heb eu berwi, gyda bara sych. Yr oedd cymaint cyfrif yn cael ei wneud o genin a winwyn gan hen drigolion cyntefig yr Aipht, fel y gwna Juvenal, wrth wawdio eu coelgrefydd, eu cyhuddo o'u haddoli megis duwiau.

CENLLYSG, a ymddengys yn cael ei ffurfio o ddyfernynau mawrion o wlaw, a chwedi rhewi wrth ddisgyn trwy ororau canol yr awyr. Mae mellt â tharanau yn aml gydfyned â chenllysg, a disgyn yn yr haf yn gystal ac yn y gauaf. Yn 1801 darfu i'r llynges Brydeinig brofi ystorm echrydus o genllysg a tharanau yn Marmorica Bay yn Asia Leiaf: ‘Ar yr 8fed o Chwefror y dechreuodd yr ystorm fwyaf o genllysg ac ydys erioed yn gofio, a'r hon a barhaodd yn ddiorphwys am ddau ddiwrnod a dwy noson. Yr oedd y cesair, neu yn hytrach y ceryg iâ, yn gymaint a chnau ffrengig mawrion. Yr oedd y gwersylloedd wedi eu gorlifo gan ddiluw dwy droedfedd o ddyfnder, yr hwn gan ymdywallt o'r mynyddoedd, a ysgubai'r cyfan o'i flaen. Yr oedd yr annrhefn ar y traeth, trwy fod y ceffylau wedi tori yn rhydd, a'r dynion yn analluog i wynebu yr ystorm neu aros yn dawel ynghanol diluw yn rhewi, tu hwnt i bob darluniad. Yn y nos yr oedd yr wybren, oddiwrth lewyrch y mellt, yn wenfflam oleu. Nid yw yn ngallu geiriau i roddi un drychfeddwl cywir am y cyfryw ystorm (Sir R. Wilson, *Hist. Brit. Exped. to Egypt*, 2d. edit., p. 5). Mewn ystorm a ddisgynodd yn Orkney, Mehefin 24, 1818, yr oedd rhai o'r talpau iâ bron yn hanner pwys o bwysau, ac er fod yr hin yn wresog, arosodd llawer o honynt ar y ddaiar heb doddi dros ragor nag awr (*Trans. Roy. Soc. Edin.* ix. 187). Yn Caercystenyn bu ystorm ddychrynllyd ar y 5ed o Hydref, 1831: 'Am saith o'r gloch bore heddyw,' medd Mr. Goodell, cenadwr Americanaidd, 'bu yr ystorm genllysg fwyaf echrydus a welais erioed. Clywid rhuad yr ystorm am bymtheg neu ugain mynyd cyn iddi gyrhaedd attom, a thybid ar y pryd taw swn taranau pellenig ydoedd. Fel yr oedd yn dynesu tynwyd ein sylw gan ymddangosiad neillduol y Bosphorus. Ymddangosai fel pe buasai rhywun yn taflu darnau o briddfeini neu geryg palmantu iddo oddiar nenydd y tai. Wrth ganfod yr un ymddangosiad yn mhell o'r traeth, penderfynais taw pysgodyn mawr ydoedd yn neidio allan o'r dwfr. Ond yn uniongyrchol rhuthrodd yn mlaen holl rym yr ystorm gyda chynddeiriogrwydd arswydus; syrthiai y cenllysg yn dew; torid pob ffenestr oedd yn agored iddi, drylliwyd y llechi ar nenydd y tai, a disgynodd y gwlaw yn bistylloedd i'n hystafelloedd; tra yr oedd holl wyneb y môr (Bosphorus) wedi ei luchio fynu i'r awyr mewn modd nas gellir ei ddarlunio. Yr oedd ein hystafelloedd wedi eu gorchuddio â gwydr, cenllysg, a dwfr, ac yn edrych yn debyg i ddifrodiad rhyfel-faes ar ol brwydr arswydus. Cafodd amryw bersonau eu cleisio ar eu haelodau, lladdwyd gwyddau, a rhedai y cwn druein yn mhob cyfeiryd gan grio, ac yn synu pwy ydoedd yn eu lluchio â cheryg mor ddidrugaredd. Gwyddom y pwysai rhai o'r cesair 130 o drachms, a dywedir y pwysai rhai 150. Darfu i ni ein hunain fesur dwy gesair-gareg ac oeddynt yn bum neu chwech modfedd o amgylchedd; a mesurodd cymydog i ni, fferyllydd, un yn mesur pedair modfedd ar ddeg mewn amgylchedd. Parhaodd yr ystorm am yn agos i hanner awr, er nid gyd â'r un cynddeiriogrwydd dros yr holl amser; ac ni welodd yr hynaf o'r trigolion, na'r teithwyr mwyaf erioed ganfod, dim cyffelyb o'r blaen' (*Amer. Miss. Her.* 1832, p. 216). Mae ystormydd o genllysg mor gynddeiriog mewn rhai parthau o Persia fel y lladdant yr anifeiliaid yn y maes yn aml (Kinneir, *Geog. Mem.* 158). Dengys yr esiamplau hyn fod ystormydd o genllysg yn cymeryd lle mewn gwledydd yn mawr amrywio o ran eu hinsawdd; ond haerir, fel ffaith gwbl sefydledig, nad ydyw cenllysg nemawr byth yn disgyn mewn gwledydd neu ddyffrynoedd poethion y byddo eu huchder uwchlaw cefn y môr yn llai na 1500 neu 2000 o droedfeddi.

Un o bläau yr Aipht ydoedd cenllysg echrydus: 'A Moses a estynodd ei wialen tua'r nefoedd, a'r Arglwydd a roddodd daranau a chenllysg, a'r tân a gerddodd ar hyd y ddaiar, a chafododd yr Arglwydd genllysg ar wlad yr Aipht. Felly yr oedd cenllysg, a thân yn ymgymeryd ynghanol y cenllysg, yn flin iawn, yr hwn ni bu ei fath yn ngwlad yr Aipht, er pan ydoedd yn genedlaeth. A'r cenllysg a gurodd, trwy holl wlad yr Aipht, gwbl a'r oedd yn y maes, yn ddyn ac yn anifail; y cenllysg hefyd a gurodd holl lysiau y maes, ac a ddrylliodd holl goed y maes' (Exod. ix. 23–35). Trwy ystorm o gesair y darfu Duw ddymchwelyd lluoedd unedig y breninoedd Canaaneaidd yn erbyn Josua: 'A phan oeddynt yn ffoi o flaen Israel, a hwy yn ngoriwaered Beth-horon, yr Arglwydd a fwriodd arnynt hwy geryg mawrion o'r nefoedd hyd Azecah; a buant feirw: amlach oedd y rhai a fu feirw gan y ceryg cenllysg, na'r rhai a laddodd meibion Israel â'r cleddyf' (Jos. x. 11). Cydmarir barnedigaethau Duw ar genedloedd euog i genllysg (Esa. xxviii. 2; xxx. 30; Ezec. xiii. 11, 13; xxxviii. 22; Dat. viii. 7; xi. 19; xvi. 21).

CERAINT. 1. Pobl yn perthyn yn agos i'w gilydd; rhai o'r un teulu (Lef. xviii. 12, 13; Num. v. 8; xxvii. 11; Ruth ii. 1, 20; Luc xiv. 12). 2. Pobl o'r un genedl. Dywed yr apostol Paul: 'Canys mi a ddymunwn fy mod fy hun yn anathema oddiwrth Grist, dros fy mrodyr, sef fy nghenedl (fy *ngheraint* yn Saisoneg) yn ol y cnawd, y rhai sydd Israeliaid,' &c. (Rhuf. ix. 3, 4).

Yn y benod olaf o'r Llythyr at y Rhufeiniaid denfyn yr apostol ei gyfarchiadau at ac oddiwrth amryw bersonau a eilw yn geraint: 'Anherchwch Andronicus a Junia, fy ngheraint a'm cyd-garcharorion, y rhai sydd hynod yn mhlith yr apostolion, y rhai hefyd oeddynt yn Nghrist o'm blaen i' (ad. 7); 'anherchwch Herodian fy nghar' (ad. 11); 'y mae Timotheus fy ngyd-weithiwr, a Lucius, a Jason, a Sosipater, fy ngheraint, yn eich annerch' (ad. 21). Mae yn amheus pa un a wnai Paul, wrth eu galw yn geraint, eu hystyried fel rhai yn perthyn yn wirioneddol iddo, neu ynte ddim yn rhagor na'u bod yn Iuddewon. Mae y dybiaeth olaf yn anhebygol, oblegid yr oedd Aquila a Phriscila, ynghyd ag eraill a enwir yn y benod hon heb y gair ceraint ar ol eu henwau, yn ddiau yn Iuddewon; etto, o'r tu arall, ymddengys yn anhebygol y buasai cynifer o berthynasau Paul ac a elwir yma yn geraint yn cael eu henwi mewn un benod unigol. Efallai y gallwn gymeryd llwybr canol, a thybied y golygai y gair ceraint fod y personau a enwid o lwyth Benjamin (Conybeare, ii. 198).

CERBYDAU. 1. Cerbydau i farchogaeth neu deithio ynddynt. Yn yr Aipht y cawn ni y son cyntaf yn yr Ysgrythyrau am y cyfryw gerbydau (Gen. xli. 43; xlvi. 29; l. 9), ond wedi hyn cawn hwynt yn gyffredin mewn gwledydd eraill. 2. Cerbydau a arferid mewn rhyfel. Yn yr Aipht hefyd y cawn y son cyntaf am danynt hwythau. Pan ymadawodd yr Israeliaid a'r wlad hono, 'cymerodd Pharaoh chwe chant o ddewis gerbydau, a holl gerbydau yr Aipht, a chapteniaid ar bob un o honynt;' a hwy a ymlidiasant ar eu hol hwynt, ond boddwyd hwynt yn y Môr Coch (Exod. xiv. 7, 28). Yr oedd 'cerbydau lawer iawn' gan y breninoedd Canaaneaid y darfu Josua ymladd â hwynt a'u gorchfygu wrth ddyfroedd Merom (Jos. xi. 4). Yr oedd gan y Canaaneaid hyd yn od yn y dydd boreuol hyn gerbydau heiyrn (xvii. 18; Barn. i. 19), wrth y rhai yr ydym i ddeall efallai fod pladuriau heiyrn wedi eu gosod yn eu hochrau, fel y gallent, pan yn gyru yn chwyrn, bladurio y gelyn lawr fel gwellt (2 Maccab. xiii. 2). Yr oedd gan 'Jabin brenin Canaan, yr hwn oedd yn teyrnasu yn Hazor, a thywysog ei lu ef ydoedd Sisera, naw can cerbyd haiarn' (Barn. iv. 2, 3). Yn nechreu teyrnasiad Saul dywedir i'r Philistiaid ddwyn i'r maes '30,000 o gerbydau, a 6000 o wyr meirch' (1 Sam. xiii. 5); ond mae y rhif cyntaf mor fawr fel mae lle i amheu ei gywirdeb. Gan y gorchymynid yr Hebreaid gan Dduw i beidio ymddiried mewn cerbydau a meirch (Jos. xvii. 16; Ps. xx. 7), ymddengys i gryn amser fyned heibio cyn iddynt wneud defnydd o honynt yn eu rhyfeloedd. Pan y darfu Josua orchfygu y breninoedd Canaaneaidd wrth ddyfroedd Merom, yn ol y gorchymyn a dderbyniodd, 'torodd linynau garau eu meirch hwynt, a'u cerbydau a losgodd ef â thân' (Jos. xi. 6, 9). Pan gymerodd Dafydd 1000 o gerbydau oddiar Hadarezer, 'torodd linynau garr meirch yr holl gerbydau, ond can cerbyd' (1 Cron. xviii. 4). Yr oedd gan Solomon 1400 o gerbydau (1 Bren. x. 26); ond efallai y defnyddiai hwynt at wasanaeth breninol a dyddiol; o'r hyn lleiaf nid ydym yn darllen am un rhyfelgyrch yn mha un y gwnaeth ddefnydd o honynt. Ac hyd yn od ar ol hyny nid ymddengys y gwnai yr Hebreaid fawr ddefnydd o gerbydau mewn rhyfel. Yn unig darllenwn am rai o'u breninoedd megis Ahab, Jehosaphat, a Josiah, yn eu cerbydau ar ddydd y frwydr (1 Bren. xxii. 30–35; 2 Bren. xxiii. 30), ond nid fod un rhan arall o'u byddinoedd felly (2 Bren. xviii. 23, 24), o'r hyn lleiaf nid i un helaethrwydd (2 Bren. xiii. 7).

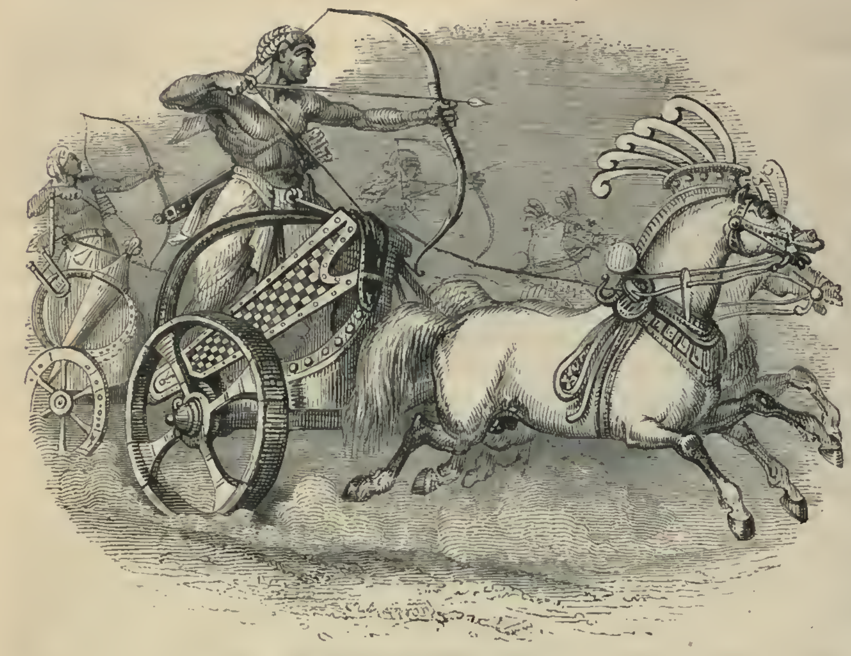

CERBYDAU RHYFEL AIPHTAIDD.

CER'ETHIAID. 1. Y Philistiaid, neu gangen neillduol o honynt (1 Sam. xxx. 14, 16; Ezec. xxv. 15, 16; Zeph. ii. 5). 2. Gwyr o gard Dafydd, yn gynwysedig o Gerethiaid a Phelethiaid, dan lywodraeth Benaiah, un o'i wyr cedyrn (2 Sam. viii. 18; xv. 18; xx. 7; xxiii. 22, 23). Nid oes un lle i amheu nad oedd y blaenaf, os nid pob un o'r ddau, yn Philistiaid; er y gallasai yr olaf fod o genedl wahanol. Efallai fod yn fwy dewisol gan Dafydd i'w wyr o gard fod yn gynwysedig o estroniaid, fel rhai tywysogion yn yr amser presenol, oherwydd eu bod yn fwy teilwng o ymddiried na'i ddeiliaid ei hun.

CER'ITH, y nant o ba un yr yfodd Elias pan y porthwyd ef gan y cigfrain (1 Bren. xvii. 3, 4). Tybir y rhedai ar y dwyrain i'r Iorddonen, ychydig ar y dehau i Basan; ond myn Bochart taw yr un ydyw a'r afon Kanith, a meddylia eraill taw rhyw nant arall ydyw sydd yn rhedeg o'r gorllewin i'r Iorddonen.

CE'SAR, cyfenw Caius Julius Cesar, yr hwn, er nad erioed yn ymerawdwr ei hun, a ellir ei gyfrif yn sylfaenwr yr ymerodraeth Rufeinig. Gan yr ystyrid ef y dyn mwyaf a gynyrchodd Rhufain erioed, daeth ei enw ef i fod yn enw cyffredinol ar ymerawdwyr Rhufain. Yn y T. N. gelwir yr ymerawdwr am yr amser presenol yn Cesar, weithiau gydag enw ychwanegol nodweddol megis Cesar Augustus (Luc ii. 1); Tiberius Cesar (iii. 1); Claudius Cesar (Act. xi. 28); ond yn fwy cyffredin heb y cyfryw enw nodweddawl, megis yn Matt. xxii. 17, 21; Luc xxiii. 2; Ioan xix. 12, 15; Act. xvii. 7; xxv. 8, 11, 21, &c. Yn yr adnod olaf rhoddir yr enw Augustus i Nero hefyd, er taw enw yr ymerawdwr cyntaf ydoedd yn ddechreuol.

CESARE'A, dinas ar fôr-lan ddwyreiniol Môr y Canoldir, ac ar y dehau i Carmel. Adeiladwyd hi gan Herod Fawr, mewn man lle yr oedd twr a elwid Twr Strato, a rhoddodd iddo yr enw Cesarea, er mwyn anrhydeddu yr Ymerawdwr Augustus. Adeiladwyd hi mewn dullwedd o orwychder mawr. Dywed Josephus fod y tai anghyhoedd, yn gystal a'r palasau, wedi eu hadeiladu o farmor. Ond y rhan hynotaf o honi ydoedd y porthladd, yr hwn ydoedd ar yr un *scale* a'r Piræus yn Athen, ac a gynygai ddiogelwch perffaith i longau, yr hyn yr oedd ei fawr eisiau ar y rhan hono o lan y môr. Er mwyn gwneud hyn, rhoddodd orchymyn i ffurfio môr-argae ar lun hanner lloer, ac yn ddigon eang i ddiogelu llawer o longau. Wrth ei gwneud gorchymynodd i geryg o faintioli anferth gael eu suddo mewn ugain gwrhyd o ddwfr. Yr oedd rhai o'r meini hyn, medd Josephus, yn hanner can troedfedd o hyd, deunaw o led, a naw o drwch, ac yr oedd rhai hyd yn od yn fwy. Bwriedid y môr-argae fel amddiffynfa yn erbyn ymchwydd y dwfr. Heblaw adeiladau gorwych eraill, adeiladodd Herod deml a gyflwynwyd i Cesar, chwareudy, ac *amphitheatre.* Nid oedd dim yn eisiau ac allasai sicrhau

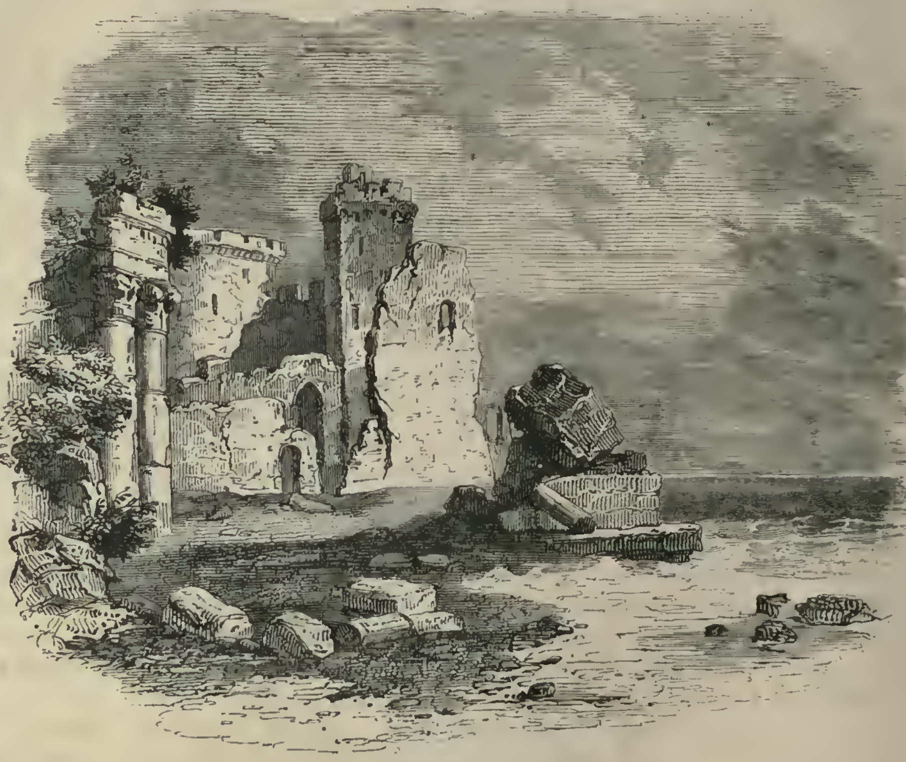

CESAREA.

difyrwch ac iechyd y trigolion. Gorphenwyd y cyfan mewn oddeutu deuddeg mlynedd (*Antiq.* xv. 9. 6). Dywed yn mhellach fod Cesarea yn un o brif ddinasoedd Palestina, ac y poblogid hi gan Roegiaid yn benaf; ond gan fod amryw filoedd o Iuddewon yn byw ynddi hefyd, yr oedd llawer o ymrysonau chwerw ac hyd yn od gwaedlyd rhyngddynt (*Wars*, ii. c. 13. 7; c. 14. 4, 5; c. 18. 1).

Bu Cesarea yn olygfan llawer o weithredoedd dyddorol a goffheir yn y T. N. Yma y tynwyd i lawr ganol-fur y gwahaniaeth rhwng yr Iuddewon a'r cenedloedd trwy i Cornelius gael ei dderbyn yn aelod o eglwys Gristionogol. Yma y cafodd Herod Agrippa, pan yr eisteddai mewn dillad breninol ar ei orsedd yn y chwareudy a adeiladasai ei dad, ei daro gan angel yr Arglwydd â chlefyd ffiaiddgas, oblegid na ddarfu iddo, pan gynygasai y bobl rywbeth tebyg i addoliad iddo, 'roi y gogoniant i Dduw' (xii. 21–23). Yma y gorphenodd yr apostol ei fordaith o Ephesus, ac yr annerchodd yr eglwys; a gwnaeth ef yn lle glanio ar achlysur cyffelyb, pan y darfu iddo drigo am gryn amser gyda Phylip yr efengylydd (xviii. 22; xxi. 8, 16). Yma y danfonwyd Paul gan Claudius Lysias i ymddangos ger bron Ffelix, y llywiawdwr Rhufeinig, a phan yr ydoedd yn garcharor yma y darfu iddo draddodi ei araeth ardderchog ger bron y brenin Agrippa (xxiii. 23, 26, 33). Ar ol aros yn garcharor yma am ragor na dwy flynedd, mordwyodd tua Rhufain, mewn canlyniad i'w benderfyniad i appelio at Cesar (xxiv. 17; xxvii. 1).

Ar ol dinystr Jerusalem, daeth Cesarea i fod yn brifddinas Palestina, ac ymddengys iddi barhau i fod am hir amser yn lle pwysig. Yr oedd Eusebius, yr hanesydd eglwysig yn un o'i hesgobion yn y bedwaredd ganrif. Enwir y lle yn aml gan haneswyr Rhyfeloedd y Groes. Sonia Rabbi Benjamin am dani fel 'dinas harddwych a phrydferth, ac yn gyfleuedig ar lan y môr.' Edrisi a'i darlunia fel tref fawr iawn, ac yn amgylchynedig gan lawer o dai o'r tu allan iddi, ac yr amddiffynid hi gan gastell cadarn. Enwir hi gan Abulfeda yn y bedwaredd ganrif ar ddeg fel wedi cael ei dymchwelyd.

Mae Cesarea yn parhau i ddwyn ei hen enw, dan y ffurf o Kaisariyah, ond mae wedi bod yn anghyfanedd er ys hir amser. Mae yr oll o'r wlad oddi amgylch yn anialwch tywodlyd, tra y gylch tonau Môr y Canoldir adfeiliau y môr-argaeau, y tyrau, a'r porthladd, y rhai gynt a gyfansoddent ei gogoniant a'i diogelwch tua'r môr (Buckingham, *Trav.*) Mae yr adfeiliau yn eang ar hyd fôr-lan y gogledd, lle ceir ychydig weddillion dwfr-ffosydd. Mae mur amddiffynfa a amgylchynid gan ddwfr-ffos yn aros hyd yn awr mewn cyflwr o gadwraeth gryn dda. Mae yr adfeiliau oddi mewn yn gynwysedig o sylfeini, bwâu, pileri, a llawer iawn o ddefnyddiau at adeiladu. Gwelir amryw golofnau a thalpau eraill o geryg yn gorwedd yn y môr yn agos i'r traeth (Wilson, ii. 250). Ni thrigianir y lle yn bresenol gan neb ond *jackals* a chreaduriaid ysglyfaethus eraill. Efallai nad oes un ddinas yn hanes y byd a gyfododd mor fuan i enwogrwydd anarferol a Cesarea, neu a ddengys gyferbyniad mor hynod i'w gwychder blaenorol, trwy ymddangosiad presenol anghyfaneddol ei hadfeiliau. Nid oes un creadur rhesymol yn trigo o'i mewn. Ei chwareudy, yr hwn a arferai adseinio bloeddiadau tyrfaoedd, ni adseinia yn awr ond cri anifeiliaid rheibus yn chwilio am ysglyfaeth. O'i phalasau a'i themlau gorwych, wedi eu cyfoethogi a phrif weithiau celfyddyd, a chwedi eu haddurno â'r marmor mwyaf gwerthfawr, nid oes braidd olion o honynt i'w canfod (Clarke, *Trav.* iv. 446).

CESARE'A-PHILIP'PI, dinas gyfleuedig yn agos i lygad mwyaf dwyreiniol afon yr Iorddonen, wrth odre yr uchel Jebel es Sheik, neu Fynydd Hermon. Paneas y gelwid hi gynt, ac ystyrid taw yr un lle ydoedd a Lais neu Dan (Barn. xviii. 7, 28, 29); ond ymddengys oddiwrth Eusebius a Jerome eu bod yn llefydd gwahanol, ac oddeutu pedair milltir o ffordd oddiwrth eu gilydd (Wilson, ii. 172). Rhoddodd yr Ymerawdwr Augustus Paneas a'i chymydogaeth i Herod (Joseph. *Antiq.* xv. 10. 3); a'i fab Phylip y tetrarch a'i helaethodd ac a'i haddurnodd, ac a'i galwodd hi Cesarea, er mwyn anrhydeddu yr Ymerawdwr Tiberius (Joseph. *Antiq.* xviii. 2. 1). Am hyny galwyd hi Cesarea-Philippi i'w gwahaniaethu oddiwrth Cesarea ar lan Môr y Canoldir. Ymddengys i'n Harglwydd, yn ystod ei weinidogaeth, ddyfod, o'r hyn lleiaf ar un achlysur, cybelled i'r gogledd a 'thueddau Cesarea-Philippi,' ac iddo, ynghyd â'i ddisgyblion, ymweled a'i threfydd (Matt. xvi. 13; Marc viii. 27). Banias y gelwir y dref yn bresenol, yr hyn nid yw ddim amgen na swniad Arabic o hen Paneas y Groegiaid a'r Rhufeiniaid (Robinson, *Res.* iii. 359). Nid yw hon ond tref fechan, cynwysedig o driugain neu gant o dai truenus wedi eu hadeiladu o laid a gwellt wedi ei dori, er mwyn cylymu a chadarnhau y muriau. Penynau drylliedig, a cholofnau ar eu hyd ar y llawr, a sylfeini chwareudai ac *amphitheatres*, a brofant wychder hynafol Cesarea-Philippi. Un o'r gwrthrychau mwyaf dyddorol yn Banias yw yr ogof sydd yn ffurfio un o brif ffynonellau yr Iorddonen (Wilson, ii. 176).

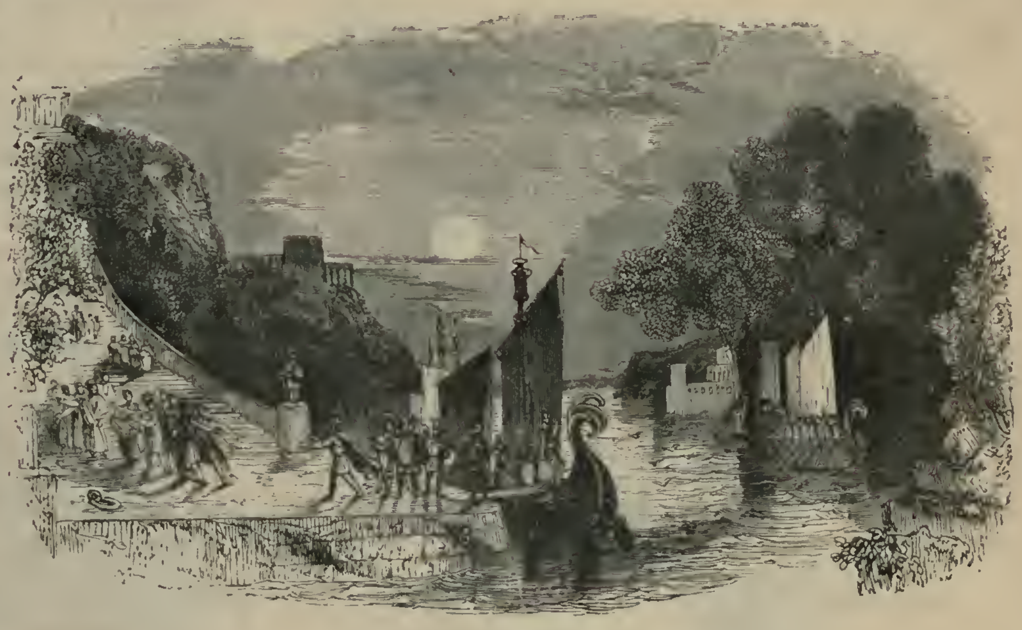

CESAREA-PHILIPPI.

CI, un o'r creaduriaid mwyaf defnyddiol a ddofwyd erioed gan ddyn. 'Er mwyn,' medd Buffon, 'ffurfio drychfeddwl am bwysigrwydd y rhyw yma, gadewch i ni dybied na fu erioed o hono mewn bod. Heb gymorth y ci, pa fodd y gallasai dyn orchfygu, dofi, a darostwng y creaduriaid eraill i gaethiwed? Sut y gallasai gael allan, hel, a dinystrio creaduriaid creulon a niweidiol? Er mwyn ei ddiogelwch ei hun, ac er mwyn ei wneud yn feistr ar y byd anifeilaidd, yr oedd yn angenrheidiol ffurfio plaid yn mhlith yr anifeiliaid eu hunain; i ennill trwy garedigrwydd y rhai oedd yn meddu serch ac yn alluog i ufuddhau, er mwyn eu gwrthwynebu hwynt i ryw fath arall o greaduriaid. Ymddengys taw y gelfyddyd o ddofi cwn ydoedd y gyntaf a ddyfeisiwyd gan ddyn; a chanlyniad y gelfyddyd ydyw darostyngiad a meddiant heddychol o'r ddaiar' (Buffon, iv. 4). Er nad ydyw dynolryw yn bresenol mor ddibynol ar y ci a phan yr oedd dyn yn ieuengach nac yn awr, gan eu bod wedi cael allan lawer o bethau a wnant y tro yn eu lle, megis arfau tân ac arfau eraill, ond wedi'r cyfan nis gallwn wneud heb y ci. Byddai cael ein hamddifadu o'i wasanaeth yn golled anrhaethol.

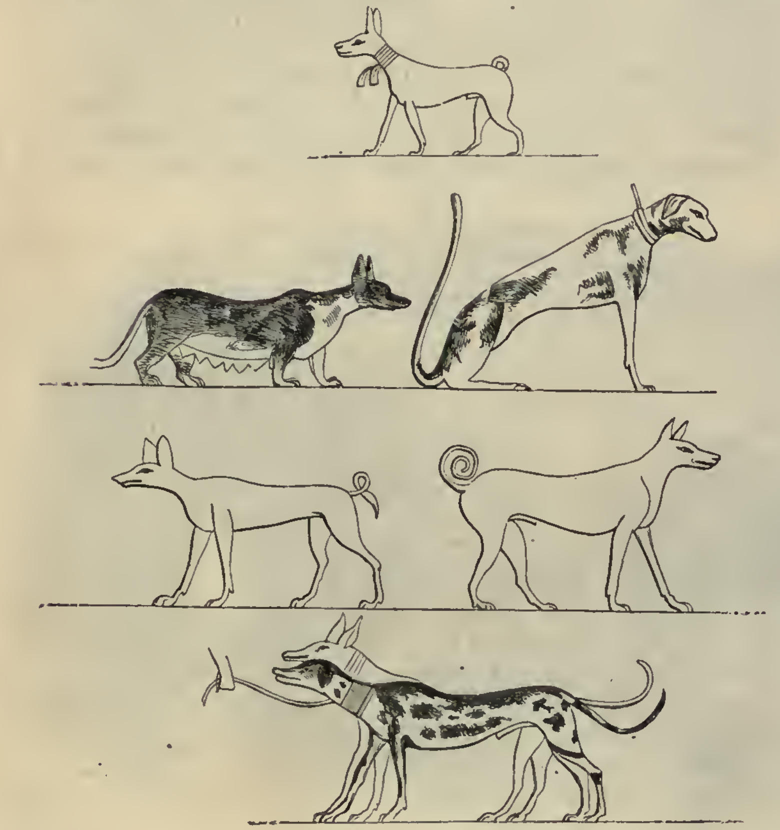
CWN O'R CERF-LUNIAU AIPHTAIDD.

Nid yw Buffon yn cyfrif fod ond un math o gi yn bod; ond mae rhifedi y rhywiau mor fawr, ac y mae cymaint o amrywiaeth mewn maint, ffurf, lliw, swm y blew, &c., fel y cyfansodda llawer o honynt fathau gwahanol, neu o leiaf maent wedi disgyn oddiwrth fathau a wahaniaethent yn ddechreuol, er nad all fod genym ond ychydig neu ddim esiamplau o honynt. Mae naturiaethwyr enwog eraill wedi ffurfio tafleni o ddechreuad a pherthynas yr amrywiaethau o gwn; etto yn gymaint ac na welodd neb y ci gwreiddiol, a chan nad ydys wedi gwneud prawf o'r hyn fyddai canlyniadau yr amrywiaethau hyn yn cydymgymysgu â'u gilydd, a chan eu bod oll yn amrywio yn eu casgliadau, nid ydym yn barod i fabwysiadu golygiadau yr un o honynt (*Edin. Encyc.* viii. 27).

Y son cyntaf a gawn yn y Beibl am y ci sydd yn ngwlad yr Aipht, ar amser ymadawiad plant Israel o'r wlad hono: 'Ond yn erbyn neb o blant Israel ni symud ci ei dafod, ar ddyn nac anifail' (Exod. xi. 7; gwel hefyd xxii. 31). Sonia Job hefyd am dano; ond ymddengys y defnyddid ef yn ei amser ef fel ci defaid yn y dyddiau hyn: 'Ond yn awr y rhai sydd ieuengach na mi sydd yn fy ngwatwar, y rhai y diystyraswn eu tadau i'w gosod gyda chwn fy nefaid' (Job. xxx. 1). Yn mhlith yr Iuddewon ymddengys y cyfrifid cwn yn greaduriaid dirmygiedig a gwael. Yn ol cyfraith Moses cysylltid gwerth ci a gwobr puttain â'u gilydd, ac nid oedd yr un o honynt i gael ei ddwyn 'i dŷ yr Arglwydd mewn un adduned,' canys ffiaidd oeddynt ill dau gan yr Arglwydd (Deut. xxxiii. 18; gwel hefyd Esa lxvi. 3).

Mewn dinasoedd dwyreiniol mae cwn yn lliosog iawn; nid oes gan lawer o honynt berchenogion, ac y maent yn gyffredin yn mron clemiaw. Maent yn cadw swn ofnadwy yn y nos, pan yr ant o gylch gan ddifa yr hyn allont ddyfod o hyd iddo, megis abwyau neu beth bynag a ddygwydd fod yn eu ffordd. Pan yn siarad am Cairo dywed Mr. W. Rae Wilson: 'Trwy yr oll o'r dydd yr oedd cwn y ddinas yn berffaith lonydd; ond y fynyd y machludodd yr haul dechreuasant gyfarth ac udo, gan wneud y lleisiau mwyaf erchyll, yr hyn a barhaodd yn ddidor hyd godiad haul. Mae y swn, i rai anghyfarwydd ag ef, yn dra chythryblus, ac yn rhwystr effeithiol i gysgu' (Wilson, *Trav. in Egypt and Holy Land*, 68, 69). O hyn mae genym esiampl yn ngweddi Dafydd gyda golwg ar ei elynion: 'A dychwelant gyd â'r hwyr, a chyfarthant fel cwn, ac amgylchant y ddinas. Crwydrant am fwyd, ac onis digonir, grwgnachant' (Ps. xlix. 14, 15). Yr oedd bod dyn yn cael ei fwyta gan gwn yn cael ei ystyried yn ddiraddiad mawr; ac â'r fath dynged y bygythid llawer o freninoedd Israel: 'Y cwn a fwyty yr hwn fyddo marw o eiddo Jeroboam yn y ddinas, ac adar y nefoedd a fwyty yr hwn fyddo marw yn y maes' (1 Bren. xiv. 11). Cyhoeddir yr un farnedigaeth uwch ben Baasa (xvi. 4); ac yn erbyn Ahab a'i wraig Jezebel (xxi. 23, 24). Am dynged druenus Jezebel mae genym hanes neillduol yn 2 Bren. ix. 30–37.

Yr oedd galw ci ar ddyn yn cael ei gyfrif yn ddirmygus iawn, ac yn amlygawl o ddistadledd mawr: 'Ai ci ydwyf fi,' meddai y Philistiad ymffrostgar wrth Dafydd, 'gan dy fod yn dyfod attaf fi â ffyn' (1 Sam. xvii. 43). Yr oedd y geiriau 'ci marw' yn fwy felly fyth (1 Sam. xxiv. 14; 2 Sam. viii. 9; xvi. 9); ac efallai fod y geiriau 'pen ci' y gwaethaf o'r cyfan oll. Pan y rhagfynegodd Eliseus i Hazael, y cadfridog Syriaidd, y gweithredoedd gwaedlyd a'r drygau eraill a wnai efe i genedl Israel, y llall, gan fod yn rhy uchelffroen i gymeryd ei gyhuddo felly, a attebodd, 'Pa beth! ai ci yw dy was, fel y gwnelai efe y mawr beth hwn?' (2 Bren. viii. 12, 13). Mae yn debygol taw mewn cyfeiriad at greulondeb ei elynion yr arferodd Dafydd y gair yn Ps. xxii. 16, 20. Gelwir dynion diegwyddor, annuwiol yn gwn (Matt. vii. 6; Phil. iii. 2; Dat. xxii. 15).

Nid yw yn anhebygol nad oedd yr Iuddewon yn arfer galw y cenedloedd yn gwn; o'r hyn lleiaf, defnyddia ein

Harglwydd y gair mewn gwrthgyferbyniad i'r Iuddewon yn ei atteb i'r wraig o Syrophenicia: 'Nid da cymeryd bara y plant, a'i fwrw i'r cwn;' ond cymer hithau y gair i fynu, a chan ddilyn y gydmariaeth yn fedrus, try yr wrthddadl yn rheswm o'i thu ei hunan: 'Gwir yw, Arglwydd; canys y mae y cwn yn bwyta o'r briwsion sydd yn syrthio oddiar fwrdd eu harglwyddi.' Dengys hyn ffydd gref a phrydferthwch hynod. Tarawyd ein Harglwydd gan edmygedd o'i hymddygiad: 'Ha wraig, mawr yw dy ffydd; bydded i ti fel yr wyt yn ewyllysio' (Matt. xv. 21–28; Marc vii. 26).

'Deillion yw ei wyliedyddion; ni wyddant hwy oll ddim, cwn mudion ydynt hwy oll, heb fedru cyfarth, yn cysgu, yn gorwedd, ac yn caru hepian.' Mor darawiadol ydyw y desgrifiad hwn o lawer o weinidogion! Diofal, esgeulus, diog—nid ydynt yn ffyddlon addysgu na rhybuddio eu pobl o'u pechod a'u perygl. Gall y cyfeiriad at gwn mudion fod yn ffigurol yn unig, ond dywedir fod y cyfryw gwn yn y dwyrain; y cwn a ddefnyddia yr Esquimaux i dynu eu ceir llysg ni chyfarthant un amser; a gellir dweud yr un peth am gwn Greenland a Kamtschatka. 'Ië, cwn gwancus ydynt, ni chydnabyddant â'u digon, a bugeiliaid ydynt na fedrant ddeall; wynebant oll at eu ffordd eu hun, pob un at ei elw ei hun o'i gwrr' (Esa. lvi. 10, 11).

Yn y dwyrain dengys y Mahometaniaid i'r dydd heddyw eu hatgasrwydd at Gristionogaeth a'u dirmyg o honi trwy alw Cristionogion yn gwn. Hyd yn od yn ein mysg ni ein hunain teimler taw dirmyg mawr ar ddyn yw ei alw yn gi.

CIBAU. Yn nammeg y mab afradlon dywedir, 'Ac efe a chwenychai lenwi ei fol â'r cibau (κεράτια) a fwyttai y moch; ac ni roddodd neb iddo' (Luc xv. 16). Tybir yn gyffredin taw codenau neu ffrwyth y pren *carob* oedd y cibau. Mae hwn yn bren cyffredin yn Syria a pharthau deheuol Europe. Dyg godenau ar ffurf corn (a dyna y rheswm dros ei enw Groeg), ac yn cynwys ffa melus a hadau llwyd ddysglaer. Maent yn debyg iawn i'r ffa a godir genym yn ein gerddi yn y wlad hon. Defnyddir y codenau hyn weithiau fel ymborth gan bobl dlodion, a phesgir moch yn gyffredin â hwynt fel ar fês yn y wlad hon (Robinson, *Gr. Lex.* 441). Mae y Groegiaid presenol yn galw κεράτια ar y ffrwyth yma (Hartley, *Res.* 241).

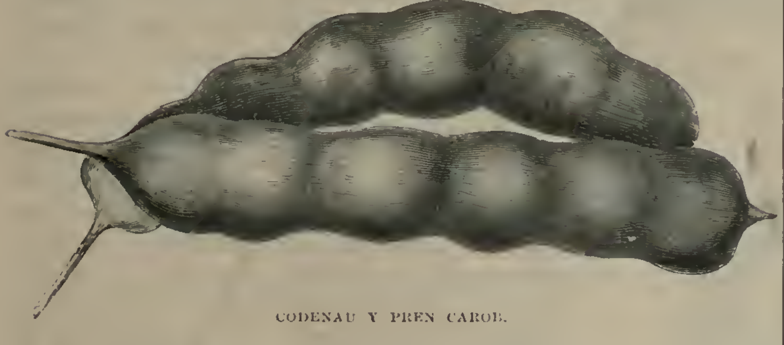

CODENAU Y PREN CAROB.

CICAION. Dywed Jerome taw planigyn bychan ydoedd y cicaion, yn tyfu yn mharthau tywodlyd Canaan, ac yn cyrhaedd gryn daldra mewn ychydig ddyddiau, a thrwy ei ddail mawrion yn rhoddi cysgod hyfryd. Tybir yn awr yn gyffredin gan feirniaid taw y *Ricinus Communis* ydoedd, sef y planigyn oddiwrth yr hwn y ceir *castor oil.* Galwai yr Aiphtiaid ef *kiki;* yr un gair yn ymddangosiadol a cicaion, ond fod y terfyniad Hebraeg wedi ei chwanegu atto; ond wrth y cicaion deall pawb o'r Ninifeaid presenol, Mohametaniaid, a Christionogion, y *kera*, math o *pumpkin* neillduol yn tyfu yn y Dwyrain (*Bib. Sac.* xii. 396).

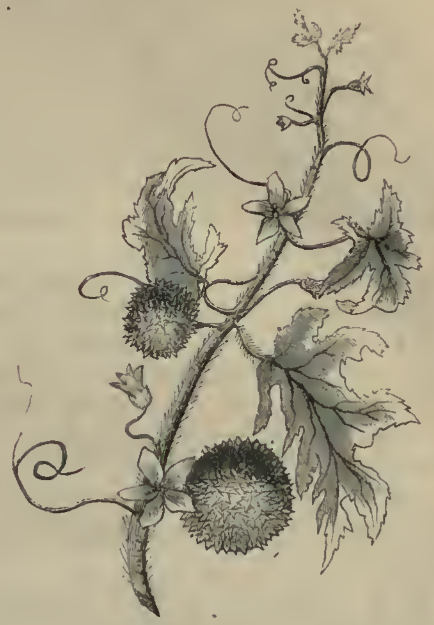

CICAION GWYLLT.

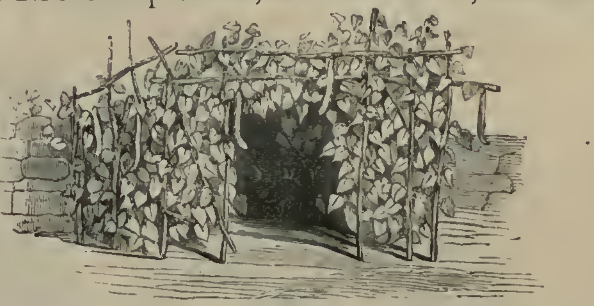

DEILDY CICAION

CIGFRAN, rhywogaeth o deulu y brain, ac yn bur gyffredin dros y byd, ac yn nodedig am eu gwancusrwydd, gan y difant bob math o ymborth—pysgod, cig, wyau, &c. Gan taw creadur ysglyfaethus ydoedd, aflan y

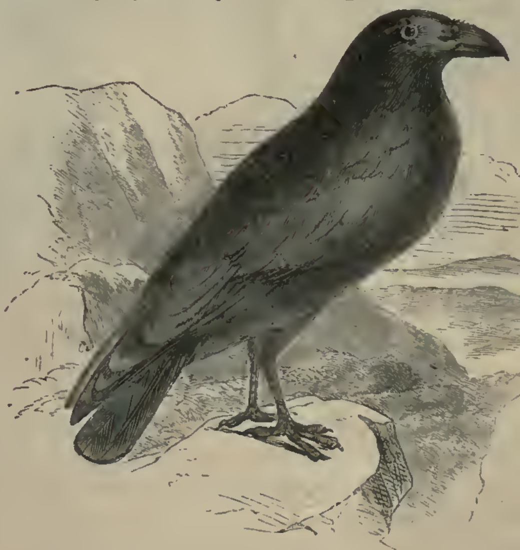

Y GIGFRAN.

cyfrifid ef dan y ddeddf (Lef. xi. 15). Aeth y gigfran a anfonodd Noah allan o'r arch, gan fyned allan a dychwelyd, hyd oni sychodd y dyfroedd oddiar y ddaiar (Gen. viii. 7), ac efallai ei bod yn byw yn y cyfamser ar yr abwyau a nofient ar wyneb y dyfroedd. Nid oes un rheswm dros esponio ffwrdd gyfryngwriaeth wyrthiol Jehofah yn peri i gigfrain i ddwyn bara a chig, foreu a hwyr, i Elias, pan ymguddiai o wydd Ahab wrth afon Cerith (1 Bren. xvii. 2–6), fel pe buasai yr *orebim* a goffheir yma nid yn gigfrain, ond yn Arabiaid, neu drigolion Oreb.

CILIC'IA, gwlad yn Asia Leiaf, ar lan deheu-ddwyreiniol Môr y Canoldir. Tarsus ydoedd ei phrifddinas, a lle genedigol yr apostol Paul. Dygwyd yr efengyl yn foreu i Cilicia. Cafodd Paul, wedi dyfod i Jerusalem, ar ol ei droiedigaeth, gael ei ddanfon gan y brodyr i Tarsus (Act. ix. 30; Gal. i. 21); ac ar ol yr ysgariad rhyngddo ef a Barnabas 'efe a aeth trwy Syria a Cilicia gan gadarnhau yr eglwysi' (xv. 41). Mae yn naturiol meddwl y teimlai ddyddordeb neillduol yn efengyleiddiad ei wlad enedigol.

CIN'NAMON. Nid oes un lle i amheu ystyr y gair Hebraeg hwn, gan i'r Groegiaid a'r Rhufeiniaid dderbyn enw y rhisgl adnabyddus hwn oddiwrth y Pheniciaid, iaith y rhai ni fawr wahaniaethai oddiwrth iaith yr Israeliaid (Rosen. *Bot.* 278). Mae genym *κίνναμον* a *κινναμωμον* y Groegiaid, a קנמון, *Kinamon*, yr Hebreaid, yr hwn sydd sydd yn tarddu o Kayn-manis, enw Malay y pren. Mae y cinnamon goreu yn dyfod o Ceylon, ond mae ef yn tyfu mewn rhanau eraill o'r Dwyrain; ac wedi cael ei drawsblanu i'r India Orllewinol, a rhanau eraill o America Ddeheuol. Rhisgl nesaf i mewn at y pren sydd yn gwneud cinnamon. Mae y rhisgl yn cael ei ysgaru oddi wrth y wyneb allanol cyn y tynir ef oddiar y pren, ac wedi hyny oddiwrth y sylwedd bywynol sydd o dano, ac ar ol hyny ymgrynhoa, sycha, a chymer y ffurf o *gwilsen.* Ceir hefyd olew oddi wrtho ac sydd yn fwy cynhyrfus yn ei effaith na'r rhisgl. Defnyddid cinnamon mewn physigwriaeth gynt, a defnyddir ef hefyd yn bresenol, ond yn benaf fel perarogl i guddio blas cas cyffeiriau meddygol eraill (Thomson, *Mat. Med.* i. 201, 204).

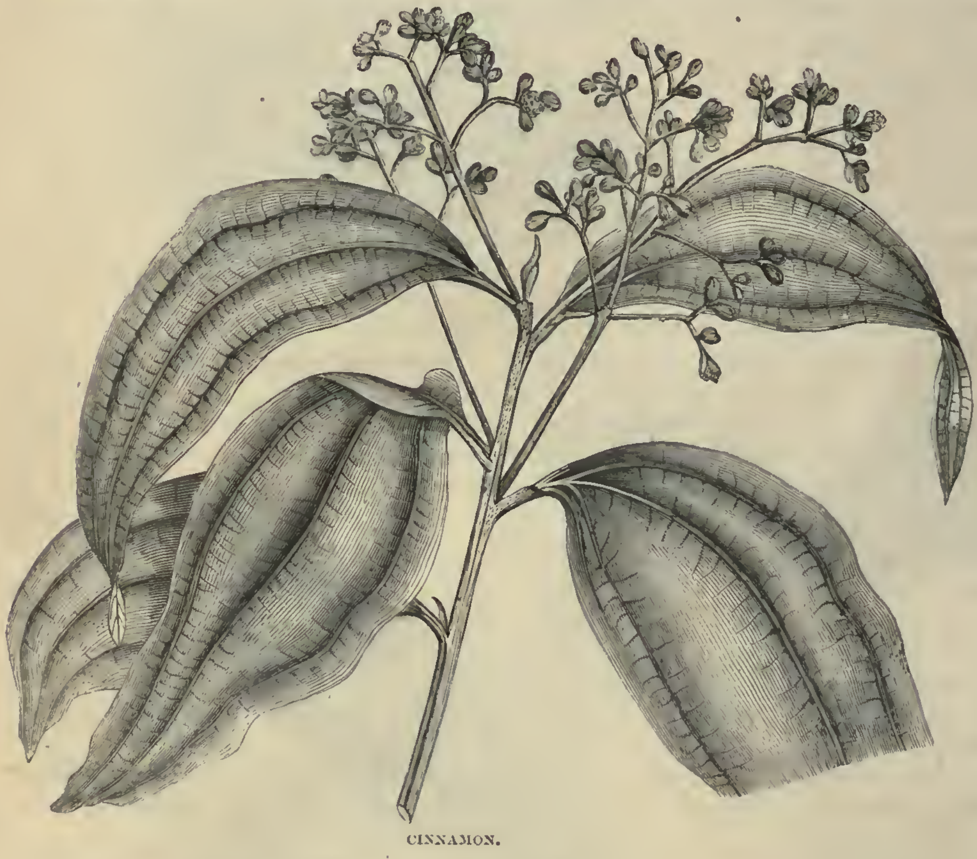

CINNAMON.

Cinnamon oedd un o'r peraroglau a appwyntiwyd i gael eu defnyddio wrth barotoi yr olew santaidd i enneinio pabell y cyfarfod (Exod. xxx. 23). Darlunia y wraig ddyeithr ei hun fel wedi mwg-darthu ei gwely â myrr, aloes, a cinnamon: 'Mi a fwg-derthais fy ngwely â myrr, aloes, a cinnamon' (Diar. vii. 17). Enwir ef hefyd mewn cysylltiad â pheraroglau eraill yn Can. iv. 14, ac fel un o nwyddau marsiandiaeth, y rhai, ar gwymp Babilon Fawr, ni cheid neb i'w prynu (Dat. xviii. 13).

CIN'NEROTH, CHIN'NEROTH, neu CHIN'NERETH, 'dinas gaerog' berthynol i lwyth Naphtali, yn gyfleuedig ar ochr orllewinol Llyn Gennesaret, yr hwn gynt a elwid yn Fôr Cinneroth (Jos. xii. 3; xix. 35). Ymddengys hefyd i Cinneroth roddi ei henw i ran o wlad (1 Bren. xv. 20).

CI'OS, dinas yn y *Grecian Archipelago,* gyferbyn a Smyrna, ac yn dwyn yr enw Scio yn bresenol. Pasodd Paul y ffordd hon wrth forio tua'r dehau o Mitylene i Samos (Act. xx. 15).

CIPP'OD (קפד), aderyn y bwnn, aderyn sydd yn mynychu llefydd isel corsog, ac yn gwneud ei nyth mewn brwyn a hesg. Ond nid yw deonglwyr mewn un modd yn cydweled mewn perthynas i'r creadur a olygir. Dywed rhai taw y dylluan a feddylir; eraill mai y fôr-wenol, y cragengranc, yr afanc. Cyfieitha Lowth y gair yn *porcupine* (*Translation of Isaiah,* 34, 78). Myn Bochart taw draenog ydoedd. Dyna hefyd yw meddwl Gesenius, oblegid taw ystyr y gair yw 'ymgrynhoi ynghyd' (736). Lle mae cymaint o wahaniaeth meddwl, a chan lleied sicrwydd mewn perthynas i wir ystyr gair o'r fath hyn, gwell, efallai, ydyw defnyddio y gair yn anghyfiaeth na chynyg ei gyfieithu. Darlunir Babilon (Esa. xiv. 23), Idumea (xxxiv. 11), a Ninifeh, fel yn meddiant y *cippod* a chreaduriaid eraill, fel prawf o'r anghyfaneddiad llwyr a wnai eu goresgyn.

CIR, y wlad i ba un y caethgludodd Tiglath-pileser, brenin Assyria, Syriaid Damascus pan y gorchfygodd ac y lladdodd Rezin eu brenin (2 Bren. xvi. 9; Amos i. 8). Tybir y gorweddai ar yr afon Kur, sef Kuros (Cyrus) y Groegiaid (yn Zend Kuro), yr hon a gyfyd yn y mynyddau rhwng y Môr Du a'r Môr Caspian, ac a red i'r olaf ar ol ei hymuniad a'r Araxes (Rosen. *Geog.* ii. 130; Gesen. *Lex.* 732).

CIR-MO'AB, prifddinas Moab (Esa. xv. 1). Gelwir hi Cir-heres (Jer. xlviii. 31, 36), a Cir-haraseth a Cir-hares (Esa. xvi. 7, 11). Darfu i Jehoram, brenin Israel, ar ol gorchfygu y Moabiaid, ddifrodi eu gwlad; 'yn unig yn Cir-hareseth y gadawsant ei cheryg; etto y rhai oedd yn taflu a'i hamgylchynasant, ac a'i tarawsant hi (2 Bren. iii. 25). Yn yr adnodau uchod allan o Esaiah a Jeremiah cyhoeddir barnedigaethau dychrynllyd uwch ben Moab, o ba rai yr oedd y ddinas hon i dderbyn ei rhan: 'Oherwydd y nos y dinystriwyd ar Moab, ac y distawyd hi;' 'Am sylfeini Cir-haraseth y gruddfenwch; yn ddiau hwy a darawyd;' 'Am hyny y lleisia fy nghalon am Moab fel pibellau, ac am wyr Cir-heres y lleisia fy nghalon fel pibellau.'

Mae yr aralleiriwr Caldeaeg wedi gosod am Cir-Moab, Kerraka-Moab—h.y., Castell Moab; a Kerek neu Karrak ydyw ei enw hyd yn awr. Seetzen oedd y cyntaf yn y dyddiau presenol a dalodd ymweliad a'r lle hwn. Saif a'r ben bryn serth iawn, ochrau yr hwn ydynt union-serth; amgylchir ef ar bob tu gan ddyffryn dwfn a mynyddoedd uchel, oddiar y rhai y gwelir y dref. Mae y muriau o'i chwmpas gan mwyaf wedi eu dinystrio, ac nis medr Karrak yn bresenol fostio ei bod ddim fawr amgenach na thref fechan. Yr oedd y castell, yr hwn sydd heb drigianydd ynddo, ac mewn cyflwr adfeiliedig iawn, gynt yn un o'r cadarnaf yn y gwledydd hyn. Mae wedi ei adeiladu yn null y rhan fwyaf o gestyll Syria, ac iddo furiau trwchus a rhagfuriau, ystafelloedd bwaog mawrion, mynedfaoedd tywyll, ffenestri saethu, a chelloedd tanddaiarol. Mae ei ddechreuad idd ei briodoli, fel y rhan fwyaf o'r cestyll hyn, i'r drefn ddoeth o hunanddiffyniad a fabwysiadwyd gan y Saraceniaid yn erbyn Rhyfelwyr y Groes. Nid oes dim gweddillion hynafiaethol yn y dref oddigerth ychydig ddarnau o golofnau callestr. Mae y trigolion yn gynwysedig o Fahometaniaid a Christionogion (Burckhardt, *Trav. Syr.* 379).

CIR'IATH-JE'ARIM, a elwir hefyd Ciriath-baal, a Baalah, dinas berthynol i Judah, ac yn ddechreuol o ddinasoedd y Gibeoniaid (Jos. ix. 17; xv. 9, 60; xviii. 14). Gan hyny gellir casglu nad ydoedd yn mhell o Gibeon. Oddiwrth ei henw, yr hwn a arwydda 'dinas y coedydd,' yr oedd, mae'n debygol, yn gyfleuedig yn, neu yn agos i goed. Tybir ei bod ynghylch naw neu ddeng milltir ar y gogledd-orllewin i Jerusalem; ond nid yw y man neillduol wedi ei benderfynu. Pan ddychwelodd y Philistiaid yr arch i wlad Israel dygwyd hi i Ciriath-jearim, a dywedir iddi aros yno ddeugain mlynedd (1 Sam. vii. 1, 2). Mae yn debygol iddi gael ei symud oddi yno y pryd hwnw, efallai i Nob (xxi. 1–9; xxii. 9–19); ond ni a'i cawn hi yno drachefn yn nheyrnasiad Dafydd, pan y symudwyd hi i Jerusalem (1 Cron. xiii. 6–14; xv. 1–3, 25–28; xvi. 1).

CI'SON, afon yn ngwastadedd Jezreel neu Esdraelon, ac yn rhedeg i'r môr ar y dehau i Acre. Ymddengys ei bod yn gynwysedig o ffrydiau a redant trwy wahanol ranau o'r dyffryn; ond nid yw amryw o honynt yn rhai parhaus. Yn nhymor yr haf, yn enwedig ar flyneddau o sychder, cwbl sychir hwynt. Yn nghymydogaeth yr afon hon yr ymladdwyd y frwydr rhwng byddin Israel, dan lywyddiaeth Barac, a lluoedd Jabin, dan Sisera; a Deborah a wna goffa am dani yn ei chân orfoleddus:—'Afon Cison a'u hysgubodd hwynt; yr hen afon, yr afon Cison' (Barn. iv. 7, 13; v. 21). Yn yr hen amseroedd, pan yr oedd y wlad efallai yn fwy coedog, gallasai fod ffrydiau parhaus yn rhedeg trwy yr holl wastadedd; ac hyd yn od yn awr, ar dymhorau cyffredin, yn ystod y gauaf a'r gwanwyn, mae cyflawnder o ddwfr yn y dyffryn yn llifo tua'r gorllewin i ffurfio y Cison. Mae y ffynonau mawrion ar hyd yr oll o'r terfyn deheuol yn cynyrchu ar y cyfryw amserau ffrydiau mwy grymus, ac y mae yr holl ddwfrwelyau o'r bryniau ac ar hyd y gwastadedd yn llawn a thros y ceulanau. Yn ystod brwydr mynydd Tabor, rhwng y Ffrancod a'r Arabiaid, Ebrill 16, 1799, dywedir i lawer o'r olaf gael eu boddi yn yr afon a red o Deburieh, yr hon ar y pryd a orchuddiai y gwastadedd.

Er nad yw Cison y gwastadedd yn bresenol yn ffrwd barhaus, ac heb redeg yn gyffredin ond ar y tymhor gwlawog ac am ychydig amser wedi hyn, etto nid yw'r afon lle yr â i'r môr wrth draed mynydd Carmel byth yn sychu, ac y mae yn rhaid i ni gan hyny edrych am ei ffynonellau parhaus ar hyd waelod y mynydd hwnw. Cyfrifa Dr. Shaw taw hyd y ffrwd o'r ffynonellau hyn i'r môr yw saith milltir. Ffurfia yno gryn lawer o ddwfr, er, pan na fyddo wedi llifo trwy wlawogydd, nad yw byth yn ymarllwys i'r môr yn ffrwd gyflawn, ond ymsudda yn raddol mewn tywoden, yr hon a yrir gan wyntoedd y gogledd yn erbyn ei genau. Mae yn debygol taw yn rhywle ar lan y ffrwd barhaus hon y lladdodd Elias brophwydi Baal (1 Bren. xviii. 19, 20, 40).

CIT'TIM, neu CHIT'TIM, un o feibion Jafan, ac wyr Japheth. Ceir ei enw yn y llechres o ddisgynyddion Noah, gan y rhai 'y rhanwyd ynysoedd y cenedloedd yn eu gwledydd' (Gen. x. 4, 5). Yn Llyfr Cyntaf y Maccabeaid (i. 1) dywedir i 'Alexander, mab Philip y Macedoniad, ddyfod allan o wlad Chettim,' wrth yr hyn yr ymddengys y deallid Macedonia; a rhydd hyn ryw le i gasglu i Cittim, neu rai o'i ddisgynyddion, ymsefydlu yn y wlad hono. Yn mhen. viii. o'r un llyfr, a'r 5ed ad. gelwir Perseus, brenin Macedonia, yn 'frenin y Citimiaid.' Yn mhrophwydoliaeth Balaam darllenwn am 'longau hefyd o derfyn Cittim yn gorthrymu Assur' (Num. xxiv. 24); yr hyn a olygir yn gyffredin am oresgyniad Assyria fel rhan o ymerodraeth Persia gan Alexander Fawr a'r Groegiaid. Wrth 'dir Cittim' yn Esa. xxiii. 1, y deall Esgob Lowth ynysoedd a glanau Môr y Canoldir (Lowth's *Isaiah*, 133). Yn Jer. ii. 10 gall fod yr un ystyr i 'ynysoedd Cittim.' Yn Ezec. xxvii. 6 dywedir, 'mintai yr Assyriaid a wnaethant dy feinciau o ifori o ynysoedd Cittim,' wrth yr hyn y mae i ni ddeall mor-lanau gogleddol Affrica, o'r lle y gallasai ifori yn ddigon tebygol gael ei ddwyn o Tyrus i Carthage, neu ryw ddinas rydd Pheniciaidd arall. Yn Dan. xi. 30 cymerir 'llongau Chittim' yn gyffredin am y llynges Rufeinig, trwy ddyfodiad yr hon y gorfuwyd Antiochus Epiphanes i roddi i fynu ei amcanion yn erbyn yr Aipht. Gellir dweud taw tyb gyffredinol esponwyr yw y cynwysid dan yr enw Chittim wledydd arforawl ac ynysoedd Môr y Canoldir, yr un fath ac y cymerir y gair Levant yn y dyddiau presenol, er o ystyr mwy eang fyth. Rhydd Gesenius fel ei ystyr 'ynysoedd a glanau Môr y Canoldir yn gyffredin, yn enwedig y rhai gogleddol, Groeg, ac ynysoedd a glanau y Môr Ægean' (419).

CLADDEDIGAETH. Yn yr Ysgrythyrau yr ydym yn cyfarfod â chrybwylliadau aml am gladdedigaeth, ond y maent, gan mwyaf o natur ddygwyddiadol. Nid oes genym un hanes llawn a manwl o'r arferion cysylltiedig ag ef a ffynai yn mhlith yr Iuddewon ac eraill yn yr hen amserau. Mae rhai, yn wir, yn cyffredinoli y crybwylliadau hyn, ac yn eu hystyried fel yn dangos pa beth ydoedd yr arferiad cyffredin. Ond nid oes genym hawl i wneud hyn, yn gymaint a'u bod yn amrywio cymaint oddiwrth eu gilydd.

Ymddengys fod yr arferiad o gladdu eu meirw yn un gyffredin yn mhlith yr Hebreaid er yr amserau boreuaf. Nid oes genym un esiampl gyffredin o un dull arall o wneud â'u cyrph. Darfu i Abraham, ar farwolaeth Sarah, brynu maes Machpelah, yn Hebron, a'i chladdu yn yr ogof oedd ynddo, 'a sicrhawyd iddo yn feddiant beddrod oddiwrth feibion Heth' (Gen. xxiii. 2, 17–20). Yma hefyd y claddwyd Abraham (xxv. 9, 10). Yma hefyd y claddwyd Isaac, a Rebeccah ei wraig, a Jacob, a Leah ei wraig; ond gan i Jacob farw yn yr Aipht, pereiddiwyd neu enneiniwyd ei gorph, yn ol arfer y wlad hono, a symudwyd ef wedi hyn, mewn dull bron tywysogaidd, i'w orphwysfa olaf yn Nghanaan (xxxv. 27–29; xlix. 29–32; l. 1–13). Cawn yma gladdfan teuluaidd; ac y mae genym esiamplau eraill o'r un natur, megis Barn. xvi. 31; ond nid ydym yn cyfarfod â dim tebyg i gladdfan cyffredin neu fynwent, fel gyda ni.

Yr oedd claddfanau, mewn gwirionedd, yn amrywiol iawn. Claddwyd Deborah, morwyn Rebeccah, yn Bethel, dan dderwen (Gen. xxxv. 8). Rahel, dewis wraig Jacob, 'a gladdwyd yn y ffordd i Ephrath, hon yw Bethlehem. A Jacob a osododd golofn ar ei bedd: honno yw colofn bedd Rahel hyd heddyw' (xxxv. 19, 20). Ar farwolaeth Joseph, yr hwn a godwyd 'i lywodraethu ar holl wlad yr Aipht,' peraroglwyd ei gorph, a'i esgyrn a gariwyd i fynu o'r Aipht, ar ei ddymuniad neillduol ei hun, pan yr ymadawodd yr Israeliaid allan o'r wlad hono (Gen. l. 25, 26; Exod. xiii. 19), ac a gladdwyd 'yn Sichem, mewn rhan o'r maes a brynasai Jacob gan feibion Hemor' (Jos. xxiv. 32). Aaron, arch-offeiriaid cyntaf Israel, a gladdwyd, mae yn debygol, ar ben Mynydd Hor (Num. xx. 23–29). Am Moses, eu deddfroddwr mawr, dywedir i'r Arglwydd ei 'gladdu ef mewn glyn yn nhir Moab, ac nid edwyn neb ei fedd hyd y dydd hwn' (Deut. xxxiv. 6). Claddwyd ei ganlyniedydd Josua yn nherfyn ei etifeddiaeth, o fewn Timnath-serah, o du y gogledd i Fynydd Gaas (Jos. xxiv. 30). Ar farwolaeth Samson, un arall o'r barnwyr, nodedig am ei nerth a'i ddiwedd trychinebus, 'ei frodyr ef, a holl dŷ ei dad ef, a ddaethant i waered, ac a'i cymerasant ef, ac a'i dygasant i fynu, ac a'i claddasant ef rhwng Sorah ac Estaol, yn meddrod Manaoh ei dad' (Barn. xvi. 31). Pan fu farw Samuel, yr olaf o'r barnwyr, 'holl Israel a ymgynullasant, ac a alarasant am dano ef yn ei dŷ yn Ramah' (1 Sam. xxv. 1). Pan syrthiodd Saul a'i dri mab yn y frwydr ar Fynydd Gilboa, torodd y Philistiaid ei ben, a diosgasant ei arfau, a hoeliasant ei gorph ef ar fur Beth-san. 'A phan glybu trigolion Jabes Gilead yr hyn a wnaethai y Philistiaid i Saul, yr holl wyr nerthol a gyfodasant, ac a gerddasant ar hyd y nos, ac a ddygasant gorph Saul, a chyrph ei feibion ef oddiar fur Beth-san, ac a ddaethant i Jabes, ac a'u llosgasant yno; a hwy a gymerasant eu hesgyrn hwynt, ac a'u claddasant dan bren yn Jabes, ac a ymprydiasant saith niwrnod' (xxxi. 8–13). Yma cawn esiampl o losgi cyrph y meirw, a dyna yr unig un o'r fath a geir yn yr Ysgrythyrau, oddigerth Achan, lle y cyfansoddai ran o'i gosbedigaeth (Jos. vii. 25); ond efallai y cyfodai oddiar sefyllfa cyrph Saul a'i feibion, neu er mwyn eu diogelu rhag rhagor o anmharch o du y Philistiaid; a chwedi'r cyfan dilynwyd yr hen arferiad trwy gladdu yr esgyrn. Mae yn mhellach yn deilwng o sylw ychwanegol i esgyrn Saul, a Jonathan ei fab, gael, yn mhen blyneddau wedi hyn, eu symud o Jabes-Gilead, 'a'u claddu yn ngwlad Benjamin, yn Sela, yn meddrod Cis ei dad' (2 Sam. xxi. 12–14).

Yn fuan ar ol hyn, enneiniwyd Dafydd yn frenin gan wyr Judah, tra y pleidiai Abner ochr Isboseth, mab Saul, yr hwn a wnawd yn frenin ar lwythau eraill Israel. Torodd rhyfel allan rhwng y pleidiau, a chafodd Asahel, brawd Joab, maes-lywydd Dafydd, ei ladd gan Abner, pan na chymerai ei berswadio i beidio ei erlid, a dywedir iddynt gymeryd 'Asahel, a'i gladdu yn meddrod ei dad, yr hwn sydd yn Bethlehem' (2 Sam. ii. 4, 8, 9, 18–23). Darfu i Joab, er mwyn dial, yn fradwrus lofruddio Abner, ac y mae genym yr hanes canlynol am ei gladdedigaeth: 'A Dafydd a ddywedodd wrth Joab, ac wrth yr holl bobl oedd gyd ag ef, Rhwygwch eich dillad, ac ymwregyswch mewn sachlian, a galerwch o flaen Abner. A'r brenin Dafydd oedd yn myned ar ol yr elor. A hwy a gladdasant Abner yn Hebron. A'r brenin a ddyrchafodd ei lef, ac a wylodd wrth fedd Abner, a'r holl bobl a wylasant. A'r brenin a alarnadodd am Abner, ac a ddywedodd, Ai fel y mae yr ynfyd yn marw, y bu farw Abner? Dy ddwylaw nid oeddynt yn rhwym, ac nid oedd dy draed wedi eu rhoddi mewn egwydydd; syrthiaist fel y syrthiai un o flaen meibion enwir. A'r holl bobl a chwanegasant wylo am dano ef' (iii. 26, 27, 31–34). Pan laddwyd Absalom, mab gwrthryfelgar Dafydd, gan Joab, 'hwy a'i bwriasant ef mewn ffos fawr yn y coed, ac a osodasant arno garnedd geryg fawr iawn' (xviii. 17); ac nid ymddengys iddo wedi hyn gael bedd mwy anrhydeddus. Ymddengys i'r arferiad o daflu carnedd o geryg ar fedd gael ei fwriadu fel cofadail gwarthruddawl am yr hwn a orweddai dani (Jos. vii. 26; viii. 29; x. 27; Gal. iii. 54). Pan y gosodwyd Joab ei hun i farwolaeth ar ol hyn, 'claddwyd ef yn ei dŷ ei hun yn yr anialwch' (1 Bren. ii. 34).

Yr ydym yn dyfod yn awr at gladdedigaeth breninoedd. Pan 'hunodd Dafydd gyd â'i dadau, fe'i claddwyd yn ninas Dafydd;' hyny yw, yn amddiffynfa Mynydd Sion, yr hwn ydoedd ran o Jerusalem (2 Sam. v. 7, 9; 1 Bren. ii. 10). Ymddengys i hon fod yn hir yn gladdfan breninol. Cawn i Solomon gael ei gladdu yno (1 Bren. xi. 43): Rehoboam (xiv. 31): Abijam (xv. 8): Asa, am yr hwn y dywedir 'iddynt ei gladdu yn ei feddrod ei hun, yr hwn a wnaethai efe iddo yn ninas Dafydd, a rhoddasant ef i orwedd mewn gwely a lanwasid â pheraroglau o amryw rywogaethau, wedi eu gwneuthur trwy waith yr apothecari; a hwy a gynneuasant iddo ef gynneu mawr iawn' (2 Cron. xvi. 14): Jehosophat (1 Bren. xxii. 50): Jehoram, am yr hwn y dywedir, 'A'i bobl ni wnaethant iddo gynneu, megis cynneu ei dadau; efe a ymadawodd heb hiraeth am dano; ond claddasant yn ninas Dafydd, ond nid yn meddrod y breninoedd' (2 Chron. xxi. 19, 20): Ahaziah (2 Bren. ix. 28): Joas, am yr hwn y dywedir 'iddynt ei gladdu yn ninas Dafydd, ond nid yn meddrod y breninoedd' (2 Cron. xxiv. 24): Amaziah (2 Bren. xiv. 20): Uzziah, am yr hwn y dywedir 'iddynt ei gladdu gyd â'i dadau, yn maes beddrod ei dadau; canys dywedasant, Gwahan-glwyfus ydyw efe' (2 Cron. xxvi. 23): Jotham (2 Bren. xv. 38): Ahaz, am yr hwn y dywedir 'iddynt ei gladdu yn y ddinas yn Jerusalem, ond ni ddygasant ef i feddrod breninoedd Israel (2 Cron. xxviii. 27): Hezeciah, am yr hwn y dywedir 'iddynt ei gladdu ef yn yr uchaf o feddau meibion Dafydd, ac i holl Judah a thrigolion Jerusalem wneud anrhydedd iddo ef wrth ei farwolaeth' (2 Cron. xxxii. 33). Hyd yr amser yma yr oedd holl freninoedd Judah wedi eu claddu yn ninas Dafydd, ond am Manasseh ddrygionus, dywedir iddo 'gael ei gladdu yn ngardd ei dŷ ei hun, sef yn ngardd Uzza' (2 Bren. xxi. 18). Am ei fab eilun-addolgar Amon y dywedir hefyd 'iddo gael ei gladdu yn ei feddrod yn ngardd Uzza' (2 Bren. xxi. 18). Am Josiah dywedir 'i'w weision ei gladdu ef yn ei feddrod ei hun' (xxiii. 30); ac yn 2 Cron. xxxv. 24, dywedir 'iddo gael ei gladdu yn meddrod ei dadau, ac i holl Judah a Jerusalem alaru am Josiah: Jeremiah hefyd a alarnadodd am Josiah, a'i holl gantorion a'r cantoresau yn eu galarnadau a soniant am Josiah hyd heddyw, a hwy a'i gwnaethant yn ddefod yn Israel.' Efe ydoedd y brenin diweddaf a gladdwyd yn Jerusalem. Caethgludwyd ei ganlynedyddion Jehoahaz, Jehoiacim, Jehoiacin, a Sedeciah; Jehoahaz i'r Aipht, a'r lleill i Babilon. Nid oes genym un hanes am eu claddedigaeth; ond prophwydodd Jeremiah am Jehoiacim fel hyn: 'Ni alarant am dano, gan ddywedyd, O fy mrawd, neu O fy chwaer! Ni alarant am dano, gan ddywedyd, O ior! neu O ei ogoniant ef! A chladdedigaeth asyn y cleddir ef, wedi ei lusgo a'i daflu tu hwnt i byrth Jerusalem' (xxii. 18, 19). Am Sedeciah y prophwydodd fel hyn: 'Fel hyn y dywed yr Arglwydd am danat ti, Ni byddi farw trwy y cleddyf; mewn heddwch y byddi di farw, a hwy a losgant ber-aroglau i ti, fel y llosgwyd i'th dadau, y breninoedd gynt, y rhai a fu o'th flaen di; a hwy a alarant am danat ti, gan ddywed, O arglwydd! canys mi a ddywedais y gair, medd yr Arglwydd' (xxxiv. 4, 5).

Gwnai rhai eglurhau yr hen ddull o gladdu oddiwrth y dernyn gorwych hwnw yn Esa. xiv. 4–23; ond nid yn unig mae y darluniad hwnw yn farddoniaeth, ond yn farddoniaeth o'r fath fwyaf oruchel, ond cyfeirio y mae nid at y byd hwn, ond at Hades, y byd anweledig, i ba un y desgrifir brenin Babilon fel ar fyned iddo, tra wrth yr olwg arno y cynhyrfir breninoedd y ddaiar, a chan gyfodi oddiar eu gorseddau annerchant ef fel hyn: 'Pa fodd y syrthiaist o'r nefoedd, Lusiffer, mab y wawr ddydd! pa fodd y'th dorwyd ti i lawr, yr hwn a wanheaist y cenedloedd.' Er efallai y cynwys y darluniad ryw gyfeiriad at y dull o gladdu yn yr hen amser gynt, nid ydym at ein rhyddid i'w ddefnyddio fel eglurhad arno.

Ymddengys y cleddid arfau rhyfel rhyfelwyr rhai o'r hen genedloedd gyda hwynt, ac y gosodid eu cleddyfau dan eu penau (Ezec. xxxii. 27). Tybir gan Bochart, ac amryw ddysgedigion eraill, yr arwydda y Mesec a'r Tubal, am y rhai y sonia Ezeciel yma, Mingrelia a'r wlad oddi amgylch. Yn awr hysbysir ni gan Sir John Chardin 'y gwna pawb gysgu â'u cleddyfau dan eu penau, a'u harfau eraill wrth eu hochrau, a'u bod yn cael eu claddu yn yr modd, ac y gosodir eu harfau yn yr un dull' (Harmer, *Obs.* iii. 54).

Dyma'r prif engreifftiau o gladdedigaeth a gofnodir yn yr H. D. Yn y T. N. mae genym engraifft o angladd yn un mab y weddw o Nain: 'A bu,' medd Luc, 'dranoeth, iddo ef fyned i ddinas a elwid Nain, a chyd ag ef yr aeth llawer o'i ddisgyblion, a thyrfa fawr. A phan ddaeth efe yn agos i borth y ddinas, wele un marw a ddygid allan, yr hwn oedd unig fab ei fam, a honno yn weddw, a bagad o bobl y ddinas oedd gyda hi. Efe a ddaeth ac a gyffyrddodd â'r elor, a'r rhai oedd yn ei dwyn a safasant. Ac efe a ddywedodd, Y mab ieuangc, yr wyf yn dywedyd wrthyt, Cyfod. A'r marw a gyfododd yn ei eistedd, ac a ddechreuodd lefaru. Ac efe a'i rhoddes ef i'w fam' (vii. 11–15). Ymddengys oddiwrth yr hanes hwn fod y lle claddu o'r tu allan i furiau y ddinas; fod mam y gwr ieuangc yn canlyn y claddedigaeth; fod bagad o bobl y ddinas hefyd gyda hi; fod y corph wedi ei osod ar elor neu wely; ac y dygid hi gan gariwyr. Mae yr holl amgylchiadau hyn yn cyfansoddi golygfa ddyddorol.

Yn adgyfodiad Lazarus mae genym rai crybwylliadau dyddorol am arferion yr Iuddewon mewn cysylltiad a'u claddedigaethau. Ymddengys nad ydoedd fawr o amser rhwng ei farwolaeth a'i gladdedigaeth (Ioan xi. 6, 17, 39), oblegid mewn gwledydd cynhes mae yn ofynol claddu y marw yn fuan, gan fod y corph yn llygru mor gyflym. Yr oedd y lle claddu, y mae yn debygol, o'r tu allan i'r dref; 'ogof ydoedd, a maen oedd wedi ei ddodi arno.' 'A hwy a godasant y maen lle yr oedd y marw wedi ei osod. A'r Iesu a lefodd a llef uchel, Lazarus, tyred allan. A'r hwn a fuasai farw a ddaeth allan, yn rhwym ei draed a'i ddwylaw mewn amdo, a'i wyneb oedd wedi ei rwymo â napcyn. Yr Iesu a ddywedodd wrthynt, Gollyngwch ef yn rhydd, a gadewch iddo fyned ymaith (xi. 30, 32, 34, 38, 41–44).

Mae claddedigaeth ein Harglwydd yn ein cynysgaethu ac eglurhad dyddorol ar arferion yr Iuddewon. Ychydig ddyddiau cyn ei groeshoeliad, pan yr oedd yn swperu yn nhŷ Lazarus, cymerodd Mair, chwaer y penteulu, 'bwys o ennaint nard gwlyb gwerthfawr, ac a enneiniodd draed yr Iesu, ac a sychodd ei draed ef â'i gwallt, a'r ty a lanwyd gan arogl yr enaint.' Beiodd Judas Iscariot arni am wneud hyn, gan ddal y gallesid gwerthu yr ennaint er 300 o denarii, a'i roddi i'r tlodion; ond yr Iesu a ddywedodd, 'Gad iddi: erbyn dydd fy nghladdedigaeth y cadwodd hi hwn.' Wrth ddweud hyn mae yn amlwg nas gallasai fod ganddo un cyfeiriad at enneinio ei gorph, oblegid gwyddai, ac yr ydoedd eisoes wedi dweud wrth ei ddisgyblion y byddai iddo gyfodi ar y trydydd dydd; ffaith ac yr ydym i ddal mewn cof mewn cysylltiad â gwir amgylchiadau ei gladdedigaeth. Yn uniongyrchol ar ol ei farwolaeth, Joseph o Arimathea, wedi cael cenad gan Pilat, a gymerodd ei gorph oddiar y groes: 'a daeth Nicodemus hefyd, ac a ddug fyrr ac aloes ynghymysg, tua chan pwys. Yna y cymerasant gorph yr Iesu, ac a'i rhwymasant mewn llieiniau, gyd ag aroglau, fel y mae arfer yr Iuddewon ar gladdu. Ac yn y fangre lle y croeshoeliasid ef, yr oedd gardd, a bedd newydd yn yr ardd' ['yr hwn a naddasid allan o'r graig,' Marc xv. 44], 'yn yr hwn ni ddodasid dyn erioed' (Ioan xix. 38–42). Dengys yr amgylchiad olaf a enwyd ei fod o'r tu allan i'r ddinas, oblegid dywedir yn bendant iddo 'ddyoddef y tu allan i'r pyrth' (Heb. xiii. 12). Dywedir yn mhellach iddynt 'dreiglo maen mawr wrth ddrws y bedd, a myned ymaith' (Matt. xxvii. 60). Ymddengys taw arwydd o serch y tybid yn arbenigol ddymunadwy i'w amlygu ydoedd y peraroglau â pha rai yr enneinid y corph; oblegid yr oedd eraill heblaw Joseph a Nicodemus, y rhai a chwenychent ddangos yr un caredigrwydd tuag atto, er yn ddigon analluog i ddwyn y draul. 'A Mair Magdalen, a Mair mam Jose a ganlynasant, ac a welsant y bedd, a pha fodd y dodwyd ei gorph ef. A hwy a ddychwelasant, ac a barotoisant beraroglau ac ennaint, ac a orphwysasant ar y sabbath yn ol y gorchymyn. A'r dydd cyntaf o'r wythnos, ar y cynddydd, hwy a ddaethant at y bedd, gan ddwyn y peraroglau a barotoisent, a rhai gyda hwynt. A hwy a gawsant y maen wedi ei dreiglo ymaith oddiwrth y bedd. Ac wedi iddynt fyned i mewn, ni chawsant gorph yr Arglwydd Iesu' (Marc xv. 47; Luc xxiii. 55, 56; xxiv. 1–3). Ymddengys yn mhellach fod y llieiniau â pha rai y rhwymasid ei gorph wedi eu gosod yn y bedd, a'r napcyn a fuasai am ei ben ef wedi ei osod, nid gyd â'r llieiniau, ond o'r neilldu wedi ei blygu mewn lle arall (Ioan xx. 5–7).

Mae genym hanes byr am ddwy angladd arall yn y T. N. Pan y darfu Ananias gael ei geryddu gan Pedr am ddweud celwydd, 'efe a syrthiodd i lawr, ac a drengodd. A'r gwyr ieuainc a gyfodasant, ac a'i cymerasant ef, ac a'i dygasant allan, ac a'i claddasant. A bu megis yspaid tair awr, a'i wraig ef, heb wybod y peth a wnaethid, a ddaeth i mewn,' a chan lynu wrth yr un celwydd, 'Pedr a ddywedodd wrthi, Wele draed y rhai a gladdasant dy wr di wrth y drws, a hwy a'th ddygant dithau allan. Ac yn y man hi a syrthiodd wrth ei draed ef, ac a drengodd; a'r gwyr ieuainc, wedi dyfod i mewn, a'i cawsant hi yn farw; ac wedi iddynt ei dwyn hi allan, hwy a'i claddasant hi yn ymyl ei gwr' (Act. v. 1–10). Mae uniongyrcholdeb yr angladdau hyn yn ymddangos yn hynod. Efallai, pan y sicrheid fod angeu wedi cymeryd lle, nid ydoedd yn beth anarferol i brysuro yr angladd.

Yr unig esiampl arall sydd yn aros i'w choffhau ydyw yr hanes am angladd Stephan. Llabyddiwyd ef i farwolaeth gan yr Iuddewon fel euog-ddyn, ond efe mewn gwirionedd ydoedd y merthyr cyntaf, a chafodd angladd anrhydeddus: 'Gwyr bucheddol a ddygasant Stephan i'w gladdu, ac a wnaethant alar mawr am dano ef' (Act. viii. 2).

Er yn yr olwg ydym wedi gymeryd ar y matter hwn i ni gyfarfod â chladdfanau teuluaidd ac unigol (o ba rai ymddengys nifer o honynt yn ddygwyddiadol) ac er nad yw yn anhebygol nad oedd rhai cyhoeddus, yn enwedig yn nghymydogaeth trefydd mawr, megis mewn gwledydd Dwyreiniol yn bresenol, etto nid oes fawr gyfeiriad attynt yn yr Ysgrythyrau. Efallai fod cyfeiriad at ryw beth o'r fath yn 2 Bren. xxiii. 16, 17. Dywed Jeremiah i Jehoiacim 'ladd Uriah â'r cleddyf, ac iddo fwrw ei gelain ef i feddau y cyffredin' (Jer. xxvi. 20–23). Ond yr hanes mwyaf pendant sydd genym am gladdfan gyffredin neu gyhoeddus ydyw yr un ynghylch pryniad maes y crochenydd yn gladdfan dyeithriaid, â'r deg ar hugain arian am y rhai y gwerthodd Judas ei feistr, a'r rhai a daflodd lawr yn y deml (Matt. xxvii. 3–7).

Er fod rhywbeth yn naturiol mewn bod dyn yn ewyllysio cael ei gladdu yn meddrod ei dadau, etto gyda ni mae y teimlad hwn yn cael ei wanychu trwy fod teuluoedd yn tori i fynu trwy ymfudo i ranau eraill o'r wlad, neu i ranau pellenig o'r ddaiar; ond yn mhlith yr hen Iuddewon, y rhai oeddynt lawer mwy sefydlog, gan eu bod fel llwythau yn byw ar eu rhandiroedd eu hunain, ymddengys fod y teimlad hwn yn un cyffredin (Gen. xlix. 29; 2 Sam. xix. 37; 1 Bren. xiii. 22; Neh. ii. 3, 5).

Yr oedd bod heb gladdedigaeth o gwbl yn cael ei ystyried yn drychineb mawr (Ps. lxxix. 2, 3; Preg. vi. 3; 2 Bren. ix. 10, 34–37; Jer. xvi. 4, 6; xxxvi. 30).

Yn amser ein Harglwydd ystyrid hi yn weithred grefyddol i gyweirio ac addurno beddau prophwydi a dynion cyfiawn eraill (Matt. xxiii. 29).

Ar y gogledd i Jerusalem mae yr hyn a elwir yn *feddau y breninoedd;* ond mae yn sicr nas gallant fod yn feddau breninoedd Judah, oblegid yr ydym eisoes wedi gweled i'r oll o'r rhai hyny gael eu claddu yn Jerusalem, yn ninas Dafydd. Nis gwyddys pa bryd, na chan bwy y cafodd y beddau hyn eu hadeiladu. Gan, yn ol tyb rhai, Helena, brenines Adiabene, yr hon a ddaeth yn broselytiad i'r grefydd Iuddewig; ond nid oes dim prawf priodol dros hyn (Wilson, i. 428).

CLADDU. 'Y mae hi yn myned at y bedd i wylo yno' ebai yr Iuddewon am Mair, chwaer Lazarus, pan y cyfododd hi i fynu ar frys, gan fyned allan i gyfarfod a'r Iesu. 'Mae myned at y bedd i wylo,' medd y Parch. Mr. Perkins, 'yn arferiad cyffredin yn Persia, yn enwedig yn mhlith benywaid. Mae y claddfanau o gylch Urumiah yn orlawn ar rai o'u gwyl ddyddiau, a mwy neu lai ar achlysuron eraill, ac yno canfyddir golygfeydd effeithiol, nid yn unig oherwydd ysgafnder y lliaws, ond yn ngalarnadau dolefus yr ychydig. Yr ydwyf wedi gweled amryw weithiau gylch o fenywaid yn eistedd ar y ddaiar o gylch bedd ar ddiwrnod oer yn y gauaf, ac yn cwynfan yn y modd mwyaf truenus uwch ben llwch cyfaill ymadawedig.'

Pan ddaw Iuddewon y dyddiau presenol i'w claddfan, yr hwn a alwant yn *dy y byw*, annerchant y personau fyddo wedi eu claddu, a bendithiant Dduw am eu gwneud, eu cynnal, a'u torri ymaith, a'i fod am eu hadgyfodi hwynt. Ail adroddir hyn wrth y bedd; a chwedi gosod y corph i lawr ar y ddaiar, gwnant araeth yn canmol y marw, a chan rodio o gwmpas y bedd, adroddant weddi hir. Ar ol gweddi dros enaid y marw, gostyngant y corph i'r bedd, a dymunant arno *fyned mewn heddwch.* Dechreua y perthynasau ei guddio â phridd, ac yna gwna pawb fyddo yn bresenol gynnorthwyo yn y gorchwyl. Rodiant drach eu cefnau nes byddont wedi myned dipyn o bellder oddiwrth y bedd, a chyda eu bod yn gadael y gladdfa, tynant rhyw ychydig laswellt, ac a'u taflant o'r tu cefn iddynt, gan ddywedyd, *Hwy a flodeuant fel glaswellt y ddaiar.*

CLADDU, ENEINIO, PEREIDDIO, cyweirio corph â pheraroglau. Pereiddio cyrph marw ydyw cymeryd yr ymysgaroedd allan, a llanw eu lle a chyffeiriau per, gyd â'r amcan o'u cadw rhag pydru a drwg sawru. Ymddengys i'r gelfyddyd o bereiddio cyrph marw i ddechreu a chyrhaedd ei pherffeithrwydd mwyaf yn yr Aipht. Dyma y dull o *embalmo:* pan fyddai person wedi marw, carid y corph at wneuthurwr eirch fel y parotoai efe arch briodol, a'i wyneb uchaf yn arddangos y corph amgauedig, a dewisid lliwio ac addurno eirch dynion mawrion yn ol eu gradd. Carid y corph yn nesaf at y pereiddiwr, a chwedi ei estyn ar ei hyd ar fwrdd neu ar y llawr, noda y lle sydd i'w dori, yr hyn a wneir gan *dissector* â chareg lem Ethiopaidd. Trwy yr agoriad a wneir y tynir y coluddion allan, ond yr arenau a'r galon, a golchodd hwynt mewn palm-win a *drugs* rhwymawl eraill; llanwyd y bol â myrr, casia, a chyffeiriau per eraill, ond thus. Tynid yr ymenydd allan â bach haiarn trwy y trwyn, a llanwid y siol a chyffeiriau rhwymawl. Eneinid yr holl gorph wedi hyn ag olew cedrwydd, a myrr, a cinnamon, &c., am ddeg diwrnod ar hugain Gosodid ef yn nesaf mewn halen am ddeugain niwrnod (Gen. l. 3). Wedi hyn rhwymid ef mewn lliain, ac cynyfair a 1000 o latheidiau o hono weithiau, a hwnw wedi ei drochi mewn olew myrr, a'i rwbio â rhyw fath o *gum*, a'i roddi i'r perthynasau, y rhai a'i gosodent yn yr arch, gan ei gadw naill ai yn eu tŷ eu hunain, neu mewn bedd. Trwy y dull hwn o bereiddio cyrph meirw medrent eu diogelu am filoedd o flyneddau, fel y gwelir oddiwrth y *mummies*, neu y cyrph pereiddiedig, sydd mewn bod yn bresenol.

Tywalltid olew cedrwydd i goluddion y tlodion, a rhwymid y corph mewn nitr; effeithiai yr olew ar y coluddion, a phan ei tynid ef allan deuent hwythau gyd ag ef wedi sychu, ond heb bydru. Ni wnai rhai o'r tlodion ond yn unig lanhau y tu fewn trwy chwystrellu rhyw fath o wlybwr, ac yna gosodent y corph am ddeg a thriugain o ddyddiau i sychu mewn nitr.

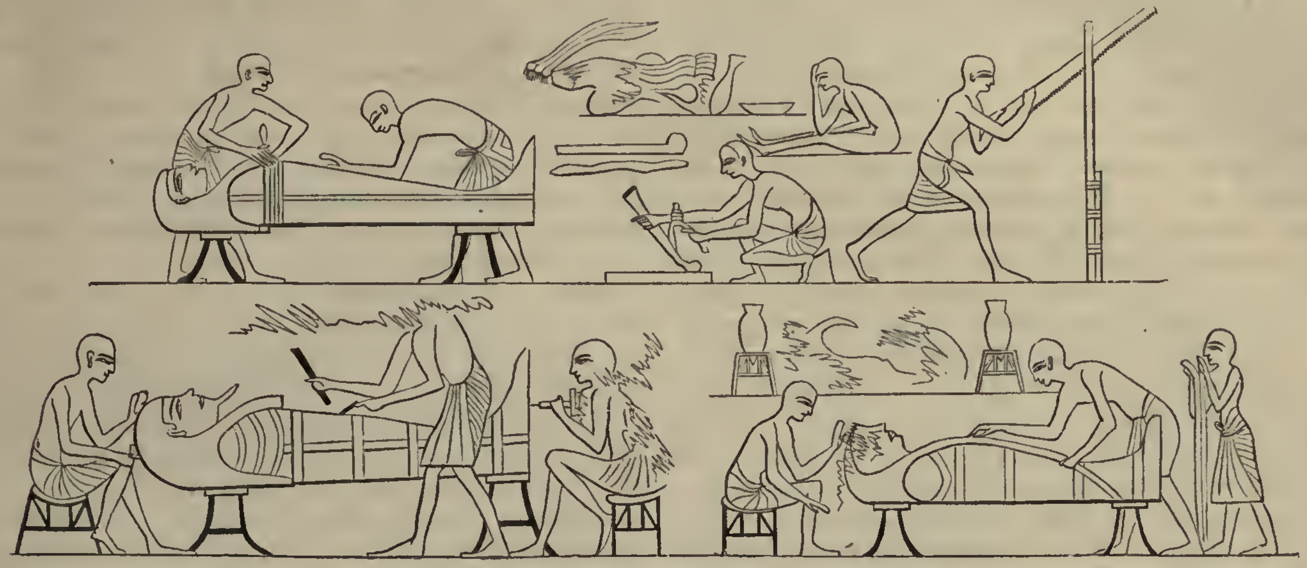

Y DULL O BEREIDDIO—RHWYMO MUMMIES, A GWNEUD Y CISTAU.

Cafodd Jacob a Joseph yn ddiau eu pereiddio yn ol dull yr Aiphtiaid, gan iddynt farw yn y wlad hono (Gen. l. 2, 3, 6, 26). Ni wnai yr Iuddewon efallai bereiddio eu meirw, ond gyd â'r bwriad o'u hanrhydeddu, gwnaent ddefnydd o gyffeiriau per mewn rhyw ffordd neu gilydd. Anrhydeddwyd Asa fel hyn (2 Cron. xvi. 14). Pan groeshoeliwyd ein Iachawdwr, rhwymwyd ei gorph mewn lliain, a chan pwys o fyrr ac aloes, wedi eu darparu gan Nicodemus, a darfu i ryw wragedd hefyd barotoi enaint a pheraroglau i'r un dyben (Matt. xxvii. 59; Luc xxiii. 53–56; Ioan xix. 39, 40). Yr oedd defnyddio llawer o beraroglau ar y cyfryw achlysuron yn cael ei ystyried yn anrhydedd i'r marw.

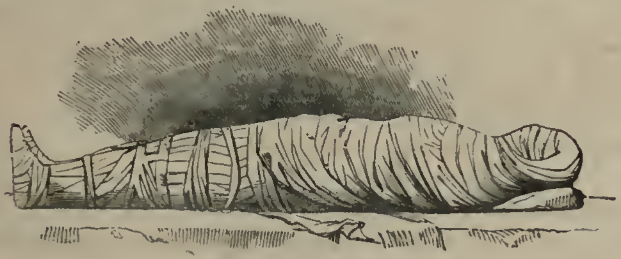

CORPH PEREIDDIEDIG.

CLAU'DA, ynys fechan ar y dehau i Creta, ac a elwir yn awr Gozzo. Gyrwyd Paul a'i gymdeithion tuag atti mewn ystorm pan ar eu mordaith i Rufain (Act. xxvii. 16).

CLAU'DIUS, pedwerydd ymerawdwr Rhufain, a chyfrif Augustus yr un cyntaf. Canlynodd Caligula o.c. 41. Yr oedd y Senedd yn awyddus am ail sefydlu rhyddid cyntefig y werin-lywodraeth, ond yr oedd y milwyr a'r werinos, trwy gael eu dallu â'r golygfeydd cyhoeddus â pha rai yr oedd yr ymerawdwyr wedi eu boddio, ac yn cofio y rhoddion oeddynt wedi cael eu rhoddi iddynt, yn benderfynol i ddal i fynu y llywodraeth ymerodrawl, a gorfu ar y Senedd i roddi ffordd ac ymostwng. Yn y bedwaredd flwyddyn o'i deyrnasiad y dygwyddodd y newyn a ragddywedasid am dano gan Agabus (Act. xi. 28). Yn ystod rhan gyntaf ei deyrnasiad yr oedd yn ffafriol i'r Iuddewon (Joseph. *Antiq.* xix. 5. 2, 3; xx. 1. 2); ond yn ei nawfed flwyddyn alltudiodd o Rufain bawb oeddynt wedi gwneud eu trigfa yn y ddinas hono, yn mysg y rhai yr oedd Aquila a Phriscilla (Act. xviii. 2). Ar ol teyrnasiad eiddil a gwarthus, gwenwynwyd ef o.c. 54, yn y bedwaredd flwyddyn ar ddeg o'i deyrnasiad, gan Agrippina ei wraig, yr hon a chwenychai ddyrchafu ei mab Nero i'r orsedd, yr hon mewn canlyniad a gyrhaeddodd yn awr.

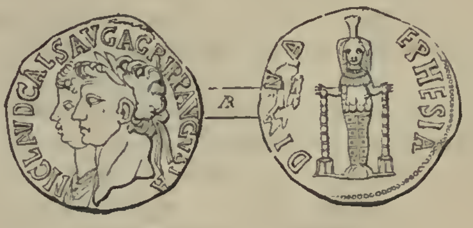

BATH CLAUDIUS AC AGRIPPINA.

CLEFYDAU a enwir yn y Beibl. Oddiwrth hirhoedledd y cynddiluwiaid mae yn naturiol i gasglu fod clefydau y pryd hwnw yn anaml, ac mae yn debygol i hyny barhau am hir amser ar ol y diluw; oblegid er i hyd oes dyn gael ei fawr fyrhau, yr oedd, a barnu oddiwrth yr esiamplau a gawn yn yr Ysgrythyrau, yn gryn fawr wedi'r cyfan. Yr oedd Terah, tad Abraham, yn 205 oed pan fu farw, Abraham yn 175, Isaac yn 180, Jacob yn 147, a Joseph yn 110 (Gen. x. 26, 32; xxv. 7; xxxv. 28; xlvii. 28; l. 26). Yn Llyfr Genesis, yr hwn, yn ol yr amseryddiaeth cyffredin, a gynwys gyfnod o 2369 o flyneddau, nid oes dim son am glefyd o un math oddieithr pylni llygaid, yn cyfodi oddiar henaint, mewn cysylltiad ag Isaac a Jacob (xxvii. 1; xlvii. 10).

Y clefyd cyntaf am ba un mae genym son yn y Beibl yw y gwahan-glwyf; ac efallai nad oes un afiechyd a enwir mor aml a hwn. Yn yr Aipht y cyfarfyddwn ni gyntaf ag ef, ac mewn cysylltiad â Moses ei hun: 'A dywedodd yr Arglwydd wrtho, Dod dy law yn dy fynwes. Ac efe a roddes ei law yn ei fynwes: a phan dynodd efe hi allan o'i fynwes, wele ei law ef yn wahan-glwyfus fel yr eira' (Exod. iv. 6). Mae genym hanes neillduol am y clefyd hwn, ac hefyd am y mesurau i'w cymeryd mewn cysylltiad ag ef, yn Lef. xiii. xiv.; Num. v. 1–4. Gan taw clefyd croen ydyw, nid yw mewn un modd yn syn y trosglwyddid ef i eraill trwy ddillad y person a ddyoddefai dano; ond mae yn syn yr effeithiai ei ddillad fel ac i fod yn weledig, ac i ymdaenu drostynt; ac nid yn unig hyny, ond yr effeithiai ar furiau y tŷ lle trigai nes bod yn weledig, ac i ymdaenu drostynt hwythau hefyd (etto weithiau dim ond dros rai ceryg yn neillduol), fel ac i wneud yn angenrheidiol llosgi ei ddillad, a thynu ei dy i lawr, neu rhai ceryg neillduol a'r *plastering* i gael eu tynu allan, a rhai eraill i gael eu gosod yn eu lle. Yr ydym ni yn yr arferiad o olchi, ac hyd yn od llosgi, dillad personau ac sydd yn dyoddef dan glefydau *catching;* yr ydym hefyd yn gwybod fod mygu a gwyn galchu ystafelloedd y cleifion (*hospital* er esiampl) yn foddion iachusawl; ond mae rhai o'r amgylchiadau goffheir yma yn gwbl ddyeithr i ddrychfeddyliau ac arferiadau y dyddiau presenol.

Yr oedd y gwahan-glwyf yn gyffredin iawn yn yr Aipht ac yn Syria, ac yn fwy llym yn y gwledydd hyn a rhai poethion eraill nac yn Groeg a rhanau eraill o Europe. Geilw Hippocrates y λευκη, neu y *gwahan-glwyf gwyn*, y 'clefyd Pheniciaidd.' 'Nid yw y physygwyr Arabaidd na Groegaidd,' medd Dr. Mead, 'y rhai ydynt wedi traethu yn helaeth ar y gwahan-glwyf, wedi rhoddi yr awgrym lleiaf ei fod yn effeithio ar ddillad a muriau tai; ac y mae y rabbiniaid yn amheu pa un ai nid rhyw afiechyd cwbl wahanol oddiwrth y gwahan-glwyf ydoedd yr hyn a flinai yr Iuddewon; a haerant i gyd nad ymddangosodd erioed yn y byd wahan-glwyf dillad a thai ond yn Judea, ac yn mysg pobl Israel yn unig' (Mead, 13, 17, 19). Tybiaeth ddigon anhebygol ydyw hon. Mae Duw yn arfer gweithredu yn ei ragluniaeth trwy ddeddfau cyffredinol, a braidd y gellir tybied iddo ddarparu clefyd neillduol er mwyn cosbi ei bobl ei hun, neu yn hytrach bersonau unigol yn eu plith. Mae yr enw gwahan-glwyf wedi cael ei gymhwyso yn ddiwahaniaeth at glefydau croen, yn enwedig rhai crachog. Mae hyn wedi achosi llawer o ddyryswch yn y desgrifiad o'r clefydau. Mae hyd yn od y gwir *lepra* (gwahan-glwyf), yn ol cyfrif ysgrifenwyr diweddar, yn dangos amrywiaethau, oherwydd ei helaethrwydd, parhad, a'r dull o'i drin, ac hefyd oblegid amgylchiadau dygwyddiadol sefyllfa a lliw (*Cyc. of Med.* iii. 25). Ni raid i ni ddim, gan hyny, synu os ceir y gwahan-glwyf a ddesgrifir yn y Beibl yn gwahaniaethu oddiwrth yr hanesion am y gwahan-glwyf gan feddygon gwledydd eraill ac amserau diweddarach.

Oddiwrth y defodau a'r aberthau a appwyntid i lanhau y gwahan-glwyfus, ymddengys fod gwahan-glwyf y Beibl yn glefyd gwelladwy, ac efallai y meddyginiaethid ef weithiau. Gwellhawyd Miriam, chwaer Moses, yr hon a darawyd â'r gwahan-glwyf, yn gystal ag Aaron, oblegid dywedyd yn erbyn Moses, 'o achos y wraig o Ethiopia a briodasai efe,' trwy weddi Moses, ac ni wnawd dim ond ei chau allan o'r gwersyll am saith niwrnod (Num. xii. 1, 10–15). Condemniwyd Gehazi o'r tu arall, i fod yn wahan-glwyfus dros byth, efe a'i ddisgynyddion. 'Gwahan-glwyf Naaman a lyn wrthyt ti, ac wrth dy had di yn dragywyddol' (2 Bren. v. 27). Mae y gwahan-glwyf, neu yr hyn a elwir gan ysgrifenwyr diweddar yn wahan-glwyf, yn aml iawn yn glefyd etifeddiaethol (Michaelis, *Comment.* iii. 260, 262. 265).

Mae yn deilwng o sylw y dywedir fod Miriam a Gehazi yn 'wahan-glwyfus'—h.y., yn wyn, 'fel eira;' felly hefyd yr oedd llaw Moses. Nid ymddengys hyn yn arwydd o wahan-glwyf dyddiau diweddar; ond ceisiwyd gan y Parch. Dr. Stewart, pan yn teithio yn yr anialwch yn agos i Gerar, i wella Beduwin yr oedd y gwahan-glwyf ar ei goes. 'Gan godi ei wisg,' medd y Dr. S., 'fel ac i ddangos ei goes o'r pen glin i'r troed, wele! yr oedd yn wahan-glwyfus fel eira. Nid oedd y clefyd wedi ymdaenu dros yr oll o'r forddwyd, er yn bur agos; ond lle yr oedd wedi ymdaenu yr oedd y cnawd mor wyn a'r papyr ar yr hwn yr wyf yn ysgrifenu, ac yr oedd y cyferbyniad rhwng y rhanau yr effeithid arnynt a lliw copr-dywyll y croen iach yn darawiadol iawn, yn enwedig lle yr oedd yr olaf yn diflanu o dan ddylanwad y clefyd cynyddol' (Stewart, 192).

Yr oedd yn arferiad yn yr hen amserau i gadw y gwahan-glwyfus ar eu penau eu hunain, ac yn wahanedig oddiwrth y rhelyw o'r bobl, er mwyn eu rhwystro i drosglwyddo y clefyd i eraill. Gwnai deddfau Moses ddarbodaeth arbenig ar gyfer hyn. Gorfu ar Uzziah, er ei fod yn frenin, 'drigo yn wahan-glwyfus mewn tŷ neillduol, canys efe a dorasid ymaith o dŷ yr Arglwydd: a Jotham ei fab oedd ar dŷ y brenin, yn barnu pobl y wlad' (2 Cron. xxvi. 16–21). Ymddengys fod 'y pedwar gwr gwahan-glwyfus wrth ddrws porth' Samaria pan warchaewyd arni gan y Syriaid, yno mewn canlyniad o gael eu troi allan o'r ddinas (2 Bren. vii. 3); a darlunir y deg gwahan-glwyfus a gyfarfuant a'r Arglwydd pan yn myned i ryw bentref fel 'yn sefyll o hirbell.' Nid yw y gwahan-glwyf yn glefyd anghyffredin yn Palestina, ac yn cadw y rhai a ddyoddefant oddi wrtho ar wahan oddiwrth y gweddill o'r boblogaeth, fel y mae hefyd yn arferiad cyffredin mewn gwledydd eraill. 'Pan yr oeddwn i yn Nghanaan,' medd Maundrell, 'gwelais lawer yn dyoddef oddiwrth y gwahan-glwyf. Yn Sichem (Nabulus yn awr) ni ddaeth dim llai na deg o bobl gwahan-glwyfus i ofyn elusen genym. Eu dull yw dyfod ag ystenau bychain yn eu dwylaw i dderbyn elusenau y tosturiol, gan y cyfrifir eu cyffyrddiad yn *gatching*, neu o'r hyn lleiaf yn halogawl. Yr oedd y clefyd a welais arnynt hwy yn wahanol iawn oddiwrth yr hyn oeddwn wedi weled yn Lloegr; oblegid nid yn unig llygra yr holl gorph â chrach atgas, ond anffurfia y cymmalau, yn enwedig rhai yr arddyrnau a'r migyrnau, gan wneud iddynt chwyddo gan sylwedd *gouty*, crachlyd, a ffiaidd iawn yr olwg arno. Meddyliwn fod eu coesau yn debyg i eiddo hen geffylau wedi eu gyru allan, a'r rhai welir yn aml mewn *drays* yn Lloegr. Yr oedd yr holl glefyd, fel yr ymddangosai yno, mor ffiaidd fel y gallasai gael ei gymeryd am y llygredigaeth eithaf y gellid darostwng y corph dynol iddo y tu yma i'r bedd. Ac yn ddiau nis gallasai yr ysgrifenydd ysprydoledig ddewis arwydd-lun mwy priodol i ddynodi halogrwydd ac atgasrwydd pechod' (Maundrell, 150).

Rhydd Dr. Robinson yr hanes canlynol am rai o'r bobl wahan-glwyfus a gyfarfyddodd yn Jerusalem :—'O fewn porth Sion, ychydig ar y dehau, mae rhai bythynod truenus yn cael eu trigianu gan y gwahan-glwyfus. Nis medraf benderfynu pa un ai gwahan-glwyf y Beibl ydyw eu clefyd ai peidio. Yr arwydd-nodau a ddarluniwyd i mi oeddynt rai clefyd a elwir *elephantiasis*. O'r hyn lleiaf maent yn wrthrychau truenus, ac yn alltudion cystuddiedig o gymdeithas. Maent yn cydfyw â'u gilydd i gyd, ac yn priodi yn eu plith eu hunain. Dywedir fod y plant yn iachus hyd ddeuddeg oed neu yn ddiweddarach, pan y gwna y clefyd ei ymddangosiad mewn bys, ar y trwyn, neu ryw ran gyffelyb o'r corph, gan raddol gynyddu cyhyd ag y byddo y dyoddefydd byw. Dywedir fod llawer o honynt yn byw hyd nes yn ddeugain neu hanner cant oed' (Robinson, *Res.* i. 359).

2. Er fod y gair pla i'w gael yn aml yn yr Ysgrythyrau, nid ymddengys yr arferid ef un amser fel enw unrhyw glefyd neillduol. Ymddengys yr arferir ef yn gyffredin i ddynodi clefyd ac ydoedd yn gydfynedig â marwoldeb mawr. Defnyddir ef am achosion gwyrthiol o ddinystr, lle yr oedd gweithrediad uniongyrchol Duw, neu angel fel ei offeryn. Defnyddir ef am y pla o genllysg yn ngwlad yr Aipht, yr hwn nid ydoedd yn briodol yn glefyd o gwbl, ond a ddesgrifir fel hyn : 'Ar Arglwydd a roddodd daranau a chenllysg, a'r tân a gerddodd ar hyd y ddaiar ; a chafododd yr Arglwydd genllysg ar dir yr Aipht. Felly yr oedd cenllysg, a thân yn ymgymeryd ynghanol y cenllysg, yn flin iawn ; yr hwn ni bu ei fath yn holl wlad yr Aipht, er pan ydoedd yn genhedlaeth. A'r cenllysg a gurodd, trwy holl wlad yr Aipht, gwbl ar oedd yn y maes, yn ddyn ac yn anifail ; y cenllysg hefyd a gurodd holl lysiau y maes, ac a ddrylliodd holl goed y maes' (Exod. ix. 15, 23, 25). Ymddengys y priodolid angeu cyntaf-anedig yr Aipht i'r pla (Ps. lxxviii. 50, 51) ; a dyma y desgrifiad a roddir o hono gan Moses : 'Ac ar hanner nos y tarawodd yr Arglwydd bob cyntaf-anedig yngwlad yr Aipht, o gyntaf-anedig Pharaoh yr hwn a eisteddai ar ei frenin-fainc, hyd gyntaf-anedig y gaethes yn y carchardy ; a phob cyntaf-anedig i anifail. A Pharaoh a gyfododd liw nos, efe a'i holl weision, a'r holl Aiphtiaid ; ac yr oedd gweiddi mawr yn yr Aipht, oblegid nid oedd dŷ ar nad oedd un marw ynddo' (Exod. xii. 29, 30). Mae genym esiampl gyffelyb yn nghosbedigaeth Dafydd am rifo y bobl, ond ymddengys yn yr enghraifft hon iddi gael ei gweinyddu trwy offerynoliaeth angel : 'Yna y rhoddes yr Arglwydd haint yn Israel, o'r bore hyd yr amser nodedig ; a bu farw o'r holl bobl, o Dan hyd Beerseba, ddeng mil a thriugain o wyr. A phan estynasai yr angel ei law at Jerusalem i'w dinystrio hi, edifarhaodd ar yr Arglwydd am y drwg hwn, ac a ddywedodd wrth yr angel oedd yn dinystrio y bobl, Digon bellach ; attal dy law. Ac angel yr Arglwydd oedd wrth lawr dyrnu Arafnah y Jebusiad. A llefarodd Dafydd wrth yr angel, pan ganfu efe yr angel a darawsai y bobl, a dywedodd, Wele, myfi a bechais, ac a wneuthum yn ddrygionus : ond y defaid hyn, beth a wnaethant hwy ? bydded, attolwg, dy law arnaf fi, ac ar dŷ fy nhad' (2 Sam. xxiv. 15–17). Haerir, mae yn wir, gan rai mai pan briodolir dinystr yn yr Ysgrythyrau naill i Dduw ei hunan, neu angel fel ei offeryn, y gwneir hyn mewn ffordd o gyfaddasrwydd i'r dull o feddwl a ffynai yn mhlith yr Iuddewon, y rhai oeddynt yn yr arferiad o briodoli i'r cyfryw offerynau weithrediadau achosion anhysbys neu annealladwy, yn enwedig gweithrediad clefydau ; ac mai wrth y gweithrediadau hyn yr ydym yn unig i ddeall y pla neu y clefyd ei hun yr hwn oedd yr achos o farwolaeth (Jahn, *Bib. Antiq.* 89). Ond mae hwn yn ddeongliad o'r fath fwyaf annaturiol ar adroddiadau hanesyddol eglur ; y mae yn gyfryw wyrdroad o honynt ac na fuasai byth yn taro meddwl un dyn heb fod â rhyw ddewis gyfundraeth neu amcan-dyb i'w chario allan. Ni wnai un darllenwr gonest, diragfarn byth feddwl am y fath esponiad ; deallai yr adnodau ar unwaith yn eu hystyr syml ac eglur. Mae amgylchiadau yn yr hanes ac a ddangosant na ddeil dim o'r esponiad uchod ei dir. Gorchymynid i'r Israeliaid gymeryd gwaed oen y pasg a'i roddi ar y ddau ystlys-bost fel arwydd-nod ar y tai lle trigent : 'A phan welwyf y gwaed, yna yr af heibio i chwi, ac ni bydd pla dinystriol arnoch chwi pan darawyf dir yr Aipht' (Exod. xii. 7, 13). Mae hyn yn gwbl ddealladwy ar y dybiaeth fod y farn yn cael ei gweinyddu gan greadur rhesymol, ond y mae yn hollol annealladwy ar y dybiaeth taw clefyd a ddefnyddid ; oblegid sut y gallasai clefyd weled y gwaed-nodau ar ystlys-byst tai yr Israeliaid ? sut y gallasai clefyd wahaniaethu, mewn un ffordd, yr Israeliaid oddiwrth yr Aiphtiaid, tra yn myned i'r blaenaf, ac yn dinystrio yr olaf yn unig ? Heblaw hyny, dim ond cyntaf-anedigion yr Aiphtiaid oeddynt wedi eu tynghedu i gael eu dinystrio ; ond sut y gallasai clefyd wahaniaethu rhwng y cyntaf-anedigion a'r plant eraill mewn teuluoedd, ac yn wir oddi wrth yr aelodau eraill ? Er bod yn alluog i wneud hyn yr oedd yn angenrheidiol meddu rheswm a deall. Ac nid yw yn beth a glywyd son erioed am dano mewn hanesyddiaeth fod clefyd, wrth ymweled a miloedd o deuluoedd, wedi ymosod ar y plant cyntaf-anedig yn unig, ac yn troi yn angeu iddynt yn mhob tŷ ; tra nad effeithiai ar un aelod arall o'r teulu, ond a'u gadewai i ddianc yn ddiddolur.

Yr un wedd, gyda gwaith Dafydd yn rhifo'r bobl, os nad ydoedd 'angel yr Arglwydd' ddim ond enw am 'y pla,' sut y gallasai pla estyn ei law dros y ddinas ? sut y gallasai Dafydd weled clefyd yn yr wybr, a'i weled mewn man neillduol, llawr dyrnu Arafnah y Jebusiad ? (2 Sam. xxiv. 15–17). Sut y gellir cymhwyso y darluniad canlynol at glefyd ? 'A Dafydd a ddyrchafodd ei lygaid, ac a ganfu angel yr Arglwydd yn sefyll rhwng y ddaear a'r nefoedd, a'i gleddyf noeth yn ei law, wedi ei estyn tua Jerusalem' (1 Cron. xxi. 16). Sut y gallasai clefyd roddi gorchymyn i'r prophwyd Gad, fel y dywedir yn ad. 18 ? 'Yna angel yr Arglwydd a archodd i Gad ddywedyd wrth Dafydd,' &c. Ac nid ydoedd yr olwg ar yr angel wedi cael ei gyfyngu i Dafydd neu Gad : dywedir yn mhellach, 'Yna y trodd Ornan, ac a ganfu yr angel, a'i bedwar mab gyd ag ef a ymguddiasant.' 'A'r Arglwydd a ddywedodd wrth yr angel, ac yntau a roes ei gleddyf yn ei wain drachefn' (ad. 20, 27). Oddiwrth yr holl hanes, ymddengys fod yma offerynoliaeth uniongyrchol angel; a derbyn hwn yr enw pla.

Ac nid dyma'r unig esiampl sydd genym o offerynoliaeth angel yn gweinyddu barnedigaethau dwyfol. Priodolir dinystr byddin Sennacherib, nid i un clefyd, ond i offerynoliaeth angel: 'Ar Arglwydd a anfonodd angel, yr yr hwn a laddodd bob cadarn nerthol, a phob blaenor a thywysog yngwersyll brenin Assyria' (2 Cron. xxxii. 21). 'A'r noson hono yr aeth angel yr Arglwydd, ac a darawodd yngwersyll yr Assyriaid bump a phedwar ugain a chant o filoedd, a phan gyfodasant yn foreu dranoeth, wele hwynt oll yn gelaneddau meirwon' (2 Bren. xix. 35). Nid oes efallai un esiampl o glefyd yn cyflawni y fath ddifrodaeth eang mewn un noson; nid oes son fod un *alarm* yn y gwersyll; bu feirw y bobl yn ddisylw, ac heb neb yn maliaw am danynt, yr hyn nis dygwyddasai pe na fuasai dim ond gweithrediadau cyffredin a naturiol clefyd wedi cymeryd lle.

Mae rhai esponwyr gan hyny yn tybied i hyn gael ei ddwyn oddi amgylch trwy offerynoliaeth gwynt poeth heintiol a adwaenir yn y Dwyrain wrth yr enw *samiel* (simoom). 'Nid oes genyf amheuaeth,' medd Dr. Adam Clarke, 'nad achoswyd dinystr y fyddin Assyriaidd, a sonir am dani yn Esa. xxxvii. 36, gan y cyfryw wynt heintiol. Gelwir "angel yr Arglwydd" yn bendant (ad. 7) רוח (*ruach*, *gwynt*), yr hyn, yn ol fy nhyb i, ni all adael un amheuaeth ynghylch y ffordd y dylid esponio yr adnod hon' (Harmer, *Obs.* i. 165). Nid yw y deongliad hwn yn cau allan y drychfeddwl o gyfryngwriaeth neillduol, neu hyd yn od wyrthiol Duw.

Yr unig ddesgrifiad o bla ac sydd yn dynesu at ddim cyffelyb i ddarluniad pendant o glefyd a geir yn Ps. xci. 3–7: 'Efe a'th wareda di oddiwrth haint echryslon. A'i asgell y cysgoda efe trosot, a than ei adenydd y byddi ddiogel; ei wirionedd fydd darian ac astalch i ti. Nid ofni rhag dychryn nos; na rhag y saeth a ehedo y dydd; na rhag yr haint a roddir yn y tywyllwch, na rhag y dinystr a ddinystrio ganol dydd. Wrth dy ystlys y cwymp mil, a deng mil wrth dy ddeheulaw; ond ni ddaw yn agos attat ti.' Nid oes un lle i feddwl fod gan y Psalmydd ryw glefyd neillduol mewn golwg: amcan yr holl psalm ydyw darlunio diogelwch yr hwn 'sydd yn trigo yn nirgelwch yr Hollalluog' rhag pob math o ddrwg; ac er, yn mhlith drygau eraill, yr enwir yr haint, nid yw o angenrheidrwydd yn gyfyngedig i un clefyd neillduol; mae deall y darluniad fel un cyffredin am ddrygau yn fwy cydunol ac amcan ac yspryd y psalm. Arferir y gair mewn ffordd gyffelyb gyda ninau. Defnyddiwn ef i ddarlunio unrhyw glefyd ffyrnig, ac eang ei weithrediadau.

3. Y pla, yn ystyr presenol y gair, a arwydda glefyd neillduol. Ei arwydd-nodau ydynt yr un a rhai twymyn o natur ffyrnig a phydrawl. Mae yn gydfynedig â hi wendid dirfawr, a llawer o chwydd mewn rhanau neillduol o'r corph. Ffyna yn gyffredin fel *epidemic*, mae yn *catching*, rhed ei chwrs gyda chyflymdra mawr, ac y mae yn angeuol iawn. Nid ymddengys fod yr hynafiaid yn gyfarwydd ag ef; ond rhaid cyfaddef fod ei ddechreuad a'i hanes boreuol yn guddiedig mewn llawer o dywyllwch (Gregory, *Prac. of Med.* 124). Mae y clefyd hwn wedi bod yn un gwastadol yn yr Aipht, a cheir ef yn aml yn y gwledydd cymydogaethol; ond yr Aipht yn ddios ydyw y brif ffynonell o ba un y llifa ei ddifrodiadau i'r gwledydd cylchynol. Yn yr Aipht dywedir yr ymddengys bob hydref, ac y parha hyd ddechreu Mehefin o'r flwyddyn ganlynol; peidia ei ddifrodiadau y pryd hyny, a'i allu *catching* a lethir, neu a erys yn ddieffaith yn ystod yr haf, ond i gael ei alw i fodolaeth neu weithgarwch yn yr hydref (*Cyc. of Med.* iii. 353).

Ceir y gair yn aml yn y C. C. o'r Beibl; ond nid oes un lle i feddwl y cyfeiria byth at y clefyd a adwaenir wrth yr enw pla, ac nid oes un prawf yr adwaenid y clefyd hwn yn Palestina yn yr hen amserau. Arferir ef am drychinebau mawrion (Exod. ix. 14; xi. 1; Lef. xxvi. 21–39; Jer. l. 13); am unrhyw fath o ofid (Ps. xci. 10); am wahanol glefydau (Luc vii. 21); am glefydau neillduol, megis y gwahan-glwyf (Lef. xiii. 3, 5, &c.); clwyf y marchogion (1 Sam. v. 6, 9, 11, 12; vi. 4, 5); math ofnadwy o ddarfodedigaeth (Zech. xiv. 12, 15); ffynonell y gwaed (Marc v. 29, 34). Er yr enwir y pla mewn manau lle torid ymaith niferi lliosog, megis yn Num. xvi. 46–50, etto nid ydym at ein rhyddid i ddeall wrtho y clefyd a adwaenir yn awr yn gyffredin wrth yr enw hwnw. Nis medrwn ddweud beth ydoedd yr offerynoliaeth (cydm. 1 Sam. vi. 19, 20; 2 Sam. xxiv. 15–17, 20, 21, 25; 2 Bren. xix. 35). Cawn fod cosb wedi ei gweinyddu gan ddyn yn cael son am dani dan yr enw pla (Num. xxv. 3–9, 18; Ps. cvi. 28–30). Gan nad oes un adnod yn yr hon y gellir dangos yr arwydda y gair y clefyd a adwaenir yn gyffredin fel y pla, gallwn daro y clefyd hwnw allan o nifer clefydau y Beibl.

4. Y cryd, neu y dwymyn, ydyw efallai y clefyd mwyaf cyffredin yn y byd. Gellir amheu pa un a fu un wlad neu oes yn yr hon nid yw wedi ffynu dan ryw ffurf neu gilydd. Yn nyddiau Moses sonir am 'y cryd poeth' (Lef. xxvi. 16), a 'llosgfa' (Deut. xxviii. 22). Yr un yw y gair Hebraeg yn y ddwy adnod, a rhydd Gesenius iddo yr ystyr 'twymyn boeth' (p. 723). Clefyd Hezeciah ydoedd efallai dwymyn yn gydfynedig â chornwyd, at ba un y cymhwyswyd swp o ffigys er mwyn peri iddo grawnu (Esa. xxxviii.) Yn amser ein Harglwydd mae genym hanes pendant am dwymynon: 'Ac yr oedd chwegr Simon yn gorwedd yn glaf o'r cryd (twymyn), ac yn ebrwydd y dywedasant wrtho am dani hi. Ac efe a ddaeth, ac a'i cyfododd hi i fynu, gan ymaflyd yn ei llaw hi, a'r cryd a'i gadawodd hi yn y man, ac hi a wasanaethodd arnynt hwy (Marc i. 30–31). O'r cryd yr ymddangosai mab y pendefig fel yn marw o hono, pan y gwellhawyd ef gan ein Harglwydd (Ioan iv. 46–53).

5. Yn Deut. xxviii. 27 sonir am glefyd a elwir 'clwy y marchogion,' ac yn 1 Sam. v. 6, 9, 12, a vi. 4, 5, dywedir wrthym pa fodd y darfu i'r Philistiaid, ar ol cymeryd yr arch, 'gael eu taro â chlwyf y marchogion yn eu dirgelleoedd;' a pha fodd, wrth ddychwelyd, y danfonasant yn offrwm dros gamwedd 'bump o ffolenau aur, a phump o lygod aur,' neu yn ol ymadrodd arall 'lluniau ffolenau a lluniau eich llygod sydd yn difwyno y tir.' Pa fath glefyd ydoedd clwy y marchogion sydd anhawdd dweud; ond ymddangosai oddiwrth hyn, fod iddo ffurf allanol. Mae rhai wedi meddwl taw *dysentery* (trwyred) ydoedd; ond sut y gallesid gwneud lluniau aur o drwyred sydd anhawdd dychymygu. Dywed Josephus taw '*dysentery* neu drwyred ydoedd a ddiweddai yn angeuol yn ddi-

symwth iawn; oblegid cyn y gallasai yr enaid fod wedi ei ryddhau yn iawn, fel mewn angeu esmwyth, oddiwrth y corph, taflai y cleifion eu hymysgaroedd i fynu, yn gystal a'r hyn oeddynt wedi ei fwyta, yr hwn oedd wedi ei lygru gan y clefyd' (Joseph. *Antiq.* vi. 1. 1). Y dyb gyffredin yw taw y *piles* oedd yr afiechyd hwn.

6. Parlys. Mae hwn wedi bod erioed, ac y mae yn awr, yn glefyd cyffredin. Er yr effeithia yn gyffredin ar un hanner i'r corph, mae hefyd enghreifftiau aml o barlys rhanol, pan nad effeithir ond ar un aelod, neu un gewyn. Efallai taw parlys rhanol ydoedd un Jeroboam: 'A phan glybu y brenin air gwr Duw, yr hwn a lefodd yn erbyn yr allor yn Bethel, yna Jeroboam a estynodd ei law oddi wrth yr allor, gan ddywedyd, Deliwch ef. A diffrwythodd ei law ef yr hon a estynasai efe yn ei erbyn ef, fel na allai efe ei thynu hi atto;' ond wedi hyn, mewn attebiad i weddi y prophwyd, 'llaw y brenin a adferwyd iddo ef, ac a fu fel cynt' (1 Bren. xiii. 4, 6).

Yn mhlith y clefydau a iachawyd gan ein Harglwydd yr oedd parlys, weithiau yn rhanol ac weithiau yn gyffredinol, yn un y gwellhaodd llawer o hono (Matt. iv. 23, 24). Dyna efallai oedd clefyd y gwr yr oedd ei law wedi gwywo: 'Yna y dywedodd efe wrth y dyn, Estyn dy law. Ac efe a'i hestynodd, a hi a wnaed yn iach fel y llall' (xii. 10, 13). Dyma oedd afiechyd 'gwas y canwriad' (viii. 5–13). Dyma hefyd oedd clefyd y dyn yr hwn, oherwydd y dyrfa, nis gellid ei ddwyn 'yn agos atto, a gymerwyd i fynu i nen y tŷ, ac a ollyngwyd i waered yn y gwely trwy'r pridd-lechau, yn y canol ger bron yr Iesu,' ac wrth ei arch a gyfododd i fynu yn eu gwydd hwynt, 'ac a gymerth yr hyn y gorweddai arno, ac a aeth ymaith i'w dŷ ei hun, gan ogoneddu Duw' (Luc v. 18–25). Gwel hanes gwellhad o'r parlys gan Pedr (Act. ix. 32–36).

7. Ar dywydd poeth, yn enwedig mewn hinsoddau cynhes, nid yw yn beth anghyffredin i bersonau farw yn ddisymwyth mewn canlyniad i fod yn agored i belydrau union-syth yr haul. Gelwir y clefyd yn ergyd yr haul. Hyn mae'n debygol ydoedd achos angeu mab y Sunamees (2 Bren. iv. 10–20). Mae cyfeiriad at effaith marwol gwres yr haul yn Ps. cxxi. 6: 'Ni'th dery yr haul y dydd, na'r lleuad y nos.' [LLEUAD.] Er nad ydym ni yn gyfarwydd yn y wlad hon ag effeithiau niweidiol y lleuad, etto ymddengys y try goleu y lloer yn niweidiol iawn, yn enwedig i'r llygaid, yn yr Aipht ac Arabia (Horne, iii. 38).

8. Wedi i Jehoram, mab Jehosophat, droi allan yn dywysog drwg, danfonodd Elias ysgrifen atto, yn yr hon yr annerchodd ef fel y canlyn: 'Ti a gei glefyd mawr, clefyd o'th ymysgaroedd, nes myned o'th goluddion allan gan y clefyd, o ddydd i ddydd. Ac wedi hyn oll, yr Arglwydd a'i tarawodd ef yn ei ymysgaroedd â chlefyd anaele. A bu ar ol talm o ddyddiau, ac wedi darfod yspaid dwy flynedd, ei ymysgaroedd ef a aeth allan gan ei glefyd ef, felly efe a fu farw o glefyd drwg' (2 Cron. xxi. 15, 19). 'Yn awr,' medd Dr. Mead, 'ymddengys nad ydoedd y clefyd hwn ddim amgen na'r trwyred, oblegid yn hwn mae yr ymysgaroedd yn llawn o fan gornwydydd, a llifa gwaed a phob cymysgedd oddiwrth y claf, fel y gellir dweud fod hyd yn od ei ymysgaroedd yn dyfod allan' (Mead, p. 34). Mae yn anmhosibl dweud yn sicr a phendant o ba glefyd y bu farw Jehoram, ond mae tyb Dr. Mead yn ymddangos yn debygol o fod yn gywir, yn enwedig pan gymerom i ystyriaeth hir barhad y clefyd.

Mae yn debygol taw y trwyred oedd y clefyd a gyfarfyddodd Paul yn yr ynys a elwid Melita, lle y cafodd ei long-ddryllio ar ei fordaith i Rufain: 'A dygwyddodd fod tad Publius yn gorwedd yn glaf o gryd a gwaedlif, at yr hwn wedi i Paul fyned i mewn, a gweddio, efe a ddododd ei ddwylaw arno ef, ac a'i hiachaodd' (Act. xxviii. 7, 8).

9. Yn y bedwaredd benod o Daniel mae genym adroddiad hynod mewn perthynas i Nebuchodonosor, brenin Babilon. Byddai yn rhyfedd gyda golwg ar unryw ddyn, ond ymddengys yn neillduol felly gyda golwg arno, pan yr ystyriom y fath frenin mawr a galluog ydoedd, a pha mor anhebyg y gallasai dan unrhyw amgylchiadau gael ei ddarostwng i'r cyflwr a ddarlunir yma. Nid ydym yn cymeryd arnom esponio anhawsderau yr amgylchiad, ond tueddir ni i dderbyn amcan-dyb Dr. Mead ar y pwnc. 'Ymddengys i mi yn amlwg,' medd y Doctor, 'i Nebuchodonosor gael ei orddiwes gan wallgofrwydd, ac iddo, dan ei ddylanwad redeg yn wyllt i'r meusydd; a chan dybied ei fod wedi cael ei newid i ych, iddo fwyta gwellt fel eidionau; iddo ddyoddef dan yr anhwyldeb hwn am saith mlynedd, a thrwy esgeuluso cymeryd gofal am dano ei hun, i'w flew a'i ewinedd dyfu yn anferthol o hir, trwy yr hyn y daeth yr olaf, wrth dyfu yn grwca a thewach, i debygoli ewinedd adar' (Mead, 58). Taw gwallgofrwydd ydoedd clefyd Nebuchodonosor a ymddengys yn cael ei gadarnhau gan iaith Daniel, ac yn enwedig gan yr hyn a ddywed ef ei hun. Yr oedd y ddedfryd a baswyd ar y brenin hwnw yn gosb arno am ei falchder: 'Saith amser' —h.y., saith mlynedd—'a gyfnewidia arnat ti, hyd *oni wypech* mai y Goruchaf sydd yn llywodraethu yn mhreniniaeth dynion, ac yn ei rhoddi i'r neb y myno.' Ac etto, 'Dy freniniaeth fydd sicr i ti, wedi i ti wybod mai y nefoedd sydd yn llywodraethu' (ad. 26). 'Ac yn niwedd y dyddiau,' medd y brenin, yn awr yn ostyngedig, 'myfi Nebuchodonosor a ddyrchefais fy llygaid tu a'r nefoedd, a'm *gwybodaeth a ddychwelodd attaf*.' 'Yr awr hon myfi Nebuchodonosor ydwyf yn moliannu, ac yn mawrygu, ac yn gogoneddu Brenin y nefoedd, yr hwn y mae ei holl weithredoedd yn wirionedd, a'i lwybrau yn farn, ac a ddichon ddarostwng y rhai a rodiant mewn balchder' (ad. 34, 36, 37). [NEBUCHODONOSOR.]

Cyfarfyddwn â dwy enghraifft arall o wallgofrwydd yn yr Ysgrythyrau: gwallgofrwydd Saul, yr hwn a ymddengys ei fod o natur bruddaidd, ac a leddfid gan swn peroriaeth (1 Sam. xvi. 14–18, 22, 23); a gwallgofrwydd y dyn yn ngwlad y Gadareniaid, 'yr hwn yr oedd ei drigfan yn mhlith y beddau, ac ni allodd neb, ië â chadwynau, ei rwymo ef. Oherwydd ei rwymo ef yn fynych â llyffetheiriau ac â chadwynau, a darnio o hono y cadwynau, a dryllio y llyffetheiriau, ac ni allai neb ei ddofi ef. Ac yn wastad nos a dydd yr oedd efe yn llefain yn y mynyddoedd, ac yn mhlith y beddau, ac yn ei dori ei hun â cheryg.' Dyma esiampl eglur o ffurf ffyrnicaf o wallgofrwydd. Ond er cyn ffyrniced, gwellhawyd ef gan ein Harglwydd, ac yna gwelid ef 'yn eistedd, ac yn ei ddillad, ac yn ei iawn bwyll' (Marc v. 1–5, 15).

10. Yn Marc v. 25–29, mae genym hanes am 'wraig yr hon a fuasai mewn diferlif gwaed ddeuddeg mlynedd, ac a oddefasai gan laweroedd o feddygon, ac a dreuliasai

gymaint ag oedd ar ei helw, ac ni chawsai ddim llesad, eithr yn hytrach myned yn waeth-waeth. Pan glybu hi am yr Iesu, hi a ddaeth yn y dyrfa o'r tu ol, ac a gyffyrddodd â'i wisg ef. Ac yn ebrwydd y sychodd ffynonell ei gwaed hi, a hi a wypu yn ei chorph ddarfod ei iachau hi o'r pla.' *Menorrhagia* ydoedd ei chlefyd.

11. Mae y rhan fwyaf o'r clefydau a enwyd yn eithaf adnabyddus, a chwedi ffynu yn mhob oes o'r byd; ond yr oedd y meddiantau cythreulig a gofnodir yn y T. N., cybelled ac y medrwn ni wybod, yn gyfyngedig yn benaf i gyfnod ymddangosiad ein Harglwydd ar y ddaiar, o'r hyn lleiaf nid ymddengys eu bod yn gyffredin oddigerth oddeutu yr amser hwnw.

Mae yn anmhosibl i ni esponio natur y meddiantau hyn; ond gallwn sylwi taw y gair a arferir yn yr Efengylau mewn perthynas iddynt yw, nid διάβολος, *diafol*, ond δαίμων, neu δαιμόνιον, *demon*, yr hwn, fodd bynag, yn ddiau a arwydda fod drygionus. Mae hefyd i sylwi arno y cynyrchent glefydau o wahanol rywiau—megis gwallgofrwydd (Matt. viii. 28; Marc v. 1–5); mudandod (Matt. ix. 32, 33); byddardod a mudanrwydd, yn gysylltiedig ag *epilepsy* (Marc ix. 17–27); mudanrwydd a dallineb ynghyd (Matt. xii. 12–22); ac efallai glefydau eraill, oblegid cyfarfyddwn â choffa mynych am waith ein Harglwydd yn bwrw allan *ddemoniaid*, neu ysprydion aflan, heb fod un anhwyldeb neillduol yn cael ei enwi (Matt. iv. 23–25; Marc i. 23–27, 32–39; Luc vi. 17–18).

Mewn canlyniad i'r ffaith fod clefydau idd eu cael mewn cysylltiad â'r hyn ddywedir am feddiantau cythreulig, mae rhai wedi tybied nad oeddynt yn feddiantau gwirioneddol, ond y dychymygai yr Iuddewon fod ysprydion aflan yn cymeryd meddiant o bersonau, ac yn eu cystuddio â gwahanol glefydau, ac na ddarfu ysgrifenwyr yr Efengylau wneud dim ond yn unig mabwysiadu yr iaith oedd mewn arferiad cyffredin yn y wlad pan yn adrodd gwyrthiau ein Harglwydd wrth wella gwahanol glefydau. Ond nid yw hyn ond deongliad annaturiol ar yr iaith a ddefnyddir gan yr Efengylwyr; ac yr ydym yn rhwym i ddeongli pob ysgrifenydd yn ol ystyr syml ac eglur y geiriau ddefnyddir ganddo, os na ddygwydd fod rhesymau pendant dros wneud yn wahanol. Yn awr nid oes dim yn wrthun yn y drychfeddwl y gall ysprydion drwg gael caniatad gan Dduw i gymeryd meddiant o ddynion, a'u cystuddio â chlefydau; ac y mae y dybiaeth yn llai gwrthun os ystyrir y gallasai fod wedi caniatau hyn mewn modd neillduol er mwyn ei gynysgaethu â chyfleusderau i amlygu ei awdurdod dros ysprydion aflan—gan taw un o ddybenion ei ddyfodiad, yn ol tystiolaeth Ioan, ydoedd 'dattod gweithredoedd y diafol' (Ioan iii. 8). Mae yr amcan-dyb yn un nas gellir mewn un modd ei myntumiaw. Yn lle cyfrif am, mae yn hollol groes i, ffeithiau ac ymddangosiadau. Cymerer, er esiampl, hanes y dyn cythreulig yn ngwlad y Gadareniaid. Wedi i'n Harglwydd ddywedyd wrtho, 'Yspryd aflan, dos allan o'r dyn,' efe a lefodd â llef uchel, gan ddywedyd, 'Beth sydd i mi a wnelwyf â thi, Iesu Mab y Goruchaf? Yr wyf yn dy dynghedu trwy Dduw, na phoenech fi.' I'r cwestiwn, 'Beth yw dy enw,' attebodd, '*Lleng yw fy enw i*, am *fod llawer o honom*. Ac efe a fawr ymbiliodd ag ef, na yrai efe hwynt allan o'r wlad. Ac yr oedd yno ar y mynyddoedd genfaint fawr o foch yn pori, a'r *holl gythreuliaid* a attolygasant iddo, gan ddywedyd, Danfon ni i'r moch, fel y gallom fyned i mewn iddynt.' Darlunir hwynt yn mhellach fel yn derbyn y caniatad hyn, gyd â'u bod yn myned allan o'r dyn, ac yn myned i'r moch; a desgrifir y genfaint, o gylch 2000 mewn rhif, yn rhuthro lawr dros y dibyn i'r môr, ac yn trengu yno; a chwedi i'r cythreuliaid adael y dyn, cafwyd ef yn eistedd, ac yn ei ddillad, ac yn ei iawn bwyll' (Marc v. 1–15). Os gallai un hanes ddynodi meddiant cythreulig, diau gwna hon hyny. Mae yn anmhosibl esponio yr holl fanylion fel pe byddai y cyfan ddim ond darluniad o wallgofrwydd. Pwy fuasai yn meddwl am roddi y cyfryw ddarluniad o wallgofrwydd? Pa le ca pleidwyr yr amcan-dyb hon y fath ddarluniad o hono mewn ysgrifeniadau hen a diweddar? Byddai pwy bynag a roddai y cyfryw ddarluniad o wallgofrwydd yn agored i gael ei ddrwg-dybied o fod ei hun yn wallgof.

Mae yn wir yn deilwng o sylw nad oedd meddiantau cythreulig wedi eu cyfyngu i enghreifftiau o wallgofrwydd, ac ni chyfyngid y cyfryw fanylion chwaith iddynt. Yr ydym yn cyfarfod ag amgylchiadau cyffelyb mewn cysylltiad â chlefydau eraill. Mae y *demoniaid*, neu fel y gelwir hwynt weithiau, yr ysprydion aflan, yn cael eu darlunio fel yn siarad; fel yn cyffesu Iesu Grist; fel yn cael eu gorchymyn ganddo ef i dewi, a pheidio ei wneud yn adnabyddus; i ddyfod allan o bersonau, a pheidio myned i mewn iddynt drachefn; ac fel diweddglo, darlunir hwynt yn mhellach fel yn llefain â llef uchel, gan eu bwrw i lawr a'u rhwygo cyn neu wrth ddyfod allan o honynt, ac mewn un enghraifft yn gadael y cystuddiedig annedwydd yn ymddangosiadol farw (Marc i. 23–27; iii. 11, 12; ix. 25, 26; Luc iv. 33–35, 41). Mae lliosogiad ac amrywiaeth yr enghreifftiau yn mawr gadarnhau gwirionedd y meddiantau.

Trwy yr oll o'r hanesion mae gwahaniaeth eglur yn cael ei wneud rhwng y personau a feddienid a'r *demoniaid* neu yr ysprydion aflan a'i meddianai. Mae yn rhaid fod pob darllenydd yn deimladwy o hyn.

Mae yn amlwg y credai yr efengylwyr fod y meddiantau yn rhai gwirioneddol. ac y bwriadent i'w darllenwyr i gredu hyny hefyd. Mae yn amlwg y credai Iesu Grist eu bod yn wirioneddol, ac y credai ei elynion hyny hefyd. Ni wnaethant un cynyg i wadu y ffaith, na chwaith y wyrth. Ceisient yn unig ei hesponio, ac y mae eu hesponiad yn dangos mor anhawdd oedd y tasg o gael deongliad arni: 'Trwy benaeth y cythreuliaid y mae efe yn bwrw allan gythreuliaid' (Matt. ix. 34).

Dyna'r fath gyfyngder yr oeddynt wedi eu gwasgu iddo; ac yn ganlynol mae ein Harglwydd yn rhesymu y matter â hwynt: 'Pob teyrnas wedi ymranu yn ei herbyn ei hun, a anghyfaneddir, a phob dinas neu dŷ wedi ymranu yn ei erbyn ei hun, ni saif. Ac os Satan a fwrw allan Satan, efe a ymranodd yn ei erbyn ei hun; pa wedd gan hyny y saif ei deyrnas ef? Ac os trwy Beelzebub yr ydwyf fi yn bwrw allan gythreuliaid, trwy bwy mae eich plant chwi yn eu bwrw allan? am hyny byddant hwy yn farnwyr arnoch chwi. Eithr os ydwyf fi yn bwrw allan gythreuliaid trwy Yspryd Duw, yna y daeth teyrnas Duw attoch' (Matt. xii. 24–28). Yn ddiau fe wyddai ein Harglwydd pa un ai gwirionedd neu ynte ddychymyg ydoedd meddiantau cythreulig. Yma y sylfaena resymiad ar eu gwirionedd: mae hyn yn cau allan y drychfeddwl o'u bod yn ddychymyg neu ffugaint. Ni fyddai haeru ar ol hyn nad oeddynt ond dychymyg yn meddwl yr Iuddewon ond cyhuddo ein Harglwydd o roddi benthyg ei gefnogaeth i gelwydd.

At hyn oll gallwn chwanegu, nad yw y clefydau eraill a iacheir yn wyrthiol yn cael eu dynodi fel effaith meddiant cythreulig. Sonir am danynt dan yr enw cyffredin o glefydau, megis cryd, parlys, gwahan-glwyf. Mae hyn yn eglur ddynodi gwahaniaeth rhwng un dosparth a'r llall o glefydau. Yn yr adroddiadau o'r meddyginiaethau gwyrthiol a gynyrchwyd gan ein Harglwydd mae y gwahaniaeth rhwng meddiantau a chlefydau eraill yn cael ei gadw i fynu yn eglur (Matt. iv. 23, 24 ; Luc vii. 21, 22). Yn yr un wedd wrth roddi i'w ddisgyblion eu *commissiwn*, ceidw y gwahaniaeth yn y golwg: 'Iachewch y cleifion, glanhewch y rhai gwahan-glwyfus, cyfodwch y meirw, bwriwch allan gythreuliaid; derbyniasoch yn rhad, rhoddwch yn rhad' (Matt. x. 8). [DIAFOL.]

12. Yr unig glefyd neu afiechyd arall a gawn ni sylwi yn fanwl arno fydd 'swmbwl yn y cnawd' St. Paul (2 Cor. xii. 7–9). Ystyrir yn gyffredin taw rhyw afiechyd neu anhwyldeb corphorol ydoedd; ond gyda golwg ar ei natur nid yw esponwyr yn cyduno. Nid yw y rhan fwyaf o'r golygiadau ond amcan-dybiau, heb un math o brawf i'w hattegu. Y golygiad mwyaf tebygol i fod yn wir a gyfarfuasom ni yw taw ei lygaid oedd yn ddrwg, yr hyn a'i gwnai yn gystuddiol iddo ei hun, ond efallai a'i hanffurfiai, a thrwy hyny a wnai rwystro ei ddefnyddioldeb. Yr oedd Paul yn ddiau wrth natur yn ddyn balch. Pa un a ydoedd rhywbeth yn ei ymddangosiad naturiol a feithriniai ei falchder nid oes genym un wybodaeth ; ond os oedd, rhaid i unrhyw beth a ddygwyddasai ei anffurfio gynyrchu effeithiau iselhaol ar ei feddwl ; a hyny yn ddiau ydoedd amcan 'y swmbwl yn y cnawd a roddwyd iddo.' Yn awr nid oes ond ychydig bethau a dueddant i effeithio ar olwg allanol person a rhyw anhwyldeb ar y llygaid. Gallasai hefyd effeithio ar y cyfrif a wneid o hono gan eraill, a'i dderbynioldeb gyda hwynt (2 Cor. x. 10); a chan yr effeithiai ar ei ddefnyddioldeb yn y ffordd hon, a chan efallai yr achosai iddo lawer o boen, fel ac i ymyraeth a'i lafur, gallasai yn ddigon naturiol 'attolygu i'r Arglwydd deirgwaith ar fod iddo ymadael ag ef.' A golygu taw afiechyd ydoedd, cynwysai y deisyfiad hwn o eiddo yr apostol ei fod yn welladwy—un oddiwrth yr hwn trwy ryw foddion neu gilydd y gellid rhyddau y dioddefydd.

Mae yr iaith a ddefnyddir gyda golwg arno yn dynodi yn gryf taw afiechyd corphorol ydoedd. Geilw ef yn 'swmbwl *yn y cnawd;*' ac yn Gal. iv. 13, 14, ymddengys y cyfeiria at ryw anhwyldeb corphorol yr hwn a dueddai i effeithio ar y cyfrif a wneid o hono gan eraill, a'i dderbynioldeb yn eu plith : 'A chwi a wyddoch mai trwy *wendid y cnawd* yr efengylais i chwi y waith gyntaf; a'm *profedigaeth*, yr hon oedd yn fy *nghnawd*, ni ddiystyrasoch, ac ni ddirmygasoch, eithr chwi a'm derbyniasoch megis angel Duw, megis Crist Iesu.' Yma dylid sylwi, yr arfera iaith gyffelyb yn ei Ail Epistol at y Corinthiaid. Yno y sonia am 'ei *swmbwl yn y cnawd;*' yma am ei '*wendid yn y cnawd;*' ac hefyd am ei '*brofedigaeth yn y cnawd.*' Ymddengys fod y cyfeiriad at yr un peth yn yr holl adnodau hyn. Yna chwanega : 'Beth wrth hyny oedd eich dedwyddwch chwi ? canys tystio yr wyf i chwi, pe buasai yn bosibl, y *tynnasech eich llygaid*, ac y rhoisech hwynt i mi.' Yr ydys yn gyffredin wedi deongli hyn yn ffigurol, fel pe arwyddasai nad oedd un aberth, gan nad pa mor fawr, yr hwn nid oeddynt yn foddlon i wneud dros Paul; ond a thybied y dyoddefai dan ddolur llygaid, mae yn fwy naturiol i ddeall y geiriau yn llythyrenol—sef fod rhai o honynt, yn nghyflawnder gorlifawl eu serch, wedi amlygu parodrwydd i *dynu allan eu llygaid, a'u rhoddi iddo.* Mai matter o ffaith oedd hyn, ac nid dull ffigurol o amlygu eu serch sydd yn debycaf o fod yn wir, a ymddengys oddi wrth y dull telerawl a ddefnyddia yr apostol i osod allan ei feddwl—'pe buasai bosibl.' Nid yw ffigurau ymadrodd yn cael eu harfer yn gyffredin mor gynil a gofalus. Ymddengys y dynoda y geiriau a ganlynant—'ac y rhoisech hwynt i mi'—fod yr apostol yn dyoddef oddiwrth ddolur llygaid ag allesid ei wella trwy gael llygaid cryf ac iachus. 'A chaniatau,' medd ysgrifenydd diweddar, 'y gallasai y Galatiaid, dan amgylchiadau eraill na dolur llygaid yr apostol, feddwl am y fath ffordd o ddangos eu serch tuag atto a thynu eu llygaid, nis gallaf ddychymygu sut y gallasai y drychfeddwl 'o'u rhoddi iddo ef' daro i'w meddwl, os nad ydoedd ei lygaid mor ddolurus a drwg ac i greu y dymuniad dychymygol ac ofer hwn. Oblegid mae y ffaith fod y dymuniad yn un gwag, dychymygol, ac ofer, yn ei wneud yn angenrheidiol i ni dybied fod rhyw amgylchiadau neillduol yn gysylltiedig â'r peth fel ac i achosi syniad mor od ac allan o'r ffordd. Pe buasai yr iaith yr hyn yr ydys mor gyffredinol wedi dybied ei bod, sef ffigurol a diarebol, gallaf ddychymygu yr apostol yn amlygu ei feddwl fel hyn: "Tynnasech eich llygaid er *fy mwyn i*," neu i "ddangos grym eich serch tuag attaf fi ;" ond ymddengys i mi yn wrthun a diystyr i ddweud, "ac y rhoisech hwynt i mi," oddieithr oddiar y drychfeddwl y buasai y fath rodd o ryw wasanaeth i'r apostol, gan yr ymhyfrydai dychymyg caredig yn y meddwl o'i fod, os oedd llygaid yr apostol wedi eu niweidio neu eu dinystrio. Ac yn mhellach, gorfodir ni, yr wyf yn meddwl, i gasglu fod y drychfeddwl o *drososodiad* yn cael ei drosglwyddo gan y gair "rhoi," oddiwrth y ffaith nad oes un ystyr o gwbl i'r ymadrodd "pe buasai bosibl," os nad yw i'w ddeall fel yn cyfeirio at gynyg tybiedig yr apostol i wneud defnydd o lygaid y Galatiaid. Mae yn amlwg nas gallasai yr apostol ddefnyddio y geiriau "pe buasai bosibl" mewn cyfeiriad at "dynu," oblegid ni wnai anmhosiblrwydd sefyll ar y ffordd *yno;* nid oedd dim i rwystro y Galatiaid i "dynu eu llygaid" pe dewisient. Ac nis gallasai y cyfeiriad fod chwaith at "roddi," yn ystyr syml y gair hwnw ; os gallasent dynu eu llygaid, nid oedd un anmhosiblrwydd i'w rhoddi hwynt i'r apostol. Yr unig beth ynghylch y posiblrwydd ynghylch yr hwn y gallasai fod un cwestiwn ydoedd eu bod yn cael eu rhoddi iddo—eu trosglwyddo yn y *fath* fodd ac i fod o wasanaeth iddo yn lle ei rai ei hunan' (*Paul's Thorn in the Flesh: What was it?* By John T. Brown. P. 15).

Fod Paul yn dyoddef oddiwrth anhwyldeb yn ei lygaid oddeutu yr amser hyn sydd i raddau yn debygol oddiwrth yr hyn a ddywed yn pen. vi. 11: 'Gwelwch cyhyd y llythyr a ysgrifenais attoch a'm llaw fy hun.' Nid yw y llythyr yn un maith iawn. Paham ynte y gwna gleimiaw canmoliaeth oblegid ei *ysgrifenu â'i law ei hun?* Dan amgylchiadau cyffredin ni fuasai byth yn taro meddwl un yn yr arferiad o ysgrifenu o gwbl i siarad am y weithred fel pe buasai yn fath o wrhydri ; ond os gwyddai y

Galatiaid fod ei olwg wedi pylu, a llawer o boen yn ei lygaid, mae y geiriau yn hynod arwydocaol, ac nis gallasent fethu gwneud argraph dyner ar dymher fywiog a chyffrous, mor fyw i bob peth allanol, y llwyth Celtaidd at ba un yr annerchid hwynt. Ac felly hefyd cawn esponiad ar yr hyn fuasai heb hyny yn anmhosibl cyfrif am dano, sef sut y gallasai dyn o dymher weithgar Paul, ac un anghynefin a cheisio gwasanaeth afreidiol eraill, i wneud defnydd o ysgrifenydd wrth ysgrifenu at y gwahanol eglwysi' (*Paul's Thorn in the Flesh: What was it?* By John T. Brown. P. 25).

Efallai i'r anhwyldeb yn llygaid Paul ddechreu ar amser ei ddychweliad at Gristionogaeth, pan y cafodd ei daro yn ddall, ac y bu dri diwrnod heb weled. Wedi hyn, mae'n wir, fe adferwyd ei olwg iddo (Act. ix. 8–10, 18); ond gallasai fod y tueddrwydd at wendid yn ei lygaid, neu yr anhwyldeb ei hun, i barhau i ryw raddau; a gallasai Satan gymeryd mantais ar hyn i'w gernodio ag ef mewn ffurf mwy cystuddiol.

Y cyfryw yw rhai o'r prif glefydau a enwir yn yr Ysgrythyrau. Yr ydym yn darllen hefyd am Satan yn 'taro Job â chornwydydd blin, o wadn ei droed hyd ei goryn' (Job ii. 7); am Asa 'yn clefychu o'i draed, yn y bedwaredd flwyddyn ar bymtheg ar hugain o'i deyrnasiad, nes i'w glefyd fyned yn ddirfawr' (2 Cron. xvi. 12). Mae y clefyd â pha un y cystuddiwyd Job wedi tasgu cywreinrwydd esponwyr. Mae y frech wen, y gwahan-glwyf, a'r *elephantiasis*, wedi cael eu henwi. Nid ydym yn canfod un rheswm paham na ddeallid yr hanes am gornwydydd dros ei holl gorph. Yr oedd llawer o'r clefydau eraill ac sydd yn awr yn ffynu, yn ffynu hefyd yn ddiau yn yr hen amserau, er na chawn ni un son am danynt yn yr Ysgrythyrau neu hen ysgrifau. Mae yn rhaid fod gwres ac oerfel yn cynyrchu yr un effeithiau ar y corph dynol yn mhob oes. Efallai hefyd fod clefydau y pryd hwnw y rhai ydynt yn bresenol yn anhysbys. Ond pa un ai felly yr oedd neu beidio, mae yn ddiamheuol fod llawer o glefydau yn ffynu yn bresenol na wyddid dim am danynt yn yr hen amseroedd. Mae yn amgylchiad hynod iawn na wyddid dim gynt am y fath glefydau a'r frech wen, frech yr iar, y frech goch, a'r cryd coch. Mae dechreuad yr holl glefydau *catching* yn guddiedig mewn tywyllwch; ond er nas gallwn ni ffurfio un dychymyg yn y byd pa fodd y dechreuasant, gallwn etto, gyda golwg ar rai o honynt, olrhain yn go gywir yr amserau pan ddarfu iddynt ymdaenu fel clefydau *catching*. Y dyb gyffredinol yn bresenol yw i'r frech wen ymddangos gyntaf yn nghwrs y chwechfed ganrif. Am y desgrifiad cyntaf o honi yr ydym yn rhwymedig i Rhazes, y boreuaf o awduron Arabaidd, y rhai a flagurasant yn y ddegfed ganrif. Dygwyd y frech goch i Europe tua'r un amser a'r frech wen, a dilynodd ei chamrau. Ni wneir un coffa am y cryd neu y dwymyn goch gan yr ysgrifenwyr Arabaidd; nid oes fawr dros 200 mlynedd er pan y coffheir yn bendant gyntaf am dani. Mae clefydau eraill o ddechreuad diweddar, megis y pâs, y clefyd drwg, a'r *cholera*, &c.

Nid oes genym fawr wybodaeth yn yr Ysgrythyrau am y meddyginiaethau a ddefnyddid er gwella clefydau. Am y ffordd y trinid esgyrn drylliedig mae genym yr hanes canlynol, yr hwn a welir yn cyfatteb i'r arferiad presenol: 'Ha fab dyn, torrais fraich Pharaoh, brenin yr Aipht; ac wele, nis rhwymir i roddi meddyginiaeth wrtho, i osod rhwymyn i rwymo, i'w gryfhau i ddal y cleddyf' (Ezec. xxx. 21). Ymddengys y rhwymid clefydau, ac y cymhwysid olew attynt er mwyn eu tyneru (Esa. i. 6). Wrth ddarlunio y driniaeth a gafodd y gwr a syrthiodd yn mhlith lladron gan y Samariad, dywed ein Harglwydd: 'Efe a rwymodd ei archollion, gan dywallt ynddynt olew a gwin' (Luc x. 34). Ymddengys y gwneid defnydd o olew i wella clwyfau a chlefydau. 'A oes neb yn eich plith yn glaf?' medd Iago, 'galwed am henuriaid yr eglwys, a gweddiant hwy drosto, gan ei eneinio ef ag olew yn enw yr Arglwydd' (v. 14), yn debygol nid yn unig fel arwydd, ond fel moddion gwellhad. Ymddengys yr ystyrid balm Gilead yn feddyginiaeth werthfawr, ac y defnyddid ef at glwyfau a chlefydau (Jer. viii. 21, 22; xlvi. 11; li. 8).

CLEM'ENT, cydlafurwr a'r apostol Paul, efallai yn Philippi (Phil. iv. 3). Dywed Eusebius, Epiphanius, a Jerome yn bendant taw yr un person oedd y Clement a enwir gan yr apostol a'r hwn fu wedi hyn yn esgob Rhufain, ac mae yr adroddiad yma wedi cael ei gredu yn gyffredinol mewn amseroedd hen a diweddar; ond enw cyffredin ydoedd Clement yn yr hen amser gynt, ond amheuir hyn gan rai. Mae epistol wedi cael ei ysgrifenu gan Clement, pwy bynag ydoedd, yn enw yr eglwys yn Rhufain at eglwys Corinth, am yr hwn yr oedd gan y Cristionogion boreuol feddwl mor uchel fel y darllenid ef yn eu cynnulliadau cyhoeddus. Gweddillion gwerthfawr ydyw o'r amserau cyntefig. Gellir ei weled yn Wake's *Epistles of the Apostolic Fathers*.

CLE'OPAS (*Gr.* Κλεόπας), un o'r disgyblion i ba rai yr ymddangosodd ein Harglwydd ar y ffordd i Emmaus (Luc xxiv. 18). Ystyrir yn gyffredin ei fod yn berson gwahanol oddiwrth Clopas neu Alpheus.

CLE'OPAS, neu yn hytrach CLOPAS (*Gr.* Κλωπᾶς), gwr Mair, chwaer y forwyn fendigaid (Ioan xix. 25), ac yn cael yn gyffredin ei ystyried yr un ac Alpheus.

CLOCH, offeryn i yru swn allan, ac mor adnabyddus fel nad oes dim angen ei desgrifio. Yr oedd clychau aur a phomgranadau wedi cael eu gosod bob yn ail wrth odre ephod yr arch-offeiriad, a'r dyben ydoedd peri 'clywed ei swn ef pan ddeuai i'r cysegr, ger bron yr Arglwydd, a phan elai allan, fel na byddai marw' (Exod. xxviii. 33–35).

Gynt, perthynai clychau i geffylau a chamelod mewn ffordd o harddwch, ac efallai fel rhybudd-arwyddion. A dyna paham y dywed Zechariah fel hyn: 'Y dydd hwnw y bydd ar *glychau* y meirch, SANTEIDDRWYDD I'R ARGLWYDD' (xiv. 20), gan arwyddo y byddai yr anifeiliaid wedi eu cysegru i wasanaeth Jehofah.

Efallai y gwisgai y benywaid Hebraeg, o'r hyn lleiaf y dospeirth uchaf o honynt, glychau o gwmpas eu traed a'u migyrnau. Sonia Esaiah am 'addurn yr esgidiau,' ac am 'drystio â'r traed' (Esa. iii. 16–18). Yn y dyddiau presenol ceir benywaid yn y Dwyrain yn gwisgo clychau am eu traed.

CLORIAN. Mae amryw eiriau Hebraeg a gyfieithir yn glorian yn y cyfieithiad Cymraeg o'r Beibl. Yr un gyfieithir felly yn fwyaf cyffredinol yw מאזנים, yn arwyddo y glorian gyffredin â'i phwysau a'i phaladr. פלם sydd air arall a gyfieithir yr un modd, wrth yr hwn y deall llawer offeryn tebyg i'r *steelyard*; gan syfaenu eu golygiadau ar y cyferbyniad rhwng y geiriau Hebraeg hyn yn Esa. xl. 12; Diar. xvi. 11. Yr oedd y *steelyard* yn ddiau yn adnabyddus i'r hynafiaid (er nad efallai cyn y cyfnod Rhufeinig); oblegid mae esiamplau o'r crefftwaith mwyaf perffaith wedi eu darganfod yn Pompeii a Heraculaneum, o ba un y rhoddir yma ddarluniad. Dat. vi. 5 ydyw yr unig enghraifft o glorian yn cael ei henwi yn y T. N. Cyn i arian bathol ddyfod i arferiad, telid arian wrth y pwysau (Gen. xxiii. 16; xliii. 21; Esa. xlvi. 6; Jer. xxxii. 9). Yr oedd yn ofynol bod y clorianau a ddefnyddid wrth fasnachu o'r cywirdeb mwyaf; ac nid oes un ddadl nad oeddynt mewn arferiad gan yr Iuddewon er yr amseroedd boreuaf. Yn yr Ysgrythyr defnyddir y glorian yn aml mewn ystyr ffigurol i ddynodi gweithred gyfiawn; mewn un enghraifft (Dat. vi. 5) ymddengys yn arwydd-luniol o fawr brinder neu newyn. Dan y gyfraith gwaherddid pwysau neu glorianau anghywir, a chyhoeddir llawer o fygythion o ddigofaint dwyfol gan y prophwydi yn erbyn y rhai wnaent ddefnydd o honynt.

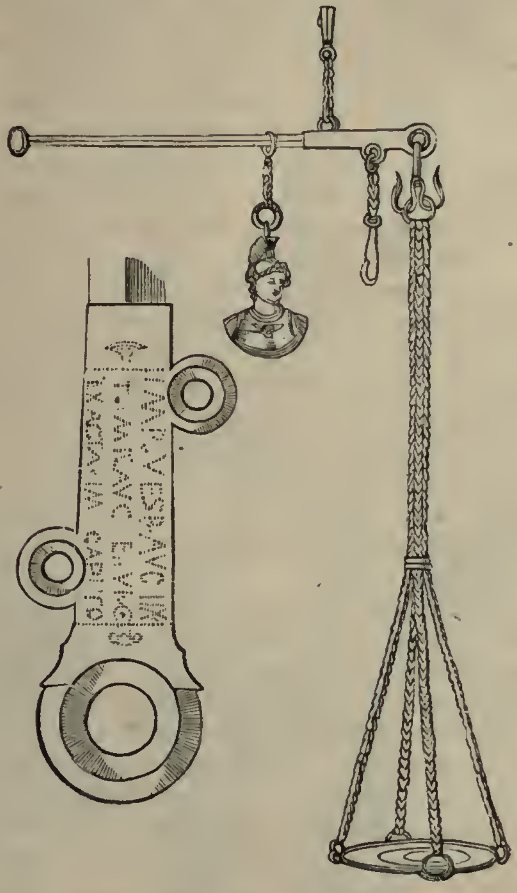

STEELYARD A GAFWYD YN POMPEII.

CLUST, peiriant clywed. Mewn dyn gellir darlunio y peiriant hwn fel yn gynwysedig o'r clust allanol a'r clust tufewnol. Mae y clust allanol yn gynwysedig o fodruddyn ystwyth ynghlyn wrth bob ochr i'r pen, a'i foldio i wahanol blygiadau a cheudodau, y rhai a gasglant ac a drosglwyddant donau yr awyr i dabwrdd y clust, yr hwn sydd bilen yn ymestyn yn groes i'r agoriad, ac yn ffurfio raniad rhwng y clust allanol a mewnol, sedd yr hwn ydyw asgwrn y talcen, yr hwn ydyw yr asgwrn caletaf yn y corph dynol. Mae y *nerve* clywed yn terfynu ar wyneb mewnol y tabwrdd, ac ymdaena yno yn debyg i'r modd y gwna yr *optic nerve* o'r tu cefn i'r llygad. Tu hwnt iddo y mae yr hyn a elwir ceudod y tabwrdd, yn yr hwn mae amryw fan esgyrn. Yn fwy mewn mae yn yn gyfleuedig prif geudod y clust, yn gynwysedig o fynedfeydd dolenawg wedi eu llanw â math o wlybwr, a chwedi eu cuddio â philen *pulpy*, ar ba un mae wedi eu dosparthu eithafion y *nerves*. Gelwir yr holl geudod, yn cynwys y mynedfeydd dolenawg hyn, yn *labyrinth* y clust, a'r agoriad canolbwyntawl a elwir y *vestibule* neu y *porch*. Ar un ochr i'r *vestibule* mae pump o agoriadau yn arwain i dri o geudodau hanner onglog wedi eu ffurfio o fewn sylwedd yr asgwrn, ac wedi eu galw yn *ganals* hanner onglog. Ar yr ochr arall i'r *vestibule* mae agoriad i ran o geudod nydd-droellog dyblyg, ac yn dolenu o gwmpas fel cragen malwoden, ac oherwydd hyny yn cael ei alw yn *cochlea*. Heblaw y peiriant aml-ran hwn mae cysylltiad rhwng ceudod y tabwrdd a'r ddwy ên, yr hwn, heblaw bod yn ddefnyddiol at bethau eraill, a geir yn gynorthwyol i glywed.

Ymddengys fod pob dosparth o greaduriaid yn meddu y gallu o glywed; ac yn yr holl uwch ddospeirth, yn cynwys y rhai llaethog, morfilaidd, adar, pysgod, ymlusgiaid, a seirph, mae y peirianau clybod yn ddigon amlwg. Gall trychfilod glywed, ond mae yn ansicr trwy ba beirianau yr arferant eu gallu. Mae gan lawer o'r creaduriaid cragenog beirianau clybod tufewnol. Mae gan y *molusca*, megis *oysters* neu y *cuttle-fish*, rywbeth tebyg i beirianau clybod, ond yn yr holl greaduriaid islaw i'r rhai hyn ymddengys fod y peiriant hwn yn gwbl absenol.

Y creaduriaid llaethog yn unig sydd yn meddu clustiau allanol, ond mae rhai o honynt hwy, megis *seals* a thyrchod daiar, hebddynt. Mae gan rai rhywiogaethau, megis yr asyn a'r ystlymun hir-glust, glustiau allanol hynod o hir. Mae clustiau yr ysgyfarnog nid yn unig yn hir, ond wedi eu ffurfio yn y fath fodd ac i drosglwyddo swn pellenig o'r tu cefn, fel ac i roddi iddi rybudd fod ei hymlidwyr ar ei hol (*Edin. Encyc.*, Art. 'Anatomy,' i. 787; ii. 11; xiii. 442).

Tyllid clust y gwas a wrthodai dderbyn ei ryddid yn y seithfed flwyddyn â mynawyd wrth ddor ei feistr, fel arwydd ei fod i barhau yn was iddo byth (Exod. xxi. 6). Arwydda clustiau Duw ei wybodaeth o sefyllfa ei bobl, ei barodrwydd i sylwi ar eu deisyfiadau, a'u gwaredu oddi wrth eu gelynion a'u gwasgfeuon (Ps. xxxiv. 15; Iago v. 4). *Gostwng clust*, *gogwyddo clust*, a *rhoi clust*, ydyw sylwi yn ofalus ar yr hyn orchymynir neu ddeisyfir, ac yn rhwyog ei wneud (Ps. xxxi. 2; cxliii. 1; Exod. xv. 26). *Clywed yn y glust* ydyw fod peth yn cael ei ddweud yn ddirgel wrthym (Matt. x. 27). *Agor* neu *ddadlenu y glust*, ydyw sibrwd neu ddweud *secret* wrth ryw un (1 Sam. xx. 2). *Cau clustiau* yw dangos y dirmyg a'r atgasrwydd mwyaf (Esa. xxxiii. 15; Act. vii. 57). *Clustiau agored*, *ufudd* a arwyddant barodrwydd i wrando, i dderbyn, ac ufuddhau i hyfforddiadau (Esa. i. 5; Diar. xxv. 12). *Clustiau trymion* a arwyddant analluu i amgyffred, neu anewyllysgarwch i dderbyn ac ufuddhau i wirioneddau dwyfol (Esa. lix. 1; vi. 10; Matt. xiii. 15). *Clustiau dienwaededig*, a *chlustiau wedi eu troi ymaith rhag gwrando y gyfraith*, neu *glustiau wedi eu cau*, a arwyddant ddylni, ystyfnigrwydd, ac anedifeirwch, y rhai a wnant ddynion yn analluog i dderbyn cynghor neu addysg dda (Jer. vi. 10; Act. vii. 51; Diar. xxviii. 9; Zech. vii. 11, 12). *Clustiau yn merwino* a arwyddant hoffder gormodol o wrando pethau newyddion, areithiau hynod, &c. (2 Tim. iv. 3). Y sawl sydd ganddynt *glustiau i wrando ac heb wrando* ydyw y rhai hyny sydd ganddynt gyfleusderau i wrando gwirionedd Duw, ac yn meddu cyneddfau naturiol i'w ystyried, ac etto heb eu defnyddio i'r dyben hyny (Esa. xlii. 20; Marc viii. 18).

CNAWD. 1. Rhanau tyner creaduriaid direswm (Exod. xvi. 12; Lef. vii. 19; Num. xi. 33; Job xxxiii. 21, 25; Luc xxiv. 39; 1 Cor. xv. 39). 2. Pob math o anifeiliaid: felly daeth *diwedd pob cnawd* ger bron Duw, pan y bwriadai ac yr oedd ar fyned i ddinystrio dynion ac anifeiliaid oddiar wyneb y ddaiar â diluw (Gen. vi. 13, 17, 19; vii. 15). 3. Gelwir dynion yn gyffredin yn gnawd (Gen. vi. 12; Ps. xlv. 21; Esa. xl. 5, 6; Ioan xvii. 2). *Gwneud cnawd yn fraich* i ni ydyw dibynu ar ddynion am help a gwaredigaeth (Jer. xvii. 5). 4. Y natur ddynol: felly dywedir i Grist gael ei wneud yn gnawd pan y cymerodd arno ein natur ni (Ioan i. 14; Act. ii. 30; 1 Tim. iii. 16; 1 Pedr iii. 18; iv. 1). 5. Y corph dynol mewn cyferbyniad i'r enaid neu'r yspryd (Act. ii. 26; xxvii. 31; 2 Cor. vii. 1; Col. ii. 5). 6. Dyn fel creadur brau a marwol (Ps. lxxviii. 39); fel gwan, ac analluog i roddi help (2 Cron. xxxii. 8; Esa. xxxi. 3; Jer. xvii. 5). 7. Perthynasau i ni, o'r un genedl a ni, neu hyd yn od o'r un natur a ni, a ddynodir fel *ein cnawd ein hunain* (Gen. xxxvii. 27; 2 Sam. xix. 12, 13; Esa. lviii. 7; Rhuf. xi. 14). Personau wedi priodi ydynt *un cnawd*; maent yn berthynasau agos, ac y mae ganddynt awdurdod ar gyrph eu gilydd (Gen. ii. 24; Eph. v. 29, 31; 1 Cor. vii. 4). 8. Y sefyllfa farwol bresenol, a'r pethau perthynol iddi. Felly gwragedd a gant gystudd yn y cnawd (1 Cor. vii. 28). Cafodd Paul gystuddiau yn ei gorph (Col. i. 24). Dyddiau cnawd Crist ydynt dymhor ei ddarostyngiad a'i fywyd marwol (Heb. v. 7); a *chorph ei gnawd* ydyw ei natur ddynol yn ei chyflwr darostyngedig ac eiddil (Col. i. 22). 9. Cyflawniadau seremoniol, megis enwaediad, a seremoniau neu freintiau Iuddewig eraill (2 Cor. xi. 18, 22; Gal. iii. 3; vi. 12, 13; Phil. iii. 3–11). 10. Mae llygredd y natur ddynol yn cael ei alw yn aml yn y T. N. yn gnawd, i amlygu ei gwendid a'i phechadurusrwydd, a'i bod yn cael ei mawr gyffroi a'i dylanwadu gan ein haelodau corphorol (Rhuf. vii. 5, 14, 18, 23, 25; xiii. 14; Gal. v. 16, 17, 19–21, 24; vi. 8; Eph. ii. 3; 2 Pedr ii. 10, 18; 1 Ioan ii. 16). 11. Gelwir gras yn y galon yn galon o gig, oblegid ei bod yn dyner, ystwyth, a theimladwy o argraphiadau dwyfol (Ezec. xxxvi. 26); a chalon wedi ei hadnewyddu a ddarlunir fel llechau cnawdol (2 Cor. iii. 3). Nis gall *cig a gwaed etifeddu teyrnas nefoedd:* y natur ddynol yn ei sefyllfa frau a llygredig, neu hyd yn od yn ei sefyllfa gorphorol, nid yw yn alluog i gymeryd rhan yn ymarferiadau a mwyniantau y nefoedd (1 Cor. xv. 50). Nid ydym yn cael ein geni drachefn o ewyllys y cnawd, h.y., trwy ddisgyniad naturiol oddiwrth rieni duwiol, neu trwy wrteithiad o'n cyneddfau naturiol, gan nad pa mor rymus neu ofalus (Ioan i. 13). Ni wnaeth cig a gwaed—h.y., moddion dynol yn unig—ddatguddio gwir gymeriad Iesu fel y Crist, gwir Fab Duw, i Pedr (Matt. xvi. 17). Ni wnaeth Paul, pan ei hargyhoeddwyd, ymgynghori a chig a gwaed: nid ymgynghorodd a neb o'i gyd-ddynion, na'i olygiadau neu dueddiadau cnawdol ei hun, gyda golwg ar lwybr ei ddyledswydd (Gal. i. 16). *Yn y cnawd:* yn y sefyllfa gorphorol farwol bresenol (Phil. i. xxii. 24). *Yn ol y cnawd* (κατὰ σάρκα): gyda golwg ar amgylchiadau allanol (1 Cor. i. 26; 2 Cor. v. 16: Eph. vi. 5): yn ol ymddangosiadau allanol, fel y barnodd yr Iuddewon ynghylch Crist (Ioan viii. 15); trwy ddisgyniad naturiol (Act. ii. 30; 1 Cor. x. 18; Gal. iv. 23, 24).

CNI'DUS, dinas ar y pentir ac sydd yn ymestyn allan i'r môr ar bwynt deheu-orllewinol Asia Leiaf. Gelwir y pentir yn bresenol Cape Crio. Yr oedd yno borthladd ardderchog; ond nis medrai y llong o Alexandria, yn yr hon y mordwyai Paul tuag Itali, ei gyrhaedd, 'am na adawai y gwynt iddynt' (Act. xxvii. 7; Conybeare, ii. 327).

COFIO. 1. Galw i gof yr hyn sydd wedi paso (Deut xv. 15). 2. Dal mewn cof ryw beth dyfodol a phwysig, fel y parotom ar ei gyfer, neu cymeryd sylw o hono pan ddaw (Exod. xx. 8). 3. Meddwl am beth, a'i ystyried (Ps. lxiii. 6; Matt. xvi. 9; Luc xvii. 32). 4. Parchu; gwobrwyo (Preg. ix. 15). 5. Coffhau mewn ffordd o ganmoliaeth (1 Cron. xv. 12). 6. Cymeryd gofal am ryw beth. Mae Duw yn cofio dynion pan y sylwa arnynt, y gofala drostynt, ac y gweryd hwynt, yn enwedig ar ol oediad a chadw yn ol ei roddion (Ps. lxxiv. 2). Felly y cofiodd ef am Noah a'r creaduriaid eraill, pan y darparodd ar gyfer eu gwaredigaeth o'r arch (Gen. viii. 1). Cofiodd Abraham pan, mewn sylw i'w weddi, y gwaredodd Lot rhag dinystr Sodom (Gen. xix. 29). Cofia drugaredd pan y gwna yn amlwg ei harfer (Ps. xxv. 6; Hab. iii. 2). Ni chofia anwiredd neu bechod pan y gwna ei faddeu ac nid ei gosbi (Jer. xxxiv. 34). Cofir am ddynion drwg pan y ceryddir neu y cosbir eu pechodau (Ps. cxxxvii. 7; 3 Ioan 10; Dat. xvi. 19).

COLOMEN, math o aderyn eithaf adnabyddus, o ba un mae amryw rywiau. Maent yn gyffredin iawn dros y byd, gan y ceir hwynt mewn gwledydd poethion, yn gystal ac mewn hinsoddau mwy cymhedrol, ac hyd yn od yn dyoddef oerni gwledydd y gogledd; ond yn gyffredin gwledydd cynhes sydd yn dygymod oreu a'u cyfansoddiad, oblegid ynddynt hwy ceir fod y gwahanol rywiau yn fwy lliosog ac amrywiol. Maent yn rhai un-briodas i gymaint graddau fel taw y cysylltiad cyntaf a ffurfiant ydyw yr unig un dros eu bywyd, os na thorir neu y rhwystrir ef gan ryw ddygwyddiad. Ymgyplant yn nhymor eppila. Yn eu carwriaethau mae y ceiliog a'r iar yn lleisio ac yn cusanu eu gilydd, a rhanant y tasg o eistedd ar yr wyau. Mae eu llais yn gyffredin yn dyner a dolefus.

Er mor lliosog ydyw y rhywiau o honynt, nid oes son yn y Beibl ond am y golomen a'r durtur, ond dan y blaenaf gellir cynwys llawer math. Mae y durtur yn aderyn hynod hardd-deg a mwynaidd. Ceir ef yn gyffredin dros yr hen gyfandir, yn Europe, Asia, a rhai rhanau o Affrica; ond ymfuda o'r gwledydd oer a chymhedroldwym ar ddynesiad y gauaf, gan adael hyd yn Itali a Groeg y pryd hwnw. Yn yr ynys hon ceir ef yn benaf yn neheu Lloegr, a chwedi cyrhaedd yno yn ddiweddar yn y gwanwyn, a gadael y wlad yn niwedd Awst, a thra yma mynycha y rhan dewaf a mwyaf cysgodol o'r coedydd, ac adeilada nyth wastad o frigau ar y prenau talaf, ac weithiau yn mysg man goed. Maent yn gyffredin yn bur ofnus ac ymneillduedig, ac etto yn hawdd eu dofi ar ol eu dal. Oddiwrth eu tonau tyner a dolefus, a'u hystymiau cwynfanus, maent wedi dyfod yn arwydd-luniau o gariad tyner bywyd priodasol, er y dywedir eu bod yn fwy gwresog na diysgog yn eu serchiadau (*Edin. Encyc.*, art. 'Ornithology,' xvi. 104–106).

Nid yw yn anheilwng o sylw taw y golomen ydyw un o'r creaduriaid direswm cyntaf a goffheir yn yr Ysgrythyr wrth ei enw, gan nad enwir yr un ond y sarph, y ddafad, a'r gigfran, o'i blaen (Gen. iii. 1; iv. 2; viii. 7). Fel yr oedd y diluw yn treiaw 'danfonodd Noah golomen oddi wrtho i weled a dreiasai y dyfroedd oddiar wyneb y ddaiar. Ac ni chafodd y golomen orphwysfa i wadn ei throed, a hi a ddychwelodd atto ef i'r arch, am fod y dyfroedd ar wyneb yr holl dir, ac efe a estynodd ei law, ac a'i cymerodd hi, ac a'i derbyniodd hi atto i'r arch.' Ar ol saith niwrnod arall anfonodd y golomen eilwaith allan o'r arch, 'a'r golomen a ddaeth atto ar brydnawn; ac wele deilen olew-wydden yn ei gylfin hi, wedi ei thynnu; yna gwybu Noah dreio o'r dyfroedd oddi ar y ddaiar. Ac efe a arhosodd etto saith niwrnod eraill, ac a anfonodd y golomen, ac ni ddychwelodd hi eilwaith atto ef mwy' (viii. 8–12). Dyma amgylchiad hynod yn hanes y golomen; ac mewn canlyniad mae llun colomen a deilen yn ei phig wedi dyfod i fod yn arwydd-lun o heddwch.

Gynt cyfrifid colomenod yn ddeddfol lân, a gorchymynid eu cyflwyno yn aberth. Mewn seremoni ddefodol yr appwyntiwyd Abraham i'w chyflawni, yr oedd y durtur a'r cyw colomen i gael eu defnyddio (Gen. xv. 9–17). O dan y ddeddf yr oedd darpariaeth wedi ei wneud mewn gwahanol amgylchiadau i'r aberthau fod yn gynwysedig o ddurturod neu gywion colomenod, pan fyddai yr offrymydd yn rhy dlawd i ddwyn oen yn offrwm (Lef. i. 14; v. 5–7; xii. 6–8). Mae yn brawf o dlodi rhieni ein Harglwydd, iddynt, pan yn ei gyflwyno yn y deml, gymeryd mantais ar y ddarpariaeth yma ar gyfer y tlodion (Luc ii. 22–24). Ond o'r ddeddf hon a deddfau eraill cyffelyb y tarddodd masnach ansantaidd yn y deml ei hun, yr hyn y cymerodd yr Arglwydd wedi hyn achlysur i'w cheryddu a'i diwygio: 'Ar Iesu a aeth i mewn i deml Duw, ac a daflodd allan bawb a'r oedd yn gwerthu ac yn prynu yn y deml, ac a ddymchwelodd i lawr fyrddau y newidwyr arian, a chadeiriau y rhai oedd yn gwerthu colomenod, ac a ddywedodd wrthynt, Tŷ gweddi y gelwir fy nhŷ i; eithr chwi a'i gwnaethoch yn ogof lladron' (Matt. xxi. 12, 13; gwel hefyd Ioan ii. 13–16).

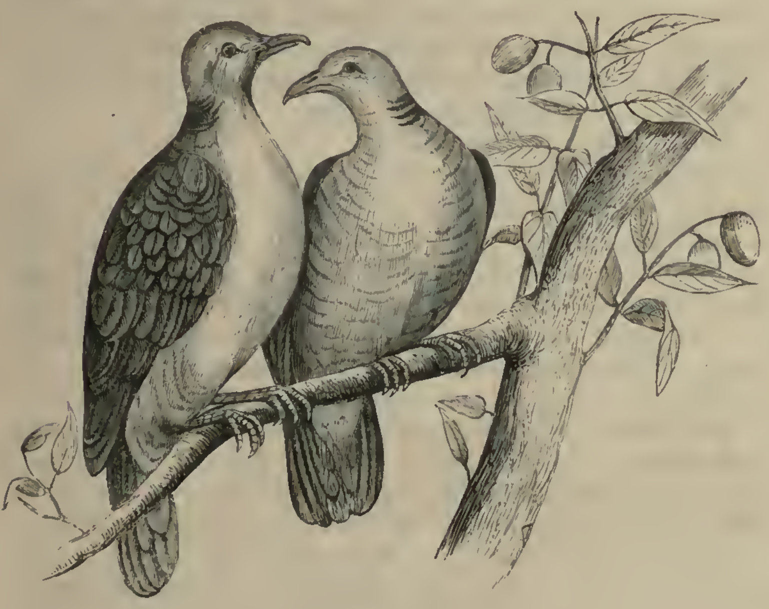

COLOMENOD SYRIAIDD.

Mae genym yn yr Ysgrythyr gyfeiriadau at wahanol nodweddau y golomen:—At ei mwyneidd-dra a'i diniweidrwydd: 'Byddwch chwithau ddoeth fel y seirph, a diniwed fel colomenod' (Matt. x. 16); at liw a phrydferthwch ei phlu: 'fel esgyll colomen wedi ei gwisgo ag arian, a'i hadenydd ag aur melyn' (Ps. lxviii. 13); at ei llais dolefus a chwynfanus: 'Griddfenais megis colomen' (Esa. xxxviii. 14; gwel hefyd lix. 11; Ezec. vii. 16; Nah. ii. 7); at ei henw fel un o dynerwch (Can. ii. 14; v. 2; vi. 9; Ps. lxxiv. 19); at dynerwch ei llygaid (Can. i. 15; iv. 1; v. 12); efallai at ymfudiadau y durtur (Ps. lv. 6–8); o'r hyn lleiaf, i'w dychweliad fel arwydd fod yr haf wedi dyfod: 'Clywyd llais y durtur yn ein gwlad' (Can. ii. 12; gwel hefyd Jer. viii. 7). Ar lun colomen y disgynodd yr Yspryd ar Grist yn ei fedydd (Matt. iii. 16; Luc iii. 22); efallai fel arwydd o gyflawniad ynddo ef o'r addewid (Esa. lxi. 1–3; gwel Luc iv. 16–22).

COMPOD, PRIF FANAU'R. Prif fanau y compod ydyw y dwyrain, y gorllewin, y gogledd, a'r dehau, a gelwir hwynt yn bedwar *eithaf* y nefoedd (Jer. xlix. 36), pedwar *gwynt* (Mac. xiii. 27), pedair *congl* (Dat. vii. 1), Palestina yn cael ei chyfrif y canolbwynt.

Gelwir y *dwyrain* yn *godiad*, neu *lle codiad*, yr haul. Wrth y dwyrain y deallai yr Hebreaid nid yn unig Arabia, a gwlad y Midianiaid, y Moabiaid, a'r Ammoniaid, ond hefyd Mesopotamia, Caldea, Assyria, Media, Persia, a gwledydd eraill a orweddant ar y gorllewin i Ganaan. Gelwir y *gorllewin* yn *fachludiad*, neu y *lle y machluda*, yr haul.

Mae defnydd neillduol o'r geiriau yn cael ei wneud i ddynodi y *gogledd* a'r *dehau*. Cyfrifai yr Hebreaid yr hyn a orweddai tua'r gogledd fel yn *uwch*, a'r hyn a orwedda tua'r dehau yn *is*. Ac mewn canlyniad, dywedid am y sawl a deithient o'r dehau i'r gogledd eu bod yn *myned i fynu*, tra y dywedid fod y rhai a deithient o'r gogledd i'r dehau yn *myned i waered*. Felly 'efe a'i dug ef *i waered* at yr Amaleciaid' (1 Sam. xxx. 15, 16). Yr un modd, ar ol derbyn y newydd am farwolaeth Samuel, aeth i *waered* i anialwch Paran (1 Sam. xxv. 1), a Saul wedi hyn a aeth i *waered* o Gibeah i anialwch Ziph—yr oedd y ddau anialwch hyn yn gorwedd tua'r dehau (1 Sam. xxvi. 1, 2). Felly y dywedir am y rhai deithient o Palestina i'r Aipht eu bod yn myned i *waered* i'r Aipht (Gen. xii. 10; xxvi. 2; xlvi. 3), ac am y rhai a deithient mewn cyfeiriad croes iddynt fyned i *fynu* o'r Aipht (Gen. xlv. 25; l. 6, 7, 9, 14). Hosea a edliw i Israel iddo fyned i *fynu* at frenin Assyria am help (Hos. viii. 9). Y *parthau uchaf* (Act. xix. 1) ydyw y rhai tua'r gogledd. Silas a Timotheus a ddaethant i *waered* o Macedonia, talaeth ogleddol o Roeg, i Corinth (Act. xix. 5; Rosen. *Geog.* i. 5, 6, 8). Ni lynir, fodd bynag, wrth y ffurf ymadrodd yma. Lle yr oedd gorifynu gwirioneddol, arferir y geiriau i *waered* ac i *fynu* gan nad pa un a orweddai y llefydd a enwid ar y gogledd neu ar y dehau. Safai Jerusalem ar fan uchel, ac mewn canlyniad yr oedd yn beth cyffredin i son am fyned i *fynu* i Jerusalem (Ps. cxxii. 4). O'r tu arall, yr ydym yn darllen am fyned i *waered* i Jericho (Luc x. 30), ac am fyned i *waered* i Samaria, er y gorweddai y ddau le hyn ar y gogledd i Jerusalem. Yr ydym yn darllen hyd yn od am ddyfod i *waered* o Judea i Antiochia, serch y gorweddai Antiochia tua'r gogledd, ond yr oedd tir uchel iawn, yn cynwys mynyddoedd Libanus, yn gorwedd rhwng Judea a Jerusalem o un tu, a'r ddinas hono ar y tu arall (Act. xv. 1, 2; xviii. 22). Yr un modd y sieryd yr ysgrifenwyr santaidd am fyned i *waered* i'r môr neu i'r afon (Ps. cvii. 23; Jonah i. 3; Exod. ii. 5), mewn cydgordiad ag arferiad gyffredinol wedi ei sylfaenu ar sefyllfa naturiol y gwrthrychau hyn gyda golwg ar y wlad o amgylch (Rosen. *Geog.* i. 12).

COPH'ER. כפר a gyfieithir *camphir* yn y C. C. yn Can. i. 14, a iv. 13, ond ar ymyl y ddalen *cypres-wydd.* Cyfieithir y gair yn *κύπρος* yn y Septuagint, ac yn *cypress* yn y Cyfieithiad Lladin. Esponia Gesenius y gair fel hyn—'*Cypress*, planigyn neu bren bychan a blodau gwynion peraroglus yn tyfu yn sypiau arno; ac yn cael ei alw felly yn Hebraeg oddiwrth lwch a wneir o'i ddail, â pha un, wedi ei gymysgu â dwfr, mae y benywaid yn y Dwyrain yn llychwino eu gwinedd nes eu gwneud o liw coch, er mwyn addurniant' (411). Yr un yn hanfodol ydyw y gair Groeg *κύπρος* a'r un Hebraeg, yn gynwysedig o'r un cydseiniaid, gyd â'r ychwanegiad o derfyniad Groeg yn unig.

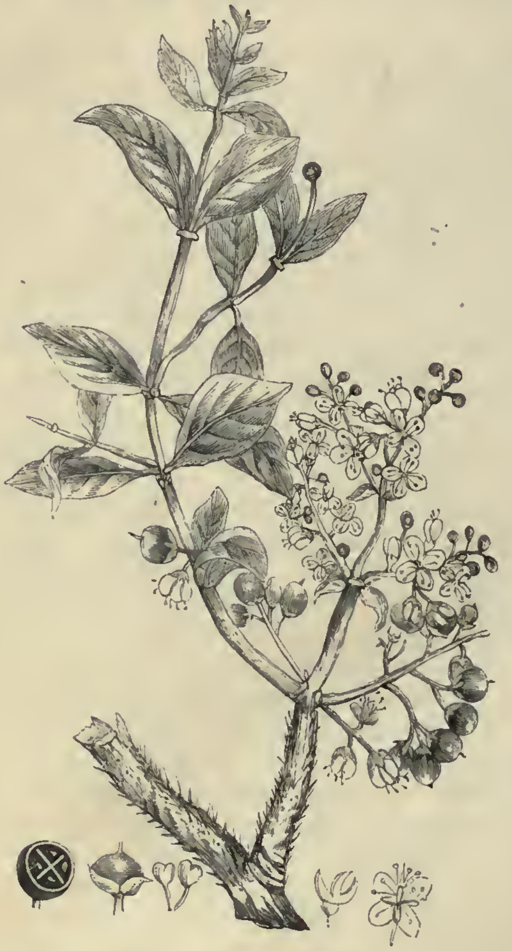

COPHER (LAWSONIA INERMIS).

Mae y planigyn yn tyfu mewn llawer o lefydd, yn Mhalestina a'r Aipht. Planigyn tal ydyw, weithiau yn chwech troedfedd o uchder. Mae y dail yn tyfu ar y colfenau i fynu gyferbyn a'u gilydd, ac nid ydynt yn syrthio yn y gauaf. Maent yn debyg i ddail myrtwydd, ond eu bod yn llai ac yn deneuach, ac yn llai tywyll-wyrdd. Mae y blodau yn ymagor yn mlaen y colfenau; cyn ymagor ymddangosant fel peleni bychain gwyrdd a choch, ac yn llai na chlop pin. Ymagorant bron ar unwaith, a gwnant *bowsy*, yr hwn sydd debycach, medd Marsh, i swp o rawnwin wedi eu troi i fynu na dim arall, ar y rhai nid yw yr aeron mor aml, nac mor agos at eu gilydd, ac heb fod yn mhell oddiwrth eu cyff cyffredin. A dyna reswm dros y geiriau canlynol: 'Cangen o rawn *cypress* yw fy anwylyd i mi' (Can. i. 14).

Mae y planigyn *cypress* mewn bri mawr gan yr Arabiaid, y Groegiaid, a'r Tyrciaid; ac ystyriant eu bod yn gwneud rhodd gymeradwy pan gynygant *bowsy* o'i flodau. Mae y planigyn hwn, fel y sylwa Sonnini, yn un hynod o hyfryd i'r llygad ac i'r arogl. 'Mae lliw tywyll-ddu ei risgl, lliw gwyrdd oleu ei ddail, cydgymysgiad y gwyn a'r melyn â pha un y lliwir y blodau a grogant yn sypiau, a lliw coch y cangenau a'u dygant, yn cyfansoddi cyfanbeth a grea effaith hyfryd i'w ryfeddu. Gwna y blodau hyn, o ba un y mae eu lliw mor hyfryd, wasgaru i bellder mawr eu peraroglau, gan lanw â pherarogl balsamaidd y gerddi a'r ystafelloedd a addurnant. Mae y merched yn hoff o addurno eu hunain a'u parlyrau â hwynt; cymerant hwynt gyda hwynt i'r badd-fanau i ymolchi, gan eu dal yn eu dwylaw, a pherarogli eu mynwesau â hwynt. Prisiant y mwyniant hwn gymaint fel y dymunant ei gyfyngu yn gyfangwbl iddynt eu hunain, ac anfoddlonant pan welont fenywaid Iuddewig neu Gristionogol yn cymeryd rhan o hono (Rosen. *Bot.* 133).

COP'PER. [METELOEDD.]

COR, CORUS, mesur o bethau gwlyb a sych, yn cynwys deg epha neu bath (1 Bren. v. 11; Ezec. xlv. 11, 14). Yn yr adnod gyntaf cyfieithir y gair trwy yr enw cyffredin *mesur*, ond ni rydd hyn un drychfeddwl am faint y mesur. Dylasai y gair gael ei arfer yn anghyfiaith, yr hyn efallai a arweiniasai y darllenydd i gael allan ei faint. Yr un faint oedd y corus a'r homer.

CORA'ZIN (Matt. xi. 21). [CAPERNAUM.]

CO'RAH, mab Ishar, yr hwn oedd frawd i Amram, tad Moses ac Aaron (Exod. vi. 18, 20). Yr oedd gan hyny yn gefnder i Moses ac Aaron—un yn arweinydd, a'r llall yn arch-offeiriad i blant Israel; yr oedd, fel hwythau, o lwyth Lefi, ac o ran tadogaeth gellir ei ystyried yn gydradd â hwynt. Gwna yr amgylchiadau hyn efallai gyfrif am yr achos o'r gwrthryfel arswydus a gyfodwyd yn erbyn Moses ac Aaron gan Corah, Dathan, ac Abiram, mor gynnar a'r ail flwyddyn ar ol iddynt ddyfod allan o'r Aipht. Corah mae'n debygol oedd y prif offeryn a berodd y gwrthryfel, ac ymunodd ac ef '250 o wyr eraill o feibion Israel, penaethiaid y gynulleidfa, pendefigion y gymanfa, gwyr enwog,' y rhai oeddynt oll efallai yn Lefiaid (cydm. Num. xvi. 2 ac ad. 25), yn gystal a Dathan ac Abiram. Efallai ei fod yn genfigenus wrth Moses ac Aaron oblegid meddu o honynt brif lywodraeth ac urddasswyddi y genedl—un fel prif lywodraethwr, a'r llall fel arch-offeiriad (ad. 3), i'r rhai y tybiai fod ganddo gystal hawl a hwythau. Gwnawd y mudiad oddiar broffes o wladgarwch a chyfiawnder; ond y nod oedd ganddo ef mewn golwg oedd yr offeiriadaeth (ad. 10 ac 11). Ymddengys taw prif gynhyrfwr y gwrthryfel oedd Corah, gan taw yn ei erbyn ef y dug Moses ei brif achwyniadau (ad. 5–11, 16–19), a detholir ef mewn modd arbenig yn yn yr hanes roddir am gosb haeddianol y gwrthryfelwyr (ad. 32; gwel hefyd xxvi. 9, 10). Yr oedd Dathan, Abiram, ac On, yr hwn a ymunodd â hwynt ar y cyntaf, o lwyth Reuben, mae'n debygol, a chanddynt lygad ar yr offeiriadaeth, ond fel yr oedd Reuben, eu cyndad, y cyntaf-anedig o deulu ei dad, gallasent dybied fod eu llwyth hwy a hawl ganddynt i anrhydedd a breintiau yr enedigaeth fraint, ac felly i oruchafiaeth gwleidyddol yn mysg y genedl.

Ni ddarfu i'r oll o deulu Corah gael eu dinystrio gyd ag ef (Num. xxvi. 11). Mae genym restr o ddisgynyddion un o honynt, ac yn diweddu gyd ag enw Heman yn nyddiau Dafydd (1 Cron. vi. 31–38 ; xxv. 1, 4–7). Ymddengys taw meibion Corah oedd arweinyddion gwasanaeth cerddorol y tabernacl neu y deml. Ceir eu henwau yn nheitlau y Psalmau xlii., xliv.–xlix., lxxxiv., lxxxv., lxxxvii., lxxxviii.

COR'BAN, rhodd. Fel hyn yr esponir y gair yn Marc vii. 11. Dyma yr unig fan lle y cyfarfyddwn â'r gair yn y T. N., ac er na cheir ef yn ein cyfieithiad ni o'r H. D., etto cyfarfyddir â'r un gair קרבנ, *corban*, mewn gwahanol adnodau yn yr Hebraeg gwreiddiol, megis yn Lef. ii. 1, 4, 12, 13 ; vii. 13, 38 ; ix. 7, 15 ; Neh. x. 34 ; xiii. 35 ; yn yr oll o ba rai cyfieithir ef offrymau, blaenffrwythau, &c. Yn y Septuagint traws-symudir y gair, oddigerth mewn un adnod, lle y cyfieithir ef *δῶρον*, *rhodd*. Josephus, yr un wedd, a esponia y gair *corban* fel yn arwyddo 'yr hyn a cilw y Groegiaid yn rhodd' (*Antiq*. iv. 4. 4). Nis gall gan hyny fod un amheuaeth ynghylch ystyr y gair. Gwnai yr Iuddewon yn aml gyflwyno yr oll neu ran o'u heiddo, neu hyd yn od eu personau, fel *corban* neu rodd i Dduw. Yn eu dyddiau dirywiedig, os gwnai *gorban*, neu offrwm cysegredig, o'r hyn ddylasai gael ei ddefnyddio at gynnal ei wraig, ei dad, neu ei fam, cymerent arnynt yn ddrygionus nad oedd arnynt rwymau i'w cynnal ; ac weithiau i esmwythau eu hunain, cymerent arnynt eu bod wedi gwneud *corban* o'u meddianau pan na fyddent (Marc vii. 11). Weithiau tyngent i'w *corban* neu rodd (Matt. xxiii. 18), gan alw trysordy y deml *κορβανᾶς* (*corban*) oblegid mai yno y cedwid y rhoddion (Matt. xxvii. 6).

CORIAN'DER-HAD. Dywedir yn Exod. xvi. 31 fod ymddangosiad y manna â pha un y porthwyd yr Israeliaid yn yr anialwch yn debyg i 'had coriander, yn wyn.' Er yr enwir y lliw yma, at y maint a'r ffurf y cyfeirir attynt yma yn benaf ; oblegid yn Num. xi. 7 mae y darluniad yn fwy manwl : 'A'r manna hwnnw oedd fel had coriander, a'i liw fel lliw bdeliwm.' Mae had coriander yn grwn, o gylch maintioli yd pybyr, yn wyrdd ar y cyntaf, wedi hyny melyn-wyn neu yn hytrach wyn (Rosen. *Bot*. 101). Mae had coriander yn eithaf adnabyddus, a defnyddir ef mewn physygwriaeth fel moddion i gryfhau y cylla. Ni wyddys yn iawn pa sylwedd a olygid wrth bdeliwm.

Mae y coriander (*Coriandrum sativum*) yn tyfu mewn amrywiol iawn o wledydd. Y mae ganddo gyff tal crwn, wedi ei goroni â lliosogrwydd o flodau bychain gwynion. Y mae y dail yn llyfn, ond yn rhanedig iawn. Mae y planigyn yn un blynyddol, ac yn perthyn i'r dosparth naturiol *Umbelliferæ*, a phan yn ffres mae ganddo arogl pur anhyfryd. Y mae wedi dyfod i dyfu yn naturiol mewn rhai rhanau o Loegr, ond gwrteithir ef yn helaethach yn yr Almaen a deheudir Europe.

COR'INTH, prifddinas Achaia, ac yn gyfleuedig ar lain gul o ddaiar a ranna rhwng y Pelopennesus, neu y Morea, ag Attica ar y gogledd. Yn gysylltiedig â hi yr oedd dau borthladd—Lechæum ar y gorllewin, a Cenchrea ar y dwyrain ; un yn gyfleuedig ar y Môr Ionian, a'r llall ar y Môr Ægean ; ac felly yn rhoddi iddi fanteision neillduol gyda golwg ar fasnachu ag Europe, Asia, a gogledd Affrica. Daethant gan hyny i fod y marchnadoedd masnach mwyaf o bawb yn Ngroeg. Canlyniadau naturiol masnach eang ydoedd cyfoeth a gloddest. Wedi ei magu ynddynt, esgynodd Corinth mewn gwychder a mawredd ; a darfu i'w themlau prydferth a mawreddog, ei phalasau, ei chwareudai, a'i hadeiladau cyhoeddus eraill, wedi eu haddurno â saif-ddelwau, colofnau, penynau, a seil-wadnau, ei gwneud hi nid yn unig yn wrthrych yr ymfalchiai ei thrigolion ynddo, ond yn wrthrych edmygedd dyeithriaid, ond darfu iddi gychwyn un dull o adeiladu, ac sydd hyd yn awr yn dwyn ei henw. Gwnai y castell, wedi ei adeiladu ar graig bron annoresgynadwy, edrych dros y ddinas, a'i gwneud yn gadarn iawn. Dygodd cyfoeth i mewn nid yn unig loddest, ond pob math o anifeleidddra a llygredigaethau yn eu ffurf fwyaf atgas. Yr oedd trigolion Corinth yn ddiarebol o laes eu moesau, yr hyn a ddaeth i gael ei fynegi trwy y gair *κορινδιάζειν*, gair o'r o'r un ystyr a *scortari*. Yr oedd putteiniad cywilyddus a mwyaf cyhoeddus benywaid yn rhan o wasanaeth Gwener. Dywed Strabo wrthym fod mil o offeiriadesau a wnaent butteindra yn rhan o'u defosiwn !

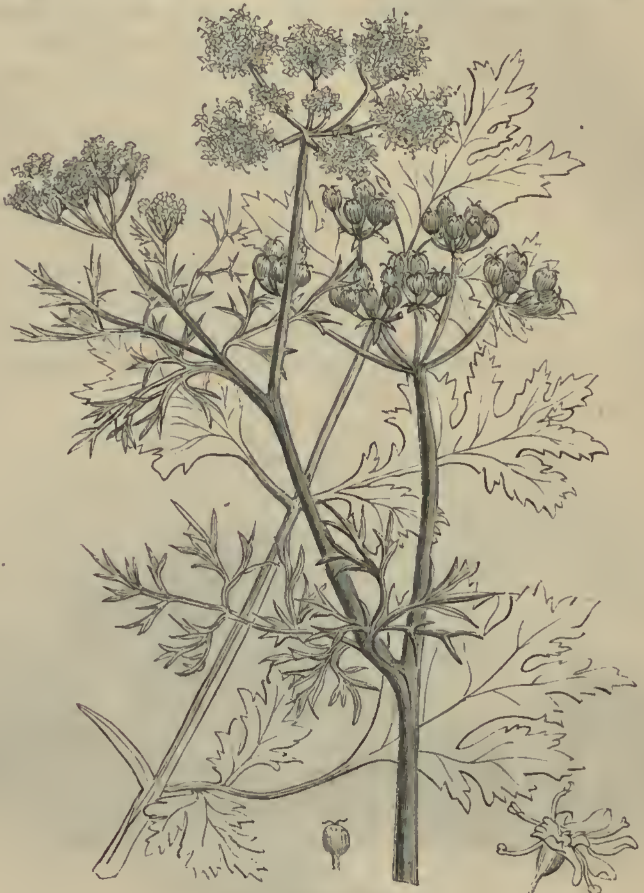

CORIANDER (CORIÁNDRUM SATIVUM).

Oddeutu y flwyddyn 244 C.C. ymunodd Corinth a'r undeb Achæan. Ar ol i'r Rhufeiniaid ymyraeth yn achosion Groeg, ceisiasant dori i fynu yr undeb ; a chwedi i drigolion Corinth ddangos yr anfri mwyaf i'r cenadau a ddanfonwyd i'w perswadio i'w roddi i fynu, aeth Mummius y *consul* a'i fyddin ac a ymosododd ar y ddinas, a chwedi gorchfygu yr Archæans, darfu i'r rhan fwyaf o'r dinasyddion, er mwyn achub eu hunain, adael y lle y noson ganlynol. Wedi myned i mewn i'r ddinas, rhoddodd hi i fynu i'w hyspeilio gan ei filwyr. Lladdwyd â'r cleddyf yr holl wrrywiaid a gafwyd, a gwerthwyd y gwragedd a'r plant yn gaethion; ac ar ol i'r saf-ddelwau, y *paintings*, a'r pethau mwyaf gwerthfawr gael eu symud er mwyn eu danfon i Rufain, gosodwyd y tai ar dân, a llosgwyd i'r llawr yr holl ddinas. Cyflawnwyd hyn oll ar orchymyn y senedd i gosbi haerllugrwydd y Corinthiaid, y rhai oeddynt wedi tori deddf cenedloedd yn eu hymddygiad tuag at y cenadau a ddanfonwyd attynt o Rufain. Torwyd i fynu yn awr yr undeb Achæan, a darostyngwyd Groeg i fod yn dalaeth Rufeinig dan yr enw Achaia.

Oddeutu can mlynedd wedi hyn, ynghylch 46 C.C. ailadeiladwyd Corinth gan Julius Cesar, a phoblwyd hi gan ymfudwyr Rhufeinig. Daeth yn fuan i fod y ddinas harddaf yn Groeg.

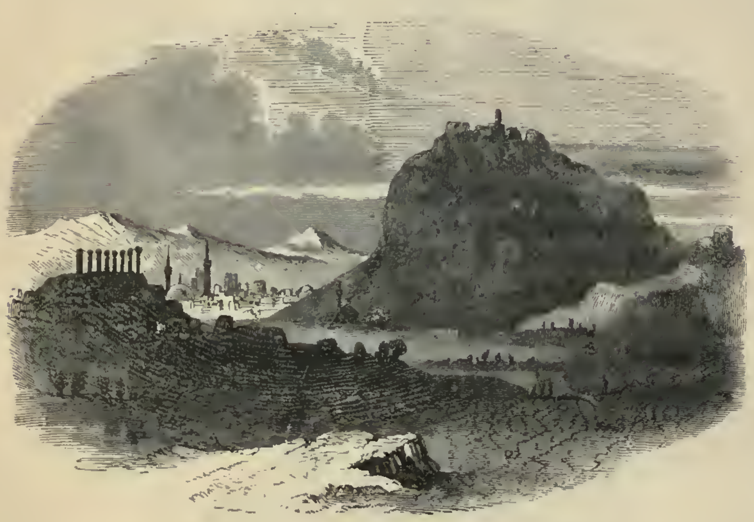
CORINTH.

Oddeutu O.C. 52, fel y tybir yn gyffredin, daeth Paul i Corinth, ac a arosodd yno, yn groes i'w arfer gyffredin, 'flwyddyn a chwech mis,' yn ystod pa amser y pregethodd gyda llwyddiant mawr, ac ynghanol erledigaeth a blanodd eglwys Gristionogol yn y ddinas hono (Act. xviii. 1–18). Yn mhen rhyw gymaint o amser ar ol ei ymadawiad ymddengys iddo ysgrifenu llythyr cyfeillgar attynt, yr hwn nid ydoedd yn ysprydoledig, o'r hyn lleiaf heb fod wedi ei fwriadu er lles cyffredinol neu barhaus, ac yn awr wedi ei golli (1 Cor. v. 9; 2 Cor. x. 10, 11). Cymerodd llawer o afreoleidd-dra ac ymraniadau le yn fuan yn eu plith; cymerai rhai arnynt fod yn ganlynwyr i Paul, eraill i Pedr, eraill i Apolos, ac eraill, a gymerent arnynt fod yn fwy manwl na'r lleill, yn ganlynwyr i Grist. Darfu eu gau athrawon wneud eu goreu i ddirymu awdurdod Paul. Yntau, wedi ei ysprydoli gan Dduw, a ysgrifenodd attynt lythyr hir, yn mha un y cerydda hwynt am eu hymrysonau, yr amddiffyn ei swydd a'i ymddygiad ei hun, y cyfarwydda hwynt i esgymuno y person ydoedd wedi godinebu â'i berthynas, y rhybuddia hwynt yn erbyn cyfreithio o flaen ustusiaid paganaidd, tramgwydd yn erbyn eu gilydd, aflendid, afreoleidd-dra mewn priodas, neu achosi tramgwydd trwy fwyta pethau wedi eu hoffrymu i eilunod. Cyfarwydda hwynt i roddi cynnaliaeth ddigonol i'w bugeiliaid ffyddlon; a pha fodd i gynnal addoliad cyhoeddus, yn enwedig pa fodd i gyfranogi o Swper yr Arglwydd, gyda phob rheoleidd-dra ac ofn santaidd, a pha fodd i gyrhaedd ac arfer doniau ysprydol; yna esponia yn helaeth, ac yr amddiffyn athrawiaeth yr adgyfodiad, yr hon a amheuai rhai yn eu plith, neu y gwadent hi; a chyfarwydda hwynt i wneud casgliad ar gyfer y Cristionogion tlodion yn Judea. Cafodd yr epistol hwn effaith dda arnynt. Ysgrifenodd yr apostol gan hyny ail lythyr attynt, yn yr hwn yr eglurha iddynt sylwedd, gogoniant, a thuedd yr efengyl; rhydd iddynt gyfarwyddiadau i dderbyn y person ydoedd wedi godinebu â pherthynas, yr hwn ydoedd yn awr yn ddigon edifeiriol; gorchymyn iddynt fod a'u casgliad yn barod ar gyfer y saint yn Judea; a chyda mesur helaeth o hyfdra a gondemnia ei wrthwynebwyr drygionus, ac a amddiffyn brofion ac arwyddion ei apostolaeth (Act. xviii. 1–7; Epistolau Cyntaf ac Ail at y Corinthiaid.

Ynghylch O.C. 268 darfu i'r Heruli losgi Corinth yn ulw. Yn 525 dinystriwyd hi eilwaith bron yn gyfangwbl gan ddaiargryn. Oddeutu 1180 cymerwyd hi gan Roger, brenin Sicily, a chafodd ei hyspeilio. Yn 1458 cymerwyd hi gan y Tyrciaid, a pharhaodd yn eu meddiant hwy hyd 1822, pan y cymerwyd hi gan y Groegiaid yn nechreu y chwyldroad a arweiniodd i sefydliad teyrnas Groeg; ond yn ystod y rhyfel cafodd Corinth ei darostwng i garnedd druenus o fythynod tlodion. *Lord* Carlisle, yr hwn a ymwelodd a'r lle yn 1854, a ddywed—'Pentref digon cyffredin ydyw hi yn bresenol, gyd ag ychydig arwyddion o welliant. Mae rhai pileri golygus o hen deml o wneuthuriad garwach na'r Parthenon, ac efallai un o'r gweddillion henaf ar glawr o addoliad Groegaidd (Lord Carlisle, *Turkish and Greek Waters*, 337).

CORN, peiriant ynglyn a phen amryw o'r is-greaduriaid, megis teirw, hyrddod, a geifr. Defnyddid cyrn gynt i udo trwyddynt (Jos. vi. 4–6, 8, 13), ac hefyd i gynwys gwlybion—olew, er esiampl (1 Sam. xvi. 1, 13; 1 Bren. i. 39). Gan y gwna anifeiliaid ymosod â'u cyrn ar eu gelynion, yn gystal ag amddiffyn eu hunain, mae y gair yn cael ei ddefnyddio yn ffigurol fel arwydd-lun o allu a nerth. Yr oedd corn Joseph fel corn unicorn; yr oedd gallu a llywodraeth ei ddisgynyddion yn mhlith llwythau Manasseh ac Ephraim yn anarferol o fawr (Deut. xxxiii. 17). Mae dynion drwg yn dyrchafu eu corn pan y balch ymffrostiant yn eu hawdurdod a'u gallu, ac y bygythiant ddinystrio eraill; a thorir eu cyrn pan y dryllir, neu y cymerir oddi arnynt eu gallu a'u hawdurdod (Ps. lxxv. 4–7; Jer. xl. 25; Gal. ii. 3). Mae Duw yn dyrchafu corn ei weision pan yr ychwanega eu gallu neu eu hurddas (1 Sam. ii. 1; Ps. lxxxix. 17, 24; xcii. 10; cxii. 9; cxlviii. 14). Geilw Dafydd Duw yn 'gorn fy iachawdwriaeth' (Ps. xviii. 2), gan ddeall wrth hyny taw efe oedd ei amddiffynydd a'i waredwr. 'Yna y paraf i gorn Dafydd flaguro' (cxxxii. 17): hyny yw, mi a eangaf allu teyrnas Dafydd.

Arwydda cyrn hefyd freninoedd a theyrnasoedd. Arwydda dau gorn yr hwrdd a ganfu Daniel yn ei weledigaeth, deyrnasoedd unedig Media a Persia; corn hynod ei afr gwrw rhwng ei lygaid ydyw Alexander, brenin cyntaf yr oll o wlad Groeg, yn mysg ei faeslywyddion llygadgraff; y pedwar corn a ddaethant ar eu hol ydyw y pedair teyrnas i ba rai y rhanwyd ei ymerodraeth ar ol ei farwolaeth, sef yr Aipht, Syria, Thrace, a Groeg; y corn bychan a gyfododd i fynu o un o honynt ydyw Antiochus

Epiphanes, yr hwn a ymgododd o gyflwr person isel-wael a gwystl rhyfel i gymaint gallu, ac a wnaeth gymaint o ddrwg yn yr Aipht a Judea (Dan. viii.) Deg corn coronog yr ymerodraeth Rufeinig ac Anghrist ydyw y deg bawd neu deyrnas i ba rai y rhanwyd yr ymerodraeth Rufeinig yn y diwedd, a thros y rhai yr estyn y Pab ei ddylanwad. Yn nghyfres Esgob Chandler saif y deg hyn fel y canlyn :—yr Ostrogoths yn Mœsia ; y Visigoths yn Pannonia, neu Hungary ; y Suevi neu'r Alans yn Gascoigne a Spain ; y Vandals yn Affrica ; y Franks yn Ffrainc ; y Burgundi yn Burgundy ; yr Heruli a'r Thuringi yn Italy ; y Saxons a'r Angles yn Mrydain ; yr Huns yn Hungary ; a'r Lombards ar lanau y Danube, a chwedi hyny yn Italy. Dywed Mede y safent fel y canlyn yn o.c. 456 : y Prydeiniaid ; y Saxons (y ddau yn Mrydain) ; y Franks ; y Burgundians ; y Visigoths ; y Suevi a'r Alans ; y Vandals ; yr Alemans yn Germany ; yr Ostrogoths, a'u canlynwyr y Longobards ; a'r Groegiaid yn y rhan ddwyreiniol o'r ymerodraeth. Mae yr Esgob Lloyd yn eu rhestru yn ol amser eu hymffurfiad yn dalaethau, fel hyn ; yr Huns ynghylch o.c. 356 ; Ostrogoths, 377 ; Visigoths, 378 ; y Franks, 407 ; y Vandals, 407 ; y Burgundians, 407 ; yr Heruli a'r Rugians, 476 ; y Longobards yn Hungary, 526. Rhestra Syr Isaac Newton hwynt fel hyn : teyrnasoedd y Vandals a'r Alans yn Affrica a Spain ; y Sueviaid yn Spain ; y Visigoths ; yr Alans yn Gaul neu Ffrainc ; y Burgundians ; y Franks ; y Prydeiniaid ; yr Huns ; y Lombards ; ac yn olaf, rhaglawiaeth Ravenna. Yn ol Esgob Newton, safent fel y canlyn yn yr wythfed ganrif : Senedd Rhufain ; talaeth Roegaidd Ravenna ; y Lombards ; yr Huns ; yr Alemans ; y Franks ; y Burgundians ; y Goths ; y Prydeiniaid ; y Saxons. Mae yr aml chwyldroadau yn y talaethau hyn wedi peri iddynt gael eu cyfrif yn wahanol ; ond mae yn deilwng o sylw fod bron byth er hyny ddeg prif dalaeth ; ac er nad oeddynt wedi bod bob amser yn ddeg, gellid eu galw yn ddeg ar gyfrif eu ffurf ddechreuawl.

Ymddengys yr arferid cyrn yn y Dwyrain fel addurn neu bilyn gwisgo ; ond nid oes genym yr un cyfeiriad yn yr Ysgrythyrau at yr arferiad hynod hwn. Cafodd Dr. Wilson afael mewn gem hen yn Damascus, ac arni lun dyn yn gwisgo corn. Yn bresenol cyfyngir y defnydd a wneir o hono i fenywaid. Dywed Dr. Graham o Damascus : 'Mae un hynodrwydd neillduol yn perthyn i'r benywaid, sef y corn, yr hwn a rydd iddynt ymddangosiad gwyllt, ffyrnig, ac annynol. Mae y penwisg o does, alcan, arian, neu aur, yn ol cyfoeth y gwahanol ddospeirth. Dynodir gradd yr hon a'i gwisg wrth ei hyd. Pa uchaf b'o gradd y foneddiges, hwyaf i gyd ydyw y corn. Mae rhai o honynt yn hwy na llathaid Saisonig. Oddigerth yn mhlith y dospeirth uchaf, cyfyngir y pen-ddodrefn hwn i'r benywaid priod. Nid ydynt nemawr byth yn ei daflu o'r neilldu. Cysgant yn y corn. Teflir bob amser gadach mawr dros y corn, a disgyn yn llaes o gwmpas y pen a'r ysgwyddau' (Wilson, ii. 186).

CORPH, y rhan faterol neu ddaiarol o ddyn neu beth. Yn y sefyllfa bresenol mae ein corph ni yn *naturiol*, ac yn y sefyllfa ddyfodol bydd yn *ysprydol ;* hyny yw, wedi ei buro gymaint fel na bydd arno eisiau bwyd, ac mor weithgar fel na bydd yn un rhwystr i'r enaid (1 Cor. xv. 44). *Mae y corph yn farw oblegid pechod, ond yr enaid yn fyw oblegid cyfiawnder.* Oherwydd fod pechod ynom, rhaid i'n corph farw o farwolaeth naturiol ; ond trwy gyfiawnder Crist gwna Yspryd bywhaol Duw beri i'n heneidiau gyfranogi o fywyd tragywyddol (Rhuf. viii. 10). Gelwir ein holl gorph ni, a holl ddyndod Crist, yn *gorph*, oblegid mae y corph yn eithaf amlwg a gweledig (Rhuf. vi. 12 ; Heb. x. 5) ; a gelwir yr olaf yn *gorph ei gnawd*, er mwyn ei osod allan yn ei sefyllfa ddarostyngedig, a'i wahaniaethu oddiwrth ei gorph dirgelaidd, sef ei eglwys (Col. i. 22). Gall *corph* Crist arwyddo weithiau ef ei hun yn cyflawni pob cyfiawnder drosom (Rhuf. vii. 4 ; Heb. x. 10). Gelwir yr eglwys yn *gorph* Crist ; mae yn gynwysedig o lawer o aelodau neu bersonau wedi eu huno ag ef ac â'u gilydd trwy ffydd, cariad, a chyffelybrwydd yspryd ; a thrwyddo ef y bywheir pob gwir aelod ; y cadarnheir, ac y cynnelir ef (Eph. iv. 16 ; Col. ii. 19 ; 1 Cor. xii. 12, 13). Gelwir ein llygredd mewnol yn *gorph pechod a marwolaeth.* Mae yn gynwysedig o amryw nwydau wedi eu cysylltu ynghyd, ac y mae o natur lygredig, ac yn tueddu dynion i geisio pethau cnawdol, ac ymhyfrydu ynddynt. Mae yn holl bechadurus, yn achos o weithredoedd pechadurus, ac yn brif elfen mewn marwolaeth ysprydol a thragywyddol (Rhuf. vi. 6 ; vii. 24). *Corph* y cysgodau, neu yr arwydd-luniau ydyw yr hyn ragddangosid ganddynt (Col. ii. 17). *Corph y nefoedd* neu *yr wybren yn ei dysgleirdeb* ydyw ei hymddangosiad glas digwmwl, ynghyd â ser anneirif yn dysgleirio yn oleu ynddi (Exod. xxiv. 10). Mae pechodau eraill o'r tu *allan i gorph* dyn ; hyny yw, nid yw y corph ond offeryn iddynt, ac nid eu gwrthrych ; ond mae putteindra yn bechod yn *erbyn y corph ;* mae y corph y pryd hwnw yn offeryn, ac ar yr un amser efe ydyw y gwrthrych a ddifwynir ganddo (1 Cor. vi. 18).

COSB. Gan y cyfeiria yr Ysgrythyrau at wahanol genedloedd, mae ychydig wahaniaeth yn y cosbau a enwir ynddynt ; ond ni sylwn, yn gyntaf, ar y rhai hyny a ordeiniwyd gan Moses, neu y rhai oeddynt mewn arferiad yn mhlith yr Israeliaid.

Ymddengys *llabyddio* fel y symlaf a'r parotaf o bawb cosbau. Mae y defnyddiau yn gyffredin wrth law : ac hyd yn od er pan yn blant mae dynion wedi arfer taflu ceryg fel moddion gwrthwynebu neu gosbi gelyn. Nid ydym yn gwybod fod cenedloedd wedi gwneud defnydd aml o'r offerynau hyn i roddi drwg-weithredwyr i farwolaeth ; ond yr oedd appwyntiad neillduol o hono i'r dyben hwnw am amryw droseddau dan gyfraith Moses (Lef. xxiv. 10–16, 23 ; Num. xv. 32–36 ; Deut. xiii. 6, 11 ; xvii. 5 ; xxi. 18–21 ; xxii. 13, 14, 20, 21, 23, 24).

Nid oedd llabyddio yn gofyn fawr wybodaeth, a dygid ef yn mlaen heb lawer o seremoni. Teflid y ceryg cyntaf gan y tystion ; ac yna cymerid rhan yn y dienyddiad gan y rhelyw o'r bobl (Deut. xvii. 6, 7). Llabyddio oedd y dull cyffredinol o osod troseddwyr i farwolaeth yn mhlith yr Israeliaid, ac yr ydym yn tybied y dylid cymeryd hyny yn ganiataol pa na fyddo Moses yn enwi un dull arall. Ymddengys i'r dull hwn o gosbi gael ei barhau hyd yn od at amser olaf bodolaeth yr Iuddewon fel cenedl. Stephan 'a fwriasant allan o'r ddinas, ac a'i llabyddiasant ; a'r tystion a ddodasant eu dillad wrth draed dyn ieuanc a elwid Saul : a Saul oedd yn cyttuno i'w ladd ef' (Act. vii. 58 ; viii. 1). Y gwr ieuanc hwn, ar ol dyfod yn bregethwr ac yn apostol wedi hyn, pan yn adrodd ei ddyoddefiadau yn achos Crist, a ddywed, 'Unwaith y'm llabyddiwyd’ (2 Cor. xi. 25), gan gyfeirio, mae’n debygol, at waith yr Iuddewon yn ei labyddio yn Lystra, pan y ‘llusgasant ef allan o’r ddinas, gan dybied ei fod ef wedi marw’ (Act. xiv. 19, 20). Mae Josephus hefyd yn adrodd i Ananus yr arch-offeiriad ‘gasglu ynghyd Sanhedrim y barnwyr, a dwyn ger eu bron frawd i Grist, yr hwn a elwid Iago, a rhyw rai eraill; a chwedi iddo ddwyn cyhuddiad yn eu herbyn fel torwyr y gyfraith, traddododd hwynt i gael eu llabyddio’ (Joseph. *Antiq.* xx. 9. 1).

Defnyddid y *cleddyf* hefyd yn mhlith yr Iuddewon fel offeryn cosb marwolaeth. Efallai y gwneid llabyddio personau unigol pan yn droseddwyr; defnyddid y cleddyf pan y gosodid lliaws i farwolaeth (cydm. Deut. xiii. 6–11 ac adnodau 12–18, a xvii. 2–5 ac Exod. xxxii. 25–28; Num. xxv. 5–9). Nid ymddengys pa beth ydoedd y dull o osod i farwolaeth trwy y cleddyf. Nid oes dim lle i gasglu y torid penau y troseddwyr. Nid oes dim prawf o hyn yn nghyfraith Moses, ac ni chyfarfyddwn ni ddim ag un esiampl yn yr oll o’r H. D. o fod pen troseddwr wedi cael ei dori yn mhlith yr Israeliaid. Torwyd pen Ioan Fedyddiwr gan Herod (Matt. xiv. 3–11); ond mae yn debygol iddo fenthyca y dull hwn o weinyddu cosb marwolaeth oddiar y Rhufeiniaid. Pan yr oedd llawer i gael eu gosod i farwolaeth gwneid hyny efallai mewn amrywiol ffyrdd, ac yn y ffordd rwyddaf a pharotaf. Mewn llawer o enghreifftiau gwneid hyn trwy daro y troseddwr dan ei bumed ais, oblegid taw o dani yr oedd y galon yn gyfleuedig—ffordd o osod i farwolaeth ac yr ymddengys fod yr Israeliaid yn gyfarwydd â hi (2 Sam. ii. 23; iii. 27; iv. 6; xx. 10). Lladdwyd Adonijah, Joab, a Simei gan Solomon. Dywedir i Benaiah ‘ruthro arno a’i ladd,’ trwy y cleddyf, mae’n debygol, er nad yw hyn yn cael ei enwi (1 Bren. ii. 25, 34, 46).

Yr oedd *crogi* yn ddull o gosbi ac fuasai yn naturiol yn taro meddwl deddf-wneuthurwyr. Yr oedd eisoes mewn arferiad yn yr Aipht. Darfu Pharaoh grogi ei ben-pobydd, yn ol deongliad Joseph o’i freuddwyd (Gen. xl. 22). Mae yn ganlynol yn fwy na thebygol na wnaethai Moses ddim esgeuluso defnyddio y dull hwn o gosbi. Er y cyfeirir atto yn y gyfraith (Num. xxxv. 4; Deut. xxi. 22, 23), ni fynegir yn bendant ei fod yn ffordd ddechreuol o gosbi, etto mae’n debygol ei fod. Yr ydym yn cael i Dafydd draddodi saith o ddisgynyddion Saul i’r Gibeoniaid i gael eu crogi ganddynt (2 Sam. xxvi. 6–9). Ymddengys fod crogi yn ddull cyffredin o gosbi yn mhlith y Persiaid (Ezra vi. 11; Esther ii. 23; v. 14; vi. 4; vii. 9, 10; ix. 13, 14). Yn ol cyfraith Moses nid oedd corph y troseddwr a grogid i aros ynghrog trwy gydol y nos ar y pren, ond yr oedd i gael ei gladdu ar yr un dydd (Deut. xxi. 22, 23)—darbodaeth ddoeth a thrugarog, ac yn arwydd o ryw fesur o gynydd mewn gwybodaeth o’r ffordd i drin drwg-weithredwyr.

Yr oedd *llosgi* yn gosb ac yr oedd y moddion er ei gweinyddu bob amser yn hawdd ac yn barod; ac er yn echrydus iawn, gallasai ei hechrydusrwydd fod yn gymeradwyaeth iddi yn mhlith cenedloedd hanner gwareiddiedig. Mae genym esiampl o hyn yn mhlith Indiaid Gogledd America. Ymddengys nad ydoedd yn anhysbys mewn cyfnod boreuol yn Nghanaan. Judah, pan ddeallodd fod Tamar ei ferch ynghyfraith wedi beichiogi mewn gobineb a ddywedodd: ‘Dygwch hi allan, a llosger hi’ (Gen. xxxviii. 24). Ni awdurdodwyd hi ond ar ddau achlysur: un oedd pan yr oedd ymlosgach wedi cael ei gyflawni (Lef. xx. 14); a’r llall pan yr oedd merch offeiriad wedi halogi ei hun a’i thad trwy butteinio (xxi. 9). Nid oes genym un esiampl o weinyddiad y gosb hon.

Mae Michaelis yn meddwl nad oedd crogi a llosgi yn gosbau marwolaeth dan gyfraith Moses; mae cosbedigaethau oeddynt a weinyddid ar ol marwolaeth y troseddwr, fel pe na buasai y gosbedigaeth oedd wedi cael ei gweinyddu eisoes yn ddigonol am ei drosedd, fel mewn amseroedd diweddar y torir penau troseddwyr ar ol cael eu gosod i farwolaeth mewn ffordd arall (Michaelis, *Com.* iii. 423). Nid ydym yn gweled un lle i amheu nad oedd y ddau ddull o gosbi yn rhai dechreuol, ond y mae hefyd yn wir y defnyddid hwynt fel ail gosbedigaethau (gwel, mewn perthynas i grogi, Jos. x. 26, 27; 2 Sam. iv. 12; gyda golwg ar losgi, Jos. vii. 25, lle y dywedir am Achan: ‘A holl Israel a’i llabyddiasant ef â meini, ac a’u llosgasant hwy â thân, wedi eu llabyddio â meini’). Yr oedd cosb arall a weinyddid ar ol marwolaeth y troseddwr. Yr oedd hon yn gynwysedig mewn taflu crug o geryg ar gyrph y troseddwyr ar ol iddynt farw, er mwyn, efallai, wasanaethu fel cof-golofn o’u gwarth. Am Achan y dywedir: ‘A chodasant arno ef garnedd fawr o geryg hyd y dydd hwn’ (vii. 26; gwel hefyd viii. 29; 2 Sam. xviii. 17).

Yr oedd yn debygol y gwneid defnydd o *garchariad* yn rhyw ffurf neu gilydd fel dull o gosbi. Cawn ef yn yr Aipht. Darfu i Potiphar, meistr Joseph, ar gam gyhuddiad a wnaed gan ei feistres, ei ‘roddi yn y carchardy, yn y lle yr oedd carcharorion y brenin yn rhwym.’ Yma hefyd y gosodwyd y ‘pen-trulliad a’r pen-pobydd, y rhai oeddynt wedi pechu yn erbyn eu harglwydd, brenin yr Aipht.’ Mae yn mhellach yn deilwng o sylw fod y ‘ddalfa yn nhŷ y distain,’ sef Potiphar (Gen. xxxix. 19, 20; xl. 1–3). Yn yr anialwch cawn ddau o bersonau yn cael eu gosod ‘yngharchar’—un am gabledd, a’r llall am dori’r Sabbath, hyd nes penderfynid pa gosb ychwanegol a weinyddid arnynt (Lef. xxiv. 10–14; Num. xv. 32–36). Cafodd Jeremiah ei ‘gau arno ynghyntedd y carchar, yr hwn oedd yn nhŷ brenin Judah’ (Jer. xxxii. 2). Naill ai cyn neu wedi hyn ‘y tywysogion a ddigiasant wrth Jeremiah, ac a’i tarawsant, ac a’i rhoddasant yn y carchardy yn nhŷ Jonathan yr ysgrifenydd.’ Gelwir ef yn ‘ddaiardy,’ ac ‘arosodd yno ddyddiau lawer’ (xxxvii. 15, 16). Darfu i’r tywysogion gymeryd Jeremiah, ‘a’i fwrw ef i ddaiardy Malciah mab Hammelech, yr hwn oedd ynghyntedd y carchardy; a hwy a ollyngasant Jeremiah i waered wrth raffau. Ac nid oedd dwfr yn y daiardy, ond tom; felly Jeremiah a lynodd yn y dom.’ Ymddengys taw rhyw le truenus oedd hwn; ond cafodd yn ebrwydd ei ddwyn allan o hono trwy awdurdod y brenin, a’i osod drachefn ynghyntedd y carchardy (xxxviii. 4–13, 28). Yr oedd carchariad yn y Dwyrain yn gosb lem iawn, ar gyfrif sefyllfa druenus y carchardai, yr hyn a wneid yn llawer gwaeth trwy wres yr hinsawdd.

Yr oedd *curo â gwiail* yn gosb gyffredin yn mhlith yr Israeliaid; ond yr oedd ei therfynau yn bendant o gyfyngedig. Nid oedd rhif y gwialenodau i fod yn ychwaneg na deugain (Deut. xxv. 3); ac i’r dyben o sicrhau hyn ymddengys taw yr arferiad cyffredin oedd rhoddi deugain gwialenod ond un. Ymddengys i’r gosb hon barhau hyd ddiwedd yr oruchwyliaeth Iuddewig. Yr apostol a ddywed: 'Gan yr Iuddewon bumwaith y derbyniais ddeugain gwialenod ond un' (2 Cor. xi. 24).

Er nas gellir cyfrif marwolaeth trwy labyddio neu'r cleddyf yn gosb esmwyth, etto, o'r tu arall, ni chyfarfyddwn ni yn neddf Moses ag un o'r marwolaethau barbaraidd, arteithiol, a hir barhaus, o ba rai y mae genym gynifer o esiamplau yn mhlith cenedloedd Dwyreiniol, megis gyru polion trwy gyrph drwg-weithredwyr a'u blingo yn fyw, ac hyd yn od yn mhlith cenedloedd Europe mewn amseroedd diweddar, o dori y corph ar yr olwyn, a ffurfiau eraill o arteithiau. Mae deddfau a'r cosbedigaethau ynglyn â hwynt, yn gofyn am gael eu rheoleiddio gan gymeriad a sefyllfa y bobl ar gyfer pa rai y maent wedi cael eu bwriadu. Yn mhlith pobl hanner gwareiddiedig mae yn ofynol bod y deddfau yn fwy llym a'r cosbedigaethau yn fwy chwerw, nac yn mhlith pobl wybodus ac uchel wrteithiedig. Os golygir rhai o ddeddfau Moses yn llym, etto nis gellir eu cyhuddo o lymder afreidiol; a gallasai nad oeddynt yn rhy lym i genedl Israel, ar gyfer yr hon y cawsant eu gwneud, gan yr ymddengys eu bod yn bobl anufudd a gwar galed. Mewn gwirionedd yr oedd deddf troseddwyr Moses yn llawer llai gwaedlyd na deddf troseddwyr Lloegr yn more y bedwaredd ganrif ar bymtheg.

Mae hefyd yn eithaf teilwng o sylw fod deddfau Moses yn llawer o welliant ar ddeddfau cenedloedd eraill yr oes hono. Mae genym esiampl neillduol o hyn yn Deut. xxiv. 16: 'Na rodder i farwolaeth dadau dros blant, ac na rodder plant i farw dros dadau: pob un a roddir i farwolaeth am ei bechod ei hun.' Mae Moses yma yn dileu yr hen gyfraith gyffredin ond eithaf anghyfiawn hono yn ol yr hon, pan gyflawnid troseddau neillduol, y gwneid i rieni ddyoddef am droseddau eu plant, a'r plant dros droseddau eu rhieni. Ac nis medrwn edrych ar hyn mewn un goleu amgen nac esiampl hynod o ddeddfwneuthuriad, ddarfod i Moses ar amser mor foreu yn hanes y byd ddileu trwy gyfraith arferiad a ffynodd cyhyd wedi hyn yn mhlith y Groegiaid a chenedloedd eraill. Os na weithredai rheolwyr Israel bob amser yn ol ei gofynion, nid bai Moses oedd hyny, ac nid yw yn tynu dim oddiwrth ei ddoethineb a'i ragoroldeb fel deddfwneuthurwr (Michaelis, *Comment.* iii. 400, 404, 418, 421, 422).

Nid oedd deddf Moses o gymeriad gormesol a direswm deddfau llawer o genedloedd. Yr oedd wedi ei hysgrifenu, ac felly nid yn unig yn sefydledig, ond yr oedd gan y bobl gyfle i wybod pa beth ydoedd. Yr oedd barnwyr wedi cael eu happwyntio i'w gweini (Exod. xviii. 13–26; Deut. i. 12–18); cai y cyhuddiedig brawf rheolaidd; ac nis gallesid cyhoeddi neb yn euog os nad oedd y cyhuddiad wedi ei brofi trwy dystiolaeth o leiaf ddau neu dri o dystion (Deut. xix. 15); ac fel diogelwch yn erbyn gau dystiolaeth, cosbid yn llym pwy bynag a'i dygai (xix. 16–21), ac efallai er mwyn ychwaneg o ddiogelwch, os condemnid unrhyw droseddwr i ddyoddef marwolaeth, yr oedd yn ofynol i'r tystion, yn enwedig pan fyddid yn llabyddio, fod y blaenaf yn y gorchwyl o gario y ddedfryd i weithrediad (xvii. 7). Gellir tybied taw ychydig fuasai mor galon galed a bod yn gau dystion yn erbyn bywyd eu cymydog, pan y gwyddent, os cai ei gondemnio, mai hwynt-hwy oeddynt y cyntaf i gymeryd rhan yn y gwaith o'i osod i farwolaeth.

Gyda golwg ar ddyn-laddiad, yr oedd y dinasoedd noddfa yn sefydliad trugarog iawn yn sefyllfa farbaraidd cymdeithas yr amser hwnw, er y gallasai fod dan rai amgylchiadau yn gydfynedig â llawer o anghyfleusdra ac hyd yn od caledi; etto gallasai hyd yn od hyn brofi yn rhwystr rhag esgeulusdra gyda golwg ar fywyd eraill.

Nid ymddengys yr edrychid ar swydd dienyddiwr fel mewn un modd yn un warthus yn mhlith yr Israeliaid, na chenedloedd cymydogaethol. Yn y gwrthwyneb, yr oedd yn aml wedi ei chysylltu â swydd uchel yn y wladwriaeth. Yr oedd Potiphar, i ba un y gwerthwyd Joseph, yn ol ystyr y geiriau Hebraeg, yn 'gadben y dienyddwyr,' h.y., gard y brenin; ac yr oedd, fel yr ydym wedi gweled eisoes, garchardy yn ei dŷ, yn yr hwn y cyfyngid troseddwyr yn erbyn y wladwriaeth (Gen. xxxvii. 36, ymyl y ddalen; xl. 1–4). Yn Babilon darfu Arioch, yr hwn a dderbyn yr un enw (ymyl y ddalen) fyned allan, yn ddiau trwy offerynoliaeth ei swydd, 'i ladd holl ddoethion Babilon' (Dan. ii. 14). Nebuzaradan, yr hwn a ymddengys fod yn llanw swydd uchel yn ngwasanaeth Nebuchodonosor, a elwir yn 'ben-distain' (Jer. xxxix. 9–14, ymyl y ddalen; lii. 12–16, 24, 26, 30; Michaelis, *Comment.* iii. 409; Gesenius, 317). Yn mhlith yr Israeliaid cawn yr un modd Benaiah, mab Jehoiada, un o wyr dewraf Dafydd ac un o'i brif lywyddion (2 Sam. viii. 18; xxii. 20–23), yn cael ei ddefnyddio gan Solomon i osod i farwolaeth Adoniah, Joab, a Simei (1 Bren. ii. 25, 34, 46).

Yn yr Ysgrythyrau mae genym hanesion am gosbedigaethau cenedloedd eraill, y rhai a ddynodir gan greulonder mawr. Weithiau tynid llygaid carchorion rhyfel, fel cosb efallai am eu gwrthwynebiad, ac efallai hefyd er mwyn eu hanalluogi i gynyg un gwrthwynebiad, neu wneud ychwaneg o ddrwg mewn amser dyfodol. Pan gymerwyd Samson gan y Philistiaid hwy a 'dynasant' (ymyl y ddalen, tyllu allan) 'ei lygaid, ac a'i rhwymasant ef â gefynau pres; ac yr oedd efe yn malu yn y carchardy' (Barn. xvi. 21). Pan ddygwyd Sedeciah yn garcharor at Nebuchodonosor, 'brenin Babilon a laddodd feibion Sedeciah yngwydd ei lygaid ef, ac a dynodd lygaid Sedeciah, ac a'i rhwymodd ef â chadwyni, ac a'i harweiniodd ef i Babilon, ac a'i rhoddodd ef mewn carchardy hyd ddydd ei farwolaeth' (Jer. lii. 10, 11). Yn y Dwyrain ffyna hyd y dydd hwn yr arferiad o dynu llygaid. Tynir llygaid tywysogion y teulu breninol yn aml, os dygwyddant fod yn gydymgeiswyr a'r brenin fo'n teyrnasu, er mwyn eu hanalluogi i eistedd ar yr orsedd.

Mae genym esiampl ychwanegol o lymder cospedigaethau Dwyreiniol yn ngwaith Nebuchodonosor yn taflu Sadrach, Mesach, ac Abednego i ffwrn o dân poeth, yn unig oblegid gomedd addoli y ddelw aur a gyfodasai efe yn ngwastadedd Dura; a phan barhauasant i anufuddhau i orchymyn y brenin, dywedir, 'Yna y llanwyd Nebuchodonosor o lidiawgrwydd, a gwedd ei wyneb ef a newidiodd yn erbyn Sadrach, Mesach, ac Abednego; am hyny y llefarodd ac y dywedodd am dwymno y ffwrn seithwaith mwy nag y byddai arfer ei thwymno hi' (Dan. iii. 13–19); ac hefyd yn ngwaith y brenin yn taflu Daniel i ffau y llewod. A phan y cymerwyd ef allan heb ei niweidio dywedir: 'Yna y gorchymynodd y brenin, a hwy a ddygasant y gwyr hyny a gyhuddasant Daniel, ac a'u bwriasant i ffau y llewod, hwy a'u plant, a'u gwragedd, ac ni ddaethant i waelod y ffau hyd oni orchfygodd y llewod hwynt, a dryllio eu holl esgyrn' (Dan. vi. 16, 23, 24).

Yn mhlith y Rhufeiniaid cawn hefyd y gosb greulon o groeshoelio; a dygwyd hi mewn i'r gwledydd a ddarostyngwyd ganddynt. Cafodd ein Harglwydd ei gondemnio i ddyoddef y gosbedigaeth greulon hon.

Y cyfryw oedd rhai o'r prif gosbedigaethau a enwir yn yr Ysgrythyrau. Yr oedd hefyd gosbedigaethau ysgafnach ar gyfer rhai troseddau. Pan fyddai rhyw un yn euog o ladrad, yr oedd yn ofynol gwneud adferiad am yr hyn a ladrattasai. 'Os,' medd Moses, 'lladratta un ych neu ddafad, a'i ladd neu ei werthu, taled bum ych am ych, a phedair dafad am ddafad. Os gan gael y ceir yn ei law ef y lladrad yn fyw, o eidion, neu asyn, neu ddafad, taled yn ddwbl' (Exod. xxii. 1, 4). Gyda golwg ar y trosedd a enwir mewn dammeg gan Nathan, dywedodd Dafydd nid yn unig, 'Euog o farwolaeth yw y gwr a wnaeth hyn,' ond ychwanegodd, 'yr oenig a dal efe adref yn bedwar dyblyg' (2 Sam. xii. 5, 6). Dywed Solomon mewn perthynas i leidr, 'Os delir ef, efe a dal yn saith dyblyg' (Diar. vi. 31). Dywed Zaccheus y publican, 'Os dygais ddim o'r eiddo neb ar gam-achwyn, yr ydwyf yn ei dalu ar ei bedwerydd' (Luc xix. 8).

Yr oedd hefyd deddf *talu y pwyth*. 'Ac os,' medd Moses, 'marwolaeth fydd, rhodder einioes am einioes, llygad am lygad, dant am ddant, llaw am law, troed am droed, llosg am losg, archoll am archoll, clais am glais' (Exod. xxi. 23–25). Gall hon ymddangos yn ddeddf eithaf resymol a chyfiawn, ac yr oedd yn ddiau yn gyfaddas i gyflwr hanner barbaraidd y genedl Hebreaidd pan y rhoddwyd hi gyntaf iddi yn yr anialwch, ond yr oedd tuedd ynddi i feithrin yspryd ymddial; ac yn ganlynol cafodd ei dileu gan ein Harglwydd pan y sefydlodd oruchwyliaeth ragorach yr efengyl (Matt. v. 38, 39). Dan oruchwyliaeth Moses cyrhaeddai deddf talu'r pwyth gau dystion: 'Os cyfyd gau dyst yn erbyn neb, gan dystiolaethau bai yn ei erbyn ef, yna gwnewch iddo fel yr amcanodd wneuthur i'w frawd' (Deut. xix. 16, 19). Ymddengys hyn yn gymhwysiad eithaf teg o'r ddeddf.

Yn Exod. xxi. xxii. ac adnodau eraill, cyfarfyddwn ag amryw ddeddfau taledigaethau, ond nid yw yn angenrheidiol gwneud sylw manylach o honynt.

COSTRELAU. Yn yr hen amser gynt math o sachau lledr oedd costrelau, a chwedi eu gwneud yn gyffredin o grwyn geifr; ac y mae rhai o'r cenedloedd Dwyreiniol yn parhau i wneud defnydd o honynt i'r dydd heddyw. Pan leddir yr anifail, mae yr Arabiaid yn tori ei draed a'i ben, ac yn tynu y corph allan o'r croen heb agor ei fol, yn yr un wedd ac y blingir ysgyfarnogod a chwningod gyda ni. Gwniant wedi hyn y manau lle torwyd y gynffon a'r coesau, a phan fyddo wedi ei llanw, cylymant hi am ei gwddf. Yn y sachau, neu y costrelau hyn y gosodant ac y cariant, nid yn unig eu gwlyb, megis dwfr, llaeth, a gwin, ond pethau sychion, ac heb fod yn agored i gael eu dryllio, megis ymenyn, caws, a mel; a chwedi rhwbio brasder drostynt, ceir y cadwant eu cynwysiad mor ffres, ac y diogelont hwynt yn well rhag llwch a thrychfilod nac un ffordd arall o'u cadw (Harmer, *Obs.* i. 284). Rhywbeth tebyg i hyn efallai ydoedd y 'gostrel ddwfr' a roddes Abraham i Hagar, *gan ei gosod hi ar ei hysgwydd*, pan y danfonodd hi a'i mab Ismael i ffwrdd (Gen. xxi. 14). Yr oedd y costrelau hyn yn agored i heneiddio, breuo, ac ymdori. A dyna y rheswm paham y darfu i genadau y Gibeoniaid, i'r dyben i wneud Josua a'r Israeliaid gredu eu bod wedi dyfod o wlad bell, 'gymeryd hen sachlenau ar eu hasynod, a hen gostrelau gwin,' fel pe buasent wedi heneiddio gan feithder y daith (Jos. ix. 4, 5, 12, 13). Mae pobl anwybodus o natur y costrelau a ddefnyddir yn y Dwyrain yn dueddol i gael eu synu gan ddywediad ein Harglwydd, 'Nid yw neb yn bwrw gwin newydd i hen gostrelau; os amgen, y gwin newydd a ddryllia y costrelau, ac efe a red allan, a'r costrelau a gollir. Eithr gwin newydd sydd raid ei fwrw mewn costrelau newyddion, a'r ddau a gedwir' (Luc v. 37, 38). Ond mae yr amgylchiadau a enwir yn awr yn esponio y matter, oblegid yr oedd perygl i'r gwin newydd, tra yn gweithio, beri i'r costrelau hyn, pan yn hen, gael eu dryllio, a'r gwin ei golli. Ymddengys nad ydoedd costrelaid o win yn rhodd anarferol yn yr hen amseroedd, a hyny i freninoedd (1 Sam. xvi. 20; xxv. 18; 2 Sam. xvi. 1). Ymddengys y rhodd i ni fel peth distadl, ond dylid cofio fod y costrelau hyn o gryn faintioli, ac y gallent gynwys amryw o'n costrelau ni. *Costrelau y nefoedd* ydyw y cymylau a gynwysant ac a dywalltant wlaw a gwlith ar y ddaiar (Job. xxxviii. 37). *Dod fy nagrau yn dy gostrel;* nac anghofia fy ngofidiau, ond cadw hwynt mewn cof, a dyro i mi dy gydymdeimlad danynt (Ps. lvi. 8). *Canys ydwyf fel costrel mewn mwg* (Ps. cxix. 83); yr wyf wedi ymdreulio gan alar a gofid, a chwedi fy ngwneud bron yn ddiddefnydd.

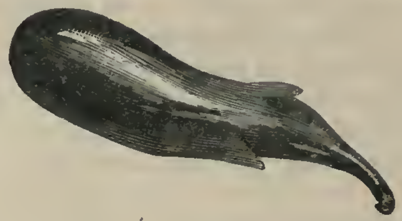
HEN GOSTREL DDWYREINIOL.

CRAIG, talp o gareg naill ai uwch ben neu islaw gwyneb y ddaiar. Gan na symudid creigiau yn hawdd o'u lle (Job xviii. 4), arferir y gair yn ffigurol fel arwydd-lun o sefydlogrwydd; gan y gwnaent sylfaen dda i adeilad (Matt. vii. 24, 25), defnyddid y graig i arwyddo sylfaen safadwy gobaith ac ymddiried; gan fod y creigiau yn fanau i ba rai y cyrchai pobl iddynt ar amserau o berygl (Barn. xv. 8; xx. 45; 1 Sam. xiii. 6), arferid hwynt i arwyddo lle o ddiogelwch neu amddiffynfa. Yn yr ystyron yma sonir yn aml am Dduw yn yr Ysgrythyrau fel craig: gellir amheu pa un a oes un gydmariaeth yn cael ei harfer mor aml am Dduw yn yr Ysgrythyr a'r un sydd wedi ei chymeryd oddiwrth y graig.

Mewn cyfeiriad at y sefydlogrwydd a'r diogelwch a rydd y graig fel sylfaen i adeilad, dywed ein Harglwydd: 'Ar y graig hon yr adeiladaf fy eglwys, a phyrth uffern nis gorchfygant hi' (Matt. xvi. 18). Gan yr arwydda *craig* y chwarel o ba un y cloddir ceryg, cydmarir Abraham a Sarah, unwaith yn anhebygol o gael plant, i graig: 'Edrychwch ar Abraham eich tad, ac ar Sarah a'ch esgorodd; edrychwch ar y graig y'ch naddwyd, ac ar geudod y ffos y'ch cloddiwyd o honynt' (Esa. li. 1, 2). Gan fod creigiau yn anffrwythlon, cydmarir pechaduriaid calon galed, a diffygiol mewn gweithredoedd da, i greigiau' (Jer. v. 3; Luc viii. 13).

'A gwr,' medd Esaiah, 'fydd megis ymguddfa rhag y gwynt ac yn lloches rhag y dymestl; megis afonydd dyfroedd mewn sychdir, megis cysgod craig fawr mewn tir sychedig' (Esa. xxxii. 2). Gallem ni fod yn dueddol i feddwl mai yn achlysurol a than amgylchiadau cyfyng y gwneid defnydd o gysgod creigiau; ond mewn rhanau o'r byd mae hon yn arferiad gyffredinol. Burckhardt, pan yn teithio yn Arabia Gerygog, a ddywed: 'Mewn saith awr a chwarter cyrhaeddasom Wadi el Nasweb, lle y gorphwysasom dan gysgod craig fawr fargodawl, yr hon sydd yn debygol wedi cynysgaethu teithwyr â chysgod am oesoedd. Mae manau cysgodol fel hyn yn eithaf hysbys i'r Arabiaid; a chan na rydd y pren acacia (yr unig bren y mae digonedd o hono yn y dyffrynoedd hyn), oherwydd fod ei ddail yn anaml, ond ychydig gysgod, gwnant ddefnydd o'r cyfryw greigiau, a threfnant eu taith diwrnod yn y fath fodd ac i'w galluogi i'w cyrhaedd erbyn hanner dydd, er mwyn cymeryd eu hunyn' (Burckhardt, *Trav. Syr.* 477; gwel hefyd Harmer, *Obs.* i. 309). 'Mewn llawer o fanau,' medd Hackett, mae diffyg coed yn gwneud cysgod craig yr unig ddiogelwch a ga personau rhag wres llosgawl; ac hyd yn od pan fyddo coed wrth law rhydd y graig fwy a gwell cysgod, oblegid câu allan yn fwy effeithiol belydrau'r haul. Yr oedd yn dda genyf fy hun, pan yn flinedig wrth farchogaeth, a phan yn orchfygedig gan y gwres, ddisgyn a gorphwys am ychydig amser yn nghysgod oerawl craig fargodawl. Nis medr neb sydd wedi teithio yn y Dwyrain lai na dwyn tystiolaeth i werth y cyfryw gysgod, neu adgofio gyda hyfrydwch pa mor aml y gwnaeth ddefnydd o hono' (Hackett, *Illust.* 48).

CREADIGAETH. Yn yr Ysgrythyr cawn gyfeiriad mynych at greadigaeth y byd gan Dduw. Yn y benod gyntaf o Genesis mae genym, yn neillduol, yr hyn a ymddengys yn hanes manwl o greadigaeth pob peth. Yr ydys wedi deall fod yr hanes hwn yn dysgu i ni i'r 'nefoedd a'r ddaiar, ar hyn oll sydd ynddynt,' gael eu creu 'yn y dechreuad' (h.y., ynghylch 6000 o flyneddau yn ol); nad ydoedd mater ei hun yn bodoli cyn hyny, ac i bob peth gael eu ffurfio o ddim; i'r gwaith gael ei gario yn mlaen ar chwech diwrnod olynol; i'r gwahanol ddospeirth o anifeiliaid a phlanigion i gael eu ffurfio y pryd hyny; ac ar y chwechfed dydd i ddyn, y godidocaf o'r creaduriaid, i gael ei wneud yn olaf. 'Felly y gorphenwyd y nefoedd a'r ddaiar, a'u holl lu hwynt' (Gen. ii. 1). Yma, ynte, yr ymddengys fod genym hanes manwl o waith mawr creadigaeth. Ond y mae daiareg, yr hon sydd wedi tyfu i un o'r gwyddonau, yn ystod y ganrif bresenol, wedi ein dwyn at ddatguddiadau newydd, dyeithr, ac annysgwyliadwy. Mae wedi cadarnhau, tu hwnt i bob dadl, fodolaeth flaenorol y ddaiar am oesoedd aneirif; a bodolaeth arni hi, yn ystod yr oesoedd hyny, anifeiliaid a phlanigion o bob math, ac hyd yn od olyniaeth o wahanol fathau o greaduriaid a phlanigion yn llechres yr oesau. Yn awr cynwysai hyn sefyllfa pethau nid anhebyg i sefyllfa bresenol pethau—bodolaeth awyrgylch, goleuni a gwres, tir a dwfr, llynoedd a moroedd; a'r rhai hyn oll yn waith yr un Creawdwr mawr, sef y Duw am yr hwn y sonia Llyfr Genesis.

I fanylu ychydig: nid yn unig mae'r byd hwn wedi bod mewn bodolaeth, ond y mae wedi myned dan lawer o gyfnewidiadau a chwyldroadau. Mae amrywiol fathau o greaduriaid a phlanigion wedi bod mewn meddiant o hono am dymhor, yn aml am hir amser, a chwedi diflanu, yn ol fel y cymerai chwyldroadau le, neu fel y byddai cyfnewidiadau mewn hinsawdd neu ymborth, neu amgylchiadau eraill, yn gwneud eu bodolaeth hwy yn anmhosibl. Mae miloedd o rywiogaethau wedi eu cloddio allan o'r graig, a chyd â'r eithriad o ychydig gannoedd o fathau, gan mwyaf yn gynwysedig o gregin môr, ac i'w cael yn y creigiau uchaf, nid oes neb o honynt yn cyfatteb i'r rhai sydd yn bodoli yn awr ar wyneb y ddaiar. Yn Europe ceir hwynt hyd ddyfnder o 6½ o filltiroedd, ac ni cheir dim esgyrn un creadur sydd yn byw yn awr yn ddyfnach na $\frac{1}{12}$fed o'r dyfnder yma. Mae yr holl greaduriaid eraill yn rhywiogaethau a dospartliadau yn anhebyg i greaduriaid byw yr amser presenol; ac y mae y casgliad yn anwrthwynebadwy iddynt fyw a marw *cyn* creadigaeth y rhywiogaeth bresenol. Yn wir, mor wahanol oedd yr hinsawdd yn yr amserau boreuol hyny, oblegid yr oedd hi yn llawer cynhesach nac yn bresenol, fel nas gallasai ond ychydig o'r creaduriaid presenol fyw y pryd hwnw. Yn ystod yr holl gyfnod y darfu creaduriaid ymddangos gyntaf ar wyneb y ddaiar, nid oes dim llai na phump neu chwech (mae rhai yn golygu cynifer a deg neu ddeuddeg) o hiliogaethau cyfain o greaduriaid wedi diflanu, a chael eu dilyn gan eraill; felly gellir ystyried fod y ddaiar wedi newid ei thrigolion o'r hyn leiaf hanner dwsin o weithiau. Etto darfu i bob dosparth o'r rhai hyn drigo yma yn ddigon hir i adael carneddau o'u gweddillion ar ol. Yn awr mae yn sicr nad yw y defnyddiau er cynyrchu creigiau wedi ymchwyddo i fwy o drwch na 100 neu 200 o droedfeddi er pan y mae dyn ar wyneb y ddaiar. Mae profion na cheir gweddillion na gweithiau dyn yn ddyfnach na'r rhan uchaf o'r haenen arwynebol a eilw daiaregwyr yn *alluvium.* Ond pe buasai dyn yn byw tra yr oedd yr haenau eraill yn cael eu ffurfio, nis gellir rhoddi un rheswm paham na cheir ei esgyrn â ffrwythau ei lafur yn gymysgedig â rhai creaduriaid eraill, y rhai sydd mor lliosog yn y creigiau i ddyfnder o chwech neu saith milltir. Maent o'r un cyfansoddiad fferyllol ag esgyrn creaduriaid eraill, ac heb fod yn fwy agored i ddadfeilio. Yn ystod y 6000 mlynedd diweddaf nid oes ond un rhan o bum cant o'r creigiau haenedig wedi ei ffurfio, ac er nas gellir cyfrif y ffaith hon yn fesuriad cywir (ond yn unig fel dynesiad atto) o'r amser a gymerwyd gan yr hen greigiau i ymffurfio (oblegid mae gwir oedran y bellen ddaiarol yma yn bwnc nas medr gwyddoneg ei benderfynu), etto mae yr holl foddion cydmariaethol o fewn ein cyrhaedd yn ein galluogi i ddweud fod ei hoedran yn ddirfawr—efallai yn filiynau o flynyddoedd (Hitchcock, *Religion of Geology*, 49, 152, 156).

Yn awr, rhwng darganfyddiadau daiaregol a hanes Moses, fel y deonglir ef yn gyffredinol, y mae anghysondeb ymddangosiadol. Mae daiareg, gan hyny, wedi cael ei chyfrif fel gwyddon anffafriol i grefydd, mewn canlyniad i'r hyn ddysg gyda golwg ar hynafiaeth y byd; ond annoeth iawn ydyw coleddu ofnau o'r fath mewn perthynas i unrhyw beth sydd wedi ei sefydlu fel gwirionedd. Llawer gwell ydyw cydnabod yr anhawsder, hyd yn od pe nad allwn ei esponio a'i gymodi â phethau eraill a gyfrifwn yn wirionedd. Gallwn ei osod i lawr fel egwyddor, nas gall fod dim anghysondeb rhwng gair a gweithredoedd Duw. Gyda golwg ar hynafiaeth y byd, nid yw daiareg, mewn gwirionedd, yn groes i air Duw;

nid yw yn wrthwynebol ond i'n deongliad ni o hono, a chynorthwya ni i'w iawn esponio. Yr ydym wedi casglu, oddiwrth hanes Moses, nad oedd y ddaiar yma ddim yn bodoli, ac nad oedd, yn yr un modd, nac anifeiliaid na phlanigion yn bodoli o flaen y cyfnod at ba un y cyfeiria yr hanes hwnw; ond er fod y casgliad hyn yn eithaf naturiol, nid oes genym ni un hawl i'w dynu. Ni warantid mo hono gan yr hanes; cael ei gymeryd yn ganiataol yn gwbl ddarfu iddo. Bwriadwyd yr Ysgrythyrau i ddysgu i ni yn unig wirionedd crefyddol a moesol; ni fwriadwyd mo hono i ddysgu gwyddoneg i ni. Gan nad ydym i ddysgwyl athrawiaethau crefyddol mewn traethodau ar wyddoneg, felly nid ydym i edrych am ddarganfyddiadau gwyddoneg yn yr Ysgrythyrau Santaidd. Nid ydym i ddysgwyl cael y geiriau a arferir yn cael eu defnyddio yn eu hystyr wyddonegawl cyfyng; ond gan i'r Ysgrythyrau gael eu hysgrifenu at ddyn, pan yr oedd cymdeithas mewn cyflwr cyntefig a syml, ac heb feddu fawr wybodaeth ynghylch ymddangosiadau allanol, mae yr iaith a ddefnyddir, fel y gallesid dysgwyl, mewn cydgordiad â'r drychfeddyliau a ffynent. Er esiampl, siaradant am gyfodiad a machludiad yr haul, fel pe buasai yr haul yn troi yn ddyddiol o gwmpas y ddaiar (Ps. xix. 4–6; civ. 19; Preg. i. 5); ac mor ddiweddar a'r unfed ganrif ar bymtheg o'r cyfnod Cristionogol, ar ol i Copernicus ddangos taw nid yr haul oedd yn troi, ond y ddaiar bob dydd ar ei hechel, dygid awdurdod yr Ysgrythyr yn mlaen yn erbyn y darganfyddiad mawr; ac mor gyfangwbl mae'r ymddangosiad wedi cymeryd meddiant o feddyliau pobl, fel y mae seryddion yn gystal a phobl gyffredin yn gwneuthur defnydd o'r un iaith i'r dydd heddyw. Yn wir pe buasai darganfyddiadau presenol seryddiaeth a daiareg, y *telescope* a'r *microscope*, wedi cael eu rhagweled yn y Beibl, tueddasent i'w niweidio, yn nghyfrif y rhai yr ysgrifenwyd ef ar eu cyfer ar y cyntaf, fel datguddiad oddiwrth Dduw, gan yr ymddangosasent yn holl anghredadwy iddynt, a dyna reswm dros y priodoldeb o'i fod yn cyfyngu ei hun i *un* amcan mawr—sef datguddio gwirionedd moesol a chrefyddol; a phan wneid cyfeiriadau at ymddangosiadau naturiol dyma hefyd oedd y rheswm dros gyfaddasu yr iaith oedd mewn arferiad cyffredin ar y pryd i sefyllfa gwybodaeth yn mhlith y bobl at ba un yr ydoedd wedi cael ei annerch.

Nid oedd gan ddyn un dyddordeb crefyddol neillduol yn yr hyn oedd wedi cymeryd lle filoedd neu filiynau o flynyddoedd cyn i drefn bresenol pethau gael ei sefydlu; canys â hono yr oedd a wnelai efe yn benaf. A dyma yw sefyllfa pethau yn awr i gymaint graddau fel nad yw y werinos, hyd yn od mewn gwledydd Cristionogol, yn cymeryd fawr sylw o ddarganfyddiadau seryddiaeth, daiareg, a changenau eraill o wyddoneg. Mae yn canlyn yn naturiol oddiwrth hyn oll, os buasai i ddatguddiad oddiwrth Dduw roddi un math o hanes o'r greadigaeth, taw nid am gyfundraethau oeddynt wedi myned heibio er ys oesau, ond am drefn bresenol pethau o ba un yr oedd dyn yn rhan, ac mewn gwirionedd yn brif ran. Dyna yn ganlynol a gawn ni yn hanes Moses am greadigaeth y byd. Nid oes ynddo un cyfeiriad at sefyllfa pethau mewn amserau aethant heibio. Yr oedd y ddaiar yn awr mewn cyflwr o adfail, a rhydd Moses hanes adgyweiriad yr adeilad teg—adnewyddiad, neu yn hytrach ail greadigaeth, yr hwn yn awr a gymerodd le, fel amlygiad synfawr o allu, doethineb, a daioni Duw; a'r cyfan yn cyrhaedd dros dymhor o chwech diwrnod naturiol.

Er mor synfawr ydyw darganfyddiadau daiareg gyda golwg ar filiynau o oesoedd sydd wedi myned heibio, mae yn deilwng o sylw na rydd i ni un wybodaeth mewn perthynas i gyflwr y ddaiar ar yr amser at ba un y cyfeiria hanes Moses. Yma mae mor ddystaw a'r bedd. Ac nid oes genym un hanes eglur iawn o un cyfeiriad. Yr unig gyfrir a allwn gyfeirio at yr amser yma yw un Moses: 'A'r ddaiar oedd aflunaidd a gwag, a thywyllwch oedd ar wyneb y dyfnder' (Gen. i. 1). Efallai na fedrwn ni ddim esponio y geiriau hyn yn sicr a goleu, ond ymddangosant yn darlunio sefyllfa o anrhefn—o gymysgedd ac annybendod—efallai o fyd mewn adfeiliau. Yn ol yr ystyr a roddir i'r geiriau gan Gesenius (104, 857), arwyddant, 'A'r ddaiar oedd anghyfanedd, ac yn wag.'

Yn awr, gan nad yw daiareg yn rhoddi un wybodaeth mewn perthynas i sefyllfa y ddaiar ar yr amser at ba un y cyfeiria hanes Moses, felly yn yr un modd ni rydd i ni un hyspysaeth, a thybied taw byd mewn adfeiliau ydoedd (tybiaeth ac y mae daiareg yn ganiatau i ni wneud), gyda golwg ar yr hyn fuasai yn angenrheidiol i'w ddyrchafu o'i sefyllfa ddadfeiliedig i fyd mor llawn o drefn, gorwychder, a phrydferthwch, a'r hwn a drigianwn ni yn bresenol, na chwaith gyda golwg ar yr hyn wnawd i ddwyn oddi amgylch yr amcan hwn. Mae ei datguddiadau wedi darfod yn awr, a gedy ni yma yn y tywyllwch yn gyfangwbl.

Yn awr, ar y dybiaeth y gallasai y ddaiar fod yn fyd mewn adfeiliau, nid ydym yn canfod y byddai un anhawsder i dderbyn y dybiaeth y gallasai fod adferiad o'r byd adfeiliedig hwn, mewn rhan mewn ffordd o adnewyddiad, ac mewn rhan mewn ffordd o greadigaeth; ac y gallai y rhan fwyaf o'r benod gyntaf yn Genesis fod yn hanes llythyrenol a syml. Ar y matter hwn mae daiareg yn hollol ddystaw, neu yn hytrach cynysgaetha ffeithiau pwysig yn cadarnhau y posiblrwydd (nid i ddweud tebygolrwydd) o hyn, yn y creadigaethau bob yn ail a'r difrodiadau olynol, y rhai a ddangosir fod wedi cymeryd lle ar ein daiar ni yn ystod oesau blaenorol.

Hyd yma nid ydym yn canfod fod daiareg yn cyfodi unrhyw rwystrau gyda golwg ar hanes Moses am y greadigaeth. Daiareg mewn cysylltiad â seryddiaeth sydd yn cyfodi rhwystrau. Hysbysir ni gan Moses ddarfod i Dduw ddweud y dydd cyntaf, 'Bydded goleuni; a goleuni a fu. A Duw a wahanodd rhwng y goleuni a'r tywyllwch. A Duw a alwodd y goleuni yn Ddydd, a'r tywyllwch a alwodd efe yn Nos' (Gen. i. 3–5). Dywed yn mhellach i Dduw ar y pedwerydd dydd 'wneud dau oleuad mawrion; y goleuad mwyaf i lywodraethu y dydd, a'r goleuad lleiaf i lywodraethu y nos: a'r ser hefyd a wnaeth efe. Ac yn ffurfafen y nefoedd y rhoddes efe hwynt i oleuo ar y ddaiar (i. 16, 17). Yn awr gan fod, yn ystod oesau oedd wedi myned heibio, luoedd o greaduriaid a phlanigion wedi yn olynol feddianu y ddaiar, a chan nas gallasent fyw heb wres a goleuni, mae yn rhaid fod digonedd o'r ddau wedi eu darbodi—mwy cyflawn nac a wneir ar gyfer trefn bresenol pethau. Trwy ba foddion y gwneid hyn nis medrwn ddweud; ac nid nid yw yn hawdd dychymygu am un ffordd heblaw trwy offerynoliaeth haul, lloer, a ser fel, os nid yr unig ffynonellau goleuni a gwres, etto eu prif ffynonellau. Ac oherwydd hyn dichon ein anhawsderau ni gyfodi, fel y gwnant mewn rhai amgylchiadau eraill, oddiar ein hanwybodaeth a'n hanallu. Ond i ddoethineb a gallu anfeidrol nis gallasai fod un anhawsdra i ddyfeisio a darbodi digonedd o oleuni a gwres, a pha beth bynag oedd yn angenrheidiol er cynnal yr hiliogaethau olynol o anifeiliaid a phlanigion y rhai a boblant y ddaiar. Mae yr hiliogaeth bresenol o anifeiliaid a phlanigion, a dyn yn benaeth arnynt, o radd uwch na neb fu o'u blaen yn y cynoesau, ac nid ymddengys yn anhebygol fod gwell moddion yn cael eu defnyddio i ddarparu goleuni a gwres ar gyfer ei thrigolion newydd a mwy ffafriedig, a gallai y moddion rhagorach hyn fod yn gynwysedig yn nghreadigaeth haul, lloer, a ser. Yn flaenorol i'w ffurfiad, yn ol hanes Moses, yr oedd goleuni wedi cael ei greu eisoes, ac yr oedd Duw wedi gwahanu rhwng y goleuni a'r tywyllwch. Dyma ynte lle ceir goleuni yn annibynol ar yr haul, y lloer, a'r ser; ac y mae hyn yn naturiol yn awgrymu y drychfeddwl y gallasai y ddaiar fod wedi derbyn goleuni a gwres oddiwrth ffynonellau eraill heblaw y rhai y derbyniwn ni hwynt oddi wrthynt. Gyda golwg ar wres, gallasai cyflwr tanawl mewnol y ddaiar efallai gynysgaethu digonedd o hono. Ni wnawn ond sylwi yn mhellach nad yw yn beth i synu atto, i fod hanes creadigaeth cyfundraeth bresenol pethau—gweithred wedi ei symud mor bell oddwrth bob profiad dynol—yn cynwys llawer iawn nas medrwn na'i ddeall na'i esponio.

Ond os yw daiareg wedi cyfodi rhwystrau gyda golwg ar hanes Moses am y greadigaeth, mae wedi gwneud gwasanaeth dirfawr i achos crefydd trwy gadarnhau ac eglurhau gwirioneddau eraill o'r fath bwysicaf. Mae yn perffeithio y rhesymau dros fodolaeth a pherffeithderau Duw. Er y dylai y rheswm a gyfyd oddiar y profion o *fwriad* yn ei weithredoedd o'n cwmpas foddloni unrhyw ymofynydd ynghylch bodolaeth Duw, etto yn mhlith philosophyddion yr amserau presenol mae dynion i'w cael, a'r rhai hyny yn dwyn enwau enwog, y rhai sydd wedi dysgu athrawiaethau atheistaidd, fel pe buasai rhyw allu hanfodol mewn natur, ac annibynol ar Dduw personol, yr hwn a alwant yn ddeddf naturiol, trwy yr hon y gellir esponio a chyfrif am ddechreuad ac ymddangosiadau y gyfundraeth bresenol o bethau; a gallai fod ymofynwyr gonest a chywrain y rhai ni ewyllysiont gael gwared ar Dduw, y rhai, serch hyny, a allant deimlo amheuon yn llechu yn eu meddyliau pa un ai nad yw y byd wedi bodoli er tragywyddoldeb, ac y gallasai yn bosibl fod olyniad tragywyddol o anifeiliaid a phlanigion, fel y canfyddwn ni fod olyniad rheolaidd o honynt mewn amser, ac i fod y symudiadau a'r cyfnewidiadau a welwn ni mewn gwrthrychau difywyd wedi cymeryd lle er oesau tragywyddol. Yn awr y mae wedi dygwydd mewn oes lle mae annuwiaeth dan gochl philosophi wedi dyrchafu ei phen, ac yn taenu ei gwenwyn dinystriol yn mhlith pob math o feddyliau, i ddaiareg gyfodi, a chynysgaethu profion diymwad nad yw y drefn bresenol o bethau wedi hanfodi er tragywyddoldeb. Cynysgaetha brofion anwrthwynebol taw yn lle bod olyniad tragywyddol o'r anifeiliaid a'r llysiau sydd yn awr ar y ddaiar, mae wedi bod, yn y gwrthwyneb, nid yn unig greadigaeth, ond creadigaethau olynol, pob un o'r rhai a ddug dystiolaeth ddiamheuol dros fodolaeth Cynlluniwr, Bwriadwr, a Chreawdwr. Gwnaethai hyd yn od un weithred o greadigaeth ddangos hyn tu hwnt i bob dadl, ond grymusir y rheswm, os yn bosibl, neu o'r hyn lleiaf dangosir ef mewn goleu newydd a tharawiadol, gan bob cyfryw weithred olynol o greu. Mae y rheswm, fel y dywed Paley, yn ymchwyddo wrth edrych arno o bob tu. Mae y ffaith o ddechreuad cydmariaethol diweddar yr hil ddynol yn cynysgaethu esiampl hynod darawiadol, nid yn unig o fodolaeth bwriad a chynllun, ond o weithred newydd ac uwch o greadigaeth na dim a ddarfu ei rhagflaenu, gan brofi nid yn unig fodolaeth Duw, ond yn cynysgaethu eglurhad neillduol o'i wybodaeth a'i ddoethineb, ei allu a'i fedr, ei ddaioni a'i haelioni, ynghyd â phriodoleddau eraill ei natur. 'Nid rhywbeth rhwng llysieuyn a'r ffurf isaf o fywyd anifeilaidd ydyw dyn, ond creadur digon amryw-ran i gynwys miliwn o ranau, a chwedi ei gynysgaethu a dau o brif briodoleddau bywyd, sef teimladrwydd ac ymgrynhoad, yn y graddau uchaf; ac uwchlaw pob peth, yn meddu deall a galluoedd moesol llawer mwy rhyfeddol na'i wneuthuriad a'i fywyd anifeilaidd' (Hitchcock, *Religion of Geology*, 158).

Er, yn hanes ein byd ni, hyd yn od dan y drychfeddwl nad ydyw wedi bodoli ond yn unig ynghylch 6000 o flyneddau, fod genym amryw amlygiadau gogoneddus o'r Duwdod, etto mae daiareg yn estyn ac yn eangu cylch ein gweledigaeth. Wrth gario ein meddyliau mor bell yn ol i'r tragywyddoldeb sydd wedi paso, yn y gwahanol gyfnewidiadau y dengys i ni fod y ddaiar wedi myned danynt; yn y gweithredoedd olynol o greadigaeth a gymerasant le bob yn ail a gweithredoedd olynol o ddinystr; yn y cofnodau anfesuradwy mae y rhai hyn wedi gymeryd i fynu—mae genym brofion ac esiamplau o fawredd cynlluniau Duw ac anchwiliadwyaeth ei ffyrdd. Yn ol y golygiadau a ffynasant yn hir, collir ni yn fuan yn yr olwg ar y briodoledd hono yn y natur ddwyfol; ond mae daiareg yn ein cario ni yn ol trwy gyfnodau anfesuradwy, o un gorphwysfan i'r llall, gan ddangos i ni bethau materol a theimladwy, ar y rhai y gallwn sefydlu ein golygon hyd nes ydym yn y diwedd wedi ein colli yn y dyfnder anfeidrol.

CREDU. 1. Rhoddi cred i adroddiad o ffaith (Gen. xlv. 26). 2. Rhoddi cydsyniad i wirioneddau crefydd, o'r hyn leiaf y fath gydsyniad ac nad yw yn dyfod i fynu i ffydd achubol yn Nghrist (Act. viii. 13). 3. Credu yr hyn ddywed y Beibl ynghylch Iesu Grist, ac ymddiried ynddo yn unig am gadwedigaeth (Ioan iii. 14-16; Act. iv. 12; Gal. ii. 16). Dyma yw yr hyn elwir yn ffydd achubol; trwy hon y cyrhaeddwn ran yn Nghrist, ac yn holl fendithion ei iachawdwriaeth—maddeuant, santeiddhad, gwaredigaeth oddiwrth y llid a ddaw, a bywyd tragywyddol yn y nefoedd. 4. Ymddiried yn, neu ddibynu ar Dduw am gyflawniad o'i addewidion, a chyfraniad i ni ryw fendithion neillduol (Ps. xxviii. 13). 5. Bod yn ddiysgog sicr o ryw wirionedd neu ffaith (Iago ii. 19).

CRE'TE, neu CA'NDIA, ynys yn Môr y Canoldir, ar y deheu-orllewin i Asia Leiaf. Yr oedd ei thrigolion yn enwog gynt fel bwa-saethwyr, ond yr oeddynt hefyd yn warthus ar gyfrif eu ffalsder, eu trythyllwch, a'u môrladradau. Mae Cretiaid yr amser presenol yn debyg iawn i'r hyn oeddynt yn nyddiau'r apostol—'celwyddog, drwg fwystfilod, boliau gorddiog' (Tit. i. 12, 13). Maent, yn Dyrciaid ac yn Roegwyr, y cymeriadau mwyaf drygionus, fel y gwyr pawb, yn y *Levant* (Hartley, *Res.* 108).

Daeth y Tyrciaid, ar ol gwarchae, am bedair blynedd ar hugain, ar yr holl ynys, yn feistri arni yn 1669, ac yn eu dwylaw hwy y mae yn bresenol.

Awgrymir gan Philo fod llawer o Iuddewon yn yr hen amser yn Crete; ac ymddengys fod Cretiaid yn mysg y lliaws y rhai ar ddydd y Pentecost a synent wrth 'glywed yr apostolion yn llefaru yn ei iaith ei hun' (Act. ii. 5, 6, 11). Ar ddychweliad y Cretiaid hyn i'w gwlad eu hunain, mae yn naturiol i ni dybied iddynt wneud yn hysbys i'w cydwladwyr yr hyn oeddynt wedi ei weled a'i glywed yn Jerusalem. Nid yw yn ymddangos yn eglur pa un a ddarfu i Paul ymweled a Crete yn ystod ei lafur gweinidogaethol yn Asia Leiaf; nid oes genym un hanes am y cyfryw ymweliad yn yr Actau; etto yn niwedd ei epistol at Titus dywed, 'Er mwyn hyn y'th adewais yn Crete, fel yr iawn drefnit y pethau sydd yn ol, ac y gosodit henuriaid yn mhob dinas, megis yr ordeiniais i ti' (i. 5). Ymddengys y cynwys hyn nid yn unig fod Cristionogaeth wedi gwneud cryn gynydd eisoes, ond ei fod ef ei hun wedi ymweled a hi yn ddiweddar gyda Titus. Mae yn anmhosibl dweud yn sicr pa bryd y gallasai hyn gymeryd lle. Yn yr hanes a roddir i ni am fordaith Paul i Rufain dywedir i'r llong 'hwylio islaw Creta;' ond nid oes un lle i dybied fod Titus gyd ag ef y pryd hyny, na bod ganddo yntau, wrth baso, un cyfle i'w lanio ef (Act. xxvii. 2, 7, 12, 13, 21). Yn yr epistol ei hun dywed, 'Bydd ddyfal i ddyfod attaf i Nicopolis, canys yno yr arfaethais auafu' (iii. 12). Yn awr, os darfu i Paul, fel mae yn ddigon tebygol, ddyoddef dau garchariad yn Rhufain, mae yn bosibl y gallasai ymweled a Crete yn y cyfwng, a chael cyfle felly i adael Titus yn yr ynys, a gallasai wedi hyn gael achlysur i wneud y cais uchod.

CREU. 1. Dwyn i fodolaeth; ffurfio, gwneud, heb gynwys un drychfeddwl gyda golwg ar pa un a ydoedd yr hyn greïd allan o sylweddau ac oedd yn bodoli yn flaenorol neu beidio (Col. i. 16; Dat. x. 6). Yr ydys wedi tybied yn gyffredin fod y gair Hebraeg ברא, a'r un Groeg Κτίζω, yn cynwys y drychfeddwl o greadigaeth allan o ddim; ond y mae darganfyddiadau daiareg, er heb benderfynu dim gyda golwg ar ffurfiad gwreiddiol mater, yn ei wneud yn debygol i'r byd a ddygwyd i fodolaeth, fel y darlunir gan Moses, ac y cyfeirir atto mewn rhanau eraill o'r Ysgrythyr, gael ei ffurfio allan o ddefnyddiau ac oeddynt yn bodoli yn flaenorol.

2. Furfio allan o sylwedd rhag-fodolawl (1 Cor. xi. 9). Ffurfiwyd Adda ac Efa, y godidocaf o weithredoedd Duw ar y ddaiar, o ddefnyddiau rhag-fodolawl, Adda allan o 'bridd y ddaiar,' ac Efa allan o 'asen a gymerwyd o ochr y dyn' (Gen. ii. 7, 21, 22; iii. 19).

3. Dwyn i fodolaeth yn ysprydol; adnewyddu yr enaid dynol, a newid cwrs bywyd; planu grasusau achubol a doniau lle nad oeddynt o'r blaen (Eph. ii. 10; iv. 24).

4. Adgyweirio oddiwrth wrthgiliad; adferu i fywyd ysprydol (Ps. li. 10).

5. Cynyrchu yn nghwrs rhagluniaeth (Esa. xli. 19, 20; xlv. 7; lxv. 17, 18).

CRIST. 1. Enw swyddol yn cyfatteb i'r gair Hebraeg Messiah, ac yn arwyddo *eneiniog* yn y ddwy iaith. Pan ddefnyddir ef yn yr ystyr hyn dylai y banod penodol gael ei osod bob amser o'i flaen—*y* Crist.

2. Cyfenw ein Harglwydd. Pan yr arferir ef yn yr ystyr hyn ni ddylai banod gael ei osod o'i flaen.

Yn yr H. D. mae y gair משית yn cael ei gyfieithu bob amser, ond yn Dan. ix. 25, 26, yn *eneiniog*, gan nad at bwy y cymhwysir ef, pa un ai breninoedd, offeiriaid, prophwydi, neu mewn rhai enghreifftiau at bersonau ac nad oedd un tebygolrwydd eu bod wedi myned trwy un seremoni o'r fath (Ps. cv. 15); cymhwysir ef at darian (2 Sam. i. 21), ac at Cyrus, tywysog paganaidd (Esa xlv. 1); ond yn y T. N. cyfieithir y gair Groeg Χριστος bob amser *Crist*. Yn ein cyfieithiad ni, fodd bynag, mae llawer iawn o ddiffyg cywirdeb gyda golwg ar y defnydd wneir o'r banod mewn cysylltiad ag ef, gan y gadewir ef allan yn aml lle dylasai fod i mewn. Yr oedd yr enw Crist yn ddechreuol yn llawn cymaint o gyfenw, neu enw swyddol, a'r gair Bedyddiwr, yr hwn a gymhwysid at ei ragflaenor, ac yr oedd yr un a ddefnyddid fel y cyfryw â'r banod mor rheolaidd mewn cysylltiad ag ef a'r llall yn y T. N. Etto gwna ein cyfieithwyr, y rhai a ddywedant *y* Bedyddiwr, a'r rhai mewn nifer o enghreifftiau a ddywedant *y* Crist, arfer yn fwy cyffredin yn unig yr enw Crist. Yn awr am yr un rheswm ac oedd dros gyfieithu ὁ Βαπτιστος *y* Bedyddiwr, dylasent gyfieithu ὁ Χριστος *y* Crist, lle bynag y gosodir y banod o flaen y gair. Trwy beidio gwneud felly mae wedi taflu llawer o dywyllwch dros rai adnodau, a mawr wanhau ystyr eraill. Er esiampl, dyna'r cwestiwn a ofynwyd gan Iesu i'r Phariseaid (Matt. xxii. 42): 'Beth a dybygwch chwi am Grist?' Nis gellir edrych ar y gair a ddefnyddir fel hyn, heb un banod priodol neu anmhenodol, neu un gair i benderfynu ei ystyr, ond fel cyfenw, ac nis gellir deall y cwestiwn a ofynodd ef ei hun mewn un ffordd arall gan ddarllenwr annysgedig ond fel ffordd i dynu oddi wrthynt eu syniadau mewn perthynas iddo ei hun. I'r cyfryw rhaid yr ymddangosai y cwestiwn yn gyfystyr a 'Beth a dybygwch chwi am Iesu?' Yr oedd gan hyny y rheswm cryfaf dros gadw yn agos at yr iaith wreiddiol yn y lle hwn, gan taw amcan amlwg ein Harglwydd ydoedd tynu allan eu syniadau, nid yn ei gylch ef ei hun yr hwn a ofynodd y cwestiwn, a'r hwn y gwyddai a gyfrifent yn dwyllwr, ond mewn ffordd gyffredinol mewn perthynas i'r person yr hwn, dan y titl o Fessiah, a ddysgwylient hwy eu hunain am dano: 'Beth a dybygwch chwi am *y* Crist?' Mae genym esiamplau o'r un natur yn yr adnodau canlynol, yn y rhai mae y banod yn rhoddi ystyr neillduol i'r gair; ond gan fod ein cyfieithwyr wedi ei adael allan, ni a'i gosodwn ef i mewn:—'A chwedi i Herod alw ynghyd yr holl arch-offeiriaid ac ysgrifenyddion y bobl, efe a ymofynodd a hwynt pa le y genid *y* Crist' (Matt. ii. 4). 'A'r Iesu a attebodd ac a ddywedodd, Pa fodd y dywed yr ysgrifenyddion fod *y* Crist yn fab Duw?' (Marc xii. 35). 'Yr un ffunud yr arch-offeiriaid hefyd, yn gwatwar, a ddywedasant wrth eu gilydd, Eraill a waredodd, ei hun nis gall ei wared. Disgyned *y* Crist, brenin yr Israel, yr awrhon oddi ar y groes, fel y gwelom, ac y credom' (xv. 31, 32). 'Ac un o'r drwg-weithredwyr a grogasid a'i cablodd ef, gan ddywedyd, Os tydi yw *y* Crist, gwared dy hun a ninau' (Luc xxiii. 39). 'Onid oedd raid i *y* Crist ddyoddef y pethau hyn a myned i'w ogoniant? Felly yr oedd raid i *y* Crist ddyoddef, a chyfodi o farw y trydydd dydd' (xxiv. 25, 26, 46). 'Yna y dywedodd rhai o'r Hierosolymitiaid, Nyni a adwaenom hwn o ba le y mae; eithr pan ddel *y* Crist, nis gwyr neb o ba le y mae. A llawer o'r bobl a gredasant ynddo, ac a ddywed-

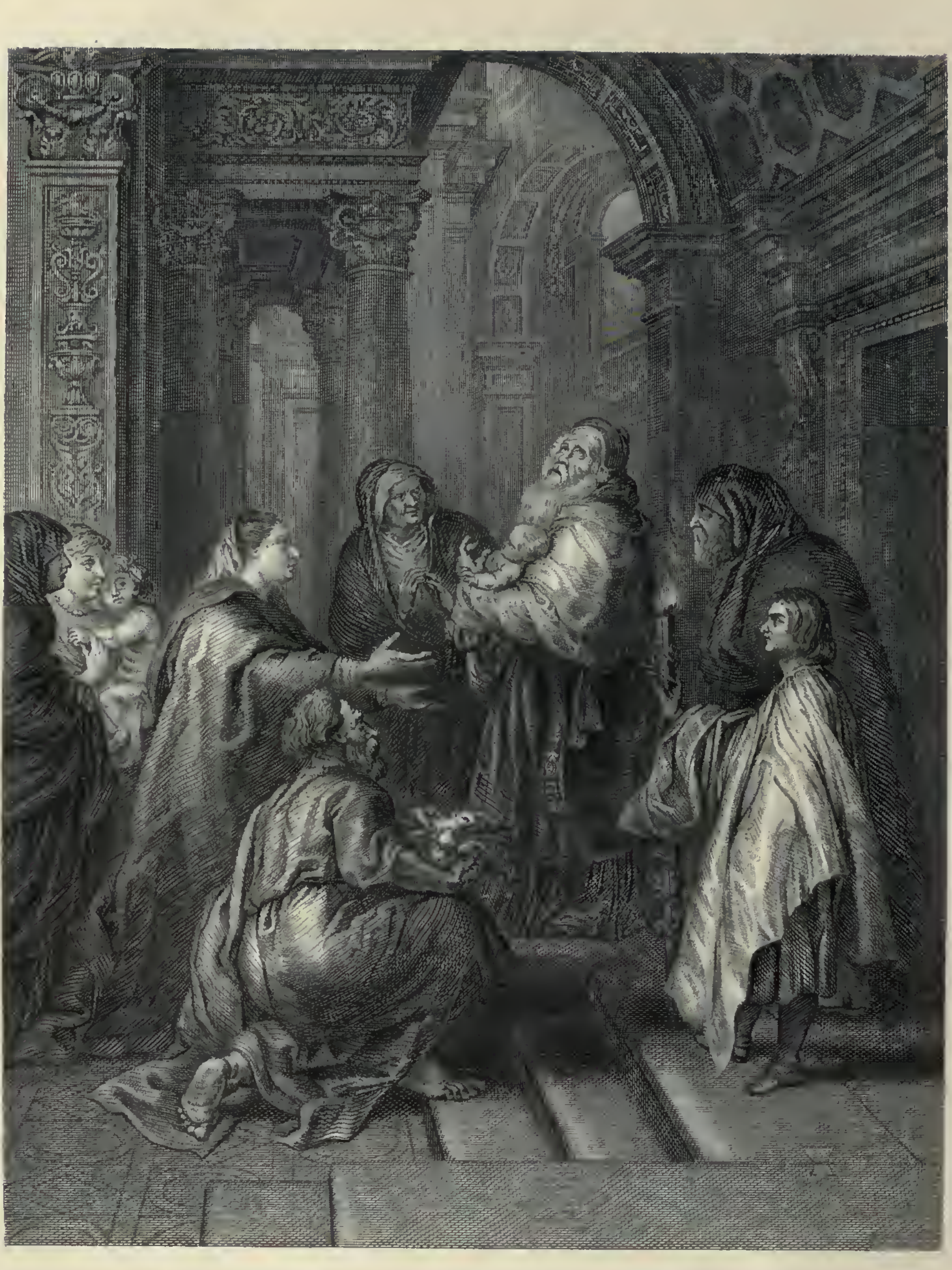

Y CYFLWYNIAD YN Y DEML.

WILLIAM MACKENZIE, LLUNDAIN, LLYNLLEIFIAD, CAERODOR AC ABERTAWY.

asant, Pan ddelo *y* Crist, a wna efe fwy o arwyddion na'r rhai hyn a wnaeth hwn? Eraill a ddywedasant, Hwn yw *y* Crist. Eraill a ddywedasant, Ai o Galilea y daw *y* Crist? Oni ddywedodd yr Ysgrythyr, Mai o had Dafydd, ac o Bethlehem, y dref lle bu Dafydd, y mae *y* Crist yn dyfod' (Ioan vii. 27, 31, 41, 42).

Mae'r esiamplau hyn allan o'r Efengylau; mae y rhai canlynol allan o'r Actau:—'A Phaul, yn ol ei arfer, a aeth i mewn attynt, a thros dri Sabbath a ymresymodd â hwynt allan o'r Ysgrythyrau, gan egluro a dodi ger eu bronau, mae rhaid oedd i *y* Crist ddyoddef, a chyfodi oddiwrth y meirw; ac mai hwn yw *y* Crist Iesu, yr hwn yr wyf fi yn ei bregethu i chwi' (xvii. 2, 3). 'A phan ddaeth Silas a Timotheus o Macedonia, bu gyfyng ar Paul yn yr yspryd, ac efe a dystiolaethodd i'r Iuddewon mai yr Iesu oedd *y* Crist. Canys efe a orchfygodd yr Iuddewon yn egniol, ar gyhoedd, gan ddangos trwy yr Ysgrythyrau, mai Iesu yw *y* Crist' (xviii. 5, 28). Gellid rhoddi llawer o esiamplau eraill, ond mae hyn yn ddigon.

Yn awr er y gall darllenydd wneud allan ystyr yr adnodau hyn fel y rhoddir hwynt yn y T. C., etto mae y banod '*y*' yn gwneud y dywediadau yn fwy eglur a phenodol, ond nid yn fwy felly nac a drosglwyddir yn amlwg gan y geiriau yn yr iaith wreiddiol.

Ond daeth y gair Crist, er yn ddechreuol ond enw darluniol o swydd, oddiwrth fynychdra ei gymhwysiad at un person, a dim ond un, i gael ei ddefnyddio fel cyfenw. 'Ymddengys,' medd Dr. Campbell, 'i'r defnydd yma o'r gair ddechreu yn fuan ar ol ei esgyniad; yn ystod ei fywyd nid ymddengys i'r gair gael ei ddefnyddio un amser yn yr ystyr hyn.' Ond mae llawer o adnodau yn yr Efengylau ac a ddygant yr ymddangosiad ei fod wedi ei arfer fel cyfenw, megis yn Luc ii. 11; xxiii. 2; Ioan xvii. 3 (gwel *Middleton on Gr. Art.* 193). Yn yr Epistolau gall fod yn anhawdd penderfynu pa un a ydyw i gael ei gymeryd fel enw swyddol, neu gyfenw, ond lle mae anhawsder nid yn aml o un pwys.

Heblaw y ddau ystyr cyntaf hyn, arferir y gair yn ffigurol mewn rhai ystyron eraill yn y T. N. megis—

3. Yr eglwys Gristionogol, neu y gymdeithas hono o ba un y mae Crist yn ben: 'Canys fel y mae y corph yn un, ac iddo aelodau lawer, a holl aelodau yr un corph, cyd byddont lawer, ydynt un corph; felly y mae Crist hefyd' (1 Cor. xii. 12; gwel hefyd ad. 27 a Gal. iii. 16).

4. Athrawiaeth Crist: 'Eithr chwychwi nid felly y dysgasoch Grist' (Eph. iv. 20).

5. Yspryd a thymer Crist: 'Fy mhlant bychain, y rhai yr wyf yn eu hesgor drachefn, hyd oni ffurfier Crist ynoch' (Gal. iv. 19).

6. Y bendithion a gyfranir gan Grist: 'Canys fe a'n gwnaed ni yn gyfranogion o Grist, os daliwn ddechreuad ein hyder yn sicr hyd y diwedd (Heb. iii. 14; Campbell, *Efengylau*, i. 217, 220, 223, 227, 228, 234).

CRIST IESU, a anwyd, yn ol yr amseryddiaeth cyffredin, yn y flwyddyn o oed y byd 4000, pedair blynedd cyn dechreuad yr hyn a elwir y cyfnod Cristionogol. Lle ei enedigaeth ydoedd Bethlehem, dinas yn Judah, ychydig filltiroedd ar y dehau i Jerusalem; ond tra etto yn faban cymerwyd ef gan Joseph a Mair ei fam i'r Aipht, er dianc rhag cael ei ladd gan Herod frenin; ond gan i'r tywysog hwnw farw yn fuan wedi hyn, dychwelasant i wlad Judea, nid, fodd bynag, i Bethlehem, ond i Nazareth, dinas yn Galilea, lle yr oeddynt wedi trigo o'r blaen (Matt. ii. 1, 14, 21–23; Luc ii. 4). Yma y dygwyd ef i fynu (Luc iv. 16); ond yr unig amgylchiad adroddir am dano pan yn fachgen yw iddo fyned i fynu i Jerusalem ar wyl y Pasg, a phan yr oeddynt hwy wedi cychwyn ar eu taith tuag adref, iddo yntau aros ar ol; a phan ddychwelasant i'w geisio, bu iddynt ar ol chwilio tridiau, 'ei gael ef yn y deml, yn eistedd ynghanol y doctoriaid, yn gwrandaw arnynt, ac yn eu holi hwynt.' Ac ar waith ei fam yn dweud wrtho, 'Fy mab, paham y gwnaethost felly a ni,' attebodd yntau, 'Oni wyddoch chwi fod yn rhaid i mi fod ynghylch y pethau a berthyn i'm Tad' (Luc ii. 41–49). Dywedir yn aml iddo weithio wrth ei grefft fel saer gyd â'i dad Joseph. Efallai hyny, gan ei fod yn arferiad yn mhlith yr Iuddewon i ddysgu rhyw grefft i'w plant; ond prin y cyfiawnheir ni i sylfaenu tyb o'r fath ar Marc vi. 3, wedi ei gydmaru â Matt. xiii. 55, yn enwedig pan gymerom i ystyriaeth wahanol ddarlleniadau yr adnod flaenorol. Pan yr oedd ynghylch deg ar hugain oed (yn O.C. 27 yn ol yr amseryddiaeth cyffredin) bedyddiwyd ef gan Ioan Fedyddiwr yn yr Iorddonen (Luc iii. 21–23); ac ymddengys i hyn gael ei ganlyn yn uniongyrchol gan ei demptasiwn yn yr anialwch (Luc iv. 1). Ond ni ddechreuodd ei weinidogaeth gyhoeddus, yn ol yr amseryddiaeth hwnw, cyn O.C. 30, ynghylch tair blynedd yn ddiweddarach, pan yr ydoedd yn 33 o oed o leiaf. Ymddangosai nad ydoedd Ioan yn ngharchar pan ddygwyddodd yr amgylchiadau a adroddir yn Ioan i. 29–51; ond ymddengys Matthew a Marc fel yn dweud ei fod yn ngharchar pan ddechreuodd ein Harglwydd ei weinidogaeth gyhoeddus (Matt. iv. 12–25; Marc i. 14–22); ond darlunia Ioan ef fel yn arfer ei weinidogaeth ar yr un pryd ac yr arferai yntau ei weinidogaeth (Ioan iii. 22–30). Cyfrifir yn gyffredin i'w weinidogaeth barhau ynghylch tair blynedd a hanner; ac felly, rhaid ei fod, ar amser ei farwolaeth, O.C. 33, rhwng 37 a 38 o oed. Dyna yn eglur ydyw y casgliadau ellir dynu oddiwrth yr amseryddiaeth cyffredin, er y tybir gan ddarllenwyr cyffredin iddo ddyoddef yn y 33fed flwyddyn o'i oed—gan y llyncir i fynu yn oes y byd y pedair blynedd gyntaf o'i fywyd.

Nid ydyw cyfyngder maes gweinidogaeth ein Harglwydd mewn un modd yn anheilwng o sylw. Ni chyrhaeddai mewn un modd dros yr oll o'r wlad; Galilea ydoedd prif faes ei lafur. Talai ymweliadau hefyd a Jerusalem, ond ni wnai hyny, ni feddyliem, ond ar uchel wyliau yr Iuddewon (Ioan ii. 13, 23; v. 1; vii. 1, 2, 9, 10; x. 22, 23; xii. 1; xiii. 1; Matt. xxi. 1, 10, 11; xxvi. 2). Nid oes dim son am dano yn myned yn mhellach i'r dehau, hyd yn od i Bethlehem, lle ei enedigaeth, er nad oedd ond ychydig filltiroedd o bellder. Ar y dwyrain cawn ef un tro yn paso trwy Jericho (Luc xix. 1), ac yn croesi Llyn Tiberias amryw weithiau i'w lanau dwyreiniol (Matt. viii. 23, 28; xiv. 13, 22, 34; xv. 39; xix. 1). Ar y gogledd aeth i drefydd Cesarea Philippi (Marc viii. 27); ac ar y gorllewin i gyffiniau Tyrus a Sidon (vii. 24; Matt. xv. 21)—yr unig fan y dynesodd at lanau Môr y Canoldir. Wrth deithio rhwng Jerusalem a Galilea aeth amryw weithiau trwy wlad y Samariaid (Ioan iv. 3–5, 43; Luc ix. 51–53; xvii. 11). Nid yw yr efengylwyr wedi bod mor fanwl a rhoddi i ni hanesion daiaryddol am weinidogaeth ein Harglwydd; ond y mae y rhai sydd newydd gael eu henwi yn rhoddi i ni ddrychfeddwl cyffredinol am faes ei lafur, ac nid ymddengys yn un helaeth iawn. Mae ryw sut yn syn na rydd dim un o'r tri efengylwyr cyntaf un hanes am ei fod yn Jerusalem cyn amser ei ddyoddefiadau diweddaf.

Yn nghyfansoddiad ei berson mae Crist Iesu yn gwahaniaethu yn hanfodol oddiwrth holl deulu Adda. Ynddo ef mae wedi ymuno natur Duw a natur dyn. Addefir ei ddynoliaeth hyd yn od gan y sawl a wadant ei dduwdod; a gosodir llawer o bwys arni fel pe byddai ddim ond dyn. Ond dysg yr Ysgrythyr ei dduwdod yr un mor eglur a'i ddyndod.

1. Cysylltir ef â Duw'r Tad mewn ffordd a dull amlygawl o'i dduwdod, megis yn Ioan x. 30; 1 Cor. viii. 6; Matt. xxviii. 19; 2 Cor. xiii. 14; 1 Tim. i. 2. Cyfarchiad cyffredinol Paul yn ei Epistolau ydyw'r olaf.

2. Dywedir yn bendant ei fod yn Dduw (Ioan i. 1; Rhuf. ix. 5; Phil. ii. 3; 1 Tim. iii. 16 [?]; Tit. ii. 13).

3. Priodolir perffeithderau dwyfol iddo (Col. ii. 9; Heb. i. 8, 10–12; xiii. 7, 8; Dat. i. 8, 11; xxii. 13; wedi eu cydmaru ag Esa. xliv. 6; Matt. xviii. 20; Dat. ii. 23; wedi eu cydmaru â 1 Bren. viii. 39).

4. Priodolir gweithredoedd dwyfol iddo (Ioan i. 3; Col. i. 15–17; Heb. i. 2, 3, 10; Ioan v. 21; Matt. xxv. 31–46; 2 Thess. i. 6–10).

5. Rhoddir addoliad ac anrhydedd dwyfol iddo (Ioan v. 22, 23; Heb. i. 6; Esa. vi. 1–3; wedi eu cydmaru ag Ioan xii. 41; 1 Cor. i. 2; xvi. 22; Phil. ii. 9–11; 2 Tim. iv. 18; Dat. i. 4–6; v. 8–14; vii. 9–17).

Yn y rhanau o'r Ysgrythyr ydym wedi goffhau yr ydym wedi cyfyngu ein hunain i'r adnodau sydd yn cynwys profion uniongyrchol a diamheuol o dduwdod ein Harglwydd. Mae amryw adnodau eraill yn cynwys yr un athrawiaeth, a'r rhai mae genym ryddid i'w hesponio yn yr un ffordd; megis, 1 Cor. x. 9, wedi ei chydmaru â Num. xxi. 5, 6; Marc i. 1–3, a Luc i. 76, wedi eu cydmaru ag Esa. xl. 3, 9–11, a Mal. iii. 1; Jer. xxiii. 5, 6; Judas 4; 1 Tim. vi. 15, 16, a Dat. xix. 13, 16; Ioan xvii. 5; 2 Thess. ii. 16, 17; 2 Cor. xii. 8–10.

Mae amryw adnodau eraill y rhai y gellir eu hesponio yn rhwydd a naturiol ar y dybiaeth o'i dduwdod, y rhai nis medrir eu deongli ar y dybiaeth o'i ddyndod yn unig. Mae y dull y sieryd ysgrifenwyr y T. N. am Grist Iesu, a'r syniadau a amlygant tuag atto yn cynwys gwahaniaeth goruchel rhyngddo a dynion eraill, gan nad pa mor enwog y dygwyddent fod. Am y patrieirch, y prophwydi, neu y tywysogion enwocaf, ni ddefnyddiant iaith ac sydd yn dynesu at yr hon ddefnyddiant mewn perthynas i Grist Iesu (Ioan i. 14; xx. 27, 28; Rhuf. viii. 16, 17, 32–39; 2 Cor. viii. 9; Eph. iii. 14–21; Phil. i. 20–23; 1 Pedr i. 8; 2 Pedr i. 10, 11, 16, 17; iii. 18; 1 Ioan i. 22, 23; Dat. i. 7, 13–16; xxii. 16, 20). Efallai nad ydyw yr adnodau hyn, ac amryw rai eraill, yn cynwys profion pendant o dduwdod Crist, etto dyna'r unig dybiaeth ar ba un y gellir cyfrif am danynt; maent yn hollol anesponiadwy ar y dybiaeth o'i ddyndod yn unig. A'u cymeryd yn y goleu hyn, cadarnhant y profion o dduwdod Crist.

CRISTION, enw ar ganlynwyr Crist, a roddwyd iddynt yn gyntaf yn Antiochia, yn Syria, yn debygol oddeutu o.c. 43. Nid yw ddim yn debygol iddynt dderbyn yr enw hwn oddiwrth yr Iuddewon. Defnyddient hwy iaith, pan yn son am danynt, amlygawl o gasineb a dirmyg. Galwent hwy 'sect y Nazareniaid' (Act. xxiv. 5). Phylip, un o ddisgyblion cyntaf Crist, a'i geilw yn 'Iesu o Nazareth;' ond yr atteb a dderbyniodd oedd, 'A ddichon dim da ddyfod o Nazareth?' (Ioan i. 45, 46). Heblaw hyny, yr oedd rheswm ychwanegol paham na wnai yr Iuddewon alw disgyblion Iesu wrth yr enw Cristionogion. Yr un ystyr yw y gair Crist a Messiah; a chan nad pa mor ddall a rhagfarnllyd y gallasent fod mewn perthynas i'r matter hwn, ni wnaethent byth ddefnyddio gair mor gysegredig i flaenllymu gair o wawd neu ddirmyg; ac nis gallasent ei ddefnyddio mewn modd difrifol i ddynodi y rhai oedd yn ddilynwyr un a ffuantai fod y Messiah neu y Crist—twyllwr yr hwn oedd, yn eu golwg hwy, wedi cael ei gyfiawn osod i farwolaeth waradwyddus. Ac nid yw yn debygol i ganlynwyr Crist roddi yr enw hwn iddynt eu hunain. Yn Actau yr Apostolion, ac yn eu Hepistolau, galwant eu hunain yn frodyr, disgyblion, credinwyr, saint. Dim ond mewn dau fan arall y cawn ni y gair Cristion yn cael ei ddefnyddio (Act. xxvi. 28, a Pedr iv. 16), ac yn y ddau le gellir ei ystyried fel gair a ddefnyddid gan y rhai oedd oddi allan, ac heb fod yn perthyn i'w corph hwynt. Mae yn ddigon tebygol y buasai disgyblion Crist yn ei deimlo yn rhyfyg i gyfenwi eu hunain ar enw ac oedd yn eu cyfrif hwy 'uwchlaw pob enw.' Nid oes fawr amheuaeth, gan hyny, na ddarfu yr enw hwn ddechreu gyda'r cenedloedd, y rhai a ddechreuasant ganfod fod y sect hon mor wahanol oddiwrth yr Iuddewon fel y gellid yn briodol roddi iddi enw newydd. Yr oedd y gair *Crist* yn ddiau yn cael ei arfer yn aml mewn cyfeillach gan y credinwyr, fel y gwyddom y gwnaent ei arfer yn eu llythyrau. Crist oedd teitl yr hwn a gydnabyddent hwy fel eu meistr, eu llywydd, a'u penaeth. Cyffesent ddarfod i'r Crist hwn gael ei groeshoelio; ond haerent ei fod wedi adgyfodi oddiwrth y meirw, a'i fod wedi esgyn i'r nefoedd gan eistedd ar ddeheulaw Duw. Felly cafodd yr enw *Cristion* yn naturiol le yn iaith ddirmygus eu gelynion. Ar y cyntaf, mae genym bob lle i gasglu taw enw o ddirmyg a gwawd ydoedd. Yn wir, yr oedd pobl Antiochia yn nodedig am ddyfeisio enwau o wawd, ac am droi eu harabedd yn offeryn i greu chwerthin ar ben eraill (Conybeare, i. 129).

Mae rhai yn tybied fod y ferf a ddefnyddir yn Act. xi. 26 yn arwyddo iddynt gael eu galw *trwy ddwyfol appwyntiad* yn Gristionogion yn gyntaf yn Antiochia (Doddridge, ar yr adnod); ond er y gellir ei ddefnyddio yn yr ystyr hyn mewn rhai adnodau, arferir ef hefyd lle na fwriedid trosglwyddo y drychfeddwl hwn o gwbl (gwel Rhuf. vii. 3). Mae yr esponiad uchod, yn ein barn ni, yn gyfrif mwy syml a naturiol o'r matter.

CRISTIONOGAETH: Ei Dechreuad a'i Chynydd. Gellir dweud fod goruchwyliaethau y patrieirch a Moses yn rhagarweiniol i'r oruchwyliaeth Gristionogol; ond yr oedd rhai amgylchiadau yn gysylltiedig â'r olaf y rhai a ymddangosant felly mewn modd arbenig. Yr oedd gwlad Canaan, lle yr oedd cenedl Israel wedi ymsefydlu, yn y rhan fwyaf ganolaidd o'r byd adnabyddus y pryd hwnw. Yr oedd yn gyfleuedig yn mlaen Môr y Canoldir, ac felly yr oedd ganddi ffordd ar dir ac ar fôr i wledydd Asia Ddwyreiniol, i rai o brif wledydd Europe, i'r Aipht, a rhanau o Affrica; tra, tua'r dwyrain, yr oedd ganddi er ys hir amser gysylltiadau ag ymerodraethau mawrion Assyria, Babilon, a Persia. Trwy offerynoldeb y caethgludiadau Assyriaidd a Babilonaidd yr oedd llawer iawn o ddisgynyddion Abraham wedi eu symud a'u sefydlu yn y gwledydd hyn, a gellir tybied iddynt daenu ynddynt ryw ychydig wybodaeth am y gwir Dduw. Gwnaeth y cyfieithiad o'r H. D. i'r iaith Roeg, a'r hwn gyfieithiad a elwir yn gyffredin y Septuagint, gyfranu help at gyrhaedd yr un amcan—yn enwedig yn yr Aipht, Asia Leiaf, yn Groeg, ac hyd yn od yn Itali; yn mhob man, mewn gair, lle llefarid yr iaith. Gyda golwg ar Palestina ei hun, ordeiniwyd gweinidogaeth Ioan Fedyddiwr mewn modd neillduol i 'barotoi ffordd yr Arglwydd,' ac ymddengys i lawer iawn gael eu bedyddio ganddo. 'Yna yr aeth allan atto ef,' medd Matthew, 'Jerusalem, a holl Judea, a'r holl wlad o amgylch yr Iorddonen, ac a fedyddiwyd ganddo ef, gan gyffesu eu pechodau (iii. 5, 6). Er y tybir yn gyffredin nad oedd llawer o lwyddiant yn gydfynedol â gweinidogaeth ein Harglwydd, etto efallai fod ei effeithiau yn fwy nac a ddychymygir yn gyffredin. Yn ninas Jerusalem, yn uniongyrchol ar ol ei esgyniad, dywedir fod rhif y disgyblion ynghylch 'chwech ugain' (i. 15); a dywed yr apostol Paul iddo, rhwng ei adgyfodiad a'i esgyniad, gael ei 'weled gan fwy na phum cant brodyr ar unwaith; o'r rhai mae y rhan fwyaf yn aros hyd yr awrhon; eithr rhai a hunasant' (1 Cor. xv. 6). Prin yr oedd yr apostolion wedi dechreu ar eu gweinidogaeth, pan, ar ddydd y Pentecost, y 'llanwyd hwynt â'r Yspryd Glân, ac a ddechreuasant lefaru â thafodau eraill, megis y rhoddes yr Yspryd iddynt ymadrodd. Ac yr oedd yn trigo yn Jerusalem, Iuddewon, gwyr bucheddol o bob cenedl dan y nef.' 'Parthiaid, a Mediaid, ac Elamitiaid, a thrigolion Mesopotamia, a Judea, a Chappadocia, Pontus, ac Asia, Phrygia, a Phamphilia, yr Aipht, a pharthau Libya, yr hon sydd gerllaw Cyrene, a dyeithriaid o Rufeinwyr, Iuddewon, a phroselytiaid, Cretiaid, ac Arabiaid, yr ydym ni yn eu clywed hwynt yn llefaru yn ein hiaith ni fawrion weithredoedd Duw. A synasant oll, ac amheuasant, gan ddywedyd y naill wrth y llall, Beth a all hyn fod. A chwanegwyd attynt y dwthwn hwnw ynghylch tair mil o eneidiau.' Ac ychydig adnodau nes yn mlaen, dywedir i'r 'Arglwydd chwanegu beunydd at yr eglwys y rhai fyddent gadwedig' (Act. ii. 1–11, 41, 47). Parhaodd yr apostolion, yn enwedig Pedr ac Ioan, eu llafur, a'r canlyniad oedd i flaenoriaid yr Iuddewon 'osod dwylaw arnynt, a'u dodi mewn dalfa hyd dranoeth, canys yr oedd hi yn awr yn hwyr. Eithr llawer o'r rhai a glywsant y gair, a gredasant, a rhifedi y gwyr a wnaed ynghylch pum mil' (iv. 1–4). Pa un a ydym i ddeall wrth hyn fod y rhif blaenorol o 3000 wedi ei chwanegu yn awr i 5000, neu fod 5000 o ddychweledigion ychwanegol, sydd anhawdd dweud; ond tueddir ni at y dybiaeth flaenaf. Yn ganlynol ymddengys i drychineb Ananias a Sapphira wneud argraph ddofn ar feddyliau llawer, canys dywedir i 'luaws o wyr a gwragedd yn credu gael eu chwanegu attynt' (v. 11, 14). Unwaith yn ychwaneg, darfu i'r arch-offeiriad a rheolwyr yr Iuddewon 'ddodi eu dwylaw ar yr apostolion, a'u rhoi yn y carchar cyffredin,' ond wedi hyn, 'beunydd yn y deml, ac o dŷ i dŷ, ni pheidiasant a dysgu a phregethu Iesu Grist.' 'A gair Duw a gynyddodd; a rhifedi y disgyblion yn Jerusalem a amlhaodd yn ddirfawr, a thyrfa fawr o'r offeiriad a ufuddhasant i'r ffydd' (v. 17, 18, 41, 42; v. 7).

Dyna'r fath gynydd wnaeth yr efengyl yn Jerusalem ar y cyntaf: tybir i hyn gymeryd lle o fewn ychydig amser wedi esgyniad ein Harglwydd. Ond yn awr, os nid o'r blaen, cymerodd gylch eangach. Ar ol marwolaeth y merthyr cyntaf Stephan, 'bu erlid mawr ar yr eglwys oedd yn Jerusalem; a phawb a wasgarwyd ar hyd gwledydd Judea a Samaria, ond yr apostolion.' 'A'r rhai a wasgarasid a dramwyasant gan bregethu y gair' (viii. 1, 4). Darfu i'r Harglwydd, pan ddanfonodd ei ddisgyblion allan, 'orchymyn iddynt, gan ddywedyd, Nac ewch i ffordd y cenedloedd, ac i ddinas y Samariaid nac ewch i mewn; eithr ewch yn hytrach at ddefaid cyfrgolledig tŷ Israel' (Matt. x. 5, 6). Eithr yn awr eangwyd eu *commissiwn*, 'Ewch i'r holl fyd, a phregethwch yr efengyl i bob creadur' (Marc xvi. 15); 'Ewch a dysgwch,' neu disgyblwch neu gwnewch ddisgyblion o'r, 'holl genedloedd' (Matt. xxviii. 19). Yn ganlynol, aeth Phylip, un o'r saith diacon, 'i waered i ddinas Samaria, ac a bregethodd Grist iddynt; ac yn gymaint ac i lwyddiant gydfyned â'i lafur, darfu i'r apostolion, pan glybuasant dderbyn o Samaria air yr Arglwydd, anfon attynt Pedr ac Ioan; a chwedi iddynt dystiolaethu a llefaru gair yr Arglwydd, hwy a ddychwelasant i Jerusalem, ac a bregethasant yr efengyl yn llawer o bentrefi y Samariaid' (Act. viii. 5, 14, 25). Ac yn awr derbyniodd Phylip *gommisiwn* neillduol i fyned i'r dehau, ac yno tarawodd wrth 'wr o Ethiopia, eunuch galluog dan Candace, brenines yr Ethiopiaid, yr hwn a ddaethai i Jerusalem i addoli.' Hyfforddodd Phylip ef, ac yna efe a'i bedyddiodd (viii. 26–39); a thybir yn gyffredin i'r eunuch fyned a'r efengyl i Ethiopia, yr hon a ystyrir yw teyrnas Meroe, ar y dehau i'r Aipht.

Gallwn sylwi yma nad oes un lle i amheu nad oedd yn nhywalltiad yr Yspryd Glân a dawn tafodau, a gyfranwyd ar ddydd y Pentecost, pan 'yr oedd yn trigo yn Jerusalem, Iuddewon, gwyr bucheddol o bob cenedl dan y nef,' gyfeiriad neillduol at daeniad yr efengyl dros yr holl fyd; ac y mae yn rhesymol i gasglu i lawer o'r dyeithriaid oedd yn Jerusalem gario gyda hwynt i'w gwlad eu hunain y newyddion am y pethau rhyfeddol oeddynt wedi eu gweled a'u clywed, a'u bod hefyd yn offerynol i blanu yr efengyl yn mhlith eu pobl eu hunain. Cawn yr efengyl wedi hyn mewn manau nad oes genym un hanes am dani yn cael ei chario iddynt; ac nid yw ond tybiaeth resymol iddi gael ei dwyn iddynt gan rai o'r dyeithriaid Iuddewig oedd yn Jerusalem ar ddydd y Pentecost.

Yn y cyfamser, 'y rhai a wasgarasid oherwydd y blinder ynghylch Stephan, a dramwyasant hyd yn Phenice, a Cyprus, ac Antiochia, heb lefaru y gair ond wrth yr Iuddewon yn unig. A rhai o honynt oedd wyr o Cyprus ac o Cyrene, y rhai wedi dyfod i Antiochia, a lefarasant wrth y Groegiaid, gan bregethu yr Arglwydd Iesu. A llaw yr Arglwydd oedd gyda hwynt, a nifer mawr a gredodd, ac a drodd at yr Arglwydd' (xi. 19–21).

Yn mhlith yr erlidwyr mwyaf ffyrnig yr oedd dyn ifanc a elwid Saul. Yr oedd wedi cymeryd rhan yn y gorchwyl creulon o labyddio Stephan; ac yn awr yr oedd 'yn anrheithio yr eglwys, gan fyned i mewn i bob tŷ, a llusgo allan wyr a gwragedd, a'u rhoddi yngharchar' (vii. 58; viii. 3). Heb ymfoddloni ar erlid yr eglwys yn Jerusalem, ac 'etto yn chwythu bygythion a chelanedd yn erbyn disgyblion yr Arglwydd, a aeth at yr arch-offeiriad, ac a ddeisyfodd ganddo lythyrau i Damascus, at y synagogau, fel os cai efe neb o'r ffordd hon, na gwyr na gwragedd, y gallai efe eu dwyn yn rhwym i Jerusalem' (ix. 1, 2); oddiwrth yr hyn y gellir casglu fod Cristionogaeth wedi cyrhaedd mor belled a Damascus, prifddinas Syria, ffaith sydd yn hysbys i ni trwy ffynonellau eraill (ix. 10, 19). Ond yn awr cafodd ei rwystro yn ei yrfa wallgof, ac o hyn allan bydd yr erlidiwr yn bregethwr ac yn apostol; ac mewn gwirionedd, 'ni bu ddim yn ol i'r apostolion penaf;' ac efe, mewn modd arbenig, ydoedd 'apostol y cenedloedd.'

Yn Damascus pregethodd yr efengyl yn y synagogau (ix. 20–22); aeth hefyd i Arabia, ond dychwelodd eilwaith i Damascus. Tair blynedd ar ol hyn aeth i fynu i Jerusalem, ond ar ol arosiad byr, oblegid y peryglid ei fywyd gan yr Iuddewon, 'y brodyr a'i danfonasant ef i Tarsus' yn Cilicia, ei ddinas enedigol (Gal. i. 17, 18, 21; Act. ix. 23–30). Barnabas, yr hwn a gyfarfu ag ef yn Jerusalem, ar ol cael ei ddanfon i fyned cybelled ac Antiochia yn Syria, lle y llafuriodd yn llwyddianus, a ymadawodd i Tarsus i'w geisio; 'ac wedi iddo ei gael, efe a'i dug i Antiochia. A bu iddynt flwyddyn gyfan ymgynnull yn yr eglwys, a dysgu pobl lawer; a bod galw y disgyblion yn Gristionogion gyntaf yn Antiochia' (Act. xi. 22, 25, 26).

Yn Antiochia y derbyniodd Barnabas a Saul, trwy awdurdod arbenig yr Ysbryd Glân, *gommissiwn* i'r gwaith at ba un yr oeddynt wedi eu galw. Ymadawsant mewn canlyniad 'i Seleucia,' porthladd Antiochia, wrth enau yr afon Orontes, 'ac oddi yno y mordwyasant i Cyprus,' o ba ynys yr oedd Barnabas, er yn Lefiad, yn enedigol (Act. iv. 36; xiii. 1–4). Oddi yno yr aethant i Perga yn Pamphylia, ac ymwelasant wedi hyny ag Antiochia yn Pisidia, Iconium, ac hefyd Lystra a Derbe, dinasoedd yn Lycaonia, gan bregethu yr efengyl yn mhob man, a chyfarfod â gwrthwynebiad yn mhob man, yn enwedig oddiwrth yr Iuddewon, rhai o'r rhai a'u dilynent o ddinas i ddinas, gan gyffroi y bobl i'w herbyn. Yn Lystra cafodd Paul hyd yn od ei labyddio, a thynwyd ef allan o'r ddinas, gan y tybid ei fod wedi ei ladd, 'ac fel yr oedd y disgyblion yn sefyll o'i amgylch, efe a gyfododd ac a aeth i'r ddinas; a thranoeth efe a aeth allan, efe a Barnabas, i Derbe; ac wedi iddynt bregethu yr efengyl i'r ddinas hono, ac ennill llawer o ddisgyblion, hwy a ddychwelasant i Lystra ac Iconium, ac Antiochia, gan gadarnhau eneidiau y disgyblion, a'u cynghori i aros yn y ffydd, ac mai trwy lawer o orthrymderau y mae yn rhaid i ni fyned i deyrnas Dduw. Ac wedi iddynt ordeinio iddynt henuriaid yn mhob eglwys, a gweddio gyd ag ymprydiau, hwy a'u gorchymynasant i'r Arglwydd, yr hwn y credasent ynddo. Ac wedi iddynt dramwy trwy Pisidia, hwy a ddaethant i Pamphylia. Ac wedi pregethu y gair yn Perga, hwy a ddaethant i waered i Attalia: ac oddi yno a fordwyasant i Antiochia, o'r lle yr oeddynt wedi eu gorchymyn i ras Duw i'r gorchwyl a gyflawnasant. Ac wedi iddynt ddyfod, a chynnull yr eglwys ynghyd, adrodd a wnaethant faint o bethau a wnaethai Duw gyda hwy, ac iddo ef agoryd i'r cenedloedd ddrws y ffydd. Ac yno yr arhosasant hwy dros hir o amser gyd â'r disgyblion' (xiii. 13–16, 42–52; xiv. 1–7, 19–28). Dyna esiampl ardderchog o lafur, profedigaethau, a llwyddiant apostolaidd.

Gan i 'rai ddyfod i waered o Judea, a dysgu y brodyr, gan ddywedyd, Onid enwaedir chwi yn ol deddf Moses, ni ellwch fod yn gadwedig,' penderfynwyd ar fod i 'Paul a Barnabas fyned i fynu at yr apostolion a'r henuriaid yn nghylch y cwestiwn yma;' a chan fod eu hatteb yn nacaol, dychwelasant drachefn i Antiochia, ac a arhosasant yno am dymhor, 'gan ddysgu ac efengylu gair yr Arglwydd, gyda llawer eraill hefyd.' O'r diwedd cynygodd Paul i Barnabas ar fod iddynt ymweled a'r brodyr yn mhob dinas lle yr oeddynt wedi pregethu gair yr Arglwydd, i weled pa fodd yr oeddynt. Ond gan y penderfynai Barnabas gymeryd ei nai Ioan Marc, a chan na chymeradwyai Paul hyny, 'bu cymaint cynwrf rhyngddynt fel yr ymadawsant oddiwrth eu gilydd; ac y cymerth Barnabas Marc gyd ag ef, ac y mordwyodd i Cyprus; eithr Paul a ddewisodd Silas, ac a aeth ymaith, wedi ei orchymyn i ras Duw gan y brodyr; ac efe a dramwyodd trwy Syria a Cilicia, gan gadarnhau yr eglwysi' (Act. xv.) Daeth wedi hyn i Derbe a Lystra, lle y tarawodd wrth Timotheus, yr hwn a ddaeth i fod yn gydlafurwr iddo; 'Ac fel yr oeddynt yn ymdaith trwy y dinasoedd, hwy a roisant arnynt gadw y gorchymynion a ordeiniasid gan yr apostolion a'r henuriaid, ac felly yr eglwysi a gadarnhawyd yn y ffydd, ac a gynyddasant mewn rhifedi beunydd.' Aethant wedi hyn trwy Phrygia a Galatia, a chan baso heibio Mysia, daethant i Troas. Oddi yno y mordwyasant i Philippi yn Macedonia, pryd y daeth yr apostol gyntaf i Europe (xvi.) Aethant o Philippi i Thessalonica, ac oddi yno i Berea, ac o Berea i Athen, ac oddi yno i Corinth, lle yr arhosodd y apostol o leiaf flwyddyn a chwech mis (xvii.–xviii. 1, 11). Gan adael Corinth efe a fordwyodd i Syria, ac ar ei ffordd efe a alwodd yn Ephesus, ac yn ol ei arfer aeth i mewn i synagog yr Iuddewon ac a ddysgodd y gynulleidfa. Gan fordwyo o Ephesus, glaniodd yn Cesarea, ac ar ol myned i fynu i Jerusalem a chyfarch yr eglwys, 'efe a ddaeth i waered i Antiochia, ac wedi iddo dreulio talm o amser, efe a aeth ymaith, gan dramwyo trwy wlad Galatia, a Phrygia, mewn trefn, a chadarnhau y disgyblion' (xviii. 18–23).

Wedi paso trwy y mor-lanau uchaf, daeth yn nesaf i Ephesus. Yma yr arhosodd yn awr ddwy neu dair blynedd, 'hyd oni ddarfu i bawb oedd yn trigo yn Asia, yn Iuddewon ac yn Roegiaid, glywed gair yr Arglwydd;' ac ni lafuriodd yn ofer. Sylw Luc ar ei lwyddiant ydoedd hyn: 'Mor gadarn y cynyddodd gair yr Arglwydd, ac y cryfhaodd' (xix. 1, 8–12, 17–20; xx. 31).

Gan adael Ephesus, aeth drachefn i Macedonia, 'ac wedi iddo fyned dros y parthau hyn, a'u cynghori hwy â llawer o ymadrodd, efe a ddaeth i dir Groeg, lle yr arhosodd dri mis.' Yn awyddus am fod yn Jerusalem ar ddydd y Pentecost, dychwelodd trwy Macedonia, a chan fordwyo o Philippi, daeth i Troas, lle yr arhosodd saith niwrnod, 'ac ar y dydd cyntaf o'r wythnos, wedi i'r disgyblion ddyfod ynghyd i dorri bara, Paul a ymresymodd â hwynt, ar fedr myned ffwrdd dranoeth, ac efe a barhaodd yn ymadrodd hyd hanner nos; ac yr oedd llawer o lampau yn y llofft lle yr oeddynt wedi ymgasglu. A chwedi iddynt dorri bara, a bwytta, ac ymddiddan hyd doriad y dydd, felly efe a aeth ymaith.' Gan alw yn Miletus, yn mysg llefydd eraill, anfonodd i Ephesus, ac a alwodd henuriaid yr eglwys ynghyd, ac a draddododd annerchiad difrif-ddwys iddynt ar ddyledswyddau eu swydd. 'Ac wedi iddo ddywedyd y pethau hyn, efe a roddodd ei liniau i lawr, ac a weddiodd gyda hwynt oll. Ac wylo yn dost a wnaeth pawb, a hwy a syrthiasant ar wddf Paul, ac a’i cusanasant ef; gan ofidio yn benaf am y gair a ddywedasai efe, na chaent weled ei wyneb ef mwy’ (xx. 1–3, 6–8, 11, 13–38).

Gan barhau ei fordaith, daeth yn y diwedd i Jerusalem, ond ni bu yno lawer o ddyddiau cyn i’r Iuddewon osod dwylaw arno; ond wedi ei waredu o’u dwylaw gan y Rhufeiniaid, darfu iddo, ar ol cymeryd llawer ffordd, appelio yn y pen draw at Cesar, a chafodd ei ddanfon fel carcharor i Rufain. Yn Judea ac yn Rhufain bu yn garcharor am o leiaf bedair blynedd, efallai fwy (xxiv. 27; xxviii. 30), goruchwyliaeth a ymddengys yn dywyll iawn gyda golwg ar was mor enwog i Grist; ac etto, heblaw efallai atteb dybenion pwysig eraill, yn y carchar yn Rhufain yr ysgrifenodd amryw o’r epistolau anmhrisiadwy hyny ac sydd wedi cyfranu cymaint mewn amseroedd aethant heibio, ac a barhant i gyfranu cymaint, tuag at adeiladaeth eglwys Crist.

Dyma amlinell noeth o lafur yr apostol Paul. Gallasai ddywedyd, hyd yn od yn ei Epistol at y Rhufeiniaid, yr hwn a ysgrifenasid yn gydmariaethol foreu, ‘O Jerusalem ac o amgylch hyd Ilyricum, y llenwais efengyl Crist’ (xv. 10).

Nid oes genym fawr o hanes llafur yr apostolion a’r pregethwyr eraill yn y T. N. Mae genym hanesion lliosog am danynt yn ngweithiau ysgrifenwyr eglwysig boreuol, ond nid oes fawr o goel yn gyffredin ar eu hanesion. Gallwn, fodd bynag, addef y ffaith gyffredinol, iddynt fyned i wahanol wledydd, a phregethu yr efengyl, ac i fwy neu lai o lwyddiant gydfyned â’u llafur. [APOSTOLION.]

Mae braidd yn syn na chynwys y T. N. un hanes am bregethiad yr efengyl yn yr Aipht, gwlad a orweddai mor agos i Ganaan, a’r hon, er y dyddiau boreuaf, ydoedd wedi llanw lle mor amlwg mewn cysylltiad â hanes cenedl Israel.

Tu a’r dwyrain yr unig brawf a gawn o ledaeniad yr efengyl ydyw y coffa a wna Pedr, yn ei Epistol Cyntaf, am Babilon, lle yr ymddengys ei fod ar yr amser yr ysgrifenwyd ef (v. 13). Mae hefyd yn deilwng o sylw fod ei epistolau wedi eu cyfeirio at ‘y dyeithriaid oedd ar wasgar ar hyd Pontus, Galatia, Cappadocia, a Bithynia’ (1 Pedr i. 1; 2 Pedr iii. 1), yr hyn ddengys fod yr efengyl wedi cael ei dwyn i’r gwledydd yma, yr hyn a wyddem mewn rhan oddiwrth yr hanesion a roddwyd eisoes am lafur yr apostol Paul (gwel hefyd 2 Pedr iii. 15), ond pa un a ddarfu i Pedr ymweled a’r gwledydd hyn nid oes genym un awgrym yn yr epistolau eu hunain. Gwyddom oddiwrth Epistol Paul at y Colossiaid fod eisoes eglwysi yn Colosse a Laodicea (i. 2; iv. 16). Nid oes dim o’r hanesion efallai yn dyfod nes lawr, os mor ddiweddar, a’r flwyddyn 68; ond tua diwedd y ganrif cawn eglwysi mewn rhai eraill o’u prif ddinasoedd yn ngorllewin Asia Leiaf—yn Smyrna, yn Pergamos, yn Thyatira, yn Sardis, ac yn Philadelphia (Dat. i. 11), ac mewn llawer o fanau eraill, a allwn yn rhesymol dybied, er y dichon fod eu henwau yn anadnabyddus i ni.

Gwyddom hefyd i’r efengyl gael ei phregethu yn foreu yn Rhufain, prifddinas yr ymerodraeth Rufeinig (Rhuf. i. 7–13; xv. 22, 23); ond gan bwy, a pha bryd, ni wyddys dim. Ac y mae hyn, yn gystal a ffeithiau eraill, yn dangos i ni na ddylem, oblegid ein hanwybodaeth, gasglu na ddarfu dim o’r efengyl ymdaenu hyd yn od yn amserau yr apostolion i lawer rhan arall o’r byd (gwel Rhuf. x. 18).

Er yr ymddengys oddiwrth yr hyn a ddywedwyd i’r efengyl gael ei phregethu yn eang yn y byd adnabyddus y pryd hwnw, etto nid oes genym fodd i fesur maint ei llwyddiant, gyda golwg ar y rhifedi a’i derbynient. Yr unig esiamplau o rifedi y dychweledigion a roddir, sef 3000 yn Jerusalem ar ddydd y Pentecost, ac wedi hyny y 5000 a enwir (Act. ii. 41; iv. 4). Mae genym wedi hyn hanes am eu cynydd yn y ddinas hono: ‘A chwanegwyd attynt rai yn credu yn yr Arglwydd, lliaws o wyr a gwragedd hefyd’ (v. 14); ‘A gair Duw a gynyddodd, a rhifedi y disgyblion yn Jerusalem a amlhaodd yn ddirfawr, a thyrfa fawr o’r offeiriaid a ufuddhasant i’r ffydd’ (vi. 7; gwel hefyd xv. 12; xxi. 20-22). Yr ydym yn darllen am niferi mewn rhanau eraill o’r wlad: ‘Yna yr eglwysi trwy holl Judea, a Galilea, a Samaria, a gawsant heddwch, ac a adeiladwyd, a chan rodio yn ofn yr Arglwydd, ac yn niddanwch yr Yspryd Glân, hwy a amlhawyd’ (ix. 31; gwel hefyd ad. 35–42).

Darfu i’r erledigaeth ar yr eglwys yn Jerusalem, yr hon a gyfododd ynghylch Stephan, fod yn achlysur, fel y soniwyd eisoes, troiedigaeth rhifedi o’r Iuddewon yn Phenicia, Cyprus, ac Antiochia. Dywedir fod ‘llaw yr Arglwydd gyda hwynt, a nifer mawr a gredodd, ac a drodd at yr Arglwydd’ (xi. 21; gwel hefyd ad. 26, a xii. 24). Yr ydym yn darllen wedi hyn am y ‘lliaws’ yn Antiochia (xv. 30).

Yr ydym yn awr yn troi at lafur Paul, cybelled ac y dengys rhifedi hyny. Yn Antiochia yn Pisidia, ‘wedi gollwng y gynulleidfa’ yn y synagog, ‘llawer o’r Iuddewon ac o’r proselytiaid crefyddol a ganlynasant Paul a Barnabas; y rhai gan lefaru wrthynt, a gynghorasant iddynt aros yn ngras Duw. A’r Sabbath nesaf, yr holl ddinas agos a ddaeth ynghyd i wrandaw gair Duw. Eithr yr Iuddewon, pan welsant y torfeydd, a lanwyd o genfigen, ac a ddywedasant yn erbyn y pethau a ddywedid gan Paul, gan wrthddywedyd a chablu.’ Ar hyn troisant at y cenedloedd, a phan glywodd y cenedloedd fod yr efengyl wedi ei bwriadu ar eu cyfer hwy, ‘bu lawen ganddynt, ac a ogoneddasant air yr Arglwydd, a chynifer ag oeddynt wedi eu hordeinio i fywyd tragywyddol a gredasant’ (xiii. 42–48). Yn Iconium dywedir i ‘liaws mawr o’r Iuddewon a’r Groegwyr gredu’ (xiv. 1). Ar ol hyn, pan yr aeth Paul trwy y dinasoedd, ac y rhoddodd y gorchymynion a ordeiniasid gan y cynghor yn Jerusalem, dywedir, ‘Ac felly yr eglwysi a gadarnhawyd yn y ffydd, ac a gynyddasant mewn rhifedi beunydd’ (xvi. 4, 5). Yn Thessalonica, yn Macedonia, dywedir am yr Iuddewon, ‘rhai o honynt a gredasant, ac o’r Groegwyr crefyddol liaws mawr, ac o’r gwragedd penaf nid ychydig’ (xvii. 4). Gyda golwg ar Berea dywedir hefyd, ‘i lawer o honynt gredu, ac o’r Groegesau parchedig, ac o wyr nid ychydig’ (xvii. 12). Am Corinth y dywedir, ‘A Chrispus yr arch-synagogydd a gredodd yn yr Arglwydd, a’i holl dŷ; a llawer o’r Corinthiaid, wrth wrandaw, a gredasant ac a fedyddiwyd.’ Calonogwyd Paul i barhau ei arosiad yn y ddinas, trwy weledigaeth oddiwrth yr Arglwydd, yr hwn a ddywedodd wrtho, ‘Y mae i mi bobl lawer yn y ddinas hon; ac efe a arhoes yno flwyddyn a chwe mis, gan ddysgu gair Duw yn eu plith' (xviii. 8–11); etto nid oedd y dychweledigion mor lliosog fel nas gallasai ymgyfarfod yn yr un lle (1 Cor. xiv. 23). Arosodd yn Ephesus rhwng dwy a thair blynedd, yr hyn nid ydoedd yn debygol o wneud oni buasai i gryn fesur o lwyddiant gydfyned â'i ymdrechion (Act. xix. 8–10; xx. 31); a chadarnheir y casgliad hwn gan yr hyn a ganlyn: 'A llawer o'r rhai a gredasent a ddaethant, ac a gyffesasant, ac a fynegasant eu gweithredoedd. Llawer hefyd o'r rhai fuasai yn gwneuthur rhodreswaith, a ddygasant eu llyfrau ynghyd, ac a'u llosgasant yngwydd pawb, a hwy a fwriasant eu gwerth hwy ac a'u cawsant yn ddeng mil a deugain o ddarnau arian. Mor gadarn y cynyddodd gair Duw, ac y cryfhaodd' (xix. 18–20). Cadarnheir hyn gan araeth Demetrius y gof arian i'r gweithwyr a ddilynent yr un alwedigaeth (xix. 24–27), er, gan ei bwriedid i atteb dyben neillduol, y cynwysai ragor na'r gwirionedd.

Ymddengys yr arwydda y gwahanol hanesion yn Actau yr Apostolion fod y nifer yn gryn fawr, etto anhawdd ydyw penderfynu eu gwir werth. Dibynai llawer ar y safon yn meddwl Luc gyda golwg ar fod rhifedi y dychweledigion yn fawr neu fychan. Mae yn amheus gyd â'r eithriad o Jerusalem, pa un a ydoedd y dychweledigion yn unrhyw ddinas yn filoedd; mae yn amheus pa un a oeddynt hyd yn od yn gannoedd mewn llawer o honynt. Ni cheir dim profion yn un o'r epistolau fod yr eglwysi at ba rai yr ysgrifenwyd hwynt yn rhai mawrion. Mae Paul yn cyfarch yr eglwys yn *nhy* Aquila a Phriscila yn Rhufain' (Rhuf. xvi. 3–5). Wrth ysgrifenu at y Corinthiaid denfyn gyfarchiadau, nid yn unig at Aquila a Phriscila, ond yr holl eglwys yn eu tŷ (1 Cor. xvi. 19). Yn ei Epistol at Philemon annerch hefyd 'yr eglwys yn ei dŷ ef' (ad. 2). Yn Troas, 'pan ddaeth y disgyblion ynghyd i fwyta bara,' ymgynullasant mewn goruwch-ystafell (Act. xx. 7, 8). Nid yw yr amgylchiadau hyn yn rhoi y drychfeddwl i ni o eglwysi mawrion. Cydunant yn hytrach ag addewid ein Harglwydd, 'Canys lle mae dau neu dri wedi ymgynull yn fy enw i, yno yr ydwyf yn eu canol hwynt' (Matt. xviii. 20).

Nid yw ein gwybodaeth ond anmherffaith iawn mewn perthynas i sefyllfa bywyd y dychweledigion cyntaf at Gristionogaeth. Gyda golwg ar weinidogaeth ein Harglwydd, darlunia efe ei hun fel hyn: 'Y tlodion sydd yn derbyn yr efengyl' (Luc vii. 22); 'A llawer o bobl' (y bobl gyffredin y ol y C. S.) 'a'i gwrandawent ef yn ewyllysgar.' Gellir gan hyny gymeryd yn ganiattaol y perthynai y dychweledigion trwy ei weinidogaeth ef yn benaf i ddospeirth isaf cymdeithas. Gwyddom mae felly yr oedd gyda golwg ar y deuddeg a ddewisodd i fod gyd ag ef; ac y mae lle i gredu i'r offeiriaid a'r Phariseaid, y rhai a berthynent i'r dospeirth goreu o gymdeithas [SECT], ddweud sylwedd y gwirionedd pan ofynasant, 'A gredodd neb o'r penaethiaid ynddo ef, neu o'r Phariseaid?' (Ioan vii. 48). Yr oedd hyn yn wir mewn ystyr arbenig gyda golwg ar y Saduceaid. Ac etto nid ydym heb enghreifftiau o bersonau yn perthyn i'r dospeirth uchaf yn credu ynddo. Yr oedd Nicodemus yn benaeth yr Iuddewon, a Joseph o Arimathea yn wr cyfoethog ac yn gynghorwr pendefigaidd (Matt. xxviii. 57; Luc xxiii. 50–53; Ioan iii. 1; xix. 38–42).

Ymddengys taw pobl berthynol i'r dosparth isel ac annysgedig yn benaf ydoedd dychweledigion yr apostolion: 'Canys yr ydych yn gweled eich galwedigaeth, frodyr, nad llawer o rai doethion yn ol y cnawd, nad llawer o rai galluog, nad llawer o rai boneddigion, a alwyd. Eithr Duw a etholodd ffol-bethau y byd, fel y gwaradwyddai y doethion; a gwan-bethau y byd a etholodd Duw, fel y gwaradwyddai y pethau cedyrn. A phethau distadl y byd, a phethau dirmygus, a ddewisodd Duw, a'r pethau nid ydynt, fel y diddymai y pethau sydd; fel na orfoleddai un cnawd ger ei fron ef' (1 Cor. i. 26–31). 'Gwrandewch, fy mrodyr anwyl,' medd Iago, 'oni ddewisodd Duw dlodion y byd hwn yn gyfoethogion mewn ffydd, ac yn etifeddion y deyrnas yr hon a addawodd efe i'r sawl sydd yn ei garu ef' (ii. 5). Ac etto yr oedd ychydig o'r dosparth goreu a dysgedig yn perthyn i'r dychweledigion. Yr oedd Paul ei hun; yr oedd Dionysius yr Areopagiad (Act. xvii. 34); Luc y 'physygwr anwyl' (Col. iv. 14); ac eraill a allasid eu henwi. 'Gorchymyn,' medd Paul wrth Timotheus, 'i'r rhai goludog yn y byd yma, na byddont uchel feddwl, ac na obeithiont mewn golud anwadal, ond yn y Duw byw, yr hwn sydd yn helaeth yn rhoddi i ni bob peth i'w mwynhau; ar iddynt wneuthur daioni, ymgyfoethogi mewn gweithredoedd da, fod yn hawdd ganddynt roddi a chyfranu; yn trysori iddynt eu hunain sail dda erbyn yr amser sydd ar ddyfod, fel y caffont afael ar y bywyd tragywyddol' (1 Tim. vi. 17–19).

Mewn perthynas i gymeriad aelodau yr eglwysi apostolaidd, ymddengys lle i'w cyfrif yn Gristionogion, nid mewn enw a phroffes yn unig, ond mewn yspryd a gwirionedd. Mae epistolau Paul a'r apostolion eraill yn cario hyn ar eu gwyneb. Nid ydym yn adwaen neb eglwysi yn y dyddiau presenol y gellid mewn gwirionedd eu hannerch yn null epistolau yr apostolion. Gwel er esiampl, Rhuf. i. 7, 8, 11, 12; v. 1–11; vi. 1–3, 17, 21, 22; vii. 4; viii. 15, 18, 35–39; xv. 14; 1 Cor. i. 2–9; iii. 16, 17, 21–23; vi. 15–20; x. 7, 8, 14; 2 Cor. iii. 2, 3; vii. 9–11; viii. 9; Eph. i. 3–23; 2 Phil. i. 3–11, 29; iv. 1, 19; Col. i. 2–6, 9–14; ii. 5–13; iii. 9–11; 1 Thess. i. 2–10; ii. 11–13, 19, 20; v. 4, 5, 9, 10; 2 Thess. ii. 13, 14; Heb. vi. 9–12; 1 Pedr i. 1–9, 13, 23; ii. 7–10, 21–25; 2 Pedr i. 1–4; 1 Ioan iii. 1–3, 14. Mae yr haeriadau hyn yn fwy grymus yn gymaint ac na wnai yr apostolion ganmol yr eglwysi yn ddiwahaniaeth, ond, pan fyddai achlysur yn gofyn, gwnaent eu ceryddu yn llym a ffyddlon. Darllener Epistol Cyntaf Paul at y Corinthiaid, a'i Epistol at y Galatiaid.

Yr oedd yr eglwys yn Corinth efallai yn un o'r eglwysi apostolaidd mwyaf (gwel Act. xviii. 1, 9–11, 18); ac oblegid hyny gallasai fod drygau yn fwy agored i ymgodi yno nac mewn eglwysi eraill. Yr oedd yn ganlynol ynddi hi 'gynhenau, cenfigen, ac ymbleidio' (1 Cor. i. 11–12; iii. 3); 'Mae y gair yn hollol, fod yn eich plith chwi odineb, a chyfryw odineb ag na enwir unwaith yn mysg y cenedloedd, sef cael o un wraig ei dad' (v. 1); 'ai brawd i ymgyfreithio â brawd, a hyny ger bron y rhai digred' (vi. 6); yr oedd rhyw afreoleiddwch yn eu dull o gyfranogi o Swper yr Arglwydd (xi. 18, 20–23); ac yr oedd pethau afreolaidd eraill yn eu haddoliad (xiv. 26–33). Drygau mawrion oedd y rhai hyn, ac etto yr oedd bywyd ysprydol yn yr eglwys, fel y mae yn amlwg oddiwrth dôn yr ail epistol attynt, ac yn enwedig o'r seithfed benod, lle y rhydd ddarluniad tyner o'r teimladau edifeiriol ac ydoedd ei epistol cyntaf wedi eu cynyrchu ynddynt; etto ymddengys ei fod yn 'eiddigeddus drostynt ag eiddigedd duwiol,' ac yr ofnai fod llawer o honynt yn parhau yn anedifeiriol (xi. 2, 3; xii. 14, 15, 20, 21, xiii. 1, 2, 10).

Ymddengys i eglwys Galatia gael ei chario ymaith gan ddysgawdwyr Iuddewig, pobl a ddarfu yn foreu gythryblu yr eglwysi. Mae yr apostol yn eu dannod, yn ymresymu â nhwy, yn rhybuddio ac yn ymhywedd, ac etto nid yw yn anobeithio yn eu cylch; sieryd yn serchus wrthynt, a geilw arnynt i roddi i fynu enwaediad a chyfraith Moses fel sylfaen derbyniad gyda Duw, ac i geisio iachawdwryn unig trwy y gras sydd yn Nghrist Iesu.

Nid Iuddewaeth oedd yr unig ffurf o gyfeiliornad a ymddangosodd yn yr eglwysi apostolaidd. Mae Paul yn cyfeirio at rai yn yr eglwys yn Corinth y rhai a wadent yr adgyfodiad (1 Cor. xv. 12); ac yn yr Ail Epistol at Timotheus enwa Hymenes a Philetus, 'y rhai o ran y gwirionedd a gyfeiliornasant, gan ddywedyd ddarfod yr adgyfodiad eisoes, ac y maent yn dadymchwelyd ffydd rhai' (ii. 17, 18; gwel hefyd 1 Tim. i. 19, 20; vi. 20, 21). Ac yn yr annerchiad ymadawol i henuriaid eglwys Ephesus dywed, 'Canys myfi a wn hyn, y daw ar ol fy ymadawiad i, fleiddiau blinion i'ch plith, heb arbed y praidd. Ac o honoch chwi eich hunain y cyfyd gwyr yn llefaru pethau gwyr-draws, i dynu disgyblion ar eu hol' (Act. xx. 29, 30). Mae yn boenus darllen yr hyn ddywed am rai o'r brodyr yn eglwys Rufain, er nad yw yn eu cyhuddo o gyfeiliornad mewn athrawiaeth (Phil. i. 14–18; ii. 19–22; 2 Tim. iv. 16). A mwy poenus byth ydyw y cyfrif a rydd yr apostol Ioan o Diotrephes: 'Mi a ysgrifenais at yr eglwys; eithr Diotrephes, yr hwn sydd yn chwennych y blaen yn eu plith hwy, ni dderbyn ddim o honom. Oherwydd hyn, os deuaf, mi a ddygaf ar gof ei weithredoedd y mae efe yn eu gwneuthur, gan wag-siarad i'n herbyn â geiriau drygionus; ac heb fod yn foddlon ar hyny, nid yw efe ei hun yn derbyn y brodyr, a'r rhai sydd yn ewyllysio, y mae yn eu gwahardd, ac yn eu bwrw allan o'r eglwys' (3 Ioan ix. 10).

Mae yn deilwng o sylw mor hynod rydd yw yr epistolau eraill oddiwrth gyhuddiadau yn erbyn yr eglwysi at ba rai eu cyfeiriwyd, yr hyn a brawf fod eu duwioldeb tu hwnt i bob amheuaeth.

Teilynga sylw, fodd bynag, fod yn y gwahanol epistolau rybuddion yn erbyn eilun-addoliaeth, lladrad, celwydd, meddwdod, ac yn enwedig godineb ac anlladrwydd, yn gystal ac yn erbyn nifer o bechodau eraill llai gwarthus. Yn mysg aelodau yr eglwysi yr oedd yn ddiau lawer ac oeddynt wedi bod yn euog o'r cyfryw bechodau (1 Cor. vi. 9–11; Eph. ii. 1–3), ac oddiwrth eu harferion blaenorol, a sefyllfa lygredig moesau o'u cwmpas, gan fod hyd yn od yr awyr a anadlent yn llygredig, yr oeddynt mewn perygl neillduol i syrthio i'r pechodau hyn. Ac am hyny gallwn gyfrif yn hawdd am y rhybuddion mynych a miniog ynghyd â'r cynghorion yn eu herbyn (Rhuf. xiii. 13; 1 Cor. v. 9–11; vi. 15–18; x. 7, 8, 14, 19–21; 2 Cor. xx. 21; Gal. v. 19, 21; Eph. iv. 28, 29; v. 3–8; 1 Thess. iv. 3–7, &c.)

Cafodd y rhan fwyaf o'r adnodau a goffhawyd yn yr erthygl hwn eu hysgrifenu efallai cyn dinystr Jerusalem, ac y maent gan hyny i'w deall am sefyllfa yr eglwys cyn yr amser hwnw. Yn Llyfr y Datguddiad, a ysgrifenwyd, mae yn debygol, tua diwedd y ganrif gyntaf, mae genym genadwri yn cael ei hanfon gan Iesu at saith eglwys Asia. Canmolir Smyrna a Philadelphia yn drwyadl. Ymddengys fod Sardis a Laodicea mewn cyflwr truenus o wywedig, tra y derbyn Ephesus, Pergamus, a Thyatira gymysgedd o ganmoliaeth a cheryddon.

CROES, math o grogbren, cynwysedig o ddau ddernyn o bren wedi eu gosod yn groes i'w gilydd ar lun y llythyren T neu X. Dywedir fod croes ein Harglwydd ar lun y llythyren T. Gelwid marwolaeth y groes yn *groeshoelio.* Yr oedd yn ddull cyffredin o gosbi yn mhlith y Groegiaid ac amryw genedloedd eraill. Ni wnai yr Iuddewon ddefnydd o hono o gwbl, gan taw cosbedigaeth o natur cwbl wahanol ydoedd crogi ar bren. Gyd â'r Rhufeiniaid cyfrifid ef yn drosedd mawr i osod i farwolaeth un o'u dinasyddion yn y dull hwn. Rhaid gan hyny taw gwaith rhagluniaeth i raddau helaeth ydoedd trefnu materion yn y fath fodd ac y buasai i Grist ddyoddef angeu

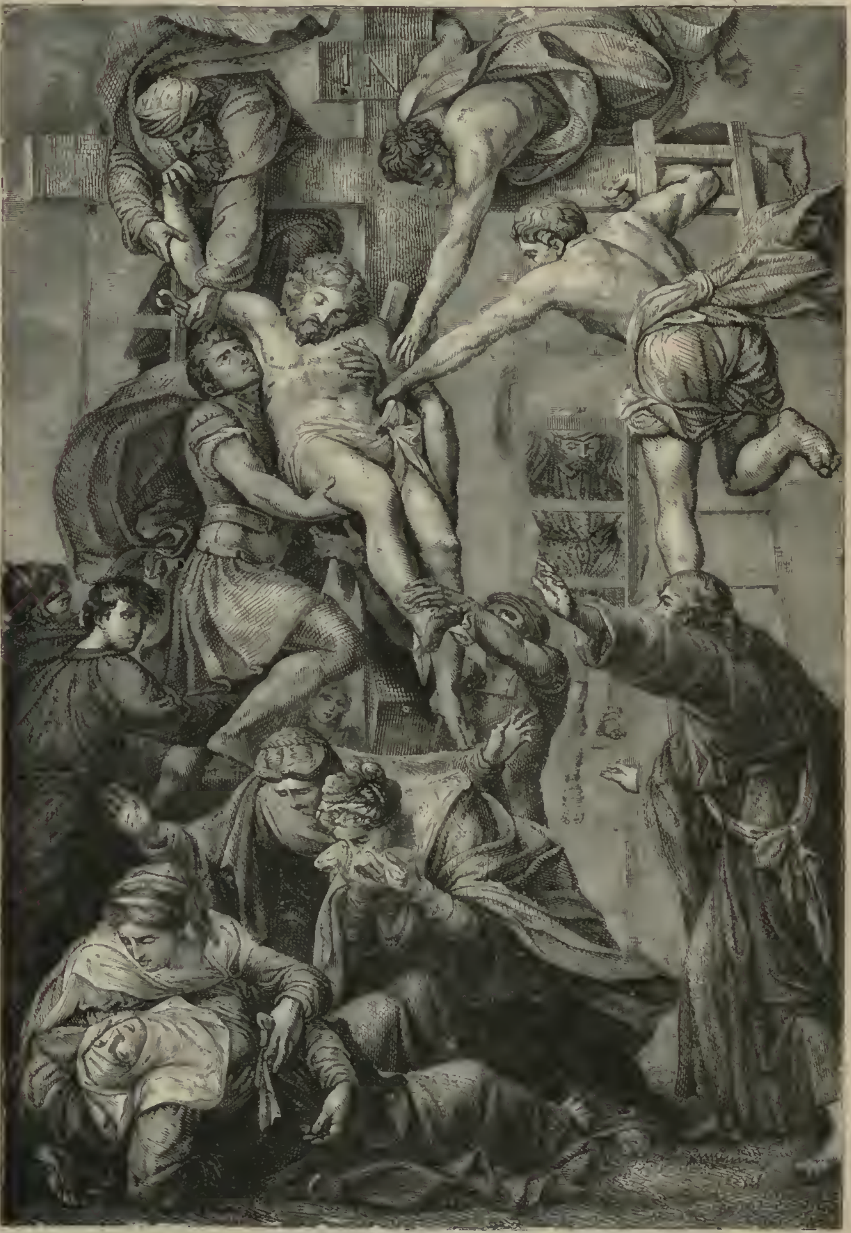

Y DISGYNIAD ODDIAR Y GROES

y groes. Yr oedd yn angeu gwarthus iawn, yn gystal a phoenus, a hir ei barhad. Yn gyntaf, fflangellid yr euog â man reffynau, ac esgyrn wedi eu gosod wrth eu blaenau. Yn nesaf, dygai ei groes, neu ran o honi, i'r dienyddle. Pan gyrhaeddai yno, dihetrid ei ddillad, ac naill ai cyn neu wedi i'r groes gael ei chyfodi, rhwymid ei ddwylaw weithiau, ond yn gyffredin hoelid hwynt wrth y croesbren, a'i draed wrth y rhan isaf. Yr oedd gyru yr hoelion trwy y rhanau tyneraf o'r corph, a'r rhai a ddalient ran, os nid yr oll o'i bwysau, yn gwneud y poen yn ddirfawr. Dywedir, fodd bynag, y cynnelid pwysau y corph yn aml gan ddernyn o bren a osodid rhwng y coesau. Byddai y dyoddefydd weithiau ddau neu dri diwrnod cyn marw; a thorwyd coesau y lladron a groeshoeliwyd gyda Christ, er prysuro eu marwolaeth; a bu farw Crist mor fuan fel effaith o'i wirfoddolrwydd a dylanwad digofaint ei Dad tuag atto. Croeshoelid personau weithiau â'u penau i lawr. Yn y dull hwn y dywedir i Pedr, er mwyn anrhydeddu marwolaeth ei Feistr, ddymuno cael ei groeshoelio. Yr oedd argraph, yn cyhoeddi yr achos o'r gosb, yn cael ei hysgrifenu yn gyffredin ar lech ar ben y groes. Gellir sylwi fod yr argraph ar ben croes Crist, yn lle ei gyhuddo o drosedd, yn eglur awgrymu ei ddiniweidrwydd, ac mai y Messiah ydoedd; a methwyd llwyddo gyda Philat i'w chyfnewid. *Croeshoeliwyd Crist trwy wendid ei ddynoliaeth*, ond mae yn byw trwy allu Duw; cyfodwyd ef oddiwrth y meirw, ac y mae yn byw yn dragywydd trwy ei allu dwyfol ei hun (2 Cor. xiii. 4; cydmarer Ioan x. 17, 18; 1 Pedr iii. 18). *Ail groeshoelir* ef pan y dirmygir, y caseir, neu y ceblir ei berson neu ei swydd, neu pan y llwyr wrthodir ei efengyl a'i gyfiawnder (Heb. vi. 6). *Croeshoelir y saint gyda Christ;* yn ei angeu cynrychiolodd hwynt; ac y mae ei angeu, pan ei cymhwysir ef at eu cydwybod, yn eu gwneud yn feirw i'r ddeddf, ac yn lladd yn effeithiol y llygredd a drig o'u mewn (Gal. ii. 20). Mae eu *hen ddyn*, neu eu nwydau llygredig, yn cael eu *croeshoelio* gyd ag ef; lleddir y ddeddf, yr hon yw grym pechod, gan y cyflawniad o honi; a thrwy eu hundeb a'i berson, a chyfranu o rinwedd ei gariad yn marw, gwanychir yn raddol y pechod a drig ynddynt, a galluogir hwythau trwy yr Yspryd i farweiddio ei weithredoedd (Rhuf. vi. 6; Gal. v. 24). Trwyddo ef a'i groes *croeshoelir hwynt i'r byd* a'r *byd iddynt hwythau;* trwy eu glyniad proffesedig wrtho ef, ac athrawiaeth ei groes, deuant i fod yn ddirmygiedig yngolwg dynion dryggionus a bydol, ac a wahanir oddi wrthynt; trwy lynu wrth ei berson, a chymhwyso ei gyfiawnder at eu cydwybod, ymryddha eu serchiadau a'u cariad oddiwrth y byd, ac y mae iddynt hwy fel drwg-weithredwr wedi marw, ac sydd wedi llofruddio eu henaid, a pheri iddynt ddianrhyeddu eu Duw (Gal. vi. 14).

Gelwir holl ddyoddefiadau Crist yn GROES Crist; gan mai arni hi y dyoddefodd yn y modd mwyaf arswydus, yn ei enaid a'i gorph ar yr un pryd; dyna y rhan fwyaf o'i ddyoddefiadau (Eph. ii. 16; Heb. xii. 2). *Croes* y gelwir athrawiaeth ei ddyoddefiadau (1 Cor. i. 18; Gal. v. 11; vi. 12). Gelynion ei *groes* ydyw y sawl a isbrisiant trwy eu hathrawiaeth ddeddfol, bydoldeb, neu eu bywyd penrydd, yr angenrheidrwydd o'i ddyoddefiadau, neu eu rhinwedd (Phil. iii. 18). *Croes* y gelwir gofidiau a chystuddiau a ddyoddefir ar gyfrif Crist; maent yn boenus, yn hir barhaus, ac yn gywilyddus yn ngolwg dynion cnawdol; a *chymeryd i fynu y groes* yw ymostwng yn siriol iddi o gariad at Grist (Matt. xvi. 24).

CRONICLAU. Crynhoid dau lyfr y Croniclau yn un gan yr Iuddewon, dan yr enw 'Geiriau y Dyddiau,' wrth yr hyn y deallent efallai ddyddiaduron. Mae yr enw presenol ar y llyfrau wedi ei gymeryd oddiwrth y gair Groeg Χρονικόν, yr hwn a gymhwyswyd attynt gan Jerome. Daliai y rhan fwyaf o'r hen Iuddewon, llawer o dadau yr eglwys, a'r hen dduwinyddion yn gyffredinol, taw Ezra oedd ei awdwr; ond nid yw hyn ond tybiaeth yn unig, ac heb un prawf drosti. Rhaid cyfrif yr awdwr a'i amserau yn anhysbys. Mae llawer o anhawsderau yn y Croniclau pan eu cydmerir â rhanau eraill o'r Ysgrythyr, yn enwedig llyfrau Samuel a'r Breninoedd. Gan fod copi llyfrau Samuel, y Breninoedd, a'r Croniclau mewn cyflwr mwy anmherffaith na llyfrau eraill yr H. D., gwna hyn gyfrif am lawer iawn o'r anghysonderau a'r gwrthddywediadau a geir yn y Croniclau mewn cydmariaeth â'r llyfrau eraill. Mae llawer o'r anhawsderau hyn yn gysylltiedig â rhifedi, ynghylch y rhai yr oedd trawsgrifwyr yn dueddol iawn i wneud camsyniadau. Efallai nad eglurir rhai o honynt byth ar awdurdod briodol, a gwell ydyw gadael iddynt aros na chynyg eu cywiro trwy welliantau amcan-dybiol.

CUCUMER, math eithaf adnabyddus o deulu y cicaion. Gwrteithir llawer o cucumerau a phompionau yn yr Aipht, ac y maent yn rhai da anarferol. Mae meusydd cyfan o honynt; ac yn y meusydd hyn gwelir weithiau fwthyn wedi ei wneud o gyrs, digon mawr i gynwys un dyn, efallai rhyw hen ddyn i edrych ar ol y cnwd. Mae cyflawnder a rhagoriaeth cucumerau a phompionau yr Aipht yn ein cynysgaethu ni ag esponiad ar yr achos a berodd i'r Israeliaid rwgnach yn yr anialwch: 'Cof yw genym y pysgod yr oeddym yn ei fwyta yn yr Aipht yn rhad, y cucumerau, a'r pompionau, a'r cenhin, a'r winwyn, a'r garlleg' (Num. xi. 5). Gwrteithiwyd y cucumerau wedi hyn gan yr Israeliaid yn Nghanaan. Sonia Esaiah yn i. 8 am 'ardd cucumerau,' a bwthyn i'r gwyliwr, amgylchiad a esponir gan y ffaith a enwyd uchod' (Jowett, *Res. in Medit.* 127; Rosen. *Bot.* 96).

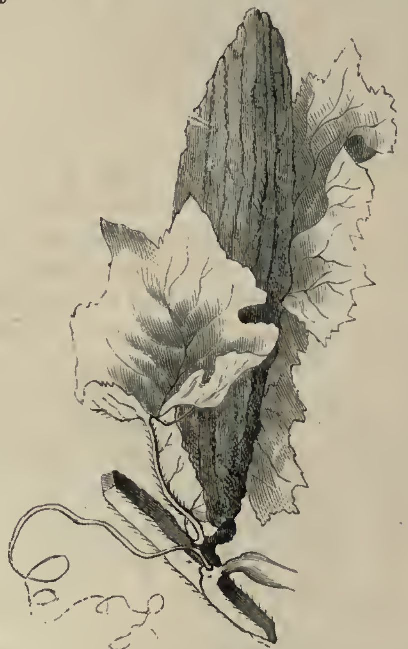

CUCUMER.

CUFYDD, mesur y pellder rhwng penelin dyn a blaen ei fys canol (Deut. iii. 11). Hanner llath, neu 18 modfedd, y cyfrifir y cufydd yn gyffredin. Yr oedd y cyfudd a ddefnyddiodd Ezeciel wrth fesur y deml a welodd mewn gweledigaeth yn gynwysedig o gufydd cyffredin a lled llaw yn ychwaneg—h.y., oddeutu 21 o fodfeddi (Ezec. xl. 5; xliii. 13). Mae hyn yn cyduno â chufydd breninol y Babiloniaid a'r Aiphtiaid (Dan. iii. 1; Gesen. *Lex.* i. 57).

CUS. 1. Mab henaf Ham, a thad Nimrod, Seba, Hafilah, Sabtah, Raamah, a Sabteca, a thaid Seba a Dedan.

2. Enw mwy nac un wlad lle y darfu i Cus neu ei hiliogaeth ymsefydlu. Cyfieithir y gair *Ethiopia* yn y Groeg a chyfieithiadau eraill, a'n un ein hunain yn eu mysg, ac y mae hyn wedi achosi llawer o ddyryswch mewn perthynas i bwnc ac sydd eisoes yn ddigon tywyll. Dylasai y gair Cus gael ei ddefnyddio yn anghyfiaith. Yn y rhan fwyaf o'r adnodau lle y ceir gair Ethiopia, yr ydys yn gyffredin wedi deall wrthi y wlad a adwaenir dan yr enw Abyssinia; ond nid ydym yn gweled un prawf dros hyn, a chyda Bochart, Wells, ac eraill, tueddir ni i wadu nad elwir byth mor wlad wrth yr enw Cus yn yr Ysgrythyr. Cyfeirir yn aml yn yr H. D. at y wlad a elwir felly, yr hyn a ymddengys yn arwyddo rhyw agosrwydd yn y wlad i dir Israel, a rhyw berthynasau, cyfeillgar neu elynol, rhwng y ddwy wlad; ond nis gwyddom am un rheswm i gredu fod un fath o gysylltiad wedi bod rhwng Palestina ac Abyssinia: mae pellder yr olaf, a'i anhygyrchrwydd, a'i sefyllfa farbaraidd yn ol pob tebygolrwydd y pryd hwnw, yn brofion cryfion yn erbyn coleddu y dyb fod unrhyw berthynasau neu gysylltiadau wedi bod erioed rhwng y ddwy wlad. Ni wnawn gymeryd achlysur yn mhen tipyn i sylwi ar amrywiol amgylchiadau ac sydd yn dal cysylltiad â'r cwestiwn hwn.

(1.) Y wlad a amgylchid gan y Gihon, un o'r pedair afon i ba rai y rhanwyd yr afon a ddyfrhai ardd Eden (Gen. ii. 10, 13). Tybir taw hon ydoedd Susiana, neu fel y gelwir hi yn bresenol, Khurzistan, ar y gorllewin i ran isaf Hidecel, neu y Tigris; ond gan nas gallwn ddweud yn mha le yr oedd gardd Eden yn gyfleuedig, nis gallwn chwaith ddweud lle yr oedd Cus yn gyfleuedig.

(2). Gwlad yn Arabia, ond y mae yn anhawdd penderfynu ei therfynau; efallai na chawsant erioed eu gwneud yn sefydlog, ac y mae yn debygol yr amrywient ar wahanol amserau. Gwna Bochart y Cusiaid yn drigolion Arabia Ddedwydd, ac y mae hyn, a barnu oddiwrth enwau rhai o ddisgynyddion Cus, yn ddigon tebygol, gan y cymhwysir y gair Cus at ran gryn fawr o'r wlad hono, yn yr un modd ac y mae Arabia wedi cael ei arfer dros hir amser am yr oll o'r wlad hono. Ymddengys y cymhwysid y gair at Arabia Gerygog, o'r hyn lleiaf at ei rhanau gogleddol. Nid oes un amheuaeth ynghylch ei hagosrwydd i'r Aipht. Yn Num. xii. 1 dywedir wrthym i 'Firiam ac Aaron lefaru yn erbyn Moses, o achos y wraig o Ethiopia (Cus) briodasai efe; canys efe a gymerasai wraig o Ethiopia' (Cus). Yn awr ymddengys oddiwrth Exod. ii. 15–22 i Moses 'ffoi rhag Pharaoh, ac a arhosodd yn nhir Midian, ac efe a briododd ferch tywysog neu offeiriad Midian.' Ymddengys oddiwrth yr adnodau hyn taw dynes o Arabia ydoedd Sephorah, ac yn ganlynol nad ydyw y gair *Cus* yn cael ei iawn ddeongli gan y gair *Ethiopia*, os golygir ei fod yn cyfeirio at Ethiopia yn Affrica. Ceir fod geiriau Habacuc yn cydgordio â'r adnodau hyn: 'Dan gystudd y gwelais wersyllau Cuwsan; cryned llenni tir Midian' (iii. 7). Yn Ezec. xxix. 10 annerch yr Arglwydd yr Aipht fel hyn: 'Wele fi yn dy erbyn di, ac yn erbyn dy afonydd, a gwnaf dir yr Aipht yn ddiffaethwch anrheithiedig, ac yn anghyfanedd o dwr Syene (o Migdol a Syene ar ymyl y ddalen; gwel Exod. xiv. 2; Jer. xlv. 1) hyd yn nherfyn Ethiopia' (gwel hefyd xxx. 6). Wrth dwr Syene a therfyn Ethiopia ymddengys y deallir dau eithafion yr Aipht. Yn awr Syene ydoedd terfyn deheuol y wlad hono, tua'r hyn a ystyrir yn gyffredin fel Ethiopia yn Affrica (h.y., Abyssinia). Gellir deall wrth Cus, ei therfyn cyferbynol, Arabia Gerygog, yr hon a amgylchai y rhan hono o'r Aipht sydd bellaf oddiwrth Syene tua'r gogledd-ddwyrain. Cawn yr Aipht yn cael ei chysylltu â Cus (Esa. xx. 3–5; Nah. iii. 9); a chawn y ddau yn cael eu cysylltu â Seba (Esa. xliii. 3) ac â'r Sabeaid (xlv. 14), a thybir yn gyffredin fod y ddau le, o'r hyn lleiaf yr olaf, yn Arabia Ddedwydd. Mae gwrthddadleuon i'r dyb taw wrth Ethiopia y dylem ddeall Abyssinia. Yn 2 Cron. xiv. 9 dywedir i 'Zerah yr Ethiopiad (Cusiad) ddyfod allan yn erbyn Asa, brenin Judah, â llu o fil o filoedd, ac â thri chant o gerbydau,' ac i'r Arglwydd 'ladd yr Ethiopiaid (Cusiaid) o flaen Asa, ac o flaen Judah; a'r Ethiopiaid (Cusiaid) a ffoisant. Ac Asa a'r bobl oedd gyd ag ef a'u herlidiasant hwy hyd Gerar; a syrthiodd yr Ethiopiaid (y Cusiaid) fel nad allent ymadgryfhau.' Yn 2 Bren. xix. 9 darllenwn hefyd pan yr oedd Senacherib yn ymladd yn erbyn Hezeciah yn ngwlad Judah i newydd ddyfod fod Tirhacah, brenin Ethiopia, yn dyfod i ymladd i'w erbyn. Yn awr nis gellir deall un o'r adnodau hyn yn hawdd am frenin Ethiopia a gyfenwid felly yn gyffredin, gan y gorweddai mor bell; ac nid yw dwyn byddin, ac yn enwedig byddin fawr, naill ai dros y môr neu ar hyd y tir, o'r wlad bellenig hono i Ganaan, yn ymddangos yn orchwyl ymarferol, yn enwedig yn sefyllfa cymdeithas a chelfyddydau bywyd yr amser hwnw; tra yr oedd Arabia yn gydmariaethol agos attynt, ac ni chynwysai gynifer o anhawsderau, yn enwedig felly pan gymerom i ystyriaeth arferion yspeilgar y bobl. Gellir deall y rhan fwyaf o'r adnodau eraill lle sonir am Ethiopia neu Ethiopiaid yn llawn cystal am Arabia ac am Abyssinia, a rhai o honynt yn fwy felly. Ar yr un pryd rhaid i ni addef nad yw y dyb ydym wedi amlygu heb ei hanhawsderau mewn cysylltiad â rhai adnodau.

Os ydym yn iawn wrth ddeall Cus am Arabia, ac nid Abyssinia, mae yn canlyn y rhaid rhoddi i fynu yr esponiad cyffredin ar Ps. lxviii. 31: 'Pendefigion a ddeuant o'r Aipht, Ethiopia a estyn ei dwylaw yn brysur at Dduw;' rhaid deall y rhan olaf am y cyfryw ranau o Arabia ac a gynwysir dan yr enw Cus. Mae wedi bod yn beth cyffredin i goffhau yr adnod hon fel addewid o droiedigaeth Affrica at grefydd Crist; ond hyd yn od yn ol yr ystyr yn mha un y mae Ethiopia yr Ysgrythyr wedi cael ei gymeryd, mae y deongliad hwn yn hollol ddisail; y mwyaf a ellid wneud o honi ydoedd ei deall am Nubia, neu Abyssinia. Nid oes un lle i feddwl yr arferir y gair Cus un amser fel enw cyffredinol am Affrica.

Gelwir yr efnuch a ddychwelwyd ac a fedyddiwyd gan Phylip yn 'wr o Ethiopia (Αιθιοψ), o dan Candace, brenines yr Ethiopiaid' (Αιθιοπων, Act. viii. 27). Wrth y wlad y cyfeirir atti yma y deallir yn gyffredin y wlad ar dehau i'r Aipht—Abyssinia, fe dybia rhai; ond meddylir yn fwy cyffredinol taw y rhan hono o Nubia Uchaf ydoedd lle yr oedd Meroe yn gyfleuedig. [CANDACE.]

CUSAN, amlygiad neu arwydd cyffredin, efallai naturiol, o serch (Gen. xxvii. 26, 27; xxxiii. 4; 1 Sam. xx. 41). Yn y Dwyrain, arwyddai cusanu y traed neu y ddaiar, wasaeth neu barch; cusanu dedfrydau barnwyr, ymostyngiad boddus; cusanu deisebau, cyflwyniad gostyngedig o honynt. Cusanai pobl gydradd benau, ysgwyddau, a barfau eu gilydd (Ps. lxxii. 9; Esa xlix. 23). Yn eu cyfarfodydd crefyddol arferai y Cristionogion cyntefig gusanu eu gilydd. Gofyn yr Ysgrythyr am i'r cyfryw gusan fod yn un santaidd, ac yn gusan cariad—h.y., yn cyfodi oddiar galon bur, o'r serch mwyaf pur a Christionogol (Rhuf. xvi. 16; 1 Pedr v. 14); ond daeth y cusan hwn a'r cariad-wleddoedd i gael eu camddefnyddio yn foreu, gan iddynt gael eu llygru, a thrwy hyny greu anmhurdeb a chamdrefn, neu rhoddent achlysur i newyddion drwg gael eu taenu, ac felly rhoddwyd hwynt i fynu. [CUSAN SANTAIDD.] Mae cusan wedi cael ei gamddefnyddio yn aml i guddio twyll, megis gan Joab a Judas (2 Sam. xx. 9; Matt. xxvi. 49); i ffuantu serch, megis gan Absalom (2 Sam. xv. 5); i gyffroi tueddiadau anmhur, megis gan y buttain (Diar. vii. 13); neu i ddynodi parch eilun-addolawl i eilun; gwneid hyn naill ai trwy gusanu yr eilun ei hun, neu trwy gusanu ei law a'i chyfeirio tuag at yr eilun (Hos. xiii. 2; 1 Bren. xix. 18; Job xxxi. 26, 27). 'Rhaid i bob un gusanu ei wefusau a rydd atteb iawn'—h.y., rhaid iddo garu a pharchu yr hwn a ddug dystiolaeth briodol, neu a rydd farn uniawn ar fatter (Diar. xxiv. 26). Cysylltir cusanu weithiau ag wylo; ond yn y cyfryw amgylchiad nid ydym i edrych arno fel amlygiad o alar; o'r tu arall, mae cyduniad y ddau yn arwydd o serch anarferol, er weithiau y dichon amlygu cymysgedd o serch a gofid. Darfu i Joseph, pan wnaeth ei hun yn adnabyddus i'w frodyr, eu cusanu oll, ac 'wylo ar eu gyddfau' (Gen. xlv. 15). Ar farwolaeth ei dad Jacob, 'syrthiodd Joseph ar wyneb ei dad, ac a wylodd arno ef, ac a'i cusanodd ef' (l. 1). Pan yr oedd Dafydd ar ymadael oddiwrth Jonathan, 'cusanasant bob un eu gilydd, ac a wylasant y naill wrth y llall, a Dafydd a ragorodd' (1 Sam. xx. 41). Pan yr oedd Paul ar ganu yn iach i henuriaid eglwys Ephesus, 'Hwy a syrthiasant ar wddf Paul, ac a'i cusanasant ef' (Act. xx. 37). Yr un modd 'y wraig, yr hon oedd bechadures, pan wybu hi fod yr Iesu yn eistedd ar y bwrdd yn nhŷ y Pharisead, a ddug flwch o enaint, a chan sefyll wrth ei draed ef o'r tu ol, ac wylo, hi a ddechreuodd olchi ei draed ef â dagrau, ac a'u sychodd â gwallt ei phen, a hi a gusanodd ei draed ef, ac a'u hirodd â'r enaint' (Luc vii. 37, 38).

CWM'IN (Heb. כמן, כמינא; Gr. κύμινον), *Cuminum Cyminum* llysieuwyr diweddar, planigyn blyneddol tebyg i ffenigl, ond yn llawer llai. Mae blas poeth, ac hytrach chwerw ar yr hadau, ac yn gydfynedig ag arogl heb fod o'r mwyaf hyfryd, ac yn trigo mewn olew aroglus. Defnyddid hwynt gan yr hynafiaid gyd â'u hymborth fel y defnyddiwn ninau fwstard a halen, ac fel y gwneir gan y bobl gyffredin yn bresenol yn Germany. Hauai yr Iuddewon gwmin yn eu meusydd, ac a'u dyrnent â gwialen (Esa. xxviii. 25, 27). Yn amser ein Hiachawdwr 'degymai y Phariseaid eu mint, eu hanis, a'u cwmin, tra yr esgeulusent bethau pwysicach y gyfraith (Matt. xxiii. 23). Mae y cwmin yn enedigol o'r Aipht, ond mae'r hadau a ddefnyddir yn Mrydain yn dyfod yn benaf o Sicily a Malta (Ges. *Lex.* 401; Robinson, *Gr. Lex.* 164; Duncan, *Dispensatory*, 250).

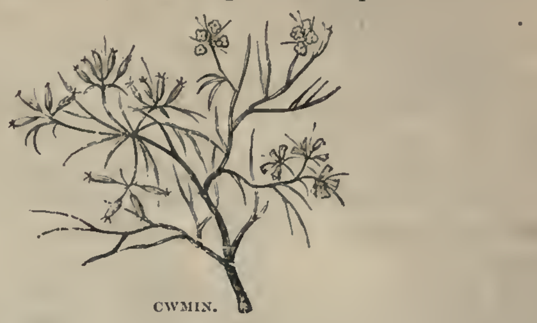
CWMIN.

CYDYMAITH, a arwydda gydradd, cyfaill, a chydgyfranog; felly darllenwn am *gydweision*, *cydfilwyr*, *cydlafurwyr*, *cyd-ddinasyddion*, *cydgynorthwywyr*, *cydgarcharorion* (Rhuf. xvi. 7; Eph. ii. 19; Phil. ii. 25; iv. 3; Col. iv. 11; 3 Ioan 8; Matt. xviii. 28). Gwneir y cenedloedd yn *gydetifeddion* o'r un corph pan dderbynir hwynt i'r eglwys efengylaidd, ac y cyfranogant o'u breintiau hi yr un modd a'r Iuddewon (Eph. iii. 6).

CYFAIR, mesur Saisonig o ddaiar wedi cael ei ddwyn mewn yn anmhriodol i'n cyfieithiad ni. Ni ddylai mesurau, pwysau, ac arian bathedig cenedloedd eraill, ac yn enwedig rhai diweddar, gael eu defnyddio mewn cyfieithiadau o'r Beibl. Trosglwyddant yn gyffredin ddrychfeddyliau anghywir ynghylch swm, pwysau, neu y gwerth a amlygid yn yr iaith wreiddiol, ac hefyd ynghylch y cyfryw fesurau, pwysau, neu arian ac oeddynt yn cael eu defnyddio yn y gwledydd y cyfeirir attynt yn yr hen amseroedd. Arwydda y gair Hebraeg צמר, fel mesur o ddaiar, *iau*, h.y., cymaint o dir ag allasai dau ych droi mewn diwrnod (Ges. *Lex.* 712). Deg iau o winllan *yn rhoi un bath*, a *lle homer yn dwyn ephah*, a arwyddant ddiffrwythder dirfawr; fod y tir goreu heb ddwyn prin degwm yr had (Esa. l. 10).

CYFAMOD, cydundeb rhwng dwy neu dair o bleidiau ar delerau enwedig. Mewn cyfamodau mae y *pleidiau* rhwng y rhai y gwneir y cyfamod; y *teler*, yr hwn, pan ei cyflawner, a rydd hawl i'r wobr; yr *addewid* a sicrha yr addewid i'r hwn a gyflawno y teler; ac os bydd un o'r pleidiau yn ffaeledig, chwanegir *bygythiad* yn gyffredin i'w rwystro rhag tori y telerau. Mae rhwymedigaeth pob cyfamod yn cyfodi allan o *weithred hunan-rwymawl* y pleidiau a ymgyfamodant, megis y mae rhwymedigaeth deddf yn cyfodi oddiar awdurdod y deddf-roddwr. Yn yr hen amser gwneid cyfamodau gyda difrifoldeb mawr, ac yr oedd yn aml yn cydfyned â hwynt lwon neu bethau ffurfiol eraill (Gen. ix. 12–17; xvii. 9–14; xxi. 27–32; xxvi. 26–31; xxxi. 43–54; 1 Sam. xviii. 3, 4; xx. 16, 17, 42; Jer. xxxiv. 18, 19).

Y gair a gyfieithir *cyfamod* yn yr H. D. ydyw ברית, *Berith*, ac wrth ei gyfieithu defnyddia y Septuagint διαθήκη. Arferir y gair hwn hefyd yn y T. N. ac mewn gwahanol adnodau cyfieithir ef *testament*. Yr ydym wedi bod am hir amser yn anfoddlawn i'r ffordd mae *berith* a *diatheke* yn cael eu defnyddio mewn cyfieithiadau, yn gystal ac i'r defnydd wneir o'r gair *cyfamod* mewn cyfundraethau duwinyddol poblogaidd; ac yn hyn llon genym gael cefnogaeth beirniaid galluog. Mae Grotius yn sylwi yn ddoeth iawn fod yr hyn a ddeallai Moses ac ysgrifenwyr yr H. D. wrth *berith,* ac ysgrifenwyr y T. N. wrth *diatheke*, yn gyffredin o'r natur hyny ac na eilw am gydsyniad un o'r pleidiau, gan y cyfyd ei rwymedigaeth yn unig oddiar awdurdod a gorchymyn yr uwchaf o honynt; megis Duw, er enghraifft, yr hwn, weithiau, fodd bynag, a rwyma ei hun *o'i wirfodd* â llw. Dywed y dysgedig Junius nad arwydda y gair Hebraeg 'na thestament, na chyfamod, na chydundeb, ond fel y gofyn ystyr y gair, *trefniad* neu *sefydliad* Duw.' Enwa Parkhurst *oruchwyliaeth* fel gair priodol i gyfieithu *diatheke* yn y T. N. trwyddo (Parkhurst, *Gr. Lex.* in voc.) Ymddengys nad oedd ein cyfieithwyr ni ddim wedi ein boddloni yn y ddau air a ddefnyddient, sef *cyfamod* a *thestament*, onide paham y darfu iddynt ddefnyddio geiriau o ystyr mor wahanol wrth gyfieithu y geiriau dan sylw, y rhai fe ellid tybied a drosglwyddent yr un drychfeddwl? Nid oes air yn yr iaith Saisonig o leiaf ac sydd yn cyfatteb yn gywir i *berith* a *diatheke*, a'r rhai a ddefnyddir yn yr amrywiol ystyron a roddir iddynt. Efallai y gellir defnyddio, fwy neu lai, fel y byddo y synwyr yn gofyn, y fath eiriau a chyfansoddiad, sefydliad, ymrwymiad, appwyntiad, deddf, addewid, cydundeb, cyfamod, ac efallai eraill, am danynt. Wrth benderfynu ystyr y ddau air dan sylw, byddai yn briodol i'w hystyried, yn *gyntaf*, mewn cysylltiad â'r trefniadau a wnaed gan Dduw tuag at ddynion; ac yn *ail*, gyda golwg ar drefniadau a wneir rhwng dyn a dyn.

1. Gyda golwg ar y trefniadau a wnaed gan Dduw rhyngddo ei hun a dynion, yr esiampl cyntaf a gawn ni o'r gair *berith* sydd—nid mewn cyfeiriad at un cyfansoddiad, trefniant, neu ymresymiad ag Adda, tad yr hil ddynol—un ydyw a wnawd â Noah a'i deulu ar ol y diluw (Gen. vi. 18; viii. 20–22; ix. 1–17); ond yn yr holl weithred nid oes dim tebyg i gyfamod neu gydundeb. Ni cheisir gan Noah a'i deulu i gyduno i wneud unrhyw beth; ni chynygir un telerau iddynt, ac nid oes un bygythiad os gwnaent fethu mewn unrhyw fodd. Nis gellir dychymygu dim mor anhebyg i gyfamod; nid yw ddim amgen na *chyhoeddiad* o'r cyfansoddiad dan ba un y byddai y ddaiar mewn amser dyfodol; mewn geiriau eraill, o sefyllfa pethau yn y byd. Mae yn deilwng o sylw y cyfeiria at y creaduriaid direswm yn gystal ag at ddynolryw (ix. 10, 15–17), ond pa sut y gallasai y creaduriaid direswm—y pedwar-carnoliaid, yr adar, y pysgod, a'r trychfilod—fod yn bleidiau i gyfamod, sydd fwy nac ydym abl i ddychymygu. Yr oedd a fynai y weithred mewn gwirionedd â dynolryw yn mhob oes, gan ein cynwys ni ein hunain, yn gystal a Noah a'i feibion; ond fe wel pob un nad oedd yn alluadwy iddo i fyned i un cyfamod o'r fath.

Mae genym hanes gweithred o'r fath o eiddo Duw ag Abraham (Gen. xv. 18–21; xvii. 1–21); ond nid oedd ynddo fawr o natur cyfamod neu gydundeb. Yr oedd yn hanfodol gynwysedig o addewidion i Abraham a'i had; ac fel *arwydd* o hyn yr oedd ef a'i ddisgynyddion i gael eu henwaedu. Ni enwir dim telerau, ac nid oes un gosb wedi ei chysylltu â methiant pe dygwyddai gymeryd lle. Byddai *addewid* yn air mwy priodol i amlygu y weithred hon na chyfamod; felly yn Act. iii. 25, 'Chwi ydych blant yr *addewid*.'

Yr un wedd, gyda golwg ar Phinees, nid oedd dim o natur cyfamod. Nid oedd dim cydundeb rhwng y gwahanol bleidiau, dim telerau, dim cosb. Yr oedd y telerau wedi eu cyflawni eisoes, fel nad oedd hyd yn od un angen am gyfamod; yr oedd yn gwbl afreidiol. Yn ganlynol yr oedd addewid yn unig o du Duw: 'Wele fi yn rhoddi fy addewid o heddwch' (nid cyfamod, yn ol y C. C.) 'a bydd iddo ef, ac i'w had ar ei ol ef, addewid' (nid ammod) 'o offeiriadaeth dragywyddol, am iddo eiddigeddu dros ei Dduw, a gwneuthur cymmod dros feibion Israel' (Num. xxv. 12, 13).

Ond y defnydd mwyaf cyffredin o'r gair cyfamod yn yr H. D. sydd mewn cyfeiriad at yr hyn elwir yn gyffredin cyfamod Sinai; ond nid ydoedd yn briodol o natur cyfamod. Er y defnyddir ymadroddion weithiau y rhai a ymddangosent fel pe yn rhoi ar ddeall iddynt roddi eu cydsyniad ag ef, etto mae yn eglur na wnai hyny ddim cyfansoddi un rhan hanfodol o'r weithred, ac nad oedd ond amgylchiad ddygwyddiadol yn unig (Exod. xix. 8; xxiv. 3, 7). Yr iaith gyffredin a ddefnyddir yn ei gylch a'i darlunia fel cyfansoddiad a chyfreithiau wedi eu sefydlu trwy awdurdod Duw i'r rhai y gofynid oddi wrthynt hwy, nid cydsyniad neu gydundeb, ond ymostyngiad ac ufudd-dod; ac er mwyn awdurdodi hyn rhoddwyd addewidion grasol, a chyhoeddwyd bygythion dychrynllyd fel cosb am anufudd-dod (Exod. xx.–xxxi. xxxiv. xxxv.; Lef. i.–viii.; xi. 27; Deut. x. 12–22; xi. xxviii.–xxx. xxxii.)

Yn yr H. D., lle y sonir am oruchwyliaeth Moses, gellir ddefnyddio y gair *deddf* yn aml yn lle cyfamod, fel y gall un dyn weled wrth ddefnyddio mynegair. Mewn llawer man bydd yn anhawdd cael gair cymhwys.

Yn y T. N. cyfieithir y gair *diatheke*, fel y sylwyd eisoes, weithiau yn *gyfamod*, ac weithiau yn *destament*. Pan mae y cyfeiriad at oruchwyliaeth Moses, defnyddir y gair blaenaf yn gyffredin; pan at yr oruchwyliaeth Gristionogol, yr olaf. *Goruchwyliaeth* fyddai yn well gair am y ddau, mewn llawer o adnodau o leiaf, megis yn yr adnodau canlynol: 'Yr hwn a'n gwnaeth ni yn weinidogion cymmwys o'r oruchwyliaeth newydd' (C. C. *testament*, 2 Cor. iii. 6). 'Yr hyn bethau ydynt mewn alegori; canys y rhai hyn ydynt y ddwy oruchwyliaeth (C. C. *testament*); un yn ddiau o Fynydd Sinai, yn cenhedlu i gaethiwed, yr hon yw Agar,' &c. (Gal. iv. 24). 'Ar oruchwyliaeth (*testament*) well o hyny y gwnaethpwyd Iesu yn Fachniydd' (Heb. vii. 22). 'Chwi a ddaethoch at Iesu, Cyfryngwr yr oruchwyliaeth newydd' (C. C. *testament*, xii. 22, 24). Mewn rhai adnodau gallai taw *cyfansoddiad* fyddai y gair goreu, megis yn viii. 6–13.

Yr ydym wedi cynefino cyhyd â'r geiriau cyfamod a thestament, (yn aml, fodd bynag, heb gysylltu â hwynt y drychfeddyliau pendant a chyflawn a drosglwyddant), fel y gallwn ar y cyntaf deimlo fod y cyfnewidiad cynygedig yn annaturiol; ond gwnai arferiad beri i ni ymgymodi ag ef. Oni bai grym arferiad a hen adgofion gwnaethem enwi, yn mhlith yr adnodau a ellid eu cyfnewid ffurf-ymadroddion Swper yr Arglwydd; ond yma yr ydym yn methu penderfynu pa un sydd oreu i'w ddefnyddio *goruchwyliaeth* neu *sefydliad*. Yn un byddai ffurf-ymadrodd Matthew fel y canlyn: 'Hwn yw fy ngwaed o'r oruchwyliaeth newydd, yr hwn a dywelltir dros lawer er maddeuant pechodau' (Matt. xxvi. 28). Yn y llall byddai ffurf-ymadrodd yr apostol Paul fel y canlyn: 'Y cwppan hwn yw y sefydliad newydd yn fy ngwaed i; gwnewch hyn, cynifer gwaith yr yfoch, er coffa am danaf fi' (1 Cor. xi. 25). Mae y naill neu'r llall yn ymddangos yn fwy syml a dealladwy na thestament neu gyfamod, yr hwn a wnai rhai ei fabwysiadu, a gellir ei ddefnyddio yn llawn cystal at ddybenion efengylaidd.

2. Gyda golwg ar drefniadau rhwng dyn a dyn mae ystyr y geiriau ברית, *berith*, a διαθήκη, *diatheke*, yn fwy syml ac unwedd: arwyddant, gan mwyaf, gyfamod yn ol ystyr cyffredin y gair. Yn yr Ysgrythyrau yr ydym yn darllen am amryw o gyfamodau rhwng dyn a dyn, megis rhwng Abraham ac Abimelec (Gen. xxi. 27, 32); rhwng Isaac ac Abimelec (xxvi. 28–31); rhwng Jacob a Laban (xxxi. 44–53); rhwng Israel a'r Gibeoniaid (Jos. ix. 31, a'r adnodau canlynol—cyfieithir y gair yma *cydundeb* fel rhwng cenedloedd); rhwng Dafydd a Jonathan (1 Sam. xviii. 3; xx. 12–17, 42; xxiii. 18); rhwng Dafydd ac Israel (1 Cron. xi. 3); rhwng Asa a Ben-hadad (1 Bren. xv. 19—yma drachefn cyfieithir y gair yn *league*, cydundeb neu gyngrair); rhwng Ahab a Ben-hadad (xx. 34); heblaw esiamplau eraill a ellid eu rhoddi. Mae y gair yn cael ei ddefnyddio hefyd yn yr ystyr o gydundeb, nid rhwng gwahanol bleidiau, ond o un blaid yn gynwysedig o nifer o bersonau yn ymrwymo i wneud yr un peth, megis yn 2 Cron. xv. 12–15; Ezra x. 3, 5; Jer. xxxiv. 8–10.

Gelwir priodas yn *gyfamod Duw*, gan y gwna personau ynddi hi, yn ol ewyllys Duw, ymrwymo i'w gilydd megis yn ei bresenoldeb (Diar. ii. 17; Mal. ii. 14).

3. Gelwir y llyfrau perthynol i'r oruchwyliaeth Iuddewig yn 2 Cor. iii. 14 yn ἡ παλαια διαθήκη, yr hwn sydd wedi ei gyfieithu yn anmhriodol yn 'Hen Destament,' yr hwn yn awr ydyw teitl cyffredin y llyfrau hyn. Ac am yr un rheswm efallai mae y llyfrau santaidd perthynol i'r oruchwyliaeth Gristionogol wedi cael eu cyfenwi 'Καινη διαθήκη,' yr hwn sydd yr un mor anmhriodol wedi cael ei gyfieithu yn 'Destament Newydd.' Ni wyddys pa bryd, na chan bwy y cafodd y teitlau hyn eu rhoddi ar y cyntaf, ac er nad ydynt yn rhai anghymwys, a chan nad ydynt yn camarwain neb, ofer, os nid bron anmhosibl, fyddai eu cyfnewid.

CYFLAWNI, llanw; cwblhau (Exod. v. 13). Cyflawni gwaith ydyw ei orphen neu ei gwblhau (Act. xii. 25). Cyflawni addewid, bygythiad, neu brophwydoliaeth, ydyw gwneud yr hyn addawyd, fygythwyd, neu ragddywedwyd (Matt. xxiv. 34). Cyflawni deddf, gorchymyn, neu ewyllys, ydyw ufuddhau iddynt (Rhuf. xiii. 8). Cyflawni deisyfiadau a dymuniadau ydyw rhoddi y pethau a geisir (Ps. xx. 4, 5). Cyflawni chwantau ydyw gwneud unrhyw weithredoedd drwg y tueddant ni attynt (Eph. ii. 3). Cyflawnir amser pan y bydd drosodd, neu wedi dyfod yn ei gyflawnder (2 Sam. vii. 12; Galar. iv. 18; Marc i. 15).

CYFLWYNO. 1. Gosod o'r neilldu mewn modd difrifol-ddwys at wasanaeth a gogoniant Duw (Lef. xxvii. 28). 2. Gosod o'r neilldu ar gyfer dinystr (Jos. xvi. 17; Deut. xiii. 17).

Defosiynau, ymarferiadau, neu seremoniau crefyddol (Act. xvii. 23). Defosiynol; un wedi ymroddi i ymarferiadau crefyddol, gan nad pa un a'i cyfreithlon neu beidio (Luc ii. 25; Act. x. 2; xiii. 50; xvii. 4, 17).

CYFRAITH neu **DDEDDF**, yn briodol yw ewyllys ddatguddiedig goruwchwr, yn rhwymo ei ddeiliaid neu ei is wyr i gyflawni yr hyn sydd foddhaol iddo ef, ac ymgadw oddiwrth yr hyn a'i hanfoddlona; ond arferir y gair hwn yn yr Ysgrythyr i arwyddo unrhyw beth a gyfrana hyfforddiad i is wr, neu a osoda rwymedigaeth arno. Fe roddodd Duw i Moses a'r Israeliaid gyfundraeth dair-plyg o ddeddfau neu gyfreithiau—cyfundraeth *foesol*, yr hon sydd yn rhwymo holl ddynolryw yn mhob oes a chenedl: un *seremoniol*, yr hon a appwyntiai ddefodau eu haddoliad a'u pethau santaidd, a thrwy hyny a gyfeiriai at Iesu Grist yn ei berson ac yn ei waith, ynghyda bendithion ei eglwys dan y T. N. a'i deyrnas nefol, a'r rhai oedd yn rhwymawl yn unig hyd nes gorphenai waith y prynedigaeth, ac y dechreuai ffurfio ei eglwys efengylaidd (Gal. v. 2, 4; Eph. ii. 15, 16; Col. ii. 14; Heb. vii.; x. 1–22): a chyfundraeth *farnol* neu *wleidyddol*, yr hon a lywyddai gwrs gwladol y genedl Iuddewig, megis dan lywodraeth neillduol Duw fel eu prif lywodraethwr, a'r hon nid oedd un amser, ond mewn pethau perthynol i gyfiawnder moesol, yn gosod neb dan rwymau ond y genedl Hebraeg, yn enwedig pan yr oeddynt mewn meddiant o wlad yr addewid. Rhai o'r cyfreithiau perthynol i waredwyr, lladdiadau, godineb, dinasoedd noddfa, drwg-weithredwyr crogedig, dyeithriaid, &c., a ymddangosant fel pe wedi bod mewn rhan yn seremoniol, ac mewn rhan yn farnol.

Mae rhai yn golygu taw wrth ddeddfau, gorchymynion, neu ordinhadau Moses y dylid deall y ddeddf foesol; wrth orchymynion, y deddfau seremoniol; ac wrth farnedigaethau, y deddfau barnol; ond ni wna y golygiad hwn ddal ei dir bob amser. Mae yn sicr taw yr un peth a olygid wrth gyfraith, gorchymyn, ordinhad, a barnedigaeth. Gall y gair deddf neu gyfraith arwyddo ewyllys uwchwr; gall ordinhad ei arddangos fel wedi ei ordeinio a'i sefydlu gan uchel awdurdod; barnedigaeth fel yn llawn doethineb, ac fel yn safon yn ol yr hwn y barna Duw ddynion. Mae y gorchymyn i garu ein gilydd yn hen, gan ei fod yn gynwysedig yn y ddeddf foesol er creadigaeth y byd; ond y mae yn newydd fel y rhoddwyd ef o'r newydd gan ein Hiachawdwr, fel y cafwyd arddangosiad o hono yn ei fywyd, ac fel y cadarnhawyd ef gan y cymhelliad newydd o'i gariad yn marw (Ioan xiii. 34, 35). Gelwir pum llyfr Moses yn ddeddf, gan eu bod yn llawn o ofynion a gwaharddiadau Duw (2 Cron. xxxiv. 14–25; Neh. viii. 1; Mal. iv. 4); ac am yr un rheswm gelwir yr H. D. yn gyfraith (Ioan x. 34; xv. 25; 1 Cor. xiv. 21). Gelwir athrawiaethau yr efengyl yn ddeddf, ac yn ddeddf ffydd: maent yn dysgu ac yn hyfforddi dynion, a phan gredir hwynt trwy ffydd mae ganddynt ddylanwad grymus i gynyrchu ufudd-dod santaidd (Esa. ii. 3; xlii. 4; Rhuf. iii. 27). Trwy y ddeddf mae gwybodaeth o bechod; mae ein pechadurusrwydd yn cael ei ganfod trwy fod ein cydwybod yn cydmaru ein tueddiadau a'n hymddygiad â gorchymynion a gwaharddiadau y ddeddf ddwyfol (Rhuf. iii. 20). Mae Duw yn gosod ei gyfraith yn meddyliau dynion, ac yn ysgrifenu ei gyfraith yn eu calonau pan y gwna, trwy gymhwysiad nerthol o'i air, santeiddio eu natur, a chydffurfio eu bywyd â'i ddeddf fel rheol (Heb. viii. 10; x. 16).

Yn mhlith y moddion a appwyntiwyd gan Moses er taenu a chadw yn fyw wybodaeth o'i gyfraith yn mysg yr Israeliaid cawn y gorchymyn pendant canlynol: 'A bydded y geiriau hyn, yr ydwyf yn eu gorchymyn i ti heddyw, yn dy galon. A hysbysa hwynt i'th blant, a chrybwyll am danynt pan eisteddych yn dy dŷ, a phan gerddych ar y ffordd, a phan gyfodych i fynu.' Y cyfryw oedd y diwydrwydd hynod gyda pha un yr oedd rhieni i hyfforddi eu plant. O! mor ychydig esiamplau sydd genym o'r cyfryw ddiwydrwydd yn mhlith Cristionogion proffesedig! Ac ychwanegir: 'A rhwym hwynt yn arwydd ar dy law, byddant yn rhactalau rhwng dy lygaid. Ysgrifena hwynt ar byst dy dŷ, ac ar dy byrth' (Deut. vi. 6–9). Mae y ddau ddull yma yn groes i'n harferion ni, ac mae genym mewn gwirionedd ffyrdd mwy effeithiol o gyfranu gwybodaeth fel nad oes arnom angen am y cyfryw foddion; ond nid oedd y dulliau hyn yn anghydweddol ac arferion oes Moses. Gwnai y Dwyreinwyr ddefnydd mawr o *amulets*, yn gynwysedig weithiau o berlau ac addurnau eraill, ac weithiau o frawddegau neu linellau annealladwy ac Abracadabræ, wedi eu hysgrifenu ar ddernyn o bapyr, neu wedi eu brodio ar ddarnau o liain. Efallai y gwisgai yr Israeliaid y cyfryw bethau am eu talcenau a'u dwylaw, fel y gwneir yn bresenol gan y Mahometaniaid. Efallai i Moses wneud defnydd o'r arferiad yma fel moddion cadw mewn cof ei gyfreithiau yn mhlith yr Israeliaid, ac yn enwedigol eu hargraphu ar galonau eu plant.

Y ffordd arall a gymeradwyir yma yw eu hysgrifenu ar byst eu tai ac ar eu pyrth. Yn Syria a'r gwledydd cymydogaethol mae yn arferiad hyd yn od yn awr i osod ysgrifeniadau uwch ben drysau'r tai, ac yn gynwysedig o ranau allan o'r Koran, neu o weithiau eu beirdd. Gyda ni, gwneir lliosogi llyfrau mor hawdd trwy yr argraphwasg, a'u gosod yn nwylaw pob dosparth o bobl, hen ac ieuainc, fel y byddai y cyfryw foddion yn hollol afreidiol; ond os gosodwn ni ein hunain yn amgylchiadau Moses, mae yn rhaid i ni gyfleu ein hunain mewn oes a gwlad pan nad allasai llyfr y gyfraith ddyfod i ddwylaw ond ychydig o'r bobl, gan nad pa un ai cyfoethog neu dlawd (Michaelis, *Comment.* iii. 370, 372).

Mae natur a chymeriad y Deg Gorchymyn yn bwnc pwysig iawn, a chwedi, feddyliem, ei gamddeall yn gyffredinol. Mae y sylwadau canlynol o eiddo Cave ar y testun hwn yn deilwng iawn o ystyriaeth: 'Mi wn,' eb efe, 'y cymerir y Deg Gorchymyn yn gyffredin fel cyfundraeth gyflawn o bob deddf naturiol neu foesol. Ond pwy bynag a ystyria y matter yn ddiduedd a ga allan fod amryw esiamplau o ddyledswydd mor bell o fod yn orchymynedig ynddynt, fel nas gellir eu cynwys gan un rhan o honynt heb eu llusgo mewn trwy gywreinrwydd *wit* a chasgliadau annaturiol. Pa ddarbodaeth, oddigerth mewn amgylchiad neu ddau, a wneir gan y gorchymynion ar gyfer esgeuluso dyledswydd? Yn mha le y gorchymynant i ni wneud daioni i eraill, i garu a chynnorthwyo ein gelynion? Mae diolch i'n cymwynaswyr yn un o ddeddfau hanfodol a chyntaf natur, ac etto nis gwn am un man (os na ddaliwn ei fod yn gynwysedig yn y rhagymadrodd i'r ddeddf) lle y gorchymynir neu yr awgrymir hyn yn y Deg Gorchymyn; ynghyd â lluoedd eraill y rhai ydynt yn amlwg yn ddyledswydd arnom ni i'w cyflawni, o ba rai nid oes dim o'u holion yn ganfyddedig yn y talfyriad hwn, heb eu hel trwy resymau cywrain a dwfn, a'u gwneud allan trwy restr hir o ganlyniadau ac na fwriadwyd mo honynt erioed i'r gorchymyn yn ddechreuol i'w cynwys, a'r rhai nas medr un o bob mil byth eu casglu oddi wrtho' (Cave, *Hist. Apostles*, 32). Mae y syniad yma am y Deg Gorchymyn yn iawn, debygem, ac yn deilwng iawn o ystyriaeth. Yr ydym wedi bod yn hir o'r meddwl na chynwysai y Deg Gorchymyn 'holl ddyledswydd dyn,' nac ychwaith gymaint a chrynodeb o hono; nad oeddynt ond deg o'r 'gorchymynion mawr' oedd yn gosod rhwymau ar ddynion, y rhai, ac ystyried cymeriad a sefyllfa cenedl Israel, yr oedd o bwys neillduol i'w dwyn ger eu bron mewn ffurf fer gynwysfawr. Gwnaed un dyn ystyried yr amrywiol ddyledswyddau sydd yn orphwysedig ar ddynolryw, ca allan amrywiol ranau o ddyledswydd, tuag at Dduw a dyn, y rhai nis medr eu rhestru dan un o'r gorchymynion. Chwilied yr amrywiol esponiadau sydd wedi cael eu rhoddi o honynt, a chenfydd pa mor annaturiol a chyda cymaint o drais y ceisir rhestru dyledswyddau neillduol dan orchymynion neillduol ac weithiau wahanol i'w gilydd. Nid yn aml y ceir esponiad mwy llaes o'r Ysgrythyr na'r hyn roddir yn gyffredin o'r Deg Gorchymyn.

CYFREITHIWR, a arwydda gyda ni, un cyfarwydd yn y gyfraith, ac yn ei harfer. Dyna, efallai, ydyw ystyr y gair yn Tit. iii. 13. Yn yr Efengylau ymddengys taw ei ystyr ydyw deonglydd ac athraw cyfraith Moses. Yn Matt. xxii. 35 a Luc x. 25 mae yr un person a elwir yn gyfreithiwr yn cael ei alw yn ysgrifenydd yn Marc xii. 28, 32; ond nid yw yn canlyn oddiwrth hyn taw yr un dosparth o bobl oedd yr ysgrifenyddion a'r cyfreithwyr, a bod y geiriau yn gyfystyr. Gallai y ddau air ymgyfarfod yn yr un person, er nad oeddynt yn gyffredin felly. Tueddir ni yn hytrach i feddwl fod y swyddi yn gystal a'r personau yn gyffredinol yn wahanol. Yn y T. N. cawn nid yn unig y gair νομικός wedi ei gyfieithu yn *gyfreithiwr*, ond νομοδιδάσκαλος yn cael ei gyfieithu yn *athraw y gyfraith* (1 Tim. i. 7), a *doctor y gyfraith* (Luc v. 17; Act. v. 34). Yr oedd y cyfreithwyr yn gyffredin yn elynion i'n Hiachawdwr yn nyddiau ei gnawd; gwrthodasant gynghor Duw yn eu herbyn eu hunain; llwythent ddynion â beichiau anhawdd eu dwyn, tra na chyffyrddent y beichiau hyn a blaen un o'u bysedd; cymerasant ymaith agoriad gwybodaeth, heb fyned i mewn eu hunain, ac yn rhwystro y sawl oedd yn myned i mewn (Matt. xxii. 35; Luc vii. 30; xi. 46, 52).

CYFREITHLON, yn unol a chyfraith. Pob peth sydd gyfreithlon, ond nid ydyw pob peth yn llesau; gallant fod yn gyfreithlon ynddynt eu hunain, megis, er enghraifft, bwyta un math o fwyd; ond gallant fod wedi eu hamgylchiadu fel na wnant adeiladu eraill (1 Cor. vi. 12). Yn ei weledigaeth clywodd Paul lawer o bethau nad ydoedd yn gyfreithlon i ddyn eu llefaru; mor ddirgelaidd ac oruchel fel nad oedd caniatad i'w cyhoeddi i ddynion yn eu sefyllfa gorphorol, gan nas gallasent dderbyn un adeiladaeth oddiwrth hyny (1 Cor. xii. 4).

CYFRIF, rhifo (Deut. ii. 11). Gwnai yr Hebreaid *gyfrif* ar gyfer oen y pasg; talai pob bwytawr ei ran o'r pris. Cyfrif rhywbeth i arall ydyw ei wneud yn ddyledwr am dano; ei gyfrif iddo fel ei weithred dda (Philem. 18; Phil. iv. 17). *Cymeryd cyfrif* ydyw chwilio i beth a'i farnu (Matt. xviii. 23). *Rhoddi cyfrif* ydyw bod ein hymddygiad yn cael ei brofi er gweled a ydyw yn resymol, cyfreithlon, ac uniawn (Rhuf. xiv. 12; Heb. xiii. 17; 1 Pedr iv. 5). Nid yw Duw yn *rhoddi cyfrif am* *ddim o'i weithredoedd;* nid yw yn gyffredin yn hysbysu i'w greaduriaid resymau ac amgylchiadau ei ymddygiad; ac nid ydyw dan un rhwymau i wneud hyn (Job xxxiii. 13).

CYFFESU, cydnabod yn ddigudd. Cyffesa yr euog ei drosedd ger bron y barnwr (Jos. vii. 19). Gwna Iesu Grist *gyffesu* ei bobl yn y dydd diweddaf; gwna eu harddel yn gyhoeddus fel ei blant, ei briod, a'i weision ffyddlon (Luc xii. 8). Gwnant hwythau ei gyffesu yntau pan, er gwaethaf perygl a gwrthwynebiad, y proffesant yn gyhoeddus ei wirionedd, ac y glynant wrtho, gan gadw ei ordinhadau, a rhodio yn ei ffyrdd (Matt. x. 32). *Cyffesu* Duw ydyw ei ganmol a thalu diolch iddo (Rhuf. xv. 9; Heb. xiii. 15). *Cyffesu* pechod ydyw cydnabod ein heuogrwydd ger bron Duw, yr hwn a all faddeu i ni, neu ein cosbi; neu i'n cymydog yr hwn y darfu i ni ei dramgwyddo, neu yr hwn fedr gyfranu i ni addysg a chysur priodol (Ps. xxxii. 5; Iago v. 16; Matt. iii. 6).

Ar y degfed dydd o'r seithfed mis gwnai yr archoffeiriad Iuddewig gyffesu pechodau y genedl uwch ben y bwch diangol, yr hwn yn ffigurol a'u dug i'r anialwch (Lef. xvi. 21). Yn ystod y deng niwrnod blaenorol dywedir y gwnai yr Iuddewon, bob un o honynt, gyffesu yn fanwl ei bechodau ei hun; os troseddau oeddynt o'r llech gyntaf, cyffesent hwynt wrth Dduw yn unig; os troseddau o'r ail, cyffesent hwynt wrth y personau y gwnaethent gam a hwynt. Pan fyddai troseddwr o fewn deg cyfudd i'r dienyddle, gorfyddid ef i gyffesu ei droseddau, a dymuno ar i'w farwolaeth wneud iawn drostynt. Ar ddechreu y flwyddyn mae yr Iuddewon y dyddiau presenol yn cyffesu eu pechodau, gan sefyll mewn twba o ddwfr; gwna rhai o honynt, pan yn glaf, eu cyffesu wrth rabbin, yr hwn a'u gesyd i lawr yn ol trefn yr egwyddor. Ar eu gwely angeu cyffesant hwynt gyda llawer o wag seremoniaeth, yn debyg i ddull y Pabyddion.

CYMANFA, cyfarfod santaidd lluoedd er mwyn addoli Duw. Ar y Sabbath, ar ddydd y Pasg, ar y cyntaf a'r seithfed dydd o'r bara croew, ar ddyddiau y Pentecost a'r cymmod, ar y cyntaf a'r wythfed o Wyl y Pebyll, yr oedd gan yr Iuddewon eu cymanfa santaidd (Lef. xxiii.; Num. xxviii.; Exod. xii. 16).

CYMDEITHAS, neu GYMUNDEB. 1. Hawl unedig (Phil. ii. 1; iii. 10). 2. Cymdeithas agos. Mae y saint yn dal cymundeb â Duw; mae iddynt ran yn mha beth bynag yw efe, a chaniateir iddynt gymundeb agos ag ef (1 Ioan i. 3, 6, 7). Maent yn dal cymundeb â Christ yn ei ddyoddefiadau; dyoddefodd ef yn eu lle; cyfrifir y dyoddefiadau hyn iddynt hwy, a phrofant eu rhinwedd yn eu calonau (Phil. iii. 10). *Cymdeithas yn yr efengyl* ydyw cyfeillach seintiau a gweinidogion yn mhroffes o wirioneddau, profiad o fendithion, a chadwraeth gorchymynion ac ordinhadau yr efengyl (Phil. i. 5). Nid oes gymundeb rhwng Crist a Belial, rhwng cyfiawnder ac anghyfiawnder—hyny yw, nid oes un ymwneud cyfeillgar (2 Cor. vi. 14, 15). Arwydda y bara a'r gwin yn Swper yr Arglwydd gymundeb corph a gwaed Crist; arwyddant a chynwysant yr unrhyw, a hwy yw y moddion trwy ba rai y cyfranogwn o gyfiawnder a chyflawnder Crist er meithriniad ein henaid (1 Cor. x. 16).

CYMDEITHAS DDYNOL: EI CHYNYDD. Pan greodd Duw Adda, 'gosododd ef yn ngardd Eden, i'w llafurio ac i'w chadw hi' (Gen. ii. 15). Rhoddodd iddo ar yr un pryd awdurdod ar yr holl greadigaeth ddireswm ar y ddaiar, yn yr awyr, ac yn y môr (i. 28). Dyna oedd sefyllfa ddechreuol dyn; ond ar ol cwymp Adda tywyllwyd ei ragolygon yn fawr: 'Melldigedig fydd y ddaiar o'th achos di; trwy lafur y bwytai o honi holl ddyddiau dy einioes. Drain hefyd ac ysgall a ddwg hi i ti; a llysiau y maes a fwytai di. Trwy chwys dy wyneb y bwytai fara, hyd oni ddychwelech i'r ddaiar, canys pridd wyt ti, ac i'r pridd y dychweli' (iii. 17, 19).

Y cyfryw yn awr oedd tynged dyn, a chafodd ei sylweddoli mewn modd arswydus yn ei hanes dyfodol. Llafurwr y ddaiar oedd Cain, mab hynaf Adda, a bugail defaid oedd ei ail fab Abel. 'Dug Cain o ffrwyth y ddaiar yn offrwm i'r Arglwydd. Ac Abel yntau a ddug o flaenffrwyth ei ddefaid, ac o'u brasder hwynt.' Cafodd aberth Abel gymeradwyaeth gyda Duw, tra y gwrthodwyd un Cain. Ac yn y modd hyn yr ydym yn cyfarfod yn foreu ag aberth ac offrwm; ond yr ydym hefyd yn cyfarfod yn foreu â dyn-laddiad. Cain, yn ddigllon oherwydd i offrwm ei frawd gael derbyniad mwy ffafriol na'i eiddo ei hun, 'a gododd yn erbyn Abel ei frawd, ac a'i lladdodd ef.'

Ar ol marwolaeth Abel, 'Cain a aeth allan o wydd yr Arglwydd, ac a drigodd yn nhir Nod, o'r tu dwyrain i Eden.' Mae yn rhaid iddo briodi ei chwaer, oblegid yr oedd ganddo fab o'r enw Enoch, yr hwn a adeiladodd yr hyn yn iaith yr Ysgrythyr a elwir yn ddinas, ond yr hon yn debygol nid oedd ddim ond pentref, oblegid nis gallasai fod etto ddigon o drigolion i bobli tref neu ddinas, ac efe a'i galwodd ar enw ei fab. Lamech o'r bumed genedlaeth yn llinell ei ddisgynyddion, a briododd ddwy wraig, yr esiampl gyntaf efallai o aml-wreicaeth yn mhlith dynolryw. Yr oedd tri o feibion Lamech, yn enwog mewn cysylltiad â rhai o gelfyddydau bywyd: Jabal fel 'tad pob preswylydd pabell, a pherchen anifail;' Jubal fel 'tad pob teimlydd telyn ac organ;' a Thubal-Cain fel 'gweithydd pob cywreinwaith pres a haiarn' (Gen. iv.)

Ar ol marwolaeth Abel bu i Adda fab arall o'r enw Seth, yr hwn, pan yn 105 oed, a genedlodd fab o'r enw Enos; ac ychwanegir, 'yna y dechreuwyd galw ar enw yr Arglwydd.' Ni chymerodd genedigaeth Enos le cyn 235 o flyneddau ar ol y greadigaeth; ond hyd yn hyn cyfranogai addoliad crefyddol i raddau helaeth efallai o gymeriad teuluaidd; efallai fod cyfeiriad yn yr iaith ddefnyddir yma at addoliad o natur mwy cyhoeddus. Yr oedd disgynyddion Adda, yn llinell Seth, yn hynod am yr oedran mawr a gyrhaeddent, gan i'r mwyafrif o honynt, i lawr at Noah, fyw 900 o flyneddau; a'r hyn sydd hefyd yn hynod, ymddengys eu bod yn hir iawn cyn cael plant pan eu cydmarir â dynion mewn amserau diweddarach, os na wneir tybied eu bod wedi cael plant cyn y rhai enwir yn y llinell a roddir, megis yr oedd ganddynt blant hefyd heblaw y nhwy, er nad enwir mo honynt. Nid yw yn anheilwng o sylw y ceir yn llinach Cain a Seth amryw o'r un neu gyffelyb enwau, megis Enoch a Lamech. Mae Methusael a Methuselah yn debyg i'w gilydd o ran swn, er y gwahaniaethant mewn ystyr (iv. 25, 26; v.)

Ond fel yr amlhai dynolryw, 'meibion Duw' (wrth y rhai y deallwn ddisgynyddion Seth), wedi eu hud-dynu gan degwch 'merched dynion' (disgynyddion Cain), a gydbriodasant â hwynt; ac o'r cyfryw briodasau anghydmarus yr oedd ffrwythau dinystriol. 'Cawri oedd ar y ddaiar y dyddiau hyny; ac wedi hyny hefyd, pan ddaeth meibion Duw at ferched dynion, a phlanta o'r rhai hyny iddynt: dyma'r cedyrn fu wyr enwog gynt.' 'A'r ddaiar a lygrasid ger bron Duw; llanwasid y ddaiar hefyd â thrawsedd, canys pob cnawd a lygrasai ei ffordd ar y ddaiar.' Er cosbi, a rhoi terfyn ar anwiredd, penderfynodd Duw ddinystrio y ddaiar ynghyd â'i thrigolion trwy ddwyn drostynt ddyfroedd y diluw; ond erchodd i Noah adeiladu arch er diogelu ei hun a'i deulu. Yr oedd yr arch, yr hon oedd i gynwys nid yn unig y nhwy, ond anifeiliaid o bob math, ynghyd ag adar ac ymlusgiaid, o angenrheidrwydd yn adeilad mawr, a rhagdybiai ei hadeiladaeth gryn wybodaeth o saeryddiaeth ac arferiad o hono, ac efallai o dŷ-adeiladaeth, a llong-adeiladaeth. Ar ol dyfod allan o'r arch un o'r pethau cyntaf a wnaeth Noah oedd adeiladu allor i'r Arglwydd, ac offrymu poethebyrth arni. 'Dechreuodd fod yn llafurwr, ac a blanodd winllan, ac a yfodd o'r gwin, ac a feddwodd.' Mae genym yma esiampl foreu o wrteithiad y winwydden, a throiedigaeth ei ffrwyth i win, a chamddefnydd o hono i feddwdod, yr hwn yw yr achos o bob math arall o ddrwg a thrueni. Bu Noah fyw ar ol y diluw 350 o flyneddau, ac o'r diwedd bu farw pan yn 950 o flwyddi o oedran.

Ac yn awr darfu dynion amlhau drachefn ar y ddaiar. Daeth tri mab Noah, Sem, Cam, a Japheth, yn dadau cenedlaethau newyddion, yn y Dwyrain, mae'n debygol, ar y dechreu, ond y rhai a ymdaenasant wedi hyn dros y byd. Nimrod, wyr Ham, 'a ddechreuodd fod yn gadarn ar y ddaiar.' Dywedir hefyd ei fod 'yn heliwr cadarn ger bron yr Arglwydd;' 'a dechreuad ei freniniaeth ef ydoedd Babel, ac Erech, ac Accad, a Chalneh, yn ngwlad Sinar. O'r wlad hono yr aeth Assur allan' (*ymyl y ddalen,* 'efe a aeth allan i Assyria'), 'ac a adeiladodd Ninifeh, a dinas Rehoboth, a Chalah, a Resen, rhwng Ninifeh a Chalah, hono sydd ddinas fawr' (Gen. x. 1, 6, 8–12). Ymddengys fod llawer iawn o adeiladu yma, yr hyn a dybiai gryn wybodaeth ac arferiad o gelfyddydau cyffredin bywyd, er oblegid bychandra y boblogaeth nas gallasai y rhan fwyaf o'r dinasoedd hyn fod ond bychain ar y pryd gan nad pa mor fawr y gallasai rhai o honynt ddyfod wedi hyn. Yr oedd yr holl ddaiar hyd yn hyn o un iaith; a chyd â'r bwriad o gadw gyd â'u gilydd ymaflasant yn y gorchwyl o adeiladu Babel a'i dwr enwog. Gwnaethant briddfeini ac a'u llosgasant, ac yn lle morter arferent *bitumen*—defnyddiau a arferwyd yn helaeth wedi hyn wrth adeiladu Babilon fawr; ond yn awr cymysgodd Duw eu hiaith, fel nas medrent ddeall eu gilydd: 'Ac felly yr Arglwydd a'u gwasgarodd hwynt oddi yno ar hyd wyneb yr holl ddaiar; a pheidiasant ac adeiladu y ddinas' (Gen. xi. 1–9).

Yn awr y mawr fyrhawyd einioes dyn. Bu Sem, mab henaf Noah, fyw 600 o flyneddau; Terah, yr wythfed o Sem, a thad Abraham, a fu farw pan yn 205 flwydd oed (Gen. xi. 10–26, 32). Os amcan hirhoedl Adda a'i ddisgynyddion uniongyrchol oedd buanu pobliad y byd, gallwn gyfrif am fyrhad einioes dyn ar ol y diluw trwy y ffaith, tra yr oedd un teulu (Adda ac Efa) i roddi bodolaeth i hiliogaeth ac oedd i bobli y ddaiar ar ol y greadigaeth, yr oedd pedwar teulu (Noah, Sem, Ham, a Japheth) i roddi bodolaeth i hiliogaeth ac oedd i'w bobli ar ol y diluw; ac yn ganlynol âi cynydd poblogaeth yn mlaen gyda chynydd ychwanegol dirfawr.

Diau i Abraham, pan y daeth allan gyda Terah ei dad o wlad y Caldeaid (cryd yr hil ddynol), adael ar ei ol gryn boblogaeth; a phan ddaeth i wlad Canaan cafodd yno gryn boblogaeth. Yr oedd y trigolion yn gynwysedig o amryw lwythau, 'y Ceneaid, a'r Ceneziaid, a'r Cadmoniaid, yr Hethiaid hefyd, a'r Phereziaid, a'r Rephaimiaid, yr Amoriaid hefyd, a'r Canaaneaid, a'r Girgasiaid, a'r Jebusiaid' (Gen. xv. 19–21). Yr ydym yn darllen hefyd am lwythau eraill yn Nghanaan, neu rañau cymydogaethol y wlad (xiv. 5–7). Yr ydym hefyd yn cael breninoedd yn y Dwyrain ac yn y Gorllewin; yn y Dwyrain, Amraphel brenin Sinar, Arioch brenin Elaser, Cedorlaomer brenin Elam, ac efallai hefyd Tidal brenin y cenedloedd; yn y Gorllewin, cawn freninoedd Sodom a Gomorrah, Admah, Zeboim, a Zoar; ond gan fod yr oll o'r llefydd olaf yn agos i'w gilydd, rhaid mai bychan iawn ydoedd tiriogaeth eu breninoedd (xiv. 1, 2). Yr ydym hefyd yn darllen am Melchisedec brenin Salem, Abimelec brenin Gerar, a Pharaoh brenin yr Aipht (xii. 15; xiv. 18; xx. 2). Yr ydym yr un modd yn darllen am y tro cyntaf am ryfel, ac am ryfel eang-daen hefyd (xiv. 1–16); er yr ofnwn mai nid dyma y waith gyntaf i genedloedd ryfela â'u gilydd.

O gyflwr bugeiliol cymdeithas cawn yr esiampl foreuaf yn Abraham, Isaac, a Jacob. Am Abraham dywedir ei fod 'yn gyfoethog iawn o anifeiliaid, ac o arian, ac o aur. Ac i Lot hefyd, yr hwn a aethai gyd ag Abraham, yr oedd defaid, gwartheg, a phebyll. A'r wlad nid oedd abl i'w cynnal hwynt i drigo ynghyd, am fod eu cyfoeth hwynt yn helaeth, fel na allent drigo ynghyd' (Gen. xiii. 2, 5, 6). Yn nyddiau y patrierch ymddengys fod rhanau eang o'r wlad na pherthynent i unrhyw bersonau neillduol, ond lle gallai pob un, hyd yn od dyeithriaid, borthi eu deadelloedd. Ymddengys oddiwrth hyn nad oedd Canaan yr amser yma wedi ei phobli yn fawr.

Yr oedd gan Isaac nid yn unig ddefaid ac ychain, ond gwnai hefyd wrteithio y ddaiar. Pan yn teithio yn Gerar, yn ngwlad y Philistiaid, 'hauodd yn y tir hwnw, ac a gafodd y flwyddyn hono y can cymmaint' (Gen. xxvi. 5–7). Dengys breuddwyd Joseph gynefindra â gweithrediadau maes y cynhauaf; ond er yn ddiau y cyfodid yd y pryd hwnw yn Nghanaan, mae yn debygol na chyfodid llawer o hono, ac nas gallasid dibynu arno i ddiwallu angenrheidiau y trigolion. O'r hyn lleiaf cawn fod newyn yn nyddiau Abraham (Gen. xii. 10), Isaac (xxvi. 1), Jacob (xlii. 1, 2). Yn yr Aipht mae yn debygol y cyfodid llawer rhagor o yd, er hyd yn od yno y cawn ni saith mlynedd o lawnder yn cael eu canlyn gan saith mlynedd o brinder (xli. 46–49, 53, 57).

Cyfarfyddwn ag arwyddion o fodolaeth amryw gelfyddydau heblaw daiar-driniaeth, megis nyddu, lliwio, a gwau (Gen. xiv. 23; xxxvii. 3; xxxviii. 28). Yr ydym yn darllen hefyd am bebyll (xiii. 3, 5, 25, 27); am bobi bara (xviii. 5, 6; xix. 3; xl. 16, 17); am gyllyll (xxii. 6); am gleddyfau (xxvii. 40; xxxi. 26; xxxiv. 35); am fwäu a chewyll saethau (xxvii. 3); am arian wrth bwysau (xxiii. 16; xxxvii. 28; xlii. 25–28; xliii. 12, 21; xlvii. 14); am brynu ag arian ogof Machpelah fel lle claddu gan Abraham (xxiii. 3–20); am faes yn Sichem gan Jacob (xxxiii. 19). Yr ydym yn darllen am fasnachwyr: 'Ismaeliaid yn dyfod o Gilead, yn myned i waered i'r Aipht, a'u camelod yn dwyn llysiau, a balm, a myrr;' am eu gwaith yn prynu Joseph, a'i werthu eilwaith i Potiphar; oblegid ymddengys fod bodau dynol yn cael eu prynu a'u gwerthu mor foreu a'r amser yma (xxxvii. 25, 28, 36); am asynod a chamelod yn cael eu defnyddio i'w marchogaeth, ac i gario beichiau (xxii. 3; xxiv. 10, 61, 64; xxxi. 17; xlii. 26–28; xlv. 23); am ddelwau duwiau (xxxi. 19, 34; xxxv. 2, 4); am glustdlysau a breichledau aur, 'tlysau arian a thlysau aur' (xxiv. 22, 53; xxxv. 4; xxxviii. 18); am ganiadau, a thympan, a thelyn (xxxi. 27). Yn yr Aipht dygwyd gwelliantau yn mlaen yn llawer yn mhellach nac yn Nghanaan. Pan appwyntiodd Pharaoh Joseph yn llywydd ar yr holl wlad, 'tynodd ei fodrwy oddiar ei law, ac a'i rhoddes hi ar law Joseph, ac a'i gwisgodd ef mewn gwisgoedd sidan, ac a osododd gadwyn aur am ei wddf ef, ac a wnaeth iddo farchogaeth yn yr ail gerbyd oedd ganddo' (xli. 41–43). Pan yr oedd Jacob a'i deulu i gael eu dwyn waered i'r Aipht, danfonwyd cerbydau i Ganaan i'w hol hwynt (xlv. 19). Peraroglwyd Jacob a Joseph pan fuont farw (l. 2, 26). Yr ydym hefyd yn darllen am y tro cyntaf am feirch a marchogion (xlvii. 17; l. 9). Gwna yr amgylchiadau hyn, er mor ddibwys y geill rhai o honynt ymddangos, gynysgaethu darllenydd ystyriol a gwybodus â rhyw gymhorth i fesur cynydd y celfyddydau yn ystod y cyfnod i ba un y perthynant. Nid ydym yn dychymygu y rhoddant un drychfeddwl cyflawn a digonol ar y matter; ond corphorant y prif hysbysaeth a rydd yr Ysgrythyr yn ddamweiniol ar y testun.

Yn y cyfamser mae genym ormod o le i dybied fod 'drygioni dyn yn fawr ar y ddaiar.' Mae pechod a chosb Sodom a Gomorrah yn brawf echrydus o hyn (Gen. xviii. 20, 21; xix. 4, 5; xxiv. 25). Perthyn y pechodau a enwir gan yr hanesydd santaidd bron i gyd i'r un dosparth, ac yn gynwysedig yn nghysylltiad anghyfreithlon y rhywiau; megis merched Lot (xix. 30, 36); Dinah, merch Jacob (xxxiv. 1, 2); ei feibion Reuben (xxxv. 22) a Judah (xxxviii. 15, 16, 24–26); a gwraig Potiphar hefyd (xxxix. 7–12). Mae yn boenus i sylwi ar olygiadau a theimladau hyd yn od Abraham a Sarah ar y matter hwn (xii. 10–16; xx. 1–3), a Lot (xix. 7, 8), ac Isaac (xxvi. 6-9). Mae yn hynod ddarfod i Pharaoh brenin yr Aipht, ac Abimelec brenin Gerar, ddangos syniadau mwy cywir mewn perthynas i briodas nac Abraham nac Isaac; efallai taw y cyfan oedd ganddynt hwy mewn golwg ydoedd aml-wreicaeth, cyfreithlondeb yr hyn nid amheuid y pryd hyny gan neb, a gweinyddasant geryddon cyfiawn i'r ddau batriarch am eu celwyddau (xii. 17–20; xx. 3–16; xxvi. 9–11). Gwnai hyd yn od Sechem, yr hwn a halogodd Dinah, goleddu golygiadau anrhydeddus iawn mewn perthynas i'w briodas â hi (xxxiv. 3–24).

Nid oes genym ond ychydig hysbysrwydd mewn perthynas i sefyllfa crefydd yn ystod y cyfnod hwn, oddigerth gyda golwg ar Abraham a'i ddisgynyddion. Gelwir Melchisedec, brenin Salem, yn 'offeiriad y Duw Goruchaf,' a chyhoeddodd fendith uwch ben Abraham. Cydnabyddodd y patriarch ef fel y cyfryw, oblegid 'rhoddes iddo ddegwm o'r cwbl' (xiv. 18–20); ac mae yr apostol Paul yn siarad yn uchel am Melchisedec yn ei gymeriad swyddol, ac yn honi iddo ragoriaeth ar Abraham, gan ddywedyd, 'Ac yn ddiddadl, yr hwn sydd leiaf a fendithir gan ei well' (Heb. vii. 1–7, 15–24). Defnyddia Abimelec, brenin Gerar yn amser Abraham, iaith duwioldeb, ac y mae hyd yn od yn cyfeirio gweddi at *Jehofah*, ac y mae Duw yn cydnabod ei ddadl taw 'yn mherffeithrwydd ei galon' y darfu iddo weithredu (Gen. xx. 4, 6, 9). Yr oedd Abimelec, yn amser Isaac, yn fwyaf tebygol yn berson gwahanol, ac y mae yntau hefyd yn gwneud defnydd o iaith grefyddol, ac yn gwneud cyfeiriad at Jehofah fel Duw (xxvi. 28, 29). Defnyddia Laban hefyd iaith grefyddol, gan wneud coffa am Dduw dan yr enw Jehofah (xxiv. 31, 50, 51; xxxi. 53); ond mae ei ymddygiad tuag at Jacob yn ei osod allan yn gymeriad amheus iawn (xxviii. 15–30; xxxi. 1–7). Ymddengys hefyd fod ganddo ddelwau yn ei dŷ, felly mae'n debygol ei fod yn eilunaddolwr (xxxi. 19–30, 32, 34, 35); megis yr oedd Terah hefyd, tad Abraham, ac eraill o'r teulu yn Mesopotamia (Jos. xxiv. 2, 14). Efallai nad oedd dim gwybodaeth o'r gwir Dduw wedi ei chwbl golli yn y Dwyrain; gallasai pobl y gwledydd hyn gydnabod Jehofah fel Duw (Gen. xxxi. 53), tra ar yr un pryd yr oedd ganddynt eu duwiau eu hunain, o'r hyn lleiaf addolent eilunod. Mae cenedloedd paganaidd yn gyffredin wedi bod yn bur ddyoddefgar tuag at dduwiau eu gilydd.

Golygir yn gyffredin i'r Aipht wneud cynydd cynnar a mawr yn nghelfyddydau bywyd; ac mae yn debygol i'r Hebreaid, yn ystod eu hir arosiad yn y wlad hono, wneud cryn gynydd yn eu gwybodaeth o honynt, er y gwnai eu caethwasaeth weithredu fel rhwystr mawr iddynt i wneud hyny, oddigerth efallai dan amgylchiadau neillduol. Ni gyfarfyddwn yn awr am y tro cyntaf yn eu plith ag un o'r celfyddydau mwyaf pwysig, sef iaith ysgrifenedig (Exod. xvii. 14; xxxi. 18), ac y mae y gelfyddyd o ysgrifenu yn rhagdybied y gelfyddyd o ddarllen. Mae yn rhaid hefyd y gwyddent gryn lawer ynghylch y ffordd i drin meteloedd, fel y dangosir gan y ffaith iddynt wneud llo aur, trwy yn gyntaf ei *gasto* mewn *mould*, a'i 'lunio â chyn' wedi hyn (xxxii. 4; gwel hefyd xxxiv. 17). Mae yn rhaid y dangosid gwybodaeth a medr eangach yn ngwneuthuriad y tabernacl, arch y dystiolaeth, y drugareddfa a'r cerubiaid o aur pur, allor yr arogldarth, allor y poeth-offrwm, y noe a'i dodrefn, ynghyd â'r gwisgoedd ar gyfer Aaron yr offeiriad a'i feibion. Yr oedd hwn yn orchwyl arbenig perthynol i Bezaleel ac Aholiab, y rhai a 'lanwyd ag yspryd Duw, mewn doethineb, ac mewn deall, ac mewn gwybodaeth hefyd, ac yn mhob rhyw waith;' ac eraill ac oeddynt wedi eu donio yr un fath (xxxi. 1–10). Er y gallasai fod y rhoddion a gyfrenid gan y bobl tuag at yr amcanion a enwir yn awr mewn rhan o ddechreuad Aiphtaidd (xi. 2; xii. 25, 36), yr oeddynt hefyd mae'n debygol o ddechreuad Hebreaidd. Yn eu plith yr oedd 'breichledau, a chlust-dlysau, a modrwyau, a chadwynau, pob math ar dlysau aur, meini onyx, a meini i'w gosod yn yr ephod, ac yn y ddwyfroneg.' Mae genym hanes am y celfyddydau a arferid gan y benywaid: 'A phob gwraig ddoeth o galon a nyddodd â'i dwylaw, ac a ddygasant yr edafedd sidan glas, a phorphor, ac ysgarlad, a lliain main' (xxxv. 22–27). Darllener hanes adeiladaeth y tabernacl a'r gwahanol bethau perthynol iddo yn Exod. xxxvi.–xl., ac nis gellir llai na synu at y wybodaeth a'r medr a ddangosir yn mhob rhan o'r gwaith. Yr unig esiampl arall o gywreinrwydd Hebraeg a gawn ni yn yr anialwch oedd gwaith Moses yn gwneud sarph bres, a'i gosod hi ar drostan er mwyn gwella y bobl ac oedd wedi cael eu brathu gan seirph tanllyd, a'r hon ddaeth wedi hyny yn wrthrych addoliad gan blant Israel (Num. xxi. 9; 2 Bren. xviii. 4).

Nid oes genym ond ychydig wybodaeth mewn perthynas i gynydd ac hyd yn od gyflwr celfyddydau bywyd yn mhlith yr Israeliaid ar ol iddynt ymsefydlu yn Nghanaan. Mae yn debygol taw eu prif waith oedd trin y ddaiar; a diau i'r rhyfeloedd a ddygwyd yn mlaen ganddynt er mwyn darostwng Canaan, ynghyd â'r ffaith eu bod yn aml yn cael eu darostwng gan eu gelynion, fod yn rhwystrau mawrion ar eu ffordd i wneud llawer neu ddim cynydd. Mewn gwirionedd, yn lle myned rhagddynt mae yn debygol taw myned yn ol yr oeddynt yn eu gwybodaeth o rai o gelfyddydau cyffredin bywyd (Barn. iii. 31; v. 8; 1 Sam. xiii. 19–22).

Mae yn amgylchiad hynod nad ydym ddim yn darllen am un math o adeiladau yn mhlith yr Israeliaid hyd deyrnasiad Dafydd. Mae yn rhaid fod ganddynt ryw fath o dai, ond efallai nad oeddynt yn rhai mawrion ac yn gofyn am lawer o fedr i'w hadeiladu. Yr oedd gan Dafydd dŷ wedi ei adeiladu iddo ei hun; ond ymddengys nad oedd yr Israeliaid yn ddigon medrus i gyflawni hyn o orchwyl, oblegid cyflawnwyd ef gan y Tyriaid: 'A Hiram, brenin Tyrus, a anfonodd genadau at Ddafydd, a choed cedr, a seiri prennau, a seiri meini; a hwy a adeiladasant dŷ i Dafydd' (2 Sam. v. 11). Diau mai tŷ go ragorol ydoedd hwn: 'Wele yn awr fi yn preswylio mewn tŷ o gedrwydd, ac arch Duw yn aros o fewn y cortynnau' (2 Sam. vii. 2). Ond ei fab Solomon oedd yr adeiladydd mawr, ac yr oedd ei adeiladau yn rhai gorwych, ac yn arddangos medr mawr. Yr oedd y deml yn Jerusalem, ei balas ei hun, yr hwn a gymerodd dair blynedd ar ddeg i'w adeiladu, tŷ coedwig Libanus, a thŷ merch Pharaoh, yr hon a briodasai, oll o'r fath orwychaf (Bren. vi.; vii. 1–12). Ond er y cymerai gweithwyr Hebreaidd ran ynddynt, mae yn amheus pa un a weithient ar y rhanau hyny o'r adeilad ac oedd yn gofyn medr neillduol. Mae'n debygol i'r rhai hyn gael eu cyflawni gan weithwyr Tyriaidd, neu o'r hyn leiaf dan eu cyfarwyddyd. Dywedodd Solomon ei hun wrth Hiram: 'Canys ti a wyddost nad oes yn ein plith ni wr a fedro gymynu coed megis y Sidoniaid' (v.; vii. 13–51). Ac nid y rhai hyn oedd yr unig weithiau o eiddo Solomon. Dygodd yn mlaen weithiau mawrion eraill y rhai a ofynent lawer o lafur a medr (ix. 15–21; x. 16–29; Preg. ii. 4–10).

Darfu Solomon hefyd wneud llongau yn Ezion-geber, ar y gangen ddwyreiniol o'r Môr Coch, er mwyn masnachu ag Ophir; ond ymddengys hefyd nad oedd yr Hebreaid fawr o forwyr, canys 'Hiram a anfonodd ei weision yn y llongau, y rhai oedd yn longwyr yn medru oddiwrth y môr, gyda gweision Solomon.' Cariai fasnach yn mlaen â'r Aipht ac Arabia, ynghyd â gwledydd eraill (1 Bren. ix. 26, 27; x. 15, 22, 28, 29).

Teyrnasiad Solomon oedd cyfnod auraidd cenedl Israel. Nid oes ond ychydig grybwylliadau yn llyfrau hanesyddol y Beibl ynghylch sefyllfa celfyddydau yn eu plith o'r amser hwn hyd gaethiwed Babilon. Ond gan, ar farwolaeth Solomon, fod y wlad wedi ei rhanu i deyrnasoedd Judah ac Israel, y rhai oeddynt yn barhaus yn rhyfela â'u gilydd, a chan eu bod hwy a'r cenedloedd cymydogaethol yn barhaus mewn rhyfel â'u gilydd, y tebygolrwydd yw mai myned yn ol a wnaethant yn eu gwybodaeth o'r celfyddydau yn lle gwneud cynydd. Nid oes, ar y cyfan, un rheswm i gasglu i'r hen Hebreaid wneud fawr gynydd yn eu gwybodaeth o gelfyddydau cyffredin bywyd.

Ymddengys fod y Tyriaid, eu cymydogion, fel yr ydym eisoes wedi gweled, yn llawer o'u blaen. Rhydd Ezeciel ddarluniad bywiog o'u masnach mawr ac amrywiol (xxvi. 1–25).

Darfu i ymerodraethau Assyria, Babilon, Persia, yn gystal a'r Aipht, wneud cynydd cynnar mewn gwybodaeth o gelfyddydau bywyd; ond nid oes genym nemawr wybodaeth yn yr H. D. ynghylch sefyllfa y gwledydd yma. Gellir cael gwell hysbysaeth mewn llyfrau hanesyddol eraill ar y matter hwn, ac yn yr erthygl hwn yr ydym wedi cyfyngu ein hunain i raddau mawr i'r hyn a ddysgwn oddiwrth yr Ysgrythyrau.

CYMMELL, gwasgu yn nerthol, gorfodi trwy nerth (2 Bren. iv. 8; Job xxxii. 18; Gal. vi. 12). Cariad Crist sydd yn ein *cymmell* ni, neu a'n caria ni ymaith; pan yr appelir atto, y credir ynddo â'r galon, mae yn tynu ein serchiadau atto yn y modd mwyaf grymus, ac yn nerthol ac anwrthwynebol yn ein harwain ni i roddi ufudd-dod santaidd a gweithgar i'w gyfraith (2 Cor. v. 14).

CYMMERADWYO, cynnal yr hyn sydd iawn, ei ganmol (Ps. xlix. 13; 1 Cor. xi. 19). Yr oedd Iesu Grist yn *gymmeradwy* gan Dduw, yn anwyl ganddo; derbyniwyd ei berson a'i waith; a phrofwyd yn anattebadwy gan ragluniaeth taw efe ei hun ydyw y Messiah (Act. ii. 22). Yr ydym yn *cymmeradwyo* ein hunain pan, trwy weithredoedd da, yr ennillwn gymmeradwyaeth cydwybodau dynion, ac y dangoswn ein bod yn cael ein ffafrio a'n cadw yn gyfiawn gan Dduw (2 Cor. vi. 4; 2 Tim. ii. 15). Bod yn *gymmeradwy yn Nghrist* ydyw bod yn ganlynwyr bywiog, gwyliadwrus, a gweithgar i Grist.

CYMMODI. 1. Gwneud heddwch rhwng pleidiau wedi ymryson; sicrhau ffafr (Matt. v. 24). 2. Gwneud iawn dros; cysegru (Lef. vi. 30; Ezec. xlv. 20). Mae Duw yn cymmodi y byd ag ef ei hun: efe a ddyfeisiodd holl gynllun y cymmod; danfonodd ei Fab i roddi boddlonrwydd dros ein camweddau ni; derbyniodd ei gyfiawnder ef yn ein lle ni, a denfyn ef i'n bendithio ni; mae yn ein cyfiawnhau, ein santeiddio, ac yn ein gogoneddu yn ol goludoedd ei ras ef (2 Cor. v. 19). Mae Crist yn ein cymmodi ni: cyflawna bob cyfiawnder yn ein lle; eiriol drosom gyd â'r Tad; a thrwy ein huno ag ef ei hun, a thrigo ynom trwy ffydd, sicrha ein heddwch tragywyddol â Duw (Eph. ii. 16). Mae yn cymmodi pob peth: trwy ei ufudd-dod a'i angeu mae Duw yn ymgymmodi â dynion; cymmodir Iuddewon a chenedloedd yn un eglwys; mae angelion santaidd a dynion yn heddychol â'u gilydd; mae dynion yn cael eu tueddu i fod yn heddychol yn mysg eu gilydd; a mwynhant wir heddwch cydwybod, ac y maent mewn cyfamod o heddwch â'r greadigaeth resymol ac afresymol (Col. i. 20, 21). Yr efengyl ydyw gair neu weinidogaeth y cymmod, a thrwy hon y cyhoeddir yr heddwch hwn â Duw, angelion, dynion, cydwybod, a chreaduriaid eraill, ac y cynygir ef, ac y cymhwysir ef attom (2 Cor. v. 18, 19).

CYNHAUAF. Y cynhauaf, neu amser tori yd, a'i gario i ddiddosrwydd, sydd yn amrywio mewn gwahanol wledydd yn ol natur y tir a gwres yr hinsawdd. Yn Nghanaan dechreuai yn mis Mawrth, a gorphenid ef tua diwedd Mai. Mae y cynhauaf haidd yn rhagflaenu y cynhauaf gwenith o gymaint ag wythnos neu bythefnos (Robinson). Fel mewn gwledydd eraill, mae y cynhauaf yn gynnarach mewn rhai rhanau o'r wlad nac eraill. Gyda ni mae yr haf o flaen y cynhauaf, ond yn Nghanaan, er fod y cynhauaf yn cydredeg â'r haf mewn rhan, yr ydoedd drosodd cyn diwedd yr haf. A dyma y rheswm dros briodoldeb y tymhorau (Jer. viii. 20), er y gall ymddangos yn annaturiol i ni ar y cyntaf (Jowett, *Res.* i. 144). Gan fod y cynhauaf yn amser pwysig iawn i ddarbodi erbyn yr amser a ddaw, gelwir unrhyw dymhor o lafur ennillfawr yn gynhauaf; a dyna paham y mae yr hwn a gwsg yn amser y cynhauaf yn fab gwaradwyddus (Diar. x. 5). Cydmarir amser barnedigaethau dinystriol Duw, trwy y rhai y tyr i lawr niferi ac y caria hwynt i sefyllfa tragywyddol, i gynhauaf; a dyna paham yr ydym yn darllen am gynhauaf ar Babilon a Judah (Jer. li. 33; Hos. vi. 11). Cydmarir i gynhauaf, neu gnwd parod ar gyfer cryman dialedd Duw, bobl wedi eu haddfedu gan bechod ar gyfer dinystr (Esa. xviii. 5; Joel iii. 13; Dat. xiv. 15). Gelwir yn gynhauaf amser nodedig a roddir i weinidogion i lafurio yn llwyddianus yn ngwaith yr efengyl, a chasglu pechaduriaid at Grist; a chydmarir pobl wedi eu tueddu gan Ragluniaeth i dderbyn yr efengyl i gnwd addfed (Matt. ix. 36–38; Ioan iv. 35, 36). Cydmarir dydd y farn i gynhauaf; yna bydd pob peth yn addfed ar gyfer ymollyngdod; bydd natur wedi ei thaflu oddiar ei cholyn; newidir cyflwr dynolryw; cesglir y saint i ysgubor Duw, sef ei drigfanau nefol, a theflir y drygionus i dân uffern (Matt. xiii. 30, 39–42). Yr oedd yr Assyriaid yn debyg i bobl cynhauaf; dinystrient y cenedloedd, torent hwynt i lawr, a gwnaent hyd yn od loffa, gan dori ymaith y gweddill a adawsid ar y cyntaf (Esa. xvii. 5).

CYP'RESS (PLANIGYN). [COPHER.]

CYP'RESS (PREN). [BEROSH.]

CYP'RUS, ynys fawr yn Môr y Canoldir, ac ar y dehau i Cilicia. Ychydig ranau o'r byd ddaliai gydmariaeth â hi mewn ffrwythlondeb daiar, mwyneidd-dra hinsawdd, prydferthwch dyffrynoedd, a rhagoriaeth ei chynyrchion. Yr oedd mewn modd arbenig wedi ymgyflwyno i addoliad Gwener; yr oedd y trigolion yn nodedig am eu trythyllwch, a daeth hyd yn od yr enw Cyprian i fod yn gyfystyr â phutain. Llywodraethwyd hi am hir amser gan ei thywysogion ei hun; ond yn nghylch O.B. 3950 cymerwyd, o dan au esgusodion, trawsfeddiant o honi gan y Rhufeiniaid, a darostyngwyd hi i sefyllfa talaeth Rufeinig. Yn O.C. 648 cymerwyd hi gan y Saracens; oddeutu 1191 Rhyfelwyr y Groes a'i cymerasant o feddiant y Tyrciaid Seljukian; trawsgymerwyd hi gan y Venetiaid o gylch 1473; ond yn 1570, ar ol rhyfel arswydus, cawsant hwythau yn eu tro eu gyru o honi gan y Tyrciaid, ac oddiar hyny mae hi wedi parhau i fod yn rhan o'r ymerodraeth Dwrcaidd.

Yr oedd llawer o Iuddewon wedi ymsefydlu yn Cyprus, a dyna paham efallai yr oedd Cristionogaeth wedi cael ei dwyn mor foreu i'r ynys. 'A Joseph, yr hwn a gyfenwid Barnabas gan yr apostolion, a thir ganddo, a'i gwerthodd ac a ddug yr arian, ac a'i gosododd wrth draed yr apostolion.' 'A'r rhai a wasgarasid oherwydd y blinder a godasi ynghylch Stephan, a dramwyasant hyd yn Phenice, a Cyprus, ac Antiochia, heb lefaru y gair wrth neb ond yr Iuddewon yn unig. A rhai o honynt oedd wyr o Cyprus ac o Cyrene, y rhai wedi dyfod i Antiochia a lefarasant wrth y Groegiaid, gan bregethu yr Arglwydd Iesu' (xi. 19, 20).

Paul a Barnabas, wedi cael eu danfon o Antiochia, a ddaethant i Seleucia, ac oddiyno a fordwyasant i Cyprus; yn Salamis pregethasant y gair yn synagog yr Iuddewon; 'ac wedi iddynt dramwy trwy yr ynys hyd Paphos, darfu Sergius, rhaglaw y wlad alw am danynt i gael clywed gair Duw ganddynt;' ond Elymas y swynwr, Iuddew, a'u gwrthwynebodd hwy, gan geisio gwyrdroi y rhaglaw oddiwrth y ffydd, oherwydd paham 'y syrthiodd arno niwlen a thywyllwch' (Act. xiii. 1–13). Gelwir Saul o hyn allan yn Paul, efallai ar ol Sergius Paulus, y rhaglaw, yr hwn a ddychwelwyd at Gristionogaeth; ond golyga rhai taw Paul oedd ei gyfenw Rhufeinig, fel taw Saul oedd ei enw Iuddewig, ac iddo yn awr fyned yn ol yr enw hwnw, gan fod ei lafur o hyny allan i fod yn mhlith y cenedloedd. Amryw flyneddau ar ol hyn ymwelodd Barnabas a Cyprus, ei ynys enedigol, ar ol i Paul ac yntau 'ymadaw oddiwrth eu gilydd,' mewn canlyniad i'r cynnwrf llym a gymerodd le rhyngddynt (xv. 39); ac yn ddiweddarach etto mae genym hanes am un 'Cnidus, hen ddisgybl' (xxi. 16). Dyma amgylchiadau dyddorol mewn perthynas i ddygiad boreuol Cristionogaeth i mewn i Cyprus. Mae rhif y Groegiaid yn yr ynys yn fawr yn bresenol (*Amer. Miss. Her.* 1824, p. 240), ac mewn cysylltiad â hwynt cawn, wrth gwrs, yr Eglwys Roeg; ond mae Cristionogaeth yn awr mewn ffordd yn anadnabyddus oddigerth mewn ffurf o goelgrefydd o'r fath dywyllaf. O dan lywodraeth orthrymus y Tyrciaid mae Cyprus wedi ei darostwng i'r sefyllfa fwyaf truenus.

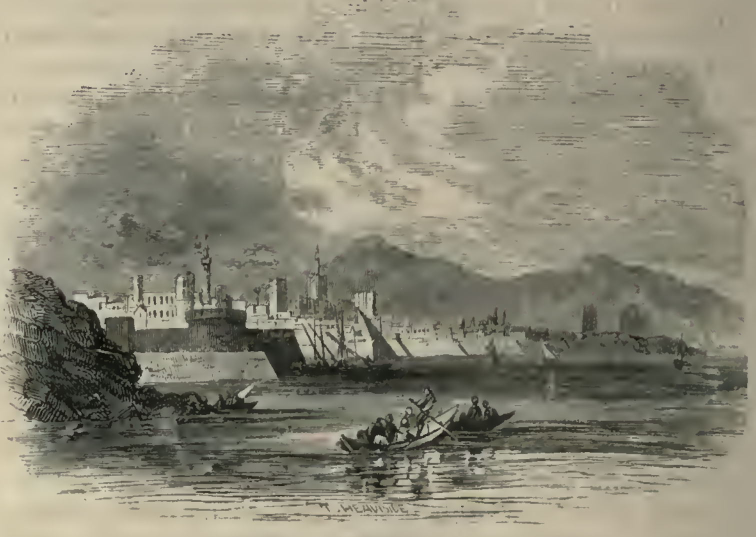

CYPRUS.

CYRE'NE, gwlad yn Ngogledd Affrica ar y gorllewin i'r Aipht. Bu i'r wlad hon am oesoedd ei breninoedd ei hun, o'r llinach Roegaidd, a chystadleuai mewn gallu â'r Carthageniaid. Ymddengys i niferi lliosog o'r Iuddewon ymsefydlu yn Cyrene (Joseph. *Antiq.* xiv. 7. 2; xvi. 6. 5). Pan arweiniodd y milwyr Grist i ddwyn ei groes, 'cawsant ddyn o Cyrene, a'i enw Simon, yr hwn a gymhellasant i ddwyn ei groes ef' (Matt. xxvii. 32). 'Yn mhlith yr Iuddewon, gwyr bucheddol,' yn Jerusalem ar ddydd y

Pentecost, a'r rhai a glywsant yr apostolion yn llefaru yn eu hiaith eu hunain, yr oedd rhai o 'barthau Libya, yr hon sydd gerllaw Cyrene' (Act. ii. 5, 10). Cawn Cyreniaid yn mhlith yr Iuddewon dyeithr a ymddadleusant â Stephan (vi. 9). Yn mhlith y rhai a 'wasgarasid oherwydd y blinder a godasai ynghylch Stephan,' rhai o'r rhai ddaethant i Antiochia oeddynt 'wyr o Cyrene' (xi. 19, 20); ac ychydig flyneddau wedi hyn cawn yn Antiochia wr a elwid 'Lucius o Cyrene' (xiii. 1). Mae yn naturiol i gasglu oddiwrth y cyfryw amgylchiau i Gristionogaeth gael, neu y byddai iddi gael, ei dwyn i mewn i Cyrene. Ar ol i'r wlad hon fod yn ddarostyngedig i'r Persiaid, Groegiaid-Aiphtiaid, a'r Rhufeiniaid, trawsgymerwyd hi gan y Saracens yn O.C. 640. Darfu i rai o'r tywysogion Mahometanaidd sefydlu teyrnas yma, yr hon a barhaodd ynghylch 350 o flyneddau, o O.C. 900 i 1250, er fod sedd y llywodraeth gan mwyaf yn yr Aipht.

CYRE'NIUS, neu QUIRINIUS, llywodraethwr Rhufeinig Syria, mewn cysylltiad â genedigaeth Crist (Luc ii. 1, 2). Mae cryn lawer o anhawsder yn gysylltiedig â'r adnod. Cymerodd y cofrestriad a sonir am dano (nid yw y gair a ddefnyddir gan yr efengylydd yn cyfeirio at drethiad—ar ymyl y ddalen cofrestru) le dan deyrnasiad Augustus, tra yr oedd Herod, a gamenwid yn Fawr, etto yn fyw; ond yn ol Josephus, wedi i Archelaus gael ei yru allan o'r wlad, pan y darostyngwyd Judea i sefyllfa talaeth Rufeinig: h.y., nid cyn deg neu ddeuddeg mlynedd yn ddiweddarach. Er taw er mwyn trethu y cofrestrid yn gyffredin, ond nid felly bob amser, nac o angenrheidrwydd. Yn yr amgylchiad presenol mae genym le i gasglu nad oedd un bwriad uniongyrchol i drethu Judea. Yr oedd Herod y pryd hwnw yn frenin y wlad; ac er y gellir dweud y daliai ei goron trwy ddylanwad y Rhufeiniaid, etto yn gymaint ac y caniataent iddo holl anrhydedd a breintiau breninol, nid oes dim lle i feddwl y gwnaent, trwy eu swyddogion eu hunain, godi treth ar eu deiliaid eu hunain. Yn mhellach, mae genym dystiolaeth Josephus na ddarfu iddynt osod un dreth ar bobl Judea cyn i Archelaus gael ei yru ffwrdd, pan y cysylltwyd y wlad â Syria, ac y daeth i fod yn rhan o dalaeth Rufeinig. Yr oedd amcanion eraill heblaw trethiad y bobl mewn golwg wrth gofrestru trigolion yr ymerodraeth. Cynysgaethai yr awdurdodau â gwybodaeth ynghylch trigolion gwahanol ranau yr ymerodraeth, a gallasai wasanaethu fel rhyw gyfarwyddyd gyda golwg ar y llwybr goreu i gymeryd gyda hwynt. Ac nid tymhorol o angenrheidrwydd ydoedd y defnydd ellid wneud o'r cyfryw gofrestriad. Gallasai y cofrestriad a wnaed ar yr amser a enwir gan Luc ei ddefnyddio wedi hyn gan y Rhufeiniaid i'w galluogi i osod treth ar eu deiliaid. Ni chafodd y cofrestriad a wnaed yn amser Herod y pryd hwnw, cybelled y gellir gwybod, gael ei droi i un gwasanaeth neillduol, ond wedi alltudiaeth ei fab Archelaus, cysylltwyd Judea â Syria a throiwyd hi yn dalaeth Rufeinig, a darfu i'r cofrestriad o'r trigolion a wneid yn flaenorol wasanaethu fel cyfarwyddyd i wneud cyfrif o'r bobl, yr hyn gymerodd le y pryd hwnw. Mae Dr. Campbell yn cyfieithu y dernyn fel y canlyn:—'Oddeutu yr amser hwnw rhoddodd Cesar Augustus orchymyn ar fod i holl drigolion yr ymerodraeth gael eu cofrestru. (Cymerodd y cofrestriad hwn le pan yr oedd Cyrenius yn benaeth ar Syria.) Pan aeth pawb i gael eu cofrestru, pob un i'w ddinas ei hun, Joseph hefyd a aeth o Nazareth, dinas yn Galilea, i ddinas Dafydd yn Judea a elwir Bethlehem (oherwydd ei fod o dŷ a llinach Dafydd), i gael ei gofrestru gyda Mair ei wraig ddyweddiedig' (Campbell, *Gospels*, iii. 235; iv. 267–276).

Mae ychydig o oleuni newydd wedi cael ei daflu yn ddiweddar ar y matter hwn; ac er na wna symud ymaith yn gwbl yr anhawsder, etto dichon ddangos y gellid yn ddigon posibl ei symud pe byddem yn gwybod yr holl amgylchiadau. Dr. Davidson, pan yn cyfeirio at draethawd ar lywodraethwyr Rhufeinig Syria, gan A. W. Zumpt, a gyhoeddwyd yn Berlin yn 1854, a ddywed:—'Mae Zumpt wedi dangos trwy brofion penderfynol i Publius Sulpicius Quirinius ddyfod yn llywodraethwr Syria yn nghylch diwedd C.C. 4, iddo barhau efallai yn y swydd dair blynedd, a'i fod yn y flwyddyn olaf o'i lywodraeth yn llywodraethwr i C. Cesar, y pryd hwnw ar ei genadaeth i'r Dwyrain, hyd ddiwedd y flwyddyn C.C. 1, pan y dychwelodd i Rufain. Canlynwyd ef gan M. Lollius yn y dalaeth ac yn llywodraeth Cesar; ond daeth eilwaith, O.C. 6, i wneud Judea yn dalaeth Rufeinig ac i gymeryd rhif y trigolion. Ni wyddys dim pa bryd y darfu iddo adael y dalaeth; ond gan fod ei ganlyniedydd Creticus Silanus yn y dalaeth yn O.C. 11, mae yn debygol iddo aros ei amser yn gyflawn, sef pum mlynedd.

'Mae gwerth traethawd Zumpt ar gyfer ein hamcan presenol yn gynwysedig yn ei fod yn dangos, allan o ffynonellau hollol annibynol ar Luc, fod Cyrenius yn llywodraethwr *cyn* geni Crist. Er ei fod yn llywodraethwr Syria O.C. 6, a gwneud cofrestriad y pryd hwnw, gwyddom ei fod wedi bod yn llywodraethwr yr un dalaeth, h.y., C.C. 4, fel yr awrgryma Luc, neu yn hytrach C.C. 3.

'Mae hanesyddiaeth gydoesawl yn parhau i fod yn ddystaw ynghylch y cofrestriad cyntaf yn ystod y llywodraeth gyntaf, tra mae anghysondeb perffaith rhwng hanesion Luc a Josephus gyda golwg ar pwy oedd yn llywodraethwr yn y flwyddyn a arferir ei galw yn flwyddyn genedigaeth Crist; ond nid yw dystawrwydd y Beibl ar lawer o fatterion yn un prawf digonol yn erbyn adroddiad hanesydd gonest a chrediniol; ac nis gellir cydmaru cywirdeb cyffredinol Josephus a Luc' (Horne, *Introd.* 1059).

CYRHAEDD. 1. Derbyn, cael meddiant o beth, dyfod at (Ps. cxix. 6; Ezec. xlvi. 7; Act. xxvii. 12). 2. Bod yn ogyfuwch (2 Sam. xxiii. 19). *Cyrhaedd cyfiawnder* yw cael ufudd-dod ac angeu Crist wedi eu cyfrif i ni, cael ei ras wedi ei blanu yn ein henaid, a bod yn santaidd mewn pob ymarweddiad (Rhuf. ix. 30). *Cyrhaedd athrawiaeth dda* ydyw deall, derbyn, a theimlo ei gallu (1 Tim. iv. 6). *Cyrhaedd adgyfodiad y meirw* yw cyfranogi yn gyflawn o rinwedd fywiocaol, gyfiawnhaol, santeiddiol, a chysurawl adgyfodiad Crist; a chyfranogi o'r dedwyddwch a fwynheir gan y saint yn eu hadgyfodiad hwythau (Phil. iii. 12).

CYRS, planigion, allan o wreiddiau clymmog y rhai y tyf cyffau cau, y rhai a renir gan gylymau i amryw ddarnau gwahanol. Mae y dail yn fin-deneu ac yn llym, ac yn lle blodau mae tywysenau llydain yn debyg i blu estrys (Rosen. *Bot.*) Y gair Hebraeg yw קנה (*kaneh*), ac yn cyfatteb i'r gair Groeg κάννα, κάννη, κάνη; Lladin, *canna;* Ffrengaeg, *canne;* a Saisoneg, *cane.*

Mae cyrs yn tyfu mewn llynoedd, llefydd gwlybion, ac ar lanau afonydd (Job xl. 21; Esa. xix. 6; xxxv. 7). Dywed y Psalmydd, yn ol y darlleniad ar ymyl y ddalen: 'Gwasgar anifeiliaid y cyrs;' gan gyfeirio efallai yn ffigurol at *crocodiles* a môr-feirch y Nile (cydm. ad. 31). Yn y C. C. cyfieithir y geiriau yn 'dyrfa y gwaewffyn.' Gan fod y cyrs, oherwydd eu hyd, eu taldra, ac ysgafnder eu cyff, yn cael eu siglo yn ol ac yn mlaen gan y gwynt, defnyddir hwynt fel arwyddlun o'r rhwyddineb gyda pha un y dinystriai Jehofah deyrnas Israel (1 Bren. xiv. 15). Nid oedd corsen yn gymhwys i fod yn ffon; ac os gwnai rhyw un ei throi i'r dyben hwnw, byddai yn sicr o dorri, a byddai blaenau neu ddellt y gorsen ddrylliedig yn debyg o glwyfo y llaw a bwysai arni. A dyna y rheswm dros genadwri Rabsaceh at Hezeciah: 'Wele yn awr, y mae dy hyder ar y ffon gorsen ddrylliedig hon, ar yr Aipht, yr hon pwy bynag a bwyso arni, hi a â i gledr ei law ef, ac a dylla trwyddi hi, felly y mae Pharaoh brenin yr Aipht i bawb a hyderant arno ef' (2 Bren. xviii. 21). Yn Ezec. xxix. 6, 7, annerchir yr Aiphtiaid eu hunain fel hyn: 'A holl drigolion yr Aipht a gant wybod mai myfi yw yr Arglwydd, am iddynt fod yn ffon gorsen i dŷ Israel. Pan ymaflasant ynot erbyn dy law, ti a dorraist, ac a rwygaist eu holl ysgwydd, a phan bwysasant arnat, ti a dorraist, ac a wnaethost i'w holl arenau sefyll' (xxix. 6, 7). Mae y cyfeiriadau hyn at yr Aiphtiaid fel ffon o gorsen ddrylliedig, i ddynodi eu hanallu i helpu, a'r tebygolrwydd y gwnaent niwed i Israel, ac i bawb a ddibynent arnynt am ddiogelwch a chynnaliaeth, yn hynod gymhwysiadol ac amlygawl, yn enwedig wrth ystyried gymaint o gyrs a dyfent yn y Nile, afon fawr yr Aipht. Gwneir cyfeiriad at wendid y gorsen fel amlygiad o dosturi ein Iachawdwr: 'Corsen ysig ni ddryllia' (Esa. xlii. 3): bydd mor dirion a thyner fel na wna niweidio chwaethach dinystrio y gwanaf a'r gwaelaf o'i bobl.

Yn yr adroddiad o'r adnod hon yn y T. N. (Matt. xii. 20), cyfieithir *κάνη* (*kaneh*) trwy y gair *κάλαμος*, yr hwn a ellir ei ystyried o'r un ystyr. Am Ioan Fedyddiwr dywed ein Harglwydd: 'Pa beth yr aethoch allan i'r anialwch i edrych am dano? Ai corsen yn ysgwyd gan wynt?' (xi. 7)—h.y., dyn gwamal, cyfnewidiol, ac yn gwamalu yn ei athrawiaeth, neu yn anghyson yn ei ymarweddiad.

Darfu i'r milwyr Rhufeinig, 'wedi iddynt blethu coron o ddrain, a'i gosod ar ei ben, osod corsen yn ei law ddehau,' fel pe buasai deyrnwialen; ac fel amlygiad ychwanegol o'u gwawd a'u dirmyg, 'plygasant eu gliniau iddo, ac a'i gwatwarasant, gan ddywedyd, Henffych well, brenin yr Iuddewon' (Matt. xxvii. 29, 30).

Ymddengys yr arferid cyrs gan yr Iuddewon fel gwiail mesur er mwyn sicrhau maintioli eu hadeiladau, ynghyd â'u gwahanol ranau (Ezec. xl. 3, 6, 8; xlii. 16–20; Dat. xi. 1; xxi. 15–17); ond pa un a oedd y rhai a ddefnyddid felly o hyd pendant sefydledig nis gwyddom. Yr oedd y gorsen a enwir gan Ezeciel yn 'chwe cyfudd o hyd, wrth gyfudd a dyrnfedd' (Ezec. xl. 5).

Defnyddid cyrs er yr oesoedd boreuaf, a defnyddir hwynt etto gan genedloedd Dwyreiniol, i ysgrifenu â hwynt. Bu genym unwaith *Persian case*, yn cynwys lle i'r inc, a phinau wedi eu gwneud o gyrs. Fel hyn y dywed Ioan yn ei Ail Epistol, ad. 13: 'Er bod genyf lawer o bethau i'w hysgrifenu attoch, nid oeddwn yn ewyllysio ysgrifenu â phapyr (corsen-pin) ac inc.'

CYSEGR, lle santaidd neu gysegredig, megis—1. Y santaidd santeiddiolaf, lle yr oedd arch y cyfammod a llechau y cyfammod, a throsti gerubiaid y gogoniant, yn cysgodi y drugareddfa, &c., ac i'r hwn ni feiddiai neb fyned eithr yr arch-offeiriad, ac efe yn unig unwaith yn y flwyddyn, ar ddydd mawr y cymmod (1 Bren. viii. 4, 6, 7, 9, 11; Heb. x. 3, 5, 7). 2. Y lle santaidd, lle yr oedd y canwyllbren aur, bwrdd y bara dangos, y bara dangos, allor yr arogl-darth, allor y poeth-offrwm, &c., a lle y cyflawnai yr offeiriaid eu gwasanaeth dyddiol (Exod. xxxi. 8, 9; Heb. x. 2, 6). 3. Yr holl babell neu y deml (Jos. xxiv. 26; 2 Cron. xx. 8). Gelwir ef yn gysegr bydol, gan ei fod o natur gnawdol, ac arwyddluniol daiarol (Heb. ix. 1). 4. Canaan, yr hon oedd wlad santaidd lle y trigai pobl Dduw, lle y sefydlwyd ei babell a'i deml, a lle y mwynheid ei ffafr a'i bresenoldeb neillduol (Exod. xv. 17). 5. Y nefoedd, lle trig Duw yn dragywydd, ynghyd â'i angelion santaidd a'i saint (Ps. cii. 19; Heb. viii. 2). 6. Gelwir temlau eilunod yn gysegrau (Esa. xvi. 12; Amos vii. 9). 7. Mewn cyfeiriad at y cysegr Iuddewig, allor bres yr hwn a ddiogelai fân droseddwr; a gelwir yn gysegr lle o ddiogelwch a chysgod (Esa. viii. 14; Ezec. xi. 16).

CH

CHABAZ'ZELETH. Cyfarfyddir â'r gair חבצלת ddwy waith yn yr H. D., ac yn y ddau fan cyfieithir y gair yn y C. C. *rhosyn*: 'Myfi yw *rhosyn* Saron, a lili y dyffrynoedd' (Can. ii. 1). 'Yr anialwch a'r anghyfaneddle a lawenychant o'u plegid; y diffaethwch hefyd a orfoledda, ac a flodeua fel *rhosyn*' (Esa. xxxv. 1). Dywed Rosenmüller mai nid y *rhosyn* a olygir yn yr adnodau hyn; fod rhan o'r enw Hebraeg (yr enw gwan) yn dangos yr arwydda flodeuyn yn tyfu oddiar wreiddyn crwn. Fod y *narcissus* yn gyfryw flodeuyn; ac i fod y cyfieithwyr Caldaeg ac Arabic wedi gosod yr enw hwnw yn lle y gwreiddyn Hebraeg. Yn y Dwyrain tyf yn aml mewn gweunydd, ac y mae Chateaubriand yn bendant yn enwi y *narcissus* yn mhlith blodau gwastadedd prydferth Saron (Rosen. *Bot.* 141). Mae Gesenius o'r un feddwl a Rosenmüller, yr arwydda y gwreiddyn Hebraeg flodeuyn yn tyfu oddiar wreiddyn crwn. Ei esponiad arno sydd fel y canlyn:—'Blodeuyn yn tyfu mewn gweunydd, yr hwn a gyfieithai yr hen gyfieithwyr weithiau yn lili, ac weithiau *narcissus;* a chwedi ei gyfieithu yn gywiraf oll gan y cyfieithydd Syriaeg, yr hwn a arfer y gair yn ei ffurf Syriaeg, yr hwn yn ol Geirlyfrau Syriaeg, a arwydda *crocus* yr hydref (*Colchium autumnale or meadow saffron*), blodeuyn hydrefol yn tyfu mewn gweunydd, ac yn debyg i'r *crocus*, o liw gwyn a glas, ac yn tyfu oddiwrth wreiddiau gwenwynllyd' (Gesenius, *Lex.* 258).

CHAR'GOL (חרגל). Wrth y gair hwn y deall Gesenius ac eraill fath o locust, ond o ba rywogaeth y mae yn anmhosibl penderfynu. Gadawyd ef heb ei gyfieithu i'r Cymraeg.

CHE'BAR, afon sydd yn cyfodi yn ngogledd Mesopotamia, ac yn rhedeg i'r Euphrates yn agos i safle hen ddinas Carchemis neu Circesium. Yn 2 Bren. xvii. 6

cawn yn y copi Hebraeg y gair (חבור) *Chabur*, er wedi ei ysgrifenu yn *Habor* yn y C. C., ac yn cyfatteb yn gywir i Chaboras y Groegiaid a'r Rhufeiniaid, a Kabour yr Arabiaid. Yn Ezec. i. 1, 3; iii. 15, 23; x. 15, 22, mae genym y gair (כבר) *Kebar* yn y C. S. Mae rhai ysgrifenwyr yn ystyried y geiriau fel enwau ar yr un afon, eraill fel enwau ar afonydd cwbl wahanol; a rhwng y rhai hyn mae yn anhawdd penderfynu. Am y Khabour mae yr hanes canlynol yn cael ei roddi gan Layard:—'Yr oedd y Khabour yn destun gwastadol y ganmoliaeth fwyaf chwyddedig gan y Bedouins yn gystal a'r Jebours, y rhai oeddynt yn achlysurol yn arweinyddion i mi yn Mosul neu Nimroud. Ffurfiai brasder ei phorfeydd, prydferthwch ei blodau, cyflawnder y *game* o bob math yn ei phrysgwydd, cysgod trwchus a hyfryd dail ei choedydd ar y tywydd poethaf, baradwys at ba un y cyfeiriai yr Arabiad crwydrol ei gamrau yn awyddus pa bryd bynag y gallai arwain ei ddeadelloedd yno yn ddiogel.' Pan ddarfu wedi hyn ymweled a'r rhan hono o Mesopotamia, dywed, 'Cafodd y darluniadau hyawdl ac oeddwn wedi glywed gan y Bedouins am brydferthwch a ffrwythlondeb glanau y Khabour fwy na'u sylweddoli' (Layard, *Nin. and Bab.* 234, 273, 283). Dyna, yn ol tyb rhai, ydoedd un o'r rhanau o'r wlad i ba un y caethgludodd breninoedd Assyria lwythau Israel pan y cymerasant hwynt yn gaethion (2 Bren. xvii. 6; 1 Cron. v. 26). Yma hefyd y caethgludwyd Ezeciel a chaethion eraill gan Nebuchodonosor, brenin Babilon, pan y caethgludodd Jehoiacin, brenin Judah (Ezec. i. 1–3).

CHE'MOS, duw y Moabiaid, a'r Ammoniaid hefyd (Barn. xi. 24), ond duw y Moabiaid mewn modd arbenig (Num. xxi. 29; 1 Bren. xi. 5, 7; Jer. xlviii. 7, 13, 46); eithr, oblegid eu bod yn berthynasau ac yn genedloedd cymydogaethol (Gen. xix. 36–38), gallasai fod yn dduw i'r ddau bobl hyn. Solomon, yn ei henaint dirywiedig, a 'adeiladodd uchelfa i Chemos, ffieidd-dra Moab, ar y mynydd sydd o flaen Jerusalem.'

CHINIM' (כנים) a gyfieithir yn *llau* yn y C. C., yn yr hanes a roddir o blauau yr Aipht (Exod. viii. 16–18; Ps. cv. 31); ond mae yr ystyr yma wedi cael ei fawr amheu. Cyfieitha y LXX ef trwy air a arwydda wybed; a chan taw Iuddewon dysgedig oeddynt yn trigo yn yr Aipht, mae eu hawdurdod yn teilyngu sylw. Mae beirniaid presenol yn tueddu at y dyb taw gwybed oeddynt, ac nid llau; ond nid ydynt mewn un modd yn cydweled ar y matter (Harris, *Nat. Hist.* 255).

CHIS'LEU, nawfed mis y flwyddyn Iuddewig eglwysig, a'r trydydd o'r un wledig. Dechreuai, yn ol y rabbiniaid, gyda newydd loer ein Tachwedd ni; ond yn ol Michaelis ac eraill a'i dilynant ef, gyda newydd loer Rhagfyr. Ar y chweched dydd o'r mis ymprydia yr Iuddewon er cof am losgi plyg-lyfr Jeremiah gan Jehoiacim; ar y seithfed cadwant wyl o lawenydd oblegid marwolaeth Herod Fawr; ar y pymthegfed ymprydiant oherwydd difwyniad y deml gan Antiochus; ar yr unfed ar hugain cynnaliant wyl y cymerant arnynt ei bod er coffadwriaeth am waith Alexander yn rhoddi y Samariaid i fynu i'w dwylaw; ar y pumed ar hugain cadwant gysegr-wyl er coffadwriaeth am buro y deml gan Judas Maccabæus. Parhai yr wyl hon wyth niwrnod.

CHWANEGU. 1. Uno â, neu ddodi wrth (Deut. iv. 2). 2. Lliosogi (Diar. xvi. 23). 3. Cyfranu (Gen. xxx. 24). 4. Myned rhagddo i lefaru (Deut. v. 22). *Ac ni chwanegasant ddim i mi;* ni roddasant i mi un wybodaeth neu awdurdod newydd (Gal. ii. 6). *Chwanegu pechod at bechod* yw cyflawni troseddau newydd a mwy pechadurus, dyfod yn fwy cyhoeddus a gweithgar yn yr arferiad o anwiredd (Esa. xxx. 1). *Chwanegu at ffydd rinwedd, ac at rinwedd wybodaeth*, &c., yw arfer mwyfwy o rasusau yr Yspryd Glân, ac ymarweddiad duwiol yn eu cysylltiad priodol (2 Pedr i. 5–7). *Chwanegu at yr Arglwydd ac at ei eglwys* yw fod dyn wedi cael ei ddychwelyd a'i uno â'r Arglwydd Iesu a'i eglwys, fel aelodau newydd o'i gorph dirgelaidd (Act. v. 14; xi. 24; ii. 41–47).

CHWANEN, trychfil digon adnabyddus, i ba un y cydmara Dafydd ei hun ar ddau achlysur pan yn ymresymu â Saul, yr hwn oedd yn chwilio am dano ac yn ei erlid: 'Ar ol pwy daeth brenin Israel allan? ar ol pwy yr ydwyt ti yn erlid? ar ol ci marw, ar ol chwanen' (1 Sam. xxiv. 14). 'Canys brenin Israel a ddaeth allan i geisio chwanen, megis un yn hela petris ar y mynyddoedd' (xxvi. 20). Appelia at deimlad Saul o'i urddas fel brenin Israel, ac at ei ddistadlrwydd ei hun fel creadur na fedrai wneud fawr niwed iddo ef, gyd ag efallai awgrym cuddiedig y gall gael tipyn o drafferth i'w ddal, ac y buasai y gost yn fwy na'r ennill. Nid oedd hela chwanen ond math o helwriaeth isel ac amheus.

D

DAB'ERATH, dinas yn agos i odre gorllewinol Mynydd Tabor, yn ngwastadedd mawr Jezreel. Pa un ai yr un ydoedd a roddwyd gan lwyth Issachar i'r Lefiaid sydd ansicr (Jos. xix. 12; xxi. 28). Gelwir y pentref yn bresenol Debunyah (Wilson, ii. 90).

DA'FYDD, mab Jesse, a anwyd yn Bethlehem, yn nghylch C.C. 1085. Orwyr ydoedd i Boaz a Ruth y Moabees, a Boaz oedd fab Salman a Rahab y buttain (Ruth iv. 21, 22; Matt i. 5). Yn more ei fywyd bugeiliai ddefaid ei dad; a thra etto yn dilyn yr alwedigaeth isel hon cafodd, trwy orchymyn pendant oddiwrth Dduw, ei eneinio gan Samuel yn frenin dyfodol Israel (1 Sam. xvi. 1–13). Pan yr oedd yn ddyn ifanc lladdodd, mewn brwydr unigol, Goliath o Gath, cawr y Philistiaid, gwr o faintioli a nerth dirfawr, yr hwn oedd wedi herio byddin Israel, a heriad yr hwn ydoedd wedi eu llanw â dychryn ac arswyd (xvii.) Fel gwobr am y gwrhydri hyn cymerodd Saul ef i fyw gyd ag ef; ond 'bu pan ddychwelodd Dafydd o ladd y Philistiad, ddyfod o'r gwragedd allan o holl ddinasoedd Israel, gan ganu a dawnsio, i gyfarfod a'r brenin Saul, â thympanau a gorfoledd, ac ag offer cerdd danau; a'r gwragedd wrth ganu a ymattebent ac a ddywedent, Lladdodd Saul ei filoedd, a Dafydd ei fyrddiwn,' cyffrowyd eiddigedd Saul, a gwnaeth lawer ymdrech i gymeryd ei fywyd oddi arno (xviii. 2, 6–11, 17–29; xix. 8, 17). Ffodd Dafydd ar hyny o lys Saul, a bu am ychydig o'r blyneddau canlynol yn ffoadur yn y wlad, gan grwydro o fan i fan, yn benaf yn neheudir Judah, ac yn ymguddio yn yr amddiffynfeydd lliosog sydd i'w cael yn y rhan hono o'r wlad (xix. 18; xx. 1; xxi. 1–27). Lladdwyd Saul o'r diwedd mewn brwydr â'r Philistiaid; a Dafydd, yr hwn oedd yn awr yn ddeg ar hugain oed, a aethai i Hebron, a gwyr Judah a ddaethant yno, ac a'i heneiniasant ef yn frenin arnynt. Teyrnasodd yn Hebron saith mlynedd a chwe mis dros dŷ Judah; ac yn y cyfamser dewiswyd Isboseth, mab Saul, yn frenin dros y llwythau eraill yn Mahanaim, ar ochr ddwyreiniol yr Iorddonen; ond mewn canlyniad i ddau o'i weision ei osod ef i farwolaeth, daeth henuriaid Israel ac a'i heneiniasant ef yn frenin arnynt (2 Sam. ii. 1–4, 8–11; iv. v. 1–5). Hyd yn hyn nid oedd Jerusalem wedi bod yn brifddinas pobl Israel. Cymerwyd hi gan feibion Judah mor gynnar a dyddiau Josuah; ond nis medrent yru allan y Jebusiaid, y trigolion, ac ymddengys y dalient feddiant unedig o honi. Darfu i Dafydd yn awr, fodd bynag, eu gorchfygu, ac o hyny allan daeth Jerusalem i fod yn brifddinas ei deyrnas (Jos. xv. 63; 2 Sam. v. 6–9). Yr oedd ei deyrnasiad ar unwaith yn llwyddianus a helbulus—yn llwyddianus gyda golwg ar amgylchiadau allanol, a helbulus yn dumewnol. Yr oedd yn rhyfela yn aml â'r cenedloedd cymydogaethol, ac yn gyffredin yn llwyddianus. Darfu iddo orchfygu yn gyfangwbl y Philistiaid yn y gorllewin; y Moabiaid a'r Edomiaid yn y dehau; Syriaid Soba a Damascus yn y gogledd; a'r Ammoniaid a'u cyngreirwyr yn y dwyrain. Ymddengys i'w fuddugoliaethau gyrhaedd mor belled a'r Euphrates. Mewn rhai amgylchiadau arferodd greulonderau mawr tuag at ei elynion gorchfygiedig (2 Sam. v. 17–25; viii. 1–8, 14; x. xi. 1; xii. 26–31; xxi. 15–22).

Nid ymddengys y ffynai aml-wreiciaeth yn mhlith yr Israeliaid cyn yr amser hyn, er fod enghreifftiau o'r arferiad; ond darfu Dafydd, fel breninoedd Dwyreiniol eraill, ymbleseru yn yr arferiad i raddau helaeth. Hyd yn od pan yn Hebron yr oedd ganddo y gwragedd canlynol: Michal, ferch Saul, yr hon oedd yn ddiblant; Ahinoam o Jezreel, mam Ammon; Abigail, gweddw Nabal; Maachah, merch Talmai, brenin Gesur, mam Absalom a'i chwaer Tamar; Haggeth, mam Adoniah; Abital ac Eglah; ond dywedir, 'Dafydd a gymerodd etto ordderch-wragedd a gwragedd o Jerusalem, wedi iddo ddyfod i Hebron, a ganwyd etto i Dafydd feibion a merched.' Yr unig wraig arall ac yr enwir ei henw yw Bathseba, gweddw Urias yr Hethiad; a'i fab Solomon ydyw yr unig un arall o blant Dafydd am y rhai nid oes genym ddim ond eu henwau. O'i holl wragedd nid ymddengys iddo gael ond pedwar ar bymtheg o feibion ac un ferch. Pa nifer o blant a gafodd o'i ordderch-wragedd, o ba rai yr oedd ganddo ddeg o leiaf, ni fynegir dim i ni; ond y tebygolrwydd yw nad oedd yn gyfartalaidd fwy lliosog (2 Sam. iii. 2–5; v. 13–16; vi. 23; xv. 16; 1 Cron. iii. 1–9). Mor wir yw nad yw amlwreiciaeth yn ffafriol i boblogaeth mwy nac i heddwch a chysur teuluaidd.

Er fod Dafydd yn boblogaidd pan yn ddyn ifanc (1 Sam. xviii. 5, 6, 12–16, 30), mae yn amheus a ydoedd yn boblogaidd fel brenin. Ar ol marwolaeth Isboseth, er ei fod eisoes yn frenin ar lwyth Judah, gadawodd y llwythau eraill dros bum mlynedd i baso cyn iddynt ei wahodd i ddyfod yn frenin arnynt (2 Sam. v. 1–3); o'r hyn lleiaf tueddir ni i dynu y fath gasgliad oddiwrth ii. 10. Oddiwrth yr addewidion a roddwyd allan gan Absalom, tueddid un i ddrwgdybied fod Dafydd yn esgeulus yn ei weinyddiad o gyfiawnder; o'r hyn lleiaf, na phrofodd un anhawsder i dynu pobl Israel i wrthryfela yn erbyn ei dad; yr oedd hyn yn od Ahitophel, un o brif gynghorwyr Dafydd, yn mhlith y bradwyr; a darfu i Simei, y Beniamiad, ei ddianrhydeddu yn fawr pan adawodd Jerusalem, gan ei regu a thaflu ceryg atto. Ond ymddengys i ran fechan o'r genedl lynu yn galonog wrth Dafydd; ac ar ol gorchfygiad Absalom, pan gyfododd ymrafael rhwng gwyr Israel a gwyr Judah mewn perthynas i'r personau oeddynt i gymeryd rhan yn y gorchwyl o ddwyn y brenin yn ol, ymneillduodd y blaenaf ac a ymunasant mewn gwrthryfel newydd a gyfodwyd gan Seba mab Bicri; ac er iddo gael ei fygu yn fuan, etto dengys y ffaith o'i fod wedi cymeryd lle o gwbl, ac mor agos i orchfygiad Absalom, nad oedd serch yr Israeliaid ond gwan tuag atto (2 Sam. xv. 1–13, 31; xvi. 5–8, 23; xvii. 11, 12, 14; xix. 41–43; xx. 1, 2, 14, 15, 22).

Nid oes angen am roddi rhagor o fanylion hanes Dafydd, canys y mae pob darllenydd o'r Beibl yn eithaf cynefin ag ef. Mae rhai o honynt o natur digon poenus. Trwy ei ymddygiad ar lawer achlysur perodd, a defnyddio geiriau Nathan, 'i elynion yr Arglwydd gablu,' a dygodd farnedigaethau trymion arno ei hun, ei deulu, a'i ddeiliaid (2 Sam. xii. 7–14). Nid yw yn hawdd cysoni llawer peth yn ei gymeriad â'r lle a leinw yn y Gyfrol Santaidd, nac a'r dull y tywallt deimladau duwiol ei enaid yn llawer o'i Psalmau. Mae efe yn esiampl darawiadol o'r anghysonderau a geir yn nghymeriad dyn, ac o amynedd, hir ymaros a thrugaredd Duw tuag at ei bobl ei hun.

Teyrnasodd Dafydd dros Israel dair ar ddeg ar hugain o flyneddau, gan wneud ei holl deyrnasiad yn ddeugain mlynedd a chwe mis; a bu farw c.c. 1015, pan yn ddeg a thriugain mlwydd oed (1 Cron. iii. 4).

DA'GON, prif eilun y Philistiaid. Tynir ei lun fel dyn yn y rhan uchaf o'i gorph, ac fel pysgodyn yn y rhan isaf. Tybir yn gyffredin iddo dderbyn ei enw oddiwrth רג, *dag*, pysgodyn; ond myn rhai taw oddiwrth רגן, *dagan*, yd, y mae yn tarddu. Yn Gaza darfu Samson dynu teml ar ben ei addolwyr (Barn. xvi. 21–30). Yn Asdod, pan osodwyd arch Duw yn ei deml, syrthiodd ei ddelw ger ei bron; torwyd ei ben a'i ddwylaw, ac ni adawyd ond ei gorph yn unig (1 Sam. v. 1–4). Ynghylch 148 c.c. llosgodd Jonathan y Maccabead deml Dagon yn Asdod, ynghyd â gweddillion byddin Syria ydoedd wedi ffoi iddi (1 Maccab. x. 84), ac oddiar hyny ni chlywyd byth son am Dagon neu ei demlau.

DAIAR. 1. Yr holl bellen, yn cynnwys y tir a'r môr (Gen. i. 1). 2. Y tir sych, neu y corph mawr hwnw o lwch a chreigiau, &c., yr hwn sydd yn cynnal cyrph eraill, anifeilaidd a llysieuaidd (Gen. i. 10). 3. Trigolion y ddaiar (Gen. xi. 1; Ps. xcvi. 1), neu y rhan ddrygionus o honynt (Esa. xl. 4; Dat. xiv. 3). 4. Rhan o'r ddaiar, megis gwlad Judea, ymerodraeth Assyria, Babilon, neu Persia; ac mewn rhai o'r adnodau hyn buasai yn fwy eglur pe cawsai y gair Hebraeg ארע a'r gair Groeg γη eu cyfieithu yn *dir* (Rhuf. ix. 28; Ps. xlviii. 2; Jer. li. 7, 25, 49; Zech. i. 10; Matt. xxiii. 35; Luc xxv. 44; Iago v. 17).

Mae y ddaiar a drigianwn ni ar lun pellen, neu yn hytrach mae hi yn fwy tebyg i *orange;* ac mewn canlyniad i hyn bydd gwahaniaeth rhwng tryfesur (*diameter*) y ddaiar yn y canol ac yn y pegynau, oblegid, fel yr *orange*, nid yw yn berffaith gron. Tryfesur y ddaiar yn ei chanol, yn ol *Professor* Airey, yr *Astronomer-Royal*, yw 7925·648 o filltiroedd; ei thryfesur yn y pegynau yw

7899·170; nid yw y gwahaniaeth rhyngddynt ond 26·478 o filltiroedd. Mae'r gwahaniaeth mor fychan fel pe gwneid *model* mewn ifori o'r ddaiar, ni fedrem, trwy yr olwg na'r cyffyrddiad, ei wahaniaethu oddiwrth y pelenau a ddefnyddir i chwareu *billiards*.

Yr ydym wedi dweud taw tryfesur y ddaiar yn ei chanol ydyw 7925·648 o filltiroedd; mae ei hamgylchedd yn 29,896·16 o filltiroedd. Mae ei harwynebedd yn gynwysedig o 197 o filiynau o filltiroedd ysgwar, a'i swm o 259·800 o filiynau o filltiroedd *cubic*.

Wele daflen o bellderau y ddaiar oddiwrth yr haul:—

Y pellder mwyaf	96,590,000	o filltiroedd.
Y pellder lleiaf	93,410,000	"
Y pellder canolaidd	95,000,000	"

(Lardner, *Handbook*, 495).

Mae i'r ddaiar symudiad dyblyg. Try ar echel ei phegynau o'r gorllewin i'r dwyrain unwaith bob pedair awr ar hugain, symudiad sydd yn achosi dydd a nos. Mae hi yn troi mor gyflym o gylch ei chanol (*equator*) a 1040 o filltiroedd yr awr (Lardner, *Handbook*, 106, 497).

Heblaw y symudiad hwn o eiddo y ddaiar ar ei hechel ei hun, mae yn symud yn flyneddol o gylch yr haul, neu, a siarad yn fwy cywir, mewn 365 o ddyddiau, 5 o oriau, 48 o fynydau, a 49 o *seconds*. Nid yw y cylch y try ynddo yn berffaith grwn, ond yn hirgrwn, ac nid yw yr haul wedi ei osod yn ei ganol. Gan fod y ddaiar mor bell oddiwrth yr haul, mae yn rhaid fod ganddi ffordd fawr i deithio, ac er ei bod yn gorph mor fawr, mae ei chyflymdra yn 68,040 o filltiroedd yn yr awr, neu 1134 y fynyd (Herschel, *Outlines*, 226, 285).

Gallesid meddwl os ydyw y ddaiar yn troi yn ddyddiol ar ei hechel, ac yn flyneddol o gylch yr haul, fod cyflymdra ei symudiadau mor fawr fel nas gallasem lai na'u teimlo. Ond mae symudiadau y ddaiar mor berffaith esmwyth ac unffurf, heb un math o afreolaeth, fel nad achosant un math o derfysg yn mhlith pethau ar ei gwyneb. Pan yn hwylio yn esmwyth ar hyd *canal*, ni fyddem ni ddim yn gwybod ein bod yn symud o gwbl oni bai nad yw y gwrthrychau ar ei lan ddim yn symud (Lardner, *Handbook*, 106, 162).

Bu yn arferiad hir i ranu y ddaiar i bedwar chwarter —Europe, Asia, Affrica, ac America; ond at y rhai hyn y mae pumed wedi ei hychwanegu, sef Australasia. Er cyhyd mae dyn wedi byw ar y ddaiar, mae ei wybodaeth am dani yn mhell iawn o fod yn gyflawn. O fewn y can mlynedd diweddaf mae chwanegiadau mawrion wedi cael eu gwneud at ein gwybodaeth am dani; ond etto mae rhanau lawer o honi, yn enwedig yn Affrica ac America, heb gael eu chwilio, a llawer a ystyrir fel yn adnabyddus na wyddys ond ychydig yn eu cylch.

Mae a fynom ni yma, fodd bynag, nid â'n gwybodaeth bresenol ni am y ddaiar, ond â'r wybodaeth a feddienid gan yr Hebreaid, cybelled ac y gellir cael hyn allan o'r Ysgrythyrau Santaidd.

Yn yr oesau boreuol ymddengys taw y dyb gyffredinol ynghylch y ddaiar ydoedd ei bod yn wastadedd eang crwn, ac y tybiai bob cenedl ei bod hi yn ei ganol. Dyma'r olwg a ga'r llygad arni; a dyna y rheswm dros gyffredinolrwydd y dyb hon. Ymddengys oddiwrth gyfeiriadau aml yn yr Ysgrythyrau at 'derfynau y ddaiar' taw dyma oedd drychfeddwl yr Hebreaid (Deut. xxxiii. 17; Job xxviii. 24; Ps. xix. 4, 6; Diar. xxx. 4; Zech. ix. 10).

Yr oedd gwlad yr Aipht, wrth gwrs, yn eithaf adnabyddus i'r Hebreaid, oblegid yno yr oeddynt wedi trigo a chael eu caethiwo am yn agos i 200 o flyneddau. Trwy Arabia Garegog y teithiasant hefyd am ddeugain mlynedd, a rhaid eu bod yn eithaf cynefin â'r wlad hono. Rhaid eu bod hefyd yn eithaf adnabyddus â Chanaan, bob rhan o honi. Gwlad Edom; gwledydd y Moabiaid, yr Amaleciaid, y Midianiaid, a'r Ammoniaid; Phenicia, yn cynwys dinasoedd Tyrus a Sidon; amrywiol deyrnasoedd y Syriaid, yn cynwys dinas Damascus, yr hon sydd yn sefyll hyd yr awr hon, raid fod yn eithaf adnabyddus iddynt, oblegid eu cysylltiad â hwynt mewn rhyfel a heddwch. Nis gallasent fod heb wybod am Mesopotamia, cryd eu hiliogaeth; ac fel yr oedd amser yn treiglo yn mlaen daethant, er eu cost, i adwaen Assyria a'i phrifddinas Ninifeh, Caldea a'i phrifddinas Babilon fawr; ac ar ol hyny ymerodraeth Media a Phersia, ac o'r hyn lleiaf ac *enw* yr India, fel un o'i chant a saith ar hugain o dalaethau (Esther i. 1).

Yn y cyfamser mae yn debygol i'w gwybodaeth am Arabia ymehangu. Darllenwn am wlad Uz, lle trigai y patriarch Job (i. 1); am frenines Seba, yr hon a alwyd gan ein Harglwydd yn 'frenines y dehau, yr hon a ddaeth o eithafoedd y ddaiar i wrando ar ddoethineb Solomon' (1 Bren. x. 1–10; Matt. xii. 42); am Seba a rhanau eraill o'r wlad hono.

Er nad oedd yr Hebreaid yn bobl fasnachol, etto danfonodd Solomon longau o Ezion-geber i Tarsis ac Ophir (1 Bren. ix. 26–28; x. 22), y rhai oeddynt, yn ol tyb rhai, yn gyfleuedig ar forlan ddwyreiniol Affrica, tra y golyga eraill taw ynys Ceylon oedd Tarsis, a bronynys Malacca ydoedd Ophir.

A'r gwledydd ar y gorllewin o Palestina bu yr Iuddewon yn hwy o amser cyn dyfod yn gydnabyddus. Yr awgrym cyntaf a gawn ynghylch eu gwybodaeth am Roeg a roddir gan y prophwyd Joel, yr hwn yr ymddengys iddo brophwydo cyn caethiwed Babilon. Gan annerch Tyrus a Sidon, dywed: 'Gwerthasoch hefyd feibion Judah a meibion Jerusalem i'r Groegiaid, i'w pellhau oddiwrth eu hardaloedd' (Joel iii. 6). Mae Daniel, yr hwn a flagurodd yn ystod y caethiwed, yn gwneud coffa mynych am wlad Groeg (viii. 21; x. 20; xi. 2); ac enwir hi hefyd gan Zechariah, yr hwn oedd yn byw ar ol dychweliad yr Iuddewon i'w gwlad eu hunain (ix. 13). Darfu i deithiau y milwyr Persiaidd er goresgyn Groeg yn nheyrnasiad Darius Hystaspes a Xerxes, yn mhlith y rhai nid yw yn anhebygol nad ydoedd nifer o Iuddewon, a'r gweithrediadau a'r trychinebau a achoswyd gan y rhyfeloedd hyn, eangu eu gwybodaeth o'r wlad hono, ac hefyd o wledydd Asia, y rhai a orweddent rhyngddynt. Gan i Alexander Fawr baso trwy Palestina, ac hyd yn od ymweled a Jerusalem, pan ar ei ryfelgyrch orchfygol tu a'r dwyrain, mae yn rhaid y gwyddai yr Iuddewon rywbeth am Macedonia ar ol hyn, os nad oedd yn adnabyddus iddynt o'r blaen. Ar ol ei farwolaeth ef, pan y rhanwyd ei ymerodraeth rhwng rhai o'i brif gadbeniaid, gadawodd llawer o'r Iuddewon eu gwlad eu hunain ac a ymsefydlasant yn Alexandria, yn Antiochia, ac mewn llawer o lefydd eraill tua'r gorllewin, a thrwy y moddion hyn rhaid fod gwybodaeth ddaiaryddol y rhai a adawsant eu gwlad enedigol, yn gystal a'r rhai a arhosasent gartref, wedi ei mawr eangu, ac yn enwedig oblegid yr arferai lluoedd o honynt ddyfod i fynu i Jerusalem yn flyneddol ar yr uchel-wyliau appwyntiedig dan yr hen oruchwyliaeth (Act. ii. 5, 9, 11).

Arweiniwyd Iuddewon Palestina, yn eu rhyfeloedd yn erbyn breninoedd Syro-Roegaidd Syria, i ffurfio cyngreiriau â'r Rhufeiniaid. Judas Maccabæus, wedi clywed am eu henwogrwydd a'u gwrhydri, ydoedd y cyntaf i wneuthur felly, ac yn hyn cafodd ei ddilyn gan ei ganlynwyr (1 Maccab. viii.; xii. 1–4; xv. 15–24). Arweiniodd hyn i ymyraeth y Rhufeiniaid â'u hamgylchiadau cenedlaethol, ac wedi hyny i ddarostyngiad eu gwlad i dalaeth Rufeinig, ac yn ddiweddaf oll i ddinystr eu gwlad, dinystr Jerusalem a'r deml, a galanastra, caethwasaeth, a gwasgariad y genedl.

O eangiad gwybodaeth daiaryddol yr Iuddewon cyn dinystr olaf y genedl mae genym brofion yn llafur pregethwyr cyntaf Cristionogaeth. Yr Apostol Paul, er enghraifft. Yn Actau yr Apostolion mae genym hanes manwl am ei deithiau yn Syria, Asia Leiaf, Groeg, a Macedonia. Yn ei Epistol at y Rhufeiniaid, dywed: 'Hyd pan o Jerusalem, ac o amgylch hyd Ilyricum, y llenwais efengyl Crist;' ac yr oedd yn ei fwriad ar y pryd i ymweled a Rhufain ar ei ffordd i Yspaen (Rhuf. xv. 19–28). Ni chyflawnodd y bwriad yma yr amser hwnw; ond cafodd ei ddanfon wedi hyny yn garcharor i Rufain, ac ar ei fordaith yno llongddrylliwyd ef ar ynys Malta.

Mae genym son mynych am Cus (Ethiopia yn y C. C.), ond mae cryn ansicrwydd ynghylch ei sefyllfa. Cwmpasid gwlad o'r enw hwn gan y Gihon, un o'r pedair afon i'r rhai y cafodd ei rhanu yr afon a ddeuai allan o Eden (Gen. ii. 10, 13); ond mae yn amheus pa un a wyddai yr Iuddewon fwy am ei sefyllfa nac a wyddom ninau. Ond mae gwlad arall a elwir Cus, yr hon a dybia rhai fod yn wlad yn Affrica—teyrnas Meroe, i'r dehau o'r Aipht, ond gesyd eraill hi yn Arabia. Adwaenid Libya, ar y gorllewin i'r Aipht, ac yn cynwys Cyrene (Act. ii. 10). Yn Ezec. xxvii. enwir nifer o wledydd a llefydd fel yn masnachu â Thyrus, ond nid ydym wedi sylwi arnynt, gan na rydd yr Ysgrythyr nemawr hysbysaeth ynghylch eu lleoliad, ac er eu bod yn adnabyddus i'r Tyriaid, gallasai na wyddai yr Iuddewon fawr iawn am danynt.

Mae genym goffa boreuol yn yr Ysgrythyrau am fynyddoedd Ararat, yn ngwlad Armenia, ar y rhai y gorphwysodd yr arch ar ol i ddyfroedd y diluw dreio a sychu (Gen. viii. 4). A mwy adnabyddus byth i'r Hebreaid ydoedd Mynyddau Horeb a Sinai, a'r mynyddoedd eraill yn y diffaethwch trwy yr hwn y pasodd eu tadau ar eu ffordd o'r Aipht i Ganaan. Yr oedd mynyddoedd Libanus, ar y tu gogledd i Ganaan, yn fwy adnabyddus byth iddynt fel cenedl, fel yr oedd hefyd Fynyddau Carmel, Tabor, a'r Olewydd, a mynyddoedd eraill eu gwlad eu hunain.

Am foroedd yr oedd eu gwybodaeth yn fwy cyfyng fyth, oblegid, yn wahanol i'w cymydogion y Tyriaid a'r Sidoniaid, ni chariasant fawr o fasnach yn mlaen â gwledydd tramor. Yr oedd y Môr Coch, yn ei gangenau gorllewinol a dwyreiniol, yn adnabyddus iddynt yn foreu. Felly hefyd yr oedd Môr y Canoldir, neu y Môr Mawr, fel y gelwir ef yn yr Ysgrythyr, yr hwn a olchai forlanau gorllewinol eu gwlad. Darllenwn hefyd am Fôr Galilea a'r Môr Hallt; ond nid yw y blaenaf ddim ond llyn, a'r olaf, er y gelwir ef y Môr Marw, nid yw ddim ond yr hyn ellid alw yn fwy priodol yn Llyn Asphaltes.

Yr oedd eu gwybodaeth o afonydd hefyd yn gyfyng. Yr oedd y Sihor neu y Nile (Jer. ii. 18) wrth gwrs yn adnabyddus iddynt, oblegid hir arosiad eu cyndeidau yn yr Aipht, ac oddiwrth eu cysylltiadau eu hunain â hi. Felly hefyd yr ydoedd yr Iorddonen, yr unig un yn eu gwlad ac oedd yn deilwng o'r enw afon. Yr oedd hefyd yr Euphrates, yr hon, mewn ffordd o ragoriaeth, a gyfenwid *yr afon*; a'r Hidecel, neu y Tigris, yr hon a ddarlunir fel yn rhedeg tua dwyrain Assyria (Gen. ii. 14; Dan. x. 4). Yr oedd Abana a Pharpar, afonydd Damascus, yn adnabyddus iddynt (2 Bren. v. 12).

DAIARFOCHYN, creadur diog, unig, yr hwn a dwria iddo ei hun drigfan dan y ddaiar, ac a gysga dair rhan o bedair o'i fywyd yn ei drigle tywyll, yr hwn ni edy un amser ond pan mewn angen o ymborth. O'i groen garw gwneir coleri i gwn, a gorchuddiadau i geffylau (Buffon's *Nat. Hist.* vi. 226–229).

Mae ystyr y gair a gyfieithir yn ddaiarfochyn yn yr H. D. yn bur dywyll. Gyd ag un eithriad ceir ef bob amser mewn cysylltiad â phabell y cyfarfod a'i dodrefn, megis yn Exod. xxvi. 14; Num. 6, 8, 10, 13, 25. Yr eithriad yw Ezec. xvi. 10, lle y perthyn i nwydd addas i gael ei wneud yn esgidiau i foneddiges drwsiadus. Mae rhai deonglwyr yn golygu yr arwydda y gair anifail; ond nid ydynt yn cyduno ynghylch pa anifail a feddylir. Dealla Gesenius wrth y gair y daiarfochyn neu y *seal*, anifeiliaid anhebyg iawn i'w gilydd, yr hyn ddengys can lleied o sicrwydd sydd yn yr amcan-dyb. Ystyrir taw creaduriaid aflan y cyfrifid y daiarfoch dan y ddeddf, a'r un modd, debygem ni, y *seals*. Yn awr mae yn ymddangos yn anhebygol iawn y buasid yn gwneud defnydd o grwyn creaduriaid aflan fel to ar babell y cyfarfod, ac arch y cyfamod, a'u hamrywiol ddodrefn, y rhai y gofynid i'r offeiriaid mor aml i'w teimlo. Mae esponwyr eraill yn barnu nad yw y gair yn cyfeirio o gwbl at yr anifail, ond at liw to y babell a'i dodrefn. Mae yr hen gyfieithiadau Groeg (y Septuagint, a rhai Aquila a Symmachus), yr arall-eiriad Caldaeg, a'r cyfieithiad Syriaeg, yn ei gymeryd yn yr ystyr hyn, ac y maent yn cael eu dilyn gan Bochart ac eraill (Ges. *Lex.* 861).

DAIARGRYN, cynnwrf yn rhanau mewnol y bellen ddaiarol, ac yn cydfyned ag ef yn gyffredin swn trwstfawr tanddaiarol, yn siglo craig-haenau y ddaiar, ac weithiau yn rhwygo ei chrafen, ac yn achosi dinystr dychrynllyd pob peth a ddaw ar ei ffordd.

Mae daiargrynau o bob math a gradd yn cael eu nodi gan restr o gryniadau unionsyth tuag i fynu, neu gydwastad a'r terfyn-gylch, neu chwyldroawl, ac yn canlyn eu gilydd gyda chyflymdra mawr; gwna y cryniad tuag i fynu daflu pob peth i'r lan, a'r un tua'r terfyn-gylch o'r neilldu. Yr ergydion chwyldroawl ydyw y rhai mwyaf anghyffredin, ond y mwyaf peryglus o bawb. Er y gellir cyfyngu effeithiau daiargryn i fan cul, mae eu cryndònau weithiau yn cyrhaedd ar unwaith i bellder o filoedd o filltiroedd. 'Teimlwyd y daiargryn mawr a ddifrododd Lisbon ar y cyntaf o Dachwedd, 1755, ynghanol yr Alps, ar forlan Sweden, yn ynysoedd yr India Orllewinol—Antigua, Barbadoes, a Martinique—ac ar lynoedd mawrion Canada, yn gystal ac yn llynoedd bychain mewndirol gwastadedd *basaltic* Thuringia a thalaethau gogleddol Germany. Troiwyd ffynonau pellenig allan o'u cwrs, amgylchiad mewn cysylltiad â daiargrynau at ba rai y darfu Demetrius y Galatian gyfeirio yn yr hen amseroedd. Sychodd ffynonau cynhes Teplitz, ac yna dychwelasant yn goch rydlyd gan lifo dros bob peth. Yn Cadiz cyfododd y llanw 60 troedfedd o uchder; yn y Lesser Antilles daeth i fod o liw du incaidd, a darfu i'r llanw, yr hwn ni chyfyd yn gyffredin ond o gylch 26 neu 28 o fodfeddi, ymgodi 20 troedfedd uwchlaw ei *level* arferol. Yr ydys wedi cyfrif i diriogaeth bedair gwaith mwy nag arwynebedd Europe gael ei siglo gan ddaiargryn y cyntaf o Tachwedd, 1755. Nid oes, gan hyny, un amlygiad allanol o nerth yn adnabyddus (a chynwys dyfeisiadau lladdawl ein hiliogaeth) trwy yr hwn y gellir, yn ystod ychydig fynydau, ië, amrantiadau, ddinystrio nifer mwy o greaduriaid dynol' (Humboldt, *Cosmos*, i. 213, 215, 217, 220). Cyfrifid yr holl bobl a ddinystriwyd yn y trychineb arswydus hwn gan rai yn 30,000, a chan eraill yn 60,000. Ac nid ydoedd hyn yn beth hynod; cyfrifir nad yw daiargrynau eraill wedi bod ddim llai dinystriol, a bod rhai yn fwy felly.

Mae yr achosion o wahanol ymddangosiadau daiargrynau yn parhau yn guddiedig mewn tywyllwch. Hylifau yn rhanau mewnol y ddaiar yn ddiau ydynt yr achos o honynt. Mae canolbwynt y drwg, sedd y gallu symudawl, yn gorwedd yn isel dan grafen y ddaiar; pa mor ddwfn nis gwyddom, mwy nac y gwyddom natur fferyllaidd hylif neu anwedd o'r fath nerth ymgrynhoawl. Gellir ystyried daiarlosgfeydd pan ar dân fel drysau diogelwch i'r gymydogaeth gylchynol. Mae perygl y ddaiarlosgfa yn cynyddu pan gauir ei enau, a thrwy hyny dori y cysylltiad rhyngddo a'r awyr agored; ond mae dinystr Lisbon, Caraccas, Lima, Cashmir (1554), a chynifer o drefydd Calabria, Syria, ac Asia Leiaf, yn ein dysgu nad yw, ar y cyfan, nerth daiargrynau mewn un modd yn fwyaf yn nghymydogaeth daiarlosgfeydd mewn cyflawn weithrediad. Er pan agorwyd safnau Ætna, trwy y rhai y bytheiria y tân allan, a chan y geill, yn y wedd hon, daflu allan dalpau poethedig a dwfr, nid yw y tiroedd ar lan y môr mwyach yn cael eu siglo mor fynych ac yr oeddynt yn yr amserau cyn ymraniad Sicily oddiwrth Italy, pan nad oedd un cysylltiad â'r wyneb (Humboldt, *Cosmos*, i. 224, 226).

Er fod tuedd mewn daiargryn, y tro cyntaf y teimlwn yr ergyd, i gynyrchu argraph ddofn a hollol neillduol ar y meddwl—fel pe nad allem mwy ymddiried yn sefydlogrwydd y ddaiar, fel pe byddai ei sylfeini wedi eu symud, ac yn anniogel—etto pan fyddo rhes o ergydion ysgafnach yn dygwydd mewn ardal, un ar ol y llall, mae pob ôl arswyd yn diflanu yn fuan o blith y trigolion. Ar forlanau sychion diwlaw Peru ni wyddys dim am genllysg nac am fellt a tharanau yn mynwes yr wybr. Mae swn tanddaiarol y ddaiargryn yn dyfod yn lle taran y cymylau. Mae cynefindra am flyneddau â'r swn, a'r dybiaeth gyffredinol a ffyna, sef nad oes dim niwed i'w ofni oddiwrth ddaiargrynau ond dwy neu dair gwaith mewn canrif pan y profont yn beryglus, yn peri nad yw pobl Lima yn meddwl dim mwy am ergyd ysgafn o ddaiargryn nac a feddylir am gafod o genllysg mewn hinsoddau cymhedrol (Humboldt, i. 227, 228).

Nid oedd daiargrynau yn anadnabyddus yn Palestina yn yr hen amserau; ond etto nid ymddengys eu bod yn dygwydd yn aml, onide fe fuasai cyfeiriad attynt yn yr Ysgrythyrau yn fwy mynych, wrth ystyried eu hymddangosiadau anarferol. Pan ddarfu i'r prophwyd Elias, er mwyn achub ei fywyd, ffoi oddiwrth Jezebel a dyfod i Fynydd Horeb—cymydogaeth lle mae profion cedyrn o weithrediadau daiarlosgfa—gwelodd ddaiargryn a rhai o'r ymddangosiadau cydfynedol ag ef: 'Ac wele yr Arglwydd yn myned heibio, a gwynt mawr a chryf yn rhwygo y mynyddoedd, ac yn dryllio y creigiau o flaen yr Arglwydd; ond nid oedd yr Arglwydd yn y gwynt: ac ar ol y gwynt, daiargryn; ond nid oedd yr Arglwydd yn y ddaiargryn: ac ar ol y ddaiargryn, tân; ond nid oedd yr Arglwydd yn y tân' (1 Bren. xix. 1–3, 8, 11, 12).

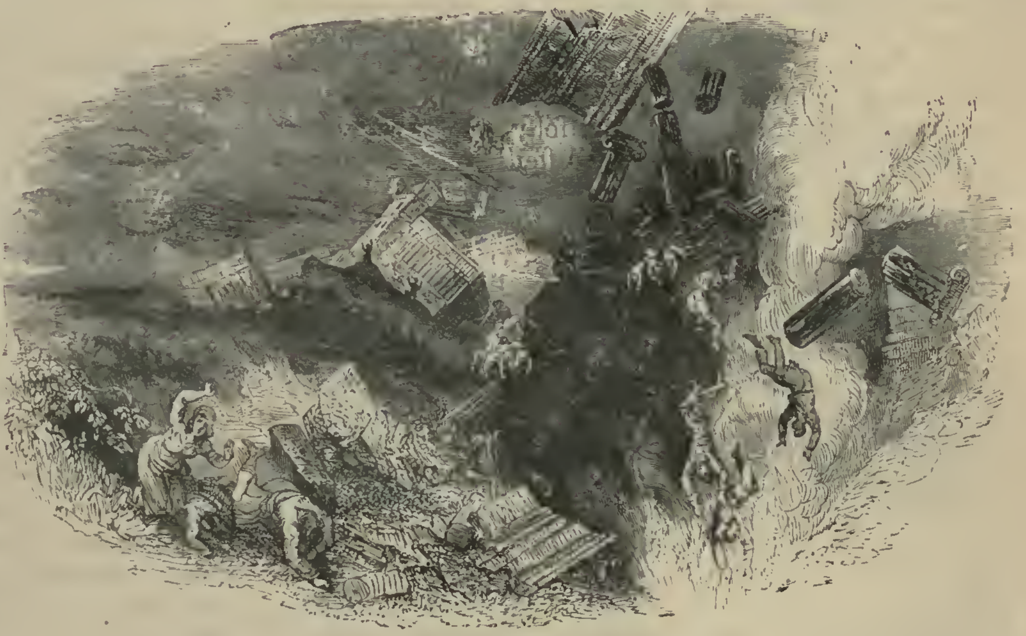

Y DDAIARGRYN.

Mae yn gred gyffredin fod tywydd tawel, gwres dirfawr, a niwl tua'r cyhydedd yn rhagflaenoriaid daiargryn; ond sicrha Humboldt i ni, nid yn unig oddiar ei brofiad ei hun, ond oddiwrth sylwadau pawb sydd wedi byw yn hir yn y gwledydd lle mae daiargrynau yn aml ac yn ffyrnig—megis yn Cumana, Quito, Peru, a Chili—fod y grediniaeth boblogaidd hon yn gwbl gyfeiliornus. Yn Quito, Peru, a Chili, yn gystal ac yn Canada ac Italy, gwelir daiargrynau yn cymeryd lle pan fyddo yr awyr yn glir, a'r awelon ffresaf o'r môr a'r mynydd (Humboldt, i. 216, 440). A chyda golwg ar fod tân yn tori allan ar ol daiargryn, nid yw hyny yn beth anghyffredin. O fewn dwy awr ar ol ergyd y ddaiargryn yn Lisbon yn 1755 torodd tân allan mewn gwahanol gyfeiriadau gyd â'r fath ffyrnigrwydd, am yn agos i dri diwrnod, fel y difrodwyd yn gwbl yr holl ddinas (Humboldt, i. 223; *Edin. Encyc.* xiii. 37).

Cyfeiria y prophwyd Amos at ddaiargryn a gymerodd le yn ei amser ef: 'Geiriau Amos, y rhai a welodd efe am Israel yn nyddiau Uzziah, brenin Judah, &c., ddwy flynedd o flaen y ddaiargryn' (i. 1); a gwna Zechariah gyfeiriad neillduol at yr un ddaiargryn yn mhen 200 o flyneddau ar ol iddo gymeryd lle: 'A chwi a ffowch i ddyffryn y mynyddoedd; a ffowch fel y ffoisoch rhag y ddaiargryn yn nyddiau Uzziah brenin Judah' (xiv. 5). Mae yr amgylchiadau hyn—son am y ddaiargryn fel *date* i ddygwyddiadau eraill, a'r cyfeiriad atto ddau cant o flyneddau ar ol iddo gymeryd lle—yn dangos iddo wneud argraph ddofn ar feddyliau dynion, a thaw daiargryn mawr iawn ydoedd, neu nad ydoedd daiargrynau ond o ddygwyddiad anfynych yn Palestina. Efallai eu bod yn amlygiad o'r ddwy ffaith. Bu hefyd ddaiargryn hynod ar amser croeshoeliad Crist: 'Ac o'r chweched awr y bu tywyllwch ar yr holl ddaiar hyd y nawfed awr. A'r Iesu, wedi llefain drachefn â llef uchel, a ymadawodd â'r yspryd. Ac wele llen y deml a rwygwyd yn ddau oddi fynu hyd i waered; a'r ddaiar a grynodd, a'r meini a holltwyd, a'r beddau a agorwyd, a llawer o gyrph y saint a hunasent a gyfodasant, ac a ymddangosasant i lawer. Yn yr adnod ganlynol gelwir yr ymddangosiadau hyn yn bendant yn ddaiargryn (Matt. xxvii. 45, 50–54). Er, fel y dywedasom eisoes, ei fod yn gamsyniad poblogaidd fod cyflwr niwlog yr wybr bob amser yn mhlith rhagflaenoriaid daiargryn, etto mae yn ffaith fod tywyllu goleu'r dydd yn aml yn un o ragredegwyr daiargrynau; felly mae y tywyllwch a goffheir yma mewn cydgordiad â ffeithiau eithaf adnabyddus.

Nodwyd adgyfodiad ein Harglwydd gan 'ddaiargryn mawr' (Matt. xxviii. 2); ac yn Actau yr Apostolion mae genym esiampl arall o ddaiargryn yn Philippi yn Macedonia. Paul a Silas, wedi eu bwrw i garchar 'ar hanner nos a weddiasant ar Dduw; ac yn ddisymwth y bu daiargryn mawr, hyd oni siglwyd seiliau y carchar, ac yn ebrwydd yr holl ddrysau a agorwyd, a rhwymau pawb a aethant yn rhyddion' (xvi. 24–26).

Bygythir daiargrynau fel barnedigaethau (Esa. xxix. 6; Matt. xxiv. 7); ond yn yr adnod gyntaf efallai y dylid deall y gair yn ffigurol. Yn Llyfr y Datguddiad, yr hwn sydd lyfr arwydd-luniol drwyddo oll, maent yno yn mhlith y cydmariaethau grymus a ddefnyddir i amlygu y cyfnewidiadau mawrion, gwladol ac eglwysig, a'r barnedigaethau arswydus a ddeuai ar genedloedd ac eglwysi (vi. 12; viii. 5; xi. 13, 19; xvi. 12). Efallai y cyfeirir at ddaiargrynau yn y cyfryw adnodau a'r rhai canlynol: Ps. xviii. 7, 8; xlvi. 2; civ. 32; Esa. xxiv. 18–20; Nah. i. 5; Hab. iii. 6.

Dengys Palestina arwyddion amlwg mewn amrywiol fanau ei bod wedi profi gweithrediadau daiarlosgiadau. Mae y wlad o gylch y Môr Marw yn esiampl darawiadol o hyn. Ymddengys cymydogaeth Tiberias o gyfansoddiad daiarlosgawl. A dyna y rheswm dros fod ffynonau cynhes yn y lle hwnw (Wilson, ii. 128). Yn Ionawr, 1837, ymwelodd a Phalestina un o'r daiargrynau mwyaf eang ac echrydus ac a brofodd erioed. Ymddengys i Tiberias a'i chymydogaeth ddyoddef mewn modd arbenig; ond teimlwyd ef, fwy neu lai, dros y wlad tua'r gogledd, y gorllewin, a'r dwyrain. Gwnawd Tiberias, Safet, a llefydd eraill yn adfeiliau, a bu farw niferi lliosog o'r bobl, tra y mawr niweidiwyd lluoedd eraill. Hyd yn od mewn llefydd mwy pellenig, megis Tyrus, Sidon, a Beyrut, holltwyd rhai tai yn ddrwg iawn, taflwyd eraill i lawr, a lladdwyd neu glwyfwyd y trigolion. Gwnawd rhai pentrefi yn adfeiliau perffaith. Adroddid llawer o hanesion toddawl am wyr yn colli eu gwragedd, a gwragedd eu gwyr; rhieni eu plant, a phlant eu rhieni; ac yr oedd llawer heb un perthynas ar ol. Ymddengys i ffyrnigrwydd rhuthrawl y ddaiargryn ymdreulio ynghylch hanner y ffordd rhwng Jerusalem a Beyrut. Un o'r amgylchiadau mwyaf hynod mewn perthynas iddo yw, i rai pentrefi ddianc yn gyfangwbl, er eu bod yn uniongyrchol gyfleuedig rhwng dau le a gwbl ddymchwelwyd ganddo. Parhawyd i deimlo ergydion, mwy neu lai grymus, am yn agos i ddeugain niwrnod (*Miss. Herald*, 1837, pp. 433, 435, 437, 439, 441).

DAL'MANUTHA. [MAGDALA.]

DALMA'TIA, talaeth yn rhan ddeheuol Ilyricum; ac ar ol darostyngiad gorphenol y llwythau Dalmatiaidd gelwid y dalaeth yn fwy cyffredin wrth yr enw hwn nac wrth yr enw Ilyricum (Conybeare, ii. 127). Tra yr oedd Paul yn garcharor yn Rhufain aeth Titus i Dalmatia, gyd â'r bwriad yn ddiau o bregethu yr efengyl (2 Tim. iv. 10).

DAMAS'CUS, hen brifddinas Syria, yn gorwedd ar y dwyrain i fynyddoedd Libanus. Mae hi yn ddinas hen iawn, gan y bodolai yn amser Abraham, yr hwn a erlidiodd Cedorlaomer a'i gymdeithion 'hyd yn Hobah, yr hon sydd o'r tu aswy i Damascus' (Gen. xiv. 15); sonir hefyd am was Abraham, sef yr 'Eleazar yma o Damascus' (xv. 2). Bu Syria yn hir yn rhanedig i nifer o dywysogaethau bychain, ac ni sonir am Damascus ar ol hyn yn yr H. D. hyd amser Dafydd, yr hwn, ar ol ymosod ar Zobah, 'y daeth y Syriaid o Damascus i'w gynnorthwyo,' ond cawsant eu gorchfygu gan Dafydd, yr hwn a 'osododd swyddogion yn Syria Damascus' (2 Sam. viii. 5, 6). Yn nheyrnasiad Solomon darfu i Rezin, gwas y brenin blaenorol, ymsefydlu yn y rhan hono o Syria, ac a deyrnasodd yn Damascus, 'ac yr oedd efe yn wrthwynebwr i Israel holl ddyddiau Solomon' (1 Bren. xi. 23–25). Asa, brenin Judah, wedi rhyfela â Baasa, brenin Israel, a ddanfonodd anrheg o aur ac arian i Benhadad, brenin Syria, a dymunodd arno dori ei gyngrair â Baasa, a dyfod i'w gynnorthwyo. 'Felly Benhadad a wrandawodd ar y brenin Asa, ac a ddanfonodd dywysogion y lluoedd y rhai oedd ganddo ef yn erbyn dinasoedd Israel, ac a darawodd Ijon, a Dan, ac Abel-beth-maachah, a holl Cinneroth, gyda holl wlad Naphtali' (1 Bren. xv. 19, 20). Yn nheyrnasiad Ahab, Benhadad yr II., ynghyd â deuddeg ar hugain o freninoedd eraill, a oresgynodd wlad Israel, ond cafodd ei yru yn ol ddwywaith, pan y bu dda ganddo erfyn am heddwch, a chynyg fel un o'r telerau, 'A chai wneuthur i ti heolydd yn Damascus, fel y gwnaeth fy nhad yn Samaria' (xx. 1–34). Ychydig flyneddau ar ol hyn aeth Benhadad yn glaf, a chan fod y prophwyd Eliseus y pryd hwnw yn Damascus, danfonodd Hazael, un o'i weision, i ofyn os gwnai ei iachau o'i glefyd, a'r hwn ar yr un pryd a drosglwyddodd iddo anrheg yn gynwysedig o 'bob peth a'r a oedd dda yn Damascus, sef llwyth deugain o gamelod' (2 Bren. viii. 7–9). Yr oedd rhyfeloedd mynych rhwng breninoedd Syria a breninoedd Israel, yn y rhai y cariau un y dydd un tro, a'r llall y tro arall. Cymerodd Jeroboam feddiant o Damascus a Hamath (2 Bren. xiv. 28). Darfu i Resin, brenin Syria, a Phecah, brenin Israel, ffurfio cyngrair yn erbyn Ahaz, brenin Judah, a'r olaf a alwodd i'w gynnorthwyo Tiglath-pileser, brenin

Assyria, 'yr hwn a ddaeth i fynu i Damascus, ac a'i hennillodd hi, ac a gaethgludodd ei thrigolion i Cir, ac a laddodd Resin' (xvi. 5–9). Ond er fod hyn yn ergyd trwm i Damascus (Esa. xvii. 1, 3), ymddengys na chafodd ei llwyr ddinystrio. Mae Jeremiah, ar amser diweddarach, yn ei bwgwth hi â barnedigaeth ychwanegol (xlix. 23–27); a sonia Ezeciel am dani fel yn cario yn mlaen fasnach fawr â Thyrus (xxvii. 18).

Am amgylchiadau Damascus dan dywysogion Assyria, Babilon, a Phersia, dan deyrnasiad y rhai y darfu yn olynol syrthio, nid oes braidd ddim olion hanes. Yn y deyrnas Groeg-Syriaidd y Seleucidæ Antioch, ac nid Damascus, ydoedd y brifddinas (Robinson, *Res.* iv. 465).

Yn foreu yn y cyfnod Cristionogol hynodwyd Damascus gan un o'r dygwyddiadau mwyaf hynod yn hanes eglwys Crist—dychweliad Saul o Tarsis. Ymddengys ei bod y pryd hwnw dan lywodraeth Aretas, brenin Arabia, ac a reolid gan raglaw a appwyntiwyd ganddo (2 Cor. xi. 32). Yr oedd nifer mawr o Iuddewon yn awr yn byw yn Damascus, amgylchiad a'n cynnorthwya i esponio neges Saul i'r ddinas hono.

Yn nghanol buddugoliaethau gwylltion y Mahometaniaid boreuol, syrthiodd Damascus dan allu y Khalif Omar, yn 635. Yn y canrifoedd canlynol newidiodd ei meistri yn fynych yn mhlith y gwahanol linoedd Moslemaidd a deyrnasasant yn y Dwyrain. O'r diwedd, yn 1516, cymerwyd hi gan Selim I., ac mae wedi bod byth er hyny yn ddarostyngedig i'r Tyrciaid (Robinson, *Res.* iv. 465, 467).

Tra mae dinasoedd eraill y Dwyrain wedi cyfodi, blaguro, a diflanu, mae Damascus yn parhau i fod yn lle o gryn bwys. Sylfaenwyd hi o flaen y rhan fwyaf o honynt, ac y mae wedi goroesi y rhan fwyaf o honynt. Nid oes un ddinas yn y Dwyrain wedi dal ei thir fel mae hi wedi gwneud o oes i oes, trwy lawer o genedlaethau.

Mae Damascus, o fewn cylch yr hen furiau, o ffurf hirgrwn afreolaidd, ac oddeutu tair milltir o amgylchedd. Ar yr ochr ogleddol o'r ddinas briodol, mae is ddinas eang, yn cael ei thrigianu yn benaf gan swyddogion Tyrcaidd a dyeithriaid yn ngwasanaeth y llywodraeth; ond yr is ddinas fwyaf o lawer a orwedd ar y tu gorllewinol a deheuol o'r ddinas, gan ymestyn allan i'r gwastadedd am yn agos i ddwy filltir. Mae y ddinas, ar y cyfan, yn afreolaidd iawn ei ffurf, gan ei bod yn myned mewn ac allan ar bob tu. Ei hyd o'r gogledd i'r dehau sydd yn nghylch tair milltir, a'i lled yn filltir a hanner. Oddeutu pellder ynghylch hanner milltir ar y tu gogledd-orllewinol y mae pentref mawr neu is ddinas Salahijeh, wedi ei phrydferth gyfleu ar lechwedd bryn, ac yn mwynhau golwg ar yr holl wastadedd eangfawr. Mae yn fwy na milltir o hyd.

Mae yr ystrydoedd yn y cyffredin yn gulion, ac fel y mae yn arferol mewn gwledydd Dwyreiniol, yn dlawd, bawlyd, a gwyrgam. Maent wedi eu palmantu â *basalt*, yn y dull Dwyreiniol, a dyfr-le neu is lwybr cul yn y canol. Mewn rhai mae pyllau baw mor fawr a dwfn fel mai prin y croesir hwynt yn ddiberygl. Mae y prif ystryd yn ymestyn o'r porth dwyreiniol, mewn cyfeiriad gryn union, trwy ganol y ddinas i un o'r pyrth gorllewinol. Mae oddeutu hanner milltir o hyd, ond gan ei bod yn gul, a'r tai yn ymdaflu drosodd mewn llawer man ar bob tu, nis gellir cael golwg elir ar ei hyd a'i hunionder. Hi, fodd bynag, ydyw yr ystryd bwysicaf ac eangaf yn Damascus, ac y mae hi yn olygfa brysur o ddyfodiad a mynediad, ac o fasnach Dwyreiniol. Mae i'r ystryd hon amrywiol enwau mewn gwahanol ranau yn mhlith y trigolion Mahometanaidd, ond edrych y Cristionogion arni fel yr 'heol a elwir Uniawn,' lle y llettyodd Paul, fel y coffheir yn Act. ix. 11 (Robinson, *Res.* iv. 454; Wilson, ii. 351; Maundrell. 133).

Mae llawer o'r ystrydoedd wedi eu cau â phyrth, megis yn Cairo. Cauir y rhai hyn bob nos, awr a hanner ar ol machlud haul, ond agorir hwynt i bwy bynag ewyllysio baso trwyddynt, ond talu ychydig *paras.*

Nid yw y tai yn gyffredin wedi eu hadeiladu o well defnyddiau na phriddfeini wedi eu crasu yn yr haul, a chwedi eu dwbio mewn modd mor arw a'r bythynod tlodaf. Maent wedi eu gwneud o'r defnyddiau hyn mae yn debygol oherwydd eu bod gymaint yn oerach ar dywydd poeth na phe buasent wedi eu hadeiladu o geryg. Ond y mae anghyfleusderau yn gysylltiedig â'r dull hwn o adeiladu, ac yn mhlith eraill, fod yr holl ddinas, ar ol gwlawogydd trymion, trwy olchiad y tai, yn dyfod yn fath o fignen. Fodd bynag, chwi gewch hyd yn od yn y muriau pridd hyn byrth a dorau wedi eu haddurno â physt marmor, a chwedi eu cerfio yn brydferth ac amrywiol dros ben. Nid yw yn syndod bychan i weled llaid a marmor, gwychder a baw, wedi eu cymysgu ynghyd.

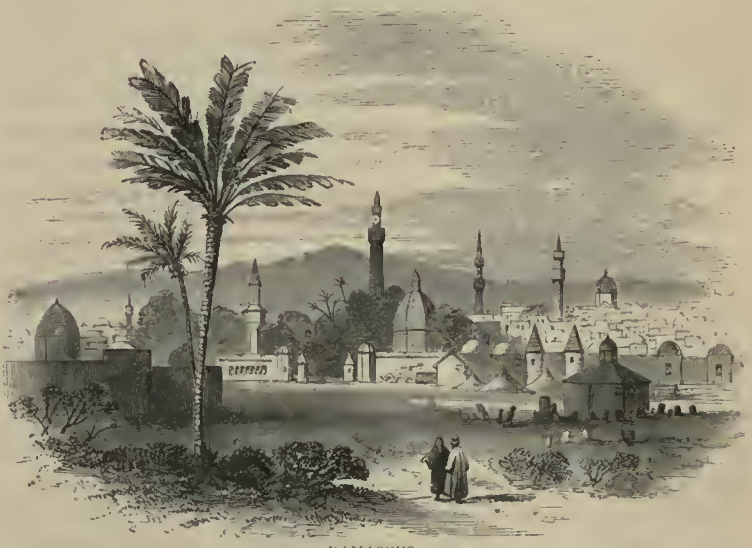

DAMASCUS.

Mae yr olwg ar tu mewn y tai yn hollol wahanol oddi wrth y tu allan. Nid yw tai y cyfoethogion, yn allanol, yn llai tlawd a diaddurn na'r tai eraill, tra o'r tu mewn gellir eu cyfrif yn fath o balasau bychain. Maent o ffurf ysgwar, yn cynwys *court* wedi ei balmantu â marmor, a'i addurno â choedydd prydferth a phlanigion blodeuawl, a *fountains* yn chwareu yn y canol. Mae yr is ystafelloedd ar bob tu y *court* wedi eu cyfodi yn uwch na'r llawr ei hun, yn agored yn y wyneb, a chwedi eu cuddio gan garpedi, a'u cynysgaethu ag eistedd-leoedd yn ol y dull Dwyreiniol, a'u dodrefnu yn holl helaeth wychder y Dwyrain. O'r *divans* (eistedd-leoedd, neu yn hytrach lled-orwedd-leoedd) mae yn gyffredin amryw ar bob ochr i'r *court*, a chwedi eu gosod mewn gwahanol fanau yn y fath drefn fel y gellir ar un neu'r llall o honynt fwynhau yr haul neu gysgod, yr un a fyner (Maundrell, 124, 125; Wilson, ii. 328; Robinson, *Res.* iv. 455).

Mae y *bazaars,* neu y siopau yn mhlith pethau mwyaf hynod Damascus. Maent oll i'w cael mewn un rhan o'r ddinas, ond gwahenir hwynt oddiwrth eu gilydd yn ol natur y nwyddau a werthir; rhodfeydd gorchuddiedig neu agored ydynt, a rhes o siopau ar bob tu. Mae *bazaar* ar gyfer gwerthu pob math o nwyddau, o'r pethau mwyaf costus i lawr at angenrheidiau bywyd cyffredin. Mae eu perchenogion yn Fahometaniaid a Christionogion. Maent yn eistedd mwy nac maent yn sefyll yn eu siopau, ac estynant eu braich yn mhell i helpu eu cwsmeriaid. Mae golwg urddasol a difrifol arnynt, a'r boneddigrwydd a berthyn iddynt a ddengys eu hunan-lywodraeth a'u dymuniad i foddio. Mae lluaws y marsiandwyr a'r gwerthwyr, symudiadau torf y prynwyr a'r oferwyr, a'r holl *confectioners* a'r *dealers* mewn *ice* a *sherbet*, yn gweithio eu ffordd yn mhlith y tyrfaoedd, ac yn gyffredin mewn gwisgoedd amrywiol, ac yn aml mewn rhai gorwych, ac yn siarad, yn bargenu, ac yn tystio, ac yn aml yn rhegu—mae hyn oll yn creu anrhefn ac yn dangos golygfa a berthyn yn unig i'r cymeriad Dwyreiniol, ac un nas ceir hi ond mewn dinas fawr Ddwyreiniol yn unig.

Yr helaethaf a'r mwyaf ysplenydd o'r holl *khans* neu *inns* yn Damascus ydyw un Asad Pasha, yr hwn a adeiladwyd ynghylch canol y ganrif ddiweddaf. Mae iddo *dome** odidog; ac y mae ei adeiladwaith yn nodedig neillduol am ei ysgafnder a'i dlysni. Mynychir y *khans* gan farsiandwyr o ddinasoedd eraill, ac o wledydd tramor; ac ar ddyfodiad y *caravans* i mewn maent yn llawn cyffro a *business.*

A'r *bazaars* a'r *khans* y mae yn gysylltiedig llawweithiau a masnach y ddinas. Mae y blaenaf yn llai eang ac enwog nac mewn amseroedd aethant heibio. Ni cheir y llafnau cledd enwog yno mwyach. Mae y *damask stuffs,* y rhai hyd yn od yn yr hen amseroedd gynt a gymerent eu henwau oddiwrth y ddinas (gwel Gesen. דמשק, 204), yn cael eu gwau yma yn awr, er y rhagorir arnynt gan weithiau Europe Orllewinol. Gwneir llawer iawn o edafedd aur ac arian yma, yn gystal a gwaith aur ac arian yn gyffredin, pob math o gyfrwyau ac addurn meirch, olew peraroglus a dichlyn, peraroglau, balsamau, a phethau ar gyfer y bwrdd gwisgo (Wilson, ii. 326; Robinson, *Res.* iv. 456).

'Dinas hollol fasnachol,' medd y Parch. J. L. Porter, cenadwr yn Damascus, 'yw Damascus, ac yn cario yn mlaen fasnach eang â llwythau crwydrawl y Bedouins, y rhai a borthant eu deadelloedd ar wastad-diroedd eang Arabia. Mae hefyd yn ystordy mawr i nwyddau drudfawr Persia a'r India, y rhai a ddygir yma gyd â'r *caravans* o Bagdad. Mae pererindod blyneddol y Mahometaniaid i Mecca hefyd yn ffynonell ennill i'r ddinas, oblegid dyma le yr ymgasgliad, a gelwir ef oddiwrth hyny yn 'Borth Mecca.' Cyrhaedd y *caravan* santaidd y ddinas ynghylch canol mis Ramadan; ac o'r amser hyn hyd amser eu hymadawiad ar y 15fed o'r mis canlynol mae'r ystrydoedd a'r *bazaars* yn orlawn gan filoedd yn awyddus i brynu a gwerthu. Mae pob pererin yn ymdrechu gwneud ei daith yn ennillfawr trwy fasnachu, ac ni chyfrifir fod hyn yn ymyraeth mewn un modd â santeiddrwydd ei gymeriad neu wres ei ddefosiwn. Un o nodweddau neillduol Mahometaniaeth yw y gellir cydblethu, heb yr anghydfod lleiaf, masnach a chrefydd, twyllo a gweddio, celwydd a defosiwn. Mae yr haji Persiaidd yn dwyn ei garpedi gorwych, ei waith nodwydd ac edau prydferth, ei *shawls* costus, a'i feini gwerthfawr, i'w cyfnewid yn Damascus am nwyddau sidan a chotwn. Mae Damascus yn danfon ffwrdd gryn lawer o sidanau a ffrwythau wedi eu sychu i'r Aipht, Caercystenyn, a rhanau eraill o Twrci' (Porter, *Damascus,* i. 147).

Mae muriau Damascus yn eithaf teilwng o sylw gwr dyeithr. 'Nid oedd un amheuaeth genym nad oeddynt o'r sylfaen i fynu i gryn uwchder o'r hynafiaeth mwyaf, a chwedi eu hadeiladu o feini wedi eu *bevelo,* fel y ceryg a geir mewn adeiladau Iuddewig mewn manau eraill, a chwedi eu mawr dreulio gan y tywydd. Mae yn ddyddorol i weled tai wedi eu hadeiladu ar ranau o honynt yn yr amser presenol, fel y mae yn debygol yr oeddynt pan y darfu i'r disgyblion gymeryd Paul ar hyd nos ac y gollyngasant ef dros y mur mewn basged' (Wilson, ii. 352).

Mae y rhan fwyaf o deithwyr yn cael eu cymeryd i fynu gymaint gan yr amlygiadau o gyfoeth a gwychder yn Damascus, fel y maent yn dueddol i dybied nad oes yn aros ddim olion o'i gwychder hynafol; ond achosir hyny gan eu hesgeulusdra hwy yn edrych am danynt mewn conglau a llefydd dirgel. Y ffaith yw fod yr oll o'r ddinas bresenol wedi ei hadeiladu ar garneddau o adfeiliau hynafol. 'Yr ydwyf wedi dilyn olion *colonnades,*' medd Porter, 'ac oeddynt unwaith yn filltir o hyd, ac yn ymestyn trwy y ddinas ar hyd yr heol a elwir Uniawn. Mae chwech o'r pyrth Rhufeinig yn awr yn berffaith, ac y mae rhan fawr o'r muriau Rhufeinig yn aros; tra y gellir canfod y dengys yr oll o'r muriau a'r pyrth glytwaith o eiddo maen-seiri Saracenic a diweddar ar yr hen sylfeini. Mae y *mosque* mawr, hefyd, a'i *colonnades* a'i fwa-fynedfaoedd gorwych, yn parhau i fod, fel cynt, yn un o'r adeiladau mwyaf gorwych yn Syria' (*Journ. Sac. Lit.*, April, 1854, p. 236).

Mae poblogaeth Damascus, yn ol hanesion diweddar, yn cyrhaedd i fynu i 111,552, o ba un tybid fod 89,500 yn Fahometaniaid, a 11,762 yn Gristionogion perthynol i'r gwahanol sectau a geir yn Syria. Dywedir fod yno 319 o *mosques* a dim ond deg o eglwysi (Wilson. ii. 355). Cyfrif Porter, fodd bynag, y boblogaeth yn 150,000 (*Damascus,* i. 138).

Mae y dynesiad at Damascus yn brydferth anarferol. Ceir yr olwg oreu arni oddiar y bryn a groga uwchben Salheiyah, un o'r prif is ddinasoedd, ac oddeutu ddwy filltir o bellder o'r ddinas. Tybia Maundrell taw hwn oedd y bryn am yr hwn yr adrodda y Tyrciaid yr hanesyn ynghylch eu prophwyd, yr hwn, pan ddaeth i Damascus, a safodd am gryn yspaid ar ddibyn cymydogaethol er mwyn gweled y ddinas: ac wrth ystyried ei phrydferthwch digymhar, ni wnai demtio ei wendidau trwy fyned i mewn iddi, ond a ymadawodd yn uniongyrchol dan ddylanwad y syniad nad oedd ond *un* baradwys wedi ei pharotoi ar gyfer dyn, a'i fod ef ei hun yn benderfynol i beidio cymeryd ei un ei hun yn y byd hwn. Mae yr hanesyn hwn, gan nad pa un ai gwir neu anwir, yn darlunio prydferthwch Damascus a'r wlad oddi amgylch. Mae y dref yn gyfleuedig ar ochr orllewinol gwastad-dir mor eangfawr fel mai prin y gellir canfod y mynyddau a'i chwmpasant yr ochr bellaf. Ymddengys yn hir ac uniawn, yn fain iawn yn y canol, ond yn ymchwyddo allan gryn

* Nen gron, ar lun cwpan â'i wyneb i lawr.

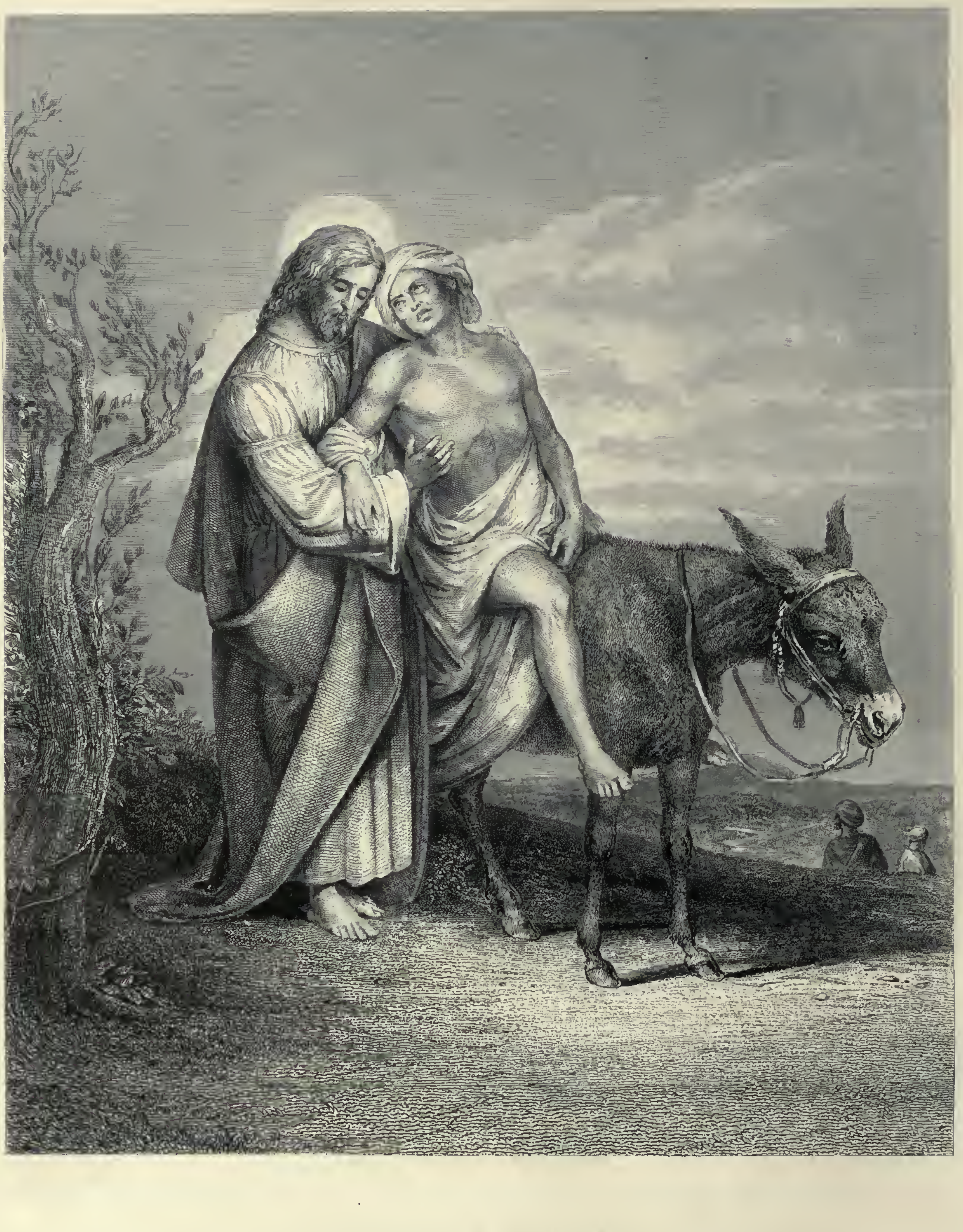

Y SAMARITAN TRUGAROG.

WILLIAM MACKENZIE, LLUNDAIN, LLYNLLEIFIAD AC ABERTAWY.

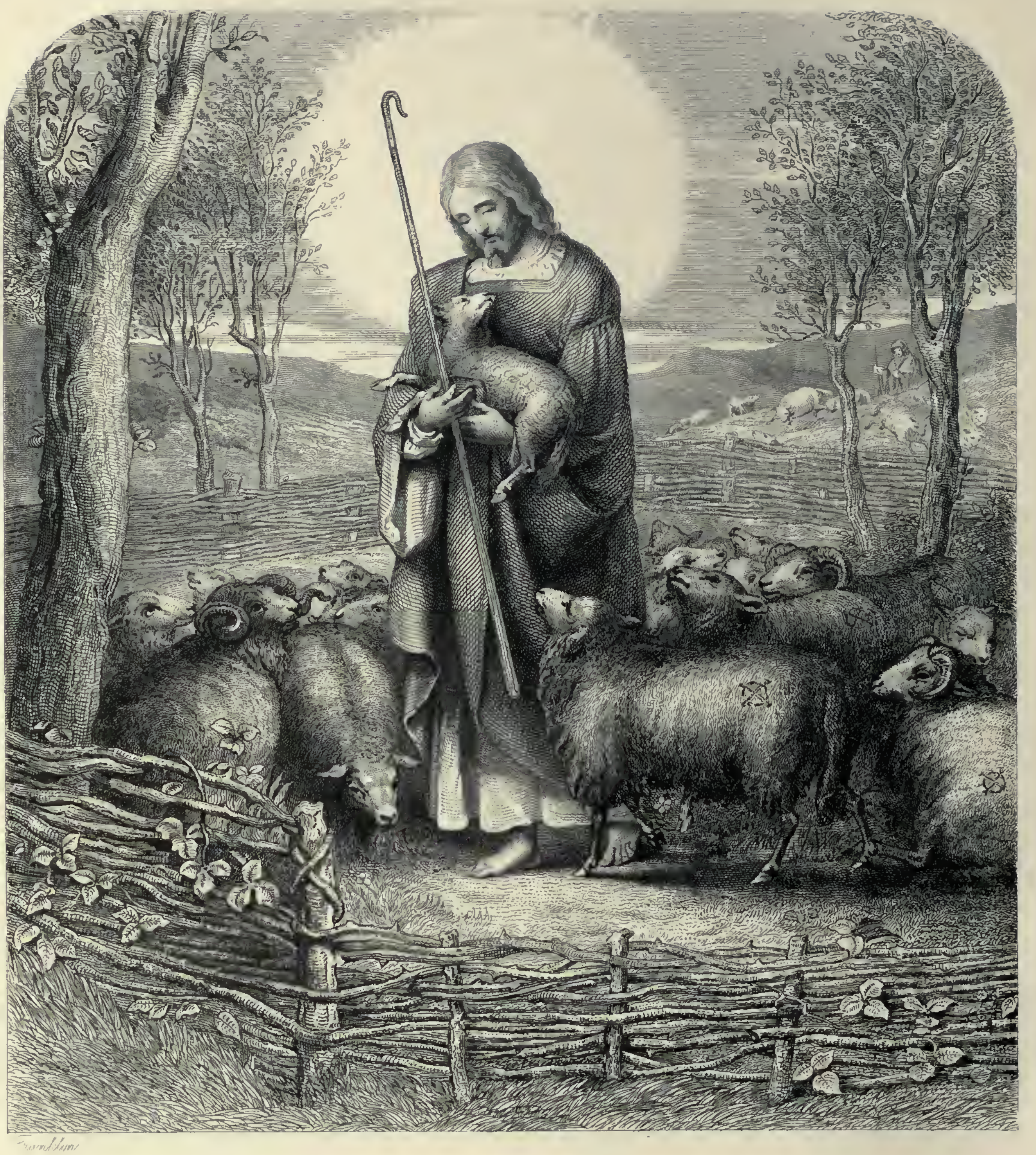

Franklin

Y BUGAIL DA.

WILLIAM MACKENZIE, LLUNDAIN, LLYNLLEIFIAD AC ABERTAWY.

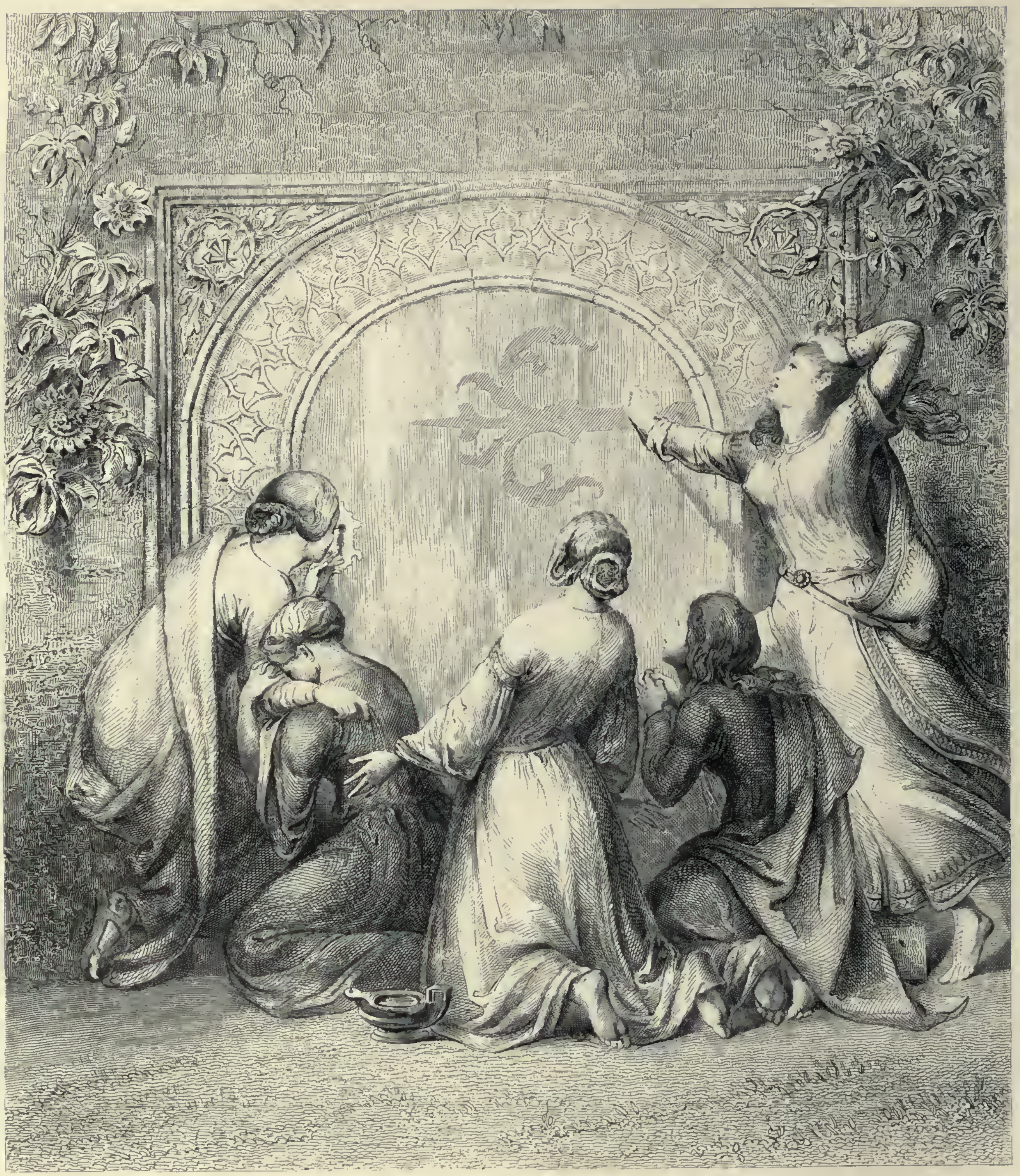

Y MORWYNION FFÔL.

WILLIAM MACKENZIE, LLUNDAIN, LLYNLLEIFIAD AC ABERTAWY.

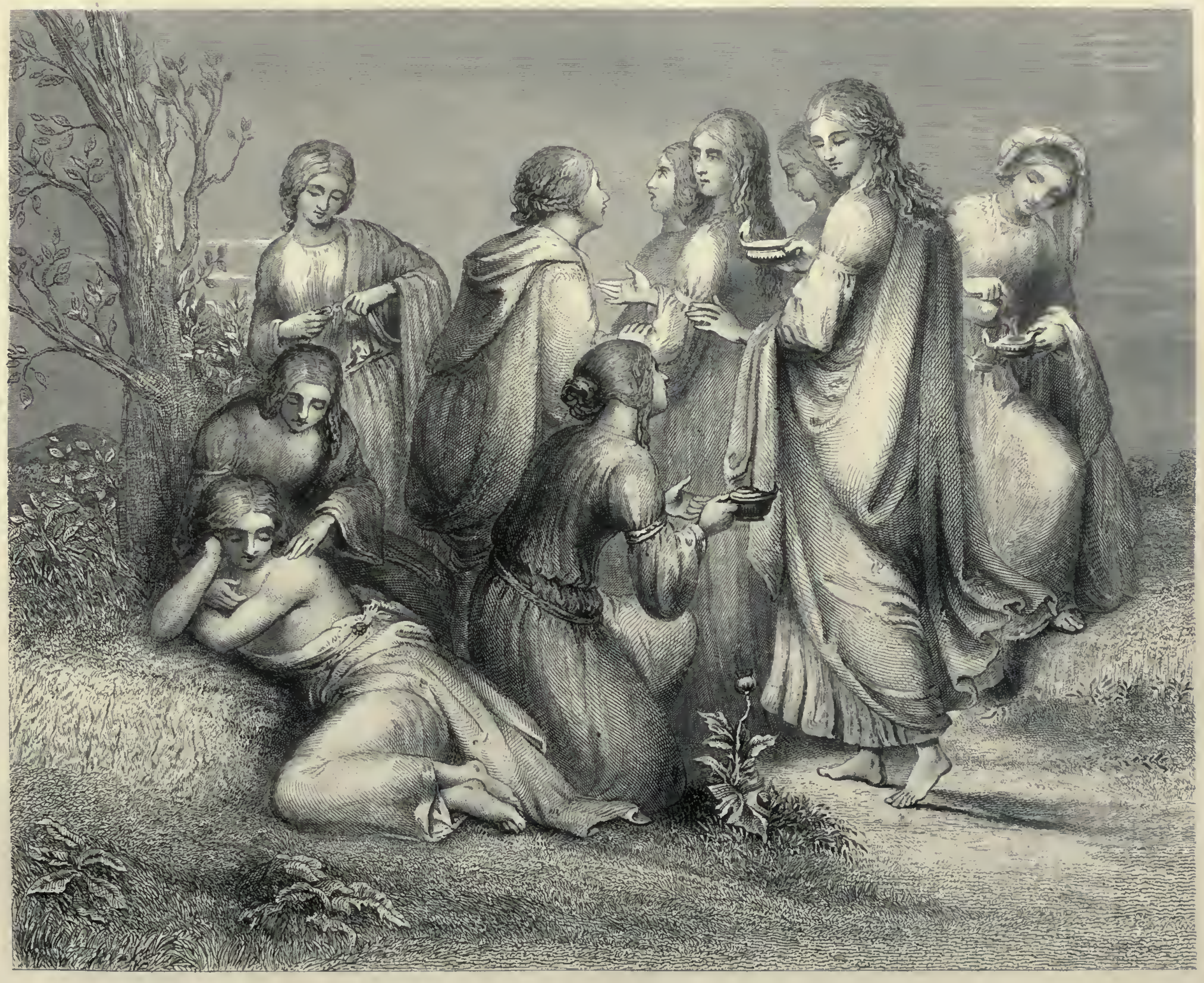

Y DEG MORWYN.

WILLIAM MACKENZIE, LLUNDAIN, LLYNLLEIFIAD AC ABERTAWY.

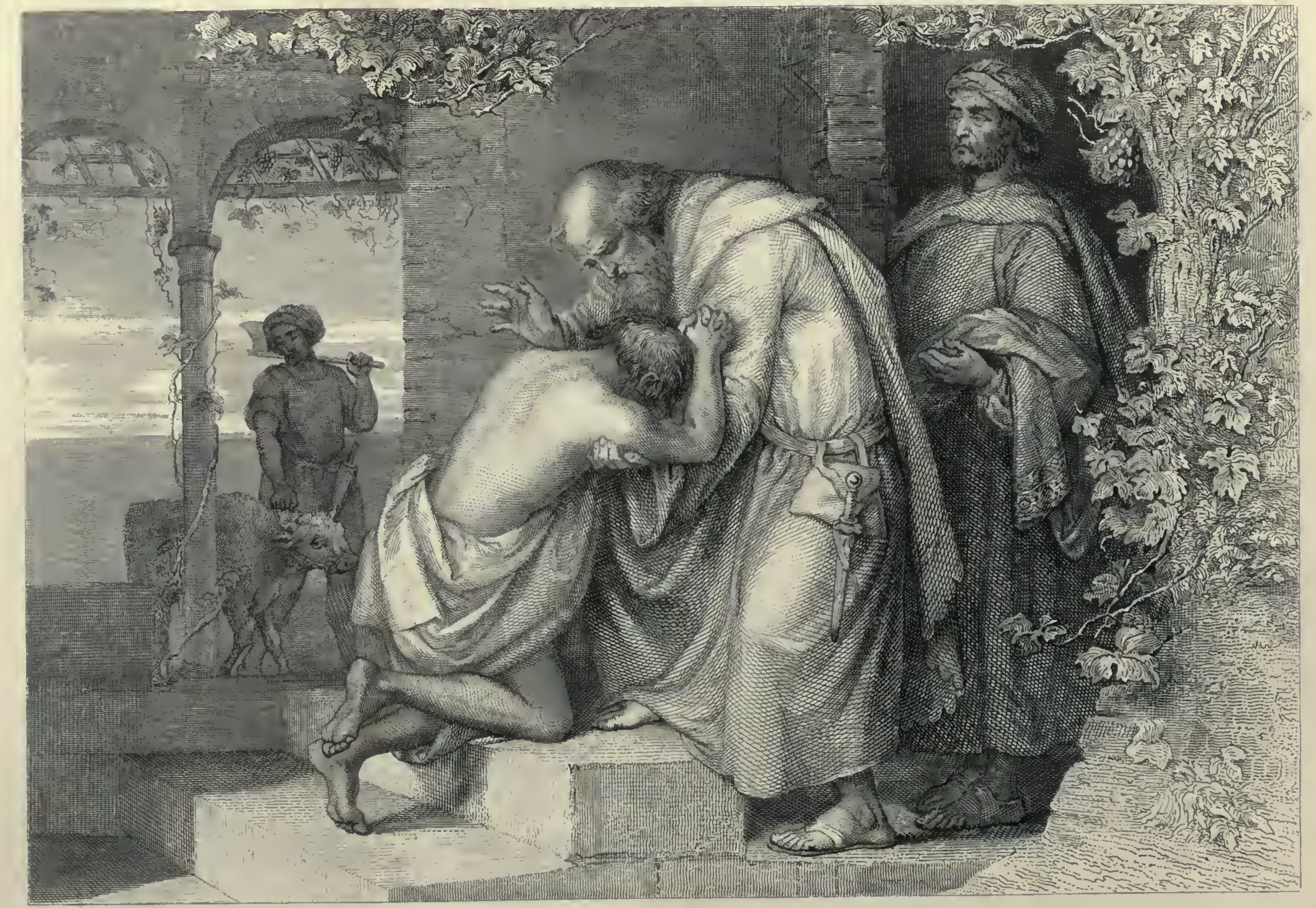

Y MAB AFRADLON.

WILLIAM MACKENZIE, LLUNDAIN, LLYNLLEIFIAD AC ABERTAWY.

lawer tua'r ddau ben, ac yn enwedig y pen a orwedd tua'r gogledd-ddwyrain. Mae yn llawn *mosques* a *minarets,* y rhai ydynt addurnau arferol dinasoedd Tyrcaidd. Mae y *domes* a'r *minarets* hyn yn amrywio ac yn prydferthu yr olygfa; mae rhai o'r olaf yn ddestlus dros ben. Amgylchir hi gan erddi a pherllanau, y rhai, yn y cyfrif cyffredin, a ymestynant i bellder o bump neu ddeg milltir ar hugain o gwmpas, yr hyn a wna iddi edrych fel dinas ardderchog mewn *fforest* eang. Mae y gerddi o'r fath odidocaf. Mae holl adeiladau Damascus yn wyn fel yr eira, ac mae hyn yn cyferbynu yn dda â dail y coed oddi amgylch. Mae gwahanol liwiau dail y coed, a'r blodau a'r ffrwyth yn eu tymhor, yn mawr ychwanegu at brydferthwch yr olygfa. Mae lliw tywyll yr olewydd a gwyrdd-ddwfn y gollen ffrengig (*walnut*) yn cael eu sirioli gan liw ysgafnach yr *apricot,* gwyn arianaidd y poplys, a lliw porphor y pomgranad, tra yr ymddyrchafa y cypreswydd pigfain hwnt ac yma, ac y dyrchafa ychydig balmwydd eu brigau prydferth. Mae gwahanol liwiau y dail o gylch y ddinas ddysglaer, a'r gwastad-dir llyfn y tu draw iddi, yn awr yn derfynedig gan fryniau noethion, ac yn awr yn cymysgu â'r wybren, yn rhoddi i'r olygfa ryw dynerwch a phrydferthwch awyrawl ac sydd yn caethiwo meddwl yr edrychydd. 'Arosasom,' medd Maundrell, 'am gryn amser ar ben y dibyn, i gymeryd golwg ar y ddinas; ac yn wir mae yn anhawdd gadael man a rydd i chwi wladolwg mor swynol. Dengys y baradwys oddi tanom fel y lle tecaf a hyfrytaf, ac etto braidd y goddef i chwi symud i fyned iddo; gan, ar yr un pryd, eich gwahodd i'r ddinas trwy y pleser a addawa i chwi, a'ch cadw oddi wrthi gan brydferthwch yr olygfa' (Wilson, ii. 329; Maundrell, 121, 122, 123; Robinson, *Res.* iv. 456).

Am brydferthwch a ffrwythlondeb ei gerddi, ac o'r wlad oddi amgylch, mae Damascus yn rhwymedig yn benaf i'r afon Barada, yr hon a gyfyd yn Anti-Lebanon. Ffrwd fynyddig ddofn, lydan, ruthrawl ydyw, ac yn tywallt corph mawr o ddwfr i lawr i'r dyffryn isod. Ymrana i dair cangen, o ba rai rhed yr un ganol a'r mwyaf yn uniongyrchol i Damascus, ac a ddosperthir i holl bydewau a ffynonau y ddinas. Mae y ddwy arall yn cael eu harwain oddi amgylch, trwy foddion celfyddgar mae'n debygol, un ar y llaw ddehau a'r llall ar yr aswy, ar derfynau y gerddi, i ba rai y gollyngir hwynt wrth fyned heibio, yn ffrydiau bychain, ac a ddosperthir felly dros yr holl goed eangfawr, yn gymaint nad oes gardd heb ddwfr bywiol yn rhedeg trwyddi, yr hwn a wasanaetha nid yn unig i ddyfrhau y lle, ond a droir yn *fountains* a dwfrweithiau pleserus eraill. Llyncir y Barada bron yn gyfangwbl gan y ddinas a'i gerddi; gwna yr ychydig o honi a ddianc, medd Maundrell, uno yn un ffrwd ar y tu deheuol-ddwyreiniol, ac ar ol taith o gylch tair neu bedair awr, a ymgolla yn y diwedd mewn dau lyn cryn fawr, y rhai sydd ar amserau yn gorsydd, heb byth gyrhaedd y môr.

'Onid gwell Abana a Pharpar, afonydd Damascus, na holl ddyfroedd Israel?' medd Naaman (2 Bren. v. 12). Y Barada, nid oes un amheuaeth, ydyw yr Abana (neu yr Amana), gan yr enwid y fwyaf yn gyntaf yn naturiol, a chan hefyd y gelwid rhan o Libanus yn agos i Hermon yn Amana (Can. iv. 8), ac yn cyfatteb i ran o'r mynydd lle mae llygad y Barada.

A'waj, yn debygol, ydyw yr ail afon, sef Pharpar, a'r unig ffrwd annibynol arall o un maintioli o fewn tiriogaeth Damascus. Cyfyd yn Mynydd Hermon, ac afonig fechan fywiog ydyw. Nid oes un afon bwysig arall yn rhedeg trwy y gwastad-dir. Mae amryw ffrydiau bychain yn rhedeg iddi o'r cymoedd a'r ffynonau ar y gorllewin a'r gogledd, ac ar ol ffrwythloni y tir wrth baso heibio, syrth i un arall o'r llynoedd ar y dwyrain o Damascus (*Bibl. Sac.* vi. 370; xi. 331, 339; Maundrell, 121, 122; Robinson, iv. 446, 437, 448; Porter, *Damascus,* i. 299, 382, 389).

Yr ydys wedi sylwi yn gywir 'y gallesid esgusodi rhagfarn genedlaethol Naaman o ochr ei afonydd ei hun, y rhai, oblegid digonedd cyson eu dyfroedd, a wnant gymydogaeth Damascus, er ar ymyl anialdir, yn un o'r llefydd prydferthaf yn y byd; tra mae afonydd Judea, gyd â'r eithriad o'r Iorddonen, yn agos wedi sychu y rhan fwyaf o'r flwyddyn, a chan y rhedant mewn gwelyau dwfn a chreigog, ni chyfranant ond ychydig ffrwythlonder i'r tiroedd trwy ba rai y rhedant.'

Bu Damascus gynt yn artref i amryw ysgrifenwyr ac ysgoleigion Arabaidd enwog, ond mae dysgeidiaeth yn isel yn bresenol yn mhlith Damasceniaid yr oes bresenol. Adrodda Dr. Bowring iddo fethu taro wrth lyfrwerthwr yn Damascus neu Aleppo, ac nis gallai ysgrifenydd yn bresenol ennill ei fywioliaeth trwy gopio ysgrifau. Seetzen a gafodd allan dri llyfrwerthwr Mahometanaidd, o ba rai yr oedd dau yn llyfr-rwymwyr hefyd. Y mae, fodd bynag, yn Damascus nifer mawr o ysgrifau Arabaidd prydferth a gwerthfawr. Mae amryw o honynt o werth mawr fel rhai a eglurhant hanesyddiaeth, arferion, a chrefydd Mahomet; ond yn gyffredin maent mor gostus fel ac i fod tu hwnt i gyrhaedd y sawl a fyddai fwyaf awyddus i'w meddu, a'r mwyaf tebygol i wneud defnydd o honynt. Cyfarfyddir hefyd ar brydiau â rhai ysgrifau Syriaidd prydferth iawn (Robinson, *Res.* iv. 443; *Journ. Sac. Lit.* April, 1854, 236, July, 1856, 406).

DAMMEG, arddangosiad neu esponiad ffigurol o wirionedd yn ffurf hanes neu ystori. Yr oedd yn arferiad yn yr hen amserau i wyr doeth i amlygu eu syniadau mewn dammegion; ond cyfrifid ef yn beth anmhriodol i ffyliaid i wneud hyny (Diar. xxvi. 7, 9). Trwy ddammeg y prenau yn dewis brenin darfu Jotham ddangos ffolineb y Sichemiaid yn dewis ei fastard-frawd Abimelec. Trwy ddammeg y darfu Nathan geryddu Dafydd am ei odineb a'i ddyn-laddiad; ac y perswadiodd gwraig weddw o Tecoah i alw Absalom yn ol (2 Sam. xii. 1–14; xiv. 4–20). Cariodd ein Iachawdwr y dull hwn o ddysgu i uchelfan rhagoriaeth a defnyddioldeb. Gan fod dammegion yn fynych yn arddangos gwirionedd trwy fath o hanes byr, felly ceir ynddynt, yn enwedig rhai Crist, gyfeiriad at wir ffeithiau, yr hyn a chwanega gryn briodoldeb at y ddammeg. Mae dammegion yr hauwr, yr efrau, tyfiant yd, y trysor cuddiedig, y ddau ddyledwr, y Samaritan trugarog, y gloddestwr goludog, y gweision yn dysgwyl am eu Harglwydd, y ffigysbren ddiffrwyth, y ddafad gyfrgolledig, y mab afradlon, y goruchwyliwr anghyfiawn, Lazarus a'r gwr goludog, y barnwr anghyfiawn, y Pharisead a'r publican, y ddau was oeddynt mewn dyled, y llafurwr, y winllan a'r gwinllanydd, y wledd briodas, y deg morwyn, wedi eu cymeryd oddiwrth bethau amlwg a chyffredin, ac etto mor oruchel ydyw yr addysg a drosglwyddant! Er mwyn deall dammegion mae yn briodol sylwi—1. Nid yw yn ofynol fod yr arddangosiad o bethau naturiol mewn dammeg yn llythyrenol yn ffeithiau, oblegid yr amcan yw nid dysgu pethau naturiol, ond rhyw wirionedd gorbwysig; ac nid yw yn ofynol fod yr holl weithredoedd a enwir mewn dammeg yn rhai cyfiawn. Mae gwirionedd y ddammeg yn gorwedd yn nghywirdeb y cymhwysiad. 2. Mae yn rhaid i ni dalu sylw yn benaf i *amcan* y ddammeg, yr hyn ellir ei sicrhau oddiwrth yr esponiad ysprydoledig roddir arni, neu oddiwrth y rhagymadrodd iddi, neu ei diwedd, neu'r casgliad oddi wrthi. 3. Ac oddiwrth hyn nid ydym i ddysgwyl i bob peth a enwir yn y ddammeg gael ei atteb gan rywbeth yn yr esponiad; oblegid gellir ychwanegu amryw amgylchiadau mewn ffordd o addurn neu gymhendod, neu ddim ond mewn cyfeiriad at y peth y cymerwyd ffigur y ddammeg oddi wrtho. 4. Er hyny gall dammeg ein hyfforddi ynghylch amryw wirioneddau heblaw y rhai oeddynt yn uniongyrchol mewn golwg wrth ei llefaru.

Ond er yr arwydda y gair *παραβολή* yn y T. N. yn gyffredin arddangosiad o wirionedd ar lun ystori, etto arferir y gair *dammeg* mewn ystyron eraill yn yr H. D. yn gystal a'r T. N.: megis cydmariaeth noeth (Matt. xiii. 31–33); diareb (Luc iv. 23); arwyddlun neu ffigur (Heb. ix. 9; xi. 19); prophwydoliaethau neu ddarluniad anarferol o ffiguraidd (Num. xxiii. 7, 18; xxiv. 3, 15, 20, 21, 23; Job xxvii. 1; xxix. 1); alegori (Ezec. xvii. 2); rhywbeth heb ei ddeall yn rhwydd (Matt. xiii. 10–15; Ioan xvi. 25; efallai Ezec. xx. 49).

DAMNIO, DAMNEDIGAETH. Cyfyngir y geiriau hyn, yn ol y defnydd cyffredin a wneir o honynt, i gosbedigaeth uffern, lle y condemnir yr anedifeiriol iddo; ond nid oes un awdurdod gan gyfieithydd i gyfyngu geiriau yr ysgrifenwyr santaidd i'r ystyr hwn, pan nad ellir dweud fod y geiriau a arferir na dim yn nghysylltiad y testun yn gofyn am eu cyfyngu. Yr ymadroddion *κρισις της γεεννας* ac *αιωνιος κρισις*, yn llythyrenol 'cospedigaeth neu ddamnedigaeth uffern,' a 'chosbedigaeth neu ddamnedigaeth tragywyddol,' ydyw yr unig eiriau yn yr Efengylau y rhai, a siarad yn gywir, a arwyddant ddamnedigaeth. Ond hyd yn od wrth gyfieithu y rhai hyn gwell yw glynu wrth amgylch-eiriad ysgrifenwyr ysprydoledig. Trwy y defnydd mynych, afreidiol, ac mewn rhai manau beius a wna ein cyfieithwyr o'r fath eiriau a damnio a damnedigaeth, rhoddir sarugrwydd i iaith y T. N. yr hyn ni cheir yn y Groeg (Campbell, *Gospels*, iv. 235).

Ni roddwn ychydig esiamplau o hyn. Marc xvi. 16: 'Y neb a gredo a fydd cadwedig, eithr y neb ni chredo a gondemnir' (C. S. *a ddamnir*). Mae cyfeiriad at gosb uffern yn ddiau yn yr hyn ddywed ein Harglwydd yma; ond nid yw y geiriau a ddefnyddir yn penderfynu pa un a ydoedd cyfeiriad neu beidio. Un cyffredin yw y gair, ac wrth gyfieithu dylem gadw at gyffredinolrwydd y gwreiddiol. Yr un gair ddefnyddir yma ac yn Matt. xx. 18; Ioan viii. 10, 11; Rhuf. ii. 1, a llawer o adnodau eraill.

Yn yr un wedd dylid cyfieithu Rhuf. xiv. 23: 'Yr hwn sydd yn petruso a gondemniwyd'—h.y., ganddo ei hun (ad. 22), neu gan ei gydwybod ei hun (C. S. *a ddamniwyd*), 'os bwytty, am nad yw yn bwytta o ffydd; a pheth bynag nid yw o ffydd, pechod yw.

Yr un modd 2 Thess. ii. 11, 12: 'Ac am hyny y denfyn Duw iddynt hwy amryfusedd cadarn, fel y credont gelwydd, fel y barner' (C. S. *damnier*) 'yr holl rai nid oeddynt yn credu i'r gwirionedd, ond yn ymfoddloni mewn anghyfiawnder.'

Mae i'r gair *κριμα* yr un ystyr cyffredinol, ac yn ganlynol gwnaem ei gyfieithu yn *gomdemniad* neu *gosb* yn y cyfryw adnodau a'r rhai canlynol:—Matt. xxiii. 14: 'Gwae chwi, ysgrifenyddion a Phariseaid, rhagrithwyr! canys yr ydych yn llwyr fwytta tai gwragedd gweddwon, a hyny yn rhith hir weddio; am hyny y derbyniwch farn fwy' (C. S. *damnedigaeth*).

Rhuf. iii. 8: 'Ac nid (megis y'n ceblir, ac megis y dywed rhai ein bod yn dywedyd) gwnawn ddrwg fel y del daioni, y rhai y mae eu' condemniad neu eu cosb (C. S. a C. C. *damnedigaeth*) 'yn gyfiawn.'

Rhuf. xiii. 2: 'Pwy bynag sydd yn ymosod yn erbyn yr awdurdod, sydd yn gwrthwynebu ordinhad Duw; a'r rhai a wrthwynebant a dderbyniant' gondemniad neu gosb (C. S. *damnedigaeth*; C. C. *barnedigaeth*) 'iddynt eu hunain.'

1 Cor. xi. 29: 'Canys yr hwn sydd yn bwytta ac yn yfed yn anheilwng sydd yn bwytta ac yn yfed' condemniad neu gosb 'iddo ei hun' (C. S. *damnedigaeth*; C. C. *barnedigaeth*) 'am nad yw yn iawn farnu corph yr Arglwydd' (gwel hefyd 1 Tim. v. 12).

Yn wir nid ydym yn gweled un rheswm dros ddefnyddio y geiriau dan ystyriaeth yn un o'r adnodau lle cyfarfyddir â hwynt yn y C. S. Gwnai y geiriau condemnio, condemniad, neu gosb, ddwyn allan yr ystyr yn llawn cystal. Yn y dull hwn diogelid ystyr cyffredinol y geiriau yn yr holl adnodau lle y ceir hwynt, ac y mae unffurfedd yn nghyfieithiad geiriau bob amser yn beth dymunol lle bynag y byddo yn gyrhaeddadwy. Ar yr un pryd ni wnai wanychu mewn un modd y prawf sylweddol dros gosbedigaeth ddyfodol y drygionus yn uffern; os oes rhyw wahaniaeth, ni byddai ond mewn swn yn unig.

DAN. 1. Pumed mab Jacob, a mab hynaf Bilhah. Nid oedd ganddo ond un mab, sef Husim, neu Suham (Gen. xlvi. 23; Num. xxvi. 42), etto pan ddaeth ei lwyth allan o'r Aipht, ynghylch 200 o flyneddau wedi hyn, yr oedd y gwrrywiaid wedi tyfu i'w maintioli yn cyrhaedd i 62,700 (Num. i. 39), ac yn yr anialwch cynyddasant i 64,400 (xxvi. 43). Cyfansoddent hwy, ynghyd â llwythau Asser a Naphtali, y bedwaredd ran o'r gwersyll Hebreaidd, a chychwynasant yn olaf (ii. 25, 31). Yr oedd eu hetifeddiaeth ar y gorllewin i Judah a Benjamin; ond darfu i'r Ammoniaid gadw meddiant o ran helaeth o'r dyffryn, yn enwedig Mynydd Heres, yn Ajalon, ac yn Saalbim, hyd nes i lwyth cymydogaethol Ephraim eu gorfodi i dalu treth iddynt (Jos. xix. 40–48; Barn. i. 34, 35). Gan ei bod yn brin arnynt am le, danfonodd y Daniaid bum wr o Soar ac Estaol, i chwilio am wlad i ffurfio gwladfa newydd ynddi; a chwedi iddynt roddi canmoliaeth i Lais yn ngogledd-ddwyrain Canaan, yn agos i'r man y tardda yr Iorddonen, aeth cynifer a chwechan wr o'r Daniaid yno, ac a 'darawsant y trigolion â min y cleddyf, ac a losgasant y ddinas â thân.' Ail adeiladasant y ddinas, 'ac a drigiasant ynddi, a hwy a alwasant enw y ddinas Dan, yn ol enw Dan eu tad.' Ar eu ffordd tua'r gogledd yr oeddynt wedi yspeilio Micah o Fynydd Ephraim o'i ddelwau a'i offeiriaid; a hwy a osodasant i fynu ei ddelw gerfiedig, a'r offeiriad 'a'i feibion fuant offeiriaid i lwyth Dan hyd ddydd caethgludiad y wlad' (Barn. xviii). Yr oedd Samson, un o'r barnwyr, o lwyth Dan, ac o ddinas Sorah; yr oedd yn hynod am ei nerth, a thrwy ei wrhydri blinodd lawer ar y Philistiaid, ac yn y diwedd a'u dinystrodd (xiii. 2-25; xiv. 16). Gan fod tiriogaeth llwyth Dan yn gorwedd yn agos i dir y Philistiaid, yr oeddynt yn neillduol agored i ymosodiadau oddi wrthynt, ac nid oes amheuaeth a fawr gystuddid ganddynt.

2. Dan, yn ddechreuol dinas y Canaaneaid, a elwir Lais (Jos. xix. 47; Barn. xviii. 29). Ymddengys y bodolai yn amser Abraham, oblegid dywedir iddo erlid Cedorlaomer a'i gyngreirwyr hyd Dan (Gen. xiv. 14). Cyn gynted ac y cymerwyd meddiant o hwn gan fintai o'r Daniaid, daeth i fod yn sedd eilun-addoliaeth; a chwedi hyn daeth i fod yn brif sedd eilun-addoliaeth cenedl Israel. Pan osododd Jeroboam i fynu addoliad y ddau lo aur, 'efe a osododd un yn Bethel, a'r llall yn Dan' (1 Bren. xii. 28, 29). Ymddengys y cyfrifid Dan yn gyffredin yn derfyn gogleddol gwlad Israel. A dyma paham y darlunir hi fel yn cyrhaedd 'o Dan i Beerseba' (1 Sam. iii. 20).

Yr ydys wedi tybied yn fynych taw yr un oedd Dan a Banias neu Cesarea-Philippi; ond mae yn eithaf amlwg eu bod yn llefydd gwahanol oddiwrth eu gilydd. Mae Eusebius a Jerome yn son am dano fel oddeutu pedair milltir Rufeinig ar y gorllewin o Banias, ar y ffordd i Tyrus' (*Bibl. Sac.* iii. 211). Yr oedd yn agos i lygad mwyaf gorllewinol yr Iorddonen, sef Tell-el-Kadhi presenol. Yn awr, arwydda y gair *Kadhi* yn Arabic *farnwr*, yr hwn sydd mewn cydgordiad perffaith ac ystyr y gair Hebraeg *Dan, barnu.* Gelwir yr afon a gyfyd yma yn Nahred-Dhan, neu afon Dan—amgylchiadau na adawant fawr amheuaeth ynghylch safle y ddinas hono. Fel hyn y dywed Dr. Wilson am ei ddynesiad tuag atti: 'Yr oedd y wlad trwy ba un y teithiem, a chymeryd pob peth i ystyriaeth, y brydferthaf a'r ffrwythlonaf ac oeddym wedi weled ar ol cychwyn i'n taith. Gallasem yn hawdd ddeall a chydymdeimlo yn yr adroddiad a roddwyd am Lais a'i chymydogaeth gan yr yspiwyr: "Gwelsom y wlad, ac wele da iawn ydyw;" ac wrth edrych ar ei sefyllfa a'i hadnoddau, ddeall paham y trigai ei thrigolion cyntefig yn "llonydd ac yn ddiofal."' Sylwa Dr. Robinson yr un modd ar ffrwythlonder y rhan hon o'r wlad. 'Mae y wlad hon,' medd ef, 'yn parhau i haeddu y ganmoliaeth roddwyd iddi gan yr yspiwyr Danaidd. Dyma un o'r dygwyddiadau hyny ac ydynt yn cadarnhau gwireddoldeb yr hanes' (Wilson, ii. 172–174; Robinson, *Res.* iii. 351–358; iv. 393).

DAN'IEL, a hanai o deulu breninol neu dywysogaidd. Caethgludwyd ef i Babilon yn y drydedd flwyddyn o deyrnasiad Jehoiacim, brenin Judah (Dan. i. 1–3). Yr oedd hyn ynghylch deunaw mlynedd cyn caethgludiad cyffredinol a gorphenol y wlad yn nheyrnasiad Sedeciah. Mae hanes Daniel yn ein cynysgaethu ni ag enghreifftiau hynod o foesau breninlysoedd Dwyreiniol yn yr hen amserau, ac yn mhlith pethau eraill, o weithredoedd o ormes a chreulonder o'r fath waethaf. Yn mhlith eraill, cafodd ef a thri o'i gydgaethion, sef Hananiah, Misael, ac Azariah, 'bechgyn y rhai ni byddai ynddynt ddim gwrthuni, eithr yn dda yr olwg, a deallgar yn mhob doethineb, ac yn deall pob cyfarwyddyd, a'r rhai y byddai grym ynddynt i sefyll yn llys y brenin,' eu gorchymyn gan Nebuchodonosor 'i'w dysgu ar lyfr ac yn iaith y Caldeaid' (i. 4, 6). Tair blynedd oedd yr amser a benodwyd iddynt ar gyfer eu cwrs o hyfforddiad. 'A'r bechgyn hyn ill pedwar, Duw a roddes iddynt wybodaeth a deall yn mhob dysg a doethineb, a Daniel a hyfforddodd efe yn mhob gweledigaeth a breuddwydion.' Pan ddaethant i mewn, ac 'y safasant ger bron y brenin, ac yn mhob rhyw ddoethineb a deall a'r a ofynai y brenin iddynt, efe a'u cafodd hwynt yn ddeng gwell na'r holl ddewiniaid a'r astronomyddion oedd o fewn ei holl freniniaeth ef' (i. 17–20).

Yn yr ail flwyddyn o'i deyrnasiad, 'breuddwydiodd Nebuchodonosor freuddwyd,' yr hwn, fodd bynag, a anghofiodd, 'ac archodd alw am y dewiniaid, ac am yr astronomyddion, ac am y Caldeaid, i fynegi i'r brenin ei freuddwydion;' ac wrth waith y Caldeaid yn dweud, 'O frenin, bydd fyw yn dragywydd; adrodd dy freuddwyd i'th weision, a mynegwn y deongliad,' darfu iddo eu bwgwth, gan ddywedyd, 'Aeth y peth oddi wrthyf; oni fynegwch y breuddwyd i mi, a'i ddeongliad, gwneir chwi yn ddrylliau, a'ch tai yn dommen.' Ceisiasant hwythau yn naturiol esgusodi eu hunain, gan fod y peth tu hwnt i'w cyrhaedd, 'O achos hyn digiodd y brenin, a chreulonodd yn ddirfawr, ac a orchymynodd ddyfetha holl ddoethion Babilon.' 'Aeth y gorchymyn allan am ladd y doethion; ceisiasant hefyd Daniel a'i gyfeillion i'w lladd.' Daniel, pan ddeallodd oddiwrth Arioch, 'pendistain y brenin,' fod y fath gyfraith waedlyd wedi myned allan, 'a ymbiliodd â'r brenin am roddi iddo amser.' Yna aeth i'w dŷ, ac a fynegodd y peth i'w gyfeillion, Hananiah, Misael, ac Azariah, fel y ceisient drugareddau gan Dduw y nefoedd yn achos y dirgelwch hyn. Yna y datguddiwyd y dirgelwch i Daniel mewn gweledigaethau nos; a chwedi cael ei ddwyn o flaen y brenin, adroddodd wrtho ei freuddwyd a'i ddeongliad. 'Yna y syrthiodd Nebuchodonosor ar ei wyneb, ac a addolodd Daniel; gorchymynodd hefyd am offrymu iddo offrwm ac arogldarth. A'r brenin a fawrygoddDaniel, ac a roddes iddo roddion mawrion lawer, ac efe a'i gwnaeth ef yn benaeth ar holl dalaeth Babilon, ac yn ben i'r swyddogion ar holl ddoethion Babilon. Yna Daniel a ymbiliodd â'r brenin, ac yntau a osododd Sadrach, Mesach, ac Abednego' (fel y cyfenwid ei gymdeithion yn awr) 'ar lywodraeth talaeth Babilon' (ii.) Felly dyrchafwyd Daniel, caethyn Iuddewig, i'r swydd uchaf yn nheyrnas Babilon, megis y cawsai Joseph cyn hyny yn ngwlad yr Aipht; ac ennillodd y ddau eu dyrchafiad ar yr un tir—deongliad breuddwydion eu breninoedd.

Ond mae yn debygol i'r derchafiad a gafodd ei gymdeithion gyffroi gelyniaeth gwyr y llys; o'r hyn lleiaf, wedi i Nebuchodonosor wneud delw aur, gorchymynodd i'w ddeiliaid, o dan boen cael eu taflu i ganol ffwrn dân, i'w haddoli, darfu i rai o'r Caldeaid eu cyhuddo hwynt o anufuddhau gorchymyn y brenin; ac wrth eu bod yn parhau i ballu gwneud hyny, 'Yna y llanwyd Nebuchodonosor o lidiawgrwydd, a gwedd ei wyneb ef a newidiodd yn erbyn Sadrach, Mesach, ac Abednego; am hyny y llefarodd ac y dywedodd am dwymo y ffwrn seithwaith mwy nac y byddid arfer o'i thwymo, ac efe a ddywedodd wrth wyr cryfion nerthol, y rhai oedd yn ei lu ef, am rwymo Sadrach, Mesach, ac Abednego i'w bwrw i ffwrn o dân poeth.' Ac yno y cawsant mewn canlyniad eu taflu, ond ni ddarfu iddynt dderbyn dim niwed, er bod y ffwrn mor boeth rhagorol fel y darfu fflam ei thân hi ladd y gwyr hyny a fwriasai y tri llanc iddi. Wedi hyny, pan y cymerwyd hwynt allan, cafwyd nad oedd y tân wedi 'minio ar eu cyrph, ac ni ddeifiasai flewyn o'u pen, ni newidiasai eu peisiau chwaith, ac nid aethai sawr y tân arnynt.' Gwnaeth Nebuchodonosor yn awr gyfraith, fod 'pob pobl, cenedl, ac iaith, yr hwn a ddywedai ddim ar fai yn erbyn Duw Sadrach, Mesach, ac Abednego eu gwneud yn ddrylliau, a'u tai yn dommen, oherwydd nad oes un Duw arall a ddichon wared fel hyn.' Dyna esiampl o unbenaeth ormesol a chwymlyd rheolwyr Dwyreiniol. 'Yna y mawrhaodd y brenin Sadrach, Mesach, ac Abednego o fewn talaeth Babilon' (iii.)

Breuddwydiodd Nebuchodonosor freuddwyd arall, yr hwn a ddaliai gysylltiad arbenig ag ef ei hun. Wedi galw ger ei fron holl ddoethion Babilon, efe a adroddodd ei freuddwyd wrthynt, ond ei ddeongliad nid hysbysasant iddo. Ond o'r diwedd daeth Daniel o'i flaen, a thraethodd wrtho ei freuddwyd. Ar ol ei wrando, Daniel 'a synodd dros un awr, a'i feddyliau a'i dychrynasant ef,' oherwydd, mae'n debygol, ystyr echrydus y breuddwyd i Nebuchodonosor ei hun; ond wedi ei gefnogi gan y brenin, aeth rhagddo i roddi ei ddeongliad, ac yn cynwys fel y gwnai yr hyn yn gyffredin a ystyrir yn wallgofrwydd o'r fath waethaf, sef ei ddiorseddiad a'i gwbl ddarostyngiad, etto adferiad canlynol ei reswm, a'i ail-sefydliad yn ei deyrnas; a chan i'r holl bethau yma gymeryd lle wedi hyn, rhydd ddarluniad goruchel o lywodraeth gyffredinol Duw, ac o ddistadledd ei holl greaduriaid mewn cydmariaeth ag ef (iv.)

Ar ol hyn nid ydym yn clywed dim am Daniel dros nifer o flyneddau. Yr oedd Nebuchodonosor wedi marw erbyn hyn, a Belsassar yn teyrnasu yn ei le ef. Gwnaeth 'wledd fawr i fil o'i dywysogion, ac a yfodd win yngwydd y mil.' Ynghanol y wledd, 'bysedd llaw dyn a ddaethant allan, ac a ysgrifenasant ar gyfer y canwyllbren ar galchiad pared llys y brenin; a gwelodd y brenin ddarn y llaw a ysgrifenodd. Yna y newidiodd lliw y brenin, a'i feddyliau a'i cyffroisant ef, fel y dattododd rhwymau ei lwynau ef, ac y curodd ei liniau ef y naill wrth y llall. Gwaeddodd y brenin yn groch am ddwyn i mewn yr astronomyddion, y Caldeaid, a'r brudwyr,' ac a addawodd dderchafiad i bwy bynag a allasai ddarllen yr ysgrifen, a'i deongli; ond nis medrai yr un o honynt wneud hyn. Daeth y frenines i mewn yn awr, a chan ymdrechu tawelu meddwl cythrybledig y brenin, hi a soniodd am Daniel, ac am y dawn hynod a ddangosai yn flaenorol i 'ddeongli breuddwydion, egluro dammegion, a dattod cylymmau.' 'Yna y dygpwyd Daniel o flaen y brenin,' ac fel y canlyn y deonglodd yr ysgrifen ar y mur: 'MENE, Duw a rifodd dy freniniaeth ac a'i gorphenodd: TEKEL, Ti a bwyswyd yn y clorianau ac a gafwyd yn brin: PERES, rhanwyd dy freniniaeth, a rhoddwyd hi i'r Mediaid a'r Persiaid.' Ond er mor echryslawn oedd y deongliad, darfu y brenin gyflawni ei addewid o dderchafu y deonglwr: 'Yna y gorchymynodd Belsassar, a hwy a wisgasant Daniel â phorphor, ac â chadwyn aur am ei wddf, a chyhoeddwyd am dano, y byddai efe yn drydydd yn llywodraethu yn y freniniaeth. Y noson hono y lladdwyd Belsassar brenin y Caldeaid. A Darius y Mediad a gymerodd y freniniaeth, ac efe yn ddwy flwydd a thriugain oed' (v.)

Er i gyfnewidiad gymeryd lle yn awr yn yr hil freninol, etto llanwai Daniel le pwysig yn y llywodraeth newydd. 'Gwelodd Darius yn dda osod ar y deyrnas chwe ugain o dywysogion, i fod ar yr holl deyrnas. Ac arnynt hwy yr oedd tri rhaglaw (y rhai yr oedd Daniel yn ben arnynt) i'r rhai y rhoddai y tywysogion gyfrif, fel na byddai y brenin mewn colled.' Ymddengys i'r lle uchel a lanwai Daniel yn y llywodraeth gyffroi cenfigen a digofaint y rhaglawiaid a'r tywysogion eraill, a chan nas gallent ei gyhuddo o un bai gyda golwg ar drafnidiaeth achosion y deyrnas, ceisiasant gael achos cwyn yn ei erbyn oherwydd ei arferiad o weddio ar Dduw. Wedi ymgynghori ynghyd, cynygasant i'r brenin ar fod iddo osod deddf freninol, a chadarnhau gorchymyn, fod bwrw i ffau y llewod pwy bynag a archai arch gan un duw na dyn dros ddeng niwrnod ar hugain, ond gan y brenin ei hunan; ac yntau, wedi ei wenieithio efallai gan y cynygiad, yn ddifeddwl a seliodd orchymyn o'r fath. Ond er gwybod o Daniel fod y brenin wedi selio y cyfryw orchymyn 'efe a aeth i'w dŷ, a'i ffenestri yn agored tua Jerusalem, tair gwaith yn y dydd y gostyngai efe ar ei liniau, ac y gweddiai, ac y cyffesai o flaen ei Dduw, megis y gwnai efe cyn hyny. Yna y gwyr hyn a ddaethant ynghyd, ac a gawsant Daniel yn gweddio ac yn ymbil o flaen ei Dduw. Buan y mynegwyd trosedd Daniel wrth y brenin, yr hwn, 'pan glybu y gair hwn, aeth yn ddrwg iawn ganddo, ac a roddes ei fryd gyda Daniel ar ei waredu ef, ac a fu hyd fachludiad haul yn ceisio ei achub ef.' Ond dygai y tywysogion ar gof iddo taw cyfraith y Mediaid a'r Persiaid ydoedd, ac na newidier un gorchymyn na deddf a osodo y brenin. Yn analluog i'w gwrthwynebu, 'y brenin a archodd, a hwy a ddygasant Daniel, ac a'i bwriasant i ffau y llewod, a dygwyd careg, ac a'i gosodwyd ar enau y ffau, a'r brenin a'i seliodd hi â'i sel, ac â sel ei dywysogion, fel na newidid yr ewyllys am Daniel. Yna yr aeth y brenin i'w lys, ac a fu y noson hono heb fwyd; ac ni adawodd ddwyn difyrwch o'i flaen; a'i gwsg hefyd a giliodd oddi wrtho. Yna y cododd y brenin yn fore iawn ar y wawr ddydd, ac a aeth ar frys at ffau y llewod.' A phan gafodd fod Daniel yn ddiogel, 'y brenin a fu dda iawn ganddo o'i achos ef, ac a archodd gyfodi Daniel allan o'r ffau. Yna y gorchymynodd y brenin, a hwy a ddygasant y gwyr hyny a gyhuddasant Daniel, ac a'u bwriasant i ffau y llewod, hwy a'u plant, a'u gwragedd, ac ni ddaethant i waelod y ffau hyd oni orchfygodd y llewod hwynt, a dryllio eu holl esgyrn. Yna yr ysgrifenodd Darius at y bobloedd, at y cenedloedd, a'r ieithoedd oll, y rhai oedd yn trigo ar yr holl ddaiar: Genyf fi y gosodwyd cyfraith, ar fod trwy holl lywodraeth fy nheyrnas, i bawb grynu ac ofni rhag Duw Daniel, oblegid efe sydd Dduw byw, ac yn parhau byth, a'i freniniaeth ef yw yr hon ni ddifethir,' &c. A'r Daniel hwn a lwyddodd yn nheyrnasiad Darius, ac yn nheyrnasiad Cyrus y Persiad' (vi.)

Am hanes personol Daniel nis gwyddom nemawr chwaneg. Yn y rhan ganlynol o'r llyfr a ddug ei enw mae genym amryw weledigaethau hynod a gafodd o gyfnewidiadau gwladyddol ymerodraethau mawrion y byd, ac mewn rhan hefyd o gyfnewidiadau yn yr eglwys. Un o'r rhai hyn a gafodd yn 'Susan y breninllys, yr hwn sydd o fewn talaeth Elam.' 'Gwelais mewn gweledigaeth,' eb efe, 'ac yr oeddwn i wrth yr afon Ulai,' yr hon a dybir oedd Eulæus y Groegiaid. Wrth hyn nid ydym yn deall ei fod ef ei hun ar lan yr afon hono, ond bod golygfan y weledigaeth wedi ei osod ar ei glanau. Y weledigaeth hon a gafodd yn y drydedd flwyddyn o deyrnasiad Belsassar (viii. 1–3, 16). Yr oedd un arall o'i weledigaethau yn y drydedd flwyddyn o deyrnasiad Cyrus. Yr oedd y pryd hwnw 'wrth ymyl yr afon fawr, hono yw Hidecel'—h.y., y Tigris. Dyma y dyddiad neu'r amseriad olaf a gawn yn y llyfr; ac a thybied ei fod yn bedwar ar ddeg oed (prin y gallasai fod yn llai; Ezec. xiv. 14, 20; xxviii. 3) pan gafodd ei gaethgludo i Babilon (606 C.C.), rhaid ei fod yn awr (C.C. 534) yn chwech a phedwar ugain oed. Pa cyhyd y bu byw wedi hyn nid yw yn wybyddus, na pha le y bu farw, gan nad oes un awdurdod dros yr hanes am dano yn marw yn Palestina, Babilon, neu yn Susan.

Mae Llyfr Daniel wedi ei ysgrifenu yn y Caldaeg o'r ii. benod 4–vii. 28; mae y gweddill yn Hebraeg. Nid yw yr ystoriau yn yr Apocrypha am Susanna a'r henuriaid, ac am Bel a'r Ddraig, yn y rhai y gwneir i Daniel gyflawni rhan amlwg iawn, ond ffug-chwedlau eglur; ac nid yw 'Cân y Tri Llanc Santaidd' i gael ei derbyn fel rhan o hono.

DARBOD, darbodaeth, rhagddarbod, bwyd a phethau eraill angenrheidiol er cynnal dynion a phethau. Darbodaeth neu gynnaliaeth Sion yw—nid yn benaf fwyd cysegredig yr offeiriaid Iuddewig—ond gair ac ordinhadau Duw a fwriadwyd i fod yn ymborth ysprydol i'r eglwys (Ps. cxxxii. 15). Rhagddarbod dros y cnawd ydyw ei gynysgaethu â'r hyn sydd yn tueddu i gryfhau ein llygredd mewnol, ac i gyffroi meddyliau, geiriau, a gweithredoedd pechadurus (Rhuf. xiii. 14).

DAR′IC. [ARIAN.]

DARI′US. 1. Darius, y Mediad, yr hwn, wrth ennill Babilon, 'a gymerodd y freniniaeth, ac efe yn ddwy flwydd a thri ugain oed' (Dan. v. 31). Gelwir ef yn fab i Ahasferus, o had y Mediad (ix. 1). Mae wedi arfer cael ei ystyried yn fab a chanlyniedydd Astyages, brenin Media, a Cyaxares II. awduron clasurol, ac ewythr Cyrus. Dywedir na fu byw wedi cymeryd Babilon ddim ond o gylch dwy flynedd, ac iddo gael ei ganlyn gan y tywysog hwnw, yn yr hwn yr unwyd teyrnasoedd Media a Phersia. [PERSIA.]

2. DARIUS, brenin Persia, yr hwn a roddodd ganiatad i'r Iuddewon i fyned yn mlaen gyd â'r gwaith o adeiladu teml Jerusalem, ar ol iddo gael ei attal am gryn amser trwy ddyfeisiadau drwg eu gelynion. Enwir dau frenin rhwng Cyrus a Darius: Ahasferus, yr hwn a addefir yn gyffredinol ydoedd Cambyses, mab Cyrus, yr hwn a deyrnasodd saith mlynedd a phum mis; ac Artaxerxes, yr hwn, yr un wedd, a addefir i fod Smerdis y Magiad, yr hwn, ac efe yn dwyllwr ac yn oresgynwr, a laddwyd ar ol teyrnasiad byr o saith mis. Gan i Darius, mab Hystaspes, gael ei ordeinio yn awr yn frenin, mae yn rhaid yn ddiau taw efe yw Darius Ezra iv. 4–24. Yn y cyfamser, yr oedd yr Iuddewon wedi ail ddechreu adeiladu y deml. Gofynai Tatnai, eu llywodraethwr, ac eraill o'u gwrthwynebwyr, am eu hawdurdod dros wneud hyny; a hwythau a'u cyfeiriasant at orchymyn Cyrus, ac ar hyn ysgrifenodd efe a'i gynorthwywyr lythyr at y brenin, yn mynegi iddo pa beth oedd yn myned yn mlaen, ac yn dymuno bod chwiliad yn cael ei wneud pa un a ydoedd y cyfryw orchymyn wedi cael ei roddi gan Cyrus, ac yn dymuno arno hysbysu iddynt ei ewyllys mewn perthynas i'r matter (v.) Chwiliad a wnaed mewn canlyniad, a chafwyd gorchymyn Cyrus yn mhalas Achmetha, yn nhiriogaeth y Mediaid. Darfu i Darius nid yn unig gadarnhau y gorchymyn hwn, ond archodd i Tatnai a'i gymdeithion i'w helpu i ddwyn traul y gwaith allan o drethi y wlad, ac i'w cynysgaethu ag anifeiliaid â'r cyfryw bethau eraill ac oedd yn ofynol ar gyfer eu haberthau; ac wrth ystyried, efallai, yr elyniaeth flaenorol ydoedd wedi cael ei dangos tuag at yr Iuddewon, ychwanegodd: 'Gosodais hefyd orchymyn, pa ddyn bynag a newidio y gair hwn, tyner coed o'i dŷ ef, a gosoder i sefyll, ac ar hwnw y croger ef, a bydded ei dŷ ef yn dommen am hyny.' Cyhoeddwyd y gorchymyn hwn yn yr ail flwyddyn o deyrnasiad Darius: gwnaeth Tatnai a'i gyfeillion megis y gorchymynwyd iddynt, ac yn y chwechfed flwyddyn o'i deyrnasiad gorphenwyd y deml (vi. 1–15). Dan deyrnasiad y Darius hwn y prophwydodd Haggai a Zechariah (Hag. i. 1, 15; ii. 10; Zech. i. 1, 7; vii. 1). Yr ydym yn tybied taw Ahasferus, gwr Esther, yn fwyaf tebygol ydoedd. Bu farw C.C. 485, ar ol teyrnasu 36 o flyneddau, a chanlynwyd ef gan ei fab Xerxes. [PERSIA.]

3. DARIUS, brenin Persia, a goffheir yn nghofrestr yr offeiriaid a'r Lefiaid (Neh. xii.) Tybia rhai mai efe yw Darius Nothus, yr hwn a ddechreuodd deyrnasu C.C. 423, ac a deyrnasodd bedair ar bymtheg o flyneddau; tybia eraill taw efe oedd Darius Codomanus, yr hwn a ddechreuodd deyrnasu C.C. 336, ac ar ol teyrnasiad o chwe mlynedd a ddymchwelwyd gan Alexander Fawr, yr hwn a ddug ymerodraeth Persia i'r diwedd. Yr enw Jadua yn ad. 22 sydd wedi arwain i'r dybiaeth taw Darius Codomanus a olygir, gan yr adrodda Josephus hanes rhyfeddol ynghylch Jadua yr arch-offeiriad yn cyfarfod ag Alexander ar ei waith yn dynesu at Jerusalem (*Antiq.* xi. 8. 2, 4, 5); ond gan fod hyn yn agos i gan mlynedd ar ol dyfodiad cyntaf Nehemiah i Jerusalem, mae yn anhebygol iawn iddo fyw hyd yr amser hwnw. Gallasai yr enw, fodd bynag, gael ei osod i mewn yn y cofrestr gan ryw law ddiweddarach; neu, yr hyn sydd fwy tebygol, gallasai Jadua Nehemiah fod yn berson gwahanol oddiwrth Jadua Josephus, fel y cawn, yn mhlith yr Iuddewon, esiamplau mynych o wahanol bersonau yn dwyn yr un enw. Yn wir, ymddengys nad oedd Jadua Nehemiah ddim ond Lefiad, ac nid offeiriad, heb son dim am fod yn arch-offeiriad. Nid oes, fodd bynag, un anhawsder amseryddol i dybied taw yr un person oedd Darius Nehemiah a Darius Nothus.

DATGUDDIAD, LLYFR Y. Mae hwn yn mhlith y llyfrau y rhai yn yr hen amser a amheuid a ddylent gael eu hystyried yn ganonaidd. Ymddengys, fodd bynag, iddo gael ei dderbyn gan rai fel un canonaidd, er yr amheuid ac y gwrthodid ef gan eraill (Euseb. *Eccles. Hist.* b. iii. c. 25, vii. 25). Mae y profion allanol yn gryf o blaid y dybiaeth iddo gael ei ysgrifenu gan yr apostol Ioan; nid yw y profion gwrthwyneb ond gweinion mewn cydmariaeth. Mae yn deilwng o sylw na wneir byth appelio at un traddodiad nad efe oedd ei awdwr. Mae profion mewnol o blaid y dyb taw yr apostol ydoedd ei awdwr. Mae yr ysgrifenydd yn cyfenwi ei hun yn bendant yn Ioan (i. 1–4, 9; xxii. 8); ac er nad eilw ei hun yn apostol, ond gwas Iesu Grist yn unig; nid yw chwaith yn defnyddio y titl yma yn ei ysgrifeniadau eraill cydnabyddedig fel ei eiddo. Annercha ei hun at y saith eglwys yn Asia mewn dull a ddengys eu bod yn bersonol gydnabyddus â'u gilydd, a chyda thôn awdurdod yn cyfodi yn naturiol oddiar ei swydd apostolaidd—amgylchiadau sydd yn cyduno â'r ffaith gyffredinol ddealladwy iddo drigo yn y rhan hono o'r byd yn ei ddyddiau olaf. Mae hefyd gryn debygolrwydd rhwng geiriau a brawddegau yn Efengyl Ioan a'i Epistol Cyntaf a rhai y Datguddiad, a'r cyfryw a brofant taw cyfansoddiad yr un awdwr ydynt.

Mae cryn wahaniaeth barn mewn perthynas i'r amser yr ysgrifenwyd Llyfr y Datguddiad. Tybia rhai iddo gael ei ysgrifenu cyn dinystr Jerusalem; y dyb fwyaf cyffredin yw iddo gael ei ysgrifenu o gylch O.C. 96 neu 97. Yr oedd Ioan 'yn yr ynys a elwir Patmos, am air Duw, ac am dystiolaeth Iesu Grist,' pan y cafodd y gweledigaethau a ddarlunir yma (i. 9). Y traddodiad cyffredin yw, i'r apostol gael ei alltudio i Patmos yn nheyrnasiad Domitian, ac iddo, wedi cael ei ryddid, ddychwelyd i Ephesus, ei drigle blaenorol (Davidson, (*Introd.* iii. 599, 604, 606, 614).

Mae copi Llyfr y Datguddiad mewn cyflwr llai boddhaol nac un o lyfrau eraill y T. N., gan ei fod wedi ei sylfaenu ar nifer lai o ysgrifau. Mae mwy o gamsyniadau grammadeg a phriod-ddull yn ei Roeg nac yn un o'r llyfrau eraill. Mae ei briod-ddull yn Hebreaidd iawn.

Mae esponio Llyfr y Datguddiad yn anhawdd anghyffredin. Mae tri chynllun er ei esponio, ond ni wnawn ni ond yn unig eu henwi.

1. Yn ol y cynllun cyntaf deallir fod y llyfr yn cyfeirio at fuddugoliaeth Cristionogaeth ar Iuddewaeth a phaganiaeth, ac a osodir allan yn benaf trwy ddinystr Jerusalem a Rhufain baganaidd. Mae y cynllun neu y gyfundraeth hon wedi cael ei mabwysiadu gan Babyddion, yn gystal a Phrotestaniaid, yn eu cymeriad o esponwyr, ac yn cynwys y fath enwau a Bossuet, Grotius, Hammond, Wetstein, Eickhorn, Heinrichs, Scholz, Ewald, Lücke, Schumann, De Wette, Stuart, Lee, Hug.

2. Yn ol yr ail gynllun neu gyfundraeth, yr ydym i ddeall fod rhan o'r llyfr wedi cael ei gyflawni eisoes, a bod y gweddill yn cael ei gyflawni yn bresenol, ac i gael ei gyflawni mewn amser dyfodol. Rhanir yr amgylchiadau sydd *wedi*, neu *yn*, neu *i* gymeryd lle, gan rai, i adroddiadau cydredegol neu gyffelyb, ond yn ol eraill maent yn dilyn eu gilydd. Yr olaf ydyw y dyb fwyaf cyffredinol, a maentumir hi gan amryw ysgrifenwyr sydd yn mabwysiadu yr amcan-dyb fod dydd, mewn iaith brophwydoliaethol, yn sefyll am flwyddyn, megis Mede, Brightman, Sir Isaac Newton, Vitringa, Lowman, Daubuz, Woodhouse, Faber, Cunningham, Elliot, &c.

3. Yn ol y trydydd cynllun, cyfeiria y tair penod gyntaf at eglwysi oedd yn bodoli yn Asia Leiaf yn amser yr awdwr, tra y cyfeiria y penodau canlynol at amgylchiadau ac ydynt etto yn ddyfodol, a'r rhai sydd i ragflaenu neu gydfyned ag ail ddyfodiad ein Gwaredwr. Delir yr amcan-dyb hon gan Burgh, Maitland, Todd, &c.

Nid anhawdd fyddai cyfodi gwrthddadleuon yn erbyn pob un o'r amcan-dybiau hyn; ond y mae rhoddi esponiad eglur, cyson, a boddhaol ar Lyfr y Datguddiad yn dasg caled. Nid oes dim cywilydd ar rai dynion mawr, megis Calvin, i addef nad oeddynt yn deall Llyfr y Datguddiad. Ond er nas gallwn esponio yn gyson a boddhaol ran helaeth o'r llyfr hwn, mae yn anmhosibl i ni lai na chael ein taro gan y golygiadau a rydd i ni am ogoniant y Gwaredwr yn y benod gyntaf; yn gystal a'r annerchiadau ffyddlon a rhy gymhwysiadol (ysywaeth!) at eglwysi Asia yn mhenodau ii. iii.; a'r cip-olwg a rydd i ni ar y sefyllfa nefol, yn enwedig yn mhenodau v. vii. xxi. xxii.; a'r oruchelder a'r mawreddogrwydd a ddynodant amryw ranau o'r llyfr trwyddynt. Nid oes, mewn gwirionedd, un o lyfrau yr Ysgrythyr yn cynwys y fath gydmariaethau ac arwyddluniau gorwych ac aruchel a Llyfr y Datguddiad.

DAWNSIO, arferiad eithaf adnabyddus fel un adfywiol, iachus, ac efallai naturiol. Cawn ei fod yn gyffredin yn mhlith pob cenedl, gwareiddiedig ac anwareiddiedig, yn yr hen amseroedd gynt yn gystal a'r amseroedd presenol. Byddai yn anhawdd enwi arferiad sydd wedi bod yn fwy cyffredinol; ac oddiwrth ei gyffredinolrwydd tueddir ni i gasglu ei fod wedi ei sylfaenu ar gyfansoddiad naturiol dyn. Yr oedd miwsig yn gydymaith cyffredin iddo, gan ei fod mewn cydgordiad ag ef, ac yn chwanegu at ei effeithiau. Mae yn arferiad y cymer benywaid hyfrydwch neillduol ynddo. Er y defnyddir ef yn yr amser presenol, ac yn mhlith cenedloedd gwareiddiedig, fel difyrwch yn benaf, etto yn yr hen amseroedd, ac yn moreufyd cymdeithas, defnyddid ef fel amlygiad bywiog o fuddugoliaeth, llawenydd, a gorfoledd. Y son cyntaf am ddawnsio a gawn yn yr H. D. sydd yn Exod. xv. 20, 21, wrth lawen goffa dymchweliad yr Aiphtiaid yn y Môr Coch: 'A Miriam y brophwydes a gymerodd dympan yn ei llaw, a'r holl wragedd a aethant allan ar ei hol hi, â tympanau ac â dawnsiau. A dywedodd Miriam wrthynt, Cenwch i'r Arglwydd, canys gwnaeth yn ardderchog; bwriodd y march a'r marchog i'r môr.' Yr un modd, pan ddychwelodd Jephthah yn fuddugwr ar yr Ammoniaid, 'wele ei ferch yn dyfod allan i'w gyfarfod â thympanau ac â dawnsiau' (Barn. xi. 34); a phan ddychwelodd Dafydd ar ol lladd Goliath y Philistiad, 'daeth y gwragedd allan o holl ddinasoedd Israel, gan ganu a dawnsio, â thympan, a gorfoledd, ac ag offer cerdd dannau' (1 Sam. xviii. 6). Jeremiah, pan yn son am adferiad Israel, a ddywed, 'Yna y llawenycha y forwyn yn y dawns, a'r gwyr ieuainc a'r henafgwyr ynghyd, canys mi a droaf eu galar yn orfoledd, ac a'u diddanaf hwynt, ac a'u llawenychaf o'u tristwch. Myfi a'th adeiladaf etto, a thi a adeiledir, O forwyn Israel: ymdrwsi etto â'th dympanau, ac a ai allan gyd â'r chwareuyddion dawns' (Jer. xxxi. 4, 13).

Yr oedd dawnsio weithiau yn gydfynedol â, ac ymddengys ei fod yn weithred o addoliad crefyddol, mewn cysylltiad ag eilunod ac hefyd â'r gwir Dduw. Mae genym esiampl o hyn mewn cysylltiad â'r Israeliaid a'r llo aur (Exod. xxxii. 19); a merched Siloh (Barn. xxi. 19–21); ac â Dafydd pan yn dwyn yr arch i Jerusalem (2 Sam. vi. 14–16, 20–22). Mae genym hyd yn od orchymyn ar y matter: 'Molwch ef â thympan ac â dawns' (Ps. cl. 4); 'Molant ei enw ar y dawns' (Ps. cxlix. 3).

Nid yw yn anheilwng o sylw i'n Harglwydd, yn nammeg y mab afradlon, ddarlunio ei ddychweliad yn cael ei lawen-goffa â 'miwsig a dawns' (Luc xv. 25).

Gallwn gasglu oddiwrth hyn oll fod dawnsio ynddo ei hun yn arferiad cyfreithlon ac yn ddifyrwch diniwed; ond gall arferiad fod yn gyfreithlon a diniwed ynddo ei hun, ac etto yn feius oherwydd y dull y dygir hi yn mlaen, neu yr amgylchiadau fyddo yn gyffredinol yn cydfyned â hi. Mewn gwirionedd, nid yw llawer o ddawnsio sydd yn cael ei arfer nac yn gyfreithlon nac yn ddiniwed; mae tuedd mewn llawer o hono i fagu syniadau a theimladau ac sydd yn anghyson â phurdeb cymeriad Cristionogol. Dylid gan hyny dynu llinell lydan rhwng y dawnsio sydd ddiniwed a'r dawnsio sydd ddrwg; a chan nad yw bob amser yn hawdd cadw ar yr ochr ddiogel i'r llinell yma, yr ydym yn barnu y dylai Cristionogion, yn wrrywaid a benywaid, ymwadu a'r difyrwch hyn, er mwyn eu hunain, a rhag i'w hesiampl arwain eraill i'w harfer nes peryglu eu heneidiau. Dyma ddifyrwch at ba un y mae egwyddor yr apostol yn uniongyrchol gymhwysiadol: 'Pob peth sydd gyfreithlon i mi, eithr nid yw pob peth yn llesau; pob peth sydd gyfreithlon i mi, eithr nid yw pob peth yn adeiladu' (1 Cor. x. 23; darllener hefyd ad. 24, 31–33; viii. 7–13; Rhuf. xiv. 13–23).

Pan yn cael ei arferyd yn yr awyr agored, ac ar hyd dydd, fel, mae'n debygol, yr oedd ffordd yr Hebreaid, yr oedd dawnsio yn arferiad iachus a chryfhaol (Exod. xv. 20; xxxii. 19; Barn. xi. 34; xxi. 21, 23; 1 Sam. xviii. 6; 2 Sam. vi. 14); ond fel yr arferir dawnsio gyda ni, mewn ystafelloedd poethion, ac awyr anmhur, ac yn ddiweddar yn y nos, mae yn sicr o fod yn niweidiol i'r iechyd (Combe's *Prin. of Physiology*, 170).

DE'BIR. 1. Dinas yn neheu-ddwyrain Canaan. Gelwid hi hefyd yn Ciriath-sepher a Ciriath-sannath (Jos. xv. 15, 49). Ymddengys y trigianid hi, ynghyd â Hebron a llefydd eraill yn y rhan hono o'r wlad, gan Anaciaid (xi. 21). Fodd bynag, dywedir i Josua 'ymladd i'w herbyn, a'i hennill hi, ei brenin, a'i holl ddinasoedd; a hwy a'u tarawsant â min y cleddyf, ac a ddifrodasant bob enaid oedd ynddi; ni adawodd efe un yngweddill' (x. 38, 39). Er y priodolir cymeriad Debir i Josua, etto mae'n debygol taw fel blaenor neu brif lywydd Israel y dylid deall hyn am dano. Ymddengys iddo roddi Hebron i Caleb, ac ar ol ennill y ddinas hono, aeth Caleb i fynu i Debir, a chynygodd ei ferch Achsah yn wraig i bwy bynag a'i tarawai ac a'i hennillai; a chan i Othniel, mab ei frawd, wneud hyny, 'rhoddodd ei ferch yn wraig iddo' (xv. 13–17). Rhoddwyd hi wedi hyny ynghyd â'i meusydd pentrefol i'r offeiriaid (xxi. 15). Ni wyddys dim yn bresenol am ei holion. 2. Dinas berthynol i lwyth Gad, ar y tu dwyreiniol i'r Iorddonen. 3. Dinas ar derfyn Judah a Benjamin (xv. 7).

DECA'POLIS, rhan o wlad yn benaf ar y dwyrain i'r Iorddonen (Matt. iv. 25; Marc v. 20; vii. 31). Gelwid hi felly oblegid y cynwysai ddeg dinas, o ba rai y rhydd Pliny y rhestr ganlynol: Scythopolis neu Bethshan, Hippos, Gadara, Pella, Philadelphia, Gerasa, Dion, Canatha, Damascus, a Raphana; ond mewn perthynas i'w therfynau, ac hyd yn od enwau ei dinasoedd, nid yw yr awdurdodau yn cydweled. Rhai a dybiant taw nid enw rhan o wlad ydoedd, ond enw casgliad o ddinasoedd, deg mewn rhif.

DEDAN. 1. Mab Raamah, ac wyr Cus. Yr oedd ganddo frawd o'r enw Seba (Gen. x. 7). Tybir i'w ddisgynyddion ymsefydlu yn Arabia Ddedwydd, ar y tu gorllewinol i'r *Persian Gulph.* Mae Bochart a J. D. Michaelis yn ystyried fod ynys yn y culfor hwnw o'r enw Daden yn arwyddo eu sefydliad yn y rhan hono. Mae yn debygol taw disgynyddion Dedan Cus oedd y rhai y cyfeiria Ezeciel attynt (xxvii. 15) fel yn masnachu â Thyrus: 'Meibion Dedan oedd dy farchnadwyr; ynysoedd lawer oedd farchnadoedd dy law; dygasant gyrn ifori ac hebenus yn anrheg i ti'—nwyddau a allasent ddyfod o'r India, neu ranau eraill o'r Dwyrain; ac etto yn ad. 20: 'Dedan oedd dy farchnadydd hefyd mewn brethynau gwerthfawr i gerbydau.' Enwir 'Seba a Dedan a marchnadyddion Tarsis' gyd â'u gilydd yn xxxviii. 13.

2. Mab Jocsan, ac wyr Abraham a Ceturah. Mae bron yn hynod y gelwid ei frawd hefyd yn Seba (Gen. xxv. 3). Mae yn debygol i'w ddisgynyddion ymsefydlu yn nghymydogaeth Idumea. Yn Jer. xlix. 7, 8, y darllenwn: 'Fel hyn y dywed Arglwydd y lluoedd am Edom, Onid oes doethineb mwy yn Teman? A fethodd cynghor gan y rhai deallgar? Ffowch, trowch eich cefnau, ewch yn isel i drigo, preswylwyr Dedan, canys mi a ddygaf ddinystr Esau arno.' Dengys hyn yn amlwg fod Dedan ac Edom yn llefydd cymydogaethol. Yn xxv. 23 enwa y prophwyd Dedan gyda Teman a Buz, dau lwyth arall perthynol i Arabia Gerygog. Yn Ezec. xxv. 13 sonir am Dedan mewn cysylltiad ag Edom a Teman. Mae y gwahanol adnodau hyn yn dangos yn go amlwg fod hiliogaeth Dedan wedi ymsefydlu heb fod yn mhell o Idumea.

DEFAID, anifeiliaid mor gwbl adnabyddus fel nad oes angen am eu darlunio. Yn yr hen amseroedd, fel yn wir yn bresenol yn ngwledydd bugeiliol y Dwyrain, yr oedd cyfoeth pobl yn gynwysedig i raddau helaeth yn eu deadelloedd a'u heidionau, yn neillduol yn eu defaid (Gen. xii. 16; xiii. 2, 5, 6; xxiv. 35; Job i. 3; xlii. 12; Ps. cxliv. 13). 'A Mesa, brenin Moab, oedd berchen defaid, ac a dalai i frenin Israel gan mil o wyn, a chan mil o hyrddod gwlanog' (2 Bren. iii. 4).

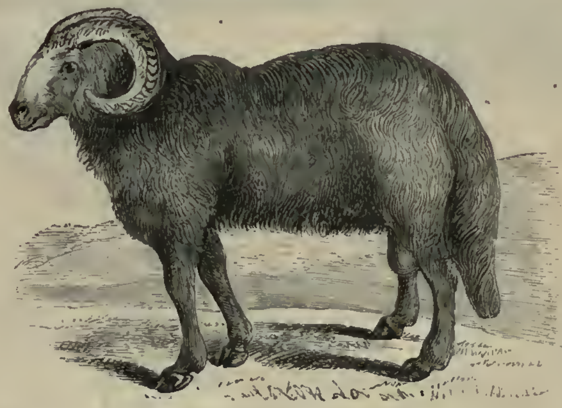
Y DDAFAD SYRIAIDD (OVIS ARIES).

Yn yr hen amser yr oedd yn arferiad i rostio dafad yn gyfan (1 Sam. xxv. 15; gwel hefyd Gen. xviii. 7, 8). Mae yn arferiad gyffredin yn awr yn y Dwyrain i rostio dafad yn gyfan, hyd yn od ar gyfer bwyd-pryd cyffredin; ac ar ddyddiau gwyl gwneir hyn yn Dalmatia a rhanau eraill o Europe (Wilkinson *in Herodot.* i. 273).

Mae defaid yn ffynonell llawer o gydmariaethau tlysion yn yr Ysgrythyrau, fel arddangosiad o ddiniweidrwydd, amynedd, mwyneidd-dra, a rhinweddau eraill cyffelyb. Am ein Gwaredwr ei hun dywedir: 'Fel oen yr arweiniwyd ef i'r lladdfa, ac fel y tau dafad o flaen y rhai a'i cneifiai, felly nid agorai yntau ei enau' (liii. 7). Mewn perthynas i'r hen aberthau, yn fynych yn gynwysedig o wyn, Ioan Fedyddiwr, gan bwyntio atto, a ddywedodd: 'Wele Oen Duw, yr hwn sydd yn tynu ymaith bechodau y byd' (Ioan i. 29). Pedr yr un wedd a ddywed: 'Gan wybod nad â phethau llygredig megis arian ac aur y'ch prynwyd oddiwrth eich ofer ymarweddiad, eithr â gwerthfawr waed Crist, megis oen difeius a difrycheulyd' (1 Pedr i. 18, 19).

Darlunir ein Harglwydd hefyd dan y cymeriad o fugail, ac mewn cyfeiriad at ei ddeadell llefarodd y ddammeg ganlynol: 'Mae y defaid yn gwrando ar ei lais ef, ac y mae efe yn galw ar ei ddefaid ei hun erbyn eu henw, ac yn eu harwain hwy allan. Ac wedi iddo yru allan ei ddefaid ei hun, y mae efe yn myned o'u blaen hwy, a'r defaid sydd yn ei ganlyn ef, oblegid y maent yn adnabod ei lais ef. Ond y dyeithr nis canlynant, eithr ffont oddi wrtho, oblegid nad adwaenant lais dyeithriaid.' Gwelodd Dr. Wilson, pan ar y ffordd tua Damascus, esiampl ddyddorol o'r ddammeg hon. 'Cawsom ein taro yma, fel mewn manau eraill, â syndod, wrth sylwi ar y rhwyddineb â pha un y llywodraetha y bugail ei ddefaid. Adwaenai y defaid ei lais, a chanlynent ef. Sylwasom arno yn "myned o'u blaen," a hwythau yn ei ddilyn yn rheolaidd. Wrth ei waith yn crio mewn tôn neillduol brysiasant tu a'r dyfr-le; ac nid oedd yn angenrheidiol ond derchafu ei lais er eu cael yn ol i'r porfeydd. Nid oedd y geifr mor ufudd, ac yr oeddynt yn sicr o fod ar ol. Etto yr oedd ganddo lywodraeth arnynt hwythau' (Wilson, ii. 322).

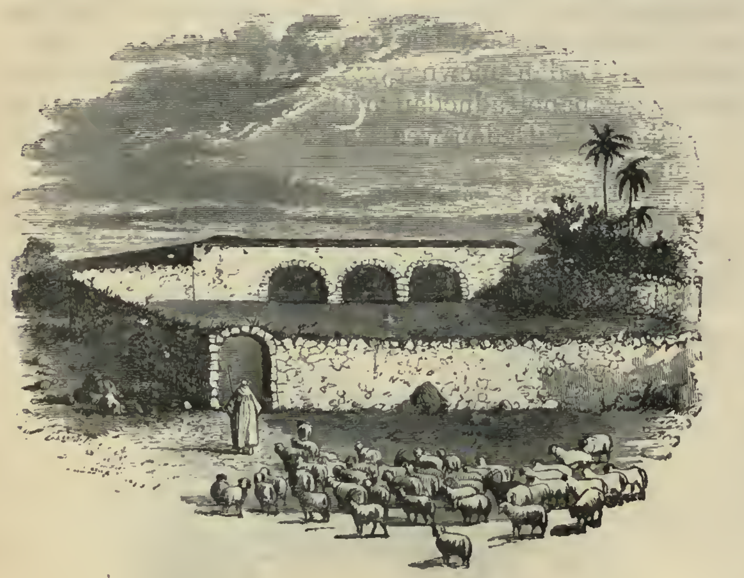
CORLAN SYRIAIDD.

Mae hyrddod, geifr, ac wyn yn arwyddo gwahanol ddospeirth o bobl mewn gwlad eang a grymus, neu dlawd ac eiddil, a mwy neu lai diniwed (Esa. xxxiv. 6, 7; Ezec. xxxiv. 17–19; xxxix. 18, 19).

DEFOSIYNAU, cyflawniadau crefyddol (Act. xvii. 23). Defosiynol, ymroddgar i gyflawniadau crefyddol, gan nad pa un a'i cyfreithlon neu beidio (Luc ii. 25; Act. x. 2; xiii. 50; xvii. 4, 17).

DEG yw rhif perffeithrwydd. Deng waith yw *mynych* (Gen. xxxi. 7; Num. xiv. 12; Job xix. 3). Deg o bunoedd neu dalentau a arwyddant lawer o ddoniau a chyfleusderau (Matt. xxv. 28; Luc xix. 13); ond deg diwrnod o gystudd a arwyddant yspaid byr, neu efallai y cyfeiriant at erledigaeth Diocletian, yr hon a barhaodd am ddeng mlynedd (Dat. ii. 10). Dichon yr arwydda degfed ran un deyrnas, neu ran gryn helaeth o diriogaeth y Pab (Dat. xi. 13); ond yn Esa. vi. 13 dichon yr arwydda y degwm neu y degfed ran ychydig bersonau wedi ymgysegru i wasanaeth Duw.

DE'MAS, proffeswr boreuol Cristionogaeth, pregethwr efallai, yr hwn oedd gyda Paul pan yn garcharor yn Rhufain, a'r hwn a enwa yn mhlith ei gydlafurwyr, ond yr hwn, cyn ei farwolaeth, a'i gadawsai, 'gan garu y byd presenol, a myned ymaith i Thessalonica' (Col. iv. 14; Phil. 24; 2 Tim. iv. 14). Dywedir iddo lyncu heresi Ebion a Cerinthus, y rhai a ddalient nad oedd Crist ddim ond dyn.

DENA'RIUS, dernyn o arian Rhufeinig bathol, ac yn werth 7½c. o'n harian ni. Yr oedd o'r un werth a drachma y Groegiaid. Ar un ochr iddo yr oedd llun duwies buddugoliaeth, ac ar yr ochr arall yr oedd llun cerbyd yn cael ei dynu gan bedwar ceffyl; ond wedi hyn gosodwyd llun pen Cesar yn lle y cerbyd a'r ceffylau. A dyna eglurhad ar reswm ein Harglwydd (Matt. xxii. 15–22). Yn y cyfieithiad cyffredin mae y gair wedi ei ddeongli yn anmhriodol yn geiniog, yr hon sydd yn gwahaniaethu, fel y gwelir, oddi wrth y *denarius* mewn rhyw a gwerth. Dernyn *arian* oedd y *denarius*. Dylasid arfer y gair *denarius* heb ei gyfieithu, yn lle ei gam gyfieithu: dylid gwneud hyn bob amser gyd ag arian y bobl a enwir yn y Beibl. Y gair ceiniog ydyw y cyfieithiad gwaethaf o'r holl gyfieithiadau o enwau darnau arian y Dwyreinwyr. Nid yw y cyfryw gyfieithiadau yn gwneud dim ond trosglwyddo drychfeddyliau anmhenodol; ond gwna y gair ceiniog drosglwyddo drychfeddwl gau, nid yn unig gyda golwg ar y dernyn arian ei hun, ond gyda golwg ar werth pethau eraill; megis gwerth llafur fel y mesurid ef gan yr hur a delid am dano (Matt. xx. 2, 9, 10, 13); am swm y pethau a ofynid (Marc vi. 37); am werth nwyddau (xiv. 5); am bris nwyddau (Dat. vi. 6); am swm dyledion (Matt. xviii. 28; Luc vii. 41); am helaethrwydd caredigrwydd (Luc x. 35).

DER'BE, dinas berthynol i Lycaonia, yn Asia Leiaf. Aeth Paul a Barnabas i'r ddinas hon ar ol i'r blaenaf gael ei labyddio yn Iconium (Act. xiv. 6, 19, 20). Mae safle Derbe a Lystra yn anadnabyddus yn awr, o'r un lleiaf ansicr (Hamilton, *Res.* ii. 319). Nid ydys wedi cael nag arian bathol nac argraphau i benderfynu y cwestiwn (*Bib. Sac.* viii. 869).

DERBYN. 1. Cymeryd yr hyn roddir, briodolir, delir, neu a osodir yn ein dwylaw (2 Sam. xviii. 12; 2 Bren. v. 26; Dat. v. 2). 2. Cael ein cynysgaethu a pheth; mwynhau; meddianu (Act. i. 8; x. 36). 3. Gresawu; llettya; cymeryd i mewn (Act. xxviii. 2, 7). 4. Cymeryd i mewn i aelodaeth yr eglwys, neu deulu Duw (Rhuf. xiv. 1, 3). 5. Dal; cynwys (1 Bren. viii. 64). 6. Cymeryd yn dyner, a dyoddef yn amyneddgar (Job ii. 10; 2 Cor. xi. 10). Mae Crist yn derbyn gallu, doethineb, nerth, anrhydedd, gogoniant, a bendith, pan y calonog briodolir hwynt iddo yn moliant ei bobl (Dat. v. 12). Derbyn Crist yw credu addewid yr efengyl, yn yr hon y cynygir ef yn rhad, fel wedi ei wneud gan Dduw i ni yn ddoethineb, yn gyfiawnder, yn santeiddrwydd, ac yn brynedigaeth (1 Cor. i. 30). Derbyn ei air neu ei gyfraith yw gwrando, ystyried, deall, credu, a'i garu (Diar. ii. 1). Derbyn gweinidogion Crist fel y cyfryw yw eu gwrando fel rhai wedi eu gwisgo ag awdurdod, ac ymdrechu yn egniol i gredu ac ufuddhau eu cyfarwyddiadau (Matt. x. 40, 41). Mae rhagrithwyr yn derbyn gair Duw yn unig trwy ystyriaeth resymegol o hono a chydsyniad ag ef; ond nid yn y fath fodd a wna argraph ar eu calon, ac a ddylanwada ar eu buchedd (Matt. xiii. 20, 21). Nid yw dynion heb eu hail-eni yn derbyn pethau Duw; ond nid oes ganddynt wybodaeth ysprydol o honynt, na chariad attynt, na meddiant o honynt yn eu calon (1 Cor. ii. 14).

DEUGAIN, rhif mynych ond hynod yn yr Ysgrythyr. Dros ddeugain diwrnod y disgynodd y gwlaw yn amser y diluw (Gen. vii. 17); ymprydiodd Moses ddeugain diwrnod ddwywaith (Exod. xxiv. 18; xxxiv. 28); deugain diwrnod y bu yr yspiwyr yn chwilio gwlad Canaan (Num. xiii. 25); deugain mlynedd y temtiodd yr Israeliaid Dduw yn yr anialwch (Ps. xcv. 10); deugain diwrnod yr heriodd Goliath fyddin Israel (1 Sam. xvii. 16); deugain diwrnod yr ymprydiodd Elias (1 Bren. xix. 8); deugain diwrnod oedd yr yspaid a roddwyd i bobl Ninifeh i edifarhau (Jonah iii. 4); deugain diwrnod y dug Ezeciel anwireddau tŷ Judah, un dydd ar gyfer blwyddyn (Ezec. iv. 6); deugain diwrnod y temtiwyd Crist gan ddiafol (Matt. iv. 2); deugain diwrnod yr arhosodd ar y ddaiar ar ol ei adgyfodiad (Act. i. 3).

DEWINIAETH, dyfeisiau trwy ba rai y ceir allan bethau adnabyddus, yn enwedig bethau dyfodol. Yn mhob oes a gwlad mae personau wedi bod yn byw y tybid eu bod yn feddianol ar gynneddfau goruwch-naturiol—rhai ar allu goruwch-naturiol, ac eraill ar wybodaeth goruwch-naturiol. Yn mhersonau rhai dynion tybir fod y galluoedd hyn wedi ymuno, ond mewn amgylchiadau eraill tybir fod yr olaf wedi bodoli heb y blaenaf. Mae o bwys i wneud y gwahaniaeth hwn, oblegid maent wedi cael eu cymysgu ynghyd yn meddyliau pobl. At yr olaf yn unig mae y gair *dewiniaeth* yn briodol gymhwysiadol (Jer. xiv. 14; Ezec. xii. 24; xiii. 6, 7, 23).

Mae pedwar math o ddewiniaeth y cyfeirir attynt yn yr Ysgrythyrau. 1. Trwy y cwpan. Ymddengys yr arferid y dull hwn yn foreu yn yr Aipht. Dywedir yr arferai Joseph ddewiniaeth wrtho (Gen. xlv. 5, 15). Ymddengys y parheir i arfer y dull hwn yn yr Aipht. 2. Trwy saethau: 'Tithau, fab dyn, gosod i ti ddwy ffordd, fel y delo cleddyf brenin Babilon; o un tir y deuant ill dwy: a dewis le, yn mhen ffordd y ddinas y dewisi ef. Gosod ffordd i ddyfod â'r cleddyf tua Rabbath meibion Ammon, a thua Judah yn erbyn Jerusalem gaerog. Canys safodd brenin Babilon ar y groes-ffordd, yn mhen y ddwy ffordd, i ddewinio dewiniaeth; gloywodd ei saethau' (Ezec. xxi. 19–21). Dywed Jerome yn ei esponiad ar yr adnod hon 'fod y dull o ddewinio wrth saethau fel hyn: ysgrifenent ar amryw enwau'r dinasoedd y bwriadent ryfela yn eu herbyn, a chan eu gosod i gyd mewn cawell saethau, perent i'w tynu allan wrth goelbren, a'r ddinas y ceid ei henw wedi ei hysgrifenu ar y saeth a dynid allan gyntaf oedd y cyntaf iddynt ymosod arni.' 3. Trwy edrych mewn afu creaduriaid wedi eu lladd. At hyn mae cyfeiriad gan Ezeciel yn niwedd un o'r adnodau sydd newydd gael eu coffhau: 'edrychodd mewn afu.' Yr afu oedd y prif ran yr edrychid iddo, gan y tybid taw efe roddai y deongliad cywiraf ar bethau dyfodol. Rhenid ef i ddwy ran, a elwid y *pars familiaris* (y rhan gynefin) a'r *pars hostilis* neu *inimica* (y rhan elyniaethol). Oddiwrth y blaenaf amcan-dybient beth oedd i ddygwydd iddynt eu hunain, ac oddiwrth yr olaf beth oedd i ddygwydd i elyn. 4. Dewiniaeth wrth y ffon. Ymddengys fod cyfeiriad at hyn yn Hos. iv. 12.

DIA'CON, gair yn tarddu o'r Groeg διακονος, ac yn gyffredin o'r un ystyr a *gwas*, ac yn cael ei arfer yn y T. N. yn yr ystyron canlynol:—1. Gwas (Matt. xx. 26; Marc ix. 35). Yn cael ei arfer am weision yn gweini wrth fwrdd (Ioan ii. 5, 9). Yn mhlith y Groegiaid yr oedd y διακονοι yn weision o radd uwch na'r δουλοι. Yn cael ei arfer am weision neu swyddogion brenin (Matt. xxii. 13). 2. Gwas, megis ustusiaid gwladol yn eu perthynas â Duw (Rhuf. xiii. 4). 3. Gwas Duw neu Grist yn ei eglwys, megis Paul ac Apolos. Mae yn un o'r enwau mwyaf cyffredin a rydd Paul iddo ei hun (1 Cor. iii. 5; 2 Cor. iii. 6; vi. 4; Eph. iii. 7; Col. i. 23, 25); enw ar eraill yn yr un swydd (2 Cor. xi. 23), megis Tychicus (Eph. vi. 21), megis Epaphras (Col. i. 7), megis Timotheus (1 Thess. iii. 2; 1 Tim. iv. 6). Arferir y gair hefyd am apostolion gau, sef gweision Satan (2 Cor. xi. 13–15). Gyda golwg ar wasanaeth Duw neu Grist cawn ef yn aml y gair perthynasol διακονια, *gweinidogaeth* (Act. i. 17, 25; xx. 24; Rhuf. xi. 13, &c.) 4. Arferir ef am Grist ei hun (Rhuf. xv. 8), διακονος περιτομης (C. C. *gweinidog yr enwaediad*—h.y., Iuddewaeth, neu i'r Iuddewon).

5. Dosparth neillduol o swyddogion yn yr eglwysi cyntefig, megis yn Philippi (Phil. i. 1), y rhai oeddynt yn gwahaniaethu oddiwrth yr esgobion neu arolygwyr—h.y., henuriaid neu bresbyteriaid yr eglwysi (Act. xx. 17, 28; 1 Tim. iii. 1, 8). Mae genym ddarluniad manwl o gymhwysderau diaconiaid yn 1 Tim. iii. 8–14. Mae y rhai hyn, sylwer, o natur foesol yn benaf; ond nid oes genym un hanes yn y T. N. am ddyledswyddau diaconiaid. Oddiwrth ddarluniad yr apostol o'r cymhwysderau gofynol ar gyfer y swydd, mae yn eglur ei bod yn un o gryn bwys.

Mae yn syniad cyffredin iawn mae ei ddyledswydd oedd cymeryd gofal am bethau tymhorol neu arianol eglwys, a thalu sylw i angenrheidiau y tylodion. Tybir yn gyffredin fod genym hanes sefydliad gwreiddiol y swydd yn Act. vi. 1–8; ac y mae yn arferol i siarad am Stephan a'i frodyr fel y 'saith diacon.' Ond y mae yn ffaith hynod nad elwir hwynt byth yn ddiaconiaid, nac yn yr adnodau hyny nac yn un arall yn y T. N.; ac o ran dim a ymddengys, gallasai eu happwyntiad fod ddim mwy na darpariaeth ar gyfer angenion lleol a thymhorol yr eglwys yn Jerusalem, ac yn cyfodi oddiar yr amgylchiad fod 'pob peth ganddynt yn gyffredin,' ac i fod 'cynifer ac oedd berchen tiroedd neu dai eu gwerthu,' 'a rhanwyd i bob un megis yr oedd angen arno' (Act. iv. 32, 34, 35). Dyma sefyllfa pethau nas cawn mewn un eglwys arall, ac mewn amser yn ddiau peidiodd a bod felly yn Jerusalem, a gyda hyny y darfyddodd yr appwyntiad a wnawd yn awr hefyd. Dyoddefodd Stephan, un o'r saith, ferthyrdod yn fuan ar ol hyny; a Phylip, un arall o honynt, a 'aeth i lawr i Samaria, ac a bregethodd Grist iddynt,' gan gyflawni gwyrthiau a bedyddio y rhai a gredasant, a chwedi derbyn gorchymyn gan angel i fyned ynghyfeiryd Gaza, lle y tery wrth efnuch o Ethiopia, yr hwn, ar ol ei hyfforddi, a fedyddia, ac yna 'gan dramwy, efe a efengylodd yn mhob dinas, hyd oni ddaeth ef i Cesarea' (Act. vii. 54–60; viii. 5–13, 26–40). Nid ymddengys pa un a ddarfu iddo aros yn hir yn Cesarea neu beidio; ond yn mhen pedair blynedd cawn ef yno yn ei dŷ ei hun, a'i bedair merch gyd ag ef, ac yn cael ei alw 'yr efengylwr, yr hwn oedd un o'r saith,' fel pe mai llafur efengylaidd ydoedd ei brif orchwyl (xxi. 8–10).

Wedi'r cyfan gallasai swydd diacon fod a wnelai hi yn neillduol â darbodi ar gyfer angenrheidiau, nid y tlodion yn unig, ond henuriaid neu bresbyteriaid yr eglwysi (1 Tim. v. 17, 18), a gweision eraill Crist, megis yr apostolion eu hunain (1 Cor. ix. 1–14; 2 Cor. xi. 7–12). Heb swyddogion mewn eglwys i ofalu am hyn, buasai yn bur debygol i gael ei esgeuluso (Phil. iv. 14–17). Mae y ferf *διακονεω* (oddiwrth ba un mae y gair *diaconos* yn tarddu), er yn cael ei arfer yn yr ystyr gyffredin o *wasanaethu*, yn cael ei arfer hefyd i arwyddo *diwallu angenion un arall*, megis yn Matt. iv. 11; xxv. 44; Luc viii. 3; ac yn enwedig i arwyddo casglu a rhanu elusenau eglwysi neu bersonau (Rhuf. xv. 25; 2 Cor. viii. 19, 20; Heb. vi. 6; 1 Pedr iv. 10, 11); ac er nad oes yn un o'r adnodau hyn gyfeiriad at ddiaconiaid fel yr offerynau, etto oddiwrth y cyfryw gymhwysiad o'r ferf gallasai yr enw gael ei roddi yn briodol i swyddogion eglwysig wedi eu dewis er cyflawni y fath ddyledswyddau arbenig. Mewn gwirionedd, arferir y ferf i arwyddo dyledswyddau diaconiaid (cydm. 1 Tim. iii. 8, 12, ag ad. 10 a 13). Ac am hyny ni phetrusem i osod y cyfryw ddyledswyddau ar ddiaconiaid. Er nad ydym yn ystyried fod Act. vi. 1–6 yn cynwys prawf o sefydliad wreiddiol swydd diaconiaid, etto dylid sylwi fod y *noun* (enw gwan) *διακονια* a'r ferf *διοκονεω* (ad. 1 a 2) yn cael eu harfer mewn cysylltiad â'r swyddi a enwir yma.

Mae hefyd yn syniad cyffredin fod swydd diaconesau yn sefydliad o eiddo yr eglwys apostolaidd; ond cybelled ac y mae a fyno awdurdod ysgrythyrol â'r matter, mae y syniad hwn yn gorphwys ar un adnod yn unig (Rhuf. xvi. 1); tra y coffha yr apostol am 'Phebe ein chwaer (*δίακονος*), yr hon sydd weinidoges i eglwys Cenchrea,' yr hwn mae ein cyfieithwyr wedi ddeongli yn weinidoges yn unig, yr hyn nid yw ddigon o awdurdod dros y syniad a sylfeinir yn gyffredin arni, gan y gallai y gair arwyddo wasanaeth o unrhyw fath, a chwedi ei gyflawni mewn unrhyw fodd i eraill. Mae yn deilwng o sylw er fod y gair *διακονος* i'w gael ddeg ar hugain o weithiau yn y T. N., etto ni cheir ef ond tair neu bedair o weithiau yn arwyddo rhyw swydd neillduol. Yn yr holl fanau eraill arferir ef yn yr ystyr cyffredin o was neu weinidog. Yr ydys wedi dal, mae'n wir, fod arferiad y Dwyreinwyr o gadw y benywaid ar wahan oddiwrth y gwrrywiaid yn gwneud yn angenrheidiol, o'r hyn lleiaf yn wasanaethgar iawn, y fath sefydliad ac un diaconesau yn eglwysi Groeg, yn gystal a rhai y Dwyrain (Conybeare, i. 466, 467); ond yr Ysgrythyrau, ac nid doethineb ddynol, yw yr unig gyfarwyddyd diogel mewn perthynas i swyddogion, a holl drefniadau pwysig eglwys Crist. A chyda golwg hyd yn od ar y cwestiwn hyn dylid cofio fod Cristionogaeth wedi ei hordeinio, nid ar gyfer Groeg a gwledydd y Dwyrain yn unig, ond ar gyfer y byd, ac nad oes dim angen y cyfryw sefydliad am y rheswm a roddir yma ar lawer, ac efallai y rhan fwyaf o'r byd. Ac hyd yn od pe byddai y rheswm yn bwysicach nac ydyw, etto nis gallasai neb ddweud pa beth fuasai canlyniadau y cyfryw sefydliad. Ychydig oedd pleidwyr seremoniau a defodau yn allu ragweled y drygau a gynyrchent, wedi iddynt gael eu lluosogi a'u trefnu yn gyfundraethau. Mae yn ofynol i ni fod ar ein gwyliadwriaeth pa fodd yr ychwancgom neu y ceisiom wella sefydliadau Crist (Deut. iv. 2; xii. 32; Diar. xxx. 6; Dat. xxii. 16, 18–20).

DIAFOL. Mae tri gair Groeg a gyfieithir yn ddiafol yn ein cyfieithiad ni—*διάβολος*, *diabolos*; *δαιμον*, *dæmon*; a *δαιμόνιον*, *dæmonion*; ac y mae yn angenrheidiol eu hystyried ar eu penau eu hunain.

1. *Διάβολος*. Arwydda y gair hwn athrodwr, difenwr, gau gyhuddwr. Arferir ef i arwyddocau yr angel syrthiedig hwnw yr hwn a ddarlunir, yn enwedig yn y T. N., fel gwrthwynebwr mawr Duw a dyn. Gosodir ei gymeriad allan mewn llawer o adnodau mewn gwahanol agweddau. Gelwir ef 'y gelyn a hauodd yr efrau' (Matt. xiii. 39); 'celwyddog' a 'lleiddiad dyn o'r dechreuad' (Ioan viii. 44); 'tywysog y byd hwn' (xii. 31; xiv. 30); 'duw y byd hwn' (2 Cor. iv. 4); 'y gwrthwynebwr, yn rhodio oddi amgylch megis llew rhuadwy, gan geisio y neb a allo ei lyncu' (1 Pedr v. 8); 'yr hen sarph, yr hon a elwir Diafol a Satan, yr hwn sydd yn twyllo yr holl fyd;' 'cyhuddwr y brodyr, yr hwn oedd yn eu cyhuddo hwy ger bron Duw ddydd a nos' (Dat. xii. 9, 10). Darlunir ef fel y temtiwr mawr i ddrwg. Temtiodd ein Harglwydd ei hun (Matt. iv.); a chwedi methu yn hyn, gosododd ynghalon Judas i'w fradychu (Ioan xiii. 2–27. Gwel hefyd Luc viii. 12; Act. v. 3; 2 Cor. xii. 7; Eph. vi. 11; 1 Thess. ii. 18; 2 Tim. ii. 26; Dat. ii. 10).

Cymhwysir y gair weithiau at greaduriaid dynol. Dywedodd ein Harglwydd ar un achlysur wrth ei ddisgyblion am Judas fel hyn: 'Oni ddewisais i chwychwi y deuddeg, ac o honoch y mae un yn ddiafol?' Mewn tri man arfera Paul y gair yn y rhif liosog, ac yn y rhai hyny ni chyfieithir y gair yn *ddiaflaid*. Mewn un adnod cyfieithir y gair yn *enllibwyr*. Ar ol cyfeirio at gymhwysderau diaconiaid, dywed yr apostol: 'Y mae yn rhaid i'w gwragedd yr un modd fod yn onest, nid yn enllibaidd' (1 Tim. iii. 11). Yn y ddwy adnod eraill cyfieithir ef yn *gau gyhuddwyr*. Pan yn son am ddynion a ymddangosent yn y dyddiau diweddaf, darlunia hwynt fel rhai 'angharedig, yn tori cyfamod, yn enllibaidd' (C. S., *gau gyhuddwyr*; 2 Tim. iii. 3). Defnyddia y gair gyda golwg ar fenywaid: 'Bod o'r hynaf-wragedd yr un ffunud mewn ymddygiad fel y gweddai i santeiddrwydd, nid yn enllibaidd' (C. S., *gau gyhuddwyr*; Tit. ii. 3). Mae y cymhwysiad o'r gair yn yr adnodau hyn yn dangos cynddeiriogrwydd yr arferion y cyfeirir attynt.

2. *Δαίμων* a *Δαιμόνιον*. Nid ymddengys fod un gwahaniaeth o bwys yn y cymhwysiad o'r ddau air hyn, gan nad yw yr olaf ond *diminutive* o'r blaenaf. Cyfarfyddir â hwynt yn aml yn yr Efengylau, a phob amser mewn cysylltiad â meddiant cythreulig; ond nid yw y gair *διάβολος* byth yn cael ei aferyd i arwyddo hyny—amgylchiad ac sydd yn deilwng o sylw. Pa beth oedd y syniad ynghylch y demoniaid i ba rai y priodolid meddiant o ddynion mae yn anhawdd i ni ddweud yn sicr; ond gan ei fod yn amlwg nad yw y geiriau *διάβολος* a *δαιμονιον* ddim yn cael eu cymeryd un am y llall gymaint ag unwaith, er y ceir y blaenaf yn y T. N. dros ddeg ar hugain o weithiau, a'r ail oddeutu triugain o weithiau, nis gellir trwy un reol o iawn ddeongliad eu cyfieithu trwy yr un gair. Ni phriodolir meddiantau cythreulig

un amser i’r bod a elwir *διάβολος*; ac ni phriodolir ei allu a’i awdurdod yntau i’r *δαιμόνια*; ië, er fod amryw enwau gwahanol yn cael eu rhoddi i’r diafol, etto ni roddir byth yr enw *δαιμόνιον* iddo. Heblaw hyny, nid oes y fath fod a *το δαιμόνιον* (*y Dæmon*), gan fod yr enw *δαιμόνιον* yn enw cymhwysiadol at dyrfa, tra y darlunir y llall, *ὁ διάβολος* (*y Diafol*), fel bod unigol, a’r unig un o’r fath. Priodolir *clefydau* a wellhawyd gan ein Harglwydd i ddylanwad Satan (Luc xiii. 16) a’r Diafol (Act. x. 38); ond nid *meddiantau*, y rhai a ymddengys eu bod o rywogaeth neillduol.

Er nas gallwn ni benderfynu yn sicr oddiwrth yr oll sydd yn cael ei ddweud yn yr Efengylau ynghylch meddiantau pa beth oedd y demoniaid, mae yn eglur y credid taw ysprydion drwg-naws oeddynt. Darlunir hwynt fel yr achosion o’r trychinebau mwyaf echrydus i’r personau annedwydd a feddienid ganddynt. Mae y teitlau darluniadol a roddir o honynt bob amser yn dynodi rhyw gynneddf ddrwg neu gilydd. Yn fwyaf cyffredin gelwir hwynt yn ysprydion *aflan*, weithiau ysprydion drwg. Darlunir hwynt fel rhai yn ymwybodol eu bod wedi eu tynghedu i drueni, er ei fod dros dymhor yn cael ei ohirio. ‘Ac wele hwy a lefasant, gan ddywedyd, Iesu Fab Duw, beth sydd i ni a wnelom â thi? a ddaethost ti yma i’n poeni ni cyn yr amser’ (Matt. viii. 29).

Ond er taw dyna gymeriad y demoniaid a yrwyd allan gan ein Harglwydd o gyrph gwrrywaid a benywaid a feddienid ganddynt, nid yw yn canlyn fod y gair yn trosglwyddo ystyr ddrwg hyd yn od yn y T. N. Gan fod y gair hwn mewn cryn arferiad gan y Groegiaid, mae yn rhesymol casglu pan yr arferir ef wrth son am eu harferion, eu haddoliad, a’u syniadau, ac yn fwy neillduol pan y darlunir hwy eu hunain yn defnyddio y gair, y dylai yr ystyr fod yn un cydunol â’r arferiad clasurol o hono, neu yn agos i hyny. Yn awr, yn ol yr arferiad clasurol, arwyddai y gair fod dwyfol, er nad o radd uchaf eu duwiau, ac o ganlyniad nid yn gyfystyr a *Θεος*, *Duw*, ond uwchlaw bodau dynol, ac yn ganlynol, yn ol moes-wersi duwinyddiaeth, yn wrthrych priodol addoliad. ‘Mae pob demon,’ medd Plato, ‘yn fod canol rhwng Duw a marwolion.’ Ond er yr arferent hwy y gair yn gyffredin mewn ystyr dda, ni wnaent hyny bob amser. Yr oedd ganddynt ddemoniaid drwg yn gystal a rhai da. Ond pan na phriodolir un gynneddf ddrwg i’r demon neu’r demoniaid a enwir, mae ystyr dda i’r gair yn gyffredin gan ysgrifenwyr paganaidd. Pwy nad yw wedi clywed son am ddemon Socrates?

Yn yr ystyr yma mae y gair i’w ddeall yn Act. xvii. 18: ‘Tebyg yw ei fod yn mynegi duwiau dyeithr.’ Felly y deonglwyd y gair gan ein cyfieithwyr ni. Ychwanegir y rheswm paham y darfu i philosophyddion Athen ffurfio y dyb hon: ‘Am ei fod yn pregethu yr Iesu a’r adgyfodiad iddynt.’ Ymddengys y cyfrifent y pethau hyn yn wrthrychau addoliad, ac am hyny galwent hwynt yn ‘ddemoniaid dyeithr,’ fel y dylasai y gair gael ei gyfieithu yma. Dyma yr unig adnod yn T. N. lle ni chyfieithir ef yn *ddiaflaid* ond yn *dduwiau*. Pe buasai ein cyfieithwyr ni yn glynu wrth eu dull o gyfieithu y gair hwn mewn manau eraill, a dweud, ‘Tebyg yw ei fod ef yn mynegi diaflaid dyeithr,’ buasent wedi mawr wyrdroi ystyr yr adnod. Yn awr gallai hyn awgrymu drwgdybiaeth yn nghylch anmhriodoldeb cyfieithiad y gair yn unrhyw fan, ond yn enwedig lle y cyfeiria at wrthrychau addoliad yn mhlith y Groegiaid neu’r Rhufeiniaid, gan y rhai y defnyddid y gair mewn ystyr dda, ond pan fyddai rhyw air darluniol o ddrwg yn gysylltiedig ag ef, neu rywbeth yn y cysylltiad a gyfyngai y cymhwysiad at ysprydion drwg.

Mae y sylwadau hyn yn myned yn mhell i ddangos yr anmhriodoldeb o’n cyfieithiad ni o 1 Cor. x. 20, 21: ‘Y pethau y mae y cenedloedd yn eu haberthu, i’ (*δαιμονίοις*, *demoniaid*), ‘*gythreuliaid* y maent yn eu haberthu, ac nid i Dduw; ni fynwn i chwi fod yn gyfranogion â *chythreuliaid*. Ni ellwch yfed o phiol yr Arglwydd a phiol y *cythreuliaid*.’ Gan baso heibio yr anmhriodoldeb o arddangos enw fel yn gyffredin i lawer ac y mae yr Ysgrythyrau bob amser wedi gyfyngu i un, mae y syniad a fynegir gan ein cyfieithwyr yn anghywir, sef fod y cenedloedd yn aberthu i gythreuliaid yn iawn, gan nad pa un a ystyriom ni y peth ynddo ei hun, neu mewn cysylltiad ag amcan yr addolwyr. Ac ystyried y matter ar ei ben ei hun, ni chynygid addoliad ac offrymau paganaidd i *Dduw*, yr hwn nid adwaenent, ac i gymeriad a phriodoleddau yr hwn nid oedd dim yn cyfatteb yn nghredo y lliaws. Ond ni chynygid hwynt ychwaith i’r bod hwnw a elwir yn yr Ysgrythyr yn *Ddiafol*, â chymeriad ac hanes yr hwn yr oeddynt yr un mor anghyfarwydd. Nid yw ysprydion drwg, mae’n wir, i gael eu hystyried fel wedi eu cau allan o ystyr y gair *δαιμόνια* (*demoniaid*); ond ni ddylid, o’r tu arall, gyfyngu y gair iddynt. Y drychfeddwl yw, bodau y rhai, o ran gallu (gan nad pa beth am gynneddfau eraill), yn uwch na rhai dynol, ond yn is na’r hyn a gynwyswn ni Gristionogion dan yr enw *dwyfol*. Ac am hyny, cynwysir hyd yn od y graddau uchaf o’r duwiau paganaidd, y rhai a alwent yn *Dii majorum gentium*, yn nywediad yr apostol.

Mae amryw adnodau eraill lle mae ein cyfieithwyr wedi arfer y gair *diaflaid* lle y dylasent ddweud *demoniaid*—megis Deut. xxxii. 17, ‘Aberthasant i *ddemoniaid*, ac nid i Dduw;’ 1 Tim. iv. 1, ‘Gan roddi coel i ysprydion cyfeiliornus, ac athrawiaethau demoniaid;’ Iago ii. 19, ‘Credu yr wyt ti mai un Duw sydd; mae y demoniaid hefyd yn credu ac yn crynu;’ Dat. ix. 20, ‘A’r dynion eraill nid edifarhasant am weithredoedd eu dwylaw fel nad addolent ddemoniaid;’ xvi. 13, 14, ‘Mi a welais dri yspryd aflan; canys ysprydion demoniaid yn gwneuthur gwyrthiau ydynt;’ xviii. 2, ‘Syrthiodd Babilon fawr hono, ac aeth yn drigfa demoniaid.’

Yr unig eiriau eraill yn y T. N. mewn cysylltiad â *δαιμων* (*dæmon*) ydyw *δεισιδαίμων* a *δεισιδαμονία*. Ni cheir y ddau air ond unwaith. Cyfieithir y blaenaf gan ein cyfieithwyr yn *goelgrefyddol*, a’r olaf yn *goelgrefydd*; geiriau tramgwyddus eich dau, etto yn cael eu defnyddio dan amgylchiadau yn y rhai ni chwenychai y siaradwyr roddi tramgwydd, a gallwn gan hyny gasglu taw cam gyfieithiadau ydynt. Yn ystyr glasurol y gair, nid oes un arwyddocad drwg i’r gair *δεισιδαιμων*, os na fydd rhywbeth yn y cysylltiad yn ein gorfodi i osod deongliad anffafriol arno. Yn gyffredin arwydda *crefyddol*, *duwiol*, *ymroddgar i wasanaeth demoniaid*. Gellir gan hyny ddarllen annerchiad Paul i’r Atheniaid fel hyn: ‘Ha wyr Atheniaid, mi a’ch gwelaf chwi yn mhob peth yn dra ymroddgar i addoliad crefyddol,’ neu ‘yr ydych yn dra ymroddgar i ddemon-addoliaeth’ (Act. xvii. 22), cyhuddiad ac na wnaethai roddi llawer o dramgwydd. Yr un modd, nid ydym i dybied y gwnaethai Ffestus, pan yn son wrth Agrippa am y cyhuddiadau a ddygid yn erbyn Paul gan ei gydwladwyr ei hun, fel pethau perthynol 'i ryw ymofyniadau ynghylch eu coelgrefydd eu hunain' (Act. xxv. 19). Dylasai y gair *δεισιδαιμονίον* gael ei gyfieithu yma eu *crefydd* eu hunain (Campbell, *Gospels*, i. 239, 247, 249, 253, 254, 259, 263).

DI'AL, offeryn er dangos amser y dydd trwy gysgod yr haul. Dyfais y Caldeaid mae yn debygol ydoedd y dial, y rhai oeddynt er yn foreu yn hoff o wneud sylwadau seryddol. Nid oes genym ni ddim hanes boreuach am y dial nac am un Ahaz (2 Bren. xx. 11; Esa. xxxviii. 8); ac mae yn ddigon tebygol iddo ef ei gael oddiwrth y Babiloniaid neu'r Assyriaid. Mae rhai dynion dysgedig yn tybied nad arwyddai y gair a gyfieithir genym ni yn *ddial* ddim rhagor na rhestr o risiau ac mai y graddau oedd y grisiau. Deil eraill taw dial gwirioneddol ydoedd, ond o ba ffurf nid ydynt yn cydweled. Amheuir hefyd pa un ai yr haul, neu ynte y cysgod yn unig a aeth yn ol ddeg o raddau. Mae y rhai sydd yn dal taw y cysgod yn unig a aeth yn ol yn sylwi nad oes dim son yn 2 Bren. xx. ond am y cysgod yn myned yn ei ol; ac yn hanes Esaiah am y peth (xxxviii. 8) gellir gosod yr haul am y cysgod; y gallasai y cysgod fyned yn ol trwy *inflection* pelydrau yr haul; pe buasai yr haul ei hun wedi myned yn ol y buasai yr holl gyfundraeth haulawl wedi derbyn ergyd annyoddefol; ac mai afreidiol oedd i'r Hollalluog gyflawni gwyrth mor fawr pan y gwnaethai *inflection* pelydrau yr haul atteb yr un dyben. O blaid y dyb i'r haul fyned yn ei ol, dywedir nad oes un wyrth yn fwy anhawdd i Dduw nac un arall; y dywedir wrthym yn bendant i'r haul fyned yn ei ol; fod yn anhawdd dychymygu sut y gallasai y cysgod fyned yn ei ol heb i'r haul wneud hyny hefyd. Mae y cwestiwn yn un anhawdd. Gan, fodd bynag, nas gallasai tafliad y cysgod yn ol fod yn effaith, nid un ddeddf naturiol, ond cyfryngwriaeth uniongyrchol Duw, byddai yn llawn cymaint o wyrth, a throi yr haul yn ei ol, ond etto yn wyrth mwy syml a chredadwy.

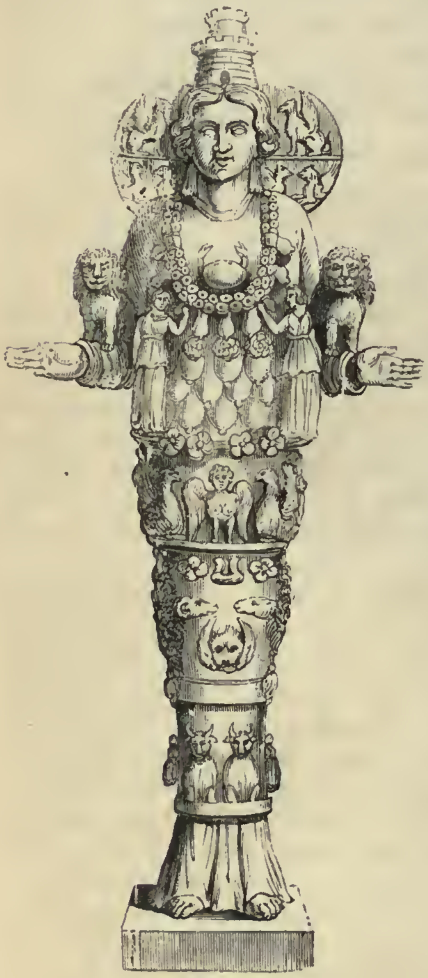

DIANA O EPHESUS.

DIAMOND. [MEINI GWERTHFAWR.]

DIA'NA, duwies enwog-fawr berthynol i'r paganiaid. Yr oedd hi yn un o'r deuddeg duwiesau uchaf, ac a elwid wrth y gwahanol enwau Hebe, Luna, Trivia, Hecate, Diana, a Lucina. Yn y nefoedd neu'r wybr Luna ydoedd, neu *loer* neu *frenines y nefoedd;* ar y ddaiar gelwid hi Diana a Trivia, duwies helwriaeth a phrif ffyrdd; yn uffern Hecate ydoedd hi; wrth helpu gwragedd i esgor gelwid hi Lucina. Dywedid taw merch Jupiter ydoedd hi, a gefaill-chwaer Apollo, a thynid ei llun fel helwres ifanc a hanner lloer ar ei phen, neu wedi ei chuddio â bronau, a'i thraed wedi eu haddurno â phenau ychain, ceirw, a chwn, i arwyddocau ei haelioni a'i gallu dros helwriaeth. Addolid hi gyda difrifoldeb mawr yn Ephesus (Act. xix. 27–35). Yr oedd y deml a adeiladwyd iddi yn y ddinas hono yn cael ei chyfrif, oherwydd ei gorwychder, yn un o saith rhyfeddod y byd.

DIAREB. 1. Brawddeg fer yn cynwys llawer o synwyr ynddi. 2. Ymadrodd edliwiol, ac yn tori i'r byw (Esa. xiv. 4). Mae personau neu bethau yn myned yn ddiareb pan yr enwir hwynt yn aml mewn ffordd o ddirmyg neu wawd (1 Bren. ix. 7). 3. Ymadrodd neu ddywediad tywyll; un heb fod yn rhwydd ddealladwy (Ioan xvi. 25, 29).

DIAREBION, un o lyfrau yr H. D. Arwydda y gair Hebraeg משל, rhif liosog yr hwn ydyw titl Llyfr y Diarebion, yn briodol gydmariaeth neu gyffelybiaeth. Ac yn ganlynol daeth i arwyddo brawddeg fer, ac yn gynwysedig o gydmariaeth wedi ei dynu rhwng dau beth, neu o natur ffiguraidd (Gesenius, 517). Nid yw y gair yn gymhwysiadol at yr oll o'r llyfr; oblegid mae areithiau olynol ynddo; ond etto, gan ei fod yn gymhwysiadol at y rhan fwyaf o hono, nid yw y titl yn anmhriodol.

Nid oes un lle i amheu nad Solomon oedd awdwr y llyfr hwn, oddigerth y ddwy benod olaf. Priodolir y llyfr iddo yn bendant ar ei ddechreu: 'Diarebion Solomon, mab Dafydd, brenin Israel' (i. 1). Ail haerir yr un peth yn x. 1: 'Diarebion Solomon;' ac eilwaith (xxiii. 1): 'Dyma hefyd ddiarebion Solomon, y rhai a gasglodd gwyr Hezeciah brenin Judah.' Nid yn aml y ceir llyfr mor hen yn cyhoeddi ei awduraeth mor eglur. Mae hyn yn neillduolrwydd perthynol i lyfrau yr H. D. a briodolir i Solomon (Preg. i. 1; Can. i. 1). Mae yr haeriad yn cyduno â'r hyn ddywedir yn 1 Bren. iv. 32, 'Ac efe a lefarodd dair mil o ddiarebion.' Nis gwyddir pwy ydoedd Agur, fab Jaceh, a'r brenin Lemuel, neu yn hytrach ei fam, ac i'r rhai y priodolir penodau xxx. a xxxi.

DI'BON, neu DIBON-GAD, efallai yr un lle a Dimon (Esa. xv. 9). Ennillodd Moses ef oddiar Sehon, brenin yr Amoriaid, ac a'i rhoddodd i'r Reubeniaid (Jos. xiii. 8–10, 15–17), ond ymddengys i'r Gadiaid i'w hennill drachefn (Num. xxxii. 34; xxxiii. 45). Mewn amser diweddarach yr oedd hon a dinasoedd eraill yn y rhan hon o'r wlad yn meddiant y Moabiaid, a bygythwyd eu difrodi gan oresgynwyr (Jer. xlviii. 18–25). Mae teithwyr diweddar yn meddwl eu bod wedi cael yr hen Ddibon mewn lle a elwir Diban, ychydig filltiroedd ar y gogledd o'r Arnon. Mae yr adfeiliau yn eang, ond ni pherthyn iddynt ddim dyddorol (Irby, *Trav.* 142).

DIFFAETHWCH, anialwch, gwlad wyllt, ddiffrwyth, ddiwrtaith; ond fel pethau eraill gall fod graddau mwy neu lai o hyn. Gelwir y diffaethwch trwy ba un y teithiodd plant Israel i Ganaan, 'yr anialwch mawr ac ofnadwy hwnw' (Deut. i. 19; viii. 15); ond nid arwydda y geiriau hyn, yn enwedig yn yr Efengylau, ddim mwy na gwlad yn fwy cymhwys i'w phori na'i throi, neu yn cael ei gwrteithio ond ychydig, ac yn deneu ei thrigolion. Yr ydym yn darllen am 'borfeydd yr anialwch' (Ps. lxv. 12, 13; Joel i. 19; Luc xv. 4). Yr ydym yn darllen am ein Harglwydd yn 'cymeryd ei ddisgyblion, ac yn myned o'r neilldu i le anghyfanedd, yn perthyn i'r ddinas a elwir Bethsaida. A'r bobloedd, pan wybuant, a'i dilynasant ef; ac efe a'u derbyniodd hwynt, ac a lefarodd wrthynt am deyrnas Duw, ac a iachaodd y rhai yr oedd eisiau iachad arnynt. A'r dydd a ddechreuodd hwyrhau; a'r deuddeg a ddaethant, ac a ddywedasant wrtho, Gollwng y dyrfa ymaith, fel y gallont fyned i'r trefi ac i'r wlad oddi amgylch i lettya, ac i gael bwyd, canys yr ydym ni yma mewn lle anghyfanedd' (Luc ix. 10, 12). Enwid rhai diffaeth leoedd ar ol y trefydd yr oeddynt yn gyfleuedig yn eu cymydogaeth, megis diffaethwch Maon (1 Sam. xxiii. 24, 25), diffaethwch Engedi (xxiv. 1), diffaethwch Ziph (xxvi. 2), diffaethwch Tecoa (2 Cron. xx. 20).

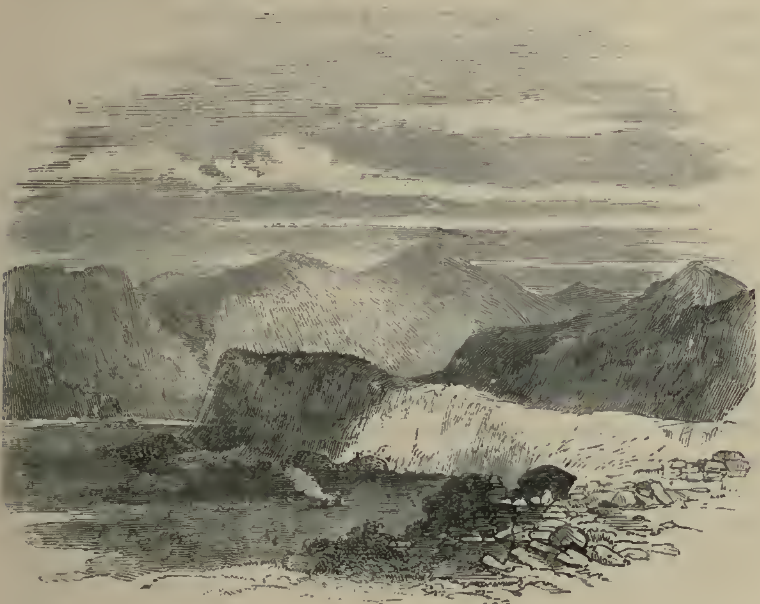

Y DIFFAETHWCH.

DIFFYG, tywylliad goleu yr haul, y lloer, neu ryw gorph nefol arall, yn cael ei achosi gan gorph nefol arall yn myned rhyngddo a'r goleuni. Achosir diffyg yn yr haul gan sefyllfa y lloer ar y newid, neu mewn cysylltiad â'r haul yn rhwystro ei oleu i gyrhaedd y ddaiar, yn rhanol neu yn gyfangwbl. Achosir diffyg yn y lloer gan y ddaiar yn myned rhwng yr haul a'r lloer ac yn rhwystro goleu y blaenaf i gyrhaedd yr olaf pan yn llawn, neu gyferbyn a'r haul, naill ai yn gyfangwbl neu yn rhanol.

Cyfrifid diffygion yn mhlith yr hynafiaid, cyn y gwyddid yr achos o honynt, a chan genedloedd anwybodus a barbaraidd, fel ymddangosiadau daroganawl o gwymp teyrnasoedd, neu rhyw drychinebau echrydus eraill. Efallai taw at ddiffyg y mae yr adnod ganlynol yn cyfeirio: 'A'r dydd hwnw, medd yr Arglwydd Dduw, y gwnaf i'r haul fachludo hanner dydd, a thywyllaf y ddaiar liw dydd goleu; trof hefyd eich gwyliau yn alar, a'ch holl ganiadau yn oernad, a mi a'i gwnaf fel galar am un mab, a'i ddiwedd fel dydd chwerw' (Amos viii. 9, 10). Yn yr un wedd y dywed ein Harglwydd mewn cyfeiriad at y cystuddiau arswydus oedd i ddyfod ar y genedl Iuddewig: 'A bydd arwyddion yn yr haul, a'r lleuad, a'r ser; ac ar y ddaiar ing cenedloedd, gan gyfyng gynghor, a dynion yn llewygu gan ofn, a dysgwyl am y pethau sydd i ddyfod ar y ddaiar, oblegid nerthoedd y nefoedd a ysgydwir' (Luc xxi. 25, 26). Efallai fod cyfeiriad at ddiffygion yn y rhybudd canlynol yn erbyn syniadau coelgrefyddol y paganiaid: 'Fel hyn y dywed yr Arglwydd, Na ddysgwch ffordd y cenedloedd, ac nac ofnwch arwyddion y nefoedd, canys y cenedloedd a'u hofnant hwy' (Jer. x. 2).

Ynghanol diffyg lloerawl cyflawn mae gwyneb y lleuad yn aml yn weledig, ac o liw dyfn-goch copraidd. Efallai fod cyfeiriad at hyn yn yr adnod hono yn Joel: 'Yr haul a droir yn dywyllwch, a'r lleuad yn waed, o flaen dyfod mawr ac ofnadwy dydd yr Arglwydd' (ii. 31); ac yn yr adnod hono yn y Datguddiad: 'Bu daiargryn mawr; a'r haul a aeth yn ddu fel sachlen flew, a'r lleuad a aeth fel gwaed' (Dat. vi. 12).

Dichon diffyg cyflawn ar y lloer achosi colliad ei goleu am awr a hanner, yn ystod ei ymguddiad yn y cysgod; tra, o'r tu arall, nis gall diffyg cyflawn ar yr haul barhau dros bedair mynyd, pan mae y lleuad yn nesaf at y ddaiar a'i chysgod dewaf. Yn ganlynol ymddengys taw goruwchnaturiol ydoedd y 'tywyllwch a fu dros wyneb yr holl ddaiar (neu'r tir) o'r chweched hyd y nawfed awr,' neu o hanner dydd hyd dri o'r gloch yn y prydnawn, a goruwchnaturiol o ran ei *amser*—ynghylch y llawn lloer, pan nas gallasai y lleuad byth dywyllu yr haul (Hales, *Chron.* i. 68, 71).

DILEU. 1. Symud; gwneud yn ofer: diddymu rhwymau (2 Cor. iii. 13; Eph. ii. 15). 2. Dinystrio; peri i beidio (Esa. ii. 18; 2 Tim. i. 10).

Dileu pethau byw, neu goffadwriaeth neu enw dyn ydyw ei ddinystrio, neu beri iddo gael ei anghofio (Gen. vii. 4; Deut. ix. 14; xxv. 19; xxix. 20; Ps. cix. 13; Col. ii. 14). *Dileu* pechod ydyw ei faddeu yn gyflawn ac am byth (Ps. li. 1, 9; Esa. xliv. 22). Pan fyddo Duw yn *dileu* pobl allan o'i lyfr, eu gwrthod, feddylir, o fod yn bobl neillduol iddo, cadw oddi wrthynt ei fendithion rhagluniaethol, neu eu tori ymaith trwy angeu disymwth (Ps. lxix. 28; Exod. xxxii. 32, 33). Arwydda ei fod yn *peidio dileu* eu henw allan o lyfr y bywyd ei fwriad i gario allan yn effeithiol eu hetholedigaeth dragywyddol (Dat. iii. 5).

DIM. 1. Nid un peth o gwbl (Gen. xix. 8). 2. Heb atteb un amcan neu ddyben da (Matt. v. 13). 3. Neb gweithredoedd gwir dda a derbyniol ger bron Duw (Ioan xv. 5). 4. Heb allu rhwymawl (Matt. xxiii. 16, 18). 5. Yn gyfangwbl anwireddus a disylfaen (Act. xxi. 24). 6. Heb foddion eraill (Marc ix. 29). 7. Heb un wobr neu hur (3 Ioan 7). 8. Heb wybodaeth neu awdurdod newydd (Gal. ii. 6). 9. Heb euogrwydd neu lygredd i weithio arno (Ioan. xiv. 30). Mae *dim* yn cael ei gymeryd weithiau yn *gydmariaethol;* er esiampl, nid yw ein hoes ond megis *dim* ger bron Duw—ni ddyg un cyfartaledd i'w dragywyddol barhad ef (Ps. xxxix. 5). Nid yw yr holl genedloedd ond megis *dim*, a llai na dim, a gwagedd; ni ddygant un cyfartaledd i'w fawredd a'i ragoriaeth diderfyn ef (Esa. xl. 17). Weithiau cymerir ef yn gydmariaethol neu berthynasol; felly nid oedd Paul o un gwerth yn ei gyfrif ei hun (2 Cor. xii. 11). Enwaediad a dienwaediad nid yw *ddim;* nid yw o un gwasanaeth i'n gwneud yn dderbyniol ger bron Duw (1 Cor. vii. 19). *Diddymu* yw gwneud yn aflwyddianus, gwael, a dirmygedig (Ps. xxxiii. 10; 1 Cor. i. 28).

DINAS, enw a roddwn ni i drefydd mawrion pwysig, ond nid ar bawb trefydd mawrion os na ddygwyddant fod yn sedd esgob; ond yn yr Ysgrythyrau ymddengys yr arferir y gair am drefydd yn gyffredin heb fawr sylw i'w maint na'u pwysigrwydd. Dywedir i Cain 'adeiladu dinas' (Gen. iv. 17). Nis gallasai fod yn fwy na phentref. Nid ydym yn meddwl fod un o ddinasoedd Canaan yn fawr; cyfattebai y rhan fwyaf o honynt, efallai, i'n trefydd cyffredin ni; etto cyfenwir hwynt yn wastadol yn ddinasoedd, yr hyn sydd yn dueddol i drosglwyddo syniadau rhy uchel am danynt. Nid oedd teyrnas Basan ond bechan, etto dywedir i'r Israeliaid, dan gyfarwyddyd Moses, gymeryd 'triugain o ddinasoedd ynddi.' Yr oedd y dinasoedd hyn 'wedi eu diogelu â muriau uchel, pyrth, a barau heiyrn;' heblaw dinasoedd heb furiau lawer (Deut. iii. 5). Ar du gorllewinol yr Iorddonen darfu i'r Israeliaid o dan Josua, orchfygu dim llai nag un ar ddeg ar hugain o freninoedd; a chan eu bod yn gynifer, mae yn rhaid taw bychain oedd eu teyrnasoedd; a'r tebygolrwydd yw fod y dinasoedd a geid ynddynt yn gyfattebol fychain. Mae y casgliad hwn yn cael ei gadarnhau gan restrau y gwahanol ddinasoedd a orchfygwyd ganddynt, ac a ranwyd rhwng y gwahanol lwythau (Jos. xv. 21). Rhoddwyd i Judah yn unig yn agos i 120 o ddinasoedd a'u pentrefi (xv. 20–62). Yn yr oll o Scotland, er amryw weithiau yn fwy na'r rhan o wlad roddwyd i Judah, nid oes braidd ddim hanner dwsin o lefydd yn meddu hawl, ar gyfrif eu maintioli, i gael eu galw yn ddinasoedd. Sonia Solomon am 'ddinas fechan, ac ynddi ychydig wyr' (Preg. ix. 14). Amos, pan yn darlunio anghyfannedd-dra gwlad Israel, a ddywed, 'Y ddinas a aeth allan â mil a weddill gant, a'r hon a aeth allan ar ei chanfed a weddill ddeg i dŷ Israel (Amos v. 3). Mae hyd yn od y rhifau mwyaf a roddir yma yn arddangos dim ond dinasoedd bychain. Gelwir Bethlehem, lle genedigaeth ein Harglwydd, yn gyffredin yn ddinas, etto mae lle i gasglu nad ydoedd ond lle bychan dibwys. Ond er yr arferir y gair dinas am drefydd dibwys, arferir ef hefyd am lefydd y rhai, yn ol ein tyb ni, a fyddent â hawl i gael eu galw felly—megis Jerusalem, Tyrus, Damascus, Ninifeh, a Babilon.

DINASOEDD NODDFA. Yn nghyfnodau boreuol cymdeithas, os dygwyddai un dyn i ladd un arall, ymddengys y teimlid taw gorchymyn natur oedd i berthynasau y marw gymeryd bywyd y person euog, ac nad oedd dim iddynt orphwys hyd nes cyrhaedd eu hamcan. Yr oedd y teimlad hwn mor gryf fel y cyrhaeddodd, ac y medda yn barhaus yn mhlith llawer o genedloedd, bron rym cyfraith. Ffynai arferiad o'r fath, mae'n amlwg, yn mhlith yr Israeliaid pan ddaethant allan o'r Aipht, oblegid yr oedd y perthynas agos ar yr hwn y disgynai y ddyledswydd o gymeryd bywyd yr hwn oedd wedi lladd y llall wedi derbyn yr enw o *ddialydd y gwaed.* I wrthweithredu yr arferiad yma, a darbodi ar gyfer diogelwch unrhyw un ac fuasai wedi bod mor anffodus a lladd un arall yn ddifwriad, appwyntiodd Josua, yn ol gorchymyn Duw, chwech o ddinasoedd noddfa, lle gallent ffoi rhag dialydd y gwaed—'Cedes yn Galilea, yn Mynydd Naphtali; a Sichem, yn Mynydd Ephraim; a Hermon, yn Mynydd Judah,' ar y gorllewin i'r Iorddonen; ac o'r tu dwyreiniol i'r Iorddonen, 'Bezer, yn yr anialwch ar y gwastadedd, o lwyth Reuben; Ramoth yn Gilead, o lwyth Gad; a Golan yn Basan, o lwyth Manasseh;' a'r oll o honynt yn perthyn i'r offeiriaid neu'r Lefiaid. Wedi cyrhaedd un o'r dinasoedd hyn, yr oedd y llofrudd i sefyll wrth fynedfa porth y ddinas, ac amlygu ei achos ger bron henuriaid y ddinas; ac yr oeddynt i'w gymeryd ef i'r ddinas, fel y trigai yn eu plith; ac os gwnai dialydd y gwaed ei ymlid, nid oeddynt i'w roddi i fynu i'w ddwylaw; ond yr oedd i aros yn y ddinas hono hyd nes y sefai ger bron y gynulleidfa i dderbyn barn, hyd farwolaeth yr arch-offeiriad a ddygwyddai fod y pryd hwnw; yna y cai ddychwelyd i'w ddinas ei hun o ba un y ffodd, ac i wlad ei feddiant. Ond os dygwyddai y llofrudd fyned o'r tu allan i derfynau y ddinas noddfa, ac i ddialydd y gwaed gael gafael ynddo a'i ladd, ni ddylid ei gyfrif yn euog o dywallt gwaed, oblegid dylasai y llofrudd aros o fewn terfynau y ddinas noddfa hyd farwolaeth yr arch-offeiriad. Ond os dygwyddai droi allan, nid yn ddyn-laddiad, ond yn llofruddiaeth, yr oedd henuriaid ei ddinas i ddanfon i'r ddinas lle yr oedd wedi ffoi am noddfa, a'i ddwyn oddi yno a'i draddodi i ddwylaw dialydd y gwaed, fel y byddai marw (Num. xxxv. 6, 9–28; Deut. xix. 1–13; Jos. xx).

Dyna yr hanes roddir yn yr Ysgrythyrau am ddinasoedd noddfa. Nid oeddynt ond sefydliad anmherffaith, ac yn anmherffaith yr attebasant ddybenion mawrion cyfiawnder; etto yr oeddynt yn sefydliad doeth a thrugarog yn y cyflwr yr oedd cymdeithas ynddo yr amser hyny. Nid yw dyn-laddiad, er nad yn gwneud y trosedd yn agored i gosb llofrudd, bob amser yn weithred ddieuog. Tra, gan hyny, y darbodai dinasoedd noddfa ar gyfer diogelwch y dyn-laddwr, dyoddefai lawer o anghyfleusderau, ac hyd yn od golled, wrth geisio gwneud ei gartref yn un o honynt; ac felly tueddent i luddias dibrisdod gyda golwg ar fywyd eraill. Yr oedd ef yno fel math o alltud, ac yn gorfod gadael ei dŷ a'i gartref; os gwrteithiai ei dir ei hun, gorfodid ef i roddi y gwrteithiad i fynu i arall; os yn dilyn rhyw alwedigaeth arall, i'w rhoddi i fynu, a hyny efallai er ei fawr golled. Yr oedd yn rhaid iddo wneud trefniadau newyddion yn y ddinas ar gyfer ei gynnaliaeth ei hun a'i deulu, a hyny yn ddigon tebygol dan amgylchiadau anfanteisiol. Yr oedd yr holl ddrygau hyn yn cael eu mwyhau gan yr ansicrwydd mewn perthynas i hyd y tymhor y byddai raid iddo aros yn ninas noddfa, gan y dibynai hyn ar fywyd un dyn, sef yr arch-offeiriad. Gallai ei waredigaeth ddyfod y foru; ac efallai nas deuai am ugain neu ddeng mlynedd ar hugain. Efallai nad oedd y cyfryw ddrygau yn ormod o gosb am ambell fath o ddyn-laddiad; ond yr oedd yn gosb drom ar un ac fyddai wedi lladd ei gydgreadur yn ddygwyddiadol, ac am yr hyn y gellid ei gyfrif yn gwbl ddiniwed. Mae cyfreithiau yr amser presenol yn fwy cyfiawn: gyda ni gwna braich rymus y gyfraith ddiogelu a phriodol gosbi y dyn-laddwr. Ond yn nyddiau Moses yr oedd braich y gyfraith yn eiddil; yr oedd cyflwr cymdeithas yn benrydd; ac yr oedd sefydliad a ddarbodai ddiogelwch ar gyfer dyn-laddwr yn un trugarog. Nid oedd yr anghyfleusderau cydfynedol ag ef, gan nad pa mor fawrion oeddynt, ddim i'w gydmaru â'r perygl beunyddiol o gyfarfod â'i angeu oddiar law dialydd y gwaed. Fe ddywedodd hyd yn od Satan y gwirionedd pan ddywedodd—'Pob peth a rydd dyn am ei einioes' (Job ii. 4).

DINAS RYDD (*colony*). Nodwedd dinas rydd oedd ei bod yn ddarlun, ar raddfa fechan, o Rufain. Gallesid traws-symud dinas Rufain i wahanol ranau o'r ymerodraeth, a'i hail gynyrchu fel *colonia* neu ddinas rydd. Yr oedd dinas rydd Rufeinig yn wahanol iawn oddiwrth un peth a ddeallwn ni wrth y gair. Nid sefydliad marsiandiol, o'r fath a sefydlodd y Pheniciaid yn Spain, neu genedloedd diweddar yn America a'r India Orllewinol. Nid ai allan hyd yn od fel y gwnai gwerin-lywodraeth Roegaidd ifanc adael ei mam-dalaeth, gan gario gyda hi barch merch i'w mam, ond cychwyn i yrfa newydd ac annibynol. Bwriedid y dinasoedd Rhufeinig fel diogelyddion milwraidd cyffiniau pellenig yr ymerodraeth, ac fel rhwystrau ar ffordd talaethau gwrthryfelgar. Fel y ffyrdd milwraidd, yr oeddynt yn rhan o'r gyfundraeth o amddiffynfeydd trwy y rhai y diogelid yr ymerodaeth. Gwasanaethent hefyd fel meddiantau cyfleus i wobrwyo hen filwyr oeddynt wedi gwasanaethu yn y rhyfeloedd, ac er sefydlu gwyr wedi eu gwneud yn rhyddion, ac Italiaid eraill ac yr oedd yn ddymunol i'w symud yn mhell o Rufain. Ai yr ymfudwyr allan, yn holl falchder dinasyddion Rhufeinig, i gynrychioli ac ail greu y ddinas yn nghanol pobl estronol. Aent i'w gorsaf fel byddin fanerawg, a phenderfynid terfynau y ddinas â'r aradr. Yr oedd eu henwau wedi eu cofrestru yn mhlith un o'r llwythau Rhufeinig. Pob teithiwr a ai trwy y wladfa a welai yno arwyddion Rhufain. Clywai yr iaith Lladin, ac yr oedd yn ddarostyngedig, yn ystyr caeth y gair, i'r gyfraith Rufeinig. Yr oedd argraph Lladin ar yr arian bathol, hyd yn od pan fyddai y wladfa mewn talaeth Roegaidd. Dywed Cyprian wrthym fod cyfreithiau y deuddeg llech wedi eu hysgrifenu ar lechau pres yn marchnadle hyd yn od ei ddinas esgobaethol ef ei hun (Carthage), yr hon oedd y mwyaf gelyniaethol i Rufain. Er y gorfodid yr ymfudwyr, neu y dinasyddion, mewn chwanegiad at y pen-dreth a dalent fel dinaswyr, i dalu tir-dreth (oblegid tir talaethol oedd yr un y sefai y ddinas arno, ac yn ganlynol yn talu teyrnged, os nad ydoedd wedi ei wneud yn un ac Itali trwy ryddhad neillduol), etto yr oeddynt yn gwbl rydd oddiwrth un ymyraeth o du llywodraethwr y dalaeth. Trefnid eu holl achosion gan eu hustusiaid eu hunain. Gelwid y swyddogion hyn yn *Driumviri*, ac ymfalchient yn y titl Rhufeinig o *Praetors* (στατηγοί). Italiaid gwirioneddol, fel y gwelsom, ydoedd yr ymfudwyr cyntaf; ond ymddengys i sefyllfa o bethau i gyfodi, mewn amrywiol fanau, yn debyg iawn i'r hyn ddygwyddodd yn hanes Rhufain ei hun. Tyfodd i fynu nifer o daleithwyr genedigol yn yr un ddinas a'r corph llywodraethol; ac felly ffurfiwyd dau (ac weithiau dri) o gyfundebau cydradd, y rhai yn y pen draw a ymunasant, fel y *patricians* (yr arglwyddi) a'r *plebians* (y werinos). Gellid rhoddi engreifftiau o'r cyfryw sefyllfa pethau yn Corinth a Carthage, ac o ddinasoedd rhydd Spain a Gaul; ac nid oes genym ni un rheswm fod Philippi' (yr hon oedd, medd Luc, yn ddinas rydd) 'yn wahanol oddiwrth y lleill' (Conybeare, i. 311, 313; gwel hefyd Adams, *Rom. Ant.* 67).

DIONYS'IUS yr Areopagiad, neu farnwr llys *Areopagus.* Yn ei ieuenctyd dywedir iddo gael ei ddwyn i fynu yn holl ddoethineb Athen, ac iddo fyned wedi hyn i'r Aipht, er mwyn perffeithio ei hun yn y wybodaeth o ddewin-seryddiaeth. Dywedir ei fod yn On pan fu farw ein Iachawdwr, ac wrth ganfod y tywyllwch gwyrthiol, iddo grio allan: 'Naill ai mae Duw natur yn dyoddef ei hun, neu ynte mae yn cydymdeimlo ag un sydd yn dyoddef.' Argyhoeddwyd ef gan Paul yn Athen, a dywedir iddo gael ei wneud ganddo yn esgob ar y ddinas hono; ac hefyd iddo gael ei losgi fel merthyr yno yn y flwyddyn O.C. 95. Gwna yr hynafiaid allan taw ei wraig ydoedd Damaris, yr hon a argyhoeddwyd ar yr un pryd ag ef; ond mae yr holl ystoriau hyn yn gorphwys ar draddodiad yn unig—awdurdod mwy nag amheus.

DIRAGRITH. Mae cariad yn *ddiragrith* pan y mae yn hollol ddidwyll, a phan fyddo teimlad caredig dynion yn tarddu o deimlad y galon (Rhuf. xii. 9). Y *rhagrith* a gariodd Barnabas ffwrdd ydoedd gwaith Pedr yn ymgadw oddiwrth fwyta gyd â'r cenedloedd, er y gwyddai nad oedd Duw ddim wedi rhoddi un awdurdod dros wneud hyny (Gal. ii. 13).

DIRGELWCH. Cyfarfyddir â'r gair Groeg *μυστήριον* yn fynych iawn yn y T. N., ac a gyfieithir bob amser yn ein cyfieithiad ni yn *ddirgelwch*, gair a ddynoda, yn ei ystyr gyffredin, athrawiaeth anamgyffredadwy gan reswm dynol, ac yn dangos anhawsderau, ac hyd yn od groesddywediadau ymddangosiadol, y rhai nis medrwn ni eu hesponio. Yn awr nid dyma ystyr y gair yn y T. N., er taw hwn yw yr ystyr yn mha un y deallir ef yn gyffredin. Ystyr gyntaf a chyffredin y gair fel yr arferir ef yno ydyw dirgelwch, peth heb ei ddatguddio, peth heb ei ddatguddio i'r byd, er efallai wedi ei ddatguddio i rif etholedig. Yn awr mae hyn yn ystyr cwbl wahanol oddiwrth yr hyn ddeallir wrth y gair dirgelwch, sef rhywbeth anamgyffredadwy. Yn yr ystyr flaenorol nid oes dim yn ddirgelwch ond cyhyd ac y parhaodd fod heb ei ddatguddio; yn yr ystyr olaf mae peth yn ddirgelwch yr un fath ar ol a chyn y datguddiad. At y blaenaf cymhwyswn y gair *anwybodedig;* at yr olaf cymhwyswn y gair *anwybodadwy.* Er esiampl, dyna'r gosodiad y gwnai Duw alw y cenedloedd a'u derbyn i'w eglwys—yr oedd hwn mor ddealladwy ac amgyffredadwy ac iddo unwaith alw disgynyddion y patrierch, neu unrhyw osodiad eglur neu ffaith hanesyddol. Etto, tra heb ei ddatguddio, neu, o'r hyn lleiaf, tra yn orchuddiedig o dan ffigurau, neu arwyddluniau, parhaodd, yn iaith yr Ysgrythyr, yn ddirgelwch 'oedd guddiedig er oesoedd ac er cenedlaethau.' Ond wedi rhyngu bodd i Dduw i ddatguddio y bwriad grasol hwn i'r apostolion trwy ei Yspryd nid oedd yn ddirgelwch mwyach (Rhuf. xvi. 25, 26; 1 Cor. ii. 7–10; Eph. i. 9, 10; iii. 1–6, 9–11; vi. 19; Col. i. 25-27). Yn yr holl adnodau hyn gwelir yn amlwg fod yr apostol yn trin rhywbeth ydoedd wedi bod yn ddirgelwch am oesoedd, ac a elwid oherwydd hyny yn *μυστήριον* (*dirgelwch*), ond a gyhoeddid yn awr yn amlwg; ac nid am ddim ac ydoedd ynddo ei hun yn dywyll ac anamgyffredadwy. Dyma hefyd, ni allwn sylwi, ydyw ei ystyr yn y Septuagint ac yn yr Apocrypha, ac y mae y ddau yn awdurdodau da ar fatterion beirniadol mewn cysylltiad â phriod-ddull yr iaith Roeg fel yr ysgrifenid hi gan yr apostolion.

Ac ni chyfyngir, hyd yn od yn y T. N., y gair i ddirgelion dwyfol. Arferir ef i ddarlunio rhai o natur gwbl wahanol. Er esiampl, yr apostol, pan yn son am yr yspryd gwrthgristionogol, a ddywed: 'Canys y mae dirgelwch yr anwiredd yn gweithio eisoes' (2 Thess. xi. 7)—h.y., yr oedd yspryd anghrist wedi dechreu gweithio, ond y mae ei weithrediad yn guddiedig ac heb ei ganfod.

Mae efengyl Crist yn fendith; mae yspryd anghrist yn felldith. Gelwir y ddau beth yn *ddirgelwch* tra yr arosant yn guddiedig.

Mae un adnod lle y gellir tybied fod yn rhaid fod i'r gair *dirgelwch* yr ystyr yn yr hwn y deallir ef yn gyffredin—sef rhywbeth, serch ei ddatguddio, sydd yn anesponiadwy, a chan alluoedd dynol yn anamgyffredadwy: 'Ac yn ddiddadl, mawr yw dirgelwch duwioldeb; Duw a ymddangosodd yn y cnawd, a gyfiawnhawyd yn yr yspryd, a welwyd gan angelion, a bregethwyd i'r cenedloedd, a gredwyd iddo yn y byd, a gymerwyd i fynu mewn gogoniant' (1 Tim. iii. 16). Ond nid oes angen am i hyn fod yn eithriad i'r ystyr ac ydym wedi roddi i'r gair dirgelwch. Pan geir gair mewn brawddeg o'r Ysgrythyr Santaidd â dau ystyr iddo, fel y trosglwydda y frawddeg, gan nad yn mha un o'r ddau ystyr y cymerir, feddwl gwahanol ond cyfaddas i'r amcan mewn golwg yn y cysylltiad; a phan fyddo un o'r deongliadau hyn yn amlygu ystyr cyffredin y gair yn yr Ysgrythyr Santaidd, a'r llall yn rhoddi iddo ystyr yr hwn nid yw iddo yn un rhan arall o'r Ysgrythyr, mae rheolau beirniadaeth yn gofyn yn eglur am i ni ddefnyddio y gair yn ol ei arwyddocad cyffredin. Nis gall dim ein cyfiawnhau ni i roddi iddo ystyr neillduol neu anghyffredin, oddieithr y gwnai yr ystyron mwy cyffredin gynwys rhyw wrthuni neu ffolineb. Nid felly y mae hi yma. Ystyr y frawddeg yn eglur yw hyn: 'Mawr yn ddiau ydyw y dirgelwch dwyfol o ba un y dyg ein crefydd ni y datguddiad; Duw a ymddangosodd yn y cnawd.' Nid yw y dirgelwch hwn i gael ei ddeall yma yn ystyr gyffredin y gair; oblegid gan nad pa beth yw ei ystyr, mae yn gymhwysiadol at yr holl erthyglau a enwir gan yr apostol. Gyd â'r eithriad o'r cyntaf, nid yw y gair a ddeallir felly yn gymhwysiadol at un o honynt; mae y rhan fwyaf o honynt yn ffeithiau syml iawn, y rhai, yn mhell o fod yn anamgyffredadwy, a ellir eu hamgyffred gan y meddyliau mwyaf cyffredin: 'a welwyd gan angelion, a bregethwyd i'r cenedloedd, a gredwyd ynddo yn y byd, a gymerwyd i fynu i ogoniant.'

Yn y T. N. defnyddir y gair *dirgelwch* weithiau i ddynodi yr ystyr ffigurol, fel ar wahan oddiwrth yr un llythyrenol, a drosglwyddir mewn hanes, dammeg, alegori, gweithred arwyddluniol, arddangosiad, breuddwyd, neu weledigaeth. Mae yr ystyr yma mor debyg i'r un sydd wedi ei roddi eisoes, fel nad yw efallai fwy na chymhwysiad neillduol o'r un ystyr. Mae yn eglur fod y gair yn cael ei ddefnyddio yn gydmariaethol; oblegid gan nad pa mor amlwg bynag fyddo yr ystyr a fwriedir ei drosglwyddo yn y ddammeg i'r deallus, mae yn dywyll mewn cydmariaeth i'r ystyr llythyrenol yr hwn i'r anneallus a dry allan yn fath o orchudd. Mae un yn agored i'r synwyrau; mae y llall yn gofyn ystyriaeth a threiddiad i mewn i bethau. Efallai fod rhyw gyfeiriad at yr ystyr yma o'r gair gan ein Harglwydd pan ddywedodd wrth ei ddisgyblion: 'I chwi y rhoddwyd gwybod dirgelwch teyrnas Duw; eithr i'r rhai sydd allan, ar ddammegion y gwneir pob peth: fel yn gweled y gwelont, ac ni chanfyddant; rhag iddynt ddychwelyd, a maddeu iddynt eu pechodau' (Marc iv. 11, 12); mewn geiriau eraill, fel yr aroso, yn ei berthynas â hwynt, yn *ddirgelwch*, yn beth heb ei wybod. Yr oedd y gwirioneddau moesol, er esiampl, a gyfeirid attynt yn nammeg yr hauwr, ac a ddygid allan gan ein Iachawdwr yn ei esponiad o honi, mor bell oddi wrth fod yn ddirgelion, yn ystyr gyffredin y gair *anamgyffredadwy*, ac unrhyw beth yn y byd.

Yn yr ystyr hyn y defnyddir y gair *dirgelwch* yn yr adnod ganlynol: 'Dirgelwch y saith seren a welaist yn fy llaw ddehau, a'r saith ganhwyllbren aur. Y saith seren, angelion y saith eglwys ydynt; a'r saith ganhwyllbren a welaist, y saith eglwys ydynt' (Dat. i. 20). Drachefn, yn yr un llyfr: 'Mi a ddywedaf i ti ddirgelwch y wraig, a'r bwystfil sydd yn ei dwyn hi, a'r hwn sydd a'r saith ben ganddo, a'r deg corn' (Dat. xvii. 7). Dyma hefyd yw ei ystyr yn y geiriau hyn o eiddo yr apostol: 'Y dirgelwch hwn sydd fawr; eithr am Grist ac am yr eglwys yr wyf fi yn dywedyd' (Eph. v. 32; Campbell, *Gospels*, ii. 60, 62, 64, 67, 75; iv. 102).

DISGYN, oddiar gefn ceffyl. Yn y Dwyrain ystyrid hyn yn arwydd o barch. Yn yr Aipht gorfodid Iuddewon a Christionogion, hyd o fewn ychydig flyneddau, i ddisgyn oddiar gefnau eu hasynod wrth baso Tyrciaid (Harmer, *Obs.* ii. 351, 352). Ymddengys y ffynai arferiad gyffelyb yn yr hen amserau. Pan yr oedd Rebeccah, darpar wraig Isaac, yn nesau at ben ei thaith, dygwyddodd ei darpar wr fyned allan i'r meusydd i rodio a myfyrio yn min yr hwyr, a 'Rebeccah a ddyrchafodd ei llygaid, a phan welodd hi Isaac, hi a ddisgynodd oddi ar y camel' (Gen. xxiv. 63, 64). Pan gyfarfu Achsah, merch Caleb, â'i thad, gan yr hwn yr oedd ganddi ffafr i'w geisio, 'hi a ddisgynodd oddiar yr asyn' (Barn. i. 14). Abigail, gwraig Nabal, pan ddaeth â rhodd i ddofi llid Dafydd yn erbyn ei gwr, pan ei gwelodd, 'a ddisgynodd oddiar yr asyn, ac a syrthiodd ger bron Dafydd ar ei hwyneb, ac a ymgrymodd hyd lawr (1 Sam. xxv. 18, 23, 24). Pan welodd Naaman, y Syriad, Gehazi, gwas Eliseus, yn rhedeg ar ei ol, 'disgynodd oddiar y cerbyd i'w gyfarfod ef' (2 Bren. v. 21). Yn Damascus, ni chaniatteid gynt i Iuddewon a Christionogion i farchogaeth ar geffylau, ond gorfodid hwynt naill ai i gerdded trwy y ddinas, neu daflu eu coesau yn groes i asynod (Wilson, ii. 326).

DIWYD, hoff o waith, a chyson wrtho. *Busybodies* neu bobl rodresgar ydyw y rhai a esgeulusant eu gorchwylion eu hunain, gan ymroddi i ymyraeth â matterion dynion eraill (2 Thess. iii. 11). *Business* yw yr hyn mae dynion yn wneud, neu ddylent wneud, trwy rinwedd eu galwedigaeth neu eu hymddiried (Deut. xxiv. 5; Rhuf. xii. 11).

DOETHINEB. 1. Callineb a medr i ganfod yr hyn sydd briodol neu anmhriodol i'w wneud yn ol amgylchiadau amser, lle, personau, dull, neu ddiwedd gweithred (Preg. xi. 12–14). 2. Gwybodaeth o'r gwyddonau a'r celfyddydau: felly yr oedd Moses yn ddysgedig yn holl ddoethineb yr Aiphtiaid (Act. vii. 22). 3. Dyfais, medr, deheuigrwydd i gynllunio a chyflawni gweithiau cywrain neu anhawdd. A'r cyfryw ddoethineb y doniwyd Bezaleel ac Aholiab i gynllunio y babell a'r phethau perthynol iddi (Exod. xxxi. 2–11). 4. Cyfrwysdra yn cario allan gynlluniau: y fath ydoedd doethineb Pharaoh wrth ormesu yr Hebreaid (Exod. i. 10); a Jonadab, yr hwn a gynlluniodd sut y gallasai Amnon orwedd gyd â'i hanner chwaer (2 Sam. xiii. 3; gwel hefyd Job v. 13). Gelwir y tair olaf yn 'ddoethineb y byd hwn' (1 Cor. ii. 6). 5. Craffder naturiol a greddf: er esiampl, ni roddodd Duw ddoethineb i'r estrys (Job xxxix. 17). 6. Gwir dduwioldeb, trwy yr hon y dysgir gan Dduw ei ewyllys i'r duwiol, yr hwn a geisia yr hyn sydd briodol, ac a ochel yr hyn sydd annhriodol, ac a feddylia am gyflawni bob dyledswydd yn ei hamser priodol (Job xxviii. 28; Ps. xc. 12). Mae y ddoethineb hon sydd oddi uchod yn rhodd neillduol o eiddo Duw; yn *bur*, yn gwneud dynion yn ofalus i ochelyd cyfeiliornad a phob peth pechadurus, a glynu wrth wirionedd a santeiddrwydd; yn *heddychol*, yn tueddu dynion i wneud a chadw heddwch yn mhlith eu gilydd cybelled ac y mae yn gyson â santeiddrwydd; yn *foneddigaidd*, yn tueddu dynion i ddyoddef gwendidau eu gilydd, ac i faddeu niweidiau, a deongli pob peth yn yr ystyr oreu ellir roddi iddo; mae yn *hawdd ei thrin*, gan wneud i ddynion dderbyn yn rhwydd gynghorion gair Duw, ac ymostwng i reswm a chyfarwyddyd; mae yn *llawn trugaredd* a thosturi tuag at y rhai sydd mewn tylodi ac angen, neu a dramgwyddasant; mae yn llawn *ffrwythau da*—caredigrwydd, haelioni, brawdgarwch; mae yn *ddiduedd*, heb roddi y flaenoriaeth i un yn lle arall oddiar resymau cnawdol; mae yn *ddiragrith*, gan dueddu dyn at wir santeiddrwydd, ac i farnu ei hun wrth y gyfraith yn ol yr hon y barna eraill (Iago iii. 17). 7. Gelwir yr efengyl yn ddoethineb, ac y mae doethineb Duw yn ddirgelwch, neu yn ddoethineb guddiedig; amlygiad ydyw o ddybenion a chynlluniau doeth Duw mewn perthynas i iachawdwriaeth dynion, a gwna hwynt yn ddoeth i iachawdwriaeth. Nis gallasai un creadur ddatguddio hyn. Yn yr hen amseroedd gynt yr oedd yn gwbl anadnabyddus yn mysg y cenedloedd paganaidd, ac yn anmherffaith, mewn arwyddluniau dirgel, yr amlygid hi i'r Iuddewon, ac ni lwyr ddeallir hi yn awr(1 Cor. ii. 6, 7). 8. Gelwir Crist yn ddoethineb, ac yn ddoethineb Duw; fel Duw mae'n anfeidrol ddoeth (2 Cor. ii. 24), fel Duw-ddyn y cyfryngwr mae holl drysorau doethineb a gwybodaeth yn guddiedig ynddo ef; mae ganddo ddoethineb anfeidrol i drefnu amgylchiadau rhagluniaeth a gras i sicrhau ein iachawdwriaeth; ynddo ef y ceir yr amlygiad cyflawnaf a godidocaf o ddoethineb a gwybodaeth Duw (Col. ii. 3); gwneir ef gan Dduw i ni yn ddoethineb; mae yn datguguddio yn achubol i ni natur ac ewyllys Duw, ac yn ein gwneud yn ddoeth i iachawdwriaeth (1 Cor. i. 30). Doethineb a gyfiawnheir gan ei phlant ei hun: taw nid gloddestwr neu yfwr gwin ydoedd Iesu Grist, ond person perffaith gyfiawn a'r gwir Fessiah, y credir ynddo, y proffesir ei enw, ac y profir trwy ymddygiad ei ganlynwyr; a chydnabyddir fod yr efengyl, a'r wir dduwioldeb sylfaenedig arni, yn llawn doethineb, santeiddrwydd, a chyfiawnder, a chan y cyfryw a ymroddant i astudio ac arfer santeiddrwydd a amddiffynir yn erbyn holl wrthddadleuon gweigion yr annuwiol (Matt. xi. 19). Mae genau y doeth yn llefaru doethineb: pan mae ymddiddanion eraill yn llygredig neu wag, mae yr eiddo ef yn dduwiol ac addysgiadol, yn tarddu o wybodaeth o Dduw, yn troi at bethau dwyfol fel eu testun, ac yn tueddu i wneud dynion yn ddoeth i iachawdwriaeth (Ps. xxxvii. 30). Yn noethineb Duw, nid adnabu y byd trwy ddoethineb mo Dduw: gwnaeth Duw drefu mor ddoeth fel taw nid trwy ddarganfyddiadau o Dduw yn ngweithredoedd natur a rhagluniaeth, na thrwy eu holl philosophi, y darfu i'r paganiaid gyrhaedd gwybodaeth wirioneddol ac achubol o Dduw (1 Cor. i. 21). Doethineb y byd hwn a'i dywysogion, yr hon a ddiddymir, ydyw eu callineb cnawdol yn trefnu amgylchiadau tymhorol neu wladol, neu y moes-wersi perthynol i'r pwnc, y rhai a achosant ddinystr yn hytrach nag y diogelant ddyn rhagddo (1 Cor. ii. 7). Doethineb gnawdol ydyw y cyfrwysdra a'r callineb cnawdol yr hwn sydd yn tueddu i helpu achos pechod neu amcanion hollol fydol (2 Cor. i. 12). 'Diau mai chwychwi sy bobl, a chyda chwi y bydd marw doethineb'—h.y., mewn gwawdiaith, tybiwch mai chwychwi ydyw yr unig bobl ddoeth, a phe byddai i chwi farw y darfyddai gwybodaeth o bethau dwyfol allan o'r tir' (Job xii. 2). Mae gwatwarwyr yn ceisio doethineb, ond yn methu ei chael; nid yw eu cynygiadau tuag at gyrhaedd gwybodaeth ond eu gwneud yn feilchion a hunan-ddigonol (Diar. xiv. 6). Pregethu yr efengyl â geiriau doethineb, neu eiriau doethineb dyn, neu ragoriaeth ymadrodd, ydyw gwneud hyny gyda hyawdledd chwyddedig ac annaturiol (1 Cor. i. 17; ii. 1, 4).

DOR, dinas ar lan Môr y Canoldir, ynghylch naw milltir, yn ol Jerome, ar y gogledd o Cesarea. Yn yr hen amseroedd yr oedd ganddi diriogaeth yn gysylltiedig â hi, ac yr oedd ganddi ei brenin ei hun (Jos. xi. 2; xii. 23). Cymerwyd hi gan Josua, a rhoddwyd hi i lwyth Manasseh; ond nid oeddynt yn alluog i yru y trigolion allan, y rhai a barhauasant i drigo yno (xvii. 11–13). Ymddengys ei bod ar ol hyn yn lle o gryn gryfder, oblegid gwarchaeodd Antiochus Sidetes arni, ynghylch 140 C.C., â byddin fawr. Tryphon, yr hwn oedd wedi trawsfeddianu gorsedd Syria, a ffodd iddi, ac er yr ymddengys ei bod wedi ei gwarchae yn fanwl ar y tir ac ar y môr, diangodd o honi mewn llong (1 Maccab. xiii. 31, 32; xv. 10, 11, 13, 14, 25, 37). Mae teithwyr diweddar wedi adnabod safle Dor yn Tantura, sefyllfa yr hon a ymddengys fel yn cyduno yn lled dda â'r un a briodolir i Dor gan Jerome. Nid oes ond ychydig o dai truenus i'w cael yn Tantura, yr hon sydd yn gorwedd yn ymyl môr-gilfach fechan. Y mae carneddau tra eang o adfeiliau yn y lle (Wilson, ii. 249).

DO'THAN, y fan lle cafodd Joseph ei frodyr, a lle y gwerthasant ef i'r Ismaeliaid (Gen. xxxvii. 17, 25–28). Yma hefyd y darfu Eliseus daro y Syriaid a ddanfonwyd i'w ddal ef â dallineb (2 Bren. vi. 13–20). Oddiwrth yr adnodau diweddaf cawn taw dinas ydoedd; ond gallasai fod rhan o wlad yn gysylltiedig â hi yr hon âi dan yr un enw. Gosoda Eusebius a Jerome hi ddeuddeg milltir Rhufeinig o bellder i'r gogledd o Samaria; ac yn y sefyllfa hono cafodd Dr. Robinson *tell* (twmpath neu glawdd) gwyrdd wedi ei nodi yn eglur, ac yn dwyn, yn ngenau y bobl gyffredin, yr enw Dothan; ac wrth droed y *tell* mae ffynon a elwir El-Hufireh, yr hon sydd wedi ei hesgeuluso gan yr holl deithwyr diweddar, gan nad yw ar y ffordd gyffredin. Darfu R. Parchi ei nodi yn gywir yn y bedwaredd ganrif ar ddeg (Robinson, *Res.* iv. 122).

DRACH'MA, dernyn o arian Attic, ond yn cael ei gylchdaenu yn mhlith y Rhufeiniaid. Cyfrifid ef o'r un werth a'r *denarius* Rhufeinig, yr hwn ydoedd yn 7½c. o'n harian ni. Yn Luc xv. 8, 9 cyfieithir ef yn anmhriodol yn 'ddryll o arian.' Dylasid gadael y gair yn anghyfiaith.

Y didrachma (δις δραχμη), drachma dyblyg; dernyn o arian o'r un werth a dau drachmæ, ac hefyd hanner sicl Iuddewig. Yn Matt. xvii. 24 cyfieithir y gair yn anmhriodol yn 'deyrnged neu dreth.' Yma hefyd dylasid gadael y gair heb ei gyfieithu, fel y dylasid gwneud gydag enwau pob math o arian dwyreiniol.

DRAIG. Prin mae eisiau dweud nad ydyw y creaduriaid anferth hyll, yn modolaeth y rhai y credid yn yr hen amseroedd, ac o'r rhai y rhydd naturiaethwyr ddesgrifiadau, ddim ond creaduriaid dychymyg. Ac oherwydd hyn y mae yn resyn i'w henwau gael eu dwyn i mewn i'n cyfieithiadau ni ac eraill o'r Ysgrythyrau, gan fod cysylltiad drychfeddyliau yn barod i awgrymu y syniad taw creaduriaid anferth dychymygol yw y rhai y sonir am danynt, yn enwedig felly oblegid yr anhawsder i benderfynu pa anifeiliaid a olygir.

Yn y C. C. o'r H. D. draig ydyw y gair a arferir am y gair Hebraeg תן, *than*, תנין, *thanin*, תנים, *thanim*. Nid ymddengys ei fod yn enw ar un math neillduol o greadur; cynwys anifeiliaid yn gwahaniaethu mewn rhyw, heb fod yn debyg mewn dim, oddigerth mewn bod yn anferth, diffaith, a dinystriol i ddyn. Cynwysai yn eglur anifeiliaid tir a dwfr; ac anifeiliaid dwfr y rhai a drigent mewn afonydd ac yn y môr, yr hyn a ddengys fod i'r gair ystyr gyffredin.

Yn yr adnodau canlynol defnyddir y gair am drigolion y dyfroedd: ‘A Duw a greodd y תנינם, *thaninim*, (C. C. *y môrfeirch*) mawrion, a phob ymlusgiad byw, y rhai a heigiodd y dyfroedd yn eu rhywogaeth’ (Gen. i. 21). ‘Ti yn dy nerth a berthaist y môr; drylliast benau תנינים, *thaninim* (C. C. *dreigiau*), yn y dyfroedd’ (Ps. lxxiv. 13). ‘Efe a ladd y תנין, *thanin* (C. C. *y ddraig*), sydd yn y môr’ (Esa. xxvii. 1). Yn Ezec. xxix. 3 sonir am Pharaoh, brenin yr Aipht, dan y gydmariaeth o תנים, *thanim*, mawr (C. C. *y ddraig fawr*) ‘yr hwn sydd yn gorwedd ynghanol ei afonydd, yr hwn a ddywedodd, Eiddo fi yw fy afon, a mi a'i gwneuthum i mi fy hun.’ Yr un modd hefyd xxxii. 2–4, yn yr annerchiad at Pharaoh: ‘Yr ydwyt ti fel תנים, *thanim* (C. C. *morfil*), yn y moroedd, a daethost allan gyd â'th afonydd, cythryblaist hefyd y dyfroedd â'th draed, a methraist eu hafonydd hwynt. Minau a daenaf fy rhwyd arnat, a hwy a'th godant yn fy rhwyd i. Gadawaf di hefyd ar y tir, taflaf di ar wyneb y maes’ &c. Yma, heblaw cael darluniad o drigianydd y dyfroedd, cawn ef wedi ei ddwyn i dir sych (gwel hefyd Job vii. 12).

Nid yw yn llai amlwg y gelwid anifeiliaid y tir yn *thanim*. Darlunir hwynt fel yn trigianu yr anialwch, ac yn enwedig adfeiliau dinasoedd. ‘Yr ydwyf,’ medd Job, ‘yn frawd i'r *thanim* (C. C. *dreigiau*), ac yn gyfaill i gywion yr estrys’ (Job xxx. 29). Nis gallasai byth feddwl am ddweud ei fod yn frawd i bysgod neu *grocodiles*, neu drigolion eraill y môr. Mae yr estrys, yr adar eraill a gyfeirir attynt yma, yn mynychu gwastad diroedd tywodog anial, lle y gallant grwydro yn mhob cyfeiryd, a'r rhai a'u croesant hwynt gyda buandra anamgyffredadwy. ‘A Babilon, prydferthwch y teyrnasoedd, gogoniant godidowgrwydd y Caldeaid, ni chyfaneddir hi yn dragywydd; ond anifeiliaid gwylltion yr anialwch a orweddant yno, a'u tai hwynt a lenwir o ormesiaid, a chywion yr estrys a drigant yno, a'r ellyllon a lamant yno; a'r cathod a gyd-attebant yn ei gweddwdai a'r *thanim* (C. C. *dreigiau*) yn y palasoedd hyfryd’ (Esa. xiii. 19–22; gwel hefyd xliii. 19, 20). Cyhoeddir barn gyffelyb uwch ben Idumea: ‘O genedlaeth i genedlaeth y diffeithir hi; ni bydd cynniweirydd trwyddi byth bythoedd. Y pelican hefyd a'r draenog a'i meddiana; y dylluan a'r gigfran a drigant ynddi; ac efe a estyn arni linyn anrhefn, a meini gwagedd. Cyfyd hefyd yn ei phalasau ddrain, danadl, ac ysgall o fewn ei cheurydd, a hi a fydd yn drigfa *thanim* (C. C. *dreigiau*), yn gyntedd i gywion yr estrys’ (xxxiv. 10, 11, 13; darllener hefyd ad. 14 a 15, a xxxv. 7). Yn Jer. ix. 10, 11, mae genym ddarluniad bron mor darawiadol o anghyfanedd-dra: ‘Dros y mynyddoedd y codaf wylofain a chwynfan, a galar dros lannerchau yr anialwch, am eu llosgi hwynt, fel na thramwyo neb trwyddynt ac na chlywir llais ysgrubliaid; adar y nefoedd a'r anifeiliaid hefyd a giliasant; aethant ymaith. A mi a wnaf Jerusalem yn garneddau, ac yn drigfa *thanim* (C. C. *dreigiau*), a dinasoedd Judah a wnaf yn ddiffaethwch heb breswylydd’ (gwel hefyd x. 22; xiv. 6; xlix. 33).

Mae yr adnodau hyn yn dangos yn eglur taw creaduriaid gwirioneddol ydoedd *thanim* yr Ysgrythyrau, ac nid creaduriaid dychymygol y Groegiaid a'r Rhufeiniaid, a hen genedloedd eraill. Creaduriaid gwirioneddol oedd y rhai eraill a enwid, ac nid oes un rheswm nad ydoedd y *thanim* felly. Nis medrwn ddweud pa fath greaduriaid oedd y *thanim* a drigfanent anialdiroedd ac adfeiliau dinasoedd. Tyb gyffredin yw taw seirph oeddynt—seirph mawrion, gwenwynig, marwol; tyb a ymddengys mor debygol ac unrhyw un arall, yn enwedig gan y byddai seirph yn dueddol i wneud eu trigfa ynghanol gweddillion dinasoedd, ac hefyd oblegid y defnyddir y geiriau *thanim* a *thaninim* am seirph yn Exod. vii. 9–12. Gallasai fod amryw fathau o honynt, bychain a mawrion, ac nid yw yn angenrheidiol cau allan y drychfeddwl o fod creaduriaid eraill heblaw seirph yn gynwysedig yn y geiriau hyn, megis y cynwysid mathau cwbl wahanol o greaduriaid yn mhlith *thanim* y dyfroedd.

Rhoddir ychydig o nodweddau y *thanim* yn yr Ysgrythyrau. Jeremiah, pan yn darlunio sychder echrydus, a ddywed: ‘A'r asynod gwylltion a safasant yn y lleoedd uchel, yfasant wynt fel *thanim* (C. C. *dreigiau*), eu llygaid hwy a ballasant am nad oedd gwellt’ (xiv. 6). ‘Y *thanim* (C. C. *y dreigiau*) a dynant allan eu bronau, a rhoddant sugn i'w cenawon’ (Galar. iv. 3). Byddai hyn yn gymhwysiadol at forfilod a chreaduriaid llaethog eraill. ‘O herwydd hyn galaraf ac udaf; gwnaf alar fel *thanim*’ (C. C. *dreigiau;* Micah i. 8). ‘Rhyw lais uchel, cau, rhuawl, o'r fath fwyaf echrydus ydyw llais y *crocodile*, ac mae wedi ei gydmaru i fuguniad tarw’ (*Edin. Ency.* vii. 355). Mae seirph yn gollwng allan swn chwibanllyd, ond nid ydym yn gwybod fod chwibaniad neu *hisiad* un creadur yn debyg i alaru neu udo.

‘Nebuchodonosor, brenin Babilon, a'm hysigodd i; efe a'm gwnaeth fel llestr gwag; efe a'm llyncodd fel *thanin* (C. C. *draig*); ac a lanwodd ei fol o'm danteithion; efe a'm bwriodd i allan’ (Jer. li. 34). Ymddengys fod genym yma fwy nag un cyfeiriad at seirph. Mae rhai mathau wedi ymosod ar eu hysglyfaeth, yn ymdroi o'i gwmpas yn dyrch, ac yn ei ddryllio i farwolaeth. Mae y dull hwn o gymeryd gafael yn eu hysglyfaeth yn cael ei gyfyngu i'r fath fwyaf o honynt. Mae y mathau lleiaf yn medru dal â'u safnau a'u dannedd, a chadw eu hysglyfaeth. Nid oes dim cnoi ar y bwyd, llyncir ef yn gyfan. Er rhwyddhau eu llynciad mae gwneuthuriad esgyrn yr ên yn bur hynod. Gallant agor eu safn yn eang iawn, a llyncu creaduriaid llawer mwy eu maint nag ellid dybied oddiwrth faintioli cyffredin y creadur. Mae y *boa-constrictor* yn esiampl hynod o hyn. 'Hi ydyw y fath fwyaf o seirph, gan ei bod dros ugain troedfedd o hyd, neu yn ol tystiolaeth rhai teithwyr, mae hi yn fwy na chymaint arall o hyd. Gall lyncu ceirw, geifr, a dynion yn gyfain. Pan gynyga ei hysglyfaeth ei gwrthwynebu, ymddolena o'i gwmpas ac a'i gwasga i farwolaeth. Trwy ddryllio esgyrn y *buffalo* dug ef i gyflwr digon meddal i'w lyncu yn gyfan. Ymgroga gerfydd ei chynffon oddiar gangenau pren, ac yn y dull hwn mae yn barod i ddisgyn ar unrhyw greadur ddygwyddo baso dano. Weithiau ymglyma â phren gerfydd ei chynffon, gan adael i'w chorph nofio yn yr afonydd hyny lle mae ychain ac anifeiliaid craill yn dyfod i yfed dwfr, pan yr ymesyd arnynt ac yr ymddolena yn angeuol o'u cwmpas. Pa un a wnawn ni olygu lled ei safn ac ystwythder ei cheg, a'i gallu dirfawr canlynol i lyncu; y grym drylliawl arswydus a arfera pan ymddolena ei chorph fel rhaff yn angeuol dyn am gorph ei hysglyfaeth; ei dewrder; neu ei gallu symudawl, gan y medr esgyn coedydd, neu fyned i afonydd, llynoedd, a'r môr, y rhai a fedr nofio gyda buander mawr—mae genym reswm i'w chyfrif yn un o'r creaduriaid mwyaf dyrchrynllyd yn y gwledydd poethion. Gwallgofrwydd fyddai ymosod arni pan yn edrych am ymborth, ond wedi gorlenwi ei hun ag ymborth mae y fuddugoliaeth yn un hawdd. Mae absenoldeb yspagau gwenwyn yn ei rhwystro i greu cymaint o arswyd a seirph mwy a gwenwynig' (*Edin. Ency.* xv. 453, 456).

Yn Llyfr y Datguddiad mae y gair *draig* (Gr. δράκων) yn cael ei arfer yn arwyddluniol am y gallu mawr anghristaidd (xii. 3–17; xiii. 2, 4, 11; xvi. 13), ac hefyd am yr 'hen sarph, yr hon a elwir Diafol a Satan' (xii. 9; xx. 2).

DRAIN, enw cyffredin ar lawer o blanigion neu frysgwydd pigog. Yn yr Ysgrythyrau, yn neillduol yn yr H. D., arferir nifer mawr o eiriau am danynt, ond mae yn anmhosibl gwahaniaethu y gwahanol rywiau. Nid oes dim yn gyffredin i'n harwain ni i ddewis un o flaen y llall o'r planigion pigog neu ddrainog lluosog a geir yn Mhalestina (Rosen. *Bot.* 198–219). Yn y T. N. cyfarfyddwn â'r geiriau drain, mieri, ac ysgall, ac yn absenoldeb geiriau mwy penodol, rhaid i ni ymfoddloni arnynt.

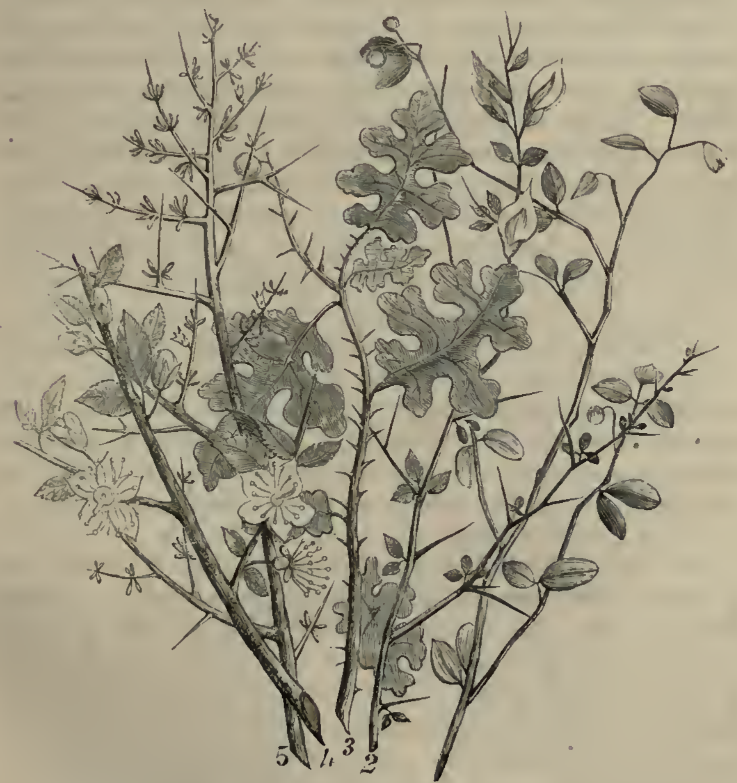

DRAIN.

1. Rhamnus spini Christi. 2. Ononis spinosa. 3. Solanum spinosum. 4. Prunus sylvestris. 5. Lycium horridum.

DRUSIL'A. [HEROD.]

DRYCH. Er y cyfeirir at ddrychau (*looking-glasses*) mewn amrywiol adnodau yn ein cyfieithiadau cyffredin, yr oeddynt yn anadnabyddus i'r hynafiaid. Yr oedd ganddynt, fodd bynag, ddrychau o fetel cymysgedig, copr yn benaf, wedi eu gwneud gyd â'r gofal mwyaf, a'u caboli i'r graddau eithaf (Wilkinson, *Anc. Egypt*, ii. 345). Dyna'r fath ddrychau a ddygodd gwragedd Israel gyda hwynt o'r Aipht, oblegid o honynt hwy y gwnawd 'y noe bres, a'i throed o bres' (Exod. xxxviii. 8). At y cyfryw y mae cyfeiriad yn Job xxxvii. 18: 'A daenaist ti gyd ag ef yr wybren, yr hon a sicrhawyd fel drych toddedig;' mae drych (*looking-glass*) yn hollol anmhriodol; mae 'drych toddedig' yn darawiadol iawn. Gallwn sylwi fod y ddwy adnod hyn yn cyfeirio at yr hen amserau. Yr oedd yr hen ddrychau gynt o ffurf gron, ac yr oedd coesau iddynt (Gesen. 171), a chariai eu perchenogion hwynt yn eu dwylaw (Jahn 64). Enwir hwynt yn mysg addurniadau 'merched beilchion Sion' (Esa. iii. 23). Mae yr apostol Paul yn egluro sefyllfa anmherffaith ein gwybodaeth ar y ddaiar trwy yr arddangosiad gwan-oleu a adlewyrchid gan y cyfryw drychau: 'Canys gweled yr ydym yr awrhon trwy ddrych, mewn dammeg; ond yna wyneb yn wyneb; yn awr yr adwaen o ran, ond yna yr adnabyddaf megis y'm hadweinir' (1 Cor. xiii. 12). Yn 2 Cor. iii. 18 a Iago i. 23 dylai y Saeson arfer *drych* yn lle *gwydr* neu *looking-glass*.

DU, DUWCH, yn cael ei gymhwyso at byrth, croen, wyneb, gwisg, ac yn arwyddo helbul mawr, gofid, a galar chwerw (Job xxx. 30; Jer. xiv. 2; viii. 21; Gal. iv. 8; Mal. iii. 14); ond pan y cymhwysir at wallt y pen, arwydda brydferthwch, ffresni, ac iechyd (Lef. xiii. 37; Can. v. 11). Er dangos arswyd, gofid, a chystudd yr Iuddewon a'r Assyriaid, dywedir: 'Pob wyneb a gasgl barddu' (Joel. ii. 6; Nah. ii. 10). Gelwir uffern yn 'niwl (Sais. *duwch*) y tywyllwch.' Nid oes dim llwyd-oleu gobaith na thrugaredd yno; dim ond poen, gwasgfa, ac anobaith tragywyddol (Judas 13).

DUC, gair wedi tarddu o'r Lladin *dux*, yr hwn a arwydda benaeth neu arweinydd. Arwydda y gair Hebraeg a gyfieithir duc arweinydd teulu neu lwyth, ac arferir ef yn neillduol am flaenoriaid neu benaethiaid yr Edomiaid (Gen. xxxvi. 15–21, 29–30, 40–43; Exod. xv. 15; 1 Cron. i. 51–54). Yn Jos. xiii. 21 gelwir tywysogion Midian yn 'dduciaid Sihon;' ond gair Hebraeg gwahanol sydd yn cael ei arfer yno. Ond er y cyfattebai y gair duc, yn ei darddiad, i ystyr yr un Hebraeg, mae wedi hir beidio dwyn yr arwyddocad yma, ac nid yw yn awr ond enw a roddir i un o raddau y pendefigion Saisonig. Ni ddylasai, gan hyny, gael ei ddefnyddio yn y C. C., gan nad yw yr enw yn gymhwysiadol at yr Edomiaid neu'r Midianiaid, fel y dygwydd yn gyffredin pan elwir hen bethau wrth enwau diweddar.

DUL'SIMER, offeryn peroriaeth. Ni chyfarfyddir â'r gair ond yn rhes yr offerynau peroriaeth a ddefnyddiwyd gan Nebuchodonosor i alw ei ddeiliaid i addoli y ddelw aur a gyfodasai yn ngwastadedd Dura (Dan. iii. 5, 10, 15). Arwyddocad y gair gwreiddiol am dulsimer ydyw pib ddyblyg a chôd, *bagpipes.* Gair Caldaeg ydyw סומפניה, ac y mae y gair Groeg *συμφωνία* wedi ei gymeryd i mewn i'r iaith Galdeaeg, yn union fel yn bresenol y gelwir yr offeryn hwn yn Itali ac Asia Leiaf yn *zambogna* (581).

DU'MAH, un o ddeuddeg meibion Ismael (Gen. xxv. 14), ac enw llwyth, ei ddisgynyddion efallai, yn erbyn y rhai y mae bygythiad prophwydoliaethol yn Esa. xxi. 11, 12. Mae rhai ysgrifenwyr Arabaidd yn coffhau dau le o'r enw yma—Dumat el Irak—h.y., Dumah o Irak; a Dumat el Djendel—h.y., Dumah y Graig. Yr olaf, mae'n debygol, yw Dumah yr Ysgrythyr, a gorwedd mewn dyffryn ar gyffiniau anialwch Syria, ac yn gwynebu ar Irak, a thaith saith neu bum diwrnod o Damascus, a'r hwn a amddiffynir gan gastell cadarn ar esgynfan. Gellir casglu nad ydoedd Dumah yr Ysgrythyr ddim yn mhell o Idumea, oddiwrth fod 'y llais yn galw ar Dumah o Seir.'

DU'RA, gwastadedd yn nhalaeth Babilon, lle y gosododd Nebuchodonosor i fynu y ddelw aur i'w ddeiliaid i'w haddoli (Dan. iii. 1–7). Yn ol yr hanesydd Polybius yr oedd yn gyfleuedig yn Mesopotamia, wrth enau yr afon Chebar neu Chaboras. Mae yn anialwch yn bresenol, a chrugyn dilun yma ac acw ar hyd ei wyneb, gweddillion hen adeiladau (Layard, *Nin. and Bab.* 470). Ond gan y dywed Daniel ei fod yn 'nhalaeth Babilon,' tybir ei fod yn rhy bell oddiwrth y brifddinas. Mae M. Oppert yn ei osod mewn dyffryn ar y dehau-ddwyrain o Babilon, lle mae crugyn a elwir Dowair neu Duair, yr hwn a ystyria efe yn llygriad ar yr hen enw Dura.

DWFR, a arwydda nid yn unig yr elfen a elwir felly, ond defnyddir ef yn aml yn yr Ysgrythyrau yn ffigurol. Efallai nad oes un gair yn cael ei ddefnyddio yn fwy aml a mwy amrywiol mewn ystyr ffigurol na dwfr. Mae y rhai canlynol yn rhai o'r ystyron. Arferir ef—1. Am ddylanwadau yr Yspryd Glân (Esa. xliv. 3; Ezec. xxxvi. 25–27; Ioan vii. 37, 38). 2. Am fendithion ysprydol (Esa. lv. 1; Ioan iv. 10), yn neillduol i ddynodi heddwch a chysur (Ps. xxiii. 2): 'Efe a'm tywys ger llaw y dyfroedd tawel.' 3. Am fendithion nefol: 'Oblegid yr Oen, yr hwn sydd ynghanol yr orsedd-fainc, a'u bugeilia hwynt, ac a'u harwain hwynt at ffynonau bywiol o ddyfroedd' (Dat. vii. 17; gwel hefyd xxi. 6; xxii. 1, 17). 4. Am bleserau priodasol cyfreithlon: 'Yf ddwfr o'th bydew dy hun' (Diar. v. 15); am rai *anghyfreithlon:* 'Dyfroedd lladrad sydd felus' (ix. 17). 5. Am ofidiau a chystuddiau (Ps. lxvi. 11, 12; lxix. 1; Esa. xliii. 2; Galar. iii. 54; Ps. xliii. 7). A dyna paham yr amlyga ein Gwaredwr ddyoddefiadau trwy son am 'gael ei fedyddio â bedydd' (Matt. xx. 22, 23)—h.y., ei suddo mewn dyoddefiadau mawrion ac amrywiol. 6. Am dyrfaoedd o bobl (Ps. cxxiv. 2, 4, 5; Dat. xvii. 15), yn enwedig byddinoedd mawrion (Esa. viii. 7, 8; Jer. xlvi. 7, 8; xlvii. 2). 7. Am gymhorth gan genedloedd eraill (Jer. ii. 18).

Pan ddywedodd ein Harglwydd, 'Pwy bynag a roddo i chwi i yfed gwpanaid o ddwfr yn fy enw i, am eich bod yn perthyn i Grist, yn wir meddaf i chwi, ni chyll efe ei wobrwy' (Marc ix. 4), mae y drychfeddwl cyffredin yn amlwg i bob darllenydd, sef na fyddai i un gwasanaeth a wneid i un o ddisgyblion Crist, oddi ar gariad at Grist, fyned heb ei wobrwyo; ond yr ydym ni yn yr hinsoddau mwy cymhedrol hyn yn dueddol i feddwl fod y gymwynas a enwir gan Grist yn ymddangos mor fychan a dibwys nes yr ydym yn barod i edrych arni fel peth chwerthinus. Ond ni wnai ymddangos felly i un o drigolion y Dwyrain, ac ni wnai ymddangos yn y goleu hyny i'r disgyblion, wrth y rhai y traethodd y geiriau. Mae darparu dwfr ar gyfer teithwyr yn cael ei ystyried, hyd yn od yn y dyddiau presenol, yn fatter o gymaint pwys fel mae llawer o bobl y Dwyrain yn myned i draul fawr i adeiladu ffynonau i'r dyben hyny. 'Ceir hwynt,' medd Dr. Chandler, 'nid yn unig yn y trefydd a'r pentrefi, ond yn y meusydd a'r gerddi, ac ar ochrau'r ffyrdd, a llwybrau sathredig ar y mynyddoedd. Mae llawer o honynt yn rhoddion pobl dyn-garol tra yn fyw, neu wedi eu gadael ganddynt yn eu testamentau ar ol marw. Mae y Tyrciaid yn cyfrif y weithred o'u hadeiladu yn un rinweddol, ac nid yn aml yr ant ffordd, ar ol ymolchi a thori syched, heb fendithio yn ddiolchgar enw a choffadwriaeth y sylfaenwr (Harmer, *Obs.* i. 461, 464).

DWYFRONEG. 1. Dernyn o arfogaeth amddiffynol i ddiogelu y bronau a'r rhanau bywiol, yn enwedig y galon, mewn brwydr (1 Bren. xxii. 34). Arferir y gair hefyd am arfogaeth ysprydol: 'Dwyfroneg cyfiawnder' (Esa. lix. 17; Eph. vi. 14); 'dwyfroneg ffydd a chariad' (1 Thess. v. 8; gwel hefyd Dat. ix. 9, 17).

2. Rhan o wisg yr arch-offeiriad. Yr oedd yn rhychwant ysgwar, a chwedi ei gwneud o'r un defnyddiau a'r ephod. Yr oedd deuddeg o wahanol feini gwerthfawr wedi eu gosod ynddi, ac enw un o'r llwythau ar bob un o honynt. Yr oedd y rhai hyn wedi eu gosod mewn aur, ac yn bedair rhestr, tri yn mhob rhestr; ond mae yr enwau roddir arnynt yn ein cyfieithiad ni yn rhai ansicr. [MEINI GWERTHFAWR.] Yr oedd y ddwyfroneg wedi ei rhwymo wrth fron yr arch-offeiriad gan gysylltiad y ddwy gongl a'i ysgwyddau, a'r ddwy gongl isaf a gwregys yr ephod. Wrth ei gwisgo cariai y deuddeg llwyth, fel ar ei galon, ger bron Duw. Gelwid hi yn ddwyfroneg barn, gan y cynwysai yr Urim a'r Thummin, a hyny efallai oherwydd taw trwyddi hi y cyrhaeddai yr Hebreaid wybodaeth o farn neu ewyllys Duw mewn perthynas i achosion dyryslyd (Lef. xxviii. 15–30; Num. xxvii. 21; 1 Sam. xxviii. 6; xxx. 7, 8).

DWRN, y llaw ynghauad, naill i daro rhyw un, neu i ddal rhywbeth (Exod. xxi. 18). *Dwrn anwiredd* yw y moddion pechadurus trwy y rhai y gorthrymwn ac y niweidiwn eraill (Esa. lviii. 4). Mae Duw yn *casglu y gwynt yn ei ddyrnau;* mae efe yn medru yn hawdd ei luddias neu ei gyffroi wrth ei ewyllys (Diar. xxx. 4).

DWYRAIN. [COMPOD, PRIF FANAU'R).

DYFAL BARHAD, glynu wrth un cwrs o fywyd neu weithredoedd, serch anhawsderau neu wrthwynebiad (Eph. vi. 18). Gan nad pa ddiffygion rhanol o ras a deimla y saint; ac er, pe gadewid hwynt iddynt eu hunain, y collent eu holl ystôr o ras; ac er fod gwyliadwriaeth, a moddion eraill sefydlogrwydd, yn angenrheidiol i'w dyfal barhad yn eu sefyllfa a'u gyrfa rasol, etto mae eu syrthiad ymaith cyflawn neu orphenol o'r sefyllfa hono yn anghyson a lliaws o adnodau; yn anghyson a chariad, cyfiawnder, doethineb, a ffyddlondeb anghyfnewidiol Duw; yn anghyson a'i fwriadau digyfnewid, ei addewidion, ei gyfammod, a'i lw; yn anghyson ag anrhydedd y Tad, fel eu dewisydd, a'u rhoddwr i Grist fel ei wobrwy, ac fel eu sefydlydd a'u ceidwad; yn anghyson ag anrhydedd y Mab, fel eu prynwr, eu heiriolwr, eu hadeiladydd, eu bugail, eu priod, eu bywyd, ac yn un a hwynt mewn corph ac yspryd; yn anghyson ag anrhydedd yr Yspryd Glân, yr hwn sydd yn trigo yn drigianydd parhaus ynddynt, yn weithiwr, yn ddiddanydd, yn ffynonell yn tarddu i fynu i fywyd tragywyddol, yn sel eu prynedigaeth, ac yn ernest o ogoniant (Job xvii. 9; Diar. iv. 18; x. 25; Esa. liv. 7, 10; Matt. xxiv. 24; Ioan iv. 14; vi. 27, 31, 39, 40, 54–58; x. 10, 27–29; xiv. 16, 17, 19; xvii. 6, 12, 15, 20, 24; Act. xiii. 48; Rhuf. v. 21; viii. 28–39; ix. 23; 1 Cor. i. 8, 9; vi. 15–19; x. 13; 2 Cor. i. 21, 22; iii. 3; Gal. ii. 20; Eph. i. 13, 14; iv. 30; v. 25–30; Phil. i. 6; ii. 13; Col. iii. 3; 1 Thess. v. 8, 9, 23, 24; 2 Thess. iii. 3; 2 Tim. ii. 19; Titus ii. 14; Heb. vi. 17–19; 1 Pedr i. 5; ii. 9).

DYFNDER. [ABYSS.]

DYLED, yr hyn sydd ar un i arall. Gelwir pechod yn ddyled; mae yn gynwysedig mewn cadw oddiwrth Dduw yr anrhydedd a'r cariad sydd yn ddyledus iddo; a thrwy ddyoddef rhaid i'w gyfiawnder gael ei foddloni am ei dramgwyddo (Matt. vi. 12). Dyledwr yw un y mae arno rywbeth, trwy addewid neu gyfiawnder, i arall. Nid yw y saint yn ddyledwyr i'r cnawd; nid oes arnynt ddim rhwymau i'w chwantau pechadurus, ond i Dduw, yr hwn sydd yn eu gwaredu ag iachawdwriaeth lawn a thragywyddol (Rhuf. viii. 12). Yr oedd personau enwaededig yn ddyledwyr i gyflawni yr holl ddeddf; trwy yr enwaediad cyhoeddent yn ddifrifol eu rhwymau a'u parodrwydd i wneud hyny; y cyfryw a lynent wrth enwaediad ar ol ffurfiaid yr eglwys efengylaidd a wrthodent gyflawniad Crist o'r ddeddf, ac a rwyment eu hunain i gyflawniad personol o'r holl gyfainmod toredig (Gal. v. 3). Mae pechaduriaid yn ddyledwyr i Dduw, a llawer o ufudd-dod yn ddyledus oddi wrthynt i'r gorchymyn, a boddlonrwydd i gosbedigaeth ei ddeddf santaidd (Luc vii. 41; Matt. xviii. 24). Yr oedd Paul yn ddyledwr i'r Iuddewon a'r cenedloedd, y doeth a'r annoeth; yr oedd yn rhwym gan ei swydd i bregethu yr efengyl iddynt (Rhuf. i. 14). Mae cariad y naill tuag at y llall yn ddyled nad ydym ddim i feddwl byth ei dalu ffwrdd (Rhuf. xiii. 8).

DYLLUAN, rhywogaeth eithaf adnabyddus o adar nosawl ysglyfaethus, o ba rai mae amryw fathau. Ceir y gair nifer o weithiau yn yr H. D. yn y cyfieithiad cyffredin, ond yr ydym wedi gweled yn yr erthygl ar yr ESTRYS fod y gair יענה, a gyfieithir felly, yn ol addefiad cyffredin yn arwyddo yr estrys. Mae geiriau eraill yn cael eu cyfieithu yn dylluan, megis כוס (*kos*), yn Lef. xi. 17, a Deut. xiv. 16, ac yn Ps. cii. 6; ינשוף (*yansupt*), yn Lef. xi. 17, a Deut. xiv. 16, ac yn Esa. xxxiv. 11; yn Esa. xxxiv. 14, לילית (*lilith*; C. C. *yr wyll*), ac yn ad. 15 קפוז (*kiphos; dylluan*); ond mae esponwyr yn mawr wahaniaethu gyda golwg ar ystyr y gwahanol eiriau hyn, ac er, oherwydd fod rhai o honynt yn cael eu defnyddio mewn cysylltiad â manau dadfeiliedig lle mae y dylluanod yn debyg o drigo, mae yn ddigon tebygol y golygid rhyw rywogaeth o'r aderyn hwnw, ond nid oes dim lle i benderfynu pa un a olygir mewn unrhyw adnod.

Mae y dylluan glust-hir (*Otus vulgaris*) i'w chael yn awr yn Mhalestina. Gellir ei chymeryd fel esiampl o'r teulu *Strigidæ*, i ba un y perthyn. Mae ei phen yn fawr, â'i llygaid yn cyfeirio yn mlaen, ac wedi ei amgylchu gan blu tyner llac. Mae ei chylfin yn llym a chrymedig, ei hewinedd yn gam, a'i man-blu wedi eu rhesu â gwineu a melyn. Mae rhywogaeth lliosog o ddylluanod i'w cael bron yn mhob parth o'r byd.

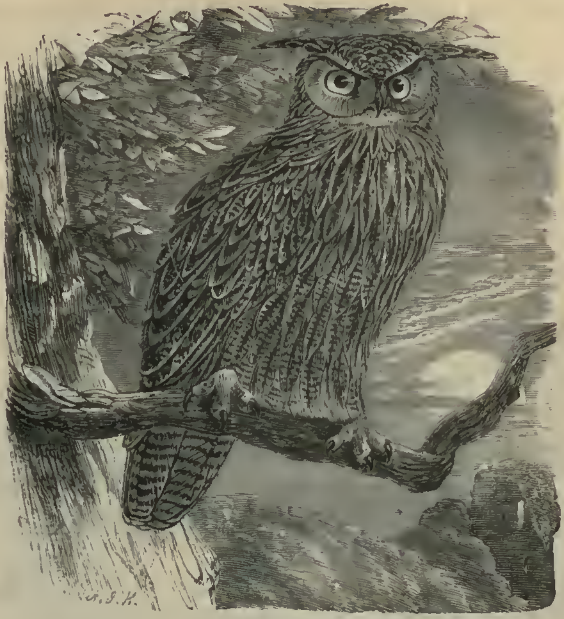

DYLLUAN GLUST-HIR.

DYRNU. 1. Curo yd o'i blisgyn (Esa. xxviii. 28). Yr oedd y dyrnu yn cyrhaedd hyd gynhauaf y grawnwin, a chynhauaf y grawnwin yn cyrhaedd hyd amser hau, a phan na orphenid un cynhauaf cyn dechreu y llall, yr oedd yn arwydd o gyflawnder mawr (Lef. xxvi. 5; Amos ix. 13). 2. Poenydio, difrodi, dinystrio (Hab. iii. 12; Amos i. 3; Micah iv. 1). Darlunir Babilon fel llawr dyrnu, a chnwd y llawr dyrnu, i ddynodi natur echrydus barnedigaethau Duw arni (Esa. xxi. 10; Jer. li. 33). Darlunir yr eglwys fel yn dyrnu y mynyddoedd a'r bryniau, ac yn eu nithio hwynt, tra y dyg y gwynt hwynt ymaith, ac y gwasgerir hwynt gan y corwynt—h.y., gorchfyga ei gelynion grymusaf, ac a'u gwasgar, fel nad allont mwyach ormesu na niweidio (Esa. xli. 15, 16).

Rhydd y darluniad byw canlynol gan Dr. Robinson i ni ryw ddrychfeddwl am yr hen loriau dyrnu, a'r dull o ddyrnu: 'Dygir yr yd, cygynted ac y torir ef, yn ysgubau bychain i'r llawr dyrnu ar gefn asynod, neu weithiau gamelod. Mae yr asynod bychain yn cael eu cuddio mor gyfan gwbl gan eu baich fel mai prin y maent yn weledig; ni wel dyn ddim ond sypyn o ysgubau yn symud fel pe o honynt eu hunain.

'Dewisir man gwastad-lyfn ar gyfer y lloriau dyrnu, y rhai a wneir o ffurf gron, ac yn 50 troedfedd o dryfesur, yn unig trwy guro y ddaiar yn galed.' (Maent felly yn yr awyr agored heb na nen na muriau; Jahn 36; gwel Barn. vi. 36–40). 'Ar y dernyn crwn-ffurf hwn taenir yr ysgubau yn dew, a sathrir yr yd gan ychain, gwartheg, ac anifeiliaid ifeinc wedi eu gosod efallai bump ochr yn ochr, ac yn cael eu gyru o gwmpas y cylch, neu yn hytrach yn mhob cyfeiryd dros y llawr. Trwy y dull hwn mae y gwellt yn cael ei chwalu nes ydyw yn us. Troir ef weithiau â fforch bren ddwybig, a phan wedi cael digon o'i sathru, teflir ef i fynu â'r un fforch yn erbyn y gwynt, er mwyn gwahanu rhyngddo a'r yd, yr hwn wedi hyn a gesglir ac a nithir. Mae yr holl drefn yn wastrafflyd iawn, o'r cario ar gefn yr asynod hyd at y sathru ar y llawr noeth.'

Er taw hwn efallai oedd y dull hynaf a mwyaf cyffredin o ddyrnu, etto nid yr unig ddull o ddyrnu yd ydoedd yn mhlith yr Israeliaid. Sonia Esaiah am rywbeth tebyg i fennau ar olwynion yn myned dros yr yd; cyfeiria hefyd at y defnydd wneid o wialen neu ffon i guro ffacbys a chwmin, efallai rywbeth tebyg i'n ffust ni; a sonia yn neillduol am 'fenn ddyrnu newydd ddanneddog' (Deut. xxv. 4; Esa. xxviii. 27, 28; xli. 15).

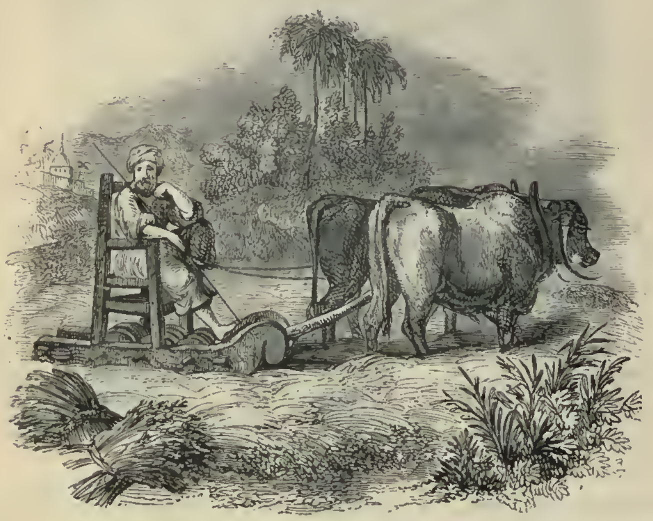

DYRNU GYD A'R CAR.

Robinson, pan yn teithio yn ngoror Gaza, a ddywed fod perchenogion y cnydau yn dyfod bob nos i gysgu ar eu lloriau dyrnu er mwyn eu diogelu (Robinson ii. 446)—amgylchiad sydd yn cyfatteb i'r amgylchiad hynod a enwir yn Ruth iii. 2, 7.

E

E'BAL A GAR'IZIM. [Garizim.]

ECRON, y mwyaf gogleddol o ddinasoedd pum arglwydd y Philistiaid. Er i Ecron, Gaza, ac Ascelon gael eu hennill gan Judah (Barn. i. 18), rhaid eu bod wedi eu hadennill wedi hyny gan y Philistiaid. Pan gymerwyd yr arch gan y Philistiaid yn y rhyfel â'r Israeliaid yn nyddiau Eli, dygwyd hi yn gyntaf i Asdod ac yna i Gath; ond gan i drigolion y llefydd hyn gael eu taro â 'chlefyd y marchogion,' danfonwyd hi yn ei blaen i Ecron; a chan yr arswydai yr Ecroniaid rhag ail ymweliad 'clwyf y marchogion,' hwy a gynygasant ar fod iddi gael ei dychwelyd i'w lle ei hun yn ngwlad Israel, yr hyn mewn canlyniad a wnawd (1 Sam. iv. 11; v. 6). Ar ol i Dafydd ladd Goliath, ffodd byddin y Philistiaid, a'r Israeliaid 'a erlidiasant y Philistiaid hyd y ffordd y delych i'r dyffryn, a hyd byrth Ecron' (xvii. 51, 52). Gelwir Baalsebub yn dduw Ecron (2 Bren. i. 2). Ar amser diweddarach cyhoeddwyd barnedigaethau trymion yn erbyn Ecron a dinasoedd eraill y Philistiaid (Jer. xxv. 20; Amos i. 8; Seph. ii. 4; Zech. ix. 5–7).

Mae Dr. Robinson yn meddwl nad oes un lle i amheu nad ydyw pentref presenol Acer yn cyfatteb i'r hen Ecron. Mae llythyrenau gwreiddiol yr enw Arabaidd yr un a'r rhai Hebraeg, ac y mae y sefyllfa hefyd yn cyduno â'r cyfan a wyddom am Ecron, fel y mae hefyd y traddodiadau hen a diweddar yn ei gylch yn gwneud. Mae yn bentref gryn fawr; ond nid oes dim ynddo i'w wahaniaethu oddiwrth bentrefi eraill presenol y dyffryn. Fel yntau, maent wedi eu hadeiladu â phriddfeini wedi eu pobi yn ngwres yr haul, ac i lygad y teithiwr ni ddygant arwyddion o hynafiaeth, er y dywedir fod y trigolion yn taro, yma ac acw, yn y meusydd cymydogaethol, wrth bydewau, ceryg llaw-felinau, a gweddillion eraill perthynol i'r hen le (Robinson, *Res.* iii. 22, 23, 24).

EDEN, pleser. Dyna enw y wlad, neu ran o wlad, lle y planodd yr Arglwydd ardd, yn yr hon y gosododd ein rhieni cyntaf, a lle y darfu iddynt gael eu temtio, ac y syrthiasant. Darlunir y lle fel hyn gan Moses: 'Ac afon a aeth allan o Eden i ddyfrhau yr ardd, ac oddi yno hi a ranwyd, ac a aeth yn bedwar pen. Enw y gyntaf yw Pison; hon sydd yn amgylchu holl wlad Hafilah, lle y mae yr aur. Ac enw yr ail afon yw Gihon; hono sydd yn amgylchu holl wlad Ethiopia. Ac enw y drydedd afon ydyw Hidecel; hono sydd yn myned o du y dwyrain i Assyria. A'r bedwaredd afon yw Euphrates' (Gen. ii. 10–14). Cyfeiria y darluniad, feddyliem, at lefydd, nid yn unig ar amser y greadigaeth, ond y rhai oeddynt yn bodoli efallai pan ysgrifenai Moses Lyfr Genesis, a'r rhai oeddynt yn fwy neu lai adnabyddus i'r Israeliaid. Os nad oeddynt mwyach mewn bodolaeth, neu os nad oeddynt mwyach yn adnabyddus, i ba ddyben oedd y darluniad manwl hwn? Ni wnaethai ddim ond pensyfrdanu ac efallai gamarwain yr Iuddewon, fel mae wedi gwneud â llawer mewn amseroedd diweddar.

'Mae y cwestiwn yn mha le yr oedd gardd Eden yn un,' medd Mr. N. Morren, 'ac sydd yn naturiol wedi cyffroi llawer o gywreinrwydd; etto rhaid cyfaddef ei fod wedi arwain i lawer o amcan-dybiau gwyllt a diwerth, ac heb un gorpheniad boddhaol iddynt. Ymddengys taw camsyniad sylfaenol y rhan fwyaf o ymofynwyr ydyw tybied fod y darluniad a roddir o'r lle yn cynwys yn angenrheidiol gyfeiriad at rhyw wledydd, afonydd, a llefydd eraill, ac yn bodoli yn wirioneddol yn awr ar wyneb y ddaiar.' Rhoddir y daflen ganlynol o'r prif olygiadau mewn perthynas i sefyllfan y baradwys ddaiarol gan Morren:—

Enwau.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.
עדן, Eden	Armenia.	Kornel yn Babylonia.	Gwlad yn agos i'r Mor Caspian.	Bactria.	Syria.	Gwlad rhwng y Ganges a'r Nile.	Barneean.	India.	Cashmere.
פישון, Pison	Y Phasis.	Genan *gorllewinol* y Sbat el Arab.	Yr Araxes.	Y Sihon neu y Jaxartes.	Y Chrysorhoas.	Y Ganges.	Y Nilab neu y Sind Lleiaf.	Yr Irabatti.	Y Phasis.

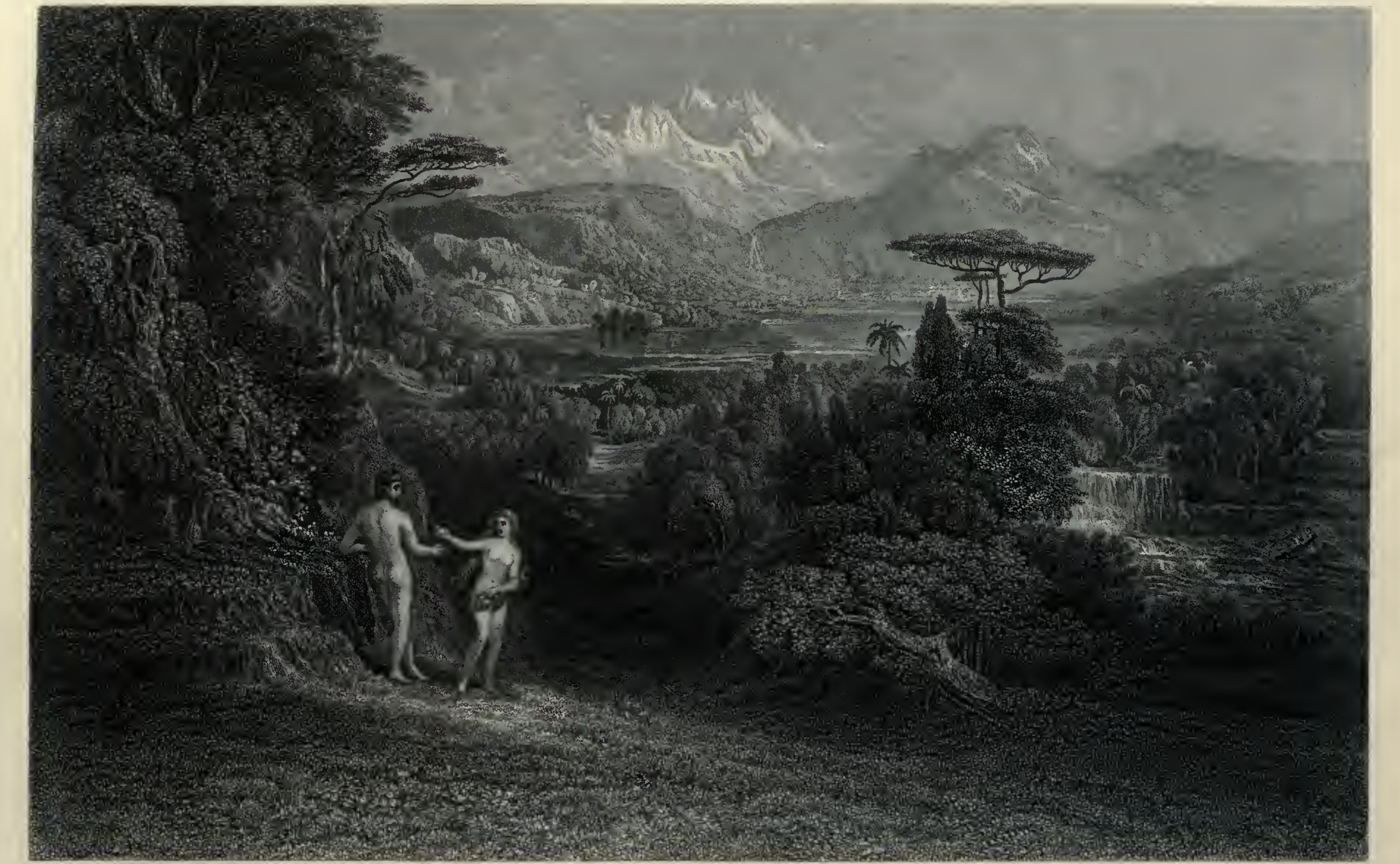

CWYMP DYN.

WILLIAM MACKENZIE, LLUNDAIN, LLYNLLEIFIAD AC ABERTAWY.

ENWAU.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.
כיהון, Gihon . . .	Yr Araxes.	Genau *dwyreiniol* y Shat el Arab.	Yr Oxus neu y Jibon.	Yr Oxus neu y Jihon.	Yr Orontes.	Y Nile.	Yr Hirmend.	Y Ganges.	Yr Oxus.
חדקל, Hidecel . . .	Y Tigris.	Y Tigris.	Y Tigris.	Y Tigris.	Y Tigris.	Y Tigris.	Afon Bablac.	Yr Indus.	Y Tigris.
פרת, Phrath . . .	Yr Euphrates.	Yr Euphrates.	Yr Euphrates.	Yr Euphrates.	Yr Euphrates.	Yr Euphrates.	Afon Cadmuz.	Yr Euphrates.	Yr Euphrates.
חוילה, Hafilah . . .	Colchis.	Arabia Ddedwydd.	Chwala, ar y *gorllewin* i'r Caspian.	Chworasmia.	Hafilah yn Arabia.	India.	Cabul.	Ava.	Colchis.
כוש, Cus.	Gwlad y Cossæi.	Chuzestan neu Susiana.	Chworasmia, ar y *dwyrain* i'r Caspian.	Hindoo-Coosh.	Cassiotis.	Nubia ac Abyssinia.	Cusha.	Eithafion y Deheu. (?)	Bactria.
אשור, Assur . . .	Assyria.	Assyria.	Assyria.	Assyria.	Assyria.	Assyria.	Hazareth.	Assyria.	Assyria. (?)

'Yn y daflen uchod,' medd Morren, 'yr ydwyf wedi rhoddi golwg ar brif syniadau y rhai sydd wedi ceisio cysylltu y darluniad o Baradwys â llefydd sydd yn bodoli yn bresenol. Mae pob un o'r cynlluniau yn agored i'r wrthddadl, nad oes dim un man lle tardd pedair afon yn cyfatteb i'r rhai a enwir yn yr hanes.

'Cafodd y dyb taw yn Armenia yr oedd Eden yn gyfleuedig ei chymeryd i fynu yn ffurfiol gan Reland, a'i dal gan Calmet ac eraill. Amddiffynwyd yr amcan-dyb ei bod yn gyfleuedig yn neheubarth Babilonia yn llafur-fawr gan Huet, esgob Avranches, a delid hi gan Calvin, Bochart, Wells, ac eraill. Dyma y tybiau y mae iddynt y derbyniad mwyaf cyffredinol; nid yw y lleill a enwir yn y daflen yn deilwng o un sylw neillduol. Nid yw y rhai hyn ond ychydig o'r tybiau sydd wedi cael eu cyhoeddi. Gwaith diddiwedd fyddai enwi gwag ddychymygion y Germans ar y pwnc. Gosodai Rudbeck, y Swede, Eden yn Scandinavia. Myntumiai Hasse, mewn gwaith a gyhoeddwyd yn Halle yn 1801, fod safle Paradwys yn Prussia, ar lan môr y Baltic. Credai fod y Moroedd Euxine a'r Caspian unwaith yn un, ac y rhedent i'r Baltic ar hyd un afon fawr, sef yr Eridanus. Haerai fod hinsawdd y gogledd wedi ei ostwng gan ryw chwyldroad mawr (yr hyn sydd yn debygol ddigon), gan taw goror gwres ydoedd yn ddechreuol; dygai y coed *amber* fel *resin*, a ffrwythau mor llesol ar gyfer iechyd fel y gallesid yn briodol eu galw yn *brennau'r bywyd*.

'Mae Baumer, yn y cyhoeddiad a elwir *Hartha* am 1829, yn dychymygu fod y Caspian a'r Euxine unwaith yn un, a thrwy offerynoliaeth yr Irtisch, y Petschora, y Dwina, a'r Volga, i ynys gael ei ffurfio, yn yr hon yr oedd Paradwys yn gyfleuedig. Gesyd Autenrieth hi yn ynysoedd Môr y Dehau. Mae amcan-dybiau cwbl mor wrthun wedi cael eu cyhoeddi gan Kannegiesser, Latreille, a llawer eraill.

'Un o'r ymofynwyr mwyaf llafur-fawr yw ysgrifenydd Swiss, o'r enw Schulites, mewn gwaith a elwir *Das Paradies*, &c.—h.y., "Paradwys ddaiarol a goruwch-ddaiarol, hanesyddol, a dirgelaidd," Zurich, 1816. Cymer y Pison am yr Indus, a'r Gihon am yr Astaboras neu Jaccazé, afon fawr yn Abyssinia, ac yn rhedeg i'r Nile. Esponia yn hirfaith yr hen ddrychfeddwl am Baradwys allan o'r ddaiar a thu hwnt i'r môr. Yr oedd yn un cyffredin iawn yn y canol oesau. Dywed Cosmos Indicopleustes: "Mae y ddaiar yr ydym ni yn byw arni yn cael ei hamgylchu gan y môr; ond tu hwnt i'r môr mae daiar arall; yno y ffurfiwyd y dyn cyntaf, yno yr oedd Paradwys, ac yno y daeth y diluw ar ben Noah"' (*Collectio Nova Patr.* ii. 161; Morren in *Rosen. Geog.* i. 91, 96).

Nid yw y cyfryw amcan-dybiau yn profi dim ond un peth, sef nad oes fawr o ymddiried i gael ei osod yn nghasgliadau dynion dysgedig os dygwyddant fod yn fyr o synwyr cyffredin a barn oleu, fel y ceir hwynt yn aml.

Credwn nad oes neb all ddweud lle yr oedd gardd Eden yn gyfleuedig, ac mai ofer ydyw cynyg penderfynu y matter. Tueddir ni at y dyb fwy cyffredin taw yn Babilonia yr ydoedd, ond yn mha ran o honi ni theimlwn un duedd i amcan-dybied. Yn nghwrs oesoedd mae cyfnewidiadau mawrion yn cymeryd lle yn ngwelyau afonydd a redant trwy wastadedd, mewn canlyniad i'r llaid a garir ganddynt, a thrwy ba un y mae *level* y tir yn cael ei newid yn barhaus, rhai gwelyau a lenwir i fynu; a cha rhai newydd eu ffurfio, neu rai bychain eu gwneud yn brif welyau; mae yr olwg flaenorol oedd ar y wlad yn cael ei dileu, a'i holl wyneb yn myned dan gyfnewidiad. Yn nyffryn Mesopotamia cyfyngir y cyfnewidiadau mwy pwysig i ran isaf y gwastadedd, y rhai a ellir eu cyfrif yn dechreu ychydig islaw 35° *N. Lat.* O Tekrit i'r môr, pellder o gylch 400 o filltiroedd, mae yr holl wlad heb un bryn arni, a thrwy yr oll o'r gwastadedd hyn mae gwelyau yr afon wedi bod yn ddarostyngedig i gyfnewidiadau mynych, mewn rhan yn naturiol, ac mewn rhan yn cael eu hachosi gan doriadau a wnaed er mwyn dyfrhau y tir cylchynol. Ymddengys yr ymarllwysai yr Euphrates, y Tigris, a'r Karun, gynt i Gulfor Persia trwy wahanol welyau. Mae y tair afon yn awr wedi ymuno, trwy gynydd y tir a ffurfiwyd gan y llaid a ddygid ganddynt, neu efallai trwy newid eu gwelyau, gan achosion naturiol neu gelfyddydol. Ymddengys fod yr Euphrates wedi ei cholli weithiau mewn corsydd, neu gael ei threiaw wrth ddyfrhau daiar, ac nad oedd ganddi un agoriad allan i'r môr. Ymranai gynt hefyd i nifer o gangenau, y rhai a redent yn groes i'r Tigris, neu a ail ymunent â'r brif afon, o ba rai mae y rhan fwyaf yn awr wedi sychu. Mae y Tigris, yr hon sydd yn rhedeg ar hyd ddyfnach gwely, wedi cyfnewid llai ar ei chwrs. Mae daiaryddiaeth gydmariaethol Mesopotamia Isaf, mewn canlyniad i'r amrywiaethau ynghwrs yr afonydd yn cael ei wneud yn un o'r testynau mwyaf dyrus ac anhawdd ac all byth sicrhau sylw ysgolaig (Rawlinson in *Herodot.* i. 566).

Ni gawn amryw gyfeiriadau yn y prophwydi at Eden a gardd Eden, a chyfeiria rhai o honynt efallai at y baradwys ddaiarol yn yr hon y gosodwyd dyn ar y cyntaf, megis Esa. li. 3; Ezec. xxxvi. 35; Joel ii. 3; ond tybir y cyfeiria y lleill at ryw fan hyfrydlon yn Mynydd Libanus ac oedd yn hynod am ei brydferthwch a'i iachusrwydd. Yn Amos i. 5 yr ydym yn darllen mewn cysylltiad â Syria am Beth-eden neu 'dŷ Eden,' yr hwn ydoedd, fe dybir, hafotty neu bleserdy perthynol i freninoedd Syria yn Libanus. Yn Ezec. xxxi. 16 yr ydym yn darllen am 'goed Eden, y dewis a'r goreu yn Libanus' (gwel hefyd adnodau 3, 8, 9, 15, 18). Mae yn bresenol bentref yn Mynydd Libanus a elwir Ehden, yn gyfleuedig oddeutu taith dwy awr a hanner oddiwrth y cedrwydd, a sefyllfa hyfrydlon yr hwn a rydd iddo hawl i ddwyn yr enw Hebraeg *Pleser*. Mae yn gyfleuedig wrth ochr dyffryn bras gwrteithiedig, ac yn amgylchedig gan erddi dyfredig, a choedydd hyfrydlon, tra mae'r awyr yn felus ber (Rosen. *Geog.* ii. 264; Irby, *Trav.* 64).

E'DOM, a elwir hefyd MYNYDD SEIR (Gen. xxxvi. 8, 9; Deut. ii. 1, 4, 5), ac IDUMEA (Ezec. xxxv. 15), gwlad yn Arabia Gerygog, ar y dehau i wlad Moab. Yr Horiaid yw trigolion boreuaf y wlad hon am ba rai mae genym un hanes (Gen. xiv. 16). Cyfieithir y gair, '*Troglodytes*, sef pobl yn trigo mewn ogofau, neu dan y ddaiar' (Gesenius, *Lex.* 304). Esau, ar ol cael ei amddifadu gan Jacob o'i enedigaeth fraint fel mab hynaf Isaac, a chwedi hyn o fendith ei dad (Gen. xxv. 29, 34; xxvii. 1–40), a phan yr oedd eu cyfoeth wedi cynyddu cymaint fel nad allent drigo ynghyd, a phan nad allai y tir lle yr oeddynt yn ddyeithriaid eu cynnal oblegid eu hanifeiliaid, 'a gymerodd ei wragedd, a'i feibion, a'i ferched, a holl ddynion ei dŷ, a'i anifeiliaid, a'i holl ysgrubliaid, a'i holl gyfoeth a gasglodd efe yn ngwlad Canaan, ac a aeth o'r wlad o wydd ei frawd Jacob. Felly y trigodd Esau yn Mynydd Seir: Esau yw Edom' (Gen. xxxvi. 6–8). Wedi hyn 'meibion Esau a ddaeth ar eu hol hwynt, ac a ddifethasant yr Horiaid o'u blaen, a thrigasant yn eu lle hwynt, fel y gwnaeth Israel i wlad ei etifeddiaeth yntau, yr hon a roddes yr Arglwydd iddynt' (Deut. ii. 12). Ond er i ddisgynyddion Esau orchfygu yr Horiaid, a chymeryd meddiant o'u gwlad, bernir, oddiwrth Gen. xxxvi. 9–43, y gallasai niferi o'r olaf, yn gystal ag o hen drigolion Canaan, oroesi a pharhau i fyw yn mysg eu gorchfygwyr, ac iddynt yn y diwedd ddyfod yn un pobl (Robinson, *Res.* ii. 424).

Ymddengys i eiddigedd neu atgasrwydd Esau a Jacob at eu gilydd gyrhaedd eu disgynyddion; o'r hyn lleiaf pan y darfu i'r Israeliaid geisio cenad gan yr Edomiaid i baso trwy eu gwlad, gomeddasant ganiatau iddynt, a gorfu arnynt ddychwelyd i Elath, a chwmpasu gwlad Edom er mwyn cyrhaedd Canaan (Num. xx. 14–21; xxi. 4; Deut. ii. 1–8). Am o gylch 400 o flyneddau ar ol hyn nid ydym yn clywed dim am yr Edomiaid. Ymladdodd Saul yn erbyn Edom fel un o'i elynion (1 Sam. xiv. 47). Darfu i fyddinoedd Dafydd orchfygu yr Edomiaid yn nyffryn yr Halen, y Wadi Arabah mae'n debygol, neu y Ghor, gan y gorweddai y rhan ogleddol o hono ar y tu dehau o'r Môr Marw; 'ac efe a osododd benaethiaid ar Edom, a bu holl Edom yn weision i Dafydd' (2 Sam. viii. 13, 14; 1 Cron. xviii. 12, 13). Ymddengys i Joab, tywysog milwriaeth Dafydd, ar yr achlysur, neu un canlynol, wneud galanastra ar wrrywiaid Edom (1 Bren. xi. 15, 16). Ymddengys fod Edom yn ddarostyngedig i Israel yn amser Solomon, oblegid 'gwnaeth longau yn Ezion-geber, yr hon sydd wrth Elath, ar fin y Môr Coch, yn ngwlad Edom' (ix. 26). Parhaodd felly, mae'n debygol, hyd amser Jehosophat, oblegid dywedir, 'Nad oedd brenin yn Edom: rhaglaw oedd yn lle brenin'—h.y., rhaglaw efallai yn lle brenin Judah; oblegid Jehosophat, fel Solomon, 'a wnaeth longau môr i fyned i Ophir am aur; ond y llongau a ddrylliodd yn Ezion-geber' (1 Bren. xxii. 47, 48). Ymddengys, fodd bynag, i drigolion Mynydd Seir ymuno â'r Moabiaid a'r Ammoniaid i ymosod ar Jehosophat, ond iddynt gael eu lladd gan eu cyngreirwyr (2 Cron. xx. 22, 23). Canlynwyd Jehosophat gan Jehoram ei fab, 'ac yn ei ddyddiau ef y gwrthryfelodd Edom oddi tan law Judah, ac a osodasant frenin arnynt eu hun.' Ymddengys taw gwrthryfel parhaus ydoedd, oblegid dywedir wedi hyn, 'i Edom wrthryfela oddi tan law Judah hyd y dydd hwn' (xxi. 8, 10). At ba amser y cyfeiria hyn nid ydym yn gallu dweud, oblegid nid ydym yn gwybod pa bryd y darfu Llyfr y Croniclau gael ei ysgrifenu. Darfu i Amasiah 'daraw o'r Edomiaid, yn nyffryn yr Halen, 10,000, ac a ennillodd y graig mewn rhyfel, ac a alwodd ei enw Joctheel hyd y dydd hwn' (2 Bren. xiv. 7). 'Meibion Judah hefyd a gaethgludasant 10,000 yn fyw, ac a'u dygasant i ben y graig, ac a'u taflasant hwy o ben y graig, fel y drylliwyd hwynt oll. Ac wedi dyfod Amasiah o ladd yr Edomiaid, efe a ddug dduwiau meibion Seir, ac a'u gosododd i fod iddo ef yn dduwiau, ac a addolodd ger eu bron hwynt, ac a arogldarthodd iddynt' (2 Cron. xxv. 12, 14). Fe ymddengys oddiwrth hyn, er fod yr Edomiaid fel Israel wedi disgyn oddiwrth Abraham, eu bod wedi suddo i eilun-addoliaeth. Efallai taw am Amasiah y dywedir, 'Efe a adeiladodd Elath, ac a'i dug drachefn i Judah' (xxxvi. 2), er y deallir hyn yn gyffredin am ei fab a'i ganlyniedydd Uzziah. O dan Ahaz 'daeth yr Edomiaid etto, ac a darawsant Judah, ac a gaethgludasant gaethglud' (2 Cron. xxviii. 17). Yn ei deyrnasiad ef 'y dug Resin, brenin Syria, drachefn Elath at Syria, ac a yrodd yr Iuddewon o Elath; a'r Syriaid a ddaethant i Elath, ac a breswyliasant yno hyd y dydd hwn' (2 Bren. xvi. 16). Dyma yw'r cyfieithiad cyffredin, ond yn ol beirniaid *Edomiaid* ac nid *Syriaid* ydyw y darlleniad cywir.

Yn ysgrifeniadau y prophwydi mae barnedigaethau dychrynllyd yn cael eu cyhoeddi yn erbyn Edom. Ymddengys oddiwrth rai o'r prophwydoliaethau hyn fod yr Edomiaid gyda malais diffaith yn gorfoleddu ynghystuddiau y genedl Iuddewig, yn enwedig yn nhymor olaf y freniniaeth, ac yr oeddynt wedi ceisio ymddial arnynt, trwy ymuno â'u gelynion i'w lladd, a'u cymhell i fabwysiadu mesurau llymion, ac ymuno i'w hyspeilio (Ps. cxxxvii. 7; Esa. xxxiv. 5–17; Jer. xlix. 7–22; Gal. iv. 21, 22; Ezec. xxv. 12–14; xxxv. xxxvi. 4, 5; Joel iii. 19; Amos i. 6–12; Obed. 1–16). Oddiwrth Mal. i. 2–4 ymddengys fod y barnedigaethau hyn wedi cael eu cyflawni mewn rhan pan yr ysgrifenodd y prophwyd.

Ymddengys i'r Edomiaid, yn ystod caethiwed Babilon, neu yn fuan ar ol hyny, ymdaenu dros ddehau Judea cybelled a Hebron. Ymddengys iddynt gadw meddiant o'r rhan hon o'r wlad hyd amser y Maccabeaid; ond ynghylch 164 C.C. 'Judas a ymladdodd yn erbyn plant Esau yn Idumea, yn Arabattine, am eu bod yn gwarchae ar Israel, ac efe a'u darostyngodd, ac a ddug eu hyspail hwy.' 'Wedi hyny Judas a'i frodyr a acthant allan, ac a ryfelasant yn y wlad sydd yn gorwedd tua'r dehau, yn erbyn meibion Esau, ac yno efe a oresgynodd Hebron a'i phentrefydd, ac a dynodd i lawr ei chastell hi, a'i thyrau hi a losgodd efe oddi amgylch' (1 Maccab v. 3, 65). Ymddengys y gelwid deheudir Canaan yn awr yn Idumea (Joseph. *Wars*, iv. 9, 7, *c. Appion*, ii. 9), a llawer o'r trigolion a elwid yn Idumeaid. Ar ol i John Hyrcanus, ynghylch 125 C.C., ddarostwng yr holl Idumeaid, caniataodd iddynt i aros yn y wlad ar y teler fod iddynt gymeryd eu henwaedu, a gwneud defnydd o'r deddfau Iuddewig. Yn hytrach na gadael eu gwlad enedigol, derbyniasant yr enwaediad, ac ymostyngasant i fyw yn mhob ystyr fel Iuddewon. Chwanega Josephus, 'O hyn allan nid oeddynt amgen nag Iuddewon' (*Antiq.* xiii. 9. 1). Yr oedd Antipater, tad Herod, yn Idumead o ran cenedl, ond fel llawer o'i gydwladwyr yr oedd yn broselyt i'r grefydd Iuddewig, a gellir ystyried Herod fel un hefyd. Ychydig bach cyn gwarchaead Jerusalem gan Titus darfu i finteoedd o'r Idumeaid daflu eu hunain i'r ddinas, a gwneud eu rhan i'w hyspeilio a'u dinystrio. O'r amser hwn yn mlaen mae'r Edomiaid, fel pobl, yn diflanu oddiar dudalenau hanesyddiaeth. Mae yn debygol iddynt hwy, fel yr Ammoniaid, y Moabiaid, a llwythau eraill, ymgymysgu â hil gyffredin yr Arabiaid.

Tybir taw hen brifddinas Edom ydoedd Bosrah. Enwir Selah, neu y *Graig*, hefyd yn yr Ysgrythyrau. Tybir taw cynrychiolydd y lle yw Petra, adfeiliau yr hwn sydd yn y dyddiau presenol wedi creu cymaint o ddyddordeb. Yn nghymydogaeth uniongyrchol Petra mae mynydd uchel iawn, sef Mynydd Hor, fel y tybir, ar yr hwn y bu Aaron farw.

EDIFARHAU yw, gyda galar, gyfnewid meddwl tuag at yr hyn olygir yn fwy cywir, a gweithredu yn gyson â'r cyfryw gyfnewidiad (Matt. xxi. 29). Mae Duw yn edifarhau, nid trwy newid ei feddwl, ei gariad, neu ei fwriad, ond trwy newid ei ddull o weithredu; felly edifarhaodd iddo greu dyn, neu wneud Saul yn frenin, pan y newidiodd gwrs ei ragluniaeth tuag attynt, megis y mae dynion yn gwneud pan edifarhant, ac y newidiant eu meddwl, gan weithredu fel un penderfynol i dynu lawr a dinystrio (Gen. vi. 6, 7; 1 Sam. xv. 11). Mae fod 'yn edifar ganddo o ran ei weision,' neu fod ei 'edifeirwch yn cael ei gydgynneu,' yn arwyddo ei ddyfodiad trugarog i'w gwaredu, ar ol iddo ymddangos yn benderfynol i'w dinystrio (Deut. xxxii. 36; Ps. cxxxv. 14; Hos. xi. 8). Arwydda ei edifeirwch am y drwg a fygythodd, neu y daioni a addawodd ar delerau, nad yw yn cosbi ag un nac yn cyfranu y llall (Ps. cvi. 35; Jer. xviii. 10). Diedifarhaus yw doniau a galwedigaeth Duw; nis gellir eu galw na'u tynu yn ol, gan y gwna ei gariad a'i ffyddlondeb hwynt yn ddigyfnewid (Rhuf. xi. 29). Edifeirwch dynion yw—Yn 1. Cyfnewidiad meddwl, yr hyn bair iddynt ddymuno yn ddifrifol i ddadwneud yr hyn sydd wedi ei wneud. Ni chafodd Esau le i edifeirwch, neu gyfnewidiad meddwl, yn Isaac ei dad, *er iddo trwy ddagrau ei thaer geisio hi;* nis gallasai Isaac, gan nad pa mor ewyllysgar bynag, alw bendith Jacob yn ol, a'i rhoddi iddo ef (Heb. xii. 17). 2. Edifeirwch deddfol, yr hwn a wna i ddyn ofidio am, a throi oddiwrth ei bechod, ac ymddangos yn grefyddol, yn unig ar gyfrif y niwed mae wedi wneud eisoes, neu yn debygol o wneud iddo. Mae y drwg-weithredwr, yr hwn sydd yn parhau i garu ei bechod, o'r hyn lleiaf i beidio a'i gasau, yn edifarhau am ei gyflawni oblegid y dug ef i gosb a chywilydd. Edifarhaodd Judas oherwydd bradychu ei Feistr pan ganfu ganlyniadau ei weithred (Matt. xxvii. 3). 3. Edifeirwch efengylaidd, ydyw gras achubol wedi ei weithredu yn nghalon pechadur, trwy air ac Ysbryd Duw, trwy ba un y mae efe, oddiar olwg ar, a theimlad o'i bechod, fel tramgwydd i Dduw, dianrhydedd i Grist, a niweidiol i'w enaid ei hun, ac oddiar amgyffrediad o drugaredd Duw yn Nghrist, gyda galar am bechod, a chasineb tuag atto, yn troi oddi wrtho at Dduw fel ei Geidwad, ei ran, a'i Arglwydd, gyda bwriad cyflawn ac ymdrech i ufuddhau deddfau newydd. Gelwir hyn yn edifeirwch tuag at Dduw, gan mai trwyddo yr ydym yn troi oddiwrth bechod atto; ac edifeirwch i fywyd, gan y tardda oddiar, ac y datguddia, ein bywyd ysprydol, ac yn diweddu yn, ac yn parottoi ar gyfer bywyd tragywyddol (Matt. iii. 2; Act. iii. 19; xi. 18; xx. 21). Rhaid bob amser i ffydd gyferbynol ragflaenu edifeirwch; rhaid i ffydd y ddeddf ragflaenu edifeirwch deddfol (Rhuf. iii. 19); a rhaid i ffydd yr efengyl ragflaenu edifeirwch gwir efengylaidd. Mae edifeirwch yn anhebgorol angenrheidiol er cadwedigaeth yr enaid (Matt. iii. 2, 7–12; Luc xiii. 3, 5–9; xxiv. 46, 47; Act. xvii. 30, 31).

EFENGYL. Y rhai canlynol ydynt y prif ystyron yn y rhai yr ydym i ddeall y gair Groeg εὐαγγέλιον (*efengyl*) a'i berthynasau.

1. Newyddion da. Dyma yw ystyr wreiddiol a chyffredin y gair. Yn yr ystyr hyn y cyfieithir ef yn aml gan ein cyfieithwyr, megis yn Luc i. 19; ii. 10; viii. 1; Act. xiii. 32; Rhuf. x. 15; 1 Thess. iii. 6; ac y mae y drychfeddwl o newyddion da yn cael ei gynwys hyd yn od pan nad yw yr hyn sydd benaf mewn golwg. 2. Trefn cadwedigaeth trwy Iesu Grist, yn cynwys cyfundraeth o wirionedd ynglyn â hi. Dyma yw ystyr y gair, yn enwedig yn llythyrau Paul, a thyna ydyw ei ystyr cyffredin yn ein plith ein hunain. 3. Hanes bywyd Crist (Marc i. 12). Mae y gair εὐαγγέλιον wedi cael ei arfer yn yr ystyr hyn yn y titl a osodwyd er yn foreu o flaen hanes ei fywyd; ac oherwydd hyn derbyniodd ei ysgrifenwyr y titl o efengylwyr. 4. Gweinidogaeth yr efengyl; gwaith efengylaidd (Rhuf. i. 1, 9; 1 Cor. ix. 14, 18; 2 Cor. viii. 18; 2 Tim. i. 8). 5. Rhyw wirionedd neu wirioneddau y rhai a gyfranogent mewn modd neillduol o natur newyddion da (Gal. ii. 2).

Y ddau ystyr cyntaf ydyw y rhai y cymerir y gair εὐαγγέλιον yn fwyaf cyffredin yn y T. N., ond yn anffodus rhoddir yr ail yn aml lle y dylasid rhoddi y cyntaf, gan y defnyddir y gair efengyl yn lle newyddion da. Yn Matt. iv. 23, a llawer o adnodau eraill, dylasai 'efengyl y deyrnas' gael ei gyfieithu yn 'newyddion da y deyrnas.' Nid oedd y gair y pryd hwnw wedi cyrhaedd y cymhwysiad neillduol ac a dderbyniodd wedi hyn, a'r hwn sydd yn gyffredin yn ein plith ni. Yn Esa. lxvi. 1 darlunir y Messiah fel yn dweud, 'Yr Arglwydd a'm heneiniodd i efengylu i'r rhai llariaidd;' ond yn Luc. iv. 18, lle yr adrodda ein Harglwydd yr adnod, cyfieithir y geiriau 'i bregethu i'r tylodion,' yn lle 'pregethu newyddion da i'r tylodion,' yr hyn a andwya brydferthwch yr adnod, gan fod yr hyn sydd yn canlyn yn ddarluniad o'r gwahanol newyddion da a ddygid. Mae yn amlwg fod camsyniad yn y cyfieithiad o'r H. D. neu y T. N., ac nis gall fod un cwestiwn yn mha un y mae (gwel hefyd Matt. xi. 5; Luc vii. 22). Yr un wedd darllenwn yn Esa. lii. 7: 'Mor weddaidd ar y mynyddoedd yw traed yr hwn sydd yn efengylu, yn cyhoeddi heddwch, a'r hwn sydd yn mynegi daioni.' Ond yn Rhuf. x. 15, lle yr adroddir yr adnod hon, cyfieithir hi fel hyn: 'Mor brydferth yw traed y rhai sydd yn efengylu tangnefedd, y rhai sydd yn efengylu pethau daionus.' Yma dylasai geiriau y prophwyd, 'yn cyhoeddi heddwch,' gael eu cadw; ac yna, er mwyn cadw i fynu y gydmariaeth, dylasai yr adnod ganlynol gael ei chyfieithu fel hyn: 'Eithr nid ufuddhasant hwy oll i'r (τῷ εὐαγγελίῳ) newyddion da; canys mae Esaias yn dywedyd, O Arglwydd, pwy a gredodd i'n hymadrodd ni?' Yn Heb. iv. 2 darllenwn i'n cyfieithiad ni: 'Canys i ninau y pregethwyd yr efengyl yn gystal ac iddynt hwythau,' lle y dylasai yn eglur fod, 'Canys i ninau y cyhoeddwyd y newyddion da megis ac iddynt hwythau.' Pa beth oedd y newyddion da ac oeddynt yn gyffredin i'r ddau sydd yn amlwg oddiwrth gysylltiad yr adnod: addewid oeddynt o 'orphwysfa i bobl Duw.' Mae adnod hefyd yn y Datguddiad yr hon sydd yn cyfeirio yn amlwg at destun gwahanol oddiwrth yr hyn a elwir yn gyffredin yn efengyl, a lle mae defnydd o'r enw hwnw wedi achosi camgymhwysiad o'r adnod: 'Ac mi a welais angel arall yn ehedeg ynghanol y nef, a'r efengyl dragywyddol ganddo, i efengylu i'r rhai sydd yn trigo ar y ddaiar, ac i bob cenedl, a llwyth, ac iaith, a phobl' (Dat. xiv. 6). Mae yr adnod hon yn cael ei choffhau yn aml fel pe cynwysai gyfeiriad at bregethiad yr efengyl trwy yr holl fyd; tra nad oes ynddi gyfeiriad at ddim o'r fath beth. Mae y genadwri yr oedd yr angel i'w chyhoeddi yn cael ei rhoddi yn bendant yn yr adnod ganlynol, ac ymddengys ei natur yn amlycach fyth oddiwrth adnod 8; ac y mae yn gynwysedig o'r newyddion da fod awr barnedigaeth Duw ar elynion ei eglwys wedi dyfod. Dylasai y gair gan hyny gael ei gyfieithu, nid efengyl, ond newyddion da yn unig, ac yna ni chawsai neb ei gamarwain (Campbell, *Gospels*, i. 187).

EFENGYLAU, yr enw roddir i lyfrau y T. N. y rhai a gynwysant hanes bywyd Crist, oddiwrth y gair Groeg εὐαγγέλιον, yr hwn, fel y soniwyd yn yr erthygl blaenorol, a arwydda *newyddion da*. Ni osodid yr enw hwn o flaen y llyfrau hyn ar y cyntaf. Y cymhwysiad cyntaf a gawn ni o hono a wnawd gan Justin Ferthyr, ac oddiwrth hyn deallwn ei fod wedi dyfod i arferiad mor foreu a'r flwyddyn 150. Oherwydd y defnydd yma o'r gair derbyniodd yr ysgrifenwyr yr enw efengylwyr, er fod dau o honynt yn apostolion.

Mae llawer wedi cael ei ysgrifenu ynghylch yr Efengylau, ond gorphwys y rhan fwyaf o hono ar awdurdod annigonol, ac nid yw yn aml ddim amgen nac amcandyb. Ni fyddwn, gan hyny, yn fyr yn ein hanes am danynt.

MATTHEW. Mae wedi bod yn dyb gyffredin, hyd yn od er yr amserau boreuaf, i'r Efengyl gan Matthew gael ei hysgrifenu gyntaf. Tyb gyffredin iawn yw iddi gael ei hysgrifenu ynghylch wyth mlynedd wedi'r esgyniad, neu yn O.C. 41. Mae dysgedigion yn gwahaniaethu yn fawr mewn perthynas i'r amser y darfu iddi gael ei chyfansoddi. Mae yr amserau ei chyfansoddiad yn amrywio o O.C. 37 i 64; ond nid oes dim prawf boddhaol o gywirdeb un o'r amseriadau hyn (Horne, *Introd.* iv. 411). Heb sefydlu ar un flwyddyn neillduol, yr ydym yn meddwl fod rhyw rym yn y rheswm canlynol o eiddo Lardner o blaid amseryddiad dipyn diweddarach: 'Defnyddir ymadrodd ganddo unwaith neu ddwy yn awgrymu fod cryn gyfnod rhwng amser dygwyddiad y pethau a adroddai a'r adroddiad hwnw ei hun (xxvii. 8), "Am hyny y galwyd y maes hwnw maes y gwaed hyd heddyw." Wedi adrodd am y milwyr a'r cyfarwyddyd a roddwyd iddynt gan y cynghor Iuddewig i ddweud "i'w ddisgyblion ddyfod o hyd nos a'i ladratta ef," ychwanega, "A thaenwyd y gair hwn yn mhlith yr Iuddewon hyd y dydd heddyw" (ad. 15). Nid yw y cyfryw ymadrodd yn penodi unrhyw amser neillduol, ond gallesid meddwl y bwriedid rhyw gryn yspaid o amser, mwy nag wyth, deg, neu bymtheg o flyneddau "ar ol ei esgyniad," yr amseriad boreuaf a roddir i gyfansoddiad Matthew' (Lardner, *Works*, iv. 59).

Y gred gyffredin yn yr hen amseroedd oedd i Matthew ysgrifenu ei efengyl ar gyfer y bobl Iuddewig. Mae Irenæus, Origen, ac Eusebius yn ymuno i ddwyn y dystiolaeth yma, ac nid ydym ni yn gwybod am un wrthdystiolaeth (Horne, *Introd.* iv. 427).

Gyda golwg ar yr iaith yn mha un ei hysgrifenwyd, mae tystiolaethau boreuol a phendant dros y dybiaeth iddi gael ei chyfansoddi yn yr Hebraeg—h.y., yr amryw-iaith Aramæan Orllewinol, neu Syro-Galdaeg, iaith siarad cyffredin yr Iuddewon ar y pryd yn Palestina. Ar y pwnc hwn mae beirniaid yn rhanedig iawn, gan y deil rhai taw yn Hebraeg yr ysgrifenwyd hi yn wreiddiol, ac y gwedir hyn yr un mor rymus gan eraill. Ac ystyried y fath brofion ellir eu dwyn yn mlaen ar bwnc fel hwn, mae y profion dros fod Efengyl Matthew wedi ei hysgrifenu yn Hebraeg, er nad yn benderfynol, etto yn gryn bwysig, ac nid i'w taflu o'r neilldu yn ysgafn neu ffyddiog fel pe na feddent un pwys. Yn wir, yr ydym yn credu fod y profion dros yn gorbwyso y rhai yn erbyn y dyb dan ystyriaeth. Os darfu iddi gael ei chyfansoddi ar y cyntaf yn yr Hebraeg, nid ydys yn gwybod pwy ydoedd ei chyfieithydd i'r Groeg, na'r amser pan wnawd y cyfieithiad (Eusebius, *Eccles. Hist.* B. iii. c. 24; v. 10; Horne, *Introd.* iv. 416; Lardner, *Works*, vi. 49, 60; Michaelis, *Introd.* iii. 116–160; Campbell, *Gospels*, iii. 2).

MARC. Papias esgob Hierapolis, yn nechreu yr ail ganrif, a rydd yr hanes canlynol, fel y coffheir gan Eusebius, o ysgrifeniad Efengyl Marc: 'Ioan y presbyter' (hyny yw, Ioan, nid yr apostol, ond dysgybl i Iesu), a ddywedodd hyn: 'Darfu i Marc, deonglydd Pedr, groniclo pa beth bynag a ysgrifenodd efe; nid, fodd bynag, yn y drefn y cafodd pethau eu llefaru neu eu gwneud gan ein Harglwydd; oblegid ni ddarfu iddo ef ei hun na chlywed na chanlyn ein Harglwydd; ond fel y dywedwyd eisoes yr oedd yn nghwmpeini Pedr, yr hwn a roddodd iddo y fath hyfforddiadau ac oeddynt yn angenrheidiol, ond ni roddodd iddo hanes pregethau ein Harglwydd. Gan hyny nid yw Marc wedi gwyro wrth ysgrifenu rhai pethau fel y darfu iddo eu cofnodi; oblegid talodd sylw gofalus i un peth, sef peidio paso heibio i ddim a glywodd, neu adrodd dim yn anghywir yn yr hanesion hyn' (Eusebius, *Eccles. Hist.* B. iii. c. 39). Dywedir fod Papias yn gydymaith i Polycarp ac un o wrandawyr Ioan. Er yr ymddengys y meddyliai Irenæus taw yr apostol Ioan a olygai, tybiai Eusebius, gyda mwy o debygolrwydd, mai Ioan ydoedd, a'r hwn a wahaniaethid oddiwrth yr apostol wrth yr enw Presbyter neu Henuriad. Ond gan nad pa un ydoedd, nid yw y dystiolaeth yn mhell oddi wrth yr oes apostolaidd.

Mae Clement o Alexandria ac Origen, dau o'r dynion mwyaf dysgedig yn eu dydd, ynghyd ag Irenæus a Tertullian, yn dwyn cyffelyb dystiolaeth i'r ffaith taw Marc ysgrifenodd yr Efengyl a ddug ei enw, ac iddo gael y defnyddiau gan Pedr; ac y mae Eusebius yn adrodd yr un peth. Ymddengys taw dyma oedd cred gyffredinol yr hynafiaid, a cha ei mabwysiadu yn gyffredinol yn y dyddiau presenol.

Ond pwy ydoedd Marc, nid yw dysgédigion yn gallu cydweled gyda golwg ar hyny. A chymeryd y cyfrif sydd newydd gael ei roddi fel yn sylweddol gywir, mae yn naturiol casglu taw efe ydyw y person a elwir gan Pedr yn ei Epistol Cyntaf (v. 13) yn 'Marc fy mab.' Credir yn gyffredin mai hwn yw y Marc mae genym fynych goffa am dano yn Actau yr Apostolion ac yn Epistolau Paul, yr hwn a elwir 'Ioan, yr hwn a gyfenwid Marc' (Act. xii. 12, 25; xv. 37); ac Ioan yn unig yn Act. xiii. 5, 13, neu Marc yn unig (Act. xv. 39; Col. iv. 10; Philem. 24; 2 Tim. iv. 11); ond er nad ydym yn barod i wadu hyn, mae lle i'w amheu. Yn yr adnodau yr ydym newydd gyfeirio attynt yr ydym yn darllen am gysylltiad 'Ioan, yr hwn a gyfenwir Marc,' â Paul, yn nechreu ei weinidogaeth, yn gystal a thuag at ei diwedd; ond nid yn darllen yn un man am ei fod yn dal un math o gysylltiad â Phedr.' Mewn ffaith, nid yw yr hanesion a roddir am gydymaith Paul a deonglwr Pedr yn cyduno mewn dim ond yr enw Marc neu Marcus, amgylchiad rhy ddibwys i brofi taw yr un oedd y person, yn enwedig pan yr ystyrir mor gyffredin ydoedd yr enw yn mysg y Rhufeiniaid, ac mor arferol ydoedd i'r Iuddewon i gymeryd rhyw enw Rhufeinig (Michaelis, *Introd.* iv. 202, 204; Campbell, *Gospels*, iii. 139).

Yr hen draddodiad yw i Efengyl Marc gael ei hysgrifenu yn Rhufain; ond mae'r amser yn fatter o amcan-dyb i raddau helaeth. Ymddangosai oddiwrth yr eglurhad a ddug yr ysgrifenydd i mewn iddi, yn y lle cyntaf, gael ei hysgrifenu er budd credinwyr cenedlig, oblegid nad oedd angen ar Iuddewon am y cyfryw hyfforddiad. Er esiampl, y tro cyntaf y sonir am yr Iorddonen rhagflaenir yr enw a'r gair afon (Marc i. 5). Gan taw o'r braidd y gallesid dysgwyl i'r cenedloedd i wybod arferiadau yr Iuddewon gyda golwg ar olchiadau, mae hanes tra manwl yn cael ei roddi o'u harferiad (vii. 2–4). Dim ond ychydig nes yn mlaen, lle yr arferir y gair corban, ychwanegir, fel math o esponiad, 'hyny yw, rhodd' (ad. 11). Gellid rhoddi engreifftiau eraill o'r un natur (Horne, *Introd.* iv. 436, 437).

O'r holl Efengylau Groeg un Marc ydyw y gwaethaf. Nodweddir hi yn fawr gan ffurf-ymadroddion Hebraeg (Michaelis, *Introd.* i. 112).

Luc. Ni fwriadwyd Efengyl Luc, yn y lle cyntaf, ar gyfer un cymundeb, gan nad pa un ai Iuddewon neu genedloedd, ond er budd person unigol anghyhoedd—Theophilus; a rhydd hanes eglur am yr achlysur o'i hysgrifenu, a'r cymhelliadau a barasant iddo wneud hyny (i. 1–4). Mae yn debygol taw crediniwr cenedlig ydoedd Theophilus. Ond er y bwriedid hi, yn y lle cyntaf, ar ei gyfer ef yn arbenig, bwriedid hi hefyd, yn ddiau, er budd cylch eangach o ddarllenwyr, ac yr oedd yn hynod gyfaddas ar gyfer cyfundebau cenedlig. Gallesid dysgwyl hyn yn naturiol oddiwrth un ac oedd wedi bod cyhyd yn gyfaill a chydymaith apostol y cenedloedd, a'r hwn a fu yn llygad-dyst yn eu mysg o ddirfawr gynydd yr efengyl.

Nis gellir penderfynu amseriad Efengyl Luc. Yr unig beth ellir ddweud gyda sicrwydd yw iddi gael ei hysgrifenu o flaen (nid yn hir iawn efallai o flaen) Actau yr Apostolion. Yn awr y mae yr Actau yn terfynu yn ddisymwth, 'dwy flynedd gyfan' ar ol i Paul gyrhaedd Rhufain; a thra yr oedd ef etto yn garcharor yn y ddinas hono (Michaelis, *Introd.* iv. 241).

Ac mewn perthynas i'r man lle cafodd ei hysgrifenu, nid oes genym ond amcan-dybiau disail (*Ibid.* iv. 248).

O'r holl Efengylau, un Luc sydd wedi ei hysgrifenu yn y Groeg puraf. Er fod amryw ffurf-ymadroddion Hebraeg ynddi, etto dynodir ei iaith gan fwy o amrywiaeth a grym nac un arall o'r efengylwyr; ac y mae llawer o'i ymadroddion yn gyfryw a gyfarfyddir yn yr awduron clasurol goreu (Horne, *Introd.* iv. 459). Mae beirniaid wedi cydnabod yn gyffredin ragoriaeth ei briod-ddull.

Ioan. Yn ol tystiolaeth unllais hynafiaeth, Efengyl Ioan oedd yr olaf a ysgrifenwyd; ond gyda golwg ar yr amser y cafodd ei hysgrifenu mae beirniaid yn rhanedig iawn yn eu golygiadau, gan y golyga rhai iddi gael ei hysgrifenu cyn, ac eraill ar ol, dinystr Jerusalem. Mae y blaenaf yn gyffredin yn gosod ei chyfansoddiad o gylch O.C. 68 neu 70; yr olaf tua diwedd y ganrif, oddeutu 97 (Lardner, *Works*, vi. 187); ond y mae y rhesymau â pha rai y cynyga y ddwy blaid brofi eu pwnc yn mhell o fod yn foddhaol, a rhaid, gan hyny, adael y cwestiwn heb ei benderfynu.

Gyda golwg ar y man lle cafodd ei hysgrifenu, dywed Irenæus ac eraill taw Ephesus oedd y lle. Yr ydys yn gyffredin yn deall taw yma y treuliodd yr apostol y rhan olaf o'i oes; a dyna yn ganlynol yw y dyb gyffredinol ar y matter yma (Michaelis, *Introd.* iv. 320).

Mae yr Efengyl hon yn cynwys profion mewnol iddi gael ei hysgrifenu, yn y lle cyntaf, er budd cymundeb cenedlig, y rhai na wyddent nemawr am yr Iuddewon a'u harferion a'u defodau. Gan ei fod yn beth cyffredin yn mhlith yr Iuddewon ac eraill yn y Dwyrain i ddefnyddio cyfenwau arwyddocaol, ca y rhai'n, pan y defnyddid hwynt mewn gwledydd eraill, eu cyfieithu i'r ieithoedd a lefarid yno. Felly Ioan, fel na byddai un camsyniad gyda golwg ar y personau a olygid, ydoedd ofalus, pan fyddai ychydig gylchdaeniad i'r gair Groeg, i roddi y ddau enw, yr un Syriaeg a Groeg: megis, 'Ti a elwir Cephas, yr hwn a gyfieithir careg' (i. 42). Gellir gwneud yr un sylw mewn perthynas i'r titlau a ddefnyddid yn gyffredin: 'Rabbi, yr hwn o'i gyfieithu yw, Athraw' (i. 38); 'Y Messias, yr hwn o'i ddeongli yw, y Crist' (i. 41). Nid oedd eisiau rhoddi esponiad i'r Iuddewon ar y fath eiriau a'r rhai hyn. Yr un wedd, pan mae eisiau enwi un o arferion neu wyliau yr Iuddewon, dywedir wrthym taw defod neu wyl Iuddewig ydyw. Er esiampl, dywedir fod 'dyfr-lestri meini wedi eu gosod, yn ol defod puredigaeth yr Iuddewon' (ii. 6). A dywedir fod dull claddedigaeth ein Gwaredwr 'fel y mae arfer yr Iuddewon ar gladdu' (xix. 40). Yn yr hanes am yr ymddiddan rhwng ein Harglwydd a'r wraig o Samaria, mae yr hanesydd yn tori ar ei hanes er cyfrif am un o'i chwestiynau: 'Oblegid nid yw yr Iuddewon yn ymgyfathrachu â'r Samariaid' (iv. 9). Drachefn, ar ol dweud i'r 'Galileaid weled yr holl bethau a wnaethai efe yn Jerusalem ar yr wyl,' chwanega, 'canys hwythau a ddaethant i'r wyl' (iv. 45). Gelwir y Pasg fwy nac unwaith yn 'Basg yr Iuddewon' (ii. 13; vi. 4; xi. 55). Yr ydym yn darllen hefyd am 'wyl y pebyll, sef gwyl yr Iuddewon' (vii. 2); ac am 'wyl yr Iuddewon.' Nid yw yn anheilwng o sylw fod y sylwadau eglurhaol hyn yn bur luosog yn y rhan gyntaf o'r Efengyl, pan y teimlai yr ysgrifenydd yr angen oedd i'w ddarllenwyr gael y cyfryw esponiad (Campbell, *Gospels*, iii. 330).

'Mae yn amlwg taw nid yn anfwriadol,' medd Mr. Campbell, 'y darfu i Ioan baso heibio y rhanau hyny yn hanes bywyd a phregethiad ein Harglwydd ac yr oedd yr efengylwyr eraill wedi eu hadrodd yn gyflawn; neu os gwna gyffwrdd â hwynt o gwbl, gwna hyny yn bur ysgafn; tra y rhydd hanes manwl am lawer o wyrthiau ac yr oedd yr efengylwyr eraill wedi paso drostynt, ac ymhelaetha ar athrawiaethau goruchel ei ragfodolaeth, duwdod, ac ymgnawdoliad y Gair, dybenion mawrion ei ddanfoniad, a bendithion ei bwrcas. Un o'r pethau hynotaf yn hanes ein Harglwydd, ac a adroddir gan bob un o'r tri ond Ioan, ydyw y brophwydoliaeth am ddinystr Jerusalem, y deml a'r wladwriaeth Iuddewig, ynghylch deugain mlynedd cyn i hyn gymeryd lle. Darfu i'r tri hanesydd arall i gyhoeddi y brophwydoliaeth cyn ei chyflawniad, pan y gallasai eu hanesion atteb dau ddyben pwysig iawn: yr oedd un i wasanaethu mewn amser cyfaddas fel prawf diymwad, i bob ymofynwr diragfarn, o ddwyfol anfoniad ein Harglwydd; ac yr oedd y llall i wasanaethu y dyben i'w ddisgyblion o nid yn unig gadarnhau eu ffydd, ond fel rhybudd i ymddwyn pan wnelai arwyddion cyflawniad y brophwydoliaeth wneud eu hymddangosiad. Yn awr, nis gallesid atteb un o'r amcanion hyn trwy roddi hanes prophwydoliaeth heb fod yn ysgrifenedig hyd nes ar ol ei chyflawniaid, pan y gellid wrthddadleu, gyda llawer o degwch ymddangosiadol, fod iaith y brophwydoliaeth wedi ei chyfaddasu ar gyfer ei chyflawniad; ac fel rhybudd, gallasai pawb weled ei bod yn rhy ddiweddar i rybuddio pan fyddo y perygl wedi myned drosodd. Mae rhagluniaeth wedi trefnu pethau yn anfeidrol well, gan gynyrchu Cristionogion a fwynhaent y cyfleusdra goreu i wybod pa beth a brophwydai eu meistr, i ardystio y brophwydoliaeth flyneddau cyn yr oedd yr ymddangosiad mwyaf pellenig o'i chyflawniad; a thyst Iuddewig, nid cyfaill ond gelyn i Gristionogaeth, i brofi ei chyflawniad. Y cyfryw un ydoedd Josephus yr hanesydd, yr hwn ni wyddai efallai ddim am y brophwydoliaeth, ond a feddai y cyfleusderau goreu i wybod yn amgylchiadol yr hyn a gyflawnwyd gan y Rhufeiniaid; a'r hwn, trwy ei adroddiad manwl a chywir o'r ffeithiau, sydd wedi yn anfwriadol wneud gwasanaeth enwog i achos Cristionogaeth.

'Am engraifft, o'r tu arall, o ffaith a adroddir gan Ioan, ond a esgeulusir gan bawb eraill, y mwyaf tarawiadol o lawer yw adgyfodiad Lazarus, na'r hwn nid oedd un o wyrthiau ein Harglwydd yn fwy ynddo ei hun, neu yn fwy hynod ar gyfrif yr amgylchiadau cydfynedol ag ef. Ar y cyntaf ymddengys yn hynod i weithred mor hynod ac adfywiad dyn ac oedd wedi bod bedwar diwrnod yn farw, a chwedi ei gladdu; y mwyaf cyhoeddus hefyd, sef mewn isddinas berthynol i'r brifddinas; mewn goleu ddydd; yr edrychwyr yn lluosog, fel yr oedd gwyl y Pasc yn agosau, yr hon a dynai dyrfa ddirfawr o bobl i Jerusalem; ac (yr hyn a'i gwnelai fyth yn fwy hynod) ychydig cyn croeshoeliad Crist; amgylchiadau mor bwysig fel ac i'w gwneud yn foesol anmhosibl i ffaith mor hynodfawr ddianc sylw un hanesydd Cristionogol o'r amser hwnw. Ond mor ddedwydd mae'r amgylchiad a enwir gan Grotius, fel wedi cael ei awgrymu yn niwedd hanes yr efengylydd, symud pob ymddangosiad o esgeulusdra yn yr ysgrifenwyr santaidd, a chyfrif yn y modd mwyaf rhesymol am eu dystawrwydd dwfn ar y matter hwn. 'Gwybu dyrfa fawr o'r Iuddewon fod Iesu yn Bethania, yn nhŷ Lazarus, a daethant, nid er mwyn yr Iesu yn unig, ond fel y gwelent Lazarus hefyd, yr hwn a godasai efe o feirw. Eithr yr arch-offeiriaid a ymgynghorasant fel y lladdent Lazarus hefyd, oblegid llawer o'r Iuddewon a aethant ymaith o'i herwydd ef, ac a gredasant yn yr Iesu' (xii. 9–11). Yn ganlynol buasai cyhoeddi y wyrth hon tra yr oedd Lazarus a'i chwiorydd yn byw yn nghymydogaeth Jerusalem yn gosod y teulu teilwng hyny i fynu fel nodau cyhoeddus i falais, nid yr arch-offeriaid yn unig, ond holl elynion yr enw Cristionogol. Os credwn ni draddodiad, bu Lazarus fyw ddeg ar hugain o flyneddau ar ol ei adgyfodiad. O fewn llai nac ugain darfu i Matthew, Marc, a Luc gyhoeddi eu Hefengylau; ond yr oedd yn ddeuddeg ar hugain o flyneddau o leiaf, ac yn ganlynol ar ol marwolaeth Lazarus, cyn i Ioan ysgrifenu ei Efengyl.[*]

'Ychwanegaf sylw ar amgylchiad bychan ac nad adroddwyd ef mewn adnod arall, am yr hwn y gellir cyfrif yn yr un ffordd, a theilynga gyfeiriad atto, oblegid mae y tebygolrwydd ei hun yn rhagdybiaeth o gywirdeb y cyfrif yn yr esponiad roddir ar y ddau. Yr ydys wedi sylwi fod y pedwar efengylwr yn adrodd, yn y cynyg gwan a wnawd i wrthwynebu y swyddogion pan gymerwyd Crist, i glust gwas yr arch-offeiriad gael ei dori, ond Ioan yn unig a ddywed taw y disgybl a wnaeth hyn ydoedd Pedr. Rhaid bod y ffaith yn ddigon hysbys iddynt oll; ond ysgrifenwyd yr Efengylau eraill yn ystod bywyd Pedr, ond Efengyl Ioan ar ol ei farwolaeth, pan nas gallasai enwi yr amgylchiad hyny wneud un niwed iddo, Mae ymddangosiad unffurfedd y wyliadwriaeth yma yn yr ysgrifenwyr santaidd yn gwneud cyfiawnder y rhesymau a roddwyd yn fwy tebygol.

'Gallaf ychwanegu, fod yn cyfodi weithiau oddiar amgylchiadau y rhai, yn arwynebol, a ymddangosant yn chwanegu anhebygolrwydd at yr hanes, brawf ragdybiol ychwanegol o'i gwirionedd pan yr edrychir yn agos arni. Mae hefyd yn yr awgrymiadau hyn yr hyn all wasanaethu y dyben o gadarnhau y traddodiadau a'r hanesion boreuol a gawn am ysgrifenwyr yr Efengylau, ac amser eu cyfansoddiad' (Campell, *Gospels*, iii. 335).

Heblaw y pedair Efengyl, yr oedd yn amserau boreuol yr eglwys hanesion eraill am fywyd Crist. Sonia Luc am amryw wedi eu hysgrifenu cyn iddo ef ysgrifenu ei Efengyl (i. 1), yr hyn sydd brawf o'r dyddordeb cynnar a dwfn a deimlid yn y testun. Mewn amseroedd canlynol yr oedd amrywiol Efengylau eraill, megis rhai Pedr, Thomas, Matthias; gosodid yr enwau hyn wrthynt fel *forgery*. Yr oedd eraill hefyd a ddygent enwau y cyfundebau yn mhlith y rhai yr oeddynt yn cael eu defnyddio, megis yr Efengyl yn ol yr Hebreaid, a'r Efengyl yn ol yr Aiphtiaid. Gellir gweled darnau o'r Efengylau Apocryphaidd yn Jones' *Method of settling the Canonical Authority of the N. T.* (Michaelis, *Introduction*, iii. 2, 6).

---

[*] Dyma'r blyneddau a roddwyd gan Dr. Campbell, ond yr ydym wedi gweled eisoes fod amseriad y gwahanol Efengylau yn ansicr iawn.

EFENGYLWR (εὐαγγελιστής, *cyhoeddwr neu ddygiedydd newyddion da*). Paul, pan yn son am y doniau oedd Crist wedi gyfranu i'w eglwys, a ddywed: 'Efe a roddes rai yn apostolion, a rhai yn brophwydi, a rhai yn efengylwyr, a rhai yn fugeiliaid ac athrawon' (Eph. iv. 11). Dengys hyn fod swydd efengylydd yn gwahaniaethu oddiwrth swydd apostol neu fugail. Nid ymddengys eu bod yn sefydlog yn un man neillduol, ond teithient o gwmpas gan bregethu yr efengyl, ymweled ac eglwysi ifeinc, gosod mewn trefn y pethau oeddynt ar ol, arfer disgyblaeth ynddynt, ac ordeinio y swyddogion arferol ynddynt. I'r dosparth hwn y perthynai Phylip y diacon, Timotheus, Titus, ac efallai Silas, a rhai eraill (Act. xxi. 8; 1 Tim. i. 3, 4; iii.; iv. 6, 7, 11–16; v.; 2 Tim. xi. 1, 2, 14, 15, 23–26; iv. 1, 2, 5; Titus i. 5–14; ii. 1–10, 15; iii. 1, 2, 8–11). Ymddengys y gwnai yr efengylwyr cysylltiedig â Phaul gyflawni yr un swyddi a'r apostol ei hun, nid, fodd bynag, fel rhai yn meddu yr un awdurdod, ond fel ei gynorthwywyr, ac yn aml yn gweithredu o dan ei gyfarwyddyd. Haera Dr. Campbell fod y swydd, fel rhai swyddi eraill perthynol i'r oes apostolaidd, yn un dros amser, ac nid yn barhaus (*Lect. Eccles. Hist.* i. 148–150), ond nid oes dim prawf o hyn. Tueddir ni i gredu taw cyhyd ac y bydd cenedloedd ac eisiau eu hefengyleiddio, cyhyd a hyny mae swydd efengylwr i fod yn un barhaus yn yr eglwys, er na chyflawnir hi mwyach dan awdurdod a chyfarwyddyd apostolaidd. Eusebius, yn cyfeirio at ddiwedd y cyfnod apostolaidd, a ddywed: 'Darfu i'r rhan fwyaf o'r disgyblion yr amser hwnw, wedi eu bywiocau gan gariad at y gair dwyfol, gyflawni yn gyntaf orchymyn y Gwaredwr trwy gyfranu eu heiddo at ddiwallu angenrheidiau yr angenog; wedi hyny, gan adael eu gwlad, cyflawnasant swydd efengylwyr i'r rhai nad oeddynt wedi clywed son am y ffydd Gristionogol; tra dan ddylanwad uchelgais aruchel i bregethu Crist, traddodasant iddynt hefyd lyfrau yr Efengylau santaidd. Ar ol gosod lawr sylfaen y ffydd mewn gwledydd tramor, fel amcan penodol eu cenadaeth, ac ar ol appwyntio eraill yn fugeiliaid y deadelloedd, a chan gyflwyno i'w gofal y sawl oeddynt newydd gael eu dwyn mewn i'r eglwysi, aent i wledydd eraill, ac at genedloedd eraill, trwy ras a chydweithrediad Duw. Cyflawnai yr Ysbryd Glân lawer o wyrthiau trwyddynt; fel pan cygynted ac y clywai dynion yr efengyl, derbynient hi yn lluoedd gwirfoddol, a chofleidient y ffydd newydd â'u holl galon' (Euseb. *Eccles. Hist.* iii. 37).

Eusebius wedi hyn, pan yn cyfeirio at y rhan olaf o'r ail ganrif (o gylch amser Antoninus, O.C. 180), a ddywed: 'Yr oedd hyd yn od etto lawer o efengylwyr y gair, y rhai a ymdrechent yn frwdfrydig i ddefnyddio eu zel ysprydoledig, yn ol esiampl yr apostolion, i ychwanegu ac adeiladu gair Duw. O'r rhai hyn dywedir fod Pantænus yn un, ac iddo ddyfod cyn belled a'r India.' Geilw Pantænus yn 'ddyn o'r enwogrwydd mwyaf fel gwr dysgedig' (Euseb. *Eccles. Hist.* v. 10).

Cymhwysa Eusebius y gair efengylwr at ysgrifenwyr y pedair Efengyl (iii. 39), ac arferir y gair yn awr yn gyffredinol yn yr ystyr hyny.

EGLWYS. Mae i'r gair Groeg ἐκκλησία, yr hwn a gyfieithir *eglwys* yn y T. N., ystyr eangach na'r gair Cymraeg; a gwna gwybodaeth o'i ystyr gwreiddiol a chyffredin ein cynorthwyo i ddeall y defnydd arbenig a wneir o hono gan yr ysgrifenwyr santaidd. Mae iddo yr ystyron canlynol:—

I. Cynnulliad o'r bobl wedi eu galw ynghyd yn gyfreithlon gan yr ustusiaid gwladol. Yn yr ystyr hyn y defnyddid ef gan y Groegiaid, yn enwedig yr Atheniaid, ac felly yr arferir ef yn Act. xix. 39.

II. Cynnulliad o'r bobl, er nad wedi eu galw ynghyd yn gyfreithlon (Act. xix. 32–40).

III. Cynnulleidfa neu genedl plant Israel (Act. vii. 38, wedi ei gydmaru â Deut. xviii. 16; Heb. ii. 12, wedi ei gydmaru â Ps. xxii. 22).

IV. Cynnulleidfa Iuddewig wedi cyfarfod i addoli—h.y., mewn synagog (Matt. xviii. 17). Mae yn amlwg nas gallasai hyn gyfeirio yn wreiddiol at eglwys Gristionogol, oblegid nad oedd eglwysi Cristionogol yn bodoli etto, ac yr oeddynt yn bethau hollol anadnabyddus; ond etto gall yr egwyddor gyffredinol a osodir i lawr yma fod yr un mor gymhwysiadol a defnyddiol iddynt hwy.

V. Yn y T. N. arwydda y gair yn fwyaf cyffredin eglwys—h.y., cymdeithas neu gynnulleidfa o bersonau yn proffesu ffydd yn Nghrist ac ufudd-dod iddo (Act. xiv. 27; 1 Cor. xiv. 23). Yn yr ystyr yma defnyddir y gair i ddynodi—

1. Eglwys Crist ar y ddaiar, heb gyfeiriad at un lle neillduol (Matt. xvi. 18; 1 Cor. xii. 28; Eph. v. 23–25; Col. i. 18–24).

2. Eglwys mewn lle neillduol—megis Jerusalem (Act. viii. 1), yn Antiochia (xiii. 1; xiv. 27), yn Ephesus (xx. 17), yn Corinth (i. 2); neu a gyfarfyddai mewn tŷ neillduol (Rhuf. xvi. 5; Col. iv. 15; Philem. 2). Yr ydym yn darllen hefyd am eglwysi gwlad neu dalaeth, megis 'eglwysi Duw yn Judea' (Gal. i. 2; 1 Cor. xvi. 1); 'eglwysi Asia' (1 Cor. xvi. 19); 'y saith eglwys sydd yn Asia' (Dat. i. 11).

3. Cymanfa y gwaredigion yn y nefoedd (Eph. v. 27; Heb. xii. 23).

At yr ystyron hyn gwnai rhai ychwanegu y lle yr ymgasglai cynnulleidfa Gristionogol; ac fel prawf o hyn cyfeiriant at yr ystyr yma yn Act. xiv. 26; 1 Cor. xi. 18–22; a xiv. 19–24. Ond er fod hwn yn ddefnydd cyffredin iawn o'r gair eglwys mewn amseroedd diweddar, gellir amheu pa un a ddefnyddid ef yn yr ystyr hyn yn yr oes apostolaidd. Yn yr holl adnodau hyn gellir ei ddeall yn briodol am y gynnulleidfa a ymgasglai (gwel Campbell, *Lect. Eccles. Hist.* i. 333).

E'LAM, un o feibion Sem, ac un o wyrion Noah, gan y rhai y poblwyd y ddaiar ar ol y diluw (Gen. x. 22, 32). Ceir y gair yn aml yn yr H. D., weithiau fel enw gwlad, ac weithiau fel enw pobl. Y son cyntaf am dano yn un o'r ystyron hyn a geir yn Gen. xiv. 1, 9, ynghylch 400 o flyneddau ar ol y diluw, lle y darllenwn am 'Cedorlaomer brenin Elam' wedi ymgyngreirio ag amryw freninoedd eraill yn erbyn Sodom, Gomorrah, Admah, Seboim, a

Soar, yr hwn, ar ol ei wasanaethu am ddeuddeg mlynedd, ydoedd yn awr wedi gwrthryfela. Ymddengys taw pen y gyngrair ydoedd Cedorlaomer, ac mai efe ydoedd y gorchfygwr y dydd hwnw (ad. 1–12). Dywedir yn gyffredin y dylid deall Persia wrth Elam; ond camsyniad ydyw hyn: nid oedd mewn amseroedd diweddar ond talaeth, a chynrychiolir hi gan Elymais y daiaryddwyr (Rawlinson in *Herodot.* i. 571). Daniel, pan yn adrodd gweledigaeth a gafodd yn nheyrnasiad Belsassar, brenin Babilon, a ddywed, 'Yr oeddwn yn Susan, y breninllys, yr hwn sydd o fewn talaeth Elam, wrth yr afon Ulai'—h.y., yr Eulæus (viii. 1, 2). Yr oedd Elam y pryd hwnw yn dalaeth o ymerodraeth Babilon, a Phersia yn deyrnas ar ei phen ei hun, er, wedi i Babilon gael ei chymeryd gan y Mediaid a'r Persiaid, daeth i fod yn dalaeth o ymerodraeth Persia, a daeth Susan neu Susa i fod yn brifddinas, neu o leiaf yn un o balasau breninol breninoedd Persia. Yn Gen. xiv. 1, ac Esa. xi. 11, gwahaniaethir Elam oddi wrth Sinar; ac yn Esa. xxi. 2, Jer. xxv. 25, ac Act. ii. 9, oddiwrth Media. Gwel hefyd Ezra iv. 9, lle gwneir gwahaniaeth talaethol cyffelyb. Dygid cryn nifer o filwyr gan Elam i'r maes, y rhai oeddynt saethwyr â bwa a saeth: 'Elam hefyd a ddug y cawell saethau, mewn cerbydau dynion a gwyr meirch' (Esa. xxii. 6); ac yn Jer. xlix. 34 darllenwn: 'Fel hyn y dywed Arglwydd y lluoedd, Wele fi yn tori bwa Elam, eu cadernid penaf hwynt.' Yn mhlith yr 'Iuddewon, gwyr bucheddol,' y rhai oeddynt yn Jerusalem ar y wledd, 'yr oedd Mediaid, ac Elamitiaid, a thrigolion yn Mesopotamia' (Act. ii. 5, 9). Diau taw disgynyddion oedd y rhai hyn o 'blant y caethiwed,' llawer o ba rai a arosasant yn y Dwyrain pan y darfu eraill ar gyhoeddiad Cyrus ddychwelyd i'w gwlad eu hun, ac wedi ymgymysgu ac ymgysylltu gymaint â chenedloedd estronol nes cymeryd enw y gwledydd o ba rai y daethent.

ELA'SAR, teyrnas Arioc, un o gyngreirwyr Cedorlaomer, brenin Elam. Gan yr enwir hi rhwng Sinar ac Elam, mae yn debygol ei bod yn gyfleuedig yn y rhan hono o Asia (Gen. xiv. 1). Cadarnheir hyn gan enw Assyriaidd-Babilonaidd y brenin, Arioch (cydm. Dan. ii. 14; Gesenius, *Lex.* 53). Tybia rhai taw yr un lle ydyw Elasar a Telasar, a drigfenid gan 'blant Eden' (Esa. xxxvii. 12); ond mae sillebiaeth y ddau air (אלסר, *Elasar;* תלאשר, *Telasar*), er yn debyg i'w gilydd yn Saisoneg, maent yn wahanol iawn yn yr Hebraeg. Yr oedd yn un o fuddugoliaethau breninoedd Assyria, ac arddangosai swn y gair ei fod yn y rhan hono o'r byd.

E'LATH, porthladd yn mlaen y gangen ddwyreiniol o'r Môr Coch. Yr oedd yn lle gryn hen, efallai ar gyfrif ei gyfleusrwydd fel masnachle â gwledydd a orweddent tua'r dwyrain. Enwir y lle yn yr H. D. mor foreu ac amser teithio yr Israeliaid trwy yr anialwch, pan, mewn canlyniad i waith yr Edomiaid yn nacau iddynt fyned trwy eu gwlad hwynt, y dychwelasant 'o ffordd y rhos o Elath, ac a aethant ar hyd ffordd anialwch Moab' (Deut. ii. 8). Wedi i Dafydd lwyr orchfygu Edom, a 'gosod penaethiaid ar holl Edom' (2 Sam. viii. 14), gellir casglu i Elath, yn mhlith llefydd eraill, i syrthio i'w ddwylaw, yn enwedig gan y dywedir i Solomon ei fab fyned i 'Esion-gaber, ac i Elath, ar fin y môr, yngwlad Edom,' gan anfon oddi yno longau i fyned i Ophir (2 Cron. viii. 17, 18). Yn nheyrnasiad Jehoram, mab Jehosaphat, 'y gwrthryfelodd Edom oddi tan law Judah, ac y gosodasant frenin arnynt eu hunain' (2 Bren. viii. 20, 22); ond ar ol nifer o flyneddau 'efe a adeiladodd Elath, ac a'i rhoddodd hi drachefn i Judah' (xiv. 22). Ymddengys, fodd bynag, ei bod unwaith wedi bod yn meddiant y Syriaid; oblegid yn nheyrnasiad ei wyr Ahaz dywedir, 'Yn yr amser hwnw Resin, brenin Syria, a ddug drachefn Elath at Syria, ac a yrodd yr Iuddewon o Elath, a'r Syriaid a ddaethant i Elath ac a breswyliasant yno hyd y dydd hwn' (xvi. 6). Mae yr hanesion hyn ynghylch cymeryd ac ail gymeryd Elath yn dangos yr ystyrid ef yn lle o gryn bwys; a'r tebygolrwydd yw i'w bwysigrwydd gyfodi oddiar ei fod yn borthladd o ba un y gellid dwyn masnach yn mlaen â rhanau dwyreiniol y byd. Parhaodd i fod yn lle o gryn bwys hyd amserau y cyfnod Cristionogol. Gelwid ef yn Ailah ac yn Ælana gan y Groegiaid a'r Rhufeiniaid, ac yn nyddiau Jerome yr oedd yn lle o fasnach, ac yr oedd lleng Rufeinig yn arosol yno. Daeth yn foreu i fod yn sedd eglwys Gristionogol, a cheir enwau pedwar o esgobion Ailah yn hanes gwahanol gymanfaoedd o O.C. 320 hyd 536. Syrthiodd wedi hyny o dan lywodraeth y Mahometaniad; ond cyn y bedwaredd ganrif ar ddeg ymddengys ei fod wedi myned yn lle anghyfanedd, ac iddo syrthio i adfeiliau. Nid oes dim ond pentyrau eang o ysbwrial i ddynodi y fan lle sefai; ond ni pherthyn un dyddordeb iddynt, ond cybelled ac y dangosant fod hen ddinas wedi cael ei hollol ddinystrio (Robinson, i. 241, 251). Nid yw pentref presenol Akaba, yr hwn sydd yn ei ymyl, ond treflan druenus, wedi ei chuddio mewn *fforest* o balmwydd, o gylch amddiffynfa wedi ei adeiladu ar gyfer pererinion i Mecca, gan taw heibio i'r lle yma y mae un o'r prif ffyrdd i'r man hwnw. Mae ei sefyllfan yn darawiadol iawn, gan yr edrych tua chulfor prydferth a'i fryniau bylchog ar bob ochr (Stanley, *Sinai*, 84).

ELEA'LEH, dinas a roddodd Moses i'r Reubeniaid. Gorweddai ynghylch hanner awr o deithio ar y gogledd-ddwyrain o Hesbon, ynghyd â'r hon yr ymddengys iddi syrthio i ddwylaw y Moabiaid, a thra yn eu meddiant hwynt bygythwyd hi â barnedigaethau trymion (Num. xxxii. 3, 37; Esa. xv. 4; xvi. 9; Jer. xlviii. 34). Mae yn awr yn garneddau (Robinson, ii. 278).

ELEA'ZAR, trydydd mab Aaron. Yn hir ar ol marwolaeth ei ddau frawd hynaf canlynodd Aaron ei dad yn yr arch-offeiriaeth. Ar ol cynorthwyo Josua i ranu gwlad Canaan, a chyflawni swydd arch-offeiriad am o gylch deng mlynedd ar hugain, bu farw, a chladdwyd ef mewn bryn ar Fynydd Ephraim a berthynai i Phinees, ei fab a'i ganlyniedydd. Oddieithr y tymhor byr o gylch 120 o flyneddau, neu ychydig yn chwaneg, pan y mwynheid urddas y swydd gan deulu Eli, parhaodd yr arch-offeiriadaeth yn nheulu Eleazar hyd ar ol marwolaeth Crist; ac yn amser Dafydd cafwyd un cwrs ar bymtheg o offeiriaid allan o deulu Ithamar (Num. iii. 2, 4; xx. 26–28; xxxiv. 17; Jos. xxiv. 33; 1 Cron. xxxiv. 3, 4).

E'LI, arch-offeiriad Iuddewig disgynedig oddiwrth Ithamar. Paham y cafodd yr arch-offeiriadaeth ei symud o deulu Eleazar i linell Ithamar nis gwyddir; ond ymddengys i'r symudiad gymeryd lle trwy orchymyn Duw (1 Sam. ii. 30). Dyn da oedd Eli ei hun, ond yr oedd ei feibion Hophni a Phinees yn gywilyddus o ddrygionus; halogent y benywaid a ymgynullent i addoli yngwersyll y babell; hawlient eu rhan o'r offrymau dros bechod neu offrymau hedd cyn fod y brasder wedi ei losgi; cymerent fwy na'u rhan, a chig amrwd yn lle un berw; ac os gwnai rhyw un omedd, eu gweision a'i cymerent trwy drais. Perodd i'w hymddygiad annuwiol i lawer o'r Hebreaid i attal eu rhoddion. Ceryddwyd hwynt gan eu tad, ond mor wanaidd fel na wnaethant un cynyg i wella eu buchedd. Trwy brophwyd darfu i'r Arglwydd gyhuddo Eli a'i feibion o'r camddefnydd mwyaf o'i addoliad, a'r tad o anrhydeddu ei feibion uwchlaw Duw. Arwyddodd er ei fod wedi addaw ar delerau barhau yr arch-offeiriadaeth yn ei deulu, etto gan eu bod wedi ymddwyn mor ddrygionus, y byddai diwedd buan ar eu llwyddiant a'u gallu, ac na chaent fyw yn hen; y cai Eli ei hun weled ei wlad wedi ei goresgyn gan elynion tramor; yr arch wedi ei chymeryd; y byddai ei ddau fab farw mewn un diwrnod; y byddai i'r arch-offeiriadaeth gael ei rhoddi i deulu arall a fyddai yn fwy ffyddlon, ac i'r hwn y gorfyddai i had Eli ymostwng yn wasaidd am damaid o fara. Rhai blyneddau ar ol hyn sicrhaodd yr Arglwydd, trwy Samuel ifanc, Eli o ddinystr dynesawl ei deulu, ac mai ofer ydoedd cynyg gwneud iawn dros eu pechod trwy aberth. Derbyniodd Eli y barnedigaethau hyn gyd ag ymostyngiad mawr i ewyllys Duw (1 Sam. ii. 22-36; iii. 11, 18).

Cafodd y bygythion cyfiawn a dychrynllyd hyn eu cyflawni yn fuan. Darfu i'r Philistiaid oresgyn y wlad, gorchfygu yr Hebreaid, a lladd 4000 o honynt. Yr Hebreaid, yn tybied y gwnaethai yr arch wasanaethu fel swyn i'w diogelu, a anfonasant am dani i'r gwersyll, ond yn fuan wedi hyn dyoddefasant orchfygiad gwaedlyd: lladdwyd 30,000, ynghyd â Hophni a Phinees, a chymerwyd yr arch ac a'i cariwyd ymaith gan y Philistiaid. Wedi clywed y newyddion hyn, Eli, yn llawn galar a syndod, a syrthiodd oddiar ei eisteddle gan dori ei wddf, yn y ganfed flwyddyn ond dwy o'i oedran a'r ddeugainfed o'i swydd fel barnwr Israel. Gwraig Phinees, pan glywodd am y trychineb hwn a rhai eraill, a gymerwyd gan boenau yr esgoreddfa, ac ynghanol gwasgfeuon gofid a esgorodd ar fab, yr hwn a gyfenwodd Ichabod, i arwyddo fod y gogoniant wedi ymadael ag Israel, gan i'r arch gael ei chymeryd. Yna bu farw. *Cymered rhieni rhy dirion wrth eu plant, ac eraill parod i guddio eu beiau, rybudd oddiwrth Eli* (1 Sam. iv). Cafodd tynged ddychrynllyd teulu Eli ei chyflawni yn mhellach pan y cafodd Ahimelech a theulu yr offeiriaid, ond Abiathar, eu lladd yn greulon gan Saul (1 Sam. xxii. 9-23), a phan y cafodd yntau hefyd 'ei fwrw ymaith o fod yn offeiriad i'r Arglwydd' gan y Brenin Solomon (1 Bren. ii. 27. Am y cyfnewidiad yn yr offeiriadaeth gwel Joseph. *Antiq.* v. 11. 5; vii. 1. 3).

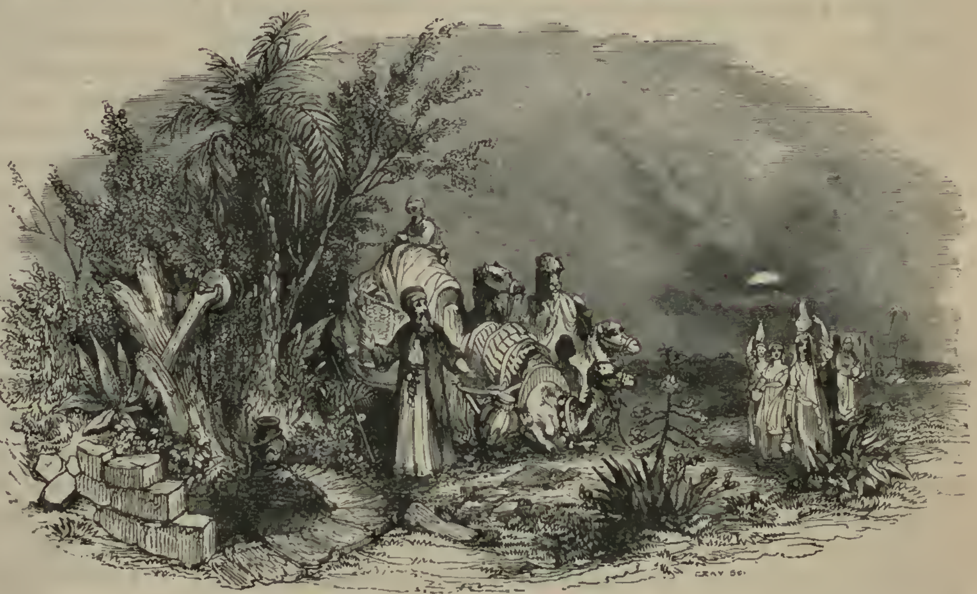

ELIEZER YN CANFOD REBECCAH.

ELIEZER ydoedd oruchwyliwr tŷ Abraham, gwedi ei eni yn ei deulu, ac a ystyrid un amser fel ei etifedd (Gen. xv. 2, 3). Pan fwriadodd Abraham fynu gwraig i'w fab Isaac, rhwymodd Eliezer trwy lw na ddygai iddo un o ferched y Canaaneaid, ond un o'i berthynasau ei hun yn Mesopotamia; a chwedi ei rybuddio yn erbyn gwneud dim a dueddai i wneud i Isaac ddychwelyd i Mesopotamia, danfonodd ef i Nachor, dinas ynghylch 460 o filltiroedd ar y gogledd-ddwyrain o Hebron. Pan nesaodd at y ddinas, tarawodd wrth ffynon, at ba un yr arferai merched ifeinc y lle ddyfod foreu a hwyr. Yno yr arosodd i adfywio ei hun a'i ddeg camel. Gan ddymuno cyfarwyddyd dwyfol, dyrchafodd ei galon mewn gweddi at Dduw, ac a erfyniodd ar Dduw ddangos iddo y ferch oedd gymhwys i Isaac, trwy gynyg o honi dynu dwfr i'w gamelod pan na cheisiasai efe ganddi ond tynu dwfr iddo ef yn unig. Daeth Rebeccah at y ffynon. Prin yr oedd Eliezer wedi cael amser i geisio ganddi dynu dwfr iddo ef pan y cynygodd dynu i'w gamelod hefyd. Wedi cael ei foddloni yn ei golwg allanol, a chwedi cael allan taw gor-nith ei feistr ydoedd, anrhegodd hi â phar o glust-dlysau aur ynghylch wns o bwys, a phar o freichledau, y rhai oeddynt bum gwaith mwy gwerthfawr, ac a ofynodd iddi os gallasai efe a'i gamelod gael lle i lettya dros nos yn nhŷ ei thad. Dywedodd hithau y gallasai. Tra y rhedodd hi i hysbysu teulu ei thad, talodd Eliezer ddiolch i Dduw am roddi iddo yr arwydd a ddymunasai. Laban, brawd Rebeccah, a ddaeth ar frys, ac a arweiniodd Eliezer yn garedig i'w dŷ. Prin yr oedd wedi eistedd i lawr cyn iddo ddywedyd wrthynt pwy ydoedd; faint o gyfoeth oedd gan ei feistr, ac a fwriadai roddi i Isaac; pa bryd yr oedd wedi ei gaeth orchymyn i fynu gwraig briodol i Isaac; ac i fod Duw wedi dangos iddo trwy arwydd taw Rebeccah oedd y person; ac ynghylch yr hon y dymunai gael atteb penodol cyn y gwnai na bwyta nac yfed. Dywedodd Bethuel ei thad, a Laban ei brawd, eu bod hwy yn canfod fod y peth oddiwrth Dduw, ac na feiddient hwy ddim gwrthwynebu hyny. Ar ol unwaith yn ychwaneg dalu diolch i Dduw, darfu Eliezer anrhegu Rebeccah â rhoddion gwerthfawr ac ydoedd wedi ddwyn gyd ag ef; ac efe a roddodd i'w mam a'i brawd amryw roddion gwerthfawr. Boreu dranoeth taer ddymunodd ar fod i Rebeccah gael ei danfon gyd ag ef. Yr oedd ei chyfeillion yn groes iddi ymadael mor fuan; ond darfu i Eliezer daer wasgu arnynt yr angenrheidrwydd o ymadawiad uniongyrchol. Cafodd y matter mewn canlyniad ei gyfeirio at Rebeccah ei hun, yr hon yn rhwyog a gydsyniodd â chais goruchwyliwr Abraham. Gwnawd pob peth gan hyny yn barod, a chychwynasant i'w taith:

ac yn mhen ychydig ddiwrnodau ar ol hyny cyrhaeddasant Beerseba yn ddiogel, lle trigai Isaac y pryd hwnw (Gen. xxiv.)

E′LIM. [Teithiau yr Israeliaid.]

ELOR, math o astell bren ar ba un y carid cyrph meirw i'w claddedigaeth. Ni ddefnyddid hi yn gyffredin ond wrth gladdu pobl dlodion (Luc vii. 14); a charid y cyfoethogion ar fath o wely, ac weithiau un ysplenydd iawn (2 Sam. iii. 31, Heb.)

E′LUL, y chweched mis o'r flwyddyn eglwysig Iuddewig, a'r ddeuddegfed o'r un wledig. Dechreuai, yn ol y rabbiniaid, gyda newydd loer ein Hawst ni, ac, yn ol Michaelis ac eraill y rhai a'i canlynant, gyda lloer Medi. Ar yr 17fed cynnaliai yr Iuddewon ympryd ar gyfrif y trychinebau a ddygwyddasant ar ddychweliad yr yspiwyr (Num. xiv.); ar yr 21 neu yr 22 gwleddant er coffadwriaeth am gludiad coed i'r deml i losgi aberthau; ac ar y 25 cadwant goffadwriaeth am gyflwyniad muriau Jerusalem gan Nehemiah (Neh. xii. 27).

EM′ERALD. [Meini Gwerthfawr.]

E′MIAID, hen drigolion y wlad ar y dehau-orllewin i'r Môr Marw; 'pobl fawr ac aml, ac uchel fel yr Anaciaid, ac yn gawri y cymerwyd hwynt hefyd fel yr Anaciaid.' Enwir hwynt yn yr Ysgrythyrau mor foreu a dyddiau Abraham. Darfu i Cedorlaomer, a'r breninoedd oeddynt wedi ymgyngreirio ag ef, orchfygu y rhai oeddynt yn nyffryn Ciriathaim. Cyrhaeddodd y Moabiaid feddiant o'u gwlad, ac a drigiasant ynddi (Gen. xiv. 5; Deut. ii. 9–11).

EMMA′US, pentref a ddywedir gan Luc, a Josephus hefyd, ei fod ynghylch triugain ystad (7½ o filltiroedd) o Jerusalem (Luc xxiv. 13; Joseph. *Wars*, vii. 6. 6); ond nid oes un man o'r pellder hyn yn adnabyddus yn awr, ac at ba un y gellid cyfeirio fel Emmaus. Ymddengys fod ei sefyllfan wedi cael ei lwyr anghofio (Wilson, ii. 264).

Ymddengys hefyd fod lle a elwid Emmaus, yr hwn, yn ol Jerome, ydoedd 22 o filltiroedd Rhufeinig ar y tu gogledd-orllewinol o Jerusalem, a'r hwn dderbyniodd wedi hyny yr enw Nicopolis. Mewn pentref o'r enw Amoras, yn gynwysedig o ychydig dai tlodion, ond lle mae hefyd adfeiliau a ddynodant ei fod unwaith wedi bod yn lle mwy a phwysicach, ca Dr. Robinson yr Emmaus neu y Nicopolis yma, ac ymdrecha hefyd ddangos taw yr un ydyw ac Emmaus yr Ysgrythyr; ond nid yw ei resymau, feddyliem ni, yn benderfynol ar y pwnc (*Res.* ii. 363; iv. 146).

EN (*Heb.* עין, *Ain*) a geir yn aml yn nghyfansoddiad enwau llefydd. Arwydda *bydew* neu *ffynon*, ac fel rhan gyfansoddiadol o eiriau a ddynoda fod y cyfryw lefydd yn nodedig am ryw bydew neu ffynon, megis En-gannim, 'ffynon y gerddi;' En-mispat, 'ffynon barn;' En-semes, 'ffynon yr haul' (Gesenius, *Lex.* 623).

EN′-DOR ('ffynon trigfan'), dinas berthynol i hanner llwyth dwyreiniol Manasseh, oddeutu pedair milltir ar y dehau o Fynydd Tabor. Yn agos iddi y gwasgarwyd llu Jabin gan Barac (Barn. iv. 15; Ps. lxxxiii. 11). Ac yma y preswyliai y ddewines â'r hon yr ymgynghorodd Saul ychydig cyn iddo gael ei ddinystriol orchfygu yn Gilboa (1 Sam. xxviii. 7). Yr oedd yn lle cryn fawr oddeutu 300 mlynedd ar ol Crist. Dywed Dr. Robinson fod Endor yn bodoli yn awr fel pentref, a than ei hen enw (iii. 218–225); ond yn ei ail deithiau dywed fod yr hen bentref yn awr yn anghyfanedd (*Res.* iv. 340).

ENEINIO, cymhwyso enaint at gyrph pobl, neu at bethau. Dyma arferiad y mae aml gyfeiriad atti yn yr Ysgrythyrau. Yr oedd tri dyben mewn golwg wrth eneinio—

1. Yr oedd yn angenrheidiol er ymwisgo yn gyflawn, a dyna y rheswm y golygid esgeulusiad o hyn yn arwydd o alar. Fel hyn y cyfarwydda Naomi Ruth i ymbarottoi ar gyfer cyfarfod â Boaz: 'Ymolch gan hyny, ac ymira, a gosod dy ddillad am danat, a dos i waered i'r llawr dyrnu' (Ruth iii. 3). O'r tu arall, cynghora Joab y wraig o Tecoah i wneud fel hyn cyn appelio at y brenin: 'Cymer arnat, attolwg, alaru, a gwisg yn awr alar-wisg, ac nac ymira ag olew' (2 Sam. xiv. 2). Darfu i Dafydd, yr hwn oedd mewn galar mawr am ei blentyn o Bathseba, pan fu farw, er mawr syndod i'w weision, 'gyfodi oddiar y ddaiar, ac ymolchi, ac ymeneinio, a newid ei ddillad, ac a ddaeth i dŷ yr Arglwydd ac a addolodd' (xii. 20). Mae genym esiampl arall o'r arferiad yn Dan. x. 2, 3: 'Yn y dyddiau hyny y galarais i Daniel dair wythnos o ddyddiau. Ni fwyteais fara blasus, ac ni ddaeth cig na gwin o fewn fy ngenau; gan ymiro hefyd nid ymirais, nes cyflawni tair wythnos o ddyddiau.' Oddi wrth yr adnodau hyn gallwn weled nerth y fath ymadroddion a'r rhai canlynol: 'I roddi iddynt ogoniant yn lle lludw, olew llawenydd yn lle galar' (Esa. lxi. 3); ac yn Ps. xlv. 7: 'Am hyny y'th eneiniodd Duw, sef dy Dduw di, ag olew llawenydd yn fwy na'th gyfeillion.'

Ymddengys taw y pen yn fwyaf neillduol a eneinid. Am hyny dywed Dafydd: 'Eneiniaist fy mhen ag olew, fy phiol sydd lawn' (Ps. xxiii. 5). 'Bydded,' medd Solomon, 'dy ddillad yn wynion bob amser, ac na fydded diffyg olew ar dy ben' (Preg. ix. 8). 'Eithr pan ymprydiech,' medd ein Harglwydd, 'eneinia dy ben, a golch dy wyneb, fel nad ymddangosech i ddynion dy fod yn ymprydio, ond i'th Dad yr hwn sydd yn y dirgel (Matt. vi. 17, 18).

Ymddengys ei bod yn arferiad hefyd i eneinio y traed. Mae genym ddwy esiampl darawiadol yn hanes ein Harglwydd (Luc vii. 36–38; Ioan xi. 2; xii. 1–3).

Yr ydym yn tybied hefyd ei bod yn arferiad i eneinio rhanau eraill o'r corph, ac hyd yn od, efallai, yr holl gorph. Sonia y Psalmydd am 'win a lawenycha y galon, ac olew i beri i'w wyneb ddysgleirio.' Nid oes genym un esiampl bendant yn yr Ysgrythyrau o'r holl gorph yn cael ei eneinio; etto gwel Esther ii. 12, ac yn yr Apocrypha, Judith x. 3 a Susannah 17. Dywed Niebuhr ei fod yn arferiad yn Yemen i iro yr holl gorph ag olew.

Ymddengys ei fod yn arferol i bersonau nid yn unig i eneinio eu penau eu hunain, ond hefyd i eneinio penau y rhai a wahoddid i wleddoedd; a bod esgeulusiad o hyn yn dangos diffyg moesgarwch (Luc vii. 36, 44–46). Yn mhlith yr Aiphtiaid yr oedd yn arferiad i'r gweision i weini i bob gwahoddedig i wledd cygynted ac yr eisteddai wrth y bwrdd, ac i eneinio ei ben, yr hyn a gyfrifid yn un o'r prif arwyddion o resawiad. Yr oedd yr enaint wedi ei berarogli, a chynwysid ef mewn blwch neu *vase* brydferth, o ba rai yr ydys wedi cael rhai yn meddrodau Thebes (Wilkinson, *Ancient Egyptians*, i. 77).

2. Yr oedd eneinio personau yn seremoni a gyflawnid wrth eu neillduo i swyddi cysegredig neu bwysig, megis

yr offeiriad (Exod. xxviii. 40, 41; Lef. viii. 12; Ps. cxxxiii. 2), breninoedd (1 Sam. x. 1; 2 Sam. i. 21; 1 Bren. i. 33, 34, 39), prophwydi (2 Bren. xix. 16), a phersonau eraill a elwid i gyflawni rhyw wasanaeth neillduol (Esa. xlv. 1), ac hefyd bethau a gyflwynid at wasanaeth Duw—megis 'y tabernacl, a'r hyn oll oedd ynddo, yr allor a'i holl lestri,' &c. (Lef. viii. 10, 11; gwel hefyd Gen. xxviii. 18).

Ac yn y modd hyn daeth eneinio i arwyddo yn ffigurol cynysgaethu personau â doniau a grasusau yr Yspryd Glân (2 Cor. i. 21, 22; 1 Ioan ii. 20, 27).

Arwydda yr enwau 'Messiah' a'r 'Crist,' y rhai ydynt enwau swyddol ein Harglwydd (Ioan i. 41), *yr Eneiniog*, mewn ffordd o ragoriaeth, a gosodant allan ar unwaith ei appwyntiad i'w swydd uchel, yn gystal a'i gynysgaethiad â'r cymhwysderau angenrheidiol ar ei chyfer (Esa. lxi. 1–3; Luc iv. 17–21, Act. iv. 27; x. 38).

3. Yr oedd eneinio ag olew yn foddion a ddefnyddid i iachau clefydau, ac hefyd efallai fel arwydd o iachad. Yn mhlith yr Iuddewon olew, ac nid enaint, oedd y moddion a ddefnyddid i wella archollion (Wilson, i. 304). Ymddengys taw dyna ydyw ystyr y gair yn Preg. x. 1; Esa. i. 6. Gwnaeth y Samaritan trugarog rwymo archollion y gwr ydoedd wedi syrthio yn mhlith lladron, gan 'dywallt ynddynt olew a gwin;' rhoddodd win, mae'n debygol, i gryfhau ei nerth, ac olew i liniaru ei archollion. Darfu i ddisgyblion ein Harglwydd, wrth gyflawni y *commisiwn* cyntaf a roddes iddynt, 'elia ag olew lawer o gleifion, gan eu iachau hwynt' (Marc vi. 13); a rhydd Iago y cyfarwyddiadau canlynol ar y matter: 'A oes neb yn eich plith yn glaf? galwed atto henuriaid yr eglwys; a gweddiant hwy drosto, gan ei eneinio ef ag olew yn enw yr Arglwydd, a gweddi y ffydd a iacha y claf, a'r Arglwydd a'i cyfyd ef i fynu; ac os bydd wedi gwneuthur pechodau, hwy a faddeuir iddo' (Iago v. 14, 16). Arferir y gair hefyd mewn cysylltiad ag afiechyd ysprydol, 'Ira hefyd dy lygaid ag eli llygaid, fel y gwelech' (Dat. iii. 18).

Yn mhlith yr Iuddewon yr oedd yn arferiad i eneinio cyrph meirwon cyn eu claddu. Cyfeiria ein Harglwydd at yr arferiad yma (Marc xiv. 8. Gwel hefyd Luc xxiii. 56; Marc xvi. 1; Ioan xix. 39, 40).

ENAID a arwydda—1. Y rhan ysprydol, resymol, ac anfarwol hono o ddynion a'i gwahaniaetha oddiwrth anifeiliaid, a'r hon ydyw ffynonell ein meddyliau, rhesymiadau, ewyllys, a serchiadau (Matt. x. 28). 2. Person dynol cyflawn, o ba un yr enaid ydyw y rhan benaf (Gen. xii. 5; xiv. 21). 3. Bywyd dynol, yr hwn a ddechreuir trwy anadlu enaid iddo, ac a derfyna pan ymadawo hwnw (Ps. vii. 5; xxxiii. 19; Matt. x. 39, *Gr.*; xvi. 25, 26, *Gr.*) Er y defnyddir yr un gair Groeg (ψυχή) yn y ddwy adnod olaf, etto mae y cyfieithwyr Cymraeg wedi arfer y gair *bywyd* yn ad. 25, a'r gair *enaid* yn ad. 26. Gan i'r gair *bywyd* gael ei ddefnyddio yn ad. 25, dylasid cadw atto yn ad. 26: 'Pa lesâd i ddyn, os ennill efe yr holl fyd, a cholli ei *fywyd* ei hun? neu pa beth a rydd dyn yn gyfnewid am ei *fywyd?*' 4. Serch; dymuniad: 'Enaid Jonathan a ymglymodd wrth enaid Dafydd' (1 Sam. xviii. 1). Pan geir y geiriau enaid ac yspryd wedi eu huno ynghyd, gall enaid ddynodi yr ewyllys a'r serchiadau, ac yspryd y deall a'r gydwybod (1 Thess. v. 23; Heb. iv. 12). 5. Cylla; newyn (Diar. xxvii. 7; Job xxxiii. 20; Esa. xxix. 8). 6. Galwai yr Iuddewon gyrph meirwon yn eneidiau, am eu bod unwaith wedi bod yn drigfanau iddynt (Num. vi. 6; ix. 6, *Heb.*) Enaid Duw ydyw efe ei hun, ei natur, ewyllys, neu hyfrydwch (Esa. i. 14, Jer. v. 9; vi. 8; Heb. x. 38).

EN-GE'DI ('ffynon y mynn'), dinas berthynol i lwyth Judah, ynghylch canol morlan gorllewinol y Môr Marw. Gelwid hi gynt Haseson-tamar, lle a fodolai mor foreu a dyddiau Abraham; oblegid dywedir i Cedorlaomer a'r breninoedd oeddynt wedi ymgyngreirio ag ef, daro, yn mhlith llwythau eraill, 'yr Amoriaid a drigent yn Haseson-tamar' (Gen. xiv. 7; 2 Cron. xx. 2). Yn ol Josephus, yr oedd En-gedi yn enwog am ei phalmwydd prydferth (Joseph. *Antiqu.* ix. 1. 2), tra y gwna Solomon gyfeiriad at ei gwinllanoedd (Can. i. 14). Yn nyddiau Jerome ac Eusebius yr oedd hi yn bentref mawr, ond nid oes yn awr ond ychydig o'i holion.

Yr ydym yn darllen hefyd am 'ddiffaethwch neu anialwch En-gedi,' lle y diangodd Dafydd a'i ganlynwyr am noddfa yn ei hamddiffynfeydd 'ar hyd gopa creigiau y geifr gwylltion,' a lle y torodd gwr mantell Saul yn ddirgel mewn ogof (1 Sam. xxiii. 29; xxiv. 1–4). Ar bob tu mae y wlad yn llawn ogofau, y rhai allent wasanaethu fel ymguddfeydd i Dafydd a'i wyr, fel y gwnant i ddrwgweithredwyr yn y dyddiau presenol (Robinson, *Res.* ii. 203, 215).

EN-HAC'CORE ('ffynon yr hwn a griodd'), enw y ffynon a agorwyd yn wyrthiol i dori syched dirfawr Samson ar ol lladd mil o'r Philistiaid ag asgwrn gen asyn. Mae y cyfieithiad Cymraeg yn dweud i'r ffynon hon gael ei hagor yn ngen yr asyn; ond pa fodd y gallasai barhau hyd oesoedd dyfodol nis gwyddom. Gan fod y gair *Lehi* yn arwyddo y man lle yr oedd efe, yn gystal ag *asgwrn gen*, mae yn fwy naturiol i dybied i'r ffynon gael ei hagor mewn lle cau yn y ddaiar, nag yn nghauder asgwrn yr ên (Barn. xv. 9–19).

E'NOCH. 1. Y ddinas gyntaf a enwir yn yr Ysgrythyrau fel wedi cael ei hadeiladu. Adeiladwyd hi gan Cain, ac a enwyd ganddo ef ar ol ei fab (Gen. iv. 17). Er y gelwir hi yn ddinas, rhaid ei bod yn lle gwahanol iawn oddiwrth yr hyn arferwn ni alw yn ddinasoedd. Nid oedd, mae yn debygol, ddim amgen na phentref bychan. Nis gallasai fod gan Cain etto ddisgynyddion i lanw lle mwy. Yn mha le yr oedd yn gyfleuedig ni ddywedir yn bendant; ond fel y dywedir yn yr adnod flaenorol, 'A Chain a aeth allan o wydd yr Arglwydd, ac a drigodd yn nhir Nod, o'r tu dwyrain i Eden,' mae yn naturiol i gasglu ei fod yn nhir Nod, ac er y dywedir ei fod ar y dwyrain i Eden, etto, oblegid nas gwyddom lle yr oedd y man hwnw chwaith, rhaid fod sefyllfa Enoch yr un mor anadnabyddus i ni.

2. Enoch, y seithfed o Adda, mab Jared, a thad Methuselah. Ynddo ef mae genym esiampl hynod o dduwioldeb cynddiluwiol, ac esiampl mwy dyddorol oherwydd fod can lleied yn cael ei ddweud am hyny yn yr Ysgrythyrau. Dywedir iddo 'rodio gyda Duw,' arwain bywyd santaidd, byw trwy ffydd, a mwynhau cymundeb ag ef; 'ac ni welwyd ef, canys Duw a'i cymerodd ef.' Er anrhydeddu a gwobrwyo ei dduwioldeb hynod, 'cawsai dystiolaeth ddarfod iddo ryngu bodd Duw;' a chyn iddo dreulio hanner oes gyffredin dyn yr amser hwnw 'symudwyd ef, fel na welai farwolaeth' (Gen. v. 21–24; Heb. xi. 5). Mae Judas yn coffhau prophwydoliaeth o eiddo Enoch am ddydd y farn, oddiwrth yr hon yr ymddengys, os oedd ef yn hynod am

am ei dduwioldeb, yr oedd llawer o ddynolryw eisoes heb fod yn llai hynod am eu hannuwioldeb (Judas 14, 15).

Mae amryw o'r tadau yn son am 'Lyfr Enoch,' a cheir cyfeiriadau atto gan ysgrifenwyr olynol. Yn yr unfed ganrif ar bymtheg cyhoeddwyd rhyw ranau o hono gan Scaliger, ac o'r diwedd, yn y rhan olaf o'r ddeunawfed ganrif, dygwyd copiau o hono yn yr iaith Ethiopiaidd o Abyssinia gan Bruce, y teithiwr enwog yn y wlad hono. Mae y copi Ethiopiaidd wedi cael ei argraphu wedi hyny yn Lloegr a Germany, a gwnawd cyfieithiadau o hono i'r Lladin, y Saisoneg, a'r German. Mae llawer o ddysgeidiaeth wedi cael ei dreulio arno; ond oddieithr fel cywrainbeth, ni cheir ei fod o fawr werth. Prin mae eisiau dweud taw nid Enoch ydoedd ei awdwr. Tybir gan rai iddo gael ei ysgrifenu gan Iuddew heb fod yn hir cyn genedigaeth ein Iachawdwr, a chan eraill gan Gristion Iuddewig yn y ganrif gyntaf.

ENON, neu AINON, man yn agos i Salim, lle y bedyddiai Ioan, 'canys dyfroedd lawer oedd yno' (Ioan iii. 23). Yn ol Eusebius, yr oedd yn wyth milltir Rufeinig ar y dehau o Bethsan, neu Scythopolis, a thair ar ddeg a deugain ar y gogledd-ddwyreiniol o Jerusalem. Ymddengys yn eglur ei fod ar y gorllewin o'r Iorddonen (cydm. ad. 22, 26 â i. 28), ond heblaw hyn nid oes dim yn sicr mewn perthynas i'r lle.

EN-RO'GEL, ffynon yn gyfleuedig ychydig islaw i uniad dyffryn Hinnon ac un Jehosophat, yn agos i gongl ddehau-ddwyreiniol Jerusalem. Mae o ffurf anmherffaith ysgwar, a chwedi ei murio i fynu â cheryg mawrion ysgwar, ac yn terfynu yn y pen mewn bwa ar un ochr, ac ymddengys yn hen iawn. Mae adeilad bychan garw uwch ei phen, ac ynddo un neu ddau o gafnau o gareg, y rhai a gedwir yn hanner llawn er cyfleusdra y bobl. Cafodd Dr. Robinson ei bod yn 125 o droedfeddi o ddyfnder, 50 o ba rai oeddynt yn llawn dwfr. Yn y tymhor gwlawog mae y ffynon yn eithaf llawn, ac weithiau gorlifa dros ei genau. Enwir En-rogel yn mhlith terfynau llwythau Judah a Benjamin (Jos. xv. 7, 8; xviii. 16). Dyma lle darfu i Ahimaas a Jonathan ymguddio pan yn ceisio gwybodaeth ynghylch bwriadau Absalom yn erbyn ei dad (2 Sam. xvii. 17). Yma hefyd y rhoddodd Adoniah wledd i Joab, ac Abiathar, ac eraill, y rhai a obeithiai a wnaent hwyluso ei gynlluniau gyda golwg ar fod yn frenin (1 Bren. i. 9-19).

ENW, yn briodol yw yr hyn y gwahaniaethir trwyddo un person neu beth oddiwrth un arall.

Arwydda enw Duw yn 1. Duw ei hun (Exod. iii. 13, 14; Ps. lxi. 5; Mal. i. 11; 1 Tim. vi. 1). Mae o bwys i sylwi ar yr ystyr hwn i'r gair. Rhydd arwyddocad penodol i lawer o adnodau ac allasent heb hyny fod yn anmhenodol. Gellir profi y cyfryw adnodau trwy ddefnyddio y rhagenwau personol yn lle y gair *enw* (cydm. Ioan xii. 28 â xvii. 4). 2. Gogoniant neu berffeithrwydd ei natur (Exod. xxxiv. 5-7). Nid Jehofah yw yr unig esiampl o hyn. Yn yr iaith Hebraeg mae'r enwau roddir i Dduw yn aml yn cynwys drychfeddyliau o'r fath hyn—Shaddai, *yr Hollalluog* (Gen. xlix. 25; Ruth i. 20, 21).

Am enwau y personau a'r llefydd a enwir yn yr Ysgrythyrau mae rhai pethau teilwng o sylw. 1. Nid oes genym ond rhestr anmherffaith o ddisgynyddion Cain; ond mae braidd yn hynod y ceir dau o honynt o'r un enw a dau o rai Seth—Enoch (Gen. iv. 17; v. 18), a Lamech (iv. 18; v. 25). Mae Methusael a Methuselah yn gynwysedig o yn agos i'r un llythyrenau gwreiddiol; ond gwna y gwahaniaeth bychan sydd rhyngddynt beri iddynt wahaniaethu yn eu hystyr. 2. Dechreuodd yr arferiad hyd yn od mewn amseroedd boreuol o alw dinasoedd ar enw yr hwn y dymunid ei gadw mewn cof neu ei anrhydeddu. 'Adeiladodd Cain ddinas, ac a'i galwodd ar enw ei fab Enoch' (iv. 17). Galwyd dinas ar enw Sidon, mab hynaf Canaan (x. 15, 19). Ceir fod enwau dinasoedd, pe medrem ni eu holrhain, wedi eu cymeryd yn ddigon tebygol oddiwrth eu hadeiladwyr neu eraill a berthynent iddynt. Mae genym lawer o esiamplau o hyn mewn amserau diweddar—megis Rhufain, Alexandria, Antiochia, Cesarea. Cyfeiria y Psalmydd at arferiad gyffelyb o eiddo dynion cyfoethog yn ei amser ef: 'Eu meddwl yw y pery eu tai yn dragywydd, a'u trigfeydd hyd genedlaeth a chenedlaeth; enwant eu tiroedd ar eu henwau eu hunain' (Ps. xlix. 11). 3. Yn yr hen amser nid ymddengys ei bod yn arferiad i alw plant ar enw eu rhieni, neu bersonau eraill yr ewyllysid eu hanrhydeddu. Nid ydym yn cofio am gymaint ac un esiampl o hyn yn yr oll o'r H. D. Mae genym rai esiamplau o bersonau yn dwyn yr un enw; ond wrth ystyried y llu o enwau a geir yn achyddiaeth y Beibl a rhanau eraill o hono, y syndod yw eu bod can lleied. Nid oes hyd yn od gan bobl fawr y genedl ddilynyddion wrth enw. Nid oes genym ail Abraham, neu Isaac, neu Jacob, Moses neu Aaron, Dafydd neu Solomon. Erbyn amser y Maccabeaid yr oedd yr arferiad wedi dechreu. Yn y teulu hynod hwnw cawn yr enwau Judas (Judah), Simon (Simeon), Eleazar, a Jonathan (1 Maccab. ii. 1-5). Ymddengys i'r enw Judas ddyfod yn un cyffredin iawn, ac yn ddiau oddiwrth Judah, yr hwn mewn ystyr a ellid ei gyfrif yn dad i'r genedl Iuddewig. Yn y T. N. mae genym Judas mab Alpheus, Judas Iscariot (Luc vi. 15, 16), Judas o Galilea (Act. v. 37), Judas yn Damascus (ix. 11), Judas a gyfenwid Barsabas (xv. 22, 27, 32). Yr un modd mae genym Iago (Jacob, Ιακωβος) mab Alpheus, a Iago brawd Ioan (Matt. x. 2, 3); a pherson gwahanol, sef 'Iago brawd yr Arglwydd' (Gal. i. 19). Mae genym hefyd Joseph gwr Mair (Matt. i. 18, 19), a Joseph o Arimathea (Luc xxiii. 50, 51), a Josephus yr hanesydd Iuddewig (gwel hefyd iii. 24, 26, 30).

Yn nghyfnod diweddaf hanesyddiaeth Iuddewig ymddengys ei bod wedi dyfod yn arferiad i alw plant ar enwau eu rhieni, neu ryw berthynasau agos eraill. Pan enwaedwyd ar Ioan Fedyddiwr galwyd ef gan y cyfeillion a'r cymydogion yn 'Zacharias, ar ol enw ei dad;' a phan ddarfu i'w fam wrthwynebu hyn, a chynyg ar fod iddo gael ei alw yn Ioan, 'dywedasant wrthi, Nid oes neb o'th genedl a elwir ar yr enw hwn' (Luc i. 59-61), atteb a ddengys y golygiadau a goleddid y pryd hwnw gan yr Iuddewon. 4. Yn amserau diweddaf y werin-lywodraeth Iuddewig yr oedd gan bersonau yn aml ddau enw, un Syriaeg, ac un arall Groeg neu Ladin. 'Yr oedd yn beth cyffredin yn mhlith yr Iuddewon,' medd Cave, 'pan yn teithio i wledydd tramor, neu pan fyddai ganddynt achlysuron mynych i gyfeillachu â'r Groegiaid a'r Rhufeiniaid, i fabwysiadu enwau Groeg neu Ladin ac y byddai ei arwyddocad yn gyfystyr â'r un ddefnyddid yn eu gwlad eu hunain. Yn mhlith disgyblion ein Harglwydd cawn Simon, yr hwn a eilw Crist Cephas neu Pedr, yn arwyddo bob un o'r ddau 'craig;' mae genym Thomas, yr hwn a gyfenwir Didymus, yn arwyddo y ddau 'gefaill;' mae genym hefyd Matthew a Lefi, ac efallai Bartholomeus a Nathanael. Mae genym hefyd Saul, 'yr hwn hefyd a elwid Paul,' a Tabitha, a elwid Dorcas, a'r ddau air yn arwyddo 'gafr' (Cave, *Hist. Apostles*, 184). 5. Yr oedd enwau personau, llefydd, neu bethau yn aml yn arwyddocaol. Er esiampl, ystyr Melchisedec yw 'brenin cyfiawnder' (Gen. xiv. 18; Heb. vii. 2); Abraham, 'tad llawer o genedloedd' (xvii. 5); Immanuel, 'Duw gyda ni' (Esa. vii. 14; Matt. i. 23); Baal-zebub, Beelzebub, 'arglwydd y cylion' (2 Bren. i. 2; Matt. x. 25); Beth-semes, 'tŷ yr haul' (1 Sam. vi. 12); En-gedi, 'ffynon y mynn' (xxiii. 29); Eben-ezer, 'maen cymhorth' (vii. 12). Mae enwau Duw yn myned i mewn i gyfansoddiad geiriau eraill, megis Beth-el, 'tŷ Dduw' (Gen. xii. 8); Ismael, 'Duw a wrendy' (xvi. 11); Jehofah-Jireh, 'yr Arglwydd a wel, neu a ddarboda' (xxii. 14).

ENWAEDIAD, defod berthynol i'r grefydd Iuddewig, ac yn gynwysedig mewn tori blaen-groen y gwrrywiaid. Ordeiniwyd hi gan Dduw fel arwydd o'r cyfammod a wnaethai ag Abraham, ac â'i had ar ei ol, a'r hwn gyfammod a gyfeiriai at fendithion tymhorol ac ysprydol (Gen. xvii. 1–8; Rhuf. iv. 9–13). Enwaedwyd Abraham pan yn 99 mlwydd oed, ac Ismael, ei fab, pan yn 14 oed, 'a holl ddynion ei dŷ ef, y rhai a anesid yn tŷ, ac a brynesid ag arian gan neb dyeithr, a enwaedwyd gyd ag ef.' Ac ordeiniwyd fel hyn: 'Pob gwrryw yn wyth niwrnod oed a enwaedir i chwi trwy eich cenedlaethau; yr hwn aner yn tŷ, ac a bryner am arian gan neb dyeithr, yr hwn nid yw o'th had di. A'r gwrryw dienwaededig yr hwn ni enwaedir cnawd ei ddienwaediad, torir ymaith yr enaid hwnw o fysg ei bobl, oblegid efe a dorodd fy nghyfammod' (Gen. xvii. 10, 12, 14, 24–27).

Ac ystyried mor bendant y gorchymynid enwaediad, mae'n rhyfedd fod genym mor lleied o esiamplau o'r arferiad o hono yn yr Ysgrythyrau. Gwneir coffa am enwaediad Isaac, mab Abraham, pan yr oedd yn wyth mlwydd oed (Gen. xxi. 4); ond nid oes dim son am enwaediad ei feibion Esau a Jacob, nac o un o feibion Jacob, etto nid oes un amheuaeth na chawsant eu henwaedu, gan y cawn hwynt, nid yn unig yn cyfeirio at eu henwaediad eu hunain, ond yn gofyn i'r Sichemiaid i gymeryd eu henwaedu fel teler rhoddi eu chwaer Dinah yn wraig i Sichem, mab eu tywysog, teler y darfu iddynt gydsynio ag ef (Gen. xxxiv. 4–17, 22, 24, 25).

Yr hanes nesaf a gawn ni ar y testun yw esgeulusdra Moses i enwaedu ei fab yn nhir Midian, a gwaith ei wraig Sephorah yn cyflawni y diffyg (Exod. iv. 24–26). Cafodd yr holl Israeliaid a ddaethant allan o'r Aipht eu henwaedu, 'ond y bobl oll a anesid yn yr anialwch, ar y ffordd, wedi eu dyfod hwy allan o'r Aipht, nid enwaedasent arnynt,' ac yn ganlynol, pan aethant i Ganaan, cawsant eu henwaedu gan Josua (v. 2–9). Ar ol yr amser hwn nid ydym yn cyfarfod ag un esiampl o enwaediad yn yr H. D.; ond nid oes un lle i gasglu iddo gael ei esgeuluso yn ystod yr amser yma. Yr oedd yr Iuddewon yn dueddol iawn i dalu sylw i ordinhadau allanol crefydd; ac yn ysgrifeniadau y prophwydi ni cheir dim ceryddon am esgeuluso cyflawni y ddefod hon. Mewn ffaith, nid yw yr enwaediad ei hun byth yn cael ei enw gan y prophwydi, er y cyfeiriant, ond nid yn fynych, atto. Er engraifft, geilw Jeremiah y cenedloedd yn *ddienwaededig;* gan chwanegu, fodd bynag, fod 'holl dŷ Israel sydd â chalon ddienwaededig' (Jer. v. 25, 26); ac ymddengys y geiriau olaf fel yn awgrymu eu bod wedi eu henwaedu yn allanol. Yn llyfrau'r Apocrypha mae genym amryw gyfeiriadau at yr arferiad o enwaedu, megis yn 2 Esdras i. 31; Judith xiv. 10; 1 Maccab. i. 60, yr hyn sydd brawf ychwanegol fod yr arferiad yn cael ei chadw i fynu yn mhlith yr Iuddewon. Yn y T. N., nid oes genym ond pedair engraifft o enwaediad—sef Ioan Fedyddiwr (Luc i. 59), ein Harglwydd (ii. 21), Timotheus (Act. xvi. 3), a Phaul (Phil. iii. 5), ond mae genym ddigon o brofion penderfynol o sel yr Iuddewon dros enwaediad. Yr ydym wedi enwi y manylion hyn er dangos y gall fod sefydliadau yn cael eu cynnal i fynu, er na wneir un coffa am hyny yn yr Ysgrythyrau am amserau meithion. Mae eu cyffredinolrwydd yn ddigon tebygol i arwain i hyn.

Ymddengys fod enwaediad yn gymhwysder hanfodol er cyfranogi o wyl y Pasg (Exod. xii. 48). Yr oedd cyfeiriad neillduol gan y ddeddf yma at ddyeithriaid—h.y., pobl perthynol i genedloedd eraill; ond yr oedd yr egwyddor yr un mor gymhwysiadol at bersonau perthynol i dŷ Israel. Gallwn gasglu oddiwrth hyn taw mewn rhan, os o gwbl, y cadwyd y Pasg gan yr Israeliaid pan yn teithio trwy'r anialwch, yn enwedig yn mlyneddau olaf eu teithiau, gan nad oedd, fel y gwelsom, y rhai a anwyd yn yr anialwch wedi eu henwaedu, ac mewn canlyniad nid oeddynt yn gymhwys i gyfranogi o hono.

Er na cheuid allan bobl berthynol i genedloedd eraill rhag mabwysiadu crefydd yr Israeliaid, etto ni wnai cyfraith Moses osod lawr fel rhan o'u dyledswydd i broselytio dyeithraid. Gallasai y Gibeoniaid, a rhai eraill o'r llwythau Canaaneaidd, y rhai oeddynt wedi eu harbed ac yn parhau i fyw yn mhlith yr Israeliaid, ac hefyd bersonau o genedloedd eraill, ymostwng i enwaediad, a'u dwyn felly i werin-lywodraeth Israel, etto nid oes genym ni ddim engreifftiau o hyn yn yr H. D. Yn nghyfnod olaf llywodraeth Israel mae genym hanes am bethau o'r fath, ond nid cynyrchion addysg grefyddol neu berswadiaeth foesol oeddynt. Darfu i John Hyrcanus, ynghylch 129 C.C., ddarostwng yr Idumeaid, ond caniattaodd iddynt aros yn eu gwlad os gwnaent ymostwng i enwaediad, a gwneud defnydd o ddeddfau yr Iuddewon, a chan y dymunent hwythau drigo yn ngwlad eu cyndeidiau, ymostyngasant i'r telerau hyn; 'fel nad oeddynt mwyach,' medd Josephus, 'ond Iuddewon' (*Antiq.* xiii. 9. 1). Aristobolus, mab Hyrcanus, a ryfelodd hefyd yn erbyn Ituræa, a chwedi darostwng rhan fawr o honi, gorfododd y trigolion i gymeryd eu henwaedu, ac i fyw yn ol deddfau Iuddewig (*Ibid.* xiii. 11. 3). Pan briodai Iuddewesau genedl-ddynion, efallai ei fod yn arferol i ofyn i'r gwyr i ymostwng i enwaediad; o'r hyn lleiaf gwnawd hyny mewn cysylltiad â Drusila a Bernice, dwy o orwyresau Herod (*Ibid.* xx. 7. 1, 3).

Ar ol esgyniad Crist nid oedd enwaediad yn rhwymedigaethol mwyach ar nac Iuddew na chenedl-ddyn. Glynai llawer o'r dychweledigion Iuddewig, fodd bynag, gymaint wrth eu hen arferion, ac yr oeddynt mor dueddol i fawrygu eu pwys, fel yr oeddynt yn awyddus i osod y ddefod hon a rhai eraill perthynol i oruchwyliaeth Moses ar y dychweledigion o blith y cenedloedd, gan ddal a dywedyd, 'Onid enwaedir chwi yn ol defod Moses, ni ellwch fod yn gadwedig;' ond wedi i'r matter gael ei osod ger bron yr apostolion a'r henuriaid yn Jerusalem, gwnaethant hwy anghymeradwyo yr athrawiaeth fod dychweledigion cenedlig dan rwymau i arfer y ddefod hon neu ddefodau eraill a berthynent i ddeddf Moses (Act. xv. 1–29). Parhaodd athrawon o ogwyddiadau Iuddewaidd i gythryblu yr eglwysi, ond gwrthwynebid hwynt yn rymus, yn enwedig gan yr apostol Paul, yr hwn a amddiffynodd ryddid yr eglwys genedlig, ac hefyd y dychweledigion Iuddewig. Ni waherddid i Iuddewon gadw deddf Moses. Mae dyn wedi cael ei gyfansoddi y fath fel nas gellir dysgwyl iddo droi heibio ar unwaith hen arferiadau sefydledig. Darfu i Paul, yngwyneb eu rhagfarnau, enwaedu Timotheus, mam yr hwn oedd Iuddewes (Act. xvi. 3); ac ar achlysur arall, mewn cydsyniad â chynghor Iago a henuriaid yr eglwys yn Jerusalem, 'Paul a gymmerth y gwyr; a thranoeth, wedi iddo ymlanhau gyda hwynt, efe a aeth i mewn i'r deml, gan hyspysu cyflawni dyddiau y glanhad, hyd oni offrymid offrwm dros bob un o honynt' (xxi. 17–26; gwel hefyd 1 Cor. ix. 19–23); ond er, oblegid y rhesymau y cyfeirir attynt yn awr, iddo roddi ffordd i amgylchiadau, gwrthwynebodd yn rymus enwaediad Titus, yr hwn oedd yn Roegwr (Gal. ii. 3–5). Yr amcan oedd peidio prysuro trwy orfodaeth diddymiad Iuddewaeth, ond gadael iddi arw o farwolaeth naturiol araf.

Mae yr apostol yn rhybuddio y Galatiaid fod enwaediad yn cynwys rhwymedigaeth i gadw holl ddeddf Moses, yr hyn oedd yn eithaf amlwg, oblegid os oedd y ddefod hon yn un rhwymedigaethol, yr oedd yn rheswm dros gadw pob rhan arall o'r ddeddf; fod hon yn efengyl wahanol oddiwrth yr hon ydoedd ef wedi bregethu iddynt; y cynwysai ddiddymiad trefn yr efengyl o gadw pechadur, yr hon oedd yn gwbl o ras, a thrwy Grist yn unig. 'Canys,' ebe efe, 'os o'r ddeddf y mae cyfiawnder, yna y bu Crist farw yn ofer' (Gal. i. 6–9; ii. 21; v. 2–4).

Mae dynion wedi bod yn dueddol iawn yn mhob oes i osod pwys anghymesur ar, a gormod o ymddiried yn ffurfiau allanol crefydd, fel pe ffurfient hwy grefydd ei hun. Felly yr oedd hi dan yr oruchwyliaeth Iuddewig; ac felly y mae yn awr. Dyma gyfeiliornad a ddynoethir yn fynych gan Paul gyda golwg ar enwaediad (Rhuf. ii. 25–29; iii. 1; 1 Cor. vii. 18, 19; Gal. v. 6; vi. 15; Col. iii. 11).

Gan y gwahaniaethid yr Iuddewon wrth y ddefod hon oddiwrth genedloedd eraill, gelwir hwynt *yr enwaediad*, tra y gelwir y cenedloedd yn *ddienwaediad* (Rhuf. iii. 30; iv. 9–12; Gal. ii. 7–9; Eph. ii. 11), megis y gelwir hwynt mewn manau eraill *yr enwaededig* a'r *dienwaededig* (Jer. ix. 25, 26).

Mae y geiriau enwaediad ac enwaededig yn cael eu defnyddio hefyd yn ffigurol i ddynodi diwygiad moesol neu burdeb moesol (Deut. x. 16; xxx. 6; Col. ii. 11). Gan hyny defnyddir *enwaediad* i arwyddo gwir gredinwyr yn Nghrist, gan nad pa un a'i Iuddewon neu genedloedd; tra y tyr yr apostol y gair i lawr, ac a ddefnyddia *gyd-doriad* ffuantwyr Iuddewig i grefydd fel rhai wedi eu henwaedu yn anmherffaith—h.y., 'dienwaededig o galon,' yn enwedig y cyfryw a gythryblant yr eglwysi a'u hathrawiaethau gau (Phil. iii. 2, 3). *Dinwaededig* a *dienwaededig o galon*, ar y tu arall, a dynodant lygredd moesol, pechadurusrwydd (Esa. lii. 1; Jer. ix. 26; Ezec. xliv. 7; Act. vii. 51).

Dywed Moses ei fod yn 'ddienwaededig o wefusau,' oblegid nad ydoedd yn siaradwr hyrwydd neu lithrig (Exod. vi. 12, 30). Yr oedd yr Hebreaid i gyfrif ffrwyth eu coed yn ddienwaededig am y tair blynedd gyntaf—h.y., ei drin fel peth anmhur, ac nid addas i'w fwyta (Lef. xix. 23, 24).

Nid yr Iuddewon yw yr unig genedl sydd wedi arfer enwaediad. Arferai'r Aiphtiaid y ddefod er yn foreu, ac mae wedi cael ei wneud yn gwestiwn gan rai pa un ai nad oedd mewn arferiad cyn dyddiau Abraham. Mae awdurdod Herodotus yn cael ei choffhau i brofi y dyb hon. 'Yr Aiphtiaid,' medd ef, 'ydyw yr unig bobl yn y byd (hwy o leiaf, a'r cyfryw sydd wedi dysgu yr arferiad ganddynt) ac sydd yn arfer enwaediad.' Ac mewn man arall dywed, 'Y Colchiaid (y rhai a eilw yn hil Aiphtaidd), yr Aiphtiaid, a'r Ethiopiaid ydyw yr unig genedloedd sydd wedi arfer enwaediad er yr amserau boreuaf. Mae Pheniciaid a Syriaid Palestina yn cyfaddef iddynt ddysgu yr arferiad gan yr Aiphtiaid; a'r Syriaid a drigant o gylch yr afonydd Thermodon a Parthenius, yn gystal a'u cymydogion y Macroniaid, a ddywedant eu bod wedi mabwysiadu y ddefod yn ddiweddar oddiwrth y Colchiaid. Yn awr, dyma yr unig genedloedd a arferant enwaediad; ac mae yn amlwg yr efelychant yr Aiphtiaid yn hyn. Gyda golwg ar yr Ethiopiaid, yn wir, nis medraf benderfynu pa un a'i hwy ddysgodd yr arferiad gan yr Aiphtiaid, neu yr Aiphtiaid ganddynt hwy. Mae yn ddiau yn arferiad hen iawn yn Ethiopia; ond i'r lleill dderbyn eu gwybodaeth o honi o'r Aipht sydd yn amlwg i mi oddiwrth y ffaith, fod y Pheniciaid, pan ddeuant i fasnachu â'r Groegiaid, yn rhoddi heibio ganlyn yr Aiphtiaid yn yr arferiad yma, ac yn gadael i'w plant fod yn ddienwaededig' (Herod. b. ii. c. 104).

Nid ydym yn cysylltu un pwys â dywediadau Herodotus. Maent yn anmhenderfynol, a chariant ansicrwydd ar eu gwyneb. Nid ymddengys ef ei hun yn sicr mewn perthynas iddynt. Groegwr ydoedd, ac er y tueddir ni i ddibynu ar ei awdurdod pan yr adrodda yr hyn a welodd, nid ydym yn gosod un pwys ar yr adroddiadau a gasglodd yn nghwrs ei deithiau trwy wahanol wledydd. Yr oedd yn ofergoelus, o'r hyn lleiaf yn bur grediniol, ac ni arferai fawr o'i farn ynghylch yr hyn a adroddai. Mae genym brawf o'i anheilyngdod o grediniaeth yn yr adroddiadau hyn eu hunain. Nid oes dim dadl nad wrth 'Syriaid Palestina' y golygai yr Iuddewon; ond yn ddios ni 'chyfaddefasant hwy taw gan yr Aiphtiaid y darfu iddynt ddysgu yr arferiad.' Dywedai y llyfrau a dderbynient, a'r rhai a gyfrifent yn gysegredig, bethau gwahanol wrthynt. Mae y llyfrau hyn yn rhoddi hanes eglur a phendant am sefydliad y ddefod yma iddynt fel pobl, ac am yr arferiad cyntaf o honi gan Abraham. At hyn gellir chwanegu fod Moses, yr hwn a rydd yr hanes, nid yn unig yn Israeliad, ond yn arweinydd ei genedl allan o'r Aipht, ac yn ddeddf-roddwr iddynt; tra taw Groegwr ydoedd Herodotus, ac yn ddyeithr i genedl Israel a'i gwlad, ac heb ei eni cyn rhagor na mil o flyneddau ar ol Moses—amgylchiadau sydd yn dyrchafu awdurdod un ac yn lleihau awdurdod y llall. Nid yw yn anhawdd, fodd bynag, cyfrif am ddechreuad y cyfryw adroddiad ynghylch yr Israeliaid a'r hyn rydd Herodotus. Daeth eu cyndeidiau i'r Aipht tra nad oeddynt etto ond ychydig mewn nifer; treuliwyd babandod y genedl yn y wlad hono; a buont yno dros 200 o flyneddau. Pan yno arferent y ddefod o enwaediad; ac er iddi gael ei hesgeuluso ganddynt yn yr anialwch, ail adferwyd hi ar eu gwaith yn myned i Ganaan (Jos. v. 2–9): amgylchiadau ac allasent roddi cychwyniad i'r adroddiadau ynghylch ei dechreuad Aiphtaidd, yn enwedig os, fel y dywedir, yr arferai'r Aiphtiaid y ddefod hon yn yr amser boreu hwn; ond yr oedd wedi cael ei harfer gan Abraham a'i ddisgynyddion am yn agos i 200 o flyneddau cyn i Jacob ddwyn ei deulu i waered i'r Aipht, ac yr oedd wedi cael ei sefydlu gan Dduw fel ordinhad genedlaethol a chrefyddol (Gen. xvii. 1–14, 23–27). Mae hyn yn gosod ei sefydliad yn mhell o flaen hanesion boreuaf y Groegiaid.

Y mae, fodd bynag, yn ddiamheuol fod enwaediad wedi ffynu yn eang mewn amseroedd hen a diweddar. Dywedir fod yr Aiphtiaid wedi arfer y ddefod hon er yn foreu iawn (Wilkinson, *Herodot.* ii. 62). Ismael, fel un o feibion Abraham a enwaedwyd pan yr ordeinwyd y ddefod hon ar y cyntaf gan Dduw (Gen. xvii. 23, 25, 26), a pharhaodd i'w harfer y llwythau a ddisgynasant oddi wrtho. Ni chynwys y Koran un gorchymyn ar y matter; ond gan yr arferid y ddefod gan drigolion Arabia, i'r rhai y datguddiodd Mahomet ei grefydd yn ddechreuol, daeth i fod yn rhan o ffydd Mahometaniaeth, ac arferir hi yn awr yn gyffredinol gan Fahometaniaid fel rhan o'u cyfundraeth grefyddol. Mae y Cristionogion Coptaidd yn yr Aipht, a'r Abyssiniaid, y rhai hefyd a broffesant Gristionogaeth, yn arfer enwaediad; a dywedir fod llawer o genedloedd hyd yn od yn Affrica Ddwyreiniol, ac nid Mahometaniaid, yn ei harfer; megis y gwna hefyd y Caffirs yn Affrica Ddeheuol (Michaelis, *Commentary*, iii. 59, 76).

Mae yr Iuddewon, gyda zel mawr ynghyd â lluoedd o seremoniau anheilwng o'u hadrodd yn parhau i arfer enwaediad (Allen, *Mod. Jud.* 290).

EPA, teulu o greaduriaid pedair llawog. O'r un teulu yma mae nifer mawr o rywiogaethau, a dug rhai o honynt gryn debygolrwydd i ddyn, yn enwedig yr *Ouran-outang*. Ceir hwynt yn gyffredin yn y gwledydd sydd yn gorwedd rhwng y *tropics*, yn yr Hen Fyd yn gystal a'r un Newydd, yn yr India Ddwyreiniol, ac ynysoedd Môr India, ac yn Neheudir America. Maent yn greaduriaid bywiog, heinif, chwareus, ac yn bur dueddol i wneud ystumiau a dynwared pobl; tra, oherwydd eu cyfansoddiad naturiol, mae llawer o'u gweithredoedd yn debyg i rai dynion.

Yn yr hen amser addolid yr epa yn yr Aipht; a pharheir i addoli creaduriaid o'r dosparth hyn yn yr India Ddwyreiniol. Yn mhlith pethau anarferol a ddygwyd gan longau Solomon o Tarsis yr oedd 'epaod a pheunod' (1 Bren. x. 22).

EP'APHRAS, a olygir gan rai, oddiwrth Col. iv. 12, yn enedigol o Colosse; ond efallai nad arwydda y geiriau ragor nag y perthynai i'r ddinas hono, naill ai fel trigianydd o honi, neu fel aelod o'r eglwys yn y lle. Ymddengys, yn wir, y llenwai swydd yn yr eglwys, ond pa swydd nid yw yn ymddangos yn eglur. Yr oedd efallai yn bregethwr neu efengylydd, ond nid bugail yr eglwys. Ymddengys iddo ymweled â Phaul pan yn garcharor yn Rhufain, ac iddo gael ei daflu ei hun i garchar, canys geilw yr apostol ef yn 'gyd-garcharor' (Pilem. 23). Sieryd yn uchel a serchus iawn am dano, gan ei alw, wrth ysgrifenu at y Colossiaid, yn 'gydwas anwyl, yr hwn sydd drosoch chwi yn ffyddlon διάκονος (C. C. *weinidog*) i Grist;' 'gan ymdrechu yn wastadol drosoch mewn gweddiau, ar i chwi sefyll yn berffaith ac yn gyflawn ynghwbl o ewyllys Duw; canys yr wyf fi yn dyst iddo, fod ganddo zel mawr drosoch chwi, a'r rhai o Laodicea, a'r rhai o Hierapolis' (i. 7; iv. 12, 13).

EPAPHRODI'TUS, aelod o'r eglwys yn Philippi, yr hwn a ddanfonwyd i Rufain â chymorth arianol i'r apostol Paul pan yn garcharor yn y ddinas hono. Sonia Paul am dano mewn modd serchus iawn. Geilw ef 'fy mrawd a'm cydweithiwr, a'm cydfilwr;' dywed ei fod wedi bod yn 'glaf, yn agos i angeu, ond Duw a drugarhaodd wrtho, ac nid wrtho ef yn unig, ond wrthyf finnau hefyd, rhag cael o honof dristwch ar dristwch.' Ar ol iddo wella, barnodd yr apostol 'yn angenrheidiol' ei ddanfon yn ol at y brodyr yn Philippi; oblegid, medd ef, 'yr oedd efe yn hiraethu am danoch chwi oll, ac yn athrist iawn, oblegid i chwi glywed ei fod yn glaf. Yn fwy diwyd, gan hyny, y danfonais i ef, fel, wedi i chwi ei weled ef drachefn, y byddech chwi lawen, ac y byddwn inau yn llai fy nhristwch. Derbyniwch ef, gan hyny, yn yr Arglwydd gyda phob llawenydd; a'r cyfryw rai gwnewch gyfrif o honynt' (Phil. ii. 25–30). Dyma ddarlun prydferth o serch a dihunanedd yr apostol, ac o Epaphroditus, ac o'r eglwys yn Philippi. Mae Grotius, Campbell, ac eraill, wedi tybied taw yr un person ydoedd Epaphras ac Epaphroditus; ond nid oes dim tebygolrwydd yn yr amgylchiadau a adroddir am danynt. Perthynai Epaphras i'r eglwys yn Colosse yn Asia Leiaf, Epaphroditus i'r eglwys yn Philippi yn Macedonia, ac a ddanfonwyd i Rufain gan y Philippiaid â chasgliad tuag at wneud i fynu angenrheidiau tymhorol yr apostol.

EPENE'TUS ydoedd efallai Rocgwr o enedigaeth, ond yr oedd yn byw yn Rhufain pan yr ysgrifenodd yr apostol ei lythyr at yr eglwys yn y ddinas hono. Ymddengys ei fod yn adnabyddus yn flaenorol i'r apostol, canys denfyn atto annerchiad serchus: 'Annerchwch fy anwyl Epenetus, yr hwn yw blaenffrwyth Achaia (τῆς Αχαίας) yn Nghrist' (Rhuf. xvi. 5). Dyna yw y darlleniad yn ol y copi derbyniedig; ond nid oes fawr amheuaeth nad y gwir ddarlleniad yw 'blaenffrwyth Asia (τῆς 'Ασίας) yn Nghrist.' Dyma yw y darlleniad yn yr ysgrifau henaf a goreu, ac mewn amryw o'r hen gyfieithiadau, ac yn Origen ac eraill o dadau yr eglwys, a chymeradwyir ef gan y beirniaid galluocaf yn yr amseroedd presenol, a derbynir ef i'r prif argraphiadau beirniadol o'r copi Groeg ac sydd wedi cael eu cyhoeddi yn y blyneddau diweddaf (Griesbach, *Nov. Test.* ii. 219; Tregelles, *Text of N. T.* 61). Nid yw yn anmhosibl nad un o ddychweledigion Paul ydoedd Epenetus yn Ephesus, neu ryw ddinas arall yn Asia. Yr oedd bod yn flaenffrwyth o'r cyfryw ddinas neu wlad yn anrhydedd nid bychan, ac yn cyflawn haeddu cael ei gofnodi. Yn 1 Cor. xvi. 15 dywed yr apostol, 'Chwi a adwaenoch dŷ Stephanas, mai blaenffrwyth Achaia ydyw.' I gysoni y ddwy adnod uchod, gellid tybied taw un o deulu Stephanas allasai Epenetus fod; ond os gwnawn ni fabwysiadu y darlleniad τῆς 'Ασιας nid oes un angen am y cyfryw dybiaeth.

E'PHAH, mesur nwyddau sychion yn mhlith yr Hebreaid. Cynwysai ddeg omer (Exod. xvi. 36); ac o'r un faint a'r bath, yr hwn a arferid i fesur pethau gwybion (Ezec. xlv. 11).

EPH′ESUS, prifddinas Asia raglawiol, ac yn gyfleuedig ar yr afon Cayster, oddeutu pum milltir o'r Môr Ægean, â pha un y cysylltid ef a'r afon hono. Darlunir hi gan hen ddaiaryddwyr fel addurn Asia, a'r masnachle mwyaf y cyrchu atto yn y wlad hono. Yr oedd yn hynod enwog ar gyfrif teml Diana, yr hon a gyfrifid yn un o saith ryfeddod y byd. Dywedid na welai yr haul ddim gwychach ar ei daith na theml Diana. Yr oedd yn 425 o droedfeddi o hyd ac yn 220 o led, ac yn cael ei chynnal gan 127 o bileri marmor, a phob un o honynt yn 60 troedfedd o uchder, a 36 o honynt wedi eu cerfio yn orwych. Ond os oedd teml Diana yn orwych, yr oedd ei delw o fewn yr adeilad gorwych yn gyntefig a diaddurn. Nid ydoedd ond saflun fechan o goed, yr hon, yn ol y dyb boblogaidd, ydoedd wedi cael ei danfon i lawr o'r nefoedd gan Ion, ac a gyfrifid yn llun Diana, ond yr hon ni ddygai un tebygolrwydd iddi hi yn un o'r cymeriadau a briodolid yn gyffredin iddi, ond ydoedd yn arwyddlun Aiphtaidd â llawer o fronau iddi i arddangos duwies natur. Diweddai y llun a wisgai y ffurf arwyddluniol hon mewn gwaelod dilun. Ond er mor drwsgl ydoedd y llun, yr oedd yn wrthrych yr ofn-barch dyfnaf, nid yn unig yn Ephesus, ond hi ydoedd y cynllun yn ol yr hwn y ffurfid delwau Diana ar gyfer addoliad mewn dinasoedd eraill.

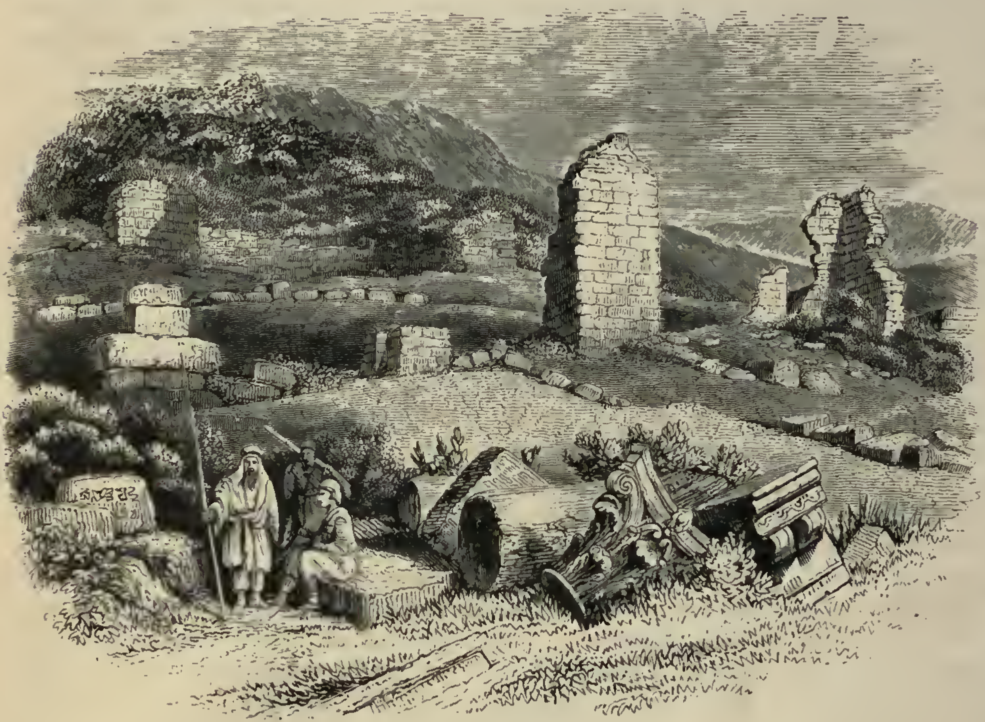

ADFEILIAU EPHESUS.

Un o arferion eilun-addolgar yr hen fyd ydoedd defnyddio delwau a ellid eu cario, y rhai oeddynt gynlluniau bychain o wrthrychau mwy hynodfawr addoliad. Carid hwynt mewn gorymdeithiau, ar deithiau, a gorymdeithiau milwraidd, ac weithiau gosodid hwynt i fynu fel duwiau teuluaidd mewn tai anghyhoedd. Mae hen ysgrifenwyr yn gwneud cyfeiriadau at ddelwau Diana yn Ephesus, y rhai a enwir yn Act. xix. 24. Gallai y defnydd fod o bren, aur, neu arian. Yr olaf a ddefnyddid gan Demetrius a'i gydweithwyr. Oddiwrth hanes Luc mae yn amlwg fod masnach eang ac ennillfawr yn cael ei dwyn yn mlaen yn Ephesus trwy wneud a gwerthu y delwau hyn. Gellir yn naturiol dybied na wnai ond ychydig ddyeithraid ymweled ag Ephesus heb brynu cynllun o'r deml fel coffadwriaeth am y dduwies; ac oddiwrth gylchdaeniad eang ei delwau mewn gwledydd eraill gellid dweud fod 'Asia oll a'r byd yn ei haddoli' (Act. xix. 27).

Yr oedd yr Ephesiaid, tra yn noddwyr haelionus o adeilad-waith, cerf-waith, a darlun-waith, yn hynod am helaethwychedd eu bywoliaeth, a'u llaes foesau. Yr oeddynt hefyd yn hynod ofergoelus, gan gredu mewn swynyddiaeth a dewiniaeth; a dyna y rhesymau dros yr ymadrodd diarebol, 'llythyrau Ephesiaidd,' i ddynodi y swynau neu y brawddegau a arferent ysgrifenu ar eu gwregysau, neu wahanol ranau o'u cyrph, fel swynion yn erbyn niwed, neu ffynonellau gallu goruwch-naturiol (Conybeare, ii. 71).

Dygwyd Cristionogaeth yn foreu i mewn i Ephesus. Ymwelodd Paul a'r ddinas hono y waith gyntaf ar ei ffordd o Groeg i Jerusalem; ond y tro hwnw nid arosodd ond dros ychydig amser, etto dan addewid, os gwelai Duw yn dda, i ddychwelyd yno eilwaith. Yn y cyfamser ymddengys i Apolos ddyfod i Ephesus, a darfu i'r apostol, yn ol ei addewid, ymweled a'r lle wedi hyn, ac aros yno dair blynedd, gan lafurio nos a dydd gyda llwyddiant mawr. Gellir coelio yn rhwydd fod gogwyddiad yr Ephesiaid at ddewiniaeth yn gosod rhwystr mawr ar ffordd llwyddiant yr efengyl, etto darfu i'r amgylchiad yma wneud llwyddiant y gair yn fwy hynod. 'Llawer hefyd o'r rhai a fuasai yn gwneuthur rhodreswaith a ddygasant eu llyfrau ynghyd, ac a'u llosgasant yngwydd pawb, ac a fwriasant eu gwerth hwy, ac a'i cawsant yn ddeng mil a deugain o ddarnau arian. Mor gadarn y cynyddodd gair yr Arglwydd, ac y cryfhaodd.' Os wrth ddarnau arian y mae i ni ddeall yma *attic drachmæ*, fel mae yn debygol, chwyddai y cyfan i fynu, yn ol 7½c. y *drachma*, i 1562p. 10s.; ond os siclau Iuddewig oeddynt, fel mae yn llai tebygol, chwyddai i fynu i 6250p., a chymeryd y sicl yn 2s. 6c. Yn ystod arosiad Paul y tro hwn y darfu Demetrius, y gof arian, yr hwn a wnai demlau arian i Diana, greu y fath gythrwfl yn y ddinas fel y gwnaeth ysgolaig (*town-clerk*), wrth geisio llonyddu y cynhwrf, gyfeirio at y ffaith gydnabyddedig, 'fod dinas yr Ephesiaid yn addoli y dduwies fawr Diana, a'r ddelw a ddisgynodd oddi wrth Jupiter.' Er na ddarfu i Paul ymweled ag Ephesus ar ol hyn, etto pan yn aros ychydig amser yn Miletus, anfonodd i Ephesus, ac a alwodd atto henuriaid yr eglwys, ac a draddododd iddynt siars difrif-ddwys, ar ol yr hyn y canasant yn iach i'w gilydd yn y modd mwyaf serchus (Act. xviii. 18-24; xix. 1, 8-10, 18-41; xx. 17-38). Pan yr oedd wedi hyn yn garcharor yn Rhufain, ysgrifenodd lythyr attynt llawn o gyfarwyddiadau gwerthfawr. Yr oedd eglwys Ephesus yn un o eglwysi Asia (h.y., Asia raglawiol) at yr hon y danfonodd Crist genadwri trwy ei was Ioan; ac er y canmolai hi fel un ffyddlon ar lawer o gyfrifon, etto yr oedd wedi gwrthgilio oddiwrth ei chariad cyntaf, a bwgwth os na wnai hi edifarhau y symudai y canwyllbren allan o'i le (Dat. i. 11; ii. 1–7). Darfu i'r apostol Ioan, yn ol tystiolaeth unedig ysgrifenwyr boreuol, dreulio y rhan olaf o'i fywyd yn Asia Leiaf; a chwedi cael ei alltudio i Patmos, dywedir iddo ddyfod i Ephesus, lle y bu farw mewn oedran mawr.

Mae bygythiad ein Gwaredwr wedi cael ei gyflawni er ys hir amser. Mae oesoedd wedi myned heibio er pan symudwyd canwyllbren Ephesus o'i le. O gylch diwedd yr unfed ganrif ar ddeg y syrthiodd gyntaf i ddwylaw y Saraceniaid, ac oddiar ddechreu y bedwaredd ganrif ar ddeg mae wedi ffurfio rhan o'r tiriogaethau Tyrcaidd. Yn hir cyn dinystr yr ymerodraeth Roegaidd yr oedd wedi dadfeilio yn fawr, a phan adeiladwyd tref newydd a chastell yn Aiasoluk, oddeutu dwy filltir o bellder oddi wrthi, yr hon a ddaeth i fod yn drigfan y tywysogion Saracenaidd, aeth yr hen ddinas yn fuan yn anghyfanedd. Mae wedi bod yn hir heb un trigianydd. Nid oes yn aros yn bresenol ond ei hadfeiliau. Ar ei sefyllfan mae nifer dirfawr o golofnau marmor wedi eu gwasgaru hwnt ac yma, rhai o honynt wedi eu tori, ac eraill wedi hanner eu claddu yn y ddaiar; mae eu gwaelodion a'u pennynau (*capitals*) wedi eu gwasgaru yn mhob cyfeiryd (*Amer. Miss. Herald*, 1832, p. 186). Mae y chwareudy yn adfail o wychder dirfawr. Nis gellir gweled dim o hono yn awr ond ei ffurf; mae pob sedd wedi ei symud, ac y mae y chwareu-fwrdd yn grug o adfeiliau. Mae *circus* ysplenydd yn aros mewn cyflwr pur gyfan. Mae yma hefyd weddillion adeilad arall anferth ei faintioli, ond pa un ai *gymnasium*, teml, neu balas, nid yw ond matter o amcan-dyb (*Bib. Sac.* viii. 870). Cafodd teml Diana ei hyspeilio a'i llosgi O.C. 260 gan y Goths, a rhaid i deithwyr ffurfio amcan-dyb mewn perthynas i'w sefyllfan a'i sylfeini. Nid yw Aiasoluk ei hun ond pentref truenus o fythynod pridd, ac o gylch dwsin o adeiladau bychain ysgwar o briddfeini, ac yn cael eu trigianu gan ddeg ar hugain neu ddeugain o fugeiliaid Tyrcaidd. Mae hyd yn od ddyffryn Ephesus wedi myned dan gyfnewidiad trwyadl, ac nis gallasai edrychwr anwybodus o'i hanes fyth dybied fod cysylltiad wedi bod rhyngddi a'r môr. Mae yr afon Cayster, yn nofiadwy gynt, yn awr wedi ei thagu gan laid, ac yn rhedeg trwy lawfrwyn, y rhai a'i gwnant yn anweledig. Mae y pridd a ddygir i lawr gyd â'r afon wedi dinystrio y porth, a chwedi cymeryd meddiant o rai milltiroedd o'r môr.

EPH'OD, gwisg uchaf fer a wisgid gan yr offeiriaid Hebreaidd. Gwneid ephod yr offeiriaid cyffredin o liain cyffredin (1 Sam. xxii. 18). Yr oedd ephod yr archoffeiriad wedi ei gwneud o aur, sidan glas, a phorphor, ac ysgarlad, a lliain main cyfrodedd, o waith cywraint. Ar ei dwy ysgwydd, lle y cydid hwynt wrth ei dau gwrr, yr oedd dau faen gwerthfawr, ac yn mhob un o'r rhai yr oedd enwau chwech o lwythau Israel wedi eu cerfio. Ar y rhan hono o'r wisg a groesai ei fron yr oedd dwyfroneg barnedigaeth trwy offerynoliaeth yr urim a'r thummim, yn y rhai y datguddiai yr Arglwydd ei feddwl i'w bobl; ac islaw hon y cydid yr ephod wrth gorph yr offeiriad â gwregys gywrain (Exod. xxviii. 6–30). Weithiau gwisgid yr ephod gan bersonau heb fod yn swydd offeiriad pan weinyddent mewn pethau santaidd. Gwisgai Samuel, pan yn fachgenyn, a Dafydd, pan aeth gyd â'r arch i Jerusalem, a wisgai *ephod liain*. Pa beth a fwriadai Gideon wrth ei *ephod* ddrudfawr—pa un a ddarfu iddo ei gwneud yn ddiystyr fel coffadwriaeth am ei fuddugoliaethau, neu a dybiodd, oherwydd iddo gael ei appwyntio unwaith i offrymu aberth, ei fod yn fath o offeiriad, ac iddo ei gwneud er mwyn ymgynghori â Duw—nis gwyddom; ond hyn a wyddom, i'r Iuddewon ei chamddefnyddio i ddybenion eilun-addolgar (Barn. vi. 24–26; viii. 27). Ychydig cyn dinystr Jerusalem caniattaodd Brenin Agrippa i'r Lefiaid i wisgo ephod liain; ond am o gylch 1800 mlynedd mae y bobl hyn wedi bod heb ephod a phob arwydd arall o bobl neillduol Duw (Hos. iii. 4).

EPH'RAIM, mab ieuengaf Joseph, a chwedi ei eni yn nghylch O.B. 2293; cyflwynodd Joseph ef a'i frawd Manasseh i sylw ei dad Jacob pan yn marw, fel y rhoddai iddynt ei fendith. I ddynodi y byddai llwyth Ephraim y mwyaf lluosog a grymus, croesodd Jacob ei ddwylaw, gan osod ei law ddehau ar ben Ephraim, a'r aswy ar ben Manasseh; ac ni wnai y patriarch newid ei ddwylaw, a rhoddodd fel ei reswm ei wybodaeth sicr y byddai llwyth Manasseh yn gryf a lluosog, ond y byddai llwyth Ephraim yn llawer mwy felly (Gen. xlviii. 8–22).

Pan ddaeth yr Ephraimiaid allan o'r Aipht yr oeddynt wedi ymluosogi i 40,500; ond lleihausant 8000 yn yr anialwch. Yn rhaniad gwlad Canaan cafodd y llwyth hwn un o'r rhanau mwyaf ffrwythlon a thoraethog oddeutu canolbwynt y wlad (Jos. xvi. 5–9). Gosodwyd pabell y cyfarfod i fynu yn Siloh, dinas berthynol i'r llwyth hwn; ac yma y darfu i Josua daflu coelbren wrth ranu y wlad yn mhlith y cyfryw lwythau ac nad oeddynt yn flaenorol wedi derbyn eu hetifeddiaeth (xviii. 1, 2, 8, 10). Yno yr ymddengys iddo aros am y tymhor hir o 320 o flyneddau (Barn. xviii. 31; 1 Sam. i. 3; iv. 3–5; vii. 1, 2; Ps. lxxviii. 60; Jer. vii. 12, 14). Ar farwolaeth Solomon gwrthryfelodd deg o'r llwythau, yn cynwys Ephraim, yn erbyn ei fab Rehoboam; a than Jeroboam, fab Nebat, yr hwn oedd Ephraimwr, a sefydlasant deyrnas ar ei phen ei hun, yr hon a elwid teyrnas Israel, ac a barhaodd 254 o flyneddau, o O.B. 3029 hyd 3283 (1 Bren. xii. 16–20; 2 Bren. xvii. 6). Yr oedd y rhan fwyaf, os nid pawb o freninoedd Israel yn perthyn i'r llwyth hwn, yn gystal a dinasoedd breninol Sechem a Samaria. Gosodwyd un o'r lloi aur yn Bethel, un arall o'i dinasoedd. Gan y gwnai llwyth Ephraim ymddangosiad nodedig yn mhlith y deg, derbynient hwy weithiau ei enw, yn enwedig yn amser Hosea (2 Cron. xxv. 7; Esa. xxviii. 1, 3; Hosea iv., v., vi., etc).

EPHRAIM hefyd yw enw—1. Dinas yn agos i Bethel, oddeutu wyth milltir Rufeinig ar y gogledd o Jerusalem. Ennillodd Abiah hi oddiar Jeroboam (2 Cor. xiii. 19). Yma, y mae yn debygol, i'n Iachawdwr ymneillduo pan y ceisiodd yr Iuddewon ei fywyd, ar ol iddo gyfodi Lazarus oddiwrth y meirw (Ioan xi. 54); ac yn agos yma yr oedd Baal-hasor, lle yr oedd deadelloedd gan Absalom (2 Sam. xiii. 23). 2. Mynydd Ephraim. Nid un mynydd sengl ydoedd hwn, ond rhan fynyddig yn rhan Ephraim. Pan ymsefydlodd disgynyddion Joseph ynddo gyntaf, ymddengys taw gwlad goedog ydoedd (Jos. xvii. 15). Yr oedd Sechem yn Mynydd Ephraim (xx. 7). Rhoddwyd rhan Josua iddo yn Mynydd Ephraim, a chladdwyd ef yno yn Timnath-serah, ar y tu gogleddol i fryn Gaas (xix. 50; xxiv. 30). Yr ydym yn darllen hefyd am ‘Fynydd Sameraim, yr hwn sydd yn Mynydd Ephraim’ (2 Cron. xiii. 4). Yn Mynydd Ephraim y trigai Micah yr eilunaddolwr, a'r Lefiad a dorodd ei wraig yn ddarnau, ac Elcanah, tad Samuel (Barn. xvii. 1; xix. 1; 1 Sam. i. 1; Jer. iv. 15). 3. Coed ar y dwyrain i'r Iorddonen, yn agos i Mahanaim, lle y gorchfygwyd Absalom a'i fyddin ac y lladdwyd yntau ei hun (2 Sam. xvii. 24; xviii. 6–8, 17).

EPH'RATAH, enw ar dref Bethlehem, lle genedigol ein Harglwydd: ‘A thithau Bethlehem Ephratah’ (Micah v. 2; gwel hefyd Ruth iv. 11; Ps. cxxxii. 6). Ymddengys taw Ephrath oedd hen enw Bethlehem. Yma y bu farw ac y claddwyd Rahel (Gen. xxxv. 16–19; xlviii. 7).

EPH'RATEWR. 1. Un o drigolion Bethlehem, oddi wrth yr enw Ephrath neu Ephratah, wrth yr hwn enw yr adwaenid y lle hwnw (Ruth i. 2; iv. 11; 1 Sam. xvii. 12). [Ephratah.]

2. Un o drigolion Mynydd Ephraim, neu efallai un o ddisgynyddion Ephraim, ac felly yn gyfystyr ag Ephraimwr (1 Sam. i. 1); ond mae yn bosibl y gallasai Elcanah fod wedi ei eni yn Bethlehem Ephratah, a derbyn mewn canlyniad yr enw Ephratewr, er y trigai yn awr yn Mynydd Ephraim (gwel Barn. xix. 1, 2). Ond yn Barn. xii. 1, 4, 5, 6, lle y sonir am ‘Ephraimiaid,’ mae y cwestiwn a ofynwyd iddynt, ‘Ai Ephratead ydwyt ti?’ yn esiampl eglur o'r enw yn cael ei roddi i'r Ephraimiaid.

3. Un o drigolion Zereda, tref, yn ol Gesenius, berthynol i'r Manassiaid yn agos i Scythopolis. Gelwir Jeroboam yn ‘Ephratead o Zereda’ (1 Bren. xi. 26). Golyga Gesenius taw yr un lle ydyw hwn a Zeredathah (2 Cron. iv. 17); a Zererath (Barn. vii. 22), lle y dywed y dylasai y gair fod yn Zereda, fel mewn rhai ysgrifau; ac a Zarthan (Jos. iii. 16; 1 Bren. iv. 12; vii. 46; cydmarer yr adnod â 2 Cron. iv. 17; Gesen. *Lex.* 718).

EPICURE'AID, sect o hen philosophyddion, canlynwyr athrawiaeth Epicurus, yr hwn a anwyd ynghylch 341 C.C. Myntumiant fod y byd wedi ei ffurfio, nid gan Duw, na chyd ag un dyben, ond trwy gyfarfyddiad dygwyddiadol gronynau. Gwadent fod Duw yn llywodraethu y byd, neu ei fod yn ymddarostwng i'r graddau lleiaf i ymyraeth â'i greaduriaid yma ar y llawr. Gwadent anfarwoldeb yr enaid a bodolaeth angelion. Dalient fod dedwyddwch yn gynwysedig mewn pleser: ystyrient fod y pleser hyn yn gynwysedig yn nhawelwch a gorfoledd y meddwl, y rhai a gyfodant oddiar yr arferiad o rinwedd moesol, a'r hyn a ystyrir gan rai fel gwir egwyddor Epicurus; deallai eraill ei gyfundraeth yn yr ystyr ddrwg o'r gair pleser, a gosodent eu holl ddedwyddwch mewn pleserau corphorol, megis bwyta, yfed, a boddiant chwantau cnawdol.

EPISTOLAU CATHOLICAIDD, neu GYFFREDINOL. Cynwysir dan yr enw hwn Epistol Iago, dau Epistol Pedr, tri Epistol Ioan, ac Epistol Judas. Mae yr enw yn hen, ac y mae llawer eglurhad wedi cael ei roddi arno, ond nid oes yr un o honynt yn foddhaol. Yr oedd Epistol Cyntaf Pedr ac un Cyntaf Ioan, yn mhlith y llyfrau a dderbynid yn gyffredinol fel rhai canonaidd: ond yr oedd Epistol Iago, Ail Epistol Pedr, Ail a Thrydydd Epistol Ioan, ac Epistol Judas, yn mhlith y rhai a amheuid neu y dadleuid yn eu cylch. Ar ol y bedwaredd ganrif, fodd bynag, derbyniwyd yr oll o'r episolau hyn yn gyffredinol gan yr eglwysi Groeg a Lladin, a cheir hwynt yn llechresi Ysgrythyrau canonaidd a gyfansoddwyd gan gynghorau a dynion dysgedig (Euseb. *Eccl. Hist.* B. iii. c. 3. 24, 25; Lardner, *Works*, vi. 503). Ni wnawn roddi yma ychydig o hanes yr Epistolau hyn.

Iago. Mae dadl wedi bod ynghylch awdwr yr epistol hwn. Enwir dau apostol o'r enw Iago yn y T. N.; yr oedd un yn frawd i Ioan, a'r llall yn frawd i Alpheus. Braidd y gallasai fod wedi ei ysgrifenu gan y blaenaf, oblegid cafodd hwnw ei osod i farwolaeth gan Herod mor foreu a 44 O.C., a chyn y gallwn dybied yn iawn fod un achlysur i ysgrifenu y cyfryw lythyr. Nid oes un rheswm, yn wir, i amheu iddo gael ei ysgrifenu gan yr olaf, yr hwn yr ymddengys iddo dreulio ei fywyd yn Jerusalem, a'r hwn y gallwn dybied a wnai deimlo dyddordeb neillduol yn ei frodyr y rhai oeddynt ar wasgar.

Mae dadl hefyd wedi bod ynghylch y personau at ba rai y cafodd ei ysgrifenu. Mae wedi ei annerch ‘at y deuddeg llwyth sydd ar wasgar.’ Mae yn naturiol deall y geiriau hyn am yr Iuddewon yn gyffredinol y rhai oeddynt yn trigo mewn gwledydd eraill heblaw Palestina, ac felly yr esponir hwynt gan rai beirniaid. Golyga eraill fod yr epistol wedi ei fwriadu ar gyfer y cyfryw Iuddewon mewn gwledydd estronol ac oeddynt wedi mabwysiadu Cristionogaeth. Ymddengys i ni y gellir uno y ddau olygiad; a thra y cynwys yr holl epistol lawer o bethau defnyddiol i gredinwyr ac anghredinwyr, mae y rhan flaenaf o hono yn myned rhagddo ar y dybiaeth fod y rhai y cyfeiriwyd ef attynt wedi gwneud proffes o Gristionogaeth, a'i fod wedi ei fwriadu mewn modd arbenig ar gyfer y cyfryw bersonau (gwel i. 2–4, 12; ii. 1, 5–7), ac i fod y rhan olaf, o'r hyn lleiaf ranau o hono, wedi eu cyfeirio yn arbenig at Iuddewon annychweledig (gwel iv. 1–4, 8, 9; vi. 1–6). Mae diwedd yr epistol (v. 19, 20) yn deilwng o sylw, fel yn debygol yn cynwys cyfeiriad at y ddau ddosparth.

Mae yn debygol i'r epistol gael ei ysgrifenu yn Palestina, ac yn fwyaf tebygol yn Jerusalem. Cybelled ac y gwyddys, parhaodd yr ysgrifenydd, fel y soniwyd eisoes, i fyw yno hyd ddiwedd ei ddyddiau.

Mae cryn wahaniaeth barn mewn perthynas i'w ddyddiad. Golyga rhai mai y cyntaf ydoedd o'r holl epistolau, ac iddo gael ei ysgrifenu o gylch 45 O.C. Ond y dyb fwyaf cyffredinol yw, na ddarfu iddo ddim cael ei ysgrifenu cyn o gylch 61 neu 62 O.C. Tueddir ni i ddewis dyddiad diweddarach, ond heb benderfynu pa flwyddyn yn neillduol.

1 ac 2 Pedr. Mae Epistol Cyntaf Pedr wedi ei gyfeirio ‘at y dyeithraid sydd ar wasgar ar hyd Pontus, Galatia, Cappadocia, Asia, a Bithynia.’ Deallir y geiriau hyn yn gyffredin am ddychweledigon Iuddewig, ond mae llawer yn eu deall hwynt am Gristionogion yn gyffredinol, gan nad pa un ai Iuddewon neu genedloedd, yn y gwledydd a enwir, y mwyafrif o ba rai oeddynt wedi cael eu dychwelyd oddiwrth y cenedloedd neu baganiaid. Arferem ni goleddu y dyb flaenorol, ond tueddir ni yn awr i feddwl, er ei fod wedi ei gyfeirio yn ddechreuol ac yn benaf at ddychweledigion Iuddewig, etto nid ydoedd wedi ei gyfyngu iddynt yn unig; ond gan fod yr eglwysi i ba rai y perthynent yn gynwysedig o ddychweledigion oddiwrth y cenedloedd, a chan mai hwy efallai a gyfansoddent y

mwyafrif ynddynt, yr oeddynt hwythau hefyd yn ngolwg yr apostol, ac y mae rhai adnodau, mewn gwirionedd, yn cyfeirio yn arbenigol attynt, megis yn i. 14, 18; ii. 9, 10; iv. 3, 4.

Yn niwedd yr epistol dywed Pedr: 'Mae yr eglwys sydd yn Babilon yn eich annerch;' oddiwrth yr hyn yr ymddengys iddo gael ei ysgrifenu o Babilon ar yr Euphrates, er yr amheuir hyn gan Lardner ac eraill. Dyma yw ystyr naturiol ac eglur y geiriau. Mewn rhyddiaith eglur ni fuasai un ystyr arall yn oddefadwy. Yr oedd hono yn ddinas eithaf adnabyddus, a hono fuasai'r enw yn ddwyn i feddwl y darllenydd, ac nid un man arall. Yr oedd llawer o'r Iuddewon yn y parth hwnw—nifer digonol i dynu Pedr yno, a'i gynysgaethu â maes llafur gweinidogaethol. Mae yn wir fod y ddinas wedi colli ei mawredd cyntefig. Yr oedd yn gydmariaethol yn ddiffaithwch. Ond nid ydoedd yn anghyfanedd; yr oedd yno lawer o drigolion. Gwyddom hyn trwy Josephus, Philo, a'r Talmud. Apostol yr enwaediad ydoedd Pedr (Gal. ii. 8, 9), a phan yn teithio o'r tu hwnt i Palestina, yr oedd yn eithaf naturiol iddo ymweled a Mesopotamia, ac felly nid yw yn un syndod i ni ei gael yn Babilon. Gellir sylwi hefyd fod y drefn yn ol yr hon yr enwir y gwledydd (i. 1) yn cyfatteb bob un i sefyllfa Babilon, oblegid dechreu yr ysgrifenydd gyd â'r gwledydd agosaf, a diwedda gyd â'r rhai pell oddi wrthi. Mae llawer wedi tybied taw Rhufain a olygid; ond os felly buasai yn rhaid newid i'r gwrthwyneb y drefn yn ol yr hon y cafodd y gwledydd eu henwi (Davidson, *Introd. N. T.* iii. 363). Er fod y cyfryw ystyr i air yn oddefadwy mewn llyfr prophwydoliaethol, byddai yn gwbl gamarweiniol mewn rhyddiaith seml eglur.

Mae yn fwy anhawdd penderfynu amseriad yr epistol hwn. Tybir yn gyffredinol iddo gael ei ysgrifenu o gylch y blyneddau 63 neu 64 O.C.

Mae Ail Epistol Pedr wedi ei gyfeirio 'at y rhai a gawsant gyffelyb werthfawr ffydd a ninau, trwy gyfiawnder ein Duw ni, a Iesu ein Harglwydd ni' (i. 1), annerchiad cyffredinol iawn; ac ymddengys yn mhellach iddo gael ei ysgrifenu at yr un personau a'i Epistol Cyntaf (iii. 1); amgylchiadau sydd yn cadarnhau y dyb na chafodd ei gyfeirio at yr Iuddewon yn unig. Mae cyfeiriad hefyd at waith Paul yn ysgrifenu attynt (iii. 15), yr hyn efallai a gyfeiriai at yr Epistol at yr Hebreaid, neu efallai at yr Epistolau at y Galatiaid, yr Ephesiaid, a'r Colossiaid, y rhai nad oeddynt yn anhebygol o fod wedi eu cylchdaenu yn mhlith eglwysi eraill Asia.

Ymddengys i'r epistol hwn gael ei ysgrifenu ychydig cyn marwolaeth Pedr; 'Gan wybod y bydd i mi ar frys roddi fy nhabernacl hwn heibio, megis yr hysbysodd ein Harglwydd Iesu Grist i mi, ac mi a wnaf fy ngoreu hefyd ar allu o honoch, ar ol fy ymadawiad i, wneuthur coffa am y pethau hyn' (i. 13–15). Os oedd ein tybiaeth yn gywir i'r Epistol Cyntaf gael ei ysgrifenu o gylch 63 neu 64 O.C., mae yn rhaid ei fod wedi ei ysgrifenu ar ol yr amser hwnw. Nid oes genym un wybodaeth o ba le y cafodd ei ysgrifenu.

1, 2, a 3 IOAN. Nid yw ysgrifenwr yr epistolau hyn yn dynodi ei hun wrth ei enw, ac etto gallwn fod yn sicr taw Ioan ydoedd, ac nid neb arall. Cafodd yr Epistol Cyntaf ei gydnabod yn foreu fel ei eiddo, ac yr oedd yn mhlith y llyfrau a gydnabyddid yn gyffredinol fel rhai canonaidd. Dywed ei awdwr ei fod yn llygad ac yn glust dyst o'r hyn wnaeth ac a ddysgodd Iesu Grist; hona y fath gydnabyddiaeth o hono ac nas gall braidd gael ei wneud gan neb oddieithr un o'r deuddeg (i. 1–4; iv. 14). Mae cymeriad yr epistol yn ein harwain i gasglu taw yr un yw ei ysgrifenydd ac ysgrifenydd yr Efengyl, yr hon yn ddiddadl a ysgrifenwyd gan Ioan. Dygant argraph un meddwl. Mae y priod-ddull, yr ymadroddion, a'r geiriad yr un. Mae yr athrawiaethau hefyd yr un. Mae tystiolaeth yr hynafiaid yn arwain at yr un casgliad. Mae yr hynafiaid ag un llais yn cydnabod yr epistol hwn fel un apostolaidd, ac yn priodoli ei gyfansoddiad i Ioan (Davidson, *Introd. T. N.* iii. 451).

Mae amseriad yr epistol hwn yn ansicr, ond nid oes fawr amheuaeth na chafodd ei ysgrifenu pan yr oedd ei awdwr wedi cyrhaedd gwth mawr o oedran. Mae holl dôn y llyfr yn nodweddawl o hynafgwr. Treiddir ef gan fwyneidddra tawel, a chan y caredigrwydd a'r addfedrwydd a ddynodant feddyliau gwir Gristionogol wedi cyrhaedd henaint. Mae yspryd tadol hen Gristion yn eithaf amlwg i'w weled ynddo (Davidson, iii. 458, 462, 464).

Mae yn ansicr yn mha le y cafodd ei ysgrifenu, ond mae yn debygol taw yn Ephesus. Yma y treuliodd Ioan y rhan olaf o'i yrfa, ac yma y mae hynafiaeth wedi penderfynu iddo gael ei ysgrifenu.

Ac nid yw ychwaith yn sicr at bwy y cafodd ei gyfeirio. Y golygiad mwyaf tebygol i fod yn wir yw, iddo gael ei ysgrifenu yn ddechreuol at eglwysi Ephesus a'r rhan gymydogaethol o'r wlad. Mae rhanau o hono yn ymddangos fel yn profi perthynas agos rhwng yr ysgrifenydd a'r personau a annerchai. Yr oedd yr eglwysi hyn efallai yn gynwysedig mewn rhan o Iuddewon, ac mewn rhan o genedloedd, er mai y tebygolrwydd yw taw yr elfen genedlig oedd yr un grefaf. A dyna y rheswm dros y cynghor gyda pha un y diwedda'r epistol: 'Blant bychain, ymgedwch rhag eilunod' (v. 21).

Yr oedd y ddau epistol arall a ddygant enw Ioan yn mhlith y llyfrau a amheuid, neu y dadleuid yn eu cylch; ond er y gwrthwynebid hwynt gan rai, derbynid hwynt gan eraill, ac oddiar y bedwaredd ganrif maent wedi eu cydnabod fel rhai canonaidd. Mae y profion mewnol mewn cydgordiad a llais hynafiaeth. Mae y syniadau, yr iaith, a'r dull yn dwyn argraph Ioan yr apostol. Nis gall y nodweddion hyn lai na dwyn ar gof i'r darllenydd awdwr yr Efengyl a ddug ei enw, a'r Epistol Cyntaf.

Mae cryn amrywiaeth barn gyda golwg ar y personau at ba rai yr ysgrifenwyd y ddau lythyr hyn. Mae yr Ail Epistol wedi ei gyfeirio at εκλεκτῃ κυριᾳ, yr hyn a gyfieithir yn Gymraeg 'yr arglwyddes etholedig.' Mae y Saison yn cyfieithu y geiriau 'yr arglwyddes Eclecta,' ac eraill o honynt 'y Kuria etholedig.' Mae Lardner yn coffhau tybiau eraill, ond diwedda trwy ddweud: 'Nid yw yn hawdd i ni benderfynu pan fyddo cymaint amrywiaeth golygiadau yn ffynu, a phob un o honynt yn cael eu dal gan ddynion mawr. Mae y rhesymau dros fyntumiaw taw enw priodol (*proper name*) ydyw Eclecta neu Kuria yn rhai ymddangosiadol gryfion a da. Ond y mae o bwys cofio nad oedd *proper names* mewn nemawr, os dim arferiad yn mhlith yr hynafiaid. Pe buasai felly, ni thybiasent yr ysgrifena Ioan yma at eglwys Crist yn gyffredinol, neu at ryw eglwys Gristionogol neillduol' (Lardner, *Works*, v 597).

Mae y Trydydd Epistol wedi ei gyfeirio at Gaius, ond y mae yn anhawdd dweud pwy ydoedd. Mae son yn y T. N. am ddau neu dri o bersonau o'r enw hyn. Mae genym Gaius o Macedonia (Act. xix. 29), Gaius o Derbe (xx. 4), Gaius yn Corinth (1 Cor. i. 14); ond nid yw yn sicr pa un ai yr un un oeddynt. 'Nid wyf,' medd Dr. Lardner, 'yn gweled un rheswm i gasglu fod Gaius neu Caius at yr hwn yr ysgrifenodd Ioan yn un o honynt. Ymddengys taw Cristion enwog ydoedd, ac yn byw yn rhyw ddinas yn Asia, ac heb fod yn mhell o Ephesus, lle y trigai Ioan yn benaf ar ol gadael Judea. Oblegid, yn adnod 14, mae yr apostol yn son am ddyfod ar fyrder atto, yr hyn nis gallasai yn iawn ei wneud os oedd Caius yn byw yn Corinth neu ryw le pellenig arall.' 'Yn wir nis gellir ei gyfrif yn beth dyeithr fod, yn nyddiau'r apostolion, amryw Gristionogion o'r enw yma, yr hwn oedd mor gyffredin yn mhlith y Groegiaid a'r Rhufeiniaid ac unrhyw enw arall' (Lardner, *Works*, vi. 598).

JUDAS. Mae cryn ddadl wedi bod mewn perthynas i awdwraeth yr epistol hwn, ond nid ydym yn meddwl y gall fod un amheuaeth nad un o'r apostolion ydoedd ei ysgrifenydd. Yn nechreu ei epistol geilw ei hun 'Judas brawd Iago' (i. 1); ac yn Luc vi. 16, ac yn Act. i. 13, ni gawn 'Judas brawd Iago' yn llechres yr apostolion; ond yn y ddwy adnod olaf dylid sylwi fod y gair 'brawd' yn ychwanegiad, er dichon ei fod yn ychwanegiad cywir.

Yr oedd Epistol Judas yn mhlith y llyfrau y dadleuid yn eu cylch. Y mae, fodd bynag, amryw adroddiadau allan o hono i'w cael yn ngweithiau ysgrifenwyr boreuol; tra yr amheuid ef gan rai, derbynid ef gan eraill; ac hysbysir ni gan Eusebius ei fod 'yn cael ei ddefnyddio yn gyffredin yn yr eglwysi, ynghyd â'r lleill' (Lardner, *Works*, vi. 613, 617). Oddiar y bedwaredd ganrif y mae wedi cael ei gyfrif yn un o lyfrau canonaidd yr Ysgrythyr.

ERAS'TUS a enwir gyntaf mewn cysylltiad â Timotheus fel yn gweini i Paul yn Ephesus, ac fel wedi cael ei ddanfon ganddo ef o'r ddinas hono i Macedonia cyn iddo ef ei hun fyned yno (Act. xix. 22). Os ysgrifenwyd yr Epistol at y Rhufeiniaid o Corinth, fel mae lle i gredu, yr oedd gwr o'r enw Erastus yn Corinth yr amser hwnw, canys denfyn ei annerchiadau at y brodyr yn Rhufain: yn wir gelwir ef ὁ οικονομος (C. C. '*goruchwyliwr y ddinas;*' Rhuf. xvi. 23). Yn Ail Epistol Timotheus, a ysgrifenwyd o Rufain lawer o flyneddau wedi hyn, dywed yr apostol, 'Erastus a arhosodd yn Corinth' (iv. 20). Efallai fod y crybwylliadau hyn yn cyfeirio at ddau berson gwahanol; nid ymddangosant, o'r hyn lleiaf, yn taro yr un person.

E'RECH, un o'r dinasoedd y dywedir iddynt ffurfio dechreuad teyrnas Nimrod (Gen. x. 10). Tybia Bochart taw Arecha neu Aracca, ar y Tigris, ar derfynau Babilonia a Susiana, ydoedd (Rosen. *Geog.* ii. 28), tyb y tueddir Gesenius i gyduno â hi (79). Mae amcan-dybiau eraill wedi cael eu ffurfio, ond nid ydynt yn werth eu henwi.

ERLID, ceisio cyfleusderau, a gwneud y goreu o honynt, i niweidio rhywun, yn enwedigol ar gyfrif ei ymlyniad wrth wirioneddau a ffyrdd Duw (Job xix. 22; Matt. v. 11). Darfu i Ismael erlid Isaac trwy ei watwor a'i edliw (Gal. iv. 29). Mae Duw yn erlid dynion pan y dilyno hwynt â'i farnedigaethau yn mhob man a sefyllfa y byddont ynddynt (Gal. iii. 66; Ps. xxxv. 6). Erlidir Crist pan y ca ei bobl y rhai sydd wedi ymuno ag ef, ac yn anwyl ganddo, eu gwawdio, eu blino, a'u gosod i farwolaeth (Act. ix. 4). Er fod erledigaeth oherwydd cydwybod yn groes i yspryd Cristionogaeth, etto mae ffuantwyr wedi yn aml erlid eu cydbroffeswyr er mwyn cyrhaedd eu hamcanion cnawdol eu hunain.

ERNES yw rhywbeth a roddir yn y llaw, i sicrhau y bydd i'r ychwaneg sydd wedi ei addaw gael ei dalu mewn amser cyfaddas. Mae yn gwahaniaethu oddiwrth wystl, gan na chymerir ef yn ol pan wneir taliad cyflawn. Yr Yspryd Glân a'i ddylanwadau yw *ernes ein hetifeddiaeth;* maent o'r un natur, ond nid yr un graddau, â'n dedwyddwch tragywyddol; a rhoddant sicrwydd i ni y cawn ei fwynhau mewn amser cyfaddas (2 Cor. i. 22; v. 5; Eph. i. 14).

ERYR, aderyn ysglyfaethus eithaf adnabyddus, ac y mae amryw fathau o eryr. Y rhai canlynol yw rhai o nodweddau y *genus:*—Pig gryn hir, ac yn gam tua'i flaen; coesau hirion a chryfion, a chwedi eu cuddio â phlu neu yn noeth; bodiau grymus, a chwedi eu harfogi ag ewinedd grymus a cham.

Ceir yr eryr aur, neu yr eryr cyffredin mewn llawer rhan o'r byd. Mynycha fynyddoedd uchel Europe, Asia Leiaf, Persia, Siberia, Kamtschatka, Gogledd Affrica, Hudson's Bay, a rhanau eraill o Ogledd America. Ceir yr aderyn hefyd ar fynyddoedd Cymru, Lloegr, Scotland, a'r Iwerddon, ond nid yw mor gyffredin ac y tybir yn gyffredin. Anaml y gedy y mynyddoedd er disgyn i'r dyffrynoedd. Adeilada ei nyth mewn rhyw agen neu geudod yn rhyw graig uchel a serth; mae yn gynwysedig o brenau pump neu chwech troedfedd o hyd, wedi eu crol blethu â gwiail ystwyth, a chwedi eu cuddio â haenau o frwyn, grug, neu fwsygl.

Mae yr eryr aur yn esgyn i uchder mawr, gan droi yn nghanol y cymylau, ac yn grogedig gerfydd ei adenydd llydain. Ehed yn gyflym, ac y mae grym mawr gewynau ei adenydd yn ei alluogi i ymladd â'r gwyntoedd cryfaf. Pan yn uchel iawn, ac heb fod mwyach yn weledig i ddyn, y fath ydyw craffder ei golwg fel y cenfydd ysgyfarnog, neu greadur f'o lai, a disgyn arno fel saeth gyda chywirdeb diwyro. Fel eryrod eraill nid yw ei arogl ond digon anmherffaith, a cha allan ei ysglyfaeth trwy ei olwg. Nid yw eu gwroldeb yn ail i un aderyn arall; a chan eu bod yn hoffi trigo ar eu penau eu hunain, ac o duedd gryn oresgynol, cadwant bawb adar ysglyfaethus eraill yn mhell o'u cyrchfanau. Ymhyfrydant mewn brwydrau ac ysbail. Mae eu cryfder yn benaf yn eu pigau, eu hewinedd, a'u hadenydd, ac nid oes braidd un anifail ac sydd yn *fatch* iddynt: un ergyd â'u haden sydd cyn hyn wedi taro dyn yn farw. Nid oes a fynont â burgynod, ac y maent yn rhy uchel i sylwi ar *insults* creaduriaid eiddil a gweinion; ond ymosodant ar fwch danas, a chariant ffwrdd fynnod ac wyn, &c.; ac y mae hyd yn od enghreifftiau o blant ifeinc yn cael eu cario ganddynt i'w nythoedd.

Maent yn byw hyd nes yn hen iawn, ac yn newid eu plu o amser i'w gilydd, fel y sarph ei chroen; a dyma y rheswm dros dybied y medrent adnewyddu eu ieuenctyd (Ps. ciii. 5; Esa. xl. 31). Mae eu gafael ar fywyd yn rymus anarferol, a medrant ddyoddef ympryd, nid yn unig am ddiwrnodau, ond am wythnosau o'r bron. Fel y lleill o'r teulu eryraidd, gwna yr eryr aur yru eu rhai ifeinc dros y nyth cygynted ac y gallont wneud drostynt eu hunain.

Yr eryr aur (Hebraeg, *nesher*) yw *Aquila Chrysaetos* naturiaethwyr. Perthyn i deulu y *Falconidæ*, ac i'r dosparth *Raptores.* Dyma y rhywogaeth y cyfeirir atti yn gyffredin yn yr Ysgrythyr Santaidd, ond efallai y golygir hefyd yr *Aquila heliæa*, neu yr eryr ymerodrawl, yn enwedig gan fod digon o honynt yn Syria. Mae y gair Hebraeg *nesher* mewn gwirionedd yn enw *generic*—cyffredin am yr holl deulu eryraidd o bob math, a chynwys fwllturiaid, yn gystal a gwahanol fathau o eryrod.

Oddiwrth ei ymddangosiad urddasol ac uchder ei ehediad gelwid yr aderyn gan yr hynafiaid yr *aderyn nefol*, ac a gyfrifid yn eu chwedl-dduwiaeth yn genad Jupiter, ac yn deilwng o gario ei daran-folltau rhwng ei ewinedd. Ei lun mewn aur neu arian, a chwedi ei osod ar ben gwaewffon, ydoedd arwyddlun milwraidd y Rhufeiniaid, y Persiaid, a chenedloedd eraill; ac y mae wedi cael ei fabwysiadu mewn amseroedd diweddar gan deuluoedd ar eu pais arfau fel arwyddlun o allu (*Edin. Ency.*, art. 'Ornithology,' xvi. 19).

Oddiwrth yr amrywiol gyfeiriadau at yr eryr yn yr Ysgrythyrau mae yn amlwg ei fod yn eithaf adnabyddus i'r ysgrifenwyr santaidd. Am ofal boreu Jehofah am Israel mae genym y gyffelybiaeth brydferth ganlynol. 'Fel y cyfyd eryr ei nyth, y castella dros ei gywion, y lleda ei esgyll, y cymer hwynt, ac a'u dwg ar ei adenydd; felly yr Arglwydd yn unig a'i harweiniodd yntau' (Deut. xxxii. 11, 12; gwel hefyd Exod. xix. 4). Mor gywir i natur yw y darluniad canlynol. 'Ai wrth dy orchymyn di yr ymgyfyd yr eryr, ac y gwna efe ei nyth yn uchel? y trig efe ac yr erys mewn craig, ac ar ysgythredd y graig, a'r lle cadarn? Oddi yno y chwilia am fwyd; ei lygaid a ganfyddant o bell. Ei gywion hefyd a sugnant waed; a lle y byddo celanedd, yno y bydd efe' (Job. xxxix. 27–30). Mae eryrod, yr ydym wedi gweled, yn nodedig am yr uchder a gyrhaeddant wrth ehedeg; a dyna y rheswm dros brydferthwch a grym ymadrodd y prophwyd: 'Eithr y rhai a obeithiant yn yr Arglwydd a adnewyddant eu nerth, ehedant fel eryrod; rhedant ac ni flinant, rhodiant ac ni ddiffygiant' (Esa. xl. 31). Nid ydynt yn llai enwog am y cyflymdra â pha un yr ehedant; ac am hyny, er dangos y buandra â pha un y gwnai y Caldeaid orddiwes a difetha y cenedloedd, darlunir hwynt dan yr arwyddlun o 'lew, ac iddo adenydd eryr' (Dan. vii. 4). Jeremiah, gan gadw at yr un gyffelybiaeth, a ddywed, 'Wele, megis cymylau y daw i fynu, a'i gerbydau megis corwynt; a'i feirch sydd ysgafnach na'r eryrod' (Jer. iv. 13). Drachefn: 'Buanach yw ein herlidwyr nag eryrod yr awyr; maent yn ein herlid ni ar y mynyddoedd, yn ein cynllwyn yn yr anialwch' (Galar. iv. 19). Habacuc, pan yn darlunio goresgyniad y wlad gan y Caldeaid, yr un modd a ddywed, 'Eu marchogion hefyd a ymdaenant, a'u marchogion a ddeuant o bell, ehedant fel eryr yn prysuro at fwyd' (i. 8). Tybiai yr Edomiaid eu hunain yn ddiogel ynghanol creigiau bron anhygyrch eu gwlad, ond ceryddir eu hunan-ymddiried fel hyn: 'Dy erwindeb a'th dwyllodd, a balchder dy galon, ti yr hon ydwyt yn aros yn nghromlechydd y graig, ac yn meddianu uchelder y bryn: er i ti osod dy nyth cyn uched a'r eryr, myfi a wnaf i ti ddisgyn oddi yno, medd yr Arglwydd' (Jer. xlix. 16). Er dangos gallu breninoedd Babilon a'r Aipht, cyffelybir hwy i 'eryr mawr, mawr ei esgyll, a llawer ei blu' (Ezec. xvii. 2, 7), ac yna y canlyn hanes ffigurol o'u gweithredoedd. Cyffelybir y byddinoedd Rhufeinig i eryrod; yr oedd llun eryr ar eu baneri; ysglyfaethent a lladdent y cenedloedd; a chan ddyfod o bell, dinystrasant genedl lygredig yr Iuddewon (Deut. xxviii. 49; Matt. xxiv. 28). Gan fod nerth mawr yn adenydd eryr, ac y medrant ehedeg, nid yn unig gyda chyflymdra anamgyffredadwy, ond i bellderau mawrion, fe roddwyd i'r 'wraig oedd wedi ei gwisgo â'r haul,' pan yr erlidiwyd hi gan y ddraig goch, 'ddwy o adenydd eryr mawr, fel yr ehedai hi i'r diffaethwch, i'w lle ei hun' (Dat. xii. 1, 13, 14). Er darlunio y cyflymder gyda pha un mae y bywyd dynol yn myned heibio dywed Job, 'A'm dyddiau i sydd gynt na rhedegwr; aethant heibio fel yr eheda eryr at ymborth' (ix. 25, 26). A Solomon, pan yn darlunio gwagedd ac ansicrwydd cyfoeth, a ddywed, 'Nac ymflina i ymgyfoethogi. A beri di i'th lygaid ehedeg ar y peth nid yw? canys golud yn ddiau a gymer adenydd, ac a eheda ymaith megis eryr tua'r wybr' (Diar. xxiii. 4, 5).

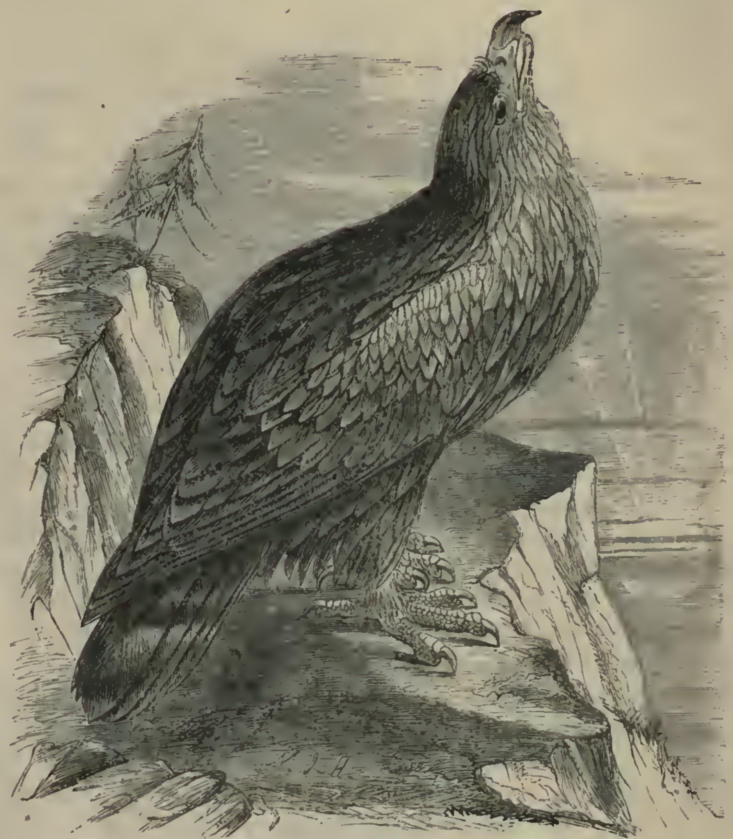

YR ERYR AUR.

O dan y ddeddf cyhoeddid eryrod ac adar eraill o'r dosparth hyny yn aflan (Lef. xi. 13, 14). Ac yr oeddynt yn cael eu cyhoeddi felly oblegid taw creaduriaid ysglyfaethus oeddynt.

ESA'IAH, mab Amos, un o'r enwocaf o'r hen brophwydi. Gwna traddodiad rabbinaidd ef yn gefnder i Uzziah, brenin Judah, ond heb reswm digonol dros y dywediad. Prophwydodd 'yn nyddiau Uzziah, Jotham, Ahaz, a Hezeciah, breninoedd Judah' (i. 1). Yr oedd Hosea yn cydoesi ag ef, canys prophwydodd yntau 'yn nyddiau Uzziah, Jotham, Ahaz, a Hezeciah, breninoedd Judah, ac yn nyddiau Jeroboam, brenin Israel' (Hosea i. 1); ond perthynai ei brophwydoliaeth yn benaf i genedl Israel. Yr oedd Micah y Morasthiad hefyd, i fesur helaeth, yn cydoesi â'r ddau. Prophwydodd ef 'yn nyddiau Jotham, Ahaz, a Hezeciah, breninoedd Judah' (Micah i. 1). Er y sonia Esaiah yn pen. vi. am y *comissiwn* a dderbyniodd, efallai taw cenadaeth neillduol ydoedd ar gyfer yr achlysur. Nid ydym yn gweled un rheswm i gasglu taw dyma y tro cyntaf y darfu arfer swydd prophwyd.

Yr oedd Esaiah yn wr priod, ac yr oedd iddo o leiaf ddau o feibion, sef Sear-jasub a Maher-shalal-has-baz. Gelwir ei wraig yn brophwydes (vii. 3; viii. 3); ond pa un a ydoedd hi felly mewn gwirionedd, neu a elwid felly oherwydd ei bod yn wraig i brophwyd, nid ydym yn abl dweud; efallai taw yn yr ystyr olaf y mae i ni ddeall yr enw.

Heblaw ei brophwydoliaethau, ysgrifenodd Esaiah hanes 'gweithredoedd cyntaf a diweddaf Uzziah' (2 Cron. xxvi. 22). Prin y gall hyn gyfeirio at hanes teyrnasiad Uzziah yn 2 Bren. xv. 1–7; mae hwnw mor fyr, a gellir ei gyfrif yn awr fel wedi ei hir golli. Dywedir wrthym hefyd fod 'y rhan arall o hanes Hezeciah, a'i garedigrwydd ef, yn ysgrifenedig yn ngweledigaeth Esaiah y prophwyd, mab Amos' (2 Cron. xxxii. 32). Mae y cyfeiriad a roddir yma yn amlwg at ditl y llyfr (i. 1), hyny yw, nad oes un lle i amheu yr hanes yn xxxvi.–xxxix.—dyna'r hyn fwriedid.

Pa cyhyd y prophwydodd Esaiah nis gellir penderfynu yn gywir. O'r flwyddyn y 'bu farw y brenin Uzziah' (vi. 1) hyd amser ail genadwri fygythiol Senacherib (xxxvi. 1, 8, 9, 21), sef amseriad cyntaf a diweddaf gweinidogaeth Esaiah, yr oedd cyfnod o wyth a deugain o flyneddau; ond gan iddi efallai ddechreu yn gynarach a pharhau yn hwy, gallasai barhau gryn amser yn hwy. Mae traddodiad o eiddo y rabbiniaid a thadau yr eglwys iddo gael ei osod i farwolaeth gan Manasseh; ac yr ydys wedi tybied taw at Esaiah mae awdwr y llythyr at yr Hebreaid yn cyfeirio pan yn son am rai o'r hen wroniaid yn cael eu llifo â llif.

Tra mae priod-ddull Esaiah yn brydferth dros ben, ac yn aml yn oruchel, mae ei ddarluniadau o'r Messiah a'i deyrnas mor eglur a tharawiadol fel y mae yn aml wedi cael ei gyfenwi y pumed efengylwr.

ESAMPL. 1. Enghraifft er ein rhybuddio i ochelyd y pechodau a gyflawnwyd gan eraill, ac felly osgoi y barnedigaethau a ddygasent arnynt eu hunain: felly dygwyddodd cospedigaethau yr Hebreaid iddynt fel *esamplau* o rybudd i eraill (1 Cor. x. 11). 2. Cynllun neu *batrwn* i ni i'w efelychu: mae genym *batrwn* Crist a'r seintiau blaenorol i gopio eu buchedd yn ein hymarweddiad ein hunain (1 Cor. xi. 1; 1 Pedr ii. 21). Gan fod esamplau yn penderfynu eraill yn fwy grymus na dim arall i ymarweddiad santaidd; gan y dangosant i ni ein dyledswydd yn fwy eglur, gan ei gwneud yn weledig yn ei holl amgylchiadau; nid yn unig dangosant ddyledswydd, ond y posiblrwydd o'i chyflawni, a thrwy rym dirgelaidd gymhell i'w hefelychiad, gan edliw i ni ein diffygion, a'n cyffroi ni i'r cyffelyb zel a diwydrwydd—dylai gweinidogion ac eraill fod yn *samplau* yn eu bywyd (1 Tim. iv. 12; 1 Thess. i. 7).

E'SAR-HAD'ON. [ASSYRIA.]

ES'COL, un o'r rhai oedd mewn cyngrair ag Abraham pan yr ymlidiodd ac y gorchfygodd Cedorlaomer a'r breninoedd oedd gyd ag ef (Gen. xiv. 13–24). Efallai iddo dderbyn ei enw oddiwrth ddyffryn Escol, neu gallasai y dyffryn gael ei enw oddi wrtho ef. Mae genym efallai esiampl o hyn yn ei frawd Mamre, yr hwn a gymerodd ei enw, mae yn debygol, naill a'i oddiwrth ddyffryn Mamre, neu ynte efe a roddodd ei enw i'r dyffryn. Yn Scotland bu yn hir yn arferiad i alw personau wrth yr enw a ddygai eu trefdadaethau.

Tybir yn gyffredin fod dyffryn Escol, lle cafodd yr yspiwyr y sypiau grawnwin, y pomgranadau, a'r ffigys, fel esamplau o ffrwythau gwlad Canaan, yn agos i Hermon (Num. xiii. 22, 23); ac y mae cymeriad ffrwythau y rhan hono o'r wlad yn cadarnhau gwirionedd yr hanes. Dr. Wilson, pan yn teithio o Hebron i Bethlehem, a ddywed: 'Aethom yn gyntaf i fynu ar hyd y dyffryn yr hwn sydd yn gorwedd ar y gogledd-orllewin i Hebron, a'r hwn a dybir yn briodol ydyw Escol. Yr oedd meusydd a gerddi prydferth o winwydd, olewydd, pomgranadau, a ffigys yn gorwedd ar bob tu i'n llwybr. Mae yn ddigon hawdd cael o'r gwinllanoedd rawn-sypiau o'r maintioli mwyaf a'r fath oreu, a'r cyfryw ac y gallwn dybied i'r yspiwyr gymeryd i'r Israeliaid. Hyd y dyffryn i gyd sydd ynghylch dwy filltir' (Wilson, i. 381). [HEBRON.]

ESGIDIAU, neu **SANDALAU**, oeddynt gynwysedig ar y cyntaf o wadn o ledr neu goed, wedi eu rhwymo wrth y troed â charreion neu linynau, er mwyn eu diogelu rhag ceryg, y ddaiar galed, neu y tywod poethion. Dyma, efallai, oedd y fath gyntaf o esgidiau a ddefnyddid. Gwelir sandalau o'r fath hyn yn bresenol yn y Dwyrain (Jahn, 62). 'Carrai esgid Gen. xiv. 23,' medd Porter, 'ydoedd *carrai sandal*' (Porter, *Damascus*, i. 189).

At y sandal wreiddiol chwanegwyd wedi hyn ryw beth i guddio y droed; ac nid yw yn aml yn bosibl gwahaniaethu yn yr Ysgrythyrau rhwng y sandal, neu yr esgid wedi y gwelliant hwn ynddi. Yn y C. C. arferir y gair esgid bob amser oddieithr yn Marc vi. 9 ac Act. xii. 8; ac y mae yn debygol yr arferir ef mewn llawer man lle y golygir sandalau. Nid ydym yn cael y gair hwnw yn un man yn y cyfieithiad cyffredin o'r H. D. Cyfeirir at esgidiau, neu yn fwy tebygol, sandalau, mor foreu a dyddiau Abraham (Gen. xiv. 23).

Yr oedd diosg sandalau neu esgidiau yn arwydd o ofn-barch. Pan alwodd Duw ar Moses allan o'r berth dywedodd: 'Na nesa yma: diosg dy esgidiau oddi am dy draed, oherwydd y lle yr wyt ti yn sefyll arno sydd ddaiar santaidd' (Exod. iii. 4, 5). Mae genym enghraifft o'r un peth yn Jos. v. 15. Ystyrid yr arwydd yma o barch yn ddyledus i uwch gwr pan yr eid mewn i'w dŷ, gan y byddai ymddangos o'i flaen ef yn gwisgo esgidiau neu sandalau yr un peth a dynesu atto a'r traed wedi eu llychwino â'r llwch a wnai heb hyny lynu wrthynt. Yr ydym yn diosg ein hatau pan elom i ystafelloedd gwr arall; mae y Dwyreinwyr yn diosg eu sandalau. Ar yr un egwyddor gweinyddai yr offeiriaid Iuddewig yn droednoeth yn y babell neu y deml. Nid yw yr Arabiaid a'r Tyrciaid byth yn myned mewn i'w *mosques* (llefydd addoliad) heb ddiosg eu hesgidiau. Gorchymynant gydsyniad â'r rheol hon oddiwrth ddyeithraid a ymwelant a'u llefydd santaidd. Er, o fewn amser heb fod yn neppell yn ol, y cauai y Mahometaniaid Gristionogion yn llwyr allan o'u *mosques*, maent yn awr yn caniatau iddynt fyned i mewn i rai o honynt, ond iddynt adael eu hesgidiau wrth y drws, neu eu newid am rai heb gael eu llychwino trwy ddefnydd cyffredin o honynt (Hackett, *Illust.* 62).

Dynodai esgidiau haiarn a phres Aser nerth a chadernid y llwyth hwnw (Deut. xxxiii. 25). Yr oedd 'dattod esgid' yr hwn a omeddai briodi gweddw ei frawd a chyfodi had iddo yn dystiolaeth gyhoeddus o'i wrthodiad i wneud hyny, a'i drosglwyddiad i'r nesaf o ran perthynas o'i hawl i'w phriodi a phrynu ei eiddo (Deut. xxv. 5–10; Ruth iv. 1–11). Yr oedd gwaith Dafydd yn 'taflu ei esgid dros Edom' (Ps. lx. 8), fel yr arferid taflu maneg yn y canol oesau, yn arwydd, efallai, o'i fod yn cymeryd meddiant o'r wlad (Gesenius, 554). Nid oedd esgidiau neu sandalau o fawr werth; a dyna y rheswm dros yr ymadrodd, 'Gwerthasant y cyfiawn am arian, a'r tlawd er par o esgidiau' (Amos ii. 6). Etto yr oedd esgidiau bennywaid yn aml yn ddestlus (Can. vii. 1; Judith x. 4; xvi. 9). Yr oedd bod heb esgidiau, a cherdded yn droednoeth, yn arwydd o alar (2 Sam. xv. 30; Ezec. xxiv. 17); mewn amgylchiadau eraill yr oedd yn arwydd o ddiraddiad, efallai o gaethwasaeth (Esa. xx. 2–5). Yr oedd ymostwng a dattod carrai sandalau, neu eu cario, yn orchwyl gweision, ac yn arwydd o sefyllfa isel (Matt. iii. 11; Marc i. 7). Yn mhlith y Groegiaid a'r Rhufeiniaid swydd y caethweision iselaf ydoedd gwisgo, diosg, a chario sandalau eu meistri (Parkhurst, *Gr. Lex.* 702). Gan nad oedd sandalau, ac efallai yr hen esgidiau gynt, ond diogelwch anmherffaith i'r traed oddiwrth wres, tywod, a llwch, rhaid taw dadebriad mawr i un, yn enwedig os ydoedd wedi bod yn teithio, neu wedi dyfod o bell, oedd cael dwfr i olchi ei draed; a dyna y rheswm am y cyfeiriad at yr arferiad yn Gen. xviii. 4; xix. 2; xxiv. 32; xliii. 24; Luc vii. 44. A dyma y rheswm am yr esampl a roddodd Crist i'w ddisgyblion (Ioan xiii. 4–17), esampl a gyfodai oddiar natur neillduol y wlad a'i hinsawdd, a'r hwn ni ofynir i Gristionogion ei ddilyn yn llythyrenol yn mhob gwlad, tra etto y maent yn rhwym i weithredu yn ei yspryd. Nid yw arferiad y Pab neu ddynion mawr bydol eraill o ddynwared gweithred ein Harglwydd ond gwawd-chwareu ei esampl gostyngedig a phrydferth ef.

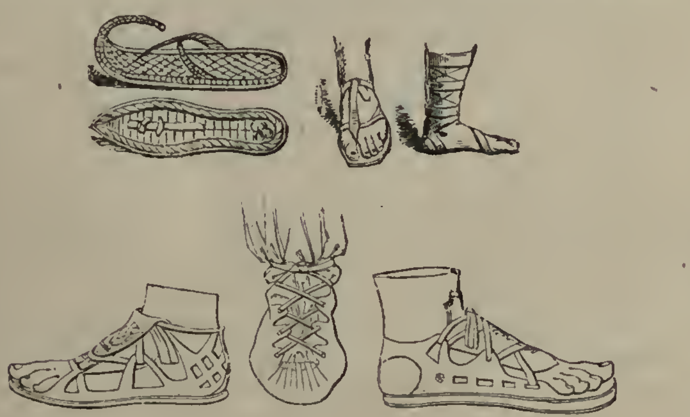

SANDALAU.

ESGOB, ἐπίσκοπος, *arolygydd.* Ceir y gair ἐπίσκοπος yn aml iawn yn y cyfieithiad o'r H. D. gan y LXX., megis yn 2 Cron. xxxiv. 12, 17; Neh. xi. 9, 14, 22, arferir ef yn gyffredin mewn cysylltiad â swyddi gwladol. Dyna hefyd yw ystyr y gair yn ngweithiau ysgrifenwyr Groegaidd; felly nis gall fod un amheuaeth ynghylch ei briodol arwyddocad.

Yn y T. N. cyfarfyddwn â'r gair yn Act. xx. 28; Phil. i. 1; 1 Tim. iii. 1, 2; Tit. i. 7, yn yr oll o ba adnodau yr arwydda yn eglur fugeiliaid cyffredin eglwysi. Mae yn gyfystyr ac henuriad. Darfu i'r apostol Paul, pan yn Miletus, 'anfon i Ephesus, a galw atto henuriaid (τοὺς πρεσβυτέρους) yr eglwys:' ac wrth eu hannerch, ar ol iddynt ddyfod, arferodd y geiriau hyn: 'Edrychwch gan hyny arnoch eich hunain, ac ar yr holl braidd ar yr hwn y gosododd yr Yspryd Glân chwi yn *esgobion'* (ἐπισκόπους). Nid oes un amheuaeth nad yr un personau a olygir dan yr enwau *henuriaid ac esgobion.*

Gwneir defnydd cyffelyb o'r geiriau gan yr apostol yn ei Epistol at Titus i. 5: 'Er mwyn hyn y'th adewais yn Creta, fel yr iawn drefnit y pethau sydd ar ol, ac y gosodit henuriaid (πρεσβυτέρους) yn mhob dinas, megis yr ordeiniais i ti; ad. 6, '*Os yw neb yn ddiargyhoedd,*' &c.; ad. 7, *Canys rhaid i esgob* (ἐπίσκοπον) *fod yn ddiargyhoedd.*' Yma mae yn amlwg fod πρεσβυτέρους, *henuriaid*, ac ἐπισκόπον, a gyfieithir *esgob*, yn cyfeirio at yr un dosparth o bobl. Mae yr apostol yn siarad yn gyntaf am ordeinio henuriaid yn mhob dinas, ac yna â rhagddo i enwi cymhwysderau y personau i gael eu hordeinio. Nid oes modd gwahanu un oddiwrth y llall.

Yr un wedd y dywed yr apostol Pedr: 'Yr henuriaid (πρεσβυτέρους) sydd yn eich plith, attolwg iddynt yr ydwyf fi,' &c. (1 Pedr v. 1); ad. 2, 'Porthwch braidd Duw, yr hwn sydd yn eich plith, gan fwrw golwg arnynt' (ἐπισκοποῦντες), hyny yw, cyflawni swydd arolygwyr neu esgobion. Yma, gan hyny, mae genym brawf arall fod y geiriau ἐπίσκοπος a πρεσβύτερος yn gyfystyr, ac yn cyfeirio at yr un dosparth o bersonau. Y ffaith yw taw enw swydd yn briodol yw ἐπίσκοπος, ac mai enw neu ditl o barch ydoedd πρεσβύτερος, wedi ei fenthyca oddiwrth arferiad yn mhlith yr Iuddewon. Mae yn deilwng o sylw hefyd fod amryw o esgobion neu arolygwyr yn Philippi; fel yr oedd amryw o henuriaid yn Ephesus. Fel hyn yr annercha Paul ei Epistol at y Philippiaid; 'Paul a Timotheus, at yr holl saint sydd yn Philippi gyd â'r esgobion (ἐπισκόποις) a'r diaconiaid' (Phil. i. 1). Yma mae yn amlwg y dylid deall y gair am fugeiliaid neu arolygwyr cyffredin eglwys; oblegid nid ydym i dybied fod mewn un ddinas ac un eglwys nifer o esgobion yn ystyr y gair fel yr arferir ef yn gyffredin yn y wlad hon. Nis gallwn lai na mynegi ein gofid i'r gair *esgob* gael ei ddwyn i mewn i'r cyfieithiad Cymreig o'r T. N., gan yr ymddengys i ddarllenwyr diofal yn profi bodolaeth swydd gyffelyb i'r hon lenwir gan esgobion Loegr ac eglwysi eraill, ac nid oes un ddadl nad yw wedi bod yn foddion i lanw y meddwl Saisonig â'r syniad fod y swydd yn sylfaenedig ar awdurdod y T. N. Pe buasai ein cyfieithwyr hyd yn od yn Act. xx. 28, megis mewn adnodau eraill, wedi arfer y gair *esgobion*, gwasanaethasai hyn fel *check* i'r cyfryw gamddeongliad o hono; ond maent wedi suddo yr enw yn ei wir ystyr—sef *arolygwyr.* Pe arferasent y gair *esgob* yn yr adnodau eraill lle y ceir ef, dylasent ei ddefnyddio hefyd yn yr adnod hon; 'Edrychwch gan hyny, arnoch eich hunain, ac ar yr holl braidd ar yr hwn y gosododd yr Yspryd Glân chwi yn esgobion.' Gwnaethai hyn hyd yn od i'r darllenydd cyffredin ddeall ystyr y gair fel un a gyfeiriai at fugeiliaid cyffredin eglwys.

Ymddengys taw geiriau cyfystyr ydyw *ἐπίσκοπος* a *πρεσβύτερος*, nid yn unig oddiwrth y T. N., ond oddiwrth Jerome yn y bedwaredd ganrif. Cymeradwyir ef i ryw raddau gan y cyfansoddiadau apostolaidd, Chrysostom, a Theodoret. Mae y dystiolaeth yn fwy pwysig yn gymaint ac i fod arferiad wedi rhedeg mewn cyfeiryd gwrthwynebol, gan fygwth dileu holl olion gogyfuchder gwreiddiol y swyddi (Horne *Introd.* ii. 342), fel y mae wedi gwneud er ys hir amser yn yr eglwysi Pabaidd a Dwyreiniol, ac hefyd mewn rhai eglwysi Protestanaidd, yn enwedig Eglwys Loegr.

Mae yn ffaith gadarn sylfaenedig taw bugeiliaid, neu weinidogion eglwysi neillduol oedd yr *ἐπισκόποι*, esgobion neu arolygwyr yn oesau boreuaf Cristionogaeth, ac na feddent un fath o awdurdod dros eglwysi eraill, neu eu gweinidogion. Gwel hefyd *Lord King's Enquiry into the Constitution, &c., of the Primitive Church*, pp. 11, 14, 26, 30, 40.

ESGYRN. 1. Rhanau celyd cyrph anifeiliaid y rhai a gynnaliant eu ffurf (Job x. 11). 2. Corph marw (1 Bren. xiii. 31; 2 Bren. xiii. 21). 3. Yr holl ddyn (Ps. xxxv. 10). Cydmarir enaid trallodedig i esgyrn wedi eu *dryllio*, eu *tryworu*, neu yn *crynu*, a chwedi *pydru;* mae ei ofid yn boenfawr, yn barhaus, ac yn anhawdd ei wella (Ps. xlii. 10; li. 8; Jer. xxiii. 9; Habac. iii. 16). Bod yn *asgwrn o asgwrn* un arall, a *chnawd o'i gnawd*, neu *aelod o'i gnawd a'i esgyrn*, ydyw meddu ar yr un natur, a dwyn y berthynas agosaf at un arall, a theimlo y serch gwresocaf tuag atto (2 Sam. v. 1; Gen. ii. 23; Eph. v. 30). *Blingo y cig oddiwrth eu hesgyrn*, neu *ddryllio a briwio esgyrn*, ydyw gorthrymu a lladd yn y modd creulonaf (Micah iii. 2, 3).

ES'TAOL, dinas ar derfyn gorllewinol llwyth Judah. Rhoddwyd hi yn gyntaf i'r llwyth hwnw, ac wedi hyny i'r Daniaid (Jos. xv. 33; xix. 41). Mae yn debygol y gorweddai tua gwlad y Philistiaid. Ganwyd a chladdwyd Samson yn agos i'r fan hyn (Barn. xiii. 2, 25; xvi. 31).

ESTEM'OA, dinas a roddwyd gan lwyth Judah i'r offeiriaid; ac i henuriaid yr hon y danfonodd Dafydd ran o'r ysbail a gymerodd oddiar yr Amaleciaid (Jos. xxi. 14; Sam. xxx. 28). Mae yn debygol ei bod yn gyfleuedig yn ngwlad fynyddig Judea (Jos. xv. 50).

ES'THER. Mae y llyfr hwn yn derbyn ei enw oddi wrth ei brif destyn—y Frenines Esther. Mae amryw amcan-dybiau ynghylch ei awdwr, ond nid oes yr un mymryn o brawf dros neb o honynt. Yr oedd yn byw, mae'n debygol, yn Persia, oblegid appelia at 'Lyfr Croniclau Breninoedd Media a Persia' (x. 2); a dengys adnabyddiaeth drwyadl â matterion ac arferion y wlad, hyd yn od at y manylion lleiaf (i. 1–10, 13, 14; ii. 3, 8, 9, 12–15, 21–23; iii. 1, 2, 7, 10, 12–15; iv. 2, 11; viii. 8–14). Mae y darluniadau, mewn gwirionedd, yn aml yn rhai wedi eu tynu i'r byw, ac nis gallasent gael eu hysgrifenu ond gan un ac oedd wedi byw yn hir yn Persia. Mae y dyb hon yn cael ei chadarnau gan absenoldeb pob cyfeiriad at wlad Judah, neu ddinas Jerusalem.

Ni wyddys chwaith pa bryd y cafodd ei ysgrifenu, ond y tebygolrwydd yw iddo gael ei ysgrifenu heb fod yn hir ar ol i'r dygwyddiadau adroddir gymeryd lle. Rhaid fod yr iaith Hebraeg wedi darfod a bod mewn arferiad cyffredin pan ei hysgrifenwyd; ac ymddengys y cyfeiriad at groniclau breninoedd Media a Persia a enwyd eisoes fel yn awgrymu fod ymerodraeth Persia mewn bod, a'r croniclau hyn yn gyrchadwy.

Mae awdurdod ganonaidd Llyfr Esther wedi cael ei amheu gan rai oblegid nad adroddir dim allan o hono yn y T. N., na chan Philo, ac y gadewir ef allan o rai o'r hen daflenau Cristionogol o'r llyfrau santaidd. Gyda golwg ar yr wrthddadl na cha ei goffhau nac yn y T. N., na chan Philo, gellir dweud yr un peth am amryw eraill o lyfrau yr H. D., y rhai, er hyny, ni chant eu hamheu. Nid oes un amheuaeth na chyfansoddai ran o'r canon Iuddewig cyn amser Crist, gan i'r llyfr, fel un yn bodoli yn yr iaith Hebraeg, gael ei gyfieithu gan y Deg a Thriugain; rheswm llawer mwy pwysig nac amheuon ysgrifenwyr ar ol hyny, er, yn anffodus, iddynt ddwyn i mewn amryw ychwanegiadau yn yr iaith Roeg. [APOCRYPHA.]

Mae y ffaith na cheir enw Duw gymaint ag unwaith yn y llyfr, ac nad oes un cyferiad at ragluniaeth oruwchlywodraethol Duw fel y dangosir yn ngwaredigaeth y bobl Iuddewig, wedi cael ei theimlo gan rai fel gwrthwynebiad iddo. Mae yn hynod fod y pethau hyn wedi cael eu gadael allan o hono, ac nid yw yn hawdd cyfrif am hyny; ond ni ddylai ffaith nacaol o'r fath hyn gael ei gadael i gario llawer o bwys gyda hi. Gall gyfodi oddiar ein hanwybodaeth o'r amgylchiadau dan ba rai y cafodd ei ysgrifenu, yn gystal ac o'r amcan oedd mewn golwg wrth ei gyfansoddi.

Mae hyd yn od credinolrwydd y llyfr wedi cael ei amheu neu ei wadu gan rai, ar gyfrif anghyffredinolrwydd yr amgylchiadau a adroddir ynddo. Ond nid ydym i benderfynu credinolrwydd adroddiadau o bethau allasent gymeryd lle dan unbenaeth Ddwyreniol, ac yn yr hen amserau, wrth y pethau a gymerant le yn ein gwlad ein hunain, neu wledydd cymydogaethol, yn y dyddiau presenol. Yn wir mae y ffaith o fod gwyl genedlaethol wedi cael ei sefydlu er coffadwriaeth am y waredigaeth fawr a adroddir ynddo, a'r hon y cyfeirir atti gan Judas Maccabæus fel eisoes yn ordinhad sefydlog (2 Maccab. xv. 36), yn ddigon o brawf o'r ffeithiau i ba rai nid oedd y camau blaenorol ond rhagbarotoad yn unig. Nis gallesid sylfaenu a chadw i fynu wyl genedlaethol pe buasai yr hanes ddim ond ffug-chwedl. Am hyny rhaid i ni ddal i wyl y Purim ddechreu am y rheswm ac yn y dull a ddywedir yno (Horne, *Introduction*, xi. 698, 700, 701, 703).

ESTRYS, y fath fwyaf o'r teulu asgellog a wyddys fod yn bodoli. Mynycha yr estrys wastad-diroedd agored, tywodog, ac anial, lle y gallant grwydro yn mhob cyfeiryd. Cyfarfyddir â hwynt yn anialdiroedd poethion Affrica, o'r Aipht a Barbary hyd Benrhyn Gobaith Da, ac yn ngororau ac ynysoedd Asia a orweddant o fewn y *latitudes* hyn. Dyma yr aderyn yr addefir yn awr yn gyffredinol a fwriedir wrth y gair יענה (*yaanah*); ond ymddengys fod ein cyfieithwyr wedi bod mewn mawr amheuaeth ynghylch ei arwyddocad. Yn Lef. xi. 16; Deut. xiv. 15; Job xxx. 29; Esa. xiii. 21; xxxiv. 13; xliii. 20; Jer. i. 39; Micah i. 8, cyfieithant ef yn *ddylluan*, etto mewn pedair o'r adnodau gosodant *estrys* ar ymyl y ddalen. Yn Job xxxix. 13, רננים, medd Gesenius, yw ffurf farddonol y gair, ac arwydda yr estrys fennyw (*Lex.* 772); ond yno gwna ein cyfieithwyr ei ddeongli yn *baen*.

Yn ol cyfraith Moses cyfrifid yr estrys yn mhlith creaduriaid aflan. Efallai y cyfodai hyn oddiar eu dull o ymborthi. Bwyd llysieuol yn hollol ydyw eu hymborth, a gellir eu gweled yn aml yn cydbori â'r *zebra* a'r *quagga;* ond mor ddiawch yw eu chwaeth, ac mor llym yw eu gwancusrwydd, ac mor ddirfawr eu gallu i dreulio eu hymborth, fel y llyncant un peth yn ddiwahan, os na fydd yn rhy fawr iddynt ei lyncu, heb wneud yn eithriad bethau niweidiol, megis pren, *plaster*, gwydr, ceryg, plwm, a chopr. Maent yn aml yn syrthio yn ebyrth i'w gwanc disynwyr, canys gwelwyd hwynt yn trengu mewn canlyniad i fwyta calch brwd, darnau o gopr, hoelion, &c.

Mae yr estrys yn aml yn mesur wyth troedfedd o uchder, a chynifer a hyny o hyd o flaen eu pig hyd flaen eu cynffon, ond o'r ddaiar hyd wastad eu cefnau nid yw eu huchder dros bedair troedfedd, a gwneir i fynu y gweddill o'u hyd allan o'u gwddf anarferol o hir, y rhan fwyaf o'r hwn sydd gnawd, ac ychydig o flew hwnt ac yma yn tyfu arno. Mae gewynau y *breast* mor wan fel na fedrant ledu eu hedyn yn ddigon eang i gynnal eu cyrph yn yr awyr; tra mae gewynau y coesau a'r morddwydydd yn rhai mawrion a grymus anarferol, ac yn gyfaddas iawn ar gyfer cymeryd camau breision a nerthol. Mae yr adar hyn yn rhedeg yn gyflym iawn; ymddangosant yn aml fel na chyffyrddent â'r llawr. Wrth redeg ymddangosant yn goeg-falch, ac os bydd y gwynt o'u tu nis medr y ceffyl buanaf eu gorddiwes, ond os bydd y tywydd yn boeth a thawel nid yw mor anhawdd cyrhaedd attynt.

Mae yr estrys yn aml-wreicoc, gan y cymdeithasa y ceiliog ag amryw ieir, y rhai a adawant eu hwyau yn yr un derbynle, a dodwa pob iar ynghylch deuddeg neu bedwar ar ddeg, a pharha y deoriad ynghylch chwech wythnos. Yr ydys wedi tybied yn gyffredin fod y mamau, ar ol gosod eu hwyau mewn twll yn y tywod, a'u cuddio, yn eu gadael i ddeor trwy wres yr hinsawdd, a gadael y cywion iddynt eu hunain. Ond y mae teithwyr diweddar, fodd bynag, yn ein sicrhau nad oes un aderyn yn dangos mwy o serch at ei chywion na'r estrys, ac nad oes un aderyn a wylia ei hwyau gyda mwy o ddiwydrwydd. Eisteddant ar eu hwyau fel adar eraill, a chyflawnir y ddyledswydd bob yn ail gan yr iar a'r ceiliog. Ac nid yw yn fwy cyson â ffaith y gwnant adael eu cywion cygynted ac y deuant allan o'r plysg, canys maent, yn y gwrthwyneb, yn ddiwyd iawn yn eu cynysgaethu â glaswellt a dwfr cyn y byddont alluog i gerdded, a gwnant eu hamddiffyn rhag perygl i raddau a enbydant i'r eithaf eu diogelwch eu hunain' (*Edin. Ency.* Art. Ornithology, xvi. 121).

ETH'ANIM, y seithfed mis o'r flwyddyn Iuddewig eglwysig, a'r gyntaf o'r un wledig. Ar ol y caethiwed gelwid ef Tisri. Dechreuai, yn ol y rabbiniaid, gyda newydd loer ein mis Medi ni, ond yn ol Michaelis ac eraill a'i dilynant, gyda newydd loer Hydref. Ar y cyntaf o'r mis hwn cedwid Gwyl yr Udgyrn; ar y 3ydd, ympryd er cof am farwolaeth Gedaliah (Zech. viii. 19); ar y 5ed, ympryd er cof am farwolaeth rhyw feddygon; ar y 7fed, ympryd yn herwydd y llo aur; ar y 10fed, Ympryd Mawr yr Iawn; ar y 15fed, Gwledd y Pebyll; ac ar yr 23ain, gwledd o orfoledd oherwydd ail-roddiad y ddeddf i Moses, pan y darllenant fendithion Moses i'r llwythau, a hanes ei farwolaeth. Yn y mis hwn y cysegrwyd teml Solomon (1 Bren. viii. 2).

ETHIO'PIA. [Cus.]

EU'NUCH, un sydd wrth natur, neu a wneir gan ddynion, yn ymddifad o'i alluoedd cenedlu. Mae y cyfryw, am oesoedd lawer, wedi cael eu defnyddio yn rhanau dwyreiniol y byd, yn enwedig, i wylio gwelyau tywysogion a thywysogesau; ac yn ganlynol rhoddwyd yr enw i'r cyfryw swyddwyr ac a weinyddent yn llysoedd ac ystafelloedd mewnol breninoedd, ac hyd yn od dybied eu bod heb gael eu dyspaddu. Gelwir Potiphar, yr hwn oedd ganddo wraig, yn eunuch (Gen. xxxvii. 36, *Heb.*) Gan fod yr arferiad o wneud dynion yn eunuchiaid yn groes i ddeddf wreiddiol natur, darfu Duw gau allan y cyfryw o gynulleidfa Israel (Deut. xxiii. 1): a chyfrifid hwynt yn *brenau crinion*, gan nas gallasent gael plant (Esa. lvi. 3). Yr ydym yn cael, fodd bynag, fod eunuchiaid yn ngwasanaeth eu breninoedd (1 Sam. xviii. 15; 1 Cron. xxviii. 1; 1 Bren. xxii. 9; 3 Bren. viii. 6; ix. 32; xxiii. 11; xxiv. 12, 15; Jer. 41, 16). Yr oedd rhai o deulu breninol Judah i weini fel eunuchiaid yn llys Babilon (Esa. xxxix. 7). Ebedmelec, eunuch o Ethiopia, a dynodd Jeremiah o'i garchar (Jer. xxxviii. 7–13). Eunuch arall o Ethiopia, gwas y frenines Candace, wedi dyfod i Jerusalem fel proselyt i'r grefydd Iuddewig, oedd yn dychwelyd adref, pan y cafodd ei ddychwelyd i'r ffydd Gristionogol gan Phylip, a dywedir yn gyffredin iddo fod yn offerynol i ddwyn Cristionogaeth i mewn i'w wlad ei hun (Act. viii. 27–39; Jortin, *Eccles. Hist.*, i. 287). Genir rhai yn eunuchiaid; nid ydynt erioed wedi teimlo un duedd i briodi. Eraill a wnant eu hunain yn eunuchiaid er mwyn teyrnas nefoedd: ymgadwant oddiwrth briodas, a'r pleserau a'r gofalon cysylltiedig â hi, fel y gallont yn fwy trwyadl i ymgyflwyno i ddyledswyddau ac ymarferiadau crefyddol (Matt. xv. 12).

EUPHRA'TES, afon eithaf adnabyddus yn Asia Ddwyreiniol. Mae yn ddyledus am ei dechreuad i amryw ffynonellau, dwy yn neillduol, yn mynyddoedd Armenia, ac yn gryn bell oddiwrth eu gilydd; ac ar ol rhedeg trwy lawer cwm garw, a llawer dyffryn ffrwythlon, ymuna ei dyfroedd, a ffurfiant afon fawr, yr hon yn awr a lifa tua'r dehau a'r dehau-orllewin, ac wedi hyn i'r dehau-ddwyrain, a bron yn gydochrog a'r Tigris, hyd nes yr ymunant yn Korneh, a ffurfiant un o'r afonydd godidocaf yn y Dwyrain, yr hon a elwir Shat-el-Arab, afon nofiadwy am fwy na chan milltir, ac ymdywallt i Gulfor Persia 70 o filltiroedd islaw Bussara. Er na red mor chwyrn a'r Tigris, mae hi yn afon llawer mwy mawreddog, a'i thaith yn hwy. Mae holl gwrs yr Euphrates yn cael ei gyfrif yn 1780 o filltiroedd o'i ffynonell mwy deheuol, yn agos i Diyadin, i enau Shat-el-Arab; mae ei lled, hyd yn od a'r ol cyrhaedd ei chyflawn faintioli, yn gwahaniaethu yn fawr (Rawlinson in *Herodot.* i. 550).

Yn y gwanwyn dechreu dyfroedd yr Euphrates gyfodi mewn canlyniad i doddiad yr eira ar y mynyddau, a chyrhaeddant yn y pen draw, mewn tymhorau cyffredin, uchder o ddeg neu ddeuddeg troedfedd uwchlaw ei *lefel* arferol, ond ar rai tymhorau mae'r uchder yn llawer mwy. Parha yn y cyflwr hyn hyd Orphenaf, pan y treia y dyfroedd i'w priodol wely. Mae llifogydd disymwth a chwyrnwyllt y gwanwyn yn olygfa o fawredd dychrynllyd. Pan gyrhaedda yr afon ei huchder mwyaf, gorlifa y wlad o amgylch, lleinw y rhedwelyau y rhai a wneir ar gyfer dyfrhau y meusydd, a thrwy hyny mawr hwylusa weithrediadau amaethyddiaeth. Gorlifir adfeiliau Babilon y pryd hwnw, fel ac i wneud llawer rhan yn anhygyrch, ac i droi manau dyfnion yn gorsydd. Ond yn Felugiah y mae gorlifiad hynotaf afon yr Euphrates, 36 o filltiroedd ar y dehau o Bagdad, lle y rhuthra trwy y gwrthglawdd a adeiladwyd i'w chyfyngu o fewn i'w gwely, gan orlifo y wlad oddi amgylch, ac ymdaenu hyd yn agos at lanau y Tigris, ac y mae mor ddofn nes yw yn nofiadwy i *rafts* a chychod gwastad-waelod (Ker Porter, *Trav.* ii. 404). Ymddengys oddiwrth ymddangosiad môr-debyg y wlad y geilw Esaiah hi yn 'anialwch y môr' (xxi. 1), ac yr annerch Jeremiah Babilon fel hyn: 'Tydi yr hon wyt yn aros ar ddyfroedd lawer' (li. 13); a chydmarir goresgyniad Judah gan fyddin Assyria i 'ddyfroedd yr afon,' y rhai, pan orlifant dros ei cheulanau, a ymdaenant, gan ddifrodi y wlad (Esa. viii. 7, 8).

Er y rhed yr Euphrates trwy un o'r gororau mwyaf ffrwythlon ar y ddaear, mae trefn lywodraeth y Tyrciaid wedi gwneud haelioni Rhagluniaeth yn ddidoraeth am oesau, gan droi dyffrynoedd naturiol ffrwythlon i ddiffrwythder a thrigleoedd anifeiliaid gwylltion. Ar yr afon-lanau hyn, lle y blagurai unwaith rai o ddinasoedd godidocaf y byd, mae yn awr yn cydmariaethol wywo drefydd a phentrefi dibwys, wedi eu gwasgaru yma ac acw, fel creigiau yn y môr; lle y blagurai cyflawnder a helaethfyd unwaith yn gyffredinol, ni cheir yn awr ond bywoliaeth ddigon teneu; lle y cystadlai gorchfygwyr unwaith am deyrnasoedd, mae yr Arab crwydrawl yn diogelu ei ysbeiliau.

Nid oes un afon ac y mae cymaint o son am dani yn yr Ysgythyrau a'r Euphrates. Enwir hi mewn cysylltiad â dyn tra etto yn ei gyflwr cyntefig o ddiniweidrwydd. Yr oedd yn un o'r pedair afon i ba rai y rhanwyd afon Eden (Gen ii. 10, 14). Gelwir hi 'yr afon' mewn ffordd o ragoriaeth (Gen. xxxi. 21; Deut. xi. 24; 1 Bren. iv. 21, 24; Ps. lxxii. 8), a'r 'afon fawr' (Gen. xv. 18; Deut. i. 7). Terfyn addawedig cenedl Israel ydoedd, ond nid ydoedd felly mewn gwirionedd, oddieithr yn nheyrnasiadau Dafydd a Solomon (1 Cron. xviii. 3; 2 Cron. ix. 26).

EUROC'LYDON, gwynt tymhestlog, ac arferol yn Môr y Canoldir, a'r un gwynt efallai a'r un sydd mor adnabyddys i forwyr y dyddiau presenol dan yr enw *levanter.* Nid yw y gwynt hwn, yn ol Shaw, yn gyfyngedig i un pwynt, ond chwytha yn mhob cyfeiryd, o'r gogledd-ddwyrain oddi amgylch heibio y gogledd i'r dehau-ddwyrain (Shaw, *Trav.* 358). Mae yn debygol taw *levanter* ydoedd y 'gwynt mawr,' a'r 'dymhestl fawr' (Jonah i. 4) a ymosododd ar y llong yn yr hon y cynygai Jonah ffoi i Tarsis. Efe ydoedd y 'gwynt tymhestlog, yr hwn a elwir Euroclydon' yr hwn a orddiwes Paul ar ei fordaith i Rufain, pan yr aeth yn llongddrylliad arno ar ynys Melita. Nid ymddengys iddo chwythu o un pwynt yn unig, ond symudai o gwmpas, gan eu gyru i lawr ac i fynu yn Adria (Act. xxvii. 14–20, 27; xxviii. 1).

Er yr ymddengys fod y darlleniad *ευροκλύδων* (*Euroclydon*) yr un mwyaf awdurdodedig, etto darllen yr Ysgrifau Alexandrian a'r Vatican *ευρακύλων* (*Eurakylon*), ac y mae gan y Vulgate air cyfatebol, *Euro-aquilo*, y gwynt gogledd-ogleddol. Mae y rhai hyn yn awdurdodau uchel, a rhoddir y flaenoriaeth gan rai beirniaid dysgedig i'r darlleniad hwn (Tregelles, *Text of N. T.* 53).

EZE'CIEL ydoedd fab Buzzi yr offeiriad, felly yr oedd nid yn unig o lwyth Lefi, ond o dŷ Aaron. Y weledigaeth gyntaf a gafodd ydoedd yn 'yn y ddegfed flwyddyn ar hugain, yn y pedwerydd mis, a'r pumed dydd o'r mis,' yr hyn yn naturiol a ddeallwn fel darluniad o'i oedran; ond mae rhai yn cyfeirio yr amseriad yma at ddechreu teyrnasiad Nabopolassar, tad Nebuchodonosor, tra y cyfrifa eraill yr amseriad o ddeunawfed blwyddyn teyrnasiad Josiah, pan y cadwyd y pasg mawr (2 Bren. xxiii. 21–23); ond nis medrwn ganfod un rheswm dros ddewis yr amseriadau hyn pan nad oes un cyfeiriad arbenig attynt, nac un achos cyfeirio attynt. Mae genym amseriad arall. Yr oedd hi yn awr yn bumed blwyddyn o gaethiwed Jehoiacim, brenin Judah. Yr oedd Ezeciel 'yn mysg y gaethglud wrth afon Chebar yn ngwlad y Caldeaid,' afon ac y tybir yn gyffredin taw Chaboras y daiaryddwyr Groegaidd ydoedd, yr hon a syrthiai i'r Euphrates gerllaw Circesium, a Khabour yr Arabiaid presenol; a thybir yn naturiol ei fod ef yn mysg y personau a gaethgludwyd y pryd hwnw gan Nebuchodonosor (xxiv. 14–16; Ezec. i. 1–3). Yr oedd yn wr priod; ond yn y bumed flwyddyn o'i weinidogaeth, ei wraig, 'dymuniad ei lygaid,' a gymerwyd yn ddisymwth oddi arno; etto gorchymynwyd iddo beidio galaru o'i phlegid, fel arwydd a rhybudd i'r genedl Iuddewig o'r barnedigaethau oedd yn dyfod arnynt (xxiv. 1, 15–24). Ymddengys iddo barhau i brophwydo hyd y seithfed flwyddyn ar hugain o'u caethiwed—h.y., am ddwy flynedd ar hugain o leiaf (i. 2; xxix. 17; xl. 1). Gallasai brophwydo yn hwy; ond nid oes genym un prawf gyda golwg ar hyn. Mae yn rhaid, fodd bynag, ei fod wedi treulio saith ar hugain o flyneddau o leiaf mewn caethiwed. Yr oedd am amryw o flyneddau yn gydoeswr â Jeremiah, yr hwn, yn y cyfamser, a drigodd yngwlad ei gyndeidau, ac â Daniel, yr hwn, fel ei hun, a gymerwyd yn gaeth yn ifanc, ond a gariwyd i Babilon. Wrth geryddu pechod mae Ezeciel yn aml yn noeth o *blaen;* ond y mae yn ymwneud mwy â gweledigaethau dyrus-dywyll nac un arall o'r prophwydi. Mae y rhai a geir yn y benod gyntaf a'r naw diweddaf yn cael eu hystyried mor dywyll gan yr Iuddewon fel y gwaherddir hwynt i'w darllen hyd nes byddont yn ddeg ar hugain oed. Mae yr hanesion am ei farwolaeth a'i gladdedigaeth, a llu o bethau eraill adroddir am dano gan Iudddewon, tadau Cristionogol, a Mahometaniaid yn hollol anheilwng o sylw, gan nad ydynt ddim amgen na ffug-chwedlau traddodiadol.

EZION-GA'BER, porthladd yn mhen cangen ddwyreiniol y Môr Coch, neu fel y gelwir ef yn bresenol, Culfor Akabah. Dywedir ei fod wrth Elath, ar fin y Môr Coch, yngwlad Edom (1 Bren. ix. 26). Yr oedd yn lle hen iawn, oblegid darfu i'r Israeliaid un tro ar eu taith trwy yr anialwch wersyllu yn Ezion-gaber (Num. xxxiii. 35). Dyma lle yr oedd llongau gan Solomon y rhai a fordwyent i Tarsis ac Ophir (1 Bren. ix. 26, 28). 'Jehosaphat a wnaeth longau môr i fyned i Ophir am aur, ond nid aethant, canys y llongau a ddrylliodd yn Ezion-gaber' (xxii. 48). Dywed Josephus i'r lle gael ei alw wedi hyn yn Berenice; ond nid oes ragor o son yn ei gylch, ac nid yw ei olion yn aros (Robinson, *Res.* i. 250; Stanley, *Sinai*, 84).

EZ'RA, mab Seraiah, offeiriad, ac 'ysgrifenydd cyflym yn nghyfraith Moses.' Er fod y llyfr sydd yn dwyn ei enw yn dechreu gyda hanes dychweliad yr Iuddewon o gaethiwed Babilon yn y flwyddyn gyntaf o deyrnasiad Cyrus, brenin Persia, dan Zorobabel a Jesua yr arch-offeiriad, etto nid ydedd ef yn mysg y rhai a ddychwelasant i Jerusalem y pryd hwnw. Yr oedd hyn yn y flwyddyn c.c. 536, ond ni ddaeth Ezra i fynu cyn y seithfed flwyddyn o deyrnasiad Artaxerxes Longimanus, yn y flwyddyn c.c. 457, ynghylch pedwar ugain mlynedd yn ddiweddarach (Ezra i.; ii. 1, 2; vii. 1, 6, 7). Daeth offeiriad o'r enw Ezra i fynu gyda Zorobabel a Jesua; ond gwahaniaethir ef yn amlwg oddiwrth 'Ezra yn offeiriad, yr ysgrifenydd' (Neh. xii. 1, 26, 36), amgylchiad a ddichon awgrymu ffordd trwy yr hon y gallem symud rhai anghysonderau eraill yn yr Ysgrythyrau, pe byddem ni ddim ond yn gwybod yr holl ffeithiau.

Wedi i Artaxerxes gyhoeddi gorchymyn yn caniatau i gynifer o'r bobl Iuddewig a drigai yn ei deyrnas fyned i fynu i Jerusalem, yr oedd gan Ezra yn gymdeithion nifer o'i gydwladwyr, ac yn eu plith rai offeiriaid a Lefiaid. Cymerodd y daith o Babilon i Jerusalem bedwar mis—amgylchiad nid anheilwng o sylw pan gydmarer y dull o deithio y pryd hwnw â'r amser presenol (Ezra vii. 6–9; viii. 1–20).

Yn fuan ar ol cyrhaedd Jerusalem cafodd fod niferi o'r Iuddewon wedi priodi benywaid paganaidd y Canaaneaid a'r cenedloedd cymydogaethol. Ar ol cyfaddefiad difrif-ddwys o bechod, ac ymbil yn erbyn tywalltiad barn, cyhoeddodd *broclamasiwn* yn gorchymyn yr holl Iuddewon yn y wlad, dan boen esgymundod a cholli eu heiddo, i ymgynnull a diwygio y matter. Ar ol iddynt ymgynnull gwnaeth hwynt yn deimladwy o'u pechod, ac a'u rhwymodd trwy gyfamod i'w adael; ond oherwydd y gwlaw mawr appwyntiwyd swyddogion i weled y matter yn cael ei orphen. Mewn tri mis gwnaethant ymchwiliad trwyadl, a darfu i gant o offeiriaid, Lefiaid, ac Iuddewon eraill yru ymaith eu gwragedd dyeithr, er fod plant wedi bod i rai o honynt (Ezra ix. 10). Ar ol i Nehemiah ddyfod ac ail adeiladu muriau Jerusalem, darfu i Ezra, yn cael ei gynorthwyo gan chwech ar hugain o Lefiaid, ddarllen ac esponio y gyfraith i'r bobl fel yr ymgasglent yn ystod wyth niwrnod Gwyl y Pebyll, o foreu hyd nos; a chanlynwyd hyn gan gyfaddefiad difrif-ddwys o bechod, ac adnewyddiad eu cyfamod â Duw (Neh. viii. 9, 10).

Gan i Ezra ddyfod i Jerusalem yn y seithfed flwyddyn o deyrnasiad Artaxerxes, a Nehemiah nid cyn yr ugeinfed o'i deyrnasiad, gellir cyfrif ddarfod i Ezra gymeryd rhan yn achosion y genedl Iuddewig am dair blynedd ar ddeg o leiaf. Pa un a fu efe byw a pharhau i wneud hyny yn hwy ar ol hyn nid oes genym wybodaeth sicr. Dywed Josephus iddo ar ol 'ennill enw yn mhlith y bobl, farw yn hen wr, ac iddo gael ei gladdu mewn dull gorwych yn Jerusalem' (Joseph. *Antiq.* xi. 5. 5). Mae amryw draddodiadau eraill ynghylch ei farwolaeth, ond nid oes un o honynt yn teilyngu y sylw lleiaf. Nid oes ond ychydig ddynion ac y mae gan yr Iuddewon gynifer o draddodiadau yn eu cylch ac Ezra. Pa un a oes gwir mewn rhai o honynt, anhawdd yw dywedyd; ond gellir, o'r hyn lleiaf, wrthod y rhan fwyaf o honynt yn eithaf diberygl.

Gyda golwg ar Lyfr Ezra tueddir ni i'r dyb taw efe oedd ei awdwr. Er nad yw y ffaith fod llyfr yn dwyn enw person yn ddigon o brawf taw efe ydyw ei awdwr (Ruth ac Esther er enghraifft, fel prif destynau y llyfrau hyn), etto gellir ei gyfrif yn rhyw brawf o awdwraeth y llyfr, os na fydd amgylchiadau i ddangos nas gallasai efe fod yn awdwr y llyfr, yr hyn nis gellir wneud gyda golwg ar yr ysgrifenydd yn awr dan sylw. Traddodiad cyson yn mhlith yr Iuddewon er yn foreu oedd, ac yw, taw Ezra gyfansoddodd y llyfr a ddug ei enw. Mae hefyd i sylwi arno y gwneir i Ezra, ar ol dyfod i'r maes, i siarad yn y rhan fwyaf o'r darn olaf o'r llyfr (vii. 28, 29; viii.; ix.) yn y person cyntaf, ac felly osod ei hun allan fel ysgrifenydd y penodau; ac os efe oedd ysgrifenydd y rhai hyn, mae yn naturiol i gasglu mai efe hefyd oedd awdwr y benod olaf (x.), er y defnyddia yn hono y trydydd person, ond nid oedd cyfnewidiad yn y personau yn beth anarferol yn mhlith hen ysgrifenwyr, a rhai ysprydoledig hefyd. Er y cyfeiria y rhan fwyaf o'r llyfr at amgylchiadau a gymerasant le cyn iddo ef ddyfod i Jerusalem, etto wedi iddo ddyfod nis gellir meddwl iddo brofi un anhawsder i gyrhaedd gwybodaeth yn eu cylch. Mae yn un prawf taw Ezra oedd ei awdwr fod, mewn llyfr ac yr ysgrifenwyd y rhanau eraill o hono yn yr iaith Hebraeg, yr iaith Galdaeg yn cael ei defnyddio o iv. 8 i vi. 18, ac yn vii. 12–26; a chymerir i fynu y rhanau hyn gan gopiau neu dalfyriadau o lythyrau ac ysgrifeniadau eraill, y rhai a ddanfonwyd at, neu a dderbyniwyd oddi wrth lywodraeth Persia. Mae rhywbeth hefyd yn naturiol iawn yn y dull y torodd Ezra allan i fendithio Duw pan dderbyniodd orchymyn Artaxerxes (vii. 27, 28).

F

FWLTUR, y crychydd cyffredin. Cyfieithir ראה yn *bod* yn Deut. xiv. 13; ond yn yr adnod gyfattebol (Lef. xi. 14) דאה, yr hwn yw yr un gair yn ddiau, ond fod cyfnewidiad yn llythyren gyntaf y gair, neu gamsyniad wrth gopio, a gyfieithir yn *fwltur*. Mae llawer o ansicrwydd yn fynych mewn perthynas i'r anifeiliaid a'r adar a enwir yn yr Ysgrythyrau, yn enwedig pan na chyfarfyddir â'r enwau yn aml. Yn yr adnod uchod nid yw Gesenius yn enwi y rhyw, ond rhydd yr ystyr cyffredin o 'aderyn ysglyfaethus;' dengys un enw graffder golwg, a'r llall gyflymder ehediad. Mae y LXX yn arfer y gair τυψ; y Vulgate, *milvus* (Gesenius, *Lex.* 184).

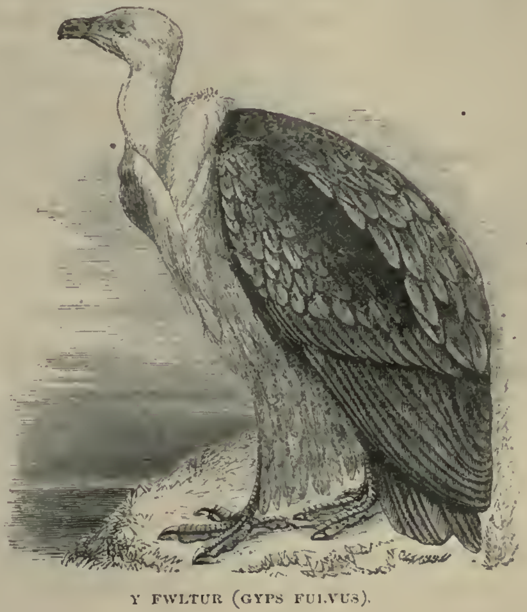

Y FWLTUR (GYPS FULVUS).

FF

FFACBYS, math o bys; ond mae Rosenmüller yn ystyried nad yw hyn ddim amgen nac amcan-dyb yn nghylch ystyr y gair Hebraeg yn Esa. xxviii. 25, 27. 'Yn ol y LXX, Vulgate, a'r rabbiniaid, *Nigella melanthium*—h.y., blagur ffenigl, cwmin du' (Gesenius, *Lex.* 738).

FFELIX, llywodraethwr Rhufeinig Judea, a'r hwn ydoedd yn gaethwas yn ddechreuol, megis yr oedd ei frawd Palas hefyd, ond cafodd y ddau eu rhyddid gan yr Ymerawdwr Claudius, yr hwn, heb ymfoddloni ar hyn, ydoedd awyddus i grugio arnynt bob math o anrhydedd. Mae yr haneswyr Rhufeinig Tacitus a Suetonius, yn gystal a Josephus, yn tynu ei ddarlun yn y lliwiau duaf. Nodweddid ei gymeriad gan ormes, anghyfiawnder, creulondeb, a thrythyllwch. Yr oedd y genedl ar y pryd mewn sefyllfa gythrybledig iawn; yr oeddynt yn awyddus am daflu ffwrdd yr iau Rufeinig, ac yn barod i dori allan mewn gwrthryfel. Yr oedd y wlad wedi ei llanw ag yspeilwyr, y rhai a gyflawnent bob math o ysgelerderau; a chan dwyllwyr, y rhai a dwyllent y bobl, gan eu perswadio i'w dilyn i'r anialwch, ac yn cymeryd arnynt y medrent ddangos arwyddion a rhyfeddodau a gyflawnid gan ragluniaeth Duw (gwel Matt. xxiv. 21–26). Achosodd i niferi lawer o'r yspeilwyr i gael eu croeshoelio. Ymosododd hefyd ar y twyllwyr, ac a laddodd lawer o'u canlynwyr. Wedi syrthio mewn cariad â Drusila, orwyres Herod Fawr, yr hon oedd yn briod ag Azizus, brenin Emesa, llwyddodd gyda hi i adael ei gwr, ac i'w briodi yntau (Joseph. *Antiq.* xx. 7. 1, 2; 8. 5–7; *Wars*, ii. 13).

Cafodd yr apostol Paul, yr hwn oedd wedi cael ei ddal yn ddiweddar yn Jerusalem, ei ddanfon lawr i Cesarea, trigle y llywodraethwr, fel y rhoddai farn ar y cyhuddiadau a ddygid yn ei erbyn gan yr Iuddewon; ond er iddo wrandaw ar ei gyhuddwyr a Phaul, gohirodd gyhoeddi un farn ar y matter. Dygwyddodd amgylchiadau yn awr y rhai a esponiant gymeriad y llywodraethwr a'r apostol: 'Ar ol talm o ddyddiau y daeth Ffelix, gyd â'i wraig Drusila, yr hon ydoedd Iuddewes, ac a yrodd am Paul, ac a'i gwrandawodd ef ynghylch y ffydd yn Nghrist. Ac fel yr oedd efe yn ymresymu am gyfiawnder, a dirwest, a'r farn a fydd, Ffelix a dychrynodd, ac a attebodd, Dos ymaith ar hyn o amser, a phan gaffwyf fi amser cyfaddas, mi a alwaf am danat. A chan obeithio hefyd y rhoddid arian iddo gan Paul, er ei ollwng ef yn rhydd; oherwydd paham efe a anfonodd am dano yn fynychach, ac a chwedleuodd ag ef. Ac wedi cyflawni dwy flynedd, y daeth Portius Ffestus yn lle Ffelix. A Ffelix yn ewyllysio gwneuthur cymwynas i'r Iuddewon, a adawodd Paul yn rhwym' (Act. xxiv.)

Methodd Ffelix yn y ddau amcan. Ni chafodd arian gan Paul, ac ni roddodd foddlonrwydd i'r Iuddewon. Danfonwyd Ffestus gan Nero fel ei ganlyniedydd. Aeth prif drigolion Cesarea i Rufain i'w gyhuddo ger bron yr ymerawdwr; ac yn ol Josephus, buasai yn sicr o gael ei gosbi oni buasai i Nero i roddi ffordd i ddeisyfiadau taerion ei frawd Palas, yr hwn oedd ar y pryd mewn ffafr gyd ag ef (*Antiq.* xx. 8, 9). Dywed Tacitus am dano 'iddo arfer pob math o greulonder a nwyd gyda gallu brenin a *meanness* caethwas.'

FFES'TUS, PORTIUS, dilyniedydd Ffelix fel rhaglaw Rhufeinig Judea, i ba swydd yr appwyntiwyd ef gan yr Ymerawdwr Nero. Gadawodd Ffelix Paul yn garcharor yn Cesarea; ond Ffestus, cygynted ac y daeth i'r wlad, a aeth i fynu i Jerusalem. 'Yna yr ymddangosodd yr arch-offeiriad a phenaethiaid yr Iuddewon ger ei fron ef, yn erbyn Paul, ac a ymbiliasant ag ef, gan geisio ffafr yn ei erbyn ef, fel y cyrchai efe ef i Jerusalem, gan wneuthur cynllwyn i'w ladd ef ar y ffordd;' dyfais, gellir sylwi, yn hollol gydweddol â gweithredoedd yr Iuddewon y pryd hwn, ac hyd yn od rhai o'r offeiriaid a'r henuriaid. Ond Ffestus, yn lle cydsynio â'u cais, a ddymunodd arnynt ddyfod i lawr i Cesarea, ac i ddwyn eu hachwynion yn ei erbyn ef yno, ac yr eisteddai efe i farnu yr achos. Gan hyny ni chollasant amser i ddyfod i lawr, 'ac a ddygasant lawer o achwyniou trymion yn erbyn Paul, y rhai nis gallent eu profi.' Dadleuodd Paul ei achos ei hun; 'eithr Ffestus, yn chwenych dangos ffafr i'r Iuddewon, a attebodd Paul, ac a ddywedodd, A fyni di fyned i fynu i Jerusalem, i'th farnu yno ger fy mron i am y pethau hyn?' Ond Paul, wedi blino efallai ar ohiriadau cyfiawnder, ac yn tybied, mae'n debygol, taw dyfais ydoedd hon i'w roddi i fynu iddynt, a appeliodd at Cesar, ac a orchfygodd y bwriad. Y Brenin Agrippa, gorwyr Herod Fawr, a Bernice, ei chwaer, wedi dyfod i Cesarea i gyfarch Ffestus, y rhaglaw a gymerodd yr achlysur i grybwyll am achos Paul, a chan fod y brenin yn ewllysio ei glywed, dygwyd yr apostol ger bron y llys dranoeth, ac a'u hannerchodd ag araeth odidog. Ffestus, fel pagan, a'i rhwystrodd, gan ddywedyd, 'Paul, yr wyt ti yn ynfydu; llawer o ddysg sydd yn dy yru di yn ynfyd. Agrippa, gyda thegwch mwy nag Iuddew, a ddywedodd, 'Yr wyt o fewn ychydig i'm hennill i fod yn Gristion.' Yr apostol, gan ei fod wedi appelio at Cesar, a ddanfonwyd wedi hyn i Rufain, ac a waredwyd felly o ddwylaw ei gydwladwyr yn Judea (Act. xxv. xxvi.)

Yr oedd Judea y pryd hwn mewn cyflwr tra chythryblus a therfysglyd. Yr oedd y wlad yn llawn lladron a llofruddwyr, y rhai a wnaent bob math o esgelerderau (Joseph. *Antiq.* xx. 8. 9. 10). Fe gymerodd Ffestus foddion er llethu yr anrhefnau hyn; ond pa fwyaf y rhwystrid hwynt, gwaeth yr oeddynt yn myned. Yr oedd y sefyllfa hon o bethau yn prysuro at doriad allan y rhyfel, yr hwn a ddybenodd yn ninystr Jerusalem ac adfeiliad y wlad. Parhaodd Ffestus yn rhaglaw Judea am oddeutu dwy flynedd. Yna bu farw, a chanlynwyd ef gan Albinus.

FFIAIDD, FFIEIDD-DRA, yr hwn sydd yn y gradd uchaf yn atgas a gwrthwyneblyd. Yn Gen. xliii. 32, dywedir, 'Hwythau a osodasant fwyd iddo ef wrtho ei hun, ac iddynt hwy wrthynt eu hun, ac i'r Aiphtiaid y rhai oedd yn bwyta gydag ef wrthynt eu hunain; oherwydd ffieidd-dra oedd hyny gan yr Aiphtiaid.' Yma y cawn hyd yn od mewn amser boreuol esampl hynod o bobl yn ymgadw wrthynt eu hunain, ac yn cadw eraill draw. Efallai y cyfodai hyn oddiar y ffaith fod trigolion gwledydd eraill yn bwyta creaduriaid y rhai a addolai'r Aiphtiaid fel duwiau. Rhaid y gwnaethai hyn weithredu fel canolfur gwahaniaeth rhwng yr Aiphtiaid a thrigolion y rhan fwyaf o wledydd eraill. Yr oedd yr Iuddewon mewn amseroedd dilynol yn esampl o'r un yspryd cul cenedlaethol (Act. x. 28; xi. 3). Mewn amseroedd diweddar mae genym esampl mwy tarawiadol fyth yn yr Hindooaid.

Gyda golwg ar alwedigaeth teulu Jacob, sef bugeilio defaid ac eidionau, a chyda golwg ar eu hymsefydliad yn ngwlad Gosen, dywedir, 'Ffieidd-dra yr Aiphtiaid yw pob bugail defaid' (xlvi. 36). Credir yn gyffredin i ddyeithriaid a elwid Bugeiliaid-freninoedd, mewn amseroedd boreuol, oresgyn ac ennill yr Aipht, ac iddynt funtumiaw eu llywodraeth arni dros hir amser; ond iddynt yn y diwedd gael eu gyru allan o'r wlad. Os ydoedd y traddodiad hwn, a gredir mor gyffredin, yn ffaith, fel efallai yr ydoedd, gall gyfrif yn naturiol ddigon am wrthwynebrwydd yr Aiphtiaid i fugeiliaid, yn enwedig os oeddynt wedi cael eu gorthrymu ganddynt, fel yr oedd yn ddigon tebygol eu bod. Nid oedd yr Aiphtiaid eu hunain heb eidionau, oblegid awdurdododd Pharaoh Joseph wedi hyn i wneud rhai o'i frodyr, 'y rhai oeddynt wyr grymmus,' yn ben-bugeiliaid ar ei eiddo ef (xlvii. 6), a phan ddarfyddodd arian yr Aiphtiaid, rhoddodd Joseph iddynt yd yn gyfnewid am eu hanifeiliaid (xlvii. 6, 16–18). Mae yn rhaid fod ganddynt rywogaeth o eidionau cyn y gallasent gael o hyd i un o'u gwrthrychau addoliad mwyaf dewisol. Efallai nad oedd bugeiliaid ynddynt eu hunain yn ffieidd-dra iddynt, ac mae bugeiliaid dyeithr, yr hyn ydoedd teulu Jacob, oedd felly.

Yn yr hanes am blauau yr Aipht ceir cyfeiriadau aml at anifeiliaid yr Aiphtiaid (Exod. ix. 4, 20; xii. 29); a phan roddodd Pharaoh genad i'r Israeliaid i fyned ac aberthu i'r Arglwydd yn ngwlad yr Aipht, dywedodd Moses, 'Nid cymmwys gwneuthur felly; oblegid nyni a aberthwn i'r Arglwydd ein Duw ffieidd-beth yr Aiphtiaid: wele, os aberthwn ffieidd-beth yr Aiphtiaid yngwydd eu llygaid hwynt, oni labyddiant hwy ni?' (viii. 26). Nis gallasai Moses deall wrth hyn fod yr anifeiliaid eu hunain yn ffieidd-dra i'r Aiphtiaid, gan yr addolent hwynt fel duwiau. Mae yn rhaid taw yr hyn a olygai oedd, fod aberthu yr anifeiliaid hyn, mewn geiriau eraill, yn ffieidd-dra yn eu golwg.

Nid oes dim yn cael ei alw yn ffieidd-dra, ac yn ffiaidd yn yr Ysgrythyrau Santaidd ond eilunod a'u haddoliad; yr oeddynt felly ynddynt eu hunain, ac hefyd oblegid yr arferion llygredig a'r defodau creulon ac a gyfansoddai yn aml ran o'u haddoliad (Deut. xii. 31; Ezec. viii. 5–17; xvi. 20–22, 44–58). Gyda chyfeiriad neillduol at eilunaddoliaeth y dywedodd Jehofah, 'Na wnewch, attolwg, y ffieidd-dra hyn, yr hwn sydd gas genyf fi' (Jer. xliv. 4). Yr ydym yn darllen hefyd am 'Milcom, ffieidd-dra yr Ammoniaid,' a 'Chemos, ffieidd-dra Moab,' a 'Moloch, ffieidd-dra meibion Ammon' (1 Bren. ii. 5, 7). Gelwir yn ffieidd-dra hyd yn od aur ac arian eilunod y Canaaneaid; a gorchymynid yr Israeliaid i beidio ei gymeryd, na'i ddwyn i'w tai, 'gan ddirmygu, dirmyga ef, a chan ffieiddio, ffieiddia ef, oblegid ysgymunbeth yw efe' (Deut. vii. 26). Yn Esa. i. 13 cyfarfyddwn â'r geiriau hynod canlynol:—'Na chwanegwch ddwyn offrwm ofer; arogldarth sydd ffiaidd genyf; ni allaf oddef cyhoeddi cymanfa; anwiredd yw, sef yr uchel-wyl gyfarfod.' Yr oedd ordinhadau yr addoliad Iuddewig, er wedi eu sefydlu ar y cyntaf gan Dduw ei hun, yn lle bod yn dderbyniol, wedi troi yn atgas yn ei olwg pan yr ymwnelai â hwynt ddynion yn arwain bywyd annuwiol a drygionus (gwel hefyd lxvi. 2–4, 16, 17, 21–24). Mae y cyfryw adnodau a'r rhai canlynol i gael eu hesponio mewn modd cyffelyb: 'Aberth yr annuwiol sydd ffiaidd gan yr Arglwydd' (Diar. xv. 8). 'Aberth y rhai annuwiol sydd ffiaidd, pa faint mwy, pan offrymant mewn meddwl drwg' (Diar. xxi. 27). 'Y neb a dry ei glust ymaith rhag gwrandaw y gyfraith, fydd ffiaidd ei weddi hefyd' (xxviii. 9). Nid ydym i gasglu oddiwrth un o'r adnodau hyn nad yw yn ddyledswydd ar ddyn annychweledig weddio, neu na wrandewir, ac na attebir ddim o'u gweddiau (gwel Esa. lv. 6–9; Act. viii. 21–23).

Sonia y prophwyd Daniel am y 'ffieidd-dra anrheithiol.' 'Am hyny yr ymofida, ac y dychwel, ac y digia yn erbyn y cyfamod santaidd; felly y gwna efe, ac y dychwel, ac efe a ymgynghora â'r rhai a adawant y cyfamod santaidd' (xi. 30, 31). Deonglir y brophwydoliaeth hon yn gyffredin am Antiochus Epiphanes, brenin Syria, yr hwn, wrth ddychwelyd o'r Aipht, 'a aeth i mewn yn falch i'r cysegr, ac a gymerodd ymaith yr allor aur, a'r canwyllbren oedd yn dal y goleuad, a'i holl offer ef, a bwrdd y bara gosod, a'r cawgiau, a'r dysglau, a'r llwyau aur, a'r llen, a'r coronau, a'r trwsiad aur oedd ar y tu wyneb i'r deml, ac efe a dynodd yr aur oddi arnynt hwy oll. Ac efe a gymerodd yr arian a'r aur, a'r llestri gwerthfawr, ac a gymerodd y trysorau cuddiedig, y rhai a gafodd efe. Ac wedi iddo gymeryd y cwbl, efe a aeth ymaith i'w wlad ei hun, ac a wnaethai laddfa fawr, ac a ddywedasai yn falch dros ben.' 'Ië, llawer o Israel a gytunasant â'i grefydd ef, ac a aberthasant i eilunod, ac a halogasant y Sabboth. Canys y brenin a ddanfonasai lythrau gyda chenadon i Jerusalem, ac i ddinasoedd Judah, ar iddynt fyned ar ol deddfau dyeithr y wlad, a gwahardd poeth-offrymau, a bwydoffrwm, a diod-offrwm yn y cysegr, a halogi y Sabbothau, a'r gwyliau, a difwyno y cysegr a'r bobl santaidd; adeiladu allorau, a llwyni, a themlau eilunod, ac aberthu cig moch, ac anifeiliaid aflan, a gadael eu meibion yn ddienwaededig, a gwneuthur eu heneidiau yn ffiaidd â phob aflendid a halogrwydd, fel y gollyngent hwy y gyfraith dros gof, ac y cyfnewidient yr holl ddeddfau?' 'A'r pymthegfed dydd o'r mis Casleu, yn y bumed flwyddyn a deugain a chant, hwy a osodasant y ffiaidd-beth anrheithiol ar yr allor, ac o fewn dinasoedd Judah oddiamgylch hwy a adeiladasant allorau eilunod, ac a arogl-darthasant yn nrysau'r tai, ac yn yr heolydd, ac a rwygasant lyfrau'r gyfraith, ac a'u llosgasant â thân.' 'A'r unfed dydd ar hugain o'r mis, wrth aberthu ar allor yr eilunod, yr hon oedd ar allor duw' (Maccab. i. 20–24, 43–49, 54–56, 59).

Yn Ail Lyfr y Maccabeaid (awdurdod yr hwn sydd yn llawer llai na'r cyntaf) yr ydym yn darllen yn mhellach, 'Y brenin a ddanfonodd henafgwr o Athen, i gymhell yr Iuddewon i ymado â chyfreithiau eu tadau, fel nas llywodraethid hwy mwyach wrth gyfraith Duw. Ac i halogi'r deml oedd yn Jerusalem, efe a'i galwodd yn deml Jupiter Olympius; a'r hon oedd yn Garizim (megis y rhai a gyfaneddent yn y man hwnw) a alwodd efe yn deml letteugar. Dyfodiad yr aflwydd yma oedd drwm a blin i'r bobl. Canys y deml a lanwyd o lythineb a meddwdod, gan y cenedloedd, y rhai oeddynt yn ymchwarae a phutteiniaid, ac oddi amgylch y lleoedd santaidd yn bod iddynt a wnelent â gwragedd, ac hefyd yn dwyn i mewn bethau nid ydoedd weddaidd. A'r allor a lanwasid o bethau anghyfreithlawn, y rhai a waharddasai y gyfraith.' 'Ar dydd genedigaeth y brenin, yr oedd yn gorfod iddynt, heb ddiolch, fyned bob mis i fwyta o'r ebyrth. A phan gedwid gwyl Bacchus, fe a orfyddai iddynt fyned yn orfoleddus, ag eiddew ganddynt, er anrhydedd i Bacchus' (2 Maccab. vi. 1–5, 7). Mae hyn oll yn eglurhad tarawiadol ar y geiriau 'ffieidd-dra anrheithiol.'

Gwna ein Harglwydd hefyd ddefnydd o'r geiriau hyn, ond mae ei gyfeiriad ef yn wahanol: 'Pan weloch y ffieidd-dra anghyfaneddol, a ddywedwyd trwy Daniel brophwyd, yn sefyll yn y lle santaidd' (cyd. Dan. xii. 11, â Matt. xxiv. 15), cyfeiria efe yn amlwg at y byddinoedd Rhufeinig y rhai oedd ganddynt luniau eu duwiau a'u hymerawdwyr wedi eu tynu ar eu baneri, y rhai a fawr gaseid gan yr Iuddewon a'r rhai a aethant i mewn i'w teml, gan ei llosgi, a gwneud y cyfan yn adfail perffaith.

FFIGYS-BREN. Nid oes un amheuaeth nad arwydda y gair Hebraeg תאנה ffigys-bren, gan ei fod wedi cael ei ddeongli felly yn yr oll o'r hen gyfieithiadau; ac y mae'r enwau Arabaidd a Syriaeg yn debyg iawn i'w gilydd. Gwrteithid y pren yn foreu yn yr Aipht: 'Tarawodd hefyd eu gwinwydd, a'u ffigyswydd, ac a ddrylliodd goed eu gwlad hwynt' (Ps. cv. 53; gwel hefyd Num. xx. 5). Yr oedd yn un o ffrwyth-goed Canaan. Darluniodd Moses y wlad hono wrth yr Israeliaid fel 'gwlad gwenith, haidd, a gwinwydd, a ffigyswydd, a phomgranadwydd (Deut. viii. 8); ac yr oedd ffigys yn mhlith y ffrwythau a ddygodd yr yspiwyr yn ol gyda nhwy fel esamplau o gynyrchion y wlad (Num. xiii. 23). Codir y ffigys-bren yno nid yn unig mewn gerddi, fel yn Europe, ond mae y pren yn tyfu yn y meusydd agored, ac yn dwyn ffrwyth trwy gydol y flwyddyn. Mae tri math o ffigys: ond dug y rhai hyn ar wahanol dymhorau'r flwyddyn. Mae y ffigys cynhar yn addfed o gylch canol neu ddiwedd Mehefin. A dyna paham y coffheir eu hymddangosiad fel un o arwyddion dychweliad y gwanwyn yn Can. ii. 13: 'Y ffigys-bren a fwriodd allan ei ffigys irion.' A dyna reswm dros y defnydd a wnaeth ein Harglwydd o ddameg y ffigys-bren, i ddynodi dynesiad yr haf: 'Pan yw ei gangen eisoes yn dyner, a'i ddail yn tori allan, chwi a wyddoch fod yr haf yn agos' (Matt. xxiv. 32). Cyfeirir at ffigys cynhar yn Jer. xxiv. 2; Hos. ix. 10; Nahum iii. 12. Y ddau fath arall o ffigys ydyw y rhai *haf* a *gauaf*.

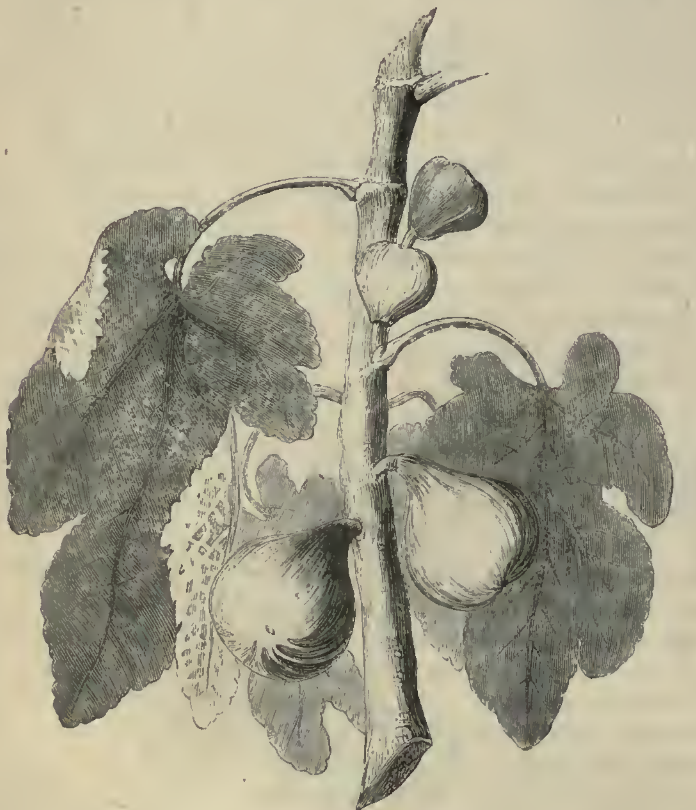

CANGEN FFIGYS-BREN.

Bwyteid ffigys nid yn unig pan yn ffres, ond defnyddid hwynt fel ymborth wedi eu sychu a'u *preservo*. Arferai yr hynafiaid *breservo* llawer iawn o honynt ar gyfer eu hangen eu hunain ac ar gyfer eu gwerthu. Yr oedd ganddynt ddwy ffordd o'u *preservo;* un ffordd oedd gwasgu nifer o ffigys mor agos at eu gilydd nes ffurfio un telpyn; y llall trwy eu pwnio nes eu gwneud yn un talp unffurf; a gwneud y ffigys yn deisenau, gan nad pa ffordd a ddewisid i'w *preservo*. Gwneid y rhai hyn weithiau yn grwn, bryd arall yn ysgwar, ac weithiau ar lun priddfeini (Rosen. *Bot.* 292, 395). Yn y rhodd a ddanfonodd Abigail i Dafydd a'i wyr yn yr anialwch yn neheudir Judah yr oedd, yn mhlith pethau eraill, 'ddau can teisen o ffigys' (1 Sam. xxv. 18). Rhoddodd gwyr Dafydd i'r Aipht-ddyn a gawsant yn y maes yn mron marw o eisiau, yn mhlith pethau eraill, 'ddarn o ffigys' (xxx. 11, 12). Pan ddaeth lluoedd arfog Israel at Dafydd yn Hebron i droi y deyrnas atto, cawn yn mysg y pethau a ddarbodwyd, 'ffigys, resingau, gwin, ac olew' (1 Cron. xii. 40). Ymddengys y defnyddid ffigys fel math o *boultice* wrth gornwydydd, fel y mae llawer yn ein gwlad ni yn arfer winwyn. Cynghor Esaiah i Hezeciah oedd ar fod iddo gymeryd swp o ffigys, a'i rwymo ar y cornwyd, ac y byddai byw (Esa. xxxviii. 21).

Yr oedd yn arferol efallai yn mhlith pobl y Dwyrain i eistedd dan gysgod eu ffigyswydd, a mwynhau eu ffrwyth. Mae rhai cyfeiriadau prydferth iawn at hyn yn yr Ysgrythyrau, fel arwyddluniau o heddwch a diogelwch: 'Yr oedd Judah ac Israel yn preswylio yn ddiogel, bob un dan ei winwydden a than ei ffigys-bren, o Dan hyd Beerseba, holl ddyddiau Solomon' (1 Bren. iv. 25). 'Ni chyfyd cenedl gleddyf yn erbyn cenedl, ac ni ddysgant ryfel mwyach; ond eisteddant bob un dan ei winwydden a than ei ffigys-bren, heb neb i'w dychrynu' (Micah iv. 3, 4; gwel hefyd Zech. iii. 10). Dyma'r cyflwr y cafodd ein Harglwydd Nathanael ynddo pan ganfu ef gyntaf: 'Pan oeddit dan y ffigys-bren, mi a'th welais di' (Ioan i. 48).

Cydmerid y genedl Iuddewig gan ein Harglwydd i *ffigys-bren ddiffrwyth*, yn cael ei harbed flwyddyn yn chwaneg ar gais y gwinllanydd. Pan ddaeth efe i'r byd, ac yr arferodd ei weinidogaeth dros ragor na thair blynedd, mor ddiffrwyth yr oeddynt mewn gweithredoedd da, ac mor addfed i ddinystr! ond trwy ei eiriolaeth ef arbedwyd hwynt ychydig yn hwy, hyd nes gweled nad oedd pregethiad yr efengyl yn cael un effaith ar y rhan fwyaf o honynt, ac yna torwyd hwynt i lawr gyda dinystr arswydus (Luc xiii. 1–9). Efallai hefyd y cysgodid eu hymddygiad gan y ffigysbren â'r dail ond heb ddim ffrwyth, yr hon a felldithiodd Crist i ddiffrwythder a gwywiad; gwnaent lawer proffes ffuantus o santeiddrwydd a sel, ond yr oeddynt yn amddifad o weithredoedd da, a gwrthodasant gredu yn, a derbyn y Messiah addawedig (Matt. xxi. 19). Ychwanega Marc yr efengylwr, 'canys nid oedd amser ffigys' (xi. 13). Paham ynte y darfu Crist ei melldithio oherwydd ei diffrwythder? Er esponio hyn mae llawer cynllun wedi cael ei ddefnyddio. Mae Dr. Pearce, oddiwrth amryw adnodau yn yr Ysgrythyrau Santaidd, yn enwedig Matt. xxi. 34. wedi sylwi yn briodol mai wrth amser unrhyw fath o ffrwyth neu rawn y dylid deall amser ei gasglu neu ei fedi. Dyma yn wir ydyw deongliad naturiol yr ymadrodd. Ond gellir bwyta ffigys i dori chwant bwyd cyn y byddont yn gwbl addfed; ac nis gall yr haeriad 'nad ydoedd yn amser ffigys' fod yn rheswm nad oedd dim ond dail, oblegid mae y ffigys-bren o'r dosparth hyny o ffrwyth-goedydd ac y mae eu ffrwyth yn ymddangos o flaen y dail. Ond os darllenir *καὶ ἐλθὼν ἐπ' αὐτή, οὐδὲν ευρε̑ν εἰ μὴ φύλλα* fel mewn cromfachau, bydd yr haeriad rhagddywededig yn rheswm dros yr hyn sydd yn uniongyrchol o'i flaen, sef i'n Harglwydd edrych am ffrwyth ar y pren. Dangosai y dail y dylai ffigys fod, nid yn unig wedi eu ffurfio, ond yn tynu at addfedrwydd; ac yr oedd y ffaith nad ydoedd amser casglu y ffrwyth wedi dyfod yn symud pob drwgdybiaeth gyda golwg ar eu bod wedi eu casglu eisoes. Pan ystyrir y ddau amgylchiad, nis gall dim gyfrif am ddiffyg ffrwyth ond diffrwythder y pren (Campbell, *Gospels*, iv. 229). Gall yr ymddengys y weithred o'i felldithio yn afreidiol, a dim amgen nac un o siomedigaeth drwg-ewyllysiol; ond os bwriadid hi, fel y tybiwn ni yn ddiau ei bod, i ragddangos y gosb a ddeuai ar y genedl Iuddewig am beidio dwyn ffrwyth wedi'r holl wrtaith a dderbyniasent, yr oedd y weithred ffigurol hon, fel rhai o eiddo yr hen brophwydi gynt, yn rhybudd tarawiadol a gweledig o'r gosb oedd yn dyfod arnynt. Yr oedd y ffigysbren a wywodd rhwng Bethania a Jerusalem; ac ymddengys fod meddwl ein Harglwydd yn llawn o'r fath syniadau a'r rhai ydym wedi cyfeirio attynt; oblegid pan gyrhaeddodd y ddinas hono, ar ol gwrthod atteb cwestiynau cecrus a ofynwyd iddo gan yr archoffeiriaid a'r henuriaid, llefarodd ddwy ddammeg yn darlunio y dynged oedd yn crogi uwch ben yr eglwys a'r genedl Iuddewig (Matt. xxi. 17, 18, 23–45).

FFIR'CYN, mesur Saisonig yn cael ei arfer yn anmhriodol am un perthynol i'r hynafiaid (*μετρητης*; Ioan ii. 6), arferiad na ddylid byth ei mabwysiadu wrth gyfieithu yr Ysgrythyrau neu hen ysgrifeniadau eraill. Mae amrywiol dybiau gyda golwg ar faint y *μετρητης*, a chan nad oes digon o brofion i benderfynu y matter hwn, yr ydym yn barnu taw y ffordd oreu ydyw ei adael heb ei benderfynu.

FFYDD. 1. Yn briodol a arwydda grediniaeth o ddywediad neu dystiolaeth ar awdurdod un arall, ac y mae yn gyferbynol i *amheu* (Matt. xiv. 31). Mae y ffydd sydd a fyno hi â phethau dwyfol yn naill yn (1), *hanesyddol*, trwy ba un yr ydym yn credu haeriadau gwirioneddau crefydd naturiol a datguddiedig. Mae hon, os heb weithredoedd, yn ffydd *farw* (Iago ii. 17). O'r fath hyn ydyw ffydd cythreuliaid (Iago ii. 19). (2). Ffydd *dymhorol*, trwy yr hon yr ydym yn derbyn gyda gradd o ddyddordeb a serch, wirioneddau dwyfol fel rhai sicr a da, ond yn fuan yn colli yr argraph o honynt, gan nad oeddynt erioed wedi gwreiddio yn y galon. Y fath yw ffydd y gwrandawyr efengyl hyny y rhai a ddarlunir fel yn derbyn yr had i dir creigog (Matt. xiii. 5, 6, 20, 21). (3.) Ffydd *wyrthiol*, drwy yr hon y credir, trwy offerynoliaeth argraph ddwyfol, y gwna Duw gyflawni ryw wyrth ar ddyn, neu trwyddo. Mae y ffydd a fedr *symud mynyddoedd* o'r fath gyntaf; ac y mae ffydd i dderbyn iachâd o'r fath olaf (1 Cor. xiii. 2; Act. xiv. 9). (4.) Ffydd *achubol* ydyw y weithred hono trwy ba un yr ydym yn credu yr hyn a ddysg yr Ysgrythyrau i ni ynghylch Crist fel Gwaredwr, ac ymddiried ynddo i'n hachub. Dyma yw'r ffydd trwy ba un y'n cyfiawnheir ac y'n achubir (Rhuf. v. 1; Eph. ii. 8). Mae yn 'puro y galon' (Act. xv. 9), ac yn 'gweithio trwy gariad' (Gal. v. 6).

Tybir yn gyffredin fod yr esamplau a roddir yn yr unfed benod ar ddeg o'r Hebreaid oll yn esamplau o ffydd achubol; ond tueddir ni i amheu hyn. Nid yw yn hawdd credu fod pawb a enwir yn y benod hono yn wir dduwiol. Yr oedd amryw felly; ond gallwn amheu rhai o'r lleill. Ymddengys yn amlwg taw nid ffydd achubol yn unig a olygir, ond ffydd yn gyffredinol; crediniaeth o, ac ymddiried yn ngair ac addewidion Duw. Mae cyfeiriad yn rhai o'r esamplau at fendithion ysprydol a nefol, megis yr eiddo Enoch, Abraham, Moses, &c.; ond gyda golwg ar eraill bendithion tymhorol ydyw gwrthrychau y ffydd a sonir am dani, megis mynediad yr Israeliaid trwy y Môr Coch, cwymp muriau Jericho, &c. Yr oedd corph mawr yr Israeliaid yn amlwg amddifad o ffydd achubol (1 Cor. x. 1, 2, 5, 6). Pan gan hyny y gosodir hwynt i fynu fel esampl o ffydd, nis gellir ei deall ond am un fath neu'r llall o'r ffydd a gyfeiriwyd atti o'r blaen. Mae genym hefyd esampl hynod o ffydd, nid o natur achubol, mewn cysylliad â phlant Judah dan deyrnasiad Abiah; ffydd wedi cael ei harfer gan dyrfa, a hyny mewn perthynas i wrthrych tymhorol, buddugoliaeth mewn rhyfel, ac yn cael ei chanlyn gan lwyddiant hynodfawr (2 Cron. xiii. 18. Darllener yr holl hanes. Gwel hefyd 1 Cron. v. 20). Mae yn aml hyd yn od yn ein dyddiau ni ffydd yn rhagluniaeth Duw lle nad oes ffydd achubol.

2. Cymerir ffydd am y gwrthrych y credir ynddo, pa un ai yr efengyl yn gyffredinol; dyma y ffydd y darfu Paul unwaith ei dinystrio neu ei herlid, a chwedi hyny ei phregethu (Gal. i. 23; Act. xxiv. 24): neu addewidion Duw ynghylch y Messiah a'i ras, yn y rhai yr oedd ei ffyddlondeb wedi ei wystlo i'w cyflawni; nis gall anghrediniaeth wneuthur *hyn yn ofer* (Rhuf. iii. 3): neu Grist gwrthrych-destun yr efengyl a'r addewidion. Ei ddyfodiad ef, a'i gyflawniad o bob cyfiawnder a ddygodd i mewn ryddhad oddiwrth y ddeddf seremoniol; ac y mae ei ddyfodiad i'r galon yn rhyddhau oddiwrth gaethiwed i'r ddeddf fel cyfamod (Gal. iii. 23, 25); a'i gyfiawnder ef, yn yr hwn y credir, a gyfrifir i ni fel ac i wneud ein personau yn gyfiawn ger bron Duw fel barnwr; oblegid mae yn gyfiawnder heb weithredoedd, ac nid ein gweithred ni o gredu (Rhuf. iv. 3, 5, 6).

3. Mae ffydd yn arwyddo proffes gyhoeddus o wirioneddau yr efengyl, ac yn tarddu oddiar berswadiaeth gadarn o honynt. Yn yr ystyr yma yr oedd ffydd y Cristionogion Rhufeinig yn cael ei chanmol trwy yr holl fyd.

4. Perswadiaeth neillduol o gyfreithlondeb, neu anghyfreithlondeb rhywbeth ac fyddo yn ddibwys ynddo ei hun. Mae hyn yn beth a ddylai dyn gadw iddo ei hun, heb gythryblu yr eglwys ag ef; ac heb y cyfryw berswadiaeth o gyfreithlondeb pethau dibwys mae y dyn a'u harfero yn pechu (Rhuf. xiv. 22, 23).

5. Arwydda ffyddlondeb wrth gyflawni addewidion, neu gario allan ymddiried. Yr oedd yr Hebreaid yn

bobl yn y rhai nid oedd dim *ffydd;* nid oeddynt nac yn credu gair Duw iddynt eu hunain, nac yn cyflawni eu hymrwymiadau a'u haddunedau iddo yntau (Deut. xxxii. 20). Datguddir cyfiawnder Duw *o ffydd i ffydd;* o addewid ffyddlon Duw i'r gras o ffydd yn y galon, i gael ei derbyn trwyddo; o ffydd sant yr H. D. i ffydd sant y T. N.; o un gradd a gweithred o ffydd i un arall; neu a ellid dim darllen y geiriau fel hyn—*Cyfiawnder Duw trwy ffydd a ddatguddir i ffydd?* (Rhuf. i. 17).

FFYDDLON. Gall person ffyddlon weithiau arwyddo un yn feddianol ar y gras o ffydd achubol; ond yn arferol dynoda un y gellir dibynu arno am ddweud y gwir, cyflawni ei addewidion, dwyn cymeriad da, neu gario allan yr ymddiried osodwyd ynddo (1 Tim. vi. 2; 2 Tim. ii. 2). *Gair gwir* yw un y gellir yn sicr ei gredu, ac nis gall droi allan yn gau (1 Tim. i. 15; 2 Tim. ii. 11). FFYDDLONDEB yw ymlyniad didwyll a diysgog wrth y gwirionedd, ac wrth gyflawniad o addewidion ac ymrwymiadau (Ps. cxliii. 1; v. 9). *Ffyddlondeb Duw a gyrhaedd hyd y nefoedd:* mae ei sylw didor i'w gyfamod-addewid a'i berthynas yn cael ei ddangos mewn modd rhyfeddol a dyrchafedig yn ei ragluniaethau yma, er eu bod weithiau yn gymylog a thywyll; ac yn y sefyllfa nefol pa mor fwy helaeth y ca ei ddatguddio! (Ps. xxxvi. 5; lxxxix. 2). Cystuddia ei bobl mewn ffyddlondeb; ac yn gyfattebol i'r berthynas a ddeil fel eu Tad, eu Bugail, a'u Iachawdwr, ac yn nghyflawniad ei addewidion idd eu heneidiau, a'i fygythion yn erbyn eu pechodau.

FFYNIDWYDD. Felly y cyfieithir y gair *Berosh* yn y C. C. o'r H. D.; ond mae yn amlwg taw y cypreswydd, ac nid y ffynidwydd sydd i'w olygu, oddiwrth natur yr amgylchiad, ac hefyd oddiwrth awdurdod hen gyfieithiadau, er y gall yr enw hwn gynwys efallai goedydd eraill o natur ffynidwydd (Gesenius, *Lex.* 140). [BEROSH.]

FFYRLING, enw dernyn arian Saisoneg trwy yr hwn y mae ein cyfieithwyr wedi cyfieithu *assarion* a *quadrans,* dau ddryll o arian yr hynafiaid, ond nid oedd un o honynt o'r un gwerth a'n ffyrling ni, nac o'r un gwerth a'u gilydd. Yr oedd yr *assarion* yn ddegfed ran o *drachma* neu *denarius,* ac yn werth o gylch tair ffyrling o'n harian ni, tra taw y bedwaredd ran o *assarion* ydoedd y *quadrans.*

G

GA'BRIEL, angel, ac efallai un o radd ac urddas uchel. Efe ydyw yr unig angel y rhoddir ei enw yn yr Ysgrythyrau, gyd â'r eithriad o Michael yr arch-angel; a defnyddid ef i gyflawni negesau pwysfawr. Efe a ddanfonwyd at Daniel i beri iddo ddeall gweledigaeth yr hwrdd a'r bwch, y rhai a arwyddent freninoedd Persia a Groeg, a chanlyniedyddion Alexander Fawr (Dan. viii. 15–27). Danfonwyd ef wedi hyn i gyhoeddi iddo y brophwydoliaeth am ymddangosiad y Messiah, am ei farwolaeth iawnol, a dinystr gwladwriaeth Israel gan y Rhufeiniaid (ix. 20–27). Efallai taw efe ddanfonwyd wedi hyn i beri i Daniel ddeall 'y pethau a ddygwyddai i'w bobl yn y dyddiau diweddaf.' Ymddengys iddo gael ei rwystro yn ei yrfa; ac yma efallai y cawn esampl o swydd a gwaith angelion (Ps. xxxiv. 7; Heb. i. 14). 'Ond,' eb efe, 'tywysog brenin Persia a safodd yn fy erbyn i un diwrnod ar hugain; ond wele Michael, un o'r tywysogion penaf a ddaeth i'm cynorthwyo, ac mi a arhosais yno gyda breninoedd Persia. Ac yn awr y dychwelaf i ryfela â thywysog Persia; ac nid oes neb yn ymegnio gyda mi yn hyn ond Michael eich tywysog chwi' (x. 10–21; xi. 12). Gabriel gafodd ei ddewis i ragfynegi i Zacharias enedigaeth ei fab, yr hwn fyddai ragredegwr y Messiah; ac wrth gyhoeddi y newyddion da yma rhydd y cyfrif hyn am dano ei hun, 'Myfi yw Gabriel yr hwn wyf yn sefyll ger bron Duw.' Efe hefyd, ychydig ar ol hyny, a ddanfonwyd i gyhoeddi i'r Forwyn Fair y newyddion gwell fyth y byddai iddi esgor ar y Messiah (Luc i. 11–20, 26–38). Nid yw yn anhebygol nad efe ymddangosodd i'r bugeiliaid ar wastadedd Bethlehem, ac a gyhoeddodd y genadwri hon wrthynt: 'Nac ofnwch; canys wele yr wyf fi yn mynegi i chwi newyddion da o lawenydd mawr, yr hwn a fydd i'r holl bobl. Canys ganwyd i chwi heddyw geidwad yn ninas Dafydd, yr hwn yw Crist yr Arglwydd' (ii. 8–11). Dyma negesau ac y gallasai yr angel uchelaf yn y nefoedd ei gyfrif yn anrhydedd i gael ei ddewis i'w cyflawni.

GAD. 1. Mab Zilpah, llawforwyn Leah; a elwid felly i arwyddo fod *tyrfa* neu *dynged dda* yn dyfod (Gen. xxx. 9, 10, 11). Yr oedd ganddo saith o feibion—Ziphion, Haggi, Suni, Ezbon, Eri, Arodi, Areli; yr oll o ba rai oedd dadau teuluoedd lliosog (Gen. xlvi. 16; Num. xxvi. 15–18). Pan gymerwyd rhifedi y llwythau yn Mynydd Sinai oddeutu tri mis ar ddeg ar ol iddynt ddyfod allan o'r Aipht, yr oedd llwyth Gad wedi lliosogi i 45,650 o wrrywaid, 'o fab ugain mlwydd ac uchod, pob un a allo fyned i ryfel' (Num. i. 1–3, 17–19, 24, 25). Ychydig cyn iddynt fyned i Ganaan rhifwyd y llwythau drachefn, pan y cafwyd fod llwyth Gad yn 40,500 o wrrywaid o ugain mlwydd ac uchod (xxvi. 1–4, 15–18), fel yr oedd eu rhif erbyn hyn wedi lleihau cryn lawer, nid llai na 10,000, a chynwys y ddau ryw, ac yn agos i un rhan o naw o'u holl rif. Gan fod y wlad ar y dwyrain i'r Iorddonen yn un dda at borfa, a chan fod ganddynt hwy a'r Reubeniaid lawer o anifeiliaid, ymunasant i ddeisyf ar Moses am, a chawsant eu hetifeddiaeth yn y rhan hono o wlad yr addewid, ac ymsefydlodd y Gadiaid rhwng y Reubeniaid ar y dehau, a hanner llwyth Manasseh ar y gogledd (Num. xxxii). Aeth eu rhyfelwyr, fodd bynag, gyd â'r llwythau eraill, ac a gymerasant ran yn y gorchwyl o ddarostwng Canaan ar orllewin yr Iorddonen; ac ar ol rhyfel o saith mlynedd dychwelasant at eu teuluoedd ac i'w cartrefleoedd (Jos. i. 12–18; iv. 12, 13; xxii. 1–9).

Ymddengys fod y Reubeniaid, y Gadiaid, a'r Manassiaid yn bobl ryfelgar, mewn rhan oblegid eu bod yn agored i ymosodiadau y llwythau Arabaidd ac eraill, ac mewn rhan hefyd oblegid nad oeddynt hwy eu hunain mewn un modd yn anewyllysgar i foddio eu tuedd o ymweled a thiroedd cymydogaethol fel yspail-filwyr. 'A hwy a wnaethant ryfel yn erbyn yr Hagariaid, a Jetur, a Nephis, a Nodab; a hwy a gaethgludasant eu hanifeiliaid hwynt, o'u camelod hwynt 50,000, ac o'u defaid 250,000, ac o'u hasynod 2000, ac o ddynion 100,000. A hwy a drigasant yn eu lle hwynt hyd y caethiwed' (1 Cron. v. 18–22). Mae y rhifedi hyn mor fawr fel nas gellir llai nac amheu nad oes yma ryw gamsyniad wedi cael ei wneud, gan fod copiwyr yn agored iawn i wneud camsyniadau wrth gopiaw rhifau, ac hefyd oblegid fod copi Llyfrau y Croniclau, yn gystal a Llyfrau Samuel a'r Breninoedd mewn cyflwr mwy anghywir na llyfrau eraill yr H. D.

Darfu i'r llwythau hyn, fel eu brodyr ar y tu gorllewinol i'r Iorddonen 'droseddu yn erbyn Duw eu tadau, a phuteinio ar ol duwiau pobl y wlad.' 'A Duw a annogodd yspryd Pul brenin Assyria, ac yspryd Tilgath-pilneser brenin Assyria, ac a'u caethgludodd hwynt ac a'u dug hwynt i Halah, a Habor, a Hara, ac i afon Gozan, hyd y dydd hwn' (v. 25, 26). Ymddengys ddarfod i'r Ammoniaid a'r Moabiaid wedi hyn gymeryd meddiant o'u gwlad, a thrigo yn eu dinasoedd (Jer. xlix. 1; xlviii. 18–24).

2. Gad, afon, 2 Sam. xxiv. 5. Oddiwrth fod Aroer yn cael ei henwi mewn cysylltiad â hi yr ydys wedi tybied yn naturiol taw yr afon Arnon ydoedd; ond terfyn deheuol llwyth Reuben ydoedd Arnon, ac felly yr oedd yn mhell oddiwrth diriogaeth Gad. Dealla Gesenius wrthi yr afon Jabboc, yr hon a ymarllwys i'r Iorddonen ar y dehau o Fôr Tiberias (157).

3. Gad, prophwyd yr hwn flagurodd yn amser Dafydd. Yr oedd ef yn un o'i ganlynwyr boreuol, gan iddo ymuno ag ef yn fuan ar ol iddo adael llys Saul (1 Sam. xxii. 5); ac ymddengys iddo fyw hyd yn agos i ddiwedd ei deyrnasiad, oblegid efe ddaeth â'r cynygiad y cai ei ddewisiad o newyn, rhyfel, neu haint fel cosb am rifo y bobl; a'r hwn, pan ddarfu Dafydd ddewis yr haint, ac yr attaliwyd hi, a'i cyfarwyddodd i 'gyfodi allor i'r Arglwydd yn llawr dyrnu Arafnah y Jebusiad' (2 Sam. xxiv. 11–18). Gelwir Gad yn weledydd Dafydd. Darfu iddo ef, yn gystal a Nathan y prophwyd, gymeryd rhan yn y gorchwyl o drefnu gwasanaeth canu tŷ yr Arglwydd (2 Cron. xxix. 25). Ymddengys hefyd iddo ysgrifenu llyfr yn cynwys hanes bywyd Dafydd: 'Ac am weithredoedd cyntaf a diweddaf y brenin Dafydd, wele y maent yn ysgrifenedig yn ngeiriau Samuel y gweledydd, ac yn ngeiriau Nathan y prophwyd, ac yn ngeiriau Gad y gweledydd' (1 Cron. xxix. 29, 30).

GAD'ARA, dinas yn y wlad ar y dwyrain i'r Iorddonen. Geilw Josephus hi yn brif ddinas Peræa, ac a'i darlunia fel lle o gryn gadernid. Geilw hi yn ddinas Roegaidd, a dywed y cynwysai lawer o drigolion cyfoethog (Joseph. *Wars*, iv. 7. 3; *Antiq.* xvii. 11. 4). Dywed hen ysgrifenwyr fod ffynonau poethion yn y gymydogaeth; a dywed Epiphanius fod yn agos i Gadara ogofau wedi eu naddu yn y graig, a elwid yn feddau (*Jour. Sac. Lit.* July, 1854, vi. 286). Oddiwrth yr amgylchiadau hyn, wedi eu cydmaru â darluniad Burckhardt o adfeiliau lle a elwir Um Keis, yr ydys wedi casglu y safant ar yr un man a Gadara. 'Yr oedd,' eb efe, 'yr hen dref wedi ei hadeiladu o gwmpas bryn, yr hwn yw y man uchaf yn y gymydogaeth. Ar y dwyrain i'r bryn mae nifer mawr o ogofau yn y graig galch, rhai o ba rai a gawsant eu heangu a'u gwneud yn drigianol; ac mae eraill o honynt wedi cael eu defnyddio fel beddau.' 'Mae yn gyfleuedig ar grib cadwyn o fynyddau a derfynant ddyffryn Llyn Tiberias a'r Iorddonen ar y dwyrain.' Darlunia wedi hyn y ffynonau poethion wrth odre y bryn ar ba un y mae y ddinas wedi ei hadeiladu (Burckhardt, *Trav. Syr.* 270, 271, 276). Mae adfeiliau yr hen ddinas yn gryn eang. Heblaw sylfeini rhestr gyfan o dai, mae dau chwareudy ar y tu gogleddol a dwyreinol i'r dref, y blaenaf wedi ei gwbl ddinystrio, ond yr olaf mewn cadwraeth gryn dda, ac yn hardd iawn; mae colofnau a phenynau drylliedig yn gorwedd yn mhob cyfeiryd. 'Mae muriau yr hen Gadara,' medd Irby, 'yn weledig yn awr. O'u mewn mae palmant y ddinas yn hawdd i'w ganfod, ac olion y cerbydau yn amlwg ar y ceryg.' 'Tua'r gogledd mae y Necropolis. Mae y beddau, y rhai ydynt oll dan y ddaear, wedi eu naddu allan o'r graig; mae y drysau yn rhai cadarn iawn. a chwedi eu tori allan o ddarnau mawrion o gareg. Mae rhai o honynt yn sefyll yn awr, ac yn troi ar eu colynau. Nid yw y colyn ond rhan o'r gareg, a chwedi ei osod yn y *socket* a dorwyd yn y graig. Mae gwynebau y drysau wedi eu tori ar lun *panels*' (Irby, *Trav.* 90).

Yr oedd gwlad y Gadareniaid yn olygfan un o wyrthiau hynotaf ein Harglwydd, sef iachâd y ddau ddyn cythreulig (Matt. viii. 28–34; Marc v. 1–19; Luc viii. 26–40); ac yma nis gallwn lai na sylwi ar rai amgylchiadau bychain ac sydd yn cadarnhau hanes yr efengylwyr. Oddiwrth yr hanes a roddir yn awr ymddengys fod ogofau wedi eu naddu yn y creigiau, y rhai a ddefnyddid fel beddau, tra yr oedd rhai o honynt yn drigianol. Yn awr, dywed Luc am y dyn cythreulig, 'Ac nid arhosai mewn tŷ, ond yn y beddau:' dywed Marc, 'Ac yn wastad nos a dydd yr oedd efe yn y mynyddoedd, ac yn mhlith y beddau:' a dywed Matthew, 'Dau ddieflig a gyfarfuant ag ef, y rhai a ddeuent o'r beddau, yn dra ffyrnig, fel na allai neb fyned y ffordd hono.' Gan fod moch, yn ol cyfraith Moses, yn greaduriaid aflan, a chan y cyfrifid eu cig yn ffieidd-dra gan yr Iuddewon, ymddengys braidd yn hynod y ceid cenfaint fawr o honynt yn pori yno, ond cyfrifir am hyn gan y ffaith taw dinas Roegaidd ydoedd Gadara. Gallasai y wlad fod yn wastadedd llyfn marw; ond darlunir ef gan yr efengylwyr fel gwlad lle yr oedd bryniau neu fynyddoedd. Nis gall fod yn anmhriodol i sylwi yn mhellach, nad yw golygfan y gwyrth wedi ei osod yn Gadara, ond yn 'ngwlad y Gadareniaid,' nid pell o Fôr Tiberias, tra yr ymddengys fod Gadara ychydig filltiroedd o bellder oddi yno.

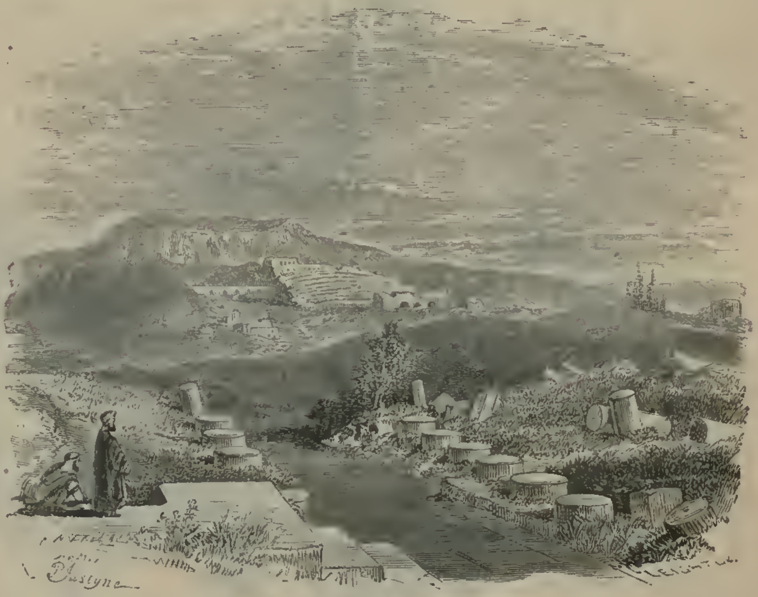
GADARA.

GAFR, creadur eithaf adnabyddus, o ba un mae amrywiaethau lawer. Mae yr afr,' medd Buffon, 'yn gryfach, ysgafnach, mwy gwisgi, a llai ofnus na'r ddafad.

Mae yn fywiog, chwimllyd, crwydrol, a chnawdwyllt. Nid heb lawer o drafferth y gellir ei gyfyngu, a hoffa ddringo, sefyll, ac hyd yn od gysgu ar lefydd uchel a chribog. Creadur cryf caled yw, a hawdd ei gadw, gan y medr bori un math o blanigyn, ac ni niweidir gan braidd un peth poradwy. Medr ymgynnal ar dir gruglyd, diffrwyth, a diwrtaith. Mae ansefydlogrwydd ei dymher i'w ganfod yn afreoleidd-dra ei weithredoedd. Cerdda, erys yn ddisymwth, rhed, neidia, dynesa neu ymneilldua; dengys ei hun neu ymguddia, neu ffy ymaith, fel pe dan ddylanwad dim ond chwim, ac heb un achos arall ond bywiogrwydd direol ei dymher.

'Pan yn cydbori â defaid, cymer y geifr y blaen arnynt, a gweithredant fel arweinyddion y ddeadell. Hoffant bori ar eu penau eu hunain ar benau bryniau, a gwell ganddynt ranau uchaf a garwaf y mynyddau. Gwnant niwed diderfyn pan ganiateir iddynt i fyned i ganol yd, gwinwydd, man goed, neu blanigfeydd ifeinc; oblegid bwytant yn wancus rhisgl tyner a changenau tyner coed, yr hyn a rwystra eu tyfiant. Osgoant lefydd llaith, gweinydd corsog, a phorfeydd breision. Nid yn aml y megir hwynt mewn gwledydd gwastad, lle ni lewyrchant, a lle mae eu cig bob amser yn ddrwg' (Buffon, *Nat. Hist.* iii. 491).

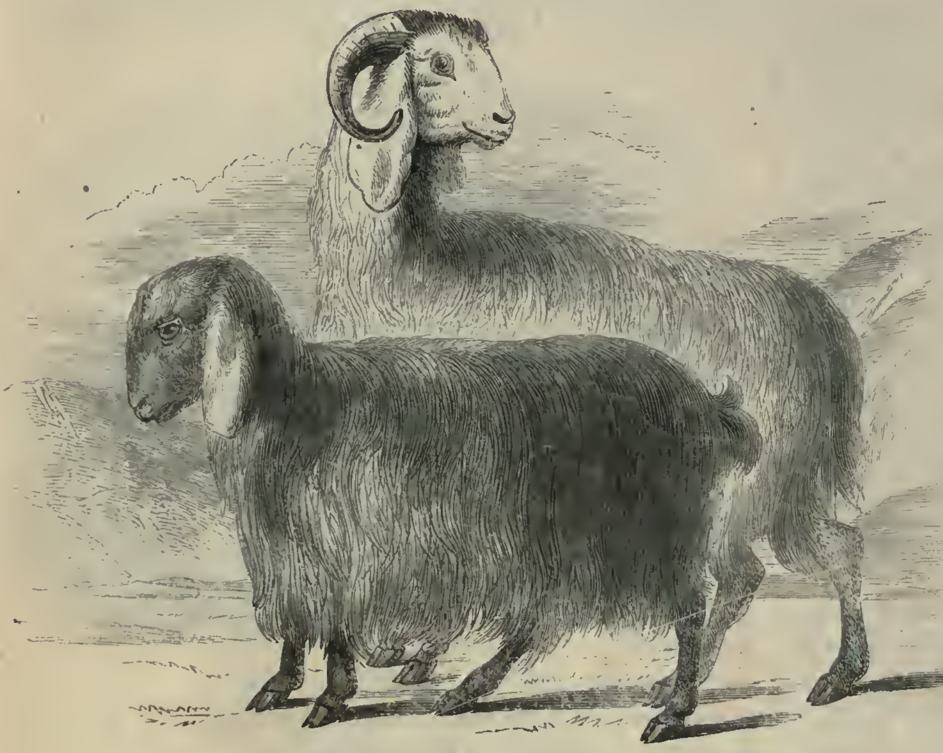

GEIFR SYRIAIDD.

Yr ydym yn ansicr mewn perthynas i ba fath o afr a sonir am dani yn yr Ysgrythyrau; efallai fod cyfeiriad at ragor nag un math. Yr ydym yn darllen am 'y geifr gwylltion ar gopa y creigiau,' ac am fod 'y mynyddoedd uchel yn noddfa i'r geifr' (1 Sam. xxiv. 2; Job xxxix. 1; Ps. civ. 18). Cedwid llawer iawn o eifr gan yr Hebreaid. Yr oedd mil o eifr gan Nabal, yr hwn a drigai yn ngwlad fynyddig Judah (1 Sam. xxv. 2). Fel ebyrth defnyddid llawer iawn o eifr a mynnod, yn gystal a defaid ac wyn (Lef. iii. 12, &c.) Gellid hyd yn od yn y pasg ddefnyddio mynn yn gystal ag oen (Exod. xii. 1). Yn y defnydd a wneir yn bresenol o eifr mae genym enghreifftiau o'r defnydd a wneid o honynt yn yr hen amseroedd. Defnyddir llaeth geifr yn fwyd, yn enwedig mewn gwledydd mynyddig creigog, lle cedwir llawer o honynt. Felly y gwneid yn mhlith yr Hebreaid: 'Ti a gei,' medd Solomon, 'ddigon o laeth geifr yn fwyd i ti, yn fwyd i'th dylwyth, ac yn gynnaliaeth i'th lancesau' (Diar. xxvii. 27). Er nad yw cig geifr yn flasus iawn i'r rhai sydd anghynefin ag ef, etto mae cig mynn yn ddeintiol iawn, a gwell gan lawer ef na chig oen. Yn yr hen amser ymddengys y mawr fwynheid ef. 'Dos,' medd Rebeccah wrth Jacob, pan yr oedd hi yn cynllwyno i dwyllo ei gwr oedranus, ac i gael ei fendith dadol i'w dewis-fab ieuangaf, 'yn awr i'r praidd, a chymer i mi oddi yno ddau fynn gafr da, ac mi a'u gwnaf hwynt yn fwyd blasus i'th dad, o'r fath a gar efe' (Gen. xxvii. 9; gwel hefyd xxxvii. 17; Barn. vi. 19). Mae blew rhai mathau o eifr yn werthfawr iawn, ac yn cael ei ddefnyddio gan y Tyrciaid ac eraill i wneud *camlets* o hono, y rhai a wnant wisgoedd defnyddiol. Yn yr un modd, yn mhlith yr Hebreaid, nyddid a gwauid blew geifr, a gwnawd lleni o hono i fod yn babell-len ar y tabernacl (Exod. xxxv. 26; xxxvi. 14, 18). Mae geifr y Dwyrain yn gyffredin yn dduon, a chan fod y brethyn a wneir o'u blew yn ddu hefyd, defnyddir ef yn gyffredin gan yr Arabiaid fel lleni i'w pebyll, a dyna y rheswm yr ymddengys eu pebyll yn dduon (Hackett, *Illust.* 36).

GA'IUS, enw mwy nac un o'r dychweledigion boreuol at Gristionogaeth a enwir yn y T. N., ond gan nad yw bob amser yn hawdd i'w gwahaniaethu, cyfeiriwn at y gwahanol hanesion roddir am danynt:—1. Gaius, un o'r ddau berson a fedyddiwyd gan Paul yn Corinth (1 Cor. i. 14), yr hwn ydoedd lettywr Paul ar yr amser yr ysgrifenodd ei lythyr at y Rhufeiniaid, ac annerchiad yr hwn a ddenfyn at y Cristionogion yn Rhufain (Rhuf. xvi. 23). 2. Yn Act. xix. 29 yr ydym yn darllen am 'Gaius ac Aristarchus o Macedonia, cydymdeithion Paul,' y rhai oedd gyd ag ef yn Ephesus, ac ar yr achlysur o'r terfysg a gyfodwyd gan Demetrius y gof arian, cipiodd y terfysgwyr hwynt, 'ac a ruthrasant yn unfryd i'r orsedd.' 3. Yn Act. xx. 4 mae coffa am 'Gaius o Derbe,' yn mhlith y cyfeillion ac a aethant gyda Paul i Asia ar yr achlysur o'i daith olaf i Jerusalem. 4. 'Gaius anwyl,' at yr hwn yr ysgrifenodd Ioan ei drydydd epistol, a'r hwn a ymddengys ei fod yn nodedig am ei gymeriad caredig a llettygar (3 Ioan 1–8). Efallai mai nid personau gwahanol oedd yr oll o'r rhai hyn; ond pa un ai yr un personau oedd rhai o honynt, neu pa rai oedd yr un sydd yn anmhosibl ei benderfynu.

GALA'TIA, gwlad yn Asia Leiaf, ac yn gyfleuedig tua'i chanol. Hil o Gauliaid neu Geltiaid oedd ei thrigolion, ac o'r un cyff a thrigolion presenol Ffrainc. Ychydig ganrifoedd cyn y cyfnod Cristionogol darfu heidiau lliosog o'r Gauliaid symud o'u trigfanau Europeaidd, ac ymdaenu yn mhob cyfeiryd. Ynghylch 300 o flyneddau c.c. darfu i amryw lwythau ac oedd wedi ymsefydlu yn Pannonia, ar y Danube, a'r Save, oresgyn y gwledydd tua'r dehau—

Ilyria, Thrace, Thessaly, a Macedonia. Ar ol i rai o'r llwythau hyn ennill Byzantium, a darostwng i dalu teyrnged holl forlan y Propontis, gwnaeth rhan o honynt, ynghylch 278 c.c. baso i Asia Leiaf, ac ymdaenu dros yr holl wlad, gan gario difrod a thrueni gyda hwynt lle bynag yr elent; ond gyrwyd hwynt yn eu hol gan Attalus, brenin Pergamus, ynghylch 238 c.c., a chyfyngwyd hwynt o fewn y dalaeth ganolbwyntaidd, yr hon a alwyd wedi hyn yn Galatia. Yn 189 c.c. dygwyd hwynt dan lywodraeth Rhufain gan Manlius, ond caniatteid iddynt gael eu tywysogion eu hunain. Yr olaf o'r rhai hyn oedd Amyntas, yr hwn a lofruddiwyd 26 c.c., a gwnaeth Augustus droi Galatia yn dalaeth Rufeinig (Davidson, *Introd. N. T.* ii. 287).

Galatia y T. N. ydoedd mewn ffaith Gaul y Dwyrain. Gellid galw yr Epistol at y Galatiaid yn fwy llythyrenol a chywir yn Epistol at y Gauliaid. Pan sonia Livy yn ei hanes am ryfel-deithiau y Rhufeiniaid yn Galatia, geilw drigolion y wlad bob amser yn Gauliaid. Pan sonia yr haneswyr Groegaidd am drigolion hen Ffrainc, y gair a arferant am danynt yw Galatiaid. Nid yw y ddau air ond Groeg a Lladin am yr un enw *barbaraidd* (Conybeare, i. 262).

Ymddengys i Paul sefydlu eglwysi Cristionogol yn Galatia oddiwrth amryw ranau o'r epistol a ysgrifenodd attynt megis yn i. 6–8, 11; iv. 11, 13. Nid yw, fodd bynag, yn enwi un o'r trefydd lle y cafodd yr eglwysi hyn eu ffurfio. Mae ei epistol wedi cael ei ysgrifenu yn gyffredinol at 'eglwysi Galatia' (i. 2). Ymddengys oddiwrth yr Actau iddo ymweled ddwy waith a Galatia; yn gyntaf gyda Silas a Timotheus (xvi. 6), a thro arall ar ol dychwelyd i Jerusalem, pan y dywedir iddo 'dramwy trwy wlad Galatia mewn trefn, a chadarnau yr holl ddisgyblion' (xviii. 23)—adroddiad a gynwys fod dychweledigion wedi cael eu gwneud yn flaenorol yn y talaethau hyn. Yn 2 Tim. iv. 10, Paul, pan yn ngolwg angeu, a ysgrifena i ddweud fod Crescens wedi ymadael i Galatia; ac ysgrifena Pedr ei Epistol Cyntaf at y 'dyeithriaid ar wasgar ar hyd Pontus, *Galatia*, Cappadocia, Asia, a Bithynia' (i. 1).

Yn y Galatiaid at y rhai yr ysgrifenwyd epistol Paul ni ganfyddwn debygolrwydd mawr i drigolion Ffrainc yn ein hamser ni. Yr oeddynt yn bobl a dderbyniasant yr apostol 'megis angel Duw, megis Crist Iesu;' y rhai, 'pe buasai yn bosibl, a dynasent eu llygaid, ac a'u rhoisent iddo;' 'y rhai a redasant yn dda, ond a gymerasant eu rhwystro;' 'y rhai a symudwyd mor fuan oddwrth yr hwn a'i galwodd;' 'y rhai a lygad-dynwyd gan eu hathrawon newydd fel nad ufuddhaent i'r gwirionedd,' a'r rhai, wedi ymranu yn eu plith eu hunain oeddynt barod i 'gnoi a thraflyncu eu gilydd' (Gal. i. 6, 7; iii. 1; iv. 14, 15; v. 15). Nid dychymyg yn unig sydd yn cael yn yr ymadroddion hyn arwyddion o gymeriad yr hil hynod hono o bobl ac y mae pob ysgrifenydd o Cesar i Thierry wedi eu darlunio fel rhai a dderbyniant argraphiadau yn fuan, a'r rhai ydynt agored i gyfnewidiadau disymwth —pobl ac y mae eu cyfnewidioldeb yn ogyfuwch â'u brwdfrydedd.

GAL'BANUM, un o'r elfenau a wnai i fynu y perarogl santaidd a osodid ger bron y dystiolaeth o fewn pabell y cyfarfod (Exod. xxx. 34–36). *Gwm resin* ac arogl cryf yn perthyn iddo, a dygir i'r wlad hon mewn rhan o Smyrna, ac mewn rhan o'r India (Thomson, *Mat. Med.* ii. 165); ond er ei fod yn adnabyddus cyhyd, y mae hyd y dydd heddyw gryn amrywiaeth barn ynghylch y planigyn a'i cynyrcha.

GAL'ILEA, rhan eang o wlad yn ngogledd Canaan, ac ar y gorllewin i Fôr Tiberias. Gynt cyfyngid yr enw i'r rhanau mwyaf gogledd-orllewinol o'r wlad. Yn nyddiau Josua appwyntiwyd 'Cedes yn Galilea, yn Mynydd Naphtali,' yn un o'r dinasoedd noddfa (Jos. xx. 7); 'ac o lwyth Naphtali, Cedes yn Galilea, a'i meusydd pentrefol' a roddwyd i'r Lefiaid (xxi. 32; 1 Cron. vi. 76). Rhoddodd Solomon i Hiram, brenin Tyrus, fel cydnabyddiaeth am y cymhorth a roddasai iddo pan yn adeiladu y deml ac adeiladau eraill, 'ugain o ddinasoedd yn ngwlad Galilea' (1 Bren. ix. 10–13), y rhai yn ddiau oeddynt gyfleuedig yn agos i Phenicia, ei diriogaeth ei hun. Darfu i Tiglath-pileser, brenin Assyria, ennill Ijon, ac Abel-beth-maachah, a Janoah, a Cedes, a Hazor, a Gilead, a Galilea, holl wlad Naphtali, ac a'u caethgludodd i Assyria (2 Bren. xv. 29). Mae y rhan fwyaf o'r enwau hyn yn pwynto at ranau gogleddol gwlad Israel, ac yn neillduol y gogledd-orllewin; ac y mae y rhestriad yn arwain i'r dybiaeth nad oedd Galilea ar y pryd ond rhan go fechan o wlad. Y mae, fodd bynag, adnod yn Esaiah yn yr hon yr ymddengys y cymhwysir yr enw Galilea at ran o wlad ar yr ochr ddwyreiniol i'r Iorddonen: 'Ac wedi hyny yn ddwysach y cystuddiodd hi wrth ffordd y môr, tu hwnt i'r Iorddonen, yn Galilea y cenedloedd' (Esa. ix. 1). Cyfeirir at yr adnod hon gan Matthew: 'Tir Zabulon, a thir Naphtali, wrth ffordd y môr, tu hwnt i'r Iorddonen, Galilea y cenedloedd' (iv. 15). Oddiwrth yr iaith a ddefnyddir yn y ddwy adnod hyn, mae rhai wedi casglu, ac nid yn annaturiol, fod 'Galilea y cenedloedd' yn gyfleuedig ar y tu dwyreiniol i'r Iorddonen, ac y cymerai i mewn ran go helaeth o randir yr hanner ddwyreiniol o Manasseh; a thybient iddi dderbyn yr enw hwn oblegid yr ymylai âr wledydd paganaidd Syria ac Arabia, ac y trigai yno niferi lliosog o genedloedd gyd â'r Iuddewon. Ond dylid sylwi er taw ystyr wreiddiol a mwyaf cyffredin y gair Hebraeg עבר *ar yr ochr arall*, etto mewn amryw adnodau arferir ef i arwyddo *ar yr ochr hyn*, megis yn Jos. v. 1; ix. 1; xii. 7; 1 Cron. xxvi. 30; ac er yr arferir y gair Groeg περαν i arwyddo yr *ochr arall*, etto ymddengys fod iddo yr ystyr o yn *agos*, neu o *gylch*, ond darllen Num. xxxii. 19, Sept. (Doddridge, *Expos.* i. 190). Yr ydym yn anewyllysgar i fabwysiadu yr ystyr llai cyffedin sydd i'r gair yn hytrach na'r un arferol, etto yma tueddir ni i wneud felly; oblegid er y sonir mor aml am Galilea yn yr Ysgrythyrau, ac hefyd gan ysgrifenwyr eraill, etto, gyd â'r eithriad unigol bresenol, nid oes genym un prawf fod un rhan o honi yn gyfleuedig ar y tu dwyreiniol i'r Iorddonen. Yn Maccab. v. 15, cyfarfyddwn hyd yn od â'r geiriau 'holl Galilea y cenedloedd' mewn cysylltiad a ddengys yn amlwg ei bod ar y tu gorllewinol i'r afon hono. Dyma hanes Galilea gan Josephus: 'Yn awr,' eb efe, 'mae Phenicia a Syria yn cwmpasu y ddwy Galilea, sef yr uchaf a'r isaf. Amgylchir hwynt tua'r dwyrain gan derfynau tiriogaeth berthynol i Ptolemais a chan Carmel, yr hwn fynydd a berthynai gynt i'r Galileaid, ond yn awr a berthynai i'r Tyriaid. Amgylchir hwynt ar y dehau gan Samaria a Scythopolis, cybelled ac afon yr Iorddonen; ar y dwyrain gan Hippene a Gadaris, ac hefyd gan Gaulanitis a therfynau teyrnas Agrippa; amgylchir eu rhanau gogleddol gan Tyrus a gwlad y Tyriaid. Gyda golwg ar Galilea Isaf, ymestyn o Tiberias i Zabulon; ac o'r llefydd arforawl, Ptolemais yw ei chymydog. Ei lled a gymerir o bentref a elwir Xaloth, yr hwn a orwedd yn y gwastadedd mawr cybelled a Bersabe, o ba un hefyd y cymerir lled Galilea Uchaf, cybelled a'r pentref Baca, yr hwn a rana wlad y Tyriaid oddi wrtho. Ei hyd a gymerir o Meloth i Thela, pentref yn agos i'r Iorddonen (*Wars*, iii. 3. 1). Mae yn debygol fod Galilea y T. N. yn wlad eangach yn amser ein Harglwydd nac yr oedd yn yr hen amserau cyn hyny. Cyfatebai Galilea y T. N., yr hon oedd prif olygfan bywyd a gweinidogaeth ein Harglwydd, â Galilea Josephus, tra y cyfatebai 'Galilea y cenedloedd' i'r hyn eilw ef yn Galilea Uchaf, sef rhan o'r wlad a orweddai yn agos i Phenicia, a'r hon, efallai, a boblogid gan lawer o'r paganiaid cymydogaethol, megis y Tyriaid a'r Syriaid, yn gystal a chan yr Iuddewon.

Nid oedd y Galileaid yn amser ein Harglwydd mewn llawer o fri, yn enwedig gyda golwg ar gynysgaethu athraw crefyddol (Ioan i. 46; vii. 52); etto efallai na wahaniaethent oddi wrth y lleill o'u cydwladwyr gyda golwg a'r gadw ordinhadau deddf Moses (Luc ii. 41–44; iv. 14–16, 31; xiii. 1; Ioan iv. 45). Siaradent amryw-iaith (*dialect*) lygredig o iaith y wlad; ac wrth y *dialect* yma yr adwaenwyd Pedr, er gwadu o hono ei Feistr, fel un o'i ganlynwyr (Matt. xxvi. 73; Marc xiv. 70). Mewn ffordd o syndod y darfu i'r bobl ddweud wrth eu gilydd ar ddydd y Pentecost, 'Wele, onid Galileaid yw y rhai hyn oll sydd yn llefaru?' (Act. ii. 7). Darfu i'r Galileaid gymeryd rhan weithgar yn y cystuddiau a gyfodasant yn y wlad ar ol marwolaeth Herod (Act. v. 37). Yr oeddynt o gymeriad terfysglyd, a nodweddid hwynt gan eu gwrthwynebrwydd i'r Rhufeiniaid. Cyfeiria ein Harglwydd at y 'Galileaid y cymysgasai Pilat eu gwaed ynghyd â'u haberthau' (Luc xiii. 1). Pa un a achoswyd hyn gan ryw weithredoedd terfysglyd o'r eiddynt hwy, neu trwy ei lywodraeth ormesol fympwyol ei hun, nid yw yn ymddangos.

GA'LIO, brawd Seneca, y moeswerswr paganaidd, a mab mabwysiedig Lucius Junius Galio, oddiwrth yr hwn y derbyniodd ei enw. O dan yr ymerawdwyr Claudius a Nero yr oedd ef yn rhaglaw Achaia. Ynghylch o.c. 54, pan y darfu i'r Iuddewon, oblegid eu llid at Paul, yr hwn oedd wedi llwyddo i ddychwelyd llawer o'r Corinthiaid at Gristionogaeth, ei lusgo ger bron brawdle Galio fel un euog o ddysgu dynion i addoli Duw yn groes i'r ddeddf; fel yr oedd Paul yn myned i atteb drosto ei hun, Galio, yr hwn oedd o dymher fwyn—adwaenid ef wrth yr enw *dulcis* (melys) Galio—a ddywedodd wrth yr Iuddewon, pe buasai eu cyhuddiadau yn erbyn Paul o natur cyfraithdroseddau, golygasai ei hun dan angenrhaid i roddi gwrandawiad iddynt; ond gan na pherthynent ond i ddadleuon ofer ynghylch eu deddf hwynt, gyrodd hwynt oddi ger bron ei orseddfainc. Darfu i'r Groegiaid paganaidd, yn falch o'r cyfleusdra i dramgwyddo yr Iuddewon, ymaflyd yn Sosthenes, prif lywydd y synagog a'i guro ger bron y frawdle, heb i Galio ymyraeth dim a'r matter (Act. xviii. 12–17). Yn mhen rhai blyneddau ar ol hyn gosodwyd Galio i farwolaeth trwy orchymyn Nero.

Mae enw Galio yn rhyw sut wedi dyfod i fod yn un diarebol am ddyn difatter am grefydd, ond yn ddiachos. Gwnaeth ef, er ei glod, beidio talu sylw i gyhuddiadau yr Iuddewon yn erbyn Paul; a phan ddarfu i'r Groegiaid guro Sosthenes, yr hwn yn debygol a ddaethai yn mlaen fel ei gyhuddwr, ni wnaeth gyfryngu er mwyn ei ddiogelwch, gan olygu efallai, ac nid yn anghywir, yr haeddai yr oll a gawsai.

GALW sydd air a arferir mewn amrywiol ystyron yn yr Ysgrythyrau, ond y mae felly hefyd mewn iaith gyffredin; nid ofynant, gan mwyaf, am un eglurhad. Ni sylwn ond yn unig ar ddau neu dri ystyr yn mha rai yr arferir ef yn yr Ysgrythyrau. 1. Gwahodd a thynu pechaduriaid i undeb â Christ, trwy bregethiad y gair, a gweithrediad yr Yspryd Glân. Trwy hyn yr argyhoeddir dyn o'i bechod a'i drueni, y goleuir ei feddwl trwy wybodaeth o Grist fel un abl ac ewyllysgar i'w achub, yr adnewyddir ei ewyllys, ac y perswadir ac y nerthir ef i wneud derbyniad o Iesu Grist fel y cynygir ef iddo yn yr efengyl. Mae yr alwad hon *yn ol bwriad Duw*, gyda golwg ar bersonau, amser, a dull (Rhuf. viii. 28; 2 Tim. i. 9). Mae yn benarglwyddiaethol a rhad; nid llawer o rai doethion, nid llawer o rai galluog, nid llawer o rai boneddigion a alwyd (1 Cron. i. 26, 27). Mae'r alwedigaeth yn un *uchel*, mae yn dyfod oddiwrth y Goruchaf, ac yn ein dwyn i berthynas â'r gogoniant a'r dedwyddwch uchaf (Phil. iii. 14). Mae yn *santaidd* yn ei hawdwr, ei hofferynau, a'i hamcan. Gan ein bod yn cael ein galw gan allu gogoneddus a rhinwedd hollalluog gras Duw, felly fe'n gelwir i *ogoniant a rhinwedd*, i santeiddrwydd a dedwyddwch (2 Pedr i. 3). Mae yn alwad *nefol*, yn dyfod o'r nefoedd, ac yn ein parotoi ar gyfer y nefoedd (Heb. iii. 1). Mae hi yn *ddiedifarhaus*, gan na wna Duw fwrw neb ymaith ac sydd wedi cael eu tynu atto (Rhuf. xi. 29; viii. 30, 38, 39). 2. Cael eu galw; bod, ond yn gyffredin yn cynwys y drychfeddwl o fod yn *gydnabyddedig*, y peth a elwir felly. Dyma yr ystyr cyffredin i'r gair yn yr Ysgrythyr, ac y mae yn briodol i sylwi arno. 'Gelwir ei enw ef Rhyfeddol, Cynghorwr, y Duw cadarn, Tad tragywyddoldeb, Tywysog tangnefedd' (Esa. ix. 6)—h.y., 'efe a fydd Rhyfeddol, Cynghorwr, y Duw cadarn,' &c. 'Canys gwyddwn y byddid lwyr anffyddlon, a'th alw o'r groth yn droseddwr' (xlviii. 8)—h.y., 'yr oeddit yn droseddwr o'r groth.' 'Gwelwch pa fath gariad a roes y Tad arnom, fel y'n gelwid yn feibion i Dduw' (1 Ioan iii. 1)—h.y., 'fel y byddem ni yn feibion i Dduw.' 3. *Galw Duw yn dyst ar enaid un* ydyw appelio atto am wirionedd yr hyn ddywedir (2 Cor. i. 23).

GALLU. 1. Nerth (Hos. xii. 3, 4). 2. Awdurdod a hawl i lywodraethu teyrnasoedd, dinasoedd, neu ddospeirth o ddynion (Matt. ix. 6). 3. Braint (Ioan i. 12). 4. Rhyddid (1 Cor. ix. 4, 6). 5. Grym, nerth gorfodol (Ezra iv. 23). Gelwir Duw yn allu ar gyfrif ei nerth a'i awdurdod diderfyn (Matt. xxvi. 64). Gelwir Crist croeshoeledig yn allu Duw; yn nghyfansoddiad ei berson Duw-ddyn, ac yn ei swydd a'r cyflawniad o honi, wrth brynu, argyhoeddi, a maddeu i bechaduriaid mae nerth ac awdurdod Duw yn cael eu hamlygu mewn modd rhyfeddol (1 Cor. i. 24). Gelwir yr Yspryd Glân yn nerth neu allu y Goruchaf i ddangos y gallu a'r effeithiolddeb anfeidrol trwy yr hwn y gweithredodd yn nghnawdoliad Crist, ac yn iachawdwriaeth dynion (Luc i. 35). Gelwir angelion, da a drwg, yn nerthoedd: maent hwy, pan awdurdodir hwynt gan Dduw, neu pan rydd iddynt ganiatad, yn alluog i gyflawni gweithredoedd mawrion a grymus ac nas medr neb creaduriaid eraill eu cyflawni (Col. i. 16; Eph. vi. 12). Mae ustusiaid neu swyddogion gwladol yn alluoedd neu nerthoedd; maent wedi eu gwisgo ag awdurdod, yn llywodraethu ar eraill, ac yn abl i wneud llawer nas medr eraill ei wneud (Rhuf. xiii. 1). 'Mae pob gallu wedi ei roddi i Grist yn y nefoedd ac ar y ddaiar;' mae wedi ei wisgo â'r awdurdod uchaf ar yr holl greadigaeth fyw a difywyd, rhesymol a direswm, ac mewn modd arbenig ar yr eglwys weledig ac anweledig; ac efe a arfer yr awdurdod hon ar ran ei weision er dwyn yn mlaen achosion ei deyrnas (Matt. xxviii. 18). Darostwng bob gallu pan yn niwedd y byd y dihatra bob rheolwr, gwladol ac eglwysig, o'r awdurdod a arferent yn flaenorol, a gesyd derfyn ar swyddi yr ustus a'r weinidogaeth (1 Cor. xv. 24). Yr oedd gallu gan Jacob pan y gorchfygodd yr angel: trwy weddi daer cyrhaeddodd y bendithion a ddymunai (Gen. xxxii. 28). Nerthoedd neu alluoedd y byd a ddaw ydyw dylanwadau grymus a gweithrediadau gwyrthiol yr Yspryd Glân (Heb. vi. 5). Gall yr arwydda sigliad nerthoedd, neu alluoedd y nefoedd, arwyddion yn yr wybr, a dymchweliad rheolwyr yr eglwys a'r wladwriaeth Iuddewig, a thywylliad goleuadau'r nen cyn y farn ddiweddaf (Matt. xxiv. 29). Mae nerth marwolaeth gan Satan; dychryna ddynion ag ofn marwolaeth; ac fe a'u poenydia yn yr ail farwolaeth (Heb. ii. 14). Mae bywyd ac angeu yn ngallu y tafod; mae llawer a fyno'r tafod ag achosi angeu neu fywyd (Diar. xviii. 21). Gelwir pen neu wyneb-orchudd yn awdurdod, gan yr arddengys ei bod yn ddarostyngedig i awdurdod ei gwr (1 Cor. xi. 10). Yn yr adgyfodiad cyfodir y saint mewn nerth; bydd eu cyrph yn dragywyddol rydd oddiwrth bob gwendid, a byddant yn abl dwyn tragywydd bwys y gogoniant â pha un eu gwisgir, a chyflawni y dyledswyddau mawrion a phwysig y cant eu galw i'w cyflawni (1 Cor. xv. 43).

GAMA'LIEL, Pharisead nodedig a doctor yn y gyfraith Iuddewig, ac wrth draed yr hwn y dygwyd Paul i fynu. Pan, heb fod yn hir ar ol esgyniad ein Harglwydd, y cynygodd y cynghor Iuddewig osod yr apostolion i farwolaeth, cynghorodd Gamaliel hwynt i'w gadael yn llonydd; oblegid os twyllwyr oeddynt, yr ymddangosai eu ffolineb yn fuan, ac y deuai eu holl gynllun i'r dim, megis yr ydoedd wedi dygwydd i Judas a Theudas; ond os oedd eu hachos o Dduw, ni fyddai ei wrthwynebu ond yr un peth ac ymladd yn erbyn Duw. Trwy yr araeth hon y perswadiodd y cynghor i arbed eu bywydau (Act. xxii. 3; v. 34–40). Dywedir taw wyr yr enwog Hilel ydoedd Gamaliel, yr hwn ydoedd sylfeinydd un o brif ysgolion yr Iuddewon, a phenaeth y sanhedrim Iuddewig am lawer o flyneddau. Gamaliel ydoedd prif addurn yr ysgol hon. Yr oedd dylanwad mawr gan ei olygiadau ar yr Iuddewon; ac y mae yn ddywediad o eiddo y Talmud 'fod gogoniant y ddeddf wedi diflanu ar ol marwolaeth Rabban Gamaliel.' Yr hyn ddywedir yn mhellach am ei ddychweliad at Gristionogaeth, a'r rhan a gymerodd yn nghladdedigaeth amrhydeddus Stephan, yr ydym yn paso heibio iddo fel peth anheilwng o sylw (Conybeare, i. 61).

GAR'IZIM, MYNYDD, a BRYN EBAL, oeddynt ddau fryn yn Samaria, y rhai a ymgyfodent yn uniongyrchol o'r dyffryn yn mha un yr oedd yr hen Sichem yn gyfleuedig, ac yn yr hwn y mae Nabulus presenol. Cyfodant o fewn dau neu dri cham oddiwrth eu gilydd; Bryn Ebal ar y gogledd, a'i gopa yn hynod ddiffrwyth a noeth; Bryn Garizim ar y dehau, ac hyd yn od ei gopa yn dwyn arwyddion o wrteithiad. Mae y ddau yn serth a chreigog, ac yn ymddangosiadol ynghylch 800 o droedfeddi o uchder (Robinson, iii. 96). Ar Fryn Ebal, yn ol y copi Hebraeg, ac ar Fynydd Garizim, yn ol y Samariaid, y gorchymynwyd i'r Israeliaid i 'osod o honynt geryg mawrion,' ac 'ysgrifenu arnynt holl eiriau y gyfraith,' ac 'adeiladu allor i'r Arglwydd eu Duw, ac offrymu arni boeth-offrymau, a hedd-aberthau,' a 'bwyta yno, a llawenychu ger bron yr Arglwydd.' Gorchymynwyd hwynt hefyd i sefydlu chwech o'r llwythau ar Fynydd Garizim —Simeon, a Lefi, Judah ac Issachar, Joseph a Benjamin, i fendithio y bobl; a chwech ar Fryn Ebal i'w melldithio —Reuben, Gad, ac Aser, Zabulon, Dan, a Naphtali; ac yr oedd y 'Lefiaid i ddweud wrth bob gwr o Israel â llef uchel,' a chyhoeddi uwch eu penau y bendithion a'r melldithion, ac fel yr oedd y bendithion a'r melldithion yn cael eu cyhoeddi yr oedd yr 'holl bobl i ddweud Amen' (Deut. xxvii. 28). Mae yn rhaid ei fod yn wasanaeth dyddorol a difrif-ddwys dros ben, ac yn dueddol i wneud argraph ddofn a pharhaus ar eu meddyliau. Yn ol gorchymyn Moses, awd trwy y gwasanaeth hwn gan genedl Israel yn fuan ar ol iddynt fyned i mewn i Ganaan dan arweiniad Josua, amgylchiad a wnai o angenrheidrwydd ychwanegu yn fawr at ei ystyr (Jos. viii. 30–35). Nid ymddengys y bwriedid y gwasanaeth hwn i gael ei gyflawni ond unwaith.

Ar Fynydd Garizim adeiladwyd teml i'r Samariaid, a chafwyd cenad i wneud hyn gan Alexander o Macedon pan yr oedd ar ei ffordd i ddarostwng ymerodraeth Persia. [SAMARIAID.]

GAR'LLEG a enwir yn Num. xi. 5 fel un o gynyrchion llysieuol yr Aipht, y rhai a fwytai yr Israeliaid yn yr Aipht, ac ar y rhai yr edrychent yn ol yn yr anialwch gyda galar. Yn ol tystiolaeth yr hynafiaid codid llawer o arlleg yn yr Aipht. Mae y Talmud yn dweud y gwnai yr Iuddewon flasuso llawer math o fwyd â garlleg; ac y mae yn ddigon hysbys eu bod, fel llawer o genedloedd deheuol eraill, yn parhau i fod yn hoff o honynt (Rosen. *Bot.* 94, 95).

GATH, un o ddinasoedd pum arglwydd y Philistiaid. Yr oedd hi yn hen iawn, oblegid tra yr oedd Ephraim, mab Jacob, yn fyw, darfu i 'wyr Gath' ladd amryw o'i feibion (1 Cron. vii. 21, 22). Goliath, yr hwn oedd o hil y cawri, ac a laddwyd gan Dafydd, a elwir yn 'Goliath o Gath' (1 Sam. xvii. 4–10, 40–51). Achis, at yr hwn y ffodd Dafydd pan yn ceisio dianc rhag Saul, a elwir yn 'frenin Gath' (xxi. 10–15; xxvii. 1–7). Gelwid trigolion Gath yn Githiaid (Jos. xiii. 3); ac y mae yn amgylchiad hynod fod, ar yr achlysur o wrthryfel Absalom, yn myddin Dafydd gorph o Philistiaid, ac iddynt barhau yn ffyddlon iddo pan y gwnaeth cynifer o'i ddeiliaid ei hun ymuno â'i fab gwrthryfelgar: 'Yr holl Cerethiaid, a'r holl Pelethiaid, a'r holl Gethiaid, y chwe chan wr a ddaethai ar ei ol ef o Gath oedd yn cerdded o flaen y brenin;' ac ymddengys yn mhellach eu bod dan lywyddiad un o'u cydwladwyr eu hunain, sef 'Ittai y Gethiad' (2 Sam. xv. 18–22). Ymddengys i Gath gael ei dinystrio yn foreu, o'r un lleiaf i golli ei phwysigrwydd. Cyfeiria Amos at ryw ddygwyddiad o'r fath (vi. 2); ac nid enwir Gath gan y prophwydi diweddar mewn cysylltiad â'r pedair dinas arall berthynol i'r Philistiaid (Amos i. 6–8; Jer. xxv. 20; Seph. ii. 4, 5; Zech. ix. 5, 6). Nid ydys yn gwybod yn awr am olion Gath, ac nid oes sicrwydd ynghylch ei sefyllfan (Robinson, *Res.* ii. 420).

GATH-HE'PHER, neu GITTAH-HE'PHER, dinas yn Galilea, ac yn enwog fel lle genedigaeth Jonah y prophwyd (Jos. xix. 13; 2 Bren. xiv. 25). Dywed Jerome ei bod yn ddwy filldir o bellder o Sephoris neu Diocæsarea.

GATH-RIM'MON. Yr oedd dau le o'r enw hyn, un yn rhandir Dan, ac ar y gorllewin o Jerusalem, a'r llall yn rhandir hanner llwyth gorllewinol Manasseh. Rhoddwyd y ddau i'r Lefiaid o deulu Cohath (Jos. xxi. 24, 25). Mewn gwlad mor llawn o winllanoedd a Chanaan ni raid i ni ddim synu i gyfarfod ag amryw ddinasoedd o'r enw Gath, neu 'win-wryf.'

GA'ZA, dinas yn agos i ben dehau-orllewinol Canaan, ac o fewn taith awr o Fôr y Canoldir. Mae hi yn mhlith y cyntaf o'r dinasoedd Canaaneaidd a enwir yn yr H. D. (Gen. x. 19), a daeth yn enwog wedi hyn fel un o bum dinas arglwyddi y Philistiaid. Estynodd Josua ei fuddugoliaethau hyd Gaza, ond nid ymddengys iddo ei hennill (Jos. x. 41; xi. 22; xiii. 3). Ar ol ei farwolaeth ef, fodd bynag, ennillodd Judah hi, ynghyd ag Ascelon ac Ecron a'i therfynau (Barn. i. 18). Ond ni yrwyd y Philistiaid allan o'r wlad (Barn. iii. 1–3), a chafodd plant Israel, fel cosb am eu pechodau, eu 'rhoddi yn llaw y Philistiaid ddeugain mlynedd' (Barn. x. 6, 7; xiii. 1). Ymddangosodd Samson o'r diwedd fel amddiffynydd a dialydd ei bobl, a daeth Gaza yn enwog fel golygfan ei wrhydri, ei garchariad, a'i farwolaeth. Y ddinas hon oedd terfyn gorllewinol teyrnas Solomon (1 Bren. iv. 24). Cyhoeddodd y prophwydi farnedigaethau trymion uwch ei phen (Jer. xxv. 20; xlvii. 5; Amos i. 6, 7; Seph. ii. 4; Zech. ix. 5). Tarawyd hi gan Pharaoh, brenin yr Aipht, yn amser Jeremiah (Jer. xlvii. 1); a dywedir i Cambyses, brenin Persia, yn ei ryfelgyrch yn erbyn yr Aipht ddodi ei drysorau ynddi. Cymerodd Alexander Fawr Gaza ar ol gwarchae hir; a chwedi ei gyffroi gan y gwrthwynebiad a gyfarfyddodd, ymddygodd tuag at y llywodraethwr Persiaidd a'i hamddiffynwyr dewrion eraill yn y modd mwyaf creulon. Yn amser rhyfeloedd y Maccabeaid yr oedd Gaza yn lle gryn gadarn: cadarnhawyd hi gan y Bacchides Syriaidd; ei meusydd pentrefol a losgwyd gan Jonathan, a chymerwyd y ddinas gan Simon (1 Maccab. xi. 61; xiii. 43). Alexander Jannæus, brenin yr Iuddewon, ynghylch 96 c.c. a'i hennillodd, ac a'i llwyr ddymchwelodd, ar ol gwarchae o flwyddyn (Joseph. *Antiq.* xiii. 13. 3), ond ail adeiladwyd hi wedi hyn gan y llywydd milwraidd Rhufeinig Gabinius (Joseph. *Antiq.* xiv. 5. 3). Rhoddodd Augustus hi i Herod Fawr (Joseph. *Antiq.* xv. 7. 3); ac ar ol ei farwolaeth ef chwanegwyd hi at diriogaeth Syria (Joseph. *Antiq.* xvii. 11. 4). Ynghylch o.c. 65, yn ystod llywodraeth y *procurator* Gessius Florus, cafodd Gaza a dinasoedd eraill eu gwneud yn garneddau gan yr Iuddewon gwrthryfelgar. Etto nid oedd y difrod hwn efallai ond rhanol, neu dymhorol, oblegid mae arian Gaza, yn dwyn delw ac argraph Titus, Adrian, ac ymerawdwyr eraill ar glawr, a dangosant o'r un lleiaf fod y ddinas yn lle pwysig yn fuan iawn ar ol dinystr Jerusalem.

'Ar y ffordd sydd yn myned i waered o Jerusalem i Gaza' y cyfarfyddodd Phylip â'r eunuch ac y bedyddiodd ef (Act. viii. 26); ac er y gelwir hi 'Gaza, yr hon sydd anghyfanedd,' y mae hyn yn debygol idd ei ddeall nid am y ddinas ei hun, ond am y wlad oddi amgylch, yr hyn, yn iaith y T. N., a allasid alw yn *anghyfanedd,* gan ei bod heb bentrefi, ac heb ond ychydig drigolion, yr hyn yw sefyllfa bresenol y lle.

Yn ystod y chwech canrif cyntaf o'r cyfnod Cristionogol ymddengys fod eglwys Gristionogol yn Gaza, a choff'heir am ei hesgobion mewn llawer o'r hen gymanfaoedd. Yma y darfu Cystenyn adeiladu eglwys orwych, ac a'i galwodd yn Constantia, oddiwrth enw ei fab, ac a'i gwnaeth yn ddinas rydd; ond gwnaeth Julian ei hymddifadu o'i holl freintiau yn mhen deng mlynedd ar hugain neu ddeugain wedi hyn. Yn o.c. 634 ennillwyd hi gan lywyddion Abu Bekr, y *caliph* cyntaf. Cymerodd rhai o frwydrau mwyaf pwysig Rhyfelwyr y Groes le yn y gymydogaeth. Yn y ddeuddegfed ganrif cawn y lle dan warcheidiaeth milwraidd y *Knights Templars.* Syrthiodd yn y diwedd i ddwylaw Saladin, o.c. 1170.

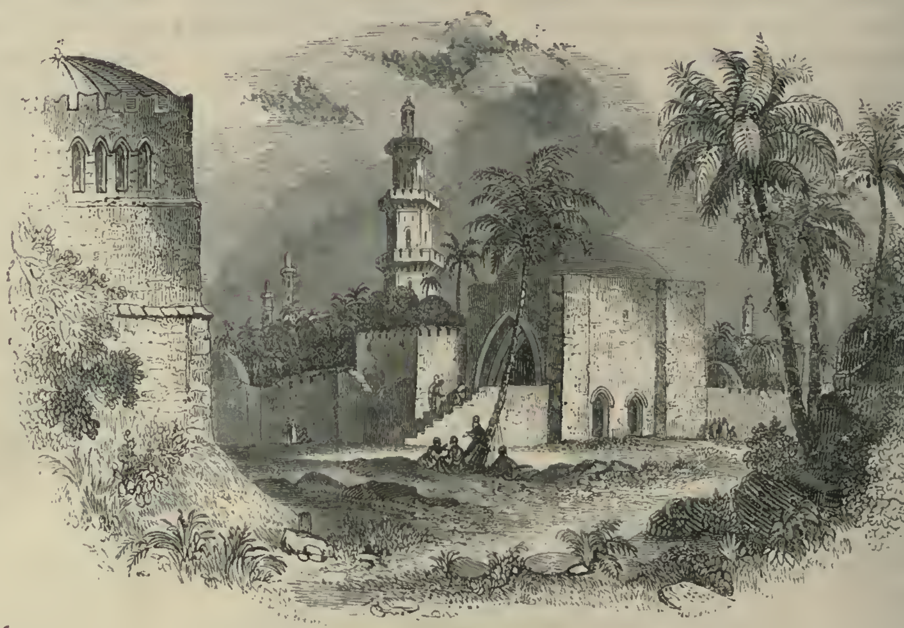
GAZA.

Mae yn rhaid fod Gaza wedi adfywio yn fawr er dechreuad y ddeunawfed ganrif. Yn 1707, pan welodd Syr Paul Lucas y lle, nid oedd fawr well na charnedd o adfeiliau, ac ynghylch 400 o bobl dlodion yn ymrythu o'u cylch. Yn 1838 Dr. Robinson a gyfrifai boblogaeth Gaza yn ddim llai na 15,000, neu efallai 16,000. Mae ei sefyllfan, ar ffordd y *caravans* ac sydd wedi paso yn mhob oes rhwng yr Aipht a Syria, yn ffafriol i'w masnach a'i llwyddiant, fel cyfrwng cymundeb cyson â'r gwledydd hyn, ac hefyd oddiwrth y cyfleusdra a roddai i gynysgaethu y *caravans* â'r pethau angenrheidiol iddynt wrth baso. Mae *bazaars* Gaza yn llawn o nwyddau, yn fwy felly na siopau Jerusalem Mae y tai wedi eu hadeiladu

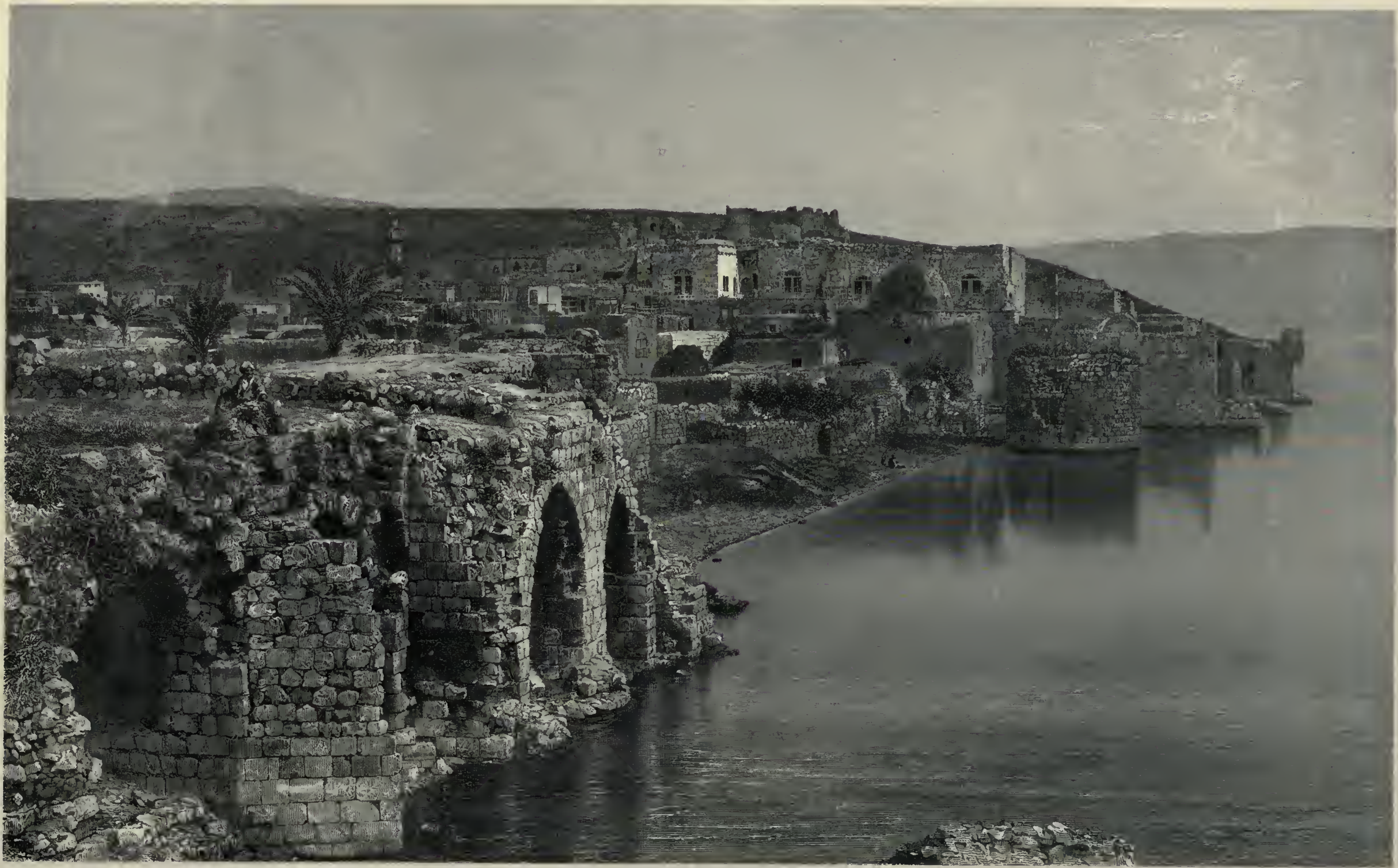

MÔR TIBERIAS.

WILLIAM MACKENZIE, LLUNDAIN, LLYNLLEIFIAD AC ABERTAWY.

o bridd a phriddfeini wedi eu crasu yn ngwres yr haul. Nid oes dim pyrth i'r dref bresenol, ond mae yn agored fel pentref. Yn wir, mae holl weddillion yr hen furiau a hen gadernid y ddinas wedi myned o'r golwg. Mae hyd yn od olion ei bodolaeth flaenorol ac olion ei hynafiaeth yn anaml, ac yn gynwysedig o ychydig golofnau o farmor neu *granite* llwyd, ac yn wasgaredig yn yr ystrydoedd a'r gerddi, neu yn cael eu defnyddio fel trothwyau wrth byrth a drysau tai, neu wedi eu gosod o flaen cafnau dwfr. Mae un penyn Corinthiaidd hardd yn gorwedd a'i sylfaen i fynu ynghanol ystryd wrth droed y bryn (Robinson, *Res.* ii. 374, 377, 379, 640).

GE’BA, dinas berthynol i Benjamin, yn gorwedd ar y gogledd-ddwyrain o Jerusalem (Jos. xviii. 24), yr hon, ynghyd â'i meusydd pentrefol, a roddwyd i'r offeiriaid (xxi. 17). Gan nad yw Geba (גבע) a Gibeah (גבעה) ond ffurfiau gwrryaidd a bennywaidd yr un gair, yn arwyddo bryn, tybir weithiau y cyfeiriant at yr un lle. Ond ymddengys taw llefydd gwahanol oeddynt oddiwrth Jos. xviii. 24, 28; 2 Sam. xiii. 2, 3; Esa. x. 29; Robinson, ii. 114). Mae rhyw ddyryswch yn y defnydd wneir o'r ddau air. 'Darllenir Geba,' medd Dr. Robinson, 'am Gibeah yn Barn. xx. 10, 33, wedi eu cydmaru ag ad. 9, 36; felly yn 1 Sam. xiv. 16, yr wyf yn meddwl fod Gibeah yn cael ei osod am Geba trwy gamsyniad y copiwr' (*Bib. Sac.* i. 602). Yn 1 Sam. xiv. gosodir golygfan anturiaeth ramantaidd Jonathan â'r Philistiaid yn Gibeah; ond yn ol y dyb hon, tybia taw yn Geba y cymerodd le. Golyga taw yr hen Geba yw pentref presenol Jeba.

GE’BAL, dinas berthynol i'r Pheniciaid, ar lan môr Syria, rhwng Tripoli a Berytus. Gelwid hi yn Βύβλος (*Byblos*) gan y Groegiaid, ac yr oedd yn enwog fel lle genedigol Adonis. Yr oedd tir y Gibliaid yn gynwysedig yn y rhodd i blant Israel, ond ni ddarostyngwyd hi yn nyddiau Josua (xiii. 2, 5). Yr oedd y Gibliaid yn gweithio wrth deml Solomon (1 Bren. v. 18); ac yn Ezec. xxvii. 9, sonir am 'henuriaid Gebal a'i doethion' yn cau agenau llongau Tyrus. Mae yn amheus pa un a ddaeth Gebal i feddiant yr Israeliaid o gwbl.

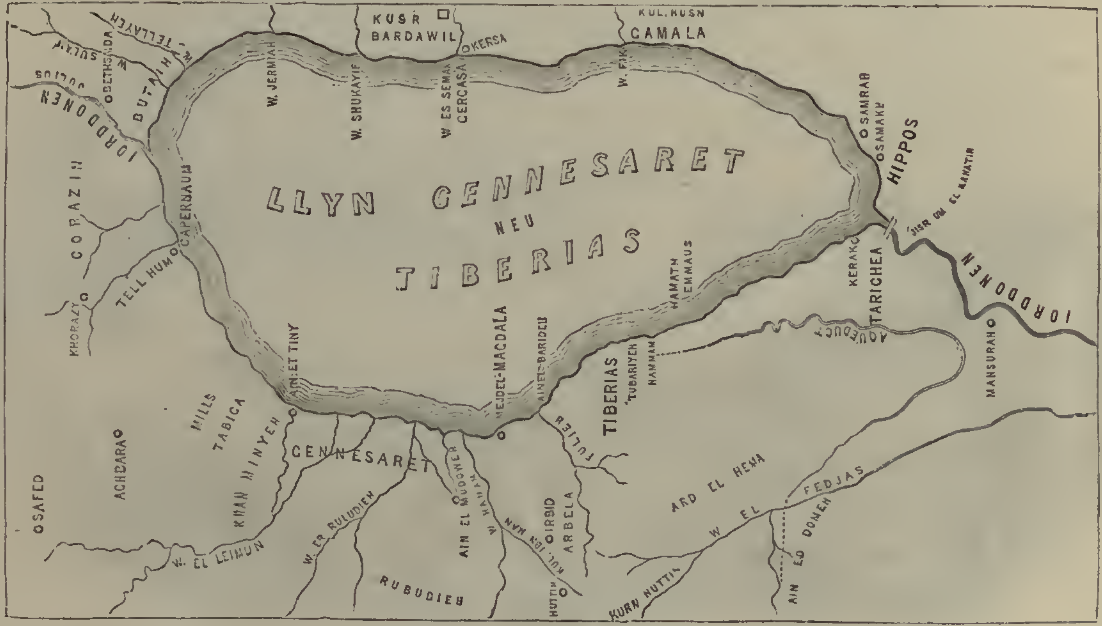
KUSR
BARDAWIL
OKERSA
KUL. HUSN
CAMALA
W. TELLAYEH
W. SULYAH
SULIUS
OSETHSADA
BUTAIH
IORDDONEN
W. JERMIAH
W. SHUKAYIF
W. ES SEMAK
CERCASA
W. FIK
OSAMRAB
OSAMAKH
HIPPOS
JISR UM EL KANATIR
LLYN GENNESARET
NEU
TIBERIAS
CORAZIN
CAPERNAUM
TELL HUM
KHORAZY
HAMATH
EMMAUS
KERAK
TARICHEA
IORDDONEN
MANSURAH
AQUEDUCT
AIN ET TINY
MEJDEL·MAGDALA
AINEL-BARIDEH
TIBERIAS
TUBARIYEH
HAMMAM
HILLS
TABICA
KHAN MINYEH
ACHBARA
OSAFED
GENNESARET
W. EL LEIMUN
W. ER RUBUDIEH
RUBUDIEH
AIN EL MUDOWER
W. HAMAM
KUL. IBN MAN
IRBID
ARBELA
HUTTIN
KURN HUTTIN
FULIEH
ARD EL HEMA
W. EL FEDJAS
DOMEH
AIN ED

PLAN O LYN GENNESARET.

Fel llawer o lefydd eraill, mae wedi ail gymeryd ei hen enw, gan y gelwir hi yn Jibeil gan yr Arabiaid. Mae muriau y dref yn amgylchu *quadrangle* afreolaidd o faintioli cyffredin, ond y mae hyd yn od hwn wedi ei lanw a mwy o adfeiliau na thai. Yn mysg y rhai y mae *khan* neu *inn* mawr o'r tu allan i'r muriau a *corridor* ar ei ben, a chynelir ei nenfwd gan golofnau *granite* prydferth. Y fath yw y cyflawnder o weddillion hardd-deg a chostfawr fel y maent wedi cael eu gwthio i hen furiau, wedi eu planu yn uwch-rodfeydd yn eu meusydd, eu taflu i'r porthladd bychan, neu eu gadael yn rhyw fan yn yr ystrydoedd a'r gerddi. Mae rhai o'r meini a geir ar lawr yn ugain troedfedd o hyd. Nid oes ond un porth, ac nid oes neb yn gwylio hwnw; a'r hen gastell uchel, y gwrthrych cyntaf ac olaf a welir gan y teithwr wrth fyned a dyfod, heb neb yn byw ynddo. O'i fewn mae eglwys Maronitaidd. Mae y boblogaeth ynghylch 600. (Maundrell, 33; Rosen. *Geog.* iii. 79; *Amer. Miss. Her.* 1841, p. 33; *Bib. Sac.* v. 7).

GELYNIAETH, casineb chwerw, dwfn, ac anghymodadwy. Y cyfryw elyniaeth sydd yn bodoli rhwng Crist a'i ganlynwyr a Satan a'i ganlynwyr yntau: ië, y mae y cyfryw elyniaeth rhwng dynolryw a rhai seirph (Gen. iii. 15). Mae cyfeillach â'r byd, yn ei aelodau a'i chwantau drygionus, yn *elyniaeth yn erbyn Duw;* yn groes i gariad tuag atto, ac yn gyfystyr ac ymdrech benderfynol o'r eiddom ein hunain i'w ddianrhydeddu a chamymddwn tuag atto (Iago iv. 4; 1 Ioan ii. 1, 2, 15, 16). Mae y meddwl cnawdol, neu syniad y cnawd, yn elyniaeth yn erbyn Duw; yn groes i'w natur a'i ewyllys i'r graddau uchaf; ac er y gellir ei symud, nis gellir ei chymodi ag ef, nac ef â hithau (Rhuf. viii. 7, 8). Gelwir y ddeddf seremoniol yn *elyniaeth:* dynodai elyniaeth Duw at bechod trwy fynu iawn drosto; achosai elyniaeth dynion yn erbyn Duw trwy ei gwasanaeth trwm-lwythog, ac yr oedd yn ffynonell ddygwyddiadol o ymryson parhaus rhwng yr Iuddewon a'r cenedloedd; ond lladdwyd a diddymwyd hi trwy farwolaeth Crist (Eph. ii. 15, 16).

GEN’ESIS. [Pentateuch.]

GENNES’ARET, rhan o wlad ar yr ochr orllewinol i Fôr Tiberias, ac hefyd, oherwydd ei sefyllfa, yn Llyn Gennesaret (Matt. xiv. 34; Luc v. 1). Yn ol Josephus yr oedd yn 30 ystad o hyd ac 20 o led, neu $3\frac{3}{4}$ o filltiroedd Rhufeinig o hyd wrth $2\frac{1}{2}$ o led; mesuriad a gyfrifa Dr. Wilson yn weddol gywir. Darlunia hi yn mhellach fel o brydferthwch a ffrwythlonder rhyfeddol (*Wars*, iii. 10. 8); ac er fod y desgrifiad dipyn tu hwnt i'r gwirionedd, etto nid yw Dr. Wilson yn amheu ei gywirdeb cyffredinol. 'Dug y dyffryn ymddangosiad o'r ffrwythlondeb mwyaf, a phe cai ei gadw mewn trefn, a'i gosod allan yn briodol, efe fyddai yn wir brydferth a hyfrydlon. Yn bresenol mae ynddo borfeydd bresion a meusydd gwrteithiedig. Ceir fod ffigys gwylltion a digonedd o'r pren *nekl* yn tyfu mewn llawer man ynddo. Gwna rhestri o *oleanders* (math o rôswydd), yn enwedig ar lenydd y ffrydiau a redant trwyddo, ychwanegu at ei brydferthwch. Mae y tir yn gynwysedig o briddyn tywyll, ac yn cynwys maluriadau y graig *basalt* sydd yn y gymydogaeth.'

GER'AH, yr ugeinfed ran o sicl. Efe ydoedd y dryll lleiaf o arian Iuddewig.

GER'AR, hen ddinas berthynol i'r Philistiaid, yn neheu-orllewin Canaan, o ba un yr oedd Abimelec yn frenin, a lle y trigodd Abraham ac Isaac am dymhor. Wedi hyn 'Isaac a aeth oddi yno'—h.y., o dref Gerar—'ac a wersyllodd yn nyffryn Gerar, ac a breswyliodd yno' (Gen. xxvi. 17). Mae yn debygol fod Abraham wedi gwneud yr un peth yn flaenorol (Gen. x. 19; xx.; xxi. 22–32; xxvi.)

Tybir yn gyffredin fod Gerar yn gyfleuedig rhwng Gaza a Beerseba. Yn awr y mae Wady Gerur yn niffaethwch Arabia, ar derfynau deheu-orllewinol Palestina. Mae yn ddyffryn llydan, ac mewn manau dan wrtaith. A'i gymeryd mewn cysylltiad â'r *wadys* neu y dyffrynoedd sydd gerllaw iddo, gellir ei ddarlunio fel gwastad-dir eangfawr, a digon teilwng i roddi ei enw i deyrnas neu dywysogaeth o'r fath ac y gellir tybied fod yn meddiant Abimelec. Nid ydym yn gweled un achos i amheu nad dyma y Gerar y sonir am dani yn llyfr Genesis (Stewart, 190, 193, 207).

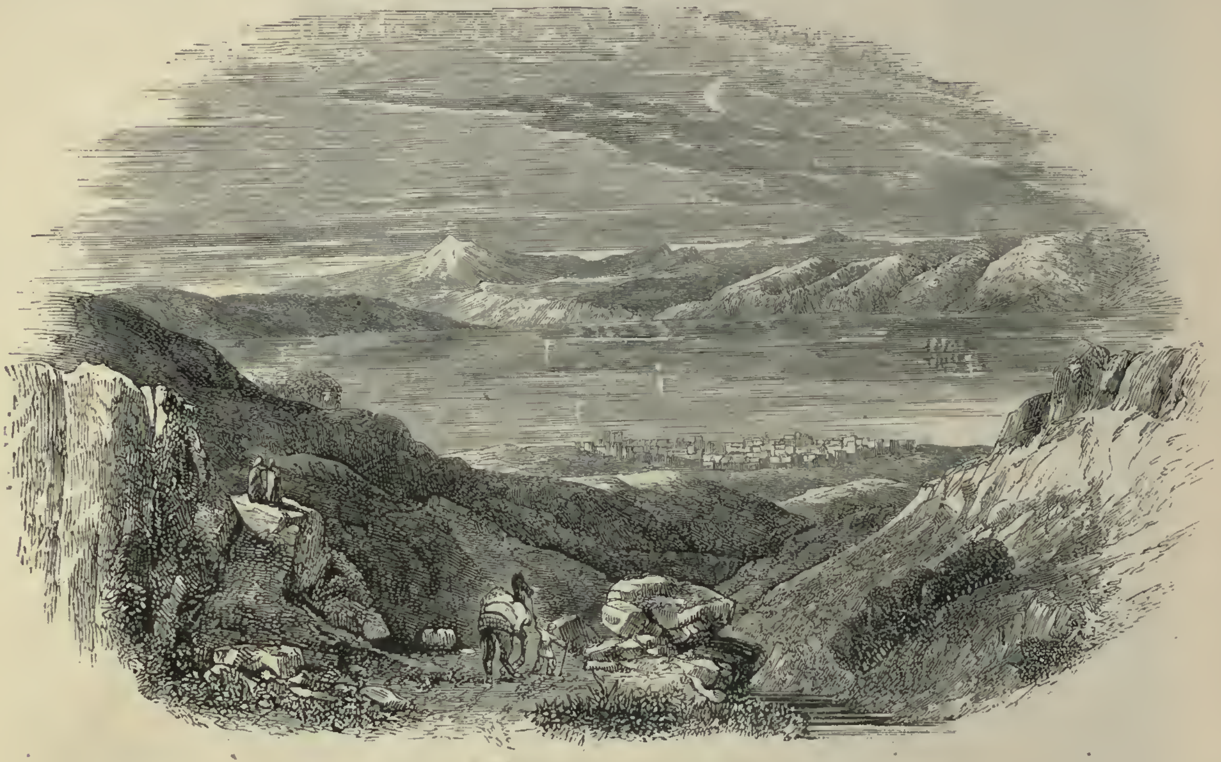

LLYN GENNESARET A THREF TIBERIAS.

GES'UR, rhan o Aram neu Syria (2 Sam. xv. 8), yr hon a ffinai, ar yr ochr ddwyreiniol i'r Iorddonen, a therfyn gogleddol tiriogaeth Israel, ac yn gorwedd rhwng Mynydd Hermon a Basan (Deut. iii. 13, 15; Jos. xii. 5; xiii. 11). Yn ol terfynau gwlad yr addewid fel y gosodwyd hwynt i lawr gan Moses, ffurfiasai Gesur ran o honi; ond yn Jos. xiii. 2, 13, dywedir na ddarfu dim i'r Israeliaid 'yru allan y Gesuriaid a'r Maacathiaid, eithr trigasant yn eu plith hyd y dydd hwn;' ac ymddengys na ddarfu iddynt ddarostwng Gesur yn gyfan gwbl, oddiwrth yr amgylchiad fod, yn amser Dafydd, gan y rhan hon o'r wlad frenin arni o'r enw Talmai, merch yr hwn, sef Maachah, ydoedd un o wragedd Dafydd (2 Sam. iii. 3). Hi oedd mam Absalom a'i chwaer Tamar, y ddau yn nodedig am eu prydferthwch; a phan laddodd ei frawd Amnon, oblegid iddo halogi ei chwaer Tamar, ffodd at ei daid Talmai 'yn Gesur, ac a arosodd gyd ag ef am dair blynedd' (2 Sam. xiii. 1, 28, 29, 37, 38; Rosen. *Geog.* ii. 227).

GES'URIAD, pobl a drigent ar y dehau-orllewin o Ganaan, neu anialwch cymydogaethol Sur, ac heb fod yn mhell o wlad y Philistiaid. Gwnaeth Dafydd pan yn trigo yn Siclag, 'ruthro ar y Gesuriaid, a'r Gezriaid, a'r Amaleciaid, ac ni adawodd yn fyw wr na gwraig' (Jos. xiii. 2; 1 Sam. xxvii. 8, 9).

GIB'EAH, dinas berthynol i Benjamin, ychydig filltiroedd ar y gogledd-orllewin o Jerusalem, ac oddiwrth ei henw ymddengys ei bod yn gyfleuedig ar fryn (Jos. xviii. 28). Ychydig flyneddau ar ol marwolaeth Josua bu yn olygfan gweithred echrydus o ddrwg, yr hon a arweinodd i ryfel gartrefol, yn yr hwn y bu llwyth Benjamin yn agos cael ei ddifodi (Barn. xix. 21). Mae yn debygol taw mewn cyfeiriad at yr ysgelerder hyn y gwna Hosea, pan yn son am Israel yn ei amser ef, ddweud: 'Ymlygrasant yn ddwfn, megis yn amser Gibeah, am hyny efe a goffa eu hanwiredd, ac a ymwel a'u pechod (ix. 9). Gibeah, mae'n debygol, oedd lle genedigol Saul; o'r hyn lleiaf, dyna lle cartrefai pan y dewiswyd ac yr eneiniwyd ef yn frenin ar Israel (1 Sam. x. 26), a pharhaodd i fyw yno wedi iddo gael ei wneud yn frenin (xi. 4; xv. 34); am hyny galwyd hi yn Gibeah Saul yn gystal a Gibeah Benjamin. Yma y darfu i'r Gibeoniaid grogi saith o ddisgynyddion Saul, y rhai oedd Dafydd wedi draddodi i'w dwylaw, er mwyn, yn ddiau, gwneud eu marwolaeth yn fwy gwarthus.

Tybia Dr. Robinson taw safle Gibeah ydoedd bryn pigfain a elwir yn awr yn Tuleil-el-Ful, yr hwn a welir o bell, yn enwedig o'r dwyrain. Yr oedd arno unwaith dwr ysgwar, yr hwn sydd yn awr wedi syrthio i ddadfeiliau, ac ymddengys fel carnedd bigfain. Nid oes dim gweddillion eraill o gylch y bryn ei hun, ond ychydig bellder yn mhellach i'r gorllewin y mae nifer o is adeiladau, cynwysedig o feini mawrion heb eu naddu mewn muriau isel trwchus. Tybia ef y gallasai yr hen ddinas ymestyn lawr oddiar y bryn ar yr ochr hono, a chynwys y llecyn hyn (*Bib. Sac.* i. 601).

GIB'EON, dinas berthynol i'r Hifiaid, un o lwythau Canaan, a phump neu chwech milltir o Jerusalem. Gelwir hi 'yn ddinas fawr, fel un o'r dinasoedd breninol' (Jos. x. 2; xi. 19). Enwir hi yn gyntaf yn yr H. D. mewn cysylltiad â'r twyll a arferwyd tuag at y trigolion gan Josua, trwy yr hwn, er eu bod yn Ganaaneaid, yr arweiniwyd Josua nid yn unig i wneud cyngrair â hwynt, ac i arbed eu bywydau, ond hefyd yn eu hymddiffyniad i frwydro â'r pum brenin Canaaneaidd, y rhai, mewn ffordd o ddial am iddynt wneud heddwch â'r Israeliaid, a ddaethant i fynu ac a ryfelasant i'w herbyn. Dyma'r pryd yr arosodd yr 'haul yn Gibeon, a'r lleuad yn nyffryn Ajalon.' Ond etto, er mwyn eu cosbi am ei dwyllo, appwyntiodd Josua hwynt 'yn gymmynwyr coed, ac yn wehynwyr dwfr i'r gynulleidfa, ac i allor yr Arglwydd, yn y lle a ddewisai efe' (ix.; x. 1–14). Syrthiodd y lle hwn wedi hyn i ran Benjamin (xviii. 25), ac yr oedd yn un o'r dinasoedd a roddwyd i'r offeiriaid (xxi. 17). Yma y terfynodd her Abner i Joab yn ei ddarostyngiad ei hun, ac yn marwolaeth Asahel (2 Sam. ii. 12–32); yma hefyd mewn amser diweddarach y lladdwyd Amasa yn fradwrus gan Joab (xx. 8–10); ac yma y gosodwyd y drygddyn hwnw ei hun i farwolaeth fel cosb am ei lofruddiadau echryslon (1 Bren. ii. 18–34). Yma y gosodwyd y tabernacl i fynu am flyneddau dan Dafydd a Solomon, gan fod yr arch ar y pryd yn Jerusalem, lle yr offrymid poethoffrymau ac aberthau hedd ger bron Duw. Gibeon yn awr oedd yr uchelfan mawr lle yr offrymid yr aberthau dyddiol ac eraill, a pharhaodd i fod felly hyd gysegriad y deml (1 Cron. xvi. 1, 2, 39; xxi. 29; 2 Cron. i. 3, 4). Yma un tro gwnaeth Solomon aberthu mil o boethoffrymau, a'r un noson y cafodd y breuddwyd hynod hwnw yn yr hwn y dymunodd iddo ei hun galon ddoeth a deallus yn hytrach na golud ac anrhydedd (1 Bren. iii. 4–15; 2 Cron. i. 5–13).

Nid oes fawr amheuaeth nad El Jib ydyw hen Gibeon yr Ysgrythyrau. Pentref o faintioli cyffredin ydyw, ac yn gyfleuedig ar gopa bryn. Mae y tai yn sefyll yn afreolaidd ac anghyfartal, ac un weithiau bron uwch ben y llall. Ymddangosant y rhan fwyaf fel pe byddent ystafelloedd mewn hen adfeiliau cadarn-fawr, y rhai sydd wedi syrthio yn mhob cyfeiryd (Robinson, *Res.* ii. 136).

GIB'LIAD. [GEBAL.]

GI'HON. 1. Un o'r pedair cangen o'r afon a ddyfrhai ardd Eden, ac a amgylchai holl dir Cus. Galwai yr Arabiaid yr afon hono ac sydd yn rhedeg yn nghyfeiryd y gogledd-orllewin i'r Môr Caspian, a'r hon, cyn goresgyniadau diweddar Russia, ydoedd derfyn gogledd-ddwyreiniol Persia bresenol, yn Gihon; ond nis gall taw Gihon yr Ysgrythyr ydyw. Myn Calmet a Reland taw Araxes ydyw Gihon, yr hon a gyfyd yn Armenia yn agos i darddle yr Euphrates, ac a red yn ddwyreiniol tu a'r Môr Caspian; Calvin, Scaliger, ac eraill a ddaliant taw cangen orllewinol dyfroedd unedig yr Euphrates a Tigris ydyw Gihon. Bochart, Wells, ac eraill a dybiant taw y gangen ddwyreiniol ydyw ac sydd yn rhedeg ar hyd ochr ddwyreiniol Cus, Susiana, neu Chusistan ydyw. Yr ydym yn mawr amheu cywirdeb y tybiau hyn: nid oes prawf digonol dros yr un o honynt. Gyda golwg ar fod Gihon yn naill ai yn gangen orllewinol neu ddwyreiniol o ddyfroedd unedig yr Euphrates a'r Tigris, nid yw hyn yn cyduno â'r hanes yn Gen. ii. 10–14. Ymddengys fod Gihon yn afon ar ei phen ei hun yn llawn cymaint a'r Euphrates a'r Hidecel, ac nid cangen o un o'r afonydd hyn. Ymddengys taw dyma sylwedd iaith Moses:—Afon a ai allan o wlad Eden i ddyfrhau yr ardd, a chwedi gwneud hyny, rhenid hi i bedair afon, y Pison, y Gihon, Hidecel, a'r Euphrates. Mae llawn cymaint hawl gan y Pison a'r Gihon i gael eu cyfrif yn afonydd annibynol a gwahanol a'r Hidecel neu'r Euphrates; ac enwir hwynt yn gyntaf, yr hyn nid yw yn cyduno yn dda â'r dybiaeth nad ydynt ddim ond ffrydiau yn tarddu o'r ddwy arall y rhai a enwir yn olaf. Ond tra yr ydym yn amheu yr holl dybiau a enwyd uchod, ac eraill y gellid eu crybwyll, nid ydym yn barod i ddweud pa afon, hen neu ddiweddar, ydoedd Gihon. Dyma bwnc ac na cha efallai byth ei benderfynu. [EDEN.]

2. Dyffryn a red yn agos yn ogleddol a deheuol ar yr ochr orllewinol i Jerusalem, yn yr hwn y mae dau lyn mawr o ddwfr, sef Llynoedd Uchaf ac Isaf Gihon. 'Daethom yn gyntaf,' medd y Meistri Bonar a M'Cheyne, 'at y Llyn Isaf, a phan yn sefyll yn ei ymyl, synem at faintioli y badell a'i gynwysai, yr hwn ydyw y gronfa ddwfr fwyaf a berthyn i'r ddinas santaidd, er fod eisiau ei wella yn fawr, ac y mae yn berffaith sych. Mae wedi ei wneud mewn ffordd eithaf syml, trwy daflu mur cadarn-dew yn groes i ran isaf y dyffryn. Mae meini y mur wedi eu *cemento*, ac y mae yn amlwg fod y gwaith yn un hen. Mae gweddillion mur hefyd i'w canfod yn mhen uchaf y dyffryn ac ar ei ddwy ochr. Nid yw gwaelod y llyn ond gwely naturïol y dyffryn, ac y mae yn greigog a noeth. Mesuriad y llyn sydd fel y canlyn:—

Hyd ar yr ochr orllewiniol, ...	616	o droedfeddi
" " ddwyreiniol, ...	584	"
Lled yn y pen gogleddol, ...	245	"
" " deheuol, ...	264	"
Dyfnder o gylch, ...	40	"

'Aethom i fynu ar hyd y dyffryn hyd nes cyrhaedd pistyll dyfr-ffordd arw y Llyn Uchaf. Mae muriau y llyn hwn mewn llawer gwell cadwraeth, gan fod y muriau cedyrn heb eu dryllio, y *cement* yn aros, a'r grisiau o'r conglau i lawr iddo yn gyfan. Yr oedd yn nghylch hanner llawn o ddwfr. Mesuriad y llyn hwn sydd fel y canlyn :—

Hyd ar yr ochr ogleddol, ...	318	o droedfeddi
" " ddeheuol, ...	315	"
Lled ar yr ochr orllewinol, ...	150	"
" " ddwyreiniol, ...	218	"
Dyfnder, ...	18 neu 20	"

—(*Mission of Inquiry*, 178.)

Yn nyffryn Gihon y cafodd Solomon ei eneinio yn frenin (1 Bren. i. 32–39). 'Wrth ymyl pistyll y Llyn Uchaf' y gorchymynwyd Esaiah a'i fab Sear-Jasub gyfarfod ag Ahaz (Esa. vii. 3). Yma y darfu i Rabsaceh, y maes-lywydd Assyriaidd, a llu o filwyr dano, ddanfon cenad dramgwyddus at Hezeciah, a dirmygu y Duw byw (2 Bren. xviii. 17–19). Ymddengys hefyd pan ddarfu i Senacherib oresgyn y wlad i 'Hezeciah ymgynghori â'i dywysogion ac â'i gedyrn am 'argae dyfroedd y ffynonau y rhai oedd allan o'r ddinas'; a dywedir yn mhellach am dano, mewn cyfeiriad efallai at y cynghor hwn, 'iddo argae yr aber uchaf i ddyfroedd Gihon, gan eu dwyn hwynt yn union oddi tanodd tua thu y gorllewin i ddinas Dafydd' (2 Cron. xxxii. 3, 30). Dywedir hefyd iddo wneud 'llyn a'r pistyll a dwyn y dyfroedd i'r ddinas' (2 Bren. xx. 20). Ymddengys oddiwrth hyn oll i Hezeciah, wedi iddo gau dyfroedd uchaf Gihon, wneud llyn a phistyll o fewn i'r ddinas ar y tu gorllewinol o honi. Dygid y dyfroedd i law efallai ar hyd wely tanddaiarol, er mwyn eu diogelu i'r ddinas os dygwyddid gwarchae yn ei herbyn. Llenwid llyn Hezeciah, fel ei gelwid, yn y modd hyn, yn gystal a phydewau eraill o fewn i'r ddinas. Mae cywirdeb cyffredinol yr olwg yma wedi cael ei brofi mewn dull hynod gan y darganfyddiad o le pistyll, neu ddyfr-ffordd o dan wyneb y ddaiar yn Sion, yr hwn a ddygwyd i'r goleu wrth dori sylfaen yr eglwys Saisonig. Mae yr adeilad hyn yn ymddangosiadol yn sefyll ar ran o hen safle y palas breninol, gan nad yw yn mhell o ael ogleddol Mynydd Sion. Pan yn suddo *shaft*, darfu y gweithwyr, mewn dyfnder o fwy nag 20 troedfedd, ddyfod ar draws pen ystafell nen fwaog o wneuthuriad saer-feiniol hardd, ac mewn cadwraeth perffaith. O dan hon y cawsant 'ddyfr-ffordd eangfawr, mewn rhan wedi ei naddu allan o'r graig, a lle nad oedd hyn wedi cael ei wneud, yr oedd wedi ei gwneud o furiau cedyrn, a chwedi eu *cemento* ar y wyneb â haen o *cement* caled yn nghylch modfedd o drwch, a chwedi ei guddio â meini mawrion. Yma, ynte, yn ol pob tebygolrwydd, yr oedd y pistyll-le neu y dyfr-ffordd yr hon y gwyddom y bodolai mewn cysylltiad â'r palas breninol yn Sion' (Robinson, *Res.* iv. 243).

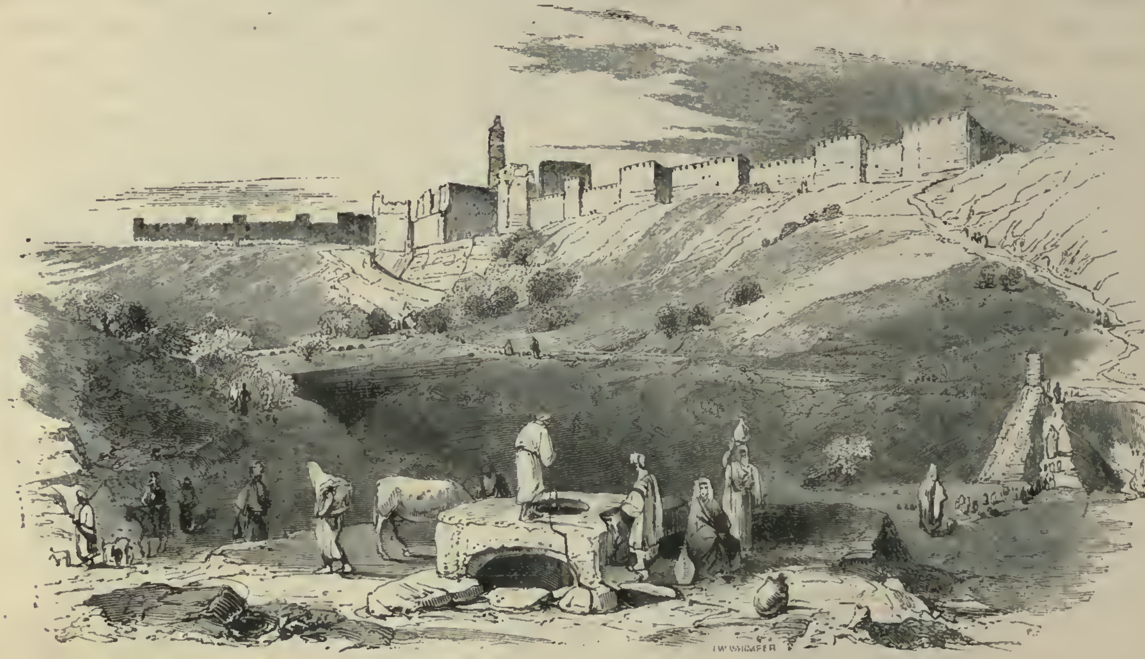

LLYN ISAF GIHON, YN YMYL BEDD DAFYDD.

GILBO'A, mynydd, neu yn hytrach ran fynyddig, yn gynwysedig o amryw ddrumiau, i gyd yn waith awr-daith o led, ac yn gorwedd ar y dehau-ddwyrain i Jezreel (Robinson, *Res.* iii. 158). Nid oes dim yn neillduol ddyddorol yn yr olwg ar eu hamlinell. Nid ydynt yn ymgodi yn uchel, ac ni ddygant arwyddion o fawr borfa neu wrteithiad. Mae darnau o greigiau a manau noethlwm yn llawer mwy amlwg arnynt nac un glaswellt-wisg (Wilson, ii. 85). Mae dyddordeb neillduol yn perthyn i'r bryniau hyn mewn cysylltiad â buddugoliaeth y Philistiaid ar yr Israeliaid, ynghyd â marwolaeth Saul a'i dri mab: 'O fynyddoedd Gilboa, na ddisgyned arnoch chwi wlith na gwlaw, na meusydd o offrymau, canys yno y bwriwyd ymaith darian y cedyrn yn ddirmygus, tarian Saul, fel pe buasai heb ei eneinio ag olew (1 Sam. xxxi. 1–10; 2 Sam. i. 21).

GIL'EAD, rhan eang o wlad ar y dwyrain i'r Iorddonen. Rhan o wlad, a siarad yn gywir, ydoedd, ac fel y cyfryw gwahaniaethir hi yn gyffredin oddiwrth Basan a'r rhanau eraill o wlad a roddwyd i Israel ar y dwyrain i'r Iorddonen (Deut. iii. 8–16); etto arferir y gair weithiau am y wlad yn gyffredin yr hon a orweddai ar y dwyrain i'r afon hono, a'r hon roddwyd i lwythau Reuben, a Gad, a hanner llwyth Manasseh (Num. xxxii. 26, 29; Deut. xxxiv. 1; Jos. xxii. 9; Barn. xx. 1; 2 Sam. ii. 9). Gwna enwau dinasoedd Ramoth-Gilead a Jabes-Gilead, y rhai a gyfarfyddir yn aml yn yr H. D., ein cynnorthwyo i nodi safle Gilead a elwir yn briodol felly. Gwlad fynyddig ydoedd, ac am hyny gelwir y wlad yn gyffredinol weithiau yn Fynydd Gilead (Deut. iii. 12). Yr oedd, fodd bynag, fryn neillduol hefyd yn y wlad yr hwn a elwid Mynydd Gilead (Gen. xxxi. 21, 23, 25). Yr oedd Gilead yn hynod enwog am ei falm, a hyny er yn foreu (Gen. xxxvii. 25), yr hwn a arferid gynt fel meddyginiaeth (Jer. viii. 22; xlvi. 11). Yr oedd yn enwog hefyd ar gyfrif ei phorfeydd a'i chyfaddasrwydd i fagu anifeiliaid (Num. xxxii. 1). Yr oedd Jephthah ac Elias yn enedigol o Gilead (Barn. xi. 1; 1 Bren. xvii. 1). Dan y Rhufeiniaid dygai dinasoedd Gadara, Gerasa, a Philadelphia dystiolaeth i sefyllfa lwyddianus y wlad. Dan lywodraeth y Tyrciaid mae hi wedi suddo i gyflwr o farbareidd-dra.

GIL'GAL, lle ar yr ochr orllewinol i'r Iorddonen, ac ar y dwyrain i Jericho. Yma y darfu i'r Israeliaid wersyllu ar ol paso trwy'r Iorddonen, ac yma y cawsant, fel cenedl, eu henwaedu, yr hyn ni chawsent o'r blaen, gan i'r ddefod hono gael ei hesgeuluso yn gwbl ganddynt yn ystod eu teithiau yn yr anialwch, ac ychydig ddyddiau wedi hyn cadwasant y pasg yn ngwastadedd Jericho (Jos. iv. 19; v. 2–10). Gilgal oedd un o'r llefydd yr ymwelai Samuel ag ef yn flyneddol, ac y barnai Israel (1 Sam. vii. 15, 16); ac ymddengys fod yma allor, oblegid daeth yma i 'offrymu offrymau poeth ac ebyrth hedd' (x. 8). Ar ddymuniad Samuel 'aeth yr holl bobl i Gilgal, ac yno y gwnaethant Saul yn frenin, ger bron yr Arglwydd yn Gilgal, a hwy a aberthasant yno ebyrth hedd ger bron yr Arglwydd (xi. 14, 15). Yn Gilgal, dim ond dwy flynedd ar ol hyny, yr hysbysodd Samuel ef 'na safai ei freniniaeth,' oblegid na chadwasai orchymyn yr Arglwydd (xiii. 1, 4, 7–14). Pan ddanfonwyd Saul wedi hyn i ddinystrio yr Amaleciaid a'u hanifeiliaid hefyd, 'y bobl a arbedasant y goreu o'r defaid a'r ychain;' a gwnaeth yr esgusawd drostynt, iddynt gymeryd o honynt 'i aberthu i'r Arglwydd yn Gilgal.' Oherwydd hyn hysbysodd wrtho drachefn ei fod wedi ei wrthod gan Dduw fel brenin ar Israel; ac yno hefyd y darniodd Agag, brenin yr Amaleciaid, ger bron yr Arglwydd (xv.) Dengys yr amgylchiadau hyn fod Gilgal yn lle o ryw bwys y pryd hwnw o'r hyn lleiaf fel lle i offrymu ebyrth i'r Arglwydd. Pasodd Elias trwy Gilgal yn uniongyrchol cyn iddo gael ei gymeryd fynu i'r nefoedd (2 Bren. ii. 1). Ymddengys fod yno yr amser yma ysgol i brophwydi (iv. 38). Daeth Gilgal i fod yn lle mawr am eilun-addoliaeth, ac fel y cyfryw bygythid ef â barnedigaethau trymion (Hos. iv. 15; ix. 15; xii. 11; Amos iv. 4; v. 5). Ni chyfarfyddir yn awr ag olion nag enw na safle Gilgal. Ymddengys iddi wywo yn foreu, ac efallai ddarfod a bod, oblegid nid oes un son sicr am dani yn yr Ysgrythyrau ar ol y caethiwed ('tŷ Gilgal,' Neh. xii. 29, sydd amheus iawn), ac nid enwir y lle gan Josephus fel mewn bod yn ei amser ef (Robinson, *Res.* ii. 287).

GIR'GASIAID. [CANAAN.]

GITH'IAID, trigolion Gath (Jos. xiii. 3; 2 Sam. xv. 18–20, 22); ond ymddengys fod i'r gair ystyr arall hefyd. Obed-edom, i dŷ yr hwn y cariodd Dafydd yr arch, wedi ei ddychrynu gan angeu Uzzah, fel yr oedd yn ei chymeryd i Jerusalem, a chyd â'r hwn y caniatawyd iddi aros am dri mis, a elwir yn Githiad (2 Sam. vi. 6–11); ond prin y gallwn dybied y gadawsai beth mor gysegredig gyda Philistiad. Cyfrifir yn gyffredin taw Lefiad ydoedd Obed-edom, er efallai fod rhagor nag un a ddygai yr enw hwn (1 Cron. xv. 17, 18, 21, 24; xvi. 4, 5, 37, 38; xxvi. 4, 8); a chydunai gosodiad yr arch yn ei dŷ â'i gymeriad fel Lefiad. Tybir y gallasai gael ei alw yn Githiad oblegid ei fod yn enedigol o Gath-Rimmon, dinas berthynol i lwyth Dan (Jos. xix. 45), a'r hon oedd dref Lefiticaidd (xxi. 24). Yr oedd hefyd le arall a elwid Gath-Hepher perthynol i lwyth Zabulon (xix. 13).

GIT'TITH, yn nhitl Psalmau viii. lxxxi. lxxxiv. oedd, yn ol tyb rhai, enw offeryn cerddoriaeth a ddyfeisiwyd yn Gath; eraill a ddeallant wrtho win-wryf, a bod y Psalmau hyn yn cael eu canu ar ol y cynhauaf gwinwydd. Eraill a dybiant y cenid hwynt gan forwynion genedig yn Gath; eraill, iddynt gael eu cyfansoddi ar ol gorchfygiad Goliath y Githiad; ond mae hyn oll yn anhebygol iawn.

GLAS. Sonir am y lliw hwn yn foreu iawn mewn cysylltiad â phorphor (Exod. xxv. 4). Dywed Gesenius y ceid ef oddiwrth bysgodyn cregynog, math o *mussel* a geir yn Môr y Canoldir. Geilw y lliw yn *borphor glaswybren* (p. 864). Dywed Syr J. G. Wilkinson y tynir ef allan o *indigo*, yr hwn ydoedd liw Aiphtiaidd neu Persiaidd. Cyduna y ddau taw ὑάκινθος (Vulg. *hyacinthina*) y Groegiaid ydoedd (Rawlinson in *Herodot.* ii. 416). Ymddengys y cyfrifid ef yn yr hen amseroedd yn liw gorwych dros ben (Ezec. xxiii. 6; xxvii. 7, 24).

GLASWELLT, y planigyn eithaf adnabyddus hwnw sydd yn addurno ein meusydd, ac ar yr hwn y mae defaid, ychain, ac anifeiliaid eraill yn ymborthi (Ps. civ. 14). Yn yr Aipht, Canaan, a rhai gwledydd cynhes eraill, tyf glaswellt i uwchder dyn, ond er y tyf mor dal, mae yn agored i gael ei losgi gan wres yr haf; am hyn defnyddir ef yn yr Ysgrythyr fel arwyddlun o fyrdra bywyd dyn: 'Dyddiau dyn sydd fel glaswelltyn; megis blodeuyn y maes, felly y blodeua efe. Canys y gwynt a â drosto, ac ni bydd mwy o hono, a'i le nid edwyn ddim o hono ef mwy.' 'Pob cnawd sydd wellt, a'i holl odidawgrwydd fel blodeuyn y maes. Gwywa y gwelltyn, syrth y blodeuyn, canys yspryd yr Arglwydd a chwythodd arno: gwellt yn ddiau yw y bobl' (Esa. xl. 6, 7). Ni ddeallir yn briodol yn y wlad hon y gydmariaeth darawiadol a ddefnyddir yn yr Ysgrythyrau i osod allan frauder bywyd dyn trwy ei gyffelybu i ddiflaniad y greadigaeth lysieuol. Mae y gwyrddni yn barhaus yn Lloegr. Mae yn anhawdd enwi tymhor pan y gellir dweud fod 'y gwelltyn yn gwywo;' ond ymweled y teithiwr a dyffryn prydferth Smyrna, neu ryw ran arall o'r Dwyrain, yn mis Mai, ac ail ymweled a'r un manau tua diwedd Mehefin, ac yna fe genfydd dlysni a grym y cyfeiriadau hyn. Yn Mai gwelir arwyddion yn mhob cyfeiryd o wyrddni ffres, a thoraethrwydd bras; mae carped o flodau a glaswellt o'r fath mwyaf destlus wedi ei daenu dros wyneb y ddaiar. Ond yn mhen mis neu chwech wythnos, mor wahanol yw'r olygfa! Mae y prydferthwch wedi diflanu; y gwellt wedi gwywo; y blodeuyn wedi syrthio; ac anialwch llwyd a llychog wedi cymeryd lle gardd hyfrydlon. I'r cyfnewidiad buan hwn mewn natur y cyffelyba yr Ysgrythyrau dynged dyn (Hartley, *Res.* 236).

Mae y glaswellt a dyf ar nenau gwastad tai yn y Dwyrain yn cael ei ddefnyddio yn aml fel arwyddlun o ddinystr buan. Mae y cyfryw laswellt yn fyr ac eiddil, a chan ei fod mewn lle uchel, ac yn agored i belydrau poethion yr haul, gwywa yn fuan. ‘Byddant fel glaswellt pen tai, yr hwn a wywa cyn y tyner ef ymaith’ (Ps. cxxix. 6; gwel hefyd Esa. xxxvii. 27).

Dan yr enw χόρτος (C. C. *llysieuyn*) y cynwys ein Harglwydd lili’r maes, y rhai, tra yn tyfu yn y maes, a wisgir â chymaint o brydferthwch, a ‘deflir yforu i’r ffwrn’ (Matt. vi. 28–30). Mae prinder tanwydd yn y Dwyrain yn cyfrif am eu bod yn gorfod defnyddio gwellt gwywedig i dwymo eu ffyrnau (Campbell, *Gospels*, iv. 68).

GLO, y tanwydd cyffredin ac eithaf adnabyddus yn y wlad hon, ond er y cyfarfyddir â’r gair yn aml yn y C. C. o’r Ysgrythyrau, yr ydys yn credu yn gyffredin nad oedd y sylwedd a alwn ni yn lo yn adnabyddus, ac o ganlyniad yn cael ei ddefnyddio gan yr Hebreaid yn yr hen amseroedd. Mae yn wir fod glo wedi cael ei ddarganfod yn ystod y blyneddau diweddaf yn mynyddau Libanus, a chwedi cael ei weithio; ond darganfyddiad cwbl ddiweddar ydyw hyn, ac ni ddengys ei fod yn adnabyddus, ac yn cael ei weithio 3000 o flyneddau, neu ragor, yn ol. Cyfarfyddwn â’r gair yn ein cyfieithiad ni mor foreu ac amser Job, yr hwn a drigai yn ngwlad Us, yn y dwyrain bell, ac mewn ffordd a ymddengys yn awgrymu fod y sylwedd a enwid yn danwydd mewn arferiad cyffredin: ‘Ei’ (y lefiathan) ‘anadl a wna i’r glo losgi, a fflam a ddaw allan o’i enau ef’ (Job xli. 21). Y son nesaf am dano a gawn ni yn Lef. xvi. 12: ‘A chymered Aaron lonaid thuser o’ (lo, C. S.) ‘farwor tanllyd.’ Rhoddwyd y gorchymyn hwn yn yr anialwch, lle nad oedd pwll glo yn debygol i’w gael; ac y mae hefyd yn deilwng o sylw fod y gorchymyn a roddwyd yn dal cysylltiad ag ordinhad barhaus o eiddo goruchwyliaeth Moses, ar gyfer yr hon nis gallesid bob amser ddysgwyl cael glo. Ar yr achlysur yma mae yn debygol taw man-wydd y diffaethwch ydoedd y tanwydd. Yn Ps. cxx. 4 yr ydym yn darllen am (C. S., lo juniper) ‘farmor meryw’ (*rothem*, math o fanadl). Er taw y gair a gyfieithir glo ydyw yr un ddefnyddir yma, etto mae yn amlwg mai nid glo pyllau ydoedd, ond tanwydd, h.y., tân coed. Mae y gair glo (yn enwedig yn y C. S.) i’w gael mor aml yn yr Ysgrythyrau (yn 2 Samuel, yn y Psalmau, yn y Diarhebion, yn Esaiah, yn Ezeciel, yn Efengyl Ioan, ac yn yr Epistol at y Rhufeiniaid), fel nad all neb dybied taw glo a olygir. Yn y rhan fwyaf o honynt mae yn rhaid taw ryw fath arall o danwydd a feddylid; ac mewn gwirionedd nid oes un lle i feddwl taw yr hyn alwn ni yn lo oedd yr hyn fwriadid mewn un o honynt. Efallai taw y gair a gyfieithir glo oedd yr enw cyffredinol ar bob math o danwydd, neu yn hytrach dân-fwyd; a chan nad oes genym ond gwybodaeth anmherffaith ynghylch y gwahanol bethau a losgent, nid yw yn hawdd cael gair yn ein hiaith ni a fedr yn briodol eu cynwys. Mae y gair glo yn anmhriodol, oblegid trosglwydda ddrychfeddwl anghywir. Nid oes dim llawer gyda saith neu wyth cant o flyneddau er pan y darganfyddwyd ac y gweithiwyd glo yn y wlad hon, lle y defnyddir mwy o hono nac mewn un rhan arall o’r byd.

GODINEB, a’i gymeryd mewn ystyr helaeth, a gynwys bob math o halogrwydd mewn calon, ymadrodd, neu ymddygiad (Exod. xx. 14; Matt. v. 27, 28). Ond yn ei ystyr cyfyng, dynoda gysylltiad cnawdol dyn â dynes, un neu ddau o ba rai ydynt yn briod ac arall neu eraill. Yn ol cyfraith Moses marwolaeth oedd cosb y trosedd yma, a marwolaeth y ddau droseddwr (Lef. xx. 10; Deut. xxii. 22). Reuben yn gorwedd gyda Bilhah, ordderchwraig ei dad, ydyw yr enghraifft gyntaf o odineb y darllenwn am dani (Gen. xxxv. 22). Mewn amseroedd boreuol, hyd yn od yn mhlith paganiaid, cyfrifid ef yn drosedd ysgeler iawn (xii. 18–20; xx. 1–9; xxvi. 6–11).

Un o ddeddfau hynotaf Moses oedd yr un i gael allan euogrwydd neu ddiniweidrwydd y personau cyhuddedig (Num. v. 12–31). Rhoddir yr hanes canlynol o’r arferiad Iuddewig:—Pan ddrwgdybiai dyn ffyddlondeb ei wraig, rhybuddiai hi yn erbyn cyfeillachu yn ddirgel â’r person a ddrwgdybid; ac os na wnai hi gymeryd y rhybudd, dygid hi o flaen barnwyr y lle, a chyhoeddid profion ei heuogrwydd. Os parhai hi i haeru ei diniweidrwydd, profid hi â dwfr eiddigedd. Cymerid hi i le y babell a’r deml, a holid hi gan y sanhedrim. Os daliai i haeru ei diniweidrwydd, dygid hi at borth dwyreiniol y cyntedd nesaf i maes, ac o flaen lluoedd o fenywaid, gwisgid hi i gyd yn ei du; tynghedai yr offeiriad ar iddi ddweud y gwir, a dangosai ei pherygl wrth yfed dwfr eiddigedd os ydoedd yn euog. Dywedai hithau Amen, gan arwyddocau dymuniad difrif-ddwys am i ddialedd ddisgyn arni os ydoedd yn euog. Ysgrifenai yr offeiriad y tynghediad a’r llw ar ddernyn o groen neu risgl; yna llenwai lestr pridd â dwfr santaidd allan o un o’r cawgiau santaidd, neu efallai â dwfr puredigaeth; cymysgai ag ef ychydig lwch wedi ei gymeryd oddiar balmant y babell neu y deml; a chwedi darllen yr ysgrifeniad, a’i chlywed yn ail ddweud Amen, golchai allan yr inc, â pha un yr ysgrifenasid y tynghediad a’r felldith, a thaflai ef i’r cymysgedd o lwch a dwfr. Yn y cyfamser, rhwygai offeiriad arall ei dillad, dinoethai ei phen, anrhefnai ei gwallt, gwregysai ei dillad hanner rhwygedig islaw ei mynwes, ac a’i anrhegai ag oddeutu pwys a hanner o flawd haidd mewn *frying-pan*, heb nac olew nac arogl-darth, er dynodi pa mor atgas yngolwg Duw ydoedd yr achlysur o’r offrwm hwn. Perai yr offeiriad a barotoisai y dwfr chwerw iddi ei yfed; gosodai y badell a’r blawd yn ei llaw; cyffroai dipyn arno, a llosgai ran o hono ar allor y poeth-offrwm.

Os oedd y ddynes yn ddiniwed, gwnai y dracht, fe ddywedir, gadarnhau ei hiechyd, a’i gwneud yn ffrwythlon; ond os yn euog, troai yn uniongyrchol yn welwlas; ymsaethai ei llygaid o’i phen; ei bol a chwyddai; ei morddwydydd a bydrai; brysid hi allan o’r cyntedd rhag yr halogid ef a’i hangeu cywilyddus. Dywedir fod ei charwr, gan nad pa mor bell, yn teimlo yr un pethau; ond pan gyhuddid gwr o odineb, cymerant arnynt ddweud nad ydoedd y dwfr chwerw yn cael dim effaith.

Mae godineb, puteindra, ac anlladrwydd yn cael eu defnyddio yn ysgrifeniadau’r prophwydi yn ffigurol i arwyddo eilun-addoliaeth a gwrthgiliad oddiwrth Dduw a gwir grefydd. Mae y berthynas rhwng yr eglwys Iuddewig a Duw yn cael ei gosod allan dan y gyffelybiaeth o briodas; a dynodir gwrthgiliad ac eilun-addoliaeth fel toriad o’r cyfammod priodasol, a sonir am danynt fel godineb, puteindra, ac anlladrwydd (Jer. iii. 12–14; Ezec. xvi. 23; Hos. ii. 13).

Mae dirywiad a llygredigaethau yr eglwys Gristionogol yn cael eu harddangos yn aml dan yr un gydmariaeth (Dat. xvii. 1–6). Wrth ddarllen ysgrifeniadau y prophwydi y mae o bwys i gadw mewn golwg y defnydd ffigurol a wneir o’r geiriau hyn. Dengys y cymhwysiad o honynt fawr bechadurusrwydd y pechodau a arddangosir dan y cydmariaethau hyn.

GOLCHI. Arferai y cenedloedd Dwyreiniol ymolchi llawer. Gan adael heibio y golchiadau a orchymynid gan gyfraith Moses, weithiau fel moddion glanhau, weithiau fel arwyddlun o buredigaeth, ni gawn yma sylwi ar rai arferion neillduol y cyfeirir attynt yn yr Ysgrythyrau.

Yn yr hen amseroedd yr oedd yn arferol wrth ddangos llettygarwch, i olchi traed y llettywyr neu y gwahoddedigion, yn enwedig os byddent wedi bod yn teithio. Gan y cerddent yn aml yn droednoeth, neu â dim am eu traed ond sandalau, yr oedd ar unwaith yn lanwaith ac adfywiol i gael golchi eu traed pan gyrhaeddent ben eu taith. Pan ganfu Abraham y tri angel ar lun dynion ar eu ffordd tua Sodom, rhedodd i’w cyfarfod, a gwahoddodd hwynt i gyfranogi o’i lettygarwch, gan ddywedyd, yn mhlith pethau eraill, ‘Cymerer, attolwg, ychydig ddwfr, a golcher eich traed, a gorphwyswch dan y pren’ (Gen. xviii. 2, 4); a phan ddaethant i Sodom yn hwyr yr un dydd, Lot, gyda boneddigrwydd cyffelyb, a ‘ymgrymodd â’i wyneb tua’r ddaiar. Ac efe a ddywedodd, Wele yn awr, fy arglwyddi, trowch, attolwg, i dŷ eich gwas; llettywch heno hefyd, a golchwch eich traed; yna codwch yn fore, ac ewch i’ch taith’ (xix. 1, 2). Yr un wedd gwas Abraham, yr hwn a ddanfonwyd i Padan-aram i geisio gwraig i Isaac, pan aeth i mewn i dŷ Laban, gafodd, yn gystal a’r gwyr oedd gydag ef, ddwfr i olchi eu traed cyn cael cynyg ar fwyd (xxiv. 32, 33). Ymddengys hefyd taw dyma’r arferiad yn yr Aipht. Pan ddygwyd brodyr Joseph i’w dŷ, rhoddodd ei oruchwyliwr iddynt ‘ddwfr, fel y golchent eu traed’ (xliii. 24). Mae genym esampl o’r un arferiad yn Barn. xix. 21. Ymddangosai oddiwrth eiriau Abigail, pan ddanfonodd Dafydd am dani i fod yn wraig iddo, y cyfrifid golchi traed yn orchwyl gwasaidd: ‘Wele, dy forwyn yn wasanaethferch i olchi traed gweision fy arglwydd’ (1 Sam. xxv. 41). Cawn fod yr arferiad mewn grym yn nyddiau ein Harglwydd; ac ymddengys y cynwysai weithred o ymostyngiad oddiwrth y cerydd urddasol ond llym a weinyddodd i’r Phariseäd ydoedd wedi ei wahodd i’w dŷ i fwyta gyd ag ef, ond a fethodd ddangos iddo y sylw boneddigaidd a arferid dalu i un gwahoddedig, ond gwnawd ei ddiffyg i fynu ‘gan y wraig yn y ddinas, yr hon ydoedd bechadures:’ ‘Efe a ddywedodd wrth Simon, A weli di y wraig hon? Mi a ddaethum i’th dŷ di, ac ni roddaist i mi ddwfr i’m traed; ond hon a olchodd fy nhraed â dagrau, ac a’u sychodd â gwallt ei phen’ (Luc vii. 36–44).

Yn wir mae’r arferiad yn parhau yn Palestina hyd heddyw. Pan gyrhaeddodd Dr. Robinson Ramleh, yn agos i’r hen Lyda, aeth yn ei flaen i dŷ y goruchwyliwr Americanaidd, yr hwn oedd Arab cyfoethog, perthynol i Eglwys Groeg, â’r hwn yr oedd wedi dyfod yn gydnabyddus eisoes yn Jerusalem. ‘Yr oedd ef a’i fab hynaf yn absenol yn Yaffa (Joppa), ond groesawyd ni yn garedig gan y teulu. Darfu i’r ail fab, gwr ifanc deunaw neu ugain mlwydd oed, gyflawni rhan penteulu, ac arweiniodd ni i oruwch-ystafell, neuadd eang a digon o awyr ynddi, yr hon a ffurfiai fath o drydedd llofft ar nen wastad y tŷ. Yn ein hystafell eang cawsom gyfle i drefnu tipyn ar ein personau, am y tro cyntaf ar ol tair wythnos o drigo mewn pabell a theithio y rhan fwyaf o’r amser yn yr anialwch. Dygwyd *lemonade* i ni, ac yna *coffee*. Cynygodd gwr ifanc y tŷ, yn ol dull llettygarwch Dwyreiniol, ar fod i’w was olchi ein traed. Cymerais y peth yn syn, canys nid oeddwn yn gwybod fod yr arferiad yn ffynu yma. Ac nid yw chwaith tuag at ddyeithriaid, er ei fod yn beth eithaf cyffredin yn mysg y trigolion genedigol. Derbyniasom y cynygiad yn llawen, ar gyfrif yr adfywiad yn gystal a’r esponiad ysgrythyrol. Dygodd gaethferch Nubiaidd yn ganlynol ddwfr i ni, yr hwn a dywalltodd ar ein traed mewn cawg mawr bas; penliniodd o’r blaen, a rhwbiodd ein traed â’i dwylaw, ac yna sychodd hwynt â napcin. Yr oedd hyn yn un o’r dygwyddiadau bychain mwyaf boddus mewn cysylltiad â’n taith’ (Robinson, *Res.* iii. 25).

Mae yr hen arferiad yma yn ein cynysgaethu ni ag eglurhad odidog ar un amgylchiad dyddorol yn hanes ein Harglwydd—sef ei waith yn golchi traed ei ddisgyblion—gan gorpholi mewn gweithred wers darawiadol o ostyngeiddrwydd, ac ymostyngiad, ynghyd â charedigrwydd y naill tuag at y llall (Ioan xiii. 4–17). Gyda golwg ar atteb ein Harglwydd i Pedr, yr hwn, gyd â’i barodrwydd arferol, a resymai y matter ag ef, gallwn sylwi fod dau air yn y T. N. yn arwyddo golchi—*νιπτειν* a *λουειν*; etto mae gwahaniaeth rhyngddynt yr hyn nid yw yn hawdd ei osod allan yn Gymraeg; arwydda *νιπτειν* olchi rhan o’r corph; a *λουειν* yr holl gorph; am hyny mae Dr. Campbell yn cyfieithu y 10fed adnod fel hyn: ‘Nid oes eisiau ar yr hwn sydd wedi bod yn baddo (*ὁ λελουμενος*) ond golchi (*νιφασθαι*) ei draed.’ ‘Mae yr esponiad yma,’ medd ef, ‘wedi ei fenthyca oddiwrth arferiad yr amserau, yn ol yr hwn y gwnai y rhai a wahoddid i wledd faddo cyn myned, ond gan y cerddent yn gyffredin mewn sandalau (oddieithr pan ar daith), ac heb hosanau ar eu traed, yr oedd yn arferol i wasanaethddynion y teulu olchi eu traed cyn iddynt led-orwedd ar y *couches*. Gofynai eu traed, y rhai a lychwynid wrth gerdded, gael eu golchi, er nad oedd eisiau golchi yr holl gorph’ (Campbell, *Gospels,* iv. 450, 469).

Mae rhai wedi deall gorchymyn Crist i’w ddisgyblion gyda golwg ar olchi traed eu gilydd yn llythyrenol, gan dybied fod hyn wedi ei sefydlu fel ordinhad barhaus yn yr eglwys. Gwnai Ambrose, esgob Milan, a rhai eraill, gyflawni y gwasanaeth hwn yn llythyrenol, oblegid y credent taw appwyntiad Crist ydoedd. Ammonius, Theophylact, Œcumenius, a’r rhan fwyaf o’r hen ysgrifenwyr, a dybient nad oedd i’w gyfyngu i’r arferiad hon yn unig, ond y cynwysai holl weithredredoedd cariad trwy y rhai y medrai un Cristion adfywio, cysuro, a helpu y llall ar unrhyw achlysur. Mae y pab o Rufain yn proffesu efelychu ein Harglwydd wrth olchi traed ei ddisgyblion, trwy olchi yn flyneddol draed deuddeg o ddynion tlodion ar ddydd Iau cyn Sul y pasg, enghraifft o ostyngeiddrwydd ffuantus yr hwn sydd wedi cael cael ei arferyd gan lawer o freninoedd Cristionogol, y rhai a olchant draed nifer o bobl dlodion ar y diwrnod hwnw, er nad â’u dwylaw breninol eu hunain, ond trwy ddwylaw eu harglwydd-elusenwr, neu ryw un arall (Hall, *Gospel Worship,* ii. 439). Mae y Morafiaid hefyd yn dal i fynu yr arferiad hon fel un o ordinhadau Crist (Spangenberg, *Exposition of Christian Doctrine as taught by the United Brethren*, 449).

Nid ydym yn golygu y bwriadai ein Harglwydd wrth olchi traed ei ddisgyblion sefydlu hon fel ordinhad barhaus yn ei eglwys. Er nas gallasai fod un gwrthwynebiad i'r arferiad yn Mhalestina, lle yr oedd wedi ffynu er cyn cof gan neb, a lle y gwnai llawer o arferion y bobl hi ar rai cyfrifon yn beth cynghoradwy, etto nid ydym yn sicr y bwriadai roddi cyfarwyddiadau mewn perthynas iddi yn mhellach na dylanwad ei esampl, fel amlygiad o ostyngeiddrwydd, ymostyngiad, a charedigrwydd y naill tuag at y llall. Ond mewn llawer o wledydd—ein gwlad ein hunain er enghraifft—lle nad yw y fath arferiad yn bodoli, lle mae ein coesau a'n traed wedi eu gwisgo yn gynhes a'u diogelu, a lle mae y dull, a'r cyfleusderau i deithio yn ein diogelu ni yn gyffredin rhag y drygau cysylltiedig â cherdded a theithio yn y Dwyrain, byddai yn aml yn ymarferol yn ddiwasanaeth, ac yn lle bod yn garedigrwydd, byddai yn aml yn anamserol a thrafferthus. Ac nis gellir dal fod eisiau golchi traed y disgyblion pan ddarfu Crist wneud hyny; yr oedd swper drosodd, pan nas gellir tybied y sefai eu traed mewn angen am gael eu golchi; ac am hyny mae yn naturiol i gasglu taw yspryd y weithred ydoedd y peth y dewisai osod esamplau o hono iddynt; casgliad a fawr gadarnheir gan y ffaith nad ydym ddim yn cael i'r apostolion eu hunain, tra y gorchymynant y dyledswyddau o ostyngeiddrwydd, ymostyngiad, a charedigrwydd y naill tuag at y llall, yr hyn a gorpholid yn y weithred, erioed yn llythyrenol olchi traed eu gilydd, neu draed eu cydgredinwyr. 'Yr unig adnod sydd yn ymddangos fel yn awgrymu y dylai, neu fod Cristionogion wedi gwneud hyny yw 1 Tim. v. 10, lle yr enwa yr apostol yn mhlith nodweddau eraill gweddw yr hon oedd i gael ei anrhydeddu gan yr eglwys fel gweddw, hyn: "Os golchodd hi draed y saint." Ond mae agoriad i'r ymadrodd yma yn yr adnod flaenorol: "Os bu letteugar," neu yn ol y Saisoneg: "Os bu letteugar i ddyeithriaid." *Dyeithriaid* oedd y *saint* yr oeddid i olchi eu traed; dyeithriaid ar wasgar oherwydd erledigaeth, neu ynte ar eu teithiau i bregethu yr efengyl; a chan yr arferent gerdded yn droednoeth, neu â sandalau yn unig am eu traed, yr oedd golchi eu traed yn rhan o'r lletteugarwch oedd i gael ei arferyd tuag attynt: a charedigrwydd mawr i deithiwr, er nad oedd ynddo ei hun ond gweithred syml o gyfeillgarwch' (Hall, *Gospel Worship*, ii. 440).

Mae arferiad arall mewn ffordd o olchi a enwir yn yr Ysgrythyrau, ac yn deilwng o sylw—yr arferiad o olchi dwylaw cyn bwyta bwyd. Mae yn hawdd canfod y rheswm o hyn. Bwytai yr Iuddewon o ddysgl gyffredin, ac ni wnaent ddefnydd o lwyau, neu gyllill a ffyrch; ond gwlychant eu dwylaw yn y ddysgl a gynwysai y bwyd, a chan ymaflyd mewn rhan o hono, gosodent ef yn eu genau. Am hyny dywed ein Harglwydd: 'Yr hwn a wlych ei law gyda mi yn y ddysgl, hwnw a'm bradycha i.' Yn wir yr oedd yn ofynol er mwyn bod yn lanwaith i olchi y dwylaw cyn ac ar ol pryd bwyd. Mae yn wir y dywed ein Harglwydd: 'Eithr bwyta â dwylaw heb olchi ni haloga ddyn' (Matt. xv. 20); ond mae yn amlwg oddiwrth gysylltiad y geiriau y cyfeiriai wrth ddweud hyn at halogrwydd moesol; a'i amcan wrth ddweud hyn oedd cywiru athrawiaeth y Phariseaid y rhai a osodent bwys gormodol ar yr esgeulusiad o hyn, fel pe cynwysasai halogrwydd moesol. Ar y matter yma a llawer o fatterion eraill yr oedd llawer o draddodiadau ffol o eiddo'r tadau wedi dyfod lawr attynt, a thalent fwy o sylw iddynt nac i orchymynion Duw (Marc vii. 1–13).

Nid oedd yr arferiad o olchi'r dwylaw cyn ac ar ol bwyd wedi ei chyfyngu i'r Iuddewon. Yr oedd yn un gyffredin trwy yr oll o'r Dwyrain, megis yn mhlith yr Aiphtiaid, y Groegiaid, y Rhufeiniaid, ac eraill. Sonia Herodotus am gawg aur a berthynai i Amasis, un o freninoedd yr Aipht, yr hwn a ddefnyddiwyd ganddo ef ei hun a'r gwahoddedigion a arferent fwyta ar ei fwrdd (Wilkinson in *Herodot.* i. 185).

Mae dull y Dwyreinwyr o olchi eu dwylaw yn wahanol i'n dull ni y gorllewinwyr. Ni thywelltir yn un man ddwfr yn flaenorol yn y cawg; ond y gwas â o gwmpas yr holl wahoddedigion a chostrel yn ei law, a thywallt ddwfr o honi ar eu dwylaw, ac y mae llestr i dderbyn y dwfr fel y byddo yn disgyn o'u dwylaw. Ail gyflawnir yr un gorchwyl pan byddo y pryd bwyd drosodd. Mae genym gyfeiriad at enghraifft o'r fath yn 2 Bren. iii. 11: 'Y mae yma Eliseus mab Saphat, yr hwn a dywalltodd ddwfr ar ddwylaw Elias' (Hartley, *Res.* 233).

GOLEUNI, y sylwedd neu y corph trwy ba un y gwneir cyrph eraill yn weledig i ni. Er fod y mwyaf anwybodus yn gynefin â'r hyn olygir wrth oleuni, etto mae ei natur yn gwbl anhysbys i philosophyddion. Hyd yn od gyda golwg ar ei ddechreuad a'i daeniad y mae dwy dybiaeth. Yn ol amcan-dyb Newton, mae goleuni yn gynwysedig o ronynau materol a roddir allan gan gyrph dysglaer, y rhai a symudant gyda chyflymdra dirfawr, ac yn symud bob amser mewn llinellau union, ond yn agored i gael eu troi gan adlewyrchiad oddiar wynebau cyrph eraill, a thrwy gael eu gwrthdori trwy ei sylwedd, a thrwy eu camiad wrth baso heibio ei hymylon. Yn ol amcan-dyb Huygen tybir fod goleuni yn debyg i swn, ac yn gynwysedig yn nhoniadau hylif o'r fath deneuaf a mwyaf ystwyth, a'r hon sydd wedi ei thaenu dros holl natur, ac yn cael ei chyffroi gan weithrediad ffynonell y goleuni.

Yn ystod y ganrif ddiweddaf amcan-dyb Newton mewn perthynas i'r gronynau dysglaer a fabwysiadwyd yn Lloegr ac ar y Cyfandir; ond y mae darganfyddiadau diweddar wedi adfywio amcan-dyb Huygen, a rhoddi cylchdaeniad iddi (*Edin. Encyc.* art. 'Optics,' xv. 499).

Mae goleuni yn teithio gyd â'r cyflymdra o 192,000 o filltiroedd yn y triugainfed ran o fynyd (Herschel, *Outlines*, 335).

Mae hanes Moses am greadigaeth y sylwedd hynotaf hwn ar unwaith yn syml ac oruchel. Mae Longinus, yn ei draethawd enwog ar y *sublime*, yn dweud fel hyn am dano: 'Mae deddfroddwr yr Israeliaid, yr hwn ydoedd ddyn anghyffredin, wedi synied yn hynod o dda am ardderchogrwydd a gallu Duw, a gesyd ei syniadau allan yn eu holl urddas yn y geiriau hyn; "A Duw a ddywedodd, Bydded goleuni; a goleuni a fu"' (Rollin, *Hist. of the Arts and Sciences of the Ancients*, ii. 57). Gwnaed rhyw un fyfyrio ar natur anamgyffredadwy ac annarluniadwy goleuni, ar ei gyflymder synfawr, a phriodoleddau anghyffredin eraill, ac ar ei ddefnyddioldeb dirfawr ac amrywiol, ac ni fetha a theimlo ar unwaith symledd ac orucheledd yr ymadrodd.

Nid oes dim mewn natur ac sydd wedi ein cynysgaethu â'r cyffelybiaethau gogoneddus a mynegawl a goleuni, ac y mae yr Ysgrythyrau yn llawn cydmariaethau wedi eu tynu oddi wrtho:—

'Goleuni yw Duw, ac nid oes ynddo ddim tywyllwch' (1 Ioan i. 5).

'Goleuni y byd ydwyf fi,' medd ein Harglwydd; 'yr hwn a'm dilyno i, ni rodia mewn tywyllwch, eithr efe a gaiff oleuni y bywyd' (Ioan viii. 12). 'Mi a'th roddaf hefyd yn oleuni i'r cenedloedd, fel y byddych yn iachawdwriaeth i mi hyd eithaf y ddaiar' (Esa. xlix. 6).

Darlunir yr angelion yn y nefoedd, mewn cyferbyniad i'r rhai na 'chadwasant eu dechreuad,' fel 'engyl y goleuni' (2 Cor. xi. 14).

Am Ioan Fedyddiwr dywed ein Harglwydd, 'Efe oedd ganwyll yn llosgi ac yn goleuo; a chwithau oeddych ewyllysgar i orfoleddu dros amser yn ei oleuni ef' (Ioan v. 35).

'Duw, yr hwn a orchymynodd i'r goleuni i lewyrchu o dywyllwch, yw yr hwn a lewyrchodd yn ein calonau, i roddi goleuni gwybodaeth Duw, yn wyneb Iesu Grist' (2 Cor. iv. 6).

'Llewyrched felly eich goleuni ger bron dynion, fel y gwelont eich gweithredoedd da chwi, fel y gogoneddont eich Tad yr hwn sydd yn y nefoedd' (Matt. v. 16). 'Canys yr oeddych chwi gynt yn dywyllwch, ond yr awr hon goleuni ydych yn yr Arglwydd: rhodiwch fel plant y goleuni' (Eph. v. 8).

'Llwybr y cyfiawn sydd fel y goleuni, yr hwn a lewyrcha fwyfwy hyd ganol dydd' (Diar. iv. 18). 'Goleuni yr annuwiol a ddiffoddir, a gwreichionen ei dân ef ni lewyrcha: goleuni a dywylla yn ei luesty ef, a'i lusern a ddiffydd gyd ag ef' (Job xviii. 5, 6).

'Wele dydd yr Arglwydd yn dyfod, yn greulon â digofaint a digter llidiog, canys ser y nefoedd, a'r planedau ni roddant eu llewyrch, yr haul a dywyllir yn ei godiad, a'r lloer ni oleua â'i llewyrch. Ac mi a ymwelaf a'r byd am ei ddrygioni, ac a'r annuwiolion am eu hanwiredd' (Esa. xiii. 10, 11).

'Melus yn ddiau yw y goleuni, a hyfryd yw i'r llygad weled yr haul' (Preg. xi. 7).

Annerchir yr eglwys fel hyn: 'Cyfod, llewyrcha, canys daeth dy oleuni, a chyfododd gogoniant yr Arglwydd arnat. Canys wele, tywyllwch a orchuddia y ddaiar, a'r fagddu y bobloedd, ond arnat ti y cyfyd yr Arglwydd, a'i ogoniant a welir arnat. Ni fachluda dy haul mwyach, a'th leuad ni phalla; oherwydd yr Arglwydd fydd i ti yn oleuni tragwyddol, a dyddiau dy alar a ddarfyddant' (Esa. lx. 1, 2, 20).

Darlunir y nefoedd, dan y gyffelybiaeth o ddinas, fel hyn: 'A'r ddinas nid rhaid iddi wrth yr haul, na'r lleuad, i oleuo ynddi, canys gogoniant Duw a'i goleuodd hi, a'i goleuni hi yw yr Oen. A chenedloedd y rhai cadwedig a rodiant yn ei goleuni hi. A'i phyrth hi ni chauir ddim y dydd; canys ni bydd nos yno' (Dat. xxi. 23–25).

Dyna ychydig adnodau yn y rhai y gosodir allan wirioneddau'r efengyl trwy gydmariaethau wedi eu cymeryd oddiwrth oleuni. Ni wnaethom ond eu coffhau, heb gynyg un esponiad arnynt, gan y golygwn y teimlir eu grym a'u prydferthwch heb ddeongliad yn fwy na thrwyddo.

GOLEUO, rhoddi goleuni. Mae Duw yn goleuo tywyllwch ei bobl pan y gwaryd hwynt rhag gofid, y rhydd iddynt lwyddiant, ynghyd â gwybodaeth a llawenydd (Ps. xviii. 28). Goleua eu llygaid pan, trwy ei air a'i yspryd, y dysg iddynt yn gadwedigol ei wirionedd, ac y dengys iddynt ei ogoniant (Ps. xix. 8; Eph. i. 18). Goleuir rhagrithwyr â gwybodaeth tremyngar (*speculative*) o'r gwirionedd dwyfol, a dylanwadau hynodol ond nid cadwedigol yr Yspryd Glân, a meddant weithiau ar ei ddoniau prophwydo (Heb. vi. 4).

GOL'GOTHA. [CALFARI].

GO'PHER. [ARCH.]

GORCHUDD. Mae amryw eiriau Hebraeg y rhai y dywedir eu bod yn arwyddo, neu wedi cael eu cyfieithu yn orchudd, ac yn ganlynol nid ydym i gasglu fod yr un peth i'w ddeall wrth y geiriau hyn pa le bynag y ceir hwynt. Y mae, fodd bynag, yn anhawdd mynegi y gwahaniaeth rhyngddynt. Ni wnawn ni ddim sylwi ond ar y rhai canlynol yn unig:—

1. Llen; rhyw beth fyddo yn cuddio, ac a wisgid gan fennywaid fel amlygiad o wylder, ac i'w diogelu rhag llygadrythiad gwrrywaid. Ond nid ydym i ffurfio ein drychfeddwl am orchuddiau y bennywaid Iuddewig oddiwrth y *vails* a wisgir gan fennywaid y dyddiau presenol. Ymddengys eu bod yn fath o wisg a ellid, os byddai eisiau, ei droi o gwmpas y corph, fel ac i'w guddio, ac yn enwedig y wyneb. Pan fynegwyd i Rebeccah gan was Abraham taw ei feistr oedd y gwr oedd yn dyfod i'w cyfarfod, hi 'ddisgynodd oddiar y camel, ac a gymerth orchudd, ac a ymwisgodd' (Gen. xxiv. 64, 65). Pan ddarfu Tamar, er mwyn tynu sylw Judah, ei thad ynghyfraith, eistedd ar y ffordd, 'hi a ddiosgodd ddillad ei gweddwdod oddi am dani, ac a'i cuddiodd ei hun â gorchudd, ac a ymwisgodd;' 'a phan ganfu Judah hi, tybiodd mai puttain ydoedd, oblegid gorchuddio o honi ei gwyneb' (xxxviii. 13, 15). Mae y gwisgoedd hyn yn dynodi rhywbeth gwahanol iawn oddiwrth *vails* ein bennywaid ni.* Pan ddywedodd Boaz yn y bore wrth Ruth: 'Moes dy (C. S. *gorchudd*) fantell sydd am danat, ac ymafael ynddi. A hi a ymaflodd ynddi, ac efe a fesurodd chwe mesur o haidd, ac a'i gosododd arni' (Ruth iii. 15). Buasai y cyfryw *vails* ac sydd gan ein bennywaid ni yn hollol anaddas i'r cyfryw ddyben. Mae y gair a ddefnyddir yma yn wahanol i'r un arferir yn yr adnodau blaenorol; ond mae yn debygol y cyfeiria at ryw wisg gyffelyb.

2. Gorchudd yn benaf i'r wyneb. Pan ddaeth Moses lawr oddiar Fynydd Sinai, 'croen wyneb Moses a ddysgleiriai, a'i bobl a ofnasant nesau atto ef;' ac am hyny pan lefarai wrthynt, rhoddai מפוה (*lenn*) ar ei wyneb (Exod. xxxiv. 29, 30, 33–35). At yr amgylchiad hynod hwn yn hanes Moses y gwna yr apostol gyfeiriad neillduol yn 2 Cor. iii. 13–16.

3. Y wahanlen a ranai rhwng y cysegr a'r cysegr santeiddiolaf yn y tabernacl (Exod. xxvi. 31–33; xxxvi. 35–38),

---

* Mae Buckingham yn rhoddi esponiad go hynod ar yr adnod hon. 'Mae yr arswyd o un math o awgrym mewn perthynas i'w purdeb, a'u harferiad o fyned allan yn *ddiorchudd*, lle mae un wrthwynebol yn fwy cyffredin, yn nodwedd hynod yn nghymeriad y bennywaid Tyrcaidd; ac y mae hyn, fel pob rhan arall o'u harferion ac a welsom ni yn berffaith gydffurfiol ag arferiad yr oesau boreuaf. Ymddengys gan hyny na wnai neb ond *putteiniaid* orchuddio eu hunain, er mwyn osgoi y gwarth o gael eu hadwaen, tra yr âi bennywaid pur a gwylaidd heb un gorchudd, gan ddangos eu gwynebau. Yn hanes cysylltiad annaturiol Judah â Tamar, ei ferch ynghyfraith, dywedir iddi 'guddio ei hun â gorchudd, ac ymwisgo,' ac iddi eistedd mewn lle agored ar y ffordd; a phan ganfu Judah hi, tybiodd mae puttain ydoedd, *oblegid gorchuddio o honi ei hwyneb.*

ac hefyd yn y deml yn Jerusalem (2 Cron. iii. 14). Un o'r amgylchiadau hynod ac oeddynt yn gydfynedol â chroeshoeliad ein Harglwydd, ydoedd 'i lenn y deml gael ei rhwygo oddi fynu hyd i waered, pan yr ymadawodd â'r yspryd' (Matt. xxvii. 50, 51)—yn ddiau i arwyddo fod gwasanaeth y deml a'r holl ddeddf seremoniol wedi eu diweddu, ac nad oedd y gwahaniaeth ac ydoedd wedi bodoli cyhyd rhwng Iuddewon a chenedloedd i fod mwy mewn grym, a'u bod o hyn allan i gyfansoddi un corph, ac i fod 'y ffordd i'r cysegr santeiddiolaf' yn agored yn ddiwahan i bobl 'o bob iaith, llwyth, a chenedl' (Eph. ii. 11–22; Heb. ix. 8; x. 19–22).

GORCHYMYN un i ras Duw, yw ei gyflwyno trwy weddi ffyddiog i ofal a ffafr Duw grasol, a dymuno iddo bob bendith (Act. xiv. 26; xv. 40).

GO'SEN, y rhan hono o'r Aipht lle yr ymsefydlodd Jacob a'i deulu, a lle y parhaodd eu disgynyddion, plant Israel, i drigo. Nis gwyddir yn awr yn mha le yr oedd yn gyfleuedig; ond nid oes fawr amheuaeth nad yn yr Aipht Isaf, efallai tua'r gogledd-ddwyrain, yn y rhan hono o'r wlad a ymylai ar Ganaan. Nis gallasai teulu Jacob, yr hwn ni chynwysai ond ynghylch 70 o bersonau, feddianu ond rhan fechan o honi, ond rhaid fod 'gwlad Gosen' (Gen. xlvii. 27) yn go helaeth, oblegid yn amser eu hymadawiad o'r Aipht, rhaid fod eu disgynyddion wedi lliosogi i 2,000,000 (Exod. xii. 37), etto sonir am Gosen fel y wlad y trigent ynddi (viii. 22; ix. 26). Ymddengys ei bod yn rhan doraethog o'r wlad, o'r hyn lleiaf gyda golwg ar borfa i ddefaid ac ychain; oblegid cawn Pharaoh yn dweud wrth Joseph: 'Tir yr Aipht sydd o'th flaen; cyflea dy dad a'th frodyr yn y man goreu yn y wlad; trigant yn nhir Gosen' (Gen. xlvii. 1–6). Gallwn gasglu oddiwrth hyn ei bod yn gyfleuedig ar un neu ragor o gangenau y Nile, efallai yn rhyw le yn y rhan ddwyreiniol o'r *delta*; oblegid lle nad yw y wlad yn cael ei dyfrhau gan y Nile mae yn anialwch perffaith. Mae hyn yn amlwg yn mhellach oddiwrth yr amgylchiadau yr arferai'r Israeliaid wrth wreithio daiar ei dyfrhau (Deut. xi. 10); y cynyrchai ffigys, gwinwydd, a phomgranadau (Num. xx. 5); a'u bod yn byw ar y fath bethau a chucumerau, *melons*, cenin, winwyn, a garlleg, y rhai a ddefnyddir yn gyffredin gan y Fellahs presenol; a bod ganddynt ddigon o bysgod (xi. 5). Mae amryw amgylchiadau yn hanes yr Israeliaid yn dangos yn eglur fod y wlad y trigent ynddi yn gorwedd yn agos i'r Nile: 'A Pharaoh a orchymynodd i'w holl bobl, gan ddywedyd, Pob mab a'r a enir, bwriwch ef i'r afon' (Exod. i. 22)—enw cyffredin y Nile, gan taw hi ydoedd prif afon y wlad. 'Yn mysg yr hesg ar fin yr afon' y cafodd merch Pharaoh y baban Moses, pan y daeth i waered i'r afon i ymolchi, ac y rhodiai ei llancesau ger llaw yr afon (ii. 3. 5). Yn y gwyrth o droi dyfroedd yr Aipht yn waed, Moses neu Aaron 'a gododd ei wialen, ac a darawodd y dyfroedd y rhai oeddynt yn yr afon, y'ngwydd Pharaoh, ac y'ngwydd ei weision, a'r holl ddyfroedd y rhai oeddynt yn yr afon a drowyd yn waed. A'r pysgod y rhai oeddynt yn yr afon, a fuant feirw, a'r afon a ddrewodd, ac ni allai yr Aiphtiaid yfed dwfr o'r afon. A'r holl Aiphtiaid a gloddiasant oddi amgylch yr afon am ddwfr i'w yfed, canys ni allent yfed o ddwfr yr afon' (vii. 20, 21, 24). Nis gall neb amheu nad y Nile a olygir yma wrth yr afon, oblegid hi yn unig allasai gynyrchu effeithiau mor gyffredinol. Yr un modd gyda golwg ar wyrth y llyffaint, dywedir, 'A'r afon a heigia lyffaint,' y rhai oeddynt i fod yn bla cyffredinol yn y wlad; a phan, ar ymostyngiad Pharaoh, y dywedodd Moses, 'A'r llyffaint a ymadawant a thi, ac a'th dai, ac a'th weision, ac a'th bobl,' ac ychwanegodd, 'yn unig yn yr afon y gadewir hwynt' (viii. 3, 9, 11).

Ymddengys hefyd fod breninoedd yr Aipht yn byw yn neu yn agos at y rhan hono o'r wlad lle yr oedd Jacob a'i deulu wedi ymsefydlu, a lle y cawn ni blant Israel yn trigo wedi hyn. Yr oedd Joseph, fel y mae yn naturiol i ni gasglu, yn byw yn llys Pharaoh, fel ei brif weinidog (Gen. xli. 39–44). Yn awr, dyma y genadwri a ddanfonodd at ei dad wrth ei wahodd i'r Aipht: 'Cai drigo yn ngwlad Gosen, a bod *yn agos attaf fi*, ti a'th feibion, a meibion dy feibion, a'r hyn oll sydd genyt.' Ac am yr amgylchiad dyddorawl o fod Joseph yn gwneud ei hun yn hysbys i'w frodyr, 'daeth y gair i *dy Pharaoh*, gan ddywedyd, Brodyr Joseph a ddaethant, a da oedd hyn y'ngolwg Pharaoh, ac y'ngolwg ei weision' (xlv. 10, 16); a phan gyrhaeddodd Jacob Gosen, 'dug Joseph ei dad, ac a'i gosododd ger bron Pharaoh' (xlvi. 1, 2, 7, 10), yr hyn nid yw yn debygol y gwnaethai pe buasai palas y brenin yn mhell oddi yno. Yn yr un modd, 200 o flyneddau wedi hyn, cawn ferch Pharaoh yn nghymydogaeth yr Israeliaid; ac y mae yr ymddiddan a'r ymwneud a fuont rhwng Moses a Pharaoh, ac ar yr un pryd â'i frodyr yr Israeliaid, yn profi fod y brenin yn byw ger llaw. Nid ydym yn gwybod pa beth ydoedd maintioli'r Aipht y pryd hwnw. Efallai ein bod ni yn rhy barod i feddwl am dani fel yr oedd hi mewn amseroedd olynol. Yr oedd teyrnasoedd yn yr oesau boreuol yn fychain yn gyffredin; ac yn nyddiau Joseph a Moses gallasai nad oedd ond gwlad fechan, ac nad oedd y Pharaohaid a'r Israeliaid byth yn mhell iawn oddiwrth eu gilydd.

Mewn cysylltiad â phlaau yr Aipht yr ydym yn darllen am feusydd Soan, yr hwn oedd yn lle hen iawn, gan nad oedd Hebron ddim wedi cael ei hadeiladu ond saith mlynedd o'i flaen (Num. xiii. 22); 'Efe a wnaethai wyrthiau o flaen eu tadau hwynt yn nhir yr Aipht, yn maes Soan.' 'Gosododd efe ei arwyddion yn yr Aipht, a'i ryfeddodau yn maes Soan' (Ps. lxxviii. 12, 43). Yn amser Esaiah mae yn debygol ei bod yn brifddinas yr Aipht Isaf: 'Diau,' medd ef, 'ynfydion yw tywysogion Soan, cynghor doethion gynghorwyr Pharaoh a aeth yn ynfyd' (Esa. xix. 11; gwel hefyd v. 13); ac nid yw yn anhebygol nad felly y gallasai fod, neu o'r hyn lleiaf yn drigfan Pharaoh yn nyddiau Moses. Ystyrir taw yr un lle ydyw a Tanis, yr hwn a esyd daiaryddwyr yn *nelta* y Nile, ar un o'i changenau dwyreiniol. Tybir taw yr hen Tanis ydyw tref bresenol San; ond os felly, prin y gallasai Tanis fod yn Soan; o'r hyn lleiaf ymddengys Sin, yn gystal a No a Noph, yn llefydd gwahanol oddiwrth Soan yn Ezec. xxx. 14, 16.

Gelwir gwlad Gosen hefyd yn 'wlad Raamses' (Gen. xlvii. 11); a chyn yr Exodus yr oedd yr Israeliaid wedi 'adeiladu i Pharaoh ddinasoedd trysorau, sef Pithon a Raamses' (Exod. i. 11). O Raamses y darfu i'r Israeliaid gychwyn pan yr ymadawsant o'r Aipht; ond pa un ai o wlad Raamses, neu o ddinas o'r enw hyny, mae yn anmhosibl penderfynu. Os y ddinas ydoedd, nid yw ei sefyllfan ond matter o amcan-dyb; felly nis gellir dweud yn benderfynol a sicr o ba fan y darfu iddynt gychwyn i'w taith.

GO'ZAN, enw afon a'r wlad oddi amgylch, yr hon a ddarostyngodd yr Assyriaid, a lle y darfu iddynt gaethgludo rhan o ddeg llwyth Israel (Esa. xxxvii. 12; 2 Bren. xvii. 6), ond nis gallwn benderfynu pa un ai yr Elon Gozine, yn agos i dardd-le y Tigris, a'r hon a eilw Ptolemy Gauzanitis (yn awr a elwir Kaushan; Gesenius, 162), yn Mesopotamia, neu le yn Media, lle gesyd Ptolemy dalaeth Gauzan a dinas Gauzania.

GRAS, a arwydda yn gyffredin ffafr, ond mae i'r gair amryw ystyron arbenig, yn neillduol yn y T. N. Mae i'r gair Groeg χάρις, yr hwn yn gyffredin a gyfieithir *gras*, ystyron eraill y rhai nad yw y gair hwnw yn eu gosod allan. Gan fod y ddau air, fodd bynag, yn rhai pwysig iawn, ac yn rhai y cyfarfyddir â hwynt yn aml iawn yn yr Ysgrythyrau, ni roddwn restr reolaidd o'r ystyron yn mha rai y cymerir hwynt.

1. Ffafr gyd ag eraill (Gen. xxxix. 4; Esther ii. 17; Luc i. 30; ii. 52; Act. ii. 47; vii. 46).
2. Ffafr i eraill (Act. xxiv. 27; xxv. 3, 9).
3. Bendithion tymhorol (2 Cor. ix. 8).
4. Prydferthwch person, addurniadau, blodau (Diar. iii. 22; iv. 9; xxxi. 30; Iago i. 11).
5. Derbynioldeb, megis o eiriau neu bregethau (Ps. xlv. 2; Luc iv. 22). Mae y cyfeiriad yma yn debygol at fatter Crist a'i ddull o lefaru.
6. Cymwynas, rhodd (2 Cor. i. 15).
7. Cyfraniad arianol (1 Cor. xvi. 3; 2 Cor. viii. 19).
8. Cariad rhad ac anhaeddianol Duw a Christ i ddynion pechadurus (Rhuf. v. 20, 21; 2 Cor. viii. 9; Eph. i. 3–7; Heb. ii. 9; 1 Pedr v. 10).
9. Rhadlonrwydd a graslonder bendithion iachawdwriaeth hyd at gau allan weithredoedd yn gyfangwbl (Rhuf. iii. 24; iv. 4, 5, 13–16; xi. 5, 6; Gal. v. 4; Eph. ii. 7, 9; 2 Tim. i. 9; Titus iii. 7).
10. Ffafr, ewyllys da a bendith 'Duw ein Tad, a'n Harglwydd Iesu Grist.' Mae genym amryw enghreifftiau o'r ystyr yma o'r gair yn yr annerchiadau a'r bendithion a geir yn llythyrau yr apostolion (Rhuf. i. 7; xvi. 24; 1 Cor. i. 3; 2 Pedr i. 2; 2 Ioan 3; Dat. i. 4; xxii. 21).
11. Yr efengyl, fel un o roddion mwyaf nodedig Duw i ddyn, a'r offeryn a ddefnyddir i gyfranu iddo wybodaeth a'i roddion rhad eraill (Act. xx. 24; 2 Cor. vi. 1; Gal. i. 6; Titus ii. 11; 1 Pedr v. 12).
12. Swydd apostol a'r cymhwysderau angenrheidiol er cyflawni ei dyledswyddau (Rhuf. i. 5; xv. 15, 16; 1 Cor. iii. 10; Gal. ii. 9; Eph. iii. 1–10).
13. Doniau ysprydol (Rhuf. xii. 6; 1 Cor. i. 4–7; Eph. iii. 7; 1 Pedr iv. 10).
14. Rhagoriaethau neu rinweddau y cymeriad Cristionogol (1 Cor. i. 4, 5, 7; 2 Cor. viii. 1, 6, 7; 2 Pedr iii. 18).
15. Cymhorth a help dwyfol (2 Cor. i. 12; xii. 9).
16. Adeiladaeth neu welliant ysprydol eraill (Eph. iv. 29).
17. Diolch, diolchgarwch, a rhoddi diolch (1 Cor. xv. 57; 2 Cor. ii. 14; viii. 16; gwel hefyd 1 Cor. x. 30; Col. iii. 16).
18. Ar gyfrif neu oblegid (Eph. iii. 1, 14; Gal. iii. 19).

GRISIAL. Nid ydym i ddeall wrth y gair hwn, lle y cyfarfyddwn ag ef yn yr Ysgrythyr, y fath hwnw o wydr y rhoddwn yr enw hwnw iddo. Tybir y cyfeiria at gareg dryloew, yr hon, oblegid ei chael mewn craig, a elwir ar y cyfrif hyny yn graig-risial. Mae yn gynwysedig bron i gyd o *silicia* neu *flint*, yr hwn yw un o brif hanfodion gwydr. Y grisialau mwyaf hardd ydyw y rhai sydd yn berffaith wyn, gloew, clir, diliw, a thryloew. Yn yr ieithoedd Hebraeg a Groeg dynodir hwynt gan eiriau a ddynodant yn briodol iâ; yr oedd yn eithaf naturiol i roi yr enwau hyn i'r cyfryw feini, y rhai pan yn ddiliw, fel y ceir rhai mathau, ydynt mor glir a dwfr (Rosen. *Min.* 23).

Ymddengys y gosodid mawr werth arnynt yn yr hen amserau. Pan yn son am ddoethineb dywed Job: 'Nid aur a grisial a'i cystadla hi' (xxviii. 17). Ezeciel, pan yn adrodd gweledigaeth y pedwar creadur byw, a ddywed: 'Ac yr oedd ar benau y pethau byw ddull y ffurfafen, fel lliw grisial ofnadwy, wedi ei hestyn dros eu penau hwynt oddi arnodd' (i. 22). Yn Llyfr y Datguddiad Ioan, pan yn adrodd ei weledigaeth o'r byd nefol, a ddywed: 'Ac o flaen yr orseddfainc yr ydoedd môr o wydr, yn debyg i grystal' (iv. 6). Wrth ddarlunio y Jerusalem newydd dywed: 'A'i goleu hi oedd debyg i faen o'r gwerthfawrocaf, megis maen jaspis, yn loew fel y grisial' (xxi. 11). A thrachefn dywed: 'Ac efe a ddangosodd i mi afon bur o ddwfr y bywyd, dysglaer fel y grisial, yn dyfod allan o orseddfainc Duw a'r Oen' (xxii. 1). Mae y *crystals* wedi eu taenu yn eang ac yn ddigonol yn aml dros Europe, Asia, ac America. Ceir grisialau neu grystalau o faintioli a thlysni mawr yn ngwahanol ranau o Scotland. Mae craig-risialau ynys Arran yn eithaf adnabyddus, ond ceir y rhai mwyaf eu maint a'u gwerth yn agos i Cairngorm, yn rhan uchaf swydd Aberdeen, lle y ceir hwynt mewn *granite*, neu dir cyfansoddedig o laid wedi ei adael ar ol llifogydd, ynghyd â beryl a topaz (*Edin. Ency.* xiv. 545).

GROEG (yn Hebraeg יון, *Jafan*), gwlad yn neheuddwyrain Europe. Gwahaniaethai mewn maint ar wahanol amserau, a rhenid hi i nifer o daleithau bychain. Yn yr hen amser ei phrif raniadau oeddynt Pelopennesus, Groeg briodol, Thessaly, ac mewn amseroedd diweddar Macedonia. Gellir sylwi, fodd bynag, fod awdwyr paganaidd yn aml yn gwahaniaethu rhwng Groeg a Macedonia, ac felly y gwna Luc (Act. xx. 1-3; Parkhurst, *Gr. Lex.* 213). Ar ol dadgysylltu y Cyngrair Achæan cafodd Groeg ei ranu trwy orchymyn senedd Rhufain i ddwy dalaeth, sef Macedonia, yn cynwys Thessaly, ac Achaia, yn cynwys holl daleithau eraill Groeg. At y cyfryw raniad o'r wlad mae cyfeiriad amlwg yn Act. xviii. 12; xix. 21; Rhuf. xv. 26; 2 Cor. ix. 2; xi. 9, 10; 1 Thess. i. 7, 8. Yn y T. N. mae Achaia i gael ei gymeryd yn yr ystyr hyn.

Tad y Groegiaid oedd Jafan, pedwerydd mab Japheth; ei feibion oeddynt Elisa, a Tharsis, Cittim, a Dodanim (Gen. x. 2, 4, 5); gelwid ei ddisgynyddion yn Ἰάονες (*Iaones*), enw ac sydd yn eglur yn tarddu o'r Hebraeg יון. Ymddengys iddynt ymsefydlu yn gyntaf yn ngorllewin Asia Leiaf. Aeth niferi mewn amserau boreuol iawn oddi yno i Europe, ac a ymsefydlasant yn Groeg; ond dychwelodd llawer o'r rhai hyn, neu eu disgynyddion, gan ffurfio taleithau Groeg yn Ionia a rhanau eraill o Asia Leiaf—Ioniaid, Æoliaid, a Doriaid.

Yn yr H. D. mae Jafan weithiau yn cynwys yr holl wledydd a drigfanid gan ddisgynyddion Jafan, gan nad pa un ai Groeg, Ionia, a’r rhanau cymydogaethol o Asia Leiaf, neu ranau eraill. Fel gwlad, ceir yr enw yn Esa. lxvi. 19; Ezec. xvii. 13; Zech. ix. 13. Yn ngweledigaeth Daniel o’r hwrdd a’r bwch, dywedir gan yr angel wrtho yr arwydda yr olaf frenin Jafan (C. C. *Groeg;* viii. 21), gan y golygid yn amlwg Alexander Fawr o Macedonia; ac yn xi. 2 sonia y prophwyd am un o freninoedd Persia (Xerxes), yr hwn, ‘trwy gadarnhau yn ei gyfoeth, y cyfyd efe bawb yn erbyn teyrnas Jafan’ (C. C. *Groeg*). Yn Joel iii. 5 yr ydym yn darllen am ‘werthu meibion Judah a meibion Jerusalem i’r Jafanim’ (C. C. *Groegiaid*). Mewn rhai o’r adnodau hyn ymddengys fod cyfeiriad neillduol yn Jafan at Groeg; mewn eraill dichon fod i’r gair ystyr mwy eang.

Yn y T. N. mae y cyfeiriadau yn fwy lliosog a phenderfynol. Mae y rhan fwyaf o honynt mewn cysylltiad â llafur yr apostol Paul. Ar ol pregethu yn Cilicia, Pamphylia, Lycaonia, Phrygia, a Galatia, daeth i Mysia yn ngorllewin Asia Leiaf, a chan fordwyo o Troas aeth rhag ei flaen i Macedonia. Efe efallai ydoedd y cyntaf i blanu Cristionogaeth yn Europe. Yma y pregethodd y gair, ac y ffurfiodd eglwysi yn Philippi, Thessalonica, a Berea. Oddi yno aeth i Athen, prifddinas Attica, a’r ddinas enwocaf yn yr hen amseroedd am ei hysgolion philosophi, am y celfyddydau ceinion, ac am ei chwaeth a’i gwrteithiad. Yn nesaf ymwelodd a Chorinth, prifddinas Achaia, a masnachle mawr Groeg—dinas enwog am ei masnach, ei chyfoeth, ei gloddest, a’i drygioni. Yna dychwelodd i orllewin Asia Leiaf, gan ymweled ag Ephesus, ei phrifddinas; ac er nad arosodd yno y pryd hwnw ond amser byr, dychwelodd yno drachefn, ac a lafuriodd yno ddwy flynedd neu ychwaneg. Yn awr aeth drachefn i Macedonia ac Achaia, ac wrth fyned oddi yno i Jerusalem y waith olaf ymwelodd unwaith yn rhagor ag amryw leoedd yn Asia Leiaf. Ysgrifenodd hefyd lythyrau, y rhai yn awr a gyfansoddant ran fawr o’r T. N., at yr eglwysi yn Thessalonica, yn Philippi, ac yn Corinth, yn Ephesus, yn Colosse, ac efallai yn Laodicea, y rhan fwyaf o ba rai oeddynt wedi eu sylfaenu ganddo ef ei hun. Yn Llyfr y Datguddiad cawn hefyd genadwriau difrif-ddwys oddi wrth Iesu Grist trwy ei was Ioan at y saith eglwys yn Asia—yn Ephesus, Smyrna, Pergamos, Thyatira, Sardis, Philadelphia, a Laodicea. Dyma y prif hanesion sydd genym yn y T. N. am wledydd Jafan; mae y cyfan wrth eu cymeryd gyd â’u gilydd yn dangos mor foreu ac eang y taenwyd Cristionogaeth yn mhlith y gangen hono o’r teulu dynol. Mae hi yn fyw etto yn Groeg, yn Asia Leiaf, ac mewn rhanau eraill o’r ymerodraeth Dyrcaidd; ond nid yw ond megis cysgod enw. Mae ei hymlynwyr yn lliosog, ond y maent wedi syrthio i anwybodaeth dugn, cyfeiliornad, coelgrefydd, ac eilun-addoliaeth; a chyda golwg ar foesau darlunir hwynt fel yn waeth na Mahometaniaid. Mae tebygolrwydd mawr rhwng Eglwys Groeg ac Eglwys Rufain yn y rhan fwyaf o bethau, oddi eithr nad yw y blaenaf yn ymostwng i’r Pab o Rufain. Yn wir, mae yn syn fel mae llygredigaethau yr holl eglwysi hynafol yn tebygoli i’w gilydd. Mae y ffaith sengl hon yn dangos pa mor foreu yr oedd yn rhaid fod yr Eglwys Gristionogol wedi ymlygru, gan y dengys ei holl gangenau gymaint o’r un llygriadau.

GROEGWYR, GROEGIAID. Nid yw y ddau air hyn, fel yr arferir hwynt yn y T. N. yn gyfystyr. Groegwyr (Ἕλληνες) yw enw trigolion genedigol Groeg, neu yn hytrach Groegwyr o hiliogaeth: Groegiaid (Ἑλληνισταί) yw yr enw roddir i Iuddewon a siaradant yr iaith Roeg. Er mwyn gwneud y gwahaniaeth yn fwy eglur, buasai yn burion pe cawsai y gair olaf ei gyfieithu yn Helenistiaid. Mae y gair Ἕλληνες (*Groegwyr*) yn cael ddefnyddio yn y T. N. yn yr ystyron canlynol:—

1. Groegwyr mewn cyferbyniad i *οἱ βάρβαροι* (*barbariaid*), dan yr hwn enw y cynwysid pawb na pherthynent i’r hil Roegaidd (Rhuf. i. 14).

2. Groegwyr mewn cyferbyniad i *οἱ Ἰουδαῖοι*, *yr Iuddewon* (Act. xvi. 1, 3; xix. 17; 1 Cor. i. 22–24); mae yn cael ei ddefnyddio yn aml fel enw cyffredin ar y cenedloedd (Rhuf. i. 16; ii. 9, 10; iii. 9; x. 12; Gal. iii. 28).

3. Groegwyr o hiliogaeth wedi mabwysiadu Iuddewaeth; proselytiaid Groegaidd. O’r fath, mae yn debygol, ydoedd y Groegwyr oedd wedi dyfod i fynu i Jerusalem i addoli yn amser gwyl y Pasg (Ioan xii. 20; ac hefyd y rhai a enwir yn Act. xiv. 1; xvii. 4; xviii. 4, fel yn cydaddoli â’r Iuddewon yn eu synagogau.

Gwnai Iuddewon Palestina a Syria, ynghyd â’r rhai a drigent yn Babilonia, siarad *dialects* perthynasol o’r un iaith, sef yr Aramæan. Deonglent yr Ysgrythyrau trwy y Târgums, neu yr Esponiadau Caldeaeg, ac yn y T. N. gelwir hwynt yn Hebreaid. Yr oedd, fodd bynag, lawer o’r Iuddewon wedi symud i wledydd eraill lle y siaredid yr iaith Roeg, megis yr Aipht, Asia Leiaf, Groeg, a rhanau eraill o’r Gorllewin. Dechreuodd y mudiadau hyn gyda buddugoliaethau Alexander, ac ychwanegwyd hwynt dan ei ganlyniedyddion. Gellir dweud taw Alexandria yn yr Aipht ydoedd eu prifddinas. Defnyddient gyfieithiad y Deg a Thriugain o’r H. D.; yn wir gwnawd ef yn arbenig ar eu cyfer. Gelwid hwynt yn Ἑλληνισταί (*Helenistiaid; C. C. Groegiaid*). Rhwng y ddau ddosparth hyn yr oedd nid yn unig wahaniaeth mewn iaith, ond cryn wahaniaeth mewn golygiadau; ac mewn canlyniad cynyrchwyd teimlad o elyniaeth yn y naill yn erbyn y llall. Hyn efallai ydoedd yr achos o’r anniddigrwydd a ddangosodd ei hun yn yr eglwys yn Jerusalem mewn perthynas i ddosparthiad y cynorthwy elusenol: ‘Ac yn y dyddiau hyny bu grwgnach gan yr Ἑλληνιστῶν (*Helenistiaid;* C. C. *Groegiaid*) yn erbyn yr Hebreaid am ddirmygu eu gwragedd gweddwon hwy yn y weinidogaeth feunyddiol’ (Act. vi. 1). Dywedir wrthym hefyd i Paul, pan ddaeth i Jerusalem ar ol ei droiedigaeth, ‘lefaru ac ymddadleu yn erbyn yr Ἑλληνιστάς’ (*Helenistiaid;* C. C. *Groegiaid*); ‘ond hwy a geisiasant ei ladd ef’ (ix. 29), amcan mewn cwbl gydundeb â chymeriad Iuddew y tymhor hwnw. Yr unig adnod arall lle cyfarfyddir â’r gair yn y T. N. sydd yn xi. 19, 20; ond ymddengys fod yma groes-ddywediad, oblegid dywedir yn gyntaf ‘i’r rhai a wasgarasid’ fod ‘heb lefaru y gair wrth neb ond wrth yr Iuddewon yn unig;’ ac etto dywedir yn union wedi hyn i rai ddyfod o Antiochia ‘a llefaru wrth y Groegiaid, gan bregethu yr Arglwydd Iesu.’ Ond mae rhai o’n prif feirniaid diweddar—megis Griesbach, Scholtz, Lachmann, De Wette—yn cyduno i feddwl taw y darlleniad cywir yn yr adnod hon ydyw Ἕλληνας (*Groegwyr*), ac nid Ἑλληνιστάς (*Groegiaid*). Os caniatteir hyn, symudid ar unwaith y croes-ddywediad ymddangosiadol (Conybeare, i. 12).

GWADD, creadur bychan pedair troed ac sydd yn chwilotta dan y ddaiar, ac yn meddu traed wedi eu cyfaddasu ar gyfer twrio, a'i lygaid yn fychain, ac yn ganlynol credir gan ddynion anwybodus ei fod yn ddall. Mae yn byw ar wreiddiau, trychfilod, ac abwydynod; ond nid ydym yn barod i ddweud taw arwyddocad y gair Hebraeg *tinshemeth* ydyw gwadd, er y cyfieithir y gair felly gan y rabbiniaid Iuddewig a'r esponwyr Caldeaeg. Myn Bochart taw ei ystyr yw camelon, llyffant yn ol Castalio, a'r wenci yn ol eraill. Mae yn sicr ei fod yn greadur aflan dan y ddeddf (Lef. xi. 30). Yn ad. 18 mae y gair yn cael ei gyfieithu yn *gogfran*.

Yn Esa. ii. 20 dywedir y teifl dyn ei eilunod i'r wadd a'r ystlumod; hyny yw, efe a'u teifl ffwrdd gyd â'r dirmyg mwyaf. Mae y gair a ddefnyddir yma yn wahanol oddiwrth yr un arferir yn Lefiticus. Dealla Gesenius wrtho greadur yn twrio; ac er nad yw yn gwrthod yr ystyr *gwadd*, ymddengys fel pe tybiai y gellid ei gyfieithu yn llygoden ffrengig, ac y gelwid ef felly oherwydd ei fod yn twrio (Gesenius, *Lex.* 297).

GWADDOD, gwaelodion gwin wedi gloewi; ac felly gwin cryf ydyw un y byddo wedi gwaddodi, a thrwy hyny gael ei buro (Esa. xxv. 6). Gellir dweud fod dynion wedi gwaddodi, neu 'geulo ar eu sorod' neu eu gwaddodion, pan fyddont, trwy hir lwyddiant, wedi cyrhaedd llawer o gadernid allanol, a chwedi eu sefydlu mewn ffyrdd drygionus, ac yn ymhyfrydu ynddynt (Jer. xlviii. 11; Seph. i. 12; gwel nodyn Lowth ar Esa. xxv. 6).

GWAEWFFON, offeryn milwraidd mewn arferiad cyffredin yn yr hen amseroedd. Yr oedd felly yn mhlith yr Israeliaid. Yr oedd yn ddiau amryw fathau o waewffyn. Dywedir am waewffon Goliath fod 'ei phaladr hi fel carfan gwehydd, a bod ei blaen yn chwe chan sicl o haiarn' (1 Sam. xvii. 7). Yr oedd yn rhaid ei bod yn offeryn grymus oddiwrth hyd yn od ei phwysau. Mae yn debygol fod y ffon ei hun o gryn hyd. Dyna'r fath waewffon oedd un Abner, â pha un y tarawodd Asahel, brawd Joab, ac yr oedd ei bon yn gystal a'i blaen yn offeryn ymosodawl. 'Am hyny Abner a'i tarawodd ef â bon y waewffon dan y bumed ais, a'r waewffon a aeth allan o'r tu cefn iddo' (2 Sam. ii. 23). Mewn ffordd o eglurhad ar yr haeriad hwn gellir dweud fod gwaewffyn y Koords ynghylch deuddeg troedfedd o hyd, a bod bon y ffon yn gystal a'i blaen wedi ei minio â haiarn (*Amer. Miss. Her.* 1838, 302).

GWAHARDD, gomedd; rhwystro trwy air neu weithred (Marc x. 13, 14; Act. xvi. 6; xxiv. 23). Mae yr ymadrodd *Na atto Duw* yn gamgyfieithiad, a gallem ddweud yn gamgyfieithiad cableddus (Exod. xx. 7), o μὴ γένοιτο, yr hyn yn llythyrenol a arwydda, *na fydded*, a gellir cyfieithu y geiriau yn—*Na nid o gwbl; nid mewn un modd* (Rhuf. iii. 4, 6, 31; vi. 2, 15; vii. 7, 13).

GWALLT, gorchudd naturiol pen dyn; ond mae cenedloedd wedi gwahaniaethu yn fawr yn eu dull o drin y gwallt. Gadawai yr Hebreaid i'w gwallt i dyfu, ond ymddengys oddiwrth ddeddf y Nazareaid yr arferai eraill ei dori. Dywedir y gwnai yr offeiriaid, tra yn gweini yn y deml, dori eu barf â gwellaif unwaith bob pythefnos. Arferai Absalom, gan yr hwn yr ymddengys fod cnwd anarferol o wallt, 'ei dori unwaith yn y flwyddyn, oherwydd ei fod yn drwm arno' (2 Sam. xiv. 26). Nid oedd Nazareaid, nac yn wrrywaid nac yn fenywaid, i dori eu gwallt yn ystod tymhor eu hadduned, ond ar ei ddiwedd yr oeddynt i gneifio eu gwallt (Num. vi. 2, 5, 18; Act. xviii. 18). Ymddengys hefyd ei fod yn arferiad i eneinio eu gwallt (Ruth iii. 3; 2 Sam. xiv. 2; Ps. xxiii. 5; xcii. 10; Preg. ix. 8; Luc vii. 46). Yr oedd yr olew a ddefnyddid yn gynwysedig o olew olewydden, a pheraroglau, megis nard (Marc xiv. 3).

Gwisgai y bennywaid Groegaidd a Rhufeinig yn ddiwahan eu gwallt yn hir. Gwastraffent eu holl ddyfais ar eu gwallt, gan ei osod yn mhob ffurf, a'i addurno mewn amrywiol ffyrdd. Mewn hen saf-luniau, *medals* a *basso-relievos*, canfyddwn y tyrch plethedig a'r addurniadau costfawr y rhai a gondemnia'r apostolion Paul a Phedr yn mhenwisgoedd gwragedd yr amseroedd hyny fel rhai anghyson â gwylder a gweddusrwydd bennywaidd. 'Yr wyf yn ewyllysio i'r gwragedd eu trefnu eu hunain mewn dillad gweddus, gyda gwylder a sobrwydd, nid â gwallt plethedig, neu aur neu emau, neu ddillad gwerthfawr, ond yr hyn sydd yn gweddu i wragedd a fo yn proffesu duwioldeb a gweithredoedd da' (1 Tim. ii. 9, 10). Pedr yr un modd a ddywed: 'Trwsiad y rhai bydded, nid yn yr un oddi allan, o blethiad gwallt, ac amgylchosodiad aur, neu wisgad dillad (1 Pedr iii. 3).

Ar y tu arall, gwisgai gwrrywaid yr amserau hyn yn gyffredinol eu gwallt yn fyr, fel yr ymddengys oddiwrth y llyfrau, y *medals*, a'r saf-luniau sydd wedi eu trosglwyddo i ni. Mae yr amgylchiad yma, yr hyn a greai y prif wahaniaeth yn ngwisg y ddwy ryw, yn esponio yn ddedwydd iawn y dywediad canlynol o eiddo yr apostol Paul yn 1 Cor. xi. 14, 15: 'Onid yw naturiaeth ei hun yn eich dysgu chwi, os gwallt-laes fydd gwr, mai anmharch yw iddo. Eithr os gwraig a fydd gwallt-laes, clod yw iddi, oblegid ei llaes-wallt a ddodwyd yn orchudd iddi (1 Cor. xi. 14, 15; Harwood, *Introd to N. T.* ii. 101–103).

Yn mhlith yn Hebreaid cyfrifid gwallt du yn brydferthwch (Can. v. 11). Yr oedd gwallt 'gwyn fel gwlan' yn arwyddlun o oed, doethineb, a difrif-ddwysedd (Dan. vii. 9; Dat. i. 14). Blew gwynion yma ac acw ar Ephraim a ddynodent gyflwr gwywedig teyrnas y deg llwyth, a'i bod, trwy eu drygioni hwy, yn buan brysuro i ddinystr (Hos. vii. 9). Yr oedd 'cneifio gwallt, a'i fwrw ffwrdd' yn arwydd o wasgfa a galar (Jer. vii. 29).

GWARTH, cymeriad drwg, gan nad pa un ai mewn canlyniad i weithredoedd drwg dyn neu gyhuddiadau gan eraill (Diar. vi. 33; Esa. li. 7). Dywedir fod personau neu bethau yn warth pan lwythir hwynt â chymeriadau drwg, ac y gwneir hwynt yn ddiareb (Ps. xxii. 6; lxxxix. 41). Gwarth unryw bobl yw eu pechod; mae yn warth iddynt, ac yn tueddu i'w gwneud yn ddirmygedig (Diar. xiv. 34). Mae gormesu neu wawdio y tlodion yn taflu gwarth ar eu Creawdwr, fel pe na theilyngai ei ddelw arnynt hwy un parch; fel, trwy eu gwneud hwynt yn dlodion, ei fod wedi eu cyflwyno i driniaeth galed; ac fel pe na fedrai eu diogelu hwynt (Diar. xiv. 31; xvii. 5). Dirmyg Crist yw y gwawd a'r gwarth a ddyoddefir trwy lynu wrtho ef a'i ffyrdd (Heb. xi. 26; xiii. 13). Yn mhlith yr Hebreaid cyfrifid diffrwythder bru yn warth (Gen. xxxiii. 23; Esa. iv. 1; Luc i. 25). Dienwaediad ydoedd gwarth yr Aipht, gan y nodai ddynion gynt fel dyeithriaid oddiwrth Dduw fel yr Aiphtiaid; ac y mae yn debygol i lawer o'r Iuddewon esgeuluso enwaedu eu plant yn yr anialwch (Jos. v. 9).

GWEDDI, a siarad yn gywir, sydd gynwysedig mewn hysbysu ein dymuniadau wrth Dduw, ond cynwys hefyd addoliad o hono, cyfaddefiad o'n pechodau, amlygiad o'n hangenion, a chydnabyddiaeth ddiolchgar o'n trugareddau (Dan. ix. 3–19). Gelwir gweddi yn yr Ysgrythyr yn geisio (Matt. vii. 7–11); galw ar Dduw, crio arno (Ps. cxlv. 18, 19); tywallt ein calon ger ei fron ef (lxii. 8); deisyfiad gyda diolchgarwch (Phil. iv. 6). Dynodir ei natur yn mhellach gan yr ystumiau corphorol a fabwysiadir mewn gweddi, megis sefyll ger bron Duw (Neh. ix. 2; Marc xi. 25; Luc xviii. 11, 13); gostwng y pen tua'r ddaiar (Gen. xxiv. 26, 27; Exod. xxxiv. 8, 9); plygu gliniau (2 Cron. vi. 13; Ps. xcv. 6; Eph. iii. 14); dyrchafu y golygon tua'r nefoedd (Ps. cxxiii. 1; Ioan xvii. 1); taenu dwylaw (Esa. i. 15), estyn dwylaw (Ps. lxxxviii. 9), a dyrchafu y dwylaw (Ps. cxxxiv. 2; 1 Tim. ii. 8). Yr oedd yr ystumiau hyn yn mynegi gostyngeiddrwydd, dibynaeth, a thaerineb.

Mae genym yr annogaethau cryfaf yn yr Ysgrythyrau i weddio (Matt. vii. 7, 8; Ps. cxlv. 18, 19); ond rhaid fod y pethau y gweddiwn am danynt yn unol ag ewyllys Duw (1 Ioan v. 14; Iago iv. 3), rhaid i'r weddi fod yn un ffyddiog (Matt. xxi. 22; Iago i. 6, 7); rhaid gweddio yn enw Crist (Ioan xiv. 13, 14; xvi. 23, 24); rhaid i'r weddi fod yn ddiragrith, difrifol, a dyfal-parhaus (Ps. xvii. 1; Luc xviii. 1; 1 Thess. v. 17; Rhuf. xii. 12; Eph. vi. 18; Iago v. 16). Mae pechod yn rhwystr i lwyddiant mewn gweddi (Esa. lix. 1, 2; Ps. lxvi. 18; 1 Ioan iii. 22).

Mae gweddi yn ddyledswydd ac yn fraint ar yr un pryd. Dyledswydd a braint yr annychweledig ydyw yn gystal a chredinwyr (Esa. lv. 6, 7; Act. viii. 22, 23). Mae hi i gael ei dyrchafu ar ran pob dosparth o bobl (1 Tim. ii. 1, 2); mewn modd arbenig ar ran gweinidogion, heb wneud eithriad o'r rhai mwyaf nodedig (Eph. vi. 19, 20; Col. iv. 3, 4; 2 Thess. iii. 1, 2), ac ar ran cyd-Gristionogion (Eph. i. 15–19; Phil. i. 3–5; Iago v. 16); am drugareddau tymhorol yn gystal ac ysprydol (Phil. iv. 6; Iago v. 13–15).

Er fod ffurfiau gweddi yn ganiatadwy i bobl ifeinc, ac i eraill ac ydynt etto yn analluog i amlygu eu meddyliau a'u teimladau, fel y caniateir i gloffion wneud defnydd o ffyn-baglau, etto nid yw yr arferiad i gael ei pharhau yn hwy nac y byddo yn anhebgorol angenrheidiol. Nid yw cardotwyr yn teimlo un anhawsder i adrodd eu hangenion; ac os medd dyn wybodaeth gymedrol am Dduw, am dano ei hun, ac am drefn iachawdwriaeth, ni phrofa un anhawsder i fynegi ei ddymuniadau mewn gweddi; a thrwy ymarferiad dyddiol, a cheisio cynorthwyon yr Yspryd Glân (Luc xi. 13; Rhuf. viii. 26), ea ei ddawn yn gwella cymaint ac i'w alluogi i weddio heb un cymhorth canllawiol.

Darfu i Solomon trwy ei weddi wrth gysegru y deml gefnogi, os na wnaeth ddechreu yr arferiad o weddio â'r wyneb tua Jerusalem, ac at yr adeilad gorwych ydoedd wedi gyfodi yno (1 Bren. viii. 29, 30, 33–35, 38, 42, 44, 48). Jonah, pan yn gweddio yn mol y morfil, a ddefnyddiodd y geiriau hyn: 'Mi a edrychaf etto tu a'th deml santaidd' (ii. 4); ac er gwaethaf gorchymyn Darius y cai 'pwy bynag a archai un arch gan un Duw na dyn dros ddeng niwrnod ar hugain' ei daflu i ffau y llewod, aeth Daniel i'w dŷ, a'i ffenestri yn agored yn ei ystafell tua Jerusalem, tair gwaith yn y dydd y gostyngai efe ar ei liniau, ac y gweddiai, ac y cyffesai o flaen ei Dduw, megis y gwnai efe cyn hyny (Dan. vi. 8–10). Wrth ystyried seremoniaeth yr oruchwyliaeth Fosenaidd, a pherthynasau crefyddol Jerusalem a'i theml, nid yw yn beth syn y gwnai yr Iuddewon, pan yn mhell oddi wrthynt, droi eu gwynebau tuag attynt, gan eu bod mewn rhyw ystyr yn sedd y presenoldeb dwyfol ar y ddaiar, ac yn enwedig y gwnaent droi eu gwynebau mewn gweddi. Efallai mai yr arferiad yma o eiddo yr Iuddewon a arweiniodd gynulleidfaoedd Cristionogol, hyd yn od mor foreu a'r ail ganrif, pan safent i fynu i weddio, i droi eu hwynebau tua'r dwyrain—arferiad dros yr hon y rhoddent resymau arwyddluniol yn gystal a rhai coelgrefyddol, ac heb fod yn anhebyg i'r rhai roddir gan Babyddion a Phuseyaid dros eu harferion hwythau. Oblegid yr addolent â'u gwynebau tua'r cyfeiriad yma, ac oherwydd eu cadwraeth o ddydd yr Arglwydd, neu ddydd Sul, fel ei gelwid, oblegid ei fod wedi cael ei gysegru i'r haul, dywed Tertullian wrthym y cyhuddid hwynt gan y paganiaid o barchu ac addoli yr haul (*Inquiry into the Constitution, etc. of the Primitive Church, part* ii. 18–22).

Yn mhlith yr Iuddewon mae amryw ffurfiau o weddi wedi eu gorchymyn ar gyfer gwasanaeth y synagog, ac ar gyfer gwasanaeth teuluaidd a phersonol. Appwyntir hwynt oll i gael eu dweud yn Hebraeg, yr hon iaith sydd yn mhell oddiwrth fod yn ddealladwy gan bawb o Iuddewon y dyddiau presenol; ac y mae lluaws yn baldorddi geiriau y rhai ni chysylltant un drychfeddwl â'r swn y dysgwyd hwynt i'w wneud, etto a dwyllir â'r grediniaeth fod eu baldordd diystyr yn wasanaeth derbyniol gan Jehofah. Yn ddiweddar mae cynygiadau wedi cael eu gwneud i wella y drwg hwn i ryw fesur trwy argraphu y gweddiau yn Hebraeg ar un ochr i'r ddalen a chyfieithiad ar yr ochr arall.

Dywedir gan y rabbiniaid fod y rhan fwyaf o'r gweddiau yn hen iawn, ond y rhai a gyfrifant hwy y rhai dwysaf a phwysicaf a elwir *Shemoneh Esreh*, neu y *Deunaw Gweddi*. Dywedant wrthym iddynt gael eu cyfansoddi a'u sefydlu gan Ezra a gwyr y synagog fawr, ac i Rabbi Gamaliel, ychydig cyn dinystr yr ail deml, ychwanegu gweddi arall yn erbyn hereticiaid a gwrthgilwyr, gan gyfeirio yn ddiau at y cyfryw bersonau ac oeddynt wedi mabwysiadu Cristionogaeth. Mae y weddi ychwanegol hon wedi ei gosod i mewn fel y ddeuddegfed, ac y mae y rhif yn awr yn bedair ar bymtheg; ond parhant i ddwyn yr enw Shemoneh Esreh. Gofynir i'r pedair gweddi ar bymtheg hyn gael eu dweud gan bawb o'r Israeliaid ac sydd mewn oed, yn ddieithriad, naill ai yn gyhoeddus yn y synagog neu eu tai eu hunain, neu lle bynag y dygwyddant fod, dair gwaith yn y dydd. Cyfrifant eu bod yn hyn yn cydffurfio â phenderfyniad Dafydd: 'Hwyr a bore, a hanner dydd, y gweddiaf' (Ps. lv. 17); ac efelychant arferiad Daniel, 'yr hwn dair gwaith yn y dydd a ostyngai ar ei liniau, ac y gweddiai, ac y cyffesai o flaen ei Dduw' (Dan. vi. 10).

Heblaw y rhai hyn mae amryw weddiau byrion y rhai y dysgwylir i bob dyn eu hadrodd bob dydd. Mae y rabbiniaid wedi parotoi ffurfiau o ddiolchgarwch i Dduw, nid yn unig yn eu gwasanaeth sefydledig ac am bob rhodd a dderbynir, ond hefyd ar bob dygwyddiad a gymero le, a gweithred gaffo ei chyflawni; am bob peth brofir, aroglir, neu a welir. Dysgwylir i aelodau y synagog i adrodd o'r hyn leiaf gant o ddiolch-ffurfiau bob dydd (Allen, *Mod. Jud.* 338, 345).

GWEDDW, benyw y mae ei gwr wedi marw. Ymddengys fod gynt, fel yn awr, wisg neillduol gan weddwon (Gen. xxxviii. 14). Am fwy na 200 o flyneddau cyn rhoddi y ddeddf, gwnai gweddwon ac yr oedd eu gwyr wedi eu gadael yn ddiblant briodi ei frawd ieuengaf, er mwyn cyfodi had i'r marw. Priododd Tamar ddau fab hynaf Judah, ac addawyd iddi y trydydd (xxxviii. 6–11, 26). Dan gyfraith Moses gorchymynid hyn yn bendant (Deut. xxv. 5–10). Ni chyfyngid yr arferiad i frodyr ynghyfraith, ond cymerai i mewn berthynasau mwy pellenig, fel y gellir gweled yn hanes Boaz, yr hwn a briododd Ruth ar ol iddi gael ei gwrthod gan berthynas agosach (Ruth iv. 1–13). Gan yr esgeulusir gweddwon gan ddynion, mae Duw yn honi perthynas agos â hwynt, fel eu priod, eu cynnaliwr, a'u barnwr (Ps. lxviii. 5; cxlvi. 9). Gorchymyn i'r Hebreaid gymeryd gofal neillduol o honynt, ac o'u plant didad (Deut. xiv. 29; Esa. i. 17). Mae wedi cyhoeddi barnedigaethau trymion yn erbyn y rhai a'u gormesant ac a'u niweidiant (Exod. xxii. 22–24; Mal. iii. 5). Dan yr efengyl mae yr eglwys i ddarbodi ar gyfer y rhai sydd yn wir weddwon—h.y., gweddwon o gymeriad da, gostyngedig, a haelionus pan yn alluog, ond yn awr yn hen ac angenus; ond cynghorir gweddwon ifeinc i ail briodi (1 Tim. v. 3–16). Mae dangos caredigrwydd i weddwon yn gangen bwysig o wir grefydd (Job xxix. 13; Iago i. 27). Er dynodi eu hangyfanedd-dra, a'u hamddifadrwydd o bob gorfoledd, anrhydedd, a chysur, cydmarir Jerusalem a Babilon i weddwon (Galar. i. 1; v. 3; Esa. xlvii. 8, 9).

GWEINI. 1. Gwasanaethu (Exod. xxviii. 1, 4, 41, 43; 1 Sam. ii. 11). 2. Cyflawni swydd (Deut. xviii. 5). 3. Cyfranu cymhorth elusenol (Matt. xxv. 44). 4. Effeithio, cynyrchu (Eph. iv. 29).

GWEINIDOG, gwas, un yn gwasanaethu un arall. Gelwir Josua yn weinidog Moses (Exod. xxiv. 13). Yr oedd Iesu Grist yn weinidog yr enwaediad, gan iddo arfer ei weinidogaeth gan mwyaf yn mhlith yr Iuddewon (Rhuf. xv. 8). Gweinidogion Duw yw yr angelion; safant ger bron ei orsedd, a phob amser yn barod i wneud ei orchymynion a'i ewyllys (Ps. civ. 4; Heb. i. 7); a gelwir hwynt yn ysprydion gwasanaethgar i etifeddion iachawdwriaeth, gan yr hyfforddant, y cyfarwyddant, y diogelant, y darbodant, y cysurant, neu y gwaredant, fel y byddo Duw yn appwyntio (Heb. i. 14). Mae apostolion, efengylwyr, bugeiliaid, ac athrawon yn weinidogion: maent yn mynychu gwasanaeth Duw a'i eglwys, ac y maent wedi, neu hwy ddylent, yn ffyddlon gyfranu gair ac ordinhadau Crist, a gweini ceryddon Crist i'w bobl (1 Cor. iv. 1; Eph. iv. 11–16). Gweinidogion Duw yw ustusiaid: eu swydd yw ei wasanaethu ef a'u gwlad trwy gosbi drwg-weithredwyr a diogelu y sawl fyddo yn ymddwyn yn dda (Rhuf. xiii. 14). Gweinidog pechod yw un sydd yn helpu ac yn cefnogi i gyflawni pechod (Gal. ii. 17).

Pan ddarfu i'n Harglwydd, yn synagog Nazareth, ddarllen rhan o Esaiah, dywedir iddo 'gau y llyfr, a'i roddi i'r gweinidog' (Luc iv. 20). Oddiwrth ein dull ni o arfer y gair gweinidog, gall y darllenydd dybied y golyga yma y person a flaenorai yn y gwasanaeth; tra, ar y tu arall, ni arwyddocai ragor nac is was, yr hwn yr oedd gofal y llyfrau santaidd arno, ac a'i rhoddai yn ol gorchymyn ei uwch i bwy bynag a enwai hwnw, a'r hwn, ar ol gorphen darllen, a'u gosodai yn ol yn eu lle priodol. Galwai yr Iuddewon y swyddog hwn yn *Chazan*, yr hwn ni ddylai gael ei ystyried yn un a'r *ἀρχισυναγωγος*, *llywodraethwr y synagog* (Campbell, *Gospels*, iv. 304).

GWELED. 1. Canfod neu edrych a'r llygaid (Exod. xxiii. 5). 2. Gwrando (Exod. xx. 18; Dat. i. 12). 3. Teimlo (Ps. xc. 15). Ië, mae gweled yn cael ei roddi am holl synwyrau'r corph, gan ei fod yn un o'r moddion goreu i gyrhaedd gwybodaeth. 4. Craffu ar bethau yn fanwl (Matt. xxii. 11). 5. Gwybod; dysgu trwy sylw naturiol (Gen. xxxvii. 14); trwy brofiad (Exod. v. 19; Rhuf. vii. 23); trwy ddatguddiad dwyfol (Esa. ii. 1); neu trwy gredu gair Duw, a gorphwys arno (Ioan xiv. 9; Heb. xi. 27). 6. Meddu digon o wybodaeth i wneud heb ragor o hyfforddiad (Ioan ix. 41). 7. Cyrhaedd, mwynhau, meddianu (Ioan iii. 3). 8. Ymweled (1 Sam. xv. 35). 9. Dyoddef (Ezra iv. 14). 10. Gochelyd (Dat. xix. 10). Mae fod Duw yn gweled personau neu bethau yn arwyddo ei wybodaeth berffaith o honynt, fel y dynodir y wybodaeth hono mewn ffordd o gymeradwyaeth, tosturi, neu ofal, neu o atgasrwydd, ac o barotoad i gosbi (Gen. i. 4; vi. 5; 2 Bren. xix. 16). Mae fod Crist wedi ei weled gan angelion yn arwyddo nid yn unig eu hedrychiad taer arno yn ei gyflwr darostyngedig, ond eu holl waith o weini iddo (1 Tim. iii. 16). Nid yw dynion yn gweled ac heb weled pan fyddo ganddynt olygiadau am dano heb fod y rhai hyny yn rhai achubol (Esa. vi. 9; Matt. xiii. 14). Ni fyn dynion weled—ni ddeallant air neu waith Duw, a gweithredu yn unol a hyny; ond cant weled—cant deimlo cyflawniad dychrynllyd ei air a thywalltiad ei ddigofaint (Esa. xxvi. 11). Cael ein gweled gan ddynion ydyw fod dynion yn llygadrythu arnom, ac yn ein hedmygu fel ar chwareu-fwrdd (Matt. vi. 1, 5). Gweled gwyneb dyn a gynwys nid yn unig ei ganfod yn eglur, ond cyfeillgarwch agos ag ef. Yn Persia ychydig heblaw aelodau y cyfrin-gynghor a welai wyneb y brenin (Esther i. 14; Dat. xxii. 4). Gweled Duw fel y mae, a'i adwaen fel ein hadwaenir, yw cael golwg glir ac uniongyrchol ar ei ragoriaethau heb y camddealltwriaeth lleiaf (1 Ioan iii. 2; 1 Cor. xiii. 12).

GOLWG sydd naill ai—1. Y gallu o weled â llygad y corph (Matt. xi. 5), neu â'r meddwl (Heb. iv. 13), neu yn ffyddiog, pan y cenfydd Grist a Duw ynddo trwy gyfrwng yr Ysgrythyrau ac ordinhadau yr efengyl (Luc xiv. 18; 2 Cor. iii. 18), neu yr olwg uniongyrchol ar Dduw yn y nefoedd, mewn cydmariaeth i'r hon nid yw ein gwybodaeth bresenol ond megis tywyllwch (2 Cor. v. 7). 2. Y gwrthrych a welir, yn enwedig os yn hynod a tharawiadol (Exod. iii. 3; Luc xxi. 11; xxiii. 48). Yr hyn ellir weled â llygad y corph a elwir yn *weledig*, a'r hyn nas gellir ei weled a elwir yn *anweledig* (Col. i. 15, 16).

GWELEDYDD, yr hen enw ar brophwyd (1 Sam. ix. 9), ond nid bob amser yn yr ystyr o ragweled neu ragfynegi dygwyddiadau dyfodol.

GWENCI, creadur bychan pedair troed, y lleiaf o'i lwyth, heb fod dros ddwy fodfedd a hanner o uchder, nac yn saith modfedd a hanner o hyd o flaen y trwyn hyd flaen y gynffon. Mae yn drigianydd o wledydd oerion a chymedrol Europe, Asia, ac America, ac yr ydys wedi ei weled yn Barbary a'r Aipht. Gwna niwed mawr yn mhlith ieir, chwyaid, ac adar mân, a thyr eu hwyau, a sugna eu cynwysiad. Brwydra hefyd â seirph, gwningod, llygod-ffrengig, a dwfr-lygod, a maes-lygod, a chreaduriaid eraill y gwna eu dilyn i'w tyllau. Nid oes braidd un lle sydd yn ddiogel rhag ei ymweliadau, gan y dring furiau gyd â'r rhwyddineb mwyaf; a'r fath ydyw ystwythder ei gorph fel y mae wedi llwyddo i wthio ei hun trwy dyllau afrifed o fychain. Mae ei gnoad yn farwol fynychaf, ac â'i ddannedd llymion treiddia trwy wythien fawr y gwddf (Buffon, iv. 257; *Edin. Encyc.* 'Mazology,' xiii. 416). Deongla Gesenius y gair Hebraeg חלד (*holed*) yn Lef. xi. 29, lle yr enwir ef yn mhlith creaduriaid aflan, yn *wenci*, fel y gwneir yn y C. C. (er yr ymddengys y petrusai rhwng y wadd a'r wenci), a meddylia iddo gael ei gyfenwi felly oddiwrth ei symudiad cyflym llithr-lyfn, neu oddiwrth ei ddull o redeg i'w dyllau. Felly y Vulgate, Targum Jonathan, a'r Talmud (Gesenius, *Lex.* 279).

GWENYNEN, rhywogaeth o drychfilod sydd yn cynwys llawer math, y mwyaf hynod o ba rai yw y wenynen-fêl. Er na chyfarfyddir â'r gair *gwenynen* ond mewn pedwar o fanau yn unig, etto mae'n rhaid fod y trychfil hwn yn heidio yn Nghanaan, oblegid gosodid y wlad hono allan yn aml fel 'un yn llifeirio o laeth a mêl' (Exod. iii. 8, 17), ac y mae mêl a diliau mêl yn bethau ac y cyfeirir attynt yn aml gan yr ysgrifenwyr santaidd; ac os oedd mêl yn beth mor gyffredin yn y wlad, mae yn rhaid fod y gwenyn a'i cynyrchent yn lliosog a chyffredin hefyd. Yn Barn. xiv. 8, 9, diau mai diliau mêl a olygir: 'A Samson a drodd i edrych ysgerbwd y llew; ac wele haid o wenyn a mêl ynghorph y llew. Ac efe a'i cymerth yn ei law, ac a gerddodd dan fwyta, ac a ddaeth at ei dad a'i fam, ac a roddodd iddynt, a hwythau a fwytasant.' Yn Deut. i. 44, Moses, pan yn annerch yr Israeliaid, ac yn cyfeirio at yr ymosodiad ydoedd wedi cael ei wneud arnynt gan yr Amoriaid, a ddywed, 'Daethant allan i'ch cyfarfod, ac a'ch ymlidiasant fel y gwna gwenyn;' a'r Psalmydd, pan yn siarad am ei elynion, a ddywed, 'Amgylchynasant fi fel gwenyn,' ac yn y ddwy adnod gellir cymeryd y gair gyda chymaint o briodoldeb am y wenynen-fêl ac un math arall o wenyn. Gan taw y wenynen-fêl yw o bob math arall yr un fwyaf cyffredin a'r mwyaf adnabyddus, ni fyddai yn naturiol, mwy nac y mae yn angenrheidiol, i ddeall y gair am un fath arall o wenyn. Mae yr amgylchiadau y cyfeirir attynt yn y ddwy sydd newydd gael eu coffhau mor adnabyddus i bob un fel nad yw, er mwyn eu deall, yn angenrheidiol i roddi manylion yn nghylch hanes naturiol ac arferion y wenynen. Yn yr unig adnod arall lle ceir y gair (Esa. vii. 18) arferir ef yn gyffelybiaethol am yr Assyriaid: 'Yr Arglwydd a chwibana am y wenynen sydd yn nhir Assyria.'

GWIALEN, math o chwip wedi ei gwneud o linynau, carreion lledr, neu wiail. Gwaherddid i'r Iuddewon i roddi dros ddeugain gwialenod ar y tro, ac fel na byddai iddynt dori y gyfraith hon cyfyngid y rhif i ddeugain ond un (Deut. xxv. 1–3; 2 Cor. xi. 24). Cymer y rabbiniaid arnynt ddweud fod pob trosedd ac nad yw yn cael ei enwi yn haeddu gwialenodiad; ac na chyfrifid y gosb yn un warthus. Ond gosodir y gosb allan gan Philo fel yr un mwyaf anhawdd, ond angeu, i wr rhydd i'w dyoddef. Wedi dihatru hyd ei hanner yr hwn oedd i gael ei guro, rhwymid ef gerfydd ei ddwylaw wrth biler isel, ac yna derbyniai y gwialenodiau ar ei gefn noeth plygedig. Troseddwyr tybiedig a gurid weithiau er mwyn eu gorfodi i gyfaddef eu troseddau (Act. xxii. 24). Curodd Pilat Iesu er mwyn boddio yr Iuddewon, ac efallai er mwyn ennill eu cydsyniad i beidio ei groeshoelio (Ioan xix. 1, 4, 6, 12). Gelwir enllib ac edliwiadau poenfawr yn ffrewyll neu wialen y tafod (Job v. 21). Gelwir y cerydd a weinydda Duw i'w bobl, a'r gosb a weinydda ar ei elynion yn ffiangell (Heb. xii. 6; Esa. x. 6).

GWINWYDDEN, planigyn llydan-daen eithaf adnabyddus, ac yn dwyn grawn. Nid oes dim son am y winwydden cyn y diluw. Yr hanes cyntaf am dani yw yr un canlynol: 'A Noah a ddechreuodd fod yn llafurwr, ac a blanodd winllan; ac a yfodd o'r gwin, ac a feddwodd' (Gen. ix. 20, 21). Gan y cynyrchir gwin gan sudd y grawn trwy ymweithiad (*fermentation*), yr hyn allai gymeryd lle yn naturiol, nid yw yn syn i'r gelfyddyd o wneuthur gwin gael ei darganfod yn foreu; ond mae yn drist fod yr hanes cyntaf am dani yn hanes cyntaf y camddefnyddiad wnawd o honi.

Ymddengys i'r winwydden gael ei gwrteithio yn foreu yn Nghanaan. Pan gyfarfu Melchisedec, brenin Salem, ag Abraham wrth ddychwelyd o daro Cedorlaomer a'i gyngreirwyr, 'dygodd allan fara a gwin' (Gen. xiv. 17, 18). Yn fuan ar ol hyn cawn hanes arall am win mewn cysylltiad â Lot, merched yr hwn a'i meddwasant er mwyn eu hamcanion annaturiol eu hunain (xix. 30–38). Pan yr oedd Isaac yn marw, dygodd Jacob, yn y twyll a arferodd tuag atto, fwyd blasus iddo 'ac efe a fwytaodd; dug iddo win hefyd, ac efe a yfodd;' ac yr oedd gwin yn rhan o'r fendith a gyhoeddodd y patriarch wrth farw uwch ei ben: 'A rhodded Duw i ti o wlith y nefoedd, ac o frasder y ddaiar, ac amldra o yd a gwin' (xxvii. 25, 28). Mae genym brawf ychwanegol o wrteithiad y winwydden yn Nghanaan yn y gydmariaeth a ddefnyddir gan Moses i ddarlunio pobl ddrygionus a llygredig: 'Canys o winwydden Sodom, ac o feusydd Gomorrah, y mae eu gwinwydden hwynt: eu grawnwin hwynt sydd ranwin bustlaidd; grawn-sypiau chwerwon sydd iddynt. Gwenwyn dreigiau yw eu gwin hwynt, a chreulon wenwyn aspiaid' (Deut. xxxii. 32, 33).

Ymddengys i'r winwydden gael ei gwrteithio yn foreu hefyd yn yr Aipht. Lle y sonir am dani gyntaf nid oes dim yn cael ei ddweud am win, ond yn unig sudd gwasgedig y grawn yn unig a ddefnyddid. Pentrulliad Pharaoh, yn yr hanes am ei freuddwyd a adrodda wrth Joseph, a ddywed, 'Yn fy mreuddwyd yr oeddwn, ac wele winwydden o'm blaen. Ac yn y winwydden yr oedd tair cainc; ac wele yr oedd hi megis yn blaen-darddu; ei blodeuyn hi a dorasai allan, ei grawn-sypiau hi a ddug rawnwin addfed. Hefyd yr oedd cwpan Pharaoh yn fy llaw; a chymerais y grawnwin, a gwesgais hwynt i gwpan Pharoah, a rhoddais y gwpan yn llaw Pharaoh' (xl. 9–11). Wrth adrodd am y plaau â pha rai yr ymwelodd yr Arglwydd a Pharaoh oherwydd gwrthod gadael plant Israel i fyned o'r Aipht, dywed y Psalmydd: 'Dystrywiodd eu gwinwydd â chenllysg' (lxxviii. 47; cv. 33). Cyffelybir yr Israeliaid eu hunain i winwydden wedi ei dwyn o'r Aipht a'i phlanu yn Nghanaan, yr hwn a arwyddai y medrai dyfu yn y ddwy wlad' (Ps. lxxx.)

Ymddengys hefyd y gwrteithid y winwydden i raddau helaeth yn y wlad ar y dwyrain i'r Môr Marw. Esaiah, wrth ddarlunio cystuddiau Moab, a ddywed, 'Canys gwinwydd Hesbon a wanhasant; ac am winwydden Sibmah, arglwyddi y cenedloedd a ysgydwasant ei pherwinwydd hi; hyd Jazer y cyrhaeddasant. Am hyny y galaraf ag wylofain Jazer, gwinwydden Sibmah; dyfrhaf di Hesbon, ac Elealeh, â'm dagrau; canys ar dy ffrwythydd haf, ac ar dy gynhauaf, y syrthiodd bloedd. Y llawenydd hefyd a'r gorfoledd a ddarfu o'r dolydd; ni chenir ac ni floeddir yn y gwinllanoedd, ni sathr sathrydd win yn y gwryfoedd; gwneuthum i'w bloedd gynhauaf beidio' (Esa. xvi. 8–10).

Afreidiol ydyw nodi rhagor o wledydd yn y rhai y gwrteithiwyd y winwydden yn foreu. Mae ffurf y planigyn ei hun mor brydferth, mae ei ffrwyth mor flasus ac hyfrydlon, a gellir ei droi i ddybenion mor ddefnyddiol fel bwyd a diod, fel nad oes ond ychydig amheuaeth na wnai dynion, wrth ymdaenu dros y ddaiar, gario y winwydden gyda hwynt i ba le bynag y ceid priddyn ac hinsawdd i'w chynyrchu.

Mae rhai gwledydd, a rhanau neillduol o'r un wlad, yn cynyrchu gwell gwinoedd nac eraill. Jacob, wrth brophwydo ar ei wely angeu am sefyllfa ddyfodol ei feibion, a gyhoedda y fendith hon uwch ben Judah: 'Yn rhwymo ei ebol wrth y winwydden, a llwdn ei asen wrth y berwinwydden, golchodd ei wisg mewn gwin, a'i ddillad yn ngwaed y grawnwin' (Gen. xlix. 11, 12). Dyma ddarluniad gorwych o ffrwythlonedd a chyflawnder y rhan hono o Ganaan a syrthiodd i ran disgynyddion Judah, etto sylweddolwyd y cyfan mewn modd arbenig. Pan ddanfonodd Moses yspiwyr i edrych gwlad Canaan, 'daethant hyd ddyffryn Escol, a thorasant oddi yno gangen ag un swp o rawnwin, ac a'i dygasant ar drosol rhwng dau,' a hyny, mae'n debygol, ar gyfrif ei phwysau (Num. xiii. 22, 23). Yn awr, mae lle i dybied fod Escol yn agos i Hebron, yr hon a berthynai i Judah; ac hyd yn od yn yr amser presenol mae y rhan hono o'r wlad yn nodedig am ei grawnwin. 'Gellir cael,' medd Dr. Wilson, 'grawn o'r maint a'r fath oreu yn bresenol, a'r cyfryw ac y gallwn dybied i'r yspiwyr i gario i'r Israeliaid' (Wilson, i. 381). Yn Can. i. 14 yr ydym yn darllen am 'winllanoedd Engedi,' yr hwn le ydoedd yn gyfleuedig, fel yr ymddengys, yn rhandir Judah, ac ar y gorllewin i'r Môr Marw.

Yr oedd dyffryn Sorec yn rhandir Dan yn nodedig ar gyfrif rhagoroldeb ei winwydd. Dylasai y geiriau a gyfieithir 'per-winwydden' yn Gen. xlix. 11, 'gwinwydden oreu' yn Esa. v. 2, 'per-winwydden o'r iawn had oll' yn Jer. ii. 21, gael eu cyfieithu yn 'winwydden Sorec.'

Hosea, wrth ddarlunio adferiad Israel o gyflwr o wrthgiliad, a ddywed, 'Adfywiant fel yd, blodeuant hefyd fel y winwydden; bydd ei goffadwriaeth fel gwin Libanus' (xiv. 7). Ymddengys oddiwrth hyn fod gwin Libanus yn nodedig am ei ragoroldeb yn yr hen amseroedd, a phara teithwyr i'w ganmol yn uchel iawn (Harmer, *Obs.* iii. 288). Yr ydym yn darllen hefyd am win Helbon yn Syria: 'Damascus,' medd Ezeciel, 'oedd dy farchnadydd yn amlder dy waith oherwydd lliaws pob golud; am win Helbon, a gwlan gwyn' (xxvii. 18).

Micah, wrth ddarlunio heddwch a llwyddiant y dyddiau diweddaf, a ddefnyddia gydmariaeth brydferth iawn wedi ei chymeryd oddiwrth y winwydden: 'A throant eu cleddyfau yn sychau, a'u gwaewffyn yn bladuriau; ac ni chyfyd cenedl gleddyf yn erbyn cenedl, ac ni ddysgant ryfel mwyach. Ond eisteddant bob un dan ei winwydden a than ei ffigysbren, heb neb i'w dychrynu' (Micah iv. 3, 4). Ymddengys fod hon yn un o ddewis gydmariaethau yr Hebreaid. Ceir hi hefyd yn 1 Bren. iv. 25; 2 Bren. xviii. 31; Esa. xxxvi. 16; Zech. iii. 10).

Yn y Dwyrain mae yn beth cyffredin i gael twr yn y winllan i'r gwyliwr i ysbiaw oddi arno (Martineau, *Eastern Life*, iii. 59). Ymddengys fod hon yn arferiad yn yr hen amseroedd. Yn Esa. v. 1, 2 darllenwn: 'Gwinllan sydd i'm hanwylyd mewn bryn tra ffrwythlon. Ac efe a'i planodd o'r winwydden oreu, ac a adeiladodd dwr yn ei chanol.' Ffynai yr arferiad yn amser ein Harglwydd. 'Yr oedd rhyw ddyn o berchen tŷ, yr hwn a blanodd winllan, ac a gloddiodd ynddi winwryf, ac a adeiladodd dwr' (Matt. xxi. 33; gwel hefyd Esa. i. 8).

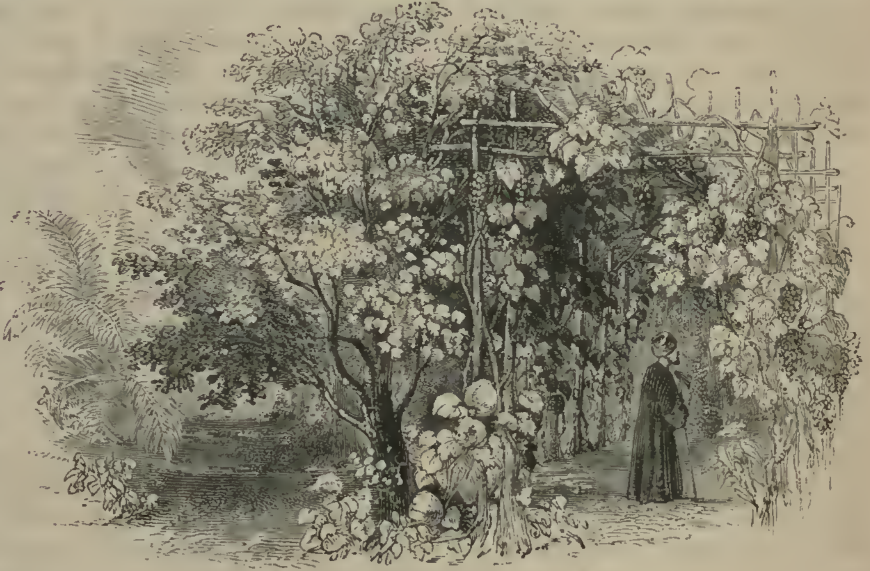
GWINLLAN.

Tybir, efallai, yn gyffredin mai y prif ddefnydd a wneid o ffrwyth y winwydden oedd ei droi yn win; a thra y cydnabyddir gwerth gwin fel diod a meddyginiaeth, etto, fel y mae yn agored i gael ei gamddefnyddio, a chwedi cael ei gamddefnyddio fel achlysur o feddwdod, a chwedi bod yn achos o aneirif ddrygau, gall ymddangos yn syn y sonir fel y gwneir yn yr Ysgrythyrau am y winwydden a'i chynyrch. Ond mae lle i feddwl na ddefnyddid ffrwyth y winwydden ond mewn rhan i wneuthur gwin. Mae yn ffaith hynod fod ffrwyth y winwydden yn Asia Leiaf a Syria yn cael ei ddefnyddio at ddybenion amgenach na gwneud gwirodydd meddwol. Yn y ddwy wlad hyn mae tair rhan o bedair o'r boblogaeth yn Fahometaniaid, ac edrychant ar yfed gwin fel pechod, ac nid ydynt nac yn ei wneud na'i yfed; ac etto perchenogir y rhan fwyaf o'r gwinllanoedd ganddynt hwy. Mae y Groegwr, Armeniad, a'r Cristionogion yn yr un sefyllfa; dim ond ychydig bach o gynyrchion eu gwinllanoedd hwy sydd yn cael ei wneud yn win, er nad yw hyn yn wir am bob ardal. Dywed y Parch. Eli Smith, cenadwr Americanaidd yn Syria, mewn cyfeiriad at y wlad hono, gan gynwys Mynydd Libanus: 'Nid er mwyn gwin yn benaf, ond yn y gwrthwyneb, y gwrteithir y gwinllanoedd' (*Bib. Sac.* iii. 387). Dywed Dr. Robinson: 'Nid oes dim gwin yn cael ei wneud o winllanoedd eang Hebron, oddi eithr ychydig gan yr Iuddewon' (*Res.* ii. 442). 'Mae mwy o win yn cael ei wneud efallai yn bresenol nac ar un amser blaenorol, oherwydd dirywiad a diraddiad y y boblogaeth Gristionogol a'r Mahometaniaid; ond lle bynag mae y bobl wedi cadw rhyw fesur o symledd cyntefig eu harferion mae swm y gwin a wneir yn gyfartal fychan. Er hyny, yn y rhanau hyny o Dwrci lle y gwrteithir y winwydden, saif y grawnwin mor uchel ac un o gynyrchion y wlad, fel ffynonell cysur a llwyddiant, ac y darlunia y Beibl hi wedi bod yn mhlith cynyrchion Judea. Gwneir defnydd mawr o'r grawnwin fel ymborth sylweddol, a hyny mewn amryw ffyrdd, a defnyddir sudd y grawnwin heb ei weithio mewn amryw ffyrdd, ac nid yn y ffurf o win' (*Bib. Sac.* v. 286).

Wrth ystyried unffurfedd a pharhad arferion y Dwyrain, mae yn naturiol i gasglu taw nid yn benaf er mwyn gwneud gwin y gwrteithid y winwydden gan yr Iuddewon; ond fod llawer defnydd arall yn cael ei wneud o honi, a chymeryd pob peth at eu gilydd, ac oedd yn fwy pwysig na gwneud gwin. A'i hystyried fel un o'r cynyrchion mwyaf hanfodol iddynt hwy, ac ar yr un pryd wedi ei darbodi gyda chyflawnder mawr ar gyfer eu cynnaliaeth, gallwn weled yn hawdd pa fodd y daeth i gael ei enwi mewn cysylltiad ag yd, ffigys, ac olew.

Nid ydym heb gyfeiriad yn yr Ysgrythyrau at ddefnydd o ffrwyth y winwydden mewn ffurf sych a gwlyb. Dywed pentrulliad Pharaoh, pan yn adrodd ei freuddwyd wrth Joseph: 'Ac wele winwydden o'm blaen, a'i grawnsypiau hi a ddug rawnwin addfed; a chymerais y grawnwin, a gwesgais hwynt i gwpan Pharaoh, a rhoddais y gwpan yn llaw Pharaoh' (Gen. xl. 9, 10). Moses, yn enwi y bendithion a fwynheid gan Israel, a ddywed: 'Pur waed grawnwin a yfaist' (Deut. xxxii. 14); ac wrth osod i lawr gyfraith y Nazareaid, dywed: 'Ymneilldued oddiwrth win a diod gref, ac na fwytaed rawnwin irion na sychion' (Num. vi. 3). Yr oedd grawnwin sychion neu resin yn gynwysedig yn y gwahanol fathau o ymborth a ddanfonodd Abigail yn anrheg i Dafydd. Yr oedd yn gynwysedig o 'ddau cant o fara, a dwy gostrelaid o win, a phump o ddefaid wedi eu gwneuthur yn barod, a phump hobaid o gras-yd, a chan swp o resin, a dau can teisen o ffigys' (1 Sam. xxv. 18). Yn anrheg Siba i Dafydd yr oedd 'can swp o resynau' (2 Sam. xvi. 1; gwel hefyd 1 Sam. xxx. 12, a 1 Cron. xii. 40).

GWISG. Nid oes genym ond son achlysurol yn yr Ysgrythyrau am wisg yr Iuddewon; ac yn ganlynol nis medrwn ffurfio ond drychfeddwl anmherffaith am dani. Tybir yn gyffredin fod arferion y Dwyreinwyr yn cyfnewid mor ychydig fel y gellir cymeryd eu gwisg yn yr amser presenol fel esampl o wisg yr Iuddew yn yr hen amser gynt. Ond mae gwisg cenedloedd y Dwyrain, hyd yn od y rhai sydd yn byw agosaf at Palestina, yn gwahaniaethu yn fawr oddiwrth eiddo eraill. Mae cyfnewidiadau hefyd wedi cymeryd lle yn ngwisg rhai o honynt o leiaf, yn gystal ac yn ngwisg cenedloedd y Gorllewin. Ni warantir ni, gan hyny, i ffurfio ein drychfeddwl am wisg yr Iuddewon yn yr hen amser oddiwrth eiddo y Dwyrain yn bresenol, ond rhaid i ni ymfoddloni ar yr hanesion achlysurol ar y matter a gyfarfyddwn â hwynt yn yr Ysgrythyrau, er eu bod yn ychydig ac anmherffaith.

Er nad yw yn angenrheidiol wrth gyfieithu yr Ysgrythyrau i drosglwyddo drychfeddwl cywir o ffurf y wisg y cyfeirir atti, pan na fyddo dim yn yr adnod lle y sonir am dani yn dibynu ar yr amgylchiad hyny, etto dylem ochelyd defnyddio geiriau a wnaent amlygu syniadau anghywir mewn perthynas i unrhyw fanylion yn eu cylch. Gwna gair cyffredin megis gwisg, dilledyn, dillad, wneud y tro pan na byddo dim yn dibynu ar ffurf y gwisgoedd; ond lle mae rhyw wahaniaeth yn gynwysedig mae yn ofynol defnyddio enwau mwy penderfynol. Yr oedd y gwisgoedd Dwyreiniol mor wahanol oddiwrth y rhai Europeaidd presenol fel nad yw yn ddoeth i ddefnyddio geiriau i'w darlunio ac sydd yn cael eu harfer fel enwau ar ein gwisgoedd ni, gan mai prin y methant a throsglwyddo golygiadau anghywir. Gwnai cynllun o'r fath hyn, pe mabwysiadwyd ef wrth gyfieithu yr Ysgrythyrau i ieithoedd gwahanol wledydd, beri i wisgoedd yr Iuddewon a chenedloedd eraill y Dwyrain fod yn afrifed o amrywiol. Pe cedwid yr hen enwau gwreiddiol, pan wnawd ein cyfieithiad ni, buasent yn hir cyn hyn wedi eu corpholi yn ein hiaith, megis ephod a homer, a llawer o eiriau eraill.

O bob math o gyfieithiad, defnyddio geiriau yr oes bresenol am hen bethau ydyw efallai y gwaethaf oll. Nid yn unig methant a throsglwyddo drychfeddyliau cywir am danynt, ond trosglwyddant rai anghywir. Yr ydym yn darllen am 'siaced fraith' Joseph (Gen. xxxvii. 3); am 'bais o waith edau a nodwydd' Aaron (Exod. xxviii. 4); am 'ephod liain' Samuel (1 Sam. ii. 19); am 'bais ddiwniad' ein Harglwydd (Ioan xix. 23); am 'amwisg' Pedr (xxi. 7). Yr oedd yr holl rai hyn, ynghyd ag eraill y gellid cyfeirio attynt, yn gwahaniaethu oddiwrth eu gilydd; o'r hyn lleiaf nid yw yn debygol y gwnai ein gair *coat* (hugan) ddarlunio y wisg a olygid. Yn wir, hyd yn od gyda ni ein hunain, nid oes i'r gair un ystyr penderfynol; oblegid mae genym lawer mathau o *goat* y rhai a wahaniaethant oddi wrth eu gilydd; megis *coats*, *waistcoats*, *greatcoats*, *petticoats* neu beisiau, ac nid oes efallai yr un o honynt yn cyfatteb i'r gwisgoedd y cyfeirir attynt yn yr adnodau hyn ac eraill.

Ni wisgai ein rhieni cyntaf ddillad o gwbl, ond wedi canfod eu noethni, wedi bwyta o ffrwyth y pren gwaharddedig, 'hwy a wniasant ddail y ffigysbren, ac a wnaethant iddynt arffedogau;' ac yn fuan wedi hyn cawn yr hanes canlynol: 'A'r Arglwydd Dduw a wnaeth i Adda ac i'w wraig beisiau crwyn, ac a'u gwisgodd am danynt' (Gen. iii. 7, 21). Tybir yn gyffredin taw crwyn anifeiliaid wedi cael eu hoffrymu yn ebyrth oedd y rhai hyn, neu gallent fod yn grwyn creaduriaid wedi cael eu lladd er mwyn eu bwyta. Dyna ddechreuad gwisg dynolryw.

Hyd ddyddiau Abraham, yn agos i 2000 o flyneddau ar ol hyn, nid oes genym un hanes am wisgoedd neillduol; ac yna maent yn gynwysedig o addurniadau. Gwnaeth y gwas a ddanfonodd ef i Mesopotamia i gyrchu gwraig i'w fab Isaac, pan gyfarfu â Rebeccah wrth y ffynon, ei anrhegu â 'chlust-dlws aur, yn hanner sicl o bwys, a dwy freichled i'w dwylaw hi, yn ddeg sicl o aur eu pwys.' Pan ddynesodd at ei chartref newydd, ac y canfu Isaac yn rhodio yn y maes, gwnaeth, yn unol ag arferiad y Dwyrain, 'hi a gymerth orchudd ac a ymwisgodd' (Gen. xxiv. 22, 53, 64, 65). Ac ni chyfyngid y tlysau neu yr addurniadau i'r bennywaid. Yr oedd sel a breichledau gan Judah (xxxviii. 18); a phan ddyrchafwyd Joseph yn llys Pharaoh, brenin yr Aipht, tynodd y tywysog hwnw 'ei fodrwy oddiar ei law, ac a'i rhoddes ar law Joseph, ac a'i gwisgodd ef mewn gwisgoedd sidan, ac a osododd gadwyn aur am ei wddf' (xli. 42). Nid yw tlysau, yn wir, yn un prawf o welliant pobl mewn gwisgoedd mewn ystyron eraill, oblegid cawn genedloedd barbaraidd yn hoff iawn o addurniadau; ond yn gysylltiedig ag amgylchiadau eraill, gellir eu hystyried yn yr amgylchiadau ydym newydd eu coffhau fel arwyddion o gynydd.

Yn yr H. D. defnyddir amryw eiriau i ddynodi y gwisgoedd mewn arferiad. Enwau cyffredinol efallai oedd rhai o honynt, ond enwau ar wisgoedd neillduol oedd eraill. Mae amryw ysgrifenwyr yn cymeryd arnynt eu darlunio; ond nid oes fawr ddibyniaeth i gael ei osod ar eu desgrifiadau. Yn y Cyfieithiadau Saisoneg a Chymraeg mae yr un geiriau yn cael eu defnyddio mewn dull gwahanol, yr hyn a ddengys mor amherfynol oedd golygiadau y cyfieithwyr mewn perthynas iddynt. Mae genym esampl o hyn yn y gair מְעִיל, yr hwn a esponia Gesenius fel y canlyn: '*Gwisg uchaf;* hugan neu *goat* allan, llydan a hir, yn cyrhaedd hyd y migyrnau, ond heb lewys'—h.y., y peth tebycaf yn y byd i grys benyw. Deonglir y gair gan ein cyfieithwyr yn *fantell fechan* yn 1 Sam. ii. 19; yn *fantell* yn Job i. 20; ii. 12; 1 Sam. xv. 27; xxviii. 14; Ezra ix. 3; Ps. cix. 29; *cochl* yn Esa. lix. 17; yn *fantell* yn Exod. xxviii. 31; 1 Sam. xviii. 4; xxiv. 5, 12; 2 Sam. xiii. 18; 1 Cron. xv. 27; geiriau a chryn wahaniaeth yn eu hystyr.

Ymddengys fod un fath o wisg berthynol i'r hen Hebreaid, o'r hyn lleiaf y tlodion yn eu plith, yn un helaeth a llaes, ac yn un y gellid gwneud hebddi y dydd, a'r hon nis gallasai fod arnynt fawr o'i heisiau y nos, gan y cysgent ynddi (Exod. xxii. 26, 27). Mae arferiad gyffelyb yn parhau i ffynu yn mhlith yr Arabiaid.

Yn ol cyfraith Moses yr oedd gwahaniaeth i fod rhwng gwisg gwrrywaid a benywaid: 'Na fydded dilledyn gwr am wraig, ac na wisged gwr ddilledyn gwraig, oherwydd ffiaidd gan yr Arglwydd bawb ar a wnel hyn (Deut. xxii. 5). Yn mhlith gwisgoedd yr Iuddewon yr oedd rhai o honynt yr un i'r ddwy ryw. Efallai i'r gyfraith gyfodi oddiar yr arferiad yma; neu efallai fod yr arferiad yn drosedd o'r ddeddf.

Yn Esa. iii. 16–24 mae genym restr o'r dillad a wisgid gan y radd uchaf o Iuddewesau. Dangosant wastraff a gwychfydedd mawr, ond gan fod y rhan fwyaf o honynt yn anadnabyddus i ni, ni wnawn ond yn unig gyfeirio at yr adnod.

Yn y T. N. y prif wisgoedd a enwir ydyw y χιτών a'r ἱμάτιον. Oddiwrth eu bod yn cael eu henwi gyd â'u gilydd, ac hyd yn od yn gyferbynol i'w gilydd, mae yn amlwg eu bod yn wahanol, ac yn wisgoedd neillduol neu arbenig. 'Ac i'r neb a fyno ymgyfreithio a thi, a dwyn dy χιτών (C. C. *pais*), gad iddo dy ἱμάτιον (C. C. *cochl*) hefyd' (Matt. v. 40). 'Yna y milwyr, wedi iddynt groeshoelio yr Iesu, a gymerasant ei ἱμάτια (C. C. *dillad*) ac a wnaethant bedair rhan, i bob milwr ran; a'i χιτών (C. C. *pais*) oedd ddiwniad, wedi ei gwau o'r cwr uchaf trwyddi oll' (Ioan xix. 23).

Tybir yn gyffredin taw y wisg nesaf at y corph ydoedd y χιτών. Yn y C. C. cyfieithir y gair yn y rhif unigol a lliosog yn *bais* (gair hollol anmhriodol, fel y cawsom achos i sylwi eisoes), oddieithr yn Judas 23, lle y cyfieithir y rhif unigol yn *wisg*, ac yn Marc xiv. 63, lle y cyfieithir y rhif lliosog yn *ddillad*, ac yn y modd hyn y cyll ei ystyr a'i gymeriad arbenigol.

Tybir yn gyffredin taw gwisg allanol neu uchaf ydoedd yr ἱμάτιον, ac y gwisgid hi dros y χιτών, ac yr eisteddai dipyn yn llaes o gylch y corph, ac y gellid ei gwisgo a'i thynu yn rhwydd. Cyfieithai rhai y gair yn *fantell;* ond nid yw y gair hyny yn iawn ddynodi ei ffurf, ac yn ei gwneud yn fwy cyfattebol i'n drychfeddyliau ni yn bresenol. Yn y C. C. cyfieithir y gair mewn amrywiol ffyrdd; yn y rhif unigol *cochl* yn Matt. v. 40; Luc vi. 29; *gwisg* yn Matt. ix. 20, 21; xiv. 36; Act. xii. 8; a *gwisg* yn Ioan xix. 2; ac yn y rhif liosog, *dillad* yn Act. vii. 58; xxii. 20; ac yn Matt. xxi. 7, 8, *dillad.* Yn awr, er y gellir deall y gair mewn rhai adnodau am ddillad yn gyffredin, etto yn yr adnodau sydd newydd gael eu coffhau ymddengys yr arwydda rhyw ddilledyn neillduol.

Ymddengys y gwisgid y χιτών a'r ἱμάτιον gan fenywaid yn gystal a gwrrywaid (Act. ix. 39); ond mae yn debygol fod rhyw wahaniaeth yn ffurf y rhai a wisgid gan y ddwy ryw, fel ac i'w gwahaniaethu.

Pe byddem yn gwybod beth oedd ffurf y χιτών a'r ἱμάτιον, byddai llawer o adnodau yn fwy dealladwy nac y maent yn y cyfieithiad cyffredin, lle y deonglir y geiriau trwy enwau cyffredinol. Mae genym esamplau o hyn yn yr adnodau canlynol, lle y deallir ar unwaith taw gwisgoedd uchaf oedd yr ἱμάτια, ac y gellid eu gwisgo a'u diosg fel mentyll: 'A'r disgyblion a ddygasant yr asen a'r ebol, ac a ddodasant eu ἱμάτια (C. C. *dillad*) arnynt, ac a'i gosodant ef i eistedd arnynt. A thyrfa ddirfawr a daenasant eu ἱμάτια (C. C. *dillad*) ar y ffordd; eraill a dorasant gangau o'r gwydd, ac a'u taenasant ar hyd y ffordd' (Matt. xxi. 7, 8). 'Iesu a gyfododd oddiar swper, ac a roes heibio ei ἱμάτια (C. C. *gochl-wisg*), ac a gymerodd dywel, ac a ymwregysodd,' gan barotoi fel hyn i olchi traed ei ddisgyblion; ac ychwanegir wedi hyn, 'Felly wedi iddo olchi eu traed hwy, a chymeryd ei ἱμάτια (C. C. *gochl-wisg*), efe a eisteddodd drachefn,' &c. (Ioan xiii. 4, 12). 'A hwy a labyddiasant Stephan, a'r tystion a ddodasant eu ἱμάτια (C. C. *dillad*) wrth draed dyn ifanc a elwid Saul' (Act. vii. 58). 'A dywedodd yr angel wrth Pedr, Ymwregysa, a rhwyma dy sandalau; bwrw dy ἱμάτιον (C. C. *gwisg*) am danat, a chanlyn fi' (xii. 8).

Wrth *noeth* nid ydym bob amser i ddeall bod yn gwbl heb ddillad. Arferir y gair am un wedi diosg ei ἱμάτιον, a dim ond ei χιτών am dano. Dywedir am Saul iddo 'ddiosg ei ddillad, a phrophwydo, a syrthio i lawr yn noeth yr holl ddiwrnod hwnw, a'r holl nos' (1 Sam. xix. 24). Gorchymynwyd Esaiah 'i ddattod y sachliain oddi am ei lwynau, a diosg ei esgidiau oddi am ei draed. Ac efe a wnaeth felly, gan rodio yn noeth ac heb esgidiau' (Esa. xx. 2; gwel hefyd Ioan xxi. 7; Act. xix. 16). Ceryddwyd Dafydd gan Michal ei wraig am ddawnsio o flaen yr arch, ac 'ymddiosg yngwydd llaw-forwynion ei weision, fel yr ymddiosgai un o'r ynfydion gan ymddiosg;' ond oddiwrth atteb Dafydd nid ymddengys ei fod wedi bod yn euog o un anweddusrwydd. Dywedir yn bendant ei fod 'wedi ymwregysu ag ephod liain;' a'r tebygolrwydd yw nad ydoedd ond wedi diosg ei wisg uchaf, oblegid y gwnai ymyraeth â'i gysur wrth ddawnsio oblegid y teimlai yn rhy wresog (2 Sam. vi. 12–22).

Yn y T. N. cyfarfyddwn â gair arall yn arwyddo gwisg, στολή; hyny yw, un ac a gyrhaeddai lawr hyd at y traed; gwisg hir. Arferir y gair gan ysgrifenwyr Groegaidd am wisgoedd hirion cenedloedd Dwyreiniol (Parkhurst, *Gr. Lex.* 628). Ymddengys y gwisgid hi gan freninoedd ac offeiriaid, a phersonau eraill o enwogrwydd (Robinson, *Gr. Lex.* 771). Yn nammeg y mab afradlon darlunir y tad fel yn dywedyd, 'Dygwch allan τὴν στολήν τὴν πρώτην (*y wisg oreu*), a gwisgwch am dano ef' (Luc xv. 22). Yr oedd yr angel a eisteddai wrth ddrws y bedd wedi ei ddilladu â στολὴν λευκὴν (C. C. *gwisg wen laes;* Marc xvi. 4). Darlunir y gwaredigion yn y nefoedd fel wedi eu 'gwisgo mewn στολὰς λευκὰς' (C. C. *gynau gwynion*), ac fel wedi 'golchi eu πὰς στολὰς (*gynau*) a'u cànu hwy yn ngwaed yr Oen' (Dat. vii. 9, 13, 14). Mae ein Harglwydd yn beio ar yr ysgrifenyddion oblegid eu hoffder o'r fath hyn o wisg : 'Ymogelwch rhag yr ysgrifenyddion y rhai a ewyllysiant rodio mewn στολαὶς (*dillad lleision;* Luc xx. 46).

Yr oedd gwregysau yn rhanau cyffredin a phwysig o wisgoedd yn mhlith yr Iuddewon a Dwyreinwyr eraill. Rhwymid y rhai hyn o gylch eu lwynau er mwyn cadw eu gwisgoedd llaes ynghyd. Gwahaniaethai gwregys, fel rhanau eraill o wisgoedd, yn ol gradd a chyfoeth y sawl a'u gwisgent. Yr ydym yn darllen am wregysau lliain (Exod. xxxix. 20; Diar. xxxi. 24; Jer. xiii. 1). Yr oedd gan y prophwyd Elias a Ioan Fedyddiwr wregysau crwyn (2 Bren. i. 8; Matt. iii. 4). Daniel, yn un o'i weledigaethau, a welodd 'wr wedi ei wisgo â lliain, a'i lwynau wedi eu gwregysu ag aur coeth o Uphaz' (Dan. x. 5). Gwelodd Ioan ein Harglwydd mewn gweledigaeth 'wedi ymwisgo â gwisg laes hyd ei draed, ac wedi ymwregysu o gylch ei fronau â gwregys aur' (Dat. i. 8); 'a'r angelion a ddaethant allan o'r deml, wedi eu gwisgo mewn lliain pur a dysglaer, a gwregysu eu dwyfronau â gwregys aur' (xv. 6). Defnyddid gwregysau gan fennywaid, ac yn cynwys y rhai perthynol i'r dospeirth uchaf, yn gystal a chan wrrywaid (Esa. iii. 24).

Nid oedd yn beth anarferol i gario yn eu gwregysau ddager, neu ryw offeryn ymosodawl arall. Darfu i Ehud, pan y bwriadodd ladd brenin Moab, arfogi ei hun â 'dager dau finiog o gufudd o hyd, ac a'i gwregysodd dan ei ddillad ar ei glun ddehau' (Barn. iii. 16). Mae genym enghraifft o'r un peth yn Joab, pan y lladdodd ei gystadlydd Amasa : 'A Joab oedd wedi gwregysu ei gochl oedd am dano, ac arni yr oedd gwregys a chleddyf wedi ei rwymo ar ei lwynau ef yn y wain; a phan gerddai efe, y cleddyf a syrthiai. Ond ni ddaliodd Amasa ar y cleddyf oedd yn llaw Joab; felly efe a'i tarawodd ef ag ef dan y bumed ais, ac a ollyngodd ei berfedd ef i'r llawr, ac nid ail darawodd ef' (2 Sam. xx. 8–10). Yr un modd, pan ddarfu yr Iuddewon a ddychwelasent o Babilon ail adeiladu muriau Jerusalem, ac y cyngreiriodd eu gelynion i'w herbyn, gan ymladd i'w herbyn, er mwyn gosod terfyn ar eu gwaith, gwnaeth Nehemiah i 'bob un o'r adeiladwyr fod wedi gwregysu ei gleddyf ar ei glun, a'r rhai oedd yn adeiladu ar y mur, ac yn dwyn beichiau, a'r rhai oedd yn llwytho, oeddynt ag un llaw yn gweithio yn y gwaith, a'r llaw arall yn dal arf' (Neh. iv. 7, 8, 13, 17, 18; gwel hefyd Ps. xlv. 3).

Gesyd y Tyrciaid yr un modd eu cyllill a'u dagerau yn eu gwregysau. Mae'r Hodjas—h.y., yr ysgrifenwyr a'r cofiaduron—yn crogi eu *inkhorns* wrth eu gwregysau; ac ymddengys y ffynai yr un arferiad yn mysg yr Iuddewon yn amser Ezeciel, oblegid sonia am 'wr yn eu mysg hwynt wedi ei wisgo â lliain, a chorn du ysgrifenydd wrth ei glun' (ix. 2). Caria y Dwyreinwyr eu harian hefyd yn eu gwregysau, a chawn ein Harglwydd yn cyfeirio at y cyfryw ddefnydd o honynt : 'Na feddwch aur, nac arian, nac efydd i'ch ζώνας' (*gwregysau;* C. C. *pyrsau*), gan y gwasanaethai y gwregys fel poced neu bwrs (Matt. x. 9).

Gan fod y Dwyreinwyr, pan ar daith neu yn gweithio, yn agored i gael eu rhwystro gan eu gwisgoedd hir a lleision, rhwyment hwynt â'u gwregys fel nad ymyrent â'u symudiadau. Pan sefydlwyd y Pasg yn ddechreuol, rhoddwyd allan y gorchymyn canlynol: 'Fel hyn y bwytewch ef; wedi gwregysu eich lwynau, a'ch esgidiau am eich traed, a'ch ffyn yn eich dwylaw; a bwytewch ef ar ffrwst: pasg yr Arglwydd yw efe' (Exod. xii. 11; gwel hefyd 1 Bren. xviii. 46; 2 Bren. iv. 29). Mae genym fwy nac un cyfeiriad at hyn yn yr Ysgrythyrau : 'Oherwydd paham, gan wregysu lwynau eich meddwl, a bod yn sobr, gobeithiwch yn berffaith am y gras a ddygir i chwi yn natguddiad Iesu Grist' (1 Pedr i. 13; gwel hefyd Job xxxviii. 3; xl. 7; Luc xii. 35–37).

Yn ol deddf Moses gorchymynid yr Israeliaid 'i wneuthur eddi ar odre eu dillad, a rhoddi pleth o sidan glas ar eddi y godre, fel yr edrychent arno, ac i gofio holl orchymynion yr Arglwydd, ac i'w gwneuthur' (Num. xv. 28–40). Yr oedd y Phariseaid a'r ysgrifenyddion yn hoff iawn o wneud ymylwaith eu gwisgoedd yn llydan, fel arwydd o fawr dduwioldeb, ac o'r manyldra â pha un y cadwent orchymynion Duw: 'Ond,' medd ein Harglwydd, 'y maent yn gwneuthur eu holl weithredoedd er mwyn eu gweled gan ddynion, canys y maent yn gwneuthur yn llydain eu phylacterau, ac yn gwneuthur ymylwaith (κράσπεδα, *tassels*) eu ιμάτια (*gwisgoedd*) yn helaeth' (Matt. xxiii. 5). [PHYLACTERAU.] Mae yn debygol taw y syniad fod rhyw gysegrwydd ac effeithioldeb arbenig yn perthyn i'r ymylwaith yma a berodd i'r wraig a flinid gan y gwaedlif (Matt. ix. 20, 21), a llawer eraill o bobl gleifion, ddeisyf cael cyffwrdd ag ymyl ei wisg yn hytrach nag un rhan arall (Marc vi. 54–56); ond yn y ddwy adnod mae y gair κράσπεδον yn cael ei gamgyfieithu yn 'ymyl ei wisg,' *tassel* ddylasai y gair fod (Campbell, *Gospels*, iv. 78).

Yr oedd yn arferol yn y Dwyrain, fel y mae yn parhau mewn rhai manau yn y dydd presenol, i gyfoethogion fod a llawer iawn o ddillad yn eu meddiant, ac yr oedd yn beth cyffredin i wneud anrhegion o honynt. Rhoddodd Joseph barau o ddillad i'w frodyr; ac i Benjamin y rhoddodd bump par o ddillad (Gen. xlv. 22). Cariodd Naaman barau o ddillad gyd ag ef fel anrheg; a phan wrthododd Eliseus dderbyn dim oddiar ei law, rhedodd Gehazi ar ol y cadben Syriaidd, ac a geisiodd, yn enw ei feistr, ganddo roddi iddo dalent o arian a dau bar o ddillad, dan yr esgus fod dau lanc, meibion y prophwydi o Fynydd Ephraim, wedi dyfod atto (2 Bren. v. 5, 15, 16, 20–23). Paul, fel prawf o'i anhunanedd, a ddywed, 'Arian, neu aur, neu wisg neb, ni chwenychais (Act. xx. 33). Ymddengys y cynysgaethid y rhai a wahoddid i briodas â gwisgoedd priodas (Matt. xxii. 11, 13). Cyfrifid ystor fawr o ddillad yn mhlith trysorau gwr, yn gystal ac arian ac aur, ac nid oes dim dadl nad at hyn y cyfeiriai ein Harglwydd yn Matt. vi. 19, 20; ac Iago yn y 5 pen. o'i epistol.

Mae yn amgylchiad hynod fod yr Ysgrythyrau yn rhoddi mor lleied o wybodaeth ynghylch penwisgoedd yr

Israeliaid, neu pa un a wisgent ryw beth ar eu penau neu beidio, er nas gall fod amheuaeth mewn perthynas i hyn. Yr ydym yn darllen am feitr i Aaron fel arch-offeiriad, ac am feitri neu gapiau i'w feibion (Exod. xxviii. 4, 37, 39, 40; gwel Gesenius, *Lex.* 447, 501); ond gwisgoedd swyddol oedd y rhai hyn, ac ni roddant i ni un drychfeddwl am benwisg cyffredin gwrrywaid neu fennywaid. Yr unig air a ddefnyddir i osod hyn allan, cybelled ac yr ydym yn cofio, ydyw פּאר, yr hwn yn y C. C. a gyfieithir yn Ezec. xxiv. 17, 23 yn *gap*, ac yn Esa. iii. 20 yn *benguwch,* mewn cysylltiad â bennywaid. Rhydd Gesenius fel ystyr y gair *addurn*, *tiara*, *turban* (665); ond pa un a oedd ganddo unryw awdurdod dros ei esponio felly heblaw y drychfeddwl cyffredin a ffyna ynghylch gwisg y Dwyreinwyr, mae yn amheus genym (gwel hefyd Ezec. xxiii. 15). Efallai nad oedd gorchudd cyffredin y pen ond rhywbeth ysgafn (2 Sam. xv. 30; Jer. xiv. 3, 4).

Mae awgrymiadau mwy eglur yn yr Ysgrythyrau mewn perthynas i'r hyn wisgid ar y traed. Weithiau sandalau (Marc vi. 9; Exod. iii. 5); ac esgidiau brydiau eraill (Gen. xiv. 21; Exod. iii. 5); ond efallai nad yw y gwahaniaeth rhyngddynt yn cael ei gadw i fynu bob amser. [SANDALAU.]

GWLAW a gynyrchir gan ddwysiad yn yr awyr y lleithdra a anweddir o'r ddaiar, a'r hwn, gan gyfansoddi cymylau, a ddisgyn drachefn yn ddyferynau i'r ddaiar. Mae y gwlawogydd yn amrywio yn fawr mewn gwahanol wledydd, ac hyd yn od mewn gwahanol ranau o'r un wlad. Rhydd Dr. Robinson i ni y darluniad canlynol o'r gwlawogydd yn Palestina: 'Mae gwlawogydd hydrefol—gwlaw cynnar yr Ysgrythyr—yn dechreu yn gyffredin yn y rhan olaf o fis Hydref, neu ddechreu Tachwedd, nid yn ddisymwth, ond yn raddol, yr hyn a rydd gyfleusdra i'r ffarmwr i hau ei feusydd â gwenith ac â haidd. Daw y gwlawogydd yn benaf o'r gorllewin (Luc xv. 24) neu y dehau-orllewin, gan barhau am ddau neu dri diwrnod ar y tro, a chan ddisgyn yn benaf yn y nos. Yna try y gwynt tua'r gogledd neu y dwyrain, a cheir amryw ddiwrnodau teg ar ol hyny. Yn ystod misoedd Tachwedd a Rhagfyr parha y gwlawogydd i ddisgyn yn drwm; yna dychwelant ar gyfyngau pellach oddiwrth eu gilydd, ac nid ydynt mor drwm; ond nid oes un amser yn ystod y gauaf pan y peidiant a disgyn. Mae eira yn disgyn yn aml yn Jerusalem yn Ionawr a Chwefror, ac yn droedfedd o drwch neu ragor; ond nid yw yn aros yn hir. Nid yw y ddaiar byth yn rhewi. Parha mwy neu lai o wlaw i ddisgyn yn mis Mawrth, ond anaml y disgyn wedi hyny' (Robinson, *Res.* ii. 97).

Mae yn yr Ysgrythyrau gyfeiriadau aml at y cynnar a'r diweddar wlaw (Deut. xi. 14; Jer. v. 24; Hos. vi. 3). Yr ydym yn taro wrth gyfeiriad at wlaw hyd yn od yn Llyfr Job (xxiv. 23). Yn Nghanaan disgynai y diweddar wlaw yn mis Abib, sef y mis cyntaf o'r flwyddyn santaidd Iuddewig, neu o gylch ein Hebrill ni, bron yn union o flaen eu cynhauaf hwy (Harmer, *Obs.* i. 140). Ymddengys taw at y blaenaf y cyfeiria Esaiah yn xxx. 23: 'Efe a rydd wlaw i'th had pan hauech dy dir, a bara cnwd y ddaiar.' At y llall y cyfeirir gan Joel: 'Canys efe a roddes i chwi y cynnar wlaw yn gymhedrol, ac a wna i'r cynnar wlaw a'r diweddar wlaw ddisgyn i chwi yn y mis cyntaf' (ii. 23). Mae cyfeiriad prydferth at y tymhor o'r flwyddyn pan ddisgyn yn Can. ii. 10–13. 'Cyfod, fy anwylyd, a thyred di, fy mhrydferth: Canys wele y gauaf a aeth heibio, y gwlaw a basiodd, ac a aeth ymaith; gwelwyd y blodau ar y ddaiar, daeth amser i'r adar ganu, clywyd llais y durtur yn ein gwlad: Y ffigysbren a fwriodd allan ei ffigys irion, a'r gwinwydd â'u hegin grawn a roisant arogl teg. Cyfod di, fy anwylyd, a thyred di, fy mhrydferth.'

Yr oedd 'cau y nefoedd, fel na byddai gwlaw' yn farn â pha un y bygythid Israel am eu pechodau (Deut. xi. 17; 2 Cron. vi. 26; vii. 13); a barnedigaeth arswydus ydoedd: 'Dy nefoedd hefyd y sydd uwch dy ben a fyddant yn bres, a'r ddaiar yr hon sydd oddi tanat yn haiarn. Yr Arglwydd a rydd yn lle gwlaw dy ddaiar lwch a lludw; o'r nefoedd y disgyn arnat hyd oni'th ddinystreir' (Deut. xxviii. 23, 24). Yn nheyrnasiad Ahab ymwelwyd a'r ddaiar â thair blynedd o sychder, neu hyd yn od ragor (1 Bren. xvii. 1; Iago v. 17). Mae Jeremiah yn tynu darlun byw-debyg o sychder echrydus yn ei amser ef (xiv. 1–6).

Cyfeirir at yr Aipht yn yr H. D. fel gwlad yn yr hon nid oedd dim gwlaw (Deut. xi. 10, 11; Zech. xiv. 17, 18). Mae yn ffaith hynod nad oes un dyferyn o wlaw yn disgyn ar holl wlad yr Aipht, oddigerth cawodydd achlysurol ar lanau Môr y Canoldir, y rhai a ddygwyddant yn misoedd Rhagfyr, Ionawr, a Chwefror. Mae cawod ysgafn yn un rhan arall o'r wlad eangfawr hono yn ddygwyddiad anaml, ac heb gael ei weled yn aml gan yr hynaf a'r mwyaf craffus. Ond er taw yn anaml y disgyn gwlaw yn yr Aipht, mae y gwlith yn drwm ac yn adfywio y cnydau. Mae y wlad hono yn dibynu am ei ffrwythlondeb yn benaf ar y Nile, dyfroedd yr hon a arweinir allan ar hyd gamlasau anneirif i ddyfrhau y wlad oddi amgylch a'i brasau â llaid yr afon. Mae y wlad tu hwnt i gyrhaedd dyfrhad yn anialwch perffaith.

GWR. Nid ydym yn bwriadu i drin yma gwestiynau cyffredinol mewn perthynas i wyr. Yr ydym yn dwyn y gair i mewn yma yn unig er mwyn sylwi ar un o'r cymhwysderau a ofynid gan yr apostol oddiwrth rai o swyddogion yn yr eglwys. 'Rhaid gan hyny i esgob fod yn ddiargyhoedd, yn wr un wraig' (1 Tim. iii. 2; gwel hefyd Titus i. 6); ac yn y 12 ad. o'r benod, dywed. 'Bydded y diaconiaid yn wyr un wraig.' Mae yr adnodau hyn yn rhai pwysig, nid yn unig yn eu perthynas â'r weinidogaeth Gristionogol, ond fel amlygiad o'r olwg a gymer Cristionogaeth ar gwestiwn mawr priodas. 'Mae llawer iawn o wahanol esponiadau,' medd Conybeare, 'wedi cael eu rhoddi ar y gorchymyn hwn. Yr ydys wedi tybied ei fod—1. Yn gorchymyn priodas; 2. Yn gwahardd aml-wreiciaeth; 3. Yn gwahardd ail briodasau. Ymddengys taw y gwir esponiad yw yr un canlynol:—Oherwydd y rhwyddineb llygredig a pha un y gellid cael llythyr ysgar dan y gyfraith Rufeinig a Groegaidd yr oedd yn beth cyffredin iawn i wr a gwraig i ymadael â'u gilydd a phriodi eraill yn ystod eu tymhor bywyd eu hunain. Felly gallasai fod gan ddyn dair neu bedair o wragedd yn fyw ar yr un pryd; neu yn hytrach fennywaid ac oeddynt wedi bod yn olynol yn wragedd iddo. Ceir yn anffodus esampl o weithrediad y ddeddf hon yn ein gwladfa ni ein hunain yn y Mauritius. Mae deddf ysgar a baswyd gan y Ffrancod yn amser y chwyldroad wedi ei gadael heb ei dileu; ac nid yw yn beth anghyffredin i gyfarfod mewn cymdeithas a thair neu bedair o fennywaid ac sydd wedi bod i gyd yn wragedd i'r un dyn, a thri neu bedwar o ddynion wedi bod yn wyr i'r un ddynes. Yr ydym yn golygu taw y fath hyn o aml-wreiciaeth *olynol*, yn hytrach na *chydamserol*, a sonir am dano yma fel anghymwysder i'r weinidogaeth' (Conybeare, ii. 467). Wrth esponio yr adnodau y cyfeiriasom attynt yn y dull hwn, nid ydym am eu cyfyngu at y fath enghreifftiau a'r rhai hyn. Nid ydym yn gweled un anhawsder i'w deall am aml-wreiciaeth yn gyffredinol, gan nad pa un ai cydamserol neu olynol. Mae Doddridge yn gwneud y sylw canlynol ar y pwnc:—'Ar y cyfan ymddengys i mi yn fwy rhesymol i feddwl (gan nad oes un gorchymyn pendant yn y Beibl yn gofyn i ddyn yr hwn oedd ganddo amryw wragedd ar adeg ei fabwysiad o Gristionogaeth i ysgaru a hwynt, neu eu gollwng ymaith i gyd ond un) y gallai doethineb dwyfol olygu ei fod yn llwybr canol priodol rhwng cefnogi aml-wreiciaeth a gormod o lymder wrth ei gondemnio, i osod y fath losg-nod o warth ar yr arferiad afreolaidd, trwy wahardd un dyn, gan nad pa mor anghyffredin ydoedd ei gymeriad, i gymeryd at y weinidogaeth tra yr oedd ganddo ragor nac un wraig, a'i anghefnogi yn y rhai ac oeddynt eisoes wedi cael troiedigaeth trwy'r fath adnodau a Matt. xix. 9 a 2 Cor. vii. 2 (Dodd. *Expos.* v. 382; gwel *History of the Propagation of Christianity among the Heathen since the Reformation*, iii. 558).

Gyda golwg ar y drydedd dyb, sef y bwriadai'r apostol wahardd gweinidogion i briodi yr ail waith, yr ydym yn golygu nad ydyw yn un oddefadwy. Gallasai fod gan swyddog eglwysig resymau cwbl mor gryfion dros briodi yr ail waith a'r tro cyntaf; gallasai fod hyd yn od resymau eraill mwy cryfion dros iddo wneud hyny—megis lle yr oedd teulu o blant ifeinc oddiwrth y wraig flaenorol i gymeryd eu gofal.

Ac o'r tu arall, nid ydym yn golygu y bwriadai yr apostol i orchymyn gweinidogion i briodi. Yr oedd efe ei hun a Barnabas yn wyr sengl (1 Cor. ix. 5, 6); ac nid oes un amlygiad fod na Timotheus, na Titus, na Silas, yn briod. Tueddid ef ei hun yn hytrach i feddwl taw gwell oedd i hyd yn od Gristionogion anghyhoedd, gan nad pa un ai gwrrywaid neu fenywaid, i beidio priodi; ond achosid hyny gan 'yr angenrhaid (cystudd) presenol' (vii. 25–28).

Mae dipyn yn syn sut y gall Eglwys Rufain, yngwyneb y fath adnodau ac ydym newydd gyfeirio attynt, orfodi ei hoffeiriaid i beidio priodi, a'u bod hwythau yn ymostwng i hyny; a sut y mae y bobl yn gyffredin, yn y gwahanol wledydd, yn dygymod â'r fath athrawiaeth.

GWRESOG, brwd, tanllyd. *Bod yn wresog yn yr yspryd* yw bod yn zelog a gweithgar (Rhuf. xii. 11). Mae *zel* yn dynodi pryder mawr, cariad, a serch (2 Cor. vii. 7). *Cariad helaeth* yw yr hyn a'n lleinw â'r parch mwyaf i arall, ac â'r awyddfryd mwyaf i wneud daioni iddo (1 Pedr iv. 8; i. 22). *Taer weddi* yw yr un sydd yn ddifrifol, ac yn cyfodi oddiar deimlad mewnol cryfaf y galon (Col. iv. 12; Iago v. 16).

GWRTHRYFELA, taflu ymaith awdurdod, neu wrthryfela yn erbyn brenin cyfreithlon (1 Bren. xii. 19; xiv. 30). Mae dynion yn gwrthryfela yn erbyn Duw pan y diystyrant ei awdurdod ac y gwnant yr hyn a wahardd (Num. xiv. 9). Gwrthryfelant yn erbyn ei Yspryd pan y gwrthwynebant ei ddylanwadau ac y dibrisiant ei geryddon (Esa. lxiii. 10). Gwrthryfelant yn erbyn ei air pan y gwrthodant gredu ei eiriau, ymddiried yn ei addewidion, derbyn ei gynygion, neu ufuddhau ei orchymynion (Ps. cvii. 11).

GWYBEDYN, trychfil, bach ei adenydd, o ba un y mae amryw fathau. Ymddengys fod gwybed yn heidio yn Palestina (Thomson, *Land and Book*, ii. 93). Dywedir am bobl sydd yn selog ynghylch manion dibwys, tra yr ymfoddiant mewn pethau sydd yn eglur bechadurus, eu bod yn hidlo gwybedyn ac yn llyncu camel' (Matt. xxiii. 24).

GWYDR, sylwedd tryloew gwneuthuredig, cwbl adnabyddus, a gwasanaethgar at lawer o ddybenion defnyddiol ac addurnawl. Dywedid yn gyffredin iddo gael ei ddarganfod yn ddygwyddiadol. Adrodda Pliny i long marsiandwr wedi ei llwytho â *nitre* neu *saltpetre* gael ei gyru ar lan Phenicia, yn agos i'r afon Belus; a darfu i'r morwyr, wrth gogydda eu hymborth, osod eu crochanau uwch ben y tân ar ddarnau o *nitre*, ac i hwn gyd-doddi â'r tywod a ddygwyd i lawr gyd â'r afon, a gwneuthur gwydr. Dyna oedd yr hanes a dderbynid yn hir ynghylch gwneuthuriad cyntaf gwydr; ond dywed Syr J. G. Wilkinson wrthym y gwyddir yn awr fod gwydr wedi cael ei wneud yn yr Aipht 3800 o flyneddau o leiaf cyn hyny. Cafwyd glain (*bead*) yn Thebes, yn yr Aipht Uchaf, yn dwyn enw Pharaoh o'r ddeunawfed hil freninol. Mae cofgolofnau y bedwaredd hil freninol yn dangos fod yr un costrelau gwydr yn cael eu defnyddio y pryd hwnw a chwedi hyn; a darlunir y weithred o chwythu gwydr yn y darluniau o'r ddeuddegfed hil freninol hyd y chwechfed ar hugain, ac hefyd yn y bedwaredd, yn y beddau yn agos i'r pigdyrau. Bu gwydr yr Aipht yn hir yn enwog, a gwelir gweddillion ffwrnesi gwydr yn awr wrth y llynau *natron*. Mae pob tebygolrwydd i wydr gael ei ddarganfod neu ei ddyfeisio gyntaf yn yr Aipht. Disgynai tanau yn aml ar y tywod mewn gwlad sydd yn cynyrchu *natron*, neu *sub-carbonate of soda*, a byddai y rhai hyny yn fwy tebygol i ddatguddio y dirgelwch na'r crochanau ar forlan Phenicia, fel yr adroddir gan Pliny (Wilkinson in *Herodot.* ii. 81; Wilkinson, *Ancient Egypt.* ii. 57–65).

Er y gallai fod gwydr wedi cael ei wneud gyntaf yn yr Aipht, nid oedd yn debygol y cawsai darganfyddiad mor bwysig ei gyfyngu i'r wlad hono. Yr ydys wedi cael botel fechan yn y palas gogledd-orllewinol yn Nimroud yn Assyria, ac y mae yn bresenol yn y *British Museum*. Ar y gweddillyn hynod ddyddorol hwn ceir enw Sargon (Esa. xx. 1), a'i ditl o frenin Assyria mewn llythyrenau *cuneiform*, ynghyd â llun llew. Yr ydym gan hyny yn medru penderfynu ei oed, sef y rhan olaf o'r seithfed ganrif cyn Crist. Efe gan hyny yw yr esampl hynaf adnabyddus o wydr tryloew, gan nad oedd dim o'r Aipht, fel y tybir, yn foreuach nag amser y Psamettici (diwedd y chwechfed neu ddechreu y bumed ganrif c.c.) Gwneid gwydr tywyll, fodd bynag, fel y soniwyd eisoes, lawer yn foreuach, ac y mae peth mor foreu a'r bymthegfed ganrif c.c. Mewn ystafell yn mhalas gogledd-orllewinol Nimroud cafwyd *rock-crystal lens* a gwynebau cyferbynol *convex* a *plane*. Prin y gallasai ei briodoleddau fod yn anadnabyddus i'r Assyriaid, ac y mae genym gan hyny yr esampl foreuaf o chwydd wydr, ac yn un yn medru llosgi (Layard, *Nin. and Bab.* 196, 197).

Mae braidd yn hynod nad ydym yn cyfarfod ag un cyfeiriad yn yr H. D. at y sylwedd syml *gwydr*, er ei fod mor foreu yn adnabyddus i'r Aiphtiaid a'r Assyriaid. Yr ydym yn darllen am ddrychau (Job xxxvii. 18; Esa. iii. 23), ond o fetel wedi ei gaboli y gwneid drychau gynt, ac at y cyfryw y mae y cyfeiriad yn yr adnodau sydd newydd gael eu coffhau, yn gystal ac amryw eraill yn y T. N. [DRYCHAU.] Yn Llyfr y Datguddiad, fodd bynag, sonia Ioan am 'fôr o wydr, yn debyg i grystal' (iv. 6); ac am 'fôr o wydr wedi ei gymysgu â thân' (xv. 2); am 'ddinas o aur pur, yn debyg i wydr gloew;' ac am 'heol y ddinas, yr hon oedd o aur pur, fel gwydr gloew' (xxi. 18, 21). Mae y cyfeiriadau hyn yn ddiau at y sylwedd a elwir gwydr, buasai yn hollol anmhriodol i gydmaru aur ag unrhyw fetel arall, er wedi cael ei gaboli.

GWYFYN, math o drychfil eithaf-adnabyddus, o ba un y mae amryw rywiau. Y rhywogaeth y cyfeirir atto yn yr Ysgrythyr yw, yn amlwg, yr un sydd yn bwyta ac yn dinystrio dillad: 'Canys y pryf a'u bwyty fel dilledyn' (Esa. li. 8; gwel hefyd l. 9; Job xii. 28). 'Am hyny byddaf fel y gwyfyn i Ephraim' (Hos. v. 12); yn ddirgel ond yn effeithiol i'w ddifa. 'Na thrysorwch i'wch drysorau ar y ddaiar, lle mae gwyfyn a rhwd yn llygru' (Matt. vi. 19, 20). Arferai y Dwyreinwyr ystoriaw llawer iawn o amrywiol wisgoedd ar gyfer eu gwasanaeth eu hunain, ac er mwyn gwneud anrhegion o honynt i eraill (Gen. xlv. 22; Barn. xiv. 12, 13; 2 Bren. v. 5, 22, 23). Cyfrifid y pethau hyn yn gystal a phob math o bethau eraill yn drysorau, yn gystal ac arian (Jer. xli. 8). Gelwir hwynt felly gan ein Harglwydd, a sieryd am danynt fel rhai agored i gael eu llygru—h.y., eu bwyta a'u dinystrio gan y gwyfyn (gwel hefyd Iago v. 2). Pan yn cyfeirio at anwadalwch golud, neu feddianau dyn drygionus, dywed Job: 'Efe a adeilada ei dŷ fel gwyfyn' (Job xxvii. 18), tŷ yr hwn yw y wisg y mae yn fwyta, ac a ddinystrir mor rhwydd. Am ddyn ei hun dywed Eliphaz: 'Yr hwn a falurir fel y gwyfyn' (iv. 19). Gwyr pawb pa mor hawdd yw dinystrio gwyfyn; ac yn y gydmariaeth dangosir i ni gyda pha gymaint o rwyddineb y gellir dinystrio dyn. 'Pan gosbit ddyn â cheryddon am anwiredd, dattodit fel gwyfyn ei ardderchowgrwydd ef' (Ps. xxxix. 11); dinystrir ef yn ddiarwybod ond yn gyflym.

Y gair cyffredin yn yr H. D. am wyfyn ydyw עש. Cyfieithir hwn gan y Deg a Thriugain yn *σης*, a dyna'r gair ddefnyddir yn y T. N. am wyfyn. Yn awr yn Esa. li. 8 cyfarfyddwn â'r gair Hebraeg סס. Yn yr un adnod ceir y gair cyntaf, a chyfieithir yr adnod fel hyn yn y Beibl Cymraeg: 'Canys y pryf (סס) a'u bwyty fel dilledyn, a'r gwyfyn (עש) a'u hysa fel gwlan.' Nid ydym yn gwybod am un pryf sydd yn dueddol i fwyta gwlan; ac nid ydym yn gweled un rheswm paham y dylai y gair hwn (סס) fod ac ystyr gwahanol iddo oddiwrth yr hyn roddai y cyfieithwyr Cymraeg iddo yma. Efallai taw math wahanol o wyfyn ydyw oddiwrth עש; ond dylid cofio fod amryw fathau o wyfyn.

GWYNT, yr awyr yn symud. Soniai yr Hebreaid am bedwar gwynt fel y gwnawn ninau. 'Gwynt y gogledd a yrr y gwlaw ymaith;' ond ar ymyl y ddalen cyfieithir y geiriau 'gwynt y gogledd a ddug wlaw' (Diar. xxv. 23). A dyna y rheswm dros y personoliad prydferth hwnw: 'Deffro di ogledd-wynt, a thyred ddehau-wynt, chwyth ar fy ngardd, fel y gwasgarer ei pherarogiau' (Can. iv. 16). Dygai y dehau-wynt, o'r tu arall, wres gyd ag ef: 'A phan weloch y dehau-wynt yn chwythu, y dywedwch, y bydd gwres, ac fe fydd' (Luc xii. 55; gwel hefyd Job xxxvii. 17). Cyfeirir at y dwyrein-wynt yn yr Ysgrythyrau yn amlach nac at un gwynt arall. Gelwir ef yn wynt o'r anialwch (Job i. 19); darlunir ef fel un ffyrnig (Hosea xiii. 15; Jer. iv. 11–13; xviii. 17); fel un niweidiol i'r byd llysieuog (Gen. xli. 6, 23; Ezec. xvii. 10; xix. 12); ac fel dinystrydd llongau (Ps. xlviii. 7; Ezec. xxvii. 26; Jonah iv. 8) Mae rhai o'r adnodau hyn yn cyfeirio efallai at ddehau-ddwyrein wynt poeth mygawl, yr hwn a adwaenir wrth yr enw simoon a samiel, o ba un y mae hanesion echrydus wedi cael eu rhoddi gan amrywiol deithwyr (Harmer i. 163; iv. 15; Bruce's *Travels*); ond yn ol Burckhardt, un o'r sylwyr mwyaf cywir a choelhaeddawl, mae'r hanesion yma wedi eu gormodi yn fawr (Burckhardt, *Trav. in Nubia*, 204). Fodd bynag, oddi wrth gydundeb teithwyr eraill mewn perthynas i ffyrnigrwydd y simoon, tueddir ni i addef y ffaith, ac i dybied nad ydoedd Burckhardt wedi gwybod dim am dano yn brofiadol.

Cyfeirir yn aml yn yr Ysgrythyrau at gorwynt, yr hwn sydd wynt ffyrnig ac yn sidellu o gwmpas mewn ffordd gylchawg. Er y ceir mwy neu lai o gorwyntoedd yn y rhan fwyaf o wledydd, ymddengys eu bod yn anarferol o orthrechol mewn rhanau o Asia, megis Arabia a Persia, ac hefyd yn Affrica. Ysgubant yn groes i'r wlad, efallai mewn cyfeiriadau gwahanol, mewn modd gwir arswydus, gan gario o'u blaen dywod, cangenau o goed, a sofl y meusydd; gan chwyrnellu teithwyr oddiar eu traed, a'u hyrddio i'r llawr; gan gario i ffwrdd nenau tai, neu eu dymchwelyd yn gwbl, a chwalu y defnyddiau o ba rai eu hadeiledid ar hyd y wlad. 'Mae cywirdeb y gyffelybiaeth a ddefnyddir gan Esaiah pan y cyfeiria at yr olygfa hon,' medd Morier, 'yn darawiadol iawn: "A chorwynt a'u dwg ymaith fel sofl" (Esa. xl. 24); "Erlidir hwynt fel peiswyn mynydd o flaen y gwynt, ac fel peth yn treiglo yn mlaen corwynt" (xvii. 13). Yn Ps. lxxxiii. 13 yr ydym yn darllen: "Gosod hwynt, O fy Nuw, fel olwyn; fel sofl o flaen y gwynt." Esponir hyn yn happus iawn gan symudiad cylchawl y corwynt, yr hwn yn aml a yrr soflyn dros anialdir, fel olwyn yn cyflym droi' (Morier, *Second Journey through Persia, etc.* 202).

Ymddengys y chwythai corwyntoedd yn fwyaf neillduol yn neheu Canaan (Esa. xxi. 1; Zech. ix. 14). Pan ddygwyddo corwyntoedd ar y môr achosant yn gyffredin bistylloedd (*waterspouts*), at ba rai mae cyfeiriad yn Ps. xlii. 7. Mae corwyntoedd yn yr anialwch tywodlyd yn agored i greu pileri o dywod, penau y rhai a gyrhaeddant weithiau hyd at y cymylau.

Er mwyn dynodi buandra y gwynt, sonia yr Ysgrythyr am 'adenydd y gwynt' (Ps. xviii. 10; civ. 3). Mae genym gymhwysiad prydferth iawn o'r un gydmariaeth yn yr adnod hono yn Malachi: 'Ond haul y cyfiawnder a gyfyd i chwi y rhai ydych yn ofni fy enw, â meddyginiaeth yn ei esgyll.' Cyfeiria, debygem, at yr awel adfywiol o awyr ac sydd yn gydfynedol weithiau â chodiad yr haul mewn o leiaf rai rhanau o'r Dwyrain. Burckhardt, pan yn teithio yn Arabia Gerygog, a ddywed: 'Croesasom y gwastadedd ar godiad yr haul, ac yr oedd awyr ffres y bore yn hyfryd dros ben. Nid oes dim ac sydd yn gymaint o ad-daliad am anghysuron teithio yn anialwch Arabia a'r pleser o fwynhau bob bore yr olygfa oruchel o doriad y dydd a chodiad yr haul, y rhai sydd bob amser yn gydfynedol, hyd yn od yn y tymhor poethaf, ac awel adfywiol. Fy arferiad i yn ddieithriad, wrth gychwyn yn y bore, oedd cerdded am ychydig oriau o flaen y *caravan;* a chan taw peth cydmariaethol ydyw mwyniant, yr wyf yn credu i mi dderbyn oddiwrth yr arferiad hon fwy pleserau na fedr y prif ddinasoedd cyfoethocaf eu ffyrddio' (Burckhardt, *Trav. in Syria,* 476).

GWYSTL, yr hyn bynag a gymer yr echwynwr gan y benthycwr fel sicrhad am daliad ei ddyled. Perthynai i ddeddf Moses diriondeb ar y matter hwn ac sydd yn teilyngu sylw. Nid oedd maen isaf nac uchaf melin i gael eu cymeryd yn wystl o gwbl, canys 'cymeryd bywyd dyn yn wystl' fuasai hyny—h.y., yr oeddynt yn angenrheidiol at ei fywoliaeth (Deut. xxiv. 6). Y ganlynol oedd y ddeddf gyda golwg ar ddillad oeddynt wedi eu gwystlo: 'Os cymeri ddilledyn dy gymydog ar wystl, dyro ef adref iddo erbyn machludo haul: oblegid hyny yn unig sydd i'w roddi arno ef; hwnw yw ei ddilledyn sydd am ei groen ef; mewn pa beth y gorwedd?' (Exod. xxii. 26, 27). Ymddengys oddiwrth hyn yr arferai pobl dlodion defnyddio y nos i'w cynhesu y dillad a wisgid ganddynt ar hyd y dydd. Nid ymddengys, fodd bynag, fod y ddeddf hon yn un o gymhwysiad cyffredinol; ymddengys na fyddai mewn grym ond pan fyddai 'y gwr yn dlawd.' O'r tu arall, yr oedd darbodaeth neillduol ar gyfer y weddw; nid oedd ei dillad hi i gael eu cymeryd yn wystl (xxiv. 17). Yr oedd darbodaeth drugarog arall ac sydd yn deilwng o sylw. Nid oedd dim hawl gan yr echwynwr i fyned i dŷ y benthycwr a chymeryd yr hyn ddewisai, oblegid gallasai gymeryd yr hyn fuasai yn anghyfleusdra mawr i'w gymydog i wneud hebddo: 'Pan fenthycech i'th gymydog fenthyg dim, na ddos i'w dŷ ef i gymeryd ei wystl ef: allan y sefi, a dyged y gwr y benthycaist iddo y gwystl allan i ti' (xxiv. 10, 11). Ni chyfyngid syniadau trugarog mewn perthynas i wystlau i gyfraith Moses—ceir hwynt hefyd yn Llyfr Job; ond gan na wyddys pa bryd, na chan bwy y cafodd hwnw ei ysgrifenu, mae yn bosibl y gallasent fod wedi eu cael yn nghyfraith Moses (xxii. 6; xxiv. 3). *Cymeryd gwystl dros estrones* (Diar. xx. 16) a gynwys nad oes neb yn ddiogel a ddibyna ar onestrwydd puttain.

GWYL. Er mwyn bytholi coffadwriaeth o fawrion weithredoedd Duw, rhwymo yr Hebreaid wrth y wir grefydd trwy arferiad mynych o seremoniau dwyfol ordeiniedig, rhoddi iddynt gyfleusderau aml i gyflawni dyledswyddau crefyddol, ond yn benaf i gysgodi pethau da i ddyfod mewn cysylltiad â Iesu Grist a'i gyflawnder, ordeiniodd Duw amryw wleddoedd. Heblaw yr aberth dyddiol foreu a hwyr a'r *Sabbath* wythnosol, yr oedd ganddynt wleddoedd misol y *Newydd Loer*, gwledd flyneddol y *Pasg* a'r *Bara Croew;* gwleddoedd y *Pentecost,* yr *Udgyrn*, y *Pebyll;* blwyddyn sabbathol y *Gollyngdod,* a blwyddyn y *Jubili*. Yr oedd ganddynt yn ddiweddarach wledd y *Purim* a'r *Cysegriad;* ond nid oedd yr un o honynt o ddwyfol appwyntiad.

1. Gwyl ddyddiol y genedl Hebreaidd oedd oriau eu haberthau boreuol a hwyrol; y cyntaf ynghylch naw o'r gloch y bore, a'r llall oddeutu tri o'r gloch yn y prydnawn. Ar bob un o'r oriau hyn offrymid oen blwydd oed yn boeth-offrwm, a'r ddegfed ran o ephah o beilliaid, wedi ei gymysgu â'r bedwaredd ran o hin o olew coethedig yn fwyd-offrwm, a phedwaredd ran hin o win yn ddiod-offrwm (Exod. xxix. 38–42; Num. xxviii. 1–8). Y cyfryw a hyna ydoedd yr offrwm boreuol a hwyrol yr hwn a lanwai le mor fawr yn ffurf-grefydd Moses.

2. Yr oedd ystyr seremoniol a chenedlaethol wedi cael ei ychwanegu at amcan gwreiddiol a moesol y *Sabbath* wythnosol. Gelwir ef yn *arwydd* rhwng yr Arglwydd a phlant Israel, ac yr ydoedd yn goffadwriaeth o'u cyflwr yn yr Aipht, ac o'u gwaredigaeth oddi yno. Megis yr arwydda y gair, yr oedd i fod yn orphwysfa: nid oedd un math o waith i gael ei gyflawni, a phwy bynag a wnai waith ar y dydd hwnw a osodid i farwolaeth (Exod. xx. 8–11; xxxi. 12, 17; Deut. v. 15). Nid oeddynt i gynneu tân yn eu tai (Exod. xxxv. 3). Yr oedd yr aberth boreuol a hwyrol yn gynwysedig o boeth-offrwm, bwyd-offrwm, a diod-offrwm, i gael ei ddyblu yn ei holl ranau (Num. xxviii. 9, 10). Yr oedd cymanfa santaidd i fod hefyd (Lef. xxiii. 2, 3). Pob sabbath yr oedd deuddeg o deisenau o beilliaid i gael eu gosod, chwech yn y rhes, ar y bwrdd pur, ger bron yr Arglwydd, ac yr oedd thus i gael ei ddodi ar bob rhes, 'fel y byddai ar y bara, yn goffadwriaeth, ac yn aberth tanllyd i'r Arglwydd; ac yr oedd yr offeiriaid i fwyta o hono yn y lle santaidd' (Lef. xxiv. 5–9).

3. *Gwyl y Newydd Loer* a gedwid ar ymddangosiad cyntaf y lloer newydd. Yr oedd aberthau ychwanegol wedi eu happwyntio i gael eu hoffrymu ar ddydd y newydd loer (Num. xxviii. 11–15), ac, fel ar ddyddiau santaidd eraill, chwythent yn eu hudgyrn uwch ben yr ebyrth a offrymid y pryd hyny (x. 10). Mae cyfeiriad amlwg at hyn yn Ps. lxxxi. 3. Ymddengys y cedwid y newydd loerau fel amserau ar gyfer ymarferiadau crefyddol. A dyna reswm dros gwestiwn gwr y Sunamees pan y bwriadai fyned at Eliseus: 'Paham yr ai di atto ef heddyw? nid yw hi na newydd loer na sabbath?' (2 Bren. iv. 23; gwel hefyd Esa. i. 12–15; lx. 23; Ezec. xxvi. 1–3). Er na orchymynai y ddeddf yn bendant i'r Israeliaid ymgadw oddiwrth bob gwaith caled ar y newydd loer fel ar y sabbath, etto ymddengys oddiwrth Amos viii. 5 fod pob gorchwylion bydol yn cael eu taflu o'r neilldu ar y cyfryw ddyddiau, oblegid darlunia rai fel yn dweud yn ei ddyddiau ef, 'Pa bryd yr a'r mis heibio, fel y gwerthom yd? a'r sabbath, fel y dygom allan y gwenith?' Ymddengys yn mhellach fod y newydd loerau yn amserau gwledda, a bod dysgwyliad neillduol am i aelodau y teulu fod yn bresenol y pryd hwnw (1 Sam. xx. 5, 18, 24–29).

O'r gwyliau *blyneddol,* y rhai pwysicaf oeddynt y Pasg a'r Bara Croew; y Pentecost, neu Wledd y Cynhauaf; Gwledd y Pebyll, neu Wledd y Cynnull, yn niwedd y flwyddyn. Tair gwaith yn y flwyddyn yr oedd yr holl wrrywaid i ymddangos ger bron yr Arglwydd er cadw y gwyliau hyn; ac er eu hannogaeth sicrheid hwynt 'na chai neb chwenych eu tir' (Exod. xxiii. 14–17; xxxiv. 23). Ni ofynai y ddeddf i neb fod yn y wledd hon ond gwrrywaid; ond er nad orchymynid i'r bennywaid fod yn bresenol, ni waherddid mo honynt, os dewisent ac y gallent wneud hyny, fel yr ymddengys oddiwrth hanes Mair, mam ein Harglwydd (Luc ii. 41–43), ac hefyd hanes Hannah, mam Samuel (1 Sam. i. 2–9, 21, 23; ii. 19).

4. Sefydlwyd y *Pasg* i gofnodi gwaith yr Arglwydd yn myned heibio i dai plant Israel pan darawodd gyntafanedig yr Aiphtiaid. Cadwyd yr wyl am y waith gyntaf gan yr Israeliaid ar y noson yr aethant allan o'r Aipht.

Ar y degfed dydd o'r mis Abib (o hyny allan y mis cyntaf o'u blwyddyn santaidd) cymerodd bob un dros ei deulu, neu os oedd ei deulu yn rhy fychan, dros yr eiddo ei hun yn gystal ac un ei gymydog, oen gwrryw neu fynn blwydd oed dinam. Cedwid ef hyd hwyr y pedwerydd dydd ar ddeg o'r mis, ac yna lleddid ef, ac y cymerid tusw o isop a throchid ef yn ei waed a fyddai yn y cawg, a rhoddid ar gapan y drws, ac ar y ddau ystlys bost, o'r gwaed a fyddai yn y cawg. A bwytaed y cig, wedi ei rostio, y noson hono, gyda bara croew a dail surion y bwytaent ef. Nid oeddynt i weddilla dim hyd y bore; ond os byddai peth o hono yn weddill, yr oedd i gael ei losgi â thân. Pan sefydlwyd yr wyl hon gyntaf, gorchymynwyd yr Israeliaid i'w fwyta a'u lwynau wedi eu gwregysu, eu hesgidiau am eu traed, a'u ffyn yn eu dwylaw, a'i fwyta ar ffrwst, fel rhai parod i ymadael yn uniongyrchol a'r Aipht. 'Ar hanner nos y tarawodd yr Arglwydd bob cyntaf-anedig yn nhir yr Aipht, o gyntaf-anedig Pharaoh a eisteddai ar ei frenin-fainc, hyd gyntaf-anedig y gaethes oedd yn y carchardy; ac yr oedd gwaeddi mawr yn yr Aipht, oblegid nid oedd dŷ nad oedd un marw ynddo.' Yr oedd yn dda gan Pharaoh yn awr i adael yr Israeliaid i fyned, a hwythau, yn ddigon ewyllysgar i ymadael, 'a gymerasant eu toes cyn ei lefeinio, a'r toes oedd wedi ei rwymo yn eu dillad ar eu hysgwyddau,' ac felly y cychwynasant i'w taith (Exod. xii. 1–14, 21–39).

Yn mhen oesoedd ar ol hyn arferent yfed cwpanaid o win a chanu hymn, efallai y Psalmau cxiii.–cxviii. Cyn y Pasg yr oeddynt yn brysur iawn gyda gorphen eu puredigaethau os yn bosibl.

Ni chyfyngid y seremoni o gadw y Pasg i'r Israeliaid; caniateid i'r dyeithraid a drigent yn eu plith i'w gadw. Ni ofynid dim oddi wrthynt ond i'w gadw yn ol y dull appwyntiedig, a gofalu am enwaedu eu plant, oblegid ni chaniateid i un person dienwaededig i gyfranogi o hono (Exod. xii. 48).

Os dygwyddai rhyw un fod yn aflan oblegid cyffwrdd â chorph marw, neu fod ar daith oddi cartref, ac felly yn cael ei rwystro i gadw y Pasg ar yr amser appwyntiedig, ni chaniateid iddo ei esgeuluso, ond gofynid am iddo ei gadw ar y pedwerydd dydd ar ddeg o'r ail fis gyd â'r seremoniau appwyntiedig. Ond os gwnai rhyw un heb yr esgusodion hyn ei esgeuluso, yr oedd i gael ei 'dori allan oddiwrth ei bobl' (Num. ix. 10–14).

Nid oes genym fodd penderfynu gyda pha gymaint o reoleidd-dra y cedwid y Pasg gan genedl Israel. Yr unig esamplau o'u bod wedi ei gadw a geir yn yr H. D. ydynt—yn anialwch Sinai, yn mhen blwyddyn ar ol iddynt adael yr Aipht (Num. ix. 1–5); ar eu mynediad mewn i Ganaan dan arweiniad Josua (v. 10); yn nheyrnasiad Hezeciah (2 Cron. xxx. 1–20); yn nheyrnasiad Josiah (xxxv. 1–19); ac ar ol eu dychweliad o gaethiwed Babilon (Ezra vi. 19–22). Ar rai amserau, yn wir, gallasai fod heb gael ei enwi fel dygwyddiad cyffredin, ond gellir amheu pa un ai cedwid yn gyffredin hyd yn od yn yr anialwch yn nyddiau Moses, oblegid ni chafodd y plant a anwyd yno eu henwaedu, ac yn ganlynol nis gallasent gadw y Pasg (cydm. Exod. xii. 48, 49, a Jos. v. 7). Nid yw yn debygol iddo gael ei gadw gan y deg llwyth ar ol iddynt, dan Jeroboam, ymadael â thŷ Dafydd. Pan ymgynghorodd Hezeciah â'i dywysogion mewn perthynas i gadw y Pasg, 'Hwy a orchymynasant gyhoeddi trwy holl Israel, o Beerseba hyd Dan, am ddyfod i gynnal Pasg i Arglwydd Dduw Israel yn Jerusalem; *canys ni wnaethent er ystalm fel yr oedd yn ysgrifenedig:*' er i'r 'rhedegwyr fyned o ddinas i ddinas trwy wlad Manasseh, hyd Zabulon, hwy a wawdiasant, ac a'u gwatwarasant. 'Etto,' ychwanegir, 'er hyny gwyr o Aser, a Manasseh, ac o Zabulon, a ymostyngasant ac a ddaethant i Jerusalem' (2 Cron. xxx. 1–11). Am y Pasg yn amser Josiah dywedir: 'Ac ni chynnalasid Pasg fel hwnw yn Israel er dyddiau Samuel y prophwyd, ac ni chynnaliodd neb o freninoedd Israel gyffelyb i'r Pasg a gynnaliodd Josiah, a'r offeiriaid, a'r Lefiaid, a holl Judah, a'r neb a gafwyd o Israel, a thrigolion Jerusalem' (2 Cron. xxxv. 18). Mae yr hanes yn 2 Bren. xxiii. 22 yn fwy eglur fyth: 'Yn ddiau ni wnaed y fath Basg a hwn er dyddiau y barnwyr a farnasant Israel, nac yn holl ddyddiau breninoedd Israel, na breninoedd Judah.' Dyma hanes dysglaer mewn perthynas i Basg Josiah, ond teifl gysgod tywyll dros yr hen amserau. Yn nheyrnasiad Darius, ar ol dychweliad yr Iuddewon o Babilon, cawn hwynt drachefn yn cadw y Pasg (Ezra vi. 19–21). Yn amser gweinidogaeth ein Harglwydd ymddengys y cedwid y Pasg yn flyneddol; ac efallai y cedwid ef y pryd hwnw gyda manyldra phariseaidd.

Ar dymhor cadw y Pasg dywedir ei fod yn arferiad yn Jerusalem i'r trigolion i roddi eu hystafelloedd a'u dodrefn at wasanaeth dyeithriaid. Os oedd hyn yn wir, gwna esponio gwaith ein Iachawdwr yn danfon dau o'i ddisgyblion i gyfarfod yn ddamweiniol wr ac oedd, er dim a wyddom ni, yn ddyeithr, a gofyn am fenthyg ei dŷ i fwyta y Pasg gyd â'i ddisgyblion, a'r hwn yn ganlynol a roddwyd yn rhwydd i'r dyben hwnw (Luc xxii. 7–13).

5. *Gwyl y Bara Croew.* Mae hon yn cael yn gyffredin ei chamgymeryd am wyl y Pasg, fel pe na fuasent ond un sefydliad; ond er y canlynai y llall yn uniongyrchol, mae yn amlwg eu bod yn ordinhadau gwahanol. Dechreuai y Pasg ar y pedwerydd dydd ar ddeg o'r mis Abib, ac ni pharhai ond un diwrnod; dechreuai Gwyl y Bara Croew ar y pymthegfed dydd o'r mis, a pharhai am saith niwrnod; bwriedid y Pasg i gofnodi gwaith Duw yn myned heibio i dai plant Israel pan y tarawodd dai yr Aiphtiaid; amcan Gwyl y Bara Croew ydoedd cofnodi eu dygiad allan o'r Aipht (Lef. xxiii. 4–6; Exod. xii. 24–27; xiii. 1–10; Deut. xvi. 3). Ond gan fod y naill mor agos i'r llall, daethant mewn amser diweddarach i gael eu cynwys eich dwy dan yr enw Pasg (Luc xxii. 1), ac weithiau dan yr enw Gwyl y Bara Croew (Matt. xxvi. 17). Ond gan eu bod mewn gwirionedd yn sefydliadau gwahanol, yr ydym yn barnu taw priodol ydyw cadw y gwahaniaeth mewn cof. Maent yn cael eu gwahaniaethu yn aml fel dwy wyl wahanol (2 Cron. xxxv. 17; Ezra vi. 19, 22).

Yn hwyr nos y Pasg, ac am saith niwrnod ar ol hyny, nid oedd yr Iuddewon i fwyta dim ond bara croew. Ar y dydd cyntaf yr oeddynt i fwrw pob peth lefeinllyd allan o'u tai; a phwy bynag a fwytai fara lefeinllyd o'r dydd cyntaf hyd y seithfed a dorid allan o gynnulleidfa Israel, gan nad pa un ai estron neu ynte un wedi ei eni yn y wlad. Ar y dydd cyntaf yr oedd 'cymanfa santaidd i fod i'r Arglwydd;' nid oedd un math o waith i gael ei wneud ar y dyddiau hyn, ond yr hyn oedd yn angenrheidiol mewn cysylltiad â'r hyn barotoid i'w fwyta. Ar bob un o'r saith niwrnod, heblaw yr aberthau dyddiol arferol, yr oedd aberthau neillduol ar gyfer y wledd—poeth-offrwm, bwyd-offrwm, a phech-offrwm (Exod. xii. 15–20; Num. xxviii. 17–25; Deut. xvi. 8).

4. *Gwyl y Pentecost*, neu fel ei gelwir yn yr H. D., Gwledd yr Wythnosau, a alwyd felly oblegid ei bod wedi ei happwyntio i gymeryd lle ar ddiwedd wythnos o wythnosau—h.y., naw a deugain o ddiwrnodiau, sef ar yr hanner canfed dydd o Wyl y Bara Croew. Dyma un o'r tair gwyl Iuddewig yn y rhai yr oedd yr holl wrrywaid i ymddangos ger bron Duw. Ei hamcan oedd talu diolch i Dduw am y cynhauaf, ac ymlawenhau yn ei ddaioni. Er mwyn mynegi hyn, cyflwynid offrymau i'r Arglwydd—poeth-offrwm, bwyd-offrwm, diod-offrwm, a phech-offrwm. Ymddengys taw dros un diwrnod, fel Gwledd y Pasg, y parhai Gwledd y Pentecost. Yr oedd i fod 'cymanfa santaidd' ar y diwrnod, ac nid oedd dim gwaith gwasaidd i gael ei wneud arno (Lef. xxiii. 15–21; Deut. xvi. 9–11). Nid ydym yn gwybod pa un a ydoedd yr hen Israeliaid yn ofalus neu beidio i'w chadw. Mae braidd yn hynod nad enwir mo honi ond unwaith, oddieithr yn nghyfraith Moses, yn yr H. D., sef yn 2 Cron. viii. 13. Yn y llyfrau apocryphaidd enwir hi ddwywaith (Tobit ii. 1; 2 Maccab. xii. 31, 32).

Dywed Josephus yr arferai llawer iawn o Iuddewon yn ei amser ef gyrchu i Jerusalem o bob cyfeiryd i gadw yr wyl hon (*Antiq.* xiv. 13. 4; xvii. 10. 2; *Wars*, ii. 3. 1); ac yn unol â hyn y ceir adroddiad Luc: 'Ac wedi dyfod dydd y Pentecost, yr oedd yn trigo yn Jerusalem Iuddewon, gwyr bucheddol o bob cenedl dan y nefoedd, Parthiaid, a Mediaid, ac Elamitiaid, a thrigolion Mesopotamia, a Judea, a Chappadocia, Pontus, ac Asia, Phrygia a Phamphylia, yr Aipht, a pharthau Libya, yr hon sydd gerllaw Cyrene, a dyeithriaid o Rufeinwyr, Iuddewon, a phroselytiaid, Cretiaid ac Arabiaid' (Act. ii. 1, 5, 9–11). Ac hyd yn od Paul, ar ol llafurio yn Macedonia a Groeg, 'a roddasai ei fryd ar hwylio heibio i Ephesus, fel na byddai iddo dreulio amser yn Asia; canys brysio yr oedd, os bai bosibl iddo, i fod yn Jerusalem erbyn dydd y Sulgwyn' (xx. 1–3, 16). Prin y gellir tybied fod prysurdeb Paul i fod yn bresenol yn Jerusalem yn cyfodi oddiar bryder i gadw Gwyl y Pentecost, gan y gwyddai fod yr oll o oruchwyliaeth Moses yn awr 'yn oedranus, ac yn agos i ddiflanu.' Mae yn llawer mwy tebygol taw ei reswm dros brysuro i Jerusalem oedd ei awydd i gyfarfod â lliaws o Iuddewon o wahanol ranau o'r byd, 'ei frodyr, sef ei genedl yn ol y cnawd, yn herwydd y rhai y teimlai dristyd mawr, a gofid dibaid i'w galon, a thros y rhai y dymunai fod ei hun yn anathema oddiwrth Grist' (Rhuf. ix. 1–3). Ar achlysur blaenorol cawn ef yn awyddus i fod yn Jerusalem ar un o'r gwyliau Iuddewig (Act. xviii. 21); ac mae yn debygol taw yr un rheswm ai cymhellai.

7. *Gwyl yr Udgyrn* a ddarlunir fel y canlyn: 'Ar y seithfed mis, ar y dydd cyntaf o'r mis y bydd i chwi sabbath, yn goffadwriaeth caniad udgyrn a chymanfa santaidd. Dim caethwaith nis gwnewch, ond offrymwch ebyrth tanllyd i'r Arglwydd' (Lef. xxiii. 24, 25). Yn Num. xxix. 1–6 gelwir ef yn 'ddydd canu udgyrn,' a rhoddir darluniad o'r offrymau neillduol oedd i gael eu hoffrymu arno, mewn ychwanegiad at yr offrymau dyddiol a misol arferol. Ni pharai yr wyl hon ond diwrnod yn unig. Nid enwir ei dyben yn un man yn yr Ysgrythyrau. Gan mai newydd loer y seithfed mis santaidd oedd dydd cyntaf blwyddyn wledig yr Israeliaid, efallai taw i gyhoeddi hon yr ordeiniwyd Gwyl yr Udgyrn. Ni nodid dychweliad amserau a thymhorau mor eglur ac yn bresenol, a gallasai 'dydd o ganu udgyrn' fod yn ddefnyddiol iawn fel cyhoeddiad o ddydd cyntaf y flwyddyn.

8. *Gwyl y Pebyll* a sefydlwyd fel coffadwriaeth am waith yr Israeliaid yn trigo mewn pebyll, neu drigfanau symudol a thymhorol yn yr anialwch. Dechreuai ar y 15fed dydd o Tisri, y seithfed mis o'u blwyddyn santaidd, a pharai saith niwrnod. Ar y dydd cyntaf yr oeddynt i gymeryd 'ffrwyth pren prydferth, cangenau palmwydd, a brig pren caeadfrig, a helyg afon, ac i ymlawenychu ger bron yr Arglwydd eu Duw.' A'r rhai hyn yr oeddynt i wneud pebyll iddynt eu hunain, yn mha rai i drigo tra y parhai yr wyl. Ar y dydd cyntaf yr oedd 'cymanfa santaidd' i fod, 'sabbath;' nid oedd dim caethwaith i gael ei wneud arno; ac ar bob dydd o'r wyl yr oedd i gael eu hoffrymu boeth-offrwm, bwyd-offrwm, a phech-aberth, heblaw yr aberthau dyddiol arferol. Dyna'r fath wyl oedd un y pebyll. Ar y dydd canlynol iddi yr oedd 'cymanfa santaidd,' 'sabbath;' nid oedd dim caethwaith i gael ei wneud ar y dydd; ond ni chyfansoddai hyn, mae yn eglur, un rhan o'r wyl flaenorol; mae hyd yn od swm yr aberthau ar y dydd hwnw yn wahanol oddiwrth aberthau yr oll o'r saith niwrnod blaenorol yn ei nodi fel un gwahanol (Lef. xxiii. 34–36, 39–43; Num. xxix. 34–36).

Mae ryw sut yn hynod nad oes genym ond un esampl bendant yn yr H. D. o'r Israeliaid yn cadw Gwyl y Pebyll, ac nid oedd hyd nes ar ol caethiwed Babilon; ac oddiwrth y dull y sonir am dani yno ymddengys fel pe buasai yr appwyntiad wedi cael ei anghofio, a phan ei cedwid, na chedwid dim o honi gyd ag unrhyw fanyldra (darllener yr holl adnodau Neh. viii. 13–18).

Yn yr Apocrypha mae genym hefyd esampl o'r Iuddewon yn cadw yr wyl hon. Dywedir iddynt gadw y Cysegr Wyl, o ba un y cawn yn y man roddi ychydig hanes, 'gan gofio fel y gorfuasai iddynt ychydig o'r blaen gadw Gwyl y Pebyll yn y mynyddoedd a'r ogofeydd yn ol modd anifeiliaid' (2 Maccab. x. 6).

Yn y T. N. mae genym hefyd esampl o'r Iuddewon yn cadw yr wyl hon yn nyddiau ein Harglwydd. 'A gwyl yr Iuddewon, sef Gwyl yr Pebyll oedd yn agos,' ac yn ganlynol aeth i fynu i Jerusalem i'w chadw. Ar yr achlysur hwn cymerodd amgylchiad dyddorol le: 'Ac ar y dydd diweddaf, y dydd mawr o'r wyl, y safodd yr Iesu, ac a lefodd, gan ddywedyd, Od oes ar neb syched, deued attaf fi ac yfed. Yr hwn sydd yn credu ynof fi, afonydd o ddyfroedd bywiol a ddylifant o'i groth ef' (Ioan vii. 2, 10, 37, 38). 'Y dydd diweddaf, y dydd mawr o'r wyl,' y cyfeirir atto yma, ydoedd yn ddiau yr wythfed dydd, er, a siarad yn gywir, nad oedd yn un o ddyddiau Gwyl y Pebyll, etto yn ol yr appwyntiad gwreiddiol yr oedd yn ddiwrnod mwy nac un o honynt o ran difrif-ddwysedd, os nad oedd y cyntaf; ac nid yw yn anhebygol nas gallasai fod yr Iuddewon wedi ei wneud yn fwy difrif-ddwys trwy ryw seremoniau ychwanegol. 'Yr oedd ganddynt,' medd Lightfoot,' eu hoffrwm dwfr ar y dydd hwn fel ar ddyddiau eraill. Efallai y cyfeiriai geiriau ein Iachawdwr at y dwfr-offrwm hwn; oblegid ar yr wyl hon yn unig y defnyddid ef, ac nid ar un arall. Yn ol ysgrifenwyr

Iuddewig, 'llanwent gostrelau aur yn cynwys tair log o Lyn Siloam. Pan ddeuent at Borth y Dwfr chwythent yn eu hudgyrn a chanent. Yr oedd dau lestr arian, un a dwfr ynddo a'r llall a gwin; tywallt ychydig o'r dwfr i'r gwin, a pheth o'r gwin i'r dwfr, ac felly y cyflawna y gwasanaeth. Pwy bynag ac na welodd y gorfoledd ydoedd wrth dyniad y dwfr sydd heb weled gorfoledd o gwbl.' Mae yr ysgrifenwyr Iuddewig yn dwyn awdurdod y prophwyd Esaiah dros yr arferiad: 'Am hyny mewn llawenydd y tynwch ddwfr o ffynonau iachawdwriaeth' (Esa. xii. 3). Ond ychwanegant fod tynu ac offrymu dwfr yn arwyddo tywalltiad yr Yspryd Glân (Lightfoot, *Works*, xii. 306, 309).

Er i Wyl y Pebyll i gael ei sefydlu yn benaf fel coffadwriaeth am yr Israeliaid yn trigo mewn pebyll yn yr anialwch, bwriedid hi i fod yn dymhor neillduol o orfoledd. Gelwir hi hefyd yn 'Wyl y Cynnull yn niwedd y flwyddyn pan gynnullech dy lafur o'r maes' (Exod. xxiii. 16). Derbyniodd yr enw hwn efallai yn unig oherwydd yr amser yr oedd i gael ei chynnal; etto gan y cyfatebai y tymhor hwnw â'u hamser hwy o gynnull eu hyd a'u gwin, gallasai yn briodol iawn, heb golli golwg ar amcan gwreiddiol yr wyl, gael ei wneud yn dymhor o lawenydd (Deut. xvi. 13–15).

Er oddiwrth yr ychydig esamplau a gawn yn yr Ysgrythyrau o'r Israeliaid yn cadw y tair gwyl a appwyntiwyd gan Moses, arweinir ni yn go naturiol i dybied na chedwid hwynt yn rheolaidd nac yn gyson iawn, etto, ar y llaw arall, mae genym rai awgrymiadau cyffredinol y rhai a wasanaethant i ddangos fod mwy o sylw yn cael ei dalu iddynt nac allasai un ar yr olwg gyntaf i gasglu. Pa faint o gadw oedd arnynt cyn adeiladu y deml nid oes genym ond ychydig wybodaeth, ond gellir yn naturiol dybied y gwnai yr amgylchiad pwysig hwnw i roddi cyffroad mawr i gadwraeth y sefydliadau Mosenaidd yn gyffredinol. Yr ydym gan hyny yn darllen: 'Yna Solomon a offrymodd boeth-offrymau i'r Arglwydd ar allor yr Arglwydd, ac i boeth-offrymu dogn dydd yn ei ddydd, yn ol gorchymyn Moses, ar y sabbathau, ac ar y newydd loerau, ac ar y gwyliau arbenig, dair gwaith yn y flwyddyn, sef ar wyl y bara croew, ac ar wyl yr wythnosau, ac ar wyl y pebyll' (2 Cron. viii. 12, 13).

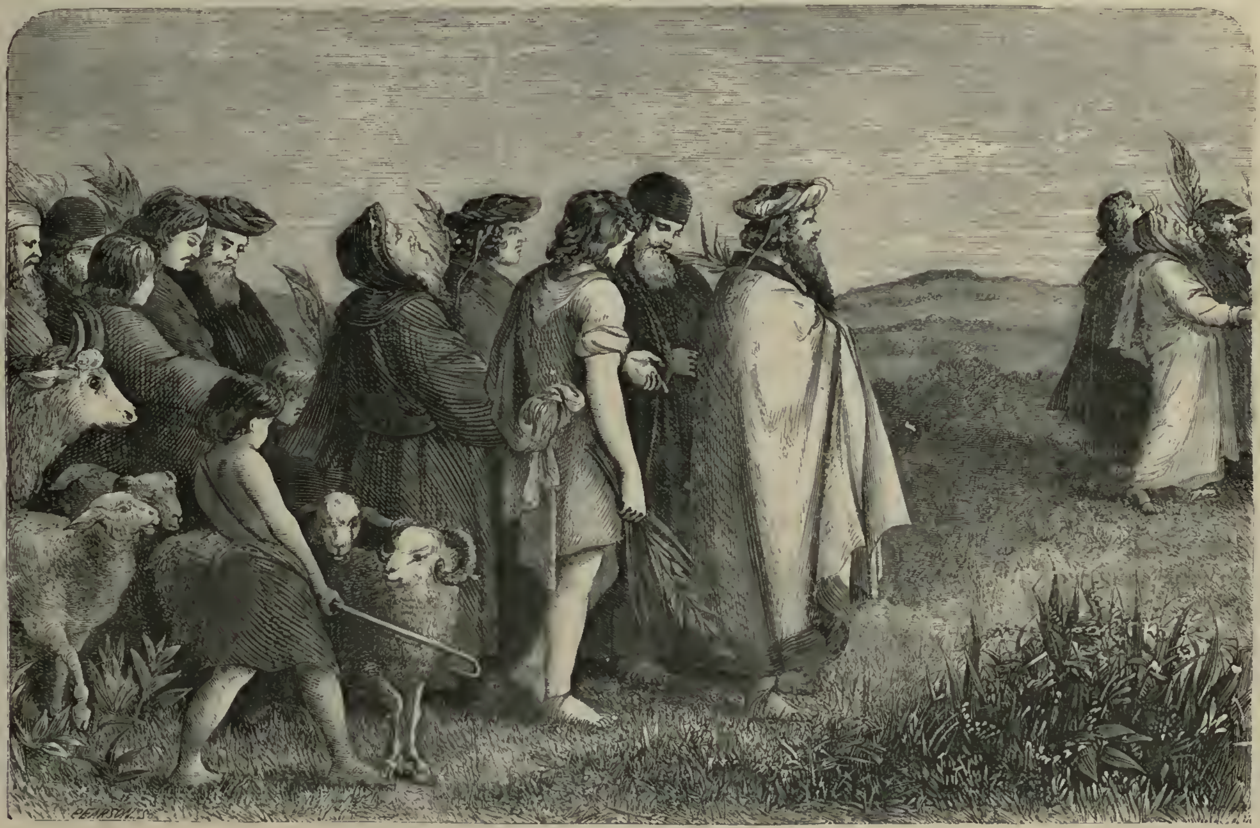
MYNED I FYNU I WYL Y PEBYLL.

Ar ol ymadawiad y deg llwyth â thŷ Dafydd gellir tybied iddynt roddi i fynu ddyfod i Jerusalem i gadw gwyliau mawrion goruchwyliaeth Moses, ac mor belled ac y cedwid hwynt, i hyny gael ei wneud i fesur helaeth gan lwythau Judah a Benjamin. Yr oedd effeithio hyn yn bwnc mawr gan Jeroboam; ac heblaw gosod i fynu ddau lo aur yn Bethel a Dan i'r bobl i'w haddoli, 'Efe a wnaeth uchel wyl yn yr wythfed mis, ar y pymthegfed dydd o'r mis, fel yr uchel wyl oedd yn Judah, sef yn y mis a ddychymygasai efe ei hun yn ei galon' (1 Bren. xii. 32, 33). Mae appwyntiad Jeroboam yn arwydd fod llwythau Israel yn flaenorol yn yr arferiad o gadw y gwyliau mawr a appwyntiwyd gan Moses. Pe buasai yn wahanol prin y meddyliasai am wneud y fath appwyntiad.

Yr ydym wedi gweled eisoes i'r Pasg gael ei gadw yn nheyrnasiad Hezeciah, ac iddo hyd yn od wahodd gweddill Israel y rhai oeddynt etto yn y wlad i ymuno i'w gadw, ond ni ddarfu y tywysog da hwnw gyfyngu ei hun i'r un ordinhad hono. Dywedir wedi hyn, 'A rhan y brenin oedd o'i olud ei hun i'r poeth-offrymau, sef i boeth-offrymau y bore a'r hwyr, ac i boeth-offrymau y sabbathau, a'r newydd loerau, a'r gwyliau arbenig, fel y mae yn ysgrifenedig yn nghyfraith yr Arglwydd' (2 Cron. xxxi. 3). Yn ei deyrnasiad ymddengys y telid sylw adnewyddol cyffredinol i ordinhadau goruchwyliaeth Moses (gwel hefyd ad. 2, 4–21).

Nis gellir penderfynu yn awr pa bryd neu gan bwy y cyfansoddwyd y Psalm lxxxi. ; ond dengys yr ail adnod, gan nad pa bryd bynag y buodd hyn, ei fod yn arferaid i gadw y gwyliau Iuddewig : ‘Udgenwch udgorn y lloer newydd, yn yr amser nodedig, yn nydd eu huchel wyl.’ Mae Esaiah yn condemnio rhagrith yr Iuddewon yn eu cyflawniadau crefyddol, yr hyn a ddengys o leiaf y cadwent y gwasanaeth hwn i fynu : ‘Na chwanegwch ddwyn offrwm ofer ; arogl-darth sydd yn ffiaidd genyf ; ni allaf oddef y newydd loerau, na'r sabbathau, cyhoeddi cymanfa ; anwiredd ydyw, sef yr uchel wyl gyfarfod’ (Esa. xiii. 14). Dygir y genadwri ganlynol gan Hosea, yr hwn oedd yn gydoeswr ag Esaiah : ‘Gwnaf hefyd i'w holl orfoledd hi, ei gwyliau, ei newydd loerau, a'i sabbathau, a'i holl uchel wyliau, beidio’ (ii. 11 ; gwel gyflawniad o hyn, Gal. i. 4 ; ii. 6). Prophwydai Esaiah a Hosea yn nheyrnasiad Hezeciah ; ac er fod y pryd hwnw, fel yr ydym wedi gweled eisoes, sylw mawr cynyddol i sefydliadau yr oruchwyliaeth Fosenaidd, mae yn rhy debygol fod y darluniadau hyn yn cyfeirio at ddiffyg ysprydolrwydd yn y dull o'u cadw.

Yr ydym wedi gweled eisoes i'r Iuddewon ar ol dychweliad o gaethiwed Babilon gadw Gwyl y Pasg : ac ar yr achlysur hwnw cadwasant hefyd ‘Wyl y Bara Croew saith niwrnod mewn llawenydd,’ ac un yn canlyn y llall yn agos (Ezra vi. 22). Ymddengys y cedwid yn gyffredinol y gwyliau a appwyntiasid gan Moses : ‘Cadwasant hefyd Wyl y Pebyll, fel y mae yn ysgrifenedig, ac a aberthasant boeth-aberth beunydd dan rifedi, yn ol y ddefod, dogn dydd yn ei ddydd ; ac wedi hyny y poethoffrwm gwastadol, ac offrwm y newydd loerau, a holl santaidd osodedig wyliau yr Arglwydd (iii. 3–5).

Heblaw y gwyliau hyn ac oeddynt o appwyntiad dwyfol, yr oedd dwy arall ac oedd o appwyntiad dynol—Gwyl y Purim a'r Cysegr Wledd.

Gwyl y Purim, neu y *Coelbrenau*, a appwyntiwyd gan Esther a Mordecai i gofnodi gwaredigaeth yr Iuddewon oddiwrth y gelanedd ac oedd Haman trwy goelbren wedi benderfynu ei chyflawni yn eu herbyn (Esther iii. 7–13 ; ix. 20–32). Ar y trydydd dydd ar ddeg o'r mis Adar, yr hwn a ddechreu gyda newydd loer ein Mawrth ni, mae yr Iuddewon yn cadw ympryd manwl, heb fwyta dim am bedair awr ar hugain, a gorfodir pob un uwchlaw tair ar ddeg oed i'w gadw er cof am ympryd Esther ; ond os syrth ar ddiwrnod anmhriodol i ymprydio arno, sef dydd Gwener neu ddydd Sadwrn, ymprydiant ar y dydd Iau blaenorol. Gan y terfyna yr ympryd yn hwýr y trydydd dydd ar ddeg, ymgynnullant yn eu synagogau, a chwedi diolch i Dduw am ddechreuad yr achlysur gorfoleddus, darllenant o blyg-lyfr croen holl Lyfr Esther. Mewn pump man rhua y darllenydd a'i lais, gan udo yn dychrynllyd. Enwa ddeg mab Haman ar un anadl, i arwyddo iddynt gael eu tori ymaith mewn mynyd. Pa bryd bynag yr enwir enw Haman gwna y plant leisiau echrydus gan daro y palmant â morthwylion pren ac â cheryg. Yn yr hen amser ymddengys y torent yn ddarnau gareg fawr, yr hon a garient i mewn ac a alwent yn Haman. Ar ol gorphen darllen, gyda melldithion dychrynllyd yn erbyn Haman a Zeres ei wraig, a'i ddeg mab, dychwelant adref, a swperant ar laeth-fwyd yn hytrach na chig, ac yna danfonant anrhegion mawrion i'w brodyr tlodion, fel y byddo ganddynt hwythau ryw beth i wledda arno. Yn foreu dranoeth dychwelant i'w synagog ; ac ar ol darllen adnod yn Exod. xvii. mewn perthynas i'r Amaleciaid, o ba rai yr oedd Haman yn un, darllenant drachefn yr oll o Lyfr Esther yn y dull a adroddwyd eisoes. Wedi dychwelyd adref treuliant weddill y dydd i wledda, chwareu, a difyru eu hunain mewn ysgafnder llaes-foes—y naill ryw yn ymwisgo yn nillad y llall. Denfyn y cyfoethogion ran o'u bwydydd i wledda eu brodyr tlodion. Gan gymeryd arnynt i Esther trwy feddwi Ahasuerus sicrhau y waredigaeth, mae eu rabbiniaid yn caniatau iddynt i yfed hyd nes byddont yn gwbl ddisynwyr. Ar y dydd hwn rhoddant nifer o anrhegion ; ysgoleigion i'w hathrawion, penau teuluoedd i'w gwasanaeth-ddynion, a'r cyfoethogion i'r tlodion ; ond nid i neb ond i rai o'r un rhyw a hwy eu hunain. Gynt arferent godi crogbren, a chrogi dyn gwellt a gyfenwent yn Haman ; ond gan y drwgdybid taw eu hamcan oedd taflu anfri ar y Gwaredwr croeshoeledig, darfu i'r Ymerawdwr Justinian i wahardd hyn dan boen colli eu holl freintiau. Canlynwyd y gwaharddiad â chythrwfl mawr a thywalltiad gwaed. Parheir yr wyl hon hefyd ar y pymthegfed dydd ; ond nid yw yn hynod am ddim ond gwledda ar yr hyn oedd yn weddill y dydd o'r blaen, a rhyw branciau penwan o lawenydd. Pan fyddo eu blwyddyn yn cynwys tri mis ar ddeg—h.y., bob tair blynedd—cadwant yr wyl yn y ddau fis.

Appwyntiwyd y *Cysegr Wyl* gan Judas Maccabæus ynghylch 164 C.C., i gofnodi puredigaeth y deml ar ol iddi gael ei halogi gan Antiochus Epiphanes. Dechreuai ar y 25ain o'r mis Cisleu, yr hwn a ddechreuai gyda newydd loer ein Rhagfyr ni. Parhai wyth diwrnod, a chedwid hi ‘gyda gorfoledd a llawenydd’ (1 Maccab. iv. 52–59). Dywed Josephus y gelwid yr wyl hon yn *Oleuadau*, a thybiai mai y rheswm o hyn oedd y dybiaeth fod y rhyddid a fwynhaent yn awr tu hwnt i'w gobeithion (*Antiq.* xii. 7. 7). I gofnodi hyn, o'r hyn lleiaf mewn amseroedd olynol, goleuid lampau yn mhob teulu ; weithiau ar gyfer pob un gwrryw ; weithiau dros bob person, gwrryw neu fennyw ; ac ychwanegai rai lampau ar gyfer pob dydd ar gyfer pob person yn y teulu, a chrogai llawer lampau wrth ddrysau eu tai. Cedwid yr wyl hon mewn llefydd eraill yn gystal ac yn Jerusalem. Sonir am y Gysegr Wyl yn y T. N. a dywedir ei bod yn y gauaf (Ioan x. 22).

Er y gallai yr Iuddewon a drigent yn Jerusalem a'i chymydogaethau wneud ymdrech i gadw yr oll, neu o leiaf amryw, o'r gwyliau blyneddol appwyntiedig, etto nid yw yn anhebygol y boddlonai llawer ac oedd yn byw yn mhell ar gadw dim ond un o honynt, yn enwedig y Pasg. Dywedir am Elcanah yr hwn a drigai yn Mynydd Ephraim, ‘A'r gwr hwn a âi i fynu o'i ddinas bob blwyddyn (Heb. *o flwyddyn i flwyddyn*) i addoli, ac i aberthu i Arglwydd y lluoedd yn Siloh’ (1 Sam. i. 3 ; gwel hefyd ad. 7). Luc, pan yn son am ein Harglwydd yn ifanc, a ddywed, ‘A'i rieni ef a aent i Jerusalem bob blwyddyn ar Wyl y Pasg’ (ii. 41).

Mae Iuddewon y dyddiau presenol yn parhau i gadw y gwyliau appwyntiedig gan Moses, megis y Pasg, Gwyl y Pentecost, gyda llawer o ffurfiau. Y maent, fodd bynag, yn mhell yn ol o gadw i fynu yr hen ffurf-wasanaeth : mewn gwirionedd, maent yn analluog i fyned trwyddo i gyd. Wrth gadw y rhan fwyaf o honynt maent wedi dwyn i mewn lawer o fanylion bychain y rhai ni chyfansoddent un rhan o'r sefydliad Mosenaidd, ac y mae rhai o honynt o natur digon dibwys.

H

HAB′ACUC. Ni wyddys fawr am y prophwyd hwn. Y mae, fodd bynag, lawer o draddodiadau yn ei gylch, ac yn mhlith eraill ystori wirion llyfr Apocryphaidd Bel a'r Ddraig. Nid yw y beirniaid yn cydweled gyda golwg ar yr amser y prophwydai. Mae yn debygol, fodd bynag, ei fod yn byw yn amser Josiah, neu ei fab Jehoiacim, gan y sonia yn nechreu ei brophwydoliaeth am oresgyniad y wlad gan y Caldeaid fel amgylchiad a ddynesai. Yn wir y Caldeaid yw prif destun y llyfr. Mae amryw ranau o hono yn llawn barddoniaeth. Mae y diwedd yn hynod brydferth, ac yn dangos ffydd gref yn Nuw fel 'rhan ei enaid.'

HAF′ILAH, rhan o wlad a gwmpasid gan y Pison, un o'r pedair afon i ba rai y rhanwyd yr afon a ddaethai allan o ardd Eden (Gen. ii. 10, 11); ond gan na fedrwn benderfynu yn mha le yr oedd gardd Eden, nis gallwn ddweud lle yr oedd gwlad Hafilah yn gorwedd. Reland, Calmet, Rosenmüller (*Geog.* i. 73), a fynant taw Colchis, ar yr ochr ddwyreiniol i'r Môr Du, ydoedd; ond nid ydym yn canfod cysgod o brawf dros y dyb hon.

Sonir hefyd am Hafilah mewn cysylltiad â 'Sur, yr hon sydd o flaen yr Aipht, ffordd yr âi di i Assyria' (xxv. 18; 1 Sam. xv. 7); ond efallai fod yr Hafilah hono yn wahanol oddiwrth yr un flaenaf. Mae yn deilwng o sylw y rhoddid yr enw hwn i bersonau, yn gystal ac i ranau o wlad. Gelwid mab i Cus, ac wyr Ham, yn Hafilah; ac felly hefyd y cyfenwid orwyr i Sem (Gen. x. 7, 29). Nid rhaid i ni gan hyny ddim synu fod mwy nag un rhan o wlad yn dwyn yr enw yma.

HAG′GAI, y cyntaf o'r tri prophwyd Iuddewig a flagurasant ar ol y caethiwed. Ganwyd ef, mae'n debygol, yn Caldea; ac yn y chwechfed mis o ail flwyddyn teyrnasiad Darius Hystaspes dechreuodd ei waith cyhoeddus o brophwydo, C.C. 520, ynghylch un ar bymtheg o flyneddau ar ol dychweliad yr Iuddewon o Babilon. Darfu iddo ef a Zechariah fawr gyffroi a chefnogi ei frodyr i orphen adeiladu y deml. Dangosodd iddynt pa mor afresymol ydoedd gadael y deml yn anghyfanedd, tra y trigent hwy mewn tai byrddiedig, a bod eu hesgeulusdod o dŷ Dduw a'i anrhydedd wedi ei gyffroi i ddifa eu cysuron allanol. Sicrhaodd iddynt y gwnai y Messiah, ar ol chwyldroadau dychrynllyd cenedloedd y ddaiar, ymddangos yn y cnawd, dysgu yn nghynteddau yr ail deml, a'i gwneud yn fwy gogoneddus na'r cyntaf (Ezra v. 1, 2; Hag. i. 2).

HALEN. Er yr arferir y gair halen gan fferyllwyr y dyddiau presenol i arwyddo amryw o gyrph hallt, cyfyngid ef gynt i'r sylwedd a ddug yr enw cyffredin halen. Dyma yn ddiau yw ystyr y gair yn yr Ysgrythyrau. Ceir halen oddiwrth fwnau, y rhai sydd i'w cael yn y rhan fwyaf o fanau yn y byd, a rhoddant ddigonedd o hono; oddiwrth ddwfr y môr, yr hwn a'i cynwys yn dawdd, gan yr anweddir ef trwy wres yr haul, neu ryw wres arall; neu oddiwrth ffynonau hallt. Mae llawer iawn o halen yn y Môr Marw, ac y mae ei lanau wedi eu crafenu i ryw raddau ag ef, gan yr anweddir y dwfr gan wres yr haul. Gorweddai y Dyffryn Halen, lle yr ennillodd Dafydd ac Amaziah fuddugoliaethau ar yr Edomiaid, rhwng morlan deheuol y Môr Marw a Selah, neu Petra (2 Sam. viii. 13, 14; Ps. lx.; 2 Bren. xiv. 7); a gallasai gael yr enw oblegid y ceid halen ynddo. Yn mhen deheu-orllewin y Môr Marw mae gwastadedd o amryw filltiroedd o eangder wedi ei guddio â halen, ac heb un wellten yn tyfu arno (Rosen. *Min.* iv.)

Halen cyffredin (*chloride of sodium*) yw y diogelaf, y goreu, a'r mwyaf cyffredinol o'r holl flasuswyr. Defnyddir ef gan bob cenedl, ac yn wir mewn rhyw ffurf neu gilydd gan bob math o greaduriaid. Ymddengys fel wedi ei fwriadu i flasusaw ymborth, a'i wneud yn fwy danteithiol, ac i gynorthwyo y cylla i dreulio bwyd. Ymddengys fel pe buasai dyn wedi cael ei arwain i'w ddefnyddio gan ryw peth tebyg i reddf. Job, yr hwn a flagurai yn foreu, a ddywed: 'A fwyteir peth diflas heb halen? a oes flas ar wyn ŵy?' (vi. 6).

Defnyddir halen hefyd fel gwrth-fallwr neu wrthbydrwr er diogelu bwydydd rhag pydru o honynt eu hunain, ac yn enwedig i rwystro cig i bydru a drewi. Nid ydym yn gwybod fod yr Ysgrythyrau yn cynwys un cyfeiriad at y gwasanaeth hwn o'i eiddo; ond efallai y bwriedid rhyw beth o'r fath yn yr arferiad a gyfeirir atti yn narluniad Ezeciel o gyflwr gwreiddiol truenus Israel: 'Ac am dy enedigaeth, ar y dydd y'th anwyd ni thorwyd dy fogail, ac mewn dwfr ni'th olchwyd i'th feddalhau; ni'th gyweiriwyd chwaith â halen (*ni'th olchwyd mewn dwfr hallt;* Gesenius, *Lex.* 476), ac ni'th rwymwyd â rhwymyn' (xvi. 4). Mae yn amlycach fyth fod cyfeiriad at allu gwrth-bydrol, a gwrth-ddrewol halen yn Marc ix. 49: 'Canys pob peth a helltir â thân, a phob aberth a helltir â halen.' Mae yr adnodau blaenorol yn eglur ddangos hyn.

Ymddengys dipyn yn hynod y gofynid yn fanwl dan gyfraith Moses am halen fel elfen yn y bwyd-offrymau y rhai oeddynt gynwysedig o gynyrchion llysieuog, tra na orchymynir ei ddefnyddio mewn ebyrth anifeilaidd: 'Dy holl fwyd-offrwm hefyd a hellti di â halen; ac na phalled halen cyfammod dy Dduw o fod ar dy fwyd-offrwm; offryma halen ar bob offrwm it' (Lef. ii. 13). Efallai y gwneid y gwahaniaeth ar y tir hwn: yr oedd ebyrth anifeilaidd yn rhai iawnol; rhagdybient euogrwydd yr offrymwr, a bod Duw wedi anfoddloni wrtho—eu bod mewn gwirionedd wedi ymrafaelio. Yr oedd bwyd-offrymau, o'r tu arall, yn arwydd o gymmod a chyfeillachgarwch adferedig, a gallasai halen gael ei ddefnyddio fel arwyddlun o'i barhad. Am hyny gelwir ef yn 'halen cyfammod Duw.' Prin y meddyliwn fod Ezec. xliii. 24, yn cynwys un gwrthwynebiad i hyn. Esampl neillduol ydyw, ac nid arferiad gyffredinol. Yn wir nid yw yn hawdd deall cyfeiriad penodau olaf Ezeciel.

Yr oedd halen yn arwydd-lun o'r cyfeillgarwch a'r ffyddlondeb oeddynt yn ddyledus oddiwrth lettywyr, cyfeillion, neu weision tuag at y rhai a'u llettyent, neu oeddynt yn feistri iddynt. Y Samariaid, y rhai a ysgrifenasant lythyr at y brenin Artaxerxes yn cyhuddo yr Iuddewon o fwriadau gwrthryfelgar a roddant fel rheswm dros hyny: 'Ac yn awr oherwydd ein bod yn cael ein cynnaliaeth o lys y brenin' (Caldeaeg, *Helltir ni â halen y palas*), 'ac nad oedd weddaidd i ni weled gwarth y brenin, am hyny yr anfonasom ac yr hysbysasom y brenin' (Ezra iv. 14): h.y., yr ydym dan y rhwymedigaethau mwyaf, ac yr ydym wedi cwbl benderfynu dangos ein ffyddlondeb i'r brenin ein meistr.

Mae yr amgylchiadau hyn yn esponio yr ymadrodd 'cyfammod halen' (Num. xviii. 19; 2 Cron. xiii. 5)—un cadarn a pharhaus.

Mae halen wedi cael ei ddefnyddio mewn amserau diweddar fel achles, er fod cryn wahaniaeth barn gyda golwg ar ei effeithiau, mewn canlyniad i'r gwahaniaeth yn natur y ddaiar, ac yn y swm a ddefnyddir, ynghyd â'r dull o'i ddefnyddio. Sonia yr Ysgrythyrau am dano fel achos o ddiffrwythder, gan gyfeirio at lefydd lle yr oeddid wedi defnyddio gormodedd o hono. Rhoddir y darluniad canlynol gan Moses o wlad Canaan os dygwyddai Israel anufuddhau: 'A'i thir wedi ei losgi oll gan frwmstan a halen, na heuir ef, ac na flaen-dardda, ac na ddaw i fynu un llysieuyn ynddo, fel dinystr Sodom a Gomorrah, Admah a Zeboim, y rhai a ddinystriodd yr Arglwydd yn ei lid a'i ddigofaint' (Deut. xxix. 23). Abimelec, pan ennillodd Sichem, 'a laddodd y bobl oedd ynddi, ac a ddistrywiodd y ddinas, ac a'i hauodd â halen (Barn. ix. 45). Dywed Jeremiah: 'Melldigedig fyddo y gwr a ymddiriedo mewn dyn, ac a wnelo gnawd yn fraich iddo, canys efe a fydd fel y grug yn y diffaethwch, ac ni wel pan ddel daioni, eithr efe a gyfanedd boeth fanau yn yr anialwch, mewn tir hallt ac anghyfaneddol' (xvii. 5, 6). Dywed Ezeciel yr un modd: 'Ei lleoedd lleidiog a'i chorsydd ni iacheir; i halen y rhoddir hwynt' (xlvii. 11). Darfu i'r Cadbeniaid Irby a Mangles, wrth deithio o'r Aipht i Palestina, gyfarfod ac esponiad tarawiadol ar yr adnodau hyn. Dygwyddodd hyn mewn lle heb fod yn mhell o El Arish, ar yr ochr Aiphtaidd: '*Hydref y 7fed.*—Teithiasom dros wastadedd pedair milltir o hyd wedi ei guddio â halen trwchus caled, ac yn debyg yr olwg arno i len o eira wedi rhewi yn galed. Daliai y wyneb bwysau ein hanifeiliaid heb dori' (Irby, *Trav.* 54).

'Chwi,' meddai ein Harglwydd, 'yw halen y ddaiar:' chwi trwy eich hathrawiaethau dwyfol, a'ch hesamplau santaidd sydd i flasusaw'r byd â gwybodaeth ddwyfol, ac ag egwyddorion purawl; a thuedda taeniad y rhai hyn i'w buro a'i wneud yn ddefnyddiol. Geilw Livy Groeg yn 'halen y cenedloedd' (*sal gentium*) ar gyfrif y gwelliantau dealldwriaethol a dderbyniasid o'r wlad hono—ymadrodd sydd yn cyduno yn hynod a geiriau ein Harglwydd (Doddridge ar yr adnod): 'Ond os bydd yr halen yn ddihallt, â pha beth yr helltwch ef?' Os bydd i chwi beidio gwneud yn hysbys y gwirionedd dwyfol yn ei burdeb, a chymeradwyo bywyd santaidd trwy eich hymarweddiad, pa fodd y gellir eich hadferyd chwi drachefn i ddefnyddioldeb? Mae amheuaeth wedi cael ei fynegi mewn perthynas i'r dybiaeth hon o eiddo ein Harglwydd, sef y gall yr halen golli ei halltrwydd. Nid ydym yn gwybod y gall môr-halen, sef yr un ddefnyddir genym ni yn gyffredin, golli ei flas; nis gall dim byr o bydriad achosi hyn. Cyhyd ac y parha yn halen, halen y fydd ef. Ond mae craig-halen yn wahanol, neu halen ac y mae sylweddau estronol wedi ymgymysgu ag ef. Maundrell, yn yr hanes a rydd o'r ymweliad a dalodd a dyffryn o halen yn agos i Gebul, ac o gylch taith pedair awr o Aleppo, a ddywed: 'Cefais mewn un man glai llwyd llaith, mewn man arall un du iawn, a blas halen yn gryf iawn arno, er ei fod yn ddwfn yn y ddaiar. Ar un ochr i'r dyffryn mae ychydig o ddibyn, cyfuwch a hyd dau ddyn, a chwedi ei achosi trwy gymeryd halen oddi yno yn barhaus; ac yn hwn gellir gweled sut y gorwedd ei wythienau. Torais ddernyn o hono, ac yr oedd y rhan ac oedd wedi bod yn agored i'r gwlaw, yr haul, a'r awyr, er y cynwysai ronynau o halen, ac y dysgleiriai, wedi myned yn ddihallt fel yn Matt. v. Yr oedd y rhan nesaf i mewn i'r graig, ac mewn cysylltiad â hi, wedi cadw ei flas, fel y cefais allan trwy ei brofi' (Maundrell, *App.* 9).

'Bydded eich ymadrodd,' medd yr apostol, 'bob amser, wedi ei dymheru â halen' (Col. iv. 6): h.y., yn hyfforddiadol, yn ddefnyddiol, i'r pwrpas, ac yn taro'r amgylchiadau, 'ac yn dda i adeiladu yn fuddiol.'

HAM, mab ieuangaf Noah, yr hwn fu yn euog o ddatguddio noethni ei dad pan wedi ei orchfygu gan win. Yr oedd ganddo bedwar mab—Cus, Mizraim, Phut, a Chanaan. Cyhoeddodd Noah felldith oherwydd y weithred gywilyddus hon o eiddo Ham (Gen. ix. 20–27; x. 6). Dywedir i ddisgynyddion Ham bobli Affrica, a rhanau helaeth o ddehau Asia. Gan y gelwir yr Aipht amryw weithiau yn dir Ham yn y Psalmau (lxxviii. 51; cv. 23, 27; cvi. 22), mae hyn, yn absenoldeb un prawf i'r gwrthwyneb, yn ei wneud i raddau yn debygol iddo ymsefydlu yn y wlad hono; a chan fod Mizraim, enw ei ail fab yn un cyffredin yn yr Aipht, addefir yn gyffredin i hwnw o leiaf ymsefydlu yno; ond nid oes dim prawf priodol, ar a wyddom ni, i Ham a'i ddisgynyddion bobli cyfandir Affrica, ac yr ydym yn golygu fod hon yn un o'r tybiau hyny sydd wedi dygwydd cael ei mabwysiadu yn dra chyffredin, ac yn ganlynol nad oes neb yn awr yn meddwl amheu ei chywirdeb, a'r hon y mae rhai yn parhau, oddiar gymhelliadau hunanol a gwarthus, i'w dal, gan ei gwneud yn esgusawd drostynt eu hunain ac eraill am gadw yr hil Affricanaidd mewn caethiwed. Ond hyd yn od pe gellid profi mai disgynyddion Ham ydyw y negroaid, ni chanlynai fod un cyfeiriad yn melldith Noah attynt hwy, oblegid cyfeirir hi yn uniongyrchol yn erbyn Canaan, ac y mae yn debygol y gallwn ystyried iddi gael ei chyflyawni yn narostyngiad y llwythau Canaaneaidd gan blant Israel.

HA'MATH. Yr oedd gan Canaan, mab Ham, ac wyr Noah, fab o'r enw hyn, yr hwn oedd tad yr Hamathiaid (Gen. x. 18). Nid oes un lle i amheu nad oddiwrtho ef y cafodd y dywysogaeth neu deyrnas fechan Hamath, yn ngogledd Syria, ei henw, gan i'r rhan hono o'r byd gael ei phobli yn foreu gan ei ddisgynyddion. Nis gellir yn hawdd benderfynu ei therfynau fel talaeth, ond ymddengys fod Zobah ar y dwyrain iddi, a Rehob ar y dehau. Ymddengys ei bod yn eithaf adnabyddus ar yr amser yr oedd yr Israeliaid yn teithio yn yr anialwch, oblegid dywedir i'r yspiwyr 'chwilio y tir o anialwch Sin hyd Rehob, ffordd y deuir i Hamath' (Num. xiii. 21). Hamath oedd terfyn gogleddol gwlad yr addewid: 'O fynydd Hor y tueddwch nes dyfod i Hamath' (xxxiv. 8), ond ni ddarfu i'r Israeliaid, pan gymerasant feddiant o Ganaan, gario eu buddugoliaethau cybelled a'r rhan hono o'r wlad (Jos. xiii. 5; Barn. iii. 3). Cyfeiria yr ymadrodd, 'y ddyfodfa i Hamath,' mae'n debygol at fynydd-fwlch rhwng mynyddoedd Libanus, ac Anti-Libanus, y rhai a gyfansoddent derfyn gogleddol gwlad tua gwlad Syria. Yn amser Dafydd sonir am Toi, brenin Hamath, yr hwn oedd wedi bod yn rhyfela â Hadadezer, brenin Zobah, a'r hwn, pan orchfygwyd yr olaf, a gynygodd ffurfio cysylltiad cyfeillgar â brenin Israel (2 Sam. viii. 9, 10). Ar yr achlysur o gysegru y deml, 'Solomon a gadwodd wyl, a holl Israel gyd ag ef, cynulleidfa fawr, o ddyfodfa Hamath hyd afon yr Aipht, pedwar diwrnod ar ddeg' (1 Bren. viii. 65); ac ar amser diweddarach, 'Solomon a aeth i Hamath-Zobah, ac a'i gorchfygodd hi; ac efe a adeiladodd Tadmor yn yr anialwch, a holl ddinasoedd y trysorau, y rhai a adeiladodd efe yn Hamath' (2 Cron. viii. 3, 4). Ymddengys i Hamath gael ei hychwanegu yn awr at deyrnas Israel, ond nid ymddengys pa cyhyd y parhaodd i fod yn rhan o honi. Dywedir wedi hyn i Jeroboam II. 'ddwyn adref derfyn Israel o'r lle yr eir i mewn i Hamath hyd fôr y rhos,' neu y Môr Marw (2 Bren. xiv. 25). Amos, yr hwn a brophwydodd o gylch yr amser hwn, a sonia am 'Hamath fwyaf,' oddiwrth yr hyn yr ymddengys fod gwlad neu ddinas Hamath o gryn bwys neu gadernid. Erbyn amser Hezeciah yr oedd Hamath wedi cael ei darostwng gan freninoedd Assyria, ac yr oedd yn un o'r gwledydd o ba rai y dygwyd ymfydwyr i ymsefydlu yn ngwlad Israel, pan gafodd hithau ei gorchfygu ganddynt hwythau (2 Bren. xvii. 24; xviii. 34; xix. 13). Er nad ydys yn gwybod pa beth oedd maintioli teyrnas Hamath, ymddengys fod Riblah ynddi hi tu a'r dehau (xxiii. 33).

O dan lywodraeth Syro-Facedonaidd gelwid Hamath yn Epiphania, efallai oddiwrth Antiochus Epiphanes; ond goroesodd ei hen enw yn mhlith y bobl gyffredin. Nid oes un lle i amheu nad Hamah neu Hamath oedd hen Hamath yr Ysgrythyr, gan i'w henw priodol i gael ei adferu gan yr Arabiaid. Nid oes ond ychydig neu ddim olion hynafiaeth yn y ddinas. Hi oedd lle genedigol Abulfeda yr hanesydd a'r daiaryddwr Arabaidd. Yr oedd ef yn ddisgynedig o Saladin, a phenaeth tŷ breninol Hamah (Rosen. *Geog.* ii.) Mae hi yn awr yn dref fawr, wedi ei hadeiladu yn anniben yn nyffryn ac ar lanau dolenog yr Orontes. Mae yr afon yn rhedeg trwy ei chanol, ac y mae pedair o bontydd cedyrn wedi eu cyfodi yn groes i'r afon. Gan nad oes dim pyrth i gyfyngu terfynau y ddinas, mae y bobl wedi adeiladu yn y gerddi ar bob ochr i'r afon, ac o ganlyniad mae arwynebedd y ddinas yn eang iawn. Nis gall fod rhif y trigolion yn llai na 30,000 yn ol mynegiad y llywodraeth. Mae o'r boblogaeth hon ynghylch 2500 yn Gristionogion Groegaidd, ac ychydig Syriaid, y rhai sydd ganddynt eglwys, ac a ddefnyddiant y cyfieithiad Carshun o'r Beibl. Mae y rhelyw o'r trigolion yn Fahometaniaid, ac y maent yn hynod o drahaus a sel-boeth, ac yn trin y Cristionogion gyda dirmyg mawr.

Lle tlawd a *shabby* yr olwg arno ydyw Hamath. Tai o un lofft ydyw y rhan fwyaf, ac y mae eu muriau yn gyfansoddedig o geryg mewn rhan, ac mewn rhan hefyd o briddfeini heb eu llosgi—math o glytwaith anarferol anhyfryd i'r llygad. Mae yr ystrydoedd yn llydain a chyfleus; ond fel yn y rhan fwyaf o ddinasoedd y Dwyrain, heb eu palmantu, ac yn fudr. Mae ynddi ddigon o'r hyn a gynrychiola bob cysur i Ddwyreiniwr—dwfr. Mae yr oll o'r dyffryn wedi ei addurno â gerddi a pherllanau llewyrchus, yn y rhai y gwrteithir yr holl ffrwythau a'r llysiau sydd yn eisiau ar y trigolion. Mae y tai a'r temlau Mahometanaidd yn cyfodi yn rhesi ar bob ochr i'r Orontes, gan edrych i lawr ar y dyffryn unig gyda thawelwch a boddlonrwydd Dwyreiniol. Mae y cyfan mewn gwirionedd yn cyfansoddi golygfa swynol; ac etto mae Hamath wedi cael ei rhan o drychinebau oddiwrth ryfel, haint, a daiargryn (*Amer. Mis. Her.* 1841, 362; *Bib. Sac.* v. 682).

HA'RAN. 1. Mab Terah, brawd Abraham, a thad Lot, a dwy ferch, Milcah ac Iscah. Mae yn debygol taw mab henaf Terah ydoedd, ac iddo farw yn gydmariaethol o ifanc, oblegid bu farw yn Ur y Caldeaid, yn ngwlad ei enedigaeth. Priododd ei frawd Nahor ei ferch Milcah, oddiwrth yr hwn y disgynodd Rebeccah, gwraig Isaac, a Rahel a Leah, gwragedd Jacob. Os yr un ydoedd Iscah, merch arall Haran, a Sarah, fel nad yw yn anhebygol, daeth i fod yn wraig i Abraham. Cymerodd hyn oll le cyn i neb o honynt adael Ur y Caldeaid, lle eu genedigaeth.

2. Y lle y daeth Abraham iddo, ynghyd â Terah ei dad, Sarah ei wraig, a Lot ei nai, pan 'yr aethant allan o Ur y Caldeaid i fyned i wlad Canaan.' Ymddengys iddynt fyw yma am gryn yspaid o amser; oblegid pan yr oeddynt ar ymadael, sonia Moses am 'yr eneidiau a ennillasent yn Haran.' Yma hefyd y bu farw Terah (Gen. xi. 31, 32; xii. 5). Cawn wedi hyny deulu Nahor, brawd Abraham, wedi ymsefydlu yn y rhan hono o'r wlad; ac y mae son am ddinas o'r enw Nahor. Attynt hwy y danfonodd Abraham ei was i geisio gwraig i'w fab Isaac; ac yno y darfu Jacob ffoi o wydd ei frawd Esau, ac a arosodd yno gyd â'i ewythr am ragor nag ugain o flyneddau, ac y priododd ei ddwy ferch, Leah a Rahel (xxiv. 10; xxvii. 43; xxviii. 10; xxix. 4; xxxi. 41).

Yr oedd Haran yn gyfleuedig yn Mesopotamia (xxiv. 10), ac yn debygol tua'r gogledd-orllewin, gan ei fod ar y ffordd o Ur y Caldeaid i wlad Canaan. Yr oedd mewn rhan o'r wlad a elwid Padan-Haran (xxviii. 2, 5). Nis gall fod un amheuaeth ynghylch safle y man hwn, oblegid mae wedi cadw ei enw yn ddigyfnewid trwy yr holl genedlaethau. Mae Abulfeda yn son am Charran fel wedi bod gynt yn ddinas fawr, yr hon a orweddai mewn rhan boeth-sych a diffrwyth o wlad ar y gogledd-orllewin i Mesopotamia, ac yn ymylu ar yr Euphrates. Enwir hi yn mhlith y dinasoedd a gymerwyd gan freninoedd Assyria (2 Bren. xix. 12). Enwir y lle hefyd gan Ezeciel yn mhlith y rhai a fasnachent â Tyrus (xxvii. 23); ac yn wir yr oedd ei sefyllfa yn ffafriol i fasnach, gan taw yr ymranai y ffordd fawr a arweiniai o'r Euphrates i wledydd y Dwyrain; rhedai un yn ddwyreiniol tua Nisibis ac Assyria, a'r llall yn ddeheuol tua Babilon. Galwai y Groegiaid a'r Rhufeiniaid y lle hwn yn Carræ. Daeth yn enwog am orchfygiad Crassus, y llywydd milwrol Rhufeinig, yr hwn, ynghyd â bron y rhan fwyaf o'i fyddin, a dorwyd ymaith â'r cleddyf gan y Parthiaid. Nid yw yn awr ond lle bychan, ond ca ei fawr fynychu gan yr Iuddewon. Mae gweddillion castell i'w gweled yn awr, ond y mae arferion digyfraith y Bedouins yn y rhan hono o'r wlad wedi rhwystro y rhan fwyaf o deithwyr rhag ymweled â'r lle (Rosen. *Geog.* ii. 187).

HAR'OSETH y Cenedloedd, dinas berthynol i Galilea Uchaf, yn agos i Lyn Merom, lle y trigai llawer o baganiaid, a lle yr oedd Sisera yn byw, ac at byrth yr hon y dilynwyd ei fyddin ymlidiedig (Barn. iv. 2, 16).

HAUL (Yr), y goleuad eithaf adnabyddus, ffynonell fawr goleuni a gwres i'r ddaiar ac i'r planedau eraill. Mae yn gorph o faintioli dirfawr, gan taw efe ydyw y corph mwyaf ac sydd yn adnabyddus i ddyn. Mae ei dryfesur gwirioneddol yn 882,000 o filltiroedd, a chynwys 354,936 o weithiau gymaint o sylwedd a'r ddaiar. Pan, fodd bynag, y deuwn ni i gydmaru ei *faint* a'i *ddwysder*, cawn fod yr olaf yn llai na'r ddaiar, gan nad yw ddim rhagor na 0·2543; felly rhaid ei fod yn gynwysedig o ddefnyddiau *ysgafnach*, yn enwedig pan yr ystyriom y nerth dan ba un y rhaid ei fod wedi cael ei ddwysaw. Mae yr ystyriaeth yma yn ei wneud yn bur debygol fod gwres mawr yn ffynu yn ei ganol, trwy yr hwn yr adgyfnerthir ei ystwythder, ac y gwneir ef yn alluog i wrthwynebu y pwysau anrhaethol yma heb gael ei wasgu i lai o le (Herschel, *Outlines*, 212, 271).

Mae cyrph mawrion o faintioli 'r haul yn gymaint uwchlaw pob safon â pha un y mae y meddwl yn gydnabyddus, fel mae yn ofynol i'r meddwl a'r dychymyg wneud rhyw ymdrech cyn y gellir ffurfio drychfeddwl hyd yn od anmherffaith am danynt. Y ffordd oreu i'n cynorthwyo i gyrhaedd rhywbeth tebyg i ddrychfeddwl am faintioli yr haul a chyrph mawr nefol eraill ydyw eu cydmaru â rhyw safon ac fyddo yn ddirfawr mewn cydmariaeth â gwrthrychau o faintioli cyffredin, etto yn fychain pan eu cydmarer â hwynt.

Mae y ddaiar ei hun yn bellen ac y mae ei thryfesur yn 7925. Os gwneir arddangos yr haul gan *globe* naw troedfedd a phedair modfedd o dryfesur, arddangosid y ddaiar gan *globe* o fodfedd o dryfesur.

Gan fod maintioli y *globe* yn ol *cubes* eu tryfesur, mae yn canlyn fod maintioli yr haul yn 1,400,000 yn fwy nac eiddo y ddaiar. Gan hyny, byddai yn ofynol er ffurfio corph o faintioli yr haul i rolio yn agos i 1,400,000 o belleni fel y ddaiar yn un.

Yr ydys wedi cael allan, wrth ystyried maintioli y gwahanol blanedau, pe byddai yr holl blanedau yn y gyfundraeth haulawl wedi cael eu rholio yn un, na wnai y cyfryw ddim cyfansoddi rhagor na'r pum canfed rhan o bellen yr haul; mewn geiriau eraill, mae maintioli yr haul yn bum can gwaith mwy na'r holl blanedau eraill yn y gyfundraeth gyd â'u gilydd.

Pellder yr haul oddiwrth y ddaiar yw 95,000,000 o filltiroedd; ac oddiwrth Neptune, y blaned fwyaf bellenig sydd wedi cael ei darganfod, y pellder yw 2,829,000,000 o filltiroedd, neu ddeg gwaith ar hugain ei bellder oddi wrth y ddaiar (Lardner, *Handbook*, 233, 495).

Ar wyneb yr haul mae ein *telescopes* ni yn dangos *spots* duon y rhai sydd yn graddol newid eu llefydd a'u lluniau; a thrwy dalu sylw i'w sefyllfa ar wahanol amserau, mae seryddion wedi cael allan ei fod, er cymaint ei faintioli, yn troi o gylch echel ac sydd yn *perpendicular* i *plane* yr *ecliptic*, ac yn yr un cyfeiriad â symudiad dyddiol y ddaiar —h.y., o'r gorllewin i'r dwyrain (Herschel, *Outlines*, 212). Profir yn ddigonol ei fod yn troi ar ei echel gan y ffaith fod amser troi y *spots* ar ei wyneb yr un yn gywir bob amser, sef 25 o ddyddiau, 7 o oriau, a 48 o fynydau (Lardner, *Handbook*, 235).

Nid ystyrir yn bresenol fod yr haul yn ganolbwynt sefydledig (Lardner, *Handbook*, 786). 'Teithia trwy yr awyr, gan dynu ar ei ol yr holl gyfundraeth blanedawl, gyda chyflymdra o 154,185,000 o filltiroedd y flwyddyn, neu 422,000 o filltiroedd y dydd: mewn geiriau eraill, gyda chyflymdra ond ychydig fwy nac un rhan o bedair o droiad blynyddol y ddaiar yn ei chylch' (Herschel, *Outlines*, 587).

Dan yr erthygl LLEUAD gwnaethom ryw gyfeiriad at ddiffygion. Nis gall diffygion ar yr haul gymeryd lle ond ar neu yn agos i'r amser y byddo y lloer yn newid. Mae yn hawdd dychymygu pa syndod, ac hyd yn od arswyd a gynyrchid gan ddiflaniad tymhorol o'r golwg wrthrych fel yr haul neu'r lloer mewn amseroedd pryd nad oeddid yn deall yr achosion o ddiffygion, neu a ddeallid yn unig gan y dysgedion. Mae yr olygfa yn ystod diffyg ar yr haul yn un darawiadol ddigymhar. Mae y tywyllwch weithiau mor dew nes gwneud y ser a'r planedau mwyaf dysglaer yn weledig. Teimlir gwahaniaeth yn yr awyr. Mae llysiau ac anifeiliaid yn ymddwyn fel yr arferant wneud ar ol gostwng haul. Cau blodau eu llygaid, ac â adar i gysgu. Er hyny, mae y tywyllwch yn wahanol oddiwrth dywyllwch naturiol y nos, ac yn gydfynedol â rhyw oleu annaiarol annesgrifiadwy, yr hwn a deifl adlewyrchiad gwanaidd ar wrthrychau cylchynol, weithiau yn lled goch, a phryd arall yn laswyn fel corph marw (Lardner, *Handbook*, 437, 449).

Gan mai yr haul ydyw y gwrthrych mwyaf gogoneddus mewn natur, a chan ei fod yn ffynonell bendithion aneirif i ddyn, a chan fod tuedd gref ynddo yntau i edrych ar bethau gweledig fel gwrthrychau addoliad, cafodd y cyrph nefol, ond yn benaf yr haul, eu haddoli yn foreu mewn gwahanol wledydd, er dan wahanol enwau. Yn Caldea, yr Aipht, a Phenicia, yr oedd yr haul mewn modd arbenig yn wrthrych addoliad. At y ffurf hon o eilun-addoliaeth mae yn amlwg y cyfeiria Job (xxxi. 26–28). Yn ei erbyn y rhybuddiwyd yr Israeliaid yn foreu (Deut. iv. 15, 16, 19; xvii. 2–7); etto wedi hyn ffynodd yn fawr yn eu plith (2 Bren. xxiii. 5, 11; 2 Cron. xiv. 5; xxxiv. 5; Jer. viii. 1, 2). Josiah 'a ddifethodd y meirch a roddasai breninoedd Judah i'r haul, wrth ddyfodfa tŷ yr Arglwydd wrth ystafell Nathan-melech, ac a losgodd gerbydau yr haul yn tân' (2 Bren. xxiii. 11); etto rhaid i'r ffurf hon o eilun-addoliaeth ail ymddangos drachefn, oblegid cafodd Ezeciel, yr hwn a gaethgludwyd yn foreu i Galdea, weledigaeth, ac yn mhlith pethau ffiaidd eraill a ganfu, 'gwelodd rhwng y porth a'r allor, ynghylch pum wr ar hugain, a'u cefnau tuag at deml yr Arglwydd, ac yr oeddynt hwy yn ymgrymu i'r haul tua 'r dwyrain' (viii. 16).

Er mynegi gogoniant gwrthrychau ardderchog cydmarir hwynt i'r haul. Gelwir Duw yn haul (Ps. lxxxiv. 11). Arddangosir Crist fel 'haul cyfiawnder yn cyfodi a meddyginiaeth yn ei esgyll' (Mal. iv. 2). Dywedir fod y 'cyfiawn yn dysgleirio fel yr haul yn nheyrnas eu Tad' (Matt. xiii. 43).

I osod allan sefyllfa o uchel ddedwyddwch dywed Esaiah, 'Ni fachluda dy haul mwyach, a'th leuad ni phalla, oherwydd yr Arglwydd fydd i ti yn oleuni tragywyddol' (lx. 20). O'r tu arall, darlunir sefyllfa o gystudd trwy absenoldeb yr haul: 'Cerddais,' meddai Job, 'yn alarus heb yr haul' (xxx. 28); neu trwy ei fachludiad: 'Yr hon a blantodd saith a lesghaodd; ei henaid hi a lesmeiriodd, ei haul a fachludodd tra yr oedd hi yn ddydd' (Jer. xv. 9). Darlunir dymchweliad teyrnasoedd, dinystr a thrueni tywysogion a llywiawdwyr eraill a arddangosir trwy gydmariaethau cyffelyb: ‘Yr haul a droir yn dywyllwch a'r lleuad yn waed, o flaen dyfod mawr ac ofnadwy ddydd yr Arglwydd’ (Joel ii. 31).

Arwydda yr ymadrodd *o godiad haul hyd ei fachludiad* yr holl fyd (Ps. l. 1; cxiii. 3). Arwydda y *geiriau yn ngolwg yr haul*, a *cher bron yr haul* y dull mwyaf cyhoeddus o gyflawni rhyw weithred (2 Sam. xii. 11, 12). Arwydda y geiriau *tra pery haul a lloer* parhau yn hir iawn, neu hyd yn od dros byth (Ps. lxxii. 5, 17; lxxxix. 36).

Mae tymherau digofus i gael eu cadw mewn terfynau priodol, nid yn unig o ran graddau, ond parhad amser: ‘Digiwch, ac na phechwch; na fachluded yr haul ar eich digofaint chwi’ (Eph. iv. 26). Mae mwy yn y cynghor hwn nac a feddylir yn gyffredin. ‘Bwriadwyd y cynghor rhagorol hwn,’ medd Doddridge, ‘yn ddiau i rwystro personau i fyned i gysgu dan ddylanwad teimladau digofus, neu gael eu cadw yn effro gan y cyfryw feddyliau ac y mae ymrafaelion parhaus, yn enwedig rhwng perthynasau agos a chyfeillion, yn dueddol i'w hachosi. Mae myfyrdodau pruddaidd yn nystawrwydd y nos yn cynneu y teimlad o fod rhyw niwed wedi cael ei wneud, a chynyrcha yspryd dial ffyrnig, hyd nes o'r diwedd y canlyn fwriadau digasog a dialeddol’ (Doddridge ar yr adnod).

Mae cyfeiriadau yn yr Ysgrythyrau at yr haul fel achos o afiechyd, gan gyfeirio at yr hyn eilw'r Sais yn ergyd-haul (Ps. cxxi. 6; Esa. xlix. 10; Dat. vii. 16), ac ymddengys esampl o hono yn 2 Bren. vi. 18–20. [Clefydau.]

HAU′RAN, rhan o wlad ar y dwyrain i'r Iorddonen, ac a enwir gan Ezeciel (xlvii. 16, 18), a'r hon a barha i ddwyn yr un enw. Ymddengys fod ei therfynau wedi amrywio ar wahanol amserau, ac nid oeddynt, mae'n debygol, wedi eu cwbl benderfynu. Mae yr enw Hauran yn cael ei gymhwyso yn bresenol gan bobl bellenig at yr holl wlad ar y dwyrain i Jaulan a Jeidur. Gan bobl y wlad hono, fodd bynag, defnyddir yr enw mewn ystyr llawer mwy cyfyngedig, ac ni roddir ef ond i'r dyffryn toraethog ar y dehau i Lejah, ynghyd â'r llain gul ar y gorllewin. Mae yr oll o'r rhan hon o'r wlad yn berffaith wastad, gyd â'r eithriad o fryniau bychain pigfeinion. Mae y ddaiar gyd â'r ffrwythlonaf yn Syria, ac yn hynod gyfaddas ar gyfer cyfodi gwenith. Mae llawer o bentrefi a phobl yn trigo ynddynt, a llawer eraill yn ddadfeiliau. Eshmiskin, pentref mawr ynghylch chwech milltir ar y deheu-orllewin i Edhran yw y brifddinas bresenol, a thrigfan y prif *sheikh*. Mae dadfeiliau Busrah yn fwy eang na rhai un ddinas arall yn y dalaeth hon (Porter, *Jour. Sac. Lit.* July, 1854, pp. 301–303).

Yn ol Burckhardt, yr hwn a ddefnyddia y gair mewn ystyr eangach, cynwys yr Hauran ran o Trichonitis ac Iturea, yr oll o Auranitis, a rhanau gogleddol Batanæa neu Basan. Trigianir hi yn bresenol gan Dyrciaid, Druses, Cristionogion, ac Arabiaid, ac ymwelir a hi yn y gwanwyn gan amryw lwythau Arabaidd o'r anialwch (Burckhardt, *Trav. Syria*, 290).

‘Mae yr Hauran,’ medd Arglwydd Lindsay, ‘yn wastadedd eangfawr, yn fras a thoraethog iawn, weithiau dipyn yn anwastad, ac weithiau mor wastad a chramwythen, ac ychydig fryniau bychain hwnt ac yma ar ei wyneb. Mae y gwastadedd wedi ei guddio yn mhob cyfeiryd â threfydd Rhufeinig wedi eu hadeiladu o *basalt* du: nid yw rhai o honynt ddim amgen na chrugiau o ysbwrial, tra mae eraill bron yn berffaith; trig y pentrefwyr Arabaidd o dan yr un nen geryg a'r Rhufeiniaid; mae y drysau o *geryg*, y nenau o *geryg*, oblegid diffyg coed yn yr Hauran, yr hyn a orfododd yr ymfudwyr i wneud defnydd o'r pethau caletaf. *Slabs* trwchus diaddurn yn gyffredin yw y drysau, a chwedi eu gosod ar eu colynau ar yr amser yr adeiladwyd y tai. Mae y nenau wedi cael eu gosod ar egwyddor hynod iawn; teflir bwa prydferth, a'i gwaelod ar y llawr, yn groes i bob ystafell; gosodir *slabs* bychain o geryg ar y mur uwch ei phen, y rhai sydd yn dyfod allan dipyn ar bob ochr; ac ar y rhai hyn gosodir *slabs* eraill, llawer hwy, a chwedi eu tori yn ofalus, a'u huno yn *glos*, y rhai a gyfansoddant y *ceiling;* tra mae y rhai llai, ar y rhai y gorphwysant yn debygol i *gornices* diaddurn, gan fod yr onglau allanol wedi cael eu llyfnhau.

‘Mae yr olygfa dros Hauran bob amser yn darawiadol; ac ar fachludiad haul, oddiar esgynfa, yn anarferol o brydferth. Tua'r dehau-orllewin mae yn ddiderfyn..

‘Dywedais fod y tir yn rhagorol. Mae amryw yd feusydd yn amgylchu pob pentref, tra y gwasanaetha y rhanau eraill yn unig fel porfeydd, a phorir hwynt gan ddeadelloedd y Bedouins.

‘Arabiaid, gredwyf, ydyw y rhan fwyaf o'r pentrefwyr; ond darfu i ni ymweled a nifer mawr o drefydd a drigienid yn unig gan y Druses, a perthynasau i rai Mynydd Libanus. Ymddangosent yn mhell o flaen pob hil arall yn y wlad; yr oedd eu *sheikhs* a'u henafgwyr wedi eu gwisgo yn dda bob amser, ac weithiau yn wych; ac yr oedd eu bennywaid yn daclusrwydd ei hun, yn eu gorchuddiau gwynion, yn grogedig oddiwrth gorn a ymdaflai allan o'r talcen. Parha i fod yn brif addurn y rhyw deg, Cristionogol yn gystal a Druses, yn Mynydd Libanus’ (Lindsay, *Letters on Egypt*, &c., ii. 131, 132).

‘Mae llettygarwch i ddyeithriaid,’ medd Burckhardt, ‘yn nodwedd cyffredin yr Arabiaid a phobl Hauran. Gall y teithiwr aros mewn un tŷ a ddewisa; taenir *mat* o'i flaen yn uniongyrchol, gwneir coffi, a gosodir boreufwyd neu giniaw ger ei fron. Wrth fyned i mewn i bentref mae wedi dygwydd i mi yn aml i gyfarfod ag amryw bersonau yn deisyf arnaf lettya yn eu tai; ac ni chyfyngir y llettygarwch hwn i'r teithiwr ei hun, ond ca ei geffyl neu ei gamel ei borthi hefyd; ond mae y mudiaid yn agored i gael llai na'u digonol borthi. Mae yn bwynt o anrhydedd gan y gwahoddwr i beidio derbyn un gydnabyddiaeth am ei letteugarwch. Beiddiais unwaith roddi ychydig *piastres* i blentyn rhieni tlawd yn Zahouet, gan y rhai yr oeddym wedi ein derbyn yn letteugar, a ffwrdd y darfu i mi farchogaeth heb sylwi ar gri y fam, yr hon a fynodd ddychwelyd yr arian i ni.’ ‘Nid yw gwr o Hauran, pan yn bwriadu teithio am bythefnos, yn meddwl dim am ddodi arian yn ei boced; mae yn sicr o gael derbyniad gresawus yn mhob man, a digon tebygol y ca well bywoliaeth na chartref. Mae gwr a ddangoso letteugarwch ac a fyddo yn enwog am ei garedigrwydd mewn cyfrif mawr yn eu plith.’

Mae hyfforddiadau ein Harglwydd i'w ddisgyblion (Matt. x. 9–11) yn ymddangos ar y cyntaf fel pe yn ddiffygiol mewn darbodaeth, ac y mae gau gasgliadau wedi cael eu tynu weithiau oddi wrthynt; ond nid oes dim amheuaeth nad oeddynt wedi eu sylfaenu ar arferion y wlad ar y pryd, a'r rhai sydd, fel yr ymddengys, yn parhau i ffynu ar yr ochr ddwyreiniol i'r Iorddonen. [Basan.]

HAZOR, dinas yn rhandir Manasseh (Jos. xix. 36), yr hon oedd yn ganlynol yn ngogledd Canaan, ac ar y gorllewin i'r Iorddonen. Dyma yn ddiau oedd yr Hazor ac oedd wedi bod gynt 'yn ben yr holl deyrnasoedd hyny' o eiddo y Canaaneaid yn y rhan hono o'r wlad. Jabin y brenin, yr hwn a ffurfiasai gyngrair eang â'r breninoedd yn mhell ac yn agos, a gwbl ymlidiwyd gan Josua; lladdwyd ef ei hun, a Hazor a losgwyd â thân (xi. 1–14). Ond ymddengys i'r Canaaneaid i ymsefydlu drachefn yn y rhan hono o'r wlad, oblegid 130 o flyneddau ar ol hyny darfu i'r Arglwydd, fel cosb ar yr Israeliaid am eu pechod, eu gwerthu hwynt i law Jabin brenin Canaan, yr hwn oedd yn teyrnasu yn Hazor; ac efe a orthrymodd feibion Israel yn dost ugain mlynedd.' Wedi eu harwain yn mlaen gan Deborah a Barac, gwnaeth gwyr Naphtali a Zabulon gyfodi yn erbyn eu gormeswyr; a chwedi i Sisera, cadben llu Jabin 'gynnull ei holl gerbydau, sef naw can cerbyd haiarn, a'r holl bobl y rhai oedd gyd ag ef, o Haroseth y Cenedloedd hyd afon Cison,' ac os na laddwyd Jabin ei hun, dinystriwyd ei allu o leiaf (Barn. iv.; v. 31). Mae Hazor yn mhlith y dinasoedd y dywedir i Solomon eu hadeiladu (1 Bren. ix. 15), ond ni arwydda ragor efallai.

HE′BREAID, pobl etholedig Duw, a chwedi disgyn oddiwrth Abraham trwy ei fab Isaac a'i wyr Jacob. Cawn y gair yn cael ei gymhwyso at Abraham (Gen xiv. 13), a than yr enw hwn yr adwaenid ei ddisgynyddion mewn amser boreuol yn ngwlad yr Aipht (Gen. xxxix. 14, 17; xl. 15; xli. 12; Exod. i. 16, 19; ii. 6, 7). Daeth Abraham yn ddechreuol o Ur y Caldeaid; ganwyd Isaac a Jacob yn Nghanaan, yr hon a addawyd i'w eu hiliogaeth, ond lle nad oeddynt hwy ddim ond dyeithriaid a phererinion. Mewn canlyniad i newyn yn y wlad hono aeth Jacob (c.c. 1706) a'i deulu i'r Aipht, lle yr oedd Joseph, ei fab, wedi cael ei ddyrchafu eisoes i fod y nesaf at y brenin fel prif lywydd y wlad. Yr oedd eisoes blant gan ddeuddeg mab Jacob, a dywedir fod yr holl deulu wedi lliosogi i 70 o eneidiau (Gen. xlvi. 26, 27). Trwy ganiatad Pharaoh ymsefydlasant hwy a'u hanifeiliaid a'u defaid yn ngwlad Gosen, yr hon hefyd a elwid gwlad Rameses (xlvi. 28, 29, 32, 34; xlvii. 4–6). Nid oedd Joseph etto yn ddeugain oed, a bu fyw hyd nes oedd yn gant a deg oed, sef deg a thriugain o flyneddau ar ol yr amser hyn. Yn y cyfamser darfu i ddisgynyddion Joseph liosogi yn ddirfawr; ond yn awr fe 'gyfododd brenin yr hwn nid adwaenai Joseph,' a chan yr ofnai ef eu dirfawr liosogiad, mabwysiadodd fesurau i'w rhwystro i gynyddu: 'Am hyny y gosodasant feistriaid gwaith i'w gorthrymu â beichiau. A hwy a adeiladasant i Pharaoh ddinasoedd trysorau, sef Pithom a Raamses. Ond fel y gorthryment hwy, felly yr amlhaent ac y cynyddent; a drwg oedd ganddynt oherwydd plant Israel. A'r Aiphtiaid a wnaethant i blant Israel wasanaethu yn galed. A gwnaethant eu heinioes hwynt yn chwerw trwy y gwasanaeth caled, mewn clai a priddfeini, ac yn mhob gwasanaeth yn y maes; a'u holl wasanaeth y gwnaed iddynt wasanaethu ynddo oedd galed' (Exod. i. 7–14).

Defnyddiodd Pharaoh fesurau i ladd plant gwrrywaidd yr Hebreaid cygynted ac y genid hwynt: 'A Pharoah a orchymynodd i'w holl bobl, gan ddywedyd, Pob mab a'r a enir bwriwch ef i'r afon; ond cedwch yn fyw bob merch' (i. 15–22). Ar yr adeg beryglus hon y ganwyd Moses, ac o'r braidd y diangodd rhag dinystr. Ei fam 'pan na allai hi ei guddio ef yn hwy, a gymerodd gawell iddo o lafrwyn, ac a ddwbiodd hwnw â chlai ac â phyg, ac a osododd y bachgen ynddo, ac a'i rhoddodd yn mysg yr hesg ar fin yr afon.' Yma y canfyddwyd y baban gan ferch Pharaoh, yr hon a dosturiodd wrtho, ac a'i dug i fynu fel ei mab mabwysiedig ei hun (ii. 1–10). Pedwar ugain mlynedd wedi hyn derbyniodd *gomisiwn* gan Dduw i fyned a'r genadwri ganlynol at Pharaoh: 'Gollwng ymaith fy mhobl, fel y cadwant wyl i mi yn yr anialwch;' ond y brenin, yn lle cydsynio â'r cais hwn a ychwanegodd eu beichiau: 'A gorchymynodd Pharaoh y dydd hwnw i'r rhai oedd feistriaid gwaith ar y bobl a'u swyddogion, gan ddywedyd, Na roddwch wellt i'r bobl i wneuthur priddfeini, megis o'r blaen; elant a chasglant wellt iddynt eu hunain. A rhifedi y priddfeini y rhai yr oeddynt hwy yn ei wneuthur o'r blaen a roddwch arnynt; na leihewch o hyny; canys segur ydynt, am hyny maent yn gweiddi gan ddywedyd, Gad i ni fyned ac aberthu i'n Duw. Trymhaer y gwaith ar y gwyr, a gweithiant ynddo, fel nad edrychant am eiriau ofer.' Cariwyd allan orchymyn y brenin gyd ag eithaf llymder, fel yr oedd sefyllfa y bobl yn waeth nac o'r blaen.

Gwrthododd Pharaoh yn ystyfnig i adael yr Israeliaid i fyned, a darfu i'r Arglwydd ymweled a'r Aiphtiaid â rhes o blaau, ac yn y diwedd marwolaeth y cyntafanedig a berodd iddo roddi ffordd; ond nid oeddynt wedi myned yn mhell ar eu taith pan yr edifarhaodd am eu gollwng, 'ac efe a daclodd ei gerbyd, ac a gymerodd ei bobl gyd ag ef. Ac efe a gymerodd chwe chant o ddewis gerbydau, a holl gerbydau yr Aipht, a chapteniaid ar bob un o honynt.' Moses 'wedi estyn ei law ar y môr, perodd yr Arglwydd i'r môr i ddychwelyd, ac a wnaeth y môr yn dir sych, a rhanwyd y dyfroedd, a meibion Israel a gerddasant ar dir sych ynghanol y môr, a'r dyfroedd oedd yn fur iddynt, ar y llaw ddehau ac ar y llaw aswy. Ac felly croesant y môr yn ddiogel i'r ochr draw. Yr Aiphtiaid a yrasant ar eu hol i ganol y môr, ond 'Moses a estynodd ei law ar y môr, a'r dyfroedd a ddychwelasant, ac a orchuddiasant gerbydau, a marchogion, a holl fyddin Pharaoh, y rhai a ddaethant ar eu hol hwy i'r môr; ni adawyd o honynt gymaint ag un' (xii. 29–34, 37; xiv. 5–9, 21–28).

Mae hyd yr amser a dreuliodd plant Israel yn yr Aipht yn gwestiwn o bwys amseryddol. Dywed Moses: 'A phreswyliad meibion Israel, tra y trigasant yn yr Aipht, oedd ddeng mlynedd ar hugain a phedwar can mlynedd.' Mae yr adnod wedi cael yn aml ei chamddeall. Yma mae yn amlwg fod y geiriau 'tra y trigasant yn yr Aipht' yn ddarluniadol o blant Israel, ac nad ydynt i gael eu deongli fel yn dwyn cysylltiad â'r geiriau *preswyliad*, neu *bedwar cant a deng mlynedd ar hugain.* Nid yw yr adnod, gan hyny, i gael ei chymeryd am yr amser y trigodd plant Israel yn yr Aipht, ond am yr amser y buont yn *preswylio*—h.y., o'r amser pan yr aeth Abraham i Ganaan fel pererin, pan y rhoddwyd y wlad hono mewn addewid i'w had (cyd. Gen. xii. 5, 7 â Gal. iii. 15–18). Y ffaith yw, yn ol yr amseryddiaeth cyffredin, yr oedd hanner yr amser wedi paso heibio pan yr aeth Jacob i lawr i'r Aipht (gwel Gen. xii. 4; xxi. 5; xxv. 26; xlvii.

9); felly nid oedd, a siarad yn gywir, yr amser a dreuliodd ei hiliogaeth yn y wlad hono, ond 215 o flyneddau yn unig. Pa cyhyd y bu yr Iuddewon mewn cyflwr gwasgedig yn yr Aipht nid ydym yn gallu dweud. Cyhyd ac y bu Joseph byw, yr hyn oedd deg a thriugain o flyneddau yn gyflawn, mae yn debygol iddynt dderbyn triniaeth dda ddigon. Ar ol ei farwolaeth ef y cymerodd cyfnewidiad le. Dyna 'r pryd y 'cyfododd brenin nad adwaenai Joseph,' ond yn mhen pa cymaint o amser ar ol ei farwolaeth ni ddywedir. Efallai mai nid yn uniongyrchol. Yr oedd gorthrymder yr Israeliaid yn fawr iawn pan anwyd Moses. Yr oedd hyn bedwar ugain o flyneddau cyn ymadawiad plant Israel, a chyn hyny yr oedd eu dyoddefiadau yn fawr iawn.

Mae yn rhaid fod rhyw ddyben mawr gan Dduw mewn golwg pan ddygodd blant Israel i lawr i'r Aipht, ac y darfu eu cadw yno am amser mor hir a thros ddau cant o flyneddau. Nid ydym yn cofio am un esponiad sydd wedi cael ei roddi ar y weithred hynod hon o eiddo rhagluniaeth. Nis gallwn lai na meddwl mai yr amcan ydoedd eu parotoi ar gyfer eu hymsefydliad yn Nghanaan mewn cymeriad cenedlaethol. Yr oedd tadau yr hil, Abraham, Isaac, a Jacob, a'i feibion, wedi arwain bywyd bugeiliol yn benaf (Gen. xlvi. 31–34; xlvii. 3), a gallwn dybied nad oeddynt yn gwybod fawr am ddyledswyddau ac arferion cyffredin bywyd sefydledig. Yn awr, yr oedd yr Aipht yn wlad yn yr hon y gallasent ddysgu y pethau hyn yn well nac mewn un wlad arall yn y byd yr amser hwnw. Er nad cryd y teulu dynol ydoedd, yr oedd, hyd yn od er amser boreuol, wedi gwneud cynydd mawr yn arferion a chelfyddydau bywyd gwareiddiedig. Yr oedd yno lywodraeth sefydledig; yr oedd yno ddinasoedd, trefydd, a phentrefydd; a digon tebygol fod rhai o'r adeiladau hyny ar waith ac sydd wedi parhau hyd heddyw i fod yn syndod y byd. Yr oedd amaethyddiaeth a changenau eraill o ddiwyd-waith yn gyffredin yn eu mysg. Mae yn rhaid fod yr Israeliaid wedi cael cyfleusdra i ddysgu llawer; a diau iddynt hefyd ddysgu llawer. Dywedir am Moses ei fod yn 'ddysgedig yn holl ddoethineb yr Aiphtiaid' (Act. vii. 22). Mae y gweithiau a gyflawnasant yn yr anialwch, megis toddi y llo aur; adeiladu y tabernacl; ei leni o 'sidan glas, a phorphor, o waith nodwydd;' tori ac *engravo* y meini gwerthfawr yn nwyfroneg yr archoffeiriad; ac hyd yn od wisgoedd yr offeiriaid 'er gogoniant a harddwch,' ydynt brofion o'r wybodaeth a'r ddyfais a geid yn eu plith o gelfyddydau llai cyffredin bywyd. Oni buasai y dygiad i fynu a gawsant yn yr Aipht, buasent, mae'n debygol, yn holl anmharod i ddechreu eu bywyd mewn cymeriad cenedlaethol yn Nghanaan.

Er gwaethaf y gorthrymder i ba un y darostyngwyd yr Israeliaid yn ystod y rhan olaf o amser eu preswyliad yn yr Aipht, yr oeddynt wedi lliosogi yn fawr. Oddeutu 1706 c.c. daethant i'r Aipht yn ddeg a thriugain o eneidiau mewn rhifedi (Gen. xlvi. 27); yn awr, yn 1491 c.c., pellder o 215 o flyneddau, cychwynasant ar eu taith o Rameses 'ynghylch 600,000 o wyr traed, heblaw plant; a phobl gymysg lawer a aethant i fynu hefyd gyda hwynt; defaid hefyd a gwartheg, sef da lawer' (Exod. xii. 37, 38)—amgylchiadau ac nad ydynt yn cyduno â'r drychfeddwl eu bod gynt yn genedl o gaethion, er yn ddiau eu bod dan lywodraeth ormesol.

Yn Llyfr Numeri mae genym ddau gyfrifiad o'r Israeliaid—un wedi ei gymeryd yn anialwch Sinai, ychydig gyda blwyddyn wedi iddynt adael yr Aipht; a'r llall wedi ei gymeryd yn rhosydd Moab, ychydig cyn iddynt fyned mewn i Ganaan. Y gwrrywaid yn unig 'o fab ugain mlwydd ac uchod, pob un a allo fyned i ryfel yn Israel' (Num. i. 1–3; xxvi. 1–4). Dengys y daflen ganlynol gynyrch y ddau gyfrifiad:—

LLWYTHAU.	Cyfrifiad Cyntaf.	All Gyfrifiad.	Cynydd.	Lleihad.
Reuben, ...	46,500	43,730	...	2,770
Simeon, ...	59,300	22,200	...	37,100
Gad, ...	45,650	40,500	...	5,150
Jndah, ...	74,600	76,500	1,900	...
Issachar, ...	54,400	64,300	9,900	...
Zabulon, ...	57,400	60,500	3,100	...
Manasseh, ...	32,200	52,700	20,500	...
Ephraim, ...	40,500	32,500	...	8,000
Benjamin, ...	35,400	45,600	10,200	...
Dan, ...	62,700	64,400	1,700	...
Aser, ...	41,500	53,500	11,900	...
Naphtali, ...	53,400	45,400	...	8,000
	603,550	601,730	59,200	61,020
Lefiaid, ...	22,000	25,000	1,000	...
Cyfan, ...	625,550	624,730	60,200	61,020

Os y gwnawn chwanegu at y rhifedi hyn y bennywaid 'o ugain mlynedd ac uchod,' y rhai efallai oeddynt yn fwy lliosog na'r gwrrywaid; a'r rhifedi dan yr oedran a enwir uchod, nis gallasai y cyfanrif fod lawer yn llai na 2,400,000.

Yn ystod y deugain mlynedd canlynol dylasai y rhifedi, yn ol deddfau arferol poblogaeth, fod wedi lliosogi yn fawr; ond yn lle hyny, yr oedd yn ol yr ail gyfrifiad ychydig o leihad. Ond dylid, fodd bynag, gofio fod yn rhaid i'r oll o'r rhai oeddynt uwchlaw ugain oed pan ddaethant o'r Aipht farw yn yr anialwch, yn unol â'r gosb a gyhoeddwyd uwch eu penau am rwgnach (Num. xiv. 26–36); tra yn ystod cyffredinol natur yr oedd rhai o honynt yn fyw yn niwedd y deugain mlynedd. Heblaw hyny, mae yn debygol y genid llai o blant, ac y byddai mwy o bobl hen ac ifeinc farw, pe na buasai achos arall heblaw y caledi a'r amddifadrwydd o lawer o gysuron y rhai a ddyoddefasant yn yr anialwch. Etto y mae yn debygol fod y cyfanrif ar y ddau dymhor agos yr un faint, tra mae y cynydd mewn rhai llwythau, a'r lleihad mewn eraill mor fawr pan eu cydmarer â'u gilydd.

Mae hefyd dipyn yn hynod er darfod i ddeuddeg mab Jacob ddyfod yn debygol yn wyr mewn oedran a than amgylchiadau heb fawr wahaniaethu oddiwrth eu gilydd, etto fod rhif eu disgynyddion pan ddaethant o'r Aipht yn gwahaniaethu cymaint y naill oddiwrth y llall; ac yn mhellach, i rai llwythau yn ystod eu teithiau yn yr anialwch gynyddu llawer, tra y darfu eraill leihau yn fawr, ac i fod cymaint o wahaniaeth yn nghyfartaledd y cynydd a'r lleihad. Efallai, dan y barnedigaethau a dywalltwyd arnynt, i rai llwythau ddyoddef mwy nac eraill.

Nid ydyw hefyd yn anheilwng o sylw y gwna y darluniad roddir o'r personau a gynwysir yn y cyfrifiad ar y ddau dymhor ddangos taw cyflwr rheolaidd yr Israeliaid ydoedd un o ryfel. Darlunir hwynt 'o ugain oed ac uchod fel rhai a allent fyned allan i ryfel yn Israel' (Num. i. 3). Yr oedd rhyw gyfeiriad yn hyn yn ddiau at ddarostyngiad Canaan; ond ymddengys taw dyma oedd cyflwr Israel mewn amseroedd olynol.

Dan arweinyddiad Moses teithiodd yr Israeliaid trwy yr anialwch, ac ar ol deugain mlynedd cyrhaeddasant derfynau gwlad yr addewid. Tra yr oedd efe etto gyda hwynt gorchfygasant y wlad ar y dehau i'r Iorddonen, teyrnasoedd Sehon, brenin yr Amoriaid, ac Og, brenin Basan’ (Num. xxi. 21–35). Ni chaniattaodd Duw iddo groesi yr Iorddonen a myned i'r hyn a elwid mewn modd arbenig yn wlad Canaan; ond wedi cael y fraint o'i gweled oddiar ben Pisgah, bu farw yn mynydd Moab (Deut. xxxiv. 1–6). Dan lywyddiad Josua croesodd yr Israeliaid yr Iorddonen, a dechreuasant ar y gwaith o ddarostwng gwlad Canaan. Cyfrifir yn gyffredin i hyn gymeryd chwech blynedd o amser; ond er i'r ‘wlad orphwys heb ryfel’ y pryd hwnw, yr oedd ‘etto lawer iawn o dir heb ei feddianu (Jos. xi. 23; xiii. 1). Rhanwyd y wlad rhwng y naw llwyth a hanner; ond parhaodd llawer o'r Canaaneaid heb eu gorchfygu, a chadwasant eu lle yn hir yn y wlad, ac weithiau cyd-drigent hwy a'r Israeliaid (xiii. 2–7; Barn. i.; iii. 1–7; 2 Sam. v. 6–8).

Mae sefyllfa ddaiaryddol Canaan, fel gwlad pobl ddewisedig Duw, yn deilwng o ystyriaeth neillduol. Gorweddai wrth ben Môr y Canoldir, yn nghanol prif genedloedd yr hen amserau, yr oll o ba rai oeddynt wedi ymsuddo i ddyfnderoedd paganiaeth. Yn agos iddi yr oedd yr Aipht; ar y dwyrain, Assyria a Babilonia; ar y gogledd Syria; ar y gorllewin Asia Leiaf, Groeg ac Itali, heb son am wledydd eraill. Fel sedd gwir grefydd, fel tyst yn erbyn eilun-addoliaeth, fel goleuni i'r byd, nis gallasai fod wedi ei chyfleu yn fwy manteisiol. A phan oedd Cristionogaeth i gael ei dwyn i mewn i'r byd, cyfundraeth a fwriedid ar gyfer pawb, cenedloedd yn gystal ac Iuddewon, nid oedd un wlad yn y byd mor gyfaddas fel canolbwynt o'r hwn y gellid ei thaenu i wledydd eraill.

Yr oedd llywodraeth Israel o'r dechreuad yn dduwlywodraeth; yr Arglwydd oedd eu brenin; nid oedd Moses a Josua ddim ond ei is-lywyddion, ac yn gweithredu o dan ei gyfarwyddyd. Parhaodd i fod felly mewn *theory*, ac yr oedd hi felly yn weithredol i ryw raddau; ond ar ol cael eu llywodraethu am gryn amser gan y barnwyr y rhai a ganlynasant Josua (mae amheuaeth ynghylch hyd y tymhor hwn, ac y mae yn ansicr) dewisasant gael brenin arnynt, yr hyn a gyfrifwyd gan yr Arglwydd yn wrthodiad gweithredol o hono ei hun fel eu brenin (1 Sam. viii. 1–7). Saul oedd eu brenin cyntaf; a chanlynwyd ef gan Dafydd, yr hwn, tua diwedd ei deyrnasiad a rifodd y genedl, yr hwn gyfrifiad, fel y ddau flaenorol, ydoedd â chyfeiriad neillduol ganddo at eu gallu milwrol. Mae hanesion y cyfrifiadau yn gwahaniaethu. Yn 2 Sam. xxiv. 9 dywedir: ‘A rhoddes Joab nifer cyfrif y bobl at y brenin; ac Israel ydoedd wyth gan mil o wyr grymus yn tynu cleddyf, a gwyr Judah oedd bum can mil o wyr,’ ac yn gwneuthur rhyngddynt 1,300,000 o wyr. Yn 1 Cron. xxi. 5, 6, mae y cyfanrif yn fwy: ‘A rhoddes Joab nifer rhifedi y bobl i Dafydd. A holl Israel oedd fil o filoedd a chan mil yn tynu cleddyf; a Judah oedd bedwar can mil a deng mil a deugain yn tynu cleddyf’—y cyfanrif yn 1,570,000. ‘Ond Lefi a Benjamin ni chyfrifasai efe yn eu mysg hwynt, canys ffiaidd oedd gan Joab air y brenin.’ A chymeryd y rhifedi hyn fel sylfaen ein cyfrifiad, rhoddent i ni boblogaeth o bum neu chwech miliwn.

Ymddangosai fod gorsedd Dafydd wedi ei sefydlu yn nheulu Dafydd; ond trwy ffolineb ei orwyr Rehoboam, mab Solomon, darfu i ddeg o'r llwythau i wrthryfela, ac ni wnaeth ond dau—Judah a Benjamin—lynu wrth eu brenin cyfreithlon. O hyny allan rhanwyd y wlad yn ddwy deyrnas—teyrnas Israel, a theyrnas Judah, a phob un a'i holyniaeth freninol. Parhaodd teyrnas Israel, yn ol yr amseryddiaeth cyffredin, ynghylch 254 o flyneddau, ond ynghylch 721 C.C. Salmaneser, brenin Assyria, a ‘gaethgludodd Israel i Assyria, ac a'u cyfleodd hwynt yn Halah a Hazor, wrth afon Gozan, ac yn ninasoedd y Mediaid’ (2 Bren. xvii. 6). Ymddengys oddiwrth 1 Cron. v. 26 i'r llwythau ar yr ochr ddwyreiniol i'r Iorddonen gael eu caethgludo gan freninoedd Assyria ryw amser cyn hyny: ‘A Duw Israel a annogodd ysbryd Pul brenin Assyria, ac ysbryd Tilgath-pilneser brenin Assyria, ac a'u caethgludodd hwynt, sef y Reubeniaid, a'r Gadiaid, a hanner llwyth Manasseh, ac a'u dug hwynt i Halah, a Habor, a Hara, ac i afon Gozan hyd y dydd hwn.’ Parhaodd teyrnas Judah ynghylch 388 o flyneddau, neu 134 o flyneddau yn hwy nac un Israel; ond ynghylch 588 C.C. darfu i fyddin Nebuchodonosor, brenin Babilon, gymeryd a dinystrio Jerusalem, llosgi y deml, a chaethgludo y bobl oedd ar ol (xxv. 1–11).

Mae yn rhaid fod rhaniad y wlad i ddwy deyrnas fechan yn achos o wendid i'r ddwy. Gwaent hwynt yn agored i gael eu goresgyn yn fynych gan dywysogion cymydogaethol, yn enwedig gan freninoedd Syria, yr Aipht, ac Assyria, a gwnaeth rwyddhau yn ddiau eu darostyngiad yn y diwedd. Mae yn rhaid fod llywodraeth artrefol y ddwy wlad yn eiddil, ac yn aml yn cael ei chwyldroi; ac, fel y dygwydd yn aml yn y Dwyrain, darfu i lawer o'r breninoedd gyfarfod ag angeu creulon. Teyrnasodd Nadab, mab Jeroboam, dros Israel am ddwy flynedd, pan y darfu Baasa gyngreirio yn ei erbyn a'i ladd, pan y teyrnasodd yn ei le. ‘A phan deyrnasodd, efe a darawodd holl dŷ Jeroboam; ni adawodd un perchen anadl i Jeroboam, nes ei ddifetha ef’ (1 Bren. xv. 25, 27–29). Canlynwyd Baasa gan ei fab Elah, yr hwn ni theyrnasodd ond dwy flynedd, pan y cydfwriadodd Zimri i'w erbyn ac y lladdodd ef, gan deyrnasu yn ei le ef; ac heb ymfoddloni ar hyn, ‘efe a laddodd holl dŷ Baasa; ni adawodd efe iddo ef un i biso yn erbyn y pared, na'i geraint, na'i gyfeillion’ (xvi. 8–11). Yr oedd teyrnasiad Zimri yn fyr—dim ond saith niwrnod. Omri, wedi cael ei ddewis yn frenin gan y fyddin, a aeth rhagddo i'w warchae ef yn Tirzah; ‘a phan welodd Zimri fod y ddinas wedi ei hennill, efe a aeth i balas tŷ y brenin, ac a losgodd dŷ y brenin am ei ben â thân, ac a fu farw’ (xvi. 15–18). Canlynwyd Omri gan ei fab Ahab, yr hwn, ar ol teyrnasu ddwy flynedd ar hugain, a glwyfwyd yn farwol mewn brwydr â'r Assyriaid, ac a fu farw yr un diwrnod (xvi. 29; xxii. 34, 35). Canlynwyd ef gan Jehoram, un o'i feibion, yr hwn a deyrnasodd ddeuddeg mlynedd; ond cydfwriadodd un o'i gapteniaid i'w erbyn ac a'i lladdodd. Jesebel, gwraig Ahab, a daflwyd allan o ffenestr, ac a laddwyd; ac wrth ei arch ef lladdwyd meibion eraill Ahab, ac oddeutu deg a thriugain mewn rhifedi (2 Bren. i. 17; iii. 1; ix. 1–24, 30–37; x. 1–7). Zechariah mab Jeroboam II., ar ol byr deyrnasiad o chwech mis a laddwyd gan Shallom; ond yr oedd ei deyrnasiad ef yn fyrach byth, gan nad oedd ond mis cyflawn, pan y lladdwyd ef gan Menahem, yn hwn a deyrnasodd yn ei le ef. Canlynwyd Menahem gan ei fab Pecahiah, yr hwn ni theyrnasodd ond dwy flynedd, gan i Pecah, un o'i gapteniaid, gydfwriadu yn ei erbyn a'i ladd. Lladdwyd yntau yn ei dro gan Hoshea, yn y nawfed flwyddyn o deyrnasiad yr hwn y darfu Salmaneser, brenin Assyria, gaethgludo Israel i Assyria (xv. 8, 10, 13, 14, 23, 25, 30; xvii. 6).

Ni thorid ymaith freninoedd Judah mor aml gan angeu gormesol a rhai Israel; ond mae genym amryw esamplau o hyn. Clwyfwyd Ahaziah, wyr Jehosaphat, yn farwol gan Jehu, a bu farw yn fuan ar ol hyny (2 Bren. ix. 27). 'A phan welodd Athaliah, mam Ahaziah, farw o'i mab, hi a gyfododd, ac a ddifethodd yr holl had breninol;' ond Joas, maban-fab Ahaziah, a gipiwyd rhag ei dwylaw gwaedlyd. Cymerodd Athaliah y llywodraeth yn awr, ond wedi teyrnasu chwech neu saith mlynedd hi gafodd ei lladd. Cafodd Joas, pan nad ydoedd ond bachgen, ei ddyrchafu i'r orsedd, ond wedi iddo deyrnasu ddeugain mlynedd, darfu ei weision gydfwriadu yn ei erbyn a'i ladd (xiv. 19); a darfu i Amon, wyr Hezeciah, gyfarfod â'r unrhyw ddiwedd (xxi. 23).

Mae yn rhaid y cadwai y fath sefyllfa pethau y ddwy deyrnas mewn cyflwr truenus a phell iawn yn ol.

Mae yn syn fod y rhif a ddywedir iddynt gael eu caethgludo mor lleied. Ar ol i Jerusalem gael ei gwarchae gan fyddin Nebuchodonosor rai blyneddau cyn hyny, dywedir iddo 'ddwyn ymaith holl Jerusalem, yr holl dywysogion hefyd, a'r holl gedyrn nerthol, sef deng mil o gaethion, a phob saer a gof, ni adawyd ond pobl dlodion y wlad yno. Efe hefyd a ddug ymaith Joachin i Babilon, a mam y brenin, a gwragedd y brenin, a'r ystafellyddion, a chedyrn y wlad, a ddug efe i gaethiwed o Jerusalem i Babilon. A'r holl wyr nerthol, sef saith mil, y rhai oll oedd gryfion a rhyfelwyr, hwynt hwy a ddug brenin Babilon yn gaeth i Babilon (2 Bren. xxiv. 14–16). Nid yw cyfanrif y rhifedi hyn ond 18,000. Ond nid dyma ddiwedd y trychineb. Un flynedd ar ddeg wedi hyn ail gymerwyd Jerusalem gan fyddin Nebuchodonosor ar ol hir warchae. Dinystriwyd hi y pryd hwn yn gwbl. Dyma ergyd gorphenol y farnedigaeth, a gellid tybied y byddai rhifedi y personau a gaethgludid yn awr yn fawr, ond ni roddir un rhif yn Llyfr y Breninoedd. Yr unig beth ddywedir yw, i'r rhan arall o'r bobl a adawsid yn y ddinas, a'r ffoaduriaid a giliasant at frenin Babilon, gyda gweddill y dyrfa, gael eu dwyn ymaith gan Nebuzaradan y distain' (xxv. 11).

Mae y prophwyd Jeremiah yn enwi tri caethgludiad olynol o'r bobl—sef 3023, 832, a 745: 'Yr holl ddynion hyn,' efe a chwanega, 'oedd 4600' (lii. 28–30); ond a gadael fod y rhai hyn yn wahanol oddiwrth y rhai y cyfeiriwyd attynt eisoes, ni wnant liosogi nemawr ar rif y caethion. Mae yn anhawdd profi taw yr un pobl oedd yr un o honynt a'r rhai enwir yn Llyfr y Breninoedd.

Ni wna y rhifedi hyn gyfrif am gaethgludiad cenedl gyfan, nac hyd yn od am boblogaeth Jerusalem; etto ymddengys fod y wlad wedi cael i fesur helaeth ei hamddifadu o'i thrigolion. 'Ac,' medd yr hanesydd santaidd, 'o dlodion y wlad y gadawodd y distain rai yn winllanwyr, ac yn arddwyr' (1 Bren. xxv. 12); a darfu hyd yn od iddynt hwy yn fuan wedi hyn adael y wlad, a myned i waered i'r Aipht, lle, y mae'n debygol, y buant farw yn druenus (Jer. xliii. 5–7; xliv. 1, 11–14, 26–28). Mae yn debygol, yn wir, mewn canlyniad i'r cystuddiau lliosog a ddygwyddasant i deyrnas Judah, yn enwedig yn mlyneddau olaf ei bodolaeth, pan y goresgynwyd hi gan Pharaoh-Necho, brenin yr Aipht, 'a thorfeydd o'r Caldeaid, a thorfeydd o'r Syriaid, a thorfeydd o'r Moabiaid, a thorfeydd o feibion Ammon' (2 Bren. xxiv. 29–35; xxv. 2), nid yn unig gallasai llawer gael eu lladd neu eu caethgludo, ond mae yn debygol y gwasgerid lluoedd, ac y ffoent i wledydd eraill. Nid tybiaeth yn unig yw hyn, ond ffaith amlwg. Dywed Jeremiah: 'A phan glybu yr holl Iuddewon y rhai oedd yn Moab, ac yn mysg meibion Ammon, ac yn Edom, ac yn yr holl wledydd, i frenin Babilon adael gweddill o Judah, a gosod Gedaliah yn llywydd arnynt, hwy a gasglasant win a ffrwythydd haf lawer iawn' (xl. 11, 12); ac yn xliii. 5 sonia am 'holl weddill Judah, y rhai a ddychwelasant oddiwrth yr holl genedloedd, lle y gyrasid hwynt i aros yngwlad Judah.' Darfu i niferi ddychwelyd; gallasai niferi hefyd fod yn aros etto yn y gwledydd i ba rai yr aethent. Mae, wrth gwrs, yn anmhosibl eu cyfrif.

Parhaodd caethiwed Babilon driugain mlynedd a deg; ond tua diwedd yr amser hwnw darfu i'r Mediaid a'r Persiaid ddymchwelyd ymerodraeth Babilon, a chyhoeddodd Cyrus, brenin Persia, ynghylch 536 C.C., orchymyn yn awdurdodi, ac hyd yn od yn cefnogi, yr Iuddewon i ddychwelyd i'w gwlad eu hunain, ac i ail adeiladu y deml yn Jerusalem. O dan arweiniad Zorobabel, Jesua yr arch-offeiriad, ac eraill, fe ddychwelodd gan hyny o'r caethion 'ddwy fil a deugain tri chant a thriugain, heblaw eu gweision a'u morwynion, y rhai hyny oedd saith mil tri chant a dau ar bymtheg a'r hugain' (Ezra i. 1–4; ii. 1, 2, 64, 65). Dug Ezra wedi hyn gyd ag ef dros 1754 o wrrywaid (viii. 1–14, 18–20), a byddai yn ddiau nifer fawr o fennywaid yn eu plith. Mae yn debygol hefyd i eraill i fyned fynu o amser i'w gilydd, er nad oes genym hanes nac am y ffaith nac am y rhifedi. Mae, fodd bynag, hyd yn od y rhai hyn yn fwy mewn rhifedi na'r rhai a enwir fel wedi cael eu caethgludo i Babilon; ac y mae yn eglur na ddarfu dim i lawer o'r Iuddewon gymeryd mantais ar y rhyddid roddwyd iddynt i ddychwelyd i'w gwlad eu hunain, ond arosasant ar ol yn Babilonia, a'r gwledydd cymydogaethol, ac mae'n debygol iddynt ymsefydlu yno yn gyfangwbl, 'heb ewyllysio,' fel y dywed Josephus, 'i adael eu meddianau' (*Antiq.* xi. 1. 3)—amgylchiadau a helpant i ddangos fod y rhifedi a gaethgludwyd yn ddechreuol yn llawer lliosocach na'r rhai a enwir yn bendant. Yn amser Esther mae yn amlwg fod yr Iuddewon wedi eu gwasgaru yn eang dros ymerodraeth Persia, ac yn lliosog iawn o ran rhifedi (Esther iii. 8–9; viii. 9–17; ix. 1–10, 15, 16).

Cyfododd amgylchiadau a arweiniasant i ymsefydliad rhifedi mawr o'r Iuddewon mewn rhanau eraill o'r wlad, megis yn yr Aipht, yn enwedig yn Alexandria, yn Antiochia, a llefydd eraill yn Syria, yn Asia Leiaf, yn Macedonia, yn Groeg, ac yn Itali. Ar ddydd y Pentecost 'yr oedd yn trigo yn Jerusalem Iuddewon, gwyr bucheddol o bob cenedl dan y nef; Parthiaid, a Mediaid, ac Elamitiaid, a thrigolion Mesopotamia, a Judea, a Cappadocia, Pontus, ac Asia, Phrygia, a Pamphylia, yr Aipht, a pharthau Libya, yr hon sydd gerllaw Cyrene, a dyeithriaid o Rufeinwyr, Iuddewon a phroselytiaid, Cretiaid, ac Arabiaid' (Act. ii. 5, 9–11). 'Canys,' meddai Iago yn y cyfarfod yn Jerusalem, 'y mae i Moses yn mhob dinas, er yr hen amseroedd, rai a'i pregethant ef, gan fod yn ei ddarllen yn y synagogau bob sabbath' (Act. xv. 21); ac yr ydym yn ganlynol yn cael y cyfarfyddai Paul a'i gydlafurwyr ag Iuddewon braidd yn mhob man yr ymwelent ag ef, a phregethent yn gyffredin yn eu synagogau. Philo, ac yn ol ei dystiolaeth ef Brenin Agrippa, a sonia mewn iaith gref am rifedi lliosog o'r Iuddewon ac oeddynt wedi ymsefydlu mewn gwledydd eraill (Lardner, *Works*, i. 108).

Yr achos dechreuol a mwyaf uniongyrchol o gaethiwed Judah ac Israel ydoedd eilun-addoliaeth, a thyma'r gosb a ddyoddefasant am eu drygioni, ac yn benaf am eu heilun-addoliaeth, i ba un yr oeddynt yn dueddol bron trwy ystod yr oll o'u bodolaeth fel cenedl; a dywedir i'r gosb eu llwyr ddiwygio oddiwrth y pechod hwn. Er i lawer yn amser Antiochus Epiphanes roddi ufudd-dod i'w orchymynion anghyfiawn, ac aberthu i eilunod, etto effaith gorfodaeth oedd hyny, ac fel cenedl darfu iddynt 'wrthwynebu hyd at waed' (1 Maccab. i. 41–43). Ar achlysuron eraill dangosant yr atgasrwydd mwyaf at eilun-addoliaeth, ac y maent am oesoedd wedi profi eu hunain yn dystion byw yn ei erbyn. Mae y ffaith yn un hynod fel cyferbyniad i'w gogwyddiad blaenorol tuag atto.

Tueddir ni hefyd i feddwl y cynwysai caethiwed Babilon gynllun mawr o drugaredd, gan y profasai yn brif achos o wasgariad yr Iuddewon yn mhlith y cenedloedd. Yr oeddynt wedi cael eu dewis gan Dduw i ddiogelu y wir grefydd, ac fel y cyfryw yr oeddynt wedi cael eu neillduo oddiwrth genedloedd eraill y ddaiar: 'Wele,' medd Balaam, 'bobl yn preswylio eu hun, ac heb eu cyfrif gyd â'r cenedloedd' (Num. xxiii. 9). Yn eu cyflwr o ymneillduad nid oedd ganddynt lawer o ddylanwad er da ar genedloedd eraill. Ond yr oedd amser yn agoshau pan na fyddent mwy yn bobl neillduol i Dduw—pan y derbynid y cenedloedd i'r eglwys fel hwythau. Yn awr yr oedd gwasgariad yr Iuddewon yn mhlith y cenedloedd yn foddion cymhwys iawn i barotoi y ffordd ar gyfer yr amgylchiad hwn. Yr oedd yn gyfaddas i daenu gwybodaeth am wir grefydd yn y byd cenedlig; i ennill proselytiaid o hono at Iuddewaeth; i gyfodi mewn llawer o lefydd bersonau, Iuddewon neu broselytiaid, y rhai, trwy eu gwybodaeth flaenorol a'u hyfforddiad, oeddynt mewn mesur yn barod i ddeall a derbyn athrawiaethau yr oruchwyliaeth newydd, tra yr oedd eu synagogau yn llefydd cyfleus i bregethu ynddynt. Er i'r Iuddewon yn Palestina a gwledydd eraill brofi eu hunain y gelynion chwerwaf i Gristionogaeth, etto cyfansoddent hwy a'u proselytiaid efallai ran fawr o'u dychweledigion. Mae'r Epistol at yr Hebreaid; annerchiad Iago, 'At y deuddeg llwyth sydd ar wasgar;' ac annerchiad Epistol Cyntaf Pedr, 'At y dyeithriaid sydd ar wasgar trwy Pontus, Galatia, Cappadocia, Asia, a Bithynia;' ac y mae llawer o'r hanesion sydd genym am lafur yr apostol Paul, ac hyd yn od y gofid a achosai y dysgawdwyr Iuddewig iddo, yn gynifer o brofion o hyn. Gan fod sefyllfa ddaiaryddol Canaan yn ei chyfaddasu ar gyfer taenu Cristionogaeth dros y byd, felly yr oedd gwasgariad yr Iuddewon yn mhlith gwahanol genedloedd yn cynnorthwyo i gyrhaedd yr un amcan, a chwedi ei fwriadu gan ragluniaeth i fod felly; ac o'r gwasgariad hwn caethiwed Babilon ydoedd yr achos cyntaf a'r prif achos hefyd. Mae yn rhaid fod cenadon yr amser presenol, pan gyrhaeddant faes eu llafur, yn teimlo yn ddirfawr wrth weled y tywyllwch dudew yn mha un y cant y paganiaid, tra y cai pregethwyr cyntaf yr efengyl ryw radd o oleuni yn mhob man lle yr aent, fel 'parotoad efengyl tangnefedd.

Mae yn amgylchiad hynod na ddarfu i'r Iuddewon erioed, nac yn eu caethiwed na'u gwasgariad, fel cenedloedd caethgludedig eraill, gael eu llyncu i fynu gan y bobl yn mhlith y rhai y trigent, ond parhaent i fod yn bobl neillduol ac ar wahan oddiwrth eraill. Gallasai fod eithriadau unigol i hyn, ond parhaodd y genedl fel y cyfryw ar wahan. Rhwystrwyd eu llynciad i fynu gan genedloedd paganaidd, a'u difodiad canlynol fel pobl neillduol, trwy seremoni yr enwaediad, trwy waharddiad amryw fwydydd y rhai a ddefnyddid gan genedloedd eraill, a thrwy lawer o ddefodau seremoniol, rhai o ddwyfol osodiad, ac eraill o osodiad dynol; ac hefyd, fe ellir yn hawdd dybied, gan ragluniaeth neillduol Duw, er mwyn cyrhaedd llawer o amcanion arbenig. Ond gan nad pa beth ydyw yr achos, mae yr Iuddewon yn parhau trwy yr holl fyd yn bobl ar wahan oddiwrth eraill.

Ar ol dychweliad yr Iuddewon o gaethiwed yn Babilon, daeth Judea i fod yn dalaeth o ymerodraeth Persia; ond er yn ddarostyngedig i Persia, ac yn talu teyrnged iddi, mwynhaent eu rhyddid crefyddol, a llywodraethid hwynt i raddau helaeth gan eu cyfreithiau eu hunain; ac yr oedd eu llywodraethwyr, er y gweithredent trwy rinwedd *comisiwn* oddiwrth freninoedd Persia, o'u cenedl eu hunain, megis Zorobabel a Nehemiah (Ezra i.; ii. 63; iii.; iv. 13; vii. 24; Neh. v. 14, 18; viii. 9).

Parhaodd pethau yn y sefyllfa hon am o gylch 206 o flyneddau, hyd amser Alexander Fawr, yr hwn a ddymchwelodd ymerodraeth Persia C.C. 330; ac ar ol ei farwolaeth ef daeth Judea i fod un amser yn ddarostyngedig i freninoedd yr Aipht, ac ar amser arall i freninoedd Syria, yn ol fel y llwyddai y naill neu y llall i estyn ei lywodraeth drosti; ac er yr ymddygent yn gyfeillgar tuag at yr Iuddewon, dyoddefasant yn druenus yn y rhyfeloedd rhyngddynt, gan fod eu gwlad yn aml yn rhyfel-faes eu gwahanol frwydrau.

Ynghylch 170 C.C. dechreuodd Antiochus Epiphanes erledigaeth greulon yn erbyn yr Iuddewon a'u crefydd (1 Maccab. i. 20–64); ond darfu i Judas Maccabæus, gan arwain ei gydwladwyr, ymladd dros eu crefydd a'u rhyddid; ac er iddo ef a'i frodyr yn y rhyfeloedd meithion a ganlynasant, gael naill ai eu lladd mewn brwydr neu eu bradwrus lofruddio, etto, ar ol llawer math o ymdrech, llwyddasant i daflu iau Syria oddiar eu gyddfau, ac i sefydlu annibynaeth eu gwlad.

Cyrhaeddodd y teulu Asmonean, fel y cyfenwid y Maccabeaid, y brif lywodraeth; a chan y perthynent i urdd yr offeiriadaeth, unasant yn eu personau eu hunain swyddi llywodraethwr ac arch-offeiriad. Gwisgodd Aristobulus, un o'r hil, y titl o frenin, ac felly daeth llywodraeth Judea i fod unwaith yn ychwaneg yn unbenaeth. Parhaodd llywodraeth y teulu Asmonean am 126 o flyneddau o'r amser y cyfododd Judas Maccabæus arfau yn erbyn Antiochus Epiphanes. Amser rhyfel bron parhaus ydoedd hi y pryd hwnw, a chwedi hyny o ymrafaelion cyson a diderfyn yn eu plith eu hunain.

Y Rhufeiniaid, y rhai a wahoddasid rai blyneddau cyn hyny i gynorthwyo un blaid yn erbyn y llall, a gymerasant achlysur oddiwrth y cwerylon a gyfodent yn y teulu breninol, i ymyraeth yn eu matterion, a thraws-symudasant lywodraeth Judea i Herod, mab Antipater, Idumead, yr hwn, fel Idumeaid eraill, ydoedd wedi ymostwng i'r grefydd Iuddewig. Tua diwedd ei deyrnasiad ef y ganwyd Iesu Grist.

Ar farwolaeth Herod rhanwyd ei deyrnas. Cafodd ei fab Archelaus Judea fel ei ran ef; appwyntiwyd Herod Antipas yn detrarch ar Galilea; a Phylip, mab arall iddo, a wnawd yn detrarch Ituræa a Trachonitis ar y dwyrain i'r Iorddonen. Gwnawd llawer o gyfnewidiadau wedi hyn yn llywodraethau disgynyddion Herod, ond nis gallwn roddi manylion yn eu cylch. [HEROD.] Digon yw dweud i Archelaus, ar ol teyrnasu ynghylch deng mlynedd, gael ei amddifadu o'i deyrnas, yr hon oedd wedi ei chysylltu ar y cyntaf â thalaeth Syria, ond wedi hyn cyfansodddwyd hi yn dalaeth Rufeinig ar wahan, a than *pro-curator* neu raglaw (Joseph. *Antiq.* xvii. 13. 5; xviii. 1. 1. c. 1. 2). Yn amser ein Harglwydd, yr oedd Pontius Pilat yn llywodraethwr Judea, ac yn mhlith ei ganlynwyr y sonir am danynt yn y T. N. enwir Felix a Festus ger bron yr hwn y dygwyd Paul.

Yr oedd yr Iuddewon wedi bod bob amser yn anesmwyth dan yr iau Rufeinig; a darfu eu hanniddigrwydd yn y diwedd gyrhaedd y fath nerth fel y cymerasant arfau yn erbyn y Rhufeiniaid; ond er iddynt eu gwrthwynebu yn y modd gwrolaf, gorchfygwyd hwynt yn gyfangwbl gan y byddinoedd Rhufeinig dan Vespasian a'i fab Titus. Yn O.C. 70 cymerwyd Jerusalem, a llosgwyd y deml; lladdwyd tyrfaoedd o'r Iuddewon neu cawsant eu gwerthu i gaethiwed; dinystriwyd ffurflywodraeth yr Iuddewon; a byth er hyny maent wedi bod yn wasgaredig dros wyneb y ddaiar, heb un wlad a allasent alw yn eiddo iddynt eu hunain, 'yn syndod, yn ddiareb, ac yn watwor-gerdd, yn mhlith yr holl bobloedd y rhai yr arweiniodd yr Arglwydd hwynt attynt' (Deut. xxviii. 37).

HE'BRON, dinas yn neheubarth Canaan, yn ngwastadedd Mamre (Gen. xiii. 18; xviii. 1), oddeutu taith saith awr o Jerusalem. Mae hi yn ddinas hen iawn, gan iddi gael ei hadeiladu saith mlynedd cyn Zoan yn yr Aipht (Num. xiii. 22). Gelwid hi ar y dechreu yn 'Kiriath-Arba' (dinas Arba), yr hwn Arba oedd wr mawr yn mysg yr Anaciaid' (Jos. xiv. 15). Yma y bu yn preswylio y patrieirch Abraham, Isaac, a Jacob, ac yma hefyd y claddwyd hwynt oll, ac hefyd eu gwragedd (Gen. xxiii. xxv. 9, 10; xxxv. 27–29; xxxvii. 14; xlix. 31; l. 13). Yma y teyrnasodd Dafydd saith mlynedd a hanner cyn iddo ddyfod yn frenin ar Israel (2 Sam. ii. 11). Yma y cyfododd Absalom faner gwrthryfel yn erbyn Dafydd ei dad, ac y gosododd ei hun i fynu yn frenin (xv. 10). Yn amser y caethiwed darfu i'r Edomiaid ei hennill, a'i gwneud yn brif ddinas iddynt; wedi hyny, ynghylch 164 C.C., Judas Maccabæus 'a aeth allan tua'r dehau yn erbyn meibion Esau, ac yno efe a oresgynodd Hebron a'i phentrefydd, ac a dynodd i lawr ei chastell hi, a'i thyrau hi a losgodd efe oddi amgylch (1 Maccab. v. 65). Nid oes dim son am Hebron yn y T. N.

Mae Hebron etto yn le go ddyddorol, ac mewn rhan yn ddiau oddiwrth adgofion hanesyddol. Gorwedd mewn dyffryn dwfn cul, ac i lawr yn ystlysau llethrog y dyffryn. Mae y tai i gyd o geryg, yn uchel, a chwedi eu hadeiladu yn dda, a ffenestri a nenau gwastad, ac ar y nenau mae *domes* bychain, weithiau ddau neu dri i un tŷ, dull o adeiladu ac sydd yn neillduol i Judea; o'r hyn lleiaf nid oedd Dr. Robinson yn cofio iddo weled dim cyffelyb yn mhellach tua'r gogledd na Nabulus. Mae yn rhoddi golwg darawiadol i'r lle.

Ond y man hynotaf yn Hebron ydyw yr Haram neu y Lle Santaidd, fel ei gelwir, a lle y dywedir i Abraham ac aelodau eraill ei deulu gael eu claddu. Yn allanol mae iddo ffurf *parallelogram*, oddeutu 200 o droedfeddi o hyd, a 115 o led. Mae ei uchder, oherwydd anwastadrwydd y tir, yn amrywio; ond gall fod y mur o gylch 60 troedfedd, a'i gymeryd yn y canol. Ffurfia fath o warcheidwaith bychan, ac fel y cyfryw mae wedi cael ei ddefnyddio fwy nac unwaith yn ystod y blyneddau diweddaf. Dengys y gwaelod arwyddion o hynafiaeth mawr, ond ymddengys gweithiau diweddarach tuag i fynu. Mae yr hen geryg yn fawrion iawn, a chwedi eu *bevelo* ar eu hymylau yn ol dull y Pheniciaid. Mae *grooves* wedi cael eu gwneud mewn rhai o honynt gan y cŷn, i wneud iddynt gyfateb i'r rhai llai uwch ben; ond gwelir eu gwir faintioli wrth nesu attynt. Yr oedd un, yr hwn a ymddangosai y mwyaf, yn 38 troedfedd o hyd wrth 3 troedfedd a 4 modfedd o ddyfnder. Nid yw y rhan hon o'r gwaith na Christionogol na Saracenic, ac yn ol pob tebygolrwydd y mae cyn hened ac amserau y breninoedd Iuddewig. Mae hyn yn fwy tebygol, gan y sonia Josephus am fod cofgolofnau Abraham a'i ddisgynyddion, ac oeddynt wedi eu cyfodi uwch ben eu beddau, yn cael eu dangos yn ei amser ef, 'a'u bod wedi eu gwneud o'r marmor goreu, a chwedi eu gweithio yn y modd goreu' (*Wars*, iv. 9–7). Cyfeirir at fodolaeth y cyfryw weithiau gan bererinion a theithwyr Cristionogol o ddyddiau Jerome hyd yn bresenol. Nid yw y tyrau wrth gonglau y cyntedd yn gymmesur. Defnyddir dau o honynt yn bresenol i alw y Mahometaniaid i weddi.

Pa un a ydyw yr adeilad hwn uwch ben yr ogof yn Machpelah, yr hwn a sicrhaodd meibion Heth yn gladdfa i Abraham, mae yn anmhosibl dweud; ond nis gwyddom am un rheswm i amheu yr hen draddodiad sefydledig ar y matter; os efe ydyw y lle, rhaid yw ei gyfrif yn llecyn dyddorol iawn (Robinson, *Res.* i. 314; ii. 433, 435; Wilson, i. 326, 366).

Mae Iuddewon a Christionogion wedi cael eu cau allan yn ofalus o *sanctum*, neu ran fewnol yr adeilad. O fewn ei derfynau cysegredig nid oes am 600 o flyneddau un Europead, oddigerth yn lladradaidd, wedi gosod ei droed. Nid oes ond tri hanes mewn amser diweddar wedi cael eu rhoddi am y tufewn; un byr iawn ac anrhefnus gan was Italaidd Mr. Banks; un arall gan offeiriad Saisonig, y Parch. Vere Monro, yr hwn nid ymddengys yn siarad oddi ar ei wybodaeth ei hun; a'r trydydd gan Ali Bey, gwrthgiliwr Spanish. Ond o'r diwedd yn Ebrill, 1862, er nad heb drafferth mawr a llawer o ddyfais, caniatawyd i Dywysog Cymru, a'i ganlynwyr, o ba rai yr oedd y Parch. Dr. Stanley yn un, i fyned mewn, a gweled yr oll a ganiatteir i'r Mahometaniaid eu hunain i'w weled, ac y mae genym yr hanes canlynol am dano gan y boneddwr uchod, fel y tybiwn.

Wedi dweud fod y Tywysog a'i ganlynwyr wedi cael eu harwain gan gorph o filwyr i enau y cynteddau santaidd, â rhag ei flaen fel hyn: 'Ar ben y grisiau, y rhai, trwy eu hir esgyniad, ddangosent fod esgynlawr y *mosque* ar lechwedd uchaf y bryn, ac o ganlyniad uwchlaw y *level*, lle, os yn un man, y cawsid yr ogof gysegredig, aethom i gynteddau y *mosque* ei hun, a derbyniwyd ni gan un o'i gwarcheidwyr, disgynydd oddiwrth un o gymdeithion Mahommed, gyd â'r boneddigrwydd mwyaf o'i du ef, er nad heb ocheneidiau dyfnion oddiwrth rai o'i weision, ac yn cael eu hail-ddyblu fel yr oeddym yn symud o un man cysegredig i'r llall. Aethom, heb ein hesgidiau, trwy gyntedd agored, i'r *mosque*. Gyda golwg ar yr adeilad ei hun, daeth dau beth yn union yn amlwg: yn gyntaf, ei fod yn wreiddiol yn eglwys Byzantine. Mae hyn yn eglur i bwy bynag a welodd *gathedral* St. Sophia yn Nghaercystenyn, a'r eglwysi mynachaidd ar Fynydd Athos, oddiwrth y *portico* a'r pedwar piler yn y *nave*. Yn ail, ei bod wedi cael ei throi ar amser llawer diweddarach yn *mosque*. Dynodir hyn gan yr *arches* pigfain a rhyw bethau eraill. Cymer yr adeilad i fynu oddeutu un rhan o dair o'r esgynlawr. Af rhagof i ddarlunio ei berthynas â beddau y patrieirch. Y *portico* nesaf i mewn ydyw o'r rhai allanol, y rhai a gynwysant y ddau gyntaf. Ar y *recess* ar y llaw ddehau y dywedir fod bedd Abraham, ac ar yr un aswy, bedd Sarah, wedi eu diogelu â phyrth arian. Ceisiwyd genym beidio myned mewn i'r *shrine* a gynwysai fedd Sarah, gan taw benyw ydoedd. Agorwyd *shrine* Abraham, ar ol ychydig o betruster, ac ar ol dyrchafu gweddi at y patriarch i roddi ei genad, ac aethom i mewn iddo. Mae yr ystafell wedi ei gwynebu â marmor. Mae y bedd yn gynwysedig o adeilad ar lun arch neu *goffin*, fel y rhan fwyaf o feddau Mahometaniaid, a chwedi ei wneud o geryg neu farmor wedi eu *plastero*, a charpedi wedi eu taenu drosto—carpedi gwyrdd, a chwedi eu *embroidero* ag aur. Dywedir i'r tri sydd yn cuddio y bedd hwn gael eu rhoddi gan Mohammed II., Selim I., a'r sultan dweddar Abdul Medjid. Prin mae eisiau i mi ddweud nad ydys yn proffesu fod y bedd-faen hwn ragor nac un gwag, wedi ei gyfodi uwch ben y bedd gwirioneddol, yr hwn sydd o dano. Ond yr oedd yn anmhosibl peidio teimlo iasau o deimlad anarferol pan yn sefyll mor agos i'r fath fan—teimlad, mi allaf ychwanegu, wedi ei fwyhau gan yr amgylchiad anarferol ac ydoedd wedi peri agoryd pyrth y lle cysegredig, sef presenoldeb 'mab hynaf Brenines Lloegr,' ac nid ar gyfrif neb llai y cawsant eu taflu yn agored. O'r tu fewn i'r eglwys neu'r *mosque* y dangoswyd i ni, yr un modd, feddau Isaac a Rebeccah. Gwahaniaethent oddiwrth y ddau eraill trwy eu bod wedi cael eu gosod dan wahanol gapeli, a chwedi eu cau â phyrth haiarn ac nid arian. Nid oedd caniatad i ni fyned i mewn i *shrine* bedd Rebeccah oblegid yr un rheswm ac a roddid dros ymgadw oddiwrth Sarah. Ond pan ofynasom am gael gweled bedd Isaac, dymunwyd arnom beidio, ac wrth yn syn ofyn paham y gwrthwynebid cais i weled bedd un llawer llai enwog na'i dad, yr atteb a gawsom oedd fod y gwrthwynebrwydd yn cyfodi oddiar y gwahaniaeth yn nghymeriad y ddau batriarch:—

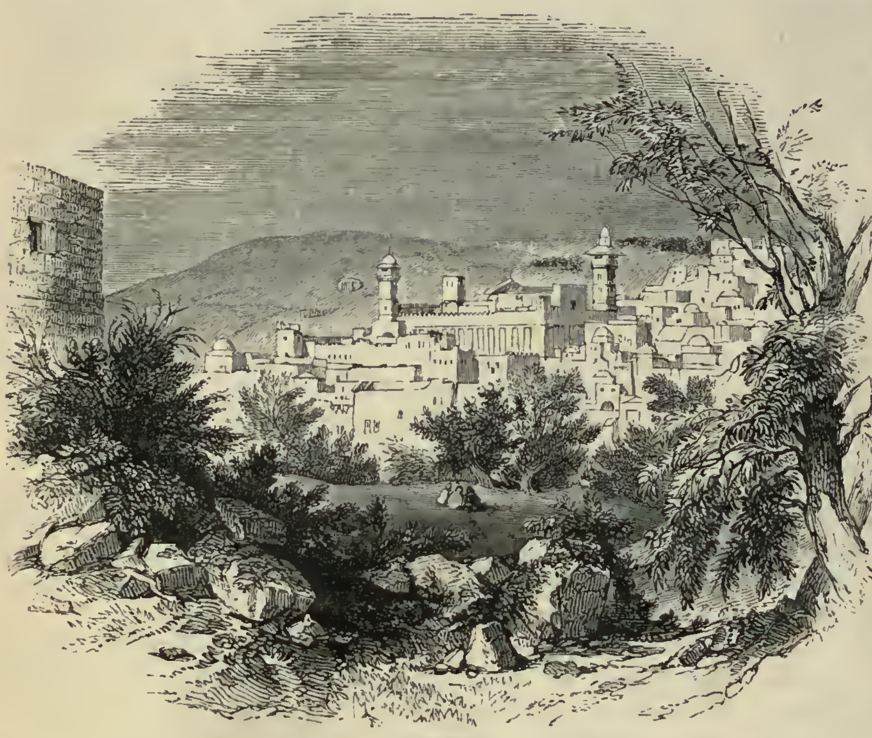
HEBRON.

'"Yr oedd Abraham yn llawn caredigrwydd; yr oedd wedi gwrthwynebu penderfyniad Duw yn erbyn Sodom a Gomorrah; daioni ei hun ydoedd, ac edrychai dros unrhyw dramgwydd. Ond yr oedd Isaac yn ddiarebol o eiddigeddus, ac yr oedd yn beryglus iawn i'w gyffroi. Pan gynygodd Ibrahim Pasha (fel gorchfygwr Palestina) fyned i mewn, gyrwyd ef allan gan Isaac, a syrthiodd yn ei ol fel pe wedi ei daro gan daran-follt."

'Nid yw y capel mewn gwirionedd yn cynwys dim dyddorol; ond yr wyf yn crybwyll yr ystori hon er mwyn y syniad hynod a ddatgan, ac hefyd oblegid yr esponia yn eglur y teimlad neillduol ac ydoedd wedi tueddu i ddiogelu cysegrwydd y lle, sef teimlad o ofn parchus—yn ymylu ar arswyd y personau hynodfawr oedd o danynt, a'r rhai a wnaent, fel y tybid, deimlo unrhyw anmharch a ddangosid i'w beddau, ac y gwnaent ymddial o'i herwydd.

'Dangoswyd beddau Jacob a Leah mewn *recesses* a gyfatebai i rai Abraham a Sarah, ond mewn ystafell ar wahan, gyferbyn a'r fynedfa i'r *mosque*. Yn erbyn bedd Leah, fel yr ymddangosai trwy y porth, yr oedd dwy faner werdd yn pwyso, dechreuad ac ystyr pa un oeddynt anadnabyddus. Agorwyd pyrth *shrine* Jacob yn rhwydd, ond nid yw yn galw am un sylw neillduol.

'Cybelled a hyn mae cofgolofnau y *mosque* yn cyduno â'r hanes Beiblaidd, fel y rhoddwyd ef uchod. Mae y gwahaniaeth sydd yn canlyn, fel yr hysbysir fi gan Dr. Rosen, wedi ei sylfaenu ar draddodiad cyffredinol y wlad (wedi ei gyfiawnhau efallai gan ymadrodd tywyll o eiddo Josephus), i gorph Joseph, ar ol cael ei osod yn Sichem (Jos. xxiv. 34), gael ei drosglwyddo wedi hyny i Hebron. Ond y mae sefyllfa neillduol y beddrod dywededig hyn yn cyduno â chymeriad eithriadol y traddodiad. Y mae mewn ystafell nen-gron gysylltiedig â'r cyntedd a'r ochr allanol, a chyrhaeddir ef trwy dwll wedi ei dori yn y mur trwchus ei hun, ac felly yn weledig ar y tu allan i ochr ddeheuol y mur. Mae yn llai costus na'r lleill; ac y mae yn hynod er fod enw ei wraig (yn ol yr hanes Mahometanaidd, Zuleika) yn cael ei osod yn y *certificate* a roddir i'r pererinion a fyddont wedi ymweled â'r *mosque*, na ddangosir un bedd yn dwyn yr enw hwnw. Ni ddangoswyd i ni ddim beddau eraill yn y *mosque*. Dau, yn debyg i rai Isaac a Rebeccah, y rhai a welwyd gan un o'n cymdeithion o fewn *mosque* bychan yn ymyl, a esponiwyd i ni wedi hyn fel rhai addurniadol.

'Gwelir nad oes dim cyfeiriad wedi cael ei wneud hyd yn hyn at y peth mwyaf dyddorol i bawb o honom—sef yr ogof gysegredig ei hun yn yr hon y gellir credu fod un o leiaf o'r teulu patriarchaidd yn gorwedd—corph pereiddiedig Jacob. Gellir tybied yn rhwydd taw at y gwrthrych hyn yr oedd ein holl chwiliadau a'n gofyniadau wedi cael eu cyfeirio. Un arwydd yn unig o fodolaeth yr ogof oddi danom ydoedd yn weledig. O'r tu fewn i'r *mosque*, wrth gongl *shrine* Abraham, yr oedd twll bychan cylchog, oddeutu wyth modfedd yn groes iddo, o ba un yr oedd un droedfedd uwchlaw y palmant wedi ei wneud o faensaerniaeth cadarn, ond rhan isaf yr hwn, cybelled ac y medrem ni weled, ydoedd yn gynwysedig o'r graig ei hun. Ymddangosai y ceudod hyn yn agor i ryw le tywyll o danodd, ac nis gall y lle hwnw (yr hwn a gredai gwarcheidwyr y *mosque* fod yn ymestyn dan yr holl esgynlawr) fod ddim yn amgen na hen ogof Machpelah. Dyma yr unig agoriad a adwaenai y gwarcheidwyr. Un waith, meddent hwy, oddeutu 2500 o flyneddau yn ol, treiddiasai gwas i ryw frenin mawr trwy ryw fynedfa arall. Disgynodd yn y meddiant o'i synwyrau, ac yr oedd yn dew anarferol; dychwelodd yn ddall, yn fyddar, yn wywedig, ac yn gloff. Er hyny mae y fynedfa wedi ei ei chau i fynu, a'r agoriad yma yn unig sydd wedi ei adael, er mwyn, mewn rhan, gadael lle i awyr santaidd yr ogof i ddianc i'r *mosque*, a chael ei arogli gan y ffyddloniaid; ac mewn rhan hefyd er mwyn gollwng lamp i lawr wrth gadwyn a welsom yn grogedig wrth enau yr agoriad, er llosgi uwch ben y bedd cysegredig. Gofynasom a allasid dim ei goleuo yn awr. "Na ellir," oedd atteb; "mae y sant yn hoffi cael lamp yn y nos, ond nid ar ganol dydd." Mae yn rhaid i ni a'r byd oddi allan ymfoddloni ar y cipolwg a gafwyd ar y twll tywyll-ddu hyny. Gall fod agoriadau eraill yn bodoli, neu wedi bodoli, a gwnai y wybodaeth a gyrhaeddasom ynghylch gwahanol ranau yr esgynlawr ein galluogi i ddangos lle gellid dysgwyl eu cael; ond cred pawb yn bresenol ar y pryd oedd nad oes un fynedfa arall yn adnabyddus i'r Mahometaniaid eu hunain. Mae y dychryn amlwg at ba un yr ydwyf eisoes wedi cyfeirio yn ddigon o sicrwydd ynddo ei hun na wnaent, pe gallent, fyned i mewn i'r ogof, ac y mae iaith hanesyddiaeth Arabaidd y *mosque* yn rhedeg yn yr un cyfeiryd' (*Times*, Ebrill 16, 1862).

Mae poblogaeth Hebron yn gryn fawr. Mae yn gynwysedig yn benaf o Fahometaniaid. Mae hefyd gymundeb bychan ond tlawd o Iuddewon, ac yn gynwysedig o gylch 250 o eneidiau. Gyd ag eithriad neu ddwy, ystyrient yn anheilwng o'r dyben santaidd oedd ganddynt mewn golwg wrth ymsefydlu yn Palestina—sef wylo a galaru uwch ben ei hanghyfanedd-dra yn ymyl beddau y patrieirch—i gymeryd rhan mewn un gorchwyl tymhorol, a chynnalir hwynt bron yn gyfangwbl trwy y cyfraniadau a ddanfonir iddynt o wledydd tramor, megis llawer o'u brodyr yn Jerusalem. Nid oes yn awr ddim Cristionogion yn holl ardal Hebron (Robinson, *Res.* ii. 317, 453; Wilson, i. 372).

Mae golwg gyfrifol ar *bazaars* neu siopau y dref, ac ymddengys fod llawer iawn o fasnach yn cael ei dwyn yn mlaen gan y bobl a'u mynychant (Wilson, i. 361).

Mae y wlad o amgylch Hebron yn llawn gwinllanoedd ac olewlanoedd; y cyntaf yn benaf yn y dyffryn, a'r olaf ar hyd lechweddi y bryniau, y rhai ydynt wedi cael eu gosod allan yn *terraces* mewn llawer o fanau. Mae y gwinllanoedd yn rhai gwych iawn, ac yn cynyrchu y grawn-sypiau goreu yn y wlad. Golygir taw dyffryn Escol yr H. D. ydyw y dyffryn, o ba un y dug yr yspiwyr y grawn-sypiau i Cedes (gwel Gen. xiv. 13, 24; Num. xiii. 22–24). Mae yn mhob gwinllan dŷ bychan neu dwr o geryg, yr hwn a ettyb y dyben o drigle i'r gwyliwr; ac yn amser y cynhauaf gwin dywedwyd wrth Dr. Robinson fod trigolion Hebron yn myned allan ac yn trigo yn y tai hyn, ac i fod y dref bron yn anghyfanedd. Mae ffrwythau y dyffryn yn parhau i ddwyn y cymeriad uchel oedd iddynt yn yr hen amser gynt; nid yn unig y mae y gwinwydd a'r olewydd yn tyfu yma yn dew a rhonc, ond y ffigysbren a'r pomgranadau, yn gystal ac *apricots* a *quinces*, a'r cyfryw ffrwyth-goedydd (Robinson, i. *Res.* 314, 316; Wilson, i. 381).

Mae dau lyn o'r tu allan i Hebron, yr Uchaf a'r Isaf; yr olaf yw y mwyaf o'r ddau. Mesura 133 o droedfeddi ar bob ochr: ei ddyfnder yw 21 o droedfeddi ac 8 modfedd; mae dyfnder y dwfr yn amrywio ar wahanol amserau o'r flwyddyn, a gwlybanrwydd neu sychder y tymhor. Mae gwaelod y llyn neu y *tank* hwn yn profi ei hynafiaeth mawr. Mae rhanau uchaf *lining* y mur a'r *coping* wedi cael eu hadgyweirio yn fynych; cybelled ac y gellir eu gweled, maent o wneuthuriad diweddar. Wrth ddau o'r conglau mae grisiau, pedair ar hugain mewn rhifedi, yn arwain lawr at y dwfr. Mae y llyn arall yn llai, gan na fesur ond 85 o droedfeddi wrth 55, a 18½ o droedfeddi o ddyfnder. Nid yw y llynoedd hyn yn cael eu llanw gan ffynonau parhaus, ond dibynant ar y gwlawogydd am eu llanw; amgylchiad yr hon, ar dymhorau o sychder, raid fod yn achos o anghyfleusdra mawr i'r trigolion. Gan fod y *tanks* yma yn hen iawn, digon tebygol taw un o honynt ydoedd 'llyn Hebron,' uwch ben yr hwn y crogodd Dafydd lofruddwyr Isboseth (2 Sam. iv. 12; Robinson, *Res.* ii. 432; Wilson, i. 368).

HEL'BON, lle yn Syria, ac yn nodedig am ragoriaeth ei win. Mae yno ddyffryn o gylch taith tair awr a hanner ar y gogledd i Damascus, yr hwn a elwir Helbon neu Halbon, ac y mae hefyd bentref o'r un enw. Mae y dyffryn yn waith awr neu ragor o deithio o hyd, a gwrteithir pob rhan o hono yn dda. Yn y rhan ogleddol mae amryw o goed *walnut*, ac hefyd goedydd *apricot*, a ffrwyth-goedydd eraill. Trwy yr oll o'r dyffryn mae y gwinllanoedd yn cael eu cadw yn eithaf trefnus. Mae pob man yn cael ei blanu â'r winwydden. Mae llefydd mor serth fel mai braidd y medr y gwinllanydd eu cyrhaedd yn cael eu gwneud i gynyrchu digon o rawn-sypiau. Y winwydden yw prif gynyrch y dyffryn. Yn Damascus mae y grawn-sypiau mewn bri ar gyfrif eu blas-bras, ac o hwynt y gwneir gwin mwyaf prisfawr y wlad.

Mae pentref Helbon yn gyfleuedig tua chanol y dyffryn. Mae llawer o adfeiliau ynddo ac o'i ddeutu, ond y rhan fwyaf mewn cyflwr adfeiliedig; ac y mae meini, penynau, *friezes*, a cholofnau drylliedig wedi cael eu gosod yn muriau y tai presenol. Ar y tu gorllewinol i'r pentref y mae adfail eang, a thybir taw teml ydyw a safai yno gynt. Ar rai o'r *blocks* mae argraphau Groeg, ond nid ydynt mwyach yn ddarllenadwy.

Yr ydym yn barnu fod lle i gasglu taw Helbon yr Ysgrythyr yw y lle hwn. Pan yn son am Tyrus, dywed Ezeciel, 'Damascus oedd dy farchnadydd am win Helbon, a gwlan gwyn' (xxvii. 18). Mae gwin Helbon yn parhau i fod mewn bri, ac mae yn rhaid taw trwy Damascus y ceid ef rwyddaf.

Yr ydys, fodd bynag, wedi tybied yn gyffredin taw Aleppo ydyw Helbon yr Ysgrythyr; ac y mae yn wir y gallai Aleppo (*Haleb* yn Arabic) gynrychioli Helbon yr Ysgrythyr; ond yn awr, o leiaf, nid yw Aleppo yn cynyrchu ond ychydig win, ac nid ydyw yr ychydig hwnw ond un tlawd, ac nid yw Damascus y ffordd naturiol a mwyaf cyfleus i gario masnach yn mlaen rhwng Aleppo a Tyrus.

HELYGEN, HELYG, math eithaf adnabyddus o goed a dyfant ar fin afonydd, a llefydd lleithion eraill, a'r hwn sydd yn hynod o gyflym yn ei dyfiant. Yn mysg y coed y gorchymynid i'r Israeliaid i gymeryd cangenau o honynt er mwyn gwneud eu pebyll ar wyl y pebyll, enwir 'helyg afon' (Lef. xxiii. 4). Yn y darluniad roddir o'r behemoth yn Llyfr Job dywedir: 'Efe a orwedd dan goedydd cysgodfawr, helyg yr afon a'i hamgylchant (Job xl. 21, 22). Fel hyn y cwynai y caethion Iuddewig yn Babilon: 'Wrth afonydd Babilon, yno yr eisteddasom, ac wylasom, pan feddyliasom am Sion. Ar yr helyg o'u mewn y crogasom ein telynau' (Ps. cxxxvii. 1, 2). Wrth ddarlunio adferiad, a sefyllfa lewyrchus yr Iuddewon ar ol caethiwed Babilon, dywed Jehofah: 'Tywalltaf ddyfroedd ar y sychedig, a ffrydiau ar y sychdir; tywalltaf fy yspryd ar dy had, a'm bendith ar dy hiliogaeth. A hwy a dyfant megis yn mysg glaswellt, fel helyg wrth ffrydiau dyfroedd' (Esa. xliv. 3, 4).

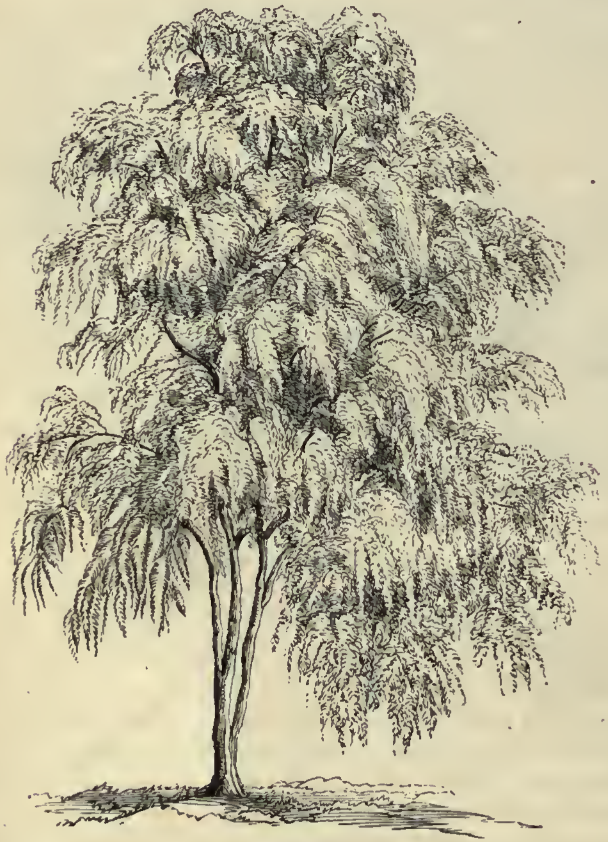

HELYGEN.

HENA, un o'r dinasoedd a orchfygwyd gan Senacherib, brenin Assyria (2 Bren. xix. 13). Mae yn debygol taw hi yw y dref a elwir yn Anah gan yr Arabiaid, a'r hon a orwedd ar bob tu i'r Euphrates ynghanol gerddi llawn o rawn-sypiau, *citrons*, *oranges*, pomgranadau, a ffrwythydd eraill. Mae yn yr Euphrates, yr hon a red trwy y dref, amryw ynysoedd bychain, ac ar un o honynt saif castell. Efallai y sefai y rhan fwyaf o'r dref ar yr ynys hon, canys dywed Abulfeda: 'Tref fechan yw Anah ar ynys yn nghanol yr Euphrates.' Arabiaid ac Iuddewon yn benaf yw y trigolion. Mae y *caravans* sydd yn cario marsiandiaeth rhwng Aleppo a Bagdad yn paso heibio yn gyffredin i Anah (Rosen. *Geog.* ii. 189).

HENURIAD yn ddechreuol a arwydda ddyn yn mlaen mewn oed; ond gan y dewisid y cyfryw yn gyffredin i arfer llywodraeth, dynoda y gair yn arferol is lywodraethwr mewn gwlad neu eglwys. Yr oedd, hyd yn od yn yr Aipht, henuriaid gan yr Hebreaid, y rhai a gydnabyddent fel y prif wyr a lywodraethent drostynt. Wrth y rhai hyn y mynegodd Moses ei *gomisiwn* oddi wrth Dduw i ddwyn y genedl allan o'r Aipht (Exod. iii. 16; iv. 27, 30). Mae yn debygol taw penau y prif deuluoedd, neu y personau enwocaf am ddoethineb a phrofiad ydoedd y rhai hyn. Er i Moses, ar gynghor Jethro ei dad yn nghyfraith, appwyntio yn foreu 'wyr grymus, a'u rhoddi hwynt yn benaethiaid ar y bobl; yn dywysogion ar filoedd, yn dywysogion ar gannoedd, yn dywysogion ar ddegau a deugain, ac yn dywysogion ar ddegau' (Exod. xvii. 13–26); etto darfu i'r Arglwydd wedi hyny orchymyn iddo 'gasglu deng wr a thriugain o henuriaid Israel, a'u dwyn hwynt i babell y cyfarfod; a'r Arglwydd a ddisgynodd mewn cwmwl, ac a gymerodd o'r yspryd oedd arno, ac a'i rhoddes iddynt, fel y dygent gyd ag ef faich y bobl, ac fel na ddygai efe ef ei hun yn unig' (Num. xi. 16, 17, 24, 25). Efallai mai y rhai hyn oedd yr henuriaid y rhai, mewn cysylltiad â Josua ac hefyd ar ol ei farwolaeth, fuont offerynol i ddiogelu yn mhlith yr Israeliaid addoliad y gwir Dduw (Jos. xxiv. 31). Trwy gydymgynghoriad henuriaid y gynnulleidfa dyfeisiwyd cynllun i gynysgaethu gweddillion bron difrodedig y Benjaminiaid â gwragedd (Barn. xxi.) Heblaw y rhai hyn, yr oedd henuriaid a lywodraethent yn mhob dinas, a'r rhai yn gyffredin a gynnalient eu llysoedd yn y porth neu ryw fan cyhoeddus arall (Deut. xix. 12; xxi. 3, 4, 6; xxii. 15–19; Ruth iv. 2; Ezra x. 14). Yn amser ein Harglwydd ceir aml son am yr henuriaid, ac yn gyffredin ynglyn â'r arch-offeiriaid, felly yr oeddynt yn parhau i fodoli fel dosparth yn mhlith yr Iuddewon.

Mewn cyfeiriad at yr henuriaid Iuddewig gelwir bugeiliaid cyffredin yr eglwys Gristionogol yn *henuriaid* neu *bresbyteriaid*, a'r un personau ydynt ac esgobion neu arolygwyr (Act. xx. 17, 28; Tit. i. 5, 7). Y cyfryw henuriaid, ynghyd â'r apostolion, a gyfansoddent gynghor Cristionogol Jerusalem (Act. xv. 4, 6); yn wir, geilw yr apostolion Pedr ac Ioan eu hunain yn *henuriaid* (1 Pedr v. 1; 2 Ioan 1; 3 Ioan 1). Ca rhai henuriaid, swydd y rhai yw *llywodraethu yn dda* yn yr eglwys, eu gwahaniaethu yn bendant oddiwrth y cyfryw rai a *boenant yn y gair a'r athrawiaeth* (1 Tim. v. 17). Gelwir y rhai hyn yn llywodraethau, a gofynir iddynt lywodraethu mewn diwydrwydd (1 Cor. xii. 28; Rhuf. xii. 8).

Yr ydym yn darllen am henuriaid hyd yn od yn y nefoedd. Mae Ioan yn cyfeirio yn aml attynt yn Llyfr y Datguddiad (iv. 4, 10; v. 5, 6, 8, 11, 14; vii. 11, 13; xi. 16; xiv. 3; xix. 4). Sonia yn neillduol am y 'pedwar henuriad ar hugain yn eistedd ar bedair gorseddfainc ar hugain, a chwedi eu gwisgo mewn dillad gwynion, ac ar eu penau goronau o aur.' Efallai fod cyfeiriad yn y rhif pedwar ar hugain at ddeuddeg llwyth yr eglwys Iuddewig ac at ddeuddeg apostol yr eglwys Gristionogol. Ai nid dichonadwy y trosglwydda yr enw henuriaid y drychfeddwl nad ydyw y gwaredigion yn gydradd; fod rhai yn llanw swydd llywodraethwyr yn mhlith eu brodyr, yr un modd ac y ceir fod yn mhlith y lluoedd nefol angelion ac arch-angelion? Sonia yr apostol Paul am y 'pethau sydd yn y nefoedd ac ar y ddaiar, yn weledig ac anweledig, pa un bynag ai thronau, ai arglwyddiaethau, ai tywysogaethau, ai meddianau' (Col. i.; gwel hefyd Rhuf. viii. 38). Yn awr, gan ei fod yn debygol y cyfeiria yr ymadroddion hyn at wahanol raddau o lywodraethwyr yn y nefoedd yn gystal ac ar y ddaiar, efallai y cynwysant fod llywodraethwyr nid yn unig yn mhlith angelion ond yn mhlith y gwaredigion.

HER'MON, a elwir yn awr Jebel-esh-Sheikh ('y prif fynydd') ydyw y penaf o fynyddoedd Syria. Nid yw yn gwbl mor uchel a drum Libanus tu cefn i'r cedrwydd, ond y mae ei ben pigfain unig, wedi ei guddio ag eira hyd yn od yn amser gwres yr haf, yn olygfa ardderchog. Mae iddo dri phen. Mae yr uchaf ar yr ochr ogleddol, ac edrycha ar y Buka'a a chadwyn-fynyddau Libanus ac Anti-Libanus. Nid yw yr ail ond 800 o droeddfeddi ar y dehau iddo, ac edrych dros y gwastadedd eang dwyreiniol. Mae yr olaf o gylch chwarter milltir ar y gorllewin i'r ail, ac y mae dipyn yn is nac un o'r ddau. Cyfansodda Hermon ran o'r gadwyn Anti-Libanus tua'r dehau, a rhydd ddechreuad mwyaf gogleddol, ac yn ganlynol y mwyaf pwysig, i'r Iorddonen, gan taw yno y mae ei phrif ffynonellau. Nid ydys erioed wedi mesur ei uwchder, er ei fod wedi cael ei gyfrif lawer gwaith. Yn ddiau efe yw yr ail fynydd yn Syria o ran uchder, gan taw efe sydd yn dynesu nesaf at bigyn uchaf Libanus tu cefn i'r cedrwydd, ac efallai ddim dros 300 neu 400 o droedfeddi yn is nac ef. Gellir yn ddiogel gyfrif uchder Hermon yn 10,000 o droedfeddi. Mae yr holl fynydd yn gynwysedig o geryg calch, a thebyg i'r hyn gyfansodda brif ddrum Libanus. Mae y pigyn canolaidd yn cyfodi fynu yn benfain, ac o gylch 2000 neu 3000 o droedfeddi uwchlaw y drumau a ymledant oddi wrtho, ac mewn canlyniad rhydd iddo olwg fwy awdurdodol nac un mynydd arall yn Syria. Mae y pen pigfain yn hollol noeth, heb na choed na gwellt yn tyfu arno. Yma a thraw brithir y ddaiar â phlanigion llwyd, dreinog, ac ar lun *cushions;* ond prin y gellir dweud eu bod yn amrywio yr olygfa; maent yn edrych can syched a'r ceryg yn mhlith y rhai y tarddant i fynu. Nid yw yr eira byth yn toddi ar ei ben. Yn y gwanwyn a dechreu yr haf gorchuddir yr oll o hono gan eira, gan edrych o bell fel rhyw deml nen-gron wen fawr. Yn mhellach yn mlaen yn yr haf mae yr eira yn graddol doddi ar benau y drumau, ond erys yn rhubinau hirion dysglaer yn y cymoedd culion a redant o'i ganol. Yn ddiweddar yn yr hydref nid oes yn aros ond ychydig linellau aneglur, wrth y rhai y glyn y cymylau hyd yn gynar yn Tachwedd, pan yr ymwisga drachefn yn ei wisg auafaidd.

Derbyniodd y mynydd yr enw Hermon oddiwrth ei ffurf, sef un *sugar loaf,* uchel—hyny yw, bon-braff a phigfain, ac yn weledig o bob cyfeiryd; yn union fel y cafodd Libanus ei enw oddiwrth *wyni* ei greigiau calch y rhai a'i cyfansoddant. Enwir ef fel terfyn gogleddol tiriogaeth Israel tu hwnt i'r Iorddonen, yr hwn y dywedir ei fod o 'afon Arnon hyd fynydd Hermon, yr hwn Hermon a eilw y Sidoniaid yn Sirion, a'r Amoriaid a'i galwant Senir' (Deut. iii. 8, 9). Gelwir ef hefyd yn fynydd Sion (Deut. iv. 48); ond mae y Sion yma (שיאן) yn gwbl wahanol oddiwrth Sion (ציון) y ddinas santaidd.

Mae yr olygfa oddiar ben Hermon yn un ardderchog. Ar y gogledd y mae Libanus ac Anti-Libanus, yn cyrhaedd tua'r terfyn-gylch, ac yn amgau dyffryn Buka'a, sef yr hen Cœle-Syria. Yna mae gwastadedd Arabia yn ymestyn tua'r terfyn-gylch dwyreiniol, a chwedi ei amrywio gan lawer o ddrymiau bryniau. Tua'r deheu mae Môr Galilea yn ei wely dwfn, a'r Iorddonen yn llifo yn ddeheuol yn mhellach nac y medr y llygad ei dilyn; mynyddoedd Gilead ar un tu, a rhai Samaria ar y tu arall. Tua'r gorllewin mae Carmel, ac ymddengys fel pe yn ymestyn i Fôr y Canoldir; a dilyn y llygad y llinell lan-forawl hyd nes gorphwys ar benrhyn Tyrus. Daw Libanus yn awr ar ein ffordd, a rhwystra ni i weled dim yn mhellach tua'r gogledd (Porter's *Handbook*, 295, 453).

Dyma wir ac unig Hermon y Beibl; ond y mae bryn yn ngwastadedd Esdraelon, nid yn mhell oddiwrth Tabor, i'r hwn, er amser boreu yn y cyfnod Cristionogol, mae yr enw Hermon wedi cael ei roddi, er yn hollol anmhriodol. Er mwyn ei wahaniaethu oddiwrth Jebel-esh-Sheikh geilw Dr. Robinson ef yn Hermon Bach (iii. 171, 357).

HER'OD, a gamenwir yn Fawr, ydoedd fab Antipater, Idumead, yr hwn ynghyd ag eraill o'i gydwladwyr ydoedd broselyt i'r grefydd Iuddewig, a'r hwn tua diwedd teyrnasiad yr hil Asmonean o freninoedd a gymerodd ran yn ymrafaelion ac achosion y genedl Iuddewig; yr hwn a gyrhaeddodd gryn ddylanwad yn Judea, ac hefyd gyd â'r Rhufeiniaid, y rhai oeddynt yn awr wedi estyn eu llywodraeth dros Judea a'r gwledydd cylchynol (Joseph. *Antiq.* xiv. 1. 3. 4; 2. 3; 3. 8). Darfu i Julius Cesar ei appwyntio i fod yn *procurator* neu raglaw dros Judea tra yr oedd Hyrcanus etto yn frenin; a daliodd ar y cyfleusdra i ddyrchafu ei feibion Phasael a Herod i sefyllfaoedd pwysig yn y wlad. I'r blaenaf rhoddodd lywodraeth Jerusalem a'r wlad oddi amgylch, ac i'r olaf lywodraeth Galilea. Nid oedd Herod y pryd hwnw ond bachgen pymtheg mlwydd oed, ond yr oedd yn berchen meddwl mor fawr ac anturiaethus fel y ceisiai bob cyfleusdra i enwogi ei hun. Yr oedd terfynau Syria y pryd hwnw yn cael eu mawr flino gan yspeilwyr, a daliodd Herod yr holl fintai a Hezeciah eu cadben, ac a'u gosododd i farwolaeth, gweithred o wrhydri a'i dyrchafodd yn nghyfrif y bobl, gan yr adferai y wlad i gyflwr o ddiogelwch a heddwch. Ond perodd cyfoeth, gallu, a gwychder Antipater, urddas ei deulu, a'r parch oedd gan y bobl iddo, greu teimlad o eiddigedd yn meddyliau yr Iuddewon, yn enwedig pan gawsant allan ei fod yn wr wrth fodd calon Cesar a’r bobl Rufeinig. Ond yr oeddynt yn neillduol anfoddlon wrth Herod oherwydd ei dymher uchelgeisiol, a rhybuddiasant Hyrcanus fod Antipater a’i feibion wedi rhanu rhyngddynt freintiau ac elw y gallu breninol, tra nad ydoedd yntau ond tywysog mewn teitl ac enw. Dygwyd yn awr fel cyhuddiad yn erbyn Herod ddarfod iddo osod i farwolaeth yr yspeilwyr a’u cadben, gan y taerid fod y weithred o osod dyn i farwolaeth heb ei brofi yn dorcyfraith ac yn drosedd yn erbyn cyfiawnder cyhoeddus, gan nad pa mor echryslon ddygwyddai gweithredoedd y troseddwr fod. Daeth Herod i’r llys a chyd ag ef fintai o filwyr, y cyfryw ac oeddynt yn ddigonol i’w ddiogelu ef heb dramgwyddo y barnwyr; ond brawychwyd pawb gymaint fel na feiddiodd neb o’i gyhuddwyr ddwyn achwyniad yn ei erbyn. Gwnaeth un o’r barnwyr, mae’n wir, araeth hyf yn ei erbyn, oherwydd y dull beiddiawl yr ymddangosodd ger eu bron; a Hyrcanus, yn ofni y cai ei gondemnio, a ohiriodd y prawf hyd amser dyfodol, a chynghorodd ef yn ddirgel i adael Jerusalem a ffoi. Ymneillduodd mewn canlyniad i Damascus, ond yr oedd mor gynddeiriog oherwydd iddo gael ei ddwyn i brawf fel y daeth a milwyr gyd ag ef, a gwnaethai ymosod ar Jerusalem, ond trwy ddylanwad ei dad a’i frawd perswadiwyd ef i roddi ei fwriad i fynu (*Antiq.* xiv. 8. 5; 9).

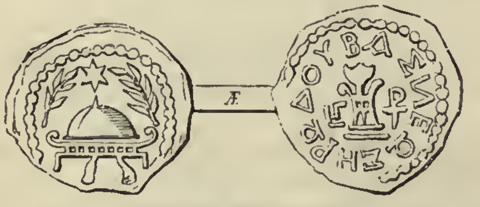

BATHODYN HEROD FAWR.

Ar ol llofruddiaeth fradwrus Julius Cesar bu cynwrf mawr yn Syria a Judea, yn gystal ac mewn rhanau eraill o’r ymerodraeth Rufeinig. Ni fethodd Herod a chymeryd rhan yn y cynwrf hyn, ac yn y diwedd aeth i Rufain, lle yr hysbysodd Anthony am y pethau oedd wedi cymeryd lle yn Judea. Ar gynygiad Anthony yn y senedd cafodd ei appwyntio yn frenin Judea; ond yr oedd yn ofynol iddo etto i ymladd ei ffordd i’r orsedd, gan taw Antigonus, un o’r hil Asmonean, ydoedd y brenin llywodraethol. Parhaodd y rhyfel am dair blynedd, ond Herod drechodd yn y diwedd. Yn y flwyddyn 37 C.C. ennillwyd Jerusalem, ar ol iddi amddiffyn ei hun gyda dewrder gwronol. Cymerwyd Antigonus yn garcharor, a danfonwyd ef i Rufain; ond Herod, yn ofni pan gyrhaeddai y ddinas hono y byddai iddo appelio at y senedd yn nghylch cyfreithlondeb ei ditl i’r orsedd, a chan ei fod o waed breninol, tra nad ydoedd yntau ei hun ond o deulu anghyhoedd, ac er nad allai lwyddo i adfeddu yr urddas freninol yn ei berson ei hun, etto gallai ei fab gael caniatad i’w ganlyn, a lwgr-wobrwyodd Anthony â swm mawr o arian, am ei osod i farwolaeth yn ddirgelaidd; ac yn ganlynol rhoddodd orchymyn ar i’w ben gael ei dori yn Antiochia, yr hyn a dawelodd feddwl ei wrthwynebydd, o’r hyn lleiaf dros yr amser presenol (*Antiq.* xiv. 11–16; xv. 1).

Heblaw gosod Antigonus i farwolaeth, ceisiodd Herod symud o’i ffordd bawb y gallesid tybied fod ganddynt un math o hawl i’r orsedd. Hyrcanus, yr hwn oedd wedi bod yn flaenorol yn frenin, a’r hwn oedd wedi defnyddio mesurau i ddiogelu ei fywyd, a dwyllwyd ganddo i ddychwelyd o Parthia, lle yr oedd wedi bod yn gaethyn, a dan broffes o’r bwriadau caredicaf, ac er mwyn cuddio pob drwgdybiaeth ynghylch ei amcanion, ymddygodd tuag atto ar y cyntaf gyd â’r parch mwyaf. Aristobulus, wyr Hyrcanus, llanc anarferol o brydferth, a appwyntiodd i swydd arch-offeiriad, er nad oedd y pryd hwnw ond dwy ar bymtheg oed; ond yn fuan wedi hyn perodd iddo gael ei foddi, etto mewn fath fodd fel y ceisiai wneud pobl i gredu taw yn ddygwyddiadol y cymerasai yr amgylchiad le. Gosododd Hyrcanus ei hun i farwolaeth, ond pa un ai yn ddiachos neu beidio nid ydym yn gwybod yn sicr, gan fod haneswyr yn amrywio yn eu barn ar y matter; ond yn y modd hyn cafodd wared o’r unig gynrychiolwyr o’r teulu breninol y rhai a allasent fod a hawl i’r orsedd, a’r rhai, trwy yr hawl, a allasent gael eu dyrchafu i’r orsedd. Dangosodd greulonder mawr tuag at y rhai oedd wedi gwrthwynebu ei fwriadau. Tyngedid un neu ddau o honynt i farwolaeth bob dydd. Rhoddodd orchymyn ar fod i bump a deugain o gyfeillion mwyaf selog Antigonus i gael eu gosod i farwolaeth. Yr oedd ei wraig Mariamne yn wyres i Hyrcanus o ochr ei mam, ac yn chwaer i’r Aristobulus sydd wedi cael ei enwi eisoes. Yr oedd hi hefyd, o ochr ei thad, yn wyres i Aristobulus, brawd Hyrcanus; felly yr oedd hi wrth waedolaeth yn dwyn cysylltiad dyblyg a’r hil Asmonean; a chan fod yr Iuddewon mor hoff o’r teulu hwnw, tybiodd Herod y gwnai, trwy ei phriodi hi, eu cymodi hwynt ag ef ei hun. Yr oedd hi yn ddynes lân odiaeth, a charai yntau hi yn angerddol; etto, pan wysiwyd ef i ymddangos ger bron Anthony i atteb am farwolaeth y llanc Aristobulus, gadawodd orchymyn, os byddai iddo ef gael ei ladd, iddi hithau gael ei gosod i farwolaeth, rhag, ar gyfrif ei phrydferthwch, y byddai rhyw un arall ei phriodi. Pan ddaeth i wybod y peth, pellhaodd ei chalon yn fawr oddi wrtho; ac mewn rhan oblegid yr achos hyn, ac mewn rhan trwy ddirgel fwriadau ei gelynion, perodd iddi wedi hyn gael ei gosod i farwolaeth; etto ar ol ei marwolaeth, yn ol Josephus, darfu i’r serch oedd ganddo atti dori allan gyda mwy o rym nac o’r blaen. Gorchymynodd hefyd i’w mam Alexandra gael ei gosod i farwolaeth. Dyna esampl o rai o’i weithredoedd llofruddiol yn y rhan foreuol o’i deyrnasiad (*Antiq.* xv. 1. 2; 2. 3. 6. 1–4; 7).

Gan ddiystyru cyfreithiau ac arferion yr Iuddewon, dygodd Herod i’r wlad arferion Rhufeinig a Groegaidd. Appwyntiodd gampau i gael eu chwareu yn Jerusalem bob pum mlynedd er anrhydedd i Cesar, ac adeiladodd chwareudy yn y ddinas hono, ac hefyd chwareudy cylchog ar y gwastadedd. Yr oedd y ddau yn weithiau costus, ac yr oedd y campau a chwareuid yn cael eu chwareu yn y dull mwyaf ysplenydd. Cyhoeddodd hwynt yn y gwledydd cymydogaethol, a dygodd iddynt y chwareuwyr mwyaf nodedig am eu dawn i chwareu pob math o chwareuon ar y cyfryw achlysuron, a gwnai hyny trwy gynyg gwobrau i’r rhai llwyddianus, ynghyd â gogoniant y fuddugoliaeth oedd i gael ei hennill yno. Yr oedd y cydymwyr, y peroriaethwyr, a’r rhedegwyr mewn cerbydau yno. O gwmpas y chwareudy yr oedd argraphau o brif weithredoedd Cesar, a chofnodau buddugoliaeth ar y cenedloedd a drechasai mewn rhyfeloedd. Dygodd yno anifeiliaid gwylltion, megis llewod a’r cyfryw anifeiliaid a feddent rym anarferol, neu rai na welid ond yn anaml, a gosodai hwynt i ymladd naill ai a'u gilydd neu a dynion ac oeddynt wedi cael eu condemnio i farwolaeth. Efelychai bob peth mewn cenedloedd eraill, gan nad pa mor gostus, oddiar ei uchelgais i wneuthur amlygiadau cyhoeddus o'i wychder. Synid a boddheid dyeithriaid â'r pethau hyn; ond ffieiddid hwynt gan yr Iuddewon, gan eu bod yn cyfnewid yr arferion a ddysgasent gan eu tadau, ac i'r rhai yr oedd ganddynt yr ofn-barch dyfnaf. Yr oedd rhai wedi anfoddloni eymaint fel y darfu iddynt gyd-gyngreirio i gymeryd ei fywyd, ond darganfyddwyd y bradfwriad a hwythau eu hunain a gawsant eu lladd (*Antiq.* xv. 8. 1–4).

Ond er creuloned oedd ei natur, yr oedd Herod yn awyddus iawn i gael enw iddo ei hun am fawredd, haelioni, a gwychder; ac er mwyn hyn gwariodd symiau mawrion ar weithiau cyhoeddus. Ni wyddai ei wastraff am un terfynau, ac er mwyn cael modd i'w gynnal, dirfawr orthrymodd ei ddeiliaid. Adeiladodd ddinas Cesarea, ac Antipatris, yr hon a alwodd ar ol ei dad. Helaethodd ac amddiffynodd Samaria, i'r hon y rhoddodd yr enw Sebaste, er anrhydeddu yr ymerawdwr Augustus; ac adeiladodd neu adgyweiriodd amddiffynfeydd mewn gwahanol ranau o'r wlad. Gelwid un o honynt yn Herodium, ar ol ei enw ei hun. Adgyweiriodd hefyd, a bron ail adeiladodd, mewn modd gorwych, y deml yn Jerusalem. Ac ni chyfyngid ei haelioni i'w deyrnas ei hun. Dangosai ei wychder yn yr adeiladau a gyfodai, ac yn y symiau arian a roddai at ddybenion cyhoeddus i ddinasoedd yn Phenicia, Syria, a Groeg, yn mha le bynag, yn fyr, lle dygwyddai fyned (*Antiq.* xv. 8. 5; 9. 4–6; 11.; xvi. 5.; xix. 7. 3; *Wars*, i. 21).

Yn y cyfamser yr oedd yn berffaith annedwydd yn ei deulu ei hun. Rhuai math o ryfel eartrefol trwy yr holl dŷ, gan fod y rhai a drigent ynddo, yn wrrywaid a bennywaid, yn ymrafaelio yn eu plith eu hunain. Yr oedd eiddigedd, twyll, cuddfwriadau, cyhuddiadau, cwerylon, a bradwriaethau yn bethau a ddygwyddent yn feunyddiol. Creuid enllibau yn ol fel y dylanwadid ar bob un gan elyniaeth neu atgasrwydd personol, a chymerai llawer fantais ar dymher y brenin i'w gyffroi yn erbyn gwrthrychau ei anfoddlonrwydd. Yr oedd Herod, oblegid eiddigedd ei natur, bob amser yn barod i wrando ar adroddiadau yspiwyr a chyhuddwyr o bob math; ac nid oes un ddadl nad ydoedd ddrwg dybiaethrwydd naturiol yn cael ei meithrin a'i chwanegu gan y cynlluniau ac oedd yn cael eu cario yn mlaen yn ei deulu. Mewn gair yr oedd ei eiddigedd a'i ddrwgdybiaeth yn ddiddiwedd, ac yn ddiderfyn. Blinid ef gan ofnau ynghylch unrhyw ddyn y gallasai ddychymygu fod arno awydd esgyn i'r orsedd, a gwisgo ei goron. Mynodd ddirdynu rhai personau er cael ganddynt gyfaddef y brad-gynlluniau a ddrwgdybiai oedd yn cael eu ffurfio yn ei erbyn; a than y dirdyniad, tra y dyoddefai rhai y driniaeth yn wrol, gorchfygid eraill gan y poen, a gwnaent y cyfaddefiad dymunedig, er efallai nad oedd un sylfaen iddynt. O holl aelodau ei deulu, nid oedd neb yn waeth na'i chwaer Salome, yr hon ydoedd, fel yr ymddengys, yn ymgnawdoliad o gynddeiriogrwydd cwbl ddieflig. Hi oedd yn benaf yn meithrin y brad-gynlluniau diddiwedd oedd yn myned yn mlaen yn y teulu. Darfu ei fab Antipater, trwy gyfrwys gydymffurfio â'i natur, weithio ei hun yn ddirgelaidd i'w gyfrinach, ei gymhell i gyflawni gweithredoedd creulon, gan osod mawr bwys yn wastadol ar yr angenrheidrwydd iddo, fel moeswers anffaeledig llywodraeth, ddinystrio y sawl yr oedd yn eu gallu i'w niweidio. Yr oedd y ddau wedi hir ddymuno dinystr ei ddau fab, Alexander ac Aristobulus, trwy ei wraig Mariamne, ac o'r diwedd ar ol prawf nad ydoedd ond chwareu gwawdus, torfynyglwyd hwynt trwy ei orchymyn ef (*Antiq.* xvi. 1. 2; 3. 4. 7. 8. 10. 11).

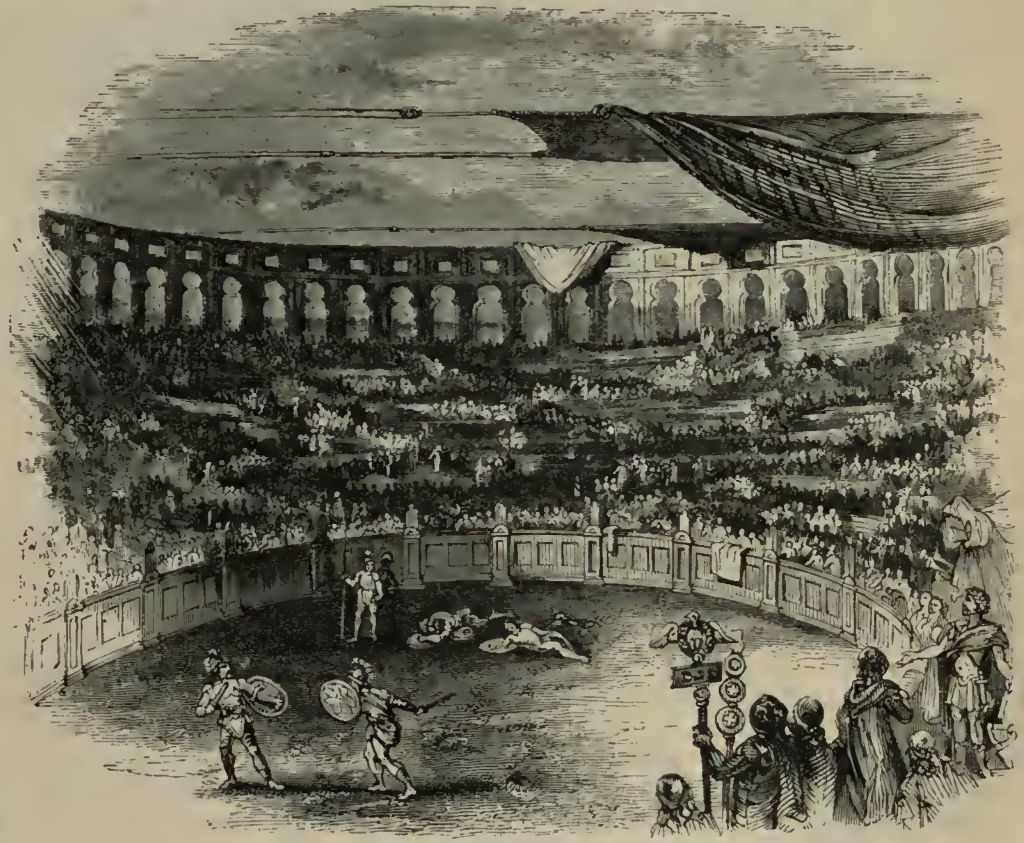

HEROD YN CYNNAL CAMPAU YN JERUSALEM.

Ar ol teyrnasiad hir a thrafferthus cymerwyd Herod o'r diwedd yn glaf. Yr oedd ei afiechyd, yn ol Josephus, yn un amryw-ran iawn; yr oedd yr arwyddion o hono o'r fath fwyaf poenus ac atgas. Credid yn gyffredinol taw barn arno ydoedd y clefyd oherwydd ei droseddau mawrion a lliosog. Nid oedd dim gobaith am ei adferiad; efe ei hun oedd yr unig berson ac na wnai anobeithio. Yn canfod o'r diwedd ei fod wedi bod yn gwenieithio ei hun a gau obeithion, ceisiodd gyflawni gweithred o ddrygioni ac y mae yn anhawdd cael allan ei bath. Cyhoeddodd orchymyn i wysio yr holl Iuddewon mwyaf cyfrifol yn y wlad i ddyfod atto yn ddioed i Jericho, lle yr oedd efe ar y pryd, ac yn cyhoeddi cosb marwolaeth uwch ben pawb a nacaent ufuddhau. A phan wnaethant eu hymddangosiad, yn ol ei orchymyn, rhoddodd orchymyn ar iddynt gael eu cau i fynu yn y *circus;* a gwnaeth i'w chwaer Salome, a'i gwr Alexis, addaw y gwnaent, cygynted ac y byddai yr anadl allan o'i gorph, orchymyn milwyr i amgylchu y *circus* a'u gosod hwynt i farwolaeth. Gwyddai y caseid ef gan y bobl, ac yn ofni mai llawenhau ac nid galaru a wnaent pan fyddai farw, defnyddiodd y moddion hyn i beri fod galar trwy yr holl wlad. Antipater, yr hwn a fwriadai unwaith fod yn olynydd iddo, ac yn nheyrngarwch yr hwn yr oedd ganddo bob ymddiried, a syrthiasai o'r diwedd dan ddrwgdybiaeth Herod, ac yr oedd yn awr mewn gwarth a charchar. Wedi cael achos i gredu fod y brenin wedi marw, cynygodd lwgr-wobrwyo ei geidwad er rhoddi iddo ei ryddid; ond y ceidwad, yn lle cydsynio â'i gais, a aeth yn uniongyrchol at Herod, gan hysbysu iddo y cynygiad oedd wedi cael ei wneud iddo; ac er ei fod yn ymyl marw, neidiodd i fynu mewn nwyd gynddeiriog, a chan ddefnyddio iaith o'r fath chwerwaf, a orchymynodd i'w *guards* i fyned y foment hono a gosod Antipater i farwolaeth (*Antiq.* xvi. 6. 5).

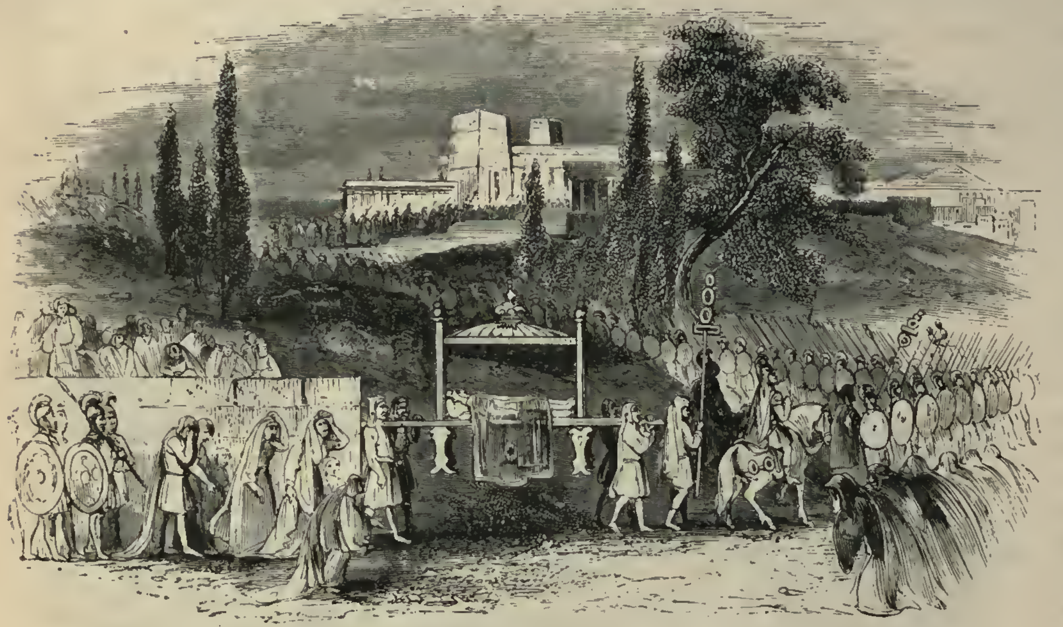

CLADDEDIGAETH HEROD.

Pum niwrnod ar ol marwolaeth Antipater bu farw Herod yn y 37fed flwyddyn ar ol iddo gael ei gyhoeddi yn frenin Judea gan y Rhufeiniad, ac yn y 24fed flwyddyn ar ol iddo gyrhaedd meddiant o'r goron trwy droi allan yr olaf o'r hil Asmonean o freninoedd. Yr oedd y gorchymyn barbaraidd a roddasai i ladd y prif bobl yn mhlith yr Iuddewon heb ei gyflawni; ond darfu i Archelaus, ei fab a'i ganlyniedydd, roddi gorchymyn i'w gladdu gyd â'r gwychder a'r rhialtwch mwyaf. Cariwyd y corph ar elor aur wedi ei *embroidero* â meini gwerthfawr, a gorchuddid hi yn gystal a'r corph â phorphor. Yr oedd ganddo goron ar ei ben, ac un aur ar ben hono. Yr oedd teyrnwialen yn ei law ddehau. Yn agos i'r elor yr oedd ei feibion a'i berthynasau lliosog; yn nesaf at y rhai hyn yr oedd ei filwyr, a chwedi gwisgo eu harfau milwraidd, ac yn cael eu gwahaniaethu oddiwrth eu gilydd yn ol eu gwahanol wledydd a'u henwau. A gorphenid yr orymdaith gan bum cant o'i weision teuluaidd yn cario peraroglau. Aeth yr orymdaith i Herodium, ac yno, yn unol a'i orchymyn, y cafodd ei gladdu (*Antiq.* xvii. 8).

Gall ymddangos ychydig yn hynod na chymer Josephus, yr hwn sydd yn rhoddi cynifer o fanylion hanes Herod, un sylw o laddiad y plant yn Methlehem; ond wrth ystyried yr amrywiol weithredoedd y bu yn euog o honynt, nid oedd dim dysgwyl y gwnaethai ein hanesydd adrodd hanes pob creulonder a gyflawnid ganddo. Heblaw hyny, os oedd yn gwybod am yr amgylchiadau, efallai na thueddid ef i'w gwneud yn hysbys, gan eu bod yn gysylltiedig â genedigaeth un ac nas cyfrifai yn wir Fessiah, a chrefydd yr hwn ar yr amser yr ysgrifenai oedd yn gwneud y fath gynydd—ffaith ac oedd yn bob peth ond boddhaol yn ei olwg fel Iuddew. Mae creulonderau Herod yn symud pob gwrthddadl yn erbyn credinolrwydd hanes Matthew ar gyfrif barbareidd-dra y weithred. Cydunai y cyfryw weithred yn berffaith a chymeriad y dyn; ac y mae ei gredinolrwydd yn cael ei gadarnhau mewn gwirionedd gan y ffaith, fod y rhan fwyaf o'r dienyddiadau wedi eu hachosi gan ei eiddigedd neu ofnau personol neu lywodraethol, ac mai dyma y rheswm i ba un y priodola yr efengylydd y trychineb-waith gwaedlyd hwnw.

Yr oedd gan Herod unwaith gynifer a naw o wragedd; ond nid ymddengys fod ganddo deulu lliosog (*Antiq.* xvii. i. 3; xviii. 5. 4; *Wars,* i. 28. 4). Ceir y daflen ganlynol yn ddefnyddiol i ddangos y prif ddisgynyddion, yn enwedig y rhai y ceir eu henwau yn y T. N.

- HEROD (Matt. ii. 1–18; Luc i. 6).
  - Aristobulus, a dagwyd trwy orchymyn ei dad Herod.
    - Herod, brenin Chalcis.
    - Herod Agrippa (Act xii. 1–8, 18–23).
      - Bernice (Act. xxv. 13, 23)
      - Agrippa (Act. xxv. 13, 27; xxvi.)
      - Drusila (Act xxvi. 24).
    - Herodias, gwraig Herod Phylip (Marc vi. 14–29).
  - Archelaus, brenin Judea (Matt. ii. 22).
  - Phylip, tetrarch Iturea a Trachonitis (Luc iii. 1, 19).
  - Herod Antipas, tetrarch Galilea a Peræa (Luc iii. 1, 19, 20; Marc vi. 14–29; Luc xxii. 1–15).

ARCHEL'AUS. Gadawodd Herod, yn ei ewyllys olaf, deyrnas Judea i'w fab Archelaus, ond yn ddarostyngedig i gadarnhad yr ymerawdwr Rhufeinig; tra i'w fab Herod Antipas y gadawodd Galilea a Peræa, ac i Phylip Gaulonitis a Trachonitis (*Antiq.* xvii. 8. 1). Dangoswyd gwrthwynebiad mawr i appwyntiad Archelaus fel canlyniedydd i'w dad fel brenin Judea gan aelodau eraill o deulu Herod, y rhai a aethant gyd ag ef i Rufain er mwyn gwrthwynebu cadarnhad ewyllys y diweddar frenin gan yr ymerawdwr. Yr oedd llawer o'r genedl Iuddewig yn wrthwynebol iawn i'r peth; yr oeddynt wedi ymranu i bleidiau; cymerodd gwrthryfeloedd le yn ngwahanol ranau y wlad; yr oedd mwy nac un anturiaethwr wedi gosod ei hun i fynu fel brenin; ac yr oedd hyd yn od frwydrau rhyngddynt a'r milwyr Rhufeinig.

Danfonasant gynrychiolwyr i Rufain i ddymuno na byddai un brenin i gael ei appwyntio drostynt, ond bod iddynt i gael rhyddid i fyw yn ol eu deddfau eu hunain; ac am i'w gwlad gael ei chysylltu â Syria, a'i llywodraethu gan bwy bynag a ddewisai yr ymerawdwr i appwyntio.

Wedi i'r ymerawdwr wrando ar y gwahanol bleidiau, dywedodd y cai Archelaus hanner teyrnas ei dad dan y titl o ethnarch, ond nid brenin; ond y cai ddyfod i feddiant o'i deyrnas pan y rhoddai ei deilyngdod hawl iddo i'r fath anrhydedd godidog. Iddo ef y rhoddwyd gwledydd Judea, Samaria, ac Idumea. Rhanwyd y rhan arall o deyrnas Herod rhwng ei ddau fab arall, Antipas a Phylip. I Herod Antipas y rhoddwyd y wlad o'r tu hwnt i'r Iorddonen a rhandir Galilea; ac i Phylip, Batanæa, Trachonitis, ac Auranitis (*Antiq.* xvii. 9. 10. 11).

Wedi i Archelaus ddal y llywodraeth ynghylch naw neu ddeng mlynedd, yr oedd y prif bobl yn mhlith yr Iuddewon a'r Samariaid mor anfoddlon i'w ddull o weinyddu achosion y deyrnas fel yr ymunasant mewn annerchiad at yr ymerawdwr, yn cwyno oblegid ei ymddygiad. Gwysiwyd Archelaus yn awr i Rufain a darfu i Augustus, ar ol clywed y cyhuddiadau a ddygid i'w erbyn a'i hunanddiffyniad, ei gondemnio i gael ei alltudio i Vienne, dinas yn Gaul, a gorchymyn i'w eiddo gael ei fforffedu i'r llywodraeth. Gyda golwg ar y gwledydd ac oeddynt yn ddeiliaid i Archelaus, cysylltodd yr ymerawdwr hwynt â Syria, ac felly dygwyd hwynt yn gyfangwbl dan lywodraeth Rhufain (*Antiq.* xvii. 13. 2; *Wars*, ii. 7. 3).

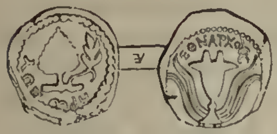

BATHODYN ARCHELAUS.

Unwaith yn unig y sonir am Archelaus yn y T. N. Dygwyddiadol yw y cyfeiriad, etto y mae mewn cydgordiad tarawiadol â'i gymeriad, o'r hyn lleiaf a theimladau yr Iuddewon tuag atto: 'A Joseph a gyfododd, ac a gymerth y mab bychan a'i fam, ac a ddaeth i dir Israel. Eithr pan glybu efe fod Archelaus yn teyrnasu ar Judea yn lle ei dad Herod, efe a ofnodd fyned yno; ac wedi ei rybuddio gan Dduw mewn breuddwyd, efe a giliodd i barthau Galilea' (Matt. ii. 21, 22).

PHYL'IP, mab Herod Fawr o'i wraig Cleopatra, yr hwn, ar raniad ei deyrnas ydoedd detrarch Iturea a Trachonitis (Luc iii. 1); o Trachonitis, Auranitis, a Batanæa, medd Josephus (*Antiq.* xvii. 11. 4). Tybir yn gyffredin taw gwraig Phylip y tetrarch ddarfu Herod Antipas ei hudo a'i phriodi, ac wrth yr hwn y dywedodd y Bedyddiwr, 'Nid yw yn gyfreithlon i ti gael gwraig dy frawd,' cerydd a gostiodd iddo ei fywyd; ond camsyniad amlwg ydyw hyn. Nid gwraig Phylip ydoedd Herodias, wyres Herod Fawr, ond ei merch Salome. A mab arall i Herod, o'i wraig Mariamne, merch Simon yr arch-offeiriad (nid ei gariad boreu Mariamne, wyres Hyrcanus II.), y darfu Herodias briodi; a thra y geilw Josephus ef yn Herod (*Antiq.* xviii. 5. 1. 4), geilw tri o'r efengylwyr ef yn Phylip (Matt. xiv. 3; Marc vi. 17; Luc iii. 19). Mae yn debygol, gan hyny, y gallai ei fod yn adnabyddus wrth y ddau enw; gallasai fod ail enw yn angenrheidiol i'w wahaniaethu oddiwrth ei frawd Antipas. Yr oedd Herod ei dad wedi ei enwi yn ei destament fel canlyniedydd i Antipater yn ei deyrnas; ond dygwyddodd i'w fam Mariamne gael gwybodaeth o fradfwriad yn erbyn ei fywyd heb ei ddatguddio, efe a'i cosbodd hi yn ei fab trwy dori allan ei enw o'i ewyllys (*Antiq.* xvii. 4. 2; *Wars*, i. 30. 7). Nis gwyddom ddim am ei hanes ar ol hyn. Adeiladodd Phylip y tetrarch Cesarea Philippi yn ngogledd Palestina, yn agos i dardd-fan yr Iorddonen. Derbyniodd yr enw hwn i'w gwahaniaethu oddiwrth Cesarea ar lan Môr y Canoldir. Efe hefyd a ddyrchafodd bentref Bethsaida ar ochr ddwyreiniol Llyn Gennesaret, yn Gaulonitis Isaf, i urddas tref, trwy ei helaethu a'i harddu, ac efe a'i galwodd hi yn Julias, mewn ffordd o barch i ferch yr ymerawdwr (*Antiq.* xviii. 2. 1; *Wars*, ii. 9. 1). Dywed Josephus, 'Dangosodd ei hun yn wr cymhedrol a thawel yn ei fywyd a'i lywodraeth;' a sieryd hefyd yn ffafriol am ei ddull o weini cyfiawnder. Bu farw yn Julias ar ol llywodraethu ei detrarchaeth am y tymhor hir o 37 o flyneddau, a chan na adawodd blentyn ar ei ol, ychwanegodd yr ymerawdwr Tiberias ei dywysogaeth at dalaeth Syria (*Antiq.* xviii. 4. 6).

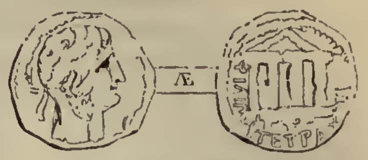

BATHODYN PHYLIP.

HER'OD AN'TIPAS, mab Herod Fawr o'i wraig Malthace, a brawd Archelaus hefyd o du ei fam. Ar ol marwolaeth ei dad appwyntiwyd ef yn detrarch Galilea (Luc iii. 1); o Galilea a Peræa, medd Josephus (*Antiq.* xxvii. 11. 4). Priododd ferch Aretas, brenin Arabia Garegog; ond ar yr achlysur o dalu ymweliad a'i frawd Herod (yr hwn a elwir Phylip gan yr efengylydd, megis y crybwyllwyd eisoes) syrthiodd yn orwyllt mewn cariad ag Herodias ei wraig, merch eu brawd Aristobulus, a chwaer Agrippa I. Achosodd hyn ryfel rhwng Aretas a Herod, yn yr hwn y gorchfygwyd yr olaf (*Antiq.* xviii. 5. 1). Y cysylltiad pechadurus hwn, fel y soniasom o'r blaen, a berodd gerydd Ioan Fedyddiwr, a phrofodd hwn eilwaith yn achos o'i farwolaeth (Matt. xiv. 3–12). Adeiladodd Herod ddinas Tiberias ar lan Llyn Gennesaret, a rhoddodd iddi yr enw o barch i'r ymerawdwr Tiberias. Adeiladodd, neu gadarnhaodd dref yn Peræa, ac a'i galwodd yn Julias ar ol gwraig yr ymerawdwr (*Antiq.* xviii. 2. 1; *Wars*, ii. 9. 1). Yr oedd Herod yn Jerusalem ar yr amser y cymerwyd ein Harglwydd mewn dalfa, a Philat yn deall ei fod o Galilea: 'A phan wybu efe ei fod ef o lywodraeth Herod, efe a'i hanfonodd ef at Herod. A Herod pan welodd yr Iesu, a lawenychodd yn fawr; canys yr oedd efe yn chwenych er ys talm ei weled ef, oblegid iddo glywed llawer am dano, ac yr ydoedd yn gobeithio cael gweled gwneuthur rhyw arwydd ganddo;' ond cafodd ei siomi yn hyn, 'A Herod a'i filwyr, wedi iddo ei ddiystyru ef, a'i watwar, a'i wisgo â gwisg glaerwen, a'i danfonodd ef drachefn at Pilat. A'r dwthwn hwnw yr aeth Pilat a Herod yn gyfeillion; canys yr oeddynt o'r blaen mewn gelyniaeth a'u gilydd (Luc xxiii. 6–12). Yn cenfigenu wrth ei brawd Agrippa, yr hwn a dderbyniasai yn ddiweddar oddiwrth yr ymerawdwr Caligula y radd a'r titl o frenin, Herodias a gynhyrfodd Herod ei gwr i fyned i Rufain gyda golwg i gael yr un anrhydedd; ond prin y cyrhaeddasai y ddinas hono pan y daeth goruchwyliwr i Agrippa â chyhuddiadau pwysig yn ei erbyn, a phan glywodd yr ymerawdwr hwynt fe ddarfu iddo nid yn unig gymeryd ei detrarchaeth oddi arno, ond efe a'i condemniodd ef i alltudiaeth barhaus, ac appwyntiodd Lyons, dinas yn Gaul, fel ei alltudle; a gweinyddodd yr un gosb ar Herodias (*Antiq.* xviii. 7).

Her′od Agrip′pa ydoedd wyr Herod Fawr, a mab Aristobulus, yr hwn, ynghyd â'i frawd Alexander, a dorfynyglwyd trwy orchymyn ei dad (*Antiq.* xviii. 5. 4; *Wars*, i. 27. 6). Ar ol llawer o gyfnewidiadau yn ei amgylchiadau, taflwyd ef i garchar gan yr ymerawdwr Tiberius; ond ar farwolaeth y tywysog hwnw cafodd nid yn unig ei ryddhau gan Caligula ei ganlyniedydd, ond cafodd detrarchaeth ei frawd Phylip, yr hwn oedd yn awr wedi marw, ynghyd â'r gradd a'r titl o frenin (*Antiq.* xviii. 6. 10); ac ar alltudiaeth Herod Antipas ychwanegwyd atti ei detrarchaeth ef (*Antiq.* xviii. 7. 2). Darfu i Claudius yr ymerawdwr wedi hyn roddi iddo, mewn ychwanegiad at hyn oll, wlad Judea a Samaria, dros y rhai y teyrnasasai Herod Fawr; ac allan o'i diriogaeth ei hun rhoddodd iddo Abilene Lysanias, a'r holl wlad oedd o amgylch Mynydd Libanus (*Antiq.* xix. 5. 1). Yr oedd ei deyrnas gan hyny o gryn faintioli. Pan roddodd Caligula orchymyn i osod i fynu ei saflun yn nheml Jerusalem, cyffrowyd eiddigedd yr Iuddewon i raddau dychrynllyd; ond er ei fod yn beryglus i wrthwynebu ewyllys yr ymerawdwr, beiddiodd Agrippa, yr hwn oedd yn Rhufain ar y pryd, eirioli ar ei ran, a thrwy ei ymhweddiadau a lwyddodd i'w berswadio i roddi fynu ei fwriad. Agrippa oedd yr 'Herod frenin a estynodd ei ddwylaw i ddrygu rhai o'r eglwys. Ac efe a laddodd Iago brawd Ioan â'r cleddyf. A phan welodd fod yn dda gan yr Iuddewon hyny, efe a chwanegodd ddala Pedr hefyd, yr hwn, wedi ei ddal, a roddes efe yngharchar, gan ewyllysio ar ol y Pasg ei ddwyn ef allan at y bobl;' ond gwaredwyd Pedr yn wyrthiol o'r carchar; 'eithr Herod, pan y ceisiodd ef, ac heb ei gael, a holodd y ceidwaid, ac a orchymynodd eu cymeryd hwy ymaith.' Yna y canlyn yn union hanes ei farwolaeth ei hun: 'Efe a aeth i waered o Judea i Cesarea, ac a arhosodd yno. Eithr Herod oedd yn llidiog iawn yn erbyn gwyr Tyrus a Sidon, a hwy a ddaethant yn gyttun atto; ac wedi ennill Blastus, yr hwn oedd ystafellydd y brenin, hwy a ddeisyfasant dangnefedd, am fod eu gwlad hwynt yn cael ei chynnaliaeth o wlad y brenin. Ac ar ddydd nodedig, Herod, wedi gwisgo dillad breninol, a eisteddodd ar orseddfainc, ac a areithiodd wrthynt. A'r holl bobl a roes floedd, Lleferydd Duw ac nid dyn ydyw. Ac allan o law y tarawodd angel yr Arglwydd ef, am na roisai y gogoniant i Dduw, a chan bryfed yn ei ysu, efe a drengodd' (Act. xii. 1–23).

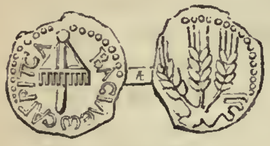
BATHODYN AGRIPPA.

Mae hanes Josephus yn cyduno o ran sylwedd ag un Luc, er y dug i mewn rai amgylchiadau y rhai a ystyriwn ni yn afreidiol i'w coffhau: 'Yn awr pan yr oedd Agrippa wedi teyrnasu am dair blynedd dros Judea, efe a ddaeth i ddinas Cesarea; ac yno y dangosodd *shows* er anrhydedd i Cesar. Ar yr wyl hon yr oedd wedi cael eu dwyn yn nghyd dyrfa fawr o'r prif bersonau, ac o'r cyfryw ac oeddynt yn wyr o urddas yn y dalaeth. Ar ail ddiwrnod y *shows* gosododd am dano wisg wedi ei gwneud i gyd o arian, ac o wneuthuriad gwir ryfeddol, ac a ddaeth i'r chwareudy yn gynnar yn y bore, ar ba bryd y goleuwyd arian ei wisg gan adlewyrchiad cyntaf yr haul arni, a dysgleiriodd mewn modd hynodfawr, ac yr oedd mor ddysglaer hyd nes creu arswyd yn mysg y rhai a edrychent yn daer arno; ac yn y fan gwaeddodd ei wenieithwyr, un o un man, a'r llall o fan arall, "taw duw ydoedd," ac ychwanegasant, "Bydd drugarog wrthym, canys ni wnaethom hyd yn hyn ond dy barchu fel dyn, etto o hyn allan bydd i ni dy gydnabod fel un uwchlaw natur farwol." Ar hyn ni wnaeth y brenin na'u ceryddu am eu gweniaith cableddus, na'i gwrthod. Teimlai boen mawr yn ei fol; dechreuodd yn y modd mwyaf ffyrnig. Cariwyd ef gan hyny i'r palas; a phan yr oedd wedi cael ei dreulio allan gan y poen yn ei fol dros bum diwrnod, ymadawodd a'r fuchedd hon yn y 54fed flwyddyn o'i oedran, ac yn y seithfed o'i deyrnasiad; oblegid teyrnasodd bedair blynedd dan Caius Cesar (Caligula); tair o honynt yn unig oedd dros detrarchaeth Phylip, ac ar y bedwaredd ychwanegwyd attynt un Herod; ac heblaw y rhai hyn fe deyrnasodd dair blynedd dan Claudius Cesar, a chafodd Judea ac hefyd Samaria a Cesarea fel ychwanegiad attynt. Yr oedd y cyllid a dderbyniai oddi wrthynt yn fawr iawn, dim llai na 12,000,000 o *drachmæ*, neu a chymeryd y *drachma* yn ol 7¾c. o'n harian ni, 387,500p.; etto benthycodd symiau mawrion; oblegid yr oedd mor haelionus iawn fel yr oedd ei draul yn fwy na'r hyn ddeuai i mewn, ac yr oedd ei haelioni yn ddiderfyn' (*Antiq.* xix. 8. 2). Cymerodd angeu Herod le 44 O.C.

Agrip′pa oedd fab yr Herod a fu farw mor druenus, ac orwyr Herod Fawr. Yr oedd yn Rhufain ar amser marwolaeth ei dad, ac nid oedd ond dwy ar bymtheg oed. Yr oedd yr ymerawdwr Claudius yn barod i'w ddanfon ef ar unwaith i gymeryd meddiant o deyrnas ei dad; ond perswadiwyd ef gan nifer o wyr y llys i beidio gwneud hyn ar gyfrif ei oedran a'i ddiffyg profiad; ac yn y cyfamser danfonodd Cuspius Fadus i fod yn rhaglaw ar Judea a'r holl deyrnas (*Antiq.* xix. 9). Yn mhen pedair blynedd ar ol hyn, ar farwolaeth ei ewythr Herod, brenin Chalcis, appwyntiodd Claudius ef yn ganlyniedydd iddo; a phedair blynedd yn ddiweddarach rhoddodd iddo lywodraeth Batanæa, Trachonitis, ac Abilene; ond cymerodd Chalcis oddi arno, a Nero a roddodd iddo wedi hyn ran o Galilea, Tiberias, a Tarichæa, ac hefyd Julias yn Peræa, ynghyd â phedwar ar ddeg o bentrefi cyfleuedig o'i chwmpas (*Antiq.* xx. 5. 2; 7. 1; 8. 4). Ar ol marwolaeth Herod Agrippa llywodraethid Judea gan *procurators* (rhaglawiaid), fel eu gelwid; ac ar ddyfodiad Ffestus, Brenin Agrippa a'i chwaer Bernice a ddaethant i Cesarea i'w gyfarch. Yr oedd Paul yr amser hwnw yn garcharor yno, ac amlygodd Agrippa, yr hwn oedd wedi clywed son am dano, ddymuniad i'w glywed. Dyma'r achlysur ar yr hwn y darfu i'r apostol draddodi ger ei fron yr araeth ardderchog hono a orfododd y brenin i gyfaddef 'Yr wyt o fewn ychydig i'm hennill i fod yn Gristion' (Act. xxv. 13–27; xxvi). Yn y rhyfel rhwng yr Iuddewon a'r Rhufeiniaid ochrodd Agrippa gyd â'r olaf; ac ar ol dinystr Jerusalem ymneillduodd gyd â'i chwaer Bernice i Rufain, lle y treuliodd weddill ei ddyddiau. Tybir iddo farw yn Rhufain yn y flwyddyn 70 O.C., yn ddeg a thriugain mlwydd oed. Nid oes un brenin wedi bod gan yr hil Iuddewig er pan syrthiodd y deyrnwialen o ddwylaw Agrippa.

Berni′ce oedd ferch Herod Agrippa, a chwaer y 'brenin Agrippa' ac sydd newydd gael ei enwi. Bu yn briod yn gyntaf â Lysimachus, *alabarch* Alexandria, ac ar ol ei farwolaeth ef â'i hewythr Herod, brenin Chalcis (*Antiq.* xix. 5. 1). Bu farw yntau hefyd, gan ei gadael hi yn weddw, ac yn weddw y bu hi fyw am flyneddau; a chan i son fyned ar led ei bod yn ddrwg â'i brawd Agrippa, perswadiodd Polemon, brenin Cilicia, i gymeryd ei enwaedu a'i phriodi hi, gan dybied y gallai trwy y moddion hyn brofi yr adroddiad yn enllibaidd a chelwyddog; ond ni pharhaodd y briodas hon yn hir, oblegid darfu iddi ei adael yn fuan, a rhoddodd yntau i fynu y cysylltiad ydoedd wedi ffurfio â hi ac â'r grefydd Iuddewig (*Antiq.* xx. 7. 3). Dychwelodd yn awr at ei brawd Agrippa. Dywedir fod Titus wedi cwympo mor ddwfn mewn cariad â hi ac y gwnaethai hi yn ymerawdres oni buasai dadwrdd a chlebar y Rhufeiniaid ei rwystro (Dodd. *Expos.* iii. 362).

DRUSIL′LA hefyd oedd ferch i Herod Agrippa, a chwaer y ddau ddisgynydd o Herod Fawr a enwyd ddiweddaf, sef Agrippa a Bernice. Yr oedd hi wedi addaw priodi Epiphanes, mab Antiochus, brenin Commagena; ond torwyd yr ymrwymiad, oherwydd, wedi addaw mabwysiadu y grefydd Iuddewig, na wnai gyflawni ei addewid. Rhoddwyd hi wedi hyn mewn priodas i Azizus, brenin Emesa, ar yr ammod iddo gymeryd ei enwaedu; ond nid hir y bu y briodas heb ei thori. Ystyrid Drusilla yn un o'r glanaf o fennywaid; a phan ddarfu i Ffelix, rhaglaw Judea, syrthio mewn cariad â hi, hi a adawodd ei gwr ac a'i priododd ef. Pan yr oedd Paul yn garcharor yn Cesarea, 'daeth Ffelix, gyd â'i wraig Drusilla, yr hon oedd Iuddewes, ac a yrodd am Paul, ac a'i gwrandawodd ef ynghylch y ffydd yn Nghrist' (Act. xxiv. 24). Cafodd Ffelix fab o Drusilla a elwid Agrippa, yr hwn yn nyddiau Titus Cesar a fu farw ynghyd â'i wraig mewn *eruption* o Fynydd Vesuvius (*Antiq.* xx. 7. 1. 2).

Yr oedd gan Herod amryw ddisgynyddion eraill, ond ni sonir am neb eraill yn y T. N. Yr oedd llawer o gydbriodasau yn eu plith, ac weithiau byddai perthynasau agos iawn i'w gilydd yn priodi eu gilydd (*Antiq.* xviii. 5. 4).

HERODIAID. [SECTAU.]

HES′BON, prifddinas Sehon, un o freninoedd yr Amoriaid, ynghylch, yn ol Jerome, ugain o filltiroedd Rhufeinig ar y tu dehau i'r Iorddonen (Num. xxi. 26). Ar ol dymchweliad Sehon gan yr Israeliaid dan lywyddiad Moses, rhoddwyd hi yn gyntaf i'r Reubeniaid, y rhai a'i hail adeiladasant, neu yn fwy tebygol a'i hadgyweiriasant (xxxii. 37); ac yr oedd hi yn un o'r dinasoedd a roddwyd wedi hyn i'r Lefiaid (Jos. xiii. 17; xxi. 37). Oddiwrth fygythion Esaiah a Jeremiah, ymddengys fod Hesbon a'r wlad oddi amgylch wedi syrthio yn ol i ddwylaw y Moabiaid (Esa. xv. 4; xvi. 6, 8, 9; Jer. xlviii. 2, 34, 45), i'r rhai y perthynai yn ddechreuol (Num. xxi. 25–30).

Yr oedd Hesbon yn gyfleuedig ar fryn. Mae yma weddillion ben dwr mawr, ynghyd â gweddillion rhyw dai wedi eu hadeiladu o geryg man; ond nid oes un tŷ cyfan yn aros. Mae ychydig baladrau colofnau drylliedig yn aros etto, a nifer o ffynonau wedi eu tori yn y graig, a dwfrle mawr ar gyfer angenrheidiau y trigolion yn ystod yr haf (Burckhardt, *Trav. in Syria*, 365). Dywed Irby a Mangles iddynt gael adfeiliau annyddorol (*Trav.* 146). Ceir golygfa eang oddiar ben y bryn. Hesban y gelwir y lle yn bresenol.

HEZECIAH a anwyd i'w dad Ahaz pan nad oedd hwnw ond un ar ddeg oed, ac felly yr oedd yn bump ar hugain oed pan fu farw ei dad yn yr unfed flwyddyn ar bymtheg ar hugain o'i oedran. Canlynodd ef C.C. 726. Gan fod ei dad wedi gadael i'r genedl i suddo i fath o baganiaeth, gwnaeth Hezeciah, gyda mawr rymusder, ymaflyd yn y gorchwyl o'i diwygio. Yn y mis cyntaf o'r flwyddyn gyntaf o'i deyrnasiad, perodd i brif ddorau y deml i gael eu hagor a'u hadgyweirio, a gorchymynodd i'r offeiriaid a'r Lefiaid i'w phuro a'i pharotoi erbyn aberthu. Wedi gwneud hyn, darfu iddo ef a'i dywysogion gynnal gwasanaeth difrif-ddwys wrth gyflwyno y deml gyd ag ebyrth a diolchgarwch; cadwyd y pasg yn yr ail fis, a chyda mwy o ddifrifoldeb nac yr oeddid wedi wneud am lawer o oesoedd cyn hyny; a chadwyd gwyl y bara croew am bedwar diwrnod ar ddeg yn lle saith. Yna gwnaeth Hezeciah a'i bobl ddinystrio yr allorau eilun-addolawl a'r delwau yn ei lywodraeth ei hun, ac yn un Hosea, brenin Israel. Appwyntiodd Gonomiah a Simei, dau frawd, ynghyd â nifer o is swyddogion, i sicrhau i'r offeiriaid a'r Lefiaid eu cynnaliaeth ddyledus.

Ysgydwodd Hezeciah iau Assyria oddiar ei war, a gomeddodd dalu y deyrnged a osodasant ar ei dad Ahaz. Goresgynodd wlad y Philistiaid, y rhai oeddynt yn ddiweddar wedi difrodi Judea, a'i darostwng dan ei iau. Yn y bedwaredd flwyddyn ar ddeg o'i deyrnasiad, darfu i Senacherib, brenin Assyria, oresgyn ei deyrnas, ennill y rhan fwyaf o'i ddinasoedd caerog, a'i orfodi i ddeisyf am delerau heddwch oddiwrth yr Assyriaid. Gofynent 300 o dalentau arian a 30 o rai aur, y cyfanswm ynghylch 351,000p., fel teler eu hymadawiad o'r wlad. Er mwyn codi y swm hwn gorfodwyd Hezeciah i ddiyspyddu ei drysorau, a thori yr aur ydoedd ychydig cyn hyny wedi osod ar ddorau y deml. Ond nid cynt y derbyniodd Senacherib yr ysbail hon, yr hon y gwelai a annalluogai Hezeciah i gario y rhyfel yn mlaen nac y danfonodd dri o'i brif swyddogion o Lachis, yr hon yr oedd ar y pryd yn ei gwarchae, i ofyn am i Jerusalem i gael ei rhoddi i fynu iddo. Gwnaeth Rabsaceh, y prif genad Assyriaidd, fawrhau gallu ei feistr, fel pe na fuasai na Duw na dyn yn alluog i waredu o'i law, a gwaeddodd ar yr Hebreaid ar y mur, gan fygwth, os na wnaent roddi eu hunain i fynu, y gorfodai iddynt fyw ar eu pridd eu hunain yn y gwarchae echrydus. Pan glybu Hezeciah am yr araeth gableddus hon, cyweiriodd i'r deml er mwyn dyben defosiynol, a danfonodd genad at Esaiah i hysbysu iddo yr hyn oedd Rabsaceh wedi ddweud, ac i ddeisyf arno eiriol drosto gyda Duw. Gorchymynodd y prophwyd ef i beidio ofni, gan y gwnai Duw ddanfon yspryd ofn ar Senacherib, yr hyn a'i gorfodai i ddychwelyd i'w wlad ei hun ar ffrwst gwyllt, ac y byddai iddo farw yno trwy y cleddyf. Yn ganlynol rhoddodd i fynu warchae Lachis, ac aeth â'i fyddin yn erbyn Libnah; ond wedi derbyn awgrym fod brenin Ethiopia yn dyfod i fynu yn ei erbyn er cynnorthwyo brenin Judah, gadawodd warchae Libnah, ac ar yr un pryd gwnaeth ysgrifenu y llythyr mwyaf cableddus a thramgwyddys at Hezeciah. Agorodd yntau y llythyr yn y deml ger bron yr Arglwydd, ac a ddeisyfodd arno ei waredu o ddwylaw ei elyn. Attebwyd ei weddi. Y noson hono y dinystriodd angel yr Arglwydd 180,000 o fyddin Senacherib; felly gorfodwyd y brenin balch i gilio i Ninifeh, lle y cafodd ei lofruddio gan ei ddau fab (2 Cron. xxxii. 21, 23).

Tra yr oedd Senacherib yn difrodi ei deyrnas, cymerwyd Hezeciah yn beryglus o glaf o gornwyd; a gorchymynodd Duw iddo, trwy Esaiah, i drefnu ei dŷ, gan y byddai raid iddo farw. Wylodd Hezeciah yn chwerw-dost, a deisyfodd ar yr Arglwydd am beidio ei dori ymaith ynghanol ei ddyddiau. Sicrhaodd Duw iddo trwy Esaiah fod ei weddi wedi ei hatteb; ac yr ychwanegid pymtheg mlynedd at ei fywyd. Yn y cyfamser, gorchymynodd y prophwyd am i swp o ffigys i gael ei osod wrth y cornwyd, er mwyn yn wyrthiol ei wella; a dywedodd wrtho na chawsai dim o'r ddinas ei roddi i fynu i'r Assyriaid. Fel arwydd o sicrwydd y pethau hyn, darfu i'r haul, ar ddewisiad Hezeciah, fyned ddeg o raddau yn ol ar ddial Ahaz. Ar ol iddo gael ei adferu i iechyd, cyfansoddodd hymn o ddiolchgarwch. Ond ymchwyddodd, fodd bynag, mewn balchder, gan anghofio bod yn ddiolchgar, fel y dylasai, i Dduw. Pan ddanfonodd Merodach Baladan, mab Baladan brenin Babilon, genadau atto i'w longyfarch ar adferiad ei iechyd, bu Hezeciah mor ffol a balch a dangos iddynt bob peth costus yn mhlith ei drysorau.

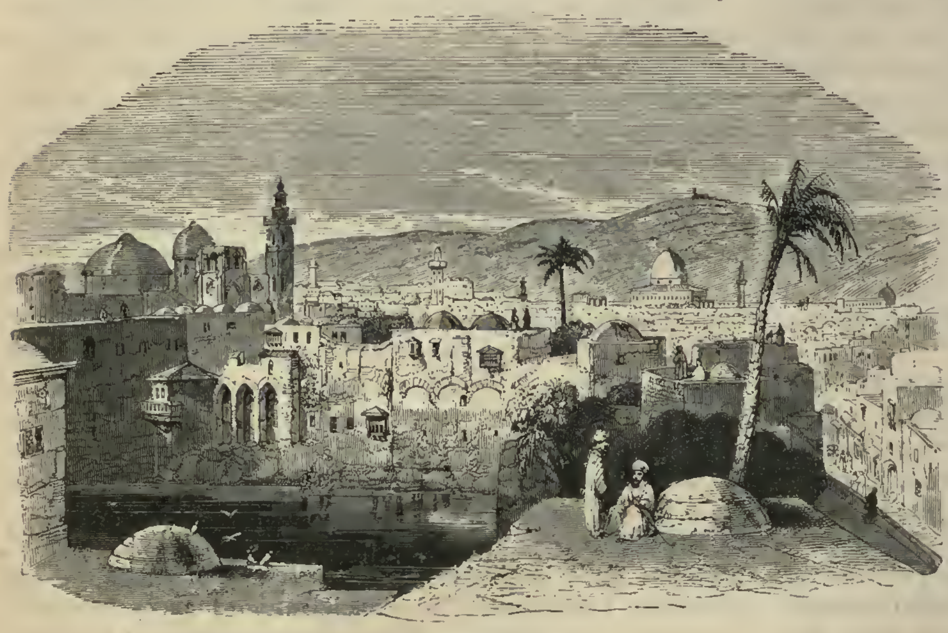

LLYN HEZECIAH.

Dygodd ei falchder ddigofaint oddiwrth yr Arglwydd arno ei hun, ac ar ei ddeiliaid; a sicrhaodd Duw iddo, trwy Esaiah, y gwneid cario ei gyfoeth i Babilon, ac y byddai gorfod i'w ddisgynyddion weini fel eunuchiaid yn y palas yno. Cyfaddefodd Hezeciah fod y bygythiad yn gyfiawn, ond dymunodd ar fod i heddwch a gwirionedd barhau yn ei holl amser ef. Treuliodd, gan hyny, flyneddau olaf ei fywyd mewn tawelwch, a gwnaeth lawer tuag at lwyddiant ei bobl a'i deyrnas. Yn mhlith y gweithredoedd eraill a gofnodir (2 Bren. xx. 20) dywedir iddo 'wneud y llyn, a'r pistyll, ac y dug efe y dyfroedd i'r ddinas,' ac iddo (2 Cron. xxxii. 30) 'argae yr aber uchaf i ddyfroedd Gihon, ac a'u dug hwynt tua thu y gorllewin i ddinas Dafydd.' Mae y llyn, yr hwn sydd 240 o droedfeddi o hyd, ac yn 144 o led, yn bodoli yn bresenol, ac yn parhau i gynysgaethu y ddinas â dwfr. Wedi iddo fyw pedair ar ddeg a deugain o flyneddau, bu farw, a chanlynwyd ef gan Manasseh ei fab (2 Cron. xxix.–xxxii.; 2 Bren. xviii.–xx.; Esa. xxxvi. xxxix.)

HIDECEL. Enwir yr afon hon ddwywaith yn yr H. D. Yr oedd hi yn un o'r bedair cangen i ba rai y rhanwyd yr afon a lifai trwy ardd Eden: 'hono sydd yn myned o du y dwyrain i Assyria' (Gen. ii. 14). 'Wrth ymyl yr afon fawr, hono yw Hidecel,' y gwelodd Daniel un o'i weledigaethau mwyaf hynod (x. 4).

Cyfieithir y gair Hebraeg *Hidecel* gan y Deg a Thriugain yn Tigris, ac addefir yn gyffredin mai y Tigris ydyw. Mae yr afon yn tarddu o ddwy brif ffynonell yn mynyddau canolbarth Armenia, a llifa heibio Diarbeker, Mosul, a Bagdad. Ar ei glanau y sefai Ninifeh hynafol, yn agos i Mosul y dyddiau presenol ond ar yr ochr arall i'r afon, Ctesiphon a Seleucia, ac ar safle yr olaf y saif Bagdad yn bresenol. Yn ei chwrs derbyn y Tigris amryw afonydd pwysig, a thuā phen ei thaith y mae ynddi fwy o ddwfr na'r Euphrates. Mae hi yn gulach, gan nad yw braidd yn un man yn lletach na 200 o latheidiau, ond mae hi yn ddyfnach ac yn gyflymach; ei chyflymder cyffredin yn Bagdad yw rhwng 7 ac 8 troedfedd bob eiliad, tra nad yw yr Euphrates yn Hit ond 4½ o droedfeddi. Ynghanol ei chwrs, islaw Mosul i Korneh, mae glanau y Tigris, unwaith yn sedd gwrtaith uchel, a thrigle breninoedd nerthol, yn awr yn anghyfanedd, a chwedi eu gorchuddio â gweddillion mawredd hynafol—adfeiliau amddiffynfeydd, gwrthgloddiau, a dwfr-gronfeydd, y rhai a wnaethid er diogelwch neu ddyfrhad y wlad. Mae y Tigris yn nofiadwy i glwyd-fadau (*rafts*) ar rai tymhorau o bont Diarbeker i Mosul, pellder o gylch 296 o filltiroedd. Islaw y lle olaf mae yn fwy neu lai felly trwy gydol y flwyddyn; a disgynir i Bagdad gyd â'r fath rwyddineb a chyflymder fel yr adwaenir yr afon wrth yr enw tarawiadol *cheap camalier.* Mae clwyd-fadau mawrion, yn cael eu dal ar wyneb y dwfr gan 200 neu 300 o grwyn wedi eu llanw ag awyr, mewn arferiad mawr er trosglwyddo nwyddau masnachol, a phan fyddo y marsiandwyr ar y bwrdd, mae ystafell fechan yn cael ei chyfodi ar y *raft* er mwyn eu cysgodi rhag y gwres a'r gwlaw. Yn ystod y llif dymhor cyflawnir yr afon-daith mewn tri neu bedwar diwrnod, tra y gofyn ar amserau eraill ynghylch pymtheg diwrnod. Dwywaith yn y flwyddyn gorlifir y wlad gan y Tigris—yn Ebrill, ar ol toddiad eira'r gauaf yn y mynyddau; ac yn Nhachwedd, ar ol y gwlawogydd blyneddol yn y gororau uchelaf. Yn y gwanwyn yn unig y ceir y wlad wedi ei chwbl orlifo; y pryd hyny saif Bagdad fel ynys gastellawg ynghanol môr diderfyn. Nid yw y llif nerthol ac sydd yn gorchuddio y wlad yr amser hwnw yn rhwymedig am yr oll o'i ddyfroedd i'r Tigris; unir â hi ddyfroedd yr Euphrates sydd fwy na hi, a phrif ffynonellau yr hon ydynt yr un wedd yn Armenia, a chwedi ymuno cuddiant yr holl wlad o gwmpas yn mhob cyfeiryd, ar y dwyrain, y gorllewin, a'r dehau, hyd nes yn mhell tu hwnt i'r golwg. Yn fuan wedi iddynt dreio, manau y rhai ni flagurant ar y tymhor ond yn rhanol a ymfrashant i or-rancusrwydd synfawr. Yn Korneh ymuna y Tigris a'r Euphrates, a gwna yr afonydd unedig, y rhai wedi eu hundeb a elwir y Shat-el-Arab, ar ol cwrs *tidal* o dros 100 o filltiroedd, syrthio i'r *Persian Gulph.* Gellir cyfrif holl gwrs y Tigris o Korneh yn 1146 o filltiroedd. (Chesney, *Exped.* i. 13, 32, 38; Rawlinson in *Herodot.* i. 552; Ker Porter, *Travels,* ii. 258).

HIERAP'OLIS, dinas yn Phrygia, yn gyfleuedig yn agos i gysylltiad yr afonydd Clydus a Meander, ac nid yn mhell oddiwrth Colosse a Laodicea. Gelwid hi Ἱεράπολις (*Dinas Santaidd*), oddiwrth, meddynt hwy, nifer ei themlau. Cyfeiria Paul, yn ei Lythyr at y Colossiaid, at Gristionogion yn Hierapolis (iv. 13). Yn mhen canrifoedd ar ol hyn honai ei heglwys yr hawl o gael ei chyfrif fel eglwys esgobaethol Phrygia. Yr oedd yn enwog am ei ffynonau calchog cynnes; mae y dyfroedd yn hynod am eu gallu ceryg-wneuthurol, ac y maent wedi ffurfio crawenau (*incrustations*) mawrion a rhyfeddol. Mae holl safle y dref wedi ei guddio gan adfeiliau o gymeriad gorwych; gellir ei galw, mewn gwirionedd, yn ddinas o balasau a themlau dadfeiliedig. Mae yr effaith yn cael ei fawr gynyddu gan brydferthwch anarferol ei sefyllfan. Mae yr uchelsarn (*terrace*) llydan ar yr hwn y saif yn cael ei gylchynu ar y gogledd-orllewin gan gadwyn o fynyddau uchel, tra y crwydra y llygad yn ddirwystr, ar y gorllewin a'r dehau, dros wastadedd eangfawr o ddyffrynoedd toraethog a phorfeydd breision cybelled a mynyddoedd Cadmus i'r D.D.O. (Hamilton, *Res.* i. 518).

HIN, mesur pethau gwlybion yn mhlith yr Hebreaid. Tybir taw y chwechfed neu y seithfed ran o bath ydoedd, yr hyn a gyduna yn dda â'r manau hyny lle y cyfarfyddir â'r gair (Jahn, *Bib. Antiq.* 5, 6; Gesenius, *Lex.* 223).

HIN'NON. Dyffryn neu gwm cul dwfn ar y tu dehau i Jerusalem ydyw dyffryn mab Hinnon (Jos. xviii. 16). Yma y darfu i'r Iuddewon eilun-addolgar adeiladu 'uchelfeydd Tophet i losgi eu meibion a'u merched yn tân' i Moloch (Jer. vii. 31; xxxii. 35; 2 Cron. xxviii. 3). Er mwyn boddi lleisiau y plant a aberthid yn greulon fel hyn, dywedir yr arferid defnyddio tabyrddau ac offer cerdd eraill. Yn mhlith diwygiadau eraill a wnaeth Josiah, 'halogodd Tophet, fel na thynai neb ei fab na'i ferch trwy dân i Moloch' (2 Bren. xxiii. 10). Jeremiah, pan yn cyfeirio at gymeriad Jerusalem gan y Babiloniaid, a ragfynega alanastra echrydus yr Iuddewon yn y dyffryn hwn, ac oedd wedi bod yn olygfan cyflawniad y fath weithredoedd arswydus o greulon (Jer. vii. 32–34). Dywedir iddo ddyfod yn dderbynle holl faw y ddinas, ac hefyd i ysgerbwdau anifeiliaid, a chyrph meirwon drwg-weithredwyr ac oeddynt wedi eu gadael heb eu claddu, ac er mwyn llosgi y rhai hyn ymddengys y cedwid tânau ynghyn o bryd i bryd. Trwy gyffelybiaeth hawdd darfu i'r Iuddewon drosglwyddo yr enw at le cospedigaeth yn y byd arall (Robinson, *Gr. Lex.* 150); gan taw yr un gair yw *Gehenna*, uffern, a Gehinnon, dyffryn Hinnon.

HIR-YMAROS. 1. Gadael yn llonydd (2 Cron. xxv. 16). 2. Esgeuluso (Num. ix. 13). Hir-ymaros Duw yw arferiad parhaus o'i amynedd, trwy yr hwn y gedy ddynion yn llonydd, o'r hyn lleiaf am dymhor, heb eu cosbi (Rhuf. ii. 4; iii. 25). Mae yr hir-ymaros gofynedig oddi wrthom ni yn gynwysedig mewn gadael eraill yn llonydd, heb geisio dial arnynt am y drygau a wnaethant i ni, na llwytho eu cydwybodau a'n golygiadau ni ein hunain, neu ein harferion, fel rheol bywyd (Eph. iv. 2; Col. iii. 13). Trwy hir-ymaros perswadir tywysog; trwy osod y peth yn fwynaidd ger ei fron, ac ymhweddiadau aml a gostyngedig, a dysgwyl yn amyneddgar, perswadir ef i wneud yr hyn nas gwnaethai pe buasid yn cynyg y peth i'w sylw mewn dull trahaus a byrbwyll (Diar. xxv. 15).

HITTIAID, plant Heth, ail fab Canaan. Trigent yn y rhan ddeheuol o wlad yr addewid, yn agos i Hebron; a chan un o honynt, o'r enw Ephron, prynodd Abraham ogof Machpelah yn lle claddu (Gen. xxiii.) Hittiaid oedd dau o wyr cedyrn Dafydd—sef Ahimelech (1 Sam. xxvi. 6) ac Uriah, gwr Bathseba (2 Sam. xi. 6). Y cyfryw o'r Hittiaid ac a arosasant a osododd Solomon dan deyrnged: ond wedi hyn darfu iddo briodi rhai o'r bennywaid eilunaddolgar (1 Bren. x. 29; 2 Bren. vii. 6).

HIFIAID, llwyth o'r Canaaneaid. [CANAAN.]

HOLLALLUOG, abl i wneuthur pob peth; priodoledd o eiddo Duw. Yn oesoedd boreuol y byd ymddengys yr adwaenid Duw ac y sonid am dano mewn modd arbenig dan yr enw hwn (Gen. xvii. 1; Exod. vi. 3; Num. xxiv. 4; Ruth i. 20; Job v. 17; &c.) Arferir ef yn aml hyd yn od yn bresenol, nid yn unig fel enw un o briodoleddau Duw, ond fel un o'i enwau.

HO'MER, mesur yn mhlith yr Hebreaid. Yr oedd yr un faint â'r cor, ac a gynwysai ddeg ephah o bethau sychion, neu ddeg bath o bethau gwlybion (Ezec. xlv. 11, 14). Yr oedd yr omer y mesurid y manna ag ef yn fesur hollol wahanol. Ni chynwysai ond y ddegfed ran o ephah, neu y ganfed ran o homer. Er fod y ddau air yn debyg i'w gilydd o ran swn mae y gwahaniaeth yn cael ei nodi yn ddigon eglur yn yr Hebraeg, חמר (*homer*), ac עמר (*omer*).

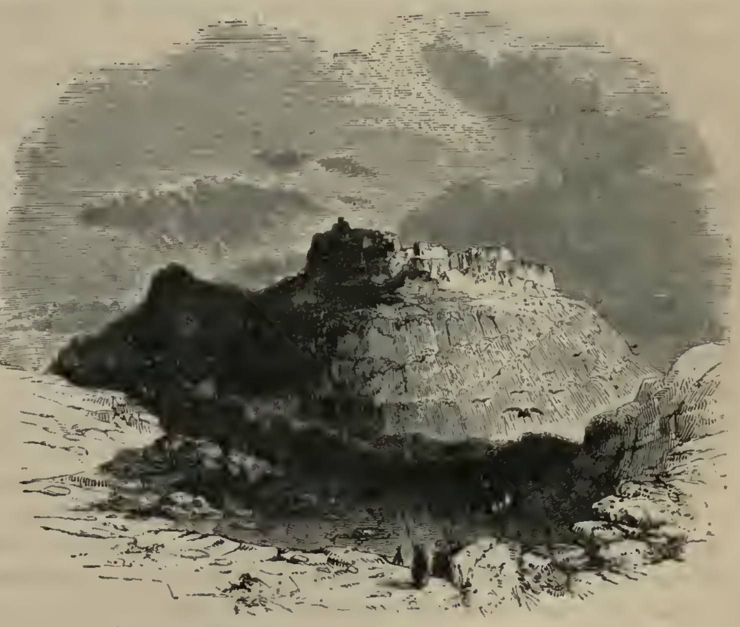

MYNYDD HOR.

HOR. 1. Mynydd ar derfyn gwlad Edom, ar yr hwn y bu Aaron farw (Num. xx. 22–29). Tybir yn gyffredin taw efe yw y mynydd wrth odre yr hwn y gorwedd adfeiliau Petra. Mae yn anhawdd esgyn y mynydd hwn. Cadbeniaid Irby a Mangles oedd yr Europeaid cyntaf y gwyddys iddynt gyrhaedd ei gopa. Pan, fodd bynag, y cyrhaeddir ei ben, ceir yr olygfa oddi arno yn un o'r fath orwychaf. 'Ar ol,' medd Dr. Wilson, 'mawredd a pherygl yr ymdrech y gorfodwyd ni i'w gwneud i gyrhaedd i'r pen, buasem mewn amgylchiadau cyffredin yn go falch ar y llwyddiant oeddym wedi gael, ond gorchfygwyd ni gan fawredd gwyllt, gorwychder, ac echryslonrwydd yr olygfa newydd a rhyfeddol o'n cwmpas ac oddi tanom. Yr oeddym, yn ol ein tyb ni, wedi eistedd ar orseddfainc anghytanedd-dra ei hun. Dyma britddinas uchelderau cribog, drylliedig, bygythiawl; dinystr wedi ei bentyru ar ddinystr, a dyfnder tywyllddu difaol wedi ei ychwanegu at ddyfnder, a hyn oll ar bob tu i ni. Tua chodiad haul, yr oedd o'n blaen Fynydd Seir, balchder a gogoniant Edom, a dychryn ei wrthwynebwyr—wedi ei daro yn ei hyd a'i led gan law yr Hollalluog a estynasid allan yn ei erbyn—diffrwyth ac anghynadreddol i'r eithaf, a'i ferch, "dinas y graig" (Petra) wedi ei dymchwelwyd ac ar lawr wrth ei draed. Tua'r dwyrain yr oedd yr anialwch mawr ac ofnadwy, â'i ddiffaethwch, a'i byllau, a'i sychder wedi ei daenu o'n blaen, heb un terfyn iddo ond ei faintioli ei hun, a chwedi cael ei gyhoeddi gan Dduw ei hun yn "gysgod angeu." Nis medrem gyfyngu ein hunain i'r olygfa ddychrynllyd, digymhar fel y teimlem ei bod gan yr unai ynddi ei hun ddychrynfeydd gallu yr Hollalluog a chyfiawnder dialeddol Duw' (Wilson, i. 292).

Jebel Harun, yn agos ac yn mhell, ydyw yr ymddyrchafiad mwyaf hynod a tharawiadol o fynyddau Shirah neu Seir, a chan sefyll allan mewn ffurf hynodfawr, efe, mae yn debygol, yw yr uchelfan hwnw ei hunan yr hwn yn ddechreuol a dderbyniai yr enw הר ההר, neu *Hor y Mynydd*, a elwid felly mewn modd neillduol, a'r hwn enw, er yr arferir ef am holl gadwyn fynyddau Seir, a gadwai i'w wahaniaethu oddiwrth eraill. Ceir ef yn gymhwys lle dywed Josephus fod Mynydd Hor, sef yn nghymydogaeth Petra. Mae yr enw Jebel Harun, yr hwn a ddug yn mhlith yr holl lwythau Arabaidd, a hyny yn hollol annibynol ar unrhyw draddodiadau o eiddo y mynachod, yn gystal a'r ffaith y cyfeirir atti yn awr, yn ein harwain ni i gredu taw efe oedd yr uchelfan ar ba un y bu farw Aaron (Wilson, i. 298).

2. Mynydd yn ngogledd Canaan, efallai un o fynyddoedd Libanus (Num. xxxiv. 7, 8).

HORIAID, Horim, pobl a breswylient yn yr hen amser gynt yn Mynydd Seir. Yr oeddynt yn mhlith y llwythau y rhai yr ymosodwyd arnynt gan Cedorlaomer, a'r breninoedd oedd mewn cyngrair ag ef, ac y cawsant eu gorchfygu (Gen. xiv. 5, 6). Gelwir Seir ei hun yn Horiad, a'i feibion oedd benaethiaid yr Horiaid. Darfu i'r Edomiaid oeddynt wedi disgyn oddiwrth Esau wedi hyny ddinystrio yr Horiaid, a chymeryd meddiant o'u gwlad, a phreswylio yn eu lle (Deut. ii. 12, 22).

HOR'MAH, gynt dinas berthynol i'r Canaaneaid (Num. xiv. 45; Jos. xii. 14), un o'r 'dinasoedd o du eithaf i lwyth meibion Judah, tua therfyn Edom, ar du y dehau' (Jos. xv. 21, 30). Rhoddwyd hi wedi hyn i lwyth Simeon (xix. 1, 4; Barn. i. 16, 17). At henuriaid Hormah y danfonodd Dafydd ran o'r ysbail a gymerasai oddiar yr Amaleciaid (1 Sam. xxx. 26, 30).

HOSAN'NA—h.y., *achub yn awr*, neu *achub*, *yr ydwyf yn deisyf*—gair a ddefnyddid gan yr Iuddewon yn eu gweddiau, yn enwedig ar Wyl y Pebyll; a gelwid y cangenau a rwymid ynghyd yr amser hwnw weithiau yn Hosanna. Yr oedd gwaith y tyrfaoedd yn gwaeddi Hosanna i Grist fel mab Dafydd yn arwyddo eu bod yn dymuno iddo bob dedwyddwch a llwyddiant; ac yn erfyn arno, fel Messiah, am eu hachub ar frys, a dyrchafu gogoniant eu cenedl i'r graddau uchaf (Matt. xxi. 9, 15; Marc xi. 8–10; Ioan xii. 12, 13).

HOSE'A, mab Beeri, a gyflawnodd swydd prophwyd yn nheyrnasiad Uzziah, Jotham, Ahaz, a Hezeciah, breninoedd Judah, ac yn nheyrnasiad Jeroboam II., brenin Israel (i. 1). Yr oedd, gan hyny, yn cydoesi ag Esaiah, yr hwn a brophwydodd yn ystod teyrnasiad yr un breninoedd. Mae prophwydoliaethau Hosea yn perthyn yn benaf i deyrnas Israel, gan na chyfeirir ond yn achlysurol at un Judah. Mae yn debygol y perthynai ef ei hun i deyrnas Israel; ac os felly, dangosai, er gwrthgiliad cyffredinol y deg llwyth, nad oedd Jehofah heb ei weision a'i dystion hyd yn od yn eu plith hwy. Mae ei arddull yn uchel farddonol; ond mae hefyd yn fyrwyllt, ac yn aml yn dywyll.

I

IAGO. Yr oedd dau o apostolion ein Harglwydd o'r enw hwn—Iago fab Zebedeus, a brawd Ioan, a Iago fab Alpheus. [Apostolion].

IAITH, mae yn amlwg, a ddefnyddiwyd yn foreu gan ddyn. Darfu i Adda pan mewn cyflwr o ddiniweidrwydd, a chyn creadigaeth Efa, 'enwi enwau ar yr holl greaduriaid, ac ar ehediaid y nefoedd, ac ar holl fwystfilod y maes' (Gen. ii. 20). Cyn iddynt gael eu troi allan o baradwys cawn Adda ac Efa yn dal cyfeillach â bodau eraill ac â'u gilydd, yr hyn a brofa y gallent ddeall a siarad iaith. Gwnaeth Cain, eu mab hynaf, fynegi ei feddyliau a'i deimladau mewn geiriau (iii. 1–5, 8–20; iv. 6, 14, 17). Nid oes, gan hyny, un amheuaeth ynghylch y defnydd boreuol o iaith gan ddyn. Pa fodd y daeth i wneuthur defnydd o honi nis gallwn esponio. Mae llawer yn tybied mai dyfais ddynol ydoedd iaith, a chynygant hyd yn od i ddangos sut y cafodd o radd i radd ei ffurfio; myntumia eraill ei bod yn ffrwyth ysprydoliaeth dwyfol; ac y mae y ddwy blaid yn dwyn yn mlaen resymau er profi cywirdeb eu golygiadau; ond y ffaith yw, mae dechreuad iaith tu hwnt i allu dyn idd ei esponio; a gwell yw cydnabod ein hanwybodaeth, na mabwysiadu amcan-dybiau dros y rhai nid oes dim un prawf.

Mae yn naturiol i gasglu taw un iaith oedd ar y cyntaf yn y byd. Ymddengys mai felly yr oedd hyd yn od ar ol y diluw: 'A'r holl ddaiar oedd o un iaith ac o un ymadrodd.' Ond yn awr y cymerodd le gymysgiad ieithoedd yn Babel. Ond nis medrwn ddweud yn mha beth yr oedd y cymysgiad yma yn gynwysedig; digon yw gwybod nad ydoedd yr adeiladwyr yn Babel yn alluog i gario eu gwaith yn mlaen gan na fedrent ddeall eu gilydd, ac i'r 'Arglwydd eu gwasgaru hwynt oddi yno ar hyd wyneb yr holl ddaiar' (xi. 1–9). Mae yr ieithoedd a'r amryw-ieithoedd (*dialects*) a siaradir yn awr yn y byd yn anneirif, gan gymaint y mae y cymysgiad wedi cynyddu

Mae yn anmhosibl penderfynu pa beth oedd iaith wreiddiol dynolryw. Mae rhai yn dweud un iaith, ac eraill iaith arall. Mae yr Hebraeg wedi cael yr anrhydedd gan y rhan fwyaf o gael ei chyfrif yr iaith gyntaf ar gyfrif ei symledd, ac hefyd oblegid fod yn mysg dysgedigion fwy a'i hastudiant nac un iaith arall, ac hefyd oblegid teimlad cyhoeddus. Ond y mae y gelfyddyd o eiryddiaeth gydmariaethol, yr hon sydd yn un newydd, wedi taflu goleu newydd ar y testun tywyll ac anhawdd hwn, er y rhaid addef ei bod etto yn mhell o fod wedi cyrhaedd perffeithrwydd, neu hyd yn od ddynesiad at addfedrwydd. Er fod llawer o gynydd wedi cael ei wneud mewn olrhain a dansoddi gwahanol deuluoedd o ieithoedd, etto mae yr amser i ddynesu at y pwnc mawr o ddechreuad cyffredin ieithoedd heb ddyfod etto. Yn y cyfamser, mae yn deilwng o sylw fod yr ysgoleigion ac sydd yn gymhwys i roddi barn ynghylch cynyrchion diweddol geiryddiaeth gydmariaethol, yn credu fod pob chwiliad yn tueddu i brofi taw un iaith yn unig oedd ar y cyntaf. Nid oes un teulu o ieithoedd wedi cael eu chwilio mor eang a'r Indo-Europeaidd, neu y teulu Aryan, y rhai a gynwysant ieithoedd India, Persia, Asia Leiaf, a phrif ieithoedd Europe, hen a diweddar. O'r teulu mawr yma o ieithoedd y cyntaf a'r henaf a wyddys am dani yw y Sanscrit; a thra mae hi ei hun wedi myned dan lawer o gyfnewidiadau, mae wedi myned dan fwy o gyfnewidiadau fyth yn y gwahanol ieithoedd a'r amryw-ieithoedd sydd wedi tarddu o honi yn uniongyrchol neu yn anuniongyrchol, neu a debygolant iddi, oblegid fod iddynt yr un dechreuad (*Edin. Rev.* xciv. 297, 309, 310, 312).

IAITH YR IUDDEWON.—Nis gallwn ddweud llawer yn nghylch natur ac helaethrwydd cymysgiad ieithoedd yn Babel; ond mewn amseroedd olynol ymddengys i'r un iaith ffynu yn gyffredinol iawn o Babilonia yn y dwyrain hyd Ganaan a Syria yn y gorllewin. Yr enw cyffredin oedd wedi cael ei roddi i'r iaith hon ydoedd Aramaic; ond nis gall fod fawr amheuaeth na ddarfu mewn rhan mor eang o wlad gyfodi amryw gangen-ieithoedd (*dialects*), wedi eu nodweddu gan yr un gwreiddiau, ac yn cyduno mewn grammadeg, etto yn amrywio cryn lawer o ran swniad, yn aml trwy gyfnewidiad llythyrenau. Y prif gangen-ieithoedd oedd yr Aramaic ddwyreiniol—h.y., y Fabilonaeg neu y Galdeaeg; a'r orllewinol—h.y., y Syriaeg. Gallasai nad oedd y gwahaniaeth rhyngddynt yn fawr ar y cyntaf, ond tebygol iddo gynyddu ynghwrs oesoedd (*Bib. Cab.* ii. 1, 3). Gellir cyfrif yr Hebraeg yn gangen neu amryw-iaith o'r rhai hyn. Daeth teulu Abraham, gan gynwys Lot, allan o Ur y Caldeaid; etto pan ddaethant i wlad Canaan, hwy a'u disgynyddion—teuluoedd Isaac a Jacob ar un llaw, ac ar y llaw arall y gwahanol lwythau Canaaneaidd â pha rai yr oedd a wnelent—nid ymddengys y profent un anhawsder i ddeall eu gilydd. Yr un modd, pan ddanfonodd Abraham ei was 'Eleazar o Damascus' i'w wlad ac at ei berthynasau i ymofyn gwraig i Isaac, a phan aeth Jacob, lawer o flyneddau ar ol hyn, i Padanaran at berthynasau ei fam, ymddengys y gallent ymddiddan â'u gilydd gyd a'r rhwyddineb mwyaf. Mae yr amgylchiadau hyn yn dangos fod yr un iaith o ran sylwedd yn ffynu yn y ddwy wlad. Mae y casgliad hwn yn cael ei gadarnhau gan y ffaith fod pethau yn wahanol yn yr Aipht. Yno y darllenwn ni am y waith gyntaf am ddeonglwr. Pan yr aeth meibion Jacob i lawr i'r Aipht i brynu yd, a phan dan ddylanwad cydwybod ddeffroiedig, y darfu iddynt gyfaddef eu heuogrwydd i'w gilydd, 'ac nis gwyddent hwy fod Joseph yn eu deall, am fod cyfieithydd rhyngddynt' (Gen. xlii. 23). Gelwid disgynyddion Abraham trwy Isaac yn Hebreaid; ac yn ol yr enw hwn yr adwaenid hwynt yn awr a chwedi hyn; ymddengys taw dyma'r enw cyffredin wrth ba un yr adwaenid hwynt (xxxix. 14, 17; xl. 15; xliii. 32; Exod. i. 16, 19; x. 3). Wedi i'r bobl gael eu galw yn Hebreaid, cymhwyswyd yr enw, yn ol arferiad cyffredin, at eu hiaith. Ni elwir hi felly byth yn yr H. D. Gelwir hi yn 'iaith Canaan,' ar ol y wlad lle y siaredid hi (Esa. xix. 18); ac 'iaith yr Iuddewon,' ar ol i deyrnas Judah ddyfod yn brif gynrychiolydd y genedl Israelaidd (2 Bren. xviii. 26, 28; Neh. xiii. 24). Cymhwysir yr enw Hebraeg (*ἑβραϊστί*) yn gyntaf at yr iaith yn rhagymadrodd Jesus mab Sirac yn yr Apocrypha. Arfera Josephus, yr un modd, yr ymadrodd *γλῶττα τῶν ἑβραίων, tafodiaith yr Hebreaid.* Yn y T. N. *ἑβραϊστί* (Ioan v. 2; xix. 13, 17, 20), ac *ἑβραὶς διάλεκτος* (Act. xxi. 40; xxii. 2; xxvi. 14), a ddynoda nid yr iaith yn mha un yr oedd yr H. D. wedi ei ysgrifenu, ond yr iaith a siaredid ar y pryd yn Palestina, a'r hon a elwid yn gyffredin yn Syro-Caldeaeg (Horne, *Introd.* ii. 3).

Yn mha le, pa bryd, a chan bwy y dyfeisiwyd gyntaf y gelfyddyd fawr o ysgrifenu sydd bwnc y mae llawer o amcan-dybied wedi bod yn ei gylch, a llawer o wahaniaeth golygiadau mewn perthynas iddo. Mae y Pheniciaid, y Syriaid, yr Hebreaid, yr Aiphtiaid, y Persiaid, a'r Hindooaid, wedi honi y flaenoriaeth i'r darganfyddiad, ond y mae y rhesymau â pha rai y ceisir cynnal hawliau y gwahanol bleidiau yn rhy weinion i sefydlu yr un o honynt (*Edin. Encyc.* art. 'Alphabet,' i. 555). Nid yw yn anheilwng o sylw nad oes genym yn Llyfr Genesis un prawf o fodolaeth y gelfyddyd o ysgrifenu. Nid ydym yn darllen am gymaint a llythyr rhwng un person a'r llall, nid hyd yn od rhwng Abraham neu Isaac a'u perthynasau yn Mesopotamia, na rhwng teuluoedd Isaac a Jacob yn ystod ei breswyliad o ugain mlynedd yn Padanaran; nac etto rhwng Jacob a Joseph wedi i'r olaf gael ei ddarganfod yn yr Aipht. Ymddengys y dygid yn mlaen bob cymdeithas rhwng y gwahanol bleidiau hyn trwy weinidogaeth cenadau. Yr esampl henaf o iaith ysgrifenedig a wyddid fod yn bodoli ydoedd y Deg Gorchymyn; a'r llyfrau hynaf yn ein meddiant ni ydyw pum llyfr Moses. Mae y ffurf-ymadrodd a ddefnyddir gan Moses mewn perthynas i'r ddwy lech gareg ar ba rai yr ysgrifenwyd y ddeddf yn hynod. Dywed eu bod wedi 'eu hysgrifenu â bys Duw' (Exod. xxxi. 18). Nid oes un rheswm, fodd bynag, dros dybied taw amser rhoddiad y ddeddf ydoedd cyfnod dyfeisiad y gelfyddyd o ysgrifenu. Yn Exod. xvii. 14, gyda golwg ar orchfygiad Amalec yn Rephidim gan yr Israeliaid, yr hyn oedd cyn rhoddiad y gyfraith, dywedir wrthym: 'A'r Arglwydd a ddywedodd wrth Moses, Ysgrifena hyn mewn llyfr, yn goffadwriaeth, a mynega i Josua, canys gan ddileu y dileaf goffadwriaeth Amalec oddi tan y nefoedd.' Gan na chyfarfyddwn ni â dim o olion y gelfyddyd o ysgrifenu yn mhlith y patrierch cyn amser eu sefydliad yn yr Aipht, a chan y cawn fod y gelfyddyd o ysgrifenu yn adnabyddus i'r Israeliaid mor fuan ar ol eu hymadawiad o'r wlad hono, mae yn naturiol i gasglu taw yn yr Aipht y cyrhaeddasant wybodaeth o honi. Trwy bedwar llyfr olaf Moses y mae nid yn unig gyfeiriadau mynych at ysgrifenu, megis yn Exod xxiv. 4; xxvii. 9–12; xxxii. 32; xxxiv. 27, 28; Num. xxxiii. 2; Deut. xvii. 18, 19; xxiv. 1, 3, yr oll o ba rai a gynwysant wybodaeth o'r gelfyddyd o ddarllen, oblegid ofer ydoedd ysgrifenu os nad oedd neb yn medru darllen; ond rhoddid cyfarwyddiadau pendant iddynt i ysgrifenu y geiriau a orchymynid iddynt 'ar byst eu tai ac ar eu pyrth' (Deut. vi. 9; xi. 20), yr hyn a ymddangosai yn cynwys fod y gelfyddyd o ysgrifenu wedi gwneud rhyw ychydig o gynydd yn eu plith.

Cyhyd ac y myntumiodd yr Israeliaid eu hannibyniaeth gwladyddol parhaodd yr iaith Hebraeg, os gallwn farnu oddiwrth y gweddillion sydd i'w cael etto yn llyfrau yr H. D., os nid yn gwbl ddilwgr, o'r hyn lleiaf yn rhydd oddiwrth unrhyw gyfnewidiadau neillduol yn y pethau nodweddawl hyny a'u gwahaniaethant oddiwrth ieithoedd eraill. Oddiwrth amgylchiad a enwir yn hanes Hezeciah, ymddengys y gwahaniaethai y gangen-iaith Hebraeg yn fawr oddiwrth gangen-ieithoedd Aramaic eraill, etto nid i gymaint graddau fel nas medrai y dospeirth mwy gwybodus siarad a deall iaith eu gilydd, er nad allasai y bobl gyffredin wneud hyny. Rabsaceh, gwas brenin Assyria, wedi danfon cenadwri yn enw ei feistr at ddeiliaid Hezeciah yn Jerusalem, 'Eliacim, a Sebna, a Joah, a ddywedasant wrth Rabsaceh, Llefara, attolwg, wrth dy weision yn ארמית (yn *Aramaeg; C. C. Syriaeg*), canys yr ydym ni yn ei deall hi, ac nac ymddiddan â ni yn iaith yr Iuddewon, lle y clywo y bobl sydd ar y mur. Ond mor bell y bu Rabsaceh o gydsynio â'r cais hwn fel y safodd i fynu ac y gwaeddodd â llef uchel yn iaith yr Iuddewon, 'Gwrandewch air y brenin mawr, brenin Assyria,' &c. (2 Bren. xviii. 17–19, 26–28). Mae hefyd yn deilwng o sylw y traddoda Jeremiah, wrth fynegi i'r Iuddewon oresgyniad eu gwlad gan y Caldeaid, y genadwri hon: 'Wele, mi a ddygaf arnoch chwi, tŷ Israel, genedl o bell, medd yr Arglwydd; cenedl nerthol ydyw, cenedl a fu er ystalm, cenedl ni wyddost ei hiaith, ac ni ddealli beth a ddywedant' (Jer. v. 15); a phan gaethgludwyd Daniel ac eraill i Babilon, rhoddodd Nebuchodonosor orchymyn ar iddynt 'ddysgu ar lyfr ac yn iaith y Caldeaid' (Dan. i. 3, 4). Dywedir wrthym hefyd y gwnai yr astronomyddion Caldeaidd yn Babilon, wrth gyfarch Nebuchodonosor, 'lefaru wrth y brenin yn Aramaeg' (C. C. *Syriaeg;* ii. 4); ac ar ol dychweliad yr Iuddewon o Babilon gwna eu gwrthwynebwyr yn Palestina, pan yn ysgrifenu llythyr at Artaxerxes brenin Persia, ddefnyddio hefyd yr iaith Aramaic: 'Ac ysgrifen y llythyr a ysgrifenwyd yn Aramaeg (C. C. *Syriaeg*), ac a eglurwyd yn Aramaeg' (C. C. *Syriaeg;* Ezra iv. 7).

Nis gallasai caethiwed yr Iuddewon yn Babilon lai na gwneud llawer o gyfnewidiadau ynddynt, ac yn mhlith pethau eraill arweiniodd i lawer o gyfnewidiad yn eu hiaith. Daeth y Syro-Caldeaeg, fel y gelwir hi yn gyffredin, i gael ei defnyddio yn lle yr Hebraeg. Nid yw yn hawdd penderfynu pa bryd y peidiodd yr Hebraeg a bod yn iaith siarad yr Iuddewon. Yr ydys wedi arfer dyddio hyn o amser y caethiwed, ac mae yn ddigon tebygol taw y pryd hwnw y dechreuodd y cyfnewidiad gymeryd lle; ond er y gallai yr Iuddewon yn Babilon ddyfod yn gynefin â'r gangen-iaith Galdeaeg, neu yr Aramaeg ddwyreiniol, ac y gallai llawer roddi heibio eu mam iaith, etto gwnai eraill barhau i'w defnyddio fwy neu lai (Horne, ii. 11). Mae yn sicr yr arferid hi mewn llyfrau wedi eu hysgrifenu ar ol y caethiwed, megis yn Haggai, Zechariah, a Malachi, ac yn Ezra, Nehemiah, ac Esther; ac y mae fod llyfrau yn cael eu hysgrifenu mewn iaith yn cynwys y dysgwylid fod darllenwyr yr iaith hono i'w cael hefyd. Yn y tri llyfr blaenaf danfonir llawer cenadwri at bobl Israel, y rhai yn ddiamheu a draddodwyd i glywedigaeth y sawl y bwriedwyd hwynt ar eu cyfer, ac os caniateir hyn, mae yn canlyn y deallid yr hen iaith gan niferi o honynt, ac y gallai ei bod yn cael ei llefaru fwy neu lai ganddynt. Efallai iddi gael ei chadw yn hwyaf gan y dosparth mwy dysgedig a gwrteithiedig, ac i'r gangen-iaith Aramaic yn y cyfamser ymdaenu yn gyffredin, ond nid yn gyfangwbl, yn mysg corph mawr y bobl.

O'r tu arall, mae arwyddion o ddechreuad cyfnewidiad yn yr iaith. Yr oedd Daniel ac Ezra eich dau yn gaethion yn Babilon, ac y mae rhan o'r llyfrau a ysgrifenasant yn Hebraeg a rhan yn Galdeaeg. Ar ol dychweliad yr Iuddewon i Jerusalem, pan y darllenodd Ezra y gyfraith ar eu dymuniad i dyrfa fawr, cynorthwyid ef gan y Lefiaid ac eraill y rhai a 'ddysgent y gyfraith i'r bobl; a hwy a ddarllenasant yn eglur yn y llyfr yn nghyfraith Duw, gan osod allan y synwyr, fel y deallent wrth ddarllen' (Neh. viii. 1–8). Cyfeiria hyn efallai nid yn gymaint at esponio y gyfraith, efallai nad at hyny o gwbl, ond at eu deongliad o'r Hebraeg i'r Galdaeg, yr hon a ddeallid yn well gan y bobl gyffredin na'r iaith wreiddiol.

Coleddid am hir amser ac yn gyffredin y dyb ddarfod i Ezra newid ffurf llythyrenau Hebraeg, a defnyddio yn eu lle y llythyrenau ysgwar neu Galdeaeg presenol; ond gorphwys y dyb hon ar sylfaen annigonol. Yr oedd yr Iuddewon yn llawer rhy dueddol i briodoli i Ezra bob cyfnewidiad neu amgylchiad pwysig mewn cysylltiad â'u llyfrau santaidd ar ol y caethiwed yn Babilon. Mae beirniaid diweddar gan hyny wedi amheu cywirdeb y dyb hon, a chwedi ymddifyru mewn amryw amcan-dybiau mewn perthynas i'r cyfnewidiad yn ffurf y llythyren, etto mae eu rhesymiadau ar y pwnc yn bob peth ond penderfynol. Mae yn rhaid i ni gan hyny restru pwnc y cyfnewidiad yn mhlith y pethau ansicr, y rhai, yn eu cysylltiad ag hen amseroedd yn enwedig, ydynt mor lliosog.

Er nas medrwn olrhain cynydd yr iaith Syro-Caldeaeg yn mhlith yr Iuddewon mewn amseroedd ar ol y caethiwed, etto yn nyddiau ein Iachawdwr a'i apostolion deallir yn gyffredin taw hi ydoedd tafod-iaith y wlad. Defnyddid y *targums*, neu yr esponiadau Caldeaeg ar yr H. D. yn gyffredin yn synagogau Palestina, ac yn mhlith dysgedigion, er mwyn eu deongli i'r bobl a'u gwneud yn ddealladwy iddynt. Yn y T. N. mae genym amryw esamplau o eiriau ac ymadroddion, a rhai o honynt wedi eu defnyddio gan Grist ei hun, y rhai a brofant yr un peth; megis, 'Eli, Eli, lama sabachthani? hyny yw, Fy Nuw, fy Nuw, paham y'm gadewaist?' (Matt. xxvii. 46); 'Talitha, cwmi; yr hyn o'i gyfieithu yw, Yr eneth, yr wyf yn dywedyd wrthyt, cyfod' (Marc v. 41); 'Ephphatha, hyny yw, Ymagor' (vii. 34); 'Gelwir y maes hwnw yn eu tafod briodol hwy, Aceldama, hyny yw, Maes y gwaed' (Act. i. 19). Yn Josephus hefyd ceir nifer o eiriau yn iaith ei wlad ef, ac yn perthyn naill ai i'r Aramaeg ddwyreiniol yn gyfangwbl, neu yn gyffredin i'r gangen-iaith hono a'r Hebraeg (*Bib. Cab.* ii. 36, 45, 53, 66, 69). Mae yr amgylchiadau hyn ac eraill a ellid eu henwi yn dangos taw yr iaith a lefarid yn Palestina yn amser ein Harglwydd a'i apostolion oedd yr un a elwir yn gyffredin yn Syro-Caldeaeg. Dyma ffaith a addefir yn gyffredinol. Nid ydym yn gwybod fod neb yn ei gwadu.

Ni siaradid iaith Palestina, mwy na rhyw iaith arall, gyd â'r un purdeb gan bob dosparth o'r bobl, ac yn mhob rhan o'r wlad. Gwnai iaith y rhan ddysgedig a gwrteithiedig o'r genedl wrth gwrs wahaniaethu oddiwrth iaith y bobl gyffredin; tra y gwahaniaethai iaith y bobl gyffredin yn ngwahanol ranau y wlad, gan ffurfio cangen-ieithoedd talaethol, heb fawr wahaniaeth rhyngddynt ond yn y swniad, ac ychydig eiriau neu ymadroddion heb fod mewn arferiad cyffredin. Mae genym esampl o'r gwahaniaeth yn y gangen-iaith hon yn y Galileaid. Cafwyd allan fod Pedr yn ddysgybl oddiwrth ei iaith Galileaidd: 'Yn wir, yr wyt tithau yn un o honynt, canys y mae dy leferydd yn dy gyhuddo' (Matt. xxvi. 73; Luc xxii. 59).

IAWN, yr hyn a heddycha gyfiawnder Duw, trwy roddi boddlonrwydd am y trosedd a gyflawnwyd yn ei erbyn trwy bechod. Mae y gair Hebraeg a gyfieithir *iawn* yn arwyddo cuddio, ac yn awgrymu fod ein pechodau, trwy iawn priodol, yn cael eu cuddio oddiwrth gyfiawnder dialeddol Duw. Ni wnaeth yr iawn a wneid gan yr offrymau seremoniol mewn gwirionedd heddychu y cyfiawnder dwyfol am gamweddau a gyflawnid; gwaredu y troseddwr rhag y gosb dymhorol a grogai uwch ei ben yn unig a wnaent; a chysgodent yr iawn a roddodd Crist i gyfiawnder, a'r hwn ydoedd yn iawn dros bechodau dynion, ac oherwydd hyny a elwir yn *iawn* (Rhuf. iii. 25; 1 Ioan ii. 2; iv. 10). Mae iawn yn eglur gynwys fod ymrafael wedi cymeryd lle rhwng Duw â dyn, a'u bod yn awr mewn cymmod.

ICO'NIUM, prifddinas Lycaonia yn Asia Leiaf. Pan yrwyd Paul a Barnabas o Antiochia yn Pisidia daethant i Iconium, lle y coronwyd eu llafur a llwyddiant mawr; ond gan i nifer o'r Iuddewon a Chenedloedd fwriadu eu llabyddio, ffoisant i Derbe a Lystra, trefydd cymydogaethol Lycaonia (Act. xiii. 50, 51; xiv. 1–6).

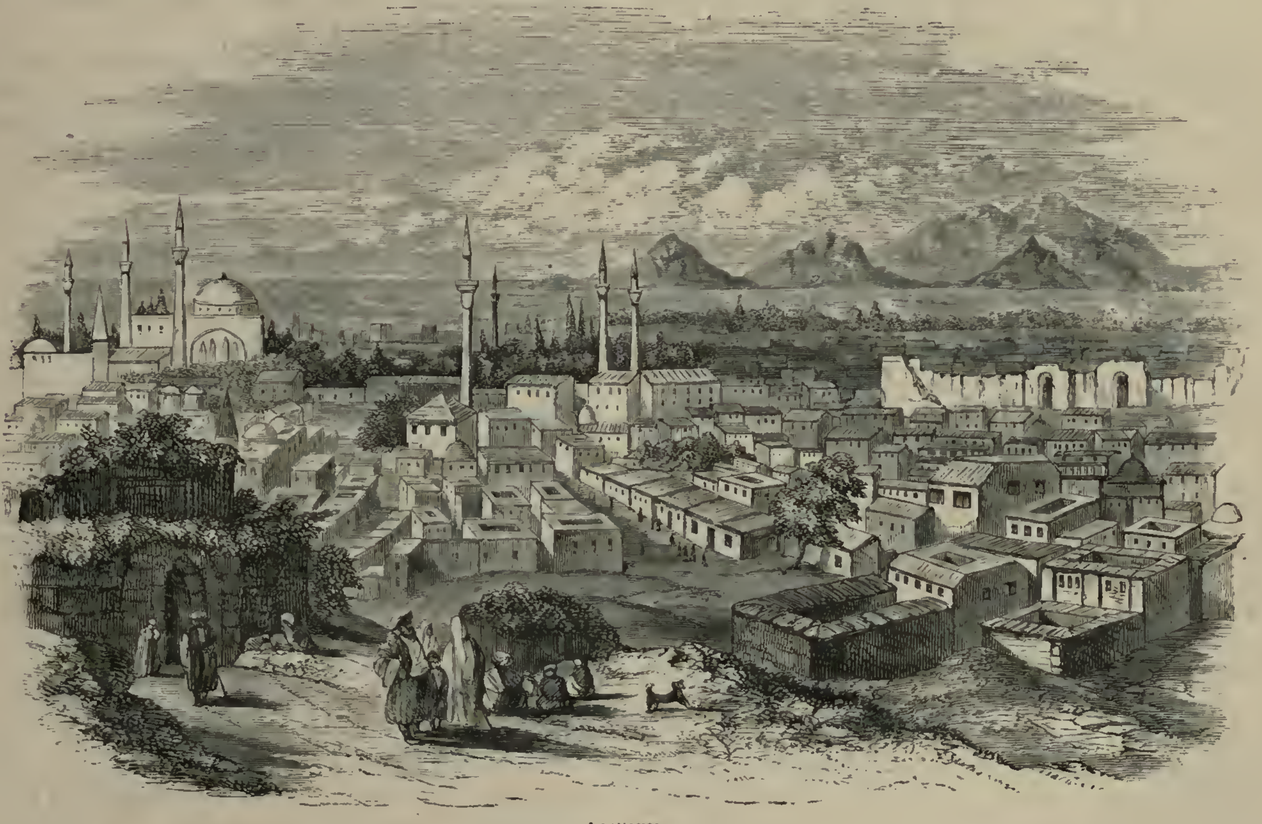
ICONIUM.

Dywedir fod y gwastadedd ar ba un y saif Iconium yr un mwyaf yn Asia Leiaf, a gwelir y ddinas hono o bellder amryw filltiroedd. Yr oedd yn gynt yn lle o gryn bwys, ac y mae yn enwog fel cryd gallu ymgodawl y Tyrciaid. Mae wedi cael ei dinystrio a'i hailadeiladu lawer gwaith, ond mae dull yr adeiladwaith wedi cael ei gwbl gyfnewid. Ychydig, neu ddim, o Iconium Groeg neu Rufeinig sydd yn aros, oddigerth yr hen argraphau a darnau o'r cerfluniau y rhai sydd wedi cael eu hadeiladu yn y muriau Tyrcaidd. Mae y dref yn un olygfa o ddinystr a dirywiad, ac yn garneddau o adfeiliau a *mosques* difrodedig. Y muriau dadfeiliedig yn unig a ddynodant faint blaenorol y dref. Ymddengys Iconium y mwyaf syrthiedig ac adfeiliedig o holl ddinasoedd mawrion Asia Leiaf, ac etto yn eu plith ceir esamplau o adeiladwaith Saracenic hynod am ei dlysni a'i degwch. Yn wir, y gweddillion hyn o adeiladwaith yr Arabiaid ydyw yr unig wrthrychau dyddorol yn y lle. Gelwir hi yn awr yn Koniyeh (Hamilton, *Res.* ii. 196, 205, 210; *Bib. Sac.* viii. 871).

IDUME'A. [EDOM.]

IESU, IESU GRIST. Mae y ddau enw hyn yn arwyddocaol; y cyntaf, yr enw priodol neu hanesyddol, ydyw ffurf ddiweddar o'r gair Hebraeg Josua—*Jehofah ei gynorthwywr*; ac fel enw dynol y Gwaredwr ceir ef yn fynychaf yn yr Efengylau, lle y dygwydd 600 o weithiau. Ar y tu arall, ni cheir Crist neu y Messiah, yr enw swyddol, yn yr Efengylau lawer dros ddeugain o weithiau. Mae yr enw Iesu wrtho ei hun yn llawer llai mynych yn yr Epistolau, lle y ceir Crist dros 200 o weithiau. Ceir yn aml y ffurf Iesu Grist, a'r ffurf Crist Iesu, er na ddefnyddir hi yn yr Efengylau o gwbl, a ddefnyddir driugain a phedwar o weithiau yn yr Epistolau. Yr oedd y cyfryw gyfnewidiadau yn naturiol. Daeth Crist yn nghwrs amser i gael ei ystyried fel enw priodol, a galwyd ei ddisgyblion ar ol ei enw yn Gristionogion yn Antiochia.

Gosodai cenedloedd eraill eu cyfnod auraidd yn mhell yn ol yn yr hen amser gynt, ond gosodai yr Hebreaid eu cyfnod auraidd hwy yn y dyfodol—amser eu Messiah addawedig. Yr addewid o'i ddyfodiad ydoedd ganolbwynt byw eu holl oraclau prophwydoliaethol, a'r gobaith am ei ymddangosiad a'u siriolai ynghanol eu holl drychinebau cenedlaethol. Yr oedd lle ei enedigaeth wedi cael ei ragfynegi gan y prophwyd Micah, a gellid ei gyfrif oddiwrth Daniel (Micah v. 2; Dan. ix. 24). Yr oedd y genedl wedi cael ei rhagrybuddio y byddai iddo gael ei eni yn Bethlehem, ei eni o forwyn, ei eni cyn dinystr yr ail deml, a chyn i deyrnwialen y llywodraeth lwythawl ymadael o Judah, ac y byddai iddo sylweddoli yr enw gogoneddus Immanuel—'Duw gyda ni' (Esa. vii. 14). Yr oeddid wedi rhagddywedyd hefyd y byddai iddo ddysgu y bobl trwy ddammegion; y byddai iddo gyflawni gweithredoedd mawrion; y byddai yn dawel, diuchelgais, ac heb rwysg a mawredd allanol; y byddai i'r bobl ei wrthod fel un na chyflawnai eu dysgwyliadau cnawdol; y byddai ei farwolaeth yn un annaturiol, yn ddienyddiad, yn ferthyrdod, ac etto yn iawn; y byddai iddo gyfodi o'r bedd, esgyn gorseddfainc llywodraeth gyffredinol, ac y byddai yn ben goruwchwyliaeth grefyddol, a weithiai ei ffordd i oruchafiaeth gyffredinol. Ni ddeallid y prophwydoliaethau hyn yn eu hystyr ysprydol gan y bobl ddewisiedig, ond fel yr oedd amser yn treiglo ffordd, camgymhwysid hwynt at waredigaeth wladyddol a goruchafiaeth dymhorol; felly pan yr ymddangosodd efe, yr hwn a hir ddysgwyliasid ac am yr hwn yr oeddid wedi bod yn hir weddio, ac y 'daeth at yr eiddo ei hun, a'r eiddo ei hun nis derbyniasant ef.' Ond efe a 'ddaeth yn nghyflawnder yr amser,' y cyfnod oedd wedi cael ei neillduo gan Duw, yr hwn y gellir yn briodol ei alw yn 'ganolbwynt anfeidroldeb, ac yn gydgyfarfydiad tragywyddoldebau,' a chyfnod hefyd ac ydoedd y cymhwysaf o bob cyfnod ar gyfer ymddangosiad 'Tywysog heddwch.' Trwy ddylanwad gweithredoedd milwraidd Alexander Fawr yr oedd yr iaith Roeg wedi dyfod yn fath o iaith gyffredinol ac felly yr oedd wedi ei pharotoi fel cyfrwng crefydd gyffredinol. Yr oedd y gallu Rhufeinig wedi dryllio y muriau gwahaniaeth a fodolai rhwng llwythau barbaraidd, ac wedi gosod terfyn ar y rhyfeloedd a ddygent yn mlaen yn erbyn eu gilydd, ac mewn canlyniad wedi asio pob cenedl wareiddiedig yn un genedl fawr, fel y gallai cenhadau y groes fyned yn rhwydd ar eu neges o hedd a chariad. Yr oedd yr hen goelgrefyddau ar yr un pryd yn colli eu gafael, yr oedd meddyliau dynion wedi eu hansefydlu, yr oedd ffydd yn y crefyddau poblogaidd yn diflanu, ac felly yr oedd ffordd cybelled a hyny wedi cael ei gwneud er derbyn efengyl newydd gras a phurdeb, ynghyd â'i Iachawdwr a'r iawn a roddai, deddf cariad, a nefoedd anfarwol o berffeithrwydd a chân.

Yn amser da Duw danfonwyd yr angel Gabriel at forwyn o Nazareth a elwid Mair, yr hon oedd wedi cael ei dyweddio i saer o'r enw Joseph, y ddau yn ddisgynedig o dŷ breninol Dafydd. Mae achyddiaethau Matthew a Luc yn cyfeirio at Joseph; a rhydd y cyntaf ei ddisgyniad ffurfiol neu gyfreithiol, a'r ail ei ddisgyniad gwirioneddol a naturiol. Nid ymddengys fod achyddiaeth bennywaid wedi cael ei ddiogelu, ac yn ol yr arfer Iuddewig rhoddir un Joseph; ond mae annerchiad yr angel yn cynwys yn eglur fod Mair yn un o ferched teulu Dafydd. Mae yn anhawdd cysoni y ddwy daflen, gan fod un Matthew wedi ei chyfansoddi ar ryw egwyddor arwyddluniol, oblegid gwneir hi fynu o bedair cenedlaeth ar ddeg dair o weithiau, neu chwech saith—rhif dirgel perffeithrwydd; felly yn y cyfnod nesaf, wedi ei wneud i fynu o saith wedi ei liosogi â saith (hyny yw, naw a deugain), ac felly yn gyfnod o gysegrwydd dirddwys, ymddangosodd Tywysog bywyd ac ymgnawdoliad cariad yn mhlith dynion.

Mae geiriau cenadwri yr angel a ffydd dawel y forwyn yn oruchel yn eu symledd, ac yn arwyddo na fyddai i Grist un tad daiarol; y byddai yn gyfranogwr dibechod ond gwirioneddol o ddynoliaeth—nid duw dau gel, ond 'bachgen wedi ei eni, mab wedi ei roddi;' y byddai iddo wirio yr enw Iesu neu Waredwr, nid trwy waredigaeth oddiwrth gaethiwed cenedlaethol, ond oddiwrth gaethwasaeth ysprydol dyfnach; ac y byddai iddo ar orsedd ei dad Dafydd, fel ei fab enwog olaf a'i etifedd, lywodraethu y byd ac ennill ei bobl yn ol at Dduw. Enw cyffredin ar y Messiah oedd 'Mab Dafydd,' a chyfarfyddwn yn aml ag ef yn yr Efengylau. Brawychwyd Joseph pan gafodd allan fod ei briodasferch ddyweddiedig yn feichiog, ond darfu rhybudd angel chwalu ei ofnau, 'ac nid adnabu efe hi, hyd oni esgorodd hi ar ei mab cyntafanedig.'

Yn awr, trigai Mair yn Nazareth, ac yn ol pob tebygolrwydd dynol gellid dysgwyl i blentyn gael ei eni yn y man lle mae y fam yn arfer byw. Ond cyflawnwyd hen brophwydoliaeth a enwai Bethlehem fel y genedigaeth-le; canys 'bu yn y dyddiau hyny fyned gorchymyn allan oddiwrth Augustus i drethu yr holl fyd.' Cafodd y cyfrifiad (*census*) hwn, er wedi ei orchymyn dan lywodraeth Rhufain, gael er hyny ei gario allan yn Judea yn ol yr arferiad Iuddewig a'r hen raniad o lwythau a thiriogaeth. Felly hysbysir ni i 'bawb fyned i'w trethu, bob un i'w ddinas ei hun. A Joseph a aeth i fynu o Galilea, o ddinas Nazareth, i Judea, i ddinas Dafydd, yr hon a elwir Bethlehem (am ei fod o dŷ a thylwyth Dafydd), i'w drethu gyda Mair, yr hon a ddyweddiasid yn wraig iddo, yr hon oedd yn feichiog' (Luc ii. 3–5). Nid oes genym ofod i roddi hanes y dadleuon ynghylch llywodraethiad Cyrenius, dan yr hwn y dywedir i'r trethiad gymeryd lle. Digon yw dywedyd ei fod, yn ol darganfyddiad Zumpt, yn debygol iawn yn awr i Cyrenius (Quirinius) fod ddwywaith yn llywodraethwr Syria, yn gyntaf am bedair blynedd ynghylch amser genedigaeth Crist, a'r ail waith yn mhen amryw flyneddau wedi hyny.

Yn ystod arosiad Joseph a Mair yn Bethlehem er mwyn cael eu trethu, trigasant yn y lletty neu'r *caravanserai* (*inn* y Dwyrain), yr hon yw cyrchle cyffredin teithwyr yn y Dwyrain. Ond nid oedd dim lle i Mair mewn man mor derfysglyd, ac yn y rhan o hono ac ydoedd at wasanaeth anifeiliaid y ganwyd Iesu.

Mae y flwyddyn a'r mis y ganwyd Crist yn ansicr. Penwyd y cyfnod cyffredin gan yr Abad Dionysius Exiguus yn y chwechfed ganrif, a chyfeiria yr enedigaeth at y flwyddyn 754 o oed Rhufain, yr hyn sydd bedair blynedd yn rhy ddiweddar. Oblegid bu farw Herod yn y flwyddyn 750 o oed Rhufain, ac y mae yn sicr i Grist gael ei eni cyn marwolaeth Herod. Dywedir i Herod osod i farwolaeth ddau wrthryfelwr ar amser diffyg ar y lleuad, a chyfrifir i'r diffyg hwn gymeryd lle ar noson y 12fed–13eg o Fawrth, O.R., ac erbyn y pedwerydd o'r mis Ebrill canlynol yr oedd y gormes-deyrn penwyn wedi marw; ac yr oedd Crist wedi ei eni gryn yspaid o amser cyn hyn. Yr oedd Herod yn Jerusalem pan ddaeth y doethion o'r Dwyrain yno, ac yn fuan ar ol hyny aeth i'r ffynonau cynnes yn agos i Jericho lle y cymerodd ei farwolaeth le. Ond y mae, fodd bynag, yn anmhosibl dweud pa bryd yr ymddangosodd y seren gyntaf, a pha gymaint ó amser a dreuliodd y doethion ar eu taith o'u gwlad eu hunain i Bethlehem. Yr ydys wedi tybied weithiau taw goleu dysglaer wedi ei gynyrchu gan gydgyfarfodiad rhai o'r planedau mawrion ydoedd y seren a gyhoeddodd enedigaeth y Gwaredwr. Daeth Jupiter a Sadwrn i gydgyfarfyddiad yn yr arwydd Pisces dair gwaith yn 747 O.R., ac yn ngwanwyn 748 chwanegwyd Mars. Oddiwrth y cyfrifiad hyn gwnaeth y serydd Kepler osod yr enedigaeth yn 748 O.R., ac Ideler, yn ei *Chronologie*, yn 747 O.R. Ond yn ol yr awdurdodau uchaf yn Greenwich, ni ddaeth y cyrph nefol hyn yn nes at eu gilydd na hanner tryfesuredd ymddangosiadol y lloer, felly nis gallasent ymddangos i'r llygad fel un seren. Heblaw hyny, nis gallasai yr ymddangosiadau seryddol hyn atteb i gyflawn ystyr y geiriau (Matt. ii. 9), 'Ac wele, y seren a welsent yn y dwyrain, a aeth o'u blaen hwynt, hyd oni ddaeth hi a sefyll goruwch y lle yr oedd y mab bychan.' Ar yr un pryd gwnaethai y cyfryw ymddangosiadau dynu sylw ser-syllwyr; ac y mae yn hynod y gwnai Jupiter a Sadwrn yr amser hwnw gyfodi ynghyd yn nechreu yr haf o flaen yr haul: a chaniatau pedwar mis ar gyfer taith y doethion, byddent yn y *meridian* ac uwch ben Bethlehem ynghylch wyth o'r gloch y nos. Efallai, gan hyny, i'r enedigaeth gymeryd lle yn 750, neu yn y flwyddyn flaenorol. Gesyd y tadau Irenæus, Tertullian, Clement, ac Eusebius hi yn 751 neu 752 O.R.

Nid oes dim tebygolrwydd iddo gael ei eni yn Rhagfyr. Ymddengys y cedwid dydd ei enedigaeth fel gwyl-ddydd ar y 6fed o Ionawr; ond gwahanwyd y dyddiau yn nghynghor Nice, O.C. 325. Mae amser yr enedigaeth wedi ei benodi yn y Pasg, ar Wyl y Pebyll, neu (ac y mae Usher wedi mabwysiadu y dyb olaf) ar Wledd yr Iawn, ar y 10fed o Tisri, ac yn cyfatteb i ddiwedd ein mis Medi ni. Mae Syr Isaac Newton wedi cyfrif yn gywrain iawn am y dewisiad o'r 25ain o Ragfyr, sef y byr-ddydd gauaf (Alban Arthan), trwy ddangos fod gwyl yr Enedigaeth a'r rhan fwyaf o'r lleill wedi eu penodi yn ddechreuol ar brif-nodau cyfrif y flwyddyn; a chwedi cael eu trefnu felly yn ol ewyllys *mathematicians*, cawsant eu mabwysiadu wedi hyn gan Gristionogion fel yr oeddynt wedi eu gosod yn y *calendar* (*Prophecies of Daniel*, c. ii. part 1). Wedi rhoddi rhestr o'r ymerawdwyr Rhufeinig, hyd farwolaeth Commodus, O.C. 192, a chwedi dweud yn mha flyneddau o deyrnasiad rhai ymerawdwyr y ganwyd, neu y bedyddiwyd, neu y croeshoeliwyd ein Iachawdwr, dywed Clemens Alexandrinus:—'Mae rhai mor ofer gywrain a phenodi nid yn unig flwyddyn ond dydd genedigaeth ein Iachawdwr, yr hyn, meddynt hwy, a gymerodd le yn yr wythfed flwyddyn ar hugain o deyrnasiad Augustus, ar y 25ain o Pachon (20fed o Fai). Ac y mae canlynwyr Basilides yn cadw hefyd dydd ei fedydd fel gwyl-ddydd, gan dreulio y noson flaenorol i ddarllen; a dywedant taw y bymthegfed flwyddyn o deyrnasiad Tiberius Cesar, ar y 15fed o Tibi (10fed o Ionawr) ydoedd yr amser; ond dywed eraill taw yr 11eg (6fed) o'r mis hwnw oedd yr amser. Yn mhlith y rhai a fanwl gyfrifant amser ei ddyoddefaint, dywed rhai taw yr unfed flwyddyn ar bymtheg o deyrnasiad Tiberius Cesar, y 25ain o Phemenoth (22ain o Fawrth); eraill a ddywedant, y 25ain o Pharmuthi (21ain o Ebrill); ac eraill taw y 19eg o Pharmuthi (15fed o Ebrill) y darfu i'r Iachawdwr ddyoddef. Dywed rhai o honynt iddo gael ei eni yn Pharmuthi, y 24ain neu y 25ain dydd (Ebrill 20fed neu 21ain). O'r hyn lleiaf, yr amser mwyaf anhebygol ydyw mis Rhagfyr, oblegid dyna'r tymhor oer, ac y mae y nosweithiau yr amser hyny yn rhy arw i'r bugeiliaid a'r deadelloedd fod allan yn yr awyr agored. Dechreua'r bugeiliaid wersyllu allan ynghylch y tymhor y mae y dydd a'r nos o'r un hyd, ac y mae yn fwy tebygol taw yr amser hwn—mis genedigaeth y genedl a gedwid fel gwyl amser yn y pasg blyneddol a thymhor dychweliad bywyd i natur farw—ydoedd amser genedigaeth yr Adfywiwr mawr ei hun. Wedi clywed y newyddion rhyfeddol aeth y bugeiliaid, yn llawn ffydd edmygol a gostyngeiddrwydd i weled y baban, a chanlynwyd hwynt gan y 'doethion o'r dwyrain,' y rhai hefyd a dalasant warogaeth iddo.

Darfu 'i ddyfodiad y doethion yma i Jerusalem er mwyn chwilio yn mha le yr oedd y brenin newydd eni frawychu Herod, a than gochl defosiwn gorchymynodd hwynt i fyned i Bethlehem, cael allan y plentyn, a dwyn gwybodaeth yn ol iddo, fel, meddai y rhagrithiwr gwaedgar, 'y gallwyf finau ddyfod a'i addoli ef.' Wedi cael ei siomi, gyrodd filwyr i gyflawni galanastra ddiwahan; a chan obeithio cynwys y baban dwyfol trwy adael digon o le iddo ei hun, efe 'a laddodd yr holl fechgyn oedd yn Bethlehem, ac yn ei holl gyffiniau, o ddwy flwydd oed a than hyny, yn ol yr amser a ymofynasai efe yn fanwl a'r doethion.' Ni sonir am y weithred hon gan Josephus, oblegid mewn cymydogaeth fechan fel Bethlehem nis gallasai fod yno lawer o blant mor ifeinc; ac y mae creulonder y weithred mewn perffaith gydgordiad â bywyd a chymeriad yr hwn yr oedd ei deyrnasiad yn un o waed; yr hwn oedd wedi gosod i farwolaeth ei wraig a'i feibion; yr hwn oedd ychydig amser cyn hyny wedi llosgi yn fyw ddeugain o wladgarwyr neu anniddigwyr yn ei brifddinas, y rhai, wedi eu cyffroi gan areithiau dau athraw o'r gyfraith, oeddynt wedi tynu lawr un eryr auraidd oedd uwch ben porth y deml; a'r hwn cyn ei farwolaeth a gauodd yn yr *hippodrome* fawrion y genedl, gan orchymyn ar fod iddynt gael eu dienyddio pan fyddai efe farw, er mwyn sicrhau galar ac wylo, nid, fel y gwyddai yn dda, o'i herwydd ef, ond o'u herwydd hwy. Rhydd Macrobius hefyd *bon-mot* (gairdro) o eiddo Augustus, sef y buasai yn well ganddo fod yn *ὗς* yn hytrach na *υἱός* Herod—'yn hwch yn hytrach na mab i Herod'—gan roddi i ni gipolwg ar yr argraph a wneid yn Rhufain gan y creulonderau a felldithiai balas y brenin Iuddewig, a chan efallai gyfeirio hefyd at y baban-laddiad ysgeler yn Bethlehem.

Yr oedd y plentyn Iesu wedi cael ei enwaedu a'i gyflwyno yn y deml cyn y ffoedigaeth i'r Aipht, ac ar eu dychweliad adref aethant i'w hen drigle yn Nazareth. Nid oes genym ddim hanes am fabandod Crist, nac am dano pan yn llanc, oddigerth ei ymweliad a Jerusalem pan yn ddeuddeg oed, ynghyd â'r haeriad cyffredin (Luc ii. 51, 52): 'Ac efe a aeth i waered gyda hwynt, ac a ddaeth i Nazareth, ac a fu ostyngedig iddynt. A'i fam ef a gadwodd yr holl eiriau hyn yn ei chalon. A'r Iesu a gynyddodd mewn doethineb a chorpholaeth, a ffafr gyda Duw a dynion.

Oddiwrth y gofyniad, 'Onid hwn yw y saer?' (Marc vi. 3), ymddengys i Grist pan dyfodd i fynu ddilyn galwedigaeth ei dad, gan ennill ei fara trwy chwys ei wyneb, a santeiddio a dyrchafu llafur dynol, a chymhwyso ei hun i gydymdeimlo â'r mwyafrif o ddynolryw, y rhai a orfodir i lafurio er mwyn ennill eu cynnaliaeth. Mae y rhan hon o fywyd ein Iachawdwr, na ddywedir dim yn yr efengylau cydolygol (*synoptical*), yn cael ei gwneud yn sylfaen chwedlau gwrthun a choelgrefyddol yn yr efengylau apocryphaidd. Ni wnawn roddi esampl o'r pethau a adroddir yn Efengyl St. Thomas:—'Mae ei ofn ar bawb. Un diwrnod, fel yr oedd yn chwareu gyda phlant eraill ar ben tŷ, cwympodd un o'r plant, a bu farw; mae y gweddill yn ffoi. Pan gyhuddir yr Iesu o'r weithred, geilw y corph marw i fywyd er mwyn gwrthddywedyd ei gyhuddwyr. Dro arall gwel dorf o bobl o gwmpas dyn ifanc, yr hwn sydd newydd ollwng bwyall i ddisgyn ar ei droed, ac y mae yn gwaedu i farwolaeth; mae yn ei iachau. Pan yn chwech mlwydd oed mae ei fam yn ei ddanfon i hol dwfr; dygwydd dori y llestr, ond dug y dwfr yn mhlygiadau ei wisg. A allan un diwrnod gyd â'i dad i hau, ac oddiwrth un gronyn casgl gant homer, y rhai a rydd i'r tylodion. Etto, pan yr oedd Joseph yn gwneud gwely i wr goludog, yr oedd un dernyn yn rhy fyr; ymaflodd Crist ynddo, ac estynodd ef i'r hyd gofynedig. Danfonir ef gan Joseph at ysgolfeistr, yr hwn a gynyg ddysgu iddo lythyrenau yr egwyddor. Dywed Iesu wrtho, "Esponia di i mi nerth A, a minnau a esponiaf i tithau nerth B." Tarawa y meistr ef, ond lleddir ef yn farw am hyny.

Yr oedd blwyddyn gymeradwy yr Arglwydd wedi dyfod o'r diwedd, a chyfodwyd ail Elias i barotoi y bobl ar gyfer eu gwaredwr mawr. Sefydlir yr amseryddiaeth fel hyn: 'Yn y bymthegfed flwyddyn o ymerodraeth Tiberius Cesar, a Phontius Pilat yn rhaglaw Judea, a Herod yn detrarch Galilea, a'i frawd Phylip yn detrarch Iturea a gwlad Trachonitis, a Lysanias yn detrarch Abilene, dan yr arch-offeiriaid Annas a Chaiaphas, y daeth gair Duw at Ioan fab Zacharias, yn y diffaethwch' (Luc iii. 1, 2). Dechreuodd y bymthegfed flwyddyn o deyrnasiad Tiberius ar y 9fed o Awst, 781 o oed Rhufain, a thrwy gyfrif deng mlynedd ar hugain yn ol, gosodem yr enedigaeth yn 751 O.R. Ond teyrnasodd Tiberius ddwy flynedd gyd ag Augustus, a dechreuodd y teyrnasiad unedig yn 764 O.R. Yn ol y cyfrif yma gwneir i Ioan ymddangos ynghylch y flwyddyn 780, pan yr oedd Crist ynghylch deg ar hugain oed. Darfu i bregethu Ioan Fedyddiwr mewn ychydig amser i ddeffroi y genedl. Daeth ar eu gwarthaf fel taran-floedd o'r anialwch, oblegid adnewyddiad ydoedd o'r hen bregethiad prophwydoliaethol ac oedd wedi bod yn ddystaw am ganrifoedd. Testun mawr Ioan ydoedd y Messiah ac oedd wedi ymddangos, a'r hwn oedd etto heb ei gydnabod yn gyhoeddus. Tybiai rhai mai efe oedd y Crist, ond gwadai yntau hyny yn bendant. Ar yr amser appwyntiedig, efallai ynghylch 780 O.R., cynygodd Crist ei hun i Ioan i'w fedyddio, ac mewn cysylltiad â'r hunan-gyflwyniad hyn, 'disgynodd yr Yspryd fel colomen arno'—arwyddlun o'i gymeriad grasol ei hun, ac o natur ysprydol y deyrnas hono yr oedd ynghylch ei sefydlu. Yna, fel cam pwysig ar gyfer ei fywyd-waith, ymostyngodd i gymeryd ei demtio gan ddiafol, gweithredoedd yr hwn yr ymddangosodd er mwyn eu dattod. Gwnaed appêl at ei natur gorphorol ar ol newyn o ddeugain niwrnod; ac ail un at ei ymddiried mabol yn ei Dad, yr hwn oedd wedi ei flaenllymu ag adnod o'r Ysgrythyr; a thrydydd at yr uchelgais a dybid drigai ynddo fel un a ddysgwyliai fod yn frenin; ond gwrthwynebwyd yr holl brofedigaethau hyn yn llwyddianus. Gwnaeth Ioan yn nesaf ei nodi allan fel 'Oen Duw,' a dechreua gasglu canlynwyr o'i gwmpas. Wrth fyned i Gana ar y tu gogleddol cyflawnodd ei wyrth gyntaf mewn priodas-wledd, ac aeth lawr i Capernaum, cyn myned i Jerusalem i gadw y Pasg. Yn Jerusalem, purodd y deml, rhan o ba un ydoedd wedi cael ei throi at ddybenion masnachol; cyflawnodd lawer o weithredoedd rhyfeddol; ac esponiodd ddirgelwch yr ail-enedigaeth i Nicodemus. Gan adael Jerusalem ymddengys iddo fyned i ryw ran bellenig o'r wlad, lle y bedyddiwyd llawer o bobl gan ei ddisgyblion, ac y canlynwyd ei lafur ag effeithiau mawrion. Pan wybu fod y Phariseaid wedi clywed am ei lwyddiant, dychwelodd ar hyd y ffordd feraf trwy Samaria i wlad dawel Galilea. Ar ei daith, wyth mis ar ol y Pasg, bu yr ymddiddan hynod rhyngddo a'r wraig o Samaria wrth ffynon Jacob. Ei orphwysfan oedd Cana, ac iacha fab pendefig yn Capernaum. Yn mhen amser byr ar ol hyn gwrthodwyd ef a gosodwyd ei fywyd mewn perygl, yn Nazareth, gan y trigolion dall a chynddeiriog, fel y daeth Capernaum yn gyrchle iddo yn Galilea. Aeth ein Harglwydd drachefn i Jerusalem, lle yr iachaodd y dyn gwywedig wrth lyn Siloam—efallai ar Wyl y Purim, yr hon a gedwid ar y 19eg o Fawrth, 781 O.R., ac ar y dydd sabbath. Gyda hyn terfyna gweinidogaeth gyhoeddus ein Iachawdwr yn Judea. Gwnawd ef yn wrthrych brad, a chan nad ydoedd ei amser wedi dyfod etto, ymneillduodd yn ddisymwth i Galilea; oblegid yr oedd ei athrawiaeth yn groes i chwaeth dynion o dymherau daiarol a bydol.

Ioan yr Efengylydd yw yr unig un sydd yn rhoddi hanes gweinidogaeth Crist yn Judea; mae yr efengylau cydattebol yn llawn o hanes ymweliadau Crist a Galilea, ei bregethau a'i wyrthiau. Parhaodd gweinidogaeth gyntaf yr Iachawdwr yn Galilea ynghylch blwyddyn. Aeth oddi amgylch gan bregethu ac athrawiaethu, gan alw atto ragor o ddisgyblion, a chan gyflawni y fath wyrthiau rhyfeddol a'r ddalfa bysgod, bwrw allan gythreuliaid, ac iachau pob math o anhwyldeb yn mhlith y bobl. Mae hanes gwaith un diwrnod wedi ei ddiogelu i ni, ac y mae wedi ei ysgrifenu gyda chymaint o fanyldra a phe buasai wedi ei gymeryd allan o ddyddiadur, gan Marc i. 21–34, a Luc iv. 31–41. Y dydd hwnw oedd y sabbath—aeth Iesu i'r synagog ac a ddysgodd. Mor bwysig a threiddiol oedd y geiriau hyny fel y darfu i'r gwrandawyr synu. Nid oeddynt yn gynefin â chymaint o wreiddioldeb a mawreddogrwydd mewn annerchiad. Cynyrchai presenoldeb y Duw-ddyn ddylanwad anwrthwynebol a swynol dros bob un oedd yn wyddfodol; nis medrai yr yspryd tywyll a maleisus a'i daliai mewn cyffion ysgwyd ffwrdd y dylanwad santaidd, a chan ragweled ei dynged ei hun, ysgrechodd, 'A ddaethost ti i'n difetha ni?' tra y gorfodir ef i gyfaddef—'Mi a'th adwaen pwy ydwyt, Sanct Duw.' Yr oedd gallu Crist yn drech na'i allu a'i gyfrwysdra uffernol. 'Taw, a dos allan o hono,' meddai Crist, gyd ag ymwybodolrwydd tawel o allu; ac yn anfoddlon i ollwng ei afael yn rhydd, a chan wneud cymaint o niwed ag allasai i'w garcharor yn gwingo mewn poen, 'efe a'i rhwygodd ac a ddaeth allan o hono.' Yr oedd yr olygfa mor ofnadwy a newydd, fel yr 'ymofynodd yr edrychwyr yn eu mysg eu hunain gan ddywedyd, Beth yw hyn? Pa athrawiaeth newydd yw hon?' Wedi myned drosodd y gwasanaeth ac ydoedd wedi cael ei gythryblu mewn modd mor rhyfedd, gadawodd Iesu y synagog, ac, yn nghwmpeini Iago ac Ioan, un par o frodyr, aeth i mewn i dŷ Simon ac Andreas, par arall o frodyr. Ond cyn eistedd i lawr i gyfranogi o'r ymborth oedd wedi cael ei barotoi ar ei gyfer, adferodd fam yn nghyfraith Simon, yr hon oedd mewn twymyn drom i'w iechyd; a darfu i'r hon oedd mewn anhwyldeb llosgawl pan aeth i fewn weini iddynt wrth y bwrdd. Wedi i'r sabbath priodol fyned drosodd, sef pan fachludai yr haul, dygwyd torfeydd o bobl gleifion atto o'r dref a'r gymydogaeth. 'A'r holl ddinas oedd wedi ymgasglu wrth y drws.' Gorchfygwyd pob afiechyd, a darostyngwyd y cythreuliaid gwyllt ac anesmwyth, ac ni oddefid iddynt siarad wrth gael eu gyru allan trwy nerth. Ar yr adeg yma y gwysiwyd Matthew, a chyfiawnhawyd y disgyblion oeddynt wedi rhwbio y tywysenau yd yn eu dwylaw; cysegrwyd y deuddeg; traddodwyd y bregeth ar y mynydd; iachawyd gwas y canwriad; cyfodwyd mab y wraig weddw o Nain oddiar yr elor; gostegwyd yr ystorm ar y llyn; difeddianwyd y cythraul ffyrnig; porthwyd miloedd yn wyrthiol; a chyflawnwyd llawer o wyrthiau eraill, a llefarwyd llawer o ddammegion. Mewn cysylltiad â gwyrth y torthau a'r pysgod y traddodwyd, yn Capernaum, yr annerchiad hir ar fara'r bywyd, ysprydolrwydd y rhan olaf o'r hwn a dramgwyddodd gynifer o'i ganlynwyr fel yr 'aethant yn eu hol, ac ni chanlynasant ef mwyach.' Yr oedd Ioan erbyn hyn wedi cael ei roddi i farwolaeth; ewyllysiai Herod Antipas ei weled, ond ciliodd i'r gorllewin pellenig, morlanau Tyrus a Sidon, lle yr iachaodd ferch y wraig ddifrif-ddwys o Syrophenica. Ceir ef nesaf yn Decapolis yn athrawiaethu ac yn gwneud gwyrthiau—yn iachau y deillion a'r mudion, ac yn porthi yn wyrthiol yr ail waith dyrfaoedd lliosog. Yn awr cyfododd gwrthwynebiad, a ddechreuodd yn Jerusalem, yn ei erbyn, a symudodd i Cesarea Philippi, ar y cyffindir gogleddol, lle y proffesodd Pedr ei ffydd ynddo fel y Messiah, a lle dechreuodd son am ei ddyoddefiadau a'i angeu dyfodol. Yna canlynodd olygfa ddysglaer y gweddnewidiad (nid ar ben Tabor, yr hwn sydd mor bell i'r dehau, ond ar un o uchelfanau Hermon, yn y gymydogaeth), a chanlynwyd hono y dydd canlynol gan y gwaith rhyfeddol a gyflawnwyd wrth droed y bryn ar y dyn cythreulig truenus. Ymddengys i'n Harglwydd fyned wedi hyn i Capernaum, ei brif arosfan, lle y talwyd arian y deyrnged ar ol cael ei ddarbodi mewn ffordd mor ryfeddol. Rhoddir y rhan arall o deithiau a gwaith ein Harglwydd yn fanwl gan Luc yn nghanol ei efengyl. Teithiodd i Jerusalem trwy Samaria, wedi ei ragflaenu gan genadau, ac a bregethodd ar amser Gwyl y Pebyll. Gwnawd cynyg i osod dwylaw arno; a phan driniwyd y pwnc gan y Sanhedrim, awgrymodd Nicodemus na ddylasai y gyfraith gael ei thori, yr hon a ganiatai i brawf ragflaenu condemniad. Ond daeth yr elyniaeth i fod yn fwy ffyrnig, ac ewyllysiai ei elynion ei labyddio. Dyma yr amser, yn ol tyb rhai, yr appwyntiwyd y Deg a Thrugain. Dychwelodd Iesu i Jerusalem ar Wyl y Cysegriad, yr hon a gynnelid ar yr 20fed o Ragfyr, oblegid 'yr oedd hi yn y gauaf'—y mis Chisleu; ac efe 'a rodiodd yn mhorth Solomon' pan y dadblygai urddas ei Fabolaeth a'i ogyfuchder a'r Tad. Cyffrowyd y gwrthwynebiad ffyrnicaf yn ei erbyn, a chiliodd yntau tu draw i'r Iorddonen. Yma, mae yn debygol, y darfu iddo lefaru y dammegion a adroddir yn Luc xiv., xv., a xvi.; ac oddiyma y cafodd ei wysio i Bethania i gyfodi Lazarus oddiwrth y meirw. Gwnaeth y teimlad dwfn a achoswyd gan y wyrth mwyaf hwn o'i eiddo fwyhau gelyniaeth y llywodraethwyr yn ei erbyn, a'r gwneuthurwr rhyfeddodau a symudodd i ddinas Ephraim, ac estynodd ei deithiau ar y dwyrain i'r Iorddonen. Yma y dechreuodd ei daith olaf i Jerusalem heibio Jericho, lle yr iachaodd y dyn dall ac y cyfarchodd Zaccheus, ac y cyrhaeddodd Bethania. Yna canlynodd yr orymdaith, â'i hosanna; y dysgu dyddiol yn y deml; y preswyliad nosol gyda theulu hawddgar Bethania; yr hèr gan yr Herodiaid, y Phariseaid, a'r Saduceaid; yr annerchiad prophwydol olaf; y dammegion diweddaf; y swper olaf, a'i siarad hynodfawr, a'i weddi mwy hynodfawr fyth; yr ing yn Gethsemane; y bradychiad, y ddalfa, a'r prawf. Profwyd ef yn gyntaf dan y cyhuddiad o gabledd, a chwedi ei gynnal gan au dystion huriedig; ac yn groes i bob cyfiawnder, cafwyd ef yn euog, a chondemniwyd ef i farwolaeth. Ond gan fod yn ofynol i'r ddedfryd o ddienyddiad gael ei chadarnhau gan y rhaglaw Rhufeinig, gwnaeth ei elynion, trwy newid eu tir, ei gyhuddo o deyrnfradwriaeth, ac yn groes i argyhoeddiadau Pilat, ië, er gwaethaf ei holl ymdrechion i'w ryddhau, ennillasant eu hamcan. Ni chollwyd dim amser; ni chafodd ei labyddio yn ol cyfraith Moses, ond dyfarnwyd ef i ddyoddef marwolaeth drwg-weithredwyr a chaethion; arweiniwyd ef i Galfaria (yr hwn ni elwir yn un man yn yr Efengylau yn fryn), dihatrwyd ef o'i wisg, a chroeshoeliwyd ef rhwng dau leidr, i un o'r rhai yr addawodd y dyoddefydd urddaslawn fynedfa uniongyrchol i baradwys. Tywyllwch, yr hwn nis achoswyd gan ddiffyg ar yr haul, gan fod y lloer yn llawn, a orchuddiodd y ddaiar am yspaid tair awr, llen y deml a rwygwyd, a'r creigiau a ddrylliwyd gan ddaiargryn. Yn ystod y dienyddiad yr oeddid wedi clywed saith gair tyner, dirgelaidd. Pan gafodd ei hoelio wrth y pren melldigedig, offrymodd y weddi, 'O Dad, maddeu iddynt;' wrth deimlo y gwres twymyn-boeth a achosid gan ei glwyfau a'i golli gwaed, criodd, 'Y mae syched arnaf;' dan wasgfa ei ing, cwynodd, 'Fy Nuw, fy Nuw, paham y'm gadewaist?' wrth y lleidr edifeiriol dywedodd, 'Heddyw y byddi gyda mi yn mharadwys;' trwy y geiriau, 'O wraig, wele dy fab,' darbododd ar gyfer y Forwyn hen a gweddw; 'Gorphenwyd' oedd iaith ei fuddugoliaeth; ac anadlodd ei anadliad olaf yn y cyflwyniad difrif-ddwys, 'O Dad, i'th ddwylaw di y gorchymynaf fy yspryd.'

O dan broffes ffuantus o zel dros santeiddrwydd y sabbath, fel na byddai iddo gael ei halogi trwy adael y tri corph ar y groes, llwyddodd yr Iuddewon gyda Pilat i orchymyn i aelodau y dyoddefwyr gael eu tori er mwyn buanu eu diwedd. Torwyd, gan hyny, goesau y ddau leidr, y rhai oeddynt etto yn fyw; ond cafwyd fod Iesu yn farw eisoes. Ond er mwyn rhoddi pob sicrwydd ei fod wedi marw, ac nid wedi syrthio i lewyg yn unig, gyrodd un o'r milwyr ei waewffon i'w fynwes, ac 'yn y fan daeth allan waed a dwfr.' Bu farw Iesu mor fuan, oblegid yr oedd wedi ei wanychu gan ei ing yn yr ardd, a thrwy y gwialenodiad, yr hwn a ymddengys ei fod yn anarferol a bwriadol o drwm yn ol gorchymyn Pilat, er mwyn creu cydymdeimlad poblogaidd â Christ, a sicrhau, trwy hyny, ei ryddhad. Ac felly y dygwyddodd er iddo gael 'ei gyfrif gyd â'r troseddwyr,' etto 'ni thorwyd asgwrn o hono'—y cyfan mewn cydundeb â hen brophwydoliaethau. Ceisiodd Joseph o Arimathea ei gorph i'w gladdu, a Philat, wedi cael sicrwydd ei fod wedi marw, a ganiataodd y cais, ac er iddo gael ei ddienyddio fel drwg-weithredwr cyffredin 'cafwyd ef gyd â'r cyfoethog yn ei farwolaeth.' Claddwyd y corph ar frys, ac yn medd newydd Joseph yn ei ardd. Gosodwyd milwyr i'w wylio, rhag y dyfeisiai ei gyfeillion ffordd i symud y corph a gwirio y brophwydoliaeth oedd ar led y byddai iddo gyfodi drachefn. Ond tywynodd boreu y trydydd dydd, ac yntau a gyfododd, gan 'ddryllio rhwymau angeu.' Yr oedd daiargryn wedi brawychu y milwyr, a darfu iddynt ffoi. Gwnaeth y llywodraethwyr cythrybledig yr ystori ganlynol i fynu: 'Ei ddisgyblion ef a ddaethant o hyd nos, ac a'i lladradasant ef, a nyni yn cysgu.' O bawb ystoriau hon ydyw y mwyaf gwrthun ac anghredadwy: fel pe gallasai milwyr Rhufeinig gysgu pan wedi derbyn cyfarwyddiadau pendant ac arbenig, fel pe buasent yn medru gwybod beth oedd wedi cymeryd lle pan yr oedd eu synwyrau wedi eu cloi gan gwsg, fel pe gwnaethai un ar ddeg o lwfriaid, y rhai oeddynt oll wedi gadael eu Meistr yn eithafion ei wasgfa, feiddio ymosod, ar noson oleu lleuad llawn, ar nifer o filwyr parod ar gyfer ymosodiad dysgwyliedig. Ymddangosodd Iesu yn fyw wedi hyn i'r rhai a'i hadwaenent yn flaenorol, a'r rhai nis gallent gamsynied ei unedd; a daeth yr apostolion yn dystion o'i adgyfodiad, oblegid yr oeddynt yn wyr ac nis gallesid eu twyllo, ac nis medrent dwyllo eraill, oblegid yr oedd dyoddefiadau ac angeu yn eu cylchynu, wrth broffesu eu ffydd yn y gwirionedd pwysigfawr hwn. Yn mhen deugain niwrnod ar ol iddo gyfodi oddiwrth y meirw, Iesu, â'r hwn yr oeddynt wedi mwynhau amryw ffurfiau o ymddiddan, a arweiniodd yr un ar ddeg i Bethania, ac yn eu golwg esgynodd i'r nefoedd, ar ol gadael iddynt addewid o ddyfodiad arall a gogoneddus. Mae ei ddynoliaeth wedi ei gogoneddu—nid wedi ei duweiddio; oblegid 'y dyn Crist Iesu' ydyw ef etto, yn gwisgo y natur yn mha un y bu farw, a chanddo gyd-deimlad â ni, ac yn teyrnasu arnom, ac yn parotoi lle i ni yn un o 'drigfanau tŷ ei dad,' ac y mae genym ei addewid sicr y 'daw ef drachefn, ac a'n cymer ni atto ei hun, fel lle y mae efe, y byddwn ninnau hefyd.'

Nid yw yn bosibl penderfynu yn sicr hyd bywyd daiarol ein Harglwydd, neu ei weinidogaeth gyhoeddus. Gwna rhai yn gyfeiliornus gyfyngu yr olaf i un flwyddyn, a gwna eraill ei hestyn i bedair blynedd; y tebygolrwydd yw iddi barhau dros dair blynedd, fel yr ymddengys yr awgryma efe ei hun yn nammeg y ffigysbren ddiffrwyth. Nid oes un o'r efengylwyr yn dilyn yn gywir drefn amser, ac y mae llawer yn dibynu ar y cwestiwn pa 'wyl yr Iuddewon' oedd yr un y dywedir i'n Harglwydd ei chadw yn Ioan v. 1. Os y Pasg ydoedd, yna fe gadwodd bedair—gan farw ar un o honynt; ond gallasai taw Gwyl y Purim ydoedd, a gallasai taw Pasg yr Ebrill canlynol ydoedd yr un y cyfeirir atto yn Ioan v. 4.

Rhydd y daflen ganlynol, yn yr hon yr ydys wedi mabwysiadu yr amseryddiaeth arferol, rhag dyrysu darllenwyr cyffredin, ar y cyfan ddrychfeddwl da am ddygwyddiadau olynol a dyddiadau bywyd ein Harglwydd:—

O.C.		
1.	Mawrth, ...	Crist yn cael ei eni yn Bethlehem.
12.	Ebrill, ...	Iesu, pan yn ddeuddeg mlwydd oed, yn myned i Jerusalem i gadw y Pasg.
30.	Haf, ...	Ioan Fedyddiwr yn dechreu ar ei lafur gweinidogaethol.
31.	Ionawr, ...	Bedydd Iesu.
“	Ionawr-Chwefror, .	Temtio Iesu yn yr anialwch.
“	Chwefror, ...	Nifer o Offeiriaid a Lefiaid yn myned at y Bedyddiwr.
“	“	Iesu yn dychwelyd i Galilea.
“	“	Priodas yn Cana Galilea.
“	Ebrill, ...	Pasg cyntaf gweinidogaeth Iesu; puro y deml.
“	Mai, ...	Iesu yn dechreu bedyddio.
“	Rhagfyr.	Iesu yn myned i Galilea, trwy Samaria.
32.	Ionawr-Ebrill, . .	Ychydig wythnosau yn cael eu treulio gan Grist yn neillduedig.
“	Mawrth, ...	Y Bedyddiwr yn cael ei garcharu.
“	Ebrill, ...	Yr ail Basg; iachau y dyn gwywedig.
“	Ebrill-Mai, . . .	Iesu yn dechreu ei weinidogaeth yn Galilea.
“	“ . . .	Galwad y pedwar disgybl, ac iachau clefydau yn Capernaum.
“	Mai, ...	Y gylch-daith gyntaf yn Galilea; iachau un gwahan-glwyfus.
“	Haf, ...	Y dychweliad i Capernaum. ac iachau dyn o'r parlys.
“	“	Tynu yr yd, a gwella y dyn â'r fraich wywedig.
“	“	Dewis apostolion, a'r Bregeth ar y Mynydd.
“	“	Iachau gwas y canwriad yn Capernaum.
“	“	Y daith i Nain, ac adferu mab y weddw i fywyd.
“	“	Cenadwri y Bedyddiwr at Iesu.
“	Hydref, ...	Iesu yn cael ei berarogli gan y wraig oedd bechadures.
“	“	Iachau yn Capernaum ddyn dall a mud a feddienid gan gythraul; cyhuddiad y Phariseaid ei fod yn bwrw allan gythreuliaid trwy Beelzebub.
“	“	Llefaru trwy ddamegion; gostegu yr ystorm.
“	“	Iachau rhai feddienid gan gythraul yn Gergesa, a'r dychweliad i Capernaum.
“	“	Gwyl Matthew; iachau y wraig o'r dyferlif gwaed, ac adgyfodiad merch Jairus.
“	“	Iachau dau ddyn dall, ac un mud cythreulig; y Phariseaid yn cablu.
33.	Gauaf, ...	Ail ymweliad a Nazareth; danfon y deuddeg.
“	“	Marwolaeth y Bedyddiwr; Iesu yn dychwelyd i Capernaum.
“	Gwanwyn, . . .	Croesi y môr, a phorthi 5000; dychwelyd i Capernaum.
“	Ebrill, ...	Ymddiddan yn Nghapernaum ynghylch bara y bywyd.
“	Haf, ...	Iesu yn ymweled a morlanau Tyrus a Sidon; yn iachau merch y wraig o Syro-Phenicia; yn ymweled a goror Decapolis; yn iachau un ac attal dweud arno; yn porthi 4000.
“	“	Iesu yn dychwelyd i Capernaum; yn cael ei demtio gan y Phariseaid; yn eu ceryddu am eu rhagrith; yn croesi y môr drachefn; yn iachau dynion dall yn Bethsaida.
“	“	Pedr yn cyffesu mai efe yw y Crist; yn mynegi fod ei farwolaeth a'i adgyfodiad yn agoshau; y trawsnewidiad.
“	“	Iachau plentyn lloerig.
“	Hydref, ...	Iesu yn teithio trwy Galilea, yn hyfforddi y disgyblion; yn talu teyrnged yn Capernaum; yn myned i fynu i Wyl y Pebyll.
“	Hydref (mis), . .	Yn athrawiaethu yn y deml; cynygion i'w ddal.
“	“ . .	Godinebes yn cael ei dwyn i'w wydd; cynyg i'w labyddio; iachau dyn dall o'i enedigaeth; dychwelyd i Galilea.
“	Tachwedd, . . .	Ymadawiad olaf o Galilea; yn cael ei wrthod yn Samaria; anfoniad y deg a thriugain, y rhai a ganlyn yntau.
“	“ . . .	Iesu yn cael ei ganlyn gan dyrfaoedd; dammeg y Samariad trugarog; yn rhoddi ffurf weddi.
“	Tachwedd-Rhagfyr,	Iachau dyn mud wedi ei feddianu gan gythraul; cabledd adnewyddol y Phariseaid; yn ciniawa gyda Pharisead; Iesu yn ceryddu am ragrith; dammeg y ffol goludog.

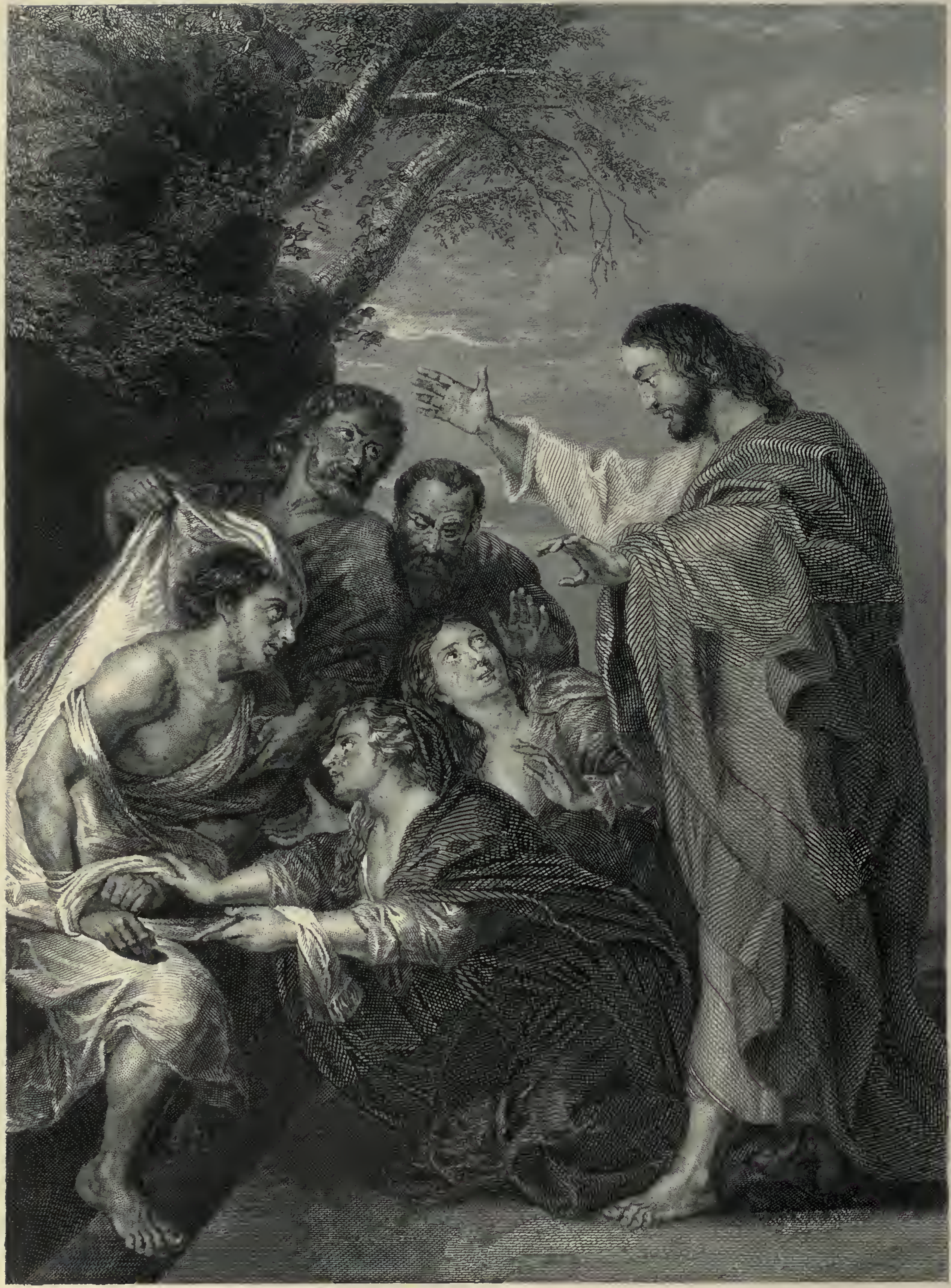

CYFODI LAZARUS.

St Ioan XI. 41 i 44.

WILLIAM MACKENZIE, LLUNDAIN, LLYNLLEFIAD, CAERODOR AC ABERTAWY

O.C.		
33.	Tachwedd-Rhagfyr,	Iesu yn clywed am waith Pilat yn lladd y Galileaid; dammeg y ffigysbren; iachau gwraig oedd wedi bod yn afiach am ddeunaw mlynedd; yn cael ei rybuddio yn erbyn Herod.
“	Rhagfyr,	Gwyl y Cysegr; ymweliad a Mair a Martha; yr Iuddewon yn Jerusalem yn cynyg ei labyddio; yn myned dros yr Iorddonen.
“	“	Iesu yn ciniawa gyda Pharisead, ac yn iachau dyn â'r dropsi arno; dammegion y swper mawr, y ddafad golledig, y darn arian colledig, y goruchwyliwr anghyfiawn, y gwr goludog a Lazarus.
34.	Ionawr Chwefror,	Adgyfodiad Lazarus; cynghor yr Iuddewon i'w osod i farwolaeth; yn ymneillduo i Ephraim.
“	Chwefror-Mawrth,	Ymdaith yn Ephraim hyd y Pasg yr hwn oedd gerllaw; teithiau ar gyffiniau Samaria a Galilea; iachau deg o ddynion gwahan-glwyfus; dammegion y barnwr anghyfiawn, y Pharisead a'r Publican; yn traethu ei farn ynghylch ysgariad pobl briod; yn bendithio plant; y llywodraethwr ifanc, a dammeg y llafurwyr yn y winllan.
“	Mawrth,	Iesu yn ail fynegi ei farwolaeth; uchelgais Iago ac Ioan.
“	“	Iachau dynion deillion yn Jericho; Zaccheus; dammeg y punnoedd; yr ymadawiad i Bethania.
“	Sadwrn, Ebrill 1,	Swper yn Bethania, ac eneiniad Crist gan Mair.
“	Sul, Ebrill 2,	Myned i mewn i Jerusalem; yn ymweled a'r deml, ac yn dychwelyd i Bethania.
“	Llun, Ebrill 3,	Melldithio y ffigysbren; ail buredigaeth y deml; yn dychwelyd i Bethania.
“	Mawrth, Ebrill 4,	Yr athrawiaethu yn y deml; dammegion y ddau fab, y llafurwyr drygionus, mab y brenin; cynygion ei elynion i'w faglu; y weddw dlawd; y Groegiaid yn chwenych ei weled; llais yn cael ei glywed o'r nef; ymadael o'r deml, ac yn myned i Fynydd yr Olewydd; ymddiddan yn nghylch diwedd y byd; yn dychwelyd i Bethania; cydundeb Judas â'r offeiriaid i'w fradychu.
“	Mercher, Ebrill 5,	Iesu yn ceisio ymneillduo i Bethania.
“	Iau, Ebrill 6,	Yn danfon Pedr ac Ioan i barotoi y Pasg; swper y Pasg.
“	Nos Iau, Ebrill 6,	Dygwyddiadau ar swper y Pasg.
“	“	Crist ar ol swper yn rhagfynegi gwaith Pedr yn ei wadu; yn son am ddyfodiad y Diddanydd, ac yn diweddu trwy weddi.
“	“	Iesu yn ngardd Gethsemane.
“	Iau, ganol nos, Ebrill 6,	Iesu yn cael ei draddodi i ddwylaw Judas.
“	Gwener, 1-5 yn y boreu, Ebrill 7,	Iesu yn cael ei arwain i dŷ Annas, ac oddi yno i balas Caiaphas; yn cael ei gondemnio am gabledd.
“	Gwener, 5-6 yn y boreu, Ebrill 7,	Iesu yn cael ei wawdio gan ei elynion; yn cael ei ddwyn yr ail waith ger bron y cynghor, ac oddi yno ger bron Pilat.
“	Gwener, 6-9 yn y boreu, Ebrill 7,	Yn cael ei gyhuddo o gren cynwrf; Pilat yn cael dim bai ynddo, ac yn ceisio ei ryddhau, ond yn caniattau iddo gael ei fflangellu, ac yn ei draddodi i gael ei groeshoelio.
“	Gwener, 9-12 yn y boreu, Ebrill 7,	Iesu yn cael ei groeshoelio yn Golgotha.
“	Gwener, 12 ganol dydd hyd 3 o'r gloch brydnawn, Ebrill 7,	Ar y groes yn cael ei wawdio gan ei elynion; yn cyflwyno ei fam i ofal Ioan; tywyllwch yn gorchuddio y tir; yn marw; y ddaiar yn crynu, a'r creigiau yn hollti.
“	Gwener, 3-6 yn y prydnawn, Ebrill 7,	Ei gorph yn cael ei gymeryd a'i roddi i Joseph, ac yn cael ei osod yn ei fedd ef.
“	Sab., boreu, Ebrill 9,	Adgyfodiad Crist.

Mae yn anmhosibl trin llawer o fatterion ac ellid gymeryd i fynu mewn fath erthygl a hwn, yn enwedig y rhai sydd yn dal cysylltiad â chysondeb y pedwar efengylwr. Dyma rai o'r matterion hyny—unedd y bregeth ar y mynydd â'r un draddodwyd ar y gwastadedd, neu y gwahaniaeth rhyngddynt; y man ac amseriad cyflawniad amryw o'r gwyrthiau; a'r cwestiwn pa un a ddarfu i'n Harglwydd i fwyta y Pasg ar y diwrnod arferol, fel yr ymddengys yr awgrymir yn yr Efengylau cydolygol, neu ynte a ddarfu iddo ei bwyta ddiwrnod yn gynt, fel yr ymddengys yr awgrymir yn Efengyl Ioan. Etto gallwn gyfeirio am fynyd at addysgaeth Crist, yr hwn oedd ar y cyntaf, ac yn nechreu ei weinidogaeth yn Galilea, yn blaen, yn finiog, ac yn nerthol, ond a wisgwyd wedi hyn mor aml mewn dammegion. Dammegion, ffurf nodweddawl o gyfranu addysg yn mhlith y Rabbiniaid a dysgawdwyr cyhoeddus neu genedlaethol eraill, a ddefnyddid ganddo ef, yn ol ei esboniad ei hun, i guddio y gwirionedd. Wedi iddo lefaru dammeg yr hauwr, ymddengys i'r disgyblion synu at y cyfnewidiad disymwth oedd wedi cymeryd lle yn ei ddull o bregethu, a hwy a ofynasant iddo, 'Paham y llefari di wrthynt trwy ddammegion? Ac efe a attebodd ac a ddywedodd wrthynt, Am roddi i chwi wybod dirgelion teyrnas nefoedd, ac ni roddwyd iddynt hwy; oblegid pwy bynag sydd ganddo, i hwnw y rhoddir, ac efe a gaiff helaethrwydd; eithr pwy bynag nid oes ganddo, oddi arno ef y dygir, ië, yr hyn sydd ganddo. Am hyny yr wyf yn llefaru wrthynt hwy ar ddammegion; canys a hwynt yn gweled, nid ydynt yn gweled; ac yn clywed, ac nid ydynt yn clywed, nac yn deall.' Ymddengys taw ystyr yr atteb hwn ydyw fod y gorchudd dammegol, tra yn gallu cuddio y gwirionedd oddiwrth y rhai nas carent ef, etto mor dryloew fel y gallai pob meddwl gonest ei ganfod a'i fwynhau. Mae y dammegion hyn—yr ystoriau bywiol a chofadwy hyn, y rhai ydynt mor anghelfydd ac mor gywir i natur—yn cael eu mwynhau gan y plentyn ar gyfrif eu prydferthwch syml, a chan y doethion ar gyfrif eu dyfnder diwaelod a'u datguddiadau. Y fath dreiddgarwch, y fath symledd, a'r fath fawreddogrwydd a ddynodant hyfforddiadau Crist, fel y canfyddir yn yr ymadroddion dwyfol, tyner, a chariadus, ac yn llwythog gan ddoethineb, ac yn orlawn o wirionedd ar gyfer pob oes—geiriau mor gyffredin a phelydrau yr haul, ac etto, fel y pelydrau hyny, yn ddysglaer bob boreu, a digon o roesaw iddynt—geiriau a fflamient ac a dreiddient fel mellten yn mhlith y tyrfaoedd a'i cylchynent, ac a'n cyffyrddant ninau gyda thynerwch tu hwnt i dynerwch gwragedd, megis pan y dywed wrth Fagdalen ofidus, 'Paham yr wyt ti yn wylo?'—geiriau a ostegasant y tonau ac a gyfodasant y meirw, a ddatguddiasant y Tad nefol, ac a symudasant y baich oddiar lawer calon drom-lwythog—geiriau ac sydd wedi bod yn 'yspryd ac yn fywyd' i fyrddiynau ynghanol lludded a gofidiau y bywyd dynol! Dywedir fod y dull dammegol o lefaru mewn cydgordiad â hen brophwydoliaeth: 'Hyn oll a lefarodd yr Iesu trwy ddammegion wrth y torfeydd, ac heb ddammeg ni lefarodd efe wrthynt; fel y cyflawnid yr hyn a ddywedwyd trwy y prophwyd, gan ddywedyd, Agoraf fy ngenau mewn dammegion; mynegaf bethau cuddiedig er pan seiliwyd y byd.'

Yr hyn a alwn ni yn wyrthiau a alwai Crist, yr hwn a'u gwnaeth, yn 'weithredoedd.' Rhyfeddodau ydynt i ni, gweithredoedd yn unig oeddynt iddo ef, oblegid beth arall allesid ddysgwyl oddiwrth Dduw mewn ffurf ddynol? oblegid datguddia Duw ei hun trwy weithredoedd o allu a chariad duw-debyg. Ni waeth pa ddarluniad roddir o wyrth—tori neu ymyraeth ag un o ddeddfau natur, yr hyn, tra yn ymddangos yn dor cyfraith, a wneir mewn ufudd-dod i ryw uwch gyfraith tu draw i ni; neu pa un a ydyw i gael ei olygu yn gyfryngiad dwyfol uniongyrchol, gan daflu deddf naturiol allan o'i lle mewn rhai cylchoedd ac er mwyn rhai dybenion, mae gweithredoedd Crist yn wyrthiau pendant, yn mhell tu hwnt i allu dyn i'w cyflawni, a chawsant eu cyflawni ganol dydd goleu, ac yn ngolwg miloedd. Ac nid yw yn un syndod yn y byd i'r cyfryw wyrthiau gael eu gwneud gan fab Duw yn ystod ei weinidogaeth rasol ar y ddaiar. Yr oeddynt yn help i gredu ynddo, oblegid gwir ddywedodd Nicodemus, 'Ni allai neb wneuthur hyn yr wyt ti yn eu gwneuthur, oni bai fod Duw gyd ag ef; a'i appel ef ei hun yw, 'Credwch fi er mwyn y gweithredoedd eu hunain;' 'Y gweithredoedd hyny yr ydwyf fi yn eu gwneuthur sydd yn tystiolaethu am danaf fi.' Mae y gwyrthiau hyn yn rhoddi i ni gipolwg ar gymeriad a natur fewnol Crist, ar ei dosturi tuag at bob gwasgfa ddynol, a'i gydymdeimlad a phawb dyoddefwyr; oblegid nid arddangosiadau afreidiol o allu oedd ei wyrthiau, ond yn gyffredin gwisgent ryw ffurf wasanaethgar i ddyn, megis iachau cleifion, ac ni wnaeth trueni erioed appelio yn ofer atto. Ac ni ddiyspyddwyd erioed o'i allu gwyrthiol. Cyflawnodd apostolion wyrthiau yn ei enw, ond cyflawnodd ef hwynt o hono ei hun, ac 'ni flinodd ac ni ddiffygiodd,' a'r cyfan oll mewn cydgordiad â hen brophwydoliaeth: 'Yna yr agorir llygaid y deillion, a chlustiau y byddarion a agorir; yna y llama y cloff fel hydd, ac y can tafod y mudan;' ac fel y mae yr efengylwr Matthew wedi dweud: 'Fel y cyflawnid yr hyn a ddywedasid trwy Esaias y prophwyd, gan ddywedyd, Efe a gymerodd ein gwendid ni, ac a ddug ein clefydau.'

Darlunir cymeriad Crist fel un perffaith, ac y mae gwreiddioldeb y cyfryw syniad yn brawf o'i ddwyfoldeb. Nis gallasai yr efengylwyr gael y fath gynllun yn yr oesoedd oeddynt wedi paso nac o'u hamgylch. Nis gallasent gopio y darlun ond o fywyd Crist. Ac nid yw y darlun yn un dychymygol; nid oes dim yn rhamantaidd ynddo; ond bywyd dyn gwirioneddol yn byw bywyd gwirioneddol yn mhlith ei gydoeswyr. Ni ddywedir mewn cynifer o eiriau ei fod yn berffaith, ond dangosir ei fod; ni phrofir y peth, ond cynwysir ef yn yr hanes. Mae ei gymeriad mewn cydgordiad yn ei holl ranau, ac y mae pob elfen o hono yn meddu ar ei gyflawnder a'i gyfartaledd ei hun. Yr oedd lle i'w fam yn y galon a garai y byd. Efe yw y cynllun-ddyn—yr ail Adda, â'r hwn y mae pawb o'r bobl i gael eu dwyn i gyflwr o gydymffurfiad—'eu newid i'r unrhyw ddelw o ogoniant i ogoniant.' Felly pan ufuddhaodd, drosom ni y darfu iddo ufuddhau; a phan ddyoddefodd, yn ein lle ni y darfu iddo ddyoddef.

Y mae elfen ddynol ddirddwys yn perthyn i gymeriad a bywyd Crist. 'Ni lefarodd neb fel y dyn hwn;' oblegid ni chafwyd yn mynwes neb gariad cyffelyb i'w gariad ef. Aeth o fewn cylch dynoliaeth, ac yr oedd yn un o'r teulu dynol, ac yn ddarostyngedig i'w hangenion, ei dymuniadau, a'i theimladau. Os caniatawn ei fod yn ddyn, mae yn rhaid i ni gasglu ei fod yn dduw, ac ymostwng ger bron 'mawr ddirgelwch duwioldeb, Duw wedi ymddangos yn y cnawd.' Mae ei dduwdod yn gorwedd o dan yr holl hanes; mae ei hyfforddiadau a'i wyrthiau yn gyttun yn rhagdybied ei hollwybodaeth a'i hollalluogrwydd. Heb hyny, gallasai ei angeu fod yn esampl, ond nis gallasai fod yn iawn. 'Duw oedd y Gair,' a'r 'Gair a wnaethpwyd yn gnawd;' ië, yr un Iesu sydd i fod yn farnwr, ac yn meddu hawl i farnu y byd oherwydd ei fod yn ddyn, ac yn addas i eistedd ar yr orseddfainc olaf oblegid ei fod yn Dduw hollwybodol ac yn teyrnasu ar bawb.

Ond dysg yr Ysgrythyr ei dduwdod yr un mor eglur a'i ddyndod.

1. Cysylltir ef â Duw'r Tad mewn ffordd a dull amlygawl o'i dduwdod, megis yn Ioan x. 30; 1 Cor. viii. 6; Matt. xxviii. 19; 2 Cor. xiii. 14; 1 Tim. i. 2. Cyfarchiad cyffredinol Paul yn ei Epistolau ydyw'r olaf.

2. Dywedir yn bendant ei fod yn Dduw (Ioan i. 1; Rhuf. ix. 5; Phil. ii. 3; 1 Tim. iii. 16; Tit. ii. 13).

3. Priodolir perffeithderau dwyfol iddo (Col. ii. 9; Heb. i. 8, 10–12; xiii. 7, 8; Dat. i. 8, 11; xxii. 13; wedi eu cydmaru ag Esa. xliv. 6; Matt. xviii. 20; Dat. ii. 23; wedi eu cydmaru â 1 Bren. viii. 39).

4. Priodolir gweithredoedd dwyfol iddo (Ioan i. 3; Col. i. 15–17; Heb. i. 2, 3, 10; Ioan v. 21; Matt. xxv. 31–46; 2 Thess. i. 6–10).

5. Rhoddir addoliad ac anrhydedd dwyfol iddo (Ioan v. 22, 23; Heb. i. 6; Esa. vi. 1, 3; wedi eu cydmaru ag Ioan xii. 41; 1 Cor. i. 2; xvi. 22; Phil. ii. 9–11; 2 Tim. iv. 18; Dat. i. 4–6; v. 8–14; vii. 9–17).

Yn y rhanau o'r Ysgrythyr ydym wedi goffhau yr ydym wedi cyfyngu ein hunain i'r adnodau sydd yn cynwys profion uniongyrchol a diamheuol o dduwdod ein Harglwydd. Mae amryw adnodau eraill yn cynwys yr un athrawiaeth, a'r rhai mae genym ryddid i'w hesbonio yn yr un ffordd; megis, 1 Cor. x. 9, wedi ei chydmaru â Num. xxi. 5, 6; Marc i. 1–3, a Luc i. 76, wedi eu cydmaru ag Esa. xl. 3, 9, 11, a Mal. iii. 1; Jer. xxiii. 5, 6, Judas 4; 1 Tim. vi. 15, 16, a Dat. xix. 13, 16; Ioan xvii. 5; 2 Thess. ii. 16, 17; 2 Cor. xii. 8–10).

Mae amryw adnodau eraill y rhai y gellir eu hesponio yn rhwydd a naturiol ar y dybiaeth o'i dduwdod, y rhai nis medrir eu deongli ar y dybiaeth o'i ddyndod yn unig. Mae y dull y sieryd ysgrifenwyr y T. N. am Grist Iesu, a'r syniadau a amlygant tuag atto yn cynwys gwahaniaeth goruchel rhyngddo a dynion eraill, gan nad pa mor enwog y dygwyddent fod.

Mae hanes yr Efengylau i gael ei derbyn yn ei symledd gwirioneddol. Y mae i bob Efengyl ei hamcan uniongyrchol ei hun: Matthew, yn ysgrifenu ar gyfer yr Iuddewon, i brofi taw Mab Mair oedd y Messiah addawedig, oblegid cydundeb ei fywyd â hen oraclau; Marc yn dangos y gwneuthurwr rhyfeddodau i'r byd gorllewinol; Luc, yn gyffredinol yn ei amcan, a'i portreiada fel Iachawdwr Iuddewon a Chenedloedd; ac Ioan yn dangos i ni agweddau dwyfol 'unig-anedig y Tad.' Ofer a disail ydyw pob ymdrech i esponio ffwrdd y byw-graphiad mawr, er wedi eu gwneud gyda chywreinrwydd dysgedig Strauss, neu hyawdledd dysglaer Renan. Mae y blaenaf trwy ei holl-dduwiaeth *mythical* yn gwadu posiblrwydd gwyrthiau, ac yn gwrthod Crist hanesyddol ac anfarwoldeb personol; ac y mae y llall trwy droi a dirdynu yr hanes gyda chywreinrwydd hynodfawr, yn iselu ei gymeriad i gymeriad diwygiwr medrus, bywiog, a dibetrusgar, yn fwy dwfn na gonest, ag amcanion uchel mewn golwg, ond yn defnyddio moddion amheus i'w cyrhaedd. Beth ydym i feddwl am esponiad ar yr Efengylau ac sydd yn dechreu trwy eu gwadu yn bendant, a haeru er eu gwaethaf i Iesu Grist gael ei eni yn Nazareth? Mae yr hanes plaen yn appelio at ein ffydd; ond nid yw yr

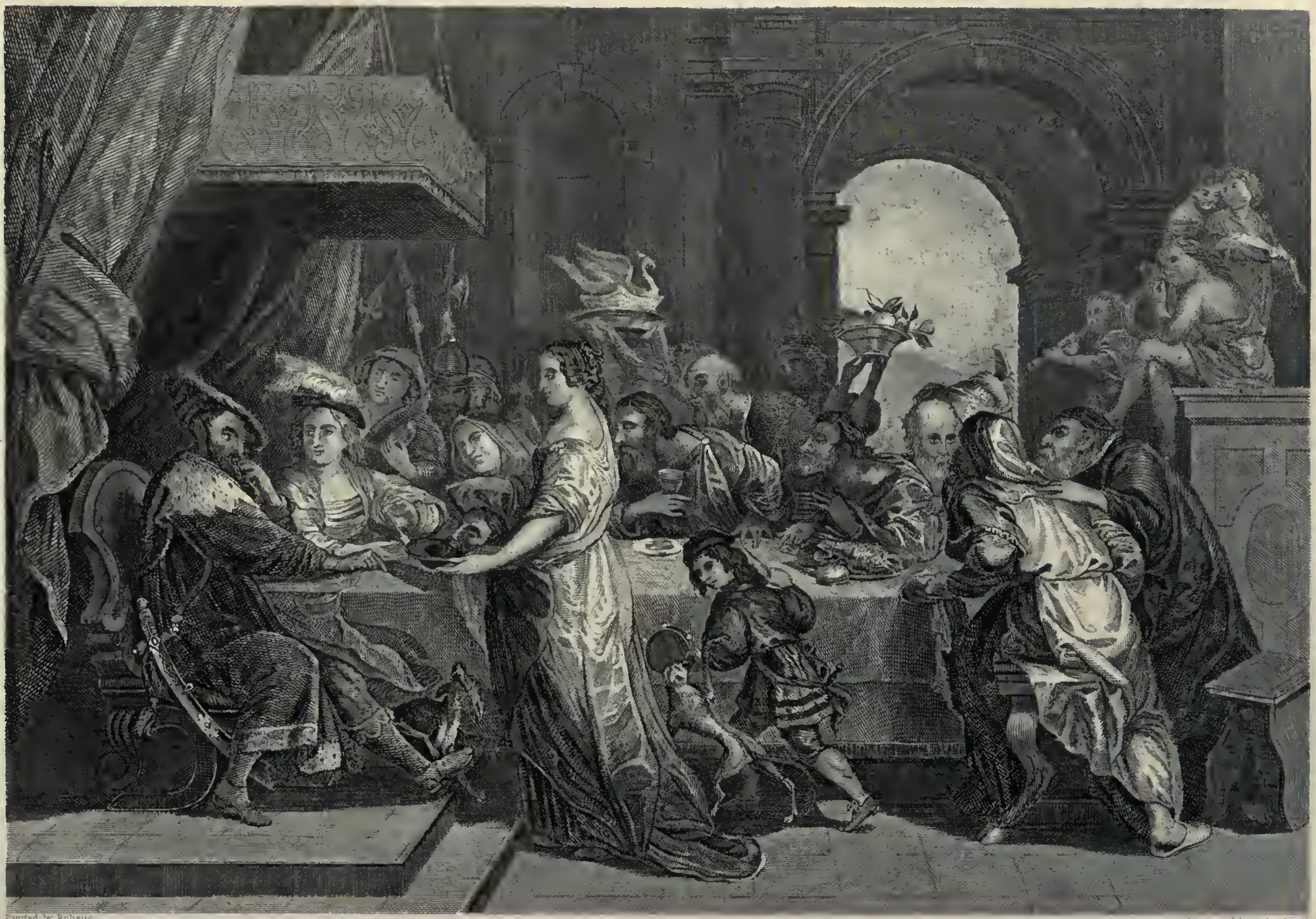

Painted by Rubens

Engraved by Le Jouë

MARWOLAETH IOAN FEDYDDIWR.

WILLIAM MACKENZIE, LLUNDAIN, LLYNLLEIFIAD AG ABERTAWY.

esponiadau hyn ond gwrthodiad o'r hanes, neu o'r hyn sydd werthfawr ynddo—mewn gair, nid yw ddim amgen nac anffyddiaeth mewn gwisg newydd; nid hen serthedd Paine, ond ffurf newydd o anghrediniaeth, yn tueddu at yr ysprydol fel philosophi Spinoza, gan yr hon ei cynyrchwyd; neu yn galed, sych, a dideimlad, fel philosophi Comte, dan yr hon y gall fod addoliad heb dduw. Mae i'r pedair Efengyl sylfaen hanesyddol gadarn, fel y gellir casglu oddiwrth eu cylchdaeniad cynnar a'r derbyniad calonog a gawsant gan yr eglwysi, y rhai a feddent bob mantais i wybod pa un a'i gwir neu gelwydd oeddynt.

IFORI yw sylwedd esgyrnol dannedd rhyw greaduriaid, ond a gymhwysir yn gyffredin at ddannedd yr elephant. Mae y rhai hyn o ffurf gron, ac yn rhai modfeddi o drwch yn y bon, ac amryw droedfeddi o hyd os wedi tyfu yn gyflawn, ac y mae rhai yn ddeg troedfedd o hyd, a mwy na hyny. Mae yn gau am dipyn o bellder o'u cysylltiad â'r ên, a thueddant i ddiweddu yn bwl, ac nid yn bigfain; llenwir y ceudod â sylwedd llaith yr hwn a elwir yn iaith naturiaethwyr yn *nerve* y dannedd. Y dannedd lleiaf eu ceuedd yw y rhai mwyaf prisfawr.

Mae ifori yn galed ac yn ystwyth, ac y mae yn llawer mwy tryloew na phapyr gwyn o'r un trwch. Yn gyffredin mae yn agos i drwch llinyn, er mai braidd weithiau y gellir canfod hyn tua'r blaen. Caledrwydd a gwynni ydyw yr unig ragoriaethau a ddymunir; ond yr un goreu o bawb yw yr un a ymddengys yn dryloew pan ei croesdorir ef y waith gyntaf. Gellir caboli y fath oreu o ifori i'r graddau uchaf; a gwneir llawer iawn o bethau prydferth iawn o hono. Y mae, fodd bynag, gymaint o wahaniaeth rhwng un ifori a'r llall, fel y gellir gweled ifori ac y byddai yn anhawdd dweud taw ifori ydyw. Yn ei gyflwr naturiol mae yn nwydd marsiandiol gryn bwysig yn Asia ac Affrica.

Er nad ydoedd yr elephant i'w gael yn Nghanaan, etto mae yn ddigon tebygol fod ifori dannedd elephantiaid, neu yr hippopotamus, neu anifeiliaid eraill, yn nwydd ac fuasai yn cael ei ddwyn i mewn mewn ffordd o farchnatta. Pan yn son am Tyrus, dywed Ezeciel: 'Meibion Dedan oedd dy farchnadwyr; ynysoedd lawer oedd farchnadoedd dy law; dygasant gyrn ifori ac hebenus yn anrheg i ti' (xxvii. 15). 'Llongau Tarsis oedd gan Solomon ar y môr, gyda llongau Hiram. Unwaith yn y tair blynedd y deuai llongau Tarsis, yn dwyn aur, ac arian, ac ifori, ac eppaod, a pheunod' (1 Bren. x. 22). Ond er fod ifori yn ddrud, gwneid defnydd o hono at. lawer peth pwysig. Gwnaeth Solomon 'orseddfainc fawr o ifori' (1 Bren. x. 18, 22). Sieryd y Psalmydd am 'balasau ifori' (xlv. 8). Yr ydym yn darllen am 'y tŷ o ifori a adeiladodd Ahab' (1 Bren. xxii. 39); ac fel pe na fuasai y cyfryw dai yn bethau anarferol, dywed y prophwyd Amos, 'Derfydd am y tai ifori' (iii. 15). Cerydda hefyd wychder a gloddest y rhai a 'orweddant ar welyau o ifori' (vi. 4). Gwna Ioan, yn Llyfr y Datguddiad, enwi, yn mhlith llawer o bethau gwerthfawr eraill, 'bob llestr o ifori' (xviii. 12).

ILYR′ICUM, enw a roddir i ran o wlad gyfagos i gyfandir gogledd-orllewinol Macedonia; ond ni ddefnyddid y gair bob amser, na chwaith yn gyffredin, yn yr ystyr hyn. Amrywiai eangder y wlad a gynwysid dan yr enw hwn ar wahanol amseroedd. Sonia y Groegiaid boreuol am yr Ilyriaid fel llwythau a grwydrent ar hyd draeth dwyreiniol Môr Adria. Nid oedd yr Ilyricum lle bu Rhufain yn rhyfela ond llain gul o'r traeth hwnw, ynghyd â'r ynysoedd cylchynol; ond yn amser yr ymerawdwyr daeth yr enw i gael ei ddefnyddio am eangder diderfyn o wlad ar y dehau i'r Danube, y gorllewin i Macedonia, a'r dwyrain i Itali. Mae yn debygol yr arfer Paul y gair Ilyricum mewn ystyr lacs ac annhenderfynol yn Rhuf. xv. 19: 'O Jerusalem, ac o amgylch hyd Ilyricum, y llenwais efengyl Crist' (Conybeare, ii. 126). Mae yn ansicr pa un a ddarfu iddo neu beidio bregethu yr efengyl yn y wlad hono. Nid yw yn anhebygol na ddarfu iddo yn ei deithiau yn Macedonia daro drosodd i Ilyricum, er nad oes dim son am hyn yn yr Actau. Ar yr un pryd, gallasai ddefnyddio yr iaith a arfera yma er nad ydoedd wedi paso dros gyffindir Macedonia, heb olygu rhagor nac mai Ilyricum oedd terfyn ei lafur (Lardner, *Works*, vi. 286).

IN′DIA, gwlad berthynol i'r Dwyrain. Yn Esther i. 1 dywedir y gwnai Ahasferus, brenin Persia, 'deyrnasu o India hyd Ethiopia, sef ar 120 o daleithau.' Yr oedd India yr hen amser gynt yn wahanol iawn oddiwrth yr India bresenol. Gwlad yr afon Indus ydoedd, ac oddi wrth yr hon y cymerodd ei henw, ac nid oedd ond y Panchanada, Pentapotamia y Groegiaid, neu y Punjab, gwlad y pump dwfr, gan gynwys gwledydd yr afonydd a redent i'r Indus. Gwlad yr Indus oedd yr India wreiddiol (*India Three Thousand Years Ago*, by John Wilson, D.D., p. 12). Dywed Sir J. G. Wilkinson yr un wedd: 'India Herodotus yw y wir India hen, yr oror o gylch yr Indus uchaf, ac yn adnabyddus i ni yn bresenol dan yr enw Punjab. Ni wyddai Herodotus ddim am yr orynys fawr ddeheuol' (Wilkinson in *Herodot.* ii. 489). Dywed, fodd bynag, y derbyniai breninoedd Persia gyllid mawr o'r India (ii. 485).

IOD, y tipyn lleiaf. Mae y cyfeiriad at y llythyren Yod, yr hon yw y llythyren leiaf yn yr egwyddor Hebraeg.

IOAN FEDYDDIWR, mab Zacharias ac Elizabeth, a rhagflaenor y Messiah. Ganwyd ef ynghylch chwech mis o flaen ein Harglwydd. Gan fod Zacharias ac Elizabeth o deulu Aaron, yr oedd eu mab Ioan, wrth gwrs, yn disgyn o'r llinell offeiriadol; ond nid oes dim lle i dybied iddo erioed weini fel offeiriad. Dywedir i'r 'bachgen gynyddu, a chryfhau yn yr yspryd, ac iddo fod yn y diffaethwch hyd y dydd yr ymddangosodd efe i Israel' (Luc i. 5, 24, 26–31, 56, 57, 80); ac wedi iddo ymddangos yn ei gymeriad swyddol, yr oedd ganddo ddyledswyddau o natur wahanol i'w cyflawni, fel yr angel yr hwn oedd i barotoi ffordd yr Arglwydd (Mal. iii. 1). Aeth i'r swydd hon yn y bymthegfed flwyddyn o deyrnasiad Tiberius Cesar (Luc iii. 1), a pharhaodd ynddi nes i'n Harglwydd ddechreu ar ei waith (Ioan iii. 22–24); ac ymddengys yn fuan wedi hyn iddo gael ei daflu i garchar gan Herod Antipas (Matt. iv. 12), ac heb fod yn hir wedi hyn torwyd ei ben trwy orchymyn y tywysog hwnw (xiv. 1–12). Nid oes eisiau rhoddi manylion ei fywyd, ac amgylchiadau ei farwolaeth, fel yr adroddir hwynt yn yr Efengylau; ond gwnawn ail adrodd yr hanes a roddir am dano gan Josephus. Pan yn cyfeirio at orchfygiad byddin Herod gan Aretas ei dad yn nghyfraith, dywed: 'Yn awr, tybiodd rhai o'r Iuddewon fod dinystr byddin Herod wedi dyfod oddiwrth Dduw, a hyny yn eithaf cyfiawn, fel cosb am yr hyn ydoedd wedi wneud yn erbyn Ioan yr hwn a gyfenwid y Bedyddiwr; oblegid lladdodd Herod ef, er ei fod yn ddyn da, ac a orchymynodd i'r

Iuddewon i arfer rhinwedd, mewn ffordd o gyfiawnder y naill tuag at y llall, ac mewn ffordd o dduwioldeb tuag at Dduw, ac felly i ddyfod i'w fedydd. Yn awr, pan ddeuai eraill yn dorfeydd o'i gwmpas (oblegid cyffroid hwynt yn fawr wrth wrando ar ei eiriau), Herod, yr hwn a ofnai y gwnai y dylanwad mawr oedd gan Ioan dros y bobl ei osod yn ei allu i gyfodi gwrthryfel (oblegid ymddangosent yn barod i wneud un peth a geisiai ganddynt), a dybiodd taw y peth goreu ydoedd ei osod i farwolaeth, er mwyn rhwystro y niwed ag allasai wneud, yn lle dwyn ei hun i anhawsderau trwy arbed dyn a allai beri iddo edifarhau pan y buasai yn rhy ddiweddar. Yn ganlynol, danfonwyd ef i gastell Machærus oherwydd tymher ddrwgdybus Herod, ac yno y gosodwyd ef i farwolaeth' (*Antiq* xviii. 5. 2). Nid oes dim anghyson yn yr hanes hwn. Ni dderbyniai Josephus Iesu fel y Crist, ac nid oes yma ddim son am y rhan hono o gymeriad Ioan lle y darlunir ef fel rhagredegwr Crist, neu y gwnai gyfeirio dynion atto. Mae gwirionedd y dernyn hwn wedi cael ei gydnabod yn gyffredin gan ddynion dysgedig. Mae Lardner yn cymeryd gryn lafur i brofi ei *authenticity* (*Works*, vii. 113–119).

IORDDONEN, prif afon Palestina, a'r hon, gan gynwys Môr Galilea a'r Môr Marw, i'r hwn yr ymarllwys, a red o'r gogledd i'r dehau trwy holl hyd Canaan. Cyfyd yn ngodre gorllewinol Mynydd Hermon, neu, fel y gelwir ef yn bresenol, Jebel-esh-Sheikh, ac ynghylch milltir a hanner o dref Hasbeiya. Mae ffynon yn berwi o waelod pwll bas, oddeutu pedair a deugain neu driugain llathed o amgylchedd. Troir y dwfr gan bynfarch o geryg i droi melin. Hon yn ddiau ydyw llygad mwyaf pellenig, ac o ganlyniad hi ydyw gwir ffynonell yr Iorddonen. Mae yr Hisbani, fel y gelwir y ffrwd, yn dolenu am y tair milltir gyntaf trwy ddyffrynoedd cul ond hynod brydferth, a chwedi ei wrteithio i'r graddau uchaf. Mae ei glanau wedi eu diogelu a'u harddu gan ymyl gwyrdd a chysgod tew-goed sycamor, botwn, a helyg, tra y chwery pysgod yn ddirif yn ei gwely oer a grisialaidd. Er fod ei gwely yn union uwchlaw y ffynon yn sych a llychlyd y rhan fwyaf o'r flwyddyn, etto yn ystod y tymhor gwlawog mae llawer o ddwfr yn rhuthro i lawr o uchelderau Mynydd Hermon uwchlaw Hasbeiya, pellder o ugain milltir ac yn ymuno â dwfr y ffynon hon. Mae y ffrwd mor beryglus yno fel ac i ofyn am bont geryg gadarn, yr hon sydd wedi cael ei hadeiladu yn groes iddi ychydig latheidiau islaw y ffynon.

Nid yr Hasbani, fodd bynag, ydyw unig ffynonell yr Iorddonen. Mae un arall i'r dehau-ddwyrain, wrth dref Banias, gynt Cesarea Philippi. Dywedir y llifa allan o ogof, yr hon, fodd bynag, sydd wedi cael ei llanw â cheryg; y gwirionedd yw, y tyr y ffynonellau allan oddi rhwng geryg rhyddion a chreigiau ychydig latheidiau o bellder, a rhyw ugain troedfedd islaw genau yr ogof. Mae cryn lawer o ddwfr yn dyfod allan o honi.

Tua'r gorllewin i Banias, yn Tel-el-Kadhi, mae un arall o ffynonellau yr Iorddonen. Gelwir hi yn Afon Dan, ac y mae, efallai, yn agos i sefyllfan Lais neu Dan yr hen amser. 'Cawg crwn,' medd Dr. Wilson, 'ydyw, o gylch can llath o led, yn ngwaelod yr hwn yr oedd llawer iawn o ddwfr yn cyfodi ac yn berwi, ac yr oedd cryn nifer o *tortoises* dwfr croew yn chwareu ynddo. Hi ydoedd y ffrwd fwyaf oeddym wedi weled yn y wlad. Mae dwy ffrwd o'r dwfr puraf yn rhedeg o honi, y rhai, ar ol ffurfio ynys fechan, a ymunant yn union yn afon chwyrn o ryw ddeg llath o led a dwy droedfedd o ddyfnder, ac y mae iddi ddisgyniad cyflym trwy lwyn tew o *oleanders*, drysi, ffigys gwylltion, poplys, *pistacia*, a choed *mulberry*.

'Gwna y rhai hyn, ynghyd â nifer o ffrydiau llai, megis yr Ain-el-Melahah, Ain-el-Belatah, Ain-ekd-Dhabad, ymuno i gyfansoddi dyfroedd Merom, neu, fel y gelwir hwynt yn bresenol, Llyn Huleh, ac o gylch pump ar hugain o filltiroedd oddiwrth ffynonell Hasbani. Mae cangenau uchaf yr Iorddonen yn ymuno ac yn rhedeg i Lyn Huleh fel un afon. Mae y llyn hwn o ffurf dair onglog, a'r pen main tua'r dehau, lle y gyr ei dyfroedd i ffurfio yr Iorddonen. Gwelir miloedd o adar dwfr yn chwareu ar ei fynwes, a llawer o wenoliaid yn ehedeg yn agos i'w wyneb' (Wilson, ii. 161, 162, 164, 170, 172, 176, 179; *Bib. Sac.* 185, 189, 211; Robinson, *Res.* iv. 369).

Mae dyffryn mawr yr Iorddonen yn dechreu i'r G.O. o Banias, a chan redeg o'r gogledd i'r dehau, a gynwys nid yn unig holl gwrs yr afon, ond Môr Galilea a'r Môr Marw; a pharheir ef yn y Wadi Arabah, hyd nes cyrhaeddo gangen ddwyreiniol y Môr Coch yn agos i Elath (Ailah) ac Eziongeber, gan wahaniaethu llawer iawn o ran ei led. Am ran fawr o'i gwrs gelwir y dyffryn hwn yn Ghor (Wilson, ii. 181; Robinson, *Res.* ii. 259, 490, 594).

Mae glanau yr Iorddonen yn ymddangos bron yn mhob man rywbeth yr un fath. Dolena trwy olygfeydd mwy hynod am eu diffyg hamrywiaeth nac am eu hamlinell darawiadol. Llifa trwy ddyffryn ynghylch lled chwarter awr o deithio (weithiau fwy ac weithiau lai), yr hwn sydd gryn lawer yn is na'r gweddill o'r Ghor—yn y rhan ogleddol o gylch deugain troedfedd (Robinson, *Res.* ii. 360). 'Ar ol disgyn y lan fwyaf allanol,' medd Maundrell, yr hwn a ddynesodd at yr Iorddonen o Jericho, yr 'ydych yn myned am yr wythfed ran o filltir ar hyd lan cwbl wastad cyn y dewch at lan priodol yr afon. Mae yr ail lan mor llawn o lwyni coed, megis *tamarisks*, helyg, *oleanders*, &c., fel nas gwelwch y dwfr hyd nes gweithio eich ffordd trwyddynt. Yn y tew lwyni hyn gynt (ac mae yr un fath yn bresenol) mae amryw greaduriaid gwylltion yn arfer ymguddio; ac at waith llifogydd yr afon yn eu gorfodi i droi allan o'u llochesau y cyfeirir gan Jeremiah yn xlix. 19: "Fel y llew y daw i fynu oddiwrth ymchwydd yr Iorddonen"' (Maundrell, 82).

Mae afon yr Iorddonen, fel y rhed rhwng ei cheulanau, yn y rhan isaf o'i chwrs, o driugain i gan troedfedd o led, tra yr amrywia ei dyfnder o bedair i naw troedfedd. Lle mae hi ddyfnaf ceir fod y gwaelod yn llaid; lle mae hi gulaf ceir ei fod yn graig neu dywod (Rawlinson in *Herodot.* i. 549; Stanley, *Sinai*, 291). Amrywia, fel pob afon, ar wahanol flyneddau, ac ar wahanol dymhorau yn yr un flwyddyn. Mae adroddiadau a mesuriadau teithwyr yn amrywio yn fawr mewn perthynas i'w lled a'i dyfnder (Wilson, ii. 16, 125, 317; Irby, *Trav.* 92); ond gwna hyn gyfrif, mewn rhan o leiaf, am yr amrywiaeth yma. Amrywiant hefyd yn ngwahanol ranau ei chwrs.

Yn yr H. D. darllenwn am rydiau yr Iorddonen (Jos. ii. 7; Barn. iii. 28). Croesir hi trwy dair neu bedair o ffrydiau eithaf adnabyddus. Nodir y ddwy gyntaf gan weddillion pontydd Rhufeinig, yn union islaw Môr Galilea (Stanley, *Sinai*, 290). Hysbysir ni weithiau gan deithwyr ei bod yn hawdd i'w rhydio gan geffylau, a phrydiau eraill fod yn ofynol i'w nofio hwynt drosodd. Croesir hi gan amryw *weirs*, y rhai a fawr rwystrant gychod i hwylio: mewn llawer o fanau gellir ei chroesi ar hyd ceryg camu heb wlychu esgid (*Journ. Sac. Lit.* July, 1848, 189).

Pan ddaw yr afon allan o ddyfroedd Merom, neu, fel y gelwir hwynt yn bresenol, Llyn Huleh, mae hi yn ffrwd araf ddifywyd; ond wedi paso pont Jacob, oddeutu 2½ filltir islaw iddi, daw yn fath o raiadr parhaus (*Geog. Journ.*) Mae Llyn Merom yn 50 troedfedd yn uwch na Môr y Canoldir, ac y mae Llyn Tiberias yn 652 o droedfeddi islaw iddo, ac nid yw y pellder rhyngddynt ond prin deg milltir. I lawr ar hyd yr agen gul isel rhwng y ddau lyn rhed yr afon yn chwyrn ac ar hyd wely cul, gan nad yw, mewn gwirionedd, ddim amgen na rhestr o raiadrau. Nid yw ei chwrs yma yn dolenu fawr, ac nis gall y disgyniad fod yn llai na deugain neu ddeg a deugain o droedfeddi y filltir. Ei chyfeiriad cyffredin ydyw y dehau hyd nes o fewn ychydig bellder i Fôr Tiberias, yn yr hwn am dymhor y cyll ei hun. Bu y llyn hwn yn olygfan rhan fawr o weinidogaeth ein Harglwydd, a pherthyna dyddordeb neillduol gan hyny iddo. 'Mae ymddangosiad y llyn,' medd Buckingham, 'yn orwych etto. Ond y mae yr olwg ddiffrwyth sydd ar y mynyddoedd o bob tu iddo, ac absenoldeb coed yn taflu math o dywyllwch dros yr olygfa; a chwanegir hyn i bruddeidd-dra gan dawelwch marw ei ddyfroedd, a'r dystawrwydd a deyrnasa dros yr oll o hono, gan na welir na llong na chwch o un math ar ei wyneb' (Buckingham, *Trav. in Palestine*, ii. 345). 'Mae yr holl wlad yn ei chymydogaeth wedi cael bron ei anmhoblogi gan farnedigaethau Duw, ynghyd â drygioni a chamlywodraeth dyn' (Wilson, ii. 111, 112).

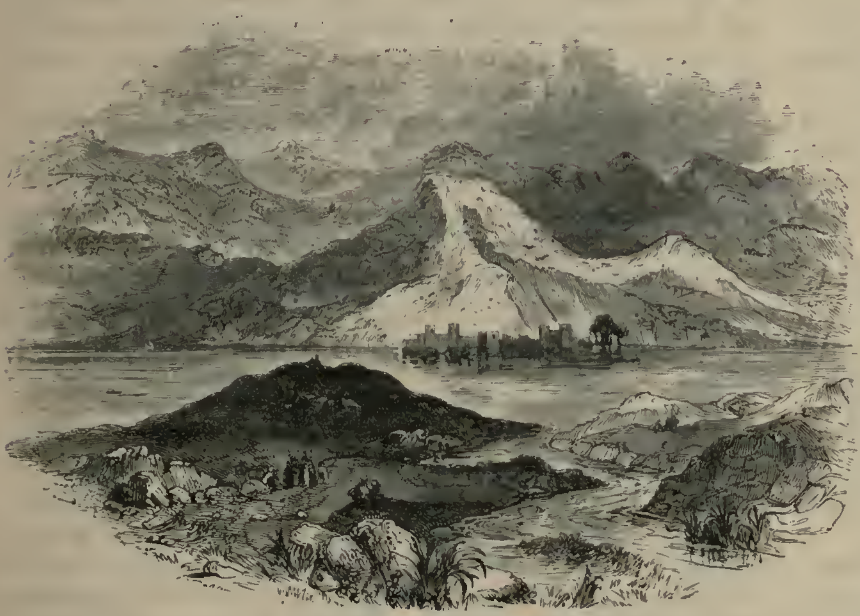

YR IORDDONEN YN GADAEL LLYN TIBERIAS.

Rhydd Dr. Robinson y darluniad canlynol o'r argraph a wnaeth Llyn Gennesaret ar ei feddwl:—'Wedi cyrhaedd ael yr uchder uwchlaw Tiberias, cawsom olwg ar unwaith ar yr holl fôr o'n blaen. Yr oedd yn foment o ddyddordeb nid bychan; oblegid pwy all edrych heb ddyddordeb ar y llyn ar fynwes yr hwn y bu yr Iachawdwr cyhyd, a lle y cyflawnodd gynifer o'i weithredoedd nerthol? Etto i mi, mae'n rhaid cyfaddef, yr adgofion hyn yn hytrach na'r golygfeydd o gwmpas a wnaent y lle mor ad-dyniadol. Mae y llyn ei hun yn gorwedd mewn cawg dwfn, o'r hwn yr ymgyfyd y glanau yn gyffredin yn serth o bob tu, ond lle byddo agen-gwm neu weithiau ddyffryn dwfn wedi tori bylchau yn y llethri serthion. Mae y bryniau yn grynion, heb fawr dlysni neu amrywiaeth yn eu ffurfiau; ni addurnir hwynt gan goedydd na phlanigion; ac yr oedd hyd yn od gwyrddlesni y borfa, yr hyn yn foreuach yn y tymhor allasai roddi golwg harddach iddynt, wedi diflanu eisoes; yr oeddynt yn awr yn noethlwm a diffrwyth yr olwg arnynt. Pwy bynag a ddysgwyl gael yma orwychder llynoedd Switzerland, neu brydferthwch tynerach rhai Lloegr neu yr Unol Daleithau, a ga ei siomi. Nid oedd fy nysgwyliad i o'r natur hyny; etto, oddiwrth gymeriad rhamantaidd y golygfeydd mewn rhanau eraill o Palestina, dysgwyliais yn sicr am rywbeth mwy tarawiadol na'r hyn welais o gylch Llyn Tiberias. Disgynodd ein llygaid ar un gwrthrych dyddorol—cwch bychan, â hwyl wen, yn llithro dros y dyfroedd; yr unig un, fel yr hysbyswyd ni wedi hyn, ar yr holl lyn' (Robinson, *Res.* 253). Mae rhif y pysgod bwytadwy yn y llyn, gyda golwg ar amrywiaeth a swm, yn fawr, ond ni wna y bobl ddiog ar ei lanau eu dal ond â llinyn a llaw-rwyd wedi ei thaflu o'r lan (Wilson, ii. 114).

Mae maintioli Llyn Tiberias wedi cael weithiau ei fawr orfesur. Cyfrifa Dr. Robinson holl hyd ei lan gorllewinol yn 14½ o filltiroedd daiaryddol, ac nid yw y pellder o'r man yr â yr Iorddonen i mewn iddo yn y gogledd hyd y man yr â allan o hono yn y dehau yn fwy nac un ar ddeg neu ddeuddeg o filltiroedd daiaryddol. Cyfrifa ei led mwyaf o gylch chwech o filltiroedd daiaryddol (Robinson, *Res.* iii. 313). Yn awyr glir y Dwyrain edrych yn llawer llai nac ydyw mewn gwirionedd. Nis gellir gweled y llyn o un pen i'r llall o un man ar y llyn (Stanley, *Sinai*, 362).

Ar ol gorphwys am dymhor yn nghawg clir a dwfn Llyn Tiberias, â'r Iorddonen allan o hono gan ddilyn yr un cyfeiryd ar hyd yr iseldir dyfnach a gyfansodda yn awr ei gwely. Yma mae disgyniad yr afon yn fwy tawel, heb fod fawr fwy na thair troedfedd y filltir; oblegid er nad yw y pellder rhwng y ddau fôr ond triugain neu ddeg a thriugain o filltiroedd, a'r holl gwymp yn 660 o droedfeddi, yr hyn a roddai gwymp o gwmpas deg neu un ar ddeg o droedfeddi y filltir, etto y mae yr afon yn y rhan hon o'i chwrs mor llawn o droion fel, yn ol Lynch, y teithia 200 o filltiroedd o'r hyn lleiaf, ac o ganlyniad nid yw y cwymp yn fwy nac y dangosir uchod. Etto mae yn ddigonol i greu saith ar hugain o gwympiadau neu raiadrau, ac y mae rhai o honynt yn echrydus, neu un am bob saith milltir (Lynch, *Exped. to the Jordan*, 264, 265).

Nid ymuna un afon o bwys â'r Iorddonen ar ei thu gorllewinol; ond pum milltir islaw y man y rhed allan o Lyn Tiberias derbyn afon o du y dwyrain o gryn faintioli, sef yr hen Hieromax, yr hon sydd yn sychu rhan helaeth o'r prif gadwyn-fynydd a ddisgyn o Anti-Libanus, yr hen Iturea, a Trachonitis. Drachefn, oddeutu hanner y ffordd rhwng y ddau fôr, ymuna afon arall, yn agos o'r un maintioli, â hi, sef y Jabbok neu Zerkah, yr hon a ddisgyn trwy agen-gwm dwfn o hen wlad yr Ammoniaid.

Mae holl gwrs yr Iorddonen o'i tharddle mwyaf, sef Hasbeiya, i'w mynediad mewn i'r Môr Marw, gan gynwys dyfroedd Merom a Môr Tiberias, trwy yr hwn y rhed, os cyfrifwn ei throion, ynghylch 270 o filltiroedd; ond os gadawn hwynt allan, ynghylch 140 (Rawlinson in *Herodot.* i. 548).

Nid yw y Môr Marw, fel Llyn Tiberias, yn llyn o ddwfr croew. Yn y gwrthwyneb cynwys fwy o *salts* na'r môr ei hun. Mae y dwfr yn berffaith glir a thryloew, ond mae ei flas yn chwerw ac atgas i'r eithaf. Mae ei *specific gravity* (ei bwysau) yn fwy nac eiddo y corph dynol, ac yn ganlynol nid yw yn bosibl i suddo, gwnaed dyn ei oreu, islaw y wyneb, a phan yn sefyll yn syth arno, bydd y pen, yr ysgwyddau, y breichiau, a rhan o'r fynwes, uwchlaw wyneb y dwfr. Mae ei allu i gadw pethau ar ei wyneb yn hynod. 'Darfu i ddau o honom,' medd Dr. Robinson, 'ymdrochi yn y môr; ac er nas medrwn i o'r blaen nofio nac mewn dwfr croew na hallt, etto yma gallaswn eistedd, sefyll, gorwedd, neu nofio yn y dwfr heb un anhawsder.' Sonia Dr. Wilson hefyd am un o'i gyd-deithwyr, 'yr hwn nad ydoedd o'r blaen wedi cynyg gwneud prawf ar nofio, ond yr hwn a'i cafodd ei hun yn nofio fel telpyn o bren.' Chwanega: 'Wrth ddyfod allan o'r môr, sylwasom fod ein cyrph yn ymddangos fel pe buasem wedi bod yn ymdrochi mewn olew, ac yr oedd ein crwyn, wedi sychu, yn teimlo yn anhyblyg fel lledr. Yr oedd ein gwallt hefyd wedi ymglymu ynghyd.' Mae dyfroedd y Môr Marw, oblegid eu bod mor dew, yn hynod am eu llonyddwch. Nid yw gwyneb y môr yn hynod am ddim ond am fân donau a achosir gan y gwynt. Nid yw gwynt cryf yn achosi tonau, ond pan fyddo awel gryn fywiog ni chyffry y dwfr, ond gorwedd yn berffaith lonydd, heb achosi y curiad lleiaf yn erbyn cerygach y lan (Robinson, *Res.* ii. 212, 223; Wilson, ii. 21; Maundrell, 84; *Amer. Miss. Her.* 1834, p. 243; 1840, p. 342).

Mae y Môr Marw yn gorwedd mewn crochan dwfn, wedi ei gau i mewn, ar y dwyrain a'r gorllewin, gan gadwyni o fynyddoedd serthion, a godreuon y rhai a ymsaethant weithiau allan i'r dwfr, ac a enciliant drachefn yn ol, nes gadael llain gul o draeth wrth eu traed. Mae y mynyddoedd ar y dwyrain yn amlwg yn llawer uwch, ychydig bellder o'r traeth, na'r rhai ar y gorllewin. Mae un peth mewn cysylltiad ag ef ac sydd yn teilyngu sylw, a hyny yw, y nifer o dreithelli a gorynysoedd a redant i'w ranau deheuol, gan ymddangos fel tywodenau neu ynysoedd. Mae hyn, ynghyd â'i lanau gwastad, yn rhoddi i'r oll o'r rhan ddeheuol o'r môr yr ymddangosiad, nid o lyn dwfn o ddwfr, ond yn hytrach o gilfach ddolenawg, neu enau afon fawr pan fyddo y llanw allan a'r treithelli wedi eu gadael yn sychion. Nid oes yn aros wedi ei orchuddio â dwfr ond gwely cydmariaethol o gul (Robinson, *Res.* ii. 204, 206, 207, 218).

Mae yr ymddangosiadau o gylch y Môr Marw yn gyfryw ac y gallesid yn naturiol eu dysgwyl oddiwrth natur y dyfroedd a'r wlad oddiamgylch, sef anialdir noeth unig. Gan fod ei glogwyni uchel o'r gareg galch yn agored am saith neu wyth mis yn y flwyddyn i belydrau digwmwl yr haul, nis gellir dysgwyl am ddim ond diffrwythder a dystawrwydd y bedd ar ei lanau; ac mewn ffaith ni cheir dim amgen yno, oddieithr yn y manau hyny lle mae ffynonau neu ffrydiau dwfr (Robinson, *Res.* ii. 219).

Yn ol tystiolaeth pob ysgrifenwr hen, a braidd bob un diweddar, ni cheir yn nyfroedd y Môr Marw un peth byw, na physgodyn na llysieuyn. Etto mae teithwyr wedi gweled weithiau gregyn ar y traeth, yr hyn sydd wedi arwain i'r dybiaeth y gall fod *mussels* neu *periwinkles* bychain wedi'r cyfan yn bodoli yn y môr; ond cafwyd y rhai hyn yn gyffredin heb fod yn mhell oddiwrth yr Iorddonen, a'r tebygolrwydd yw i'r cyfryw gregin a geir gael eu dwyn lawr gyd â'r afon (Robinson, *Res.* ii. 226).

Chwedlau perffaith ydyw yr ystoriau sydd wedi cael eu hadrodd ynghylch natur heintiol hinsawdd y Môr Marw. Mae ei lanau wedi cael eu trigianu er y cynfyd, ac y maent felly etto i raddau; ac os yw y boblogaeth yn llai yn awr na chynt, mae yn rhaid edrych am yr achos yn amgylchiadau gwahanol y bobl yn hytrach nac yn natur y wlad neu y môr. Mae yn rhaid fod anweddiad dirfawr o'r môr ei hun, mewn canlyniad i'w safle isel ynghyd â'i fod yn agored i wres yr haf; ac nis gall hyn lai nac effeithio ar glirder yr awyr o gwmpas. Ond nis gall natur yr anweddiad yma fod yn wahanol i anweddiad rhyw lyn cyffelyb dan yr un amgylchiadau. Mae gwres Aiphtaidd yr hinsawdd, yr hwn a geir trwy yr oll o'r Ghor, ynddo ei hun yn afiachus, ac mewn cysylltiad â'r corsydd yn achosi yn yr haf dwymynon mynych; a'r canlyniad yw fod trigolion y Ghor yn hil eiddil nychlyd o bobl. Ond nid oes un cysylltiad angenrheidiol rhwng hyny â'r Môr Marw fel y cyfryw; a gallai yr un ymddangosiadau fodoli yn ddigon tebygol i'r un graddau, efallai, pe byddai dyfroedd y llyn yn ffres a llaith, neu pe na byddai yno lyn o gwbl (Robinson, *Res.* ii. 226).

Nid oes dim modd penderfynu terfyn deheuol y Môr Marw; ond cyfrifa Dr. Robinson ei hyd yn bedair ar bymtheg ar hugain o filltiroedd daiaryddol. Ymddengys yr amrywia yr hyd gymaint a dwy neu dair milltir ar wahanol flyneddau, neu dymhorau y flwyddyn, yn ol fel y byddo y dwfr yn ymestyn fwy neu lai ar hyd y gwastad-dir tua'r dehau. Mae ei led wrth gwrs yn amrywio ychydig; ond dywed Dr. Wilson y gall y lled cyffredin fod ynghylch naw neu ddeg o'r cyfryw filltiroedd (Robinson, *Res.* ii. 217; Wilson, ii. 24). Yn agos gyferbyn a'r man y daw yr Arnon i'r Môr Marw ceid fod lled yr olaf ychydig fwy nac wyth milltir ddaiaryddol, neu ynghylch naw o filltiroedd *statute;* a'r dyfnder mwyaf ydoedd 188 gwrhyd, neu 1128 o droedfeddi. Dywed *Lieutenant* Dale fod gwaelod y môr bron o un traeth i'r llall yn wastad-dir, a taw ei ddyfnder cyffredin yw 170 gwrhyd, neu 1020 o droedfeddi yn groes (Lynch, *Exped. to the Jordan,* 280, 299).

Tua phen dehau-orllewinol y Môr Marw mae mynydd hynod o'r enw Khasm Usdum. Mae holl gorph y mynydd yn un talp o graig halen. Mae ei ddrum yn gyffredin yn arw ac anwastad, ac yn amrywio o 100 i 150 o droedfeddi o uchder. Cuddir ef gan haenau o geryg calch o natur *shalk* neu *marl,* fel ac yr ymddengys fel pridd cyffredin neu graig; etto tyr y talp halen allan yn fynych, ac ymddengys ar yr ochrau yn ddibynau deugain neu ddeg a deugain o droedfeddi o uchder, ac amryw ganoedd o hyd, ac yn halen grisialaidd perffaith. Mae yr halen, lle bynag y mae yn y golwg, wedi cael ei rychio fwy neu lai gan y gwlaw. 'Fel yr aem rhag ein blaen,' medd Dr.

Robinson, 'caem ddarnau mawrion, a thalpau drylliedig oddi uchod, yn gorwedd fel creigiau ar hyd y traeth, neu wedi syrthio i lawr fel malurion. Halen pur oedd hyd yn od y ceryg o dan ein traed. A dyma oedd natur y mynydd trwy ei holl hyd, sef pellder o bum milltir ddaiaryddol. Dywedai yr Arabiaid fod yr un olwg ar ochr ddwyreiniol y drum. Nid yw y talpau halen yn dryloew, ond ymddangosant yn dywyll, a'r un fath yn union a'r halen mwnawl a welsom wedi hyn yn Varna, ac yn y trefydd ar lanau y Danube Isaf, sef cynyrch y mwn-gloddiau halen yn y gororau hyny.'

Mae bodolrwydd cymaint o halen *fossil* yma yn help i gyfrif am halltrwydd mawr y Môr Marw. Dichon na wna y tonau ddim golchi godre y mynydd ond yn achlysurol; ond gwnai gwlawogydd y gauaf, a'r mân ffrydiau a redant i'r môr, gario iddo yn nghwrs oesoedd ddigon o halen i halltu i ryw fesur ei ddyfroedd. Ymddengys, yn wir, fod dyffryn y Ghor ar ogledd y Môr Marw wedi ei halltu yn go drwm; felly dichon fod hyd yn od gwaelod y môr, yn gystal a'i lanau wedi cyfranu gryn lawer tuag at yr un dyben.

Mae sefyllfan y mynydd hwn yn mhen deheuol y Môr Marw yn dynodi efallai sefyllfan *Dyffryn yr Halen*, lle yr ennillodd Dafydd, ac wedi hyny Amaziah, fuddugoliaethau ar yr Edomiaid (2 Sam. viii. 13; 1 Cron. xviii. 12; 2 Bren. xiv. 7). Nis gallasai y dyffryn hwn fod yn un arall nac un y Ghor, ar y dehau i'r Môr Marw, ac yn agos i fynydd yr halen. Rhana hen diriogaethau Judah ac Edom. Yn rhyw le yn y gymydogaeth efallai yr oedd yn gyfleuedig hefyd Ddinas yr Halen, yr hon a enwir ynghyd ag Engedi fel yn niffaethwch Judah (Jos. xv. 61, 62; Robinson, *Res.* ii. 481; Maundrell, 81; Wilson, ii. 20).

Parha y dyffryn yn awr i redeg yn mlaen, ac ar ol ychydig amser derbyn yr enw Arabah, wrth yr hwn yr adwaenir ef hyd nes cyrhaeddo Gulfor Akabah, neu gangen ddeheuol y Môr Coch yn Elath (Ailah?) ac Ezion-geber. Tybid gynt nad ydoedd y Môr Marw a Chulfor Akabah yn bodoli cyn dinystr Sodom a Gomorrah; a'r amcan-dyb ddewisiedig yn ystod y blyneddau diweddaf yw, y gwnai yr Iorddonen cyn yr amser hwn redeg trwy holl hyd dyffryn Arabah i Gulfor Akabah, gan adael gwely y Môr Coch yn wastadedd ffrwythlon. 'Ond,' medd Dr. Robinson, 'gwnaethom sicrhau nas gallasai hyn fod, o'r hyn lleiaf nid o fewn y cyfnod at ba un y cyrhaedd hanesyddiaeth. Yn lle fod yr Iorddonen yn cymeryd ei chwrs yn ddeheuol tua Chulfor Akabah, cawsom fod dyfroedd yr Arabah ei hun, ac hefyd ddyfroedd yr anialwch uchel gorllewinol, yn mhell i'r dehau o'r Akabah, oll yn llifo i'r Môr Marw. Mae yn gryn bell i'r dehau cyn y rhed dyfroedd yr Akabah tua'r Môr Coch. Mae pob amgylchiad yn myned i brofi fod yn rhaid y bodolai llyn yn y gwastadedd hwn, i'r hwn yr arllwysai yr Iorddonen ei dyfroedd cyn dinystr Sodom a Gomorrah' (Robinson, *Res.* ii. 490, 491, 507, 508, 590, 601; Wilson, i. 284).

Mae y Ghor rhwng Llyn Tiberias a'r Môr Marw ei hun yn ddiffaethwch, oddigerth yr ychydig fanau a ddyfrheir gan yr Iorddonen a ffrydiau achlysurol eraill, ac yn y manau hyny ceir ffrwythlondeb. Ar y dehau i'r Môr Marw, lle cawn, yn lle yr Iorddonen, ddim yn ystod y tymhor gwlawog ond cornentydd El Jeib, mae yr Arabah bron yn ddidor yn anialwch mwy echrydus fyth. Er fod llawer o ffynonau yn yr Arabah, ac ystyried taw diffaethwch ydyw, etto mae llai o ddwfr ynddynt, a chynyrchant lai o ddylanwad bywiocaol na rhai y Ghor gogleddol (Robinson, *Res.* ii. 268, 286, 290, 596).

Nid yr amgylchiad lleiaf ei hynodrwydd mewn cysylltiad â'r dyffryn rhwng y ddau fôr hyn ydyw y ffaith bod hyd yn od ei fodolaeth yn anhysbys hyd y ganrif bresenol i ddaiaryddwyr diweddar. Yn mhlith hen awdwyr ni cheir na Strabo, na Pliny, na Ptolemy, na Josephus, nac un daiaryddwr neu hanesydd arall, yn gwneud y cyfeiriad lleiaf atto, er y sonir yn aml am y Môr Marw a'r Elanitic Gulf, ynghyd â'r gororau cylchynol. Sonia y daiaryddwyr Arabaidd yn awr ac eilwaith am y Ghor, gan gymhwyso y gair yn unig at ddyffryn yr Iorddonen. Yn Abulfeda yn unig y cawn ni fod y dyffryn yn ymestyn i'r Môr Coch (Robinson, *Res.* ii. 598; Wilson, ii.)

Ond os trown ni i'r Ysgrythyrau Hebraeg, cawn fod gwybodaeth o, ac enw Arabah yn cyrhaedd yn mhell yn ol i'r cynfyd. Cymhwysir y gair Hebraeg *'Arabah*, yn arwyddo yn gyffredin 'anialwch, crasdir, diffaethwch' (Esa. xxxiii. 9; Jos. l. 12; li. 43), gyd â'r banod (*yr* Arabah) yn uniongyrchol fel enw priodol y dyffryn mawr dan sylw yn ei holl hyd, ac mae yn dyfod i lawr attom ni yn yr un ffurf yn yr Arabic, El Arabah. Cawn yr Arabah Hebraeg yn eglur gysylltiedig â'r Môr Coch ac Elath. Mae y Môr Coch ei hun yn cael ei alw yn Fôr Arabah. Ymestyn hefyd tua'r gogledd i Lyn Tiberias, ac yr oedd yr *'Arboth* (gwastadedd) Jericho a Moab yn rhanau o hono. Y dyffryn mawr yn ei holl hyd ydoedd Arabah yr Hebreaid, yn gystal a Ghor Abulfeda; ac yn sefyllfa bresenol ein gwybodaeth yn ei gylch mae yr Ysgrythyrau yn cael un esponiad pwysig arnynt (Robinson, *Res.* ii. 598; Wilson, i. 284).

Mae yr Iorddonen, ac ystyried ei holl gwrs, yn afon hynod iawn, ac edrych arni fel afon. Tra mae'r Aipht, tra mae Damascus, a thra mae Antiochia yn rhwymedig hyd yn od am eu bodolaeth i'w hafonydd, mae'r Iorddonen yn ymddangos yn afon hollol ddiwasanaeth i ddyn, cybelled ac y mae a wnelo hi ag ef, trwy holl oesoedd ei hanes. Parha i fod yn ddyfr-le mawr llwythau y Bedouins, ac felly y mae yn rhaid ei bod erioed. 'Y diffaethwch' ydyw yr enw cyffredin wrth ba un yr adwaenir y dyffryn ar hyd yr hwn y rhed. Prin y darfu i na thref na phentref gyfodi ar ei glanau. O fewn cyrhaedd cul ei gwely ei hun cynyrcha lawer o lysiau rhonc; ond ni wna yr ymyl glaswelltol hyn ond gosod allan mewn goleu cryfach y cyferbyniad bywyd ac angeu, yr hwn yw un o'i theithi nodweddawl.

Yr achos o'r dynged hon i'r Iorddonen yw dyfnder ei gwely. Mae dyfnder y dyffryn yn yr hwn y rhed yn rhwystro ei dyfroedd i ddianc, megis dyfroedd y Nile, fel ac i ffrwythloni rhywbeth tu draw i'w gwely ei hun; ond y mae y gwres anarferol i ba un y mae yr holl ddyffryn, y Ghor, yn agored, tra yn peri i dyfu yn annaturiol o nerthol bob glaswelltyn a dderbyn ei dwfr bywyd-gyfranol, yn gwywo pob mymryn o wyrddlesni sydd tu hwnt i'w chyrhaedd.

Mae y Môr Marw yn un o'r moroedd tufewnol hynotaf. Mae yn 1300 o droedfeddi islaw *level* Môr y Canoldir, ac mae felly y llyn dwfr dyfnaf ei orweddle yn y byd, fel y mae y Llyn Sir-i-kol (yr hwn sydd 15,000 o droedfeddi uwchlaw *level* y mor), lle y cyfyd yr Oxus, ydyw yr uchaf (Stanley, *Sinai*, 280).

IRAI, ffon hir i yru ychain â hi. Dywedir am Samgar iddo 'daraw o'r Philistiaid chwe chan wr ag irai ychain' (Barn. iii. 31). Os oedd iraiau yr hen amseroedd yn debyg i'r rhai presenol, gallasent fod yn offer ymosodawl grymus. Maundrell, pan yn son am ei ddynesiad at Jerusalem, a ddywed: 'Yr oedd pobl y wlad yn mhob man yn troi yn y meusydd, a sylwem eu bod wrth droi yn gwneud defnydd o iraiau o faintioli anarferol. Wedi mesur ychydig o honynt cefais eu bod yn agos i wyth droedfedd o hyd, ac yn y pen rhefaf ynghylch chwe modfedd o amgylchedd. Yr oeddynt wedi eu harfogi yn y pen meinaf â brathwr llym er gyru yr ychain, ac yn y pen arall â rhaw fechan o haiarn, gref a thrwchus, er glanhau yr aradr oddiwrth y clai a lynai wrthi. A allwn ni ddim gan hyny gasglu taw â'r fath irai y darfu i Samgar ladd yr holl bobl â hi? Yr wyf yn sicr y barnai pwy bynag a welodd un o'r offerynau hyn ei bod yn arf nid llai cymhwys, efallai yn gymhwysach, na'r cleddyf ar gyfer y cyfryw alanastra' (Maundrell, 110).

Yn 1 Sam. xiii. 21 hysbysir ni yr arferai yr Israeliaid lifddur 'i osod min ar eu symbylau' (C. S. *iraiau*), yr hyn a gyduna yn eithaf â'r darluniad uchod; ac yn Preg. xii. 11, dywedir, 'Geiriau y doethion sydd megis symbylau:' treiddiant feddyliau dynion, a deffroant hwynt i gyflawni eu dyledswydd. Gair Hebraeg gwahanol a ddefnyddir yma oddiwrth yr un yn Barn. iii. 31, ond arwydda yntau hefyd irai.

At iraiau y cyfeiriai ein Harglwydd yn ei annerchiad i Saul: 'Saul, Saul, paham yr wyt ti yn fy erlid i? Caled yw i ti wingo yn erbyn y symbylau' (Act. xxvi. 14). Ymadrodd ddiarebol oedd hon, wedi ei chymeryd oddi wrth ychain anhywaith, ac yn cael ei chymhwyso at bersonau ac na wnai eu cynddeiriogrwydd dinerth niweidio neb ond hwy eu hunain. Arferir y gair yn aml gan ysgrifenwyr Groegaidd a Rhufeinig (Parkhurst, *Gr. Lex.* 357). Gellir gweled y cyfryw offerynau yn bresenol yn neheudir Europe, ac yn y Levant, yn nwylaw y rhai fyddo yn aredig (Conybeare, i. 98).

I'SAAC, mab Abraham a Sarah, ac a anwyd ynghylch O.B. 2107 a C.C. 1897, yn neheubarth Canaan, efallai yn agos i Gerar neu Beerseba (Gen. xx. 50; xxi. 5, 14, 32, 33). Yr oedd wedi tyfu i fynu yn llanc pan y derbyniodd ei dad orchymyn oddiwrth Dduw i'w offrymu yn boeth-offrwm; ond gan y bwriedid hyn yn unig er mwyn profi ffydd Abraham, a chan i'w ffydd ddal y prawf, darfu i Dduw yn rasol gyfryngu ar ei waith yn estyn ei law â'r gyllell ynddi i ladd ei fab, ac ar yr un pryd mynodd hwrdd yn boeth-offrwm yn ei le (xxii. 1–19). Dywed Josephus fod Isaac yn bump ar hugain oed pan y cymerodd Abraham ef i'w offrymu yn aberth (*Antiq.* i. 13. 2); ond nid oedd ganddo, mae yn debygol, un awdurdod dros yr haeriad. Mae dipyn yn hynod na ddarfu iddo ddim priodi gwraig hyd nes oedd yn ddeugain oed, pan y dygwyd Rebeccah, yr hon oedd berthynas iddo o Padan-aram gan was Abraham, yr hwn a ddanfonasid ar y neges hono (Gen. xxiv.; xxv. 20), ac aeth ugain mlynedd neu ragor drosodd cyn i'w feibion Esau a Jacob gael eu geni, pan yr oedd yn rhaid ei fod yn driugain mlwydd oed (xxv. 26); ac nid ydym yn cael iddo gael rhagor o blant. Efallai, gan fod yr addewid i Abraham ynghylch ei had a'i meddiant o wlad Canaan i gael ei gyflawni yn llinell Isaac (xv. 4, 5; xvii. 15, 21), y bwriedid yr hir ohiriad cyn cael plant i brofi ei ffydd, megis yr oedd ei dad Abraham wedi cael ei brofi yn flaenorol. Ar amser ei briodas â Rebeccah trigai yn neheubarth Canaan, efallai yn agos i ffynon Lahai-roi (xxv. 11), ond gan fod hyn bymtheg mlynedd yn ddiweddarach, prin mae'n debygol iddo fod yn byw yr holl amser hyn yn y rhan hono o'r wlad. Wedi hyn, pan yr oedd newyn yn y wlad, 'efe a aeth at Abimelec, brenin y Philistiaid, i Gerar, ac a drigodd yn Gerar. Ac Isaac a hauodd yn y tir hwnw, ac a gafodd y flwyddyn hono y can cymaint. A'r Arglwydd a'i bendithiodd ef. A'r gwr a gynyddodd, ac a aeth rhagddo, ac a dyfodd hyd onid aeth yn fawr iawn. Ac yr oedd ganddo gyfoeth o ddefaid, a chyfoeth o wartheg, a gweision lawer, a'r Philistiaid a genfigenasant wrtho. Ac Abimelec a ddywedodd wrth Isaac, Dos oddi wrthym ni, canys ti a aethost lawer gryfach na nyni. Ac Isaac a aeth oddiyno ac a wersyllodd yn nyffryn Gerar, ac a breswyliodd yno.' Ar ol hyn aeth i fynu oddiyno i Beerseba, ac a babellodd yno (xxvi. 1, 6, 12–17, 23, 25, 33; xxviii. 10).

Pan yr oedd ynghylch 137 mlwydd oed collodd ei olwg. 'A bu wedi heneiddio o Isaac, a thywyllu ei lygaid fel na welai;' mewn geiriau eraill, yr oedd yn awr yn hen wr dall. Darfu i'w wraig Rebeccah a'i fab Jacob arfer twyll cywilyddus tuag atto, a thrwy hyny cafodd Jacob y fendith a fwriedid i Esau (xxvii. 1–40). Er osgoi digofaint ei frawd, aeth Jacob, yn ol cynghor ei fam, at ei berthynasau yn Padan-aram; ac er iddo aros yno ugain mlynedd, etto, ar ei ddychweliad i Ganaan, yr oedd ei dad Isaac yn fyw, ac yn trigo yn Hebron. Er ei fod yn hen a dall, ymddengys iddo fyw tair blynedd ar hugain ar ol dychweliad Jacob; ac yn y diwedd bu farw pan yn 180 mlwydd oed, ac a gladdwyd yn ogof Machpelah, wrth ochr Abraham a Sarah, lle claddwyd hefyd ei wraig Rebeccah (xxvii. 41–46; xxviii. 1–5; xxxi. 41; xxxv. 27–29; xlix. 30, 31). Ymddengys oddiwrth yr hanes sydd genym am Isaac na ddarfu iddo ddim symud cymaint o fan i fan fel ei dad neu ei fab Jacob. Oddiwrth yr hyn ddywedir wrthym ymddengys iddo dreulio ei holl fywyd yn neheubarth Canaan.

IS'MAEL, mab Abraham a Hagar, Aiphtes, llaw-forwyn Sarah, yr hon a roddodd hi i fod yn wraig i'w gwr (Gen. xvi. 1, 3). Pan sefydlwyd yr enwaediad, cafodd ef, fel un o deulu Abraham, ei enwaedu. Yr oedd y pryd hwnw yn dair ar ddeg oed (xvii. 10, 23, 25). Ar ol i Sarah ei hun gael mab, a chanfod mab Hagar yn gwneuthur gwawd o hono, llwyddodd gyd ag Abraham, ond yn groes iawn i'w ewyllys, i yru y fam a'r plentyn ffwrdd. Wedi eu cynysgaethu â bara a chostrelaid o ddwfr, 'aethant a chrwydrasant yn anialwch Beerseba.' Yma bu yn agos iddo farw o syched; ond cafodd ei fam, ar fin suddo i anobaith, ei chyfarwyddo gan angel at ffynon o ddwfr, ac felly diogelwyd ei fywyd (xxii. 1, 2, 9–21). Yr oedd Duw wedi dweud wrth Abraham a Hagar y gwnai ef genedl fawr o hono, ac yn ganlynol bu iddo ddeuddeg o feibion—Nebaioth, Chedar, Abdeel, Mibsam, Misma, Dumah, Massa, Hadar, Thema, Jetur, Naphis, a Chedemah, 'deuddeg o dywysogion yn ol eu cenedloedd' (xxv. 12–16). Yr oedd ganddo hefyd ferch o'r enw Mahalath, yr hon a ddaeth i fod yn un o wragedd

Esau, ei chefnder (xxviii. 9; ond gwel hefyd xxvi. 34; xxxvi. 2, 3). Yr oedd yn naw a phedwar ugain mlwydd oed pan fu farw ei dad Abraham, a chynorthwyodd Isaac i'w gladdu yn ogof Machpelah yn Hebron, felly ymddengys nad ydoedd yn byw yn mhell iawn yr amser hwnw (xvii. 21, 25; xxv. 7, 9). Bu fyw ei hun hyd nes oedd yn 137 mlwydd oed. Dywedir iddo farw 'yngwydd ei holl frodyr' (xxv. 17, 18), wrth yr hyn y mae i ni ddeall ei ddisgynyddion, ac efallai hefyd ddisgynyddion Ceturah, meibion yr hon oedd ei frodyr.

IS'MAELIAID, disgynyddion Ismael, mab Abraham a Hagar. Mewn amser boreuol dywedir y 'preswylient o Hafilah hyd Sur, yr hon sydd o flaen yr Aipht, ffordd yr ai di i Assyria' (Gen. xxv. 18). Weithiau gelwir hwynt yn Ismaeliaid ar ol eu tad, ac weithiau yn Hagareniaid neu Hagariad ar ol enw eu mam, er yr ymddengys fod y llwythau a adwaenid wrth yr enwau gwahaniaethol hyn yn byw mewn gwahanol wledydd. Yn nyddiau Saul y gwnaeth y Reubeniaid 'ryfel yn erbyn yr Hagariaid, y rhai a syrthiasant trwy eu dwylaw hwynt, a thrigasant yn eu pebyll hwy trwy holl du dwyrain Gilead;' a naill ai y pryd hyny, neu ar amser diweddarach, darfu i'r Reubeniaid, a'r Gadiaid, a rhan o'r Manassiaid, nid yn unig ymosod arnynt, ond eu hysbeilio o nifer fawr o'u hanifeiliaid, 'o'u camelod hwynt 50,000, ac o ddefaid 250,000, ac o asynod 2000, ac o ddynion 100,000, a hwy a drigasant yn eu lle hwynt hyd y caethiwed' (1 Cron. v. 10, 19–22).

Er y gwahaniaethid yr Ismaeliaid yn bendant oddi wrth yr Hagariaid yn Ps. lxxxiii. 6, etto dynoda yr enw cyntaf yn briodol holl ddisgynyddion Ismael, yr hwn, yn ol yr hanes yn Genesis (a'r hwn y cyduna traddodiad yr Arabiaid), oedd ganddo ddeuddeg o feibion, a daeth pob un o honynt i fod yn dywysog neu sheikh y llwyth a ddisgynodd oddi wrtho; a dywedir y 'preswylient o Hafilah hyd Sur, yr hon sydd o flaen yr Aipht, ffordd yr ai di i Assyria' (Gen. xxv. 12–16, 18).

Enwir yr Ismaeliaid fel pobl ar eu penau eu hunain can foreued ac amser Jacob, wyr Abraham; oblegid dywedir yn Gen. xxxvii. 25, 27, 28; a xxxix. 1, taw 'mintai o Ismaeliaid yn dyfod o Gilead, a'u camelod yn dwyn llysiau, a balm, a myrr,' ar eu ffordd i'r Aipht, ddarfu brynu Joseph gan ei frodyr. Yn ystod yr hanes, mae yn wir, y gelwir y marchnadwyr hyn yn Fidianiaid, y rhai hefyd a drigent yn Arabia, ac yn ddisgynyddion oddiwrth Abraham a Ceturah; ac yn wir arferir y ddau air fel rhai cyfystyr, ac un am y llall (Gen. xxxvii. 25–28). Yn Llyfr y Barnwyr ymddengys fod yr enwau Midianiaid ac Ismaeliaid yn cael eu defnyddio fel pe buasent bron yn gyfystyr (Barn. vii. 1, 2, 12; viii. 22, 24, 26, 28). Yr ydys, gan hyny, wedi casglu taw wrth yr Ismaeliaid yr ydym i ddeall yr Arabiaid yn gyffredinol; ac mewn dwy o'r adnodau a goffhawyd uchod (Gen. xxxvii. 25; xxxix. 1) cawn y gair Arab yn cael ei ddefnyddio yn yr esponiadau Caldeaeg Onkelos a Jonathan yn eu lle, ac hefyd yn y cyfieithiad Syriaeg, yn Arabic Rabbi Saadias, a'r cyfieithiad Arabic a olygwyd gan Erpenius. Nid oes dim son am Ismaeliaid mewn ysgrifeniadau Groeg, Rhufeinig, neu Arabaidd.

Enwau dau fab hynaf Ismael oedd Nebaioth a Chedar (Gen. xxv. 13), y rhai a adwaenir ar unwaith yn Nabathæi a Cedræi y Groegiaid a'r Rhufeiniaid. Cyfeirir attynt fel hyn gan Esaiah: 'Holl ddefaid Cedar a ymgasglant attat ti, hyrddod Nebaioth a'th wasanaethant' (lx. 7). Darfu i'r Nabathæaid ymdaenu nid yn unig yn Arabia Deserta, ond hefyd yn Arabia Petræa, ac hyd yn od yn Arabia Ffelix; gan hyny cawn yr enw Nabathæa yn cael ei ddefnyddio weithiau mewn ystyr eangach, ac weithiau gyfyngach. Dywed Josephus a Jerome y dynoda yr holl wlad rhwng yr Euphrates a'r Môr Coch, yr hon sydd ran o Arabia. Pan ddarfu Judas Maccabæus a'i frawd Jonathan groesi yr Iorddonen, cyrhaeddasant ar ol taith tri diwrnod, wlad y Nabathæaid, y rhai a ymddygasant yn gyfeillgar tuag atto (1 Maccab. v. 24–27). Yn ol Artemidorus, daiaryddwyr Groegaidd, yr hwn oedd yn byw yn nghylch can mlynedd cyn y cyfnod Cristionogol, yr oedd Nabathæa yn wlad boblog, yn fras ei phorfeydd, ar lan yr Elanitic Gulf, neu gangen ddwyreiniol y Môr Coch. Dywed Diodorus Siculus yr un peth; gesyd ef y Môr Marw yn ngwlad y Nabathæaid, a dywed taw gwlad sych-boeth ac anghyfanedd ydyw, heb ond ychydig fanau ffrwythlon ynddi. Mae hyn oll yn atteb i'r darluniad o Arabia Petræa, lle y gesyd Strabo a Pliny yn bendant y Nabathæaid.

Trigai y Cedareniaid mewn pentrefi (Esa. xlii. 11), ond pobl symudol mae yn ddigon tebygol oedd y rhai hyn, oblegid sonir am danynt fel rhai yn trigo mewn pebyll y rhai oeddynt o liw du (Ps. cxx. 5; Can. i. 5); ac yr oedd ganddynt liaws o gamelod, defaid, ac anifeiliaid eraill (Esa. lx. 7; Jer. xlix. 29; Ezec. xxvii. 21). Yr oeddynt yn byw dan lywodraeth eu tywysogion eu hunain; eu harfau milwraidd oeddynt fwâu a saethau, ac ymddengys eu bod yn bur fedrus i'w defnyddio (Ezec. xxvii. 21; Esa. xxi. 16, 17). Ymddengys y defnyddid yr enw Cedareniaid mewn ystyr mwy eang i ddynodi llwythau y Bedouins yn gyffredinol; ac y mae y rabbiniaid Iuddewig yn yr arferiad o alw yr iaith Arabic yn Cedarene. Nid oes un son penodol yn yr Ysgrythyr am drigle y llwyth hwn. Fel llwythau symudol eraill, gallasent fod yn symud o un ran o'r wlad i'r llall, neu gallesid cael gwahanol ranau o'r llwyth mewn gwahanol ranau o Arabia. Sieryd Dafydd fel pe buasai wedi bod unwaith yn cyfaneddu yn mhebyll Cedar (Ps. cxx. 5); a sonia Ezeciel am y Cedareniaid yn marchnatta â Tyrus 'mewn wyn, hyrddod, a geifr' (xxvii. 21), amgylchiadau a ymddangosant yn arwyddo eu bod yn byw rhyw le yn nghyfeiryd Canaan, a chadarnheir y dybiaeth hon i ryw fesur gan y cyfeiriad mwy mynych a wneir attynt hwy yn yr H. D. nac at neb arall o ddisgynyddion Ismael. Cyfrifa Stephen o Byzantium y perthynent i Arabia Ffelix; a dywed Theodoret y gyrent yn ei amser ef eu hanifeiliaid am borfa cybelled a chymogaeth Babilon (Rosen. *Geog.* iii. 137, 139, 141).

Nid oes genym fawr o hanes meibion eraill Ismael, ac o'r llwythau a ddisgynodd oddi wrthynt. Ni chyfarfyddir â'u henwau ond yn y daflen achyddol yn Gen. xxv., ac nid oes genym un wybodaeth am y manau lle yr ymsefydlasant; ond yr ydym yn casglu iddynt ymsefydlu i gyd yn rhyw le yn Arabia.

IS'SACHAR, pumed mab Jacob o Leah. Rhoddwyd yr enw Issachar, yn arwyddo *llog*, iddo oherwydd fod yr achlysur o'i enedigaeth wedi ei brynu â'r mandragorau a roddodd Leah i Rahel. Yr oedd ganddo bedwar mab—Tola, Phufah neu Phua, Job neu Jasub, a Simron. Pan ddaeth Israel o'r Aipht cyrhaeddai rhifedi y llwyth hwn

54,400. Gosodwyd hwynt o flaen y tabernacl yn ngwersyll Judah, ac amlhasant yn yr anialwch i 64,300 (Gen. xxx. 14–18; xlvi. 13; Num. i. 28, 29; x. 14, 15; xxvi. 23–25). Cawsant eu rhandir yn un o'r rhanau mwyaf ffrwythlon yn Nghanaan, rhwng y Zebuloniaid ar y gogledd a'r Manassiaid gorllewinol ar y dehau, gan gynwys gwastadedd Esdraelon. Yr oeddynt yn dra diwyd a chyfoethog, yn barod, fel yr asyn llafurus ac amyneddgar, i ddwyn y rhan drymaf o'r gwaith neu'r deyrnged (Gen. xlix. 14, 15). Yr oedd rhifedi o'r llwyth hwn yn bresenol yn Mhasg santaidd Hezeciah (2 Cron. xxx. 17).

ISOP. Mae llawer o amrywiaeth barn wedi bod yn nghylch y planigyn a elwir felly yn y C. C. o'r H. D. a'r T. N. Mae Dr. Royle, mewn erthygl llafurfawr ar isop yr Ysgrythyrau, yn golygu ei fod wedi penderfynu y pwnc, ac mai y llwyn *caper* ydyw a geir yn yr Aipht Isaf, yn anialwch Sinai, ac yn Palestina. 'Ei arfer yw tyfu ar y tir diffrwythaf neu lethr creigog, neu ochr mur; ac y mae hyn yn hanfodol; oblegid dywedir yr adwaenai Solomon bob planigyn, o'r cedrwydd a dyfent yn Libanus hyd at yr isop a dyfai ar y mur. Yr ydys hefyd wedi tybied y meddai allu glanhaol. A dyma, efallai, oedd y rheswm dros y dewisiad o hono yn seremoniau puredigaeth, neu gallasai y ffaith ei fod yn cael ei ddefnyddio yn y rhai hyn arwain i'r dybiaeth o'i fod yn meddu y gallu i wella clefydau tebyg i'r gwahan-glwyf. Yn olaf, mae y pren *caper* yn ddigon mawr i allu gwneud coes wrth ba un y gallesid rhwymo yr ysbwng, fel y dysgwn yn Ioan xix. 29 iddynt wneud â'r ysbwng a drochwyd mewn finegr, ac a gyfodwyd at wefusau ein Iachawdwr' (Kitto, *Journ.* Oct. 1849, p. 276).

ITAL, un o'r gwledydd mwyaf hynod mewn amseroedd hen a diweddar; yn yr hen amser fel sedd y gallu Rhufeinig, ac ar ol hyny fel sedd Eglwys Rhufain, pob un o ba rai sydd wedi arfer dylanwad mor rymus, mwy er drwg na da, ar ansawdd y byd. Terfynir hi ar y gogledd gan yr Alps, y rhai a'i gwahana oddiwrth Ffrainc, Switzerland, a Germany; ar y dwyrain gan y Môr Tuscan; ac ar y dehau gan y Môr Ionian. Mae gan hyny yn ffurfio gorynys, gan ei bod yn cael ei golchi ar bob ochr, ond ar y gogledd, gan Fôr y Canoldir. Nid oes ond ychydig gyfeiriadau at Ital yn yr Ysgrythyrau, a chan hyny, nid yw yn galw ond am ychydig sylw yn y fan hon. Cyn dyfodiad ein Harglwydd, yr oedd Palestina wedi ei darostwng i'r gallu Rhufeinig; troiwyd Judea wedi hyn yn dalaeth Rhufeinig, a chyn hir dinystriwyd Jerusalem, y brifddinas, anrheithiwyd y wlad, a chafodd y genedl Iuddewig ei chigyddio, ei chaethiwo, a'i gwasgaru i bedwar gwynt y nefoedd. Yn Actau yr Apostolion cawn grybwylliad am Cornelius yn Cesarea, 'canwriad o'r fyddin a elwid yr Italaidd' (x. 1); am 'ryw Iuddew a'i enw Acwila, wedi dyfod yn hwyr o'r Ital, ynghyd â'i wraig Priscila, am orchymyn o Claudius i'r Iuddewon oll fyned allan o Rufain' (xviii. 1); am yr apostol Paul yn morio i'r Ital, wedi appelio ei achos oddiwrth Ffestus, llywydd Rhufeinig Judea, at yr ymerawdwr yn Rhufain (xxvii. 1); a thra yn y wlad hono ymddengys iddo ysgrifenu ei Epistol at yr Hebreaid, yn niwedd yr hwn y dywed: 'Y mae y rhai o'r Ital yn eich annerch' (Heb. xiii. 24). Yr oedd Cristionogaeth wedi ei dwyn i'r wlad hon nifer o flyneddau cyn hyn, fel yr ymddengys oddiwrth yr epistol a ysgrifenodd at yr eglwys yn Rhufain; ac nid yw yn ffaith annyddorol iddynt yn Puteoli, y porthladd lle y gosododd ei droed gyntaf yn Ital, hysbysa Luc ni, 'gael brodyr, a dymunwyd arnom aros gyda hwynt saith niwrnod' (Act. xxvii. 13, 14); amgylchiad a awgryma y gobaith y gall fod yr efengyl, hyd yn od y pryd hwnw, wedi ymdaenu yn eang yn Ital.

ITURE'A, rhan o wlad ar y dwyrain i'r Iorddonen a'r dehau i Syria. Yn ol Porter gorweddai rhwng Trachonitis a godre dwyreiniol Mynydd Hermon, ac yn union ar y gogledd i Gaulonitis. Trigai hanner llwyth Manasseh yn y rhan hon o'r wlad (1 Cron. v. 23). Yr oedd Phylip, mab Herod Fawr, yn detrarch ar Iturea a Trachonitis yn amser ein Iachawdwr (Luc iii. 1). Gwastad-dir uchel yw, ac iddo arwyneb tonawg, a mân fryniau pigfain yma a thraw; mae rhai o honynt ar lun cwpan, ac mae yn amlwg taw geneuau *volcanoes* wedi myned yn niffodd ydynt. *Basalt* yw yr holl oror, fel yr Hauran a'r Lejah. Mae y ddaiar yn gyffredin yn dda, ac y mae digonedd o ddwfr i'w gael; ond ni wrteithir ond rhan fechan o honi yn bresenol. Nid yw y trefydd a'r pentrefydd yn gyffredin ond pentyrau o ddadfeiliau; ond mae ychydig o drigolion etto mewn rhai o honynt. Mae deadelloedd lliosog y llwythau symudol yn gorchuddio y wlad yn nechreu y gwanwyn ac yn difa y borfa, yr hon, ar ol gwlawogydd y gauaf a dyf yn rhonc o'r ddaiar doraethog (*Journ. Sac. Lit.* July, 1854, p. 312).

IUDDEWON, enw a roddwyd yn ddechreuol i bobl teyrnas Judah. Y gair Hebraeg yw יְהוּדִי, a chwedi tarddu oddiwrth יְהוּדָה, *Judah.* Yr esampl gyntaf sydd genym o hono yn cael ei ddefnyddio sydd yn nheyrnasiad Ahaz: 'Yn yr amser hwnw Resin, brenin Syria, a yrodd yr Iuddewon o Elath' (2 Bren. xvi. 6). Yn uniongyrchol o flaen ac ar ol caethiwed Babilon ceir y gair amryw weithiau yn Jeremiah, megis yn xxxii. 12; xxxiv. 9; xxxviii. 19; xl. 11, 12; xli. 3; xliii. 9; xliv. 1; lii. 28; ac hefyd yn Dan. iii. 8, 12. Ar ol y dychweliad o Babilon ymddengys taw dyma oedd eu henw cyffredin, megis yn llyfrau Ezra, Nehemiah, ac Esther, ac yn Zech. viii. 23, ac felly hefyd yn y T. N. Mewn rhai o'r adnodau gallasai y cynwysid personau perthynol i genedl Israel. O'r hyn lleiaf, y mae yn awr, ac y mae wedi bod yn hir, yn enw cyffredin ar ddisgynyddion Abraham. Dyma'r enw ddefnyddir gan Josephus drwy ran helaeth o'i Hanes.

'Nid oes nac Iuddew na Groegwr, caeth na rhydd, gwrryw na benyw' yn Nghrist: nid oes un cyfrif yn cael ei wneud gan Dduw o unrhyw amgylchiadau allanol; ac yn awr dan yr efengyl mae yr un hawl a groesaw i'w dderbyn, a mwynhau cymundeb ag ef yn holl fendithion gras a gogoniant (Gal. iii. 28; Col. iii. 11). Iuddew allanol yw un sydd wedi disgyn o Jacob, neu broffeswr o'r grefydd Iuddewig; Iuddew tumewnol yw gwir gredadyn, yn ofni Duw, ac yn byw yn gyson â'i broffes.

IWRCH, enw ar fath neillduol o anifail, ond arferir ef yn awr gan naturiaethwyr i ddynodi rhywogaeth a gynwysa amryw fathau. Ni chyfarfydir â'r gair yn y Testament Newydd, ond yr ydym wedi ei ddwyn i mewn fel yn cynwys efallai fwy nac un math a enwir yn yr Hen Destament. Yn Deut. xiv. 5 cawn amryw anifeiliaid yn cael eu henwi, y rhai yn debygol a berthynent i deulu yr iyrchod, ond gan eu bod yn cael eu henwi yn nghyd rhaid, yn amlwg, eu bod yn gwahaniaethu oddi wrth eu gilydd: yr hydd (Heb. *Ajal*, Gesenius, bwch danas, hydd), a'r iyrch-fwch (*Tsebi*, Ges., *gazelle*, coed-afr, a gyfenwir felly oblegid prydferthwch ei ffurf), a'r bwch danas (*Jachmur*, Ges., math o ddanas o liw lletgoch, a'i gyrn fel dannedd llawlif, *cervus dama* efallai), a'r afr wyllt (*Ako*, Ges., iwrch, iyrch-fwch), a'r pygarg (*Dishon*, Ges., math o goed-afr, yn cael ei galw felly oherwydd ei llamu a'i neidio), a'r ych gwyllt (*Theo*, Ges., math o goed-afr, a elwir felly oherwydd ei gyflymdra yn rhedeg), a'r *chamois* (afr wyllt, *Zemer*, Ges., math o ddanas neu iwrch, a elwir felly oherwydd ei neidio). Mae ein cyfieithwyr yn teilyngu parch am yr unffurfiaeth maent wedi gadw wrth gyfieithu y geiriau hyn yn y gwahanol fanau lle ceir hwynt; ond wrth ystyried yr ansicrwydd sydd mewn perthynas i'r anifeiliaid oeddynt mewn golwg gan yr ysgrifenwyr, yr ydym o'r farn taw gwell fuasai gadael y geiriau heb eu cyfieithu, gan adael y darllenydd i gael allan, os yn abl, pa anifeiliaid a olygid. Mae anwybodaeth bob amser yn llai drwg na chamgymeriad. Gwell ydyw bod heb wybod peth, a bod yn deimladwy o'n hanwybodaeth, na meddu syniadau gau yn ei gylch, ac ymfoddloni arnynt. Er, yn debygol, y perthynai y rhan fwyaf, os nid yr oll, o'r anifeiliaid a enwir i deulu yr iyrchod, etto ni roddir nodweddau y *jachmur*, y *dishon*, a'r *theo*, ddim ond eu henwau. Ni ofynant, gan hyny, am un eglurhad, ac ni allwn ninau gynyg dim. Yr ydym yn darllen am yr *ajal:* 'fel y brefa yr hydd am yr afonydd dyfroedd' (Ps. xlii. 1), am y 'cloff yn llamu fel hydd' (Esa. xxxv. 6), am 'hyddod heb gael porfa' (Gal. i. 6), am 'ewigod (sef yr hyddod menyw) yn bwrw lloi, ac yn llydnu' (Job xxxix. 1; Ps. xxix. 9). Cawn *ajal* a *tsebi* yn cael eu harfer am iwrch, neu 'lwdn hydd yn neidio ar y mynyddoedd' (Can. ii. 7–9, 17; viii. 14). Am y *tsebi* ni ddarllenwn fod 'Asahel mor fuan ar ei draed ac un o'r iyrchod yn y maes' (2 Sam. ii. 18), ac i fod rhai o ganlynwyr Dafydd 'megis iyrchod ar y mynyddoedd o fuander' (1 Cron. xii. 8); am gynghor Solomon, 'Gwared dy hun fel yr iwrch o law yr heliwr' (Diar. vi. 5), ac am 'ewig wedi ei tharfu' (Esa. xiii. 14).

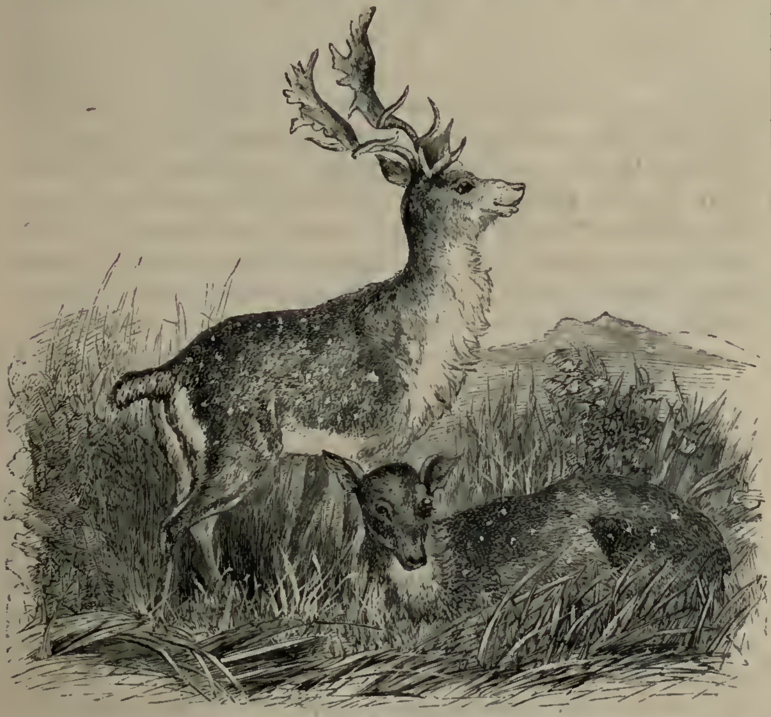

Y BWCH DANAS.

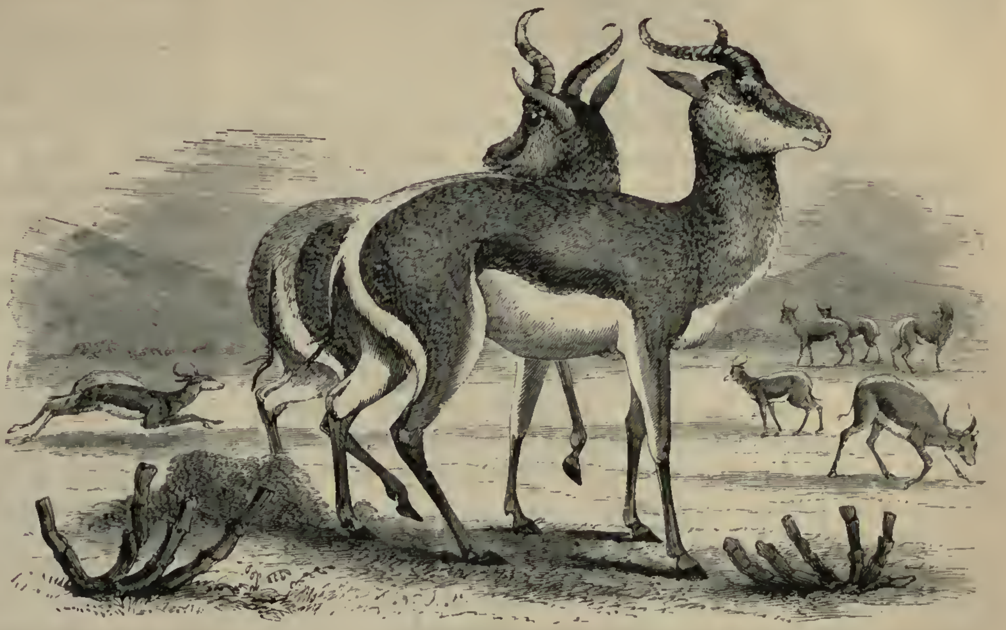

Y SPRING-BOK.

Dynodir teulu yr iyrchod gan eu ffurfiau ysgafn a hardd; gan eu llygaid mawrion, tyner, a phrydferth; gan eu coesau meinion ond cryfion, yn dynodi ar unwaith eu heinifdra a'u nerth; a chan eu mawr gyflymdra, yn llamu mor chwimwth a didrafferth. Maent yn ofnus a gwyliadwrus, ac y mae eu diogelwch yn dibynu ar y cyflymder â pha un y medrant ffoi. Yn y gwledydd lle trigant mae eu cyflymder yn ddiarebol, ac yn aml rhagora ar gyflymder y milgi cyflymaf. Gwnaiff yr amgylchiadau hyn eglurhau y prif ranau hyny o'r Ysgrythyr lle ceir y geiriau *ajal* a *tsebi*. Yr ydym wedi rhoddi darlun o'r *Cervus dama*, neu y bwch danas, sef *Jachmur* yr Ysgrythyr, a'r Spring-bok (*Gazelle euchore*), yr hwn a ellir ei gymeryd fel cynrychiolydd y *tsebi*.

J

JAB'BOC, nânt ar y dwyrain o'r Iorddonen, yn cyfodi yn mynyddoedd Gilead, ac yn ymarllwys i'r Iorddonen ar y dehau i Lyn Tiberias. Rhanai deyrnas Sehon oddi wrth un Og, brenin Basan, ac yn agos iddo yr ymdrechodd Jacob â'r angel ac y llwyddodd (Gen. xxxii. 22–30; Num. xxi. 25). Gelwir ef yn awr Zerka.

JA'BES, neu JABES-GILEAD, dinas ar y dwyrain i'r Iorddonen. Esgeulusodd trigolion y ddinas hon ymuno â'u brodyr yn erbyn y Benjaminiaid yn achos Gibeah, lladdwyd hwynt i gyd â'r cleddyf oddigerth 400 o forwynion, y rhai a roddwyd mewn priodas â'r cyfryw Benjaminiaid ac oeddynt wedi goroesi (Barn. xxi. 1–14). Ynghylch 310 o flyneddau ar ol hyn gwersyllodd Nahas yr Ammoniad yn erbyn y ddinas hon, a phan y cynygodd y trigolion ar fod iddo wneud cyfamod â hwynt, ac y gwnaent ei wasanaethu, cynygodd iddynt y telerau celyd o dynu eu llygaid, fel y gallai ei ddwyn yn waradwydd yn erbyn holl Israel. Yn anewyllysgar i ymostwng ar unwaith, cawsant lonyddwch am saith niwrnod, a chyn fod yr amser i fynu darfu Saul, ar eu cais, gyfodi byddin, chwalu yr Ammoniaid, a chyfodi y gwarchae (1 Sam. xi. 1–11). Efallai taw mewn adgoffa diolchus am hyn y darfu i wyr cedyrn Jabes, ar berygl eu bywyd, oddeutu deugain mlynedd ar ol hyn, gario cyrph Saul a'i feibion oddiar fur Bethsan, lle yr oedd y Philistiaid wedi eu crogi, ac y rhoddasant iddynt gladdedigaeth weddus (1 Sam. xxxi. 11–13).

JA′COB, mab Isaac a Rebeccah, a gefaill-frawd Esau. Ganwyd hwynt ynghylch O.B. 2167 a C.C. 1837, ugain mlynedd ar ol priodas eu tad a'u mam (Gen. xxv. 20–26). Gelwir ef yn ein cyfieithiad ni yn 'wr disyml.' Cyfieitha Gesenius y geiriau fel hyn: 'A Jacob oedd wr cyfiawn, ac yn trigo mewn pebyll,' lle yr arwydda תם dymher fwyn a thawel Jacob mewn cyferbyniad i dymher mwy ffyrnig Esau (865).

Wedi ennill, trwy dwyll gwarthus, oddiwrth ei dad y fendith a fwriedid ar gyfer Esau, fel y cyntaf-anedig, darfu iddo, er mwyn gochelyd digofaint ei frawd, symud at ei ewythr Laban yn Padan-aram. Arosodd yn ei wasanaeth ef am ugain mlynedd; a chafodd ei ddwy ferch yn wragedd iddo, sef Leah a Rahel, y rhai oeddynt ei gyfnitheroedd, ac am bob un o'r ddwy gwasanaethodd ei dad yn nghyfraith saith mlynedd (Gen. xxvii.; xxviii. 5; xxix. 15–30). Mae yn rhaid ei fod ynghylch pedwar ugain a phedair pan y priododd gyntaf, C.C. 1753. Pan ddychwelodd i Ganaan, ar ol ei arosiad hir yn Padan-aram, mae yn rhaid ei fod yn ddeunaw a phedwar ugain mlwydd oed. Ar ol croesi'r Iorddonen, daeth i Salem, dinas berthynol i Sichem; o Sichem y symudodd i Bethel, ac oddiyno i Bethlehem-Ephratah, yn agos i'r hwn y bu farw Rahel. Pabellodd yn nesaf tu draw i dwr Edar, ac oddiyno daeth i Mamre, lle yr oedd ei dad Isaac yn byw etto, a lle bu farw C.C. 1716, ynghylch tair blynedd ar hugain ar ol dychweliad Jacob o Padan-aram (xxxv. 1, 4, 6, 16, 19, 21).

Yn mhen deng mlynedd ar ol marwolaeth ei dad, mewn canlyniad i newyn mawr yn ngwlad Canaan, aeth i lawr gyd â'i deulu i'r Aipht, lle y darfu i'w fab Joseph, yr hwn, trwy restr rhyfeddol o ragluniaethau, ydoedd wedi cael ei ddyrchafu i radd ac awdurdod uchel yn y wlad hono, a'u cyfleodd yn ngwlad Gosen, ac a ddarbododd ar gyfer ei holl angenion (xlvi. 1, 5; xlvii. 12). Bu fyw ddwy flynedd ar bymtheg yn yr Aipht; ac o'r diwedd bu farw yn 147 mlwydd oed (xlvii. 28). Perarogiwyd ei gorph, a chariwyd ef gyda llawer o riâltwch a seremoni i Ganaan, a chladdwyd ef gyd â'i gyndeidiau yn ogof Machpelah (l. 2, 7–13).

Ni fu gan Jacob ond dwy wraig, Leah a Rahel, ond yr oedd ganddo ddwy ordderch-wraig, sef eu morwynion hwynt, Bilhah a Zilpah, y rhai a roddasant iddo fel y caent hwy blant o honynt. Y rhai canlynol oedd ei blant o bob un o honynt:—

Leah.	Zilpah.	Rahel.	Bilhah.
Reuben.	Gad.	Joseph.	Dan.
Simeon.	Aser.	Benjamin.	Naphtali.
Lefi.			
Judah.			
Issachar.			
Zabulon.			
Dinah.			

Nid oedd rhai o deulu Jacob yn fawr o *gredit* iddo. Darfu i'w wraig Rahel, pan yr ymadawodd â Phadan-aram ladratta delwau ei thad; ac wedi hyn cawn dduwiau dyeithr yn ei dŷ (xxxi. 19, 30, 31, 34, 35; xxxv. 2, 4). Pa mor belled yr oedd ei ferch Dinah i'w beio pan yr halogwyd hi gan Sichem nid yw yn ymddangos; ond yr oedd lladd y Sichemiaid yn weithred o'r fath fwyaf dwyllodrus o du ei feibion Simeon a Lefi (xxxiv.) Darfu i Reuben halogi gwely Bilhah gordderch-wraig ei dad (xxxv. 22). Bu Judah yn ddrwg ag un a gymerasai am buttain, ond yr hon oedd mewn gwirionedd ei ferch yn nghyfraith ei hun, yr hon a'i gosododd ei hun yn ei ffordd er mwyn cael ganddo gyflawni addewid ydoedd wedi wneud iddi; etto fe fu mor onest a chyfaddef fod y rhan fwyaf o'r bai yn gorwedd arno ef (xxxviii. 12–26). Ymddengys y bwriadai ei frodyr ladd Joseph; ond yn erbyn y weithred echrydus hon darfu i Reuben a Judah wrthdystio; ac mewn canlyniad i'w gwrthwynebiad hwy gwerthwyd ef i dyrfa o Ismaeliaid, y rhai a'i cymerasant ef i'r Aipht, lle y gwerthwyd ef drachefn; a cheisiasant guddio eu camwedd a thwyllo yr hen wr eu tad â chelwydd perffaith (xxxvii. 18–36; xlii. 21, 22). Nodweddid Joseph, fodd bynag, am ei wrthwynebrwydd i brofedigaeth, ac am ei allu i'w gorchfygu (xxxix. 7–20).

JADU′A, neu Jad′us, mab Jonathan, ac arch-offeiriad yr Iuddewon. Cyflawnodd ei swydd am gryn amser ar ol y caethiwed (Neh. xii. 11). Golygir mai efe oedd y Jadus oedd yn byw yn amser Alexander Fawr. Dywed Josephus i Alexander, pan yn gwarchae Tyrus, geisio help. Dymunodd Jadus arno i'w gymeryd ef yn esgusodol, gan ei fod wedi tyngu ffyddlondeb i Darius y Persiad. Wedi ei fawr ddigio, addunedodd ymddial arno. Wedi cymeryd Tyrus aeth tua Jerusalem, lle yr oedd y bobl wedi bod yn ymprydio ac yn gweddio, a lle darfu i Jadus a'i gyd-offeiriaid, wedi eu cyfarwyddo gan Dduw, gyfarfod ag Alexander yn eu gwisgoedd cysegredig. Wedi ei daraw gan ymddangosiad yr arch-offeiriad darfu iddo, yn lle edliw iddynt, syrthio wrth ei draed, gan ddywedyd wrth Parmenio ei lywydd milwraidd i'r fath ffurf i ymddangos iddo ef yn Macedonia, gan addaw iddo ymerodraeth y byd; ac ar gais yr arch-offeiriad ysgafnhaodd yr Iuddewon o'u teyrnged. Ond gan nad oes un o haneswyr Alexander yn adrodd yr ystori hon, mae yn debygol taw chwedl Iuddewig ydyw.

JAN′NES a JAM′BRES, a elwir gan Pliny yn Jamne a Jotope, a chan rai ysgrifenwyr Iuddewig yn Johanne a Mamre, oeddynt ddau o brif swynwyr yr Aipht, y rhai a wrthsafasant Moses trwy geisio dynwared rhai o'i wyrthiau, megis troi gwiail yn seirph, dwfr yn waed, a chynyrchu llyffaint (2 Tim. iii. 8; Exod. vii. 8). Dywed Jonathan, yr esponiwyr Caldeaeg, yn chwedleuol taw meibion Balaam oeddynt, ac iddynt fyned gyd ag ef pan aeth at Balac.

JAR′MUTH, hen ddinas berthynol i Ganaan. Yn mhlith y breninoedd a orchfygwyd gan Josua yr oedd 'brenin Jarmuth' (Jos. xii. 11). Ymddengys ei bod yn gyfleuedig yn neheubarth Judea (xv. 35). Tybiai Robinson y cynrychiola Yarmuk y lle hwn, yr hwn nid ydoedd yn mhell o Socoh (ii. 344).

JA′SON, Cristion o Thessalonica, ar dŷ yr hwn yr ymosododd y dyrfa, a'r hwn ei hun a ddygwyd ger bron awdurdodau y ddinas ar yr achlysur o bregethiad Paul yno (Act. xvii. 5–9). Efallai taw yr un person ydoedd a'r un enwir gan Paul yn un o'i geraint, pan yn ysgrifenu at y Rhufeiniaid, a chyfarchiadau yr hwn a ddenfyn at y Cristionogion yn Rhufain (Rhuf. xvi. 21).

JA'ZER, rhan o wlad ar y dwyrain i'r Iorddonen. Yr oedd yn wlad gyfaddas iawn i anifeiliaid, ac ymddengys hefyd y cynyrchai'r winwydden (Num. xxxii. 1; Esa. xvi. 9; Jer. xlviii. 33). Rhoddwyd hi i lwyth Gad fel rhan o'i etifeddiaeth. Yr oedd ynddi hefyd ddinas o'r enw Jazer, yr hon a roddwyd i'r Lefiaid (Num. xxxii. 34–36; Jos. xxi. 19). Tybir bod ei safle lle saif yn bresenol yr adfeiliau a elwir Sar (Gesenius, *Lex.* 355).

JA'ZER, Llyfr, a gyfeirir atto ddwywaith yn yr H. D. (Jos. x. 13 a 2 Sam. i. 18). Mae yn anmhosibl yn awr i ddweud pa beth oedd natur y llyfr; ond mae mwy nac un cynyg wedi cael ei wneud i dwyllo y byd â llyfrau yn dwyn yr enw Jazer.

Yn 1751 fe ymddangosodd 'Llyfr Jazer, wedi ei gyfieithu i'r Saisoneg gan Alcuin o Frydain, yr hwn a aeth ar bererindod i Ganaan;' ac ymddangosodd argraphiad newydd o'r gwaith, gyda rhai amrywiaethau ac ychydig ychwanegiadau, yn Bristol yn 1829. Twyll perffaith oedd y cyfan, a gwaith argraphydd o'r enw Ilive, yr hwn y dywedir nad oedd yn ei gyflawn synwyrau, ac yn ddyn o egwyddorion deistaidd. Gwnaeth i fynu ystori gelwyddog ynghylch y modd y daeth yr ysgrifen i'w feddiant. Mae golygydd argraphiad 1829 yn euog o gelwyddau ychwanegol, ac ni phetrusai i ddweud celwyddau mwy na'r cyhoeddwr gwreiddiol. *Forgery* gywilyddus oedd y cyfan oll, fel y gall y darllenydd weled wrth ymgynghori a Horne, *Introd.* iv. 741–746.

Mae hefyd lyfr Hebraeg rabbinaidd o Jazer, wedi ei argraphu yn Venice yn 1625, yr hwn a gymer arno esponio yr hanesion a gynwysir yn Mhum Llyfr Moses a Llyfr Josua. Dywed Bartolocci y cynwys ryw haeriadau hynod, ond bod llawer o honynt yn chwedleuol. Cyhoeddwyd cyfieithiad o'r hyn a gyfenwid yn 'Llyfr Jazer' yn New York yn 1840 (Horne, *Introd.* iv. 746).

Yn 1854 ymddangosodd yn Berlin, yn Lladin, waith o dan yr enw Jazer, wedi ei olygu gan Dr. Donaldson, offeiriad perthynol i Eglwys Loegr. Tybia ef fod Llyfr Jazer wedi ei ysgrifenu o flaen llyfrau yr H. D., y rhai a gredir yn gyffredin a gawsant eu hysgrifenu cyn amser Solomon, ac i ysgrifenwyr y llyfrau hyn goffhau rhanau o Lyfr Jazer; ac y mae yn dethol ac yn trefnu y rhanau hyny yn llyfrau boreuaf yr H. D. y rhai a olyga fod wedi eu cymeryd o hono. Gwaith dychymyg yn gwbl yw y cyfan, ac nid yw yn teilyngu sylw, oddigerth fel esampl o'r dychymyg-weithiau rhyfedd â pha rai yr ymgymer rhai dynion (*Journ. Sac. Lit.* July, 1855, p. 231).

JEB'USIAID, llwyth o'r Canaaneaid a drigent yn Jerusalem a'r wlad fynyddig gymydogaethol (Num. xiii. 29). Er i Josua eu gorchfygu (Jos. xii. 8, 10), etto nid oedd plant Judah a Benjamin, i ran y rhai y disgynodd y dernyn hwnw o'r wlad, yn abl i'w gyru hwynt o Jerusalem, ond parhaodd y Jebusiaid i gyd-drigo â hwynt yn y ddinas hono (xv. 63; Barn. i. 21). Ymddengys, yn wir, taw y nhwy oedd prif drigolion y lle, oblegid cyfrifid ef fel dinas berthynol i'r Jebusiaid (Barn. xix. 10–12). Wedi hyny pan geisiodd Dafydd ei chymeryd trwy drais oddi arnynt, darfu iddynt ddangos anmharch mawr iddo, fel pe buasai eu deillion a'u cloffion yn abl eu diogelu rhagddo ef a'i fyddin; 'Ond Dafydd a ennillodd amddiffynfa Sion; hono yw dinas Dafydd' (2 Sam. v. 6–9). Ond nid ymddengys iddo ddiwreiddio y Jebusiaid allan o'r lle. Jebusiad oedd Arafnah (2 Sam. xxiv. 16–25) llawr dyrnu yr hwn a brynodd Dafydd, tua diwedd ei deyrnasiad, er mwyn cyfodi allor arno i'r Arglwydd, fel y rhwystrid y pla ac oedd eisoes wedi lladd cynifer o'i ddeiliaid.

JEHO'FAH, Jah, enw anghyfranadwy Duw, yn arwyddo ei annibyniaeth perffaith, hunan-fodolaeth, tragywyddoldeb, ynghyd â bod yr achos o fodolaeth pob peth arall. Nid ymddengys y gwneid llawer o ddefnydd o'r enw hwn yn yr hen amserau cyntefig. Ni cheir ef yn cyfansoddi rhan o un o'u henwau, ac ni cheir ef yn areithiau Job a'i gyfeillion; etto pan ddywed Duw nad ydoedd yn adnabyddus wrth yr enw Jehofah i Abraham, Isaac, a Jacob, y meddwl yw nad oeddynt wedi ei weled wedi cael ei amlygu yn effeithiol trwy gyflawni ei addewidion (Exod. vi. 2). Ca yr enw hwn, a gyfieithir yn ein Beibl ni Arglwydd, ei argraphu mewn llythyrenau mawrion i'w wahaniaethu oddiwrth *Arglwydd*, yn arwyddo 'llywodraethwr.' Cysylltir ef yn aml mewn argraphau cysegredig â geiriau eraill, megis *Jehofah-jireh*, 'yr Arglwydd a wel, neu a ddarboda;' *Jehofah-nisi*, 'yr Arglwydd yw fy maner;' *Jehofah-shalom*, 'yr Arglwydd a berffeithia, neu a ddenfyn heddwch;' a *Jehofah-shamah*, 'mae yr Arglwydd yno.' Yr oedd yr Iuddewon diweddarach, am rai canrifoedd cyn amser Crist, naill a'i trwy gael eu camarwain gan au ddeongliad o rai deddfau (Exod. xx. 7; Lef. xxiv. 11), neu ynte trwy ddilyn rhyw hen goelgrefydd, yn ystyried yr enw hwn mor santaidd fel nad ydoedd i gael ei swnio (gwel Philo, *Vita Moses*, iii. 519, 529). Lle bynag, gan hyny, y cyfarfyddir â'r enw hwn yn y Beibl arferent ddefnyddio yn ei le אדני (*Adonai*, 'Arglwydd'). Yn nghyfieithiad y Deg a Thriugain cyfieithir יהוה yn mhob man yn ὁ Κυριος (*Arglwydd*; Gesen. 337); ac felly yr un modd yn y T. N.: ffaith a ddengys y gellir, wrth wneuthur cyfieithiadau o'r Ysgrythyrau, gyfieithu enwau Duw, gan nad bob amser yn angenrheidiol nac yn ddymunadwy i'w gosod i mewn heb eu cyfieithu. Mae yr Iuddewon presenol, fel eu brodyr yn yr hen amser gynt, yn gwrthod yn goelgrefyddol i swnio yr enw Jehofah.

JEHOS'APHAT, mab Asa, brenin Judah, o Azubah, merch Silhi. Canlynodd ei dad C.C. 914, pan yn bymtheg mlwydd ar hugain oed, ac a deyrnasodd bum mlynedd ar hugain. Er mwyn cryfhau ei hun yn erbyn teyrnas y deg llwyth, rhoddodd warcheid-luoedd cryfion yn ninasoedd Judah, ac hefyd yn y dinasoedd a gymerasai ei dad oddiar yr Israeliaid. Yn y drydedd flwyddyn o'i deyrnasiad, danfonodd offeiriaid a Lefiaid i gyhoeddi ac esponio y gyfraith ddwyfol o ddinas i ddinas. I wobrwyo ei sel, [illegible]rodd Duw i'r cenedloedd cymydogaethol i'w barchu. Talodd y Philistiaid a'r Arabiaid deyrnged iddo; ac yn ei amser ef yr oedd teyrnas Judah yn dra grymus (2 Cron. xvii.) Yn anffodus ymgyfathrachodd ag Ahab, a phriododd Jehoram ei fab Athaliah, merch y tywysog drwg hwnw. Achosodd hyn ei ymweliad ag Ahab yn Samaria, a thra yr oeddynt yn gwledda, cydsyniodd Jehosaphat i'w gynorthwyo i adgymeryd Ramoth-gilead oddiar y Syriaid. Yn y rhyfel hwn, trwy ddyfais fradwrus Ahab, collasai ei fywyd trwy ddwylaw y lluoedd Syriaidd, oni bai i Dduw, ar ei ddeisyfiad, eu cynhyrfu i'w adael. Ar ei ddychweliad i Jerusalem ceryddwyd ef yn llym gan Jehu y prophwyd am gynorthwyo y fath eilun-addolwr nodedig. Jehosophat, gan gymeryd y cerydd mewn rhan dda, a ymegniodd, gyda difrifwch mawr, i sefydlu y drefn wladol a chrefyddol oreu yn ei deyrnas; dileuodd eilun-addoliaeth, a gyrodd y Sodomiaid a ffieiddbethau eraill o'r wlad. Yn fuan ar ol hyn hysbyswyd ef fod cyngrair nerthol o'r Edomiaid, Moabiaid, Ammoniaid, a chenedloedd eraill wedi cael ei ffurfio yn ei erbyn; a'u bod wedi dyfod cybelled ag Engedi, oddeutu deunaw milltir ar hugain tua'r deheu-ddwyrain o Jerusalem. Ymprydiodd ef a'i bobl yn Jerusalem, gan ddeisyf nawdd Duw. Gwrandawyd ei weddi, a sicrhaodd Jahaziel y prophwyd iddo y cai fuddugoliaeth esmwyth yn ymyl craig Sis, ar y dwyrain i anialwch Jeruel. Y diwrnod canlynol, pan yr oedd y cantorion Hebraeg o flaen y fyddin yn dechreu molianu yr Arglwydd, tarawodd Duw ei elynion â chynddaredd, fel y llofruddiasant naill y llall; a'r Edomiaid, y rhai efallai oeddynt a'r llaw fwyaf yn y cyngrair bradwrus hwn, a ddinystriwyd gyntaf. Nid oedd eisiau i Jehosaphat a'i bobl ymladd, ond yn unig i gasglu yr yspail. Ychydig fisoedd wedi hyn, unodd Jehosaphat ei lynges, i hwylio i Tarsis, ag un Ahaziah annuwiol, mab a chanlyniedydd Ahab. Yn ol rhagfynegiad y prophwyd Eliezer, drylliwyd ei lynges gan ystorm yn Ezion-geber. Cyn hir ar ol hyn, aeth Jehosophat, a'i raglaw brenin Edom, gyda Jehoram, ail fab Ahab, yn erbyn y Moabiaid, a buasent oll wedi trengu o syched, oni buasai i Eliseus roddi dwfr yn wyrthiol iddynt. Yn ystod yr hyn oedd yn ol o'i fywyd, rhodiodd Jehosaphat yn ffyrdd yr Arglwydd. Bu farw C.C. 889, a chladdwyd ef yn nghladdfa freninol breninoedd Judah.

JEHOS'APHAT, Dyffryn (Joel iii. 2, 12), agen-gwm dwfn cul ar yr ochr ddeheuol i Jerusalem, rhwng y ddinas hono a Mynydd yr Olewydd. Ffurfia wely y Cedron yn y rhan hono o'i gwrs; ond yn awr, oddieithr ar ol gwlaw trwm, ni welir dwfr byth yn rhedeg ar hyd ei wely (Wilson, i. 479). Yn yr hen amserau ymddengys y gwnai yr Iuddewon gladdu eu meirw yma (2 Bren. xxiii. 6); ac yma etto y mae lle claddu yr Iuddewon. Ymddengys y bedd-feini yn ddirifedi. Mae pedwar o honynt yn adnabyddus er ys oesoedd fel rhai Absalom, Jehosaphat, Zechariah y prophwyd, a'r apostol Iago. Maent i gyd wedi eu tori allan o'r graig gyfan. Ond nid oes un lle i gredu taw y nhwy yw gwir feddau y rhai y dygant eu henwau (Wilson, i. 488).

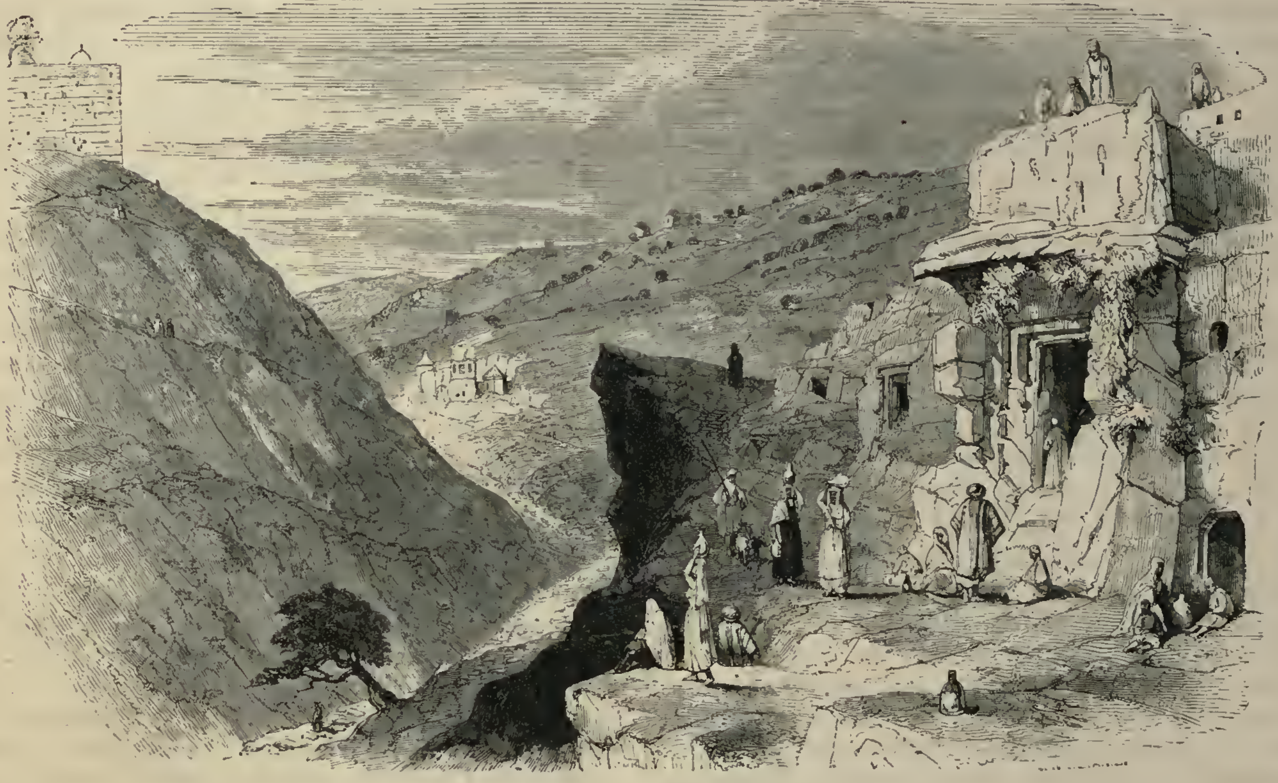

DYFFRYN JEHOSAPHAT O BENTREF SILOAM.

JEPH'THAH, un o'r barnwyr Hebraeg, mab Gilead o buttain, a chwedi ei eni yn Gilead, ar y dwyrain i'r Iorddonen. Pan dyfodd plant cyfreithlon ei dad i'w maintioli troisant ef allan o dŷ ei dad. Mewn cysylltiad â nifer o 'ddynion ofer a ymgasglasant atto, ac a aethant allan gyd ag ef,' mae yn debygol ei fod wedi profi ei hun yn wr dewr; a phan wnaeth plant Ammon ryfel ar Israel, ceisiodd henuriaid Gilead ganddo i ddyfod yn gadben arnynt, a'u harwain yn erbyn yr Ammoniaid. Cydsyniodd â'r cais hwn, ar y teler y cai efe fod yn ben arnynt os dygwyddent fod yn fuddugoliaethus. Ar ol rhyw gynygion dieffaith i wneud heddwch â brenin yr Ammoniaid, aeth yn ei flaen i ymosod arno; ond cyn gwneud hyny addunedodd os gwnai yr Arglwydd eu traddodi i'w ddwylaw, y cai fod yn eiddo i'r Arglwydd pa beth bynag ddygwyddai ddyfod allan o ddrysau ei dŷ pan ddychwelai, ac y gwnai ei offrymu yn boeth-offrwm iddo. Ar ol gorchfygu yr Ammoniaid dychwelodd adref, 'ac wele ei ferch yn dyfod allan i'w gyfarfod â thympanau, ac â dawnsiau, a hi oedd ei unig etifedd ef; nid oedd ganddo na mab na merch ond hi. A phan welodd efe hi, efe a rwygodd ei ddillad, ac a ddywedodd, Ah! ah! fy merch, gan ddarostwng y darostyngaist fi, ti hefyd wyt un o'r rhai sydd yn fy molestu: canys myfi a agorais fy ngenau wrth yr Arglwydd, ac ni allaf gilio. A hi a ddywedodd wrtho, Fy nhad, od agoraist dy enau wrth yr Arglwydd, gwna i mi yn ol yr hyn a aeth allan o'th enau; gan i'r Arglwydd wneuthur drosot ti ddialedd ar dy elynion, meibion Ammon. Hi a ddywedodd hefyd wrth ei thad, Gwneler i mi y peth hyn; paid â mi ddau fis, fel yr elwyf i fynu ac i waered ar hyd y mynyddoedd, ac yr wylwyf oherwydd fy morwyndod, mi a'm cyfeillesau. Ac efe a ddywedodd, Dos. Ac efe a'i gollyngodd hi dros ddau fis: a hi a aeth â'i chyfeillesau, ac a wylodd oherwydd ei morwyndod ar hyd y mynyddoedd. Ac yn mhen y ddau fis hi a ddychwelodd at ei thad, ac efe a wnaeth â hi yr adduned a addunedasai efe: a hi ni adnabuasai wr. A bu hyn yn ddefod yn Israel, fyned o ferched Israel bob blwyddyn i alaru am ferch Jephthah y Gileadiad, bedwar diwrnod yn y flwyddyn (Barn. xi.)

Mae wedi cael ei fawr amheu gan Iuddewon a Christionogion pa un a ddarfu Jephthah aberthu ei ferch, neu ynte ei chyflwyno i gyflwr o forwyndod dros ei hoes. 'Yn awr,' medd Dr. Jennings, 'pe buasai Jephthah yn bagan, ni chawsem, mi feddyliwn, fwy o anhawsder i ddeall yr hanes yn Llyfr y Barnwyr am aberthiad ei ferch gan Jephthah, nac a gawn i ddeall hanes Homer am Agamemnon yn aberthu ei ferch Iphegenia, neu Idomeneus ei fab, yn yr ystyr o wir aberthiad. Nid ydwyf yn gwybod y gwna neb hyd yn od gymeryd arnynt ddal na wna y geiriau Hebraeg oddef y cyfryw ystyr, neu hyd yn od ddal nad ydyw y deongliad yr un mwyaf naturiol a oddef y geiriau' (Jennings, *Jew. Antiq.* i. 48).

Y sawl a fyntumiant na ddarfu iddo ond ei chysegru i gyflwr o forwyndod parhaus a haerant y buasai aberth yn anghyfreithlon; nas gallasai yr offeiriad mwy nag yntau fod yn anwybodus o'r ffaith y gallasai ei phrynu am efallai ddeg darn o arian, na ddarfu iddi ddim galaru oblegid ei marwolaeth, ond oblegid ei morwyndod, yr hyn a achosai ddifodiad teulu ei thad, gan mai hi oedd ei unig blentyn; a bod y gair a ddefnyddir mewn cysylltiad â defod flyneddol y merched Hebraeg, a'r hwn a gyfieithir yn ein Beibl ni yn *alaru*, yn arwyddo *ymddiddan â*, ac felly yn cynwys fod merch Jephthah yn fyw etto. Mae eraill, ac yr wyf yn cael fy nhueddu i fod o'r un farn â hwynt, yn addef fod yr aberth yn un ffiaidd, ond yn sylwi na chaniatai y gyfraith i ddim i gael ei brynu ac ydoedd wedi cael ei gyflwyno dan y ffurf o felldith; fod eilun-addoliaeth ac anwybodaeth wedi ffynu yn fawr dros oes Jephthah; nad oedd bywyd Jephthah yn addaw ond ychydig adnabyddiaeth o'r ddeddf; i'r arch-offeiriadaeth ynghylch yr amser yma i gael ei throsglwyddo o deulu Eleazar i un Ithamar, yr hyn a achosid, mae yn debygol, gan gyflawniad rhyw drosedd echryslawn; fod addunedau o forwyndod parhaus yn bethau o amseriad llawer diweddarach; a phe na buasai dim rhagor yn y peth na morwyndod parhaus nid oedd un achos i Jephthah i rwygo ei ddillad fel arwydd o'r ing meddwl a deimlai wrth edrych ar ei ferch; fod holl rediad yr adnodau yn profi iddi gael ei haberthu. Mae yn deilwng o sylw y gwna Josephus ddeall yr hanes fel yr ydys wedi arfer yn gyffredin a'i ddeall—sef iddi gael yn llythyrenol ei haberthu (*Antiq.* v. 7. 10); ac yr ydym yn golygu y dylid gosod gryn bwys ar awdurdod Josephus, yr hwn oedd mor gyfarwydd â'r H. D., gan iddo gymeryd o hono bron yn gyfangwbl ddefnyddiau y rhan gyntaf o leiaf o'i *Hynafiaethau*, a rhaid ei fod yn fwy abl i benderfynu ystyr yr iaith a ddefnyddid na'r rhan fwyaf o bobl yr amser presenol, tra, ar yr un pryd, yr oedd y cyfryw ddeongliad yn gwbl groes i'w deimladau fel Iuddew.

JEREMI'AH y prophwyd ydoedd 'fab Hilciah, o'r offeiriaid y rhai oedd yn Anathoth, o fewn tir Benjamin' (i. 1). Aeth i'r swydd brophwydoliaethol yn y drydedd flwyddyn ar ddeg o deyrnasiad Josiah, brenin Judah, a pharhaodd i'w llanw hyd nes y caethgludwyd Judah, ac y dinystriwyd Jerusalem gan Nebuchodonosor, o dan deyrnasiad Sedeciah. Wedi cael ei ryddhau, efe a aeth at Gedaliah, yr hwn oedd brenin Babilon wedi appwyntio yn llywodraethwr y wlad; ond gan i Gedaliah gael ei ladd yn fuan ar ol hyny, caethgludwyd ef a gweddill y bobl gan Johannan i'r Aipht, er gwaethaf ei gynghorion i'r gwrthwyneb (xl.–xliv.) Ar ol prophwydo dros ddeugain mlynedd bu farw, ond nis gwyddir yn mha le, a than ba amgylchiadau.

Heblaw ei brophwydoliaethau ysgrifenodd Jeremiah Lyfr Galarnad, yn yr hwn y cwyna yn y modd tyneraf oherwydd y trychinebau oeddynt wedi gorddiwes ei genedl. Yn 2 Cron. xxxv. 25 dywedir hefyd i Jeremiah 'alarnadu am Josiah,' ond nid yw yn ymddangos pa un a'i adrodd neu ysgrifenu ei alarnad a wnaeth. Os cafodd ei ysgrifenu, y mae yn awr wedi ei hir golli. Mae pob penod yn Llyfr Galarnad, ond yr un olaf, yn *acrostic.* Yn y ddwy benod gyntaf mae pob adnod yn dechreu gyda rhyw lythyren o'r egwyddor, a chymerir hwynt yn y drefn arferol. Gan hyny mae y ddwy benod hyn yn cynwys dwy adnod ar hugain bob un. Yn y drydedd benod mae tair adnod olynol yn dechreu gyd â'r un un llythyren, ac yn myned dair gwaith dros yr holl egwyddor. Gan hyny cynwys driugain a chwech o adnodau. Mae y bedwaredd benod wedi ei threfnu fel y gyntaf a'r ail; ond mae ymadawiad oddiwrth y drefn arferol mewn cysylltiad â'r llythyrenau פּ a ע, oblegid rhagflaena פּ ע yn pen. ii. 16, 17; iii. 46–51; iv. 16, 17. Am hyny mae rhai beirniaid yn golygu fod y drefn briodol wedi cael ei therfysgu; fod, trwy ryw gamsyniad mewn amseroedd boreuol, yr adnodau a ddechreuant â פּ a ע wedi eu gwneud i newid llefydd (David. *Bib. Crit.* i. 428). Yn hen *ganon* yr Iuddewon cyfansoddai Galarnad Jeremiah a'i brophwydoliaethau un llyfr. Ni wyddys pa bryd y cawsant eu rhanu (Allen, *Mod. Jud.* 4).

JERICHO, dinas enwog yn Nghanaan ychydig filltiroedd ar y gorllewin i'r Iorddonen, a'r lle cyntaf a gymerwyd gan Josua ar ol i'r Israeliaid fyned i mewn i'r wlad hono. Lladdasant y trigolion yn gyfangwbl, a llosgasant y ddinas. Gwnaeth Josua hyd yn od gyhoeddi melldith uwch ben y gwr a wnai ei hailadeiladu: 'A Joshua a'u tynghedodd hwynt y pryd hwnw, gan ddywedyd, Melldigedig ger bron yr Arglwydd fyddo y gwr a gyfyd ac a adeilado y ddinas hon Jericho; yn ei gyntafanedig y seilia efe hi, ac yn ei fab ieuengaf y gesyd efe ei phyrth hi' (Jos. vi. 21, 24, 26). Er y ceir cyfeiriad at Jericho yn 2 Sam. x. 5 (gwel hefyd Barn. i. 16; iii. 13); etto gallai nad oedd hyny ond at y man lle y sefai, yr hwn allai fod yn eithaf adnabyddus y pryd hwnw, a lle gallai fod pentref neu ychydig dai. Ond o'r diwedd, yn nyddiau Ahab, ynghylch 530 o flyneddau wedi i'r felldith gael ei chyhoeddi ar y lle gan Josua, darfu i Hiel, yr hwn oedd Fetheliad, ei hailadeiladu, a dywedir, 'Yn

Abiram ei gyntaf-anedig y sylfaenodd efe hi, ac yn Segub ei fab ieuengaf y gosododd efe ei phyrth hi' (1 Bren. xvi. 34).

Gelwid hi yn 'ddinas y palmwydd,' a gellid yn briodol ei galw hi felly (Deut. xxxiv. 3). Dywedir fod yn yr hen amser fforest o balmwydd yno, a'i bod ynghylch wyth milltir o hyd a thair o led. Ond yn awr mae wedi diflanu hyd yn od yr unig balmwydden a welid mor ddiweddar a'r flwyddyn 1838 (Stanley, *Sinai*, 301). Ymddengys taw math o *oasis* yn y diffaethwch ydoedd Jericho.

Nis gellir yn awr gael allan safle yr hen Jericho. Mae pentref truenus budr a elwir Riha, oddeutu taith dwy awr o'r Iorddonen, yr hwn a dybir a saif ar ei hen sefyllfan, ac a alwyd yn Jericho. Mae yn y cyfeiryd hyn amryw adfeiliau yn wasgaredig dros ran eang o'r wlad, ond nid oes un prawf taw gweddillion Jericho ydynt (Robinson, *Res.* ii. 279, 283, 287, 296, 298; Wilson, ii. 13).

Nodweddir y ffordd rhwng Jerusalem a Jericho gan ddiffrwythder bron cyfangwbl, gan y rhed dros galchfryniau noethlwm, ac y mae yn un o'r rhai mwyaf peryglus yn y wlad ar y gorllewin i'r Iorddonen. Parha hyd yr amser presenol i ddwyn yr un cymeriad ac a ddygai yn nyddiau ein Iachawdwr, fel y dangosir gan ei ddewisiad o honi fel golygfan yr ymosodiad a'r ysbeiliad yn nammeg y 'Samariad trugarog' (Wilson, ii. 1; Stanley, *Sinai*, 299, 300, 301).

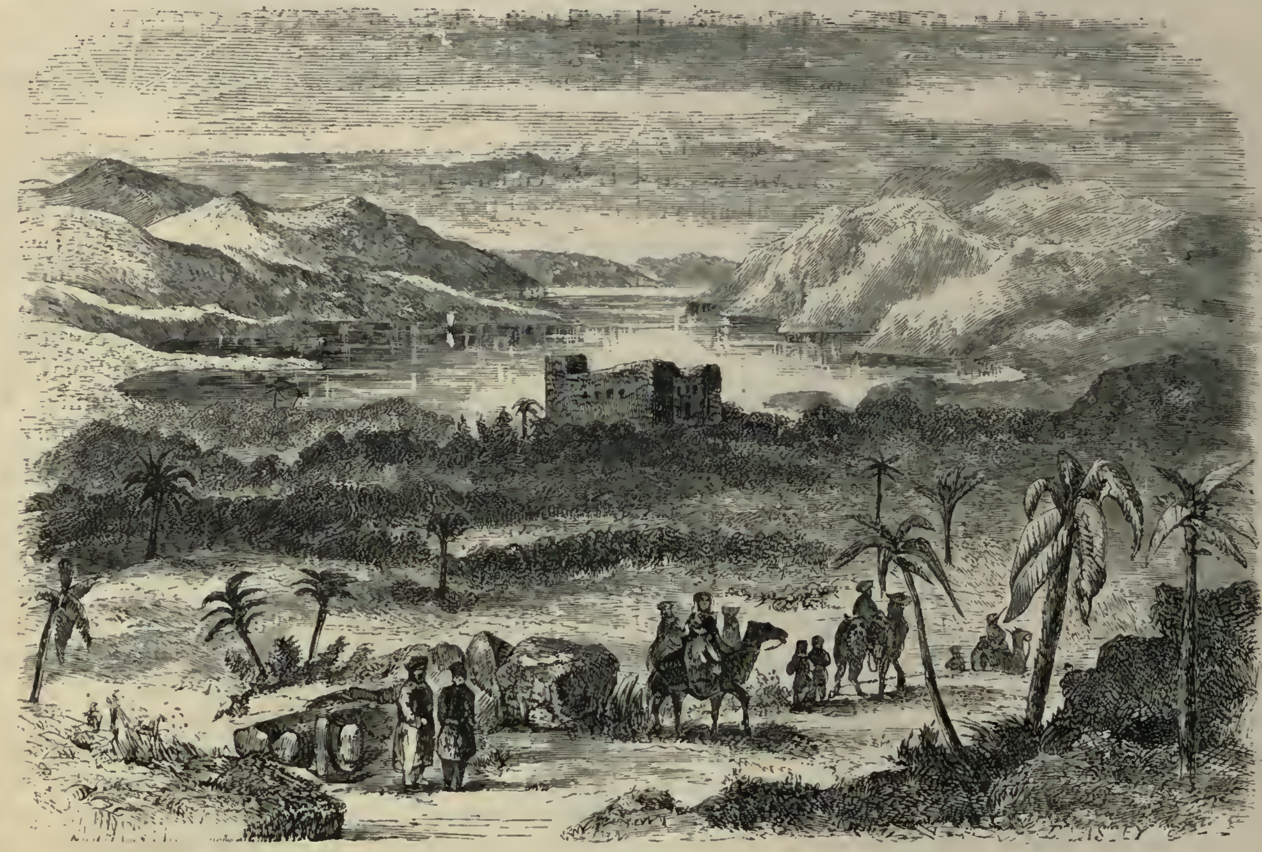

JERICHO.

JERUSALEM, prifddinas Palestina mewn amseroedd hen a diweddar. Mae yn lle hen iawn. Gelwir Melchisedec, yn frenin Salem (Gen. xiv. 18), wrth yr hon yn ddigon tebygol yr ydym i ddeall Jerusalem (gwel Ps. lxxvi. 3). Dywed Josephus yn bendant taw yr un lle ydyw Jerusalem a Salem (*Antiq.* vii. 3. 2). Yr oedd hyn yn nyddiau Abraham, 1913 C.C. yn ol yr amseryddiaeth cyffredin; a pha cyhyd y gallasai fodoli cyn hyny nis medrwn ddweud. Pan aeth yr Israeliaid i Ganaan yr oedd Adonisedec yn frenin Jerusalem; ac er iddo ef â'r breninoedd oeddynt mewn cyngrair ag ef gael eu gorchfygu a'u lladd gan Josua (Jos. x. 1–27), etto daliodd trigolion y ddinas hono, ynghyd â thrigolion amryw lefydd eraill, feddiant o honynt. 'Ond ni allodd meibion Israel yru allan y Jebusiaid, trigolion Jerusalem; am hyny y trig y Jebusiaid gyda meibion Judah yn Jerusalem hyd y dydd hwn' (Jos. xv. 63; Barn. xviii. 21, 27–36). Ymddengys ei bod yn ddinas mwy Jebusiadaidd nac Israelitaidd. Pan yr oedd y Lefiad a'i orddereh-wraig ar eu ffordd adref yn agos at 'Jebus, yr hon yw Jerusalem,' 'y llanc a ddywedodd wrth ei feistr, Tyred, attolwg, trown i ddinas hon y Jebusiaid, a llettywn ynddi; a'i feistr a ddywedodd wrtho, Ni thrown ni i ddinas estron nid yw o feibion Israel' (Barn. xix. 10–12). Parhaodd y Jebusiaid i gadw meddiant o Jerusalem hyd yn od ar ol i Dafydd ddyfod yn frenin ar Israel, a gwnaethant hyd yn od ei heriaw; ond ymosododd arnynt ac ennillodd amddiffynfa Sion ac a drigodd yno, ac a'i galwodd yn ddinas Dafydd (2 Sam. v. 6–9). O'r amser hwnw daeth i fod yn brifddinas y deyrnas, ac o'r breninoedd, ei ddisgynyddion; daeth i fod yn olygfan llawer o weithredoedd mawrion a lliosog, a chafodd ei rhan o ffawd ac anffawd, llwyddiant ac aflwyddiant y wlad. Yn 588 C.C. cafodd Jerusalem, yn cynwys y deml orwych a adeiladwyd gan Solomon, ei llosgi gan Nebuchodonosor, brenin Babilon (2 Bren. xxv. 8–10); ond cafodd ei hailadeiladu wedi hyny gan yr Iuddewon a ddychwelasant o gaethiwed. Cafodd y deml hefyd ei hailadeiladu, ond nid ydoedd yn gystal ac un Solomon; ond wedi hyn cafodd ei hadferyd mewn dull gorwych gan Herod. Yn O.C. 70 difrodwyd y ddinas a'r deml drachefn gan y Rhufeiniaid dan Titus: lladdwydd lluoedd o'r Iuddewon, a chaethgludwyd lluoedd o honynt; terfynwyd eu bywyd cenedlaethol, ac oddiar hyny hyd yn awr y maent yn wasgaredig yn mhlith cenedloedd eraill y ddaiar.

Yn O.C. 136 darfu i Adrian, yr ymerawdwyr Rhufeinig, adeiladu dinas yn agos i'r man lle sefai Jerusalem arno, ac a'i galwodd Ælia, ar ol un o'i enwau ei hun. Adeiladodd hefyd deml i Jupiter ar safle y deml Iuddewig, ac a'i haddurnodd â dwy saflun o hono ei hun.

Nid oes genym un hanes am ddinystr teml Adrian (Robinson, *Res.* i. 437). Ond ynghylch 362 darfu i Julian yn ei elyniaeth at Gristionogaeth, oddiwrth yr hon yr oedd wedi gwrthgilio, gynyg sefydlu yr Iuddewon drachefn yn Jerusalem, ac ailadeiladu eu teml; ond yn ol Marcellinus, hanesydd paganaidd, pan ddechreuwyd y gwaith torodd allan belleni dychrynllyd o dân oddi tan y sylfeini, gan wneud y lle yn anhygyrch, ac ar ol llawer o gynygion i fyned yn mlaen a'r gwaith a laddasant y gweithwyr; a chan na pheidiai y tân a rhuo pan wneid un cynyg i gario y gwaith yn mlaen, taflwyd ef i fynu (Jortin, *Rem. Eccles. Hist.* ii. 212).

Yn 637 rhoddodd Jerusalem ei hun i fynu i filwyr y Khalif Omar, yr hwn a adeiladodd *mosque* ar safle yr hen deml Iuddewig. Golygir yn gyffredin taw hi yw yr un sydd yn sefyll yn bresenol, ac er iddi, pan yr ennillwyd Jerusalem gan Ryfelwyr y Groes yn 1099, gael ei throi yn eglwys, etto pan adfeddianodd Saladin hi oddi arnynt yn 1187 troiwyd hi drachefn yn *mosque;* ac o'r amser hwnw hyd yn awr mae cynteddau y deml wedi parhau yn feddiant y Mahometaniaid, sef yr Aiphtiaid yn gyntaf, ac er 1517 y Tyrciaid; ac nid ymddengys eu bod wedi myned dan un cyfnewidiad pwysig ond yr hyn a gynyrchir gan chwyldroadau amser (Robinson, *R.s.* i. 440, 442; ii. 36, 60).

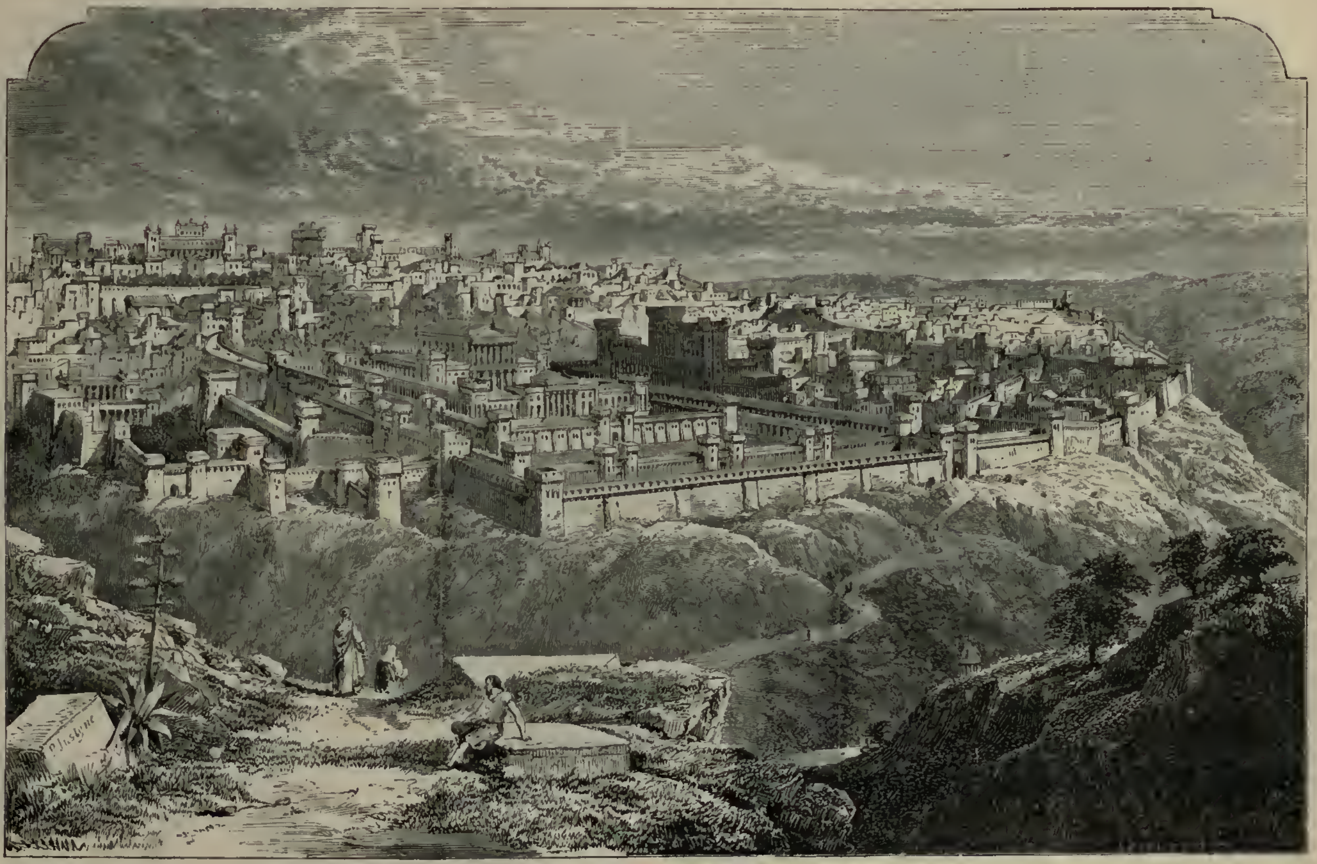
JERUSALEM.

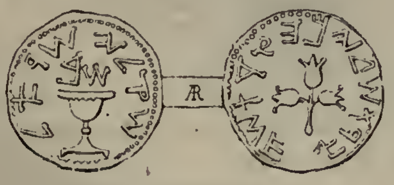

BATHODYN JERUSALEM.

Mae Jerusalem yn gyfleuedig yn *N. lat.* 31° 46′ 35″, ac *E. long.* 35° 18′ 30″, mewn gwlad fynyddig neu fryniog, ac y mae ddeuddeg ar hugain o filltiroedd o Fôr y Canoldir, deunaw o'r Iorddonen, ugain o Hebron, ac un ar bymtheg ar hugain o Samaria. Cafodd ei hadeiladu ar fryniau, ac amgylchid hi gan fryniau, yn enwedig ar y dehau a'r dwyrain; a rhwng y bryniau, o'r tu fewn ac o'r tu allan i'r ddinas, yr oedd dyffrynoedd dyfnion a go hir. Y prif fryniau ar ba rai yr adeiladwyd hi oedd Mynydd Moriah ar y dwyrain, Bezetha ar y gogledd, Ophel ar y dehau, Acra ar y gorllewin i Fynydd Moriah, ac ar y dehau i Acra, Mynydd Sion, neu ddinas Dafydd. Mae llawer, oblegid y cyfeiriadau mynych yn yr Ysgrythyrau at Fynydd Sion, yn dychymygu y sefai y deml arno, ond camsyniad ydyw hyn. Ar Fynydd Moriah y cafodd y deml ei hadeiladu (2 Cron. iii. 1), ac nid ar Fynydd Sion.

Ar safle y deml mae yn sefyll yn awr, megis y crybwyllasom eisoes, *mosque* Mahometanaidd. Mae yn adeilad gorwych, a gelwir ef Mosque Es Shukrah, neu y Graig, ac nid Mosque Omar, fel yr ydys yn gyffredin wedi tybied. Mae yr adeilad hwn, ynghyd â'r ystafell a gloddiwyd o dano yn un o'r llefydd mwyaf cysegredig a berthynant i draddodiadau Mahometaniaeth. Mae y Mahometaniaid wedi ei orlwytho â chwedlau ynghylch eu prophwyd hyd nes yw yn eu golwg yn ail yn unig i Kaaba Mecca. Mae eu hysgrifeniadau yn llawn o ganmoliaeth Sukrah a Jerusalem. Ar y dehau i Es Sukrah y saif y Mosque El Aksa, yr hwn, yn yr hen amseroedd, ydoedd eglwys Gristionogol, a thelir ofn-barch mawr i'r lle hwn. Y mae trydydd *mosque*, yr hwn yw y lleiaf o honynt oll, ac a elwir yn Mosque Omar. Edrychir arnynt gyd â'u gilydd fel yn cyfansoddi un deml fawr. Cyfrifir y deml neu y *mosque* mawreddog hwn y mwyaf yn y byd, oddieithr yr un sydd yn Cordova yn Spain (Wilson, i. 414; Stewart, 514).

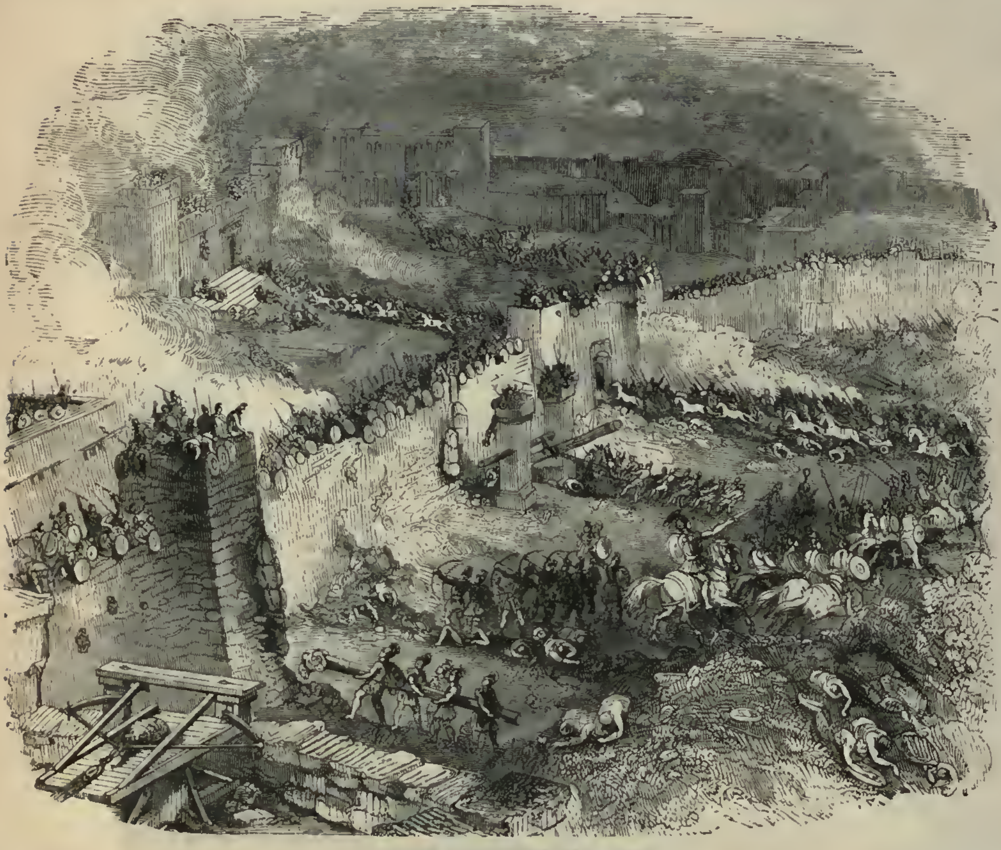
DINYSTR JERUSALEM GAN TITUS.

Sefai Mynydd Sion yn yr hen amser o fewn y muriau; ond yn bresenol mae rhan fawr o hono o'r tu allan. Mae rhan fawr o hono wedi bod am hir amser dan wrtaith; ac y mae Sion, yn unol â'r brophwydoliaeth yn Micah iii. 12, wedi cael yn llythyrenol ei 'gerddi fel maes' (Wilson, i. 419; Robinson, *Res.* i. 396).

Ar y gogledd a'r dwyrain i'r ddinas y gorwedd yr hyn a elwir yn bresenol Dyffryn Jehosaphat, er nad yw byth yn cael ei alw felly yn yr Ysgrythyrau. Agen-gwm cul dwfn ydyw, ac iddo ochrau creigog, a serth yn aml (Robinson, *Res.* i. 324). Y cwm hwn ydoedd wely y nant Cedron; ond nid yw ddim amgen na gwely sych cornant gauafol, ac yn dwyn arwyddion ei fod wedi cael yn achlysurol ei ysgubo gan gorph mawr o ddwfr. Nid oes un ffrwd yn rhedeg trwyddo oddieithr yn ystod gwlawogydd y gauaf, pan y disgyn y dwfr iddo oddiar y clogwyni cylchynol. Ac hyd yn od yn y gauaf nid oes dim dwfr yn rhedeg yn wastadol trwyddo, ac y mae personau wedi byw yn Jerusalem am amryw flyneddau na welsant un ffrwd yn rhedeg trwy y cwm; ac nid oes un prawf fod rhagor o ddwfr ynddo yn yr hen amser gynt nac yn bresenol. Fel *wadis* y diffaethwch, gwasanaethai yr agen-gwm gynt yr un dyben ac yn bresenol, sef cario ymaith ddyfroedd y tymhor gwlawog (Robinson, *Res.* i. 402; Wilson, i. 479; Maundrell, 402).

Tu hwnt i'r agen-gwm hwn ar y dwyrain y gorwedd Mynydd yr Olewydd, yn agos i droed yr hwn y dangosir gardd Gethsemane. Llecyn bychan odir ydyw, yn agos yn ysgwar, a chwedi ei amgylchu gan fur ceryg cyffredin, ac o fewn y cyntedd hwn y mae amryw o goed olew, a cheryg wedi eu taflu o gwmpas eu bonynau; ond er yr ymddengys fod gardd Gethsemane ar Fynydd yr Olewydd, etto, oddigerth y *gallai* taw hwn oedd y man, nid oes dim yn neillduol yn y llanerch hon i'w nodi fel Gethsemane, ac nid oes un prawf priodol arall o'r traddodiad. Yn agos iddo mae llanerchau eraill cyffelyb wedi eu cau i mewn, ac ynddynt goed olew yr un mor hened. Mae traddodiadau a chwedlau y mynachod ynghylch manau cysegredig Palestina, ac yn enwedig Iesu Grist, mor lliosog, a chan mwyaf mor ddisail, ac yn aml yn groes i bob prawf, nad oes un dibyniaeth i gael ei osod ar eu darluniad hwy o unedd y llefydd. Ar y matter hwn yr ydym yn holl gyduno â'r egwyddor a osododd Dr. Robinson i lawr, sef 'nad yw holl draddodiadau eglwysig mewn perthynas i lefydd yn ac o gylch Jerusalem, a thrwy Palestina, o un gwerth, ond cybelled ac y cadarnheir hwynt gan amgylchiadau a hysbyswyd i ni gan yr Ysgrythyrau, neu gan ryw brofion boddhaol eraill, yn enwedig "hanesyddiaeth gydoesol"' (Robinson, *Res.* i. 346, 374; Wilson, i. 481).

Dywedir yn gyffredin fod tri phen i Fynydd yr Olewydd. Mae yr un canol, ac ymddangosiadol yr uchaf, yn union gyferbyn a'r ddinas, ac, yn ol traddodiad boreuol iawn, oddi arno ei y darfu i'n Harglwydd esgyn i'r nefoedd. Yma, ar ochr pen y mynydd, y saif Eglwys yr Esgyniad, ond yr hon sydd yn awr wedi ei throi yn *mosque*. Oddi fewn dangosir nod yn y graig yr hwn ddywedir yw ol troed olaf ein Gwaredwr fel yr esgynai i'r nefoedd. Dyma un esampl o draddodiad yn croesi yn hollol dystiolaeth bendant yr efengylwr: 'Ac efe a'u dug hwynt allan hyd yn Bethania, ac efe a gododd ei ddwylaw, ac a'u bendithiodd hwynt; a thra yr oedd ef yn eu bendithio hwynt, efe a ddygwyd i fynu i'r nefoedd' (Luc xxiv. 50, 51). Yn awr gorweddai Bethania yn agos i *droed* Mynydd yr Olewydd, tua'r dehau-ddwyrain, ac yr oedd yn bymtheg ystad, neu yn agos i ddwy filltir o Jerusalem, gan ei bod cybelled oddiwrth yr eglwys ac yw yr eglwys oddiwrth y ddinas hono (Robinson, *Res.* i.

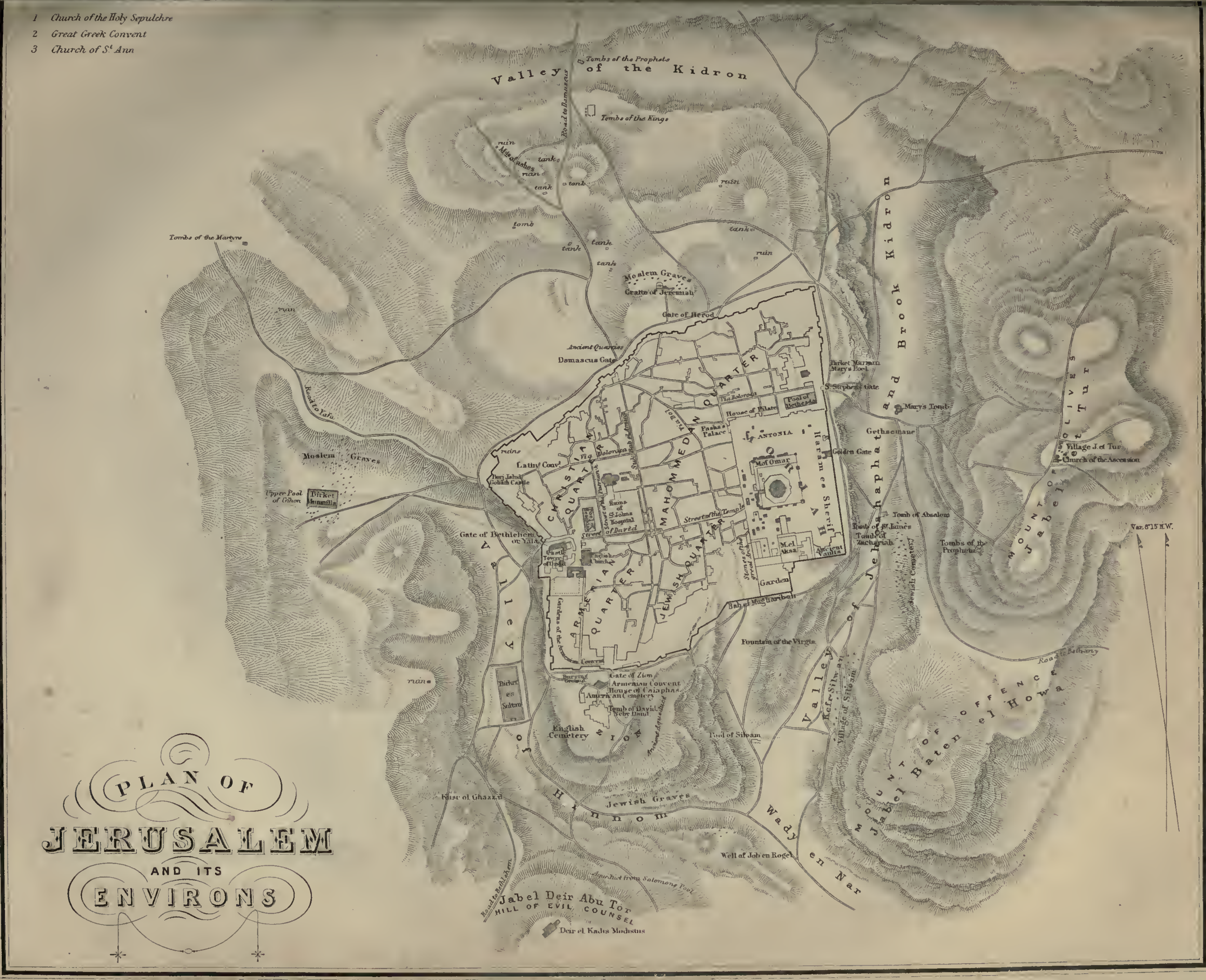

PLAN OF JERUSALEM AND ITS ENVIRONS

1 *Church of the Holy Sepulchre*
2 *Great Greek Convent*
3 *Church of St. Ann*

Valley of the Kidron
Tombs of the Prophets
Road to Damascus
Tombs of the Kings
ruin
Mds of Ashes
tank
tomb
Tombs of the Martyrs
Moslem Graves
Grotto of Jeremiah
Gate of Herod
Ancient Quarries
Damascus Gate
Road to Yafa
Moslem Graves
Upper Pool of Gihon
Birket Mamilla
Latin Convt.
Burj Jalud Goliath Castle
Via Dolorosa
CHRISTIAN QUARTER
MAHOMMEDAN QUARTER
JEWISH QUARTER
ARMENIAN QUARTER
Street of David
Street of the Temple
Ruins of St. Johns Hospital
Pool of Hezekiah
English Church
Castle Tower of Hippicus
Gate of Bethlehem or Yafa
Gardens of the Armenian Convent
Pasha's Palace
House of Pilate
Pool of Bethesda
ANTONIA
Mosq of Omar
MORIAH
Haram es Sherif
Mesjid el Aksa
Ancient Vaults
Garden
Stones of the great Arch
Bab el Mugharibeh
Birket Marium Mary's Pool
St. Stephen's Gate
Golden Gate
Mary's Tomb
Gethsemane
Valley of Jehoshaphat and Brook Kidron
Tomb of Absalom
Tomb of St. James
Tomb of Zachariah
Jewish Cemetery
Tombs of the Prophets
MOUNT OF OLIVES Jebel et Tur
Village J. et Tur
Church of the Ascension
Var. 6°15' N.W.
Road to Bethany
MOUNT OF OFFENCE Jebel Baten el Hawa
Valley Kefr Silwan
Village of Siloam
Fountain of the Virgin
Pool of Siloam
Gate of Zion
Burying Ground
Armenian Convent
House of Caiaphas
American Cemetery
Tomb of David Neby Daud
English Cemetery
ZION
Ancient Aqueduct
Birket es Sultan
Valley of Hinnom
Jewish Graves
Kusr el Ghazal
Wady en Nar
Well of Job en Rogel
Aqueduct from Solomons Pool
Road to Bethlehem
Jabel Deir Abu Tor
HILL OF EVIL COUNSEL
Deir el Kadis Modestus

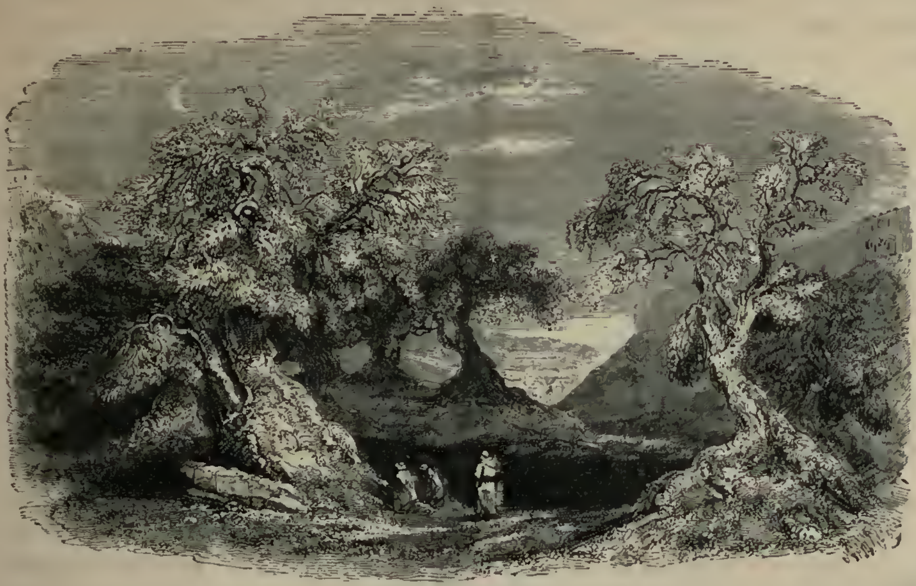

GARDD GETHSEMANE.

405, 406; Wilson, i. 482). Ar y dehau i'r pigyn canolaidd y mae yr hyn a eilw y Ffranks yn Fynydd y Tramgwydd, mewn cyfeiriad at yr allorau a adeiladodd Solomon i Chemos a Moloch, a duwiau eraill perthynol i'w wragedd dyeithr, 'yn y mynydd sydd o flaen [ar y dwyrain o] Jerusalem' (1 Bren. xi. 7, 8). Yn 2 Bren. xxiii. 13 gelwir ef yn 'Fynydd y Llygredigaeth.' Mae Mynydd yr Olewydd, yn ol mesuriadau *Lieut.* Symonds, yn 2397 o droedfeddi Saisonig uwchlaw *level* Môr y Canoldir (Wilson, i. 424).

Ar y dehau i Jerusalem y gorwedd yr hyn a elwir yn 'Fryn Drwg Gynghor,' ar y tu gogleddol y Bryn Scopus, yr hwn sydd mor adnabyddus yn hanes rhyfeloedd yr Iuddewon.

Wrth edrych ar y ddinas yn ei pherthynas â'r holl fryniau hyn, gallwn weled priodoldeb y gydmariaeth a ddefnyddir gan yr Psalmydd: 'Fel y mae Jerusalem a'r mynyddoedd o'i hamgylch; felly mae yr Arglwydd o amgylch ei bobl, o'r pryd hwn hyd yn dragywydd' (Ps. cxxv. 2).

Tra mae agen-gwm Jehosophat yn rhedeg rhwng y ddinas a'r Bryn Scopus ar y gogledd, ac â rhyngddo ef a Mynydd yr Olewydd ar y dwyrain, mae Dyffryn Mab Hinnon yn dechreu ar du gorllewinol y ddinas ac yn rhedeg ar hyd ei hochr ddehau, lle, yn y diwedd, yr ymuna â Dyffryn Jehosophat, ac ar ol eu huniad cymer y *wadi* gyfeiriad deheuol (Robinson, *Res.* i. 402). Yma yn Nyffryn Hinnon y llosgodd yr Israeliaid eilun-addolgar eu plant yn y tân yn aberth i Moloch' (2 Bren. xxiii. 10; Jer. vii. 31).

Nid yn mhell o gydiad y ddau ddyffryn hyn, ond o fewn muriau y ddinas, y mae Llyn Siloam. Mae yn *reserovir* hir-gul, o dair troedfedd ar ddeg a deugain o hyd, deunaw o led, a phedair ar bymtheg o ddyfnder, yn ol mesuriad Dr. Robinson. Mae yn bresenol mewn cyflwr lled dda o ran cadwraeth, er fod llwyni, yma a thraw, yn tyfu allan o'i furiau (Robinson, *Res.* i. 493, 497; Wilson, i. 499).

O fewn i'r ddinas mae eglwys a elwir Eglwys y Beddrod Santaidd, yr hon a ddywedir sydd wedi cael ei hadeiladu ar y man, ar Fynydd Calfaria, lle y croeshoeliwyd ein Gwaredwr, a lle hefyd y cafodd ei gladdu; ond nid oes un lle i gredu fod nac un na'r llall i'w gael yma; mae'r haeriadau a ddygir yn mlaen er profi y traddodiad yn berffaith dywyllodrus. Efallai nad yw yn bosibl penderfynu gyda sicrwydd gwrs muriau Jerusalem yn amser ein Gwaredwr; ond y tebygolrwydd yw nad oedd yn fwy cyfyngedig yn y rhan hono o'r ddinas nac y mae yn bresenol, ond yn hytrach y cymerent fwy o gwmpas. Yn awr y mae cryn lawer o Eglwys y Beddrod Santaidd o fewn y mur presenol; ac os yw y dyb ydym newydd ffurfio yn gywir, gwna hyn ar unwaith brofi nas gall fod uwch ben y man lle y dyoddefodd ein Harglwydd ac y claddwyd ef; oblegid dywedir wrthym yn bendant gan Ioan fod y 'fan lle croeshoeliwyd yr Iesu yn agos i'r ddinas' (xix. 20); a chan yr apostol iddo 'ddyoddef y tu allan i'r pyrth' (Heb. xiii. 12). Heblaw y manau lle y dyoddefodd ac y claddwyd ein Harglwydd, dangosir yn Eglwys y Beddrod Santaidd nifer o fanau cysegredig mewn cysylltiad â'i groeshoeliad, claddedigaeth, a'i adgyfodiad: er enghraifft, 'maen eneiniad,' ar yr hwn y peraroglwyd ei gorph, ond marmor tramor ydyw, a chwbl apocryphaidd; etc., etc. Yn agos i faen yr eneiniad cawn wir feddau breninoedd Jerusalem, Godfrey a Baldwin, a hynod yw adrodd, bedd Melchisedec. Mae cynifer o fanau cysegredig yn yr un lle yn gwneud y

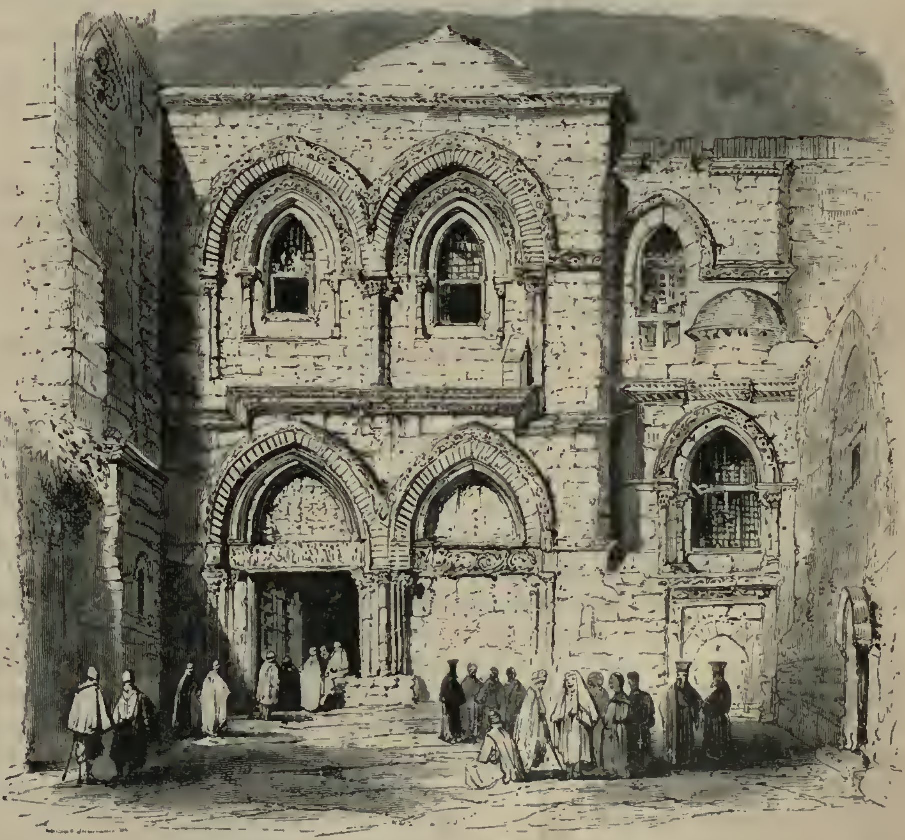

TU ALLAN EGLWYS Y BEDDROD SANTAIDD.

cyfan yn amheus (Wilson, i. 433–444, 446, 448; Robinson, *Res.* ii. 66–80).

Yr oedd amgylchedd yr hen ddinas, yn ol Josephus, yn 33 o ystadau (*Wars*, v. 4. 3), neu ychydig gyda $3\frac{3}{4}$ o filltiroedd. Amgylchedd y ddinas bresenol sydd tua $2\frac{1}{2}$ o filltiroedd; felly nis gellir ei chyfrif yn ddinas fawr, nac yn yr hen amser nac yn bresenol (Robinson, *Res.* i. 395).

Mae y prif ystrydoedd yn rhedeg yn unionsyth yn groes i'w gilydd, ac y maent ar y cyfan yn go union. Maent yn gulion, ond nid yn fwy felly nac ystrydoedd dinasoedd Dwyreiniol, ac fel hwythau wedi eu palmantu yn druenus, gan nad ydys wedi gwneud dim chwaneg na gosod ceryg mawr i lawr yn ddidrefn, a gwagle dwfn ysgwar yn y canol; ond mae serthedd y tir yn eu gwneud yn lanach nac ystrydoedd Dwyreiniol eraill, megis Alexandria, Smyrna, a Chaercystenyn. Nid oes ond ychydig o'r ystrydoedd ac sydd ag enwau yn mhlith y trigolion a anwyd yn y lle. Mae y tai wedi eu hadeiladu yn well nac yn y rhan fwyaf o drefydd y Dwyrain; maent o geryg nadd, a'r rhan fwyaf o honynt yn isel ac anrhefnus.

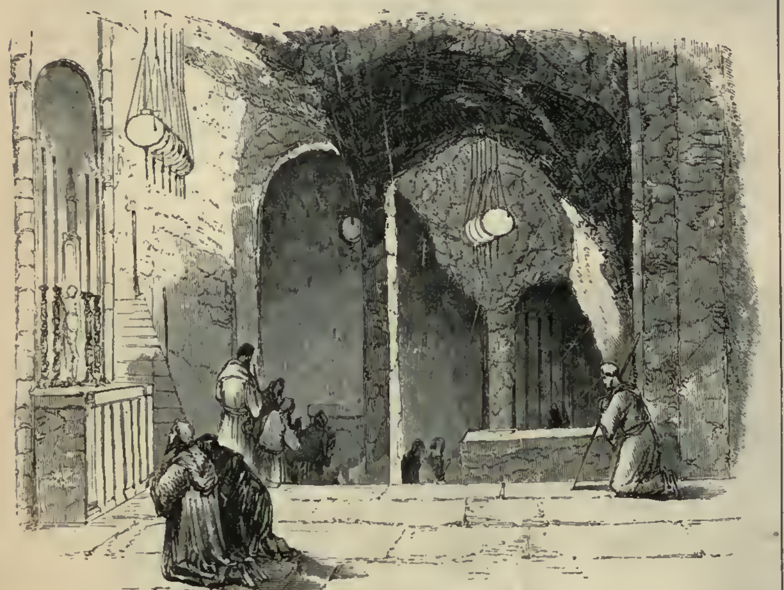

TU MEWN EGLWYS Y BEDDROD SANTAIDD.

Mae y ffenestri yn fychain, ac y mae y rhai sydd yn yn gwynebu yr ystryd â *grates* haiarn cadarn drostynt er mwyn diogelwch, a rhai teg o goed i rwystro y bennywaid i gael eu gweled gan y sawl fyddo yn paso (*Amer. Miss. Her.* 1824, p. 42). Y peth cyntaf a dyn sylw y llygad wrth edrych dros Jerusalem ydyw gwneuthuriad hynod nenau y tai, gan fod un *dome* yn gyffredin yn esgyn oddiar eu penau gwastad, ac y mae dau neu dri ar benau rhai tai. Y peth nesaf yw fod y nenau, yn unol â chyfraith Moses (Deut. xxii. 8), wedi eu cynysgaethu â chanllawiau i rwystro dygwyddiadau; ac yn olaf, gan fod penau y tai yn parhau i gael eu defnyddio fel cyrchle ar dywydd poeth; mae darbodaeth wedi ei wneud ar gyfer dirgeleidd-dra a chywreinrwydd yr *harem*. Mae y canllawiau hyn wedi eu gwneud i amgylchu cyntedd o chwech neu ddeuddeg troedfedd, a rhestri o bibau pridd wedi eu llosgi, rhyw debyg i'r rhai ddefnyddir gyda ni i *ddraino*, trwy y rhai yr edrych y bennywaid hardd ar y byd oddi allan heb y perygl o gael eu gweled eu hunain (Stewart, 269).

Wrth rodio trwy y ddinas a'i chyffiniau,' medd Dr. Robinson, 'synem wrth weled can lleied o bobl a gyfarfyddem, ac mor ddifatter yr ymddangosent tuag attom ni a'n symudiadau. Yn y ddinas ei hun yr oedd y *bazaars* yn gyffredin yn orlawn. Yn yr ystrydoedd mawrion yr oedd yn gyffredin lawer o bobl yn paso yn ol ac yn mlaen; ond yr oedd yr holl ystrydoedd yn gydmariaethol unig. O'r tu allan i'r ddinas gwelid ychydig bobl wledig, â'u hasynod, yn paso yn ol ac yn mlaen trwy y pyrth; ac yr oedd ychydig fugeiliaid yn edrych ar ol eu praidd ar ochr Mynydd yr Olewydd; ychydig fennywaid â'u croen-gostrelau dwfr o gwmpas y ffynonau yn Nyffryn Jehosaphat; ac yn achlysurol bennywaid Mahometanaidd, wedi eu gorchuddio â gwyn, yn eistedd ac yn rhodiana yn mhlith beddau eu pobl. Y rhai hyn oeddynt yn gyffredin yr unig arwyddion o fywyd a gweithgarwch a allai gwr dyeithr ganfod wrth grwydro o gylch "dinas y brenin mawr"' (Robinson, *Res.* i. 328, 362, 394).

Yr ydys wedi cyfrif poblogaeth Jerusalem, yn ol dychymyg gwahanol deithwyr, o 12,000 neu 15,000 i fynu at 30,000. Yn 1838 ni thybiai Dr. Robinson fod poblogaeth arosol y lle, heb y milwyr, dros 11,500 o eneidiau; ond mae yn rhaid fod dylifiad teithwyr ar wahanol dymhorau i'r lle yn gwneud y rhif yn llawer mwy. Mae trigolion Jerusalem yn preswylio mewn gwahanol ranau o'r ddinas, yn ol eu crefydd—y Fahometanaidd, yr Iuddewig, a'r Gristionogol. Yn ol ei gyfrif ef yr oedd y Mahometaniaid yn fwy lliosog na'r Iuddewon ac na'r Cristionogion, ond nid mor lliosog a'r rhai hyn ynghyd. Iaith gyffredin y boblogaeth enedigol, yn gystal a thros yr oll o Syria a'r Aipht, ydyw Arabic; yn llawn cymaint felly ac yw Saisoneg yn Llundain neu Ffrancaeg yn Paris (Robinson, *Res.* ii. 83, 85, 86).

Mae yn hynod gweled gymaint o amrywiaeth a chymysgedd o gredoau crefyddol sydd i'w cael yn mysg poblogaeth Jerusalem, yn enwedig ar y tymhorau hyny o'r flwyddyn pan y mae dylifiad mawr o bobl yma. Yn mhlith y boblogaeth gymysgedig gwelir personau perthynol i brif gredoau y byd—Protestaniaid, Pabyddion, Groegiaid, Armeniaid, Syriaid, Abyssiniaid, Iuddewon, Mahometaniaid, eilun-addolwyr Drusian, etc. Mae Jerusalem, hen ddinas Duw, wedi dyfod yn *garavansary* fawr yn mha un y ceisir noddfa gan bleidwyr pob math o gredo a chrefydd. Mae llawn cymaint o amrywiaeth yn yr ieithoedd a siaredir. Dygir gwasanaeth crefyddol yn mlaen yn Saisoneg, German, Ffrancaeg, Lladin, Groeg, Hebraeg, Arabic, etc. Mae y lle yn berffaith Fabel. Efallai nad oes un lle ar wyneb y ddaiar lle yr ymgyfarfydda cynifer o elfenau anghydweddol (*Journ. Sac. Lit.* July, 1855, 482).

Cyfansodda yr Iuddewon, er nad yn lliosog, ar rai ystyriaethau, y rhan fwyaf dyddorol o boblogaeth Jerusalem. Gyd ag ychydig eithriadau nid ydynt yn enedigol o'r lle, ond wedi cyrchu i'r ddinas santaidd o bob rhan o forlanau Syria, ac o wahanol wledydd Europe, er mwyn gorphen eu dyddiau ynghanol anghyfanedd-dra Sion, a mwynhau y fraint o gael eu claddu yn mhlith beddau eu tadau yn Nyffryn Jehosaphat. Gan taw cymmelliadau crefyddol sydd wedi peri iddynt ddyfod i'r wlad, maent yn gyffredin yn dlawd iawn; a chyda golwg ar ddilyn unrhyw alwedigaeth fydol, cyfrifent hyny yn sarhad ar eu santeiddrwydd a'u hurddas personol, ac yn ganlynol maent yn ddibynol am eu cynnaliaeth ar elusenau a gesglir iddynt yn ngwahanol wledydd Europe. Y mae, fodd bynag, yno ychydig deuluoedd mewn amgylchiadau da, ond maent yn ofalus iawn i ochelyd pob arddangosiad afreidiol o'u cyfoeth, rhag cyffroi trachwant y Tyrciaid, neu gefnogi deisyfiadau cardotwyr am elusen oddiwrth eu brodyr y rhai ni allent fod yn abl i gydsynio â hwynt (Wilson, i. 453).

Mae yr Iuddewon yn cydfyw yn y rhan hono o'r ddinas a elwir yr un Iuddewig. Y lle yr ymwelant fynychaf ag ef yw eu 'lle galar,' neu fur gorllewinol cyntedd yr Haram, a gyfenwir ganddynt hwy 'Bryn y Tŷ Santaidd,' lle y caniatteir iddynt brynu yr hawl o ddynesu at safle eu teml, ac o weddio a galaru dros ei hanghyfanedd-dra, a dymchweliad eu cenedl. Ar Ddydd Gwener ymgynullant yma yn dorfeydd lliosog. Dyma y man nesaf lle beiddiant ddynesu at safle eu hen deml; ac yn ffodus iddynt hwy, mae wedi ei guddio rhag sylw gan gulni yr heol a arwain atto, yn gystal a chan y muriau o gwmpas. Nid yw y ddefod bruddaidd hon o ddechreuad diweddar. Sonia Benjamin o Tudela am dani yn y ddeuddegfed ganrif fel yn ymddangosiadol gysylltiedig â'r un man, ac y mae yn ddigon tebygol fod yr arferiad wedi disgyn o amserau boreuach fyth (Wilson, i. 460; Robinson, *Res.* i. 349).

Nid oes dim llaw-weithiau yn Jerusalem, ac ni charir dim oddi yno ond yr hyn garir gan y pererinion. Y prif bethau a wneir yma, yn gystal ac yn Methlehem, ar gyfer eu gwerthu ydyw *rosaries*, croesau, cynlluniau bychain o'r Bedd Santaidd, etc., wedi eu cerfio mewn olewydd, ac yn ngheryg ffrwyth y *dom-palm* (yr hwn y dywedir iddo gael ei ddwyn o Mecca), mewn *mother-of-pearl*, neu weithiau mewn math o gareg ddu ddysglaer a geir yn agos i'r Môr Marw. Mae rhai o'r rhai hyn wedi eu gwneud yn ddestlus iawn. Mae torf y pererinion ar amser y Pasg yn troi y ddinas yn fath o siop teganau neu ffair; ac y mae peth afrifed o'r nwyddau uchod yn cael eu cario ffwrdd ar ol y seremoni o gysegriad gan yr offeiriaid. Cyrcha marsiandwyr yma hefyd ar y tymhor hwn o Damascus a llefydd eraill, gan ddwyn gyda hwynt nwyddau o wahanol rywiau; felly mae y ddinas yr amser hwnw yn llawn bywyd a masnach, yr hyn a gyferbyna yn darawiadol â'i dystawrwydd a'i chysgadrwydd yn ystod gweddill y flwyddyn (Robinson, *Res.* ii. 95).

Efallai na ddynesa un teithiwr at Jerusalem y waith gyntaf na theimla siomedigaeth mawr. Y mae yn dra anhawdd iddynt gymodi eu meddyliau â'r ffaith taw y ddinas Dyrcaidd, cyffredin yr olwg arni, y maent yn awr yn ei gweled ydyw y Jerusalem—y ddinas santaidd—lle y teyrnasodd Dafydd a Solomon, lle y traethodd y prophwydi eu horaclau, a'r hwn a santeiddiwyd gan bresenoldeb a gweinidogaeth Crist a'i apostolion, ac am ba un y darllenasant gymaint er eu babandod. Etto felly y mae; ac o'r lle hwn sydd yn ddigyfrif yn awr, diraddedig a sathredig fel y mae, yr aeth allan mewn oesoedd blaenorol ar yr holl genedloedd ddylanwad er gwell neu er gwaeth, am amser ac am dragywyddoldeb, y fath ac nac arferodd y rhanau eraill o'r byd erioed (Robinson, *Res.* iv. 162).

Ond er nad oes golwg rhamantaidd, ond noeth a llwm i'r graddau eithaf, ar Jerusalem y tro cyntaf ei gwelir, etto tyfa i fynu deimlad o ddyddordeb mewn perthynas iddi ac nas medr un ddinas arall ei gynyrchu. Mae yn wir taw dinas ddiweddar ydyw hi i raddau helaeth; diweddar yw ei thai a'i hystrydoedd. Mae yr hen ddinas yn gorwedd yn gladdedig ryw ugain, deg ar hugain, neu ddeugain o droedfeddi islaw sylfeini yr adeiladau presenol. Ond etto, pan edrycher arni oddiar unrhyw uchelfan manteisiol er mwyn cael golwg arni, gan nad pa un ai oddifewn neu o'r tu allan i'r muriau, tarawer yr edrychydd â'r talpau dadfeiliedig llwydion o ba un y gwneir hi i fynu. Gweddillion yr hen Jerusalem ydyw y rhai a welir; pentyriadau 3000 o flyneddau ydyw y meini, y colofnau, ac hyd yn od y ddaiar dan draed a welir.

Dynesa teithwyr yn gyffredin at Jerusalem o'r gorllewin, y gogledd, neu y dehau, a dyna un achos yn ddiau o'r siomedigaeth a deimlant yn gyffredin wrth yr olwg gyntaf a gant arni; etto nis gallasai un dyn gael ei siomi yr hwn a'i gwelodd hi y tro cyntaf o du y dwyrain, man oddiar yr hwn y mae yn anarferol i un teithiwr gael yr olwg gyntaf ar y ddinas santaidd. Mae y dynesiad atti o Jericho a Bethania yn wir oruchel. Mae y mawreddogrwydd yn gynwysedig yn hyn, sef y gellir gweled ar unwaith y ddau agen-gwm mawr, y rhai a dorant y ddinas oddiwrth y gwastad-dir uchel oddi amgylch, ac mai oddi yno yn unig y ceir golwg gyflawn ar y *mosque* mawr Mahometanaidd; ei *dome* mor brydferth ag un Sant Pedr yn Rhufain, er wrth gwrs ar raddfa llai; ei esgynlawr marmor ysgwar, ynghyd â'i gyntedd, a chwedi ei amrywio gan *domes* llai, a chan ffynonau, cypreswydd ac olewydd, planwydd a phalmwydd, a'r cyfan mor neillduedig a didrwst a thufewn gardd rhyw goleg neu eglwys gadeiriol, ac heb ei fywiocau gan ddim ond gan fennywaid yn eu gwyn yn llithro fel drychiolaethau i lawr ac i fynu ar hyd y llechwedd gwyrddlas, neu gan ryw Dwrc yn ei benwisg o *durban*, yn plygu ei ben yn isel yn ystum gweddiwr, yn y gwahanol gelloedd sydd wedi eu parotoi ar gyfer gweddio. Dyma olwg nas gall siomi neb (Stanley, *Sinai*, 166, 167; *Amer. Miss. Her.* 1824, p. 41). 'Yr ydym,' medd y Meistri Fisk a King, dau genadwr Americanaidd, 'wedi edrych ar Jerusalem oddiar wahanol sefyllfanau; wedi cerdded o'i chwmpas ac o'i mewn, a chwedi sefyll ar Fynydd yr Olewydd â darluniad Josephus o honi yn ein dwylaw, gan geisio darganfod y bryniau a'r dyffrynoedd fel y gosodir hwynt i lawr ganddo ef 1800 o flyneddau yn ol; a chwedi pob chwiliad, yr ydym yn cydmaru Jerusalem i berson hardd ac nad ydym wedi ei gweled am flyneddau lawer, a'r hon sydd wedi myned dan amryw gyfnewidiadau a thrwy lawer o gystuddiau, y rhai a berasant i'r rhosyn ar ei grudd i wywo, ei chnawd i gael ei ddifa, a'i chroen ei sychu a'i grychu, gan guddio ei gwyneb â chrychau henaint, ond yr hon a barha i gadw rhai teithi trwy y rhai yr adwaenwn hi fel y person a arferai fod yn hyfrydwch y cylch yn mha un y troai. Y fath ydyw yr olwg ar y ddinas santaidd ac fu unwaith "yn berffeithrwydd tegwch, ac yn llawenydd yr holl ddaiar"' (*Amer. Miss. Her.* 1824, p. 40).

Yn ddiweddar mae arwyddion o gyfnewidiad a gwelliant cyffredinol i'w gweled yn mhob man, hyd yn od yn Jerusalem. Dygwyd i mewn ddylanwad tramor nerthol trwy sefydliad yr esgobaeth Anglo-Prussian, a'r anturiaethau cysylltiedig â hi. Yr oedd hen dai yn cael eu tynu i lawr, a rhai newyddion yn cael eu hadeiladu. Yn gysylltiedig â hyn yr oedd dylifiad Ffranks yno, fel trigianwyr a theithwyr. Ac fel y canlyniad naturiol o hyn yr oedd mwy o weithgarwch yn yr ystrydoedd, mwy o bobl mewn cyffro, mwy o fasnach, a mwy o arian yn cael eu cylchdaenu. Ond er yr ymddangosiad hyn o gyfnewidiad, a chybelled a hyny o welliant, mae Jerusalem yn parhau yr un yn holl deithi dinas Ddwyreiniol—yn ei baw a'i hawyr anmhur, yn ei sefyllfa ddigyffro, a'i thywyllwch moesol (Robinson, *Res.* iv. 162).

JEZ'REEL. 1. Dyffryn Jezreel, fel y gelwir ef yn yr Ysgrythyr, neu fel y gelwir ef yn gyffredin yn bresenol, Gwastadedd Mawr Esdraelon, sydd ddeng milltir o led o'r gogledd i'r dehau, ac yn rhedeg yn syth o lanau Môr y Canoldir ar y gorllewin i ddyffryn yr Iorddonen ar y dwyrain. Mae yn un o'r gwastad-diroedd hynotaf yn ngwlad Canaan, yn naturiol a hanesyddol. Efallai taw ei hynodrwydd mwyaf neillduol ydyw yr olygfa a geir oddi arno, yr hwn sydd mor eang, mor fras, ac mor amrywiol, a chyda mor ychydig o olion dwfr ynddo. Nid yw y Cison, hyd o fewn ychydig filltiroedd i'w enau, ond cornant gauaf. Mae mynyddau Gilboa a Hermon Bach, yn gystal a'r bryn-grugiau a'u terfynant ar y gogledd a'r dehau, yn gwbl noeth. O'r tu arall mae Carmel ar y dehau-orllewin, a Thabor ar y gogledd-ddwyrain, yn hynod am eu gwyrddlasni a'u prydferthwch. Mae pob teithiwr wedi sylwi ar frasder y tir a chyflawnder y cnydau; ond nid oes ond y rhan waethaf o hono wedi ei wrteithio. Unwaith etto y gwelir y palmwydd yn siglo eu gydynau mawreddog dros gynteddau y pentrefydd; mae hyd yn od y chwyn yn brawf o'r hyn ellid wneud o'r gwastadedd pe byddai mewn gwell dwylaw.

Mae gwastadedd Esdraelon wedi bod yn faes rhyfel mawr Palestina. Yma yr ymladdwyd y frwydr rhwng Barac a Sisera, sef testun can fuddugoliaethus Deborah; yma yr ennillodd Gideon fudddugoliaeth ar y Midianiaid a'r rhai oedd mewn cyngrair â hwynt; yma y gorchfygwyd Saul gan y Philistiaid, pan y syrthiodd ef a'i feibion yn lladdedig ar Fynydd Gilboa; yma, yn Megido, y clwyfwyd Josiah yn farwol pan yr ymladdodd yn erbyn Pharaoh-Necho, brenin yr Aipht, y pryd hwnw ar ei daith i ryfela yn erbyn brenin Assyria. Mae brwydrau eraill mewn amserau diweddarach wedi cael eu hymladd yn ngwastadedd Esdraelon, yn amser Rhyfelwyr y Groes, ac hyd yn od mor ddiweddar a'r flwyddyn 1799, rhwng y Ffrancod o dan Napoleon a'r Tyrciaid, pan y llwyr orchfygwyd yr olaf.

Ymddengys y bodolai yn amser Josua (xix. 18), ac un o wragedd boreuol Dafydd ydoedd Ahinoam o Jezreel (1 Sam. xxv. 43).

2. Dinas yn ngwastadedd mawr Esdraelon. Yr oedd palas gan Ahab yma, er i Samaria bara i fod yn brif ddinas ei deyrnas, ac yn agos iddo yr oedd gwinllan berthynol i un o'r enw Naboth. Dymunai y brenin gael y winllan er mwyn gwneud gardd lysiau, a chan nad oedd Naboth yn foddlon i'w chyfnewid na'i gwerthu, cafodd, trwy ddylanwad Jezebel y frenines, ei gondemnio i farwolaeth dan ffurfiau cyfraith (1 Bren. xxi. 1–24). Fel cosb am hyn daeth Ahab a'i holl deulu i ddiwedd anamserol a thruenus, yn enwedig Jezebel, 'cnawd yr hon a fwytaodd y cwn yn rhandir Jezreel' (2 Bren. ix. 14–37; x. 1–11).

Zerin, neu Zerain, pentref dibwys yn rhan dehau-ddwyreiniol y gwastadedd, a gyfrifir yn ddiau yn Jezreel yr Ysgrythyr. Mae yn sefyllfan gorwych i ddinas; ond nid yw y pentref yn gynwysedig ond o ddeg ar hugain neu ddeugain o dai, a'r rhan fwyaf o'r rhai hyny yn adfeiliau. Mae twr ysgwar o gryn uchder mewn rhan yn adfeiliau, o ffenestri yr hwn y ceir golwg ysplenydd yn mhob cyfeiryd ar y wlad oddi amgylch' (Robinson, *Res.* iii. 163, 164, 166; Wilson, ii. 86, 87).

JO'AB, Abisai, ac Asahel oeddynt oll yn feibion i Serfiah. Gwna yr ysgrifenwyr santaidd, wrth roddi achyddiaeth personau, yn gyffredin enwi y tad; ond eu mam oedd Serfiah, chwaer Dafydd, ac yn ganlynol yr oedd efe yn ewythr iddynt (1 Cron. ii. 16).

Amasa, yr hwn a arweiniai luoedd Absalom, a'r hwn a ddyrchafodd Dafydd wedi hyn i fod yn ben ar ei fyddin yn lle Joab, ydoedd hefyd yn nai i Dafydd, gan taw mab chwaer arall iddo ydoedd, sef Abigail (1 Cron. ii. 17). Cafodd yn fradwrus ei ladd gan Joab, er eu bod yn gefndyr, oherwydd, yn ddiamheu, iddo gymeryd ei le fel penllywydd y fyddin (2 Sam. xx. 8–10).

Gellir sylwi fod y pedwar yn gefndyr i Absalom, a Solomon, a phlant eraill Dafydd; etto cynorthwyodd Joab i ladd Absalom (xviii. 14, 15), a chafodd ef ei hun ei osod i farwolaeth trwy orchymyn Solomon, mewn cydffurfiad ag hyfforddiadau Dafydd (1 Bren. ii. 5, 6, 28–34).

Yr oedd yr holl ddynion hyn yn enwog yn eu dydd; ond nid yw yn ofynol rhoddi manylion eu hanes, gan y rhaid eu bod yn adnabyddus i bob darllenwr o'r Ysgrythyrau.

JOB. Mae Llyfr Job yn derbyn ei enw oddiwrth Job, gan taw efe ydoedd ei brif destun, ac nid oblegid mai efe a'i hysgrifenodd, yr hyn nid oes un prawf iddo wneud.

Efallai y tybir yn gyffredinol fod Llyfr Job yn hanesyddol wir; fod nid yn unig y fath ddyn a Job, ond iddo gyfarfod â'r profedigaethau olynol a enwir yn pen. i. ii.; iddo ef a'i gyfeillion wneud yr areithiau briodolir iddynt; ac i'r cyfan i ddiweddu gyda dybliad ei gyfoeth mewn cydmariaeth i'r hyn ydoedd cyn iddo gyfarfod â'r blinderau a'i gorddiwesant. Ond gallai ychydig ystyriaeth, feddyliem, foddloni un dyn fod y dyb hon yn anhebygol iawn i fod yn gywir.

Mae yn ddiamheuol i ddyn o'r enw Job fod yn bodoli. Mae dywediad Ezeciel—'Pe byddai yn ei chanol y tri wyr hyn, Noah, Daniel, a Job, hwynthwy yn eu cyfiawnder a achubent eu henaid eu hun yn unig, medd yr Arglwydd Dduw' (xiv. 14; gwel hefyd ad. 20); a dywediad Iago, 'Chwi a glywsoch am amynedd Job, ac a welsoch ddiwedd yr Arglwydd; oblegid tosturiol iawn yw yr Arglwydd a thrugarog' (v. 11); mae y cyfeiriadau hyn yn profi bodolaeth Job. Yr oedd Noah a Daniel yn wir bersonau, a rhaid bod Job felly hefyd. Buasai appel Iago at amynedd Job, er mwyn cymhell yr arferiad o'r gras hwn, yn hollol ddisail pe na buasai y fath ddyn wedi bodoli, neu heb arddangos esampl o amynedd. Enwir hefyd y wlad lle yr oedd yn byw, sef 'gwlad Us' (i. 1), yr hon a gawn fod yn cael ei henwi mewn rhan arall o'r Ysgrythyr (cyd. Jer. xxv. 20; Galar. iv. 21). Mae yn debygol fod y personau eraill a enwir yn y Llyfr yn rhai gwirioneddol hefyd, ac hefyd y llwyth neu y rhan o'r wlad i ba un y perthynent. Mae genym Eliphaz y Temaniad, Bildad y Suhiad, a Saphor y Naamathiad (ii.

11), ac hefyd 'Elihu, mab Barachel y Buziad, o genedl Ram' (xxxii. 2). Mae hyn oll yn edrych fel hanes pur.

Ond er y gall y pethau hyn, ac ychydig amgylchiadau eraill, fod yn llythyrenol wir, nid yw y llyfr ei hun i gael ei gymeryd fel hanes, ond fel pryddest; ac nad ydyw y rhan hanesyddol o honi, er wedi ei sylfaenu ar ffaith, ond ffug-chwedl mewn rhan. Nid yw yn hawdd dychymygu sut y darfu y cystuddiau a ddygwyddasant i Job ei orddiwes, nid yn unig yn y cyfryw rif a natur ac a adroddir eu bod, ond mor agos at eu gilydd ac a gynwysir yn yr ymadrodd a ddefnyddir dair o weithiau yn olynol, 'Tra yr oedd hwn yn llefaru,' ac mor gyflawn fel y gwnai pob adroddwr ar ol dweud ei ystori ychwanegu, 'A mi fy hun yn unig a ddiengais i fynegi hyn i ti.' Yn gyntaf oll, mae y Sabeaid yn rhuthro ar ei ychain fel yr oeddynt yn aredig, ac ar ei asynod fel yr oeddynt yn pori yn eu hymyl, ac a'u cymerasant ymaith; yn nesaf, disgyn tân Duw (y fellten yn ddiau) o'r nefoedd a llysg ei ddefaid a'i weision, ac a'u hysodd hwynt; yna y Caldeaid a osodasant dair byddin, ac a ruthrasant i'r camelod, ac a'u dygasant ymaith, ac a darawsant y llanciau â min y cleddyf; yn ddiweddaf oll, gwynt mawr a ddaeth oddiar yr anialwch, ac a darawodd wrth bedair congl y tŷ lle yr oedd ei feibion a'i ferched yn gwledda, ac efe a syrthiodd arnynt, a buant feirw. Mae golwg gelfyddawl iawn ar hyn oll. Nid dyma yw cwrs arferol amgylchiadau bywyd gwirioneddol; ond y mae yr hyn allesid ddysgwyl yn naturiol mewn pryddest, neu yn sylfaen-waith pryddest.

Pan, hefyd, y cydmarwn yr hanes am gyfoeth Job cyn i'r cystuddiau hyn ei orddiwes, fel yr adroddir yn nechreu y llyfr, â'i swm ar ol iddo gael ei adferu i'w sefyllfa lwyddianus flaenorol, fel y rhoddir yr hanes yn niwedd y llyfr, ac y cawn ef wedi ei ddyblu yn gywir, a hyny yn mhob peth a'i cyfansoddai, mae yn anmhosibl peidio teimlo fod yr holl hanes yn ymddangos fel cyfaddasiad o amgylchiadau at y prif amcan mewn golwg. Mae hefyd dipyn yn hynod fod ganddo yn nechreu y llyfr saith o feibion a saith o ferched, ac er iddynt gael eu lladd trwy i dŷ eu brawd hynaf syrthio ar eu penau, ac i fod ganddo yn niwedd ei yrfa yr un rhif yn gywir o feibion a merched (i. 2, 3, 18, 19; xlii. 12, 13). Mae golwg ffug-chwedleuol ar hyd yn od rif crwn ei anifeiliaid a'i ddefaid ar ddechreu a diwedd ei yrfa. Gallai yr ymddengys rhif camelod, defaid, ac anifeiliaid eraill Job, er nad yn anghredadwy, etto yn synawl; ond y mae deadelloedd yr Arabiaid weithiau yn ddirfawr, ac yn llawer mwy lliosog nac eiddo y patriarch (Harmer, i. 275).

Mae y llyfr ei hun yn gynwysedig yn benaf o areithiau, ond o areithiau o radd uchel o farddoniaeth. Y mae, mewn gwirionedd, yn annychymygadwy, y gallasai un dyn, gan nad pa mor ddoniol a barddonol, dywallt allan y cyfryw areithiau yn ddifyfyr; ac yn fwy felly fyth, y medrasai Job, yr hwn oedd yn dyoddef oddiwrth anhwyldeb corphorol ffiaidd, ac yn berffaith annedwydd yn ei feddwl, dywallt allan y fath areithiau meithion, yn cynwys cymaint o resymiadau dwfn-dreiddiol, ac yn arddull uchelaf barddoniaeth; ac y medrasai Eliphaz a Bildad, Sophar ac Elihu, fod yr un mor ddoniol a barddonol. Ni fu y fath beth erioed, efallai, yn ein byd, ac ni ddylem ni, wrth ymwneud â'r Beibl, i ddychymygu pethau afreidiol o anmhosibl neu annychymygadwy.

Mae agwedd ffug-chwedleuawl hefyd ar y rhagymadrodd i'r llyfr. Mae ymddangosiad Satan yn mhlith meibion Duw pan yr aethant i sefyll ger bron yr Arglwydd, y *dialogues* (ymddiddan yn cael ei gario yn mlaen gan ddau berson), a basodd rhwng y Bod Mawr a'r yspryd drwg, a'r caniatad a roddwyd i'r olaf i ddefnyddio ei allu i gystuddio Job, yn amgylchiadau nad ydyw yn debygol iddynt erioed gymeryd lle.

Mae yr amgylchiadau hyn, ynghyd ag eraill yn ein harwain ni at y casgliad nad yw Llyfr Job ddim i gael ei ystyried fel gwaith hanesyddol, yn adrodd ffeithiau syml yn unig, ac yn gynwysedig o areithiau a gawsant yn wirioneddol eu traddodi gan y personau y mae eu henwau wrthynt; ond taw pryddest ydyw o gymeriad *dramatic*, wedi ei sylfaenu mewn rhan ar amgylchiadau hanesyddol, a'r cyfan wedi cael ei wneud yn wasanaethgar i'r amcanion moesol oeddynt mewn golwg gan yr ysgrifenydd, neu, a defnyddio geiriau Grotius, ffaith wirioneddol wedi cael ei thrin yn farddonol.

Pa bryd a chan bwy y cafodd Llyfr Job ei ysgrifenu sydd fatter o amcan-dyb. Barna rhai iddo gael ei gyfansoddi cyn amser Moses, ac iddo gael ei ysgrifenu gan Job ei hun, Elihu, neu ryw gydoeswr arall. Mae eraill yn golygu iddo gael ei gyfansoddi yn amser Moses, ac yn ei dadogi i Moses ei hun. Eraill a'i cyfeiriant at amser Solomon, yr hwn ydoedd gyfnod blodeuog ar farddoniaeth Hebraeg. Eraill drachefn a dybiant iddo gael ei ysgrifenu yn ystod neu ar ol caethiwed Babilon. Gellid coffhau enwau dysgedigion mawrion o du pob un o'r tybiau hyn (Horne, *Introd.* ii. 726); ond y maent oll yn sylfaenedig ar yr un tir—amcan-dyb. Mae yn syn, yn wir, pa mor deneu yw y sylfeini ar ba rai y mae beirniaid yn aml yn adeiladu eu golygiadau.

Ond er ei fod yn anmhosibl dweud pa bryd neu gan bwy y cafodd Llyfr Job ei ysgrifenu, mae yn amlwg y perthyn i gymdeithas mewn cyflwr boreuol iawn. Mae profion diymwad o hyn yn y llyfr ei hun, yn yr hyn a ddywed yn gystal ac yn yr hyn nis dywed. Nid oes dim son am na chyfeiriad at un o'r patrieirch Abraham, Isaac, neu Jacob; nac at fynediad yr Israeliaid trwy y Môr Coch, na'u teithiau yn yr anialwch; at gyfraith Moses, nac at un o amgylchiadau hanes Israel. Fel yr hen batrieirch gynt, ymddengys fod Job yn byw mewn cyfnod o symledd cyntefig, pan yr arferai penau teuluoedd offrymu ebyrth gartref drostynt eu hunain a'u plant, gan nad oedd etto offeiriadaeth sefydledig. Pan y cyhoeddodd ei berffeithrwydd, prin y cyfeiria at un math o eilunaddoliaeth, ond yr un fwyaf henafol hono, addoliad yr haul a'r lleuad (xxxi. 26–28). Mae yr oedran mawr a gyrhaeddodd yn brawf arall o'r cyfnod boreuol pan yr oedd yn byw. Ar ol dychweliad ei lwyddiant bu fyw 140 o flyneddau, 'ac a welodd o'i feibion, a meibion ei feibion, bedair cenedlaeth' (xlii. 16). Yn awr, os chwanegwn yr amser cyn iddo gael ei freintio drachefn â llwyddiant, yr ydym yn ei gario yn ol o leiaf at amserau y patriarchaid.

Ymddengys fod y gwahanol amgylchiadau hyn yn arwyddo fod yr oes yn mha un yr oedd Job yn byw yn un foreu iawn, ac yn un o symledd cyntefig; ac er nas medrwn ni ddweud yn mha oes yn gywir, na'r amser pan y cafodd y llyfr ei ysgrifenu, tueddir ni i'w dadogi i oes foreu hefyd, mewn cydmariaeth ac amser y gaethglud neu hyd yn od amser Solomon.

JO'NAH, mab Amittai (Jonah i. 1), oedd yn ddiau yr un person a enwir yn 2 Bren. xiv. 25 fel 'prophwyd Gath-hepher,' tref yn Galilea. Mae yn debygol ei fod yn byw naill a'i cyn neu yn ystod teyrnasiad Jeroboam II. Efe oedd y boreuaf o'r holl brophwydi, yn fawrion a bychain, er, oherwydd ei le yn rhestr y prophwydi yn yr H. D., y gellid yn naturiol dybied ei fod yn ddiweddarach nag amryw o honynt. Yr oedd llawer o brophwydi o flaen Jonah, ond nid oes genym lyfrau prophwydoliaethol wedi eu hysgrifenu gan neb o honynt.

Mae Llyfr Jonah wedi cael ei ystyried yn gyffredin a phriodol fel hanes llythyrenol—fel adroddiad syml o amgylchiadau gwirioneddol. Mae y cyfeiriadau hanesyddol a daiaryddol a gynwysir ynddo, megis enwau porthladd Joppa, Tarsis, a Ninifeh; y darluniad o eangder mawr a phoblogaeth y ddinas olaf, ac hefyd ei drygioni; yn fyr, mae priod-ddull a lliw hanesyddol y llyfr yn arddangos ei gymeriad llythyrenol. Gosodir hyn tu hwnt i bob amheuaeth, nid yn unig trwy ei fod wedi cael ei dderbyn i ganon yr Ysgrythyrau, ond trwy y cyfeiriad a wnawd gan ein Harglwydd at amgylchiadau a adroddir ynddo (Matt. xii. 38–41; xvi. 1–4). Mae y cyfeiriadau a wna at amgylchiadau a adroddir yn yr H. D., megis yn Matt. xii. 42; Ioan iii. 14; vi. 49, yn rhai at ddygwyddiadau gwirioneddol; ac nid oes un awgrymiad yn un rhan nac o'r Hen Destament na'r Newydd fod Llyfr Jonah yn ddim amgen na hanes.

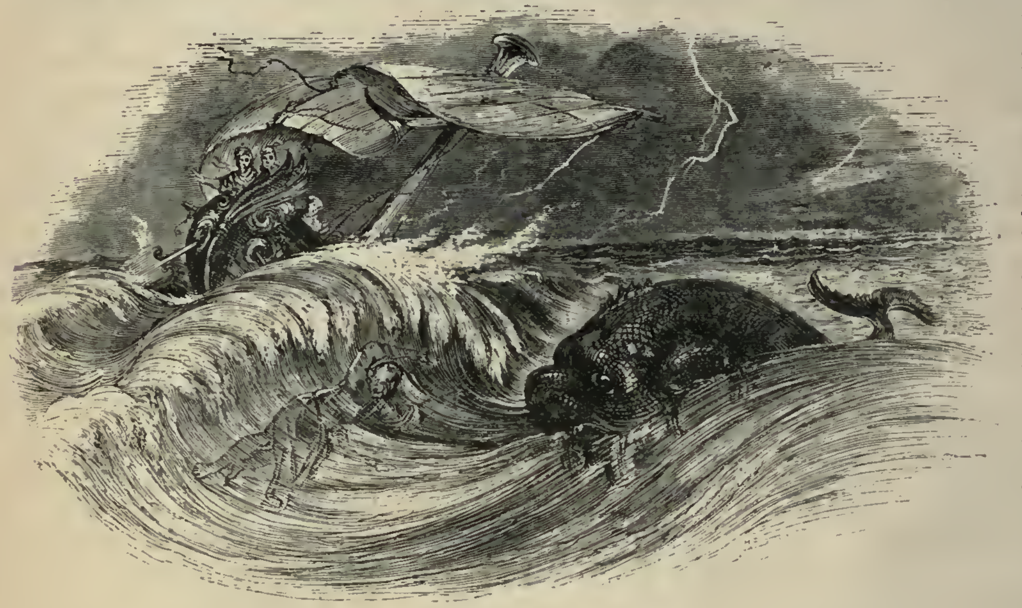

'ARWYDD Y PROPHWYD JONAH.'

Mae beirniaid diweddarach, fodd bynag, yn enwedig yn Germany, wedi rhoddi i fynu y drychfeddwl o fod Llyfr Jonah yn hanes pur a gwirioneddol; ond nid ydynt yn cyduno mewn dim ond i wadu ei gymeriad hanesyddol. Edrych rhai arno fel ffug-chwedlau yn unig, eraill fel alegori; rhai fel *myth* barddonol, ac eraill fel dammeg; eraill fel traddodiad prophwydol wedi ei gyfansoddi i ddyben moesol ac addysgiadol. Mae yr amrywiaeth amcan-dybiau sydd yn ffynu ar y pwnc yn dangos can lleied o foddlonrwydd a ga eu gwahanol bleidwyr oddi wrth amcan-dybiau eu gilydd.

Yr wrthddadl fawr yn erbyn cymeriad hanesyddol y llyfr ydyw y wyrth a adrodda, ac yn ddiau y mae o natur anarferol iawn; ond nid yw yn gweddu i ddyn osod terfyn ar allu Duw, nac amheu doethineb ei weithredoedd. Gall fod ganddo ef resymau drostynt nas medr creaduriaid fel ni eu canfod; ac mewn gwirionedd nid oes dim yn fwy cyffredin na hyn yn nghwrs ei lywodraeth. Ni allwn, fodd bynag, sylwi nad oes un rheswm dros ddweud taw y morfil a ddarfu lyncu Jonah. Yn pen. i. 17 gelwir ef yn 'bysgodyn mawr;' ac er y gelwir ef yn Matt. xii. 40 yn 'forfil' yn y C. C., etto arwydda y gair Groeg ddefnyddir am dano unrhyw bysgodyn mawr. Tybia rhai taw y *Canis carcharias*, math o *shark* sydd yn gyffredin yn Môr y Canoldir, ydoedd, gan fod hwnw yn gallu llyncu dyn (Horne, ii. 956; Parkhurst, *Gr. Lex.* 361).

Gyda golwg ar yr hyn ddywed Jonah ydoedd maint Ninifeh mae genym gadarnhad hynod o'i gywirdeb, nid yn unig yn hanes Diodorus, ond yn y darganfyddiadau a wnawd wrth gloddio yn ddiweddar sylfeini yr hen ddinas. Yn pen. iv. 11 dywedir fod yn y ddinas 'fwy na deuddeng myrdd o ddynion, y rhai ni wyddant ragor rhwng eu llaw ddehau a'u llaw aswy,' yr hyn a roddai efallai boblogaeth o ychydig dan filiwn. Yn awr, dywed Diodorus ei bod yn 150 o ystadau ar y ddwy ochr fwyaf, a 90 ar y ddwy fyraf; i gyd yn 480 o ystadau, y rhai a gyfrifir yn driugain milltir cywir. A dywed Mr. Layard: 'Os cymerwn bedwar crugyn mawr Ninifeh, Konyunjik, Khorsabad, a Karamlas, fel conglau ysgwar, ceir fod ei bedair ochr yn atteb yn bur gywir i 480 o ystadau y daiaryddwr, a thaith tri diwrnod y prophwyd. Mae cydundeb y mesuriadau yn hynod' (Layard, *Nin. and Rem.* ii. 243, 247).

JOP'PA, porthladd yn Palestina, ar lan Môr y Canoldir, a deuddeg neu dair ar ddeg ar hugain o filltiroedd o Jerusalem. Enwir y lle yn gyntaf yn Jos. xix. 46, o dan yr enw Japho, fel yn rhandir Dan. I Joppa y dygwyd y cedrwydd o Libanus ar gyfer adeiladu y deml gyntaf a'r ail (2 Cron. ii. 16; Ezra iii. 7). O Joppa y mordwyodd Jonah i Tarsis. Yn Joppa y bu Pedr 'yn aros lawer o ddyddiau gyd ag un Simon, barcer,' a thra yno adferodd Dorcas i fywyd. Yma hefyd y cafodd weledigaeth hynod i'w ddysgu nad oedd y gwahaniaeth rhwng Iuddew a Chenedl-ddyn i gael ei fyntumiaw mwyach, fel ffordd o barotoad ar gyfer derbyn y cenadau oddiwrth Cornelius, y canwriad Rhufeinig, yn deisyf arno ddyfod i Cesarea i egluro iddo ffordd yr Arglwydd' (Act. ix. 36–43; x.)

Gelwir Joppa yn awr yn Yafa, yr hwn a ddengys ond ychydig gyfnewidiad yn ei henw gwreiddiol. Saif ar fryn creigog hir-gul wrth y môr, ac ymgyfyd yr ystrydoedd a'r tai yn rheolaidd, y naill uwch ben y llall yn rhesi, yn ol uchder y tir a gyfansoddo sylfaen yr adeiladau. Nid yw na'r tai na'r muriau mor ddirmygus ac y darlunir hwynt yn aml. Mae y tai i gyd o geryg, ac y mae y *domes* ar y rhan fwyaf o honynt, er fod nenau rhai o honynt yn wastad. Tybia dyeithr-ddyn wrth ddynesu at y lle ei fod yn dyfod i dref llawn o *mosques*. Amgylchir y porthladd gan greigiau, un bychan ydyw, ac heb lawer o ddwfr ynddo, ac y mae yn hollol annigonol i roddi cysgod a diogelwch i hyd yn od longau bychain (Wilson, ii. 255, 257). Cynwys y dref boblogaeth o gylch 7000, o ba un y mae un rhan o dair yn Gristionogion, ac yn perthyn yn benaf i Eglwys Roeg (*Amer. Miss. Her.* 1837, 295). 'Wrth rodio,' medd Mr. Riggs, cenadwr Americanaidd, 'sylwasom ar amryw farcer-dai yn gyfleuedig ar lan y môr. Nid oes un ffrwd yn y gymydogaeth, ac am hyny mae y barceriaid wedi gosod eu tai yn agos i'r môr, yr hwn a ddefnyddiant yn lle pyllau i fwydo y crwyn. Teimlwn ddyddordeb wrth sylwi ar yr amgylchiad dygwyddiadol yma, gan y cyfattebai hyd yn od yn yn awr i'r ffaith fod tŷ Simon y barcer ar lan y môr' (Act. x. 32 ; *Amer. Miss. Her.* 1840, 338).

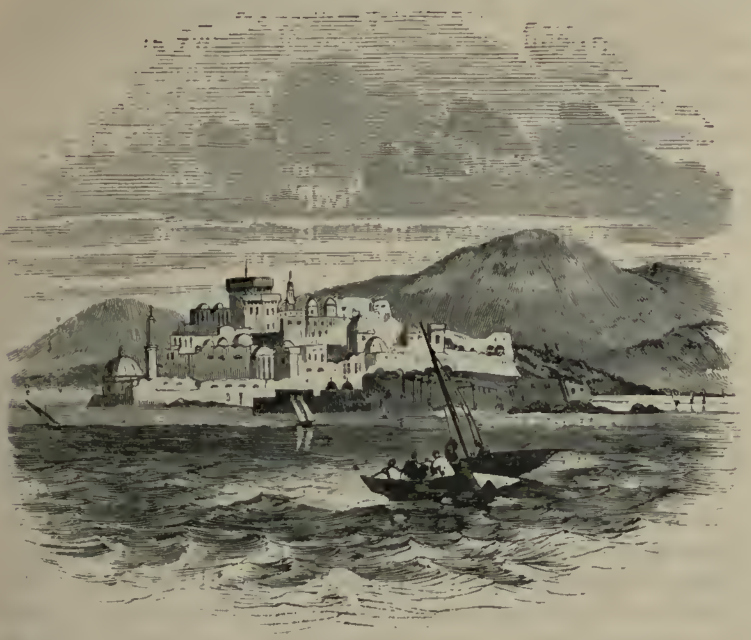

JOPPA.

JO'SEPH, mab Jacob a Rahel, ac a anwyd yn Mesopotamia ynghylch C.C. 1745 (Gen. xxx. 22–24). Pan yr oedd yn ddwy ar bymtheg oed, cafodd, oherwydd cenfigen, ei werthu gan ei frodyr i ryw Ismaeliaid (gelwir hwynt hefyd yn Fidianiaid) y rhai oeddynt yn paso heibio o 'Gilead ar eu ffordd i waered i'r Aipht, a'u camelod yn dwyn llysiau, a balm, a myrr.' Gwerthwyd ef am ugain darn o arian, yr hyn a ddengys mor isel oedd pris caethwas y pryd hwnw. Wedi cyrhaedd yr Aipht gwerthwyd ef drachefn i 'Potiphar, tywysog Pharaoh a'i ddistain' (xxxvii. 2, 11, 25, 28, 36). Darfu i Joseph trwy ymddygiad da ennill ffafr ei feistr i gymaint graddau fel yr ymddiriedodd i'w ofal ei holl drafnidaeth teuluaidd. Yr oedd Joseph hefyd yn 'deg o bryd, a glân yr olwg;' a cheisiodd gwraig Pharaoh ei demtio i ffurfio cysylltiad anmhriodol â hi, ac ar ol iddo yn odidog wrthwynebu y brofedigaeth, cyhuddodd ef wrth ei gwr o gynyg godinebu â hi. Ar hyn taflodd Potiphar ef i garchar (xxxix.) Yno y bu o'r hyn lleiaf am ddwy flynedd, er y gallai fod yn llawer hwy. Ond gan i Pharaoh ddygwydd cael dau freuddwyd hynod, a chan i Joseph eu deongli fel yn arwyddo saith mlynedd olynol o gyflawnder yn ngwlad yr Aipht, ac y canlynid y rhai hyn gan saith mlynedd o lawnder, arweniodd hyn i'w ddyrchafiad i fod yn llywodraethwr y wlad: 'Yna y dywedodd Pharaoh wrth Joseph, Edrych, gosodais di ar holl wlad yr Aipht. A thynodd Pharaoh ei fodrwy oddiar ei law, ac a'i rhoddes ar law Joseph, ac a'i gwisgodd ef mewn gwisgoedd sidan, ac a osododd gadwyn aur am ei wddf ef; ac a wnaeth iddo farchogaeth yn yr ail gerbyd oedd ganddo, a llefwyd o'i flaen ef Abrec (plygwch y lin); felly y gosodwyd ef ar holl wlad yr Aipht.' Yr oedd yn awr yn ddeng mlwydd ar hugain oed, felly yr oedd yn debygol wedi treulio tair blynedd ar ddeg yn yr Aipht (xli. 1–46). Wedi i saith mlynedd y llawnder fyned heibio, ac i flyneddau y prinder i ddechreu, ac i'r newyn i ymestyn i Ganaan a gwledydd eraill, daeth ei frodyr i waered i'r Aipht i brynu yd, ac ar eu hail ymweliad gwnaeth ei hun yn hysbys iddynt; ac yn awr, ar ei wahoddiad, daeth Jacob ei dad a'r holl deulu i lawr i'r Aipht, a chawsant eu sefydlu ganddo yngwlad Gosen. Yr oedd hyn yn mhen o leiaf naw mlynedd o'r amser y dyrchafwyd ef i fod yn llywodraethwr ar yr holl Aipht (xlv. 6, 11), ac efallai o gylch dwy flynedd ar hugain er pan y cawsai ei werthu i'r wlad hono. Dyna'r amgylchiadau a arweiniasant i sefydliad cenedl Israel yn ngwlad yr Aipht. Bu Jacob farw ar ol dyfod i'r Aipht ddwy ar bymtheg o flyneddau (xlvii. 9, 28); felly yr oedd yn rhaid fod Joseph, ar amser marwolaeth ei dad, ynghylch un ar bymtheg a deugain mlwydd oed. Pharaoh, ar ol ei ddyrchafu i fod yn ail yn y deyrnas, 'a roddodd iddo Asnath, merch Potipherah, offeiriad On, yn wraig,' o'r hon y cafodd ddau fab, Manasseh ac Ephraim (xli. 45, 51, 52), y rhai a ddaethant i fod yn dadau dau o brif lwythau Israel. Gellir gweled oddiwrth hyn ac esamplau eraill ellid roddi, nad oedd plant Israel mewn un modd o ddisgyniad pur yn y llinell fennywaidd; yn y 200 mlynedd y buant byw yn yr Aipht, paganiaid yn ddigon tebygol yn aml oedd gwragedd disgynyddion Jacob; mae yn debygol fod llawer o waed Aiphtaidd wedi myned i wythienau llwythau Israel. Bu Joseph fyw ar ol marw o'i dad bedair ar ddeg a deugain o flyneddau, ac o'r diwedd bu yntau farw, 'yn fab deng mlwydd a chant, a hwy a'i peraroglasant ef, ac efe a osodwyd mewn arch yn yr Aipht' (l. 22, 26); ond pan ymadawodd yr Israeliaid wedi hyn o'r Aipht cymerasant ei esgyrn ef gyda hwynt (Exod. xiii. 19), ac a'u claddasant yn Sichem, yn ngwlad Canaan (Jos. xxiv. 32). Efallai y cariai enw Joseph ddylanwad gyd ag ef hyd yn od ar ol ei farwolaeth; oblegid pan rydd Moses ar ol hyny ddarluniad o'r gorthrymder a ddyoddefasant flyneddau ar ol hyny, dug yr hanes i mewn gyd â'r sylw: 'Yna y cyfododd brenin newydd yn yr Aipht, yr hwn ni adnabuasai Joseph' (Exod. i. 8); fel pe buasai gweithredoedd a chymeriad Joseph wedi ennill iddynt yn flaenorol driniaeth dirion.

JOSEPH, gwr Mair mam yr Iesu. Yr oedd efallai wedi marw cyn i'n Harglwydd ddechreu ei weinidogaeth gyhoeddus, gan nad ydym yn cael un son ei fod yn y briodas yn Cana Galilea, nac un man arall; a darfu i'n Harglwydd, pan yn marw, gyflwyno ei fam i ofal Ioan (Matt. i. 18 ; Ioan xix. 25–27).

JOSEPH o Arimathea, cynghorwr, ac efallai aelod o'r Sanhedrim. Ni chydsyniodd a gwaith yr Iuddewon yn condemnio ac yn croeshoelio Crist. Gwnaeth wedi hyn geisio ei gorph gan Pilat, a darfu iddo ef a Nicodemus, yr hwn a ddaethai gynt liw nos at Grist, ei gladdu yn anrhydeddus yn medd newydd Joseph (Luc xxiii. 50–53 ; Ioan xix. 38–42).

JOS'UA, mab Nun, ac o lwyth Ephraim (Num. xiii. 8). Ganwyd ef yn yr Aipht; ac o holl gorph yr Israeliaid, uwchlaw ugain mlwydd oed, y rhai a ddaethant allan gyda Moses, efe a Caleb oedd yr unig rai a ganiatawyd i fyned mewn i Ganaan (Num. xxvi. 63–65). Hyd yn od yn yr anialwch hynodid ef uwchlaw y rhan fwyaf o'i frodyr. Ymddengys ei fod yn hoff iawn o wasanaeth Moses. Gelwir ef yn was neu weinidog Moses (Exod. xxiv. 13; xxxiii. 11). Pan yr ymosododd yr Amaleciaid ar yr Israeliaid yn Rephidim ymladdodd â hwynt ac a'u gorchfygodd (xvii. 18–23). Yr oedd yn un o benau llwythau Israel y rhai a yrwyd i chwilio gwlad Canaan (Num. xiii. 2, 3, 8). Gorchymynwyd Moses, ychydig cyn ei farwolaeth, i'w neillduo i'r swydd uchel o fod yn ganlyniedydd iddo (xxvii. 18–23; xxxiv. 9). Ar ol marwolaeth Moses arweiniodd yr Israeliaid dros yr Iorddonen, ac a aeth gyda hwynt i Ganaan (Jos. iii. 1, 14–17). Yn ystod saith mlynedd darostyngodd y wlad (xi. 16–23; xii. 7–24), ac a'i rhanodd wrth goelbren rhyngddynt (xiv. 1, 2; xv. xvi. xvii. 1, 2; xviii. 11–28; xix). Gosododd y tabernacl, neu babell y cyfarfod i fynu yn Siloh (xviii. 1); appwyntiodd y dinasoedd noddfa (xx.), a dinasoedd a'u meusydd pentrefol i'r offeiriaid a'r Lefiaid oeddynt yn wasgaredig yn mhlith y gwahanol lwythau (xxi.) Ychydig amser cyn ei farwolaeth cynnullodd y bobl yn Sichem, ac ar ol annerchiad difrif-ddwys, rhwymodd hwynt mewn cyfammod i wasanaethu yr Arglwydd. Bu farw yn 110 mlwydd oed, yr olaf a enwir yn y Beibl a gyrhaeddodd gymaint o ddyddiau (xxiv. 29; cyd. Ps. xc. 10). Nid yw rhai amseryddwyr yn cyfrif teyrnasiad Josua ond saith mlynedd o barhad; ond nid oes un awdurdod dros ei gwneud mor fyr. Os oedd mor fyr a saith mlynedd, yr oedd yn rhaid ei fod yn 103 oed pan yr aeth i'w swydd bwysig galed olaf fel gorchfygwr y Canaaneaid a llywodraethwr yr Israeliaid, yr hyn sydd anhebygol iawn. Ni orphenwyd, fel y crybwyllasom eisoes, y rhyfeloedd cyn pen saith mlynedd; oblegid dywed Caleb wrthym ei fod ef yn ddeugain oed pan yr aeth allan i yspio y wlad (hyny yw, deunaw ar hugain o flyneddau cyn marwolaeth Moses) ac yn awr yr oedd yn bump a phedwar ugain, yr hyn a wna saith mlynedd dan lywodraeth Josua. Ar ol hyn gwnawd *survey* o'r holl wlad, a rhanwyd hi yn ddarnau rhwng y gwahanol lwythau ac nad oedd un ddarbodaeth wedi ei gwneud ar eu cyfer; a dywedir wrthym fod annerchiad Josua i'r bobl 'ddyddiau lawer wedi i'r Arglwydd roddi llonyddwch i Israel gan eu holl elynion oddi amgylch,' a'i fod ef y pryd hwnw wedi 'heneiddio, a myned yn oedranus' (xxiii. 1). Nid ymddengys fod un rheswm dros gyfyngu ei lywodraeth i saith mlynedd, ond pa gymaint hwy ydoedd sydd ansicr. Dywed rhai dwy flynedd ar bymtheg, a rhai bump ar hugain, ac eraill ddeg ar hugain; ac yn sicr gallasid yn hawdd dreulio yr hwyaf o'r amserau hyn i gyflawni y pethau mawrion a wnawd ganddo. Heblaw hyny, gwnai hyn ef yr un oed a Chaleb pan yr oeddynt gyd â'u gilydd yn chwilio y wlad. Dywed Josephus taw efe fu llywydd Israel am 25 o flyneddau ar ol marwolaeth Moses (*Antiq.* v. 1, 29). Ond wedi'r cyfan, dyma bwnc y mae yn rhaid ei adael heb ei benderfynu.

Mae yn anmhosibl dweud gan bwy y cafodd y llyfr a ddug enw Josua ei gyfansoddi. Tybia rhai iddo gael ei ysgrifenu ganddo ef ei hun; ond er nad oes un prawf o hyn, etto nid oes ychwaith un prawf yn erbyn hyny, gyd â'r eithriad o'r hanes am ei farwolaeth (xxiv. 29–31), yr hwn nis gallasai, wrth gwrs, gael ei ysgrifenu ganddo. Rhaid fod rhai rhanau o hono wedi cael eu hysgrifenu ar yr un pryd a'r amgylchiadau a adroddir, megis yr oll neu y rhan fwyaf o ben. xii. 1–21, yn y rhai y gosodir i lawr yn fanwl derfynau y gwahanol lwythau. Dywedir yn bendant i annerchiad ymadawol Josua (xxiv. 26) gael ei hysgrifenu ar y pryd. Oddiwrth y sylw mynych fod pethau yn 'aros hyd y dydd hwn' (iv. 9; vii. 26; viii. 28, 29; x. 27; xiii. 13; xiv. 14; xv. 63; xvi. 10; xxii. 3, 17; xxiii. 8, 9), gallai ymddangos fod y llyfr wedi cael ei ysgrifenu gryn amser ar ol dygwyddiad yr amgylchiadau a adroddir, etto, oddiwrth fynychder y sylw a natur rhai o'r amgylchiadau, nid yn mhell iawn. Ymddengys mewn ffaith iddo gael ei ysgrifenu yn ystod bywyd Rahab y buttain, am yr hon y dywedir ei bod yn 'trigo yn mysg Israel hyd y dydd hwn' (vi. 25). Wrth gymeryd yr holl amgylchiadau hyn i ystyriaeth, nid oes yn amlwg un anmhosiblrwydd nad allasai Josua fod wedi ysgrifenu y llyfr, ac nid oes hyd yn od un anhebygolrwydd; yn wir, nis gellir enwi neb arall mor debygol o fod wedi ei ysgrifenu ag efe.

Mae gan y Samariaid ddau lyfr yn dwyn enw Josua. Cronicl wedi ei ysgrifenu yn Arabic yw un, mewn llythyrenau Samariaidd, ac yn cynwys hanes Josua, ac yn cyfatteb mewn rhan i'r hanes Hebraeg sydd genym ni, a chwedi mewn rhan ei gyfnewid i atteb eu hamcanion eu hunain. Gelwir Josua yn frenin cyntaf y Samariaid, a dywedir iddo adeiladu y deml ar Fynydd Gerizim. Mae llawer o ffug-chwedlau ac ystoriau wedi eu cydwau ag ef. Mae dywediadau poblogaidd, wedi eu gwisgo â *hagodas* Iuddewig neu Fahometanaidd, wedi cael eu gosod i mewn. Dygir yr hanes lawr hyd amser Theodosius Fawr; cafodd ei ysgrifenu yn y drydedd ganrif ar ddeg. Ysgrif a dderbyniwyd gan Scaliger oddiwrth y Samariaid yn yr Aipht, yn 1584, a roddodd i'r Europeaid y wybodaeth gyntaf am y llyfr; ac o'r ysgrif hon y cyhoeddwyd ef gan Juyerbol, ynghyd â chyfieithiad a sylwadau yn Lladin, i'r hwn yr ysgrifenodd draethawd rhagymadroddawl; 1848, Leyden, pedwar plyg.

Mae hefyd Lyfr Josua, wedi ei ysgrifenu yn nghangeniaith Samaria, yr hwn a ail gynyrcha gynwysiad y Josua Hebraeg mewn cyfieithiad rhydd ac mewn ffordd gyfattebol i ddaliadau neillduol y Samariaid. Ni chyfansodda ond rhan fechan o'r cronicl blaenorol (ix.–xxxv.), a chyfansoddwyd ef gan Samariad yn byw yn yr Aipht allan o gyfieithiad y Deg a Thriugain o Josua, a thraethawd ar hanes yr Hebreaid dan Moses a Josua, a goffheir gan Aristobulus (Horne, *Introd.* ii. 645).

JU'BILI, enw sefydliad neillduol a berthynai i oruchwyliaeth Moses; ond dan y gair hwn ni sylwn yma ar ddau o sefydliadau Moses ac oeddynt yn dal perthynas agos â'u gilydd, sef blwyddyn y gollyngdod, a'r Jubili a elwid felly yn gyffredin.

Cymerai blwyddyn y gollyngdod, neu y flwyddyn sabbathol, fel ei gelwir weithiau, le ar ddiwedd pob saith mlynedd. Ynddi hi yr oedd i bob echwynwr i ryddhau ei gyd Israeliad oddiwrth bob echwyn fyddai arno iddo, ond yr oedd ganddo ryddid i fynu tal gan y dyeithr. Yn yr un modd, os byddai gwas Hebreaidd, gan nad pa un a'i gwrryw neu fenyw, wedi cael ei werthu i gyd Israeliad, a chwedi ei wasanaethu am chwech mlynedd, yr oedd efe neu hithau i fyned yn rhydd y seithfed flwyddyn; ond os gwnai y cyfryw un omedd myned ffwrdd, yr oedd y meistr i gymeryd mynawyd, a'i ddodi trwy ei glust ef ac yn y ddor, ac yr oedd i fod yn was iddo byth' (Deut. xv. 1–3, 12, 16, 17). Yr oeddid hefyd wedi gorchymyn pan fyddai yr Israeliaid wedi ymsefydlu yn Nghanaan i'r 'tir sabbath orphwys i'r Arglwydd.' 'Chwe blynedd yr heui dy faes, a chwe blynedd y tori dy winllan, ac y cesgli ei chnwd. Ac ar y seithfed flwyddyn y bydd sabbath gorphwysdra i'r tir, sef sabbath i'r Arglwydd; na haua dy faes, ac na thor dy winllan. Na chyhauafa yr hyn a dyfo o hono ei hun, ac na chasgl rawnwin dy winwydden ni theclaist; bydd yn flwyddyn orphwysdra i'r Arglwydd. Ond bydded ffrwyth sabbath y tir yn ymborth i chwi; sef i ti, ac i'th wasanaethwr, ac i'th wasanaethferch, ac i'th weinidog cyflog, ac i'th alltud a ymdeithio gyda thi. I'th anifail hefyd, ac i'r bwystfil sydd yn dy holl dir, y bydd ei holl gnwd yn ymborth' (Lef. xxv. 2–7).

Yn uniongyrchol ar ol y gyfraith olaf, mewn perthynas i'r flwyddyn sabbathol y canlyn appwyntiad blwyddyn y Jubili fel ei gelwid yn gyffredin: 'Cyfrif hefyd i ti saith sabbath o flynyddoedd, sef saith mlynedd seithwaith; dyddiau y saith sabbath o flynyddoedd fyddant i ti yn naw mlynedd a deugain. Yna par ganu i ti udgorn y jubili ar y seithfed mis, ar y degfed dydd o'r mis; ar ddydd y cymmod y cenwch yr udgorn trwy eich holl wlad. A sancteiddiwch y ddegfed flwyddyn a deugain, a chyhoeddwch ryddid yn y wlad i'w holl drigolion; jubili fydd hi i chwi, a dychwelwch bob un i'w etifeddiaeth, ië, dychwelwch bob un at ei deulu. Y ddegfed flwyddyn a deugain hono fydd jubili i chwi; na heuwch, ac na fedwch ei chnwd a dyfo o hono ei hun, ac na chynnullwch ei gwinwydden ni thaclwyd. Am ei bod yn jubili, bydded sanctaidd i chwi; o'r maes bwytewch ei ffrwyth hi.

'O fewn y flwyddyn jubili hon y dychwelwch bob un i'w etifeddiaeth. Pan werthech ddim i'th gymydog, neu brynu ar law dy gymydog, na orthrymwch bawb eich gilydd. Pryn gan dy gymydog yn ol rhifedi y blynyddoedd ar ol y jubili; a gwerthed efe i tithau yn ol rhifedi blynyddoedd y cnydau. Yn ol amldra y blynyddoedd y chwanegi ei bris, ac yn ol anamldra y blynyddoedd y lleihai di ei bris ef: oherwydd rhifedi y cnydau y mae efe yn ei werthu i ti. Ac na orthrymwch bob un ei gymydog; ond ofna dy Dduw: canys myfi ydyw yr Arglwydd eich Duw chwi.

'Ac hefyd os dywedwch, Beth a fwytawn ni y seithfed flwyddyn? wele ni chawn hau, ac ni chawn gynnull ein cnwd. Yna mi a archaf fy mendith arnoch y chweched flwyddyn, a hi a ddug ei ffrwyth i wasanaethu dros dair blynedd. A'r wythfed flwyddyn yr heuwch, ond bwytewch o'r hen gnwd hyd y nawfed flwyddyn; nes dyfod ei chnwd hi y bwytewch o'r hen.

'A'r tir ni cheir ei werthu yn llwyr; canys eiddo fi yw y tir; oherwydd dyeithriaid ac alltudion ydych chwi gyda mi' (Lef. xxv. 8–23).

Ymddengys taw diogelu ydoedd amcan y flwyddyn Sabbathol yn gystal ac un y Jubili; i rwystro cyfnewidiadau mawrion yn sefyllfa teuluoedd Israel, i attal o du rhai bentyriad cyfoeth, o'r hyn lleiaf o dir feddiantau, a diogelu eraill rhag syrthio i dylodi, ac hefyd i gadw y genedl, fel cyfan-gorph o bobl, mewn rhywbeth tebyg i'w sefyllfa wreiddiol.

Darbodai cyfraith Moses yn mhellach ar gyfer diogelu i bob un o'r llwythau ei etifeddiaeth ddechreuol, fel na throsglwyddid hyd yn od trwy briodas, neu ryw ffordd arall, un rhan o honi oddiwrth un llwyth at lwyth arall (Num. xxxvi.)

Mae wedi bod yn gwestiwn pa un a oedd y Jubili bob nawfed flwyddyn a deugain, neu bob hanner can mlynedd, gan, os nad y nawfed flwyddyn a deugain ydoedd, rhaid y byddai dwy flynedd nesaf i'w gilydd yn y rhai nid oedd yr Israeliaid nac i hau na medi; ond yr ydym yn golygu oddiwrth eiriad y gorchymyn nad oes lle i amheu nad yr hanner canfed flwyddyn ydoedd.

JU'DAH, pedwerydd mab Jacob o'i wraig Leah. Pan y ganwyd ef dywedodd, 'Weithian y molianaf yr Arglwydd, am hyny y galwodd ei enw ef Judah'—h.y., Moliant (Gen. xxix. 35). Yr oedd yn ei gymeriad elfenau da a drwg. Pan yr oedd ei frodyr yn cydfwriadu lladd Joseph, diogelodd ei fywyd trwy gynyg ar fod iddynt yn hytrach ei werthu i ryw Ismaeliaid oedd yn paso heibio (xxxvii. 18–20, 25–28). Trwy appeliad tyner at ei dad llwyddodd gyd ag ef i ganiatau i Benjamin i fyned i waered gyda hwynt i'r Aipht i hol yd i'r teulu; 'Mi a feichniaf am dano ef,' eb efe; 'o'm llaw i gofyni ef; onis dygaf ef attat ti; a'i osod ger dy fron di, yna y byddaf euog o fai i'th erbyn byth' (xliii. 1–14). A phan y daeth Benjamin, wrth fyned i waered i'r Aipht, i ofid, gwnaeth appeliad mwy difrifol a thyner fyth at Joseph, yr hwn oedd etto yn anadnabyddus iddo, yn crefu arno adael i'w frawd ieuengaf ddychwelyd at ei dad, ac y gwnai ef aros yn gaethwas yn ei le. Mae yn ddarlun prydferth o serch mabol a brawdol (xliv. 18–34).

Jacob, wrth fendithio ei blant ar ei wely angeu, a gyhoeddodd fendith nodedig uwch ben Judah (xlix. 8–12), a chyflawnwyd hi mewn modd hynod yn ei hiliogaeth. Nid oedd y meibion a adawodd ond tri—Pharez, Zerah, a Selah; ond darfu i'w ddisgynyddion amlhau cymaint fel, pan yr aeth Israel allan o'r Aipht, taw llwyth Judah oedd y mwyaf lliosog o lawer o'r holl lwythau, gan fod rhif y gwrrywaid uwchlaw ugain mlwydd oed yn 74,600, a chyn myned i Ganaan yr oedd wedi amlhau i 76,500 (Num. i. 26, 27; xxvi. 22). O'r llwyth hwn yr oedd Dafydd a Solomon, a breninoedd eraill Judah, eu disgynyddion, a theyrnasiadau unedig y rhai a barhausant, yn ol yr amseryddiaeth cyffredin, am gyfnod o yn agos i 467 o flyneddau. O lwyth Judah, yr oedd y Messiah hir addawedig, yr hwn a ordeiniasid i fod yn 'oleuni i oleuo y Cenedloedd, a gogoniant ei bobl Israel' (Luc ii. 32).

JU'DAS ISCAR'IOT, y disgybl hwnw a fradychodd ei Feistr i ddwylaw ei elynion. Mewn perthynas i ddechreuad ac ystyr yr enw Iscariot nid yw beirniaid yn cydweled; ond golyga y rhan fwyaf iddo yn debygol gael ei alw felly oddiwrth dref Cerioth, yn llwyth Judah, a goffheir yn Jos. xv. 25; a gallasai gael ei gyfenwi felly i'w wahaniaethu oddiwrth y Judas arall, brawd Iago (Luc vi. 16). Gelwir ef hefyd yn fab Simon (Ioan vi. 71; xii. 4; xiii. 2, 26), ond nid yw yn ymddangos pwy oedd y Simon hwn. Gwnaeth ein Harglwydd gyfeirio yn foreu at y weithred fradychawl o ba un y byddai yn euog: 'Oni ddewisais i chwychwi y deuddeg, ac o honoch y mae un yn ddiafol?'—*διάβολος*, *difenwr*, *enllibwr*, *cyhuddwr* (Ioan vi. 70, 71). Y tro nesaf y ceir son am dano ydoedd pan ddarfu i Mair 'gymeryd pwys o enaint nard gwlyb gwerthfawr, ac yr eneiniodd draed yr Iesu,' yr hyn a berodd iddo ddweud, 'Paham na werthwyd yr enaint hwn er tri chan ceiniog (*denarii*), a'i roddi i'r tlodion?' 'Hyn,' medd yr efengylwr, 'a ddywedodd efe, nid oherwydd bod arno ofal dros y tlodion, ond am ei fod yn lleidr, a bod ganddo y pwrs, a'i fod yn dwyn yr hyn a fwrid ynddo' (Ioan xii. 4–6). Ymddengys oddiwrth hyn nad ydoedd yn ffyddlon i'r ymddiried osodid ynddo, ond ei fod yn wirioneddol euog o anonestrwydd. Wedi hyn, pan gadwodd ein Harglwydd y Pasg gyd â'i ddisgyblion, nododd ef allan yn bendant fel yr hwn a wnai ei fradychu; a Judas gan hyny a aeth ac a gydunodd a'r arch-offeiriaid i'w draddodi ef i'w dwylaw hwynt am ddeg ar hugain o arian (os siclau sydd i ni ddeall, fel y mae yn debygol, am 3p. 15s. o'n harian ni), ac yn ganlynol ni chollodd ddim amser i orphen ei gydundeb ysgymun (Matt. xxvi. 14–16, 20–25, 47–50). Ond ar y dydd canlynol, pan welodd fod yr Iesu wedi ei gondemnio, 'dug drachefn y deg ar hugain arian i'r arch-offeiriaid a'r henuriaid, gan ddywedyd, Pechais, gan fradychu gwaed gwirion; ac wedi iddo daflu yr arian yn y deml efe a aeth ac a ymgrogodd' (xxvii. 3–5). Ond y mae anghysondeb ymddangosiadol rhwng y cyfrif hwn a'r un a roddir gan Pedr yn ol darluniad Luc: 'Ac wedi ymgrogi, efe a dorodd yn ei ganol, a'i holl ymysgaroedd ef a dywalltwyd allan' (Act. i. 18). Efallai nas gallwn trwy brofion pendant gysoni y ddau adroddiad hyn, ond digon yw, cybelled ac y sylfaenir unrhyw wrthddadl ar yr anghysondeb ymddangosiadol rhyngddynt, os gallwn ffurfio unrhyw dybiaeth a'i gwnant yn gyson â'u gilydd. Yn awr gellir tybied, ar ol i Judas ymgrogi, i'r rhaff, neu pa beth bynag y cylymid hi wrtho, dori, a gallasai yntau syrthio gyda chymaint o *force* fel y cafodd niwed yn ei fol, nes i'w ymysgaroedd gael eu tywallt allan.

2. JUDAS, brawd i Iago, ac un arall o ddisgyblion Crist (Luc vi. 16; Ioan xiv. 22), ac ysgrifenydd yr epistol a ddug ei enw. [APOSTOLION.]

3. JUDAS o Galilea, yr hwn, 'yn nyddiau y dreth' dan Cyrenius, rhaglaw Syria, 'a drodd bobl lawer ar ei ol; yr hwn a laddwyd, a chynifer oll a ufuddhasant iddo a wasgarwyd' (Act. v. 37). Dyna'r hanes roddir am dano gan Gamaliel. Darfu yr Iuddewon, er iddynt ar y cyntaf wrthwynebu y trethiad, ymostwng iddo trwy gynghor Joazer yr arch-offeiriad; 'etto,' medd Josephus, 'yr oedd un Judas, Galilead, o ddinas a elwir Gamala, yr hwn, gan gymeryd gyd ag ef Sadouc, Pharisead, a ddaeth yn selog i'w cyffroi i wrthryfela, y ddau yn dweud nad oedd eu trethiad ddim amgen nac arweiniad i mewn i gaethiwed, ac yn annog y genedl i honi ei rhyddid. Cyfododd pob math o ddrygau oddiwrth y dynion hyn, a threiddiwyd y wlad gan yr athrawiaeth hon i raddau anghredadwy. O hyn yr olrhain Josephus, i fesur helaeth, yr holl drallodion a ddygwyddodd wedi hyn i'r Iuddewon, hyd nes y cyrhaeddasant eu pen yn ninystr Jerusalem, llosgiad y deml, ac anrheithiad y wlad (Joseph. *Antiq.* xviii. 1). Ni rydd un hanes am wasgariad Judas a'i ganlynwyr, ond sylwa fod ei ddau fab, Iago a Simon, wedi eu croeshoelio trwy orchymyn y *procurator*, Alexander Tiberius (xx. 5); ond yr oedd hyn rai blyneddau ar ol i Gamaliel draddodi yr araeth hon.

Yr oedd Judah yn enw cyffredin yn mhlith yr Iuddewon, gan nad yw ond ffurf arall o Judah.

JUDE′A, un o raniadau mawrion Canaan ar ol caethiwed Babilon. Y gair Hebraeg yw יְהוּד, ac yn deilliaw oddiwrth יְהוּדָה, *Judah*. Cyfarfyddir ag ef gyntaf fel gair Caldeaidd yn Dan. ii. 25; v. 13; vi. 13, lle yr oedd trigolion Babilon y siaradwyr. Yn y cyntaf a'r diweddaf o'r adnodau hyn cyfieithir y gair yn y C. S. yn Judah; yn yr ail yn Jewry (gwel hefyd Ezra v. 1). Arferid ef, mae yn debygol, ar y cyntaf gyda golwg ar wlad neu deyrnas Judah. Y cyntaf i'w ddefnyddio mewn ystyr newydd a mwy penderfynol yw 'Tatnai, y llywodraethwr ar yr ochr hyn i'r afon,' yr hwn a sonia am 'dalaeth Judea,' gan ei gwahaniaethu hi felly oddiwrth ei lywodraeth ei hun. Dyma y waith gyntaf hefyd i'r gair *Judea* gael ei ddefnyddio yn ein cyfieithiad cyffredin. Gwneir cyfeiriad atti hefyd fel talaeth o ymerodraeth Persia (Neh. xi. 3; gwel Dan. vi. 1; Esther i. 1). Yn 1 Maccab. x. 30 a xi. 28 enwir 'gwlad Judea' fel un wahanol oddi wrth 'wlad Samaria a Galilea.' Ar ol i'r wlad ddyfod yn ddarostyngedig i lywodraeth y Rhufeiniaid darfu iddynt appwyntio Herod yn frenin Judea (Joseph. *Antiq.* xiv. 14. 5); a gwnawd ychwanegiadau helaeth at ei deyrnas ar y dwyrain a'r gorllewin i'r Iorddonen (Joseph. *Antiq.* xv. 10. 3; *Wars*, i. 20. 3, 4). Yn ei ewyllys gadawodd Judea i'w fab Archelaus, a Galilea a Perea i Herod Antipas (*Antiq.* xvii. 8. 1). Yr oedd Archelaus yn dywysog anmhoblogaidd iawn, a mawr gaseid ef gan yr Iuddewon—amgylchiadau a esponiant Matt. ii. 22. Heblaw hyn, yr oedd Judea, Samaria, ac Idumea, wedi eu rhoddi iddo gan y Rhufeiniaid (*Antiq.* xvii. 11. 4; ond ar ol teyrnasu naw neu ddeng mlynedd, amddifadwyd ef o'i deyrnas, a chafodd ei alltudio i Vienne yn Gaul. Cafodd Judea ar ol hyn ei llywodraethu gan raglawiaid Rhufeinig; ond parhai Herod i deyrnasu yn Galilea, a'i frawd Phylip yn Iturea a Trachonitis, a Lysanias yn Abilene. Y cyfryw oedd rhaniad a llywodraethwyr y wlad pan ddaeth Ioan Fedyddiwr 'gan bregethu bedydd edifeirwch er maddeuant pechodau' (Luc iii. 1–3). Ni chynwysai Judea ond y rhan ddeheuol o'r wlad, yr hon efallai a gyfattebai i ryw fesur i hen deyrnas Judah. Gorweddai Samaria ar y gogledd, ac yn gyfleuedig yn y cyfeiryd hyny rhwng Judea a Galilea. A dyna y rheswm paham yr oedd yn rhaid i Grist i fyned trwy Samaria pan yn teithio o Judea i Galilea—amgylchiad a gyfeirir atto amryw weithiau yn yr Efengylau (Ioan iv. 3–5, 43; Luc ix. 51–53; xvii. 11); er nad oedd y Samariaid yn gynwysedig yn ei *gomisiwn*, na chwaith yn yr un roddodd ef ar y cyntaf i'w ddisgyblion (Matt. x. 5, 6; xv. 24). Yn yr hanes hyn am raniad y wlad mae genym esponiad ar amgylchiad a gymerodd le pan oedd ein Harglwydd ar ei brawf. Dygwyd ef gan yr arch-offeiriaid a'r henuriaid ger bron Pilat, yr hwn oedd yn parhau i fod yn rhaglaw Judea; ond gan i Herod ddyfod i Jerusalem yr amser yma, sef adeg un o brif wyliau'r Iuddewon, a chan i Pilat ddeall taw Galilead ydoedd y dyn, 'a phan wybu efe ei fod o lywodraeth Herod, efe a'i hanfonodd ef at Herod' (Luc xxiii. 6, 7). Yr ydym yn gweled oddiwrth yr amgylchiadau hyn fod Judea a Galilea dan lywodraethwyr hollol wahanol, ffaith ac nad ydyw wedi ei deall yn eglur gan lawer o ddarllenwyr.

JU′NIA, un a ddychwelwyd yn foreu at Gristionogaeth, ac yn meddu cryn enwogrwydd yn mhlith yr apostolion (Rhuf. xvi. 7). Ond pa un ai dyn neu ddynes, a gwraig Andronicus, ydoedd y person at ba un y danfonodd Paul ei gyfarchiadau, sydd bwnc nas medrwn ei benderfynu.

JU'PITER, duw mawr yr hen genedloedd. Efallai fod yr enw yn deilliaw oddiwrth Jao, Jeve, neu Jehofah, a *pater*, tad. Yr oedd yr enw Jupiter yn mhlith y Lladiniaid, a Zeus yn mhlith y Groegiaid, mor gyffredin a Baal yn y Dwyrain. Yr oedd tri Jupiter yn enwedig o enwog—mab Æther, mab Cœlus, ond yn benaf mab Sadwrn. Dywedir fod ei dad yn frenin Crete o gylch amser Moses, neu efallai 300 o flyneddau yn ddiweddarach, ac iddo wneud cynyg i ladd ei holl blant. Pan y darfu Jupiter, yr hwn a ddygwyd i fynu yn ddirgel, gyrhaedd ei faintioli, yspeiliodd ei dad o'i deyrnas, ac ymddengys ei fod yn un o'r adynod mwyaf anllad a godinebus a anadlodd erioed. Credai y paganiaid, fodd bynag, y meddai lywodraeth nef a daiar, ac iddo roddi i'w frawd Neptune lywodraeth y môr, ac i Pluto lywodraeth y gororau uffernol. Nid ymddengys y gwyddai'r Iuddewon am Jupiter neu Zeus hyd amser Alexander Fawr. Darfu i Antiochus Epiphanes gysegru teml Jerusalem i Jupiter Olympius, a'r deml Samariaidd ar Fynydd Garizim i Jupiter amddiffynwr dyeithriaid (2 Maccab. vi. 2). Efallai taw ar gyfrif ei ddifrifoldeb a'i agwedd fawreddog y cafodd Barnabas ei gymeryd am Jupiter yn Lystra (Act. xiv. 11, 12).

JUT'TAH, yn nehau Judah (Jos. xxi. 16). Ystyria Robinson taw yr un lle yw Yutta, yr hwn a orwedd ychydig filltiroedd ar y dehau i Hebron, a Juttah (ii. 190, 195, 628).

K

KA'DESH, neu CA'DES. 1. Rhan o wlad yn Arabia Gerygog. Cyfarfyddir â'r enw gyntaf yn Gen. xiv. 7; xvi. 14; xx. 1. Efallai mai rhan ydoedd o anialwch Paran, neu hyd yn od enw arall arni. Hysbysir ni ddarfod i'r yspiwyr a ddanfonasid i chwilio gwlad Canaan ddychwelyd at Moses ac Aaron i 'Cades, yn anialwch Cades' (Num. xiii. 26). Ymddangosai hefyd fel taw yr un lle oedd Cades ac anialwch Sin. Yn hanes taith yr Israeliaid yn niffaethwch Arabia dywedir: 'A chychwynasant o Ezion-geber, a gwersyllasant yn anialwch Sin; hwnw yw Cades' (xxxiii. 36). Ond oddiwrth adnodau eraill ymddangosai fel pe buasai Cades *yn* anialwch Sin. Yn xxvii. 14 yr ydym yn darllen am 'ddwfr cynnen Cades, yn anialwch Sin' (gwel hefyd xx. a Deut. xxxii. 51). Ar ol i'r genedlaeth o Israeliaid a ddaeth allan o'r Aipht gael ei thyngedu i drengu yn yr anialwch fel cosb am ei grwgnachrwydd ar ddychweliad yr yspiwyr, dywed Moses am danynt: 'Ac arosasoch yn Cades ddyddiau lawer, megis y dyddiau yr arosasoch o'r blaen' (Deut. i. 46). Mae y geiriau hyn yn awgrymu arosiad am gryn yspaid o amser; efallai iddynt aros yn y rhan hon o'r wlad y rhan fwyaf o'r deunaw mlynedd ar hugain canlynol (Deut. ii. 14). Cawn hwynt yno hyd nes cychwyn un waith yn ychwaneg ar eu taith i Ganaan ar ddiwedd y y cyfnod hwnw: 'A meibion Israel, sef yr holl gynnulleidfa, a deithiasant o Cades ac a ddaethant i Fynydd Hor' (Num. xx. 22).

2. Dinas yn nherfyn eithaf brenin Edom (Num. xx. 16), ac yn ddiamheu yn anialwch Cades. Efallai taw'r ffaith fod anialwch a dinas o'r enw Cades sydd wedi achosi dyryswch ymddangosiadol yn yr adroddiadau uchod, ac y gelwid Cades ar yr anialwch pan y golygid y ddinas.

Ymddengys yn eglur mai yr un lle ydyw Cades a Cades-barnea. Yn Num. xiii. 3 dywedir taw o anialwch Paran y darfu Moses anfon yr yspiwyr i chwilio gwlad Canaan, ac yn ad. 26 iddynt ddychwelyd i 'Cades yn anialwch Paran,' yr hwn yn debygol a arwyddai ddinas Cades. Ond yn xxxii. 8 dywed Moses: 'Anfonais hwynt o Cades-barnea' (gwel hefyd Deut. ix. 23; Jos. xiv. 17); ac ymddangosai hefyd taw i Cades-barnea y darfu iddynt ddychwelyd (cydm. Jos. xiv. 6 a Num. xiv. 30). Mae y geiriau Cades a Cades-barnea yn cael eu cymeryd y naill am y llall (Num. xiii. 26; Deut. i. 19). Dywedir fod Cades-barnea yn daith un diwrnod ar ddeg o Horeb ar hyd ffordd Mynydd Seir (Deut. i. 2). Cyfeiria hyn, mae'n debygol, at y pellder cyffredin a deithid. Ond rhaid y cymerai yr Israeliaid, fel corph mawr o bobl, lawer rhagor o amser. Gwersyllasant mewn un ar hugain o lefydd gwahanol cyn cyrhaedd Cades (Num. xxxiii. 16–36; cydm. hefyd x. 11, 12; xx. 1).

KA'NAH, CA'NAH, neu *Nant yr Hesg*. 1. Afon fechan a ranai rhwng llwythau Ephraim a Manasseh, ac a red i Fôr y Canoldir heb fod yn mhell o Cesarea (Jos. xvi. 8; xvii. 9, 10).

2. Dinas berthynol i lwyth Aser, ac yn gyfleuedig, fel y tybir, yn nghyfeiryd Sidon (Jos. xix. 28). Golyga Dr. Robinson taw yr un lle ydyw a phentref Kanah, yr hwn sydd yn gorwedd ychydig filltiroedd ar y dehauddwyrain i Tyrus. Mae yn bresenol yn bentref mawr llewyrchus (Robinson, *Res.* iii. 384).

L

LA'CHIS, hen ddinas a berthynai i'r Canaaneaid, a chwedi hyny yn eiddo llwyth Judah. Yr oedd Lachis yn un o'r breninoedd a ymunasant ag Adoni-zedec brenin Jerusalem yn ei ymosodiad ar Gibeon, yr hwn a orchfygwyd mewn modd enwog gan Josua, ac a laddwyd ganddo (Jos. x. 1–39; xv. 39). Yr oedd Lachis yn un o'r 'dinasoedd cedyrn' a adeiladodd Jeroboam (2 Cron. xi. 5, 9). Pan y darfu gweision Amasiah 'gydfwriadu yn ei erbyn ef yn Jerusalem, efe a ffodd i Lachis, ond hwy a anfonasant ar ei ol ef i Lachis, ac a'i lladdasant ef yno' (2 Bren. xiv. 19). Yn nheyrnasiad Hezeciah, daeth Sennacherib i fynu yn erbyn holl ddinasoedd caerog Judah, ac a'u hennillodd hwynt. Danfonodd Hezeciah atto i Lachis i hysbysu ei ymostyngiad iddo, gan dalu teyrnged iddo, ond er hyny darfu i frenin Assyria ddanfon o Lachis ei gadbeniaid 'ynghyd â llu mawr yn erbyn Jerusalem,' y rhai a draddodasant iddo y genadwri fwyaf ffroen-uchel a thramgwyddus; ond daeth Tirhácah brenin Ethiopia (Cus) i fynu yn ei erbyn, ac angel yr Arglwydd a darawodd ei luoedd, a bu gorfod iddo yntau ddychwelyd i'w wlad ei hun, lle y cafodd wedi hyny ei ddirgel lofruddio gan ddau o'i feibion ei hun (2 Bren. xviii. 13–37; xix. 8–13, 35–37). Wedi hyny Nebuchodonosor brenin Babilon a ddaeth 'yn erbyn holl ddinasoedd Judah y rhai a adawsid,' ac yn mhlith eraill Lachis (Jer. xxxiv. 1, 7; gwel hefyd Micah i. 13). Dywedir fod Lachis yn gyfleuedig yn neheu-orllewin Canaan, ond y mae ei safle priodol yn bresenol yn anadnabyddus. Nid ydys wedi dyfod o hyd i'w holion (Robinson, *Res.* ii. 383, 389).

LA′MECH, disgynydd o Cain trwy Methusael. Efe ydyw y cyntaf a wyddys am dano a ddarfu ymbleseru mewn amlwreicaeth, gan iddo gymeryd dwy wraig, Adah a Silah. O Adah fe gafodd ddau fab—Jabal, 'yr hwn oedd dad pob preswylydd pabell a pherchen anifail;' a Jubal, 'yr hwn oedd dad pob teimlydd telyn ac organ.' O Silah y cafodd Tubal-Cain, 'gweithydd pob cywreinwaith haiarn a phres' (Gen. iv. 18–22).

LAODICE′A, prifddinas Phrygia Pacatiana, yn gyfleuedig ar yr afon Lycus, ar y gorllewin i Colosse a'r dehau i Hierapolis, ac yn yr hen amserau yn un o'r dinasoedd mwyaf yn Asia Leiaf (Rosen. *Geog.* iii. 46).

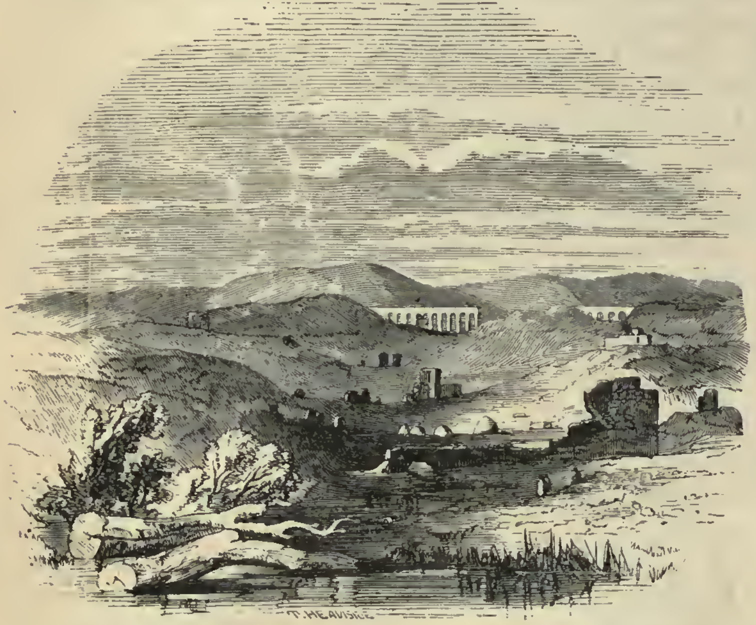

LAODICEA.

Cafodd yn aml ei niweidio neu ei dinystrio gan ddaiargrynfeydd, ond cai ei hailadeiladu drachefn. Oddiwrth chwiliadau teithwyr diweddar ymddengys iddi gael ei hadeiladu ar fryn *volcanic* o uchder cyffredin, ond o gryn led. Mae ei hadfeiliau yn profi ei bod yn ddinas fawr, gyfoethog, ac ysplenydd. 'Nis gall,' medd Mr. Hamilton, 'dim fod yn fwy anghyfaneddaidd a phruddaidd yr olwg arno na safle Laodicea. Nid oes dim yn nghymeriad y tir y saif arno i ysgafnhau unffurfedd difywyd ei fryniau tonog a diffrwyth. Gyd ag ychydig eithriadau, nid yw ei hadfeiliau llwydion ac eang-wasgaredig yn meddu dim teilyngdod adeiladol i dynu sylw y teithiwr. Mae holl safle yr hen ddinas wedi ei guddio ag adeiladau dadfeiliedig, yn mhlith y rhai y canfyddir safleoedd amryw demlau a gwaelodion eu colofnau yn eu lle. Yn mhlith y gweddillion mwyaf dyddorol gellir cyfrif gweddillion dwfr-ffos yn dechreu yn agos i gopa bryn isel ar y dehau. O'r bryn yma croesai y dwfr-ffos ddyffryn cyn cyrhaedd y dref; ond yn lle cael ei chario ar ben bwau uchel, megis yr oedd arferiad y Rhufeiniaid, arweinid y dwfr trwy bibau ceryg mawrion. Croesai y dyffryn mewn pibau cyffelyb hyd nes cyrhaedd ei uchder blaenorol yn y dref; ac felly yn profi fod yr hynafiaid yn gwybod am y ddeddf hono i ddwfr trwy ba un yr esgyn cyfuwch a'i darddle pan wedi ei gyfyngu mewn pib neu *ddrain* o nerth digonol' (Hamilton, *Res.* i. 515, 516). 'Crwydrais,' medd Mr. Benjamin, cenadwr Americanaidd, 'yn mhlith y gweddillion hyn gyda theimladau cymysgedig o edmygedd a phruddeidd-dra. Nis gwelais yn un man yn mhlith adfeiliau dinasoedd Groeg anghyfanedd-dra mor orwych. Mae pentyrau ar ben pentyrau o furiau anferth, bwäu, a cholofnau, a chwareudy dirfawr ei eisteddleoedd marmor yn gyfan; ond nid oes yn aros gymaint ac un enaid o'r eglwys glaiar i adrodd trwy ba foddion neu ar ba amser y goddiweddwyd hi gan y dinystr rhagfynegedig' (*Amer. Miss. Her.* 1848, 313).

Dygwyd Cristionogaeth yn foreu i Laodicea, ond nis gwyddys gan bwy. Mae Paul yn cyfeirio at eglwys yno yn ei lythyr at y Colossiaid (ii. 1; iv. 6). Yr oedd yn un o saith eglwys Asia at y rhai y danfonodd Iesu Grist genadwri ddifrif-ddwys trwy ei was Ioan. Darlunir hi yn hono fel mewn cyflwr ysprydol truenus iawn (Dat. iii. 14–22). Gan fod Laodicea wedi ei hadeiladu ar dir *volcanic*, darfu i'r amgylchiad hyn achosi ffurf neillduol y rhybudd a roddwyd; o'r hyn lleiaf, ymddengys rhywbeth neillduol o briodol ynddo: 'Mi a adwaen dy weithredoedd di, nad ydwyt nac oer na brwd, mi a'th chwydaf di allan o'm genau.' Gelwir Laodicea yn bresenol yn Eski-Hissar gan y Tyrciaid.

LE′FI, trydydd mab Jacob o Leah, a anwyd ynghylch 1750 c.c. Ymunodd â Simeon i lofruddio y Sichemiaid, ac oherwydd hyny cyhoeddodd ei dad wrth farw y gwasgarid ei had yn mhlith y llwythau Hebreaidd yn Nghanaan (Gen. xxxiv. 25–31; xlix. 5–7). Ganwyd ef, yn ol yr amseryddiaeth cyffredin, ynghylch pum mlynedd cyn genedigaeth Joseph, a chan iddo fyw 137 o flyneddau, mae yn rhaid ei fod wedi ei oroesi am tua dwy flynedd ar hugain (Gen. xxix. 34; xxx. 22–24; l. 27; Exod. vi. 16). Yr oedd ganddo dri mab—Gerson, Cohath, a Merari—a merch a elwid Jochebed, yr hon oedd gwraig Amram, ei nai, a mam Moses ac Aaron: 'Dyma hefyd enwau meibion Lefi, yn ol eu cenedlaethau' (Exod. vi. 16–25). Llwyth Lefi, pan ddaethant allan o'r Aipht, oedd y lleiaf o lawer o'r llwythau Hebreaidd, gan na chynwysai ond 22,000 o wrrywaid o fis oed ac uchod (Num. iii. 43). Appwyntiwyd Aaron a'i ddisgynyddion gwrryw yn offeiriaid. Yr oedd y rhelyw o'r llwyth—y Gersoniaid, y Cohathiaid, a'r Merariaid, yn cynwys disgynyddion Moses—yn ffurfio dosparth o is wasanaethwyr i gymeryd gofal y tabernacl, y deml, a'u dodrefn; i gynorthwyo yr offeiriad, ac i ddysgu y bobl (Deut. xxxiii. 10; 1 Cron. xiii. 14–17). Nid oedd gan lwyth Lefi, fel y llwythau eraill, un rhan neillduol o Ganaan yn etifeddiaeth. Gan eu bod wedi eu happwyntio i weini mewn pethau santaidd, nid oeddynt i gymeryd rhan yn ngwaith a gorchwylion bydol y llwythau eraill; ond rhoddid iddynt ddegwm a blaenffrwyth tir eu brodyr. Neillduwyd wyth dinas a deugain yn drigleoedd iddynt, a'u pentrefi i'w hanifeiliaid a'u da, y rhai a elwid gan hyny yn ddinasoedd y Lefiaid. Yr oedd y rhai hyn wedi eu gwasgaru yn mysg y deuddeg llwyth. O'r rhai hyn rhoddwyd tair ar ddeg i'r offeiriaid, a phymtheg ar hugain i'r Lefiaid a elwid felly yn gyffredin (Num. xxxv. 6–15; Jos. xiv. 4; xxi. 1–42). Appwyntiwyd chwech o'r dinasoedd hyn, tair bob ochr i'r Iorddonen, yn ddinasoedd noddfa, lle y gallai y llofrudd difwriad ddianc a chael noddfa rhag ei erlidwyr, a'i ddiogelu rhag dial personol (Deut. xix. 1–10; Jos. xx.)

LEFI'ATHAN, megis y darlunir ef gan Job yn pen. xli., a gymerir yn gyffredin, ac yn gywir hefyd feddyliem ni, am y crocodile. Mae naturiaethwyr yn rhanu crocodiliaid i amryw rywogaethau, ond mae'n debygol taw at grocodile y Nile, neu at rywogaeth o hono, y cyfeiria Job.

Bydrychwil (*lizard*) o faintioli anferth ydyw y crocodile, wedi ei orchuddio gan gènau, y rhai ydynt debyg i grys mael, a chwedi eu gosod ar eu gilydd mor ofalus, ac mor galed, fel na wna ergyd o ddryll ddim menu arnynt. Mae ei draed wedi eu cynysgaethu â chrafangau cryfion llym; a safn anferth, yn ymagor cybelled a'i glustiau, gan ddangos dwy res o ddannedd fel llawlif, gan *ffitto* yn eu gilydd pan yn gauedig. Mae y llygaid yn fawrion, ac yn sefyll allan, a chwedi eu gosod ar gopa ei ben, a chwedi eu cuddio gan bilen fel sydd gan rai adar; mae y clustiau, y rhai sydd uwchlaw iddynt, wedi eu cuddio hefyd gan bilenau, a hollt yn y canol trwy eu holl hyd. Mae yr holl gorph yn orlawn o sawyr cryf o *fusk*, efallai i rybuddio ei ysglyfaeth ei fod yn nesau.

Os gwnawn eithriad o'r cawrfil, y rhinoceros, a'r dwfr-farch, mae y crocodile yn fwy ei faintioli nac un creadur daiarol arall. Nid oes un pysgodyn a fynycha ddwfr croew yn gymaint o faintioli ag ef, a dim ond ychydig o rywogaethau a berthynant i'r moroedd. Nid yw y rhai mwyaf ddim llai na deg troedfedd ar hugain o hyd, ac y mae un o hanner y maintioli hyny yn bum troedfedd o amgylchedd.

Mae pob rhywogaeth o grocodiliaid yn gallu byw mewn dwfr ac ar dir sych. Ei driglc naturiol, fodd bynag, sydd yn y dwfr, oblegid prin y treulia un rhan o bedair o'i fodolaeth ar y tir. Ymylon lleidiog a hesg tewion glenydd afonydd tawel ydynt ei ddewis fanau; ac weithiau canlyn afonydd hyd o fewn cyrhaedd y llanw. Mae golwg drymaidd, gysglyd arno, ac ymddengys fel pe byddai ei brif fwyniant yn gynwysedig mewn gorphwysfa ddidor. Pan yn gadael y dwfr symud yn araf, ac yn gyffredin yn ei union syth, ei fol yn aml yn llusgo y llawr, a'i ben yn gyffredin yn ddyrchafedig o'i flaen. Pan yr ymlid ysglyfaeth, nofia yn esmwyth a distaw, a bron yn gyd-wastad â'r dwfr, hyd nes dyneso y man lle daw rhyw greadur yn byw ar dir sych i dori ei syched. Nid oes un modd i ddianc rhagddo wedi unwaith yr ymaflo yn ei ysglyfaeth; nid yw byth yn llaesu ei afael; mae hyd yn od *levers* cryfion wedi eu gyru rhwng ei foch-gernau i'r dyben hyny wedi profi yn aneffeithiol. Os ymeifl mewn cragen-granc (*tortoise*), cyfyd ei ben uwchlaw y dwfr, a chyda nerth annhurniadol ei ddannedd dryllia y gragen yn chwilfriw. Os anifail mawr ydyw, megis ceffyl neu ych, gwna y crocodile ymaflyd ynddo gerfydd ei ffroenau, a'i lusgo dan y dwfr er ei foddi. Dywedir taw dynion, yn enwedig negroaid, ydyw ei ddewis ysglyfaeth; mae hefyd yn wancus am gnawd cwn; ac mewn canlyniad mae y negroaid sydd yn arfer hela crocodiliaid yn arfer curo cwn, er mwyn i'w lleisiau ei ddenu allan o'i gyrchleoedd. Wedi i'r ysglyfaeth gael ei foddi, mae yn cael ei gymeryd i ryw dwll neu dderbynle dan y dwfr, lle y gadewir iddo i bydru cyn y byddo iddo gael ei fwytta. Nid yw y crocodile hanner mor wisgi ar y tir ac yn y dwfr, hyd yn od pan yn ymlid ei ysglyfaeth. Gall dyn a red yn gymmedrol gyflym ddianc rhagddo, yn enwedig trwy droi yn aml yn ol ac wrthol, gan y profa y crocodile anhawsder mawr i droi.

Mae y crocodile yn ymliosogi trwy wyau bychain iawn mewn cydmariaeth i'w faintioli anferth, canys nid ydynt fawr fwy na rhai gwydd. Fel llawer o greaduriaid niweidiol eraill, ac mor neillduol agored i ddinystr, y mae yn eppilgar iawn, er fod lle i gredu nad yw yn llawn cymaint felly ac yr ydys wedi arfer ei ddarlunio. Mae yn ffaith hynod fod y gwrrywaid yn llawer mwy lliosog na'r bennywaid; ac oddiwrth hyn ac amgylchiadau eraill cesglir fod y crocodile yn arfer amlwreicaeth. Mae brwydrau ffyrnig am y bennywaid yn cymeryd lle yn y dwfr ar amser eppila; a'r gwrryw, wrth ddangos bywiogrwydd mwy na chyffredin, a ddengys ei gariad at y fennyw trwy chwyrnu yn echrydus. Mae y fennyw yn claddu ei hwyau yn y tywod, gan adael iddynt ymddeor trwy wres yr haul.

Oni bai fod ffrwythlonedd y creaduriaid mwy grymus a dinystriol yn cael ei lluddias gan naill a'i ymosodiadau gelynion cyhoeddus, neu eu tueddrwydd eu hunain i drengu, gwnaent yn fuan oresgyn y ddaiar. A dyna paham fod y rhan fwyaf o honynt wedi eu cyfyngu o fewn terfyn cymmedrol; fod dinystr yn gymesur â lliosogiad, ac weithiau trwy fwyafiaeth y blaenaf fod rhywogaeth gyfan yn cael ei difodi. Mewn rhai manau a flinid gan bresenoldeb y crocodile, mae wedi ei lwyr ddinystrio, ac mewn lleoedd eraill nid yw ei ymddangosiad ond anaml. Pan yn ifanc, mae yn agored i drengu trwy gael ei wasgu i farwolaeth gan y fennyw, neu ei fwyta gan y gwrryw. Mae math o granc a fynycha y Nile yn gwneud hafog yn mhlith y rhai ifeinc. Mae gelyniaeth yr ichneumon wedi cael ei adrodd oddiar yr amseroedd mwyaf hynafol; ac er ei fod yn amheus pa un a ydyw yn dinystrio y crocodile ei hun, ni wyddom o leiaf ei fod yn distrywio'r wyau. Yn y ffyrdd hyn mae rhif y creaduriaid dychrynllyd hyn yn cael eu cadw lawr yn nechreu eu bywyd; ond hyd yn od ar ol cyrhaedd cyflawn oed mae iddo lawer o elynion, dyn yn enwedig, y rhai a leihant ei rif. Er fod ei gorph wedi ei orchuddio â chènau yn ei wneud yn anmhosibl i *fwlet* blwm i'w dreiddio, y mae yn fwy clwyfadwy yn ei fol, ac y mae *bwlet* wedi ei saethu lawr i'w ei wddf neu i'w lygaid yn farwol. Gwna *harpoons* a gwaewffyn dreiddio ei gorph ac achosi clwyfau marwol pan eu teflir gan ddwylaw medrus. Mae llawer o ddyfeisiadau yn cael eu mabwysiadu, hyd yn od gan ddynion mewn sefyllfa farbaraidd, er dinystrio y creadur arswydus hwn.

Gwnai trigolion Thebes, yn agos i 500 o flyneddau cyn y cyfnod Cristionogol, gyfrif crocodiliaid llyn Mœris yn gysegredig. Allan o nifer a ddofid dewisid un yn neillduol, yr hwn a gai ei besgi a'i gadw yn ofalus. Crogid addurniadau o aur neu emau wrth ei glustiau, ac addurnid ei draed blaen â dolenau neu gadwyni fel math o freichledau. Pan drengai y crocodiliaid hyn peraroglid hwynt neu fe'u cyfleid hwynt mewn llefydd cysegredig; ac hysbysir ni fod dinasoedd wedi eu cysegru iddynt (*Edin. Encyc.* vii. 354). Efallai y cyfeiriai Paul at waith yr Aiphtiaid yn addoli y crocodile, ac at wrthrychau eraill o'u haddoliad, yn Rhuf. i. 23.

Yn Esa. xxvii. 1 ymddengys y defnyddir lefiathan fel arwyddlun o'r Aipht (gwel ad. 12), efallai hefyd o Assyria (gwel ad. 13). Mae yn amlwg fod cyfeiriad at grocodile y Nile o dan yr enw תנין (C. C. *draig*) yn Esa. li. 9; Ezec. xxix. 3, 4; xxxii. 2, 3 (C. C. *morfil*).

Nid ydym yn canfod un anhawsder i ddeall am lefiathan yn Ps. lxxiv. 14 y crocodile; mae y cyd-destun yn cyfeirio at yr Aipht; ond yr ydym yn teimlo anhawsder i ddeall y gair yn yr ystyr hyny yn Ps. civ. 26, lle yr ymddengys y golygid rhyw anghenfil perthynol i'r môr. Efallai nad oedd gan yr Hebreaid un enw am y rhywogaeth, gan na feddent ond ychydig wybodaeth am drigolion y dyfnder, ac yn ganlynol gallasai y Psalmydd roddi iddo enw y mwyaf echrydus o greaduriaid afon.

Mae llawer wedi meddwl y gallasai lefiathan arwyddo nid y crocodile, ond y morfil. Mae y darluniad yn Job, fodd bynag, tra yn taro y crocodile yn y rhan fwyaf o'r manylion, gyd â'r eithriad o ychydig amgylchiadau, yn gwbl anghymwysiadol at y morfil. Heblaw hyny mae'n anhebygol iawn fod gan Job, yr hwn a drigai yn ngwlad Uz, unrhyw wybodaeth am y morfil; tra, os nad ydoedd wedi ei weled, y gallasai fod wedi clywed llawer am y crocodile.

LIB'ANUS, cadwyn neu res o fynyddau yn ngogledd Palestina. Mae yn gynwysedig o ddau ddrum mawr. Libanus yn unig y gelwir y prif ddrum, yr hwn a orwedd tua Môr y Canoldir, ac yn rhedeg i'r gogledd o Tripoli; y llall, yr hwn a edrych tua'r dwyrain, a elwir Anti-Libanus. Rhwng y ddau mae'n gorwedd ddyffryn godidog a elwid gynt Cœle-Syria, yn yr hwn y sefai dinas Baalbec (a gyfenwid hefyd Heliopolis, neu 'Ddinas yr Haul'), yn awr yn adfail gorwych, ynghyd â llawer o drefydd a phentrefi eraill, ac yn yr hwn y rhed trwy y rhan fwyaf o'i hyd yr afon Leontes, yr hon wedi hyn a ymarllwys i'r môr ar y gogledd i Tyrus. Yn y dehau, yn agos i Hasbeiya, mae bryniau a godreuon y ddau ddrum yn ymddangos yn myned yn un, gan bron gau y dyffryn. Mewn ffaith, nid oes ond cwm cul wedi cael ei adael rhwng y clogwyni serthion, y rhai ydynt mewn ambell fan yn uchel iawn. Cyfeirir at y dyffryn hwn yn Jos. xi. 17 (Robinson. *Res.* iii. 344, 345).

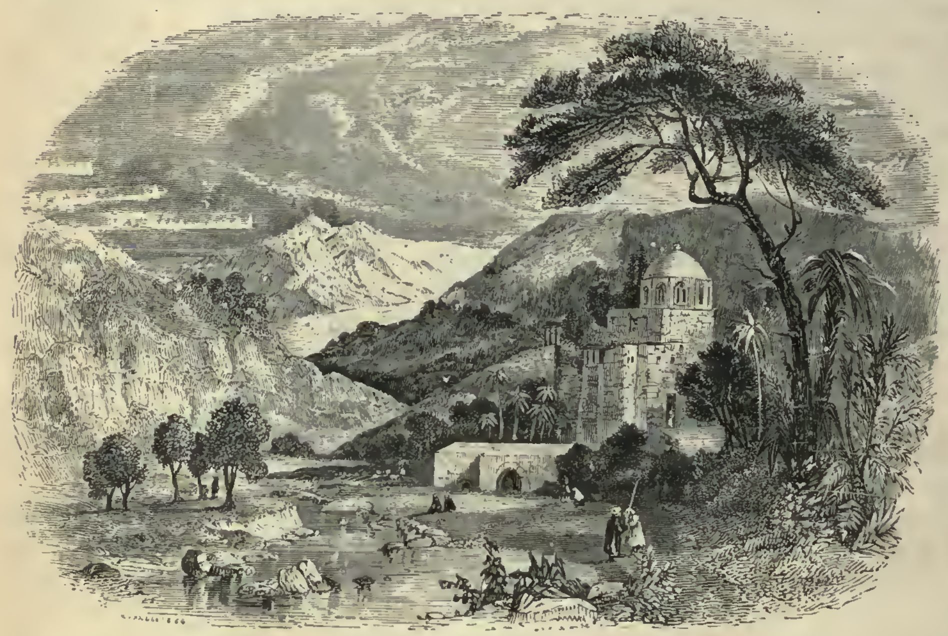

GOLWG AR LIBANUS O BELL.

Er y gelwir yr holl gadwyn yn Fynydd Libanus, fel pe byddai ond un mynydd, etto mae y mynyddau neillduol yn lliosog, ac a adwaenir wrth enwau unigol neu leol. Mae i Libanus un drum hir difwlch, fel cefn pysgodyn, yn cyrhaedd o Jebel-Richan ar y dehau, ac yn myned uwch uwch hyd at bigyn y cedrwydd. Mae yr ochr orllewinol yn llawer lletach ac yn llai serth na'r un dwyreiniol; mae ei uwchder o'r gwaelod ar yr ochr hyn yn 3000 o droedfeddi yn fwy nac ar yr ochr arall. Gorwedd mewn gwastadedd eangach, lle mae daiar frasach a mwy o drin arni, ac y mae yn llawn pentrefi; tra nad oes braidd ddim o'r cyfryw bethau i'w cael ar yr ochr orllewinol. Achosir y prif wahaniaeth gan rif a chymeriad y ffrydiau. Tra nad yw y rhai hyn ar yr ochr ddwyreiniol ond ychydig a bychain, mae y llechwedd gorllewinol wedi ei dyllu a'i rychio gan gawgiau ac agenau gorwych afonydd mawrion. Mae ffrwythlondeb rhan uchaf Libanus yn cael ei achosi yn benaf gan gyflawnder mawr o ddwfr. Mae ffynonau a ffrydiau yn tori allan yn mhob man; mae hyd yn od lethri serthion y bryniau yn cael eu dyfrhau i'r eithaf. Mae y teithi hyn yn rhoddi i lechwedd gorllewinol Libanus gymeriad arbenig, hynod, a darlunlawn. Mae y llethr dwyreiniol yn serthach, yn enwedig ar y dehau i Zahleh; ar y gogledd i'r lle hwnw mae gwastadle is, ynghyd â drumiau afreolaidd llai yn rhedeg lawr ac allan tua'r gogledd-orllewin.

Prif benau Libanus yw El Kenisch, uwchder yr hwn, yn ol Petermann, yw 7245 o droedfeddi; Sunnin, yr hwn, yn ol Marshal Marmont, sydd ynghylch 8300 o droedfeddi o uwchder; Fum-el-Mizab, copa uwch ben y cedrwydd, yr hwn a gafwyd gan Dr. De Forest yn 9135 o droedfeddi; a Dahar-el-Kudhib, pigyn cyfagos, yr hwn a gyfrifa efe yn uwch o 175 o droedfeddi, yr oll yn 9310 o droedfeddi. Dyma y ban uwchaf ar Libanus. Mae y pigau hyn yn cyfodi yn nghylch 6000 o droedfeddi uwchlaw y Buka'a, sef y dyffryn eang sydd rhwng Libanus ac Anti-Libanus, a'i dwfr-welyau; ond mae uwchder cyffredinol y drum uwchlaw y dyffryn wrth reswm yn llawer llai.

Mae pen uwchaf Anti-Libanus, o'r tu arall yn y dehau, Jebel-esh-Sheikh, yr hwn a gyfrifir o 9000 i 10,000 o droedfeddi uwchlaw gwyneb y môr. Perthyn y mynydd hwn, er mewn ystyr wedi ei dori ffwrdd oddiwrth Anti-Libanus, i'r gadwyn hono. Mae y bryniau tu hwnt i Bludam yn cyrhaedd yr uwchder mwyaf o'r oll o Anti-Libanus priodol, gan ei fod, yn ol Porter, yn 6800 o droedfeddi uwchlaw gwyneb y môr. Gyd â'r eithriad o Jebel-esh-Sheikh, mae Anti-Libanus yn mhob man yn is na Libanus, ac yn ymddangos yn ymgodi lawer yn llai uwchlaw y dyffryn mawr. Mae Anti-Libanus, yn gynwysedig o ddrumiau cyfochrog, y rhai a ymwahanant fwy-fwy tua'r gogledd-orllewin, ac yn y diwedd a redant allan ac a gollir yn y diffaethwch rhwng Hums a Palmyra, gan adael i'r prif ddrum i redeg yn mlaen wrtho ei hun hyd nes diweddu o hono yn y gwastadedd mawr ar y dehau o Hums. Mae llechwedd dwyreiniol Anti-Libanus yn cael ei ffurfio gan y drumiau hyn, ynghyd â gwastadleoedd neu *terraces* rhyngddynt. Mae y llechwedd gorllewinol yn serthach (Wilson, ii. 376; Robinson, *Res.* iv. 432, 486, 546, 595, 624).

Yr oedd Libanus yn enwog gynt am ei gedrwydd. Cyfeirir attynt yn aml yn yr Ysgrythyrau, ac yn gyffredin mewn iaith a drosglwyddai syniadau aruchel am danynt; ond o'r 'cedrwydd rhagorol' y rhai a dyfent arno gynt nid oes ond ychydig yn aros yn awr. Nid yw teithwyr yn cyduno yn yr hanes a roddant am danynt.

Maundrell, yr hwn a ymwelodd â hwynt o Tripoli mewn man o bellder taith dwy awr a hanner o bentref a elwir Ehden, a rydd i ni y darluniad canlynol:—'Mae y coed godidog hyn yn tyfu ynghanol eira yn agos i ben uwchaf Libanus, ac y maent mor hynod am eu hoed a'u maintioli eu hunain ag ydynt am y cyfeiriadau mynych wneir attynt yn ngair Duw. Mae yma rai o honynt yn hen iawn ac o faintioli dirfawr, ac eraill yn ieuengach, ac yn llai eu maintioli. O'r blaenaf gellais gyfrif un ar bymtheg, ac y mae yr olaf yn lliosog iawn. Mesurais un o'r rhai mwyaf, a chefais hi yn ddeuddeg llath a chwech modfedd o amgylchedd, ac etto yn galed, ac ymdaeniad ei cholfenau yn ddwy ar bymtheg ar hugain o latheidiau o amgylchedd. Oddeutu pump neu chwech llath oddiwrth y ddaiar yr oedd wedi ymranu i bum colfen, a phob un o honynt gymaint o faint a phren mawr' (Maundrell, 142).

Ymddengys fod teithwyr yn gyffredin yn teimlo siomedigaeth yn nghedrwydd Libanus. Rhydd Mr. Fisk, cenadwr Americanaidd, yr hwn a ymwelodd â hwynt yn 1823, ryw eglurhad ar yr achos o'r siomedigaeth a deimlir mor gyffredinol ar ol eu gweled:—'Yn lle bod ar gopa uwchaf Libanus, fel yr ydys weithiau wedi dweud, maent hwythau yn gyfleuedig wrth odre (?) mynydd uchel, mewn gwastadle yn ymagor i'r gorllewin, a mynyddoedd uchel i'r gogledd, y dehau, a'r dwyrain. Saif y prif goedydd ar bump neu chwech o esgynfaoedd esmwyth, a chymerant i fynu ddernyn o dir o gylch tri chwarter milltir mewn amgylchedd. Mesurasom nifer o honynt. Mae y mwyaf uwchlaw deugain troedfedd o amgylchedd. Mae chwech neu saith o rai eraill yn fawr iawn, ac amryw o honynt bron cymaint a'r fwyaf; ond yr oedd pob un o'r rhai hyn yn amlwg yn ddwy neu ragor ac oeddynt wedi myned yn un wrth dyfu. Ymwahanant yn gyffredin pan ychydig droedfeddi uwchlaw y ddaiar i'r prenau gwreiddiol. Y talaf a'r prydferthaf yw rhai o ddwy neu dair troedfedd mewn amgylchedd, y corph yn union, y cangenau yn ymdaenu allan, gan ffurfio *cone* prydferth a thaflu cysgod dymunol. Mesurasom hyd dau wrth y cysgod, a chawsom bob un yn ddeg a phedwar ugain o droedfeddi. Nid yw y rhai mwyaf mor dal; ond yr wyf yn meddwl fod rhai o'r lleill ychydig yn dalach. Maent yn dwyn ffrwyth hir-grwn, mewn ffurf a maint yn debyg i'r ffynidwydd. Mi a'u cyfrifais, a chefais fod y cyfan yn 389. Darfu i Mr. King eu cyfrif, gan adael y rhai ifeinc, a gwnaeth y rhif yn 321. Nis gwn paham y mae teithwyr ac awdwyr wedi, am cyhyd o amser ac mor gyffredinol, rhoddi wyth ar hugain, ugain, pymtheg, pump, fel rhif y cedrwydd. Mae yn wir nad oes ond rhif bychan o goed o faint ac oedran mawr, ond mae disgyniad graddol mewn maintioli o'r mwyaf i lawr hyd y planigyn lleiaf.

'Cyn gweled y cedrwydd yr oeddwn wedi cyfarfod a theithiwr o Europe ac oedd newydd fod yn ymweled â hwynt. Rhoddodd hanes byr am danynt, a gorphenodd trwy ddywedyd: "Mae hi yr un fath a chyda gwyrthiau; mae y syndod yn diflanu pan gyrhaeddoch y fan." A oes rhyw beth nas medr anffyddiwr wneud gwawd o hono? Etto pe gosodai hyd yn od anffyddiwr ei hun yn lle gwr o Asia, yn croesi moroedd o dywod a mynyddoedd o graig noeth, a chwedi cynefino â gwledydd fel yr Aipht, Arabia, Judea, ac Asia Leiaf, yn orlawn yn y manau goreu o honynt o goedach gwyrddion a ffrwythgoedydd; gadewch iddo gyda theimladau y cyfryw wr, ddringo creigiau geirwon, a phaso trwy gul gymoedd Libanus, a chanfod yn ddisymwth yn nghanol y mynyddau allt o 300 o goed, y fath ac ydyw y cedrwydd hyd yn od yn bresenol, a chydnebydd fod hono yn gydmariaeth brydferth yn Amos ii. 9: "Yr hwn yr oedd ei uchder fel uchder y cedrwydd, ac efe oedd gryf fel derw." Gadawer iddo, ar ol marchogaeth yn hir yn ngwres yr haul, eistedd lawr dan gysgod cedrwydden, a syllu ar ffurf hir-grwn perffaith ei phen, a chyfartaledd prydferth ei changenau, ac ni wna mwyach synu i Dafydd gydmaru pobl Israel yn nyddiau eu llwyddiant i'r "cedrwydd rhagorol" (Ps. lxxx. 10).

'Efallai na feddyliai teithiwr, yr hwn oedd newydd adael fforestydd America, nemawr ddim am y llwyn bychan hwn o gedrwydd, ac y cyfrifai ef yn anheilwng o sylw; ond gwna y dyn a wyr mor anghyffredin ydyw coedydd mawrion yn Asia, ac mor anhawdd ydyw cael coed at adeiladu, deimlo ar unwaith mor berffaith naturiol ydyw yr hyn ddywedir yn yr Ysgrythyr am y prenau hyn. Mae yn debygol fod fforestydd eang o gedrwydd yn Libanus yn nyddiau Solomon a Hiram. Gallasai amrywiol achosion beri iddynt leihau mewn rhif, ac hyd yn od braidd ddarfod yn gyfangwbl. Etto, mewn cydmariaeth â'r holl brenau a welais i ar y mynydd, gellir er hyny gyfrif yr ychydig sydd yn aros yn ogoniant Libanus' (Fisk, *Memoir*, 301).

Mae Dr. Robinson, yr hwn a ymwelodd â'r cedrwydd yn 1852, yn ein cynysgaethu ag ychydig fanylion ychwanegol mewn perthynas iddynt. 'Sefant gan mwyaf,' medd ef, 'ar bedwar cnwc bychan creigog cyfagos, o fewn cwmpas llai na deugain ystang o amgylchedd. Ffurfiant fforest tew heb ddim is wydd. Mae i bob un o'r hen goedydd amryw gyffion, ac mewn canlyniad ymdaenant o gwmpas yn helaeth; ond mae y rhan fwyaf o'r lleill yn frig-fain, heb daflu eu cangenau yn mhell ar yr ochrau. Saif ychydig goedydd wrthynt eu hunain o'r tu allan i'r fforest; ac y mae un yn enwedig ar y dehau yn fawr ac yn brydferth dros ben. Gyd â'r eithriad hyn ni ddaeth yr un o'r coedydd i fynu i'r dychymyg oedd genyf am brydferthwch coedydd Libanus, a'r cyfryw ac oeddwn wedi weled yn y Jardine des Plantes yn Paris. Mae rhai o'r hen goedydd eisoes wedi cael eu dryllio yn fawr, a byddant yn fuan wedi eu cwbl ddinystrio.

'Ni wnaethum i un cynyg i gyfrif y coedydd. Efallai na wna un dau ddyn gyduno mewn perthynas i'r hen rai, neu rif y cyfan. Etto fe'm tueddir i gyduno ag iaith Burckhardt, yr hwn a ddywed: "O'r coedydd hynaf a mwyaf golygus cyfrifais un ar ddeg neu ddeuddeg; pump ar hugain o rai mawrion iawn; oddeutu deg a deugain o rai o faintioli cyffredin, a thros 300 o rai ifeinc a llai eu maintioli." Etto nid oes un lle i amheu nad ydyw, yn ystod y tri chanrif diweddaf, rif y prenau hynaf wedi lleihau i yn agos i'r hanner, tra mae y rhai ifeinc mewn rhan, os nid yn gyfangwbl, wedi tyfu i fynu yn ystod y cyfwng hyny. Yn yr unfed ganrif ar bymtheg yr oedd rhif yr hen goedydd o wyth ar hugain i dri ar hugain; yn y ddwyfed ganrif ar bymtheg o bedair ar hugain i un ar bymtheg; yn y ddeunawfed ganrif o ugain i bymtheg. Ar ol i ganrif arall fyned heibio mae rhif y coedydd hynaf, fel y gwelsom, wedi eu dwyn lawr hyd mor isel a dwsin. Mae hyn oll yn arddangos diflaniad graddol; a dengys hefyd yr anhawsder o wneud cyfrifiad cywir' (Robinson, *Res.* iv. 588).

Heblaw tlysni a phrydferthwch nàturiol cedrwydd Libanus, y rhai a barhant i ddynodi prenau o ganol oed, er nad y patrieirch mwy oedranus, mae yn gysylltiedig â'r fforest deimlad o ofn santaidd fel cynrychiolydd y fforestydd hyny o eiddo Libanus y rhai ydynt mor enwog yn yr Ysgrythyrau Hebreaidd, a'r rhai yn yr hen amser gynt a gyfansoddent ei brif ogoniant. Yn nghyfrif yr ysgrifenwyr santaidd sefai y cedrwydd fel y gorwychaf o brenau, fel brenin y goedwig. Defnyddia y prophwydi y pren hwn fel arwyddlun mawredd a gwychder (Esa. ii. 13; xiv. 8; xxxvii. 24; Jer. xxii. 23; Ezec. xvii. 22, 23; Zech. xi. 1). Gwelir hyn yn neillduol yn y darluniad ysplenydd a roddir gan Ezeciel o allu a gogoniant Assyria (xxxi. 3–9). Ac hefyd, gyda golwg ar ei barhad, cyfrifid ef y pren mwyaf gwerthfawr, a defnyddid ef mewn adeiladau costus o ran cadernid, addurniad, a gwychder, megis yn mhalas Dafydd (2 Sam. v. 11; vii. 2); teml Solomon (1 Bren. v. 6, 8, 10, 13, 14; vi. 9, 10); a 'thŷ coed Libanus' (vii. 2, 3).

Mae y gedrwydden yn hynod hefyd am ei harogl. Mae'r ystawr (*resin*) a ddyfera o'i changenau, a'r ffrwyth a dyf arni, yn ol tystiolaeth Schulz, 'mor dyner a balm, ac y mae ei arogl yn debyg iawn i falm Mecca. Yn wir, mae y cyfan a berthyn i'r pren yn meddu arogl balmaidd cryf, ac y mae'r holl goedwig mor llawn o beraroglau fel y mae yn hyfrydwch i rodio trwyddi' (Rosenmüller, *Bot.* 246).

Yr oedd Libanus hefyd yn neillduol o enwog am ei winwydd a rhagoroldeb y gwinoedd a wneid o honynt. At yr amgylchiadau sydd newydd gael eu henwi y gwna y prophwyd Hosea, wrth ddarlunio adferiad Israel o gyflwr o wrthgiliad, gyfeiriad prydferth: 'Byddaf fel gwlith i Israel; efe a flodeua fel y lili, ac a leda ei wraidd fel Libanus; ei geinciau a gerddant, a bydd ei degwch fel yr olewydden, a'i arogl fel Libanus. Y rhai a arosant dan ei gysgod ef a ddychwelant; adfywiant fel yd, blodeuant hefyd fel y winwydden; bydd ei goffadwriaeth ef fel gwin Libanus' (xiv. 5–7).

Mae y rhanau llai poblog o Libanus a'r cymoedd yn drigfanau llawer o anifeiliaid gwylltion, yn enwedig baeddod, bleiddiaid, *jackals*, baeddod gwylltion, a llewpardiaid. Gwneir cyfrif mawr o grwyn y creadur olaf, a defnyddir hwynt fel cyfrwy-frethynau. A dyna y rheswm dros yr annerchiad at y ddyweddi: 'Tyred gyda mi o Libanus, fy nyweddi; edrych o ben Amana, o gopa Senir a Hermon, o lochesau y llewod, o fynyddoedd y llewpardiaid' (Rosen. *Geog.* ii. 216, 285).

LIB'ANUS, neu LEBA'NONAH, dinas berthynol i lwyth Ephraim, un o'r llefydd a enwir fel yn nodi sefyllfa Siloh (Barn. xxi. 19). Tybia Dr. Robinson y cynrychiolir hi gan bentref a elwir Lubban. Parheir i drigianu y pentref hwn ac y mae golwg hen arno. Yn y creigiau uwchlaw iddo y mae beddau wedi eu naddu allan o honynt (Robinson, *Res.* iii. 90).

LIB'NAH, yn ddechreuol dinas berthynol i'r Canaaneaid, yr hon oedd ganddi frenin ei hun (Jos. x. 29, 30). Gorchfygwyd hi gan Josua, a chynwysid hi yn rhandir Judah; ond yr oedd yn un o'r tair dinas ar ddeg a roddwyd i'r offeiriaid (xv. 42; xxi. 13). Mae yn debygol ei fod yn lle o gryn gadernid—o'r hyn lleiaf cawn Sennacherib, brenin Assyria, yn rhyfela i'w herbyn; ac yma y y cymerodd le un o'r dygwyddiadau hynotaf yn hanes yr Iuddewon. 'A'r noson hono yr aeth angel yr Arglwydd, ac a darawodd yngwersyll yr Assyriaid bump a phedwar ugain a chant o filoedd; a phan gyfodasant yn fore dranoeth, wele hwynt oll yn gelaneddau meirwon' (2 Bren. xix. 8, 35). Enwir Libneh gan Eusebius a Jerome fel mewn bod yn eu hamser hwy, ac fel yn gyfleuedig yn nghyfeiryd Eleutheropolis, yn neheu-orllewin Canaan; ond nid yw y man yn adnabyddus yn bresenol. Nid ydys wedi dyfod o hyd i ddim olion o honi (Robinson, *Res.* ii. 383).

LIB'NEH. Yn mhlith y gwiail brithion y dywedir i Jacob eu gosod yn nghafnau dyfroedd y praidd yn Gen. xxx. 37, 38, sonir am wiail לבנה, *libneh.* Mae y Deg a Thriugain yn cyfieithu y gair hwn yn *storax*, yr hwn a eilw yr Arabiaid yn *lobnah*, gair ac sydd yn debyg yn ei gydseiniad i'r Hebraeg, a'r hwn a ddefnyddir fel un cyfystyr gan Saadias, y cyfieithydd Arabaidd. Tueddir ni, gan hyny, i wrthod y cyfieithiad a roddir yn y Saisoneg a'r Cymraeg o'r gair, sef 'gwiail gleision o boplys,' a gosod yn ei le y pren *storax.*

Mae y pren *storax* yn tyfu yn wyllt yn Arabia, Syria, Asia Leiaf, ac yn neheudir Europe, ac y mae yn debyg i'r *cydonia* neu y pren *quince.* Ceir sudd neu *gum* o hono trwy wneud toriadau yn nghyff y pren, yr hwn a ddefnyddir wrth barotoi llwch (*powder*) ar gyfer arogl-darth. Tybir taw dyma y sylwedd a elwid yn Hebraeg yn נטף, *natap*, yr hwn oedd yn un o'r elfenau a ddefnyddid wrth wneuthur 'arogl-darth arogl bêr o waith yr apothecari,' yr hwn oedd i gael ei osod 'ger bron y dystiolaeth, o fewn pabell y cyfarfod.' Yn y Deg a Thriugain, ac yn y C. C., cyfieithir y gair yn *stacte* (Exod. xxx. 34–38). Yr unig adnod lle cyfarfyddwn â'r gair libneh yw y drydedd ar ddeg o'r bedwaredd benod o Hosea: 'Ar benau y mynyddoedd yr aberthant, ac ar y bryniau y llosgant arogl-darth, dan y dderwen, a'r boplysen, a'r llwyfen, am fod yn dda eu cysgod.' Ond nid yw y boplysen yn taro yr adnod hon yn dda, gan yr ymsaetha ei changenau yn unionsyth i fynu, ac nis medrant gan hyny, fel y dderwen gangen-daen a'r teberinth, roddi cysgod da (Rosenmüller, *Bot.* 164, 269).

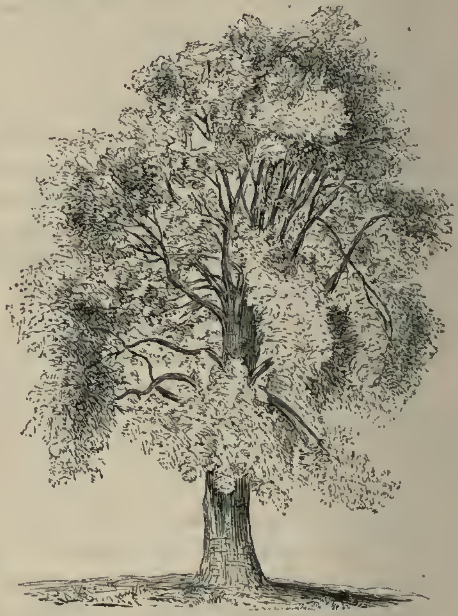
POPLYSEN WEN.

LIB'YA, enw a gymhwysir yn aml gan yr hynafiaid at Affrica yn gyffredinol, ond yn cael ei ddefnyddio mewn ystyr gyfyngach am wlad eang ar y gorllewin i'r Aipht. Tybir fod y Lubiaid, y rhai a gyfansoddent ran o'r fyddin ddirfawr â'r hon y darfu Sisac, brenin yr Aipht, oresgyn gwlad Judah yn nheyrnasiad Jeroboam, a Zerah yr Ethiopiad yn nyddiau Asa (2 Cron. xii. 2, 3; xiv. 9; xvi. 8), yn trigo yn y wlad hon, ac iddynt roddi eu henwau arni; a'u bod yn ddisgynedig o Lehabim, mab Mizraim (Gen. x. 13). Yn yr H. D. ceir hwynt bob amser yn gysylltiedig â'r Aiphtiaid a'r Ethiopiaid (gwel hefyd Dan. xi. 43; Nahum iii. 9). Mae y gair Hebraeg פּוּט, *phut* neu *put*, yn arwyddo, yn ol Josephus, genedl Affricanaidd o Mauritania, yn yr hon mae'r afon Phut a enwir gan Pliny; ond mae y Deg a Thriugain a'r cyfieithiad Lladin yn gyffredin yn ei gyfieithu yn Libya (Gesenius, 568); a chyfieithir y gair yn y C. C. yn *Libyaid* (Jer. xlvi. 9) a *Libya* (Ezec. xxx. 5; xxxviii. 5); ond yn Nahum iii. 9 dywedir, 'Put a Lubim oedd yn gynorthwy i ti,' yr hyn a ymddengys fel yn arwyddo fod y ddau bobl yn rhai gwahanol. Heblaw hyny cyfrifid taw disgynyddion Mizraim oedd y Lubiaid, tra y myntumir mai hiliogaeth wahanol oedd disgynyddion ei frawd Phut. Mae y cyfryw amcandybiau yn gyffredinol yn ansicr iawn.

Yn mhlith dyeithraid o Iuddewon, sef 'gwyr bucheddol o bob cenedl dan y nef,' y rhai oeddynt yn Jerusalem ar ddydd y Pentecost, yr oedd rhai o 'barthau Libya, yr hon oedd gerllaw Cyrene' (Act. ii. 5, 10); a chymerir yn gyffredin yn ganiataol i rai o honynt gael eu dychwelyd i'r ffydd Gristionogol, ac iddynt gario yr efengyl yn ol gyda hwynt i'w gwlad eu hunain.

Am o gylch 2000 o flyneddau a basodd mae Libya wedi bod yn olynol ddarostyngedig i'r Groegiaid, y Rhufeiniaid, y Saraceniaid, a'r Ottoman Turks. Nid ydym yn gwybod pa un a oes neu peidio unrhyw weddillion o Gristionogaeth yn y wlad.

LIL'I yw y cyfieithiad yn yr H. D. Cymraeg o שׁוּשַׁן, ac o κρινον yn y T. N.; ac y mae Gesenius, Parkhurst, a Robinson yn cyduno i roddi yr un ystyr yma i'r geiriau. Dywed Rosenmüller nad oes dim amheuaeth nad arwydda y gair Hebraeg *shushan* y lili; fod hyn yn ymddangos oddiwrth debygolrwydd yr enw Arabaidd, ac i fod y gair hefyd yn adnabyddus i'r Groegiaid. Oddiwrth y cyfeiriadau aml atto yn yr Ysgrythyrau mae yn amlwg ei fod yn flodeuyn cwbl adnabyddus yn Nghanaan. Yr oedd gwaith lili yn mhlith addurniadau y colofnau o fewn teml Solomon, ac hefyd y môr tawdd (1 Bren. vii. 19, 22, 26). Yn Nghaniad Solomon ceir cyfeiriadau aml at y lili: 'Rhosyn Saron a lili y dyffrynoedd ydwyf fi' (ii. 1). Cyfeirir at ddyffrynoedd yma, oblegid, pan wedi eu dyfrhau yn dda, tyf blodau ynddynt yn well nac yn y gwastad-diroedd, y rhai, mewn gwledydd Dwyreiniol, ydynt yn aml yn sychion a llosgedig gan wres yr haul (Rosenmüller, *Bot.* 138). Mae genym brawf o brydferthwch y blodeuyn hwn yn yr addewid hono: 'Byddaf fel gwlith i Israel; efe a flodeua fel y lili, ac a leda ei wraidd fel Libanus' (Hos. xiv. 5). Nid oes yn yr Ysgrythyr un cyfeiriad mwy prydferth at y lili nac yn y darluniad a rydd Crist o ofal ei dad am ei bobl: 'Ystyriwch lili y maes, pa fodd y maent yn tyfu: nid ydynt yn llafurio nac yn nyddu, eithr yr wyf yn dywedyd i chwi, na wisgwyd Solomon yn ei holl ogoniant fel un o'r rhai hyn. Am hyny os dillada Duw felly lysieuyn y maes, yr hwn sydd heddyw, ac y fory a fwrir i'r ffwrn, oni ddillada efe chwi yn hytrach o lawer, O chwi o ychydig ffydd' (Matt. vi. 28–30). Ymddengys oddiwrth hyn fod corsenau y lili, pan wedi gwywo, ynghyd â chynyrchion mwy cyffredin y ddaiar, yn cael eu defnyddio fel tanwydd.

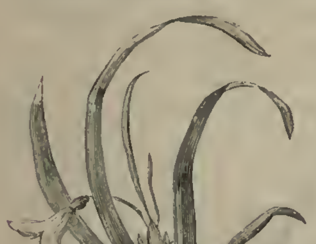
LILI SYRIAIDD.

Mae cryn ddadleu wedi bod ynghylch rhywogaeth y lili y cyfeirir atti yn yr Ysgrythyrau: ond mae'n debygol taw nid at yr un rhywogaeth y cyfeirir bob amser. Ni wnai yr hynafiaid ranu planigion nac anifeiliaid yn ddosddospeirth, fel y gwneir gan naturiaethwyr yr amser presenol, ac nid arferent yr un cywirdeb cyfyng yn yr enwau a roddent arnynt. Defnyddir geiriau yn aml ac oeddynt mewn arferiad cyffredin, a chant eu harfer ganddynt mewn ystyr laes ac anmhenderfynol, ac yn cynwys amryw fathau ac oeddynt yn fwy neu lai perthynasau i'w gilydd. 'Pa beth oedd y blodeuyn neillduol a arddangosid gan y gair κρινον mae yn anmhosibl penderfynu i sicrwydd; ond y mae blodau dysglaer Palestina yn cyfansoddi teithi mwyaf ad-dynawl ei golygfeydd, ac yn fwy felly oherwydd diffyg lliwiau neu ffurfiau yn y wlad-olygfa' (Stanley, *Sinai*, 422).

LO'CUSTIAID, trychfilod dinystriol iawn i ffrwythau'r ddaiar, yn enwedig i yd-feusydd. Mae y locust wedi ei arfogi â dau bar o fochgernau grymus anarferol, y rhai uchaf yn diweddu mewn dannedd byr, a'r isaf mewn dannedd hirion, trwy y rhai y medr falurio a malu ei ymborth; mae ei gylla yn feddianol ar alluoedd anghyffredin; mae ei goesau ol yn ei alluogi i neidio gryn bellderau, ac y mae ei flaen-edyn llydain yn gymhwys at ddal y gwynt fel hwyliau, ac felly ei gario dros y môr, ac hyd yn od i wledydd pellenig. Cryd mawr y locustiaid ydyw Affrica ac Arabia, ac oddiyno yr ehedant i Persia, Syria, Anatolia; ac weithiau estynant eu difrodiadau i Italy, Ffrainc, a Spain, a gwledydd deheuol eraill o Europe. Deuant yn fath finteioedd fel y tywyllant yr wybr, a chan ddisgyn ar y ddaiar llwyr fwytant bob peth gwyrdd; ac weithiau gan ehedeg ffordd, disgynant ar y môr, ac a foddir; a'u cyrph wedi eu taflu ar y traeth a ddrewant mor arswydus nes profi yn farwolaeth i luoedd o'r trigolion (Kirby's *Entomology*, i. 185).

Mae amryw rywogaethau o locustiaid, amryw o ba rai y meddylir yr enwir hwynt yn yr Ysgrythyrau; ond mae beirniaid yn ei brofi yn anmhosibl i'w gwahaniaethu. Gesenius, er enghraifft, a ystyria y pedwar math o drychfilod a enwir yn Joel i. 4 (C. C., y lindys, y locust, y ceiliog rhedyn, a phryf y rhwd) fel i gyd yn rhywogaethau o locustiaid. O'u difrodiadau mae genym ddarluniad i'r byw yn ngeiriau y prophwyd (ii. 2–10). Mae cyfeiriad at y ffordd gyffredin o'u lladd, fel y sylwyd eisoes, yn ad. 20. Am eglurhad ar yr adnod hon, ynghyd â rhanau eraill o'r Ysgrythyr a ddarluniant eu difrodiadau, gall y darllenydd ymgynghori â Thomson, *The Land and the Book*, ii. 104–107.

Er fod locustiaid yn gosb drom ar ddyn, nid ydynt mewn rhai amgylchiadau heb fod yn fanteisiol. Dywedir am Ioan Fedyddiwr taw 'ei fwyd oedd locustiaid a mêl gwyllt' (Matt. iii. 4). Dan oruchwyliaeth Moses rhestrid locustiaid yn mhlith anifeiliaid glân, a gallai yr Israeliaid eu bwyta. Defnyddid hwynt fel ymborth yn yr hen amseroedd mewn amrywiol wledydd yn y Dwyrain; ac yn bresenol defnyddir hwynt fel ymborth yn Affrica, Arabia, Syria, Persia, a rhanau eraill o'r Dwyrain. Dr. Livingstone, yr hwn sydd wedi teithio cymaint yn Neheudir Affrica, a ddywed: 'Mae locustiaid yn fendith yn y wlad; yn gymaint felly fel yr addawai y gwlaw-feddygon weithiau eu dwyn hwynt trwy eu swyn-gyfaredd.' Mae blas llysieuog cryf arnynt, a'r blas hwnw yn amrywio yn ol y planigion ar ba rai maent yn ymborthi. Mae rheswm neillduol dros fwyta locustiaid a mêl gyd â'u gilydd. Mae rhai yn cael eu rhostio a'u malurio nes yn flawd, a chwedi eu bwyta gyd ag ychydig halen maent yn flasus, ac fe gadwant felly am fisoedd (Livingstone, *Trav.* 42).

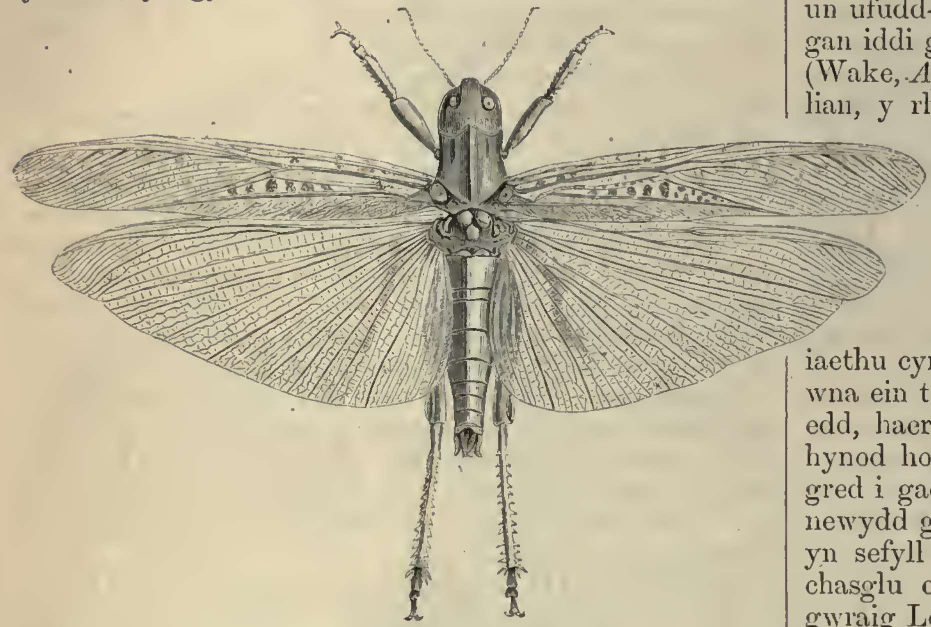

LOCUST.

LOG, mesur gwlybwr yn mhlith yr Hebreaid; yn ol y rabbiniaid y deuddegfed ran o hin. Y lleiaf ydoedd o'r mesurau gwlybwr (Lef. xiv. 10, 12, 15, 21, 24; Ges., *Lex.* 430).

LOT. Mab Haran a nai Abraham. Ymddengys iddo gael ei eni yn Ur y Caldeaid, ac iddo adael y lle hwnw yr un amser ac Abraham, ac iddo yn y diwedd ddyfod gyd ag ef i wlad Canaan (Gen. xi. 27, 31; xii. 4, 5). Mewn canlyniad i ddirfawr gynydd ei anifeiliaid a'i ddefaid, ac anghydundeb rhwng eu bugeiliaid, cydunasant i ymadael a'u gilydd, a dewisodd Lot yn drigfa iddo ddinasoedd y gwastadedd, ac a luestodd hyd Sodom (xiii. 1, 2, 5–12). Wedi hyn, pan yr oedd Duw ar fedr dinystrio Sodom a Gomorrah trwy dân a brwmstan o'r nefoedd ar gyfrif drygioni y dinasoedd hyn, dau angel, y rhai a ddanfonwyd ar y neges hon a ddygasant Lot a'i wraig, ac a ddywedasant wrtho, 'Dianc am dy einioes, nac edrych ar dy ol, ac na saf yn yr holl wastadedd, rhag dy ddyfetha. Eithr ei wraig ef a edrychodd drach ei chefn o'i du ol ef, a hi a aeth yn golofn halen' (xix. 17). At yr amgylchiad hynod hwn y cyfeiria ein Harglwydd mewn rhybudd a roddodd i'r Phariseaid: 'Cofiwch wraig Lot' (Luc xvii. 32). Yn llyfr yr Apocrypha, sef Doethineb Solomon, dywedir am drigolion Sodom: 'Am yr hwn ddrygioni y mae y diffeithdir myglyd, a'r planwydd yn ffrwytho heb addfedu byth, yn dystiolaeth; felly mae y golofn halen yn sefyll yn goffadwriaeth am yr enaid angrhedadwy' (pen. x. 8). Dywed Josephus: 'Gwelais y golofn, ac y mae yn aros hyd y dydd heddyw (*Antiq.* i. 11. 4). Clement o Rufain, yn ei Epistol at y Corinthiaid, a ddywed: 'Ei wraig yr hon a aeth gyd ag ef, gan ei bod o feddwl gwahanol, ac heb barhau yn yr un ufudd-dod, a osodwyd am y rheswm hwnw yn esampl, gan iddi gael ei throi yn golofn o halen hyd y dydd hwn' (Wake, *Apostolical Fathers*, sec. 11). Irenæus a Tertullian, y rhai a flodeuasant tua diwedd yr ail ganrif, a ddywedant ei bod yn sefyll y pryd hwnw. Mae Benjamin o Tudela, y teithiwr Iuddewig, yn haeru, ynghylch mil o flyneddau yn ddiweddarach, ei bod yn sefyll yr amser hyny. Cymer rhai teithwyr diweddar arnynt eu bod wedi ei gweled; ond y mae eu hanesion yn ymddangos mor chwedleuol, ac yn gwahaniaethu cymaint, nas gallwn roddi un coel iddynt; tra na wna ein teithwyr mwyaf haedd-gred, gwyr o farn a gwiredd, haeru fod yn aros yn awr yr olion lleiaf o'r golofn hynod hon. Gellir hefyd amheu yn deg pa un a oes un gred i gael ei gosod yn y tystiolaethau boreuol sydd newydd gael eu rhoddi genym. Gallasent gredu ei bod yn sefyll ar y pryd, ac iddynt hwythau ei gweled, a chasglu oddiwrth ryw debygolrwydd dychymygol taw gwraig Lot ydoedd.

LUC, ysgrifenydd un o'r Efengylau ac Actau yr Apostolion. Dywed Eusebius iddo gael ei eni yn Antioch (Euseb. *Eccl. Hist.* iii. 4), ond ni wyddys fawr ynghylch ei hanes boreuol. Tybir gan rai taw Cenedl-ddyn ydoedd o enedigaeth, oblegid Paul, wrth ysgrifenu at y Colossiaid, ac yn danfon attynt annerchiadau Aristarchus, Marcus, a Justus, a ychwanega, 'y rhai ydynt o'r enwaediad,' gan yn ymddangosiadol eu gwahaniaethu hwynt oddiwrth eraill y rhai a enwa wedi hyn, un o ba rai yw Luc (Michaelis, *Introd.* iii. 228). Dywed eraill, fodd bynag, ei fod yn amlwg taw Iuddew ydoedd, gan fod amryw ymadroddion o ffurf Hebraeg yn ei ysgrifeniadau fel yn yr efengylwyr eraill (Campbell, iii. 210, 212). Mae eraill yn ceisio penderfynu y cwestiwn trwy uno y ddwy dyb—gan amcan-dybied ei fod wedi disgyn oddiwrth rieni cenedlig, ond wedi mabwysiadu Iuddewaeth, oddiwrth yr hon y cafodd wedi hyny ei ddychwelyd at Gristionogaeth. Mae y dull Hebreaidd-Roegaidd a ddynoda ei ysgrifeniadau, ac yn enwedig ei wybodaeth fanwl o'r grefydd Iuddewig, ei defodau, ei seremoniau, a'i harferiadau ac sydd yn amlwg yn mhob man, yn yr Efengyl, ac yn Actau yr Apostolion, yn ymddangos yn profi taw Iuddew oedd yr awdwr; tra mae ei ddull o ysgrifenu, ei wybodaeth mewn perthynas i'r Groegiaid a'r Rhufeiniaid, ei arweiniad mewn idd ei Efengyl yn ol dull yr ysgrifenwyr Groegaidd, yn cyduno i ddangos mai Cenedl-ddyn ydoedd (Horne, *Introd.* iv. 443). Meddyg ydoedd yn ol ei alwedigaeth, ac mae yn debygol ei fod wedi derbyn addysg dda, a chwedi byw lle llefarid yr iaith Roeg gyda chryn burdeb; oblegid mae geiriad ei Efengyl, ac yn enwedig Actau yr Apostolion, yn nesu yn agosach at Roeg clasurol nac eiddo un o ysgrifenwyr eraill y T. N. Y son cyntaf sydd genym am dano yw yn Troas, lle y defnyddia y rhagenw *ni*, fel un o gymdeithion Paul, ac o'r holl rai hyny ac oedd wedi bod ryw amser yn dal cysylltiad â Paul ymddengys mai efe oedd wedi bod fwyaf cyson gyd ag ef. O Troas aeth gyda Paul i Macedonia (Act. xvi. 11, 12), ac ar ol hyny ni ddefnyddia y rhagenw personol, felly nis gallwn benderfynu pa un a barhaodd i fod yn gydymaith i Paul ar ei deithiau canlynol; ond yr oedd yr apostol yn Macedonia ychydig flyneddau ar ol hyny, ac y mae yn ail ddefnyddio y rhagenw personol, yn cydforio ag ef i Syria, ac yn myned i fynu gyd ag ef i Jerusalem (xx. 1–6; xxi. 2–8, 15); a phan ddanfonir Paul, dwy flynedd ar ol hyny, yn garcharor i Rufain, moria gyd ag ef, a llong-ddrylliwyd ef yn Melita, ac yn y diwedd cyrhaeddodd brifddinas yr ymerodraeth Rufeinig yn ei gwmpeini (xxvii. 28). Ac yno y darfu iddo aros am gryn amser (Col. iv. 14), ac efallai nas gadawodd ef byth, oblegid cawn ef yn barhaus gyd â'r apostol pan yr ysgrifenodd ei Ail Epistol at Timotheus, ac ymddengys ei fod ar y pryd yn dysgwyl am ferthyrdod gynnar (2 Tim. iv. 6–8, 11). Mae rhywbeth yn dyner yn y coffa diweddaf wna Paul am dano: 'Luc yn unig sydd gyda mi.' Yr oedd yr apostol mawr, pan yn nesu at ei ddiwedd, wedi cael ei adael gan eraill; ond yn Luc yr oedd wedi cael cyfaill cywir a diysgog, yr hwn, serch fod eraill wedi newid, a barhaodd yn ddigyfnewid. Nid rhyfedd fod Paul yn gwerthfawrogi y fath gyfaill, ac yn ei alw y 'physygwr anwyl.' Nis gellir llai na charu Luc oblegid y cariad a ddangosodd at Paul.

Nid oes wybodaeth sicr ynghylch Luc ar ol hyn. 'Gellir ei gyfrif yn debygol,' medd Lardner, 'iddo farw o farwolaeth naturiol, yn gymaint ac nad oes un o'r ysgrifenwyr hynaf—megis Clement o Alexandria, Irenæus, Origen, Eusebius, Jerome—yn son dim am dano.' Darlunia ysgrifenwyr eraill ef fel wedi dyoddef merthyrdod, a rhoddant amryw fanylion mewn perthynas iddo; ond nid yw eu hanesion yn cyduno, ac nid oes un coel i gael ei roddi arnynt (Lardner, *Works*, vi. 129, 132; Cave, *Hist. Apostles*, 223).

LYCAO'NIA, talaeth o Asia Leiaf, a Chapadocia ar y dwyrain, Galatia ar y gogledd, Phrygia ar y gorllewin, a Cilicia ar y dehau. Yr oedd Lystra, Derbe, ac Iconium yn ddinasoedd perthynol i'r dalaeth hon. Ymddengys y siaradent amryw-iaith (*dialect*) lygredig o'r iaith Roeg. Planwyd eglwysi Cristionogol yma gan Paul a Barnabas, y rhai a barhauasant i fod yn enwog hyd nes i'r wlad gael ei goresgyn gan y Saraceniaid (Act. xiv. 6, 7, 11).

LYC'IA, talaeth berthynol i Asia Leiaf, a Caria ar y gogledd-orllewin, Pamphylia ar y gogledd-ddwyrain, a Môr y Canoldir ar y dehau. Cynwysai yn yr hen amser gynt o gylch tair dinas ar hugain, ac amryw drefydd mawrion eraill; y prif rai oeddynt Telmessus, Patara, Myra, Olympus, a Phaselis. Ymfudwyr oddiwrth y Cretiaid oedd y Lyciaid, ac yr oeddynt yn enwog am gyfiawnder mewn amseroedd mwy hynafol; ond oddeutu triugain mlynedd cyn genedigaeth Crist yr oedd amryw o honynt ar y morlan yn euog o fôr-ladrad (Act. xxi. 1; xxvii. 5).

LYD'A, neu Lod, dinas berthynol i'r Ephraimiaid; ond ar ol caethiwed Babilon trigianwyd hi gan y Benjaminiaid (Neh. xi. 35). Yn amser y Maccabeaid cymerwyd tiriogaeth Lyda oddiwrth Samaria ac ychwanegwyd hi at Judea (1 Maccab. xi. 34). Yn Lyda y darfu Pedr yn wyrthiol iachau Æneas, 'yr hwn oedd wedi bod wyth mlynedd yn gorwedd ar wely, yr hwn oedd glaf o'r parlys' (Act. ix. 38). Yr oedd coleg Iuddewig yn Lyda yr hwn a gynyrchodd lawer o ddoctoriaid enwog. Daeth y lle hwn i fod yn gysylltiedig yn foreu â'r warogaeth a delid i St. George, mor enwog yn y Dwyrain a'r Gorllewin fel sant a merthyr, ac mor adnabyddus fel nawdd-sant Lloegr, ac amryw daleithau a theyrnasoedd eraill. Mae y ffug-chwedlau boreuaf yn adrodd iddo gael ei eni yn Lyda, iddo ddyoddef merthyrdod yn Nicomedia dan yr erledigaeth gyntaf pan yr oedd Diocletian a Maximian yn ymerawdwyr, yn agos i ddiwedd y drydedd ganrif, ac i'w weddillion gael eu cymeryd oddi yno i'w le genedigol, a chafodd eglwys ei hadeiladu yno wedi hyny er coffadwriaeth am dano. Yn y cyfnewidiad cyffredinol a gymerodd le mewn enwau yn Mhalestina dan lywodraeth y Rhufeiniaid daeth Lyda i fod yn Diospolis. Mae yn bresenol yn bentref o gryn faintioli; ond y mae y tai, er yn lliosog, yn gyffredin yn fychain a gwael. Gelwir y lle yn Lud, gan ddychwelyd yn amlwg at ei enw gwreiddiol (Robinson, *Res.* iii. 49, 50–53; iv. 143).

LYD'IA, gwraig o Thyatira yn Asia Leiaf, 'un yn gwerthu porphor,' yr hon oedd yn trigo yn Philippi yn Macedonia pan ddaeth Paul yno gyntaf. Os nad oedd hi yn Iuddewes, yr oedd, mae yn debygol, yn broselyt at Iuddewaeth, canys dywedir ei bod 'yn addoli Duw.' Wedi gwrando ar Paul yn pregethu, mabwysiadodd Gristionogaeth, a chwedi iddi hi a'i theulu gael eu bedyddio, cymhellodd Paul a'i gydlafurwyr i lettya gyda hi tra yr arosent yn Philippi (Act. xvi. 14, 15, 40). Yr achos a'i dug hi i Philippi ydoedd ei chysylltiad mae'n debygol â masnach lliwio, yr hon oedd wedi blaguro er yn foreu iawn, fel yr ydym yn deall oddiwrth Homer, yn nghymydogaeth Thyatira, ac a gofnodir yn barhaus mewn argraphau a gyfeiriant at 'gwmpeini y lliw-wyr' yn y ddinas hono—amgylchiadau sydd yn ddygwyddiadol yn gadarnhad hynod i gywirdeb Luc yn ei hanes, gan fod y cyfeiriad mor ddamweiniol a manwl (Conybeare, i. 136).

LYS'TRA, dinas berthynol i Lycaonia yn Asia Leiaf, lle y darfu Paul a Barnabas ffoi pan mewn perygl o gael eu llabyddio yn Iconium. Yma y darfu iddynt iachau dyn yr hwn oedd wedi bod yn gloff o groth ei fam, ac y cymerwyd hwynt am Mercury a Jupiter, a braidd yr attaliasant y bobl rhag aberthu iddynt. Ond yn fuan wedi hyn 'daeth yno Iuddewon o Antiochia ac Iconium, a hwy a berswadiasant y bobl; ac wedi llabyddio Paul, a'i llusgasant ef allan o'r ddinas, gan dybied ei fod ef wedi marw. Ac fel yr oedd y disgyblion yn sefyll o'i amgylch, efe a gyfododd ac a aeth i'r ddinas, a thranoeth efe a aeth allan, efe a Barnabas, i Derbe' (Act. xiv. 1, 4, 5–20). Mae sefyllfan Lystra yn anadnabyddus yn bresenol, o'r hyn lleiaf yn ansicr iawn (Hamilton, *Res.* ii. 319).

LL

LLAETH, gwlybwr â pha un y mae bronau benywaid wedi eu cynysgaethu er maethu eu rhai ifeinc. Mae llaeth amryw anifeiliaid hefyd yn cael ei ddefnyddio fel ymborth cyffredin, yn enwedig mewn rhanau bugeiliol o'r wlad. Ac ymddengys taw gwlad o'r fath ydoedd Canaan yn yr hen amseroedd. Yno y gwnai Abraham, Isaac, a Jacob borthi eu hychain a'u defaid, gan symud o le i le er mwyn cael porfa iddynt (Gen. xii. 16; xiii. 1, 5–11; xxvi. 12–23; xxx. 43; xxxii. 6, 7, 13–15; xxxiii. 13, 14; xxxvii. 12–17; xlv. 9, 10; xlvi. 31–34; xlvii. 1–6). Yn ganlynol pan yr ymddangosodd yr Arglwydd i Moses i roddi iddo ei *gomisiwn* i waredu plant Israel o'r Aipht, efe a ddywedodd: 'A mi a ddisgynais i'w gwaredu hwynt o law yr Aiphtiaid, ac i'w dwyn o'r wlad hono i wlad dda a helaeth, i wlad yn llifeirio o laeth a mêl' (Exod. iii. 8). Daeth hwn i fod yn ddarluniad cyffredin o wlad Canaan, a chyfarfyddir ag ef mewn amryw ranau o'r Ysgrythyr. Er cymaint defnydd wneir o laeth gyda ni, ymddengys ei fod yn cael ei ddefnyddio yn llawer mwy cyffredin fel ymborth yn Nghanaan a gwledydd cyffelyb eraill (Gen. xlix. 12; xxv. 4; Joel iii. 18; 1 Cor. ix. 7); nid yn unig llaeth gwartheg, ond llaeth defaid (Deut. xxxii. 14), a geifr (Diar. xxvii. 27), a chamelod (Gen. xxxii. 15).

Defnyddir llaeth fel arwyddlun o fendithion ysprydol (Esa. lv. 1), ac yn enwedig o wirioneddau mwy syml ac angenrheidiol yr efengyl (1 Cor. iii. 1, 2; Heb. v. 12); ac hefyd o air pur Duw (1 Pedr ii. 2). Arwydda y geiriau, 'sugno llaeth y cenedloedd' dynu neu dderbyn oddiwrthynt y pethau mwy gwerthfawr a feddent a'r rhai allent fod yn ddefnyddiol neu yn llesol i'r eglwys.

Mae *ymenyn* yn gynyrch cyffredin llaeth gyda ni, a cheir ef yn gyffredin trwy gorddi; ond yn ol Michaelis ni wneid dim defnydd o gwbl o hono gan yr Israeliaid. Yn yr holl Feibl Hebraeg, yn ol ei dystiolaeth ef, nid ydym yn cyfarfod â'r gair ymenyn gymaint ag unwaith, oblegid nid yw חמאה, yr hwn yn Job xx. 17; xxix. 6; Deut. xxxii. 14; Barn. v. 25; Esa. vii. 15, 22, a gyfieithir yn ymenyn, yn arwyddo hyny, ond llaeth ceuledig (Michaelis, *Comment.* iii. 140). Mae Gesenius yn cyfeirio at dyb Michaelis gyda chymeradwyaeth, ac yn dweud: 'Nid ymddengys y dylid deall ymenyn mewn un adnod yn yr H. D., yr hwn gan yr hynafiaid, ac hyd yn od yn awr gan y Dwyreinwyr, a arferai gael ei ddefnyddio mewn ffordd o feddyginiaeth' (Gesenius, *Lex.* 285). Wrth sylwi ar yr adnodau uchod ceir fod llaeth ceuledig neu dew yn rhoddi mewn amryw o honynt synwyr mwy priodol. Nid yw yn debygol, er enghraifft, taw ymenyn ddarfu gwraig Jael roddi i Sisera, oblegid nid yw ymenyn yn beth cymhwys i dori syched; mae yn fwy tebygol taw llaeth sopen sur wedi ei gymysgu â dwfr, yr hwn sydd yn ddiod gyffredin ac adfywiol iawn mewn gwledydd poethion. [Ymenyn.]

Mae *caws* yn un arall o gynyrchion llaeth, ac yn cael ei enwi yn ein cyfieithiad ni; ond yn y tri lle y ceir y gair y mae bob amser i gael ei gymeryd fel cyfieithiad gair gwahanol. Ymddengys Gesenius fel yn amheus yn nghylch y cyfieithiad o hono. Yn 1 Sam. xvii. 18 Jesse, pan yn danfon Dafydd â bwyd i'w feibion eraill yn ngwersyll Saul, a ddywed: 'Dwg hefyd y deg cosyn hyn (ar ymyl y ddalen llaeth-gaws) i dywysog y mil' (1 Sam. xvii. 18). Mae Gesenius yn cyfieithu y gair a arferir yma, sef חריץ, yn 'doriad,' 'darnau wedi eu tori,' 'deg toriad o laeth (tew), neu gaws-llaeth enwyn' (305). Y gair a ddefnyddir yn 2 Sam. xvii. 29, yw חמאה, yr hwn a gyfieitha yn 'laeth ceuledig' neu 'laeth sopen' (285); ac nid ydym yn gweled un rheswm dros newid ei ystyr yma. Yn Job x. 10 y gair yw גבינה, yr hwn a gyfieitha yn 'gaws-laeth ceuledig,' neu 'gaws gwyn' (154).

LLANW dodi llawer mewn llestr, neu gymaint eill ddal (Job xx. 23; Ezra ix. 11). *Llanw* ydyw eyflawni; gorphen. '*Cyflawni yr hyn sydd yn ol o ddyoddefiadau Crist* ydyw dwyn y eystuddiau a ordeiniwyd ganddo i'w ganlynwyr, a'r rhai ddyoddefir ar gyfrif ei eglwys (Col. i. 24). *Cyflawni mesur pechod*, neu *gyflawni pechodau*, yw ychwanegu anwiredd at anwiredd hyd nas medr amynedd Duw oddef iddynt ddianc yn hwy heb eu cosbi (Matt. xxiii. 32; 1 Thess. ii. 16). Mae Satan yn llanw y galon pan y tuedda hi yn gryf at bechod ac a'i gwna yn eon i'w gyflawni (Act. v. 3). Mae pechaduriaid yn cael eu llanw â'u cynghorion eu hunain—h.y., â'u ffrwythau—a *llenwir eu gwynebau â gwarth* pan, er mwyn cosbi eu bwriadau a'u gweithredoedd drygionus, y dug Duw drychinebau mawrion a gwasgfeuon arnynt (Diar. i. 31; xii. 21; xiv. 14; Ezec. xxiii. 33; Ps. lxxxiii. 16). Mae Crist yn *cyflawni oll yn oll:* mae yn bresenol yn mhob man; mae yn ei holl eglwysi a'i wir aelodau; efe yw sylwedd mawr holl fendithion mawrion y cyfamod newydd, ac o holl rasusau a dyledswyddau ei bobl (Eph. i. 23).

LLAW, un o ranau pwysicaf y corph dynol. Gwahaniaetha ddyn oddiwrth pob creadur arall, ac yn cael ei throi at gynifer gwasanaeth fel y mae yn cyfansoddi rhan o iaith ffiguraidd yr Ysgrythyr. Yr oedd *golchi dwylaw* yn amlygiad o ddieuogrwydd o drosedd (Deut. xxi. 6; Matt. xxvii. 24). Yr oedd *cusanu y llaw* yn weithred o addoliad (Job xxxi. 26). Arwyddai *uniad dwylaw* undeb neu gydundeb (2 Bren. x. 15; Diar. xi. 21; xvi. 5), megis y gwna siglo dwylaw weithiau yn ein plith ni. *Taro dwylaw* a arwyddai fod un yn myned yn attebol am ddyled un arall (Diar. vi. 1, 2; xvii. 18; xxii. 26, 27). *Gosod y llaw dan y forddwyd* oedd hen ddull o dyngu ffyddlondeb (Gen. xxiv. 2, 3; xlvii. 29). Yr oedd *cyfodi y llaw i fynu tua'r nefoedd* yn hen ddull arall o dyngu (xiv. 22; Deut. xxxii. 40; Dat. x. 5, 6) yr hwn sydd yn ffynu yn ein mysg ni hyd heddyw. Yr oedd *codi y dwylaw* yn ffurf a arferid mewn gweddi, efallai fel amlygiad o ofn santaidd neu ddefosiwn (Esa. i. 15; 1 Tim. ii. 8); ac hefyd wrth fendithio eraill (Lef. ix. 22; Luc xxiv. 50). *Estyn dwylaw at Dduw* mewn gweddi sydd amlygiad o ddifrifoldeb a thaerni, fel pe gwnai dyn ymaflyd ynddo am help (Ps. lxxxviii. 9; cxliii. 6). Arwydda fod Duw yn *estyn allan ei fraich* weithiau ddifrifoldeb ei ymhyweddiadau â phechaduriaid (Diar. i. 24; Rhuf. x. 21); weithiau defnydd o'i allu er gwaredu ei bobl a dinystrio ei elynion (Exod. iii. 20; xv. 12); weithiau ei waith yn parhau i fygwth cospedigaethau trymach (Esa. ix. 12, 17, 21). Mae *curo dwylaw* yn arwyddo gorfoledd a llawenydd mawr (Ps. xlvii. 1; xcviii. 8; Esa. lv. 12); brydiau eraill amlyga wawd a dirmyg (Job xxxiv. 37; Ezec. xxv. 6). *Gosod llaw ar y genau* a arwydda distawrwydd ac ymostyngiad (Job xl. 4; Micah vii. 16). *Llaesu dwylaw* a arwydda feddyliau wedi digaloni (Heb. xii. 12). *Arddodiad dwylaw* a arwyddai neillduad person i ryw swydd neillduol. Felly y neillduodd Moses Josua i fod yn ganlyniedydd iddo, fel arweinydd yr Israeliaid (Num. xxvii. 18–23). Yr un wedd y neillduid y Lefiaid dan oruchwyliaeth Moses, a gweinidogion dan yr un Gristionogol i'w gwahanol swyddi (Num. viii. 10; Act. xiii. 3; 1 Tim. iv. 14). Cyfrenid hefyd ddoniau gwyrthiol yr Yspryd Glân trwy arddodiad dwylaw yr apostolion (Act. viii. 17; xix. 6). Defnyddid y dull hwn wrth fendithio pobl, neu ewyllysio yn dda iddynt. Felly y bendithiodd Jacob feibion Joseph (Gen. xlviii. 14). Yr un wedd y bendithiodd Crist y plant a ddygwyd atto (Marc x. 10). Defnyddir dwylaw mewn llawer o ymadroddion ffigurol eraill yn yr Ysgrythyr.

LLAWN. 1. Cyflawn, perffaith, heb eisiau dim (Ioan xv. 11; 2 Ioan 8). 2. Meddu cymaint ac eill person neu beth ddal (Num. vii. 13, 14). 3. Meddu cymaint a rhagor na ddymuno un (Esa. i. 11). 4. Meddu cymaint ac a deimlwn fod yn eisiau arnom (Luc vi. 25). 'Yr ydych chwi yr awrhon wedi eich diwallu (*yn llawn* yn ol y Saisoneg), yr ydych chwi wedi eich cyfoethogi, chwi a deyrnasasoch hebddom ni; ac och Dduw na baech yn teyrnasu, fel y caem ninau deyrnasu gyda chwi;' yn eich golwg eich hunain yr ydych yn llawn o wybodaeth a doethineb; a dymunwn eich bod mor ddoeth a santaidd ac y tybiwch eich bod, fel y llawenychem ac y cyfranogem o'ch dedwyddwch (1 Cor. iv. 8). 5. Meddu llawer iawn o beth: gan hyny dywedir fod dynion yn llawn ffydd; yn llawn o'r Yspryd Glân—h.y., o'i ddoniau a'i rasusau; yn llawn ffieidd-dra; yn llawn plant, dyddiau, neu flyneddau, &c. (Act. vi. 5; Dat. xvii. 4; Ps. xvii. 14; Gen. xxv. 8). Mae Duw yn llawn trugaredd, a'i ddeheulaw yn llawn cyfiawnder; mae yn anfeidrol barod i dosturio wrth bechaduriaid tlodion a gwneud daioni iddynt; mae yn barod i gyfranu iddynt gyfiawnder Crist; ac y mae ei holl weithredoedd yn berffaith gyfiawn (Ps. cxii. 4; xlviii. 10). Mae y ddaiar yn llawn o ddaioni yr Arglwydd, neu ogoniant Crist, pan yr amlygir hwynt yn ogoneddus yn mhob man (Ps. xxxiii. 5; Esa. vi. 3). Mae cwpan dynion, neu fesur eu hanwiredd, yn llawn, pan na wna Duw yn hwy gymeryd dial cyfiawn arnynt (Gen. xv. 6). [LLANW.]

LLAWNDER, cyflawnder. 1. Y dodrefn a gynwysir mewn unrhyw beth, neu yr hyn a'i lleinw (Ps. xxiv. 1). 2. Digonedd mawr (Num. xviii. 27). Cyflawnder y Duwdod yn trigo yn Nghrist a arwydda holl berffeithderau y natur ddwyfol (Col. ii. 9). Mae holl gyflawnder bendithion y cyfammod newydd wedi eu trysori gan y Tad yn Nghrist fel Cyfryngwr, ac o hono mae y saint yn derbyn, a gras am ras (Col. i. 19; Ioan i. 16). Mae y saint wedi eu llanw â holl gyflawnder Duw, pan y mwynhant y Tad yn ei gariad, y Mab yn ei gyflawnder a'i fendithion, a'r Yspryd Glân yn ei ddylanwadau, yn y graddau helaethaf (Eph. iii. 19). Cyflawnder y saint ydyw Crist: ynddynt y dengys gyflawnder ei gyfiawnder, ei ras, a'i ogoniant; a thrwy eu hundeb ag ef, a'u darostyngiad iddo, ynghyd â'u dibyniad arno, cyfansoddir ef gan ben cyfryngwr cyflawn (Eph. i. 23). Tyfant i faintioli cyflawnder Crist pan y cyrhaeddant oll berffeithrwydd, ac felly yn cyfansoddi ei gorph dirgelaidd perffaith (Eph. iv. 13). Daeth Crist yn nghyflawnder yr amser—h.y., yn yr amser a ordeiniwyd yn mwriad Duw a'i nodi yn ei brophwydoliaethau, a phan yr oedd yr adeg fwyaf cyfleus ar gyfer ei ymddangosiad wedi dyfod (Gal. iv. 4; Eph. i. 10). Gelwir casgliad dyfodol tyrfaoedd o Iuddewon a Chenedloedd at Grist, i fwynhau dedwyddwch ynddo ef yn y mil blyneddau, yn gyflawnder (Rhuf. xi. 12, 25). Pechod Sodom ydoedd cyflawnder bara—h.y., dirloddest a meddwdod (Ezec. xvi. 49).

LLAWENYDD, neu ORFOLEDD, sydd deimlad cysurus yn tarddu oddiar ymwybodolrwydd o fediant o, neu obaith am feddu rhywbeth hyfryd neu werthfawr, ac amlygiad o hono mewn moliant, chwerthin, &c. Mae llawenydd naill a'i yn 1. Yn *Ddwyfol*, yr hyn a arwydda y pleser anfeidrol hwnw ac y mae Duw yn gymeryd yn ei bobl neu ei waith, a gwneud daioni iddo a'i gynnal (Esa. lxii. 5; Seph. iii. 17; Ps. civ. 31). 2. *Naturiol*, yn mhlith creaduriaid, yn gynwysedig mewn sirioldeb, ac yn cyfodi oddiar ryw bleser neu ennill (Diar. xxiii. 24). 3. *Ysprydol*, wedi ei gynyrchu gan yr Yspryd Glân, ac yn cyfodi oddi ar undeb â Duw, meddiant o hono, a gobaith am ei fwynhau yn Nghrist am byth; ac y mae yn gydfynedig â difrifoldeb hyfryd wrth weithredu er ei anrhydedd (Gal. v. 22). Felly y saint a lawenychant yn Nghrist, neu yn Nuw; ymbleserant ynddo, ac ymffrostiant yn eu perthynas ag ef; molant ef am yr hyn ydyw ynddo ei hun, ac am ei garedigrwydd tuag attynt (Luc i. 47). Llawenychant mewn gobaith oherwydd eu syniadau hyfryd, eu hymffrost santaidd, a'u mawl siriol, oherwydd eu dyfalbarhad anffaeledig a'u tragywyddol ddedwyddwch (Heb. iii. 6). Y saint yn llawenychu ynddynt eu hunain a arwydda eu boddlonrwydd mewnol oblegid tystiolaeth cydwybod dda (Gal. vi. 4). 4. *Disylwedd* a *rhagrithiol*, yn cyfodi oddiar dybiaeth ddychymygol o berthynas a chymundeb â Duw, a gobaith disail am fwynhad tragywyddol o hono (Matt. xiii. 20). 5. *Pechadurus*, pan fyddo dynion yn llawenychu yn eu pechodau (Diar. xv. 21); ac y mae hyd yn od lawenydd cnawdol yn myned yn bechadurus os bydd yn ormodol, neu yn cymeryd lle pan fyddo Duw yn galw dynion i ofidio a galaru (Esa. xxii. 12, 13). Llawenydd a heuir i'r cyfiawn, ac y mae eu gobaith yn orfoledd: mae pleserau ysprydol a llawenydd tragywyddol yn cael eu parotoi ar eu cyfer, a gobeithiant am gael eu mwynhau (Ps. xcvii. 11; Diar. x. 28).

Gelwir sylfaen neu wrthrych llawenydd un ei orfoledd; felly Duw ydyw gorfoledd a llawenydd mawr ei bobl; efe, fel eu heiddo, ac fel y mwynheir ef ganddynt, ydyw achos a sylfaen eu llawenydd tragywyddol (Ps. xliii. 4). Y dyrchafiad a addawyd iddo, i'w gefnogi yn ei waith, ydyw y llawenydd a osodwyd o'i flaen (Heb. xii. 2). Gelwir ein dedwyddwch nefol yn llawenydd yr Arglwydd. Mae yn gynwysedig yn ein mwynhad hyfrydlon o Dduw yn Nghrist, ac y mae yn debyg iawn i'r hyfrydwch a brofa yn ein prynedigaeth (Matt. xxv. 21, 23). Ond llawenydd yr Arglwydd ydyw nerth ei saint—sylfaen y llawenydd a gynwysir yn addewidion yr efengyl, a'r gorfoledd mewnol a gyfyd oddiar olwg grediniol arno; ac y mae y ddau yn ychwanegu eu cryfder a'u nerth (Neh. viii. 10). Llawenydd gweinidogion ydyw eu dychweledigion, y rhai a ddygwyd at Grist trwy eu hofferynoliaeth (1 Thess. ii. 20). Llawenydd yr Iuddewon oedd y deml a'i haddoliad (Ezec. xxiv. 25). Yr oedd Jerusalem a Sion yn llawenydd yr holl ddaiar; gan fod Duw yn bresenol yno ac yn cael ei addoli mewn dull neillduol, yr oedd mwy o achos llawenydd nac mewn un man arall; neu gall y geiriau arwyddo eu bod yn llawenydd yr holl wlad, gan yr hoffai yr holl Iuddewon hwynt, ac yr ymffrostient ynddynt (Ps. xlviii. 2; Gal. ii. 15). Gwneir yr eglwys yn llawenydd, a'i phobl yn orfoledd, pan y byddo wedi cael ei diwygio, ei phuro, ei sefydlu, a'i bendithio, fel ac i fod yn gyflawn o lawenydd ysprydol, ac i lawenhau calon pob edrychwr duwiol (Esa. lxv. 18). Mae syrthio i brofedigaethau a chystuddiau i gael eu cyfrif yn bob llawenydd, gan fod pethau o'r fath yn gweithio er ein gwir ddaioni (Iago i. 2). Llawenydd iechawdwriaeth

Duw ydyw y bendithion calon-adfywiol a gynwysir ynddi, a'r gorfoledd ysprydol a dardda o honi (Ps. li. 12). Gelwir gorfoledd ysprydol yn llawenydd yn yr Yspryd Glân, gan y deillia oddiwrth ei breswyliad yn y galon a'i weithrediadau yn ein calon (Rhuf. xiv. 7). Gelwir y diffeithwch yn llawenydd asynod gwylltion: mae yr anifeiliaid hyn, y rhai a gasant swn a thyrfaoedd dinasoedd yn mynychu ac yn pori gyda phleser yno (Esa. xxxii. 14). Llawenychai y Mediaid yn nyrchafiad Duw; cyflawnasant yn siriol ei farnedigaethau ofnadwy ar y Caldeaid (Esa. xiii. 3).

LLAWRYF. Ni cheir y gair hwn ond unwaith yn ein cyfieithiad ni o'r Ysgrythyrau, sef yn Ps. xxxvii. 35, 36: 'Gwelais yr annuwiol yn gadarn, ac yn frigog fel y llawryf gwyrdd: er hyny efe a aeth ymaith, ac wele, nid oedd mwy o hono; ac mi a'i ceisiais, ond nid oedd i'w gael.' Ar ymyl y ddalen ceir y cyfieithiad hyn, 'fel pren gwyrdd a dyf yn ei ddaiar ei hun;' a rhydd Gesenius ystyr cyffelyb i'r gair, sef 'pren genedigol' (tu dalen 27), h.y., pren wedi ei osod mewn sefyllfa ffafriol i dyfu. Os golygid rhyw bren neillduol gan y Psalmydd, mae yn gwbl ansicr pa bren ydoedd; ond y tebygolrwydd yw mai nid y llawryf ydoedd, gan ei fod yn amheus pa un a dyfai y pren hwnw yn Nghanaan, neu a ydoedd yn un cyffredin yno.

LLETTY, man i deithwyr i orphwys. *Inn* ydyw y gair Saisoneg, a cheir ef mewn amryw fanau o'r C. S. (Gen. xlii. 27: xliii. 21; Exod. iv. 24; Luc ii. 7; x. 34); ond nid ydym i gysylltu y drychfeddwl o *inns* fel yn ein gwlad ni. Yr oedd *inn* y Beibl yn ddiau yn debyg i'r *caravanseries* neu y *khans* y rhai ydynt yn gyffredin i'r dydd heddyw mewn gwledydd Dwyreiniol. Mae y rhai hyn yn adeiladau eang a chynwysfawr. Weithiau nid ydynt yn gynwysedig o ddim ond pedwar mur, ac heb un math o do uwch ben; weithiau maent wedi eu toi, a chwedi eu goleuo naill a'i trwy *skylights* neu trwy dwr crwn eang, yr hwn a ettyb y dyben o addurn a gwasanaeth. I'r adeiladau hyn, y rhai sydd heb raniadau, y derbynir pawb teithwyr a'u hanifeiliaid yn ddiwahan. Yr unig raniad sydd yn y llawr yn y canol ar gyfer y gweision, yr anifeiliaid, a'r *luggage*, wedi ei amgylchu â mur tair troedfedd o uwchder, ac mor llydan nes cyrhaedd mur yr adeilad ar bob tu, ac fel hyn yn gwasanaethu fel mainc geryg o gwmpas y muriau er cysur y teithwyr, gan y cyfodir hwynt fel hyn uwchlaw *level* y ceffylau, y camelod, a'r mulod. Mae y teithwyr yn bwyta yr ymborth a ddygasant gyda hwy, neu prynant fwyd yn y lle. Pan ant i gysgu mae y brethyn cyfrwy a'u gwisgoedd uchaf hwythau yn gwneud y tro yn lle dillad gwely, a'r cyfrwy a droir yn obenydd. Nid yw y cyhoedd yn parottoi dim ar eu cyfer ond lletty (Campbell, *Gospels*, iv. 282).

Pan ddaeth Joseph a Mair ei wraig ddyweddiedig, yn feichiog ar y pryd, i Bethlehem i gael eu cofrestru, 'a bu tra yr oeddynt hwy yno, cyflawnwyd y dyddiau i esgor o honi, a hi a esgorodd ar ei mab cyntaf-anedig, ac a'i rhwymodd ef mewn cadachau, ac a'i dododd ef yn y preseb, am nad oedd le yn y lletty (*inn;* Luc ii. 4-7). Ni ddywedir yn bendant pa le y cafodd ei eni; ond gan yr hysbysir ni iddi ei ddodi yn y preseb, ymddengys llettyent yn y man y llettyid anifeiliaid. Cyfrifir hyn yn gyffredin fel enghraifft o ddarostyngiad ein Harglwydd, ac felly yn ddiau yr oedd; ond etto nid ydoedd mor anarferol yn y Dwyrain a chyda ni. Mae yn beth eithaf cyffredin yn y Dwyrain i lettya mewn ystablau, y rhai a gynnesir gan anadl yr anifeiliaid. Nid oes dim gwell lle na'r ystabl mewn llawer pentref, oddieithr ystafell penaeth y pentref. Congl gynnes o'r ystabl ydyw o bob man y lle mwyaf cysurus y gellir arwain teithwyr iddo (*Amer. Miss. Her.* 1840, 436, 492; 1841, 384; 1843, 109).

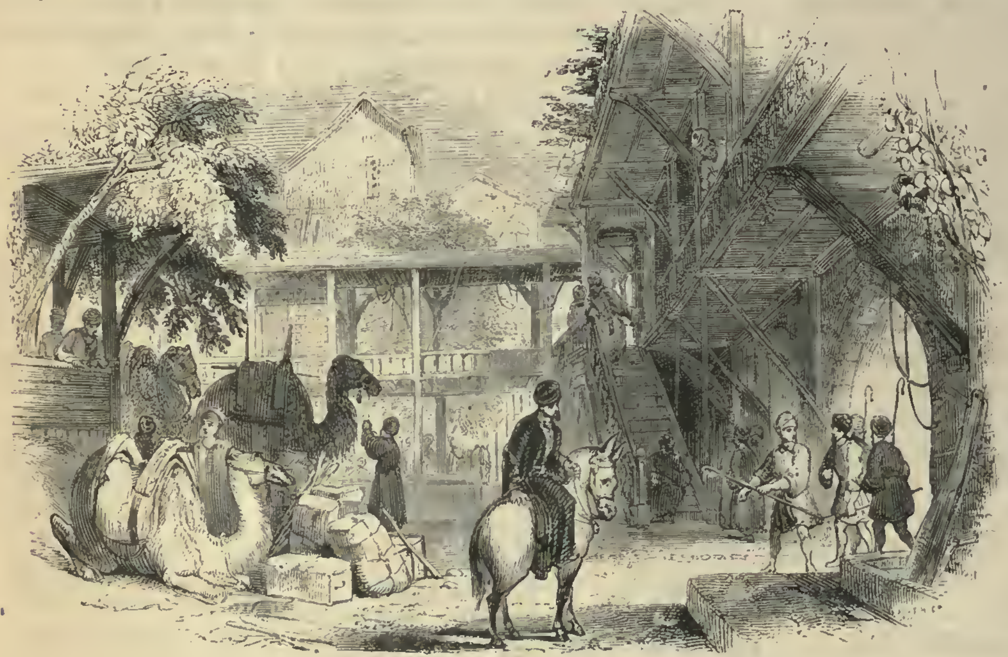

INN DDWYREINIOL

LLETTYGARWCH. Nis gall neb ddarllen yr Ysgrythyrau heb sylwi ar y llettygarwch a ffynai yn y Dwyrain, yn enwedig yn oesau boreuol y byd, ac ar y gwahaniaeth a geir yn ein mysg ninau yn y gorllewin (Gen. xviii. 2-8; xix. 1-3; xxiv. 16-20, 25, 29, 31-33). Prin y gellir, fel arferiad gyffredin, briodoli hyn i'r ffaith fod mwy o garedigrwydd yn y Dwyrain, na chyda ni. Cyfodai yn ddiau oddiar yr amgylchiad nad ydoedd ond ychydig bersonau yn teithio yr amser hwnw, a bod *inns* neu lletty-dai yn bethau anadnabyddus. Cai gwr dyeithr resaw y pryd hyny yn unig er mwyn y pleser o fwynhau ei gwmpeini a'i siarad, a chlywed rhyw newydd, gwir neu gelwydd, a allasai adrodd. Daeth llettygarwch i fod yn un o arferion sefydledig y Dwyrain, a phwy bynag a'i hesgeulusai a gyfrifid yn warthus; a chan iddi ymwreiddio yn ddwfn yn meddyliau ac arferion y bobl profodd yn fwy parhaus na llawer o arferion eraill; yn enwedig yn y rhanau hyny lle y parhauai cymdeithas yn ei hen gyflwr.

Erbyn amser ein Iachawdwr yr oedd yr arferiad yma yn ddiau wedi myned yn llai cyffredin, gan fod sefyllfa y wlad wedi mawr newid; etto ymddengys y parhauai i ffynu. Yr ydym yn dueddol i gael ein cyffroi gan y cyfarwyddiadau a rydd i'w ddisgyblion, ac hefyd i'r deg a thriugain (Matt. x. 9–13; Luc x. 4–8); ond mae yn amlwg y cyfodent oddiar yr arferiad yr ydym wedi cyfeirio atti, er y cynwysant hefyd nad oedd dim ond personau neillduol, sef meibion heddwch, y rhai a gadwent atti. Mae yr arferiad yn parhau hyd yn bresenol: 'Yn y rhanau hyny o'r wlad sydd etto heb gael eu llygru gan fynychdra teithwyr pellenig llettyir y dyeithr-ddyn yn garedig heb ddisgwyl derbyn tâl.' 'Nid yw y llettywr yn rhoddi dim fel taledigaeth pan fyddo yn ymadael. Byddai cynyg arian yn dramgwydd, a byddai derbyn arian yn warth mawr' (Robinson, *Res.* ii. 122, 347).

LLEW, anifail cwbl adnabyddus, ac yn aml wedi cael ei enwi yn frenin anifeiliaid. Mae gwahaniaeth mawr rhwng y gwrryw a'r fenyw. Mae y llewod o'r maintioli mwyaf ynghylch wyth neu naw troedfedd o hyd o flaen y trwyn hyd fon y gynffon, wrth bedair neu bump troedfedd o uwchder; mae y gynffon o gylch pedair troedfedd o hyd. Mae y llewod bychain oddeutu pum troedfedd a hanner o hyd wrth dair troedfedd a hanner o uwchder, ac mae y gynffon ynghylch tair troedfedd a hanner o hyd. Mae y llewes, yn ei holl faintioli, o gylch un rhan o bedair yn llai na'r llew, ac heb fwng (Buffon, *Nat. Hist.* v. 73).

Yn *Animal Kingdom* Cuvier ni roddir ond un math o lew; ond mae tair rhywogaeth yn cael eu henwi: llew Senegal, llew Deheudir Affrica, a llew Asia (Cuvier, v. 162). Mae y llew yn trigo yn gyffredin yn Affrica, a rhanau deheuol Asia, er nad mor gyffredin. Yn ol tystiolaeth teithwyr diweddar mae yr hil wedi ei mawr deneuo yn Turkey, Persia, a'r East Indies (*Edin. Encyc.* 'Mazology,' xiii. 479). Yn yr hen amseroedd ceid llewod yn Thrace, Macedonia, a Thessaly. Nid yn aml yr oeddynt yn byw mewn hinsoddau cymedrol, ac nid un amser y gororau mwy gogleddol (Buffon, *Nat. Hist.* v. 77).

Oddiwrth yr amrywiol gyfeiriadau sydd at y llew yn yr Ysgrythyrau mae'n amlwg ei fod yn eithaf adnabyddus yn ngwledydd y Beibl. Nid oes un creadur ysglyfaethus, na braidd un creadur dof, at ba un y mae y cyfeiriadau yn yr Ysgrythyrau mor lliosog. Y cyfeiriad cyntaf a gawn ni atto sydd yn ngwaith Jacob yn bendithio ei feibion: 'Cenaw llew wyt ti Judah; o'r ysglyfaeth y daethost i fynu, fy mab; ymgrymodd, gorweddodd fel llew, ac fel hen lew; pwy a'i cyfyd ef?' Nid ydym yn sicr pa un a oes llewod yn Nghanaan yn bresenol neu beidio; ond mae yn eglur eu bod yno yn yr hen amseroedd, nid yn unig oddiwrth y cyfeiriadau mynych a geir attynt yn yr Ysgrythyrau, ond oddiwrth ddywediadau pendant ar y matter. Lladdodd Samson lew ifanc yr hwn a ruodd yn ei erbyn (Barn. xiv. 5). Lladdodd Benaiah 'lew mewn pydew yn amser eiria' (2 Sam. xxiii. 20). Cyfarfyddodd llew â'r prophwyd anufudd ac a'i lladdodd ef (1 Bren. xiii. 24). Adroddir amgylchiad cyffelyb yn xx. 36. Pan gyfleodd brenin Assyria ymfudwyr yn ninasoedd Samaria, yn lle plant Israel y rhai oeddynt wedi eu caethgludo, 'ac yn nechreu eu trigias hwy yno, nid ofnasant hwy yr Arglwydd: am hyny yr Arglwydd a anfonodd lewod yn eu plith hwynt, y rhai a laddasant rai o honynt' (2 Bren. xvii. 24, 25). Ymddengys yr arferai llewod fynychu y tewgoed a dyfent ar lanau yr Iorddonen. A dyna y rheswm dros y gydmariaeth odidog trwy yr hon y darlunia Jeremiah frenin Babilon: 'Wele fel llew y daw i fynu oddiwrth ymchwydd yr Iorddonen,' (wedi ei yru o'i loches yn y tewgoed gan ymchwydd yr afon) 'i drigfa y cadarn' (xlix. 19, 28, 30). Oddiwrth gyfeiriadau a wna Balaam at lewod ymddengys y ceid hwynt yn Mesopotamia (Num. xxiii. 24). Ymddengys hefyd y ceid hwynt yn Syria, yn mynyddoedd Libanus (Can. iv. 8), ac yn ngwlad Job (iv. 10, 11; x. 16; xxviii. 8; xxxviii. 39).

Dywed Buffon fod creaduriaid hinsoddau cynnes yn fwy ac yn gryfach, ac hefyd yn galetach a mwy ffyrnig na rhai hinsoddau mwy cymedrol. 'Ymddengys y cynyrchir y nodweddion hyn gan wres yr hinsawdd.' 'Yr hyn sydd yn profi fod rhysedd eu ffyrnigrwydd yn cael ei achosi gan ormodedd o wres yw, fod yr anifeiliaid sydd yn byw yn yr un wlad ar y mynyddau, lle mae'r awyr yn gymedrol, yn gwahaniaethu yn eu tymher oddiwrth y rhai sydd yn byw ar y gwastadedd, lle mae y gwres yn yn angerddol. Nid yw llewod Mynydd Atlas, copa yr hwn sydd weithiau yn orchuddiedig gan eira, yn meddu na nerth, na dewrder, na ffyrnigrwydd llewod Biledulzered neu Zaara, gwastad-diroedd y rhai a orchuddir gan dywod poethion. Yn yr anialdiroedd poethion hyn yn benaf y cyfarfyddwn ni a'r llewod dychrynllyd hyny ac sydd yn arswyd i deithwyr, ac yn fflangell i'r parthau cymydogaethol' (Buffon, *Nat. Hist.* v. 65).

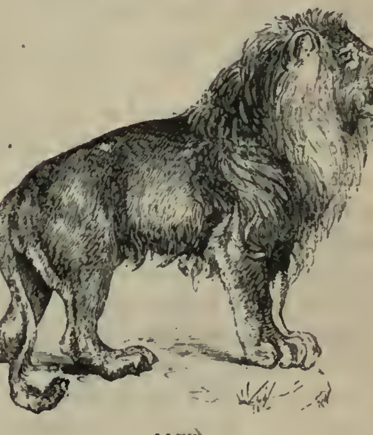

LLEW.

Efallai y gwna y golygiadau hyn o eiddo Buffon egluro mewn rhan yr hanesion a rydd Livingstone o lewod Deheudir Affrica, y rhai a wahaniaethant gymaint oddi wrth yr hanesion cyffredin am lewod a roddir gan ysgrifenwyr hen a diweddar. Yn ol ei dystiolaeth ef nid yw y llew y creadur godidog, mawreddog, nac etto yr anifail hyf a ffyrnig y tybir yn gyffredin ei fod. Nid ydynt ond ychydig fwy na chi o'r maintioli mwyaf, a chyfranogant yn helaeth o natur y creadur hwnw. Nid yw eu gwyneb yn debyg iawn i'r llun cyffredin sydd wedi ei dynu o honynt. Nid ydynt yn meddu dim o fawrfrydigrwydd ci Newfoundland neu gwn St. Bernard. Nid oes un amheuaeth ynghylch eu dirfawr nerth. Mae y sypynau mawrion o ewynau o glych eu bochgernau, eu hysgwyddau, a'u traed blaen yn cyhoeddi grym gorfawr. Etto nid ydynt yn nodedig am ddewrder. Pan gyfarfyddir ag ef yn y dydd saif am fynyd neu ddwy i syllu, yna try yn araf yn ol, a cherdda yr un mor araf am ryw ddwsin o gamau, gan edrych dros ei ysgwydd; yna dechreua drotian, a phan dybio ei fod allan o olwg, ffordd ag ef nerth ei draed fel milgi. Yn y dydd nid oes, fel rheol, y perygl lleiaf oddiwrth lewod; os na wneir eu haflonyddu, ni wnant ymosod ar ddyn; nac ychwaith ar noson oleu lleuad, ond pan ddygwyddont fod a chenawon ganddynt, ac yna gwynebant unrhyw berygl. Mor gyffredin yw y teimlad o ddiogelwch ar nosweithiau goleu lleuad fel na wna teithwyr yn aml rwymo eu hanifeiliaid, ond gadawant hwynt yn rhydd o gylch y wageni; tra ar noson dywyll wlawog mae'r llew, os bydd yn y gymydogaeth, yn bur sicr o ymosod ar ych a'i ladd. Mae ei ddynesiad bob amser yn lladradaidd, oddigerth pan wedi cael ei glwyfo; ac y mae ymddangosiad magl yn ddigon i beri iddo ymgadw rhag gwneud y *spring* olaf (Livingstone, *Trav.* 137, 138, 139).

Mae llewod pan heneiddiont yn myned yn deneu, ac yn trengu yn druenus oblegid dadfeiliad eu dannedd. Pan fyddo y llew wedi myned yn rhy hen i ddal ysglyfaeth y mae yn aml yn cymeryd at ddal geifr yn y pentrefi; ac y mae dynes neu blentyn a ddygwyddo fyned allan y nos yn agored i syrthio yn ysglyfaeth iddo, a chan mai dyma yw ei unig foddion cynnaliaeth parha y dull hwn o ddiwallu ei angenrheidiau. Oddi wrth yr amgylchiad hyn mae y syniad wedi tarddu fod y llew wedi unwaith ei brofi, yn hoffach o gnawd dynol nac un cnawd arall. Hen lew yn gyffredin yw y dyn-fwytawr; a phan fyddo wedi gorchfygu ofn dyn gymaint nes beiddiaw ymweled a phentrefi er mwyn lladd geifr, mae y bobl yn gwneud y sylw canlynol—'Mae ei ddannedd wedi eu treulio; yn fuan efe a ladd ddynion.' Am hyny cydnabyddant yr angenrheidrwydd o weithredu yn uniongyrchol, a throant allan i'w ladd. Pan yn byw yn mhell oddiwrth ddynion, neu pan, fel y dygwydda mewn rhai parthau, y mae arno ofn y *bushmen* neu y *bakalahari*, cygynted ac y goddiweddir ef gan glefyd neu henaint, mae yn dechreu dal llygod a rhyw bryfetach o'r fath, ac hyd yn od i bori gwellt; ac y mae y trigolion wrth ganfod rhanau o'r dail heb eu treulio yn dilyn ei ol, gan deimlo yn sicr y cant ef dan gysgod rhyw bren a bron rhy wan i symud, a lladdant ef yn ddidrafferth. Efallai fod y gwellt wedi cael ei fwyta fel meddyginiaeth, megis y gwneir gan gwn. Mae yn debygol fod cyfeiriad at gyflwr truenus hen lewod yn y geiriau hyn o eiddo Eliphaz: 'Yr hen lew a fethodd o eisiau ysglyfaeth' (Job iv. 11).

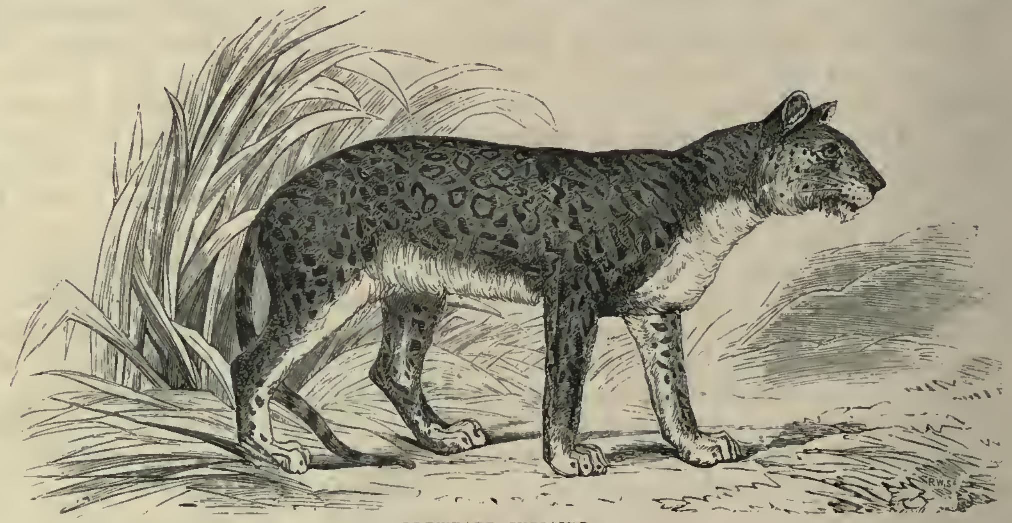

LLEWPARD SYRIAIDD.

Lle mae digon o ysglyfaeth gellir disgwyl gweled llewod mewn rhifedi cyfartal. Ni welir cenfaint o honynt byth: ond gwna chwech neu wyth, un teulu efallai, hela gyd â'u gilydd.

Mae llewod pan wedi eu gorlenwi â bwyd yn syrthio i drwm-gwsg pan y mae yn ddigon hawdd eu lladd (Livingstone, *Trav.* 140).

Mae yn gyffredin i son am ruad mawreddog y llew; ond nid yw hyn amgen na chlep mawreddog. Os nad ydych mewn unrhyw berygl oddi wrtho medrwch wrando ar ei ruad heb fraw na dychryn. Gwna yr estrys ddifenydd lawn cymaint o swn, etto ni fu erioed ofn y creadur hyny ar neb. Mae y tebygolrwydd rhwng eu nadau mor fawr fel nad yw yn hawdd eu gwahaniaethu. Dywed Dr. Livingstone y galluogid ef i'w gwahaniaethu gyda sicrwydd yn unig trwy wybod fod yr estrys yn rhuo'r nos, a'r llew y dydd (Livingstone, *Trav.* 141).

Mae cynydd anghymedrol llewod yn cael ei rwystro gan greaduriaid eraill heblaw dyn. Nid yn aml yr ymosod ar greaduriaid wedi cyrhaedd eu cyflawn faintioli. Mae yn amheus os gwna llew byth ymosod ar *buffalo* yn ei gyflawn faintioli. Un *toss* gan darw *buffalo* a laddai y llew grymusaf a anadlodd erioed. Mae un olwg ar y *rhinoceros* yn peri iddo ruthro ffwrdd ar frys gwyllt (Livingstone, *Trav.* 142).

Ni welir llewod yn Palestina yn awr, er ei bod yn amlwg fod, fel y soniwyd uchod, yn rhaid eu bod ar yr un pryd, yn aml a nerthol. Mae y cyfeiriadau at eu ffyrnigder (Bren. xvii. 25, 26) yn ddigon amlwg i brofi na pherthynent i'r rhyw Persiaidd, yr hwn nid yw mewn un modd yn greadur ofnadwy. Mae yn rhaid taw llewod Asiaidd oeddynt.

LLEWPARD. Ceir y gair hwn, fel enw anifail, yn y Testamentau Hen a Newydd. Y rhai canlynol ydynt ychydig o nodweddion y creadur a enwir yn yr Ysgrythyrau. Anifail gwyllt ydyw: 'A'r blaidd a drig gyd â'r oen, a'r llewpard a orwedd gyd â'r mynn' (Esa. xi. 6; gwel hefyd Dan. vii. 6; Dat. xiii. 2). Mae yn hynod am ei ddichelldra lladradaidd a'i greulonder: 'Llewpard a wylia ar eu dinasoedd hwy; pawb a ddel allan o honynt a rwygir' (Jer. v. 6). Mae yn hynod am ei gyflymder: 'Eu meirch sydd fuanach na'r llewpardiaid' (Hab. i. 8). Creadur brych ydyw: 'A newidia yr Ethiopiad ei groen, neu y llewpard ei frychni?' (Jer. xiii. 23). Trigiana fynyddoedd Libanus; 'Tyred gyda mi o Libanus, fy nyweddi, gyda mi o Libanus; edrych o ben Amana, o gopa Senir a Hermon, o lochesau y llewod, o fynyddoedd y llewpardiaid' (Can. iv. 8). Mae y nodweddion hyn fel yn cyfeirio at y panther, yr ounce, neu yr anifail a elwir yn gyfredin yn llewpard; a chyd â'r eithriad o'r olaf yn llawn mor aml at un a'r llall. Mae y gair Hebraeg נמר (*namer*) yn cael ei gyfieithu gan y Deg a Thriugain yn Πάρδαλις; a thyna'r gair ddefnyddir yn Dat. xiii. 2. Adwaenai y Groegiaid y panther wrth yr enw *pardalis*; i'r hen Ladinwyr dan yr enwau *panthera* a *pardus*; ac i'r Lladinwyr presenol wrth yr enw *leopardus*, gair ac sydd wedi cael ei fastardeiddio i *lewpard* yn ein iaith ninau. Mae corph y panther pan wedi darfod tyfu, yn bump neu chwech troedfedd o hyd, a mesur o flaen y ffroen hyd flaen y gynffon, yr hon sydd dros ddwy droedfedd o hyd. Mae ganddo groen hardd; mae y cefn a'r ochrau, fwy neu lai, o liw melyn dwfn, a chroen y bol yn wyn. Mae y croen wedi ei fritho â spotau duon, a rhai o honynt yn grwn neu ar lun rhosyn, ac eraill yn hir-grwn. Mae y spotau hyn yn aml yn dair modfedd o amgylchedd, a chynwys y rhan fwyaf o honynt amryw spotau llai yn eu canol. Mae yr ounce yn llawer llai na'r panther, gan nad yw ond o gylch tair troedfedd a hanner o hyd. Mae y spotau yn agos yr un ffurf a maintioli a'r rhai sydd ar y panther. Mae darluniad naturiaethwyr o'r llewpard yn anmhenderfynol ac anmherffaith. Mae y rhywogaeth i ba un y rhydd Buffon yr enw llewpard yn perthyn yn arbenig i Senegal a Guinea, a gwledydd deheuol eraill ac nad oeddynt wedi cael eu darganfod gan yr hynafiaid, ac yn ganlynol nid oedd ganddynt hwy un wybodaeth am yr anifail hwn. Mae yr anifail y rhydd ef yr enw llewpard arno yn un newydd, yr hwn sydd yn flaenorol wedi cael ei enwi dan enwau anmhenderfynol yn unig. Mae yn fwy, medd ef, na'r ounce, ond yn llawer llai na'r panther, gan nad yw braidd byth yn fwy na phedair troedfedd o hyd. Mae y spotau yn grynion, ond yn llawer llai na rhai y panther a'r ounce; mae y rhan fwyaf o honynt yn gynwysedig o bedwar neu bump o spotiau bychain. Dywed yn mhellach fod yr Arabiaid yn galw y panther yn *nemer*, yr hwn yw yr un a'r gair Hebraeg (Buffon, *Nat. Hist.* v. 167, 171). Gan gredu y dywediadau hyn o eiddo Buffon, tueddir ni i gasglu taw y panther yw'r anifail a enwir yn yr Ysgrythyrau; er, os myn rhyw un ddeall taw y llewpard ydyw, ni fydd y gwahaniaeth yn fawr, gan fod y ddau anifail mor agos perthynasau ac mor debyg i'w gilydd. Diau mai un math o'r rhywogaeth *Felis* ydyw a arferai gynt drigianu mynyddoedd Syria, a'r hon yn bresenol a geir yn bla yn rhanau coedog Libanus.

LLIAIN, math eithaf adnabyddus o frethyn wedi ei wneud o lin. Mae tri gair Hebraeg a gyfieithir yn lliain: בד, *bad*; שש, *shesh*; a בוץ, *butz*; ac yn Groeg *βυσσος*, *byssus*. Mae Calmet yn golygu y dylai y blaenaf gael ei gyfieithu yn *lliain*, yr ail *cotton*, a'r trydydd *sidan*—yr un a dyf ar grogen-bysgodyn a elwir *pinna*. Yr oedd llawer o'r dysgedigion o'r farn taw, yn enwedig yn yr H. D., brethyn cotton, ac nid un lliain, a olygid. Dywed Gesenius fodd bynag: 'Ar ol hir chwiliad a dadl, pa un ai brethynau cotton neu liain oedd y rhai a wneid o *byssus*, mae yr hyn gafwyd allan yn Llundain yn ddiweddar, wrth edrych ar y brethynau oedd wedi cael eu gosod am gorph pereiddiedig un o'r Aiphtiaid trwy y *microscope*, wedi penderfynu y ddadl, a dangos taw edau lliain oedd ynddynt. Lliain pur oedd, ac nid cymysgedd o edau cotton a lliain' (Wilkinson in *Herodot.* ii. 272; *Anc. Egypt.* ii. 72, 73). Serch tybiaeth Calmet, mae yn amlwg fod y tri gair Hebraeg, *bad*, *shesh*, a *butz*, yn cael eu cymhwyso at yr un peth ac yn yr un ystyr. Mae gwisgoedd yr offeiriaid, y rhai y dywedir yn Exod. xxxix. 27–29 eu bod wedi eu gwneud o *shesh*, yn Lef. xvi. 4 yn cael eu darlunio fel wedi eu gwneud o *bad*; a dywedir yn Exod. xxvi. 31 fod llen y tabernacl o *shesh*, tra yr oedd llen y deml yn ol 2 Cron. iii. 14 wedi ei wneud o *butz*. Gan y defnyddir y geiriau yn ddiwahan, un am y llall, mae yn amlwg taw yr un brethyn neu ddefnydd olygid.

Y son cyntaf a gawn ni yn yr Ysgrythyr am liain sydd ar achlysur dyrchafiad Joseph yn llys Pharaoh. Yn mhlith profion eraill o'r anrhydedd a osododd y brenin arno pan y dyrchafodd ef nesaf atto yn y deyrnas 'gwisgodd ef mewn gwisgoedd (*lliain*, C. S.) sidan' (שש, Gen. xli. 42). Bu yr Aipht yn enwog yn hir am ragoriaeth ei lliain: 'Mae cyfansoddiad teg lliain yr Aipht,' medd Syr J. G. Wilkinson, 'yn cael ei gyflawn brofi trwy ei dryloewder fel yr arddangosir ef yn yr hen ddarluniau, a thrwy ddywediadau hen ysgrifenwyr, santaidd a bydol, a thrwy wneuthuriad rhyfeddol dernyn a gafwyd yn agos i Memphis, rhan o ba un sydd yn awr yn fy meddiant. Mae 540 edau mewn un modfedd o hono, neu 270 o edau dwbl, yn yr ystof, a 110 yn yr anwe—anghyfartaledd a berthynai i'r dull Aiphtaidd o wau. Mae Pliny yn enwi pedwar math o liain ac oedd yn nodedig o enwog yn yr Aipht—y Tanitic, y Pelusiac, y Butine, a'r Tentyritic; a nodweddid rhwydau yr Aipht â'r un tegwch gwneuthiad, y rhai oeddynt mor deg fel y gellid eu tynu trwy fodrwy gwr, a gallai un dyn gario digon o honynt i amgylchu gallt gyfan o goed. Nid ydyw tegwch tryloew gwisgoedd lliain gwrrywaid a bennywaid yn y darluniau Aiphtaidd wedi dianc rhag sylw Seneca (*De Benef.* vii. 9; on "Sericas Vestes"), yr hwn a ddywed eu bod "mor deneu hyd nes yr ymddangosai bennyw ynddynt fel pe buasai hi yn noeth"' (Wilkinson in *Herodot.* ii. 64).

Gorchymynid i wisgoedd yr offeiriaid Aiphtaidd ac Iuddewig gael eu gwneud o liain (Exod. xxviii. 39, 42). Yr oedd y lliain a wisgid gan y blaenaf o'r gwneuthuriad tecaf; ac yr oedd y wisg hir a'r llewis llawnion, a guddient yr holl gorph gan ddisgyn hyd eu migyrnau, yn berffaith dryloew, a chwedi eu dodi dros glôs byr o ddefnydd tewach ac yn cyrhaedd hyd at y penliniau (Wilkinson in *Herodot.* ii. 63).

Parhaodd yr Aipht yn hir i fod yn enwog am ei gweithiau lliain. Dywedir wrthym: 'A meirch a ddygid i Solomon o'r Aipht, ac edafedd llin; marchnadyddion y brenin a gymerent yr edafedd llin dan bris' (1 Bren. x. 28). Darlunia y 'wraig ddyeithr' fel yn cyfarch y 'gwr ieuanc heb ddeall ganddo:' 'Mi a drwsiais fy ngwely â lleni, ac â cherfiadau a llieiniau yr Aipht' (Diar. vii. 16). Dywed Ezeciel am Tyrus: 'Lliain main o'r Aipht a symudliw oedd yr hyn a ledit i fod yn hwyl i ti' (xxvii. 7).

Mae yn debygol taw yn yr Aipht y dysgodd yr Israeliaid wneud lliain. Ymddengys y cyfeiria yr hanes canlynol at dymhor eu harosiad yn yr Aipht: 'A meibion Selah fab Judah oedd, Er tad Lechah, a Laadah tad Maresah, a theuluoedd tylwyth gweithyddion lliain main (בצ, *butz*), o dŷ Asbea' (1 Cron. iv. 21). Bwriedid yr edafedd lliain a gafodd Solomon o'r Aipht i gael ei wneud yn lliain gan rai o'i ddeiliaid. Yn y ganmoliaeth a rydd i'r 'wraig dda' dyma un o'i rhagoriaethau: 'Hi a rydd ei llaw ar y werthyd, a'i llaw a ddeil y cogail. Hi a wna liain main, ac a'i gwerth, a rhydd wregysau at y marsiandwr' (Diar. xxxi. 19, 24).

Ymddengys fod defnydd cyffredin yn cael ei wneud o liain er yn foreu gan yr Hebreaid. Hyd yn od ar eu dyfodiad o'r Aipht gwneid mawr ddefnydd o hono yn ngwneuthuriad y tabernacl, lleni yr hwn oedd o 'liain main cyfrodedd;' ac felly lleni arch y cyfamod, a'r drws, a'r cyntedd, a'r porth, yr oeddynt oll i fod o'r un defnydd (Ezec. xxvi. 1, 2, 31; xxvii. 9, 11–18). Ymddengys fod gwisg o liain nid yn unig yn un gyffredin, ond yr oedd hefyd yn un addurniadol a gwych. Dafydd, pan ddug yr arch mewn gorymdaith gogoneddus i Fynydd Sion 'oedd wedi ei ymwisgo mewn gwisg o liain main;' gwisgai hefyd 'ephod liain' (1 Cron. xv. 27). Mordecai, ar ei ddyrchafiad gan Ahasferus, 'a aeth allan o wydd y brenin mewn breninol wisg o rudd-goch, a gwyn, ac â choron fawr o aur, ac mewn dillad sidan (C. S., mein-llin) a phorphor' (Esth. viii. 15; gwel hefyd (Esa. iii. 23; Ezec. xvi. 10, 13). Yn nammeg y gwr goludog a Lazarus darlunia ein Harglwydd y gwr cyfoethog fel wedi ei 'wisgo mewn lliain main a phorphor' (Luc xvi. 19). Yn Llyfr y Datguddiad, Ioan, pan yn son am briodas yr Oen a'r eglwys dan y gydmariaeth o fenyw, a ddywed: 'A chaniatawyd iddi gael ei gwisgo â lliain main glân a dysglaer; canys y lliain main ydyw cyfiawnder y saint (Dat. xix. 8). At hyn yn ddiau mae y cyfeiriad yn Dat. vii. 13, 14, er na ddywedir hyny yn bendant.

LLIN, y cynyrch llysieuol hollol adnabyddus o ba un y gwneir lliain. Y son cyntaf am dano sydd genym yn yr Ysgrythyrau a geir yn Exod. ix. 31, lle yr adroddir i'r pla o genllysg, â pha un yr ymwelwyd a'r Aipht pan ballodd Pharaoh adael plant Israel i ymadael, 'guro y llin a'r haidd, canys yr haidd oedd wedi hedeg, a'r llin wedi hadu.' Yr oedd llin hyd yn od yn yr oesoedd boreuaf yn un o'r nwyddau hwsmonaeth a masnach pwysicaf yn yr Aipht, ac felly y mae yn bresenol.

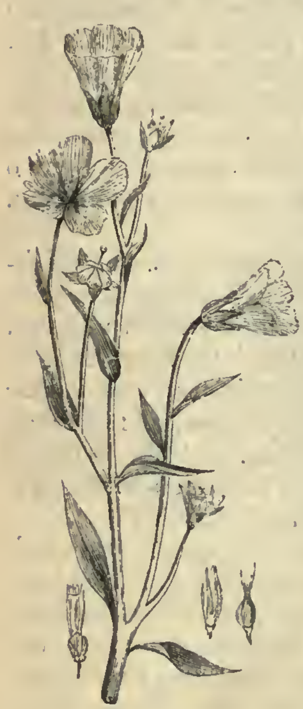

Y PLANIGYN LLIN.

Mae hinsawdd a daiar y wlad hono mor ffafriol i'w dyfiant fel y cyrhaedd y planigyn faintioli yno nad yw byth yn gyrhaedd yn Europe. Wrth ddarlunio y cystuddiau a ddygwyddent i'r Aipht, dywed Esaiah: 'Gwaradwyddir hefyd y rhai a weithiant fein-llin, a'r rhai a weuant rwydwaith' (xix. 9).

Yr oedd llin yn tyfu yn Nghanaan cyn i'r Israeliaid gyrhaedd meddiant o'r wlad hono. Dug Rahab y ddau wr a anfonasid gan Josua i ysbio y wlad 'i nen y tŷ, ac a'u cuddiasai mewn bolldeidiau llin, y rhai oedd ganddi wedi eu hysgafnu ar nen y tŷ' (Jos. ii. 6). Ymddengys ei bod yn arferiad yr amser hyn i daenu corsenau llin ar nenau gwastad y tai, er mwyn eu sychu yn yr haul.

Wrth dynu cymeriad gwraig dda dywed Solomon: 'Hi a gais wlan a llin, ac a'i gweithia â'i dwylaw yn ewyllysgar. Hi a rydd ei llaw ar y werthyd, a'i llaw a ddeil y cogail. Hi a wna liain main, ac a'i gwerth, ac a rydd wregysau at y marsiandwr' (Diar. xxxi. 13, 19, 24).

Sonir am *garth* (Barn. xvi. 9 ac Esa. i. 31) fel defnydd cyneuawl iawn ac hawdd ei ddifa gan dân. Am y Messiah dywed y prophwyd: 'Ni ddryllia gorsen ysig, a'r llin yn mygu nis diffydd' (Esa. xlii. 3); tosturia wrth saint gweinion a'u grasusau eiddil, ymddwyn yn dyner tuag attynt, cynorthwya, cadarnha, a chynnal hwynt.

LLOER, Y. Nid yw y lloer yn blaned fel ein daiar ni, neu Mercury, Venus, neu Jupiter, y rhai a deithiant o gwmpas yr haul, ond is-blaned (*satellite*) i'n daiar ni, ac yn symud o'i chwmpas mewn saith ar hugain o ddyddiau, saith o oriau, o thri a deugain o fynydau. Mae pellder ei chylch-lwybr oddiwrth y ddaiar yn 237,000 o filltiroedd, a theithia 2270 o filltiroedd yr awr. Mae yn symud nid yn unig bob mis o gylch y ddaiar, ond cyd-deithia a hi yn ei chylchdaith blyneddol o gwmpas yr haul, a'r ddwy yn troi o'i gwmpas fel eu canolbwynt addynawl cyffredin. Mae ei thryfesur, neu ei mesur trwy ei chanol, yn 2160 o filltiroedd, ac yn ganlynol mae hi yn llai na'r ddaiar, yr hon sydd ynghylch 3½ o weithiau yn fwy. Mae yn amgylchiad hynod fod y lloer, er ei bod yn troi ar ei hechel ei hun, yn dangos yr un wyneb bob amser i ni. Nid oes genym un wybodaeth am yr ochr arall.

Mae cyfansoddiad naturiol y lloer yn fwy adnabyddus i ni nac eiddo un o'r cyrph nefol eraill. Trwy gymhorth *telescopes* yr ydys yn canfod anwastadrwydd yn ei gwyneb, yr hyn nis gall fod ddim amgen na mynyddoedd a dyffrynoedd. Mae y mynyddoedd hyn yn lliosog iawn, ac y maent yn mawr wahaniaethu yn eu huchder, a cheir rhai mor uchel a 22,823 o droedfeddi, neu 1400 o droedfeddi yn uwch na Chimborazo yn yr Andes. Mae y rhan fwyaf o honynt yn darawiadol o unffurf a hynod yr olwg arnynt. Maent yn nodedig o liosog, yn enwedig tua rhan ddeheuol y wyneb, gan y cymerant i fynu y rhan fwyaf o hono, ac y maent bron i gyd ar lun cwpan, ond y mae i'r rhai mwyaf waelodion gwastad oddi mewn, oddiwrth y rhai y cyfyd yn gyffredin fryn bychan, serth, a chrwn. Mewn gair dygant i'r gradd perffeithiaf nodweddion mynyddau wedi eu cynyrchu gan dân mewnol, fel y gellir gweled yn agoriad cwpan-debyg Vesuvius, gyd â'r neillduolrwydd hynod hyn, fod gwaelodion llawer o'r safnau cwpan-debyg hyn yn lawer islaw gwyneb y lloer, gan fod y dyfnder mewnol yn ddwy neu dair gwaith yn fwy na'r uchder allanol—h.y., gellir ystyried safn cwpan-debyg y *volcano* fel simne ac y mae mwy o honi o'r golwg yn y gwaelodion obry nac sydd yn y golwg ar lan. Dug rhai o honynt arwyddion amlwg eu bod wedi eu hachosi gan ddefnyddiau mewnol wedi eu toddi gan dân a'u chwydu allan; ac y mae arwyddion diymwad o dawdd-ffrydiau yn dylifo allan yn mhob cyfeiryd, fel y gellir gweled trwy y *telescopes.* A'r hyn sydd yn mhellach yn hynod iawn yn naiareg y lloer yw fod yno ororau eang gwastad o dir, ac yn ymddangosiadol yn gynwysedig o laid dyfroedd wedi gwaelodi, serch nad oes yno un ymddangosiad o foroedd.

Nid oes dim cymylau yn y lloer, na dim i ddangos fod awyrgylch yn perthyn iddi. Mae yn rhaid gan hyny fod hinsawdd y lloer yn un hynod iawn; ceir pythefnos o wres angerddol, a mwy angerddol na cheir yn un rhan o'n daiar ni, ac yna bythefnos o oerni mwy ffyrnig na geir yn mhegynau y bellen ddaiarol hon. Efallai fod rhyw amgylchiadau yn sicrhau cyd-bwysedd yn yr hinsawdd, ac yn llinaru llymder eithafol yr hinsoddau; ond os oes rhyw ddylanwad o'r fath ar waith, rhaid ei fod yn gyfyngedig o fewn terfynau culion iawn.

Er fod yn rhaid fod gwyneb y lloer ac sydd tuag attom ni yn boeth iawn, etto nid ydym ni yn teimlo dim gwres oddi wrtho, ac nid yw yn *focus* adlewychwyr mawrion yn effeithio dim ar y gwres-fesurydd. Ymddengys gan hyny nad yw ei wres byth yn cyrhaedd ein daiar ni o gwbl.

Mae yn rhaid gwella llawer ar y *telescopes* cyn y gallwn ni ddisgwyl gweled arwyddion o drigolion, fel y dangosir hwynt gan adeiladau neu gyfnewidiadau ar wyneb y ddaiar. Oblegid diffyg awyr, fodd bynag, ymddengys yn anmhosibl y gall un ffurf o fywyd, tebyg i'r ffurfiau ar y ddaiar, fyw yno. Nid oes dim ymddangosiad o ddim fel gwellt neu lysiau, nac un cyfnewidiad yn y wyneb yr hyn a ellir, yn nhyb Syr John Herschel, yn deg ei briodoli i gyfnewidiad tymhorau (Herschel, *Outlines*, 239, 258, 261, 262).

Mae y lloer, fel y ddaiar, yn gorph tywyll (*opaque*, nid tryloew), a dysgleiria â phelydrau benthyg oddi wrth yr haul. Pan ddel y ddaiar, ar ei chylchdro yn y nefoedd, rhwng yr haul a'r lloer, syrth y lleuad i gysgod y ddaiar, a chan nad oes ganddi oleuni ei hun dyoddef ddiffyg oddiwrth fod pelydrau yr haul wedi cael eu rhwystro i'w chyrhaedd. O'r tu arall, pan ddel y lloer rhwng yr haul a'r ddaiar, mae yr haul a diffyg arno i drigolion ein pellen ni. Nid yw diffygion, fodd bynag, yn gyflawn, ond yn awr ac eilwaith; nid yn gyffredin ond yn rhanol, ac amrywiant yn eu heangder yn ol eangder y cysgod lle syrthio.

Y lloer yw prif achos trai a llanw y môr fel effaith deddf canolbwyntawl cyffredinol. Er fod y *tides* mewn rhan dan ddylanwad yr haul, cynyrchir hwynt yn benaf gan ddylanwad y lloer; adwaenir dylanwad yr haul trwy ei fod yn ychwanegu neu leihau ei gweithrediad mwy nerthol hi.

Mae wedi bod yn hen dyb sefydledig a chyffredinol fod gan wyneb y lloer ddylanwad ar y tywydd, ac y mae amryw brophwydoliaethau wedi cael eu syflaenu ar hyny; ond nid oes un prawf fod gan y lloer lawer i wneud â hin ein byd ni (Herschel, *Outlines*, 261).

Y lloer oedd prif fesurydd amser yn mhlith yr Hebreaid, a rheoleiddiai eu gwleddoedd, ynghyd â'u seremoniau a'u harferion eraill. Mae mynych gyfeiriad yn cael ei wneud at y newydd loerau (1 Sam. xx. 5; Ps. lxxxi. 3; Esa. i. 13, 14). Mae y Mandigoes, a llwythi negroaidd eraill, fel yr hen Hebreaid, yn mesur amser wrth y lloer.

Yn y Dwyrain, lle y teithia y lloer trwy awyr glir, ddigwmwl, dysgleiria yn brydferth dros ben, ac mewn canlyniad daeth yn foreu i fod yn wrthrych addoliad, ond dan wahanol enwau mewn gwahanol wledydd. Y lloer a addolid gan y Pheniciaid dan yr enw Astaroth—ffurf o eilun-addoliaeth i ba un yr ymddangosai'r Israeliaid yn hynod dueddol (Deut. iv. 19; xvii. 3; Barn. ii. 11, 13; x. 6; 1 Sam. vii. 3, 4; 1 Bren. xi. 5). Diau mai'r lloer a addolid gan weddill Judah, y rhai pan gaethgludwyd corph y genedl i Babilon, a ddiangasant i'r Aipht, ac yn enwedig y menywaid, a than yr enw Brenines y Nefoedd (Jer. xliv. 17–19, 25). Mae genym gyfeiriadau pendant at addoliad y lloer yn Arabia yn Job xxxi. 26–28.

Priodolid gwallgofrwydd yn hir i'r lloer, fel un o'i achosion. A dyna y rheswm dros y gair *lunatic* (lloerig), oddiwrth *luna*, y lloer; ond ystyrir y dybiaeth hon yn awr yn gamsyniad o eiddo yr anwybodus, a gwrthodir hi yn gyffredin gan feddygon.

LLONGAU a enwir yn aml yn yr Ysgrythyrau; ond er fod Canaan yn gyfleuedig wrth ben Môr y Canoldir, a chybelled a hyny mewn sefyllfa fanteisiol ar gyfer masnach, ni fu y bobl Hebreaidd erioed yn bobl a wnai lawer a morwriaeth. Y son cyntaf am longau yn yr Ysgrythyrau a geir yn ngwaith Jacob yn bendithio ei feibion: 'Zabulon a breswylia yn mhorthladdoedd y môr, ac efe a fydd yn borthladd llongau, a'i derfyn fydd hyd Sidon' (Gen. xlix. 13). Yr oedd Tyrus a Sidon er amserau boreuol yn llefydd o anturiaeth masnachol; ond er eu bod o fewn terfynau gwlad yr addewid, cadwasant eu hannibyniaeth, ac ni chawsant erioed eu gorchfygu gan yr Israeliaid. Ymroddai yr Hebreaid yn benaf i amaethyddiaeth; ond nid oedd modd i'r rhai a drigent ar hyd lan Môr y Canoldir beidio bod a rhyw gysylltiad â llongau. Yr ydym gan hyny yn cael Deborah yn achwyn ar rai o'r llwythau am aros yn ol ar adeg ymdrech fawr genedlaethol: 'Paham yr erys Dan mewn llongau? Aser a drigodd wrth borthladd y môr, ac a arosodd yn ei adwyau' (Barn. v. 17). Joppa oedd yr unig borthladd a feddienid gan yr Israeliaid ar Fôr y Canoldir (ac nid ydoedd hwnw na diogel na chyfleus), hyd nes i Herod adeiladu Cesarea, yr hwn a ddaeth i fod yn brif borthladd Palestina. O Joppa y darfu Jonah hwylio pan ffodd o wydd yr Arglwydd; ond yr oedd hyd yn od y llong yn yr hon y moriodd yn un baganaidd, ac nid Iuddewig (Jonah i. 3, 5, 6). Yn Cesarea y darfu Paul lanio pan yr ymwelodd a Jerusalem am y tro diweddaf (Act. xxi. 8), ac mae yn debygol taw o Cesarea y cymerodd long i Rufain (xxvii. 1, 3).

Mae efallai yn brawf nad oedd llawer a fynai'r Israeliaid â llongau oddiwrth y ffaith ddarfod i Hiram, brenin Tyrus, at yr hwn yr oedd Solomon wedi anfon, gyduno a'i gynygiad, ond dywedodd: 'Fy ngweision a'u dygant i waered o Libanus hyd y môr, a mi a'u gyraf hwynt yn gludeiriau ar hyd y môr, hyd y fan a osodych di i mi, ac yno y dattodaf hwynt' (1 Bren. v. 8, 9); ac y mae yn amlygiad cryfach fyth o'r un peth ddarfod i Hiram, ar ol i Solomon 'wneud llongau yn Ezion-geber,' wrth ben cangen ddwyreiniol y Môr Coch, i fyned i Ophir, 'anfon ei weision yn y llongau, y rhai oedd longwyr yn medru oddiwrth y môr, gyda gweision Solomon' (ix. 26, 27). Cynygodd Jehosaphat ar i gyffelyb fordaith gael ei chymeryd: 'ond nid aeth ei longau, canys drylliasant yn Ezion-geber' (xxii. 48).

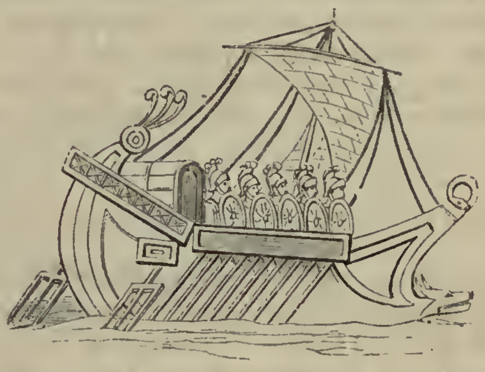

LLONG RUFEINIG.

Yn y T. N. yr ydym yn darllen am longau ar Lyn Gennesareth; ond mae yn debygol taw llestri pysgotta oeddynt. Yr oedd amryw o ddisgyblion ein Harglwydd yn bysgotwyr (Matt. iv. 18–22; Marc iv. 34, 35; viii. 10, 13; Ioan vi. 22, 24).

Mae genym hanes manwl ac i'r byw o fordaith Paul i Rufain yn Act. xxvii.; ond fel yr oedd hyn yn esampl o forwriaeth Groegaidd ac nid Iuddewig, nid oes un alwad arnom i wneud un sylw neillduol arni. Mae un amgylchiad, fodd bynag, nas medrwn ymgadw rhag sylwi arni. Ynghanol yr ystorm arswydus a'i goddiweddodd dywedir iddynt 'wneud cynorthwyon, gan wregysu y llong oddi dani' (xxvii. 17). Yr oedd hyn yn gynwysedig mewn cario rhaffau o gwmpas y llong er mwyn rhwystro y plancau i neidio o'u lle, a pheryglu diogelwch y llestr. Yr oedd yn un o neillduolion y darpariadau ar gyfer llongau yn yr hen amseroedd eu bod yn cario cynorthwyon (ὑποζώμαπα), fel ac i fod yn barod ar gyfer unrhyw gyfyngder a ddygwyddai eu gwneud yn angenrheidiol. *Frapping* y gelwir hyn gan forwyr yn y llynges Saisoneg, a dysgid hwynt bob amser pa fodd i *frappo* llong. Ond ni wneir defnydd agos mor gyffredin o'r dull hwn yn awr a chynt; ac ni chynysgaethir llongau yn bresenol â chynorthwyon neu *undergirders* wedi eu parotoi yn bendant ar gyfer y cyfryw ddyben. Yr oedd y llongau Russiaidd a gymerwyd yn y Tagus wedi eu cadw wrth eu gilydd yn y ffordd hon, oblegid eu hoed a'u cyflwr drwg. Yn mrwydr Navarino, yn 1827, darfu i'r llong rhyfel yr *Albion* dderbyn cymaint o niwed fel y gorfuwyd ei *frappo* hi. Torchwyd *chain cables* o dan ei gwaelod, y rhai a dynheid gan eraill a baswyd yn groes iddynt ar hyd ei hochrau, a dygwyd hi yn y cyflwr hyn i Portsmouth (Conybeare, ii. 311, 337).

LLW, haeriad difrifddwys, yn yr hwn y gwneir appel cynwysedig neu amlygedig at Dduw dros wirionedd yr hyn ddywedir, neu yr hyn ymrwymir ei wneud. Arferai yr hen baganiaid dyngu idd eu duwiau (Jos. xxiii. 7; Amos viii. 14; Zeph. i. 5; Adam, *Rom. Ant.* 226); ond yr oedd llwon i gael eu gwneud yn enw y gwir Dduw yn unig (Lef. xix. 12; Deut. vi. 13; Jer. iv. 2).

Yr oedd tyngu yn arferiad hen a chyffredin iawn, a chyfododd oddiar y duedd gyffredinol sydd mewn dynion i ddweud anwiredd (Gen. xxi. 23, 24, 31; xxiv. 3, 37; xxv. 33; xxvi. 28; xlvii. 31; l. 5, 25). Ymddengys y cymerid llwon ar bob achlysur, ac hyd yn od ar achlysuron dibwys.

Darlunir Duw yn aml fel yn myned i'w lw (Gen. xxii. 16; xxvi. 3; Exod. vi. 8; Ps. xcv. 11; Jer. xxii. 5; Act. ii. 30; Heb. vi. 13, 14, 17). Darlunir ef fel hyd yn od yn appwyntio ein Harglwydd i'w swydd fel offeiriad trwy lw (Ps. cx. 4; Heb. vii. 21). Noda hyn hefyd fel dyledswydd tuag atto ei hun (Esa. xlv. 23; lxv. 16; Jer. xii. 16).

Wrth dyngu llwon yn yr hen amseroedd nid oedd mae yn debygol un weithred neu seremoni heblaw adrodd y geiriau a amlygent yr ymrwymiad; ond ni gawn Abraham, pan y dododd ei was ar ei lw, yn gofyn am iddo osod ei law dan ei forddwyd (Gen. xxiv. 2, 3, 9); ac felly Jacob yr un modd (xlvii. 29, 31). Yr oedd codi y llaw tua'r nefoedd yn ffurf o dyngu (Gen. xiv. 22, 23; Deut. xxxii. 40; Dan. xii. 7; Dat. x. 5, 6).

Yn y T. N. cyfarfyddwn â haeriadau difrifddwys o'r un pwysigrwydd a llwon, yn enwedig gan yr apostol Paul, megis 'canys tyst i mi yw Duw' (Rhuf. i. 9; 1 Thess. ii. 5; Phil. i. 8); 'Duw a wyr' (2 Cor. xi. 11); 'Y gwirionedd yr wyf fi yn ei ddywedyd yn Nghrist' (Rhuf. ix. 1; 1 Tim. ii. 7); 'Duw a Thad ein Harglwydd ni Iesu Grist, yr hwn sydd fendigedig yn oes oesoedd, a wyr nad ydwyf yn dywedyd celwydd (2 Cor. xi. 31); 'Ac yr wyf yn galw Duw yn dyst ar fy enaid, mai er eich arbed chwi na ddaethum etto i Corinth' (1 Cor. i. 23).

Ond ymddengys fod tyngu llwon wedi dyfod yn arferiad gyffredin ac anwarantedig yn mhlith yr Iuddewon. 'Canys oherwydd llwon y gofidiodd y ddaear,' medd Jeremiah (xxiii. 10) — cydmariaeth llawn mynegiant. Cyfeiria Hosea hefyd at yr arferiad mewn iaith gondemniol gyffelyb. Yn yr adnodau hyn mae yn debygol y cyfeiriai y prophwydi at y defnydd cyffredin o lwon yn nghyfeillachau cyffredin bywyd, pan nad oedd un angen neu alwad am danynt. Ymddengys fod hon yn arferiad gyffredin yn y Dwyrain yn bresenol. 'Mae pob sect a dosparth yn y wlad,' medd y Parch. J. L. Porter, cenadwr yn Damascus, 'yn yr arferiad barhaus o ddefnyddio enw Duw yn eu cyfeillach gyffredin. Mae tyngu yn arferiad gyffredinol; mae pob brawddeg braidd yn gydfynedig a llw o ryw fath. Yn yr ystyr yma mae tebygolrwydd mawr yn eu cyfarchiadau a'u siarad cyffredin i'r hyn gawn ni yn yr Ysgrythyrau. Gwelir esamplau o'r defnydd hyn o enw Duw mewn siarad cyffredin' (Ruth i. 17; 1 Sam. iii. 17; 2 Sam. iii. 9; 1 Bren. ii. 23). Yn nghyffredinolrwydd yr arferiad mae genym ryw esponiad ar gwymp Pedr: 'Yna y dechreuodd regu a thyngu, gan ddywedyd, Nid adwaen i y dyn yma yr ydych chwi yn dywedyd am dano' (Marc xiv. 71).

Yn amser ein Harglwydd yr oedd yr Iuddewon yn yr arferiad o dyngu i wrthrychau eraill heblaw y Duw Goruchaf, ac ymddengys y tybient fod tyngu iddynt yn weithred llai difrifddwys, ac efallai yn llai rhwymedigol na thyngu i Dduw (Matt. xxiii. 18–22). Yn awr, mae yn amlwg taw y fath lwon ar rhai hyn a gondemnid gan ein Harglwydd, yn gystal a thyngu mewn siarad cyffredin. 'Na thwng ddim; nac i'r nef, canys gorseddfa Duw yw hi; nac i'r ddaear, canys troedfainc ei draed ydyw; nac i Jerusalem, canys dinas y brenin mawr ydyw. Ac na thwng i'th ben, am na elli wneud un blewyn yn wyn, neu yn ddu. Eithr bydded eich ymadrodd chwi, ië, ië; nage, nage: oblegid beth bynag sydd dros ben hyn, o'r drwg y mae' (Matt. v. 34–37). Mae geiriau Iago i'r un dyben: 'Eithr o flaen pob peth, fy mrodyr, na thyngwch, nac i'r nef, nac i'r ddaiar, nac un llw arall, eithr bydded eich ië chwi yn ië, a'ch nage chwi yn nage, fel na syrthioch i farnedigaeth' (Iago v. 12).

LLYFRAU a enwir gyntaf yn yr H. D. yn Job xix. 23, ac yn Exod. xvii. 14; ar ol hyn cyfarfyddir â'r gair yn awr ac eilwaith yn Mhum Llyfr Moses a llyfrau olynol yr Ysgrythyr. Ysgrifenid hwynt gynt ar fath o bapyr a wneid o gorsen a elwid papyrus, yr hwn a dyfai, digonedd o honi, yn yr Aipht; ond mewn canlyniad i waith un o'r Ptolemys yn gwarafun i bapyr gael ei werthu o'r wlad, oblegid cenfigen at Eumenes, brenin Pergamus, yr hwn oedd yn cynyg cystadleu ag ef yn ngorwychder ei lyfrgell, mabwysiadwyd amryw ffyrdd o barotoi crwyn ar gyfer ysgrifenu arnynt, a dyna paham y gelwid hwynt yn Pergamena, ac yn Saisoneg *parchment.* Gelwid hwynt weithiau hefyd yn Groeg yn *μεμβράνα* (2 Tim. iv. 13). Mae y rhan fwyaf o'r llawysgrifau sydd ar glawr wedi eu hysgrifenu ar *parchment;* ychydig ar y papyrus (Adam, *Rom. Antiq.* 470).

Os byddai y llyfr yn fawr, yr oedd wrth reswm yn gynwysedig o nifer o ddarnau o papyrus neu grwyn wedi eu cysylltu ynghyd. Nid yn aml yr ysgrifenid ar bob tu i'r dail, etto gwneid hyny weithiau (Ezec. ii. 9, 10; Dat. v. 1).

Gan fod y papyr a wneid o'r papyrus yn frau er yn ystwyth, mabwysiadwyd yn naturiol y dull o'u plygu neu eu *rollo* o gwmpas dau bren, un yn mhob pen i'r ddalen. Gwnai y darllenydd 'ddadblygu neu *unrollo* y llyfr' (*ἀναπτύξας τὸ βιβλίον*) hyd at y fan y dewisai ddarllen; a phan fyddai wedi darllen cymaint ag ewyllysai, gwnai ei gau, neu ei blygu, neu ei '*rollo* yn ol' (*πτύξας τό βιβλίον*), yr un fath ac y gwneir â *map* genym ni (Luc iv. 17, 20). Oddiwrth hyn y daeth y gair *volume*—rhol, neu beth wedi ei rolian i fynu (Ps. xl. 7).

Weithiau byddai y dail a rolid i fynu ac a rwymid â llinyn yn cael eu selio (Esa. xxix. 11; Dan. xii. 4), ac weithiau, fel yr ymddengys, ag amryw seliau, un ar ol y llall (Dat. v. 1, 2, 5, 9; vi. 1–12; viii. 1).

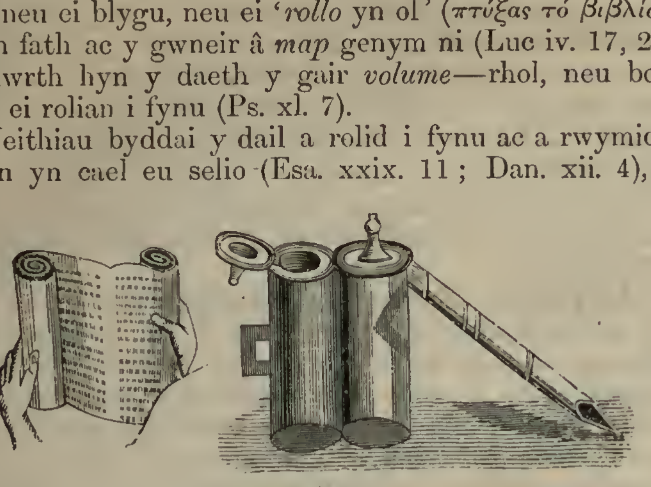
LLYFR.

Yr oedd llyfrau hefyd a ysgrifenasid ar goed, plwm, efydd, neu ifori. Cysylltid y rhai hyn ynghyd gan ddolenau yn y cefn, trwy y rhai y gyrid gwialen yr hon a ddefnyddid i'w cario (Jahn, 44, 45).

Er fod y gair Saisonig *book* yn gyfieithiad eithaf priodol o'r gair *βιβλίον*, etto gan fod llyfrau yr hynafiad yn wahanol iawn mewn ffurf a gwneuthuriad oddiwrth ein rhai ni, cawn nad yw y gair Saisonig *llyfr* yn gyfieithiad priodol o'r gair Groeg *βιβλίον*. Felly gwnai y geiriau, Dat. vi. 14, os wedi eu cyfieithu, 'A'r nef a aeth heibio fel *llyfr* wedi ei blygu ynghyd,' drosglwyddo i'r darllenydd Saisonig (a Chymreig hefyd o ran hyny) syniad annealladwy a gwrthun, er nas gall dim drosglwyddo drychfeddwl mwy eglur na'r geiriau gwreiddiol, gan fod llyfrau yr hynafiaid yn gynwysedig o *scrolls* hirion, yn gyffredin o *barchment*, wedi eu gwnio neu eu glydio ynghyd. Darfu y cyfieithwyr Saisonig, gan hyny, yn briodol ddefnyddio y gair mwy cyffredin *scroll*, yr hwn a drosglwydda yn berffaith ystyr y gair gwreiddiol.

Etto, mae y gair *βιβλίον* yn Dat. v. 1 wedi cael ei holl gamgyfieithu yn *llyfr* gan ein cyfieithwyr: 'Ac mi a welais yn neheulaw yr hwn oedd yn eistedd ar yr orseddfainc, *lyfr* wedi ei ysgrifenu oddi fewn ac oddi allan.' Wrth y gair olaf y deallai darllenydd cyffredin y rhwymiad, yr hwn, gyda ni, nid yw yn briodol iawn i ysgrifenu arno; ac nid allai gynwys mwy na'r hyn ellid ysgrifenu ar un ddalen ychwanegol, pe dygwyddai y llyfr fod yn gynwysedig o fil o ddail. Yn awr nid yn aml yr ysgrifenid ond ar un wyneb i'r ddalen, a elwir yma yn *oddi fewn*, yn *scrolls* hirion neu lyfrau yr hynafiaid, oblegid troid yr ochr hono oddi fewn wrth wneud y llyfr i fynu. Pan fyddai un o'r rholau hyn wedi eu hysgrifenu ar bob tu i'r ddalen, cynwysent ddau cymaint a phe buasent wedi cael eu hysgrifenu ond ar un wyneb i'r ddalen yn unig. Prif amcan Ioan wrth enwi yr amgylchiad yma ydoedd arwyddo fod y rhol neu y *scroll* yn orlawn o hyfforddiad, ac nad oedd ei chynwysiad i gael ei fesur wrth ei maint (Campbell, *Gospels*, i. 46).

Llyfr seliedig ydyw un y mae ei gynwysiad yn ddirgel; ac arwydda agoriad neu doriad y seliau gyflawniad bwriadau Duw ac sydd yn gynwysedig ynddynt.

Bwyta llyfr yw ystyried ei gynwysiad yn ofalus, ei ddeall yn drwyadl, a llanw y meddwl a'i syniadau, fel pe byddai yn rhan a chyfran o'i gyfansoddiad.

Mae pobl y dyddiau presenol, yn gynefin â lliosogiad llyfrau trwy y gelfyddyd o argraphu, ac yn byw mewn amseroedd pan y mae y rhan fwyaf o bobl ddeallus yn meddu llyfrgell, yn agored i ffurfio gau syniadau yn nghylch cyflwr yr hynafiaid gyda golwg ar y matter hwn. Gyd ag anhawsder, yn enwedig yn yr hen amseroedd boreuol, y lliosogid llyfrau, a chaent eu cyhoeddi trwy gael eu darllen allan i gynnulleidfaoedd yn hytrach na thrwy'r ffordd ddeir a chostus o ysgrifenu copiau (Rawlinson in *Herodot.* i. 42). Dywedir y gwnai Homer adrodd yn gyhoeddus ei gyfansoddiadau, ac y darllenai Herodotus yn gyhoeddus ei hanesyddiaeth yn Athen, ac yn bosibl mewn lleoedd eraill (Rawlinson in *Herodot.* i. 16, 17). Mae genym amryw esamplau o hŷn yn yr Ysgrythyrau, megis yn Exod. xxiv. 7; Deut. xxxi. 9, 11–13; Jos. viii. 32–35; 2 Bren. xxiii. 2; Neh. viii. 1–13, 18). Yr oedd darlleniad cyhoeddus o lyfrau y pryd hwnw yn ffordd fwy effeithiol o daenu gwybodaeth na'u copio a'u darllen yn ddirgel.

LLYFFANT. Mae y llyffant cyffredin mor gwbl adnabyddus fel nad yw yn gofyn am un darluniad. Ond y mae amryw amrywiaethau o'r rhywogaeth hon o ymlusgiaid. Trigianant lefydd gwlyb, corsog, ac ymylon llynoedd, i'r rhai y neidiant yn aml gan nofio ar ol trychfilod, abwydod, a mân bysgod. Yma yr ymgyplant ac y dodwant eu hwyau. Prin y gellir dweud eu bod yn cerdded; neidio a nofio ydyw eu dull cyffredin o symud o un man i'r llall—neidio ar y tir, a nofio ar y dwfr. Gwasanaetha un rywogaeth o honynt fel ymborth i ddyn, ac y mae y rhan fwyaf o honynt yn syrthio yn ysglyfaeth i'r creaduriad mwy a fynychant leoedd corslyd.

Yr unig son am lyffaint a geir yn yr H. D. sydd yn hanes plauau yr Aipht: 'Yr Arglwydd hefyd a ddywedodd wrth Moses, Dywed wrth Aaron, Estyn dy law a'th wialen ar y ffrydiau, ar yr afonydd, ac ar y llynoedd; a gwna i lyffaint ddyfod i fynu ar hyd tir yr Aipht. Ac Aaron a estynodd ei law ar ddyfroedd yr Aipht; a'r llyffaint a ddaethant i fynu, ac a orchuddiasant dir yr Aipht' (Exod. viii. 5, 6). Pa rywogaeth o lyffaint a ddefnyddiwyd ar yr achlysur hwn i gosbi'r Aiphtiaid sydd anmhosibl penderfynu; diau eu bod yn rhywogaeth

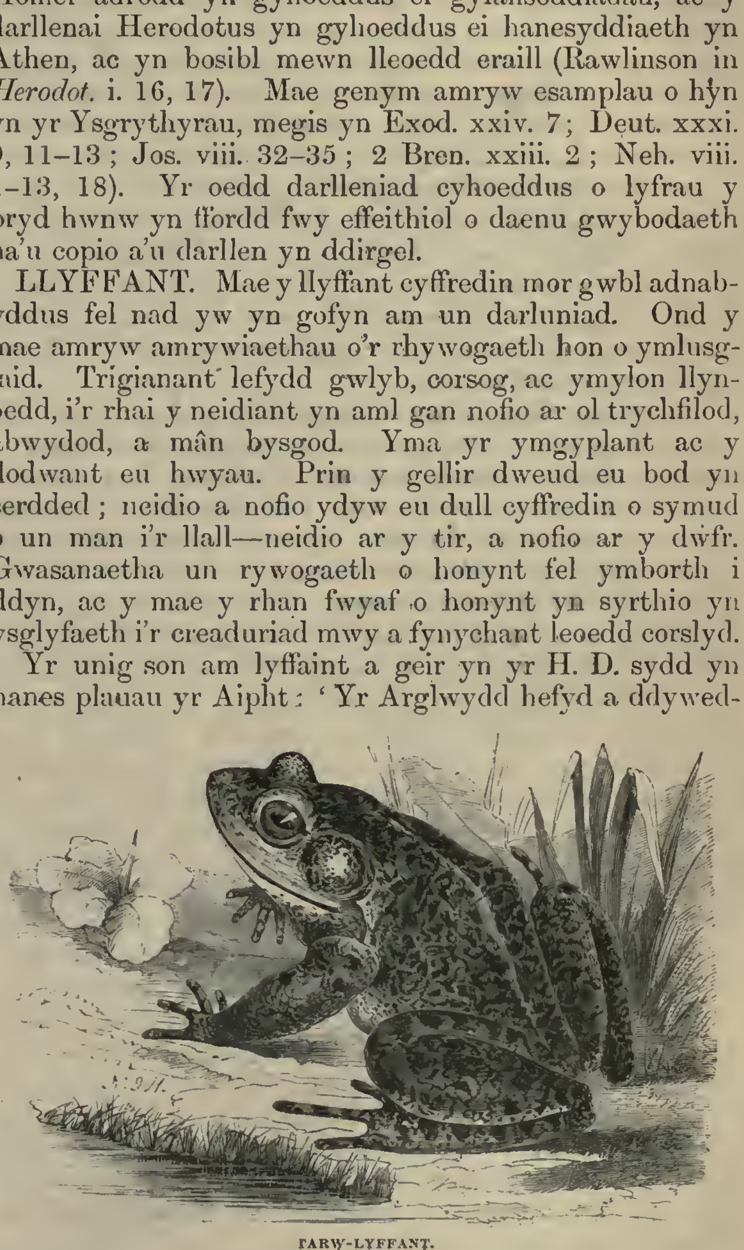
TARW-LYFFANT.

eithaf gyffredin yn yr Aipht. Nid oes genym ond un cyfeiriad yn unig at yr ymlusgiad hwn yn y T. N.: 'Ac mi a welais dri yspryd aflan tebyg i lyffaint yn dyfod allan o safn y ddraig, ac allan o safn y bwystfil, ac allan o enau y gau-brophwyd' (Dat. xvi. 13).

LLYGAD, offeryn gweled. Mae yn offeryn cywrain ac amrywran iawn. Er fod pob rhan o'r cyfansoddiad dynol yn rhyfeddol, efallai taw y llygad ydyw y mwyaf rhyfeddol o honynt i gyd. Rhydd i anifeiliaid, ac yn enwedig i ddyn, fath o holl bresenoldeb. Trwyddo galluogir ef i weled gwrthrychau, nid yn unig yn uniongyrchol o'i flaen ac o'i gwmpas, ond cybelled a chanoedd a miloedd, ac hyd yn od biliynau, o filltiroedd (oblegid y cyfryw ydyw pellder yr haul, y lloer, a'r ser) a hyn oll trwy offeryn distadl o ran maintioli, ac heb gyfaddasrwydd ymddangosiadol yn ei wneuthuriad a'r gyfer hyny, oddieithr cybelled ac y mae hyn mewn cydffurfiad â deddfau sefydledig natur. Mae hefyd gyfaddasiad a chyfnewidiad rhyfeddol yn llygaid gwahanol ddospeirth a graddau creaduriaid ar gyfer y gorchwylion sydd ganddynt i'w cyflawni, ac i'r amgylchiadau yn mha rhai eu cyfleir. Braidd mae'n bosibl i ddychymygu un prawf mwy eglur a chadarnhaol o wybodaeth, doethineb, bwriad, a gallu creadigol na'r llygad fel y mae wedi ei gyfnewid mewn amrywiol ffyrdd mewn dyn ac yn ngwahanol ddospeirth yr is greaduriaid.

Fel y mae llygaid yn ddefnyddiol, nid yn unig fel offerynau gweled, ond er mwyn amlygu serchiadau y meddwl, megis cariad, tosturi, digofaint, &c., gwneir mawr ddefnydd o honynt mewn iaith ffigurol. Priodolir hwynt yn ffigurol i Dduw i ddynodi perffeithderau ei natur a gweithredoedd ei lywodraeth. Er mwyn amlygu ei wybodaeth, dywed Solomon: 'Yn mhob man y mae llygaid yr Arglwydd, yn canfod y drygionus a'r daionus' (Diar. xv. 3). I amlygu ei santeiddrwydd, dywed Habacuc: 'Ydwyt lanach dy lygaid nag y gelli edrych ar ddrwg; ac ni elli edrych ar anwiredd' (Hab. i. 13). 'Canys rhan yr Arglwydd,' medd Moses, 'yw ei bobl, a chadwodd ef fel canwyll ei lygad' (Deut. xxxii. 9, 10): gwyliodd drostynt gyd â'r gofal mwyaf, a diogelodd hwynt rhag pob perygl: 'Cyfarwyddaf di, a dysgaf di yn y ffordd yr elych: a'm llygad arnat y'th gynghoraf' (Ps. xxxii. 8): Myfi, yr hwn wyf yn gweled pob peth, yr hwn sydd yn gweled dygwyddiadau a'u holl ganlyniadau, a'th gyfarwydda ac a'th ddiogela yn llwybr dyledswydd a dedwyddwch.' 'A phan estynoch eich dwylaw, mi a guddiaf fy llygaid rhagoch' (Esa. i. 15): Ni sylwaf ar eich gweddiau, ac ni chaniataf yr hyn a geisiwch gan nad pa gymaint bynag fyddo ei eisiau arnoch. 'Wele lygaid yr Arglwydd ar y deyrnas bechadurus.' 'A gosodaf fy ngolwg yn eu herbyn er drwg, ac nid er da iddynt' (Amos ix. 4, 8): efe a ddengys ei ddigofaint yn y barnedigaethau a dywallt arnynt am eu hanwiredd.

Arwydda llygaid, pan briodolir hwynt yn ffigurol i ddyn, ei feddwl, ei ddeall, neu ei farn, ac hefyd ei serchiadau. 'Mae llygaid y doeth,' medd Solomon, 'yn ei ben' (Preg. ii. 14). Mae yn sylwi ar bethau o'i gwmpas, ac yn troi ei sylwadau i ddyben da er rheoli ei ymddygiad: 'Ond llygaid y ffyliaid sydd yn nghyrau y byd' (Diar. xvii. 24). Nid yw yn canfod yr hyn sydd fwyaf angenrheidiol, a'r hyn â berthyn iddo yn benaf i'w gwybod; mae ei feddyliau yn wag a gwasgaredig; meddylia am, ac ymyraeth â phethau na pherthyn iddo: 'Rhoddes Duw iddynt yspryd trwmgwsg, llygaid fel na welent, a chlustiau fel na chlywent' (Rhuf. xi. 8)—h.y., cyneddfau naturiol i amgyffred, ac hyd yn od gwybodaeth naturiol o bethau dwyfol, heb dderbyn un math o argraph oddi wrthynt. 'Y mae cenedlaeth, O mor uchel yw ei llygaid! a'i hamrantau a ddyrchafwyd' (Diar. xxx. 13). Bod 'yn ddoeth yn ein golwg ein hunain' a bod 'yn lan yn ein golwg ein hunain' yw bod felly yn ein tyb ein hunain, ac heb fod felly mewn gwirionedd (Diar. iii. 7; xxx. 12).

LLYTHYR. Epistol ysgrifenedig oddiwrth un person at un arall. Mae yn debygol fod gohebu trwy lythyrau yn beth ac fu yn hir cyn dyfod i arferiad, ac efallai i ragor o amser fyned heibio cyn iddo ddyfod yn un gyffredin. Nid oes genym hanes fod y patrieirch yn ysgrifenu llythyrau, er i rai o honynt fod yn hir yn ysgaredig oddiwrth eu gilydd; megis Isaac yn Nghanaan, a Jacob yn Mhadanaran, ac Esau efallai yn Idumea, a Jacob wedi hyny yn Nghanaan, a'i ddewis fab Joseph yn yr Aipht; ac etto mae yn rhaid y teimlent awydd yn aml i glywed am hynt eu gilydd. Cenadau oedd yn gorfod gwneud y tro yn lle llythyrau. Y son cyntaf am lythyr a gawn yn yr Ysgrythyrau sydd yn 2 Sam. xi. 14: 'A'r bore yr ysgrifenodd Dafydd lythyr at Joab, ac a'i hanfonodd yn llaw Urias. Ac efe a ysgrifenodd yn ei lythyr, gan ddywedyd, Gosodwch Urias ar gyfer wyneb y rhyfelwyr glewaf, a dychwelwch oddiar ei ol ef, fel y tarawer ef, ac y byddo marw.' Gweithred anfad i'r eithaf ydoedd hon, ac yn un ac yr oedd yn ofynol ei chuddio yn ddirgel. Efallai nad oedd ysgrifenu llythyrau y pryd hyny yn beth anarferol iawn; ond efallai taw yr amgylchiad hyn ei hun a arweiniai Dafydd i wneud defnydd o hono. Nid yw methiant hynod ei amcan yn anheilwng o sylw. Mae Duw wedi cyhoeddi ei bechod, yn ei holl raddau, yn ngwyneb haul a chlust y byd. Mae wedi cael ei gofnodi mewn cant o ieithoedd, ac fe'i darllenir, fe'i clywir gan 'bob llwyth, ac iaith, a phobl, a chenedl,' hyd ddiwedd amser.

Yr enghraifft nesaf a gawn ni o ysgrifenu llythyr sydd un gwarthus o ddrwg. Jezebel, gwraig Ahab, un o freninoedd gwaethaf Israel, 'a ysgrifenodd lythyrau yn ei enw, ac a'u seliodd â'i sel ef, ac a anfonodd y llythyrau at yr henuriaid, ac at y penaethiaid oedd yn ei ddinas yn trigo gyda Naboth.' Yr oedd Ahab yn dymuno meddu gwinllan Naboth, yr hwn, fodd bynag, a nacaodd ei rhoi iddo; ac yn awr hi a ysgrifenodd attynt 'i osod dau wr, o feibion y fall, i dystiolaethu yn ei erbyn ef, gan ddywedyd, Naboth a gablodd Dduw a'r brenin; ac yna i'w gario allan a'i labyddio;' yr hyn oll a wnawd yn ol ei gorchymyn (1 Bren. xxi. 1–16). Mae yn alaethus meddwl taw dyma oedd rhai o gynyrchion boreuaf ysgrifenu llythyrau.

Rhwng yr amser yma a chaethiwed Babilon yr unig goffa a gawn ni yn yr H. D. am lythyrau sydd am yr hyn ysgrifenwyd gan frenin Syria at Naaman (2 Bren. v. 5–7); gan Jehu mewn perthynas i blant Ahab (x. 1–7); gan Sennacherib, brenin Assyria, 'yn cablu Arglwydd Dduw Israel' (2 Cron. xxxii. 17); gan Berodach-Baladan, brenin Babilon, yn talu parch i Hezeciah (2 Bren. xx. 12); gan Hezeciah at lwythau Israel (2 Cron. xxx. 1, 6); gan Jeremiah at y caethion yn Babilon; a chan Semaiah, un o'r caethion hyn, at ei gydwladwyr yn Jerusalem (Jer.

xxix. 1, 25). Nid yw yn anheilwng o sylw i'r oll, ond dau, o'r llythyrau hyn gael eu hysgrifenu gan freninoedd, a'r rhai hyny o wahanol wledydd—Israel, Judah, Syria, Assyria, a Babilon. Gwna hyn braidd beri i ni feddwl fod y gallu i ysgrifenu llythyrau yn gyfyngedig i dywysogion neu eu hysgrifenwyr.

Ar ol dychweliad yr Iuddewon o Babilon mae hânes am lythyrau yn llyfrau Ezra, Nehemiah, ac Esther. Maent wedi eu hysgrifenu at, neu oddiwrth lywodraeth Persia, i ba un yr oedd yr Iuddewon yn awr yn ddarostyngedig (Ezra iv. 6–8, 11–24; v. 5–17; vii. 11–26; Neh. ii. 7–9; Esth. iii. 12–15; viii. 7–14), o dan ba ddosparth y gellir hefyd efallai gynwys ix. 20–32. Mae son am lythyrau hefyd yn Neh. vi. 5, 17–19, y rhai, er nad at, nac oddiwrth y llywodraeth, a broffesent fod yn dwyn perthynas ag achosion cyhoeddus. Nid oes genym un esampl o lythyrau *private* yn paso rhwng y caethion yn Babilon a'u cyfeillion a'u brodyr yn Judea, er, pe buasai ysgrifenu llythyrau yn beth cyffredin, gallesid dysgwyl y buasai llawer o ohebu yn cael ei gario yn mlaen rhyngddynt.

Erbyn y cyfnod Cristionogol yr oedd yr arferiad o ysgrifenu llythyrau wedi dyfod yn gryn lawer mwy cyffredin. Mae genym nid yn unig nifer o gyfeiriadau yn y T. N. at lythyrau, megis yn Act. ix. 2; xv. 23; xxiii. 25; xxviii. 21; 1 Cor. xvi. 2; ond mae genym nifer o lythyrau wedi eu hysgrifenu gan yr apostolion Paul, Iago, Pedr, Ioan, a Judas (y mwyafrif o honynt ar y cyntaf yn ddynion anllythyrenog), wedi eu danfon at eglwysi a chyfundebau, ac hefyd at bersonau—megis Timotheus, Titus, Philemon, Gaius, a'r arglwyddes etholedig—yn cynwys nid yn unig lawer o hyfforddiad athrawiaethol ac ymarferol, ond yn anadlu y syniadau caredicaf o ymlyniad personol—amgylchiad a deifl ddyddordeb arbenig o'u cwmpas.

Mae y ddyfais o ysgrifenu llythyrau yn un o'r gwerth a'r pwys mwyaf. O! y fath amddifadrwydd, pryder, galar, a raid fod wedi cael ei ddyoddef yn aml pan ysgerid teuluoedd, perthynasau, a chyfeillion; diau eu bod tu hwnt i un dychymyg o'n heiddo ni. Cydmarer â hyn sefyllfa bresenol pethau yn y wlad hon, lle mae llawer o filiynau o lythyrau yn myned trwy y llythyrdy, a lle mae perthynasau a chyfeillion, gan nad yn mha ran bynag o'r byd y byddont, yn meddu cyfleusderau aml a rheolaidd i ohebu â'u gilydd.

2. Dysgeidiaeth, gwybodaeth o ystyr gair Duw (Ioan vii. 15). 3. Sefyllfa allanol pethau. Am hyny y gelwir enwaediad yn y cnawd yn enwaediad yn y llythyren (Rhuf. ii. 29). Gelwir cyflawniad allanol o seremoniau Moses, gwasanaeth allanol Duw, neu rodio yn ol ein gwyniau llygredig, yn hender y llythyren (Rhuf. vii. 6).

M

MA'ACHAH, rhan o Syria. [ARAM.]

MAAL'AH ACRAB'BIM—h.y., esgynfa Acrabbim—yn cael ei alw felly ar gyfrif y lluoedd seirph ac yscorpiynau a fynychent y lle. Yr un lle efallai yw Acrabbim ac Acrabatene yn ngwlad Edom, ac a elwir yn awr yn Akabah, wrth ben cangen ddwyreiniol y Môr Coch (Num. xxxiv. 4; Jos. xv. 3).

MABWYSIAD, sydd naill ai—yn 1. *Naturiol*, pan y cymer un blentyn un arall i'w deulu, ac yr ymddyga tuag atto fel ei blentyn ei hun. Yn y dull hwn y gwnaeth merch Pharaoh fabwysiadu Moses (Exod. ii. 9), a Mordecai Esther (Esth. ii. 7). Ni ddefnyddir y gair byth yn yr ystyr hyn yn yr Ysgrythyr. 2. *Cenedlaethol*, pan y cymer Duw genedl gyfan i fod yn bobl neillduol iddo ei hun, ac yn arfer gofal a llywodraeth neillduol drostynt, ac yn cyfranu iddynt lawer o ordinhadau a breintiau eraill. Perthynai y math hwn o fabwysiad i'r Iuddewon am 1500 o flyneddau, gan taw hwy a gyfansoddent unig eglwys weledig Duw ar y ddaiar (Rhuf. ix. 4). 3. *Ysprydol*, pan y mae dynion pechadurus, y rhai oeddynt blant digofaint wrth natur, trwy gredu yn Nghrist, yn cael eu derbyn yn rasusol gan Dduw i'w deulu, sef yr eglwys anweledig (Ioan i. 12), ac i gymundeb agos â'r Tad, y Mab, a'r Yspryd Glân, ac ag angelion a chydseintiau; yn cael eu caru, eu dysgu, eu llywodraethu, eu ceryddu, eu diogelu, a'u diwallu ganddo Ef; ac yn cael eu gwneud yn etifeddion teyrnas a gogoniant tragywyddol. Dyma fabwysiad mae'r saint wedi ei dderbyn; ac o ba un y mae yr Yspryd Glân yn preswylio ynddynt fel yspryd gras a deisyfiad, a'u hymarweddiad santaidd eu hunain, yn brofion diamheuol (Rhuf. viii. 15–18; Gal. iv. 6, 7; 1 Ioan iii. 1–2). 4. *Nefol*, pan y ca y saint, ar ol eu cyfodi oddiwrth y meirw, eu cydnabod yn y dydd diweddaf fel plant Duw, a chael clywed y wobrwy o etifeddiaeth dragywyddol yn cael ei chyhoeddi ar glyw pawb, a chael myned i mewn, enaid a chorph, i gyflawn feddiant o honi (Matt. xxv. 34–46). Am hyn mae y saint yn dysgwyl yn awr (Rhuf. viii. 23).

MACEDO'NIA, gwlad eang ar y gogledd-ddwyrain o Groeg. Yr oedd Mœsia ar y gogledd iddi, Thrace a'r Môr Ægean ar y dwyrain, Ilyricum ac Epirus ar y gorllewin, a Thessaly ar y dehau. Poblid hi gan rif dirfawr o lwythau, y rhai, feddyliem, oeddynt gan mwyaf wedi disgyn oddi wrth Cittim, mab Jafan. Yr oedd Macedonia wedi bod mewn bodolaeth am dros 400 o flyneddau, pan yr ychwanegodd Philip Thessaly, ynghyd â rhan o Epirus ac Albania, at ei diriogaethau. Gwnaeth ei fab Alexander ei hun yn feistr ar Groeg, ac ymerodraeth Persia, a rhan o'r India. Drylliwyd ei ymerodraeth yn fuan yn ddarnau; a darfu Macedonia, ar ol bod yn deyrnas am yn agos i 646 o flyneddau, syrthio i ddwylaw y Rhufeiniaid yn O.B. 3856. Pan ranwyd yr ymerodraeth Rufeinig syrthiodd Macedonia i ran ymerawdwr y Dwyrain. Ar ol iddi fod yn ddarostyngedig i'r Rhufeiniaid dros 1500 o flyneddau, syrthiodd yn 1357 i ddwylaw y Tyrciaid; y rhai ydynt ei meistri presenol. Thessalonica, Amphipolis, Philippi, Berea, Pela, &c., oeddynt rai o'i phrif drefydd. Darfu i weledigaeth gyfarwyddo Paul i bregethu yr efengyl yn y wlad hon: gwnaeth yntau hyny gyda llwyddiant mawr: credodd llaweroedd, gan droi at yr Arglwydd. Yr oedd Cristionogion Macedonia yn mlaenllaw iawn yn eu haelioni tuag at y saint tylodion yn Jerusalem, a thuag at angenion yr apostol Paul, ac yn eu hunan-gyflwyniad selog i wasanaeth Crist (Act. xvi. 9–40; xvii. 1–14; xx. 1–6; 2 Cor. viii. 1–5; xi. 8, 9). Er gwaethaf ymosodiadau y Goths, y Bulgars, ac eraill, yn gystal a gormes arswydus y Tyrciaid, mae Cristionogaeth yn parhau yma hyd y dydd heddyw, ond wedi ei dirfawr lygru gan Eglwys Groeg.

MADDEU, dileu, symud euogrwydd pechod, fel na raid gweinyddu y gosb ydoedd wedi haeddu. Mae Duw yn maddeu pechod pan yn cyfiawnhau, pan, trwy gyfiawnder cyfrifedig ei Fab, y mae yn symud y cyhuddiad deddfol o bechod yn erbyn dynion, ac yn eu rhyddhau oddiwrth ddedfryd gondemniol neu felldith y gyfraith doredig (Ps. ciii. 3; Rhuf. iii. 24–26; v. 6–11; Eph. i. 7); neu pan, fel tad, yr amlyga iddynt yn fwyfwy eu maddeuant, ac y symud eu heuogrwydd, fel ac y dygid ef yn eu herbyn gan y ddeddf fel rheol bywyd; ac y rhyddha hwynt oddiwrth geryddon tadol (Matt. vi. 12; 2 Sam. xii. 13); neu pan y gwna, fel barnwr, y dydd diweddaf gyhoeddi eu maddeuant, a phan fydd holl ffrwythau pechod wedi cael eu symud oddi wrthynt am byth (Act. iii. 19); neu pan, fel llywodraethwr Israel, y gwnaeth symud eu cystuddiau allanol (2 Cron. vii. 14). Mae Duw yn maddeu pechodau, ac hyd yn od y pechod yn erbyn yr Yspryd Glân, o ran yr euogrwydd, neu y cyhuddiad o hono gan y gyfraith, er gweini cosb dragywyddol (Esa. lv. 7; Matt. xii. 31, 32). Ond weithiau gomedd faddeu pechodau mawrion eraill, gyda golwg ar y gosb neu y cerydd allanol o'u herwydd. Ni wnai faddeu pechod Moses ac Aaron, a'r Israeliaid eraill, fel ac i adael iddynt fyned i wlad yr addewid. Ac ni wnai faddeu pechod Manasseh, nes ag i beidio tywallt ei farnedigaethau ar Judah (Num. xiv. 11, 12, 20–23, 27–30, 34–37; xx. 12, 22–24; Deut. xxxiv. 4, 5; 2 Bren. xxiv. 4). Weithiau maddeua y trosedd trwy weini ond rhan o'r gosb ddyledus am dano, yn lle yr oll o honi. Felly maddeuwyd Dafydd am ei odineb a'i ddynladdiad i gymaint graddau fel yr arbedwyd ei einioes ei hun, ond nid i gymaint graddau ac i gadw y barnedigaethau oddiwrth ei deulu (2 Sam. xii. 9–14). Mae maddeuant troseddwyr yn erbyn eglwys y byddont yn aelodau o honi yn gyhoeddiad swyddol o faddeuant, ac yn eu diogelu rhag y ddisgyblaeth i ba un yr oeddynt wedi gwneud eu hunain yn agored (Ioan xx. 23; 2 Cor. ii. 6–10). Mae ein bod ni yn maddeu i'n cydgreaduriaid yn arwyddo nad oes genym un teimlad angharedig tuag attynt, a'n bod ni yn foddlon i dalu da am ddrwg (Matt. v. 44; xviii. 35; Rhuf. xii. 14, 19–21; Eph. iv. 32). Duw yn unig fedr faddeu pechodau fel y cyfryw (Esa. xliii. 25); a phan fyddwn ni yn maddeu troseddau ein cymydogion, edrychwn arnynt fel niweidiau wedi eu gwneud i ni. Mae cysylltiad anwahanol rhwng edifeirwch a maddeuant pechodau (Diar. xxviii. 13; Luc xiii. 3, 5; 1 Ioan i. 9), ond nid yw yn deler priodol o hono (Rhuf. iii. 24; Eph. ii. 8, 9; Tit. iii. 5). Mae edifeirwch deddfol yn aml yn rhagflaenu maddeuant barnol o bechod yn y weithred o gyfiawnhad (Act. ii. 37, 38); ond nis gall edifeirwch efengylaidd gymeryd lle, oblegid cyn symud y felldith trwy faddeuant, yr ydym yn aros dan lywodraeth pechod (1 Cor. xv. 56; Rhuf. vi. 14): ac nid oes dim ond golwg ar drugaredd faddeuol Duw a fedr effeithio ar ein calonau nes eu tyneru i dristwch am bechod (Ezec. xvi. 62, 63; xxxvi. 25–31). Ond y mae edifeirwch efengylaidd yn rhagflaenu maddeuant tadol Duw, a'i waith yn ei gyhoeddi yn y dydd diweddaf (Act. iii. 19); ac yr oedd yn ofynol i'r Iuddewon i ddychwelyd oddiwrth eu drygioni gwarthus, ac felly ragflaenu symudiad cystuddiau allanol (Lef. xxvi. 40–46; 1 Bren. viii. 33–40, 44–50). Gall fod yn ddoethineb yn aml i beidio amlygu maddeuant i gymydog niweidiol hyd nes yr ymddengys yn edifeiriol am ei fai; ond yr ydym yn ein calon i faddeu iddo, er parhau o hono i'n niweidio (Luc xvii. 3, 4; xxiii. 34). Nid ein gwaith ni yn maddeu camweddau a gyflawnwyd yn ein herbyn ni ydyw teler Duw o faddeu i ni; ond y mae yn gymydaith anwahanedig oddi wrtho, ac yn arwydd o hono (Matt. vi. 14, 15). Ac nis gallwn, newn ffydd, geisio maddeuant gan Dduw tra yn mynwesu teimladau digllon tuag at ein cymydog (Luc xi. 4).

MAG'DALA, dinas ar lan Môr Galilea. Gesyd rhai hi ar yr ochr ddwyreiniol; eraill, a Dr. Robinson yn eu mysg, a'i cyfleant ar yr ochr orllewinol. Mae o'r farn fod y gair Mejdel, enw pentref Mahometanaidd bychan yn y gymydogaeth hono, yn eglur yr un a Migdol yr Hebreaid, a Magdala y Groegiaid, ac nad oes fawr amheuaeth nad Magdala y T. N. ydyw y lle hwn, ac yn adnabyddus yn benaf fel tref enedigol Mair Magdalen—h.y., Mair o Fagdala.

Yr oedd Magdala, naill ai yr un lle a Dalmanutha, neu yn agos atto, neu efallai taw Dalmanutha oedd y parth lle yr oedd Magdala yn gyfleuedig, neu Magdala oedd y parth lle yr oedd Dalmanutha yn gyfleuedig (gwel Wilson ii. 136); dywed Matthew i Grist, ar ol porthi y pedair mil, fyned i long, ac a ddaeth i barthau Magdala (Matt. xv. 39).

Pentref bychan yw Mejdel yn bresenol, a'r trigolion yn ychydig a thlawd. Mae y tai wedi eu hadeiladu o geryg neu laid, heb ffenestri, ac heb un agoriad ond y drws, yr hwn sydd gul ac isel. Dyna'r fath dai oedd gan yr is ddospeirth o bobl yn amser Crist; a daw yr hyn a ddywed ef ynghylch y wraig, yr hon, wedi colli dryll o arian, a gynneuodd ganwyll, ac a ysgubodd y tŷ, gan chwilio yn ddyfal hyd nes iddi ei gael, yn fwy eglur a tharawiadol pan feddyliom am y cyfryw dai, oblegid, gan eu bod heb ffenestri, byddai yn gydmariaethol dywyll hyd yn od ar hyd dydd, a gofynai am ganwyll er ei chwilio fel y ceid gafael mewn darn arian mor fychan (*Jour. Sac. Lit.* October, 1855, pp. 30, 32).

MA'GI, sect ddwyreiniol o philosophyddion. Dechreuasant yn Persia, ond ymdaenasant wedi hyn i wledydd eraill, yn enwedig Assyria ac Arabia, ac yn ymylu ar Judea. Ymddengys taw prif destynau y magi oeddynt seryddiaeth, athroniaeth naturiol, a duwinyddiaeth, a dywed rhai dewin-seryddiaeth a swynyddiaeth. I'r dosparth hwn y perthynai 'y doethion a ddaethent o'r dwyrain' a enwir yn Matt. ii.; ond y gair gwreiddiol yw *μάγοι*, ac ni ddylasai gael ei ddeongli yn 'ddoethion' fel pe buasai yn gyfystyr a *σοφοί*. Mae y cyfieithiad hwn nid yn unig yn anmhenderfynol ond yn anghywir. Mae yn anmhenderfynol, oblegid dosparth, plaid, neu sect neillduol oedd y *μάγοι* yn mhlith y Dwyreinwyr, megis y Stoiciaid, y Peripatetics, a'r Epicureaid yn mhlith y Groegiaid. Yn awr mae defnyddio gair i ddarlunio un sect yr hwn ellir gymhwyso gyd â'r un priodoldeb at hanner cant, gan gynwys personau o olygiadau cwbl wahanol a gwrthwynebol, yn ffordd anmhenderfynol iawn o gyfieithu. Y mae, yn ystyr bresenol y gair, yn anmhriodol. Gynt arwyddai y gair 'doethion' philosophyddion, neu ddynion o wyddon-ddysg neu lenyddiaeth; ond nid yw braidd byth yn cael ei ddefnyddio yn yr ystyr hyn yn awr. Os arferir ef o gwbl, mewn ffordd o wawd y gwneir. Dyma un o'r geiriau lle dylasai y cyfieithydd, er mwyn gwneud cyfiawnder â'i awdwr, a pheidio camarwain ei ddarllenwyr, adael y gair yn anghyfiaith, a defnyddio y gair magi.

Yr oedd yn perthyn i'r sect hon, fel i sectau eraill, wrth reswm, ddynion o wahanol gymeriadau. Ni ddylem, gan hyny, synu fod yr enw yn cael ei gymhwyso at ddynion drwg. I'r sect hon y perthynai Simon, â'r hwn y daeth Phylip i wrthdarawiad yn Samaria. Yn ein cyfieithiad ni dywedir ei fod 'yn swyno, ac yn hudo pobl Samaria;' ond dylasai y geiriau gael ei gyfieithu yn 'efe a arferodd gelfyddydau y magi,' ac 'a'u hudodd a chelfyddydau y magi' (Act. viii. 9, 11). Am hyny derbyniodd yr enw Simon Magus, neu yn fwy priodol 'y magiad.' Gallwn osod yn yr un dosparth Elymas, *ὁ μάγος*, *y magiad* (nid *y swynwyr*, megis yn y C. C.), yr hwn, mae yn deilwng o sylw ydoedd Iuddew, a'i enw priodol oedd Bar-Iesu (xiii. 6, 8; Campbell, *Gospels*, iv. 13).

Mae rhai yn meddwl i'r magi a dalasant warogaeth i'r baban Iachawdwr ddyfod o Persia; eraill a olygant iddynt ddyfod o Arabia, gan fod y 'rhoddion a offrymasant iddo, sef aur, thus, a myrr' yn gynyrchion cyffredin y wlad hono. Mae yn amlwg eu bod yn bersonau gwahanol iawn oddiwrth y bugeiliaid a enwir yn Luc ii. 8–20. Ymddangosodd angel o'r nefoedd i'r bugeiliaid, yr hwn a gyhoeddodd wrthynt y newyddion da o enedigaeth Gwaredwr; i'r magi yr ymddangosodd seren yn yr awyr, yr hon a symudai o'u blaen fel arweinydd tua Bethlehem. Yr oedd y bugeiliaid yn yr un wlad, yn gwylio eu defaid liw nos; yr oedd y magi o wlad bell, ac a ddaethant heibio Jerusalem, gan deithio hyd nes i'r 'seren sefyll goruwch y lle yr oedd y mab bychan.' Ymddangosodd yr angel i'r bugeiliaid yr un dydd ac y ganwyd yr Iachawdwr, a diau iddynt dalu eu hymweliad ag ef yr un dydd; ni ddywedir dim pa bryd yr ymddangosodd y seren i'r magi, ond mae yn rhaid i hyny gymeryd lle cyn iddynt dalu eu hymweliad. Nid oes dim son i'r bugeiliaid offrymu unrhyw roddion i'r plentyn newydd eni; darfu i'r magi 'agoryd eu trysorau, ac offrymu iddo anrhegion, aur, thus, a myrr,' fel y soniwyd eisoes. Prin yr oedd yr angel wedi cael amser i gyhoeddi ei genadwri wrth y bugeiliaid pan 'yn ddisymwth yr oedd gyd ag ef liaws o lu nefol, yn molianu Duw, ac yn dywedyd, Gogoniant i Dduw yn y goruchaf, ac ar y ddaiar tangnefedd, i ddynion ewyllys da;' ni chanwyd y fath anthem mewn cysylltiad â'r magi. Mewn gair, nis gallasai dau hanes fod yn fwy gwahanol i'w gilydd, nid oes dim un rhan lle cydunant; gan ddangos yn eglur fod y magi a'r bugeiliaid yn bersonau cwbl wahanol.

Rhydd Gibbon yr hanes canlynol am magi Persia: 'Yr oedd y magi, neu y radd offeiriadol, yn lliosog iawn, gan, fel y gwelsom eisoes, i bedwar ugain mil o honynt gael eu galw mewn cynghor neu gymanfa gyffredinol. Lliosogid eu lluoedd trwy ddisgyblaeth. Yr oedd offeiriadaeth reolaidd wedi ei thaenu trwy holl dalaethau Persia, a chai yr archfagus, yr hwn a drigai yn Baleh, ei barchu fel pen gweledig yr eglwys a chanlynwr cyfreithlon Zoroaster. Yr oedd eiddo y magi yn gryn fawr. Heblaw meddiant o ran eang o'r tiroedd mwyaf toraethog yn Media, gosodent dreth gyffredin ar feddianau a diwydrwydd y Persiaid. "Pe byddai eich gweithredoedd da," medd y prophwyd hunan-garol, "yn fwy mewn rhif na dail y coed, dyferynau y gwlaw, ser y nefoedd, neu y tywod ar lan y môr, byddant oll yn ddiwerth i chwi os na fyddant yn gymeradwy gan y *destour*, neu'r offeiriad. Er mwyn sicrhau derbyniad gyd â'r cyfarwyddwr hwn i iechawdwriaeth mae yn rhaid i chwi dalu yn ffyddlon iddo ddegwm y cyfan a feddoch, yn arian, yn dir, ac yn bethau. Os bydd yr offeiriad yn cael ei foddloni, dianc eich henaid chwithau rhag poenau uffern; sicrhewch barch yn y byd hwn, a dedwyddwch yn y nesaf. Oblegid yr offeiriaid sydd yn dysgu crefydd; maent hwy yn gwybod pob peth, a gwaredant bob dyn."

'Nid oes un amheuaeth na chai y gorchymynion hyn i dalu parch i'r offeiriaid a chredu yn ddiysgog ynddynt eu dysgu yn ofalus i'r ifeinc pan y byddai eu meddyliau yn dyner; gan taw y magi oedd y meistri addysg yn Persia, ac i'w dwylaw hwy yr ymdiriedid hyd yn od blant breninol. Gwnai offeiriaid Persia, y rhai oeddynt o duedd *speculative* ddiogelu a chwilio mewn i ddirgeledigaethau philosophi y Dwyreinwyr, a chyrhaeddasant, naill a'i trwy ragoriaeth mewn gwybodaeth, neu ragoriaeth mewn celfyddyd, yr enw o fod yn hyddysg iawn mewn rhai o'r celfyddydau dirgel y rhai a dderbyniasant eu henw oddiwrth y magi' (Gibbon's *Roman Empire*, i. 343, Milman's edit.)

MAHANA'IM, dinas ar y dehau i'r Iorddonen, a chwedi ei rhoddi gan lwyth Gad i'r Lefiaid o deulu Merari (Ioan xxi. 38). Derbyniodd ei henw oddiwrth waith Jacob yn gweled *gwersyll* o angelion (Gen. xxxii. 1, 2). Yma y sefydlodd Isboseth ei breswylfod yn ystod ei fyr deyrnasiad (2 Sam. ii. 8, 9). Yma y ffodd Dafydd rhag llid Absalom; ac yn agos iddi y gorchfygodd ei ei fyddin luoedd ei fab gwrthryfelgar (2 Sam. xvii. 27; xviii.)

MAIR, morwyn-fam ein Harglwydd, ydoedd yn ddisgynedig o deulu breninol ond syrthiedig Dafydd, megis yr oedd Joseph hefyd, i'r hon yr oedd wedi ei dyweddio (Matt. i. 16, 18). Eu trigfan arferol oedd Nazareth, dinas yn Galilea; ond perodd gorchymyn Cesar Augustus iddynt symud i Bethlehem, dinas Dafydd, a chan ei bod ar y pryd yn feichiog, a esgorodd ar ei chyntaf-anedig, a phan gafodd ei enwaedu galwyd ei enw yn Iesu (Luc ii. 1, 4–7, 21). Nid oes genym ond ychydig o'i hanes ar ol hyn yn yr Efengylau. Yr oedd hi, ynghyd â Mair ei chwaer a Mair Magdalen, yn bresenol pan groeshoeliwyd Crist, a chan y sefai yn agos i'r groes, darfu iddo, serch ei ddyoddefiadau ei hun, sylwi arni, a'i chyflwyno yn serchus i ofal Ioan, y disgybl a garai, yr hwn oedd yn sefyll gerllaw, 'ac o'r awr hono allan y cymerodd y disgybl hi i'w gartref' (Ioan xix. 25–27)—amgylchiadau ac sydd yn gyffredin wedi cael eu hystyried yn brofion fod Joseph ei gwr wedi marw. Ar ol marwolaeth yr Iesu ei ddisgyblion ac eraill o'i ganlynwyr 'oedd yn parhau yn gyttun mewn gweddi ac ymbil, gyd â'r gwragedd, a Mair, mam yr Iesu, a chyd â'i frodyr ef' (Act. i. 14). Dyna yr hanes diweddaf am dani ac y gellir rhoddi un coel iddo. Mae traddodiadau mewn perthynas i'w marwolaeth, ond rhai o amseriad diweddar ydynt, ac felly nid ydynt yn teilyngu crediniaeth.

Er na ddywedir ond ychydig yn yr Ysgrythyrau yn nghylch mam ein Harglwydd, dywedir llawer am dani gan yr Eglwys Babaidd. Mae hi wedi bod yn brif wrthrych serch a sylw y Pabyddion, ac y mae y teimlad hwnw wedi bod ar gynydd yn y blyneddau diweddaf. Y canlynol ydyw rhai o'u prif syniadau mewn perthynas iddi:—

1. Ei bod yn feddianol ar natur ddibechod. Darfu i Gynghor Trent, pan yn trin y pwnc o bechod gwreiddiol, i gyhoeddi ei bod hi yn rhydd oddiwrth bechod gwreiddiol a gweithredol. Mae ei genedigaeth ddibechod o fewn yr ychydig flyneddau diweddaf wedi cael ei gadarnhau fel athrawiaeth a gredir gan Eglwys Rufain trwy ordinhad y Pab Pius IX.

2. Ei morwyndod parhaus, o ba un nid oes un prawf, ac nis gellir cael un prawf; a'r hyn a wneir yn amheus gan y geiriau 'ei mab *cyntaf*-anedig' yn Matt. i. 25, a Luc ii. 7.

3. Ei hesgyniad i'r nefoedd. Dywedir i'w bedd gael ei agoryd yn mhen tridiau ar ol ei chladdu fel y cai yr apostol Thomas ddangos gwarogaeth i'w chorph, ond na chafwyd dim gafael ynddo; nid oedd dim lle y gorweddasai ond perarogl dirfawr; ac oblegid hyn cesglid ei fod wedi cael ei gymeryd fynu i'r nefoedd.

4. Ei theitlau. Ei henw mwyaf cyffredin ydyw yr un cableddus hwnw 'mam Duw.' Rhoddir iddi lu o enwau eraill cwbl mor wrthun ac afresymol.

5. Ei haddoliad. Mae hi yn brif wrthrych addoliad y Pabyddion, yn enwedig y dospeirth mwy anwybodus o honynt, a meithrinir y teimlad hwn gan yr offeiriaid. Mae hi yn debygol yn fwy o wrthrych eu haddoliad na Duw neu Grist, ac na'r holl saint ac angelion ynghyd. Rhydd y Protestaniaid yr enw Mair-addoliaeth ar addoliad y Forwyn.

6. Ei chyfryngwriaeth. Atti hi yr edrychant fel eu cyfryngwr mawr gyd â'i mab, tra y dywed yr apostol, 'Un Duw sydd, ac un cyfryngwr rhwng Duw a dynion, y dyn Crist Iesu' (1 Tim. ii. 5).

7. Ei gofal rhagluniaethol. Atti hi yr edrychant am ddiogelwch rhag drwg, gwaredigaeth o berygl, am lwyddiant ar eu hanturiaethau, am, mewn gair, bob peth a fyddo yn eisiau arnynt, neu a ddymunont. Dywedir ei bod yn aml wedi gwneud pethau gwyrthiol ar ran y sawl a weddiant arni.

Nid yw rhai o'r golygiadau hyn yn gyfyngedig i Eglwys Rufain; ceir hwynt yn yr eglwysi Groegaidd a Dwyreiniol; yr hyn ddengys fod eglwys Crist wedi ei llygru yn foreu a chyffredinol.

MAIR MAGDALEN, neu yn hytrach 'y Magdaleniad' (ἡ Μαγδαλμνὴ), a alwyd felly oblegid ei bod yn un o breswylwyr Magdala, dinas ar lan gorllewinol Môr Galilea. Yr ydys wedi tybed yn gyffredin taw hi oedd 'y wraig, yr hon oedd bechadures,' a sonir am dani yn Luc vii. 36–50, ac oddiwrth yr hanes hwnw, ac oddiwrth yr amgylchiad i 'saith o gythreuliad' fyned 'allan o honi,' yr ydys wedi golygu taw dynes o gymeriad drwg ydoedd; ond nid oes dim lle priodol i gasglu mai hi oedd y ddynes y cyfeirid atti, a chan mai ei hanffawd ac nid ei bai oedd ei bod wedi ei meddianu gan saith o gythreuliaid, nid yw y ffaith hono yn rhagdybied mewn un modd ei bod yn ddynes ddrwg. Mae pob peth ydym yn ddarllen am dani er clod iddi. Ymddengys ei bod yn un o'r gwragedd a ddarfu 'weini i Grist o'r pethau oedd ganddynt' (viii. 2, 3; Marc xv. 40,41). Sefai hi, ynghyd â'i fam, a chwaer ei fam, wrth ei groes pan y croeshoeliwyd ef (Ioan xix. 25). A phan gladdwyd ef darfu iddi hi a mam yr Iesu 'edrych pa le y dodid ef' (Marc xv. 47). 'Yn niwedd y sabbath, a hi yn dyddhau i'r dydd cyntaf o'r wythnos, daeth hi a'r Fair arall i edrych y bedd' (Matt. xxviii. 1), ac yr oeddynt wedi 'prynu peraroglau, i ddyfod i'w eneinio ef' (Marc xvi. 1). Yr oedd eisoes wedi cyfodi o'r bedd, ac ar ei gwaith hi yn ei adwaen, efe a ddywedodd wrthi, 'Na chyffwrdd â mi, oblegid ni ddyrchefais i etto at fy Nhad, eithr dos at fy mrodyr a dywed wrthynt, Yr wyf yn dyrchafu at fy Nhad i a'ch Tad chwithau, a'm Duw i a'ch Duw chwithau' (Ioan xx. 1, 2, 11–17). Mair Magdalen oedd un o'r personau cyntaf i ba rai yr ymddangosodd wedi cyfodi o feirw, a chafodd yr anrhydedd o gario y newydd da am ei adgyfodiad i'w ddisgyblion galarus (Marc xvi. 9–11). Dyma yr hanes diweddaf sydd genym am dani yn yr Efengylau; nid enwir mo honi wedi hyn wrth ei henw yn y T. N.; ond nis gall fod fawr amheuaeth nad ydoedd hi yn mhlith y gwragedd y rhai, ar ol esgyniad Crist yn nghyd a'r disgyblion 'a barhausant yn gyttun mewn gweddi ac ymbil' (Act. i. 13, 14). Mae dipyn yn hynod i ddynes, am yr hon ni ddywedir dim drwg, ond llawer peth da, yn y T. N. gael cymaint o gam yn ei chymeriad moesol mewn amseroedd olynol fel y mae hyd yn od ei henw wedi cael ei roddi i *asylums* er derbyn y gwaethaf a'r mwyaf llygredig o fenywaid.

MAL'ACHI, yr olaf o brophwydwyr yr H. D. Arwydda y gair *fy angel*, neu *fy nghenad*, ac oblegid hyny cyfrif rhai mai enw cyffredin ac nid priodol ydyw; ac y mae wedi cael ei briodoli i Zorobabel, Ezra, Nehemiah, ac i Mordecai; ond nid oes un o'r rhai hyn byth yn cael eu galw yn brophwydi, ac nis gellir rhoddi un rheswm paham y gwnaent newid eu henwau. Y dyb gyffredin yw, taw person pendodol ydoedd Malachi ac nid oes un rheswm dros amheu hyn. Ni wyddys ond ychydig o'i hanes. Iddo fyw ychydig yn ddiweddarach na Haggai a Zechariah sydd yn amlwg oddiwrth y ffeithiau, na cha ddim o'i enwi gyda hwynt yn llyfr Ezra, a bod y deml wedi ei hadeiladu a'i gwasanaeth wedi ei sefydlu yn ei amser ef (i. 10; iii. 1, 10). Mae yn debygol ei fod yn cydoesi a Nehemiah, neu ddim ond ychydig flyneddau ar ei ol, oddiwrth y ffaith fod yr amserau yn mha rai yr oedd yn byw yn ymddangos yn debyg i rai Nehemiah. Yr oedd priodasau â gwragedd paganaidd, a pheidio talu degwm yn nodweddion y ddau amser (cydm. ii. 11; iii. 8–10, â Neh. xiii. 10–12, 23–29). Mae gan yr Iuddewon draddodiadau eraill ynghylch Malachi, sef ei fod o lwyth Zabulon, a'i fod yn enedigol o ddinas Sephoris, ac iddo farw yn ifanc; ond gan nad orphwysant ar un awdurdod nid ydynt yn deilwng o sylw.

MALU, briwio yn fân, fel y briwir blawd mewn melin. Nid oedd ganddynt yn yr hen amserau ond llaw-felinau i falu blawd; benywaid a chaethion—y fath ac oedd Samson yn Gaza, a'r Hebreaid yn Babilon, a'r Caldeaid o dan y Persiaid—oeddynt y malwyr yn gyffredin; a chyflawnent eu gwaith dan ganu yn uchel, a malent yr hyn fyddai ddigonol at wasanaeth y teulu am ddiwrnod; ac ymddengys yr eisteddent o'r tu cefn i'r felin. Ystyrid y gorchwyl hwn yn un darostyngedig iawn. A dyna y rheswm dros eiriau Moses: 'A phob cyntaf-anedig yn ngwlad yr Aipht a fydd marw, o gyntaf-anedig Pharaoh yr hwn sydd yn eistedd ar ei deyrn-gadair, hyd gyntaf-anedig y wasanaeth-ferch sydd wrth y felin' (Exod. xi. 5; Barn. xvi. 21; Esa. xlvii. 2; Gal. v. 13). Mae yn amlygiad o ddynoliaeth cyfraith Moses nad oedd dim o feini malu i gael eu cymeryd yn wystl, gan y buasai diffyg o'r rheiny yn eu rhwystro i falu dogn beunyddiol y teulu (Deut. xxiv. 6). Defnyddiai y Rhufeiniaid asynod neu gaethion i droi eu melinau. Yr oedd y ddau faen yn galed, yn enwedig yr un isaf, yr hwn oedd yn ansymudol; ac felly cyffelybir calon lefiathan i ddarn o hono, i ddangos ei ddewrder diarswyd a'i ystyfnigrwydd (Job xli. 24). Yr oedd fod swn y felin wedi pallu yn arwyddo gwlad wedi ei anmhoblogi a'i anrheithio (Jer. xxv. 10; Dat. xviii. 21, 22). Mae fod Crist yn syrthio ar ddynion ac yn eu gwneud yn llwch, yn arwyddo y gwna yn hollol annedwydd y sawl a'i dirmygant; fel hyny malodd y genedl Iuddewig pan y llwyr ddinystriwyd eu dinas a'u teml, ac y cafodd lluoedd eu lladd neu eu caethiwo yn y modd mwyaf truenus (Matt. xxi. 44). Malu gwyneb y tlawd ydyw ei orthrymu a'i gystuddio yn greulon (Esa. iii. 15). 'Maled fy ngwraig inau i arall, ac ymgrymed eraill arni hi'—hyny yw, bydded yn gaethferch i weithio wrth y felin, neu haloger hi gan arall (Job xxxi. 19). Gelwir ein cilddannedd yn falwyr; a bydd eu swn yn isel pan fyddont wedi eu colli trwy henaint, pan na fydd genym ddim offer o'n heiddo ein hunain i gnoi ein bwyd (Preg. xii. 3, 4).

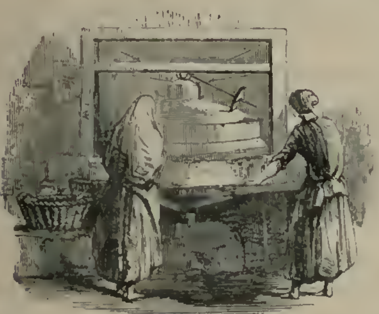
MALU YD

Mae malu â melin yn orchwyl eithaf cyffredin yn Mhalestina yn awr. Mae y melinau yr un fath a'r rhai ddefnyddid yn amseroedd y Beibl. Maent yn gynwysedig o ddau faen, o gylch deunaw modfedd neu ddwy droedfedd mewn amgylchedd, yn gorwedd un ar y llall, ac ychydig o geudod rhyngddynt, a thwll trwy yr uwchaf i dderbyn yr yd. Gosodir yr isaf mewn math o *cement*, yr hwn a gyfyd o'i gwmpas fel phiol, gan dderbyn y blawd fel y syrth oddi rhwng y meini. Mae y maen uchaf yn cael ei droi ar yr un isaf trwy bren union syth wedi ei osod ynddo fel coes. Y mennywaid yn gyffredin sydd yn cael eu gosod i falu â melin; weithiau dim ond un, prydiau eraill dwy gyd â'u gilydd (Matt. xxiv. 41). Mae y fennyw yn penlinio neu yn eistedd wrth ei thasg, ac yn troi y felin â'i dwylaw, gan, yn awr ac yn y man, ei diwallu ag yd. Mae yn waith caled yn ddiau, a chlywir swn garw y felin yn mhell, gan arwyddo presenoldeb teulu a bywyd teuluaidd (Robinson, *Res.* ii. 180).

'A phwy bynag,' medd ein Harglwydd, 'a rwystrant un o'r rhai bychain hyn a gredant ynof fi, da fyddai iddo pe crogid maen melin am ei wddf, a'i foddi yn eigion y môr' (Matt. xviii. 6). Mae y meini melin a ddefnyddir gyda ni mor fawr a thrwm, fel y gallai darllenwyr arswydo wrth feddwl am y fath ddull o gosbi, gan eu hystyried yn gwbl anaddas i'w crogi am wddf dyn, a chael ei daflu i eigion y môr; ond dylid cofio fod y meini melin yn Nghanaan, ar gyfrif eu maintioli bychain, yn eithaf cymhwys a hawdd eu trin i ddyben o'r fath hyn (Hartley, *Res.* 241).

MALWODEN, creadur eithaf adnabyddus, dinystriol iawn i ffrwyth-goed, a' chynyrchion eraill perthynol i erddi. Mae cregyn gan rai malwod; eraill, a elwir *slugs*, ydynt heb gregyn. Cyfeiria y gair שבלול efallai yn benaf at y rhai heb gregyn, y rhai a elwir felly ar gyfrif eu lleithder a'i llystydrwydd. Yn mhen ol eu cyrph mae agoriad o ba un y godardda wlybwr tew gludiog. Mae tu allan eu holl gorph wedi ei gynysgaethu yn helaeth â sylwedd gludiog o'r un natur, ond dipyn yn deneuach (*Edin. Encyc.* 'Mollusca,' xiv. 613). Ni cheir y gair ond yn Ps. lviii. 8: 'Aed ymaith fel malwoden dawdd'—h.y., 'yr hon a deifl allan lys, gan leithiaw ei llwybr, fel mai pa bellaf yr aiff mwyaf i gyd a dawdd, gan yn y diwedd ymdreulio ymaith a threngu' (Gesenius, *Lex.* 802).

MAM. [Tad].

MAM'MON, gair Syriaeg yn arwyddo *cyfoeth.* Er mwyn trosglwyddo ei feddwl yn rymus gwna ein Harglwydd bersonoli cyfoeth, gan ei ddarlunio fel meistr ac sydd yn cystadlu â Duw yn y galon. Mae y drychfeddwl wedi ei bersonoli felly wedi dyfod yn beth cynefin i ni: 'Ni ellwch wasanaethu Duw a mammon;' nis gall neb, ar yr un pryd, garu a gwasanaethu Duw â'i galon tra mae ei brif amcan a'i ddymuniad ydyw trysori, mwynhau, a chadw meddiant o olud bydol (Matt. vi. 24). 'Gwnewch i chwi gyfeillion o'r mammon anghyfiawn, fel pan fo eisiau arnoch y'ch derbyniant i'r tragywyddol bebyll;' gwariwch olyd bydol, yr hwn y mae cynifer yn ei ennill yn anghyfiawn, ac yn ei ddefnyddio fel offerynau anonestrwydd a drygoni, mewn modd crefyddol a haelionus, fel y caffo y saint tylodion, wedi eu cynorthwyo trwyddo, eu cyffroi i weddio drosoch; a phan na byddo yn alluadwy i chwi ddal gafael yn hwy yn eich golud, y caffoch fwynhau wobrwy rasol eich haelioni yn y nefoedd; ac fel y byddo i'r saint tylodion hyn y darfu i chwi eu cynnal eich gresawu chwi i'r trigfanau tragwyddol (Luc xvi. 9). Dywed Awstin taw ystyr y gair mammon yn yr iaith Punic ydyw *ennill*, amgylchiad nid anheilwng o sylw yn ei gysylltiad â dechreuad y Carthageniaid (Parkhurst, *Gr. Lex.* 414).

MAM'RE, Amoriad, yr hwn, ynghyd â'i frodyr, Aner ac Escol, a gynorthwyasant Abraham yn erbyn Cedorlaomer. Yn ol y C. C. rhoddodd Mamre ei enw i ddyffryn yn agos i Hebron; ond golyga eraill taw yn lle *dyffryn Mamre*, dylai y gair gael ei gyfieithu yn *dderw Mamre* (Gesen. 50). Dywed Sozomen, yr hanesydd eglwysig, fod derwen Abraham yn sefyll ynghylch 300 o flyneddau ar ol genedigaeth ein Iachawdwr, ac oddeutu chwech milltir o Hebron, a chai ei mawr anrhydeddu trwy ymweliadau pererinion a hi, yn gystal a'r gwyliau a gedwid yn ei hymyl; ac ychwanega fod ffynon Abraham yn agos, a'i bod yn gyrchle poblogaidd paganiaid a Christionogion, er mwyn masnach neu ddefosiwn (Gen. xiii. 18; xiv. 24).

MANAS'SEH, mab hynaf Joseph, ond, fel y prophwydasai ei daid Jacob, yr oedd ei lwyth yn llai eu rhif a'u parch nac un Ephraim ei frawd ieuangaf (Gen. xli. 50–52; xlviii. 12–20). Pan ddaeth yr Israeliaid allan o'r Aipht yr oedd rhif llwyth Manasseh yn 32,200; ond yn yr anialwch cynyddasant i 52,700 (Num. i. 32–35; xxvi. 34, 37). Derbyniodd un hanner o'r llwyth hwn eu hetifeddiaeth ar y dwyrain a'r gogledd-ddwyrain o Fôr Tiberias; derbyniodd yr hanner arall eu hetifeddiaeth ar y gorllewin i'r Iorddonen, ar y gogledd i lwyth Ephraim (Num. xxxii. 33, 39–42; Jos. xiii. 29–31; xvii.) Darfu i'r holl lwyth ynghyd â'r naw llwyth arall wrthryfela yn erbyn teulu Dafydd, ond gwnaeth amryw o honynt yn nheyrnasiad Asa ymuno â theyrnas Judah i'r dyben o fwynhau addoliad y gwir Dduw (2 Cron. xv. 8–10). Darfu i ran o'r Manasseaid a arosasant yn y wlad gymeryd rhan yn mhasg difrifddwys Hezeciah, a phurwyd eu gwlad o eilun-addoliaeth ganddo ef a Josiah (2 Cron. xxx.; xxxi. 1, 5–10; xxxiv. 3–9). Dychwelodd rhan o'r llwyth hwn i Ganaan, ac a drigasant yn Jerusalem ar ol y caethiwed (1 Cron. ix. 3).

MAN'DRAGORAU. Yn Gen. xxx. 14–17 dywedir wrthym i Reuben, mab Leah, gael *dudaim* (C. C. *mandragorau*) yn y maes, ac iddo eu dwyn at ei fam, ac ar waith Rahel yn dymuno eu cael, cydunodd Leah i'w rhoddi iddi ar y teler ei bod hi yn cael cenad i gysgu gyda Jacob ei gwr y noson hono; ac ar ol cyduno ar hyn, hi a gysgodd gyda Jacob ei gwr y noson hono, ac fel canlyniad o hyn hi a feichiogodd ac a gafodd fab arall, Issachar. Yr unig adnod arall lle sonir am dudaim sydd yn Can. vii. 13 lle y sonir am eu harogledd. Mae y Deg a Thriugain yn cyfieithu y gair Hebraeg yn Genesis yn *afalau mandragorau,* ac yn Nghaniad Solomon yn *fandragorau.* Mae Onkelos, Saadias, a'r cyfieithiad Syriaeg yn cyduno a'r cyfieithwyr Groeg. Gan fod yr hen gyfieithwyr Syriaeg yn dygwydd cyduno gyda golwg ar y planigyn a olygid wrth y gair Hebraeg, yr ydym yn ystyried taw y ffordd ddiogelaf yw i ni eu canlyn.

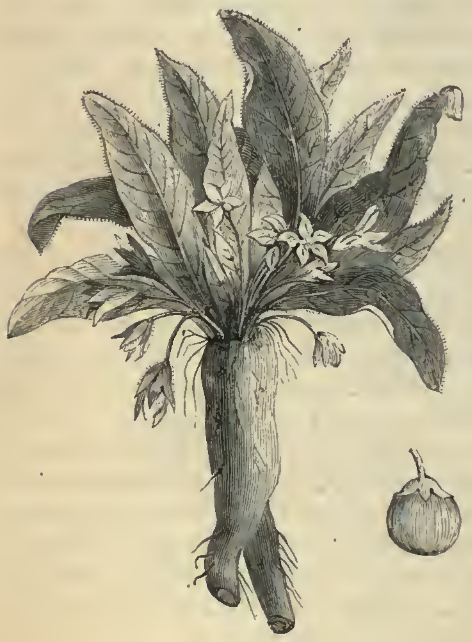
MANDRAGOR.

Mae y planigyn hwn yn tyfu yn wyllt yn Mhalestina ac yn y gwledydd cymydogaethol. Mae yn isel fel *lettuce,* ac y mae arno ddail tywyll-wyrdd a llyfn eu hymylon, y rhai ydynt bigfain eu blaenau, ac yn cyfodi yn uniongyrchol o'r gwreiddyn. O'r blodau, y rhai ydynt leision neu gochion, y ffurfir afalau, bron yn grynion ac yn felyn fel *oranges,* y rhai a beraroglant yn hyfryd, a'r rhai a fwyteir gan yr Arabiaid gyda blas. Ceir cynifer ac o chwech i ddeg o'r afalau prydferth hyn ar un planigyn. Gelwir y ffrwyth hwn, ar gyfrif ei allu i gyffroi y nwydau anifeilaidd, yn afal y diawl gan yr Arabiaid. Credent y rhoddai gynorthwy i genedlu plant. A thybid y meddai y gallu o beri i fennywaid feichiogi, pan y gosodid ef dan y gwely priodasol. Mae gwragedd priod yr amserau presenol yn gwneud defnydd o hono, gyda gobaith i blanta. Dyma yn ddiau ydoedd y rheswm paham yr oedd Rahel, yr hon oedd hyd yn hyn yn anmhlantadwy, yn awyddus am gael oddiwrth ei chwaer Leah y mandragorau a gasglesid gan Reuben (Rosen. *Bot.* 129).

MA'NEH, pwys Hebraeg; ond pa beth ydoedd nid yw yn hawdd dweud. Yn 1 Bren. x. 17 darllenwn i Solomon 'wneud tri chant o fwchedi o aur dilin: tair punt (maneh) o aur a roddes efe yn mhob bwcled;' ac yn 2 Cron. ix. 16 dywedir iddo wneud 'tri chant o fwcledi o aur dilin; tri chan (*sicl*) a roddodd efe yn mhob bwcled.' Ar ol cydmaru yr adnodau hyn yr ydys wedi casglu fod maneh yn gynwysedig o gan sicl; ond os gwneir cydmaru yr oll o'r adnodau hyn ceir hwynt yn cyduno cymaint nes yn naturiol gyfodi y cwestiwn pa un ai nad yw yr anghysondeb rhwng y ddau ddim wedi ei achosi gan waith rhyw drawsgrifwr boreuol yn esgeuluso y gair 'can' mewn un adnod, neu ei ychwanegu at y llall.

Yn Ezec. xlv. 12 dywedir 'y sicl fydd ugain gerah; ugain sicl, a phum sicl ar hugain, a phymtheg sicl fydd maneh i chwi.' Nid yw yn hawdd deall yr adnod hon. Gellir deall y darluniad am faneaid o wahanol werth, ugain, pump ar hugain, a phymtheg sicl; neu ynte am un maneh o driugain (20 + 25 + 15) sicl; ond nid yw un o'r deongliadau hyn yn foddhaol. Gwnai y blaenaf werth y maneh yn amrywiol ac ansicr, fel, pan ddefnyddid y gair, nas gellid dweud pa beth oedd ei werth; ac ymddengys yr olaf yn ffordd od iawn o ddweud ei werth, ac nid yn gyson iawn a symledd amserau boreuol. Yr ydym gan hyny yn golygu fod rhaid gadael gwerth y maneh heb ei benderfynu.

Mae y gair wedi ei gamgyfieithu yn *bwys* yn y C. C. yn 1 Bren. x. 15; Ezra ii. 69; Neh. vii. 71, 72, fel pe buasai y maneh yr un peth a'r pwys Saisonig, gair o ystyr anmhenderfynol gan fod genym nid yn unig bwysi o wahanol bwysau, ond mae y gair yn cael ei ddefnyddio genym weithiau yn yr ystyr o bwysau, a phryd arall yn yr ystyr o werth. Dylasai y gair maneh gael ei adael yn anghyfiaith, fel mewn gwirionedd y dylasid gwneud gyda golwg ar eiriau yn dynodi arian Iuddewig.

Mae y Deg a Thriugain yn arfer y gair μνᾶ mewn llawer o fanau am maneh Hebraeg, oddiwrth yr hwn efallai y mae yn tarddu; a defnyddir ef hefyd nifer o weithiau gan ein Harglwydd yn un o'i ddamegion (Luc xix 12–25), lle y cyfieithir y gair yn anmhriodol yn *bunt* yn y C. C. Pwys Groegaidd oedd y μνᾶ ac yn gydwerth a 100 drachma; ond gwahaniaethai mewn gwahanol wledydd (Robinson, *Gr. Lex.*) Nis gallwn benderfynu pa un ai at y μνᾶ Groegaidd neu ynte at y maneh Hebraeg y cyfeiriai ein Harglwydd yn y ddameg; ond gan nad at ba un y cyfeiriai ni ddylasid cyfieithu y gair yn *bunt,* gair a ddefnyddir hefyd fel cyfieithad o λίτρα yn Ioan xii. 3; xix. 35.

MANNA, math o fwyd a roddodd Duw i blant Israel yn lle bara yn ystod eu teithiau deugain mlynedd yn yr anialwch: 'Ar y pymtheg dydd o'r ail fis, wedi iddynt fyned allan o wlad yr Aipht, daethant i anialwch Sin, yr hwn sydd rhwng Elim a Sinai.' Ac yma y darfu holl gynulleidfa meibion Israel duchan yn erbyn Moses ac Aaron am eu dwyn allan o'r Aipht lle yr arferent 'eistedd wrth y crochanau cig, gan fwyta bara eu gwala;' a Duw, er mwyn gosod terfyn ar eu tuchan, a ddanfonodd iddynt sofl ieir yn gig, a manna yn fara. Am yr olaf mae genym yr hanes canlynol: 'Yn y bore yr oedd caenen o wlith o amgylch y gwersyll, a phan gododd y gaenen wlith, wele ar hyd wyneb yr anialwch dipynau crynion cyn faned a'r llwydrew ar y ddaiar; a'i flas oedd fel afrllad o fêl.'

Yr oeddynt i gasglu hwn bob bore, pob un yn ol ei fwyta, sef omer; ond pan wresogai yr haul, efe a doddai; ac os gadaw a wnai rhai o hono hyd y bore, efe a fagai bryfed, ac a ddrewai. Ar y chweched dydd o'r wythnos casglent ddau cymaint—dau omer i un; ond ar y seithfed dydd, yr hwn oedd y sabbath, nid ydoedd i'w gael. 'A meibion Israel a fwytasant y manna ddeugain mlynedd, nes eu dyfod i dir cyfaneddol, pan y bwytasant o hen yd y wlad. A'r manna a beidiodd dranoeth wedi iddynt fwyta o hen yd y wlad: a manna ni chafodd meibion Israel mwyach.' Er mwyn cadw mewn cof waith yr Israeliaid yn byw ar fanna yn yr anialwch gorchymynwyd i Aaron gymeryd crochan, a dodi ynddo lonaid omer o fanna, a'i osod ger bron arch y dystiolaeth fel y gwelai y cenedlaethau a ddeuai y bara â pha un y porthasid hwynt yn yr anialwch (Exod. xvi.; Jos. v. 11, 12).

Dyna hanes gwyrth y manna, un o'r gwyrthiau hynotaf a gofnodir yn yr H. D.; etto mae amryw ysgrifenwyr yn ceisio ei esponio ffwrdd trwy ei briodoli i weithrediadau achosion naturiol.

Y mae sylwedd hollol adnabyddus a elwir manna, yr hwn a arferir mewn meddyginiaeth. Dyfera o risgl cyff a changenau amryw fathau o goedydd, ond ceir mwy cyflawnder o hono, ac mewn purach cyflwr, trwy dori agenau neu holltiadau yn y rhisgl. Mae y sylwedd, yr hwn sydd yn rhedeg o hono ei hun, yn wlyb yn y nos, ac yn edrych fel gwlith, ond dechreua galedu erbyn y bore. Mae iddo arogl ysgafn neillduol, blas melus, ond gedy argraph chwerw ar y tafod. Cesglir ef yn benaf yn Calabria, Apulia, a Sicily, lle y rhed o ganol Mehefin hyd ddiwedd Gorphenaf oddiwrth rywogaeth o onen (Thomson, *Mat. Med.* ii. 265; Duncan, *Dispensatory*, 266).

Mae manna y Dwyrain yn llawer gwell nac un Europe. Ceir ef yn Syria, Arabia, a Persia, a rhed o'r dderwen Ddwyreinol, y tamarisk, ac o blanigion a elwir el-hadj ac akul. Mae teithwyr yn cyduno i ddarlunio gronynau manna y Dwyrain fel rhai tebyg iawn i hadau coriander. Mae pobl y wlad o gylch Ispahan yn ei gasglu cyn codi haul oddiar blanigyn pigog, cangenau yr hwn a gurant â phren, gan eu dal o dan ridyll i ba un y syrth y gronynau. Os esgeulusir ei gasglu hyd nes codo yr haul, ni cheir dim manna, gan ei fod erbyn hyny wedi toddi (Rosen. *Bot.* 321).

Hysbysir ni gan Niebuhr y ceir manna mewn rhai parthau o'r Dwyrain fel math o flawd teg ar ddail y coedydd a elwir balot ac afs. Ceir ef arnynt fel gwlith. Cymer cynhauaf manna le yn Merden yn Mesopotamia yn mis Awst, neu, medd eraill, yn Gorphenaf. Dywedir y ceir mwy o gyflawnder o hono ar ol niwl tew, pan mae yr awyr yn llawn lleithder, nac ar dywydd clir. Y gwynaf a'r tecaf yw yr un gesglir cyn codi haul trwy ei ysgwyd oddiar y coedydd i ryw fath o liain neu frethyn. Os na chesglir ef yn foreu iawn, ac os try y diwrnod allan yn boeth, tawdd yn fuan ar y dail; er hyny nid yw yn myned yn ofer, ond ymddengys yn cynyddu mewn trwch bob dydd. Mae pobl y wlad yn cario gartref feichiau mawrion o'r cyfryw ddail, gan eu gosod mewn dwfr berwedig, pan y gwelir y manna, fel olew, yn nofio ar y wyneb. Y fath yma o fanna mae'n debygol ydyw yr un a elwir gan bobl y Dwyrain yn fanna'r *Nefoedd;* nid, fodd bynag oblegid y tybiant ei fod yn disgyn o'r awyr, oblegid pe felly, ceid ef ar brenau eraill heblaw y rhai sydd wedi cael eu henwi.

Mae Burckhardt hefyd yn enwi sylwedd fel manna. Pan yn son am Wadi-el-sheik, ar y gogledd i Fynydd Sinai, dywed: 'Mewn llawer man yr oedd wedi ei chuddio gan y tamarisk neu y tarfa. Dyma yr unig ddyffryn yn y gorynys lle tyf unrhyw gyflawnder o hono yn bresenol, er y cyfarfyddir ag ychydig lwyni bychain, hwnt ac yma, mewn parthau eraill. O'r tarfa y ceir manna. Gelwir y sylwedd hwn gan y Bedouins yn *mann*, ac y mae yn atteb yn gywir i'r desgrifiad a roddir o'r manna yn yr Ysgrythyrau. Yn mis Mehefin dyfera oddiar ddrain y tamarisk ar gangenau, dail, a drain fyddo wedi cwympo, a'r rhai geir bob amser yn cuddio y ddaiar o dan y pren hwnw yn ei gyflwr naturiol. Cesglir y manna cyn codo'r haul, pan y mae yn galed; ond toddir ef cygynted ac y dysgleirio'r haul arno. Mae yr Arabiaid yn ei lanhau oddiwrth y dail a'r baw a lynont wrtho, yn ei ferwi, ac yn ei hidlo trwy ddernyn o liain garw, ac yna yn ei osod mewn costreli lledr. Yn y ffordd hon diogelant ef hyd y flwyddyn ganlynol, a defnyddiant ef fel mêl, gan ei dywallt dros eu bara dilefain, neu drochi y bara ynddo ef. Ni ddeallais eu bod un amser yn gwneud teisenau neu dorthau o hono. Nid yw y manna i'w gael ond ar flyneddau gwlybion; weithiau ni chynyrchir dim o hono, fel efallai y dygwydd eleni. Ni welais ddim o hono yn mhlith yr Arabiaid, ond cefais ddernyn bychan o gynyrch y flwyddyn ddiweddaf yn y mynachdy, lle yr oedd wedi cael ei gadw mewn lle oer, a thrwy hyn wedi caledu, gan ffurfio teisen fechan. Aeth yn dyner wedi cael ei ddal yn y llaw am ychydig amser; os gosodid ef yn ngwres yr haul am bum mynyd toddai, ond pan ddychwelid ef i le oer caledai eilwaith mewn chwarter awr. Ar yr amser pan y cesglir ef gan yr Arabiaid nid yw byth yn cyrhaedd cymaint o galedrwydd fel y gallent ei guro mewn morter fel y dywedir y gwnai yr Israeliaid (Num. xi. 8). Melyn bawlyd yw ei liw, ac yr oedd y dernyn a welais yn gymysg a rhanau o ddail y tamarisk. Mae ei flas yn hyfryd, dipyn yn beraroglus, ac mor felus a mêl. Os bwyteir gormodedd o hono, mae tuedd ynddo i ryddhau y corph. Nid yw y swm o fanna a gesglir yn awr, hyd yn od ar flyneddau pan fyddo fwyaf o wlaw yn disgyn, ond bychan iawn, efallai ddim dros bum neu chwech can pwys. Bwyteir ef yn gyfangwbl gan y Bedouins, y rhai a'i cyfrifant yn un o brif ddanteithion y wlad. Mae y cynhauaf yn gyffredin yn Mehefin, ac yn para am chwech wythnos; weithiau dechreua yn Mai' (Burckhardt, *Trav. Syria*, 599).

Dywed Burckhardt yn mhellach fod y tamarisk yn un o'r prenau mwyaf cyffredin yn Nubia, a thrwy yr oll o Arabia. Mae digonedd o hono yn tyfu ar lan yr Euphrates, ar yr Astabórus, yn holl ddyffrynoedd Hedjaz a Bedja, etto ni chlywodd am un man ond goror Mynydd Sinai lle y cynyrchai fanna (*Trav. Syr.* 610).

Er fod tebygolrwydd mewn rhai pethau rhwng y sylweddau a enwir gan yr ysgrifenwyr hyn ac eraill a'r manna â pha un y porthwyd yr Israeliaid yn yr anialwch, etto mewn pethau eraill ac hanfodol gwahaniaethant mor gyfangwbl, ac mor fyr o roddi un esponiad arno, fel y mae yn rhyfeddol iawn i feddwl y gallasai neb dderbyn yr hanes am danynt fel un a gyfrifai mewn unrhyw fodd am wyrth mor fawr a hynod. 'Mae y tarfa,' medd Dr. Wilson, 'yn mhlith y planigion a dyfant yn naturiol yn yr Aipht; a gwnaethai yr Israeliaid adwaen y siwgr a red o honynt; ond derbyniodd y manna ei enw oddiwrth fod y bobl yn gofyn "Beth yw hwna" (Exod. xvi. 15). Peth bychan crwn ydoedd y manna fel llwydrew, ac o gylch maintioli had coriander. Disgynai bob bore, a phan ddiflanai y gwlith ceid ef ar ei ben ei hun ar y ddaiar. Syrthiai bob dydd oddigerth y sabbath, a dim ond o gwmpas-gwersyll Israel; bob chwechfed dydd syrthiai dau cymaint o hono, ac er y pydrai pan gedwid ef ar ddiwrnodiau eraill, nid oedd ddim gwaeth ar y sabbath. Syrthiai cymaint o hono fel y cynnaliodd holl wersyll Israel, sef dwy filiwn a hanner o eneidiau, y rhai na theimlasant un anghyfleusdra oddiwrth orfod cyfyngu eu hunain i un math o fwyd. Disgynai nid yn unig am chwech wythnos mewn tymhor, gan ddechreu gyda mis Gorphenaf, ond trwy yr holl flwyddyn, gan ddechreu yn gyntaf gyda mis Mai, a pharhau yn ddifeth am ddeugain mlynedd. Er y toddai pan adawid ef ar wyneb yr anialwch, yr oedd yn meddu cymaint o galedrwydd pan y cymerid ef o'r tu fewn i'r pebyll fel y curid ef mewn morter ac y gwneid ef yn deisenau.

'Mae amryw blanigion eraill, ac nad oes eisiau eu henwi yma, y rhai a gynyrchant sylwedd ac sydd wedi cael ei enwi yn fanna. Gall taw dygwyddiadol ydyw y tebygolrwydd rhwng yr enw Arabaidd *mann* a'r מן Hebraeg; neu efallai fod yr Arabiaid wedi rhoddi yr enw *mann* i siwgr wedi caledu wrth ganfod fod rhyw debygolrwydd ynddo i fanna yr Ysgrythyr' (Wilson, i. 193).

At hyn gellir ychwanegu nad oes neb o'r amryw deithwyr ac sydd wedi rhoddi hanes manwl am fanna Arabia, neu fanna naturiol, byth yn siarad am dano fel ymborth cyffredin a wnai y tro yn lle bara; ac, a barnu oddiwrth ei natur, nid yw yn debygol y gellir byth ei ddefnyddio felly (Rosen. *Bot.* 327).

MA'ON, dinas yn nehau-dwyrain Judah, lle trigai Nabal, ac yn agos i'r hon yr oedd anialwch lle y llechai Dafydd (Jos. xv. 55; 1 Sam. xxiii. 24, 25; xxv. 2). Mae man a elwir Ma'en oddeutu milltir i'r dehau o Garmel, yr hwn yn ddiau ydyw Maon Nabal. Mae bryn Meon o ffurf pigfain, ac yn cyfodi yn raddol oddeutu 200 o droedfeddi uwchlaw safle Carmel. Mae y copa wedi ei guddio gan adfeilion heb fod yn rhai eang; sylfeini o geryg nadd cyntedd, ysgwâr (gweddillion efallai twr neu gastell bychan), ac amryw bydewau (Robinson, *Res.* ii. 193)

MA'RAH. [TEITHIAU YR ISRAELIAID.]

MARC, ysgrifenydd un o'r Efengylau.

Yn Actau yr Apostolion yr ydym yn darllen am 'Ioan, yr hwn a gyfenwir Marc' (Act. xii. 25; xv. 37); gelwir ef Ioan yn unig (xiii. 5, 13); ac hefyd Marc yn unig (xv. 39). Yr oedd yn fab i un Mair, yn nhŷ yr hon y cafodd Pedr, ar ol cael ei waredu yn wyrthiol o garchar, 'lawer wedi ymgasglu, ac yn gweddio' (xii. 12); ac yn Col. iv. 10 gelwir ef yn 'nai Barnabas fab ei chwaer.' 'Ymddengys,' medd Michaelis, 'taw Ioan ydoedd ei enw gweiddiol, ac i'r cyfenw Marc gael ei fabwysiadu ganddo efallai pan yr ymadawodd a Judea i fyned i wledydd tramor; arferiad gyffredin yn mhlith Iuddewon yr oes hono, y rhai a fabwysiadent yn fynych enw mwy adnabyddus i'r cenedloedd â pha rai yr ymwelent na'r un wrth yr hwn yr adwaenid hwynt yn eu gwlad eu hunain' (Michaelis, *Introd.* iii. 203). Teithiodd Marc gyda Paul a Barnabas fel eu gweinidog cybelled a Perga yn Pamphylia; ond 'ymadawodd a hwynt yno, ac a ddychwelodd i Jerusalem' (Act. xiii. 5, 13). Ar ol y cynghor a gynnaliwyd yn Jerusalem darfu Paul a Barnabas, ar ol pregethu am ysbaid o amser yn Antiochia yn Syria, gynyg ymweled a'r manau lle yr oeddynt wedi pregethu o'r blaen. Dymunai Barnabas gymeryd Marc gyda hwynt; ond gwrthwynebodd Paul y cynygiad oblegid 'iddo dynu oddi wrthynt o Pamphylia, a pheidio myned gyda hwynt i'r gwaith. A bu cymaint cynnwrf rhyngddynt, fel yr ymadawsant oddiwrth eu gilydd: ac y cymerth Barnabas Marc gyd ag ef ac y mordwyodd i Cyprus' (xv. 36-39). Cymodwyd Paul a Marc, fodd bynag, ar ol hyn, oblegid enwa ef fel un o'i gydweithwyr pan yr ydoedd ef ei hun yn garcharor yn Rhufain, ac fel un ydoedd 'wedi bod yn gysur iddo;' a denfyn ei gyfarchiad at yr eglwys yn Colosse, gan eu cymeradwyo i'w dderbyn os deuai attynt (Col. iv. 10, 11). Denfyn hefyd gyfarchiad Marc at Philemon (ad. 24). Ymddengys iddo i fyned i Asia Leiaf, canys dywed Paul yn ei Ail Lythyr at Timotheus: 'Cymer Marc, a dwg gyda thi; canys buddiol yw efe i mi i'r weinidogaeth' (iv. 11).

Pan ysgrifenodd Pedr ei Epistol Cyntaf, yr hwn a ysgrifenwyd yn Babilon, a chwedi ei ddanfon at 'y dyeithriaid ar wasgar ar hyd Pontus, Galatia, Cappadocia, Asia, a Bithynia,' denfyn attynt gyfarchiad 'Marcus fy mab' (v. 13); felly mae yn rhaid fod Marc gyd ag ef y pryd hyny.

Credir yn gyffredin taw yr un person ydoedd Marc Paul a Marc Pedr, ac iddo ysgrifenu un o'r Efengylau; ond mae rhai yn amheus ynghylch hyn. [EFENGYLAU, *Marc.*] Os, fodd bynag, personau gwahanol oeddynt, ac os, fel y credir, i Marc ysgrifenu ei Efengyl oddiar yr hysbysaeth a gafodd gan Pedr, byddai yn naturiol casglu taw yr efengylwr oedd y Marc y cyfeiria Pedr atto yn hytrach na'r Marc a enwir mewn cysylltiad â Paul.

Nid oes fawr wybodaeth ynghylch hanes yr efengylwr ar ol hyn. Ysgrifena Eusebius fel hyn: 'Dywedir hefyd mai Marc oedd y cyntaf a ddanfonwyd i'r Aipht, ac iddo yno gyhoeddi yr efengyl yr oedd wedi ei hysgrifenu, a bod yn offerynol i blanu yr eglwysi Cristionogol cyntaf yn Alexandria. Ac mor fawr ydoedd rhif y credinwyr, yn wrrywaid a bennywaid, a gasglwyd ar y cyntaf, fel, mewn canlyniad i'w disgyblaeth a'u manyldra gorphilosophaidd, eu cynulleidfaoedd a'u breintiau, ac mewn gair holl ddullwedd eu bywyd, yr ystyriai Philo hwynt yn deilwng o le yn ei ddarluniadau' (Eusebius, *Eccles. Hist.* ii. 16).

Yn ol Jerome, bu farw yn yr wythfed flwyddyn o deyrnasiad Nero, ac a gladdwyd yn Alexandria (Lardner, vi. 83); ond yn ol hanes a geir mewn llawysgrif Arabaidd, cafodd ei lofruddio mewn modd creulon gan werinos y y ddinas hono (Cave, 217). Cyfrif y Copts ef yn sylfaenydd ac esgob cyntaf eu heglwys; ac hyd yn awr gwna eu patrieirch gymeryd ei enw.

MARE'SAH, dinas yn nyffryn Judah, ar y dehau-orllewin i Jerusalem (Jos. xv. 44). Yn nyffryn Zephathah, yn Maresah, y darfu Asa orchfygu llu dirfawr Zerah yr Ethiopiad, gan eu hymlid hyd Gerar (2 Cron. xiv. 9-15). Sonia Eusebius a Jerome am Maresah fel o fewn dwy filltir i Eleutheropolis.

MARMOR sydd fath o gareg calch, galed a llyfn, ond yn cymeryd ei chaboli yn hyfryd, a cheir hi o wahanol liwiau gwyn, du, llwyd, coch, melyn, a gwyrdd. Ceir hi yn aml wedi ei britho gan wythienau, o wahanol liwiau. Ceir hi mewn llawer rhan o'r byd, ac fel mathau eraill o gareg cloddir hi allan o'r chwarel yn dalpau mawrion. Yr oeddid yn gynefin a marmor oddiar yn foreu iawn, a darfu i hen gerfwyr anfarwoli eu henwau trwy gampweithiau celfyddydol a wnaethant ynddi. Gwneid defnydd mawr o'r gareg hono mewn adeiladwaith, yn enwedig wrth wneud pileri a rhan addurnawl eraill adeiladau. Yn mhlith y defnyddiau a barotowyd gan Dafydd ar gyfer adeiladu teml Jerusalem yr oedd 'meini marmor yn aml' (1 Cron. xxix. 2). Yn nghyntedd gardd palas brenin Persia yn Susan yr oedd y colofnau o farmor, ac yr oedd y 'palmant o faen grisial, a marmor, ac alabaster, a iasinct' (Esth. i. 6).

Defnyddid byrddau o farmor gynt i ysgrifenu arnynt. Yn mhlith marmorau Arundel y rhai a ddygwyd o'r Dwyrain gan Iarll Arundel yn 1627, ac a gyflwynwyd wedi hyny yn rhodd i brifysgol Rhydychain, y mwyaf dyddorol o lawer ydoedd y Cronicl Parian, yn cynwys amseryddiaeth Groeg, ac yn neillduol Athen, o deyrnasiad Cecrops, C.C. 1582, hyd lywodraethiad Diognetus, C.C. 264, cyfnod o 1318 o flyneddau.

MATTH'EW. [APOSTOLION ac EFENGYLAU.]

MED'EBA, dinas ar y dwyrain i'r Môr Marw, heb fod yn mhell oddiwrth Hesbon. Ymddengys y perthynai i'r Moabiaid, ond iddi gael ei hennill gan Sehon, brenin yr Amoriaid (Num. xxi. 30). Yn rhaniad y wlad daeth i fod yn feddiant i'r Reubeniaid (Jos. xiii. 9, 15, 16). Yn amser Dafydd yr oedd yn nwylaw yr Ammoniaid, a nesasant i ryfel yn ei herbyn, ond wedi eu gorchfygu gan Joab, hwy a ffoisant i'r ddinas (1 Cron. xix. 6–9, 14, 15); felly ymddengys ei bod yn lle caerog gryn gadarn. Daeth wedi hyn i fod yn feddiant i'r Moabiaid, a chyhoeddir barnedigaethau trymion yn ei herbyn hi a gwlad Moab (Esa. xv.; Jer. xlviii.) Cafodd Burckhardt afael mewn adfeiliau lle ar y dwyrain i'r Môr Marw yr hwn yn ol pob tebygolrwydd yw yr hen Medeba. Mae eu hamgylchedd yn waith hanner awr o leiaf o rodio. Mae yno lawer o weddillion o dai *private*, ond nid oes un adeilad cyhoeddus yn sefyll (Burckhardt, *Travels in Syria*, 366).

MEDI. 1. Tori yd yn y cynhauaf. Ymddengys y gwnaent gynt dori eu hyd â chrymanau (Deut. xvi. 9 ; xxiii. 25 ; Jer. l. 16 ; Joel iii. 13 ; Marc iv. 49 ; Dat. xiv. 15); ac yn Nghanaan parhant i dori eu hyd yn y dull hwn (Robinson, *Res.* ii. 276 ; Wilson, ii. 300, 326). Yn yr Aipht torid y gwenith ychydig islaw y pen â chryman danneddog. Ymddengys taw at yr arferiad yma y cyfeiria Job pan y dywed : 'Hwy a ddycpwyd ymaith fel pawb eraill, ac a dorwyd ymaith fel pen tywysen' (xxiv. 24). Efallai y mabwysiadid y cynllun hwn er mwyn cadw y gwellt i wneud priddfeini ; ond dywed Maundrell hefyd ei fod yn beth cyffredin i dynu yr yd o'r gwreiddiau, gan adael y meusydd mwyaf ffrwythlon mor noeth a llwm a phe na buasai dim wedi tyfu arnynt. Dyma, medd ef, oedd y dull yn mhob rhan o'r Dwyrain ac oedd ef wedi weled. Y rheswm yw, fel na chollant ddim o'r gwellt, yr hwn, yn gyffredin, sydd yn fyr iawn, a'i eisiau yn ymborth i'r anifeiliaid, gan nad oes dim gwair yn y wlad hono. Mae hyn yn taflu goleuni ar yr ymadrodd hono (Ps. cxxix. 6): 'Byddant fel glaswellt pen tai, yr hwn a wywa cyn y tyner ef ymaith,' lle yr ymddengys fod cyfeiriad amlwg at y fath arferiad.

2. Derbyn ffrwyth gweithredoedd, gan nad pa un ai da neu ddrwg. Felly y sawl a heuant mewn cyfiawnder a fedant mewn trugaredd : medant fywyd tragywyddol —h.y., derbyniant hi fel eu gwobrwy rasol (Hos. x. 12 ; Gal. vi. 8). Y cyfryw a hauant anwiredd i'r cnawd a fedant ddrygioni, llygredd, drain, corwynt, &c.—h.y., cosbir hwynt â dystryw a thrueni yn ol fel y byddo eu gweithredoedd yn haeddu (Job iv. 8 ; Diar. xxii. 8 ; Jer. xii. 13 ; Hos. viii. 8 ; Gal. vi. 8). Medi lle nas hauodd un, a chasglu lle nas gwasgarodd, a chymeryd i fynu yr hyn nis gosododd i lawr, ydyw dysgwyl a hawlio gweithredoedd da, lle na roddwyd rhoddion, moddion, neu gyfleusderau am danynt (Matt. xxv. 26 ; Luc xix. 21). Medir y ddaiar gan gryman llym yr angel pan, trwy ddial Duw ein Iachawdwr, y dinystrir Anghrist a'i bleidwyr yn llwyr ac arswydus (Dat. xiv. 14–20). Gelwir angelion yn fedelwyr : defnyddia Duw hwynt i gasglu ynghyd yr efrau—h.y., y drygionus—a'u rhwymo yn sypynau i'w llosgi ; a chasglu y gwenith—h.y., y cyfiawn—atto ei hun y dydd diweddaf (Matt. xiii. 30, 39). Medelwyr yw gweinidogion : maent nid yn unig yn hau had gwirionedd dwyfol yn mhlith dynion, ond maent yn offerynau bendigedig i'w tori ymaith oddiwrth eu gwreiddyn naturiol, a'u dwyn at Grist (Ioan iv. 36, 37).

MEDIA, a elwir מדי, Madai, yn yr Ysgrythyr, ar ol mab Japheth (Gen. x. 2). Cyfieithir yr un gair yn Fediaid, ac weithiau Media, heb un rheswm digonol dros yr amrywiaeth. Yn ol Strabo tardda y gair oddiwrth Medus, mab Medea a Jason. Amgylchid y wlad ar y gogledd a'r dwyrain gan Fôr Caspia ; ar y dehau gan Assyria, Susiana, a Phersia briodol ; ar y gorllewin gan Armenia Fwyaf; ac ar y dwyrain gan Parthia a Hyrcania. Rhenid hi ar y cyntaf i chwech talaeth, y rhai wedi hyn a leihauwyd i ddwy—Media Fawr a Media Atropates—a alwyd felly ar ol Atropates y dalaeth-lywodraethwr Persiaidd, yr hwn a sylfaenodd ei hannibyniaeth yn amser Alexander Fawr. Mae y dalaeth gyntaf neu ogleddol yn wyllt a bryniog, oer a noeth, ond yn cynwys amryw ddyffrynoedd gordoraethog, ac yn cymeryd i mewn wely cyfan Llyn Urumiyeh, yr hwn sydd 4200 o droedfeddi uwchlaw gwyneb y môr. Ei phrifddinas bresenol yw Tabriz, dewis drigfan breninoedd Persia. Mae yr ail, neu y dalaeth fwy deheuol, a mynyddau Zagros ar ei chyffindir gorllewinol, ac yn cymeryd i mewn ran eang o Kurdistan, yn gynwysedig o amryw esgyndiroedd gwastad, dros 3000 o droedfeddi uwchlaw gwyneb y môr, ac ynddi amryw ddyffrynoedd toraethog yn cyrhaedd yn mhell draw yn mhlith lluoedd o gadwyni o fynyddau. Yr oedd amlder o gnydiau a ffrwythydd o bob math yn y rhan hon o'r deyrnas. Yr oedd y 'gwastad-diroedd Nisæan,' y rhai oeddynt enwog am eu rhywogaeth o geffylau, yn gyfleuedig rhwng Behistun a Khorran-abad. Yr oedd y wlad o ran ei ffurf yn bedryfal hir-gul, 600 milltir wrth yn agos i 300, ac mor fawr ac Assyria a Babilonia ynghyd. Ymddengys yn debygol y meddai y ddwy dalaeth ar brifddinas o'r un enw—Ecbatana—ond y ddinas ddeheuol o'r enw hyn, neu Takht-i-Suleiman, wrth droed yr Orontes, ac adwaenedig hefyd fel Hamadan, a ddarlunir gan hen awdwyr gyda gormodiadau lliosog. Mae Diodorus Siculus yn rhoddi iddi safle dau cymaint ac un Llundain.

Mae hanes boreuol y Mediaid yn guddiedig mewn tywyllwch dudew. Ymddangosant y waith gyntaf yn eglur yn yr Ysgrythyr yn yr hysbysiad hanesyddol ddarfod i drigolion gorchfygedig Samaria gael eu gosod gan frenin Assyria 'yn ninasoedd y Mediaid.' Ceir hwynt wedi hyn yn ngeiriau prophwydoliaethol Esaiah yn erbyn Babilon, y rhai a roddant i ni gipolwg bywiog ar eu cymeriad: 'Wele fi yn cyfodi y Mediaid yn eu herbyn hwy, y rhai ni roddant fri ar arian; a'r aur nid ymhyfrydant ynddo. Eu bwäau a ddryllia y gwyr ieuainc, ac wrth ffrwyth bru ni thosturiant; eu llygaid nid eiriach y rhai bach' (xiii. 17, 18). Ymddengys eu bod yn bobl nodedig o ryfelgar, yn barod trwy waed neu gyfamod i ymuno â'r genedl gan yr hon y cawsant wedi hyn eu llyncu, oddiwrth eiriau eraill o eiddo yr un prophwyd: 'Elam, dring; Media, gwarchae' (xxi. 2). Mae yn eglur taw hil Aryan oedd y Mediaid oddiwrth y ffaith y caent eu cyfenwi felly, yn ol Herodotus, gan wledydd eraill, ac efallai iddynt ymdaenu trwy ymfudiadau olynol o Hindwstan Orllewinol. Ymddengys y bodolai er yn foreu iawn elfen Aryan yn mhoblogaeth Caldea wrth ochr yr hiliogaethau Turanean a Semitaidd. [CALDEA.] Yn wir, fe ddywed Berosus yn bendant ddarfod i'r Mediaid orchfygu Babilon ryw bryd ynghylch 2458 C.C., ac i'r wlad fod yn meddiant wyth o freninoedd Media am dros 224 o flyneddau (*Berosus*, ed. Richter, p. 61). Nid yw y dywediadau hyn o eiddo Berosus i gael eu gwrthod yn ddiystyr, ac mae yn debygol taw gwaelodion y ffaith yn y gormodiad yma yw i lwyth Mediaidd deyrnasu am gryn amser yn nyffryn Mesopotamia, o ba un y cawsent yn y diwedd eu gyru allan gan oresgynwyr Cusaidd. Nid oes ychwaith fawr amheuaeth fod mewn cyfnod boreuol iawn ddylifiad hiliogaethau Aryan neu Iranic, y rhai a ymdaenasant tu hwnt i'r Euphrates ac hyd yn od i Europe. Ceir amryw weddillion o'r dylifiad hwnw o'r dwyrain yn y cyfryw hiliogaethau a'r Matieni, Sauromatæ, a Mædi Thrace, at ba rai y cyfeiria amryw ysgrifenwyr clasurol. Yr oedd gan lwyth y Sigynnæ, cyfleuedig rhwng yr Adriatic a'r Danube, draddodiad mewn perthynas i'w disgyniad Mediaidd, ac yr oedd eu dull o wisgo yn debyg i'r Mediaid, yn ol tystiolaeth Herodotus.

Ond ymddengys i'r enw gwahan-nodawl suddo i dywyllwch am amryw ganrifoedd, neu gallasai fod wedi cael ei suddo mewn rhyw enw mwy cyffredin. Ymddengys y gair Mediaid am y tro cyntaf ar gofgolofn Assyriaidd o gylch 880 C.C.—tybiaeth yn ddiau a filwria yn erbyn bodolaeth foreuol y genedl, o'r hyn lleiaf dan ei henw cyffredin, yn nghymydogaeth Ninifeh. Pan y ceir hwynt gyntaf ar y cofgolofnau, dygant eu titl eithaf adnabyddus, a thrigianant y diriogaeth y daliasant feddiant o honi am gynifer o ganrifoedd olynol. Ond ar yr adeg foreuol hon yr oeddynt yn wan, ac yn analluog i wrthsefyll goresgyniad. Arweiniodd Salmaneser II. fyddin i'r wlad yn y bedwaredd flwyddyn ar hugain o'i deyrnasiad, gan ddinystrio y boblogaeth, a dwyn ymaith yspail lawer. Ei fab Shammas-Iva, gan ail oresgyn y wlad, a wnaeth hyny heb gyfarfod â nemawr ddim gwrthwynebiad, ond ni ddarfu iddo gadw meddiant o'r diriogaeth a oresgynasai. O dan ganlyniedydd Shammas-Iva, ymddengys ddarfod i'r Mediaid ymostwng fel is weision a thalwyr teyrnged. Talwyd y deyrnged orchymynedig mewn ceffylau. Aeth y tymhor hwn o ymostyngiad heibio, ac ymgododd drachefn yspryd anorchfygol y Mediaid, pan y gwnaeth Sargon orchfygu amryw drefydd gwrthryfelgar, gan eu hychwanegu at ei deyrnas ei hun. Er mwyn parhau y darostyngiad yma, gwnaeth hefyd, yn unol â'i ddewis gynllun, adeiladu dros Media nifer o gestyll milwraidd. Cynllun Sargon o weithredu ydoedd, fel y dywed ef ei hun, 'newid trigleoedd' ei is weision trwy gaethgludiadau crynswth. Cyfleuwyd Babiloniaid, Cuthæaid, a Sepharfaitiaid yn Samaria, a chyfleuwyd Israeliaid yn ninasoedd Media (2 Bren. xvi. 24). Sargon ydoedd yr unig frenin allasai wneud fel y dywed y Beibl, gan taw efe ydoedd y cyntaf a feddianodd unrhyw dref berthynol i Fedia. Yn un o'i argraphau, bostia Sennacherib, mab Sargon, ei fod wedi derbyn cenadau o ryw dalaeth mor bellenig o Fedia, 'am yr hon nid ydoedd y breninoedd ei dadau wedi cymaint a chlywed son;' ac y mae Esarhadon yn coffha am oresgyniad Mediaidd, ei waith yn gwneud yn garcharorion ddau o benaethiaid llwythau, ac yn cymeryd yspail fawr. Bu Media felly am lawer o flyneddau yn rhan wrthryfelgar o diriogaeth Assyria. Yn ystod yr amser yma nid unbenaeth ydoedd ffurf ei llywodraeth, ond cyduniad o lwythau rhyfelgar, a phob un dan lywyddiad ei benaeth ei hun; ac ni wyddys yn sicr sut y darfu iddi ymgodi mor fuan i undeb ac uchafiaeth milwraidd. Nid yw ystori Herodotus idd ei chredu yn gyfangwbl, ac nid oes sylfaen briodol i hanesion Ctesias. Dyddia Herodotus chwyldroad mawr y Mediaid ynghylch 708 C.C. Rhed ei ystori fel y canlyn:—Ni feddai y genedl oedd wedi ei rhyddhau ar un pen neu arweinydd, ac yr oedd ymrafaelion parhaus rhwng y gwahanol bersonau a chwenychent fod yn ben, a chaent yn gyffredin eu penderfynu gan ganolwr o'r enw Dioces, yr hwn, pan ddewiswyd ef yn frenin, a drodd allan yn ormeswr, ac a adeiladodd Ecbatana saith-mur. Ar ol teyrnasu bymtheg mlynedd ar hugain, lladdwyd ef mewn brwydr, a darfu ei fab a'i ganlyniedydd, Phraortes, gario ei arfau buddugoliaethus i fysg yr holl genedloedd o gwmpas, a syrthiodd o'r diwedd o flaen muriau Ninifeh. Cyaxares, y brenin nesaf, a orchfygodd lu yr Assyriaid, ac a warchaeodd yn erbyn Ninifeh, ond gorfu iddo ymadael cyn ei chymeryd oblegid goresgyniad ei deyrnas ei hun gan y Scythiaid. Cafodd yr heidiau Scythiaid eu gyru allan ar ol ymdrechion a barhauasant am wyth ar hugain o flyneddau, a chymerodd yntau Ninifeh, ac aeth rhagddo i Lydia, lle yr ymladdodd frwydr ac y gosodwyd terfyn bron arni gan ddiffyg ar yr haul; ond darfu i'r terfyniad drwg-argoelus hwn arwain i ffurfiad cyfamod heddwch, yr hwn a gadarnhawyd gan briodas rhwng mab hynaf Cyaxares, a merch Alyattes, brenin Lydia. Cyaxares, ar ol teyrnasu ddeugain mlynedd, a ganlynwyd gan ei fab Astyages, yr hwn, bymtheg mlynedd ar hugain ar ol hyny, a ddiorseddwyd gan Cyrus, ei wyr, a chyda ei ddiorseddiad ef y diweddodd teyrnas Media, oblegid ychwanegwyd hi at deyrnas Persia. Y cyfryw yw ystori Herodotus, ac mae yn anhawdd dweud pa gymaint o honi sydd yn wir, a pha gymaint yn ffug-chwedl. Nid yw y dyddiadau yn gyson â'u gilydd, ac nis gallasai y deyrnas fod wedi dechreu can foreued ac yr haera. Etto nid oes dim yn anhebygol yn nyrchafiad Deioces, os bu y fath frenin, etto golygir yr hanes yn ffug-chwedl gan Grote, Rawlinson, ac eraill. Nid oes yn sicr un son yn cael ei wneud am dano yn hanesyddiaeth gydoesol

Assyria. Mae hanes Ctesias yn ddiau yn ffug-chwedleuawl, oblegid gwna ddyblu y cyfnodau a roddir gan Herodotus. Ond y mae tu hwnt i amheuaeth ddarfod Media, tua diwedd ymerodraeth Assyria, ymgodi i fod yn allu milwraidd mawr, er ei fod yn anmhosibl enwi achos digonol dros ei dadleniad ebrwydd dan Cyaxares. Darfu i'r tywysog hwn gydiaso y gwahanol lwythau, a chadarnheir yr adroddiad gan Æschylus. Ar gofgolofn Behistun, dilynir yr ach freninol hyd atto ef, ond nid tu hwnt iddo. Pan, yn nheyrnasiad Darius Hystaspes, y darfu i wrthryfelwr Sagartian hawlio meddiant o orsedd y dalaeth, ei brif reswm oedd ei ddisgyniad oddiwrth Cyaxares. Darfu i Saracus, brenin bennywaidd, esgyn gorsedd Ninifeh ynghylch 647 C.C., ac yn y drydedd flwyddyn ar ddeg o'i deyrnasiad, gwnaeth y Mediaid ruthro allan yn ddisymwth o gymoedd cul mynyddoedd Zagros, a goddiweddyd y wlad; ond pan gyfarfuasant â llu Assyria, cawsant eu gorchfygu yn llwyr, gan ddyoddef galanastra dirfawr. Wedi ail ffurfio ei fyddin, gwnaeth Cyaxares ail gynyg, ac un mwy llwyddianus, ond gorfodwyd ef i gilio i'w wlad ei hun, fel y dywed Herodotus, er mwyn ei diogelu rhag goresgyniad y Scythiaid. Cafodd Cyaxares ei orchfygu ar y cyntaf gan y dyeithriaid hyn, a gwnawd cyfamod heddwch, ymostyngiad, a theyrnged. Darfu i'r heidiau crwydrawl yspeilgar hyn, trwy ymdaenu dros Asia Orllewinol, gael yn y diwedd eu gwanychu. Darfu i lys Media wahodd eu penaethiaid i wledd, a chwedi, trwy eu meddwi, eu gwneud yn analluog i amddiffyn eu hunain, llofruddiasant hwynt. Yna cyfododd y genedl mewn gwrthryfel, ac a yrasant y goresgynwyr ar ffo. Mae y dyddiadau, fodd bynag, yn ansicr, ac nis gellir coelio na Ctesias na Herodotus. Ond yr oedd Assyria erbyn hyn wedi suddo yn isel, ei gogoniant wedi cymylu, a daeth i fod yn ysglyfaeth demtiol. Yr oedd Caldea wedi bod dan lywodraeth Assyria am hanner can mlynedd, ac er mwyn dial, yn barod i ymuno a Media. Ymunodd Nabopolassar, ei thalaeth-lywodraethwr, a Cyaxares, merch yr hwn a roddwyd yn wraig i Nebuchodonosor, mab y blaenaf. Mae Ctesias yn trwsio ac yn lliwio yn rhyfeddol y rhan hon o hanes Assyria, a Sandanapalus fennywaidd ydyw un o'i ffug-chwedlau. Ni wyddom ddarfod i Ninifeh syrthio ynghylch 625 C.C. trwy ymosodiad unedig Mediaid a Babiloniaid. [NINIFEH.] Rhanodd y gorchfygwyr y diriogaeth, ac fel ffrwyth y gorchfygiad, sylfaenodd Nabopolassar ymerodraeth Babilon, a Cyaxares un Media. [BABILON.]

Estynodd Cyaxares ei fuddugoliaethau i Armenia a Chappadocia, rhyfelodd yn erbyn Lydia, ond mewn canlyniad i ddiffyg ar yr haul rhwystrwyd y frwydr i fyned yn mlaen, a diweddwyd yr ymgyrch filwraidd trwy gyfamod o heddwch. Nid yw cyfnod y diffyg wedi ei benderfynu yn foddhaol, oblegid nis gellir penderfynu pa un ai diffyg cyflawn neu ranol ydoedd. Yn ol Polyhistor, danfonodd brenin Media ran o'i fyddin i Palestina, dan Nebuchodonosor, yn nheyrnasiad Jehoiacim. Canlynwyd Cyaxares gan ei fab Astyages ynghylch 594 C.C.—tywysog heb fod yn enwog am ei allu na'i fuddugoliaethau. Gall fod gormodiadau yn yr hanesion roddir am ei lys gan hen ysgrifenwyr, megis Herodotus neu Xenophon; ond dangosant i ni fod tywysog a phobl wedi dirywio yn gyflym, ac i genedl galed y Mediaid, ar ol gorchfygu Assyria, gael ei llygru gan foethau a gloddest, ac iddi yn raddol fyned mor fennywaidd nes dyfod yn ysglyfaeth rwydd i ryw gymydog dewr ac uchelgeisiol. Y cymydog hwnw ydoedd cangen Bersiaidd o'r hil fawr Aryan, a drigai ar y dehau i Media. Nid yw yr hanesion rhamantaidd cysylltiedig â dyddiau olaf Astyages, genedigaeth a hanes boreuol Cyrus, yn deilwng o grediniaeth. Nid oedd Cyrus yn un berthynas i ymerawdwr Media—yn sicr nid ydoedd yn fab i un o'i ferched. Ymddengys mai y gwirionedd yw i Cyrus, coron-dywysog Persia, y pryd hwnw, efallai, yn fath o deyrnas ddibynol, drigo am gryn amser yn llys Media, ac iddo sylwi ar ddirywiad tywysog a phobl, ac ar eu hyspryd anfilwraidd ynghyd â'u hoffder o hunanfoddiantau moethus. Hyn ddarfu awgrymu iddo y drychfeddwl o orchfygu Media, a gwnawd parotoadau ar unwaith ar gyfer rhyfel, yr hwn, er yn llym a gwaedlyd, a ddiweddodd yn ffoedigaeth a gwasgariad milwyr Media. Cymerwyd Astyages, yn hen a diblant, yn garcharor yn y diwedd, cyn iddo allu cyrhaedd Ecbatana, ei brifddinas. Syrthiodd arwyddluniau breniniaeth Media i ddwylaw y gorchfygwr, a chafodd Cyrus ei gyfarch ar y maes gan ei filwyr fel brenin Media a Persia. Felly terfynodd ymerodraeth ber-oes Media, yr hon, fel ar wahan oddiwrth y deyrnas wreiddiol; ac yn gynwysedig o amryw dywysogaethau heb fawr undeb rhyngddynt, ydoedd, yn ol cyfrifiad Rawlinson, mor fawr a Brydain, Ffrainc, Yspaen, a Phortugal ynghyd. Cafodd y gallu Medo-Persiaidd ei sefydlu yn gadarn ar unwaith—ac am ei hanes gwel dan PERSIA. Hir gydnabyddwyd blaenoriaeth y Mediaid, fodd bynag, megis yn yr adroddiad 'deddfau y Mediaid a'r Persiaid;' a gelwir goresgynwyr Groeg dan Darius a Xerxes yn Fediaid gan Æschylus a Thucydides. Yr oedd y ddwy genedl yn un o ran gwaed, iaith, arferion, ac oherwydd hyny iaswyd hwynt yn un gyda mwy o rwyddineb. Ond nid ydoedd yr hen yspryd aflonydd wedi cael ei ddarostwng yn gwbl, a than deyrniad Darius gwrthryfelodd Media, ac a ddyrchafodd Phraortes i'r orsedd. Yr hyn a ganlyn ydyw yr hanes roddir am y gwrthryfel a'i ddiddymiad gan Darius ei hun ar graig goffadwriaethol Behistun:—'Medd Darius y brenin—Yna yr aethym allan o Babilon. Aethym rhag fy mlaen i Media. Pan gyrhaeddais Media, mewn dinas berthynol i Media a elwid Kudrusia, yr oedd Phraortes, yr hwn a elwid brenin Media, ac efe a ddaeth â byddin i ryfela yn fy erbyn. Yno yr ymladdasom frwydr. Dug Ormazd help i mi: trwy ras Ormazd cwbl orchfygais fyddin Phraortes. Ar y 26ain o'r mis Adukanish, dyna'r pryd y darfu i ni ymladd y frwydr. . . . . Medd Darius y brenin—Y pryd hwnw y darfu Phraortes, ynghyd â'i farchogion ffyddlon, ffoi oddiyno i dalaeth o Fedia a elwir Rhages. Yna danfonais fyddin, gan yr hon y cafodd Phraortes ei gymeryd, a'i ddwyn ger fy mron. Torais ymaith ei drwyn, ei glustiau, a'i dafod; ac arweiniais ef ymaith (yn gaeth?) Cadwyd ef yn garcharor wrth fy nrws; gwelodd yr holl deyrnas ef. Wedi hyn croeshoeliais ef yn Agbatana. A'r bobl y rhai oeddynt ei brif ganlynwyr a leddais i o'r tu fewn i'r castell yn Agbatana.' Ynghylch canrif wedi hyn cyfododd y Mediaid drachefn mewn gwrthryfel, ond yn y diwedd gorchfywyd hwynt gan Darius Nothus.

Ychydig weddillion o gelfwaith ac adeiladwaith Media sydd wedi cael eu diogelu, ac ymddengys fod y trefi am hir amser heb furiau o'u cwmpas. Yr oedd y Mediaid yn hil ddewr, ond creulon mewn rhyfel; oblegid yr oedd eu bryd ar waed a chwant, fel yr awgryma y prophwyd Hebreaidd. Arfogid y milwyr yn gyffredin fel y Persiaid. Mae Jeremiah yn darlunio saethau y Mediaid fel 'saethau cadarn cyfarwydd.' Yr oedd y Mediaid yn enwog am y defnydd a wnaent o'r bwa, â'r hwn yr ymladdent ar gefn ceffyl. Cenedl o wyr bwäu ar gefn cefylau oeddynt mewn gwirionedd. Yr oedd blaenau eu saethau, yn ol tystiolaeth Eusebius, wedi eu trochi mewn gwlybwr a elwid *naphtha.* Wedi eu parotoi felly saethid hwy oddiar fwa llaes, a llosgent y cnawd gyd â'r fath ffyrnigrwydd fel na wnai dwfr ond ychwanegu y fflam—llwch yn unig a fedrai ei leihau. Adrodda yr un ysgrifenwr y cefnogent rywogaeth o gwn mawrion, 'i ba rai yr arferent daflu cyrph eu cyfeillion, eu rhieni, a'u perthynasau, pan yn ymyl marw, gan ei gyfrif yn beth anmharchus i farw yn eu gwelyau, neu gael eu gosod yn y ddaiar.' Cai yr arferiad o amlwreiciaeth, mor anghyson a dedwyddwch teuluaidd, ei gario allan i eithafion gan y Mediaid. Yn ol Strabo, gwneid hyd yn od ei orchymyn trwy gyfraith, ac ymddengys y caniateid yr arferiad i wragedd, a gorchymynid hi i wyr priod. Wrth ffurfio cyngreiriau arferai y Mediaid, yn ol Herodotus, fel y Lydiaid (heblaw y seremoniau a arferent yn unol â'r Groegiaid), wneud toriad yn y fraich a gwystlo eu gilydd yn y gwaed cydgymysgedig. Yr oeddynt yn amlwg wedi myned rhagddynt mewn gwareiddiad yn flaenorol i'w huniad â'r Persiaid. Mae lliwiau a gwneuthuriad eu gwisgoedd yn profi bodolaeth foreuol eu masnach a'u llaw-weithiau. Yr oedd eu gwlad eu hunain yn gyfoethog, oblegid hi ydoedd brif ffordd fasnachol fawr Asia, a dygai eu buddugoliaethau iddynt ddirfawr deyrnged. Gellir casglu pa mor ffurfiol oedd moes-arferion eu llys breninol oddiwrth seremoniau presenol y Persiaid. Yr oedd eu hegwyddor (*alphabet*) yn symlach nac un Assyria a Babilonia. Zoroastriaidd ydoedd eu crefydd yn ddechreuol, ond wedi ei llygru yn nghwrs amser gan olygiadau y Magi, y rhai a ddygasant offeiriadaeth dromlwythog ynghyd â dosparth offeiriadol o bobl i mewn i gredo symlach a phurach, ac a sefydlasant dân-addoliad ar allorau darlun-lawn, ynghyd ag amryw seremoniau, dywediadau oraclaidd, a hudoliaethau dirgel-ystyr. [PERSIA.]

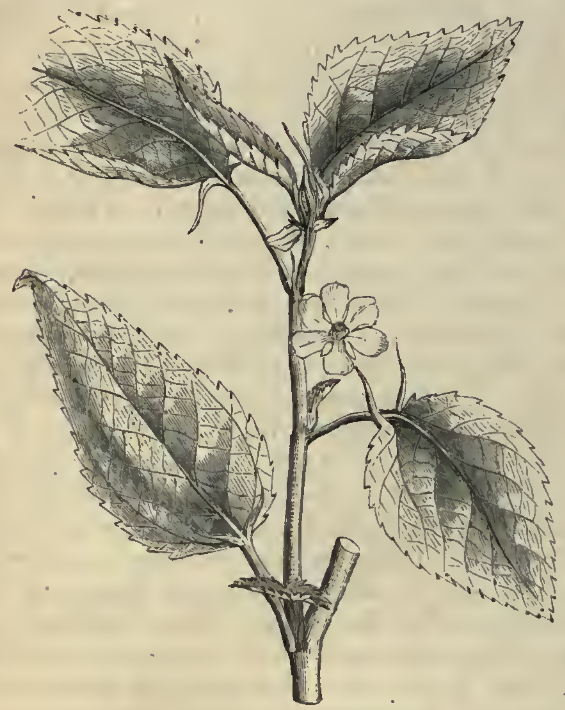
MEDDALAI YR IUDDEWON.

MEDDALAI, *malws* (*dail malws* yn ol tafodiaith y Deheudir), a *hocys* yr Ysgrythyr. Mae Job (xxx. 4) yn cyfeirio at y tlodion, pan wedi eu darostwng i gyflwr o ddirfawr angen, fel yn tori yr hocys, neu y feddalai, mewn brysglwyni yn ymborth. *Malluahh* ydyw y gair Hebraeg, a diau taw y planigyn y cyfeirir atto ydyw y *Corchorus olitorious*, neu feddalai yr Iuddewon, yr hwn a barha i gyfansoddi rhan o ymborth y dosparth tlodion yn yr Aipht, Arabia, a Phalestina. Perthyn i deulu y *Tiliaceæ*, neu y llwyth gwaglwyfen (*lime-tree tribe*) o blanigion, a blagura yn ngororau gwresog Asia, Affrica, ac America. Mae y Syriaid a'r Aiphtiaid yn ei wrteithio fel un o'u llysiau cawl. Mae rhai awdurdodau, ond heb resymau digonol, yn cyfieithu y gair Hebraeg fel yn arwyddo poppin neu droed cynen (*purslain*) y môr, yr hwn, fodd bynag, nis gallasai flaguro yn y llefydd y cyfeirir attynt gan Job.

MEDDYG. Nid oes genym ond ychydig wybodaeth yn yr Ysgrythyrau ynghylch galwedigaeth meddyg. Ymddengys taw y gangen o physygwriaeth a ddaeth i arferiad gyntaf ydoedd yr un berthynol i fydwragedd. Esgorodd Rahel ar Benjamin trwy gynnorthwy bydwraig (Gen. xxxv. 17). Yn yr Aipht gweinyddid i'r gwragedd Israelaidd gan fydwragedd perthynol i'w cenedl eu hunain; a'r cyntaf i arfer y gangen hon o physygwriaeth ac y mae eu henwau wedi cyrhaedd hyd attom ni ydyw dwy o'r bydwragedd hyn: 'O ba rai enw un oedd Siphra, ac enw y llall Puah' (Exod. i. 15). Am y modd y dygai y bydwragedd eu gwaith yn mlaen yr ydym yn deall ychydig oddiwrth y darluniad ffiguraidd a rydd Ezeciel o gyflwr isel ac esgeulusedig Israel fel cenedl: 'Ac am dy enedigaeth, ar y dydd y'th anwyd ni thorwyd dy fogail, ac mewn dwfr ni'th olchwyd i'th feddalhau; ni'th gyweiriwyd chwaith â halen, ac ni'th rwymwyd â rhwymyn. Ni thosturiodd llygad wrthyt, i wneuthur i ti un o hyn, i dosturio wrthyt; ond ar wyneb y maes y'th daflwyd, i ffieiddio dy einioes, ar y dydd y'th aned' (Ezec. xvi. 4, 5).

Mewn cysylltiad â'r Aipht y cyfarfyddwn ni â'r gair meddyg gyntaf yn yr Ysgrythyrau. Ond nid fel iachawr clefydau, ond fel perarogiwr cyrph meirwon; a chan fod hon yn gelfyddyd a ofynai am gryn fedrusrwydd, a llawer o amser, mae yn amheus a oeddynt rywbeth yn rhagor na pherarogiwyr. Gwna rhai esponio yr ymadrodd 'ei weision y meddygon' fel yn arwyddo fod gan Joseph gorph o feddygon yn ei wasanaeth; ond nid ydym yn gweled un rheswm dros y cyfryw ddeongliad. Ymddengys y cyfeiria y geiriau at berarogiwyr o ba rai yr oedd, mae yn eithaf tebyg, amryw, nid yn unig i gynnorthwyo eu gilydd, ond i gyflawni rhanau neillduol o'r gwaith ac oedd yn gofyn am fedrusrwydd a deheurwydd arbenig. Ymddengys hyn yn fwy tebygol fyth gan fod y gelfyddyd feddygol yn cael ei rhanu i lawer iawn o gangenau yn yr Aipht. 'Arferir meddyginiaeth,' medd Herodotus, 'yn mhlith yr Aiphtiaid ar y cynllun o'i rhanu i nifer o gangenau; mae un meddyg yn gwella un afiechyd, a dim ond hyny. Ac felly mae y wlad yn heidio o feddygon; rhai a wellhant ddoluriau y llygaid, eraill y rhanau mewnol, ac eraill unrhyw fath o afiechyd heb fod yn lleol' (Rawlinson in *Herodotus*, ii. 84).

'Nid yn unig,' meddai Wilkinson, 'yr oedd celfyddyd y meddyg yn un foreu iawn yn yr Aipht, ond yr oedd y meddygon mewn cymaint parch yno fel yr anfonid am danynt ar wahanol amserau o wledydd eraill. Efallai taw mewn cyfeiriad at y cyfryw ffeithiau y dywed Jeremiah: 'O forwyn, ferch yr Aipht, dos i fynu i Gilead, a chymer driagl; yn ofer yr arferir llawer o feddyginiaethau, canys ni bydd iachad i ti' (Jer. xvi. 11; Wilkinson in *Herodotus*, ii. 136).

Gan fod y gelfyddyd iachaol yn cael cymaint o'i harferyd yn yr Aipht, mae yn naturiol i gasglu i'r Israeliaid, yn ystod eu harosiad yn y wlad hono, gyrhaedd gryn wybodaeth o honi, ond ni wna yr ychydig hanesion am eu dull o drin clefydau roddi i ni ddrychfeddwl uchel am eu medrusrwydd meddygol.

Defnyddid miwsig i gysuro meddwl Saul pan y deuai pang o wallgofrwydd drosto, ac, yn ymddangosiadol, gyd ag effaith dda; ond mae yn amheus pa un a wneid hyn trwy gynghor meddygol; ymddengys yn hytrach taw ffrwyth cynghorion ei weision cyffredin ydoedd, yr hwn hefyd a gymeradwyai ei hun i'w feddwl yntau (1 Sam. xvi. 14–18, 23), fel y mae pethau yn cael eu gwneud gyda ninau trwy gynghor cyfeillion.

Dangosir cyflwr isel yr alwedigaeth feddygol yn mhlith yr Israeliaid gan y cynghor truenus a roddwyd i Dafydd pan yr ydoedd yn hen (1 Bren. i. 1–4). Efallai hefyd taw dyna gynghor ei weision arferol; ond gallasai Dafydd brenin Israel gael y cynghor meddygol goreu yn y wlad; gan hyny gellir casglu na wyddid dim am well meddyginiaeth.

'Clefychodd Asa o'i draed, nes i'w glefyd fyned yn ddirfawr, etto ni cheisiodd efe yr Arglwydd yn ei glefyd, ond y meddygon' (2 Cron. xvi. 12). Nid ydys i feddwl y beïr ar Asa yma am ddefnyddio moddion dynol o iachau clefydau, ond am ymddiried yn medrusrwydd y meddyg heb geisio bendith yr Arglwydd ar y moddion a arferid, neu efallai y gwnai y meddyg ddefnydd o ddewiniaeth neu offerynau iachad anghyfreithlon eraill. Nid oes genym yma un hanes am anhwyldeb Asa, na chwaith am y moddion gwellhaol a ddefnyddid, ond mae genym hanes am ddosparth o ddynion y rhai a weithredent fel meddygon neu ddoctoriaid. Mae genym gyfeiriad attynt fel dosparth yn Job xiii. 4; Jer. viii. 22.

Pan y clwyfwyd Joram brenin Israel mewn brwydr â'r Syriaid yn Ramoth-Gilead dychwelodd i gael ei iachau yn Jezreel o'i glwyfau (2 Bren. viii. 28, 29); yr hyn a awgrymai fod yn ei brifddinas ef bersonau a arferent y gelfyddyd feddygol.

Mae y prophwyd Esaiah, pan yn darlunio yn ffigurol gyflwr truenus y genedl Iuddewig, yn rhoddi i ni ryw ddrychfeddwl o'r llwybr gymerid i drin rhai clefydau: 'Y pen oll sydd glwyfus, a'r holl galon yn llesg. O wadn y troed hyd y pen nid oes dim cyfan ynddo, ond archollion, a chleisiau, a gweliau crawnllyd; ni wasgwyd hwynt, ac ni'th rwymwyd, ac ni thynerwyd ag olew' (i. 5, 6).

Pan yr oedd Hezeciah yn beryglus o sal, ac yn cael ei flino, yn mhlith pethau eraill, gan gornwyd, dywedodd y prophwyd Esaiah: 'Cymerant swp o ffigys, a rhwymant yn blastr ar y cornwyd, ac efe a fydd byw' (xxxviii. 21). Gwnai y ffigys ateb dyben *poultice*, ac felly yn unol ag arferiad y dyddiau presenol.

Yn Ezec. xxx. 21 mae cyfeiriad at y dull o drin aelodau drylliedig, yr hyn a gyfetyb i arferiad yr amserau presenol: 'Ha fab dyn, torais fraich Pharaoh, brenin yr Aipht, ac wele nis rhwymir i roddi meddyginiaeth wrtho, i osod rhwymyn i rwymo, i'w gryfhau i ddal y cleddyf.'

Ymddengys y mawr brisid balm fel meddyginiaeth gan yr Aiphtiaid a'r Israeliaid (Jer. viii. 22; xlvi. 11; gwel hefyd Gen. xxxvii. 25; xliii. 11), ond yn mha ffurf neu i ba ddyben y defnyddid ef nid yw yn ymddangos.

Erbyn amser ein Harglwydd yr oedd celfyddyd y meddyg wedi gwneud tipyn o gynydd yn mhlith yr Iuddewon. A phrin y gallasai hyn beidio cymeryd lle mewn canlyniad i'r ymwneud cynyddol a gwledydd eraill, yn enwedig Groeg a Rhufain. Cawn amryw gyfeiriadau at feddygon yn yr Efengylau (Matt. ix. 12; Marc v. 26; Luc iv. 23). Luc, ysgrifenydd un o'r Efengylau ac o Actau yr Apostolion, ydoedd feddyg (Col. iv. 14), ond mae yn debygol iddo gael ei ddwyn i fynu yn ysgolion Groeg.

MEGIDO, neu **MEGIDON**, dinas yn rhandir y Manasseaid gorllewinol. Yr oedd brenin wedi bod arni yn flaenorol i hyny (Jos. xii. 21). Cadwodd y Canaaneaid feddiant o honi (Barn. i. 27). Yn agos iddi y cafodd byddin Jabin ei chwalu gan Deborah a Barac (v. 19). Darfu i Solomon ei hailadeiladu, neu efallai yn hytrach ei gwella a'i chadarnhau (1 Bren. ix. 15). Ffodd Ahaziah iddi pan yr ymlidid ef gan Jehu, a chwedi ei glwyfo, bu farw yno (2 Bren. ix. 27). Cafodd Josiah ei ladd mewn brwydr yn agos i'r lle (2 Cron. xxxv. 22). Yr oedd yn ddiarebol fel lle galarnad mawr, a hyny efallai ar gyfrif fod Josiah wedi cael ei ladd yno (Zech. xii. 11).

MEGIS. 1. Tebygolrwydd mewn ymddangosiad (Matt. xxvi. 55). 2. Yr un peth (Ioan i. 14; Heb. xii. 7). 3. Tebygolrwydd mewn gwirionedd neu ansawdd, ond nid mewn gradd; felly unir y seintiau â'u gilydd, fel mae Crist yn unedig â'r Tad; yn berffaith megis mae Duw yn berffaith, yn gyfiawn fel Crist, ac yn cael eu caru ganddo ef megis y cerir yntau gan Dduw (Ioan xvii. 22; Matt. v. 48; 1 Ioan iii. 7; Ioan xv. 9). 4. Tebygolrwydd mewn ansawdd a graddau (Ioan v. 23).

MEINI GWERTHFAWR. 'Y son cyntaf,' medd Rosenmüller, 'am y meini gwerthfawr ac oeddynt yn adnabyddus i'r Hebreaid a geir yn Exod. xxviii. 17–20, yn y darluniad a roddir o ddwyfroneg yr arch-offeiriad. Cynwysai ddeuddeg o feini gwerthfawr, ar y rhai yr oedd enwau deuddeg llwyth Israel wedi eu tori. Y rhai hyn, gan hyny, ydynt y gemau neu geryg toredig hynaf ac ydynt yn adnabyddus mewn hanesyddiaeth.' Wrth benderfynu ystyr enwau Hebraeg y meini gwerthfawr a gynwysid yn nwyfroneg yr arch-offeiriad ein prif arweinyddion fydd cyfieithiad y Deg a Thriugain o'r H. D. a Josephus, y rhai mae yn deilwng o sylw, a gydunant bron mewn pawb manylion.

Yn Ezec. xxviii. 13 darlunir brenin Tyrus fel wedi ei guddio â'r un meini gwerthfawr ac oeddynt ar ddwyfroneg yr arch-offeiriad. Yn y *text* Hebraeg, ac hefyd yn y C. S., nid enwir ond naw o'r ceryg y sonia Moses am danynt—mae y seithfed, yr wythfed, a'r nawfed yn eisiau, ac y mae trefn y lleill wedi cael ychydig o'i chyfnewid; ond yn y Septuagint enwir y deuddeg yn llawn. Mae yn anhawdd penderfynu pa un a ddarfu y cyfieithydd ar ei awdurdod ei hun osod i mewn y tair oedd yn ddiffygiol, neu a gyfansoddent hwy ran o'r *text* gwreiddiol, a chael eu gadael allan ynghwrs trawsgrifiad.

Yn Dat. xxi. 19, 20, dywedir: 'A seiliau mur y ddinas oedd wedi eu harddu â phob ryw faen gwerthfawr;' ac mae y rhestr sydd yn canlyn yn cyfateb yn agos, os nid yn gyfangwbl, i'r meini ar ddwyfroneg yr arch-offeiriad: ond gallai fod y diffyg cyfatebolrwydd hwn wedi ei achosi trwy fod y cyfieithiad mewn un man o enwau Hebraeg, tra yn y llall y mae yn gyfieithiad o enwau Groeg; ac mewn gwirionedd mae gradd o ansicrwydd mewn perthynas i amryw o'r meini yn nwyfroneg yr arch-offeiriad.

Y rhai canlynol, yn ol Rosenmüller, oedd y meini y dywedir eu bod yn nwyfroneg yr arch-offeiriaid. Nid ydym yn ei ystyried yn angenrheidiol i roddi un darluniad neillduol o honynt, gan nas gall darluniad roddi ond ychydig wybodaeth am danynt i'r darllenydd cyffredin, ac, mewn ffaith, i'r rhan fwyaf o feini gwerthfawr y mae llawer o amrywiaethau.

1. Y *sardius*, a elwir gan awdwyr diweddar yn carnelian. Gelwid hi gan yr hynafiaid yn *sardius*, oddiwrth Sardis, prifddinas Lydia, lle yr oedd yn adnabyddus er yn foreu. Gelwid hi *carnelian* ar gyfrif ei lliw—*a carne*, gan ei bod yn debyg i gig noeth. Deuai y samplau goreu o Babilon. Cymer ei chaboli yn brydferth, a mawr brisir hi ar gyfer gwneud seliau ac addurniadau eraill o honi.

2. *Topas*. Melyn yw lliw cyffredin y maen hwn; ond ymnewidia i amrywiaeth mawr o liwiau. Ymddengys fod y maen hwn yn cael ei fawr brisio yn yr hen amseroedd oddiwrth yr hyn ddywed Job yn ei ganmoliaeth i ddoethineb: 'Ni ellir cyffelybu y topas o Ethiopia iddi; ac ni chydbrisir hi ag aur pur' (xxviii. 17). Wrth Ethiopia mae i ni ddeall yma Arabia, o ba le y deuai meini gwerthfawr (Ezec. xxvii. 22).

3. Y *carbuncle*.

4. Y *smaragdus:* felly y cyfieithir y gair נפך (*nophech*) yn Exod. xxviii. 18 ac Ezec. xxviii. 13, ond mae yn ansicr pa faen neillduol a olygid.

5. Y *saphir* sydd faen tryloew o liw glas prydferth, ond o amrywiol *shades;* mae y rhai goreu o liw yr wybr dwfn-las. 'A gwelsant Dduw Israel; a than ei draed megis gwaith o faen saphir, ac fel corph y nefoedd o ddysgleirdeb' (Exod. xxiv. 10). O ran lliw, caledrwydd, a gwerth nid yw yn ail ond i'r diamond. Dengys Job y gwerth osodir arni pan, yn canmol doethineb, y dywed: 'Ni chyffelybir hi i'r aur o Ophir, nac i'r onix gwerthfawr, nac i'r saphir' (xxviii. 16; gwel hefyd Ezec. i. 26; x. 1). Jeremiah, pan yn cwyno am y cyfnewidiad oedd wedi cymeryd lle yn y Nazareaid, a ddywed: 'Eu trwsiad oedd o saphir' (Galar. iv. 7).

6. יהלם (*Yahalom*). Cyfieithir y gair hwn yn y C. C. o Exod. xxviii. 18, yn mhlith y meini gwerthfawr yn nwyfroneg yr arch-offeiriad, yn *adamant;* שמיר (*shamir*) yw y gair a ddefnyddir i arwyddo *diamond*. Gellir amheu pa un a oedd yn meddiant yr Israeliaid ddiamond ddigon mawr i dori enwau pob un o'r llwythau arno, neu a allesid tori eu henwau arno o gwbl.

Golygir taw yahalom ydyw yr onix. Mae llawer o amrywiaethau o'r gareg hon, yn ol fel byddo haenau gwahanol liwiau i'w cael bob yn ail ynddi. Mae *stripes* gwyn a chochion bob yn ail yn cyfansoddi y *sard*-onix, ac yn cael ei alw felly fel pe byddai yn uniad y sardius a'r onix; rhai gwynion a rhudd-lwyd, y *chalced*-onix; y gwyn-lwyd a'r melyn-lwyd, y *memphit*-onix, &c. Mae gwahanol fathau o'r onix er yn foreu wedi cael eu defnyddio at wneud modrwyau, seliau, *cameos*, ac yn ganlynol ceir hwynt mewn casgliadau o *antiques*, sef hen bethau prinion a gwerthfawr oherwydd hyny yn un peth.

7. Y *lygur* neu *hyacinth* (ὑακινθος). 8. Yr *achat*. 9. Yr *amethyst*. 10. Y *chrysolite*.

11. Y *shoham* neu y *beryl*. Enwir y maen hwn (C. C., *onix*) yn Gen. ii. 12 fel un o gynyrchion gwlad Hafilah. Sonia Job am y shoham fel maen gwerthfawr, gan ei henwi mewn cysylltiad ag aur Ophir a'r saphir (xxviii. 16). Yn mhlith y defnyddiau a gasglodd Dafydd tuag at adeiladu y deml yr oedd, yn ol 1 Cron. xxix. 2, feini shoham.

12. *Jaspis*.

Y cyfryw, yn ol Rosenmüller, oeddynt y deuddeg maen yn nwyfroneg yr arch-offeiriaid. Nid ydynt yn cyfateb, mewn amryw esamplau, i'r enwau roddir gan gyfieithwyr y Beibl neu ysgrifenwyr eraill, ac mae yn rhaid cyfaddef fod cryn ansicrwydd mewn perthynas i amryw o honynt.

Heblaw y deuddeg maen yn nwyfroneg yr arch-offeiriad, fe geir yn yr H. D. dri o feini eraill, wrth y rhai, gyda mwy neu lai o sicrwydd, y golygid rhai meini gwerthfawr.

Shamir, yr hwn a enwir yn Jer. xvii. 1; Ezec. iii. 9; Zech. iii. 12, a olyga Gesenius yw y diamond (834). Yn y gyntaf o'r adnodau hyn mae ein cyfieithwyr yn ei gyfieithu yn adamant, ac y mae y cyfryw gyfieithiad o hono yn neillduol briodol: 'Pechod Judah a ysgrifenwyd â phin o haiarn, ag ewin o adamant y cerfiwyd ef ar lech eu calon.' Mae hyn yn cwbl gyduno a'r dyb taw diamond a olygir, gan, yn ol Pliny, y gwnai y celfyddydwyr a gerfient ar feini ddefnyddio dernynau bychain o ddiamond wedi eu gosod mewn haiarn i'r dyben hyny. Ac nid oes dim yn y ddwy adnod arall lle ceir y gair, a lle y cyfieithir ef yn *ddiamond*, ac sydd yn anghyson â'r deongliad hyn, gan taw caledrwydd yw y drychfeddwl y defnyddir ef i'w osod allan.

Yn Esa. liv. 12 darllenwn: 'Gwnaf dy ffenestri o כדכד' (*kadkod;* C. C., *risial*), 'a'th byrth o אקדח' (*ekdah;* C. S., *carbunclau;* C. C., *meini dysglaer*), ond pa feini a olygir sydd anhawdd penderfynu (Rosen. *Min.* 26–45). Mae geiriau eraill a gyfieithir *achat* a *charbuncl* yn yr hanes am ddwyfroneg yr arch-offeiriad.

Ymddengys y cyfateb y meini â pha rai yr addurnid muriau y Jerusalem nefol â'r rhai oedd ar ddwyfroneg yr arch-offeiriad, er, oblegid fod enwau yr olaf yn Hebraeg a'r blaenaf yn Groeg, nad yw yn bosibl bob amser i'w gwneud allan.

MEL, sylwedd eithaf adnabyddus, ac yn cael ei gasglu a'i gynyrchu gan wenyn. Mae digonedd o hono yn yr Aipht a Chanaan. Gelwid yr Aipht gan yr Israeliaid tuchanllyd yn wlad a lifeiriai o laeth a mêl' (Num. xvi. 13); ac mae hyn hefyd yn ddarluniad eithaf cyffredin o Ganaan (Exod. iii. 8, 17; Num. xiii. 27). Ceid mêl yn y wlad hono yn agenau y graig (Deut. xxxii. 13; Ps. lxxxi. 16), ac yn y coedydd, a hen goed câu (1 Sam. xiv. 25–27, 29). Yr oedd Ioan Fedyddiwr yn byw yn yr anialwch ar locustiaid a mêl gwyllt (Matt. iii.) Defnyddid mêl yn Nghanaan fel ymborth ar ei ben ei hun, neu gyda bwydydd eraill (Exod. xvi. 31; Barn. xiv. 8, 9; Esa. vii. 15, 22; Luc xxiv. 42); etto yr oedd yn ofynol ei gymeryd yn gymedrol (Diar. xxv. 16, 27). Y sylwedd melusaf ydoedd ac y gwyddai yr hynafiaid am dano, ac am hyny defnyddir ef yn yr Ysgrythyrau fel arwyddlun o felusder (Ps. cxix. 103; Ezec. iii. 3; Dat. x. 9, 10). Cyfrifid diliau mêl gynt, fel yn bresenol, yn neillduol flasus (Ps. xix. 10; Diar. xxiv. 13). 'Gwefusau y ddyeithr a ddyferant fel y dil mêl' (Diar. v. 3): mae ei geiriau yn felus, hyfryd, a swynol, ond os gwrandewir arnynt profant yn chwerw fel bustl. 'Y dyn llawn a fathra y dil mêl'—un yn meddu pob bendith ddaiarol a geir yn aml yn analluog i fwynhau y goreu o honynt: 'Ond i'r newynog pob peth chwerw sydd felys'—mae y tlawd yn medru sugno mwyniant oddiwrth y pethau mwyaf cyffredin, er yn gymysgedig â llafur a phryder (Diar. xxvii. 7).

MELCHIS'EDEC, brenin Salem ac offeiriad y Duw Goruchaf. Mae llawer o ddadleu wedi bod ynghylch pwy ydoedd. Myn rhai taw Iesu Grist neu yr Ysbryd Glân ydoedd; ond y mae Paul yn gwahaniaethu rhyngddo a'n Gwaredwr, a dywed na chafodd ei wneud ond yn debyg i Fab Duw (Heb. vii. 3). Gwna Moses a Phaul ei ddarlunio fel dyn a deyrnasai yn Salem yn Nghanaan. Ond pa ddyn ydoedd nid ydys yn medru cydweled. Myn yr Iuddewon a'r Samariaid taw Sem, eu cyndad, ydoedd. Myn yr Arabiaid taw wyr Sem ydoedd o du ei dad, ac orwyr Japheth o ochr ei fam, a chymerant arnynt roddi i ni enwau ei hynafiaid. Mae Jurieu yn dal taw Ham ydoedd; tra y tybia Suidas taw un o ddisgynyddion Ham ydoedd. Myn Dr. Owen taw un o ddisgynyddion Japheth ydoedd, a gwystl y cai hiliogaeth Japheth gyfansoddi prif eglwys Duw. Ond paham yr holl chwiliadau hyn i achyddiaeth ac y mae Duw wedi ei chuddio; ac i'w wneud yn gysgod gogoneddus o'n Gwaredwr, wedi ei ddwyn ger ein bron fel pe wedi disgyn o'r nef, ac ar ol gorphen ei waith yn dychwelyd iddi?

Am Melchisedec dywed yr apostol Paul ei fod 'heb dad, heb fam, heb achau, heb fod iddo na dechreu dyddiau na diwedd einioes' (Heb. vii. 3). Ymddengys ar y cyntaf anhawsdra mawr yma; etto yr ydym yn golygu fod yr esponiad a gynygir yn gyffredin yn eithaf boddhaol. 'Mae,' medd Dr. Owen, 'bawb esponwyr sobr dysgedig yn cydweled yn gyffredin mewn perthynas i'r matter hwn. Oblegid caniateir fod Melchisedec yn ddyn, yn wirioneddol felly, ac o angenrheidrwydd, gan hyny, yn meddu yr holl bethau hyn; oblegid nid yw natur dyn, yn ol yr hwn a greuwyd gyntaf, yr hwn hefyd oedd iddo 'ddechreu dyddiau a diwedd einioes,' yn bodoli hebddynt. Gan hyny ni wedir y pethau hyny yn gyfangwbl, ond mewn rhyw ystyr, a chyda golwg ar ryw ddyben arbenig. Yn awr gyda golwg ar ei swydd yr ydoedd 'heb dad, heb fam,' &c. A sut yr ymddengys ei bod felly gyd ag ef? Oblegid nad oes yr un o honynt yn cael ei enwi yn yr Ysgrythyrau, yr hwn a gyfnoda yn fanwl gyndadau bersonau eraill; ac yn neillduol y rhai nas gallent gael allan a phrofi eu hachyddiaeth, a'r rhai nad oeddynt i gael derbyniad mewn un wedd i'r offeiriadaeth (Ezra ii. 61–63). A gallwn ninau, gan hyny, wrth y rheol hon chwilio mewn i'r manylion.

1. Dywedir am dano, yn y lle cyntaf, ei fod ἀπάτωρ, ἀμήτωρ, "heb dad, heb fam," ac ar hyn yma mae y rhan olaf o'r adnod, sef "heb ddechreu dyddiau na diwedd einioes," yn dibynu. Ond sut y gallasai un marwol ddyn ddyfod i'r byd heb dad ac heb fam? "Dyn a aned o wraig" yw y darluniad roddir o bob dyn. Pa beth, gan hyny a fwriedid? Mae y geiriau nesaf yn dweud, *ἀγενεαλόγητος*, *heb achau*, meddwn ni. Ond *cenedlaeth* yw ystyr y gair gwreiddiol *γενεαλογία*, *achyddiaeth*, nid cyffredinol, ond manwl, a chwedi ei desgrifio a'i chyfnodi; *γενεαλόγητος* yw un y mae ei achyddiaeth a'i gyff yn ysgrifenedig mewn coflyfr. Ac felly, ar yr ochr arall, *ἀγενεαλόλητος* yw un nid heb achyddiaeth, ond un a'i achyddiaeth heb gael ei chyfrif a'i chofnodi. Ac felly y gwna yr apostol ei hun esponio y gair hwn yn eglur yn ad. 6, *ὁ μὴ γενεαλογούμενος ἤξ αὐτῶν*, *disgyniad yr hwn sydd heb gael ei gyfrif*—h.y., wedi ei gyfrif mewn llyfr. Felly yr oedd Melchisedec heb dad a mam, yn gymaint ag nad yw Yspryd Duw, yr hwn a gofnododd mor fanol a gofalus achyddiaeth patrieirch eraill a chysgodau o Grist, a hyny i ddyben nid llai pwysig nac amlygu gwirionedd a ffyddlondeb Duw yn ei addewidion, yn dweud dim ynghylch disgyniad Melchisedec. Dygir ef ger ein bron fel un wedi syrthio o'r nef, gan ymddangos ar unwaith, teyrnasu yn Salem, a chyflawni swydd offeiriad i'r Duw Goruchaf.

'Am yr un rheswm dywedir ei fod *μήτε ἀρχεν ἡμέρων μήτε ζωῆς τέλος ἔχων*, *heb ddechreu dyddiau na diwedd einioes.* Oblegid fel marwol ddyn yr oedd iddo y ddau. Cafodd yn ddiau ei eni, ac y mae mor ddiamheuol iddo farw a dynion eraill. Ond ni chyfnodir nac un na'r llall o'r pethau hyny yn ei gylch. Nid oes ragor a fynom ag ef, i ddysgu oddi wrtho, na theimlo dyddordeb ynddo, ond megis y darlunir ef yn yr Ysgrythyrau, ac nid oes dim son yno am ddechreu ei ddyddiau, na diwedd ei einioes. Gan nad pa beth bynag a feddai ynddo ei hun, nid oedd ganddo ddim i ni. Ystyriwch yr holl batrieirch eraill a enwir yn ysgrifeniadau Moses, a chewch fod eu disgyniad wedi ei gofnodi, sef pwy oedd eu tad, ac felly yn mlaen hyd y dyn cyntaf; ac nid yn unig hyny, ond amser eu genedigaeth a'u marwolaeth—dechreuad eu dyddiau a diwedd eu heinioes—a gofrestrwyd yn gywir. Oblegid dywedir yn barhaus am danynt hwy, bu fyw hwn a hwn cyhyd o amser, a chenedlodd y mab, yr hwn a benderfynai amser genedigaeth. Ac am yr hwn a genedlid o hono dywedir iddo fyw cynifer o flyneddau, yr hyn a benderfyna diwedd ei einioes. Mae y pethau hyn wedi eu cofnodi yn bendant. Ond ni enwir un o'r pethau hyn mewn cysylltiad â Melchisedec. Nid oes son am dad na mam; nid oes un daflen i ddangos o ba gyff y disgynodd, ac nid oes un hanes am ei enedigaeth neu ei angeu. Felly mae yr holl bethau hyn yn absenol o hanes yr hwn â pha un y mae a wnelo ein ffydd neu ein gwybodaeth yn unig.

'Tra mae sylwad yr apostol yn sylfaenedig ar ddystawrwydd Moses yn yr hanes ac oedd yn ei foddloni ef, gan nad pa beth oedd yr achos o'r dystawrwydd hwnw, gallwn ofyn pa beth a'i hachosodd? Paham, meddaf, y darfu Moses ddwyn ger ein brôn ddyn mor fawr a rhagorol a Melchisedec heb son dim am ei hiliogaeth a'i gyff, am ei rieni neu ei gyndeidiau, ei esgyniad neu ei gwymp, ac yn groes i'w arferiad mewn cysylltiad ag eraill, ac yn groes i holl ddeddfau hanesyddiaeth ddefnyddiol?

'Y gwir achos dros adael allan o'i hanes y pethau hyn ydoedd yr un a sefydlodd ei offeiriadaeth a dygiad i mewn ei berson i'r hanes. A hyny ydoedd, fel y byddai yn gynrychiolydd mwy gwirioneddol ac enwog o'r Arglwydd Iesu Grist yn ei offeiriadaeth. I'r dyben hyn yr oedd yn ofynol nid yn unig iddo gael ei gyhoeddi yn offeiriad fel yr oedd y Messiah i fod, ond yn y cyhoeddiad hwnw yr oedd yr holl amgylchiadau hyny i gael eu cadw mewn golwg trwy y rhai y gellid rhag-gysgodi yn unrhyw fodd offeiriadaeth Crist. Ar ol hyn darparwyd olyniaeth reolaidd yn yr offeiriadaeth, a gorfyddai iddi ddibynu yn unig ar eu hachyddiaeth a'i disgyniad oddiwrth dad a mam (Ezra x. 18, 19; Neh. vii. 63-65). Gan nad ydoedd offeiriadaeth ein Harglwydd i ddibynu ar unrhyw fath o achyddiaeth (oblegid mae'n amlwg i'n Harglwydd ddisgyn o Judah, ac nid yw Moses yn cysylltu offeiriadaeth a'r cyff hwnw) yr oedd yn angenrheidiol iddi gael ei chynrychioli yn ddechreuol gan un heb achyddiaeth, gan nad oedd, gyda golwg ar ei swydd, i gael yr un. Gan hyny, pan yr oedd eglwys Israel yn y mwyniant mwyaf o offeiriadaeth y Lefiaid, swydd y rhai a ddibynai yn gwbl ar eu disgyniad, ië, cybelled ac ar y dybiaeth o ddiffyg neu gyfnewidiad ynddi, yr oedd nid yn unig yr offeiriadaeth ei hun, ond yr holl addoliad santaidd ac yr oedd yn swyddol wedi ei fwriadu i ddwyn yn mlaen, i ddarfod yn hollol; etto gwelodd yr Yspryd Glân yn briodol i ddwyn ar gof iddynt fod offeiriad i ddyfod ac fyddai yn annibynol ar y cyfryw ddisgyniad neu achyddiaeth, yn gymaint a'i fod i debygoli Melchisedec yr hwn oedd heb yr un (Ps. cx. 4). Dyma'r unig a'r gwir reswm paham nad oes, yn hanes Melchisedec fel offeiriad y Duw Goruchel, un son am ei dad, ei fam, achyddiaeth, dechreu dyddiau na diwedd einioes' (Owen on *Epis. Heb.* in loc.)

MEL′ITA, yr ynys ar ba un y llongddrylliwyd yr apostol Paul ar ei fordaith i Rufain (Act. xxviii. 1). Yr ydys wedi ystyried yn gyffredin taw Melita, yr hon sydd ynys yn Môr y Canoldir, a rhwng deg a deugain a thriugain o filltiroedd ar y dehau o Sicily, ydoedd Melita yr Actau. Mae o gylch deunaw neu ugain milltir o hyd, deuddeg o led yn y man llydanaf, a thriugain o amgylchedd. Yr ydys hefyd wedi golygu taw ynys arall yn nghulfor Adria, ar forlan Ilyricum, a elwid Melita gynt, a Meleda yn awr, ydoedd golygfan llongddrylliad yr apostol; ond mae amgylchiadau y fordaith yn methu cyfatteb i'r ynys hono, tra y tarawant Malta yn neillduol. Y prif, ac yn wir yr unig reswm, yn ffafr Melita, ar forlan Ilyricum, yw y ffaith i'r llong gael ei gyru fynu ac i lawr ar hyd Adria; ond y mae hen ysgrifenwyr yn arfer y gair Adria am y rhan hwnw o Fôr y Canoldir ac sydd yn gorwedd rhwng Groeg a Sicily. Mae Ptolemy yn gwneud gwahaniaeth eglur rhwng Môr Adria a Chulfor Adria. Dywed Pausanias fod Cyfyngfor Messina yn uno y Môr Tyrrhene a Môr Adria; ac ystyria Procorpius fod Malta yn gyfleuedig ar derfyn yr olaf. Gelwir y fan lle y dywedir i Paul gael ei longddryllio yn *St. Paul's Bay*, ac y mae holl amgylchiadau yr hanes yn cyduno â'r *bay* yma, yr hwn, yn ol swn traddodiad, fuodd yn olygfan y dygwyddiad hwnw (Conybeare, ii. 351, 355).

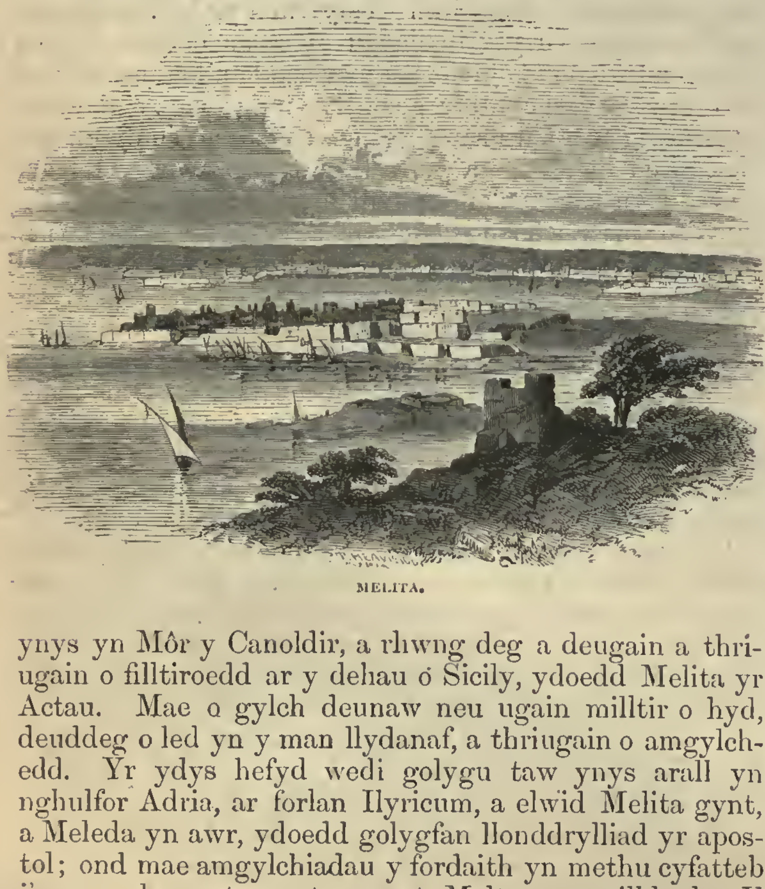
MELITA.

Daeth Melita neu Malta i ddwylaw y Rhufeiniaid c.c. 242, ac a lywodraethid gan is raglaw. Ar amser llongddrylliad Paul, Publius, 'penaeth yr ynys,' a thad yr hwn oedd yn 'gorwedd yn glaf o gryd a gwaedlif,' a'r hwn a iachawyd yn wyrthiol gan yr apostol, ydoedd, mae yn debygol, lywydd y lle. O gylch o.c. 828 darfu i'r Saraceniaid gymeryd meddiant o'r ynys. Ynghylch 1090 cymerodd Roger o Sicily hi oddi arnynt. O gylch 1530 rhoddwyd hi gan Charles V., ymerawdwr Germany a brenin Hispaen, i farchogion Sant Ioan o Jerusalem. Yr oedd rhyfel parhaus rhwng y marchogion a'r Tyrciaid, a darfu iddynt ar wahanol achlysuron gyflawni rhyfeddodau o wrhydri wrth amddiffyn yr ynys rhag yr anffyddwyr. Yn 1798 rhoddodd Malta ei hun i fynu i'r Ffrancod dan Napoleon pan ar ei ffordd i'r Aipht. Cymerwyd hi oddi arnynt gan y Saeson, ac yn eu meddiant hwy y mae yn bresenol.

MELLDIGEDIG. [ANATHEMA.]

MELLTEN, a gymerid am hir amser fel dim rhagor na fflachiad o dân; ond o gylch y ddeunawfed ganrif profwyd gan Dr. Franklin a philosophyddion eraill trwy amryw brofiadau uniongyrchol taw yr un ydyw ac *electricity*. Pan mae'r wybr yn glir a thawel dechreua cymylau isel a thew ymffurfio yn yr awyr, a thaenir hwynt gan y gwynt dros y nefoedd, a chanlynir hwynt gan rai eraill tewach a thywyllach. Ysgydwir y cymylau hyn gan wahanol symudiadau. Tra mae rhai yn symud mewn un cyfeiryd, mae eraill o danynt yn symud mewn cyfeiryd gwrthwynebol. Gwelir un cwmwl yn ad-dynu un arall, tra yr ysgerir eraill gan allu gwrthdarawol; ac ynghanol y cynnwrf cyffredinol hwn mae cymylau eraill yn gorphwys yn ddigyffro trwy ddylanwad y nerthoedd gwrthwynebol gan y rhai yr effeithir arnynt. Yn nghanol y frwydr hon rhwng nerthoedd gwrthwynebol, gwelir fflachiadau o oleu glas yn saethu o gwmwl i gwmwl gyda buandra anamgyffredadwy; ac ar ol i ychydig *seconds* i fyned heibio clywir swn gwan taran bellenig. Mae yr wybr yn myned yn fuan yn dywyllach, y goleuni yn fwy bywiog a mynych, a'r daran yn uwch, ac yn dilyn fflachiadau y goleuni yn gyflymach. Mae yr ystorm yn awr wedi cyrhaedd ei pherffeithrwydd; gwelir *electricity* cronedig y cymylau yn cyfeirio tua'r ddaiar, gan efallai ddryllio y derwydd cadarnaf yn ufflon, ac hyd yn od yn lladd dyn neu anifail. Mae y golygfeydd echrydus hyn yn aml yn teithio trwy'r holl awyr, ac yn aml yn cael eu rhwystro gan gafodydd trymion o genllysg neu wlaw, hyd nes byddo yr awyr yn y diwedd wedi adfeddu ei thawelwch arferol.

Nid yw yr ymddangosiadau llai a ganfyddir mewn ystorm yn anheilwng o sylw. Mae fflachiadau y fellten yn ymddangos weithiau o ffurf onglog, neu *zigzag*, yr hwn a elwir y fellten fforchog. Ar amserau eraill, yn enwedig pan dery y ddaiar, ymddengys fel pellen o dân; ac ar amserau eraill mae yn fflachiad disymwth a chyffredinol, yr hwn sydd wedi derbyn yr enw *sheet lightning*, neu fellten daen. Gwelir yr olaf yn fwyaf cyffredin ar nosweithiau teg yn yr haf, ac ar amserau felly nid ydyw byth yn gydfynedig â tharan. Mae lliw mellten weithiau o wahanol *shades* o las, bryd arall o liw melyn cryf, a phryd arall o liw gwellten.

Mae i swn y daran, yr hon yn gyffredin a ddilyn fflachiad y fellten, ei wahanol nodweddion, yn ol sefyllfan yr hwn a'i clywo, ac efallai ar amgylchiadau eraill. Weithiau mae yn debyg i swn pethau yn myned yn chwilfriw, bryd arall fel swn magnelau. Weithiau mae y swn yn dreigldrystiog ac afreolaidd, fel adsain adnewyddedig, hir barhauedig, a darfodedig *pistol* pan saethir ef mewn gwlad fynyddig; ac ar brydiau eraill mae yn debyg i restr o swnau a gynyrchir gan nifer o ŷnau yn cael eu saethu un ar ol y llall. Mae y cyntaf o'r swnau hyn yn cymeryd lle pan mae y daran yn agos a chwedi taro y ddaiar; a swn taran bellenig ydyw yr ail. Gellir cyfrif pellder ergyd y daran trwy liosogi (*multiply*) 1142 â rhif y *seconds* rhwng y fflach a'r daran; y cynyrch ydyw rhif y troedfeddi i'r lle mae'r ergyd wedi cymeryd lle (*Edin. Encyc.* art. 'Electricity,' viii. 417, 490).

Mae amryw gyfeiriadau at fellt yn yr Ysgrythyrau, ond nid oes yr un o honynt yn galw am un sylw mewn ffordd o eglurhad helaethach na'r darluniad cyffredinol sydd yn awr wedi cael ei roddi.

MEM'PHIS, un o brif ddinasoedd yr Aipht, a phrif ddinas yr Aipht Isaf am hir dymhor, a Noph Esa. xix. 13; Jer. ii. 16; xliv. 1; ac Ezec. xxx. 13, 16; a Moph (C. S., *Memphis*) Hosea ix. 6. Gan y Copts presenol gelwir hi Μενφ, Μενουφ, a Νουφ; ac felly gallwn esponio y ffurfiau Hebraeg מֹף (*Moph*) a נֹף (*Noph*), ac hefyd y gair Groeg Μέμφις (Horne, *Introd.* iii. 706).

Yr oedd Memphis yn ddinas hen iawn, a phriodolid ei dechreuad gan Herodotus i Menes, y cyntaf o freninoedd yr Aipht. Sefai ar y tu gorllewinol i'r Nile, uwchlaw dechreuad y delta; a pharhaodd i fod yn brifddinas yr Aipht Isaf am lawer o flyneddau, er weithiau, fel yr ydym wedi cael allan oddiwrth y cofgolofnau ac oddiwrth Esa. xix. 11, 13, rhanai yr anrhydedd hwn a Zoan, yr hon hefyd ydoedd ddinas hen iawn (Num. xiii. 22). Dyoddefodd lawer oddiwrth oresgyniad y Persiaid ar yr amser y lladdodd Cambyses y tarw Apis, duw yr Aiphtiaid; ond adgyweiriwyd hi drachefn, a chadwodd feddiant o'i goruchafiaeth hyd nes i Alexandria, dan ofal noddawl y Ptolemys, ei thaflu i'r cysgod. Dywedir gan Diodorus y ffurfiai amgylchedd o 18¾ o filltiroedd. Ar amser genedigaeth ein Iachawdwr yr oedd yn nesaf at Alexandria, prifddinas yr Aipht, ac yn fawr a phoblog. Serch llawer o drychinebau parhaodd i dori tipyn o *figure* hyd o gylch o.c. 640, pan y dinystriodd y Saraceniaid hi, ac yr adeiladasant ddinas arall gyferbyn a hi ar yr tu dwyreiniol i'r Nile, yr hon, gyd â'r ychwanegiadau a wnawd atti gan y caliphs, a elwir yn awr y Grand Cairo. Yr oedd ei hadfeiliau, fel y darlunid hwynt gan Abulfeda yn y bedwaredd ganrif ar ddeg, yn gryn eang; ond ychydig flyneddau yn ol nid oedd dim i ddangos sefyllfan y ddinas enwog hon oddigerth rhyw grugiau o ysbwrial; saf-ddelw dirdal o Rameses Fawr, wedi ei suddo yn ddwfn yn y ddaiar, a hyd yr hon, pan yn gyfan, a fuasai yn ddwy a deugain o droedfeddi ac wyth o fodfeddi heb y sylfaen; delw fechan o *granite* coch, wedi ei mawr anffurfio, ac ychydig weddillion o'r sylfeini (Wilson, i. 115; Robinson, *Res.* i. 40).

Mae gweddillion Memphis, fodd bynag, wedi cyrhaedd dyddordeb newydd oddiwrth y chwiliadau sydd wedi cael eu gwneud yn ddiweddar yn mysg eu hadfeiliau. Dywed Dr. Lepsius, mewn llythyr dyddiedig Ionawr 2, 1842: 'Mae yn syn can lleied o chwilio sydd wedi bod ar y lle hwn, er fod mwy o ymweled ac ef nac un lle yn yr Aipht. Ni wnaf, fodd bynag, gwympo allan a'n rhagflaenoriaid, gan y medwn ffrwythau eu hesgeulusdod. Mae dau fedd, heblaw y pigdyrau, yn eithaf amlwg yn y goreu o'r *maps* boreuol. Yr ydym wedi rhoddi pump a deugain o feddau ar ein *plan* o'r holl gladdfan preswylwyr y rhai a ddaethant yn adnabyddus i ni trwy eu *inscriptions;* a'u cymeryd gyd â'u gilydd, yr wyf wedi cofnodi pedwar ugain a dau, y rhai ydynt deilwng o sylw oherwydd eu hargraphau neu ryw neillduolion eraill. Ychydig o honynt sydd yn perthyn i amserau diweddarach; cafodd y rhan fwyaf eu hadeiladu yn ystod, neu yn fuan ar ol adeiladiad y pigdyrau mawrion, a chynysgaethant ni â rhestr werthfawr o amseriadau er gwybod y cyfnod cyntaf yn hanes gwareiddiad yr hil ddynol. Gosodir ger ein bron yn more y byd bron yr holl ranau cyfansoddiadol adeiladwaith; cerfiadau o ddynion yn eu cyflawn faintioli, mewn *alto-relievo* a *basso-relievo* a ddygir yn dorfeydd i'r golwg. Mae y gwaith yn brydferth dros ben, a chwedi ei wneud yn gampus; ond mae'n amlwg na wyddai Aiphtiaid y tymhor hwnw ddim am ddeddf cyfartaledd yn ol yr hon y cawn eu canlynwyr yn gweithio mewn amser diweddarach. Mae y *painting* ar haenen deg o galch yn aml yn brydferth tu hwnt i ddychymyg, ac yn edrych mor ffres a phe buasai wedi cael ei wneud ddoe. Mae y darluniau ar y muriau yn cynwys yn benaf olygfeydd o fywyd yr ymadawedig, a chwedi eu bwriadu yn arbenig i osod o flaen llygaid yr edrychydd ei olud mewn anifeiliaid, pysgod, *game*, eychod, gweision, &c. Yr ydym trwy hyn yn dyfod yn gynefin â manylion eu bywyd teuluaidd. Mae y gwahanol argraphau yn darlunio y gwahanol olygfeydd hyn, neu yn eu henwi, neu dangosant deulu aml-gangenog yr ymadawedig, a'i holl deitlau a'i swyddi; fel y gallwn i gyhoeddi *almanac* am frenin Cheops neu Chephren. Perthynai craig-feddau mwyaf ysplenydd i'r tywysogion, eu perthynasau, neu y personau uchaf eu swydd dan y brenin, yn ymyl pig-dyrau yr hwn y maent wedi eu gosod; ac nid yn anaml yr wyf wedi cael beddau tad, mab, wyr, ac orwyr; felly mae achyddiaeth gyflawn y teuluoedd hyny y rhai, uwchlaw 5000 o flyneddau yn ol, a gyfansoddent bendefigion y wlad, yn cael ei dwyn i'r golwg. Y prydferthaf o'r beddau y rhai, ynghyd â llawer eraill, a ddarganfyddais i fy hun o dan y tywod, yr hwn yma a gladd yr holl bethau hyn, a berthynai i dywysog o deulu y brenin Cheops' (Lepsius, *Letters from Egypt, Ethiopia, and the Peninsula of Sinai*, 51).

Mae M. Mariette, yr hwn fu ar orchymyn y llywodraeth Ffrengig yn chwilio adfeiliau Memphis, wedi gwneud rhai darganfyddiadau dyddorol. Y pwysicaf o gynyrchion ei lafur yw darganfyddiad teml Serapis, yr hon a ystyrid fod wedi cael ei llwyr ddinystrio. Mae y tywod a'r ysbwrial wedi cael eu symud ymaith yn llwyr oddiwrth weddillion y deml fawr ac henafol hon. Cynwys amryw ddarluniadau o Apis, a safddelwau o Pindar, Homer, Lycurgus, Pythagoras, Plato, ac Euripides; ac y mae mynedfa iddi, ac ar bob ochr i hwnw y mae *sphinxes* Aiphtaidd, o gylch 600 mewn rhif; a therfynir ef gan nifer o safddelwau, yn cynrychioli, mewn ffordd ryfeddol, y duwiau Groegaidd wedi eu huno ag anifeiliaid arwyddluniol. Darfu M. Mariette ddarganfod hefyd fedd Apis. Mae wedi ei dori allan o'r graig, ac yn gynwysedig o nifer o ystafelloedd ac orielau. Mewn gair gellir ei gydmaru i dref danddaiarol. Yr ydys hefyd wedi dyfod o hyd i safddelwau can hened a'r pig-dyrau, ac mewn cyflwr o ddiogelwch; maent wedi eu gwneud gyda medrusrwydd mawr, ac yn berffaith rydd oddiwrth y *stiffness* anmhrydferth a ddynoda gerfwaith boreuol yr Aiphtiaid. Mae rhai o'r safddelwau hyn mewn granite, a chwedi eu lliwio, ac y mae y lliwiau yn eithaf ffres. Mae hefyd amryw fan ddelwau, ynghyd â *vases*, *bronzes*, a pherlau. Mae yr holl safddelwau a phethau symudadwy eraill wedi cael eu cymeryd i Paris, er mwyn cael eu hychwanegu at *museum* y Louvre (*Journ. Sac. Lit.*, January, 1855, p. 470).

MERCURIUS, mab Jupiter a Maia, ac un o dduwiau ffug-chwedleuol y paganiaid, a chenad i'r lleill. Arwydda ei enw Groegaidd, *Hermes*, ei fod yn ddeonglwr eu hewyllys. Addolid ef fel Duw dysgeidiaeth, hyawdledd, a masnach, ac yr oedd yn enwog am dwyll a chelwydd. Yn Lystra cymerwyd Paul am Mercurius, oblegid mai efe oedd y prif siaradwr (Act. xiv. 8, 12).

MERCHED, gair a arferid gan yr Hebreaid mewn ystyron llawer mwy amrywiol na chyda ni. Yn ffigurol arferent ef yn aml mewn modd prydferth iawn. Y canlynol ydyw rhai o'r ystyron: 1. Plentyn benyw mewn perthynas i'w rieni, gan nad pa beth fyddo ei oedran (Gen. xxx. 21; xxxiv. 1). 2. Merch trwy briodas—merch yn nghyfraith (Ruth i. 11, 22). 3. Merch fabwysiedig (Esther ii. 7, 15). 4. Chwaer (Gen. xxxiv. 17). 5. Disgynydd benywaidd (Luc xiii. 16). 6. Benywaid (Gen. xxx. 13; Diar. xxxi. 29; Esa. xxxii. 9, 10). 7. Enw tyner, cariadus (Ruth iii. 10; Matt. ix. 22). 8. Benywaid gwlad—'merched Canaan' (Gen. xxviii. 6); 'merched Moab' (Num. xxv. 1): cenedl—'merched Israel' (Barn. xi. 40); 'merched y Philistiaid' (2 Sam. i. 20): dinas—'merched Siloh' (Barn. xxi. 21); 'merched Jerusalem' (Can. ii. 7). 9. Trigolion gwlad neu ddinas, yn wrrywaid a benywaid, fel y gair meibion—'O forwyn, ferch yr Aipht' (Jer. xlvi. 11); 'O forwyn, ferch Babilon;' O ferch y Caldeaid' (Esa. xlvii. 1, 5); 'O ferch Tarsis' (Esa. xxiii. 10); 'Bydd lawen iawn, ti ferch Sion; a chrechwena, ha ferch Jerusalem' (Zech. ix. 9). 10. Y pentrefi a'r trefydd yn nghymydogaeth dinas, neu mewn cysylltiad â hi—'Hesbon a'i holl bentrefi' (Heb. *merched;* Num. xxi. 25); 'Beth-sean a'i threfydd' (Heb. *merched;* Jos. xvii. 11); neu a sefydlwyd ganddynt, neu a boblwyd o honynt—'yr orthrymedig forwyn' (Tyrus), 'merch Sidon' (Esa. xxiii. 12). 11. Addolwyr; cyflwynedig i—'ferch duw dyeithr' (Mal. ii. 11); 'merched cerdd' (Preg. xii. 4); 'merched Belial' (1 Sam. i. 16). 12. Pan yn cael ei ganlyn gan *genitive of time* arwydda ddynes sydd wedi byw yn ystod y tymhor hwnw—Sarah, ferch deng mlwydd a phedwar ugain' (Gen. xvii. 17). 13. Epil anifeiliaid—'i'r gele mae dwy ferch' (Diar. xxx. 15); 'merched y dylluan' (ymyl y ddalen, *estrysod;* Gesenius, 148, 356; Esa. xiii. 21; xxxiv. 13; Micah i. 8). 14. Cangenau pren (Heb. *merched;* Gen. xlix. 22).

MERO'DACH-BAL'ADAN, neu BERODACH-BALADAN, 'mab Baladan brenin Babilon,' y brenin Babilon cyntaf a enwir yn yr Ysgrythyr. Bu fyw yn nhŷ Hezeciah brenin Judah, ac a 'anfonodd lythyrau ac anrheg atto, canys efe a glywsai ei fod ef yn glaf, a'i fyned yn iach' (Esa. xxxix. 1). Nid oes un ddadl nad yr un ydyw a Mardoc-empadus neu Mardoc-empalus, un o freninoedd boreuol teyrnas ddiweddarach Babilon (Rawlinson in *Herodot.* i. 502).

Merodach hefyd oedd enw un o dduwiau Babilon. Mewn cyfeiriad at waith y Mediaid a'r Persiaid yn cymeryd y ddinas hono y dywedodd Jeremiah: 'Goresgynwyd Babilon, gwaradwyddwyd Bel, drylliwyd Merodach; ei delwau a ddrylliwyd' (l. 2). Cyfansoddai y gair ran o enw amryw o freninoedd Babilon (Rawlinson in *Herodot.* i. 627). Gelwid canlyniedydd Nebuchodonosor yn Evil-Merodach (Jer. lii. 30).

ME'ROM. [IORDDONEN.]

MESOPOTA'MIA. Rhoddid yr enw yma, yr hwn a arwydda 'y tir rhwng dwy afon,' yn gyffredin gan y Groegiaid, ac ar eu hol hwynt gan y Rhufeiniaid, i'r rhan eang hono o'r wlad a orwedd rhwng yr afonydd Euphrates a Tigris. Yr oedd y syniadau a ffynent gynt mewn perthynas i eangder y wlad hon yn gyfnewidiol iawn ac anmhenderfynol; ac nis gellir gan hyny benderfynu yn sicr ei therfynau. Yr oedd yr enw Mesopotamia yn anadnabyddus i Herodotus a Xenophon, ac i bawb ysgrifenwyr cyn amser Alexander. Arferir y gair, fodd bynag, yn y C. C. (Gen. xxiv. 10).

Cyfrifai yr Hebreaid y rhan ogleddol yn un Syriaidd. Galwent hi yn Padan-aram (Gen. xxv. 20, Hos. xii. 12) —h.y., 'maes Aram neu Syria;' ac Aram-Naharaim (Gen. xxiv. 10)—h.y., 'Aram neu Syria y ddwy afon.' Amgylchid Aram-Naharaim yr Hebreaid ar y gogledd gan fynydd-gadwyn a elwir Masius, gan yr Euphrates ar y gorllewin, y Tigris ar y dwyrain, a chan Babilonia ar y dehau. Ni chyfansoddai sedd arferol freniniaeth rymus; yn y gwrthwyneb, cai naill a'i rhanu yn mhlith nifer o fân freninoedd, neu ei chadw yn unig fel talaeth ddarostyngedig i'r gwahanol ymerodraethau a gyfodasant yn olynol i'w gilydd yn y rhan hono o Asia. Y prif drefydd oeddynt Nisibis, Carræ (Haran yr Ysgrythyr), ac Ameda—Diarbeker yr amser presenol (Rawlinson in *Herodot.* i. 571).

Ni wyddys ond ychydig am hanes cyntaf Mesopotamia. Ynghylch y flwyddyn 1402 C.C. Chusan-Risathaim, brenin Mesopotamia, a oresgynodd wlad Israel, a'r Israeliaid a'i gwasanaethasant ef wyth mlynedd; ond gwaredwyd hwynt y pryd hyny o'i law gan Othniel, mab brawd ieuengaf Caleb (Barn. iii. 8–10). Mewn amseroedd diweddarach ffurfiai Mesopotamia ran o'r breniniaethau mawrion y rhai a gyfodasant yn olynol yn Asia Uchaf, sef yr Assyriaidd, y Babilonaidd, y Persiaidd, a'r Syro-Macedonaidd. Gwnaeth y Parthiaid eu hunain wedi hyn yn feistri ar yr un Syro-Macedoniaidd cybelled a'r Euphrates. Gwnaeth y Rhufeiniaid, gan chwenych gorchfygu y byd, oresgyn y wlad, a rhyngddynt hwy a'r Rhufeiniaid yr oedd rhyfeloedd parhaus. Bu am gryn amser yn dalaeth Rufeinig. Oddiar 1516 mae wedi cyfansoddi rhan o ymerodraeth Twrci (Rosen. *Geog.* ii. 193).

MESURAU TEITHIOL. Nid ymddengys yr amcanai yr Hebreaid boreuaf at lawer o gywirdeb wrth gyfrif pellderau, o'r hyn lleiaf ni cheir nemawr olion mesurau cywir o bellder yn yr H. D. Darlunir sefyllfa lle yn gyffredin wrth ei bellder o le arall ac ydoedd yn fwy adnabyddus. Darlunir mynyddoedd Garizim ac Ebal fel hyn : 'Onid yw y rhai hyn o'r tu hwnt i'r Iorddonen, tua'r lle y machluda yr haul, yn nhir y Canaaneaid, yr hwn sydd yn trigo yn y rhos ar gyfer Gilgal, gerllaw gwastadedd Moreh?' (Deut. xi. 30). Weithiau nodir allan le wrth ei gyfeiryd daiaryddol at le arall. Darlunir Ai fel 'wrth Bethafen, o du y dwyrain i Bethel' (Jos. vii. 2); Timnath-serah fel 'yn mynydd Ephraim, o du y gogledd i fynydd Gaas' (Jos. xxiv. 30); Mynydd yr Olewydd fel 'ar gyfer Jerusalem, o du y dwyrain' (Zech. xiv. 4). Weithiau cawn y ddau ddull wedi eu huno yn nghyd. Darlunir Siloh fel 'o du y gogledd i Bethel, tua chyfodiad haul i'r brif-ffordd y sydd yn myned i fynu o Bethel o Sichem, ac o du y dehau i Libanus' (Barn. xxi. 19; Rosen. *Geog.* i. 22). Mae cryn gywirdeb yn y darluniad hwn, a galluogodd deithwyr diweddar i benderfynu sefyllfan Siloh gyda mesur o debygolrwydd (Robinson, *Res.* 3; Wilson, ii. 293).

Y mae, fodd bynag, dau ymadrodd yn yr H. D. y rhai a'n galluogant i raddau i ffurfio drychfeddwl am bellder llefydd oddiwrth eu gilydd.

1. *Kabrath-Hoaretz*—h.y., dernyn o dir neu ffordd. Yn Gen. xxxv. 16 yr ydym yn darllen : 'A hwy a aethant ymaith o Bethel, ac yr oedd etto megis *dernyn o dir neu ffordd* i ddyfod i Ephrath.' Pan fu farw Rahel mae Jacob yn defnyddio yr un ymadrodd wrth adrodd yr amgylchiad i Joseph (Gen. xlviii. 7). Yn 2 Bren. v. 19 hysbysir ni i Naaman 'fyned oddiwrth Eliseus *encyd o ffordd neu dir*,' pan y dilynwyd ef gan Gehazi. Yn y ddwy adnod hyn mae ein cyfieithwyr wedi cyfieithu y geiriau yn 'encyd o ffordd,' ac yn hyn yr oeddynt yn ddiau yn eu lle.

2. Taith diwrnod. Gosododd Laban 'daith tri diwrnod rhwng ei ddefaid ei hun a rhai Jacob' (Gen. xxx. 36). Laban 'a erlidiodd ar ol Jacob daith saith niwrnod, ac a'i goddiweddodd yn mynydd Gilead' (Gen. xxxi. 23). Gofynodd Moses gan Pharaoh genad i 'fyned daith tridiau yn yr anialwch, ac aberthu i'r Arglwydd' (Exod. v. 3). Yn Num. xi. 31 hysbysir ni i'r 'sofl-ieir ddisgyn o gylch y gwersyll, megis taith diwrnod ar y naill du, a thaith diwrnod ar y tu arall.' Cyfrifai Moses fod 'taith un diwrnod ar ddeg o Horeb, ffordd yr eir i Fynydd Seir, hyd Cades-Barnea' (Deut. i. 2). Cyfrifid amgylchedd Ninifeh yn 'daith tri diwrnod' (Jonah iii. 3). Cyfarfyddir â'r dull hwn o arwyddo pellder yn ysgrifeniadau Groegiaid, Lladiniaid, Arabiaid, a Phersiaid. Braidd mae eisiau dweud ei fod yn ddull ansicr a chyfnewidiol o fesur pellderau, gan fod hyd taith diwrnod yn dibynu ar yr amgylchiadau yn y rhai y teithia gwahanol bersonau. Mae hen ysgrifenwyr yn amrywio cymaint yn eu cyfrifiad o honynt. Yn y Dwyrain yn bresenol gellir dweud fod taith diwrnod oddeutu un ar hugain o filltiroedd, yr hyn nis gall fod yn mhell oddiwrth y pellderau a fwriadid i ddynodi gan yr ymadrodd hwnw yn yr Ysgrythyrau.

Yn y T. N. cawn dri mesur teithiol yn cael eu henwi :—

1. Ystad, hyd-fesur mewn arferiad yn mhlith yr hen Roegiaid. Mae yr efengylwr Ioan yn adrodd ddarfod i'r disgyblion 'rwyfo ynghylch pump ar hugain neu ddeg ar hugain o ystadau, weled Iesu yn rhodio ar y môr' (Ioan vi. 19). Dywed hefyd fod 'Bethania yn agos i Jerusalem, ynghylch pymtheg ystad oddi wrthi' (xi. 18). Dywed Luc wrthym fod Emmaus ynghylch triugain ystad oddi wrth Jerusalem (Luc xxiv. 13). Yn Dat. xiv. 20 dywedir i 'waed ddyfod allan o'r gerwyn, hyd at ffrwynau y meirch, ar hyd mil a chwe chant o ystadau;' ac yn pen. xxi. 16 dywedir fod y Jerusalem newydd yn ddeugain mil o ystadau. Mae y C. S. (*furlong*) o'r gair hwn yn hollol anmhriodol. Cynwysai ystad Olympic 600 o droedfeddi Groeg, neu 625 o rai Rhufeinig. Yr oedd ychydig lai na'r wythfed ran o filltir Saisonig.

2. Milltir. Nid oes son am filltir ond unwaith yn y T. N., sef yn Matt. v. 4, lle y dywed Crist : 'A phwy bynag a'th gymhello un filltir, dos gyd ag ef ddwy.' Mesur Rhufeinig yn ddechreuol oedd y filltir (fel y prawf tarddiad y gair o *mille*, mil), ac yn cynwys mil o gamau *geometrical*, neu wyth ystad—h.y., 125 × 8 = 1000. Cyfrifir yn gyffredin y cynwysai 1611 o latheidiau, tra y cynwys milltir Saisonig 1760 o latheidiau (Robinson, *Gr. Lex.* 523).

3. Ceir yr ymadrodd 'taith diwrnod sabbath' mewn un adnod yn Act. i. 12. Nid oes un awdurdod drosti yn neddf Moses. Nid ydyw ond traddodiad o eiddo yr hynafiaid (Michaelis, *Comment.* iii. 162). Nid yw y doctoriaid Iuddewig yn rhoi i ni un esponiad ar y matter (Rosen. *Geog.* i. 22). Y pellder ydoedd 2000 o gufyddau, oblegid yn Jos. iii. 4 gorchymynid yr Iuddewon i gadw o fewn y pellder hyn oddiwrth yr arch (Brown, *Ant. of Jews*, i. 560). Dywedir fod pellder Mynydd yr Olewydd o Jerusalem, yr hwn yn yr Actau a elwir yn daith diwrnod sabbath, ynghylch pump neu chewch o ystadau. Efallai taw mewn cyfeiriad at y pellder bychan yr oedd rhyddid i'r Iuddew deithio ar y sabbath y dywedodd ein Harglwydd, 'Eithr gweddiwch na byddo eich ffoedigaeth y gauaf, nac ar y dydd sabbath' (Matt. xxiv. 20).

METELOEDD. Y meteloedd a enwir yn yr Ysgrythyrau ydynt aur, arian, pres, haiarn, plwm, ac alcan. Yr unig fetel arall adnabyddus i'r henafiaid ydoedd *arian byw*, yr hwn nid enwir yn y Beibl. Gwnaent ddefnydd hefyd o barotoadau o *antimony* a *zinc*; ond nid oes dim prawf fod y cyrph yn adnabyddus iddynt yn eu cyflwr metelaidd (Thomson, *Hist. Chem.* i. 51.)

1. *Aur.*—Mae hwn yn fetel eithaf adnabyddus, ac enwir ef yn yr hanes a roddir yn Genesis am sefyllfan gardd Eden : 'Ac afon a aeth allan o Eden, i ddyfrhau yr ardd; ac oddiyno hi a ranwyd, ac a aeth yn bedwar pen. Enw y cyntaf yw Pison : hon sydd yn amgylchu holl wlad Hafilah, lle mae yr aur; ac aur y wlad hono sydd dda' (Gen. iii. 10–12). Gan y cyfeiria y darluniad hwn at gyflwr y rhan hono o'r ddaiar mewn amser boreuol yn hanes y byd, dengys hyn fod aur yn adnabyddus yn foreu, ac y gwyddid ei fod o wahanol raddau o burdeb; oblegid dywedir yma fod 'aur y wlad hono yn dda,' yr hyn a drosglwydda y drychfeddwl fod aur arall o lai gwerth i'w gael.

Sonir am aur yn fynych yn ysgrifeniadau Moses. Am Abraham y dywedir ei fod 'yn gyfoethog iawn o anifeiliaid, ac o arian, ac o aur' (Gen. xiii. 2); ac y mae yn debygol iddo gael ei wneud yn foreu yn addurnau, oblegid cawn ei was yn anrhegu Rebecca â chlust-dlysau aur, yn hanner sicl ei bwys, a dwy freichled i'w dwylaw hi, yn ddeg sicl o aur eu pwys' (xxiv. 22). Mae yn debygol y gwneid defnydd boreuol a chyffredin o hono yn mhlith yr Aiphtiaid, yn enwedig fel addurnau. Pan osododd Pharaoh Joseph dros holl wlad yr Aipht 'tynodd ei fodrwy' (o aur, mae'n debyg,) 'oddiar ei law, ac a'i rhoddes hi ar law Joseph, ac a osododd gadwyn aur am ei wddf' (xli. 42). Pan yr arweiniodd Moses blant Israel allan o'r anialwch, dywedodd wrthynt am 'fenthyca pob gwr gan ei gymydog, a phob gwraig gan ei chymydoges, ddodrefn *aur*' (Exod. xi. 2). Mae yn rhaid fod yr Israeliaid, er gwaethaf yr holl ormes a ddyoddefasant, yn hyddysg yn y gelfyddyd o weithio aur i amryw ffurfiau. Yn fuan ar ol iddynt adael yr Aipht, gorchymynwyd iddynt wneud y babell; ac yn mhlith cyfarwyddiadau ereill a dderbyniasant yr oedd y rhai canlynol: 'A gwnant arch o goed sittim; a gwisg hi ag aur coeth, o fewn ac oddi allan y gwisgi hi, a gwna arni goron o aur o amgylch. Bwrw iddi hefyd bedair modrwy aur; a gwna drosolion o goed sittim, a gwisg hwynt ag aur. A gwna drugareddfa o aur coeth: a gwna ddau gerub o aur, o gyfanwaith morthwyl y gwnai hwynt, yn nau gwr y drugareddfa: a bydded y cerubiaid yn lledu eu hesgyll i fynu, gan orchuddio y drugareddfa â'u hesgyll, a'u hwynebau bob un at eu gilydd' (xxv. 10–13, 17, 18, 20; gwel hefyd yn mhellach, adnodau 23–29, 31–39). Yn fuan ar ol hyny y mae genym hanes am wneuthuriad y llo aur i'r Israeliaid i'w addoli: 'A dywedodd Aaron wrthynt, Tynwch y clust-dlysau aur sydd wrth glustiau eich gwragedd, a'ch meibion a'ch merched, a dygwch attaf fi. A'r holl bobl a dynasant y clust-dlysau oedd wrth eu clustiau, ac a'u dygasant at Aaron. Ac efe a'u cymerodd o'u dwylaw, ac a'u gwnaeth yn llo tawdd' (xxxii. 2–4). Mae yr holl amgylchiadau hyn yn dangos fod nid yn unig swm mawr o aur yn meddiant yr Israeliaid, ond eu bod wedi cyrhaedd cryn wybodaeth o'r ffordd i'w weithio i amrywiol ffurfiau. Nis gallasai y celfyddydau y pryd hwnw fod o ddechreuad cwbl ddiweddar. Yr oedd hyn yn nghylch 1500 o flyneddau cyn Crist.

Arwydda y gair cyffredin Hebraeg am aur (זהב, *zahab*) rywbeth clir, dysglaer, gan gyfeirio yn ddiau at ddysgleirdeb y metel hwnw. Ceir ef yn y ddaiar, bron yn ei gyflwr naturiol, nid yn wthienau fel llawer o feteloedd ereill, ond yn ronynau bychain, y rhai a garir yn aml gan y gwlawogydd i'r ffrydiau a'r afonydd. Yr ydys yn ddiweddar wedi cael allan ei fod wedi ei daenu yn fwy eang drwy'r byd nag y tybid yn gyffredin: a cheir ef nid yn unig yn ronynau mân yn ngwelyau ffrydiau ac afonydd, ond wedi ei gladdu yn y ddaiar neu wedi gwelyo mewn *quartz*, yn aml mewn *nuggets* o gryn faintioli. Prin y gallasai aur fethu tynu sylw trigolion y ddaiar yn foreu iawn. Swynai ei brydferthwch, yr hawsdra i'w forthwylio, a'r anmhosiblrwydd i'w ddinystrio, ynghyda phriodoleddau ereill, nes peri fod gwerth yn cael ei osod arno, yn enwedig wedi cael allan fod yn ddichonadwy i'w doddi â gwres, ac felly droi y mân ronynau yn dalpau, ac o'r cyfryw dalpau wneud addurnau a llestri o wahanol fathau (Thomson, *Hist. Chem.* i. 51).

Ymddengys fod amlder anarferol o aur yn nyddiau Dafydd a Solomon. Rhoddodd Dafydd, a phrif bobl ei deyrnas, i Solomon swm dirfawr o aur ar gyfer adeiladu a dodrefnu y deml (1 Cron. xxviii. 14–19; xxix. 2–7); a darfu Solomon ei hun dderbyn swm mawr o aur o wahanol barthau eraill; fel y dywedir i'r 'brenin wneud yr arian a'r aur yn Jerusalem cyn amled a'r ceryg' (2 Cron. i. 15; viii. 18; ix. 1, 9, 13–24). Ymddengys y symiau a enwir bron yn anghredadwy, a pharant un i ddrwgdybio naill ai fod rhyw gamsyniadau yn y rhifau a roddir yn y llawysgrifau sydd wedi cyrhaedd i lawr hyd attom ni (gan fod trawsgrifwyr yn agored iawn i wneud camsyniadau wrth gopio rhifau), neu ynte yn y pris mae deonglwyr diweddar wedi osod ar y dalent Hebraeg. Ond gan nad beth am hyny, nid oes un ddadl mewn perthynas i'r swm dirfawr o aur a wariwyd gan Solomon ar y deml, yr amrywiol balasau a adeiladodd, y dinasoedd a sylfaenodd, a helaethodd, neu a brydferthodd, yn gystal a'r gweithiau mawr costfawr a gyflawnodd (2 Cron. iii. 4–10; iv. 7, 8, 19–22; ix. 20; 1 Bren. vii. 1–12; ix. 17–19; Preg. ii. 4–10). Onid allasai dylifiad y meteloedd gwerthfawr yn nheyrnasiadau Dafydd a Solomon, a'r hwn ni ddiweddodd gyda hwynt (gwel 1 Bren. xxii. 48), fod yn un achos o ddirywiad canlynol teyrnasoedd Judah ac Israel? Y mae yn ddiau achosion grymus ac eglur o'r dirywiad hyny; etto gallasai hyny weithredu yn niweidiol arnynt, fel y mae dylanwadau cyffelyb wedi effeithio ar wledydd eraill, mewn amseroedd hen a diweddar.

Ceid llawer o'r aur yn yr hen amseroedd o Ophir (Job xxxii. 24; xxxviii. 16; Ps. xlv. 9; 1 Bren. ix. 28; 1 Cron. xxix. 4; Esa. xiii. 12), ac o Seba (Ps. lxxii. 15; 1 Bren. x. 1, 2, 10). Hysbysir ni hefyd ddarfod i 'holl freninoedd Arabia, a llywodraethwyr y wlad, ddwyn aur ac arian i Solomon' (2 Cron. ix. 14). Yr ydym hefyd yn darllen am aur Parfaim (2 Cron. iii. 6), ac aur Uphaz (Jer. x. 9; Dan. x. 5); ond nid oes genym un wybodaeth ynghylch sefyllfan y parthau hyny.

Mewn amseroedd diweddar, er fod aur yn cael cymaint o'i ddefnyddio fel arian, ac er fod y cyfeiriadau atto yn aml iawn, nid ydym wedi sylwi fod un son yn cael ei wneud am dano fel arian, oddigerth yn 1 Cron. xxi. 24, 25, ond yn yr adnod gyfattebol, yn 1 Bren. xxiv. 24, arian, ac nid aur, a enwir. Os aur sydd i'w ddeall yn yr adnod flaenaf, nid arian bathol ydoedd, canys nid oes genym esiampl mor foreu o hyny; penderfynid ei werth wrth ei bwysau.

2. *Arian.*—Mae hwn yn fetel eithaf adnabyddus. Y son cyntaf am dano yn yr Ysgrythyrau sydd yn Gen. xiii. 2, lle y dywedir ei fod ef, yn gystal ag aur, yn cyfansoddi rhan o gyfoeth Abraham. Defnyddiwyd ef yn foreu fel arian masnach, ac yn hir o flaen aur i'r dyben hyny. 'Wele,' meddai Abimelec, brenin Gerar, wrth Sarah, gwraig Abraham, 'rhoddais i'th frawd fil o ddarnau arian' (xx. 16). Pan brynodd Abraham ogof Machpelah yn lle claddu 'pwysodd i Ephron yr arian, pedwar can sicl o arian cymeradwy yn mhlith marchnadwyr' (xxiii. 16). Gwerthodd ei frodyr Joseph i'r Ismaeliaid 'er ugain darn o arian' (Gen. xxxvii. 28). Ar ol hyny, pan yr oedd Joseph yn llywydd ar holl wlad yr Aipht, 'casglodd yr holl arian a gawsid yn nhir yr Aipht, ac yn ngwlad Canaan; a Joseph a ddug yr arian i dŷ Pharaoh. Pan ddarfu yr arian a gawsid yn nhir yr Aipht, ac yn ngwlad Canaan, yr holl Aiphtiaid a ddaethant at Joseph, gan ddywedyd, Moes i ni fara, canys paham y byddem ni feirw ger dy fron? oherwydd darfu yr arian. A dywed-

odd Joseph, Moeswch i mi eich hanifeiliaid; a rhoddaf i chwi am eich hanifeiliaid, os darfu yr arian' &c. (xlvii. 14, 16). Arwydda gair כסף (*ceseph*), a gyfieithir yma arian masnach (*money*), y metel arian, yr hwn a elwid felly ar gyfrif ei liw gwelw-las.

Ceir arian, fel aur, yn aml iawn mewn cyflwr metelaidd; ac yn ganlynol mae yn debyg y gwnai dynu sylw dynolryw yn foreu. Mae yn brydferth iawn, yn forthwyliadwy, ac yn hawddach ei doddi nag aur. Byddai gan hyny yn hawddach i'w wneud yn dalpau, a'i ffurfio yn wahanol lestri nag hyd yn od aur ei hun. Mae y mwnau arian a geir yn y ddaiar yn drwm, ac y mae i'r rhan fwyaf o honynt o leiaf ymddangosiad metelaidd, a gellir toddi y mwyaf cyffredin o honynt i gyflwr arian metelaidd trwy eu cadw yn dawdd yn ddigon hir (Thomson, *Hist. Chem.* i. 53).

Nid arian bathol, fodd bynag, ydoedd y darnau arian a sonir am danynt yn rhai o'r adnodau sydd newydd gael eu coffhau. Nid ydoedd arian bathol yn adnabyddus etto. Pwysid yr arian. Dyma efallai oedd y ffordd henaf i wybod gwerth y meteloedd pan y defnyddid hwynt fel cyfrwng masnach. Efallai fod darnau o bwysau penderfynedig, megis y sicl, ac yna, fel yn bresenol, cyfrifid hwynt. Ond gan y gallai darnau o arian, yn ystod eu cylchdaeniad, golli rhan o'u gwerth dechreuol, daeth efallai yn ofynol i'w pwyso a'u cyfrif. Jeremiah, wrth brynu maes gan Hanamel, mab ei ewythr, ychydig cyn dinystr Jerusalem gan Nebuchodonosor, 'a bwysodd yr arian mewn clorianau, sef saith sicl a deg darn o arian' (xxxii. 9, 10). Efallai, fodd bynag, y cyfeiria y siclau yma, nid at rif y darnau arian, ond at y pwysau a ddefnyddid i benderfynu eu gwerth (1 Cron. xxi. 25).

Yn mhlith yr Aiphtiaid gweithiwyd arian yn foreu yn llestri ac yn rhanau addurnawl o wisgoedd. Yr ydym yn darllen am 'gwpan arian' Joseph, o'r hon yr yfai, ac wrth yr hon yr arferai ddewiniaeth (Gen. xliv. 2, 5). Yn mhlith y pethau y dywedodd Moses wrth yr Israeliaid am eu benthyca gan yr Aiphtiaid pan yr oeddynt ar ymadael o'r Aipht yr oedd 'dodrefn arian' (Exod. iii. 22). Y mae yn debyg fod yr Israeliaid, yn ystod eu hir arosiad yn yr Aipht, wedi dysgu y gelfyddyd o weithio y metel hwn, yn gystal ag aur, i amryw ffurfiau. Wrth adeiladu y babell yn yr anialwch cyfarwyddwyd yr Israeliaid i wneud amryw bethau o arian, megis 'morteisiau o arian' (xxvi. 19), 'penau y colofnau a'u cylchau o arian' (xxvii. 10). Yn mhlith offrymau y tywysogion, ar yr achlysur o gysegru y babell, yr oedd dysglau a phiolau arian (Num. vii. 13, 19, 25, &c.) Gorchymynwyd gwneud dau udgorn arian 'i alw y gynulleidfa ynghyd, ac i beri i'r gwersylloedd gychwyn' (x. 2). Darparwyd swm mawr o arian gan Dafydd a thywysogion ei bobl ar gyfer adeiladu y deml (1 Cron. xxix. 2, 4, 6, 7); a dywedir wrthym mai y fath oedd cyflawnder arian yn nyddiau Solomon fel 'y gwnaeth ef fel ceryg' (2 Cron. ix. 27).

Tarsis ydyw y brif ffynonell o ba un y llifai cyflawnder yr arian y sonir am dano yn y Beibl. Dywed Jeremiah: 'Arian wedi ei yru yn ddalenau a ddygir o Tarsis' (x. 9). Ezeciel, wrth enwi gwahanol nwyddau masnach Tyrus, a ddywed: 'Tarsis oedd dy farchnadyddes, oherwydd amldra pob golud; ag arian, haiarn, alcan, a phlwm, y marchnattasant yn dy ffeiriau' (xxvii. 12).

3. *Copr* sydd yn fetel eithaf adnabyddus, a rhaid yw y gwyddid am dano er yn foreu. Ceir ef yn aml yn ei gyflwr natur, ac nis gallasai lai na thynu sylw dynolryw trwy ei liw, ei bwysau, a'i hawsder i'w forthwylio. Nid ydoedd yn anhawdd i'w doddi, hyd yn od mewn oesoedd diddysg; a phan wedi ei doddi yn dalpau, gan fod yn eithaf hawdd ei weithio, nid ofynai lawer o fedrusrwydd i wneud llestri defnyddiol ac addurnol o hono. Mae yn amlwg taw ystyr y gair Hebraeg נחשת (*nehushet*), a gyfieithir *pres*, ydyw *copr;* ac y mae genym awdurdod Llyfr Genesis dros gredu ei fod yn adnabyddus yn foreu; 'Silah hithau, a esgorodd ar Tubal-Cain, gweithydd pob cywreinwaith pres a haiarn' (iv. 22). Y seithfed o Adda ydoedd Tubal-Cain, yr hyn a'n dug at gyfnod boreuol iawn yn hanes y byd.

Ceir y gair *copr* mewn llawer o adnodau ereill yn ysgrifeniadau Moses. Taw ystyr priodol y gair a gyfieithir *pres* ydoedd copr, sydd amlwg oddiwrth yr adnod ganlynol: 'Ac o'i mynyddoedd y cloddi bres' (Deut viii. 9). Ni cheir *pres* yn y ddaiar, na mwn pres; cael ei wneud trwy gymhorth celfyddyd y mae bob amser. Mae yn rhaid, gan hyny, taw at gopr y cyfeiriai Moses.

Yn yr oesau boreuaf defnyddid copr at yr holl ddybenion y defnyddiwyd haiarn wedi hyny—megys arfau rhyfel, offer amaethyddol, a'r celfyddydau llaw-weithiol, ac amryw bethau at wasanaeth ty. Darganfyddiad diweddarach ydoedd gwneud haiarn. A dyna paham y gwna Hesiod, pan yn son am drigolion yr hen amseroedd, ddweud :—

'Yr oedd eu harfau o bres, ac hefyd eu trigfan:
A gweithient mewn pres; a'r haiarn tywyll ni fodolai y pryd hwnw.'

Mae caneuon Homer hefyd yn profi yn ddiamheuol nad oedd nemawr, neu ddim, haiarn yn cael ei ddefnyddio yn amser rhyfel Caerdroia (Rosen. *Min*). Darlunia ei wroniaid fel wedi eu harfogi â chleddyfau, &c., o gopr. Mae copr yn rhy laith i'w wneud yn offerynau awch; ond gwna ychwanegiad o ychydig alcan roddi iddo y caledrwydd angenrheidiol, ac yr ydym yn deall oddiwrth *analyses* Klaproth fod cleddyfau copr yr henafiaid wedi cael yn wirioneddol eu caledu âg alcan.

Arwydda y gair Lladin *aes* weithiau gopr, ac weithiau bres. Mae yn eglur, oddiwrth yr hyn a ddywed Pliny ar y matter, na wyddai efe ddim am y gwahaniaeth rhwng copr a phres (Thomson, *Hist. Chem.* i. 55). Yr ydym yn lled gredu yr arferir yn yr Ysgrythyrau yr un geiriau am yr un peth; ac nid yw hyn yn un syndod, oblegid y maent yn berthynasau mor agos, ac mewn llawer ystyr mor debyg i'w gilydd. Cymysgedd o gopr a *zinc* ydyw pres; a cheir y *zinc* oddiwrth y gareg a elwir *lapis calaminaris*. Mae yn un o'r rhai mwyaf defnyddiol o'r meteloedd cymysg; ac o ran prydferthwch mae yn tebygu i, os nad yn rhagori ar, aur. Mewn amryw ranau o'r Ysgrythyr ymddengys yn sylwedd mwy priodol na chopr; ac er fod lle i gasglu taw copr a feddylir yn yr adnodau y cyfeiriwyd atynt eisoes, etto mewn amryw, ac efallai y rhan fwyaf o'r lleill, tueddid ni i lynu wrth ein cyfieithiad presenol *pres*. Ymddengys Gesenius yn dueddol i'w ddeall yn yr H. D. am bres, neu yn hytrach yn y ddau ystyr (*Lex.* 545); ac felly hefyd y gwna Robinson yn y T. N. (*Gr. Lex.* 887).

Ymddengys fod copr neu bres yn adnabyddus yn foreu, ac y gwneid defnydd mawr o hono gan yr Israeliaid; ac oddiwrth y cyfeiriadau atto yn Llyfr Job, efallai yn foreuach fyth (vi. 12; xl. 18; xli. 27). Yn ngwneuthuriad y babell yn yr anialwch defnyddid llawer o bres, ac at amrywiol ddybenion (Exod. xxvi. 11, 37; xxvii. 2–4, 6, 10, 11, 19). Yr oedd y noe bres wedi ei gwneud o'r drychau pres y rhai a offrymid gan yr addolwyr (xxx. 18; xxxviii. 8). Pan y cafodd y bobl, fel cosb am eu tuchanrwydd, eu brathu gan seirph tanllyd, ac y bu llawer o honynt farw, gwnaeth Moses, ar orchymyn Duw, 'sarph bres, ac a'i gosododd ar drostan; yna os brathai sarph wr, ac edrych o hono ef ar y sarph bres, byw fyddai' (Num. xxi. 5–9). Mae yr adnodau hyn yn dangos nid yn unig fod llawer o ddefnydd yn cael ei wneud o gopr neu bres yr amser hwnw, ond fod y gelfyddyd o fetelyddiaeth yn hysbys i'r Israeliaid, fel yr oedd efallai i drigolion Canaan; oblegid pan ddarfu i'r Philistiaid gymeryd Samson, hwy 'a'i rhwymasant ef â gefynau pres neu gopr' (Barn. xvi. 21); ac yr oedd gan Goliath o Gath 'helm o bres ar ei ben, a llurig emog a wisgai; a phwys y llurig oedd bum mil o siclau pres; a bottasau pres oedd am ei draed ef; a tharian bres rhwng ei ysgwyddau' (1 Sam. xvii. 4–6). Hysbysir ni hefyd i Dafydd, cyn iddo fyned allan i ymladd â Goliath, gael ei 'wisgo gan Saul â'i arfau ei hun, ac iddo roddi helm o bres ar ei ben, ac a'i gwisgodd ef mewn llurig' (xvii. 38), yr hon, yn ddigon tebygol, ydoedd o'r un metel. Defnyddiwyd llawer o bres yn nheml Solomon, ac at amryw ddybenion. Dywedir wrthym i 'Solomon anfon a chyrchu Hiram o Tyrus, yr hwn ydoedd ôf pres. Efe a fwriodd ddwy golofn o bres: deunaw cufydd oedd uchder pob colofn; ac efe a wnaeth ddau gnap o bres tawdd, i'w rhoddi ar benau y colofnau; pum cufydd oedd uchder pob cnap.' 'Ac efe a wnaeth fôr tawdd, yn ddeg cufydd o ymyl i ymyl. A'r crochanau, a'r rhawiau, a'r holl lestri a wnaeth Hiram i'r brenin Solomon i dŷ yr Arglwydd oedd o bres gloew. Yn ngwastadedd yr Iorddonen y toddodd y brenin hwynt mewn cleidir, rhwng Succoth a Sarthan. A Solomon a beidiodd a phwyso yr holl lestri, oherwydd eu lliosogrwydd anfeidrol hwynt, ac ni wybuwyd pwys y pres chwaith' (1 Bren. vii. 13–47). Ymddengys hefyd fod pyrth dinasoedd wedi cael eu gwneud o bres (Ps. cvii. 16; Esa. xlv. 2).

4. *Haiarn.*—Nid yw hwn yn gofyn am un darluniad. Nid yn aml y ceir ef mewn cyflwr metelaidd yn y ddaiar, ond yn gyffredin yn y cyflwr o *oxide;* ac y mae y moddion angenrheidiol er tynu y fetel o'r mwnau yn llawer mwy amrywiol, ac yn gofyn llawer mwy o fedrusrwydd nag sydd yn ofynol i wahanu aur, arian, neu gopr oddiwrth eu mwnau hwynt. Gwnai hyn yn naturiol ein harwain i dybied y byddai darganfyddiad haiarn yn ddiweddarach na'r tri metel sydd newydd gael eu henwi. Ond etto ymddengys oddiwrth Lyfr Genesis ei fod yn adnabyddus er yn foreu, oblegid yr oedd Tubal-Cain, fel yr ydys eisoes wedi coffa, 'yn weithydd pob cywreinwaith pres a haiarn' (iv. 22). Mae yn bosibl y ceid haiarn yn yr amseroedd boreuol hyn yn ei gyflwr natur, yn gystal ag aur, arian, a chopr; ac yn y ffordd hon gallasai Tubal-Cain fod wedi dyfod yn gydnabyddus â phriodoleddau y fetel hon. Sonir am haiarn amryw weithiau yn Llyfr Job; dywed, 'Haiarn a dynir allan o'r pridd' (xxviii. 2); sonia am 'ysgrifenu â phin o haiarn' (xix. 24); mae son hefyd am 'arfau haiarn, a'r bwa dur' (xx. 24), ac am lanw croen y lefiathan â 'phigau heiyrn' (xli. 7). Ymddengys fod haiarn yn eithaf adnabyddus yn amser Moses. Sieryd am yr Arglwydd yn 'dwyn yr Israeliaid allan o'r pair haiarn, o'r Aipht' (Deut. iv. 20); am 'offeryn haiarn' (Num. xxxv. 16); ac am 'iau haiarn' (Deut. xxviii. 48). Tyn gydmariaethau hefyd oddiwrtho (Lef. xxvi. 19; Deut. xxviii. 23), yr hyn a dybiai gydnabyddiaeth y bobl âg ef. Wrth enwi rhagoriaethau Canaan cyn myned iddi dywed, yn mhlith pethau ereill, fod ei 'cheryg yn haiarn' (Deut. viii. 9), yr hyn a gynwys wybodaeth o'i mwnau, ac efallai y gelfyddyd o'u troi hwynt i'r fetel. Yr oedd gwely Og brenin Basan o haiarn (Deut. iii. 11), ac yr oedd gan y Canaaneaid 'gerbydau heiyrn' (Jos. xvii. 16). Yr oedd gan Jabin, yr hwn a deyrnasai yn Hazor, 900 o gerbydau heiyrn. Mae yn hynod, fodd bynag, na chawn ni ddim hanes am haiarn yn cael ei ddefnyddio nac yn offer nac yn ddefnyddiau wrth wneud y babell yn yr anialwch (Exod. xx. 25; Deut. xxvii. 5), nac wrth adeiladu y deml. Ar ol hyn ceir coffa mynych am haiarn yn yr Ysgrythyrau.

5. *Plwm.*—Y son cyntaf am y fetel hon yn yr Ysgrythyrau a gawn ni yn nghan fuddugoliaethus Moses ar ol dymchweliad yr Aiphtiaid yn y Môr Coch: 'Soddasant fel plwm yn y dyfroedd cryfion' (Exod. xv. 10); os nad yw geiriau Job i gael eu cyfrif fel cyfeiriad boreuach atto: 'O nad ysgrifenid fy ngeiriau yn awr! O nad ysgrifenid hwynt yn y graig dros byth, â phin o haiarn ac â phlwm' (xix. 23, 24). Efallai na wneid fawr o ddefnydd o hono yn y gwledydd a gyfeirir yn benaf attynt yn yr Ysgrythyrau; o'r hyn lleiaf nid yn aml y sonir am dano gan yr ysgrifenwyr santaidd.

6. *Alcan.*—Rhaid fod alcan yn adnabyddus yn nyddiau Moses, oblegid enwir ef yn mhlith yr ysbail a gymerwyd gan yr Israeliaid oddiar y Midianiaid (Num. xxxi. 22). Yr oedd hon yn un o'r meteloedd a dderbyniodd y Tyriaid o Tarsis (Ezec. xxvii. 12). Er fod digonedd o fwn alcan i'w gael lle y tarewir wrtho, etto y mae braidd yn fetel brin, gan nad oes ond ychydig wledydd lle ceir ef. Ni wyddys am fwnau o hono yn Affrica. Yn Asia ceir ef yn Malacca ac yn ynys Banca. Yn Europe, Cernyw, yn Hisbaen, mynyddoedd Galicia, a'r mynyddoedd a ranant Saxony oddiwrth Bohemia, ydynt yr unig wledydd lle ceir amlder o hono. O Gernyw a'r Hisbaen y cai yr henafiaid eu cynysgaethu ag alcan; ac y mae profion yr arferai y Phœniciaid fasnachu yn foreu a'r Hisbaen a Brydain, ac mai oddiyno y caent eu diwallu ag alcan (Thomson, *Hist. Chem.* i. 67). Mae yr amgylchiadau hyn yn myned yn mhell i sefydlu y dyb mai wrth Tarsis yn yr adnod olaf a goffawyd yr ydym i ddeall Tartessus yn Hispaen, yr hon oedd yn wladychfa a masnachle flagurog perthynol i'r Phœniciaid. Nid yn aml mae son am alcan yn yr Ysgrythyrau, ac felly mae'n debygol na wneid llawer o ddefnydd o hono yn mhlith yr Israeliaid.

7. *Antimony.*—Nid oedd yr hynafiaid yn gydnabyddus â'r metel i'r hwn y rhoddwn ni yr enw *antimony;* ond yr llawer o'i fwnau a'u cynyrchion yn adnabyddus iddynt i raddau. Oddiwrth hanes *stimmi* a *stibium* gan Dioscorides a Pliny nis gall fod fawr amheuaeth nad oedd y geiriau hyn yn cael eu cymhwyso at y metel a elwir yn awr *sulphuret of antimony*, neu *antimony* heb ei buro. Adwaenid y lliw hwn er yn foreu iawn, a defnyddid ef gan foneddigesau Asia i liwio eu hamrantau, neu yn hyt-

rach y tu mewn i'w hamrantau, yn dduon. Dywedir am Jezebel, pan glywodd fod Jehu wedi dyfod i Jezreel, iddi 'goluro ei hwyneb;' y gwreiddiol yw, 'hi a osododd ei llygaid mewn *stibium*,' neu *sulphuret of antimony* (2 Bren. ix. 30). Ceir ymadrodd cyffelyb yn Ezec. xxiii. 40: 'Er mwyn pa rai y lliwiaist dy lygaid;' yn llythyrenol, 'y gosodaist dy lygaid mewn *sulphuret of antimony*' (gwel hefyd Jer. iv. 30). Trosglwyddwyd yr arferiad o liwio y llygaid ag *antimony* o Asia i Groeg; a thra yr oedd y Moors mewn meddiant o Hispaen defnyddid y lliw hwn gan y boneddigesau Hispaenaidd. Mae yn amgylchiad hynod yr arferid y gair *alcohol*, yr hwn a gyfyngir yn awr i *spirits of wine*, ar y cyntaf am lwch *sulphuret of antimony* (Thomson, *Hist. Chem.* i. 74).

Dyma y prif feteloedd y rhai oeddynt adnabyddus i'r hynafiaid, a'r unig rai a enwir yn y Beibl. Nid yw yn anheilwng o sylw fod genym, gyd â'r eithriad o *antimony*, gyfrifiad cyflawn o honynt mor foreu ag amser Moses, yn mhlith yr ysbail a gymerwyd oddiar y Midianiaid gan yr Israeliaid: 'Yr aur, a'r arian, y pres, yr haiarn, yr alcan, a'r plwm' (Num. xxxi. 22; gwel hefyd Ezec. xxii. 20).

MICHAH, y Morasthiad, un o'r prophwydi bychain, a berthynai i Moreseth, lle yr hwn, oddiwrth yr enw Moresth-Gath, a ymddengys fod yn agos i neu yn nghymydogaeth Gath. Prophwydodd yn nyddiau Jotham, Ahaz, a Hezeciah, ac yr oedd yn ganlynol yn gydoeswr ag Esaiah (i. 1, 14). Cyfeiriai ei brophwydoliaethau at deyrnasoedd Israel a Judah. Mae ei briod-ddull ryw beth yn debyg i Esaiah. Mae un adnod sydd yn debyg yr un peth yn y ddau (Esa. ii. 2–4; Michah iv. 1–3). Nid yw yn hawdd cyfrif am hyn.

MIC'MAS, dinas berthynol i'r Benjaminiaid, lle yr ymgasglodd y Philistiaid yn dyrfaoedd mawrion i ymladd â'r Israeliaid (1 Sam. xiii. 5), a'r hon a ddaeth i fod yn olygfan gweithred ddewr a llwyddianus o eiddo Jonathan, mab Saul (xiv. 4–23). Mae lle a elwir Makhmas ar y gogledd-ddwyrain i Jerusalem, yr hwn, nid oes lle i amheu, ydyw Micmas yr Ysgrythyr. Nid yw yn awr ond pentref truenus; ond dug arwyddion ei bod wedi bod unwaith yn lle o gryn gadernid a maint. 'Y mae,' medd Dr. Robinson, 'amryw sylfeini o geryg mawrion, ac yr oedd rhai colofnau yn gorwedd yn mhlith yr adfeiliau' (Robinson, *Res.* ii. 117, 119, 313; Wilson, ii. 288). Mae yma ddyffryn dwfn, ac yn ei waelod mae dau fryn pigfain gyferbyn a'u gilydd, gan adael ond bwlch rhyngddynt (Stewart, 357). Mae yr hanesydd santaidd, ac Esaiah hefyd, yn gwneud cyfeiriad neillduol at fwlch Micmas (1 Sam. xiii. 23; xiv. 4; Esa. x. 29). Nid ydym yn amheu nad at y ddau fryn pigfain hyn, y rhai, oherwydd eu bod wedi bod yn agored i effeithiau y tywydd am yn agos i 3000 o flyneddau, y llyfnhawyd eu hamlinell llym, y mae cyfeiriad yn 1 Sam. xiv. 4, 5.

MI'CHAEL. [ARCHANGEL].

MID'IAN, un o feibion Abraham, o'i wraig Ceturah. Dywedir i 'Abraham roddi yr oll oedd ganddo i Isaac; ac i feibion gordderchwragedd Abraham y rhoddodd Abraham roddion, ac efe a'u hanfonodd hwynt oddiwrth Isaac ei fab tu a'r dwyrain, i dir y dwyrain' (Gen. xxv. 5, 6). Wrth 'dir y dwyrain' y mae i ni ddeall Arabia (cydm. Esa. lx. 6); ond nid yw y geiriau yn penderfynu i ba ran o Arabia yr aethant. I 'fasnachwyr o Fidian, a ddaethant heibio,' y darfu ei frodyr werthu Joseph; a dygasant ef i'r Aipht, lle y cafodd ei ail-werthu. Yn yr adnod hon arferir y geiriau Midianiaid ac Ismaeliaid fel rhai cyfystyr, ac hefyd felly yn Barn. viii. 24. 'Daethant o Gilead, ac aethant i waered i'r Aipht, a'u camelod yn dwyn llysiau, a balm, a myrr' (xxxvii. 25, 27, 28, 36). Mae y camelod a'r nwyddau masnachol a enwir yma yr un modd yn pwyntio at Arabia; oblegid, er taw Abraham oedd cyndad cyffredin teulu Jacob a'r Midianiaid, a'r Ismaeliaid hefyd, nis gallasai yr olaf fod etto yn genedl, nac hyd yn nod yn llwyth. Pan laddodd Moses yr Aiphtwr yr hwn oedd yn taro Hebrewr 'ffodd o wydd Pharaoh, ac a drigodd yn nhir Midian.' Yno cafodd ei dderbyn i deulu Jethro, offeiriad a thywysog Midian, a phriododd ei ferch Sephorah, a phan ynglyn a'r gorchwyl o borthi ei braidd cawn ef yn Arabia: 'Efe a yrodd y praidd o'r tu cefn i'r anialwch, ac a ddaeth i fynydd Duw, Horeb' (Exod. ii. 11, 12, 15–22; iii. 1). Wedi hyny, pan yr oedd Moses wedi dwyn Israel allan o'r Aipht, 'Jethro, chwegrwn Moses, a ddaeth a'i feibion a'i wraig at Moses i'r anialwch, lle yr ydoedd efe yn gwersyllu ger llaw mynydd Duw;' ac ar ol ychydig hanes am ei ymweliad dywedir wrthym: 'A Moses a ollyngodd ymaith ei chwegrwn; ac efe a aeth adref i'w wlad' (xviii. 5, 27). Mae yr holl amgylchiadau hyn yn cyduno i ddangos fod Jethro yn byw yn rhywle yn *Arabia Deserta;* ond gan taw hiliogaeth symudol ydoedd y Midianiaid, efallai nad oedd ganddo artref sefydlog.

Yr ydym hefyd yn cael Midianiaid a drigent yn mysg neu yn agos i'r Moabiaid, â'r rhai yr ymunasant i ddanfon Balaam i felldithio yr Israeliaid, y rhai, ar ol teithio deugain mlynedd yn yr anialwch, oedd yn awr wedi cyrhaedd terfynau gwlad Canaan a chwedi dyfod i'w cymydogaeth. Wedi methu yn hyn, darfu iddynt, trwy gynghor Balaam, eu hudo at butteindra ac eilun-addoliaeth (Gen. xxxvi. 34; Num. xxii. 4, 7; xxv. 1–3, 6, 14–18; xxxi. 16; Dat. ii. 14). Fel cosb am hyny, nid yn unig fe gafodd 24,000 o'r Israeliaid eu lladd, ond darfu Moses, ar orchymyn Duw, ryfela yn erbyn y Midianiaid; a 12,000 o wyr, mil o bob llwyth, a aethant i ryfel, gan ladd holl wrrywaid Balaam, trwy gynghor yr hwn yr hudwyd yr Israeliaid; 'eu holl ddinasoedd hefyd trwy eu trigfanau, a'u holl dyrau a losgasant â thân;' ac heblaw llawer o ysbail arall—'offerynau aur, cadwynau, breichledau, modrwyau, clust-dlysau, a thorchau'—cymerasant 675,000 o ddefaid, a 72,000 o eidionau, a 61,000 o asynod, a 32,000 o fenywaid y rhai nid adwaenent wr trwy orwedd gydag ef (Num. xxv. 3–9; xxxi). Mae y son am y tyrau, a'r cynyg i hudo yr Israeliaid, yn dangos fod y Midianiaid yn bobl sefydledig i raddau, er, a barnu oddiwrth rif eu hanifeiliaid, y gallasent fod mewn rhan yn bobl symudol. Ymddengys fod eu trigle ar y dwyrain i'r Môr Marw.

Yn mhen dau can mlynedd ar ol hyn, pan y darfu 'meibion Israel wneuthur drwg yngolwg yr Arglwydd: a'r Arglwydd a'u rhoddodd hwynt yn llaw Midian saith mlynedd. A rhag y Midianiaid meibion Israel a wnaethant iddynt y llochesau sydd yn y mynyddoedd, a'r ogofeydd, a'r amddiffynfaoedd. A phan hauasai Israel, yna Midian a ddaeth i fynu, ac Amalec, a meibion y dwyrain, hwy a ddaethant i fynu yn eu herbyn hwynt, ac a ddinystrasant gnwd y ddaear, hyd oni ddelych i Gaza: ac ni adawsant ddim ymborth yn Israel, na dafad, nac eidion, nac asyn; canys hwy a ddaethant i fynu a'u hanifeiliaid, ac a'u pebyll, a daethant fel locustiaid o amldra; ac nid oedd rhifedi arnynt hwy nac ar eu camelod; a hwy a ddaethant i'r wlad i'w dinystrio hi. Ac Israel a aeth yn dlawd iawn o achos y Midianiaid' (Barn. vi. 1–6). Pan y cyfodwyd Gideon yn y diwedd i waredu plant Israel, 'yna y Midianiaid oll, a'r Amaleciaid, a meibion y dwyrain, a gasglwyd ynghyd, ac a aethant drosodd, ac a wersyllasant yn nyffryn Jezreel' (vi. 33), canolbarth Canaan. Ymosododd arnynt â dim ond 300 o wyr, a bu iddynt hwythau ffoi yn nghyfeiryd yr Iorddonen; 'a chwedi i feibion Israel a berthynent i'r llwythau gogleddol ymuno â hwy i'w hymlid, fe laddwyd cant ac ugain mil yn tynu cleddyf;' cymerwyd pedwar o'u tywysogion yn garcharorion, a chawsant eu lladd, a chymerwyd ysbail dirfawr—clust-dlysau aur, heblaw y colerau, a'r gwisgoedd porphor, y rhai oedd am freninoedd Midian; heblaw y tyrch oedd am yddfau y camelod. 'Felly y darostyngwyd Midian o flaen meibion Israel, fel na chwanegasant godi eu penau' (vii. 19-25; viii. 4, 10–12, 21, 24–26, 28). Nid yw sefyllfan y Midianiaid yma yn ymddangos yn eglur; ond ymddengys ei fod ar y dwyrain i'r Iorddonen neu y Môr Marw, efallai mewn rhan o Arabia. At y dygwyddiadau hyn, fel rhai hynodfawr, cawn fod cyfeiriad yn cael ei wneud gannoedd o flyneddau ar ol hyny (Ps. lxxxiii. 9, 11; Esa. ix. 4; x. 26; Hab. iv. 7). Ni chyfarfyddwn â'r Midianiaid mwyach yn y Beibl; efallai iddynt gael eu llyncu i fynu gan rai o'r llwythau cymydogaethol. Nid yw y cyfeiriad attynt yn Esa. lx. 6 ond yn unig fel darluniad o lwythau Arabia yn cael eu dwyn i eglwys Crist.

MIG'DOL. Arwydda y gair *twr*, ac yr oedd yn gyffin-dref berthynol i'r Aipht Isaf, tua'r Môr Coch. Rhyngddi hi a'r Môr Coch y darfu i'r Israeliaid wersyllu pan y gadawsant yr Aipht (Exod. xiv. 1). Darfu i weddill yr Iuddewon ac na chawsant eu caethgludo i Babilon, a'r rhai, ar ol i Gedaliah gael ei lofruddio, a arweiniwyd gan Johanan, wneud Migdol mewn rhan yn drigle (Jer. xlv. 1). Ymddengys y cyfrifid hi fel yn eithafion yr Aipht. Ymddengys y cynwysai yr ymadrodd 'o Migdol i Syene' (yn Ezec. xxix. 10; xxx. 6) holl wlad yr Aipht.

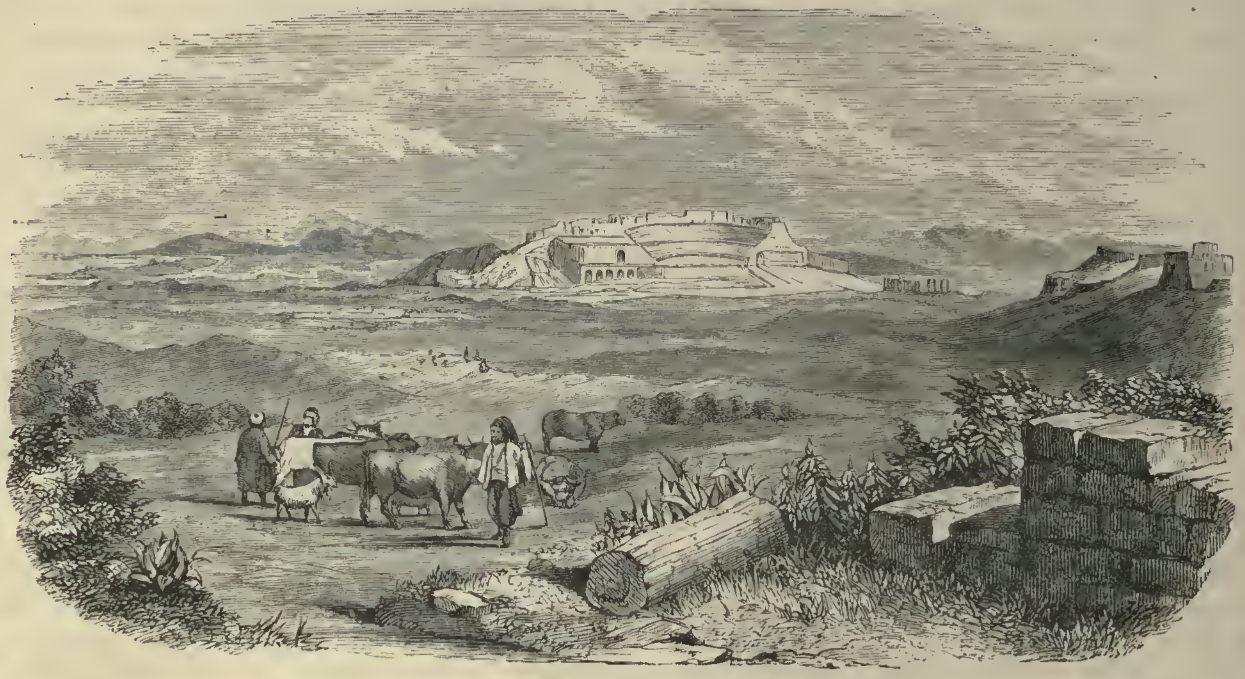
MILETUS.

MILE'TUS, dinas a phorthladd yn Ionia, ar forlan gorllewinol Asia Leiaf, oddeutu deng milltir ar hugain o Ephesus. Yr oedd yn gyfleuedig gynt yn agos i enau y Meander, yr hon oedd mor enwog am ei throion dolenog ac ydyw y Forth yn Stirling; ond oherwydd fod yr afon hono yn cario yn barhaus waelodion llaid a thywod, y canlyniad yw fod tir newydd wedi ei ffurfio, yr hwn yn awr a ymestyn bedair neu bum milltir tua'r môr, a thu hwnt i hen safle Miletus. Yr oedd yma bedwar porthladd digon mawr i gynwys holl lynges Persia. Yr oedd yma deml fawreddog i Apolo. Yma y ganwyd yr athronyddion enwog Thales ac Anaximenes, a'r *musician* clodfawr Timotheus. Darfu i Paul ar ei ffordd o Macedonia i Jerusalem, alw yn Miletus; ac yn ystod ei arosiad byr efe a ddanfonodd i Ephesus, ac a ddymunodd ar henuriaid yr eglwys ddyfod i'w gyfarfod ef yno, ac ar yr amgylchiad hwnw efe a draddododd iddynt annerchiad difrif-ddwys ar ddyledswyddau eu swydd fel gweinidogion Crist, ac wedi hyn canasant yn iach i'w gilydd mewn modd tyner gariadus (Act. xx. 6, 15–38). Yn agos i ddiwedd ei fywyd sonia ei fod wedi gadael Trophimus yn Miletus yn sal (2 Tim. iv. 20). Am o gylch 300 o flynyddau ar ol Crist nid ydym yn cael arwyddion o eglwys yn Miletus; ond yn y bumed, chwechfed, seithfed, a'r wythfed ganrif o'r cyfnod Cristionogol yr oedd esgobion yn y lle hwn. Er pan ddarfu y Saraceniaid ddifrodi y rhanau hyn o'r wlad mae y ddinas wedi myned i ddistryw. Y mae yma etto weddillion chwareudy dirfawr, dwfr-ffos, safle amryw demlau, eglwys Gristionogol, a muriau (*Bib. Sac.* Oct. 1851, cyf. viii. t. 872; Rawlinson in *Herodot.* i. 281).

MILGI. Efallai y dylai y gair a gyfieithir genym ni yn filgi, fel anifail 'yn cerdded yn hardd,' gael ei gyfieithu yn geffyl marchogaeth neu farch rhyfel (Diar. xxx. 31; Gesenius, 253).

MILLTIR. Nid oedd gan yr hen Hebreaid na milltiroedd, na *furlongs*, na throedfeddi yn eu mesurau, ond mesurent wrth gufyddau, corsenau, a llinynau (Ezec. xl.–xlviii). Mesurai y Groegiaid wrth ystadau; y Rhufeiniaid wrth filltiroedd, pob un o'r rhai oedd yr un hyd ac wyth ystad Roegaidd, ac yn cynwys mil o gamau *geometrical* (*mille passuum*), neu 5000 o droedfeddi Rhufeinig, a phob cam, neu *passus*, yn bum troedfedd; ond gan fod y droedfedd Rhufeinig ychydig yn fyrach na'r un Saisonig, a chan fod y filltir Saisonig yn gynwysedig o 5280 o droedfeddi Saisonig, yr oedd y filltir Rufeinig yn ferach na'r un Saisonig o 142 o latheidiau neu 426 o droedfeddi. Ni cheir y gair μιλιον (milltir) ond mewn un adnod yn y T. N., 'A phwy bynag a'th gymhello un filltir, dos gyd ag ef ddwy' (Matt. v. 41). Mewn amseroedd diweddar mae teithwyr yn gyffredin yn cyfrif pellderau wrth yr *oriau*, un o ba rai sydd yr un faint a thair milltir.

MIN'NI a enwir yn Jer. li. 27, ynghyd ag Ararat ac Aschenaz, yn mhlith y teyrnasoedd a wahoddid i ddarparu yn erbyn Babilon. Gan y cysylltir y lle ag Ararat, efallai ei fod yn agos i Armenia. Mewn dernyn o *Universal History* Nicholas o Damascus a ddiogelwyd gan Josephus (*Antiq.* i. 1. 6), mae son am dalaeth Minyas, yn nghymydogaeth Mynydd Ararat, yr hwn efallai ydoedd Minni yr Ysgrythyr (Rosen. *Geög.* i. 135).

MINT, llysieuyn eithaf adnabyddus, dail yr hwn sydd iddynt arogl cryf ond yn hytrach yn hyfryd, a blas peraroglus cryf. Ymddengys y gwrteithid ef gan yr Iuddewon yn amser ein Iachawdwr, oblegid hwn ydyw un o'r llysiau a ddegymai yr ysgrifenyddion a'r Phariseaid, tra yr esgeulusent bethau trymach y ddeddf, megis barn, trugaredd, a ffydd (Matt. xxiii. 23).

MIS'PEH, neu MIS'PAH. Arwydda y gair hwn *dwr gwyliadwriaeth*, lle uchel o ba un y gall un weled yn mhell (Gesen. 502), ac yn ganlynol yr oedd llawer o lefydd yn ngwlad Israel a elwid felly.

1. Dinas berthynol i lwyth Benjamin (Jos. xviii. 26). Yma y darfu i'r Israeliaid gyfarfod ynghylch achos gordderchwraig y Lefiad, yr hon a dreisiasid ac a laddasid gan wyr Gibeah (Barn. xx. 1). Dyma un o'r manau yr arferai Samuel ar ei gylchdaith farnu Israel. Yma y casglwyd hwynt ynghyd at Samuel, ac yr ymprydiasant, ac y cyffesasant eu pechodau; a phan y daeth y Philistiaid i fynu i'w herbyn, hwy a'u cwbl orchfygasant (1 Sam. vii. 5–11, 13, 15, 16). Yn Mispeh y cynullodd Samuel y bobl er mwyn dewis brenin, pan y syrthiodd y goelbren ar Saul fab Cis, yr hwn yr oedd yn flaenorol wedi ei eneinio fel y cyfryw (x. 1, 17–25). Darfu i Asa adgyweirio ac efallai gadarnhau Mispeh â cheryg a choed a ddygodd o Ramah, lle yr oedd Baasah brenin Israel y pryd hwnw yn ei adeiladu neu ei amgaeru (1 Bren xv. 22). Yn Mispeh yr oedd yn byw Gedaliah, yr hwn pan gaethgludwyd corph yr Iuddewon i Babilon, a appwyntiwyd yn llywydd ar y gweddill a adawsid yn y tir; ond prin yr oeddynt wedi ymgasglu atto i'r lle hwnw pan y cafodd ef ynghyda nifer o honynt eu bradwrus lofruddio gan Ismael 'o'r hâd breninol' (Jer. xl. 5–12; xli. 1–10.)

Nid yw safle Mispeh yn cael ei amlygu yn glir yn un man, nac yn yr H. D. na chan Josephus. Cynygiodd Dr. Robinson gael allan ei safle, ond ni lwyddodd. Tueddid ef, fodd bynag, i feddwl taw lle elwid Neby Samwil, yr hwn sydd yn gorwedd ynghylch taith dwy awr i'r gogledd-orllewin o Jerusalem, fel, yn debygol, ei safle (Robinson, *Res.* ii. 145); ond nid oedd y rhesymau dros y dyb hon yn rhai penderfynol.

2. Mispeh Gilead, fel ei gelwir (Barn. xi. 29), i'w gwahaniaethu oddiwrth lefydd eraill o'r un enw, ydoedd yn gyfleuedig, fel y dengys yr enw, yn ngwlad Gilead, ar y dwyrain i'r Iorddonen. Yn y lle hwn yr ymgasglodd Israeliaid y rhan hono o'r wlad pan y bygythiwyd hwynt ag ymosodiad gan yr Ammoniaid (Barn. x. 17). Jephthah, wedi cyduno i fod yn gadben arnynt, a'u harweiniodd hwynt allan yn erbyn yr Ammoniaid, ac a'u cwbl orchfygodd. Wrth ddychwelyd i'w dŷ yn Mispeh daeth ei ferch, a'i unig blentyn, allan i'w gyfarfod 'â thympanau ac â dawnsiau.' Dygwyddiad trychinebus i'r eithaf. Yr oedd wedi addunedu yn fyrbwyll y cai 'yr hwn a ddelai allan o ddrysau ei dŷ i'w gyfarfod pan ddychwelai mewn heddwch oddiwrth feibion Ammon fod yn eiddo yr Arglwydd, ac y gwnai ei offrymu yn boethoffrwm i'r Arglwydd;' ac er ei bod yn adduned, yr hon gan ei fod yn bechadurus i'w gwneud, yr oedd yr un mor bechadurus i'w chadw, dywedir iddo 'wneud â hi a'r adduned a addunedasai efe' (xi. 1–11, 29–40).

Pan y ffodd Jacob o Padarn-aram darfu i Laban, ei dad ynghyfraith, ei ddal yn Mynydd Gilead; yno y casglasant grug o geryg, yr hwn alwodd Laban yn Mispeh, i fod yn dyst o'r cyfamod i ba un yr aethant. Pa un ai hwn ydoedd y man ar ba un yr adeiladwyd Mispeh Gilead wedi hyn sydd yn anmhosibl dweud.

3. Mispeh Moab a gyfenwid felly mae yn debygol er mwyn ei gwahaniaethu oddiwrth ddinasoedd eraill o'r enw Mispeh, yn enwedig Mispeh Gilead. Yr oedd yn ddiau yn gyfleuedig yn ngwlad Moab, ond mae ei gwir safle yn anadnabyddus. I'r lle yma y dug Dafydd ei dad a'i fam, ac y gosododd hwynt dan ofal brenin Moab tra yr oedd ef yn ymguddio ar y gorllewin i'r Môr Marw (1 Sam. xxii. 1, 3, 4).

4. Mispeh, dyffryn yn ngogledd-ddwyrain Palestina, dan fynydd Hermon, ac yn cael ei drigianu gan yr Hefiaid (Jos. xi. 3, 8).

MIS'RAIM, yr enw wrth yr hwn, yn yr H. D., y gelwid yn gyffredin yr Aipht, a hyny efallai oddiwrth Misraim fab Ham. Mae yr Arabiaid yn parhau i alw yr Aipht yn *Mesr;* a galwent Memphis, a galwant yn awr Grand Cairo yn *Mesr*, oddiwrth Misraim.

MIS'REPHOTH-MA'IM. Yn Jos. xi. 8 dywedir i'r Israeliaid dan lywyddiad Josua ymosod ar rai llwythau Canaaneaidd y rhai oeddynt wedi ymgasglu wrth ddyfroedd Merom i ymladd yn eu herbyn, 'ac iddynt eu taro a'u herlid hyd Sidon fawr, ac hyd Misrephoth-maim, ac hyd glyn Mispeth o du y dwyrain;' ac yn yr hanes roddir am y Canaaneaid y rhai nas gyrasid allan gan yr Israeliaid, enwir 'holl breswylwyr y mynydd-dir o Libanus hyd Misrephoth-maim, a'r holl Sidoniaid' (xiii. 6). Arwydda y gair Hebraeg yn llythyrenol, 'losgiadau dwfr;' ond anhawdd dweud pa beth olygid wrth hyny. Deall rhai le o faddon poeth; eraill ddwfr-ffosydd ar hyd y rhai yr arweinid dwfr hallt o'r môr, yr hwn, wedi ei anweddu gan wres yr haul, a adawai ar ei ol waelodyn o halen; tybia eraill yr arwydda ffwrnesi gwydr, lle toddid tywod yr afon Belus gan dân, ac y gwneid ef yn wydr. Fodd bynag, mae tarddiad y gair Hebraeg mor dywyll ac ydyw safle y man yn ansicr (Rosen. *Geog.* iii. 106).

MITYLE′NE, y brifddinas yn ynys Lesbos, yn Môr Ægea, ac oddeutu saith neu wyth milltir oddiwrth gyfandir Asia Leiaf. Yr oedd yn brydferth o ran ffurf ac adeiladau, ond yn afiachus o ran awyr pan y chwythai y deheu wynt neu y deheu-orllewin wynt. Yr oedd yn enwog fel lle genedigaeth Pittacus y doethwr Groegaidd, Theophanes yr hanesydd, Alcæus y bardd, Sappho y farddones, a Diophanes yr areithiwr. Glaniodd Paul yma pan yn mordwyo o Corinth i Jerusalem (Act. xx. 14); ond nid ydym yn cael un amlygiad o fodolaeth eglwys Gristionogol ond yn y canrifoedd pump, chwech saith, ac wyth. Nid yw yn awr yn lle o un pwys.

MIWSIG, neu GERDDORIAETH, ydyw un o ddoniau a thueddiadau naturiol dyn, fel y mae hefyd o lawer o adar yr awyr; a gallwn gan hyny dybied i’r dawn gael ei arfer yn foreu ganddo, efallai yn hir cyn y meddylid am un fath o gerddoriaeth offer. Jubal, disgynydd Cain, ydyw y cyntaf a enwir fel wedi dyfeisio a defnyddio un. Gelwir ef yn ‘dad pob teimlydd organ â thelyn’ (Gen. iv. 21). ‘Am ba beth,’ medd Laban wrth Jacob, ‘y ffoaist yn ddirgel, ac y lladratteaist oddi wrthyf, ac ni fynegaist i mi, fel yr hebryngaswn dydi â llawenydd, ac â chaniadau, â thympan, ac â thelyn?’ (xxxi. 27). Yr oedd cân Moses ar ol i’r Israeliaid fyned trwy y Môr Coch yn gydfynedig â cherddoriaeth lleisiol ac offerol, ac hefyd â dawnsio: ymddengys y cymerai y gwrrywaid a’r benywaid eu rhanau neillduol eu hunain: ‘Yna y canodd Moses a meibion Israel y gân hon i’r Arglwydd.’ ‘A Miriam y brophwydes, chwaer Aaron, a gymerodd dympan yn ei llaw, a’r holl wragedd a aethant allan ar ei hol hi, â thympanau ac â dawnsiau. A dywedodd Miriam wrthynt, Cenwch i’r Arglwydd canys gwnaeth yn ardderchog; bwriodd y march a’r marchog i’r môr’ (Exod. xv. 1, 20, 21). Pan ddychwelodd Jephthah i’w dŷ ar ol gorchfygu yr Ammoniaid, ‘ei ferch a ddaeth allan i’w gyfarfod â thympanau ac â dawnsiau’ (Barn. xi. 34). Yr un wedd, pan ddychwelodd Dafydd o ladd Goliath y Philistiad, ‘y gwragedd a ddaethant allan o holl ddinasoedd Judah, gan ganu a dawnsio, â thympanau, a gorfoledd, ac ag offer cerdd dannau. A’r gwragedd wrth ganu a ymattebent, ac a ddywedent, Lladdodd Saul ei filoedd, a Dafydd ei fyrddiwn’ (1 Sam. xviii. 6, 7). Yr oedd Dafydd ei hun nid yn unig yn fardd ardderchog, ond yn chwareuwr medrus ar y delyn, a galwyd arno i arfer ei ddawn chwareu yn llys Saul, er mwyn ei gysuro dan ymosodiadau gwallgofrwydd (xvi. 14–23).

Cyfansoddai cerddoriaeth leisiol ac offerol ran fawr o addoliad y deml dan Moses; a gwnawd trefniadau neillduol tuag at ei ddwyn yn mlaen, yn enwedig gan Dafydd. Y prif gerddorion a appwyntiwyd ganddo ef oedd Asaph, Heman, a Jeduthun; pedwar o feibion Asaph, chwech o rai Jeduthun, a phedwar ar ddeg o rai Heman, a wnawd yn benaethiad y pedwar dosparth ar hugain, a phob un yn gynwysedig o ddeuddeg o bersonau, ac yn gwneud i fynu 288, y rhai a gymerent ran yn y gwasanaeth cerddorol (1 Cron. xxv.) Wrth gyflwyno y deml yr oedd *performance* cerddorol gorwych (2 Cron. v. 12, 13). Yn nghanol yr eilun-addoliaeth a’r llygredigaethau a ffynent yn ystod amryw o’r teyrnasiadau canlynol diau i’r drefn a sefydlwyd gan Dafydd gael ei hesgeuluso, ond adferwyd hi gan Hezeciah (2 Cron. xxix. 25–30; xxx. 21), a thrachefn gan Josiah (xxxv. 15); ac ar ol y caethiwed adnewyddwyd hi yn ngwasanaeth yr ail deml (Ezra iii. 10, 11; Neh. xii. 45–47).

Y prif offer mewn arferiad mewn addoliad dwyfol yn ngwasanaeth y deml, neu ar achlysuron eraill, oeddynt y delyn, y saltring, tympanau, y cornet, yr organ, y nabl, y bibell, symbalau, ac udgyrn, y rhai yn wreiddiol a wneid o gyrn anifeiliaid, ond wedi hyny o bres neu feteloedd eraill (1 Cron. xv. 16, 19–21, 24, 28; xvi. 5, 6; Ps. cxix. 3; cl. 3–5; Esa. v. 12).

Dywed Josephus: ‘Dafydd a gyfansoddodd ganiadau a hymnau i Dduw ar wahanol fesurau; gwnaeth hefyd offer cerdd. Yn awr dyma fel y gwneid yr offer: yr oedd y nabl yn offeryn deg llinyn; chwareuid arno â bwa. Yr oedd i’r saltring ddeuddeg o nodau cerddorol, a chwareuid arno â’r bysedd. Yr oedd y symbalau yn offer mawrion a llydain, a gwneid hwynt o bres’ (*Antiq.* vii. 12. 3).

Yr oedd gan y Babiloniaid hefyd eu hoffer cerdd, a rhai o honynt yr un neu yn debyg i rai yr Iuddewon, ond eraill hefyd y rhai oeddynt efallai yn wahanol. Defnyddiwyd y rhai hyn yr un wedd yn addoliad eu duwiau. Pan osododd Nebuchodonosor i fynu y ddelw aur, uchder yr hon ydoedd driugain cufydd, a’i lled yn chwech cufydd, yr oedd y tyrfaoedd cynulledig i syrthio lawr a’i haddoli pan glywent sain ‘y cornet, y chwibanogl, y saltring, a’r symphon, a phob rhyw gerdd’ (Dan. i. 4, 5).

Yr ydym wedi rhoddi enwau yr offer cerdd a geir yn ein cyfieithiad cyffredin; ond pa mor briodol ydynt sydd ansicr iawn. Mewn gwirionedd nid oes genym ond defnyddiau anmherffaith iawn er gwybod pa fath offer oeddynt; ac mewn canlyniad nid attebai fawr ddyben i geisio cael hyn allan. Ond oddiwrth enwau cynifer o offer yr ydym yn dysgu y ffaith gyffredinol y gwrteithid cerddoriaeth neu fiwsig gan yr Iuddewon, y Babiloniaid, ac efallai genedloedd eraill, a hyny gyda gryn lwyddiant.

MO′ABIAID, disgynyddion Moab, mab Lot o’i ferch hynaf. Ganwyd ef o gylch yr un amser ag Isaac; ac er ei genedliad anghyfreithlon, gan eu bod yn perthyn yn agos i’w gilydd, yr oedd y Moabiaid a’r Israeliaid yn gangenau o un cyff cyffredin (Gen. xii. 5; xix. 37). Pan ddaeth yr Israeliaid, ar ol teithio ddeugain mlynedd yn yr anialwch, i derfynau Canaan, yr oedd y Moabiaid eisoes wedi meddianu y wlad ar y dwyrain i’r Mor Marw, ar y dehau i Arnon, gan taw yr afon hono oedd eu terfyn gogleddol (Num. xxi. 13; Barn. xi. 18). Hi, mewn gwirionedd, ydoedd gwlad eu dechreuad, oblegid yma y ganed eu tad Moab (Gen. xix. 30, 37). Yn flaenorol i hyn ymestynai eu gwlad yn mhellach i’r gogledd, efallai hyd yr afon Jabboc; ond yr oedd Sehon, brenin yr Amoriaid, ‘wedi rhyfela yn erbyn brenin Moab, yr hwn a fuasai o’r blaen, ac a ddug ei dir ef oddiarno’ (Num. xxi. 24–26). Meddianid gwlad y Moabiaid gynt gan yr Emiaid, ‘pobl fawr ac aml, ac uchel fel yr Anaciaid’ (Gen. xiv. 5; Deut. ii. 9–11). Wdi i’r Israeliaid orchfygu Sehon brenin yr Amoriaid, ac Og brenin Basan, dychrynwyd Balac brenin Moab, ac a anfonodd am Balaam, dewin nodedig, i ddyfod a’u melldithio; ond wedi ei luddias gan Dduw, yn lle eu melldithio, efe a’u bendithiodd (Num. xxi. 20–25, 31–35; xxii. 1–6; xxiii. 24). Ond yn awr ‘dechreuodd pobl Israel odinebu gyda merched Moab. A galwasant y bobl i aberthu i’w duwiau hwynt; a bwytaodd y bobl ac addolasant eu duwiau hwynt;’ canys yr oedd y Moabiaid yn eilun-addolwyr eisoes, addolwyr Chemos a Baal-peor (xxi. 29; xxv. 1–3). Er mwyn cosbi eu drygioni gorchymymwyd na ddelai Ammoniad na Moabiad i gynulleidfa yr Arglwydd, ië, hyd y ddegfed genedlaeth (Deut. xxiii. 3) Ar ol i'r Israeliaid fod yn sefydledig am gryn amser yn Nghanaan darfu i Eglon brenin Moab, yn cael ei gynorthwyo gan yr Ammoniaid a'r Amaleciaid, 'eu taro, a meddianu dinas y palmwydd,' a hwy a'u gwasanaethasant ef ddeunaw mlynedd; ond llofruddiwyd ef yn fradwrus wedi hyn gan Ehwd, y Benjaminiad; 'ac Israel a darawodd o'r Moabiaid y pryd hyny ynghylch deng mil o wyr, pawb yn rymus ac yn nerthol. Felly y darostyngwyd Moab y dwthwn hwnw dan law Israel' (Barn. iii. 12–30). Ryw amser cyn, neu ychydig ar ol y dygwyddiadau hyn, yr oedd newyn yn Nghanaan, ac aeth Bethlehemiad o'r enw Elimelec, a'i wraig Naomi, a'u dau fab Mahlon a Chilion, i wlad Moab. Priododd y ddau wr ifanc ddwy o ferched Moab, sef Orpah a Ruth—amgylchiad ag sydd wedi ei gorpholi yn un o hanesion symlaf a phrydferthaf yr Ysgrythyr (Ruth i. 4). Ar ol i Saul 'gymeryd y freniniaeth ar Israel, efe a ymladdodd yn erbyn ei holl elynion oddiamgylch,' ac yn mhlith eraill, yn erbyn Moab; 'ac yn erbyn pwy bynag yr wynebodd, efe a orchfygodd' (1 Sam. xiv. 47). 'Dafydd a darawodd Moab, ac a'u mesurodd hwynt â llinyn, gan eu cwympo. hwy i lawr; ac efe a fesurodd â dau linyn, i ladd; ac â llinyn llawn, i gadw yn fyw. Ac felly y Moabiaid a fuant i Dafydd yn weision, yn dwyn treth' (2 Sam. viii. 2). Gorfu ar Moab ar ol hyn dalu treth i frenin Israel, am yr hyn mae genym yr hanes canlynol: 'A Mesa brenin Moab oedd berchen defaid, ac a dalai i frenin Israel gan mil o wyn, a chan mil o hyrddod gwlanog. Ond wedi marw Ahab, brenin Moab a wrthryfelodd yn erbyn brenin Israel.' Arweiniodd hyn i ryfel, yn yr hwn y gorchfygwyd y Moabiaid ac y difrodwyd eu gwlad; ond nid ymddengys i'r deyrnged gael ei hadnewyddu (2 Bren. i. 1; iii. 4–27). Yn mhen rhyw gymaint o amser ar ol hyn, neu efallai ychydig cyn hyn, daeth y Moabiaid, yr Ammoniaid, a'r Edomiaid yn erbyn Jehosaphat, brenin Judah, a chan adael Engedi ar yr ochr orllewinol i'r Môr Marw, aethant cynbelled ag anialwch Tecoah; ond yn awr darfu iddynt gwympo allan a'u gilydd, a lladd eu gilydd, gan adael ar eu hol ysbail fawr (2 Cron. xx. 1–4, 20, 25). O gylch amser marwolaeth Eliseus darfu i fintai o'r Moabiaid oresgyn gwlad Israel (2 Bren. xiii. 20). Cyhoeddir barnedigaethau trymion yn erbyn Moab gan amryw o'r prophwydi: gan Esaiah (xv.; xvi.; xxv. 1–12); gan Jeremiah (xxv. 21; xlviii. 1–46); gan Ezeciel (xxv. 8–11); gan Amos (ii. 1–3); a chan Sephaniah (ii. 8–11).

Yr unig hanes a gawn am y Moabiaid yn yr Ysgrythyr ar ol caethiwed Babilon ydyw, i'r Iuddewon briodi eu merched yn gystal a rhai y cenedloedd paganaidd cymydogaethol: 'A llaw y penaethiaid a'r tywysogion fu gyntaf yn y camwedd hwn,' gan gynwys yr offeiriaid a'r Lefiaid; ond gwnaeth Ezra iddynt ymadael a'u gwragedd dyeithr, mesur o ddiwygiad yr ymddengys iddynt ei gymeradwyo, er fod rhai o honynt wedi cael plant o'r paganesau hyn (Ezra ix. 1, 2; x. 9–44). Ond ni osodwyd terfyn, fodd bynag, ar y drwg; oblegid dywed Nehemiah, ychydig flyneddau yn ddiweddarach: 'Yn y dyddiau hyny y gwelais Iuddewon a briodasant Asdodesau, Ammonesau, a Moabesau, yn wragedd iddynt;' ac er iddo geisio rhwystro yr arferiad, nid oes dim prawf iddo fod yn llwyddiannus (Neh. xiii. 23–30). Ond y mae, fodd bynag, sylw prophwydoliaethol o Moab yn Dan. xi. 41, cyfeiriad yr hwn sydd lawer diweddarach, gan y deallir yr adnod am amser Antiochus Epiphanes; ac y mae Josephus, yn ei hanes o Alexander Jannæus, yn enwi y dinasoedd rhwng yr Arnon a'r Jabboc dan yr enw o ddinasoedd Moab (*Antiq.* xiii. 15). Ar ol hyn y mae yr enwau Moab a Moabiaid yn diflanu o'r golwg, gan gael eu llyncu fynu ynghyda rhai cenedloedd eraill yn y rhan hono o'r byd yn yr enw cyffredinol Arabiaid, ac hyd y ganrif bresenol yr oedd teithwyr o'r gorllewin wedi peidio ymweled â hi.

MOCH, anifeiliaid eithaf adnabyddus, o ba rai y mae amrywiaeth mawr. Ni wnai yr Aiphtiaid, yr Arabiaid, a rhai cenedloedd eraill, yn yr hen amseroedd, ddefnydd o'u cig fel ymborth; a gwaherddir y Mahometaniaid i'w fwyta gan eu crefydd. Dan y gyfraith cyfrifid moch yn greaduriaid aflan (Lef. vii. 11); ond mor ddiystyr o'u sefydliadau eu hunain yr oedd yr Iuddewon wedi myned fel y beia Esaiah hwynt, yn mhlith pethau eraill, 'am fwytta cig moch, ac isgell ffiaidd bethau yn eu llestri' (Esa. lxv. 4; lxvi. 17); ac ymddangosai fel pe offrymasent yn eu hoffrymau (i eilunod efallai) 'waed moch' (lxvi. 3). Mae yn rhyw brawf o'r atgasrwydd a brofid at gig moch gan yr Iuddewon i Antiochus Epiphanes i'w gorchymyn, yn mhlith pethau eraill, 'i adeiladu allorau, ac aberthu cig moch ac anifeiliaid aflan' (1 Maccab. i. 47). Gofynid iddynt hefyd fwyta cig moch; ond yn hytrach na gwneud hyny, darfu i rai o honynt ddyoddef arteithiau, ac hyn yn od marwolaeth dan ffurfiau mwyaf echrydus (2 Maccab. vi. 18–31; vii).

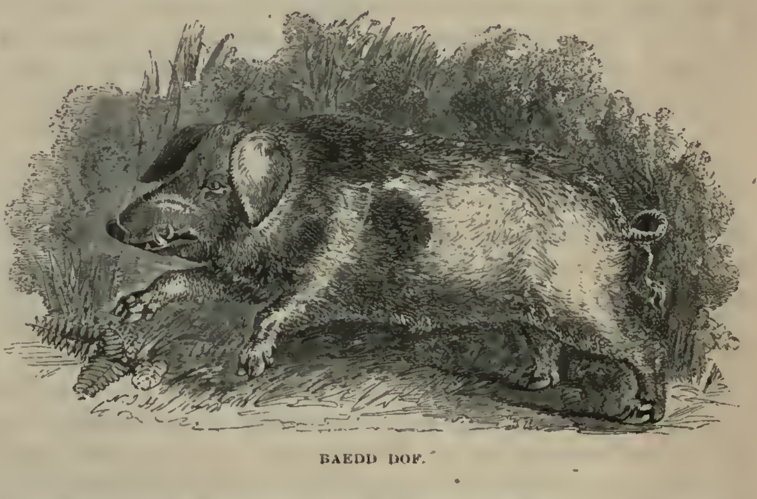

BAEDD DOF.

Yn amser ein Harglwydd mae genym hanes am genfaint fawr o foch, ynghylch 2000 mewn rhif, yn ngwlad y Gadareniaid, ar y dwyrain i Fôr Galilea (Marc v. 1, 11–13). Ni ddywedir pa un ai Iuddewon ai paganiaid oedd eu perchenogion, na pha un a oeddynt wedi eu bwriadu ar gyfer y naill neu y llall; efallai y megid hwynt er mwyn eu gwerthu i'r Rhufeiniaid, o ba rai yr oedd llawer yn awr yn y wlad. Ond gan nad pa un, yr oedd dinystr gwyrthiol y genfaint yn gosb ar y perchenogion fel rhai euog o dori cyfraith Moses—syniad sydd yn hytrach yn ffafrio y drychfeddwl taw Iuddewon oeddynt, ac efallai fod y creaduriaid hefyd wedi eu bwriadu at wasanaeth yr Iuddewon, er nad yn gyfangwbl felly. Mae y cyfeiriad a wna ein Harglwydd at foch (Matt. vii. 6), a dameg y mab afradlon (Luc xv. 15, 16), yn dangos fod ei wrandawyr yn gynefin â'r creadur. Mae moch yn awr yn eithaf cyffredin ar fynyddoedd Syria. Y rhywogaeth a welir yn gyffredin ydyw y baedd dof (*Sus scrofa*), ac yn hynod am glustiau hirion llaesion, ac ysgythrddanedd mawrion. Mae y baedd gwyllt yn llai na'r moch dof (Ps. lxxx. 13). Mae yn ffyrnig arswydus pan ddigier ef, ac yn gwneud llawer iawn o ddifrod yn y gwinllanoedd. Mae heidiau o honynt mewn llawer rhan o Palestina. Efallai y gwaherddid cig moch i'r Iuddewon, oblegid mae bwyta o hono yn dueddol mewn gwledydd poethion i fagu clefydau peryglus.

MODRWYAU, a thlysau eraill, a ddefnyddid yn helaeth fel addurnau i'r person oddiar dymhor boreuol iawn. Pan y darfu i was Abraham, yr hwn a anfonwyd i Mesopotamia i hol gwraig i Isaac, gyfarfod â Rebeccah wrth y ffynon, efe a 'gymerodd glust-dlws aur, yn hanner sicl ei bwys, a dwy freichled i'w dwylaw hi, yn ddeg sicl o aur eu pwys,' ac a'i hanrhegodd â hwynt; ac wedi iddo orphen rhagflaenorion y briodas, 'tynodd allan dlysau arian, a thlysau aur, a gwisgoedd, ac a'u rhoddodd i Rebeccah; rhoddodd hefyd bethau gwerthfawr i'w brawd hi, ac i'w mam' (Gen. xxiv. 22, 53). Gwisgai y benywaid Hebreaidd nid yn unig fodrwyau ar eu bysedd ac yn eu clustiau a'u ffroenau, ond cadwynau aur am eu gyddfau, a breichledau ar eu breichiau, ac addurnau tincianol o gwmpas eu migyrnau (Gen. xxxv. 4; Exod. xxxii. 2, 3; xxxv. 22; Esa. iii. 18–21; Ezec. xvi. 11–13, ymyl y ddalen). Mae yn debygol i'r tlysau a gafwyd yn meddiant yr Israeliaid yn yr anialwch gael eu benthyca mewn rhan oddiar yr Aiphtiaid (Exod. xii. 35).

Nid oedd cariad at dlysau yn gyfyngedig i fenywaid. Yr oedd gan Judah ei 'sel a'i freichledau' (Gen. xxxviii. 18). Pan ddyrchafodd Pharaoh Joseph i fod yn llywydd ar holl wlad yr Aipht, efe 'a dynodd ei fodrwy oddiar ei law, ac a'i rhoddes hi ar law Joseph, ac a osododd gadwyn aur am ei wddf ef' (xli. 41, 42). Efallai y bwriedid y rhai hyn mewn rhan fel arwydd-luniau o'r awdurdod uchel â pha un ei gwisgid. Pan ddeonglodd Daniel freuddwyd Belsassar gorchymynodd, mewn cyflawniad o'r addewid a wnaethai yn flaenorol, 'am wisgo Daniel â phorphor, ac â chadwyn aur am ei wddf; a chyhoeddwyd am dano, y byddai efe yn drydydd yn llywodraethu yn y freniniaeth' (Dan. v. 7, 29). Tynodd Ahasferus, brenin Persia, ei fodrwy oddiam ei law, ac a'i rhoddes i Haman; a gwnaeth yr un peth wedi hyn i Mordecai, pan yr awdurdododd ef i gyhoeddi gorchymyn ynghylch yr Iuddewon, a phob tro yr oedd y gorchymynion wedi eu selio â sel y brenin, 'canys yr ysgrifen a ysgrifenwyd yn enw y brenin, ac a seliwyd â modrwy y brenin, ni all neb ei dattroi' (Esther iii. 10, 12; viii. 2, 8, 10).

Ymddengys y gwnai cenedloedd eraill y Dwyrain ddefnydd helaeth o dlysau yn yr hen amserau. Pan y darfu i'r Israeliaid, tra etto yn yr anialwch, orchfygu y Midianiaid, dygasant 'pob un yr hyn a gafodd, yn offerynau aur, yn gadwynau, yn freichledau, yn glust-dlysau, ac yn dorchau,' 'i gyd yn 16,750 o siclau aur' (Num. xxxi. 50, 52); a phan y darfu Gideon eilwaith orchfygu y Midianiaid, dymunodd ar y bobl 'roddi o bob un o honynt glust-dlysau ei ysglyfaeth, canys clust-dlysau aur oedd ganddynt hwy, oherwydd mai Ismaeliaid oeddynt hwy,' er mwyn gwneuthur ephod eilun-addolawl; ac yr oedd pwysau y clust-dlysau aur a ddeisyfasai yn '1700 o siclau aur, heblaw y colerau a'r gwisgoedd porphor y rhai oedd am freninoedd Midian, heblaw y tyrch oedd am yddfau eu camelod hwynt' (Barn. viii. 24, 26).

Yn y T. N. mae genym hefyd hanesion am wisgo modrwyau, a chyffelyb addurnau. Yn nameg y mab afradlon darlunia ein Harglwydd y tad yn gosod am dano 'y wisg oreu, a modrwy ar ei law' (Luc xv. 22); a sonia yr apostol Iago am wr yn dyfod i gynulleidfa Gristionogol yn gwisgo 'modrwy aur, a dillad gwychion' (ii. 2). Mae yr apostol Paul yn cynghori'r gwragedd 'i drefnu eu hunain mewn dillad gweddus, gyda gwylder a sobrwydd; nid â gwallt plethedig, neu aur neu emau, neu ddillad gwerthfawr, ond yr hyn sydd yn gweddu i wragedd a fo yn proffesu duwioldeb a gweithredoedd da' (1 Tim. ii. 9, 10); ac y mae yr apostol Pedr yn eu hannerch yn yr un modd (1 Pedr iii. 3, 4). Ond gellid meddwl nad ydyw yr adnodau hyn yn Meiblau rhai gwragedd sydd yn proffesu Cristionogaeth yn y dyddiau presenol, neu fod eu copiau hwy o'r hen lyfr yn cynwys gwahanol ddarlleniad.

Bod yn *fodrwy neu sel ar ddeheulaw Duw* yw bod yn anwyl iawn iddo (Jer. xxxii. 24; gwel hefyd Can. viii. 6; Haggai ii. 23).

MO'LECH, Mo'loch, Mil'com, prif dduw yr Ammoniaid. Rhaid ei fod yn foreu yn wrthrych addoliad, oblegid gwarafunodd Duw i'r Israeliaid ei addoli tra yr oeddynt etto yn yr anialwch (Lef. xviii. 21; xx. 2–5); ond er gwaethaf y gwarafuniad hwn ymddangosai, oddiwrth yr hyn ddywed Stephan, iddynt addoli Molech yn y diffaethwch (Act. vii. 42, 43). Adeiladodd Solomon uchelfa 'yn y bryn sydd ar gyfer Jerusalem' (Mynydd yr Olewydd) 'i Moloch, ffieidd-dra meibion Ammon' (1 Bren. xi. 7). Yn mhlith cyflawniadau addoliad eilun-addolawl yn yr hen amseroedd ydoedd yr arferiad arswydus o eiddo rhieni y rhai a wnaent i'w plant, yn feibion a merched, fyned trwy y tân i Moloch (2 Bren. xxiii. 10). Gwna rhai esponio hyn fel pe nad arwyddai fwy nag y gwnaent iddynt basio rhwng dau dân, er anrhydedd i'r eilun; ond mae yn eithaf amlwg y llosgid neu'r aberthid y trueiniaid annedwydd yn weithredol (Ps. cvi. 37, 38; Jer. vii. 31; Ezec. xvi. 20; xxiii. 37, 39). Mae y ddefod echrydus hon yn aml yn cael ei henwi fel pe buasai yn gyfyngedig i addoliad Molech; ond yr oedd yn ddefod yn addoliad Baal hefyd (Jer. xix. 5; xxxii. 35), ac efallai yn addoliad eilunod eraill (2 Bren. iii. 27); Micah vi. 7). Arferid y ddefod echrydus hon gan Ahaz, Manasseh, ac efallai freninoedd eraill (2 Bren. xvi. 3; xxi. 6). Mae saf-ddelw Molech wedi cael ei darlunio fel un o bres, ar lun dyn, a breichiau estynedig, ac yn gau oddifewn. Yn y ceudod y cyneuid y tân; ac yr oedd y truenusyn yn cael ei osod yn mreichiau llosgawl y ddelw, pan y trengai ynghanol arteithiau mor arswydus fel y curid tabyrddau er mwyn boddi ei grioedd; ond nid oes un prawf fod y darluniad hwn yn un cymhwysiadol at Molech yr H. D.

MOLIANT. 1. Cyfaddefiad o ragoriaethau gogoneddus Duw. Amlygid hyn yn gyffredin mewn cân. Mae genym amryw esiamplau o hyn yn y Psalmau. Hyd yn od yn y nefoedd darlunir ef fel yn gwisgo ffurf cân.

(Ps. cxxxviii. 1; Dat. v. 9; xiv. 3; xv. 3). 2. Cyhoeddi rhagoriaethau dynion (Diar. xxvii. 2); neu ragoriaethau dychymygol eilunod (Dan. v. 4, 23). 3. Canmol person neu weithredoedd da (Deut. x. 21; Ps. cvi. 2). Felly Duw yw moliant ei bobl—h.y., y gwrthrych a ganmolant (Jer. xvii. 14). Mae llywodraethwyr i fod er clod, canmoliaeth, ac annogaeth y rhai a wnant ddaioni (Rhuf. xiii. 3).

Ymddengys fod mawl fel gweithred o addoliad crefyddol yn cael ei offrymu gan y gynulleidfa yn eu sefyll (1 Cron. xxiii. 30; Ps. cxxxiv. 1; cxxxv. 1–3; Neh. ix. 5). Yr oedd yr ystum yma ar unwaith yn barchus, a'r goreu er rhoddi chwareu teg i'r peirianau canu i wneud eu gwaith. Er fod offer cerdd yn cael eu defnyddio yn ngwasanaeth y deml fel y trefnwyd ef gan Dafydd a Solomon, etto nid oes genym un hanes eu bod yn cael ei ddefnyddio mewn addoliad crefyddol yn nghyfnod y cynddiluwiaid, y patrieirch, a Moses, gyd â'r eithriad o'r gydgan a ychwanegodd Miriam a'i chymdeithesau at gân Moses a'r Israeliaid pan y dymchwelwyd Pharaoh a'i lu yn y Môr Coch. Mae hyn yn fwy teilwng o sylw gyda golwg ar oruchwyliaeth Moses, pan yr ystyriom gyflawnder a manyldra y cyfarwyddiadau a roddwyd gan y deddfroddwr mawr mewn perthynas i gyflawniadau crefyddol dan yr oruchwyliaeth hono.

Yn y T. N. nid oes un cyfeiriad at offer cerdd fel rhai mewn arferiad yn mhlith Cristionogion yr oes apostolaidd. Canu lleisiawl yw yr unig un sydd yn cael ei enwi. Y pwnc mawr y cyfeirir ein sylw ni atto ydyw y pwysigrwydd o 'addoli Duw mewn yspryd a gwirionedd.' 'Canaf,' meddai Paul, 'â'r yspryd, ac â'r deall hefyd' (1 Cor. xiv. 15). 'Llanwer chwi â'r Yspryd,' medd efe pan yn ysgrifenu at yr Ephesiaid, 'gan lefaru wrth eich gilydd mewn salmau, a hymnau, ac odlau ysprydol, gan ganu a phyncio yn eich calon i'r Arglwydd' (Eph. v. 19); ac yn ei Epistol at y Colosiaid yr un modd dywed, 'Preswylied gair Crist ynoch yn helaeth, yn mhob doethineb; gan ddysgu a rhybuddio bawb eich gilydd mewn psalmau, a hymnau, ac odlau ysprydol, gan ganu trwy ras yn eich calonau i'r Arglwydd' (Col. iii. 16). 'A oes neb yn esmwyth arno? caned psalmau' (Iago v. 13).

Mae yr adnodau hyn yn ddigon i brofi nad ydoedd dim offer cerdd yn cael eu defnyddio mewn addoliad crefyddol yn amser yr apostolion; ac y mae hyn yn cael ei gadarnhâu yn benderfynol gan y ffaith na chawsant eu dwyn i mewn i'r eglwys am oesoedd wedi hyn. 'Yr oedd yr hen dadau,' medd Dr. Jennings, 'mor bell oddiwrth arfer a chymeradwyo offer cerdd mewn addoliad crefyddol, fel taw prin yr addefai rhai o honynt iddynt gael eu defnyddio yn y gwasanaeth Iuddewig; a rhoddant esponiadau allegoraidd ar yr adnodau a goffhant hyny.' 'Geilw Sant Basil offer cerdd yn ddyfeisiad Jubal, o hil Cain; a dywed Clement o Alexandria eu bod yn well i anifeiliaid na dynion. Mae yn ymddangos na wneid dim defnydd o offer cerdd hyd yn od yn yr eglwys Babaidd yn amser Thomas Aquinas, o gylch y flwyddyn 1250, oddiwrth y dernyn canlynol yn ei *Questions:* "Dan yr hen gyfraith molid Duw ag offerynau cerdd ac â lleisiau dynol; ond nid yw yr eglwys Gristionogol yn defnyddio offerynau i'w foli, rhag yr ymddangosai yn tueddu at Iuddewiaeth." Felly ymddengys fod cerddoriaeth offerol wedi cael ei ddwyn i mewn i addoliad Cristionogol o gylch y 500 mlynedd diweddaf, yn amseroedd tywyllaf a mwyaf llygredig pabyddiaeth' (Jennings, *Jew. Antiq.* i. 283).

Mae yr Arglwydd Ganghellwr King, yn ei *Ymofyniad gwerthfawr i Gyfansoddiad, Disgyblaeth, Undeb, ac Addoliad yr Eglwys Gyntefig yn y Tair Ganrif gyntaf ar ol Crist,* yn dweud: 'Pan ymgynullai y gynulleidfa, y rhan gyntaf o'r gwasanaeth a gyflawnent oedd darllen yr Ysgrythyrau Santaidd.' 'Yn ein cynulliadau cyhoeddus,' medd Tertullian, 'darllenir yr Ysgrythyrau, cenir psalmau, pregethir pregethau, a dyrchefir gweddi' (rhan ii. tudal. 4). Mae yn hyfryd gweled fod addoliad ein heglwysi yn y wlad hon mor debyg i'r hyn ydoedd yn yr eglwys gyntefig. Dywed *Lord* King wedi hyn: 'Gyda golwg ar ganu eglwysig, organau, a phethau felly, ni wyddai yr oesoedd cyntefig hyny ddim am danynt; oblegid nis gellir yn rhesymol ddirnad sut y gallasent eu defnyddio neu eu diogelu ar amserau o erledigaeth a gormes parhaus; y cyfan a ddisgwylient ydoedd canu wrth fesur, tôn, cynghanedd, a chydgord; offrymu i Dduw foliant eu lleisiau, eu gwefusau, a'u geneuau, yr hyn a ystyriai Clemens Alexandrinus a gysgodid gan yr offerynau cerdd hyny a enwir yn Ps. cl., lle y dywed, y gorchymynir ni i'w foli â nabl, oblegid y tafod ydyw nabl yr Arglwydd; i'w foli â'r delyn, wrth yr hon y mae i ni ddeall y genau; ac i'w foli â symbalau soniarus, wrth y rhai y mae i ni ddeall y tafod, yr hwn a swnia neu a lefara trwy daro y gwefusau' (rhan ii. tudal. 11). Er nad ydym ni yn derbyn esponiad Clement ar yr adnodau hyn, etto mae yr amgylchiad iddo osod deongliad mor annaturiol a phellenig, yn ein cynysgaethu â'r prawf cryfaf nad ydoedd cerddoriaeth offerol y pryd hwnw (y rhan olaf o'r ail ganrif, neu ran gyntaf y drydedd) mewn arferiad yn yr eglwys, gan na wnaethai, os ydoedd, roddi y fath ddeongliad o hono.

Yn awr, pan gysylltwn ni y ddwy ffaith hyn ynghyd, sef nad oes un awdurdod yn y T. N. dros ddefnyddio offer cerdd mewn gwasanaeth crefyddol, ac nad oeddynt mewn arferiad yn yr eglwys am ganrifoedd wed'yn, gellir cymeryd hyn yn brawf penderfynol na wneid defnydd o honynt yn yr eglwysi apostolaidd; oblegid er y gellid mewn llawer man ac amgylchiad daflu o'r neilldu arferiad yr eglwysi apostolaidd fel y deuai yr eglwys yn fwy llygredig, mae yn gwbl anhebyg y gwnaethid taflu o'r neilldu offer cerdd pan y dechreuai ddirywio, oblegid y maent yn bethau wrth feddwl natur lygredig dyn, a'r rhai yn ganlynol a ddaethant i arferiad yn nghyfnod tywyllaf pabyddiaeth.

Nid oes un lle i ddweud fod offer cerdd mewn eglwysi o awdurdod ddwyfol. Nid oes un lle i amheu nad dyfeisiad dyn ydynt—gweithred o ewyllys-addoliad—cynyg o du dyn i wella gwaith Duw, fel pe buasai efe yn gwybod yn well na Duw pa beth oedd a mwyaf o duedd ynddo i feithrin teimladau defosiynol yn y fynwes, a pha beth fyddai fwyaf cymeradwy ganddo ef fel gweithred o addoliad. Mewn crefydd mae dyn wedi gwneud mil o gynygion i wella gwaith Duw, ond wrth wneud hyny, mae wedi methu yn druenus—ac yn gyffredin yn ei waethu a'i ddistrywio, a hyny yn aml i'r fath raddau nes dinystrio ei ogoniant a'i brydferthwch, a'i ddefnyddioldeb. Mae gwirionedd mawr yn y geiriau hyn o eiddo yr apostol: 'Canys y mae ffolineb Duw yn ddoethach na dynion; a gwendid Duw yn gryfach na dynion' (1 Cor. i. 25).

Symledd yw un o brif nodweddau Cristionogaeth, ac egwyddor o'r fath bwysicaf ydyw. Mae yn hynod o geidwadol, a dyna y rheswm dros ei defnyddioldeb. Pe buasid wedi glynu wrthi yn mhob oes a gwlad, diogelasai eglwys Crist rhag yr oll, neu y rhan fwyaf, o'r gwyradau a'r llygredigaethau gan y rhai y mae wedi cael cymaint o'i niweidio. Tebyga yn yr ystyr hyn i'r rheol auraidd: 'Pa beth bynag a ewyllysioch i eraill i wneud i chwi, gwnewch chwithau iddynt hwy.' Mae nid yn unig yn enwog o geidwadol; y mae hefyd yn egwyddor ddiwygiadol rymus. Os cymhwysir hi yn onest a doeth yn ngoleuni goleuni gair Duw, ysgubai ymaith o'r rhan fwyaf o eglwysi lawer o arferiadau anysgrythyrol a ffynant ynddynt, a'u hadferu yn ol i rywbeth tebyg i gyflwr Cristionogaeth gyntefig.

Dygir offer cerdd yn aml i addoliad cyhoeddus am y rheswm y gwnant gynorthwyo teimladau defosiynol yr addolwyr; ond yr ydym yn lled dybied taw rhywbeth yn y gwrthwyneb i hyn a gynyrchir fynychaf. Mae eu meddyliau mor dueddol i gael eu cario i ffordd gan y miwsig, fel y cwbl anghofir teimladau defosiynol. Dirywier cerddoriaeth offer i *berformance* cyhoeddus—a gallem hyd yn od ddyweud i *musical entertainments.*

Mae yn ofynol i eglwysi i edrych attynt eu hunain rhag iddynt wneud eu hunain yn agored i gerydd yr Arglwydd: 'Oh ragrithwyr, da y prophwydodd Esaias am danoch chwi, gan ddywedyd, Nesau y mae y bobl hyn attaf â'u genau, a'm hanrhydeddu â'u gwefusau, a'u calon sydd bell oddiwrthyf. Eithr yn ofer y'm hanrhydeddant i, gan ddysgu gorchymynion dynion yn ddysgeidiaeth' (Matt. xv. 7–9).

MOR. Ni ddefnyddid y gair môr gan yr Hebreaid yn yr ystyr cyfyng yr arferir ef genym ni. Cymhwysid ef ganddynt hwy at unrhyw gasgliad go fawr o ddyfroedd. Galwant hwy lyn Gennesaret yn fôr Cinneroth, a llynoedd Galilea a Tiberias yn foroedd (Num. xxxiv. 11; Luc v. 1; Ioan vi. 1, 18; xxi. 1). Gelwir llyn yr Asphaltites yn 'fôr heli' (Gen. xiv. 3), 'môr y rhos' (Deut. iv. 49), 'môr y dwyrain' (Joel ii. 20), y 'môr eithaf' (Zech. xiv. 8). Mae hefyd 'fôr Jazer' (Jer. xlviii. 32), ond ystyria Gesenius hwn o awdurdod pur amheus.

Arferir y gair hefyd hyd yn od am afonydd mawrion, megis yr Euphrates a'r Nile (Esa. xix. 5; xxi. 1; xxvii. 1; Jer. li. 36; Nah. iii. 8).

Gelwir Môr y Canoldir 'y môr mawr' (Num. xxxiv. 6, 7; Jos. i. 4; ix. 1; xv. 47; Ezec. xlvii. 10, 15, 20), 'môr y Philistiaid' (Exod. xxiii. 31), oblegid y gorweddai eu gwlad ar ei ymyl; ים אחרון (C. C. *y môr eithaf;* Deut. xi. 24). Arwydda yr ymadroddion 'môr y dwyrain a'i ben ol tua'r môr eithaf' (Joel ii. 20), 'eu hanner tua môr y dwyrain, a'u hanner tua'r môr eithaf' (Zech. xiv. 8), 'llywodraethu o fôr i fôr' (Ps. lxxvii. 8), fôr Galilea a môr y Canoldir.

MOR COCH (Y) sydd yn gorwedd rhwng y rhan rhan ogledd-ddwyreiniol o Affrica ac Arabia. Tua'r gogledd ymrana i ddwy gangen—yr orllewinol a elwir Culfor Suez, y ddwyreiniol Culfor Akabah neu Gulfor Ælanitic. Rhwng y ddwy hyn y gorwedd y rhan hono o Arabia Gerygog trwy yr hon y teithiodd yr Israeliaid ar eu ffordd o'r Aipht i Ganaan. Mae y Môr Coch, yn ol Dr. Buist, yn 1280 o filltiroedd o hyd, a'r lled *mwyaf* ydyw 200 o filltiroedd. Mae hinsawdd a halltrwydd y Môr Coch bron yr un a'r môr. Mae profion yn mhob man o gwmpas ei lanau fod y tir wedi unwaith suddo, a chyfodi drachefn. Mae genau y *volcano* yn mha un y mae tref Aden yn gyfleuedig yn cynwys hen for-draeth. Yr ydys yn gyffredin wedi dweud fod *level* y Môr Coch yn is nag un Môr y Canoldir; ond y mae y diweddar Mr. Robert Stephenson wedi profi trwy fesuriad fod *level* y ddau yr un (*Jour. Sac. Lit.* Oct. 1854, vol. vii. 231).

Gelwid y Môr Coch yn Hebraeg *Yam Suph* (Exod. x. 19; xiii. 18; Ps. cvi. 7, 9, 22; cxxxvi. 13), yr hyn a arwydda 'Môr Chwyn.' Dyma hefyd ydoedd ei enw Aiphtaidd (Gesen. 581); a haerid fel ffaith fod llawer iawn o chwyn yn tyfu ynddo (Rosen. *Geog.* iii. 227); ond gwedir hyn yn bendant gan Bruce, y teithiwr enwog. Y mae amryw amcan-dybiau wedi cael eu ffurfio gyda golwg ar y rhesymau iddo gael ei alw yn Fôr Coch; ond nid oes yr un o honynt yn foddhaol. Mae pobl yn tybied oddiwrth yr enw fod y dwfr, neu o'r hyn lleiaf ei waelod, yn tueddu at y coch; ond nid oes un sail i'r fath dybiaeth. Nid yw, o ran lliw, yn gwahaniaethu oddiwrth ddwfr rhyw fôr arall (Bruce, *Trav.* i. 237).

Ar ben y gangen ddwyreiniol o'r Môr Coch yr oedd yn gyfleuedig borthladd Elath ac Ezion-geber. Oddiyno y danfonodd Solomon longau, a llongwyr Tyrus mewn rhan yn eu llywyddu, i Ophir; y rhai a ddygasant yn ol iddo gyflawnder o aur, coed algummin, a meini gwerthfawr (1 Bren. ix. 26–28; 2 Cron. viii. 17, 18; ix. 10). Cynygiodd Jehosaphat y cyfryw fasnach, ond y llongau a ddrylliwyd. Dymunai Ahaziah ymuno ag ef yn y fasnach hon, ond gwrthododd y cynygiad; ond mae'r amgylchiadau hyn yn dangos taw dyma y porthladdoedd o'r rhai y cariai yr Hebreaid eu masnach yn mlaen a'r Dwyrain. Ymddengys fod meddiant o Elath yn wrthrych uchel-gais yn yr amserau hyn (2 Bren. xiv. 22; xvi. 6), gan ei fod efallai yn agoriad i'r Dwyrain.

MORGRUGYN, trychfilyn nodedig mewn amseroedd hen a diweddar am ei ddiwydrwydd a'i ddarbodaeth. Arferid tybied y gwnai yn yr haf a'r cynhauaf gasglu ac ystoriaw gronynau ŷd, a gwenith yn benaf, fel darbodaeth ar gyfer y gwanwyn. Ond yr ydys wedi cael allan taw camsyniad ydyw hyn, o'r hyn lleiaf gyda golwg ar y morgrug ag ydynt yn perthyn i Europe. Mae y morgrug cyn cyrhaedd eu cyflawn ffurf yn wynion, ac yn edrych yn debyg i ronynau ŷd, a'r gofal a ddangosant am danynt yw yr achos o'r camsyniad cyffredin yr ydym newydd goffhau. Nid yw morgrug yn byw ar ŷd; cigfwytawyr ydynt yn benaf, gan ymborthi ar drychfilod eraill. Yr ydys wedi tybied fod hyd yn od Solomon wedi pleidio y syniad cyffredin mewn perthynas iddynt; ond er y sonia am ddiwydrwydd y morgrug, ni ddywed ddim am eu darbodaeth: 'Cerdda at y morgrugyn, tydi ddiogyn, edrych ar ei ffyrdd ef, a bydd ddoeth: nid oes ganddo neb i'w arwain, nac i'w feistroli, ac er hyny y mae efe yn parotoi ei fwyd yr haf, ac yn casglu ei luniaeth y cynhauaf' (Diar. vi. 6–8). A thrachefn: 'Nid yw y morgrug bobl nerthol, etto y maent yn darparu eu lluniaeth yr haf' (xxx. 25). Ei ddyben yw nid dysgu darbodaeth ar gyfer amser dyfodol, ond gosod pobl ar eu gocheliad yn erbyn diogi presenol. Nid oes dim yn ei eiriau a brawf fod y morgrug yn ystoriaw ŷd, neu ryw ymborth arall ar gyfer y gauaf; darlunia hwynt yn unig fel yn dal ar yr adeg bresenol, gan wneud defnydd o

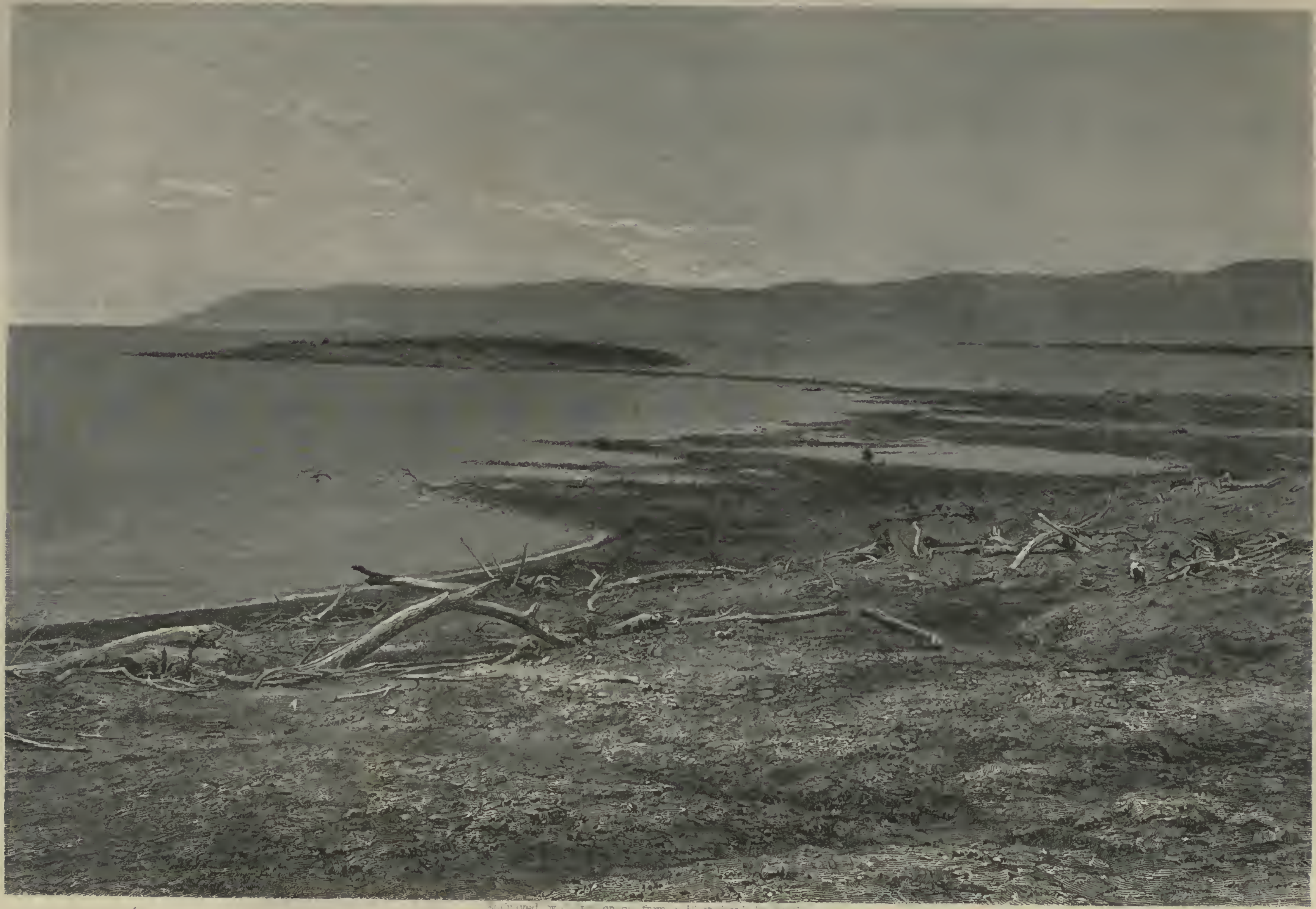

Engraved by [illegible] from a Photograph [illegible]

TRAETH GOGLEDDOL Y MOR MARW.

WILLIAM MACKENZIE, LLUNDAIN, LLYNLLEIFIAD AC ABERTAWY.

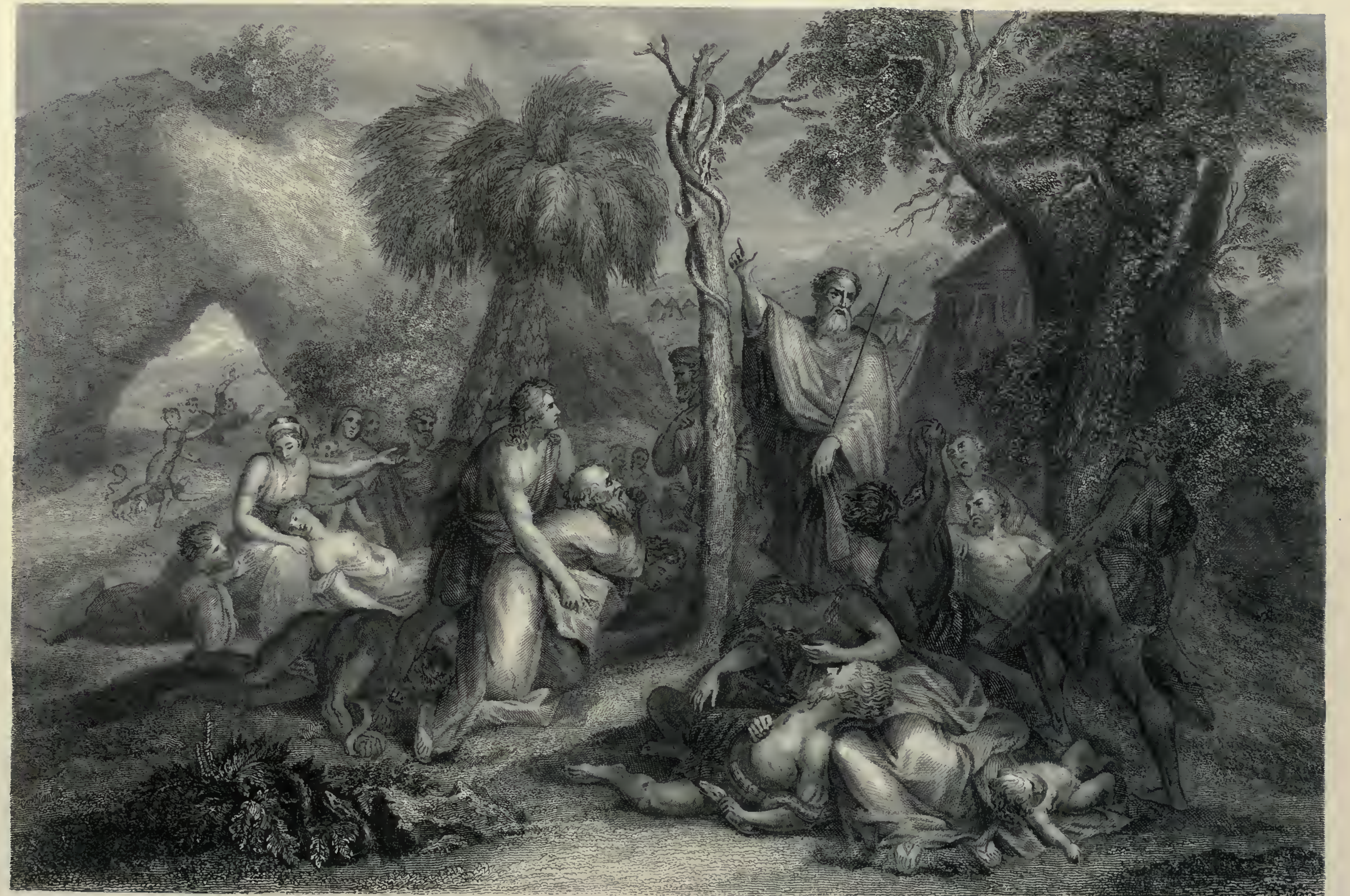

AC MEGIS Y DYRCHAFODD MOSES Y SARPH YN Y DIFFAETHWCH.

WILLIAM MACKENZIE, LLUNDAIN, LLYNLLEIFIAD AC ABERDAWY

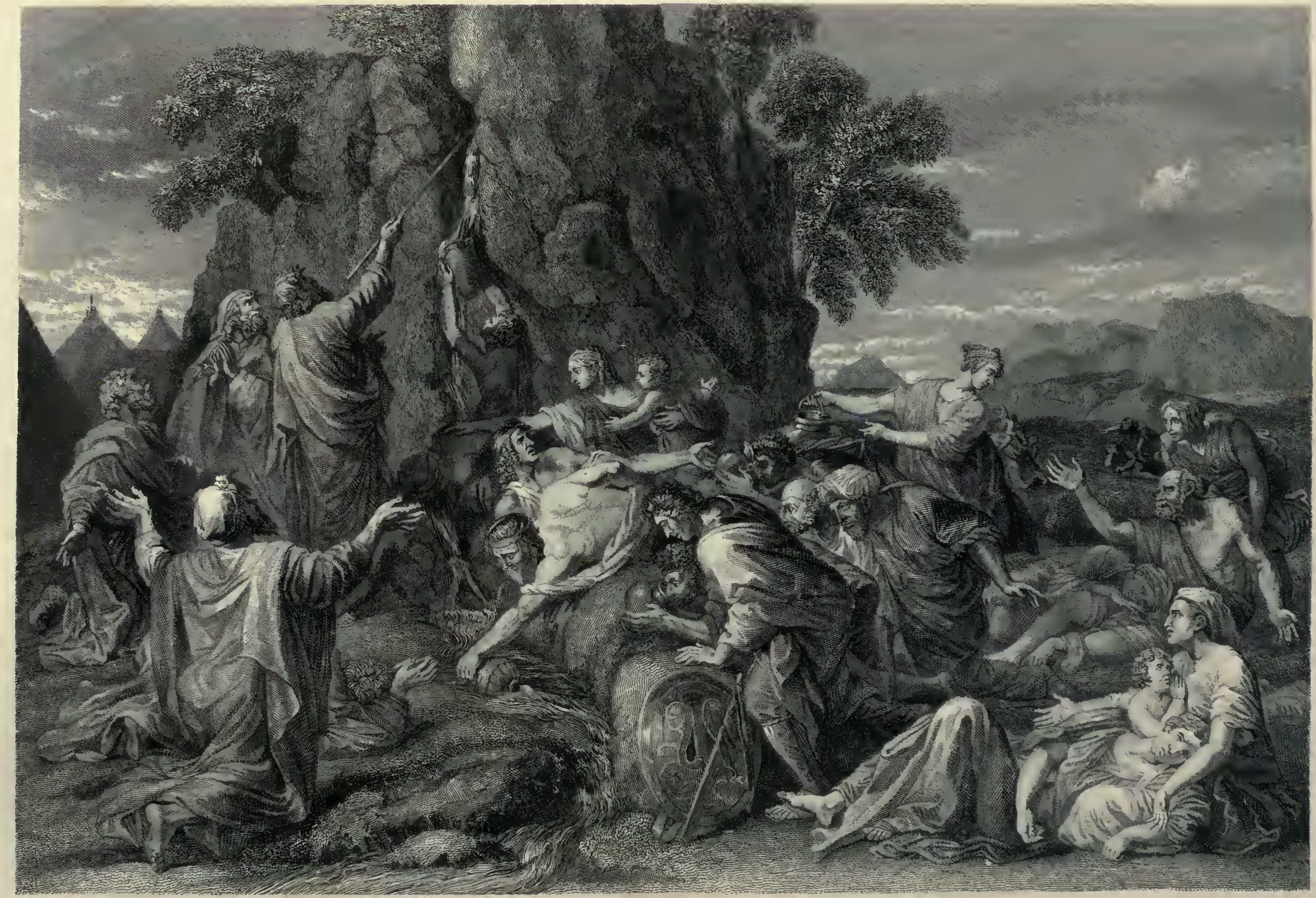

MOSES YN TARO Y GRAIG

WILLIAM MACKENZIE, LLUNDAIN, LLYNLLEIFIAD, CAERODOR AC ABERTAWY dymhorau manteisiol yr haf i gasglu ymborth pan fyddo amlder o hono. Dyma y peth mae diogiaid yn esgeuluso wneud; a'r esgeulusdra hwn y mae Solomon yn ei ddynoethi. 'Mae y geiriau wedi eu deongli fel hyn, yr hyn ellir wneud yn naturiol, yn gymhwysiadol at y rhywogaeth Europeaidd o forgrug yn gystal ag i'r rhai na pherthynant i'n gwlad ni. Hyd nes, fodd bynag, y cair allan arferion morgrug gwledydd eraill, byddai yn fyrbwyll i haeru nad oes gan forgrug ystordai o ddarbodion; oblegid er y gallant yn nhymor oer y gauaf aros mewn cyflwr o gysgadrwydd digyffro, ac heb arnynt eisiau bwyd, etto mewn gwledydd twymach ar dymhorau gwlawog, pan y maent efallai yn gyfyngedig i'w nythod, gallai fod ystor o ddarbodaeth yn angenrheidiol' (Kirby and Spence's *Entomology*, ii. 39).

'Gyda llaw,' medd Dr. Thomson, 'darllenais mewn llyfryn a gymerai arno fod yn rhywbeth uwchlaw y cyffredin, nad yw morgrug ddim yn cario gwenith neu haidd. Bwriedid hyn fel math o esponiad ar eiriau y gwr doeth, "mae y morgrugyn yn casglu ei luniaeth y cynhauaf" (Diar. vi. 8). Beth sydd i'w ddweud am y cyfryw feirniadaeth? Dim, ond taw ffolineb ydyw. Dywedwch hyn wrth yr amaethwyr yma, a hwy a chwarddant yn eich gwyneb. Dweud na wna morgrug ddim lladratta o lawr yr ysgubor ac o'r ŷd-ystordai! nid oes dim fath ladron yn y tir. Gadawer mesur o hono yn nghymydogaeth un o'u celloedd tanddaiarol, ac mewn amser anarferol o fyr bydd yr holl wladychfa wedi ei gorchymyn i'w yspeilio. Gwelir rhestr lydan ddu yn ymestyn oddiwrth y gwenith at enau eu celloedd, a chwi synech at yr effaith. Fel wrth arch dewin ymddengys pob gronyn fel wedi cael ei gynysgaethu â thraed, a brysia i ffwrdd yn gyflym gyda'r fyddin symudol. Mae yr amaethwyr yn ddidrugaredd yn gosod ar dân holl ddinasoedd y morgrug yn nghymydogaeth eu lloriau dyrnu' (*The Land and the Book*, ii. 262).

MO'RIAH, rhan o wlad yn Nghanaan. Yn y rhan yma, yr hon oedd fynyddig, yr oedd Jerusalem; ac ar un o'r bryniau, yr hwn a elwid yn arbenig Mynydd Moriah, y cafodd y deml ei hadeiladu. Efallai taw ar y bryn hwn y cynygiwyd offrymu Isaac (Gen. xxii. 2; 2 Cron. iii. 1).

MO'SES, brawd Aaron a Miriam, a ieuengach o dair blwydd na'r blaenaf, a chwedi ei eni yn ol yr amseryddiaeth cyffredin yn y flwyddyn 1571 C.C. (Exod. vi. 20; vii. 7). Gan y bwriedid i'w yrfa fod yn un hynod, diogelwyd ef yn foreu mewn modd hynod iawn. Yr oedd Pharaoh, brenin yr Aipht, wedi rhoddi gorchymyn am ladd pob plentyn gwrryw a berthynai i'r Hebreaid can gynted ag y cai ei eni. Pan welodd mam Moses fod ei phlentyn yn un glân yr olwg arno, hi a'i cuddiodd mewn cawell o lawfrwyn, ac a'i gosododd yn yr hesg ar fin yr afon Nile. Ac yno y cafwyd yr arch gan ferch Pharaoh; a phan yr agorodd hi, wele y baban a wylodd; a hi a gymerth drugaredd arno, ac a roddodd gyfarwyddiadau i'w ddiogelu; a'r plentyn a gynyddodd, ac a fu yn fab iddi (ii. 1–10). Efe a gafodd nid yn unig ei ddiogelu, ond derbyniodd addysg, fel y dygwyddodd hi wedi hyn i'r apostol Paul, yr hyn a ddadblygodd ei alluoedd meddyliol, ac a'i cymhwysodd mewn modd neillduol ar gyfer y gwaith mawr oedd o'i flaen. 'Yr oedd Moses,' medd Stephan, 'yn ddysgedig yn holl ddoethineb yr Aipht' (Act. vii. 22); ac yr oedd y pryd hwnw fwy o ddysgeidiaeth yn yr Aipht nag yn un rhan arall o'r byd. Hi ydoedd cryd y celfyddydau a'r gwyddonau. Arosodd yn yr Aipht 'gyflawn ddeugain mlynedd' (vii. 23), erbyn pa bryd gellir yn naturiol gasglu fod ei feddwl wedi cwbl addfedu. Ymddengys ei fod eisoes wedi teimlo yspryd rhyddhawr ei genedl yn gweithio o'i fewn, a chwedi lladd Aiphtwr yr hwn a darawsai un o'i frodyr, a hyn yn dyfod i wybodaeth Pharaoh, ffodd o'r Aipht i wlad Midian. Yno y trigodd gyda Jethro, offeiriad neu dywysog Midian, a phriododd Sephora ei ferch, a bugeiliodd ei ddefaid (Exod. ii. 11–22)—galwedigaeth yn yr hon y cafodd gyfleusdra i gyrhaedd gwybodaeth o'r wlad trwy yr hon yr oedd wedi hyn i arwain ei gydwladwyr. Yma, yn Horeb, y derbyniodd ei gomisiwn i fyned at Pharaoh ac at blant Israel, gyda'r amcan o'u harwain allan o'r Aipht a'u cyfarwyddo i Ganaan, y wlad a addawsid i'w tadau (iii.) Yr oedd deugain mlynedd wedi pasio er pan ffoisai Moses o'r Aipht; yr oedd yn awr yn bedwar ugain oed pan lefarodd wrth Pharaoh. Dymunai ymesgusodi rhag cymeryd arno y swydd uchel a roddid iddo, gan ddywedyd, 'O fy Arglwydd, ni bum wr ymadroddus, na chyn hyn nac er pan leferaist wrth dy was; eithr safndrwm a thafod-drwm ydwyf.' I symud yr wrthddadl hon cafodd Aaron, 'yr hwn a fedrai lefaru yn groyw,' ei appwyntio yn siaradwr wrth y bobl ac wrth Pharaoh (iv. 10–16; vi. 12, 30; vii. 1, 2, 7). Nid oes angen am roddi rhagor o hanes Moses; mae yn hysbys i holl ddarllenwyr y Beibl. Ar ol dwyn yr Israeliaid allan o'r Aipht, a'u harwain trwy'r anialwch am ddeugain mlynedd, cyrhaeddodd gyda hwynt wlad yr addewid; a chwedi gorchfygu Sehon brenin yr Armoriaid, ac Og brenin Basan, a rhanu eu gwlad, yr hon a orweddai ar y dwyrain i'r Iorddonen, rhwng llwythi Reuben, Gad, a hanner llwyth Manasseh, ni chaniatawyd iddo groesi'r Iorddonen a myned i mewn i Ganaan, ond gorchymynwyd ef i esgyn i fynydd Nebo, i ben Pisgah, ac oddiyno i gymeryd golwg ar y wlad, ar ol yr hyn y bu farw yno, a'r Arglwydd a'i claddodd ef mewn glyn yn nhir Moab, gyferbyn a Beth-peor, ac nid edwyn neb ei fedd ef hyd y dydd hwn. Yr 'ydoedd yn fab ugain mlwydd a chant pan fu efe farw: ni thywyllasai ei lygad, ac ni chiliasai ei ireidd-dra ef' (Deut. xxxiv. 1–7).

Yr oedd Moses yn ddiau yn ddyn o alluoedd meddwl mawr; yr oedd yn flaenor ac yn ddeddf-wneuthurwr mawr. Yn mhlith holl oreuon yr H. D. nid ydym yn gwybod am neb cydfawr ag ef. O'i ddihunanedd mae genym esiampl ddyddorol. Er ei fod yn ben ar genedl Israel, ni ddefnyddiodd y cyfleusdra oedd ganddo i ddyrchafu ei deulu ei hun: er ei fod o lwyth Lefi, sefydlodd yr offeiriadaeth yn nheulu ei frawd Aaron; nid oedd ei feibion ei hun a'u disgynyddion ond Lefiaid yn unig (1 Cron. xxiii. 12–17).

Gall yr ymddengys rhai o'i gyfreithiau i ni yn rhy lym, ac eraill yn rhy ddibwys; ond dylid cofio fod gwahanol ddeddfau yn taro gwahanol gyflyrau cymdeithas. Gallai deddfau a fyddent yn anmherffaith a gormesol mewn gwlad fel yr eiddom ni, yr hon sydd wedi dyfod yn dalaeth sefydledig a iawn-drefnedig, fod yn eithaf cymhwys i bobl anwybodus, anfedrus, ac hanner barbaraidd. Mae y cyfryw bobl yn gofyn am ddeddfau o natur mwy caeth a lluddiasol: maent yn hanfodol angenrheidiol er eu diogelwch, ac er mwyn cadw trefn ac amddiffyn eu iawnderau. Yn awr yr oedd yr Israeliaid wedi cael eu darostwng i gaethiwed yn yr Aipht, a gwyr pawb fod gan y gaethwasaeth ddylanwad darostyngol iawn, yn ddealltwriaethol a moesol, ar gymeriad dyn; a gellid dysgwyl y byddai cenedl o gaethion newydd ei rhyddhau yn aflonydd ac afreolus. A’r cyfryw yn ddiau ydoedd yr Israeliaid yn yr anialwch, fel yr ymddengys oddiwrth eu mynych duchan a’u gwrthryfel; a’r unig ddeddfau a sicrhasant ufudd-dod a threfn ydoedd rhai llym ac attaliol, ac o natur eithaf pendant. Gall fod deddfau yn llym, ond os ydynt yn angenrheidiol nid ydynt i gael eu cyfrif yn greulon neu anghyfiawn.

Er y dichon rhai o ddeddfau Moses ymddangos i ni yn llym, ac yn enwedig y dull o weini cosb marwolaeth troseddwyr, etto o’r tu arall yr oedd llawer o ddynoliaeth mewn amryw o honynt: dynoliaeth yr edrychwn yn ofer am dani yn nghyfreithiau cenedloedd eraill mewn cyffelyb gyflwr cymdeithasol—megis y deddfau perthynol i ddinasoedd noddfa, er diogelwch purdeb morwynig bennywaid, lliniariad caethwasaeth, diogeliad dyeithriaid rhag gormes, darpariaeth ar gyfer y tylodion, diogeliad y weddw, y didad, a’r dirieni.

Cyfeirir yn aml at y gorchymyn i ddifodi y Canaaneaid fel un yn cael ei nodweddu gan fawr greulondeb; ond dylid cofio taw ‘eiddo yr Arglwydd yw y ddaiar’ (Ps. xxiv. 1), ac y gall ei rhoddi i’r sawl a fyno. Yn yr arferiad o’i ben-arglwyddiaeth gallasai eu dinystrio trwy bla, daiargryn, neu ddiluw. Mae y cyfryw farnedigaethau wedi cael eu tywallt yn mhob oes; ac yr oedd cwbl ddinystr y Canaaneaid gan yr Israeliaid, a’i hystyried mewn cysylltiad â Llywydd y cyfanfyd, yn weithred o’r un natur, gan na wnai y gwahaniaeth yn yr offerynau un gwahaniaeth yn natur neu gymeriad y weithred; a chyda golwg arni hi, yn gystal a ffyrdd eraill o ddinystrio, nid oes hawl gan un creadur dynol i ddweud wrth Dduw ‘Pa beth a wnei di?’ Ond y mae dwy ystyriaeth ag sydd yn myned yn mhell i gyfiawnhau ymddygiad Duw yn yr amgylchiadau dan sylw:—

1. Yr oedd y Canaaneaid yn hiliogaeth ddrygionus iawn. Eilun-addoliaeth, godineb, a phob llaesfoesedd, a llawer math o ffieidd-dra a ffynent yn eu plith i raddau echrydus, ac yr oeddynt trwy eu drygioni wedi tynu digofaint ar eu penau, a gwneud eu hunain yn agored i gosbedigaeth.

2. Yr oedd eu difodiad yn angenrheidiol er cyflawni amcan Duw wrth ddewis Israel yn bobl neillduol iddo ei hun, a’u gwneud yn geidwaid y wir grefydd, a’u happwyntio i’w throsglwyddo i lawr o genedlaeth i genedlaeth. Pe gadawsid y Canaaneaid yn y wlad buasent yn bur sicr o lygru yr Israeliaid, eu hudo i eilun-addoliaeth, ac i bob math o drythyllwch, ac felly wneud yn ofer amcan Duw. Dyma mewn gwirionedd ydoedd y canlyniad o arbed rhan o’r Canaaneaid (Exod. xxiii. 31–33; xxxiv. 10–17; Deut. vii. 1–6; Barn. ii. 7, 10–13; Ps. cvi. 34–39).

MUL, eppil asyn a chaseg; gelwir eppil ceffyl ac asen yn Saisoneg yn *hinny.* Y mul ydyw y mwyaf o’r ddau, gan y tebyga yn fwy i’r ceffyl o ran ymddangosiad a maintioli na’r asyn; mae’r *hinny,* o’r tu arall, yn fwy tebyg o ran maintioli ac ymddangosiad i’w fam, yr asen. O’r ddau, y mul ydyw yr un fegir fwyaf, gan ei fod yn galetach ac yn gryfach, ac yn mhob ystyr yn fwy cymhwys ar gyfer marchogaeth, tynu, a dwyn beichiau. Mae y mul yn fwy hir-hoedlog na’r ceffyl neu’r asyn, yn llai agored i afiechyd, ac yn fwy galluog i weithio. Mae hefyd yn gyflym iawn ar ei droed, ac yn gyffredin y barnwr goreu ar ei symudiadau ei hun (*Edin. Encyc.* ‘Mazology,’ xiii. 469). Yr oedd cyfrif mawr yn cael ei wneud o fulod gan yr hynafiaid. Sonia Dafydd am ei ful ei hun (2 Bren. i. 33). Marchogai Absalom, a’i feibion eraill hefyd, ar fulod (2 Sam. xiii. 29; xviii. 9). Solomon a farchogodd ar ful ar ddydd ei goroniad (1 Bren. i. 33); a bu ganddo wedi hyn nifer o honynt (iv. 28; x. 25). Felly yr oedd gan Ahab hefyd (xviii. 5). Pobl Togarmah a farchnattent yn ffeiriau Tyrus â meirch, a marchogion, a mulod (Ezec. xxviii. 14). Dygodd yr Iuddewon gyda hwynt ar eu dychweliad o Babilon 245 o fulod (Ezra ii. 66). Defnyddiai y Persiaid fulod i gario llythyrau trwy y wlad (Esther viii. 10). Mae Susiana yn parhau i fod yn enwog am ei mulod (Layard, *Nin. and Bab.* 449). Gwneir llawer o ddefnydd o honynt mewn gwledydd lle mae’r ffyrdd yn greigiog a mynyddig. Cedwir llawer iawn o gylch yr Alps, ar y gogledd i Italy, ac yn y Pyrenees, rhwng Ffrainc a’r Hisbaen. Yn Hispaen defnyddir hwynt i dynu cerbydau gan bobl o’r radd uchelaf.

MWSTARD-HAD. Arferai yr Hebreaid diweddaraf gydmaru rhywbeth diarebol o fychan a dibwys i had mwstard. Yn ol yr arferiad hon dywed ein Harglwydd: ‘Cyffelyb yw teyrnas nefoedd i ronyn o had mwstard, yr hwn a gymerodd dyn ac a’i hauodd yn ei faes, yr hwn yn wir sydd leiaf o’r holl hadau; ond wedi iddo dyfu, mwyaf un o’r llysiau ydyw, ac y mae efe yn myned yn bren, fel y mae adar y nef yn dyfod ac yn nythu yn ei gangau ef’ (Matt. xiii. 32). ‘Ni ddysgwylir,’ medd Rosenmüller, ‘gywirdeb llythyrenol mewn cydmariaeth ddiarebol. Ni ddylem gan hyny synu fod had mwstard yn cael ei enwi fel y lleiaf o’r holl hadau, er y gwyddys yn dda fod hadau llai i’w cael’ (Rosen. *Bot.* 104). ‘Had mwstard’ sydd ymadrodd diarebol am y gronyn lleiaf o beth.

Er nad ydyw had mwstard gyda ni ond tyfu i fod yn blanigyn, ond yr oedd rhywogaeth o’r *sinapi,* o’r hyn lleiaf yr hyn a ddeallai y Dwyreinwyr dan yr enw hwnw, yr hwn a dyfai i faintioli pren, fel yr ymddengys oddiwrth rai adroddiadau a wneir gan Lightfoot a Buxtorf o ysgrifeniadau y rabbiniaid—dynion ag na wneir eu drwgdybio o fod yn bleidiol pan y dygwyddo eu tystiolaeth ffafrio ysgrifenwyr y T. N. (Campbell, *Gospels,* iv. 104).

Efallai taw hwn yw y pren a farna Proffeswr Royle fod yr un a’r *Salvidora persica,* a elwir yn Arabic yn *khardal,* yn Hebraeg *chardal,* yn ngogledd-orllewin India yn *kharjal,* ac yn ganlynol fel yr ymddengys yr un a *σιναπι,* yr hwn a gyfieithir *khardalo* yn y cyfieithiad Syriaeg. Dywedir ei fod yn tyfu yn nghymydogaeth Damascus a Jerusalem, ar lanau y Môr Marw, ac ar lanau Llyn Gennesaret. Fel y canlyn y gorphena ei resymiad: ‘Wrth ddiweddu, ymddengys i mi, wrth gymeryd pob peth at eu gilydd, fod y *Salvidora persica* yn fwy cymhwys nac un pren arall sydd wedi cael ei enwi i gyfatteb i holl gynwysiad y ddameg a lefarwyd ar ei bwys, yn enwedig os cymerwn i ystyriaeth ei enw a’r syniadau yn ei gylch yn Syria. Cawn ynddo hedyn bychan, yr hwn, pan heuir ef mewn tir gwrteithiedig, a dyf i fynu ac yn llawn o ddail. Gan fod hwn a blas llym-dost arno, fel yr hedyn, efallai y defnyddid ef fel *relish*, fel y gwneir â *mustard* a *cress* gyda ninau. Natur y planigyn ydyw tyfu i fod yn bren; ac felly ffurfia blanigyn mawr, neu bren pum troedfedd ar hugain o uchder, dan yr hwn y gall dyn ar geffyl sefyll, lle mae y tir a'r hinsawdd yn ffafriol. Cynyrcha amryw gaugenau a dail, yn mysg y rhai gall adar y nefoedd gysgodi, yn gystal ac adeiladu eu nythod. Mae iddo enw yn Syria ag ellir ei ystyried yn draddodiadol o'r amserau boreuaf, ac o ba un y mae y Groeg yn gyfieithiad cywir. Mae yr un blas ar ei hadau ac sydd ar ein mwstard ni, a defnyddir hwynt i'r un dyben; ac mewn gwlad lle nad yw coedydd yn aml—h.y., glanau Llyn Tiberias—dywedir fod digonedd o'r coedydd hyn; hyny yw, yn y gymydogaeth lle llefarwyd y ddameg. Os ychwanegwn hefyd fod y planigyn hwn i'w gael o Damascus i Benrhyn Comorin, ac o Gulfor Persia i Senegambia, ni welwn ei fod yn gymhwys iawn i esponio cydmariaeth arwyddluniol o athrawiaeth yr efengyl, yr hon, er nad oedd iddi ar y cyntaf ond ychydig ganlynwyr, a ymdaenai yn y diwedd yn eang a phell' (*Jour. Sac. Lit.* April, 1849, 270, 277, 282).

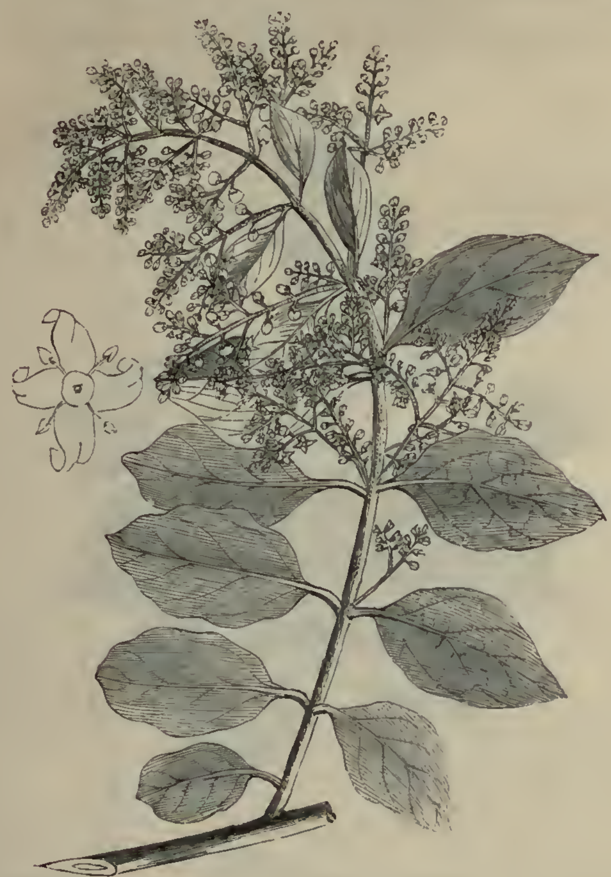

SALVIDORA PERSICA.

MYNYDD. *Mynyddau* a arferir yn yr Ysgrythyr mewn gwahanol ystyron ffigurol. Y rhai canlynol ydyw ychydig o honynt: 1. Y bobl a drigant mewn gwlad fryniog neu fynyddig (Ezec. vi. 2, 3). 2. Teml Jerusalem, yr hon oedd wedi ei hadeiladu ar fryn, Bryn Moriah (Esa. xx. 39; 2 Cron. iii. 1). 3. Eglwys Dduw yn cael ei chydmaru i Fynydd Sion, a'r hon sydd gadarn, sefydledig, amlwg, a defnyddiol yn y byd (Ps. ii. 6; Esa. ii. 2; xi. 9) a'r hon, fel mynydd mawr a leinw yr holl ddaiar, pan y cesglir pob cenedl at Grist (Dan. ii. 35, 44, 45). 4. Rhwystrau mawrion ar ffordd lledaeniad teyrnas Crist (Esa. xl. 4; xli. 15; xlix. 11; Zech. iv. 7). 5. Y manau lle yr addolid eilunod, a'r rhai oeddynt yn aml ar fryniau a llefydd uchel eraill (Ezec. xviii. 6, 11). 6. Eilunod a addolid yn y cyfryw lefydd, neu unrhyw beth yr ymddiriedom ynddo yn lle Duw (Jer. iii. 23.) 8. Llefydd o nerth ac awdurdod mewn teyrnas. Gelwir Samaria yn fynydd mewn rhan ar gyfrif hyn, ac mewn rhan oblegid ei bod wedi ei hadeiladu ar fryn (Amos iv. 1; vi. 1; 1 Bren. xvi. 24). Gelwir Babilon yn *fynydd* oherwydd ei mawr allu; yn fynydd *dinystriol* oblegid llethu y cenedloedd o amgylch; ac yn fynydd *llosg* oblegid cael ei llosgi yn y diwedd gan dân, ac edrychai yr ysbwrial fel *mynydd llosg* (Jer. li. 25).

MY'RA, un o brif ddinasoedd Lycia, ar forlan dehau-orllewinol Asia Leiaf. Yma y symudwyd Paul o'r llong a berthynai i Adramyttium, yn yr hon yr oedd wedi morio o Cæsarea, i long o Alexandria, yr hon oedd yn hwylio i Rufain (Act. xxvii. 2, 5, 6). Yr oedd Myra yn un o drefydd pwysicaf Lycia; ac nid ymddengys fod amser wedi gwneud nemawr niwed i'w gweddillion. Mae y chwareudy yno y mwyaf a'r goreu a adeiladwyd yn Asia Leiaf; mae llawer o'r dramwyfa o'i gwmpas yn aros, yn gystal a rhan eang o'i *corniced proscenium.* Mae y beddau yn gyffredin yn fawrion iawn, ac y mae amryw o honynt yn brydferth iawn. Mae y cerfwaith yn perthyn i'r cyfnod goreu am droi allan waith a nodweddid gan symledd, naturioldeb, a phrydferthwch cyfartaledd (*Bib. Sac.* viii. 873).

MYRR, cynyrch llysieuol; ond oddiwrth pa blanigyn y ceir ef, a pha un a ydyw yn dyferu yn naturiol o'r pren, neu ynte mewn canlyniad i agenau yn cael eu tori ynddo, yr un fath a choedydd *gum-resins* eraill, ydynt amgylchiadau yn nghudd mewn dirgelwch. Mae y myrr goreu yn dyfod o Abyssinia, ond yr hyn a gawn ni sydd yn cael ei ddwyn o'r India Ddwyreiniol, ac a gynyrchir ar forlan ddwyreiniol Arabia Ddedwydd.

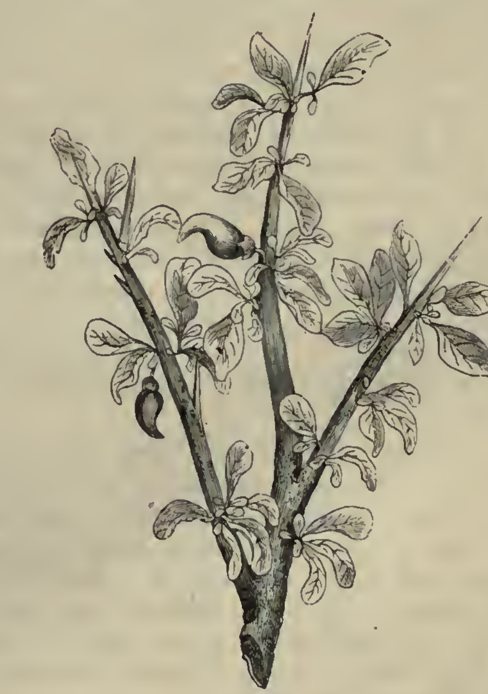

MYRR.

Weithiau y mae yn gynwysedig o dalpau o lawer llun; weithiau ar lun dagrau, o liw coch-felyn, yn agos i fod yn annhryloew, ac yn frau, yn tori fel gwydr, ac yn hawdd ei chwalu yn *bowdwr*. Mae y blas yn chwerw ac yn tynu at y peraroglus, ac y mae iddo arogl cryf, neillduol, ond nid anhyfryd.

Y son cyntaf am fyrr yn yr H. D. sydd yn Gen. xxxvii. 25, yn yr hanes am frodyr Joseph yn ei werthu i'r Ismaeliaid: 'A dyrchafasant eu llygaid, ac a edrychasant, ac wele fintai o Ismaeliaid yn dyfod o Gilead, yn myned i waered i'r Aipht, a'u camelod yn dwyn llysiau, a balm, a myrr' (Gen. xxxvii. 25). Yr oedd yn un o'r pethau a gyfansoddent yr anrheg a ddanfonodd Jacob i Joseph tra etto heb wybod pwy ydoedd, a sonia am dano fel pe cynyrchasid ef yn Nghanaan: 'Cymerwch o ddewis ffrwythau y wlad yn eich llestri, a dygwch yn anrheg i'r gwr, ychydig falm, ac ychydig fêl, lysiau a myrr, cnau ac almonau' (xliii. 11). Yr oedd yn un o'r prif beraroglau a ddefnyddid wrth barotoi yr olew santaidd ar gyfer eneinio y tabernacl (Exod. xxx. 23–33). Cyfeirir yn aml atto yn y Caniadau (i. 13; iii. 6; iv. 14; v. 1, 5, 13). 'Arogl myrr, aloes, a chasia, sydd ar dy holl wisgoedd,' medd y Psalmydd pan yn annerch y Messiah (Ps. xlv. 8). 'Mi a fwgderthais fy ngwely â myrr, aloes, a synamon,' meddai y buttain wrth y gwr ifanc annoeth (Diar. vii. 17). Arferid puro y bennywaid a fwriedid ar gyfer gwely Ahasferus brenin Persia, 'chwe mis mewn olew myrr, a chwe mis mewn peraroglau' (Esther ii. 12). Ymddengys fod myrr yn werthfawr fel anrheg: cyfansoddai ran o'r anrhegion a gyflwynodd y *magi* i'r baban Iachawdwr: 'Ac wedi agoryd eu trysorau, hwy a offrymasant iddo anrhegion, aur, a thus, a myrr' (Matt. ii. 11). Priodolai yr henafiaid gymaint o nerth iddo fel yr oeddynt yn tybied y gallai dyn ddyoddef unrhyw gymaint o boen ar ol gwneud defnydd o hono. Efallai mai dan ddylanwad y grediniaeth hon y darfu i'r milwyr a gymerasant ran yn nghroeshoeliad ein Harglwydd roddi iddo 'fyrr ac aloes ynghymysg,' yr hyn, fodd bynag, ni chymerai—nid, fel y tybir yn gyffredin, i'r dyben o'i wneud yn llai teimladwy o boen, oblegid dengys eu holl ymddygiad tuag atto ddiffyg cydymdeimlad, ond er mwyn ei gynnal dan ingoedd y groes, rhag y suddai danynt yn rhy gynnar, ac y terfynid ei ddyoddefiadau yn gynt nag y dymunent. Cyfrifid myrr fel un yn meddu gallu gwrthbydrawl, a dyna y rheswm paham y defnyddid ef i bereiddio cyrph meirwon. 'A myrr ac aloes ynghymysg, tua chan pwys,' y pereiddiodd Nicodemus gorph yr Iesu (Ioan xix. 39).

Yr enw Hebraeg am y sylwedd hwn ydyw מור (*mor*), oddiwrth yr hwn y mae y gair myrr wedi deilliaw, a'r hwn sydd wedi cael ei dderbyn i mewn i holl ieithoedd Europe, yn hen a diweddar, ac y mae yn myned yn mhell tuag at brofi ei fod yr un ag ef. Defnyddid myrr yn yr hen amserau fel meddyginiaeth; ac yn bresenol ystyrir ef yn ddefnyddiol ar gyfer amryw o glefydau (Thomson, *Mat. Med.* i. 682; ii. 166; Duncan, *Dispensatory*, 317; Rosen. *Bot.* 160).

MYRTWYDD, planigyn nodedig am ei ddail prydferth tywyll-wyrdd dysglaer, ei flodau eira gwyn, a'i arogl per. Gyda ni adwaenir ef fel blodeuyn; ond pan sonir am dano yn yr Ysgrythyrau enwir ef bob amser yn bren (Neh. viii. 15; Esa. xli. 19; lv. 13; Zech. i. 8, 10, 11). Yn y Morea, dywed Mr. Emerson, teithiwr gwybodus, iddo 'deithio am oriau trwy wlad anwrteithiedig, tra y ffurfiai fforestydd y myrtwydd gysgod uwch ei ben, wedi eu cuddio yma ac acw â blodau gwyn teg, ac yn gollwng allan ar bob symudiad yr aroglau pereiddiaf, tra y cynyrchai ei ddail tywyll llyfn gysgod oerawl a thlysni' (Emerson, *Letters from the Ægean*, i. 113). Yn bresenol gwelir ef yn aml yn tyfu yn Mhalestina, Syria, a'r gwledydd cymydogaethol.

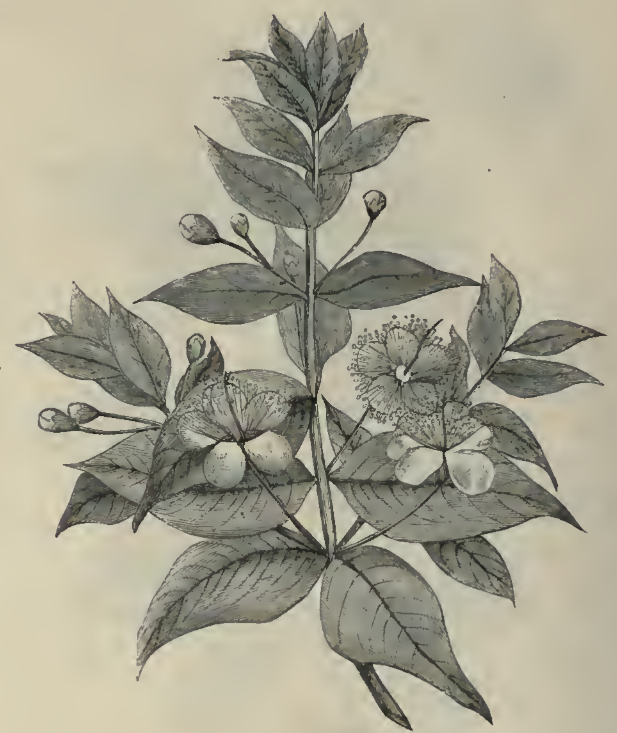

MYRTWYDD.

MYS'IA, talaeth ar ogledd-orllewin Asia Leiaf, a chwedi ei rhanu oddiwrth Europe gan yr Hellespont. Hynodid hi gynt am ei ffwrythlondeb; a phe cai ei gwrteithio yn briodol byddai yn un o'r parthau hyfrytaf yn Asia Leiaf (Rosen. iii. 11). 'Ac wedi myned heibio i Mysia,' aeth Paul a'i gymdeithion i waered i Troas, ac oddiyno yr aethant i Macedonia (Act. xvi. 8, 11, 12). Yr oedd Pergamus, sedd un o'r saith eglwys at ba rai y danfonodd Crist genadwri trwy ei was Ioan, yn ddinas berthynol i Mysia (Dat. ii. 12).

N

NA'DAB. [Abihu.]

NA'HUM, un o'r prophwydi bach, ac yn perthyn i Elcos yn Galilea. Nid yw beirniaid yn cyduno gyda golwg ar yr amser y darfu iddo brophwydo; ond y dyb fwyaf cyffredin yw, taw yn nheyrnasiad Hezeciah. Gwna rhai gyfeirio ei brophwydoliaeth yn fwy neillduol at amser goresgyniad Judah gan Sennacherib, brenin Assyria. Ar ol darluniad goruchel o'r Jehofah, testun mawr ei brophwydoliaeth ydyw dinystr Ninifeh ac ymerodraeth Assyria. Darlunia hyny mewn dull grymus a bywiog fel mai prin y rhagorir arno gan feistri penaf areithyddiaeth.

NA'IN, dinas lle dygodd Crist fab y weddw i fywyd fel yr oeddynt yn ei gario i'w gladdu (Luc vii. 11–15).

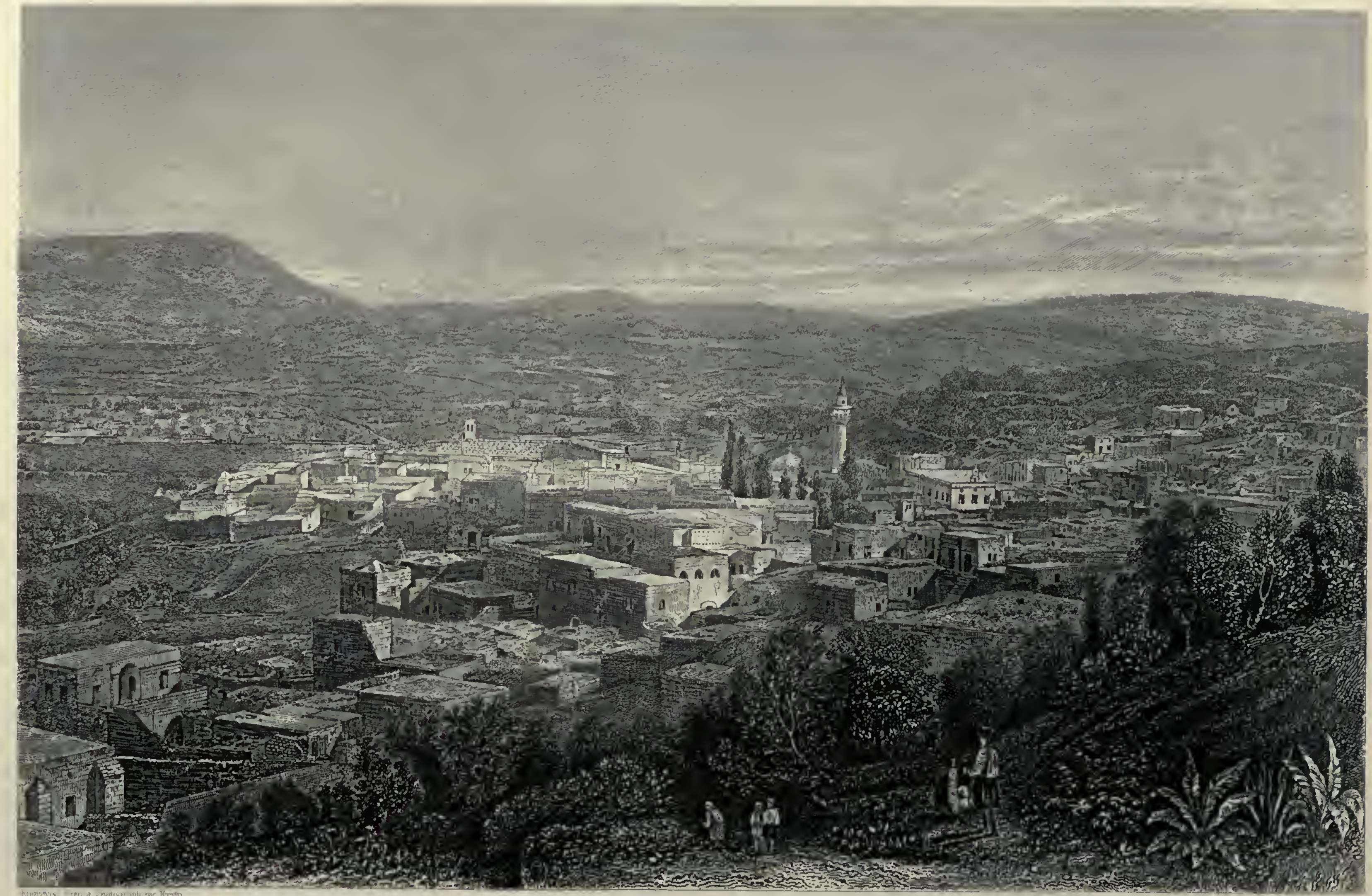

Engraved from a Photograph by Frith. Bower

NAZARETH.

WILLIAM MACKENZIE, GLASGOW, EDINBURGH & LONDON.

Mae yn awr wedi dirywio a suddo i bentref bychan, yr hwn a orwedd ynghylch tair milltir i'r deheu-orllewin i Fynydd Tabor, a cheidw yn yr Arabic ei enw Nein (Robinson, *Res.* iii. 226).

NA'IOTH, lle yn, neu yn agos i Ramah, lle yr aeth Samuel gyda Dafydd, a lle trigasant am dymhor, ond o ba le y ffodd Dafydd pan y daeth Saul yno i'w ddal (1 Sam. xix. 18–24 ; xx. 1).

NAPH'TALI, chweched mab Jacob, a'r ail o Bilhah gwasanaeth-ferch Rachel (Gen. xxx. 7, 8). Wrth ei fendithio dywedodd Jacob: 'Naphtali fydd ewig wedi ei gollwng, yn rhoddi geiriau teg' (xlix. 21). Gallai hyn arwyddo weithgarwch a lledneisrwydd y llwyth hwnw; ond gwell gan rai gyfieithiad y Deg a Thriugain, yr hwn a ddarllen fel hyn: 'Naphtali sydd bren wedi ymsaethu allan, ac yn dwyn cangenau teg;' ac felly arwyddai ffrwythlondeb a chynydd y llwyth hwnw: ond nid yw yr acen Hebraeg yn cyfiawnhau y darlleniad yma, ac nid yw yn gwahaniaethu nemawr oddiwrth fendith Joseph yn yr adnod nesaf. Pan ddaeth Israel allan o'r Aipht, yr oedd y llwyth hwn yn gynwysedig o 53,400 o wyr yn medru rhyfela (Num. i. 43); ond lleihausant yn yr anialwch i 45,400 (xxvi. 50). Yr oedd eu hetifeddiaeth ar hyd ochr Libanus, a thua gorllewin dyfroedd Merom a llyn Tiberius, ac yr oedd yn ffrwythlon iawn (Jos. xix. 32–39). Ond caniattasant i'r Canaaneaid gadw Bethunath a Beth-semes, dwy o'u dinasoedd, ar y teler o fod iddynt dalu teyrnged iddynt (Barn. i. 33). Darfu iddynt hwy a'r Zebuloniaid ymladd dan lywyddiaeth Barac, eu cydwladwr, gyda dewrder hynodfawr yn erbyn byddin Jaban yr ieuaf; a than Gideon darfu iddynt, mewn cysylltiad â llwythi eraill, ymlid y Midianiaid (Barn. iv. 6, 10; v. 18; vii. 23). Wedi ei gynhyrfu gan Asa, darfu i Benhadad brenin Syria wneud difrod arswydus yn ngwlad Naphtali (1 Bren. xv. 20). Cafodd y Naphtaliaid eu caethgludo gan Tiglath-pileser brenin Assyria (2 Bren. xv. 29).

NARCIS'SUS. Yn Rhuf. xvi. 11 dywed Paul: 'Annerchwch y rhai sydd o dylwyth Narcissus, y rhai sydd yn yr Arglwydd.' Yr oedd yn Rhufain ar yr amser yma ddau berson enwog o'r enw yma—un oedd 'wr rhydd' a dewis-ddyn yr Ymerawdwr Claudius, ac yn eithaf adnabyddus, a chanddo ddylanwad mawr arno, a'r hwn osodwyd i farwolaeth gan Nero yn O.C. 54, yn fuan ar ol marwolaeth Claudius, ac yn ganlynol cyn i'r epistol hwn gael ei ysgrifenu. Yr oedd y llall yn ddewis-ddyn Nero, a'r un efallai y cyfeirir atto yma. Cafodd y Narcissus hwn ei osod i farwolaeth gan Galba (Conybeare, ii. 119). Pa un a ydoedd y person y cyfeirir atto yn Gristion nid yw yn ymddangos, serch fod y Groegiaid wedi ei wneud yn esgob Athen. Gallasai rhai o'i gaethion neu ei wyr rhyddion fod yn Gristionogion, ac nid yw yr annerchiad o angenrheidrwydd yn ei gynwys ef. Gallai nad arwydda ragor na'r Cristionogion yn ei dŷ.

NAT'AF (נטף) un o'r sylweddau yn arogl-darth arogl-ber yr Iuddewon (Exod. xxx. 34). Dyma yr unig adnod lle cyfarfyddir â'r gair, a chyfieithir ef yn Saisoneg a Chymraeg yn *stacte*. Mae y gair *nataf* wedi cael ei gyfieithu mewn amrywiol ffyrdd, ac nid ydym yn medru penderfynu pwy sylwedd ydoedd. Ni wyddys dim sicr am dano.

NATHAN'AEL. [APOSTOLION, BARTHOLOMEUS.]

NAZ'AREAID, personau, gan nad pa un ai gwrrywaid neu fenywaid, cyflwynedig mewn modd neillduol i wasanaeth Duw dros dymhor penodedig, neu dros fywyd. Yn ystod tymhor ei adduned nid oedd dim rhyddid gan y Nazaread i yfed gwin na diod gadarn, na finegr o un math, na sugn grawnwin, na bwyta grawnwin irion na sychion—dim, mewn gair, ag oedd wedi ei wneud o'r winwydden, o'r dincod hyd y bilionen. Nid oedd ellyn i gyffwrdd ei ben, ond yr oedd rhyddid iddo adael i gudynau gwallt ei ben i dyfu. Nid oedd i ddyfod yn agos at 'gorph marw,' ac nid oedd i ymhalogi wrth ei dad, neu ei fam, ei frawd, neu ei chwaer, os byddai un o honynt farw.

Os byddai i ryw ddyn farw yn ei ymyl yn ddisymwth, a halogi pen ei Nazareaeth, yr oedd i eillio ei ben ar ddydd ei buredigaeth, ar y seithfed dydd; ac ar yr wythfed dydd yr oedd i ddwyn dwy ddurtur, neu ddau gyw colomen, i ddrws pabell y cyfarfod; ac yr oedd yr offeiriad i offrymu un yn bech-aberth, ac un yn boethoffrwm, a gwneud cymod drosto, am yr hyn a becho wrth y marw, 'a santeiddied ei ben ef y dydd hwnw; a neilldued i'r Arglwydd ddyddiau ei Nazareaeth, a dyged oen blwydd yn offrwm dros gamwedd, ac aed y dyddiau cyntaf yn ofer, am halogi ei Nazareaeth ef.'

Pan fyddai tymhor ei adduned ar ben, yr oedd y Nazaread i gael ei ddwyn i ddrws pabell y cyfarfod, a dwyn yn offrwm drosto i'r Arglwydd un hespwrn blwydd, yn boeth-aberth, ac un hespin flwydd yn bech-aberth, ac un hwrdd yn aberth hedd: cawellaid o fara croyw hefyd, sef teisenau peilliaid wedi eu tylino mewn olew, ac afrllad croyw wedi ei heneinio ag olew, a'u bwyd offrwm a'u diod offrwm. Ac yr oedd i eillio ei ben wrth ddrws pabell y cyfarfod, a chymeryd blew ei ben a'u rhoddi ar y tân a fyddo dan yr aberth hedd. Ac yr oedd yr offeiriad i gymeryd palfais o'r hwrdd wedi ei berwi, ac un deisen groyw o'r cawell, ac un afrllad groyw, a'u rhoddi ar ddwylaw y Nazaread, ac yna yr oedd i'w cyhwfanu hwynt ger bron yr Arglwydd; ac wedi hyny gallai y Nazaread yfed gwin. 'Dyma gyfraith y Nazareaid' (Num. vi. 1–21).

Mae yn debygol nad ydoedd Nazareniaid yn lliosog yn mhlith yr Israeliaid. Yr oedd yr arferiad yn cynwys mesur blinderus ac anghyfleus o hunan-wadiad, ac nid oedd neb dan rwymau neillduol i ymostwng i'r trefniadau. Yr unig esiampl bendant a gawn ni yn yr Ysgrythyr yw Samson (Barn. xiii. 7). Golyga rhai taw Nazaread ydoedd Ioan Fedyddiwr, ond mae yr adnodau ar ba rai y mae y dyb yn sylfaenedig (Luc i. 15; vii. 33) yn annigonol i'w phrofi. Mae yn amheus genym pa un ai addunedau Nazareaidd oeddynt addunedau Paul (Act. xviii. 18), a'r pedwar gwr a enwir yn xxi. 23–27; ond gwel Gal. iv. 7; Amos ii. 11, 12.

NAZ'ARETH, dinas yn Galilea, lle y trigai rhieni ein Iachawdwr, a lle dygwyd ef i fynu (Luc ii. 4, 5, 39, 51; iv. 16). Yn y T. N. yn unig yr enwir y lle. Ni chyfarfyddir â'r gair yn yr H. D. nac yn Josephus. Er yn iaith yr Ysgrythyr y gelwir y lle yn ddinas, efallai nad ydoedd ond pentref bychan a distadl (Robinson, iii. 196). Ymddengys cwestiwn Nathanael, 'A ddichon dim da ddyfod o Nazareth?' (Ioan i. 46) fel yn arwyddo rhyw beth gwaeth na distadledd. Galwai yr Iuddewon y Cristionogion boreuol yn Nazareaid, yn amlwg mewn ffordd o ddirmyg (Act. xxiv. 5). Daeth y crefyddwyr hyny ac oeddynt am gymysgu Cristionogaeth ag Iuddewaeth i gael eu galw wedi hyny yn Nazareaid.

Mae tref bresenol Nazareth, a elwir yn Arabic En-Nasirah, yn gorwedd mewn cwm bychan hyfryd, ac yn amgylchedig o bob tu gan fryniau, un o ba rai allasai yn hawdd fod y man lle yr arweiniwyd Iesu gan ei gyddrefwyr, pan y 'dygasant ef hyd ar ael bryn yr hwn yr oedd eu dinas wedi ei hadeiladu arno, ar fedr ei fwrw ef bendramwnwgl i lawr; ond efe, gan fyned trwy eu canol hwynt, a aeth ymaith' (Luc iv. 28–30). Er nad yw mor dlawd yr olwg arni a llawer o bentrefi eraill, nid oes dim yn darawiadol yn ei hymddangosiad. Mae y tai yn gyffredin wedi eu hadeiladu o geryg. Mae eu nenau yn wastad ac heb y crwn-dyrau ag ydynt mor gyffredin yn Jerusalem a dehau Palestina. Adeiladau y mynachdy perthynol i'r mynachod Franciscan, yn cynwys Eglwys Ladinaidd y Cyfarchiad, ynghyd â'u gwahanol gynteddau wedi eu hamgylchu gan furiau cedyrn; y Casa Nuova, neu y tŷ a adeiladwyd gan y mynachod ar gyfer llettya dyeithriaid, a'r deml Fahometanaidd, ydynt y rhai a dynant fwyaf o sylw ymwelwyr (Robinson, *Res.* iii. 183, 186; Wilson, ii. 91, 92).

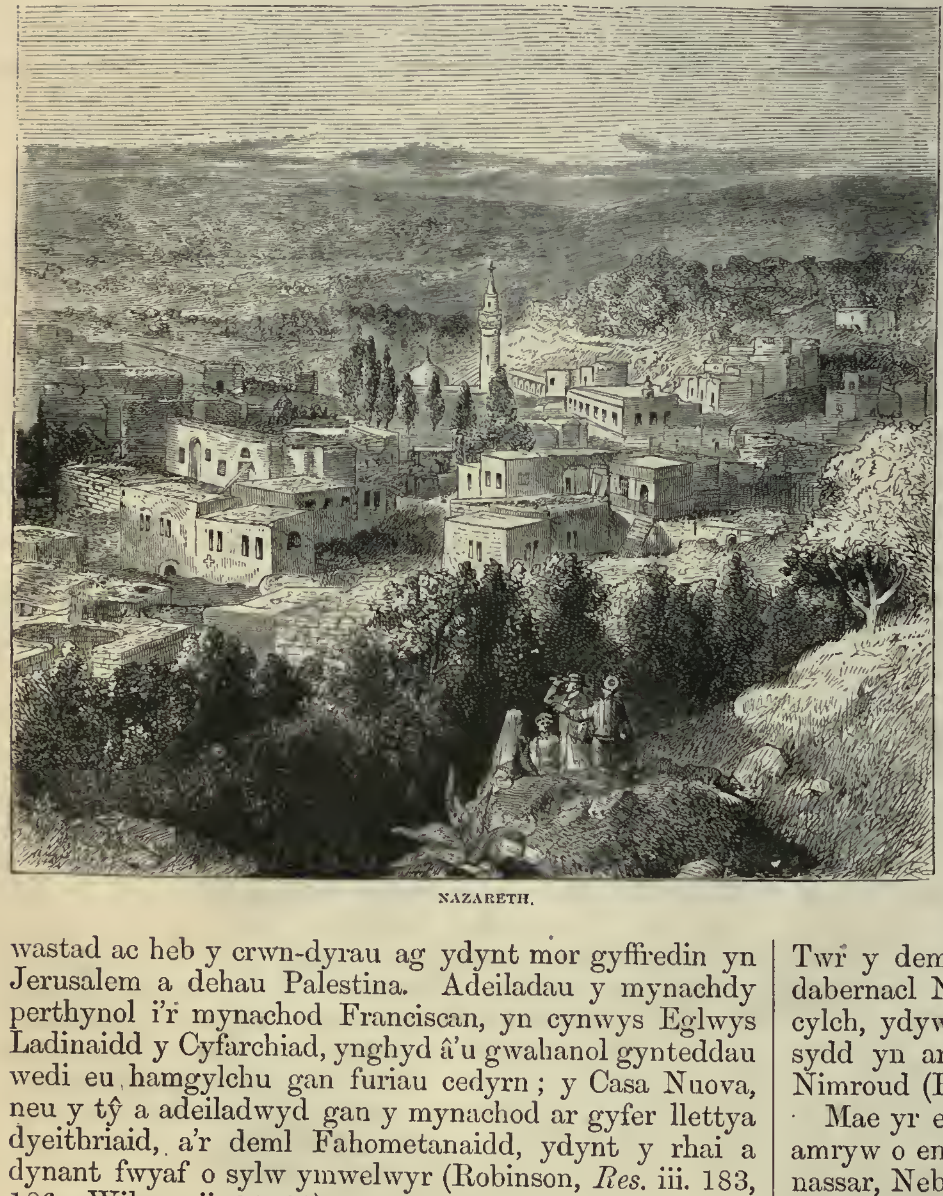

NAZARETH.

Cyfrifa Dr. Robinson drigolion Nazareth fel y canlyn:—Groegiaid, 1040; Pabyddion Groegaidd, 520; Lladin, 480; Maronites, 400; Mahometaniaid, 680; y cyfan, 3120 *Res.* iii. 185).

NEAP'OLIS (Νέα Πολις, *Dinas Newydd*), porthladd ar forlan dwyreiniol Macedonia. Efe oedd borthladd Philippi, yr hon ydoedd ddeng milltir i fynu yn y wlad. Yma yr aeth yr apostol Paul gyntaf i Europe (Act. xvi. 11; Conybeare, i. 309).

NEBA'IOTH, mab hynaf Ismael, ac un o'r deuddeg tywysog neu benau y llwythau a ddisgynasant oddiwrthynt (Gen. xxv. 13, 16, 18; 1 Cron. i. 29). Ymddengys taw am un o'r deuddeg llwyth hyn y dywedir 'iddynt breswylio o Hafilah hyd Sur, yr hon sydd o flaen yr Aipht, ffordd yr ai di i Assyria.' Ymddengys hyn yn cyfeirio yn eglur at Arabia, fel y wlad a drigienid gan y gwahanol lwythi disgynedig oddiwrth Ismael, yn mhlith y rhai yr ydym wrth reswm i gynwys disgynyddion Nebaioth. Ail fab Ismael oedd Cedar; a dywed Esaiah, pan yn son am ogoniant dyfodol yr eglwys: 'Holl ddefaid Cedar a ymgasglant attat ti, hyrddod Nebaioth a'th wasanaethant' (lx. 7). Dengys yr adnod hon fod eu holl gyfoeth yn gynwysedig yn benaf mewn defaid; ac yn ganlynol mae yn debyg taw llwythi symudol oeddynt. Mae ysgrifenwyr paganaidd yn son am y Ναβαταῖοι a'r Nabatæi (Nabatheaid), enwau wedi deilliaw yn debygol oddiwrth Nebaioth yr Hebreaid. Tybir yn gyffredin y trigianent Arabia Gerygog: gesyd Ptolemy hwynt yn Arabia Ddedwydd. Jerome, gan ganlyn Josephus, a ddywed fod yr holl wlad o'r Euphrates hyd y Môr Coch yn cael ei galw hyd y dydd heddyw yn Nabathæa, yr hon sydd ran o Arabia.

NE'BO, un o dduwiau Babilon (Esa. xlvi. 1), ac hefyd Assyria. Nid ydyw ei gymeriad a'i briodoleddau yn cael eu hegluro yn eglur iawn. Cafwyd saf-ddelwau Nebo, sydd yn y *British Museum*, mewn ystafell yn nghongl ddeheu-ddwyreiniol y crugyn yn Nimroud. Yn Borsippa yn agos i Babilon yr oedd, fodd bynag, teml fwyaf Nebo, yr hon ydoedd bron mor enwog a theml gymydogaethol Bel-merodach yn Babilon. Yr oedd yn gysylltiedig â phob un o'r temlau hyn dwr, yn yr hwn y cedwid arch neu babell y duw. Mae twr y deml yn Babilon, yn cynwys arch Merodach, yn cael ei ddesgrifio yn gyflawn yn argraph Nebuchodonosor, ac yn un am yr hon y rhydd Herodotus ddarluniad mor hynod yn ei hanes am deml fawr Belus yn Babilon. Twr y deml yn Borsippa, yr hon a gynwys arch neu dabernacl Nebo, a'r hwn adeiladwyd yn ol dull y saith cylch, ydyw yr adeilad hynodfawr, gweddillion yr hwn sydd yn aros hyd heddyw, ac yn dwyn yr enw Birs Nimroud (Rawlinson, *Herodot.* i. 638).

Mae yr enw Nebo yn myned i mewn i gyfansoddiad amryw o enwau Caldeaidd, megis Nabo-polassar, Nabonassar, Nebu-chodonosor, Nebu-zaradan, Nebu-shasban, Samgar-nebo, &c.

NE'BO, MYNYDD. [ABARIM].

NEBU-CHODON'OSOR. [BABEL].

NEHEMI'AH, tirshatha, neu lywodraethwr Judah, dan lywodraeth Persia. Trulliad i Artaxerxes Lawhir, brenin Persia, ydoedd wedi bod cyn hyny; ond ar ol clywed yr hanes am Judah, fod 'y gweddillion, y rhai a adawyd o'r gaethiwed yno yn y dalaeth, mewn blinder mawr a gwaradwydd; mur Jerusalem wedi ei ddryllio, a'i phyrth wedi eu llosgi â thân,' cafodd genad gan y brenin i fyned i Jerusalem i'w hadeiladu. Yr oedd hyn yn yr 20fed flwyddyn o deyrnasiad Artaxerxes, ynghylch 445 o flyneddau cyn Crist, ac y mae i sylwi arno, oddeutu pedwar ugain a deg o flyneddau ar ol dychweliad yr Iuddewon o Babilon, dan Zorobabel, ar gyhoeddiad Cyrus, yr hwn oedd yn 536 c.c. (Neh. xi. 3; ii. 1–8). Yr oedd Ezra yr offeiriad yn y wlad y pryd hwnw, a chwedi dyfod ynghylch tair blynedd ar ddeg cyn hyny gyda mintai newydd o Iuddewon o Babilon (Ezra vii. 1, 6–8; viii. 1–20), ac yr oedd wedi cynyrchu diwygiad yn mhlith ei frodyr gyda golwg ar eu priodasau, gan fod llawer o honynt wedi priodi gwragedd dyeithr o fysg y cenedloedd paganaidd o'u cwmpas (ix. 10). Nid cynt y darfu Nehemiah gyrhaedd Jerusalem nag y trefnodd fesurau er adeiladu muriau Jerusalem (Neh. ii. 11–20; iii.), a chariwyd y gwaith yn mlaen yn llwyddianus ynghanol gwrthwynebiad mawr oddiwrth elynion (iv. 6); ond er i'r muriau gael eu cwblhau, a bod y 'ddinas yn eang a mawr, ac ychydig bobl ynddi, a'r tai nid oeddynt wedi eu hadeiladu' (vii. 4; xi. 1, 2). Cariwyd yn mlaen yn awr y gwaith o ddiwygiad crefyddol gan Ezra a Nehemiah (viii. 9, 10). Arosodd Nehemiah yn y wlad y pryd hwnw ynghylch deuddeg mlynedd; ond yn y 32fed flwyddyn i Artaxerxes, dychwelodd i Persia; ond yn mhen amser cafodd genad yr ail waith gan y brenin i fyned i Jerusalem (xiii. 6, 7); ac ar ei ddychweliad cafodd fod llawer o bethau afreolus wedi cymeryd lle yn mhlith ei gydwladwyr, yr Iuddewon, ac ymroddodd yn awr i'w diwygio (xiii. 7–31). 'Mae yn ansicr,' medd Davidson, 'pa cyhyd yr arosodd yn llys Artaxerxes, ond dengys Havernrick nas gallasai fod uwchlaw naw mlynedd, a thybia iddo ddychwelyd o gylch y flwyddyn 424 c.c. Efallai i'w ail weinyddiaeth barhau ynghylch deng mlynedd, hyny yw, tua diwedd teyrnasiad Darius Nothus (xii. 22), neu c.c. 413 neu 412. Felly darfu i'w weinyddiaeth barhau efallai ynghylch pedair neu bum mlynedd ar hugain' (Horne, ii. 697). Mae hyn oll yn eithaf posibl, ond gorphwys ar sylfaen bur deneu; a gwelir nad yw y rhifau roddir yma yn cyfatteb yn gwbl i'w gilydd.

Nid oes un rheswm i amheu nad Nehemiah oedd awdwr y llyfr a ddug ei enw. I'r darllenwr Cymreig gall hyn ymddangos yn ddiamheuol oddiwrth y rhagymadrodd: 'Geiriau Nehemiah mab Hachaliah' (i. 1); ond er y goddef y geiriau gwreiddiol y cyfryw gyfieithiad, y tebygolrwydd yw, yn ol y defnydd a wneir o'r ymadrodd Hebreaidd mewn adnodau eraill, megis 1 Bren. xi. 41; 1 Cron. xxix. 29, y dylai gael ei gyfieithu yn 'Actau Nehemiah.' Ond er nas gellir ystyried hyn yn brawf taw Nehemiah oedd yr awdwr, mae genym brofion uniongyrchol taw efe a ysgrifenodd y rhan gyntaf o hono, oblegid trwyddo i gyd arfer yr ysgrifenydd y person cyntaf (i.–vii.) Yn x. 28–39 defnyddia hefyd y person cyntaf yn y rhif liosog, ac yn xii. 27–43 defnyddia y person cyntaf yn y rhif unigol; ac yn xiii. 6–31 cawn yn sicr Nehemiah yn ysgrifenu drachefn. Gan fod y y llyfr yn dwyn profion fod cymaint o hono wedi ei ysgrifenu ganddo, ac nad oes dim yn y rhanau eraill i'w luddias i'w hysgrifenu hwythau hefyd, yr ydym yn barnu fod genym hawl i ystyried y cyfan fel yn deilliaw oddiwrtho. Nid yn aml y gellir dwyn yn mlaen brofion mor gryfion o awduraeth unrhyw hen lyfr.

Yr oedd y Nehemiah a ddychwelodd o Babilon gyda Zorobabel yn berson gwahanol iawn oddiwrth destun yr erthygl hwn. Gan iddo gael achlysur i weled dadfeiliau Jerusalem, nis gallasai yn awr fod dan 110 o flyneddau o oed, ac felly heb fod yn gymhwys iawn i weini fel trulliad yn yr ugeinfed flwyddyn o Artaxerxes.

NER'GAL, eilun perthynol i'r Cuthiaid, y rhai oeddynt lwyth o'r Caldeaid neu y Persiaid. Gelwid dau o dywysogion Nebuchodonosor o barch iddo yn Nergal-sharezer (2 Bren. xvii. 30; Jer. xxxix. 3).

NERO, un o ymerawdwyr Rhufain; ac er na chyfarfyddir â'i enw yn y T. N., mae mynych gyfeiriad etto fel ymerawdwr. Er nad oedd ond dwy ar bymtheg oed pan ganlynodd Claudius, o.c. 54, cariodd y llywodraeth yn mlaen mewn ffordd a sicrhaodd iddo gymeradwyaeth cyffredinol; ond wedi hyn daeth i fod yn un o'r tywysogion mwyaf creulon a gormesol, ac yn un o'r dynion mwyaf diwerth a dirmygedig—anghenfil o ddrygioni a ffolineb. Ynghylch y flwyddyn o.c. 64, dodwyd dinas Rufain ar dân, a llosgwyd rhan fawr o honi; a chyhuddid ef o fod yn awdwr y trychineb. 'Er mwyn dystewi y swn cyffredinol hyn,' medd Tacitus, 'perodd Nero i eraill gael eu cyhuddo, a gweinyddodd gosbau arteithiol ar y bobl hyny a ffieiddid ar gyfrif eu drwg-weithredoedd, a'r rhai a adwaenid yn gyffredin wrth yr enw Cristionogion. Derbyniasant eu henw oddiwrth Christus, yr hwn, dan deyrnasiad Tiberius, a osodwyd i farwolaeth fel drwg-weithredwr gan y rhaglaw Pontius Pilat. Gwnaeth yr heresi ddinystriol hon, serch cael ei rhwystro am ychydig amser, dori allan drachefn, ac ymdaenu, nid yn unig dros Judea, ffynonell y drwg, ond cyrhaeddodd y ddinas hon, i ba un y llifa o bob cyfeiryd pob peth ffiaidd a chywilyddus, a lle derbyniant ddiogelwch a chefnogaeth. Ar y cyntaf ni chymerid neb mewn dalfa ond y sawl a gyffesent eu bod o'r sect hon; wedi hyny deuid o hyd i dyrfa fawr trwyddynt, y rhai oll a gondemniwyd, nid yn gymaint am y trosedd o osod y ddinas ar dân ag am eu gelyniaeth tuag at ddynolryw. Trefnid eu dienyddiad mewn fath fodd a'u gwnai yn agored i wawd a dirmyg. Gwisgid rhai mewn crwyn anifeiliaid gwylltion, a rhwygwyd hwynt yn ddarnau gan gwn; croeshoelid rhai; eraill, wedi eu dwbio â sylweddau llosgawl, a osodwyd i fynu fel goleuadau yn y nos, ac a losgwyd felly i farwolaeth. Gwnaeth Nero ddefnydd o'i erddi ei hun fel chwareufan ar yr achlysur yma, a chymerodd ran yn nifyrwch y *circus*, gan sefyll yn y dyrfa fel edrychwr yn ngwisg cerbydwr, a chan brydiau eraill yru cerbyd ei hun; hyd nes yn y diwedd i'r dynion hyn, er mewn gwirionedd yn euog ac yn haeddu cosb, ddyfod yn wrthrychau tosturi fel pobl a ddinystrid, nid er mwyn lles y cyhoedd, ond yn unig i foddio creulonder un dyn.'

At Nero, dan yr enw Cesar, y darfu Paul appelio pan y cynygiodd Ffestus ar iddo fyned i fynu i Jerusalem, a chael ei farnu yno am y pethau y cyhuddid ef o honynt (Act. xxv. 9–12). Er mwyn cario'r appêl hwn at yr awdurdod uchaf y cymerwyd ef i Rufain. Efallai taw at Nero, dan yr enw llew, y cyfeiria yr apostol yn y geiriau hyn: 'Ac mi a waredwyd o enau y llew' (2 Tim. iv. 17). Dano ef y dyoddefodd yr apostol ferthyrdod, pan, yn ol swn traddodiad cyffredin, y torwyd ei ben. Daeth gormes a chreulonderau Nero i fod mor ddireswm o chwymllyd ac annyoddefol fel y darfu y llengoedd yn y talaethau gyfodi mewn gwrthryfel yn ei erbyn, a throdd ei gyfeillion ei hun a'i wenieithwyr eu cefnau arno. Wedi ei yru i anobaith nwydwyllt, bu farw yn druenus dan ei law ei hun, O.C. 68, ar ol teyrnasu pedair blynedd ar ddeg.

NET'ER. נתר (*neter*) yn y ddwy adnod lle ceir ef (Diar. xxv. 20 a Jer. ii. 22) a gyfieithir yn y C. C. yn *nitr*, mewn canlyniad yn ddiau i'n cyfieithwyr fod yn cael eu camarwain gan debygolrwydd yr enw. Ond nid *nitr* neu *saltpetre* masnach ydyw *neter: natron* yr henafiaid ydyw, a *carbonate of soda* yr amser presenol. Ceir ef yn ei gyflwr natur pur yn nhiroedd yr Aipht, Syria, a gwledydd eraill; ac yn ganlynol mae wedi cael ei alw yn *mineral alkali.* Mae llynoedd *natron* yr Aipht yn hynod o enwog. Ceir digonedd o hono yn nwfr y môr ac mewn planigion glanmorawl. Defnyddir ef mewn meddyginiaeth, i wneud gwydr, ac y mae yn un o elfenau sebon. A dyma reswm dros eiriau Jeremiah: 'Canys pe byddai it' ymolchi â natron (C. C. *nitr*), a chymeryd it' lawer o sebon; etto nodwyd dy anwiredd ger fy mron, medd yr Arglwydd Dduw' (Jer. ii. 22). Nid yw y cyfeiriad yn Solomon mor eglur: 'Fel finegr ar natron (C. C. *nitr*), felly y mae yr hwn sydd yn canu caniadau i galon drist' (Diar. xxv. 20). Os tywelltir finegr ar natron, neu *carbonate of soda*, gwna y *carbonic acid* iddo ddianc, gan gynyrchu ewyniad hyfryd. Efallai, ynte, taw yr ystyr yw fod miwsig cân yn cynyrchu cyffroad neu ysgafnder hyd yn od mewn calonau trymion gan dristwch.

NETH'INIAID. Darlunia rhai ysgrifenwyr hwynt fel caethweision y tabernacl a'r deml, ac y maent yn olrhain eu dechreuad i fynu at y Gibeoniaid a gondemniodd Josua, fel cosb am y twyll a arferasant tuag atto 'i dori cynnud, ac i dynu dwfr i dŷ Dduw' (Jos. ix. 23); ond nid ydym yn gweled un rheswm yn y Beibl i gasglu mai caethion oeddynt, neu fod eu dechreuad oddiwrth y Gibeoniaid. Y cyfeiriad cyntaf a gawn ni attynt yn Ezra viii. 20, lle dywedir i 'Dafydd a'r tywysogion osod y Nethiniaid yn ngwasanaeth y Lefiaid;' ond pa un ai hwn oedd eu happwyntiad gwreiddiol nid ydym yn gwybod, na chwaith pa wasanaeth oeddynt i'w gyflawni i'r Lefiaid. Nid oes dim son am danynt, hyd nes ar ol dychweliad yr Iuddewon o Babilon. Yn mhlith y caethion a ddychwelasant gyda Zorobabel yr oedd nifer o Nethiniaid (Ezra ii. 43–54, 58); ac yn mhen dros driugain mlynedd a deg ar ol hyny fe ddaeth 'o'r fan elwir Casiphia' 520 o Nethiniaid (viii. 17–20)—amgylchiadau sydd yn dangos eu bodolaeth fel dosparth cyn y caethiwed. Yr oeddynt mewn ffaith yn ddosparth digon pwysig i gael eu henwi gyda'r offeiriaid a'r Lefiaid a phlant gweision Solomon, yn gystal a'r sawl y dywedir y trigent yn eu dinasoedd (ii. 70; Neh. xi. 3), yr hyn nid yw yn cyduno yn gwbl â'r drychfeddwl o'u bod yn gaethweision y deml.

NEWYDDIAN (Νεοφυτος), un *newydd gael ei blanu* yn yr eglwys; un newydd gael ei ddychwelyd i'r ffydd Gristionogol. Nid oedd y cyfryw un i gael ei wneud yn esgob, rhag yr ymchwyddai ac y syrthiai i brofedigaeth diafol (1 Tim. iii. 6).

NIB'HAZ, duw yr Afiaid, yr hwn, y dywedir, a gai ei addoli ar lun ci (2 Bren. xvii. 31).

NICODE'MUS, Pharisead, a llywydd yr Iuddewon, yr hwn a gyfenwir gan ein Harglwydd *ὁ διδάσκαλος τοῦ Ἰσραήλ*, *dysgawdwr* Israel, efallai ar gyfrif ei enwogrwydd fel dysgawdwr (Ioan iii. 1, 10). Tybir yn gyffredin ei fod yn aelod o'r Sanhedrim, ond nid oes dim prawf digonol dros y dybiaeth. Mae braidd yn hynod nad oes dim un o'r efengylwyr ond Ioan yn ei goffhau, a phob tro yr enwa ef sonia am dano fel y 'disgybl a ddaeth at Iesu liw nos. Rhwng ein Iachawdwr ac ef y bu yr ymddiddan hynod a goffheir yn Ioan iii. 2–21. Pan y danfonodd y Phariseaid a'r ysgrifenyddion swyddogion i ddal ein Harglwydd, a phan fethasant a'i ddwyn, a phan ddangosasant y fath chwerwder yspryd tuag atto, efe ydoedd y gwr a safodd i fynu drosto, gan ofyn: 'A ydyw ein cyfraith ni yn barnu dyn, oddieithr clywed ganddo ef yn gyntaf, a gwybod beth a wnaeth efe?' (vii. 32, 45–53). Pan groeshoeliwyd ein Harglwydd, ymunodd ef a Joseph o Arimathea (yr hwn oedd ddisgybl i'r Iesu, eithr yn guddiedig, rhag ofn yr Iuddewon) i gladdu ei gorph (xix. 38–42). Dywedir i aelodau eraill y Sanhedrim, pan glywsant fod Nicodemus wedi ei fedyddio, ei droi ef allan o'i swydd seneddol, a'i droi allan o'r synagog; ond cymerodd Gamaliel, ei gefnder, ef gyd ag ef i'w dŷ yn y wlad, lle bu fyw weddill ei ddyddiau, ac a gladdwyd yn anrhydeddus yn ymyl Stephan y diacon. Priodolir i Nicodemus efengyl ffugiol, ac a elwir gan rai yn Actau Pilat; ond y mae yn eglur ei bod wedi ei anurddo â *forgery*.

NICOLA'IAID, dosparth o bersonau a gyfeirir attynt yn y genadwri a ddanfonodd Iesu Grist trwy ei was Ioan at eglwys Ephesus: 'Ond hyn sydd genyt ti, dy fod ti yn cashau gweithredoedd y Nicolaiaid, y rhai yr wyf fi yn eu cashau' (Dat. ii. 6); a thrachefn, yn y genadwri a ddanfonodd at eglwys Pergamos: 'Felly y mae genyt tithau hefyd *rai* yn dal athrawiaeth y Nicolaiaid, yr hyn beth yr wyf fi yn ei gashau' (ii. 15). Mae yn deilwng o sylw nad oes yn y genadwriau a ddanfonwyd at y bum eglwys arall yr un cyfeiriad at nag athrawiaeth nac arferiadau y Nicolaiaid; fod eu gweithredoedd yn rhai a gaseid gan eglwys Ephesus; ac nid oedd dim ond eglwys Pergamos wedi cael ei heintio â'u hathrawiaeth, ac nad oedd hyd yn od o'r aelodau ond ychydig gwedi eu heintio â hwynt. Oddiwrth yr amgylchiadau hyn, yn gystal ag oddiwrth y ffaith nad oes dim son am danynt yn yr un man arall yn y T. N., y mae yn naturiol casglu nad oedd y Nicolaiaid wedi ymdaenu llawer yn yr eglwysi.

Dywedir gan rai ysgrifenwyr boreuol fod y Nicolaiaid wedi disgyn oddiwrth Nicolas, un o'r saith diacon (Act. vi. 5); ond mae eu hanesion yn anhebygol a chroesddywedawl, fel nad oes dim dibyniaeth i gael ei osod arnynt. Mae genym hawl i obeithio, serch y cyfryw draddodiadau, i Nicholas barhau i ddwyn y cymeriad a ragdybir yn y dewisiad a wnaed o hono gan yr eglwys yn Jerusalem i lanw swydd diacon. Mae dechreuad a daliadau y Nicolaiaid yn nghudd mewn mawr dywyllwch.

NICOP'OLIS, dinas yn yr hon yr hysbysa Paul Timotheus yr oedd wedi penderfynu gauafu (Tit. iii. 12); ond pa un ai hon oedd y Nicopolis ar yr afon Nessus, yr hon oedd y pryd hwnw y terfyn rhwng Thrace a Macedonia, ac yn ganlynol yn cael ei chyfrif weithiau fel yn perthyn i Macedonia, er yn perthyn yn briodol i Thrace; neu Nicopolis yn Epirus, ar gyfer Ambracia, nis gallwn ddweud yn benderfynol. Dywed y tanysgrifiad i'r epistol iddo gael ei ysgrifenu o 'Nicopolis, yn Macedonia.' Dywed Theodoret, 'Nicopolis sydd ddinas yn Thrace, yn agos i Macedonia' (Lardner, *Works*, vi. 321). Tybia Jerome taw Nicopolis yn Epirus ydoedd (vi. 324). Cymer Conybeare yn ganiataol mai y Nicopolis y cyfeiria Paul atti oedd y ddinas o'r enw hwnw yn Epirus: 'Cymhwysai ei sefyllfa hi tuag at fod yn ganolbwynt gweithrediadau ar y dalaeth gylchynol, ac yno y gallai yr apostol gymeryd teithiau at yr eglwysi hyny ag ydoedd wedi eu ffurfio mewn amser boreuach.' Sylfaenwyd y ddinas hon gan Augustus, er coffa parhaus am fuddugoliaeth Actium, a sefai ar safle y gwersyll a feddienid gan filwyr y tir cyn y frwydr hono. Yr ydym yn deall oddiwrth hanesion teithwyr diweddar fod y gweddillion ar y fan yn parhau i ddwyn tystiolaeth i eangder a phwysigrwydd 'dinas buddugoliaeth' (Conybeare, ii. 481).

NILE, afon fawr yr Aipht, ac un o'r afonydd hynotaf yn y byd. Yr oedd ffynonellau yr afon hon yn destun cywreinrwydd mawr, a llawer o amcan-dybiau yn mhlith yr hynafiaid; ac nid ydynt wedi bod yn llai felly mewn amseroedd diweddar. Yn Khartoum, prifddinas Nubia, y mae aber dwy o gangenau mawrion y Nile, y rhai a elwir y Nile Las a'r Nile Wen. Tybiai Mr. Bruce, y teithiwr Abyssiniaidd enwog, ei fod ef wedi darganfod llygad yr afon hynodfawr hon, ac yn gynwysedig o dair o ffrydiau mawrion yn nghanol mynyddau 4000 o droedfeddi uwchlaw *level* y môr, ac yn gyfleuedig, yn ol ei gyfrifiad ef, yn o 10° i 11° *N. lat.*, a. 36° i 37° *E. long.* Hon oedd gangen Las neu ddwyreiniol y Nile, ac yr oedd ei tharddfan wedi bod yn hir yn adnabyddus. Ymwelwyd â hwynt y tro cyntaf gan y *Jesuit Portuguese, Father* Lobo, ac wedi hyny gan Bruce (Wilkinson, *Herodot.* ii. 36). Hon, trwy yr holl ganol oesau, ac i lawr hyd yr amser presenol, a gyfrifid y gwir Nile; ond gwyddys yn awr fod y gangen Wen neu orllewinol yn fwy ac yn hwy. Yn 1861–63 cychwynodd y Cadbeniaid Speke a Grant er mwyn darganfod *gwir* darddiad yr afon, ac ar ol taith anturiaethus yn groes i ranau mewnol Canolbarth Affrica, o forlan Zanzibar, chwiliasant lanau gorllewinol a gogleddol y llyn mawr i ba un y rhoddasant yr enw Victoria Nyanza, a'r hwn a ymestyn o yn agos *lat.* 0° 20′ *N.* i 2° 50′ S., ac o *long.* 31° 30′ i 35° *E.*, ac uwchlaw y môr 3740 o droedfeddi. Mae y Nile Wen yn tarddu o'r llyn mawr yn y *Ripon Falls, lat.* 0° 20′ *N.*, *long.* 33° 30′ *E.*, mewn afon 150 o latheni o led, ac yn rhedeg oddiyno mewn cyfeiryd gogledd-orllewinol tua Gondokoro. Cesglid ar y cyntaf, pan gyrhaeddodd y newydd hwn Loegr, fod gwir lygad y Nile wedi ei ddarganfod o'r diwedd. Ond gan fod Cadben Speke wedi cael hysbysrwydd gan y trigolion am fodolaeth llyn mawr arall, â pha un y tybid fod gan y Nile ryw gysylltiad, teimlid gan ddaiaryddwyr, ar ol rhagor o ystyriaeth, fod gryn dywyllwch yn parhau i amgylchu y cwestiwn. I chwalu yr amheuon hyn, treiddiodd Mr. (yn awr Syr) Samuel Barker a'i wraig i anialdir Affrica, ac ar ol dyoddef llawer o galedi, cyrhaeddasant yn Mawrth, 1864, lanau y llyn a adwaenir yn awr wrth yr enw Albert Nyanza (neu 'Luta Nzigé y trigolion). Gellir symu i fynu ddarganfyddiadau Syr Samuel yn y geiriau canynol: Mae tarddle y Nile (cybelled ag y gwyddys yn bresenol) yn y gronfa fawr hon o ddyfroedd, o ba un y disgyn i'r Victoria Nyanza. Llenwir y llynoedd hyn gan amryw ffrydiau, y rhai a godant yn mynyddau uchel canolbarth Affrica, ac a gynorthwyir gan wlawogydd trymion y tymhor gwlawog. Ac ni raid i ni ddim synu fod afon fawr fel y Nile yn cael ei diwallu gan foddion cydmariaethol mor fychain, pan y cofiom nad oes dim llai na 233 o ddyddiau mwy neu lai gwlyb yn y rhan wlawog o'r wlad.

Ond er taw y gangen Las neu ddwyreiniol yw y leiaf o'r ddwy, hi yw yr un sydd yn feddianol ar wir nodweddion y Nile, gan y cynwys yr un llaid-bridd du, ac y gwna yr un gwasanaeth pan orlifa y tir. Mae i'r afon Wen, o'r tu arall, gymeriad hollol wahanol, ac nid yw ei dyfroedd yn meddu y gallu ffrwythlonawl am ba un mae y Nile yn enwog; a dyma efallai yw y rheswm paham mae y gangen Abyssiniaidd wedi cael ei hystyried yn wir ffynonell y Nile (Wilkinson, *Herodot.* ii. 30).

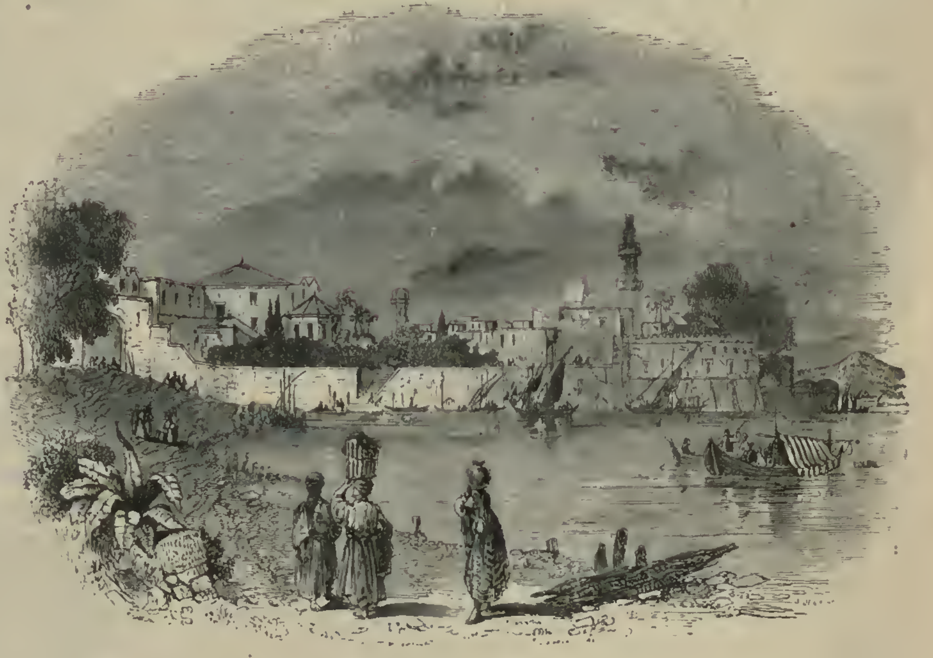

GOLYGFA AR Y NILE.

Ar ol uniad cangenau dwyreiniol a gorllewinol y Nile yn Khartoum, mae yr afon unedig hon yn llifo am 1500 o filltiroedd tua Môr y Canoldir. Mae yn amgylchiad hynod nad oes un dyferyn o ddwfr, gyd ag un eithriad (sef yr afon fechan Albara, neu y Tacazze, yr hon sydd mor fas fel y gellir ei rhydio ar y tymhor sych), yn disgyn i'r afon yn ystod y 1500 milltir hyny.

Yr amgylchiad hynotaf mewn cysylltiad â'r Nile ydyw ei gorlifiad blyneddol dros wlad yr Aipht. Heb un arwydd rhagrybuddiol mae y dwfr yn myned yn goch a lleidiog, ac yn graddol orlifo ei geulanau, ac yn llifo dros y wlad oddi amgylch; a chwedi cyrhaedd ei uchder mwyaf, cilia yr un mor raddol o fewn i'w derfynau arferol, ac adfeddiana ei ymddangosiad clir a dysglaer. Yr achosion o'r ymddangosiad yma ydyw y gwlawogydd ac sydd yn disgyn ar amserau penodol yn Abyssinia a gwledydd eraill trwy ba rai y rhed cyn cyrhaedd yr Aipht. Gwelir y cyfnewidiad yn nghynydd yr afon yn niwedd Mehefin, a chynydda mewn maintioli am dri mis, gan gymeryd y chwech mis canlynol i ddychwelyd i'w maintioli arferol. Yn Assonan, neu y rhaiadr cyntaf, cyfyd 40 troedfedd, yn Thebes 35, ac yn Rosetta 3½ o droedfeddi. Nid yw yn parhau yn ei huchder mwyaf a lleiaf ond dros dri neu bedwar diwrnod. Yn ystod amser y gorlifiad yn mis Medi mae yr Aipht yn edrych fel môr, yn yr hwn yr edrych y dinasoedd a'r trefydd fel cynifer o ynysoedd; ac yn union ar ol treiad y dyfroedd mae y tyfiant yn ddirfawr a'r tir yn ffrwythlon. Cygynted ac y cyfyd yr afon mae yn disgyn ar y gwrteithiwr i lanhau y dyfr-ffosydd, y rhai a agorir yn mis Medi i dderbyn y llif-ddwfr, ac a geuir eilwaith er mwyn ei gadw pan fyddo yr afon wedi gostwng.

Ar ddiwedd dyffryn yr Aipht, lle mae y mynyddau yn rhanu, mae agoriad trwy y gadwyn orllewinol ar hyd yr hwn yr arweinir dyfroedd y Nile i dalaeth berthynol i'r Aipht a elwir Fayoum. Yma yr oedd yn gyfleuedig lyn dirfawr, i wasanaethu fel dwfr-gronfa er dyfrhau y wlad pan na fyddai y llif wedi codi yn ddigon uchel, ac fel *drain* pan fyddai y tir wedi cael ei orlifo, ac felly yn diogelu cydbwysedd priodol ar wahanol dymhorau.

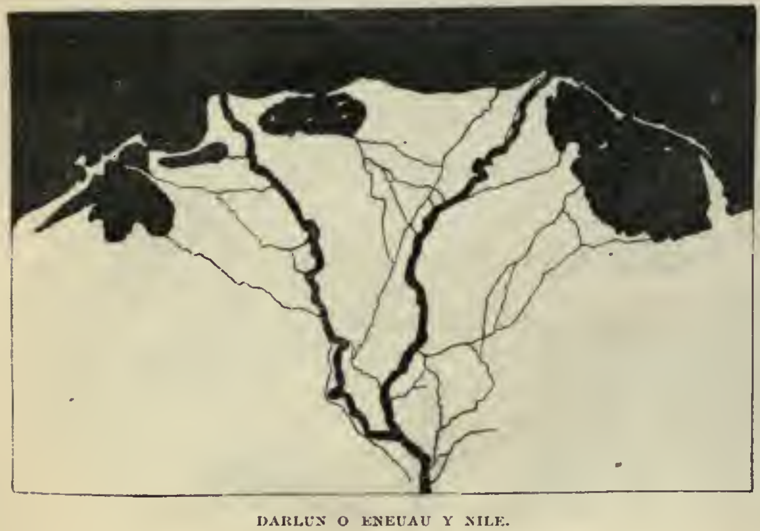

DARLUN O ENEUAU Y NILE.

Llifai y Nile gynt i Fôr y Canoldir trwy amryw eneuau. Cydunai hen ysgrifenwyr i gyfrif saith (Esa. xi. 15), trefn y rhai, a dechreu o'r dwyrain, oedd fel y canlyn:—1. Y genau Pelusiac neu Bubastite; 2. Y Saïtic neu Tanitic; 3. Y Mendesian; 4. Y Buculic neu Phatmetic; 5. Y Sebennytic; 6. Y Balbitine; 7. Y Canopic neu Heracleotic. Enwir eraill gan rai ysgrifenwyr, ond yr oeddynt yn llai pwysig.

Y genau Balbatine ydyw un presenol Rosetta, a'r un Phatmetic ydyw un presenol Damiëtta. Gwaith dynion ydyw rhan isaf y ddwy gangen hyn. Y ddau enau hyn o'r Nile, y rhai ydynt waith dyn, ydyw yr unig rai sydd yn aros yn bresenol; mae y lleill wedi naill ai myned o'r golwg, neu hwy sychant yn y rhan fwyaf o lefydd yn ystod yr haf (Wilkinson, *Herodot.* ii. 26).

Mae dwfr y Nile dipyn yn lleidiog, ond y mae yn haeddu y ganmoliaeth roddir i'w felusder. Mae dyeithriaid yn dueddol i yfed yn ormodol o hono ar y cyntaf, a phrofant yn aml dipyn o anghyfleusdra yn eu rhanau mewnol mewn canlyniad (Robinson, *Res.* i. 24). Mae pereidd-dra hynod dwfr y Nile, a'r cyfrif mawr wneir o hono gan drigolion y wlad, yn gosod awch llym ar eiriau Moses: 'A bydd blin gan yr Aipht yfed dwfr o'r afon' (Exod. vii. 18; Harmer, *Obs.* iii. 541).

Yn yr Ysgrythyrau gelwir y Nile yn *Sihor* (Jos. xiii. 3; 1 Cron. xiii. 5; Esa. xxiii. 3; Jer. ii. 18), yr hwn a arwydda *du*, mewn cyfeiriad at leidiogrwydd yr afon (Gesenius, *Lex.* 818). Nid yw yn anheilwng o sylw taw dyma y darluniad roddir o gangen Abyssiniaidd y Nile, yr hon, yn ol Wilkinson, a ddylai ei gyfieithu *du* ac nid *glas*, afon *ddu* (Wilkinson, *Ancient Egyptians*, ii. 20). Gelwir hi hefyd, fel yr Euphrates, mewn ffordd o ragoriaeth *yr afon* (Gen. xli. 1; Esa. xli. 15; xix. 5). Yr ydym yn barnu hefyd taw y Nile yw yr afon a elwir afon yr Aipht (Jos. xv. 4; 2 Bren. xxiv. 7). [AIPHT, *Afon yr.*]

NIM'ROD, mab Cus, ac wyr Ham; y cyntaf a enwir fel brenin yn yr Ysgrythyr. 'Efe a ddechreuodd,' medd yr Ysgrythyr, 'fod yn gadarn ar y ddaiar. Efe oedd heliwr cadarn ger bron yr Arglwydd' (Gen. x. 8, 9). Nid yw hyn i gael ei ystyried yn fai ynddo. Mewn amseroedd boreuol, pan yr oedd poblogaeth y byd yn deneu, yr oedd anifeiliaid gwylltion, mae'n debygol, yn lliosogi yn gyflym; a chan y byddai yn rhaid i ddynolryw i ddiogelu eu hunain yn eu herbyn, gellid edrych ar helwriaeth nid yn unig fel gorchwyl defnyddiol, ond anrhydeddus a gwronaidd. Pa un ai mewn canlyniad i hel anifeiliaid gwylltion y cyrhaeddodd awdurdod dros ei gymydogion, ac yr aeth rhagddo i sefydlu ei hun fel eu llywodraethwr, nid yw yn ymddangos, ond ychwanegir: 'A dechreuad ei freniniaeth ef ydoedd Babel, ac Erech, ac Accad, a Chalneh, yn ngwlad Sinar' (adn. 10). Deallir hyn yn gyffredin am ei waith yn adeiladu y pedair dinas yma, a gallai yn ddiau arwyddo hyn; ond gallai arwyddo dim rhagor nag y cyfansoddai y dinasoedd hyn y rhan gyntaf o'i deyrnas, a'u bod yn gynwysedig yn ei diriogaeth. Er y cyfarfyddwn â hanes Nimrod yn flaenorol i'r hanes am adeiladu twr Babel, a chymysgu'r ieithoedd mewn canlyniad i hyny, nid ydym i gasglu oddiwrth hyny ei fod ef yn byw cyn yr amseroedd hyn, ac nad oedd a fynai â hwynt. Gall fod yr hanes am dano wedi ei ddwyn i mewn yn ddamweiniol yn unig i'r daflen achyddol yn pen. x.; ond nid oes dim yn angenrheidiol i gael ei gasglu oddiwrth hyny mewn perthynas i drefn amseryddol yr hanes (Rosenmüller, *Geog.* ii. 40, 104). Yn ol y cyfieithiad o'r adnodau canlynol, fel y rhoddir ef ar ymyl y ddalen, cyfieithiad a gadarnheir gan awdurdodau uchel, 'Efe a aeth allan i Assyria, ac a adeiladodd Ninifeh, a dinasoedd Rehoboth a Chalah; a Resen, rhwng Ninifeh a Chala; hono sydd ddinas fawr' (Gen. x. 11, 12). Os yw y cyfieithiad hwn yn iawn, mae yn rhaid fod teyrnas Nimrod yn un eang iawn, mwy eang nag y gallasem ddysgwyl yn nghyflwr cymdeithas yn y cyfnod boreuol hwnw yn hanes y byd. Ond wedi'r cyfan gallasai fod yn fwy eang na lliosog; efallai nad oedd y dinasoedd mwyaf ond llefydd bychan dibwys.

NINIFEH, prifddinas fawr Assyria. Arwydda y gair yn ymddangosiadol ddinas Ninus, Hercules Assyria, ac yn ol ffug-chwedl dduwiaeth Assyria Ninus oedd fab i Nimrod. Ac nid yw y tarddiad hwn mewn gwirionedd yn groes i'r hyn ddywedir yn Gen. x. 11, 'O'r wlad hono (Sinar), yr aeth efe (Nimrod) i Assyria, ac a adeiladodd Ninifeh.' Mae y cyfieithiad hwn yn rhagori ar yr un cyffredin, 'O'r wlad hono yr aeth Assur allan, ac a adeiladodd Ninifeh.' Oblegid Nimrod yw y pwnc yn y cyddestun, tra na sonir am Assur cyn adn. 22; a gwnai dwyn ei enw yn mlaen yma ddyrysu yr achyddiaeth. Mae gwlad Sinar yn cael ei gosod yn wrthwynebol i wlad Assur neu Assyria, ac ymddengys y gelwid Assyria yn wlad Nimrod yn Micah v. 6. Yn ol chwiliadau diweddar, sefydlwyd llywodraeth Gusaidd yn foreu yn Mhabilon Isaf; a Nimrod (Calah), a enwyd ar ol ei sylfaenydd, ydoedd, mae yn debyg, enw y brifddinas Assyriaidd gyntaf. [Gwel BABILON.] Dan yr erthygl ASSYRIA, yr ydym wedi rhoddi amlinell o'r wlad, a'i hanes, a'i chrefydd, a'i hiaith, yn gystal a rhestr olynol o'r breninoedd fel y cafwyd eu henwau allan ar yr argraphiadau ar y colofnau. Cyfyngir ein sylwadau yn yr erthygl hwn yn fwy i'r ddinas, ei maintioli, ei phalasau, a'i dinystr yn y diwedd.

Darfu i Ninifeh gael ei dinystrio mor llwyr, ac mewn cyfnod mor foreu, fel y mae cyfeiriadau awduron clasurol atti fel at ddinas ag oedd wedi darfod a bod er ys talm, ac hyd yn od safle yr hon ydoedd wedi dyfod i fod yn fatter o amcan-dyb yn unig. Darlunia Herodotus y Tigris fel yr afon ar fin yr hon y sefai Ninifeh, ond am y ddinas ei hun ni wyddai efe ddim. Darfu i Xenophon a'i ddeng mil o filwyr wersyllu ynghanol ei hadfeiliau, ond, gan fethu eu hadwaen, geilw hwynt yn gyntedd mawr anghyfanedd. Dywed Lucian na wyddai neb yn ei amser ef yn mha le y sefasai y ddinas. Ysgrifena Strabo yn anmhenderfynol fod Ninifeh yn gyfleuedig ynghanol Assyria, neu Aturia, fel y silleba efe y gair. Ennillodd Alexander ei fuddugoliaeth ar y Persiaid yn y gymydogaeth, ond nid oes un o'i haneswyr yn cyfeirio at y brifddinas hir-gladdedig. Etto, ynghanol yr anwybodaeth-cyffredinol hyn, yr oeddid wedi lled goelio serch hyny taw Nebbi-yunus, neu fedd y prophwyd Jonah, yn ol traddodiad, oedd ei gwir safle; gelwid amddiffynfa yn y gymydogaeth yn Ninaivi, ac yr ydys bob amser wedi golygu fod rhyw gysylltiad wedi bod rhwng adfeilion hon a'r ddinas. Dyma'r argraph oedd ar feddwl Abulfeda, Benjamin o Tudela, a Tavernier y teithiwr. Rich, Chesney, ac Ainsworth oedd y rhai cyntaf i droi sylw neillduol at y pentyrau rhyfeddol a welir yma, a darfu anturiaeth Europeaidd yn fuan fyned ynghyd a'r gorchwyl o'u chwilio. Yn 1842, dechreuodd Botta dwrio, a thair blynedd ar ol hyny dechreuodd Layard ar ei chwiliadau dyddorol a llwyddianus. Darfu i'r gweddillion a ddarganfyddwyd gan y cloddwyr hyn lanw y byd â syndod; yr oedd dinas, ymerodraeth, wedi adgyfodi o gwsg dystaw oesoedd. Gellid rhifo ei breninoedd, meistroli ei hiaith, tra y cyfansoddai ei hanes, arferion, gwisgoedd, a thrigfanau ddatguddiad annisgrifiadwy, a synfawr o ran amrywiaeth a chyflawnder.

Mae hen haneswyr yn son llawer iawn am faintioli dirfawr y ddinas. Dywed Diodorus ei bod yn bedair onglog 150 o ystadau o hyd a 90 o led, ac o ganlyniad yn 480 o ystadau mewn amgylchedd. Yn ol y cyfryw fesuriad, yr oedd ei hochrau hwyaf ynghylch 36 o filltiroedd, a'i rhai byraf yn 24, a chanddi arwynebedd mewnol o 60 o filltiroedd ysgwar, neu ynghylch deg cymaint o faint a Llundain. Yn ol yr un awdurdod yr oedd ei muriau yn 100 troedfedd o uchder, ac mor llydan fel y gellid gyru tri cherbyd ochr yn ochr arnynt, tra yr oedd yn gysylltiedig â hwynt 1500 o dyrau, a phob un yn 200 troedfedd o uchder. Mae chwiliadau Layard yn cael eu hystyried ganddo ef ac eraill fel yn cadarnhau gwirionedd y darluniad hwn, cybelled ac y mae a wnelo â maintioli y lle. Eu hamcan-dyb ydyw, pe byddai i grugiau Nimrod, Koyunjik, Khorsabad, a Karamles gael eu cymeryd fel conglau *parallelogram*, gwna yr arwynebedd o fewn gyfatteb i ddarluniad Diodorus. Drachefn, dywedir yn Llyfr Jonah fod 'Ninifeh yn ddinas fawr iawn o daith tri diwrnod.' Os cyfrifir taith diwrnod yn ugain milltir, gwna y desgrifiad cyffredinol hwn ddangos dynesiad at ddarluniad yr hanesydd Groegaidd. Nis gellir ond amcan-dybied pa faint ydoedd poblogaeth Ninifeh, gan fod yn anhawdd dweud beth sydd i'w deall wrth 'fod ynddi fwy na deuddeg myrdd o ddynion y rhai ni wyddant ragor rhwng eu llaw ddehau a'u llaw aswy.' Os wrth y rhifedi hyn y mae i ni olygu plant dan bum mlwydd oed, ni fuasai ynddi, yn ol y cyfartaledd cyffredin, lawer chwaneg na hanner miliwn o boblogaeth. Ond gall y cynwys y geiriau yr oll o'r boblogaeth, ac y darlunia hwynt fel yn hollol anwybodus mewn cydmariaeth â'r hen genedl ydoedd wedi bod cyhyd mewn meddiant o'r oraclau dwyfol. Nid yw y fath dybiaeth, fodd bynag, yn ymddangos yn debygol, a gwna y geiriau y cyfeirir attynt yn ddigon tebygol gyferbynu un dosparth o'r bobl â'r llall, er, os oes cyfeiriad at blant, mae yn anmhosibl dweud yn mha oed neu gyfnod bywyd y mae i ni i dynu y llinyn.

Ond mae gwrth-ddadleuon mawrion yn erbyn yr amcan-dyb y cynwysai Ninifeh yr arwynebedd gorfawr hwn. Oblegid mae gan y pedwar lle hyn, Khorsabad, Koyunjik, Nimrod, Karamles, eu henwau penodol eu hunain, fel pe buasant ddinasoedd ar wahan oddiwrth eraill. A chyda golwg ar fod Khorsabad yr un lle a Ninifeh neu ei cholofnau, nid yw yn bosibl, oblegid dywedir ei bod wedi ei hadeiladu yn agos i Ninifeh. Yn nesaf, gwahanieithir Calah neu Nimroud oddiwrth Ninifeh yn Gen. x. 12, ac ar y colofnau cofnodawl golygir hi am gryn dymhor fel y brifddinas. Mae yn amlwg y bodolai y pedair tref ar eu penau eu hunain fel llefydd caerog oddiwrth y ffaith nad oes un mur yn eu cysylltu ynghyd; ac yn mhellach, fel y dywed Rawlinson, y maent wedi eu hamgaeru mor ofalus ar yr ochr nesaf i'r ddinas ac y maent yn y cyfeiriadau eraill, yr hyn sydd brawf arall eu bod yn drefydd gwahanol, ac i bob un o honynt ei linell amgylchol o amddiffynfeydd a thyrau. Ac nid yw y pedair tref yma yn cyfansoddi dim tebyg i'r cyfryw bedair ongl eglur a gynwysir yn iaith Diodorus. Yn ol Rawlinson cynrychiolir Ninifeh gan Koyunjik a Nebbi-yunus. Ar y dybiaeth hon buasai y ddinas ar yr ochr nesaf i'r afon yn fwy na dwy filltir a hanner o hyd; mae y mur gogleddol yn 7000 o droedfeddi o hyd, ac mae y mur deheuol yn cyfatteb, tra mae y mur dwyreiniol wedi ei ranu gan y Khosr-su yn hwy na'r un gorllewinol. Byddai yr amgylchedd yn llai nag wyth milltir, a chynwysai yr arwyneb 18,000 o gyfeiriau, digonol i gynal 175,000 o drigolion, gan roddi hanner can llathed ysgwar i bob un. Os cymerir mewn i'r cyfrifiad y parcau, y gerddi, y gwinllanoedd, a'r yd-feusydd lliosog, oeddynt o fewn muriau yr hen ddinasoedd, neu y rhanau amgaeredig hyny o'r wlad, mae genym ddinas fawr iawn hyd yn od yr amserau hyny. Mae y cyfryw fesuriad yn syrthio yn fyr iawn o'r maintioli mawreddog a briodolid i Ninifeh gan yr hen haneswyr, gan y rhai, fodd bynag, ni welwyd y ddinas erioed. Mae iaith yr Ysgrythyr yn anmhenderfynol; efallai na ddarlunia y geiriau—‘taith tri dwrnod’—eangder ei harwyneb, neu ei hyd mwyaf, ond yn unig iddi orfodi i Jonah i gymeryd tri diwrnod i draddodi ei genadwri. Mewn gair, mae yn anmhosibl esponio yr anhawsderau hyn. Efallai y dynoda carneddau Koyunjik y man a elwid gyntaf yn Ninifeh; ond fel y cynyddai y lle, chwanegid palasau a threfydd eraill, a gallasai y tair dinas arall hyny, a’u henwau a’u safleoedd gwahanol gyfansoddi twr breninol yn nyddiau Jonah, ac aent dan yr enw Ninifeh.

Ar ol y son sydd am Ninifeh yn Gen. x. 11, ni chyfeirir atti wedi hyny hyd amser y prophwyd Jonah, er fod cyfeiriad at Assur gan Balaam (Num. xxiv. 22), ac un arall yn Ps. lxxxiii. 4. A Phul, brenin Assyria, a ddaeth yn erbyn y wlad, Menahem a roddodd iddo fil o dalentau; a Tiglath-Pileser a orchfygodd Pecah, dau o freninoedd Israel (2 Bren. xv. 19, 29). Darfu i Salmaneser, yn nheyrnasiad Hosea, ennill Samaria, a chaethgludo y deg llwyth i Assyria, megis yr adroddir yn 2 Bren. xvii. 5, 6: ‘Yna brenin Assyria a aeth i fynu trwy yr holl wlad, ac a aeth i fynu i Samaria, ac a warchaeodd arni am dair blynedd. Yn y nawfed flwyddyn i Hosea, ennillodd brenin Assyria Samaria, ac y caethgludodd efe Israel i Assyria, ac a’u cyfleodd hwynt yn Halah ac yn Habor, wrth afon Gozan, ac yn ninasoedd y Mediaid.’ Darfu i Sennacherib warchae ar Jerusalem yn nyddiau Hezeciah; ac ar ol ei ddymchweliad goruwch-naturiol, ‘efe a aeth ac a ddychwelodd, ac a drigodd yn Ninifeh.’ Yr oedd y ddinas wedi bod yn hir addfeddu i ddistryw. Rhoddir darluniad o’i gallu a’i llwyddiant yn Ezec. xxxi., a phrophwydir ei thynged gan Nahum. ‘Dinas waedlyd ydoedd;’ yr oedd ei thrawsder yn dramgwydd yn erbyn Duw; ‘yr oedd yn llawn celwydd ac yspail;’ mae ei chreulonder ffyrnig tuag at gaethion rhyfel yn cael ei bortreiadu ar ei cholofnau ei hun; a desgrifia y prophwydi Hebreaidd eu balchder a’u ffyrnigrwydd. Fel y canlyn y dywed Esaiah: ‘Ond nid felly yr amcana efe, ac nid felly y meddwl ei galon, eithr y mae efe yn ei fryd ddifetha a thori ymaith genedloedd nid ychydig. Canys efe a ddywed, onid yw fy nhywysogion i gyd yn freninoedd?’ (x. 7, 8). Yn yr un yspryd y bostiodd Rabsaceh (Esa. xxxvii. 24–26): ‘Trwy law dy weision y ceblaist yr Arglwydd, ac y dywedaist, â lliaws fy ngherbydau y daethum i fynu i uchelder y mynyddoedd, i ystlysau Libanus, a mi a doraf uchelder ei gedrwydd, a’i ddewis ffynidwydd; af hefyd i’w gwr uchaf, ac i goed ei ddoldir. Myfi a gloddiais, ac a yfais ddwfr, ac â gwadnau fy nhraed hefyd y sychais holl afonydd y gwarchaedig. Oni chlywaist wneuthur o honof hyn er ys talm, a’i lunio er y dyddiau gynt? Yn awr y dygais hyny i ben, fel y byddit i ddistrywio dinasoedd caerog yn garneddau dinystriol.’ Y llew, yr hwn geir mor aml ar y colofnau, ydoedd yr arwyddlun cenedlaethol; ac y mae geiriau Nahum yn rymus yn ei hail-adroddiad, pan y desgrifia y cymeriad Assyriadd yn ei falchder, ei fuddugoliaeth, a’i greulonder (ii 12): ‘Y llew a ysglyfaethodd ddigon i’w genawon, ac a dagodd i’w lewesau, ac a lanwodd ag ysglyfaeth ei ffau, a’i loches ag yspail.’

Ynghylch 625 C.C. syrthiodd Ninifeh dan ymosodiad unedig y Mediaid a’r Babiloniaid. Cyflawnwyd prophwydoliaethau yr Hebreaid am dani mewn modd rhyfeddol. Yr oedd yr afon, ag ydoedd wedi bod cyhyd yn amddiffynfa iddi, i fuanu ei dymchweliad, megis yr oedd Nahum wedi dweud (i. 8): ‘A llifeiriant yn myned trosodd y gwna efe dranc ar ei lle hi, a thywyllwch a erlid ei elynion ef;’ (ii. 6): ‘Pyrth y dwfr a agorir, a’r palas a ymddetyd.’ Felly hysbysir ni i’r Tigris ddryllio ei therfynau, ac yn ol Diodorus, hi olchodd i ffordd y mur am ugain ystad, gan agor ffordd rydd ac annysgwyliadwy i’r goresgynwyr. Yn ol yr un prophwyd yr oedd tân i fod yn offeryn dinystr, ‘y tân a ysa dy farau;’ ac y mae yr holl ddadfeiliau yn dwyn ar eu gweddillion arwyddion o losgiad arswydus. Ar amser gloddest, yn ol yr hanesydd Groegaidd, y gwnaed yr ymosodiad olaf a llwyddianus, ac felly yr oedd Nahum wedi prophwydo y byddai iddo gymeryd lle (i. 10), pan y byddant wedi ‘ymddyrysu fel drain, a thra y meddwant fel meddwon.’ Mae sydynrwydd y trychineb, a’r gorlifiad a wnaeth y ddinas yn agored, gan greu gwyllt-ddychryn yn mhob man, yn cael ei ragfynegi, Nahum ii. 10: ‘Gwag, a gorwag, ac anrheithiedig yw hi, a’r galon yn toddi, a’r gliniau yn taro ynghyd, anhwyl ar bob lwynau, a’u hwynebau oll a gasglant barddu.’ Mae y rhwyddineb â pha un y gellid cymeryd y lle dan y cyfryw amgylchiadau yn cael ei ddarlunio yn eglur gan yr un prophwyd: ‘Dy holl amddiffynfeydd fyddant fel ffigyswydd a’u blaenffrwyth arnynt: os ysgydwir hwynt, syrthiant yn safn y bwytawr.’ Yr oedd y ddinas a gymerid i fod dros byth yn grug o ddadfeiliau, ac mae llawer o lygad-dystion all brofi gwirionedd yr oracl canlynol (Zeph. ii. 13–15): ‘Ac efe a estyn ei law yn erbyn y gogledd, ac a ddifetha Assyria, ac a wna Ninifeh yn anghyfanedd, ac yn sych fel diffaethwch. A deadellau a orweddant yn ei chanol hi, holl anifeiliaid y cenedloedd; y pelican a’r dylluan hefyd a lettyant ar gap y drws; eu llais a gân yn y ffenestri, anghyfanedd-dra fydd yn ei gorsingau: canys efe a ddynoethodd y cedr-waith. Hon yw y ddinas hoyw oedd yn trigo yn ddiofal, yn dywedyd yn ei chalon, Myfi sydd, ac nid oes neb ond myfi; pa fodd yr aeth yn anghyfanedd, yn orweddfa i anifeiliaid! pawb ar a â heibio iddi a’i hwtia, ac a ysgwyd ei law arni.’ Gall teithwyr diweddar, a chloddwyr, ddwyn digon o dystiolaeth i gyflawniad llythyrenol y brophwydoliaeth hon. Ar ol ei dymchweliad nid oedd, fel llawer o ddinasoedd gorchfygedig, i gael ei hail adeiladu, oblegid dywedasai Jehofah y ‘gwnai dranc o’r lle,’ ac na ‘chyfodai blinder ddwywaith;’ ‘gwnaf dy fedd, canys gwael ydwyt;’ ‘ni thynir dy archoll ynghyd’ (Nahum iii. 12). Yn amser Nero, sefydlwyd gwladychfa yn mhlith y dadfeilion; ond ni wnawd un cynyg i adgyweirio, neu ail-boblogi y ddinas.

Ninifeh yw dinas Ninus; ond nid ydyw Ninus ddim ond chwedl ddychymygol, yn gystal a’i wraig Semiramis. Nid yw ei hanes ddim amgen na rheffyn o ystoriau rhamantaidd wedi eu taenu. Gweithredoedd synfawr, megis brwydrau anarferol o anturiaethus, ac adeiladiad dinasoedd mawrion, a cholofnau gorfawr, a briodolid yn gyffredin iddi. Yr unig Semiramis ar y colofnau ydyw gwraig Iralush V., yr hon oedd efallai dywysoges Fabilonaidd, a chyfranogydd yn y llywodraeth—gan fod ei henw fel brenines, yn groes i arferiad, ar y cofnodion cenedlaethol. Adroddir hanes yr hwn a elwid y brenin diweddaf, sef Sardanapalus, fel hyn gan yr hanesydd Groegaidd :—

'Daeth i'r ymerodraeth yn unig i ddangos esiampl mwy perffaith o fynyweidd-dra, diogi, gloddest, llwfrdra, drygioni, a ffolineb llafurfawr, nag efallai a ymddangosasai erioed o'r blaen ger bron dynion, er cynhyrfu dygasedd dynolryw. Fel ei ragflaenor gwarthus, y cyntaf o'r llinach fennywaidd hon, ymneillduai i'w balas, gwisgai fel menyw, dynwaredai ei lais, lliwiai ei wyneb, nyddai, ac yn fyr diraddiai yn hollol ei natur trwy y trythyllwch mwyaf diderfyn a'r llygredigaethau mwyaf cywilyddus. Cafodd Arbaces, llywodraethwr Media, fynedfa i'r palas, a bu yn llygad-dyst o rai o'i ryseddau, ac enynwyd ynddo ar unwaith benderfyniad i osod terfyn ar ei lywodraeth, a chyd â'r amcan hwn ymgyngreiriodd â Belesis, rhaglaw Babilon, yr hwn a'i cadarnhaodd â'r sicrwydd a ystyriai ef ei hun, fel offeiriad a ser-ddewin, a hawl ganddo i'w roddi iddo, y gwneid ef yn offerynol i ddiorseddu y Sardanapalus gwarthus, ac esgyn i'r orsedd. Wedi eu cynorthwyo fel hyn gan, fel y credent hwy, y nefoedd ei hun, dechreuasant y gwrthryfel; un trwy gynhyrfu y Mediaid a'r Persiaid, a'r llall trwy greu anniddigrwydd yn mhlith y Babiloniaid. A chwedi ennill o'u plaid hefyd frenin Arabia, a sicrhau ei gydweithrediad gweithiol, gwnaeth y bradwyr sicrhau y fyddin, yr hon oedd yn awr newydd gael ei chodi ar ddiwedd y flwyddyn, a'r hon oedd ynghylch pedwar can mil mewn rhifedi. Pan glywodd y brenin am y pethau hyny, deffrowyd ef i raddau o'i freuddwydion pleserawl, gan deimlad o berygl personol ac uniongyrchol, a chan ganolbwyntio yr holl luoedd a allasai gyduno ar yr achlysur, efe a'u harweiniodd allan i wrthwynebu ei ddeiliaid gwrthryfelgar. Bu yn fuddugoliaethus mewn tair brwydr olynol, yn yr olaf o ba rai, ar ol arfer pob moddion i ochelyd cael ei guro, ynghyd â'r holl ganlyniadau o hyny, cafodd Arbaces ei glwyfo yn drwm. Ar ol y fuddugoliaeth gyntaf, cynygiwyd gwobrwy o ddau can talent o aur i bwy bynag a wnai ei ladd ef neu Belesis, a dau cymaint o wobrwy i bwy bynag a ddygai un o honynt yn fyw at yr ymerawdwr. Ond diangodd y ddau wrthryfelwr rhag yr holl beryglon ag oedd yn crogi uwch eu penau.

Sardanapalus, wedi dianc rhag perygl uniongyrchol, a ymddiriedodd lywyddiad y fyddin i'w frawd ynghyfraith, gan gau ei hun o'r tu fewn i'w amddiffynfeydd. Ar ol colli y dydd ddwy waith, bu y fyddin yn agos i gael ei difodi, a gwarchaewyd yn gyfyng ar yr ymerawdwr mewn canlyniad, tra y derbyniai y bradwyr ychwanegiadau mawrion at eu cryfder oddiwrth wrthryfel taleithiau eraill; ond cadwai ei yspryd i fynu trwy gredu prophwydoliaeth 'Nad allasid byth gymeryd Ninifeh, hyd nes gwneid yr afon yn elynes iddi.' Gan fod amlder o ymborth yn y ddinas, parhaodd lluoedd y cyngreirwyr ddwy flynedd i'w gwarchae, heb wneud un argraph weledig arni, hyd nes yn y diwedd i'r Tigris, yn chwyddedig gan wlawogydd anarferol, orlifo ugain ystad, neu ddwy filltir a hanner o'r mur, a thrwy hyny wneud bwlch mawr ynddi, yr hyn yr oedd y gwarchaewyr trwy bob dyfais wedi methu ei wneud. Deallodd Sardanapalus ar unwaith ei berygl, a chwedi i'w obaith olaf gael ei ddiffodd yn annysgwyliadwy, ffodd i'w balas, ac archodd i grugyn mawr gael ei wneud yn y cyntedd, ar yr hwn y pentyrodd ei holl drysorau, yn werth gorfawr; ac yn agos i'r rhai hyn y gosododd ei eunuchiaid a'i ordderch-wragedd, ac yn ddiweddaf ei hun a osododd dân yn y pentwr, ac a fu farw yn nghanol y dadfeiliau ysplenydd. Dinystrodd y gorchfygwr y ddinas, ond ymddygasant yn deg iawn tuag at y trigolion. Y cyfryw ydoedd diwedd ymerodraeth Assyria.

Dywedir i Sardanapalus orchymyn gosod dwy linell ar ei fedd, yr hyn a arwydda iddo gymeryd gyd ag ef y cyfan ydoedd wedi fwytta, a'r holl bleserau ydoedd wedi fwynhau, gan adael y gweddill ar ol; bedd-argraph, fel y sylwa Aristotle yn briodol, cymhwys i fochyn. Fel y canlyn mae y llinellau :—

Hæc habeo quæ edi, quæque exsaturata libido
Hausit: at illa jacent multa et præclara relicta.

Mae Plutarch, yn ei gydmariaeth o Semiramis a Sardanapalus yn ei ail draethawd, a ysgrifenwyd i ganmol Alexander Fawr, yn son am saf-ddelw a gyfodwyd i'r olaf ar ol ei farwolaeth, yn ei arddangos ar ystum dawnsiwr, gyd ag argraph, yn yr hwn yr annercha yr edrychydd yn y frawddeg ganlynol :—*Εσθίε, πίνε, ἀφροδισιάζε. τᾶλλα δὲ ουδεν*; hyny yw, 'Bwytta, yf, a bydd lawen; dim yw pob peth arall.'

Nid oes braidd dim gwir yn yr ystori hon. Y brenin olaf mewn ffaith oedd Asshur-emed-elim, mab un o'r breninoedd, a'r concwerwyr, a'r palas-adeiladwyr mwyaf mawreddog a deyrnasodd yn Ninifeh. Gallai ei orwychder roddi ryw sail i'r darlun Groegaidd o'i blesergarwch; ond yr oedd yn rhyfelwr dewr, dyfal-barhaus, a llwyddiannus. Gallasai y brenin yn wir losgi ei balas a'i wragedd yn hytrach na syrthio i ddwylaw ei elynion. Ond mae yr haneswyr Groegaidd, wrth gyfansoddi eu stori ffug-chwedlawl, ynghyd â'u cyferbyniad celfyddol o ddu a gwyn, yn ymddangosiadol wedi cymeryd un o'r breninoedd olaf hyn am y llall.

Adeiladid y teml-balasau nodedig ar sylfaeni wedi eu ffurfio yn ofalus o briddfeini, a'r cyfryw a geir yn Khorsabad a Koyunjik. Mewn tri o safleoedd gwahanol, yr ydys wedi darganfod y cyfryw is-adeiladwaith breninol. Yn ganlynol, os deuai dinystr ar warthaf yr adeilad, gwnai gwlaw, tywod, llwch, a glaswellt ei wneud yn dalp o ddadfail unig, nid anhebyg i'r crugiau *tip* welir yn nghymydogaeth Merthyr Tydfil. Yr oedd y muriau, y rhai oeddynt wedi eu hadeiladu o briddfeini, ac o bump i bymtheg troedfedd o drwch, wedi eu panelu â llechau o leinfaen garw, neu *gypsum*, o ba un yr oedd digonedd yn yr ardal. Ar gefn pob un o'r llechau yr oedd ei gerfio argraph, yn cofnodi titlau ac achyddiaeth y brenin dan yr hwn y cafodd y gwaith ei gyflawni. Wedi sicrhau y llechau ar y muriau trwy y fath offerynau a *cramps* a *plugs* haiarn a chopr, cerfid darluniau ac argraphau ar eu gwyneb. Gwarchodid y mynedfaoedd i'r ystafelloedd gan anghenfilod arwyddluniol—teirw a llewod, ac iddynt adenydd eryrod a phenau dynion, ac o ddeg i un droedfedd ar bymtheg o uchder—tra y dodid delwau bychain o'r duwiau dan y trothwy. Yr oedd y nen yn gynwysedig o drawstiau yn gorphwys ar y muriau, a throstynt dodid gwiail a changenau, y rhai a blastrid â chlai. Mae coed yn brin yn Assyria, a chan nad oedd dim coed digon hirion i groesi ystafelloedd mawrion, y maent yn ganlynol yn fychain—nid yw y neuadd fwyaf nodedig yn Nimroud, er ei bod yn 160 o droedfeddi o hyd, ddim ond 35 o led. Lliwid y *ceilings* yn brydferth iawn, a gosodid ifori ynddynt. Mae y dull o oleuo y palasau wedi curo cywreinrwydd ymofynwyr. Nid oes dim olion ffenestri i'w canfod, a'r dybiaeth yw y deuai goleu tua'r nen—tybiaeth, medd Layard, yn cael ei chadarnhau gan y ffaith fod *drain* fechan yn arwain o bob ystafell, fel pe buasai eisiau cario dwfr ymaith; y fath anghysur yn nghanol gwychder—dim un ddyfais i ollwng goleu i mewn, a chadw cawod allan! Ffynai yr un arferiad yn yr Aipht. Dywed sylfaenydd Khorsabad, yn yr argraphau a gafwyd ar ei lechau, 'Mi a adeiladais hon yn ol dull yr Aipht.' Mae y darluniau roddir gan M. Flandin, a chan Layard yn ei waith mwyaf, yn rhoddi i ni ddrychfeddwl pur gywir o ymddangosiad cyffredinol a gwychder yr adeiladau Assyriaidd hyn. Yr oeddynt yn nodedig am eu maintioli, eu haddurniadau arwyddluniol, eu darluniadau hanesyddol bywiog, eu nenau uchel, a'u colofnau a'u *ceilings* goreuredig. Yr oedd ystafelloedd y palasau hyn wedi eu cuddio â cherf-luniau hanesyddol, y rhai a gyfansoddent gofnodion yr ymerodraeth, ac yr oedd pob ystafell yn hanes darluniadol o olygfa wahanol. Mewn gair, y mae yr arddangosiadau murol hyn yn ein cynysgaethu ag esponiad cywir ac i'r byw o iaith y prophwyd Ezeciel: 'Ymserchodd yn meibion Assur, y dugiaid a'r tywysogion o gymydogion wedi eu gwisgo yn wych iawn, yn farchogion yn marchogaeth meirch, yn wŷr ieuainc dymunol i gyd. Yna y gwelais ei halogi hi, a bod un ffordd ganddynt i'll dwy; ac iddi chwanegu ar ei phuteindra: canys pan welodd wedi eu llunio ar y pared, ddelwau y Caldeaid wedi eu lliwio â fermilion, wedi eu gwregysu â gwregys am eu lwynau, yn rhagori mewn lliwiau am eu penau, mewn golwg yn dywysogion oll, o ddull meibion Babilon yn Caldea, tir eu genedigaeth: hi a ymserchodd ynddynt pan eu gwelodd â'i llygaid, ac a anfonodd genadau attynt i Caldea' (xxiii. 12). Nid oes un ddadl na welodd y prophwyd y pethau a ddarlunia, oblegid yr oedd yn un o'r caethion ar lanau y Chebar, ac heb fod yn mhell o'r brifddinas. Ceir y 'fermilion,' neu y lliw coch, yn benaf yn eu holl addurniadau, efe ydyw y dewis-liw. 'Dugiaid a thywysogion wedi eu gwisgo yn wych iawn'—y maent oll wedi eu gwisgo yn y dull gwychaf o wisgo yn y dwyrain. 'Marchogion yn marchogaeth meirch'—mae lluniau y rhai hyn yn aml i'w gweled; ymddengys y meirch yn ysprydol iawn, o ffurf odidog, ac ystum ddiofn, a chwedi eu gwisgo yn wych iawn, tra mae eu marchogwyr o ran golwg, dewrder, ac ymddygiad, yn 'edrych fel tywysogion oll.' 'Wedi eu gwregysu â gwregys am eu lwynau'—mae i bob llun ei wregys, neu ei *sash*, yr hyn oedd mor angenrheidiol i bobl a wisgent ddillad helaeth a llaesion. 'Yn rhagori mewn lliwiau am eu penau'—mae gwallt y lluniau wedi ei rwymo yn *gurls* mawrion. Mae amryw o'r golygfeydd yn rhai perthynol i ryfel, yn y rhai y gwelir 'cadbeniaid a llywyddion.' Darlunir yn aml y gwahanol fesurau fabwysiedir wrth warchae, croesi afon, a'r amrywiol ffyrdd o wneud a gyru cerbydau rhyfel, ymlid y gelyn, ac arwain adref o'r frwydr gaethion mewn cadwyni—darlunir yr holl bethau hyn yn eu darluniadau. Weithiau cai y carcharorion druain eu trywanu â pholion gan y 'genedl chwerw a phrysur,' ac weithiau gwelir hwynt yn cael eu harwain wrth raff wedi ei sicrhau wrth ddolen wedi ei gosod yn y trwyn a'r wefus. Fel hyn y bygythiodd Duw Samaria, pan y dywedodd y gwnai ei gorchfygwr Assyriaidd 'ei dwyn ymaith â drain (C. S., *bachau*), a'i hiliogaeth â bachau pysgotta' (Amos iv. 2).

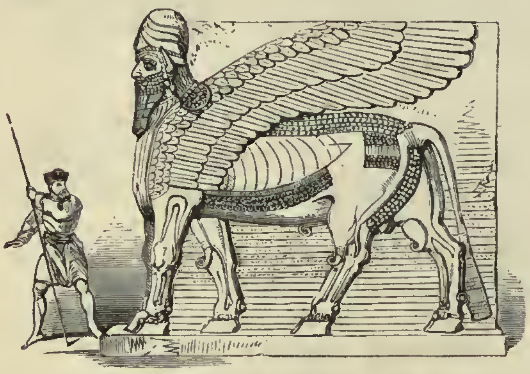
Y TARW ADENOG.

Mae chwiliad ychwanegol yn taflu goleuni newydd ar y gweddillion hen a chywrain hyn. Mae Syr Henry Rawlinson wedi dweud yn ddiweddar:—

'Mae adfeddiant, o ganol crugiau bawlyd y *British Museum*, o ychydig ragor o ddarnau bychain y llech-glai a gynwysa ein copi perffeithiaf o'r Canon Assyriaidd, wedi fy ngalluogi o fewn yr ychydig ddyddiau diweddaf hyn i ddeall, am y tro cyntaf, yr egwyddorion ar ba rai yr oedd cyfundraeth ddechreuol amseryddiaeth yr Assyriaid wedi ei sylfaenu, ac hefyd—yr hyn sydd yn fwy dyddorol fyth i astudiwr hanesyddiaeth—i esponio sut y darfu i'r gyfundraeth arwain i sefydliad cyfnod Nabonassar yn C.C. 747. Mae dechreuad y cyfnod yma, yr hwn a gyflawnodd ran mor bwysig mewn hen wyddoneg, wedi bod hyd yn hyn yn guddiedig mewn llawer o dywyllwch. Mae y cofnodion Assyriaidd wedi dangos nad oedd dim un chwyldroad gwleidyddol ar yr amser ag a allasai gyfrif am sefydliad y cyfnod newydd; ac os gwnai y cyfnod mewn dadl ddynodi dim ond cywiriad y calendar, yr oedd llawn cymaint o anhawsder i ddeall paham y dewiswyd y flwyddyn C.C. 747, o flaen un flwyddyn arall, i'r cyfryw ddyben. Yr wyf yn awr yn gallu rhoddi esponiad boddhaol ar y matter hwn.

Wrth gyfrif i fynu enwau yr *Eponymes*[*] blyneddol o amseriad diffyg ar yr haul ar y 15fed o Fehefin, C.C. 763, yr ydym yn cael fod y Canon Assyriaidd, fel y gosodwyd ef i lawr yn llechau Ninifeh, yn dechreu gyd â'r flwyddyn C.C. 909. Pa un ai y flwyddyn hon oedd ddechreuad teyrnasiad newydd, neu pa un, yr hyn sydd fwy tebygol, y gwnai yn unig nodi dechreuad cylchdro amseryddol, nid yw o un pwys i'r rhesymiad. Yr unig fatter pwysig ydyw fod rhestr yr *Eponymes* ar lechau Ninifeh, yr hon nid yw fwy na llai na thaflen amseryddol neu *ganon*, yn dechreu C.C. 909, yn parhau yn ddifwlch, gyda rhaniadau llinellawl yn dynodi dechreuadau y teyrnasiadau olynol, hyd y flwyddyn C.C. 828, pan yn nghanol teyrnasiad mae llinell yn cael ei thynu yn groes i golofn yr enwau, a gosodir enw y brenin f'o yn teyrnasu (Salmaneser II.) i mewn drachefn fel *Eponyme* am yr ail waith; a rhoddir esponiad hynod ar yr *Eponyme* dyblyg yma, yr hon sydd newydd ei chael allan ar un o'r darnau newydd eu darganfod, a chwedi ei roddi gan gofnodion y brenin dan ystyriaeth, lle dywed iddo yn ei 31 flwyddyn (h.y. C.C. 838) 'ddwyn i mewn ail gylchdro amserol.' Mae y cyfwng rhwng C.C. 909 ac 828, yn rhoddi i ni 81 o flyneddau ar gyfer parhad y cylchdro, a dengys y buasai yr ail gylchdro yn y *Canon* yn dechreu gyda C.C. 828, wedi terfynu gyd â'r flwyddyn 748; felly buasai y *Calendar* wedi gweithio yn foddhaol, a phe cawsai y gyfundraeth gylchdroawl ei pharhau, 747, sef blwyddyn cyfnod Nabonassar, fuasai y flwyddyn gyntaf o'r trydydd cyfnod; ond mae yn eglur oddiwrth gyfansoddiad y *Canon* i gyfnewidiad cyfundraeth gymeryd lle yn y flwyddyn C.C. 747. Cyn hyny yr oedd pob brenin, fel peth arferol, wedi dyfod yn *Eponyme* wrth esgyn yr orsedd, hyny yw, yr oedd wedi rhoddi ei enw i'r flwyddyn gyntaf a ddechreuodd ar ol iddo ef ddyfod i'r orsedd; ond ar ol C.C. 747 ymddengys y rhenid amser i bedair o flyneddau, fel *Olympiads* y Groegiaid, a darfu i'r brenin, o barch i'r gyfundraeth newydd, gymeryd yr *Eponymy,* nid y flwyddyn gyntaf, ond o'r *Olympiad* cyntaf a ddechreuodd ar ol iddo esgyn i'r orsedd. Felly, gwyddys i Tiglath-Pileser esgyn i'r orsedd yn 745, yr hon oedd y drydedd flwyddyn o'r *Olympiad* cyntaf, sef cyfnod Nabonassar. Yr oedd efe ar ben yr ail *Olympiad* fel *Eponyme* yn 743. Gwnaeth Salmaneser IV. esgyn yr orsedd yn 727, y flwyddyn gyntaf o'r chweched *Olympiad,* i ba flwyddyn yr oedd *Eponyme* wedi cael ei appwyntio eisoes, felly nis gallasai gymeryd ei *Eponomy* cyn 723, yr hon oedd y flwyddyn gyntaf o'r seithfed *Olympiad* E. N., a than yr hon yn ganlynol y ceir ei enw ar un o'r darnau a ddarganfyddwyd yn ddiweddar' (*Athenæum*, Sept. 1867).

---

[*] Yr arferiad oedd gan freninoedd Assyria i roddi eu henwau i'r blyneddau cyntaf ar ol iddynt ddyfod i'r orsedd. Golyger ein bod ni yn awr yn lle dweud 1869 O.C. [o oed Crist], yn dweud 20 neu 25 O.Y. [oedran ein brenines] fel y cyfryw, a dyna rywbeth fel esponiad ar y gair hwn.

NO'AH ydoedd y nawfed yn llinach Seth o Adda. Ganwyd ef, yn ol amseryddiaeth cyffredin, O.B. 1056, dim ond 126 o flynyddau ar ol marwolaeth Adda, a 14 ar ol marwolaeth Seth. Mae yn rhaid fod yr holl gynddiluwiaid eraill a enwir yn Gen. v., ond Enoch, yn fyw pan y ganwyd ef. Yr oedd yn 600 mlwydd oed ar amser y diluw, a bu fyw ar ei ol 350 o flyneddau, ac felly yr oedd, pan fu farw, yn 950 o flyneddau o oed (ix. 28, 29); ac yr oedd, gyd â'r eithriad o Jared, yr hwn fu byw 962 o flyneddau, a Methuselah, yr hwn fu byw 969 o flyneddau (v. 20, 27), yr hynaf o'r patrieirch cynddiluwaidd.

NOB, dinas yn Benjamin, ac nid yn mhell o Jerusalem. Yma y bu y babell yn aros am gryn amser (1 Sam. xxi. 1–9). Yma y darfu Doeg, ar arch Saul, ladd holl deulu-oedd yr offeiriaid a laddwyd gyd ag Abimelec (xxii. 9–19). Yma y gorphwysodd Sennacherib ar ei daith i warchae Jerusalem (Esa. x. 32). Trigodd plant Israel yma ar ol y caethiwed (Neh. xi. 32).

NO'BAH. [KENATH neu CENATH.]

NOD, y wlad y symudodd Cain iddi ar ol lladd ei frawd Abel. Dywedir iddo 'fyned allan o wydd yr Arglwydd, a thrigo yn nhir Nod, o'r tu dwyrain i Eden' (Gen. iv. 16); ond gan nas gallwn benderfynu yn mha le yr oedd Eden yn gyfleuedig, nis gallwm wrth reswm ddweud lle gorweddai tir Nod.

NOE. Cawg i olchi ynddo. Yr oedd noe Moses wedi ei gwneud o'r drychau pres a gynygiwyd gan y gwragedd Hebreig at wasanaeth y babell. Cynwysai y noe hon ddwfr i'r offeiriaid i olchi eu dwylaw a'u traed ynddi. Sefai rhwng yr allor a phabell y cyfarfod (Exod. xxx. 18; xxxviii. 8; xl. 31–32). Gwnaeth Solomon ddeuddeg noe bres at wasanaeth y deml, a chynwysai pob un o honynt ddeugain bath. Cynwysai y noeau hyn ddwfr i olchi y cyfryw bethau a offrymid yn boeth-offrymau, ac yr oeddynt wedi eu gosod, pump ar yr ochr ddehau a phump ar yr ochr aswy i'r fynedfa i'r deml (1 Bren. vii. 27–39; 2 Cron. iv. 6). Gwnaeth Solomon hefyd noe fawr, yn cynwys 2000 neu 3000 o fathau. Cynelid hi ar ddeuddeg o ychain pres, a'u penau wedi eu troi allan, tri yn edrych tua'r gogledd, tri tua'r dehau, tri tua'r dwyrain, a thri tua'r gorllewin. Yr oedd hon ar gyfer yr offeiriaid i ymolchi ynddi, a gelwid hi y môr pres (1 Bren. vii. 23–26; 2 Cron. iv. 5, 6).

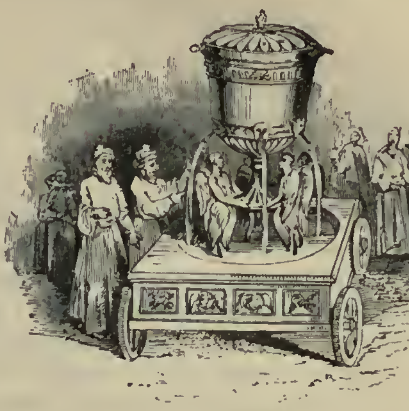

Y NOE BRES.

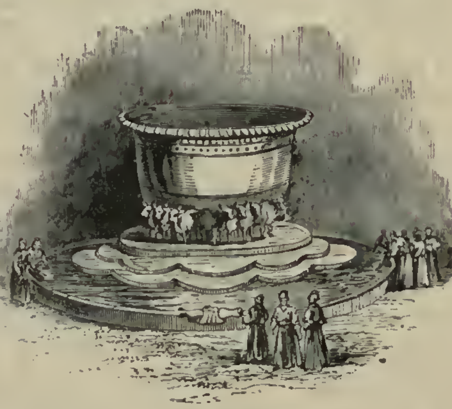

Y MOR PRES.

NOETH. 1. Yn gwbl ddi-ddillad (Gen. ii. 25; iii. 7). 2. Wedi ei ddilladu yn dlawd (Esa. lviii. 7; Iago ii. 15). 3. Nid heb ddillad, nac etto wedi ymddilladu yn dlawd, ond heb fod yr *oll* o'r gwisgoedd arferol am un, yn enwedig y wisg uchaf (1 Sam. xix. 24; Esa. xx. 2, 3; Ioan xxi. 7; ac efallai hefyd Act. xix. 16). Mae o bwys i sylwi ar ystyr y gair yn yr Ysgrythyrau, gan y symud y cyhuddiad o anweddeidd-dra a ellid heb hyny ddwyn yn erbyn rhai adnodau. Yr oedd llafurwyr, fel y gellir yn naturiol dybied, yn cael eu gorfodi gan wres yr hinsawdd i gario eu gwaith yn mlaen yn y meusydd mewn cyflwr cydmariaethol noeth, ac wrth adael eu cartrefi taflent i ffwrdd eu gwisgoedd uchaf, ac eraill ag y gallent yn rhwyddaf deimlo eu heisiau. Gall hyn ein galluogi i ddeall y gorchymyn a roddodd ein Harglwydd i'w ddisgyblion yn y rhagolwg ar oresgyniad Judea gan y Rhufeiniaid: 'A'r hwn a fyddo yn y maes, na ddychweled yn ei ol i gymeryd ei ἱματια' (C. C. *dillad;* Matt. xxiv. 18). [GWISGOEDD.] 4. Yn eglur weledig ac yn gwbl adnabyddus (Job xxvi. 6; Heb. iv. 13). 5. Amddifad o dda bydol (Job i. 21; Preg. v. 15). 6. Amddifad o ddiniweidrwydd, santeiddrwydd, a chyfiawnder, cynhenid neu gyfrifedig, ac yn ganlynol yn agored i warth a thrueni (Dat. iii. 17, 18). 7. Wedi colli ffafr a diogelwch Duw, ac yn barod i syrthio yn ysglyfaeth i'n gelynion (Exod. xxxii. 25; 2 Cron. xxviii. 19). Cyn y cwymp nid oedd dim noethni pechadurus, cywilyddus, neu niweidiol, gan nad oedd dim tueddiadau llygredig, ac yn ganlynol nid oedd un rhan o'r corph dynol yn anaddas i'w weled; ond pan ddaeth pechod i mewn, cafodd ein rhieni cyntaf allan eu bod yn noethion, a'u bod yn aflan ac anghyfiawn, ac fod eisiau cuddio y rhanau hyny o'u cyrph a elwid wedi hyny yn noethni (Gen. iii. 7; ix. 22).

NUM'ERI. [PENTATEUCH.] Dynodid rhifau, neu *numeri*, gan yr Hebreaid, y Groegiaid, a'r Rhufeiniaid, ac hefyd gan genedloedd eraill, trwy lythyrenau eu gwahanol egwyddoregau. Oddiwrth yr Arabiaid, a hwythau, fel y tybir, a'u cawsant o India, y derbyniodd Europe ei chyfundraeth bresenol o rifau, yr hon sydd yn meddu cymaint o symledd, eglurder, a phenderfynoledd. Gan y gorfodid copiaw pob llyfr yn yr hen amseroedd, yr oedd camsyniadau gyda golwg ar rifau yn agored iawn i grepian mewn iddynt, gan nad oedd dim yn aml yn y synwyr i ddiogelu cywirdeb o du y trawsgrifwyr, gan y gwnai un rhif wneud cystal synwyr ag un arall. Yr oedd hyn yn agored iawn i ddygwydd wrth gopio yr Ysgrythyrau Hebraeg, gan eu bod nid yn unig yn mhlith yr ysgrifeniadau hynaf, a chwedi cael eu trawsgrifiaw yn amlach na neb llyfrau eraill, ond mae y llythyrenau a ddefnyddir i ddynodi rhifau mor debyg i'w gilydd, rai o honynt, fel y gellid yn hawdd gamgymeryd un am y llall. Gan hyny mae achos aml i amheu cywirdeb y rhifau a gyfarfyddwn yn Ysgrythyrau yr H. D., hyd yn od pan y ceir hwynt yn y copi derbyniedig; ac oherwydd hyny yn cael ei gadarnhau yn gyffredinol gan awdurdod ysgrifau Hebraeg, hen gyfieithiadau, a phrofion allanol eraill. Y mae rhifau croes-ddywedawl: mae hefyd rifau anghredadwy, yn enwedig gyda golwg ar y rhifedi a gyfansoddant fyddinoedd, a chyda golwg ar symau o arian. Mae rhai yn groes-ddywedawl yn unig; eraill yn groes-ddywedawl ac anghredadwy.

Mae genym esampl o rifau croes-ddywedawl yn yr hanes am rifedi pobl Israel fel eu cymerwyd gan Joab ar orchymyn Dafydd. Yn 2 Sam. xxiv. 9, dywedir: 'A rhoddes Joab gyfrif y bobl at y brenin; ac Israel ydoedd wyth gan mil o wyr grymus yn tynu cleddyf; a gwyr Judah oedd bum can mil o wyr.' Yn 1 Cron. xxi. 5: 'A holl Israel oedd fil o filoedd a chan mil o wyr yn tynu cleddyf; a Judah oedd bedwar can mil a deng mil a a thriugain yn tynu cleddyf.' Nis gallwn gymeryd arnom benderfynu rhwng y cyfrifon croes-ddywedawl hyn; ond y mae cyfartaleddau y cyntaf yn ymddangos yn fwy tebygol nag eiddo y cyntaf.

Yn 2 Sam. xxiv. 21–24, cawn yr hanes canlynol am y pris dalodd Dafydd i Arafnah neu Ornan am ei lawr dyrnu ar yr hwn i 'adeiladu allor i'r Arglwydd, fel yr attelid y pla oddiwrth y bobl,' ac yn cynwys 'yr ychain yn boeth-offrwm, a'r ffustiau ac offer yr ychain yn lle cynnud:' 'Felly Dafydd a brynodd y llawr dyrnu a'r ychain, er deg a deugain o siclau arian.' Yn 1 Cron. xxi. 25, dywedir: 'Felly rhoddes Dafydd i Ornan am y lle can sicl o aur wrth bwys.' Yma ceir y cyfrifon nid yn unig yn gwahaniaethu yn fawr, ond y symiau arian yn gwahaniaethu mwy fyth. Mae hanner cant o siclau arian, wrth hanner coron y sicl, yn dyfod i 6p. 5s.; 600 o siclau aur, wrth 1p. 16s. 6c. y sicl, a ddeuant yn 1095p. Mae yn rhaid bod camsyniad yn un o'r cyfrifon; a meddyliwn taw yn yr olaf y mae. Braidd y mae yn gredadwy y gwnaethai Dafydd roddi pris mor fawr a 1095p. am ddim ond llawr dyrnu yn Jerusalem, hyd yn od pan yn gydfynedig 'a'r ychain yn boeth-offrymau, a'r ffustiau ac offer yr ychain yn gynnud,' neu y gwnaethai Ornan gynyg y cyfan iddo am ddim (adn. 20–24).

Mae y symau o aur ac arian a enwir mewn cysylltiad â Dafydd a Solomon, mor fawr nes bod yn anghredadwy. Dafydd, pan yn annerch ei fab, a ddywed: 'Ac wele yn fy nhlodi y parotoais i dŷ yr Arglwydd gan mil o dalentau aur, a mil o filoedd o dalentau arian; ar bres hefyd, ac ar haiarn, nid oes bwys' (1 Cron. xxii. 14). Pan yn annerch ar ol hyn y gynulleidfa, ymddengys fel pe yn cyfeirio at swm fwy byth o aur ac arian ag ydoedd wedi ddarbodi: 'Ac etto, am fod fy ewyllys tua thŷ fy Nuw, y mae genyf o'm heiddo fy hun aur ac arian, yr hwn a roddaf tuag at dŷ fy Nuw, tair mil o dalentau aur, o aur Ophir; a saith mil o dalentau arian puredig, i addurno parwydydd y tŷ' (1 Cron. xxix. 4).

Heblaw y swm mawr hwn o aur ac arian a gyfranwyd gan Dafydd, y mae genym hanes am gyfraniadau ychwanegol gan brif bobl Israel: 'Yna tywysogion y teuluoedd, a thywysogion llwythau Israel, a thywysogion y miloedd a'r cannoedd, a swyddogion gwaith y brenin, a offrymasant yn ewyllysgar, ac a roddasant tuag at wasanaeth tŷ Dduw bum mil o dalentau aur, a deng mil o sylltau, a deng mil o dalentau arian, a deunaw mil o dalentau pres, a chan mil o dalentau haiarn' (1 Cron. xxix. 6, 7).

Dywedir i frenines Seba, pan ar ymweliad â Solomon, roddi iddo 'chwech ugain talent o aur, a pheraroglau lawer iawn, a meini gwerthfawr' (2 Cron. ix. 9).

Ymddengys i Solomon gael swm mawr o aur o Ophir: 'A Hiram a anfonodd ei weision yn y llongau, y rhai oedd longwyr yn medru oddiwrth y môr, gyda gweision Solomon. A hwy a ddaethant i Ophir, ac a ddygasant oddiyno bedwar cant ac ugain o dalentau aur, ac a'u dygasant at y brenin Solomon' (1 Bren. ix. 27, 28). Yn 2 Cron. viii. 18, gelwir y swm yn 'bedwar cant a deg a deugain talent o aur'—anghytundeb am ba un y mae yn ofer ceisio cyfrif, ond ar y dybiaeth fod camsyniad wedi cael ei wneud gan y trawsgrifwyr.

Ond nid ydym etto wedi gweled holl swm yr aur a gafwyd gan Solomon. Dywedir yn mhellach: 'A phwys yr aur a ddeuai i Solomon bob blwyddyn oedd chwe chant a thri ugain a chwech o dalentau aur, heblaw yr hyn a gai efe gan y marchnadwyr, ac o farsiandiaeth y llysieuwyr, a chan holl freninoedd Arabia, a thywysogion y wlad' (1 Bren. x. 14, 15). Ymddengys nad oedd diwedd ar swm yr aur a gyrhaeddodd Solomon. Ac hyd yn od tybied fod y 420 neu 450 dalentau a gafwyd o Ophir yn gynwysedig yn y 666, etto dywedir i hyn oll gael ei dderbyn mewn blwyddyn, a gallasai fod yn derbyn llawer mewn blyneddau eraill.

Nid ydym wedi ei farnu yn angenrheidiol i fwrw swm yr holl symau hyn, mewn rhan ar gyfrif ansicrwydd y cyfrifon, ac hefyd yr ansicrwydd sydd yn bodoli ynghylch gwerth y dalent. A chymeryd hyd yn od y cyfrifiad iselaf o hono, mae y cyfanswm mor fawr fel ag i fod bron yn anghredadwy.

Mae y byddinoedd a enwir yn ymddangos yn rhy liosog i ni dybied nad yw y rhif wedi cael ei ormodi. Yn yr hanes am y rhyfel rhwng Abiah brenin Judah, a Jeroboam brenin Israel, dywedir: 'Ac Abiah a gydiodd y rhyfel â llu o ryfelwyr grymus, sef pedwar can mil o wyr etholedig: a Jeroboam a luniaethodd y rhyfel yn ei erbyn ef âg wyth gan mil o wyr etholedig, grymus, a nerthol' (2 Cron. xiii. 3); ac yna ceir (adn. 17) rif y lladdedigion: 'Ac Abiah a'i bobl a'u tarawsant hwy â lladdfa fawr; a syrthiodd yn archolledig o Israel bum can mil o wyr etholedig.' Mae brwydrau arswydlawn wedi cael eu hymladd yn ein hamser ni; ond er fod y teyrnasoedd a ymladdent yn llawer eangach na thalaethau bychain Israel a Judah, a'u poblogaeth yn ddirfawr fwy, ni fu genym ni erioed y fath fyddinoedd yn ymladd un frwydr sengl; ac er fod y gelfyddyd o filwrio wedi cynyddu yn anarferol, a'r arfau a ddefnyddir mewn rhyfel yn anhraethol fwy dinystriol, etto nid ydyw rhif y lladdedigion, hyd yn od yn y brwydrau mwyaf gwaedlyd, ond megis *fraction* o'r rhif uchod.

Yr oedd gan Asa, olynwr Abiah, drachefn fyddin fwy na'r eiddo ei dad, yn ol 2 Cron. xiv. 8, lle y dywedir: 'Ac yr oedd gan Asa lu o wyr yn dwyn tarianau a gwaewffyn, o Judah tri chan mil (300,000), ac o Benjamin dau cant a phedwar ugain mil (280,000) yn dwyn tarianau, ac yn tynu bwa: y rhai hyn oll oedd wyr grymus.' Ond ymddengys fod y fyddin yr oedd ef i fyned yn ei herbyn yn fwy etto; oherwydd ychwanegir (adn. 9): 'A Zerah yr Ethiopiad a ddaeth allan yn eu herbyn hwynt, â llu o fil o filoedd (1,000,000—h.y. miliwn), ac â thri chant (300) o gerbydau.' Gallasai llu o rai yn dilyn y gwersyll fod gyda byddin Zerah; ond dywedir yn bendant fod byddin Asa oll yn 'wyr grymus.'

Ond darlunir Jehosaphat, mab Asa, fel un a feddai fyddin fwy lliosog nac un o'r rhai ydym newydd eu henwi. Dywedir ei bod yn 1,160,000 'o wyr cedyrn nerthol' o Judah; dan un cadben yr oedd 300,000, 280,000 dan un arall, 200,000 dan un arall; yr oedd o Benjamin 200,000 dan un cadben, a than un arall 180,000. 'Y rhai hyn oedd yn gwasanaethu y brenin, heblaw y rhai a roddasai y brenin yn y dinasoedd caerog, trwy holl Judah' (2 Cron. xvii. 13–19). Nid hawdd y gallwn dybied fod cynifer o filwyr, 'gwyr cedyrn nerthol,' mewn gwlad mor fychan ag oedd un Judah a Benjamin. Rhagdybiai hyn boblogaeth y fath ag nas gellir byth gredu ei bod wedi bod erioed ganddynt.

Mae genym esiampl arall o rif anghredadwy yn cael eu lladd mewn brwydr, er yn llawer llai na'r un ydym newydd adrodd. Wedi i Ahab brenin Israel, orchfygu Benhadad brenin Syria, 'meibion Israel a laddasant o'r Syriaid gan mil o wyr traed mewn un diwrnod. A'r lleill a ffoisant i Aphec, i'r ddinas; a'r mur a syrthiodd ar saith mil ar hugain o'r gwyr a adawsid' (1 Bren.xx. 29, 30).

Ni wnawn sylwi ond ar ddau neu dri o adroddiadau croes-ddywedawl mewn perthynas i ryw fatterion bychain. Yn 2 Bren. viii. 25 yr ydym yn darllen: 'Yn y ddeuddegfed flwyddyn i Joram mab Ahab brenin Israel yr aeth Ahaziah mab Jehoram brenin Judah yn frenin.' Ond yn y benod nesaf (adn. 29) dywedir: 'Yn yr unfed flwyddyn ar ddeg i Joram fab Ahab yr aethai Ahaziah yn frenin ar Judah.'

Cawn etto groes-ddywediad mwy tarawiadol gyda golwg ar oedran Ahaziah pan y daeth i'r orsedd. Yn 2 Bren. viii. 26 yr ydym yn darllen: 'Mab dwy flwydd ar hugain oedd Ahaziah pan aeth efe yn frenin.' Yn 2 Cron. xxii. 2 dywedir: 'Mab dwy flwydd a deugain oed oedd Ahaziah pan ddechreuodd efe deyrnasu.' Oddiwrth hanes arall, ymddengys i Jehoram ei dad farw pan yr oedd ef yn ddeugain oed (xxi. 5, 20). Gallasai Ahaziah, yr hwn a'i canlynodd yn uniongyrchol, fod y pryd hwnw yn ugain oed, ond nis gallasai fod yn ddeugain oed, oblegid gwnai hyny ef yn hynach na'i dad.

Yn 2 Bren. xxiv. 8 yr ydym yn darllen: 'Mab deunaw mlwydd oed oedd Joachin pan aeth efe yn frenin;' ond yn 2 Cron. xxxvi. 9 dywedir: 'Mab wyth mlwydd oedd Joachin pan y dechreuodd efe deyrnasu.' Dyma ddau gyfrif yn gwbl groes i'w gilydd; ond efallai y dywed rhai, nad yw y camsyniad o un pwys; camgymeriad naturiol ydyw, a gellir yn hawdd gyfrif am dano. Yn bresenol, dyna i gyd ydym yn ei ddweud—fod yn yr Ysgrythyrau Hebraeg gamsyniadau mewn perthynas i rifedi. Nid mawredd y camsyniadau ydyw y pwnc; ond y ffaith eu bod i'w cael. Y mae camsyniad bychan, os wedi ei brofi felly i berffeithrwydd, yn gymaint camsyniad ag un mawr. Mae yr holl gamsyniadau mewn perthynas i rifedi yn rhai naturiol, ac yn hawdd cyfrif am danynt.

Nid yw rhai ysgrifenwyr yn profi un anhawsder mewn perthynas i fawredd rhai o'r rhifau yn yr Ysgrythyrau, ac y maent yn ceisio cysoni hyd yn od y rhifau gwrthddywedawl, ond nid gyda llawer o lwyddiant. Yr ydym yn golygu mai llawer gwell ydyw cydnabod yr anhawsderau, a'u gadael heb eu hesponio. Nid ydyw cyfaddef fod trawsgrifwyr wrth gopio yr Ysgrythyrau Hebraeg yn agored iawn i wneud camsyniadau gyda golwg ar rifedi, ac i fod yn ol pob tebygolrwydd gamsyniadau yn y cyfryw adnodau ag yr ydym wedi cyfeirio attynt, yn menu dim ar sicrwydd yr H. D. mewn pethau eraill, ond fel addefiad o ffaith gyffredinol ac anwadadwy fod amrywiol ddarlleniadau yn y copiau llawysgrif o'r H. D. a'r T. N. Nid yw yn effeithio ar ddim ond cywirdeb rhifedi; ac y mae hyn, yn lle bod yn ddrwg, yn fantais, gan y gall ein cynorthwyo i symud, o'r hyn lleiaf yn y ffordd o dybiaeth, anhawsderau nas gellir eu gwaredu mewn un ffordd arall, megis taro 50,070 o wŷr Bethsemes am iddynt edrych yn arch yr Arglwydd (1 Sam. vi. 19) [BETHSEMES], a marwolaeth trwy haint 70,000 oblegid i Dafydd gyfrif y bobl (2 Sam. xxiv. 15).

Ond er y golygwn fod rhai o'r cyfrifon, yn enwedig yn yr H. D. yn anghywir, ac yn debygol mewn rhai enghreifftiau yn mhell o fod yn wir, ni wnaem newid un o honynt heb brofion digonol allan o ysgrifau Hebraeg, hen gyfieithiadau, &c., gyda golwg ar y gwir ddarlleniad, ond gadawem hwynt oll fel y maent. Ni wnai cynyg gwelliantau amcan-dybiol, neu newid y copi ar awdurdod annigonol, ond gosod un ansicrwydd yn lle y llall—un rhif anghywir yn lle efallai un arall. Mae y rhifau presenol, er y cyfrifir hwynt yn anghywir, yn dangos cyflwr presenol y copi derbyniedig, ac oddiwrth y ffaith hon gellir tynu rhai casgliadau pwysig.

O

O. 1. Cyfryng-ddod (*interjection*), yn arwyddo difrifrifoledd galar (Luc xiii. 34), mewn gweddi (1 Bren. viii.

26), mewn edmygedd (Rhuf. xi. 33), wrth geryddu neu resymu (Gal. iii. 1), neu wrth alw neu wahodd (Ps. xcv. 6). 2. O a ddynoda—1. Y defnydd o ba un y mae peth wedi ei wneud (1 Bren. xxii. 11). 2. Yr achos (1 Pedr ii. 8). 3. Y gwrthrych (Gal. ii. 16). 4. Y perchen i ba un y perthyn person neu beth, fel ei eiddo, ei feddiant, neu ei blaid (1 Cor. i. 12; iii. 4). O Dduw, a thrwyddo, ac iddo, y mae pob peth: efe a'u gwnaeth; ganddo ef y diogelir hwynt; ac at ei ogoniant ef, fel eu prif amcan, y cyfeirir eu creadigaeth, eu cynnaliaeth, a'u llywodraethiad (Rhuf. xi. 36). Nis gallasai Crist wneud dim o hono ei hun—hyny yw, heb ewyllys a gorchymyn ei Dad (Ioan v. 19). Mae y saint o Dduw; wedi eu gwaredu a'u hailgenedlu ganddo, yn perthyn iddo, ac yn dymuno bod yn debyg iddo (1 Ioan iv. 4). Y maent o ffydd, megis, trwy gymhwysiad o air Duw, y mae eu cyflwr a'u natur wedi eu cyfnewid; a chan egwyddor neu arferiad o ffydd y dylanwadir arnynt yn eu bywyd a'u hymarweddiad (Gal. iii. 9). Iddynt y cyfrenir o yspryd Duw; mae yn trigo ynddynt, gan eu cyffroi a'u cyfarwyddo (1 Ioan iv. 13). Mae dynion drwg o'r diafol; ei blant a'i weision ef ydynt, ac yn debyg iddo (Ioan viii. 44). Maent o'r byd, fel y mae eu serchiadau yn gnawdol a phechadurus, a chymerant bethau bydol i fod yn rhan iddynt, dynion bydol i fod yn gymdeithion iddynt, ac arferion bydol i fod yn siamplau iddynt (1 Ioan iv. 5.) Maent o weithredoedd y ddeddf, gan y ceisiant gyfiawnhad a dedwyddwch trwyddynt (Gal. iii. 10). Mae Satan yn llefaru o hono ei hun—hyny yw, yr hyn a ddeillia o'i natur lygredig ei hun (Ioan viii. 44).

OER yw—1. Naturiol, megis dwfr, yr hin, &c. (Jer. xviii. 14; Nahum iii. 17). Mae yn aml yn oer anarferol yn Mhalestina a'r gwledydd cymydogaethol yn nhymor oer y gauaf, ac hyd yn od yn y gwanwyn a'r haf, yn enwedig ar y mynyddau, mae y nosweithiau yn oer iawn, tra mae y dydd yn boeth iawn (Gen. xxxi. 40; Ioan xviii. 18). 2. Ysprydol, yr hyn sydd yn gynwysedig mewn difatterwch hollol ynghylch Iesu Grist a'i bethau dwyfol (Matt. xxiv. 12). Mae proffeswyr heb fod yn oer na brwd pan y cadwant i fynu broffes o'r gwirionedd i ryw fesur, ond heb fod yn feddianol ar ffydd fywiog, sel, ac awydd am deimlo ei grym. Mae fod Crist yn dymuno ar i ddynion fod yn oer neu frwd yn arwyddo nad oes neb yn fwy atgas yn ei olwg, neu yn fwy o ddianrhydedd iddo, na phroffeswyr rhagrithiol a difatter o grefydd (Dat. iii. 15, 16). Mae newyddion da fel dyfroedd oerion i enaid sychedig; h.y., maent yn dderbyniol ac adfywiol dros ben (Diar. xxv. 25).

OES. Mae oes neu oed dynolryw wedi amrywio yn hynod ar wahanol amserau a chyfnodau yn sefyllfa cymdeithas. Efallai y bwriedid dyn, fel y crewyd ef ar y cyntaf, ac mewn cyflwr o ddiniweidrwydd, i fyw am dymhor go hir. Ni fygythid angeu ond am fwytta o ffrwyth y pren gwaharddedig. Pe buasai heb wneud hyny, mae yn amhosibl dweud pa lwybr a gymerasid mewn cysylltiad âg ef; ond mae yn amlwg y gwnaethai yr hil ddynol liosogi gymaint fel y daethai amser pan nad allasai y ddaiar gynwys rhagor o ychwanegiad yn rhif ei thrigolion, os na chawsai rhan o'r boblogaeth ei symud ymaith. Gallasai y tymhor hwnw fod yn mhell, oblegid yr oedd yn ddichonadwy i'r ddaiar, ond iddi gael ei gwrteithio yn briodol, i gynnal rhif anrhaethol fwy o drigolion nag sydd wedi bod ar ei gwyneb ar unrhyw un amser; ond etto yr oedd terfyn ar ei gallu yn yr ystyr hyn, a buasid yn y diwedd yn sicr o gyrhaedd y terfyn hwnw, os na symudasid rhai o'r trigolion oddiar y ffordd. Gallwn gasglu gan hyny y gwnaethai doethineb ddwyfol gael allan ryw drefn i sicrhau hyn heb offerynoliaeth angeu, yr hwn a fygythiasid fel cosb am anufudd-dod. Gan fod dyn efallai, trwy gyfansoddiad gwreiddiol ei natur, wedi ei wneud yn alluog i fyw am lawer o flynyddau, ni gawn yn ganlynol iddo gyrhaedd yn oesoedd boreuol y byd oedran llawer mwy nag yn bresenol; ond 'pan ddaeth pechod i'r byd, a marwolaeth trwy bechod,' byrhawyd hyd yr oes yn raddol, hyd nes iddi ddyfod y peth ydyw yn bresenol, dan amgylchiadau ffafriol. Mae gwahaniaeth mawr yn achyddiaeth y patrieirch, yn gystal o flaen ac ar ol y diluw, fel y rhoddir hi yn y copi Hebraeg, y copi Samaritanaidd, y Septuagaint, a chan Josephus, yr hanesydd Iuddewig [AMSERYDDIAETH]; ond cydunant oll i briodoli iddynt oes hir. Dengys y tafleni canlynol oedran Adda a'i ddisgynyddion:—

Taflen I.—Cyn y Diluw.

	Heb.	Samar.	Sept.	Joseph.
1. Adda	930	930	930	930
2. Seth	912	912	912	912
3. Enos	905	905	905	905
4. Cainan	910	910	910	910
5. Mahaleel	895	895	895	895
6. Jared	962	847	962	962
7. Enoch	365	365	365	365
8. Methuselah	969	720	969	969
9. Lamech	777	653	753	777
10. Noah	950	950	950	950

Taflen II.—Ar ol y Diluw.

	Bywydau Cyfain.		
	Heb.	Samar.	Sept.
1. Shem, ar ol y diluw	600	600	600
2. Arphaxad	438	438	535
(Cainan II.)			460
3. Salah	433	433	460
4. Eber	464	404	404
5. Peleg	239	239	339
6. Reu	239	239	339
7. Serug	230	230	330
8. Nahor	148	148	208
9. Terah	205	145	205

Er, fel y gellir gweled trwy gyfeirio at Gen. v. ac xi., neu at y tafleni cyflawnach o amseryddiaeth, mae dyddiadau genedigaeth a marwolaeth y patrieirch megis y rhoddir hwynt yn y Pentateuch Samaritanaidd, y cyfieithiad Groeg, a chan Josephus, yn gwahaniaethu oddiwrth y copi Hebraeg gymaint yn gyffredin a chant o flyneddau, etto, gan fod yr ychwanegiad at un yn cael ei dynu allan o'r llall, gwneir cyfanhyd eu hoedran yn gyffredin i gyduno.

Mae genym enwau disgynyddion Adda yn llinell Cain hyd y seithfed genedlaeth; ond ni ddywedir dim am eu hoedran. Yr oedd yr un enwau, Enoch a Lamech, ar ddau o honynt, ac ar ddau o feibion Seth; ac y mae Methusael a Methuselah yn bur debyg i'w gilydd, ac yn profi fod yr un iaith ganddynt (Gen. iv. 17–22).

Heblaw hir hoedl y cynddiluwiaid, mae amgylchiad arall mewn cysylltiad â hwynt ag sydd yn ymddangos yn hynod iawn, sef eu hoedran mawr cyn i'w meibion gael eu geni. Efallai, fodd bynag, taw amcan yr hanesydd santaidd oedd rhoddi llinell y gangen hono a derfynai yn Noah, yr hwn, mewn ystyr, a ddechreuodd hil newydd, a gallasai fod ganddynt blant eraill o flaen y rhai sydd yn cael eu henwi. Yr oedd, ni a wyddom, gan Adda ac Efa, Cain ac Abel; ac efallai fod ganddynt ferched hefyd—hyny yw, gwraig Cain (iv. 17). Dylid hefyd gofio fod, yn ol deddf gyffredinol genedigaethau, y cyntaf-anedigion mor debygol i fod yn ferched a meibion; etto, o'r holl enedigaethau a roddir yma, meibion i gyd yn ddieithriad ydynt. Efallai yr arwydda hyn nad oes genym hanes am yr oll o'r genedigaethau a gymerasant le cyn iddynt hwy gael eu geni. Ac ar ol y diluw, nid yn unig fe gafodd hoedl dynolryw ei byrhau, ond cwtogwyd hefyd y tymhor y caent blant ynddo. Efallai nad ydoedd yn ddiweddarach nag ydyw yn yr amser presenol.

O amser Sem, yr hwn oedd y ddolen gysylltiol rhwng y cyfnodau o flaen ac ar ol y diluw, a'r hwn fu fyw hyd nes yr oedd yn 600 mlwydd oed, byrhaodd oes dyn yn fawr, hyd amser Terah, yr hwn fu farw pan yn 205 mlwydd oed. Ac nid arosodd yma, ond aeth rhagddi gan leihau hyd nes cyrhaedd y pwynt lle mae wedi sefyll am y 3000 o flyneddau diweddaf neu ragor.

Dengys y daflen ganlynol fyrhad oes dynolryw:—

		Oedran.
Abraham,	Gen. xxv. 7	175
Sarah,	" xxiii. 1	127
Ismael,	" xxv. 17	137
Isaac,	" xxxv. 28	180
Jacob,	" xlvii. 28	147
Joseph,	" l. 26	110
Lefi,	Exod. vi. 16	137
Cohath,	" 18	133
Amram,	" 20	137
Aaron,	Num. xxxiii. 39	123
Moses,	Deut. xxxiv. 7	120
Josua,	Jos. xiv. 29	110
Eli,	1 Sam. iv. 15	98
Dafydd,	2 Sam. v. 4; 1 Bren. ii. 11	70
Solomon,	2 Sam. xii. 24; 1 Bren. xi. 42	60 ?
Jehoiada,	2 Cron. xxiv. 15	130

Ymddengys fod diffyg yn y golygon yn yr hen amserau, fel yn bresenol, yn arwydd o henaint; ac mor belled ag y gwyddom ni, ni wneid y diffyg i fynu trwy gymhorth gwydrau neu ryw ddyfais gyffelyb. Mae yn rhaid gan hyny fod rhywbeth anrhaethol o anghysurus a phruddaidd mewn henaint yr amser hwnw. Yr oedd Isaac, pan yn 137 mlwydd oed (pa cyhyd cyn hyny nid yw yn ymddangos, ond bu byw 43 o flyneddau wedi hyny), 'wedi heneiddio, a'i lygaid wedi tywyllu fel na welai;' mor dywyll ydoedd fel na fedrai wahaniaethu rhwng Jacob ac Esau, er eu bod yn ddigon hynod eu nodau (Gen. xxvii). Yr oedd Jacob hefyd wedi colli ei olwg cyn marw: 'Llygaid Israel hefyd oeddynt drymion gan henaint, fel na allai efe weled' (xlviii. 10). Yr oedd Moses yn 120 o flwyddi o oedran, a dywedir, 'ni thywyllasai ei lygad, ac ni chiliasai ei ireidd-dra ef' (Deut. xxxiv. 7); sylw ag sydd yn cynwys fod y golwg, fel rheol, yn arfer pallu a'r ireidd-dra i leihau. Am Eli dywedir ei fod yn 'fab tair blwydd ar bymtheg a phedwar ugain; a phallasai ei lygaid ef, fel na allai efe weled' (1 Sam. iv. 15).

Cyfenwir y 90ain Psalm yn 'Weddi Moses, gwr Duw,' ac er nad oes llawer o ddibyniaeth i gael ei osod ar deitlau y Psalmau, etto os yw teitl hon yn iawn, dangosai fod y bywyd dynol, hyd yn od yn nyddiau y deddfroddwr mawr Iuddewig, eisioes wedi suddo i'r safon presenol: 'Yn nyddiau ein blynyddoedd y mae deng mlynedd a thriugain; ac os o gryfder y cyrhaeddir pedwar ugain mlynedd, etto eu nerth sydd boen a blinder; canys ebrwydd y derfydd, a ni a ehedwn ymaith' (adn. 10). Os na chyfansoddwyd y Psalm gan Moses, nid oes dim lle i dybied iddi gael ei hysgrifenu yn ddiweddarach na'i amser ef.

OFN sydd—1. Teimlad cynhenid mewn dyn ac anifail, ac yn eu tueddu i osgoi drwg, gwirioneddol neu ddychymygol. Mae ofn dynion o Dduw yn fabaidd neu wasaidd. Ofn mabaidd ydyw y serch santaidd a greuir yn yr enaid gan yr Yspryd Glân, fel yspryd mabwysiad, trwy yr hwn y tueddir ef yn garedig i barchu awdurdod Duw, ufuddhau i'w orchymynion, a chasau ac osgoi pa beth bynag sydd yn bechadurus ac anfoddlonawl yn ei olwg (Jer. xxxii. 40; Gen. xxii. 12; Preg. xii. 13; Neh. v. 15; Diar. viii. 13). A chan fod yr arswyd santaidd yma yn dylanwadu ar yr oll o grefydd ymarferol, gelwir hi yn gyffredin yn ofn yr Arglwydd (Deut. vi. 13; Ps. xxxiv. 9, 11; cxii. 1; cxxviii. 1). Ofn gwasaidd ydyw arswyd y perygl a'r gosb a deimlir gan yr euog ei fod yn haeddianol o honynt. Felly yr ofnodd Ffelix pan glywodd Paul yn pregethu (Act. xxiv. 25). Nid yw yr arswyd gwasaidd hyn o ddigofaint Duw yn dda ynddo ei hun, ond defnyddir ef yn aml gan yr Yspryd Glan er cynyrchu dychweliad pechaduriaid (Act. ii. 37; xvi. 30, 31). Ofn dynion yw naill ai dwfn barch iddynt megis meistri a llywodraethwyr (1 Pedr ii. 18; Rhuf. xiii. 7); neu eu harswyd gwasaidd hwynt a'r hyn allont wneud (Esa. viii. 12; li. 12, 13; Diar. xxix. 25); neu eiddigedd a gofal duwiol rhag cael eu dinystrio gan bechod (1 Cor. ii. 3; 2 Cor. xi. 2, 3; Gal. iv. 11). Mae gwir gariad at Dduw, cybelled ac y ffyna, yn bwrw ymaith ofn gwasaidd Duw a dyn, ond nid ofn mabaidd, sef ofn priodol a gofalus; oblegid yn ol fel y canfyddwn ni deilyngdod gwrthrych i gael ei garu, y byddwn yn rhydd oddiwrth ei ofn gwasaidd, ac y dymunwn ef (1 Ioan iv. 18). Dywedir fod dynion yn ofni yr Arglwydd, nid yn unig pan gredont ynddo ac yr ufuddhaont iddo, ond pan fyddo ganddynt ymddangosiad o'r wir grefydd a pharch i Dduw (2 Bren. iv. 1; xvii. 41; Esa. xxix. 13). 2. Gosodir ofn am wrthrych neu sylfaen ofn: felly gelwir Duw yn ofn Isaac (Gen. xxxi. 42, 53); a'u hofn (hyny yw y peth a ofnant) a ddaw ar y drygionus (Diar. i. 26, 27; x. 24). Gyrodd Duw ei ofn o flaen yr Hebreaid pan yr aethant i mewn i Ganaan: trwy ragluniaethau arswydus, neu argraphu meddyliau y Canaaneaid ag arswyd yr Hebreaid, gwnaeth hwynt yn ddiyspryd ac yn fyr o wroldeb i'w gwrthwynebu (Exod. xxiii. 27). 'Onid dyma dy ofn di, dy hyder, perffeithrwydd dy ffyrdd, a'th obaith?' Pa le yn awr y mae yr ofn o Dduw y gwneit gymaint proffes o hono, a'th ymddiried a'th obaith ynddo, a pherffeithrwydd dy ffyrdd? Onid yw yn amlwg taw rhagrithiwr hunanlesol wyt ti wedi bod, ac yn grefyddol yn unig er mwyn ennill bydol (Job iv. 6).

OFNADWY. 1. Arswydus, dychrynllyd; gwrthrych priodol dwfn-barch neu arswyd: felly mae Duw a'i farnedigaethau yn ofnadwy (Deut xxviii. 58; Luc xxi. 11;

Heb. x. 31). 2. Ofnus; yn llawn ofn drwg dynesawl (Deut. xx. 8; Matt. viii. 26; Esa. xxxv. 4). Ofnusrwydd a arwydda gyflawnder mawr o arswyd yn ymaflyd mewn un (Esa. xxi. 4; xxxiii. 14).

OFFEIRIAD, gwr a gyflawnai wasanaeth crefyddol, yn enwedig offrymu ebyrth. Tybir gan rai y gwnai tadau neu benau teuluoedd yn oesoedd boreuol y byd gyflawni rhan offeiriaid: ond nid oes un prawf neillduol y cyfyngid y swydd iddynt hwy. Ymddengys yr offrymai bob dyn ebyrth drosto ei hun pan ofynai amgylchiadau am hyny, megis Cain, Abel, Noah, Abraham, Isaac, Jacob, at y rhai y gallwn efallai ychwanegu Job, fel un oedd yn byw mewn oes foreuol, ynghyd â'i gyfeillion Eilphaz, Bildad, a Sophar (Job i. 5; xlii. 7–9). Mae Llyfr Genesis yn cynwys cyfnod o fwy na 2300 o flyneddau; ond ni enwir ond un offeiriad mewn cysylltiad â gwir grefydd—'Melchisedec, brenin Salem,' yr hwn a elwir yn 'offeiriad y Duw Goruchaf' (Gen. xiv. 18). Enwir un offeiriad arall, yn ein cyfieithiad cyffredin ni, sef Potipherah offeiriad On,' tad yn nghyfraith Joseph (xli. 45); ac yn Exod. ii. 16, 21 yr ydym yn darllen hefyd am Jethro, 'offeiriad Midian,' tad yn nghyfraith Moses; ond yn y ddwy adnod cyfieithir y gair ar ymyl y ddalen yn *dywysog;* a chan fod i'r gair Hebraeg y ddau ystyr yma, nis gellir penderfynu yn sicr yn mha ystyr y mae y gair i gael ei gymeryd yn yr adnodau hyn.

Pan ddarfu i'r Israeliaid, ar ol dyfod allan o'r Aipht, wersyllu o flaen Mynydd Sinai, gorchymynwyd Moses gan Dduw i ddywedyd wrthynt: 'A chwi a fyddwch i mi yn freniniaeth o offeiriaid, ac yn genedlaeth santaidd' (Exod. xix. 6)—geiriau a awgrymant fel pe buasai y swydd yn cael ei chyflawni yn gyffredinol gan bawb, er fe ddichon y gelwid hwynt felly oherwydd eu bod i gael eu cyflwyno i Dduw, a llawer o ddefnydd i gael ei wneud o honynt yn ei wasanaeth (1 Pedr ii. 5, 9). Yr oedd eisoes offeiriaid yn mhlith yr Israeliaid, oblegid pan yr oedd Moses gyda Duw ar y mynydd fe dderbyniodd y gorchymyn hwn: 'Ac ymsanteiddied yr offeiriaid hefyd, y rhai a nesant at yr Arglwydd: rhag i'r Arglwydd ruthro arnynt' (xix. 22); ac yn fuan ar ol hyny Moses 'a anfonodd lanciau meibion Israel, a hwy a offrymasant boeth-offrymau, ac a aberthasant fustych yn ebyrth hedd i'r Arglwydd' (xxiv. 5). Pwy oedd y gwyr ifeinc hyn—pa un ai offeiriaid neu beidio—nid yw yn ymddangos yn eglur, er ei fod yn eithaf naturiol i ddeall yr adnod fel yn dysgu hyny i ni.

Yr ydym yn dyfod yn awr at sefydliad urdd ordeiniedig o offeiriaid yn mhlith yr Israeliaid. Cafodd Aaron a'i feibion eu happwyntio trwy orchymyn Duw i'r swydd hon (Exod. xxviii. 1), a gwnaed hi yn un barhaus yn ei deulu (xl. 15; xxv. 12, 13). Yr oedd gwisgoedd neillduol ('gwisgoedd santaidd er gogoniant a harddwch') i gael eu gwisgo ganddynt (Exod. xxviii. 2–43), ac yr oeddynt i gael eu cysegru i'w swydd trwy ebyrth a seremoniau eraill. Yr oedd y swydd offeiriadol yn gyfyngedig i Aaron a'i deulu; ond yr oedd yr oll o ddisgynyddion Lefi wedi eu happwyntio i weini iddynt mewn gwasanaeth o is natur, ac fel y cyfryw a gyfenwyd yn Lefiaid (Num. iii. 5–10). Gwnaeth hyn gyffroi eiddigedd Corah ac eraill o deulu Lefi, y rhai, heb foddloni ar y swydd i ba un y cawsent eu happwyntio, a chwenychasant yr offeiriadaeth hefyd; ac ymunodd â hwynt mewn gwrthryfel Dathan ac Abiram, ac eraill o brif bobl Israel, y rhai a ymddangosent i fod o lwyth Reuben, ac yn debygol dan ddylanwad yr un eiddigedd tuag at Moses. Yr oedd yn fudiad arswydus, ond 'agorodd y ddaiar ei safn, ac a'u llyncodd hwynt a'u holl gyfoeth;' ac felly amddiffynwyd yn wyrthiol hawl Aaron i'r offeiriadaeth, ac awdurdod Moses fel arweinydd yr Israeliaid (Num. xvi. 1–40).

Yr oedd i Aaron, yn nheulu yr hwn yr oedd y swydd offeiriadol i fod yn etifeddiaeth ddidor, bedwar o feibion —Nadab ac Abihu, Eleazar ac Abiathar; eithr lladdwyd y ddau flaenaf oblegid 'offrymu tân dyeithr ger bron yr Arglwydd yn anialwch Sinai,' a chyfyngwyd yr offeiriadaeth mewn canlyniad i'r ddau olaf. Oddiwrth Aaron disgynodd y swydd offeiriadol i'w fab Eleazar, ac oddi wrtho yntau i amryw o'i ddisgynyddion yn olynol (Num. xx. 25–28; xxii. 10–13; 1 Cron. vi. 4–6). Ar ol hyn trosglwyddwyd hi i hiliogaeth Ithamar, mab ieuengaf Aaron, ond am ba reswm nid ydys yn gwybod. Eli, yn ol Josephus, ydoedd yr arch-offeiriad cyntaf o linell Ithamar (*Antiq.* v. 11. 5; viii. 1. 3); a pharhaodd y swydd yn ei deulu ef hyd ddechreuad teyrnasiad Solomon, pan y symudwyd Abiathar o honi oblegid cymeryd rhan gyd ag Adoniah yn ei gynyg i drawsfeddianu yr orsedd; a Sadoc, o linell Eleazar, yr hwn hyd yn od yn nheyrnasiad Dafydd oedd yn arch-offeiriad yn gystal ag Abiathar, a osodwyd yn awr yn y swydd wrtho ei hun (2 Sam. xx. 25; 1 Bren. i. 7; ii. 26, 27, 35); a pharhaodd yn ei linell ef hyd amser caethglud Babilon (1 Cron. vi. 8–15).

Yn flaenorol i hyn yr oedd Dafydd wedi dosparthu yr offeiriaid—meibion Eleazar a meibion Ithamar—'yn ol eu swyddau, yn eu gwasanaeth. A chafwyd mwy o feibion Eleazar nag o feibion Ithamar. Yr ydoedd o feibion Eleazar yn benau ar dŷ eu tadau un ar bymtheg, ac o feibion Ithamar, yn ol tŷ eu tadau wyth.' A rhanwyd y rhai hyn wrth goelbren i bedwar cwrs ar hugain ar gyfer gwasanaeth tŷ yr Arglwydd (1 Cron. xxiv. 3–19).

Gallesid tybied y gwnaethai yr offeiriaid fyw fel corph yn y man lle yr oedd y babell, ac, ar ol i'r deml gael ei hadeiladu, yn Jerusalem; ond er y dichon y ymgasglai niferi o honynt yn y ddinas hono, nid oedd hyn o angenrheidrwydd. Yn rhaniad Canaan rhwng llwythau Israel ni roddwyd un rhan o honi i lwyth Lefi—'yr Arglwydd oedd eu hetifeddiaeth hwynt;' ond rhoddwyd iddynt wrth goelbren wyth a deugain o ddinasoedd perthynol i'r llwythau eraill i drigo ynddynt, ynghyd 'â'u meusydd pentrefol i'w hanifeiliaid, ac i'w golud;' ac o'r wyth a deugain hyn rhoddwyd tair ar ddeg i'r offeiriaid o lwythau Judah, Benjamin, a Simeon—a'r oll o honynt ar y gorllewin i'r Iorddonen ac yn nehau Canaan (Jos. xiv. 3, 4; xxi. 1–4); felly nid oeddynt yn neppell oddiwrth seddau y tabernacl neu y deml. Zacharias, tad Ioan Fedyddiwr, yr hwn oedd o gylch-ddydd Abiah, un o'r cylch-ddyddiau a appwyntiwyd yn ddechreuol gan Dafydd, a drigai yn Jerusalem yn unig tra yn 'gwasanaethu swydd offeiriad yn nhrefn ei ddydd-gylch.' 'A bu, cyn gynted ag y cyflawnwyd dyddiau ei weinidogaeth ef, fyned o hono i'w dŷ ei hun,' yr hwn oedd yn mynydd-dir Judea (Luc i. 5, 8, 23, 39, 40).

Nid ymddengys fod yr offeiriaid mewn un modd yn enwog am eu duwioldeb. Yr oedd yn ddiamheuol ddynion da yn eu plith; ond nid oedd y swydd yn un diogelwch rhag iddi gael ei llanw gan ddynion diegwyddor drygionus. Dyna, er esiampl, feibion Eli. Dywedir taw 'meibion Belial oeddynt; nid adwaenent yr Arglwydd.' Y fath oedd eu hysglyfgarwch fel y dywedir fod 'pechod y llanciau yn fawr iawn ger bron yr Arglwydd, canys ffieiddiai dynion offrwm yr Arglwydd.' Ac adroddir y 'gorweddent gyd â'r gwragedd oedd yn ymgasglu yn finteioedd wrth ddrws pabell y cyfarfod.' Mor fawr oedd eu drygioni, fel y dygodd arnynt hwy ac ar dŷ eu tad y dynged fwyaf arswydus a geir sôn am dani yn yr Ysgrythyrau. Ni obeithiwn nad oedd llawer o esamplau o'r fath ddrygioni yn mysg yr offeiriaid a hon; ond etto mae genym mewn amserau olynol lawer prawf cadarn o anghrefyddoldeb a drygioni yr offeiriaid yn llyfrau hanesyddol yr Ysgrythyr, megis yn 2 Bren. xii. 4–8; xvi. 10–16; xxiii. 5–12; 2 Cron. xxix. 34; xxxvi. 14; Ezra ix. 1, 2; Neh. xiii. 4–9, 28, 29; ac yn ysgrifeniadau y prophwydi, megis yn Esa. xxviii. 7, 8; Jer. i. 18; ii. 8, 26, 27; v. 31; viii. 10; xxvi. 8; Galar. iv. 13; Ezec. xxii. 26; Micah iii. 11; Seph. i. 4; Mal. i. 6–14; ii. 1, 2–10. Mae genym esamplau o offeiriaid duwiol yn y prophwyd Jeremiah (i. 1), yn Ezra (vii. 1–12), ac yn Zecharias, tad Ioan Fedyddiwr (Luc i. 5, 6).

Ar ddychweliad yr Iuddewon o Babilon llanwai Jesua fab Josadac swydd arch-offeiriad, a bu yn flaenllaw gyd â'r gorchwyl o adferyd ffurf-lywodraeth yr Iuddewon. Yr oedd ef o linell Eleazar, ac oddiwrtho ef cawn y llinell o arch-offeiriaid yn cael ei pharhau i lawr hyd Jadua yn amser Alexander Fawr (1 Cron. vi. 15; Ezra iii.; Zech. iii. 1; Neh. xii. 10, 11). Mae yn fwy anhawdd dilyn ei chwrs canlynol, gan y torid yn aml gadwyn yr olyniaeth. Yr oedd llawer o afreoleidd-dra mewn cysylltiad ag appwyntiad arch-offeiriaid. Yr oedd cyfnewidiadau yn aml. Ennillid y swydd yn aml trwy *interest*, cyfrwysdra, llwgr-wobrwyon, ac weithiau trwy lofruddiaeth. Yn lle ei bod yn cael ei dal dros fywyd, ni ddelid hi yn aml ond dros dymhorau byrion. Nid oedd yn beth anghyffredin i un arch-offeiriad gael ei fwrw allan o'i swydd i wneud lle i arall. Daliwyd y swydd gan dywysogion o deulu y Maccabeaid am o gylch 130 o flyneddau. Yr oeddynt eill deuoedd yn arch-offeiriaid a llywodraethwyr gwladol, ac fel milwyr darfu iddynt ymladd llawer brwydr galed; ond er eu bod o linell Eleazar, nid oedd ganddynt hawl enedigol i'r swydd. Wedi i'r Rhufeiniaid ddarostwng y wlad ac appwyntio Herod yn frenin, gwnaeth ef ac aelodau dilynol ei deulu, ac wedi hyny y llywodraethwyr Rhufeinig eu hunain gymeryd arnynt i appwyntio yr arch-offeiriaid a'u symud fel y dygwyddai daro eu chwym, eu lles, neu eu golygiadau gwleidyddol. Gosodent hwynt yn y swydd, a throient hwynt allan o honi yn y modd mwyaf direswm. Ni chai rhai fwynhau y swydd ond am amser byr; a chai y rhai a drowyd allan o honi weithiau eu hadferu iddi drachefn. Yn mlynyddoedd olaf y genedl Iuddewig, yr oedd y cyfnewidiadau yn neillduol gyflym. Yr oedd yr offeiriaid, ac yn enwedig yr arch-offeiriaid, yn lle bod yn esiamplau o dduwioldeb a moesau da, yn aml yn esiamplau o bob peth drygionus, diegwyddor, a diwerth (Joseph. *Antiq.* xviii., xix., xx., *passim*).

O'r rhai a gyflawnent ddyledswyddau yr arch-offeiriadaeth yn ystod tymhor dirywiad y ffurf-lywodraeth Iuddewig enwir dau yn arbenig yn y T. N.—Annas a Caiaphas. Yn Luc iii. 2 dywedir fod 'Annas a Caiaphas yn arch-offeiriaid.' Yn Ioan xviii. 13 dywedir wrthym i'r swyddogion a ddaliasent yr Arglwydd ei gymeryd ef at 'Annas yn gyntaf, canys chwegrwn Caiaphas, yr hwn oedd arch-offeiriad y flwyddyn hono, ydoedd efe.' Yn ol cyfansoddiad gwreiddiol Moses nis gallai fod ond un arch-offeiriad ar y tro, ac yr oedd yr appwyntiad yn un dros fywyd; ac nid yw yn ymddangos i Herod neu yr awdurdodau Rhufeinig erioed i appwyntio dau arch-offeiriaid gyd â'u gilydd. Ond yn yr adnodau hyn gelwir Annas a Caiaphas yn eglur yn arch-offeiriaid; etto mae yn amlwg oddiwrth hanes prawf ein Harglwydd nad oedd mewn gwirionedd ond Caiaphas yn 'arch-offeiriad y flwyddyn hono,' fel y dywedir ddwywaith yn bendant gan Ioan (xi. 49; xviii. 13). Mae hyd yn od yr ymadrodd yma yn arwyddo cyfnewidioldeb y swydd. Annas yn ddiau oedd wedi bod yn arch-offeiriad cyn hyny, ac efallai ei fod felly drachefn yn fuan wedi hyn. Ond gan fod cyfnewidiadau wedi dyfod yn bethau cyffredin erbyn hyn, efallai ei fod yn arferol mewn ffordd o barch i roddi y titl i'r rhai nad oedd erioed wedi mwynhau yr urddas.

Ceir y geiriau 'arch-offeiriaid' a 'phenaethiaid yr offeiriaid' yn Ezra viii. 24; x. 5; Neh. xii. 7; ac y mae y gair 'arch-offeiriaid' yn amlach fyth yn yr Efengylau ac yn yr Actau. Er y dichon gynwys, nid yw efallai yn cyfeirio at arch-offeiriaid, ond y mae i'w ddeall am offeiriaid a flaenorent, yn enwedig am flaenoriaid y cylchddyddiau i ba rai y dosparthodd Dafydd yr offeiriaid (1 Cron. xxiv. 1–19).

Mae ysgrifenwyr Iuddewig yn son am *sagan* fel rhaglaw yr arch-offeiriad, yr hwn a weinyddai yn ei le pan yn sâl, ac ar achlysuron eraill pan y byddai yn analluog i gyflawni dyledswyddau ei swydd. Efallai fod cyfeiriad at y sagan yn 2 Bren. xxv. 18, lle mae son am 'Seraiah yr offeiriad penaf, a Zephoniah yr ail offeiriad.' Yn awr gallasai y ddau fyned dan yr enw arch-offeiriaid; a phan ddywed Luc fod 'Annas a Chaiaphas yn arch-offeiriaid' pan ddechreuodd Ioan Fedyddiwr ar ei weinidogaeth, nid oes un anhebygolrwydd yn y dybiaeth y gallasai un fod yr arch-offeiriad yn ngwir ystyr y gair—efallai Annas, oblegid taw efe oedd yr hynaf o'r ddau—a Chaiaphas, ei fab yn nghyfraith, yn sagan neu ail offeiriad iddo, er yn ddiau iddo fod wedi hyn yn arch-offeiriad; a gall yr holl amgylchiadau hyn, a'u cymeryd gyd â'u gilydd, gyfrif am eu bod yn cael eu galw yn arch-offeiriaid. [CAIAPHAS.]

OFFER RHYFEL. Yr oedd dau fath o'r rhai hyn, yr un siglawl (*swinging*) a'r un treiglawl (*rolling*), a defnyddid hwynt i wneud tyllau mewn muriau cestyll. Yr oeddynt yn gynwysedig o drawstiau mawrion fel hwylbrenau llong, a'i flaen wedi ei gapanu â haiarn wedi ei wneud ar lun pen hwrdd corniog, a gelwir ef, oherwydd hyny, yn *battering-ram* yn Saisoneg. Crogid y *swinging-ram* gerfydd rhaffau wrth groes-drawst arall a orphwysai ar drosolion (gwel y darlun), a chwedi ei osod yn gydbwys, a gyrid ef yn ol a gwrthol gan nifer o ddynion, gan gyfeirio ei ben hwrdd-debyg yn erbyn y mur nes gwneud twll ynddo. Yr oedd y sawl a'i hyrddient yn cael eu diogelu gan *shed* wedi ei gwneud o goed a chlwydi gwiail rhag saethau y rhai y gwarchaent i'w herbyn, neu y ceryg a luchient. Yr oedd y *rolling rams* yn rhedeg ar olwynion, a dyma y rheswm dros eu henw. Mae Ezeciel yn son am y *battering-rams*, neu yn ol y C. C., 'offer rhyfel' (iv. 2 ; xxi. 22), ac efe ydyw un o'r ysgrifenwyr boreuaf a wna hyny. Dengys y darlun cydfynedol *swinging ram* mewn gweithrediad.

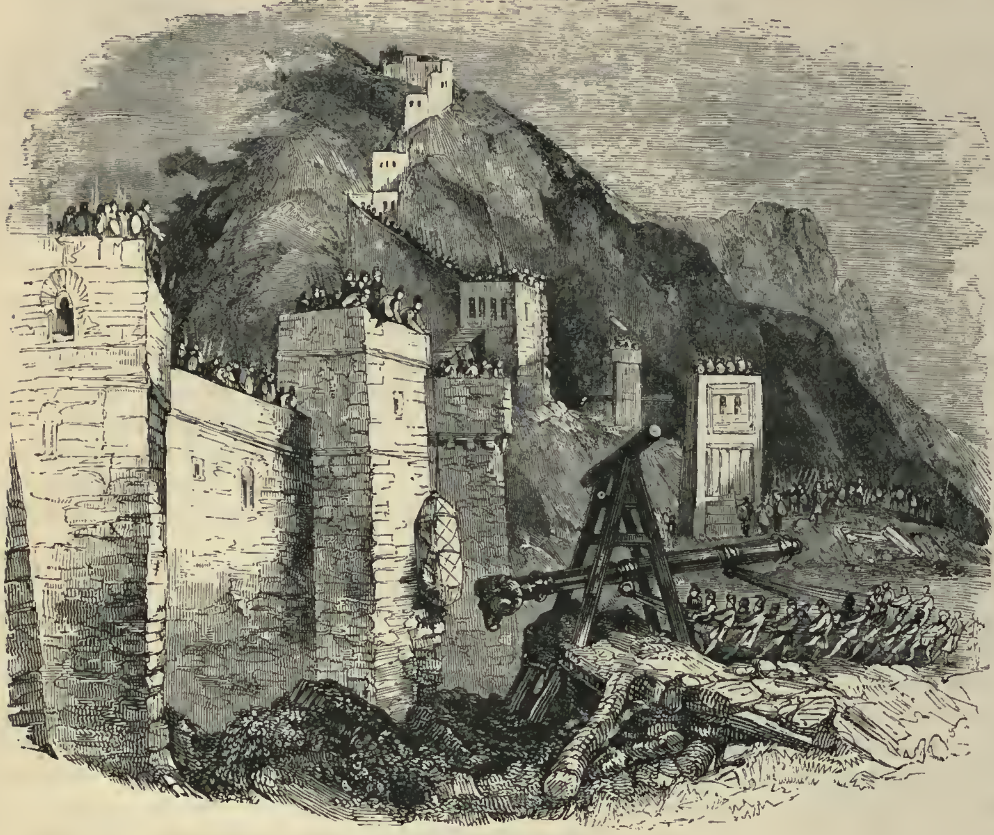

HWRDD-BEIRIANT.

OFFRWM, a ddynoda yn benaf yr hyn roddir i Dduw. Yr oedd yn gyffredin ddau fath o offrymau—sef *rhoddion,* pan na ddinystrid bywyd ; ac *ebyrth,* pan y cymerid ymaith fywyd yr hyn offrymid (Heb. v. 1). Amcan pawb ydoedd naill ai gwneud iawn dros bechod, diolch i Dduw am drugareddau a dderbyniasid, neu geisio ryw ffafr newydd ; a gwnaent gyfeirnodi ein Gwaredwr, yr hwn, trwy un aberth, a berffeithiodd yn dragywydd y rhai a santeiddiwyd, ac at ei bobl yn cyflwyno eu hunain a'u gwasanaeth i Dduw trwyddo ef (Heb. x. 1 ; Col. ii. 17 ; Rhuf. xii. 1).

Nid oes genym un hanes yn yr Ysgrythyr am sefydliad cyntaf ebyrth ac offrymau. Dywedir wrthym i'r Arglwydd, ar ol cwymp dyn, wneud 'peisiau crwyn' i Adda a'i wraig (Gen. iii. 21); a chan ei fod yn amheus pa un a fwyteid cig anifeiliaid ganddynt, tybir taw crwyn anifeiliaid a aberthasid oedd y rhai y gwnaed peisiau o honynt. O'r hyn lleiaf hysbysir ni ar ol hyn 'i Cain ddwyn o ffrwyth y ddaiar offrwm i'r Arglwydd ; ac Abel yntau a ddug o flaen-ffrwyth ei ddefaid, ac o'u brasder hwynt. A'r Arglwydd a edrychodd ar Abel, ac ar ei offrwm : ond nid edrychodd efe ar Cain, nac ar ei offrwm ef' (iv. 3–5 ; gwel hefyd Heb. xi. 4). Mae y sylw dalodd Duw 'i Abel a'i offrwm' yn dangos fod yr offrwm a ddygodd ef efallai yn un o ddwyfol appwyntiad ; o'r hyn lleiaf cafodd dderbyniad gyda Duw.

Pan aeth Noah allan o'r arch offrymodd aberth cymeradwy i Dduw (Gen. viii. 20–22). Mewn gwahanol fanau darfu Abraham, Isaac, a Jacob adeiladu allorau ac aberthu arnynt i'r Arglwydd (Gen. xii. 8 ; xiii. 18 ; xxvi. 25 ; xxxiii. 20, &c.) Offrymodd Job ebyrth dros ei blant ; a darfu i'w gyfeillion, trwy orchymyn dwyfol, offrymu poeth-offrwm drostynt eu hunain (Job i. 5 ; xlii. 8). Oddiwrth arferiad y patrieirch o offrymu ebyrth cyn a chwedi y diluw, ymdaenodd dros y byd. Darfu hyd yn od y paganiaid ddal gafael ynddi, ond gwnaethant hwy ei llwytho â llawer iawn o seremoniau ofer, a chollasant olwg ar ei hamcan.

Cyn i'r babell Hebreaidd gael ei chyfodi, nid oedd dim cyfyngiad ar y manau lle yr oeddid i offrymu ebyrth. Ymddengys fod y rhan fwyaf o honynt o natur poeth-offrymau. Trwy ddeddf seremoniol Moses ychwanegwyd llawer o bethau at y seremoni o offrymu. Cafodd yr ebyrth a elwid yn briodol felly, yn y rhai y lleddid anifeiliaid ac yr offrymid hwynt i Dduw ar allor gan offeiriaid o'i appwyntiad ef, eu dosparthu i boeth-offrymau, hedd-offrymau, pech-ebyrth, ac ebyrth dros gamwedd.

1. Yr oedd y *poeth-offrwm* yn gynwysedig o eidion, oen gwrryw, neu fynn ; neu, os byddai yr offrymwr yn dlawd, cyw colomen neu ddurtur. Arweinid yr anifail a fwriedid ei aberthu at ben dwyreiniol y babell, neu y deml ; gosodai yr offrymwr ei law ar ei ben, gan gyffesu ei euogrwydd, a throsglwyddo ei haeddiant i farw i'r anifail. Wedi hyn lladdai yr offeiriad ef ar yr ochr ogleddol i'r allor bres, a thaenellai ei waed o amgylch yr allor. Blingid ef wedi hyn, a chai yr offeiriad ef yn rhan iddo ei hun. Golchid y perfedd a'r traed, a helltid yr holl gig, a llosgid ef ar yr allor â thân santaidd. Os cyw colomen neu ddurtur fuasai yr offrwm, torai yr offeiriad ei ben, gwasgai ei waed ar ystlys yr allor, a chwedi tynu ymaith ei grombil ynghyd â'i blu, a chwedi hollti ei esgyll hefyd, ond etto heb eu gwahanu, cai wedi hyn ei losgi ar yr allor. Ymwisgai yr offeiriad mewn gwisg gyffredin, a chariai y lludw, a thom yr eidion, dafad, neu afr, ynghyd â lludw, plu, a pherfedd yr adar, i le glân o'r tu allan i'r gwersyll. Yr oedd pob poeth-offrwm, oddigerth un colomen a durtur, yn gydfynedig â bwyd-offrwm ac â diod-offrwm. Y poeth-offrwm oedd y prif aberth ; ac heblaw yr hyn oedd wirfoddol, gofynai y ddeddf boeth-offrymau ar naw achlysur penodol—ar bob un o'r gwyliau dyddiol, wythnosol, misol, neu flyneddol ; ac ar yr achlysuron o gysegru offeiriaid, aflendid Nazaread neu ddiwedd ei adduned ; ac yn y puredigaeth ar ol genedigaeth plentyn, gwahanglwyf, a gwaedlif, &c. (Lef. i. 2, 13 ; vi. 8–13 ; vii. 8 ; xxii. 19–24 ; Num. xv. 1–16 ; Exod. xxviii., xxix. ; Num. xxviii., xxix. ; Lef. xii., xiv. 15).

2. Trwy yr *hedd-offrwm* diolchai yr offrymydd i Dduw am y trugareddau a dderbyniasai, y talai ei addunedau, neu y ceisiai ofyn ffafrau. Wrth gysegru offeiriad, ar derfyniad amser adduned Nazaread, yr oedd i fod yn hwrdd. Ar amser y Pentecost hefyd, efallai, yr oedd y ddau oen i fod yn rhai gwrryw ; ond mewn amgylchiadau

eraill gallasai y creaduriaid offrymedig fod yn wrryw neu fenyw; ond yr oedd yn rhaid iddynt hwy, fel pob aberth arall, fod yn ddifeius, a gallasent fod yn llawer neu ychydig fel yr ewyllysiai yr offrymwr. Efallai ei fod yn beth cyffredin i bob penteulu Hebreaidd i offrymu offrymau hedd ar y gwyliau santaidd hyn. Ar ol i'r offrymwr osod ei law ar ben ei offrwm, lleddid ef wrth ochr ogleddol yr allor, a thaenellid ei waed ar yr allor o amgylch, a thynid ymaith y weren fol, a'r holl wêr oddiar y perfedd, a'r ddwy aren, a'r gwêr oedd arnynt, hyd y tenewyn, a'r rhwyden oedd ar yr afu, ynghyd â'r arenau, a llosgai yr offeiriad hwynt ar yr allor; yr oedd y parwydenau a'r ysgwyddog, a'r ddwy ên a'r batten i gael eu dyrchafu a'u cyhwfanu gyda rhan o'r bwyd-offrwm cydfynedol, ac yna eu rhoddi i'r offeiriaid fel yr ymborthent hwy a'u meibion a'u merched arnynt, mewn rhyw le glân. Dychwelid y gweddill o'r cig a gweddill y bwyd-offrwm i'r offrymwr, fel y cai ef a'i gyfeillion wledda arnynt. Os diolch-aberth ydoedd, yr oedd y cig i gael ei fwytta y dydd hwnw; ond os offrwm adduned neu un gwirfoddol ydoedd, yr oedd i gael ei fwytta y diwrnod hwnw a'r nesaf; ac os byddai dim yn weddill ar ol yr amser appwyntiedig, yr oedd i gael ei losgi â thân (Lef. iii.; vii. 11–34; xix. 5–8; xxiii. 19, 20; Deut. xviii. 3).

3. Y *pech-aberth* a amrywid yn ei fatter, er mwyn nodi gwahanol raddau y trosedd, neu atteb gallu yr offrymwr. Am bechod offeiriad, neu bechod achlysurol yr holl gynulleidfa, neu dros y Lefiaid ar eu cysegriad, eidion offrymid (Exod. xxix. 10–14; Lef. iv. 3–21; xvi. 6; Num. viii. 12). Mynn gwrryw oedd y pech-aberth penodedig dros yr holl genedl ar y gwyliau santaidd, a thros bechodau achlysurol llywodraethwr (Num. xv. 24; xxviii. 29; vii.; Lef. iv. 22–26). Mynn menyw neu oen dros bechodau achlysurol person anghyhoeddus; neu os buasai dyn mor dlawd fel nas gallasai fforddio mynn fenyw, rhoddai ddau gyw colomen neu ddwy ddurtur, un yn bech-aberth, a'r llall yn boeth-offrwm; ond os nas gallasai fforddio y rhai hyn yr oedd i roddi omer o beilliaid, heb nag olew na thus (Lef. iv. 28–35; v. 9, 10, 11). Oen menyw oedd y pech-aberth dros Nazaread ar ddiwedd tymhor ei adduned; a thros buredigaeth gwraig ar ol genedigaeth plentyn, neu dros un gwahan-glwyfus, a thros doriad adduned Nazaread, neu waedlif, neu os byddai anallu i offrymu oen menyw, gwnai pâr o gywion colomenod neu ddurturiaid y tro (Num. vi.; Lef. xii., xiv. 22; xv. 14, 15, 29, 30). Dygid anifail y poeth-offrwm at yr allor bres; trosglwyddai y troseddwr ei euogrwydd iddo, gan daro ei law ar ei ben. Oddigerth gwaed eidion yr offeiriad a gafr y bobl, yr hwn a garid i'r cysegr, tywelltid gwaed y pech-aberthau wrth ochr neu odre yr allor bres; a chwedi halltu y gwer, llosgid ef ar allor yr Arglwydd, a'r gweddill o'r aberth ydoedd yn eiddo i'r offeiriad; ac ar ei gig y gwnai efe a'i feibion wledda yn y lle santaidd. Yr oedd hyd yn od y crochanau lle y berwasid y cig wedi eu halogi; ac os o bridd, dryllid hwynt yn ddarnau, ond os o fetel, yr oeddynt i gael eu golchi mewn dwfr. Pan garid y gwaed i'r cysegr, carid y cig a'r croen i'r lle appwyntiedig i ludw y poeth-offrymau, ac yno y llosgid hwynt; felly ni chai yr offeiriaid un rhan o gwbl o'u pech-ebyrth eu hunain, ac halogid yr hwn a losgai y cig a'r croen. Gan nad oedd dim gwêr mewn pech-ebyrth o adar, yr oedd dau yn ofynol, fel y defnyddid un yn lle y gwêr yn y ffurf o boeth-offrwm: ac fel y rhoddid y llall, ar ol tywallt ei waed wrth yr allor, i'r offeiriad. Nid oedd gwaed pech-aberth i gael ei gario allan o'r cynteddau santaidd, ië hyd yn od gymaint a wnai ysmotyn ar wisg yr offeiriad, ond yr oedd i gael ei olchi cyn yr âi allan. Os byddai y pech-aberth o beilliaid, yr oedd lloniaid dwrn o hono i gael ei losgi ar yr allor yn lle y gwêr, a pherthynai y gweddill i'r offeiriad (Lef. iv. 5, 6).

4. Fod yr *aberth dros gamwedd* yn wahanol oddiwrth bech-aberth sydd yn amlwg oddiwrth amgylchiad y gwahan-glwyfus, lle yr unid y ddau (Lef. xiv. 10–20); ond nid yw yn hawdd dweud pa beth oedd y gwahaniaeth. Golyga rhai fod a wnelai pech-ebyrth â phechodau o omeddiad; ebyrth dros gamwedd â phechodau o gyflawniad; tybia eraill fod y blaenaf yn gwneud iawn dros bechodau a gyflawnid mewn anwybodaeth o'r ddeddf, a'r olaf bechodau a gyflawnid trwy ddiffyg sylw i'w hymddygiad. Nid yw un o'r golygiadau hyn yn cyduno â chyfraith Moses. Efallai fod Dr. Owen yn iawn pan ddywed y golygai y cyfeiriai yr ebyrth dros gamwedd at ryw bechodau nad oeddynt yn gynwysedig yn y rheolau cyffredin gyda golwg ar bech-ebyrth. Os na wnai un, pan elwid arno, ddweud yr holl wirionedd yn erbyn un ydoedd wedi dywedyd celwydd, neu gablwr annuwiol; os gwnai yn ddifwriad halogi ei hun trwy gyffwrdd â chorph aflan; os tyngasai yn fyrbwyll; yr oedd ei aberth dros gamwedd i fod yn oen neu fynn mennyw, neu bar o ddurturod neu golomenod os oedd yn dlawd iawn; ond os oedd y camwedd yn gysegr-yspeiliad neu ryw anonestrwydd arall, yr oedd yn gyntaf i wneud adferiad cydwerth â'r hyn gymerasai yn anghyfiawn, a phumed ran yn ychwaneg, ac yna i offrymu hwrdd yn aberth dros ei gamwedd. Oen gwrryw oedd aberth dros gamwedd person gwahan-glwyfus. Oddigerth yn amgylchiad y gwahan-glwyfus gorchymynid i'r camwedd-aberth fod yr un dull a'r pech-aberth.

5. *Bwyd-offrymau*, a'r cyfryw a'u canlynant, oeddynt roddion ac nid ebyrth. Yr oedd bwyd-offrymau i gydfyned bob amser â phoeth-offrymau a hedd-offrymau, yn gystal a phech-ebyrth a chamwedd-ebyrth y gwahan-glwyfus; ond pa un a oeddynt yn cydfyned â phech-ebyrth a chamwedd-ebyrth eraill nis gallwn benderfynu yn iawn. Mewn amgylchiadau lle yr enwid y bwyd-offrwm, yr oedd tri omer o beilliaid yn gydfynedol ag offrwm o eidion, dau o un hwrdd, ac un omer o offrwm oen neu fynn. Hanner hin o olew oedd yn gydfyngedig â thri omer, i'w ffrïo ag ef, ac yr oedd un rhan o dair o hin yn cydfyned â'r ddau omer, a phedwaredd ran yn gydfynedig â'r un omer. Yr oedd thus hefyd yn elfen yn yr offrwm hwn, ac ychwanegid halen atto. Pan offrymid bwyd-offrymau ar eu penau eu hunain, ac yn wirfoddol, ni ddywedid pa faint oedd y swm. Weithiau pobid y defnyddiau yn deisenau heb lefain, ac weithiau offrymid hwynt heb eu pobi. Mewn diolch-ebyrth yr oedd rhai teisenau o fara lefeinllyd i gael eu hoffrymu gyda hwynt, ac i hyn y gellir tynu lawr y ddwy dorth lefeinllyd a offrymid ar y Pentecost; ond ni osodid dim lefain ar yr allor. Pan offrymid bwyd-offrwm, cymerai yr offeiriad ran o'r peilliaid, neu o'r bara wedi ei friwsioni, a chwedi tywallt olew, halen, a gwin, a thus arno, llosgai ef ar yr allor, ac yr oedd y gweddill i'r offeiriad a'i feibion i'w fwytta yn y cyntedd santaidd; ond cwbl losgid bwyd-

offrwm dros yr offeiriaid. Yr oedd offrymiad yr ysgub neu yr omer haidd ar y Pasg, a'r teisenau ar y Pentecost, a blaenffrwyth yr olew, yr haidd, neu y peilliaid, yn debyg i'r bwyd-offrwm; ond yr oedd offrwm y wraig ddrwg-dybiedig yn debyg i bech-aberth o beilliaid (Lef. ii.; vi. 15–23; vii. 9, 10, 13, 14; Num. xv. 1–16; xviii. 9, 10).

6. *Diod-offrymau.* Ni offrymid byth o'r rhai hyn, ar wn i, wrthynt eu hunain, ond yr oeddynt yn gydfynedig â'r bwyd-offrwm. Yr oedd y cyfartaledd o win i fod yr un a'r olew. Tywelltid rhan o'r gwin ar y bwyd-offrwm, a llosgid hwnw, ac yr oedd y gweddill yn eiddo yr offeiriaid; ac os llosgid yr holl fwyd-offrwm, nid oes un ddadl nad ai y gwin gyd ag ef (Num. xv. 1–16).

7. Yr oedd yr hanner sicl arian ag yr oedd i bob Iuddew wedi cyrhaedd ei faintioli roddi, fel yr ymddengys yn flyneddol, er gwaredigaeth ei enaid, i fyned at wasanaeth y tabernacl neu y deml. Nid oedd neb, gan nad pa mor gyfoethog, neu gan nad pa mor dlawd, i roddi llai (Exod. xxx. 12–16; xxxviii. 25–28).

Degymau; cyntaf-anedigion; blaen-ffrwyth anifeiliaid a ffrwythau; pethau cysegredig; a'r olew santaidd; ac arogl-darth, a berthynent i'r rhoddion offrymedig.

Weithiau yr oedd yr offrymau yn amrywran, megis ar wleddoedd, ympryd iawnol, a phuredigaeth gwahanglwyfusiaid, neillduad offeiriaid, cysegriad y tabernacl neu y deml. Nid oedd offrymau *dyrchafael a chyhwfan* yn wahanol yn eu sylwedd oddiwrth yr hyn sydd wedi cael ei adrodd yn barod, ond gelwid hwynt felly oblegid y dyrchefid hwynt i fynu tua'r nefoedd, ac y cyhwfanid hwynt tua phedwar cwr y byd, fel arwydd o'u bod yn perthyn iddo ef yr hwn y mae ei orsedd yn y nefoedd, a'r hwn yw Creawdwr a Llywodraethwr holl derfynau y ddaiar. Yr oedd y Lefiaid, ar eu cysegriad, yn gyfryw offrwm, gan y dyrchefid neu y dewisid hwynt o blith y gynulleidfa, a chan gerdded efallai yn ol ac yn mlaen tua phob cwr. Yr oedd gwêr, gweren y bol, parwyden, ac ysgwyddog ddehau offrwm cysegriad offeiriad, ynghyd â thorth neu afrllad o fara dilefain, a theisen o fara wedi ei chymysgu ag olew, yn cael eu dyrchafu a'u cyhwfanu, ac i gael eu llosgi ar yr allor ond yr ysgwyddog ddehau (Lef. viii. 11–19; Exod. xxix. 22–26). Efallai y cyhwfenid, a thybiwyf y dyrchefid hefyd, y pethau canlynol: parwyden, ysgwyddog ddehau, ac efallai wêr yr holl hedd-offrymau, a theisen ddilefain y diolch-ebyrth (Lef. vii. 13, 14, 30; x. 15); camwedd-offrwm y gwahanglwyfus a log o olew (Lef. xiv. 12, 14); yr offrwm eiddigedd (Num. vi. 20); yr ysgub neu omer o dywysenau addfed (Lef. xxiii. 15); dau oen y Pasg, ynghyd â'u hedd-offrwm cydfynedol (Lef. xxiii. 19, 20); offrwm y toes (Num. xv. 19, 21); degymau y Lefiaid a'r offeiriaid (Num. xviii. 24, 28, 30); a theyrnged yr Arglwydd o ysbail Midian (Num. xxxi. 29, 41).

Ni ofynodd Duw erioed y rhoddion hyn fel pethau da ynddynt eu hunain, nac fel moddion i wneud iawn dros bechod neu buro dynion oddiwrtho; ni ofynodd hwynt erioed fel peth yr un mor angenrheidiol a dyledswyddau moesol, ac ni wnai un sylw o honynt pan yr offrymid hwynt mewn modd drygionus; ac ar ol marwolaeth ein Harglwydd gosododd derfyn arnynt (Ps. xl. 6; li. 16; Jer. vii. 22, 23; 1 Sam. xv. 15, 22; Hos. vi. 6; Ps. lxix. 30, 31; l. 9–14; Esa. i. 11–14; lxvi. 3).

OGOFAU, OGOFEYDD, ceudodau mawrion yn y ddaiar neu'r creigiau, ac yn aml yn ddigon eang i gynwys nifer mawr o bobl. Yn nhymor boreuol a diwrtaith cymdeithas defnyddiai dynion yn naturiol ogofeydd fel preswylfeydd; yr oeddynt yn anneddau parod at eu hangen. Gelwid y cyfryw bobl gynt yn *Troglodytes,* neu breswylwyr ogofeydd, fel yr arwydda'r gair, a cheir hwynt yn awr yn y Dwyrain a rhanau eraill o'r byd. Mae ffurfiad daiaregol Palestina, yr hwn sydd yn gyfansoddedig o gareg calch, yn ffafriol i gynyrchiad ogofeydd a cheudodau. A dyma paham y ceir cynifer o honynt yn y wlad hono. Pan adawodd Lot Soar, ar ol dianc o Sodom, 'efe a drigodd yn y mynydd, a'i ddwy ferch gyd ag ef, ac a drigodd mewn ogof, efe a'i ddwy ferch (Gen. xix. 30). Prynodd Abraham ogof Machpelah, yn Hebron, fel claddfan; ac yno y claddwyd ef a Sarah ei wraig, ac wedi hyny Isaac a Rebeccah, Leah a Jacob a gladdwyd yno (xxiii.; xxv. 9, 10; xlix. 31; l. 13). Mewn ogof yn Maccedah y darfu y pum brenin Canaaneaidd, y rhai a ymgyngreiriasant yn erbyn Josua, ymguddio ar ol cael eu gorchfygu, a phan gawsant eu lladd bwriwyd eu cyrph iddi, a threiglwyd meini mawrion at ei genau (Jos. x. 1–5, 15, 27). Mewn ogofau a llefydd cyffelyb y gwnai yr Israeliaid ymguddio rhag y Midianiaid (Barn. vi. 2), a rhag y Philistiaid (1 Sam. xiii. 6). Dafydd, pan y ffodd o wydd Saul, a ddiangodd i ogof Adulam, ac yno, mae yn debygol, y trigodd am gryn dymhor, ac hefyd y fintai o yn agos i bedwar cant y rhai a ymgasglasent atto (1 Sam. xxii. 1–5). Cawn ef wedi hyn 'mewn amddiffynfeydd yn y mynydd, yn anialwch Ziph' (xxiii. 14). Cawn ef yn nesaf 'mewn amddiffynfeydd yn Engedi.' Saul, wedi troi allan i ymlid Dafydd, a ddaeth at fan lle 'yr oedd ogof, ac a aeth i mewn i wasanaethu ei gorph; a Dafydd a'i wyr oedd yn aros yn ystlysau yr ogof,' felly rhaid ei bod yn eang iawn i allu cynwys y fath nifer o bobl, ac i'r oll o honynt aros ynddi heb iddynt gael eu canfod (xxiii. 29; xxiv. 1–3). Yr oedd Engedi yn ddinas ar yr ochr orllewinol i'r Môr Marw, nid yn mhell oddiwrth ei gwr deheuol, ac nid oes un amheuaeth nad ydoedd 'amddiffynfeydd Engedi' yn y rhan hono o'r wlad. Mae y wlad yn mhob cyfeiriad yn llawn ogofeydd, y rhai a allent wasanaethu y pryd hwnw fel llechfeydd i Dafydd a'i wyr, megis y gwnant yn awr i ladron ac yspeilwyr (Robinson, *Res.* ii. 203). Mewn dwy ogof y darfu Obadiah guddio a meithrin cant o brophwydi yr Arglwydd (1 Bren. xviii. 2). Mewn ogof yn mynydd Horeb y llettyodd Elias pan y ffodd rhag y ddynes ddrygionus hono Jezebel (xix. 8, 9). Mewn ogof yn agos i Bethania y claddwyd Lazarus, 'a maen oedd wedi ei ddodi arno' (Ioan xi. 38). Mae yr apostol yn dweud am rai pobl nad oedd y 'byd ddim yn deilwng o honynt, ac yn crwydro mewn anialwch a mynyddoedd, a thyllau ac ogofeydd y ddaiar.' (Heb. xi. 38). Gwneid hyn er mwyn dianc rhag eu cyd-ddynion, y rhai a'u herlidient. Darlunia y prophwyd Esaiah eilun-addolwyr fel yn ceisio yn y ffordd yma i ddianc rhag barnedigaethau Duw: 'A hwy a ant i dyllau y creigiau, ac i ogofau llychlyd, rhag ofn yr Arglwydd, a rhag gogoniant ei fawredd ef, pan gyfodo efe i gynhyrfu y ddaiar' (Esa. ii. 19).

Mewn amserau diweddarach, ac hyd yn od yn bresenol, mae genym esiamplau o drigolion y wlad, ar y tu dwyreiniol a deheuol yr Iorddonen, yn cyrchu i ogofeydd fel trigfanau, neu fel llefydd o ddiangfa. Darlunia Josephus y rhai sydd yn Trachonitis fel cyrchleoedd lladron ac yspeilwyr (*Antiq.* xii. 11. 1; xv. 10. 1; *Wars*, i. 16. 2–4), ac ymddengys fod Porter yn cymhwyso ei ddarluniad o hono i'w sefyllfa yn y dyddiau presenol (*Journ. Sac. Lit.* July, 1854, 298).

OLEW. Mae yn eglur oddiwrth yr hyn ddywedir mewn amryw adnodau yn y Testamentau Hen a Newydd nad oedd μύρον yr hynafiaid mor dew a'r hyn alwn ni yn enaint, ond ei fod yn deneu fel olew, er efallai dipyn yn dewach (Campbell, iii. 160). Dywed Galen taw olew, â'r hwn y cymysgid unrhyw berarogl, yn briodol ydyw μύρον; mewn geiriau eraill olew peraroglus. Efallai fod y gair yn tarddu oddiwrth yr Hebraeg מור (*myrr*), yr hwn oedd un o'r prif elfenau yn y cyfryw gymysgiadau (Exod. xxx. 23; Esther ii. 12; Parkhurst, *Gr. Lex.* 446). Mae hefyd yn deilwng o sylw taw nid enaint ond olew a ddefnyddid gan yr Iuddewon fel moddion meddygol (Preg. x. 1; Esa. i. 6; Marc vi. 13; Luc x. 34; Iago v. 14; Wilson, i. 304).

OLEWYDD, Y PREN, sydd yn hir yn tyfu, ac o faintioli cymedrol: ugain neu ddeg ar hugain o droedfeddi ydyw yr uchder mwyaf a gyrhaedd. Mae ei gyff yn gygnog, ei risgl yn llyfn ac o liw onen, mae ei goed yn galed ac o liw melyn, ei ddail yn debyg i rai yr helygen, o liw tywyll wyrdd ar yr ochr uchaf, ac yn tueddu at y gwyn ar yr ochr isaf. Nid oes iddo braidd ddim paladrau, ac nid yw yn cwympo ei ddail yn y gauaf, gan mai bythwyrdd ydyw yr olewydd. Yn mis Mehefin dug flodau gwynion; ar ol y blodau daw y ffrwyth, ar lun aeron hir-grwn, y rhai ydynt yn gyntaf yn wyrdd, ac yna yn welw, a phan yn berffaith addfed yn ddu. O'u mewn mae cnewyllyn caled wedi ei lanw â hadau hir-grwn.

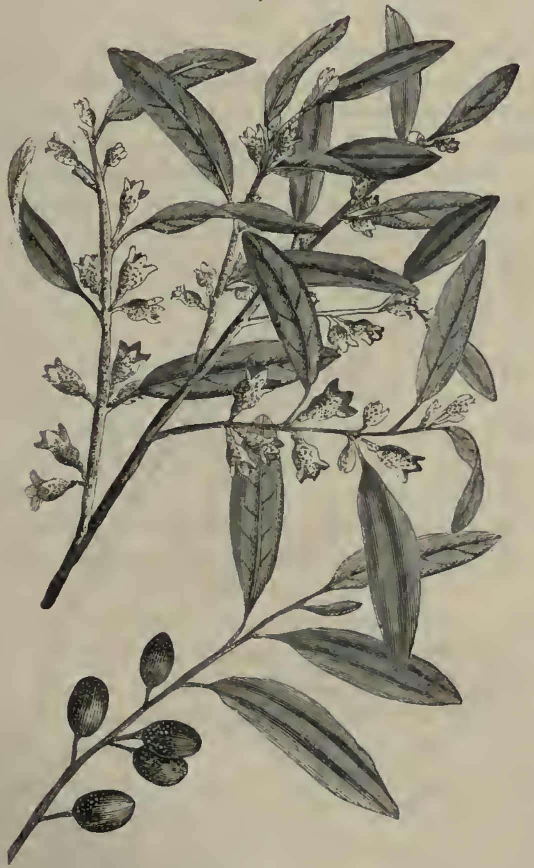

OLEWYDDEN WYLLT.

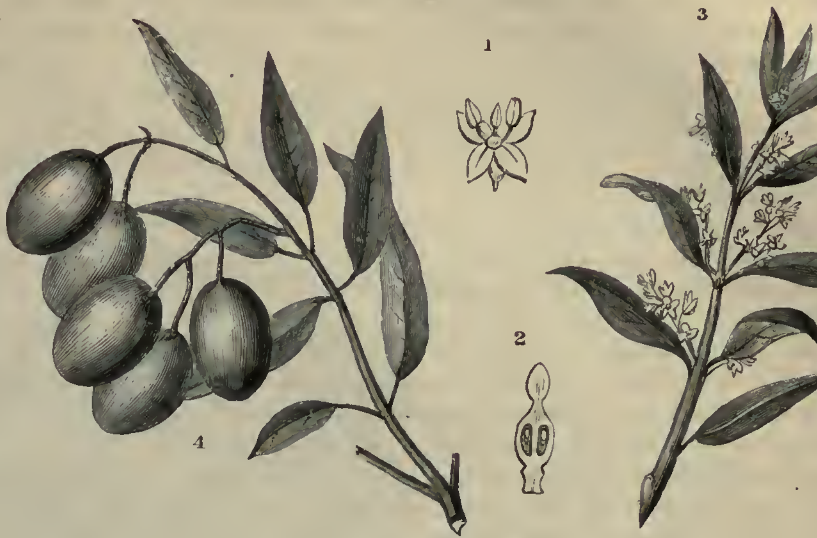

CANGENAU OLEWYDDEN.

Mae yr olewydd yn cyrhaedd oedran mawr. Mae yr hanes am oedran rhai o'r coed hyn bron yn anghredadwy. Tyf oreu mewn daiar ysgafn, sych, ac hyd yn od mynyddig; mewn tir llaith, lleidiog dug lawer o ddail ond nid dim ffrwyth. A dyma y rheswm paham nad oedd llawer o'r coed hyn i'w cael yn yr Aipht, na chwaith yn bresenol. Mae Palestina, o'r tu arall, wedi dwyn digonedd o'r pren oddiar yr amserau boreuaf, fel y mae hefyd Itali, yr Hisbaen, a dehau Ffrainc (Rosen. *Bot.* 265; Jahn, *Bib. Antiq.* 39).

Mae ffrwyth yr olewydd yn flasus iawn, a defnyddir ef fel ymborth; ond teflir y rhan fwyaf o hono i'r olewwryf er mwyn cael olew o hono (Jahn, *Bib. Antiq.* 39).

Gyd â'r eithriad o'r ffigys-bren (Gen. iii. 7), yr olewydd ydyw y pren boreuaf y cyfeirir atto yn yr Ysgrythyr. Sonir am dano mor foreu ag amser y diluw. Dywedir wrthym i Noah ddwywaith 'ddanfon colomen i weled a dreiasai y dyfroedd oddiar wyneb y ddaiar; a'r eilwaith, 'daeth y golomen atto ef ar brydnawn, ac wele ddeilen olewydden yn ei gylfin hi; yna y gwybu Noah dreio o'r dyfroedd oddiar y ddaiar' (Gen. viii. 8–11). Mae y golomen a changen olewydd wedi bod yn hir yn arwyddlun heddwch; efallai taw dyma yr achos dechreuol o fabwysiad y cyfryw arwyddlun.

Yr oedd digonedd o olewydd yn Nghanaan cyn i'r Israeliaid gael meddiant o honi. Yn y rhagolwg o fyned mewn iddi dywedwyd wrthynt y gwnai yr Arglwydd roddi iddynt 'ddinasoedd mawrion a theg y rhai nid adeiladasent, a thai llawn o bob daioni y rhai ni lanwasent, pydewau cloddiedig y rhai ni chloddiasent, gwinllanoedd ac olewyddlanau y rhai nis planasent' (Deut. vi. 10, 11). Ac hyd yn od cyn iddynt fyned i mewn iddi yr oedd yn un o'r melldithion a gyhoeddid uwch eu penau os anufuddhaent i orchymynion Duw: 'Olewydd a fydd i ti trwy dy holl derfynau, ac ag olew ni'th irir; oherwydd dy olewydden a ddyhidla' (xxviii. 40). Ymddengys fod gwrteithiad yr olewydden yn gyffredin yn mhlith yr Israeliaid ar ol iddynt ymsefydlu yn Nghanaan, oblegid pan ddymunasant gael brenin arnynt fel y cenedloedd o'u cwmpas, darfu i Samuel eu rhybuddio y byddai iddo, yn mhlith gweithredoedd trahaus eraill, 'gymeryd eu meusydd, a'u gwinllanoedd, a'u holewlanoedd goreu, a'u rhoddi i'w weision' (1 Sam. viii. 14). Yr oedd gan Dafydd arolygwyr ar ei olewydd, ac ar selerau yr olew (1 Cron. xxvii. 28). Ymrwymodd Solomon i roddi i'r naddwyr coed a ddygid iddo gan Hiram ugain mil bath o olew (2 Cron. ii. 10). Cwyna Nehemiah oherwydd usuriaeth yr Iuddewon yn ei amser ef; yn mysg pethau eraill yr oeddynt yn mynu usuriaeth oddiwrth eu holewyddlanau a'u holew (Neh. v. 11).

Yr ydym yn cael fod olew yn cael ei enwi yn aml iawn yn yr Ysgrythyrau; a thybir bob amser taw at olew yr olewydd y cyfeirir: ni sonir am un math arall o olew yn yr Ysgrythyrau. Gwesgir ef allan o aeron y pren. Gwneid hyn weithiau trwy eu sathru (Micah vi. 15; gwel hefyd Deut. xxxiii. 24), ond yn fwy cyffredin trwy olew-wryf.

Cymhwysid yr olew a geid felly at amrywiol ddybenion. Gwneid defnydd mawr o hono fel ymborth ac mewn gwahanol barotoadau o fwyd (Deut. xxxii. 13; Ezec. xvi. 13), ac yn y seremoniau a'r offrymau a appwyntid gan ddeddf Moses (Exod. xxx. 24–32; Lef. ii. 4; vi. 21). Defnyddid ef hefyd i eneinio y person, yn enwedig y pen (2 Sam. xiv. 2; Ps. civ. 15; Matt. vi. 17); i eneinio y claf (Iago v. 14), a'r marw (Luc xxiii. 56). Yr oedd hefyd yn cael ei ddefnyddio fel prif oleu gan yr Hebreaid, a llosgid ef yn eu lampau (Matt. xxv. 3, 4).

Mae yr olew-wryfoedd a ddefnyddir yn Mhalestina yn bresenol o'r gwneuthuriad mwyaf seml. Gwesgir y ffrwyth yn fwydion mewn math o gafn careg, trwy yru rholfaen, fel maen melin, drostynt. Yr olew goreu ydyw yr un a lifa allan gyntaf. Gelwir olew-wryf o'r math hwn yn *M'ascrah*. Gelwir adail mwy amrywran, yn cael ei weithio gan ddwfr, fel melin gyffredin, yn *Mutruf*.

OLEWYDD, MYNYDD YR, drum hir o fynydd ar y tu dwyreiniol i Jerusalem, oddiwrth yr hon y rhenid ef gan gulgwm Jehosaphat a'r nant Cedron. Mae iddo dri neu bedwar o benau. Mae yr un canol yn ol Schubert yn 2556 o droedfeddi Paris uwchlaw cwm Jehosaphat. Cuddir ef gan bentref a *mosque* Gebel-et-Tur, ar y dybiaeth taw efe ydoedd golygfan yr esgyniad. Tybir taw y pen deheuol ydoedd Mynydd Llygredigaeth (gelwir ef yn awr yn Fynydd Tramgwydd), ar yr hwn yr adeiladodd Solomon uchelfeydd i Astoreth, Cemos, a Milcom, pan y trowyd ei galon gan ei wragedd at dduwiau dyeithr (1 Bren. xi. 4, 5, 7, 8; 2 Bren. xxiii. 13). Mae yn debygol y cuddid ef yn fwy cyflawn yn yr hen amserau nag yn bresenol gan yr olewydd a'r olewyddlanau oddiwrth y rhai y mae wedi derbyn ei enw; ar y llechwedd mwyaf dwfn a neillduedig, a arweinia i fynu i'w gopa mwyaf gogleddol, y ceir y coedydd hyn wedi ymdaenu i rywbeth cyffelyb i fforest. Ymddengys y tyfai y myrtwydd, y pinwydd, a'r palmwydd arno gynt (Neh. viii. 15), ond mae y rhei'ny wedi diflanu. Yr olewydd a'r ffigysbren yn unig a arosant—y ffigysbren yma ac acw ar ymyl y ffyrdd.

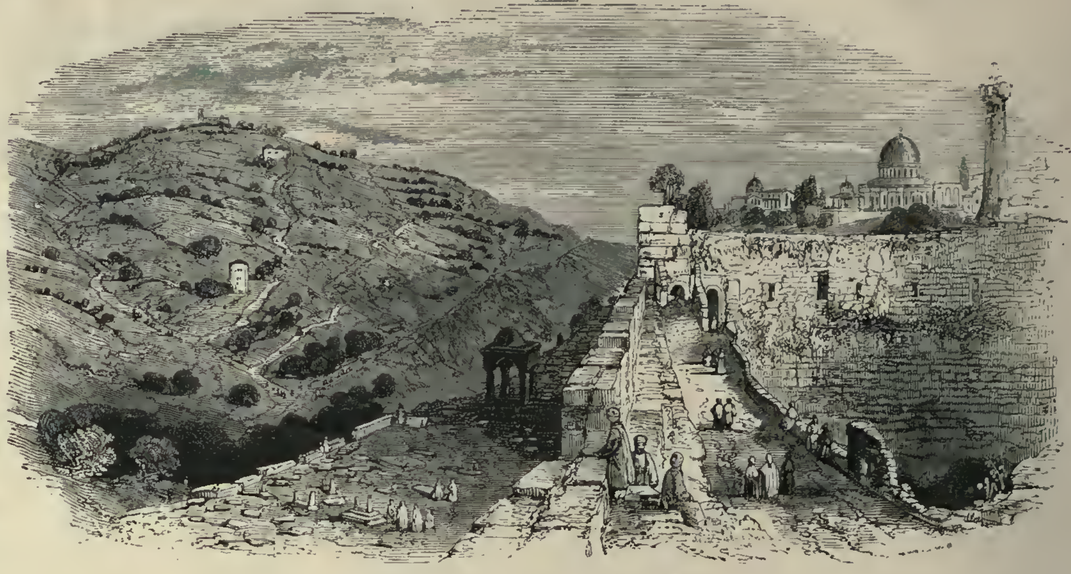

MYNYDD YR OLEWYDD ODDIAR Y MUR.

I fynu i Fynydd yr Olewydd yr aeth Dafydd a'i ganlynwyr 'gan fyned ac wylo,' pan y ffodd rhag ei fab Absalom (2 Sam. xv. 30, 32; xvi. 1). O Fynydd yr Olewydd y marchogodd ein Harglwydd yn orfoleddus i Jerusalem, pan y darfu 'tyrfa fawr daenu eu dillad ar y ffordd, ac y torai eraill gangau o'r gwydd, gan eu taenu ar hyd y ffordd, a llefain gan ddywedyd, Hosanna i fab Dafydd; bendigedig yw yr hwn sydd yn dyfod yn enw yr Arglwydd; hosanna yn y goruchafion' (Matt. xxi. 8, 9; Luc xix. 28–38). Tybir yn gyffredin taw oddiar gopa un o benau Mynydd yr Olewydd yr esgynodd ein Harglwydd i'r nefoedd; ond oddiwrth yr hanes santaidd ymddengys taw oddiar yr ochr ddwyreiniol i'r mynydd, efallai yn agos i'w droed, yn nghymydogaeth Bethania. 'Efe a'u dug hwynt allan hyd yn Bethania, ac efe a ddarfu, tra yr oedd efe yn eu bendithio hwynt, ymadael o hono ef oddiwrthynt, ac efe a ddygwyd i fynu i'r nef' (Luc xxiv. 50, 51). 'Yna y dychwelasant i Jerusalem, o'r mynydd a elwir Olewydd, yr hwn sydd yn agos i Jerusalem, sef taith diwrnod Sabbath' (Act. i. 12).

O'MER, mesur pethau sychion yn mhlith yr Hebreaid. Cynwysai ddegfed ran o ephah, yr hyn oedd y dogn manna a ganiatteid i bob Israeliad yn yr anialwch. Yr oedd yn fesur cwbl wahanol oddiwrth yr homer, yr hwn oedd yn gynwysedig o ddeg ephah, neu gant omer (Ezec. xlv. 11).

ON (אין), lle yn yr Aipht o ba un yr oedd tad yn nghyfraith Joseph yn offeiriad. Mae y Septuagint a Josephus (*Antiq.* ii. 6) yn gwneud allan taw yr un lle yw hwn a Heliopolis (Ηλιού πολις, 'dinas yr haul,') ac ag Aven Ezeciel (xxx. 17); ac nid oes fawr amheuaeth nad ydyw Beth-semes (בית שמש, 'tŷ yr haul,') i gael ei gymeryd am dano (Jer. xliii. 13). 'Enw Heliopolis,' medd Syr J. G. Wilkinson, 'oedd Ei-n-re, "trigfan yr haul,"' oddiwrth yr hwn y cymerwyd yr On neu Aon Hebraeg, wedi ei lygru i Afen (Ezec. xxx. 17), ac a gyfieithwyd yn Bethsemes, 'tŷ yr haul' (Jer. xiv. 13; Wilkinson in *Herodot.* ii. 16). Dengys prophwydoliaeth Jeremiah am Nebuchodonosor ei fod wedi bod yn sedd eilunaddoliaeth: 'Ac efe a dŷr ddelwau tŷ yr haul, yr hwn sydd yn ngwlad yr Aipht, ac efe a lysg dai duwiau yr Aipht â thân.'

Yr oedd Heliopolis yn un o'r dinasoedd hynaf yn yr Aipht, ac yr oedd yn gyfleuedig ynghylch taith dwy awr G.G.D. oddiwrth sedd Cairo presenol. Er yn lle o fawr gysegredigrwydd a phwys nid hi oedd prifddinas yr Aipht, ac yn wir nid ymddengys ei bod yn dref o un eangder mawr. 'Amgylchai muriau priddfeini mawrion ac uchel Heliopolis,' medd Wilkinson, 'gyntedd afreolaidd yn mesur 3750 o droedfeddi wrth 2870, a thai ar yr ochr ogleddol yn cuddio arwyneb o 575,000 o droedfeddi ysgwar, ar y dehau i ba un y sefai teml yr haul. Cymerai hon i fynu ran fawr o gyntedd gwahanedig yn un pen i'r dref; ac yr oedd mynedfa hir rhwng *sphinxes* yn arwain at ddau *obelisk* o flaen y deml. Gellir dilyn olion rhai o'r *sphinxes* hyd yn od yn awr, yn gystal a gweddillion y tai. Collodd y ddinas yma, yr hon oedd wedi bod am oesoedd yn sedd dysgeidiaeth, ei phwysigrwydd ar ol i'r Ptolemys ddyfod i mewn; a chymerodd ysgolion Alexandria le hen golegau Heliopolis. Mae y muriau mewn rhai manau yn ddyblyg, ac yn mhob man yn gadarn iawn; ac yma ac acw gellir cael allan y manau lle yr oedd y pyrth' (Wilkinson, *Herodot.* ii. 10, 16).

Mae sefyllfan Heliopolis yn awr yn dir âr, gardd lysiau; ac *obelisk*, un boncyn o *granite* coch wedi ei guddio gan *hieroglyphics*, yr hwn a saif yn ei ganol, er mewn rhan wedi ei gladdu yn y tywod, ydyw yr unig weddillion o wychder blaenorol y lle (Robinson, *Res.* i. 36).

ON'ESIMUS, caethwas Philemon, yr hwn a ffodd oddiwrtho ac a ddaeth i Rufain, lle cafodd ei ddychwelyd trwy offerynoliaeth Paul, ac a ddaeth i fod yn wasanaethwr ffyddlon iddo, ac ar ran yr hwn yr ysgrifenodd lythyr prydferth dros ben at ei feistr. Mae, fodd bynag, yn dda cofio er mai caethwas oedd Onesimus, nid yw yn canlyn ei fod yn ddyn o gyneddfau isel, neu ei fod yn ddiddysg—o'r hyn lleiaf hyfforddid caethweision weithiau mewn llenyddiaeth a'r celfyddydau (Adam, *Roman Antiquities,* 34). Yn y cyfansoddiadau apostolaidd dywedir iddo fod yn esgob Berea yn Macedonia, ond nid yw y cyfansoddiadau hyn ond talfyriad a wnawd yn y bedwaredd ganrif, ac nid ydynt yn meddu un awdurdod. Dywedir hefyd iddo ddyoddef merthyrdod.

OPH'IR. 1. Mab Joctan, ac orwyr Sem (Gen. x. 22, 24, 25). 2. Gwlad enwog am ei haur yn yr hen amseroedd. Derbyniai gwledydd weithiau eu henwau oddiwrth y sefydlwyr cyntaf. Pa un a dderbyniodd Ophir ei henw oddiwrth fab Joctan, mewn canlyniad i'w ymsefydliad ef neu ei ddisgynyddion ynddi sydd yn anmhosibl dweud.

Yr oedd Ophir yn enwog am ei haur mor foreu a dyddiau Job (xxii. 24; xxviii. 16). Gellir ystyried hwn y son cyntaf am dani yn yr Ysgrythyr. Y son nesaf am dani a geir gan Dafydd: 'Ac etto am fod fy ewyllys tua thŷ fy Nuw, y mae genyf o'm heiddo fy hun dair mil o dalentau aur, o aur Ophir' (1 Cron. xxix. 3, 4; gwel hefyd Ps. xlv. 9). Ond yr hanes cyflawnaf, a'r hysbysiad cyntaf am ei sefyllfan, a geir yn nheyrnasiad Solomon: 'A'r brenin Solomon a wnaeth longau yn Ezion-gaber, yr hwn sydd wrth Eloth, ar fin y Môr Coch, yn ngwlad Edom. A Hiram a anfonodd ei weision yn y llongau, y rhai oedd longwyr yn medru oddiwrth y môr, gyda gweision Solomon. A hwy a ddaethant i Ophir, ac a ddygasant oddiyno bedwar cant ac ugain o dalentau o aur, ac a'u dygasant at y brenin Solomon' (1 Bren. ix. 26–28). 'A llongau Hiram hefyd, y rhai a gludent aur o Ophir, a ddygasant o Ophir lawer iawn o goed almugim ac o feini gwerthfawr.' 'Oherwydd llongau Tarsis oedd gan y brenin ar y môr, gyda llongau Hiram. Unwaith yn y tair blynedd y deuai llongau Tarsis, yn dwyn aur, ac arian, ac epaod, a pheunod' (x. 11, 22). 'Jehosophat a wnaeth longau môr i fyned i Ophir am aur; ond nid aethant: canys y llongau a ddrylliodd yn Ezion-gaber' (1 Bren. xxii. 48).

Oddiwrth yr adnodau hyn golygwn y gellir cyfrif fod y pethau canlynol wedi eu penderfynu:—1. Mai y porthladd priodol i hwylio o hono i Ophir ydoedd Ezion-gaber, wrth ben cangen ddwyreiniol y Môr Coch, ac mai y gangen hono o'r Môr Coch ydoedd y cwrs tuag yno. 2. Fod Ophir yn mhell. Gwneid y fordaith 'unwaith mewn tair blynedd;' ond nid yw hyn yn cynwys y cymerai dair blynedd. Ni fyddai un anmhriodoldeb i ddweud y gwnai y llestri Hisbaenaidd fordaith o America unwaith yn y flwyddyn, er na chymerai ddau fis i wneud hyny. Nid yw ein llongau ni yn myned i Greenland ond unwaith yn y flwyddyn. Er hyny ymddengys y geiriau 'unwaith mewn tair blynedd' fel yn arwyddo fod Ophir yn gryn bell. 3. Yr oedd yn Ophir nid yn unig ddigonedd o aur, a hwnw o'r fath buraf, ond hefyd amlder o goed almugim a meini gwerthfawr, arian, ifori, epaod, a pheunod, a chymeryd yn ganiataol fod y geiriau olaf wedi cael eu cyfieithu yn iawn.

Mae amryw dybiau wedi cael eu dwyn yn mlaen gyda golwg ar sefyllfan Ophir. Mae rhai wedi ei chyfleu yn Urpha, ynys yn y Môr Coch; eraill yn Ormuz, yn nghulfor Persia; eraill yn Safala, neu Zanzibar, ar forlan deheu-ddwyreiniol Affrica; eraill yn Angola neu Guinea ar y morlan gorllewinol; a rhai yn Carthage, ar y gogledd i Affrica. Eraill, yn fwy dychymygol, a'i symudant hi i Mexico neu Peru. Gesyd Reland a Calmet hi yn Armenia, lle yr enwa Ptolemy Oupara neu Sophara; ond i ba ddyben y gwnaethai yr Iuddewon gario masnach yn mlaen ag Armenia trwy ffordd amgylch ogylch yr Aipht, nid ydym yn medru dychymygu; ac nis gallwn gredu fod llongau cymhwys i forio o gwmpas Arabia yn abl i hwylio i fynu i'r Tigris neu'r Euphrates. Myn rhai fod Ophir yn rhywle yn yr India Ddwyreiniol, a naill ai ar y morlan gorllewinol yn agos i Goa, neu ar y morlan deheu-ddwyreinol tu draw i Benrhyn Comorin. Ymdrecha Bochart yn ddiwyd iawn i'w gosod yn Taprobane, yn awr Ynys Ceylon. Gwell gan rai Malacca, yr hwn oedd yn adnabyddus i'r ysgrifenwyr Groegaidd diweddar fel y Golden Chersonese; ac yn iaith Malay Ophir ydyw y gair *generic* am aur. Dywed Josephus yn bendant fod y wlad i ba un yr anfonodd Solomon am aur yn cael 'ei galw gynt yn Ophir, ond yn awr yr Aurea Chersonesus, yr hon a berthyn i'r India' (*Antiq.* viii. 6. 4).

ORACL. 1. Amlygiad dwyfol o ewyllys Duw; ac felly y gelwir yr oll o'i ddatguddiadau ysprydoledig (1 Pedr iv. 11). 2. Y santaidd santeiddiolaf, o ba le y cyhoeddodd Duw ei ddeddfau seremoniol i'r genedl Hebreaidd yn amser Moses, ac y datguddiodd ei feddwl ar achlysuron eraill (Exod. xxv. 22; 1 Bren. vi. 16; viii. 6; (Ps. xxviii. 2).

Ymddengys nad oedd oracl Bathcol, neu ferch y llais.

yr hwn a fostia yr Iuddewon eu bod yn ei gael ar ol marwolaeth Malachi, ond dernyn o ynfydrwydd, tebyg i'r arferiad ffol ddrygionus hono sydd gan rai o gymeryd y gair cyntaf yn y Beibl pan agorant ef fel un cyfaddas i'w cyflwr. Twyll Satan mewn rhan oedd oraclau y paganiaid; darfu iddo ef, yn nghyffelybrwydd Samuel, ragddywedyd y byddai Saul a'i feibion gyd ag ef dranoeth (1 Sam. xxviii. 19), ac a gyffrodd brophwydi Ahab i addaw buddugoliaeth iddo yn Ramoth-gilead (1 Bren. xxii. 10–12); ond y mae yn debygol ddigon nad ydoedd oraclau y paganiaid ddim amgen na dyfeisiau offeiriaid ac offeiriadesau drygionus, y rhai a brophwydent yn ol fel y caent eu talu, a gwnai oraclau ffafriol wneud i gyfeillion dyn neu fyddinoedd ruthro trwy bob peth i'w cyflawni. Mae Boyle, Van Dale, a Fontenelle yn dal yn dyn nad oedd yr holl oraclau paganaidd ond twyll dynion; ac y mae y ddau olaf yn haeru na ddarfu iddynt ddim darfod trwy farwolaeth Crist, neu ledaeniad yr efengyl, ond trwy fod dirmygu gormod arnynt i beri iddynt ymgynghori â hwynt. Darfu i Mœbius, proffeswr Protestanaidd yn Leipsic, a Balthus, Jesuit dysgedig, gynyg gwrthbrofi y dyb hon. Yr ydym ni yn meddwl fod diawleidd-dra a mileindra yn perthyn i'r oraclau hyn, er efallai fod mwy o'r olaf; ac nis gallwn ni, gyd ag Eusebius, dybied i'r oraclau hyn ddarfod yn amser marwolaeth ein Iachawdwr, oblegid cawn yr ymgynghorid a hwynt rai oesoedd ar ol hyn, ond perodd lledaeniad yr efengyl i luoedd eu dirmygu, ac yr oedd ofn ar yr offeiriaid yn y diwedd i redeg y *risk* o beryglu eu horaclau yn mhlith y rhai oeddynt ewyllysgar i ddynoethi y twyll. A diau y lluddid Satan hefyd gan ddylanwad dwyfol. Gan nad pwy oedd awdwyr yr oraclau hyn, traddodid hwynt yn gyffredin mewn ymadroddion mor dywyll a dau-ystyr ac allent atteb yr amgylchiad, gan nad pa beth fuasai, a rhywbeth tebyg i'r sothach truenus a basa yn ein gwlad ein hunain fel prophwydoliaethau Merlin, Thomas y Rhigymwr, &c.

ORDEINIO. 1. Gorchymyn, erchi (2 Sam. xv. 15). 2. Neillduo i swydd (Gen. xli. 34; Act. vi. 3). 3. Rhoddi, megis rhan neu orchymyn (Num. iv. 19). 4. Cyfansoddi (Diar. viii. 29). 5. Penderfynu, sefydlu (Act. xvii. 31; xxviii. 23). 6. Gosod (2 Bren. x. 24; Neh. viii. 3). *Appwyntio i ddigofaint* ydyw fod un, yn ol bwriad penarglwyddiaethol ac anghyfnewidiol Duw, yn cael ei adael i ddyoddef cosp gyfiawn a thragywyddol pechod. *Appwyntio i iachawdwriaeth* yw fod un yn cael ei ddewis yn benarglwyddiaethol ac anghyfnewidiol i fod yn etifedd dedwyddwch tragywyddol. *Appwyntio i angeu neu ofid* yw fod un yn cael ei ddedfrydu gan ddynion, neu ei neillduo yn nhrefn rhagluniaeth Duw, i ddyoddef hyny (Ps. cii. 20; 1 Cor. iv. 9; 1 Thess. iii. 3).

ORDDERCHWRAIG, gwraig o ail radd. Er fod ordderchwreicaeth yn fath o amlwreicaeth, etto nid oeddynt yn gwbl yr un peth; ac ni chyfodai y gwahaniaeth rhyngddynt yn unig oddiar flaenoriaeth priodas. Yr oedd Rachel yn llawn cymaint gwraig i Jacob a Leah; yn wir hi oedd ei ddewis-wraig, serch fod yr olaf wedi bod yn briod âg ef saith mlynedd o'i blaen hi. Yr oedd eu llawforwynion, Zilpah a Bilhah, y rhai, oddiar eu hawydd am blant, a roisant iddo, o ddosparth gordderchwragedd, er y dywedir iddynt gael eu rhoddi iddo yn wragedd, ac y cant eu galw yn bendant yn wragedd (Gen. xxix. 18; xxx. 3, 4, 9; xxxv. 22; xxxvii. 2). Yr oedd gan Dafydd amryw wragedd, ac o'r hyn lleiaf ddeg o ordderchwragedd (2 Sam. iii. 2–5; v. 13–16; xvi. 20, 21, 22; xx. 3). Yr oedd gan Solomon saith gant o wragedd, tywysogesau, a thi chant o ordderchwragedd (1 Bren. xi. 3). Yma y cawn fod gwahaniaeth yn cael ei wneuthur rhyngddynt ar gyfrif eu gradd ddechreuol. Yr oedd gan ei fab Rehoboam ddeunaw o wragedd a thriugain o ordderchwragedd (2 Cron. xi. 21). Gelwir Hagar a Ceturah yn wragedd i Abraham; rhoddwyd y gyntaf iddo gan Sarah ei wraig yn ei bywyd, ac er hyny hawliai y lle blaenaf iddi ei hun yn y teulu (Gen. xvi. 1–6; xxi. 10). Ymddengys iddo gymeryd Ceturah yn wraig iddo ar ol marw Sarah, a phan yr oedd ef ei hun yn wr gweddw; ond serch hyny gelwir hi, yn gystal a Hagar, yn ordderchwraig iddo: a thra 'y rhoddodd yr hyn oll oedd ganddo i Isaac, ac i feibion ei ordderchwragedd y rhoddodd roddion, ac efe a'u hanfonodd hwynt oddiwrth Isaac ei fab tua'r dwyrain, ac i dir y dwyrain' (xxv. 1–6). Gwna hyn wasanaethu i ddangos gan nad oedd y gordderchwragedd ond ail ddosparth o wragedd, a'u bod yn gyffredin yn fenywaid o iselradd (gwel hefyd Barn. viii. 30, 31; ix. 18), ni wnai eu plant ychwaith lanw yr un lle yn y teulu a phlant y rhai a gyfrifid yn wragedd priodol; etto gyda golwg ar y matter olaf gallasai yr arferiad wahaniaethu, yn ol ewyllys y gwr ac amgylchiadau eraill. Nid ymddengys y gwneid un gwahaniaeth yn nheulu Jacob rhwng Leah a Rahel a rhai Zilpah a Bilhah. Nid arwyddai y gair gordderchwraig, modd bynag, yn mhlith yr Hebreaid, ddim anfoesoldeb neu warth; ac er y gallent lanw lle is o ran gradd neu etifeddiaeth, etto yr oedd y berthynas yn mha un y sefent tuag at eu gwyr yn berffaith ddealladwy a chydnabyddedig, a chyfrifid ef yn beth dirfawr anfoesol i fod un cysylltiad anmhriodol rhyngddynt ac un gwrryw arall. A dyna paham yr amlyga Jacob ei atgasrwydd tuag at Reuben am orwedd gyda Bilhah ei ordderchwraig (xxxv. 22; lxix. 4). A dyma y rheswm dros y digllonedd a gyneuwyd yn mhlith llwythau Israel yn erbyn llwyth Benjamin, oherwydd camdriniaeth ordderchwraig y Lefiad; er ei bod hi yn ddynes o gymeriad llaes-foes (Barn. xix. 20, 21). A dyma y rheswm dros gynghor Ahitophel i Absalom, 'Dos i mewn at ordderchwragedd dy dad, y rhai a adawodd efe i gadw y tŷ: pan glywo holl Israel dy fod yn ffiaidd gan dy dad, yna y cryfheir llaw y rhai oll sydd gyda thi. Felly y taenasant i Absalom babell ar nen y tŷ: ac Absalom a aeth i mewn at ordderchwragedd ei dad, yn ngwydd holl Israel' (2 Sam. xvi. 21, 22). Cyfrifid hyn yn weithred anfaddeuadwy; gallai y bobl yn awr deimlo yn eithaf diogel i ymuno â'r gwrthryfel; nis gallasai fod un cymod mwyach rhwng Absalom a'i dad. Ffynai gordderchwreiciaeth yn mhlith cenedloedd eraill heblaw yr Israeliaid yn yr hen amseroedd. Yr oedd gan Ahasferus, brenin Persia, ei ordderchwragedd (Esther ii. 14); ac felly yr oedd hefyd gan Belsassar, brenin Babilon (Dan. v. 3).

ORGAN, gwynt-offeryn cerddoriaeth wedi ei ddyfeisio gan Tubal, y chweched, o ran disgyniad, o Cain. Gelwir ef yn 'dad pob teimlydd telyn ac organ' (Gen. iv. 2); ond nid yw yn debygol i offeryn mor amrywran a'r organ sydd genym ni gael ei dyfeisio mor foreu. Ystyria Gesenius fod 'pib, corsen,' yn eiriau cywir fel y rhoddir hwynt gan ddeonglwyr Hebreaidd (*Lex.* 610). Mae y gair 'organ' yn dueddol i gamarwain darllenwyr yr oes bresenol; ond gynt arferid galw pib y bugail yn organ. Mae offeryn mor syml yn debyg iawn o fod yn ddyfais tymhor boreu yn oes cymdeithas. Ni gawn hefyd goffa yn cael ei wneud am dani yn amser a gwlad Job (xxi. 12; xxx. 31), ac eilwaith yn Ps. cl. 4, fel yn cael ei defnyddio mewn addoliad crefyddol.

ORI'ON, swp o ser trwy y rhai y pasa yr *equinoctial plane.* Mae yn un o'r wyth a deugain hen ser-gynulliau. Edrychai yr hynafiaid ar y ser-gynull hwn fel un a ddaroganai ddrwg echrydus, gan fod ei gyfodiad a'i fachludiad yn gydfynedig ag ystormydd mawrion. Yn Orion (neu ei gleddyf) y cawn ni y *nebula* mwyaf hynod a nodedig ag sydd etto yn adnabyddus (Nichol, *Cyclopædia,* 558). Yn Job xxxviii. 31 saif mewn gwrthgyferbyniad i'r Pleiades. 'A rwymi di,' medd yr Arglwydd wrth Job, 'hyfrydwch Pleiades? neu a ddatodi di rwymau Orion' (xxxviii. 31)—gan gyfeirio, debygem ni, at yr oerni a'r rhew sydd yn gydfynedig â hi, a'r rhai yn unig a fedr Duw symud.

P

PABELL, lle addoliad mawr yr Israeliaid cyn adeiladu teml Solomon. Yn Sinai gosododd Moses babell i fynu, ac a'i galwodd yn babell y cyfarfod, oblegid yno y cyrchai yr Hebreaid i addoli Duw (Exod. xxxiii. 7–10). Yn fuan ar ol hyny gwnawd pabell mwy nodedig gan Bezaleel ac Aholiab. Ei ffurf oedd fel y canlyn: yn gyntaf, yr oedd cyntedd o 100 cufydd, neu un llathed a thriugain o hyd, wrth ddeg cufydd a deugain o led, wedi ei amgau â lleni pum cufydd o uwchder, neu naw troedfedd ac ychydig yn ychwaneg. Yr oedd y lleni wedi eu gwneud o liain main cyfrodedd, a chwedi eu crogi ar fachau arian ar bymtheg a deugain o golofnau pres, neu goed sittim wedi eu gorchuddio â phres, a chwedi eu cylchu ag arian, a chwedi eu gosod mewn morteisiau pres. Yr unig fynedfa i'r cyntedd hwn oedd trwy len grogedig o sidan glas, porphor, ac ysgarlad, a lliain main cyfrodedd o wniadwaith ugain cufydd o hyd, ac yn grogedig ar bedair colofn. Yma, yn yr awyr agored, y sefai allor y poeth-offrwm a'r noe bres; ac yma y gallai pob Israeliad dihalog neu broselytiad ddwyn ei offrymau. Yn nghwr gorllewinol y cyntedd hwn sefai y babell, a gyfenwid felly yn briodol, yr hwn oedd babell glos ar lun ein tai ni. Yr oedd o gylch deg cufydd ar hugain, neu ddeunaw llathed ac wyth modfedd, o hyd, a chwe llath a bron tair modfedd o led, a'r un faint o uchder. Gwnaed hi o wyth a deugain o ystyllod o goed sittim, a phob un yn gufydd a hanner o led, wedi ei orchuddio ag aur, a'u gosod i fynu yn unionsyth mewn un ar bymtheg a phedwar ugain o forteisiau mawrion o arian, a chwedi eu cynal o'r tu cefn gan bum bar croes o goed sittim, wedi eu gorchuddio âg aur, a chwedi eu cysylltu â'r ystyllod â modrwyau aur. Ar y *ffram* yma yr oedd yn grogedig gaeadlen bedwarplyg. Yr oedd yr un nesaf i mewn yn gynwysedig o ddeg llen o liain main cyfrodedd, ynghyd â sidan glâs, ac ysgarlad, a llun cerubiaid o waith cywrain arnynt, a phob llen yn wyth cufydd ar hugain o hyd a phedair cufydd o led, a'r cyfan wedi eu cysylltu wrth eu gilydd â dolenau sidan a bachau aur. Yn nesaf yr oedd caeadlen o un ar ddeg o leni o flew geifr, wedi eu cysylltu wrth eu gilydd â bachau pres. Yr oedd iddi yn nesaf gaeadlen o grwyn hyrddod wedi eu lliwio yn goch; ac yn olaf, bedwaredd o ledr cryf neu grwyn daiarfochyn. Yr oedd yr holl ben dwyreiniol wedi ei gadw at fynedfa. Yr oedd wedi ei guddio gan len o sidan, porphor, ysgarlad, a lliain main cyfrodedd, o wniadwaith cywrain, ac yn grogedig wrth fachau aur ar bum colofn o goed sittim, wedi eu gwisgo ag aur, a chwedi eu gosod mewn morteisiau pres. Rhenid y babell yma i ddwy ystafell. Yr oedd yr un gyntaf yn ugain cufydd o hyd, ac a elwid y *lle santaidd,* ac nid oedd neb i fyned nac edrych iddo ond yr offeiriaid. Yn ei ben mewnol sefai y canwyllbren aur, ac allor yr arogl-darth, a bwrdd y bara gosod; ac ymddengys taw yma y cedwid yr udgyrn arian a safonau pwys a mesur. Tu hwnt i hon yr oedd ystafell arall yn ddeg cufydd ysgwâr, yr hon a renid gan len o sidan, porphor, ac ysgarlad, a lliain main cyfrodedd, a llun cerubiaid o wniadwaith cywrain arnynt, ac yn grogedig wrth fachau aur ar bedair colofn o goed sittim, a chwedi eu gosod mewn morteisiau arian. Yma, yn nghanol tywyllwch dudew, y gosodid arch y cyfamod, yn cael ei chysgodi gan y cerubiaid, rhwng y rhai y chwyfiai y Secinah, neu gwmwl arwyddluniol y presenoldeb dwyfol; ac yma yr oedd y crochan aur a'r manna, gwialen Aaron, a chopi o gyfraith Moses; i'r ystafell nid âi neb ond yr arch-offeiriad unwaith yn y flwyddyn. Cafodd y babell ei gwneud ar y dydd cyntaf o'r ail flwyddyn o ymadawiad yr Hebreaid o'r Aipht, a chafodd hi a'i holl lestri ei chysegru trwy daenelliad gwaed ac eneiniad olew; a phob blwyddyn gwneid iawn drosti trwy daenelliad gwaed ar ddydd y cymod. Ar ol iddi gael ei hadeiladu gwnaeth y tywysogion Hebreaidd gadw gwyl er ei chyflwyno trwy roddion ac ebyrth, bob un ar ei ddydd. Yr oedd yr holl offrwm yn gynwysedig o ddeuddeg dysgl, deuddeg phiol arian, deuddeg llwy aur, i gyd yn 2620 o siclau o bwysau, ynghyd â llawer iawn o arogl-darth, ac un ar bymtheg ar hugain o fustych, deuddeg a thriugain o hyrddod, a'r un nifer o wyn a mynnod (Exod. xxv.–xxvii., xxxvi.–xxxviii., xl.; Num. vii.) Yn yr anialwch sefai y babell yn nghanol y gwersyll Hebreaidd; cyfodid hi gan yr offeiriaid yn unig; ond dygid hi a'i dodrefn gan y Lefiaid ar eu menni a'u hysgwyddau. Carid dan gaeadlen yr arch, allor yr arogl-darth, bwrdd y bara gosod, y canwyllbren aur, ië, hyd yn od yr allor bres; ac yr oedd yn angeu i'r Lefiaid i edrych arnynt (Num. iv.)

Ar ol gorchfygu Canaan gosodwyd y babell gan Josua yn Siloh (Jos. xviii. 1), er tua diwedd ei fywyd ymddengys ei bod yn Sichem (xxiv. 25, 26). Efallai nad oedd hyn ond dros dymhor; o'r hyn lleiaf ni a'i cawn hi yn Siloh am hir amser (Barn. xviii. 31; 1 Sam. i. 3, 24; gwel hefyd ii. 32 ymyl y ddalen; iii. 15). A phan orphenwyd y babell, gosodwyd arch y dystiolaeth, trwy orchymyn Duw, ynddi (Exod. xxvi. 33; xl. 21), ac oddiwrth hyn gellid yn naturiol dybied y cawsai ei chadw yno yn barhaus; ond nid felly yr oedd hi bob amser. Yn nyddiau Eli yr offeiriad, pan yr oedd yr Israeliaid a'r Philistiaid yn rhyfela â'u gilydd, dygwyd yr arch o Siloh i wersyll Israel, gyd â'r gobaith y gwnaethai eu gwaredu rhag eu gelynion; ond cymerwyd hi gan y Philistiaid, y rhai, ar ol cadw meddiant o honi am saith mis, a'i dychwelasant i dir Israel. Dygwyd hi yn awr, nid i

Siloh, ond i Ciriath-jearim (1 Sam. iv. 1–5, 10, 11; v. 1; vi. 1, 21; vii. 1, 2; Jos. ix. 17). Yma yr arosodd hyd nes daeth Dafydd yn frenin ar Israel, pan y symudwyd hi i ddinas Dafydd, rhan o Jerusalem, ac y cafodd ei dodi ynghanol y babell, yr hon a gyfodasai efe iddi (1 Cron. xiii. 5–14; xv. 25; xvi. 1; 2 Sam. vi. 17).

Ond nid hon ydoedd pabell y cyfarfod a wnaethai Moses yn yr anialwch; yr oedd hono yn awr yn Gibeon, yr hon oedd gynt yn brifddinas y Gibeoniaid (2 Cron. i. 3, 4; Jos. ix. 17; x. 2). Cyflawnid gwasanaeth crefyddol, fodd bynag, o flaen yr arch yn ninas Dafydd ac o flaen y babell yn ninas Dafydd (1 Cron. xvi. 37, 39). Pan osododd Dafydd yr arch yn y babell a barotoisai iddi, 'efe a offrymodd offrymau poeth ac ebyrth hedd' ger bron Duw; 'ac efe a adawodd yno, o flaen arch cyfamod yr Arglwydd, Asaph a'i frodyr, i weini ger bron yr arch yn wastadol, gwaith dydd yn ei ddydd.' 'A Sadoc yr offeiriad, a'i frodyr yr offeiriaid, o flaen tabernacl yr Arglwydd, yn yr uchelfa oedd yn Gibeon, i offrymu poeth-offrymau i'r Arglwydd ar allor y poeth-offrwm yn wastadol foreu a hwyr, yn ol yr hyn oll sydd yn ysgrifenedig yn nghyfraith yr Arglwydd, yr hon a orchymynodd efe i Israel' (1 Cron. xvi. 1, 2, 37, 39, 40). Gibeon oedd yr 'uchelfa fawr' y pryd hyny; yma yr oedd 'allor y poeth-offrwm'; yma 'yr offrymodd Solomon boeth-offrymau ar yr allor hono' (1 Bren. iii. 4; 1 Cron. xxi. 29); ac yma y darfu i'r Arglwydd, yn ddiau fel arwydd o'i gymeradwyaeth, ymddangos iddo mewn breuddwyd yn y nos, ac a ddywedodd, 'Gofyn beth a roddaf i ti;' ac mewn attebiad i'w gais addawodd roddi iddo fwy na geisiasai: 'A Solomon a ddaeth i Jerusalem, ac a safodd o flaen arch cyfamod yr Arglwydd, ac a offrymodd offrymau poeth, ac a aberthodd aberthau hedd' (1 Bren. iii. 4–15).

Dyma bethau mewn sefyllfa hynod. Yr oedd yn ddeddf bendant dan oruchwyliaeth Moses nad oedd dim offrymau i gael eu hoffrymu ond yn y man lle dewisai yr Arglwydd osod ei enw, ac nid mewn rhyw fan a ddewisai yr offrymwr ei hun (Deut. xii. 1–14); a phan oedd yr Israeliad yn yr anialwch, y man appwyntiedig ydoedd drws pabell y cyfarfod (Lef. xvii. 8, 9). Deallid hyn mor drwyadl gan yr Israeliaid eu hunain fel, pan ddarfu llwythau Reuben a Gad, ar ol dychwelyd wedi gorchfygu Canaan i'w hetifeddiaeth eu hunain ar y tu dwyreiniol i'r Iorddonen, adeiladu allor yno, yr oedd y llwythau a ymsefydlasent ar y gorllewin i'r afon hono yn barod i ryfela â hwynt ar gyfrif hyny, ac ni heddychwyd hwynt nes derbyn sicrwydd na fwriedid mo honi ar gyfer poeth-offrymau neu ebyrth, ond yn unig fel tystiolaeth o'u hawl i allor yr Arglwydd eu Duw yr hon oedd ger bron ei babell (Jos. xxii. 10–34). Pa un ai trwy appwyntiad Duw neu beidio, neu paham y dewiswyd Siloh yn artrefle i'r babell a'r arch, nid yw yn ymddangos; ond nid oes dim lle i dybied fod y llefydd y buont ynddynt wedi hyn o ddewisiad dwyfol. Yn y cyfamser cawn fod ebyrth a phoethoffrymau yn cael eu hoffrymu mewn manau lle nad oedd na phabell nag arch (Barn. vii. 6, 25, 27; xiii. 16, 19–23; 1 Sam. vii. 9, 10; xiii. 8; xiv. 35; xv. 21; 2 Sam. xxiv. 18, 25); a chyda golwg ar Gideon, Manoah, a Dafydd, ymddengys i hyn gael ei wneud trwy ddwyfol awdurdod, a chyda chymeradwyaeth ddwyfol; ac yn awr yr oedd yr arferiad wedi myned yn gyffredin: 'Y bobl oedd yn aberthu mewn uchelfaoedd, oherwydd nad adeiladasid tŷ i enw yr Arglwydd hyd y dyddiau hyny' (1 Bren. iii. 2).

Yr oedd yn afreoleiddiwch neillduol ar yr amser yma fod nid yn unig y babell a'r arch ar wahan, ond fod mewn ystyr ddwy babell, ac yr offrymid aberthau ac offrymau hedd yn y ddwy, un yn Gibeon, a'r llall yn ninas Dafydd yn Jerusalem, lle gosodasid yr arch. Ond yn awr o'r diwedd, ar ol gorphen adeiladu y deml, yr oedd terfyn i gael ei osod ar y sefyllfa afreolaidd hon o bethau: 'Yr offeiriaid a ddygasant arch cyfamod yr Arglwydd i'w lle ei hun, i gafell y tŷ, i'r cysegr santeiddiaf, dan adenydd y cerubiaid (1 Bren. viii. 3, 4, 6).

2. Lluest neu gaban. Dyma'r fath adeiladau a wnaeth yr Israeliaid iddynt eu hunain yn yr hyn a elwid Gwyl y Pebyll (Lef. xxiii. 33–36, 39–43; Neh. viii. 13–18). Yn yr ystyr yma yr ydym i ddeall y gair yn yr hanes am drawsnewidiad ein Harglwydd ar y mynydd, pan y dywedodd Pedr, 'Gwnawn yma dair pabell; un i ti, ac un i Moses, ac un i Elias' (Matt. xvii. 1–4). Ar fynydd, neu ei gymydogaeth, gellid cael cangenau â pha rai i adeiladu pebyll, ond nis gallesid cael mewn amser mor fyr ddigon o ddefnyddiau i wneud adeilad parhaus (Campbell, *Gospels*, 417).

3. Corph marwol dyn. 'Canys ni a wyddom, os ein daiarol dŷ o'r babell hon a ddattodir, fod i ni adeilad gan Dduw, sef tŷ nid o waith llaw, tragywyddol yn y nefoedd' (2 Cor. v. 1).

4. Lletty symudol, wedi ei wneud o liain neu grwyn, wedi ei daenu dros bolion. Jabal, mab Lamech, y Cainiad, ydoedd dyfeisydd y cyfryw bebyll, gan y gallai symud lle mynai i borthi ei anifeiliaid (Gen. iv. 20). Yn y cyfryw lettyau y darfu Noah, Abraham, a phatrieirch eraill, a'r Rechabiaid drigo; ac i'r dydd heddyw mae yr Arabiaid, y Tartariaid, ac eraill yn trigo mewn pebyll. Mae pebyll yr Arabiaid yn cael eu gorchuddio â brethyn o flew du, ond mae rhai y Turcomans heddychol yn cael eu gorchuddio â lliain gwyn. Mae gan y gwyr mawr yn mhlith y ddau bebyll gorwych, ynghyd â dodrefn ysplenydd. Mae yn debygol taw at ryw amgylchiadau o'r fath y cyfeiriai y briodasferch yn y geiriau hyn: 'Du ydwyf fi, ond hawddgar, merched Jerusalem, fel pebyll Cedar, fel lleni Solomon' (Can. i. 5). Nid oes un gwrthddywediad yma. Gall fod y croen yn ddu trwy ddylanwad yr haul, i ba un y priodola y briodasferch ei lliw du (adn. 6), ac etto gallai y person fod yn anarferol o brydferth (Harmer, *Obs.* i. 292).

Mae gan yr Arabiaid priod ran o'r babell iddynt eu hunain, a chwedi ei rhanu â llen oddiwrth y rhelyw o'r lle; ac y mae dwy babell bob amser gan bobl fawr, un iddynt eu hunain, ac un i'w gwragedd. Pan ddaeth y tri angel a ddanfonwyd i ddinystrio Sodom at Abraham, 'yr oedd efe yn eistedd wrth ddrws y babell, yn ngwres y dydd,' 'ac efe a redodd o ddrws y babell i erchi i'w wraig barotoi ymborth iddynt.' A phan ofynasant, 'Mae Sarah dy wraig,' attebodd yntau, 'Wele hi yn y babell'; a phan ddywedasant wrthi y cai hi fab, 'Sarah oedd yn clywed wrth ddrws y babell, yr hon oedd o'i ol ef' (Gen. xviii. 1–10). Wedi hyny, pan ddaeth Rebeccah o Padanaram, 'Isaac a'i dug hi i mewn i babell Sarah ei fam; ac efe a gymerth Rebeccah, a hi a aeth yn wraig iddo' (xxiv. 67).

PA'DAN-A'RAM. [ARAM.]

PALMWYDD. Mae y pren hwn yn gwahaniaethu oddiwrth bob pren arall, yn ei ymddangosiad cyffredinol ac yn ffurf ei ranau neillduol. Nid yw ei wreiddiau yn ddwfn i'r ddaiar, ac nid ydynt yn lledu yn mhell o gwmpas, ac etto mae yn tyfu yn bren tal a grymus, gan gyrhaedd uwchder ein ffynidwydd talaf ni, yn enwedig pan fyddo iddo gyff main, oblegid pan fyddo y cyff yn drwchus mae yntau yn gyfartal o isel. Yr arferiad yw tociaw y cangenau isaf, er mwyn prysuro ei dyfiant tuag i fynu; ac yn ganlynol mae ei holl ddail tua'i ben. Mae y dail, pan fyddo wedi tyfu i'w gyflawn faintioli, yn chwech neu wyth troedfedd o hyd, gan ffurfio ynghyd â'r cangenau siab (*tuft*) gryn fawr; a chan eu bod yn llydain iawn pan wedi eu lledu, defnyddir hwynt er toinenau tai, a dybenion cyffelyb. Y pren mennyw yn unig sydd yn dwyn ffrwyth, gan y beichioga y blodau ar lwch a gafwyd oddiwrth y pren gwrryw; ond gan ei fod yn beryglus i adael i'r gwaith hwn gael ei adael i offerynoliaeth trychfilod neu y gwynt, gwneir ef yn gyffredin â llafur dwylaw. Mae y ffrwyth yn gynwysedig o *dates*, y rhai yn sypiau ydynt ddim yn anhebyg i rawnsypiau. Bwytteir peth o hono yn ffres, *preservir* peth o hono, tra y gwesgir rhan arall er mwyn gwneud *syrup*, o ba un y gwneir gwin *date*, yr hwn oedd mewn cymaint cyfrif gan yr hynafiaid. Yn yr Aipht tylinir *dates* yn deisenau neu dorthau, y rhai ar deithiau y *caravans* trwy yr anialwch a wasanaethant fel ymborth, a phan wedi eu lleithio mewn dwfr yn gwneud diod adfywiol.

Palmwydd, o ba rai y mae amrywiaeth mawr yn y rhywogaeth, a geir yn gyffredin yn unig yn rhanau gwresog y ddaiar. Mae y palmwydd sydd yn dwyn *dates* yn naturiol i'r Aipht a gogledd Affrica, yn Arabia, ac India, a rhanau eraill o Asia ddeheuol. Blagura oreu yn y dyffrynoedd lle nad oes diffyg o nentydd a ffynonau. Cafodd yr Israeliaid ar eu taith trwy'r anialwch yn Elim 'ddeuddeg ffynon o ddwfr, a deg palmwydden a thri ugain' (Exod. xv. 27; Rosen. *Bot.* 304).

Ymddengys eu bod yn fwy cyffredin yn Nghanaan yn yr hen amseroedd nag yn awr. Gelwid Jericho yn 'ddinas y palmwydd' (Deut. xxxiv. 3; Barn. i. 16); a dywedir fod yn nyffryn yr Iorddonen, yn ei chymydogaeth, yn yr hen amser fforest eang o balmwydd, yn agos i dair milltir o led ac wyth o hyd; ond yn Jericho mae hyd yn od y balmwydden unig a welid am gynifer o flynyddau gan deithwyr, wedi diflanu. Yn wir y mae yn awr bron yn anadnabyddus yn y wlad. Dwy neu dair yn ngerddi Jerusalem, rhyw ychydig yn Nablous, un neu ddwy yn ngwastadedd Esdraelon, ydynt yr unig esamplau sydd i'w cael o'r pren yn nghanolbarth Palestina. Sonir am dano bob amser gan yr ysgrifenwyr rabbinaidd fel pren y dyffrynoedd, ac nid un y mynyddoedd. Ceir digonedd o hono yn ngwastad-diroedd arforawl Philistia a Phersia (Stanley, *Sinai*, 143, 301).

Mae y balmwydden yn fytholwyrdd: a dyna paham, tra y cyffelybir llwyddiant byrbarhaus y drygionus i wyrddni glaswellt, mae cyflwr y cyfiawn yn cael ei gydmaru gan y Psalmydd i brydferthwch parhaus y palmwydden. 'Y cyfiawn a flodeua fel palmwydden' (Ps. xcii. 12). Ar gyfrif ei chyff tal, syth, main, cyffelybir y briodasferch iddi yn Can. vii. 7: 'Dy uchder sydd debyg i balmwydden, a'th fronau i'r grawnsypiau,' ond y mae yn fwy tebygol taw at ei sypiau ei hun y mae y cyfeiriad, gan eu bod yn debyg i rawnsypiau. Yn wir ceir ei enw Hebraeg *tamar* fwy nag unwaith fel enw dynes (Gen. xxxviii. 6; 2 Sam. xiii. 1; xiv. 27.

Defnyddid cangenau palmwydd gan yr Israeliaid i wneud eu pebyll ar Wyl y Pebyll (Lef. xxiii. 40; Neh. viii. 15); a cherfiodd Solomon luniau palmwydd ar furiau a drysau y deml (1 Bren. vi. 29, 32–35).

Gan y cyfrifid palmwydd yn arwyddluniau o fuddugoliaeth, anrhegid gorchfygwyr â changenau o'r palmwydd, neu fe'u carid o'u blaen mewn gorymdeithiau. Mae y gwaredigion yn y nefoedd, mewn cyfeiriad at hyn, yn cael eu darlunio fel â phalmwydd yn eu dwylaw, i ddynodi eu buddugoliaeth ar eu holl elynion (Dat. vii. 9).

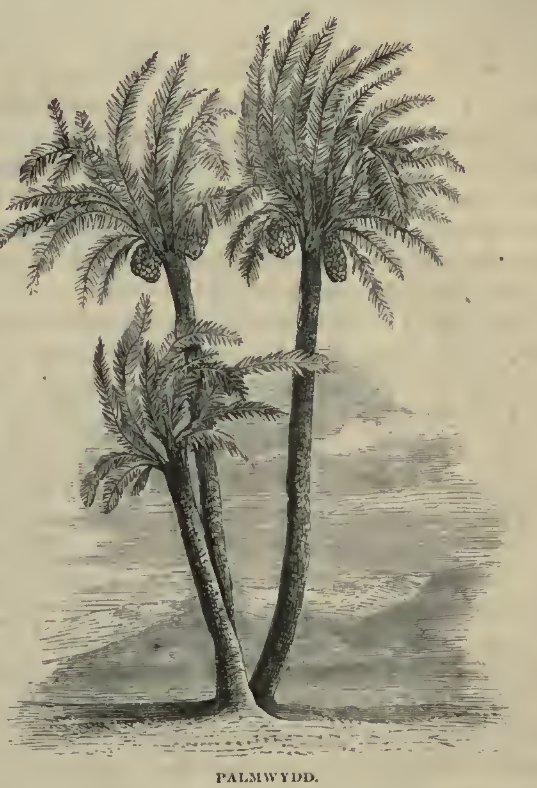

PALMWYDD.

Mae y pren tal-wych hwn yn agos glymedig â'n hadgofion am Judea trwy y *coins* Rhufeinig, y rhai a'u harddangosant hi mewn caethiwed, yn eistedd dan ei chysgod ac yn cwyno ei chyflwr, gyd â'r argraph *Judæa capta*, h.y., Judea wedi ei chaethiwo. Ar arian henach, a fatholwyd yn amser y tywysogion Asmonean, y ceir hefyd arwyddlun y balmwydden, ac weithiau swp o rawnwin neu ysgub wenith (Rosen. *Bot.* 307).

PAMPHY'LIA, talaeth o Asia Leiaf, a chanddi Fôr y Canoldir ar y dehau, Lycia ar y gorllewin, Pisidia ar y gogledd, a Cilicia ar y dwyrain. Attalia a Perga oedd prif ddinasoedd y dalaeth. Darfu rhai o drigolion Iuddewig Pamphylia wrando pregeth Pedr ar ddydd y Pentecost (Act. ii. 10); ac efallai mai hwy gariodd yr efengyl yno gyntaf. Darfu i Paul a Barnabas ar ol hyn bregethu yr efengyl yma, yn Perga, ac efallai hefyd yn Attalia (xiii. 13; xiv. 24, 25). Mae Pamphylia wedi bod yn hir dan lywodraeth y Tyrciaid, ac y mae yn esampl o ddylanwad dinystriol llywodraeth ddrwg. Oddiwrth garneddau lliosog tai, trefydd, a chestyll, mae yn amlwg iddi fod gynt yn boblog; ond yn awr mae ei bryniau gwyrddion yn cael eu trigianu gan ychydig lwythau symudol ynghyd â'u hanifeiliaid (Rosen. *Geog.*)

PA'PHOS, dinas berthynol i Cyprus, a chyfleuedig yn nghwr gorllewinol yr ynys. Yma y pregethodd Paul yr efengyl, yr argyhoeddodd Sergius Paulus, llywodraethwr Rhufeinig yr ynys, ac y tarawodd Elymas y swynwr yn ddall (Act. xiii. 6–12). Yr oedd yma deml i Venus, gwychder yr hon oedd syndod yr oesoedd blaenorol; yma y cyflawnid seremoniau gwarthus eu haddoliad 400 o flyneddau ar ol hyn. Mae Paphos yn awr yn garneddau. Ymddengys ei bod yn ddinas fawr yn yr hen amseroedd, gan yr ymleda y carneddau dros gryn lawer o dir. Mae yr hen borthladd yn awr yn lle diogel i lestri bychain i ddianc iddo, er nad oes yn awr ond ychydig o honynt yn ymweled ag ef. Mae hen amddiffynfa yn sefyll yn agos atti ar y traeth, yr hyn ni wna ond ychwanegu at anghyfanedd-dra yr olwg. Carneddau o geryg, colofnau drylliedig, a chafniadau yn y creigiau yn agos i'r traeth, lle y sefai adeiladau unwaith, ydynt yr oll ellir weled o'r hen Baphos. Mae teml enwog Venus wedi hollol ddiflanu, ac nid oes o honi yn aros ond ychydig golofnau a darnau bychain o farmor wedi eu gwasgaru ar hyd ei safle uchel (*Amer. Miss. Herald*, 1839, 456).

PAPY'RUS, Y. Nid enwir hwn wrth ei enw yn y C. C. o'r Beibl, ond ymddengys yr enwir ef yn yr Ysgrythyrau Hebraeg dan yr enw גמא (*gome*). Oddiwrth Job viii. 11: 'A gyfyd גמא (C. C. *brwynen*) heb wlybaniaeth? a dyf אחו (C. C. *hesg*) heb ddwfr?' ymddengys yr arwydda *gome* blanigyn a dyf mewn tir dyfrllyd; ac yn Esa. xxxv. 7 enwir y *gome* ynglyn â *kaneh*, corsen, fel planigyn yn tyfu mewn llefydd lleithiog. Rhoddir darluniad mwy penodol o'r planigyn yn Exod. ii. 3, lle yr hysbysir ni i fam Moses gymeryd cawell o גמא (C. C. *llafrwyn*), ac a ddwbiodd hwnw â chlai ac â phyg, ac a osododd y bachgen ynddo, ac a'i gosododd yn mysg yr hesg ar fin yr afon; ac yn Esa. xviii. 1, 2, lle y dywedir: 'Gwae y tir sydd yn cysgodi ag adenydd, yr hwn a hebrwng genhadau hyd y môr, mewn llestri גמא (C. C. *brwyn; C. S. llafrwyn*), ar hyd y dyfroedd, gan ddywedyd, Ewch genhadau cyflym,' &c. Nis gellir deall y rhai a ddefnyddid ar yr afon Nile. Mae hen ysgrifenwyr yn son yn aml am fadau papyrus (Rosen. *Min.* 191; Wilkinson, *Anc. Egyptians*, ii. 120).

Gwneid papyr ar y cyntaf o ddail y planigyn papyrus, a dyna yn ddiau y rheswm dros ei enw. Tyfai y planigyn hwn yn yr hen amserau yn benaf yn yr Aipht Isaf mewn tir dyfrllyd, a nentydd bas a llynoedd wedi eu ffurfio gan ymchwyddiadau y Nile; ond er mor enwog unwaith, y mae yn awr cystal a chwedi diflanu o'r wlad hono—flaith a ddwyn ar gof i ni eiriau Esaiah: 'Y papyrfrwyn wrth yr afon, ar fin yr afon, a phob peth a hauwyd wrth yr afon, a wywa, a chwelir, ac ni bydd mwy' (xix. 7; Wilkinson, *Anc. Egyptians*, ii. 95, 97, 100).

PAR'ACLETE. Mae beirniaid yn amrywio yn fawr mewn perthynas i ddeongliad y gair παράκλητος. Ni ddefnyddir ef gan neb o'r ysgrifenwyr santaidd ond Ioan; ac ni cheir ef yn y Septuagint. Mewn awduron clasurol ettyb yn gyffredin i'r gair Lladin *advocatus;* ond mae y gair Saisoneg *advocate* yn fwy cyfyng ei ystyr. Yn Efengyl Ioan ceir y gair bedair gwaith, oll mewn perthynas i'r Yspryd Glân (xiv. 16, 26; xv. 28; xvi. 7–15), ac yn yr oll o'r adnodau hyn mae y gair wedi cael ei gyfieithu yn *ddiddanydd;* ond mae y gair hwn, er y gellir cynwys ynddo y drychfeddwl a esyd allan, yn mhell o drosglwyddo gyflawn ystyr y gair gwreiddiol (Campbell, *Gospels*, iv. 472). Dywed ein Harglwydd wrth ei ddisgyblion: 'Buddiol yw i chwi fy myned i ymaith: canys onid âf fi, ni ddaw y diddanydd attoch' (xvi. 7). A thrachefn: 'A mi a weddiaf ar y Tad, ac efe a rydd i chwi ddiddanydd arall, fel yr arhoso gyda chwi yn dragywydd' (xiv. 16). Yn awr, ymddengys oddiwrth yr adnodau hyn fod y paraclete i sefyll yn y fath berthynas tuag at ganlynwyr Crist hyd ddiwedd amser ag y sefai efe ei hun tuag at ei ddisgyblion yn nyddiau ei gnawd—perthynas ag raid fod yn eithaf hysbys i bob darllenydd hanes yr efengyl. Geilw ein Harglwydd gan hyny y paraclete yn 'Yspryd y *gwirionedd*,' a dywed: 'Efe a *ddysg* i chwi yr holl bethau, ac a ddwg *ar gof* i chwi yr holl bethau a ddywedais i chwi.' A thrachefn: 'A phan ddêl efe, sef Yspryd y *gwirionedd*, efe a *dystiolaetha* am danaf fi.' Ac etto drachefn: 'A phan ddel efe, efe ἐλέγξει (*a argyhoedda*) y byd o bechod, o gyfiawnder, ac o farn.' 'A phan ddel efe, sef Yspryd y *gwirionedd*, efe a'ch tywys chwi i bob *gwirionedd;*' 'ac efe a fynega i chwi y *pethau sydd ar ddyfod*. Efe a'm gogonedda i, canys efe a gymer o'r eiddo, ac a'i mynega i chwi.' Oddiwrth yr adnodau hyn yr ydym yn tybied nas gall fod un anhawsder i neb ddeall cymeriad a swydd y paraclete, ac yn ganlynol beth sydd i'w ddeall wrth y gair hwnw; ond yn anffodus nid oes yr un gair Saisoneg na Chymraeg ag sydd yn cyfatteb iddo, neu a esyd allan ei ystyr cyflawn. Mae ei swydd yn amrywiol iawn. Mae yn cyfatteb i fesur helaeth, ond nid yn gyfangwbl, i waith yr Ysgrythyrau Santaidd, fel y gosodir ef allan yn 2 Tim. iii. 16, 17, yr offeryn mawr trwy yr hwn y caria yn mlaen ei waith ar eneidiau dynion, ac â'r hwn yr oedd rhan fawr a phwysig i gael ei ysgrifenu gan y disgyblion i ba rai y gwnawd yn ddechreuol ac yn fwy uniongyrchol yr addewidion hyn.

Yn 1 Ioan ii. 1, 2, arferir y gair Παράκλητος, nid am yr Yspryd Glân, ond am Grist Iesu: 'Ac o phecha neb, y mae i ni παράκλητος (*eiriolwr*) gyd â'r Tad, Iesu Grist y cyfiawn; ac efe yw yr iawn dros ein pechodau ni: ac nid dros yr eiddom ni yn unig, eithr dros bechodau yr holl fyd.' Ar yr olwg gyntaf gallai y gair *eiriolwr* ymddangos fel yn cynwys cyfeiriad priodol at y cyhuddiad yn ein herbyn—pechod; ond cyfarfyddir â hyn yn fwy priodol fyth gan y dywediad, 'efe yw yr *iawn* dros ein pechodau.' Nid ydym yn barod i fabwysiadu y gair *eiriolwr;* ymddengys angen am air hollol wahanol yma: ond yr ydym yn analluog i enwi un a fyddai yn foddhaol.

Efallai nad ydyw yn werth ei goffhau fod y Mahometaniaid yn haeru i Grist Iesu, yn ei annerchiad i'r disgyblion, ragfynegi dyfodiad eu prophwyd hwy. Nid ysgrifenodd yr efengylydd, meddynt hwy, y gair Παράκλητος (*paracletos*), ond Περικλῦτός (*periclytos*)—hyny yw, 'enwogwych,' yr hyn yw ystyr y gair Mohammed yn Arabic. Ond nid yw hyn ddim ond dyfais bur o'u tu hwynt. Yr oedd Efengyl Ioan yn eithaf hysbys drwy yr holl eglwys am amryw ganrifoedd cyn ymddangosiad Mohammed; tra nad oedd neb wedi clywed am y darlleniad dywededig, ac nid ydyw ychwaith wedi ei gael byth wedi hyny yn un hen ysgrif, cyfieithiad, esponiad, neu ysgrifeniad eglwysig o un math (Campbell, *Gospels*, iv. 475). Gellir sylwi hefyd fod yr addewid o'r paraclete wedi ei gwneud i'r disgyblion yn bersonol, a'i bod i gael ei chyflawni iddynt yn uniongyrchol ar ol ymadawiad eu Meistr; tra na wnaeth Mohammed ei ymddangosiad cyn 600 o flyneddau ar ol hyny, pan yr oeddynt wedi bod yn hir yn eu beddau, a phan nad allesid cyflawni yr addewid ynddynt hwy.

PAR'ADWYS, gair a ymddengys iddo gael ei ddechreuad yn ieithoedd Asia Ddwyreiniol, ac a gymhwysid at ardd wedi ei gosod allan a'i phlanu er mwyn gwasanaeth ac addurn. Cymerodd yn foreu y ffurf Hebraeg פרדס, a defnyddid ef i arwyddo *gardd* (Can. iv. 13; Preg. ii. 5), *fforest* (Neh. ii. 8); a chyfieithid y gair hwn gan y Septuagint yn *παράδεισος*, gair a ddefnyddir gan Xenophon ac ysgrifenwyr Groegaidd eraill am y planigfeydd a'r llefydd i greaduriaid a amgylchent balasau breninoedd Persia. Arfera Josephus y gair yn yr un modd am barciau a gerddi y breninoedd Iuddewig (*Antiq.* vii. 4. 14; viii. 7. 3). Mae y Septuagint hefyd yn ei ddefnyddio am ardd Eden am y gair Hebraeg גן (Gen. ii. 8–10; Gesenius, *Lex.* 688; Robinson, *Gr. Lex.* 616).

Yn y T. N. defnyddir y gair *παράδεισος* i ddynodi y *nefoedd:* 'Heddyw y byddi gyda mi yn mharadwys,' meddai ein Harglwydd wrth y lleidr ar y groes (Luc xxiii. 43). Dywedodd Paul wrthym iddo 'gael ei gipio i fynu i'r drydedd nef' (2 Cor. xii. 2); ac yn adn. 4 dywed iddo 'gael ei gipio i fynu i baradwys;' gan arfer y gair fel un cyfystyr â nefoedd. Yn Dat. ii. 7 mae y gydmariaeth wedi ei chymeryd o Gen. ii. 8, 10: 'I'r hwn sydd yn gorchfygu, y rhoddaf iddo fwyta o bren y bywyd, yr hwn sydd yn nghanol paradwys Duw.' A dyma efallai ydyw y rheswm paham yr ydym wedi dyfod i arfer y gair am ardd Eden; ond camgymhwysiad o'r gair ydyw hyn. Ni ddefnyddir ef un amser yn yr Ysgrythyrau yn y cyfryw ystyr.

PA'RAN, rhan gryn helaeth o wlad yn Arabia Gerygog, ac yn gorwedd tua'r gogledd a'r gogledd-ddwyrain. Efallai y cynwys anialwch Sin ac anialwch Cades; ond os oedd y ddau anialwch yma yn rhai gwahanol oddiwrth eu gilydd, mae yn amlwg y gorweddent yn yr un rhan o anialwch mawr Arabia, ac yn perthyn yn agos i'w gilydd. [Teithiau yr Israeliaid.]

Sonir am y wlad yma am y tro cyntaf yn Gen. xiv. 6, lle y dywedir i Cedorlaomer a'r breninoedd oedd gyd ag ef daro, heblaw llwythau eraill, 'yr Horiaid yn eu mynydd Seir, hyd wastadedd Paran, yr hwn sydd wrth yr anialwch.' Pan ddanfonwyd ymaith Hagar a'i mab gan Abraham, dywedir iddi 'grwydro yn anialwch Beerseba;' ac hysbysir ni wedi hyn 'i'r llanc gynyddu, a thrigo yn yr anialwch, a dyfod yn berchen bwa, ac iddo drigo yn anialwch Paran; ac i'w fam gymeryd gwraig iddo o wlad yr Aipht' (xxi. 14, 20, 21). Yr ydys wedi tybied oddiwrth Num. x. 12 fod anialwch Paran o du y dehau, yn agos i Fynydd Sinai; ond ymddengys yn eglur taw adrodd mae yr adnod hono y pwynt o ba un y cychwynodd yr Israeliaid allan, 'anialwch Sinai,' a'r pwynt i ba un y daethant, a'r lle y darfu iddynt yn y diwedd ymsefydlu ynddo, 'anialwch Paran' (cydmarer adn. 33–36; xl. 35; xii. 16). O anialwch Paran y danfonodd Moses yspiwyr allan i chwilio gwlad Canaan (xiii. 4), ac i anialwch Paran y dychwelasant. Mae yn debygol taw yn anialwch Paran, neu y rhanau cymydogaethol o'r diffaethwch, y treuliodd yr Israeliaid y rhan fwyaf o'r deunaw mlynedd ar hugain nesaf, cyn iddynt drachefn gychwyn yn briodol ar eu teithiau i Ganaan. Ymddengys yr ymestynai anialwch Paran hyd derfynau y wlad hono. Er ffoi rhag Saul aeth 'Dafydd i waered i anialwch Paran' (1 Sam. xxv. 1). Mae yn rhaid taw rhan ydoedd hon o hono ag ydoedd yn ymylu ar Maon a Charmel yn nehau Judah. Yr ydym yn darllen hefyd am Fynydd Paran fel golygfan amlygiadau neillduol o'r gogoniant dwyfol (Deut. xxxiii. 2; Hab. iii. 3). Yn yr adnodau hyn defnyddir y gair mynydd efallai am wlad fynyddig, megis Mynydd Seir, Mynydd Ephraim. [Mynydd.]

PARHAD. [Dyfal Barhad.]

PARLYS. [Clefydau.]

PARTHIAID a gant eu henwi yn Act. ii. 9 mewn cysylltiad â 'Mediaid, Elamitiaid, a thrigolion Mesopotamia,' fel yn mhlith yr 'Iuddewon, gwyr bucheddol o bob cenedl dan y nef,' y rhai oeddynt yn Jerusalem ar ddydd y Pentecost, a'r rhai a glywsant y pryd hwnw yr apostolion yn cyhoeddi yr efengyl i bawb yn 'eu hiaith eu hunain.' Ni ddarfu i luoedd o'r Iuddewon a gaethgludwyd i Babilon, neu eu disgynyddion, gymeryd mantais ar gyhoeddiad Cyrus, neu ar y cyfleusderau eraill a gawsant i ddychwelyd i'w gwlad eu hunain, ond gwnaethant ymsefydlu yn barhaus yn y dwyrain; ac er na chollasant efallai eu crefydd, collasant eu cenedlaetholrwydd i gymaint graddau nes, hyd yn od pan ddeuent i Jerusalem i'r gwleddoedd, y caent eu cyfrif yn 'Barthiaid, Mediaid, ac Elamitiaid.'

Irak Persia yn bresenol ydyw yr hen Barthia. Pan ranwyd ymerodraeth Alexander syrthiodd y Parthiaid dan lywodraeth Seleucus Nicator a'i lin breninol y Seleucidæ; ond ynghylch 250 o flyneddau C. C. darfu i Arsaces, pendefig o Barthian, wrthryfela yn erbyn Antiochus Theos o Syria, a gosod i fynu freniniaeth iddo ei hun. Daeth ymerodraeth Parthia i fod mor rymus fel yn nghwrs amser y darfu iddi wrthbwyso gallu Rhufain ei hun, a dyfod yn wrthglawdd yn y Dwyrain yr hwn nis medrai ei holl fyddinoedd dori trwyddo. Ynghylch y flwyddyn 52 C.C. cafodd Crassus, y *consul* Rhufeinig yr hwn a oresgynasai Parthia, ei lwyr orchfygu gan y Parthiaid yn Carræ, a chafodd yntau a'i fab eu lladd. Yr oedd y gorchfygiad yr un mwyaf a brofodd y Rhufeiniaid erioed. Bodolodd ymerodraeth Parthia am yn agos i 500 o flyneddau, ond oddeutu y flwyddyn 232 O.C. dymchwelwyd y llywodraeth, o'r hyn lleiaf deulu yr Arsacidæ, gan Artaxerxes, pendefig o Persia, a'r hwn yn awr a sefydlodd hil freninol newydd a elwir yn gyffredin y Sassanidæ, yr hon a barhaodd i lywodraethu y wlad am yn agos i 400 o flyneddau. Ynghylch y flwyddyn 640 O.C. goresgynwyd Parthia gan y Saraceniaid.

PASG. [Gwyl.]

PAT'ARA, porthladd perthynol i Lycia yn Asia Leiaf. Yr oedd yma deml enwog i Apolo, lle y rhoddid oraclau cwbl mor enwog a rhai Delphi am chwe mis yn y flwyddyn. Galwodd Paul yn y lle hwn wrth fordwyo o Macedonia ar ei ffordd i Jerusalem y tro diweddaf; a darfu iddo ef a'i gymdeithion 'gael llong yn hwylio drosodd i Phenice, a dringasant iddi, ac a aethant ymaith' (Act. xxi. 1, 2). Mae amryw ddadfeiliau yn dynodi eangder a gwychder blaenorol Patara. Mae y *bay* oedd unwaith mor ysplenydd yn awr yn anialwch o dywod symudol, a chwedi ei nodi gan gwrs arianaidd yr afon Xanthus yn dolenu ei ffordd tua'r môr (*Bib. Sac.* viii. 873).

PA'THROS, yn ol y dyb gyffredin, ydoedd Thebais neu yr Aipht Uchaf. Gwahaniaethir hi oddiwrth yr Aipht yn Esa. xl. 11, ac hefyd mewn adnodau eraill, fel nad yw yr enw yn gyfystyr a'r Aipht. Tybir iddi gael ei henw oddiwrth Pathrusim, un o feibion Mizraim, yr hwn efallai ddarfu ei phobli (Gen. x. 14). Ond er nad yw Pathros yn gyfystyr a'r Aipht, sonir am dani mewn ffordd a awgryma y gallasai fod yn rhan o wlad yr Aipht. Darfu i rai o'r Iuddewon a arweiniodd Johanan i'r Aipht ar ol dinystr Jerusalem drigo yn ngwlad Pathros (Jer. xliv. 1, 15; gwel hefyd Ezec. xxix. 14; xxx. 14).

PAT'MOS, ynys yn y Môr Ægean, ac nid yn mhell o Miletus. Mae o gylch 12 milltir o hyd, 6 o led, ac 28 mewn amgylchedd. Mae y rhan fwyaf o honi yn greigog, noeth, llwm, a diffrwyth, ac yn amddifad o'r ffrwythlonedd naturiol a ddynoda yr ynysoedd Groegaidd (Wilson, ii. 421). I'r ynys hon yr alltudiwyd 'Ioan y duwinydd,' gan, yn ol y dyb gyffredin, yr ymerawdwr Domitian, yn nghylch y flwyddyn 95 O.C., a lle y rhoddwyd iddo y gweledigaethau aruchel a arddangosir yn Llyfr y Datguddiad. Mae traddodiad o eiddo yr eglwys Roegaidd yn parhau i nodi ogof naturiol yn Patmos fel y man lle derbyniodd y datguddiedigaethau gogoneddus hyn (*Bib. Sac.* ix. 221). Deallir yn gyffredin nad oedd dim trigolion yn Patmos pan yr alltudiwyd ef yno; ond mae ynddi yn bresenol boblogaeth o 4000, y rhai, meddir, a ymgynaliant bron yn gyfangwbl ar gynyrch pysgodfaoedd *sponge* ar hyd forlanau creigog yr ynys. Ni chynwys ond un dref o rhwng 400 a 500 o dai, yr hon sydd wedi ei chyfleu fel nyth eryr ar graig uchel, yn codi yn ddisymwth o'r môr. Yn y canol saif mynachlog uchelwych St. Ioan, adail castellaidd a adeiladwyd gan yr ymerawdwr Alexius Comnenus. Wrth droed y mynydd, ac ar hyd y morlan, mae ynghylch deg a deugain o dai wedi eu gwasgaru, y rhai a ffurfiant bentref pysgota La Scala. Gelwir yr ynys yn awr yn *Patino*.

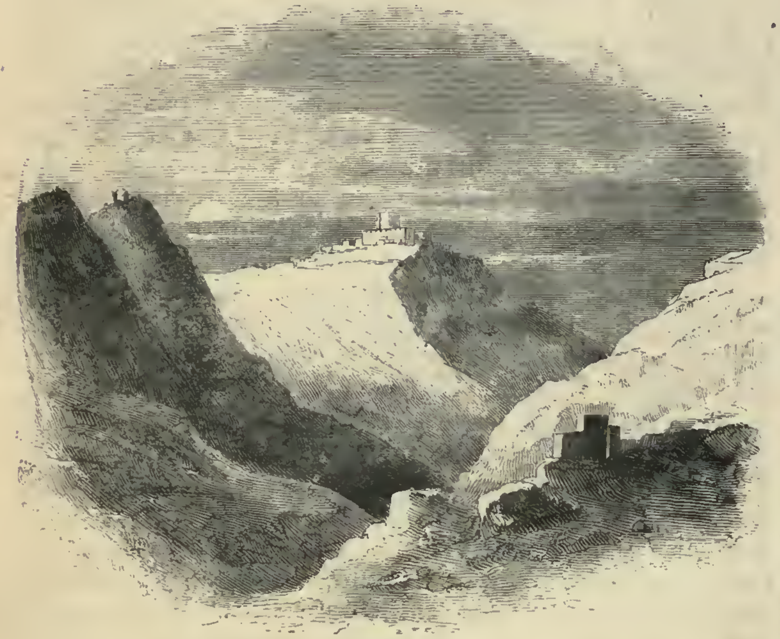
PATMOS.

PAUL a anwyd yn Tarsus, prifddinas Cilicia, lle enwog am ei hysgolion philosophi, llenyddiaeth, a hyawdledd. Yr oedd yn ddisgynedig o lwyth Benjamin, ac nid oes un amheuaeth nad ydoedd yn Iuddew pur o du ei dad a'i fam. Wrth amddiffyn ei urddas ei hun mewn gwrthwynebiad i'w enllibwyr, appelia yn fuddugoliaethus at burdeb ei ddisgyniad: 'Eithr yn mha beth bynag y mae neb yn hyf (mewn ffolineb yr ydwyf yn dywedyd) hyf wyf finau hefyd. Ai Hebreaid ydynt hwy? felly finau: ai Israeliaid ydynt hwy? felly finau: ai had Abraham ydynt hwy? felly finau' (2 Cor. xi. 21, 22). Mewn man arall dywed: 'Os yw neb arall yn tybied y gall ymddiried yn y cnawd, myfi yn fwy: wedi enwaedu arnaf yr wythfed dydd, o genedl Israel, o lwyth Benjamin, yn Hebrewr o'r Hebreaid' (Phil. iii. 4, 5). Yr oedd ei dad yn Pharisead, ac mae yn debygol iddo gael ei hyfforddi yn foreu yn ngolygiadau a theimladau y Phariseaid. Dywed ei hun: 'A mi a gynyddais yn y grefydd Iuddewig yn fwy na llawer o'm cyfoedion yn fy ngenedl fy hun, gan fod yn fwy awyddus i draddodiadau fy nhadau' (Gal. i. 14). A thrachefn: 'Yn ol y sect fanylaf o'n crefydd ni, y bum i fyw yn Pharisead' (Act. xxvi. 5).

Ymddengys hefyd ei fod yn ddinasydd Rhufeinig, yr hyn a arwydda feddiant o amryw freiniau a rhagorfreintiau gwerthfawr. Nid trwy bwrcas yr ydoedd felly, ond trwy enedigaeth, yr hyn ydoedd yn fwy anrhydeddus. 'A swm mawr,' meddai y pen-cadben, 'y cefais i y ddinasfraint hon. Eithr Paul a ddywedodd, A minau a anwyd yn rhydd' (Act. xxii. 28).

Mae hefyd yn deilwng o sylw taw 'gwneuthurwr pebyll' ydoedd wrth ei alwedigaeth. Ond nid yw hyn i gael ei gymeryd fel un arwydd fod amgylchiadau ei rieni yn isel a distadl; oblegid yr oedd yn arferiad yn mhlith yr Iuddewon i ddysgu rhyw grefft i'w meibion. 'Beth a orchymynir i dad wneud i'w fab?' gofyn ysgrifenydd Talmudaidd: 'Ei enwaedu; dysgu y ddeddf iddo; a dysgu crefft iddo.' Dywed Rabbi Judah: 'Yr hwn ni ddysgo grefft i'w fab, a wna yr un peth a phe dysgasai ef i fod yn lleidr' (Conybeare, i. 51).

Mae yn debygol iddo dderbyn addysg dda pan yn ifanc, ac i fod llenyddiaeth Roegaidd yn un o destynau ei efrydiaeth yn Tarsus. Mae yn debygol iddo cyn cyrhaedd ei faintioli fyned i Jerusalem ac astudio pynciau Iuddewig dan Gamaliel, 'doctor o'r gyfraith, parchedig gan yr holl bobl' (Act. v. 34; xxvi. 4). Ymddengys taw dyn hynaws, cymhedrol, ydoedd Gamaliel; ond gan nad beth arall a ddysgodd Paul ganddo, ni ddysgodd ef ddim hynawsedd a chymedroldeb. Nid oedd y cyfryw ragoriaethau yn gydryw â'i dymher boeth. Y son cyntaf a gawn ni am dano yn Jerusalem oedd ar yr amser y llabuddiwyd Stephan: 'A Saul oedd yn cyttuno i'w ladd ef.' 'A bu yn y dyddiau hyny erlid mawr ar yr eglwys oedd yn Jerusalem. Eithr Saul oedd yn anrheithio yr eglwys, gan fyned i mewn i bob tŷ, a llusgo allan wyr a gwragedd, efe a'u rhoddes yn ngharchar' (Act. vii. 58; viii. 1, 3).

Yr oedd Jerusalem, fodd bynag, yn faes rhy gyfyng i sel a gweithgarwch Paul yn erbyn canlynwyr Crist, 'A chan ynfydu yn fwy yn eu herbyn, mi a'u herlidiais hyd ddinasoedd dyeithr hefyd.' Mae cyfrif yr hanesydd yn cyduno â hyn: 'A Saul etto yn chwythu bygythion a chelanedd yn erbyn disgyblion yr Arglwydd, a aeth at yr arch-offeiriad, ac a ddeisyfodd ganddo lythyrau i Damascus, at y synagogau, fel, os cai efe neb o'r ffordd hon, na gwyr na gwragedd, y gallai efe eu dwyn hwynt yn rhwym i Jerusalem.' Ond yn awr cafodd ei rwystro yn

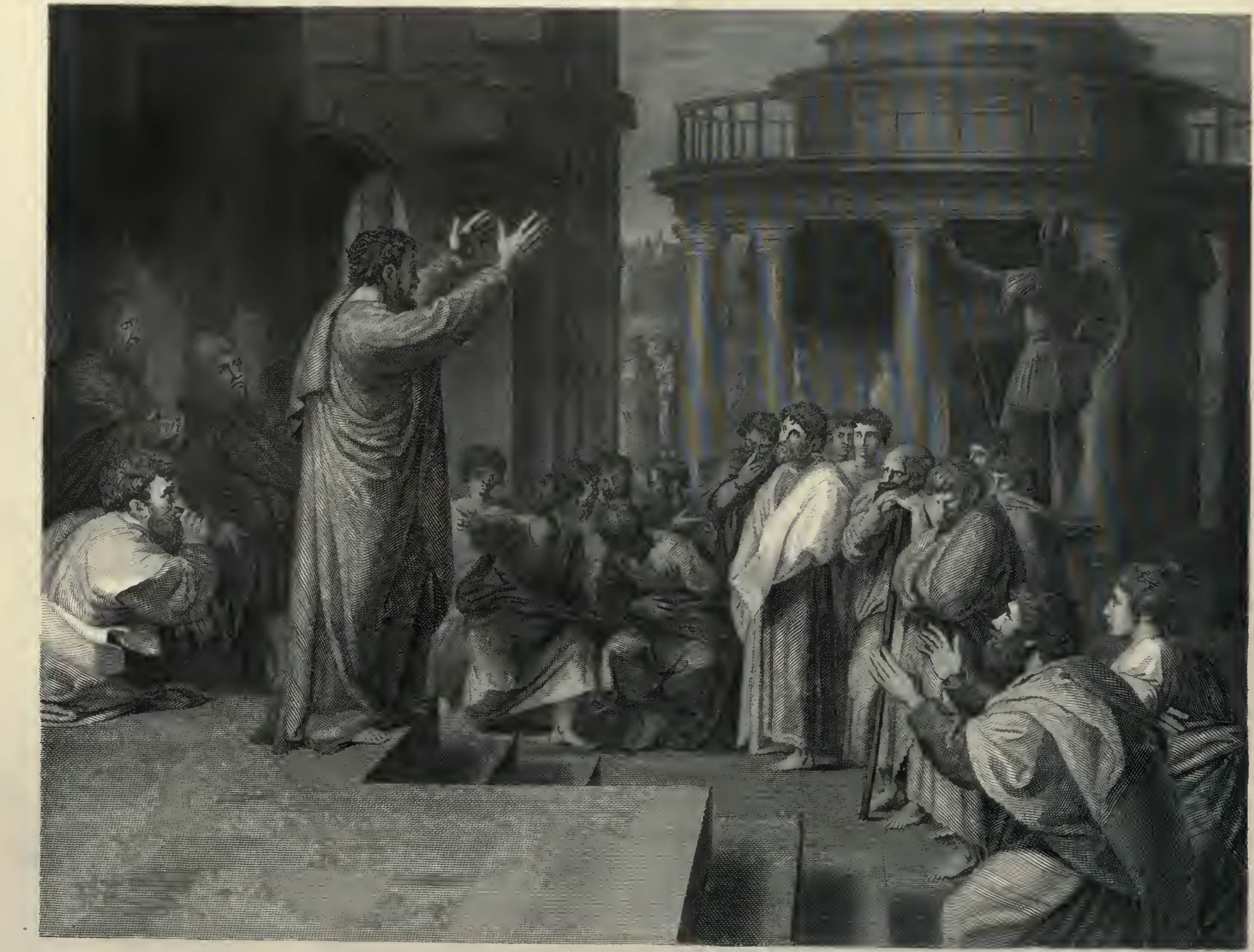

PAUL YN PREGETHU YN ATHEN.

WILLIAM MACKENZIE, LLUNDAIN, LLYNLLEIFIAD AC ABERTAWY.

ei yrfa wallgof. Fel yr oedd yn dynesu at Damascus, cafodd weledigaeth anarferol. 'Ar hanner dydd, O frenin, ar y ffordd y gwelais oleuni o'r nef, mwy na dysgleirdeb yr haul, yn dysgleirio o'm hamgylch, a'r rhai oedd yn ymdaith gyda mi. Ac wedi i ni oll syrthio ar y ddaiar, mi a glywais leferydd yn llefaru wrthyf, ac yn dywedyd yn Hebraeg, Saul, Saul, paham yr ydwyt yn fy erlid? Caled yw i ti wingo yn erbyn y symbylau. Ac mi a ddywedais, Pwy wyt ti, Arglwydd? Ac efe a ddywedodd, Myfi yw Iesu, yr hwn yr wyt ti yn ei erlid. Eithr cyfod, a saf ar dy draed: canys i hyn yr ymddangosais i ti, i'th osod di yn weinidog ac yn dyst o'r pethau a welaist, ac o'r pethau yr ymddangosaf i ti ynddynt; gan dy wared di oddiwrth y bobl a'r cenedloedd, at y rhai yr ydwyf yn dy ddanfon di yr awrhon, i agoryd eu llygaid, ac i'w troi o dywyllwch i oleuni, ac o feddiant Satan at Dduw; fel y derbyniont faddeuant pechodau, a chyfran yn mysg y rhai a santeiddiwyd trwy y ffydd sydd ynof fi. Am ba achos, O frenin Agrippa, ni bum anufudd i'r weledigaeth nefol' (Act. xxvi. 13–19).

Mae yn amlwg fod y datguddiad hwn yn rhywbeth amgen nag argraph fewnol a wnaed ar feddwl Saul yn ystod per-lewygfa. Mae yr amrywiol hanesion am ei droedigaeth (oblegid mae tri o honynt) yn dwyn ar eu gwyneb arwyddion mai adroddiad o ffeithiau ydynt, ac nis gallasai dim ond anffyddiaeth galed a direswm osod un deongliad arall arnynt. Arwyddant yn eglur fod amlygiad gwirioneddol o hono ei hun o du Iesu Grist, ac i fod Saul ei hun yn gwybod hyny trwy dystiolaeth ei synwyrau corphorol. Ac ni chyfyngwyd yr ymddangosiad iddo ef, ond estynwyd hi i'r rhai a gyd-deithient âg ef; etto gwnawd gwahaniaeth penodol rhyngddo ef a hwythau gyda golwg ar yr hyn a welsant ac a glywsant hwy (Act. ix. 7; xxii. 9)—gwahaniaeth a ddengys yn eglur fod y peth yn wirionedd, ac nid yn ffug-ymddangosiad. Ananias o Ddamascus, i'r hwn yr ymddangosodd yr Arglwydd Iesu hefyd mewn gweledigaeth, a'r hwn a erchodd i ymweled â Saul pan gyrhaeddodd y ddinas hono, a sonia am dano fel ymddangosiad personol o eiddo Crist: 'Ac wedi dodi ei ddwylaw arno, efe a ddywedodd, y brawd Saul, yr Arglwydd a'm hanfonodd i (Iesu yr hwn a *ymddangosodd i ti ar y ffordd* y daethost) fel y gwelych drachefn.' Ac etto: 'Duw ein tadau ni a'th ragordeiniodd di i wybod ei ewyllys ef, ac i weled y *Cyfiawn hwnw*, ac i *glywed lleferydd ei enau ef*' (Act. ix. 10–17; xxii. 14). Pan, dair blynedd ar ol ei droedigaeth, y daeth Saul i Jerusalem, 'yr oedd y disgyblion oll yn ei ofni, heb gredu ei fod ef yn ddisgybl; eithr Barnabas a'i cymerodd ef, ac a'i dug at yr apostolion, ac a fynegodd iddynt pa fodd y *gwelsai efe yr Arglwydd ar y ffordd*, ac *ymddiddan* o hono âg ef' (Act. ix. 26, 27; Gal. i. 18). Nid yw Paul ei hun ddim yn dyweud yn unig iddo weled Iesu Grist, ond sylfaena resymiadau ar y *ffaith* iddo ei weled. Yn ei lythyr cyntaf at y Corinthiaid, pan yn dadleu dros ei iawnderau fel gweinidog Cristionogol, dywed: 'Onid wyf fi yn apostol? Onid wyf fi yn rhydd? Oni *welais* i Iesu Grist ein Harglwydd?' (1 Cor. ix. 1). Ac wedi hyn, pan yn dadleu dros wirionedd adgyfodiad Crist: 'Canys mi a draddodais i chwi ar y cyntaf yr hyn hefyd a dderbyniais, farw o Grist dros ein pechodau ni, yn ol yr Ysgrythyrau; a'i *weled* gan Cephas, yna gan y deuddeg. Wedi hyny *gwelwyd* ef gan fwy na phum cant brodyr ar unwaith: o'r rhai mae y rhan fwyaf yn aros hyd yr awrhon, eithr rhai a hunasant. Wedi hyny y *gwelwyd* ef gan Iago; yna gan yr holl apostolion. Ac yn ddiweddaf oll y gwelwyd ef genyf finau hefyd, megis gan un annhymig' (xv. 3–8). Mae yn rhaid i bawb addef fod y gwahanol ymddangosiadau a enwir yma yn flaenorol i'r un i Paul yn ymddangosiadau corphorol gwirioneddol; a chan yr adroddir ei ymddangosiad iddo yn yr un geiriau a'r ymddangosiadau i eraill, mae yn rhaid taw un corphorol a welsai yntau. Os nad felly, gwnaethai dygiad i mewn ei esampl ei hun, yn lle cadarnhau, ddisylfaenu ei holl resymiad, fel, os *ffug* ymddangosiad oedd hwnw, gallai y lleill fod felly hefyd.

Ni chynygiwn roddi hanes canlynol gweinidogaeth Paul; ceir y cyfrif goreu allasid roddi yn Actau yr Apostolion. Ni wnawn ddim ond rhoddi amlinell o'i deithiau, er mwyn dangos eu cwrs a'u trefn.

Yn uniongyrchol ar ol ei droedigaeth ymddengys iddo bregethu yn synagogau Damascus (Act. ix. 19, 20). Aeth wedi hyn 'i Arabia;' ond pa cyhyd yr arosodd yno, neu pa beth a wnai yno, sydd anhysbys, ac ofer fyddai ceisio amcan-dybied. 'Dychwelodd drachefn i Damascus' (Gal. i. 17); ond yr oedd yr Iuddewon mor ffyrnig yn ei erbyn fel 'y cydymgynghorasant i'w ladd ef: a hwy a ddysgwyliasant y pyrth ddydd a nos' gyda bwriad i wneud hyny. Cefnogid hwynt yn yr amcan hwn gan lywodraethwr y ddinas; ond llwyddodd Paul, trwy help ei gyfeillion, i ddianc. 'Yn Damascus, y llywydd dan Aretus y brenin a wyliodd ddinas y Damasciaid, gan ewyllysio fy nal i, a thrwy ffenestr mewn basged y'm gollyngwyd ar hyd y mur, ac y diengais o'i ddwylaw ef' (Act. ix. 25; 2 Cor. xi. 32, 33).

Daeth yn awr i Jerusalem: 'Yna ar ol tair blynedd y daethum yn fy ol i Jerusalem i ymweled â Phedr, ac a arosais gyd ag ef bymtheg niwrnod.' Yma drachefn darfu yr Iuddewon Groegaidd, wedi tramgwyddo wrth ei bregethiad, 'geisio ei ladd ef.' A'r brodyr pan wybuant, a'i dygasant ef i waered i Cesarea, ac a'i hanfonasant ef ymaith i Tarsus. Yn Tarsus ymunodd Barnabas âg ef, yr hwn a'i dug i Antiochia. A bu iddynt flwyddyn gyfan ymgynull yn yr eglwys, a dysgu pobl lawer; a bod galw y disgyblion yn Gristionogion yn gyntaf yn Antiochia. Yn y rhagolwg ar y newyn oedd yn dynesu, penderfynodd y disgyblion yn y ddinas hono 'anfon cymhorth i'r brodyr oedd yn preswylio yn Judea; yr hyn beth hefyd a wnaethant trwy law Barnabas a Saul' (Act. xi. 25–30). Ymddengys taw ymweliad byr â Jerusalem oedd hwn, oblegid hysbysir ni ddarfod iddynt ddychwelyd i Antiochia wedi 'cyflawni y weinidogaeth' a ymddiriedwyd iddynt (xii. 25). Pa cyhyd y llafuriodd Paul y tymhor hwn yn ngororau Syria a Cilicia (Gal. i. 21), mae yn anmhosibl penderfynu; mae Lardner yn golygu y gallasai fod yn agos i bum mlynedd (*Works*, vi. 260, 272).

Cychwyna Paul a Barnabas yn awr i faes llafur eangach. Yr oedd yn Antiochia yr amser yma 'rai prophwydi ac athrawon'; a dywedodd yr Yspryd Glân, 'neillduwch i mi Barnabas a Saul, i'r gwaith y gelwais hwynt iddo.' A chwedi eu neillduo i'r gwaith hwn, 'hwy a ddaethant i Seleucia,' porthladd Antiochia, 'ac oddiyno hwy a fordwyasant i Cyprus,' lle dygwyddodd hanes bythgofiadwy Sergius Paulus y rhaglaw, ac Elymas y swynwr. Gan adael Cyprus 'hwy a ddaethant i Perga yn Pamphylia;' 'a chwedi ymado â Perga, hwy a ddaethant i Antiochia yn Pisidia.' Ac ar ol cael eu gyru allan o Antiochia trwy elyniaeth yr Iuddewon 'daethant i Iconium' (Act. xiii. 1–14, 50, 51). Wedi eu gyru oddiyno yn y diwedd trwy ddylanwad yr Iuddewon, ffoisant i 'Lystra a Derbe, dinasoedd o Lycaonia, ac i'r wlad oddiamgylch.' Yn Lystra yr iachaodd Paul 'un oedd gloff o groth ei fam,' a bu y bobl bron ag 'aberthu iddynt.' Ond wedi hyn 'daeth yno Iuddewon o Antiochia ac Iconium, a hwy a berswadiasant y bobl; a chwedi llabuddio Paul, a'i llusgasant ef allan o'r ddinas, gan dybied ei fod ef wedi marw. Ac fel yr oedd y disgyblion yn sefyll o'i amgylch, efe a gyfododd, ac a aeth i'r ddinas.' Ar ol pregethu yr efengyl yn Derbe, 'dychwelasant i Lystra, Iconium, ac Antiochia.' 'Ac wedi iddynt dramwy trwy Pisidia, hwy a ddaethant i Pamphylia.' 'Ac wedi iddynt bregethu y gair yn Perga, hwy a ddaethant i waered i Attalia, ac oddiyno a fordwyasant i Antiochia,' o ba un y cychwynasant allan. 'Ac yno yr arosasant hwy dros hir o amser gyd â'r disgyblion' (Act. xiv.) Pa gymaint o amser gymerai y teithiau hyn a'r arosiad yn Antiochia, nis gall fod ond matter o amcan-dybiaeth; y tebygolrwydd yw, ei fod yn gryn yspaid o amser. Tybia Lardner iddynt gymeryd ynghylch pum mlynedd (*Works*, vi. 276).

Ac yn awr 'fe ddaeth rhai i waered o Judea, gan ddysgu y brodyr, a dywedyd, Onid enwaedir chwi yn ol defod Moses, ni ellwch chwi fod yn gadwedig.' 'A phan ydoedd ymryson a dadleu nid bychan gan Paul a Barnabas yn eu herbyn,' penderfynodd y brodyr fod iddynt fyned i fynu i Jerusalem at yr apostolion a'r henuriaid ynghylch y cwestiwn hwn. Aethant yn ganlynol i Jerusalem, a chwedi cael eu barn ar y pwnc hwn a phynciau eraill, dychwelasant drachefn i Antiochia.

Ar ol aros ychydig yn hwy yn Antiochia (Act. xv. 35; Gal. ii. 11–14), 'dywedodd Paul wrth Barnabas, dychwelwn ac ymwelwn â'n brodyr yn mhob dinas y pregethasom air yr Arglwydd ynddynt, i weled pa fodd y maent hwy.' A phan gynygiodd Barnabus ar iddynt gymeryd gyda hwynt ei berthynas Ioan Marc, gwrthwynebodd Paul hyn, oherwydd iddo eu gadael yn Pamphylia ar daith flaenorol; 'a bu cymaint cynhwrf rhyngddynt fel yr ymadawsant oddiwrth eu gilydd. Ac felly cymerth Barnabas Marc gyd ag ef, ac y mordwyodd i Cyprus; a Phaul a ddewisodd Silas, ac a aeth ymaith trwy Syria a Cilicia, gan gadarnhau yr eglwysi' (Act. xv. 36–41).

Ar ol hyn daeth Paul a Silas i Derbe a Lystra; 'ac fel yr oeddynt yn ymdaith trwy y dinasoedd hwy a roisant arnynt gadw y gorchymynion a ordeiniesid gan yr apostolion a'r henuriaid, y rhai oedd yn Jerusalem. Ac wedi iddynt dramwy trwy Phrygia, a gwlad Galatia, hwy a aethant heibio i Mysia, ac a aethant i waered i Troas,' ar forlan gorllewinol Asia Leiaf. Yma yr ymddangosodd gweledigaeth i Paul liw nos; 'rhyw wr o Macedonia a safai gan ddeisyf arno ddyfod trosodd, a'u cynorthwyo hwy.' 'Am hyny,' medd Luc, yr hwn yn awr a ddefnyddia y person cyntaf, 'wedi myned ymaith o Troas ni a gyrchasom yn union i Samothracia, a thranoeth i Neapolis; ac oddiyno i Philippi, yr hon sydd brifddinas o barth o Macedonia.' Yma y cyfodwyd terfysg yn eu herbyn, a chawsant eu bwrw i garchar; ond pan ddeallodd y swyddogion taw dinasyddion Rhufeinig oeddynt, yr oedd yn dda ganddynt eu gollwng yn rhydd (Act. xvi.) Ar ol gadael Philippi, aethant trwy Amphipolis ac Apolonia, ac a ddaethant i Thessalonica. Wedi cael eu herlid yn y ddinas hono trwy eiddigedd yr Iuddewon, gadawsant hi liw nos, ac a ddaethant i Berea, lle y cawsant dderbyniad mwy ffafriol; ond 'daeth Iuddewon o Thessalonica yno hefyd, gan gyffroi y dyrfa; ac yna yn ebrwydd y brodyr a anfonasant Paul ymaith,' ac a'i dygasant i Athen, lle 'y cynhyrfwyd ei yspryd ynddo wrth weled y ddinas wedi ymroddi i eilunod.' Ar ol arosiad byr yn Athen, daeth i Corinth, lle yr arosodd flwyddyn a chwech mis gan ddysgu gair Duw. Gan adael y ddinas hono, efe a fordwyodd i Syria, ac a alwodd yn Ephesus, a chan lanio yn Cesarea efe a aeth i fynu i Jerusalem, oherwydd ei ddymuniad i fod yno ar wyl y Pasg (Act. xvii. 1–16; xviii. 1, 11, 18, 19–22). Mae Lardner yn ystyried i'r daith hon gymeryd tair blynedd a hanner (*Works*, vi. 276, 280).

Ar ol yr hyn ymddengys yn arosiad byr yn Jerusalem, Paul a 'aeth i waered i Antiochia; ac ar ol treulio talm o amser yno efe a aeth ymaith, gan dramwy trwy wlad Galatia, a Phrygia, mewn trefn, a chadarnhau yr holl ddisgyblion.' 'A chwedi i Paul dramwy trwy y parthau uchaf, ddyfod o hono i Ephesus.' Arosodd yma am o leiaf ddwy flynedd a thri mis, 'hyd oni ddarfu i bawb a oedd yn trigo yn Asia, yn Iuddewon a Groegiaid, glywed gair yr Arglwydd Iesu.' Dyma yr amser y darfu Demetrius y gof arian gyfodi y fath gythrwfl yn nghylch delw y dduwies fawr Diana (Act. xviii. 22, 23; xix. 1, 8, 10; cydm. xx. 31, xix. 23–41). Ar ol gostwng y cythrwfl ymadawodd i fyned i Macedonia; a chwedi iddo fyned dros y parthau hyny, a'u cynghori hwynt â llawer o ymadrodd, efe a ddaeth i dir Groeg, ac a arosodd yno dri mis.' Dychwelodd drachefn i Macedonia; ond gan ewyllysio bod yn Jerusalem ar Wyl y Pentecost, efe a fordwyodd o Philippi i Troas, ac ar ol galw mewn amryw fanau efe a ddaeth i Miletus, ac oddiyno 'efe a anfonodd i Ephesus, ac a alwodd atto henuriaid yr eglwys,' i ba rai y traddododd *siars* ymadawol grymus. Aeth yn awr yn ei flaen ar ei daith, ac ar ol paso heibio amryw o fanau eithaf adnabyddus ar ei daith, efe a laniodd unwaith yn ychwaneg yn Cesarea, o ba le yr aeth i fynu i Jerusalem (Act. xx., xxi. 1–5). Cyfrifa Dr. Lardner i'r daith hon gymeryd ynghylch pedair blynedd a hanner (*Works*, vi. 280, 291).

Nid oes eisiau rhoddi manylion hanes canlynol Paul, gan fod y darllenydd yn eithaf cyfarwydd â hwynt. Digon yw dweud iddo yn fuan ar ol cyrhaedd Jerusalem gael ei ddal; a dygwyd llawer o gyhuddiadau yn ei erbyn gan yr Iuddewon, a chan nad oedd fawr obaith y cawsai gyfiawnder oddiar ddwylaw y llywodraethwyr Rhufeinig, efe a appeliodd at Cesar, a chafodd yn ganlynol ei ddanfon gyda charcharorion eraill i Rufain, yr hon a gyrhaeddodd ar ol mordaith beryglus anarferol, gan iddo gael ei longddryllio ar ynys Melita, neu fel y gelwir hi yn bresenol Malta, mewn man, yn ol traddodiad ag iddo sylfaen dda, ag sydd yn parhau i ddwyn ei enw, sef *St. Paul's Bay*, ac o'r hwn y rhoddir darlun. [MELITA.] Mae yn rhaid i'r dygwyddiadau hyn gymeryd y rhan fwyaf o dair blynedd (Act. xxiv. 27; xxviii. 11).

Yn llythyrau Paul cawn gyfeiriadau at amryw ddygwyddiadau hynod yn ei fywyd, am ba rai nid oes un cyfrif yn Actau yr Apostolion. Troed y darllenydd am enghreifftiau at yr hanes byw-debyg a rydd o'i ddyoddefiadau a'r caledi yr aeth drwyddynt yn 2 Cor. xi. 23–28, ac o'r weledigaeth a gafodd pan y cipiwyd ef i'r drydedd nef (xii. 1–9).

Gan i Paul bregethu mewn cynifer o wledydd gwahanol, mae yn naturiol i ni gasglu yr hynodid ef gan ei ddawn tafodau. Wrth ysgrifenu at y Corinthiaid dywed gan hyny: 'Yr ydwyf yn diolch i'm Duw, fy mod i yn llefaru â thafodau yn fwy na chwi oll' (1 Cor. xiv. 18).

Yr ydys wedi cyfrif yn gyffredin mai yn ngwanwyn y flwyddyn 61 O.C. y cyrhaeddodd Paul Rufain. Yma, fel yr hysbysir ni gan Luc, 'yr arhoes ddwy flynedd gyfan yn ei dŷ ardrethol ei hun, ac a dderbyniodd bawb a'r oedd yn dyfod i mewn atto, gan bregethu teyrnas Duw, ac athrawiaethu y pethau am yr Arglwydd Iesu Grist, gyda phob hyder yn ddiwahardd' (Act. xxviii. 30, 31). Gyd â'r geiriau hyn mae yr Actau yn diweddu yn ddisymwth; a pha cyhyd y parhaodd pethau yn y sefyllfa hon ni wneir ein hysbysu.

Yn ystod ei gyfyngiad mwynhaodd gyfeillach a help rhai o'i gydlafurwyr henaf a gwerthfawrocaf: megis Luc, 'y physygwr anwyl;' Timotheus, 'ei fab naturiol yn y ffydd;' Tychicus, 'y brawd anwyl a'r gweinidog ffyddlon yn yr Arglwydd;' Aristarchus ac Epaphras, y rhai a eilw ei 'gydgarcharorion,' er nad oeddynt felly ond fel y trigent gyd ag ef yn ei dŷ ardrethol ei hun gyd â'r bwriad o roddi iddo y cyfryw wasanaeth ag allasai ofyn am dano; Epaphroditus, yr hwn a eilw 'ei frawd, ei gydweithiwr, a'i gydfilwr;' heblaw amrai eraill (Col. iv. 7, 9, 10–12, 14; Phil. ii. 25; Philem. i. 10, 23, 24).

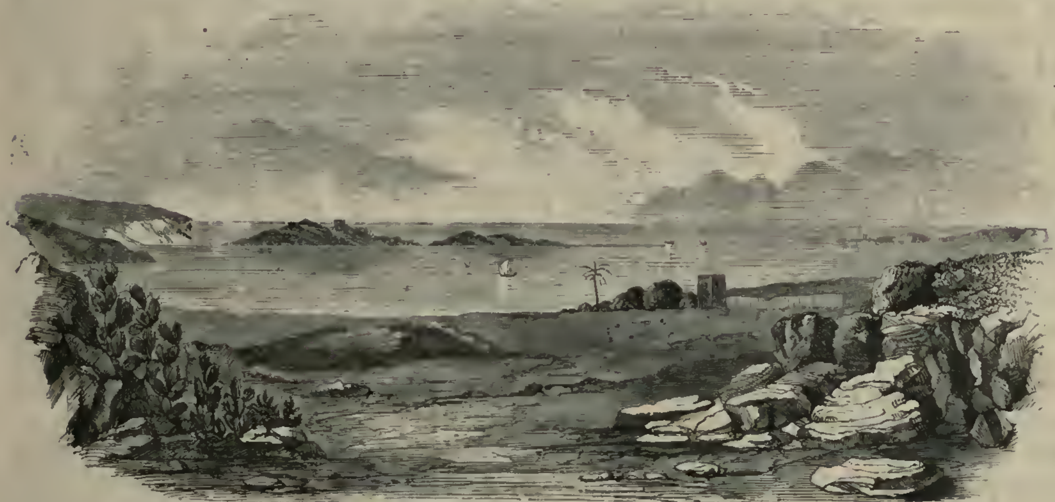
MORGILFACH ST. PAUL.

Yn amser ei garchariad gosododd i lawr sylfaen defnyddioldeb eang a pharhaus trwy offerynoliaeth ei ysgrifeniadau. Yr oedd eisoes wedi ysgrifenu llythyrau at eglwysi Thessalonica, Corinth, Galatia, a Rhufain; ac yn awr fe ysgrifenodd rai nid llai gwerthfawr at yr Ephesiaid, y Colossiaid, y Philippiad, at Philemon, at Timotheus, ac yr ydym yn meddwl y gallwn ychwanegu at Titus, a'r Hebreaid. Pwy fedr brisio gwerth ei lythyrau at eglwys Crist mewn amserau hen a diweddar?

Er yr ymddengys na chadwyd Paul mewn carchar cyfyng, etto cafodd ei rwymo ar y cyntaf â chadwyn, ac efallai wrth y milwr a'i cadwai' (Act. xxviii. 16, 20), yn unol ag arferiad y Rhufeiniaid; ac wedi hyn yn ei lythyrau cyfeiria yn aml at y ffaith ei fod 'yn garcharor mewn rhwymau;' ac am Onesiphorus dywed, 'nid oedd gywilydd ganddo fy nghadwyn i' (2 Tim. i. 16). Ond er yr amgylchiadau yn mha rai y cyfleusid ef, bu ei bresenoldeb yn Rhufain yn gydfynedig ag effeithiau daionus, serch fod cysgodau pruddaidd yn y darlun a dynir ganddo. Wrth ysgrifenu at y Philippiaid dywed, 'Ac mi ewyllysiwn i chwi wybod, frodyr, am y pethau ddygwyddodd i mi, ddyfod o honynt yn hytrach er llwyddiant i'r efengyl; yn gymaint a bod fy rhwymau i yn Nghrist yn eglur yn yr holl lys, ac yn mhob lle arall; ac i lawer o'r brodyr yn yr Arglwydd fyned yn hyderus wrth fy rhwymau i, a bod yn hyfach o lawer i draethu y gair yn ddiofn. Mae rhai yn wir yn pregethu Crist trwy genfigen ac ymryson; a rhai o ewyllys da. Y naill sydd yn pregethu Crist o gynen, nid yn bur, gan feddwl dwyn mwy o flinder i'm rhwymau i; a'r lleill o gariad, gan wybod mai er amddiffyn yr efengyl y'm gosodwyd. Beth er hyny? Etto yn mhob modd, pa un bynag ai mewn rhith, ai mewn gwirionedd, yr ydys yn pregethu Crist; ac yn hyn yr ydwyf fi yn llawen, ië, a llawen fyddaf' (Phil. i. 12–18).

Ar ol bod yn garcharor am gryn amser, ymddengys y coleddai Paul ddysgwyliad o gael ei ryddhau yn y diwedd, ac hyd yn od yn fuan. Wrth ysgrifenu at Philemon dywed: 'Heblaw hyn, parotoa i mi letty; canys yr ydwyf yn gobeithio trwy eich gweddiau chwi y rhoddir fi i chwi' (Philemon 22). Yn ei Epistol at y Philippiaid amlyga gyffelyb ddysgwyliad: 'Canys byw i mi yw Crist, a marw sydd elw. Ac os byw fyddaf yn y cnawd, hyn yw ffrwyth fy llafur; a pha beth a ddewisaf nis gwn. Canys y mae yn gyfyng arnaf o'r ddeutu; gan fod genyf chwant i'm dattod, ac i fod gyda Christ; canys llawer iawn gwell ydyw. Eithr aros yn y cnawd sydd fwy angenrheidiol o'ch plegid chwi. A chenyf yr hyder hwn, yr wyf yn gwybod yr arosaf, ac y cyd-drigaf gyda chwi oll, er cynydd i chwi, a llawenydd y ffydd; fel y byddo eich gorfoledd chwi yn helaethach yn Nghrist Iesu o'm plegid i, trwy fy nyfodiad i drachefn attoch. Yn unig ymddygwch yn addas i efengyl Crist; fel pa un a wnelwyf ai dyfod a'ch gweled chwi, ai bod yn absenol, y clywyf oddiwrth eich helynt chwi, eich bod yn sefyll yn un yspryd ac yn un enaid, gan gydymdrech gyda ffydd yr efengyl' (Phil. i. 21–27). Nid yw yma wedi darfod amlygu ei ddysgwyliad ar y matter, ond yn fuan drachefn a ddychwel atto, yr hyn ddengys mor bresenol oedd i'w feddwl. Nid yw heb fod yn gymysgedig â rhyw ragolygon am ferthyrdod cynnar; etto ymddengys y gorbwysai ei obeithion am gael gollyngdod: 'Ië, a phe y'm hoffrymid ar aberth a gwasanaeth eich ffydd, llawenhau yr wyf, a chydlawenhau â chwi oll. Oblegid yr un peth hefyd byddwch chwithau lawen, a chydlawenhewch â minau. Ac yr wyf yn gobeithio yn yr Arglwydd Iesu, anfon Timotheus ar fyrder attoch, fel y'm cysurer inau hefyd, wedi i mi wybod eich helynt chwi. Hwn gan hyny yr ydwyf yn gobeithio ei ddanfon, cyn gynted ag y gwelwyf yr hyn a fydd i mi. Ac y mae genyf hyder yn yr Arglwydd y deuaf finau hefyd ar fyrder attoch' (ii. 17–19, 23, 24).

Mae y dysgwyliadau a amlyga yr apostol yn yr adnodau hyn yn rhoddi gradd o debygolrwydd i'r ffaith iddo gael ei ryddhau. Os ysgrifenwyd yr Epistol at Titus yn olynol i hyn, fel y golygwn yn debyg, mae yn ei wneud yn eithaf diamheuol ei fod yn rhydd pan y cafodd ei ysgrifenu: 'Pan ddanfonwyf Artemas attat, neu Tychicus, bydd ddyfal i ddyfod attaf i Nicopolis, canys yno yr arfaethais auafu' (iii. 12). Os ysgrifenwyd yr Epistol at yr Hebreaid gan Paul, fel y credwn yn ddiamheuol iddo gael, arwyddai ei fod y pryd hwnw, neu wedi bod yn ddiweddar, yn Itali, efallai hefyd ei fod wedi bod yn ngharchar, neu ddalfa, ac yn amlwg ei fod yn awr yn wr rhydd: 'Gweddiwch drosom ni; ac yr ydwyf yn helaethach yn dymuno gwneuthur o honoch hyn, i gael fy rhoddi i chwi drachefn. Gwybyddwch ollwng ein brawd Timotheus yn rhydd, gyd â'r hwn, os daw efe ar fyrder, yr ymwelaf a chwi.' 'Mae y rhai o'r Ital yn eich annerch' (xiii. 18, 19, 23, 24). Nid yw yn anheilwng o sylw fod cydundeb rhwng yr amgylchiadau a adroddir yma a'r dysgwyliadau a amlyga yn yr olaf o'r adnodau uchod a goffhawyd o'r Epistol at y Philippiaid.

Os oedd Paul wedi cael ei ryddid, yr ydym yn meddwl y buasai yn debyg iawn o ymweled yn fuan a rhanau gorllewinol Asia Leiaf, Macedonia, a Groeg hefyd. Yr oedd wedi bod yn bwriadu myned ar daith i'r Hisbaen (Rhuf. xv. 24), ond yr oedd hyn flyneddau cyn hyny, ac yr oedd ei serchiadau yn ddiweddar wedi rhedeg tuag at yr eglwysi yn y parthau ag ydym yn cyfeirio attynt. Yr oedd hyd yn od wedi ceisio gan Philemon, yr hwn oedd yn aelod o'r eglwys yn Colosse, i 'barotoi lletty iddo,' yr hyn a arwydda, os yn bosibl ymweliad buan. Wrth ysgrifenu at y Philippiaid datgan hefyd ei obaith y 'deuai attynt ar fyrder.' Yn ei Ail Epistol at Timotheus, yr hwn yn amlwg a ysgrifenwyd pan yr oedd yn garcharor yn Rhufain (i. 16, 17)—yr ail waith yn ol ein golygiad ni—ac yn dysgwyl marwolaeth fuan (iv. 6–8), mae genym amlygiadau o'i fod wedi bod yn Asia Leiaf ychydig cyn hyny. 'Ti a wyddost hyn, ddarfod i'r rhai oll sydd yn Asia droi oddi wrthyf fi; o'r sawl y mae Phygelus a Hermogenes.' Am Onesiphorus y dywed: 'A maint a wnaeth efe o wasanaeth i mi yn Ephesus, goreu y gwyddost ti' (i. 15, 18). 'Y cochl a adewais i yn Troas gyda Charpus, pan ddelych, dwg gyda thi, a'r llyfrau, yn enwedig y memrwn. Erastus a arosodd yn Corinth, ond Trophimus a adewais i yn Miletum yn glaf' (iv. 13, 20). Mae y cyfeiriadau hyn yn amlwg at amgylchiadau diweddar; ni wnaethai neb ysgrifenu fel hyn am bethau oedd wedi cymeryd lle flyneddau cyn hyny. Mae yn rhaid gan hyny fod Paul wedi bod yn Asia Leiaf ychydig cyn iddo ysgrifenu y llythyr hwn. Mae y beirniaid a'r esponwyr y rhai a ddaliant taw unwaith y carcharwyd Paul yn teimlo anhawsder mawr i wneud allan sut y cafodd amser i dalu yr ymweliad a Creta, ac y cyfeiria atto yn Titus i. 5: 'Er mwyn hyn y'th adewais yn Creta, fel yr iawn drefnit y pethau sydd yn ol, ac y gosodit henuriaid yn mhob dinas, megis yr ordeiniais i ti;' ac hefyd ei fwriad i 'auafu yn Nicopolis' (iii. 12); ond yn ol yr olwg ydym ni yn gymeryd ar y pwnc nid oes un anhawsder yn y naill amgylchiad na'r llall. Mae y ddau ymweliad yma yn syrthio yn naturiol i gwrs yr apostol. Mae yr agoriad yn taro y clo yn berffaith—a chymeryd yn ganiataol yn y ddau amgylchiad mai hi yw yr agoriad iawn. Mae genym, gan hyny, gymaint o brofion ysgrythyrol iddo gael ei ryddhau nes gadael ond ychydig le i amheu y ffaith.

Ni chynysgaethir ni a nemawr brofion ar y cwestiwn hwn gan ysgrifenwr eglwysig boreuol; ond cybelled ag y cynysgaethant unrhyw dystiolaeth, y mae yn ffafr y dybiaeth iddo gael ei ryddhau; ac y mae yn deilwng o sylw nad oes yr un dystiolaeth i'r gwrthwyneb. Eusebius yw yr ysgrifenydd cyntaf a wna un cyfeiriad at ei ryddhad; ond gan na flodeuai cyn y rhan gyntaf o'r bedwaredd ganrif, mae hyn yn lleihau yn fawr werth ei dystiolaeth, ac y mae hyd yn od y dystiolaeth hono yn cael ei rhoddi mewn iaith bron amheus. 'Ar ol dadleu ei achos,' medd yr hanesydd, 'dywedir iddo ail ymaflyd yn y gorchwyl o bregethu, ac ar ei ail ymweliad a'r ddinas (Rhufain), iddo orphen ei yrfa trwy ferthyrdod.' Yr oedd Eusebius ei hun o'r dyb hon; mae hyd yn od yn rhesymu drosti mewn ffordd o'i chadarnhau allan o eiriau yr apostol (Euseb. *Eccl. Hist.* b. ii. c. 22). Mae genym hefyd dystiolaeth Jerome, Euthaleus, Chrysostom, Theodoret, ac eraill; ond pa un ai yr un mewn sylwedd ydyw ag un Eusebius, neu a orphwysai ar yr un awdurdodau, mae yn awr yn anmhosibl penderfynu.

Mae Theodoret ac eraill yn son am ei fynediad i'r Hisbaen; ond pa un a orphwys hyn ar rywbeth heblaw ei fwriad amlygedig ef ei hun flyneddau cyn hyny, nis gwyddom (Rhuf. xv. 24). Gwna rhai hefyd, yn y dyddiau diweddaf hyn, ddal allan y tebygolrwydd iddo ymweled a Phrydain, ond nid yw hon ond un o'r tybiau llaesion hyny a goleddir gan ddynion oblegid yr ewyllysiant eu credu (Lardner, *Works*, vi. 351; Davidson, *Introd. N. T.* ii. 98, 101, 103, 105).

Nis gallwn ddweud pa cyhyd y cafodd Paul ei ryddid, ond cawn ef drachefn yn garcharor yn Rhufain (2 Tim. i. 16, 17; ii. 9). Yn y cyfryw amgylchiadau gallesid dysgwyl y cawsai gydymdeimlad a chynorthwy ei frodyr Cristionogol; ond ar ddydd ei brawf cafodd ei adael ganddynt oll: 'Yn fy atteb cyntaf ni safodd neb gyda mi, eithr pawb a'm gadawsant; mi a archaf ar Dduw nas cyfrifer iddynt. Eithr yr Arglwydd a safodd gyda mi, ac a'm nerthodd, fel trwof fi y byddai y pregethiad yn llawn hysbys, ac y clywai yr holl genedloedd; ac mi a waredwyd o enau y llew' (2 Tim. iv. 16, 17)—gan gyfeirio yn ol pob tebygolrwydd, nid at lewod y *circus*, ond at Nero yr ymerawdwr, yr hwn, ar gyfrif ei greulonderau, a allesid yn iawn gael ei alw felly. Ond er iddo gael gwaredigaeth y waith hon, edrychai yn mlaen at angeu cynnar, ac yn y rhagolwg arno llefarodd y geiriau goruchel canlynol: 'Canys myfi yr awrhon a aberthir, ac amser fy ymddattodiad a nesaodd. Mi a ymdrechais ymdrech deg, mi a orphenais fy ngyrfa, mi a gedwais y ffydd. O hyn allan rhoddwyd coron cyfiawnder i'w chadw i mi, yr hon a rydd yr Arglwydd, y barnwr cyfiawn, i mi yn y dydd hwnw; ac nid yn unig i mi, ond hefyd i bawb a garant ei ymddangosiad ef' (iv. 6–8).

Ni roddir ond ychydig fanylion ynghylch marwolaeth Paul. Yn y flwyddyn 64 O.C. fel yr hysbysir ni gan

Suetonius a Tacitus, fe fu tân dychrynllyd yn Rhufain, yr hwn a losgodd ran fawr o'r ddinas. Priodolid y tân yn gyffredin i Nero, ac yntau, er troi oddi wrtho y ddrwgdybiaeth gyffredin, a'i priodolodd i'r Cristionogion; ac ar y cyhuddiad hwn, ac ar un cwbl mor ddisail, sef dyn-gasineb a sodomiaeth, perodd i nifer mawr (*ingens multitudo*, fel y dywed Tacitus) i gael eu gosod i farwolaeth, a hyny yn y ffurfiau creulonaf. Yn mhlith y rhai osodwyd i farwolaeth dan erledigaeth Nero yr oedd yr apostol Paul. Mae hyn yn ffaith dyst-brofedig, ac a gredir yn gyffredin. Eusebius a ddywed i'w ben gael ei dori, tra y croeshoeliwyd Pedr—gwahaniaeth, os ei gwnaed, ar gyfrif ei fod yn ddinasydd Rhufeinig. Mae prawf hynafol iddo gael ei gladdu ar yr *Ostian Way*, oddeutu dwy filltir o Rufain. Nid yw beirniaid mewn un modd yn cyduno gyda golwg ar y flwyddyn y bu farw. Mae rhai wedi penodi 64, mwy 65, eraill 66, 67, a 68. Cymerodd marwolaeth Nero ei hun le yn 68; nis gallasai marwolaeth Paul, er y gallasai fod yn gynnarach, fod yn ddiweddarach na'r flwyddyn hono (Lardner, *Works*, vi. 298; Davidson, *Introd. N. T.* ii. 106).

Er ein bod ni yn golygu fod profion cryfion i'r apostol gael ei garcharu ddwywaith, etto mae wedi bod, ac yn bod yn awr, feirniaid galluog y rhai a ddaliant na chafodd ei garcharu ond unwaith. Mae y rhai hyn yn penodi blwyddyn foreu fel un ei farwolaeth.

Nid oes genym un wybodaeth sicr ynghylch oedran Paul. Wrth ysgrifenu at Philemon geilw ei hun 'Paul yr henafgwr;' ond gallasai fod yn hen o ran cyfansoddiad mewn canlyniad i'r llafur a'r dyoddefiadau yr aethai trwyddynt, er nad yn hen o ran ddyddiau. Ar amser merthyrdod Stephan gelwir ef yn 'ddyn ieuanc,' ond nid yw y gair Groeg (νεανίας) a ddefnyddir yno yn penderfynu dim gyda golwg ar ei oedran, gan ei fod yn un a gymhwysid at ddynion hyd eu deugeinfed flwyddyn. Mae lle i gasglu na ddaeth dim o Paul i Jerusalem hyd nes ar ol marwolaeth Crist. Pe buasai erioed wedi ei weled yn nyddiau ei gnawd, cymerasai achlysur yn ddiau i sylwi ar amgylchiad mor ddyddorol; etto pe buasai yn Jerusalem yn amser bywyd ein Harglwydd anmhosibl iddo fuasai peidio a'i weled, yn enwedig ar amser ei farwolaeth, pan yr oedd yr holl ddinas mewn sut gynwrf yn ei gylch. A chymeryd pob peth at eu gilydd, nid yw yn debygol ei fod ar amser ei farwolaeth dros bump a thriugain, os oedd mor hened. Dywed Chrysostom ei fod yn wyth a thriugain.

Nid ydym wedi cynyg penodi gyda dim tebyg i sicrwydd amseriad y prif amgylchiadau yn hanes Paul. Yn *Introduction* Dr. Davidson i'r T. N. cyf. ii. gellir gweled taflen yn cynwys dim llai na phedwar ar ddeg ar hugain o gynlluniau er cofrestru prif ddygwyddiadau ei fywyd, ac at y rhai hyn gellid ychanegu eraill. Dengys hyn y fath dasg diobaith fyddai parotoi taflen yn rhoddi amseriad cywir yr holl amgylchiadau a ddygwyddasant yn ei fywyd hynod.

Epistolau Paul. *Thessaloniaid.*—Ystyrir yn gyffredin taw epistol cyntaf Paul yn y T. N. ydyw ei Epistol Cyntaf at y Thessaloniaid. Ar ol yr erledigaeth a ddyoddefodd ef a Silas, yn Philippi yn Macedonia daethant i Thessalonica. Yma bu ei bregethiad yn llwyddianus iawn; ond darfu i'r Iuddewon anghrediniol gyffroi yr holl ddinas yn eu herbyn, a danfonwyd hwynt ymaith gan y brodyr liw nos i Berea. Dilynwyd hwynt yno gan Iuddewon Thessalonica, a llwyddasant i gyffroi y bobl yno hefyd. Gan hyny danfonodd y brodyr Paul i Athen, ac oddiyno y daeth drachefn i Corinth, lle yr arosodd am, o leiaf, flwyddyn a hanner. O'r ddinas hono yr anfonodd ei Epistol Cyntaf at y Thessaloniaid, fel yr ymddengys wrth gydmaru hanes y dygwyddiadau hyn yn yr Actau â'r gwahanol amgylchiadau a'r cyfeiriadau a geir yn yr epistol ei hun (i. 5–9; ii. 1, 2, 14–16; iii. 1).

Ysgrifenwyd yr Ail Epistol at y Thessaloniaid hefyd o Corinth, ac yn mhen ryw gymaint o amser ar ol yr Epistol Cyntaf, fel y gall un dyn weled ac a ddarllen y ddau ar ol eu gilydd.

Ymddengys oddiwrth yr Actau fod Silas (Sylfanus) a Timotheus yn cydlafurio y pryd hwnw â Paul, ac er iddynt aros ar ei ol yn Macedonia, darfu iddynt ymuno ag ef yn Corinth (Act. xvii. 14–16; xviii. 5). Yn awr, y mae yn deilwng o sylw fod y ddau epistol wedi eu hysgrifenu yn enw 'Paul, a Sylfanus, a Timotheus,' yr hyn ni wneir mewn cysylltiad ag un o epistolau eraill Paul. Oddigerth yn Corinth, nid oes son i'r tri fod yn yr un lle ar yr un pryd—amgylchiad sydd yn rymus gadarnhau yr amseriad ydym wedi roddi i'r ddau epistol yma.

Mae beirniaid yn fwy na chyffredin o gyttun gyda golwg ar amseriad yr epistolau hyn, gan benodi yn gyffredin y flwyddyn 52 neu 53 fel yr un yn yr hon y cawsant eu hysgrifenu.

Galatiaid.—Gan Paul ei hun y cafodd yr eglwysi cyntaf yn Galatia eu planu (i. 6). Yn yr Actau mae genym hanes am ddau ymweliad a dalodd a'r wlad hono —un yn xvi. 6, a'r llall yn xviii. 23. Mae beirniaid yn amrywio yn fawr yn eu barn gyda golwg ar ddyddiad ei epistol; rhai yn tybied iddo gael ei ysgrifenu rhwng y ddau ymweliad, ac eraill na chafodd ei ysgrifenu hyd nes ar ol yr ail.

Tueddir ni i feddwl iddo gael ei ysgrifenu rhwng y ddau ymweliad, oblegid ymddengys i ddirywiad y Galatiaid gymeryd lle yn bur fuan ar ol i'r apostol bregethu yr efengyl iddynt y waith gyntaf; ac nid oes un amlygiad yn yr epistol ei hun, iddo ymweled a hwynt ragor nag unwaith cyn iddo gael ei ysgrifenu. Y mae, fodd bynag, gyfeiriad amlwg at yr ymweliad hwnw yn iv. 13–15. Ar ol eu gadael ar yr achlysur hwnw nid ymddengys iddo aros yn hir yn Asia Leiaf, ond croesodd drosodd i Macedonia, gan ymweled a Philippi, Thessalonica, Berea, Athen, ac yn y diwedd cyrhaeddodd Corinth, lle yr arosodd o leiaf flwyddyn a hanner (Act. xviii. 11). Prin y gallasai hyn gymeryd i fynu lai o amser na dwy flynedd, a gallasai ofyn rhagor; ond gallasai un neu y llall o'r cyfnodau beri i'r apostol lefaru y geiriau canlynol: 'Y mae yn *rhyfedd* genyf eich symud *mor fuan* oddiwrth yr hwn a'ch galwodd i ras Crist, at efengyl arall.' Gallasai ei hir arosiad yn Corinth hefyd ei gynysgaethu â chyfle da i glywed am ddirywiad y Galatiaid, ac ysgrifenu attynt. Mae yr holl amgylchiadau hyn yn peri i ni feddwl ei fod yn ddigon tebygol i'r epistol hwn gael ei ysgrifenu o'r ddinas hono ynghylch y flwyddyn 52 neu 53. Mae Lardner a beirniaid da eraill yn cydweled a'r golygiadau hyn.

Mae beirniaid eraill, fodd bynag, yn tybied i'r epistol hwn gael ei ysgrifenu ar ol ail ymweliad Paul a Galatia, a phenoda rhai y flwyddyn 57 neu 58 (saith neu wyth mlynedd o amser ei ymweliad cyntaf), a'i dyddio o Ephesus; tra y dywed eraill iddo gael ei ysgrifenu yn nghylch y flwyddyn 62, pan yr oedd Paul yn garcharor yn Rhufain. Ond nid yw un o'r dyddiadau hyn yn cyduno cystled â'r epistol ei hun a'r un ydym ni wedi roddi, ac nis gellir rhoddi un rheswm neillduol dros yr un o honynt; ymddengys yr olaf, yn wir, allan o'r cwestiwn (Lardner, *Works*, vi. 303; Horne, *Introd.* iv. 530).

Corinthiaid.—Planwyd Cristionogaeth gyntaf yn Corinth gan Paul ei hun ynghylch y flwyddyn 52, pan 'yr arhoes yno flwyddyn a chwe mis' (Act. xviii. 11). Ar ol hyny cymerodd ymraniadau, a llawer o ddrygau gofidus eraill le yn yr eglwys. Y rhai hyn yn fwyaf neillduol ydyw testun yr Epistol Cyntaf at y Corinthiaid, ac yn ddiau yr achlysur o'i ysgrifenu. Mae yn amlwg iddo gael ei ysgrifenu o Ephesus tua diwedd ei hir arosiad yn y ddinas hono. Os cydmarir Act. xviii. 24, 27; xix. 1, 8–10, 21, 22; xx. 1, â 1 Cor. i. 11, 12; iv. 17; xv. 32; xvi. 5, 8–10, 12, 19, ceir uniad a chyfattebiad amgylchiadau ac nad yw braidd yn bosibl i ni ddychymygu allasent gymeryd lle, a'r rhai a wnant y pwynt hwn yn eithaf sicr. A chyda golwg ar ei amseriad mwy neillduol, y dyb fwyaf cyffredin yn mhlith beirniaid yw iddo gael ei ysgrifenu yn y flwyddyn O.C. 57.

Cyfeirir yr Ail Epistol at y Corinthiaid 'at eglwys Duw yr hon sydd yn Corinth, gyd â'r holl seintiau y rhai sydd yn holl Achaia.' Ar ol gadael Ephesus daeth yr apostol i Troas; ond wedi cael ei siomi yn ei ddysgwyliad i gyfarfod â Titus, oddiwrth yr hwn y dysgwyliai dderbyn hanes yr eglwys yn Corinth, aeth oddiyno i Macedonia; a chyfarfu yno â Titus, yr hwn a'i llonodd â hanes yr effeithiau daionus oedd wedi canlyn ei lythyr blaenorol (2 Cor. ii. 12, 13; vii.) Wedi ei foddio yn fawr yn nylanwad ei lythyr cyntaf, ysgrifenodd ail lythyr attynt. Mae yn amlwg oddiwrth y dull y sonir am Macedonia drwyddo i gyd (megis yn ix. 1–4) iddo gael ei ysgrifenu yn go fuan ar ol y cyntaf, efallai yn yr un flwyddyn, neu o leiaf ddim yn ddiweddarach na'r flwyddyn ganlynol, 58. Yn fuan wedi hyn aeth Paul i Groeg, ac a arhoes yno dri mis, ac oddiwrth y dyddordeb calonog a gymerai yn Nghristionogion Corinth, ac oddiwrth ei fwriadau amlygedig blaenorol, nis gall fod fawr amheuaeth na ddarfu iddo dreulio rhan o'r amser hwnw gyda hwynt (Act. xx. 1–3; 2 Cor. i. 15–17; xii. 14; xiii. 1).

Rhufeiniaid.—Pa bryd a chan bwy y dygwyd yr efengyl gyntaf i Rufain sydd yn anhysbys. Yn mhlith 'gwyr bucheddol o bob cenedl dan y nef a drigent yn Jerusalem,' pan dywalltwyd yr Yspryd Glân ar ddydd y Pentecost, yr oedd 'dyeithriaid o Rufeinwyr, Iuddewon, a phroselytiaid,' ac nid yw yn anhebyg na wnaethai rhai o'r rhai hyn ar ol dychwelyd adref gyhoeddi yr hyn a welsent ac a glywsent yn Jerusalem, yn, y pryd hwnw, brifddinas y byd, sef Rhufain. Fodd bynag am hyny, planwyd eglwys yn Rhufain, ac 'yr oedd eu ffydd hwynt yn gyhoeddus trwy yr holl fyd' (Rhuf. i. 8). Yr oedd Paul wedi hir chwenych ymweled a hwynt, ond wedi, hyd yn hyn, gael ei siomi, efe a ysgrifenodd lythyr attynt (xv. 23). Ysgrifenwyd ef o Corinth ychydig amser cyn iddo gychwyn i'w daith olaf i Jerusalem (2 Cor. ix. 1–4; Rhuf. xv. 25, 26; xvi. 1, 23). Ei amseriad yn ol barn y cyffredinolrwydd o feirniaid ydyw 57 neu 58 (Horne, *Introd.* iv. 513).

Oddiwrth y ffeithiau ydym newydd adrodd fe welir i'r ddau Epistol at y Corinthiaid a'r un at y Rhufeiniaid gael eu hysgrifenu yn agos iawn ar ol eu gilydd, gan iddynt, mae yn debygol, gael eu hysgrifenu o fewn ychydig fwy na blwyddyn.

Philemon, Colossiaid, ac *Ephesiaid.*—Ysgrifenwyd y tri epistol hyn o Rufain, ac ynghylch yr un amser.

Yr oedd yr awdwr pan eu hysgrifenodd 'yn garcharor Iesu Grist' (Philem. 9; Col. iv. 3; Eph. iii. 1). Yr oedd ganddo o'i gwmpas pan yn ysgrifenu at Philemon a'r Colossiaid yn agos yr un personau—Timotheus, Epaphras, Marcus, Aristarchus, Demas, Lucas, Onesimus (Philem. 1, 10, 23, 24; Col. i. 1; iv. 9, 10, 12, 14)—amgylchiad efallai na ddygwyddodd yn un lle arall, neu ar unrhyw amser arall. Danfonwyd pob un o'r tri epistol gyd â'r un person neu bersonau; yr un at Philemon gyd ag Onesimus, yr un at y Colossiaid gyd ag Onesimus a Tychicus, a'r un at yr Ephesiaid gyda Tychicus (Philem. x. 12; Col. iv. 7, 9; Eph. vi. 21). Dynoda hyn yn amlwg yr un amser a'r un daith. Mae y geiriau yn mha rai y cyflwyna Tychicus i eglwys Colosse ac Ephesus mor debyg i'w gilydd nes profi yn eglur iddynt gael eu hysgrifenu ar yr un pryd (Col. iv. 7, 8; Eph. vi. 21, 22).

Yn wir, mae tebygolrwydd rhwng llawer o'r pynciau a drinir yn y llythyrau at y Colossiaid a'r Ephesiaid, ac hyd yn od yn yr ymadroddion—y fath debygolrwydd ag nas gellir roddi cyfrif am dano ond yn unig ar y dybiaeth iddynt gael eu hysgrifenu tua'r un amser; yr oedd y meddyliau a lanwent feddwl yr ysgrifenydd yn naturiol yn ymgynyg i'w sylw wrth ysgrifenu y ddau lythyr, ac yn cael eu gosod allan yn yr un iaith, ac yn fwy arbenig felly gan fod amgylchiadau y ddwy eglwys efallai yn debyg iawn. Prin y gallasai hyn ddygwydd pe buasai y llythyrau wedi cael eu hysgrifenu ar wahanol amserau. Y canlynol ydyw rhai esamplau o'r tebygolrwydd at ba un y cyfeiriwn:—

EPHESIAID.	COLOSSIAID.	EPHESIAID.	COLOSSIAID.
Pen. i. 1, 2.	Pen. i. 1, 2.	Pen. v. 19.	Pen. iii. 16, 17.
7.	14.	22.	18.
15, 16.	3, 4.	vi. 1.	20.
iv. 16.	ii. 19.	5-8.	22-24.
24.	iii. 10.	9.	iv. 1.
v. 6.	6.	18-20.	2-4.
15, 16.	iv. 5.		

Ond er i'r tri epistol gael eu hysgrifenu o Rufain ac ynghylch yr un amser, nid oes genym un prawf digonol mewn perthynas i'w dyddiad. Mae y cyffredinolrwydd o feirniaid yn eu cyfeirio at y flwyddyn 62.

Nid yw yn ymddangos pa un ai Paul neu rhyw un arall a ddygodd yr efengyl gyntaf i Ephesus; ond ar yr achlysur o dalu ei ail ymweliad â'r ddinas hono arhoes yno am ysbaid tair blynedd, gan lafurio gyda diwydrwydd hynod a llawer o lwyddiant (Act. xviii. 19–21; xix. 1–20; xx. 17–38). Yr oedd yr eglwys ac yntau felly yn eithaf cydnabyddus â'u gilydd. Nid ydys yn gwybod gan bwy y planwyd yr eglwys yn Colosse; ond mae yn amlwg mai nid gan Paul, ac nid yw yn ymddangos iddo erioed ymweled â hi, oblegid yn pen. ii. 1 dywed: 'Canys mi a ewyllysiwn i chwi wybod faint o ymdrech sydd arnaf er eich mwyn chwi, a'r rhai yn Laodicea, a chynifer ag ni welsant fy wyneb i yn y cnawd;' gan, yn ymddangosiadol, eu cysylltu oll ynghyd fel rhai nad oeddynt erioed wedi ei weled. Mae rhai.

fodd bynag, yn gomedd cydnabod y dyoddef y geiriau y cyfryw ddeongliad.

Mae wedi cael ei wneud yn gwestiwn pa un a gafodd yr hyn elwir yn gyffredin yr Epistol at yr Ephesiaid ei gyfeirio at yr eglwys yn Ephesus. Mae dwy dybiaeth wedi cael eu dwyn yn mlaen ar y testun hwn—un, iddo gael ei annerch nid at yr eglwys yn Ephesus, ond at yr eglwys yn Laodicea, ac mai atto y cyfeirir yn Col. iv. 16; y llall, taw cylchlythyr ydoedd, a chwedi ei fwriadu ar gyfer amrywiol eglwysi Asia Leiaf, ac yn cynwys rhai Ephesus a Laodicea; ac y mae rhai wedi tybied yn mhellach y gallasai fod enw pob eglwys neillduol wedi ei osod yn y copi ddanfonid atti.

Gyda golwg ar y dybiaeth i'r llythyr gael ei ysgrifenu at yr eglwys yn Laodicea, nid yw yr unig awdurdod drosti yn werth sylw. Dywed Tertullian: 'Yr ydwyf yn pasio heibio yma epistol arall yr hwn a annerchasom at yr Ephesiaid, ond yr hereticiaid at y Laodiceaid,' gan gyfeirio efallai at Marcion; ond nid ydyw awdurdod Marcion o fawr bwys. Ymddygodd yn ddireswm a direol iawn mewn perthynas i ysgrifeniadau y T. N., gan ddilyn yn aml ei chwym ei hun yn annibynol ar brofion eraill. O'r tu arall, cynwys y rhan fwyaf o'r hen ysgrifau, a'r holl hen gyfieithiadau, y geiriau 'yn Ephesus' yn annerchiad yr epistol. Mae y tadau yn gyffredin, megis Irenæus, Clement o Alexandria, Tertullian, Origen, &c., yn siarad am y llythyr fel wedi ei ysgrifenu at yr Ephesiaid, heb awgrymu y bwriedid ef yn ddechreuol ar gyfer eglwysi eraill.

Gyda golwg ar y dybiaeth taw cylchlythyr ydoedd, nid yw hyny ond haeriad dibrawf, ac heb ei gadarnhau gan un dystiolaeth o un math, na thumewnol nac allanol. Yr ydys wedi sylwi yn briodol fod y drychfeddwl yn un cwbl ddiweddar (Davidson, *Introd. N. T.* ii. 331, 337, 338, 342, 344; Horne, iv. 535).

Philippiaid.—Mae yn debygol i'r eglwys yn Philippi gael ei phlanu gan yr apostol Paul; o'r hyn lleiaf nis gwyddom ni am neb a wnaeth yr efengyl yn adnabyddus yn y ddinas hono cyn yr ymweliad y rhoddir ei hanes yn Act. xvi. 9–40. Talodd ail ymweliad â hi yn mhen amryw flyneddau wedi hyn, ond ni roddir dim manylion yn ei gylch (xx. 6). Ymddengys fod yr eglwys yn Philippi yn hynod enwog am ei serch a'i haelioni tuag at yr apostol: 'A chwithau, Philippiaid, hefyd a wyddoch yn nechreuad yr efengyl, pan aethum i ymaith o Macedonia, na chyfranodd un eglwys â mi o ran rhoddi a derbyn, ond chwychwi yn unig. Oblegid yn Thessalonica hefyd' (y ddinas yr aeth iddi wedi gadael Philippi) 'yr anfonasoch i mi unwaith ac eilwaith wrth fy angenrhaid' (Phil. iv. 15, 16). Pan yr aeth wedi hyn i Corinth, gwnaeth 'y brodyr o Macedonia' (o Philippi ni allwn gasglu) gyflawni ei angenrheidiau drachefn, oblegid (yr hyn oedd yn anrhydeddus iawn iddynt hwy) ymddengys ei fod yn foddlon i dderbyn help oddiwrthynt hwy, er nad oddiwrth eglwysi eraill (2 Cor xi. 7–12). Ac yn awr, pan yr oedd yn garcharor yn Rhufain, danfonasant Epaphroditus yr holl ffordd yno i weini i'w angenrheidiau (Phil. ii. 25; iv. 10–14).

Ysgrifenwyd yr epistol, fel y tri diweddaf, o Rufain, lle yr oedd yn garcharor ar y pryd (i. 7, 13, 14; iv. 22). Yn ei epistol at Philemon datgan ryw obaith am gael ei ryddhau (Philem. 22); yn yr epistol yma amlyga gyffelyb dysgwyliad, ond nid heb fod yn gymysgedig âg amheuaeth (Phil. i. 24–26; ii. 17, 23, 24). Oddiwrth yr amgylchiadau hyn mae yn debygol i'r ddau epistol gael eu hysgrifenu yn agos yr un amser—y flwyddyn 62. Mae yn debygol taw Epaphroditus ydoedd dygiedydd yr Epistol at y Philippiaid.

Hebreaid.—Nid oes un ran o'r T. N. ag y mae ei awdwraeth wedi bod yn gymaint testyn dadleu yn ei gylch, mewn amseroedd hen a diweddar, a'r Epistol at yr Hebreaid. Yn yr hen amseroedd priodolid ef i Clement esgob Rhufain, Barnabas, Luc, ac i Paul, a rhai mewn amserau diweddar ydynt wedi ei briodoli i Silas ac i Apolos. Mae y profion allanol dros ei ystyried yn waith Clement, Barnabas, a Luc yn fychain iawn, a chyda golwg ar Silas ac Apolos nid oes un prawf o gwbl. Mae y profion mewnol o du un o honynt, os yn bosibl, yn llai fyth, ac yn hollol anheilwng o gael eu hanrhydeddu â'r enw rhesymiad. Yr ydys wedi sylwi yn briodol fod yr epistol hwn wedi ei ysgrifenu gan un a anwyd yn Iuddew. Mae yn dwyn delw ac argraph Iuddew. Mae ei holl gymeriad a'i duedd yn dynodi meddwl Iuddewig, teimladau Iuddewig, a dullweddau meddwl Iuddewig. Mae yn debygol taw Groegwr ydoedd Luc (Col. iv. 11–14), a sonir am Clement fel Rhufeinwr; ac felly rhaid taflu o'r neilldu hawl y ddau, ar y tir sydd newydd gael ei enwi.

O'r personau sydd wedi cael eu henwi, Paul ydyw yr unig un a ellir ei gyfrif yn meddu yr hawl i gael ei ystyried fel awdwr yr epistol. Yn y Dwyrain credai y tadau Groegaidd yn yr Aipht, yn Palestina, yn Asia Leiaf, ac yn Groeg mai efe oedd ei awdwr, a choleddid yr un dyb gan yr eglwys Syriaidd. Yn yr eglwys Orllewinol neu Ladin, fodd bynag, ni chyfrifid ef yn apostolaidd, neu yn waith Paul, hyd y bedwaredd ganrif; ond ar ol yr amser hwnw daeth i gael derbyniad cyffredinol, er fod rhai etto yn coleddu amheuon ar y matter. Nid yw ei wrthodiad gan yr eglwys Orllewinol am gyhyd o amser, i gael ei osod yn y gloriau yn erbyn traddodiad unllais gwahanol eglwysi y Dwyrain.

Gyda golwg ar brofion mewnol y mae llawer o amgylchiadau yn dynodi Paul fel ei awdwr. Buasai yn ddywenydd genym enwi yr amgylchiadau hyn, ond gofynai driniaeth hirfaith a manwl i'w gosod allan yn eu holl nerth. Mae yr esamplau lliosog o debygolrwydd yr ymadroddion a geir ynddo ef ac yn epistolau addefedig Paul, fel y mae Lardner wedi dangos, yn cynysgaethu, feddyliem ni, brawf penderfynol taw efe ydyw ei awdwr. Mae y deisyfiad a wna ar ei ddiwedd am i'r rhai yr ysgrifena attynt weddio 'ar iddo gael ei roddi iddynt drachefn yn gynt' (cydmarer Philem. 22; Phil. ii. 19, 23, 24), y coffa am Timotheus, ac annerchiad y saint yn Itali, oll yn cyduno â'r syniad taw ganddo ef y cafodd ei ysgrifenu (Davidson, *Introd. N. T.* iii. 163, 173, 177, 185, 186, 195; Lardner, *Works*, vi. 397–404).

Y gwrthwynebiad pwysicaf yn erbyn y casgliad hwn ydyw y gwahaniaeth mawr sydd yn mhriod-ddull yr epistol hwn ac epistolau addefedig Paul; ond nid ydyw priod-ddull ysgrifenydd bob amser yr un; mae yn agored i amrywio gyd â'i destun, neu ei amgylchiadau ar y pryd. Ceisiai rhai o'r tadau gyfrif am y gwahaniaeth yn y priod-ddull trwy dybied taw eiddo Paul ydoedd y matter, ac eiddo arall yr iaith—megis Clement, Barnabas, neu Luc. 'Pe byddwn i yn datgan fy meddwl,' medd Origen, 'dywedwn mai eiddo yr apostol ydyw y syniadau, ac eiddo arall yr iaith, a'r cyfansoddiad, yr hwn a ysgrifenodd ystyr yr apostol, ac a daflodd ar ffurf esponiad y pethau a lefarid gan ei feistr.' Nid ydyw amcan-dyb Lardner yn wahanol iawn oddiwrth hyn (Lardner, *Works,* vi. 407, 410), ond nid oes dibyniad i gael ei osod ar y cyfryw amcan-dybiau.

Mae y mwyafrif o feirniaid yn credu i'r epistol hwn gael ei ysgrifenu yn wreiddiol yn yr iaith Roeg, etto mae rhai wedi eu cael a dybient iddo gael ei gyfansoddi yn nhafodiaith Palestina, sef yr Aramean Orllewinol neu y Syro-Galdeaeg. Mae hen awdurdodau yn ffafriol i'r dyb taw yn yr Aramean y cafodd ei ysgrifenu. Dyma, mewn gwirionedd, ydoedd y dyb gyffredin yn yr eglwys Ddwyreiniol. Ond nid oedd ysgrifenwyr boreuol yn unllais gyda golwg ar y matter yma. Ni ddywed un o honynt ei fod ef ei hun wedi gweled copi gwreiddiol Aramean, neu fod un dyn wedi ei weled, nac mewn gwirionedd un arall heblaw ein copi Groeg presenol ni. Mewn ffaith, nid oedd ganddynt un rheswm arall dros dybied iddo gael ei ysgrifenu yn Hebraeg ond ei fod wedi cael ei annerch at yr Hebreaid.

Nid oes dim prawf boddhaol at bwy y danfonwyd yr epistol yma yn y lle cyntaf. Nid ydym i gasglu oddiwrth y teitl a ddug, 'Yr Epistol at yr Hebreaid,' iddo gael ei annerch at ddychweledigion Iuddewig yn gyffredinol, oblegid yr ydym i gofio nad oedd y teitlau a roddir ar yr amrywiol epistolau wedi eu gosod o'u blaen ar y cyntaf, ond a ychwanegwyd wedi hyn. Mae yn amlwg oddiwrth xiii. 7, 17, 19, 23, 24 iddo gael ei annerch, nid at Gristionogion Hebreaidd yn gyffredinol, ond at eglwys neu eglwysi neillduol, megis, fel y tybia rhai, y credinwyr Iuddewig yn Jerusalem neu Judea, neu, fel y meddylia eraill, at y dychweledigion Iuddewig yn yr eglwysi, neu ryw eglwys neillduol yn Asia Leiaf neu Groeg, yr hon oedd wedi bod am lawer o flyneddau yn brif lafur-faes yr apostol. Yr olaf, debygem ni, ydyw y golygiad mwyaf tebygol, ond mabwysiada Lardner y flaenaf (Davidson, *Introd. N. T.* iii. 277, 279; Lardner, *Works,* vi. 381, 390).

Ymddengys i'r epistol hwn gael ei ysgrifenu o Itali, ac yn fwyaf tebygol o Rufain. Gyda golwg ar ei amseriad gellir sylwi fod gan yr apostol obaith, pan ysgrifenodd at y Colossiaid, Philemon, a'r Philippiaid, y cawsai ei ryddhau. Ar amser ysgrifeniad yr epistolau hyn yr oedd Timotheus gyd ag ef; ond yn awr yr oedd yn absenol, fel yr ymddengys oddiwrth xiii. 23, ac yntau ei hun efallai yn rhydd (xviii. 19), yr hyn a bair i ni feddwl i hwn gael ei ysgrifenu ar ol yr epistolau eraill. Barna Lardner a rhai o'n beirniaid goreu iddo gael ei ysgrifenu yn y flwyddyn 63 (Lardner, *Works,* vi. 413).

Epistolau Bugeiliol.—Mae gwir awdwraeth yr epistolau bugeiliol—sef y ddau epistol at Timotheus a'r un at Titus—wedi cael ei amheu gan rai beirniaid diweddar, yn neillduol gan y Germans, ond heb resymau digonol. Mae y prawf allanol o'u derbyniad gan yr eglwys yn gyffredinol yn yr hen amserau yn benderfynol o'u tu. Coffheir hwynt yn bendant gan Irenæus, a defnyddir rhai o'r ymadroddion neillduol a geir ynddynt yn yr un ystyr gan Clement, disgybl Paul. Cynwysir hwynt yn nghanon y T. N. a gasglwyd gan ryw Gristion ynghylch y flwyddyn 170, a'r hwn a adwaenir wrth yr enw canon Muratori; a chynwysir hwynt yn y Peschito, y cyfieithiad Syriaeg boreu, a chant eu cyfrif gan Eusebius yn mhlith yr Ysgrythyrau a gyfrifid yn gyffredinol eu bod yn ganonaidd. Ni amheuwyd nad gwaith Paul oeddynt yn yr eglwys foreuol oddigerth gan Marcion, ac nid yw ei eithriad personol ef ond megis dim. Mae yn eithaf hysbys y gwrthodai efe ranau eraill o'r Ysgrythyr, nid oherwydd rhesymau beirniadol, ond yn unig oblegid ei fod yn anfoddlon i'w cynwysiad (Conybeare, ii. 452, 556).

Mae dyddiad yr epistolau hyn wedi bod yn destun llawer o amrywiaeth barn yn mhlith beirniaid. Mae Lardner yn golygu i'r epistol at Timotheus a'r un at Titus gael eu hysgrifenu i'll dau yn 56, ac y mae eraill yn penodi bron yr un amser; ond mae y mwyafrif o feirniaid yn penodi 64 neu 65 fel amseriad y ddau epistol hyn; ac heb benderfynu y flwyddyn, tueddir ni i gyduno â hwynt i benodi amseriad diweddarach. Mae yn rhaid iddo gael ei ysgrifenu cyn ail garchariad yr apostol (a thybied iddo ddyoddef dau garchariad), oblegid nid oes un cyfeiriad at ei garchariad yn un o'r ddau epistol, a dengys ei benderfyniad i auafu yn Nicapolis ei fod y pryd hwnw yn wr rhydd. Nid yw yn anhebygol iddynt gael eu hysgrifenu yn Groeg neu Macedonia (Lardner, *Works,* vi. 315, 321; Horne, *Introd.* iv. 548, 559).

Nid oes fawr anhawsder gyda golwg ar yr Ail Epistol at Timotheus. Mae yn eglur iddo gael ei ysgrifenu pan yr oedd yn garcharor yn Rhufain (i. 8, 16, 17). Mae yn debygol, oddiwrth y gwahanol ddygwyddiadau oeddynt wedi cymeryd lle, ei fod wedi bod felly am gryn amser (i. 15–17; iv. 10, 16, 17); ac ymddangosai oddiwrth iv. 6–8 iddo gael ei ysgrifenu tua diwedd ei oes; etto ymddangosai hefyd oddiwrth y cyfarwyddiadau a rydd (adn. 9, 11, 13, 21) nad ydoedd yn dysgwyl marwolaeth ebrwydd. Gan fod gryn ddadl ynghylch blwyddyn ei farwolaeth, nid ydym wedi rhoddi un amseriad neillduol. Mae Lardner yn dal yn dyn i'r epistol gael ei ysgrifenu yn fuan ar ol iddo gyrhaedd Rhufain, a phenoda y flwyddyn 61 (Lardner, *Works,* vi. 338, 363). Ceir y gwrthwynebiad i hyn yn Horne, *Introd.* iv. 554. Hwn yn amlwg ydyw yr epistol diweddaf o eiddo yr apostol mawr. Perthyna iddo gan hyny ddyddordeb pruddaidd ond aruchel; cynwys ei dystiolaeth wrth farw, a thystiolaeth ardderchog ydyw (iv. 6–8).

Cyn gadael pwnc epistolau Paul ni fyddai yn annyddorol i ofyn a oes rhai o'i lythyrau wedi eu colli. Ymddengys y gwna gyfeiriad at lythyr ag oedd wedi ei ysgrifenu at y Corinthiaid o flaen yr un a alwn ni yn gyffredin ei Epistol Cyntaf: 'Mi a ysgrifenais attoch mewn llythyr, na chydgymysgech â godinebwyr. Ac nid yn hollol â godinebwyr y byd hwn, neu â'r cybyddion, neu â'r cribddeilwyr; oblegid felly rhaid fyddai i chwi fyned allan o'r byd. Ond yn awr mi a ysgrifenais attoch, na chydymgymysgech,' &c. (1 Cor. v. 9–11). Ymddengys fod yma nid yn unig goffa am epistol blaenorol, ond gwneir gwahaniaeth rhwng yr un a ysgrifenasai o'r blaen a'r un a ysgrifenai yn awr attynt. Mae amryw gynygion wedi cael eu gwneud i esponio yr adnod hon i ffwrdd, ond golygwn nad ydyw yr esponiadau yn oddefadwy. Yr ydym yn sicr fod yma gyfeiriad at lythyr ag sydd yn awr ar goll. Dyna oedd tyb Calvin, Beza, Grotius, Bengel, Wetstein, ac yn agos pob deonglwr diweddar.

Perodd y drychfeddwl fod yma gyfeiriad at lythyr wedi ei golli gynyrch llythyr a broffesai ddyfod oddiwrth y Corinthiaid, ac atteb iddo gan Paul. Mae y ddau yn gyfansoddiadau ffugiol, a diogelir hwynt yn yr iaith Armenian. Cyhoeddwyd hwynt yn gyntaf yn yr iaith hono gan Masson, ynghyd â chyfieithiad Lladin gan Wilkins yn Amsterdam yn 1745; ac ail argraphwyd hwynt gan Fabricus yn ei *Codex Apocryphus Novi Testamenti*, ynghyd â rhesymau La Croze yn dangos eu ffugioledd. Amddiffynai Whiston eu gwir awdwraeth. Darfu Carpzov wedi hyny eu cyhoeddi yn Nghroeg a Lladin, gyda nodau gan ddau fab Whiston. Yn ddiweddar mae eu gwir awdwraeth wedi cael ei amddiffyn gan Rinck; ond y mae Ullman wedi dymchwelyd ei resymau. Mae yn amlwg taw cyfansoddiadau ffugiol ydynt (Davidson, *Introd. N. T.* ii. 139, 143).

Wrth ysgrifenu at y Colossiaid dywed Paul: 'Ac wedi darllen yr epistol hwn gyda chwi, perwch ei ddarllen hefyd yn eglwys y Laodiceaid; a darllen o honoch chwithau yr un o Laodicea' (iv. 16). Wrth ddarllen y geiriau hyn y tro cyntaf, deallai un hwynt yn naturiol am epistol gan eglwys Laodicea; ond nid yw yn ymddangos yn debyg y gorchymynasai yr apostol i'r cyfryw epistol gael ei ddarllen yn eglwys Colosse yn yr un dull a'i lythyr ei hun. Gall y geiriau, fodd bynag, arwyddo hefyd epistol yr hwn oedd yn eiddo y Laodiceaid, yn gymaint a'i fod wedi ei ysgrifenu attynt hwy; ac yn yr ystyr hyn mae yn fwy rhesymol deall yr adnod. Ond os epistol Paul ydoedd, y mae yn awr ar goll.

Yr oedd bodolaeth epistol annghanonaidd at y Laodiceaid yn adnabyddus yn foreu, oblegid enwir ef gan awdwr dernyn ar y canon yn Muratori. Coffheir ef wedi hyn gan Jerome, Theodoret, &c., ac ymddengys yn ysgrifau cyfieithiad Lladin perthynol i'r chwechfed ganrif. Ffugedd amlwg ydyw, ac yn gynwysedig o adnodau allan o epistolau Paul, ac yn benaf o'r un at y Philippiaid.

Mae wedi cael ei olygu yn gywir iawn gan Anger, yr hwn sydd wedi rhoddi, nid yn unig y copi gwreiddiol, ond amryw gyfieithiadau o hono—Groeg, German, Anglo-Saxon (Davidson, *Introd. N. T.* ii. 132, 135).

Gall rhai arswydo rhag y drychfeddwl fod cymaint ag un o epistolau Paul wedi myned ar goll; ond nid yw y drychfeddwl mor annoddefadwy ag y dichon ymddangos ar yr olwg gyntaf. Prin y gellir tybied taw y pedwar epistol ar ddeg o waith yr apostol sydd yn ein meddiant ydyw yr unig lythyrau a ysgrifenodd yn ystod gweinidogaeth mor hirfaith, a llawn dygwyddiadau; ac na allasai osod pin ar bapyr heb fod yn ysprydoledig, ac fod yr hyn a ysgrifenai wedi ei fwriadu i gael ei ddiogelu dros byth er lles yr eglwysi. Y tebygolrwydd yw, iddo ysgrifenu llawer o lythyrau, y rhai ni fwriedid i atteb ond dybenion tymhorol yn unig, ac felly y byddai iddynt yn ganlynol gael eu gadael i syrthio i ebargofiant. Mae yr hyn lefarir dan ysprydoliaeth ddwyfol yr un mor wir a'r hyn ysgrifenir; etto, dan yr hen oruchwyliaeth mae lle i feddwl y gorchymynid y prophwydi neu bersonau ysprydoledig eraill gan Dduw i draddodi cenadwri yr hon, na chafodd erioed ei hysgrifenu, a'r hon, wedi ei thraddodi i'r personau â pha rai yr oedd a wnelai â hwynt, a adewid i gael ei hanghofio. Dim ond cyfran fechan o eiriau yr hwn 'na lefarodd neb fel y llefarodd efe,' ac hyfforddiadau yr hwn y gellir dywedyd iddynt ddyfod yn uniongyrchol o'r nefoedd, a gafodd eu hysgrifenu, ac felly mae y rhan fwyaf o honynt wedi eu colli i'r eglwys ac i'r byd (Ioan xxi. 24, 25). A pha mor lleied, yn gydmariaethol, sydd wedi cael ei gofnodi o bregethau yr apostolion a dysgawdwyr ysprydoledig eraill yn yr eglwys gyntefig. Yn awr gan fod pethau felly, a raid i ni synu fod llythyrau wedi eu hysgrifenu gan apostol yn cael eu gadael, ar ol atteb amcan eu hysgrifeniad, i syrthio i anghof bythol? Gallwn gwyno oherwydd y golled, ond nid oes genym un rheswm i amheu y ffaith cybelled ag y mae profion o hyny yn bodoli.

Cymeriad Paul. 'Ar ol i ni,' medd Conybeare, 'ymdrechu, trwy bob help cyrhaeddadwy, i ail greu darlun o weithredoedd ac amserau Paul, mor lleied fyddai ein gwybodaeth o hono pe na buasai genym un cofnod arall am dano ond hanes ei anturiaethau! Pe buasai ei lythyrau heb ein cyrhaedd ni, buasem yn wir yn gwybod pa beth a wnaeth ac a ddyoddefodd, ond ni fuasai genym fawr drychfeddwl am yr hyn ydoedd ef ei hun. Ac hyd yn od pe medrem lwyddo i adferu delw y golygfeydd a'r amgylchiadau yn nghanol y rhai y symudai—ac hyd yn od pe gallem, megis mewn swyn-ddrych, ei weled ef yn siarad yn ysgol Tyrannus, a'i wrandawyr Ephesiaidd yn eu gwisg cenedlaethol o'i gwmpas—ni chanfyddem ond ychydig o Paul o Tarsus. Mae yn rhaid i ni wrando ar ei eiriau, os mynwn ddysgu ei adnabod. Pe medrai dychymyg wneud ei oreu, ni allai wneud rhagor na rhoddi i ni olwg ar ei ddyn oddi allan, ond nid ei fywyd mewnol. "Presenoldeb ei gorph (felly y dywedai ei elynion sydd wan, eithr y llythyrau (gwnaent hwy addef hyny) sy drymion a chryfion." Heblaw hyn, mae ymdrech o du y dychymyg a'r côf yn ofynol i alw yn ol yr hyn sydd wedi paso, ond yn ei epistolau mae Sant Paul yn bresenol gyda ni. Mae ei lythyrau yn sefyll yn yr un berthynas â'i fywyd mewnol ag oedd mynyddau ac afonydd Asia, Groeg, ac Itali yn ddal â'i fywyd allanol —y rhan anllygradwy sydd yn aros i ni, pan mae yr oll all amser ddinystrio wedi paso ffwrdd.

'Yn y llythyrau hyn gan hyny y mae i ni astudio gwir fywyd Sant Paul, o ddyfnderoedd a ffynonellau dyfnaf gweithred—y rhai a "guddiwyd gyda Christ yn Nuw," i waered hyd at ei amlygiadau manaf a'i ddatguddiadau personol arbenig. Ynddynt hwy y dysgwn (a defnyddio iaith Gregory Nazianzen) "yr hyn ddywed Paul am Paul." Mae eu cynwysiadau mwyaf cysegredig yn esgyn uwchlaw y cyfan ag sydd yn neillduol i'r ysgrifenydd ei hun; oblegid datguddiadau oddiwrth Dduw i ddyn mewn perthynas i ffydd a bywyd Cristionogion a gyhoeddodd Paul (fel yr haera yn aml) trwy amlygiad uniongyrchol o Grist ei hun. Ond mae ei ddull o ddysgu y gwirioneddau tragywyddol hyn yn cael ei liwio gan ei gymeriad dynol, a'r hyn oedd yn neillduol iddo ef ei hun. Ac argraphir y cyfryw deithi personol yn llawer mwy naturiol ar lythyrau nac ar un math o gyfansoddiad arall. Oblegid cawn yma, nid traethodau a phregethau, y rhai a ddichon drin egwyddorion a phethau cyffredin, ond llythyrau gwirioneddol, wedi eu hysgrifenu i atteb angenion gwirioneddol dynion byw; yn rhoddi attebion uniongyrchol i gwestiynau gwirioneddol, a rhybuddion yn erbyn peryglon oedd yn gwasgu; ac yn llawn o bethau dyddorol yr awr oedd yn paso heibio. A'r nodweddion hyn, y rhai y rhaid fod yn dynodi fwy neu lai bawb epistolau a ddanfonwyd at eglwysi neillduol, ydynt nodweddion llythyrau Paul mewn modd arbenig. Nid yw yn ormod dweud gyda golwg ar Paul taw ei epistolau ydyw y dyn ei hun—darlun wedi ei dynu gan ei law ei hun, a phob un o'i deithi yn cael eu "deall a'u darllen gan bob dyn."

'Nid yn unig yr ydym yn canfod ynddynt amlygiad o'i ddealltwriaeth grymus, a'i dreiddiad i mewn i sylfeini duwinyddiaeth naturiol (Rhuf. i. 20) a philosophi foesol (Rhuf. ii. 14, 15); oblegid ar y cyfryw bynciau, er y gall fod yr ymadroddion athronyddol yn perthyn iddo ef ei hun, dysgwyd gan Dduw y gwirioneddau a amlygid. Ac nid yn unig ni gawn ynddynt esamplau o'r hyawdledd aruchelaf, pan y tanir ef gan weledigaethau y gogoniant sydd ar ddyfod, perffaith fuddugoliaeth daioni dros ddrwg, datguddiad meibion Duw, a'u trawsnewidiad i ddelw Duw, pan nad edrychant arno mwyach "trwy ddrych, mewn dameg, ond wyneb yn wyneb" (1 Cor. xiii. 12); oblegid yn y cyfryw ucheldôn nid efe ei hun a lefarai, ond yspryd Duw yn llefaru ynddo; ond yn ei lythyrau, heblaw hyn oll ag sydd yn ddwyfol, yr ydym yn dilyn ôl pob manylyn, hyd yn od y lleiaf, yn ei gymeriad dynol hefyd. Yma y canfyddwn ni yr annibynrwydd diofn hwnw a berodd iddo "wrthwynebu Pedr yn ei wyneb, am ei fod i'w feio" (Gal. ii. 11); y rhuthr-wylltedd a dyr allan yn ei ofyniad i'r "Galatiaid ynfyd" (Gal. iii. 1); y digllonedd difrif-ddwys a orchymyn i'w ddychweledigion "ochelyd cwn, a'r cyd-doriad" (Phil. iii. 2); ac ymdywallt allan yn y "Na atto Duw" pwysigfawr (Rhuf. vi. 2; 1 Cor. vi. 15, &c.), yr hyn a gyferfydd â phob awgrym antinomaidd; y gwladgarwch llosgawl a bair iddo "ddymuno bod yn anathema oddiwrth Grist, dros ei frodyr, sef ei genedl yn ol y cnawd, y rhai sydd Israeliaid" (Rhuf. ix. 3); yr haelfrydedd hwnw ag nis edrych am un wobrwy arall ond "gosod efengyl Crist yn rhad" (1 Cor. ix. 15, 18) ac a berai iddo deimlo mai gwell oedd iddo "farw na gwneud o neb y gorfoledd hwn yn ofer;" yr arswyd hwnw o ymyriad swyddol a'i harweiniodd i ymgadw rhag "adeiladu ar sail un arall" (Rhuf. xv. 20); y moesgarwch hwnw a ddengys ei hun yn ei appel at Philemon, yr hwn a allasai ei orchymyn, "etto o ran cariad yn hytrach a attolygai arno, er ei fod yn gyfryw un a Phaul yr hynafgwr, ac yr awr hon hefyd yn garcharor Iesu Grist" (Philem. 9), a'r hwn sydd hyd yn od yn fwy tarawiadol yn ei annerchiadau ymadawol, megis, er enghraifft, pan y gorchymyn i'r Rhufeiniaid ei gofio ef at "Ruffus etholedig yn yr Arglwydd, a'i *fam ef a minau*" (Rhuf. xvi. 13); ei ofn gofalus o ymddangosiad drwg yr hwn "ni fwyttai fara neb yn rhad, ond trwy weithio mewn llafur a lludded, nos a dydd, fel na phwysai ar neb o honynt" (2 Thess. iii. 8); y boneddigrwydd gor-brydferth hwnw yr hwn ni feia hyd nes yn gyntaf ganmol (1 Cor. i. 5–7; 2 Cor. i. 6, 7), a'r hwn a bair iddo dybied yn ofynol iddo wneud esgusawd am y rhyddid a gymerai i roddi cynghor i bersonau nad oeddynt yn bersonol adnabyddus iddo (Rhuf. xv. 14, 15); y cariad hunanwadol hwnw a berai iddo beidio "bwytta cig moch byth, rhag iddo rwystro ei frawd" (1 Cor. viii. 13); ei annyoddefgarwch o'r ffurfioldeb cul hwnw â pha un y gorletha Iuddewyddion Galatia, yn gysylltiedig â dyoddefgarwch mor dirion tuag at wendidau cydwybodau tyner (1 Cor. viii. 12; Rhuf. xiv. 21); y gofid hwnw dros bechodau eraill yr hyn berodd iddo wylo dagrau pan soniai am elynion croes Crist, "am y rhai y dywedais i chwi yn fynych dan wylo" (Phil. iii. 18); y rhyddhad perffaith hwnw oddiwrth eiddigedd â pha un y sonia am y rhai a bregethent Grist o ymryson a chynen, gan feddwl dwyn mwy o flinder i'w rwymau ef: "Beth er hyny? etto yn mhob modd, pa un bynag ai mewn rhith, ai mewn gwirionedd, yr ydys yn pregethu Crist; ac yn hyn yr ydwyf yn llawen, ïe, a llawen fyddaf" (Phil. i. 15); y cyfeillgarwch hwnw yr hwn a wylia dros iechyd Timotheus gyda thynerwch mam (1 Tim. v. 23); y cydymdeimlad dwys hwnw â gorfoledd a chystuddiau ei ddychweledigion yr hwn allai ddweud hyd yn od wrth y Corinthiaid gwrthryfelgar, "yr ydych yn ein calonau ni, i farw ac i fyw gyda chwi" (2 Cor. vii. 3); y dymuniad hiraethlon hwnw am gymdeithas serch, a'r teimlad hwnw o unigrwydd pan y cedwid ef oddiwrtho, yr hwn efallai ydyw un o'r nodweddau hynotaf i gyd, oblegid y dynesa agosaf at wendid: "Eithr wedi i mi ddyfod i Troas i bregethu efengyl Crist, ac wedi agoryd i mi ddrws gan yr Arglwydd, ni chefais lonydd yn fy yspryd, am na chefais Titus fy mrawd; eithr gan ganu yn iach iddynt, mi a aethum ymaith i Macedonia; canys wedi ein dyfod ni i Macedonia, ni chafodd ein cnawd ni ddim llonydd, eithr yn mhob peth cystuddiedig fuom; oddi allan yr oedd ymladdau, oddi fewn ofnau. Eithr Duw, yr hwn sydd yn diddanu y rhai cystuddiedig, a'n diddanodd ni wrth ddyfodiad Titus" (2 Cor. ii. 13; vii. 5). "Bydd ddyfal i ddyfod attaf yn ebrwydd; canys Demas a'm gadawodd, gan garu y byd presenol, ac a aeth ymaith i Thessalonica, Cresens i Galatia, a Titus i Dalmatia; Luc yn unig sydd gyda mi" (2 Tim. iv. 9).

'Yr ydym yn adwaen y dyn Paul o Tarsus, nid yn unig yn sylwedd, ond hefyd yn mhriod-ddull yr ysgrifeniadau hyn. Yn y brawddegau rhwng cromfachau, a'r rhai wedi eu gadael yn anorphenedig, canfyddwn y cyflymdra gyda pha un yr ymdyrai y drychfeddyliau ar ei draws, bron yn rhy fuan iddo eu gwisgo mewn geiriau; gwelwn ef yn cael ei fywiocau yn hytrach na'i lethu gan "yr ymosod oedd arno beunydd, y gofal dros yr holl eglwysi" (2 Cor. xi. 28), fel y tywallt ei rybuddion neu ei resymiadau mewn ffrwd o *ddictation* angerddol a chwyrnwyllt, fel mai prin y gall pin ffyddlon Tertius gadw i fynu ag ef (Rhuf. xvi. 22). Ac uwchlaw pob peth gwelwn ol ei bresenoldeb yn yr ol-ysgrif i bob llythyr, yr hwn a ychwanega fel prawf taw ei ysgrifeniad nodweddawl ef oeddynt (Gal. vi. 11), "yr annerch â'm llaw i Paul, fy hun, yr hyn sydd arwydd yn mhob epistol;" "fel hyn yr ydwyf yn ysgrifenu" (2 Thess. iii. 17). Weithiau pan ymeifl yn y pin, cynhyrfir ef gan ddigllonedd, pan feddylia am y brodyr gau yn mhlith y rhai a annercha: "Yr annerch â'm llaw i Paul, fy hun. Od oes neb nid yw yn caru yr Arglwydd Iesu Grist, bydded anathema" (1 Cor. xvi. 22). Weithiau pan gyfyd ei law i ymaflyd mewn pin i ysgrifenu, teimla ei bod yn anhyblyg oblegid y cadwyni a'i rhwymant: "Yr annerch â'm llaw i fy hun. *Cofiwch fy rhwymau*" (Col. iv. 18). Etto diwedda bob amser gyd â'r un fendith: "Gras ein Harglwydd Iesu Grist fyddo gyda chwi," at ba un yr ychwanega weithiau ychydig eiriau olaf cofion serchus: "Fy serch inau a fo gyda chwi oll yn Nghrist Iesu"' (1 Cor. xvi. 24)—Conybeare, i. 7.

PAEN, aderyn hynod o brydferth, ond mor adnabyddus fel nad oes eisiau ei ddarlunio. Yn wir y mae mor ysplenydd fel nad allai un desgrifiad roddi drychfeddwl cywir am dano. Yn ein cyfieithiad ni o Job xxxix. 13, enwir peunod; ond arwydda y gair Hebraeg a ddefnyddir yno *estrys*, a dylasai gael ei gyfieithu felly. Yn mhlith y nwyddau a ddygwyd yn llongau Solomon mae peunod yn cael eu henwi (1 Bren. x. 22; 2 Cron. ix. 21); a dichon nad ydyw ystyr y gair Hebraeg yn berffaith sicr, a chadarnheir ef gan gryn awdurdod a chydunir ag ef yn gyffredin. Er fod y peunod wedi ymledu yn awr yn gyffredinol dros y byd Gorllewinol, nid oeddynt felly yn yr hen amseroedd. Nid ydoedd hyd yn od Alexander Fawr erioed wedi eu gweled hyd nes iddo fyned i'r India, a chafodd ei daro gymaint gan eu prydferthwch fel yr ordeiniodd gosb lem ar gyfer pwy bynag a laddai un o honynt. Yr oedd peunod yn nwyddau teilwng o Solomon, fel brenin neu naturiaethwr. Yr oedd amlder o honynt yn India, Siam, a Jafa; ac fel mae'n debygol dyna y cyfeiriad a gymerai ei longau, ac o'r gwledydd hyn y dygid adar mor hynod ond etto mor brydferth.

PAWB. 1. Pob creadur (Diar. xvi. 4; Ps. cxxix. 91); neu bob rhan (Can. iv. 7). 2. Pob dyn (2 Cor. v. 10). 3. Cyflawn, perffaith (Rhuf. xv. 13; 1 Cor. xiii. 2). 4. Rhai o bob cenedl, sefyllfa, a graddau (1 Tim. ii. 4; Tit. ii. 11). 5. Llawer, neu y rhan fwyaf (Phil. ii. 21). Fel hyn y dywedir, 'A bu feirw *holl* anifeiliaid yr Aipht; y cenllysg hefyd a gurodd *holl* lysiau y maes, a ddrylliodd *holl* goed y maes' (Exod. ix. 6, 25). 'A'r *holl* bobl a dynasant y clust-dlysau aur oedd wrth eu clustiau' (Exod. xxxii. 3). 'Ac enw Dafydd a aeth trwy yr *holl* wledydd' (1 Cron. xiv. 17). '*Holl* anifeiliaid y cenedloedd a orweddant yn ei chanol hi' (Seph. ii. 14). 'Yna yr aeth atto ef Jerusalem, a *holl* Judea, a'r *holl* wlad o amgylch yr Iorddonen' (Matt. iii. 5). 'Yr oedd yn trigo yn Jerusalem Iuddewon, gwyr bucheddol o *bob* cenedl dan y nef' (Act. ii. 5). 'Ti a wyddost hyn, ddarfod i'r rhai *oll* sydd yn Asia droi oddiwrthyf fi' (2 Tim. i. 15). 'Ac ni ddysgant bob un ei gymydog, a phob un ei frawd, gan ddywedyd, Adnebydd yr Arglwydd, oblegid hwynt hwy *oll* a'm hadnabyddant i, o'r lleiaf o honynt hyd y mwyaf o honynt' (Heb. viii. 11). 'Minau a'th gadwaf di oddiwrth awr y brofedigaeth, yr hon a ddaw ar yr *holl* fyd, i brofi y rhai sydd yn trigo ar y ddaiar' (Dat. iii. 10). Mor amlwg ynte ydyw anhegwch y bobl a wnaent sylfaenu yr athrawiaeth o brynedigaeth cyffredinol y byd ar y gair hwn, ag y mae yn rhaid mor aml i gyfyngu ei ystyr; yr hwn a gyfyngir yn aml gan y cyd-destun, gan natur y peth y sonir am dano, neu ei wrthrychau. Gellir galw etholedigion dynolryw yn *bawb, pob dyn, yr holl fyd*, oblegid y maent o bob cenedl, Iuddewon a Chenedloedd; maent yn trigo yn mhob man; maent o bob gradd a sefyllfa; a hwy ydynt sylweddau y ddaiar, er mwyn y rhai yn benaf y diogelir ac y ffurfir hi (Rhuf. xi. 32; Heb. ii. 9; 1 Ioan ii. 2).

PEDR. [APOSTOLION.]

PEL'ICAN. Cyfieithir *kaath* yn y C. S. yn *belican* yn Lef. xi. 18, Deut. xiv. 17, a Ps. cii. 6; a *mulfran* yn Esa. xxxiv. 11, a Seph. ii. 14. Dylasai y cyfieithwyr gadw at un gair er mwyn unffurfedd. Y mae, mewn ffaith, air arall שׁלך (*salach*), yr hwn a gyfieithir yn fulfran yn Lef. xi. 17 a Deut. xiv. 17. Yn awr y mae yn amlwg mai adar gwahanol ydyw y *kaath* a'r *salach*, oblegid enwir hwynt gyd â'u gilydd yn Lef. xi. 17, 18, ac yn Deut. xiv. 17; a dylasid naill ai cyfieithu y geiriau hyn ag enwau priodol, neu, os oedd arwyddocad y geiriau yn ansicr, dylasid cadw yr enwau gwreiddiol eu hunain.

Rhydd Gesenius *pelican* fel ystyr y ddau air hyn, ac hefyd o'r gair כוס (*cos*), yr hwn a geir yn yr un dull gyda *kaath* yn Ps. cii. 7; ond y mae ei resymau dros hyny yn mhell o fod yn foddhaol (tudal. 388, 720, 829). Os ydym i ddeall y geiriau fel hyn, rhaid cymeryd y pelican am *genus*, fel y gwneir, yn wir, gan naturiaethwyr diweddar, tra y maent y naill a'r llall o honynt yn rhywogaethau neillduol. Mae Esaiah a Sephaniah, fodd bynag, yn cyfeirio at y pelican fel aderyn a hoffa lefydd unig a diffaeth, a darlunia teithiwyr yn Palestina ef fel yn parhau i fynychu y parthau mwyaf gwyllt ac erchyll o'r wlad. 'Huleh—gwastadedd, morfa, llyn, a'r mynyddau a'i cylchynant,' medd Dr. Thomson, 'ydyw y lle goreu am helwriaeth yn yr oll o Syria, a hyny yn benaf am mai yn anaml yr ymwelir ag ef. Pantheriaid a llewpardiaid, eirth a bleiddiaid, *jackals, hyenas*, a llwynogod, ac amryw anifeiliaid eraill, a geir yno, yn fawr a mân, tra dyma baradwys y baedd gwyllt a'r iwrch cyflym. Am adar y dwfr, prin y byddai yn ormodiad i ddweud fod pen isaf y llyn wedi ei orchuddio yn hollol ganddynt yn y gauaf a'r gwanwyn. Dyma yr unig fan lle gwelais belican yr anialwch, fel y gelw Dafydd ef. Cefais un o honynt wedi ei saethu ychydig yn is na'r lle hwn, a chan nad oedd ond wedi ei glwyfo yn ei aden, cefais gyfle da i astudio ei gymeriad. Yr oedd, yn sicr, yr aderyn mwyaf prudd a sarug a welais erioed. Nis gallasai Dafydd gael arwyddlun mwy grymus o unigrwydd a phruddglwyfder â pha un i ddarlunio ei sefyllfa brudd ei hun. Ni welir y pelican byth ond yn y manau anhygyrch hyn, ac â hyn y cyduna y cyfeiriadau atto yn y Beibl.'

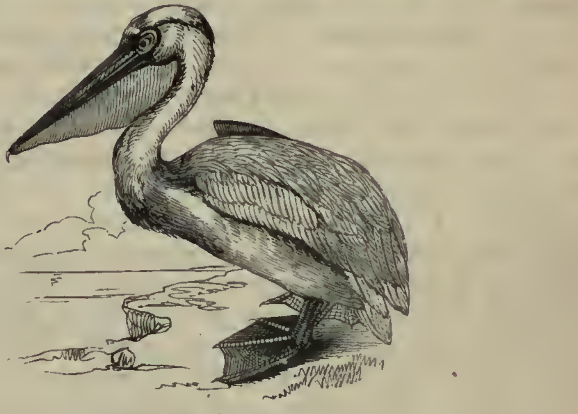

PELICAN CYFFREDIN.

Mae y *Pelecanidœ* yn deulu o'r *Palmipedes*, ac yn cynwys amryw adar nofiadol, pelicanod, mulfrain, &c. Mae y pelicanod, a elwir yn briodol felly, yn adar mawr trymion, yn aml yn mesur tair troedfedd ar ddeg o flaen un aden i flaen y llall, a nofiant yn hynodawl. Dalia eu cod helaeth nifer mawr o bysgod, y rhai a gadwant o'r neilldu at eu gwasanaeth eu hunain, neu i borthi eu rhai ifeinc. Wrth arllwys cynwysiad eu cod, gwasgant y genogl isaf yn erbyn yr wddf a'r fynwes, ac wrth wneud felly, mae ewyn goch y genogl uchaf yn taro y fynwes. Wrth ei weled o bellder, gallasai y symudiad fod wedi rhoddi dechreuad i'r hen chwedl eu bod yn maethu eu rhai ifeinc â'u gwaed eu hunain.

Gwahaniaethir y *Pelecanidœ* oddiwrth y nofwyr gan ffurfiad eu traed. Mae y bawd ol wedi ei droi mewn, ac wedi ei gysylltu â'r un blaen canol gan we cul tair-onglog. Mae ei goesau yn fyrion, a'i big yn hir. Lliw cyffredin yr aderyn ydyw gwyn, wedi ei orliwio a lliw rhosyn gwanaidd.

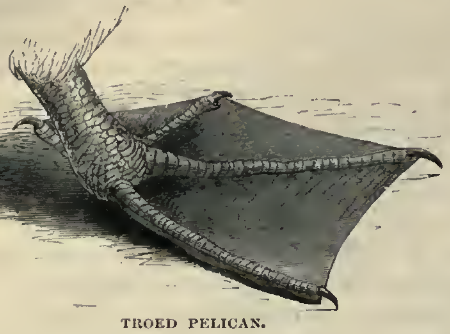

TROED PELICAN.

Y rhywogaeth a geir yn Mhalestina ydyw y pelican cyffredin, *Pelecanus onocrotalus* naturiaethwyr.

PEN'IEL, neu PENU'EL, man ar y dwyrain i'r Iorddonen, yn agos i nant Jabboc, lle yr 'ymdrechodd angel â Jacob nes codi'r wawr;' 'a Jacob a alwodd enw y fan Penuel; oblegid gwelais Dduw wyneb yn wyneb, a diangodd fy einioes' (Gen. xxxii. 24–31). Yma y cawn ni wedi hyn ddinas; a Gideon, i gosbi pobl y lle am omedd cynysgaethu ei filwyr ag ymborth, a'u lladdodd ac a ddinystriodd eu twr (Barn. viii. 8, 9, 17). Dywedir i Jeroboam fab Nebat, 'adeiladu Penuel,' a gair a arferir yn aml am adgyweirio, helaethu, neu gadarnhau lle. Nid yw ei safle yn adnabyddus yn awr.

PEN'TATEUCH. Yr enw a roddir i bum llyfr Moses yn eu ffurf gasgledig. Gair ydyw o ddechreuad Groegaidd, ac arwydda y llyfr pum-cyfrol. Yn yr ysgrifau Hebraeg gwna y Pentateuch i fynu un rol neu gyfrol, wedi ei rhanu i raniadau mwy a llai. Pa bryd y cafodd ei ranu yn bum llyfr sydd yn anhysbys. Tybia rhai iddo gael ei ranu felly yn ddechreuol; eraill a olygant i'r rhaniad gael ei wneud gan y cyfieithwyr Groegaidd; ac y mae hyn yn sicr, fod yr enwau sydd wedi cael eu rhoddi yn gyffredin i'r gwahanol lyfrau o ddechreuad Groegaidd, ac y cyfeiriant at ranau pwysicaf eu cynwysiad. Gelwir y cyntaf yn Genesis, gan y dechreua gyda hanes cenedliad neu greadigaeth y byd; yr ail, Exodus, gan y cynwys hanes ymadawiad yr Israeliaid o'r Aipht; y trydydd, Lefiticus, oblegid y rhydd gyfrif am ddeddfau y gyfundraeth Lefiticaidd; y nesaf, Numeri, oblegid y cynwys rif yr Israeliaid; a'r olaf, Deuteronomium, gan ei fod yn ail gyhoeddiad o'r ddeddf.

Nid oes dim lle i amheu nad Moses oedd awdwr y Pentateuch. Mae genym yr un rheswm dros ei dderbyn fel ei gyfansoddiad ef ag sydd genym dros dderbyn *Anabasis* Xenophon, Hanes Thucydides, *Commentaries* Cesar, ac *Annals* Tacitus, fel ysgrifeniadau y gwyr hyn. Dyna yw traddodiad a chred gyffredinol a diwrthdeb yr Iuddewon yn mhob oes, a hyny oddiar yr amseroedd boreuaf, yr un modd ag y mae awdwraeth yr ysgrifeniadau eraill hyny yn gorphwys ar draddodiad a chred gyffredinol y cenedloedd yn mhlith y rhai yr ymddangosasant gyntaf. Os ydyw y tystiolaethau dros gredu taw gwaith Moses ydyw y Pentateuch i gael eu gwrthod, mae yn rhaid i ni hefyd eu gwrthod gyda golwg ar yr holl hen weithiau llenyddol, Groeg a Lladin; ac ni fydd yn aros ond anffyddiaeth ac ansicrwydd cyffredinol mewn perthynas i fatterion o'r fath hyn. Gyda golwg ar y llyfrau a briodolir i Moses mae y profion yn wir yn gryfach, a gellir eu dilyn yn eglurach a mwy cyflawn na chyda golwg ar yr ysgrifeniadau eraill hyny y soniasom am danynt. Yn y llyfrau eu hunain mae genym goffa amryw weithiau am Moses yn ysgrifenu y pethau y llefarir am danynt yn y llyfrau, megis yn Exod. xvii. 14; xxiv. 3, 4, 7; xxxiv. 27, 28; Num. xxxiii. 1–49. Cynwysir hyn yn fwy cyflawn yn Deut. xvii. 18–20; xxviii. 58, 61; xxix. 19–21, 27; xxx. 10; xxxi. 9–13, 24–26. Ni wna yr adnodau hyn, mae yn wir, brofi i Moses ysgrifenu yr oll o'r Pentateuch. Efallai y cyfeiriai y rhai olaf a adroddwyd mewn modd neillduol at Lyfr Deuteronomium, o'r hyn lleiaf at ei ranau pwysicaf. Er hyny dangosant fod Moses yn yr arferiad o ysgrifenu y ffeithiau hanesyddol a'r deddfau a roddodd i feibion Israel; ac y mae hyn yn ei wneud yn fwy credadwy y gallasai ysgrifenu yr oll o lyfrau y Pentateuch, yn enwedig pan ystyrir nad oes yr un ysgrifenydd adnabyddus arall i ba un yn yr hen amseroedd y priodolid hwynt, neu pwy arall mewn gwirionedd ydoedd mor debyg o'u hysgrifenu. Efe ydoedd wedi bod y blaenor yn y cyfan a gymerasai le mewn cysylltiad â symudiad yr Israeliaid o'r Aipht hyd nes iddynt gyrhaedd terfynau Canaan; a chan i rai o'r dygwyddiadau hynotaf gymeryd lle yn y cyfwng, nid oedd dim yn fwy naturiol nag iddo eu croniclo mewn ysgrifen. Buasai yn beth syn iawn pe ymfoddlonasai ar ddim ond hanes cyffredinol am danynt (Horne, *Introd.* ii. 575).

Yn llyfrau hanesyddol canlynol yr H. D. yr ydym yn taro wrth goffa mynych am y ddeddf. Prin yr oedd Moses wedi marw pan y darfu i'r Arglwydd, wrth ordeinio Josua i fod yn ganlyniedydd iddo, roddi iddo y gorchymyn canlynol: 'Yn unig ymgryfha, ac ymwrola yn lew, i gadw ar wneuthur yr holl gyfraith a orchymynodd Moses fy ngwas i ti: na ogwydda oddiwrthi, ar y llaw ddehau nac ar y llaw aswy; fel y ffynech i ba le bynag yr elych. Nac ymadawed llyfr y gyfraith hon o'th enau, eithr myfyria ynddo ddydd a nos, fel y cedwych ar wneuthur yr hyn oll sydd ysgrifenedig ynddo, canys yna y llwyddi yn dy ffyrdd, ac yna y ffyni' (Jos. i. 7, 8). Yn viii. 31 cawn yr ymadroddion, 'fel y mae yn ysgrifenedig yn llyfr cyfraith Moses;' ac yn adn. 34, 'yn ol y cwbl sydd ysgrifenedig yn llyfr y gyfraith;' ac yn xxiii. 6, 'Am hyny ymwrolwch yn lew, i gadw ac i wneuthur y cwbl sydd ysgrifenedig yn llyfr cyfraith Moses.' Mae yr ymadroddion hyn (ac ymadroddion cyffredin y gallwn eu galw) yn dangos nad oedd ond ychydig amser er pan fuasai Moses farw pan yr oedd llyfr a elwid yn Llyfr y Gyfraith yn cael ei dderbyn gan yr Israeliaid fel un wedi cael ei ysgrifenu ganddo ef.

Mae genym brawf o'r un ffaith mewn cyfnodau olynol yn hanes yr Iuddewon. Yr ydym yn paso heibio y cyfeiriadau yn y Psalmau ac yn y Diarebion at y gyfraith, fel rhai heb fod yn ddigon penderfynol i atteb ein hamcan presenol; etto ni ddylent gael eu cwbl esgeuluso. Yn amser y freniniaeth mae genym goffa pendant am y ddeddf. Gorchymynodd Dafydd ei fab Solomon fel hyn: 'Am hyny ymnertha, a bydd wr. A chadw gyfraith yr Arglwydd dy Dduw, i rodio yn ei ffyrdd ef, a'i orchymynion, a'i farnedigaethau, a'i dystiolaethau, fel yr ysgrifenwyd yn nghyfraith Moses, fel y llwyddych yn yr oll a wnelych, ac i ba le bynag y troech' (1 Bren. ii. 2, 3). Yn Ail Lyfr Breninoedd yr ydym yn cyfarfod â'r ymadroddion hyn: 'Llyfr cyfraith Moses' (xiv. 6); 'llyfr y gyfraith' (xxii. 8, 11); ac yn yr Ail o'r Croniclau, 'llyfr cyfraith yr Arglwydd' (xvii. 9); 'fel y mae yn ysgrifenedig yn nghyfraith Moses' (xxiii. 18); 'fel y mae yn ysgrifenedig yn y gyfraith yn llyfr Moses' (xxv. 4); 'yn ol yr holl gyfraith, a'r deddfau, a'r barnedigaethau, trwy law Moses' (xxxiii. 8); 'llyfr cyfraith yr Arglwydd, yr hwn a roddasid trwy law Moses' (xxxiv. 14); 'fel y mae yn ysgrifenedig yn llyfr Moses' (xxxv. 12).

Yn amser y caethiwed yr ydym yn cyfarfod â'r ymadrodd 'fel y mae yn ysgrifenedig yn nghyfraith Moses, gwasanaethwr Duw' (Dan. ix. 11, 13); ac ar ol dychweliad yr Iuddewon yr ydym yn cyfarfod â'r un ymadrodd. Yn Ezra iii. 2 cawn, 'fel yr ysgrifenasid yn nghyfraith Moses, gwr Duw;' yn vi. 18, 'yn ol ysgrifen llyfr Moses;' yn vii. 6, 'ysgrifenydd cyflym yn nghyfraith Moses, yr hon a roddasai Arglwydd Dduw Israel.' Yn Nehemiah viii. 1, 3, 8, 14 ni a gawn, 'llyfr cyfraith Moses;' 'a hwy a gawsant yn ysgrifenedig yn y gyfraith, yr hyn a orchymynasai yr Arglwydd trwy law Moses;' 'efe a ddarllenodd yn llyfr cyfraith Duw;' ac yn xiii. 1, 'darllenwyd yn llyfr Moses.' Yn Malachi iv. 4, 'Cofiwch gyfraith Moses fy ngwas, yr hon a orchymynais iddo ef yn Horeb i holl Israel, y deddfau a'r barnedigaethau.' Y rhai hyn ydynt bron geiriau olaf yr H. D.

Mae gan y Samariaid y Pentateuch yn yr hen lythyren Hebraeg, ac mae yn debygol iddynt gael meddiant o hono oddeutu yr amser yr ydym ni yn awr wedi gyrhaedd. Yn mhen rhyw dalm o amser (nid ydym yn penderfynu pa gymaint) cyfieithwyd ef i'r Groeg, gan gyfansoddi rhan o'r cyfieithiad eithaf adnabyddus wrth yr enw Septuagint. Yn llyfrau'r Apocrypha mae genym amryw gyfeiriadau at lyfr cyfraith Moses, megis yn Ecclesiasticus xxiv. 23; Baruch ii. 28; 1 Maccab. i. 57; 2 Maccab. vii. 30.

Er fod y cyfeiriadau at y ddeddf yn lliosog yn y T. N., yn achlysurol y dywedir iddi gael ei hysgrifenu gan Moses, oherwydd efallai fod hyn yn cael ei ystyried yn ffaith adnabyddus a chydnabyddedig, ac felly nid oedd gan hyny un achos dweud hyny. Mewn llawer o adnodau, fodd bynag, mae hyn yn gynwysedig, megis pan sonir am dani fel cyfraith Moses; ac yn y manau canlynol enwir hi yn bendant: Marc xii. 19, 26; Luc xxiv. 27, 44; Ioan i. 45; v. 45–47; 2 Cor. iii. 15.

Mae y fath restr o gyfeiriadau—mor foreu, mor ddidor, a hirfaith—at lyfr neu fatter a ysgrifenwyd gan Moses, efallai heb ddim tebyg iddo gyda golwg ar awdwraeth unrhyw hen lyfr arall, Groeg neu Ladin. Nid ydynt i gyd i gael eu hystyried fel awdurdodau annibynol. Mae rhai o honynt i'w priodoli i'r hen awdurdodau. Ond mae y coffa parhaus am danynt yn y modd y gwneir, yn dangos y grediniaeth gyffredinol a ffynai; ac nid oes y prawf lleiaf i'r ffaith ei hun, fel y cyfryw, gael ei hamheu, neu fod ar ryw amser gred wrthwynebol.

Am y dyb a ffynai yn mhlith yr Iuddewon ar y matter hwn mae genym dystiolaeth bendant Josephus yn ei lyfr yn erbyn Apion. Wrth son am lyfrau'r Iuddewon, 'y rhai yn briodol a gredir eu bod yn ddwyfol,' dywed: 'O honynt perthyn pump i Moses, y rhai a gynwysant ei ddeddfau a'r traddodiadau am ddechreuad dynolryw hyd at ei farwolaeth ef' (llyfr i. 8).

Rhaid cyfaddef hefyd na ddynoda yr ymadroddion a goffhausom o'r Testamentau Hen a Newydd, a'r Apocrypha, bob amser yr oll o'r Pentateuch, a llyfr Genesis yn gynwysedig; ond nid ydynt yn angenrheidiol yn dynodi llai. Y tebygolrwydd yw fod iddynt yr ystyr yma mewn amryw, efallai lawer o fanau. Yn y T. N. ymddengys yn eglur fod y geiriau *cyfraith* a *chyfraith Moses* yn cael eu defnyddio fel darluniad o *ddosparth* o lyfrau, megis yn Matt. v. 17; vii. 12; Luc xxiv. 27, 44; Act. xxiv. 14; xxviii. 23.

Tra y golygwn nad oes un lle i amheu i'r Pentateuch gael ei ysgrifenu gan Moses, yr ydym yn cyfaddef yn rhwydd fod rhai ychwanegiadau wedi cael eu gwneud atto gan ryw ysgrifenydd arall. Nid yw hyn, fodd bynag, yn fatter o syndod gyda golwg ar lyfr mor hen, yr hwn, fel canlyniad o hyny, sydd wedi paso trwy gynifer o ddwylaw. O'r cyfryw natur y gellir cyfrif hanesion byrion mewn perthynas i'r cyfnewidiad yn enwau llefydd, neu ryw amgylchiadau dygwyddiadol eraill, megis Gen. xii. 6; xiii. 7; xiv. 14; xxiii. 2; xxxv. 19; cymeriad Moses am addfwynder (Num. xii. 3); hanes ei farwolaeth a'i gladdedigaeth (Deut. xxxiv). Ofer ydyw ceisio gwneud allan pwy ychwanegodd y pethau hyn.

PEN'TECOST. [Gwel.]

PE'OR. [Abarim; Baal-Peor.]

PERAROGL, yr hyn rydd arogl hyfryd. Yn y Dwyrain defnyddid peraroglau i arwyddo parch mawr (Dan. ii. 46); ac ar ymweliadau yr oedd perarogli gwahoddedigion yn arwydd o ganu yn iach iddynt. Yr oedd gan yr Hebreaid ddau berarogl santaidd, un o olew, a'r llall o arogldarth (Exod. xxx. 23–38). Yr oedd llawer a wnelent â pherarogli cyrph meirwon, dillad, gwelyau, &c. (Gen. xxvii. 27; Can. iii. 6; Ps. xlv. 8; Diar. vii. 17.) [Eneinio.]

PERFFEITHRWYDD yw—1. Cyflawn addfedrwydd ffrwyth (Luc viii. 14). 2. Y pethau mwyaf rhagorol ar y ddaiar, megis anrhydedd, cyfoeth, pleser, dysgeidiaeth; a gweled diwedd ar hyn ydyw gweled pa mor annigonol ydyw pob peth ond Duw i ddiwallu angenion enaid anfarwol (Ps. cxiv. 96). 3. Egwyddorion uchaf a mwyaf anhawdd y ffydd Gristionogol (Heb. vi. 1). 4. Cyflawn fesur a graddau rhagoriaeth santeiddrwydd, neu ddedwyddwch (2 Cor. xiii. 9). Cael allan y Goruchaf i berffeithrwydd ydyw adnabod yn gyflawn ac amgyffred ei holl ragoriaethau dirif a diderfyn (Job xi. 7). Pe buasai perffeithrwydd yn gyrhaeddadwy trwy yr offeiriadaeth Lefiticaidd, gwnaethasid iawn gwirioneddol dros bechod, a sicrhausid santeiddrwydd a dedwyddwch tragywyddol dynolryw trwy aberthau a seremoniau eraill yr H. D. (Heb. vii. 11). Perffeithio y saint yw cryfhau eu grasusau, a'u gwneud yn fwy gweithgar, hyd nes byddont yn berffaith santaidd, heb y gweddillion lleiaf o anmherffeithrwydd pechadurus (Eph. iv. 11, 13).

PER'GA, dinas yn Pamphylia, ar yr afon nofiadwy Cestrus, yn agos i'r hon, ar esgynfan, y sefai teml Diana. Yr oedd yn enwog fel lle genedigol Apollonius, y *geometrician* hynodfawr. Yma y darfu Paul a Barnabas bregethu fwy nag unwaith (Act. xiii. 14; xiv. 25). Nid yw yn bresenol yn lle o un pwys ond ar gyfrif ei ddadfeiliau. Yr oedd Perga arall yn Epirus.

PER′GAMUS, dinas yn Mysia, yn ngorllewin Asia Leiaf, o gylch chwech neu saith ystad o'r môr. Am o gylch 150 o flyneddau—sef o C.C. 283 i 134—bu yn brifddinas teyrnas gryn fawr, dan lywodraeth olynol tywysogion perthynol i deulu Attalus. Yr oedd yn sedd llenyddiaeth a chelfyddydau, ac yn enwog ar gyfrif ei llyfrgell, yr hon, meddir, a gynwysai 200,000 o gyfrolau. Gan nad oeddid etto wedi dechreu gwneud defnydd o'r planigyn papyrus i ysgrifenu arno, defnyddid crwyn defaid a geifr, wedi eu glanhau a'u parotoi i'r dyben hyn, ar gyfer ysgrifau, a dygwyd y gelfyddyd o'u parotoi i'r fath berffeithrwydd yn Pergamus fel y galwyd hwynt yn *pergamenea* neu *parchment*. Gadawodd Attalus II., brenin olaf Pergamus, ei deyrnas yn ei ewyllys i'r Rhufeiniaid, y rhai a'i gwnaethant hi yn dalaeth Rufeinig o dan yr enw *Asia Propria*. Parhaodd y llyfrgell yn Pergamus ar ol i deyrnas Attalus golli ei hannibyniaeth, hyd nes i Anthony ei symud i'r Aipht, a gwneud anrheg o honi i Cleopatra.

Yr oedd Pergamus yn sedd un o saith eglwys Asia, at y rhai y danfonodd Iesu Grist genadwri trwy ei was Ioan. Er ei fod yn ei beio am amryw bethau, etto canmola hi am ei ffyddlondeb a'i diwydrwydd yn nghanol erledigaeth, ac mewn dinas lle yr oedd 'gorseddfainc Satan' (Dat. ii. 12–17). Yr oedd yn Pergamus deml enwog i Æsculapius, a mawr gyrchu iddi, ac mae yn debygol yr addolid ef yno, fel mewn manau eraill, ar lun sarff fyw a borthid yn y deml, ac a gyfrifid ei duw. Am hyn gelwid Æsculapius yn dduw Pergamos, ac yn argraphedig ar yr arian wneid yno ymddengys gyda gwialen amgylchynedig gan sarph. Gan y sonir yn Dat. xii. 9 'am y ddraig fawr, yr hen sarph, yr hon a elwir diafol a Satan,' efallai fod cyfeiriad yn y genadwri at eglwys Pergamos ac addoliad y sarph, yr hwn arferid yn y ddinas hono (Rosen. *Geog.* iii. 13).

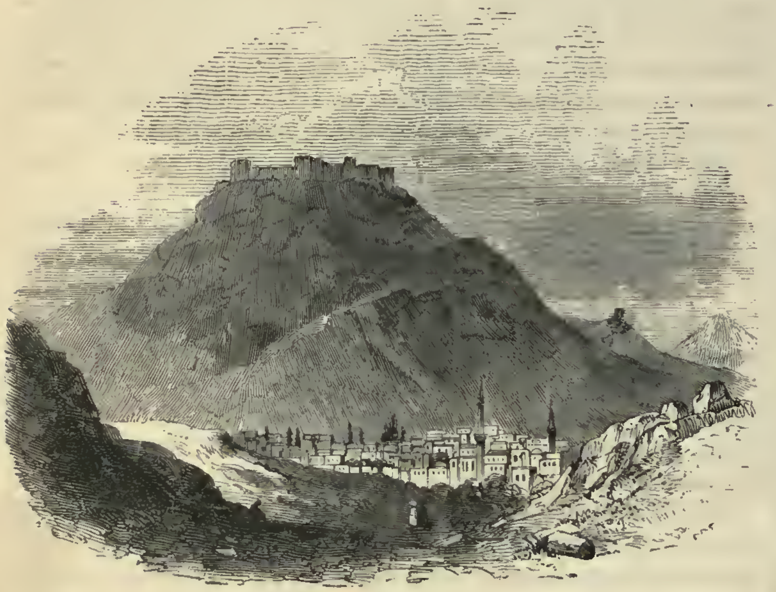
PERGAMUS.

Gelwir Pergamus yn awr yn Bergamo, a pharha i gadw llawer o olion ei gorwychder cyntefig. Mae yn gyfleuedig ar gyrau gwastad-dir eang a ffrwythlon, trwy yr hwn y rhed yr afon Caicus, ac wrth droed y mynydd ar gopa yr hwn y saif yn bresenol ddadfeiliau ei hen wersyllfan. Dywed y Parch. Mr. Arundell: 'Mae y boblogaeth bresenol dros 15,000, o ba un mae 1500 o Roegiaid, 200 o Armeniaid, y rhai a feddant eglwys, ac ogylch 100 o Iuddewon, y rhai sydd ganddynt synagog;' ond dywed Mr. Ladd, cenadwr Americanaidd: 'Cynwysa y boblogaeth 6000 o Roegiaid, 5000 o Dyrciaid, 200 o Armeniaid, a nifer llai o Iuddewon'—un esampl o lawer o'r ychydig ddibyniaeth sydd i gael ei osod ar y cyfrif roddir o boblogaeth dinasoedd y Dwyrain. Mae hynafiaethau Pergamus yn lliosog, ac y mae rhai o honynt yn fawrion a gorwych. Mae muriau tai Tyrcaidd yn llawn gweddillion marmor, ynghyd ag addurniadau o gelf-waith Groeg yn ei pherffeithrwydd mwyaf. Un o'r dadfeiliau mwyaf dyddorol yw hen eglwys o faintioli dirfawr, ond yn awr gan mwyaf yn garneddau, ond un rhan o'r hon a ddefnyddir gan y Groegiaid fel eglwys, ac a elwir eglwys Sant Ioan, tra y defnyddir rhan arall fel ystabl, ac at ddybenion iselwael eraill. Perai dirfawr faintioli yr eglwys hon, anghymwys fel y rhaid ei bod ar gyfer pregethu, i ni gasglu na wnai ei hadeliadau na'i chynulleidfaoedd berthyn i gyfnod hen iawn a phur o Gristionogaeth, pan yr oedd yr allor yn fwy amlwg na'r pulpit, a phan y gwnai seremoniau ysplenydd i daro y llygad gymeryd lle annerchiadau syml ond grymus i'r deall, y gydwybod, a'r galon (*Amer. Miss. Her.* 1839, tudal. 228; 1856, tudal. 46; Arundell, *Seven Churches of Asia*, 290; *Bib. Sac.* viii. 874).

PERLAU, sylweddau prydferth, celyd, crynion, dysglaer, a geir yn y rhan dewaf a mwyaf cigog o'r oestrys. Maent yn cyfranogi o natur calch, a thebyg i sylwedd y gragen, ac yn gynwysedig o nifer o haenau crynion fel y rhai sydd yn gwneud winwyn i fynu. Ymddengys taw cynyrch afiechyd ydynt, ac y ffurfir hwynt gan ryw wlybyrwch llyslyd a ddianc o ryw ran o'r creadur. Y maent wedi bod erioed yn rhan addurnol o wisg, ac ymddengys i'r arferiad o'u pysgotta gael ei dechreu yn foreu iawn. Enwa Pliny amryw fanau lle yr oeddynt i'w cael yn ei amser ef. Mae ynysoedd Bohrein, yn nghulfor Ormus, a chulfor Manaar, ychydig bellder oddiwrth forlan Ceylon, wedi bod yn hir yn enwog am rif a rhagoriaeth y perlau a geir ynddynt. Y rhai hyn ydyw prif berl-bysgodfeydd y byd (*Edin. Encyc.* v. 700; xvi. 344, 346).

Er y ceir y gair *perlau* yn y C. S. o Job xxviii. 18 (*gabis* yn y C. C.), mae yn amheus iawn pa un ai hyny ydyw ystyr גביש, y gair a ddefnyddir yno. Rhydd Gesenius fel ei ystyr priodol *iâ*, ac fel yr arferir ef yn ffigurol '*grisial*, yr hwn sydd yn debyg i iâ, ac mewn gwirionedd a gyfrifid yn iâ' (154). Yn y T. N., fodd bynag, ceir y gair *μαργαρίτης*, *perl*, amryw weithiau, ac yn gyffredin defnyddir ef yn ffigurol. Dywed ein Harglwydd yn ei bregeth ar y mynydd: 'Na theflwch eich gemau (C. S. *perlau*) o flaen moch' (Matt. vii. 6); ac ar achlysur arall dywed: "Cyffelyb yw teyrnas nefoedd i farchnattawr yn ceisio perlau teg; yr hwn, wedi iddo gaffael un perl gwerthfawr, a aeth ac a werthodd yr hyn oll ag a feddai, ac a'i prynodd ef' (Matt. xiii. 45, 46). Yn nghyffelybiaethau gorwych Llyfr y Datguddiad ceir perlau yn cael eu henwi mewn amryw fanau (xvii. 4; xviii. 12; xxi. 21). Yr unig adnod lle yr enwir hwynt heb fod yn ffigurol yw 1 Tim. ii. 9, ac y mae y son am danynt yno yn dystiolaeth o du un ffaith bwysig, nad oedd y dychweledigion cyntaf at Gristionogaeth wedi eu cyfyngu i i dlodion y byd hwn—ffaith a ga ei chadarnhau yn mhellach gan 1 Pedr iii. 3, 4.

PERSIA—ar y cofgolofnau, Parsa—ydoedd enw gwreiddiol tiriogaeth o faintioli cymedrol. Yn ei ystyr priodol a mwy cyfyngedig, arwydda Persia wlad enedigol Parsæ, yr hon yn debygol ydyw y dalaeth a elwir Persis gan yr hynafiaid, a Fárs gan bobl yr oes bresenol; ond ymddengys y cynwysai Persis (פרס), a'i ystyried fel teyrnas y Persiaid wedi ei darostwng gan y Mediaid, yr holl wlad ar y dehau i fynyddoedd ac anialwch Media, a chan gynwys Susiana, Carmania, a Gedrosa, yn gystal a Phersia briodol. Yn amgylchedig, oddigerth ar lan y môr, gan fynyddau bron anmhosibl i fyned rhyngddynt neu drostynt, yr oedd yn anhawdd cyrchu iddi. Darlunir y drysau neu y bylchau rhwng Media a Phersia fel cymoedd mor gulion a dolenawl, ac mor serth a geirwon, fel ag i rwystro un fyddin i fyned yn ei blaen, os na fyddai y llwythau cymydogaethol yn foddlon i roddi caniattad iddynt. O ran ffurf yr oedd Persia bron yn hirgul bedwar ochrog, gan fod ei lled yn llawer llai ar hyd lan y culfor nag yn nghanol y wlad, lle y gwnai bron gynwys Carmania. Rhenid hi oddiwrth Media gan fynyddoedd bron cydredog â'r môr, ac oddiwrth Carmania gan anialwch. Mae y tri gradd o *level* a geir yn Persis, yn gystal ag yn Susiana, wedi cael eu nodi gan Strabo. 'Yn ei natur a hinsawdd yr awyr, mae y diriogaeth hon,' medd ef, 'yn driphlyg; mae y rhan arforawl yn grasboeth a gwyntog, ac yn ddiffygiol iawn mewn ffrwyth, oddigerth *dates*. Mae y wlad uwchlaw hyny yn wastad a ffrwythlon, ac ynddi ddigon o borfa dda i anifeiliaid, ac amlder o afonydd a llynoedd. Y drydedd ran sydd tua'r gogledd, ac y mae hon yn auafaidd a mynyddig; yn ei heithafion mae y rhai a fagant gamelod. Ei hyd mwyaf o'r *Caspian gates* i ryw fanau uchel yn y mynydd-gadwyni cyferbynol ydyw 1000 o filltiroedd, ond yn y rhanau culaf nid yw dros 250 o filltiroedd o hyd. Ei lled, yn y canol rhwng y ddau fôr, o Susa i Persepolis, sydd 525 o filltiroedd, ac oddiyno i derfynau Carmania 200 o filltiroedd.' O'r ychydig ddinasoedd yn Persis a enwir gan yr hynafiaid, Persepolis, dinas freninol breninoedd Persia, ydyw yr enwocaf; ac yr oedd Pesargadæ, un arall o'r dinasoedd breninol, a chladdfa y breninoedd, a lle y cedwid eu trysorau, yn gyfleuedig tua'r gogledd-ddwyrain, heb fod yn mhell o Persepolis, ac yn agos i bentref presenol Murghab. Yr oedd Persis, fel talaeth yn wahanol oddiwrth Elymaïs, yr hon a boblasid gan hil Semitaidd. Cynwysai Elymaïs, tarddiad Groegaidd o Elam, mewn amseroedd diweddar o leiaf, y rhan hono yn unig o'r morlan yr hon a orwedd rhwng yr Eulæus neu Kerah, ac Oroatis neu Arosis Arrian. Ond rhaid fod trigolion Persia wedi dyfod o'r dwyrain, fel yr amlyga eu hiaith foreuol yn eglur, ac mae yn debygol iddynt fod mewn meddiant o'u gwlad newydd wyth ganrif cyn Crist. Rhenid yr ymsefydlwyr cyntefig i ddeg dosparth neu *caste*—tri pendefigol, tri amaethyddol, a phedwar bugeiliol. Y Pasgaradæ oedd y llwythau pendefigaidd, ac iddynt y perthynai cartref breninol yr Achæmenidæ. 'O'r hen amser,' medd Darius ar graig Behistun, 'mae ein hil ni wedi bod yn freninoedd. . . . Y mae wyth o'n hil ni wedi bod yn freninoedd o'm blaen i: myfi yw y nawfed.'

Ond mewn ystyr eangach neu lywodraethol yr ydym i ddeall wrth Persia yr ymerodraeth fawr Medo-Persiaidd, yr hon a ymestynai o Fôr y Canoldir i'r Indus, ac o'r India i'r Aipht, gan gynwys yr oll o Asia Orllewinol (Ezra iv. 5, 6; Esther i. 3, 6). Rhenid yr ymerodraeth hon, yn ol Herodotus, i ugain o dalaethau, ac y mae Llyfr Esther yn son am 127 o dalaethau. Ar graig Behistun mae y cofnod breninol fel hyn:—'Medd Darius,' "Trwy ras Ormazd yr wyf fi yn frenin; Ormazd a roddodd i mi ymerodraeth." Medd Darius y brenin,' "Dyma y gwledydd sydd wedi syrthio i'm dwylaw; trwy ras Ormazd yr wyf wedi dyfod yn frenin arnynt, Persia, Susiana, Babylonia, Assyria, Arabia, yr Aipht; y rhai perthynol i'r môr, Sparta ac Ionia; Armenia, Cappadocia, Parthia, Zarangia, Asia, Chorasmia, Bactria, Sogdiana, y Sacæ, y Sattagydes, Arachosia, a'r Meciaid, y cyfanswm yn dair ar hugain o wledydd."

Mae y ffug-chwedlau Groegaidd ynghylch hanes boreuol Cyrus, sylfaenydd y llywodraeth fawr hono yn gyfryw ag y gellir yn ddiogel eu gwrthod fel rhai anheilwng o grediniaeth. Achæmenes, y tad-enw breninol, ydoedd efallai arweinydd yr ymfudiad Persiaidd olaf. Ymddengys yn ol tystiolaeth y cofgolofnau iddo ef gael ei ganlyn gan Teispes, ac yntau gan Cambyses I., ac yntau gan Cyrus, ac yntau gan Cambyses II., ac yntau gan Cyrus II., neu Fawr, gorchfygydd Media, a sylfaenydd yr ymerodraeth fawr hon. Yr ymadrodd darluniadol ar y cyntaf, neu yn uniongyrchol ar ol uniad gorfodol y ddwy genedl, yw 'Mediaid a Phersiaid' (Dan. v. 28; vi. 8; Esther x. 2), ond dan deyrnasiad Xerxes daw yn Persia a Media (Esther i. 3, 18, 19). Gelwir y milwyr a oresgynasant Groeg gan Thucydides yn Fediaid; a chyfieithir Mediaid y copi Hebraeg yn Jer. xxv. 25, yn Persiaid yn y Septuagint. Un o weithredoedd cyntaf Cyrus oedd ychwanegu Lydia at ei fuddugoliaethau; ac efe a warchaeodd ar Babilon, ac a'i cymerodd. Oblegid ei gydymdeimlad âg undduwiaeth dangosodd garedigrwydd ar unwaith i'r caethion Iuddewig, addolwyr, fel efe ei hun, un Duw; ac yr oedd hen brophwydoliaeth wedi rhagfynegi y cyfryw hynawsedd. Dywedodd Jehofah am Cyrus (Esa. xliv. 28), 'Fy mugail yw, ac efe a gyflawna fy holl ewyllys; gan ddywedyd wrth Jerusalem, Ti a adeiledir, ac wrth y deml, Ti a sylfaenir. . . . Fel hyn y dywed yr Arglwydd wrth ei eneiniog, Cyrus.' Mewn cydgordiad â'r cyfryw ddywediadau cyhoedda yr hanesydd: 'Ac yn y flwyddyn gyntaf o deyrnasiad Cyrus brenin Persia (fel y cyflawnid gair yr Arglwydd yr hwn a ddywedwyd trwy enau Jeremiah), yr Arglwydd a gyffrodd yspryd Cyrus brenin Persia, fel y cyhoeddodd efe trwy ei holl freniniaeth, a hyny mewn ysgrifen, gan ddywedyd, Ac fel hyn y dywed Cyrus brenin Persia, Arglwydd Dduw y nefoedd a orchymynodd i mi adeiladu tŷ iddo yn Jerusalem, yr hon sydd yn Judah. Pwy sydd yn eich mysg chwi o'i holl bobl ef? Yr Arglwydd ei Dduw fyddo gyd âg ef, ac eled i fynu' (2 Cron. xxxvi. 22, 23). Dychwelwyd y llestri santaidd trwy haelioni y brenin, a darfu y fintai gyntaf o'r alltudion gychwyn yn fuan ar ol hyn tua gwlad eu tadau (Ezra i.) Ar ol teyrnasiad orwych o naw mlynedd ar hugain bu farw Cyrus, trwy, mae yn debygol, ei ladd mewn brwydr â'r Massagetæ, a chanlynwyd ef gan ei fab ei hun Cambyses —ar y cofgolofnau Kabujiya—gosodwyd yr *m* yn yr enw gan y Groegiaid. Adeiladwyd bedd Cyrus yn Pesargadæ, fel y man yr ennillasai y fuddugoliaeth goronawl hono ar y Mediaid yr hon a'i galluogodd i ychwanegu y rhei'ny at ei bobl ei hun, ac yr oedd wedi cael ei adeiladu yn ol cynllun gwir Bersiaidd, gan ei fod yn dwr o faintioli cyffredin a chadarn yn y gwaelod, a chynwysai gell er cadw gweddillion y meirw, ac ar ei ben yr oedd nen, a drws bychan yn arwain i mewn iddo. Yr oedd bron yn guddiedig mewn fforest o goed tew, a chynwysai, pan y chwiliwyd ef gyntaf trwy orchymyn Alexander, orweddfainc, arch gareg, bwrdd, cwpanau aur, a llawer o wisgoedd wedi eu haddurno gan feini gwerthfawr; ond yr oedd wedi cael ei yspeilio cyn iddo dalu ei ail ymweliad, wrth ei ddychweliad o Bactria, er gwaethaf corph o'r *magi*, a appwyntiasid i'w diogelu. Dywedir taw ystyr yr argraph yn iaith Persia ydoedd hyn: 'Myfi, O ddyn, ydwyf Cyrus, yr hwn a ennillodd yr ymerodraeth i'r Persiaid, ac a deyrnasodd dros Asia. Paid, gan hyny, a chenfigenu wrth y gofgolofn hon i mi!' Mae y darluniad a roddid o'r adeilad gan hen ysgrifenwyr, megis Arrian, yn cyfatteb i'w ymddangosiad. Ond mae yr argraphau wedi cael eu deongli gan Grotefend a Lassen, a chan yr olaf darllen fel hyn—Adam Qurus Kshâjathiva Hakhâmanisija—Myfi yw Cyrus, y brenin, yr Achæmenian.

Hynodid teyrnasiad Cambyses gan oresgyniad dirfawr o'r Aipht, yn ystod yr hwn y goddiweddwyd ei fyddin gan drychinebau dychrynllyd. Pan adawodd Cambyses Persia ar ei filwriaeth i'r Aipht, cyflwynodd lywodraeth y wlad i Patizithes, un o'r prif *magi*, yr hwn oedd ganddo frawd a debygai i Smerdis, mab Cyrus. Cyrhaeddodd Patizithes wybodaeth am farwolaeth Smerdis, yr hon oedd wedi ei chadw yn guddiedig oddiwrth y cyhoedd; ac yn gwybod fod gormes a gwastraff Cambyses wedi myned yn annyoddefol, beiddiodd, gan hyny, osod ei frawd ar yr orsedd fel y gwir Smerdis, a pherodd iddo gael ei gyhoeddi gan genadau a ddanfonwyd i'r dyben hyny trwy yr holl ymerodraeth. Cambyses, er y teimlai yn ffyrnig wrth weled y cyhoeddwr allan ar y fath neges, a fu yn ddigon doeth ac ystyriol i barchu ei gymeriad cysegredig. Ond darfu iddo, fodd bynag, ei holi yn fanwl, ac ymofyn â Prexaspes ynghylch y sicrwydd o farwolaeth ei frawd, oherwydd pa un y cymerai arno ofidio gyda didwylledd ymddangosiadol. Oddiwrth y gofyniadau hyn ymddangosai yn eglur fod y gwir Smerdis wedi marw, ac mai trawsfeddianydd gorsedd Persia ydoedd Smerdis y *magian*. Gyd â'r gobaith o'i ddifeddianu ef yn fuan, gorchymynodd Cambyses i'w fyddin ddychwelyd ar unwaith i Persia. Ond nid ydoedd ef i weled y wlad hono mwyach; oblegid wrth fyned ar gefn ei geffyl, llithrodd ei gleddyf o'r wain, a thrywanodd ef yn farwol yn ei forddwyd.

Ymddangosai marwolaeth anamserol Cambyses, absenoldeb y fyddin o brifddinas yr ymerodraeth, ac anghrediniaeth y pendefigion gyda golwg ar farwolaeth Smerdis, fel yn addaw i'r *magian* y byddai ei drawsfeddiant yn llwyddianus, ac y cai ei oddef yn heddychol i eistedd ar orsedd Cyrus, dan y ffuantedd o'i fod yn wir fab iddo. Gelwir y trawsfeddianwr hwn, sef Smerdis Herodotus ac Orapastes Justin, yn Mardus gan Æschylus, a chan Ctesias yn Sphandadates, ansoddair Zend, ac nid enw; ar y cofgolofnau gelwir ef yn Gaumata neu Gaumates—Gometes Trogus Pompeius. Smerdis yw ffurf Roeg Bardis, neu Bartius. Haerir gyd â'r tebygolrwydd mwyaf taw y Smerdis yma ydoedd yr Artaxerxes a enwir gan Ezra, a'r hwn a rwystrodd adgyweiriad Jerusalem. Golyga rhai taw gwrthryfel Mediaidd ydoedd trawsfeddiant y *magian* hwn; cysyllta eraill ef âg ymdrech i adferyd hen gredo y *magi*, neu yr hyn a eilw Darius y Gorchfygwr 'y Celwydd.' Parhaodd y trawsfeddiant saith mis, a llethwyd ef gan gyduniad pendefigion Persia, y rhai a wnaethant Darius yn frenin. Mae Darius ei hun wedi ysgrifenu hanes yr ymdrech fel y canlyn: 'Medd Darius y brenin, nid oedd wr, na Phersiad na Mediad, nac un o'n teulu ni, yr hwn wnai ddifeddianu y Gaumátes hwnw, y *Magian*, o'r ymerodraeth. Ofnai y wladwriaeth ei wrthwynebu. Gwnai yn aml annerch y wladwriaeth, yr hon a adwaenai yr hen Bartius; am hyny annerchai y wladwriaeth, gan ddywedyd, "Cymerwch ofal, rhag iddi ymddwyn tuag attaf fi fel pe na byddwn Bartius, mab Cyrus." Nid oedd neb i'w gael yn ddigon dewr i'w wrthwynebu; yr oedd pob un yn sefyll yn ufudd o gwmpas Gaumátes, y *Magian*, nes i mi wneud fy ymddangosiad. Ar y degfed dydd o'r mis, Bágayádish, dyna'r amser pan, gyd â'r dynion oeddynt ewyllyswyr da i mi, y lleddais y Gaumátes, y *Magian*, a'r prif bobl a'i canlynent. Yn y twr a elwir Siktakhotes, yn rhan o Fedia, a enwir Nisæa, yno y lleddais ef; difeddienais ef o'r ymerodraeth. Trwy ras Ormazd y daethum yn frenin; Ormazd a roddodd i mi y deyrnwialen. Medd Darius y brenin, "Y goron a drawsgymerasid oddiar ein hil ni, hono wnaethum adfeddianu; sefydlais hi yn gadarn; megis yn y dyddiau gynt, felly y gwnaethum inau. Gwaherddais y seremoniau a ddygasid i arferiad gan Gaumátes, y *Magian*. Ail sefydlais ar gyfer y wladwriaeth y caniadau a'r addoliad aberthol cysegredig, ac ymddiriedais hwynt i ofal y teuluoedd ag y darfu Gaumátes, y *Magian*, eu hymddifadu o'r swyddau hyny. Sefydlais yn gadarn y deyrnas, Persia a Media, a'r talaethau eraill, megis yn y dyddiau gynt; felly adferais yr hyn oedd wedi cael ei gymeryd ymaith. Trwy ras Ormazd y gwnaethum i hyn. Llafuriais hyd nes cyflawn sefydlu ein teulu ni, megis yn y dyddiau gynt. Llafuriais, trwy ras Ormazd, fel na chai Gaumátes, y *Magian*, gymeryd lle ein teulu ni."' 'Ein teulu ni'—y tŷ llywodraethol—a orchfygodd fel hyn bob cydymgeisydd, a hoff obeithiai am allu anghyfnewidiol, fel pe ganddo ef yn unig yr oedd hawl ddwyfol i deyrnasu.

Darfu Darius Hystaspes—Darayavush Vishtaspa—ar ei esgyniad i'r orsedd, gadarnhau gorchymynion Cyrus mewn perthynas i'r Iuddewon, a chafodd teml Jerusalem ei gorphen yn y chweched flwyddyn o'i deyrnasiad. Ond arweiniodd ei oresgyniad o Roeg i frwydr hynodfawr Marathon, ac ar ol teyrnasiad amrywiol-lun o un mlynedd ar bymtheg ar hugain bu farw, yn nghanol parotoadau adnewyddedig yn erbyn Europe. Canlynwyd ef gan Xerxes—Khshayarsha. Casglodd Xerxes yn uniongyrchol fyddin ddirfawr ynghyd. Fe gododd ei filwyr, fel ei dad Darius, oddiar yr holl gyfandir mawr a gydnabyddai lywodraeth Persia. Fel hyn y dywed y prophwyd Daniel am dano: 'Ymgadarnhaodd ef yn ei gyfoeth, fel y cyfododd efe bawb yn erbyn teyrnas Groeg' (xi. 2). Dywed Herodotus, 'Pa ddinas yn Asia na wnaeth ef ei harwain yn erbyn Groeg? Pa ddyfroedd, oddigerth afonydd mawrion, a ddiyspyddwyd gan ei fyddinoedd? Cynysgaethai rhai o'r bobl ef â llongau (ac y mae y cyfan wedi cael eu cyfrif yn 3000), cyfodai eraill filwyr traed, ac eraill filwyr ceffylau. Darbodai rai foddion i gario ei geffylau a'i filwyr, neu longau hirion i wneud pontydd

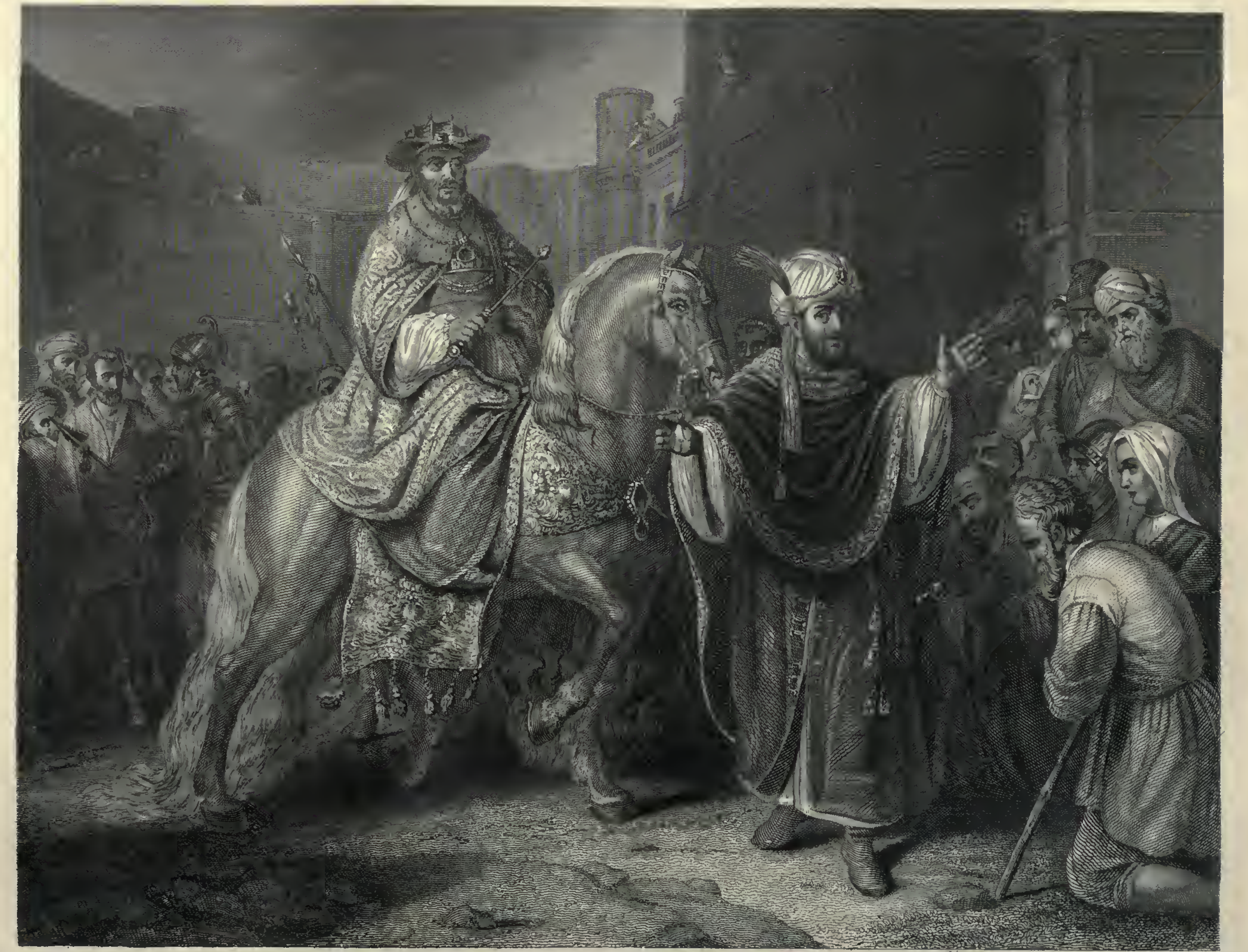

BUDDYGOLIAETH MORDECAI.

WILLIAM MACKENZIE, LLUNDAIN, LLYNLLEIFIAD AC ABERTAWY.

dros afonydd, tra y dygai eraill gyflawnder o ymborth a llestri i'w gario.' Lle cyfarfod yr arfogion mor-filwriaethus hyn ydoedd Elœus, yn Chersonesus Thracia. Oddiyno y danfonodd finteioedd o honynt i gyflawni y gorchestwaith dirfawr o dori camlas trwy fynydd Athos, neu yn hytrach y llain gul o dir o'r tu cefn iddo. Gwnai y minteioedd hyn weithio bob yn ail ar adegau gosodedig, a gorfyddid hwynt i weithio âg ergydion y chwip, yn ol disgyblaeth filwraidd y Persiaid. Yr oedd y filwrgyrch ei hun yn arddangosiad ynfyd o'r balchder a'r gwag-rodres yn mha rai yr ymhyfryda breninoedd y Dwyrain. Mae *Lieutenant* Wolfe wedi cael allan olion amlwg o'r gamlas, ac y mae awdurdod Herodotus a Thucydides wedi cael ei chadarnhau yn gyflawn a gorphenol yn erbyn pob rhesymiad ac amcan-dyb. Gellir dilyn y gamlas yn awr yn groew i'r gul-llain o Gulfor Monte Santo i *Bay* Esso, yn Nghulfor Contessa, gyd â'r eithriad o yn agos i 200 o latheni yn y canol. Mae y pellder a gloddiwyd ynghylch 2500 o latheni; ac y mae *Colonel* Leake yn cyfiawnhau Xerxes am dori y gamlas, gan fod morio o gwmpas Mynydd Athos mor beryglus.

Ar ol i Xerxes orphen ei barotoadau, dechreuodd ei daith o Susa, ynghyd â'r fyddin a âi gyd âg ef o Persia. Cyrhaeddodd y fyddin Abydos, ar forlan Asiaidd yr Helespont. Yma y boddiodd Xerxes ei ddymuniad i edrych dros y wlad a thros ei arfogion tir a môr, yn eu helaethrwydd gorfawr. Yr oedd wedi cael ei gosod ar esgynfau orsedd o farmor gwyn, oddiar ba un y dywedir y gallai weled y myrddiynau o filwyr, a'r dyrfa hon o longau ar yr un olwg, ac iddo hefyd gael yr hyfrydwch o weled brwydr forawl, yn yr hon y bu y Phœniciaid yn fuddugwyr. Ar wastadedd Doriscus, fel lle cyfleus at yr amcan, penderfynodd Xerxes drefnu a rhifo ei filwyr. Gwnaeth hyn trwy yn gyntaf gasglu 10,000 o wyr, ac amgau â muriau yr arwynebedd cywir y ceid eu bod yn sefyll arno. Derbynid i mewn i'r cyntedd amgauedig hwn gyrph olynol o 10,000 o wyr, hyd nes rhifwyd yr holl fyddin. Ymddengys taw nifer y milwyr tir, yn ol Herodotus, ydoedd 1,700,000. Heblaw y rhai hyn, yr oedd 80,000 o geffylau a rhyfel-gerbydau, a chamelod yn cael eu marchogaeth gan 20,000 o filwyr. Yr oedd y milwyr tir hyn yn gynwysedig o ddynion perthynol i chwech a deugain o genedloedd. Gwnaeth wyth cenedl arall ei gynysgaethu â llynges, yr hon oedd yn gyfansoddedig o 1207 o *triremes* (llestri â thair rhes o rwyfau ar bob ochr), a 3000 o lestri llai; yr oedd yn mhob *trireme* 200 o rwyfwyr a deg ar hugain o ddynion yn medru ymladd, tra y cariai pob un o'r llestri ysgafnach bedwar ugain o ddynion. Yr oedd y môr filwyr yn 517,610 o wyr. Ymddengys felly fod yr holl fyddin, ar dir a môr, yn gynwysedig o 2,317,610 o filwyr. Yr oedd y rhai a weinyddent iddynt, megis morwyr a chaethion, yn mron mor lliosog a'r rhyfelwyr, ac felly cyrhaeddai y cyfanswm yn agos i hanner miliwn. Chwyddid rhif y fyddin gan eunuchiaid a gordderchwragedd, cogyddion, *sutlers*, a gwersyll ganlynwyr. Mae y rhifedi mor fawr fel y mae rhai, fel Niebuhr, yn cael eu tueddu, ac nid heb reswm, i wrthod yr holl hanes fel ffug-chwedl. Xerxes, ar ol rhifo ei filwyr o bob cenedl a aeth rhagddo, yn ol hanes Herodotus, i adolygu y dyrfa fawr a briodolir i'r rhyfelgyrch hwn gan yr hanesydd. Wedi esgyn math o gerbyd, pasiodd y brenin trwy bob gradd o'r gwahanol genedloedd, gan ofyn cwestiynau priodol i bob un, ac yr oedd ei ysgrifenwyr gyd âg ef yn gosod i lawr yr atebion. Yna eisteddodd ar fwrdd llestr o Sidon, dan aurfrethyn, ac yn y wedd hon y darfu iddo foddio ei gywreinrwydd wrth basio trwy y llynges. Ond chwalwyd hi yn fuan gan Themistocles yn Salamis, curwyd y fyddin yn Platæa, a ffodd Xerxes adref mewn gwarth, ac a geisiodd ymgysuro yn ei *harem* mewn pleserau cnawdol. Brysiwyd ei ymadawiad gan ryw weithred annaturiol, a chafodd ei fradwriaethus lofruddio c.c. 465. Y Xerxes hwn, yn ol pob tebygolrwydd, ydyw Ahasferus Llyfr Esther. Gallai fod cysylltiad rhwng y wledd fawr a barhaodd am 180 o ddyddiau, â chasgliad milwyr o'r holl dalaethau ar gyfer goresgyniad Groeg, ac nad oedd 'y dreth a osododd efe ar y wlad, ac ar ynysoedd y môr,' a sonir am dani tua diwedd y llyfr, ddim ond cynyg i lanw ei drysorfa ar ol ei orchfygiad a'i ffoedigaeth gwaradwyddus. Mae y gormes-deyrn a oresgynodd Groeg, a fflangellodd yr Helespont, a osododd ei orchymyn breninol ar Fynydd Athos, ac a lofruddiodd yn ddidosturi fab Pythius, yn dwyn gryn debygolrwydd i'r brenin gwallgof a dirmygedig hwnw a ymwrthododd â'i wraig oblegid na wnai ddangos ei hun yn noethlom ger bron gloddestwyr meddw, a'r hwn oedd gymaint dan ddylanwad ffafryn cyfrwys-gudd uchel-geisiol, fel y darfu iddo ar ei gais gondemnio nifer fawr o'i ddeiliaid diwyd i gael eu lladd a'u hysbeilio.

Canlynwyd Xerxes gan ei fab Artaxerxes—Artakhshatra—a mam yr hwn ydoedd Iuddewes, medd amryw hen haneswyr, ac efallai ynte taw Esther ydoedd hi. Ni hynodwyd teyrnasiad hir Artaxerxes, a elwid Llawhir—teyrnasiad o ddeugain mlynedd—gan un dygwyddiad pwysig. Prin yr ydoedd wedi cael ei dderchafu i'r orsedd pan y gosododd Artabanus i farwolaeth, yr hwn oedd wedi bod yn offeryn i'w dderchafu. Yr oedd ei frawd a'i gydymgeisydd, Hystaspes, llywodraethwr Bactria wedi gwrthryfela yr un pryd, ond cafodd yn fuan ei orchfygu. Llethwyd hefyd yn awdurdodol lawer o wrthryfeloedd eraill, y rhai a ddynodant mor gyffredin ddechreuad teyrnasiad unbeniaid gormesol. Pan deimlodd brenin Persia fod ei orsedd o'r diwedd yn gadarn, trodd ei sylw at sefyllfa arianol yr ymerodraeth. Ymddengys i flynyddau olaf teyrnasiad Artaxerxes gael eu treulio mewn llonyddwch, ac efe a fu farw, gan adael y deyrnas i'w fab Xerxes II. Mae amryw wedi adwaen Artaxerxes yn Ahasferus Llyfr Esther. Ond ymddengys fod Artaxerxes yn ddoethach a gwell tywysog na phleserddyn chwymllyd a darostyngedig Llyfr Esther. Galwai ei bobl ef *Bahman*, neu 'y Caredig,' ac mae yn debygol taw efe ydyw yr Artaxerxes y cyfeirir atto yn Ezra vii. 11–26; Neh. ii. 1–8, lle yr adrodda yr adnodau yn y ddau lyfr ei garedigrwydd.

Xerxes II., ar ol teyrnasiad byr o ddau fis, a lofruddiwyd gan ei hanner frawd, Sogdianus, yr hwn wedi hyn a esgynodd yr orsedd. Ar ol teyrnasiad o saith mis, llofruddiwyd y llofrudd ei hun gan ei frawd Ochus, yr hwn a gymerodd feddiant o'r llywodraeth, dan y titl o Darius II. Gan fod y tywysog hwn yn un o saith basdardd-feibion Artaxerxes, galwyd ef yn Nothus, neu anghyfreithlon. Cawsai ei wneud gan ei dad yn llywodraethwr Hyrcania. Ar ol teyrnasu ynghylch pedair blynedd ar bymtheg efe a fu farw, ac a ganlynwyd gan ei fab hynaf, Artaxerxes II., yr hwn a gyfenwid Mnêmon, ar gyfrif rhagoriaeth ei gôf. Cawsai ei frawd ieuengaf Cyrus, ei appwyntio gan ei dad, Darius, yn llywodraethwr Asia Leiaf; ac er y chwenychai Cyrus esgyn i'r orsedd, maddeuwyd iddo ei uchelgais trwy ddylanwad ei fam, a chadarnhawyd ef yn ei lywodraeth eang. Cynhyrfodd ei awydd anesmwyth am allu ef i fabwysiadu cynlluniau eangach; yr oedd wedi gosod ei galon uchelgeisiol ar orsedd Persia, a pheryglodd bob peth yn yr ymdrech. Wedi ei gynorthwyo gan fintai fawr o filwyr Groeg-huriedig, efe a aeth yn ddiofn i Asia Uchaf, a chyfarfyddodd â byddin ei frawd, yr hon oedd lawer lliosocach na'i un ei hun, ennillodd fuddugoliaeth arno, ond syrthiodd ei hun yn yr ymdrech. Y rhyfelgyrch hwn o eiddo Cyrus. a'r dygwyddiadau a ddilynasant ei farwolaeth—enciliad yr enwogfawr 10,000—ydyw testun 'Anabasis'.anfarwol Xenophon.

Ochus a gerddodd trwy waed at yr orsedd, yr hon a esgynodd ar farwolaeth ei dad. Ni wnai ei lofruddiadau blaenorol ei foddloni, ac er mwyn sicrhau ei allu, lladdodd yn ddidrugaredd bob aelod o'r teulu breninol. Byrhawyd ei fywyd o nwydau a llofruddiadau yn y diwedd trwy wenwyn a roddwyd iddo gan yr eunuch llywodraethol, sef Bagoas, ei ffafryn Aiphtaidd. Gosodwyd Arses, mab ieuangaf Ochus, gan y cydfradwyr ar yr orsedd, canys yr oedd ei frodyr hynaf wedi cael eu gosod i farwolaeth yn flaenorol. Nid oedd y brenin ifanc ond chwareubeth yn nwylaw Bagoas; ac nid cynt y darfu iddo ddangos arwyddion o benderfyniad ac annibyniaeth nag y cafodd ef a'i deulu gyfranogi o dynged ei dad. Dim ond tair blynedd barhaodd ei deyrnasiad, a dewisodd Bagoas yn ganlynol iddo Darius Codomannus, a chwedi disgyn o gangen gydberthynasol o'r hil freninol a deyrnasai. Yn feddianol ar yr ystorau dirfawr a grugiasid gan ei ragflaenoriaid, yr oedd Codomannus, yn iaith y prophwyd ysprydoledig, 'yn gyfoethocach' na thri brenin olaf Persia. Gwnai hynawsedd ei gymeriad, prydferthwch ei berson, a'i ddewrder personol, sicrhau parch a serch cyffredinol. Ond syrthiodd ei goelbren mewn amseroedd drwg, a darfu i ymerodraeth Persia, yn suddedig mewn mennyweidd-dra a llwfrdra, ddiweddu gyd â'i fywyd. Yn yr ymdrech arswydus a loriodd Persia, ymddengys Darius, i ryw raddau, fel yr ymosodydd. Defnyddiwyd ei gyfoeth gorfawr yn rhydd i gyffroi Groeg i ymladd yn erbyn Alexander, brenin Macedonia. 'Ymgadarnha efe yn ei gyfoeth, a chyfyd pawb yn erbyn teyrnas Groeg' (Dan. xi. 2). Y cyfryw ydyw prophwydoliaeth Daniel, ac a gyflawnwyd yn sylweddol. Cyffrowyd Alexander o'r diwedd i oresgyn tiriogaeth ei wrthwynebydd mawr a bygythiol. Darfu i fyddinoedd Asia gyfarfod â'r Groegiaid gyntaf ar lanau y Granicus, afon berthynol i Phrygia Leiaf. Croesodd byddin Macedonia yr afon yn ngwyneb milwyr Persia, ac a'u gorchfygasant hwynt â lladdfa fawr. Yn y cyfamser, yr oedd Darius wedi casglu dros hanner miliwn o filwyr yn Asia, ac yn ei fyrbwylldra balch gadawodd wastad-diroedd eang Sochi, ac aeth rhagddo i gulgwm Issus. Pan glywodd Alexander hyn, ac yn canfod camsyniad dinystriol ei wrthwynebydd, efe a ddychwelodd, ac a ymlidiodd y milwyr Persiaidd â lladdfa fawr. Ffodd Darius, ond syrthiodd ei wraig, ei fam, a'i blant, i ddwylaw y gorchfygwr, yr hwn a ymddygodd tuag at y carcharorion breninol gyd â'r parch dyledus i'w sefyllfa uchel. Yn c.c. 431 ymladdwyd brwydr olaf, yr hon a seliodd dynged ymerodraeth Persia. Gorchfygodd y Macedoniaid, ar ol brwydr ystyfnig a gwaedlyd, a darfu i'r Persiaid, gan ffoi ar ffrwst o'r maes, fyned am noddfa i Arbela, dinas hanner can milltir o bellder oddiwrth faes y frwydr. Dilynodd Alexander y ffoedigion yno; ond diangodd Darius, trwy ffoi yn fryswyllt i Ecbatana. Syrthiodd Arbela, a rhanwyd ei thrysorau mawrion yn wancus fel gwobrwy gan ei gorchfygwr rheibus. Ni wnaeth Babilon, Susa, a Phersepolis un gwrthwynebiad, ond agorasant eu pyrth; a chafodd Persepolis, yr hon a wnawd ei drigle gauaf, ei llosgi gan y buddugwr gwallgof yn nghanol gloddest feddwol, ac ar arch Thais, puttain o Athen. Syrthiodd Darius annedwydd o'r diwedd yn ysglyfaeth i deyrnfradwriaeth a ffurfiwyd gan Bessus, llywodraethwr Bactria. Cafwyd y brenin clwyfedig wedi ei adael, ac yn marw yn ei waed, gan filwr o Macedonia, gan yr hwn y ceisiodd mewn llais gwanaidd am ddracht o ddwfr; ac erbyn i Alexander ddyfod atto, yr oedd wedi marw. Darfu yr olwg ar y corph effeithio ar y rhyfelwr yn ddwfn, ac wylodd ddagrau uwch ben 'Darius fawr a da.' Ar ol cael ei berarogli, cafodd ei gorph ei ddanfon gyda phob arwydd o barch i Persepolis, i gael ei gladdu yn y beddau breninol. Bu farw Darius yn yr hanner canfed flwyddyn o'i oed, a'r chwechfed o'i deyrnasiad byr ac annedwydd. Trengodd hen ymerodraeth Persia gyd âg ef, a chafodd ef a'i bobl ddyoddef oherwydd pechodau ei ragflaenoriaid. Yr oedd y genedl, er amser Cyrus, wedi parhau i ddirywio yn gyflym; oblegid yr oedd gwychfyd, cyfoeth, a chamlywodraeth, wedi eu darostwng a'u llygru. Tra y ceid taw ffafr-ddynion cyfrwys-gudd, yn y *seraglio* (tŷ y bennywaid), oeddynt ei harglwyddi anheilwng, cyfnewidiol, a ffyrnig-wyllt, yr oedd trachwant gorchfygu gwledydd pellenig, wedi ar yr un pryd, wanychu ei nerth, a dysgu teyrasoedd Groeg fenny weidd-dra a gwendid ei lluoedd milwraidd lliosog a didrefn. Yr oedd yn ei balchder wedi meddwl y gallasai ysglyfaethu Helas yn rhwydd, ond cafodd ei gyru yn ei hol yn aml; ac mae yn rhaid fod adgofion gwanychol am Marathon a Salamis yn ei gwneud yn llai gwrol i gyfarfod, ac yn llai galluog i wrthsefyll *phalanx* y Macedoniaid pan, o'r diwedd, y treiddiodd i Persia.

Gwnaeth y llywodraeth Macedo-Groegaidd orwedd yn drwm ar Persia am y cant a dwy flynedd nesaf. Darfu y Parthiaid eu dal mewn cyflwr gwasaidd am bedwar cant a phedair ar ddeg a deugain o flyneddau. O'r diwedd, pan yr oedd Parthia wedi ei gwanychu gan Rufain, cymerodd Persia galon i gyfodi mewn gwrthryfel; a darfu i filwr dewr, o'r enw Artaxerxes, ar ol gorchfygu byddinoedd y gelyn, sylfaenu yr hil enwogfawr Sassanian o freninoedd, yr hon a barhaodd am gant ac un ar ddeg o flyneddau.

Yr oedd Persia, yn yr ystyr ymerodrol, yn wlad doraethog, ond amrywia ei hinsawdd yn ol sefyllfa ac uchder y gwahanol barthau; teifl y mynyddoedd gysgodau oerawl dros y dyffrynoedd, a dynodir y gwastad-dir yn nghanol y wlad gan eithafion gwres ac oerfel yn yr haf a'r gauaf; disgyn eira mewn llawer rhan o'r wlad, a phrisir ef yn fawr fel ffynonell ffrwythlondeb; a cheir fod ymweliad y tymhorau gwlawog a sychion yn rheolaidd mewn rhai talaethau. Ceir rhanau o dir diffrwyth tu hwnt i gyrhaedd dyfrhad, canys nid oes ond ychydig ffrydiau idd eu cael. Nid yw y meusydd yn cynyrchu dim fforestwydd teilwng o'r enw, oddigerth derw bychain a chorachaidd, er fod amldra o *plantains* a helyg. Mae digonedd o goed a roddant sudd peraroglus, y cyfryw a gynyrchant arogldarth a *mastic*, ac felly mae y *tamarisks*, a'r pren manna. Mae amrywiaethau lliosog o ffrwythau yn tyfu i berffeithrwydd yn Persia, megis grawnsypiau, *dates*, eirin, *peaches*, ffigys, afalau, *nectarines*, almonau, caeros, a chnau ffrengig. Cynyrcha y cynhauaf *rice*, gwenith, haidd, *maize*, a *sesamum;* mae y pompion a'r cucumer yn ddewis blanigion, ac y mae llysiau cogyddawl yn tyfu yn rhonc. Ceir amlder o blanigion a llysiau peraroglus, ac y mae yno lawer o feteloedd. Ond ni pherthynai sefydlogrwydd i'w llywodraeth; esgeulusid amaethyddiaeth trwy eu bod yn cario yn mlaen ryfeloedd goresgynawl; sychid i fynu adnoddau y wlad trwy y gost o gynnal milwyr; gwnai cyfnewidiadau yn llinell yr hil freninol orchuddio llawer rhan o'r tir â diffrwythder uniongyrchol; ac yr oedd ei gogoniant cenedlaethol yn debyg i'r goleuni gwibiog a welir yn yr awyr yn fflachiaw gyda dysgleirdeb am fynyd ac yna yn suddo i ddyfnach tywyllwch.

Gorweddai Pasargæ, yr hen brifddinas, tua'r gogledd o'r un ddiweddarach Persepolis. Yr oedd y brifddinas hono o eiddo Darius yn gyfleuedig yn ngwastadedd eangfawr Merdusht, yn agos i ymuniad y Bendamir a'r Kur, ac oddeutu pymtheg milldir ar hugain ar y gogledd-ddwyrain i Shiraz. Ei henw presenol ydyw Takht-i-Jemshid, neu Chehel Minar—'Y Deugain Colofn.' Ymddengys taw, yr hen enw Persiaidd oedd Parcakarta—'dinas y Persiad;' ac ni cheir yr enw Groeg mewn ysgrifeniadau Groeg, hyd nes ar ol amser Alexander. Yr enw Persiaidd yw Istakhr—enw bryn yn y gymydogaeth—er yr arwydda y gair ei hun bwll neu gronfa o ddwfr o waith dyn. Mae teithwyr yn cystadlu â'u gilydd yn y darluniadau gorwych a roddant o ddadfeiliau Persepolis—maintioli dirfawr a gwychder ei hadeiladau, y gris-esgynloriau ar ba rai y sefai ei phalasau, eu pyrth godigog, a'u grisiau eang, ei cherfwaith hardd, ei rhestri o golofnau preiffion, ei cherfluniau dirgel-ystyr, a'i neuaddau gorwych. Dynodir yr esgynlawr ar ba un y saif y palas gan dri uwch-rodfa, a gwyneba ar bedwar ban y byd, tra ar ei amgylchedd y mae gweddillion muriau a thyrau syrthiedig. Yr oedd yr esgynfa gyntaf o'r gwastadedd ar hyd rhestr hir o risiau, a'r llechwedd mor raddol fel y gallai marchogwr farchogaeth i'w ben. Mae amgylchoedd y drysau wedi cael eu haddurno gan *bas-reliefs*, nid yn anhebyg i rai Ninifeh—gwarcheidwaid arwydd-luniol yr adeilad breninol. Mae y cyfan oddiamgylch yn fawreddog ac *imposing*. Tua'r dwyrain y gorwedd yr uwch-rodfa a gynnal y Deugain Colofn. Mae yn anhawdd trosglwyddo mewn geiriau ddrychfeddwl cywir am y dadfeiliau gorwych ac amryw-ran hyn, oblegid mae'r olygfa mor eangfawr; ac y mae y dadfeiliad yn fawreddog hyd yn od yn ei orwychder syrthiedig. Yr oedd palasau breninoedd Persia yn debyg i'w hymerodraeth—tywyniad byr o ddysgleirdeb, yn suddo ar unwaith i dywyllwch dudew trychinebus. Mae yr hoffder o addurnau a rhodres yn amlwg yn mhob man. Nid oedd dim llai na phump uwch-rodfa (at dair o honynt yr ydys eisoes wedi cyfeirio), yn arwain i'r esgynlawr, yr ail at y Chehel Minar, a'r trydydd at adeilad ag oedd etto y tu hwnt. Ond yr oedd hefyd ddau eraill, yn gysylltiedig âg adeiladau eraill, ac yn un o'r rhai hyn cerflun o'r presenoldeb breninol. Nid oes un amheuaeth nad gwaith gwahanol freninoedd ydoedd yr adeilad gorfawr hwn. Gellir amheu pa un a ydoedd rhywbeth a fynai Cyrus â'r adeiladau anferthol hyn; ond mae y deongliadau diweddar o'r chwedlau a ysgrifenwyd mewn llythyrenau gaingdebyg wedi cael enw Darius mewn modd amlwg iawn. Gallasai yr esgynlawr a'r rhodfa golofnog gael eu gwneud yn ystod ei fywyd ef, tra mae y rhanau eraill idd eu priodoli i Xerxes ac Artaxerxes Ochus. Y palas a ddug arno enw Darius yw y rhan henaf o'r adeilad, oblegid yr hanes sydd fel y canlyn: 'Darius, y Brenin mawr, Brenin y breninoedd, Brenin y cenedloedd, mab Hystaspes, yr Achæmenian, efe a wnaeth y cerfwaith hwn.' Ar lech arall, yn chwech troedfedd ar hugain o hyd, ceir yr argraph ganlynol:—'Yr Ormazd mawr yr hwn yw pen y duwiau, efe a sefydlodd Darius (fel) brenin. Efe a'i hanrhegodd â'r ymerodraeth. Trwy ras Ormazd y daeth efe i fod yn frenin.' Mae trydedd argraff hefyd—'Medd Darius y brenin; dyged Ormazd gymhorth i mi gyd â'r duwiau a ddiogelant fy nhŷ, a bydded i Ormazd ddiogelu y dalaeth hon rhag caethwasaeth, rhag eiddilwch, a rhag dweud celwydd. Na chaffed rhyfel, na chaethwasaeth, nac eiddilwch, na chelwydd, lywodraeth dros y dalaeth hon. Hono ydwyf yn awr yn gyflwyno i Ormazd gyd â'r duwiau a warchodant fy nhŷ.' Mae yn amlwg yr ewyllysiai Darius sefydlu ei deyrnas, ac felly mae yn awyddus i ail adrodd ei hawl, a'i diogelu trwy iawnder dwyfol a gwir olyniad.

Yr oedd Shushan, wrth 'ffrwd ambr Choaspes,' hefyd yn ddinas freninol enwog. Amgauai ei muriau, wedi eu gwneud, medd Strabo, o briddfeini a *bitumen*, fel rhai Babilon, arwynebedd hirgrwn o bymtheg milltir mewn amgylchedd. Ar ol gorchfygiad Media gan Cyrus, yr oedd yn y gauaf, fel yr oedd Ecbatana yn yr haf, yn anneddle breninoedd Persia. Mae y gair hwnw yn arwyddo yn yr Arabic, ac yn iaith bresenol Persia, i'r dydd heddyw, fel y gwnai gynt yn yr Hebraeg a Pehlvi, neu hen iaith Persia, 'lili'—math o flodeuyn ag yr oedd digonedd o hono yn tyfu yn y meusydd cylchynol. Yn Daniel yr ydym yn cael fod Shushan, palas breninol Belsassar, yn agos i'r afon Ulai yn nhalaeth Elam; ond yn ol y Groegiaid, yr Eulæus oedd prif afon y diriogaeth yma, yr hon a gynwysai Cissia, a'i his-raniad Susiana. Dinasdwr Susa, yn agos i Shapur, oedd yr amddiffynfa lle cedwid trysorau breninoedd Persia, fel yr ymddengys oddiwrth Herodotus ac Arrian. Mae y dadfeiliau wedi cael eu chwilio yn barod. (Gwel Loftus' *Susiana and Chaldæa*). Dywed y cofgolofnau iddi gael ei dechreu gan Darius, a'i gorphen gan Artaxerxes Mnemon.

Yr oedd llywodraeth Persia yn unbenaeth, er y gelwid ynghyd ar adegau pwysig gynghor y wladwriaeth—'y saith wyr a welant wyneb y brenin.' Rhenid yr ymerodraeth yn dalaethau, er mwyn ei llywodraethu a chasglu trethi. Yr oedd pob llywodraeth o dan Darius yn talu swm penodedig iddo, ac hefyd yn cynnal y milwyr angenrheidiol yn ei dalaeth ei hun. Yr oedd yr ysgrifenyddion breninol yn swyddogion pwysig yn y wladwriaeth, a dodid eu croniclau yn y prif ddinasoedd. Ac yn ganlynol yr ydym yn darllen am fod 'chwilio yn bod yn nhŷ y llyfrau am orchymyn Cyrus, a chafwyd ef yn Acmetha' (Ezra vi. 1). Yr ydym hefyd yn darllen yn Esther vi. 1, 2: 'Y noson hono cwsg y brenin a giliodd ymaith; am hyny efe a archodd ddwyn llyfr y coffadwriaethau hanesion yr amseroedd, a darllenwyd hwynt ger bron y brenin. Yna y cafwyd yn ysgrifenedig yr hyn a fynegasai Mordecai am Bigthana a Theres, dau o ystafellyddion y brenin, sef y rhai a geisiasant estyn llaw at y brenin Ahasferus.' Ymadrodd cyffredin ac sydd wedi dyfod yn ddiareb yw 'cyfraith y Mediaid a'r Persiaid, yr hon ni newidir.' Fel hyn y dywed Daniel yn vi. 8–12: 'Yn awr, O frenin, sicrha y gorchymyn, a selia yr ysgrifen, fel nas newidier, yn ol cyfraith y Mediaid a'r Persiaid, yr hon ni newidir. Oherwydd hyn y seliodd y brenin Darius yr ysgrifen a'r gorchymyn. . . . Attebodd y brenin a dywedodd, Y mae y peth yn wir, yn ol cyfraith y Mediaid a'r Persiaid, yr hon ni newidir.' Cynwys y geiriau yn sicr nas gallesid newid y gorchymynion hyn yn chwimllyd ac uniongyrchol, ond nid oeddynt tu hwnt i allu cyfnewidiad neu ddiddymiad; oblegid dengys Llyfr Esther, os nad ellid newid gorchymyn, y gellid ei ddirymu gan un arall a diweddarach. Yr oedd undeb cynifer o dalaethau pellenig dan un llywodraeth ganolbwyntawl yn gofyn am gyfundrefn o *bosto*, a rhoddir darluniad bywiog o'r cyfryw drefn—ysgrifenwyr, cyfieithwyr, a rhedegwyr—yn Esther viii. 9, 14.

Yr oedd cyllid y brenin yn gynwysedig mewn rhan o drethi arianol, ac mewn rhan o gyfartaledd ffrwythau hwsmonaeth, ar gyfer angenion teulu y brenin, neu gynnaliaeth y fyddin. Darbodid ar gyfer gwisgoedd y frenines trwy gyllid nifer o ddinasoedd neu barthau o'r wlad, ac yn ol y rhan hono o'r gwisgoedd y cymhwysid eu taliadau hwy atti, derbynient y fath enwau a 'Gorchudd y Frenines,' a 'Gwregys y Frenines.' Yr oedd y llys yn gynwysedig o nifer fawr o bobl—gweision breninol a gwarcheidwaid. Yn ol Ctesias, porthid pymtheg mil o bersonau wrth fwrdd y brenin. Nid yfai y brenin ddim ond dwfr o'r Choaspes, yr hwn a garid o gwmpas mewn llestri arian iddo. Deuai yr halen ar ei fwrdd o anialwch Affrica, a dygid y gwin a yfai o Syria. Ymddiriedid arolygaeth yr *harem* (y gordderchwragedd) i eunuchiaid, ac mor fawr oedd rhif y gordderchwragedd fel y rhoddid un newydd i'r brenin bob bore, ac nid oedd i'r un a fyddai wedi bod gyd âg ef unwaith fyned atto yr ail waith heb orchymyn pendant. Arferid amlwreicaeth yn bur gyffredin, ond rhwystrid meistri i fod yn chwerw wrth eu caethweision. Dysgid ieuenctyd Persia i 'farchogaeth, saethu, a dweud y gwir.' Gelwid amgylchoedd y tŷ breninol yn iaith y wlad wrth air a sillebai y Groegiaid yn 'baradwys.' Yr oedd y breninoedd yn hoff o adeiladu, hela, yn gystal ag o ryfela. Yr oedd gan y milwyr fwa a gwaewffon fer, tarian fechan, a chrys dur. Yr oedd hen wisg y Persiaid yn un glos, ond newidiwyd hi mewn amser am wisgoedd llaesion y Mediaid.

Undduwiaeth bur a seml, heb nag arwyddluniau nag allorau, ydoedd crefydd foreuaf Persia. Gelwid y prif dduw yn Ormazd, neu Ahuramazda, rhoddwr mawr bywyd. Ond cydnabyddwyd yn nghwrs amser fod arall, sef cynnyrch amcan-dybiaeth ynghylch dechreuad drwg, a gelwid ef Ahriman neu Angromanyus. Ymddengys taw undduwiaeth a gredai Zoroaster, fel y dangosir yn Gathas y Zendavesta, neu efallai iddo gynnyg arddangos dau achos mewn un bod; ond ni wneir byth gyfeirio ar y colofnau at Ahriman. Ar ol hyny ffynodd daudduwiaeth, ac amgylchid pob un o'r ddau dduw cystadleuol â *genii*, neu ysprydion. Daeth y ffydd mwy boreuol a phur hon, yn ystod canrifoedd, i gyffyrddiad â *magianism* Scythiaidd (yr hon a addolai yr elfenau, haul, ser, ac yn enwedig tân), a chafodd yn raddol ei llygru. Gelwir y tân-addolwyr presenol yn Parsees, yr hwn nid yw ond llygriad o'r enw gwreiddiol. Efallai fod cyfeiriad at ddaudduwiaeth Zoroaster yn Esa. xlv. 7; 'Myfi sydd yn llunio goleuni, ac yn creu tywyllwch; yn gwneuthur llwyddiant, ac yn creu drygfyd: myfi yr Arglwydd a'i creais.'

Yr oedd iaith yr hen Bersiaid, fel y ceid hi yn rhan henaf y Zendavesta, yn berthynas agos i'r Sanscrit, fel yr ydys wedi dangos yn eglur gan lawer o ysgoleigion megis Haug, Burnouf, a Spiegel. Ceir yr iaith Zend yn ei hail gyflwr ar y cofgolofnau Achæmenian. Yn ei thrydydd cyflwr gelwir hi y Pehlvi neu Huzvaresh, a siaredid hi dan deyrnasiad yr hil freninol Sassanid. Canlynodd yr hyn elwir Parsee, a'r Persian presenol, er ei bod yn llawn o ffurfiau Arabia, etto Aryan ydyw o ran ei phrif gyfansoddiad, ac y mae hi mewn llawer o ystyron y fath ganlyniedydd i'r hen iaith gyntefig ag ydyw Italaeg i'r Lladin clasurol.

PET'RA, prifddinas yr Edomiaid, yn gyfleuedig rhwng y Môr Marw a'r gangen ddwyreiniol o'r Môr Coch, mewn dyffryn amgylchynedig gan greigiau uchel, fel yr oedd llawer iawn o'r anneddau wedi eu cloddio yn y graig. Sela y gelwid y lle yn Hebraeg, a Petra yn Groeg, ac arwydda y ddau air 'y graig.' Yn 2 Bren. xiv. 7 dywedir i Amaziah brenin Judah 'daro o'r Edomiaid yn nyffryn yr halen ddeng mil, ac ennill Sela (neu y graig) mewn rhyfel, gan alw ei henw Joctheel hyd y dydd hwn;' ac y mae y prophwyd Esaiah yn annog Moab i 'anfon oen i lywodraethwr y tir o Sela i'r (trwy) anialwch, i fynydd merch Sion' (Esa. xvi. 1). Ymddengys gan hyny fod Sela y pryd hyny yn llaw y Moabiaid, o'r hyn lleiaf y gwnaent borfelu eu deadelloedd cybelled i'r dehau a'r lle hwnw, yn debyg fel y gwna llwythau Bedouin y dyddiau presenol. Mae rhai hefyd wedi meddwl fod cyfeiriad at Petra yn Barn. i. 36; 2 Cron. xxv. 12; Esa. xlii. 11; ac Obad. 3; ond y rhai blaenorol ydyw yr unig hanesion cywir am dani yn yr Ysgrythyrau.

Daeth Sela neu Petra wedi hyny i ddwylaw y Nabathæaid, llwyth Arabaidd, disgynyddion Nebaioth, mab hynaf Ismael, a daeth i fod yn lle mawr er trosglwyddo nwyddau y Dwyrain; ond o'r chwechfed ganrif, ac yn mlaen, diflana oddiar dudalenau hanesyddiaeth. Pa un a gafodd ei dinystrio trwy ddifrodiadau creulon y gorchfygwyr Mahometanaidd, neu pa un a ydoedd eisoes wedi cael ei dinystrio yn ystod rhyw rhuthrgyrch o du llwythau yr anialwch, sydd yn gwbl anhysbys. Fel y mae, gellir edrych ar gwbl ddiflaniad enw ac olion dinas mor nodedig fel un o'r dygwyddiadau hynotaf mewn hanesyddiaeth (Robinson, *Res.* ii. 558, 573, 574, 575).

Yn 1812 darfu Burckhardt, un o'r teithwyr diweddar enwocaf, mewn canlyniad i'r hyn a glywsai am y lle, ymweled ag ef, a chwilio ei ddadfeiliau hynodfawr; a chan i'w hanes ef am danynt greu dyddordeb mawr, mae llawer o deithwyr eraill wedi ymweled â hwynt ar ol hyny. Ond gan na chyfrifir gweddillion adeiladau Petra yn hynach na'r cyfnod Cristionogol, a chan nad oes lle i dybied ei bod yn bodoli yn amserau yr H. D., ni elwir arnom i roddi un darluniad neillduol o honynt. Yn wir nis gall un desgrifiad roddi un drychfeddwl cywir am danynt. Ymfoddlonwn, gan hyny, ar adrodd y darluniad cyffredin canlynol, a roddir gan Cadbeniaid Irby a Mangles: 'Yma,' meddant, gan gyfeirio at y gyfyngffordd a arweiniai at y chwareudŷ, 'rhuthrodd dadfeiliau y ddinas ar ein golwg yn eu holl orfawredd, a chwedi eu cau i mewn ar yr ochr gyferbynol gan serthfanau creigiog diffrwyth, oddiwrth y rhai yr ymgangena allan yn mhob cyfeiryd amryw gulgymoedd dyfnion a dyffrynoedd. Ar ystlysau y mynyddoedd, wedi eu gorchuddio gan amrywiaeth diderfyn o feddau a thrigfanau cloddiedig, cawsom yr olygfa hynotaf a welsom erioed; ac yr ydym yn llwyr anobeithio gallu rhoddi i'r darllenydd ddrychfeddwl am yr effaith hynod a gynyrchid gan y lliwiau hynod â pha rai y lliwiasid y creigiau, penau y rhai a ymddangosent yn ngwisg wyllt a rhamantaidd natur, tra yr oedd eu gwaelodion wedi eu gweithio allan yn holl gyfartaledd a rheoleidd-dra celfyddyd, gyda rhodfeydd colofnog a thalogau, a niferi o gudd-rodfeydd cerfiedig ar y wyneb serth.' Am ddesgrifiad mwy manwl o ddadfeiliau Petra yr ydym yn cyfeirio y darllenydd at Irby a Mangles, *Travels*, 123–132; Burckhardt, *Travels in Syria*, 420; Laborde, *Journey through Arabia Petræa*, 152–189; Robinson, *Res.* ii. 514–538; Wilson, i. 304, 305–322; Martineau, *Eastern Life*, i. 319; ii. 1–32; Stanley, *Sinai*, 88.

PHA'RAOH, enw cyffredin yn yr Ysgrythyrau ar hen freninoedd yr Aipht, ond nid i'w gael ond ynddynt hwy ac mewn ysgrifenwyr a gawsant eu hanesion ynddynt. Yr ydym yn cyfarfod â'r enw mor foreu a dyddiau Abraham; mewn ffaith dygwydd y tro cyntaf yr enwir gwlad yr Aipht (Gen. xii. 14–20); a chawn olyniaeth o freninoedd yr Aipht o'r enw hwnw nid yn unig yn llyfrau hanesyddol, ond yn rhai prophwydoliaethol a barddonol yr H. D., i lawr hyd at amser caethiwed Babilon, a byth neb o enw gwahanol, oddigerth Sisai, yn amser Solomon a Rehoboam (1 Bren. xi. 40; xiv. 25). Ac ni wneir ychwaith un gwahaniaeth rhyngddynt oddigerth gyda golwg ar y ddau olaf a enwir—Pharaoh-Necho (2 Bren. xxiii. 29, 33–35; Herodotus, Νεκως) a Pharaoh-Hophra (Jer. xliv. 30). Dywed Josephus yr arwyddai y gair yn hen iaith yr Aipht *brenin* (*Antiq.* viii. 6. 2). Dywed Jablonski yr un wedd yr arwyddai Phouro, yn nhafodiaith gyffredin yr Aipht, a Pharro, yn hen amryw-iaith (*dialect*) a siaredid yn y Thebaid neu yr Aipht Uchaf, *brenin*. Yn yr Hebraeg ysgrifenir y gair פרעה (*Phrah*), yr hwn a ddeillia, yn ol Syr Gardiner Wilkinson, oddiwrth yr hen air Aiphtaidd Phree (yn cael ei swnio Phra), enw yn arwyddo 'yr haul' (Wilkinson, *Ancient Egyptians*, i. 310). Nid yw yn anhawdd cysoni yr adroddiadau hyn. I ddynodi eu gwychder, mae tywysogion Dwyreiniol wedi cymeryd yn aml un o'u teitlau oddiwrth yr haul, ac y mae eu deiliaid, naill oddiar angenrheidrwydd, neu er mwyn eu boddio, wedi boddloni i'r enw, hyd nes o'r diwedd y daeth i gael ei ddefnyddio fel gair cyfystyr â brenin.

PHAR'ISEAID. [Sect.]

PHAR'PAR. [Damascus.]

PHENI'CE, porthladd ar forlan dehau-orllewinol ynys Creta, lle y cynygiwyd i'r llong o Alexandria, yn yr hon y moriai Paul tua Rhufain, auafu; ond cyfododd gwynt ystormus, a elwid Euroclydon, ac analluogwyd hi i'w gyrhaedd. Chwythwyd hi allan i'r môr, ac aeth wedi hyny yn ddrylliau ar ynys Melita (Act. xxvii. 12–15).

PHERE'ZIAID, un o'r llwythau Canaaneaidd, ac efallai un o'u prif lwythau. Ymddengys y trigent yn ei ranau canol. Cawn hwynt yn nghymydogaeth Bethel (Gen. xiii. 7); yn y wlad roddwyd i Ephraim, neu hanner llwyth Manasseh (Jos. xvii. 15); ac yn rhandir Judah (Barn. i. 4). Dygodd Solomon eu gweddill hwy a llwythau eraill o'r Canaaneaid dan deyrnged (2 Cron. viii. 7, 8). Yr oedd etto weddill o honynt hwy a llwythau eraill yn y wlad pan y dychwelodd yr Iuddewon o Babilon, a chymerodd cydbriodasau le rhyngddynt yn groes i gyfraith Moses (Ezra ix. 1, 2).

PHILADEL'PHIA, dinas berthynol i Lydia yn Asia Leiaf, ac a elwid felly oddiwrth Attalos Philadelphos, gan yr hwn y dywedir iddi gael ei sylfaenu. Dyma lle yr oedd un o saith eglwys Asia at ba rai y danfonodd Iesu Grist genadwri trwy ei was Ioan, a'r unig un wrth yr hon ni ddywedodd ddim mewn ffordd o gerydd.

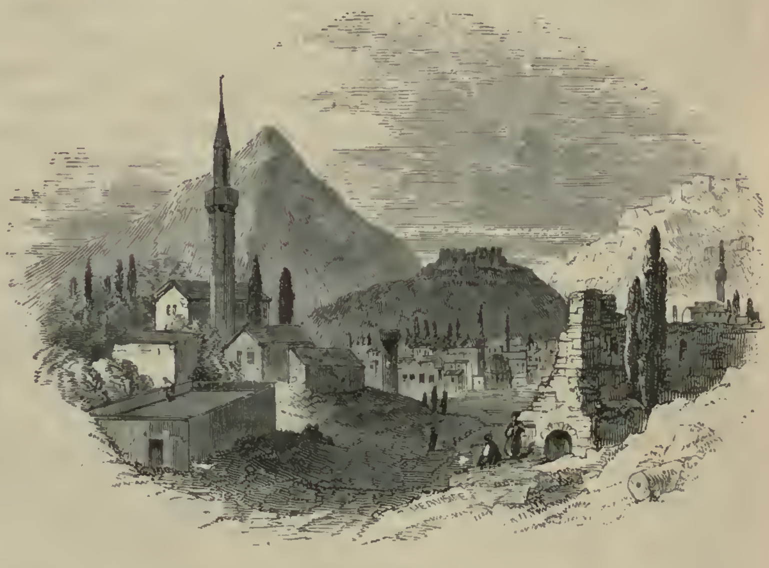

PHILADELPHIA.

Philadelphia oedd y ddinas olaf yn Asia Leiaf a ymostyngodd i'r Tyrciaid. Darfu i'r trigolion amddiffyn eu hunain fel gwroniaid; ond ar ol gwarchae o chwe blynedd, ymostyngodd iddynt yn 1390.

Mae tref lewyrchus o'r enw Allah Shehr, neu 'ddinas Duw,' yn awr yn sefyll ar safle yr hen Philadelphia. Er yn eang, mae wedi cael ei hadeiladu mewn dull tlawd o laid; mae yr ystrydoedd yn fawlyd oblegid y llaid a'r baw a red yn barhaus ar hyd-ddynt. Mae y trigolion yn gynwysedig o Dyrciaid a Groegiaid; dywedir gan Hamilton fod y blaenaf yn anneddu 2000 o dai, a'r olaf 250. Ond dywed Arundell:—'Hysbyswyd ni gan yr esgob fod yma ynghylch 300 o dai Groegaidd ac yn agos i 3000 o rai Tyrcaidd; fod yma bump ar hugain o eglwysi, ond na chynelid gwasanaeth ond mewn pump o honynt yn benaf, ac yn y rhai y cynelid ef yn rheolaidd bob wythnos, ond yn y rhan fwyaf ddim ond unwaith yn y flwyddyn.' Ymddengys yr hynodir y Groegiaid am eu moesgarwch a'u llettygarwch; ond ni chawn ddim yn eu mysg yn debyg i'r hen grefydd gynt. Yr ydys wedi dweud weithiau ei fod yn teilyngu sylw taw eglwys Philadelphia ydoedd yr unig o'r saith eglwysi Asia i ba un ni wnaeth ein Gwaredwr weinyddu cerydd, ac iddo hyd yn od ddweud wrthi, 'O achos cadw o honot air fy amynedd i, minau a'th gadwaf di oddiwrth awr y brofedigaeth, yr hon a ddaw ar yr holl fyd, i brofi y rhai sydd yn trigo ar y ddaiar' (Dat. ix. 10). Ond nid oes un lle priodol i wneud y fath sylw. Ceir cyfundebau Cristionogol hefyd yn Smyrna, yn Pergamus, yn Thyatira, ac yn Smyrna i raddau uwch nag yn un o'r lleill; gan y cynwys fwy o Roegiaid, Lefantiaid, a Christionogion Eurôpeaidd; ond nid yn unig nid yw eu crefydd hwynt ddim amgen na chysgod, ond mae yn ffurf lygredig o Gristionogaeth, a dynodir eu haddoliad gan ffurfioldeb, coelgrefydd, a math o chwareuaeth.

Nid oes ond ychydig o hen ddinas Philadelphia yn aros. Mae ei muriau yn sefyll yn awr, gan amgau amryw fryniau, ar ochrau y rhai y safai y dref; ond maent wedi myned yn ddadfeiliau. Maent wedi eu hadeiladu o geryg heb eu naddu, a chwedi eu crugio a'u *cemento* ynghyd â darnau o hen adeiladau. Mae yr olwg ar y lle wrth ddynesu atto yn brydferth dros ben, ac y mae y golygfeydd oddiar y bryniau lle mae wedi ei hadeiladu yn orwych i'r eithaf. Mae gerddi wedi eu gwrteithio i berffeithrwydd a gwinllanoedd yn gorwedd wrth gefn ac ochrau y dref, ac o'i blaen mae un o'r dyffrynoedd eangaf a mwyaf ffrwythlon yn Asia (Hamilton, *Res. in Asia Minor, etc.*, ii. 375, 383; Arundell, *Seven Churches of Asia*, 168, 170; *Amer. Miss. Her.* 1839, 210; *Bib. Sac.* viii. 875).

PHILE'MON, aelod o'r eglwys yn Colosse, a gwr efallai o ryw gymaint o nôd neu gyfoeth. Ymddengys taw un o ddychweledigion Paul ydoedd (adn. 19). Geilw yr apostol ef yn gydlafurwr, oddiwrth yr hyn mae rhai wedi casglu ei fod yn henuriad neu ddiacon yn eglwys Colosse; ond arfera efe y gair hwn nid yn unig am y sawl a lanwant swydd mewn eglwys, ond am bersonau o'r ddwy ryw a'i cynorthwyodd ef mewn un sut o ffordd. Yr oedd eglwys yn ei dŷ ef, o ba un yr oedd Aristarchus efallai yn weinidog (adn. 2; Col. iv. 17). Mae y llythyr a ddanfonodd yr apostol atto ar ran ei gaethwas Onesimus, a ddiangasai ffwrdd, yn gynllun godidog o gyfansoddiad llythyrol, ac yn nodweddedig gan urddas, tynerwch, boneddigeiddrwydd, cyfeillgarwch, a serch. Gwna traddodiad eglwysig Philemon yn esgob Colosse, ac yn ferthyr yn Rhufain dan Nero.

PHILIP'PI, dinas yn Macedonia. Gelwid hi gynt yn Κρηνίδες, oddiwrth ei hamrywiol ffynonau, ond derbyniodd yr enw Philippi oddiwrth Philip, tad Alexander Fawr, yr hwn a'i helaethodd ac a'i castellodd, gan ei gwneud yn gyffin-dref yn erbyn y Thraciaid. Gwastadleoedd Philippi oeddynt y rhyfel-faes ar yr hwn y gorchfygwyd Brutus a Cassius, y dymchwelwyd y werin-lywodraeth Rufeinig, ac y parotowyd y ffordd ar gyfer sefydlu yr ymerodraeth Rufeinig dan Augustus. Yn Act. xvi. 12 dywedir fod Philippi yn *πρώτη πῆς μερίδος τῆς Μακεδονίας πόλις*—h.y., 'prifddinas o barth o Macedonia,' ac nid fel yn y C. S., '*y* brifddinas o barth o Macedonia;' oblegid Amphipolis oedd y brifddinas. Geilw Luc hi hefyd yn 'ddinas rydd'—h.y., dinas Rufeinig. Perai yr enw yma dipyn o drafferth i feirniaid, gan na wneid un coffa am dani fel y cyfryw gan hen ysgrifenwyr eraill; ond y mae darnau arian wedi eu cael y rhai a ddangosant i ddinas rydd neu wladfa gael ei sefydlu yno gan Julius Cesar, ac iddi gael ei mawr chwanegu gan Augustus (Dodd, *Exped.* iii. 235). Mae yn argraphedig ar un bathodyn y chwedl *Colonia Augusta, Julia, Philippi* (Robinson, *Calmet*, 745).

Mae genym hanes dyddorol iawn am ddygiad yr efengyl i Philippi gan yr apostol Paul (Act. xvi. 12–40). Ymwelodd â Macedonia a Philippi drachefn cyn cychwyn i'w fordaith olaf i Jerusalem (xx. 1–6). Ymddengys fod yr eglwys yn Philippi yn un gyson iawn ei hymddygiad. Ymddengys yr ymlynent yn serchus wrth yr apostol, fel yn wir yr oedd yn hawdd iddynt. Ar ol iddo ei gadael, a phan yr oedd yn Thessalonica, 'anfonasant unwaith a thrachefn at ei angenrhaid;' a blyneddau ar ol hyn, pan yr oedd yn garcharor yn Rhufain, anfonasant gymhorth iddo trwy law Epaphroditus; a gwnaeth yntau, mewn ffordd o dalu y pwyth, ysgrifenu attynt un o'r llythyrau mwyaf prydferth a serchus, llawn o hyfforddiadau, ac yn anadlu trwyddo fesur helaeth o'i yspryd godidog a santaidd ef ei hun.

Mae y ddinas enwog hon unwaith yn awr yn adfeiliau perffaith. Yr oedd castell y ddinas ar fryn a ymestyn i'r dyffryn o'r gogledd-ddwyrain. Mae gweddillion yr amddiffynfa yn gynwysedig o dri thwr dadfeiliedig, a darnau go helaeth o furiau ceryg, priddfeini, a morter caled iawn. Gellir esgyn un o'r tyrau ar hyd risiau ceryg dolenawg. Wrth droed y bryn mae dadfeiliau y ddinas. Nid ydynt ddim ond dadfeiliau; dim braidd ond crugiau o geryg ac ysbwrial, a drain a mieri wedi tyfu drostynt, oeddynt i'w gweled. Y rhan fwyaf amlwg o'r dadfeiliau ydyw gweddillion palas, adeiladwaith yr hwn sydd odidog, a'r defnyddiau yn gostus. Mae ei atgolofnau, a'i beuglymau, &c., o'r marmor gwynaf a thecaf, a gwynebid y muriau gynt â'r un defnydd. Mae y darnau marmor hyn yn cael eu graddol gnociaw lawr gan y Tyrciaid, a'u gwneud yn fedd-feini (*Amer. Miss. Her.* 1836, 335).

PHILISTIA—Philistiaid. Yr oedd Philistia yn rhibyn o wlad arforawl yn cyrhaedd o'r Aipht hyd at Phenicia, ac yn gorwedd ar lan dwyreiniol Môr y Canoldir. Yr oedd Ephraim a Judah ar y dwyrain iddynt, ac yn ddaiaryddol perthynai iddynt fel y perthyn Portugal i'r Hisbaen. Yr oedd y rhan ogleddol o'r diriogaeth hon wedi cael ei rhoddi i Dan, a'r rhan ddeheuol i Judah, ond myntumiai Philistia fodolaeth annibynol. Yr oedd y wlad yn nodedig o ffrwythlon: 'Ac Isaac a hauodd yn y tir hwnw, ac a gafodd y flwyddyn hono gan cymaint' (Gen. xxvi. 12)—'prydferth ond undôn; gwenith, gwenith—môr o wenith,' medd teithiwr diweddar (Thomson, *Land and Book*, tudal. 556). Pasia *caravans* trwyddi wrth fyned o'r Aipht i'r gogledd. Meddai Gaza ac Ascelon ar borthladdoedd ardderchog; a chwanegodd masnach ei chyfoeth. Condemnir y Philistiaid gan Amos fel caethfasnachwyr—profedigaeth yspeilwyr a morwyr: 'Fel hyn y dywed yr Arglwydd, Am dair o anwireddau Gaza, ac am bedair, ni throf ymaith ei chosb hi, am iddynt gaethiwo y gaethglud gyflawn i'w rhoddi i fynu i Edom' (i. 6); a chondemnir hwynt gan Joel, ynghyd â'r Pheniciaid, am yr un trosedd: 'Gwerthasoch hefyd feibion Judah a meibion Jerusalem i'r Groegiaid, i'w pellhau oddiwrth eu hardaloedd' (iii. 6).

Enw Hebraeg y wlad ydyw Peleseth, yr hwn a gyfieithir yn 'Philistia' yn Ps. lxi. 8; lxxxvii. 4; cviii. 9;

a 'Philistiaid' yn Ps. lxxxiii. 7. Ond cyfieithir ef yn 'Palestina' yn Exod. xv. 14; Esa. xiv. 29–31; a 'Palestine' yn Joel iii. 4. Ond etto yr un ystyr ddaiaryddol neu dalaethol sydd iddo yn yr holl adnodau hyn—gwlad briodol y Philistiaid; oblegid yn rhai o honynt enwir hi mewn cysylltiad â Chanaan, neu mewn ychwanegiad atti, ac yn eraill cyfrifir hi yn mhlith y gwledydd oeddynt elyniaethol i Israel wedi ymsefydlu yn Nghanaan. Ond daeth yr enw Philistia, Palestina, yn raddol ar amser diweddarach i fod yn deitl yr holl diriogaeth. Yr un wedd daeth Canaan, yr hon yn wreiddiol a arwyddai deyrnas gul Phenicia, i fod yn enw ar yr holl wlad.

Mae dadl wedi bod ynghylch tarddiad yr enw Philistiad. Dewis rhai ei gysylltu â Pelasgi—'crwydwyr;' ac y mae amcan-dybiau eraill ag ydynt yr un mor ddychymygol. Yn y Septuagint gelwir y bobl yn φυλιςτιείμ—Philisteim yn y Pentateuch, ond yn y llyfrau eraill gelwir hwynt 'αλλόφυλοι—llwythau estronol; ac y mae rhai yn ystyried y gair yn drawsosodiad o'r enw Groegaidd hwn, megis y gelwir gan yr hanesydd Polybius fyddinoedd Hannibal pan yn gyfleuedig yn Gaul ac Itali; a gelwir poblogaeth gymysg Galilea wrth yr un enw yn 1 Maccab. v. 15.

Mae dechreuad y Philistiaid yn guddiedig mewn tywyllwch, er yr ymddengys fod rhyw gyfeiriadau dirgelaidd attynt yn yr Ysgrythyr. Mae yn amlwg eu bod wedi ymsefydlu yn eu gwlad am gryn amser oddiwrth hyn, fod gwlad Abimelec yn cael ei galw yn nyddiau Abraham yn 'wlad y Philistiad,' ac y mae 'môr y Philistiaid' yn cael ei enwi mewn darluniad o derfynau gwlad yr addewid yn Exod. xxiii. 31. Mae eraill, megis Kitto, ar awdurdod Manetho a Herodotus, yn eu hystyried yn un â'r Hyksos neu Pali, arweinydd y rhai ydoedd Philitis, neu fugail; ac iddynt hwy yn yr Aipht roddi yn gyntaf enw i Pelusium—tref berthynol i'r Philistiaid; ac yna, ar ol iddynt hwy gael eu gyru allan, i Palistan neu Palestina, sef gwlad eu mabwysiad. Os oedd y Philistiaid yn eu gwlad newydd yn amser Abraham, rhaid fod eu teyrnasiad yn yr Aipht a'u halltudiaeth fel yr Hyksos yn llawer boreuach na'r amser a benodir gan Manetho. Gwnaeth yr hil fugeiliol o freninoedd drawsfeddianu gorsedd yr Aipht heb fod yn hir ar ol ymweliad Abraham â hi; ac nid ydoedd, gan hyny, yn bosibl iddynt fod yn Philistia fel pobl sefydledig ar y cyfnod a gynwysir yn yr Ysgrythyr. Ië, addewir eu gwlad i Israel, ynghyd âg eiddo y llwythau eraill a gyfansoddai boblogaeth Canaan. Dywedir yn Jer. xlvii. 4: 'O achos y dydd sydd yn dyfod i ddistrywio yr holl Philistiaid, ac i ddinystrio o Tyrus a Sidon bob cynorthwywr ag sydd yn ngweddill; oblegid yr Arglwydd a ddinystria y Philistiaid, gweddill ynys Caphtor;' a gofyn Jehofah, trwy y prophwyd Amos, 'Onid ydych chwi, meibion Israel, i mi fel meibion yr Ethiopiaid? medd yr Arglwydd. Oni ddygais i feibion Israel allan o dir yr Aipht, a'r Philistiaid o Caphtor, a'r Syriaid o Cir' (Amos ix. 7). Mae cysylltiad agos y Philistiaid â Caphtor yn cael ei arwyddo yn y geiriau hyn—ië, gelwir hwynt yn Caphtoriaid yn Deut. ii. 23: 'Yr Afiaid, y rhai oedd yn trigo yn Hazerim hyd Azza, y Caphtoriaid, y rhai a ddaethant allan o Caphtor, a'u difethasant hwynt, ac a drigasant yn eu lle hwynt.' Dengys Azza, yr hwn nid yw ond sillebiad arall o Gaza, taw Philistia a olygir; a'r haeriad yw, iddynt ddifeddianu poblogaeth foreuach—yr Afiaid, y rhai a drigent mewn pentrefi, oblegid nid enw priodol yw Hazerim, ond arwydda grug o dai heb furiau o'u cwmpas. Os na chafodd yr Afiaid eu cwbl ddifeddianu, gwasgwyd hwynt hyd at ymyl yr anialwch; a sonir am yr 'Afiaid o'r dehau' mewn cysylltiad â phum arglwydd y Philistiaid. Y cwestiwn gan hyny yw, pa beth yw Caphtor, neu pwy yw y Caphtoriaid? oblegid dygwyd y Philistiaid o Caphtor, a hwy yw gweddill gwlad Caphtor. Mae y Targums, ynghyd â'r cyfieithiadau Syriaeg a Lladin, yn cymeryd taw Cappadocia sydd i'w ddeall wrth Caphtor; tybia eraill mai Cyprus; ac nid ychydig, ynys Creta. Yn awr, yr oedd llwyth o Cerethiaid yn Philistia (1 Sam. xxx. 14), a gallasai fod y rhai hyn wedi dyfod o Creta, er y gallai fod yn fyrbwylldra i ni dybied taw yr un oeddynt a gwyr gard Dafydd, neu yr arwyddai Cerethiaid a Pelethiaid Cretiaid a Philistiaid, oblegid gallai y geiriau, fel y tybia Gesenius, arwyddo 'dienyddwyr a *chrowners*.' Ond yr oedd y gwir Caphtoriaid yn hil gyntefig, oblegid yr ydym yn darllen yn Gen. x. 14: 'Parthausim hefyd a Chasluhim, o'r rhai y daeth Philistim a Caphtorim.' Casluhim Aiphtaidd oedd dechreuad, yn yr ystyr o wlad neu hiliogaeth, y Philistiaid, ac y mae y Casluhim hyn yn frodyr i'r Caphtorim. Yr oedd y Philistiaid, gan nad pa un a'i Hyksos-pali neu beidio, yn ganlynol o ddechreuad Aiphtaidd neu Gamaidd, a chwedi symud yn wirfoddol, neu gael eu gyru allan, a sefydlu gwladfa newydd ar forlan isel Canaan. Etto ymddengys fod rhyw gysylltiad o'u tu hwy â Creta, oblegid ar goflech i Rameses II. yn Medinet Haboo y mae darlun o frwydr forawl â'r Sharutana, ac a gyfenwid yn ymddangosiadol hefyd yn Pulusatu, efallai ynyswyr Cretaidd Cerethaidd; tra y cyfansodda corph arall o'r Cerethiaid ran o'r fyddin Aiphtaidd. Efallai nad yw Caphtor wedi y cyfan ddim ond ffurf arall o'r hen enw Copt—Gypt, neu Kebthor; tra yr arwydda yr Aipht (Αἴ-γυπτος) ynys neu forlan Caphtor, gan y gelwid y Nile yn achlysurol yn fôr. Gellir, gan hyny, ystyried y Philistiaid fel ymfudwyr o Caphtor—wedi eu gyru allan, efallai, yn ystod rhai o'r symudiadau dirgelaidd hyny o eiddo yr Hyksos; a gallasai rhai o'r crwydriaid gyrhaedd Creta yn gystal a gwastad-diroedd ffrwythlon y pum dinas. Nodweddir y Philistiaid gan eu meddiant o bum dinas, y rhai a gyfansoddent fath o gydymgrair, ac yn cael eu henwi fel y canlyn yn Jos. xiii. 3: 'Pum tywysog y Philistiaid; y Gazathiaid, a'r Asdodiaid, yr Escaloniaid, y Githiaid, yr Ecroniaid, yr Afiaid.' Wrth enwi dinasoedd y pum dinas yma, saif Gaza yn gyffredin yn gyntaf ac Ecron yn olaf. Cyfeirir at y 'pum tywysog' yn aml yn yr hanesion geir yn Llyfrau Samuel.

Sonir am y Philistiaid gyntaf yn yr Ysgrythyrau yn nyddiau Abraham, pan yr ymddengys taw Gerar ydoedd eu prifddinas, ac Abimelec eu brenin. Erbyn amser yr exodus yr oeddynt yn adnabyddus fel llwyth rhyfelgar a ffyrnig; ac ni chafodd y llwythau Hebreaidd i Ganaan trwy eu gwlad hwy, er taw hono oedd y ffordd nesaf, a'r rheswm roddir dros hyny yw, 'rhag i'r bobl edifarhau pan welant ryfel.' Ni wnaeth Josua un cynyg rheolaidd i'w difeddianu, er fod rhai yn golygu i dair o'u dinasoedd gael eu hennill a'u cadw mewn meddiant am fyr amser; ond dywedir yn bendant na chafodd y Philistiaid ddim o'u gorchfygu, ond a adawyd i 'brofi Israel.' Felly mewn amseroedd olynol yr oedd y Philistiaid a'r Israeliaid yn aml yn rhyfela â'u gilydd, ac yr oedd yr ymladd yn aml yn nhymor terfysglyd y Barnwyr. Dyma grybwylliadau dygwyddiadol o'r cyflwr terfysglyd yma: 'Ac ar ei ol y bu Samgar mab Anath; ac efe a darawodd o'r Philistiaid chwe chan wr âg irai ychain; yntau hefyd a waredodd Israel' (Barn. iii. 31); 'A llidiodd digllonedd yr Arglwydd yn erbyn Israel, ac efe a'u gwerthodd hwynt yn llaw y Philistiaid, ac yn llaw meibion Ammon' (x. 7); 'A meibion Israel a chwanegasant wneuthur drwg yn ngolwg yr Arglwydd; a'r Arglwydd a'u rhoddodd hwynt yn llaw y Philistiaid ddeugain mlynedd' (xiii. 1). Ar yr adeg olaf cyfodwyd Samson i fynu fel gwron-waredwr Israel, ond gadawodd ef i ryw bangfeydd o wrol-gampau unigol. Yr oedd y genedl wedi myned mor ddienaid a diegni fel na cheid ganddi wneud un ymdrech unedig; ië, darfu 300 o honynt ei wawdio, y rhyfelwr sur-dost, â'r haeriad, 'Oni wyddost ti fod y Philistiaid yn llywodraethu arnom?' a gwnaethent, y llwfriaid, ei draddodi i ddwylaw eu gelynion. Wedi eu cyffroi i gynddeiriogrwydd, casglodd yr Israeliaid eu lluoedd yn Aphec, ond cawsant eu gorchfygu, a'r arch, yr hon a gariwyd allan i faes y rhyfel fel swyn coelgrefyddol, a gymerwyd ac a ddygwyd ymaith yn fuddugoliaethus. Ond darfu Samuel, yr hwn oedd yn awr wedi dyfod i feddiant o'r brif-lywodraeth, ac ar ddwyn i mewn gyfnod newydd, a burodd ac a gefnogodd y bobl, ac ennillasant fuddugoliaeth ar y Philistiaid yn Mispeh, a choffadwriaeth o honi—Ebenezer, a osodwyd i fynu. Mor gyflawn y cafodd yr ymosodwyr eu curo, fel yn ystod gweinyddiad Samuel y dywedir 'na chwanegasant mwyach ddyfod i derfyn Israel.' Trodd y llanw, fodd bynag, yn nyddiau Saul. Darllenwn fel hyn: 'A Jonathan a darawodd wersyllfa y Philistiaid, yr hon oedd yn Geba; a chlybu y Philistiaid hyny. A Saul a ganodd mewn udgorn trwy yr holl dir, gan ddywedyd, Clywed yr Hebreaid. A holl Israel a glywsant ddywedyd daro o Saul wersyllfa y Philistiaid, a bod Israel yn ffiaidd gan y Philistiaid, a'r bobl a ymgasglodd ar ol Saul i Gilgal. A'r Philistiaid a ymgynullasant, i ymladd âg Israel, deng mil ar hugain o gerbydau, a chwe mil o wyr meirch, a phobl eraill cyn amled a'r tywod sydd ar fin y môr. A hwy a ddaethant i fynu, ac a wersyllasant yn Micmas, o du y dwyrain i Bethafen. Pan welodd gwyr Israel fod yn gyfyng arnynt (canys gwasgasid arnynt gan y bobl), yna y bobl a ymguddiasant mewn ogofeydd, ac mewn dyrysni, ac mewn creigiau, ac mewn tyrau, ac mewn pydewau. A rhai o'r Hebreaid a aethant dros yr Iorddonen, i dir Gad a Gilead; a Saul oedd etto yn Gilgal, a'r holl bobl a aethant ar ei ol ef dan grynu' (1 Sam. xiii. 3–7). Yn mhellach yn mlaen darlunir sefyllfa ddarostyngedig y wlad fel y canlyn: 'A daeth allan o wersyll y Philistiaid anrheithwyr, yn dair byddin; un fyddin a drodd tua ffordd Ophrah, tua gwlad Sual: a'r fyddin arall a drodd tua ffordd Bethhoron; a'r drydedd fyddin a drodd tua ffordd y terfyn sydd yn edrych tua'r dyffryn Seboim, tua'r anialwch. Ac ni chaid gôf trwy holl wlad Israel; canys dywedasai y Philistiaid, rhag gwneuthur o'r Hebreaid gleddyfau neu waewffyn. Ond holl Israel a aeth i waered at y Philistiaid, i flaenllymu bob un ei swch, a'i gwlltwr, a'i fwyall, a'i gaib. Ond yr oedd llif-ddur i wneuthur min ar y ceibiau, ac ar y cylltyrau, ac ar y pigffyrch, ac ar y bwyeill, ac i flaenllymu y symbylau. Felly yn nydd y rhyfel ni chaed na chleddyf na gwaewffon yn llaw yr un o'r bobl oedd gyda Saul a Jonathan, ond a gaed gyda Saul a Jonathan ei fab' (xiii. 17–22). Prin y gellir dychymygu gyflwr truenus pobl ag na feddant galon i daro ergyd er mwyn rhyddid, a'r rhai, er cipio gwrolder am fynyd, oeddynt heb un arf â pha un i daro ergyd. Gorchfygwyd y Philistiaid, fodd bynag, yn y pen draw, a darfu i Ddafydd, serch iddo yn flaenorol wrthwynebu a lladd Goliath, ymguddio yn eu plith rhag Saul. Ni raid i ni synu pan ddarllenwn 'i ryfel caled fod yn erbyn y Philistiaid holl ddyddiau Saul; a phan welai Saul wr glew a nerthol, efe a'i cymerai atto ei hun' (xiv. 52). O'r diwedd daeth maes angeuol Gilboa, lle y syrthiodd Saul, ac y chwalwyd ei fyddin mewn dychryn ac anrhefn. Gwnai y Philistiaid ddangos gwyneb digon diofn hyd yn od yn y rhan foreuol o deyrnasiad Dafydd; ond mae yn debygol i'r gwahanol orchfygiadau a gawsant dori eu hyspryd (2 Sam. v. 17–25; viii. 1; xxi. 15–22; xxiii. 8–17); o'r hyn lleiaf nid ydym yn clywed dim yn ychwaneg am danynt yn ystod y rhan olaf o'i deyrnasiad, nag ychwaith yn nheyrnasiad Solomon. Dano ef darfu i freniniaeth Israel gyrhaedd ei helaethrwydd mwyaf, ond prin y cynwysai tir y Philistiaid (1 Bren. iv. 21; 2 Cron. ix. 26).

Er nad oedd y Philistiaid mwyach y gelynion arswydus i Israel ag oeddynt wedi bod yn hir, etto cyfarfyddwn âg hanesion a ddangosant fod brwydrau yn cymeryd lle rhyngddynt. Yr oedd Gibbethon yn ddinas yn rhandir Dan (Jos. xix. 24), ac yn un o'r dinasoedd a roddasid i'r Lefiaid (xx. 23), etto cawn hi yn perthyn i'r Philistiaid, a 'Nadab a holl Israel oedd yn gwarchae ar Gibbethon' (1 Bren. xv. 27); ac yn agos i ddeng mlynedd ar hugain yn ddiweddarach cawn yr Israeliaid drachefn yn gwarchae yn ei herbyn (xvi. 15, 17). I Jehosaphat yr oedd rhai o'r Philistiaid yn dwyn anrhegion, a theyrnged o arian (2 Cron. xvii. 11); ond yn nheyrnasiad ei fab Jehoram 'daeth y Philistiaid a'r Arabiaid i fynu i Judah, ac a'i drylliasant hi, ac a gaethgludasant yr holl gyfoeth a gafwyd yn nhŷ y brenin, a'i feibion hefyd a'i wragedd, fel na adawyd mab iddo, ond Jehoahaz, yr ieuengaf o'i feibion' (xxi. 16, 17). Yn mhen llawer o flyneddau ar ol hyn darfu i Uzziah, brenin Judah, 'fyned allan a rhyfela yn erbyn y Philistiaid, gan dori i lawr fur Gath, a mur Jabneh, a mur Asdod; ac a adeiladodd ddinasoedd yn Asdod, ac yn mysg y Philistiaid' (xxvi. 6). Ond cyfnewidiwyd tynged rhyfel unwaith yn ychwaneg. Yn nheyrnasiad Ahaz, 'y Philistiaid hefyd a ruthrasent i ddinasoedd y gwastadedd, a thu dehau Judah, ac a ennillasent Bethsemes, ac Ajalon, a Gederath, a Socho a'i phentrefydd, Timnah hefyd a'i phentrefydd, a Gimzo a'i phentrefydd, ac a drigasant yno' (xxviii. 18). Hezeciah, mab Ahaz, yw y nesaf a ddaw i'n golwg fel gorchfygwr: 'Efe a darawodd y Philistiaid hyd Gaza a'i therfynau, o dwr y gwylwyr hyd y ddinas gaerog' (2 Bren. xviii. 8).

Yn y rhyfeloedd rhwng Assyria a'r Aipht, dyoddefodd Philistia fel canol-wlad rhyngddynt, yn chwerw. Cymerwyd Asdod gan Iralush IV., a dywed Tiglath-pileser iddo dderbyn teyrnged gan freninoedd Gaza ac Ascelon. Darfu i Tartan, llywydd Sargon, ymladd yn erbyn Asdod, a'i hennill. Gwnaeth Sennacherib, ar ei daith i'r Aipht, ennill amryw o drefydd perthynol i'r Philistiaid, megis Ecron, a hoeliodd gyrph eu meirwon dienyddedig o gwmpas ei muriau. Darfu yr Aiphtwyr yn eu tro anrheithio Philistia. Tarawodd Pharaoh-Necho Gaza (Jer. xlvii. 1); canlynwyd hi â dau neu dri trychineb mwy arswydus. 'O achos y dydd sydd yn dyfod i ddistrywio yr holl Philistiaid, ac i ddinystrio o Tyrus a Sidon bob cynorthwywr ag sydd yn ngweddill; oblegid yr Arglwydd a ddinystria y Philistiaid, gweddill ynys Caphtor. Moelni a ddaeth ar Gaza, torwyd ymaith Ascelon, gyd â'r rhan arall o'u dyffrynoedd hwynt; pa hyd yr ymrwygi di? O gleddyf yr Arglwydd, pa hyd ni lonyddi? dychwel i'th wain, gorphwys a bydd ddystaw. Pa fodd y llonydda efe, gan i'r Arglwydd ei orchymyn ef yn erbyn Ascelon, ac yn erbyn glan y môr? yno y gosododd ef' (xlvii. 4–7). Llefarwyd yr oracl canlynol, yn bygwth difrodiad cyffelyb, ar gyfrif y niwed a wnaed i Israel yn ei chyflwr olaf a gwan, gan Ezeciel: 'Fel hyn y dywed yr Arglwydd Dduw; am wneuthur o'r Philistiaid trwy ddial, a dialu dial trwy ddirmyg calon, i'w dinystrio am yr hen gas: am hyny fel hyn y dywed yr Arglwydd Dduw; Wele fi yn estyn fy llaw ar y Philistiaid, a thoraf ymaith y Cerethiaid, a difethaf weddill porthladd y môr. A gwnaf arnynt ddialedd mawr trwy gerydd llidiog; a chant wybod mai myfi yw yr Arglwydd, pan roddwyf fy nialedd arnynt' (Ezec. xxv. 15–17). Cyflawnwyd y bygythion echrydus hyn. Wedi i Babilon syrthio, darfu i fyddinoedd Persia oresgyn Philistia ar eu ffordd tua'r Aipht. Parhausant i gadw meddiant o Gaza, a chymerodd Alexander hi ar ol pum mis o warchae, ynghyd â'r holl druenusrwydd arferol o gydfyned â hyny. Ennillodd Antiochus hi drachefn yn 198 C.C.; a darfu i'r penaethiaid Macabeaidd wneud rhai ymosodiadau ffyrnig ar eu hen elynion mileinig, gan ysbeilio a llosgi eu prif drefydd a'u temlau. Darfu i arfau anwrthwynebol y Rhufeiniaid o'r diwedd daro y wlad, a hithau a suddodd i gyflwr talaeth Rufeinig.

Trwy eu holl hanes ymddengys y Philistiaid fel rhyfelwyr anorchfygol, ac yn ddychryn i'w cymydogion oherwydd eu rhuthriadau disymwth a ffyrnig. Mae yn rhaid fod eu trefydd wedi eu hamddiffyn yn gadarn, oblegid yr oeddynt yn abl i wrthsefyll gwarchaeau hirion ac arswydus. Mae yn rhaid hefyd fod medrusrwydd celfyddydol wedi gwneud cryn gynydd yn eu mysg, fel y dangosir gan y darluniau a roddir o arfogaeth Goliath (1 Sam. xvii. 5). Yr oedd saethyddion yn rhan arswydus o'u byddinoedd, fel y gallwn gasglu oddiwrth yr adroddiad canlynol: 'A thrymhaodd y rhyfel yn erbyn Saul, a'r gwyr bwaau a'i cawsant ef, ac efe a archollwyd yn dost gan y saethyddion' (1 Sam. xxxi. 3). Bu eu dial yn ddisymwth a chreulon—'llosgasant wraig Samson a'i thad â thân,' ac efallai iddynt weini yr un gosb ar eu carcharorion eraill (Ps. lxxviii. 61–63). Yr oedd y Philistiaid yn ddienwaededig ac eilun-addolgar: Dagon, neu y pysgod-dduw, ydoedd eu prif dduw, ac yr oedd iddo demlau yn Asdod a Gaza; cafwyd Baalzebul yn Ecron; ac yr oedd delw Derceto, Dagon fennyw, yn Ascelon. Carient eu delwau gyd â'u byddinoedd—oblegid ar ol cael eu gorchfygu yn Rephaim, 'gadawsant eu delwau yno, a Dafydd a'i wyr a'u llosgodd hwynt' (2 Sam. v. 21). Pan, ar ol brwydr Gilboa, y cawsant gorph Saul yn mhlith y lladdedigion, dywedir wrthym iddynt 'dori ei ben, ac a ddiosgasant ei arfau ef, ac a anfonasant i wlad y Philistiaid o bob parth, i fynegi yn nhŷ eu delwau hwynt, ac yn mysg y bobl. A gosodasant ei arfau ef yn nhŷ Astaroth; a'i gorph ef a hoeliasant hwy ar fur Beth-san' (1 Sam. xxxi. 9, 10). Arferid dewiniaeth yn neillduol ganddynt. Ac felly, yn ystod caethiwed yr arch yn eu plith, a phan yr oeddynt yn dyoddef dan farnedigaeth Duw, 'y Philistiaid a alwasant am yr offeiriaid ac am y dewiniaid, gan ddywedyd, 'Beth a wnawn ni i arch yr Arglwydd? hyspyswch i ni pa fodd y danfonwn hi adref? (vi. 2). Mae y prophwyd Esaiah yn ceryddu ei bobl ei hun am fod 'yn ddewiniaid fel y Philistiaid'—yr oedd yr arferiad wedi dyfod gan hyny yn nodweddawl a diarebol. Yr oedd iaith y Philistiaid, os gallwn farnu oddiwrth enwau, yn wreiddiol o'r un dosparth a'r Hebraeg neu yr hen Phenician, ond gwnai amrywiaeth o honi a elwid 'Asdodiaeg,' a wahaniaethai oddiwrth 'iaith yr Iuddewon' yn nyddiau Nehemiah (Neh. xiii. 24). [Gwel ASDOD, DAGON, ECRON, GATH, GAZA.]

PHŒNICIA. [TYRUS.]

PHRYG'IA, talaeth o Asia Leiaf, yn amgylchedig ar y gogledd gan Bithynia a Galatia; ar y dehau gan Lycia a Pisidia; ar y gorllewin gan Mysia, Lydia, a Caria; ac ar y dwyrain gan Cappadocia a Lycaonia. Gellid ei galw yn dalaeth ganolbarthol Asia Leiaf. Nid oeddym yn dysgwyl am y darluniad canlynol o eiddo Syr C. Fellowes mewn perthynas i hinsawdd y wlad: 'Mae yr oerfel yn Phrygia, oblegid uchder y tir, mor fawr fel na welir dim planigion ond y cyfryw a geir ar ucheldiroedd Scotland, lle y dyoddefa y trigolion lai oddiwrth lymder yr hin nac yma. Mae yn rhaid fod yr haf yn fyr iawn yn y wlad uchel hon, oblegid nid ydoedd yr yd wedi ei hau yn Ebrill, a chesglir ef yn aml yn nghanol eira yn mis Hydref.' 'Mae penau gwastad y bryniau a'r ucheldiroedd eangfawr yn Phrygia, a'r rhei'ny yn aml yn gorslyd ac yn gyffredin heb lwyn o goed arnynt, yn edrych yn llawer mwy fel anialwch gwyllt anghyfanneddol na dim arall' (*Bib. Sac.* viii. Oct. 1851, tudal. 864, 865). Yr oedd rhai o'r Iuddewon, 'gwyr bucheddol o bob cenedl dan y nef,' y rhai oeddynt yn Jerusalem ar ddydd y Pentecost, o Phrygia (Act. ii. 5, 10); a gallasent gario yr efengyl yn ol gyda hwynt i'w gwlad eu hunain. Ymwelodd Paul ddwywaith â Phrygia. Y tro cyntaf dywedir iddo 'dramwy trwy Phrygia a gwlad Galatia' (xvi. 6); a'r ail dro iddo 'dramwy trwy wlad Galatia a Phrygia mewn trefn, a chadarnhau yr holl ddisgyblion' (xviii. 23). Enwir tair dinas gymydogaethol yn y T. N.—Colosse, Laodicea, a Hierapolis, yn yr oll o'r rhai yr oedd eglwysi (Col. iv. 13, 16; Dat. iii. 14).

PHUT, trydydd mab Ham, ac hefyd enw gwlad, efallai yn Affrica, trigolion yr hon oeddynt ei ddisgynyddion (Gen. x. 6; Ezec. xxvii. 10; Nahum iii. 9). Mae wedi cael ei gymeryd am Libya a'i thrigolion, ac a gyfieithir felly weithiau yn y C. S.; ond gan fod y deongliad hwn yn amheus, yr ydym yn golygu taw gwell fuasai trawsgrifiaw bob amser y gair gwreiddiol na'i gyfieithu. [LIBYA.]

PHYLAC'TERAU, darnau bychain o groen (*parchment*) ar y rhai yr ysgrifenir rhanau o'r ddeddf, y rhai a ddodir mewn lledr-godau, a chwedi eu rhwymo â charai wrth y talcen a'r fraich aswy. Mae y rhwymedigaeth i'w gwisgo yn sylfaenedig ar y gorchymyn canlynol yn y gyfraith: 'A bydded y geiriau hyn, yr ydwyf yn eu gorchymyn i ti heddyw, yn dy galon. A hysbysa hwynt i'th blant; crybwyll am danynt pan eisteddych yn dy dŷ, a phan gerddych ar y ffordd, a phan orweddych i lawr, a phan gyfodych i fynu. A rhwym hwynt yn arwydd ar dy law; byddant yn rhactalau rhwng dy lygaid. Ysgrifena hwynt hefyd ar byst dy dŷ, ac ar dy byrth' (Deut. vi. 6–9). Yr ydys yn gyffredin wedi cymeryd y geiriau hyn fel yn arwyddo dyledswydd yr Israeliaid i feddu gwybodaeth drwyadl o'r gyfraith, talu sylw cyson iddi, a rhoddi ufudddod manwl iddi: megis pan ddywed Solomon, 'Cylyma hwy am dy wddf, ysgrifena hwy ar lech dy galon' (Diar. iii. 3). Ond mae y rabbiniaid yn dal eu bod i gael eu deall yn llythyrenol, ac yn gofyn am i ryw ranau gael eu gosod ar y talcen rhwng y llygaid, ac wrth y fraich aswy, ac ar byst y tai.

Yr adnodau sydd i gael eu hysgrifenu i'r dyben hyn ydyw y rhai canlynol:—Exod. iii. 1–10, 11–16; Deut. vi. 4–9; xi. 13–21. Mae y rhai sydd i fod ar y talcen i gael eu hysgrifenu ar bedwar dernyn gwahanol o groen; ar gyfer y fraich, os un dernyn, mewn pedair colofn gwahanol. Rhoddir ar lawr lawer iawn o gyfarwyddiadau manwl a dibwys mewn perthynas iddynt. Dywed Leo Modena: 'Dylai y gwrrywaid wisgo yn wastadol y rhactalau neu y *tephillin* i'w penau, yr hyn a orchymynir yn Deut. vi. 6–8; xi. 18, 19.' Ond serch hyn, yn bresenol, mewn rhan er mwyn osgoi gwatwar y cenedloedd yn mhlith y rhai y trigant, ac hefyd oblegid y cyfrifant hwynt yn bethau santaidd, a'r cyfryw a ddylent gael eu defnyddio gyda doethineb, ac nid ar bob achlysur dibwys, ni wisgant hwynt ond ar amser gweddi. Yn y boreu yn fynychaf y gwisgant y rhactalau. Mae rhai mwy defosiynol yn eu gwisgo ar y gweddiau prydnawnol, ond ychydig iawn yw y rhei'ny.

Mae yr arferiad o osod *mezuzoth* neu argraphau ar byst y tai wedi ei sylfaenu ar yr un gorchymyn a'r *tephillin*. Dernyn o groen yw y *mezuza*, ar ba un mae yn ysgrifenedig Deut. vi. 4–9; xi. 13–20. Mae y croen yn cael ei roliaw a'i osod mewn pib gorsen neu un blwm, yr hon a rwymir wrth bost y tŷ â hoelen wedi ei gyru yn mhob pen. Gan fod y gorchymyn yn y gyfraith yn y rhif lliosog—'ar byst dy dai, ac ar dy byrth'—yr ydys wedi casglu y dylai *mezuzoth* gael eu rhwymo wrth byst pob drws yn y tai, gan nad pa un ai parlyrau, ystafelloedd gwely, cegin, neu seleri; ar ddrysau ysguboriau neu ystordai, ac ar byrth dinasoedd a threfydd. Dodir y *mezuza* yn gyffredin ar y llaw ddehau i'r drws; a chyfrifir y rhei'ny y mwyaf defosiynol o'r Israeliaid a'i cyffyrddant ac a'i cusanant yn fynych wrth baso i mewn ac allan. Darlunir rhinweddau y *tephillin* a'r *mezuzoth* yn y Talmud fel rhai mawrion iawn (Allen, *Mod. Jud.* 318).

Nid yw yn hawdd dweud pa un a ydyw deddf Moses, yr hon sydd wedi achosi yr arferiadau hyn, i gael ei deall yn llythyrenol neu yn ffigurol. Mae yn deilwng o sylw na ddarfu dim o'n Harglwydd gondemnio yr ysgrifenyddion a'r Phariseaid am wisgo phylacterau; yr hyn y beia efe hwynt o'i blegid ydoedd, eu 'bod yn gwneuthur yn llydain eu phylacterau, ac yn gwneuthur ymylwaith eu gwisgoedd yn helaeth, *er mwyn eu gweled gan ddynion*' (Matt. xxiii. 5).

PHYL'IP. [APOSTOLION.]

PHYL'IP. [HEROD.]

PIB. 1. Offeryn gwynt o natur gerddorol (1 Sam. x. 5). 2. Offeryn rhywbeth tebyg ei ffurf er cario gwlybynwch (Zech. iv. 2, 12). Yr oedd yr Iuddewon fel plant yn y farchnadle, y rhai ni ddawnsient pan y canai eu cymdeithion bibau, na galaru pan y cwynfanent: nis gallasai Crist, a'i brophwydi ffyddlon, a'i apostolion, trwy foddion teg neu lym, ennill eu sylw at bethau tragywyddol; nis medrai Ioan â'i annerchion pruddaidd, na Christ â'i rai siriol serchus, wneud un argraph arnynt (Matt. xi. 17).

PIL'AT, PON'TIUS, ydoedd Italian, mae'n debygol, ac a ganlynodd Valerius Gratus fel llywodraethwr Judea ynghylch O.C. 26. Llanwodd y swydd am o gylch deng mlynedd, ac yr ydoedd yn ganlynol yn llywodraethwr trwy ystod yr holl amser yr arferodd ein Harglwydd ei weinidogaeth gyhoeddus. O'r diwedd cydymgynghorodd yr arch-offeiriaid a henuriaid yr Iuddewon i'w osod ef i farwolaeth; ond gan nad oedd ganddynt y cyfryw allu dan y llywodraeth Rufeinig, hwy a'i traddodasant ef i ddwylaw Pilat, ac er iddo, oherwydd ei ymwybodolrwydd o ddiniweidrwydd Crist, wneud amryw gynygion i'w waredu, etto cymerodd ei orchfygu gan eu taerineb, a thraddododd ef i'w groeshoelio.

Cyhuddid Pilat o weithredoedd creulon iawn fel llywodraethwr, a thrwy hyny gwnaeth enyn llid yr Iuddewon a'r Samariaid. O'r diwedd danfonodd y senedd Samariaidd genadau at Vitellius, pen llywydd Syria, ac a'i cyhuddasant o fod wedi llofruddio nifer o'u cydwladwyr. Archodd Vitellius ef i fyned i Rufain i atteb ger bron yr ymerawdwr am y cyhuddiadau a ddygid yn ei erbyn. Pan gyrhaeddodd Rhufain yr oedd yr ymerawdwr Tiberius wedi marw (Joseph. *Antiq.* xviii. 3. 1, 2; 4. 1, 2); ond dywedir i Caligula ei alltudio i Vienne yn Gaul, a dywed Eusebius yr adroddai yr haneswyr Groegaidd iddo 'syrthio i'r fath drychinebau, fel y gorfuwyd ef i osod terfyn ar ei fywyd, ac i ddyfod fel hyn yn ddialydd ei ddrygioni ei hun' (Euseb. *Eccles. Hist.* xi. 7).

PINWYDD. Mae tri o wahanol eiriau a gyfieithir yn binwydd, ond nid yw ystyr yr un o honynt wedi cael ei sicrhau.

Yn Esa. xli. 19 a lx. 13 cyfieithir תדהר (*tidhar*) yn y C. S. yn *binwydd*, C. C. yn *ffawydd*. Cyfieithir ef yn y Vulgate (Lladin) yn *ulmus*, y ffawydd, a mabwysiadir yr ystyr yma gan rai. Gwell gan rai y *dderwen*, yr *ilex*, megis yr arwydda y gair yn briodol *bren caled parhaus* (856); ond nid yw hwn ond rheswm annigonol iawn, gan mai nid yr unig brenau celyd yw y dderwen neu yr ilex.

Yn Neh. viii. 15, עצ שמן (*atz shemen*) a gyfieithir yn 'binwydd' yn y C. S., a'r un modd yn y C. C.; ond yn 1 Bren. vi. 23 yn *olewydd*, ac ar ymyl y ddalen *coed olew*. Dylai y cyfieithiad blaenaf, debygem ni, gael ei wrthod; a dylasai y geiriau gael eu cyfieithu yr un ffordd yn y ddau fan. Cynyga Gesenius ar iddynt gael eu cyfieithu yn *bren oleaster*, yr hwn a wahaniaetha oddiwrth yr olewydd.

Yn Esa. xlix. 14 cyfieithir ארן (*oren*) yn *onen*. Ni cheir y gair ond unwaith yn yr Ysgrythyrau, ac y mae wedi cael ei gyfieithu mewn amrywiol ffyrdd. Mae y Deg a Thriugain a'r Cyfieithiad Lladin yn ei gyfieithu yn *binwydd;* ac ystyria Rosenmüller, Gesenius, ac eraill, taw math o binwydd ydyw (Gesenius, *Lex.* 80); ond nid oes digon o brawf wedi cael ei ddwyn yn mlaen yn ffafr y pren hwn neu unrhyw bren neillduol arall. Yr ydym gan hyny yn gadael y matter heb ei benderfynu.

PIS'GAH. [Abarim.]

PIS'IDIA, talaeth o Asia Leiaf, wrth gwr gorllewinol Mynydd Taurus, ac ar y dehau-orllewin o Lycaonia, ar y gogledd i Pamphylia, a'r dwyrain i Caria ac Ionia. Yr oedd gynt yn wlad boblog. Enwa Ptolemy ddeunaw o ddinasoedd ynddi, megis Antiochia, Seleucia, Telmessus, &c. Yma y darfu Paul a Barnabus, yn nghanol llawer o erledigaeth, blanu eglwys Gristionogol (Act. xiii. 14, 15–52; xiv. 20), yr hon, meddir, a gynyddodd hyd nes oedd ganddynt ugain o esgobaethau. Parhaodd hyn am saith neu wyth canrif. Yn awr mae y wlad yn y cyflwr mwyaf truenus, ac nid oes o Gristionogaeth yn aros ond yr enw.

PISO. Dylai y geiriau 'un a biso ar bared' gael yn mhobman eu cyfieithu yn 'wrryw,' neu ryw air cyffelyb (1 Sam. xxv. 22, 34). Efallai nad oedd dim yn anmhriodol yn y geiriau yn mhlith yr hen Iuddewon, ond ystyrir hwynt felly yn bresenol.

PI'SON, un o'r cangenau i ba rai y rhenid yr afon a ddyfrhai ardd Eden. Oddiwrth yr hanes yn Gen. ii. 10 mae yn amlwg fod Pison yn afon ar ei phen ei hun, yn gystal a'r Euphrates a Hidecel, ac nid cangen yn unig o'r afonydd hyn. Tybiai Calmet a Ryland taw Phasis oedd yr afon Pison, yr hon sydd yn rhedeg trwy Colchis, yr hwn a ystyrient hwy yn Hafilah, ac a ymarllwys yn y diwedd i fôr Euxine; ond nid yw hyn ond amcan-dyb heb ei chadarnhau â phrofion, ac ni wyddis pa afon ydoedd Pison, neu pa un a ddarfu iddi ddiflanu mewn canlyniad i'r cyfnewidiadau mawrion a lliosog ag y mae gwyneb y ddaiar wedi myned danynt er amser y greadigaeth.

PI'THOM a Raam'ases, dwy drysor-ddinas a adeiladwyd i Pharaoh gan yr Hebreaid yn yr Aipht (Exod. xi.) Tybia rhai mai Pithom oedd Pelusium; ond mae yn fwy tebygol taw Pathumos ydoedd, sef πατουμος Herodotus, ar y gamlas a wnawd i uno Môr y Canoldir â'r Môr Coch, rhwng y Nile a Suez. Mae amryw amcan-dybiau wedi cael eu ffurfio mewn perthynas i sefyllfa Raamases; ond nid oes cymaint ag un o honynt yn cael ei chadarnhau â phrofion digonol. [Raamases.]

PLA [Clefydau], unrhyw gystudd trwm neu drychineb (Ps. xci. 10; 1 Bren. viii. 37, 38). Gelwid y barnedigaethau a dywalltwyd ar Pharaoh am wrthod rhyddhau yr Israeliaid yn blauau (Exod. ix. 14). Yn Dat. xv. 1, 6, 7, darlunir saith angel fel yn dal 'saith phiol aur, yn llawn o ddigofaint Duw,' yr hwn a elwir yn 'saith bla diweddaf.' Nid yw yr enw *pla* yn cael ei gyfyngu i'r clefyd a elwir y pla; arferir ef hefyd am y gwahanglwyf (Lef. xiii. 3), am *menorrhagia* (Marc xv. 29, 34), ac am glefydau eraill (Luc vii. 21).

PLANED, swp o sêr (Esa. xiii. 10). Er mwyn gwahaniaethu y sêr oddiwrth eu gilydd, dosperthid y wybren gan yr hynafiaid i wahanol ranau a elwid yn blanedau, y rhai a debygent hwy a ddygent lun anifeiliaid a gwrthddrychau eraill, megis yr Arth Mawr, y Tarw, y Llew. Gwahaniaethir seren gyfleuedig yn y rhan hono o'r nefoedd a guddir gan droed ddehau y blaned a elwir y Llew, oddiwrth sêr eraill trwy ei galw yn seren yn nhroed ddehau y Llew. Y trefniad a gafodd dderbyniad cyffredinol ydoedd un Ptolemy, yn ol yr hwn y rhenid y rhan hono o'r nefoedd ag oedd yn weledig iddo ef i wyth a deugain o blanedau, sef un ar hugain ar y gogledd i'r arwyddlun (*zodiac*), deuddeg o'r arwyddlun, a deuddeg ar y dehau iddo. Mae seryddion diweddar wedi mawr liosogi y rhif. Ychwanegodd Herelius ddeuddeg o blanedau newyddion, Halley wyth o blanedau deheuol; Bayer deuddeg o rai deheuol; La Caille bymtheg o rai deheuol; ac y mae deuddeg yn rhagor wedi cael eu chwanegu ar wahanol amserau gan wahanol seryddion; gan wneud i fynu rhyngddynt y swm o 107 o blanedau.

Planedau, [ymyl y ddalen yn y C. S. 'y deuddeg arwydd'], (2 Bren. xxiii. 5). Rhoddai yr Hebreaid yr enw hwn i ddeuddeg arwydd y *zodiac*, ac y mae yn cael ei alw yn Arabic yn 'gylch y palasau.' Tybid taw y rhai hyn oeddynt lettyau yr haul yn ystod deuddeg mis y flwyddyn, a chynygient iddynt addoliad coel-grefyddol. *Planedau* neu *Mazzaroth* (Job xxxviii. 32); ymyl y ddalen 'y deuddeg arwydd.' Dealla Gesenius hefyd wrth y gair hwn arwyddion y *zodiac*. Golyga taw yr un gair yw Mazzaroth a Mazzaloth, ond fod 'l' ac 'r' wedi newid llefydd (tudal. 461, 462).

PLEI'ADES, y swp hyny o sêr a elwir y *saith seren*, yn ngwddf y blaned Taurus. Ymddangosant o gylch diwedd Mawrth, yn y gwanwyn. 'A rwymi hyfrydwch Pleiades? neu a ddatodi di rwymau Orion? A fedri di eu rhwystro i godi yn eu hamser? neu a elli di luddias y gwynt ffres a'r gwres a gydfynedant â'u codiad, a gwneud y ddaiar yn agored, ffrwythlon, a pheraroglus' (Job ix. 9; xxxviii. 31; Amos v. 8).

POBI. Ymddengys y pobai pobl Asia eu bara yn deneu iawn, ac y crasent ef ar lafn haiarn, crwn oddiallan a chau oddifewn, neu trwy ei ddodi ar yr aelwyd a thaenu marwor a lludw poeth drosto. Ffyna yr un dulliau yn awr yn Palestina. Dywed Dr. Robinson ar un achlysur: 'Yr oedd y bennywaid yn rhai o'r pebyll yn tylino toes a'i grasu yn deisenau teneuon ar y marwor, neu ar lafnau haiarn uwch ben y tân' (Robinson, ii. 180). Yn awr y mae ganddynt yn gyffredin ffyrnau wedi eu gwneud yn y ddaiar, bump neu chwech troedfedd o ddyfnder, a thair o amgylchedd, a chwedi eu plastro yn dda â morter, yn erbyn ochrau y rhai, pan wedi eu poethi, y gosodant eu teisenau teneu hirgrwn. Mae yr Arabiaid yn cynneu tân mewn ysten gareg fawr, a phan fyddo yn ddigon poeth, gosodant haenen deneu o does ar yr ochr allan iddo, a phobir ef yn union yn deisen mor deneu a'n *wafers* ni. Maent yn pobi hefyd mewn padelli *ffrio*. Ymddengys y pobid y bwyd-offrwmau ar y cyfryw grwn-gau lafnau haiarn, ystenau careg, neu badelli *ffrio* (Lef. ii. 4, 5, 7; Harmer, i. 476).

Yn y Dwyrain pobai teuluoedd yn gyffredin eu bara eu hunain, a phobent ef yn feunyddiol, gan bobi dim ond yr hyn fyddai yn ddigon dros y dydd. Nid yw yn gyffredin yn dda i ddim os cedwir ef yn hwy nag un diwrnod. Weithiau, fodd bynag, gwneir ef yn y fath fodd ag i gadw am amryw ddyddiau. Yr oedd y bara gosod yn gymhwys i'w fwytta ar ol aros wythnos ger bron yr Arglwydd. Gwneir bara hefyd at wasanaeth teithwyr (Jos. ix. 12; Harmer, i. 483).

Mae boneddigesau Dwyreiniol yn parotoi â'u dwylaw eu hunain deisenau, *pastry*, &c., yn eu hystafelloedd; a choginir rhai dysgleidiau neillduol ganddynt hwy eu hunain, ond nid yn eu hystafelloedd. Ar y cyfryw achlysuron ant i ryw ystafell yn agos i'r gegin. Dengys hyn i ni er fod Tamar yn ferch i frenin, nad ydoedd dim yn anghyson ag arferion Dwyreiniol yn nghais Amnon at eu tad i adael iddi 'grasu dwy deisen yn ei olwg, fel y bwyttai o'i llaw.' 'Felly Tamar a aeth i dŷ Amnon ei brawd (ac efe oedd yn gorwedd) a hi a gymerth beilliaid, ac a'i tylinodd, ac a wnaeth deisenau yn ei wydd ef, ac a grasodd y teisenau' (2 Sam. xiii. 6–9). Ni allwn gasglu mai nid dyma y tro cyntaf i Tamar grasu teisenau.

Er y pobai teuluoedd yn y Dwyrain yn gyffredin eu bara eu hunain, etto ymddengys fod gynt, fel y mae yn bresenol, bobtai cyhoeddus (Harmer, *Obs.* i. 528), i ba rai y gallasai pobl ddanfon eu bara i'w grasu, a lle y gwneid hefyd fara i'w werthu. Pan draddododd Zedeciah Jeremiah i gyntedd y carchardy, gorchymynodd am roddi iddo ef deisen o fara beunydd o heol y pobyddion, nes darfod yr holl fara yn y ddinas' (Jer. xxxvii. 21). Yr oedd ystryd y pobyddion, yn debygol, yn rhan o'r ddinas lle trigai y pobyddion, yn ol arferiad gyffredin yn y Dwyrain.

Gan fod coed fel tanwydd yn brin yn y Dwyrain, mae y bobl yn gyffredin iawn yn gwneud defnydd o dail buwchod wedi ei sychu i grasu eu bara, ac at ddybenion cogyddol eraill. Mae yr arferiad yma yn parhau i ffynu yn Barbary, Arabia, a pharthau eraill o'r Dwyrain. Mae yn debyg iawn fod blas tom y buwchod ar y bara a gresir gyd â'r fath danwydd a hyn (Harmer, *Obs.* i. 513, 514; *Amer. Miss. Her.* 1841, tudal. 208).

Mae y ffaith hynod hon yn ein cynysgaethu ag esponiad syml o'r gorchymyn roddwyd i Ezeciel, i bobi ei fara yn ngwydd ei gydwladwyr 'wrth dail tom dyn.' Ni olygid mewn un modd y cyfansoddid ef o sylwedd mor ffiaidd, ond yn unig y cai ei grasu wrtho: a phan amlygodd y prophwyd ei wrthwynebrwydd i hyd yn od hyn, dywedodd yr Arglwydd wrtho, 'Wele mi a roddais i ti fiswail gwartheg yn lle tom dyn, ac â hwynt y gwnei dy fara.' Amcan y cyfan ydoedd dangos, trwy arwyddluniau, y sefyllfa druenus y darostyngid Israel yn mhlith y cenedloedd. Pe buasai biswail gwartheg yn cael ei orchymyn yn y lle cyntaf, ni fuasai yn amlygawl o'r cyflwr truenus hwnw, oblegid yr oedd hono yn arferiad yr oeddynt yn eithaf cynefin â hi. Cyfarwyddid ef gan hyny i wneud defnydd o dom dyn, yr hyn oedd yn arswydus arwyddocaol o'r dirfawr ofid i ba un y caent eu darostwng (Harmer, *Obs.* i. 519).

POENWR. Yn nameg y gofynwr darlunir y dyledwr fel yn ddigllon wrtho pan y cafodd allan na wnai faddeu i un o'i gydweision swm cydmariaethol o fychan, ac fel yn ei draddodi i'r poenwyr, hyd oni thalai yr hyn oedd ddyledus iddo (Matt. xviii. 23–35). 'Dynoda y gair βασανιστης—a gyfieithir yma yn *boenwr*'—medd Dr. Campbell, 'yn briodol *holwr,* yn enwedig un âg awdurdod i *holi trwy ddirdyniad.* Ac yn ganlynol daeth y gair i gael ei ddefnyddio am *geidwad carchar,* oblegid ar y cyfryw y disgynai yn gyffredin yn y dyddiau hyny y gorchwyl hyn. Nid yn unig fe ganiateid iddynt, ond caent eu gorchymyn i ymddwyn tuag at y trueiniaid yn eu cadwraeth gyda phob math o greulondeb, er eu gorfodi i dalu, os drwgdybid eu bod wedi cuddio rhyw ran o'u heiddo; neu os na fyddai dim ganddynt, i wasgu o honynt y swm oedd ddyledus oddiwrth dosturi eu perthynasau a'u cyfeillion, y rhai, er mwyn gwaredu o'i boenau y person annedwydd i'r hwn yr oedd ganddynt barch, a allent gael eu tueddu i dalu y ddyled; oblegid dylid coffhau fod person y dyledwr methedig yn gyfangwbl yn llaw y gofynwr i wneud âg ef yn ol ei ewyllys' (Campbell, *Gospels,* iv. 122).

POMGRAN'AD. Profir yr arwydda y gair Hebraeg רמון y pomgranad-bren a'i ffrwyth trwy dystiolaeth unedig hen gyfieithiadau, yn gystal a thrwy enw Arabaidd y pren, yr hwn a swnia yr un fath.

Nid yw y pomgranad-bren yn cyrhaedd uwchder mawr, a denfyn allan nifer o gangenau oddiwrth yr un gwreiddyn. Mae y cangenau yn drwchus iawn, a chwedi eu harfogi â drain-bigau. Mae y drain yn debyg i rai yr olewydd a'r myrtwydd, ac yn grogedig ar gorsenau cochion. Mae y blodau, y rhai a sefant ar wahan oddiwrth eu gilydd, yn fawrion, yn serenog, ac yn waed-goch eu lliw. Tyfant i ffrwyth gorddanteithiol, yr hwn sydd o ffurf gron, ac o gylch maintioli afal. Mae y tu mewn o liw melyn, yn cael ei ranu i naw neu ddeg o ystafelloedd, a chynwys nifer o hadau melyn a gwlybyrwch suddlawn. Mae y pomgranad-bren i'w gael yn holl erddi Syria, yn enwedig yn nghymydogaeth Aleppo. Ni cheir y ffrwyth yn addfed yn aml cyn diwedd Awst, pan y gwna y rhan fwyaf o deuluoedd eu hystoriaw erbyn y gauaf. Mae tri math o ffrwyth—un melys, un arall anarferol o sur, a'r trydydd yr hwn a una y sur a'r melys ac a brofir yn un blasus iawn. Mae sudd y pomgranad sur yn cael ei ddefnyddio yn lle finegr. Mae ffrwythau y ddau fath arall yn cael eu defnyddio weithiau ar y bwrdd gyda siwgr a dwfr rhosyn. Mae y cnewyllynod hefyd, yn ffres a sych, yn cyfansoddi rhan bwysig mewn cogyddiaeth.

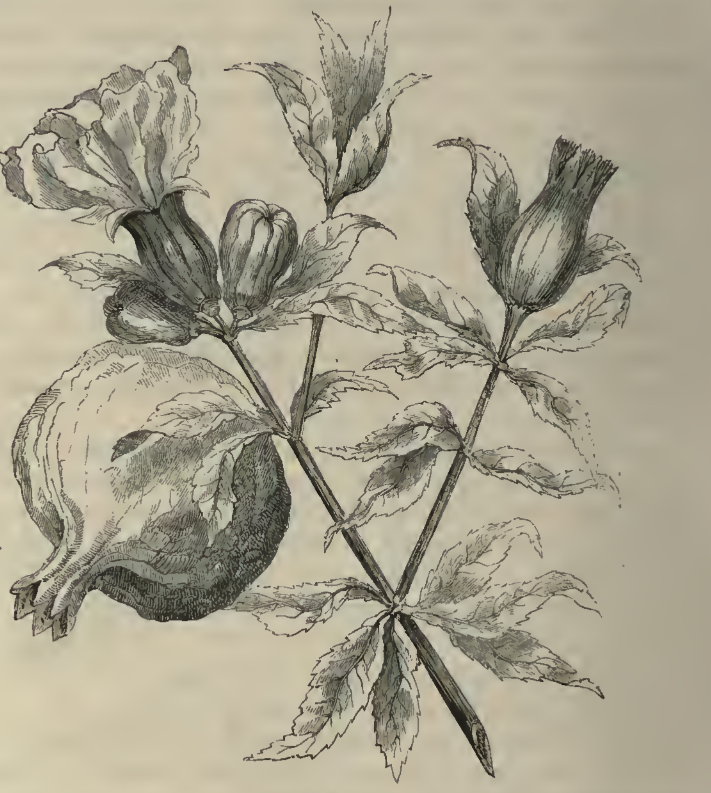

POMGRANAD.

Y son cyntaf a geir am y pomgranad yn yr Ysgrythyrau sydd yn Num. xx. 5, lle y cawn yr Israeliaid yn yr anialwch yn grwgnach: 'A phaham y dygasoch ni i fynu o'r Aipht, i'n dwyn ni i'r lle drwg yma? lle heb had, na ffigys-bren, na gwinwydden, na phomgranad-bren, ac heb ddwfr i'w yfed.' Ymddengys yr arwydda hyn eu bod yn flaenorol yn gynefin â phomgranadau yn yr Aipht, lle y ceir hwynt yn tyfu yn bresenol. O'r hyn lleiaf darfu i Moses ddal o'u blaen y dysgwyliad o'u cael yn ngwlad Canaan, yr hon a ddarlunia fel 'gwlad gwenith, haidd, a gwinwydd, a ffigyswydd, a phomgranadwydd' (Deut. viii. 8); ac yn ganlynol darfu i'r ysbiwyr a ddanfonasid i chwilio y wlad, 'pan ddaethant hyd ddyffryn Escol, dori oddiyno gangen ac un swp o rawnwin, ac a'i dygasant ar drosol rhwng dau; dygasant rai o'r pomgranadau hefyd, ac o'r ffigys' (Num. xiii. 23). Ar gyfrif prydferthwch y pren neu ei ffrwythau cymerwyd ef yn gynllun yn ol yr hwn i wneud yr addurnau ar ymylwaith gwisg Aaron (Exod. xxviii. 33, 34), ac ar y ddwy golofn bres a elwid Jacin a Boaz yn nheml Solomon (1 Bren. vii. 15, 18, 20, 21, 42; 2 Bren. xxv. 17). Yn Can. iv. 13 yr ydym yn darllen am 'berllan o bomgranadau,' ac yn adn. 3 cyffelybir harddwch y briodasferch i'r pomgranad: 'Dy arleisiau rhwng dy lywethau sydd fel darn o bomgranad.' Oddiwrth viii. 2 ymddengys y gwneid gwin o sugn y pomgranad: 'Parwn i ti yfed gwin llysieuog o sugn fy mhomgranadau.' Mae y gwerth a osodid ar y pomgranad yn cael ei ddangos yn ei waith yn cael ei enwi gyd â'r coedydd ag oeddynt yn neillduol wasanaethgar ac mewn arferiad cyffredinol, megis y winwydden, y ffigys-bren, yr olewydden, a'r palmwydd (Joel i. 12; Hag. ii. 19; Rosenmüller, *Bot.*)

PON'TUS a orweddai ar y gogledd-ddwyrain o Asia Leiaf, ar hyd lanau y Môr Du. Yma y teyrnasai Mithridates, yr hwn fu un amser yn wrthwynebydd grymus a hir barhaus i Rufain. Yr oedd y rhyfel yn erbyn y tywysog hwn yn un o'r rhai mwyaf pwysig ac y darfu y werin-lywodraeth Rufeinig erioed gymeryd rhan ynddo, ac nid cyn hir ymdrech y llwyddodd Pompey i ddarostwng Pontus o dan yr iau Rufeinig (Conybeare, i. 266). Yn mhlith y dyeithriaid yn Jerusalem ar ddydd y Pentecost, 'gwyr bucheddol o bob cenedl dan y nef,' yr oedd rhai o Pontus (Act. ii. 5, 9); ac mae yn ddigon posibl iddynt gario yr efengyl gyda nhwy i'r wlad hono. Darfu i'r apostol Pedr annerch ei Epistol Cyntaf at, yn mhlith eraill, y dyeithriaid yn Pontus (1 Pedr i. 1). Daeth 'rhyw Iuddew o'r enw Aquila, un o Pontus o genedl,' i fod yn un o gyfeillion mwyaf serchus a diysgog yr apostol Paul.

POPLYSWYDD. [LIBNEH.]

PORTH, mynedfa i ddinas, teml, anneddle, neu ryw adeilad arall. Yr oedd pyrth dinasoedd y Dwyrain yn aml wedi eu gorthoi â phres, neu yn hytrach copr, ac hefyd â haiarn, ac etto nid oedd iddynt ond agoriadau coed. Y gorthoi yma â phres neu haiarn oedd efallai yr oll a olygid pan sonir am byrth pres, megis yn Ps. cvii. 16, ac nid oes eithriad i gael ei wneud o hyd yn od byrth pres Babilon (Esa. xlv. 2) ac hefyd byrth haiarn y carchar yn Jerusalem (Act. xii. 10). Sicrheid pyrth dinasoedd â barau, am ba rai mae mynych goffa yn yr Ysgrythyrau (Deut. iii. 5; 1 Sam. xxiii. 7; 2 Cron. viii. 5). Yr oedd y rhai hyn weithiau o bres (1 Bren. iv. 13) ac weithiau o haiarn (Ps. cvii. 16). Pyrth dinasoedd ydoedd seddau barn. Yma yr eisteddai y barnwyr neu yr henuriaid, y gweinyddent y cyfreithiau, ac y penderfynent fatterion dadleuedig (Deut. xxi. 19; xxv. 7; Ruth iv. 1, 2, 11; Diar. xxii. 22; xxxi. 23; Gal. v. 14; Amos v. 12; Zech. viii. 16). Derbyniodd y llys Tyrcaidd yr enw *Porte*, fel y gwyddis, oddiwrth weinyddiad cyfiawnder a thriniad matterion cyhoeddus wrth ei phyrth. Yn ystod teyrnasiad yr Arabiaid yn yr Hisbaen ffynai yr un arferiad: ac y mae y porth mynedfa at balas gorwych *Moorish* yr Alhambra yn Granada yn dwyn i'r dydd heddyw yr enw Porth Barn neu Gyfiawnder. Yn mhyrth dinasoedd yr arferid trin achosion cyhoeddus (Gen. xxxiv. 20; 2 Sam. xix. 8; 1 Bren. xxii. 10; Dan. ii. 49). Prophwydodd Eliseus y gwneid 'gwerthu sat o beilliaid er sicl, a dau sat o haidd er sicl, yn mhorth Samaria' (2 Bren. vii 2), yr hyn yn ganlynol a ddaeth oddiamgylch (2 Bren. vii. 1, 18). Yn Persia yn bresenol y mae cilfachau yn mhyrth dinasoedd, megis yn Mosul, y rhai a arferir fel siopau i werthu gwenith a haidd, bara, a the, a siwgr, &c. (Layard, *Nineveh and Babilon*, 57). Oddiwrth yr amgylchiadau hyn, ac hefyd oddiwrth y ffaith fod y pyrth yn fynedfaoedd i mewn ac allan o ddinasoedd, ymddengys eu bod yn 'brifleoedd y dyrfa,' ac am hyny yr oeddynt yn gyfleus i annerch y bobl (Diar. i. 21; viii. 3; Jer. xvii. 19, 20). Cai drwgweithredwr, neu rai a gyfrifid felly, eu llabyddio o'r tu allan i'r pyrth (1 Bren. xxi. 13; Act. vii. 58). Dywedir hefyd am ein Harglwydd iddo 'ddyoddef o'r tu allan i'r porth' (Heb. xiii. 12).

Meddianu pyrth gelynion ydyw eu gorchfygu a llywodraethu arnynt (Gen. xxii. 17). Mae pyrth yn *galaru* pan na fyddo ond ychydig bobl yn myned i mewn ac allan trwyddynt (Esa. iii. 26; Gal. i. 4). Wrth *byrth uffern*, y rhai ni allant orchfygu yr eglwys, y mae i ni olygu holl allu a dyfais uffern, holl lengau angelion drwg, a'u hofferynau anneirif yn mhersonau dynion drwg a chyfeiliornus. *Yr hwn sydd yn gwneuthur ei ddrws yn uchel sydd yn ceisio niwed* (Diar. xvii. 19). Wrth son am Tabreez yn Persia, dywed Mr. Perkins, cenadwr Americanaidd, 'Ni welir dim yn yr ystrydoedd, y rhai ydynt gulion, dilun, a chwedi eu palmantu ond yn arw, ac mewn manau yn unig, ond muriau pridd, o ddeunaw i bymtheg troedfedd o uwchder. Eir i mewn iddynt trwy byrth neu ddrysau, bychain ac isel mewn cyfartaledd i ddoethineb yn gystal a sefyllfa y perchenog, oblegid mae muriau uchel yn arwydd o gyfoeth a wna gyffroi eiddigedd ei gydradd yr hwn ni fydd hwyrfrydig i ddwyn cyhuddiadau i'w erbyn, neu drachwant y rhai fyddo yn uwch radd nag ef,' neu y llywodraeth, 'y rhai a ddyfeisiant ryw esgus i ysgafnhau y perchenog o'i ormod cyfoeth, os na wnant ei amddifadu o ddim rhagor' (Perkins, *Res. in Persia*, 153). Dywedir hefyd y gwneir pyrth tai yn isel fel diogelwch yn erbyn yr Arabiaid, y rhai heb hyny, a farchogent iddynt ar gefn eu ceffylau er mwyn eu hysbeilio; a golygir taw at hyn y cyfeiria diareb Solomon; ond prin y gellir tybied fod tai yr Israeliaid yn agored i gael eu hysbeilio gan yr Arabiaid lladronllyd yn nheyrnasiad y brenin galluog hwnw (*Nar. of Mission of Enquiry*, 249).

PRÆTO'RIUM (πραιτώριον), pabell llywydd milwraidd mewn gwersyll; tŷ neu balas llywodraethwr talaeth, gan nad pa un a'i *prætor* neu ryw swyddwr arall. Ac yn ganlynol arwydda annedd *prætorian* yn y T. N. dŷ neu balas y llywodraethwr. Arferir y gair yn 1. Am balas Herod yn Jerusalem, yr hwn a adeiladasid gyda gwychder mawr yn nghwr gogleddol y ddinas uchaf, ar y gorllewin i'r deml, ac yn edrych drosti. Yn gysylltiedig â'r palas yr oedd y tri thwr Hippias, Phasel, a Mariamne. Yn y palas hwn y gwnai y rhaglawiaid Rhufeinig, prif drigfan y rhai oedd yn briodol yn Cesarea, ddodi fynu pan ymwelent a Jerusalem, lle y gosodent eu barn-fainc yn y cyntedd agored o'i flaen. Yn Matt. xxvii. 27 a Marc xv. 16 ymddengys fod cyfeiriad at y cyntedd neu ran o'r palas lle y gosodid milwyr y rhaglaw.

2. Y palas a'r cyntedd a adeiladwyd gan Herod Fawr pan yr ail adeiladodd ac y prydferthodd Cesarea, yr hon oedd hefyd yr un wedd yn drigle y rhaglawiaid (Act. xxiii. 25).

3. Palas yr ymerawdwr Rhufeinig yn Rhufain (Phil. i. 13); ond deall rhai wrth y gair yn y man hwn y gwersyll *prætorian* yn Rhufain—hyny yw, gwersyll neu drigfan y byddinoedd *prætorian.* Yr oedd y rhai hyn yn gorph o filwyr dewisedig wedi eu dodi gan Augustus i warchod ei berson a chymeryd gofal am y ddinas (Robinson, *Gr. Lex.* 695; Parkhurst, *Gr. Lex.* 558; Adam, *Rom. Ant.* 522).

PREGETHU, PREGETH, PREGETHWR, ydynt eiriau yn cynwys cyfeiriad at draddodiad annerchiad cyhoeddus o gryn hyd ar rai o athrawiaethau neu ddyledswyddau crefydd. Mor gywir y trosglwydda y geiriau hyn y drychfeddwl yma i ni fel, os byddai un o'r pethau hyn yn eisiau, ni chyfrifid yr annerchiad yn bregeth neu bregethu. Ond nid yw y geiriau a gyfieithir yn *bregethu, pregeth,* a *phregethwr* (κηρίσσω, κήρυγμα, κήρυξ), a'u perthynasau, yn cynwys y rhan fwyaf o'r drychfeddyliau hyn. Mor bell ydyw o fod angen am i κήρυγμα fod yn annerchiad o gryn hyd, fel y gall fod ddim ond un frawddeg, a hono yn un fer iawn hefyd; ië, ac i'r fath bethau byrion y ca y gair yn gyffredin ei gymhwyso. Heblaw hyny, mae y geiriau Groeg yn cael eu harfer gyd â'r un priodoldeb gan nad pa un a'i gwladol neu grefyddol ddygwyddo y testun fod. Er fod y ferf κήρυσσω bob amser yn cynwys cyhoeddiad rhyw amgylchiad, naill ai wedi, neu i gymeryd lle, ac yn aml yn gydfynedig â chyngor i wneud neu beidio gwneud rhywbeth, etto nid arwyddai un amser esponiad ar unrhyw athrawiaeth, sylwadau beirniadol neu eglurhad ar unrhyw bwnc neu gadwyn o resymiad er profi unrhyw beth.

Ystyr gyntefig a blaenaf yr holl eiriau hyn ydyw crio, cyhoeddi fel criwr cyhoeddus. Weithiau cyfieithir hwynt felly yn yr Ysgrythyrau Santaidd, megis yn 2 Cron. xxvi. 22, mewn cyfeiriad at waith Cyrus yn cyhoeddi i'r Iuddewon mewn caethiwed. Ond pan gyfeirir at bethau crefyddol, cyfieitha ein cyfieithwyr ni y geiriau yn *bregethu, pregeth,* a *phregethwr.* Ni roddwn ychydig esamplau er profi y golygiad dan sylw. Yn Jonah iii. 1, 2, yr ydym yn darllen yn ein cyfieithiad ni: 'A gair yr Arglwydd a ddaeth at Jonah, gan ddywedyd, Cyfod, dos i Ninifeh, y ddinas fawr, a phregetha iddi y bregeth a lefarwyf wrthyt.' Yn awr, nid yr hyn a elwir genym ni yn bregeth ydoedd i draddodi, ond cyhoeddiad, a chyhoeddiad byr iawn hefyd. 'A Jonah a lefodd, ac a ddywedodd, Deugain niwrnod a fydd etto, a Ninifeh a gwympir' (ad. 4). Yn yr Efengylau (Matt. xii. 41; Luc xi. 32) dylai y cyfeiriad at yr amgylchiad yma yn ganlynol gael ei gyfieithu fel hyn, gwyr Ninifeh a 'edifarhausant wrth gyhoeddiad Jonah,' ac nid, fel yn ein cyfieithiad ni, 'wrth bregeth Jonah.'

Yn Matt. iii. 2 yr ydym yn darllen: 'Yn y dyddiau hyny y daeth Ioan Fedyddiwr gan gyhoeddi' (nid *pregethu*) 'yn niffaethwch Judea, a dywedyd, Edifarhewch, canys nesaodd teyrnas nefoedd.' Nid pregeth ddarfu iddo draddodi; cyhoeddi yn unig a wnaeth, a chyhoeddiad byr iawn hefyd ydoedd. Mae esampl arall o gyhoeddiadau Ioan yn Marc i. 7, 8. Yn Matt. iii. 7–12 rhoddir ef mewn ffurf hwy, ond etto nid dim tebyg i'r hyn alwn ni yn bregeth neu bregethu.

Yn gydunol â hyn ydoedd y *commission* a roddodd ein Harglwydd i'w ddisgyblion pan yr anfonodd hwynt allan i ymweled â dinasoedd a phentrefi tŷ Israel: 'Ac wrth fyned cyhoeddwch' (nid *pregethwch*), 'gan ddywedyd, Fod teyrnas nefoedd yn nesau' (Matt. x. 7).

Nid oes un math o awdurdod dros gyfieithu y geiriau Groeg ydym wedi cyfeirio attynt yn *bregethu, pregeth,* a *phregethwr.* Wrth gyfieithu nis gall fod bob amser yn bosibl i gadw i fynu y drychfeddwl o gyhoeddiad, etto dylai gael ei wneud pa bryd bynag y gellir. Fel hyn yn Marc xvi. 15: 'Ewch i'r holl fyd, a *chyhoeddwch* y newyddion da i bob creadur.' Yn Luc xxiv. 47: 'A *chyhoeddi* edifeirwch a maddeuant pechodau yn ei enw ef yn mhlith yr holl genedloedd, gan ddechreu yn Jerusalem.' Rhuf. ii. 21: 'Tydi, gan hyny, yr hwn wyt yn addysgu eraill, oni'th ddysgi dy hun? yr hwn wyt yn cyhoeddi' (nid *pregethu*) 'na ladratter, a ladretti di?' Yma mae y gair *cyhoeddi* yn neillduol o briodol. Cyfrifir *pregethu* yn gyffredin yn orchwyl person swyddol; mae *cyhoeddi* hefyd yn gosod allan yn ddedwydd iawn yr arddangosiadau trystiog o sel a wneir gan y siaradwr.

Mewn un adnod yn y Datguddiad cyfarfyddir â'r ferf κηρύσσω yn yr ystyr amlwg o *gyhoeddi,* fel mae yn un o'r ddau fan (oblegid nid oes ragor) lle mae ein cyfieithwyr wedi ei ddeongli yn *gyhoeddi:* 'Ac mi a welais angel cryf yn cyhoeddi â llef uchel, Pwy sydd deilwng i agoryd y llyfr, ac i ddattod ei seiliau ef?' (Dat. v. 2)—h.y., gall pwy bynag sydd deilwng i agoryd y llyfr, a dattod ei seiliau, ddyfod a gwneud hyny. Dyma yw y cyfan o gyhoeddiad yr angel; ond rhaid y teimla bob darllenydd nas gallasai dim fod yn fwy anmhriodol na chyfieithu y gair yn *bregethu* yn yr adnod yma.

Ond gan nad oes dim yn fwy cyffredin nag i eiriau gael eu defnyddio mewn ystyr wahanol, yn aml mewn ystyr eangach, na'u cymhwysiad gwreiddiol, mae rhai adnodau yn ysgrifeniadau yr apostol Paul yn y rhai y defnyddir hwynt mewn cyfeiriad at addysgu yn gyffredin, a lle y gellir gyda phriodoldeb gyfieithu y geiriau κηρύσσω a κήρυγμα yn bregethu a phregeth. Dywed fel hyn: 'Fe welodd Duw yn dda trwy ffolineb pregethu gadw y rhai sydd yn credu' (1 Cor. i. 21). 'A'm hymadrodd a'm pregeth i ni bu mewn geiriau denu, o ddoethineb dynol' (1 Cor. ii. 4).

Heblaw κηρύσσω a'i berthynasau mae amryw eiriau eraill a gyfieithir yn *bregethu* yn ein cyfieithiad ni o'r T. N.; ac er y buasai yn ddymunol dal at eu priodol ystyr, ond gan nad yw y modd y cyfieithir hwynt yn trosglwyddo drychfeddwl gau, prin mae yn angenrheidiol i ni wneud sylw neillduol o honynt (Campbell, *Gospels*, i. 371, 373, 381, 385, 388).

PREN AFALAU, ffrwyth-bren eithaf adnabyddus; ond mae yn amheus iawn pa un a ydyw y gair Hebraeg a gyfieithir felly yn arwyddo coed afalau. Mae lle i gredu os tyfai coed afalau yn Nghanaan o gwbl, taw rhai digon gwael oeddynt, ond hynodid y תפּוח, *tappuach*, gan brydferthwch, perarogl, a blas hyfryd. Y dyb fwyaf cyffredin ydyw mai yr aur-afal a feddylir. Mae yn tyfu yn ngorllewin Asia, ac yn cyfatteb i'r cyfrif a roddir yn yr Ysgrythyrau am y *tappuach;* ac yn ganlynol ddwyn y gair i mewn yn yr ychydig adnodau a fydd i neu eu coffhau. Mae y pren yn un prydferth iawn yr olwg arno: 'Megis pren aur-afalau yn mysg prenau y coed, felly y mae fy anwylyd yn mhlith y meibion' (Can. ii. 3). Rhydd gysgod o'r fath hyfrydaf: 'Bu dda genyf eistedd dan ei gysgod ef' (ii. 3). Y mae ei ffrwyth hefyd yn flasus ac adfywiol: 'A'i ffrwyth oedd felus i'm genau: cynnelwch fi â photelau, cysurwch fi âg aur-afalau, canys claf ydwyf fi o gariad' (ii. 3, 5). Yr oedd hefyd yn beraroglus iawn: 'Dy fronau fyddant megis grawn-gangenau y winwydden, ac arogl dy ffroenau megis aur-afalau' (vii. 8). Yr oedd lliw ei ffrwyth yn felyn fel aur: 'Gair a ddyweder mewn amser sydd megis afalau aur mewn gwaith arian cerfiedig' (Dat. xxv. 11). Gellid ei dybied yn bosibl fod coed *orange* a *lemon,* y rhai a dyfant mewn amlder mawr yn Judea, yn gystal a'r pren aur-afalau, yn meddu y nodweddau uchod. Ond mawr amheuir gan naturiaethwyr enwog pa un a oeddynt yn adnabyddus i'r hynafiaid, tra y cydnabyddir eu bod yn gyfarwydd â'r pren aur-afalau. Josephus, pan yn son am Alexander Jannæus, un o'r tywysogion Asmonean, a ddywed: 'Yr oedd ei ddeiliaid ei hun yn wrthryfelgar i'w erbyn; oblegid ar wyl a gynnelid ar y pryd, pan y safodd i fynu ar yr allor ac ar fyned i offrymu, cyfododd y genedl yn ei frig, gan ei luchio âg aur-afalau, y rhai oeddynt yn eu dwylaw ar yr amser, oblegid gofynai cyfraith yr Iuddewon i bob un ar Wyl y Pebyll fod â changenau o'r palmwydd a'r pren aur-afalau yn eu dwylaw' (*Antiq.* xiii. 13. 5). Mae lle, yn wir, i gasglu fod y *tappuach* yn adnabyddus yn foreu yn Nghanaan, gan yr enwir ef yn Josua fel yn rhoddi enwau i amryw lefydd yn y wlad hono (Jos. xii. 17; xv. 34, 53; xvii. 7, 8). Mae Celsus, fodd bynag, wedi dangos llawer o ddysg i brofi taw wrth y *tappuach* y dylid deall y *Mala cydonia,* neu y *quinces:* ond nid yw y ffrwyth hwn, er yn brydferth a pheraroglus iawn, yn felys i'r genau (Harmer, *Obs.* ii. 159).

PREN COEL, neu Goelbren, unrhyw beth a fwrid neu a dynid er mwyn penderfynu pwnc mewn dadl. Appêl difrifddwys ydyw at Dduw am ei gyfryngwriaeth uniongyrchol er penderfynu matter, ond o ganlyniad ni ddylai gael ei ddefnyddio mewn cysylltiad â dim ond yr hyn sydd bwysig, a'r hyn nis gellir ei benderfynu yn heddychol yn un ffordd arall; ac y mae i gael ei ddefnyddio gyd âg ofn parchus a gweddi (Diar. xvi. 33; xviii. 18; Act. i. 23, 26; 1 Sam. xiv. 41). Trwy goelbren y penderfynid pa un o'r ddwy afr iawnol oedd i gael ei hoffrymu, a pha un oedd i gael ei rhyddhau (Lef. xvi. 8, 9, 10). Trwy goelbren yr oedd gwlad Canaan i gael ei rhanu rhwng y llwythau Hebreaidd, ac y rhoddwyd i'r Lefiaid eu dinasoedd, ac y penderfynwyd eu cylch-wasanaeth (Num. xxvi. 55, 56; xxxiii. 54; xxxiv.; Jos. xiv. 31; 1 Cron. vi. 54–65; xxiv.; xxv.; xxxvi. 1–19). Trwy goelbren y cafwyd allan pwy gymerasai y diofryd-beth yn Jericho (Jos. vii. 14–18). Trwy goelbren y nodwyd Saul fel un cymhwys i'r freniniaeth Hebreaidd; ac y cafwyd allan i'w fab Jonathan brofi y mêl (1 Sam. x. 19, 20, 21, 24; xiv. 41, 42). Trwy goelbren y cafwyd allan mai Jonah oedd yr achos o'r ystorm; ac y dewiswyd Matthias i'r apostolaeth (Jonah i. 7; Act. i. 23–26).

Mae genym enghraifft neillduol o'r goelbren gan Haman pan yn bwriadu dinystr yr Iuddewon: 'Yn y mis cyntaf (hwnw yw, mis Nisan), yn y ddeuddegfed flwyddyn i'r brenin Ahasferus, efe a barodd fwrw Pwr (hwnw yw, y coelbren), ger bron Haman, o ddydd i ddydd, ac o fis i fis, hyd y deuddegfed fis, hwnw yw, mis Adar' (Esther iii. 7). Ymddengys oddiwrth rai o'r esamplau sydd wedi cael eu rhoddi yn awr na chyfyngid y defnydd o'r coelbren i'r Hebreaid, ond y gwnai cenedloedd eraill hefyd ddefnydd o hono. Mae, mewn ffaith, yn offeryn naturiol i ddyn wneud defnydd o hono dan deimlad o'i anwybodaeth, tywyllwch, neu wendid.

Mai fod dygwyddiad, yr hwn nid yw ddim ond diffyg cynllun, yn penderfynu peth wrth goelbren, yn beth rhy wrthun i greaduriaid rhesymol gymeryd arnynt eu bod yn ei gredu. Rhaid mai Duw sydd yn penderfynu pethau, ac i fod appêl yn cael ei wneud atto ef trwy y coelbren. Hona hawl iddo fel offeryn sydd yn eiddo iddo ef (Diar. xvi. 33). Pa mor ddifeddwl, ynte, a pha mor bechadurus yw defnyddio y coelbren mewn pethau dibwys, neu chwareuyddiaethau, neu i gyfarwyddo dyn mewn cynygion pechadurus! Pa beth bynag a ddygwyddo i ran dyn trwy fwrw coelbren neu trwy ragluniaeth Duw sydd yn cael ei alw ei goelbren (Ps. xvi. 5; Esa. xvii. 14).

PRES. [Meteloedd.]

PRESENOL. 1. Wrth law, yn y golwg o ran lle (1 Sam. xiii. 15). 2. Yn awr fach, o ran amser (1 Cor. iv. 11). Darlunir Duw fel yn bresenol pan y datguddia ei feddwl, yr amlyga ei ogoniant, ffafr, digofaint, neu ryw arwyddlun arall o'i fodolaeth. Mae Duw a Christ yn bresenol yn ordinhadau yr efengyl, yn nylanwadau ei ras, a gofal gwastadol ei ragluniaeth allanol (Ps. xlvi. 1; Matt. xviii. 20; xxviii. 20). Bod yn bresenol gyd â'r Arglwydd ydyw bod yn y nefoedd yn mwynhau golwg uniongyrchol ar ei ogoniant a mwynhad o'i gariad (2 Cor. v. 8). Bod yn bresenol yn yr yspryd yw bod yn agos o ran cyfeiriad, ewyllys, a thueddiad (1 Cor. v. 3). Mae y byd presenol yn un llawn o fwyniant daiarol, ac hefyd o ofidiau, profedigaethau, a llygredigaethau (Tit. ii. 12). Y gwirionedd presenol ydyw yr hyn sydd yn cael yn amlwg ei wrthwynebu, ac mor anhawdd, ac etto yn fawr dros anrhydedd Crist, i lynu wrtho mewn egwyddor ac ymarferiad (2 Pedr. i. 12).

PRIODAS, y berthynas rhwng dyn a dynes fel gwr a gwraig, er mwyn cysur y ddau, cenedliad plant, a'r gofal priodol o ddarbodi ar eu cyfer a'u cyfaddasu ar gyfer y byd hwn a'r nesaf.

Mae yn rhaid fod Cain wedi priodi ei chwaer, ac felly hefyd mae'n debygol y gwnaeth Seth ac eraill o feibion Adda, ac efallai hefyd rai o'r hil gynddiluwiol. A chyda golwg ar Cain mae yn amlwg taw matter o angenrheidrwydd ydoedd, ac efallai hefyd gyda golwg ar eraill o feibion Adda; ac os dygwyddodd yr un peth mewn rhai eraill o'r teuluoedd cynddiluwiol, gallasai fod y peth nesaf at angenrheidrwydd gyda golwg arnynt hwythau. O'r hyn lleiaf, cymerodd priodasau le yn ol pob tebygolrwydd rhwng perthynasau llawer agosach i'w gilydd nag a ganiatawyd wedi hyny gan gyfraith Moses. Mae yn debygol y cymerai yr un peth le drachefn ar ol y diluw, gan y gwnai disgynyddion Sem, Cam, a Japheth briodi yn fwy cyffredin bob un yn ei linell ei hun nac yn llinellau eu gilydd. Ac hyd yn od yn hir wedi y diluw yr ydym yn cyfarfod â'r cyfryw briodasau. Ymddengys i Abraham a Nahor, dau frawd, yn ol Gen. xi. 29, 31, briodi eu nithod, Sarah a Milcah. Ond mewn man arall gelwir Sarah yn ferch yn nghyfraith i Terah, tad Abraham, a dywedodd wrthi am alw ei hun, pan fyddent mewn llefydd dyeithr, yn chwaer iddo, tra y gwnai yntau yr un peth; a phan y daeth yn angenrheidiol i gyfiawnhau yr haeriad rhoddodd yr eglurhad canlynol, yr hyn a edrych fel adroddiad o fanylion y ffaith: 'A hefyd yn wir fy chwaer i yw hi: merch fy nhad yw hi, ond nid merch fy mam; ac y mae hi yn wraig i mi' (Gen. xii. 11–13, 18, 19; xx. 2–5, 10–13). Yn ol yr hanes hwn yr oedd Sarah yn hanner chwaer i Abraham; ond mae yn anhawdd cysoni y ddwy adnod. [SARAH.] Priododd Amram, tad Aaron a Moses, chwaer ei dad; mewn geiriau eraill, ei fodryb ei hun (Exod. vi. 20). Ymddengys i briodas merched Zelophehad â meibion brodyr eu tad—h.y., eu cefndyr—gael ei hawdurdodi yn bendant gan Dduw (Num. xxxvi. 10). Ymddengys y gwaherddir agosach perthynasau na chefndyr gan gyfraith Moses (Lef. xviii. 6–17); ond ni waherddir priodas rhwng cefndyr, ac yn ganlynol gellir ystyried fod y peth yn cael ei ganiatau.

Byddai gwragedd weithiau yn yr hen amserau yn cael eu prynu. Gwasanaethodd Jacob Laban am saith mlynedd am bob un o'i ddwy ferch (Gen. xxix. 15–28); ond dylid sylwi fod Leah a Rahel yn cyfrif eu bod yn cael eu darostwng trwy gael mewn ffordd eu gwerthu gan eu tad (xxxi. 14, 15). Cynygodd Sichem yr Hefiad unrhyw bris am Dinah, merch Jacob, ond ni wnaed ei dderbyn—o'r hyn lleiaf cynygwyd yn dwyllodrus delerau eraill gan ei feibion, yr hyn a achosodd weithred gywilyddus o fradwriaeth a barbareidd-dra o du Simeon a Lefi (Gen. xxxiv. 11–31).

Dan gyfraith Moses os gwnai gwr orwedd gyda morwyn dyma oedd i fod ei gosb: 'O chaiff gwr lances o forwyn heb ei dyweddio, ac ymaflyd ynddi, a gorwedd gyda hi, a'u dala hwynt, yna y rhydd y gwr a orweddodd gyda hi i dad y llances ddeg a deugain o arian, ac iddo y byddo yn wraig, am iddo ei darostwng hi: ni ddichon efe ei gyru hi ymaith yn ei holl ddyddiau' (Deut. xxii. 28, 29). Tueddir ni, fodd bynag, i feddwl taw nid arian pwrcas ydoedd y deg a deugain o arian, ond iawn am y gwarth a ddygasai ar y teulu. Trwy gyfraith flaenorol yr oeddid wedi cyhoeddi 'os hudai un forwyn yr hon ni ddyweddiwyd, a gorwedd gyda hi, gan gynysgaeddu, cynysgaedded hi yn wraig iddo. Os ei thad a lwyr-wrthyd ei rhoddi hi iddo, taled arian yn ol gwaddol (סחר, *pris*) morwynion' (Exod. xxii. 16, 17)—h.y., mae yn rhaid iddo wneud iawn arianol am ei darostwng.

Pan gynygodd Saul roddi ei ferch yn wraig i Dafydd, a phan ddangosodd yntau fesur o betrusdod mewn perthynas i anrhydedd mor fawr, perodd i gael ei ddweud wrtho: 'Nid yw y brenin yn ewyllysio cynysgaeth, ond cael cant o flaen-grwyn y Philistiaid, i ddial ar elynion y brenin. Ond Saul oedd yn meddwl lladd Dafydd trwy law y Philistiaid' (1 Sam. xviii. 17–25). Prin y gellir cyfrif hwn yn enghraifft o brynu a gwerthu; nid oedd ond ffug-esgus o wobrwy am wasanaeth milwraidd, tra mai y gwir amcan ydoedd lladd Dafydd. Er hyny mae yn gynwysedig yn yr oll o'r adnodau hyn y drychfeddwl o brynu gwragedd.

Yr esampl berffeithiaf, fodd bynag, o brynu gwraig a roddir i ni gan y prophwyd Hosea: 'Yna yr Arglwydd a ddywedodd wrthyf, Dos etto, car wraig, hoff gan ei chyfaill, a hithau wedi tori ei phriodas,' &c. 'A mi a'i prynais hi er pymtheg o arian, ac er homer o haidd, a hanner homer o haidd' (Hosea iii. 1, 2). Dylid sylwi ddarfod i hyn gymeryd lle ar gyfnod diweddar yn nheyrnasoedd Israel a Judah.

Yn yr hen amserau yr oedd mwy a fynai rhieni â phriodasau eu merched na'r merched eu hunain—arferiad a barha i ffynu mewn llawer o wledydd y Dwyrain, a'r hon gyfyd efallai nid yn unig oddiar yr awdurdod unbenaethol a arferir yn gyffredin yn y gwledydd hyn, ond mewn rhan hefyd oddiar y tymhor boreuol y ffurfir priodasau, pan nad oes fawr addasrwydd ynddynt i ddewis drostynt eu hunain. Am Ismael y dywedir 'i'w fam gymeryd gwraig iddo o wlad yr Aipht' (Gen. xxi. 21). 'Abraham pan yn hen ac oedranus' a osododd y gorchwyl o gymeryd gwraig i'w fab Isaac ar was hynaf ei deulu, yr hwn a ddanfonodd ar daith bell i'r wlad o ba un y daethai efe ei hun allan, ac at ei berthynasau, fel y gallai o'u mysg hwy ddethol cydmares iddo (xxiv. 1–4); a phan gyrhaeddodd yno ni wnaeth y cynygiad i Rebeccah ei hun, ond i Laban a Bethuel, ei brawd a'i thad, a darfu iddynt hwythau, cybelled ac yr ymddengys oddiwrth yr hanes, heb ymgynghori a'r llances, foddloni ar y briodas: 'Oddiwrth yr Arglwydd y daeth y peth hyn; ni allwn ddywedyd wrthyt na drwg na da. Wele Rebeccah o'th flaen; cymer hi, a dos, a bydded wraig i fab dy feistr, fel y llefarodd yr Arglwydd.' Ymddengys taw Rebeccah ei hun ydoedd y person diweddaf yr ymgynghorwyd â hi. Ar ol penderfynu pob peth, galwyd hi, 'a dywedasant wrthi hi, A âi di gyd â'r gwr hwn? A hithau a ddywedodd, Af.' Ac yn ganlynol, heb golli dim amser cychwynasant tua Chanaan (xxiv. 50–59).

Nid oedd efallai fawr a wnelai Isaac a Rebeccah â phriodasau eu mab Esau oblegid 'chwerwder yspryd oeddynt' iddynt (xxvi. 34, 35); ond ar gais Rebeccah danfonodd Isaac Jacob, eu mab, i Padan-aram, gyd âg hyfforddiadau i gymeryd gwraig o fysg merched Laban, brawd ei mam (xxvii. 41–46; xxviii. 1, 2); ac ar ol iddo fyned yno cymerodd Laban i wneud priodasau rhyngddo ef a'i ddwy ferch, Leah a Rahel (xxxix. 15–30).

Pan y ffodd Moses o'r Aipht arweiniwyd ef, megis yn ddamweiniol, i dŷ Jethro, offeiriad Midian, a dywedir i Moses 'fod yn foddlawn i drigo gyd â'r gwr; ac yntau a roddodd Sephorah ei ferch iddo' (Exod. ii. 21).

Darfu i Samson, er iddo ddewis gwraig drosto ei hun, ofyn i'w dad a'i fam i'w cheisio hi iddo (Barn. xiv. 1–3). Rhoddodd Saul ei ddwy ferch mewn priodas (1 Sam. xviii. 17–27). Ymddengys y golygai Tamar fod hawl gan ei thad i'w rhoddi mewn priodas, ac hyd yn od i'w brawd ei hun (2 Sam. xiii. 10–13). Mae yr esamplau hyn yn dangos yn ddigonol yr awdurdod a arferid gan rieni wrth roddi eu plant mewn priodas, yn feibion a merched. Ymddengys na chyfyngid y cyfryw arferiad i'r Hebreaid. Cawn hi hefyd yn mhlith y Canaaneaid.

Yr oedd yn hen arferiad, ac yn gymeradwy, fel yr ymddengys, gan Dduw, os byddai gwr farw yn ddiblant, fod ei frawd i briodi ei weddw, a chyfodi had i'r ymadawedig. Nid yn nghyfraith Moses y cafodd yr arferiad yma ei dechreuad. Cawn y bodolai yn Nghanaan 300 o flyneddau cyn hyny (Gen. xxxviii. 7–11, 24–26). Ond parhawyd hi, fodd bynag, dan gyfraith Moses (Deut. xxv. 5, 6); ac ymddengys y cedwid hi fynu yn amser ein Harglwydd. O'r hyn lleiaf cymerai y Saduceaid arnynt adrodd un amgylchiad o saith o frodyr a briodasant yn olynol weddw eu brawd hynaf, fel y cyfodent had iddo, gan dybied y gorchfygent ef â'r cwestiwn—sef gwraig pa un o honynt fyddai hi yn yr adgyfodiad, anhawsder a esponiodd yn ddigon hawdd: 'Yn yr adgyfodiad nid ydynt yn gwreica nac yn gwra, eithr y maent fel angelion Duw yn y nef' (Matt. xxii. 23–30). Yn mhlith yr hen Hebreaid golygid fod y ddyledswydd hon yn rhwymedigaethol, nid ar frodyr yn unig, ond ar y perthynasau agosaf (Ruth iii. 1–13; iv. 1–10, 13). Os gomeddai brawd, neu y perthynas agosaf, yr oedd y gyfathrachwraig i 'fyned i fynu i'r porth at yr henuriaid, a dywedyd, Gwrthododd fy nghyfathrachwr godi i'w frawd enw yn Israel; ni fyn efe wneud rhan cyfathrachwr â mi. Yna galwed henuriaid ei ddinas am dano ef, ac ymddiddanant ag ef; a saif efe a dyweded, Nid wyf fi foddlawn i'w chymeryd hi; yna nesaed ei gyfathrachwraig atto ef yn ngwydd yr henuriaid, a dattoded ei esgid ef oddiam ei droed, a phoered yn ei wyneb ef, ac attebed, a dyweded, Felly y gwnair i'r gwr nid adeilado dŷ ei frawd. A gelwir ei enw ef yn Israel, Tŷ yr hwn y dattodwyd ei ei esgid' (Deut. xxv. 7–10). Oddiwrth esampl Boaz a Ruth ymddengys, os gwnai y berthynas agos wrthod gwneud hyn, y gallai y nesaf o ran perthynas gymeryd arno y ddyledswydd.

Mae yn amlwg mai unwreicaeth oedd y sylfaeniad gwreiddiol a ordeiniwyd gan Dduw. Pe caniateisid nifer o wragedd i Adda, cawsai y byd ar y cyntaf ei bobli yn gynt, er y gallasai effeithiau sefydliad parhaus o'r natur hyn yn y pen draw fod yn llai ffafriol i boblogiad y ddaiar. Ond nid hon oedd trefn Duw. Ni chreodd ef ar y cyntaf ond un dyn ac un ddynes, y rhai a unodd efe mewn priodas; ac am hyny mae rhesymiad ein Harglwydd yn benderfynol a gorphenol: 'Oni wyddoch chwi i'r hwn a'u gwnaeth o'r dechreu eu gweuthur hwy yn wrryw a benyw' (Luc xix. 4). Mae y C. C. o'r adnod hon yn rhagori ar yr un Saisonig. Yn ol hwnw 'wrryw a benyw,' yn lle '*yn* wrryw a benyw' (ἄρσεν καὶ θῆλυ). Ni chynwys y C. S. ragor nac iddo wneud bodau rhesymol o ddau ryw; ond ni fuasai hyn yn un rheswm dros gasgliad ein Harglwydd gyda golwg ar barhad didor y rhwymyn priodas: 'Oblegid hyn y gad dyn dad a mam, ac y glyn wrth wraig; a'r ddau fyddant yn un cnawd. Oherwydd paham, nid ydynt mwyach yn ddau ond yn un cnawd. Y peth, gan hyny, a gysylltodd Duw, nac ysgared dyn' (adn. 5, 6). Mae grym y rhesymiad yn gynwysedig yn hyn, na ddarfu Duw greu ar y cyntaf ddim ond par o greaduriaid rhesymol, un o bob rhyw, y rhai a unodd â rhwymyn priodas, a chan ddangos, wrth wneud hyn, safon o'r undeb hwnw i bob cenedlaeth. Mae hyd yn od y geiriau 'a'r ddau' yn dangos nad oedd ragor. Ond ni chynwysir hyn mewn un modd yn y C. S. Pair i ni wybod, mae'n wir, fod dau ryw, ond ni rydd i ni awgrym nad ydoedd dim ond dau o bersonau (Campbell, *Gospel*, iv. 123).

Y cyntaf, cybelled ac yr adroddir mewn hanesyddiaeth, i dori trwy y sefydliad o unwreiciaeth ydoedd Lamech, disgynydd o Cain, yr hwn a gymerodd ddwy wraig, Adah a Silah (Gen. iv. 19); er fe ddichon, fel y daeth drygioni dyn i fod yn fawr ar y ddaiar, i esampl Lamech gael ei dilyn gan eraill; ond yr esampl nesaf o amlwreicaeth a enwir yn yr Ysgrythyrau ydyw un Abraham. Yr oedd wedi derbyn addewid oddiwrth Dduw y byddai i'w had fod mor lliosog a ser y nefoedd (xv. 5), ond gan fod Sarah ei wraig yn anmhlantadwy, ac yn awr wedi paso amser planta, hi a ddywedodd wrtho: 'Dos, attolwg, at fy llawforwyn; efallai y cair i mi blant o honi hi. A Sarah, gwraig Abraham, a gymerodd ei morwyn Agar yr Aiphtes ac a'i rhoddes i Abraham ei gwr yn wraig iddo' (xvi. 1–3). Nid gweithred o amlwreicaeth wirfoddol ydoedd hon o du Abraham, ond effaith cais pendant ei wraig Sarah. Yr oedd gan Jacob, ei wyr, ddwy o wragedd, a'r rhei'ny yn chwiorydd, Leah a Rahel; ond nid dewisiad gwirfoddol ydoedd hwn ychwaith. Tynwyd a llithiwyd ef i'r fagl gan Laban eu tad (xxix. 15–30). Yr oedd gan bob un o honynt law-forwyn, un a elwid Zilpah, a'r llall Bilhah; a darfu i'r ddwy, fel Sarah, gynyg ar fod i Jacob fyned i mewn attynt, fel y caent blant o honynt, yr hyn yn ganlynol a wnaeth; felly gellir dweud fod ganddo bedair o wragedd (xxx. 1–13). Dengys yr amgylchiadau sydd newydd gael eu hadrodd nad oedd gan hyd yn od wragedd priod fawr wrthwynebiad i amlwreicaeth eu gwyr. Yr oedd gan Esau, brawd Jacob, ddwy neu dair o wragedd (xxvi. 34; xxxvi. 2, 3). Yr oedd gan Gedeon, un o'r barnwyr, amryw wragedd (Barn. viii. 30). Yr enghraifft nesaf o amlwreicaeth a gawn ni yn yr Ysgrythyrau ydyw un Elcanah, yr hwn oedd ganddo ddwy wraig, Hannah a Peninnah (1 Sam. i. 2). Yr oedd gan Saul, brenin cyntaf Israel, heblaw gwraig, ordderchwraig o'r enw Rizpah (2 Sam. iii. 7; xxi. 8, 10). Yr oedd gan ei ganlyniedydd Dafydd o leiaf wyth o wragedd (1 Sam. xviii. 27; 1 Cron. iii. 1–5); ond pa un a oeddynt yn fyw ar ryw un pryd nid ydys yn gwybod. Yr oedd ganddo o leiaf ddeg o ordderchwragedd (2 Sam. v. 13; xv. 16). Aeth ei fab Solomon yn mhell tu hwnt i'r esamplau hyn. Ymddengys y gallai gystadlu â rhai o dywysogion Dwyreiniol diweddar: 'Ond y brenin Solomon a garodd lawer o wragedd dyeithr (heblaw merch Pharaoh); Moabeesau, Ammoneesau, Edomeesau, Sidoneesau, a Hetheesau. Ac yr oedd ganddo ef saith gant o wragedd, yn freninesau, a thri chant o ordderchwragedd' (1 Bren. xi. 1, 2). Yr oedd syniadau llaesion mewn perthynas i briodas wedi cripian i mewn i blith yr Hebreaid erbyn amserau Dafydd a Solomon. Afreidiol ydyw dwyn yr esamplau hyn yn nes attom. Gwnaeth rhai o'r breninoedd canlynol ymblesеru mewn amlder gwragedd; megis Rehoboam (2 Cron. xi. 18–21), Abiah (xiii. 21), Ahab (1 Bren. xx. 3), a gallasai fod esamplau eraill o'r un natur; ond cybelled ag y gallwn ni farnu oddiwrth hanesyddiaeth, ni ddarfu yr arferiad ffynu yn mhlith pobl Israel. Dywed Michælis: 'Mae yn sicr iddi ddarfod yn gwbl ar ol dychweliad yr Israeliaid o gaethiwed Babilon' (*Comment.* ii. 12). Yn amser ein Harglwydd, er fod drygioni yr Iuddewon yn fawr y pryd hwnw, ni cheir un cyfeiriad at, nac amlygiad o fodolaeth yr arferiad.

Ni chyfrifid gordderchwragedd gynt yn butteiniaid neu odinebesau. Ystyrid hwynt yn ail wragedd, ond yn rhai cyfreithlon. Gelwir Agar yn bendant yn wraig Abraham, er yr ystyrid taw Sarah oedd ei brif wraig a'i meistres, ac yn ganlynol hi a ymddygodd yn ddigon creulon tuag atti (Gen. xvi. 3–6, 8, 9; xxi. 9–12; xxv. 5, 6). Ni wneid eu hysgar fel gwragedd, ac nid ymddygid tuag at eu plant fel rhai anghyfreithlon. Yn y gwrthwyneb, cydnabyddir iawnderau y ddau mewn sylwedd. Mae plant Zilpah a Bilhah yn cael eu trin yr un fath a phlant cyfreithlon Jacob o Leah a Rahel. Golygai Jacob wrth farw, ac yn mhen blyneddau wedi i'r amgylchiad gymeryd lle, fod gwaith Reuben yn gorwedd gyda Bilhah yr un peth a gorwedd gyd â'i wraig, er taw gordderchwraig ydoedd (xxxv. 22; xlix. 4; cydm. Lef. viii. 8).

Mae amlwreicaeth yn debygol o fod yn achosi, lle bynag y ffyna, neillduolion teimlad mewn teuluoedd, a neillduolion mewn iaith. Mae nid yn unig yn creu eiddigedd ac ymrysonau, ond pair fod y plant yn glynu mewn modd neillduol wrth eu mam, serch yr hon, fel y gellir yn naturiol dybied, sydd wedi rhedeg allan tuag attynt, tra y mynwesir teimladau cwbl wrthwynebol tuag at famau eraill yn y teulu, a thuag at eu plant. Ceir fod cof am ryw bethau fel hyn yn rhoddi ystyr arbenig i ymadroddion y Beibl. 'Ymddygais,' medd y Psalmydd, 'fel pe buasai yn frawd neu gyfaill i mi; ymostyngais mewn galar wisg, fel un yn galaru am ei fam' (Ps. xxxv. 14; gwel hefyd Gen. xxiv. 28; Ruth i. 8; Can. iii. 4; viii. 2). Mae rhywbeth tyner yn yr hanes am Joseph: 'Yntau a ddyrchafodd ei lygaid, ac a ganfu ei frawd Benjamin, mab ei fam ei hun' (Gen. xliii. 29, 30). 'Os,' medd Moses, 'dy frawd, mab dy fam, neu dy fab dy hun, neu dy ferch, neu wraig dy fynwes, neu dy gyfaill yr hwn sydd fel dy enaid dy hun, a'th annog, gan ddywedyd, Awn a gwasanaethwn dduwiau dyeithr, na chydsynia âg ef' (Deut. xiii. 6, 8). 'Fy mrodyr,' medd Gedeon, 'meibion fy mam, oeddynt hwy; fel mai byw yr Arglwydd, pe gadawsech hwynt yn fyw, ni laddwn chwi' (Barn. viii. 19; gwel hefyd ix. 1–3). 'Eisteddaist,' medd y Psalmydd, 'a dywedaist yn erbyn dy frawd; rhoddaist enllib i frawd dy fam' (Ps. l. 20). A thrachefn: 'Cofier anwiredd ei dadau o flaen yr Arglwydd; ac ni ddileër pechod ei fam ef' (cix. 14).

Mae diweddarwch rhai o'r priodasau yn yr amseroedd boreuol dipyn yn hynod. Nid ydym yn dweud dim am briodasau y cynddiluwiaid, oblegid mae yr hanesion sydd genym am danynt yn rhy anmherffaith i warantu un dyb yn eu cylch; ond yr oedd Isaac yn ddeugain mlwydd oed pan briododd (xxv. 30). Felly hefyd yr oedd ei fab Esau (xxvi. 24); ac yr oedd Jacob, yn ol yr amseryddiaeth cyffredin, ynghylch pedwar a phedwar ugain (xxv. 26; xxix. 21). Yr oedd Moses yn gyflawn ddeugain mlwydd oed pan briododd Sephorah—gallasai fod hyd yn od yn ychwaneg (Exod. ii. 21; Act. vii. 23). Nis gallasai diweddarwch y priodasau hyn fod wedi ei achosi gan yr hyn sydd yn eu hachosi yn ein dyddiau ni—y draul o gynnal teulu; ac y mae yn fwy hynod wrth ei gyferbynu â phriodasau cynnar y Dwyreinwyr, megis yr Hindoos, yn y dyddiau presenol. Mewn amseroedd diweddarach ymddengys y priodai yr Hebreaid yn ifanc (Diar. ii. 17; v. 17; Joel i. 8; Mal. ii. 14).

Gofynid i etifeddesau Hebraeg gan gyfraith Moses i briodi personau perthynol i lwyth eu tad, fel na chai felly etifeddiaeth plant Israel gael ei throsglwyddo o un llwyth i'r llall, ond fel y cadwai pob un o'r llwythau ei etifeddiaeth ei hun (Deut. xxxvi. 1–12).

Gwaherddid yr Hebreaid gan ddeddf Moses i briodi â phersonau perthynol i'r Canaaneaid: 'Nac ymgyfathracha chwaith â hwynt, na ddod dy ferch i'w fab ef, ac na chymer ei ferch ef i'th fab dithau. Canys efe a dry dy fab di oddiar fy ol i, fel y gwasanaethant dduwiau dyeithr; felly enyn llid yr Arglwydd i'ch herbyn chwi, ac i'th ddifetha di yn ebrwydd (Deut. vii. 3, 4). Mae y rheswm dros y gwaharddiad yr un mor gymhwysiadol at genedloedd paganaidd yn gyffredinol. Ond diystyrwyd ef yn aml gan yr Israeliaid, ac arswydus oedd y barnedigaethau a ddygwyd arnynt trwy esgeuluso (Num. xxv. 1–9; 1 Bren. xi. 1–13; xvi. 31–33; 2 Bren. viii. 18). Ar ol dychweliad yr Iuddewon o gaethiwed Babilon darfu i lawer o honynt briodi gwragedd o blith pobl y wlad, a chafodd rhai o honynt blant o honynt. Gofynid iddynt gan Ezra a Nehemiah, y rhai yn ddiau a weithredent yn ol cyfraith Moses gyda golwg ar y cyfryw briodasau, i ymwahanu oddiwrth y cyfryw; a darfu i lawer o honynt wneud hyny (Ezra ix. 10; Neh. xiii. 23–28); ond yr ydym yn meddwl y gellid amheu pa un a ydoedd hwn yn gasgliad cyfreithlon oddiwrth y gyfraith ar y matter. Cyfeiriai y gyfraith at weithred ddyfodol, a chyfeiriai hon at weithred wedi ei chyflawni—dau beth gwahanol iawn. Mae rhai pethau pan fyddont wedi eu gwneud ac nad yw yn ddichonadwy eu dadwneud; ac yr ydym yn golygu fod priodas yn un o'r rhai hyny. Mae tori priodasau a ffurfiasid o un tu o leiaf yn gyfreithlon yn ymddangos yn anghyfiawn a chreulon iawn i'r cyfryw bersonau a'u plant—amgylchiad ac nad yw bob amser yn cael ystyriaeth ddyladwy (Ps. xv. 4; 1 Cor. vii. 10–17). Yn hytrach na'u hysgar dyledswydd gwyr priod ac oeddynt yn y cyfryw sefyllfa fuasai hyfforddi eu gwragedd a'u plant, ac ymdrechu eu hennill at y wir grefydd, yn lle eu taflu yn benrydd ar y byd, ac yn agored i holl ddrygau y cyfryw fywyd. Priododd Salmon Rahab, dynes Ganaaneaidd, a phriododd ei mab Boaz Ruth y Moabees: ac oddiwrthynt hwy y disgynodd nid yn unig Dafydd a'i linell freninol, ond yr Arglwydd Iesu Grist (Ruth iv. 18–22; Matt. i. 5, 6).

Gofynid i'r Hebreaid gan gyfraith Moses i beidio priodi gwragedd o blith neb ond eu cenedl eu hunain; ond mae cyfraith Cristionogaeth, er nad yw yn genedlaethol, mewn ystyr foesol yn fwy llym fyth. Gorchymyn gredinwyr i beidio priodi neb ond credinwyr: 'Na iauer chwi yn anghydmarus gyd â'r rhai digred; canys pa gyfeillach sydd rhwng cyfiawnder ac anghyfiawnder? A pha gymundeb sydd rhwng goleuni a thywyllwch? A pha gysondeb sydd rhwng Crist a Belial? Neu pa ran sydd i gredadyn gyd âg anghredadyn' (2 Cor. vi. 14, 15). Er efallai na chynwys yr adnod hon gyfeiriad neillduol at briodas, etto mae yr egwyddor gyffredinol a osodir lawr ynddi yn neillduol gymhwysiadol atti; nid oes, yn wir, un matter ac y mae yn fwy cymhwysiadol atto. Mae cymhwysiad yr egwyddor at y matter hwn yn cael ei wneud yn ddiamheuol gan yr hyn ddywed yr apostol mewn man arall: 'Y mae gwraig yn rhwym wrth y gyfraith tra fyddo byw ei gwr; ond o bydd marw ei gwr, y mae hi yn rhydd i briodi y neb a fyno, *yn unig yn yr Arglwydd*' (1 Cor. vii. 39). Mae yn drueni fod can lleied o sylw yn cael ei dalu i'r egwyddor fawr yma yn y dyddiau presenol!

Caniateid i'r gwyr i roddi llythyr ysgar gan gyfraith Moses am resymau bychain iawn, ac ymddengys y gwneid hyn mewn ffordd syml ac hawdd iawn: Pan,' meddai y gyfraith, gymero gwr wraig, a'i phriodi; yna oni chaffo hi ffafr yn ei olwg ef, o achos iddo gael rhyw aflendid ynddi, ysgrifened iddi lythyr ysgar, a rhodded yn ei llaw hi, a gollynged hi ymaith o'i dŷ.' Ni chawn ni ddim fod yr un gallu yn cael ei roddi i'r wraig; ond ychwanegir: 'Pan elo hi allan o'i dŷ ef, a myned ymaith, a bod yn eiddo gwr arall' (Deut. xxiv. 1, 2; gwel hefyd adn. 4, 5). Yn awr, mae yn rhaid cyfaddef fod hon yn gyfraith anmherffaith iawn; a dan yr efengyl cwbl ddiddymir hi. Wrth annerch y Phariseaid dywed ein Harglwydd yn bendant: 'Moses, oherwydd caledrwydd eich calonau, a oddefodd i chwi ysgar a'ch gwragedd; eithr o'r dechreu nid felly yr oedd.' Yna cyhoedda gyfraith newydd a llymach ar y matter: 'Ac meddaf i chwi, Pwy bynag a ysgaro ei wraig, ond am odineb, ac a briodo un arall, y mae efe yn tori priodas, ac yr hwn a briodo yr hon a ysgarwyd yn tori priodas'—cyfraith ac nad oedd y disgyblion, ar gyfrif eu rhagfarnau Iuddewig, yn ei hoffi yn fawr, heb ystyried mor galed ydoedd yr hen un ar y wraig: 'Os felly,' ebai nhwy, 'y mae yr achos rhwng gwr a gwraig, nid da gwreica' (Matt. xix. 8–10). Ni roddai deddf Moses, mae yn deilwng o sylw, yr un gallu i'r wraig; ond gesyd ein Harglwydd y wraig, fodd bynag, yn nacaol o leiaf, ar yr un tir a'r gwr: 'Ac os gwraig a ddyry ymaith ei gwr, a phriodi un arall, y mae hi yn godinebu' (Marc x. 12). Ceir yma nid yn unig gyfraith newydd bwysig, ond egwyddor gyffredinol bwysig, gan ddangos fod ffurf-lywodraeth yr Iuddewon yn un hollol dymhorol; ac nad ydoedd fel ffurf-lywodraeth yn rhwymo cenedloedd eraill, a'i bod yn awr, hyd yn od mewn perthynas â'r Iuddewon eu hunain, yn darfod a bod mewn grym—'wedi myned yn hen ac oedranus, ac yn agos i ddiflanu.'

Er nad awdurdodid gwragedd gan gyfraith Moses i ysgar â'u gwyr, etto cyn diwedd y ffurf-lywodraeth Iuddewig mae genym esamplau o hyn. Dygwyd yr arferiad i mewn gan Salome, chwaer Herod Fawr. Danfonodd lythyr ysgar i'w gwr Costobarus (*Antiq.* xv. 7. 10), a dilynwyd ei hesampl wedi hyn gan eraill. Darfu tair chwaer Agrippa ysgaru â'u gwyr; Berenice â Polemon, brenin Pontus; Mariamne âg Archelaus; a Drusila âg Azizus, brenin Emesa.

Er eu gwasgariad diweddaf mae yr Iuddewon wedi dyfod yn fwy gofalus gyda golwg ar fatter yr ysgar. Prin y cyfrifir dim llai na godineb, neu ddrwgdybiadau cryf o hono, fel rheswm digonol drosto; oblegid defnyddir cynifer o ffurfiau mewn cysylltiad âg ef, ac y mae holiad y gwr, gyda golwg ar ei ystyfnigrwydd, mor *glos*, fel mai ychydig a'i ceisiant neu a'i cânt y rhai y gellir eu cymodi â'u gwragedd. Mae y llythyr ysgar yn rhedeg fel y canlyn: 'Ar y cyfryw ddydd, mis, blwyddyn, ac yn y cyfryw le, myfi, *N.*, wyf yn ewyllysgar yn eich hysgar chwi, *N.*, a'ch golwng ymaith, ac yn eich hadferu i'ch rhyddid, yr hon oeddych gynt fy ngwraig, ac yn caniatau i chwi briodi y sawl a fynoch.' Yr oedd yn rhaid fod y llythyr hwn wedi cael ei hysgrifenu gan un o'u hysgrifenyddion hwy, ynghyd â chydsyniad tri rabbi, ar groen, mewn deuddeg llinell o lythyrenau ysgwar. Yr oedd yn ofynol fod dau dyst yn gweled y gwr yn ysgrifenu ei enw, ac yr oedd yn rhaid i ddau eraill ardystio ei ddyddiad. Yn gyffredin mae deg o bersonau eraill yn bresenol pan y caiff ei roddi. Cynghorent y ddynes yn gyffredin i beidio priodi cyn pen tri mis.

PRIODFAB, un dyweddiedig, neu newydd briodi. Yn mhlith yr Arabiaid ymddengys priodferchaid gyda pharch dyfnddwys ger bron eu priodfeibion, a thaflant eu hunain yn aml wrth eu traed (cydm. Gen. xxiv. 64, 65; Ps. xlv. 10, 11). Cyffelybir yr haul i *briodfab* ar gyfrif ei olwg siriol lawen pan yn codi, ac yn rhodio yn ymddangosiadol ar hyd ein wybren ni (Ps. xix. 5).

PRIODFERCH, gwraig ddyweddiedig, neu newydd briodi. Gelwir y saint a'r eglwys yn *briodferch*—maent wedi eu dyweddio i Iesu Grist; maent wedi eu haddurno â gwisg briodas ei gyfiawnder, ac yn ymlawenhau ynddo (Dat. xxii. 17; xxi. 9).

PRIDDFEINI, defnyddiau ar gyfer adeiladu, wedi eu gwneud o glai, ac o ffurfiau neillduol ac amrywiol. Cresid rhai priddfeini yn yr hen amserau yn ngwres yr haul; eraill, fel yn bresenol, a losgid mewn odynau priddfeini. Mae y gelfyddyd o wneud priddfeini yn un hen iawn. A phriddfeini y darfu pobl o'r Dwyrain, pan y daethant i ymsefydlu yn Sinar, gynyg 'adeiladu dinas a thwr, a'i nen hyd y nefoedd;' 'A hwy a ddywedasant wrth eu gilydd, Deuwch, gwnawn briddfeini, a llosgwn yn boeth; ac yr oedd ganddynt briddfeini yn lle ceryg, a phyg,' neu *asphaltus*, 'oedd ganddynt yn lle calch,' neu forter (Gen. xi. 2–4). Mae yn rhaid i'r arferiad o adeiladu â phriddfeini fod o hir barhad yn Babilonia, oblegid yn nadfeiliadau Babilon ceir yn bresenol garneddau dirfawr o briddfeini—rhai wedi cael eu crasu yn unig yn ngwres yr haul, eraill wedi eu llosgi yn y tân.

Yn yr Aipht hefyd carid yn mlaen y gorchwyl o wneud priddfeini ar raddfa eang. Defnyddid priddfeini, ond wedi eu crasu yn ngwres yr haul, yn gyffredin yn yr Aipht Uchaf ac Isaf. Heblaw trigolion y wlad defnyddid amryw ddynion a gymerasid yn gaethion fel caethweision i wneud priddfeini. Pan ddarfu plant Israel liosogi yn yr Aipht, dychrynodd y brenin wrth weled yr ychwanegiad yn eu rhif, 'a'r Aiphtiaid a wnaethant eu heinioes hwynt yn chwerw trwy y gwasanaeth caled, mewn clai, ac mewn priddfeini, ac yn mhob gwasanaeth yn y maes; a'u holl wasanaeth y gwnaent iddynt wasanaethu ynddo ydoedd galed.' O'r caledwaith y gorfuwyd hwynt i'w gyflawni mae genym esampl yn y rhai a ddefnyddid i wneud priddfeini. Pan wnaeth Moses ac Aaron yn hysbys i Pharaoh orchymyn Jehofah ar fod iddo adael i'r Israeliaid fyned i gadw gwyl iddo yn yr anialwch, y brenin, yn lle ufuddhau iddo, 'a orchymynodd y dydd hwnw i'r rhai oedd feistriaid gwaith i'r bobl, a'u swyddogion, gan ddywedyd, Na roddwch mwyach wellt i'r bobl i wneuthur priddfeini, megis o'r blaen; elant a chasglant wellt iddynt eu hunain. A rhifedi y priddfeini y rhai yr oeddynt yn ei wneuthur o'r blaen a roddwch arnynt; na leihewch o hyny; canys segur ydynt; am hyny maent yn gweiddi, gan ddywedyd, Gad i ni fyned ac aberthu i'n Duw.' Yr oedd yn beth cyffredin yn yr hen amser wrth wneuthur priddfeini i gymysgu gwellt wedi ei dori â'r clai, er mwyn gwneud iddo gylymu yn well; ac mewn cyfeiriad at yr arferiad yma yn ddiau y darfu Pharaoh roddi y gorchymyn afresymol hwn, yr hwn sydd wedi dyfod yn fath o ddiareb mewn cysylltiad â gofynion direswm. Mae yn debygol taw priddfeini wedi eu crasu yn ngwres yr haul oedd y rhai hyn; ond gwneid priddfeini llosgedig hefyd yn yr Aipht, oblegid yn Jer. xliii. 9 mae coffa am yr 'odyn briddfaen, yr hon sydd yn nrws-tŷ Pharaoh, yn Tahpanhes yn ngolwg gwyr Judah.' Yn yr Aipht nid oedd hawl gan neb ond y llywodraeth i wneud priddfeini (Wilkinson, ii. 194), a dyna y rheswm, mae yn debygol, paham y defnyddid yr Israeliaid i'w gwneud.

Defnyddid priddfeini hefyd gan yr Israeliaid ar ol iddynt ymsefydlu yn Nghanaan. Bwriodd Dafydd yr Ammoniaid a gymerasai yn gaethion 'i'r odynau' (*calch* yn ol y C. C.) 'priddfeini' (2 Sam. xii. 31), yr hyn a ddengys, gan nad pa ffordd bynag y deallwn ni yr adnod, fod y gorchwyl o wneud priddfeini yn cael ei ddwyn yn mlaen y pryd hwnw yn y wlad. Yn wir, ymddengys taw priddfeini oeddynt y prif ddefnyddiau at adeiladu. Ymddengys fod hyn yn gynwysedig yn yr adnod ganlynol yn Esaiah: 'Ar holl bobl a wybydd, sef Ephraim a thrigianydd Samaria, y rhai a ddywedant mewn balchder, ac mewn mawredd calon, Y priddfeini a syrthiasant, ond â cheryg nadd yr adeiladwn; y sycamorwydd a dorwyd, ond ni a'u newidiwn yn gedrwydd' (ix. 9, 10; gwel hefyd lxv. 3). Priddfeini, ac yn enwedig priddfeini heb eu llosgi, ydynt ddefnyddiau tlawd at adeiladu mewn cydmariaeth a cheryg nadd, yn enwedig y fath oreu—marmor er esiampl; ac yr oedd cyferbynu priddfeini â defnyddiau llawer mwy parhaus yn gosod ymffrost Israel mewn goleu cyfiawn.

Nid diffyg parhad mewn tai wedi eu gwneud o briddfeini wedi eu crasu yn yr haul, neu yn aml ddim ond llaid yn unig wedi sychu, ydyw yr unig wrthwynebiad iddynt, oblegid gwnant yr ystrydoedd yn llychlyd pan fyddo gwynt, ac yn lleidiog pan fyddo gwlaw. Mae Maundrell yn dweud pan fyddo gwlaw trwm yn Damascus fod yr holl ddinas, trwy olchiad y tai, yn myned yn un fignen. Yn unol â'r cyfrif hwn dywed y prophwyd Zechariah, gan gyfeirio, mae'n debygol, at y swm mawr o laid a llwch a geir mewn trefydd: 'A Thyrus a adeiladodd iddi ei hun amddiffynfa, ac a bentyrodd arian fel llwch, ac aur coeth fel tom yr heolydd' (ix. 3; Harmer, *Obs.* i. 320, 348).

Ymddengys y gwneid mawr ddefnydd o briddfeini yn Ninifeh yn gystal a Babilon, ac y defnyddid hwynt i wneud amddiffynfeydd y ddinas. Nahum, pan yn darlunio ei dymchweliad gorphenol, a eilw ar ei thrigolion i ymroddi â'u holl egni i wneud priddfeini er cadarnhau eu hamddiffynfeydd: 'Tyn it' dwfr i'r gwarchae; dos i'r dom, sathr y clai, cryfha yr odyn briddfaen' (iii. 14).

PROFEDIGAETH. Llithio i bechod, a'r moddion ddefnyddir at hyny; yn erbyn hyn mae dynion i weddio a gwylio (Matt. xxvi. 41). Mae Duw (*os yw*) yn arwain dynion i brofedigaeth pan y tyn oddi wrthynt ei ras a'i rwystrau rhagluniaethol; pan y rhydd hwynt i fynu i Satan a'u rhwydau eu hunain, neu i'w cymydogion drwg, i gael eu denu at bechod; neu pan esyd o'u blaen y cyfryw achlysuron ac a wnant hwy eu defnyddio i gefnogi a chyflawni eu drygioni (Matt. vi. 12). 2. Cystuddiau ac erledigaethau (Iago i. 2, 12; Luc viii. 13; xxii. 28). Gelwir trugareddau a barnedigaethau gwyrthiol Duw, trwy y rhai y profodd ufudd-dod yr Hebreaid a'r Aiphtiaid i'w ewyllys, yn *brofedigaethau* (Deut. iv. 34; vii. 19).

PROFI. 1. Profi blas peth â'r tafod neu y genau (Job xxxiv. 3). 2. Bwytta ychydig, fel pe yn ceisio cael allan pa beth ydoedd (Matt. xxvii. 34). 3. Cyrhaedd gwybodaeth brofiadol o beth; profi angeu ydyw ei deimlo (Matt. xvi. 28); profir fod yr Arglwydd yn *rasol* a *daionus*, pan fyddo dynion yn dirnad yn ysprydol, ac yn teimlo ei ras a'i ddaioni yn gweithredu erddynt ac ynddynt (1 Pedr ii. 3; Ps. xxxiv. 8). Mae rhagrithwyr yn profi gair daionus Duw, a'r dawn nefol, pan mae ganddynt y fath brofiad o nerth yr Yspryd Glân, yn, a thrwy y gair, ac a'u lleinw â math o gysur a llawenydd tymhorol (Heb. vi. 4, 5).

PROFIAD, hir brawf, trwy weled, teimlo, neu y cyffelyb foddion (Gen. xxx. 27). Mae amynedd yn peri profiad, a phrofiad obaith; trwy ddyoddef cystudd mewn modd tawel ac amyneddgar, yr ydym yn canfod ac yn teimlo llawer o ddaioni Duw tuag attom, a gweithrediadau ei ras ynom; a thrwy hyn yn cael ein cefnogi i obeithio am ragor o gymhorth, gwaredigaeth, gras, a gogoniant, a phob peth da (Rhuf. v. 4). *Profiad* ydyw prawf ymarferol (2 Cor. ix. 13).

PROPHWYD. 1. Un yr hwn dan ddylanwad dwyfol a ragfynega ddygwyddiadau dyfodol (Deut. xviii. 21; Dat. x. 7), neu a rydd, fel y gwelir yn yr erthyglau PROPHWYDO, PROPHWYDOLIAETH, ddatguddiadau eraill o feddwl Duw, mewn ffordd o ddywediadau, ceryddon, cynghorion, ymhyweddiadau, rhybuddion, &c., weithiau wrthynt eu hunain, ac weithiau ynghyd â rhagfynegiad o ddygwyddiadau dyfodol.

Dyma ystyr cyffredinol y gair; a defnyddir ef hefyd mewn amrywiol o ystyron eraill, er nad yw bob amser yn hawdd i benderfynu yr ystyr pendant yn mha un ei defnyddir.

2. Gelwir Abraham, Isaac, a Jacob yn prophwydi (Gen. xx. 7; Ps. cv. 9, 10, 15), er nad oes genym brofion o'u bod yn mynegi dygwyddiadau dyfodol, gyd â'r eithriad o Jacob ar ei wely angeu (Gen. xlix.) nac o'u bod yn dysgu eraill o gwbl. Yr unig ystyr y meddyliom ni y gallasent gael eu galw yn brophwydi ydyw fel esamplau a thystion i'r gwirionedd trwy eu bywyd a'u hymarweddiad (gwel Heb. xi. 8–10, 13, 14).

3. Moses, pan gafodd ei orchymyn i fyned i siarad â Pharaoh, ac â'i frodyr yr Israeliaid, a geisiodd ymwrthod â'r gorchwyl oblegid ei ddiffygion fel siaradwr; ond dywedodd yr Arglwydd wrtho: 'Aaron dy frawd fydd yn brophwyd i ti' (Exod. iv. 10–16; vii. 1, 2). Ymddengys yma y defnyddir y gair i arwyddo *spokesman* (siaradwr dros eraill); siaradwr da, heb gyfeiriad nac at ddygwyddiadau dyfodol neu addysgiad o un math.

4. Yn y T. N. dysgawdwr crefyddol, yn enwedig un sydd wedi derbyn *commission* neillduol oddiwrth Dduw, megis Ioan Fedyddiwr (Mal. iv. 5; Luc i. 76; vii. 26–28; Matt. xiv. 5; Marc xi. 32), ein Harglwydd ei hun (Matt. xxi. 11, 46; Luc vii. 16, 39; xxiv. 19; Ioan vi. 14; ix. 17). Arwydda hefyd ddysgawdwr crefyddol yn unig, er heb fod wedi derbyn *commission* neillduol oddiwrth Dduw (Matt. x. 41; Marc vi. 4).

5. Dosparth o addysgwyr y rhai oeddynt y nesaf mewn gradd at yr apostolion, ac o flaen yr athrawon, y rhai a siaradent fwy neu lai dan ddylanwad, a thrwy gynorthwyon yr Yspryd Glân, er fod yn anhawdd penderfynu natur y cyfryw ddylanwad a chynorthwy (1 Cor. xii. 28, 29; xiv. 29, 32, 33, 37; Eph. ii. 20; iii. 5; iv. 11). [PROPHWYDOLIAETH.]

6. Ysgrifeniadau y prophwydi, y rhai a gyfansoddant

ran fawr o ysgrythyrau yr H. D. (Matt. v. 17; Marc i. 2; Luc xvi. 29, 31; xxiv. 27, 44). Maent yn gyffredin wedi cael eu dosparthu i'r prophwydi Mawr a Bychain; ond nid oes un rheswm dros y cyfryw raniad. Buasai yn llawer gwell, a chynorthwyasai ni i'w iawn ddeall yn rhwyddach, pe buasent wedi cael eu trefnu yn amseryddol. Nid oes genym yn awr foddion gwneud hyny gyda pherffaith sicrwydd; ond mae y trefniad canlynol yn ddynesiad o leiaf at hyny, gan ei fod gan mwyaf yn sylfaenedig ar y llyfrau eu hunain:—

PORPHWYDI.	AMSERIAD EU PROPHWYDOLIAETHAU.
Jonah,	Cyn neu yn nheyrnasiad Jeroboam II. brenin Israel (2 Bren. xiv. 25).
Amos,	Teyrnasiad Uzziah brenin Judah a Jeroboam II. (i. 1).
Hosea,	" Uzziah, Jotham, Ahaz, Hezeciah, a Jeroboam II. (i. 1).
Esaiah,	" Uzziah, Jotham, Ahaz, a Hezeciah (i. 1).
Michah,	" Jotham, Ahaz, a Hezeciah (i. 1).
Nahum,	" Hezeciah?
Joel,	Tybiau yn amrywio yn fawr.
Sephaniah,	Teyrnasiad Josiah (i. 1).
Jeremiah,	" Josiah hyd at a chwedi caethiwed Babilon (i. 23).
Habacuc,	Cyn i Jerusalem gael ei chymeryd gan y Caldeaid?
Obadiah,	Ar ol cymeryd Jerusalem?
Ezeciel,	Yn ystod y caethiwed.
Daniel,	Yn ystod y caethiwed hyd deyrnasiad Cyrus brenin Persia (i. 1–6, x. 1).
Haggai,	Teyrnasiad Darius Hystaspes brenin Persia (i. 1).
Zechariah,	" Darius Hystaspes brenin Persia (i. 1).
Malachi,	" Artaxerxes Longimanus brenin Persia?

7. Addysg neu athrawiaeth y prophwydi (Matt. vii. 12; xxii. 40).

8. Rhai yn cymeryd arnynt eu bod yn meddu dawn prophwydoliaeth neu wybodaeth oruwchnaturiol (Jer. xxiii. 9, 11, 13–17, 25–32; xxvii. 9; Ezec. xiii. 2–9; Neh. vi. 14; Act. xiii. 6). Ymddengys fod y cyfryw ffuantwyr yn gyffredin ac yn lliosog iawn yn mhlith yr Israeliaid. Ymddengys fod rhai yn brophwydi duwiau neillduol. Yn amser Ahab yr oedd rhif prophwydi Baal yn 450, a phrophwydi y llwyni yn 400, y rhai oeddynt yn bwytta ar fwrdd Jezebel (1 Bren. xviii. 19, 40; xxii. 6). Gan fod gwisgoedd rhai o'r prophwydi yn rhai geirwon (2 Bren. i. 7, 8; Matt. iii. 4; xi. 8), felly gwisgai rhai o'r gau brophwydi wisg arw er mwyn twyllo (Zech. xiii. 4).

9. Bardd neu brydydd. Felly y defnyddia Paul y gair (Tit. i. 12), efallai oblegid yr ystyrid fod y beirdd dan ddylanwad y *Muses* neu yr awen. Tybir yn gyffredin y cyfeiria at Epimenides y bardd Groeg; ond gallai hefyd gael ei alw yn brophwyd yn ol yr arferiad Roegaidd, gan y rhestrid ef yn mhlith saith ddoethwr Groeg, ac a anfonwyd am dano gan Solon i roddi ei gynorthwy i barotoi ei gyfreithiau (Robinson, *Gr. Lex.* 724).

10. Mae yr ymadrodd 'meibion y prophwydi,' yr hon a gawn yn yr H. D., wedi achosi y drychfeddwl fod ysgolion neu golegau gynt yn y rhai y dygid personau i fynu i'r swydd brophwydoliaethol; ac yr ydys wedi tybied iddynt ddechreu gyda Samuel; ond ni sonia y ddwy adnod (1 Sam. x. 10; xix. 20) ar ba rai mae y dyb hon wedi ei sylfaenu ond am 'fintai' a 'chynulleidfa o brophwydi.' Nid oes dim yn cael ei ddweud ynghylch addysg. Ni chyfarfyddwn, ond yn amserau Elias ac Eliseus, â'r geiriau 'meibion y prophwydi.' Ceir hwynt mewn amryw fanau (1 Bren. xx. 35; 2 Bren. ii. 3, 5, 7, 15; iv. 1, 38); ni chyfarfyddwn â hwynt na chynt na chwed'yn. Nis gellir ystyried hyd yn od Amos yn eithriad i hyn. Ni gawn 'feibion y prophwydi' yn Bethel, Jericho, a Gilgal. Os cynwys yr ymadrodd fod ysgolion, yr hyn sydd ddigon tebygol, yn y llefydd hyn, nid yw yn anhebygol na osodwyd hwynt ar droed gan Eliseus ar gyfrif tywyllwch yr amseroedd. Yr oedd yr holl lefydd a enwir yn yr un rhan o'r wlad, ac heb fod yn mhell oddiwrth eu gilydd; felly nid yw yn anhebygol nad yr un oedd eu dechreuad. Ac nid ydym yn ei ystyried yn debygol y dygid personau i fynu ynddynt i'r swydd brophwydol. Nid cynyrch addysg ydyw y swydd hono, ond effaith ysprydoliaeth yr Ysbryd Glân. Nid ymddengys fod Eliseus, canlyniedydd Elias, wedi cael ei ddwyn i fynu mewn un ysgol o'r fath (1 Bren. xix. 19–21); ac nid oes un prawf i un o'r prophwydi ag y cyfansodda eu hysgrifeniadau ran mor fawr o Ysgrythyrau yr H. D. gael ei ddwyn i fynu mewn un ysgol neu goleg. Yn yr hanes am esgyniad Elias dywedir i 'ddeng wr a deugain o feibion y prophwydi i fyned a sefyll ar gyfer o bell' (2 Bren. ii. 7)—rhif ac nad yw yn cyduno yn dda a'u bod dan addysg ar gyfer y swydd brophwydol fel y cyfryw. Ar y cyfan tueddir ni i gasglu fod ysgolion yn y llefydd a enwir; fod yr athrawon a'u llywyddai yn cael eu galw yn brophwydi; ac i fod yr ysgoleigion, a'r rhai a ddysgid ynddynt, yn cael eu galw yn feibion y prophwydi heb un cyfeiriad at y swydd brophwydol.

PROPHWYDES. 1. Prophwyd bennywaidd, etto nid bob amser yn yr ystyr o ragfynegi dygwyddiadau dyfodol, neu hyd yn od lefaru dan ysprydoliaeth dwyfol. Gelwir Miriam yn brophwydes, ond ar yr achlysur pan y galwyd hi felly ni lefarodd un gair o'r eiddo ei hun; ni wnaeth ddim ond ymuno â'r gwragedd yn nghydgan cân Moses (Exod. xv. 20, 21). Gelwir Deborah yn brophwydes, efallai fel arweinyddes ei phobl, ac fel cyfrwng datguddiad dwyfol i Barac (Barn. iv. 4–9, 14). Yr ydym yn darllen hefyd am Hildah y brophwydes (2 Bren. xxii. 14), ac Anna y brophwydes (Luc ii. 36, 37); ond yn mha ystyr nid yw yn ymddangos (gwel hefyd Act. xxi. 8–9). Yr oedd hefyd gau brophwydesau—dim ond ffuantesau, y rhai a brophwydent o'u calonau eu hunain, ac a dwyllent y bobl â'u celwyddau (Ezec. xiii. 16–23; Dat. ii. 20). Mae Nehemiah yn son am brophwydes o'r fath hyn, Noadiah (vi. 14). 2. Gwraig prophwyd. Gelwir gwraig Esaiah felly (viii. 3).

PROPHWYDOLIAETH. 1. Rhagddweud dygwyddiadau dyfodol o dan ysprydoliaeth yr Ysbryd Glân (Esa. i. 24–31; xiv. 22–27; Jer. i.) 2. Dan y gair prophwydoliaeth y cynwysir yn aml ddywediadau, ceryddon, cynghorion, ymhyweddiadau, rhybuddion, &c., wedi eu rhoddi dan ysprydoliaeth yr Ysbryd Glân yn gystal â'r rhagddywediadau eu hunain, ac yn aml mewn cysylltiad â hwynt (Dat. i. 3; xxii. 7, 10, 18, 19). 3. Yn 2 Pedr i. 19–21 ymddengys yr arwydda y gair ysgrythyrau yr H. D. yn gyffredin, megis y rhoddwyd hwynt trwy ysprydoliaeth yr Ysbryd Glân. 4. Ymddengys yr arwydda hanes yn 2 Cron. ix. 29. Gall gyfeirio yma at hanes mewn cysylltiad â phrophwydoliaeth Ahiah; neu gallesid galw hanes yn brophwydolaeth gan ei fod ef yn brophwyd gwirioneddol (1 Bren. xi. 11–13, 29–39; xiv. 1–18). 5. Rhagwelediad neu ddysgwyliad cyhoeddedig o ddygwyddiad dyfodol, ond yr hyn nid ydoedd brophwydoliaeth (Neh. vi. 10–12; 1 Tim. i. 18). 6. Pregeth ar destynau crefyddol wedi eu rhoddi, nid efallai dan ysprydoliaeth, etto dan ddylanwad a thrwy gymhorth yr Ysbryd Glân (1 Cor. xii. 10; adn. 1–9, 13, 27–31). Ni chyfyngid y dylanwad y cyfeiriwn atto i amserau yr apostolion, er y dichon y mwynheid ef y pryd hwnw i raddau helaethach. Mae wedi cael ei brofi yn aml gan ddynion da yn mhob oes hyd yr amser presenol. 7. Pregeth yn benaf ar destynau moes-wersol (Diar. xxx. 1; xxxi. 1).

Prophwydo. 1. Rhagfynegi dygwyddiadau o dan ysprydoliaeth yr Yspryd Glân (1 Pedr i. 10, 11). Dyma ystyr cyffredin y gair; ond defnyddir ef hefyd yn yr Ysgrythyrau mewn ystyron eraill ond perthynasol: megis —2. Datguddio meddwl Duw i ddyn yn y ffordd o gyhoeddiadau, ceryddon, cynghorion, ymhyweddiadau, rhybuddion, &c., weithiau ar eu penau eu hunain, ac weithiau yn nglyn â rhagddweud dygwyddiadau dyfodol, gan gynwys, mewn gair, holl ddywediadau y prophwydi, pan yn llefaru dan ysprydoliaeth yr Yspryd Glân (Matt. xi. 13). 3. Gwneud yn hysbys bethau wedi eu cyflawni eisoes, a'r cyhoeddiad o honynt yn cynwys gwybodaeth fwy nac un ddynol (Luc xxii. 63, 64). Arferwyd y gair yma mewn gwawd. Cynyga Dr. Campbell ei gyfieithu fel hyn: 'Dewina, pwy a'th darawodd,' a thybied hyd yn od yr arwydda rywbeth tebyg i'r drychfeddwl o ysprydoliaeth. 4. Siarad dan anadliad (*afflatus*) dwyfol, er nad yn dyfod i fynu â'r hyn elwir yn gyffredin yn ysprydoliaeth. Felly Zecharias, tad Ioan Fedyddiwr, 'a gyflawnwyd o'r Yspryd Glân, ac a brophwydodd, gan ddywedyd, Bendigedig fyddo Arglwydd Dduw Israel, canys efe a ymwelodd, ac a wnaeth ymwared i'w bobl (Luc i. 67–79). Nid yw ei annerchiad drwyddo yn cyfranogi o natur prophwydoliaeth yn yr ystyr o ragfynegi dygwyddiadau dyfodol (gwel hefyd Num. xi. 24–29). 5. Mynegi moliant Duw mewn ffurf gerddorol, lleisiol ac offerol. Felly Dafydd a 'neillduodd tuag at y gwasanaeth o feibion Asaph, a Heman, a Jeduthun, y rhai a brophwydent â thelynau, ac â nablau, ac â symbalau, i folianu ac i glodfori yr Arglwydd.' 'A'u niferi hwynt ynghyd â'u brodyr dysgedig yn nghaniadau yr Arglwydd, sef pob un cyfarwydd, oedd dau cant pedwar ugain ac wyth' (1 Cron. xxv. 1–7), y rhai oll a raid i ni gyfrif yn prophwydo.

Dichon yr esponia hyn y rheswm paham y gelwid Miriam, chwaer Moses, yn brophwydes. 'A Miriam y brophwydes a gymerodd dympan yn ei llaw, a'r holl wragedd a aethant allan ar ei hol hi, â thympanau ac â dawnsiau. A dywedodd Miriam wrthynt, Cenwch i'r Arglwydd, canys gwnaeth yn ardderchog, bwriodd y march a'r marchog i'r môr' (Exod. xv. 20, 21). Nid oes un lle i feddwl ei bod yn brophwydes yn ystyr gyffredin y gair.

Nid ydym yn amheu nad ydym i ddeall rhai amgylchiadau hynod yn hanes Saul yr un ffordd. Samuel, ar ol ei eneinio yn frenin cyntaf Israel, pan ynghylch ei ddanfon ar ei daith adref, a dywedodd wrtho, yn mhlith pethau eraill, 'Ti a gyfarfyddi â thyrfa o brophwydi yn disgyn o'r uchelfa, ac o'u blaen hwynt nabl, a thympanau, a phibell, a thelyn; a hwythau yn prophwydo. Ac yspryd yr Arglwydd a ddaw arnat ti; a thi a brophwydi gyda hwynt, ac a droir yn wr arall.' Yn ganlynol cyfarfu â mintai o brophwydi, 'ac yspryd yr Arglwydd a ddaeth arno yntau, ac efe a brophwydodd yn eu mysg hwy. Ac wedi darfod iddo brophwydo, efe a ddaeth i'r uchelfa' (1 Sam. x. 1, 5–13). Oddiwrth y geiriau olaf ymddengys nad ydoedd ond gweithred fer o'i eiddo. Efallai na wnaeth ragor na chymeryd i fynu eu cân, gan ymuno â hwynt yn y gerddoriaeth, ac iddo ddarfod wrth fyned i'r uchelfa, lle y terfynodd yr holl *berformance.*

Efallai fod dawn cerddorol gan Saul, a thrwyddo galasai yn naturiol roddi ffordd i'w deimladau, hyd yn od pan ddygwyddent fod yn bruddaidd. Mae yn amlwg yr ymhoffai mewn cerddoriaeth, oblegid llinarai ei yspryd terfysglyd (1 Sam. xvi. 14–23; xviii. 10). Nid yw holl hanes y cenadau a ddanfonodd, ac yn ddiweddaf oll am dano ei hun yn ymuno â'r prophwydi yn eu prophwydoliaeth yn arwyddo dim mwy efallai nag iddo ymuno â hwynt yn eu cyflawniadau cerddorol, gan nad pa beth bynag oeddynt (xix. 18–24). Mae tybied y gwnaent brophwydo mewn ystyr mwy ysprydol yn ymddangos yn gwbl allan o'r cwestiwn.

6. Datguddio neu esponio gwirionedd crefyddol dan ddylanwad a thrwy gymhorth yr Yspryd Glân. Yr ydym wedi bod yn methu gwybod yn mha le i osod y cyfryw adnodau o'r T. N. a Matt. vii. 22; Act. xix. 1–6; xxi. 9; 1 Cor. xi. 4, 5; xiv. 1, a thrwy gydol y benod hono, pa un ai dan Ystyr 4 neu y fan yma. Tueddir ni i feddwl nad ydoedd y dawn prophwydo y cyfeirir atto yn yr adnodau hyn, ac hefyd yn Rhuf. xii. 6; 1 Cor. xii. 10; xiii. 2, 8, 9, o'r un natur nac i'r un graddau bob amser ac yn mhawb. Darfu i Agabus, yr hwn oedd brophwyd, 'arwyddocau trwy yr yspryd y byddai newyn mawr dros yr holl fyd, yr hwn hefyd a fu dan Claudius Cesar' (Act. xi. 28); ac ar achlysur arall 'cymerodd wregys Paul, ac a rwymodd ei ddwylaw ef a'i draed, a dywedyd, Hyn a ddywed yr Yspryd Glân; y gwr a bia y gwregys hwn a rwym yr Iuddewon fel hyn yn Jerusalem, ac a'i traddodant ef i ddwylaw y cenedloedd' (xxi. 11)—prophwydoliaeth a gafodd ei chyflawni mewn modd dim llai hynod. Nid oes, fodd bynag, un lle i dybied y gwnai y rhai a elwid yn brophwydi, a'r rhai y dywedir y gwnaent brophwydo, ragfynegi dygwyddiadau dyfodol. Ychydig o honynt yn gydmariaethol a feddent y dawn hwn. Er hyny, ymddengys ei fod yn ddawn anarferol, oblegid caiff ei enwi yn mhlith doniau anghyffredin eraill—yn mhlith eraill, gyd â'r dawn o gyflawni gwyrthiau, barnu yr ysprydoedd, siarad â thafodau, a deongliad tafodau (1 Cor. xii. 4–11), ac o ran *defnyddioldeb* rhoddai yr apostol y flaenoriaeth iddo ar lefaru â thafodau (xlv. 1–5, 22–25). Ond etto, o'r tu arall, nid ymddengys y llefarai y prophwydi yn gyffredin trwy ysprydoliaeth, neu hyd yn od anadliad (*afflatus*) yr Yspryd Glân, oblegid yr oedd pregeth y prophwydi i gael ei barnu gan y brodyr, ac hyd yn od fe ddywedir fod 'ysprydoedd y prophwydi yn ddarostyngedig i'r prophwydi. Canys nid yw Duw awdwr anghydfod, ond tangnefedd, fel yn holl eglwysi y saint' (xiv. 29, 32, 33). Pe llefarasai y propwydi dan ysprydoliaeth dwyfol a than anadliad dwyfol, ni fuasai dim appêl oddiwrthynt at farn eu brodyr, neu oddiwrth un o honynt at farn eraill (gwel hefyd 1 Thess. v. 20). Oblegid y rhesymau hyn tueddir ni i feddwl taw dysgawdwyr yn gyffredin oedd y prophwydi, gan lefaru yn aml dan ddylanwad a thrwy gynorthwy yr Yspryd, etto yn defnyddio eu galluoedd eu hunain, ac nid yn anffaeledig dan ei gyfarwyddyd (Gal. ii. 11–14).

7. Dweud yn y cymeriad o fod yn brophwyd, a than yr esgus o feddu gwybodaeth goruwchnaturiol, yr hyn sydd anwiredd neu gelwydd (1 Bren. xviii. 29; xxii. 6, 10–12, 20–23; Esaiah xxx. 10; Jer. xiv. 14–16).

PROS′ELYT, un a drodd oddiwrth baganiaeth at y grefydd Iuddewig (Act. ii. 10). Er fod goruchwyliaeth Moses ar lawer o ystyriaethau o gymeriad cyfyng, er mwyn cadw plant Israel ar wahan oddiwrth y cenedloedd paganaidd o'u cwmpas, etto nid ydoedd mor gyfyng a Hindooaeth. Cymerai i mewn broselytiaid; gwnai hyd yn od ddarbodaeth bendant ar gyfer hyn. Pan sefydlwyd y Pasg, a phan yr oedd yr Israeliaid ar ymadael â'r Aipht, gosodwyd y gyfraith ganlynol i lawr ar y matter: 'A phan aroso dyeithr gyda thi, ac ewyllysio cadw Pasg i'r Arglwydd, enwaeder ei holl wrrywaid ef, ac yna nesaed i wneuthur hyny; a bydded fel yr hwn a aned yn y wlad; ond na fwyttaed neb dienwaededig o hono. Yr un gyfraith fydd i'r priodir, ac i'r dyeithr a aroso yn eich mysg' (Exod. xii. 48, 49; gwel hefyd adn. 43, 44, a Num. ix. 14; xv. 14–16). Yn nghyfnodau boreuol hanes yr Iuddewon nid oes genym un prawf fod llawer o broselytiaid wedi mabwysiadu eu crefydd. Ymddengys eu bod hwy yn fwy tueddol i fabwysiadu crefydd eu cymydogion coelgrefyddol nag yr oedd y rhai hyny i fabwysiadu eu crefydd hwy. Efallai taw proselyt ydoedd Rahab y buttain, gan i Israeliad i'w phriodi, a Boaz oedd eu mab (Matt. i. 5). Mae mwy o le i gasglu fod Ruth y Moabees yn broselyt: 'Dy bobl di,' meddai hi wrth ei mam yn nghyfraith, 'fydd fy mhobl i, a'th Dduw di fy Nuw inau.' Dygai Boaz y dystiolaeth hon iddi: 'Holl ddinas fy mhobl a wyr mai gwraig rinweddol ydwyt ti;' a rhoddodd y prawf goreu o'r meddwl uchel oedd ganddo am dani trwy ei phriodi (Ruth i. 16, 17; iii. 11; iv. 13). Ond ar ol caethiwed Babilon, pan yr oedd yr Iuddewon wedi ymwasgu i fesur mawr yn mhlith y cenedloedd, ac er y caent hwy a'u crefydd eu diystyru yn gyffredin, yr oedd efallai niferi, oblegid y syniadau mwy rhesymol a roddai Iuddewaeth o gymeriad Duw a dyledswydd dyn, a dueddwyd i'w mabwysiadu. Achosid hyn yn ddiau gan wasgariad yr Iuddewon yn mhlith y cenedloedd. Pan anfonodd Ahasferus ei ail orchymyn, yn awdurdodi yr Iuddewon trwy ei holl deyrnasoedd i amddiffyn eu hunain ac i ladd yr holl rai a allasent ymosod arnynt ar gyfrif ei orchymynion blaenorol, dywedir i 'lawer o bobl fyned yn Iuddewon, oblegid arswyd yr Iuddewon a syrthiasai arnynt hwy' (Esther viii. 17). Yn amser ein Harglwydd ymddengys fod yr Ysgrifenyddion a'r Phariseaid, yn fawr eu sel i wneud proselytiaid: 'Gwae chwi, Ysgrifenyddion a Phariseaid, ragrithwyr,' ebai efe, 'canys amgylchu yr ydych y môr a'r tir i wneuthur un proselyt, ac wedi y gwneler, yr ydych yn ei wneuthur ef yn fab uffern, yn ddau mwy na chwi eich hunain' (Matt. xxiii. 15). Sonir am broselytiaid amryw weithiau yn Actau yr Apostolion (ii. 10; vi. 5; xiii. 43). Golygir hefyd fod cyfeiriad attynt mewn nifer o adnodau eraill yn y T. N., megis Ioan xii. 20; Act. xiii. 16, 50; xiv. 1; xvii. 4; xviii. 4.

Yn ol y rabbiniaid, yr oedd dau fath o broselytiaid—proselytiaid y porth, a phroselytiaid cyfiawnder. Nid enwaedid *proselytiaid y porth*, ac ni chyfranogent o'r Pasg; ond etto derbynient addysg Iuddewaidd, a chydffurfient â rhai o'r arferion Iuddewig, a thalent sylw neillduol i'r hyn eilw y rabbiniaid yn *saith gorchymyn Noah*—sef gochelyd cabledd yn erbyn Duw, eilun-addoliaeth, dynladdiad, llosgedd, ysbeiliad, anufudd-dod i awdurdodau, a bwytta gwaed neu bethau a dagwyd. Caniataodd yr Iuddewon i'r cyfryw rai drigo yn Nghanaan, a rhoddid iddynt obeithion am fywyd tragywyddol. Gofynid oddiwrth *broselytiaid cyfiawnder* i gadw holl gyfraith Moses. Wrth gael eu derbyn mewn holid hwynt ynghylch y rhesymau a berasent iddynt newid eu crefydd, ac hyfforddid hwynt yn egwyddorion Iuddewaeth. Yn nesaf, os gwrrywaid oeddynt, caent eu henwaedu, ac wedi hyn eu bedyddio trwy eu trochi mewn dyfr-gerwyn, ac yna offryment eu rhodd i'r Arglwydd. Bedyddid eu bennywaid hefyd, ac yna offryment hwythau eu hoffrwm ger bron Duw. Ni dderbynid bechgyn dan ddeuddeg oed, na merched dan dair ar ddeg oed, heb gydsyniad eu rhieni, neu, os gwrthodai y rhei'ny, heb gydsyniad barnwyr y lle. Ar ol cael eu derbyn cyfrifid plant neu gaethion yn rhydd oddiwrth awdurdod eu rhieni neu eu meistr. Mae rhai yn golygu nad allesid dim derbyn Edomiaid neu Ethiopiaid hyd y drydedd genedlaeth, na'r Ammoniaid neu'r Moabiaid hyd y ddegfed genedlaeth; ond tybia eraill na fwriedid y cyfyngedd hwn ond i'w cadw allan o swyddi yn eu llywodraeth wladol (Deut. xxiii. 1–8).

Dyna'r fath gyfrif a roddir gan y rabbiniaid am y proselytiaid: ond gan nad pa beth bynag ydoedd arferiad yr Iuddewon mewn amseroedd diweddarach, ac ystyried mor dueddol ydyw y rabbiniaid i adrodd dychymygion perffaith, mae lle i amheu pa un a fodolai yn yr hen amserau. Tueddir rhai i wadu yn gyfangwbl nad oedd dim o'r fath wahaniaeth rhwng y ddau ddosparth o broselytiaid, ac nad oedd y fath ddosparth a'r blaenaf. Dyna yw tyb Lardner (*Works*, vi. 531).

PROSEU′CHA (προσευχή), lle i weddio. Yr oedd gan yr Iuddewon yn gyffredin lefydd ar gyfer gweddio ynddynt, yn enwedig o'r tu allan i'r trefydd hyny lle yr oeddynt yn analluog neu y methent gael caniatad i gael synagogau. Weithiau yr oedd y proseucha yn adeilad mawr, megis yn Tiberias (Joseph. *Life*, 54). Brydiau eraill nid oeddynt yn gynwysedig o ddim ond mur yn unig, neu ryw gyntedd arall, yr hwn oedd heb dô uwch ei ben fel cynteddau y deml. Yn aml ymddengys nad oeddynt yn adeilad o un math, ond yn unig lle i ymneillduo yn yr awyr agored, neu mewn llwyn o goed wedi ei neillduo at y dyben o weddio ynddo. Dywedir eu bod yn gyffredin yn gyfleuedig yn agos i afon neu lan y môr, efallai er mwyn y cyfleusdra o ymolchi. Mae yn debygol taw mewn proseucha y pregethodd Paul yr efengyl yn Philippi: 'Ac ar y dydd sabbath ni a aethom allan o'r ddinas i lan afon, lle y byddid arferol o weddio (proseucha); ac ni a eisteddasom, ac a lefarasom wrth y gwragedd a ddaethant ynghyd' (Act. xvi. 13; Robinson, *Gr. Lex.* 712; Campbell, *Gospels*, iv. 310).

'Mae amrywiaeth barn yn mhlith dysgedigion,' medd Lardner, 'pa un a ddylid deall wrth y gair ag ydym wedi gyfieithu gweddio, y weithred o weddio neu y man lle gweddiïd. Tueddir fi i feddwl gyda Whately, Grotius, ac eraill, taw am le addoliad y sonir yma' (*Works*, i. 110; gwel hefyd Prideaux, *Connect.* rhan i. llyfr vi.; Jennings, *Jew. Ant.* ii. 69).

PRYDYDDIAETH, neu FARDDONIAETH. Mae wedi bod yn olygiad cyffredinol fod rhai o lyfrau y Beibl, megis Job, y Psalmau, a'r Diarhebion yn gynwysedig o bryddiaeth; a chaniateid yn gyffredin fod priod-dull, drychfeddyliau, cyffelybiaethau, ac iaith Esaiah, Jeremiah, Ezeciel, ac eraill o'r llyfrau prophwydoliaethol yn farddonol; ond ni olygai yr Iuddewon yn yr hen amserau na rhai diweddar fod y llyfrau hyny wedi eu hysgrifenu mewn mesur a chynghanedd, neu pa beth bynag a wnai i farddoniaeth Hebraeg wahaniaethu oddiwrth ryddiaith; ac ymddengys fod y gweddill o'r byd dysgedig wedi derbyn y syniad hwn oddiar eu llaw, ac yn gyffredin wedi ei fyntumiaw.

Un o'r cyntaf, o'r hyn lleiaf yn y wlad hon, i amheu cywirdeb y dyb hon ydoedd Lowth, esgob Llundain wedi hyny, a chyfieithydd Esaiah, o gylch canol y ganrif ddiweddaf, yn ei *Lectures on Hebrew Poetry;* ac oddiar ei amser ef mae cymeriad barddonol llyfrau prophwydol yr H. D. wedi cael yn gyffredin ei gydnabod.

Mae ein gwybodaeth yn anmherffaith iawn ynghylch cymeriad neillduol barddoniaeth Hebraeg. Nodweddir ef gan ffresni a symledd; mae yn aml yn ffigurol iawn, ac yn brydferth ac aruchel. Mae hefyd yn aml yn fyreiriog. Gwyddom nad ydoedd yn gynwysedig o gynghanedd—h.y. o'r un swn yn niwedd y llinellau neu y pennillion—ond o ryw fath o fesur neu gynghanedd, rheolau y rhai sydd yn awr yn hollol anhysbys, a chan na pherthyn llafariaid i'r iaith, a thrwy hyny fod yr iawn swniad wedi ei golli, maent wedi myned tu hwnt i gyrhaedd darganfyddiad. Ni gawn, fodd bynag, nodi yn fyr ychydig bethau mewn cysylltiad âg ef, y rhai a ymddangosant yn dynodi ei gymeriad barddonol (Lowth, *Isaiah*, 5, 8, 10, 12).

Yr arwydd cyntaf a mwyaf amlwg o ryw fath o fydr mewn barddoniaeth Hebraeg a geir mewn caniadau *acrostic,* neu rai ac y mae y llythyren gyntaf yn mhob llinell neu bennill yn dilyn trefn yr egwyddor. Mae i'w cael yn llyfrau yr H. D. ddeuddeg o'r cyfryw ganiadau: Ps. xxv. xxxiv. xxxvii. cxi. cxii. cxix. cxlv.; Diar. xxxi. 10–31; Galar. i. ii. iii. iv.—ac mae yr holl rai olaf yn gynifer o ganeuon ar eu penau eu hunain. Mae tair o'r caniadau yr ydys newydd gyfeirio attynt (Ps. cxi., cxii.; Galar. iii.) wedi eu cyfansoddi yn berffaith yn ol trefn llythyrenau yr egwyddor, gan fod pob llinell wedi ei nodi gan ei llythyren ddechreuol; mae y naw eraill yn dilyn trefn llythyrenau yr egwyddor yn llai perffaith, gan na cheir y llythyrenau ond yn nechreu pob pennill.

Yr oedd rhai o ganiadau yr Hebreaid wedi eu cyfansoddi yn y fath fodd ac a'u cyfaddasent i gael eu canu yn rhanau (*in parts*)—h.y., cenid un rhan gan un dosparth, a'r cydgan neu yr atteb gan ddosparth arall. 'Yna y canodd Moses a meibion Israel y gân hon i'r Arglwydd:'—

'Canaf i'r Arglwydd,
Canys gwnaeth yn rhagorol iawn:
Taflodd y march a'i farchog i'r môr' &c.

'A Miriam, chwaer Aaron, a gymerodd dympan yn ei llaw, a'r holl wragedd a aethant allan ar ei hol hi, â thympanau ac â dawnsiau. Ac attebodd Miriam hwynt:—

'Cenwch i'r Arglwydd,
Canys gwnaeth yn ardderchog:
Bwriodd y march a'r marchog i'r môr' (Exod. xv. 1-22).

Mae genym enghraifft odidog o ddau ddosparth o gantorion yn 'atteb eu gilydd,' ac o'u hattebion, yn Psalm xxiv.:—

Dosparth I.

'O byrth, dyrchefwch eich penau,
Ac ymddyrchefwch, ddrysau tragywyddol,
A Brenin y gogoniant a ddaw i mewn.'

Dosparth II.

'Pwy yw Brenin y gogoniant hwn?'

Dosparth I.

Yr Arglwydd nerthol a chadarn,
Yr Arglwydd cadarn mewn rhyfel.
O byrth, dyrchefwch eich penau;
Ac ymddyrchefwch, ddrysau tragywyddol;
A Brenin y gogoniant a ddaw i mewn.'

Dosparth II.

'Pwy yw Brenin y gogoniant hwn?'

Dosparth I.

'Arglwydd y lluoedd, efe yw Brenin y gogoniant.'

Prif nodwedd barddoniaeth Hebraeg, fodd bynag, ydyw yr hyn sydd wedi cael ei alw yn *gyfattebolrwydd.* Pan draddodir unrhyw osodiad, ac y canlynir ef gan un arall cyfystyr neu wrthwynebol mewn *ystyr*, neu yn debyg iddo yn ffurf ei gyfansoddiad gelwir y rhai hyn yn llinellau cyfattebol; a'r geiriau neu y brawddegau a attebant i'w gilydd yn y llinellau cyfattebol a elwir yn *eiriau* cyfattebol.

Dynodir y cyfattebolrwydd gan amrywiaeth mawr a llawer o raddau. Mae weithiau yn fwy cywir ac amlwg, ac weithiau yn fwy anmhenodol a thywyll. Gellir dweud, fodd bynag, ar y cyfan ei fod yn gyfansoddedig o dri math—y cyfattebolrwydd cyfystyr, y cyfattebolrwydd cyferbynol neu wrthwynebol, a'r cyfattebolrwydd mewn cyfansoddiad.

1. Mae y cyfattebolrwydd cyfystyr yn gynwysedig mewn bod yr un syniad, neu yn debyg i'r un syniad, yn cael ei osod allan mewn geiriau gwahanol ond cyfystyr. Dyma yr un mwyaf cyffredin o'r tri, a dygir ef yn mlaen gyd â'r cywirdeb a'r destlusrwydd mwyaf. Mae amlder o enghreifftiau o'r cyfattebolrwydd hwn yn y Psalmau. Ac felly hefyd yn ysgrifeniadau y prophwydi. Mae yr un canlynol allan o Esaiah lx. 1, 2, 19:—

'Cyfod, llewyrcha, canys daeth dy oleuni,
A chyfododd gogoniant yr Arglwydd arnat;
Canys wele, tywyllwch a orchuddia y ddaiar,
A'r fagddu y bobloedd.
Ond arnat ti y cyfyd yr Arglwydd,
A'i ogoniant a welir arnat,
Ni bydd yr haul it' mwyach yn oleuni y dydd,
A'r lleuad ni oleua yn llewyrch i ti;
Eithr yr Arglwydd sydd i ti yn oleuni tragywyddol,
A'th Dduw yn ogoniant i ti.'

Mae llawer iawn o amrywiaeth yn ffurf y cyfattebolrwydd cyfystyr; weithiau lawer iawn o gymhlethiad; ond mae yn rhaid i ni ymfoddloni ar roddi y ffurf gyffredinol a syml uchod o hono.

2. Y cyfattebolrwydd gwrthwynebol sydd gynwysedig mewn gosod pethau mewn gwrthwynebiad i'w gilydd, weithiau mewn iaith, bryd arall mewn ystyr yn unig. Mae Llyfr y Diarebion yn llawn o enghreifftiau o'r fath hyn o gyfattebolrwydd. Mae yn hynod gyfaddas at y fath hyny o ysgrifenu, ac yn rhoddi min neillduol iddo. Y rhai canlynol sydd esamplau:—

'Coffadwriaeth y cyfiawn sydd fendigedig,
Ond enw y drygionus a bydra (x. 7).
Ffyddlon yw archollion y caredig,
Ond cusanau y digasog sydd dwyllodrus (xxvii. 6).
Y ffol a dywallt ei holl feddwl,
Ond gwr doeth a'i hattal hyd yn ol' (xxix. 11).

Mae y rhai canlynol allan o Esaiah liv. 7, 8, 10:—

Dros enyd fechan y'th adewais,
Ond â mawr drugareddau y'th gasglaf;
Mewn ychydig soriant y cuddiais fy ngwyneb oddiwrthyt enyd awr.
Ond â thrugaredd tragywyddol y trugarhaf wrthyt,
  Medd yr Arglwydd dy Waredydd.

Canys y mynyddoedd a giliant,
A'r bryniau a symudant;
Eithr fy nhrugaredd ni chilia oddiwrthyt,
A chyfamod fy hedd ni syfl,
    Medd yr Arglwydd sydd yn trugarhau wrthyt.'

3. Mae y cyfattebolrwydd mewn cyfansoddiad yn gynwysedig, nid mewn ail adroddiad o'r un syniad, neu wrthwynebiad y syniad neu y geiriau, ond yn unig yn nghyfansoddiad y brawddegau. Mae cyfattebolrwydd a chyfartaledd rhwng gwahanol osodiadau gyda golwg ar ffurf a throad yr holl frawddeg. Mae genym enghraifft dda o'r fath hyn o gyfattebolrwydd yn Psalm xix. 7–9:—

'Cyfraith yr Arglwydd sydd berffaith, yn troi yr enaid:
Tystiolaeth yr Arglwydd sydd sicr, ac yn gwneuthur y gwirion yn ddoeth:
Deddfau yr Arglwydd sydd uniawn, yn llawenhau y galon:
Gorchymyn yr Arglwydd sydd bur, yn goleuo y llygaid:
Ofn yr Arglwydd sydd lan, yn parhau yn dragywydd:
Barnau yr Arglwydd ydynt wirionedd, cyfiawn ydynt i gyd:

Mae yr amrywiaeth yn ffurf y cyfattebolrwydd mewn cyfansoddiad yn fawr iawn. Mae y cyfattebolrwydd weithiau yn fwy, ac weithiau yn llai cywir; a phrydiau eraill prin y mae yn ganfyddedig. Gofyn mewn gwirionedd sylw neillduol, llawer o astudiaeth o natur yr iaith, llawer o arferiad mewn dadglymu ei chyfansoddiad, i allu canfod bob amser y manau lle dylid gorphwys, er mwyn rhoddi i'r diweddglo neu y frawddeg ei droad a'i ddisgyniad bwriadedig, ac i bob rhan ei amser a'i gyfartaledd priodol.

Mae cyfattebolrwyddau (*parallelisms*) yr Ysgrythyr (oblegid nid ydynt mewn un modd yn gyfyngedig i'r rhanau barddonol o honi) yn eithaf teilwng o sylw gofalus. Byddant yn aml o gymhorth wrth gyfieithu ac esponio gair Duw (Lowth, *Isaiah*, 12, 19, 20, 21, 24; Lowth, *Lect. on Heb. Poetry*, ii. 34, 39, 48).

Mae bron yn ymddangos y dynodid yr Hebreaid gan athrylith farddonol. Mae y bendithion prophwydoliaethol y rhai y darfu Jacob, wrth farw, eu cyhoeddi uwchben ei blant a'u disgynyddion yn esampl foreu o'r ardymher hon (Gen. xlix. 1–28). Ac mae genym gân fuddugoliaethus Moses ar fynediad yr Israeliaid trwy y Môr Coch (Exod. xv. 1–22); ac eilwaith ei gân wrth farw (Deut. xxxii. 1–44, ac hefyd Ps. xc., os ydym i ddibynu ar y teitl o'i blaen). Os ysgrifenwyd Llyfr Job gan Hebrewr, fel nad yw yn anhebyg, mae yn debygol ei fod yn gyfansoddiad boreuol; ac yn ddiau dengys amlygiadau o athrylith farddonol uchel. Yna mae genym Dafydd, 'pêr ganiedydd Israel,' ac ysgrifenwyr eraill y Psalmau; Solomon ei fab, y Brenin Hezeciah, Esaiah, Jeremiah, Ezeciel, ac eraill o'r prophwydi. Ac ni chyfyngid yr ardymher farddonol iddynt hwy; cyfranogai gwragedd o honi hefyd. Yr oedd Deborah (Barn. v.); yr oedd Hannah (1 Sam. ii. 1–10); yr oedd Mair mam ein Harglwydd (Luc i. 46–55). Tueddir ni i feddwl taw barddoniaeth ydoedd y rhed-wely yn mha un y llifai meddyliau rhai o'r Hebreaid yn naturiol.

PSALMAU. Teitl cyffredin Llyfr y Psalmau yn y copi Hebraeg yw תהלים (*hymnau* neu *ganiadau diolch*). Rhenid ef gynt gan yr Hebreaid i bum llyfr, a diwedda pob un gyda mawl-ddiolch. Cynwys y cyntaf Psalmau i. hyd xli., a diwedda fel hyn: 'Bendigedig fyddo Arglwydd Dduw Israel, o dragywyddoldeb, a hyd dragywyddoldeb. Amen, ac amen.' Cynwys yr ail Psalmau xlii. hyd lxxii., ac a ddiwedda gyd â'r geiriau: 'Bendigedig fyddo yr Arglwydd Dduw, Duw Israel, yr hwn yn unig sydd yn gwneuthur rhyfeddodau. Bendigedig hefyd fyddo ei enw gogoneddus ef yn dragywydd; a'r holl ddaiar a lanwer o'i ogoniant. Amen, ac amen. Gorphen gweddiau Dafydd fab Jesse.' Cynwys y trydydd Psalmau xc. hyd cvi., a diwedda gyd â'r geiriau: 'Bendigedig fyddo Arglwydd Dduw Israel, erioed ac yn dragywydd: a dyweded yr holl bobl, Amen. Molwch yr Arglwydd.' Mae y pumed yn cyrhaedd o Psalm cvii. hyd cl., ac yn diweddu yn fyr fel hyn: 'Molwch yr Arglwydd.' Mae y rhaniad hwn yn hen iawn, gan y cydnabyddir ef yn y Septuagint; ond gan nad pa gyfnewidiadau a wnawd yn y casgliad, ni chyfansoddai y cyfan ond un llyfr yn y canon. Mae Pedr yn adrodd o hono fel Llyfr y Psalmau (Act. i. 20; Horne, *Introd.* ii. 736).

Yn y Septuagint, ac hefyd yn y cyfieithiadau Syriaeg, Arabic, ac Ethiopic, mae un Psalm yn fwy nag yn yr Hebraeg gwreiddiol, ac yn gwneud y rhif yn 151; ond, er yn hen, mae yn ddiau yn apocryphaidd; yn wir, mae yn hollol anheilwng o le yn mhlith y Psalmau (Horne, ii. 769).

Gyd â'r eithriad o bedair ar ddeg ar hugain, mae teitlau byrion wedi eu gosod o flaen yr holl Psalmau. Nid yw y teitlau hyn yn aml yn gynwysedig o ddim ond enwau yr ysgrifenwyr; weithiau hefyd cyfeiriant at y Psalm ei hun, gan arwyddo efallai ei natur, neu yr achlysur o'i chyfansoddi. Mae hefyd amryw eiriau yn mhlith llawer o'r Psalmau, megis Maschil, Michtam. Shiggaion; ar Neginoth, ar Nehiloth, ar Gittith, ar Shoshanaim, ar Muth-labben, ar Sheminith, hyd Jeduthun, &c.; ond mae beirniaid yn rhanedig iawn yn eu barn mewn perthynas i'w hystyr a'u dyben. Tybir taw nodau cerddorol ydyw llawer o honynt, ac yn rhyw ffordd yn gysylltiedig â'r cerddorion, yr offerynau cerdd, y tonau, neu briod-ddull y gerddoriaeth; ond mae y matter yn guddiedig mewn tywyllwch mawr, ac nis gellir dyweud dim sicr gyda golwg arnynt.

Y teitl o flaen Psalmau cxx. hyd cxxxiv. a gyfieithir yn Gymraeg yn 'ganiad y graddau;' ond mae ei ystyr yn ansicr iawn. Tybia rhai y cenid y Psalmau dan sylw ar y pymtheg gris a arweinient i gyntedd y gwragedd yn y deml; eraill taw caniadau oeddynt a genid gan yr Iuddewon ar eu teithiau i'r gwleddoedd blyneddol yn Jerusalem; eraill drachefn mai caniadau oeddynt a genid gan yr Iuddewon pan yn dychwelyd o'u caethiwed yn Babilon i wlad eu tadau. Mae golygiadau eraill hefyd ar y matter; ond ofer fyddai eu coffhau, gan nad ydynt nemawr gwell nag amcan-dybiau (Horne, *Introd.* ii. 739).

Mae Selah yn air a geir yn aml iawn yn y Psalmau, ac nid mewn un man arall yn yr H. D., oddieithr yn Hab. iii. 3, 9, 13. Ceir ef yn gyffredin ar ol pennill byr; ond yn Psalmau lv. 20 a lvii. 4, ac yn Hab. iii. 3, 9, ceir ef yn nghanol pennill, etto ar ol aelod neu ran o hono. Mae y gair wedi bod yn destun llawer o ddadleu yn mhlith beirniaid, ond heb ddiweddu yn foddhaol. Ofer ydyw adrodd y gwahanol dybiau sydd wedi cael eu cyhoeddi ganddynt, gan fod can lleied o sicrwydd yn perthyn iddynt. Mae yn debygol na chyfansoddai un ran o'r copi, ac nad oedd yn dwyn cysylltiad â'r ystyr; ond taw arwydd-nod cerddorol ydoedd, ond i ba ddyben nid yw yn hawdd dweud (Horne, ii. 744; Gesenius, *Lex.* 588). [SELAH.]

Mae gwir awdwraeth y teitlau i'r Psalmau wedi bod yn destun llawer o ddadleu yn mhlith beirniaid. Myntumia rhai eu bod yn rhan wreiddiol o'r Psalmau o flaen pa rai y maent wedi cael eu gosod, a chwedi eu cyfansoddi gan yr ysgrifenwyr eu hunain. Mae eraill yn gwadu hyn, ac yn dweud iddynt gael eu gosod o'u blaen gan eraill; nad ydynt yn aml ddim amgen nag amcandybiau, ac weithiau yn gamsyniol; ac nad oes yn ganlynol ddim dibyniaeth yn gyffredin i gael ei osod arnynt. Mae rhai wedi cymeryd llwybr canol, ac yn golygu fod aml un wedi eu chwanegu at y rhai hen a gwirioneddol eraill ag ydynt yn fynych yn rhai gau. Golyga Rosenmüller a Stark fod yr holl deitlau perthynol i gerddoriaeth yn rhai diweddar, yr hyn sydd yn ddigon tebygol. Tueddir ni i feddwl fod y teitlau yn gyffredin wedi cael eu gosod gan bersonau gwahanol oddiwrth yr ysgrifenwyr gwreiddiol eu hunain. Mewn rhai enghreifftiau gallasent fod wedi dilyn traddodiad; mewn eraill gallasent fod wedi arfer eu barn eu hunain, gan gymeryd yn achlysurol lyfrau hanesyddol yr H. D. fel help (cydm. Ps. xviii. a'i theitl, âg 2 Sam. xxii. 1); mewn eraill mae yn debygol iddynt ymfoddio mewn amcan-dyb. Yn ol yr olwg hyn, anaml y gallwn ddibynu arnynt, a dylem yn mhob man arfer ein barn ein hunain, a chymeryd ein harwain gan y profion y byddo yn bosibl eu cael allan (Horne, *Introd.* ii. 745).

Er ei fod yn beth cyffredin i siarad am Lyfr y Psalmau fel Psalmau Dafydd, etto mewn gwirionedd casgliad ydyw o ganiadau gan wahanol ysgrifenwyr. Y rhai canlynol yw yr ysgrifenwyr i ba rai y priodolir hwynt:— 1. Priodolir tair ar ddeg a thri ugain, neu yn agos i hanner yr holl rif i Dafydd, yr hwn a elwir yn bendant yn 'bêr ganiedydd Israel' (2 Sam. xxiii. 1). 2. Priodolir dwy i Solomon—lxxii. a cxxvii.; ond ymddengys mai Dafydd oedd ysgrifenydd y flaenaf, ac mai ei *thestun* yn unig ydoedd Solomon (adn. 1, 20); tra y cyduna yr olaf yn well âg ail-adeiladiad y deml a gwyliadwriaeth Jerusalem ar ol dychweliad yr Iuddewon o gaethiwed Babilon nac âg amserau heddychlon Solomon. 3. Priodolir tair ar ddeg i Asaph, yr hwn oedd bencerddor Dafydd—sef, l. a lxxiii.–lxxxiii.; ond mae amryw o'r rhai hyn, megis lxxiv. lxxv. lxxvi. lxxix. lxxx. lxxxi. ac lxxxiii., ag y gellir amheu a ddarfu iddynt gael eu cyfansoddi gan Asaph. Nid ydynt yn cyduno âg amserau Dafydd a Solomon, pan yr oedd cenedl Israel wedi cyrhaedd banau uchaf ei gallu a'i llwyddiant. Ymddengys i rai o honynt gael eu hysgrifenu pan yr oeddynt mewn cyflwr isel a chystuddiedig. Gellir sylwi hefyd y gallasai y teitl gael ei gyfieithu yn fwy priodol efallai yn 'Psalm *i* Asaph'—h.y., i gael ei rhoddi i Asaph i gael ei chanu neu ei chwareu ganddo fel arweinydd gwasanaeth y tabernacl (1 Cron. xvi. 4, 5, 7), nag yn Psalm *gan* Asaph. 4. Priodolir un ar ddeg i feibion Corah—sef, xlii. xliv.–xlix. lxxxiv. lxxxv. lxxxvii. lxxxviii.; ond gellir gwneud yr un sylwadau mewn pethynas iddynt ag a wnaethom ar y rhai briodolir i Asaph. Yn wir yn y C. C. gelwir hwynt yn Psalmau '*i* feibion Corah;' ac nid yw yn hawdd meddwl taw cynyrch nifer o feddyliau ydyw cyfansoddiadau mor fyrion. 5. Priodolir un (lxxxix) i Ethan yr Ezrahiad, yr hwn oedd yn byw yn nheyrnasiad Dafydd (1 Cron. xv. 17, 19); ond nis gall y darluniad a gynwys o'r trychinebau oeddynt wedi syrthio ar deulu Dafydd gyfeirio at ei amserau ei hun neu rai ei fab Solomon. Rhaid y cyfeiria at amser diweddarach, pan yr oedd crugiau o drychinebau wedi disgyn arnynt—ac hyd yn od mor ddiweddar efallai ag amserau y gaethglud. 6. Un, (xc.), yr hon a elwir 'Gweddi Moses, gwr Duw,' a pha un ai yn gywir neu beidio, derbynir y traddodiad yn gyffredinol. A thybied iddi gael ei hysgrifenu ganddo ef, prin mae yn debygol y gwnaethai efe ei hun osod y fath deitl o'i blaen. Yr ydym yn amheus pa un a ydoedd oes dyn yn ei amser ef wedi ei chwtogi i'w hyd presenol: 'Yn nyddiau ein blynyddoedd y mae deng mlynedd a thri ugain, ac os o gryfder y cyrhaeddir pedwar ugain mlynedd,' &c. (adn. x.) Bu Moses ei hun byw hyd nes yn 120 mlwydd oed, ei frawd Aaron hyd 123, a'i ganlyniedydd Josua hyd 110 (Num. xxxiii. 39; Deut. xxxiv. 7; Jos. xxiv. 29).

Er y tueddir ni i feddwl na chafodd y Psalmau â pha rai y mae yn gysylltiedig enwau Solomon, Asaph, meibion Corah, ac Ethan yr Ezrahiad, eu hysgrifenu ganddynt, etto nid yw ond teg dweud taw yr un *particle* a arferir mewn cysylltiad â hwynt ag a ddefnyddir am Dafydd yn nheitl Psalmau eraill.

Gan bwy yr ysgrifenwyd y Psalmau a briodolir i Moses, Solomon, Asaph, a'i gyd-gerddorion, a thybied na chawsant eu hysgrifenu ganddynt hwy, nid ydym yn barod i ddweud; ond nid yw yn anhebygol taw Dafydd oedd awdwr rhai, os nad llawer o honynt.

Mae hanner cant arall o Psalmau y rhai ni phriodolir i un awdwr neillduol—sef, Ps. i. ii. x. xxxiii. xliii. lxvi. lxvii. lxxi. xci.–c. cii. civ.–cvii. cxi.–cxxi. cxxiii. cxxvi. cxxviii.–cxxx. cxxxii. cxxxiv.–cxxxvii. cxlvi.–cl. Mae yn debyg i rai o honynt gael eu hysgrifenu gan Dafydd (cydm. Ps. cv. 1–15 a xcvi. 1–13, â 1 Cron. xvi. 7–33). Perthynai rhai o honynt efallai i amser diweddarach, megis Ps. cxxxii.; rhai i amser y caethiwed, megis Ps. cxxxvii.; neu hyd yn od i amser ar ol y dychweliad o Babilon, megis Ps. cii. a cxxvi.

Mae y cwestiwn o gyfeiriadau y Psalmau at y Messiah yn un o gryn anhawsder. Nid oes un amheuaeth na chyfeiria rhai o honynt atto. Dywed ein Harglwydd hyny yn bendant: 'Bod yn rhaid cyflawni pob peth a ysgrifenwyd yn nghyfraith Moses, a'r prophwydi, a'r Psalmau am danaf fi' (Luc xxiv. 44); a chymhwysa yn amlwg atto ei hun Ps. cx. (Luc xx. 41–44), heb sôn am adnodau eraill yn y T. N. Gwna llawer, fodd bynag, ddeongli y Psalmau yn gyffredinol fel rhai a gyfeiriant atto ef ei hun yn gyntaf neu yn ail; ond er yr ymddengys hyn yn gwisgo agwedd crefyddoldeb, nid ydyw ddim amgen na chymeryd peth yn ganiataol heb resymau digonol, a dygai i mewn egwyddor laes iawn o esponio gair Duw. Mae llawer o honynt mewn gwirionedd yn gwbl anghymwysiadol at y Messiah, ac nis gall dim fod yn fwy annaturiol na'r modd y maent wedi cael eu cymhwyso felly. Mae esponwyr eraill wedi rhedeg i'r eithafion gwrthwynebol, ac yn gwadu cyfeiriad adnodau at Grist y rhai yn sicr a fwriedid i fod yn gymhwysiadol atto. Mae yn rhaid, fodd bynag, cydnabod ei bod yn anhawdd iawn i benderfynu pa un a wna rhai adnodau gyfeirio atto, gan fod y profion o hyny yn mhell o fod yn eglur a phenderfynol. Mae llawer yn meddwl pan fyddo adnod o Psalm yn cael ei choffhau yn y T. N. mewn cyfeiriad at y Messiah, y prawf hyny fod yr holl

Psalm yn gymhwysiadol atto. Cymhwysir hwynt yn aml efallai mewn ffordd o gyfaddasiadau. Efallai nad oes un Psalm yn cael ei choffhau yn fwy aml yn y T. N. mewn cysylltiad â'n Harglwydd na Ps. lxix (cydm. adn. 4 â Ioan xv. 25; adn. 9 â Ioan ii. 17; adn. 21 â Matt. xxvii. 34; adn. 21 â Ioan xix. 28–30; adn. 25 â Act. i. 20; adn. 9 â Rhuf. xv. 3); ond yr ydym yn golygu nas gellir cyfrif yr adroddiadau hyn ond fel cyfaddasiadau; oblegid nid yw holl rediad y Psalm yn ymddangos yn ddarluniadol o'r Messiah, ac y mae adn. 5 yn gwbl anghymwysiadol: "O Dduw, ti a adwaenost fy ynfydrwydd, ac nid yw fy nghamweddau guddiedig rhagot.' Er y tybir fod adn. 21 yn cael ei chymhwyso atto gan yr efengylwyr, etto mor wahanol ydyw yspryd adnodau 22–28 oddiwrth y weddi a weddiwyd gan ein Harglwydd (Luc xxiii. 34). Gellir gwneud yr un sylwadau mewn perthynas i Ps. xli. 9 (gwel adn. 4, 8, 10) wedi eu cydmaru â Ioan xiii. 18, a Ps. cix. 8 wedi eu cydmaru â Act. i. 20. [QUOTATIONS O'R HEN DESTAMENT YN Y NEWYDD.]

Mae anhawsder mawr hefyd gyda golwg ar gymeriad melldithiol rhai o'r Psalmau. Mae amryw gynlluniau wedi cael eu mabwysiadu er cysoni y cyfryw adnodau â rhanau eraill o'r Ysgrythyr, yn enwedig y T. N.; ond nid ydym wedi taro wrth un ag sydd yn foddhaol. Yr ydym yn meddwl mai gwell ydyw addef yr anhawsder yn onest, na cheisio twyllo ein hunain ac eraill âg esponiad annigonol arno.

PUBLI'CAN, casglwr y trethi Rhufeinig, neu y cyllid cyhoeddus. Yr oedd dau ddosparth o τελωναι, neu *bublicanod*. Yn mhlith y Rhufeiniaid rhentid y trethi neu y cyllid cyhoeddus, ac yr oedd y ffarmwyr-cyffredin yn talu swm penodol i'r llywodraeth am y fraint o gasglu trethi dosparth o wlad. Perthynai y rhai hyn yn gyffredin i radd y marchogion, neu o'r hyn lleiaf yr oeddynt yn bobl o gyfoeth ac urddas. Y dosparth arall oedd y casglwyr danynt, y rhai a grynhoent y trethi a'r tollau wrth byrth dinasoedd, porthladdoedd, a'r ffyrdd cyhoeddus, pontydd, &c. Yr oedd y rhai hyn yn bersonau o'r radd gymdeithasol iselaf ac o'r cymeriad gwaethaf, ac yn orthrymus iawn yn eu gofynion. Un o'r dosparth cyntaf efallai ydoedd Zaccheus; gelwir ef yn αρχιτελωνης (*pen publican*), 'ac yr oedd yn gyfoethog' (Luc xix. 2). Ymddengys o'r tu arall, taw un o'r ail ddosparth ydoedd Matthew, oblegid pan y galwyd ef gan ein Harglwydd 'yr oedd yn eistedd wrth y dollfa;' ond prin yr ymddengys ei fod yn dlawd, oblegid dywed Luc wrthym iddo 'wneud gwledd fawr yn ei dŷ, ac yr oedd tyrfa fawr o bublicanod ac eraill, yn eistedd gyda hwynt ar y bwrdd' (Luc v. 27–29). Mae yn amlwg taw Iuddewon oedd y ddau (xix. 9).

Yr oedd y publicanod yn atgas iawn yn nghyfrif yr Iuddewon. Dirmygid a chaseid hwynt ar yr un pryd ganddynt. Cydgyfarfyddiad tri pheth a dueddai i wneud y swydd yn arbenigol o atgas yn eu golwg: 1. Yr oedd talu teyrnged nid yn unig yn gam â'u pocedi, ond yn anfri ar eu cenedl; oblegid edrychent arnynt eu hunain nid yn unig fel wedi eu geni yn rhydd, ond, oblegid eu bod yn bobl ddewisedig Duw, ystyrient eu hunain yn rhagorach na holl genedloedd eraill y ddaiar. Ymostyngent i lywodraeth y Rhufeiniaid gyd âg anewyllysgarwch ac annyoddefgarwch mawr; ac yr oedd gorfod talu teyrnged iddynt yn brawf parhaus ac amlwg o'u darostyngiad ganddynt. 2. Yr oedd y personau a lanwent swydd publicanod yn gyffredin yn orthrymus, ac yn arfer llawer o drais, oblegid gan eu bod wedi cymeryd at y trethi fel ffarm, codent y trethi ar y tlodion, ac a'u mynent heb ddangos trugaredd, fel y galluogid hwynt i dalu eu rhent a gwneud ennill trwyddynt. Gwnai yr amgylchiad fod dau ddosparth o gasglwyr trethi—y ffarmwyr-cyffredin a'r is-gasglwyr—yn debygol fawr fwyhau y drwg. 3. Os dygwyddai y publicanod fod yn perthyn i'w cenedl eu hunain, fel mae yn debygol yr oedd yr is-gasglwyr yn gyffredin, gwnai hyn ychwanegu yn fawr eu casineb tuag attynt. Gan eu bod yn ngwasanaeth meistri Rhufeinig, yr oedd o angenrheidrwydd lawer o gyfeillach ac ymwneud rhyngddynt â chenedloedd, yr hyn a ystyriai yr Iuddewon yn anghyfreithlon a ffiaidd; ac er eu bod yn Iuddewon eu hunain, gwasgent y trethi Rhufeinig oddiwrth eu brodyr, ac wrth wneud hyny ymddangosent fel pe yn cydymgyngreirio â'r Rhufeiniaid i gadw eu cenedl eu hunain mewn caethwasaeth.

At yr atgasrwydd hwn o du yr Iuddewon at y publicanod y cyfeiria ein Harglwydd pan yn sôn am droseddwr mor ystyfnig yr hwn nis gellid ei ddwyn i deimlad o'i bechod gan na cheryddon anghyhoeddus na chyhoeddus. Dywed, 'Bydded i ti megis yr ethnig neu y publican' (Matt. xviii. 17). Yn mhlith yr Iuddewon ymddengys fod y geiriau 'publicanod a phechaduriaid' yn ymadrodd cyffredin i ddynodi y cymeriadau gwaethaf a mwyaf atgas (Marc ii. 15, 16). Bwrid ef fel anfri ar ein Harglwydd ei fod yn 'gyfaill publicanod a phechaduriaid' (Matt. xi. 19); ac y mae yntau, o'r tu arall, yn dangos y teimlad cyffredinol a ffynai gyda golwg arnynt pan y dywedodd wrth yr arch-offeiriaid a'r ysgrifenyddion yr 'âi y publicanod a'r putteiniaid i mewn i deyrnas Duw o'u blaen hwynt' (xxi. 31). Dynodai Ioan Fedyddiwr gymeriad gorthrymus y publicanod pan, mewn attebiad i gwestiwn a ofynodd un o honynt iddo, y dywedodd, 'Na cheisiwch ddim mwy nag sydd wedi ei osod i chwi' (Luc iii. 12, 13): a dangosai Zaccheus o'r hyn lleiaf y teimlad cyffredinol pan ddywedodd, 'Os dygais ddim o'r eiddo neb trwy gam-achwyn, yr ydwyf yn ei dalu ar ei bedwerydd' (xix. 8). Dywedir y gofynai y cyfreithiau Rhufeinig i bublican, os ceid ef yn euog o arfer trais, i ddychwelyd pedwar cymaint y swm a gymerasai trwy gam-achwyn.

PUB'LIUS (ὅ πρῶτος), penaeth ynys Melita ar amser llongddrylliad Paul arni, yr hwn a'i derbyniodd ef a'i gydfordeithwyr, ac 'a'u llettyodd dridiau yn garedig,' a thad yr hwn a iachaodd Paul yn wyrthiol 'o gryd a gwaedlif,' oddiwrth y rhai y dyoddefai ar y pryd. Mae Grotius wedi cael gafael ar hen argraph oddiwrth yr hon yr ymddengys y rhoddid y teitl πρῶτος, neu *benaeth*, i lywodraethwr yr ynys hon, ac felly y defnyddir ef yma gan Luc gyd â'i ddull cywir arferol a phriodol o adrodd pethau (Doddridge, *in loc.*)

PUL, brenin cyntaf Assyria a enwir yn yr Ysgrythyr. Goresgynodd Ganaan, a thrwy anrheg o 1000 o dalentau arian perswadiwyd ef gan Menahem i alw ei filwyr yn ol, a chydnabod teitl y tywysog drygionus hwnw (2 Bren. xv. 14, 16–20); ond pwy ydoedd, nid yw y dysgedigion ddim yn cydweled mewn perthynas i hyny. Mae Usher, Rollin, Calmet, a Prideaux yn meddwl mai tad Sardanapalus ydoedd; ac nid yw Patrick yn llai cadarn yn ei dyb taw yr un ydoedd a Baladan neu Belesis y Caldeaid, Mae Syr Isaac Newton, ac awdwyr yr *Universal History*, yn ei gyfrif yn sylfaenydd cyntaf ymerodraeth Assyria. Mae ei enw yn air Assyriaidd pur, heb y mymryn lleiaf o briod-ddull y Caldean, ac yn amlwg yn rhan o'r cyfansodd-eiriau Tiglath-pul-assur, Nebo-pul-assur, a Sardana-pulus, ei ganlyniedyddion.

PUNT. Mae y gair hwn yn cael ei ddefnyddio yn anmhriodol fel cyfieithiad o *maneh* mewn llawer o adnodau yn yr H. D., ac o *Μνα* yn yr un Newydd. [MANEH.] Cyfrifir y gair Groeg *λιτρα* yn gyfystyr a'r Lladin *libra*, yr hwn a arwydda bwys o bwysau; ond gwnai y *litra* amrywio mewn gwahanol wledydd, a gwerthid gwahanol fathau o nwyddau yn ol *litra* y wlad o ba un eu dygwyd. Yr oedd y *libra* Rhufeinig yn gynwysedig o 12 wns, ac yn agos yr un bwysau a 12 wns *avoirdupoise* (Adam, *Rom. Ant.* 454; Robinson, *Gr. Lex.* 482; Parkhurst, *Gr. Lex.* 401; Jahn, *Bib. Ant.* 60). Hyd yn od yn ein gwlad ein hunain mae genym bwysi o wahanol bwysau a gwerth; pwys Troy, yn gynwysedig o 12 wns; a phwys *avoirdupoise* o 16 wns. Mae genym hefyd y pwys punt, yn gynwysedig o 20s., yr hwn a gymer rhai yn eu hanwybodaeth am yr hyn olygir yn nameg y punnoedd (Luc xix. 12–27). Mae yn gwestiwn pa un ai gwell fuasai defnyddio y ddau air gwreiddiol—*maneh* yn yr H. D. a *mna* yn y T. N. yn anghyfiaith—na chynyg eu cyfieithu.

PUTE'OLI, dinas yn Campania yn Italy, ac o gylch wyth milltir ar y gogledd i Naples. Derbyniodd ei henw, mae'n debygol, oddiwrth y nifer mawr o ffynonau a geir yn y gymydogaeth. Yr oedd yn un o gyrchleoedd dewisedig y Rhufeiniaid ar gyfrif ei ffynonau mwnawl a'i baddau cynnes. Yr oedd yn ddinas o'r radd uchaf, a chariai yn mlaen fasnach fawr, yn enwedig âg Alexandria yn y Dwyrain. Amddiffynid y porthladd gan fôr-argae, ar yr hwn y safai y goleudŷ, ac o fewn yr hwn yr angorai llongau. Mor afaelus ydyw y *concrete* a ddefnyddiwyd i wneud yr adeilad yma fel y mae y dadfail perffeithiaf o un hen borthladd Rhufeinig sydd yn bod. Yma y cafodd Paul frodyr pan ar ei daith fel carcharor i Rufain, ac yr arosodd gyda hwynt saith niwrnod (Act. xxviii. 14). Nid yw Puzzuoli, fel y gelwir y lle yn bresenol, ond tref ddibwys, trigolion yr hon a ddilynant yn gyffredin yr alwedigaeth o bysgota (Conybeare, xi. 363).

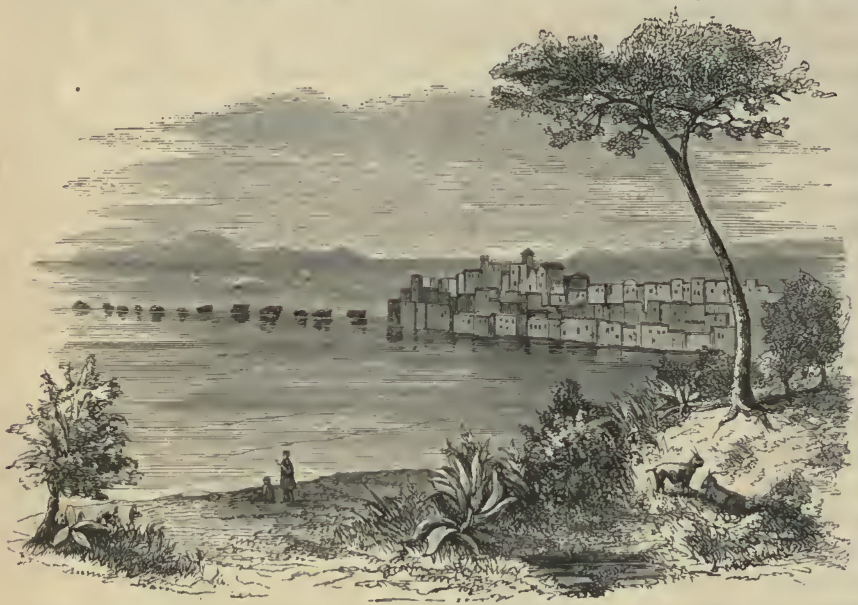
PUTEOLI.

PUTTAIN, yw—1. Un a wna oddiar drythyllwch neu elw roddi ei chorph i anniweirdeb; a phutteiniwr yw un ag sydd yn ymwneud yn anniwair â hi. Ymddengys y cyfrifid gynt y bennywaid a gadwent *inns*, neu dafarnau, yn gyffredin yn butteiniaid; ac felly daeth tafarn-wraig a phuttain i fod yn gyfystyr. Mae putteiniaid yn fuan yn colli pob teimlad o wyleidd-dra a chywilydd, ac y maent hyd yn od yn llithro gwrrywaid i'w cymdeithas lygredig (Jer. iii. 3; Diar. v. 7).

Mae putteindra, aflendid, neu anlladrwydd, yn cynwys pob math o anniweirdeb rhwng gwrrywaid a bennywaid, pan heb briodi, neu odineb pan fyddo un neu y ddau yn briod; neu losgach, pan y maent yn berthynasau rhy agos i'w gilydd (Gen. xxxviii. 24; 1 Cor. v. 1; Gal. v. 19). Mae y pechod hwn, gan nad pa mor lleied sylw wneir o hono, yn un mawr iawn. Dianrhydedda a dinystria y corph (Job xxxi. 9–12; Diar. v. 11; 1 Cor. vi. 18). Dyg staen annileadwy ar y cymeriad (Diar. vi. 33). Mae yn twyllo y gydwybod, ac yn ei gwneud yn ddideimlad, a chaleda y galon i gymaint graddau fel mai nid aml mae personau euog o hono yn cael gras i edifarhau o'i blegid (Hos. iv. 11; Diar. ii. 19; Preg. vii. 26; Dat. xxii. 11). Mae yn agor y drws i bob math o annuwioldeb a drygioni (Diar. v. 12–14). Mae yn gwneud personau yn agored i ddigofaint Duw yn y byd hwn, yn dwyn melldith Duw ar deuluoedd a chenedloedd, ac yn gyffredin yn glanio dynion mewn trueni tragywyddol (Diar. vii. 26, 27; ix. 18; Hos. iv. 1–3; Rhuf. i. 24–29; Eph. v. 3–6; Dat. xxi. 8). Er mwyn gochelyd y cyfryw bechodau gwaradwyddus mae yn ofynol bod yn unedig â Christ, a chael santeiddiad trwy ei yspryd (1 Cor. vi. 10, 11); byw dan deimlad dwfn o santeiddrwydd a hollwybodaeth Duw, ac o'r farn a fydd (Gen. xxxix. 9; Heb. xiii. 4); gochelyd cymdeithion ysgafn a thrythyll, a phob math o wisgoedd anmhriodol (Diar. v. 8, 9); bod yn ddiwyd gyda masnach gyfreithlon (Gen. xxxiv. 1, 2; 2 Sam. xi. 21), a phriodi, os yn angenrheidiol a phriodol, a meithrin serchiadau Cristionogol yn y cyflwr priodasol (1 Cor. vii. 2, 9; Diar. v. 15–19).

2. Y cyfryw rai a wnant, yn groes i gyfamod neu broffes, wrthgilio oddiwrth wir addoliad a gwasanaeth Duw. Darlunir yr Iuddewon fel putteiniaid a godinebesau, oblegid iddynt, wrth ymadael â Duw, butteinio eu hunain i ddibyniaeth ar yr Assyriaid, yr Aiphtiaid, a'r Caldeaid, ac eraill, yn lle Duw, ac efelychu eu heilun-addoliaeth. Mae hon yn ffigur-ymadrodd a ddefnyddir yn aml gan y prophwydi, yn enwedig mewn cyfeiriad at eilun-addoliaeth (Jer. iii.; Ezec. xvi. xxiii.; Hos. i. 11). Gelwir teyrnas y Pab y 'buttain fawr,' 'mam putteiniaid, a ffiaidd-dra y ddaiar,' oherwydd ei gwrthgiliad a'i heilun-addoliaeth eithaf hysbys, a'i gwaith yn llithio eraill atti; a gelwir y cyfryw wrthgiliad yn anlladrwydd, putteindra, neu odineb (Dat. xvii. xix. 2). Putteinllyd yw—1. Ymroddi i anlladrwydd neu odineb (Diar. vi. 26). 2. Wedi ymroddi i eilun-addoliaeth a gwrthgiliad oddiwrth Dduw (Ezec. vi. 9).

PWRS, côd bychan i gario arian ynddo, a'r hwn yr arferid ei ddodi yn mhlygiadau gwregysau gwrrywaid (Matt. x. 9). Gwarafunodd Crist i'w ddisgyblion gario pwrs neu ysgrepan, i ddynodi eu dibyniaeth parhaus ar Dduw i ddiwallu eu angenrheidiau beunyddiol (Luc xxii. 35).

PYDEW, cronfa dwfr o waith celfyddyd; ond defnyddir y gair hefyd, yn enwedig yn y cyfieithiad cyffredin, am ffrydiau naturiol o ddwfr (Gen. xvi. 7, 14; Exod. xv. 27). Yn Nghanaan a rhanau eraill o'r Dwyrain, lle y disgyn y gwlaw yn afreolaidd iawn—misoedd yn myned heibio weithiau heb wlaw—mae o bwys mawr i wneud pydewau. Mae y pwys a berthynai i ffynonau yn cael ei ddangos gan yr ymrysonau rhwng gweision Abraham a Isaac o un tu, a gweision Abimelec a'r Philistiaid, ar y tu arall (Gen. xxi. 25, 30, 31; xxvi. 15, 18–23, 25, 32, 33). Ymddengys oddiwrth ystori Rebeccah yr arferai y benywaid, yn enwedig merched y teulu, fyned i'r pydewau i dynu dwfr er gwasanaeth y tŷ; taw yr hwyr oedd amser gwneud hyny, ac y gellid eu gweled yn myned ac yn dyfod â'r ystên ar eu braich (xxiv. 11–15). Fel yr oedd Saul a'i was yn esgyn y bryn i chwilio am Samuel, 'cawsant lancesau yn dyfod allan i dynu dwfr, ac a ddywedasant wrthynt, 'A yw y gweledydd yna?' (1 Sam. ix. 11). Jeremiah, pan yn darlunio sychder arswydus yn ngwlad Judea, a ddywed: 'Eu boneddigion a hebryngasant eu rhai bychain i'r dwfr: daethant i'r ffosydd, ni chawsant ddwfr; dychwelasant â'u llestri yn weigion: cywilyddio a gwladeiddio a wnaethant, a chuddio eu penau' (xiv. 3). Gorchwyl gwragedd yn bresenol yn Mhalestina yw myned i'r ffynonau i dynu dwfr. Dr. Robinson, pan yn cyfeirio at ffynon Zorah, lle genedigaeth Samson, a ddywed: 'Fel yr oeddem yn myned heibio, darfu i ni oddiweddyd dim llai na deuddeg o fennywaid yn lluddedu i fynu i'r pentref, a phob un âg ystên o ddwfr ar ei phen' (Robinson, *Res.* iv. 154).

Ymddengys fod pydewau yn yr hen amser yn cael eu dal fel meddiant cyffredin, a defnyddid moddion i sicrhau iawnderau y pleidiau a'u dalient neu a honent hawl iddynt, fel na chymerent fantais ar y lleill, ac efallai hefyd er mwyn rhwystro eraill i wneud defnydd o honynt. Pan ddaeth Jacob 'i wlad meibion y Dwyrain, efe a edrychodd ac wele bydew yn y maes, ac wele dair ddeadell o ddefaid yn gorwedd wrtho: oherwydd o'r pydew hwn y dyfrhaent y deadelloedd; a chareg fawr oedd ar enau y pydew. Ac yno y cesglid yr holl ddeadelloedd; a hwy a dreiglent y gareg oddiar enau y pydew, ac a ddyfrhaent y praidd: yna y rhoddent y gareg drachefn ar enau y pydew yn ei lle.' Jacob pan ddaeth attynt, 'a ddywedodd wrthynt, Wele etto y dydd yn gynnar, nid yw bryd casglu yr anifeiliaid: dyfrhewch y praidd, ac ewch, a bugeiliwch. A hwy a ddywedasant, Ni allwn ni, hyd oni chasgler yr *holl* ddeadelloedd, a threiglo o honynt y gareg oddiar enau y pydew; yna y dyfrhawn y praidd. Tra yr oedd efe etto yn llefaru wrthynt, daeth Rahel hefyd a'r praidd oedd eiddo ei thad, oblegid hi oedd yn bugeilio. Yna nesaodd Jacob, ac a dreiglodd y gareg oddiar enau y pydew, ac a ddyfrhaodd braidd Laban brawd ei fam' (Gen. xxix. 1–10).

Yn Arabia a llefydd eraill mae yn arferiad, yn ol Chardin, i gau a chuddio eu ffynonau dwfr rhag i'r tywod a gyffroir gan y gwyntoedd eu llanw. Gall hyn efallai esponio y rheswm paham y cuddid genau y pydew â chareg, a'u gofal i beidio eu gadael yn agored un amser, ond i aros i gasglu yr holl ddeadelloedd ynghyd cyn ei hagor, ac yna, wedi tynu cymaint o ddwfr ag oedd yn eisiau, ei chau hi yn uniongyrchol drachefn. Mae Chardin yn rhoi ar ddeall i ni yr adwaenai efe ffynonau, neu bydewau dwfr, a gaent eu cloi yn y Dwyrain; ac os na chloid hwynt, fod rhyw un person yn gymaint o feddianydd arnynt fel na feiddiai neb agor ffynon neu bydew ond yn ei bresenoldeb. Gwelodd yn aml, medd ef, y cyfryw ragofal yn cael ei gymeryd mewn amrywiol barthau o Asia, oherwydd prinder dwfr yn y gwledydd hyny. Cymhwysa y ffaith hon at yr hanes am Jacob yn dyfrhau praidd Rahel, gan dybied fod ganddi agoriad, ac na chaniateid i'r bugeiliaid eraill ei hagor ond yn ei phresenoldeb hi (Harmer, *Obs.* i. 263, 265).

Ond nid golygfanau ymddygiadau mor heddychol bob amser ydoedd pydewau a'r hyn adroddir mewn cysylltiad â Jacob a Rahel. Byddent yn aml yn achlysur cynen ac ymryson rhwng y bugeiliaid. Pan ffôdd 'Moses rhag Pharaoh, ac yr arosodd yn nhir Midian, efe a eisteddodd wrth bydew. Ac i offeiriad Midian yr oedd saith o ferched; a'r rhai hyny a ddaethant ac a dynasant ddwfr, ac a lanwasant y cafnau i ddyfrhau defaid eu tad. Ond y bugeiliaid a ddaethant, ac a'u gyrasant ymaith; yna y cododd Moses, ac a'u cynorthwyodd hwynt, ac a ddyfrhaodd eu praidd hwynt. Yna y daethant at Reuel eu tad; ac efe a ddywedodd, Paham y daethoch heddyw cyn gynted? A hwy a attebasant, Aiphtwr a'n hachubodd ni o law y bugeiliaid; a chan dynu a dynodd ddwfr i ni, ac a ddyfrhaodd y praidd' (Exod. ii. 15–19).

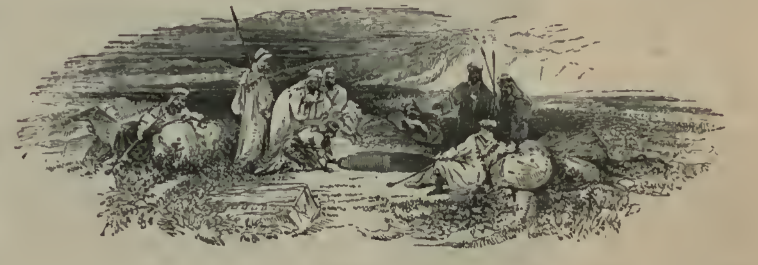
FFYNON JACOB.

O'r gwerth osodid ar bydewau, neu ffynonau, mae genym enghraifft yn y cynygiad a wnaeth yr Israeliaid i frenin Edom pan ofynasant genad i baso trwy ei wlad. 'Attolwg, gâd i ni fyned trwy dy wlad: nid awn trwy faes, na gwinllan, ac nid yfwn ddwfr un ffynon: priffordd y brenin a gerddwn: ni thrown ar y llaw ddehau nac ar y llaw aswy, nes i ni fyned allan o'th derfynau di.' A phan ddarfu y brenin nacau eu deisyfiad, gwnaethant hwy ei adnewyddu, gan ddywedyd: 'Ar hyd y briffordd yr awn i fynu; ac os myfi neu fy anifeiliaid a yfwn o'th ddwfr di, rhoddaf ei werth ef; yn unig ar fy nhraed yr âf trwodd yn ddiniwed' (Num. xx. 17–19).

PYG, sylwedd o natur *resin*, a geir oddiwrth binwydd a choedydd eraill perthynol i'r un teulu, ac yn cael ei ddefnyddio yn helaeth i ddwbio llongau a chychod, er eu diogelu rhag gollwng dwfr i mewn. Darfu i fam Moses 'ddwbio y cawell llafrwyn yn mha un y gosododd ei fam ef â chlai ac â phyg' (Exod. ii. 3). Yr oedd y rhai hyn gan hyny yn sylweddau gwahanol. [Am ystyr y gair *clai*, gwel ASPHALTUS.] Mae yn anmhosibl dweud pa un ai y pyg a ddefnyddir genym ni ydoedd yr un y sonir am dano yma. Nid yw yn anhebyg nas gallasai fod y cynyrch metelaidd hwnw a elwir *mineral pitch,* yr hwn a geid mewn rhai parthau o'r Dwyrain. Mae pyg, fel y gwyddis yn eithaf da, yn sylwedd llosgawl iawn, ac mae yn debygol taw at gynyrch naturiol—h.y. *pyg metelaidd* —y cyfeiria Esaiah pan y dywed am Idumea: 'A'i hafonydd a droir yn byg, a'i llwch yn frwmstan, a'i daiar yn byg llosgedig' (xxxiv. 9). Yr unig adnodau eraill lle cyfarfyddir â'r gair yn yr H. D. ydyw y rhai a roddant gyfarwyddiadau i Noah mewn perthynas i'r arch: 'Pyga hi oddifewn ac oddiallan â phyg.' Ond yma nid y geiriau Hebraeg a arwydda *byg* sydd yn cael eu defnyddio. Yr un gair yw y ferf a'r rhagenw, a rhed y geiriau pan gyfieithir hwynt yn llythyrenol, fel hyn: 'Cuddia hi oddifewn ac oddiallan â chauad' (Gesenius, 411). Nid ydym yn gwybod pa beth oedd natur y cauad. Gallasai fod o wasanaeth i'w bygu oddiallan â phyg; ond yn llai priodol i'w bygu oddifewn â phyg.

PYSGOD, un o ddosparthiadau mawrion creaduriaid; dosparthiad nad yw yn gofyn am un desgrifiad er ei wneud yn ddealladwy i bawb. Gan fod i'r ddaiar a'r awyr eu trigolion, felly hefyd y mae gan y dyfroedd. Trigianir moroedd, llynoedd, ac afonydd gan bysgod. Diau y gwneid defnydd boreu o honynt fel ymborth gan ddyn. Enwir hwynt yn mhlith y creaduriaid ag oeddynt i gael eu defnyddio yn fwyd yn y *grant* roddwyd i Noah ar ol y diluw (Gen. ix. 2, 3); ond yr hanes cyntaf am danynt yn cael eu defnyddio fel y cyfryw a gyfeiria at yr Aipht: 'Côf yw genym,' meddai yr Israeliaid grwgnachlyd, 'y pysgod yr oeddym yn eu bwytta yn yr Aipht yn rhad' (Num. xi. 5). Ymddengys fod amlder o bysgod yn y Nile (Exod. vii. 18–21; Ezec. xxix. 4, 5), a cheid hwynt hefyd yn ddiau o Fôr y Canoldir, yn yr hwn yr heidient (Ezec. xlvii. 10).

Diau i'r Israeliaid, ar ol ymsefydlu yn Nghanaan, wneud defnydd o bysgod, er, yn ol cyfraith Moses, nad oeddynt i fwytta dim ond y rhai yr oedd iddynt esgyll a chen; gwaharddid pob math arall iddynt fel rhai aflan. Mae genym goffa am Borth y Pysgod yn Jerusalem cyn y caethiwed (2 Cron. xxxiii. 14; Seph. i. 10), ac ar ol y caethiwed (Neh. iii. 3; xii. 39). Dywed Nehemiah hefyd, 'Y Tyriaid hefyd oedd yn trigo ynddi, ac yn dwyn pysgod, a phob peth oedd werthadwy, y rhai yr oeddynt hwy yn eu gwerthu ar y Sabbath yn Jerusalem' (xiii. 16). Ond ceid pysgod nid yn unig o Fôr y Canoldir, ond hefyd o Fôr Galilea, ac o'r Iorddonen ac afonydd eraill y wlad. Pysgod dyfroedd ffres yn benaf fyddai y rhai hyn. Yr oedd amryw o ddisgyblion ein Harglwydd, megys Pedr ac Andreas, Iago ac Ioan, yn bysgodwyr, ac yn dilyn eu galwedigaeth ar Fôr Galilea, a mwy nag unwaith dan gyfarwyddyd eu Meistr dwyfol, pan y daliasant lawer iawn o bysgod (Matt. iv. 18–22; Ioan xxi. 1–8, 11; Luc v. 1–10).

Q

QUOTATIONS[*] O'R HEN DESTAMENT I'R NEWYDD. Cyfarfyddir â llawer o *quotations* o'r H. D. yn y T. N., ac y mae wedi bod yn gwestiwn pa un a gawsant eu cymeryd o'r Hebraeg gwreiddiol neu o'r cyfieithiad Groeg a elwir y Septuagint. Mae rhai beirniaid, ac yn eu plith Jerome, yn gwadu i un o'r *quotations* yn y T. N. gael eu cymeryd o'r Septuagint; mae eraill wedi dal iddynt gael eu cymeryd i gyd o'r cyfieithiad hwnw; ond mae y cyffredinolrwydd o ddysgedigion wedi dewis llwybr canol, ac yn myntumiaw y gwnai ein Harglwydd a'i apostolion *quoto* weithiau o'r Hebraeg gwreiddiol, a phrydiau eraill o'r cyfieithiad Groeg. Mewn gwirionedd, cymerwyd eu *quotations* yn fwyaf cyffredin o'r Septuagint; y mae rhai, ond ychydig mewn cydmariaeth, wedi eu cymeryd o'r Hebraeg (*Jour. Sac. Lit.* January, 1852, 270; Horne, ii. 175). Mae rhesymau eglur dros hyn. Er fod yn mhlith y dychweledigion cyntaf at Gristionogaeth nifer fawr o Iuddewon a berthynent i Balestina, etto cenedloedd oedd corph mawr y dychweledigion, yn gymysg â'r rhai yr oedd llawer iawn o Iuddewon a anesid yn eu plith, ac fel hwythau yn siarad, neu o leiaf yn deall, yr iaith Roeg. Yn ganlynol cafodd yr oll, neu o leiaf y rhan fwyaf o lyfrau y T. N. eu hysgrifenu yn ddechreuol yn yr iaith Roeg; a chan yr ysgrifenent hwy eu hunain yn yr iaith hono, yr oedd yn naturiol iddynt wneuthur defnydd o'r Septuagint fel yr un mwyaf hygyrch i'r rhai a ddefnyddient ei iaith fel eu mam-iaith, neu o leiaf fel un yr oeddynt yn gynefin â hi. Nis gallasai Groegwr, heb fod yn hyddysg yn yr iaith Hebraeg, ddeall neu brisio *quotation* wedi cael ei gymeryd yn uniongyrchol o'r Ysgrythyrau Hebraeg. A phe buasent wedi rhoddi cyfieithiad newydd, ac hyd yn od un gwell yn ol yr Hebraeg, etto nis gallasai wybod pa ran a fwriadent goffhau. Nid oedd yr Ysgrythyrau y pryd hyny wedi cael eu rhanu i benodau ac adnodau; a chan taw y geiriau eu hunain oedd yr unig gyfarwyddyd er cael allan unrhyw ran, buasai cyfnewidiad yn y darlleniad cyffredin yn eu gadael mewn cwbl anwybodaeth ynghylch y fan yr oedd y dyfyniad i'w gael. Ond gallasai appelio ar unwaith at y cyfieithiad Groeg o'r Ysgrythyrau, a theimlo grym y *quotation* a gymerasid o hono. Yn ganlynol gwnai ysgrifenwyr y T. N. *quoto* yn gyffredin o gyfieithiad adnabyddus, yn hytrach nag o'r copi gwreiddiol adnabyddus; gan warantu felly y casgliad pwysig nad yw awdurdod yr Ysgrythyrau fel gair Duw yn gyfyngedig i'r ieithoedd gwreiddiol yn mha rai y cawsant eu hysgrifenu, ond fod cyfieithiadau o honynt i ieithoedd eraill, os yn rhai cywir, yn cario yr un awdurdod a'r rhai gwreiddiol cysegredig (Michaelis, *Introd.* i. 218).

Pan yn penderfynu pa un a wnaed y *quotations* o'r Hebraeg gwreiddiol neu o'r cyfieithiad Groeg, mae o bwys i ddal mewn côf y dylid yn y rhanau hyny lle mae y *quotations* yn cyduno mewn *ystyr* â'r ddau, ond yn y rhai mae y *geiriau* yn un â'r Groeg, yr ydys i'w golygu fel wedi cael eu cymeryd o'r iaith hono, ac nid o'r Hebraeg. Pe buasent wedi cael eu cymeryd o'r Hebraeg mae yn anmhosibl, oddieithr mewn rhanau byrion, gyduno mewn *geiriau* â'r Septuagint. Nis gellir tybied y gwnai un dau gyfieithiad wedi eu gwneud gan wahanol bersonau gyduno felly. Mae yn amlwg, gan hyny, mai lle bynag y ceir darn wedi ei *quoto* o'r H. D. yn cyduno â'r Septuagint mewn geiriau, fod yn rhaid, yn ol natur y peth, ei bod wedi cael ei gymeryd allan o'r cyfieithiad hwnw. Gallwn gasglu mai felly y mae hi, hyd yn od

---

[*] Yr ydwyf wedi dewis defnyddio y gair hwn yn *anghyfiaith*, gan y bydd yn fwy dealladwy na phe cyfieithaswn ef yn 'adroddiadau,' neu 'ddyfyniadau.'—CYF.

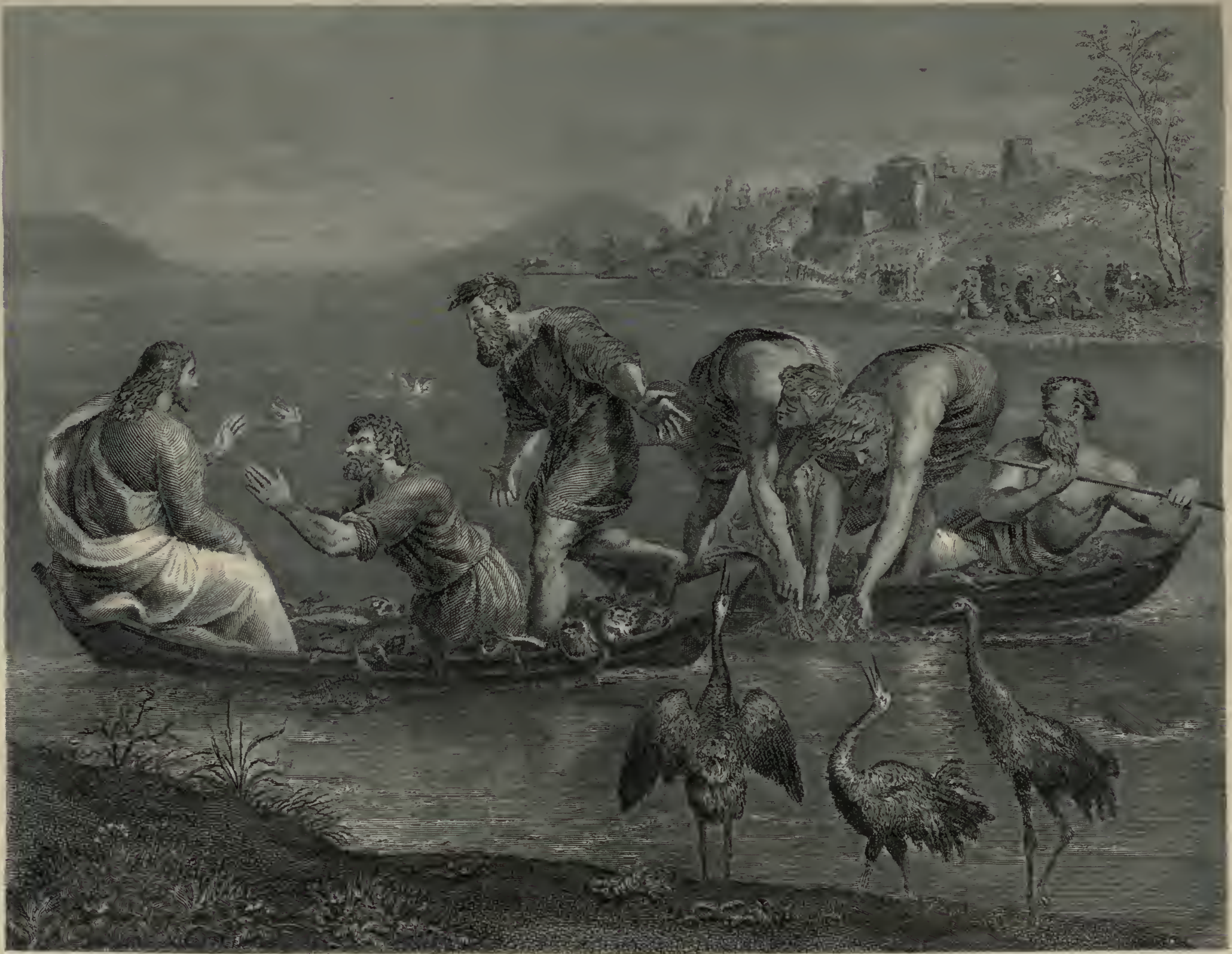

Y DDALFA FAWR O BYSGOD.

WILLIAM MACKENZIE, LLUNDAIN, LLYNLLEIFIAD AC ABERTAWY

pan nad yw y cyduniad yn berffaith. Mewn rhai darnau mae y geiriau yr un ag yn y Septuagint, ond y mae y trefniad dipyn yn wahanol; tra mewn eraill mae y trefniad yr un, ond fod un neu ddau o eiriau cyfystyr yn cael eu defnyddio am yr hyn arferir gan y Deg a Thrugain. Yn y cyfryw fanau, lle mae y gwahaniaeth mor fychan a'r cydundeb mor fawr, mae genym le i gredu fod y rhanau a *quotir* wedi cael eu cymeryd o'r cyfieithiad Groeg (*Journ. Sac. Lit.*, January, 1852).

Mae rhif y *quotations* yn y T. N. o'r H. D., yn ol Dr. Davidson, yn 258; ond gan nad yw rhai o honynt ddim ond ail-adroddiadau yn unig, a chan fod lle i amheu pa un a ydyw darnau eraill yn *quotations*, dichon fod y rhif ychydig yn llai (Horne, *Introd.* ii. 174).

Nid oes un ffurf-ymadrodd* mewn cysylltiad â *quotations* ag sydd wedi achosi cymaint o ddadleu a'r un a amlyga gyflawniad prophwydoliaeth. Mewn llawer man gall wneud hyny; ond mewn manau eraill nid yw ond esampl eglur o'r egwyddor o gyfaddasiad y cyfeirir atti yn awr, etto mewn rhai manau, efallai yn gyffredin, yn amlygu tebygolrwydd yn yr amgylchiad.

Nid oes braidd un adnod yn yr H. D. y cyfeirir atti mor aml yn y T. N. ag Esa. vi. 9, 10: 'Dos, a dywed wrth y bobl hyn, Gan glywed clywch, ond na ddeallwch; a chan weled gwelwch, ond na wybyddwch. Brasâ galon y bobl hyn, a thrymha eu clustiau, a chau eu llygaid; rhag iddynt weled â'u llygaid, a chlywed â'u clustiau, a deall â'u calon, a dychwelyd, a'u meddyginiaethu.' Mae yn amlwg y cyfeiriai yn y geiriau hyn at bobl Judah yn nyddiau Esaiah, a'u bod i gael eu gwirio yn ei weinidogaeth ei hun; nid ydynt yn taflu un olwg ar yr amser dyfodol, nac ar weinidogaeth unrhyw berson arall. Etto ni gawn ein Harglwydd yn eu cymhwyso at Iuddewon ei amser ef, ac mewn ffurf-ymadroddion a drosglwyddant y drychfeddwl o gyflawniad prophwydoliaeth. Wrth sôn am ei wrandawyr ei hun, dywed: 'Canys brasâwyd calon y bobl hyn' (Matt. xiii. 14, 15). Cyfeiria at yr adnod hon ar achlysur arall: 'Am hyny ni allent gredu, oblegid ddywedyd o Esaias drachefn, Efe a ddallodd eu llygaid hwynt, ac a galedodd eu calon; fel na welent â'u llygaid, a deall â'u calon, ac ymchwelyd o honynt, ac i mi eu hiachau hwynt' (Ioan xii. 37-40). Mae Paul hefyd, yn ei annerchiad dyddorol i'w gydwladwyr yn Rhufain, yn coffhau yr adnod: 'Ac a hwy yn anghytuno â'u gilydd, hwy a ymadawsant, wedi i Paul ddywedyd un gair, mai da y llefarodd yr Yspryd Glân trwy Esaias y prophwyd wrth ein tadau ni, gan ddywedyd, Dos at y bobl yma, a dywed, Yn clywed y clywch, ac ni ddeallwch; ac yn gweled y gwelwch, ac ni chanfyddwch: canys brasâwyd calon y bobl hyn,' &c. (Act. xxviii. 25-27). Er y dywed i hyn gael ei 'lefaru wrth ein tadau,' nid oes un amheuaeth na wnai geisio gwasgu hyn adref at gydwybodau a chalonau ei wrandawyr ar y pryd fel peth cymhwysiadol attynt hwy eu hunain. Mae yn rhaid taw mewn ffordd o gyfaddasiad y cymhwysai ein Harglwydd a'i apostolion y geiriau hyn yn Esaiah at Iuddewon eu hamserau hwy eu hunain; ac y mae y cymhwysiad, feddyliem ni, i gael ei esponio ar yr egwyddor o debygolrwydd rhwng cymeriad y bobl yn ei amser ef a'u hamserau hwythau.

Mae genym esampl gyffelyb yn Matt. xv. 7-9: 'O ragrithwyr,' medd ein Harglwydd, 'da y prophwydodd Esaias am danoch chwi, gan ddywedyd, 'Nesâu mae y bobl hyn attaf â'u genau, a'm hanrhydeddu â'u gwefusau; a'u calon sydd bell oddi wrthyf. Eithr yn ofer y'm hanrhydeddant i, gan ddysgu gorchymynion dynion yn ddysgeidiaeth.' Yn awr, wrth droi i Esa. xxix. 13, 14, ni gawn y cyfeiria y geiriau hyn at bobl Israel yn ei amserau ef ei hun. Nis gallwn, gan hyny, dybied taw bwriad ein Harglwydd oedd awgrymu cyflawniad prophwydoliaeth, ond cyfaddasu y geiriau a wnaeth fel rhai darluniol o Iuddewon ei amserau ef.

Wedi i'n Harglwydd ar achlysur arall lefaru llawer o ddamegion, dywed yr efengylydd Matthew: 'Hyn oll a lefarodd yr Iesu trwy ddamegion wrth y torfeydd; ac heb ddameg ni lefarodd efe wrthynt; fel y cyflawnid yr hyn ddywedwyd trwy y prophwyd, gan ddywedyd, Agoraf fy ngenau mewn damegion; mynegaf bethau cuddiedig er pan seiliwyd y byd' (xiii. 34, 35). Yn awr, er y llefara yr efengylydd am hyn fel cyflawniad o brophwydoliaeth, ac yn fwriadol felly, etto pan drown at Ps. lxxviii. 2, lle ceir yr adnod y cyfeirir atti, cawn nad yw yn brophwydoliaeth o gwbl, a llai fyth o fod yn brophwydoliaeth o'r hyn wnai y Messiah, pan ymddangosai yn ein byd ni. Hanes ffeithiau ydyw—crynodeb o hanes yr Israeliaid—o amser eu hymadawiad o'r Aipht hyd deyrnasiad Dafydd. Nis gallasai dim fod, mewn gwirionedd, yn fwy anhebyg i brophwydoliaeth.

Nis gellir gwadu nad oes anhawsder yn gysylltiedig â'r *quotations* o'r H. D. a geir yn y T. N. Nid yw yn aml yn hawdd gwybod ar ba egwyddorion y gwna ysgrifenwyr y T. N. gymhwyso adnodau o'r H. D. at y matterion y cymhwysir hwynt ganddynt, ac hefyd y geiriau yn mha rai y gwnant gymhwysiad o honynt, a'r modd y rhesymant oddi wrthynt. Nid oes genym un bwriad i fanylu ar y pwnc hwn; ond gwnawn ychydig sylwadau arno.

Mae o bwys i sylwi taw Iuddewon oedd Iesu Grist a'i apostolion, ac y gellid dysgwyl yn naturiol y gwnaent feddwl ac ysgrifenu fel Iuddewon, a'u bod yn bobl Ddwyreiniol. Nid ydynt, gan hyny, i gael eu profi a'u barnu wrth safon meddwl, siarad, ac ysgrifenu a gydnabyddir yn mhlith cenedloedd Gorllewinol, ac yn enwedig cenedloedd Gorllewinol y dyddiau presenol. Hyd yn od yn ein gwlad ein hunain mae dull meddwl ac ysgrifenu y dyddiau presenol yn gwahaniaethu yn fawr oddiwrth yr hyn ffynai yn y canrifoedd un a dwy ar bymtheg. Yn yr amserau gynt, er enghraifft, gwnai awduron ddefnydd o lawer iawn o *quotations* Groeg a Lladin o awduron eraill, yn enwedig rhai perthynol i'r hen amserau. Nid ydym gan hyny i farnu ysgrifenwyr y T. N. wrth ein safon ni. Mae yn rhaid i ni wneud *allowances* dros y dull o feddwl, siarad, ac ysgrifenu a ffynai yn mhlith yr hen Iuddewon. Mae hon yn ystyriaeth bwysig, ac ni ddylid un amser golli golwg arni wrth farnu y *quotations* o'r H. D. a geir yn yr un Newydd. Ni wna esponio pob anhawsder, ond hi wna esponio rhai, ac efallai y gwnai esponio mwy pe byddem ni yn fwy cyfarwydd â'r dull o feddwl ac ysgrifenu yn mhlith yr hen Iuddewon. 'Hebreaid,' medd Dr. Sykes, 'oedd yr efengylwyr, ac ysgrifenasant fel y gwnai Hebreaid eraill. Ni chyfansoddasant iaith o'u heiddo eu hunain, ac ni ddarfu iddynt ddefnyddio ffurf-ymadrodd neillduol iddynt eu hunain, ond gwnaethant fel Hebreaid eraill, a dilynasant eu cynllun.' Er mwyn eu deall, gan hyny, nid ydym i farnu meddwl yr efengylwyr wrth swn ac ystyr cyffredin geiriau yn ein plith ein hunain; ond mae yn ofynol i ni dreiddio i mewn i ystyr ymadroddion Iuddewig, er gweled pa beth olygai yr Iuddewon wrth yr ymadrodd hwn a'r llall, ac ar ba egwyddorion y rhesyment. Mae yn ofynol edrych i mewn i'w dull o siarad a *quoto*, yr hyn nis gellir ei ddysgu ond oddiwrth ysgrifenwyr Iuddewig yn unig; ac er mor annaturiol y dichon iddynt ymddangos i ni, etto mae yn rhaid i ni gymeryd ein cyfarwyddo ganddynt, a chanddynt hwy yn unig. Yn awr, mae yn amlwg oddiwrth esamplau aneirif fod y dull Iuddewig o ysgrifenu yn gywir yr un fath a dull yr efengylwyr; a gwnai meistri y synagog gymhwyso adnodau o'r H. D. mewn ystyron pellenig a gwahanol iawn oddiwrth ystyr yr awdwr gwreiddiol. Mae pob tudalen o waith pob rabbi bron yn ein cynysgaethu âg enghreifftiau o'r fath hyn.

---

* 'Megis y mae yn ysgrifenedig,' &c.; 'Fel y cyflawnid yr hyn a lefarwyd,' &c. Dyma esamplau o'r ffurf-ymadrodd.

Nid oedd llyfrau yr H. D. a'r T. N. wedi eu rhanu yn yr hen amseroedd i'n penodau a'n hadnodau ni, yr hyn, er yn ddrwg mawr ar lawer o ystyriaethau, a dry allan yn fanteisiol iawn er mwyn hyrwyddo cyfeiriadau at ranau neillduol. Nis gallasai y rabbiniaid gan hyny wrth *quoto* neu gyfeirio at lyfrau yr H. D. enwi y benod a'r adnod lle yr oedd rhyw ran i'w chael; ond yn lle hyny detholent ryw brifair allan o bob dosran, gan gymhwyso y gair hwnw at y dosran ei hun; gan ddywedyd—yn Eli, yn Solomon, &c., pan yr ewyllysiant ddynodi y dosran a gynwysai y rhan at ba un y cyfeirient. Fel hyn y gwna Rashi ar Hosea ix. 9, dywed: 'Mae rhai o'r farn taw Gibeah Benjamin yw hon yn yr ordderchwraig'—h.y., yr hon a enwir yn y dosran a gynwys hanes yr ordderchwraig (gwel Barn. xix.) Mae y Mahometaniaid yn dilyn cynllun cyffelyb wrth *quoto* neu gyfeirio at ranau o'r Koran. Mae genym esamplau o'r dull hyn o *quoto* yn y T. N., megis yn Marc xii. 26: 'Oni ddarllenasoch chwi yn llyfr Moses ἐπὶ τῆς βάτου (h.y., *yn y berth*) y modd y llefarodd efe wrtho, gan ddywedyd,' &c. (Exod. iii.); ac yn Rhuf. xi. 2: 'Oni wyddoch chwi pa beth mae yr Ysgrythyr yn dywedyd ἐν Ἠλίᾳ (h.y., *yn nosran Elias*) am Elias, pa fodd y mae efe yn erfyn ar Dduw yn erbyn Israel,' &c. (1 Bren. xix.) Efallai y gwna hyn symud yr anhawsder sydd wedi cael ei deimlo yn gyffredin mewn perthynas i Marc ii. 26: 'Pa fodd yr aeth efe i dŷ Dduw ἐπὶ Ἀβιάθαρ τοῦ ἀρχιερέως,' yr hyn a gyfieitha ein cyfieithwyr ni 'dan Abiathar yr arch-offeiriad;' ond yr hyn, yn ol dull y rabbiniaid o *quoto*, a ellir ei ystyried yn arwyddo 'yn nosran Abiathar yr arch-offeiriad,' gan i'r amgylchiadau y cyfeirir attynt gymeryd lle, nid yn amser arch-offeiriadaeth Abiathar, ond ei dad Ahimelec (1 Sam. xxii.; Michaelis, *Introd.* i. 133).

Dyma un dull o *quoto*, neu gyfeirio, yn y T. N. Dull mwy cyffredin na hyny ydyw cyfeirio yn gyffredinol at ryw ysgrifenwr neillduol, megis Moses, Dafydd, Esaiah, neu Jeremiah; neu at lyfr neu lyfrau neillduol, megis y gyfraith, y prophwydi, neu y Psalmau. Mae genym un enghraifft at Psalm benodol: 'Megis mae yn ysgrifenedig yn yr ail Psalm (Act. xiii. 33).

Gyda golwg ar ranau o'r H. D. a ddygir i mewn i'r T. N., mae gwahaniaeth i gael ei wneud rhwng y rhai, oblegid cael eu benthyca, a ddefnyddir fel geiriau yr ysgrifenydd ei hun, neu mewn ffordd o gyfaddasiad at ei bwnc, a'r rhai a *quotir* er profi rhyw athrawiaeth neu fel cyflawniad prophwydoliaeth.

Pan yr ydym yn gynefin â llyfr oherwydd ei ddarllen yn fynych, mae yn naturiol i'w eiriau a'i ymadroddion daro ein meddwl wrth siarad ac ysgrifenu, weithiau yn gysylltiedig âg adgof am y man y cyfarfuasom â hwy, ac ar brydiau eraill heb i ni feddwl dim am hyny. Yn ganlynol gallesid dysgwyl y buasai ysgrifenwyr y T. N. yn barod i ddefnyddio geiriau ac ymadroddion yr H. D., y llyfr yr oeddynt fwyaf cynefin âg ef o bob llyfr arall, ac yn wir yr unig un yr oedd rhai o honynt yn gynefin âg ef. Weithiau gallent eu defnyddio yn yr ystyr yn mha un yr ysgrifenasid hwynt gyntaf, ond brydiau eraill gallent eu cymhwyso at fatterion cwbl wahanol. Yn ein plith ein hunain mae yn arferiad i ysgrifenwyr i goffhau geiriau ysgrifenwyr eraill, yn enwedig beirdd, hen a diweddar, a'u cymhwyso mewn ystyr cwbl wahanol oddiwrth yr un y defnyddiwyd hwynt gyntaf. Gwneir hyn weithiau heb un cyfeiriad at eu ffynonell wreiddiol; brydiau ereill dygwn hwynt i mewn trwy ryw ffurf-ymadrodd fel a ganlyn—'A defnyddio geiriau Cicero neu Milton,' fel y dygwyddo y peth fod, neu amlygu mewn rhyw ffordd arall y ffynonell o ba un eu cymerwyd, heb mewn un modd awgrymu ein bod ni yn eu defnyddio yn yr un ystyr ag y gwnaethai yr ysgrifenydd gwreiddiol, at ba un y cyfeirid. Yr un wedd y gallai ysgrifenwyr y T. N. gyfeirio at ranau o'r H. D., a gallent hyd yn od eu *quoto* trwy ddefnyddio y ffurf-ymadrodd, 'Megis y mae yn ysgrifenedig;' 'Megis y dywedwyd gan y prophwyd;' neu, 'Megis y dywed yr Ysgrythyr;' ac etto yn eu cymhwyso at fatterion cwbl wahanol oddiwrth y rhai y cyfeirient attynt yn ddechreuol. Yn Rhuf. x. 18, dywed Paul: 'Oni chlywsant hwy? Yn ddiau i'r holl ddaiar yr aeth eu swn hwy, a'u geiriau hyd derfynau y byd.' Nid oes yma ddim *quotation* ffurfiol, ond mae y geiriau yn amlwg wedi eu cymeryd allan o Ps. xix. 4, lle y sonia Dafydd am amlygiad o'r perffeithderau dwyfol trwy y cyrph nefol, tra nad yw Paul yn gwneud un cyfeiriad at y matter, ond yn eu defnyddio am ledaeniad yr efengyl yn y byd trwy bregethiad yr apostolion ac eraill. Nis medr neb amheu hyn, ac nis gellir dweud fod i'r geiriau ystyr ddyblyg ar y cyntaf.

Yn Rhuf. xv. 8–11, mae yr apostol Paul yn *quoto* amryw ranau o'r H. D., ac yn eu dwyn i mewn trwy ffurf-ymadroddion a ddynodant taw *quotations* ydynt: 'Ac yr wyf yn dywedyd, wneuthur Iesu Grist yn weinidog i'r enwaediaid, er mwyn gwirionedd Duw, er mwyn cadarnhau yr addewidion a wnaethpwyd i'r tadau, ac fel byddai i'r cenedloedd ogoneddu Duw am ei drugaredd; fel y mae yn ysgrifenedig, Am hyny y cyffesaf i ti yn mhlith y cenedloedd, ac y canaf i'th enw. A thrachefn y mae efe yn dywedyd, Ymlawenhewch, genedloedd, gyd â'i bobl ef. A thrachefn, Molwch yr Arglwydd, yr holl genedloedd, a chlodforwch ef yr holl bobloedd. A thrachefn y mae Esaias yn dywedyd, Fe fydd gwreiddyn Jesse, a'r hwn gyfyd i lywodraethu y cenedloedd; ynddo ef y gobeithia y cenedloedd.' Yn awr mae yn amlwg, gyd â'r eithriad o'r olaf, na chynwysai yr adnodau hyn yn ddechreuol un cyfeiriad at drugaredd Duw yn Nghrist Iesu, am ba un y sonia yr apostol yma. Mae y gyntaf wedi ei chymeryd o Ps. xviii. 49, testun yr hon yn amlwg—fel mewn gwirionedd y dywedir yn nheitl y Psalm, ac hefyd yn 2 Sam. xxii. 1—y gwaredigaethau oddiwrth ei elynion a roddodd Duw i Ddafydd. Mae yr ail o Deut. xxxii. 43, yr hon nis gellir ei deall ychwaith am drugaredd Duw fel yr amlygir hi yn yr efengyl. Ac nis gellir dangos y cynwys y drydedd, yr hon sydd wedi ei chymeryd o Ps. cxvii. 1, y cyfeiriad neillduol hwn. Ymddengys y *quotai* yr apostol hwynt yma yn unig oherwydd fod yr arfer o ganu mawl yn cael ei enwi, ac mewn cysylltiad â hyn mae coffa yn cael ei wneud ynddynt oll am y cenedloedd, megis y *quotir* gan yr apostol. Yr ydym yn barnu y dylid edrych ar yr holl adnodau hyn fel wedi cael eu *quoto* ganddo mewn ffordd o gyfaddasiad. Ceir yn y T. N. lawer iawn o *quotations* at y rhai y mae yr egwyddor o gyfaddasiad yn gymhwysiadol. Gwna yr egwyddor hon esponio llawer anhawsder a geid yn anhawdd ei symud mewn un ffordd arall.

Ychydig *quotations* sydd wedi achosi mwy o anhawsder na rhai a geir yn nechreu Efengyl Matthew. Yn ii. 6 cawn adnod wedi ei chymeryd o Micah v. 2, fel prawf fod y Messiah i gael ei eni yn Bethlehem yn Judah. Nid ydym, fodd bynag, yn ei ystyried yn angenrheidiol i chwilio pa un a ydyw y brophwydoliaeth yn cael neu beidio ei chymhwyso yn gywir. Nid yw yr adnod heb ei hanhawsderau, ond nid oes alwad arnom ni yn bresenol i'w trin. Digon i ni yw sylwi nad yw yr efengylwr ddim yn gyfrifol am y cymhwysiad wneir yma o'r adnod. Nid efe sydd yn *quoto* ac yn deongli, ond yr offeiriaid a'r ysgrifenyddion, y rhai a attebant gwestiwn Herod yn nghylch y lle yr oedd Crist i gael ei eni ynddo; ac nid yw y geiriau a adroddir yma yn cyduno nac â'r Hebraeg gwreiddiol, nac â chyfieithiad y Deg a Thriugain. Nid yw yn gyfrifol ond am y ffaith iddi gael ei choffhau, ac iddi gael ei deongli felly mewn attebiad i gwestiwn Herod. Ymddengys ei bod yn dyb gyffredinol yn mhlith yr Iuddewon taw Bethlehem oedd i fod yn lle genedigaeth y Messiah (Ioan vii. 42).

Hysbysa Matthew ni, fodd bynag, i Joseph, er mwyn gochelyd llid Herod, mewn ufudd-dod i orchymyn dwyfol, gyfodi a chymeryd y mab bychan a'i fam o hyd nos, ac a giliodd i'r Aipht, lle yr arosodd hyd farwolaeth Herod, fel y cyflawnid yr hyn ddywedasid gan yr Arglwydd trwy y prophwyd, gan ddywedyd, 'O'r Aipht y gelwais fy mab' (Matt. ii. 14, 15). Mae y *quotation* yma wedi cael ei gymeryd o Hosea xi. 1; ond nid oes dim yn fwy amlwg na chynwysai geiriau y prophwyd yn ddechreuol un cyfeiriad at y Messiah, neu at yr amgylchiad a adroddir yma: 'Pan oedd Israel yn fachgen, mi a'i cerais ef, ac a elwais fy mab o'r Aipht. Fel y galwent arnynt, felly hwythau a aent o'u gwydd hwynt; aberthasant i Baalim, llosgasant arogl-darth i ddelwau cerfiedig,' &c. Troed y darllenydd at yr holl gyd-destun, ac efe a genfydd nas gallasai yr adnod gyfeirio yn wreiddiol at alw y Messiah allan o'r Aipht, ac yn ganlynol nas gellir ei hystyried yn brophwydoliaeth am yr amgylchiad. Nid oes un ffordd i'w deall ond ar yr egwyddor o gyfaddasiad—sef fod y geiriau yn dynodi y cyfryw ffaith.

Ar ol adrodd lladdiad, ar orchymyn Herod, 'yr holl fechgyn oedd yn Bethlehem, ac yn ei holl gyffiniau, o ddwy flwydd oed a than hyny,' ychwanega yr efengylwr: 'Yna y cyflawnwyd yr hyn a ddywedasid gan Jeremiah y prophwyd, gan ddywedyd, Llef a glybuwyd yn Rama, galar, ac wylofain, ac ochain mawr, Rahel yn wylo am ei plant, ac ni fynai ei chysuro am nad oeddynt' (ii. 16–18). Yn awr, pan drown i Jeremiah xxxi. 15, o ba le y cymwyd y *quotation*, ni gawn na chyfeiriai yn ddechreuol o gwbl at laddiad bechgyn bychain Bethlehem gan Herod. Nid yw hyd yn od yn cyfeirio at Bethlehem, yr hon oedd yn ngwlad Judah, ynghylch saith milltir ar y dehau i Jerusalem; ond at Ramah, yn llwyth Benjamin, a mab ieuengaf Rahel, ar enedigaeth yr hwn y bu farw, a thuag at ddisgynyddion yr hwn y gellid yn farddonol ddychymygu fod ganddi serch tyner dros ben. Mae yn eglur nas gallasai fod un cyfeiriad gan Jeremiah at yr amgylchiad a adroddir gan Matthew; ac nid ydyw yn anhawdd penderfynu at ba beth y cyfeiriai. Darlunia yma gyflwr truenus ei genedl dan y ffigur brydferth o 'Rahel yn wylo am ei phlant, ac yn gwrthod cymeryd ei chysuro am nad oeddynt,' oblegid eu bod wedi cael eu cario i gaethiwed, neu wedi cael eu lladd â'r cleddyf. Fel matter o ffaith, ni gawn i Nebuzaradan, penaeth y milwyr, ar ol dinystr Jerusalem, ddyfod i Ramah; ac yn ganlynol gallasai golygfan galarnad Rahel gael ei osod yn naturiol yn y lle hwnw, ac yno y gallasid sylweddu y darlun a dynwyd gan y prophwyd (2 Cron. xxxvi. 17; Jer. xxxix. 8, 9; xl. 1). Ymddengys yn mhellach y cyfeiria yr adnod yn ddechreuol at amgylchiadau cysylltiedig â chaethiwed Babilon oddiwrth y cysur a weinyddir i'r weddw alarus yn yr adnodau sydd yn canlyn yn uniongyrchol: 'Fel hyn y dywed yr Arglwydd, Attal dy lef rhag wylo, a'th lygaid rhag dagrau, canys y mae tâl i'th lafur, medd yr Arglwydd, a hwy a ddychwelant o dir y gelyn. Ac y mae gobaith yn dy ddiwedd, medd yr Arglwydd, y dychwel dy blant i'w bro eu hun' (adn. 16, 17). Mae yr holl amgylchiadau yn dangos yn eglur y cyfeiriai yr adnod yn ddechreuol at ddygwyddiadau oeddynt yn paso yn amser Jeremiah ei hun; ac yn ganlynol na chyfeirient o gwbl at waith Herod yn lladd bechgyn bychain Bethlehem. Mae gan hyny yn canlyn fod yn rhaid y gwnai yr efengylydd, wrth ei chymhwyso at yr amgylchiad hwnw, wneud hyny mewn ffordd o gyfaddasiad ac ar gyfrif mesur o debygolrwydd rhwng y ddau amgylchiad.

Pa un a arferai yr hen Iuddewon gymhwyso adnodau yn yr H. D. at bethau diweddar, a thrwy y cyfryw ffurf-ymadroddion, nid ydym yn abl i ddweud; ond os oeddynt, gwnai hyn gyfrif am fod ein Harglwydd a'i apostolion yn gwneud yr un peth. O'r un lleiaf, yr ydym yn barnu fod yn rhaid i ni dderbyn hyn fel rhan o iaith gyffredin y T. N., megis y derbyniwn fel y cyfryw yr ystyron neillduol i eiriau, a phriod-ddulliau arbenig a geir ynddo. Mae yn gyfryw lyfr ag a fedd hawl, trwy ei awdurdod ei hun, i sefydlu a dullweddu ymadrodd iddo ei hun. Wedi'r cyfan, fodd bynag, ni raid dim myned yn mhell i geisio esponiad. Gyda ni deallir y gair prophwyd yn gyffredin fel yn arwyddo un a ragfynega ddygwyddiadau dyfodol, a'r gair prophwydoliaeth fel unrhyw ddygwyddiad a ragfynegir. Ond er fod i'r geiriau hyn yn aml yr ystyron hyn yn y Beibl, dynodant hefyd yn aml addysgwr gwirionedd dwyfol, a gwirionedd dwyfol wedi ei ddysgu ganddo heb un cyfeiriad at y dyfodol. Nid yw rhai o'r *quotations* ag y sylwasom ni arnynt yn brophwydoliaethau yn ystyr gyffredin y gair; matterion o ffaith neu hanesyddiaeth ydynt. Yn y cyfryw enghreifftiau gellid, efallai, ddeongli y ffurf-ymadroddion a ddefnyddir fel hyn: ‘Yna y sylweddwyd drachefn yr hyn ddywedwyd gan y prophwyd;’ ‘Gwnaed hyn fel y sylweddid drachefn eiriau y prophwyd, neu ryw ysgrifenydd arall.’ Os yw yr olwg ydym wedi gymeryd ar y pwnc yn gywir, gwna esponio llawer o anhawsderau mewn cysylltiad â *quotations* o’r H. D. yn y T. N.

Wrth wneud y sylwadau hyn nid ydym yn golygu nad ydyw y cyfryw ffurf-ymadroddion byth yn cyfeirio at gyflawniad prophwydoliaeth, yn ystyr briodol y gair. Yr hyn olygwn ni yw, fod y geiriau i gael eu deall yn gyffredinol, ac yn mhob enghraifft neillduol y mae y matter i gael ei benderfynu gan natur yr amgylchiad pa bryd y mae i gael ei ystyried fel cyflawniad o brophwydoliaeth, a phan nad ydyw.

Heblaw y *quotations* ag yr ydys wedi cyfeirio attynt, mae dosparth pwysig arall o honynt, a’r rhai sydd yn gydfynedig âg anhawsder neillduol. Mae amryw adnodau o’r H. D. yn cael eu gwneud yn sylfaen, neu yn rhan o resymiad yn y T. N., er profi rhyw wirioneddau neillduol, naill ai athrawiaethau neu ddyledswyddau. Ceir y cyfryw *quotations* yn mhregethau ein Harglwydd, ond y maent yn enwedig o aml yn ysgrifeniadau’r apostol Paul: megis, Rhuf. iii. 4, 9–20; ix. 6–18; 1 Cor. iii. 18–21; ix. 1–10; Gal. iii. 5–19. Mewn llawer o enghreifftiau nid yw yn anhawdd canfod y rheswm dros gymhwyso adnodau o’r H. D. yn y T. N., ac i fod y rhesymiad oddiwrthynt yn iawn-sylfaenedig. Ond y mae enghreifftiau eraill pan y mae yn anhawdd gweled un egwyddor foddhaol ar ba un y cymhwysir hwynt at y matterion dan ystyriaeth, na pha fodd y gwarantant y casgliadau a dynir oddiwrthynt. Yn Luc xx. 37, 38, dug ein Harglwydd, er esampl, y rheswm canlynol yn mlaen i brofi yr adgyfodiad: ‘Ac y cyfyd y meirw, Moses hefyd a hyspysodd wrth y berth, pan yw ef yn galw yr Arglwydd yn Dduw Abraham, yn Dduw Isaac, ac yn Dduw Jacob. Ac nid yw efe Dduw y meirw, ond y byw: canys pawb sydd fyw iddo ef.’ Yn awr pe buasai hyn yn rheswm dros fodolaeth ysprydion mewn byd arall, medrasem ei ddeall; ond erioed ni allasom weled sut y profai yr athrawiaeth o adgyfodiad y meirw.

Yn y ddwy benod gyntaf o’r Epistol at yr Hebreaid y mae nifer o adnodau o’r H. D. yn cael eu coffhau fel rhai a gyfeiriant at Iesu Grist; ac er, gyd âg un neu ddau o eithriadau, na fuasem yn barod i wneud y cyfryw gymhwysiad o honynt o honom ein hunain, etto gan y cawn hwynt yn cael eu cymhwyso felly gan un o’r ysgrifenwyr santaidd, yr ydym yn rhywiog ymostwng i’w awdurdod ar y matter. Yr ydym, fodd bynag, yn analluog i weled yr egwyddor ar ba un y cânt eu cymhwyso, a grym y rhesymiad a sylfaenir arnynt. Yn pen. i. 4, 5, mae yr apostol yn rhesymu dros ragoriaeth ein Harglwydd ar yr angelion, oddiwrth yr amgylchiad fod Duw yn ei alw yn fab iddo: ‘Canys wrth bwy o’r angelion y dywedodd efe un amser, Fy Mab ydwyt ti; myfi heddyw a’th genedlais di? A thrachefn, Myfi a fyddaf iddo ef yn Dad, ac efe a fydd i mi yn Fab?’ Yn awr, ar y geiriau hyn ni sylwn: 1. Efallai fod yr angelion yn cael eu galw yn yr Ysgrythyrau yn feibion Duw (Job xxxviii. 6, 7), o’r hyn lleiaf gallasent gael eu galw felly yn gystal a dynion. 2. Am Solomon y llefarwyd hwynt yn ddechreuol (2 Sam. vii. 14), a gallesid defnyddio rheswm yr apostol yn llawn mor briodol i brofi ei ragoriaeth ef ar angelion. 3. Mae cymhwysiad y geiriau at ein Harglwydd yn ymddangos yn anaddefadwy, oblegid ychwanegir yn uniongyrchol ar eu hôl: ‘Os trosedda efe, mi a’i ceryddaf â gwialen ddynol, ac â dyrnodiau meibion dynion.’ Ond byddai tybied y gallai ein Harglwydd bechu, a’i fod yn agored i gosb am ei bechodau, yn gabledd.

A yr apostol rhagddo i ddweud: ‘A thrachefn, pan yw yn dwyn y cyntaf-anedig i’r byd, y mae yn dywedyd, Ac addoled holl angelion Duw ef.’ Ystyrir yn gyffredin fod y *quotation* hwn wedi cael ei gymeryd o Ps. xcvii. 7, yr hwn a gyfieithir fel hyn yn ein cyfieithiad ni: ‘Gwaradwydder y rhai oll a wasanaethant ddelw gerfiedig, y rhai a ymffrostiant mewn eilunod: addolwch ef yr holl dduwiau.’ A’r rhan olaf o’r adnod y mae a fynom yn fwyaf neillduol. A chymeryd yn ganiataol fod *quotation* yr apostol wedi ei gymeryd o’r adnod hon, gwneir hyny nid o’r Hebraeg gwreiddiol, ond o gyfieithiad y Septuagint, yn yr hwn y cyfieithir y geiriau yn ‘Addolwch ef, ei holl angelion ef.’ Ond a thybied fod gan y Septuagint hawl i gyfieithu y geiriau felly. Yr ydym yn analluog i weled sut y gellir dangos y cynwysant un cyfeiriad at ‘ddwyn y cyntaf-anedig i’r byd,’ neu paham y dygir hwynt yn mlaen fel *prawf* o ragoriaeth ein Harglwydd ar angelion (Owen *On the Heb. in loc.*)

Yn Heb. ii. 5–8 ymddengys y gwna yr apostol *quoto* o Ps. viii. 4–6, ac i brofi oddiwrthi deyrnasiad cyffredinol Crist. Ond yr esponiad a dery un dyn yn naturiol wrth ddarllen yr wythfed Psalm yw, nad oes ynddi un cyfeiriad at deyrnasiad cyffredinol Crist. Efallai na wna yr apostol ddim ond defnyddio geiriau y Psalm yn unig mewn ffordd o gyfaddasiad at y pwnc.

Ni wnawn gyfeirio ond at un enghraifft arall. Yn adn. 11–13 mae yr Apostol yn dweud nad oes gywilydd ar ein Harglwydd alw ei bobl yn frodyr, ac fel prawf o hyn mae yn *quoto*, heblaw yr adnod arall, y ddwy ganlynol:—‘A thrachefn, Mi a fyddaf yn ymddiried ynddo;’ a thrachefn, ‘Wele fi, a’r plant a roddes Duw i mi.’ Yn awr, mae yn anhawdd gweled sut y gwna yr adnod flaenaf brofi un peth o’r fath, neu pa sut y mae a fyno hi mewn un modd â’r matter; ac ar yr olaf ni sylwn yn 1. Taw Esaiah sydd yn defnyddio y geiriau hyn, ac y defnyddia hwynt mewn perthynas iddo ei hun a’i blant; ac nas gallwn ganfod un rheswm dros feddwl mai geiriau Crist ydynt. 2. Ac hyd yn od pe caniateid hyn, methai y geiriau a phrofi y matter er mwyn pa un y coffheir hwynt, oblegid nid yw yn galw ei bobl yn frodyr, ond yn blant—dosparth o is urddas na brodyr.

Er holl lafur beirniaid ac esponwyr, nid ydym wedi gweled yr adnodau hyn wedi cael eu hesponio yn foddhaol; ac yr ydym yn golygu taw gwell yw cydnabod yn onest yr anhawsderau a berthyn iddynt, na thwyllo ein hunain ac eraill â deongliadau annigonol o honynt. Trwy eu gadael yn eu holl rym gwreiddiol, yr ydym yn fwy tebyg o dynu sylw attynt, ac efallai gael yn y pen draw esponiad boddhaol arnynt.

Ni wnawn ond un sylw ychwanegol, sef fod ychydig gyfeiriadau yn y T. N. at ysgrythyrau yr H. D. lle ni chawn y rhanau cyfattebol, megis Marc ii. 23; Ioan vii. 38; Eph. v. 14; Iago iv. 5. Efallai na ddylid dim ystyried y rhai hyn yn *quotations*, ond adroddiadau y rhai ellir gasglu oddiwrth adnodau yr H. D. Mae rhai yn esponio yr adnod trwy ddau ofyniad: ‘Ai yn ofer, dybiwch chwi, mae yr Ysgrythyr yn dywedyd yn erbyn y bydoldeb hwn? Neu a ydyw yr Ysbryd a artrefa ynom yn tynu at genfigen?' Mewn effaith mae yr ystyr yr un; ond efallai y cynwys ein tybiaeth gyntaf wir egwyddor deongliad.

R

RAB'BATH-AM'MON, RABBATH MEIBION AMMON, ond yn fwyaf cyffredin dim ond RABBAH (2 Sam. xii. 26, 27). Yr oedd prifddinas yr Ammoniaid yn gyfleuedig ar y dwyrain i'r Iorddonen. Moses, wrth sôn am Og brenin Basan, yr hwn yn unig a adawsid o weddill y cawri, a ddywed: 'Wele ei wely ef oedd wely haiarn; onid yw hwnw yn Rabbath meibion Ammon?' (Deut. iii. 11). Pan ryfelodd Dafydd yn erbyn yr Ammoniaid darfu i'w lywydd, Joab, warchae Rabbah; ac ar yr achlysur hwn y cafodd bywyd Uriah ei aberthu ar orchymyn cywilyddus ei dywysog. Aeth Dafydd ei hun wedi hyn, ac a ryfelodd yn ei herbyn, ac a arferodd greulonderau mawrion tuag at drigolion y ddinas hono, yn gystal a dinasoedd eraill perthynol i'r Ammoniaid (2 Sam. xi. 1–17; xii. 26–31). Cyhoeddir barnedigaethau trymion yn erbyn yr Ammoniaid a Rabbah eu prifddinas (Amos i. 13–15; Jer. xlix. 1–5; Ezec. xxi. 20; xxv. 1–7). Darfu i Ptolemy Philadelphus, brenin yr Aipht, ei hadgyweirio hi, a'i galw ar ol ei enw ei hun Philadelphia. Antiochus Fawr, brenin Syria, a gymerodd drawsfeddiant o honi. Yn rhan gyntaf y cyfnod Cristionogol yr oedd yn un o ddinasoedd pwysicaf Arabia, ac yr oedd yma eglwys o gryn enwogrwydd.

Mae yr hen enw Rabbath-Ammon wedi cael ei gadw yn mhlith trigolion y wlad yn yr Amman. Mae y dadfeiliau yn gorwedd ar lanau afonig a elwir Moiet Amman. Er fod y ddinas wedi cael ei dinystrio ac yn anghyfanedd am lawer o ganrifoedd, mae amryw o'r dadfeiliau yn hynod, ac yn dystion o orwychder yr hen ddinas. Ymddengys yr adeiladau o wahanol oesau, fel mewn rhai eraill o ddinasoedd y Decapolis (Burckhardt, *Trav. Syr.* 357). 'Yr oedd yn gyfleuedig,' medd Arglwydd Lindsay, 'ar bob tu i afonig. Mae yr olwg bresenol sydd arni yn anrhaethol o anghyfanedd. Ymddengys fel trigle marwolaeth. Mae y dyffryn yn drewi gan gamelod meirwon; yr oedd un o honynt yn pydru yn yr afonig; ac er na welsom ni yr un o honynt yn mhlith y dadfeiliau, yr oddynt yn mhob man wedi eu cuddio â'u tail. Gwnaethai taith y boreu hwnw droi anffyddiwr. Sut y rhed y brophwydoliaeth: 'Rhoddaf hefyd Rabbah yn drigfa camelod, a meibion Ammon yn orweddfa defaid, fel y gwypoch mai myfi yw yr Arglwydd' (Ezec. xxv. 5). Ni thorai dim y dystawrwydd fel yr aem rhagom ar hyd y dyffryn anghyfanedd hwn ond swn brogaod ac ysgrechfeydd adar ysglyfaethus' (Lindsay, *Letters on Egypt*, &c. ii. 112).

RAB'BI, RAB, RAB'BAN, RABBO'NI, teitl yn arwyddo *meistr.* Ymddengys iddo ddyfod yn ddechreuol o Assyria. Yn nyddiau Sennacherib ni gawn Rabsaceh, meistr yr yfed, neu y trulliaid, a Rab-saris, meistr yr eunuchiaid. Yn nyddiau Nebuchodonosor ni gawn hefyd Rab-mag, penaeth y magi, a gelwir Nebuzaradan yn Rabte-bachim, neu feistr y dienyddwyr neu y gard. Yr ydym yn cael hefyd yn Babilon Rab-saganim, meistr y llywodraethwyr; a Rab-chartumim, meistr deonglwyr breuddwydion (2 Bren. xxv. 8; Jer. xxxix. 3; Dan. i. 3; ii. 48; v. 11).

Cyfrifir rab yn awr yn deitl mwy urddasol na rabbi; a rabbin neu rabbim yn uwch nag un o'r ddau; ac er mwyn cyrhaedd hwnw mae yn ofynol dringo ar hyd nifer o risiau. Gelwir llywodraethwr eu hysgol yn *rab-chacham*, y meistr doeth. Yr hwn sydd yn mynychu yr ysgol er cyrhaedd y radd o *ddoctor* a elwir *bachur*, yr ymgeisydd. Ar ol hyny gelwir ef yn *chabar-lerab*, cydymaith y meistr. Ar ol cymeryd ei radd nesaf gelwir ef yn *rab*, *rabbi*, a *morenu*, ein dysgawdwr. Mae y *rab-chacham* yn penderfynu matterion crefyddol, ac yn aml rhai gwladol. Efe sydd yn gweini mewn priodasau, ac yn rhoddi llythyrau ysgar. Efe ydyw penaeth y colegwyr, a phregetha, os bydd ganddo dalent. Cerydda yr afreolus ac esgymuna droseddwyr. Eistedd yn y prif gadair yn yr ysgol a'r synagog; ac yn yr ysgol eistedd ei ysgoleigion wrth ei draed. Lle mae y synagog yn fechan mae efe yn bregethwr a barnwr; ond lle byddo yr Iuddewon yn lliosog mae ganddynt yn gyffredin gynghor i drin achosion gwladol; ond os gwahoddir y rabbin i fod yn bresenol, eistedd yn y brif gadair yn gyffredin. Mae ein Harglwydd yn llefaru yn llym yn erbyn rabbins, gan nad pa un ai ysgrifenyddion neu Phariseaid, ei amser ef, fel rhai gorfalch, uchelgeisiol, a gordrachwantus am deitlau a seddau anrhydedd, ac fel rhai a osodent ar ysgwyddau dynion rif dirfawr o draddodiadau nad oedd warantedig yn ngair Duw (Matt. xv. 1–20; xxiii.) Er yr amser hwnw mae Duw wedi rhoddi fynu y rabbiniaid Iuddewig i'r ffolineb a'r plentynrwydd mwyaf anghyffredin; mae a wnelont yn benaf â thraddodiadau ofer a gwrthun, a penderfyniadau mympwyol ar bynciau dibwys, heblaw gwneud yr edrychwyr yn wrthrychau gwawd. Mewn daiaryddiaeth a hanesyddiaeth gwnant waith truenus. Mae tudalenau eu gweithiau yn llawn anghysonderau wrth amseru pethau, a phethau gwrthun, ynghyd âg adroddiadau sychion. Yn eu hesponiadau ar yr Ysgrythyr maent yn gyffredin yn rhy dywyll i weled yr hyn a eill y darllenydd mwyaf cyffredin ei ganfod, ac adroddant liaws o ddychymygion ffôl nad ydynt abl i wneud dim ond cyffroi ein tosturi neu ein dirmyg. Mae Onkelos ddoeth, y llafurus Nathan Mordecai, y Maimonides enwog, y ddau Kimchis, Abenezra, Solomon Jarchi, Jachiades, Sephorno, Benmelech, a rhai eraill, yn teilyngu gwell cymeriad.

Nid yw yn anheilwng o sylw yr arferai yr Iuddewon yn nyddiau ein Iachawdwr godi ystyr y teitl *rabbi* trwy ei ddyblu. Felly, pan yn sôn am y Phariseaid, dywed: 'A charu maent gael eu galw gan ddynion, Rabbi, Rabbi' (Matt. xxiii. 7). Yn y dull hwn yr annerchwyd ef gan Judas, ar adeg pan y cymerai y disgybl hwnw arno wisgo ymddangosiad parch mwy na chyffredin: 'Yn ebrwydd efe a aeth atto, ac a ddywedodd, Rabbi, Rabbi' (C. S. *meistr, meistr*) 'ac a'i cusanodd ef' (Marc xiv. 45). Ymddengys yr arferid y teitl *κυριε* yr un modd: 'Nid pob un sydd yn dywedyd wrthyf, Arglwydd, Arglwydd, a ddaw i mewn i deyrnas nefoedd' (Matt. vii. 21). Mae hyn yn gydweddol iawn â natur ieithoedd Dwyreiniol, y rhai yn aml, trwy ail-adrodd yr ansoddair, a ddynodant y radd uchaf (Campbell, *Gospels*, i. 438). Nid ydym heb y cyfryw briod-ddull yn ein hiaith ein hunain—mewn gwirionedd mae'r Gymraeg yn llawn o hyn, megis dyn tal, tal, &c.

Dywed Ioan wrthym taw ystyr y gair 'Rabbi' wedi ei gyfieithu ydyw διδάσκαλος (*athraw;* C. S. *meistr;* i. 38); ac ail-adrodda y deongliad yn xx. 16, gan gyfeirio at arferiad yn hytrach nac arwyddocad (Robinson, *Gr. Lex.* 733). Wrth yr enw hwn y cai efe ei hun yn aml ei annerch, yn enwedig gan ei ddisgyblion (Matt. x. 51; xxvi. 25, 49; Marc ix. 5; xi. 21; Ioan i. 38, 49; iii. 2; iv. 31; vi. 25; ix. 2; xi. 8; xx. 16); ac ni ddarfu iddo erioed eu beio am wneud hyny, oblegid yr oedd mewn gwirionedd yn rabbi, yn ddysgawdwr awdurdodol, a hyny mewn ystyr llawer uwch nag un rabbi perthynol i'r synagog—'dysgawdwr oddiwrth Dduw,' fel y dywedai Nicodemus (Ioan iii. 2); neu fel y dywedodd efe ei hun, y καθηγητὴς, yr *arweinydd* (Matt. xxii. 8–10; *athraw* yn Gymraeg, a *meistr* yn Saisonaeg). Ond gwahardda yn bendant i'w ddisgyblion i arfer y cyfryw enwau, gan ddysgu iddynt ar yr un pryd y ddyledswydd o ostyngeiddrwydd fel un orphwysedig arnynt: 'Eithr na'ch galwer chwi Rabbi, canys un yw eich καθηγητής (*arweinydd*) chwi, sef Crist.' 'A'r mwyaf o honoch a fydd yn weinidog i chwi.' 'A phwy bynag a'i dyrchafo ei hun, a ostyngir; a phwy bynag a'i gostyngo ei hun, a ddyrchefir' (Matt. xxiii. 8, 10–12). Nid yw yn anheilwng o sylw fod trem brophwydol gan rybuddion a gorchymynion ein Harglwydd. Nid yw yn anhebygol na chawsant eu rhoddi yn y rhagolwg ar y cariad hwnw at deitlau gwag a ragwelai efe yn debyg o ffynu yn mhlith ei ganlynwyr proffesedig. Mae yr enwau a roddir yn y T. N. i swyddogion eglwysig yn rhai o gymeriad isel, a chyfeiriant yn gyffredin at eu dyledswyddau. Gelwir hwynt yn apostolion neu *bersonau wedi eu hanfon*, gweinidogion neu *weision*, esgobion neu *arolygwyr*, bugeiliaid, henuriaid, goruchwylwyr, llafurwyr, &c. Ond nid yw canlynwyr proffesedig Crist mewn amseroedd hen a diweddar wedi ymfoddloni ar yr enwau syml ond priodol hyn. Yn y T. N. ni gyfarfyddwn â'r enwau Ioan, Pedr, a Paul, ond mae y rhai hyn wedi cael er ys hir amser eu troi yn *Sant* Ioan, *Sant* Pedr, a *Sant* Paul. Nid yw y teitl Ei Santeiddrwydd yn gyfyngedig i'r Pab o Rufain. Mae offeiriaid cyffredin, fel eu gelwir, un o leiaf o eglwysi y Dwyrain (efallai bod yr arferiad mewn eglwysi eraill) yn cael eu hannerch wrth y teitl Eich Santeiddrwydd, er nad oes fawr a wnelo y mwyafrif o honynt â santeiddrwydd. Yn Eglwys Rufain mae genym deitlau gweigion dirif, o Ei Santeiddrwydd i lawr at Tad—un o'r teitlau a enwir gan ein Harglwydd ei hun. Yn Eglwys Loegr yr ydym yn cael teitlau fawr llai gwag neu llai haeddianol, hyd nes esgynwn o'r diwedd at Y Gwir Barchedig Dad yn Nuw, Fy Arglwydd, ac hyd yn od Ei Ras. Yn ein holl eglwysi yn ddiweddar mae wedi cynyddu yr hyn eilw Macaulay yn 'hoffder plentynaidd o deitlau gweigion.'

RA'CA, 'gair o ddirmyg wedi deilliaw yn eglur oddiwrth yr Hebraeg ריק, *bod yn wag;* felly dynoda greadur balch, gwag, diwerth, yn mha ystyr y ceir rhif liosog y gair yn רקים neu ריקים yn cael eu harfer yn y Beibl Hebraeg (Barn. ix. 4; 2 Sam. vi. 20; 2 Cron. xiii. 7; Diar. xii. 17; xxviii. 19). Felly y deongla Hesychius raca trwy κενός (*gwag*). Ond oblegid fod i'r gair derfyniad Syriaeg neu Galdeaeg nid ymddengys yn Hebraeg pur. Yn y cyfieithiad Syriaeg ceir רקא, yr hwn a arferir yn aml mewn traethodau talmudaidd fel gair o ddirmyg neu anfri' (Parkhurst, *Gr. Lex.* 591).

RA'CHAM (רחם) wedi ei gyfieithu yn anghywir yn Saisoneg yn *gier eagle*, ac yn Gymraeg *piogen* (Lef. xi. 18; Deut. xiv. 17). Adwaenir y fwlltur Aiphtaidd (*vultus percnopterus*, Linn.) yn bresenol wrth yr enw *racham*, neu, fel yr ysgrifena Hasselquist y gair, *rachœme;* ac nid oes un amheuaeth nad hwn yw *racham* Moses. Mae Hasselquist yn ei ddesgrifio yn gyflawn iawn, a rhydd fanylion yn nghylch ei wasanaeth i bobl yr Aipht, Arabia, a Phalestina. Yn ninas Cairo yr oedd pob lle mor lawn o gyrph meirwon anifeiliaid fel nas gallasai y drewdod oddi wrthynt lai na chynyrchu clefydau pydrawl; a lle y teithiai y *caravans*, ceid cyrph asynod a chamelod meirwon bob amser yn gorwedd ar y ffordd. Mae y racham, yr hwn nid ymyraeth âg un creadur byw, yn difa y burgynod hyn gan eu clirio o'r wlad, ac y mae hyd yn od yn canlyn y *caravans* i Mecca er mwyn yr un dyben. Ac mor ddiolchgar yw y bobl am y gwasanaeth a wna i'r wlad, fel mae Mahometaniaid cyfoethog a defosiynol yn arfer sefydlu moddion ar gyfer eu cynnaliaeth, trwy fyned dan y draul o ddarbodi nifer o anifeiliaid i gael eu lladd yn feunyddiol, a'u rhoddi bob bore a nos i'r lluoedd o rachams a gyrchant i'r man lle dienyddir drwg-weithredwyr, a gwaredu y ddinas, fel yr ymddangosai, o'u cyrph hwythau yn yr un modd. Sonia Dr. Shaw yn ei *Travels* am y sefydliadau elusenol hyn, a'r parch mawr ddangosir i'r adar hyn gan y Mahometaniaid (Michaelis, *Com.* i. 422).

RA'HAB. 1. Enw a roddir i'r Aipht, i arwyddo balchder a haerllugrwydd y deyrnas hono (Ps. lxxxvii. 4; lxxxix. 10; Esa. li. 9). 2. Puttain Ganaaneaidd, neu un a gadwai *inn* yn Jericho. Dychymyga rhai mai *innkeeper* yn unig ydoedd hi (Harmer, i. 346), a phe buasai hi yn buttain na wnaethai yr ysbiwyr ddim llettya gyda hi, na Salmon ei phriodi; ond nid yw y rhesymiad hwn yn benderfynol. Mae yn sicr yr arwydda y gair זונה (*zonah*) buttain (Gesen. 249), ac y mae y gair πόρνη, a ddefnyddir i'w darlunio yn Iago ii. 25 ac yn Heb. xi. 31, yn arwyddo yr un peth. Afreidiol yma ydyw ail adrodd ei hanes, yr hwn ellir ei gael yn Jos. ii.; vi. 21–25. Mae yn debygol iddi ddiwygio ar ol hyn a mabwysiadu y grefydd Iuddewig, gan ei bod yn briod a Nahson, pen llwyth Judah; a thrwy roddi genedigaeth i Boaz, yr hwn briododd Ruth, y rhai a ddaethant i fod yn daid a nain i Dafydd, daeth hi i fod felly yn un o gyngenedlyddion ein Harglwydd (Num. i. 7; x. 14; Ruth iv. 18, 22; Matt. i. 4–6).

RA'MA. Ystyr y gair yw *lle uchel;* ac yn ganlynol rhoddid yr enw a'i berthynas Ramoth i fanau ag oeddynt yn debygol wedi eu cyfleu felly.

1. Tref yn rhandir Benjamin (Jos. xviii. 25), nid yn mhell o Gibeah Benjamin (Barn. xix. 13), adnod a ddengys ei bod ar y gogledd i Jerusalem (gwel hefyd Hos. v. 8). Sonia Josephus am Rama fel o gylch deugain ystad (nid pum milltir cyflawn) o Jerusalem (*Antiq.* viii. 12. 3), lle yn ddiau y cyfeiria at y Rama yma. Mae hefyd yn debygol taw i'r Rama hon y darfu Nebuzaradan, cadben gard Nebuchodonosor, ddwyn ei gaethion mewn cadwynau ar ol dinystr Jerusalem; o'r hyn lleiaf fe ddygwyd Jeremiah y prophwyd mewn cadwynau, ac yma y cafodd ei ryddhau (Jer. xl. 1, 4, 5). Gan fod Ramah yn rhandir Benjamin, a chan fod llwyth Benjamin wedi disgyn oddiwrth Rahel, gwraig anwyl Jacob, ac fel yn mhlith y caethion, ac hefyd yn mysg y sawl a gawsent eu lladd,

yr oedd llawer o'i disgynyddion hi, mae yn debygol taw at eu cyflwr truenus hwynt y cyfeiriai yn ddechreuol y geiriau canlynol: 'Llef a glywyd yn Rama, cwynfan ac wylofain chwerw; Rahel yn wylo am ei meibion, ni fynai ei chysuro am ei meibion, oherwydd nad oeddynt' (xxxi. 15). [Gyda golwg ar gymhwysiad yr adnod hon yn Matt. ii. 18, gwel erthygl QUOTATIONS O'R HEN DESTAMENT YN Y NEWYDD.]

Yn y lle sydd eisoes wedi ei ddynodi, ynghylch taith dwy awr ar y gogledd i Jerusalem, mae man a elwir Khuraib, neu Ram, neu *Adfeiliau Ram.* Yn y lle yma nid oes dim ond ychydig fwäau dadfeiliedig a charneddau o geryg; ond ar uchelfan cyfagos, yn gorwedd D.O.D., o fewn pellder o chwarter milltir, mae hen safle dynodedig gan adfeiliau, yn cynwys ceryg nadd, darnau o golofnau, a phentref bychan, neu yn hytrach gasgliad o fythynod Arabaidd, ac yn dwyn yr enw Rama (Wilson, ii. 38; Robinson, *Res.* ii. 110, 115, 116). Mae y sefyllfan yn hynod brydferth. Uchelfan ydyw, ac oddiar ei gopa gwelir eangder o wlad wedi ei phrydferthu gan amrywiaeth golygfeydd. Mae bryniau, gwastad-diroedd, a dyffrynoedd, meusydd gorwrteithiedig o wenith a haidd, gwinllanoedd, ac olewyddlanau, wedi eu taenu o'ch blaen fel ar *fap;* ac y mae amryw bentrefydd yn wasgaredig yma a thraw dros yr holl olygfan. Tua'r gogledd a'r gogledd-orllewin, tu hwnt i wlad y bryniau, yr ymddengys gwastad-dir eangfaith Saron, ac yn mhellach wed'yn edrychwch draw ar y 'môr mawr a llydan,' sef Môr y Canoldir (*Amer. Miss. Her.* 1836, 254).

2. Tref yn Mynydd Ephraim, lle genedigol Samuel, a elwid hefyd Ramathaim-Sophim, yr hwn yn briodol a arwyddoca 'Rama y Sophiaid,' neu ddisgynyddion Suph (1 Sam. i. 1, 19; ii. 11), neu Rama yn ngwlad Suph (ix. 4–6); ond yn mha le yr oedd yn gyfleuedig nid ydys wedi cael allan (Robinson, *Res.* ii. 330). Mae yn debygol taw yn y gymydogaeth hon y trigai Deborah. Dywedir y 'trigai dan y balmwydden rhwng Rama a Bethel yn Mynydd Ephraim' (Barn. iv. 5). Fe gafodd Samuel nid yn unig ei eni yn y lle hwn, ond bu yn trigo yma mewn rhan ddiweddarach o'i oes (1 Sam. vii. 17; viii. 4; xv. 34; xvi. 13; xix. 18), ac yma y cafodd ei gladdu (xxv. 1; xxviii. 3)—o'r hyn lleiaf mae yn naturiol casglu fod yr adnodau hyn i gyd yn cyfeirio at yr un Rama fel lle ei enedigaeth. Yn Nacoth, yn neu yn agos i Rama, yr oedd ysgol y prophwydi, dros yr hon efallai yr arferai ychydig arolygaeth (xix. 12–24).

3. Tref yn Naphtali (Jos. xix. 36).

RAMESES, neu RAAMSES, rhan o'r Aipht, efallai yr un a gwlad Gosen, neu yr hyn a'i cynwysai, neu a gynwysid ganddi (Gen. xlvii. 11). Mae hefyd yn enw un o'r dinasoedd trysorau a adeiladwyd—h.y., efallai a helaethwyd neu a gadarnhawyd—i Pharaoh trwy lafur yr Israeliaid pan yr oeddynt yn yr Aipht (Exod. i. 11). Mae yr enw yn cyduno âg un amryw o freninoedd yr Aipht, Ramses, Rameses—h.y., 'mab yr haul' (Ges. *Lex.* 774). Yn mha le yr oedd 'gwlad Rameses' a 'dinas trysorau Rameses' yn gyfleuedig sydd fatter o amcan-dyb yn unig. O Rameses y darfu yr Israeliaid gychwyn wrth ymadael o'r Aipht; ond pa un ai o gymydogaeth neu ddinas Rameses nid yw yn ymddangos.

RA'MOTH, 'rhywbeth gwerthfawr, yn ol y deonglwyr Hebraeg, cwrel coch' (Job xxviii. 18; Ezec. xxvii. 16; Gesenius, *Lex.* 715). Mae cwrel yn ymddangos yn gryn debyg i blanigyn, ond cynyrch creadur ydyw. Cynyrchir ef yn gyffredin mewn dyfnderoedd mawrion yn y môr, ac y mae y fath werthfawrocaf yn gyfyngedig i hinsoddau cynnes. Yr oedd digonedd o hono yn y Môr Coch; a gallasai oherwydd hyny fod yn adnabyddus yn ngwlad Uz mor foreu ag amser Job. Ceid ef hefyd yn Môr y Canoldir, ac felly y gallasai Syria farchnatta mewn cwrel 'yn ffeiriau Syria.' Yr oedd pysgodfeydd rheolaidd wedi cael eu sefydlu ar ei gyfer yn Marseilles, yn Nghulfor Messina, ac yn Ynysoedd Lipari.

Mae y cwrel o wahanol liwiau—gwyn, du, a choch; ond y coch ydyw yr un mwyaf gwerthfawr. Defnyddir ef i wneud gwddf-dyrch, a phethau addurnol eraill. Ceir môr-ymyloedd ac ynysoedd o gwrel yn awr yn gyffredin yn y Môr Tawel a moroedd eraill. Gwaith *zoophytes* bychain ydynt, y rhai a berant waelodi, yn ffurf *carbonate,* symau anferthol o galch, ac yn y ffordd yma cyfodant o waelodion y môr y gweithiau gorfawr y rhai, wedi cyrhaedd gwyneb y dwfr, a ffurfiant sylfaen i bridd i orphwys arni, ac yna sylweddau daiarol; a daw ynysoedd a ffurfir fel hyn yn mhen amser i gael eu trigianu gan ddyn, ac a wisgir yn holl gyfoeth a phrydferthwch y deyrnas lysieuol. Y cyfryw ydyw dechreuad amryw o'r ynysoedd prydferth a frithiant wyneb y Môr Tawel.

RA'MOTH-GIL'EAD, dinas berthynol i Gilead, yn rhandir llwyth Gad (Deut. iv. 43). Yr oedd yn un o'r dinasoedd a roddasid i'r Lefiaid, ac hefyd yn un o'r dinasoedd noddfa (Jos. xxx. 8; xxi. 38). Yr oedd yn sedd un o swyddogion Solomon, yr hwn a ddarbodai ymborth i'w dŷ (1 Bren. iv. 7, 13). Perthynai i freniniaeth Israel; ond yn nheyrnasiad Ahab ni a'i cawn yn nwylaw y Syriaid, a gofynodd y tywysog hwnw i Jehosaphat fyned gyd âg ef a'i chymeryd trwy drais oddi arnynt. Aethant; cafodd Ahab ei glwyfo yn farwol, a bu dda gan Jehosaphat ffoi am ei fywyd (1 Bren. xxii. 1–4, 29–36). Joram, mab Ahab, bedair blynedd ar ddeg ar ol hyny, 'a aeth i ryfel yn erbyn Hazael brenin Syria i Ramoth-Gilead;' ond, wedi cael ei glwyfo, efe a ddychwelodd i Jezreel i gael ei iachau o'i glwyfau. Yn y cyfamser cafodd Jehu, un o'i gadbeniad, yr hwn a arosasai yn Ramoth-Gilead i gario y rhyfel yn mlaen, ei eneinio gan brophwyd yn frenin Israel, a chwedi ei gefnogi gan ei gydswyddogion, a farchogodd ffwrdd i Jezreel, a daeth Joram allan i'w erbyn, saethwyd ef â bwa, a syrthiodd lawr yn farw yn ei gerbyd (2 Bren. viii. 28, 29; ix. 1–7, 11–26). Nid oes genym ddim hanes ychwanegol am Ramoth-Gilead yn yr Ysgrythyrau, ac nid ydys wedi cael allan ei safle. Ymddangosai ei bod yn yr hen amseroedd yn lle cryn gadarn.

REEM (ראם) a gyfieithir yn ein cyfieithiad ni ac amryw gyfieithiadau eraill yn *unicorn,* fel darluniad o greadur ungorn. Mae hyd yn od y Septuagint wedi ei gyfieithu yn *μονόκερως*, a'r Lladin *unicornis,* yr hyn yn ddiau a arweiniodd eraill i'w gyfieithu yn yr un modd. Mae y cyfryw anifail wedi cael ei ddarlunio gan Pliny, ond mae naturiaethwyr wedi ei hir ystyried yn greadur dychymygol. Mae teithwyr Saisonig wedi dweud yn ystod y blyneddau diweddar eu bod wedi cael creadur ungorn—rhai yn niffaethwch Thibet, eraill yn neheubarth Affrica; ond hyd yn od pe cadarnheid y cyfryw hanesion i foddlonrwydd, ni fyddai yn canlyn taw un o'r creaduriaid hyn yw reem yr Ysgrythyr, yr hwn nis gellir ei gyfrif yn greadur anghyffredin ac anadnabyddus, ac heb fod i'w gael ond mewn gwledydd pellenig, ond anifail cyffredin ddigon yn Nghanaan a'r gwledydd cymydogaethol.

Yn yr Ysgrythyrau darlunir ef fel anifail cryf iawn (Num. xxiii. 22; xxiv. 8); fel wedi ei arfogi â chyrn fel offeryn ymosodawl grymus (Deut. xxxiii. 17); fel yn cario ei gorn yn uchel (Ps. xcii. 10); fel un ffyrnig, peryglus, dinystriol (Ps. xxii. 21; Esa. xxxiv. 7); fel anifail y gallesid meddwl am wneud defnydd o hono at wasanaeth amaethyddol, ond yr hwn y ceid ei fod bron yn anmhosibl, o'r hyn lleiaf yn anhawdd iawn, i'w ddarostwng i unrhyw waith o'r fath (Job xxxix. 9–12). Ceir y nodweddau blaenorol mewn amryw greaduriaid gwylltion. Mae rhai wedi golygu taw y rhinoceros ydyw unicorn yr Ysgrythyr, o ba rai y mae un rhywogaeth ungorn, ac yn ganlynol mae naturiaethwyr wedi ei alw yn *Rhinoceros unicornis.* Mesura o leiaf ddeuddeg troedfedd o flaen y ffroen hyd fon y gynffon, ac y mae ei amgylchedd bron cymaint, tra mae ei uwchder o chwech i saith troedfedd—ac felly yn dynesu at y cawrfil o ran maintioli a phwysau, er yn ymddangosiadol yn llawer llai, oblegid fod ei goesau yn llawer byrach. Mae ei gorn, yr hwn sydd yn galed iawn, ac yn *solid* trwyddo, a'r hwn fesura weithiau dair troedfedd o hyd ac o leiaf ddeunaw modfedd o amgylchedd wrth y bon, yn amddiffyn holl ranau blaen y safn a'r wyneb, fel y gwna y teigr ddewis yn hytrach ymosod ar gawrfil, hir drwyn yr hwn a fedr ymaflyd ynddo, na'r rhinoceros, yr hwn nis medr ei wynebu heb fod mewn perygl o gael ei berfedd allan. Mae y rhinoceros ungorn yn enedigol o amryw ranau o India, a cheir ef hefyd yn Abyssinia, Ethiopia, ac amryw barthau o Affrica. Llysieuol yn gyfangwbl ydyw ei ymborth. Er nad yw yn ffyrnigwyllt, etto mae yn anhywaeth iawn, ac yn agored i bangfeydd achlysurol o gynddeiriogrwydd (*Edin. Encyc.* art. 'Mazology,' xiii. 449). Gyd â'r eithriad o'i fod yn greadur ungorn, nid oes fawr yn yr hanes hwn i ddangos taw unicorn yr Ysgrythyr ydyw.

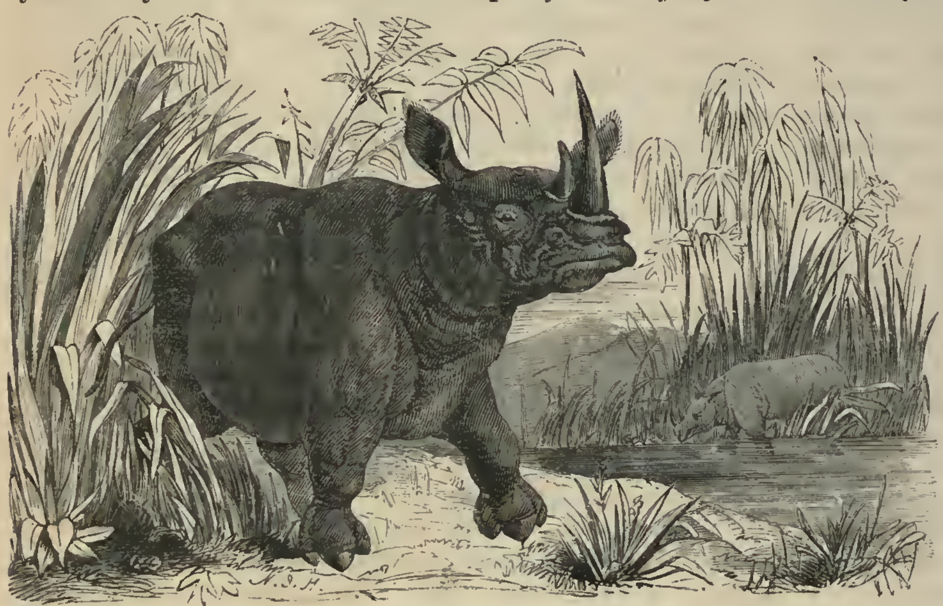

Y RHINOCEROS DEUGORN.

Mae rhai, megis Bochart, Rosenmüller, ac eraill, yn golygu taw yr unicorn yw yr oryx, math fawr a ffyrnig o iwrch. Eraill, megis Alb, Schultens, De Wette, a Gesenius, a dybiant taw y buffalo ydyw (Gesen. *Lex.* 751). Dywed Dr. Robinson y ceir buffaloes yn Mhalestina yn bresenol; ond y maent yn rhywogaeth wahanol oddiwrth y lluoedd a ddygant yr un enw yn Ngogledd America, ac a grwydrant dros wylltdiroedd gorllewinol y wlad hono. Maent yn gyffredin iawn yn yr Aipht, gan y cedwir hwynt er mwyn eu llaeth a'u llafur. Cydgymysgant yno âg eidionau eraill, a defnyddir hwynt at yr un dybenion. Creadur hyll, yswil, a drwg ei dymher ydyw. Bodolent gynt yn Mhalestina, er efallai fel rhai gwylltion, neu heb gael eu tori at waith, fel yn bresenol yn Abyssinia. Mae bodolaeth gweithredol yr anifail hwn yn Mhalestina yn ei wneud yn bur sicr taw efe ydyw reem yr Ysgrythyr, am ba un y mae cyfieithwyr hen a diweddar wedi defnyddio y creadur ymddangosiadol ddychymygol yr unicorn (Robinson, *Res.* iii. 305). Cyfeirir weithiau at yr unicorn mewn cysylltiad â'r ych, fel pe buasai rhyw debygolrwydd rhyngddynt mewn rhai pethau (Deut. xxxiii. 17; Job xxxix. 9–12; Ps. xxix. 6; Esa. xxxiv. 7).

RE'HOBOTH, un o'r dinasoedd a adeiladwyd gan Nimrod yn Assyria (Gen. x. 11). Nid oes coffa ychwanegol am dani yn yr Ysgrythyrau; ac ni cheir ychwaith mewn ysgrifenwyr Groeg neu Ladin, nac mewn ysgrifenwyr dwyreiniol perthynol i'r canol oesau, un math o olion o ddinas o'r enw hwnw. Nis gellir penderfynu dim gan hyny mewn perthynas i'w sefyllfa neu ei hanes (Rosen. *Geog.* ii. 26). Yn Gen. xxxvi. 37 sonir am 'Saul o Rehoboth wrth yr afon' fel yn teyrnasu yn Edom; ond prin y gellir tybied taw Rehoboth yn Assyria oedd y lle hwn, gan fod y pellder gymaint. Gan y gelwid yr Euphrates gynt *yr afon* mewn ffordd o ragoriaeth (Gen. xxxi. 21; 1 Bren. iv. 21; Ezra iv. 10, 16; v. 3), efallai fod Rehoboth yn gyfleuedig arni. Yn agos i Ad-deir, ar yr Euphrates, y mae Rehabah, yr hon a dybir yw 'Rehoboth yr afon' (Wilson, ii. 358). Galwodd Isaac un o'r pydewau y darfu ei weision eu cloddio yn nyffryn Gerar, yn nhir y Philistiaid, yn Rehoboth (Gen. xxvi. 22).

REM'PHAN, (Ῥεμφάν, neu yn ol yr ysgrif Alexandrian Ραιφάν, neu fel y darllen copiau a chyfieithiadau eraill Ρεφάν—h.y., *Remphan*, *Raiphan*, *Rephan*). Ceir y gair yn araeth Stephan (Act. vii. 43) fel adroddiad o Amos v. 26), lle mae כִּיּוּן (*chiun*) yw y gair. Mae amryw amcan-dybiau wedi cael eu ffurfio mewn perthynas i ystyr y gair hwn, a rhaid addef nad oes dim sicrwydd ynghylch ei arwyddocad. Ymddengys y mwyafrif o feirniaid fel yn cael eu tueddu i ddeall wrtho y blaned Saturn, yr hon a olygid gan yr hiliogaethau Phœnicio-Semitic fel ysbryd drwg yr oeddid i'w foddio âg ebyrth gwaedlyd. Gwna rhai, fodd bynag, gyfieithu y gair yn *ddelw* neu *saflun.* Cyfieitha y Lladin neu y Vulgate yr ymadrodd yn '*imaginem* idolorum vestrorum'—delw eich eilunod chwi' (Gesenius, *Lex.* 395).

REPHA'IM. 1. Hil o gawri yn Nghanaan. Cawn hwynt mor foreu a dyddiau Abraham ar du dwyreiniol yr Iorddonen (Gen. xiv. 5; xv. 20). Erbyn yr amser y daeth yr Iuddewon i feddianu eu gwlad ymddengys fod eu rhif wedi lleihau yn fawr. Dywedir: 'Og brenin Basan yn unig a adawsid o weddill y Rephaim' (C. C. *cawri;* Deut. iii. 11). Yn ad. 13 dywedir y gelwid 'Basan yn wlad y Rephaim'—h.y., *y cawri.* Ymddengys fod personau unigol perthynol i'r hil hon yn mhlith y Philistiaid yn nyddiau Dafydd; o'r hyn lleiaf enwir pedwar fel wedi cael eu geni i'r Rapha (*y cawr;* 2 Sam. xxi. 18, 20, 22), gair, mae'n bosibl, a gyfeiria at eu disgyniad Rephaimaidd. Fodd bynag, daeth Rephaim, o fod yn enw ar hil neillduol o gawri, i gael ei ddefnyddio mewn ystyr cyffredinol fel un a gynwysai hiliogaethau eraill cyffelyb. Dywedir fel hyn: 'Yr Emiaid oeddynt bobl fawr ac aml, ac uchel fel yr Anaciaid; yn gawri y cymerwyd hwynt hefyd' (Heb. '*Rephaim* fel yr Anaciaid;' Deut. ii. 6, 11; gwel hefyd adn. 20). Nid ydym, gan hyny, i gyfrif fod y C. C. yn anghywir pan y deonglir y gair trwy y gair cyffredin *cawri.*

2. Mae dyffryn Rephaim, neu y cawri, yn wastad-dir eang, ac a ddechreua yn agos i ochr orllewinol Jerusalem, gan ddisgyn yn raddol tua'r dehau-orllewin, hyd nes culhau yn y cyfeiriad hwnw i gwm dyfnach a chulach, a chan ymuno yn mhellach yn mlaen â dyffryn arall, yn arwain i Fôr y Canoldir (Robinson, *Res.* i. 323; Jos. xv. 8; xviii. 16). Dywed Maundrell: 'Y wlad trwy yr hon y rhed y ffordd o Jerusalem i Bethlehem ydyw dyffryn Rephaim, fel y gellir casglu oddiwrth Joseph. *Antiq.* iv. 10' (Maundrell, 87). Oddiwrth yr enw gellir casglu y trigienid y dyffryn gynt gan y Rephaim. Darfu i'r Philistiaid, yn eu rhyfeloedd yn erbyn Israel, babellu fwy nag unwaith yn y dyffryn hwn (2 Sam. v. 18, 22; xxiii. 13).

REPH'IDIM, man ar y tu dwyreiniol i gulfor gorllewinol y Môr Coch, lle y temtiodd yr Hebreaid Dduw, ac yr ymrysonasant â Moses oblegid eisiau dwfr; ac felly galwyd y lle yn Meribah (*cynen*) a Massah (*profedigaeth*). Yma y tynodd Moses ddwfr o'r graig iddynt; ac yma y darfu iddynt hwythau, dan gyfarwyddyd Josua, ymlid a gwasgaru yr Amaleciaid. [TEITHIAU YR ISRAELIAID.]

RE'SEN, dinas berthynol i Assyria, a chwedi ei hadeiladu gan Nimrod ac Assur, rhwng Ninifeh a Calah. Dywedir am dani ei bod yn 'ddinas fawr.' Mae rhai yn meddwl i'r tair, ynghyd â Rehoboth, gael eu huno yn y diwedd â Ninifeh; ond efallai mai yr un lle yw Resen a La-rissa ar y Tigris, yr hon oedd yn wyth milltir mewn amgylchedd, ei muriau yn 100 troedfedd o uwchder ac yn 25 o led.

REU'BEN, mab henaf Jacob o'i wraig Leah (Gen. xxix. 32; xxxv. 23). Ar ol dychweliad y patriarch a'i deulu o Padanaram i Ganaan, cyflawnodd Reuben, tra etto yn ddyn ifanc, losgach â Bilhah, gordderchwraig ei dad (xxxii. 22). Etto ymddengys ei gymeriad mewn goleu ffafriol o ran hawddgarwch yn yr ymdrech a wnaeth i achub bywyd ei frawd Joseph pan y cynygient ei ladd (xxxvii. 20–22, 29, 30; xlii. 21, 22); ac yn y wystl a roddodd i'w dad dros ddychweliad diogel Benjamin os caniatai iddo fyned i lawr gyda hwynt i'r Aipht (xlii. 37). Ond er taw cyntaf-anedig Jacob ydoedd Reuben, etto, yn gymaint a darfod iddo halogi gwely ei dad, rhoddwyd ei enedigaeth fraint i feibion Joseph (Gen. xlix. 3, 4; 1 Cron. v. 1, 2).

Yr oedd gan Reuben bedwar o feibion, a phan ddaeth yr Israeliaid allan o'r Aipht yr oedd rhif gwrrywaid y llwyth 'o ugain mlwydd ac uchod, pob un a allai fyned i ryfel,' yn 46,500; ond pan rifwyd hwynt drachefn, ychydig amser cyn iddynt fyned i mewn i wlad yr addewid, ceid eu bod wedi lleihau i 43,730 (Num. i. 1–3, 21; xxvi. 4–7). Yr oedd Dathan ac Abiram, y rhai a ymunasant â Corah i wrthryfela yn erbyn Moses ac Aaron yn yr anialwch, ac a lyncwyd i fynu gan y ddaiargryn, yn perthyn i'r llwyth yma. Ar ol gorchfygu y wlad ar y dwyrain i'r Iorddonen ceisiodd y Reubeniaid a'r Gadiaid gan Moses i'w rhoddi iddynt, oblegid ei bod yn un gymhwys i gynnal eidionau, o ba rai yr oedd ganddynt hwythau lawer. Yn ganlynol rhoddwyd hi iddynt hwy, ac i hanner llwyth Manasseh. Y dernyn o honi a roddwyd i'r Reubeniaid ydoedd yn flaenorol wedi cyfansoddi rhan o deyrnas Sehon. Ei therfyn deheuol oedd yr afon Arnon; nid yw mor hawdd dweud pa beth ydoedd ei therfyn gogleddol, ond enwir y ddau yn Jos. xiii. 15–21, 27. Ei therfyn gorllewinol oedd yr Iorddonen; ond mewn amseroedd olynol darfu i'r llwythau hyn estyn eu terfynau tua'r dwyrain, gan ryfela a'r trigolion, cymeryd eu heidionau, 'a byw yn eu lle hyd y caethiwed.' Ond 'troseddasant yn erbyn Duw eu tadau, a phutteiniasant ar ol duwiau pobl y wlad,' darfu i'r Arglwydd gyffroi yn eu herbyn Pul brenin Assyria, a darfu iddo yntau eu caethgludo hwy, ië, y Reubeniaid, a'r Gadiaid, a hanner llwyth Manasseh, a'u dwyn hwynt i Halah, a Habor, a Hara, ac i afon Gozan, hyd y dydd hwn' (1 Cron. v. 6, 8, 9, 18–22, 25, 26). Ymddengys fod caethgludiad y llwythau hyn yn flaenorol i gaethiwed y llwythau ar y gorllewin i'r Iorddonen, yr hwn a gymerodd le yn nheyrnasiad Salmaneser (2 Bren. xvii. 3–6; xviii. 9–12).

RHAGLUNIO, appwyntio yn mlaen llaw i ryw ddyben. Felly cafodd pobl Dduw eu 'rhaglunio cyn seiliad y byd' i gael eu galw, eu cyfiawnhau, eu santeiddio, a'u gogoneddu, 'yn ol arfaeth yr hwn sydd yn gweithio pob peth yn ol cynghor ei ewyllys' (Rhuf. viii. 29, 30; Eph. i. 4–6, 11, 12). Yr ydym yn dal fod hon yn athrawiaeth ysgrythyrol a rhesymol—mor ysgrythyrol a rhesymol fel nas gallwn lai na synu pa fodd y gall un dyn duwiol betruso i'w derbyn a'i chydnabod fel y cyfryw. Mae y gwrthwynebiad a gyfodir yn erbyn Calfiniaeth yn gyffredin yn effaith anwybodaeth o'r hyn ydyw, a golygiadau camsyniol yn ei chylch.

RHEDEGWR, cenad neu frys-negeseuydd ar gyfer marchogaeth neu redeg gyda llythyrau neu ryw hysbysaeth arall. Dywedir fod rhai troed-genadau yn Barbary yn rhedeg 150 o filltiroedd mewn pedair awr ar hugain. Nid oes dim mewn llawer o wledydd yn Asia ac Affrica *posts* fel gyda ni, ond gellir hurio cenad am bris isel i redeg ar frys gyda llythyr. Er mwyn trosglwyddo gwybodaeth yn fuan gosodid gwylwyr gan freninoedd Persia ar fanau priodol o agos at eu gilydd, y rhai, trwy waeddi ar eu gilydd, a gyhoeddent newyddion cyhoeddus. Yr oedd y dull hwn yn hollol anghymhwys ar gyfer trosglwyddo hysbysiadau dirgelaidd, a sefydlodd Cyrus gan hyny genadau a farchogent ddydd a nos, fel gyda ni (Esther iii. 13). Defnyddiai pobl Asia a gwledydd eraill golomenod i gario llythyrau, yn enwedig o ddinasoedd gwarchaeëdig. Yr oedd *posts* yn Babilon a redent o un rhan i'r llall o'r ddinas (Jer. li. 31). Mae bywyd dyn yn gynt na rhedegwr: yn parhaus frysio tua'r terfyn (Job ix. 25).

RHE'GIUM, dinas yn nehau-orllewin Itali, a chyferbyn a Messina yn Sicily. Dywedir iddi gael ei hadeiladu yn ddechreuol gan ymfudwyr o Chalcis. Cafodd ei hail adeiladu yn orwych gan Julius Cesar, ar ol iddo orchfygu Pompey, a'i yru allan o Sicily. Galwodd Paul yma pan yr aeth yn garcharor i Rufain. Mae wedi cael ei hysbeilio yn aml gan y Tyrciaid, a'i niweidio gan ddaiargrynfeydd. Y mae er hyny wedi ei hadeiladu yn bur dda, ac y mae yn sedd archesgob a dau goleg. Gelwir hi yn bresenol yn Reggio.

RHODES, un o'r ynysoedd enwocaf yn Môr y Canoldir, mewn amseroedd hen a diweddar, ac yn gorwedd ar y rhan ddehau-orllewinol o Asia Leiaf. Cyffyrddodd Paul a hi, o'r hyn lleiaf pasodd heibio iddi, ar ei fordaith ddiweddaf pan yn myned i Jerusalem (Act. xxi. 2). Mewn amseroedd diweddarach yr oedd yn enwog fel sedd *Knights of St. John of Jerusalem*, ac am y modd dewr yr amddiffynasant ddinas Rhodes pan y gwarchaewyd arni gan y Tyrciaid dan Solyman; ond yn 1522 bu gorfod iddynt roddi i fynu, ac ymneillduasant i Malta, lle y maent wedi aros oddiar hyny dan yr enw *Knights of Malta*.

RHODDION, neu anrhegion a gynygid i amlygu parch, neu ymostyngiad i arall, i gadarnhau cyfeillgarwch, neu geisio ffafrau.

Yr oedd gynt, ac y mae yn bresenol, yn arferiad mewn gwledydd Dwyreiniol i wneud rhoddion. Nid oedd hyd yn od breninoedd, a thywysogion, a dynion mawrion eraill, uwchlaw derbyn rhoddion, a hyny nid oddiar law rhai gogyfuwch â hwynt, ond oddiwrth bersonau o is radd. 'Rhodd dyn,' medd Solomon, 'a eanga arno, ac a'i dwg ef ger bron penaethiaid' (Diar. xviii. 16). Pan y darfu Jacob, er yn ddigon anewyllysgar, roddi cenad i Benjamin i fyned i lawr i'r Aipht gyd â'i frodyr, fel y gorchymynasid gan Joseph, dywedodd: 'Os rhaid yn awr felly, gwnewch hyn; cymerwch o ddewis ffrwythau y wlad yn eich llestri, a dygwch yn anrheg i'r gwr, ychydig falm, ychydig fêl, llysiau, a myrr, cnau ac almonau' (Gen. xliii. 11). Pan ddewiswyd Saul yn frenin ar Israel dywedir: 'Ond meibion Belial a'i dirmygasant ef, ac ni ddygasant anrheg iddo' (1 Sam. x. 27). Nid ystyrid ef yn beth anmhriodol yn yr hen amserau i roddi anrhegion i brophwydi, megis Samuel (1 Sam. ix. 7, 8), Eliseus (2 Bren. v. 5; viii. 8, 9). Yr oedd y rhoddion hyn yn gynwysedig nid yn unig o arian ac aur, ond parau o ddillad a phethau eraill, ac hyd yn od o ymborth (Gen. xlv. 22; 1 Sam. xvii. 18; 1 Bren. xv. 18, 19; 2 Bren. v. 5; 2 Cron. ix. 23, 24). Nid oedd eu gwerth yn aml ond distadl, ac felly yn gyfryw ac nas golygem ni hwynt yn deilwng i'w rhoi na'i derbyn. Pan yr aeth Saul i chwilio am asynod ei dad, cynygodd ei was ar fod iddynt fyned i weled Samuel, 'yr hwn hwyrach a fynega i ni y ffordd y mae i ni fyned iddi.' 'Wele, od awn ni,' ebai Saul, 'pa beth a ddygwn ni i'r gwr? canys y bara a ddarfu yn ein llestri ni, a gwobr arall nid oes i'w ddwyn i wr Duw; beth sydd genym? A'r llanc a attebodd, Wele, cafwyd gyda mi bedwaredd ran o sicl o arian' (ynghylch $7\frac{1}{2}$c.); 'mi a roddaf hyny i wr Duw, er mynegi i ni ein ffordd' (1 Sam. ix. 6–8). Darfu i Jeroboam brenin Israel, pan y danfonodd ei wraig i ymgynghori âg Ahiah y prophwyd, ei chyfarwyddo i gymeryd gyda hi rodd o 'ddeg o fara, a theisenau, a chostrelaid o fêl' (1 Bren. xiv. 1–3; gwel hefyd 2 Bren. iv. 42).

Efallai yr edrychir yn aml ar y rhodd a ddygwyd gan y doethion o'r Dwyrain i'r Gwaredwr newydd eni fel ffaith unigol ac ar ei phen ei hun; ond gwelir ei bod mewn cydgordiad âg arferiad gyffredinol a ffynai mewn gwledydd Dwyreiniol: 'A chwedi agoryd eu trysorau, hwy a offrymasant iddo anrhegion, aur, a thus, a myrr' (Matt. ii. 11).

Mae yr hen arferiad yma yn ffynu yn y Dwyrain i'r dydd heddyw. 'Pan,' medd Maundrell, 'y dewisoch dalu ymweled â gwr mawr, mae yn ofynol i chwi ddanfon cenad o'ch blaen yn dwyn anrheg er sicrhau eich derbyniad i'w wyddfod, ac er gwybod ar ba amser y bydd eich dyfodiad yn fwyaf cyfleus.' Dywed mewn man arall: 'Aethom i alw ar *pasha* Tripoli, ar ol yn gyntaf anfon anrheg, yn ol arfer y Tyrciaid, er mwyn sicrhau derbyniad ffafriol.'

'Mae yn cael ei gyfrif yn anfoesgar yn y wlad hon i dalu ymweliadau heb fod gan ddyn roddion yn ei law. Mae pob dyn mawr yn dysgwyl hyn fel math o deyrnged dyledus i'w gymeriad a'i awdurdod, ac edrychant arnynt eu hunain fel wedi eu diystyru, neu yn wir eu hysbeilio, pan esgeulusir gwneud hyn. Ac hyd yn od wrth dalu ymweliadau cyffredin yn mhlith pobl o is radd ni cheir y deuant byth i'ch tŷ heb ddwyn blodeuyn, neu *orange*, neu ryw gyffelyb arwydd o'u parch i'r person yr ymwelir âg ef' (Maundrell, 26, 29).

Mae yn deilwng o sylw y gwnant yn y Dwyrain nid yn unig ddanfon yn ddieithriad anrhegion o'u blaen, neu gario un gyda hwynt, pan ymwelont â phersonau o uwch radd, gan nad pa un ai gwleidyddol neu eglwysig, ond fod y rhodd yn aml yn ddernyn o arian, a hyny heb fod o werth mawr. Gyda ni edrychid ar swm bychan o arian ar lun rhodd yn dramgwydd yn erbyn pobl fawr; ond nid felly y cyfrifir y peth yn y Dwyrain. Heblaw arian, cynygir yn rhoddion yn y Dwyrain lawer o bethau eraill a ystyriem ni yn wael a distadl, ac anheilwng o'r sawl a'u cynygient ac o'r sawl a'u derbynient. Yn mha oleu yr edrychai Europead ar rodd i lywodraethwr pentref Aiphtaidd o hanner cant o wyau fel arwydd o barch, a hyny mewn gwlad lle mae wyau yn cael eu gwerthu mor rhad a deg am geiniog? (Harmer, *Obs.* ii. 291, 293).

Nid oedd rhoddion, fodd bynag, bob amser o gan lleied gwerth. Rhoddodd brenines Seba i'r brenin Solomon 'chwech ugain talent o aur, a pheraroglau lawer iawn, a meini gwerthfawr. Ni ddaeth y fath beraroglau mwyach, cyn amled a'r rhai roddes brenines Seba i'r brenin Solomon' (1 Bren. x. 2, 10). Pan ddanfonodd brenin Syria lythyr gyda Naaman at frenin Israel fel yr iacheid ef o'i wahan-glwyf, 'efe a aeth ymaith ac a ddug gyd âg ef ddeg talent o arian, a chwe mil o aur, a deg pâr o ddillad' (2 Bren. v. 5, 6). Bwriadwyd y rhodd hon, mae yn debygol, yn benaf ar gyfer brenin Israel, ac yr oedd yn amlygiad o'r parch oedd yn ddyledus iddo fel y cyfryw, yn gystal ag yn offeryn i gyrhaedd y ffafr fawr a geisid ganddo. Dymunodd Naaman, ar ol cael iachad, ar Eliseus dderbyn rhodd ganddo, ond ei gwrthod a wnaeth yn y modd mwyaf penderfynol; ond pan ddarfu Gehazi y gwas, oblegid cael ei siomi yn ei waith yn ei gwrthod, redeg ar ei ol, a chan wneud gau esgus geisio yn enw ei feistr 'dalent o arian, a dau bâr o ddillad,' efe a roddodd iddo 'ddwy dalent o arian, a dau bâr o ddillad,' (v. 15, 16, 20–23), rhodd o gryn werth. Mae genym hefyd esampl o rodd fawr a ddanfonwyd gan Benhadad brenin Syria i Eliseus y prophwyd (viii. 9).

Math o deyrnged, neu gydnabyddiaeth o ymostyngiad, oedd y rhodd ddanfonodd meibion Israel at Eglon brenin Moab; ac edrychir yn aml ar y rhoddion a anfonir at freninoedd cedyrn gan dywysogion fel arwydd o israddoledd neu ymostyngiad. Mae Syr John Chardin wedi sylwi yr edrychir ar roddion dan y cyfryw amgylchiadau yn y goleu hyn, nid yn unig yn Twrci, ond dros bron yr holl Levant, a gwna yn gywir iawn gymhwyso hyn at Ps. lxxii. 10. Mae yr adnodau blaenorol a chanlynol yn profi yn eglur fod y rhoddion a enwir yno o natur teyrnged neu arwydd o ymostyngiad (gwel hefyd Ps. xlv. 12; lxviii. 29; Esa. lx. 9). Ond gwna tywysogion beilchion a thrahaus Asia osod yn aml y cyfryw ddeongliad ar roddion ag na ddanfonwyd hwynt i un dyben o'r fath. Gan y gwnant hyn yn awr, efallai y gwnaent felly yn yr hen amser; a gallasai rhai tywysogion anghenus ymostwng i wneud hyny yn fwy ewyllysgar, gan fod rhywbeth dau-ystyr yn yr arwyddion hyn o'r parch a delid i dywysogion grymus (Harmer, *Obs.* ii. 307).

RHUFAIN, prifddinas yr ymerodraeth Rufeinig, a meistres y byd am hir amser. Dywedir yn gyffredin iddi gael ei sylfaenu yn y flwyddyn 753 c.c. Dros fwy na 2000 o flyneddau mae wedi arfer dylanwad mwy grymus ac eang, yn wladol ac eglwysig, ar dynged y byd, nag un ddinas yn y byd; yn yr hen amserau fel sedd gwerinlywodraeth fawr, a chwed'yn ymerodraeth fawr, ac mewn amserau diweddarach fel sedd y babaeth—weithiau er da, ond yn llawer amlach er drwg. Ni roddwn ni un darluniad o honi, nac un manylion mewn perthynas i'w hanesyddiaeth, gan y byddai unrhyw gyfrif a allem roddi am dani o angenrheidrwydd mor fyr fel ag i fod yn gwbl anfoddhaol, tra ar yr un pryd na ddygai fawr o gysylltiad âg amcan mawr y gwaith hwn. Mae llawer iawn o ddadleu wedi bod yn nghylch ei hen safle a'i chylchoedd. Mae bron bob peth cysylltiedig â hi wedi achosi dadleu (*Quart. Review*, xciv. 416, 443).

Mae yn rhaid fod Cristionogaeth wedi cael ei dwyn i mewn yn foreu i Rufain; ac etto mae yn ffaith hynod fod dechreuad yr eglwys hono ag a arferodd ddylanwad mor anarferol mewn oesoedd olynol ar wledydd cred yn guddiedig gan dywyllwch. Mae yn debygol i ryw wybodaeth am yr efengyl gyrhaedd Rhufain yn foreu; oblegid fel prifddinas y byd yr oedd yn ganolbwynt cydgyfarfyddiad pob cenedl a chrefydd—yn, mewn gair, fath o grynodeb o'r byd. Yn mhlith yr Iuddewon a drigent yn Jerusalem, yr oedd gwyr bucheddol o bob cenedl dan y nef; pan y darfu i'r apostolion, ac efallai eraill 'a ddechreuasant lefaru â thafodau eraill' ar ddydd y Pentecost, yr oedd 'dyeithriaid o Rufeinwyr, Iuddewon, a phroselytiaid,' ac mae'n debygol fod rhai o'r rhai hyn yn mysg y tair mil y rhai, ar ol pregeth Pedr, a ychwanegwyd y dwthwn hwnw at yr eglwys—rhif a chwanegwyd yn fuan wed'yn i bum mil (Act. ii. 1–10, 41; iv. 4), ac i rai o'r rhai hyn, pan yn dychwelyd i'w cartref, gario gyda hwynt hanes y pethau rhyfedd a glywsent ac a welsent. Yn Rhuf. xvi. 7 mae Paul yn annerch dau Gristion yn Rhufain fel rhai a droisid at Gristionogaeth o'i flaen ef; ond cymerodd ei droedigaeth ef le heb fod yn hir ar ol hyn, er mae'n wir nas gallwn ddweud pa un a berthynent i Rufain ac mai yno y derbyniasent Gristionogaeth, neu pa bryd y daethent yno. Yn Act. xviii. 2 sonir am ryw Iuddew a'i enw Acwila, un o Pontus o genedl, wedi dyfod yn hwyr o'r Ital, a'i wraig Priscila, (am orchymyn o Claudius i'r Iuddewon oll fyned allan o Rufain). Mae pob lle i gredu fod Acwila a Priscila yn Gristionogion eisoes (adn. 2, 3, 18, 26; Rhuf. xvi. 3). Nid oes un awgrym yn cael ei roddi taw trwy gyfeillachu â Paul yn Corinth yr arweiniwyd hwynt i fabwysiadu Cristionogaeth. Sonia Suetonius am yr Iuddewon yn cael eu gyru allan o Rufain gan yr ymerawdwr Claudius, a rhydd fel rheswm am y weithred eu bod yn barhaus yn creu cythrwfl, ac yn cael eu cyffroi i wneud hyny gan un Chrestus. Efallai nas gallwn ni benderfynu yn gywir yr amser pan gafodd yr Iuddewon eu gyru o Rufain gan Claudius, ond gan iddo ddyfod yn ymerawdwr yn o.c. 41, a chan i Nero ei ganlyn yn 54, mae yn rhaid taw yn y cyfwng y darfu i'r amgylchiad gymeryd lle. Camsyniad yn unig yw fod y gair Chrestus a ddefnyddir gan Suetonius yn cael ei arfer yn lle Christus. Nid oes ond gwahaniaeth o un lythyren—'e' yn lle 'i'—gwahaniaeth a allasai dyeithriaid wneud yn ddigon hawdd. Gallasai y gwahaniaeth yn y dull o swnio yr un gair achosi hyn o wahaniaeth yn y dull o'i sillebu. Mewn gwirionedd, mae Tacitus yn defnyddio y gair Chrestus am Grist, ac ymddengys ei fod yn gamsyniad cyffredin. Achoswyd y cythrwfl yn mysg y bobl ag y cyfeiria Suetonius atto yn benaf gan elyniaeth yr Iuddewon at y Cristionogion, yn erbyn y rhai, fel yr ymddengys oddiwrth Actau yr Apostolion, yr oeddynt bob amser yn barod mewn dinasoedd eraill i gyfodi terfysg, ac efallai nad oedd gan y paganiaid un syniad eglur mewn perthynas i'r gwahaniaeth rhyngddynt, yn enwedig gan fod y Cristionogion mor aml yn Iuddewon o waedoliaeth. Yn mhen ryw ychydig flyneddau ar ol hyn y darfu i'r apostol ysgrifenu ei lythyr at yr eglwys yn Rhufain (yr amseriad cyffredin, yn ol beirniaid, yw 57 neu 58), ac y mae yn amlwg oddiwrth y llythyr hwnw fod Cristionogaeth ar yr amser y cafodd ei ysgrifenu wedi gwneud cryn gynydd yn y ddinas hono; fod ganddi amryw ganlynwyr; fod eu 'ffydd hwynt yn gyhoeddus trwy yr holl fyd;' y teimlai

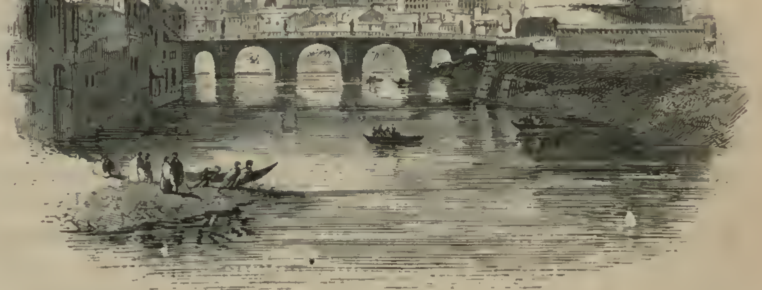

RHUFAIN.

yr apostol ddyddordeb mawr ynddynt, a'i fod yn awyddus am eu gweled; ei fod lawer gwaith wedi 'arfaethu dyfod attynt,' ond ei fod wedi ei 'luddio hyd yn hyn.' Yr oedd eisoes 'o Jerusalem, ac o amgylch hyd Ilyricum wedi eu llenwi âg efengyl Crist.' A'r gwaith hwn oedd wedi ei 'luddio hyd yn hyn,' serch ei 'hiraeth am eu gweled.' Mae holl gymeriad yr Epistol at y Rhufeiniaid yn dangos nad oedd yr eglwys yn Rhufain yn gynwysedig o 'fabanod yn Nghrist,' y rhai a ofynent am gael eu porthi 'â llaeth,' ond dynion o ddealltwriaeth addfed, y rhai oeddynt alluog i amgyffred a chymeryd i mewn athrawiaethau mawrion a nodweddol yr efengyl (Rhuf. i 6–13; xv. 19–23; xvi. 3–16). Mae yr amrywiol amgylchiadau hyn yn cyduno i ddangos nad ydoedd yr eglwys yn Rhufain o ddechreuad diweddar. Byddai tybied fod ei dechreuad idd ei briodoli i 'ddyeithriaid o Rufeinwyr, Iuddewon, a phroselytiaid,' y rhai oeddynt bresenol yn Jerusalem ar ddydd y Pentecost, yn cwbl gyduno â'r amgylchiadau sydd newydd gael eu hadrodd, neu os nid y pryd hwnw, etto ar amser heb fod lawer yn ddiweddarach.

RHUFEINWR, enw ar ddinasydd o Rufain, gan nad pa un ai genedig o'r ddinas hono neu beidio. Gwnai yr Iuddewon, wrth son am ddynolryw, eu rhanu i Iuddewon a chenedloedd, gan gyfeirio at eu crefydd; rhanai y Groegiaid hwynt i Roegiaid a barbariaid, yn ol fel byddai yr iaith Roeg yn un enedigol iddynt neu beidio. Yn mhlith y Rhufeiniaid yr oedd yr ymadrodd yn wahanol. Yr oedd y dospeirth i ba rai y rhanent hwy ddynolryw yn gynwysedig o'r sawl oeddynt yn wleidyddol yn Rhufeiniaid a'r rhai na ddalient un cysylltiad â Rhufain ond mewn ffordd o ddarostyngiad iddi; a'r enw roddent hwy i'r ddau ddosparth hyn o ddyeithriaid oedd *dinasyddion* a *dyeithriaid.* Trigolion Itali oedd y dinasyddion yn ddechreuol; ond daeth lluoedd yn y gwledydd gorchfygedig yn ddinasyddion trwy rodd neu bwrcas. Yr oedd y ddau ddosparth hyn yn y meddiant o'r un breintiau, ac o ba rai y penaf oeddynt eu bod yn rhydd oddiwrth fflangelliad, ac heb fod yn agored i gael eu cymeryd mewn dalfa oddigerth dan amgylchiadau arbenig; ac ar bob achlysur yr oedd hawl i appelio oddiwrth yr ystusiaid at yr ymerawdwr (Conybeare, i. 312; gwel hefyd Adams, *Roman Antiq.* 40–62). Yr oedd Paul, er yn Iuddew o waedoliaeth, yn ddinasydd Rhufeinig, ac nid trwy rodd na phwrcas—ganwyd ef felly, a gwnaeth ar amryw achlysuron wneud defnydd o'i freintiau fel dinasydd Rhufeinig (Act. xvi. 35–39; xxii. 24–29; xxv. 9–12, 21, 24, 25).

RIB'LAH, dinas yn ngwlad Hamath (2 Bren. xxiii. 33). Sonir am dani gyntaf yn yr H. D. fel yn gyfleuedig ar derfyn gogledd-ddwyreiniol gwlad yr addewid (Num. xxxiv. 11). Yma y darfu i Pharaoh-Necho, brenin yr Aipht, yr hwn oedd wedi dyfod i fynu i ymladd yn erbyn Carchemis ar yr Euphrates, osod Joahaz mewn cadwynau, yr hwn oedd pobl Judah wedi eneinio yn frenin ar ol i'w dad Josiah gael ei ladd yn Megido, a gwnaeth Joiacim yn frenin yn ei le ef (2 Bren. xxiii. 29–34). Yma yr arosodd Nebuchodonosor tra bu ei fyddin yn gwarchae ar Jerusalem a'i chymeryd; ac yma y dygwyd y brenin Sedeciah, a'i deulu, a'i dywysogion, a 'brenin Babilon a laddodd feibion Sedeciah o flaen ei lygaid ef; efe a laddodd hefyd holl dywysogion Judah. Yna efe a dynodd lygaid Sedeciah, ac a'i rhwymodd ef â chadwyni, ac a'i harweiniodd ef i Babilon, ac a'i rhoddodd ef mewn carchardy hyd ddydd ei farwolaeth' (Jer. lii. 9–11). Dyna y fath beth oedd gwareiddiad Dwyreiniol.

Yr oedd y lle hwn, golygfan y cyfryw ddygwyddiadau pruddaidd, wedi hir ddiflanu oddiar dudalenau hanesyddiaeth, ac nid oedd neb wedi clywed son am dano hyd y ganrif bresenol. Yn 1816 cafodd Buckingham, wrth baso o Baal-bek i Hums, yr hen Emesa, Riblah yn 'swp o dai' ar yr Orontes; ac ymddengys yn bresenol y cydolygir taw hwn yw yr hen Riblah (Gesen. *Lex.* 855; Robinson, *Res.* iv. 544; Wilson, ii. 358). Mae y pentref yn un truenus o ryw ddeugain neu hanner cant o dai. Yr unig olion hynafiaethol ydyw gweddillion adeilad ceryg pedair onglog. Ymddengys fod llawer o dir âr yn y gymydogaeth. Mae ei sefyllfan yn dlws, gan ei bod yn amgylchedig ar bob tu gan ddyffryn gorfras a dyfradwy (*Bib. Sac.* v. 693).

RIM'MON. 1. Craig yn agos i Gibeah lle ffodd 600 o'r Benjaminiaid pan laddwyd gweddill y llwyth. Mae yn rhaid, fodd bynag, fod y man yn rhywbeth mwy na chraig yn ol ystyr cyffredin y gair hwnw. Mae yn debygol taw bryn ydoedd, oblegid dywedir iddynt 'aros yn nghraig Rimmon bedwar mis' (Barn. xx. 45, 47; xxi. 13). Mae yn bresenol bentref a elwir Rimmon ar y gogledd i Gibeah. 'Cyfansodda,' medd Dr. Robinson, 'wrthrych hynod yn yr olygfa, gan ei fod yn gyfleuedig ar ac o gwmpas bryn pigfain o gareg galch, ac yn weledig o bob cyfeiryd. Nid oes fawr amheuaeth nad yr un man yw a chraig Rimmon lle ffodd gweddill y Benjaminiaid ar ol i'w llwyth hwynt gael eu lladd yn Gibeah' (Robinson, *Res.* ii. 113).

2. Prif eilun y Syriaid yr hwn a addolid yn Damascus (2 Bren. v. 18). Mae llawer o amcan-dybiau, ond dim sicrwydd ynghylch pa beth ydoedd.

ROSH (ראש, ac yn Deut. xxxii. 32 רוש), planigyn, ond pa blanigyn mae yn anhawdd penderfynu. Cyfieithir y geiriau yn fwyaf cyffredin yn *fustl* yn yr Ysgrythyrau, ond yn gwbl anmhriodol, oblegid cynyrch anifeilaidd yw hwnw, ac nid oes blanigyn a ddug y fath enw. Yn Hos. x. 4 cyfieithir ef yn *hemlock* yn y C. S., ac yn *wermod* yn y C. C.; ond dywed Rosenmüller fod Michaelis wedi dangos i foddlonrwydd na ddichon *rosh* arwyddo *hemlock* fel mae y cyfieithwyr Saisonig wedi dychymygu (Rosen. *Bot.* 118). Ond planigyn yn amlwg ydyw. Mae geiriau Moses yn dangos hyn: 'Rhag bod yn eich mysg *wreiddyn* yn *dwyn* rosh a wermod' (Deut. xxix. 18). Yr un wedd Hosea: '*Tarddodd* megis rosh yn rhychau y *meusydd*' (x. 4). Mae yn arferol yn gysylltiedig â wermod—amgylchiad a ddengys yn mhellach ei gymeriad llysieuol. Dengys hyn hefyd ei fod yn nodedig am ei chwerwder. Ymddengys fod y geiriau 'bustl a chwerwder' bron yn ymadrodd diarebol

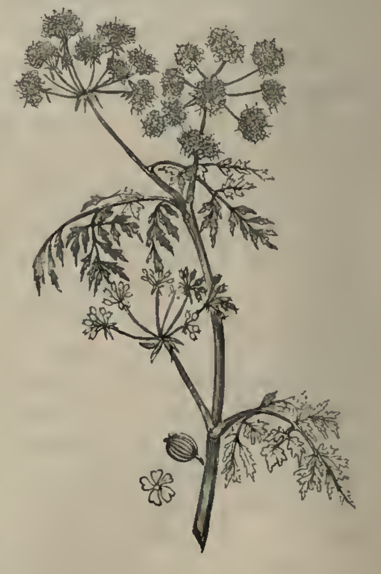

HEMLOCK.

am yr hyn ydoedd anarferol o chwerw (Deut. xxix. 17; Jer. ix. 14; xxiii. 15; Gal. iii. 19; Amos vi. 12; *Heb.*) Yr oedd y ffrwyth, mae yn debyg, ar lun aeron, ac efallai yr ymgrogent yn sypiau. Am Israel wrthgiliol dywed Moses: 'Canys o winwydden Sodom, ac o feusydd Gomorrah, y mae eu gwinwydden hwynt; eu grawnwin hwynt sydd rawnwin bustlaidd; grawnsypiau chwerwon sydd iddynt (Deut. xxxii. 32). Ymddengys ei fod o ffurf sylweddol, a'r cyfryw ag ellid ei fwytta. 'Rhoddasant hefyd,' medd y Psalmydd, 'rosh yn fy mwyd, ac a'm diodant yn fy syched â finegr' (Ps. lxix. 21). Ond yn Jer. viii. 14, ix. 15, a xxiii. 15, yr ydym yn darllen am 'ddwfr rosh,' yr hyn all arwyddo naill ai ei sugn chwerw, neu yn fwy tebygol trwyth ei chwerwder mewn dwfr—gan fel hyn fynegi cystudd mawr a blin. Efallai mai hyn hefyd ydyw ystyr ffigurol y gair yn Gal. iii. 5: 'Efe a'm hamgylchodd â rosh'—h.y., â chystudd—'ac â blinder.' Yn Deut. xxxii. 33 a Job xx. 16 arferir y gair am wenwyn aspiaid.

Er ei fod yn amlwg taw planigyn ydoedd rosh, etto yr ydym yn analluog i ddweud pa blanigyn. Mae yr hen gyfieithwyr yn gwahaniaethu cymaint ac mor anghyson fel mae yn amlwg taw amcan-dyb oedd y cyfan ganddynt (Rosen. *Bot.* 119). Barna Celsius ac eraill mai *cicuta* neu *hemlock* ydoedd; Oedmann mai *colocynth;* Michaelis taw *colium* neu *darnel,* oblegid y tyfai mewn meusydd; Gesenius y *poppy,* oherwydd ei ben (Gesen. *Lex.* 752); ond mae yn amheus genym ai planigyn cysgawl (*narcotic*) ydoedd, oblegid, er ei fod yn chwerw ei flas, etto ei effaith yn y pen draw oedd lleihau poen.

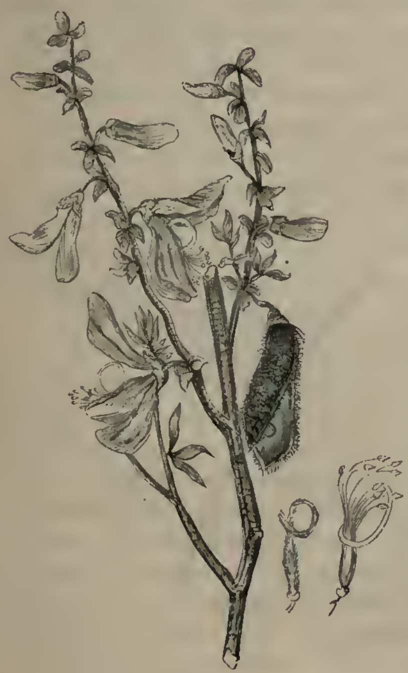

BANADL.

ROTH'EM (רתם) a gyfieithir yn Saisoneg yn *juniper*, ac yn Gymraeg yn *ferywen.* Yn *juniper* y cyfieithid y gair gan Acwila a Jerome. Cyfieithai y Syriaeg ef yn bren *turpentine;* a'r arall-eirydd Caldeaeg yn fanadl. Nid oes un lle i amheu nad yr olaf ydyw ystyr y gair Hebraeg, yr hwn a gyfettyb i'r Arabic *retem,* enw ar fath o fanadl gwynion—sef *Genista rœtam* Forskal—un o brif blanigion yr anialwch lle y teithiai yr Israeliaid ar eu ffordd i Ganaan. Dyma y planigyn mwyaf ac amlycaf yn yr anial-diroedd hyn, a thyf yn dew yn y dyffrynoedd a'r dyfrwelyau. 'Gwnai ein Arabiaid,' medd Dr. Robinson, 'bob amser ddewis man i wersyllu, os yn bosibl, lle y tyfai, er mwyn cael eu cysgodi ganddo y nos rhag y gwynt; ac yn y dydd, pan yr aent yn aml o flaen y camelod, cawsom hwynt yn aml yn eistedd neu yn cysgu dan lwyn o'r retem i'w cysgodi rhag yr haul. Yn yr anialwch yma ei hun, oddeutu taith diwrnod o Beerseba, y darfu i'r prophwyd eistedd lawr a chysgu dan yr un planigyn' (Robinson, *Res.* i. 299); er y gelwir ef yn y C. S. yn bren *juniper* (1 Bren. xix. 3–5). Cyfieithiad o *juniper* ydyw y gair Cymraeg 'meryw;' felly cyflawnodd y cyfieithwyr Cymraeg yr un camsyniad a'r rhai Saisonig.

Yn Ps. cxx., yr hon a gyfansoddwyd pan y preswyliai yr ysgrifenydd yn Mesech, ac y cyfaneddai yn mhebyll Cedar, dywed: 'Beth a roddir i ti? neu pa beth a wneir i ti, dydi dafod dwyllodrus? Llymion saethau y cawr, yn nghyd â marwor y rothem.' Mae gwreiddiau y planigyn hwn yn chwerw iawn, a chyfrif yr Arabiaid y rhydd y golosg (*charcoal*) goreu. Casglant y gwreiddiau a'r cangenau a golosgant hwynt, ac yna cariant y golosg i farchnad Cairo i'w werthu (Wilson, i. 266).

Cwyna Job oherwydd y dirmyg a ddangosid tuag atto gan rai oedd ieuengach nag ef, a thadau y rhai, oherwydd 'angen a newyn oeddynt unig, ac yn ffoi i'r anialwch, gan dori yr hoccys mewn brysglwyni, a gwraidd rothem yn fwyd iddynt. Ymddengys oddiwrth hyn, er fod gwreiddiau y rothem yn chwerw, y caent eu bwytta gan bersonau yn nyfnder tlodi.

RUTH. Cyfansoddai Llyfr Ruth, yn ol hen drefniad Iuddewig o lyfrau yr H. D., ran o'r Barnwyr, fel ystlysranau (*episodes*) Micah a'r Lefiad a'i orddercwraig. Darllenir ef yn gyhoeddus gan yr Iuddewon ar Wyl yr Wythnosau, oblegid sonia am y cynhauaf, blaen-ffrwythau yr hwn a offrymid i Dduw ar y wledd hono.

Mae enw y llyfr wedi ei gymeryd oddiwrth Ruth, y Foabees, yr hon a briodasai 'ryw wr o Fethlehem Judah,' o'r enw Elimelec, yr hwn a'i deulu a aethant 'i drigo yn ngwlad Moab,' oherwydd fod newyn yn eu gwlad eu hunain; ond mewn canlyniad i farwolaeth ei gwr, dychwelodd gyda Naomi ei mam yn nghyfraith i Bethlehem, lle y daeth yn wraig i berthynas agos i'r teulu, Boaz, trwy yr hwn y daeth i fod yn un o flaen-eppil Dafydd, brenin Israel, a thrwyddo ef o Iesu Grist.

Mae yn rhaid i'r dygwyddiadau a adroddir yn Llyfr Ruth gymeryd lle heb fod yn hir wedi i'r Israeliaid fyned i mewn i Ganaan. Dywedir yn nechreu y llyfr taw 'yn y dyddiau yr oedd y brawdwyr yn barnu' y bu y pethau hyn (i. 1); ac yr oedd Boaz, yr hwn briododd Ruth, yn fab i Salmon a Rahel y buttain, yr hon sydd gymaint yn yr amlwg mewn cysylltiad â'r amgylchiad hwnw (iv. 21; Matt. i. 5). Mae yn anhawdd llanw i fynu y cyfwng rhwng mynediad Israel i mewn i Ganaan a genedigaeth Dafydd (yr hyn yn ol yr amseryddiaeth cyffredin ydoedd efallai o gylch 360 o flyneddau), a bywydau Rahel, Boaz, Obed, a Jesse, ac ni chyfrifir yr olaf ond hyd amser genedigaeth Dafydd.

Mae ysgrifenydd y llyfr a'r oes y perthynai iddi yn anhysbys. Yn iv. 7 cyfeirir at arferiad mewn ffordd a ymddengys yn cynwys iddo gael ei ysgrifenu yn mhell ar ol amser dygwyddiad yr amgylchiadau a adrodda. Cynwysa y geiriau sydd wedi cael eu coffhau eisoes, sef i'r pethau y rhoddir eu hanes gymeryd lle 'yn y dyddiau yr oedd y brawdwyr yn barnu,' nad oeddynt yn barnu mwyach, ac i fod y wlad yn cael ei llywodraethu mewn ffordd arall, efallai gan freninoedd. Ymddengys y ffaith fod yr achyddiaeth wedi cael ei ddwyn i lawr hyd at Dafydd fel yn awgrymu ei fod ef eisoes yn berson eithaf adnabyddus; ond mae yn bosibl y gallasai yr achyddiaeth fod ar gyfrif hyn yn ychwanegiad olynol at y llyfr.

RYW, planigyn cyffredin ac eithaf adnabyddus a gaiff ei enwi yn Luc xi. 42 yn lle anis neu dill, ag sydd yn cael ei enwi yn yr adnod gyfattebol yn Matt. xxiii. 23, yn mhlith y planigion a ddegymid gan yr ysgrifenyddion a'r Phariseaid, tra yr esgeulusent bethau pwysicach y gyfraith.

S

SABA'OTH (Σαβαώθ; Rhuf. ix. 29; Iago v. 4; צבאות rhif liosog צבא), byddin, llu (Gen. xxi. 22; 2 Sam. viii. 16; x. 7); yn cael ei ddefnyddio am yr 'haul a'r lleuad, a'r ser, sef holl lu y nefoedd' (Deut. iv. 19); am yr angelion a sefant o amgylch gorsedd Duw (2 Bren. xxii. 19); yn aml iawn mewn cyfeiriad at Dduw, gan gynwys yr oll o'r rhai hyn: Duw y lluoedd (Ps. lxxx. 7, 14), Jehofah y lluoedd (Ps. lxxx. 4, 19). Yn Rhuf. ix. 29 ac Iago v. 4, ni ddylasai Σαβαώθ yn y C. S. gael ei adael yn anghyfiaith, ond cael ei gyfieithu fel yn y Cymraeg yn Arglwydd y *lluoedd.*

SAB'BATH. 1. Y sabbath wythnosol (Exod. xx. 8–11). Mae cymaint wedi cael ei ysgrifenu yn ystod y blyneddau diweddaf ar y matter hwn, fel nad yw mewn un modd yn angenrheidiol i ni ymhelaethu arno, a chan nas gallem yn y gofod cyfyng a fwriadwyd ar ei gyfer wneud cyfiawnder âg ef, yr ydym yn anewyllysgar i drin pwnc mor bwysig mewn dull anmherffaith ac anfoddhaol. Nis gallwn lai, fodd bynag, nag amlygu ein galar dwys oblegid y syniadau a'r arferiadau llaes a ffynant, nid yn unig yn mhlith rhan o'r cyhoedd, y rhai ni wnant ond ychydig neu ddim cyfrif o grefydd, ond yn mhlith nid ychydig o'r rhai a wnant broffes arbenigol o Gristionogaeth, o'r hyn lleiaf a gyfrifir fel yn gwneud y cyfryw broffes. Yn mhlith yr hen Iuddewon yr oedd i'w cael broffeswyr o'r wir grefydd y rhai anghofiasant 'gadw yn santaidd y dydd sabbath' (Neh. xiii. 15–18; Jer. xvii. 21–27; Amos viii. 4, 5; cydm. y cyferbyniad dyledswydd (Esa. lvi. 1–6; lviii. 13, 14).

2. Sabbathau (Σάββατα; Col. ii. 16) a gynwysent yr holl sabbathau Iuddewig, neu amserau yr orphwysfa santaidd a ordeiniwyd gan Dduw dan oruchwyliaeth Moses. Cymhwysir y gair nid at ddyddiau yn unig; arferir ef hyd yn od am flyneddau: 'Chwe blynedd yr heui dy faes, a chwe blynedd y tori dy winllan, ac y cesgli ei chnwd. Ac ar y seithfed flwyddyn y bydd sabbath gorphwysdra i'r tir, sef sabbath i'r Arglwydd; na haua dy faes, ac na thor dy winllan' (Lef. xxv. 3, 4). A thrachefn (adn. 8, 9): 'Cyfrif it hefyd saith sabbath o flyneddau, sef saith mlynedd seithwaith; dyddiau y saith sabbath o flynyddoedd fyddant i ti yn naw mlynedd a deugain. Yna par ganu it' udgorn y jubili ar y seithfed mis, ar y degfed dydd o'r mis.' Cyfrifai yr Iuddewon eu dyddiau o hwyr hyd hwyr, ac felly dechreuent eu sabbath yn hwyr dydd Gwener, a diweddent ef yn hwyr dydd Sadwrn. Dywed Josephus y gwnai un o'r offeiriaid sefyll ar ran uchel o'r deml, a chyhoeddai â swn udgorn ddechreuad pob seithfed dydd rhwng y ddau oleu hwyrol, ac hefyd ar y noson ganlynol pa bryd y diweddai y sabbath, fel y byddai y bobl yn gwybod pa bryd yr oeddynt i roddi heibio eu gwaith, ac ail-ymaflyd ynddo drachefn (*Wars*, iv. 9, 12).

Mae Iuddewon y dyddiau presenol yn cadw at yr hen ddull o gyfrif y sabbath o fachlud haul hyd fachlud haul. Mae eu gorchymynion a'u gweddiau mewn perthynas i gadw'r sabbath yn lliosog, ac o'r fath fwyaf dibwys a phlentynaidd (Allen, *Mod. Jud.* 357–365).

SABBATH-DAITH. [MESURAU TEITHIOL.]

SACHLIAIN, math o liain garw y byddid yn arfer ei wisgo i amlygu galar.

SAETH, arf-dafl main, blaenllym, adfachog, ac yn cael ei saethu oddiar fwa wrth hela neu ryfela. Bwäau a saethau ydyw yr arfau cyntaf y mae cyfeiriad attynt yn yr Ysgrythyrau. Gallwn yn naturiol dybied y defnyddid hwynt gan Nimrod, 'yr hwn oedd heliwr cadarn ger bron yr Arglwydd' (Gen. x. 9), gan nad pa un ai at helwriaeth neu ryfel y cyfeirir. Gwnaeth Agar pan gafodd hi a'i mab Ismael eu danfon i ffwrdd gan Abraham 'fyned, ac eistedd ei hun yn mhell ar ei gyfer, megis ergyd bwa: ac yr oedd Duw gyd â'r llanc; ac efe a gynyddodd, ac a drigodd yn yr anialwch, ac a aeth yn berchen bwa' (Gen. xxi. 14–16, 20). Ni gawn Isaac yn dweud wrth ei fab Esau: 'Ac yn awr cymer, attolwg, dy offer, dy gawell saethau, a'th fwa, a dos allan i'r maes, a hela i mi helfa' (xxvii. 3). Yn y fendith a gyhoeddodd Jacob wrth farw uwch ben Joseph dywed: 'A'r saethyddion fuont chwerw wrtho, ac a saethasant, ac a'i casasant' (xlix. 23). Dywedwyd hyn yn ddiau yn ffigurol, ond mae y ffaith fod y fath ffigur yn cael ei defnyddio yn cynwys fod yr arf yn un cyffredin, yn gystal a'r defnydd a wneid o hono.

Defnyddid yr arfau hyn yn foreu mewn rhyfel gan yr hen genedloedd. Mae Jacob yn cyfeirio at y defnydd a wnai ef o honynt (xlviii. 22). Cyfeirir attynt fel mewn arferiad gan yr Israeliaid (Jos. xxiv. 12). Yn 1 Cron. v. 18 dywedir, 'Meibion Reuben, a'r Gadiaid, a hanner llwyth Manasseh, o wyr nerthol, dynion yn dwyn tarian a chleddyf, ac yn tynu bwa, ac wedi eu dysgu i ryfel, oedd bedair mil a deugain a saith gant a thri ugain yn myned allan i ryfel' (gwel 2 Sam. i. 18, 22; 2 Bren. ix. 24; xiii. 14–19). Defnyddid hwynt hefyd gan y Philistiaid. Yn y rhyfel diweddaf yn eu herbyn dywedir: 'A thrymhaodd y rhyfel yn erbyn Saul, a'r gwyr bwäau a'i cawsant ef, ac efe a archollwyd yn dost gan y saethyddion' (1 Sam. xxxi. 3). Gan y Syriaid: trwy fwa wedi ei dynu ar amcan, y cafodd Ahab ei glwyfo yn farwol (1 Bren. xxxii. 34). Gan yr Assyriaid (Esa. vii. 17, 24). Gan y Mediaid a'r Persiaid (Jer. i. 9, 14, 41, 42; li. 11). Mae y cyfeiriadau yn yr Ysgrythyrau at fwäau a saethau fel arfau rhyfel, efallai yn fwy aml nag un math arall o arfau, gyd â'r eithriad o'r cleddyf. Yn y cof-golofnau sydd wedi cael eu twrio allan o garneddau Ninifeh, mae lluniau rhyfelwyr wedi eu harfogi â bwäau a saethau yn gyffredin iawn. Yn wir, hyd nes darganfyddwyd *powder*, parhausant i fod yn arfau rhyfel cyffredin gan fyddinoedd Europe. 'Dewinid dewiniaeth' â saethau yn gyffredin iawn gan y Caldeaid, yr Arabiaid, y Scythiaid, &c. Mae genym esampl o hyn yn Nebuchodonosor. Yn anmhenderfynol pa un ai ar yr Iuddewon neu yr Ammoniaid yr ymosodai gyntaf, breninoedd y ddau oeddynt wedi dyfeisio cynlluniau i symud ei iau oddiar eu hysgwyddau, dewiniodd trwy saethau, ymgynghorodd â'i deraphim, ac edrychodd i mewn i afu creaduriaid a laddesid er gwybod pa lwybr ydoedd i'w ddewis (Ezec. xxi. 19–22). Mae Jerome, yn ei esponiad ar yr adnod hon, yn dweud: 'Dyma'r dull o ddewinio—ysgrifenent ar amryw saethau enwau y dinasoedd yn erbyn y rhai y bwriadent ryfela, ac yna gosodent hwynt blith draphlith gyd â'u gilydd yn y cawell, a pherent iddynt gael eu tynu allan fel bwrw coelbren, a'r ddinas hono yr oedd ei henw ar y saeth gyntaf a dynid allan oedd yr un yr ymosodent arni gyntaf.' Ar bob amgylchiad pwysig megis priodas, rhyfel, teithiau, &c., dewiniai yr Arabiaid trwy dair o saethau a siglid ynghyd mewn sach. Os yr un yr oedd yn ysgrifenedig arni y geiriau, 'Gorchymyn fi, Arglwydd,' a dynid allan gyntaf, aent rhagddynt i gyflawni eu hamcan; ond os yr un yr oedd yn ysgrifenedig arni, 'Gwahardd fi, Arglwydd,' a dynid, yna rhoddent i fynu eu bwriad dros un flwyddyn gyfan; os yr un nad oedd dim yn ysgrifenedig arni a dynid, tynent drachefn hyd nes cyrhaedd atteb penderfynol.

Mae yr hyn sydd yn tueddu i frathu, poeni, neu ddinystrio, yn cael ei alw yn *saethau*. *Saethau Duw* ydyw ofn arswydus ei farnedigaethau; yr hwn a glwyfa, ac a boena y gydwybod (Job vi. 4; Ps. xxxviii. 2). Mae ei wahanol farnedigaethau—taranau, mellt, tymhestloedd, newyn, afiechyd, a chystuddiau eraill, yn cael eu galw yn saethau (2 Sam. xxxii. 15; Ezec. v. 6; Ps. xci. 5; Gal. iii. 12, 13; Hab. iii. 11). Felly hefyd y gelwir ei air a'i ddylanwad ysprydol, y rhai ydynt finiog a nerthol i drywanu a throi calonau pechaduriaid (Ps. xcv. 5). *Saethau dynion drygionus* yw eu geiriau gau, twyllodrus, ac absenol (Diar. xxv. 18; Jer. ix. 8; Ps. lxiv. 3), a'u gallu i wneud niwed i eraill (Ps. xi. 2; lvii. 4; Diar. xxvi. 18); yr oll o ba rai ydynt drywanol a phoenus i'w dyoddef, a'r rhai allant wneud niwed yn ddisymwth. Mae fod *bwäau a saethau Duw yn syrthio o'i law*, yn arwyddo diffyg tuedd a gallu i ddefnyddio ei arfau yn erbyn yr Iuddewon (Ezec. xxxix. 3).

SAFF'RWN. Yn Can. iv. 14, mae כרכם (*carcom*) yn cael ei enwi mewn cysylltiad âg amryw blanigion peraroglus eraill. Ymddengys yn ddiamheuol taw y *crocus* saffrwn a olygir, gan yr arwydda yr enw Arabic cyffelyb y saffrwn Indiaidd. Dynoda y gair Groeg κρόκος, trwy yr hwn y deongla y Deg a Thriugain y gair Hebraeg, yr un planigyn. Mae y gwir saffrwn, fel ei gelwir, yn blanigyn neu flodeuyn ag sydd yn tyfu yn gyffredin iawn yn awr yn y Dwyrain, a gwrteithir ef yn gyffredin iawn yn awr yn ein gerddi. Gwnai yr hynafiaid ddefnydd cyffredin iawn o'r blodeuyn hwn fel perarogl, a hyny mewn amrywiol ffurfiau (Rosen. *Bot.* 137).

SAITH. Heblaw ystyr cyffredin y gair hwn fel rhifydd, mae iddo arwyddocad arbenig yn yr Ysgrythyrau; ac yn ganlynol mae wedi cael ei alw gan rai yn 'rhif perffeithrwydd.' Dyma fel y mae wedi cael ei gymeryd oddiar y cyfnod boreuaf yn hanes y byd: 'Ar y seithfed dydd y gorphenodd Duw ei waith, yr hwn a wnaethai efe; ac a orphwysodd y seithfed dydd, oddiwrth ei holl waith, yr hwn a wnaethai efe. A Duw a fendigodd y seithfed dydd, ac a'i santeiddiodd ef, oblegid ynddo y gorphwysasai oddiwrth ei holl waith, yr hwn a greasai Duw i'w wneuthur' (Gen. ii. 2, 3). Cain, pan glywodd ei ddedfryd, sef y byddai yn wibiad a chrwydriad ar y ddaiar, ac yr ofnai y gwnai pwy bynag a'i cyfarfyddai ei osod i farwolaeth, 'dywedodd yr Arglwydd wrtho, Am hyny y dielir yn saith ddyblyg ar bwy bynag a laddo Cain.' Ei ddisgynydd Lamech, gan gyfeirio at hyn, a ddywedodd: 'Os Cain a ddielir seithwaith, yna Lamech saith ddengwaith a seithwaith' (iv. 12–15, 24).

Pan orchymynwyd Noah i adeiladu yr arch, archwyd ef i gymeryd iddi 'o bob anifail glân bob yn saith,' ac 'o ehediaid y nefoedd hefyd bob yn saith' (vii. 2, 3). Pan yr oedd dyfroedd y diluw yn treio, anfonodd Noah golomen i weled a dreiasent, a chwedi iddi ddychwelyd, 'efe a arosodd etto saith niwrnod eraill, ac a'i hanfonodd hi eilwaith allan o'r arch, ac ar ei dychweliad yn y prydnawn a deilen olewydden yn ei gilfin hi, efe a arosodd etto saith niwrnod eraill, ac a'i hanfonodd hi drachefn allan o'r arch, ond ni ddychwelodd hi eilwaith atto ef mwy' (viii. 8–12).

Yr oedd blyneddau amldra a newyn yn ngwlad yr Aipht, a'r arwyddluniau o honynt, oll yn *seithau*; *saith* o wartheg tewion a *saith* o rai truain, *saith* mlynedd o amldra a *saith* mlynedd o newyn (xli. 1–4, 25–32).

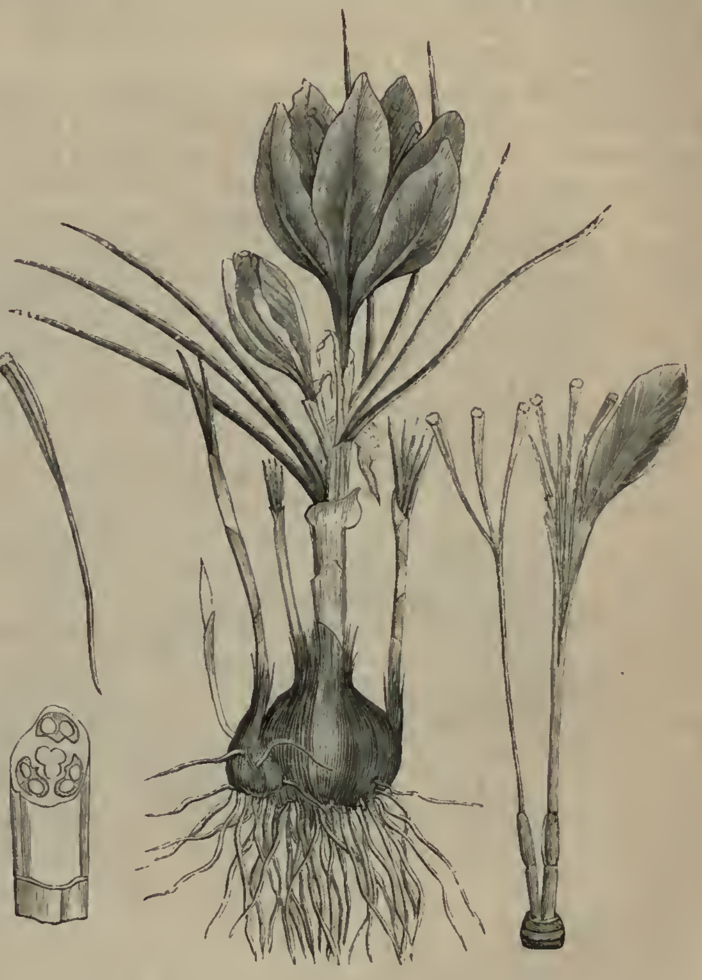
SAFFRWN.

Balac, brenin Moab, wedi danfon am Balaam o Mesopotamia i ddyfod a melldithio Israel, y dewin, ar ol cael ei gymeryd ganddo i uchelfeydd Baal, a ddywedodd wrtho: 'Adeilada i mi yma saith allor, a darpara i mi saith bustach, a saith hwrdd' (Num. xxiii. 2, 14, 29).

Yn mhlith yr Iuddewon yr oedd nid yn unig sabbath sabbathol o orphwysdra, ond yr oedd pob seithfed flwyddyn sabbath o orphwysdra, a phob saith seithfed blwyddyn yn jubili. Cadwent uchelwyliau y bara croew a'r pebyll am saith niwrnod; cyfyngid i saith rif yr anifeiliaid mewn amryw o'u hebyrth. Yr oedd i'r canwyllbren aur saith o geinciau; saith offeiriad a saith udgorn a amgylchynasant gaerau Jericho am saith niwrnod, a saith seithwaith ar y seithfed. Yn Natguddiadau Ioan yn y

T. N. yr ydym yn darllen am saith eglwys, saith canwyllbren, saith yspryd, saith seren, saith udgorn, saith taran, saith phiol, saith pla, a saith pla i'w tywallt ar y bwystfil â'r saith corn.

Saith a arwydda yn aml lawer, llawer iawn, rhif mawr, amldra, ac etto y rhif a'r swm yn anmhenderfynol (1 Sam. ii. 5; Ruth iv. 15; Job v. 19; Diar. xxvi. 16, 25; Esa. iv. 1; Jer. xv. 9).

Saith seithwaith a arwydda yn aml yn llawn, yn gyflawn (Lef. xxvi. 18, 21,2 4, 28; Ps. xii. 6; lxxix. 12; Diar. xxiv. 16); *dengwaith a thrugain seithwaith* a arwydda yn aml iawn (Matt. xviii. 21, 22).

Gelwir yr Yspryd Glân yn 'saith yspryd,' ac 'yn saith o lampau tân yn llosgi ger bron yr orseddfainc,' i arwyddo ei wybodaeth berffaith, ynghyd â'i amrywiol ddoniau a'i weithrediadau (Dat. i. 4; iv. 5).

SAL'AMIS, prifddinas Cyprus, a chyfleuedig ar ochr ddwyreiniol yr ynys. Pregethwyd yr efengyl yn Cyprus gan ryw rai o'r 'rhai a wasgarasid oherwydd y blinder a godasai ynghylch Stephan.' Yr oedd rhai o honynt yn wyr o Cyprus, ac nid yw yn anhebygol nad allasai yr efengyl gael ei dwyn mewn ganddynt i Salamis fel prifddinas yr ynys (Act. xi. 19, 20). Ar ol hyn, pan gafodd Barnabas a Saul eu neillduo trwy awdurdod bendant yr Yspryd Glân i waith cenadol, mordwyasant yn gyntaf i Cyprus, 'a phan oeddynt yn Salamis, hwy a bregethasant air Duw yn synagogau yr Iuddewon' (xiii. 1–5), y rhai oeddynt liosog iawn yn yr ynys.

Fe ddywedir i'r ddinas hon gael ei hadeiladu gan Teucer, yn fuan ar ol dinystr yr hen Gaerdroia, ac iddi dderbyn ei henw oddiwrth ei wlad enedigol ef, sef ynys fechan yn agos i Athen. Bu am hir amser yn brifddinas Cyprus, ac yn drigle y gwahanol freninoedd a deyrnasent dros y rhan ddwyreiniol o'r ynys. Cafodd ei darostwng yn olynol gan y Persiaid, yr Aiphtiaid, a'r Macedoniad; ac hanner can mlynedd C.C. daeth i ddwylaw y Rhufeiniaid. Yn y ddeunawfed flwyddyn o deyrnasiad Trajan darfu i'r Iuddewon, y rhai oeddynt liosog iawn, greu gwrthryfel cyffredinol yn y ddinas, gan ddilyn esampl eu cydwladwyr yn Alexandria a manau eraill, a buont bron dinystrio y ddinas. Cawsant wedi hyny eu cosbi yn llym am y gweithredoedd barbaraidd a gyflawnasant yn ystod y gwrthryfel, gan Trajan a'i ganlyniedydd Adrian, y rhai a laddasant dyrfaoedd lliosog o honynt yn Judea a Cyprus; ac o'r ynys hono cafodd yr holl Iuddewon eu halltudio a'u cadw allan o honi am byth trwy ddeddf o eiddo yr ymerodraeth, yr hon a osodai bob Iuddew i farwolaeth yn ddibrawf os gosodai ei droed ar yr ynys. Er nad yw y ddeddf hon mwyach mewn grym, etto parha ei dylanwad, ac i'r dydd heddyw, ni cheir dim Iuddewon yn yr ynys.

Cafodd Salamis yn y diwedd ei llwyr ddinystrio gan y Saraceniaid, y rhai a oresgynasant yr ynys o gylch O.C. 633, ac ni chafodd byth mwyach ei hail-adeiladu. Mae y dadfeiliau yn eang iawn, gan eu bod ynghylch tair milltir mewn amgylchedd, ac yn gynwysedig yn benaf o ddarnau o golofnau *granite* a marmor, o ba rai nid oes ond ychydig iawn yn gyfain; hefyd o ddarnau o geryg nâdd a rhai heb eu trin, darnau o farmor, a phriddweithiau, ac mor dew a chadarn fel y maent wedi aros heb gael eu symud. Mor gyfangwbl mae pob adeilad wedi ei ddinystrio fel nad oes yn aros furiau palas na synagog, nac un math o adeilad i ddangos gwychder hynafol y ddinas. Mae ychydig golofnau drylliedig yn aros yn bresenol; ond mae yr holl golofnau a'r darnau mwy gwerthfawr wedi cael eu symud i addurno adeiladau mwy diweddar yn y gymydogaeth. Dim ond ychydig olion o'r hen borthladd sydd yn aros; ac y mae y tywod wedi eu chwythu oddiar y traeth gan wyntoedd y gogledd-ddwyrain wedi gorchuddio yn gyfangwbl y traeth am hanner milltir i fynu i'r wlad, gan ychwanegu nid ychydig at anghyfanedd-dra yr olygfa. Mae rhai darnau o'r dwfrddygiedydd a gariai ddwfr i'r ddinas o Cythera, yn agos i ddeg ar hugain o filltiroedd o bellder, yn aros, a'r gwely ar hyd yr hwn y rhedai y dwfr mewn cyflwr da o ran cadwraeth (*Amer. Miss. Her.* 1841, tudal. 109).

SAL'EM, neu SHALEM (שלם; Sept. a'r T. N. Σαλήμ). 1. Salem, dinas berthynol i Sichem yn ngwlad Canaan, i ba un y daeth Jacob pan ddychwelodd o Padan-aram (Gen. xxxiii. 18). 2. Salem, talfyriad o Jerusalem (Ps. lxxvi. 2).

Dyma ddau bwnc penderfynedig. Gelwir Melchisedec yn 'frenin Salem' (Gen. xiv. 18; Heb. vii. 2); ond nid ydys wedi penderfynu pa un o'r ddau le hyn sydd i'w ddeall. Yr ydys yn gyffredin wedi cymeryd yn ganiataol taw Jerusalem a feddylir; ond nid oes dim profion y cai hi ei galw felly yn nyddiau Melchisedec. Mae son am Jerusalem, mae'n wir, yn nyddiau Josua (Jos. x. 1, 3, 5, 23); ond ymddengys taw Jebusi neu Jebus y gelwid hi yn ei amser ef, ac hefyd yn amser y barnwyr; a'i bod y pryd hwnw neu ar ol hyny yn gyffredinol yn adnabyddus wrth yr enw hwnw, oblegid mae yr enw Jerusalem yn cael ei ychwanegu yn aml mewn ffordd o eglurhad (Jos. xv. 8; xviii. 28; Barn. i. 21; xix. 10–12). Hyd yn od yn nyddiau cyntaf teyrnasiad Dafydd parhai y Jebusiaid i gadw meddiant o honi (2 Sam. v. 6–9). Fel enw ar Jerusalem, nid yw Salem byth yn cael ei arfer, yn llyfrau hanesyddol neu lyfrau eraill yr Ysgrythyr, am y ddinas hono ar ol iddi ddyfod yn brifddinas teyrnas Dafydd, gyd â'r unig eithriad yr ydys eisoes wedi cyfeirio atto, yr hwn, gan ei fod yn ddefnydd barddonol o'r gair, ni charia lawer o nerth gyd âg ef mewn ffordd o resymiad. Dywedir yn ffafr Salem yn agos i Sichem, ei bod ar y ffordd union o Damascus i Sodom, pan ddeuai un o'r dehau ar hyd ochr ddwyreiniol yr Iorddonen; etto rhaid cydnabod fod Jerusalem yn llawn cymaint felly, neu yn bur agos atti yn yr ystyr yma. Er y tueddir ni i feddwl mai nid y lle a alwyd wedi hyny yn Jerusalem ydoedd y Salem o ba un yr oedd Melchisedec yn frenin, nid ydym yn barod i ddweud taw 'Salem yn agos i Sichem' ydoedd, ond tueddir ni i adael y matter heb ei benderfynu.

Mae son yn y T. N. am Salim (Σαλειμ). 'Ac yr oedd Ioan hefyd yn bedyddio yn Ainon, yn agos i Salim; canys dyfroedd lawer oedd yno' (Ioan iii. 23); ond yn mha le yr oedd Ainon neu Salim nis gellir penderfynu. Prin y gallasai Ainon fod ar lan yr Iorddonen, oblegid pe felly, ni fuasai un achos rhoddi fel rheswm fod 'dyfroedd lawer yno.'

SALMO'NE, neu SALMO'NIUM, SAMMO'NION, dinas a phorthladd ar ben deheuol ynys Crete, lle mae Penrhyn Salmone yn bresenol (Act. xxvii. 7).

SAMA'RIA, prifddinas y deg llwyth neu freniniaeth Israel. Sylfaenwyd hi ynghylch y flwyddyn 925 C.C. gan Omri brenin Israel, yr hwn a brynodd y mynydd Shomron gan Semer, ac a adeiladodd arno ddinas, yr hon oddiwrth enw y diweddar berchenog, a alwodd yn Shomron neu Samaria (1 Bren. xvi. 24). Gan adael Tirzah, y brifddinas flaenorol, gwnaeth Omri Samaria yn drigle, yr hon o hyny allan a ddaeth i fod yn frenhiniaeth Israel. Hyd yn od yn ei amser ef, fodd bynag, cafodd Benhadad brenin Syria hawl i adeiladu heolydd ynddi, fel efallai llefydd i fasnachu (xx. 34). Darfu i Ahab, yr hwn a ganlynodd ei dad Omri, adeiladu 'tŷ ifori' yn Samaria (xxxii. 39; gwel Ps. xlv. 8; Amos iii. 15). Yn ei deyrnasiad ef gwarchaewyd arni gan Benhadad, mab brenin blaenorol Samaria o'r enw hwnw; ac yr oedd gyd âg ef 'ddeuddeg brenin ar hugain, a meirch, a cherbydau;' ond er ei ymffrost trahaus cafodd ei gwbl orchfygu, a bu dda ganddo geisio heddwch, ac hyd yn od ddweud: 'Y dinasoedd a ddug fy nhad i oddiar dy dad di, a roddaf drachefn; a chei wneuthur heolydd i ti yn Damascus, fel y gwnaeth fy nhad yn Samaria' (xx. 1–34). Yn nheyrnasiad Jehoram, mab Ahab, gwarchaewyd ar Samaria drachefn gan Benhadad brenin Syria, a dygwyd hi i'r fath ddygn gyfyngder trwy newyn fel y siaradai y bennywaid ynghylch bwytta eu plant; ond ar yr achlysur cafodd y Syriaid eu taro âg arswyd disymwth, a chafodd y ddinas unwaith yn ychwaneg ei gwaredu (2 Bren. vi. 24–30; vii. 1–16). Bu Samaria yn brifddinas breniniaeth Israel am ddau can mlynedd; ond o gylch 750 C.C., yn nheyrnasiad Hosea, daeth Salmaneser brenin Assyria i fynu ac a warchaeodd arni am dair blynedd, ac a'i hennillodd hi, 'ac a gaethgludodd Israel i Assyria, ac a'i cyfleodd hwynt yn Halah ac yn Habor, wrth afon Gozan, ac yn ninasoedd y Mediaid' (xviii. 1–11). Gyda goresgyniad Samaria gan Salmaneser y terfynodd teyrnas Israel.

Ond, fodd bynag, ni chafodd Samaria ei dinystrio y pryd hwnw (Jer. xli. 5). Diau iddi gael ei meddianu gan yr ymfudwyr y rhai a sefydlodd brenin Assyria yn y wlad, yn lle yr hen drigolion a gaethgludasai (2 Bren. xvii. 24; Ezra iv. 9, 10). Yn rhyfeloedd y Maccabeaid â breninoedd Syria gwarchaeodd John Hyrcanus yn erbyn Samaria, a chwedi i'w filwyr ei chymeryd, dinystrasant hi, a gwnaethant y trigolion yn gaethion (Joseph. *Wars*, ii. 7). Gwnaeth Herod Fawr ei chadarnhau, ei helaethu, a'i phrydferthu, a newidiodd ei henw i Sebaste —enw a roddodd iddi o barch i'r ymerawdwr Augustus; yr un ystyr yw Σεβαστός yn Groeg ag Augustus yn Lladin (Joseph. *Antiq.* xv. 8. 5).

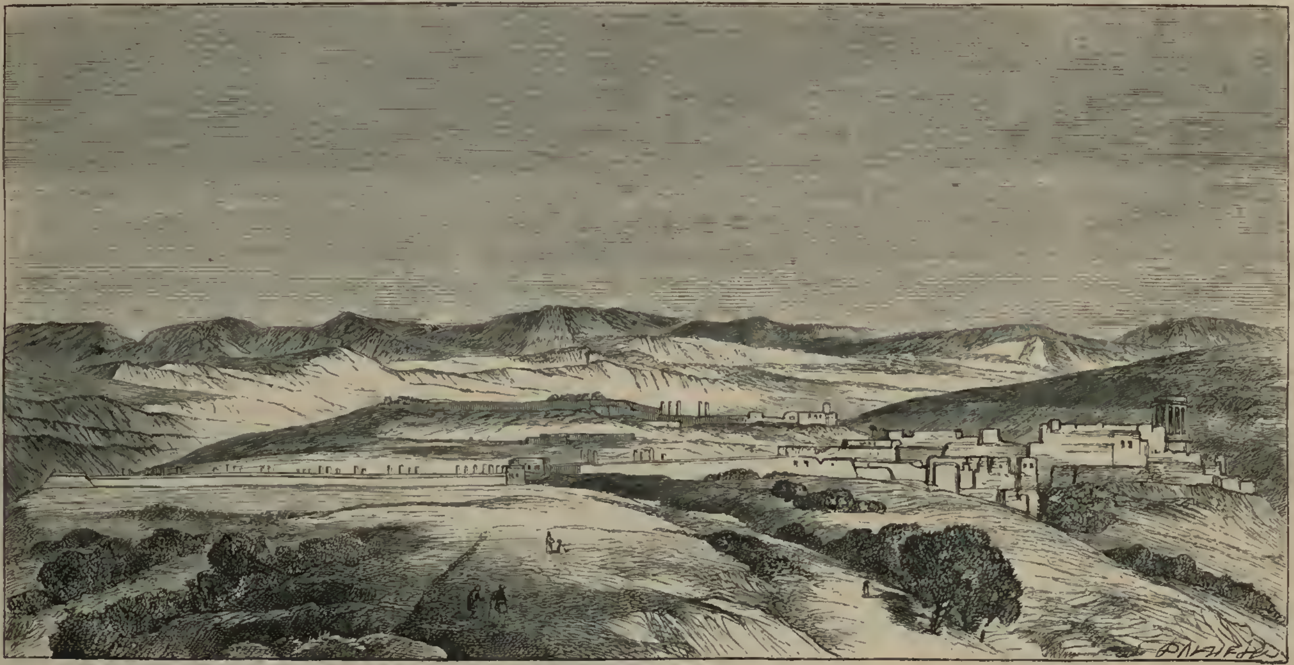
SAMARIA

Nid oes genym un wybodaeth pa bryd y darfu dinas orwych Herod syrthio i adfeiliau; ond gwna holl hanesion y bedwaredd ganrif ac amseroedd olynol ein tueddu yn hytrach i gasglu fod y dinystr wedi cymeryd lle yn flaenorol i'r amser hwnw. Mae yr enw Groeg Sebaste wedi paso i'r un Arabic Sebustieh, y pentref a gynddrychiola yn bresenol yr hen Samaria. Mr. Thompson, cenadwr Americanaidd, a'i geilw yn 'bentref truenus;' dywed Dr. Robinson fod y tai wedi eu hadeiladu yn ganolig dda, o geryg wedi eu cymeryd o hen adfeiliau y ddinas. Ceir amryw ddarnau o hen golofnau a cherfweithiau yn muriau yr aneddau presenol. Yr unig wrthrych yn y pentref ag sydd yn werth mynyd o sylw ydyw hen eglwys gadeiriol a lleiandŷ, y rhai y dywedir iddynt gael eu hadeiladu gan Santes Helena. Mae yr adeiladwaith yn bob peth ond clasurol, gan y dengys yr addurniadau gymysgedd hynod o bob math o ddull, a diffyg dull. Mae holl fryn Sebustieh yn gynwysedig o dir ffrwythlon; ca ei wrteithio yn bresenol hyd ei gopa, ac y mae yn tyfu arno lawer o olewydd a ffigyswydd. Mae y tir wedi cael ei aredig am ganrifoedd, ac ofer yw edrych yn bresenol am sylfeini a meini yr hen ddinas. Ar y tu dehau i'r bryn mae colofn-renc (*colonade*) yn cynwys gweddillion hynod ac eang restr o golofnau yn ddwy restr, llawer o ba rai sydd wedi cael eu dymchwelyd. Mae triugain a deg neu bedwar ugain o honynt yn sefyll yn bresenol, a llawer o'r lleill yn gorwedd ar y llawr. Gwelir pedwar ar ddeg neu bymtheg o honynt ar y dwyrain, ac ychydig o bellder oddiwrth y pentref. Gwnai y cyfan gyfansoddi yn ddiau ran o'r gweithiau ysplenydd â pha rai y darfu Herod brydferthu Samaria (Robinson, *Res.* iii. 139, 142, 143, 144, 148; Wilson, ii. 301; *Amer. Miss. Her.* 1834, 274).

2. Teyrnas Israel; y deg llwyth. Dyma ystyron cyffredin y gair yn y prophwydi. 3. Goror Samaria, rhwng Judea ar y dehau, a Galilea ar y gogledd. Dyma ystyr cyffredin y gair yn y T. N. (Luc xvii. 11; Ioan iv. 3, 4, 9; Act. i. 8; viii. 1; ix. 31).

SAMAR'IAID. Mae dechreuad y Samariaid yn hen iawn. Pan gaethgludodd Salmaneser brenin Assyria Israel o'u gwlad eu hunain i wlad Assyria, efe a ddug ddynion o Babilon a gwledydd dwyreiniol eraill ac a'u 'cyfleodd hwynt yn ninasoedd Samaria yn lle meibion Israel.' Ond gan nad 'ofnasant hwy yr Arglwydd, yr Arglwydd a anfonodd lewod yn eu plith hwynt, y rhai a laddasant rai o honynt.' Ar ol i'r amgylchiad yma gael ei hysbysu i frenin Assyria, efe a ddanfonodd yn ol un o'r offeiriaid a gaethgludasai 'i ddysgu iddynt ddefod Duw y wlad.' Yn ganlynol daeth yr offeiriad i drigo yn eu plith, yr hwn a 'ddysgodd iddynt pa fodd yr ofnent yr Arglwydd;' ond tra y gwnaent mewn rhyw ystyr ofni yr Arglwydd, 'etto pob cenedl oedd yn gwneuthur eu duwiau eu hun ac yn eu gwasanaethu.' 'Felly y cenedloedd hyn,' medd yr hanesydd ysgrythyrol, 'oedd yn ofni yr Arglwydd, ac yn gwasanaethu eu delwau cerfiedig; eu plant a'u hwyrion, fel y gwnaeth eu tadau y maent hwy yn gwneuthur hyd y dydd hwn' (2 Bren. xvii. 6, 23–41). Esar-hadon, mab Sennacherib, efallai ydoedd y brenin Assyria a ddanfonodd yr offeiriad Israelaidd (Ezra iv. 2; 2 Bren. xix. 37).

Pan, mewn canlyniad i orchymyn Cyrus, y dychwelodd yr Iuddewon i'w gwlad eu hunain, ac y dechreuasant adeiladu y deml yn Jerusalem, y Samariaid a ddywedasant: 'Adeiladwn gyda chwi: canys fel chwithau ceisiwn eich Duw chwi; ac iddo ef yr ydym yn aberthu er dyddiau Esar-hadon brenin Assyria, yr hwn a'n dug ni i fynu yma. Eithr dywedodd Zorobabel a Jesua, a'r rhai eraill o benau cenedl Israel wrthynt, Nid yw i chwi ac i ninau adeiladu tŷ i'n Duw ni, eithr nyni a gydadeiladwn i Arglwydd Dduw Israel, megis y'n gorchymynodd Cyrus brenin Persia.' O hyny allan dangosodd y Samariaid yr elyniaeth chwerwaf tuag at yr Iuddewon, a cheisiasant eu rhwystro i fyned yn mlaen â'u gwaith (Ezra i. ii. iv.)

Darfu i amryw amgylchiadau gymeryd lle wedi hyn a gynyddasant gasineb yr Iuddewon a'r Samariaid at eu gilydd. Adeiladwyd teml yn y diwedd i'r Samariaid ar fynydd Garizim, yn agos i Sichem; a'r achlysur uniongyrchol o wneud hyny oedd yr amgylchiadau a adroddir fel y canlyn gan Nehemiah: 'Ac un o feibion Joiada, fab Eliasib yr arch-offeiriad, oedd ddaw i Sanbalat yr Horoniad; yr hwn a ymlidiais i oddiwrthyf' (xiii. 28). Mae Josephus yn manylu cryn dipyn ar y matter: 'Yr oedd yr henuriaid yn Jerusalem yn anesmwyth iawn oblegid fod brawd Jadua yr arch-offeiriad, er wedi priodi âg estrones, yn gydarch-offeiriad âg ef, a ffraeasant âg ef; felly gorchymynasant Manasseh i ysgaru â'i wraig, neu beidio dynesu at yr allor, a'r arch-offeiriad ei hun a ymunai â'r bobl yn eu digllonedd yn erbyn ei frawd, ac a yrodd ei frawd oddiwrth yr allor. Ar hyn daeth Manasseh at Sanbalat ei dad yn nghyfraith, ac a ddywedodd wrtho nad ydoedd yn foddlon, er y cerai ei ferch Nicaso, i gael ei ymddifadu o'i urddas arch-offeiriadol er ei mwyn hi, yr hwn oedd y prif urddas a berthynai i'w cenedl, ac a barhai bob amser yn yr un teulu. Ac yna Sanbalat a addawodd nid yn unig y gwnai ddiogelu iddo anrhydedd yr offeiriadaeth, ond y gwnai roddi iddo awdurdod ac urddas arch-offeiriad, a'i appwyntio yn llywodraethwr ar yr holl lefydd dan ei reolaeth, os cadwai ei ferch yn wraig iddo. Dywedodd wrtho yn mhellach y gwnai adeiladu iddo deml gyffelyb i'r un yn Jerusalem ar fynydd Garizim, yr hwn yw yr uchaf o'r holl fynyddoedd yn Samaria; ac addawodd wneud hyn gyda chymeradwyaeth Darius y brenin. Darfu i'r addewidion hyn ddyrchafu meddwl Manasseh, ac arosodd gyda Sanbalat ar y dybiaeth y cyrhaeddasai yr arch-offeiriadaeth, fel rhodd o eiddo Darius, oblegid dygwyddai fod Sanbalat yn mlaen mewn dyddiau. Ond yr oedd cryn gythrwfl y pryd hwn yn Jerusalem oblegid fod llawer o'r offeiriaid a'r Lefiaid wedi cael eu maglu gan y cyfryw gysylltiadau; canys troisant i gyd o du Manasseh; a rhoddodd Sanbalat iddynt arian, a rhanodd rhyngddynt dir i'w wrteithio, ynghyd â thai, a'r cyfan oll er mwyn boddio ei fab yn nghyfraith.'

Yr oedd Alexander eisoes ar ei daith i wneud rhyfel yn erbyn Persia; a chwedi ennill buddugoliaeth fawr ar Darius yn Issus yn Cilicia, efe a ddaeth i Tyrus ac a warchaeodd ar y ddinas hono. Daliodd Sanbalat ar y cyfleusdra i ddwyn 7000 o'i bobl ei hun i gymeryd rhan yn ei wasanaeth, a chwedi cael derbyniad ffafriol ganddo, a hysbysodd iddo ei ddymuniad i adeiladu teml, o ba un y gallai ei fab yn nghyfraith fod yn offeiriad; a chwedi i Alexander roddi cenad iddo wneud felly, efe aeth yn nghyd â'r gorchwyl o'i chyfodi, ac a wnaeth Manasseh yn offeiriad; ond bu ef ei hun farw yn mhen ychydig fisoedd ar ol hyny (Joseph. *Antiq.* xi. 8. 2, 3).

Daeth Sichem yn awr i fod yn brifddinas y Samariaid, fel sedd eu teml. Daeth hefyd i fod yn noddfa i Iuddewon y rhai oeddynt anffyddlon i'w crefydd. 'Os,' medd Josephus, 'y cawsai rhyw un ei gyhuddo gan bobl Jerusalem o fwytta pethau cyffredin, neu o dori y sabbath, neu o ryw drosedd arall o gyffelyb natur, ffoai at y Sichemiaid, gan gyhoeddi ei fod wedi cael ei gam gyhuddo' (*Antiq.* xi. 8. 6, 7).

Yn ystod rhyfeloedd y Maccabeaid â breninoedd Syria ennillodd Hyrcanus Sichem, a thybir iddo ddinystrio y deml ar Fynydd Garizim. Dywed Josephus iddi 'gael ei gadael 200 o flyneddau' (neu yn hytrach 300) 'ar ol iddi gael ei hadeiladu' (*Antiq.* xiii. 9. 1). Nid ydym yn gwybod am un prawf iddi gael ei hadeiladu drachefn; ac â hyn y cyduna yn hytrach yr hyn a ddywedodd y wraig o Samaria wrth ein Harglwydd: 'Ein tadau a *addolasant* yn y mynydd hwn.' Mae yn deilwng o sylw, fodd bynag, y gwnai Samariaid y tymhor hwnw, yn gystal a'r Iuddewon, ddysgwyl am ddyfodiad y Messiah: 'Mi a wn fod y Messiah yn dyfod, yr hwn a elwir Crist: pan ddelo hwnw efe a fynega i ni bob peth;' a phan, mewn canlyniad i'w hadroddiad hi, y daeth llawer o'r Samariaid atto, hwy a ddywedasant wrthi, 'Nid ydym ni weithian yn credu, oblegid dy ymadrodd di, canys ni a'i clywsom ef ein hunain, ac a wyddom mai hwn yn ddiau yw y Crist, Iachawdwr y byd' (Ioan iv. 25, 39–42).

Parhau a wnai yr hen elyniaeth rhwng yr Iuddewon a'r Samariaid. Mae genym amryw amlygiadau o hyn yn y T. N. Pan yr eisteddodd ein Harglwydd, ac yntau yn flinedig, ar ffynon Jacob, ac y ceisiodd gan wraig o Samaria roddi iddo ddwfr i yfed, hi a ddywedodd wrtho:

'Pa fodd yr ydwyt ti, a thi yn Iuddew, yn gofyn diod genyf fi, a myfi yn wraig o Samaria?' 'oblegid,' medd yr hanesydd ysgrythyrol, 'nid yw yr Iuddewon yn ymgyfeillachu â'r Samariaid;' h.y., nid oeddynt ar delerau o gyfeillgarwch, ac ni chyflawnent weithredoedd o garedigrwydd tuag at eu gilydd (Ioan i. 7–9). Ar achlysur arall, pan oedd ein Harglwydd yn myned i fynu i Jerusalem, 'danfonodd genadau o flaen ei wyneb, a hwy a aethant i mewn i dref y Samariaid, i barotoi iddo ef. Ac nis derbyniasant hwy ef, oblegid fod ei wyneb ef yn tueddu tua Jerusalem' (Luc ix. 51–53). Yn mhlith yr Iuddewon cyfrifid galw dyn yn Samariad yr un peth a galw yr enw gwaethaf arno, etto darfu rhai o honynt ei gymhwyso at ein Harglwydd: 'Onid da yr ydym ni yn dywedyd, mai Samaritan wyt ti, a bod genyt gythraul' (Ioan viii. 48).

Ond er casineb y Samariaid a'r Iuddewon tuag at eu gilydd, mae y blaenaf wedi dyfod mewn llawer o ystyron yn debyg i'r olaf. Maent yn derbyn ac yn cydnabod awdurdod Pum Llyfr Moses; ond nid llyfrau eraill yr H. D. Ystafell syml gyffredin, wedi ei chuddio â *mats* a charpedi, ydyw eu synagog yn Nabulus, sef yr hen Sichem. Mae cilfach ar y llaw aswy wrth fyned i mewn; mae llen yn grogedig o'i blaen; ac ynddi, fel yn y synagogau Iuddewig, mae wedi cael eu gosod gopiau o'r gyfraith, rhai o ba rai oeddynt ar lun rholau, ac eraill yn grwyn wedi eu huno ynghyd fel lleni o bapyr. Mae un ysgrif, yn ol eu tystiolaeth hwy, yn awr yn 3500 o flyneddau o oedran; a dywedant iddi gael ei thrawsgrifio gan Abishua, mab Phineas, mab Eleazar, mab Aaron. 'Dygodd yr offeiriad,' medd Dr. Robinson, 'ysgrif allan o'r gilfach, wedi ei rholo ar ddau bren yn ol dull yr Iuddewon; ond trodd allan ei bod wedi ei hysgrifenu gan law ddiweddar, ac ar groen newydd. Pan alwyd sylw yr offeiriad at hyn, chwarddodd yr hen wr, a dygodd allan yr hyn a haerai efe ac eraill oedd y gwir gopi. Yr oedd wedi ei dreulio yn fawr ac yn llaprog trwy gael llawer o'i ddefnyddio a'i gusanu, a chwedi ei gyweirio mewn manau â chinynau (*shreds*) o groen; ond ymddangosai y llaw ysgrifen yn bur debyg i'r blaenaf, ac nid edrychai y croen yn hen ychwaith.' Er nas gall neb gredu fod ganddynt ysgrif debyg mor hen ac yr honant ei bod, etto os oes ganddynt unrhyw ysgrif, gellir amheu a'i hon ydyw. Dangosant anewyllysgarwch mawr i'w dangos i Europeaid, a dygant arall yn ei lle, ac yn y ffordd yma mae rhai efallai wedi tybied eu bod wedi ei gweled, pan mewn gwirionedd nad oeddynt. Maent yn groes iawn i werthu copiau o'r gyfraith i ddyeithriaid; ond, serch hyny, mae nifer o gopiau wedi cael eu dwyn i Europe. Mae hi ganddynt mewn dwy ffurf wahanol: un yw y Pentateuch yn yr iaith Hebraeg a'r llythyren wir Hebraeg—h.y., Samariaidd; y llall sydd gyfieithiad o'r Pentateuch yn eu hiaith Samariaidd hwy eu hunain, yr hon sydd gymysgedd o eiriau Hebraeg, Caldeaeg, a Syriaidd, ynghyd â threigliadau gramadegol neillduol. Mae y ddau wedi cael eu cyhoeddi yn *Polyglotts* Paris a Walton. Mae ganddynt hefyd gyfieithiad Arabic o'r Pentateuch ac esponiadau ar y Pentateuch, yn enwedig un a gyfrifir iddo gael ei gyfansoddi gan Marc, ynghylch canrif cyn genedigaeth Crist, ac amryw weithiau eraill. Mae eu gweddiau yn Hebraeg, ac yn gwneud i fynu ddeuddeg cyfrol (Robinson, *Res.* iii. 104, 105, 129, 132; iv. 130; Wilson, ii. 72, 74).

Nid yw y Samariaid yn awr ond gweddill bychan. Cyfrifir nad yw eu holl gyfundeb ond ugain o deuluoedd a 150 o eneidiau. Dywedant fod teulu yr offeiriaid yn ddisgynedig oddiwrth Lefi; mae y lleill i gyd yn ddisgynedig oddiwrth Ephraim a Manasseh. Nid ydynt yn meddu ar wynebpryd yr Iuddewon; ac nid oes dim yn eu golwg i'w gwahaniaethu oddiwrth genedloedd eraill y wlad. Nid oes neb perthynol i'r gredo Samariaidd â pha rai y mae ganddynt adnabyddiaeth ond a geir yn Nabulus. Chwalwyd y gynulleidfa oedd ganddynt yn yr Aipht o gylch 270 o flyneddau yn ol. Nid oes, er ys hir amser, neb o honynt yn drigianol yn Ascalon, Gaza, Joppa, Damascus, neu ranau eraill o Syria, lle y ceid rhai o'u sect ychydig lai na chanrif yn ol. Nid yw un Samariad yn hoff o deithio i wledydd tramor, ar gyfrif yr anhawsderau a gyferfydd oddicartref gyda golwg ar fwytta ac yfed, a chyflawni seremoniau crefyddol. Nid ydynt yn cydfwytta â Mahometaniaid a'r Iuddewon, os nad allant gogyddo eu bwyd eu hunain ac adrodd eu gweddiau eu hunain cyn ac ar ol eu prydiau bwyd (Robinson, *Res.* iii. 106, 133; Wilson, ii. 63, 64).

Er fod crefydd y Samariaid yn ddechreuol yn gynwysedig o gymysgedd hynod o eilun-addoliaeth ac addoliad y gwir Dduw, etto yn awr proffesant nad ydynt yn addoli neb ond Jehofah, Duw Abraham, Isaac, a Jacob; amlygant yr atgasrwydd mwyaf at eilun-addoliaeth. Enwaedant eu plant gwrrywaidd yr wythfed dydd. Cadwant y dydd Sadwrn fel eu sabbath yn ofalus iawn, gan nad oddefant un math o fasnach na gwaith ar y dydd hwnw, nac hyd yn od gogydda na chynneu tân, ond gorphwysant oddiwrth eu gorchwylion arferol trwy gydol y dydd. Ar nos Wener gweddiant yn eu tai, ac ar foreu dydd Sadwrn mae ganddynt weddiau cyhoeddus yn y synagog, foreu, nawn, a nos. Cyfarfyddant hefyd yn y synagog ar yr uchel-wyliau a'r newydd-loerau, ond nid bob dydd. Darllenir y ddeddf yn gyhoeddus, nid bob dydd sabbath, ond ar uchel-wyliau yn unig.

Pedair gwaith yn y flwyddyn yr ant i fynu i Fynydd Garizim yn orymdaith difrif-ddwys i addoli, ac yna dechreuant ddarllen y gyfraith wrth gychwyn, a gorphenant eu tasg ar ei gopa. Yr amserau i wneud hyn ydynt—Gwyl y Pasg, pan y gosodant eu pebyll ar y mynydd drwy gydol y nos, ac yr offrymant saith oen tua machlud haul; Gwyl yr Wythnosau neu Pentecost, ond heb un gwasanaeth mewn cysylltiad â chynyrch y meusydd: 'Nid amaethwyr ydym ni yn awr,' meddant, 'ond marsiandwyr, goruchwylwyr, *clerks*, gwehyddion, a theilwriaid;' Gwyl y Pebyll, pan y trigant mewn bythod wedi eu gwneud o gangenau yr *arbutus*, neu yn eu tai eu hunain, â changenau y palmwydd wedi eu trefnu yn y fath fodd ac i edrych yn debyg i bebyll; ac yn ddiweddaf, Dydd Mawr y Cymod: cadwant hwn gyda manylwch llymdost, gan gystuddio eu heneidiau ac ymprydio bedair awr ar hugain, a gweddio yn y synagog foreu a hwyr. Mae pob person yn ei gyflawn faintioli yn lladd ceiliog ar yr achlysur. Dyma arferiad yr Iuddewon hefyd, y rhai a roddant i'r ceiliog yr enw *kapparah* neu *gymod*.

Maent yn hollol ymwrthod â'r holl wyliau a'r ymprydiau ac na orchymynir gan y ddeddf. Cybelled ag y gallesid cael allan, nid edrychant ar ebyrth fel yn cynwys un ystyr arwyddluniol. Cawsant eu hordeinio, meddynt, yn gyfangwbl er mwyn coffadwriaeth a diolchgarwch (Robinson, *Res.* iii. 99, 100).

Cynygodd Dr. Wilson gael allan oddiwrth yr offeiriad a'i fab olygiadau y Samariaid mewn perthynas i Fessiah: 'Nid yw y Messiah,' meddynt, 'yn un o'n geiriau ni; ond nid oes genym un gwrthwynebiad neillduol i'w ddefnyddio. Yr ydym yn parhaus ddysgwyl am hyfforddwr mawr ac arweinydd, yr hwn alwn ni Hathab, i ymddangos yn y byd.' Mae yn hyfryd cael yn mhlith erthyglau eu ffydd grediniaeth 'yn nydd adgyfodiad a barn' (Wilson, ii. 48, 50).

Parhant eu hen elyniaeth at yr Iuddewon. Achwynant arnynt oblegid llygru hen gopi gwreiddiol y gyfraith, ac ymhelaethant ar burdeb rhagorach eu copi hwy a'u hufudd-dod i'r ddeddf, a chyhuddant hwynt yn neillduol o ymadael oddiwrth y ddeddf trwy beidio offrymu y Pasg, ac amryw bethau eraill, ac ymgadwant gyd â'r gofal mwyaf rhag dal un math o gysylltiad â hwynt. Nid ydynt nac yn cydfwytta, na chydyfed, na phriodi, na chyfeillachu â'r Iuddewon, ond gwnant fasnachu â hwynt (Robinson, *Res.* iii. 105, 107; Wilson, ii. 63).

Gyda golwg ar amgylchiadau allanol, ymddengys fod y Samariaid wedi cyrhaedd dymuniad Agur. Nid ydynt na chyfoethogion na thlodion; maent wedi eu dilladu yn dda, ac yn dwyn pob arwydd eu bod wedi eu porthi yn ddigonol. Trigant yn eu tai eu hunain, dilynant mewn heddwch eu crefftau a'u galwedigaethau, ac nid ydynt yn cael cymaint o'u dirmygu na'u gorthrymu a'r Iuddewon a'r Cristionogion (Porter, *Handbook*, 337).

SA'MOS, ynys yn y Môr Ægean, ar forlan Asia Leiaf, oddiwrth ba un y gwahanir hi gan gyfyngfor. Cyffyrddodd Paul â'r ynys hon ar ei fordaith o Macedonia i Syria, ar ei ffordd i Jerusalem y tro diweddaf (Act. xx. 6, 15; xxi. 3).

SAMOTHRA'CIA, ynys yn rhan ogleddol Môr Ægea, ac a elwid felly oherwydd ei bod yn agos i Thrace, er mwyn ei gwahaniaethu oddiwrth ynys Samos. Galwodd Paul yn yr ynys hon ar ei fordaith gyntaf i Macedonia, ac ar ol y weledigaeth a ymddangosodd iddo pan y 'safai rhyw wr o Macedonia, ac y deisyfai arno, gan ddywedyd, Tyred drosodd, a chynorthwya ni' (Act. xvi. 9–12). Yr oedd y fordaith hon yn fwy hynod oblegid taw hi oedd ei un gyntaf i Europe.

SAM'UEL. Cyfrifid dau lyfr Samuel gan yr Iuddewon yn yr hen amser fel un llyfr. Mae y rhaniad o hono i ddau lyfr wedi deilliaw oddiwrth y Septuagint a'r Vulgate, yn y rhai y gelwir hwynt yn llyfrau *cyntaf* ac *ail* y Breniniaethau neu y Breninoedd. Mae Bomberg yn ei Feiblau Hebraeg, yn dilyn y rhaniad hwn, a dyna y rheswm paham yr ymddengys yn y Beibliau Hebraeg yr amser presenol a chynt. Dygant enw Samuel, nid oblegid mai efe oedd eu hawdwr, canys cyfeiria y rhan fwyaf o honynt at ddygwyddiadau oeddynt wedi cymeryd lle ar ol ei farwolaeth; ond efallai oherwydd y dechreuant gyda hanes ei enedigaeth a'i ddyddiau boreuol, ac oblegid y parha i fod yn berson amlwg yn yr hanes. Efallai, fodd bynag, fod rhywbeth a fynai y dyb a ffynai yn mhlith yr Iuddewon, taw efe a ysgrifenodd y rhan gyntaf o'r llyfr, â'r enw, er nad ydym yn abl dweud pa un a ddarfu hyny ei roddi yn y lle cyntaf, neu ddim ond yn unig gadarnhau y defnydd o hono wedi iddo gael ei ddechreu gan ryw achos arall. Daliai y Talmudists yn ddiau i'r un ar hugain o'r penodau cyntaf gael eu hysgrifenu gan Samuel ei hun; ac y mae yr un golygiad wedi ffynu yn gyffredin yn mhlith Cristionogion.

Nis gellir dweud dim sydd yn sicr mewn perthynas i awdwr llyfrau Samuel. Yn 1 Cron. xxix. 29 yr ydym yn darllen: 'Ac am weithredoedd cyntaf a diweddaf y brenin Dafydd, wele y maent yn ysgrifenedig yn ngeiriau Samuel y gweledydd, ac yn ngeiriau Nathan y prophwyd, ac yn ngeiriau Gad y gweledydd.' Mewn canlyniad i'r dywediad hwn arferid tybied fod geiriau Samuel wedi cael eu hysgrifenu gan Samuel ei hun, cybelled a'r bedwaredd benod ar hugain, a'r gweddill gan Nathan a Gad. Ond mae yn amheus iawn pa un ai yr un a llyfrau Samuel oedd yr ysgrifeniadau hyn; gallasent, fodd bynag, fod y ffynonellau o ba rai y cawsant mewn rhan neu yn gyfangwbl eu cymeryd. Mae adroddiad cyffelyb yn cael ei wneud mewn cyfeiriad at deyrnasiad Solomon (2 Cron. ix. 29), yr hyn sydd yn hytrach yn cadarnhau y syniad yma. Hysbysir ni hefyd fod galarnad Dafydd dros Saul a Jonathan wedi ei ysgrifenu yn Llyfr Jaser (1 Sam. i. 18).

Gan fod llawer o ansicrwydd mewn perthynas i awdwr y llyfrau, mae hefyd ansicrwydd gyda golwg ar yr amser pan gawsant eu hysgrifenu. Gwna rhai darluniadau o arferion cymdeithasol yn amserau Samuel a Dafydd ymddangos fel pe nad ydoedd yr ysgrifenydd yn cwbl gydoesi â hwynt. Yr un wedd y ffurf-ymadrodd 'hyd y dydd hwn' (1 Sam. v. 5; vi. 18; xxx. 25; 2 Sam. iv. 3; vi. 8; xviii. 18), a arwydda rhyw gyfwng rhwng yr hyn a adrodda a'r ysgrifenydd. Mae un adnod ag sydd yn arbenig o benderfynol (1 Sam. xxvii. 6): 'Am hyny mae Siclag yn eiddo breninoedd Judah hyd y dydd hwn' (Horne, *Introd.* ii. 655, 661, 663).

SAN'DALAU. [Esgidiau.]

SAN'HEDRIM, prif gynghor y genedl Iuddewig. Dywedir ei fod yn gynwysedig o ddeg neu ddeuddeg a thriugain o farnwyr, ac iddo gael ei ddechreuad yn appwyntiad y deg fel cynorthwywyr i Moses (Num. xi. 16, 17, 24, 25); ond efallai nad oedd ddim ond trefniad tymhorol yn unig. Ni chyfarfyddwn ni â dim olion o'r fath lys a'r Sanhedrim yn yr H. D., nac o flaen nac ar ol caethiwed Babilon. Sonir am dano gyntaf gan Josephus yn nheyrnasiad Hyrcanus II., un o'r tywysogion Asmonean, pan y dygwyd Herod, ac etto yn wr ifanc, i brawf ger ei fron, a phan y bu mewn perygl o gael ei gondemnio i farwolaeth, canys ymddengys y meddai y pryd hwnw ar allu bywyd ac angeu (Joseph. *Antiq.* xiv. 3–5, 9). Pa un a barhaodd i feddu y gallu hwn ar ol i'r wlad gael ei gwneud yn ddarostyngedig i'r Rhufeiniaid sydd fatter ac y mae llawer o ddadleu wedi bod yn ei gylch. Ar un tu mae bodolaeth y gallu hwn yn cael yn ymddangosiadol ei wadu gan yr Iuddewon ar yr achlysur o brawf ein Harglwydd, ac etto o'r tu arall ymddengys Pilat fel pe yn caniatau iddynt y gallu hwn (Ioan xviii. 31; xix. 6, 7), a chawn yr honid y gallu hwn, ac i'r Iuddewon weithredu arno yn amgylchiad Stephan (Act. vi. 9–15; vii. 54–58). Mae yn wir y dywedir taw gweithred afreolaidd cythrwfl ydoedd llabyddio Stephan, ac yn ddiau mae iddi yr ymddangosiad yma, etto canlyniad prawf gan y cynghor ydoedd. Adroddir llawer o bethau ynghylch y Sanhedrim gan ysgrifenwyr Iuddewig ac eraill; ond gan nad oes un prawf digonol dros eu gwirionedd, nid ydynt yn werth sylwi arnynt.

SANTAIDD. Efallai nad oedd y gair Hebraeg קדוש, *kadosh*, a'r gair Groeg ἅγιος, *hagios*, y geiriau a gyfieithir yn fwyaf cyffredin yn *santaidd* yn ein cyfieithiadau ni, ynghyd â'u perthynasau, yn cynwys un cyfeiriad at gymeriad neu foesau. Ymddengys taw eu hystyr cyntaf ydoedd *glân*:—yn 1. Yn yr ystyr lythyrenol, fel yn dynodi rhyddid oddiwrth bob baw a ffieidd-dra. 2. Fel yn arwyddo, yn ol ffurf-wasanaeth crefyddol, yr hyn a gyfrifid yn lân. Naturiol yw y glendid blaenaf, a seremoniol yr ail. Drachefn, fel mae pethau yn cael eu glanhau pan yn cael eu parotoi ar gyfer eu defnyddio (a pha mwyaf pwysig y defnydd mwyaf gofalus y glanheir hwynt), mae y gair wedi cael ei ddefnyddio i arwyddo—3. Neillduo, parotoi, cymhwyso, ordeinio ar gyfer rhyw amcan neillduol, gan nad pa beth ddygwyddo fod ei natur. Yn 4. Yn fwy arbenigol *cysegru*, cyflwyno at ddefnydd crefyddol, neu neillduo at wasanaeth Duw. Yn 5. Gan y trinir gyda gofal a sylw neillduol bethau wedi eu parotoi a'u cysegru yn y modd hyn, daeth y gair santeiddio i arwyddo anrhydeddu, dwys-barchu, a pharchus ofni; a'r gair santaidd i arwyddo teilwng o'r cyfryw driniaeth—h.y., anrhydeddus, ofnadwy, a pharchedig-ofnus. Yn 6. Gan fod glendid allanol a chorphorol yn mhob oes wedi cael ei gyfrif yn arwyddlun priodol o burdeb moesol, dynoda santeiddrwydd, yr hwn yw ystyr mwyaf cyffredin y gair yn bresenol.

Ni roddwn yn awr esamplau o'r ystyron hyn i'r geiriau *kadosh* a *hagios*, ac yn cynwys eu perthynasau oddiwrth yr un gwreiddiau:—

1. Mae yn amlwg yr arwyddant yr hyn sydd lân, yn ystyr cyffredin y gair, oddiwrth y gorchymyn a roddwyd i Israel yn yr anialwch, sef bod yn ofalus i gadw y gwersyll yn rhydd oddiwrth dom. Rhoddir y rheswm yn y geiriau hyn: 'Oherwydd bod yr Arglwydd dy Dduw yn rhodio yn mhlith dy wersyllau, am hyny bydded dy wersyllau yn santaidd, fel na welo ynot ddim bryntni, a throi oddiwrthyt' (Deut. xxiii. 12–14; gwel hefyd Exod. xix. 10, 11, 14, 15).

2. Glân seremoniol. Trwy gyffwrdd â chyrph meirwon anifeiliaid, a bwytta rhai math o greaduriaid, deuai yr Israeliaid i fod yn seremoniol aflan, er, mewn rhai amgylchiadau, na ddygwyddai hyn hyd yr hwyr; trwy osgoi y cyfryw bethau cyfrifid hwynt yn santaidd, yr hyn efallai nad arwyddai ragor na bod yn seremoniol addas i gymeryd rhan mewn addoliad crefyddol (Lef. xi. 24–28, 31–45). Nid oedd yr offeiriaid i ddifwyno eu hunain dros y meirw, oddigerth dros eu perthynasau agosaf; a'r un canlynol yw y rheswm roddir dros hyny: 'Santaidd ydynt i'w Duw, ac na halogant enw eu Duw; oherwydd offrymu y maent ebyrth tanllyd i'r Arglwydd, a bara eu Duw; am hyny byddant santaidd' (xxi. 1–8).

3. Gosod o'r neilldu, parotoi, cymhwyso, ordeinio ar gyfer rhyw ddyben neillduol, gan nad o ba natur bynag y byddo. Gelwir appwyntio rhyw lefydd neillduol fel dinasoedd noddfa, yn yr iaith Hebraeg a'r Septuagint, yn eu *santeiddio* (Jos. xx. 7). Gelwir parotoi ar gyfer rhyfel mewn amryw fanau yn *santeiddio* rhyfel (Jer. vi. 4; Micah iii. 5). Mewn un man dywedir fod dynion wedi eu *santeiddio* ar gyfer dydd y lladdfa; hyny yw, eu neillduo neu eu tyngedu ar gyfer hyny (Jer. xii. 3). Mae cyflwyno at ddyben drwg ac eilun-addolawl yn cael ei alw yn *santeiddio*. Felly yn Hebraeg a Groeg dywedir i fam Micah *santeiddio* yr arian a gyflwynodd at wneud eilun i'w theulu idd ei addoli. Ac oddiwrth hyn, efallai, y mae wedi deilliaw y fath darddiadau hynod a קדשה (*Kedeshah*, 'puttain'), a קדשים (*Kedeshim*, 'Sodomiaid'). Ac nid yw hyn mor hynod ag y dichon ymddangos ar y cyntaf. Mae y gair Lladin *sacer*, yr hwn yn gyffredin a arwydda *cysegredig*, *santaidd*, *hybarch*, weithiau yn dynodi y gwrthwyneb, ac yn gyfystyr a *scelestus*. *Auri sacra fames*, syched melldigedig am aur.

4. Wedi ei gysegru mewn modd arbenig, wedi ei gyflwyno at ddyben crefyddol. Felly gelwid cenedl Israel yn santaidd, gan ei bod wedi ei gwahanu oddiwrth genedloedd eraill fel pobl Dduw. Gelwir yr offeiriaid, y Lefiaid, y tabernacl, y deml, Jerusalem, Sion, yr ebyrth, olew, dyddiau, &c., oll yn santaidd. Gelwid ystafell fwyaf tufewnol y tabernacl neu y deml yn *santaidd santeiddiolaf*, neu y lle *santaidd*, neu y lle *santeiddiolaf;* a gelwir rhai rhanau o'r aberth yn *santeiddiolaf*, gan nad oeddynt i gael eu bwytta ond gan yr offeiriad, a hyny yn y lle *santaidd.* Mae enghreifftiau o'r cyfryw ddefnydd o'r gair mor aml yn yr Ysgrythyrau, ac yn enwedig yn y Pentateuch, fel mai ofer fyddai cyfeirio attynt. Mae yn amlwg taw yn yr ystyr hyn yr ydym i ddeall yr hyn ddywedir am Jeremiah: 'Cyn i mi dy lunio di yn y groth mi a'th adnabum, a chyn dy ddyfod o'r groth y *santeiddiais* di, a mi a'th roddais yn brophwyd i'r cenedloedd' (Jer. i. 5).

5. Gan y trinir pethau wedi eu parotoi a'u cyflwyno felly gyda gofal a sylw neillduol, daeth eu santeiddio i arwyddo anrhydeddu, hybarchu, parchedig-ofni; a santaidd i ddynodi bod yn deilwng o'r driniaeth yma—h.y., anrhydeddus, hybarch, ofnadwy. Felly mae santeiddio Duw yn cael ei wrthgyferbynu i halogi ei enw (Lef. xxii. 32)—h.y., ymddwyn tuag atto yn ddiofn ac anmharchus. Mae yn wrthwynebol hefyd i amlygiad o ddiffyg ymddiried yn ei allu a'i addewid (Num. xx. 12). Yn yr ystyr hyn yr arferir y gair pan y gorchymynir ni i weddio am i enw Duw gael ei santeiddio—h.y., ei barchu a'i anrhydeddu.

CUSAN SANTAIDD, sef y cusan a roddid gan y Cristionogion boreuol mewn ffordd o gyfarchiad fel arwydd o serch tuag at eu gilydd. Gelwir ef yn 'gusan santaidd' yn Rhuf. xvi. 16; 1 Cor. xvi. 20; 2 Cor. xiii. 12; 1 Thess. v. 26; a chan Pedr yn 'gusan cariad' (1 Pedr v. 14). Oddiwrth y cyfeiriadau at yr arferiad yma yn y gwahanol epistolau, ymddengys ei bod yn un gyffredin yn yr eglwys gyntefig. 'Cawn hanes cyflawn am dani yn yr eglwys gyntefig yn yr *Apostolical Constitutions*, llyfr ii. penod 57. Cyfleuid y gwrrywaid a'r bennywaid mewn gwahanol ranau o'r adeilad lle y cyfarfyddent i addoli; ac yno, cyn derbyn y cymun santaidd, cusanai y gwrrywaid eu gilydd, a'r bennywaid a gusanent eu gilydd. Cyn y seremoni cyhoeddai y prif ddiacon y gwaharddiad canlynol: "Na ddyged neb falais yn erbyn neb; ac na wnaed neb y peth yn rhagrithiol." Dylai pobl y wlad hon gofio taw cusan oedd yn yr hen amserau (fel yn wir y mae yn bresenol mewn llawer o wledydd tramor) yr arwydd cyffredin o gyfarch eu gilydd rhwng cyfeillion pan gyfarfyddent' (Conybeare, i. 427). Dywed Doddridge: 'Cafodd yr arferiad o gyfarch eu gilydd fel hyn ei fenthyca o synagog yr Iuddewon; ac er mor bur a gwyliadwrus y cyflawnid y peth, ymddengys iddo fod yn achlysur o'r adroddiadau anghywir a gwarthus y rhai a daenwyd mor anghywir yn mhlith y paganiaid mewn perthynas i'r arferion godinebus a llosgachawl a ffynent yn eu cynulliadau; ac mewn canlyniad i hyny i'r arferiad gael ei rhoddi i fynu yn foreu iawn' (Doddridge, *Expos. in Rom.* xvi. 16).

SANTEIDDIO. 1. Neillduo oddiwrth ddefnydd cyffredin at wasanaeth Duw, heb gynwys unrhyw beth moesol yn nghymeriad newydd neu gyflwr y personau neu bethau a neillduid. Yn yr ystyr hyn y cafodd y genedl Iuddewig ei santeiddio; gwahenid hwynt oddiwrth genedloedd eraill y ddaiar, a neillduid hwynt gan Dduw i fod yn bobl neillduol iddo ei hun (Exod. xix. 5, 6; xxxi. 13; Lef. xx. 24, 26; Deut. vii. 6). Yn y modd yma y santeiddid cyntaf-anedigion gwrrywaidd dyn ac anifail. Hawlid hwynt gan Dduw fel ei eiddo ei hun, a chwedi eu cyflwyno i'w wasanaeth; etto gellid eu prynu—h.y., eu rhyddhau oddiwrth y rwymedigaeth arbenig hon (Exod. xiii. 2, 11–15; Num. iii. 12, 13; viii. 14–18). Gorchymynwyd Moses i santeiddio pabell y cyfarfod, arch y dystiolaeth, y bwrdd, y canwyllbren, allor yr arogl-darth, ac allor y poeth-offrwm, ynghyd â'u holl lestri, trwy eu heneinio âg eneiniad santaidd, 'fel y byddant yn santeiddiolaf;' hefyd Aaron a'i feibion, 'a'u cysegru hwynt a'u santeiddio hwynt i offeiriadu i mi' (Exod. xxx. 26, 27–30; gwel hefyd xxviii. 41; Lef. viii. 5–15, 30). Yn Lef. xxvii. 14 sonir am 'wr yn santeiddio ei dŷ yn santaidd i'r Arglwydd,' ac hefyd am 'wr yn santeiddio maes ei etifeddiaeth i'r Arglwydd,' lle yr ymddengys taw ystyr y weithred ydoedd eu rhoddi i fynu i'r offeiriad hyd flwyddyn y jubili; etto, fel yn achos y cyntaf-anedig, gellid prynu y rhodd trwy daliad arianol, yr hyn a ddengys nad oedd dim yn foesol gysegredig yn y weithred. Gelwir y Mediaid a'r Persiaid yn *rhai santaidd* Duw: neillduodd hwynt, gan eu happwyntio fel offeiriaid i wneud ebyrth gwaedlyd o'r Assyriaid a'r Caldeaid i'w ddialedd cyfiawn (Esa. xiii. 3, 17; xxxiv. 6; Seph. i. 7).

2. Arwydda y gair Hebraeg a gyfieithwn ni yn *santeiddio* hefyd i *barotoi* megis ar gyfer rhyfel (Jer. vi. 4; xii. 3; li. 27, 28); ar gyfer *amlygiadau dwyfol* (Exod. xix. 10, 11; Num. xi. 18; Jos. iii. 5).

3. Neillduo i ddybenion santaidd a chrefyddol. Yn yr ystyr yma o'r gair y darfu Duw fendithio y seithfed dydd, a'i santeiddio, oblegid ynddo y gorphwysasai oddiwrth ei holl waith yr hwn a greasai Duw i'w wneuthur (Gen. ii. 3). 'Cysegrwch,' neu santeiddiwch, 'ympryd,' medd Joel—h.y., neillduwch ddydd ympryd, 'gelwch gymanfa,' &c. (i. 14). Mae bwydydd yn cael eu santeiddio 'trwy air Duw a gweddi;' maent i'w derbyn 'gyda diolch;' yn cael eu rhoddi a'u defnyddio er mwyn gwasanaeth a gogoniant Duw (1 Tim. iv. 5; 1 Cor. x. 31).

4. Defnyddio mewn ymarferiadau crefyddol, neu mewn modd santaidd. 'Cadw,' medd Moses, 'y dydd sabbath i'w santeiddio ef' (Deut. v. 12; Esa. lvi. 2–7; lviii. 13, 14).

5. Amlygu bod yn santaidd yr hyn sydd felly; peri iddo gael ei gyfrif felly. Mae Duw yn *santeiddio* ei hun neu ei enw pan trwy weithredoedd rhagluniaethol yr amlyga ei santeiddrwydd a'i gyfiawnder, ac y trefna bob peth er ei ogoniant ei hun (Lef. x. 3; Ezec. xxvi. 23; xxxviii. 23). Mae dynion yn *santeiddio* Duw pan yr anrhydeddant, y parchant, ac yr addolant ef, ac yn fwy neillduol ar gyfrif santeiddrwydd a chyfiawnder ei natur a'i weithredoedd (Esa. viii. 13).

6. Gwneud yn santaidd yr hyn oedd yn flaenorol yn bechadurus ac aflan. Mae pechaduriaid yn cael eu santeiddio pan eu glanheir oddiwrth eu llygredigaethau, y llenwir hwynt â thueddiadau da, ac y dygant ffrwythau da (1 Cor. vi. 11).

7. Mewn cyfeiriad at Grist mae i'r gair ystyr neillduol, etto yn cynwys y drychfeddwl cyffredin o neillduo. Darfu i Dduw y Tad ei *santeiddio ef* pan neillduodd ef i'r swydd gyfryngol (Ioan x. 36). *Santeiddiodd Crist ei hun* trwy neillduo ei hun fel aberth ac offrwm yn lle ei bobl 'fel y gwaredai hwynt oddiwrth bob anwiredd,' oddiwrth euogrwydd a halogrwydd pechod (xvii. 19).

SA'PHIR. [Meini Gwerthfawr.]

SA'RAH, gwraig Abraham. Gelwir hi yn ddechreuol yn Sarai (Gen. xi. 27–31); ond newidiwyd yr enw wedi hyny i Sarah (xvii. 15). Yn yr adnod dan sylw dywedir fod gan Terah dri mab—Abram, Nahor, a Haran; fod gan Haran ddwy ferch—Milcah ac Iscah; i Nahor briodi Milcah, ond ni ddywedir dim pa beth a ddaeth o Iscah; ac i Abram briodi gwraig o'r enw Sarai, am ddisgyniad yr hon ni ddywedir dim ychwaith. Darlunia Josephus, fodd bynag, Milcah a Sarai fel merched Haran, ac i Nahor briodi Milcah, ac Abram Sarai, a'r ddwy yn nithod iddynt (*Antiq.* i. 6. 5), fel pe buasai taw yr un person oedd Sarai ac Iscah. Mae Jerome a Targum y Pseudo-Jonathan, yr un wedd, yn eu gwneud yn un, ac y mae wedi bod yn arferiad cyffredin idd eu cyfrif hwynt felly, er y rhaid i ni gyfaddef nad oes ond sail deneu i'r cyfryw dybiaeth. Mae hyn o brawf, bid fyno, dros ei gwirionedd, sef y gwna esponio rhan o hanes bywyd Abraham ac y byddai yn anhawdd ei hegluro ar un golygiad arall. Gan fod Sarah yn un deg yr olwg arni, darfu i Abraham, yn ofni y gwnai y bobl yn mhlith y rhai y deuai i drigo ei ladd er mwyn ei meddianu, ddywedyd wrthi am alw ei hun yn chwaer iddo, a dywedodd yntau ei hun yr un peth; a phan y bu angenrhaid arno un tro i gyfiawnhau geirwiredd ei honiad, rhoddodd yr esponiad yma, yr hwn mae yn angenrheidiol i ni ddal ydoedd y ffaith. Mae yn haeddu sylw ei fod yn haeru y peth yn nacaol a chadarnhaol: 'Ac hefyd yn wir fy chwaer i yw hi: merch fy nhad yw hi, ond nid merch fy mam, ac y mae hi yn wraig i mi' (xii. 11–13, 18, 19; xx. 2, 5, 10–13). Yn awr yr oedd yn fab i Terah, ac Iscah neu Sarai yn wyres iddo, a gallasai fod felly o du ei thad er nad o du ei mam; ac fel yn mhlith yr Hebreaid, ac efallai eraill o genedloedd y Dwyrain, na ddarlunid perthynasau bywyd mewn modd penodol ac eglur, gelwid disgynyddion, er nad yn rhai uniongyrchol, weithiau yn feibion neu ferched. Gallasai fod hawl gan Abraham, fel *mab* Terah, i alw Sarah, fel *wyres* Terah, yn chwaer iddo. Mae yn deilwng o sylw fod Lot yr hwn a safai yn yr un berthynas ag Abram ag Iscah (neu Sarah) yn cael ei alw yn ystod yr hanes yn *frawd* iddo (xiv. 14). Nid yw yn angenrheidiol rhoddi manylion hanes bywyd Sarah. Ymddengys ei bod yn nghylch deng mlynedd yn ieuengach nag Abraham, ac iddi esgor ar Isaac pan ynghylch pedwar ugain a deg oed. Bu fyw hyd nes yn 127 mlwydd oed, a bu farw yn Hebron, a chladdwyd hi yn ogof Machpelah (xxiii. 1, 2, 19).

SAR'DIS, prifddinas Lydia, yn Asia Leiaf, a thrigle ei breninoedd hyd amser Crœsus, ei brenin diweddaf, yr hwn oedd yn ddiarebol am ei gyfoeth, ond a gafodd ei orchfygu gan Cyrus brenin Persia. Yr oedd yn gyfleuedig mewn dyffryn ffrwythlon wrth odre llechwedd gogleddol Mynydd Tmolus, a nodweddid hi er yn foreu iawn gan gyfoeth, gwychder, a gloddest. Parhaodd i lwyddo dan lywodraeth Persia a Macedonia (Rosen. *Geog.* iii. 19); ond wedi iddi syrthio dan lywodraeth y Rhufeiniaid dirywiodd yn fawr mewn urddas a phwysigrwydd. Yn nheyrnasiad yr ymerawdwr Tiberius cafodd ei llwyr ddinystrio gan ddaiargryn. Trwy ei orchymyn ef cafodd ei hailadeiladu, ond ni ddarfu iddi adfeddu ei gwychder cyntefig. Nis gwyddis pa bryd na chan bwy y cafodd yr efengyl ei dwyn i mewn i Sardis; ond yr oedd yn sedd un o saith eglwys Asia at y rhai y danfonodd Crist Iesu genadwri trwy ei was Ioan. Ymddengys ei bod hyd yn od y pryd hwnw mewn cyflwr dirywiedig: 'Mi a adwaen dy weithredoedd di, oblegid y mae genyt enw dy fod yn fyw, a marw ydwyt' (Dat. iii. 1–6).

Mae Sardis yn awr yn garneddau. Mae sefyllfa Sart, fel ei gelwir yn bresenol, yn brydferth iawn; ond mae y wlad dros yr hon yr edrych bron yn anghyfanedd, ac y mae y dyffryn wedi myned yn gors. Ni wasanaetha eu hafonydd bychain grisialaidd, ar ol troi melin neu ddwy, un dyben ond gorlifo yn lle *draino* a phrydferthu y wlad. Nid yw y Sart bresenol yn gynwysedig o ddim ond ychydig fythynod Youruck, wedi eu gwneud o laid, fel mae holl drigfanau y parthau yma, ac o un felin flawd fechan. O weddillion Sardis y rhai mwyaf hynod ydyw dwy ystafell, a phob un yn wyth a deugain o latheidiau o hyd a deuddeg o led, gyda mynedfa o ddeunaw o latheidiau o hyd ac o'r un led a'r ystafelloedd. Mae y cyfan o'r adeiladwaith sydd yn aros yn awr yn gynwysedig o briddfeini troedfedd ysgwar a dwy fodfedd o drwch, ac yn ymddangos yn hen iawn, ac etto yn eithaf cadarn. Gellir penderfynu maintioli rhan fawr o'r adeilad gwreiddiol, mewn ychwanegiad at y ddwy ystafell a'r neuadd yma, trwy olion y muriau o'u blaen ar yr ochr orllewinol, gan y dengys penglymau syrthiedig a drylliedig y colofnau yn eglur wahanol onglau a llinellau yr adeilad. Mae y muriau priddfeini sydd yn sefyll yn awr yn ugain troedfedd o leiaf o uwchder; ond mae yr ystafelloedd yn ddiau wedi cael eu mawr lanw gan syrthiad a chwaliad cymaint o ysbwrial oddi uchod. Ar y tu dwyreiniol i'r ystafelloedd a'r fynedfa y soniwyd am danynt eisoes mae rhodfa hir yn ymestyn cyhyd a'r adeilad, muriau yr hwn ydynt hefyd o briddfeini.

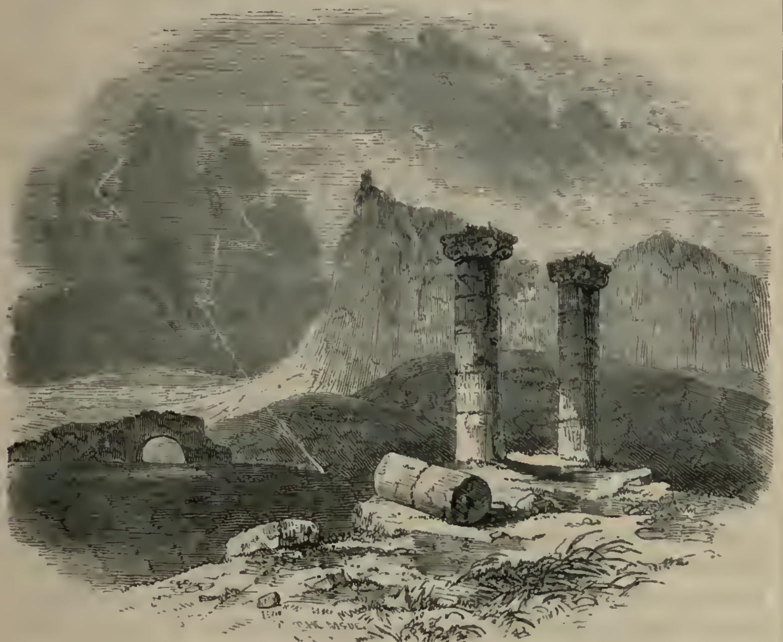
SARDIS.

Wrth odre Mynydd Tmolus mae trumiau uchel o ddaiar a chreigiau, ynghyd âg agen-gymoedd dyfnion. Ar un o'r uchelfanau hyn, ochrau y rhai ydynt bron a bod yn unionserth, y safai twr y ddinas. Ar y tu dehau iddo mae gweddillion yr hyn dybir oedd teml Cybele. Nid oes yn sefyll yn awr ond dwy golofn. Ceir yn wasgaredig yn awr ddarnau o farmor wedi eu cylchdroi, y rhai o angenrheidrwydd a gyfansoddent amryw o rai eraill. Mae rhai o'r darnau hyn yn ddeunaw a phedair ar bymtheg o droedfeddi o amgylchedd. Mae y ddwy golofn sydd yn sefyll efallai yn ddeugain troedfedd o uwchder, ac ar yr un pryd mae llawer o'u gwaelodion wedi eu claddu allan o'u golwg (*Amer. Miss. Her.* 1839, 208). Gyferbyn a'r ddinas mae y moel-gloddiau hynod y dywedir taw beddau breninoedd Lydia ydynt (Hamilton, *Res.* i. 146; *Bib. Sac.* viii. 875).

SAR'DIUS. [MEINI GWERTHFAWR.]

SAR'DONIX. [MEINI GWERTHFAWR.]

SAREP'TA. [ZAREPHATH.]

SARGON. [ASSYRIA.]

SATAN. Mae i'r gair Hebraeg שטן a'r gair Groeg *σαταν, σατανας*, yr ystyr gyffredinol o *wrthwynebwr*, ac yn yr ystyr yma cymhwysir hwynt at fodau dynol, megis yn 1 Sam. xxix. 4; 1 Bren. v. 4; xi. 14, 23, 25; ac mae yn debygol Ps. cix. 6.

Ond gyd â'r banod mae o'r un ystyr ag enw priodol, ac arwydda Satan, y Diafol, yr hwn, mewn ffordd o uchafiaeth ydyw gwrthwynebwr Duw a dyn.

SCYTH'IAD, mewn hen ddaiaryddiaeth, ydoedd enw mor anmhenderfynol yn ei gymhwysiad a'r gair Tartar yn yr amser presenol. Defnyddir ef weithiau fel enw un genedl, ond arferir ef hefyd yn aml am y gwahanol lwythau crwydrawl a wibiant dros barthau o'r wlad ar y gogledd i'r Môr Du a'r Môr Caspian, ac yn mhell i ganol Asia Ddwyreiniol. Ni cheir y gair ond yn Col. iii. 11, lle y defnyddia yr apostol ef i arwyddo pobl anwareiddiedig a diwrtaith (Rosen. *Geog.* i. 155).

SE'BAT, neu SHEBET, unfed mis ar ddeg y flwyddyn eglwysig Iuddewig, a'r pumed o'r flwyddyn wladol. Dechreuai, yn ol y rabbiniaid, gyda newydd loer ein Ionawr ni; ond yn ol Michaelis ac eraill a'i canlynant ef, gyd âg un Chwefror. Ar y degfed dydd mae'r Iuddewon yn ymprydio ar gyfrif marwolaeth yr henuriaid a oroesasant Josua. Ar y trydydd ar hugain ymprydiant er cof am y penderfyniad i gosbi trigolion Gibeah (Barn. xx. 28).

SECT. Mae y gair Groeg *αἵρεσις* yn arwyddo *dosparth*, *plaid*, neu *sect*. Yn yr ystyr yma arferir ef gan ysgrifenwyr clasurol a berthynent i hen sectau y philosophyddion; ac yn ein cyfieithiad ni o'r T. N. mae wedi cael yn ddigon priodol ei gyfieithu yn *sect;* ond mewn adnodau eraill, yn lle cael ei gyfieithu, trosglwyddir ef, gan yr anmhriodol ddeonglir ef yn *heresiau*—gair yr hwn, yn ei ystyr presenol, nid yw yn taro y gair gwreiddiol fel yr arferir ef yn yr Ysgrythyr. Ni thybid y trosglwyddai y gair yn ei ystyr boreuaf unrhyw anfri gyd âg ef, gan yr arferid ef yn ddiwahaniaeth am blaid a gymeradwyid neu anghymeradwyid gan yr ysgrifenydd. Yn y ffordd yma y cawn y defnyddid ef yn Actau yr Apostolion, lle, gyd âg un eithriad, y cyfieithir ef yn *sect.* Yr ydym yn darllen yr un wedd am *αἵρεσις* (*sect*) y Phariseaid ac am sect y Saduceaid (Act. v. 17; xv. 5; xxvi. 5). Ond, fel y gair *plaid* gyda ni, daeth, mae'n debygol, i drosglwyddo rhyw fesur o anghymeradwyaeth, yn enwedig pan ddefnyddid ef gan wrthwynebwyr. Tertulus, wrth ddwyn o du yr Iuddewon gyhuddiad yn erbyn Paul o flaen Ffelix y llywodraethwr Rhufeinig, a ddywed: 'Oblegid ni a gawsom y gwr hwn yn bla, ac yn cyfodi terfysg yn mysg yr holl Iuddewon trwy y byd, ac yn ben ar *αἱρέσεως* (*sect*) y Nazareniaid.' Mewn attebiad i'r cyhuddiad olaf dywed Paul: 'Ond hyn yr ydwyf yn ei gyffesu i ti, mai yn ol y ffordd y maent hwy yn ei alw yn *αἵρεσιν* (*sect*), felly yr wyf fi yn addoli Duw fy nhadau' (xxiv. 5, 14). Yma mae ein cyfieithwyr ni wedi ei gyfieithu yn anmhriodol iawn y gair *heresi*, oblegid yn yr attebiad dylasai y gair gael ei gyfieithu yn yr un modd ac yn y cyhuddiad. Yn ein cyfieithiad ni nid yw yn attebiad o gwbl; mae yn cwbl golli ei bwynt. Yr un modd, yr Iuddewon yn Rhufain, y rhai a alwodd Paul ynghyd i esponio ei bwnc iddynt, a ddywedasant wrtho: 'Oblegid am yr *αἱρέσεως* (*sect*) hon, mae yn hysbys i ni fod yn mhob man yn dywedyd yn ei herbyn' (xxviii. 22).

Gallai na fyddai, fodd bynag, yn anmhriodol i sylwi yma, nad ydoedd y gair *sect* yn mhlith yr Iuddewon yn cael ei arferyd yn yr un ystyr a chan Gristionogion pan gymhwysant ef at yr is-raniadau a fodolent yn eu plith eu hunain. Yr ydym ni bob amser yn ei arfer am y bobl hyny a ffurfiant gyfundebau gwahanol, ac heb ymuno âg eraill mewn addoliad crefyddol. Felly y soniwn ni am Eglwyswyr, Presbyteriaid, Annibynwyr, Bedyddwyr, Crynwyr, ac am fân ymraniadau oddi wrthynt, fel gwahanol sectau—nid yn gymaint ar gyfrif gwahaniaeth yn eu golygiadau, ond yn hytrach oherwydd eu bod wedi sefydlu iddynt eu hunain wahanol frawdoliaethau i ba rai, yn yr hyn a berthyn i addoliad cyhoeddus, y cyfyngant eu hunain, gan nad oes fawr o gydymdeithas rhyngddynt a'u gilydd mewn matterion crefyddol. Yr ydym yn galw Uchel ac Isel Eglwyswyr, yr Efengylwyr, ac hyd yn od y Puseyaid, yn bleidiau yn unig, oblegid nad ydynt wedi ffurfio cyfundebau gwahanol. Nid yw gwahaniaeth mawr ac adnabyddus mewn golygiadau, pan heb fod yn ganlynedig gan ymraniad allanol, yn cael ei ystyried genym ni fel yn cyfansoddi sectau gwahanol, er y dichon i'r gwahaniaeth barn achosi gwrthwynebiad at eu gilydd o du y pleidiau. Yn awr, yn y sectau Iuddewig nid oedd dim cyfundebau gwahanol wedi eu ffurfio. Mynychid yr un deml a'r un synagogau gan y Phariseaid a'r Saduceaid. Ië, yr oedd yn aml bersonau perthynol i'r ddwy blaid yn y Sanhedrim, ac hyd yn od yn yr offeiriadaeth.

Gwahaniaeth arall ydoedd, na wneid cymhwyso enw y sect at yr holl bobl ag oeddynt wedi mabwysiadu yr un golygiadau, ond yn unig at y gwyr enwog yn eu plith a olygid fel arweinwyr a dysgawdwyr y blaid. Gwnai y rhan fwyaf o'r genedl—ië, yr holl boblogaeth—dderbyn yn ddiymchwiliad athrawiaeth y Phariseaid; etto nid yw Josephus byth yn galw y bobl gyffredin yn Phariseaid. Ymddengys y gwahaniaeth hwn yn ddigon amlwg yn y T. N. 'Yn nghadair Moses,' medd ein Harglwydd, 'yr eistedd yr ysgrifenyddion a'r Phariseaid' (Matt. xxiii. 2). Nis gallesid dweud hyn mor gyffredinol pe golygasid rhywbeth yn ychwaneg wrth y Phariseaid na dysgawdwyr ac arweinyddion y blaid. Drachefn, pan ddychwelodd y swyddogion a anfonasid gan yr arch-offeiriaid i ddal ein Harglwydd heb ei ddwyn gyda hwynt, a phan yr ymesgusodant trwy ddywedyd, 'Ni lefarodd dyn erioed fel y dyn hwn,' gofynwyd iddynt, 'A gredodd neb o'r penaethiaid ynddo ef, neu o'r Phariseaid?' Yn awr, yn ol ein dull ni o siarad, byddem yn dueddol i ddweud fod ei holl ganlynwyr yn Phariseaid, oblegid eu hathrawiaeth hwynt oedd yr unig un boblogaidd. Ond nid at y canlynwyr, ond at yr arweinyddion yn unig, y cymhwysid enw y sect (Campbell, *Gospels*, ii. 115, 126).

Ond tra mae ein cyfieithwyr wedi, yn llyfrau hanesyddol y T. N., gyfieithu yn unffordd y gair sect, gyd â'r unig eithriad a nodwyd eisoes, nid ydynt wedi ei gyfieithu felly yn yr epistolau apostolaidd; ynddynt hwy y maent yr un mor unffordd wedi ei gyfieithu yn *heresi*—gair ac nad oes fawr neu ddim perthynas a'r llall. Ond cyfieithiad hollol ddisail a chyfeiliornus ydyw hwn. Yn yr holl adnodau lle ceir y gair yn yr epistolau dylai gael ei gyfieithu yn yr un ystyr ag yn y llyfrau hanesyddol, er, oblegid bwriedid yn gyffredin amlygu anghymeradwyaeth, gallai y gair *pleidiau* drosglwyddo meddwl yr ysgrifenwyr: 'Canys rhaid yw bod hefyd *bleidiau* yn eich mysg, fel y byddo y rhai cymeradwy yn eglur yn eich plith chwi' (1 Cor. xi. 19). Nid oes dim efallai sydd yn amlygu cymaint o gymeriad aelodau eglwys, yn rhai da yn gystal a rhai drwg, a ffurfiad a gweithrediadau pleidiau ynddi; ac y mae yr apostol yn myned rhagddo i ddangos pa fodd, yn mhlith Cristionogion, y gweithredent mewn perthynas i Swper yr Arglwydd, fel mae yr hyn sydd yn canlyn yn cwbl gadarnhau yr ystyr ydym wedi roddi i'r gair, tra nad yw y gair *heresiau* mewn un modd yn briodol yma: 'Hefyd amlwg yw gweithredoedd y cnawd, y rhai yw tor-priodasau, godineb, aflendid, anlladrwydd, delw-addoliaeth, swyngyfaredd, casineb, cynhenau, gwynfydau, llid, ymrysonau, ymbleidio, pleidiau,' &c.—nid *heresiau*, fel yn ein cyfieithiad ni. Yma y gellir sylwi fod *heresiau* yn cyfeirio at athrawiaeth; ond y mae yr oll o gyfres hir yr apostol yn cyfeirio yn gyfangwbl at arferiadau; 'gweithredoedd y cnawd' a gofrestra, ac y mae ffurfiad pleidiau yn dyfod mewn yn naturiol iawn yn y man lle cawn *αἱρέσεις*. Yr unig adnod arall lle cyfarfyddir â'r gair yn yr epistolau apostolaidd yw yr un ganlynol, megis ei cyfieithir yn ein cyfieithiad ni: 'Eithr bu gau brophwydi hefyd yn mhlith y bobl, megis ag y bydd gau athrawon yn eich plith chwithau, y rhai yn ddirgel a ddygant i mewn heresiau dinystriol, a chan wadu yr Arglwydd, yr hwn a'u prynodd hwynt, ydynt yn tynu arnynt eu hunain ddinystr buan.' Yn y C. S. ymddengys yr 'heresiau dinystriol' fel yn gynwysedig mewn 'gwadu yr Arglwydd, yr hwn a'u prynodd hwynt,' yr hyn a rydd gyfattebolrwydd a phriodoldeb i ddwy ran yr adnod; ond yn yr iaith wreiddiol cyfeiria y geiriau 'gwadu yr Arglwydd, yr hwn a'u prynodd hwynt,' yn amlwg, yn ol cystrawen gramadegol, at yr athrawon, ac nid at yr heresiau a ddysgid ganddynt. Goddef y geiriau yn eithaf rhwydd i gael eu cyfieithu yn 'bleidiau dinystriol,' a chan mai dyna yw ystyr y gair mewn rhanau eraill o'r T. N., mae yn ofynol i ni ei gymeryd ef yn yr un ystyr yma.

Oddiwrth hyn oll gwelir nad yw yr ymadrodd 'Y dyn a fyddo yn heretic' (*αἱρετικὸν ἄνθρωπον*) i gael ei ddeall am wr heb fod yn iawn-gred, ond am blaidwr—gwr yn creu plaid. Mae yr ystyr hwn yn cyduno â'r cyd-destun.

Sectau. Yn mhlith yr hen Iuddewon ni chyfarfyddwn â neb olion o sectau. Nid oes un son am danynt cyn amser y tywysogion Maccabeaidd. Ni wyddis dim o'r amser penodol pan y darfu iddynt gyfodi. Ni chyfeirir attynt yn llyfrau y Maccabeaid; ond mae Josephus, wrth adrodd hanes gweithredoedd Jonathan, brawd Judas Maccabeus, a'i ganlyniedydd, fel arweinydd yr Iuddewon yn y rhyfel â breninoedd Syria, yn son fod yr amser hwnw dair sect yn mhlith yr Iuddewon—y Phariseaid, y Saduceaid, a'r Essenes (Joseph. *Antiq.* xiii. 59). Yr oedd hyn o gylch 150 o flyneddau C.C.; pa cyhyd yr oeddynt wedi bodoli cyn hyny mae yn anmhosibl dweud; ond dan John Hyrcanus ni gawn y Phariseaid a'r Saduceaid yn arfer awdurdod a dylanwad mawr dros y genedl (Joseph. *Antiq.* xiii. 10. 5, 6).

Y Phariseaid oedd y mwyaf nodedig o'r sectau Iuddewig. Y canlynol ydyw yr hanes a rydd Josephus am danynt:—'Cyfrifir y Phariseaid y mwyaf medrus yn eu hesponiad o'r ddeddf. Mae eu dull o fyw yn syml: diystyrant foeth-fwydydd. Dilynant gyfarwyddiadau rheswm: yr hyn a orchymyn hwnw hyny a wnant. Golygant y dylent yn ddifrifol gadw gorchymynion rheswm yn eu buchedd. Talant barch i'r rhai fyddo mewn dyddiau; ac nid ydynt mor eofn a'u gwrthwynebu gyda golwg ar unrhyw beth a ddygant yn mlaen. Maent o'r dyb fod pob peth yn cael ei wneud gan dynged; ond nid ydynt yn cymeryd ymaith y rhyddid o weithredu fel y gwelont yn briodol: eu tyb yw fod Duw wedi gweled yn dda i wneud ardymher trwy yr hon y gwneir yr hyn a ewyllysia, ond fel ag y gweithreda yr ewyllys yn rhinweddol neu yn ddrygionus. Credant hefyd fod eneidiau yn meddu yni anfarwol; ac y bydd o dan y ddaiar wobrwy a chosb, yn ol fel y byddont wedi gweithredu yn rhinweddol neu ddrygionus yn y bywyd hwn. Fe gaiff y cyfiawn allu i adfywio a byw drachefn; ond cedwir y drygionus mewn carchar tragywyddol. Ar gyfrif y cyfryw athrawiaethau meddant ar allu mawr i berswadio corph y bobl; a pha beth bynag a orchymynant gyda golwg ar addoliad crefyddol, gweddiau, ac aberthau, hwy a gyflawnant yn ol eu cyfarwyddiadau, yn gymaint fel ag y mae dinasoedd wedi dwyn tystiolaeth iddynt ar gyfrif eu hymddygiad hollol rinweddol yn eu rhodiad yn gystal a'u siarad hefyd' (Joseph. *Antiq.* xviii. 1. 1–3; *Wars*, xi. 8).

Gan fod Josephus ei hun yn Pharisead, gellir tybied ei fod yn gydnabyddus â'r golygiadau a ffynent yn eu plith yn ei amser ef; ond am yr un rheswm nid ydyw ei ddarluniad o honynt i gael ei dderbyn yn ddiymchwiliad, gan nad ydoedd yn anhebyg i fod yn rhy ffafriol. Er fod ei hanes am danynt yn cyfatteb i ryw fesur a'r un roddir yn y T. N., etto mae y darlun a dynir o honynt yno yn eu gosod allan mewn lliwiau gwahanol iawn. Ioan Fedyddiwr, pan welodd lawer o'r Phariseaid a'r Saduceaid yn dyfod i'w fedydd ef, a ddywedodd wrthynt hwy: 'O genedlaeth gwiberod, pwy a'ch rhagrybuddiodd i ffoi rhag y llid a fydd?' (Matt. iii. 7). Ein Harglwydd, pan yn son am y Phariseaid, a ddywed: 'Gadewch iddynt; tywysyddion deillion i'r deillion ydynt. Ac os y dall a dywys y dall, y ddau a syrthiant yn y ffos' (xv. 14). Yn ganlynol darfu iddo rybuddio ei ddisgyblion i 'ymogelyd rhag surdoes (athrawiaeth) y Phariseaid a'r Saduceaid' (xvi. 6–12). Darlunia hwynt fel 'yn gadael heibio orchymyn Duw, ac yn dal traddodiad dynion, gan ddirmygu gair Duw â'u traddodiad eu hunain' (Marc vii. 1–13; Luc vii. 38). Cymerent arnynt fod yn santaidd iawn; ymprydient yn aml (Matt. ix. 14); yr oeddynt mor llym fanwl mewn perthynas i gadwraeth y sabbath fel y gwrthwynebent gyflawniad gweithredoedd o drugaredd ar y dydd hwnw (Matt. xii. 1–13). 'Hyderent arnynt eu hunain eu bod yn gyfiawn,' a diolchent i Dduw nad oeddynt hwy fel dynion eraill, yn drawsion, yn anghyfiawn, yn odinebwyr, &c. (Luc xviii. 9–14). Nid oes fawr amheuaeth nad ydoedd y Phariseaid mewn golwg gan ein Harglwydd yn yr hyn a ddywed yn ei bregeth ar y Mynydd mewn perthynas i'r rhagrithwyr, y rhai, pan wnaent elusen, a 'udganent o'u blaen yn y synagogau, ac ar yr heolydd, fel y molienid hwynt gan ddynion;' y rhai, pan weddient, a 'garent weddio yn sefyll yn y synagogau, ac yn nghonglau yr heolydd, fel yr ymddangosent i ddynion;' a'r rhai, pan ymprydient, a 'fyddent wyneb-drist, gan anffurfio eu hwynebau, fel yr ymddangosent i ddynion eu bod yn ymprydio' (Matt. vi. 2, 5, 16). Nid rhyfedd, ynte, iddo yn yr un bregeth ddywedyd: 'Oni bydd eich cyfiawnder yn helaethach na chyfiawnder yr ysgrifenyddion a'r Phariseaid nid ewch i mewn i deyrnas nefoedd' (v. 20).

Mewn man arall geilw hwynt yn 'genedlaeth ddrwg a godinebus' (Matt. xii. 39; xvi. 4); a dyma ddarlun llawn faint wedi ei dynu ganddo o honynt: 'Yn nghadair Moses yr eistedd yr ysgrifenyddion a'r Phariseaid. Yr hyn oll gan hyny a ddywedant wrthych am eu cadw, cedwch a gwnewch; eithr yn ol eu gweithredoedd na wnewch; canys dywedant, ac nis gwnant. Oblegid y maent yn rhwymo beichiau trymion ac anhawdd eu dwyn, ac yn eu gosod ar ysgwyddau dynion; ond nid ewyllysiant eu syflyd hwynt âg un o'u bysedd. Ond y maent yn gwneuthur eu holl weithredoedd er mwyn eu gweled gan ddynion. Canys y maent yn gwneuthur yn llydain eu phylacterau, ac yn gwneuthur ymylwaith eu gwisgoedd yn helaeth; a charu y maent y lle uchaf mewn gwleddoedd, a'r prif gadeiriau yn y synagogau, a chyfarch yn y marchnadoedd, a'u galw gan ddynion, rabbi, rabbi.

'Gwae chwi, ysgrifenyddion a Phariseaid, ragrithwyr! canys yr ydych yn cau teyrnas nefoedd o flaen dynion: canys chwi nid ydych yn myned i mewn, a'r rhai sydd yn myned i mewn nis gadewch i fyned i mewn.

'Gwae chwi, ysgrifenyddion a Phariseaid, ragrithwyr! canys yr ydych yn llwyr-fwytta tai gwragedd gweddwon, a hyny yn rhith hir weddio, am hyny y derbyniwch farn fwy.

'Gwae chwi, ysgrifenyddion a Phariseaid, ragrithwyr! canys amgylchu yr ydych y môr a'r tir i wneuthur un proselyt; ac wedi y gwneler, yr ydych yn ei wneuthur ef yn fab uffern, yn ddau mwy na chwi eich hunain.

'Gwae chwi, ysgrifenyddion a Phariseaid, ragrithwyr! canys yr ydych yn degymu y mintys, a'r anis, a'r cwmin, ac a adawsoch heibio y pethau trymach o'r gyfraith, barn, a thrugaredd, a ffydd; rhaid oedd gwneuthur y pethau hyn, ac na adewid y llall heibio.

'Tywysogion deillion, y rhai ydych yn hidlo gwybedyn, ac yn llyncu camel.

'Gwae chwi, ysgrifenyddion a Phariseaid, ragrithwyr! canys yr ydych yn glanhau y tu allan i'r cwpan a'r ddysgl, ac o'r tu mewn y maent yn llawn o drawsedd ac anghymedroldeb.

'Ti Pharisead dall, glanha yn gyntaf yr hyn sydd oddi fewn i'r cwpan a'r ddysgl, fel y byddo yn lân hefyd yr hyn sydd oddi allan iddynt.

'Gwae chwi, ysgrifenyddion a Phariseaid, ragrithwyr! canys tebyg ydych i feddau wedi eu gwynu, y rhai sydd yn ymddangos yn deg oddi allan, ond oddi mewn sydd yn llawn o esgyrn y meirw, a phob aflendid.

'Ac felly chwithau oddi allan ydych yn ymddangos i ddynion yn gyfiawn, ond o fewn yr ydych yn llawn rhagrith ac anwiredd.

'Gwae chwi, ysgrifenyddion a Phariseaid, ragrithwyr! canys yr ydych yn adeiladu beddau y prophwydi, ac yn addurno beddau y rai cyfiawn. Felly yr ydych yn tystiolaethu am danoch eich hunain, eich bod yn blant i'r rhai a laddasant y prophwydi. Cyflawnwch chwithau hefyd fesur eich tadau.

'O seirph, hiliogaeth gwiberod, pa fodd y gellwch ddianc rhag barn uffern?' (Matt. xxiii. 2–7, 13–15, 23, 24–33).

Yr oedd casineb calon gan y Phariseaid at ein Harglwydd, ac yr oeddynt yn wrthwynebus iawn iddo. Ceisiasant yn aml ei faglu, gan ddal ar ei eiriau a'i weithredoedd fel y caent achos cwyn yn ei erbyn (Matt. xvi. 1; xxii. 15–22, 34–40; Marc x. 2). Beient arno am fwytta gyda phublicanod a phechaduriaid (Marc ii. 16; Luc vii. 36–39; xv. 1, 2). Cyhuddent ef o lefaru cabledd (Luc v. 21); a gwnaethant hyd yn od ddywedyd: 'Trwy benaeth y cythreuliaid y mae efe yn bwrw allan gythreuliaid' (Matt. ix. 34; xii. 24). Ac i goroni y cyfan, cydymgynghorasant pa fodd i'w osod ef i farwolaeth (Matt. xii. 14; Ioan vi. 47–53).

Yr unig beth da a ddywedir am y Phariseaid yn y T. N. yw yr hyn a adroddir gan Josephus, sef y derbynient athrawiaeth yr adgyfodiad, ac y credent yn modolaeth angelion ac ysprydion (Act. xxiii. 6, 9).

Er fod y Phariseaid fel corph o bobl yn llygredig iawn, nid ydym er hyny i dybied eu bod yn gyffredinol felly. Gallwn yn hawdd gredu fod yn eu plith bersonau ag oeddynt yn enwog am eu gwerth a'u didwylledd moesol. O'r cyfryw mae'n debygol yr oedd Gamaliel (Act. v. 33, 40), ac hefyd Paul cyn ei droiedigaeth (xxii. 3; xxvi. 4, 5; Phil. iii. 5, 6). Ac efallai fod Nicodemus, yr hwn oedd 'benaeth yr Iuddewon' (Ioan iii. 1, 10; vii. 45, 51; ix. 39), a Joseph o Arimathea, yr hwn a elwir yn 'wr goludog,' yn 'gynghorwr pendefigaidd, yr hwn oedd yntau yn dysgwyl am deyrnas Duw,' 'gwr da a chyfiawn' (Matt. xxvii. 57; Marc xv. 43; Luc xxiii. 50, 51), o sect y Phariseaid.

Yn mhlith y dychweledigion cyntaf at Gristionogaeth yr oedd niferi o'r Phariseaid a'u canlynwyr; a phrofasant yn derfysgwyr mawr yn yr eglwysi yn Judea, ac yn enwedig yn mhlith y cenedloedd, trwy eu syniadau Iuddewaidd a sectaraidd. Mae genym amlygiad o'u golygiadau a'u teimladau ar yr achlysur o fedyddio Cornelius y canwriad gan Pedr; oblegid ar ddychweliad yr olaf i Jerusalem, 'y rhai o'r enwaediad a ymrysonasant yn ei erbyn ef, gan ddywedyd, Ti a aethost i mewn at wyr dienwaededig, ac a fwytteaist gyda hwynt;' ac er yr ymddengys iddynt gael eu boddloni gan ei resymau (Act. xi. 1–3, 18), etto efallai na chafodd yr yspryd Phariseaidd ond yn unig ei ddystewi, ac nid ei ddarostwng, oblegid torodd allan o'r newydd ychydig flyneddau ar ol hyny mewn modd llawer mwy penderfynol. Ar ol i Paul a Barnabas bregethu yr efengyl yn gryn helaeth i'r Iuddewon a'r Groegiaid yn y gwledydd cymydogaethol, 'rhai wedi dyfod i waered o Judea a ddysgasant y brodyr, gan ddywedyd, Onid enwaedir chwi yn ol defod Moses, ni ellwch fod yn gadwedig. A phan ydoedd ymryson a dadleu nid bychan gan Paul a Barnabas yn eu herbyn, hwy a ordeiniasant fyned o Paul a Barnabas, a rhai eraill o honynt, i fynu i Jerusalem, at yr apostolion a'r henuriaid, ynghylch y cwestiwn yma;' a phan gyrhaeddasant yno, 'cyfododd rhai o *sect y Phariseaid*, y rhai oedd yn credu, gan ddywedyd, mai rhaid iddynt eu henwaedu, a gorchymyn cadw deddf Moses.' Penderfynwyd y cwestiwn drachefn, ond yr ydym yn cael wedi hyny athrawon Iuddewaidd yn cythryblu eglwys Galatia (Gal. i. 1, 2, 6, 7; v. 1–12), a mwy neu lai hefyd eglwysi eraill (ii. 11–14; Col. ii. 16, 17; 1 Tim. i. 3–7; Tit. i. 9–11, 14; iii. 9). Yn Judea darfu i'r dychweledigion Iuddewig am hir amser lynu yn eu serch at yr hen oruchwyliaeth, ac efallai dan ddylanwad yspryd Phariseaidd. Pan ddychwelodd Paul i Jerusalem y tro diweddaf, dywedodd Iago a'r henuriaid wrtho: 'Ti a weli, frawd, pa sawl myrddiwn sydd o'r Iuddewon y rhai a gredasant; ac y maent oll yn dwyn zel i'r ddeddf. A hwy a glywsant am danat ti, dy fod di yn dysgu yr Iuddewon oll, y rhai sydd yn mysg y cenedloedd, i ymwrthod â Moses; ac yn dywedyd, na ddylent hwy enwaedu ar eu plant, na rhodio yn ol y defodau.' Mae y cyhuddiad hwn yn erbyn Paul, a'r moddion y cynghorwyd ef i'w defnyddio er mwyn ei gyfarfod, yn ymddangos fel yn amlygu y gwnaent enwaedu eu plant, y rhodient yn ol y defodau, y rhodient yn rheolaidd, ac y cadwent y ddeddf (Act. xxi. 17–24).

Am y Saduceaid rhydd Josephus y cyfrif canlynol:— 'Dyma yw athrawiaeth y Saduceaid, fod yr enaid yn marw gyd â'r corph; ac nid ydynt yn gwneud sylw o ddim ond yr hyn a orchymynir yn bendant gan y ddeddf; oblegid ystyriant hi yn esampl o rinwedd i ddadleu â'r athrawon philosophi hyny a gyfarfyddant; ond ni dderbynir yr athrawiaeth hon ond gan ychydig, ond etto y mae hi yn cael derbyniad gan y personau mwyaf urddasol. Fodd bynag, nid ydynt yn abl gwneud nemawr ddim o honynt eu hunain; oblegid pan yr ant yn ustusiaid fel y gorfodir hwynt o'u hanfodd a thrwy drais weithiau i fod, ymlynant wrth ddaliadau y Phariseaid, oblegid na wnai y lliaws eu dyoddef heb hyny' (Joseph. *Antiq.* xviii. 1. 4).

'Mae y Saduceaid yn hollol ymwrthod a thynged, ac yn tybied nad oes a fyno Duw â'r da na'r drwg a wnelom; a dywedant fod gwneud da neu ddrwg ar law dyn ei hun, ac i fod un a'r llall yn perthyn yn y fath fodd i bob un fel y gallant weithredu fel y mynont. Ymwrthodant a'r grediniaeth yn anfarwoldeb yr enaid, ac yn modolaeth gwobrwy a chosb yn *hades*. Yn mhellach, mae y Phariseaid yn gyfeillgar i'w gilydd, ac yn bleidiol i arfer cydundeb a thalu sylw i les y cyhoedd; ond mae ymddygiad y Saduceaid, y naill tuag at y llall, yn greulon, ac y mae eu hymwneud â'r rhai sydd o'r un blaid â hwynt mor farbaraidd a phe byddent yn ddyeithriaid i'w gilydd' (Joseph. *Wars*, ii. 8. 14).

Er y cyfeirir yn aml at y Saduceaid yn y T. N., etto ni sonir am danynt mor aml a'r Phariseaid. Fel hwythau yr oeddynt yn wrthwynebol i'n Harglwydd a'i efengyl; a gosododd ei ddisgyblion ar eu gwyliadwriaeth yn erbyn athrawiaeth y naill fel y llall, a siaradodd am y ddwy blaid yn yr un iaith gondemniol (Matt. xvi. 1–12; xxii. 23–33; Act. iv. 1–3; v. 17, 18). Am eu hegwyddorion yr unig gyfrif sydd genym yw, y dywedent 'nad oedd nac adgyfodiad, nac angel, nac yspryd' (Act. xxiii. 8; Matt. xxii. 23). Yr oedd gelyniaeth fawr rhyngddynt hwy a'r Phariseaid. Paul, pan gyhuddwyd ef ger bron y cynghor, a gymerodd fantais ar y gwahaniaeth yn eu golygiadau i greu ymryson ynddo: 'A phan wybu Paul fod y naill ran o'r Saduceaid, a'r llall o'r Phariseaid, efe a lefodd yn y cynghor, Ha wyr frodyr, Pharisead ydwyf fi, mab i Pharisead; am obaith ac adgyfodiad y meirw yr ydys yn fy marnu i. Ac wedi iddo ddywedyd hyn, bu ymryson rhwng y Phariseaid a'r Saduceaid: a rhanwyd y lliaws. Canys y Saduceaid a ddywedant yn wir nad oes nac adgyfodiad, nac angel, nac yspryd: eithr y Phariseaid sydd yn addef pob un o'r ddau. A bu llefain mawr, a'r ysgrifenyddion o ran y Phariseaid a godasant i fynu, ac a ymrysonasant, gan ddywedyd, Nid ydym ni yn cael dim drwg yn y dyn hwn; eithr os yspryd a lefarodd wrtho, neu angel, nac ymrysonwch â Duw. Ac wedi cyfodi terfysg mawr, y pen-cadben, yn ofni rhag tynu Paul yn ddrylliau ganddynt, a archodd i'r milwyr fyned i waered, a'i gipio ef o'u plith hwynt, a'i ddwyn ef i'r castell' (Act. xxiii. 6–10). Ymddengys fod yr offeiriaid, ac hyd yn od arch-offeiriaid weithiau yn Saduceaid. Yr oedd Annas a Chaiaphas, ger bron y rhai y dygwyd ein Harglwydd i'w brawf, efallai yn Saduceaid hefyd (Act. iv. 1, 2, 5, 6; v. 17; Joseph. *Antiq.* xx. 9. 1). Gallasai fod rhai Saduceaid y rhai a dderbyniasant yr efengyl; ond nid ydym yn cael fod neb o honynt yn cael eu henwi. Yn eglwys Corinth yr oedd rhai a ddywedent 'nad oedd adgyfodiad' (1 Cor. xv. 12); ac y mae Paul yn enwi 'Hymeneus a Philetus, y rhai o ran y gwirionedd a gyfeiliornasant, gan ddywedyd ddarfod yr adgyfodiad eisoes; ac y maent yn dadymchwelyd ffydd rhai' (2 Tim. ii. 17, 18). Mae yn anmhosibl dweud pa un ai cynyrch Saduceaeth ydoedd y golygiad neu beidio; mae mor debygol taw ffrwyth amcan-dybiaeth Groegaidd ydoedd.

Ni sonir dim am yr Essenes yn y T. N., a hyny efallai oherwydd bychandra eu rhif mewn canlyniad i'r bywyd neillduedig a arweinient, a'r rhan fechan a gymerent yn ngorchwylion cyffredin y wlad. Mae Josephus yn rhoddi yr hanes canlynol am danynt:—'Athrawiaeth yr Essenes ydyw hon, mai goreu yw priodoli pob peth i Dduw. Dysgant anfarwoldeb yr enaid, a barnant y dylid ymdrechu o ddifrif am wobrwyon cyfiawnder; a phan ddanfonant yr hyn maent wedi gysegru i Dduw i'r deml, nid ydynt yn offrymu aberthau, oblegid fod ganddynt buredigaethau purach o'r eiddynt eu hunain; ar ba gyfrif cauir hwynt allan o gyntedd cyffredin y deml, ond offrymant yr aberthau eu hunain; etto mae eu buchedd yn rhagori ar eiddo dynion eraill, ac ymroddant yn gwbl i amaethyddiaeth. Mae hefyd yn teilyngu ein hedmygedd gymaint y rhagorant ar bawb ag ydynt wedi ymroddi i rinwedd, a hyn mewn cyfiawnder; ac yn wir i gymaint graddau, fel nad ymddangosodd y cyfryw beth yn mhlith neb pobl eraill, nac yn Roegiaid nac yn farbariaid, naddo am amser byr, fel y mae wedi parhau am hir amser yn eu mysg hwy. Profir hyn gan y sefydliad hwnw o'u heiddo yr hwn ni oddef i ddim i'w rhwystro rhag bod a phob peth yn gyffredin; fel nad yw gwr cyfoethog yn mwynhau mwy o'i gyfoeth na'r hwn oedd heb feddu dim. Mae ynghylch 4000 o bobl yn byw yn y modd hyn, ac nid ydynt yn priodi gwragedd nac yn chwenych cadw gwasanaeth-ddynion, gan dybied fod yr olaf yn brofedigaeth i ddynion i fod yn anghyfiawn, a'r blaenaf yn achlysur ymrysonau teuluaidd; ond gan eu bod yn byw ar eu penau eu hunain, gweinyddant i'w gilydd. Maent hefyd yn appwyntio goruchwylwyr i dderbyn eu rhenti a phris cynyrch y tir, a'r cyfryw ag ydynt yn ddynion da ac yn offeiriaid a gant eu hŷd a'u bwyd yn barod iddynt' (Joseph. *Antiq.* xviii. 1. 5). Rhydd hanes mwy manwl am danynt yn *Wars of the Jews* (ii. 8); ond dug yr hanes lawer o ymddangosiad gormodaeth.

Mae Philo, yr Iuddew o Alexandria, yn rhoddi hanes cyflawnach a mwy manwl am yr Essenes. Er taw yn Judea yr oedd eu prif sect, etto ceid hwynt yn yr Aipht a manau eraill lle yr oedd yr Iuddewon wedi eu gwasgaru; ac yn ganlynol rhana hwynt yn ddau ddosparth —Essenes Judea a Syria, ac Essenes yr Aipht a pharthau eraill. Geilw y blaenaf yn Essenes ymarferol, a'r olaf yn Essenes myfyriol. Mae ei gyfrif am y ddau ddosparth yn ddyddorol, a rhoddir ef yn gyflawn gan Prideaux yn ei *Connection of the Old and New Testament*, rhan ii. 416–426.

Sect wleidyddol yn hytrach na chrefyddol ydoedd yr Herodiaid. Efallai, mewn gwirionedd, nad ydynt i gael eu cyfrif yn sect o gwbl, ac nad oeddynt ddim ond plaid yn mhlith yr Iuddewon ag oedd o du teulu Herod, ac fel y cyfryw yn ffafriol i'r llywodraeth Rufeinig, gan yr hon y cafodd y teulu hwn ei sefydlu yn ddechreuol ac a barheid i'w gynnal yn y wlad. Mae yn debygol, wrth gydmaru Matt. xvi. 1, 6, â Marc viii. 15, fod y rhai y cyfeirir attynt fel wedi cyfranogi o 'surdoes Herod' (mae rhai copiau yn darllen *Των ἡροδιανων, Herodiaid*), yn perthyn i sect y Saduceaid—amgylchiad a wnai mewn rhan gyfrif am laesder eu hegwyddor yn cynnal llywodraeth teulu Herod, i ba un yr oedd y Phariseaid yn gyffredin yn wrthwynebol oherwydd rhesymau crefyddol yn gystal a gwleidyddol. Wrth ystyried y dull rhagrithiol y darfu yr Herodiaid annerch ein Harglwydd: 'Athraw, ni a wyddom dy fod yn eirwir, ac yn dysgu ffordd Duw mewn gwirionedd, ac nad oes arnat ofal rhag neb, oblegid nid ydwyt ti yn edrych ar wyneb dynion' (Matt. xxii. 16, 17); ac yn neillduol wrth ystyried taw prif amcan eu meistri, sef yr arch-offeiriaid a'r ysgrifenyddion, ydoedd 'ei ddal ef yn ei ymadrodd, i'w draddodi yn meddiant ac awdurdod y rhaglaw' (Luc xx. 19, 20); mae yn amlwg y dysgwylient i'w atteb fod yn nacaol, ac, mewn canlyniad, gwnai ei hun yn agored i gyhuddiad pwysig o flaen Pilat y llywodraethwr Rhufeinig, ac efallai i gosb marwolaeth. Mor falch y buasent i gael rhyw le i ddwyn y cyfryw gyhuddiad sydd amlwg oddiwrth y ffaith iddo gael ei ddwyn i'w erbyn mewn gwirionedd wedi hyn, ond yn hollol ddisail (Luc xxiii. 2).

SE'IR. 1. Tad yr Horiaid, trigolion boreuol gwlad Edom (Gen. xxxv. 20, 21, 29, 30). 2. Gwlad Edom, ac a gyfenwir weithiau yn Seir yn unig, ac yn aml Mynydd Seir. Nid mynydd sengl ydoedd Mynydd Seir, ond cadwyn o fynyddau, neu yn hytrach wlad fynyddig. Trigienid ef mewn amseroedd boreuol gan yr Horiaid, sef disgynyddion Seir, oddiwrth yr hwn mae yn debygol y derbyniodd y wlad ei henw. Gorchfygwyd yr Horiaid gan ddisgynyddion Esau, y rhai a gymerasant feddiant o'r wlad ac a drigasant yn eu lle (Gen. xiv. 6 ; xxxvi. 20, 21, 29, 30 ; Deut. ii. 6, 12, 22 ; Ezec. xxxv. 3, 4, 7, 8, 9). 3. Mynydd Seir, bryn ar derfynau llwyth Judah, ar y gorllewin i Ciriath-jearim (Jos. xv. 10).

SEIRPH, un o ddospeirth mawrion y deyrnas anifeiliaidd. Mae amryw gyfeiriadau attynt yn yr Ysgrythyrau ; ond y mae gan mwyaf yn anmhosibl penderfynu y rhywogaeth neillduol, gan na roddir ond yn anfynych nodweddion neillduol. Mae y cyfeiriadau mae'n debygol yn fwy cyffredin at seirph fel dosparth, nac at unrhyw rywogaeth neillduol. Nid oes gan hyny un achos i ni roddi llawer o fanylion mewn perthynas iddynt. Rhenir hwynt yn gyffredin i ddau ddosparth—y rhai gwenwynig, a'r rhai diwenwyn. Mae yr Ysgrythyrau yn cyfeirio at wenwyn seirph (Deut. xxxii. 24 ; Ps. lviii. 4); cyfeiriant yn fwy cyffredin at eu brathiad (Diar. xxiii. 32 ; Preg. x. 8, 11 ; Amos v. 19 : ix. 3). Yn awr y mae perthynas agos rhwng brathiad a gwenwyn sarph. Mae dannedd cyffredin seirph yn cyfansoddi rhestr sengl ar bob ochr yn asgwrn isaf yr ên, a dwy yn gyffredin yn yr asgwrn uchaf. Cyfyngir yr ysgythrion gwenwyn (*poison-fangs*) i asgwrn uchaf yr ên, a cheir hwynt ar bob tu tua'r blaen. Rhaid edrych ar y rhai hyn fel agoriadau esgyrnaidd y rhed-welyau a'r cydau gwenwyn, y rhai sydd yn gyfleuedig yn y gwaelod. Cynwysant geudod hir-gul oddiwrth eu gwaelod, yn paso trwy y dant ar ei ochr amgrwn i'r pen main, yr hwn a ddiwedda mewn agen gul. Pan y brethir anifail gan y sarph mae y gwenwyn yn rhedeg o'r cwd trwy yr agen yma i waelod y clwyf, lle y gall gynyrchu yn fwyaf manteisiol ei effeithiau niweidiol. Mae y gwenwyn ei hun yn edrych yn debyg i olew; ond yn ei nodweddion cyffredin mae yn tebygu i *gum*. Mae ei natur niweidiol yn aros hyd yn od ar ol iddo sychu.

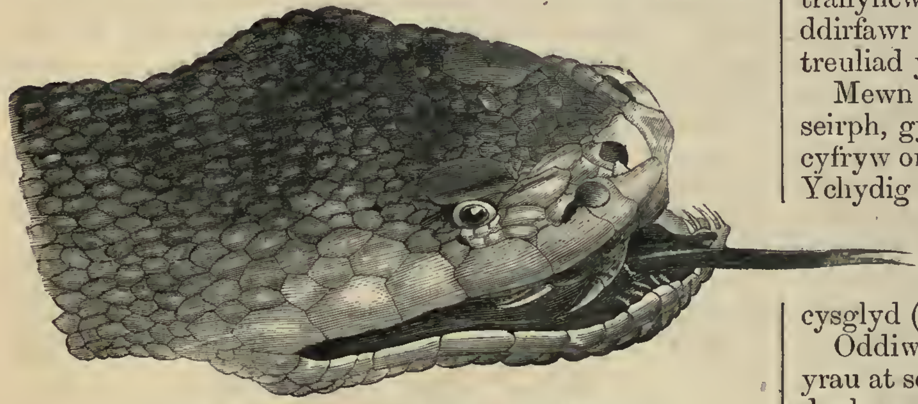

DARLUN YN DANGOS TAFOD FFORCHOG SARPH.

Oddiwrth natur yr ysgythrion mae y gwenwyn yn cael ei fan-ddiferynu i waelod y clwyf ; ac os aiff gryn lawer o hono i un o'r llestri mwyaf mae angeu yn canlyn yn ebrwydd. Mewn amgylchiadau eraill achosir poen mawr yn flaenorol: mae y rhan frathedig yn chwyddo ac yn newid ei lliw, ac yn rhoddi amlygiadau eglur o nerthol weithrediad y gwenwyn ar y man. Mae grymusder y gwenwyn yn dibynu nid yn unig ar rywogaeth y sarph, ond ar ei chyflwr ar y pryd, ac ar ansawdd gorphorol y creadur fyddo wedi cael ei frathu.

Gall amryw o'r seirph diwenwyn dorchi eu cyrph o gwmpas cangenau coed, neu adael i ranau helaeth o honynt i grogi lawr. Yn yr agwedd hon mae y rhywogaethau mwyaf yn barod i syrthio ar eu hysglyfaeth pan yn paso danynt, megis ceirw ac iyrchod. Mae y rhywogaeth a elwir y *boa constrictor*, y fath fwyaf o seirph, gan ei bod dros ugain troedfedd o hyd, neu, yn ol tystiolaeth rhai teithwyr, yn hwy ddwywaith na hyny, yn medru llyncu ceirw, geifr, ac hyd yn od dynion yn gyfain. Pan gynyga ei hysglyfaeth wrthwynebiad, torcha ei hun o gwmpas ei gorph gan ei chwilfriwio i farwolaeth. Trwy ddryllio yr esgyrn fel yma, mae yn alluog i ddwyn eidion gwyllt i gyflwr mor feddal fel y gall ei lyncu yn gyfan. Mae y dull hwn o ymosod ar eu hysglyfaeth yn gyfyngedig i'r rhywogaethau mwyaf. Mae y rhywogaethau llai yn alluog trwy eu dannedd a'u safn i ymosod ar, a dal eu gafael ar eu hysglyfaeth. Nid oes dim cnoi yn bod, gan y llyncir y bwyd yn gyfan. Mae gwneuthuriad y safn y fath fel y gellir ei agor yn llydan iawn, nes ei wneud yn orchwyl hawdd i lyncu anifeiliaid llawer mwy eu maintioli nag a dybid wrth edrych ar faintioli cyffredin y traflyncwr. Gall y ceg a'r cylla hefyd ymehangu yn ddirfawr er cynwys y creaduriaid mawrion a lyncir. Mae treuliad y bwyd yn myned yn mlaen yn raddol.

Mewn gwledydd poethion y ceir yr amlder mwyaf o seirph, gyda golwg ar rywogaethau a rhai unigol. Yn y cyfryw ororau cyrhaeddant yr un wedd y maintioli mwyaf. Ychydig o rywogaethau geir mewn hinsoddau cymhedrol a rhai oerach. Ymddengys dan bawb amgylchiadau eu bod yn cael eu cyfnerthu gan wres, ac yn ei absenoldeb suddent yn ebrwydd i gyflwr cysglyd (*Edin. Encyc.* art. 'Ophiology,' xv. 453, 454, 456).

Oddiwrth y cyfeiriadau mynych geir yn yr Ysgrythyrau at seirph yn gyffredinol, neu at ryw rywogaeth neillduol, ymddengys eu bod yn dra chyffredin yn Nghanaan a gwledydd Beiblaidd eraill. Heblaw yr enw cyffredin *nahash* (sarph), cawn yr enwau neillduol canlynol ; shephiphon (Gen. xlix. 17), thanim (Exod. vii. 10), pethen (Deut. xxxii. 33), achsub (Ps. cxl. 4), tziphoni (Esa. xi. 8), ephoche (xxx. 6). Mae yn debygol y dynoda y geiriau hyn gan mwyaf rywogaethau neillduol o seirph ; ond metha y cyfieithwyr a'u gwahaniaethu. Mae genym y geiriau asp, neidr, gwiber, draig, fel cyfieithiadau o'r geiriau hyn, ond mae yma gymysgiad cwbl o eiriau, gan fod yr un geiriau yn cael eu deongli trwy wahanol eiriau mewn gwahanol fanau, ac enwau gwahanol trwy yr un geiriau.

Ymddengys fod שרף (*saraph*) yn fath neillduol o sarph : 'Ar Arglwydd a anfonodd yn mysg y bobl seirph tanllyd, a hwy a frathasant y bobl, a bu feirw o Israel bobl lawer' (Num. xxi. 6 ; gwel hefyd Deut. viii. 15). Mae Gesenius yn rhoddi fel ystyr i'r gair : 'Math o seirph gwenwynig. Tybir taw y gair Groeg πρηστήρ, καύσων, ac yn cael ei alw felly ar gyfrif ei frathiad llidiog' (795). Darlunia Esaiah hi yn gyflawnach fel 'sarph danllyd hedegog' (xiv. 29 ; xxx. 6). Nis gwyddir am un fath o sarph yn berchen adenydd ac yn medru ehedeg ; ond tybia rhai fod cyfeiriad at fath o sarph a *hood* ar ei phen, yr hon allai fod yn meddu ar allu i ledaenu yr *hood* fel ag i roddi iddi yr ymddangosiad o adenydd; neu, yr hyn ymddengys yn fwy tebygol, dichon fod y cyfeiriad at y *saraph* yn saethu trwy yr awyr i ymosod ar ei ysglyfaeth, fel pe buasai ganddi adenydd.

Yn yr H. D. cyfarfyddwn â chyfeiriadau at y gwaith o swyno seirph. 'Os,' medd Solomon, 'brath sarph heb swyno,' &c. (Preg. x. 11); 'Canys wele, mi a ddanfonaf seirph, aspiaid i'ch mysg, y rhai nid oes swyn rhagddynt; a hwy a'ch brathant chwi, medd yr Arglwydd' (Jer. viii. 17; gwel hefyd Ps. lviii. 4, 5). Yn India, mae yn beth cyffredin iawn i swyno seirph â cherddoriaeth, yn enwedig â'r bib (*Orient. Christ. Spectator*, 1834, 38).

SE'LA. [PETRA.]

SE'LAH sydd air a gyfarfyddwn âg ef yn aml iawn yn Llyfr y Psalmau, ac nid yn un arall o lyfrau yr H. D., oddieithr Hab. iii. 3, 9, 13. Ceir ef yn y Psalmau dros driugain a deg o weithiau. Mae amryw ystyron wedi cael eu rhoddi i'r gair. Rhydd y Targums, a'r gwahanol esponwyr ar y rhai hyny, iddo yr ystyr tragywyddol, byth. Cyfieithir ef bob amser gan y Deg a Thriugain yn διάψαλμα; ond mae yn anhawdd penderfynu pa feddwl a gysylltir â'r gair. Mewn amseroedd diweddarach mae rhai wedi golygu y gwasanaethai yn unig i orphen y gynghanedd fydrol, ac nad oedd iddo un ystyr ynddo ei hun; eraill, y dynodai gyfnewidiad yn y dôn a'r dull, ac yn cael ei fynegi naill ai trwy ychwanegiad nerth, neu trwy symudiad i dôn a dull arall; eraill, yr arwyddai *ddystawrwydd*—h.y., peidied y canu, tra y parha neu y dechreua y rhan offerol o'r gerddoriaeth; eraill, taw arwydd cerddorol ydyw, ond o ystyr anhysbys; eraill, taw amlygiad ydyw o deimlad cryf, difrif-ddwys, uchel. Gellid enwi tybiau eraill, ond ni wnai atteb un dyben, gan nad oes yr un o honynt yn cael eu cadarnhau gan ddim tebyg i brawf, ac y maent oll yn agored i wrthwynebiad (*Bib. Sac.* v. 66; Gesenius, *Lex.* 588). Ond tra mae ystyr y gair mor anmhenderfynedig, mae yn deilwng o sylw na wnai esgeulusiad o'r gair mewn un modd effeithio ar y synwyr.

SELEU'CIA, yn Syria, ydoedd gyfleuedig wrth enau yr afon Orontes, ac yn borthladd Antiochia, prifddinas y wlad, dan deyrnasiad y breninoedd Syro-Roegaidd. Adeiladwyd hi gan Seleucus Nicator, yr hwn, yn y rhaniad o ymerodraeth Alexander Fawr, a dderbyniodd y rhan hono o honi fel ei gyfran. O Seleucia y mordwyodd Paul a Barnabas pan yr aethant i Cyprus (Act. xiii. 4).

SENNACHE'RIB. [ASSYRIA.]

SEPHARFA'IM, un o'r dinasoedd orchfygwyd gan ragflaenoriaid Sennacherib brenin Assyria. Mae yn debygol ei bod yn brifddinas gwlad o'r un enw. Mae 'son am 'frenin dinas Sepharfaim' (2 Bren. xix. 12). Yr oedd yn un o'r llefydd o ba rai y symudodd Salmaneser bobl i ddinasoedd Samaria, trigolion y rhai a gaethgludasai i Assyria, gan eu 'cyfleu hwynt yn Halah ac yn Habor, ac yn ninasoedd y Mediaid.' Tybia rhai taw Sipphara, cyfleuedig yn Mesopotamia ar yr Euphrates, ydoedd. Yr oedd ffurf-addoliad y Sepharfiaid o'r fath greulonaf. 'Llosgent eu meibion yn tân i Adrammelech ac Anammelech, duwiau Sepharfaim' (2 Bren. xvii. 6, 24, 31).

SER'GIUS PAU'LUS, llywodraethwr Rhufeinig Cyprus ar yr amser yr ymwelodd Paul a Barnabas a'r ynys hono ac y dygasant yr efengyl i mewn iddi. Yn y C. S. gelwir ef yn 'rhaglaw y wlad;' ond yn yr iaith wreiddiol y gair ddefnyddir ydyw *ανθυπατος, proconsul;* ac yn hyn, fel mewn rhanau eraill o'r Actau, mae genym esampl o gywirdeb Luc hyd yn od yn y manylion lleiaf. 'Mae yn eithaf hysbys i'r dysgedigion,' medd Dr. Lardner, 'pan y daeth Augustus yn berffaith feistr ar y werinlywodraeth Rufeinig i raniad gael ei wneud o dalaethau yr ymerodraeth: cadwodd yr ymerawdwr y rhai cryfaf iddo ei hun; trosglwyddwyd y lleill i'r bobl a'r senedd. Gelwid y swyddogion a ddanfonid gan yr ymerawdwr yn *lieutenants* neu *proprœtors* (is-raglawiaid), er eu bod yn bersonau ag oeddynt wedi llanw swydd *consuls* yn y ddinas. Y llywodraethwyr a anfonid gan y senedd i'r talaethau perthynol iddynt hwy eu hunain a orchymynodd i'w galw yn is-raglawiaid, enw mwy cyfaddas i'r cyflwr heddychol yn mha un yr oedd y talaethau a ddaethai i ran y senedd. Ond aeth y rhaniad a wnaed y pryd hwnw dan lawer o gyfnewidiadau; a chai talaeth a roddasid ar y cyntaf i'r senedd gael ei throsglwyddo wedi hyn i'r ymerawdwr, ac yn y gwrthwyneb. Y cyfryw gyfnewidiad a gymerodd le mewn cysylltiad â thalaeth Cyprus, yr hwn, yn y rhaniad cyntaf a wnaed o dalaethau yr ymerodraeth, a berthynai i'r ymerawdwr, ond a roddwyd ar ol hyn, mewn cysylltiad â Gallia Narbonensis, i'r senedd, yn lle yr hon y cymerodd yntau Dalmatia yr hon yn ddechreuol a berthynai iddynt hwy. Yn y sefyllfa yma y parhaodd y dalaeth, a theitl priodol llywodraethwr Cyprus ydoedd is-raglaw neu *prconsul*' (Lardner, *Works*, i. 30).

Gelwir Sergius Paulus gan Luc yn 'wr call, yr hwn a alwodd atto Barnabas a Saul, gan ddeisyf cael clywed gair Duw;' ac er i 'Elymas y swynwr eu gwrthwynebu hwynt, gan geisio gwyrdroi y rhaglaw oddiwrth y ffydd,' etto, pan darawyd ef yn wyrthiol â dallineb, 'y rhaglaw, pan welodd yr hyn a wnaethid, a gredodd, gan ryfeddu wrth ddysgeidiaeth yr Arglwydd' (Act. xiii. 6–12). Am hanes olynol Sergius Paulus nis gwyddom ddim. O'r amser hyn allan gelwir Saul yn Paul yn Actau yr Apostolion, a'i ysgrifeniadau apostolaidd ei hun. Yr ydys wedi tybied iddo gael ei alw felly ar ol Sergius Paulus; ond nid ydyw hyn yn debygol iawn. [PAUL.]

SER. Mae y ser yn gynwysedig o ddau ddosparth—planedau a ser sefydlog, neu ser a gyfenwir yn briodol felly. Y planedau ydyw y rhai a droant, fel ein daiar ni, yr hon sydd un o honynt, o gylch yr haul mewn amser sicr rheolaidd. Am hir amser cyfrifid y planedau yn chwech o rif—Mercher, Gwener, y Ddaiar, Mawrth, Iau, a Sadwrn; ond yn 1781 darganfyddwyd seithfed a mwy pellenig planed gan Syr W. Herschel, y serydd breninol; ac yn 1846 darganfyddwyd wythfed, yn mhellach fyth, wedi i'w lle gael ei nodi trwy amcan-dyb gan M. Le Verrier yn Paris a Mr. J. C. Adams yn Cambridge—prawf hynod o addfedrwydd gwyddoneg seryddol. Cyfenwir y flaenaf yn bresenol yn Uranus, a'r olaf yn Neptune. Pelleni mawrion ydyw y planedau hyn, ac amryw o honynt yn llawer mwy o faintioli na'r ddaiar. Pan yr edrychir arnynt trwy bell-ddrychau ymddangosant yn gyrph crynion o dryfesur ymddangosiadol a gwirioneddol gryn fawr, ac yn dangos neillduolion gwahanol a nodweddawl, y rhai a ddangosant eu bod yn dalpau sylweddol, a phob un yn meddu dull o wneuthuriad neillduol iddo ei hun, a chyda golwg ar Iau a Sadwrn, yn amrywran a chelfydd iawn eu cyfansoddiad. Mae eu pellderau oddi wrthym ni yn fawr iawn—llawer mwy na phellder y lloer, ac y mae rhai o honynt yn llawer pellach na'r haul. Er dechreu y ganrif bresenol yr ydys wedi darganfod nifer o gyrph bychain y rhai a gylchdroant o gwmpas yr haul, ac i'r rhai yr ydys wedi rhoddi yr enw *planetoids* (Herschel, *Outlines*, 275, 278, 309).

Dengys rhai o'r planedau, megis Mercher, Gwener, a Mawrth, pan edrychir arnynt trwy bell-ddrychau, wynebau cyffelyb i wyneb y lloer. Prawf hyn taw cyrph anrhyloew ydynt, gan y dysgleiriant trwy oleu benthyg, yr hwn nis gall fod ddim amgen na goleuni yr haul. Yr ydys gan hyny wedi cael allan pan y gwawn ni gyfeirio symudiadau y planedau at yr haul fel canolbwynt, fod eu symudiadau yn ddarostyngedig i un ddeddf seml a chyffredinol, o weithrediad pa un nid yw y ddaiar ond esampl neillduol (Lardner, *Handbook*, 279, 280).

Dengys y tafleni canlynol amryw fanylion mewn perthynas i'r planedau :—

TAFLEN I.

	Pellder oddiwrth yr Haul mewn Miliynau o Filltiroedd.			Tryfesur Gwirioneddol.		Arwynebedd.		Amgylchedd.		Y Cyfan-dalp.	
	Mwyaf.	Lleiaf.	Canol.	Y Ddaiar = 1.	Milltiroedd.	Y Ddaiar = 1.	Miliynau Milltiroedd ysgwar.	Y Ddaiar = 1.	Biliynau Milltiroedd Chwe-gyfochrog.	Y Ddaiar = 1.	Haul = 1.
Mercher, .	44·32	29·32	36·77	0·373	2·950	0·139	2·734	0·0519	0·135	0·175	$\frac{1}{2025810}$
Gwener, .	69·18	68·24	68·71	0·986	7·800	0·972	18·840	0·958	0·249	0·885	$\frac{1}{401211}$
Daiar, . .	96·59	93·41	95·00	1·000	7·912	1·000	19·660	1·000	0·260	1·000	$\frac{1}{354936}$
Mawrth, .	158·24	131·26	144·75	0·518	4·100	0·268	5·271	0·139	0·036	0·132	$\frac{1}{2680337}$
Iau, . . .	518·09	470·45	494·7	11·180	88·610	125·000	2458·330	1397·400	363·330	338·475	$\frac{1}{1048\cdot70}$
Sadwrn, .	959·18	853·20	906·19	9·501	75·000	90·250	1775·000	857·400	223·000	101·066	$\frac{1}{3512}$
Uranus, . .	1907·25	1737·41	1822·33	4·360	34·500	19 000	373·660	82·900	21·550	14·255	$\frac{1}{21900}$
Neptune, .	2878·89	2829·11	2854·00	4·470	37·500	22·460	441·700	107·200	27·800	18·900	$\frac{1}{18780}$
Haul, . .	—	—	—	111·450	882·000	12410·000	244066 000	1384333·000	359925·000	354936·000	1
Lloer, . .	—	—	—	0·272	2·153	0·074	1·456	0·020	0·052	0·125	$\frac{1}{28394880}$

TAFLEN II.

	Dwysedd.		Tryfesur ymddangosiadol yr Haul.	Goleu a Gwres yr Haul.	Cylchdroad.			Pwysau Arwynebol.	Cyflymder y Cylchdaith.		Cyflymder y Cylchdroad yn y Cyhydedd.	Ad-dyniad at yr Haul.	Cyfnod Seryddol.
	Y Ddaiar = 1.	Dwfr = 1.	Ar y Ddaiar = 1.	Ar y Ddaiar = 1.	Amser.			Y Ddaiar = 1.	Y Ddaiar = 1.	Milltiroedd yr Awr.	Milltiroedd yr Awr.	Dwysedd Daiarol = 1.	Blyneddau.
					O.	M.	E.						
Mercher, .	3·45	19·56	2·580	6·67	24	5	0?	0·50	1·60	110,725	370	244	0·2408
Gwener, .	0·92	5·22	1·380	1·91	23	21	21	0·90	1·1	81,000	1,050	851	0·6152
Daiar, . .	1·00	5·67	1·000	1·00	23	56	4	1·00	1·00	68,890	1,040	1,626	1·000
Mawrth, .	0·95	5·39	0·656	0·43	24	37	22	0·54	0·81	55,812	523	3,775	1·8807
Iau, . . .	0·24	1·36	0·192	0·037	9	55	26	2·62	0·44	30,203	28,128	44,020	11·86
Sadwrn, .	0·12	0·68	0·105	0·011	10	29	17	1·12	0·32	22,306	22,440	147,930	29·46
Uranus, . .	0·17	0·97	0·052	0·003	9	30	0?	0·75	0·23	15,730	11,410	598,160	84·01
Neptune, .	0·17	0·97	0·033	0·001	?	—	—	0·84	0·18	12,570	?	1,467,333	164·62
Haul, . .	0·26	1·47	—	—	607	4	0	28·58	—	—	4,564	—	
Lloer, . .	0 62	3·52	1·000	1·00	665	44	8	0·169	0·033	2,265	103	1,626	

Heblaw y planedau, dengys y nefoedd i ni dyrfa aneirif o gyrph eraill y rhai yn wyddonegol a elwir yn ser. Dirfawr fel ydyw y pellder rhyngom ni ac amryw o'r planedau, mae y ser yn anrhaethol fwy pellenig oddi wrthym. Rhwng y pellaf o'r planedau a'r agosaf o'r ser mae yn bodoli gwagle mawr—gwagle heb ynddo un o'r cyfryw gyrph; oblegid pe na buasent yn anrhaethol bell, gwnaethent trwy ddeddf ad-dyniad gynyrchu dylanwad grymus a chythryblawl ar yr holl gyfundraeth haulawl. Gwna un ffaith seml ein hargyhoeddi o ddirfawr bellder y ser. Mae y ddaiar, yn ei chylchdaith flyneddol o gwmpas yr haul, yn troi mewn cylch ac y mae ei dryfesur ynghylch 200 miliwn o filltiroedd. Mae y safle gan hyny oddiar ba un yr edrychwn ar y bydysawd ar un amser yn 200 o filiynau o filltiroedd oddiwrth y safle yr edrychwn arno ar amser arall; etto pan ddefnyddia y serydd yr offerynau mwyaf cymhwys er ei alluogi i fesur sefyllfa berthynasol y ser gyd â'r cywirdeb mwyaf, ca allan nad oes un cyfnewidiad darganfyddadwy wedi cymeryd lle gyda golwg arnynt. Mae seryddion wedi dangos trwy gyfrifiad, nid, mae yn wir, bellder y seren nesaf, ond terfyn *lleïaf* y pellder hwnw; hyny yw, y pellder o fewn pa un nis medr y seren fod. Mae y terfyn yma yn chwyddo i fynu i 19,595,175,000,000 o filltiroedd, neu yn agos i *ugain biliwn* o filltiroedd (Lardner, *Handbook*, 722, 729).

Er y cynwys y ser, fel dosparth, unigion yn gwahaniaethu oddiwrth y naill y llall, nid yn unig mewn maintioli a dysgleirdeb, ond mewn amryw bethau hanfodol eraill, maent oll yn cyduno mewn un briodoledd—gradd uchel o sefydlogrwydd gyda golwg ar eu sefyllfa berthynasol ymddangosiadol. Mae hyn wedi ennill iddynt yr enw *ser sefydlog*—enw ag sydd idd ei ddeall mewn ystyr gydmariaethol ac nid cyfangwbl, gan ei fod yn sicr fod llawer, ac efallai fod yr oll o honynt, yn symud, er yn rhy araf i fod yn weledig genym ni, oddigerth trwy restr o sylwadau, wedi eu parhau am lawer iawn o flyneddau (Herschel, *Outlines*, 519).

Mae y prif sypiau o'r ser mwy amlwg ag ydynt yn ymddangosiadol agos i'w gilydd wedi derbyn oddiar amser boreuol iawn yr enw *cydser*. Oherwydd mesur o debygolrwydd dychymygol rhwng eu hamlinell a chreaduriaid a gwrthrychau daiarol, maent wedi derbyn enwau y rhai hyny; megis Ursa yr Arth, Leo y Llew, Draco y Ddraig, Serpens y Sarph, Taurus y Tarw, Aries yr Hwrdd, Virgo y Forwyn, Lyra y Delyn, Sagitta y Saeth. Er fod rhywbeth yn wrthun mewn rhoddi i'r cydser enwau a ffurfiau anifeiliaid a gwrthrychau daiarol, etto nid yw hyn heb ei fanteision, gan y lleiha y drafferth o'u hadwaen a'u gwahaniaethu, tra y gwna ar yr un pryd wasanaethu fel help i'r cof, a chan fod y dull hwn wedi ei fabwysiadu dros gyhyd o amser, ni fyddai braidd yn ddoethineb i'w newid (Lardner, *Handbook*, 761).

Ymddengys fod cyfeiriad yn yr Ysgrythyr at amryw o'r cydser, a hyny mor foreu ag amser Job: 'Yr hwn sydd yn gwneuthur Arcturus (yr Arth Mawr; Gesenius, *Lex.* 659), Orion a Pleiades' (ix. 9; gwel hefyd xxxviii. 31, 32). Mae yn debyg hefyd taw y 'sarph dorchog' a sonir am dani yn xxvi. 13 yw cydseren y Sarph neu y Ddraig, yr hon a ymleda yn ddolenau yn groes i ran ogleddol yr wybr (Gesenius, *Lex.* 545). Mazzaloth (2 Bren. xxiii. 5) a Mazzaroth (Job xxxviii. 22) a ddeonglir ar ymyl y ddalen yn y C. S. fel 'arwyddion neu gydser y cylch,' sef yr arwyddgylch; mae Gesenius hefyd yn rhoddi yr ystyr hwn i'r ddau air (*Lex.* 461, 462).

Nis gellir ffurfio un cyfrif am rif y ser. Ymddangosant yn aneirif hyd yn od i'r llygad noeth; ond mae y pellddrych wedi dwyn i'r amlwg rifedi dirfawr ag oeddynt gynt yn anweledig, ac y mae gwelliant yn ngwneuthuriad yr offerynau a ddefnyddia y serydd, ynghyd â'r cynydd sydd wedi cael ei wneud mewn golwg-wyddoneg, wedi dwyn i'r golwg aneirif wrthrychau ag oeddynt yn anweledig o'r blaen; fel y mae, ar ddim ag y mae profiad wedi ddysgu i ni hyd yn hyn, rhif y ser yn anfeidrol yn yr unig ystyr a fedrwn ni gysylltu a'r gair hwnw (Herschel, *Outlines*, 520).

Mae y Llwybr Llaethog, fel yr ydys wedi ei gyfenwi, wedi ei guddio mor dew gan ser fel ag i ymddangos i'r llygad noeth, nid fel ser, ond fel goleu niwlog go wyn—ymddangosiad a ymleda dros ran ddirfawr o'r nefoedd (Lardner, *Handbook*, 793). 'Mae y gwregys hwn,' medd Syr John Herschel, 'wedi cadw yr un man perthynasol yn mhlith y ser; a phan edrychir arno trwy bell-ddrychau grymus ceir ei fod (syn i'w adrodd) *yn gynwysedig yn gyfangwbl o ser, wedi eu gwasgaru wrth y miloedd*, megis llwch dysglaer, ar du cefn tywyll y nefoedd gyffredin' (Herschel, *Outlines*, 182).

Heblaw y Llwybr Llaethog mae sypiau aneirif o ser. Ymddengys y rhai hyn fel brychau o oleuni go wyn, oblegid eu dirfawr bellder. Ni wna swp cyfan o honynt, os yn weledig o gwbl, ymddangos i'r llygad noeth ond megis un seren. Cydmarer swp â swp, a dengys bob gradd o fychandra ac agosrwydd y gwahanol ranau cyfansoddiadol, hyd nes ymddangos o honynt fel darnau o lwch serol (Lardner, *Handbook*, 790, 800).

Yna mae yn canlyn y llainau hyny o oleuni serol y rhai a welir yn nghynifer o ororau y nefoedd, a'r rhai sydd wedi cael eu cyfenwi yn *nebulæ*. Taw sypiau, o ba rai y mae y ser a'u cyfansoddant yn anweledig ar gyfrif eu pellder, ydyw y rhai hyn, a ellir brofi trwy resymau cryfion a tharawiadol. Mae pob gwelliant wneir yn y pell-ddrych yn ychwanegu rhif y *nebulæ*, y rhai a droir gan yr offeryn hwnw i sypiau. Cafodd y *nebulæ* ag yr oedd yn anmhosibl eu lledu cyn amser Syr W. Herschel, ymliosogi i luoedd trwy alluoedd yr offerynau a ddefnyddiai ef i edrych arnynt. Mae ymdrechion Syr John Herschel, pell-ddrychau gorfawr *Lord* Rosse, ac adeiladiad cynifer o dremyndyrau mewn hinsoddau a than awyr mwy ffafriol i wneud sylwadau, wedi cydweithredu i ychwanegu rhif y *nebulæ* sydd wedi troi allan yn ser; ac nid oes dim lle i amheu nad cynyddu a wna rhif y ser, yn ol fel y llwyddir i wella y pell-ddrychau, ac yn ol fel cynyddo rhif a sel y rhai a wnant ddefnydd o honynt (Lardner, *Handbook*, 800).

Mae y planedau yn dysgleirio, nid trwy oleuni o'u heiddo eu hunain, ond trwy adlewyrchu y goleuni a dderbyniant oddiwrth yr haul; ond nis gall fod felly gyd â'r ser. Haulau eu hunain yn ddiau ydyw y rhai hyn, a dichon fod pob un o honynt yn ei gylch yn ganolbwynt o gwmpas yr hwn y gall fod planedau neu gyrph eraill yn troi, ac am y rhai nis gallwn ni, trwy gymhorth unrhyw debygolrwydd i'n cysawd ein hunain, ffurfio un math o ddrychfeddwl (Herschel, *Outlines*, 554). Ymddangosai y nefoedd, pe medrem ni ond ei chwilio a sylwi arni, fel *bydysawd o gysodau haulawl* (Lardner, *Handbook*, 797).

Mae ser yn arwyddlun cyffredin yn yr Ysgrythyrau. Dywed yr Arglwydd Iesu am dano ei hun: 'Myfi yw y seren fore eglur' (Dat. xxii. 16). Mae y gydmariaeth yn ysplenydd ac aruchel. Ei natur, pa mor ogoneddus; ac mor ogoneddus ei swydd! Dygodd i mewn oleuni yr efengyl ogoneddus i'n byd tywyll ni; ac fe a arwain ei bobl i oleuni dydd tragywyddol. Mae y cyfeiriad at un o blanedau y cysawd haulawl, sef yr hon a gyfenwir yn gyffredin yn Wener. O'r holl blanedau hi ydyw y nesaf at yr haul, oddigerth Mercher. Try mewn cylch o'r tu fewn i un y ddaiar, yr hon yw y blaned nesaf atti; ac ar ol yr haul a'r lloer, hi ydyw y gwrthrych mwyaf ysplenydd yn y ffurfafen. O'r holl blanedau hi ydyw yr un fwyaf anhawdd i edrych arni trwy y pell-ddrych. Mae tanbeidrwydd dirfawr ei rhan oleuedig yn dallu y llygad, ac yn mwyhau anmherffeithderau golygawl yr offeryn. Mae yn amlwg mai fel cymdeithion i'r haul y gwna Gwener a Mercher gyflawni eu cylchdaith yn y nefoedd, gan nad ydynt byth yn ymadael o'i gymydogaeth tu hwnt i derfyn penodol. Ceir hwynt weithiau ar y dwyrain, ac weithiau ar y gorllewin, yn ol estyniad eu cylchau yn un o'r ddau gyfeiryd. Yn y blaenaf ymddangosant yn amlwg dros derfyngylch y gorllewin yn uniongyrchol ar ol machlud haul, a gelwir hwynt yn ser yr hwyr: yn yr olaf cyfodant o'i flaen yn y bore, ac ymddangosant dros derfyngylch y dwyrain fel ser y bore. Ond gan fod estyniadau cylch Gwener yn llawer mwy na rhai eiddo Mercher, gwelir y blaned hono yn gryn uchel yn hir cyn darfod dau-oleu yr hwyr, ac o flaen dechreuad dau-oleu y bore. Ac am hyny adwaenir hi mewn ffordd o ragoriaeth fel y seren fore a hwyr. Rhoddai yr hynafiaid iddi yn y sefyllfa flaenaf yr enw Hesperus, ac yn yr olaf Lusiffer, fel rhagflaenydd y dydd. Ni welir Mercher ond rhwng dau-oleu cryf (Lardner, *Handbook*, 304, 307; Herschel, *Outlines*, 280).

'Pa fodd y syrthiaist o'r nefoedd, Lusiffer, mab y wawr ddydd! pa fodd y'th dorwyd ti i lawr, yr hwn a wanheaist y cenedloedd!' (Esa. xiv. 12). Y cyfryw oedd yr annerchiad at frenin Babilon. Mae ei gyffelybu i Lusiffer, y seren fore, yn hynod amlygawl o'i wychder, yn yr hwn yr ymddengys yn sefyll wrtho ei hun, tra mae yr holl ser eraill—llywodraethwyr y cenedloedd—wedi eu cwbl dywyllu. 'Canys ti a ddywedaist yn dy galon, Mi a ddringaf i'r nefoedd; oddiar ser Duw y dyrchafaf fy ngorseddfa. Er hyny i uffern y'th ddisgynir, i ystlysau y ffos. Holl freninoedd y cenedloedd, ië, hwy oll a orweddasant mewn gogoniant bob un yn ei dŷ ei hun. Eithr tydi a fwriwyd allan o'th fedd, fel cangen ffiaidd, ac fel celain wedi ei mathru. Ni byddi mewn bedd â hwynt' (Esa. xiv. 12–20).

Mae cyfeiriad at y seren fore hefyd yn 2 Pedr i. 19: 'Ac y mae genym air sicrach y prophwydi; yr hwn da y gwnewch fod yn dal arno, megis ar ganwyll mewn lle tywyll, hyd oni wawrio y dydd, ac oni chodo y seren ddydd yn eich calonau chwi,' pan y bydd yr Arglwydd i chwi yn oleuni tragywyddol, a'r 'seren ddydd' (Gr. *φωσφορος*; Llad. *Lucifer*); sef ei phelydrau cyntaf, a gyfodant, fel ei rhagflaenydd, 'yn eich calonau.' Yr un modd yn Dat. ii. 28: 'Ac mi a roddaf iddo y seren fore'—gobaith sicr a rhagflaenydd gwynfydedigrwydd tragywyddol yn y nefoedd.

Defnyddir ser fel arwyddluniau o dywysogion a gorchfygwyr: 'Gwelaf ef,' medd Balaam, 'ac nid yr awr hon; edrychaf arno, ond nid o agos: daw seren o Jacob, a chyfyd teyrnwialen o Israel, ac a ddryllia gonglau Moab, ac a ddinystria holl feibion Seth' (Num. xxiv. 17). Gan yr arwyddlunir tywysogion gan ser, felly pan ddymchwela eu gelynion hwynt, darlunir hwynt fel yn eu bwrw i lawr ac yn eu sathru hwynt (Dan. viii. 10).

Gelwir gweinidogion eglwysi yn *ser yn neheulaw Crist:* dylent ddysgleirio fel ser o ran purdeb a dysgleirdeb bywyd ac athrawiaeth, a chan gael eu dal ganddo ef a'u cyfarwyddo yn eu gyrfa, dylent drosglwyddo y goleuni —h.y., gwybodaeth, cyfarwyddyd, cysur—i bawb o'u cylch (Dat. i. 16, 20). O'r tu arall, y cyfryw a wrthgiliant oddiwrth y gwirionedd, gan ddyfod yn ddysgawdwyr cyfeiliornad a ddarlunir fel *ser gwibiog:* gan grwydro eu hunain ac arwain eraill ar gyfeiliorn (Judas 4, 13).

Yr oedd y ser, yn gystal a'r haul a'r lloer, yn yr hen amser yn wrthrychau addoliad (Amos v. 26; Act. vii. 42). Ymddengys y cyfenwid hwynt mewn modd arbenig yn *llu y nefoedd,* addoliad y rhai a fawr ffynai yn mhlith plant Israel, yn enwedig ar ol ymranu yn ddwy deyrnas (Deut. iv. 19; xvii. 3; 2 Bren. xvii. 16; xxiii. 4, 5; Jer. viii. 2).

Yn yr Ysgrythyrau ceir amryw gyfeiriadau at rif dirfawr y ser (Gen. xv. 5; Heb. xi. 12). Nis medr y sylwedydd mwyaf cyffredin lai na chael ei daro gan y ffaith, ac nis gall mewn canlyniad brofi un anhawsder i fyned i mewn i yspryd y cyfryw adnodau. Ond etto mae y golygiadau ydym wedi roddi ar y gyfundraeth serol yn rhoddi nerth a phrydferthwch i'r cyfryw ranau o'r gair yn nghyfrif darllenwyr deallus ag nas teimlasant o'r blaen. 'Y mae efe,' medd y Psalmydd, 'yn rhifo y ser: geilw hwynt oll wrth eu henwau' (Ps. cxlvii. 4). 'I bwy gan hyny y'm cyffelybwch, ac y'm cystedlir? medd y Sanct. Dyrchefwch eich llygaid i fynu, ac edrychwch pwy a greodd y rhai hyn, a ddwg eu llu hwynt allan mewn rhifedi: efe a'u geilw hwynt oll wrth eu henwau; gan amlder ei rym ef, a'i gadarn allu, ni phalla un' (Esa. xl. 25, 26).

Ymddangosodd seren hynod ar amser genedigaeth ein Iachawdwr, ac a arweiniodd y Magi atto. Math o wibseren ydoedd hon a symudai yn ngoror ganol yr wybr, rywbeth efallai ar ddull y golofn niwl o flaen yr Israeliaid yn yr anialwch (Matt. ii. 1, 2, 7–10). Yn wir, yr oedd genedigaeth Crist, Iachawdwr y byd, yn amgylchiad mor fawreddog fel y gallesid yn briodol ei hynodi gan greadigaeth seren newydd. Yn ei hymddangosiad (a golygu nad yw mwyach yn bodoli) nid oes dim anghyson â gallu Duw, na dim anghyson â phrofiad seryddion. 'Mae ser tymhorol,' medd Syr John Herschel, 'wedi ymddangos o bryd i bryd yn ngwahanol ranau o'r nefoedd, gan ddysgleirio gyda llewyrch anarferol; ac ar ol aros am dymhor yn ymddangosiadol heb syflyd, wedi diflanu, heb adael olion o un fath.

Nid oes un rhan o'r greadigaeth yn rhoddi i ni y fath syniadau mawreddog am eangder a mawredd y bydysawd a'r cyrph nefol, ac am allu a medr yr hwn a'u creodd. Gwnai y paganiaid tywyll eu haddoli. Gwnai yr Iuddew duwiol droi oddi wrthynt at eu hawdwr mawr, a chanfyddai ynddynt amlygiad o'i fawredd a'i ogoniant (Ps. xix. 1–6), ac o'i fychandra a'i ddibwysedd ei hun (viii. 1, 3, 4); a thyr allan yn yr anthem aruchel hono: 'Molwch yr Arglwydd o'r nefoedd: molwch ef yn yr uchelderau. Molwch ef ei holl luoedd. Molwch ef haul a lleuad: molwch ef yr holl ser goleuni. Molant enw yr Arglwydd, oherwydd efe a orchymynodd, a hwy a greuwyd' (cxlviii. 1–3, 5).

SHACH'APH (שחף) a ga ei gyfieithu yn *gog* yn Gymraeg (Lef. xi. 16; Deut. xiv. 15); ond yn ol y LXX. *λάρος*, a'r Vulgate *larus*, gwylan, aderyn dwfr (Gesenius, *Lex.* 815). Mae cryn ansicrwydd pa aderyn ydyw. Yr oedd yn un o'r adar y gwarafunid i'w fwytta gan gyfraith Moses.

SHAPH'AN (שפן) a gyfieithir yn *gwningen* yn Lef. xi. 5; Deut. xiv. 7; ond addefir yn awr yn gyffredinol taw *Hyrax Syriacus* ydyw, ac yn trigo yn Arabia Petræa a Phalestina. Mae yr anifail hwn yn dwyn rhyw debygrwydd i wningen, er ei fod o wneuthuriad cadarnach ac o liw tywyllach, gan ei fod yn llwyd dywyll. Mae yn hollol amddifad o gynffon, ac y mae ychydig wrych o gylch ei safn, dros ei ben, ac ar hyd ei gefn lle canfyddir olion amrywiaeth lliw. Yn ei glustiau byrion, ei draed bychain, duon, a noethion, a'i drwyn pigfain, mae yn tebygu i'r draenog. Gwna ei nyth yn agenau a thyllau creigiau, a gwna osod mwswgl a phlu o'i mewn. Mae

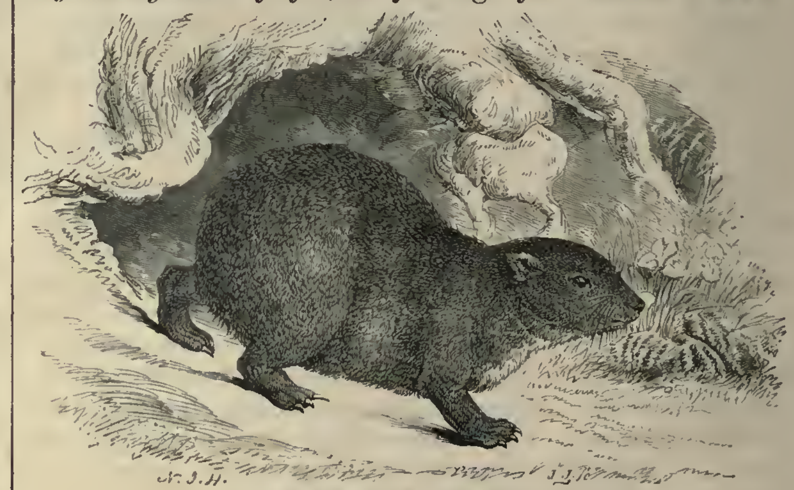
Y SHAPHAN (H. CAPENSIS).

yn amlwg na fwriadwyd mo hono i wneud tyllau ymguddio yn y ddaiar, neu i ddal ysglyfaeth, neu i amddiffyn ei hun rhag rhuthriadau ei elynion; a dyna y rheswm dros ei wendid, a gwasanaeth y reddf gan yr hon yr arweinir ef. 'Y mynyddoedd uchel,' medd y Psalmydd, 'sydd noddfa i'r geifr; a'r creigiau i'r *shaphans*' (C. C. *cwningod;* civ. 18). 'Y mae,' medd Solomon, 'pedwar peth bychan ar y ddaiar, ac etto maent yn ddoeth iawn: y *shaphans* nid ydynt bobl rymus, etto hwy a wnant eu tai yn y graig' (Diar. xxx. 24, 26). Dan y gyfraith yr oedd y *shaphan* (C. C. *cwningen*) yn cael ei gyfrif yn mhlith y creaduriaid nad oeddynt i gael eu defnyddio yn ymborth. Yn Lef. xi. 5 dywedir ei bod yn 'cnoi ei chil,' ond rhaid y gwnai hyn trwy weithrediad hynod ei gen wrth fwytta, ac yn yr ystyr boblogaidd yn yr hwn y dywedir fod ysgyfarnog yn gwneud oddiwrth y defnydd a wna o'i *nappers.* Mae gweithrediad safn yr *Hyrax Syriacus* yn tebygoli gymaint i eiddo y creaduriaid sydd yn cnoi eu cil, fel y dywed Bruce, yr hwn a gafodd yr anifail yn Abyssinia, a'r hwn a brofodd taw yr un un ydoedd a *shaphan* yr Ysgrythyr, ei 'fod yn sicr yn cnoi ei gil' (Bruce, *Travels*, v. 142, arg. 1790; Wilson, i. 28).

SHIB'BOLETH. Sefai y Gileadiaid, ar ol gorchfygu mewn brwydr yr Ephraimiaid, yn un o rydiau yr Iorddonen i'w rhwystro hwynt i ddianc dros yr afon, ac i'r dyben o'u hadwaen gofynent i bob un a geisiai fyned drosodd i swnio y gair *Shibboleth.* Gan na fedrai yr Ephraimiaid swnio yr *sh* (megis ag na fedr tramorwyr swnio ein *th* ni), ond a'i galwent ef yn *Sibboleth,* adwaenid pob un a'i swniai felly fel Ephraimiad, a chai ei ladd. Efallai taw mewn cyfeiriad at ei ystyr, sef *ffrwd,* y darfu i'r Gileadiaid ddewis y gair. Mae y gair wedi cael ei drosglwyddo i'n iaith ni, er dynodi safon dibwys ond gwahaniaethol plaid.

SICL. Pwysau yn ddechreuol ydoedd hwn fel ein pwys ni; er iddo ddyfod yn enw ar arian o werth penodol a barhaodd yn hir i gael ei benderfynu trwy bwysau, ac nid wrth rif, neu ryw arian bathol neillduol. Pan brynodd Abraham gan Ephron faes Machpelah fel claddfan, 'pwysodd yr arian, sef pedwar can sicl o arian cymeradwy yn mhlith marsiandwyr' (Gen. xxiii. 16; gwel hefyd xxiv. 22; Ezec. iv. 10; Amos viii. 5). Ni chafodd siclau eu bathu hyd amser y Maccabeaid (1 Maccab. xv. 6). Bathwyd hwynt yn gyntaf gan Simon Maccabæus, ac yr oeddynt o arian, a dygent yr argraph 'sicl Israel' yn y llythyren Samariaidd.

Nid yw y dysgedigion yn cyduno mewn perthynas i bwysau y sicl. Ymddengys oddiwrth Exod. xxx. 13 fod ugain gerah yn gwneud i fynu sicl; ac oddiwrth 1 Bren. x. 17, wrth ei chydmaru âg 2 Cron. ix. 16, fod 100 sicl yn gwneud i fynu maneh (C. S. *punt*). Yr oedd sicl, yn ol Josephus, yr un faint a phedair drachmæ Attic (*Antiq.* iii. 8. 2); ac nid ydyw pwysau y rhai sydd yn awr ar glawr yn gwahaniaethu llawer oddiwrth hyn, y rhai, er wedi eu treulio gan amser, a gynwysant o 215 i 229 o *grains Troy weight*—triugain *grains* o ba un ydynt gydwerth ag un drachma (Gesenius, *Lex.* 848).

Ac nid ydyw awdwyr yn cyduno gyda golwg ar werth sicl. Cyfrifai Dr. Arbuthnot ef yn werth 2s. $3\frac{3}{8}$c.; eraill, 2s. 6c. neu 2s. 7c.

Mae wedi cael ei wneud yn destun dadl pa un ai nad oedd siclau o wahanol bwysau a gwerth. Yn llyfrau Moses pan enwir siclau ychwanegir yn aml y geiriau 'yn ol sicl y cysegr' (Exod. xxx. 13), fel pe buasai ryw sicl arall o wahanol bwysau a gwerth. Yn 2 Sam. xiv. 26 adroddir y gwnai 'Absalom unwaith yn y flwyddyn dori ei wallt, ac y pwysai wallt ei ben, ddau can sicl yn ol sicl y brenin.' Gellid yn ganlynol dybied fod dau fath o siclau gwahanol, un yn un eglwysig, a'r llall yn un gwledig, ond pa un a ydoedd hyny yn bod nid yw yn bosibl yn awr penderfynu.

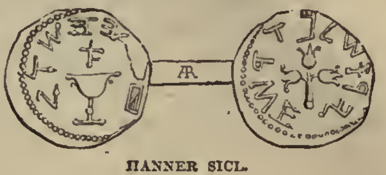

HANNER SICL.

Yn mhlith yr Hebreaid gwneid cryn ddefnydd o hanner siclau. Ar eu gwaith yn cael eu cyfrif yn yr anialwch, gofynid gan bob gwrryw o ugain oed ac uchod hanner sicl fel offrwm i'r Arglwydd. Gelwid yr hanner sicl yn becah (Exod. xxx. 11–16; xxxviii. 25, 26).

Er mai siclau arian oedd fwyaf mewn cylchdaeniad, yr oedd hefyd siclau aur (Gen. xxiv. 32; Exod. xxxviii. 24). Cyfrifai Dr. Arbuthnot y sicl aur yn werth 1p. 16s. 6c.

SI'CHEM, dinas yn Mynydd Ephraim (Jos. xx. 7), cyfleuedig mewn dyffryn cul rhwng Mynydd Ebal a Mynydd Garizim (Deut. xxvii. 11–14; Barn. ix. 7). Yr ydys wedi tybied y bodolai mor foreu a dyddiau Abraham. Pan y daeth ef o Haran i Ganaan dywedir iddo 'dramwy trwy y tir hyd le Sichem, hyd wastadedd Moreh' (Gen. xii. 6); ond nid yw yn amlwg taw enw tref ydyw Sichem yma; gallai mai enw rhan o wlad, neu ei pherchenog, ydoedd. Pan ddychwelodd Jacob yn mhen llawer o flyneddau ar ol hyn o Padan-aram i Salem, dinas berthynol i Sichem, ac y gosododd ei babell o flaen y ddinas, prynodd ran o'r maes y lledasai ei babell ynddo o law meibion Hemor, tywysog Hefiaid y wlad, tad Sichem, am gan darn o arian (xxxiii. 18, 19). Ac ni chawn ni yma taw enw tref ydoedd Sichem. Mae yn eglur fod Salem yn lle gwahanol oddiwrth Sichem. Mae yn bresenol yn y gymydogaeth hono bentref a elwir Salim; ac y mae yn naturiol i gasglu taw yr hen Salem ydyw (Robinson, *Res.* iii. 102; Wilson, ii. 72). Cawn yma hefyd yr enw Sichem; ond fel enw person, ac nid tref. Wedi i Sichem ifanc syrthio mewn cariad â Dinah, merch Jacob, a gorwedd gyda hi, cynygodd ei phriodi, ond ni wnai ei brodyr gydsynio â'r cynygiad, ond ar yr ammod y gwnai Hemor a Sichem, ynghyd â holl wrrywaid y ddinas, gyduno i fod fel hwythau yn enwaededig; a chwedi iddynt hwythau ymostwng i'r ammod hwn, a thra etto yn ddolurus mewn canlyniad i gyflawni y seremoni hon, darfu i ddau o feibion Jacob, Simeon a Lefi, yn fradwrus ymosod arnynt, a'u lladd, gan gymeryd meddiant o'u holl eiddo. Ymddengys oddiwrth yr amgylchiad ddarfod i ddau fab Jacob fod yn abl gorchfygu a lladd holl wrrywaid y ddinas, nad ydoedd yn lle o unrhyw bwys (Gen. xxxiv.) Wedi hyn, pan yr oedd Jacob yn Hebron, porfelai ei feibion eu deadelloedd yn Sichem (y wlad mae yn debygol), â Joseph wedi cael ei anfon i ymweled a hwynt, a werthwyd ganddynt i'r Midianiaid (xxxvii. 12–28). Dygwyd ei esgyrn ef wedi hyn gan blant Israel allan o'r Aipht, a chladdwyd hwynt yn Sichem, yn y rhandir a brynasai Jacob gan Hemor (Jos. xxiv. 32).

Ar ol darostyngiad Canaan, syrthiodd Sichem, yr hon a enwir yn awr yn bendant fel dinas, i ran llwyth Ephraim; ond rhoddwyd hi i'r Lefiaid, a chafodd ei appwyntio fel un o'r dinasoedd noddfa (Jos. xxi. 20, 21). Josua, ychydig amser cyn ei farwolaeth, a 'gynullodd holl lwythau Israel i Sichem,' a thraddododd iddynt annerchiad difrif-ddwys (xxiv. 1–29). Darfu Abimelech, gordderchfab Gideon, lwyddo gyda phobl Sichem i'w wneud yn frenin; ond yn mhen tair blynedd darfu iddo ef a hwythau gwympo allan a'u gilydd, 'ac Abimelech a ymladdodd yn erbyn y ddinas, ac a'i hennillodd, ac a laddodd y bobl oedd ynddi, gan ddistrywio y ddinas, a'i hau â halen' (Barn. ix. 1–49). Yn Sichem (fel efallai lle canolaidd) yr ymgynullodd holl Israel i urddo Rehoboam yn frenin; ond darfu i ddeg llwyth ymwrthod ag ef, a dewis Jeroboam yn frenin, yr hwn a 'adeiladodd' (h.y., adgyweiriodd, cadarnhaodd, neu helaethodd) 'y ddinas, ac a drigodd ynddi' (1 Bren. xii. 1–25).

Yn y T. N. sonir am Sichem, dan yr enw Sychar, yn yr hanes hynod am y wraig o Samaria (Ioan iv. 5). Ail adeiladwyd hi gan Vespasian ynghylch deugain mlynedd ar ol marwolaeth Crist, a galwyd hi Neapolis (Νεαπολις, *y Ddinas Newydd*), enw ag sydd wedi disgyn lawr i'r amser presenol yn y gair Arabic Nabulus (Robinson, *Res.* iii. 119). Perthyn dyddordeb neillduol i'r lle hwn fel prif sedd y Samariaid mewn dyddiau diweddarach. [SAMARIAID.]

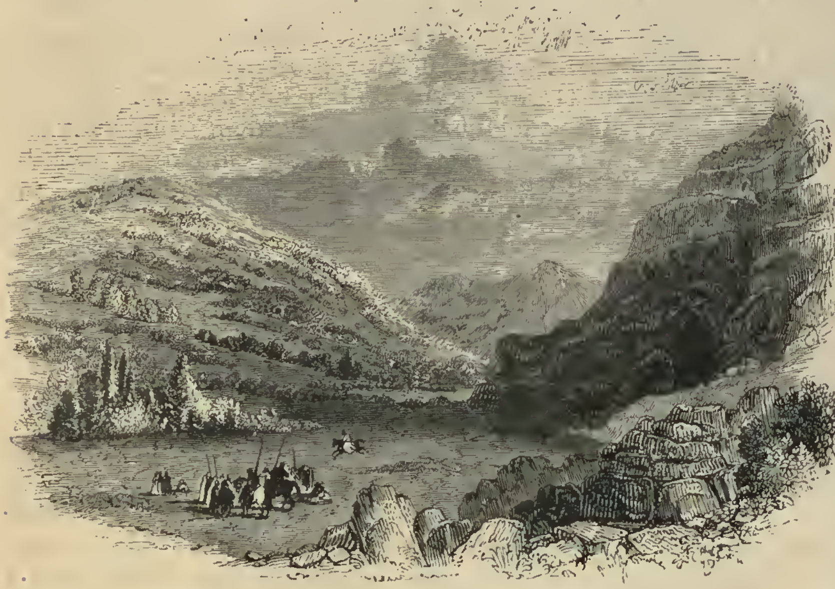

DYFFRYN SICHEM, GYDA MYNYDDAU EBAL A GARIZIM.

Mae Nabulus, fel Sichem gynt, yn gyfleuedig mewn dyffryn cul, rhwng Mynydd Ebal ar y gogledd a Mynydd Garizim ar y dehau, ac o fewn taith hanner awr o bellder o'r gwastadedd mawr dwyreiniol. Mae yr ystrydoedd, fel yn y rhan fwyaf o drefydd y Dwyrain, yn gulion; mae y tai yn uchel, ac yn gyffredin wedi eu hadeiladu yn dda, ac oll o geryg, a chrwn-dyrau ar y nen, megis yn Jerusalem. Mae y ddinas, fel y teilynga sylw, yn gorwedd yn uniongyrchol ar y terfyn lle rhenir dyfroedd y dyffryn; rhed y dyfroedd ar y tu dwyreiniol yn uniongyrch tua'r dwyrain i'r dyffryn, ac felly i'r Iorddonen; tra y denfyn y ffynonau brâf ar yr ochr ddwyreiniol nant pert i lawr i'r dyffryn ar y gogledd-orllewin tua Môr y Canoldir (Robinson, *Res.* iii. 95).

Mae y dynesiad at y dref yn hynod brydferth. 'Yma,' medd Dr. Robinson, 'yr ymdorodd ar y llygad olygfa o wyrddlesni rhonc a bron digyffelyb. Yr oedd yr holl ddyffryn wedi ei lenwi â gerddi llysiau, a pherlleni o bob math o ffrwythau, wedi eu dyfrhau gan amryw ffynonau y rhai a dorent allan mewn gwahanol ranau, gan lifo tua'r gorllewin yn afonydd adfywiol. Goddiweddwyd ni gan yr olygfa fel pe buasai ryw swynwaith goruwchnaturiol. Ni welsom ddim yn Mhalestina yn deilwng o'i chydmaru â hi' (Robinson, *Res.* iii. 95). 'Wedi ymfynwesu yn mhlith y mynyddoedd,' medd Dr. Wilson, 'ynghyd â'i feusydd toraethog a dyfradwy, a perllanau a gerddi yn cynwys coed blodau a ffrwythau, daeth i fynu yn gyflawn â'r drychfeddyliau a ffurfiasem yn flaenorol ynghylch ei brydferthwch a'i dlysni.' Gorfuwyd yr Iuddew Mordecai, yr hwn hyd yma ydoedd wedi ei fawr siomi yn ngwlad ei dadau, a'r hwn yn wastadol a gyferbynai ei gerwindeb noeth â gorwychder a thoraethogrwydd yr India Orllewinol, i gyfaddef fod y rhan hon o'r wlad yn llifeirio o laeth a mêl. 'Wrth adael y dref,' ysgrifena Dr. Wilson drachefn, 'cawsom ein mawr swyno gan ymddangosiad y wlad fel yr aem rhag ein blaen, gan ei bod yn ddirfawr bicturaidd yn ei hagwedd, a chwedi ei thrwyadl ddyfrhau a'i gwrteithio. Yr oedd y gerddi yn agos i'r dref, a'u ffigys, a'u holewydd, a'u almond, a'u pomgranad, ynghyd â ffrwyth a blodau-goed eraill, yn wir hyfryd yr olwg arnynt i'r llygad. Sylwasom ar amryw adar yn mysg y cangenau, a chymerasom sylw neillduol o honynt, gan nad oedd un wlad lle teithiasom lle yr oeddym wedi gweled can lleied o'r teulu asgellog a Phalestina, ac oblegid at y wlad yn gyffredinol, yn yr olwg geir ar ei hanghyfanedddra, gellir cymhwyso iaith y prophwyd yn gywir: 'Pa hyd y galara y tir, ac y gwywa gwellt yr holl faes, oblegid drygioni y rhai sydd yn trigo ynddi? Methodd yr anifeiliaid a'r adar, oblegid iddynt ddywedyd, Ni wel efe ein diwedd ni.'—Jer. xii. 4 (Wilson, ii. 45, 79).

Mae ffynon Jacob, golygfan siarad dyddorol ein Harglwydd â'r wraig o Samaria, yn nghymydogaeth Nabulus, ac o fewn pellder gwaith hanner awr o deithio. Mae ei genau, yr hon sydd yn nghanol dadfeiliau eglwys, wedi ei guddio gan ddwy gareg, y rhai a ofynant eu symud er mwyn dyfod o hyd iddi. Mae o gylch naw troedfedd mewn tryfesuredd ac yn bymtheg a thriugain o ddyfnder. Mae hi wedi ei naddu i gyd o'r graig, a rhaid ei bod yn gynyrch dirfawr lafur, a dug arwyddion o'i chylch o hynafiaeth mawr. Nid oes yn aml ond ychydig ddwfr ynddi; ar brydiau eraill ymddengys fod gryn lawer (Wilson, ii. 54, 57, Robinson, *Res.* iii. 108).

SI'DON. [ZIDON.]

SI'FAN, trydydd mis y flwyddyn eglwysig Iuddewaidd, a'r nawfed o'r un wledig. Dechreuai, yn ol y rabbiniaid, gyda newydd loer ein mis Mai ni; ond yn ol Michaelis, ac eraill a'i canlynant ef, gyd âg un Mehefin. Ni chyfarfyddir â'r gair ond yn Esther viii. 9. Ar y chwechfed dydd o'r mis hwn yr oedd Gwyl y Pentecost. Ar y pymthegfed a'r unfed ar bymtheg y mae gwyl er coffadwriaeth am fuddugoliaeth y Maccabeaid ar baganiaid Bethsan (1 Maccab. v. 52). Ar y trydydd ar hugain mae ymprydd i wylofain ar gyfrif gwaith Jeroboam yn gwarafun cario y blaenffrwyth i Jerusalem. Yn ei ystod cedwir hefyd amryw wyliau coelgrefyddol dibwys.

SI′HOR, Shi′hor, yr afon Nile (Jos. xiii. 3; 1 Cron. xiii. 5; Esa. xxiii. 3; Jer. ii. 18), yn briodol *du*, *lleidiog*, gan y gelwid yr afon Nile felly ar gyfrif lleidiogrwydd ei dyfroedd, neu gyfrif y lliw tywyll a adawai ar ei hol wedi iddi dreio.

SI′HOR-LIB′NATH, afon neu nant a red i'r môr yn nhiriogaeth Aser. Yn ol tyb J. D. Michaelis, *afon gwydr*—h.y., Belus—o dywod yr hon y gwnaed gwydr gyntaf gan y Pheniciaid (Gesen. *Lex.* 878).

SI′LAS, neu Silfan′us, 'gwr rhagorol yn mhlith y brodyr yn Jerusalem,' a phrophwyd—h.y., dysgawdwr Cristionogol—yr hwn, ynghyd â Judas a gyfenwid Barsabas, a ymunodd yn y *commissiwn* a roddwyd gan yr apostolion a'r henuriaid i Paul a Barnabas i fyned i Antiochia â'r ordinhadau a orchymynasid ganddynt yn ddiweddar ar y pwnc o enwaediad (Act. xv. 22–32; xvi. 4). Gan i ymraniad gymeryd lle yn Antiochia rhwng Paul a Barnabas, dewisodd y blaenaf Silas fel cydymaith, ac yn ganlynol cyd-deithiodd âg ef ar ei deithiau dyfodol yn Asia Leiaf, Macedonia, a Groeg. Yn Philippi yr oedd yn gydgarcharor â'r apostol Paul, a chyd âg ef 'pan weddiasant ar ganol nos, ac y canasant fawl i Dduw' yn y carchar (xv. 40, 41; xvi. 19, 23, 25; xvii. 1, 4, 10, 14; xviii. 5). Yn Actau yr Apostolion gelwir ef bob amser yn Silas, tra y rhydd Paul iddo bob amser yn ei epistolau ei enw cyflawn, Silfanus (2 Cor. i. 19; 1 Thess. i. 1; 2 Thess. i. 1). Yn y ddau epistol olaf una ef âg ef ei hun a Timotheus yn yr annerchiad: 'Paul a Silfanus a Timotheus at eglwys y Thessaloniaid'—arwydd o'r cyfrif a wneid o hono. Yr hanes olaf a gawn am dano yn yr Actau yw iddo ddyfod gyda Timotheus o Macedonia i Corinth, ar yr achlysur o ymweliad cyntaf Paul a'r ddinas hono (Act. xvii. 14, 15; xviii. 1, 5); ac at yr amser hwn yn ddiau y cyfeiria yr apostol yn ei Ail Lythyr at y Corinthiaid, yr hwn a ysgrifenodd amryw flyneddau ar ol hyn (i. 19). Dyma y crybwylliadau olaf am dano mewn cysylltiad a'r apostol Paul. Pa un a fu rhyw gysylltiad rhyngddo a Pedr wedi hyn sydd yn anmhosibl dweud; ond darfu i'r apostol hwnw anfon ei Lythyr Cyntaf, yr hwn sydd wedi cael ei gyfarwyddo at 'y dyeithriaid ar wasgar ar hyd Pontus, Galatia, Cappadocia, Asia, a Bithynia,' gyda 'Silfanus,' yr hwn a eilw yn 'frawd ffyddlon' (1 Pedr i. 1; v. 12). Mae rhai wedi meddwl taw y Silfanus hwn ydoedd Silas Paul; mae eraill wedi barnu taw person gwahanol ydoedd.

SI′LOAM, neu Si′loah, llyn o ddwfr yn Jerusalem, cyfleuedig yn agos i gongl dehau-ddwyreiniol y ddinas hono. Y mae, yn ol mesuriad Dr. Robinson, yn ddwfrgronfa hirgron o dair ar ddeg a deugain o droedfeddi o hyd, deunaw o led, a phedair ar bymtheg o ddyfnder, ac yn parhau i fod mewn cyflwr da o ran adgyweiriad, er fod llwyni yn tyfu yma ac acw allan o'r mur. Yn ei phen uchaf, yn agos i'r bryn Ophal, mae mynedfa fwäog yn weledig. Wedi myned dan y bwa hwn, a disgyn ar hyd restr o risiau trwy fwa-ffordd hyd at ddyfnder y llyn oddiallan, deuir at gawg allanol o gylch chwe troedfedd o led, allan o'r hwn y rhed y dwfr trwy geudwll bychan i'r llyn wedi ei naddu o'r graig, o'r hwn y rhed drachefn i ddyfrhau ar ei ffordd y gerddi cylchynol. Ffurfia y llyn uchaf—neu y ffynon, fel ei gelwir weithiau—y fynedfa i ddwfr-ffordd amgylchog tanddaiarol o 1750 o droedfeddi o hyd, yr hon sydd wedi cael ei thori trwy fryn creigog Ophal, ar hyd yr hon y rhed y dwfr oddiwrth yr hyn a elwir Llyn y Forwyn. Mae rhediad dyfroedd Siloam yn afreolaidd ar adegau. Cyfodant yn ystod ychydig fynydau droedfedd neu ragor, ac yn ebrwydd wedi hyn peidiant a rhedeg, a gostwng y dwfr yn y cawg i'w *level* blaenorol. Gwelwyd cyfodiad yn nyfroedd Ffynon y Forwyn yn cyfatteb i hyn gan Dr. Robinson, felly nis gall fod un amheuaeth gyda golwg ar y cysylltiad rhyngddynt (Robinson, *Res.* i. 493).

Oddiwrth Neh. iii. 15 ymddengys fod 'llyn Siloah' yn agos i 'ardd y brenin.' Yn Esa. viii. 6 dywedir fod 'dyfroedd Siloah yn cerdded yn araf;' a thynir cyferbyniad rhyngddynt a 'dyfroedd lawer a chryfion yr afon' Euphrates. Mae llyn Siloam yn neillduol ddyddorol ar gyfrif iachad gwyrthiol y dyn dall. Ar ol iro ei lygaid â chlai, dywedodd ein Harglwydd wrtho, 'Dos, ymolch yn llyn Siloam. Efe a aeth gan hyny, ac a ymolchodd, ac a ddaeth yn gweled' (Ioan ix. 6, 7).

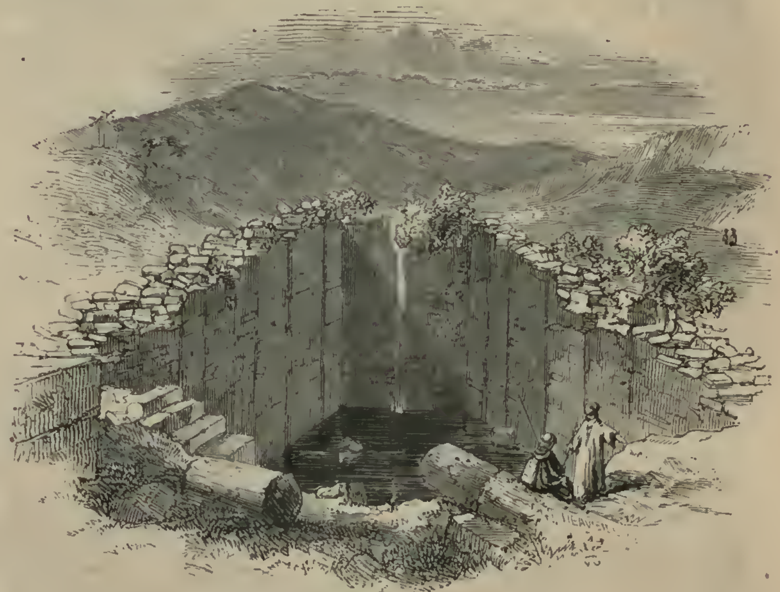

LLYN SILOAM.

Cyfeiria ein Harglwydd at dwr Siloam, yr hwn a syrthiodd ac a laddodd ddeunaw o ddynion (Luc xiii. 4). Nid oes genym un hanes arall am y dygwyddiad hwn.

Mae pentref a elwir Siloam yn nyffryn Jehosaphat, ychydig bellder i'r gogledd i'r llyn (Wilson, i. 499).

SI′LOH, dinas berthynol i lwyth Ephraim. Mae ei sefyllfa wedi cael ei dynodi yn ddigon penodol, 'o du y gogledd i Bethel, tua chyfodiad haul i'r brif-ffordd y sydd yn myned i fynu o Bethel i Sichem, ac o du y dehau i Libanus' (Barn. xxi. 19). Yma y gosodwyd y tabernacl i fynu ar ol i'r wlad gael ei darostwng gan yr Israeliaid; ac yma y gwnaed y rhaniad olaf a chyffredinol o'r wlad rhwng y llwythau (Jos. xviii. 1–10). Parhaodd yr arch yn Siloh o ddyddiau Josua hyd ddiwedd bywyd Eli, ac yma 'y gweinyddai Samuel, yn fachgen, o flaen yr Arglwydd' (1 Sam. i. 3, 9, 24, 28; ii. 18, 21, 26; iii). Mewn cysylltiad efallai a gwasanaeth y tabernacl 'yr oedd gwyl i'r Arglwydd bob blwyddyn yn Siloh,' pan y 'deuai merched Siloh allan i ddawnsio mewn dawnsiau;' ac ar achlysur o'r fath y cawsant eu cipio a'u cario ymaith yn wragedd gan y Benjaminiaid, y rhai fel llwyth oeddynt newydd yn agos gael eu llwyr ddinystrio (Barn. xxi. 19, 20–23). Ar ol trigo yn Siloh dros 300 o flynyddau, cymerwyd yr arch i wersyll yr Israeliaid, y rhai oeddynt yn brwydro ar y pryd â'r Philistiaid; a chwedi cael ei chymeryd gan y gelyn, hi gafodd, ar ei gwaith yn cael ei dychwelyd ganddynt hwy, ei chymeryd i Ciriath-jearim, lle yr arosodd am ugain mlynedd, heb ddychwelyd mwyach i Siloh (1 Sam. iv. 1, 3–5, 10, 11; vi. 21; vii. 1, 2). Yn nheyrnasiadau Solomon a Jehosaphat ni gawn y prophwyd Ahiah yn trigo yn Siloh (1 Bren. xi. 29; xiv. 2). Ymddengys i farnedigaethau trymion ymweled â'r lle hwn ar gyfrif drygioni Israel; ond pa bryd y cymerodd hyn le ni ddywedir: yr oedd, fodd bynag, cyn caethiwed Babilon (Jer. vii. 12, 14; xxvi. 6, 9). Y son olaf a gawn ni am y lle yn yr Ysgrythyrau ydoedd yn uniongyrchol ar ol i Judah gael ei chario i gaethiwed gan Nebuchodonosor (xli. 5). Yn nyddiau Jerome nid oedd ond yn aros 'ychydig olion o'i dadfeiliau a syfeini allor,' ac yn ddiweddar ymddengys fod ei safle wedi, mewn ystyr, cael ei anghofio. Mae Dr. Robinson, fodd bynag, yn credu iddo yn nadfeiliau Seilan ddarganfod safle yr hen Siloh. Ystyria yr enw a'r sefyllfa fel yn penderfynu y matter: golyga fod y sefyllfan yn cyduno yn gwbl â'r lle a enwir yn Barn. xxi. 19. 'Mae y dadfeiliau,' medd Dr. Wilson, 'yn fwy eang nag y dysgwyliasom eu cael. Mae y rhan fwyaf o honynt ar esgynfan, ond, fodd bynag, yn amgylchedig gan fryniau uwch. Er o ddefnydd hynafol—sef meini nadd mawrion, a darnau o golofnau—cyfansoddant, fel y sonir gan Dr. Robinson, bentref cydmariaethol ddiweddar' (Robinson, *Res.* iii. 85, 87; Wilson, ii. 294).

SIM'EON, ail fab Jacob o'i wraig Leah (Gen. xxix. 33), a chyndad llwyth Simeon. Darfu iddo ef a'i frawd Lefi fradwrus ladd y Sichemiaid, a chludo ymaith eu heiddo, tra yn onest gyflawni yr ammod a wnaethant â hwynt (xxxiv. 25–29). Gwnaeth Jacob ar ei wely angeu amlygu mewn iaith rymus ei ddigllonedd tuag at eu hymddygiad, ac yn lle bendith cyhoeddodd felldith uwch ben eu disgynyddion: 'Rhanaf hwynt yn Jacob, a gwasgaraf hwynt Israel' (xlix. 5–7). Pan y daeth yr Israeliaid allan o'r Aipht yr oedd y llwyth hwn yn gynwysedig o 59,300 'o feibion ugain mlynedd ac uchod, pob un a allo fyned i ryfel' (Num. i. 22, 23); ond pan wnaed yr ail gyfrifiad o honynt, nid oeddynt yn gynwysedig o ragor na 22,200 (xxvi. 14)—lleihad o 37,100—tra yr oedd eraill o'r llwythau wedi ychwanegu eu rhif. Pa un a oeddynt, fel eu cyndad, yn llwyth creulawn, dilywodraeth, a chwedi cael eu cosbi mewn modd arbenig oherwydd eu hyspryd drygionus wrthryfelgar—er esampl, yn achos diweddar Baal-peor, pan y bu 'feirw o'r pla bedair mil ar hugain'—ni ddywedir (xxv. 1–9). Yr oedd Zimri, fodd bynag yr hwn a eithrir yn benodol, 'dywysog penaf tŷ yn mhlith y Simeoniaid.' Derbyniodd llwyth Simeon ei etifeddiaeth allan o ran o eiddo llwyth Judah, 'canys rhan meibion Judah oedd ormod iddynt' (Jos. xix. 1, 9); a darfu i'r ddau lwyth ymuno i ymladd yn erbyn y Canaaneaid yn eu gwahanol ranau (Barn. i. 3, 4, 17, 18). Gorweddai rhan Simeon ar y dehau-orllewin o Ganaan, tua gwlad y Philistiaid. Yr oedd Beerseba a Siclag, heblaw amryw ddinasoedd a phentrefi eraill yn gyfleuedig ynddi (Jos. xix. 2, 5–8). Mae coffa am yr hyn ymddengys yn fwy nag un mudiad o eiddo y Simeoniaid tua'r dehau, yr olaf tua Mynydd Seir, lle y tarawsant â'r cleddyf yr Amaleciaid ag oeddynt wedi ffoi a thrigo yn eu lle (1 Cron. iv. 39–43). Ymddengys fod Simeon neu Simon yn enw lled gyffredin yn mhlith yr Iuddewon. Yn y T. N. ni gyfarfyddwn â'r hen Simeon dda, yr hwn yn y deml a gymerodd y baban Iachawdwr yn ei freichiau, ac a ddymunodd gael ei ollwng ymaith mewn tangnefedd, canys ei lygaid a welasant iachawdwriaeth Duw (Luc ii. 25–30); a 'Simon a gyfenwir Pedr,' un o'r deuddeg (Matt. iv. 18); a 'Simon a elwir Zelotes,' un arall o ddisgyblion ein Harglwydd (Luc vi. 15); a Simon tad Judas Iscariot (Ioan vi. 71); a Simon, brawd neu agos perthynas i'n Harglwydd (Matt. xiii. 55); a Simon, y Pharisead, yr hwn a'i gwahoddodd i fwytta gyd âg ef, ond yr hwn a esgeulusodd ddangos iddo y moesgarwch arferol (Luc vii. 36, 44–46); a Simon y gwahan-glwyfus (Matt. xxvi. 6); a Simon o Cyrene, yr hwn a gymhellwyd i ddwyn ei groes (Matt. xxvii. 32; Luc xxiii. 26); a Simon y barcer, gyd â'r hwn y llettyodd Pedr yn Joppa (Act. ix. 43); ac â Simon Magus, yr hwn a hudodd bobl Samaria â'i swynion (viii. 9–24), am yr hwn, mewn amser dyfodol, y mae llawer o hanesion yn cael eu hadrodd, ond nid oes fawr neu ddim coel i gael ei osod arnynt.

SI'MON ZELO'TES. [APOSTOLION.]

SIN. 1. Dinas yn yr Aipht. Arwydda y gair yn Arabic *laid*, a deallir ef yn gyffredin am Pelusium, yr hon a alwyd felly oddiwrth y gair πηλος, *llaid*. Geilw Ezeciel hi yn 'gryfder yr Aipht' (xxx. 15, 16), a Suidas yn 'allwedd yr Aipht,' neu ei hamddiffyn-ffin gadarn ar ochr Syria ac Arabia (Hales, *Chron.* i. 375). Nis gellir dynesu at sefyllfan Pelusium ond mewn cychod pan fyddo y Nile wedi llifo, neu pan fyddo gwres yr haf wedi sychu y llaid a garir lawr gan yr afon. Mae y gweddillion yn gynwysedig o grugiau ac ychydig golofnau syrthiedig (Wilkinson, *Mod. Egypt.* i. 406, 444).

2. Diffaethwch rhwng Elim a Sinai (Exod. xvi. 1); neu i arddangos y lle yn agosach, rhwng Elim a Rephidim (xvii. 1. Gwel hanes arosfanau yr Israeliaid am fanylion yn Num. xxxiii. 9–15). Nid ydyw i gael ei gymeryd am ddiffaethwch Sin, yr hwn oedd yn gyfleuedig yn ngogledd-ddwyrain Arabia Gerygog (Num. xx. 1).

SINAI MYNYDD. [TEITHIAU YR ISRAELIAID.]

SI'NAR. [BABEL.]

SI'NIM, trigolion gwlad bell oddiwrth, ac efallai ar y dehau neu y dwyrain i Ganaan (Esa. xlix. 12). Wrth Sinim y golyga rhai drigolion Sin, y Pelusiotes, a thrwy droell ymadrodd yr Aiphtiaid; ond gan fod y gair yn cyfeirio at wlad fwy pellenig, gwnai eraill ei gyfeirio at drigolion Syene, dinas yn nherfynau deheuol pellaf yr Aipht. Dealla Gesenius ac eraill ef am y Seres neu y Chinese (Sinenses, *Lex.* 584)—deongliad a ystyriwn ni yn amheus iawn.

SIS'ERA, cadben llu Jabin brenin Canaan, yr hwn a deyrnasai yn Hazor. Wedi i'w fyddin gael ei chwbl chwalu gan Barac, 'disgynodd oddiar ei gerbyd, ac a ffodd ar ei draed;' a chwedi ymnoddi yn mhabell Jael, gwraig Heber y Ceniad, hi a'i gorchuddiodd â'i mantell; ac yntau a geisiodd ganddi ddwfr i yfed, a hi a agorodd gostrel o laeth ac a roddodd iddo i yfed. Yn flinedig, a syrthiodd i drwmgwsg, a hithau, yn canfod ei chyfleusdra, 'a gymerth hoel o'r babell, ac a aeth i mewn yn ddystaw atto ef, ac a bwyodd yr hoel yn ei arlais ef, ac a'i gwthiodd i'r ddaiar; ac felly y bu efe farw' (Barn. iv. 2, 15–21). Nid yw yn ymddangos yn hawdd deall pa sut y gallasai Jael yru hoel i arlais Sisera heb ei ddeffroi; gall y twmgwsg i ba un y syrthiasai mewn rhan gyfrif am hyn. Wrth dwrio mewn, ryw flyneddau yn ol, i grugiau yn ngwastadedd Oorumia yn Persia, cafwyd ysgerbwd yn mhob un o honynt â hoelion wedi eu gyru i'r siolau. Yr oedd yr hoelion yn un o honynt o bres, ac yr oeddynt o bedair i bum modfedd o hyd: pa beth oedd defnydd y rhai gafwyd yn y llall nid yw yn cael ei enwi yn neillduol (*Amer. Miss. Her.* 1838, 458, 459).

SIT'TIM, neu A'BEL-SIT'TIM (Num. xxxiii. 49), lle ar y dwyrain i'r Iorddonen, gyferbyn a Jericho, yn ngwastadedd Moab. Yma y darfu i'r Israeliaid wersyllu ychydig amser cyn marwolaeth Moses, ac y syrthiasant i eilun-addoliaeth a bryntni trwy swyndwyll gwragedd Moabaidd a Midianaidd, ac a gospwyd trwy farwolaeth 24,000 o honynt. Dyma wersyllfa olaf yr Israeliaid cyn myned i mewn i Ganaan. O Sittim y darfu Josua ddanfon y ddau ysbiwr i edrych dros y wlad cyn iddynt groesi yr Iorddonen (Num. xxii. 1; xxv. 1–9; Jos. ii. 1; iii. 1). Yn ol Josephus sefai Abila, 'lle llawn o balmwydd,' yn ei amser ef y man lle yr oedd Sittim yn gyfleuedig, yr hon oedd driugain ystad oddiwrth yr Iorddonen (*Antiq.* iv. 8. 1; v. 1. 1).

SIT'TIM, COED (pren Sittah, Esa. xli. 19), math o bren gwerthfawr iawn, o'r hwn y gwnaeth Moses ddefnydd mawr wrth adeiladu y tabernacl a'i ddodrefn. Mae yn fwyaf tebygol taw yr *acacia* ydoedd, yr hwn a dyf yn yr Aipht, ac yn niffaethwch Arabia. Mae ei goed yn llyfn, prydferth, gwydn, caled, a bron anllygredig. Mae yn debygol mai oddiwrth y ffaith fod digonedd o'r coed hyn yn tyfu yn Sittim, ar y dwyrain i'r Iorddonen, y derbyniodd y lle hwn ei enw (Num. xxv. 1; Jos. ii. 1).

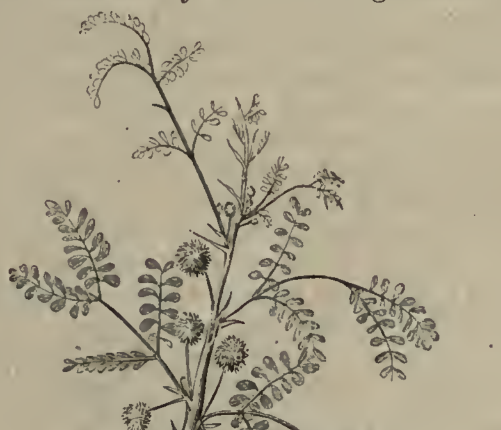

COED SITTIM (ACACIA VERA).

SMYR'NA, dinas berthynol i Ionia, ar forlan gorllewinol Asia Leiaf, a sedd un o saith eglwys Asia at y rhai yr anfonodd Crist Iesu genadwri trwy ei was Ioan. Mae yn ddinas hen iawn, ond mae wedi cael ei dinystrio lawer gwaith, a'i hail adeiladu drachefn. Darlunia Strabo hi fel y dref fwyaf odidog yn ei amser ef, ac hyd yn od yn bresenol mae ei hadeiladwaith yn rhagori ar eiddo Caercystenyn, prifddinas ymerodraeth Twrci. Gwna tufewn y ddinas, fodd bynag, siomi y dysgwyliadau a gyfodir wrth yr olwg geir arni wrth ddynesu atti ar hyd y môr. Mae yr ystrydoedd yn gul, budr, a chwedi eu palmantu yn druenus, megis yn y rhan amlaf o ddinasoedd y Dwyrain. Mae gweddillion *Cyclopean* ar y bryniau ar derfyn gogledd-ddwyreiniol y *bay* yn arddangos *acropolis*, neu drysor-gastell yr hen ddinas (*Bib. Sac.* viii. 876). Nid oes yn awr nemawr o olion yr adeiladau gorwych a addurnent unwaith y ddinas henafol hon. O'r *stadium*, neu y camp-chwareufan cyhoeddus, nid oes ond y dernyn daiar yn aros; mae wedi cael ei ysbeilio o'i seddau a'i addurnau marmor. Er hyny mae Smyrna yn parhau i fod yn lle o fasnach mawr: mae yn un o'r ychydig ddinasoedd henafol y rhai sydd wedi gallu dal eu tir yn y byd. Mae yn bwynt canolig ar gyfer masnach Europe, ar un llaw, Asia, ar y llaw arall, ac hefyd Affrica; ac y mae yn un o'r dinasoedd masnachol mwyaf llwyddianus yn nhiriogaethau Twrci (Rosen. *Geog.* iii. 24). Nid oes dim sicrwydd mewn perthynas i wir boblogaeth Smyrna: nid oes dim dau gyfrif yn cyduno. Dywed Dr. Wilson taw, 'yn ol cyfrif llaes amcan-dybiol, 150,000 ydyw ei phoblogaeth, o ba un y mae 10,000 yn Iuddewon, 200 yn Ffrancod, 4500 yn Armeniaid, a'r gweddill yn Dyrciaid a Mahometaniaid Asiaidd eraill (Wilson ii. 424). Dywed *Col.* Chesney fod y 'boblogaeth yn dynesu at 13,000, ac yn gynwysedig o gylch 70,000 o Dyrciaid, 30,000 o Roegiaid, 12,000 o Iuddewon Yspaenaidd, 7000 o Armeniaid, ac i fod y gweddill yn gynwysedig o lwythau cymysgedig pob cenedl, ac yn cael eu galw yn Levantiaid' (Chesney, *Exped.* 312).

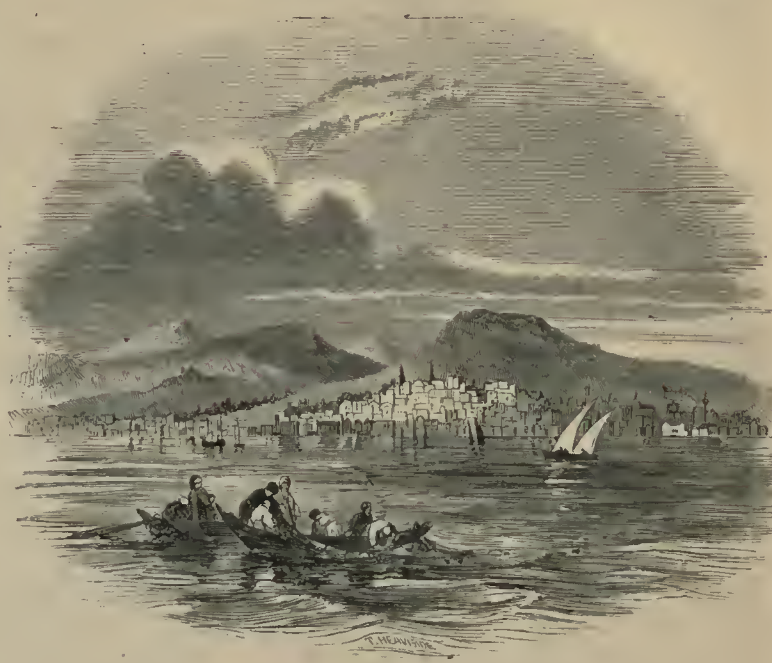

SMYRNA

Mae yn rhaid fod Cristionogaeth wedi cael ei dwyn i mewn yn foreu i Smyrna; ond gan bwy, a pha bryd, nid yw yn hysbys. Mae yr eglwys yn y ddinas hon yn derbyn mawr ganmoliaeth yn y genadwri a ddanfonwyd atti gan Iesu Grist trwy ei was Ioan. Hi a'r eglwys yn Philadelphia ydyw yr unig ddwy na weinyddir cerydd iddynt (Dat. ii. 8–11). Efallai mai Polycarp oedd angel yr eglwys yn Smyrna at yr hwn y danfonwyd y genadwri

—o'r hyn lleiaf os ydyw tyb yr Esgob Pearson yn iawn sylfaenedig, sef iddo ddyoddef merthyrdod yn nheyrnasiad yr ymerawdwr Antoninus Pius, O.C. 147, er y dewis ysgrifenwyr eraill enwi dyddiad diweddarach (Wake, *Apostolical Fathers*, 66). Mae trigolion Groegaidd Smyrna yn perthyn, wrth gwrs, i'r eglwys Roegaidd, a'r Armeniaid i'r eglwys Armenaidd. Mae Cristionogaeth mewn enw yn parhau i nychu yno; ond mae ei goleu wedi hir fyned yn niffodd, ac y mae wedi cael cymaint o'i gwyrdroi fel y mae hyd yn od ei ffurf o ran athrawiaethau ac ordinhadau wedi diflanu.

SO′CHO, neu SHO′CHOH, enw dwy ddinas berthynol i lwyth Judah; un yn y dyffryn, a'r llall yn ngwlad y bryniau (Jos. xv. 33, 35, 48). Yn agos i un o honynt y darfu i Dafydd ladd Goliah, a gyru y Philistiaid ar ffo (1 Sam. xvii. 1). Yr oedd Sochoh yn un o'r pymtheg dinas a adgyweiriodd ac a gadarnhaodd Rehoboam (2 Cron. xi. 7). Mae dau le o'r enw Shuweike, un ar y dehau-orllewin i Jerusalem, a'r llall ar y dehau-orllewin i Hebron, y rhai a ystyria Dr. Robinson fel yn cyfatteb i'r ddau le uchod (Robinson, *Res.* ii. 195, 343).

SOD′OM, GOMORRAH, ADMAH, SEBOIM, a SOAR, oeddynt bump o ddinasoedd perthynol i'r Canaaneaid yn y dyffryn ar ymylon y Môr Marw. Yn nyddiau Abraham yr oedd gan bob un o honynt frenin: Berah ydoedd brenin Sodom, Bersha Gomorrah, Senab Admah, Semebar Seboim, ac un na roddir ei enw ydoedd frenin Bela neu Soar. Darostyngodd Cedorlaomer brenin Elam hwynt oll i fod yn deyrnged-dalwyr iddo; ond wedi ei wasanaethu am ddeuddeg mlynedd hwy a wrthryfelasant yn ei erbyn. Darfu yntau ar ol hyn, mewn cyngrair â breninoedd eraill oresgyn y gwledydd cymydogaethol; a'r breninoedd rhagddywededig a luniaethasant ryfel â hwynt yn nyffryn Sidim; a dyffryn Sidim oedd yn llawn pyllau *asphaltus;* a breninoedd Sodom a Gomorrah a ffoisant, ac a syrthiasant yno, a'r lleill a ffoisant i'r mynydd. Yn mhlith y carcharorion a gymerwyd gan y breninoedd buddugoliaethus yr oedd Lot, nai Abraham; a gwnaeth yntau, pan glywodd y newydd, arfogi ei hyfforddus weision, gan eu hymlid, a chwedi eu taro, 'efe a ddug drachefn ei frawd Lot, a'i gyfoeth, a'r gwragedd hefyd a'r bobl' (Gen. xiii. 12; xiv. 1–16).

Ond yn awr darfu i Sodom a Gomorrah, ar gyfrif eu dirfawr ddrygioni, gyfarfod â thynged echrydus. 'Yr Arglwydd a wlawiodd ar Sodom a Gomorrah frwmstan a thân oddiwrth yr Arglwydd, allan o'r nefoedd. Felly y dinystriodd efe y dinasoedd hyny, a'r holl wastadedd, a holl drigolion y dinasoedd, a chnwd y ddaiar (Gen. xix. 24, 25). Mae amryw wedi cynyg cyfrif am ddinystr dinasoedd y gwastadedd trwy achosion naturiol, megis, natur bygaidd neu asphaltusaidd y tir ar yr hwn y safent, a thrwy ruthriad allan daiar-losg; ond nid oes dim yn yr Ysgrythyrau ag sydd yn cefnogi y cyfryw esponiadau, ac nid yw gweithrediad yr achosion hyn yn cyfatteb i, ac yn dyfod i fynu â iaith yr ysgrifenwyr santaidd ar y matter, nac yn y cyfrif hanesyddol gwreiddiol o'r trychineb, neu yn y cyfeiriadau mynych a wneir atto mewn rhanau olynol o'r Gair Santaidd. Yn yr Ysgrythyrau darlunir y nefoedd fel y cyfeiryd o ba un y daeth y tân a'r brwmstan; ond gwnai y ddau amcan-dyb y cyfeirir attynt yn awr eu darlunio fel wedi cael eu dechreuad yn y ddaiar.

Er mai Sodom a Gomorrah yn unig a enwir yn bendant yn Genesis, etto cafodd Admah a Seboim, fel 'dinasoedd y gwastadedd,' eu dinystrio ar yr un pryd. Mae Moses yn bwgwth yr Israeliaid, os gwnaent anufuddhau i Dduw, â barnedigaethau cyffelyb i 'ddinystr Sodom a Gomorrah, Admah a Seboim, y rhai a ddinystriodd yr Arglwydd yn ei lid a'i ddigofaint' (Deut. xxix. 23: gwel hefyd Hosea xi. 8). Pa un a ddinystriwyd dinasoedd eraill heblaw y rhai hyn ni ddywedir; ond mae yn bosibl y gallai eraill gyfranogi o'r un dynged. Dywed Jeremiah: 'Fel yr ymchwelodd Duw Sodom a Gomorrah, a'i chymydogesau;' a sonia Judas, yn y seithfed adnod, am 'Sodom a Gomorrah a'r dinasoedd o'u hamgylch.' Ond arbedwyd Soar ar gais Lot, ac yno dros yr amser presenol yr ymnoddodd. Ymddengys fod Soar yn ngwlad Moab (Jer. xlviii. 34). Tybir fod ei gweddillion wedi eu darganfod ar y dwyrain i'r Môr Marw, a thu a'i ben deheuol. Rhaid nad ydoedd Soar yn mhell oddiwrth Sodom, ond ar yr ochr gyferbyn a hi, oblegid yr oedd 'yn agos i ffoi iddi' (Gen. xix. 20).

Mae wedi bod yn dyb gyffredin fod y dinasoedd hyn wedi cael eu suddo islaw y llyn, ac y mae rhai wedi haeru fod hyd yn od y dadfeiliau wedi cael eu gweled dan y dwfr; ond nid yw yr Ysgrythyrau yn rhoddi un awgrym mewn perthynas i unrhyw amgylchiad o'r fath, ac nid oes un lle i'w credu. Yr ydys wedi hyd yn od dybied taw dyffryn Sidim unwaith fu gwely y Môr Marw; fod y llyn ei hun yn un o gynyrchion y trychineb; ac y llifai yr Iorddonen yn flaenorol i hyn trwy yr Arabah, ac yr ymarllwysai yn y diwedd i gangen ddwyreiniol y Môr Coch; ond gwnaeth Dr. Robinson benderfynu nas gallasai hyn fod, o'r hyn lleiaf nid o fewn un cyfnod hanesyddol. Mae mynyddau yn Arabah sydd yn danfon eu dyfroedd mewn gwahanol gyfeiriadau, a thra y rhed y dyfroedd ar y dehau iddo i gangen ddwyreiniol y Môr Coch, mae y dyfroedd ar y gogledd iddo, ac hefyd ddyfroedd yr anialwch dwyreiniol uchel, i gyd yn llifo i'r Môr Marw. Mae pob amgylchiad yn gwasanaethu i ddangos fod yn rhaid y bodolai llyn yn y dyffryn yma, i'r hwn y tywalltai yr Iorddonen ei dyfroedd yn flaenorol i ddinystr Sodom a Gomorrah (Robinson, *Res.* ii. 490, 507, 590, 601; Wilson, i. 284).

Nid heb reswm, feddyliem ni, y golyga Reland na chafodd Sodom a Gomorrah eu suddo dan y dyfroedd, oblegid darlunir barnedigaethau tebyg i'r rhai oresgynasant y dinasoedd hyn yn gynwysedig mewn bod y 'tir wedi ei losgi oll gan frwmstan, a halen;' 'na heuir ef, ac na flaendardda ac na ddaw un llysieuyn arno' (Deut. xxix. 23): 'ac na phreswylia neb yno' (Jer. xlix. 18; l. 40); ac y bydd yn 'ddanadl-dir, a phyllau halen, ac anghyfanneddle tragywyddol' (Seph. ii. 9). Nis gallasai y cyfryw ddesgrifiadau gael eu rhoddi o sefyllfa Sodom a Gomorrah pe buasent yn ngwaelod y Môr Marw.

SOL′OMON, mab Dafydd o Bathsua, yr hon, yn flaenorol, ydoedd wraig Uriah yr Hethiad, a'i olynydd ar orsedd Israel. Nid efe oedd yr unig fab a gafodd Dafydd o honi, ac nid ymddengys taw efe ydoedd yr henaf; yn y gwrthwyneb, efe ydoedd yr ieuengaf, os ydym i ystyried y drefn yn yr hon yn unffurf y cyfrifir hwynt fel prawf o drefn genedigaeth ei blant (2 Sam. v. 14, 1 Cron. iii. 5; xiv. 4).

Nid yw oedran Solomon pan ganlynodd ei dad ar orsedd Israel yn cael ei amlygu yn yr Ysgrythyrau. Tybia Hales ei fod ynghylch ugain—tybiaeth ag sydd yn debygol yn agos at y gwirionedd. Cyduna â darluniad Dafydd o hono fel un 'ieuanc a thyner' (1 Cron. xxii. 5); ac â'r cyfrif rydd am dano ei hun fel 'bachgen bychan yr hwn ni fedrai fyned nac allan nac i mewn' yn y cyflawniad o'i ddyledswyddau fel brenin (1 Bren. iii. 7).

Wedi esgyn i'r orsedd dilynodd Solomon gynllun nid anarferol mewn gwledydd Dwyreiniol—mewn rhan er cyflawni arch ei dad, ac mewn rhan er mwyn cael gwared o bersonau allasent beryglu neu ddiystyru ei awdurdod. Ei frawd hynach Adoniah, yr hwn a osodai ei hun i fynu yn frenin, ond yr hwn a gafodd faddeuant ammodol, a osododd efe i farwolaeth am yr hyn a ymddangosai ond fel rhith-esgus (1 Bren. i. 5, 50–53; ii. 13–25). Ar gyfer Simei, yr hwn a daflasai yr anfri mwyaf ar Dafydd ar yr achlysur o wrthryfel Absalom, ond yr hwn y maddeuodd iddo wedi hyny (2 Sam. xvi. 5–8; xix. 16–23), y gosododd Solomon fagl; a phan syrthiodd yr annoeth-ddyn hwnw iddi, daliwyd ar y cyfleusdra i'w osod yntau hefyd i farwolaeth (1 Bren. ii. 36–46). Yr oedd Joab, yr hwn ydoedd yn ben ar y fyddin, ac Abiathar, yr arch-offeiriad, hefyd wedi tynu arnynt eu hunain ei anfoddlonrwydd mewn canlyniad i gymeryd rhan gyd âg Adoniah pan yr honai hawl i'r deyrnas; gosododd y blaenaf yn awr i farwolaeth, ac ychydig wna gwyno ei dynged; a'r olaf 'a fwriodd ymaith o fod yn offeiriad i'r Arglwydd,' er ei fod wedi ymlynu yn foreu a diysgog wrth ei dad, mewn adfyd yn gystal a hawddfyd, yn ystod hir oes (1 Sam. xxii. 20–23; 2 Sam. xv. 24–29; xx. 25; 1 Bren. ii. 26, 27).

Mae genym ganmoliaeth uchel i ddoethineb Solomon yn yr Ysgrythyrau: 'A Duw a roddodd ddoethineb i Solomon a deall mawr iawn, a helaethdra calon, fel y tywod sydd ar fin y môr. A doethineb Solomon oedd fwy na doethineb holl feibion y dwyrain, ac na holl ddoethineb yr Aipht. Ië, doethach oedd efe nag un dyn; nag Ethan yr Ezrahiad, na Heman, na Chalcol, na Darda, meibion Mahol; a'i enw oedd yn mhlith yr holl genedloedd oddi amgylch. Ac efe a lefarodd dair mil o ddiarebion; a'i ganiadau ef oedd fil a phump. Llefarodd hefyd am brenau, o'r cedrwydd sydd yn Libanus, hyd yr isop a dyf allan o'r pared: ac efe a lefarodd am anifeiliaid, ac am ehediaid, ac am ymlusgiaid, ac am bysgod. Ac o bob pobloedd y daethpwyd i wrandaw doethineb Solomon, oddiwrth holl freninoedd y ddaiar, y rhai a glywsent am ei ddoethineb ef' (1 Bren. iv. 29–34). Ysgrifenwyd tri o lyfrau yr Ysgrythyr ganddo—Diarebion, y Pregethwr, a'r Caniadau.

Gwnai Josephus, yr hwn a ymddengys yn awyddus am dderchafu ei genedl ei hun yn ngolwg y Groegiaid a'r Rhufeiniaid, ddangos llafur llenyddol Solomon fel un llawer eangach: 'Cyfansoddodd lyfrau o gywyddon a chaniadau fil a phump; o ddamegion a chydmariaethau dair mil; canys llefarodd ddamegion ar bob math o bren, o'r isop hyd at y cedrwydd; a'r un wedd ynghylch anifeiliaid, ynghylch pob math o greaduriaid byw, gan nad pa un ai ar y ddaiar neu yn yr awyr, oblegid nid ydoedd yn anwybodus o natur yr un o honynt, nac ni esgeulusodd wneud chwiliadau mewn perthynas iddynt, ond gwnaeth eu darlunio oll fel athronydd, a phrofodd ei wybodaeth berffaith o'u gwahanol briodoleddau. Dysgodd Duw iddo hefyd y medrusrwydd hwnw sydd yn gallu bwrw ymaith ddiaflaid, yr hon sydd wyddoneg ddefnyddiol ac iachaol i ddynion. Cyfansoddodd hefyd y fath swyn-ymadroddion (*incantations*) ac y gellir trwyddyn liniaru anhwyldebau. A gadawodd ar ei ol gyfarwyddiadau pa fodd i ddefnyddio swyn-gyfaredd, trwy yr hwn y gyrant ffordd ddiaflaid fel na ddychwelont drachefn; ac y mae y dull hwn o gynyrchu iachad mewn grym mawr hyd y dydd hwn'—o ba un yr â rhagddo i roddi esampl chwerthinadwy (*Antiq.* viii. 2. 5).

Yr oedd Solomon yn enwog neillduol am rif, amrywiaeth, a gorwŷchedd ei adeiladau. Yr oedd ei dad o'i flaen wedi gwneud parotoadau mawrion ar gyfer adeiladu teml i'r Arglwydd yn Jerusalem; ac yn y bedwaredd flwyddyn o'i deyrnasiad y gosodd ei sylfaen. Hi gymerodd saith mlynedd a hanner i'w hadeiladu, ac ymddengys ei bod yn adeilad o'r fath orwychaf (1 Bren. vi. 1, 37, 38). Ar ol gorphen y deml darfu Solomon adeiladu ei dŷ ei hun, yr hwn a gymerodd dair blynedd ar ddeg i'w orphen—gan i'r ddau adeilad yma gymeryd rhyngddynt ugain mlynedd i'w cwblhau. Adeiladodd hefyd dŷ coedwig Libanus, a thŷ i ferch Pharaoh, yr hon a gymerasai yn wraig iddo. Adeiladodd hefyd Milo, a mur Jerusalem, a Hazor, a Megido, a Gezer, a Beth-horon isaf, a Baalath, a Tadmor yn y diffaethwch (1 Bren. vii. 1, 2, 8; ix. 10, 15, 17, 18).

Yr oedd Solomon felly yn adeiladwr mawr; ac fel y gallesid dysgwyl oddiwrth ogwyddiad gorwych ai feddwl, amgylchodd ei hun â phob math o ffynonellau celfyddydol o fwyniant. 'Mi a wneuthum i mi waith mawr,' medd ef; 'mi a adeiladais i mi dai; mi a blenais i mi winllanoedd; mi a wneuthum erddi a pherllanau, ac a blenais i mi brenau o bob ffrwyth; mi a wneuthum lynau dwfr, i ddyfrhau a hwynt y llwyni sydd yn dwyn coed; mi a ddarperais weision a morwynion; hefyd yr oedd i mi gaethweision tŷ; ië, yr oeddwn yn berchen llawer o wartheg a defaid, tu hwnt i bawb fuasai o'm blaen i yn Jerusalem, mi a bentyrais i mi hefyd arian ac aur, a thrysor penaf breninoedd a thalaethau; mi a ddarperais i mi gantorion a chantoresau, a phob rhyw offer cerdd, difyrwch meibion dynion. A mi a aethum yn fawr, ac a gynyddais yn fwy na neb fuasai o'm blaen i yn Jerusalem; a'm doethineb oedd yn sefyll gyda mi' (Preg. ii. 4–9).

Dywedir yn mhellach: 'A Solomon a gasglodd gerbydau a marchogion; ac yr oedd ganddo fil a phedwar cant o gerbydau, a deuddeg mil o farchogion, y rhai a osododd efe yn ninasoedd y cerbydau, a chyd â'r brenin yn Jerusalem' (1 Bren. x. 26). Ar yr adroddiad yma yn ddiau mae yn sylfaenedig y darluniad canlynol o eiddo Josephus; ond os, fel y mae'n debygol, nad oedd ganddo un awdurdod arall drosto, dengys y graddau i ba rai y medrasai ei ddychymyg ei gynysgaethu â defnyddiau: 'Gwnaeth yr ychwanegiad a wnaeth at y cerbydau a'r ceffylau ag oedd ganddo o'r blaen, oddiwrth "yr anrhegion" a ddanfonasid atto, gynyddu rhif ei gerbydau dros bedwar cant, canys yr oedd ganddo fil o'r blaen; ac ychwanegu rhif ei geffylau i ddwy fil, oblegid yr oedd ganddo ugain mil o'r blaen. Yr oedd y ceffylau hyn hefyd yn cael cymaint o'u harfer er mwyn iddynt allu gwneud ymddangosiad gwych, a rhedeg yn gyflym, fel na fedrai neb ceffylau eraill mewn cydmariaeth a hwynt edrych yn wychach neu redeg yn gyflymach, ond yr oeddynt ar yr un pryd y prydferthaf o bawb eraill, ac yr oedd eu cyflymdra hefyd yn ddigymhar. Yr oedd eu marchogion hefyd yn addurn ychwanegol iddynt, gan eu bod, gan mwyaf, yn wyr ifeinc yn eu cyflawn ogoniant, ac yn enwog am eu maintioli a'u taldra, gan y rhagorent yn y pethau hyn ar ddynion eraill. Yr oedd ganddynt hefyd wallt hir yn grogedig dros eu hysgwyddau, a gwisgid hwynt mewn dillad o borphor Tyrus. Gwasgarid llwch aur bob dydd ar eu gwallt, a dysgleiriai eu penau gan adlewyrchiad pelydrau yr haul oddiwrth yr aur. Marchogai y brenin ei hun mewn cerbyd yn nghanol y dynion hyn, y rhai oeddynt mewn arfau, a'u bwäau yn eu lle priodol. Gwisgai wisg wen, ac arferai fyned allan o'r ddinas yn y bore. Yr oedd rhyw le, oddeutu hanner can ystad o Jerusalem, a elwid Etham. Lle hyfryd iawn ar gyfrif ei erddi prydferth, ac aml ei ffrydiau dwfr; yno yr arferai fyned allan yn y bore, gan eistedd i fynu yn ei gerbyd (Joseph. *Antiq.* viii. 7. 3).

Er fod Solomon yn dywysog tangnefeddus, fel yr arwydda ei enw—o'r hyn lleiaf ni chawn ni ddim o hono yn rhyfela, ac yn wir am y rheswm hwn y cafodd ei ddewis yn hytrach na'i dad i adeiladu y deml (1 Cron. xxii. 7–9)—etto nid ymddengys fod teyrnas Israel un amser wedi bod yn eangach nag yn ystod ei deyrnasiad ef: 'A Solomon oedd yn llywodraethu ar yr holl deyrnasoedd o'r afon' (h.y., yr Euphrates) 'hyd wlad y Philistiaid, ac hyd derfyn yr Aipht; ac yr oedd iddo ef heddwch o bob parth iddo o amgylch' (1 Bren. iv. 21–24).

Gwnai hefyd ddwyn yn mlaen fasnach: 'A'r brenin Solomon a wnaeth longau yn Ezion-gaber, ar fin y Môr Coch, yn ngwlad Edom. A Hiram a ddanfonodd ei weision yn y llongau, y rhai oedd longwyr yn medru oddiwrth y môr, gyda gweision Solomon. A hwy a ddaethant i Ophir, ac a ddygasant oddiyno bedwar cant ac ugain o dalentau aur, ac a'u dygasant at y brenin Solomon (1 Bren. ix. 26–28). Masnachai hefyd â'r Aipht: 'A meirch a ddygid i Solomon o'r Aipht, ac edafedd llin: marchnadyddion y brenin a gymerent yr edafedd llin dan bris.' Ychwanegir: 'Ac fel hyn i holl freninoedd yr Hethiaid, ac i freninoedd Syria, y dygent hwy feirch trwy eu llaw hwynt' (x. 28, 29). Nid ydym yn cwbl ddeall yr adroddiad diweddaf, ond oddiwrth y cysylltiad yn mha un y saif cyfeiria efallai at fasnach â breninoedd yr Hethiaid a rhai Syria.

Cyrhaeddodd Solomon olud dirfawr. Mae yn rhaid y costai ei weithiau mawrion draul fawr. Cafodd bedwar cant ac ugain o dalentau aur o Ophir (1 Bren. ix. 28). Pan y dywedir fod 'Solomon yn llywodraethu ar yr holl ddinasoedd, o'r afon' (adn. 24) 'hyd wlad y Philistiaid, ac hyd derfyn yr Aipht,' ychwanegir: 'yr oeddynt hwy yn dwyn anrhegion, ac yn gwasanaethu Solomon holl ddyddiau ei einioes ef' (iv. 21). Wrth 'anrhegion' yn yr adnod hon ac adnodau eraill, y mae i ni ddeall 'teyrnged,' yr hon y gorfyddid pobl orchfygedig i dalu o dan yr enw llai atgas 'anrheg' (Gesenius, *Lex.* 487; 2 Sam. viii. 2, 6). Darfu i frenines Seba, pan yr ymwelodd ag ef mewn canlyniad i'w enwogrwydd, 'roddi iddo chwech ugain talent o aur, a pheraroglau lawer iawn, a meini gwerthfawr' (1 Bren. x. 1–10). Am ei gyllid blyneddol mae genym y cyfrif cyffredin canlynol: 'A phwys yr aur a ddeuai i Solomon bob blwyddyn oedd chwe chant a thriugain a chwech o dalentau aur, heblaw yr hyn a gai efe gan y marchnadwyr, ac o farsiandiaeth y llysieuwyr, a chan holl freninoedd Arabia, a thywysogion y wlad' (x. 15)—cyfeiria yr ymadrodd olaf at drethiad ei ddeiliaid ei hun, yr hwn nid ydoedd ysgafn (xii. 4, 10, 11). At hyn oll mae yn ofynol ychwanegu y symiau mawrion a ddarbodasid gan Dafydd ar gyfer adeiladu y deml, a chan brif ddynion Israel. 'Parotoais,' medd Dafydd, 'i dŷ yr Arglwydd gan mil o dalentau aur, a mil o filoedd o dalentau arian; ar bres hefyd ac ar haiarn nid oedd bwys' (1 Cron. xxii. 14); ac ar achlysur olynol dywed: 'Y mae genyf o'm heiddo fy hun, aur ac arian, yr hwn a roddaf tuag at dŷ fy Nuw, heblaw yr hyn oll a barotoais tua'r tŷ santaidd, tair mil o dalentau aur, o aur Ophir, a saith mil o dalentau arian puredig.' Dywedir hefyd i brif ddynion Israel 'roddi tuag at wasanaeth tŷ Dduw, bum mil o dalentau aur, a deng mil o sylltau, a deng mil o dalentau arian, a deunaw mil o dalentau pres, a chan mil o dalentau haiarn' (xxix. 3, 4, 6, 7). Mae cyfrifiad wedi cael ei wneud o'r gwahanol symiau hyn, ond chwyddant i symyn mor fawr fel ag i wneud cywirdeb y rhifau neu werth y dalent yn dra amheus. [RHIFAU.] Ond nid oes lle i amheu nad ydoedd Solomon yn berchen peth dirfawr o aur ac arian. Mae yn rhaid fod ei dreuliau yn ddirfawr wrth adeiladu y deml, y palas iddo ei hun, a'r un i ferch Pharaoh, y tŷ coed yn Libanus, ynghyd â'r gwahanol ddinasoedd a helaethodd neu a gadarnhaodd, heb son am draul ei lys. Ymddengys fod gwastraff ar aur (1 Bren. vi. 20–22, 28, 30, 32, 35; vii. 48–51; x. 16–21). Ar ol yr hanes roddir am ei wychder, dywedir: 'A'r brenin (Solomon) a wnaeth yr arian a'r aur yn Jerusalem cyn amled a'r ceryg, a chedrwydd a roddes efe fel y sycamorwydd o amlder, y rhai sydd yn tyfu yn y doldir' (x. 23, 27; 2 Cron. i. 15).

Ymddengys i Solomon briodi yn ifanc. Mae yn debygol iddo briodi pan yn ddeunaw neu bedair ar bymtheg oed Naamah, Ammonees, gan ffurfio cysylltiad priodasol paganaidd (cydm. 1 Bren. xi. 42; xiv. 21). Yn fuan ar ol iddo ddechreu teyrnasu cymerodd yn wraig ferch Pharaoh brenin yr Aipht, yr hon a ymddengys a gyfrifid ei frenines (1 Bren. iii. 1; vii. 8; ix. 24; xi. 1): 'Ond y brenin Solomon a garodd lawer o wragedd dyeithr, heblaw merch Pharaoh; Moabeesau, Ammoneesau, Edomeesau, Sidoneesau, a Hetheesau. Wrthynt hwy y glynodd Solomon mewn cariad. Ac yr oedd ganddo ef saith gant o wragedd, yn freninesau, a thri chant o ordderchwragedd; a'i wragedd a droisant ei galon. A phan heneiddiodd Solomon, ei wragedd a droisant ei galon ef ar ol duwiau dyeithr; ac nid oedd ei galon ef berffaith gyd â'r Arglwydd ei Dduw, fel y buasai calon Dafydd ei dad ef. Canys Solomon a aeth ar ol Astoreth, duwies y Sidoniaid, ac ar ol Milcom, ffieidd-dra yr Ammoniaid. A Solomon a adeiladodd uchelfa i Chemos, ffieidd-dra Moab, yn y bryn sydd ar gyfer Jerusalem, ac i Moloch, ffieidd-dra meibion Ammon. Ac felly y gwnaeth efe i'w holl wragedd dyeithr, y rhai a arogl-darthasant ac a aberthasant i'w duwiau' (1 Bren. xi. 1–8). Dyma un o'r darluniadau tristaf yn holl gyfrol ysprydoliaeth. Dyma wr enwocach na phawb ar gyfrif ei ddoethineb yn gweithredu fel ynfyd; dyma ddyn roddodd i fechgyn ifeinc y rhybuddion mwyaf difrif-ddwys a serchus yn erbyn gwragedd dyeithr, yn awr, pan yn hen, yn cael ei ddal yn eu rhwydau, ac ar unwaith yn suddo i ddyfnderoedd cnawdolrwydd, ac yn noddi eilun-addoliaeth dan ei ffurfiau gwaethaf.

Er mwyn ei gosbi am ei anwiredd dywedodd yr Arglwydd wrtho y gwnai rwygo y deyrnas allan o law ei fab, gan adael iddo un llwyth er mwyn Dafydd a Jerusalem, y rhai a ddewisasai. Yn y cyfamser cyffrodd wrthwynebwyr i'w erbyn—Hadad yr Edomiad, a Rezon, yr hwn a deynasasai yn Damascus, a Jeroboam fab Nebat —y rhai a fuont yn achos o lawer o ofid iddo. O'r diwedd bu farw Solomon, ar ol teyrnasu ddeugain mlynedd, yr hyn a'i gwnai yn driugain mlwydd oed, os ydoedd yn ugain oed pan esgynodd i'r orsedd (1 Bren. xi. 9–42). Dywed Josephus iddo, ar ol teyrnasu bedwar ugain mlynedd, farw pan yn bedwar ugain a phedair ar ddeg oed, ac iddo gael ei gladdu yn Jerusalem (*Antiq.* viii. 7. 8); ond mae yn debygol fod llygriad yma yn nghorph ysgrif Josephus.

SOSIP'ATER, perthynas i Paul, yr hwn a ddanfonodd ei annerchiad at yr eglwys yn Rhufain (Rhuf. xvi. 21). Mae yn debygol taw yr un person ydyw a Sopater Berea, yr hwn a fu gydymaith i Paul ran o'r ffordd o Groeg i Jerusalem (Act. xx. 4).

SOS'THENES, prif lywodraethwr y synagog Iuddewig yn Corinth. Pan wrthododd Galio wrando ar gyhuddiad yr Iuddewon yn erbyn Paul, darfu i'r paganiaid Groegaidd guro Sosthenes o flaen y frawdle (Act. xviii. 17). Pa un a gafodd y Sosthenes hwn droiedigaeth wedi hyn, a pha un ai efe ydyw y brawd a gysylltodd âg ef ei hun yn 1 Cor. i. 1, nid ydym yn gwybod.

SPAIN, gwlad yn nehau-orllewin Europe. Yn yr hen amser cynwysai Spain a Portugal, ac y mae yn amgylchedig gan y môr ar bob tu oddigerth ar y dwyrain, lle y ffinia ar Gaul neu Ffrainc. Tybir yn gyffredin taw yn Spain yr oedd Tarsis, i ba un y mordwyodd Jonah o Joppa (Jonah i. 3). Bwriadai Paul un amser i dalu ymweliad a Spain (Rhuf. xvi. 24). Ni chyflawnodd ei amcan y pryd hwnw. Pa un a wnaeth hyn sydd gwbl ansicr.

STA'TER, bathodyn arian Groegaidd. Ar un tu iddo yr oedd pen Minerva ac ar y tu arall dylluan, ynghyd âg argraffiad byr (Jahn, *Bib. Antiq.* 57). Yn mhlith yr Iuddewon cyfrifid ef efallai oddeutu yr un gwerth a'r sicl. Ni cheir y gair ond yn Matt. xvii. 27, lle y cyfieithir ef yn 'ddarn o arian;' ond dylid trawsgrifio y gair gwreiddiol, ac nid ei gyfieithu. Yr oedd hefyd stater aur (Robinson, *Gr. Lex.* 767).

STOICIAID, sect o philosophyddion a gymerodd ei dechreuad o Zeno, un genedigol o Cyprus, yr hwn a ymsefydlodd yn Athen, ac a ddechreuodd ysgol newydd o philosophi, ynghylch 300 o flyneddau C.C. Gan y dysgai mewn porth, galwyd ei ganlynwyr yn Stoiciaid, oddiwrth y gair Groeg *στοα*, yr hwn a arwydda *porth.* Buont am hir amser y sect mwyaf poblogaidd o philosophyddion yn Groeg a Rhufain. Dysgent yn gyffredin mai doethineb a rhinwedd yn unig sydd yn gwneud dynion yn ddedwydd; nad ydyw poen, tlodi, a'r fath, ond drygau dychymygol; na ddylai llawenydd na galar effeithio ar ddyn doeth; ac yn eu hymarweddiad cymerent arnynt fod yn dra boddlawn, amyneddgar, sarug, a dideimlad. Nodweddid hwynt gan falchder, ymfalchient nid ychydig ar y fath bethau a'r rhai hyn. Pan yr oedd Paul yn Athen 'rhai o'r philosophyddion o'r Epicuriaid ac o'r Stoiciaid a ymddadleusant ag ef'—dwy sect a'u prif ddaliadau yn hollol groes i'w gilydd.

SU'AL. Ymddengys yr arferid y gair hwn, a gyfieithir yn y C. C. yn *llwynogod*, mewn ystyr mwy cynwysfawr, ac y cymerai i mewn *jackals.* Dyma y creaduriaid efallai a olygid yn Barn. xv. 4, gan fod y llwynogod mor anhawdd eu dal yn fyw; tra, o'r tu arall, y ceir y *jackals* yn finteioedd, y rhai a amrywiant mewn rhif o 40 i 200; ac hefyd yn Ps. lxiii. 10, gan nad yw llwynogod yn bwytta cyrph meirwon, tra y bwytty y *jackals* yr abwy mwyaf drewllyd, gan wancus ddadgladdu y meirwon, a bwytta y cyrph mwyaf llygredig (Gesen. *Lex.* 811; Jahn, *Bib. Antiq.* 32; *Edin. Encyc.* 'Mazology,' xiii. 428).

Gwnai y llwynogod a'r *jackals* lawer o niwed i'r gwinwydd, yn enwedig y blaenaf (Can. ii. 15; Jahn, 32). Yn yr adnodau eraill o'r H. D. lle y ceir y gair sual (Neh. iii. 35; Gal. v. 18; Ezec. xiii. 4), ymddengys ei fod yn gymhwysiadol at bob un o'r ddau greadur yma.

Ymddengys yr heidiai llwynogod neu *jackals* yn Nghanaan, o'r hyn lleiaf mewn rhai parthau o honi—casgliad y tueddir ni i'w dynu oddiwrth y ffaith i ddinasoedd neu ranau o'r wlad gael eu galw wrth eu henw, megis gwlad Sual (1 Sam. xiii. 17); Saalbim (Barn. i. 35); Hasar-sual (Jos. xv. 28).

SU'NEM, dinas ar derfyn llwyth Issachar (Jos. xix. 18). Yma y gwersyllodd y Philistiaid, tra y gwersyllai Saul ac Israel yn Gilboa, cyn y frwydr yn yr hon y cafodd ei ddymchwelyd a'i ladd (1 Sam. xxviii. 4). Yma y trigai y wraig a barotodd ystafell i Eliseus y prophwyd pan yr hapiai baso y ffordd hono, a mab yr hon, yr hwn a fuasai farw, mae'n debygol mewn canlyniad i'r 'haul ei daro,' a adferodd i fywyd (2 Bren. iv. 8–37). Mae Eusebius a Jerome yn coffa am y lle fel pentref yn eu hamser hwy, ac o gylch pum milltir Rufeinig ar y dehau i Fynydd Tabor, ac yn dwyn yr enw Sulem, yr hwn a ystyrir fel cynrychiolydd Sunem yr Ysgrythyr (Robinson, *Res.* iii. 169, 170; Wilson, ii. 88).

SUS (סוס) a gyfieithir gan ein cyfieithwyr ni yn *garan.* Deallai Bochart ef hefyd am yr aderyn hwnw, o ba rai y mae amryw fathau. Ond cyfieithir y gair yn *wennol* gan y LXX., Theodoret, a Jerome. Ceir ef yn Esa. xxxviii. 14; Jer. viii. 7 (Gesenius, 581).

Y gair sydd yn canlyn yn y gwreiddiol yn y ddau le ydyw עגור, yr hwn a ddeonglir gan ein cyfieithwyr ni yn *wennol;* ond nid ystyria Gesenius ef yn sylweddair, ond fel cyfenw i Sus, ac yn ei *Lexicon* cyfieitha y geiriau 'fel gwennol yn chwyldroi mewn cylch,' gan gyfeirio at ei ddull o ehedeg; ac yn ei *Thesaurus* rhydd iddo yr ystyron 'trydaru, cathlu, *twittering.*' Tybiwn fod ganddo ryw reswm dros ystyried עגור fel cyfenw yn yr adnod gyntaf; ond drachefn yn yr ail barna mai sylweddair ydyw, yn cael ei ddefnyddio yn farddonol am y wennol ei hun, yr hyn nis gallwn ei ddeall yn iawn (Gesenius, *Lex.* 605).

Yn y wlad hon mae un math o wennol, a elwir gwennol gyffredin tŷ neu simdde, yn gwneud ei nyth yn gyffredin tu fewn i'n simddëau ychydig droedfeddi o'r pen; ond gwna hefyd osod ei nyth ar drawstiau a chledrau tai allan; ac mewn rhai gwledydd gwna ef nid yn anaml ar greigiau, ac hyd yn od mewn coed. Mae y martin gyffredin neu gwennol y ffenestr yn hoffi gwneud ei nyth ar greigiau unionserth yn crogi dros lynoedd, ac anaml y gwnant epilio yn agos i dai os gallant gael man cyfleus yn rhyw le arall; etto ymddengys eu dewisiad yn aml yn dra gwammal. Mae llwythau y gwennoliaid yn dangos tueddgarwch at gymydogaeth dwfr, a'r sefyllfaoedd yn mha rai y mae digonedd o drychfilod i'w cael. Ymaflant ynddynt gyda pharodrwydd mawr yn eu hediaid cyflym a hir-gynnaliedig. Daliant eu bwyd, yfant, ac ymdrochant, pan yn ymlithro yn esmwyth a heinif dros wyneb y dwfr. Mae eu symudiadau yn esmwyth, cyflym, a hardd; a phan nad ydynt yn hilio ac yn cysgu y maent bron yn ddibaid ar yr aden. Y mae eu nythod, pan eu sychir, yn galed ac anwastad ar y tu allan, ond yn y maent wedi eu trwsio â defnyddiau esmwyth oddifewn. Tra y gwaredant ein perllanau, gerddi, a'n tai rhag llengau o drychfilod, ni wnant byth, fel amryw adar eraill, ymosod ar gynyrch y tir. Mae eu dull bywiog, eu nodau twitiol, a'u tueddiadau mwyn serchus, yn ad-dalu yn llawn am y diddosrwydd mae ein hadeiladau yn ei roddi i amryw o'n bathau. Nid ydyw eu mudiadau yn awr yn fatter o dybiaeth. Gadawant ni gan mwyaf tua diwedd yr hydref, a dychwelant drachefn tua diwedd y gwanwyn (*Edin. Encyc.* 'Ornithology,' xvi. 98).

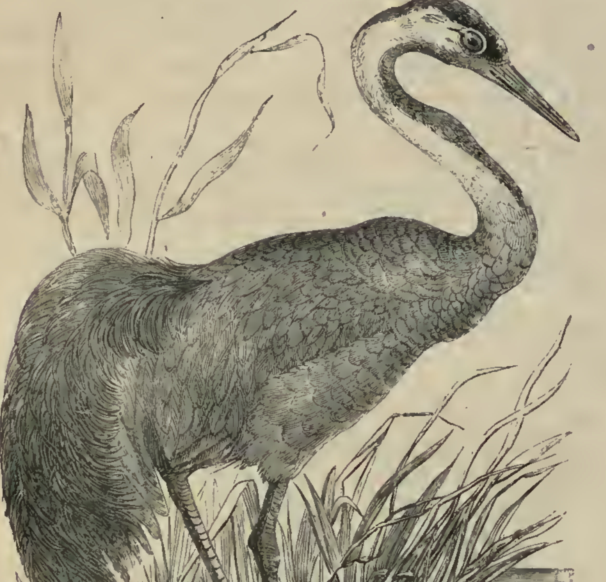

Y GARAN GYFFREDIN (GRUS CINEREA).

Nid oes ond ychydig ranau o'r Ysgrythyr yn mha rai y cyfeirir at y *sus* neu wennol. Mae Hezeciah yn cyfeirio at y swn twitiol a wna: 'Megis garan neu wennol, felly trydar a wneuthum' (Esa. xxxviii. 14); a chyfeiria Jeremiah at y ffaith eu bod yn adar mudol: 'Y durtur hefyd, a'r aran, a gadwant amser eu dyfodiad; eithr fy mhobl i ni wyddant farn yr Arglwydd' (Jer. viii. 7).

Y mae dwy adnod eraill yn mha rai y ceir y gair *wennol* yn y C. C.; ond yn y ddwy y gair Hebraeg ydyw דרור (*deror*), yr hwn, yn ol y cyfieithwyr Hebraeg, a arwydda *y wennol;* ond yn ol yr hen gyfieithiadau *y durtur*, yr hwn a ymddengys yn llai cyfaddas (Gesenius, 207). Un adnod ydyw Ps. lxxxiv. 3: 'Aderyn y tô hefyd a gafodd dŷ, a'r wennol nyth iddi, lle y gesyd ei chywion, sef yn dy allorau di, O Arglwydd y lluoedd.' Yr adnod arall ydyw Diar. xxvi. 2: 'Fel y wennol wrth ehedeg, felly y felldith ddiachos ni ddaw.'

Mae amryw feirniaid diweddar, fodd bynag, yn parhau i haeru fod Jeremiah (viii. 7–9) yn defnyddio y gair *sus* am 'wennol,' a'r gair nesaf am 'garan.' Yn fwyaf tebygol y cyfieithiad cyffredin sy'n gywir. Mae y garan (*Grus*) yn un o'r *Gruidæ* neu deulu y garan. Mae y garan gyffredin (*Grus cinerea*) yn drigiannydd o Europe, Asia, ac America. Mae yn fudol, treulia yr haf mewn hinsoddau cymhedrol, ac eheda tua'r dehau yn yr hydref.

SU'SAN, neu Susa, ydoedd hen brifddinas Elam neu Susiana, y wlad rhwng y Mynydd Zagros a'r Tigris Isaf. Yr oedd yn gyfleuedig ar ymyl gwastadedd mawr Mesotamia, pump neu ddeg ar hugain o filltiroedd oddiwrth y mynyddoedd, mewn goror doraethog, a chwedi ei dyfrhau yn ddigonol, ac yn enwog am ei phorfeydd prydferth. Nid yw y ddinas yn awr yn gorwedd ar y Choaspes (Kerkhah), ond ar ffrwd fechan a elwir Shapur, yr hon a dardda ynghylch deg milltir ar y gogledd i'r dadfeiliau, ac a red i'r Karun, ger Ahiras. Mae y Choaspes yn bresenol yn filltir a hanner i'r gorllewin o'r dref (*Jour. Geog. Soc.* ix. rhan i. 71), a'r Karun ynghylch chwe milltir ar y dwyrain. Golygir, fodd bynag, yr ymfforchai y Choaspes ychydig yn yr hen amser uwchlaw dadfeiliau Badaca, ac y rhedai rhan o honi ar y dwyrain i'r ddinas. Yr oedd y castell yn gyfleuedig ar ben gorllewinol y lle, gerllaw Shapur, a gyferbyn a bedd diweddar Daniel. Cymerai i fynu y rhan uchaf o'r crugyn mawr, yr hwn sydd hyd yn od yn bresenol 120 o droedfeddi uwchlaw *level* y Shapur. Ymestynai y dref o'r man yma mewn cyfeiriad dwyreiniol; yr oedd o ffurf hirgrwn, ac iddi amgylchedd a gawn yn cael ei gyfrif gan rai yn 200 ystad, a chan eraill yn 120. Ymddengys y dadfeiliau yn bresenol yn gyfyngedig o fewn amgylchedd o saith milltir, neu ynghylch tringain ystad.

'Y defnydd o ba un yr oeddid wedi adeiladu y ddinas ydoedd priddfeini wedi eu llosgi, a chwedi eu crasu yn ngwres yr haul, fel rhai Babilon. Mae yn debygol iddi gael ei hadeiladu yn ddechreuol gan y Scythiaid, iaith y rhai a geir ar yr hynaf o'i gweddillion; ond diau iddi gael ei helaethu a'i phrydferthu pan y darfu Darius ei gwneud hi yn sedd ymerodraethol. Sefai y palas gorwych yr hwn oedd mor enwog yn yr hen amser, ac am yr hwn y ceir yr hanes goreu yn Llyfr Esther (i. 5, 6), ar ran ogleddol y carnedd mawr, ar ffurf pedair-onglog afreolaidd, dwy ochr yr hwn a fesura 1200 o droedfeddi, tra y syrthia y ddwy eraill rywbeth yn fyr o 1000. Cafodd ei agor ychydig amser yn ol gan Syr William F. Williams a Mr. Loftus, a chafwyd ei fod yn gynwysedig o neuadd fawr o golofnau ceryg o'r un maintioli ac ar yr un cynllun ag un Persepolis (Ker Porter, *Trav.* i. *plate* 30; a chydmarer *plate* 45), ac o nifer o is-adeiladau o'r tu cefn i'r neuadd, defnydd y rhai ydyw priddfeini. Mae y colofnau wedi eu trefnu yn swp o un ar bymtheg ar hugain, yn sefyll yn chwech o resi cynwysedig o chwech bob un; ac i dri swp o'r tu allan, ac yn amddiffyn ystlysau y swp canolog ar dair ochr, y dwyrain, y gogledd, a'r gorllewin. Mae y sypiau, neu y *porticoes* hyn, y rhai ydynt yn gywir gyfochrog ag ochrau yr ysgwar mewnol, wedi eu ffurfio o ddwy res o chwech colofn bob un, ac yn gyfochrog a cholofnau y swp canolog—a'r pellder rhwng colofnau pellaf allan y swp canolog a'r colofnau mewnol ydyw pedair troedfedd a thriugain. Mae y colofnau o ddau fath—mae gwaelodion ysgwar i'r rhai canol, tra mae gwaelodion crynion, neu debyg i odre cloch sydd i'r *porticoes.* Ymddengys, fodd bynag, fod y ddau wedi cael eu coroni â'r un pen-gwlwm. Tybir y gorchuddid y swp canolog â nen; ond tebygol na chuddid y cyfwng rhwng y nen a'r *porticoes* gan ddim ond lleni (Loftus, *Chaldæa,* 373–375, a chydmarer â hyn y desgrifiad yn Llyfr Esther, i. 5, 6). Ymddengys oddiwrth argraph dair-ieithog ar bedair o'r colofnau, i'r palas gael ei ddechreu gan Darius a'i orphen gan Artaxerxes Mnemon.

Dywedir nad oedd dim muriau o gylch y dref, ac yn sicr ymddengys fel lle agored yn ystod rhyfeloedd canlynwyr Alexander. Mae yn anffodus nad oes genym un darluniad o'r hen Susa gan lygad-dyst, gan yn ddiau y mawr ragorai mewn gorwychder ar Persepolis ac Ecbatana.

Mae amrywiaeth barn mewn perthynas i drigle breninoedd Persia yn Susa. Xenophon ydoedd y cyntaf i adrodd nad oedd gan freninoedd Persia, un llys sefydlog, ond y gwnaent ranu y flwyddyn rhwng Babilon, Susa, ac Ecbatana (*Cyrop.* viii. 6. 22; cydmarer *Anab.* iii. 5. 15). Ar ei ol ef ail adroddwyd y peth gan ysgrifenwyr diweddarach. Golygai Xenophon y treulient dri mis y gwanwyn yn Susa, dau fis o'r haf yn Ecbatana, a'r rhelyw o'r flwyddyn yn Babilon. Darfu Plutarch ddilyn yr hanes hwn yn ei amlinell; Zonaras yn ei fanylion. Dygodd Athenæus gyfnewidiad i mewn, dros yr hwn y mae yn amheus os oedd ganddo ddigon o awdurdod, a rhoddai ef y *gauaf* i Susa, yr *haf* i Ecbatana, y *gwanwyn* i Babilon, a'r *hydref* i Persepolis. Oddiwrtho ef mae'n debygol y daeth tyb Ælian—eithaf gwrthun yn nghyfrif un cydnabyddus a'r llefydd hyn—mai Susa oedd hafodty ac mai Ecbatana ydoedd gauafdy brenin Persia. Gellir amheu pa un a oes rhagor na sylfaen deneu hyd yn od i hanes Xenophon. Ymddengys Susa yn Æschylus a Herodotus, megis yn yr Ysgrythyr, fel trigle arferol y llys, ac yn wir mae digon o brofion o wirionedd y pwynt yma i'w cael mewn gwahanol awduron (Strabo, xv. 1031; Pausan. iii. 9. 3; Joseph. *Antiq.* x. 11. 7). Mae yn anmhosibl gan hyny i gredu dywediad Xenophon taw dim ond am dri mis o'r deuddeg y trigienid ef. Mae yn debygol taw efe ydoedd trigle arferol y llys, oddigerth am ddau neu dri o fisoedd poethaf yr haf, pan y symudid i'r mynyddoedd, yn gyffredin efallai i Ecbatana, ond weithiau yn ddiau i Persepolis, lle yr adeiladasai Darius a Xerxes balasau. Telid ymweliadau achlysurol a Babilon, yn enwedig yn y gauaf, ond Ecbatana a Susa a gyfansoddent, fel yr ymddengys y gwyddai Aristotle, arosfanau rheolaidd y llys—un yn nghanol yr haf, a'r llall yn ystod gweddill y flwyddyn.

'Yn ol Strabo, yr oedd prif drysorau breninoedd Persia yn Persepolis a Pesargadæ, y rhai a gyfrifid yn llefydd mwy cadarn na Susa (v. 1030); ac y mae yn sicr i Alexander gael llawer o gyfoeth yn Pesargadæ (Arrian, *Exped. Alex.* iii. 18). Er hyny ymddengys hyd yn od yr amser hwnw taw yn Susa yr oedd y trysor mawr, lle cafwyd fod yr arian a gymerwyd yn 50,000 o dalentau, neu yn rhagor na ddeuddeg miliwn o bunoedd (Arrian, iii. 16). Yr oedd gan Ecbatana ei thrysordy bychan ei hunan, o'r hwn y cariodd Darius i ffwrdd 7000 o dalentau (Arrian, iii. 19).'—Rawlinson, *Herodot.* iii. 254, 256).

'Nid ydyw dadfeiliau Susa,' medd Syr R. Ker Porter, 'yn ymddangos yn anhebyg i rai Babilon, gan eu bod wedi eu gorchuddio gan ddarnau o briddfeini, llechi, &c., ac yn cyrhaedd dros y wlad bellder o ddeg neu ddeuddeg milltir. O'r crugiau hyn, saif dau, o faintioli anferth, yn uwch na'r gweddill; mae amgylchedd un yn filltir, a'r llall yn agos i ddwy; mae eu huchder yn mesur o gylch 150 c droedfeddi. Maent yn gynwysedig o dalpau dirfawr o briddfeini wedi eu crasu yn ngwres yr haul, a haenau o briddfeini wedi eu llosgi, ynghyd â morter, a sefant heb fod yn mhell oddiwrth lanau y Kerrah, oddiwrth forlan dwyreiniol yr hwn mae olion y brifddinas enwog hon yn ganfyddadwy hyd at lanau yr Abzal. Nid yw safle y brifddinas enwog hon unwaith o eiddo tywysogion Elymais yn awr ond diffaethwch, wedi ei roddi i fynu i anifeiliaid rheibus' (Ker Porter, *Trav.* ii. 412, 414).

SYCAMORWYDD, ydynt fath o ffigyswydd, ac yn dwyn amryw gnydau o ffigys yn y flwyddyn. Mae y ffigys yn tyfu ar golfenau byrion hyd ochr y cyff a'r cangenau mawrion, ac nid ar flaen y brigau, fel ar ffrwyth-brenau eraill. Mae y ffrwyth yn ddiflas iawn, ac ni wna neb ond y bobl dlotaf ei fwytta. Pan y darfu Amaziah, offeiriad Bethel, gyhuddo y prophwyd Amos wrth Jeroboam yr Ail, o gydfwriadu yn ei erbyn, ac y cynghorodd ef i ffoi i wlad Judah, Amos a ddywedodd wrtho: 'Nid prophwyd oeddwn i, ac nid mab i brophwyd oeddwn i; namyn bugail oeddwn i, a chasglydd ffigys gwylltion,' neu ffrwyth y sycamorwydd (vii. 10–13; Thomson, *Land and Book,* i. 22).

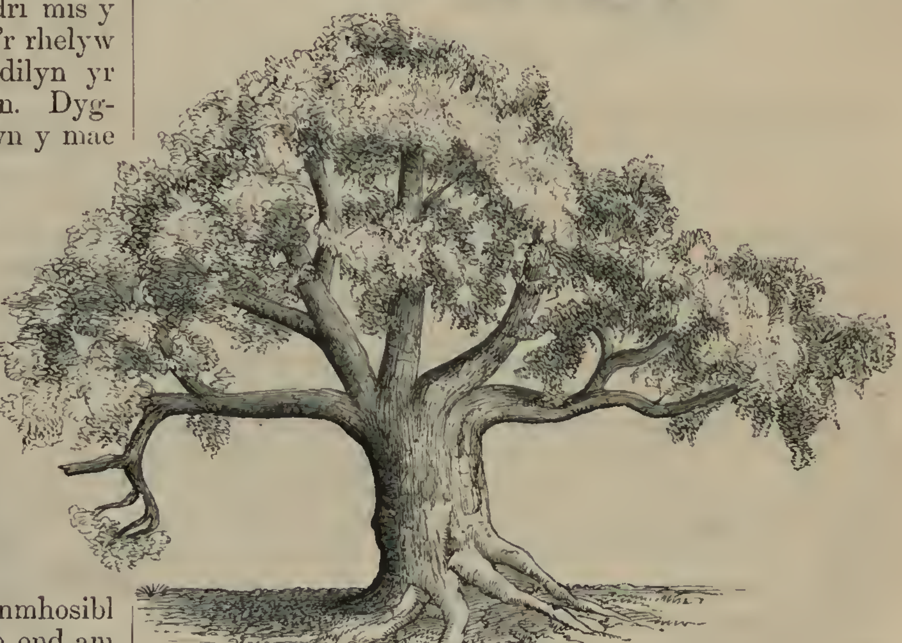
PREN SYCAMOR (FICUS SYCAMORUS).

Yr oedd sycamorwydd yn gyffredin yn Mhalestina, yr Aipht, ac Arabia; mae yn cyrhaedd trwch a thaldra mawr, ac er fod llin (*grain*) y pren yn arw, gwneid cryn ddefnydd o hono wrth adeiladu. Sylwa Dr. Shaw 'fod llin a chyfansoddiad y sycamorwydd yn hynod o arw a llaith, ac nas gallasai yn ganlynol ddal cydmariaeth o gwbl â'r cedrwydd o ran prydferthwch ac addurn.' A dyna y rheswm dros y cyferbyniad a dynir rhwng y sycamorwydd a'r cedrwydd yn yr Ysgrythyrau. Dywedir ddarfod i 'Solomon wneud arian fel ceryg yn Jerusalem, a'r cedrwydd fel sycamorwydd yn y doldir o amldra' (1 Bren. x. 27). Darlunia Esaiah drigolion Samaria fel yn dweud yn malchder eu calonau: 'Y priddfeini a syrthiasant, ond â cheryg nadd yr adeiladwn; y sycamorwydd a dorwyd, ond ni a'u newidiwn yn gedrwydd' (Esa. ix. 9. 10).

Mae y sycamorwydden yn bren cangen-daen, ac yn estyn ei golfenau yn mhell ac yn isel, a phlenir ef yn aml yn ymyl ffyrdd tramwy. Yr oedd felly yn eithaf cymhwys o ran ei ffurf a'i sefyllfa ar gyfer Zaccheus y publican, 'yr hwn, am ei fod yn fychan o gorpholaeth, a redodd o'r blaen, ac a ddringodd i sycamorwydden, fel y gallai weled yr Iesu;' ac yr oedd yn hawdd disgyn oddiarno pan y darfu ein Harglwydd, gan edrych i fynu a'i ganfod, ddywedyd wrtho: 'Disgyn ar frys, canys rhaid i mi heddyw aros yn dy dŷ di' (Luc. xix. 1–6).

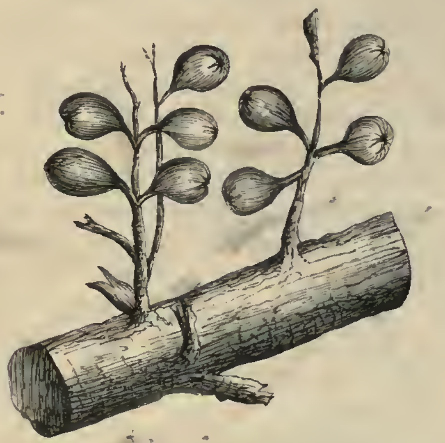

FFIGYS Y SYCAMORWYDDEN.

SY'ENE, hen ddinas yn yr Aipht, a chyfleuedig tua'i therfyn deheuol, ac ar yr ochr ddwyreiniol i'r Nile. Darlunia y prophwyd Ezeciel yr oll o'r Aipht o'r gogledd i'r dehau fel 'o Migdol hyd Syene' (Ezec. xxix. 10, *ymyl y ddalen;* xxx. 6). Mae ein cyfieithwyr ni wedi cyfieithu מגדול yn *twr* (ystyr ag sydd iddo hefyd), yn lle Migdol, yr hon sydd dref yn ymyl y Môr Coch (Exod. xiv. 2; Num. xxxiii. 7; gwel hefyd Jer. xliv. 1; xlvi. 14). Gan mai amcan y prophwyd ydoedd darlunio anghyfanedd-dra perffaith yr Aipht o un cwr i'r llall, mae y cyfieithiad ar ymyl y ddalen yn deilwng o'r flaenoriaeth.

Mae Assonan, tref gydmariaethol ddiweddar, yn sefyll yn agos i safle yr hen Syene. Mae lleihad masnach rhwng yr Aipht a gwledydd ar y dehau wedi graddol ddarostwng y lle hwn i gyflwr pentref tlawd. Ni cheir ynddi nemawr o olion yr hen ddinas.

Mae cloddfeydd Syene wedi bod yn hir yn enwog, ac y mae digon o'u holion yn aros hyd yn awr i'w wneud yn gredadwy taw y nhwy gynysgaethasant y defnyddiau tuag at adeiladu colofnau anferthol yr Aipht. Canfyddir hwynt wrth odre y mynyddoedd ar y dwyrain, ac y mae rhai o honynt yn agos i'r afon. Mae olion y cynion (*chisels*) a'r ebillau yn parhau i fod yn weledig, yn gystal a'r geingiau grymus â pha rai, pan yr holltid yr ochrau, y symudid y talpau grymus allan o'u gwelyau. Mewn un gloddfa cafwyd un *obelisk* rhwng deg a thriugain a phedwar ugain troedfedd o hyd wrth ddeg troedfedd o led. Mewn eraill yr oedd colofnau heb eu trin o'r un maintioli; tra ar hyd ochr y bryn y canfyddwyd olion talpau dirfawr, deg ar hugain a deugain troedfedd o hyd, y rhai oeddynt wedi eu gwahanu oddiwrth y graig (Russel, *Anc. and Mod. Egypt,* 277, 278).

SYMBALAU, offer cerddorol, efallai heb fod yn annhebyg i'r rhai ddefnyddir yn bresenol mewn *military bands* (2 Sam. vi. 5; Ps. cl. 5; Gesenius, 711). Nid yw y sawl a feddant wybodaeth o hyawdledd, heb wir gariad at Dduw a dyn, ond megis *symbal yn tincian;* cadwant swn, a dim yn ychwaneg (1 Cor. xiii. 1).

SYN'AGOG, man lle yr arferai yr Iuddewon ymgasglu er cynnal addoliad cyhoeddus, fel yr arferwn ni wneud yn ein llefydd addoliad. Pa bryd y defnyddiwyd synagogau gyntaf sydd yn ansicr iawn. Nid oes dim profion o'u bodolaeth cyn caethiwed Babilon, nac ychwaith yn llyfrau yr H. D. a ysgrifenwyd ar ol dychweliad yr Iuddewon o Babilon. Ac nid oes dim yn cael ei ddweud a wnai arwyddo eu bod mewn bodolaeth hyd yn od yn amser Antiochus Epiphanes. Tybir gan hyny iddynt gael eu hadeiladu gyntaf yn amser y tywysogion Maccabeaidd. Mae o leiaf yn sicr eu bod yn Judea yn amser ein Harglwydd a'i apostolion, ac hefyd mewn gwledydd tramor, megis yr Aipht, Syria, Asia Leiaf, a Groeg. Yn nghyfarfod yr apostolion a'r henuriaid yn Jerusalem dywedodd Iago: 'Canys y mae i Moses yn mhob dinas, er yr hen amseroedd, rai a'i pregethant, gan fod yn ei ddarllen yn y synagogau bob sabbath' (Act. xv. 21), yr hyn a arwyddai nad oeddynt y pryd hwnw yn bethau newydd.

Yr oedd gwasanaeth y synagog yn gynwysedig o dair rhan—gweddi, darllen yr Ysgrythyrau, a'u hesponio. Yr Ysgrythyrau a ddarllenid ganddynt oedd yr oll o'r ddeddf a rhanau o'r prophwydi a'r Hagiographa (*ysgrifeniadau santaidd*). Ymddengys na chyfyngid cyflawniad y gwasanaeth i swyddogion neu weinidogion arferol y synagog, ond fod rhyddid i eraill, ac hyd yn od ddyeithriaid, i gymeryd rhan ynddo. Mae genym esampl dyddorol o hyn mewn cysylltiad a'n Harglwydd. 'Efe a ddaeth i Nazareth, lle y magesid ef; ac yn ol ei arfer, efe a aeth i'r synagog ar y sabbath, ac a gyfododd i fynu i ddarllen. A rhodded atto lyfr y prophwyd Esaias; ac wedi iddo agoryd y llyfr, efe a gafodd y lle oedd yn ysgrifenedig, Yspryd yr Arglwydd sydd arnaf, oherwydd iddo fy eneinio i; i bregethu i'r tlodion yr anfonodd fi, i iachau y drylliedig o galon, i bregethu gollyngdod i'r caethion, a chaffaeliad golwg i'r deillion, i ollwng y rhai ysig mewn rhydd-deb; i bregethu blwyddyn gymeradwy yr Ar-

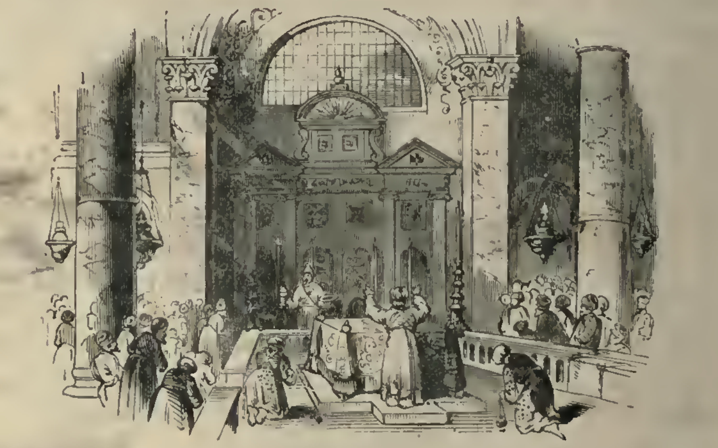

SYNAGOG IUDDEWIG.

glwydd. Ac wedi iddo gau y llyfr, a'i roddi i'r gweinidog, efe a eisteddodd. A llygaid pawb oll yn y synagog oedd yn craffu arno. Ac yr oedd pawb yn dwyn tystiolaeth iddo, ac yr oeddynt yn rhyfeddu am y geiriau grasusol a ddeuai allan o'i enau ef' (Luc iv. 16–22). Dyma ddarluniad i'r byw o'r dull o addoli yn y synagog gynt. Bu yr arferiad yma o fawr wasanaeth i'r apostolion a'r pregethwyr boreuol eraill, gan y rhoddai iddynt gyfleusderau i gyhoeddi yr efengyl i'w cydwladwyr; ac yn ganlynol ni gawn taw arferiad Paul, pan ddeuai i unrhyw le, ydoedd myned yn gyntaf oll i'r synagog, fel lle a roddai iddo gyfle i gyhoeddi newyddion iachawdwriaeth i'w gyddynion. Felly pan ddaeth Barnabas ac ef i 'Antiochia yn Pisidia, hwy a aethant i mewn i'r synagog ar y dydd sabbath, ac a eisteddasant. Ac ar ol darllen y gyfraith a'r prophwydi llywodraethwyr y synagog a anfonasant attynt, gan ddywedyd, Ha wyr frodyr, od oes genych air o gynghor i'r bobl, traethwch. Yna y cyfododd Paul i fynu, a chan amneidio â'i law am osteg, a ddywedodd, O wyr o Israel, a'r rhai ydych yn ofni Duw, gwrandewch;' ac yna aeth yn mlaen i'w hannerch (Act. xiii. 14–6; gwel hefyd xiii. 5; xvii. 1–3, 10, 17; xviii. 4, 19, 26; xix. 8).

I gyfansoddi cynulleidfa er cynnal addoliad cyhoeddus, mae yn ofynol, yn ol barn y rabbiniaid, ei bod yn gynwysedig o leiaf o ddeg o ddynion dros ddeg ar hugain oed. Yn mha le bynag y ceir y nifer yma o Iuddewon yn cyfarfod yn rheolaidd, mae ganddynt hawl i gael synagog. Ar gyfer cynulleidfa fechan ymfoddlonir ar ystafell huriedig, ond lle maent yn lliosog adeiladant yn aml adeilad eang a chyfrifrol.

Gan y gwna yr Iuddewon, pa le bynag y trigant, droi eu gwynebau wrth weddio tua gwlad Canaan, mae drws y synagog, neu, os bydd rhagor nag un, y prifddor, yn cael ei osod yn neu yn agos at y pwynt cyferbynol o'r compod.

Wrth y pen gyferbyn a'r fynedfa i mewn y mae *closet* neu gist a alwant yr arch, mewn cyfeiriad at arch y cyfamod yn y deml, ac ynddi y gosodir llyfr y gyfraith a ddefnyddir i ddarllen o hono wersi o'r Ysgrythyrau yn y gwasanaeth cyhoeddus. Mae yn ofynol i bob copi o'r Pentateuch at wasanaeth y synagog fod mewn ysgrifenlaw, a rhaid iddo fod heb y *points*—prawf amlwg na chafodd yr iaith Hebraeg ddim o'i hysgrifenu yn wreiddiol â *phoints* ynddi. Nid yw i fod ar lun y llyfrau sydd genym ni, ond rhaid iddo fod yn rhol, yn ol arfer yr hen amserau. Mae y rhol yn gynwysedig o ddarnau hirion o groen, wedi eu gwnio ynghyd â chareion wedi eu tori o groen rhyw anifail glân, ac y mae wedi ei droi, fel *map*, o gwmpas dau bren crwn. Er mwyn ei diogelu mae lliain neu sidan wedi ei osod am dani; ychwanegir gorchudd sidan arall fel addurn. Mae gwneud y cyfryw drawsysgrifiad o'r ddeddf a'i chyflwyno hi at wasanaeth y synagog yn cael ei ystyried yn wasanaeth haeddianol iawn; ac y mae rhif y cyfryw drawsysgrifiau yn gwahaniaethu mewn gwahanol gynulleidfaoedd, yn ol rhif, golud, haelioni, ac enwogrwydd santeiddrwydd yr aelodau.

Yn agos i ganol y llawr y mae bwrdd wedi ei ffurfio o esgynlawr, ac yn amgylchedig gan reilen goed, ac yn gyffredin yn ddigon mawr i dderbyn amryw bersonau, ar eu traed neu yn eu heistedd. O'r fan yma y darllenir yn rheolaidd, ac weithiau y traddodir pregeth neu anerchiad. Ni chaniatteir meinciau neu seddau rhwng y *desk*, neu y darllen-fwrdd, a'r arch.

Ni chaniatteir i'r bennywaid i gymysgu â'r gwrrywaid yn y synagog. Mae ganddynt hwy le iddynt eu hunain ar y llawr, neu, lle mae oriel, cyflwynir hi yn gyfangwbl at eu gwasanaeth hwynt; ond pa le bynag y gosodir hwynt, cuddir hwynt o olwg y gwrrywaid gan ddellt o bren.

Agor a chau y ddeddf, ei chario hi yn orymdaith trwy y synagog, ei derchafu hi ar y darllen-fwrdd, fel y gwelir hi gan bawb fyddo yn bresenol, darllen gwersi appwyntiedig ar gyfer dyddiau neillduol, a chyflawniadau cyhoeddus eraill, a gyflawnir gan wahanol bersonau ar wahanol amserau. Mae pob rhan o'r gwasanaeth yn cael ei gyfrif yn anrhydedd mawr idd ei chyflawni, a gosodir y fraint o'i chyflawni ar *auction* gyhoeddus, a rhoddir hi i'r cynygiwr uchaf.

Mae dirfawr ddiffyg ofn parchedig wedi bod am hir amser yn un o brif nodweddion gwasanaeth cyhoeddus yr Iuddewon (Allen, *Mod. Jud.* 330–337).

Lle bynag y mae cynulleidfa o ddeg o ddynion, yr ydys yn gofyn am fod tri gwasanaeth yn cael ei gyflawni yn gyhoeddus bob dydd yn y synagog. Mae y gwasanaeth dyddiol y bore, yn cynwys rhai amrywiaethau ar gyfer gwahanol ddyddiau yr wythnos, ond heb gynwys yr ychwanegiadau ar gyfer y sabbath yn gwneud i fynu gyfrol wyth plyg o driugain tudalen (Allen, *Mod. Jud.* 345, 347).

Defnyddia yr Iuddewon ffurf-weddiau. Ymddengys fod rhai o'r gweddiau mewn arferiad yn bresenol wedi cael eu cyfansoddi ar ol dinystr Jerusalem, ac yn cyfeirio at hyny.

SYRACU'SE, y ddinas bwysicaf yn Sicily, cyfleuedig ar forlan dehau-ddwyreiniol yr ynys hono. Sylfaenwyd hi 700 o flyneddau C.C. Yr oedd ynghylch dwy ar hugain o filltiroedd mewn amgylchedd, ac, mewn ffordd, yn gynwysedig o bedair dinas wedi eu huno ynghyd. Yr oedd ei sefyllfan yn gyfleus iawn ar gyfer masnach, a daeth i fod yn un o'r dinasoedd Groegaidd mwyaf cyfoethog a galluog. Cafodd ei hennill gan y Rhufeiniaid o gylch 200 o flyneddau C.C., ar ol gwarchae o wyth mis, a chwedi ei wneud yn enwog ar gyfrif y peirianau rhyfeddol y dywedir a ddefnyddid gan Archimedes wrth ei hamddiffyn. Paul wrth fordwyo o Melita i Rufain a laniodd yn Syracuse, ac a arosodd yno dridiau (Act. xxviii. 11, 12). Saif y Syracuse bresenol ar gongl ddehau-ddwyreiniol yr hen ddinas, o ba un y mae gryn lawer o'r gweddillion yn aros.

SYR'IA. [ARAM.]

T

TAA'NACH, sedd un o fân freninoedd y Canaaneaid a orchfygwyd gan Josua (xii. 21), trigolion yr hon, fodd bynag, a barhausant i gadw meddiant o honi (Jos. xvii. 11–13; Barn. i. 27, 28). Ymddengys ei bod yn gyfleuedig 'wrth ddyfroedd Megido' (Barn. v. 19). Mae hi a Megido yn cael eu henwi amryw weithiau gyd â'u gilydd, fel pe na fuasent yn mhell oddiwrth eu gilydd. Mae lle a elwir Ta'annuk ar derfyn dehau-orllewinol gwastadedd Esdraelon, yr hwn a ystyria Dr. Robinson yn ddiamheuol yr hen Taanach. Ni chynwys ond ychydig deuluoedd (Robinson, *Res.* iii. 156).

TA'BOR. 1. Mynydd enwog yn Mhalestina, yn rhan ogledd-ddwyreiniol o wastadedd mawr Esdraelon. Fel yr ymddengys o'r tu dehau-orllewinol edrych fel rhan o gylch; fel yr ymddengys o'r tu gogledd-orllewinol tuedda yn fwy at ffurf cyfangorph bon-braff bigfain (*cone*) wedi ei gwtogi. Mae y cyfrifon am ei uchder yn gwahaniaethu yn fawr. Mae Dr. Robinson wedi cyfrif ei uchder uwchlaw y gwastadedd ynghylch 1000 o droedfeddi; golygai Dr. Wilson fod hyn yn ormod o ryw 100 troedfedd. Mae mesurau awyr-bwysawl Schubert yn ei wneud yn 1310 o droedfeddi Paris uwchlaw *level* y gwastadedd, a 1748 uwchlaw *level* y môr. Mae ei gopa wedi ei grynhoi, ac efallai i gyd yn ugain *minutes* mewn amgylchedd; ond mae y pen priodol yn gynwysedig o wastadedd neu gawg bychan hirgrwn prydferth, deuddeg neu bymtheg *minute* wrth chwech neu wyth o led. Mae hwn wedi ei amgylchu â haen o graig, rhan o ba un sydd yn orchuddiedig gan sylfeini a dadfeiliau. Mae yr uwchdir hwn wedi ei dew guddio gan lwyni a byrwydd, tra y gorwedd y cawg ei hun mewn glaswellt heb goed neu ddadfeiliau Mae yr olygfa oddiar Fynydd Tabor yn eang a phrydferth iawn; cyfansodda un o'r golygfeydd gwychaf yn Mhalestina. 'Mae yn anmhosibl i lygad dyn i ganfod golygfa fwy hyfryd na hon. Ar y gogledd-orllewin canfyddwch yn y pellder Fôr y Canoldir; ac o'ch cylch o bob tu mae genych wastadedd eang a phrydferth Esdraelon a Galilea, y rhai a'ch cynysgaethant â golwg ar gynifer o lefydd hynodfawr fel cyrchleoedd a gwyrthiau Mab Duw' (Maundrell, 115).

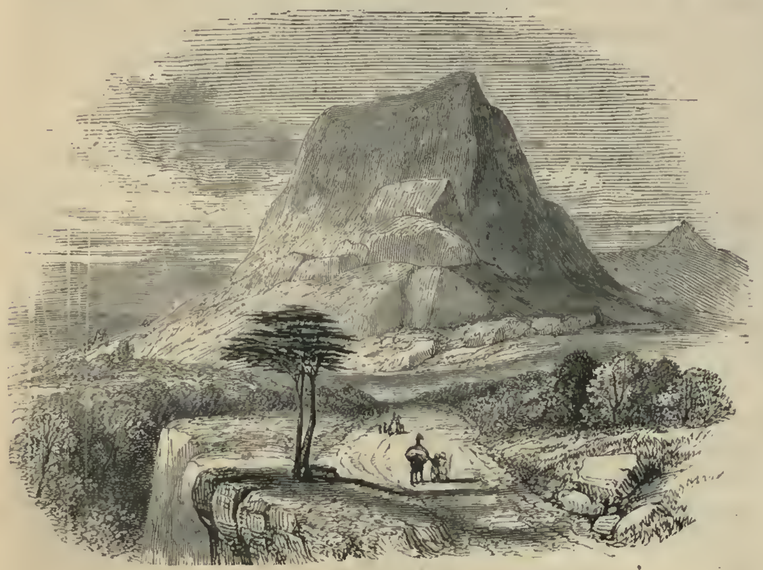

MYNYDD TABOR.

Enwir Mynydd Tabor amryw weithiau yn yr H. D. Yma y darfu Deborah a Barac gasglu byddin yn flaenorol i orchfygu lluoedd Jabin dan lywyddiad Sisera (Barn. iv. 6, 7, 14, 16). Y Psalmydd, gan gyfeirio efallai at ei brydferthwch, a ddywed: 'Tabor a Hermon a lawenychant yn dy enw' (Ps. lxxxix. 12). Nid yw yn cael ei enwi o gwbl yn y T. N.; ond yn y bedwaredd ganrif fe gyfododd tyb, yr hon a gynyddodd i draddodiad, sef mai Tabor ydoedd golygfan gweddnewidiad ein Harglwydd, ac y mae y traddodiad hwnw wedi cyrhaedd yr amser presenol; ond nid oes un mymryn o sylfaen i'r dybiaeth hon—yn wir, mae gryn debygolrwydd yn ei herbyn. Yn hir o flaen ac ar ol amser ein Iachawdwr sefai dinas gaerog ar gopa Mynydd Tabor; a chan y dywedir ddarfod iddo gymeryd Pedr, Iago, ac Ioan, i fynu i fynydd uchel wrthynt eu hunain, nis gallesid cael y fath neillduedd ac a arwyddai y geiriau hyn ar Fynydd Tabor, gan fod ei gopa wedi ei goroni âg amddiffynfeydd a thai. Ymddengys yr hanes am ein Iachawdwr, o flaen ac ar ol ei weddnewidiad, fel yn awgrymu yn hytrach y gallasai fod wedi cymeryd lle ar ryw fynydd heb fod yn mhell oddiwrth Cesarea Philippi (Robinson, *Res.* iii. 211, 215, 219, 222; Wilson, ii. 100, 102, 104).

2. Dinas berthynol i lwyth Zabulon, yr hon a roddwyd i'r Lefiaid (1 Cron. vi. 77). 3. Derwen (C. S., dyffryn) Tabor, yn llwyth Benjamin, yn agos i Bethel (1 Sam. x. 3).

TAD. 1. Rhiant gwrrywaidd uniongyrchol plentyn (Gen. ix. 18). 2. Taid, neu unrhyw gyndad arall, gan nad pa mor bell yn ol, yn enwedig os gwnaed rhyw gyfamod â hwynt, neu os rhodded ryw addewid iddynt o ryw fendithion i'w had. Yn yr ystyr yma yr oedd Abraham, Isaac, a Jacob, ac eraill, yn dadau i'r Iuddewon (Esa. li. 2; Jer. xxxv. 6, 18; Ioan iv. 20; viii. 53; Heb. i. 1; Gen. xvii. 4). Gelwir Nebuchonosor yn dad Belsassar (Dan. v. 2, 11, 18), a gelwir Belsassar yn fab iddo (adn. 22); ond mae lle i feddwl mai nid ei fab ydoedd; gallasai, fodd bynag, fod yn wyr iddo o ochr ei fam. 3. Darganfyddwr celf, neu ddull o fyw; hyfforddwyr eraill mewn unrhyw gangen o wybodaeth. Yn yr ystyr hyn yr oedd Jabal yn dad y sawl a drigent mewn pebyll, a Jubal yn dad cerddorion (Gen. iv. 21, 22; Barn. xvii. 10; xviii. 19; Diar. iv. 1). 4. Mae tad yn deitl o barch; galwai gweision Naaman ef eu tad (2 Bren. v. 13); geilw Jehoram a Joas Eliseus yn dad (2 Bren. vi. 21; xiii. 14). 5. Un fyddo yn cynghori yn gariadus, yn gofalu, ac yn darbodi dros arall; felly mae Duw yn *dad i'r amddifad* (Ps. lxviii. 5). Yr oedd Joseph yn dad i Pharaoh (Gen. xlv. 8); Job yn dad i'r tlodion (Job xxix. 16). Gelwir Duw yn Dad ein Harglwydd Iesu Grist (2 Cor. i. 3), fel yn arwyddo rhyw berthynas neillduol âg ef. Efe yw *tad yr ysprydoedd*, *goleuni*, *gogoniant*, *y trugareddau*, pob peth; efe a greodd eneidiau angelion ac eneidiau dynion; efe ydyw dechreuad a rhoddwr pob goleuni, gogoniant, a bendith; efe ydyw ffurfiwr a chynnaliwr pob peth (Heb. xii. 9; Iago i. 17; Eph. i. 17; iv. 6; 2 Cor. i. 3). Efe ydyw tad pawb trwy greadigaeth, diogelwch a llywodraeth ragluniaethol (Mal. ii. 10). Efe ydyw tad y saint; efe sydd yn eu cenedlu i'w ddelw ei hun trwy ei air a'i yspryd, yn eu mabwysiadu i'w deulu, yn gofalu yn dyner am danynt, yn darbodi drostynt, yn eu diogelu, ac yn eu gwneud yn gydetifeddion â Christ o'i etifeddiaeth nefol (Rhuf. viii. 15–17). Gelwir Satan yn dad dynion drwg; efe ddygodd bechod i'r byd; efe sydd yn gwneud dynion yn gyffelyb iddo ei hun, gan eu cyfarwyddo a'u cynghori yn eu ffyrdd drygionus (Ioan viii 44). Abraham ydoedd tad y rhai a gredant; yr oedd ef yn esampl enwog iddynt o ffydd ac ufudd-dod, ac y maent hwythau fel plant yn tebygoli iddo (Rhuf. iv. 11, 12). Gelwir rhieni naturiol yn dadau yn ol y cnawd, megis y mae ein cyrph yn cael eu cenhedlu ganddynt (Heb. xii. 9).

Nid ydym i alw neb yn dad ar y ddaiar; nid ydym i gydnabod neb ond Crist, a Duw ynddo ef, fel pen yr eglwys, awdwr ein crefydd, ac arglwydd ein cydwybod (Matt. xxiii. 9). Galw llygredigaeth yn dad i ni, a'r pryf yn fam ac yn chwaer, ydyw cydnabod yn ostyngedig ein bod wedi hanu o'r llwch; y dychwelwn iddo trwy lygredigaeth; ac y gallwn felly, o ran gwaeledd, arddel perthynas â hwynt (Job xvii. 14). Huno gyd â'n tadau, myned attynt, neu cael ein casglu attynt, ydyw marw fel ein cyndeidau, a myned gyda hwynt i'r bedd, neu sefyllfa wahanedig eneidiau (1 Bren. ii. 10; Barn. ii. 10). Weithiau darlunir tad yn nghyfraith, neu dad gwraig un, fel ei dad; felly Heli, yr hwn oedd dad yn nghyfraith Joseph y saer, a ddarlunir fel ei dad (Luc iii. 23).

Mam. 1. Benyw a esgorodd ar blentyn (Exod. ii. 8). 2. Mam anifail (Exod. xxiii. 19). Mae cymeriad mam yn cael ei briodoli—1. I unrhyw fenyw a fyddo o uwch gradd o ran sefyllfa, doniau, neu ras, neu a ymddygo yn dyner tuag at un. Yr oedd Deborah yn fam yn Israel; gyda thynerwch ac urddas y barnodd, yr hyfforddodd, ac y llywodraethodd y bobl hyny (Barn. v. 7). Yr oedd mam Ruffus yn fam i Paul; darbododd yn garedig drosto a gofalodd am dano (Rhuf. xvi. 13). 2. At brifddinas gwlad neu lwyth; ac yna mae trigolion, pentrefydd, neu ddinasoedd llai yn cael eu galw yn ferched (Jer. i. 12; 2 Sam. xx. 19). Defnyddia y Groegiaid yr un ffigur ymadrodd, fel y dangosir yn y gair *μητροπολις* (*μητηρ πολις, y fam ddinas*). 3. At yr eglwys; mae hi yn rhydd, a chwedi ei gwaredu oddiwrth gaethiwed seremoniau; ac y mae ei gwir aelodau yn rhydd oddiwrth ddeddf doredig a chaethwasaeth pechod a Satan. Y mae hi oddiuchod, ac o ffurf a gogwyddiad wreiddiol nefolaidd, ac y mae ymarweddiad ei gwir aelodau yn y nefoedd (Gal. iv. 26; Phil. iii. 30). 4. Rhufain ydyw mam putteiniaid a ffieidd-dra y ddaiar; mae y babaeth wrthgristionogol sydd yno yn cynyrchu eilun-addoliaeth, putteindra, a phob math arall o anwiredd (Dat. xvii. 5).

Mae breninoedd yn dadmaethod a breninesau yn fammaethod pan yr ymdrechont i ddefnyddio eu dylanwad i gynorthwyo gwir grefydd (Esa. xlix. 23; lx. 16). Ceryddu troseddwyr fel tadau, mamau, brodyr, a chwiorydd, ydyw gwneud hyny mewn dull gostyngedig, tyner, a charedig (1 Tim. v. 1, 2).

TAD'MOR, neu **Ta'mar**, dinas a adeiladwyd yn ddechreuol gan Solomon, ydoedd yn gyfleuedig ar y gogledd-ddwyrain i Damascus. Yn yr Ysgrythyrau gelwir hi 'Tadmor yn yr anialwch' (1 Bren. ix. 18; 2 Cron. viii. 4), a dyna yr unig son sydd am dani. Arwyddai y gair Hebraeg Tamar *balmwydden;* ac oddiwrth hyny y derbyniodd hi yr enw Palmyra—h.y., *dinas y palmwydd.* Parha i dderbyn oddiwrth yr Arabiaid yr enw Thadmor—esampl, yn mhlith amryw eraill, o lefydd yn Mhalestina yn cadw neu yn adfeddu eu henwau gwreiddiol. Ceir palmwydd yn bresenol yn y gerddi o gylch y dref, ond nid yn y fath amldra a warantai, fel y gwnaent unwaith, i osod yr enw ar y lle.

Yr oedd Palmyra yn gyfleuedig wrth odre cadwyn o fryniau calch uchel, noeth a gwyn, fel pe wedi eu gorchuddio âg eira tragywyddol. Ar y dwyrain ac ar y dehau y mae gwastadedd eang anial yn ymestyn hyd y terfyn-gylch. Mae y teithiwr o'r gorllewin yn gyffredin yn dynesu at y dadfeiliau trwy yr agoriad yn y mynyddau, a'r gwrthrych cyntaf a dyn ei sylw ydyw yr hen gastell Saracenaidd a gorona bigyn unigol o ryw ychydig bellder ar y llaw aswy. Ar bob tu i'r ffordd cenfydd nifer o feddau dyeithr twr-debyg, rhai bron yn berffaith, ac eraill yn grugiau didrefn o ddadfeiliau, a chwedi eu hadeiladu yn y dyffryn, ac ar hyd y llechweddi uwch ben. Ar ol paso y rhan fwyaf o'r rhai hyn, cyrhaedda esgyndir graddol, ac ymegyr ar unwaith o'i flaen holl olygfa y dadfeiliau. Ymestynant oddiwrth odreuon y mynyddau yn groes i'r dyffryn ar yr aswy, hyd nes terfynir hwynt gan furiau uchel teml orwych yr Haul yn union o'i flaen. Tarewir ef â syndod wrth ganfod eu heangder dirfawr, ac nid llai eu hanghyfanedd-dra perffaith. Mae can wyned a phleth-dyrch eira, ac ni welir cymaint a phren, planigyn, neu wellten, neu un chwynyn yn eu mysg. Ceir carneddau o feini dirfawr, rhodfeydd diddos (*porticoes*) ardderchog, a cholofn-rengau (*colonnades*) hirion a phrydferth, yn gydgymysgedig â dadfeiliau drylliedig temlau a bwäau buddugoliaethus, ynghyd â cholofnau beilchion a adeiladwyd er anrhydedd i'r meirwon mawrion. Nid oes un arwydd o fywyd: mae y cyfan yn llwm ac anghyfanedd, fel claddfan wedi cael ei adael gan bawb (Porter, *Damascus*, i. 220).

Mae Pliny yr hynaf, yn y ganrif gyntaf, yn son am Palmyra fel tref o gryn faintioli, yr hon, ynghyd â'i thiriogaeth, a gyfansoddai werin-lywodraeth rhwng yr ymerodraethau Rhufeinig a Pharthian. Yn y drydedd ganrif gwisgodd Odenatus deitl brenin, ac ar ol ei farwolaeth ef darfu i'w weddw Zenobia, yr hon a gyfenwodd ei hun yn frenines y Dwyrain, deyrnasu dros y rhan fwyaf o dalaethau dwyreiniol yr ymerodraeth Rufeinig. Gwnaeth yr ymerawdwr Aurelian, fodd bynag, ymosod arni a'i gorchfygu, gan ei chymeryd hi yn garchares, a'i chymeryd i Rufain er mwyn addurno ei fuddugoliaeth. Er yr wythfed ganrif mae hi wedi graddol syrthio i ddirywiad; ac y mae Abulfeda yn nechreu y bedwaredd ganrif ar ddeg, yn son am dani fel pentref bychan, ond yn enwog ar gyfrif ei dadfeiliau o adeiladau henafol a gorwych. Mae y gweddillion hyn o orwychder adeiladol yn parhau i fod yn wrthrychau edmygedd teithwyr, ac addefir nad ydyw rhai Groeg a Rhufain i'w cydmaru âg eiddo Palmyra. Mae yn amlwg, fodd bynag, nad ydynt i gael eu dyddio can belled yn ol a dyddiau Solomon; mae yn eglur oddiwrth ddull yr adeiladwaith i'r prif adeiladau gael eu cyfodi ar ol dechreuad y cyfnod Cristionogol, gan taw y dull Corinthiaidd o wneud colofnau sydd yn ffynu. Mae y Tadmor bresenol yn gynwysedig o ychydig fythynod pridd truenus wedi eu crugio ynghyd ar balmant o lechi mawrion gwastad yn nghyntedd allanol Teml yr Haul (Rosen. *Geog.* ii. 247, 250). Gall y darllenydd fyddo yn ewyllysio gweled darluniad a phortreaid o'r gweddillion gorwych hyn o gelf hynafol eu cael yn Wood a Dawkins, *Ruins of Palmyra*, 1753, *folio.*

TAFARN, TAIR. [Appii Fforum.]

TAHAP'ANES (Jer. ii. 16), **Ta'panhes** (xliii. 7–9; xlv. 1; xlvi. 14), **Tehaph'nehes** (Ezec. xxx. 18), dinas berthynol i'r Aipht, yr hon a gyfieitha y Deg a Thriugain yn *Τάφνη, Τάφναι.* Ymddengys y cydunir yn gyffredin taw dyma Daphne, sef dinas gaerog ar gangen Pelusiac y Nile. Dyma y lle yn yr Aipht y daeth yr Iuddewon gwrthryfelgar dan lywyddiad Johanan, yn groes i gynghorion Jeremiah, ar y cyntaf pan yr ymneillduasant i'r wlad hono; a darfu i rai o honynt aros yma, tra yr aeth eraill i lefydd eraill (Jer. xlii.; xliii. 1–7; xlix. 1). Mae Esaiah yn defnyddio y gair *Hanes*, yr hwn sydd yn gyffredin wedi cael ei olygu fel talfyriad o'r geiriau uchod; ond dealla Gesenius wrtho 'dinas berthynol i'r Aipht ganol, yn gyfleuedig ar ynys ar y gorllewin i'r Nile, ac yn cael ei galw gan y Groegiaid Hieracleopolis, gynt yn ddinas berthynol i'r Aipht' (293, 861).

TAI. Mae tai yn y Dwyrain yn gwahaniaethu yn fawr oddiwrth ein tai ni. Yn yr Aipht ac yn y rhan fwyaf o drefydd Palestina, ar yr amser presenol, adeiladir tai, nid o goed neu geryg, fel y gwnawn ni, ond o laid wedi ei sychu fwy neu lai gan wres yr haul, neu o laid wedi ei gymysgu â cheryg bychain crynion. Gellir parotoi y defnydd hwn, ac y mae weithiau yn cael ei barotoi yn y fath fodd ag i'w wneud yn galed a pharhaus; ond yn fwyaf cyffredin parotoir ef heb lawer o ofal, ac yna mae'n frau ac yn malurio yn fuan, ac heb fod o fawr ddiogelwch rhag yr elfenau neu law gormes. A dyna y rheswm mae'n debygol am ddarluniad Eliphaz o ddynion a 'drigant mewn tai o glai, y rhai sydd a'u sail mewn pridd, y rhai a falurir yn gynt na gwyfyn' (Job iv. 19). Mae gwlawogydd trymion a gwyntoedd uchel yn profi yn niweidiol iawn i'r cyfryw dai, gan y gwnant yn aml eu cwbl ddinystrio. A dyma y rheswm dros gymhwysder cydmariaeth ein Harglwydd (Matt. vii. 24–27). Mae y gwlawogydd mwy ffyrnig parhaol yn debygol iawn i ryddhau y pridd sydd yn cyfansoddi y nen, ac i agor agenau trwy y rhai y rhed y dwfr, neu y dyfera i ganol y tŷ, yr hyn, wrth reswm, a brofir yn anghyfleus iawn. Efallai taw hyn berodd i Solomon feddwl am y ddiareb eithaf hysbys: 'Defni parhaus ar ddiwrnod gwlawog, a gwraig anynad, cyffelyb ydynt' (Diar. xxvii. 15)—h.y., y maent yr un mor annyoddefol, a gyrant ddyn allan o'r tŷ, neu, os erys, gwnaiff ef yn eithaf anghysurus.

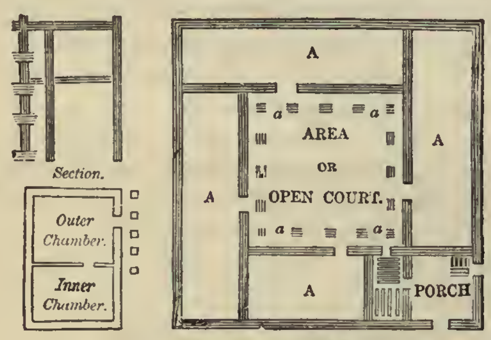

CYNLLUN O DY DWYREINIOL.

Torid mewn i dai yn y Dwyrain mewn ffordd wahanol i'r un ddefnyddir yn y wlad hon. Yr enw priodol ar y cyfryw ddosparth yn y rhan hon o'r wlad fyddai, nid tai-dorwyr, ond tai-gloddwyr. Y ffordd hawsaf iddynt hwy i gael mynedfa i dai fuasai, nid gwthio neu hyrddio y drws, neu bigo y clo, ond cloddio o dan y mur, yn enwedig pan wedi ei adeiladu o glai. A dyna y rheswm dros eiriau Job, pan yn son am y cyfryw bersonau: 'Yn y tywyll y maent yn cloddio trwy dai, y rhai a nodasant iddynt eu hunain liw dydd; nid adwaenant hwy oleuni' (xxiv. 16). Gwelir gan hyny fod yr hen gyfieithwyr Cymraeg wedi iawn ddeongli y gair yn Matt. vi. 19, tra mae y rhai Saisonig wedi ei cholli hi yma. Yr un wedd y ceir y C. C. yn yr adnod ganlynol, sef yn Matt. xxiv. 44: 'A gwybyddwch hyn, pe gwybuasai gwr y tŷ pa wyliadwriaeth y deuai y lleidr, efe a wyliasai, ac ni adawsai gloddio ei dŷ trwodd.'

O'r ystryd ni welir dim yn nhai Palestina ond mur noeth. Neillduedd ydyw y nod sydd ganddynt mewn golwg yn eu holl drefniadau. Oddi mewn, y mae yn gyffredin un neu ddau o gynteddau ysgwar, yn ol urddas a chyfoeth y perchenogion. Yn nhai y cyfoethogion mae rhai o'r ystafelloedd yn orwych dros ben.

Yr oedd nenau y tai yn wastad, fel y maent yn bresenol yn y Dwyrain. Esgynai yr Hebreaid i'w penau, rhodient arnynt, ac oddi arnynt gallent weled pa beth oedd yn myned yn mlaen yn ac ar dai eu cymydogion. Rhodio yr oedd Dafydd ar nen ei dŷ pan ganfu Bathseba yn ymolchi, ac y rhoddodd ffordd i'r brofedigaeth (2 Sam. xi. 2). Pan dynodd Samson y tŷ i lawr, yn yr hwn yr oedd y Philistiaid wedi ymgynull i wledd-goffau y ffaith eu bod wedi ei gymeryd yn garcharor, 'yr oedd ar y nen ynghylch tair mil o wyr a gwragedd yn edrych tra yr oedd Samson yn chwarae' (Barn. xvi. 27). Ar nenau eu tai y gwnai yr Iuddewon 'arogl-darthu i holl lu y nefoedd, ac y tywalltent ddiod-offrymau i dduwiau dyeithr' (Jer. xix. 13; Seph. i. 5). 'Pedr a aeth i fynu ar y tŷ i weddio' (Act. x. 9). Mae yn debygol yr arferent gysgu yn ystod gwres yr haf ar benau y tai (1 Sam. ix. 25, 26). Mae Dr. Robinson yn cofffhau hyn fel arferiad yn yr amser presenol (iii. 32). Sonir am yr un peth gan deithwyr eraill (Harmer, *Obs.* i. 337).

Amgylchid penau y tai a mur-ganllaw, er rhwystro y preswylwyr neu eraill i syrthio oddi arnynt, a thrwy hyny gael eu niweidio neu eu lladd. Rhoddwyd gorchymyn pendant ar y matter hwn gan Moses i'r Israeliaid (Deut. xxii. 8). Mae yn debygol taw y mur-ganllaw yma a dorwyd gan y bobl pan y gollyngasant i lawr i'r cyntedd yn y gwaelod 'y claf o'r parlys' (Marc ii. 4; Luc v. 19). Ar yr ochr nesaf i dŷ cymydog yr oedd y mur-ganllaw yn isel, fel, os byddai y tai nesaf yn agos ac o'r un uchder, y gellid tramwy o un i'r llall, ac yn y modd hyn gallesid dianc pan fyddai perygl. A dyma reswm dros eiriau ein Iachawdwr: 'Ond pan welwch chwi y ffieidd-dra anghyfaneddol, yr hwn a ddywedwyd gan Daniel y prophwyd, wedi ei osod lle nis dylid (y neb a ddarlleno, dealled), yna y rhai a fyddant yn Judea, ffoant i'r mynyddoedd; a'r neb a fyddo ar ben y tŷ, na ddisgyned i'r tŷ, ac nac aed i mewn i gymeryd dim o'i dŷ' (Marc xiii. 14, 15).

Yr oedd penau y tai wedi eu gwneud yn aml o bridd a defnyddiau eraill, neu taenid pridd neu raian dros y cyfan. Gallai glaswellt gan hyny dyfu ar benau y tai; ond gan fod y pridd yn deneu a thlawd, a chan fod pen y tŷ yn agored i ddylanwad haul poethawl, diflanai yn fuan (2 Bren. xix. 26; Ps. cxxix. 6–8).

Yr ydym yn darllen am 'dai ifori' (1 Bren. xxii. 39; Amos iii. 15), ac am 'balasau ifori,' wrth y rhai yn ddiamheu y dylem ddeall, nid tai wedi eu hadeiladu o ifori, ond tai wedi eu mawr addurno âg ef; tai yr oedd llawer o ifori wedi ei osod ar hyd y muriau, neu mewn rhyw ffordd arall (Harmer, *Obs.* i. 194).

TAL, iawn neu bwyth am weithredoedd da neu ddrwg (Deut. xxxii. 35). Y tâl am y camddefnydd a wnai y paganiaid o'u gwybodaeth naturiol, ac o'u gwrthgiliad gwirfoddol oddiwrth Dduw fel eu creawdwr a'u cynnaliwr, ydoedd eu gadael i'w nwydau annaturiol eu hunain (Rhuf. i. 27). Tâl neu bwyth yr Iuddewon am wneud eilunod o'u seremoniau hyd nes gwrthod Crist, ydoedd i Dduw wneud yr ordinhadau hyny yn achlysur i gynyrchu eu calon-galedwch a'u dinystr (Rhuf. xi. 9). Gwobrwy rasol gweithredoedd da y saint ydyw eu tâl (Heb. x. 35; xi. 26).

TAL'ENT, yn ddechreuol pwysau, ac yn cael ei ddefnyddio yn neillduol wrth bwyso aur ac arian; ac yn ganlynol daeth i arwyddo arian o werth penodol. Gwahaniaethai pwysau y dalent mewn gwahanol wledydd, ac o ganlyniad gwahaniaethai ei harian-werth hefyd; a chyda golwg ar y ddau beth mae cryn amrywiaeth yn y gwerth a osodid arni gan wahanol ysgrifenwyr. Yma nid oes a wnelom ond â thalent yr Hebreaid; ac ymddengys oddiwrth Exod. xxxviii. 25, 26, lle cyfrifir 301,775 o siclau arian yn werth 100 talent a 1175 dros ben, neu, mewn geiriau eraill, fod 3000 o siclau yn ogyfwerth âg un talent. Dr. Arbuthnot, yr hwn a gyfrifa y sicl yn ogyfwerth a 2s. 3⅜c., a fwriodd werth y dalent arian yn 342p. 3s. 9c., a chyfrif aur yn ol unwaith ar bymtheg ei werth (gan taw gwerth hwnw yw 5s. yr wns, ac aur 4p.), bwriodd talent aur yn 5475p. Esgob Cumberland, yr hwn a gymer y sicl yn ogyfwerth â 2s. 4½c., a fwria y dalent arian yn 353p. 11s. 10c., a'r dalent aur yn 5075p. 15s. 7c.; ond yn gymaint a bod hyn yn llawer llai na chyfrifiad Dr. Arbuthnot, y mae yn rhaid fod ei brisiad o aur yn llawer is. Yn y cyfrifiadau hyn a'r cyffelyb mae ffynonellau pwysig o amrywiaeth yn cyfodi oddiar y cyfrifiadau a wneid o werth y sicl, ynghyd â gwerth aur ac arian yn yr hen amserau pan eu cydmarer â rhai diweddar.

TAM'MUZ, neu THAM'MUZ, y pedwerydd mis o'r flwyddyn Iuddewig eglwysig neu santaidd, a'r ddegfed o'r un wladol. Dechreuai, yn ol y rabbiniaid, gyda newydd loer ein Mehefin ni; ond yn ol Michaelis, ac eraill a'i canlynant, gyd âg un Gorphenaf. Ar yr ail ddydd ar bymtheg o'r mis ymprydia'r Iuddewon am y pechod a'r gosb o wneud y llo aur. Yn ystod caethiwed Babilon cadwent ympryd yn y mis hwn i wylofain oblegid dinystr Jerusalem (Jer. xxxix. 2; Zech. viii. 19).

2. Tammuz, eilun-dduw y Syriaid a'r Pheniciaid, ac yn cael ei alw hefyd yn Adonis, prydferthwch yr hwn a gyfrifid mor berffaith fel y mae ei enw wedi dyfod yn arwyddocaol o brydferthwch cyflawn. Adroddir ei hanes yn wahanol gan wahanol ysgrifenwyr, ac y mae yn cyfranogi yn fawr o gymeriad cudd-chwedleuawl (*mythological*). Gwledd-goffheid am dano yn flyneddol yn Biblus, ar forlan Syria, trwy gyflawni seremoniau appwyntiedig. Yn ngwanwyn y flwyddyn, fel y sylwyd gan Maundrell, mae yr afon Adonis, ar ol llifo mewn canlyniad i'r gwlawogydd trymion a'r eira toddedig, yn golchi lawr o'r mynyddoedd bridd coch, gan yr hwn y lliwir ei ddyfroedd, a chredai yr henafiaid taw gwaed Adonis, yr hwn yr adroddid iddo gael ei ladd gan faedd, ydoedd y lliw coch. Galarodd Gwener ar gyfrif ei farwolaeth yn y modd dyfnaf, ac appwyntiodd wyl flyneddol er coffadwriaeth am hyny. Ar yr achlysuron hyn dyrchafai y bennywaid eu galarleisiau o'i blegid, gan gwynfanu yn herwydd ei farwolaeth yn y modd chwerwaf. Dranoeth dywedid ei fod wedi adfywio ac esgyn i'r nefoedd; ac yn awr llawenhaent, ac eillient eu penau, a'r cyfryw na wnaent hyn, o'r hyn lleiaf yn Biblus, a orfodid i ymbutteinio ddiwrnod cyfan â dyeithriaid, a chysegru eu helw i Wener. Ar y dydd hwn perodd yr offeiriaid Phenicaidd i lythyr ddyfod i'w porthladd mewn cwch wedi ei wneud o hesg papyrus, fel pe o'r Aipht, gan arwyddo fod yr offeiriaid yno wedi cael gafael yn Adonis yn fyw. Pan aeth y cwch hwn mewn i borthladd Biblus, dawnsiodd a bloeddiodd y bennywaid fel personau wedi myned yn wallgof gan lawenydd. Yn amser Ezeciel gwnai bennywaid Iuddewig gadw yr wyl yma (Ezec. viii. 14). I'r dydd heddyw gwelir rhai olion o'r wallgof-wyl hon yn Syria.

TAN, elfen eithaf adnabyddus, yn cynyrchu gwres a goleuni. Mae y cyfeiriadau atto yn yr Ysgrythyrau yn aml iawn; ond gan fod eu hystyr yn gyffredin yn eglur, nid oes un angen am roddi un esponiad arnynt.

Wrth 'dân Duw a ddisgynodd o'r nefoedd, ac a losgodd ddefaid a gweision Job,' y mae i ni ddeall ystorm o fellt a tharanau. Nid oes un angen tybied fod dim yn wyrthiol yn y peth. Er yr ymddengys fod yr ymadroddion 'tân oddiwrth yr Arglwydd,' a 'thân o'r nefoedd,' yn cyfeirio yn gyffredin at gyfryngiadau gwyrthiol, etto gallai mai mellt, hyd yn od yn yr amgylchiadau hyny, oeddynt yr offerynau ddefnyddid, tra mewn rhai amgylchiadau gall fod yn anhawdd penderfynu pa un a oedd y dygwyddiadau yn wyrthiol neu ynte yn unig (Exod. ix. 23; Num. xi. 1–3; xvi. 35; 2 Bren. i. 10, 12; Ps. xclvii. 3, 4).

Wrth gysegru y tabernacl daeth tân allan oddi ger bron yr Arglwydd, ac a ysodd y poeth-offrwm ar yr allor; ac oblegid i 'Nadab ac Abihu offrymu tân dyeithr' (h.y., cyffredin) 'ger bron yr Arglwydd, yr hwn ni orchymynasai efe iddynt, daeth tân allan oddi ger bron yr Arglwydd, ac a'u difaodd hwynt, a buant feirw ger bron yr Arglwydd' (Lef. ix. 24; x. 1, 2). Golygir yn gyffredin i'r tân santaidd 'a ddaeth allan oddi ger bron yr Arglwydd' ar amser cysegriad y babell, gael ei gadw gan yr offeiriaid, gan y cai ei borthi â thanwydd beunyddiol ar yr allor bres, ac mai oddiwrtho ef y cymerid yr holl dân angenrheidiol er llosgi y gwahanol aberthau. Pa un a'i collwyd cyn i'r deml gael ei hadeiladu (gwel 1 Cron. xxi. 26), neu a gafodd y pryd hwnw ond yn unig ei adnewyddu, ni ddywedir; ond, fodd bynag, ar amser cysegriad y deml, 'wedi gorphen o Solomon weddio, tân a ddisgynodd o'r nefoedd, ac a ysodd y poeth-offrwm a'r ebyrth; a gogoniant yr Arglwydd a lanwodd y tŷ (2 Cron. vii. 1). Pa cyhyd y cafodd ei gadw sydd anhysbys; ond ni chredir y ceid y tân santaidd yn yr ail deml a adeiladwyd ar ol caethiwed Babilon, a bod yn ofynol ar ol hyny i ddefnyddio tân cyffredin ar gyfer yr ebyrth.

Yr oedd Canaan, fel y mae yn ddigon hysbys, o'r hyn lleiaf mewn rhai parthau, yn wlad lle yr oedd daiar-losgfeydd wedi cymeryd lle; ac y mae yn debygol fod cyfeiriadau yn yr Ysgrythyrau at dânau daiar-losgfeydd, megis yn Exod. xix. 18; Deut. iv. 11; Heb. xii. 18; Deut. xxxii. 22; Nah. i. 5, 6.

TANWYDD. Y tanwydd ddefnyddid gan yr Hebreaid i bobi eu bara ac i gogino eu bwyd, ac i gyflawni gorchwylion teuluaidd eraill, ydoedd drain (Preg. vii. 6), corsenau blodau (Matt. vi. 30), byrwydd (Ps. cxx. 4), coed o bob math (Esa. xliv. 14–16), ac yn gyffredin, fel defnyddiau diffael, tail gwartheg, ceffylau, asynod, neu gamelod. Er mwyn dangos y dirfawr dlodi i ba un y darostyngwyd yr Iuddewon, gorchymynwyd i Ezeciel i danio y teisenau a bobasai â thail tom dyn; a phan amlygodd y prophwyd ei wrthwynebrwydd i hyn, cafodd ganiatad i ddefnyddio biswail gwartheg yn ei le. Gall hyn ymddangos i ni yn orchymyn beïus iawn; ond hyd y dydd heddyw mae biswail gwartheg yn danwydd cyffredin iawn yn y Dwyrain. Ymddengys y sychir ef yn gyntaf, a phan wedi ei sychu, dywedir y gwna danwydd da iawn.

TARIAN, ASTALCH. Dernyn o arfogaeth ddiffynol ydoedd yr astalch neu darian, yn cael ei ddal yn y llaw aswy, i droi ffwrdd ergyd saethau, cleddyf, neu waewffon, pa le bynag y bygythient daro. Y defnyddiau mwyaf cyffredin o ba rai y gwneid tarianau oedd darnau crynion o bren, a haenau o groen eidion neu ledr drostynt; ond weithiau gwneid hwynt o aur, pres, neu y cyffelyb feteloedd. Arferai gorchfygwyr grogi y prif darianau a gymerent oddiar eu gelynion mewn tyrau, neu demlau, fel arwyddlun o fuddugoliaeth. Yr oedd 1000 o darianau wedi eu crogi yn nhwr Dafydd (Can. iv. 4). Gwnaeth Solomon 200 o darianau mawr a 300 o rai bychain o aur pwyedig, ac a'u crogodd yn nhŷ coed Libanus. Y rhai hyn a gariwyd ymaith gan Sisac; a gwnaeth Rehoboam rai eraill o bres yn eu lle hwynt (1 Bren. x. 16, 17; xiv. 26, 27). Yr oedd gwahaniaeth, mae'n debygol, rhwng yr astalch a'r darian, gan yr enwir hwynt weithiau yn nghyd (Ps. xxxv. 2; xci. 4; Jer. xlvi. 3; Ezec. xxiii. 24); ond yn mha beth yr oedd yn gynwysedig nid ydym yn gwybod.

TAR'SIS, un o feibion Jafan, ac wyron Japheth. Ceir ei enw yn llechres disgynyddion Noah, 'o'r rhai y rhanwyd ynysoedd y cenedloedd yn eu gwledydd' (Gen. x. 4, 5), ac wrth *ynysoedd* yma y mae i ni ddeall, nid yn unig yr hyn alwn ni yn ynysoedd, ond gwledydd, y rhai, yn eu perthynas a Chanaan, oeddynt gyfleuedig tu hwnt i'r môr. [YNYSOEDD.]

Cyfarfyddir â'r enw Tarsis yn aml yn yr H. D. fel enw dinas neu ran o wlad, a hyny mewn canlyniad i'r ffaith ddarfod iddi gael ei phobli gan wyr Japheth neu ei deulu; ac er fod llawer o ddadleu wedi bod mewn perthynas i'w sefyllfan, a bod hyd yn od dybiaeth fod rhagor nag un Tarsis yn yr hen amser, ymddengys yn awr y cydunir i gyfyngu yr enw i ddinas neu ran o wlad yn Spain, gwladfa a masnachle blodeuog iawn o eiddo y Pheniciaid ar y gorllewin i Gulfor Gibraltar, yn agos i enau yr afon Bœtis, a Guadalquivir yr amser presenol. Dywed Ezeciel yn ei alarnad am Tyrus: 'Tarsis oedd dy farchnadyddes oherwydd amldra pob golud; âg arian, haiarn, alcam, a plwm, y marchnatasant yn dy ffeiriau' (xxvii. 12). Yr oedd Spain yn enwog yn yr hen amseroedd am ei mwnau arian toraethog; yr oedd ganddi hefyd fwnau haiarn, phlwm, ac alcam; a dygid y metel olaf gan y Pheniciaid o Gernyw i Spain; ac nid yw yn anhebyg na allasai Tartessus fod y lle o'r hwn y trosglwyddid ef i Tyrus. Mae yr adnod yn gwbl gymhwysiadol at y man hwnw. Dywed y prophwyd Esaiah wrth ragfynegi dymchweliad Tyrus: 'Baich Tyrus. Llongau Tarsis, udwch; canys anrheithiwyd hi, fel nad oes na thŷ, na chyntedd; o dir Chittim y datguddiwyd iddynt' (xxiii. 1). Adnod 6: 'Ewch trosodd i Tarsis; udwch, preswylwyr yr ynys'—h.y., Tyrus. Adnod 10: 'Dos trwy dy wlad fel afon, O ferch Tarsis; nid oes nerth mwyach.' Adnod 14: 'Llongau Tarsis, udwch; canys anrheithiwyd eich nerth.' Mae yr annerchiadau olynol hyn yn arwyddo yr arferai fodoli gysylltiad agos rhwng Tyrus a Tarsis, y fath ag allasai yn naturiol fod rhwng Tyrus a Tartessus: gwnai y coffa am Chittim, yr hwn a ddeallir yn gyffredin fel yn arwyddo gwledydd a dinasoedd ar lanau Môr y Canoldir, awgrymu fod Tarsis yn agos iddynt; ac ymddengys y geiriau 'ewch drosodd i Tarsis' fel yn arwyddo fod y fordaith yn un dra uniongyrch, a'i bod o fewn pellder cymhedrol oddiwrth Tyrus; a gwna yr holl amgylchiadau hyn gyduno â Tartessus yn Spain. 'A gwynt y dwyrain y drylli longau y môr' (Tarsis), medd y Psalmydd (Ps. xlviii. 7). Mae y geiriau hyn yn dangos cynefindra â'r gwyntoedd a ffynent ar y moroedd a deithid gan longau Tarsis—cynefindra ag y gellid yn naturiol dybied a feddid gan breswylwyr Palestina mewn perthynas i'r gwyntoedd a ffynent ar Fôr y Canoldir, er nad â gwyntoedd mewn parthau eraill o'r byd. Yn awr, mae yr euroclydon, y gwynt gan yr hwn y cafodd Paul wrth fordwyo i Rufain ei chwythu i lawr ac i fynu ar hyd Fôr y Canoldir, ac y llongddrylliwyd ef yn y diwedd ar ynys Malta, yn chwythu yn mhob cyfeiryd o'r gogledd-ddwyrain i'r dehau-ddwyrain, ac yn atteb i ddarluniad y Psalmydd (gwel hefyd Ezec. xxvii. 26). Ni chawn gyfeirio ond at un adnod arall: 'Breninoedd Tarsis a'r ynysoedd a dalant anrheg; breninoedd Sheba a Seba a ddygant rodd' (lxxii. 10). Yma gwneir cysylltu 'yr ynysoedd,' sef y gwledydd ar lan Môr y Canoldir. Amcan y Psalmydd ydoedd darlunio cyffredinolrwydd teyrnas y Messiah, a gwneir hyny trwy son am 'Tarsis a'r ynysoedd' yn y gorllewin pell, a 'Sheba a Seba' yn y dwyrain pell; ac, fel nas gallai fod un amheuaeth ar y matter, ychwanegir yn uniongyrchol: 'Ië, yr holl freninoedd a ymgrymant iddo, yr holl genedloedd a'i gwasanaethant ef.' Ar ol darllen yr adnodau hyn nid oes un amheuaeth yn ein meddwl ni taw wrth Tarsis y mae i ni ddeall Tartessus yn Spain.

Mae rhai yn golygu taw Tarsus yn Cilicia, a lle genedigaeth Paul, ydyw Tarsis yr Ysgrythyr. Cadarnheir hwynt yn y dyb hon gan awdurdod Josephus, yr hwn a ddywed i Jonah i fordwyo i Tarsus yn Cilicia (*Antiq.* ix. 10. 2), ac felly mae'n rhaid taw y ddinas hono a ddeallai efe wrth Tarsis; ond ar fatterion o'r fath yma, nid yw Josephus bob amser i gael ei gyfrif yn awdurdod; ac y mae yr adnodau sydd wedi cael eu coffa eisoes yn cyduno yn well â Tartessus yn Spain na Tarsus yn Cilicia. Mae mordaith Jonah o Joppa, yr hon oedd yn gyfleuedig ar Fôr y Canoldir, fodd bynag, yn dangos y gorweddai y Tarsis i ba un y cynygai efe fyned tua'r gorllewin; ond mae yr amgylchiad y gwnai trwy hyny 'ffoi o wydd yr Arglwydd' (Jonah i. 3), gyduno yn well â Tartessus yn Spain, yr hwn a ystyrid fel yn gorwedd tua phen draw y byd, nac â Tarsus yn Cilicia, yr hon oedd yn gydmariaethol wrth law. Nid yw yn anhebyg nad yr euroclydon ydoedd yr ystorm gan yr hon y cafodd ei oddiweddyd.

Ond tyb fwy cyffredin yw, fod Tarsus yn gyfleuedig yn y dwyrain, ac mae y ffordd i gyrhaedd y lle ydoedd cychwyn o Ezion-gaber ar gangen ddwyreiniol y Môr Coch. Yn 2 Cron. xx. 35, 36, yr ydym yn darllen: 'Jehosaphat brenin Judah a ymgyfeillachodd âg Ahaziah brenin Israel i wneuthur llongau i fyned i *Tarsis;* a gwnaethant y llongau yn Ezion-gaber;' ond yn 1 Bren. xxii. 48 dywedir, ac yn amlwg mewn cyfeiriad at yr un fordaith: 'Jehosaphat a wnaeth longau môr' (Tarsis) 'i fyned i *Ophir* am aur; ond nid aethant, canys y llongau a ddrylliwyd yn Ezion-gaber.' Gyda golwg ar y geiriau 'llongau Tarsis' y rhai a geir yn yr adnod hon ac adnodau eraill, dywedir nad arwyddant o angenrheidrwydd longau yn mordwyo i neu o Tarsis; gallant gael eu cymeryd fel darluniad o longau marsiandiaeth, llongau mawrion, llongau o ffurf-wneuthuriad neillduol, er yn hwylio i wledydd eraill. Ond yr hyn sydd o fwy pwys, mae anghydundeb rhwng y ddwy adnod. Yn Croniclau dywedir fod y fordaith i Tarsis; yn Breninoedd i *Ophir*. Mae yn rhaid gan hyny i ni ddewis rhyngddynt, a chan fod ysgrif y Croniclau yn llai dibynadwy nag un y Breninoedd, a chan fod genym broflon penderfynol fod Tarsis ar y gorllewin i Ganaan, yr ydym yn barnu y dylid rhoddi y flaenoriaeth i'r darlleniad yn Breninoedd, sef *Ophir*—casgliad ac sydd yn mhellach yn cael ei gadarnhau gan y ffaith taw mordaith am aur ydoedd; gan fod Ophir yn hynod enwog am aur, tra yr oedd Tarsis, er fod aur yno hefyd, yn hynod enwog am arian (Jer. x. 9), a'r un wedd Tartessus.

Mae genym amryw hanesion yn Llyfr y Breninoedd am fordeithiau a gymerwyd gan Solomon. Yn ol yr hanes cyntaf, hwyliodd y llong o Ezion-gaber ar lan y Môr Coch (h.y., ei gangen ddwyreiniol), a hwy a ddygasant *aur* o *Ophir* (1 Bren. ix. 28). Yn ol yr ail hanes, hwy a ddygasant *aur* o *Ophir* hefyd (x. 11). Yn 2 Cron. viii. 18 a ix. 10 mae yr hanesion i'r un perwyl. Ni cheir yr enw Tarsis yn yr un o honynt, felly nid ydynt yn taflu un goleuni ar y cwestiwn pa le yr oedd Tarsis yn gyfleuedig. Ceir ef, fodd bynag, yn y trydydd hanes, yn y Breninoedd a'r Croniclau. Yn 1 Bren. x. 22 yr ydym yn darllen: 'Llongau Tarsis oedd gan y brenin ar y môr, gyda llongau Hiram: unwaith yn y tair blynedd y deuai llongau Tarsis, yn dwyn aur, ac arian, ac ifori, ac epaod, a pheunod.' Yn 2 Cron. ix. 21 dywedir: 'Canys llongau y brenin oedd yn myned i Tarsis gyda gweision Hiram: unwaith yn y tair blynedd y deuai llongau Tarsis yn dwyn aur, ac arian, ac ifori, ac epaod, a pheunod.' Mae y ddwy adnod yn cyfeirio yn eglur at yr un fordaith neu ffeithiau. Yn awr, yn Llyfr y Breninoedd ni ddywedir i ba le yr oeddid yn mordeithio: yr unig amlygiad o hyny ydyw yr ymadrodd 'llongau Tarsis;' ond gallai hon oddef y deongliad ydym eisoes wedi roddi arni. Yn Llyfr y Croniclau, yn wir, fe ddywedir i'r 'llongau fyned i Tarsis;' ond mae y ddwy adnod o ran sylwedd mor debyg i'w gilydd, tra etto y gwahaniaethant mewn perthynas i'r pwynt neillduol hyn, fel mae lle i amheu pa un o'r copiau sydd yn gywir. Ymddengys felly fod y dybiaeth fod Tarsis, neu Darsis o leiaf (os oedd mwy nag un), yn y dwyrain, yn gorphwys bron yn gyfangwbl ar ddwy adnod yn Llyfr y Croniclau mewn perthynas i longau Solomon a Jehosaphat, tra mae y copi (*text*) yn amheus. Nid oes gan hyny un rheswm priodol a digonol dros ddal y dyb yma; a gallwn ymfoddloni ar y golygiad taw Tartessus yn Spain ydoedd Tarsis.

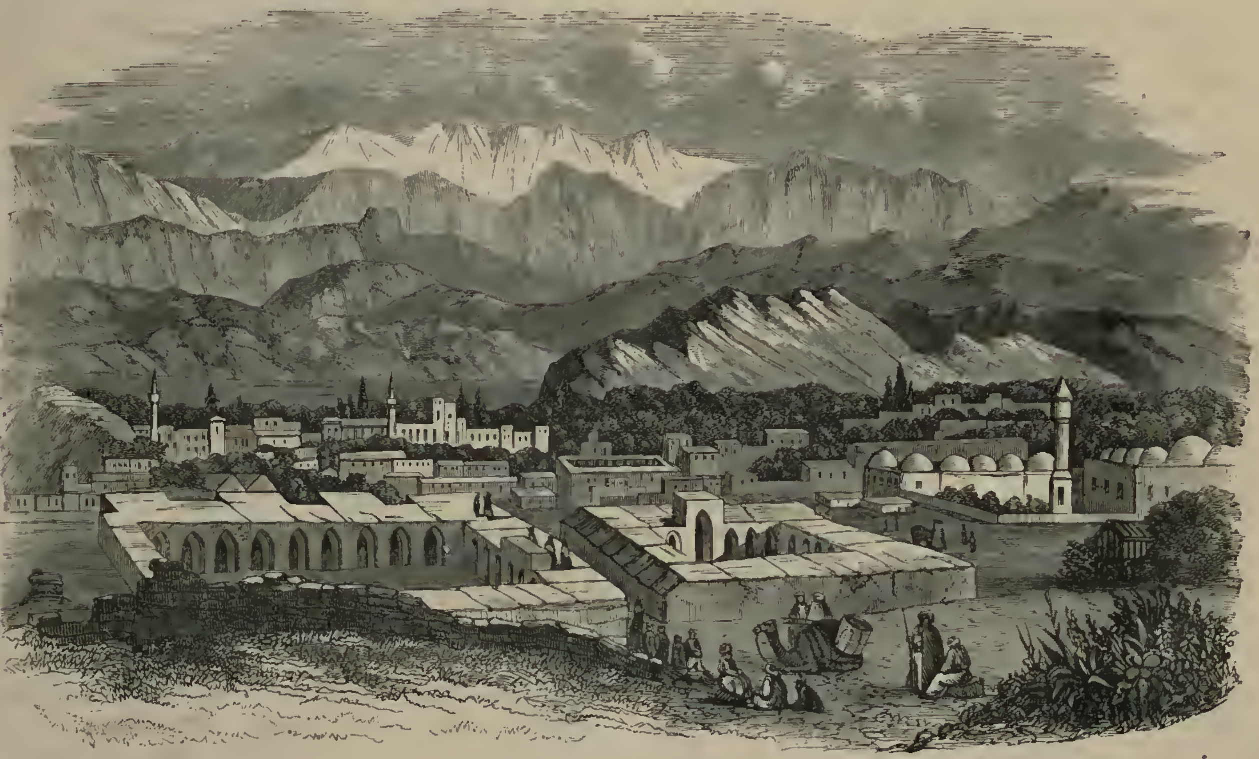

TARSUS.

TAR'SUS, prifddinas Cilicia, cyfleuedig mewn dyffryn ffrwythlon ar lan yr afon Cydnus, ychydig filltiroedd o'r môr. Dywed Strabo, y daiaryddwr Groegaidd, yr hwn a flagurai yn nechreu y ganrif gyntaf, iddi gael ei hadeiladu gan Sardanapalus, a'i bod yn mhob peth perthynol i philosophi ac addysg gyffredinol yn fwy enwog nag hyd yn od Athen neu Alexandria. Oddiwrth ei ddarluniad ef ymddengys taw Groegaidd ydoedd o ran hanfodion ei chymeriad, gan y siaredid yr iaith Roeg, ac y gwrteithid ei llenyddiaeth ynddi. Ond gwnaem gamsyniad pe tybiem fod poblogaeth gyffredinol y dalaeth o darddiad Groegaidd neu y gwnaent siarad yr iaith Roeg. Mae yn rhaid i ni yn hytrach synied am Tarsis—megis Brest yn Llydaw neu Toulon yn Provence—fel dinas lle y siaredir ac yr ysgrifenir iaith coethiad (*refinement*) yn nghanol poblogaeth anwaraidd, y rhai a arferant iaith wahanol ac heb feddu un llenyddiaeth o'u heiddo eu hunain (Conybeare, i. 24).

Yr oedd Tarsus yn enwog fel lle genedigaeth Paul yr apostol, a dywed nad un 'anenwog' ydoedd. Yn amser Strabo yr oedd yn sedd llenyddiaeth, nid Groegaidd yn unig, ond Iuddewig hefyd. Yr oedd gan Gamaliel, un o rabbiniaid enwocaf yr amser hwnw, ysgol yno, ac yn mhlith ei ysgoleigion yr oedd 'Saul o Tarsus,' yr hwn ei hun a ddywed wrthym iddo gael ei feithrin wrth draed y dysgawdwr enwog hwnw, 'a'i athrawiaethu yn ol manylaf gyfraith y tadau' (xxii. 3). Yr oedd felly wedi ei gymhwyso, trwy ei wybodaeth o lenyddiaeth y Groegiaid a'r Iuddewon, ar gyfer y gwaith mawr at yr hwn y cawsai ei alw. Nid yw yn anheilwng o sylw ddarfod i'r brodyr, pan y ceisiodd y Groegiaid ei ladd ar ei ymweliad â Jerusalem wedi iddo gael troedigaeth, ei ddanfon i Tarsus, ei ddinas enedigol (ix. 29, 30); ac ymddengys iddo aros yno gryn amser (xi. 25, 26). Ar ol cyfarfod â'r apostolion a'r brodyr yn Jerusalem, er mwyn penderfynu cwestiwn enwaediad dychweledigion oddiwrth y cenedloedd, ni gawn Paul yn cael ei anfon drachefn i Syria a Cilicia i hysbysu y penderfyniad oeddid wedi ei gyrhaedd ar y pwnc; ac ni a'i cawn ef yn 'myned trwy Syria a Cilicia gan gadarnhau yr eglwysi' (xv. 22, 23, 41). Mae yn hyfryd gweled gwlad a dinas enedigol Paul yn mwynhau rhan mor helaeth o'i lafur boreuol. Yr oedd hyn mewn cwbl gydgordiad a chymeriad y gwr mawr-feddwl hwnw, oblegid gellir yn hawdd dybied y teimlai ddyddordeb arbenig yn ei gydwladwyr ei hun, gan nad pa un ai Iuddewon neu genedloedd, ac y mawr bryderai ynghylch eu iachawdwriaeth (Rhuf. ix. 1–5).

Yn amser Abulfeda, yr hwn a flagurai yn niwedd y drydedd ganrif ar ddeg a dechreuad y bedwaredd ar ddeg, yr oedd Tarsus yn dref fawr, amgylchynedig gan ddau fur, ac yr oedd yn nwylaw y Cristionogion Armenaidd. Nid yw hi yn awr ond tref fechan ddadfeiliedig, ac yn cael ei thrigianu gan Dyrciaid, Groegiaid, ac Armeniaid. Nid oes ond ychydig weddillion o un pwys o bethau hynafol, gan i'r rhei'ny gael eu dinystrio neu eu defnyddio i adeiladu tai newyddion (*Bib. Sac.* viii. 876).

TAR'TAC, eilun perthynol i'r Afiaid, ond nid oes wybodaeth pa fath un ydoedd (2 Bren. xvii. 31).

TAR'TAN a ystyrir yn gyffredin ydoedd enw un o swyddogion Sennacherib brenin Assyria (2 Bren. xviii. 17; Esa. xx. 1); ond yn ol Layard nid cyfenw ydoedd: 'Tartan,' medd ef, 'yr ydym yn awr yn gael allan oddiwrth yr argraphau, ydoedd ddim ond teitl cyffredin llywydd byddinoedd Assyria' (Layard, *Nin. and Bab.* 148).

TE'BETH, neu THE'BET, y degfed mis o'r flwyddyn Iuddewig eglwysig, a'r pedwerydd o'r un wledig. Diweddai a dechreuai, yn ol y rabbiniaid, gyda newydd loer ein Rhagfyr ni; ond yn ol Michaelis, ac eraill a'i canlynant, gyd âg un Ionawr. Ar y degfed dydd o'r mis hwn cadwai yr Iuddewon ympryd ar gyfrif cyfieithiad y ddeddf i'r Groeg; ar y degfed, ympryd oblegid gwarchae Jerusalem gan y Caldeaid (2 Bren. xxv. 1); ar yr wythfed ar hugain, gwyl gorfoledd ar gyfrif bwrw allan y Saduceaid o'r Sanhedrim, llc, dan Jannæus, y meddent bron yr holl awdurdod.

TECO'AH, dinas ynghylch deuddeg milltir ar y dehau o Jerusalem, ac yn agos i'r hon yr oedd diffaethwch a gyrhaeddai bron hyd at y Môr Marw. Darfu gwraig weddw o'r lle hwn berswadio Dafydd i alw Absalom yn ol (2 Sam. xiv. 1–20). Gwnaeth Rehoboam ei hadgyweirio a'i chadarnhau (2 Cron. xi. 6). Yn agos iddi y darfu i elynion Jehosaphat ddinystrio eu gilydd (2 Cron. xx. 20–25). Bugail ynddi oedd Amos y prophwyd (Amos i. 1). Iddi hi y darfu Jonathan y Maccabead gilio rhag Bacchides y cadfridog Syriaidd, gan nad oedd ond un mynedfa i'r ddinas. Cuddia dadfeiliau Tecoah yn awr tua phedair neu bump *acre*. Maent yn gynwysedig gan mwyaf o sylfeini tai, wedi eu hadeiladu o geryg ysgwar, a rhai o honynt wedi eu *bevello*. Yr oedd yn bodoli yn amser Rhyfeloedd y Groes, ac nis gwyddir dim yn awr am yr amser ei gadawyd. Gelwir hi yn awr Tecua (Robinson, *Res.* ii. 182, 184).

TEITHIAU YR ISRAELIAID YN YR ANIALWCH. Yn O.B. 2513, yn ol yr amseryddiaeth cyffredin, yr ymadawodd meibion Israel o'r Aipht, gyd â'r bwriad o fyned i Ganaan, y wlad a addawsid i'w tadau. Yr oeddynt yn gynwysedig o 603,550 o wyr o ugain oed ac uchod, heblaw llwyth Lefi (Exod. xii. 37, 38; xxxvii. 36; Num. i. 1, 3, 44–49). Nis gellir cyfrif y bennywaid yn llai mewn rhifedi; ac os at y rhai hyn yr ychwanegir y plant dan ugain oed, ac hefyd y Lefiaid, gwnai y cyfanrif i fynu gryn lawer uwchlaw 2,000,000, heblaw 'y bobl gymysg lawer a aethant i fynu hefyd gyda hwynt; defaid hefyd a gwartheg, sef da lawer iawn.' Cychwynasant i'w taith o Rameses; ond pa un ai o ran o wlad neu ddinas o'r enw hyn nis gellir penderfynu, na chwaith sefyllfan yr olaf, nac hefyd sefyllfan y manau eraill a enwir ar eu taith tua'r Môr Coch, Succoth, 'Ethan yn nghwr yr anialwch,' neu 'Pihahiroth, rhwng Migdol a'r môr, o flaen Baal-Sephon.' Mae y ffyrdd a ddangosir yn gyffredin ar y *mapau* yn gyfangwbl heb awdurdod drostynt. Efallai taw trefydd, neu orsafon, oeddynt ar y ffordd i ben y Môr Coch; er na wyddis dim yn awr am ddim o'u holion, ni ddylai hyny ddim ein synu, pan ystyriom pa fodd y mae tywod yr anialwch yn symud hwnt ac yma, gan yn aml gymeryd meddiant o dir newydd, ac efallai guddio trefydd a phentrefi, ac hyd yn od eu sefyllfanau.

Pan gychwynodd Israel o'r Aipht, 'yr Arglwydd a aeth o'u blaen hwynt y dydd mewn colofn o niwl, i'w harwain ar y ffordd; a'r nos mewn colofn o dân, i oleuo iddynt' (Exod. xiii. 21); a phan y darfu i'r Aiphtiaid yru ar eu hol, 'efe a ddaeth rhwng llu yr Aiphtiaid a llu Israel; ac yr ydoedd yn gwmwl ac yn dywyllwch i'r Aiphtiaid, ac yn goleuo y nos i Israel; ac ni nesaodd y naill at y llall ar hyd y nos' (xiv. 20).

Gyda golwg ar y man yr aeth yr Israeliaid trwy y Môr Coch, nid yw yr Ysgrythyrau yn rhoddi i ni hysbysaeth neillduol; ac er y gallasai foddio ein cywreinrwydd i wybod hyn, etto nid ydyw, mewn gwirionedd, o lawer o bwys. Digon i ni ydyw gwybod ffaith fawr y wyrth. Gwna rhai, mae'n wir, esponio ffwrdd, neu o'r hyn lleiaf ddarostwng y wyrth; ond mae eu hamcandybiau yn syrthio yn fyr o iaith yr Ysgrythyr ar y matter, tra y cyduna golygiadau y lluaws yn gyfangwbl â hi: 'A Moses a estynodd ei law ar y môr; a'r Arglwydd a yrodd y môr yn ei ol, trwy ddwyrein-wynt cryf ar y nos, ac a wnaeth y môr yn sychdir, a holltwyd y dyfroedd. A meibion Israel a aethant trwy ganol y môr ar dir sych; *a'r dyfroedd oedd yn fur iddynt o'r tu dehau ac o'r tu aswy*. A'r Aiphtiaid a erlidiasant, ac a ddaethant ar eu hol hwynt, sef holl feirch Pharaoh, a'i gerbydau, a'i farchogion i ganol y môr. A'r Arglwydd a ddywedodd wrth Moses, Estyn dy law ar y môr, fel y dychwelo y môr ar yr Aiphtiaid, ar eu cerbydau, ac ar eu marchogion. A Moses a estynodd ei law ar y môr, a'r dyfroedd a ddychwelasant, ac a orchuddiasant gerbydau, a marchogion, a holl fyddin Pharaoh, a'r rhai a ddaethant ar eu hol hwynt i'r môr; ni adawyd o honynt gymaint âg un. Ond meibion Israel a *gerddasant ar dir sych yn nghanol y môr, a'r dyfroedd oedd yn fur iddynt, ar y llaw ddehau ac ar y llaw aswy*' (Exod. xiv. 21–23, 26–29). Y cyfryw ydyw yr hanes syml am y ffaith.

'Yna y canodd Moses a meibion Israel y gân hon i'r Arglwydd: Canaf i'r Arglwydd; canys gwnaeth yr Arglwydd yn rhagorol iawn: efe a daflodd gerbydau Pharaoh a'i fyddin yn y môr; ei gadbeniaid dewisol a foddwyd yn y Môr Coch. Y dyfnderau a'u toisant hwy; disgynasant i'r gwaelod fel careg. Trwy gasgliad dy ffroenau y casglwyd y dyfroedd ynghyd; *y ffrydiau a safasant fel pentwr; y dyfnderau a geulasant yn nghanol y môr.* Ti a chwythaist â'th wynt; y môr a'u todd hwynt, soddasant fel plwm yn y dyfroedd cryfion. Pwy sydd debyg i ti, O Arglwydd, yn mhlith y duwiau? Pwy fel tydi, yn ogoneddus mewn santeiddrwydd, yn ofnadwy mewn moliant, yn gwneuthur rhyfeddodau?' (xv. 1, 4, 5, 8, 10, 11). Barddoniaeth, yn ddiau, ydyw hyn, a barddoniaeth odidog, hefyd; ond etto mae yn cadarnhau yr hanes syml, gan y rhaid, dan yr amgylchiadau yn mha rai ei canwyd, ei bod mewn cydgordiad a'r gwirionedd.

Yn wir, nid oes efallai un ffaith yn hanes yr Israeliaid at ba un y mae cyfeiriad mynychach yn cael ei wneud yn yr H. D. na'u mynediad trwy y Môr Coch, ac yn gyffredin fel esampl o'r gwaredigaethau mawrion a wnaethai Duw dros ei bobl; ac nid yw'r iaith a ddefnyddir un amser yn tueddu i ddarostwng a bychanu yr amgylchiad fel y darlunir ef yn awr, ond y mae, o'r tu arall, mewn perffaith gydsyniad âg ef.

Ni gyfarfyddwn â chyfryngiad cyffelyb o eiddo Jehofah ar ran yr Israeliaid pan, wrth fyned i Ganaan, yr oeddynt i groesi yr Iorddonen—ffaith ag sydd yn esponio ac yn cadarnhau cymeriad gwyrthiol eu mynediad trwy y Môr Coch: 'A Josua a ddywedodd wrth feibion Israel, Wele arch cyfamod Arglwydd yr holl ddaiar yn myned o'ch blaen chwi i'r Iorddonen; a phan orphwyso traed yr offeiriaid sydd yn dwyn arch yr Arglwydd Ior yn nyfroedd yr Iorddonen, yna dyfroedd yr Iorddonen a dorir ymaith oddiwrth y dyfroedd sydd yn disgyn oddi uchod, hwy a safant yn bentwr. A phan ddaeth y rhai oedd yn dwyn yr arch hyd yr Iorddonen, a gwlychu o draed yr offeiriaid oedd yn dwyn yr arch yn nghwr y dyfroedd (*a'r Iorddonen a lanwai dros ei glanau oll holl ddyddiau y cynhauaf*), *yna y dyfroedd, y rhai oedd yn disgyn oddi uchod, a safasant; cyfodasant yn bentwr* yn mhell iawn oddiwrth y ddinas Adam, yr hon sydd o ystlys Saretan; *a'r dyfroedd sydd yn disgyn i fôr y rhos, sef i'r môr heli, a ddarfuant, ac a dorwyd ymaith.* Felly y bobl a aethant drosodd ar gyfer Jericho. A'r offeiriaid, y rhai oeddynt yn dwyn arch cyfamod yr Arglwydd, *a safasant ar dir sych, yn nghanol yr Iorddonen, yn daclus;* a holl Israel *yn myned drosodd ar dir sych, nes darfod i'r holl genedl fyned trwy yr Iorddonen.* A Josua a orchymynodd i'r offeiriaid, gan ddywedyd, Deuwch i fynu allan o'r Iorddonen. A phan ddaeth yr offeiriaid oedd yn dwyn arch cyfamod yr Arglwydd i fynu o'r Iorddonen, a sengi o wadnau traed yr offeiriaid ar y sychdir, yna *dyfroedd yr Iorddonen a ddychwelasant i'w lle, ac a aethant, megis cynt, dros ei holl geulanau*' (Jos. iii. 9, 11, 13, 15–17; iv. 17, 18). Nid oes dim lle i amheu ystyr yr hanes hwn.

Ar ol i'r Israeliaid gyrhaedd glan dwyreiniol y Môr Coch, aethant rhag blaen ar eu taith, a thaith ddigon hir a blinderus a drodd hi allan. Yr oedd yr anialwch trwy ba un y pasent yn wahanol i anialdiroedd yr Aipht, y rhai oeddynt gynwysedig gan mwyaf o dywod symudol. Goror wyllt, greigog, fynyddig, ydoedd, heb ddim amrywiaeth ynddi ond yr hyn greid gan *wadis*, yn gynwysedig weithiau o ddyffrynoedd, dwfr-redleoedd wedi sychu, neu welyau rhaiadrau; brydiau eraill o gul-gymoedd trwy y rhai y gweithient eu ffordd flinderus. Mewn llawer o fanau nid oedd ond ychydig blanigion gwasgaredig, neu goedydd corachaidd. Priodol iawn y gellid ei gyfenwi 'yr anialwch mawr ac ofnadwy' (Deut. viii. 15).

Nis gellir penderfynu i sicrwydd nemawr o'r llefydd a enwir gan Moses. Mae hyd yn od ein teithwyr mwyaf gwybodus yn mhell o gydweled mewn perthynas iddynt. Ar ol gadael y Môr Coch aethant allan i anialwch Sur, ac ar ol teithio tridiau, heb ddim dwfr, daethant i Marah, ond 'ni allent yfed y dyfroedd am eu bod yn chwerwon.' Tuchanodd y bobl yn erbyn Moses oblegid hyn, a 'Moses a waeddodd ar yr Arglwydd, a'r Arglwydd a ddangosodd iddo bren, ac efe a'i bwriodd i'r dyfroedd, a'r dyfroedd a bereiddiasant' (Exod. xv. 22–25). Ynghylch y pellder a ddynodir gan daith tridiau y mae y ffynon Hawarah, dyfroedd yr hon ydynt anhyfryd, gan eu bod yn hallt, a thipyn yn chwerw; a'r hon, er dyddiau Burckhardt, yr hwn oedd y cyntaf a ddangosodd yn gywir ei sefyllfa, sydd yn gyffredin wedi cael ei haddef gan deithwyr fel Marah yr Ysgrythyr. Lleinw gawg bychan, ynghylch pum troedfedd o dryfesur a deunaw modfedd o ddyfnder. Godardda y dwfr i ryw fesur trwy y tywod, gan adael ar ei ol waelodyn calch. Enw drwg sydd iddi yn mhlith yr Arabiaid, y rhai ni chaniatant yn aml i'w camelod yfed o honi (Burckhardt, *Trav. Syria*, 472; Robinson, *Res.* i. 97, 105; Wilson, i. 170).

Oddeutu pump neu chwech milltir tu hwnt i Hawarah mae y Wadi Gharandel, yr hon ydyw prif ddiodle yr Arabiaid, a'r hon a dybir yn gyffredin ydoedd Elim, gorsaf nesaf yr Israeliaid, 'lle yr oedd deuddeg ffynon o ddwfr, a deg palmwydden a thriugain' (Exod. xv. 27). Mae yma ffrwd o ddwfr a red o ffynon ynghylch gwaith awr o deithio yn uwch i'r lan; a gellir cael ychwaneg o ddwfr trwy gloddio yn y tywod. Yma hefyd y mae nifer o balmwydd corachaidd, a thewlwyni o *tarfas*, heblaw y planigion a geir yn holl *wadis* yr anialwch. Yr amgylchiadau hyn sydd wedi awgrymu taw y lle yma ydyw Elim yr Ysgrythyr. Mae ei agosrwydd at Marah efallai yn rhyw gymaint o wrthwynebiad i'r dybiaeth; ac yn ganlynol tueddir rhai i edrych am Elim yn y Wadi Wasseit, pump neu chwech milltir yn nes yn mlaen. Yma hefyd y ceir cryn nifer o balmwydd, a dwfr gweddol dda, a digonedd o hono, ond cloddio am dano yn y tywod (Wilson, i. 161, 172, 174; Stewart, 72).

Ar ol gwersyllu ar lan y môr, daeth meibion Israel i anialwch Sin, yr hwn sydd rhwng Elim a Sinai (Num. xxxiii. 10, 11; Exod. xvi. 1); ond gan na roddir darluniad mwy neillduol o'r fan, ni wyddis yn iawn pa le yr ydoedd. Yma y tuchanasant yn erbyn Moses ac Aaron o eisiau cig a bara i'w bwytta. I osod terfyn ar eu tuchan, danfonodd yr Arglwydd sofl-ieir yn gig, ac yn fara fe roddes iddynt fanna i'w fwytta. Dyma ydoedd dechreuad gwyrth y manna, a'r hwn a barhawyd iddynt yn ystod y deugain mlynedd y buont yn crwydro yn yr anialwch, ond yr hwn ddarfyddodd pan yr aethant i mewn i Ganaan, 'a'r manna a beidiodd dranoeth wedi iddynt fwytta o hen yd y wlad; a manna ni chafodd meibion Israel mwyach' (Exod. xvi. 1–35; Jos. v. 12). Y mae sylwedd sydd yn dyferu o'r *tarfa*, neu y *tamarisk mannifera*, mewn canlyniad i frathiad trychfilyn o'r rhyw Coccus, ac a ddisgyn yn ddyferynau ar frigynau a dail y pren sydd wedi syrthio ar a chuddio y ddaiar. Gelwir y sylwedd hwn, yn ol Burckhardt, gan y Bedouins yn *mann*, ac ettyb yn gywir i'r darluniad roddir o fanna yr Ysgrythyr; ond nis gall neb gydmaru ei hanes ef am dano â'r un rydd Moses am y manna ar yr hwn y bu yr Israeliaid byw yn ystod eu deugain mlynedd o grwydro, heb deimlo y cwbl ddiffyg cydundeb sydd rhyngddynt, a'i fod yn methu yn hollol ag esponio, neu yn hytrach wneud ffwrdd â'r wyrth orfawr hono.

Ar ol gadael anialwch Sin, a gwersyllu yn olynol yn Dophcat ac Alush, daeth yr Israeliaid i Rephidim; ond nid oes dim neillduol i ddynodi y gwir fan. Ni sonir am y lle ond fel 'y graig yn Horeb;' ac yr oedd yn ganlynol efallai yn agos i, neu yn rhan o, Fynydd Horeb. Yma y darfu iddynt drachefn rwgnach yn erbyn Moses, ac yr oeddynt 'bron yn barod i labyddio Moses,' oblegid nad ydoedd yno ddim dwfr i'w diodi hwynt a'u hanifeiliaid. 'A dywedodd yr Arglwydd wrth Moses, Cerdda o flaen y bobl, a chymer gyda thi o henuriaid Israel; cymer hefyd dy wialen yn dy law, yr hon y tarewaist yr afon â hi, a cherdda. Wele, mi a safaf o'th flaen yno ar y graig yn Horeb; taro dithau y graig, a daw dwfr allan o honi, fel y gallo y bobl yfed. A Moses a wnaeth felly yn ngolwg henuriaid Israel' (Num. xxxiii. 12–14; Exod. xvii. 1–6). Ar y llwybr i ben Mynydd Katherin, yn nghulgwm creigog El-Lejah, y mae y graig y dywedir i Moses i'w tharo, ac o ba un y daeth y dwfr allan (Wilson, i. 233): ond 'mewn perthynas i'r graig hon,' medd Dr. Robinson, 'mae un mewn petrusder pa un a edmyga fwyaf, hygoeledd y mynachod, neu adroddiadau ffugchwedlawl ac anghyson teithwyr. Dernyn mawr chwecyfochrog o *granite* garw coch, yn gorwedd ar ei phen ei hun, yw y graig, a chwedi syrthio oddiar y mynydd dwyreiniol. Ar hyd ei gwyneb, mewn llinell wyrgam o'r pen i'r gwaelod, y rhed gwthien o ddefnydd tecach, ac o ddeuddeg i bymtheg moddfedd o led, ac ynddi amryw agenau afreolaidd terfyn-gylchol (*horizontal*), a rhywbeth yn debyg i enau dyn, un uwch ben y llall. Dywedir bod y rhai hyn yn ddeuddeg mewn rhif, ond nis gellais i eu gwneud yn fwy na deg. Mae y gwrym yn rhedeg trwy y graig, ac y mae yn weledig ar yr ochr arall, lle mae hefyd agenau cyffelyb, ond nid mor fawr. Nid ymddangosai y tyllau i ni fel gwaith dyn, fel yr arferir adrodd. Perthynant yn hytrach i natur y gwrym, etto mae yn bosibl fod rhai o honynt wedi cael eu heangu gan waith dyn. Mae y graig yn un hynod, a diau iddi gael ei dewis ar gyfrif ei hynodrwydd fel golygfan y wyrth (Robinson, i. 166).

Rhydd Burckhardt gyfrif o'r graig a wahaniaetha ychydig oddiwrth Dr. Robinson: 'Ynghylch gwaith ugain mynyd o gerdded,' medd ef, 'o'r Erbayn darfu i ni baso dernyn o *granite*, yr hwn yr adroddir yw y graig o ba un y rhedodd y dwfr pan y tarawyd hi gan Moses. Gorwedd yn gwbl ar ei phen ei hun ar ymyl y llwybr, yr hwn sydd ddeg troedfedd yn uwch na gwaelod isaf y cwm. Mae y graig ynghylch deuddeg troedfedd o uwchder, ac o ffurf afreolaidd a ddynesa at y chwe-cyfochrog. Mae rhai tyllau ar ei gwyneb, trwy y rhai y dywedir i'r dwfr redeg allan; maent ynghylch ugain mewn rhif, ac yn gorwedd mewn llinell union o gylch tair ochr y gareg. Maent gan mwyaf yn ddeg neu ddeuddeg modfedd o hyd, dwy neu dair modfedd o led, ac o un i ddwy o ddyfnder: ond mae ychydig o honynt mor ddwfn a phedair modfedd.

'Mae yn rhaid yr argyhoeddid pob sylwedydd, ar ol y chwiliad mwyaf arwynebol, taw gwaith dyn ydyw y rhan fwyaf o'r agenau hyn; ond y mae dwy neu dair efallai yn naturiol, ac efallai i'r rhai hyny yn gyntaf dynu sylw y mynachod at y gareg, a'u tueddu i'w galw hi y graig o ba un y rhedodd y dwfr yn wyrthiol. Heblaw olion celf ag ydynt amlwg yn y tyllau eu hunain, mae y llefydd rhyngddynt wedi eu hysgythru (*chiselled*) fel ac i roddi iddynt yr ymddangosiad o fod wedi cael eu treulio yn y rhanau hyny gan weithrediad y dwfr; er nas gellir amheu pe buasai dwfr wedi rhedeg o'r agenau hyn, buasai yn gyffredin yn rhedeg o angenrheidrwydd mewn cyfeiryd cwbl wahanol. Gwelodd un teithiwr ar y gareg hon ddeuddeg o agenau, yn cyfatteb i rif llwythau Israel; darlunia un arall y tyllau fel yn droedfedd o ddyfnder. Mae yn debygol iddynt glywed hyn yn cael ei adrodd gan y mynachod, ac iddynt gredu yr hyn a glywsant yn hytrach na'r hyn a welsant.

'Yn y rhan yma o'r orynys nis gallasai yr Israeliaid ddyoddef oddiwrth syched. Y mae Sinai uchaf yn llawn ffynonau a ffrydiau, a'r rhan fwyaf o honynt yn barhaus; a chan nad ar ba ochr bynag y dynesir at y graig a elwir yn un Moses, ceir ffrydiau llawnion o ddwfr o fewn gwaith chwarter awr o gerdded oddiwrthi' (Burckhardt, *Trav. Syr.* 578).

Yn y trydydd mis ar ol eu hymadawiad o'r Aipht daeth yr Israeliaid at y man mwyaf hynod yn eu holl deithiau trwy yr anialwch—Mynydd Sinai. Mae yr enwau Sinai a Horeb yn cael eu defnyddio yn y Pentateuch y naill am y llall, i arwyddo y mynydd ar ba un y rhoddwyd y ddeddf—amgylchiad sydd wedi achosi gryn lawer o anhawsder i esponwyr. Efallai y dynodai un ar y cyntaf yr holl swp mynyddau, a'r llall ryw fynydd neillduol; ond gallasai y gwahaniaeth ddarfod a chael ei wneud, a'r geiriau ddyfod i gael eu defnyddio fel rhai cyfystyr, megis mewn gwirionedd y gwneir yn gyffredin iawn yn bresenol. Goror wyllt, arw, fynyddig, ydyw rhan ddeheuol yr orynys. Yma y crwydra y llygad dros fôr o fynyddau, ac iddynt benau duon, serth, noeth, ac yn dwyn arwyddion o'u bod wedi cael eu curo gan y tywydd, a chyfansoddent fan cymhwys i yspryd anghyfanedd-dra i osod i fynu ei orsedd echrydus. Yn y rhan hon o honi sonir am dri mynydd—Jebel St. Katherin, Jebel Musa, a Jebel Horeb—a'r tri yn gorphwys ar yr un sylfaen. St. Katherin ydyw yr uwchaf o honynt oll, gan ei fod yn 1030 o droedfeddi yn uwch na Jebel Musa; ond nid oes neb yn cyfrif taw Mynydd Sinai ydyw (Robinson, *Res.* i. 162, 164).

Nid, a siarad yn gywir, dau fynydd gwahanol ydyw Jebel Musa a Jebel Horeb, gan taw enw ar ben talaf y mynydd ydyw y blaenaf, ac enw ar y rhan a orwedd gyferbyn ag ef, ac yn agosach i'r dyffryn. Mae corph y mynydd, yr un modd a'r holl ucheldiroedd cyfagos iddo, yn gynwysedig o *granite* coch neu liw y cnawd dynol, a'r gronynau *felspar* heb fod yn gymaint eu maint a'r rhai geir yn *granite* Thebes. Yn mhen uchaf Jebel Musa, fodd bynag, terfyna mewn *granite* gwyn hynod lyfn yn y *grain*, ac yn cynwys ond ychydig ronynau o *hornblende* neu *mica*. Y mae felly yn llythyrenol, yn gystal a barddonol, yr hyn ei gelwir gan Milton, sef 'Sinai benllwyd.' Ymddengys y mynydd, pan edrychir arno yn gyfandalp, fel yn hollol amddifad o un math o dyfiant; ond wrth baso dros ei wyneb darganfyddir amryw blanigion a llwyni o fyrwydd. Nid yw y copa yn llawer o latheidiau ysgwar o eangder, ac y mae mewn rhan wedi ei guddio gan gapel bychan, neu yn hytrach gan fwthyn dido, ac yn perthyn i grefydd-dy mynachod Groegaidd, yr hwn sydd yn sefyll ar ei ystlys ddwyreiniol yn is i lawr ar y mynydd, a chan adeilad cyffelyb, a elwir *mosque*, yn perthyn i'r Mahometaniaid. 'Yn ffodus,' medd Dr. Wilson, 'ni gawsom ni awyr berffaith glir pan safasom ar ben Jebel Musa, ac nid oedd dim o'n cwmpas oddigerth pigau uwch Jebel Katherin a'r drum o ba un y mae yn rhan, ar y dehau a'r gorllewin i ni, i rwystro yr olygfa. Yr oedd yn arswydus ac aruchel tu hwnt i'n holl ddysgwyliadau Yr oeddem, fel yr ymddangosai, ar echel y swp hynotaf o fynyddoedd cyntefig yr orynys hynod hon. Yn sefydlogrwydd eu sylfeini, dyfnder eu gagendorau, mawredd a llawnder eu pentyrau, uwchder eu muriau, a llymder eu pigau uchel, cawsom adeiladwaith natur wedi ei datguddio i ni yn ei holl orwychder a'i fawreddogrwydd. Yr oedd yr argraph gyffredin a wnawd gan yr olygfa mor orchfygol fel yr oedd yn anhawdd i ni, am gryn amser, i sefydlu ein sylw ar ei gwahanol ranau. Yr oedd ein harweinyddion yn analluog neu yn anewyllysgar i ddweud wrthym enwau amryw wrthrychau tarawiadol, ynghyd â ffurf-wneuthuriadau y graig a'r mynydd a gyfansoddent yr olygfa gynwysoll hon' (Wilson, i. 211, 216, 217).

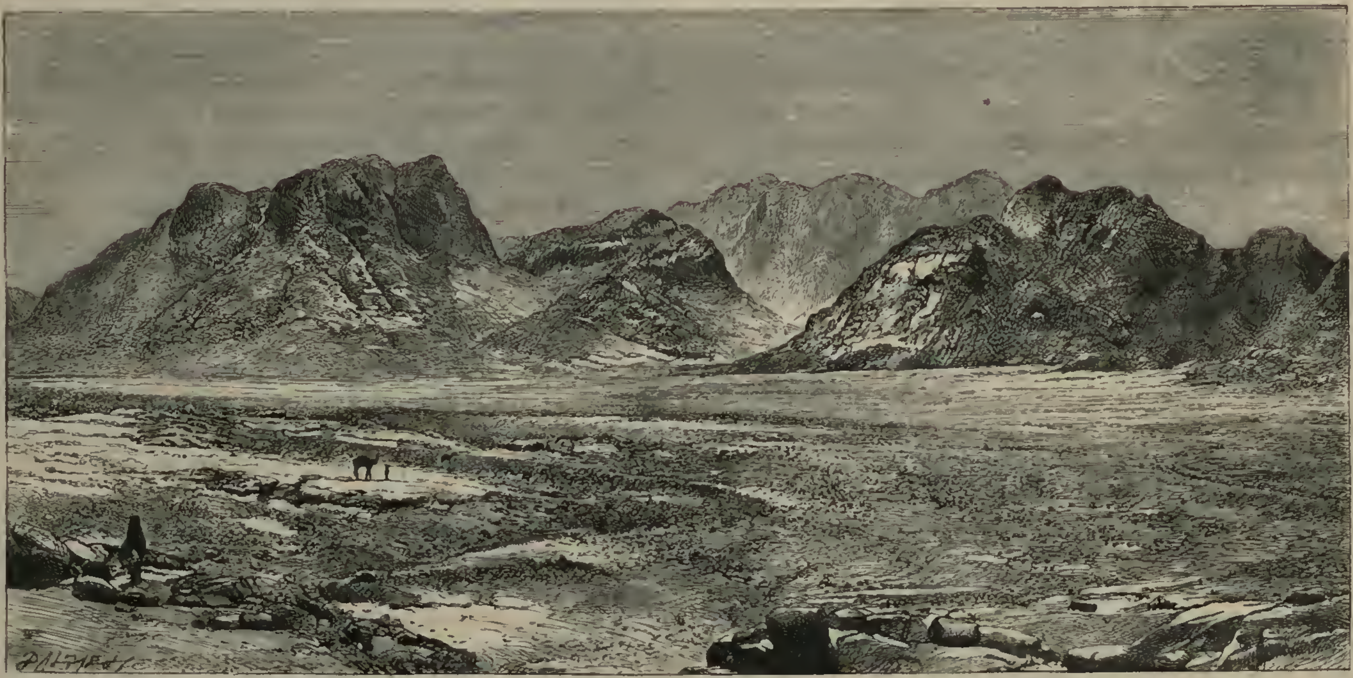

MYNYDD SINAI.

Ymddengys i'r holl fynydd (h.y., Jebel Musa a Horeb) fod fwy neu lai yn olygfan yr ymddangosiadau cydfynedig a rhoddiad y gyfraith; ond ymddengys taw copa y mynydd ydoedd y fan lle cyfarfu Duw â Moses, ac y datguddiodd ei ewyllys iddo: 'A'r trydydd dydd, ar y boreddydd, yr oedd taranau a mellt, a chwmwl tew ar y mynydd, a llais yr udgorn ydoedd gryf iawn, fel y dychrynodd yr holl bobl oedd yn y gwersyll. A Moses a ddug y bobl allan o'r gwersyll i gyfarfod â Duw; a'i fwg a ddyrchafodd fel mwg ffwrn, a'r holl fynydd a grynodd yn ddirfawr. A phan ydoedd llais yr udgorn yn hir, ac yn cryfhau fwyfwy, Moses a lefarodd; a Duw a attebodd mewn llais. A'r Arglwydd a ddisgynodd ar Fynydd Sinai, ar *ben y mynydd:* a galwodd yr Arglwydd Moses i *ben y mynydd;* a Moses a aeth i fynu: A dywedodd yr Arglwydd wrth Moses, Dos i waered, gorchymyn i'r bobl, rhag iddynt ruthro at yr Arglwydd i hylldremu, a cwympo llawer o honynt. Yna yr aeth Moses i waered at y bobl, ac a ddywedodd wrthynt. A Duw a lefarodd yr holl eiriau hyn, gan ddywedyd, Myfi yw yr Arglwydd dy Dduw, yr hwn a'th ddug di allan o wlad yr Aipht,' &c. (Yma y canlyn y Deg Gorchymyn). 'A'r holl bobl a welsant y taranau, a'r mellt, a sain yr udgorn, a'r mynydd yn mygu: a phan welodd y bobl, ciliasant, a safasant o hirbell. A nesaodd Moses i'r tywyllwch, lle yr ydoedd Duw' (Exod. xix. 16–20; xx. 18, 21).

Wrth ystyried mor amlwg yr ymddengys oddiwrth yr holl hanes taw copa y mynydd ydoedd golygfan y gweithrediadau difrif-ddwys hyn, sef y datguddiadau oddiwrth Dduw at Moses, mae yn syn y gwna Dr. Robinson amheu ac y gwna nodi Tafsafah, un o benau Sinai ag sydd gyferbyn a'r edrychydd, neu ryw un o'r clegyrau (*cliffs*) cyfagos, fel y man lle y disgynodd yr Arglwydd mewn tân ac y cyhoeddodd y ddeddf (Robinson, i. 154; Wilson, i. 223). Mae uwchder Jebel Musa, yn ol Ruppel, yn 7035 o droedfeddi Paris uwchlaw *level* y môr (Wilson, i. 229).

Tra yr arosai Israeliaid yn Sinai, darfu i Moses, mewn ufudd-dod i orchymyn Duw, osod i fynu y tabernacl neu babell y cyfarfod (Exod. xl. 1, 2, 17), 'ac ar y dydd cyntaf o'r mis, y codwyd y tabernacl; ac ar y dydd y codwyd y tabernacl, y cwmwl a gauodd am y tabernacl dros babell y dystiolaeth; a'r hwyr yr ydoedd ar y tabernacl megis gwelediad tân hyd y bore. A phan gyfodai y cwmwl oddiar y babell, wedi hyny y cychwynai meibion Israel; ac yn y lle yr arhosai y cwmwl ynddo, yno y gwersyllai meibion Israel. Wrth orchymyn yr Arglwydd y cychwynai meibion Israel, ac wrth orchymyn yr Arglwydd y gwersyllent: yr holl ddyddiau yr arosai y cwmwl ar y tabernacl, yr arosent yn y gwersyll' (Num. ix. 15–18).

Ar ol aros ynghylch un mis ar ddeg yn anialwch Sinai darfu i'r Israeliaid gychwyn i'w taith (Exod. xix. 1; Num. x. 11, 12). Nis gall fod dim amheuaeth na ddarfu iddynt yn awr gyfeirio eu mynediad i'r gogledd ar hyd y Wadi Sheikh. Eu harosfan cyntaf ydoedd Cibroth-Hataafah, lleoliad yr hwn sydd anhysbys. Y nesaf ydoedd Hazeroth, ac heb fod yn mhell ar y gogledd o anialwch Sinai y mae gwastadedd El-Hadharah, yr hwn a awgryma Burckhardt ddichon fod Hazeroth yr Ysgrythyr, ac â'r dybiaeth hon y tueddid Dr. Robinson a Dr. Wilson i gyduno. Dyma yw yr enw cyffredin sydd ar wastad-dir eang tywodlyd yr hwn a ymestyn yn mhell yn nghyfeiryd y dwyrain a'r gorllewin; ac ymddengys yn debygol iawn taw yn rhyw ran o'r gwastadedd hwn yr ydoedd gorphwysfan yr Israeliaid a enwir yn Num. xi. 35 (Robinson, *Res.* i. 223; Wilson, i. 256).

Ar ol gadael Hazeroth aethant ar eu taith yn nghyfeiryd y gogledd; ac yn Num. xxxiii. 18–35 mae genym enwau dim llai na deunaw o fanau lle gwersyllasant; ond mae lleoliad y manau hyn yn gwbl anhysbys, gyd â'r eithriad o Ezion-gaber, yr hwn ydoedd gyfleuedig wrth ben cangen ddwyreiniol y Môr Coch (1 Bren. ix. 26), neu fel ei gelwir yn fwy cyffredin yn awr, Culfor Akabah.

Mae y daith-hanes yn Num. xxxiii. nid yn unig yr un cyflawnaf, ond ymddengys yn rhestr gyffredin a rheolaidd o'r holl arosfanau lle y gwersyllasai yr Israeliaid o'r amser y gadawsant yr Aipht hyd nes iddynt gyrhaedd terfynau Canaan; ac oherwydd hyny tueddir ni i'w chymeryd fel ein prif arweinydd wrth ddilyn eu holion yn yr anialwch, er, wrth ei chydmaru yn y man lle yr ydym yn awr wedi ei gyrhaedd â rhai cyfrifon eraill a gyfarfyddwn â hwynt yn ysgrifeniadau Moses, y tarawn wrth anhawsderau cryn fawr ond nid anoresgynadwy.

Yn adnod 36 dywedir: 'A chychwynasant o Ezion-gaber, a gwersyllasant yn anialwch Sin, hwnw yw Cades.' Gellid casglu oddiwrth hyn taw enwau ar yr un anialwch ydoedd Sin a Cades; ond efallai taw Sin ydoedd enw anialwch o ba un yr oedd Cades yn rhan. Yn Num. xx. 1 dywedir: 'A meibion Israel, sef yr holl gynulleidfa, a ddaethant i anialwch Sin; ac arhodd y bobl yn Cades;' ac yr ydym yn darllen yn xxvii. 14 am 'ddwfr cynen Cades yn anialwch Sin;' ac yn Deut. xxxii. 51 am 'ddyfroedd cynen Cades yn anialwch Sin.' Ond er fod y fath anialwch ag un Cades (Ps. xxix. 8), yr oedd hefyd ddinas o'r enw Cades ar derfyn eithaf Edom (Num. xx. 16); a gellid ei wneud yn destun dadl pa un ai yr anialwch neu y ddinas a olygir yn yr adnodau sydd newydd gael eu coffhau.

Yn Num. xiii. 3, 21, ymddengys y sonir am ddiffaethwch Paran a diffaethwch Sin fel yr un un, neu fel yn gyfleuedig yn yr un rhan o'r wlad; ac yn adnod 26 dywedir iddynt 'ddyfod at holl gynulleidfa meibion Israel i Cades, yn anialwch Paran;' ond nis medrwn ddweud pa un ai yr anialwch neu y ddinas a olygir yma. Ymddengys fod Paran yn enw a roddwyd, hyd yn od er yn foreu, i ran helaeth o wlad yn anialwch mawr Arabia, ei bod yn gyfleuedig tua'r gogledd a'r gogledd-ddwyrain (Gen. xiv. 6, 7; xxi. 21; Deut. xxxiii. 2; 1 Sam. xxv. 1; 1 Bren. xi. 18; Hab. iii. 3), ac y cynwysai yr hyn elwir yn anialwch Sin ac anialwch Cades. A chyda golwg ar ddinas Cades nid yw yn annhebygol nad yr un ydoedd a Cades-barnea, i ba un y daeth yr Israeliaid, fel, am yr adeg bresenol, i ben eu taith o Horeb (Deut. i. 19).

Er nad ydym yn alluog i nodi terfynau anialdiroedd Paran, Sin, a Cades (a thybied eu bod yn wahanol oddiwrth eu gilydd, ac iddynt derfynau penodedig), etto mae yn amlwg oddiwrth yr adnodau ac sydd newydd gael eu coffhau, eu bod, os yn rhai gwahanol, etto yn berthynasau pur agos i'w gilydd, ac y gorweddent oll yn yr un rhan o anialwch Arabia. Gwna y ffaith hon ein mawr gynorthwyo i ddeall teithiau pellach yr Israeliaid.

Nid oedd yr Israeliaid etto ond yn yr ail flwyddyn o'u teithiau pan y darfu Moses, wrth orchymyn Duw, anfon rhai o benaethiaid eu llwythau o anialwch *Paran* (Num. xiii. 3) i edrych ansawdd gwlad Canaan: 'A hwy a aethant i fynu, ac a chwiliasant y tir, o anialwch Sin hyd Rehob, ffordd y deui i Hamath;' a 'hwy a ddychwelasant o chwilio y wlad ar ol deugain niwrnod; a myned a wnaethant at Moses ac Aaron, ac at holl gynulleidfa meibion Israel, i *Cades*, yn anialwch *Paran*' (xxi. 25, 26). Oddiwrth adnodau eraill ymddengys taw y man o ba un y cychwynodd yr ysbiwyr ydoedd Cades-barnea, ac mai i Cades-barnea y darfu iddynt ddychwelyd (Num. xxxii. 8; Deut. i. 19, 22; Jos. xiv. 6, 7).

Ar ddychweliad yr ysbiwyr gyd â'r hanes am ysbryd rhyfelgar trigolion Canaan, a chadernid eu dinasoedd caerog, torodd yr Israeliaid allan drachefn i rwgnach yn erbyn Moses ac Aaron am eu dwyn hwynt o wlad yr Aipht, ac ar hyny gwnaeth Duw, fel cosb am eu tuchan, eu tynghedu i grwydro deugain mlynedd yn yr anialwch, hyd nes curid ac y trengent gyrph pawb a ddaethant allan o'r Aipht, o ugain oed ac uchod, gyda dwy eithriad yn unig, Josua a Caleb. Wedi eu brawychu mae'n debygol, gan dynged mor echrydus, penderfynasant 'fyned i'r lle a addawsai yr Arglwydd i'w tadau,' ac er gwaethaf rhybudd Moses, ymosodasant ar yr 'Amaleciaid a'r Canaaneaid a drigent yn y mynydd,' ond cawsant eu hymlid hyd Hormah: 'A dychwelasoch, ac wylasoch ger bron yr Arglwydd, ond ni wrandawodd yr Arglwydd ar eich llef, ac ni roddes glust i chwi. Ac arosasoch yn Cades ddyddiau lawer, megis y dyddiau yr arosasoch o'r blaen' (Deut. i. 45, 46). Ni ddywedir yn bendant pa cyhyd yr arosasant yn Cades, ond gwna y geiriau hyn ddangos arosiad go hir. Pa un ai sefydlog am yr amser dyfodol, neu a wnaent symud o fan i fan er mwyn cael porfa i'w haniféiliaid, megis yr arfer Bedouins y dyddiau presenol wneuthur, nid yw yn ymddangos; ond oddiwrth y geiriau a ganlynant yn uniongyrchol yn Deut. xi. 1, ymddengys na ddarfu iddynt yn llwyr adael y rhan yma o'r anialwch am y deunaw mlynedd ar hugain nesaf; a cha hyn ei gadarnhau yn mhellach gan yr hanesion nesaf a gawn am eu symudiadau: 'A meibion Israel, sef yr holl gynulleidfa, a deithiasant o Cades, ac a ddaethant i anialwch Sin, yn y mis cyntaf; ac arhodd y bobl yn Cades: yno hefyd y bu farw Miriam, ac yno y claddwyd hi.' 'A meibion Israel, sef yr holl gynulleidfa, a deithiasant o Cades, ac a ddaethant i Fynydd Hor' (Num. xx. 1, 22, cydm. â xxxiii. 36, 37). 'Ac Aaron yr offeiriad a aeth i fynu i Fynydd Hor, wrth orchymyn yr Arglwydd, ac a fu farw yno, yn y ddeugeinfed flwyddyn wedi dyfod meibion Israel allan o dir yr Aipht, yn y pumed mis, ar y dydd cyntaf o'r mis' (adn. 38). Mynydd Hor ydyw un o'r ychydig orsafon y tybir fod ei leoliad yn hysbys yn bresenol, ac am hyny teilynga gael ei nodi yn fwy neillduol.

Gan i frenin Edom nacau rhoddi cenad i'r Israeliaid dramwy trwy ei diriogaeth, 'hwy a aethant o Fynydd Hor, ar hyd ffordd y Môr Coch, i amgylchu tir Edom; a chyfyng oedd ar enaid y bobl oherwydd y ffordd.' A thorasant allan drachefn i rwgnach yn erbyn Duw ac yn erbyn Moses; am hyny 'yr Arglwydd a anfonodd yn mysg y bobl seirph tanllyd, a hwy a frathasant y bobl, a bu feirw o Israel bobl lawer,' yr hyn a berodd i Moses, wrth orchymyn Duw, wneud sarph bres a'i gosod ar drostan; 'yna os brathai sarph wr, ac edrych o hono ar y sarph bres, byw fyddai' (Num. xxi. 4–9). Ymddengys iddynt 'fyned o ffordd y rhos,' neu yn Hebraeg yr Arabah (yr hwn yw enw Arabic presenol y dyffryn), 'o Elath ac o Ezion-gaber' (Deut. ii. 8), fel y dychwelasant drachefn i'r lle olaf. Cyfeiriasant eu cwrs wedi hyn tua'r gogledd ar ochr ddwyreiniol tiriogaeth Edom; ond er yr enwir nifer o orsafon (Num. xxi. 10–20; xxxiii. 41–49), nid yw eu lleoliad yn hysbys, ac am hyny mae yn anmhosibl darlunio yn fanwl eu taith, yr hon, fodd bynag, a ddiweddodd yn rhosydd Moab wrth yr Iorddonen, a chyferbyn a Jericho.

Yr ydym wedi cynyg dilyn olion teithiau yr Israeliaid yn yr anialwch, cybelled ag y mae genym awdurdod drostynt yn yr Ysgrythyrau. Mae amryw yn cymeryd golwg wahanol ar eu taith; ond nid ymddengys i ni fod llawer o awdurdod dros hyny. Nid yn unig mae y *mapau* cyffredin o honynt gan mwyaf heb y cyfryw awdurdod, ond y maent yn aml yn groes iddi, a dylent gael eu cwbl wrthod.

Cyn gorphen yr erthygl yma, ni fyddai yn anmhriodol i gyfeirio at yr argraphau ar y creigiau mewn rhai parthau o'r anialwch mawr trwy ba un y teithiodd yr Israeliaid. Cyfarfyddir â hwynt yn y gwahanol *wadis* (cymoedd) ar y ffordd i Sinai, yn enwedig yn y Wadi Muskkateb. Yno y ceir hwynt ar bob tu i'r dyffryn, ar glegyrau union-serth a llyfn o'r dywodfaen newydd neu frith, haenau yr hon ydynt yn drwchus dirfawr; ac ar y talpau ag sydd wedi syrthio oddi uchod parheir hwynt, gyda chyfyngau o ychydig gamau rhyngddynt, am waith dwy awr a hanner o deithio. Mae rhai o honynt ar greigiau o ddeuddeg neu bymtheg troedfedd o uchder. Maent yn llythyrenol ac yn arwyddluniol, neu yn hytrach yn ddarluniadol. Gwahaniaetha y llythyrenau mewn maintioli o hanner modfedd i chwech modfedd o ddyfnder, ac y maent wedi eu trefnu yn gyffredin mewn llinellau sengl. Mae y darluniau yn anghelfydd iawn; a lluniau dynion ydynt, ac yn dwyn tarianau a chleddyfau, bwäau a saethau; o gamelod a cheffylau, heb ac â marchogion, ar eu cefnau neu yn sefyll wrth eu hochrau; o eifr ac *ibexis* â chyrn ceimion; o iyrchod yn cael eu hela gan filgwn; o estrys, bydrchwilod, a *tortoises;* ac o amryw bethau dychymygol nad ydyw yn hawdd eu nodweddu (Wilson, i. 184; Burckhardt, *Trav. Syria*, 620). Cafwyd llawer o argraphau hefyd gan Burckhardt ar y creigiau yn agos i gopa Jebel Serbal, un o'r mynyddoedd uwchaf (6759 o droedfeddi fe ddywedir) ac un o'r rhai garwaf yn yr orynys, a'r mwyaf anhawdd i'w ddringo, a'r hwn a olygid gynt, ac a ystyrir yn bresenol gan rai, yn Sinai yr H. D. (Burckhardt, *Trav. Syria*, 477, 606, 613). Cafodd Stanley argraphau mewn amryw o'r *wadis* a rhanau eraill o'r anialwch, ond nid oeddynt gan mwyaf yn lliosog. Y mae ychydig yn Petra. Mae yn deilwng o sylw eu bod yn agos, ond nid yn gwbl, mor lliosog ar y dwyrain ac ar y gorllewin i'r orynys (Stanley, *Sinai*, 59). Maent yn gyffredin yn fyr ac yn unig, oddigerth y rhai geir yn y Wadi Muskkateb (Stewart, 85).

Mae yr argraphau hyn yn ddiau yn rhai hen. Sonir am danynt gan Cosmas, marsiandwr yn Alexandria, yn nghylch 536 o O.C., yr hwn a ymwelodd â gorynys Sinai ar ei draed, a'r hwn oedd y cyntaf i ddarganfod, neu, o'r hyn lleiaf, i wneud yn hysbys eu bodolaeth. Mae rhai wedi tybied taw gwaith yr Israeliaid oeddynt pan ar eu taith trwy yr anialwch; ond oddigerth y ffaith noeth ddarfod iddynt deithio trwyddo, nid oes un sylfaen i'r fath dybiaeth, ac y mae amryw amgylchiadau ag ydynt yn gwbl groes iddi. Golyga eraill taw gwaith hen drigolion yr anialwch oeddynt, ond ar ba gyfnod nid ydynt yn cymeryd arnynt ddywedyd. Tybia eraill mai gwaith meudwyaid, mynachod, neu bererinion Cristionogol oeddynt.

Mae yn amgylchiad hynod fod dwy egwyddor (*alphabet*) wedi cael eu cyfansoddi allan o honynt, a dau gyfieithiad gwahanol wedi eu rhoddi o honynt: un gan Forster, offeiriad Saisonig, yr hwn a'u priodolai i'r Israeliaid, ac a'u deongla am eu gweithredoedd yn yr anialwch, ond wrth ffurfio ei lythyrenau yn gystal a'i gyfieithiadau â rhagddo yn y modd mwyaf direswm a direol, fel nad oes un dibyniaeth i gael ei osod arnynt, neu yn hytrach dylent gael eu gwrthod yn gyfangwbl; mae y llall gan Proffeswr Beer, o Leipsic, am yr hwn nid ydym yn barod i gyhoeddi unrhyw farn; ond os ydyw ei gyfieithiadau ef yn gywir, nid yw yr argraphau eu hunain o'r pwys lleiaf. Ni chynwysant ond yn unig enwau personau a'u perthynasau, ynghyd â gweddi am heddwch a choffa. Mae y rhan fwyaf o'r enwau yn Semitaidd, ac yn taro y Nabathæaid y rhai a drigent yn y parthau hyny lle y ceir hwynt (*Journ. Sac. Lit.* Jan. 1852, 339; July, 1853, 328; Wilson, ii. 740; Stewart, 91; Stanley, *Sinai*, 61).

TELAS'SAR. [ELASSAR.]

TEMA, un o feibion Ismael, a thywysog neu sheikh un o'r llwythau Arabaidd disgynedig oddiwrtho (Gen. xxv. 15, 16). Sonia Job am 'fyddinoedd Tema' (Job vi. 19); ac Esaiah am 'drigolion tir Tema' (xxi. 14). Mae Jēremiah hefyd yn cyfeirio atto (xxv. 23).

TE'MAN, wyr Esau, o'i fab Eliphaz (Gen. xxxvi. 10, 11). Eliphaz, un o gyfeillion Job, a elwir yn Temaniad efallai oherwydd y perthynai i lwyth disgynedig oddi wrtho (Job ii. 11). Gwlad yn Arabia, gwlad Edom efallai, neu ran o honi, a elwid yn Teman (Gen. xxxvi. 34; Jer. xlix. 20; Ezec. xxv. 13; Amos i. 12; Hab. iii. 3).

TEML. Gelwid y tabernacl weithiau gan yr Iuddewon wrth yr enw hwn (1 Sam. i. 9; iii. 3). Gelwid hefyd wrth yr un enw yr adeiladau a gyfodid er addoli delwau; ond yr un adeiladwyd yn Jerusalem er addoli y gwir Dduw a elwir felly mewn ffordd o ragoriaeth. A siarad yn gywir yr oedd tair o demlau olynol yn Jerusalem—yr un adeiladwyd gan Solomon; yr un adeiladwyd ar ol y caethiwed; a'r un adeiladwyd gan Herod; a'r rhai a wahaniaethant eich tair oddiwrth eu gilydd.

I. Yr oedd y parotoadau ar gyfer adeiladu teml Solomon yn orfawr. Mae Walton wedi rhoddi y cyfrifiad canlynol oddiwrth y dysgedig Brerewood o werth, mewn arian cymeradwy, yr aur a'r arian a adawsid gan Dafydd ar gyfer yr amcan hwn, yn ol eu pris yn bresenol:—

Talentau o aur, ...	100,000	=	£450,000,000
" arian, ...	1,000,000	=	375,000,000
" aur, ...	3,000	=	13,500,000
" arian, ...	7,000	=	2,625,000
			£841,125,000

Ond heblaw y symau hyn a gyfranwyd gan Dafydd cafodd y rhai canlynol eu cyfranu gan 'flaenoriaid a phenaethiaid teuluoedd,' ac eraill:—

Talentau o aur, 5000 (a 10,000 drams), ...	£22,500,000
" arian, 10,000, ...	3,750,000
	£26,250,000
Yn gwneud cyfanswm o . . .	£867,375,000

Nid yw y cyfrifiadau hyn i gael eu hystyried yn berffaith haedd-goel. Gall ychydig bach o wahaniaeth yn mhwysau y dalent, neu werth yr aur neu yr arian, gynyrchu gwahaniaeth mawr yn y cyfanswm gorphenol. Y mae yn ganlynol wahaniaeth mawr yn nghyfrifiadau gwahanol ysgrifenwyr.

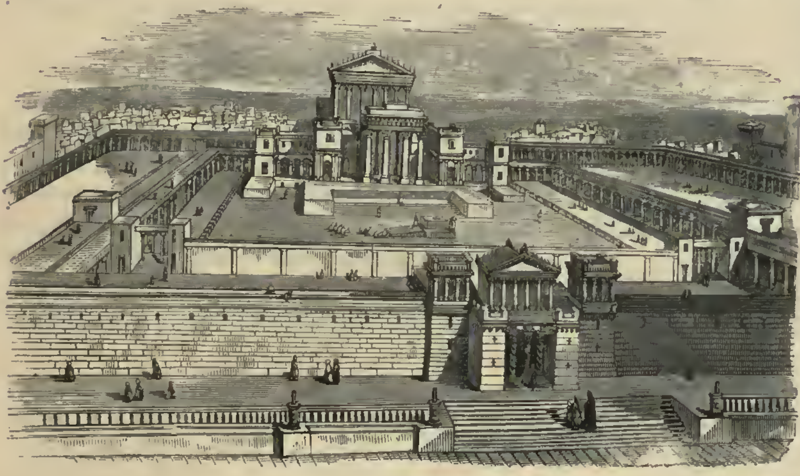

TEML SOLOMON.

Ymddengys i'r defnyddiau ar gyfer adeiladu y deml, yn goed a cheryg, gael eu dwyn yn benaf o fynyddoedd Libanus. Heblaw cael gweithwyr oddiwrth Hiram brenin Tyrus (gan fod y Sidoniaid yn hynod fedrus fel llifwyr coed), 'cyfododd y brenin Solomon dreth o holl Israel, a'r dreth oedd ddeng mil ar hugain o wyr; ac efe a'u hanfonodd hwynt i Libanus, deng mil yn y mis ar gylch;' 'a rhifodd yr holl wyr dyeithr oedd yn nhir Israel, a chaed tair ar ddeg a saith ugain o filoedd, a chwe chant; ac efe a wnaeth o honynt hwy ddeng mil a thriugain yn gludwyr, a phedwar ugain mil yn naddwyr yn y mynydd, a thair mil a chwe chant yn oruchwylwyr i roddi y bobl ar waith.' Yr oedd y coed a gymynid yn Libanus i gael ei ddwyn gan Hiram yn gludeiriau ar hyd y môr i Joppa, ac yr oedd Solomon i'w dwyn hwynt oddi yno i fynu i Jerusalem (1 Bren. v. 6–16; 2 Cron. ii. 16–18). Dywedir yn mhellach: 'A'r brenin a orchymynodd ddwyn o honynt hwy feini mawr, a meini costus, a meini nadd, i sylfaenu y tŷ' (1 Bren. v. 17, 18). A thrachefn dywedir wrthym: 'A'r tŷ, pan adeiladwyd ef, a adeiladwyd o geryg wedi eu cwbl naddu cyn eu dwyn yno; fel na chlybuwyd na morthwylion, na bwyill, nac un offeryn haiarn, yn y tŷ wrth ei adeiladu' (1 Bren. vi. 7).

Cafodd y deml ei hadeiladu, nid fel y mae yn debygol y tybia llawer ar Fynydd Sion, ond ar Fynydd Moriah (2 Cron. iii. 1), y man lle yr oedd Isaac i gael ei offrymu yn aberth (Gen. xxii. 2). Ond serch yr holl barotoadau blaenorol cymerodd y deml saith mlynedd a hanner i'w hadeiladu. Gosodwyd ei sylfaen yn y bedwar ugainfed flwyddyn a phedwar cant wedi dyfod meibion Israel allan o'r Aipht, yn y bedwaredd flwyddyn o deyrnasiad Solomon ar Israel, yn yr ail fis; ac yn yr unfed flwyddyn ar ddeg, ac yn yr wythfed mis, y gorphenwyd y tŷ, a'i holl ranau, a'i holl berthynasau' (1 Bren. vi. 1, 38). Yr oedd hyn, yn ol yr amseryddiaeth cyffredin, yn y flwyddyn C.C. 1005.

Nid ydoedd teml Solomon, er yn orwych, yn un fawr: 'Triugain cufydd oedd ei hyd, ac ugain cufydd ei lled, a deg cufydd ar hugain ei huchder.' Ac yr oedd porth o'i blaen yn 'ugain cufydd ei hyd, a deg cufydd ei led' (1 Bren. vi. 2, 3). Mae yn anhawdd ffurfio drychfeddwl cyflawn a chywir am y deml a'i gwahanol ddodrefn, ac ni wnawn ni ddim cynyg y peth; ond cyfeiriwn ein darllenwyr at y darluniad mwy cyflawn o honynt ac sydd i'w cael yn 1 Bren. vi. 5–36; vii. 13, 14–51; 2 Cron. iii. 3–17; iv.

Ni pharhaodd teml Solomon yn ei gogoniant dechreuol ond ynghylch pedair ar ddeg ar hugain o flyneddau, oblegid yn y bumed flwyddyn o deyrnasiad ei fab Rehoboam, 'Sisac brenin yr Aipht a ddaeth i fynu yn erbyn Jerusalem, ac a ddug ymaith drysorau tŷ yr Arglwydd, a thrysorau tŷ y brenin; efe a'u dug hwynt ymaith oll' (1 Bren. xiv. 25, 26). Gwnaeth Asa, er yn dywysog da, gymeryd yr holl arian a'r aur a adawsid yn nhrysorau tŷ yr Arglwydd, a thrysorau tŷ y brenin, ac a'u danfonodd hwynt at Benhadad brenin Syria, fel y cynorthwyai ef yn erbyn Baasa brenin Israel, yr hyn yn ganlynol a wnaeth (1 Bren. xv. 16–21). Gan fod y deml wedi myned allan o *repair*, darfu Joas y brenin fabwysiadu mesurau ar gyfer ei hadgyweirio; ond wedi hyn, pan wnaeth Hazael brenin Syria fygwth dyfod i fynu yn erbyn Jerusalem, efe 'a gymerth yr holl bethau cysegredig a gysegrasai Jehosaphat, a Jehoram, ac Ahaziah, ei dadau ef, a'i gysegredig bethau ef ei hun, a'r holl aur a gafwyd yn nhrysorau tŷ yr Arglwydd, a thŷ y brenin, ac a'i hanfonodd at Hazael, ac efe a ymadawodd oddiwrth Jerusalem (2 Bren. xii. 4–18; 2 Cron. xxiv. 4–14). Er mwyn ennill cymhorth Tiglath-pileser brenin Assyria yn erbyn ei elynion, Ahaz a 'gymerth yr arian a'r aur a gafwyd yn nhŷ yr Arglwydd, ac yn nhrysorau tŷ yr Arglwydd, ac a'i hanfonodd yn anrheg iddo;' a darfu iddo mewn amrywiol ffyrdd halogi ac yspeilio y deml: 'Ac Ahaz a halogodd lestri tŷ yr

Dduw, ac a ddarniodd lestri tŷ yr Arglwydd, ac a gauodd ddrysau tŷ yr Arglwydd, ac a wnaeth iddo allorau yn mhob congl i Jerusalem' (2 Bren. xvi. 5–18; 2 Cron. xxviii. 16–25). Gwnaeth Hezeciah ei fab, yn uniongyrchol ar ei waith yn ei ganlyn, 'agor drysau tŷ yr Arglwydd, a'u cyweirio hwynt;' a darfu i'r offeiriad ar ei orchymyn ef 'ddyfod i fewn tŷ yr Arglwydd i'w lanhau ef, a hwy a ddygasant allant yr holl fryntni a gawsant hwy yn nheml yr Arglwydd; a'r Lefiaid a'i cymerasant i'w ddwyn ymaith allan i afon Cidron' (2 Cron. xxix. 3, 15–19). Ond darfu i Hezeciah yn y bedwaredd flwyddyn ar ddeg o'i deyrnasiad, mewn dychryn rhag i'r wlad gael ei goresgyn gan Sennacherib brenin Assyria, 'roddi iddo yr holl arian a gafwyd yn nhŷ yr Arglwydd, ac yn nhrysorau tŷ y brenin; a thorodd yr aur oddiar ddrysau teml yr Arglwydd, ac oddiar y colofnau a orchuddiasai Hezeciah brenin Judah, ac a'u rhoddes hwynt i frenin Assyria' (2 Bren. xviii. 13–16); ond methodd y deyrnged ac atteb y dyben, oherwydd parhaodd brenin Assyria i gario y rhyfel yn mlaen. Darfu i Manasseh, mab Hezeciah, drachefn adferu eilun-addoliaeth a halogi y deml. 'Adeiladodd allorau yn nhŷ yr Arglwydd, am yr hwn y dywedasai yr Arglwydd, Yn Jerusalem y gosodaf fy enw. Ac efe a adeiladodd allorau i holl lu y nefoedd yn nau gyntedd tŷ yr Arglwydd. Ac efe a osododd ddelw gerfiedig y llwyn a wnelsai efe yn nhŷ yr Arglwydd' (xxi. 4, 5, 7). Wedi iddo ar ol hyn gael ei gaethgludo i Babilon, dygwyd ef yno i edifeirwch, a phan adferwyd ef i'w deyrnas, 'efe a dynodd ymaith y duwiau dyeithr, a'r ddelw allan o dŷ yr Arglwydd, a'r holl allorau a adeiladasai efe yno yn mynydd tŷ yr Arglwydd ac yn Jerusalem, ac a'u taflodd hwynt allan o'r ddinas. Ac efe a gyweiriodd allor yr Arglwydd, ac a aberthodd arni ebyrth hedd a moliant; dywedodd hefyd wrth Judah am wasanaethu Arglwydd Dduw Israel' (2 Cron. xxxiii. 11, 12, 13, 15, 16). Naill ai yr oedd puredigaeth y deml gan Manasseh yn anmherffaith, neu mae yn rhaid iddi gael ei halogi drachefn gan ei fab Amnon, canys dywedir: 'Efe a wnaeth yr hyn oedd ddrwg yn ngolwg yr Arglwydd, fel y gwnelsai Manasseh ei dad. Ac efe a rodiodd yn yr holl ffyrdd y rhodiasai ei dad ynddynt, ac a wasanaethodd yr eilunod a wasanaethasai ei dad, ac a ymgrymodd iddynt' (2 Bren. xxi. 20, 21); a darfu i'w fab a'i olynydd Josiah roddi gorchymyn i adgyweirio tŷ yr Arglwydd, a rhoddwyd arian at yr amcan hwn 'yn llaw y gweithwyr y rhai oedd yn gweithio yn nhŷ yr Arglwydd, sef i'r seiri a'r adeiladwyr, i brynu ceryg nadd a choed tuag at y cysylltiadau, ac i fyrddio y tai a ddinystrasai breninoedd Judah' (2 Cron. xxxiv. 8–11). Mae yn rhaid fod halogiad y deml yn alaethus: 'A'r brenin a orchymynodd i Hilciah, yr arch-offeiriad, ac i'r offeiriaid o'r ail radd, ac i geidwad y drws, ddwyn allan o deml yr Arglwydd yr holl lestri a wnelsid i Baal, ac i'r llwyn, ac i holl lu y nefoedd; ac efe a'u llosgodd hwynt o'r tu allan i Jerusalem, yn meusydd Cedron, ac a ddug eu lludw hwynt i Bethel. Ac efe a ddug allan y llwyn o dŷ yr Arglwydd, i'r tu allan i Jerusalem, hyd afon Cedron, ac a'i malodd yn llwch, ac a daflodd ei lwch ar feddau meibion y bobl. Ac efe a fwriodd i lawr dai y Sodomiaid, y rhai oedd wrth dŷ yr Arglwydd, lle yr oedd y gwragedd yn gwau cortynau i'r llwyn. Ac efe a ddifethodd y meirch y rhoddasai breninoedd Judah i'r haul, wrth ddyfodfa tŷ yr Arglwyddd, ac a losgodd gerbydau yr haul yn tân. Yr allorau hefyd, y rhai oedd ar nen ystafell Ahaz, y rhai a wnelsai Manasseh yn nau gyntedd tŷ yr Arglwydd, a ddistrywiodd y brenin, ac a'u bwriodd hwynt i lawr oddiyno, ac a daflodd eu llwch hwynt i afon Cedron' (2 Bren. xxiii. 4, 6, 7, 11, 12). Dyma ddarluniad truenus o'r cyflwr i ba un yr oedd teml Jerusalem—'tŷ ein santeiddrwydd a'n harddwch,' fel y gelwir hi gan Esaiah—wedi cael ei darostwng! Serch y diwygiad a gynyrchwyd gan Josiah, yr oedd dinystr y deml a Jerusalem ei hun yn awr yn agoshau. Tair gwaith y cafodd y wlad ei goresgyn gan Nebuchodonosor brenin Babilon, a phob tro cafodd y deml ei hyspeilio o'i llestri santaidd. Yn y drydedd flwyddyn o deyrnasiad Jehoiacim, mab Josiah, daeth i fynu a gwarchaeodd yn erbyn Jerusalem; a chwedi ei hennill, 'dug ran o lestri tŷ Dduw i wlad Sinar, i dŷ ei dduw ef' (Dan. i. 1, 2). Prin yr oedd Joachin wedi ei ddilyn ar yr orsedd pan y gwarchaeodd Nebuchodonosor ar Jerusalem, ac y dug oddiyno 'holl drysorau tŷ yr Arglwydd, a thrysorau tŷ y brenin, ac y torodd yr holl lestri aur a wnelsai Solomon brenin Israel yn nheml yr Arglwydd' (2 Bren. xxiv. 10, 13). Ac yna y daeth y trydydd a'r dymchweliad diweddaf yn amser teyrnasiad Sedeciah, yr olaf o feibion Josiah yr hwn a eisteddodd ar ei orsedd. Gwarchaewyd unwaith yn ychwaneg yn erbyn Jerusalem gan fyddin Nebuchodonosor, ac ar ol gwarchae hir rhoddwyd hi i fynu gan ei hamddiffynwyr, a chafodd ei hennill gan y gelyn: 'a hwy a losgasant dŷ yr Arglwydd, a thŷ y brenin, a holl dai Jerusalem, a phob tŷ mawr a losgodd efe â thân.' 'Y colofnau pres hefyd, y rhai oedd yn nhŷ yr Arglwydd, a'r ystolion, a'r môr pres, yr hwn oedd yn nhŷ yr Arglwydd, a ddrylliodd y Caldeaid, a hwy a ddygasant eu pres hwynt i Babilon. Y crochanau hefyd, y rhawiau, a'r saltringau, y llwyau, a'r holl lestri pres, y rhai yr oeddid yn gwasanaethu â hwynt, a ddygasant hwy ymaith. Y pedyll tân hefyd, a'r cawgiau, y rhai oedd o aur yn aur, a'r rhai oedd o arian yn arian, a ddug y distain ymaith. Y ddwy golofn, yr un môr, a'r ystolion a wnelsai Solomon i dŷ yr Arglwydd; nid oedd bwys ar bres yr holl lestri hyn' (2 Bren. xxv. 1, 2, 4, 8, 9, 13–16). Cymerodd y dymchweliad olaf hwn o'r deml le, yn ol yr amseryddiaeth cyffredin, yn mhen 424 o flyneddau ar ol ei sylfaeniad gan Solomon, a 588 C.C.

Er, fel y gwelwn, i'r deml gael ei hyspeilio yn aml o'i thrysorau gan y breninoedd eu hunain yn gystal a chan eu goresgynwyr, etto ni gawn lawer o'r llestri santaidd yn aros hyd y diwedd. Efallai taw y cyfraniadau arian yn benaf y rhai a geid yn y deml a ddygasant ymaith: efallai y gallasai un a'r llall, ar gyfrif eu teimladau coelgrefyddol ac eilun-addolawl, fod ag ofn cyffwrdd â'r llestri santaidd ag oeddynt yn ddechreuol wedi cael eu cyflwyno gan Solomon i wasanaeth Duw y deml.

II. Deuddeg mlynedd a deugain ar ol dinystr teml Solomon, ac ar ddiwedd y caethiwed o driugain mlynedd a deg a ragfynegasid gan Jeremiah, yr hwn a ddechreuodd ynghylch deunaw mlynedd cyn hyny, Cyrus brenin Persia a gyhoeddodd trwy ei holl deyrnasoedd, gan awdurdodi cynifer o'r Iuddewon a chwenychent ddychwelyd i'w gwlad eu hunain ac i adeiladu tŷ yr Arglwydd, yr hwn oedd yn Jerusalem; a gorchymynodd rhoddi iddynt y llestri a gymerasai Nebuchodonosor oddiyno, sef 5400 o 'lestri aur ac o arian,' ac efallai eraill o lai gwerth (Ezra i.) Er i'r offeiriaid a ddychwelasant gyfarfod â llawer o wrthwynebiad oddiwrth eu gwrthwynebwyr, etto ar ol o gylch ugain mlynedd gorphenwyd yr ail deml hon, a chafodd addoliad y gwir Dduw ei sefydlu unwaith yn ychwaneg yn Jerusalem (vi. 14–22). Yr oedd hyn yn y flwyddyn C.C. 515. Yr oedd maintioli y deml hon, yn ol gorchymyn Cyrus, i fod yn fwy nag un Solomon—o'r hyn lleiaf ei lled a'i huchder, y rhai, yn lle bod yn ddeg cufydd ar hugain bob un, oeddynt i fod yn driugain cufydd, neu yn gymaint arall (vi. 3). Yr oedd yn ddiau yn llawer llai gorwych; oblegid nis gellir tybied fod yr alltudiaid, gan y rhai y cafodd ei hadeiladu, yn meddu digon o fodd i gyfodi y fath adeilad a Solomon, yr hwn oedd ar yr un pryd y doethaf a'r cyfoethocaf o freninoedd Israel, ac yn amser yr hwn yr oedd aur ac arian mor aml fel na wneid cyfrif o honynt (1 Bren. x. 21; 2 Cron. ix. 27). A dyna y rheswm, pan y gosodwyd ei sylfaen, fod yr hen bobl a welsant ogoniant yr un gyntaf yn wylo (Ezra iii. 12, 13; gwel hefyd Haggai, ii. 3, 6–9). Yr oedd y deml hon, medd yr Iuddewon, yn amddifad o pump peth a gyfansoddent ogoniant yr un flaenorol—1. Arch y cyfamod; 2. Y secinah, neu gwmwl y gogoniant ar yr allor; 3. Y tân santaidd; 4. Yr urim a'r thummim; ac yn 5. Yspryd prophwydoliaeth.

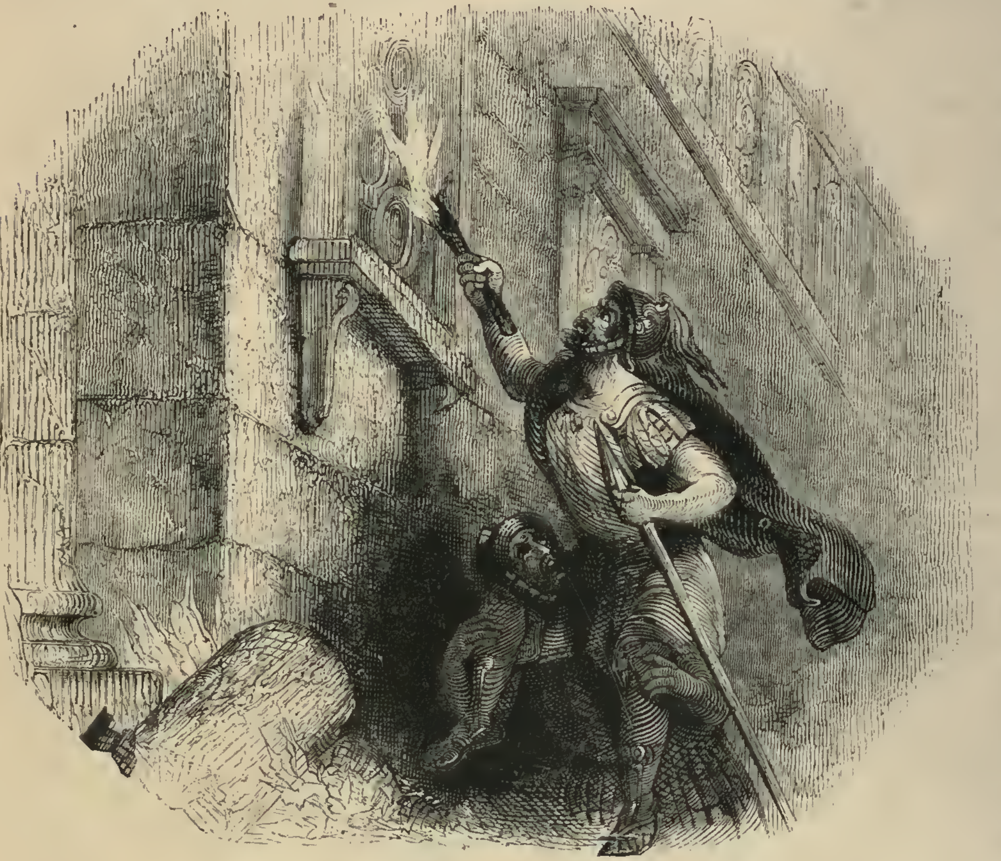

MILWYR RHUFEINIG YN TANIO Y DEML.

Rai gweithiau cafodd yr ail deml, fel y gyntaf, ei gwarthus halogi a'i hyspeilio. Ynghylch 170 C.C. Antiochus Epiphanes brenin Syria, wrth ddychwelyd o ddarostwng yr Aipht, a 'ddaeth i fynu yn erbyn Jerusalem â thyrfa fawr, ac efe a ddaeth i mewn yn falch i'r cysegr, ac a gymerodd ymaith yr allor aur, a'r canwyllbren oedd yn dal y goleuni, a'i holl offer ef; a bwrdd y bara gosod, a'r cawgiau, a'r dysglau, a'r llwyau aur, a'r llen, a'r coronau, a'r trwsiad aur oedd ar y tu wyneb i'r deml, ac fe dynodd yr aur oedd arnynt hwy oll. Ac efe a gymerodd yr arian a'r aur, a'r llestri gwerthfawr, ac a gymerodd y trysorau cuddiedig, y rhai a gafodd efe. Ac wedi iddo gymeryd y cwbl, efe a aeth ymaith i'w wlad ei hun, ac a wnaethai laddfa fawr, ac a ddywedasai yn falch dros ben' (1 Maccab. i. 20–24). Mewn ufudd-dod i'w orchymyn, sef fod ei holl ddeiliaid i fod o'r un grefydd, darfu i lawer o'i genadau, gan gynwys amryw wrthgilwyr oddiwrth Iuddewaeth, 'osod y ffieidd-beth anrheithiol ar yr allor,' 'ac aberthu ar allor yr eilunod, yr hon oedd ar allor Duw' (i. 41–43, 54, 59). Wedi hyn, pan ddarfu Judas a'i fyddin fyned i fynu i Jerusalem, ar ol gorchfygu maeslywydd Antiochus, 'gwelsant hwy y cysegr wedi ei anrheithio, yr allor wedi ei halogi, a'r manwydd yn tyfu yn y neuaddau fel mewn coedwig, neu ar un o'r mynyddoedd, ac ystafelloedd yr offeiriaid wedi eu tynu i lawr.' Yna y dewisodd Judas 'offeiriaid diargyhoedd, a hwy a lanhasant y cysegr, ac a ddygasant allan y ceryg halogedig i le aflan. A hwy a gymerasant geryg cyfan, yn ol y gyfraith, ac a adeiladasant allor newydd, yn ol dull y gyntaf, ac a wnaethant y cysegr i fynu, a'r pethau o fewn y tŷ, ac a santeiddiasant y cynteddau. A gwnaethant lestri santaidd newydd, ac a ddygasant y canwyllbren ac allor y poeth-offrymau a'r arogl-aberthau i mewn i'r deml. A hwy a aberthasant yn ol y gyfraith ar allor newydd y poeth-offrymau, yr hon a wnaethent hwy. A'r holl bobl a syrthiasant ar eu hwynebau, gan addoli a diolch i Dduw y nefoedd, yr hwn a'u llwyddasai hwynt. Ac felly hwy a gadwasant gysegriad yr allor wyth niwrnod. Felly Judas a'i frodyr, a holl gynulledfa Israel, a ordeiniodd gadw dyddiau cysegriad eu hallor yn eu hamserau, yn uchelwyl bob blwyddyn dros wyth niwrnod, trwy orfoledd a llawenydd' (iv. 38, 42, 43, 47–49, 53, 55, 56, 59). Hon ydyw 'y Gysegrwyl' y cyfeirir atti yn Ioan x. 22. Cedwid hi yn mis Rhagfyr, ac yn ganlynol dywedir yno taw 'y gauaf ydoedd hi.'

III. Herod Fawr, yn y ddeunawfed flwyddyn o'i deyrnasiad, a gynygodd i'r Iuddewon i ail adeiladu y deml yn Jerusalem. Ni ddarfu iddo, fodd bynag, dynu i lawr yr hen deml hyd nes oedd pob peth yn barod ar gyfer ei hail adeiladu. Cymerodd ymaith yr hen sylfeini, a gosododd eraill ar y rhai yr adeiladwyd y deml. Yr oedd yn 120 cufydd o hyd, a chwedi ei hadeiladu o feini hyd pa rai ydoedd pum cufydd ar hugain, eu lled yn ddeuddeg, a'u huchder yn wyth. Adeiladwyd y deml ei hun mewn blwyddyn a hanner; cymerodd adeiladau eraill mewn cysylltiad â hi wyth mlynedd i'w cwblhau (Joseph. *Antiq.* xv. 11). Gwariodd symiau dirfawr arni. Yr oedd yn gyfangwbl yn adeilad o orwychder mawr (Joseph. *Wars*, i. 12. 1; v. 5. 6; vi. 4. 8).

'Ni ddarfu i'r Iorddonen erioed,' medd Dr. Campbell, 'ac nid ydynt yn bresenol yn son am ragor na dwy deml a feddienid gan eu tadau—y gyntaf a adeiladwyd gan

Solomon, a'r ail gan Zorobabel. Ystyrid yr ychwanegiadau a wnaed gan Herod fel wedi eu bwriadu yn unig ar gyfer adgyweirio ac addurno yr adeilad, ac nid ei ail gyfodi; oblegid mewn gwirionedd nid ydoedd teml Zorobabel wedi cael ei dinystrio. Ac nid oes eisiau i ni bensyfrdanu i wneud allan yn gywir y "chwe blynedd a deugain y buwyd yn adeiladu y deml hon," a sonir am danynt gan yr Iuddewon (Ioan ii. 20); oblegid yn y dymher yr oeddynt hwy ynddi ar y pryd ni faliasent estyn yr amser aeth at ei hadeiladu, er mwyn dangos yn fwy eglur wrthuni yr hyn oedd ein Harglwydd newydd ei lefaru, a chan gynwys efallai y blyneddau yn y rhai yr oedd y gwaith wedi ei rwystro yn mhlith y blyneddau a gymerwyd i'w hadeiladu' (Campbell, *Gospels*, iv. 404). Yn wir, os gwna neb amheu y dywediad, dylid cofio taw yr Iuddewon, ac nid yr efengylydd, sydd yn gyfrifol am dano. Efallai, fodd bynag, fod ganddynt ryw reswm dros yr hyn a ddywedent. Er y gallasai Herod fod wedi cyflawni ei amcan yn ei fywyd, gallasai fod ychwanegiadau, addurniadau, neu adgyweiriadau wedi cael eu gwneud ar ol hyny o bryd i'w gilydd, fel ac i estyn yr amser y gellid dweud fod y deml wedi gymeryd i'w hadeiladu. Josephus, gan adrodd amgylchiadau a gymerasant le ynghylch O.C. 63, deg ar hugain o flyneddau ar ol hyn a ddywed: 'Ac yn awr oedd yr amser pan orphenwyd y deml;' a dywed ef fod rhif y gweithwyr fu yn ei hadeiladu uwchlaw 18,000 (Joseph. *Antiq.* xx. 9. 7).

Pan ystyrir gorwychder y deml, a gorwychder y meini a ddefnyddiwyd yn yr adeilad, nid ymddengys dim yn hynod yn yr edmygedd o honi a amlygwyd gan y disgyblion (Matt. xxiv. 1; Marc xiii. 1; Luc xxi. 5). Ac mor darawiadol y rhaid yr ymddangosai iddynt atteb eu Meistr: 'Y pethau hyn yr ydych yn edrych arnynt, daw y dyddiau yn y rhai ni adewir maen ar faen, a'r nis datodir.'

Ymddengys oddiwrth Ioan ii. 13–17, y gwneid y deml yn olygfan marsiandiaeth, efallai dan yr esgus fod hyny yn angenrheidiol er cyfleusdra yr addolwyr, fel y gallent brynu anifeiliaid ar gyfer eu haberthu, a newid yr arian a ofynid gan y gyfraith am yr arian tramor a ddygid yn ddiau gan lawer o wledydd dyeithr. [CYFNEWIDWYR ARIAN.] Pa un a droid gwleddoedd mawrion yr Iuddewon yn achlysur o fasnachu mewn nwyddau eraill nid ydym yn gwybod; ond wrth ystyried y cymeriad Iuddewig am wneud arian, nid yw yn anhebygol nad oeddynt. Gwneir hyn gan y pererinion Mahometanaidd yn Mecca, a chan yr Hindooaid ar amser eu gwyliau crefyddol: mor rhwydd y llithra pobl i'r ffordd o wneud crefydd yn esgus dros ennill y byd.

Yn Actau iii. 10 gwneir cyfeiriad at 'borth prydferth y deml.' Dyma efallai ydyw y porth o'r hwn y rhydd Josephus y darluniad canlynol:—'Yr oedd y pyrth ar bob tu wedi eu gorchuddio âg aur ac arian; ond yr oedd un porth o'r tŷ santaidd ag oedd o bres Corinthiaidd, ac a fawr ragorai ar y rhai gorchuddiedig gan arian ac aur. Yn awr yr oedd maintioli y pyrth eraill yn gyfartal â'u gilydd; ond yr oedd maint y porth Corinthiaidd yn llawer mwy; oblegid yr oedd ei uchder yn hanner can cufydd, a'i ddorau yn ddeugain cufydd; ac yr oedd wedi ei addurno mewn modd costus, gan fod arno haenau o well a thewach arian ac aur na'r lleill' (Josephus, *Wars*, v. 5. 3).

Wrth warchae yn erbyn Jerusalem darfu i'r Rhufeiniaid gyfarfod â'r gwrthwynebiad mwyaf penderfynol oddiwrth yr Iuddewon; ond wedi i Titus gael meddiant o Gastell Antonia, cyfleuedig yn agos i'r deml, cariwyd y rhyfel yn mlaen trwy ruthriadau parhaus y pleidiau yn erbyn eu gilydd. Yr oedd efe, yn ol tystiolaeth Josephus, yn dymuno arbed y deml; ond darfu i un o'i filwyr, heb un gorchymyn, gipio ryw ddefnyddiau oeddynt wedi cymeryd tân, a chwedi ei gyfodi gan filwr arall, taniodd â nhwy y ffenestr auraidd, trwy yr hon yr oedd mynedfa i'r ystafelloedd oeddynt o amgylch yr oll o'r tŷ santaidd. Titus, yr hwn oedd yn ymorphwyso ar y pryd yn ei babell, a gyfododd ar frys, ac a redodd i'r lle er mwyn diffodd y tân; ond naill ni chlywyd neu ynte fe anufuddhawyd i'w orchymyn. Ennill gafael wnaeth y tân yn awr fwyfwy; a thra y llosgai, cafodd pob peth ei yspeilio a lluoedd o'r Iuddewon eu lladd. Ac felly y dinystriwyd teml Jerusalem, un o adeiladau mwyaf godidog yr hen amserau (Joseph. *Wars*, vi. 1. 7, 2. 9, 4. 5–7).

Yn mhlith yspeiliau y deml a gymerwyd gan y Rhufeiniaid yr oedd y bwrdd aur a'r canwyllbren aur, a deddf yr Iuddewon. Symudwyd y rhai hyn i Rufain, a chyfansoddent ran o'r arwyddnodau buddugoliaeth a garid yn orymdaith fuddugoliaethus Vespasian a Titus. Ar ol y fuddugoliaeth, pan y penderfynwyd matterion yr ymerodraeth, darfu Vespasian adeiladu a chysegru teml i Heddwch; ac yn mhlith yr arwyddion buddugoliaeth a osodwyd ynddi yr oedd y llestri a'r offer aur a gymerasid allan o deml Jerusalem. Ond rhoddodd ef orchymyn ar fod i'r ddeddf a lleni porphor y lle santaidd gael eu gosod yn y palas breninol ei hun (Joseph. *Wars*, 7. 5, 5. 7). Ar fwa buddugoliaeth Titus yn Rhufain gellir gweled yn awr ddarluniad o'r canwyllbren aur. Rhoddwyd copi o hwn gan Reland, tua diwedd yr eilfed ganrif ar bymtheg, mewn gwaith a elwid *De Spoliis Templii in Arcu Titiano*, pan yr oedd mewn llawer gwell cadwraeth nac y mae yn bresenol.

TEMTIO. 1. Profi; felly mae Duw yn profi dynion pan y gesyd hwynt i gyflawni dyledswyddau celyd er mwyn dwyn allan eu gras, eu ffydd, cariad, ac ufudd-dod (Gen. xxii. 1). Mae dynion yn temtio Duw pan y gwnant yn anamserol ac anmharchus ofyn am brofion o'i bresenoldeb, ei allu, a'i ddaioni; pan y gosodant eu hunain yn agored i berygl oddiwrth yr hwn nis gallant ddianc heb gyfryngiad neillduol neu wyrthiol ei ragluniaeth; a phan bechont gyd â'r fath hyfdra fel pe ewyllysient brofi pa un a allasai neu a wnelsai Duw eu hadwaen a'u cosbi (Exod. xvii. 2; Matt. iv. 7; Mal. iii. 15; Act. v. 9). Darfu yr Iuddewon demtio Crist trwy gynyg ei gyffroi neu ei faglu (Matt. xvi. 1; xxii. 18). 2. Llithio i bechod: felly mae Satan a'i weision yn temtio dynion, ac oblegid hyny gelwir ef y temtiwr (1 Cor. vii. 5; 1 Thess. iii. 5); ac felly nid yw Duw yn temtio neb, ac nis gellir ei demtio gan neb (Iago i. 13). Cafodd y merthyron Hebreaidd eu temtio gan greulonderau digyffelyb ar un llaw, yn gystal a chan gynyg o ymwared uniongyrchol ar y llaw arall (Heb. x. 37).

TEMTASIWN. 1. Llithio person i bechu, a'r moddion a ddefnyddir i'r perwyl hwnw; mae dynion i wylio a gweddio rhag hyn (Matt. xxvi. 41). Mae Duw yn arwain dynion i demtasiwn pan yr attal ei ras a'i ragluniaeth attaliol; pan y rhydd hwynt i fynu i Satan a'u nwydau eu hunain, neu i'w cymydogion drygionus, i gael eu llithio i bechod; neu pan rydd iddynt y fath gyfleusderau ag y cymerant fantais arnynt i faethu a chyflawni eu drygioni (Matt. vi. 12). 2. Profedigaethau, cystuddiau chwerwon, erledigaethau (Iago i. 2, 12; Luc viii. 13; xxii. 28). Mae y gwyrthiau o drugaredd a barn, trwy y rhai y profodd Duw ufudd-dod yr Hebreaid a'r Aiphtiaid i'w ewyllys, yn cael eu galw yn demtasiynau (Deut. iv. 34; vii. 19).

TER'APHIM, math o ddelwau a ddefnyddid gan yr hynafiaid. Tybia rhai mai swyn-eilunod neu ddelwau o fetel oeddynt, wedi eu ffurfio pan welid y planedau yn gwisgo rhyw agwedd neillduol; ac i ba rai y priodolent ddiogelwch y teulu rhag drwg, a'u mwynhad o ddedwyddwch. Mae cenedloedd y Dwyrain wedi bod am oesoedd yn bur hoff o'r cyfryw swyn-eilunod; a geilw y Persiaid hwynt yn telephin, yr hwn sydd air pur gyffelyb ei ystyr i teraphim. Dywed Rabbi Eliezer y gwneid teraphimiaid fel y canlyn: Lladdent blentyn cyntaf-anedig, holltent ei ben, a thaenellent ef â halen ac olew, ysgrifenent enw rhyw ddiafol ar ddalen aur, yr hon a osodent dan dafod y plentyn; yna gosodent y pen mewn rhyw gilfach yn mur y tŷ, a goleuent lampau o'i flaen, a gofynent iddo gwestiynau. Tybia eraill taw lluniau cyfeillion wedi marw oedd y teraphim, a rhywbeth tebyg i dduwiau teuluaidd y Rhufeiniaid, neu hynafiaid y Chineaid. Mae yn sicr yr ymgynghorid â hwynt fel oraclau (Zech. x. 2). Er mwyn traws-symud ffawd dda ei thad iddi ei hun a'i theulu, neu er mwyn eu haddoli, darfu i Rahel ladratta teraphim ei thad. Chwiliodd yn fanwl am danynt, ond methodd eu cael. Perodd Jacob wedi hyny iddi eu rhoddi i fynu, a chuddiodd hwynt dan dderwen (Gen. xxxi. 19–35; xxxv. 4). Gwnaeth Micah yr Ephraimiad deraphim, ond darfu y Daniaid eu cymeryd a'u gosod yn eu dinas Dan (Barn. xvii. 1–5; xviii. 14–31). Gosododd Michal deraphim yn y gwely yn lle Dafydd ei gwr, a thrwy hyny a dwyllodd genhadau ei thad (1 Sam. xix. 13, 16). Gwnai y rhai ac yr oedd a fynent âg ysprydion dewiniaeth ymgynghori â'r teraphim (2 Bren. xxiii. 24). Darfu i Nebuchodonosor ymgynghori â'i deraphim er mwyn penderfynu pa un ai Rabbath neu ynte Jerusalem a wnaethai warchae gyntaf yn ei herbyn (Ezec. xxi. 21). Mae yr Iuddewon, yn eu cyflwr gwasgaredig presenol, heb ddelwau a theraphim, gan y proffesant yr atgasrwydd mwyaf tuag at eilun-addoliaeth (Hos. iii. 4).

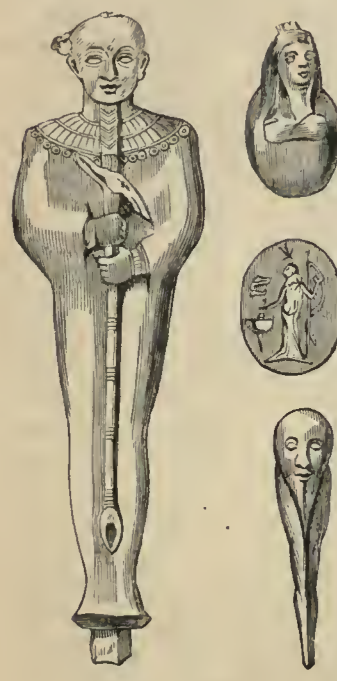

TERAPHIM.

TERTU'LUS, areithiwr a ddefnyddiwyd gan yr Iuddewon i ddadleu yn erbyn yr apostol Paul ger bron Ffelix yn Cesarea. Rhufeinig yw yr enw, ac nid oes fawr amheuaeth nad Italiad ydoedd, ac iddo lefaru y tro hwn yn Lladin. Yr oedd yn arferiad cyffredin i gyfreithwyr ifeinc Rhufeinig i fyned gyd â'r rhaglawiaid a'r israglawiaid i'r talaethau, a chymhwyso eu hunain ar gyfer dadleu trwy arfer eu doniau yn y dadleudy gartref lle y cyfarfyddai â'u gilydd fel gwrthbleidwyr y talentau goreu; a dylid cofio taw Lladin ydoedd iaith briodol y llysoedd cyfreithiol yn mhob rhan o'r ymerodraeth. Mae araeth Tertulus yn dwyn holl arwyddion araeth ffurfiol barotoedig. Nodweddir hi ar unwaith gan weniaith tuag at y barnwr, ac anhegwch tuag at y cyhuddedig (Act. xxiv. 1–9; Conybeare, ii. 326).

TEST'AMENT, ewyllys dyn, trwy yr hwn y penderfyna sut y mae ei eiddo i fyned ar ol ei ddydd ef. Y cyfryw ydyw ystyr y gair Saisoneg *testament;* ond nid dyna yw ystyr y gair Groeg διαθήκη, er y ca ei ddeongli felly yn aml yn y cyfieithiad cyffredin o'r T. N., yn yr hwn yn unig y ceir y gair *testament*, oblegid ni cheir ef byth yn yr H. D. Cyfieithir διαθήκη hefyd yn aml yn *gyfamod* yn y C. S.; ac er nas dichon hwn fod yn air priodol iawn, y mae o leiaf mewn cydgordiad â ffurfymadrodd yr H. D. [CYFAMOD.]

TET'RARCH. Arwyddai y gair hwn yn ol ei ystyr gwreiddiol a chyntefig lywodraethwr y bedwaredd ran o wlad neu dalaeth. Trwy arferiad diweddarach yn mhlith y Rhufeiniaid daeth i fod yn deitl cyffredin ar y rhai a lywodraethent unrhyw ran o deyrnas neu dalaeth, gan nad pa un ai y bedwaredd ran o honi neu beidio, ond yn ddarostyngedig i'r senedd neu yr ymerawdwr. Felly gwnaed Herod Fawr a'i frawd Phasael ar unwaith yn detrarchiaid Judea gan Anthony (Joseph. *Antiq.* xiv. 13. 1). Ar farwolaeth y blaenaf cafodd ei deyrnas, yr hon ydoedd wedi cael ei mawr ehangu, ei rhanu rhwng ei feibion. Cafodd Archelaus Judea, Samaria, ac Idumea, gyd â'r teitl o ethnarch; Herod Antipas, Galilea a Peræa; a Phylip, Batanea, Trachonitis, ac Iturea, gyd â'r teitl o detrarchiaid. Gelwir Lysanias hefyd yn detrarch Abilene (Luc iii. 1; Joseph. *Antiq.* xvii. 11. 4). Er na chyfrifid tetrarchiaid yn ogyfuwch mewn urddas a breninoedd, etto rhoddid iddynt weithiau y teitl o frenin. Felly gelwir Herod Antipas, yr hwn yn gyffredin a gyfenwid yn detrarch, yn frenin (Matt. xiv. 9; Marc vi. 14).

TEYRNAS. 1. Y wlad neu y gwledydd fyddo yn ddarostyngedig i un brenin (Dat. iii. 4). 2. Y gallu i weithredu fel brenin, neu awdurdod i weinyddu cyfraith (1 Sam. xviii. 8; xx. 31). Gelwir llywodraeth gyffredinol Duw dros bob peth ei deyrnas: trwyddi y mae yn cynnal, yn diogelu, yn rhoddi cyfreithiau i, ac yn rheoli ei greaduriaid, gan gyfranu ei ddoniau, a gweinyddu ei farnedigaethau fel yr ewyllysio (1 Cron. xxix. 11; Ps. cxl. 12). Gelwir yr eglwys weledig, yn enwedig dan y T. N., yn deyrnas: Crist a'i dad a deyrnasant ynddi, gan gadw trefn, a darbodi diogelwch a dedwyddwch ynddi. Gelwir hi yn deyrnas nefoedd: mae hi o ddechreuad nefol, ac y mae iddi lywodraethwr a deddfau nefol, ac y mae wedi ei sylfaenu er gwneud lliaws yn gymhwys i'r nefoedd (Matt. iii. 2; v. 19, 20; xiii. 47; xvi. 19; Col. i. 13). Gelwir sefyllfa gyfamodol y saint, a gwaith achubol gras yn eu calon, yn deyrnas Duw, a theyrnas nefoedd: ynddi hi mae Duw yn cyfodi ei orsedd yn eu calon, yn rhoddi deddfau a rhagorfreintiau i'w henaid, ac yn eu gwneuthur yn nefol-feddwl a chymhwys i fyned i mewn i ogoniant nefol (Matt. vi. 33; Luc xvii. 20, 21). Gelwir y cyflwr o ogoniant yn y nefoedd yn deyrnas. Mor fawr yw ei gogoniant, ei dedwyddwch, a'i threfnusrwydd! mor barod yw ufudd-dod holl ddeiliaid dirifedi Duw a'r Oen ynddi! (Matt. v. 10; Luc xxii. 16; 1 Cor. vi. 9). Mae y genedl Hebraeg a'r saint yn freniniaeth neu deyrnas o offeiriaid: yr oeddynt neu y maent yn gorph lliosog anrhydeddus, a chanddynt fynedfa i offrymu ebyrth, moliant, gweddi, a gweithredoedd da, derbyniol gan Dduw trwy Iesu Grist (Exod. xix. 6; 1 Pedr ii. 9). Gelwir cenedloedd paganaidd a phabaidd yn deyrnas y byd hwn: mae eu hamcanion, eu moes-wersi, ynghyd â'u dull o lywodraethu yn gnawdol a daiarol (Dat. xi. 15).

THEBES, prifddinas yr Aipht Uchaf, a No yr Ysgrythyr. Mae yr amser pan y cafodd ei sylfaenu yn guddiedig yn y tywyllwch hyny ag sydd wedi bod yn dynged yr oll o'r dinasoedd henaf. Yr oedd yn gyfleuedig ar y Nile; rhan o honi yn gorwedd ar yr ochr ddwyreiniol, a rhan ar yr un orllewinol. Y cam cyntaf tuag at ddirywiad a chwymp y ddinas yma oedd, yn ol tystiolaeth Diodorus, y flaenoriaeth a roddid i Memphis, a symudiad sedd y llywodraeth yno, ac yn olynol i hyny i Sais ac Alexandria. Cafodd ei hysbeilio gan Cambyses, brenin Persia, 525 C.C.; ac ynghylch 81 C.C. dinystriwyd hi gan Ptolemy Lathyrus, yr hwn a'i hennillodd ar ol gwarchaëad o dair blynedd (Wilkinson, *Thebes*, 44). Mae y gweddillion o Thebes ag sydd yn aros hyd yn awr yn brofion o'i hen orwychder yn y dyddiau gynt. Mae cymeriad yr adeiladwaith Aiphtaidd fel ei gwelir ynddynt, fel mewn llefydd eraill, yn fawr a thrymaidd, heb ddim o'r ysgafnder hyny, a'r cyfartaledd cydgordiol, a'r symledd prydferth a ddynodant demlau Athen. Etto mae hyd yn od y trymeidd-dra a'r dirfawredd yma yn creu teimlad dwfn o arucheledd.

Gorweddai y rhan bwysicaf o'r ddinas, a elwid yn briodol felly, ar y tu dwyreiniol i'r Nile. Yma yr oedd Luxor, yr hon sydd yn parhau i ddal y radd o dref marchnad, a'r hon sydd wedi bod yn enwog er yr hen amseroedd am ei dwy *obelisk* prydferth. Yr oeddynt o *granite* coch, a'u pedair ochr wedi eu cuddio gan amlder o arwyddluniau, y rhai oeddynt nid yn llai nodedig am fedrusrwydd y celfweithiwr nag am y dyfnder i ba un y torwyd hwynt, gan eu bod mewn amryw fanau dros ddwy fodfedd (Wilkinson, *Thebes*, 166, 167). Cafodd un o honynt ei symud rai blyneddau yn ol i Paris—gweithred o natur bur amheus.

Yma hefyd yr oedd Karnak, mor enwog am ei theml, a'r dadfail eangaf a mwyaf gorwych ag all amserau hen a diweddar efallai fostio yn ei gylch. Gan baso heibio i ranau eraill o hono, mae y neuadd fawrwych yn 170 o droedfeddi wrth 329, ac yn cael ei chynnal gan rodfa ganolaidd o ddeuddeg colofn preiffion, yn driugain troedfedd a chwech o uchder (heblaw y *pedestal* a'r *abacus*), a deuddeg o dryfesur; heblaw 122 o rai llai, neu yn hytrach rai llai cawrfawr, yn un droedfedd a deugain a naw modfedd o uchder, a saith troedfedd ar hugain a chwech modfedd mewn amgylchedd, a chwedi eu rhanu i saith llinell ar bob tu i'r blaenaf (Wilkinson, *Thebes*, ii. 174).

Ar yr ochr orllewinol i'r afon y mae palas a theml Rameses II., a gamenwir y Memnonium. Mae yn adeilad ag all gystadlu mewn cyfartaledd adeiladwaith a thlysni cerfiadwaith ag un gofadail arall o gelf yr Aipht. Yma yr oedd saflun gorfawr y brenin, wedi ei wneud o *granite* Syene, ac yn eistedd ar orsedd yn ol dullwedd arferol y lluniau hyn, y dwylaw yn gorphwys ar ei benliniau, gan arwyddo y tawelwch hwnw yr oedd wedi dychwelyd i'w fwynhau yn yr Aipht, ar ol blinderau buddugoliaeth. Ond mae y gofgolofn hon o orwychder Aiphtaidd wedi cael ei briwio gan farbariaid anwaraidd, ac y mae ei darnau cawrfawr yn gorwedd yn wasgaredig o gwmpas y sylfaen. Mae yr orsedd a'r coesau wedi cael eu cwbl ddinystrio a'u dryllio i ddarnau cydmariaethol fychain, tra mae y rhan uchaf wedi ei thori yn y canol, a'i thaflu yn ol ar y ddaiar, ac yn gorwedd yn yr agwedd a achoswyd gan ei chwymp. Dywed Hecatæus taw hi ydoedd y saflun fwyaf yn yr Aipht. Mae ei throed, mewn gwirionedd, uwchlaw saith cufydd; ac, a barnu oddiwrth y darnau, rhaid ei bod ynghylch un droedfedd ar ddeg o hyd, a phedair troedfedd a deg modfedd o led. Mae y saflun yn mesur o'r ysgwydd i'r penelin ddeuddeg troedfedd a deg modfedd, dwy droedfedd ar hugain a phedair modfedd yn groes i'r ysgwyddau, a phedair troedfedd a phedair modfedd o'r gwddf i'r penelin (Wilkinson, *Thebes*, 9).

Mae hefyd garn o dywodfaen a ddynoda safle teml a phalas arall perthynol i Amunoph III.; a barnu oddiwrth yr ychydig sydd yn aros o hono, mae yn rhaid y llanwai le amlwg yn mhlith cofgolofnau gwychaf Thebes. Y mae gweddillion dau o *golossi* yn eu heistedd uwchlaw y gwastadedd, a thrwy eu hymddangosiad mawreddog fel yn cyhoeddi gwychder yr hen Thebes. Mae uchder pob un o'r *colossi* yn saith droedfedd a deugain, neu dair troedfedd ar ddeg a deugain uwchlaw y gwastadedd, yr hyn, ynghyd â'r sylfaen, yn awr yn gladdedig o chwech troedfedd a deg modfedd i saith troedfedd islaw y wyneb, a gwblha i'r gwaelod gyfanswm o driugain troedfedd. Yr ydys wedi profi i foddlonrwydd taw saflun Memnon ydyw yr un ddwyreiniol, a'i bod yn wrthrych rhyfeddod yr hynafiaid, gan y dywedid yr ynganai swn ar gyfodiad yr haul (Wilkinson, *Thebes*, 32, 35–37).

Oddiwrth iaith y prophwyd Nahum (iii. 8–10), yr hwn oedd yn byw yn ol Josephus, dan Jotham ynghylch 750 C.C., yr ydym yn cael i No gael eisoes, yn neu cyn ei ddydd ef, ei difrodi a'i chaethgludo gan ryw orchfygwr tramor. Wrth y môr, yr hwn y sonia am dano fel ei gwarchglawdd a'i mur, y mae i ni ddeall yr afon Nile, yr hon i'r dydd heddyw yn yr Aipht a elwir 'el Bahr,' *y môr*, fel ei henw cyffredin (Robinson, *Res.* i. 29, 542). Mae cyfeiriad at boblogrwydd No nid yn unig gan Nahum, ond hefyd yn Jer. xlvi. 25, ac Ezec. xxx. 15.

THELAS'AR, neu TELAS'SAR, un o'r llefydd neu'r gwledydd a ddinystriwyd gan gyndeidiau Sennacherib brenin Assyria. Yr ydym yn darllen am 'feibion Eden y rhai oedd o fewn Thelasar' (2 Bren. xix. 12; Esa. xxxvii. 12); ond pa un ai wrth Eden y mae i ni ddeall y wlad lle yr oedd Paradwys yn gyfleuedig, neu Eden, pentref yn mynyddau Libanus, neu ynte ryw fan arall, y mae yn anmhosibl dweud. Ni cheir dim olion Thelasar neu Telassar yn ngweithiau yr hen awdwyr Groeg a Lladin, neu rai Dwyreiniol diweddar. Mae hefyd yn ansicr pa un ai yr un neu un gwahanol oddiwrth Thelasar ydoedd Elassar, brenin yr hon, sef Arioc, ydoedd mewn cyngrair â Chedorlaomer brenin Elam, ac Amraphael brenin Sinar, a Thidal brenin y cenedloedd (Gen. xiv. 1; Rosen. *Geog.* ii. 191).

THEOPH'ILUS, y person at yr hwn yr annerchodd Luc ei Efengyl ac Actau yr Apostolion. Mae rhai wedi tybied taw enw darluniawl ydoedd, yn arwyddo *carwr Duw;* ond mae deongliad cyffredin yr enw fel yn cyfeirio at berson neillduol yn llawer mwy tebygol. Ymddengys taw enw person ydoedd oddiwrth yr ansoddair a ddefnyddir gan Luc: 'Ardderchocaf Theophilus.' Mae rhai yn golygu fod yr ansoddair hwn yn arwyddo gwerth moesol y person a enwir; eraill fel teitl o anrhydedd i arwyddo parch i urdd neu swydd. Ymddengys taw y dyb olaf ydyw yr un fwyaf tebygol. Ni cheir y gair wedi ei ddeongli felly ond mewn tri o fanau eraill yn y T. N., a'r oll o honynt yn Actau yr Apostolion a ysgrifenwyd gan Luc. Yn yr adnodau hyn rhoddid yr enw yn amlwg fel arwydd o barch i ragoriaeth gradd neu swydd. Lysias, wrth ysgrifenu at Ffelix rhaglaw y dalaeth, a'i cyfarch fel yr 'ardderchocaf raglaw Ffelix' (Act. xxiii. 26). Gwna Tertulus yr un peth (xxiv. 3); a defnyddia Paul yr un gair wrth annerch Ffestus (xxvi. 25). Mae yn naturiol gan hyny i gasglu y gallasai Theophilus fod yn meddu y radd neu y swydd hono a roddai iddo hawl i gael ei annerch yn y dull parchus hwn. Nid ydyw y cyfryw deitlau amgen nac amlygiad o warogaeth i sefydliad gwladol neu arferiad gwlad, ac heb arwyddo rhagor nag urddas gradd neu swydd, ond nid un fath o ragoroldeb personol yn y dynion i ba rai eu rhoddid. Nid oedd yn dyfod nemawr ar fordd yr ysgrifenwyr santaidd i ddefnyddio ansoddeiriau cymeradwyol y rhai nid oeddynt amgen na phersonol. 'Gwyddent yn dda,' medd Dr. Campbell, 'taw lle yr haeddianir hwynt fwyaf y chwenychir neu teimlir eu heisiau leiaf. Ond yn mhen ychydig oesoedd darfu i wyneb pethau gyfnewid yn fawr yn yr ystyr hyn. Fel y daeth dynion i fod yn fwy diffygiol mewn rhagoriaethau personol, daethant yn fwy hoff a gwastrafflyd ar eiriau teg' (Campbell, *Gospels*, iv. 255).

THESSALONI'CA, dinas berthynol i Mesopotamia, a chyfleuedig ar y gogledd-ddwyrain i'r Sinus Thermaicus. Thermæ y gelwid hi gynt, a chwedi hyny Thessalonica. Ynghylch 167 c.c. trawsfeddianwyd hi gan y Rhufeiniaid, a dan eu llywodraeth hwy daeth yn ddinas fawr, boblog, a chyfoethog. Darfu i lawer o'r Iuddewon ymsefydlu ynddi ar gyfrif ei bod wedi ei chyfleu mor fanteisiol ar gyfer masnach. Yn nghylch o.c. 52, daeth Paul a Silas i Thessalonica: 'A Paul, yn ol ei arfer, a aeth i mewn i'r synagog, a thros dri sabbath a ymresymodd â hwynt allan o'r Ysgrythyrau. A rhai o honynt a gredasant, ac o'r Groegiaid crefyddol liaws mawr, ac o'r gwragedd penaf nid ychydig. Eithr yr Iuddewon y rhai oedd heb gredu a wnaethant gyffro yn y ddinas,' a barnwyd yn ddoeth i 'anfon Paul a Silas i Berea liw nos.' Yma cafodd yr efengyl a bregethid ganddynt dderbyniad hynod ffafriol; ond y fath ydoedd gelyniaeth Iuddewon Thessalonica fel, pan glywsant hyn, 'y daethant yno hefyd, gan gyffroi y dyrfa,' ac mewn canlyniad golygwyd mai doeth ydoedd danfon yr apostol ymaith drachefn (Act. xvii. 1–15). Er mwyn cadarnhau dychweledigion Thessalonica yn eu hymlyniad wrth y ffydd Gristionogol, a'u cysuro dan eu dyoddefiadau, darfu i Paul heb fod yn hir ar ol hyn ysgrifenu attynt yn gyntaf un llythyr ac yna un arall. Y rhai hyn, fel y credir yn gyffredin oedd y llythyrau cyntaf a gawsant eu hysgrifenu gan yr apostol.

Sonia Strabo am Thessalonica fel y dref fwyaf poblog yn Macedonia. Defnyddia Lucian, yn yr ail ganrif, iaith gyffelyb. Cyn sylfaeniad Caercystenyn hi mewn gwirionedd ydoedd brifddinas Groeg ac Illyricum, yn gystal a Macedonia. Ac hyd yn od wedi i Gaercystenyn gael ei hadeiladu, a theyrnasu dros y Levant, ni gawn ysgrifenwyr Groeg a phaganaidd yn son am Thessalonica fel prifddinas Macedonia, a lle o fawredd mawr. Ynghylch o.c. 885 darfu i'r Saraceniaid ei chymeryd; ond prynwyd hi ganddynt am swm mawr o arian gan Simeon, un o ysgrifenwyr yr ymerawdwr Groegaidd. Ynghylch 1180 darfu i William o Sicily ei chymeryd oddiar yr ymerawdwr Groegaidd; ond ni chadwodd feddiant o honi ond dros enyd fechan. Yn 1313 gwerthwyd hi i'r Venetiaid. Ynghylch 1330 darfu i Amurath, sultan y Tyrciaid Ottoman, ei thrawsfeddiannu; ac yn eu dwylaw nhwy y mae byth oddiar hyny. Trwy y canol oesau ni pheidiodd a bod yn lle pwysig, ac yn bresenol hi ydyw yr ail ddinas yn Nhwrci Europeaidd. Y rheswm am ei goruchafiaeth hir-barhaus ydyw ei sefyllfan ddaiaryddol, yr hon ydoedd mor hynod ffafriol fel marchnadle marsiandiol ar gyfer masnach tir a môr (Conybeare, i. 345).

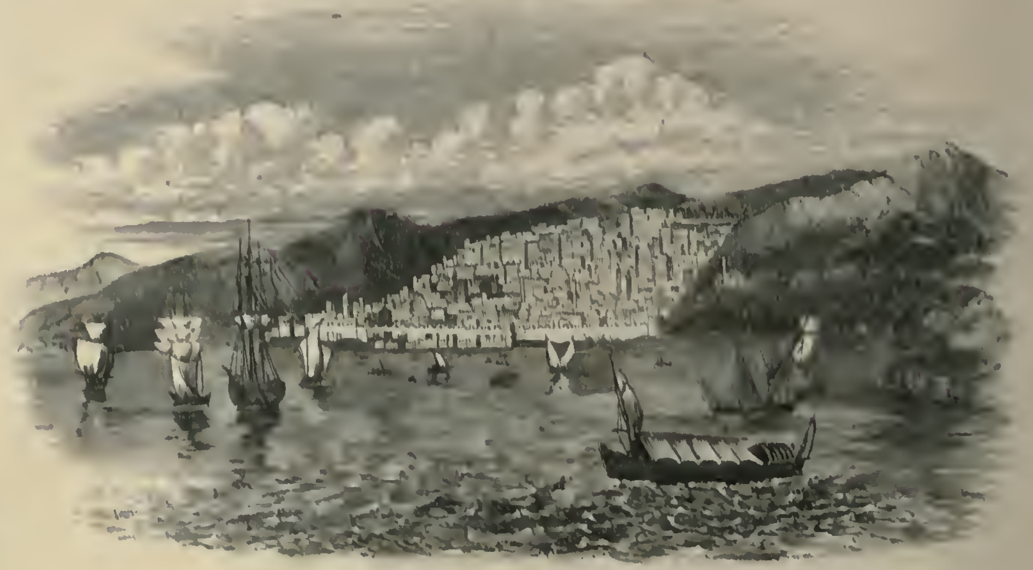

THESSALONICA.

Gelwir y dref bresenol yn gyffredin yn Salonica, er y parha Groegiaid gwybodus i'w galw yn Thessalonica. Mae yn gyfleuedig wrth ben Culfor Salonica, ar ochr cadwyn o fynyddau a gyfodant oddiar lan y môr. Amgylchir hi gan fur yr hwn sydd yn parhau i fod mewn cadwraeth da; mae ei sylfeini yn cael eu golchi gan y tonau, a'i gastell neu ei dwr a gorona gopa y bryn. Wedi ei chyfleu felly, mae yr olwg arni o'r môr yn darawol, gan y dengys ei chron-nenau a'i *minarets*, a chwedi ei chau i fewn ar bob tu gan ei chladdfanau dirfawr. Mae ei hystrydoedd yn gydmariaethol lydan, ac o dref Dwrcaidd mae yn gryno a glanwaith.

Nid oes un amheuaeth nad ydyw safle y ddinas hon wedi parhau yn ddifnewid er dyddiau yr apostol, ac yn wir lawer yn hwy. Ychydig o ddinasoedd dwyreiniol sydd yn meddu cynifer o weddillion eglwysig a Thessalonica. Eglwysi Groegaidd yn ddechreuol ydoedd y prif demlau Mahometanaidd presenol, ac yr oedd dwy o honynt o leiaf wedi bod yn wreiddiol yn demlau paganaidd a chwedi cael eu troi yn eglwysi ar ol i Gristionogaeth ffynu, ac i demlau Mahometanaidd ar ol buddugoliaethau y Tyrciaid (*Bib. Sac.* xi. 830; *Amer. Miss. Her.* 1836, 285).

Mae darnau drylliedig hen adeiladwaith ar hyd y ddinas yn anneirif. Paladrau a cholofnau drylliedig, penynau, ynghyd âg addurnwaith penau colofnau, a ganfyddir ar bob llaw, a chant eu defnyddio at braidd bob math o ddybenion.

Mae yn Salonica yn bresenol boblogaeth a gyfrifir yn amrywiol o driugain i bedwar ugain ac hyd yn od gan mil. Yn y flwyddyn 1846 darfu i Mr. Blunt, y *consul* Prydeinig, gynysgaethu yr ystadegau canlynol mewn perthynas i Salonica. Yr oedd y boblogaeth, meddai efe, yn gynwysedig o 30,000 o Iuddewon, 15,000 o Dyrciaid, 13,000 o Roegiaid, 5000 o Dunmehs (h.y., Iuddewon wedi troi at Fahometaniaeth), ynghylch hanner cant teulu o Babyddion, ac ynghylch 1000 o Ffranks o wahanol wledydd—i gyd o gylch 64,250.

Dywedodd yn mhellach fod yno un ar bymtheg a deugain o synagogau, ynghyd â thri uwch-rabbi, 400 o hakims cyffredin, ynghyd âg un ar hugain o ysgolion cyffredin; pump ar hugain o demlau Mahometanaidd, yn nghyd â pump a deugain o imams, 500 o ulemas; deunaw o ysgolion, ynghyd âg athraw ar gyfer pob un, ac o gylch deg a deugain o ysgoleigion yn yr ysgol; deuddeg o eglwysi Groegaidd, un archesgob, wyth o esgobion, deugain o offeiriaid, pump o ysgolion Groegaidd cyffredin, ac un ysgol arall lle darllenir hen Roeg clasurol, dau fynachdy, a dau ar hugain o fynachod (*Amer. Miss. Her.* 1847, 408).

THEU'DAS, twyllwr yr hwn, cyn dyddiau y trethiad, 'a gyfododd i fynu, gan ddywedyd ei fod ef yn rhyw un: wrth yr hwn y glynodd rhifedi o wyr ynghylch pedwar cant: yr hwn a laddwyd, a chynifer oll a ufuddhasant iddo, a wasgarwyd ac a wnawd yn ddiddym' (Act. v. 36). Dywedir gan bersonau gwrthwynebol i Gristionogaeth fod yma gamsyniad cyflawn yn nghyfrif amser: oblegid, yn ol Josephus, yr oedd Theudas yn byw ddeuddeg mlynedd yn ddiweddarach na'r amgylchiad at ba un y gwneir Gamaliel i gyfeirio. Ond gyda golwg ar hyn gellir sylwi fod y gwrthwynebwr yn cymeryd yn ganiataol nad yw y camsyniad ddim i gael ei fwrw wrth ddrws Josephus, ond wrth un Luc; fel pe buasai y cyntaf yn ddiamheuol yn gywir, a'r olaf yn ddiamheuol yn gamsyniol. Ond nid yw yr hanesydd Iuddewig mewn un modd yn rhydd oddiwrth gamsyniadau, a thra nad oes genym un prawf arall o du y naill na'r llall, mae yn llawn mor debygol gyda golwg ar y matter dan sylw taw Luc, neu efallai Gamaliel, sydd ar yr iawn, a Josephus yn gamsyniol.

Mae yn bosibl, yn wir, y gall y ddau fod yn iawn: fod dau berson o'r enw Theudas, un yn amser Augustus, a'r llall mewn amser diweddarach, tuag O.C. 44, pan yr oedd Ffadus yn rhaglaw Judea (Davidson, *Introd. N. T.* ii. 45). Mae Lardner, yr hwn sydd yn trin y pwnc â'i degwch arferol, yn symio ei resymiad fel hyn: 'Mae yn sier fod pethau mewn cyflwr cymysglyd iawn yn fuan ar ol marwolaeth Herod, yn ystod y cyfwng-deyrnasiad ac ydoedd yn Judea tra yr oedd Archelaus yn Rhufain. Mae Josephus yn nodi wrth eu henwau amryw a achosasant gynwrf yn y wlad hono; ac awgryma fod drwg wedi cael ei wneud gan eraill, y rhai ni esyd eu henwau i lawr. Mae yn amlwg ei fod wedi paso heibio i lawer rhagor, oblegid dywed: "Yr amser hwnw yr oedd terfysgoedd anneirif yn Judea."

'Wrth ystyried yr holl bethau hyn—fod llawer o dwyllwyr wedi blaenori hwn yn Judea; fod Josephus wedi bod yn mhell oddiwrth enwi pawb a gyfodasant yn amser olaf teyrnasiad Herod, ac yn yr adeg hynod derfysglyd hono a ganlynodd ei farwolaeth; gan fod wedi ymddangos yn y wlad hon mewn amser byr amryw o ymgeiswyr am allu ac awdurdod, ac o'r un enw; a chan nad oedd Theudas yn enw anghyffredin yn mhlith yr Iuddewon; a chan y gwnai blaenoriaid y pleidiau a'r terfysgwyr hyn debygu llawer iawn i'w gilydd, a hyny weithiau mewn mwy o fanylion nag a enwir gan Gamaliel; nid yw mewn un modd yn anhebyg nad ydoedd dau Theudas y rhai oeddynt dwyllwyr. Gallwn ddibynu fod; sonia Gamaliel am un oedd o flaen Judas o Galilea, a Josephus am un arall yn amser Claudius.

'Yn wir, yr wyf braidd yn synu fod un dyn dysgedig yn teimlo un anhawsder i gredu fod dau dwyllwr o'r enw Theudas yn perthyn i Judea yn ystod deugain mlynedd' (Lardner, *Works*, i. 413).

THYATI'RA, dinas berthynol i Lydia, yn ngorllewin Asia Leiaf, a sedd un o saith eglwys Asia at y rhai y gorchymynwyd Ioan i ddanfon cenadwri oddiwrth yr Arglwydd Iesu. Nis gwyddis pa bryd na chan bwy y dygwyd Cristionogaeth i mewn iddi. Lydia, 'un yn gwerthu porphor, o ddinas y Thyatiriaid,' a dderbyniodd yr efengyl dan weinidogaeth Paul yn Philippi (Act. xvii. 14, 15): ond pa un a fu hi yn offerynol mewn rhyw ffordd i ddwyn yr efengyl i mewn iddi, y mae yn anmhosibl dweud. Yr oedd y genadwri a ddanfonwyd atti gan ein Harglwydd mewn rhan yn gerydd, ac mewn rhan yn annogaeth (Dat. ii. 18-29).

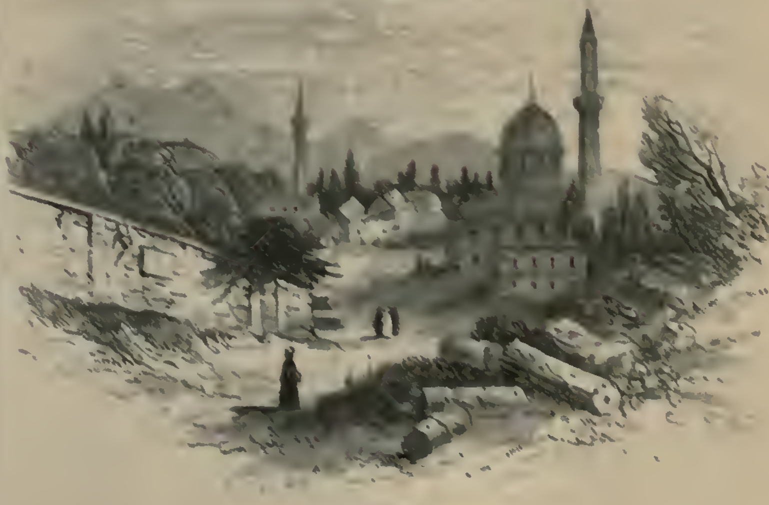

THYATIRA

Mae yn rhaid taw dinas ysplenydd ydoedd Thyatira wedi bod yn yr hen amser. Gelwir y dref yn bresenol yn Ak-hissar, ac y mae yn un o'r llefydd truenusaf. Mae yr holl dai wedi eu hadeiladu o laid. Yn mhob rhan o honi gwelir marmor drylliedig yn muriau hyd yn od y tai tylotaf. Saif teml Fahometanaidd ar ddadfeiliau hen eglwys. Mae sylfeini yr adeilad hwn yn dwyn arwyddion amlwg o hynafiaeth, ac y mae y darnau o golofnau a phen-glymau colofnau y rhai sydd o gylch yn dangos y sefai unwaith adeilad gorwych ar y man. Mae gweddillion cyffelyb mewn rhanau eraill o'r dref, ac y mae argraphau Groeg ar rai o honynt; ond nid oes dim dadfeiliau o unrhyw hen adeiladau yn sefyll; nis gellir cael gafael hyd yn od yn eu sefyllfanau. Mewn gair gellir dweud fod hen ddinas Thyatira wedi ei dinystrio.

Cyfrifir poblogaeth Dyrcaidd Ak-hissar yn 2500 o deuluoedd, yr un Roegaidd yn 400, a'r un Armenaidd yn 35 (*Amer. Miss. Her.* 1830, 310; 1839, 227; 1848, 310; *Bib. Sac.* viii. 876). Yn Act. xvi. 14 darlunir Lydia fel 'un yn gwerthu porphor, o ddinas y Thyatiriaid;' ac y mae darganfyddiad argraph yma yn gwneud coffa am 'y lliwyr' yn amgylchiad dyddorol mewn cysylltiad a'r adnod hon. Mae Thyatira hyd yn od yn bresenol yn enwog am liwio (Hartley, *Res.* 314).

THY'NON, pren caled iawn, parhaus, a pheraroglus; ond o ba rywogaeth nid ydys wedi penderfynu (Robinson, *Gr. Lex.* 377). Dywed Theophrastus (*Hist. Plant.*) fod y pren 'thynon neu thya yn tyfu yn agos i deml Jupiter Ammon (yn Affrica), ac yn y Cyrenaica; ei fod yn debyg i'r cypreswydd yn ei gangenau, ei ddail, ei baladr, a'i ffrwyth; ac nad yw ei goed byth yn pydru.' Yr oedd mewn bri mawr gan yr hen baganiaid gynt, y rhai a wnaent ddrysau eu temlau, a delwau eu duwiau, o'r pren hwn (Parkhurst, *Gr. Lex.* 308). Enwir ef yn Dat. xviii. 12 yn mhlith y nwyddau gwerthfawr y rhai ni chaent brynwyr mewn canlyniad i gwymp Babilon ddirgelaidd.

TIBE'RIAS, dinas berthynol i Galilea ar forlan gorllewinol Llyn Gennesaret. Cafodd ei hadeiladu gan Herod y tetrarch, a chafodd ei galw ganddo yn Tiberias, er coffadwriaeth anrhydeddus am yr ymerawdwr Tiberius, gyd â'r hwn yr oedd mewn ffafr mawr (Joseph. *Antiq.* xviii. 2. 3). Y son cyntaf am dani yn y T. N. a geir yn Ioan vi. 1, 23; xxi. 1. Tua chanol yr ail ganrif daeth Tiberias i fod yn ben sedd dysgeidiaeth Iuddewig, a chadwodd i fynu ei henwogrwydd fel ysgol am amryw ganrifoedd. Yma y cafodd ei ffurfio y casgliad o draddodiadau a elwir y Mishna a'r Gemara, at-ddodiad wrth ac esponiad ar y Mishna, yn awr yn gyffredin yn adnabyddus dan yr enw Talmud Jerusalem, er mwyn ei wahaniaethu oddiwrth Talmud Babilon; cyfansoddiad yr Iuddewon dwyreiniol. Yn yr un ysgol y tybir y cafodd ei gynyrchu y casgliad mawr beirniadol a adwaenir fel y Masora, yr hwn a fwriadwyd i ddiogelu purdeb yr Ysgrythyrau Hebraeg, ac iawn swniad yr iaith.

Gelwir Tiberius yn bresenol Tubariyeh, yr hyn yn amlwg ydyw ffurf Arabaeg ei hen enw. Saif yn agos i'r llyn ar wastadedd bychan amgylchedig gan fynyddau. Mae ei sefyllfan yn boeth iawn ac afiachus, gan y rhwystra y mynydd rwyddrediad y gwyntoedd dwyreiniol y rhai a chwythant trwy Syria yn ystod yr haf. Mae y dref bresenol yn fechan iawn. Mae yn amgylchedig gan furiau o gylch ugain troedfedd o uwchder, ynghyd â thyrau o gylch yr un pellder oddiwrth eu gilydd. Yn y pen gogleddol y mae gweddillion yr hen dref, y rhai a ddynodir gan fryniau ac adeiladau dadfeiliedig eraill, yn gystal a chan ddarnau o golofnau, a rhai o honynt o *granite* coch prydferth.

Yn Ionawr, 1837, dyoddefodd Tiberias yn ddychrynllyd oddiwrth ddaiargryn echrydus, yr hwn a gyflawnodd lanastra mawr yn y rhan hono o'r wlad. [DAIARGRYNFEYDD.] Golwg ddistadl sydd ar y dref wrth ddynesu atti, ac nid yw yn gwella pan ddeuir yn agos at ei muriau. Dr. Robinson, yr hwn a'i gwelodd y flwyddyn ar ol y ddaiargryn, a ddywed: 'Gwnaeth yr holl dref yr argraph arnom ei bod y lle gwaelaf a distadlaf ac oeddym etto wedi ymweled âg ef—darlun o fryntni ffiaidd a thruenusrwydd echrydus. Cyfansodda yr Iuddewon ran gryn fawr o'r boblogaeth, ac yma, megis mewn rhanau eraill, trigant mewn parth neillduol o'r dref. Mae Tiberias yn un o bedair dinas santaidd yr Iuddewon, ynghyd â Jerusalem, Hebron, a Safed. Mae y lle hwn yn parhau i gadw meddiant ar ei enwogrwydd blaenorol am ddysgeidiaeth Hebraeg. Cyn y ddaiargryn yr oedd yma ddwy ysgol Iuddewig. Yr oedd llyfrgelloedd y ddwy ysgol yn 1812 yn gymedrol lawn o lyfrau Hebraeg, a'r rhan fwyaf o honynt wedi eu hargraphu yn Venice a Vienna. Oddigerth rhai copiau o'r H. D. a'r Talmud ni feddent ddim llawysgrifau. Mae arosiad yn Tiberias yn cael ei fawr werthfawrogi gan yr Iuddewon, ar gyfrif enwogrwydd blaenorol y lle mewn cysylltiad â llenyddiaeth Hebraeg, ac oblegid y dysgwyliant y gwna y Messiah ei ymddangosiad yn y rhanau hyny o Galilea a ymylant ar Lyn Tiberias.

Rhydd Mr. Porter gyfrif mwy manwl o sefyllfa Tiberias oddiar amser y ddaiargryn: 'Yn ymyl y ffordd,' medd ef, y saif y dref bresenol, o ffurf union-onglog, ac yn amgylchedig gan fur diweddar, ynghyd â thyrau yma a thraw. Mae y mur a'r tyrau yn awr mewn cyflwr truenus o adfeiliad. Mewn rhai manau maent wedi cwympo, fel y gall dyn farchogaeth mewn ac allan drostynt; mewn manau eraill mae agenau llydain o'r pen i'r gwaelod; mewn eraill gwelir tyllau yn y tyrau fel pe wedi eu gwneud â hyrdd-hyrddod—oll yn dangos profion eglur o ddifrodiadau dychrynllyd y daiargryn. Wrth gwrs, nid oes dim un ymdrech wedi cael ei gwneud i'w hail adeiladu; nid yw adgyweiriadau yn syrthio o fewn tiriogaeth y Tyrciaid presenol. Ymddengys y dref fel pe byddai wedi cilio oddiwrth y muriau sigledig, ac ymgrynhoi yn dalpyn cryno yn mhell o gyrhaedd perygl. Mewn gwirionedd, pe byddai y gwarchfuriau i ffwrdd, ymddangosai Tiberias yn union y peth ydyw, sef pentref o 2000 o drigolion. Cynwys 800 o Iuddewon, tlawd, budron, ac afiachus yr olwg, megis y rhai geir yn 'ninasoedd santaidd' eraill Palestina. Trigant mewn parth bychan perthynol iddynt eu hunain yn nghanol y dref, ac y mae ganddynt amryw synagogau ac ysgolion yn y rhai y cedwir i fynu rhyw relyw bychan o'u dysgeidiaeth rabbinaidd. Rhenir hwynt i ddwy sect—y Sephardim, yn benaf o Ogledd Affrica a Spain, y rhai a siaradant Yspaenaeg llygredig; a'r Askenazaim, gan mwyaf yn ffoaduriaid oddiwrth ormes Russia. Yn ymyl y morlan, ac i'r gogledd i drigle yr Iuddewon, y mae crefydd-dy ac eglwys Ladin bychain, ac yn cael ei drigianu gan un mynach Italaidd yn unig.

Yn nghymydogaeth Tiberias y mae ffynonau poethion, dros y mwyaf o'r rhai y mae *bath* wedi ei adeiladu. Mae yn gynwysedig o ddwy ystafell ddyblyg, gan y gwahanir ystafell y gwrrywaid oddiwrth y mennywaid. Cyrcha pobl iddynt o bob parth o Syria (Wilson, ii. 113, 115, 120, 127, 131, 134; Robinson, *Res.* iii. 254, 269; Irby, *Trav.* 8; Burckhardt, *Trav. in Syria,* 320, 326, 329; Porter, *Handbook,* 422).

Mae gweddillion yr hen ddinas yn wasgaredig ar hyd y traeth tua'r dehau, gan ymestyn cybelled a'r *baths* cynnes. Maent yn gynwysedig o garnau o geryg, sylfeini y mur yn agos at y dwfr, ac ychydig ddwsinau o golofnau *granite* wedi eu gwasgaru o gylch yn blith draphlith. Nid oes cymaint ag un adeilad yn aros. Mae hyd yn od sylfeini palasau a themlau wedi diflanu, ac y mae y rhan fwyaf o'r defnyddiau wedi cael eu cario ffwrdd i'r dref bresenol (Porter, *Handbook,* 422).

TIBE'RIUS, yr ail ymerawdwr, yr hwn a fabwysiadwyd gan Augustus, yr hwn a briodasai Lufia ei fam, ac ac a gymeradwywyd ganddo fel ei olynydd yn yr ymerodraeth. Proffesai gymedroldeb mawr ar y cyntaf; ond wedi hyn diosgodd y mwgwd, a phrofodd ei hun yn anghenfil creulon, gormesol, a thrythyll. Yn y bymthegfed flwyddyn o'i deyrnasiad dechreuodd Ioan Fedyddiwr ar ei weinidogaeth yn niffaethwch Judea; ac efe ydoedd ymerawdwr Rhufain, nid yn unig yn ystod gweinidogaeth Ioan Fedyddiwr, ond yn ystod holl weinidogaeth gyhoeddus ein Harglwydd. Atto ef y mae yr amrywiol gyfeiriadau a wneir yn yr Efengylau o dan yr enw Cesar; megis Matt. xxii. 17, 21; Luc xxiii. 2; Ioan xix. 12, 15; ac yn ystod ei deyrnasiad ef y cymerodd croeshoeliad ein Harglwydd le yn Jerusalem. Ar ol gosod llawer eraill i farwolaeth, cafodd ef ei hunan ei lofruddio, O.C. 38, yn y deunawfed flwyddyn a thriugain o'i oedran a'r eilfed ar hugain o'i deyrnasiad.

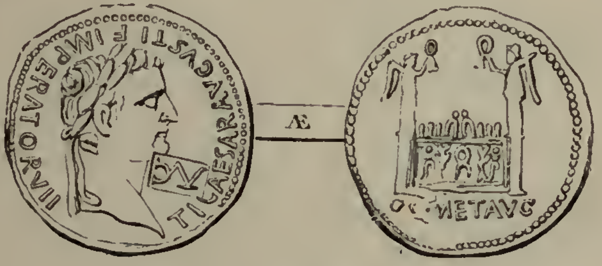

BATHODYN YR YMERAWDWR TIBERIUS.

TIGLATH-PILESER. [ASSYRIA.]

TIM'NAH, TIM'NATH, THIMNA'THAH. 1. Hen dref berthynol i'r Canaaneaid (Gen. xxxviii. 12), a roddwyd yn gyntaf i lwyth Judah (Jos. xv. 10), ac yna i'r Daniaid (xix. 43). Yn amser y Barnwyr perthynai i'r Philistiaid (Barn. xiv. 4); ac yn nheyrnasiad Ahaz ail feddianasant hi (2 Cron. xxviii. 18). Yn agos i'r lle yma y darfu Judah gyflawni llosgach â'i ferch yn nghyfraith Tamar (Gen. xxxviii. 11–18); ac oddiyma y cafodd Samson wraig yn mherson un o ferched y Philistiaid (Barn. xiv. 1–8, 15, 16). Golyga Dr. Robinson y gellir adwaen Timnah yn Tibneh, lle ar y dehau-orllewin i Zorah, lle genedigaeth Samson, ac nid mwy na thaith awr o bellder oddi wrtho (Robinson, *Res.* ii. 343); ond nid ydym yn cael boddlonrwydd fod digon o debygolrwydd rhwng y ddau enw i arwyddo i sicrwydd taw yr un lle ydynt. 2. Lle yn mynyddau Judah (Jos. xv. 57).

TIMOTHEUS, cydymaith a chydlafurwr yr apostol Paul, yr hwn a gyfarfyddodd âg ef gyntaf yn Lystra neu Derbe yn Lycaonia yn Asia Leiaf, yn fwyaf tebygol yn Lystra. Nid yw yn ymddangos pa un a ydoedd neu beidio yn anedig o un o'r llefydd hyn. Yr oedd ei dad yn Roegwr (ἕλλην) yn ystyr briodol y gair hwnw; ond ei fam, yr hon a elwid Eunice, ydoedd 'Iuddewes, ac yn credu.' Yr oedd ei nain, yr hon a elwid Lois, yn ddynes dduwiol hefyd; ac yr oedd Timotheus, yr hwn 'er yn fachgen oedd yn gwybod yr Ysgrythyr lân,' yn Gristion eisoes. Gelwir ef yn benodol yn 'ddisgybl,' ac yr 'oedd yn cael gair da gan y brodyr oll oedd yn Lystra ac yn Iconium.' Yn mhen blyneddau ar ol hyn 'galwai yr apostol i'w gof ffydd ddiffuant bob un o'r tri' (Act. xvi. 1, 2; 2 Tim. i. 5; iii. 15). Mae rhywbeth yn brydferth yn y darlun.

Cymerodd yr apostol at Timotheus ifanc: 'Hwn a fynai Paul fyned allan gyd âg ef,' ond gan nad ydoedd wedi ei enwaedu (oblegid efallai fod ei dad yn bagan), 'efe a'i cymerth ac a'i henwaedodd, o achos yr Iuddewon oedd yn y lleoedd hyny' (Act. xvi. 3). Darfu iddo yn awr, mae yn debygol, gydfyned â'r apostol ar ei deithiau trwy Asia Leiaf ac i Macedonia, er efallai na ddarfu iddo etto gymeryd un rhan gyhoeddus yn y gwaith; oblegid tra y sonir yn barhaus am Silas mewn cysylltiad â Phaul, nid ydyw Timotheus yn cael ei enwi hyd nes iddynt ddyfod i Berea. Pan 'ddaeth Iuddewon o Thessalonica, gan gyffroi y bobl, y brodyr a anfonasant Paul ymaith, eithr Silas a Thimotheus a arosasant yno.' Aeth yr apostol yn gyntaf i Athen, a danfonodd gais am iddynt ddyfod atto (xvi. 4–12; xvii. 1–4, 13–16). 'Yn Athen y gwelodd yn dda i adael ei hun,' a danfonodd Timotheus i Thessalonica, i gadarnhau y dychweledigion yno a'u 'diddanu ynghylch eu ffydd' (1 Thess. iii. 1, 2). Aeth yn nesaf i Corinth, lle yr ymunodd âg ef Silas a Timotheus o Macedonia. Yn Corinth darfu iddo aros o leiaf flwyddyn a hanner (Act. xviii. 1, 5, 11, 18); a chydunir yn gyffredin iddo, tra yno, ysgrifenu ei ddau epistol at y Thessaloniaid. Yn ei annerchiad attynt una âg ef hun Silas a Thimotheus, yr hyn a ddengys eu bod gyd âg ef ar y pryd yr ysgrifenodd yr epistolau hyn, ac hefyd y parch oedd ganddo iddynt (1 Thess. i. 1; 2 Thess. i. 1). Cymerodd wedi hyn fordaith i Jerusalem, a chwedi gadael y lle 'efe a aeth i Antiochia; ac wedi iddo dreulio talm o amser efe a aeth ymaith, gan dramwy trwy holl wlad Galatia, a Phrygia mewn trefn, a chadarnhau yr holl ddisgyblion;' 'ac wedi i Paul dramwy trwy y parthau uchaf, ddyfod o hono ef i Ephesus,' lle y llafuriodd am ddwy flynedd o leiaf (Act. xviii. 18–23; xix. 1, 8–10). Nid yw yn ymddangos pa un a ydoedd Timotheus gyd âg ef ryw gyfran o'r amser hwn neu beidio; ond tra yr oedd yr apostol yn Ephesus dywedir: 'Ac wedi danfon i Macedonia ddau o'r rhai oedd yn gweini iddo, sef Timotheus ac Erastus, efe ei hun a arosodd dros amser yn Asia' (xix. 22). Aeth yr apostol ei hun ar ol hyn i Macedonia, a chwedi llafurio yno ac yn Groeg am dalm o amser, efe a fordwyodd drachefn gan fyned i Jerusalem. A dywed Luc: 'A chydymdeithiodd âg ef hyd yn Asia, Sopater o Berea; ac o'r Thessaloniaid, Aristarchus a Secundus; a Gaius o Derbe, a Timotheus; ac o'r Asiaid, Tychicus a Throphimus. A'r rhai hyn a aethant o'r blaen, ac a arosasant am danom yn Troas' (xxx. 1–5).

Dyma y coffa olaf a geir am Timotheus yn Actau yr Apostolion.

Ond er ein bod yn awr yn colli golwg ar Timotheus am efallai amryw flyneddau, yr ydym drachefn yn cyfarfod âg ef yn Rhufain pan yr oedd Paul yn garcharor yn y ddinas hono. Oddiyno y darfu yr apostol ysgrifenu llythyrau at y Philippiaid, y Colossiaid, ac at Philemon, ac y maent oll wedi eu hysgrifenu yn enwau 'Paul a Thimotheus' (Phil. i. 1; Col. i. 1; Philem. 1). Yn ol y cyfieithiad cyffredin, ymddengys i Timotheus fod ryw amser yn rhywle yn garcharor, oblegid dywed awdwr y Llythyr at yr Hebreaid, 'Gwybyddwch ollwng ein brawd Timotheus yn rhydd, gyd â'r hwn, os daw efe ar fyrder' (yr hyn a awgryma mai nid yn Rhufain yr oedd), 'yr ymwelaf a chwi' (Heb. xiii. 23); ond yn ol Lardner, gellir cyfieithu y geiriau 'gyru oddi gartref ar neges' (*Works*, vi. 370).

Ond er i Timotheus gael ei ysgaru oddiwrth Paul dros gryn amser, ac efallai ar wahanol adegau, yr oedd yn barhaus ynglyn â'i waith fel gweinidog i Iesu Grist. Dengys y ddau lythyr a ysgrifenodd yr apostol atto nid yn unig y ffaith eu bod yn ysgaredig oddiwrth eu gilydd, ond cynwysant hyfforddiadau ar amryw fatterion pwysig, sut yr oedd 'yn rhaid iddo ymddwyn yn nhŷ Dduw, yr hwn yw eglwys y Duw byw' (1 Tim. iii. 14, 15)—hyfforddiadau hynod gyfaddas i fod yn ddefnyddiol i weinidogion yn mhob oes hyd ddiwedd amser.

Ymddengys i Timotheus fod mwy gyd â'r apostol na neb arall, ac ymddengys fod yr apostol yn hoffus a pharchus iawn o hono. Geilw ef ei 'fab yn y ffydd' (1 Tim. i. 2); 'fy anwyl fab, a ffyddlawn yn yr Arglwydd' (1 Cor. iv. 17); 'fy mab anwyl' (2 Tim. i. 2). Gwna hyd yn od ysgrifenu at y Philippiaid: 'Ac yr wyf yn gobeithio yn yr Arglwydd Iesu anfon Timotheus ar fyrder attoch; canys nid oes genyf neb o gyffelyb feddwl, yr hwn a wir ofala am y pethau a berthyn i chwi. Eithr y prawf o hono ef chwi a'i gwyddoch, mai fel plentyn gyda thad, y gwasanaethodd gyda myfi yn yr efengyl' (Phil. ii. 19, 20, 22). Pan nad allai efe ei hun fyned i ymweled neu aros gyd â'r eglwysi, anfonai neu efe adawai Timotheus gyda nhwy—nid prawf bychan o'i ymddiried (Act. xix. 22; 1 Cor. iv. 17; xvi. 10, 11; Phil. ii. 19, 23; 1 Thess. iii. 1, 2, 6; 1 Tim. i. 3). A phan ydoedd yr apostol yn dysgwyl cyfarfod â'i angeu, ysgrifenodd atto: 'Mae genyf goffa am danat ti yn fy ngweddiau nos a dydd; gan fawr ewyllysio dy weled; gan gofio dy ddagrau, fel y'm llanwer â llawenydd;' a chyn gorphen ei lythyr ysgrifenodd: 'Bydd ddyfal i ddyfod attaf yn ebrwydd;' a chyda ei fod ar ei orphen adnewydda ei ddeisyfiad: 'Bydd ddyfal i ddyfod cyn y gauaf' (2 Tim. i. 3, 4; iv. 9, 21). Ymddengys fel pe taw Timotheus ydoedd ei gyfaill daiarol anwylaf, a'r hwn yr ewyllysiai ei weled cyn marw. Mae y cyfryw dystiolaethau oddiwrth wr mor enwog a Phaul yn rhoddi i ni syniad uchel am werth a rhagoriaeth Timotheus.

Er fod Timotheus yn ddiau yn weinidog ffyddlon a diwyd ymddengys y gorfyddid ef i gario ei weinidogaeth yn mlaen, ar un adeg o leiaf, yn nghanol afiechyd corphorol. A dyma y rheswm dros gynghor cyfeillgar yr apostol: 'Nac yf ddwfr yn hwy; eithr arfer ychydig win, er mwyn dy gylla, a'th fynych wendid' (1 Tim. v. 23). Nid oes dim lle i feddwl ei fod yn briod, neu yn cael ei lwytho â theulu. Ymddengys ei fod bob amser at ei ryddid i fyned a dyfod lle bynag y byddai galwad am dano, neu y gallai ei wasanaeth fod yn ddefnyddiol.

Nid ydym yn gwybod dim am hanes Timotheus ar ol hyn. Gwna traddodiad eglwysig ef yn esgob cyntaf Ephesus; ond os felly yr oedd, yr ydys i gofio taw enw ar weinidogion cyffredin yr eglwysi yn ol iaith y T. N. ydoedd esgob, neu arolygwr; ac i fod amryw esgobion o'r fath, nid ydym yn gwybod pa nifer, yn eglwys Ephesus (Act. xx. 17, 28). Dywedir iddo ddyoddef merthyrdod yn Ephesus yn amser Domitian neu Nerva.

TIPH'SAH. 2. Dinas berthynol i lwyth Ephraim, ac heb fod yn mhell oddiwrth Tirsah. Ymddengys i'r ddinas hon nacau ymostwng i Menahem; a chan iddi gael ei chymeryd, cafodd y trigolion eu taro â'r cleddyf, a'r gwragedd beichiogion a rwygwyd (2 Bren. xv. 16). 2. Tiphsah neu Thapsacus, ar yr Euphrates, ar y dwyrain i Syria. Gesyd rhai daiaryddwyr hi ar yr ochr orllewinol, ac eraill ar yr un ddwyreiniol i'r afon: ond gan fod yma bont enwog, efallai y sefai un ran o'r dref ar un ochr, a'r rhan arall ar yr ochr arall. Y ddinas hon ydoedd terfyn gogledd-ddwyreiniol tiriogaethau Solomon (1 Bren. iv. 24).

TIR'SAH, prifddinas un o freninoedd Canaan a orchfygwyd gan Josua (Jos. xii. 24), a phrifddinas breninoedd Israel o amser Jeroboam fab Nebat hyd amser Omri, yr hwn a adeiladodd Samaria, yr hon ar ol hyny a ddaeth i fod yn brifddinas Israel (1 Bren. xiv. 17; xv. 33; xvi. 8, 15, 17, 18, 23, 24). Ymddengys ei bod yn ddinas brydferth, neu wedi ei chyfleu mewn man prydferth. A dyna y rheswm paham y gwna y priodfab annerch ei briodasferch: 'Teg ydwyt, fy anwylyd, megis Tirsah' (Can. vi. 4). Nid ydyw ei sefyllfan yn adnabyddus.

TIR'SHATHA, teitl Zorobabel a Nehemiah fel llywodraethwyr Persiaidd yr Iuddewon ar ol eu dychweliad o gaethiwed Babilon. Derbyn Zorobabel y teitl yn Ezra ii. 63, Neh. vii. 65, 70; a Nehemiah yn Neh. viii. 9; x. 1. Ymddengys yn gyfystyr a llywodraethwr.

TIS'RI. [ETHANIM.]

TI'TUS ydoedd Roegwr o ran genedigaeth, ac efallai un o ddychweledigion Paul, yr hwn a'i geilw ef ei 'fab naturiol yn ol y ffydd gyffredinol' (Gal. ii. 3; Tit. i. 4). Pan yr aeth Paul a Barnabas i Jerusalem i gyfarfod â'r apostolion ynghylch cwestiwn enwaediad y Cenedloedd, cymerodd Titus gyd âg ef, felly nid yw yn anhebygol ei fod wedi taro wrtho gyntaf yn Antiochia. Dyma y son cyntaf a gawn am dano. Ceisiodd rhai o'r brodyr Iuddewig ei orfodi i gael ei enwaedu, ond darfu Paul rymus wrthwynebu y cynygiad (ii. 3-5), er ar achlysur olynol iddo gydsynio âg enwaediad Timotheus, gan fod y ddau amgylchiad mor wahanol. Yr oedd Titus yn Roegwr, a gallasai ei enwaediad gael ei ddefnyddio fel rheswm dros enwaediad pawb dychweledigion cenedlig; tra yr oedd Timotheus o ddisgyniad Iuddewig—gan fod ei fam yn Iuddewes—ac efe, Paul, 'a'i cymerth ac a'i henwaedodd, o achos yr Iuddewon oedd yn y lleoedd hyny' (Act. xvi. 3).

Nid ydym yn cyfarfod â Thitus drachefn am yspaid llawer o flyneddau ar ol hyn. Nid oes dim lle i feddwl ei fod, fel Timotheus, yn gydymaith a chydlafurwr i'r apostol Paul. Cyfarfuasant, fodd bynag, o'r diwedd—efallai yn Ephesus yn ystod hir arosiad yr apostol yn y ddinas hono (Act. xix. 8, 10), gan mai oddiyno y danfonodd ei Lythyr Cyntaf at y Corinthiaid; ac anfonodd

Titus attynt, oblegid efallai ei fod yn awyddus i wybod pa fath dderbyniad oedd ei lythyr wedi gael, yn gystal a sefyllfa pethau yn eu mysg (2 Cor. xii. 18). Yr oedd wedi bod yn dysgwyl am ddychweliad Titus; ond yn hyn cafodd ei siomi, ac ymddengys i hyn ychwanegu ei bryder. 'Eithr,' medd ef, 'wedi i mi ddyfod i Troas i bregethu efengyl Crist, ni chefais lonydd yn fy yspryd, am na chefais Titus fy mrawd; eithr gan ganu yn iach iddynt, mi a aethum ymaith i Macedonia' (ii. 12, 13). Yma y cafodd ei fawr loni trwy ddyfodiad Titus atto, a chan yr hanes a rodd iddo am y dylanwad hyfryd ac yr oedd ei lythyr wedi gynyrchu ar y Corinthiaid. Yr oedd Titus wedi cael ei fawr foddloni yn y derbyniad a roisant iddo ef ei hun, ac yr oedd ei galon wedi ei meddianu â serch tuag attynt (vii. 6–16). Wedi ei galonogi gan yr amgylchiadau hyn, darfu i'r apostol ysgrifenu ail lythyr at y Corinthiaid, ac a'i hanfonodd gyda Thitus, gan ei awdurdodi ar yr un pryd i orphen y casgliad ar gyfer y saint tlodion yn Jerusalem ag yr oedd yn flaenorol wedi ei ddechreu, ac wrth wneud hyny cymeradwya ef iddynt fel ei 'gydymaith, a'i gydweithydd tuag attynt hwy' (viii. 6, 16, 17, 23).

Nid oes genym ddim hanes yn Actau yr Apostolion am lafur Titus yn ngwaith yr efengyl, na chyn hyn na chwedi hyn; ond mae yn amlwg ei fod gyd â'r gwaith oddiwrth yr epistol a ysgrifenodd Paul atto, gan debygu, fel y gwna, i'r rhai a anfonodd at ei fab Timotheus. Yn yr epistol hwn dywed: 'Er mwyn hyn y'th adewais yn Creta, fel yr iawn drefnit y pethau sydd yn ol, ac y gosodit henuriaid yn mhob dinas, megis yr ordeiniais i ti' (Tit. i. 5). Ac yn niwedd yr epistol rhydd iddo y cyfarwyddiadau hyn: 'Pan ddanfonwyf Artemas attat, neu Tychicus, bydd ddyfal i ddyfod attaf i Nicopolis, canys yno yr arfaethais auafu. Hebrwng Zenas y cyfreithiwr ac Apolos yn ddiwyd, fel na byddo arnynt eisiau dim' (iii. 12, 13). Dengys yr adnodau hyn, yn gystal a'r epistol ei hun, gysylltiad agosach rhwng Paul a Thitus nag oedd wedi bodoli o'r blaen. Efallai taw y gwasanaeth prydlon a daionus a wnaeth Titus i'r achos da yn Corinth a gynyrchodd hyn. Nid ydym yn sicr pa bryd y darfu Paul adael Titus yn Creta i'r dybenion a enwir yma. Tybia rhai y gallasai fod yr apostol, yn ystod ei hir arosiad yn Ephesus, wedi cymeryd mordaith i Creta gyda Titus, a'i adael ef yno; ond nid ydym yn ystyried hyn yn debygol iawn. Gan y golygwn fod lle i gredu i Paul ddyoddef dau garchariad yn Rhufain, tueddir ni i feddwl y gallasai yn y cyfwng rhyngddynt gymeryd y fordaith a sonir am dani yma gyda Titus. [PAUL.]

Yr unig hanes arall sydd genym am Titus yn y T. N. yw ei fod wedi bod yn Rhufain pan yr oedd Paul yn garcharor yno—ychydig amser efallai cyn ei ferthyrdod —ac iddo adael y ddinas a myned i Dalmatia (2 Tim. iv. 10). Nid oes genym ddim hanes coeladwy am ei helyntion olynol. Dywed traddodiad taw efe ydoedd esgob cyntaf Creta, ac iddo farw yn y bedwerydd flwyddyn ar ddeg a phedwar ugain o'i oedran (*Bib. Sac.* viii. 322).

TOGAR'MAH, trydydd mab Gomer ac wyr Japheth (Gen. x. 3). Gwna Josephus ef yn dad y Phrygiaid; Bochart, y Cappadociaid, o ba un yr oedd llwyth a elwid Trogmi, Trocmi, neu Trogmades. Gwna Calmet ac eraill ef yn dad y Turkomans yn Tartary; eraill, yn dad yr Armeniaid. Mae yn sicr y gwnai ei ddisgynyddion fasnachu â'r Tyriaid mewn milwyr, ceffylau, a mulod (Ezec. xxvii. 14); ac y gwnant helpu Gog a Magog yn erbyn Israel (Ezec. xxxviii. 6; Wells, *Geog. O. and N. T.* i. 6; Rosen. *Geog.* i. 133, 293).

TO'PAZ. [MEINI GWERTHFAWR.]

TO'PHET. [HINNON.]

TORI. 1. Rhanu yn ddarnau â chyllell neu offeryn cyffelyb (Exod. xxxix. 3; Lef. i. 6). 2. Pigo neu frathu, poeni, blino (Act. v. 33). 3. Dinystrio (Esa. ix. 14; x. 7). Arwydda fod *dynion yn ymdori* ormodedd o alar a gwallgofrwydd (Jer. xvi. 6; Marc v. 5).

Tori y cnawd sydd ymadrodd a arferir amryw weithiau yn yr Ysgrythyr. Gwaherddid yr Iuddewon yn llym yn erbyn tori y cnawd. Yr oedd y ddeddf yn erbyn yr arferiad fel y canlyn (Lef. xix. 28): 'Ac na wnewch doriadau yn eich cnawd am un marw, ac na roddwch brint nod arnoch; yr Arglwydd ydwyf fi;' a Deut. xiv. 1: 'Plant ydych chwi i'r Arglwydd eich Duw: na thorwch mo honoch eich hunain, ac na wnewch foelni rhwng eich llygaid, dros y marw.' Yn y ddwy adnod hyn lle yr adroddir y gyfraith dygir ar gof i Israel taw yr Arglwydd yw eu Duw; yr hwn ymadrodd sydd wedi ei gysylltu â'r gorchymyn yn y fath fodd ag i gynwys na fyddai y cyfryw doriadau yn y cnawd yn dderbyniol ganddo fel gweithred o addoliad neu arwydd o serch. Yr oedd yr arferiad hon yn gyffredin yn mhlith eu cymydogion eilun-addolgar, ac amlygai yn gyffredin ryw serch mewnol naill ai tuag at yr eilun a addolent neu y cyfaill a garent (1 Bren. xviii. 28). Pan yr oedd offeiriaid Baal yn methu llwyddo mewn gweddi atto, gwaeddasant â llef uchel, a thorasant eu hunain yn ol eu harfer â chyllill ac ellynod, nes i'r gwaed ffrydio arnynt. Mae yn ofynol deall y geiriau '*a thorasant eu hunain yn ol eu harfer*' fel yn arwyddo naill ai ei fod yn arferol iddynt wneuthur felly, neu y cyflawnent y weithred mewn dull gwahanol oddiwrth eiddo y sawl wasanaethent eilunod eraill. Gan taw defod goelgrefyddol gyffredin ydoedd yn mhlith yr eilunaddolwyr, gwelwn ystyr y gorchymyn a roddwyd i Israel, 'Na wnewch doriadau yn eich cnawd;' a grym y rheswm a ychwanegir, 'Myfi yw yr Arglwydd eich Duw; a chwithau ydych blant i'r Arglwydd eich Duw.' Ni fyn i Israel ddysgu gan y cenedloedd eu ffyrdd, ac nid oes un aberth mor gymeradwy yn ei olwg a chalon ddrylliog gystuddiedig.

Mae yn arferiad yn y Dwyrain i wneud toriadau yn y breichiau â chyllill neu bigadau (*daggers*), fel arwydd o serch tuag at eu dewisolion neu eu cariadau; ac y mae rhai teithwyr wedi ein hysbysu iddynt hwy weled breichiau rhai o honynt wedi eu dyfn archolli â chlwyfau o'r arddwrn i'r penelin. Mewn cyfeiriad at yr arferiad yma, fel amlygiad o serch at gyfeillion, o alar ar gyfrif eu cystuddiau neu marwolaeth, y mae i ni ddeongli amryw adnodau yn ysgrifeniadau y prophwydi. Gwna y rhai canlynol wasanaethu fel esampl (Jer. xvi. 6): 'A byddant feirw yn y wlad hon, fawr a bychan: ni chleddir hwynt; nid ymdorir ac nid ymfoelir drostynt.' Jer. xli. 3: 'Yna y daeth gwyr o Sichem, o Siloh, ac o Samaria, sef pedwar ugeinwr, wedi eillio eu barfau, a rhwygo eu dillad, ac ymdori.' Jer. xlviii. 37: 'Ar bob llaw y bydd rhwygiadau, ac am y lwynau sachliain.' Gwna yr adnodau sydd newydd gael eu coffhau, pan chwilir i mewn iddynt, ddangos priodoldeb y sylwadau hyn a esponiant 'doriadau y cnawd.

Dan oruchwyliaeth Moses yr oedd amryw droseddau am ba rai yr oedd personau i gael eu *tori ymaith* o fysg y bobl. Os gwnai Hebrewr esgeuluso enwaediad ar ol dyfod i'w oedran, neu esgeuluso cadw y Pasg (Gen. xvii. 14; Num. ix. 13); os cyflawnai unrhyw waith ar y Sabbath (Exod. xxxi. 14, 15); os cynygai ffuantu yr olew neu yr arogldarth santaidd (Exod. xxx. 33); os bwyttai unrhyw ran o hedd-offrwm yn ei aflendid, neu waed, neu frasder anifeiliaid a ddefnyddid i'w haberthu; neu a fwyttai o'i hedd-offrwm ar ol yr ail ddydd (Lef. vii. 20–27; xix. 8); os gwnai ladd ei aberth mewn un lle ond wrth ddrws y tabernacl (Lef. xvii. 4, 9); os esgeulusai gadw ympryd y cymod, neu ddefnyddio dwfr puredigaeth oddiwrth unrhyw aflendid (Lef. xxiii. 27–31; Num. xix. 13–20); os oedd yn euog o sodomaeth, anifeleidd-dra, gorwedd yn wirfoddol gyda benyw yn ei misglwyf, neu losgach, eilun-addoliaeth, rhoddi ei had i Moloch, ymgynghori â dewiniaid, neu gabledd, pechodau rhyfygus, llofruddiaeth, treisiad, godineb (Lef. xviii. 20), yr oedd i gael ei *dori allan* o'r gynulleidfa; nid yn unig nid oedd i gael ei gyfrif mwyach yn un o'r gynulleidfa, ond mewn llawer o enghreifftiau yn cael ei osod i farwolaeth.

Yn amser olaf y werin-lywodraeth *torid ymaith* droseddwyr o blith y bobl trwy eu bwrw allan o'r synagog (Ioan ix. 22, 34; xii. 42; xvi. 2). Yr oedd hyn yn fath o esgymundod. Tybir yn gyffredin fod gan yr Iuddewon dri math o esgymundod: y cyntaf ydoedd *niddui*, neu ddidoliad y person oddiwrth bethau santaidd am yspaid deg ar hugain o ddyddiau; yr ail, *cherem* neu *anathema*, yr hwn a gadarnhai y blaenaf ac a gauai allan y toseddwr o'r synagog, ac oddiwrth ymwneud masnachol; y trydydd, *shammatha*, yr hwn gyhoeddid trwy 300 neu 400 o udgyrn, ac a arwyddai gauedigaeth bythol allan o'r synagog. Ond mae Selden wedi dangos yn dra amlwg fod *niddui* a *shammatha* yn cael eu defnyddio un am y llall, ac yn aml yn arwyddo yr un cerydd; ac yn ganlynol nad oes gan yr Iuddewon ond esgymundod mwy a llai. Mae ffurf-eiriad y lleiaf yn fyr a syml: 'Bydded y cyfryw un yn esgymunedig.' Os parha troseddwr dano dri mis heb amlygu ei edifeirwch, gweinyddir yr un mwyaf. Ynddo pentyrir llu o felldithion oddiwrth Duw, angelion, nef a daiar, &c. Gwnai yr esgymundod mwyaf gau allan y troseddwr rhag dynesu yn agosach at un person, heb wneud eithriad o'i wraig a'i blant, na phedwar cufydd. Gwna yr un mwyaf ei gau allan oddiwrth bob cymdeithas; fforffedir ei eiddo, ac weithiau carcharir ef ei hun. Truenus ydoedd cyflwr yr esgymunedig yn mhlith sect lem-fanol yr Esseniaid. Gwnai eu dedfryd eu cau allan oddiwrth bob cyfeillach â phersonau perthynol i'w plaid eu hunain; gorfodai eu hadduned iddynt beidio derbyn bwyd oddiwrth neb arall; gorfodid hwynt i fyw fel anifeiliaid ar wreiddiau a llysiau hyd nes byddai eu cyrph wedi dadfeilio neu bydru ffwrdd. Arferai yr Iuddewon eraill fod yn fwy cymhedrol. Caniataent i'r person esgymunedig fod yn bresenol yn eu haddoliad cyhoeddus, ac estynent iddo faddeuant ar broffes ymddangosiadol ddifrifol o alar am ei bechod ac addewid o ddiwygiad; er, os byddai y trosedd yn un uniongyrchol yn erbyn Duw, ni chyhoeddid maddeuant un amser cyn mis o amser ar ol i'r esgymundod basio heibio. Ond y mae yr Iuddewon presenol yn echrydus o greulon tuag at eu brodyr esgymunedig. Naceir iddynt bob math o help; ni chyfarfyddant â dim ond anfoesgarwch; lluchir hwynt â cheryg os ymddangosant yn yr ystrydoedd; gochelir hwynt gan eu perthynasau agosaf. Er mwyn cyrhaedd maddeuant rhwymir hwynt wrth bost a churir hwynt; ar ol hyn rhaid iddynt orwedd yn eu hyd wrth ddrws y synagog, fel y gallo y lleill gamu drostynt. Os byddant farw dan y ddedfryd, cedwir gwledd-wyl lawen ddifyrus er cof am eu marwolaeth.

Mae yr Iuddewon yn cymeryd arnynt i esgymundod gael ei ddwyn i mewn yn foreu i'r eglwys; i Adda esgymuno Cain a'i had. Mae rhai yn cael o hyd i'w ddechreuad yn melldith Deborah ar drigolion Meroz am wrthod cynorthwyo Barac yn erbyn lluoedd Jabin (Barn. v. 23). Priodola eraill ei ddechreuad i gyhoeddiad Ezra, sef galw ar yr holl Iuddewon i gasglu ynghyd yn Jerusalem i ysgar oddiwrth eu gwragedd dyeithr, a phwy bynag a wrthodai ddyfod, y fforffedid ei eiddo, ac y torid ef ei hun allan o'r gynulleidfa (Ezra x. 7, 8). Ymddengys y rhyfygai personau anghyhoedd i esgymuno a maddeu i droseddwyr yn gystal a barnwyr cyhoeddus; a sicrheir i ni fod rhai Iuddewon diweddar yn dynwared y Pabyddion wrth esgymuno anifeiliaid am yr hyn a gyfrifant hwy yn ddirfawr dramgwyddus.

Yn yr eglwys Gristionogol y mae awdurdod ddwyfol dros gadw allan droseddwyr o gymundeb y saint; ond y mae esgymundod yn ystyr briodol y gair, yn cau allan oddiwrth seiliau y cyfamod newydd a breintiau Cristionogol eraill, ac oddiwrth bob cyfeillach fydol a masnachol afreidiol â chyd-Gristionogion; yn gwneud un yn ethnig a phublican; ac yn ei draddodi i Satan, duw y byd hwn, fel, dros yr amser presenol, aelod gweledig o'i deyrnas ef, yr hon a orwedd mewn tywyllwch. Ni ddylai y cyfryw ddisgyblaeth byth gael ei gweinyddu ond am bechodau a waherddir yn amlwg gan ddeddf ddwyfol, ac yn y rhai y parha y troseddwr yn ystyfnig. Ac ni ddylai gael ei gweinyddu chwaith ond mewn dull doeth, didderbyn wyneb, rheolaidd, llariaidd, a difrif-ddwys. Pan y ca ei gweinyddu felly y mae yn ddigon dychrynllyd, er nad oes un gosb wladol yn gysylltiedig â hi; cadarnheir hi gan Dduw, Iachawdwr a Barnwr y byd (Matt. xviii. 15, 16–18; xvi. 19; 1 Cor. v. 4–13; Gal. v. 12; 2 Thess. iii. 14, 15; Tit. iii. 10; 1 Tim. i. 20).

TRACHONI'TIS, y rhan ogledd-ddwyreiniol eithaf i ba un y rhenid yr oror drigianol ar y dwyrain i'r Iorddonen, ac yn ymestyn o diriogaeth Damascus ar y gogledd hyd yn agos i Bostra ar y dehau, ac yn derfynedig ar y dwyrain gan anialwch Arabia. Gwlad wyllt greigog ydoedd, ac yr oedd ei thrigolion—y rhai oeddynt, fel yr ymddengys, o ddisgyniad Arabaidd—yn hiliogaeth didddeddf ac aflywodraethus. Gellid dweud ei bod yn ogof lladron, y rhai a drigent mewn ogofau a llechfanau, ac a ymgynalient trwy yspeilio eu cymydogion a'u gilydd. Er mwyn diwreiddio ffauau yr ysbeilwyr hyn gosododd Augustus y wlad dan lywodraeth Herod, yr hwn yn ganlynol a fabwysiadodd fesurau er rhwystro eu difrodiadau, a sicrhau heddwch a diogelwch i'r parthau cymydogaethol (Joseph. *Antiq.* xv. 13; xvi. 13). Phylip, un o feibion Herod, ydoedd detrarch Trachonitis ac Iturea (Luc iii. 1). Mae y wlad a elwir El Ledjah, sef y rhan ddwyreiniol o'r Hauran, yn cyfatteb mewn rhan i'r hen Drachonitis.

TRADDODIAD, pethau wedi cael eu trosglwyddo o oes i oes, heb gael eu hysgrifenu. Cymer yr Iuddewon arnynt ddweud i Dduw roddi, heblaw deddfau Moses, y rhai sydd yn ysgrifenedig yn y Pentateuch, lawer yn ychwaneg, am ba rai yr hysbysodd Moses ac Aaron; darfu iddynt hwy eu trosglwyddo i'r henuriaid, a darfu iddynt hwythau eu gwneud yn hysbys i'r prophwydi. A gwnaeth y rhei'ny, o genedlaeth i genedlaeth, eu trosglwyddo i'r oesoedd canlynol. Cyfrifent hwy mai y ddeddf draddodiadol hon, a drosglwyddwyd heb ysgrifen, ydoedd enaid y ddeddf ysgrifenedig, sef yr hyn roddai fywyd a synwyr iddi. Nid oedd y traddodiadau hyn, fodd bynag, ddim ond dyfeisiadau dynion rhyfygus. Mae Moses yn bendant yn gorchymyn i ni beidio talu sylw i ddim ond yr hyn mae Duw wedi ei ddatguddio i ni yn ei air (Deut. xxix. 29). Ar ol amser Malachi cafodd y traddodiadau hyn eu mawr liosogi; ond yr oedd rhai o honynt yn ddibwys, megis cyfarwyddiadau i olchi dwylaw, crochanau, a byrddau; a rhai o honynt yn chwimllyd, megis y rhai perthynol i phylacterau. Yr oedd rhai o honynt yn berffaith ddrygionus, megis y dybiaeth y gwnai gwaith dyn yn cysegru pethau i Dduw ei ryddhau oddiwrth y ddyledswydd o gynnal ei rieni oedranus; a'u caniatad i dyngu i greaduriaid, a chymeryd arnynt fod llw yn fwy rhwymawl, os wedi ei dyngu i'r rhodd ar yr allor nac ar yr allor ei hun; a'u gwaith yn cymeryd arnynt ei fod yn gyfreithlon i ddyn gashau ei elynion, &c. Mae ein Hiachawdwr yn siarad yn llym yn eu herbyn am droseddu gorchymynion Duw, a gwneud eu defosiwn yn ddiwerth trwy eu traddodiadau (Matt. xv. 2). Yn fuan ar ol hyny nid oedd eu crefydd yn gyfansoddedig o braidd ddim ond ufudd-dod i draddodiadau. Darfu i Rabbi Judah, yn nghylch O.C. 190, gasglu cymaint ag allai o draddodiadau, a galwodd ei waith y Mishna, neu yr *Ail Ddeddf.* Gan nad ydoedd hwn yn ddigon eglur ar lawer o bethau, darfu i Rabbi Jochanan, ynghylch 100 mlynedd ar ol hyny, ysgrifenu esponiad arno. Enwodd ef y Gemara, neu y *Perffeithrwydd.* Y ddau hyn yn unedig a'u gilydd a elwir y Talmud, neu gyfarwyddyd Jerusalem, oblegid iddo gael ei gyfansoddi yn benaf at wasanaeth yr Iuddewon yn Nghanaan. Ond gan i'r Gemara gael ei ysgrifenu mewn dull tywyll, a bod llawer o draddodiadau adnabyddus yn y Dwyrain heb gael eu coffhau ynddo, darfu i Rabbi Asche a'i ddisgyblion gyfansoddi un arall, yr hwn, wedi ei uno a'r Mishna, a gyfansoddai Dalmud Babilon. Mae yn gynwysedig o chwech rhan, triugain a thri o draethodau, a phum cant a phedwar ar hugain o benodau; ac adrodda wahanol farnau eu rabbiniaid mewn perthynas i hadau, planigion a ffrwythau, gwyliau, bennywaid, niweidiau, ebyrth a phethau santaidd eraill, a phuredigaethau. Er fod y Talmudau hyn wedi eu llanw â sothach a ffolineb, etto hwy ydyw—yn enwedig un Babilon (oblegid ni thelir fawr sylw i un Jerusalem)—yr hyn allwn ni alw yn gorph deddf wladol ac eglwysig Iuddewon y dyddiau presenol, os nad allwn ddweud eu credo hefyd, yr hon a ystyriant yn ddigymhar ragori ar yr H. D., ac am wrthod yr hon y maent yn ffieiddio eu brodyr y Karaites (y rhai ni chydnabyddant ond y Beibl yn unig) fel braidd ddiaflaid ymgnawdoledig. Gan fod eu Talmud mor fawr fel nad allai ond ychydig o'u doctoriaid wneud eu hunain yn feistriaid arno, darfu i Moses Maimonides, rabbi Yspaenaidd, ynghylch 1180, wneud talfyriad o hono, yr hwn a gyhoeddwyd yn bedair cyfrol unplyg, ac y maent dan rwymau iddo ef am gwtogi—o'r hyn lleiaf am dalfyru—llawer iawn o ffolineb. Wedi y cyfan, gallai dyn yn berchen digon o amynedd gael amrywiaeth mawr o bethau yn y Talmud yn gynorthwyol i esponio amryw ranau o oraclau Duw.

Dan oruchwyliaeth y T. N. mae y Pabyddion wedi cymeryd arnynt feddu nifer o draddodiadau y dywedir iddynt ddisgyn oddiwrth yr apostolion. Nid yw y rhan liosocaf o'r rhai hyn ddim mymryn gwell na rhai y Talmud. Ac nid yw gair Duw yn caniatau i ni gymeryd sylw o ddim o'r fath yn y matter o grefydd. Gorchymynid i'r Thessaloniaid ddal y traddodiau—h.y., yr hyn oedd wedi ei draddodi iddynt yn y llythyrau a anfonasid attynt, ac yn mhregethau Paul a'i frodyr, yn ol yr Ysgrythyrau. Ond yn awr mae y Beibl yn orphenedig, a chyhoeddir melldith echrydus uwch ben pwy bynag a 'rydd ddim at, neu a dyn ddim oddiwrth' yr hyn sydd yn ysgrifenedig yn y gyfrol santaidd (2 Thess. iii. 15; Dat. xxii. 18, 19).

TRAGYWYDDOL, BYTH BYTHOEDD, &c., a arwydda weithiau—1. Yr hyn a bery dros hir amser. Dywedir fod y deddfau seremoniol i barhau yn *dragywydd* (Exod. xxvii. 21; xxviii. 43). Gelwir Canaan yn *etifeddiaeth dragywyddol* (Gen. xvii. 8), ac yn hytrach am y cysgoda bethau *tragywyddol* yn ystyr gaeth y gair. Gelwir y mynyddau yn *dragywyddol*, i arwyddo eu hynafiaeth, sefydlogrwydd, a'u hir barhad (Gen. xlix. 26; Deut. xxxiii. 15). Yn yr ystyr cyfyng hwn, gelwir y llywodraeth a addawyd i Dafydd ac i'w had yn un *dragywyddol*, os na wnawn ei hystyried fel yn cael ei pharhau yn dragywydd yn un ysprydol y Messiah (2 Sam. vii. 13, 16). 2. Weithiau arwydda yr hyn sydd heb ddechreu na diwedd, o'r hyn lleiaf heb ddiwedd. Pan y cymhwysir y gair *tragywyddol* at Dduw, arwydda ei fod heb ddechreu na diwedd. Mae y parhad diderfyn hwn yn gynwysedig yn ei hunan-fodolaeth; oblegid nis gall yr hyn sydd hunan-fodawl oddef y syniad fod rhyw dymhor wedi bod pan nad oedd ef yn bodoli; ond mae dull y parhad tragywyddol, a'i gydfodolaeth âg amser, yr un mor anhawdd i ni idd ei amgyffred ag ydyw cydfodolaeth ei anfeidroldeb â llefydd neillduol. Gosodir allan y tragywyddoldeb hwn o eiddo Duw trwy gyhoeddi ei fod o *dragywyddoldeb i dragywyddoldeb* (Deut. xxxiii. 27; Ps. xc. 2). Mae y cyfamod gras, yn y gweinyddiad o hono (Heb. xiii. 20), ac angelion, eneidiau dynol, a chyflawniad swydd gyfryngol Crist, ac felly prynedigaeth, iachawdwriaeth, a gogoniant, yn *dragywyddol*, heb ddiwedd (Ps. cx. 4; Heb. vii. 25; Esa. ix. 7; Heb. ix. 12; v. 9; 2 Cor. iv. 17). Ac nid yw cospedigaeth y damnedigion yn llai parhaus; defnyddir yr un gair i ddarlunio y ddau beth (Matt. xix. 16; xxv. 41, 46). Bydd y farn ddiweddaf yn *dragywyddol;* penderfyna yn ddialw-yn-ol gyflwr tragywyddol dynion ac angelion (Heb. vi. 2).

TRAMGWYDDO, neu roddi tramgwydd—1. Cyflawni trosedd; tori deddf Duw neu ddynion (Iago iii. 2; Act. xxv. 8, 11). 2. Anfoddloni; gofidio (Diar. xviii. 19; 1 Sam. xxv. 31; Matt. xvi. 23). 3. Bod yn achlysur i un i syrthio i bechod, neu ei rwystro i gyflawni ei ddyledswydd (Marc ix. 42–47; Rhuf. xiv. 21); a thramgwydd yw yr hyn sydd yn achos neu achlysur o fod dyn yn cael ei arwain i bechod neu ei rwystro i gyflawni ei ddyledswydd, gan nad pa un ai gan dwyll neu ofid a blinder meddwl

(Matt. xviii. 7; 1 Cor. viii. 13; x. 32). Tramgwyddo cenedlaeth y cyfiawn ydyw gwneud yr hyn sydd yn sydd yn tueddu i dristau eu hyspryd, neu eu harwain i bechod (Ps. lxxiii. 15). Weithiau cymerir tramgwydd pan na roddir un; felly mae dynion yn tramgwyddo wrth Grist, ac iddynt hwy y mae efe yn faen tramgwydd pan y cymerant achlysur oddiwrth ei ymddibrisiad mawr, neu oddiwrth ei athrawiaethau neu ddeddfau, i ddangos diystyrwch o hono a'i wrthod (Matt. xi. 6; xiii. 57; xv. 12; xxvi. 31; Esa. viii. 14; Rhuf. ix. 33; 1 Pedr ii. 8). Pe pregethasai Paul yr enwaediad fel peth angenrheidiol i iachawdwriaeth, buasai tramgwydd y groes wedi darfod: buasai yn ofynol taflu o'r neilldu athrawiaeth y prynedigaeth, trwy ymddibrisiad ac angeu y Messiah, ac felly darfyddasai tramgwydd yr Iuddewon a'u herledigaeth o hono (Gal. v. 11; vi. 12). Gall tramgwyddo, yn enwedig Gristionogion gweinion, gael ei ganiatau, i ddybenion doeth, gan Dduw; ond arswydus ydyw pechod a chospedigaeth yr hwn a ymfoddia trwy roddi tramgwydd, hyd yn od mewn pethau amheus, neu trwy bethau cyfreithlon ynddynt eu hunain, ond nid yn angenrheidiol ofynedig gan y ddeddf. Mae yn euog o dori gorchymyn pendant deddf ddwyfol, yr hon nis medr gorchymyn breninoedd daiarol, nac un niwed neu berygl allanol, byth ei dirymu. Yn nghyfrif Duw y mae yn pechu yn erbyn Crist, ac yn dinystrio ei frawd dros yr hwn y bu Crist farw (Rhuf. xiv. 13–15, 20, 21; 1 Cor. viii. 9–13). Mae yn tynu ar ei ben wae drom a melldith Duw; a buasai yn well iddo ef pe crogasid maen melin am ei wddf, a'i daflu i ganol y môr (Matt. xviii. 6, 7). Y fath ystyriaeth arswydus i broffeswyr ein hamserau ni, y rhai, yn lle ymarfer eu hunain bob amser i gadw cydwybod ddirwystr tuag at Dduw a dynion, a ddiystyrant y syniad o nacau iddynt eu hunain y mwyniant lleiaf er mwyn brawd gwan!

Pan fyddo un wedi cael tramgwydd anghyhoeddus fe ddylai, mewn modd difrifol a thawel, geryddu y troseddwr wrtho ei hun, ac os na cha foddlonrwydd, dylai ei geryddu ger bron un neu ddau yn ychwaneg; ac os metha gael boddlonrwydd yn y wedd hon, dylai ei osod ger bron yr eglwys; ac os parha y troseddwr i fod yn anedifeiriol, a'r trosedd yn un amlwg o bechadurus, a chwedi ei brofi yn eglur, yna y mae i gael ei dori allan o gymdeithas aelodau yr eglwys; ond dylid trin brodyr fyddo wedi rhoddi tramgwydd gyd â'r addfwynder a'r onestrwydd mwyaf, ynghyd â thynerwch mawr, a'r gofal mwyaf rhag cyhoeddi ar led yn afreidiol eu bai (Matt. xviii. 15–18; Lef. xix. 17).

TRO′AS, neu ALEXANDRI′A TRO′AS, fel ei gelwir yn aml, dinas ar forlan gorllewinol Mysia yn Asia Leiaf, a rhyw gymaint o bellder ar y dehau i safle tybiedig yr hen Gaerdroia. Cafodd Paul, y tro cyntaf y daeth i Troas weledigaeth hynod o 'ryw wr o Macedonia, yr hwn a ddeisyfai arno, ac a ddywedai, Tyred drosodd i Macedonia, a chymhorth ni.' Mordwyodd yn ganlynol ar unwaith tua'r wlad hono (Act. xvi. 8–11). Ar daith olynol daeth drachefn i Troas (Act. xviii. 23; xix. 1, 21, 22)—ffaith at ba un y cyfeiria yn 2 Cor. ii. 12, 13: 'Eithr wedi i mi ddyfod i Troas i bregethu efengyl Crist, ac wedi agoryd i mi ddrws gan yr Arglwydd, ni chefais lonydd yn fy yspryd, am na chefais Titus fy mrawd; eithr gan ganu yn iach iddynt, mi a aethum ymaith i Macedonia.' Pan y darfu iddo unwaith yn ychwaneg adael Macedonia, daeth drachefn i Troas, ac yn awr ni gawn fod eglwys yn y ddinas hono, ac efallai mai ffrwyth ei lafur blaenorol ydoedd. 'Yma,' medd Luc, 'yr arosasom saith niwrnod. Ac ar y dydd cyntaf o'r wythnos, wedi i'r disgyblion ddyfod ynghyd i dori bara, Paul a ymresymodd â hwynt, ar fedr myned ymaith dranoeth, ac efe a barhaodd yn ymadrodd hyd hanner nos;' ac ar yr achlysur yma y darfu iddo yn wyrthiol gyfodi i fynu Eutychus, yr hwn a orchfygwyd gan gwsg, ac a gwympodd i lawr o'r drydedd lofft, ac a gymerwyd i fynu yn farw. 'Ac wedi iddo ddyfod i fynu, a thori bara a bwytta, ac ymddiddan hyd doriad y dydd, felly efe a ymadawodd' (Act. xx. 6–12). Mae rhywbeth yn hynod ddyddorol yn yr hanes byr hwn am gyfarfod a gwasanaeth crefyddol eglwys Gristionogol ar y dydd cyntaf o'r wythnos, a phresenoldeb yr apostol gyda hi. Yr unig gyfeiriad arall at Troas yn T. N. a geir yn 2 Tim. iv. 13: 'Y cochl a adewais i yn Troas gyda Charpus, pan ddelych, dwg gyda thi, a'r llyfrau, yn enwedig y memrwn.' Ni chafodd hyn ei ysgrifenu am rai blynyddau ar ol yr ymweliad a sonir am dano uchod, ac yn ganlynol prin y gellir tybied taw yr amser hwnw yr oedd wedi gadael ei gochl, ei lyfrau, a'i femrwn yn Troas, gan nad yw yn debygol y buasai cyhyd o amser cyn danfon am danynt. Cyfansodda hyn, mewn gwirionedd, reswm cryf yn ffafr y dyb i'r apostol ddyoddef dau garchariad yn Rhufain, ac iddo yn y cyfwng rhyngddynt ymweled, yn mhlith llefydd eraill, a Troas, ac wrth ymadael iddo adael y pethau hyn yn ngofal Carpus.

Nid oes yn awr ond ychydig o weddillion Troas. Mae wedi bod am oesoedd yn gloddfa geryg i adeiladau Cristionogol a Mahometanaidd; ond etto, oddiwrth eangder a maint y gweddillion sydd yn aros, gallwn gasglu pa fath le ydoedd yn yr hen amserau. Mae yr hafan, cawg o gylch 400 o droedfeddi o hyd wrth 200 o led, yn awr wedi ei gau allan yn hollol o'r môr gan lain gul o dir. Yn mhlith y coed derw a lanwant gyntedd ei muriau y mae darnau o adeiladwaith cawrfawr. Gwelir colofnau gorfawr o *granite* yn gorwedd yn yr hafan, ac hyd yn od yn mhell allan yn y môr; ac hefyd yn nghloddfeydd y bryniau cymydogaethol. Ymddengys taw dinas o *granite* ydoedd Troas, fel Aberdeen. Yr hyn oedd marmor i Athen, dyna ydoedd *granite* i Troas. Mae colofnau *granite* Troas wedi cael eu defnyddio fel *canon balls* i amddiffyn y Dardanelles. Ar fryn mae gweddillion chwareudy, yr hwn oedd unwaith yn adeilad gorwych, 180 o droedfeddi o un rhan o'r hanner cylch i'r llall; a chan ei fod yn gyfleuedig ar ochr bryn, yr oedd oddiar y seddau uchaf olwg eang ar y môr, Tenedos, Lemnos, ac ar dywydd clir, Mynydd Athos, yr hwn oedd bedwar ugain a phedair o filltiroedd o bellder (Conybeare, i. 303; ii. 211).

TROGY′LIUM, pentir ar forlan gorllewinol Asia Leiaf. Mae yn rhedeg tua phen gogleddol Samos, a chan gyfarfod â phentir i'r ynys hono o'r enw Posidium, a gyfansodda gulfor o gylch milltir o led. Yn y man lle terfyna y mae angorfan Trogyllium. Ymddengys taw yma y darfu y llong yn mha un y mordwyodd Paul a'i gyfeillion i Syria fwrw angor. Nid yw manylrwydd hanes Luc, a'i gyfattebrwydd i ddaiaryddiaeth y man yn anheilwng o sylw: 'A thranoeth y tiriasom yn Samos, ac a arosasom yn Trogylium' (Act. xx. 15).

TROI. 1. Troi dynion a'u cyfoeth at yr eglwys a'i gwasanaeth (Esa. lx. 5). 2. Adnewyddu eu calon a'u troi oddiwrth allu pechod a Satan at Dduw (Ioan xii. 40). 3. Adgyweirio o gwymp pechadurus neu gyfeiliornad (Luc xxii. 32; Iago v. 19, 20). Duw yw awdwr adnewyddiad calonau dynion; mae ei Yspryd yn planu gwybodaeth ysprydol, ffydd, cariad, a phob gras arall yn y galon, fel egwyddorion arosol gweithredoedd rhinweddol (Jer. xxxi. 18, 19). Ei air yw yr offeryn trwy yr hwn yr argyhoedda o bechod a thrueni, y datguddia ogoniant, rhagoriaeth, a chyfaddasrwydd Iesu Grist, ac y trosglwydda ef a'i ras i'r enaid (Ps. xix. 7). Mae gweinidogion, cyd-Gristionogion, ac hyd yn od gystuddiau, yn offerynol i gynyrchu y cyfnewidiad achubol hwn (1 Cor. v. 15; Ezec. xx. 37). *Dychweledigion* ydyw credinwyr a dderbyniasant Iesu Grist megis y cynygir ef yn rhad ac yn llawn iddynt yn yr efengyl fel eu Dysgawdwr dwyfol, eu Cyfiawnder, eu Rhan, a'u Harglwydd. *Creaduriaid newydd* yw y rhai y ffurfir Crist ynddynt yn obaith gogoniant, ac a newidir yn eu holl alluoedd a'u cyneddfau i ddelw Duw; cynyddant o un gradd o ras i'r llall; ufuddhant o'r galon athrawiaeth yr efengyl, a gwasanaethant y gwir a'r bywiol Ddduw (Ioan i. 12; 2 Cor. v. 17, 18, 21; Gal. iv. 19; 2 Pedr iii. 18; 2 Cor. iii. 18; Rhuf. vi. 17; 1 Thess. i. 9).

TROPH'IMUS, Cristion o Ephesus yr hwn ydoedd gydymaith Paul ar ei fordaith olaf i Jerusalem, a'r hwn fu yr achos diniwed iddo gael ei ddal, ac yn y diwedd ei anfon yn garcharor i Rufain (Act. xx. 4; xxi. 29). Yr unig goffa arall am dano a geir yn 2 Tim. iv. 20, lle dywed yr apostol: 'Trophimus a adewais yn Miletum yn glaf.' Mae hyn, feddyliem, yn brawf cryf i'r apostol ddyoddef dau garchariad yn Rhufain. Er i Paul lanio yn Miletum ar yr achlysur o gymeryd y fordaith a enwyd uchod, etto ni ddarfu iddo y pryd hwnw adael Trophimus yno oblegid cawn ef yn Jerusalem ar ddiwedd y fordaith. A phe buasai wedi dyoddef dim ond un carchariad yn Rhufain, nis gallasai adael Trophimus yn glaf yn Miletum, neu fod yno ei hun. Ond ar y dybiaeth iddo gael ei ryddhau a'i garcharu drachefn, mae yn debygol ddigon y gallasai Paul yn y cyfwng rhwng y ddau garchariad ymweled yr ail waith a meusydd ei lafur blaenorol, ac yn mhlith eraill, Miletum ac Ephesus. Ymddengys yn amlwg y cyfeiria yr apostol at rywbeth newydd ddygwydd, ac efallai er mwyn gwneud i Timotheus ddyfod atto mor fuan ag oedd bosibl (cydm. 2 Tim. iv. 20, 21, âg adn. 9, 10).

TRWYN, FFROENAU. Mae bennywaid y Dwyrain yn gyffredin yn gwisgo modrwyau yn eu trwynau. Mae y rhai a wisgir gan fennywaid o uchel radd wedi eu gwneud o aur, a'u haddurno â pherl neu *ruby* ar bob ochr i'r trwyn. Gwisgir hwynt gan rai o isel radd, yn gystal a chlust-dlysau wedi eu gwneud o fetel, neu bren, neu gorn (Esa. iii. 21; Ezec. xvi. 12). Addurn hagr hynod ydyw. Hyweddir camelod ac ychain trwy osod dolenau haiarn yn eu ffroenau, ac at hyny mae y cyfeiriad yn 2 Bren. xix. 28. Gan y gwnai yr Hebreaid osod digofaint yn y trwyn, a chan yr arwyddai yr un gair y ddau, arwydda trwyn a ffroenau pan y priodolir hwynt i Dduw ei deimlad o gyffroad, a'i ddigofaint i gael ei dywallt ar gyfrif hyny (Esa. lxv. 5; Exod. xv. 8; Ps. xviii. 8).

TRYSOR. Arwydda trysorau gyda ni arian neu aur; ond yn mhlith yr Iuddewon arferid y gair mewn ystyr llawer eangach. Dan y gair hwn y cynwysid pethau gwerthfawr yn gyffredin (gwel Esa. xxxix. 2, 4, 6): 'Na ladd ni,' meddai rhai o'r Iuddewon wrth Ismael, 'oblegid y mae genym ni drysorau yn y maes, o wenith, ac o haidd, ac o olew, ac o fêl' (Jer. xli. 8). Pan welodd y doethion o'r Dwyrain y baban Iachawdwr, 'agorasant eu trysorau, ac offrymasant iddo anrhegion, aur, a thus, a myrr' (Matt. ii. 11). 'Na thrysorwch i chwi drysorau ar y ddaiar, lle mae gwyfyn a rhwd yn llygru' (Matt. vi. 19). Gall rhwd niweidio meteloedd, ond cyfeiria gwyfyn at ddillad. Yn awr, yr oedd yn arferol—megis y mae yn bresenol, i bobl gyfoethog yn y Dwyrain, lle nad yw y *ffasiynau* yn newid fel gyda ni—i feddu ystorau llawn o wisgoedd costus ac ysplenydd, amgylchiad a'n cynysgaetha âg esponiad naturiol ar y cyfeiriad hwn (Campbell, *Gospels*, iii. 6; gwel Gen. xlv. 22; 2 Bren. v. 5, 22; Matt. xxii. 11, 12). 'Eithr trysorwch i chwi drysorau yn y nefoedd'—trysorau, nid o natur ddaiarol, ond un ysprydol; 'canys lle y mae eich trysor, yno y bydd eich calon hefyd' (Matt. vi. 20, 21): pa beth bynag a brisir fwyaf, gan nad pa beth bynag fyddo hwnw, arno ef y gosodir y meddwl a'r serch.

Arwydda y gair trysorau hefyd yn aml *gyflawnder* o beth, megis eira, cenllysg, gwynt, a gwlaw (Deut. xxviii. 12; Job xxxvii. 22; Jer. xli. 16). Gan gyfeirio at Grist, dywed yr apostol: 'Yn yr hwn y mae holl drysorau doethineb a gwybodaeth yn guddiedig' (Col. ii. 3)—gan gyfeirio, mae yn debygol, at eu cyflawnder yn gystal a'u gwerthfawrogrwydd.

TU'BAL a ME'SECH, dau o feibion Japheth, ac wyrion Noah, gan y rhai y poblwyd y byd ar ol y diluw (Gen. x. 2). Enwir hwy ynghyd lle y ceir eu henwau mewn manau eraill yn yr H. D., megis yn Ezec. xxvii. 13; xxxii. 26; xxxviii. 2, 3; xxxix. 1. Gwna yr ysgrifenwyr Groegaidd yr un modd gysylltu ynghyd ddau lwyth yn dwyn enwau cyffelyb i'r rhai hyn—y Moschi a'r Tibareni, y rhai, yn ol Herodotus, a berthynent i'r un llywodraeth yn mreniniaeth Persia, a chaent eu gwysio i ryfel dan yr un llywydd, ac ni chyfansoddent ond un rhan o'r fyddin. Trigianai y llwythau hyn ran ddeheuol mynyddoedd y Caucasus, y rhai a ymestynant o hafan Dyrcaidd Batoun, ar forlan dwyreiniol y Môr Du, i lanau yr Aras neu yr Araxes. Mae yr hyn ddywed ysgrifenwyr Groeg a Rhufeinig am y Moschi, y rhai a drigent unwaith yn y parth mynyddig hwn, ac am y Tibareni, y rhai oeddynt eu cymydogion ar y gorllewin, yn cyduno yn gywir â'r hanesion rydd Ezeciel am Mesech a Thubal. Yn y brophwydoliaeth yn erbyn Tyrus dywedir: 'Jafan, Tubal, a Mesech, hwythau oedd dy farchnadyddion: marchnatasant yn dy farchnad am ddynion a llestri pres' (xxvii. 13). Mae Cappadocia Barthiaidd, yr hon a ymylai ar wledydd y Caucasus, ac i ba un y cyfrifid hefyd fod y Tibareniaid yn perthyn, wedi bod oddiar yr amserau boreuaf hyd y dydd hwn yn sedd caethfasnach, yr hon sydd yn ffynu yn fawr mewn canlyniad i'w hagosrwydd at lwythau yspeiliawl y Caucasus. Pan y crybwylla y prophwyd yn mhellach am 'lestri pres' fel yn cael eu dwyn i farchnad Tyrus gan Tubal a Mesech, nid yw hyny yn llai cymhwysiadol at y mynyddau Moschiaidd, y rhai, yn ol Reineggs, ydynt yn gyfoethog mewn gwahanol fathau o gopr. Mewn man arall (xxxii. 26), enwa Ezeciel Mesech a Thubal yn mhlith y cenedloedd barbaraidd, ac yr oedd eu llwythau goresgynawl i ddyfod yn ddychryn i'r byd. Golygid bob amser y perthynai y bobl hyn i'r gogledd; yr oedd, ac y mae etto, y llwythau Caucasaidd (Magog), y rhai yn xxxviii. 2, 3; xxxix. 1, a gysylltir â Mesech a Thubal, yn yspeilwyr rhyfelgar a barbaraidd (Rosen. *Geog.* i. 30).

TYCH'ICUS, un o'r brodyr Cristionogol a aeth gyda, neu yn hytrach o flaen, Paul ar ei fordaith o Macedonia i Asia, rhan o wlad yn ngorllewin Asia Leiaf. Perthynai ef ei hun i'r rhan hono (Act. xx. 4), ac efallai nad aeth ef ddim yn mhellach. Pan yr oedd Paul wedi hyn yn garcharor yn Rhufain ni gawn Tychicus yn y ddinas hono; a chyd âg ef yr anfonodd yr apostol yr epistolau a ysgrifenodd at eglwysi Ephesus a Colosse, y rhai oeddynt eich dwy yn Asia; ac yn yr epistolau hyn geilw ef 'y brawd anwyl, a'r gweinidog ffyddlon yn yr Arglwydd' (Eph. vi. 21, 22; Col. iv. 7, 8)—nid canmoliaeth fechan i'w derbyn gan y cyfryw wr a'r apostol. Bwriadai ar un adeg anfon Tychicus neu Artemas at Titus, er mwyn, fel yr ymddengys, ei ryddhau fel y gallai ddyfod atto ef i Nicopolis (Tit. iii. 12).

TYMHOR, **Tymhorau.** Ar ol y diluw rhoddwyd yr addewid ganlynol: 'Pryd hau, a chynhauaf, ac oerni a gwres, a haf, a gauaf, a dydd, a nos, ni phaid mwy holl ddyddiau y ddaiar' (Gen. viii. 22). Noda yr adnod yma mewn modd arbenig bedwar tymhor y flwyddyn—pryd hau a'r cynhauaf, haf a gauaf; a gellir casglu oddi wrthi fod y tymhorau hyn wedi ffynu cyn y diluw, megis y maent wedi parhau byth wedi y diluw, er eu bod wedi amrywio mewn gwahanol wledydd, yn ol eu sefyllfa ddaiaryddol ac amgylchiadau eraill. Yn y gwledydd at ba rai y cyfeiria yr Ysgrythyrau y maent wrth gwrs yn wahanol oddiwrth yr eiddom ni, gan ein bod ni gymaint yn nes i'r gogledd, ac oblegid hyny mae yn ddymunol i goffhau ychydig fanylion a daflant oleuni ar eu tymhorau hwy o'r flwyddyn.

Er fod amrywiol gyfeiriadau yn yr Ysgrythyrau at had a hau, etto mae dipyn yn hynod taw yr adnod uchod ydyw yr unig un lle y gelwir pryd hau wrth ei enw. Dywed Horne: 'Parhai pryd hau o ddechreu Hydref i ddechreu Rhagfyr' (iii. 34); ond yn ol Jahn dechreuai pryd hau yn y rhan olaf o Hydref, yn yr hwn amser, yn gystal ac yn ystod misoedd Tachwedd a Rhagfyr, yr hauid y gwenith; a hauid yr haidd yn Ionawr a Chwefror (Jahn, *Bib. Antiq.* 35).

Ar amser pla y cenllysg yn yr Aipht 'y llin a'r haidd a gurwyd; canys yr haidd oedd wedi hedeg, a'r llin wedi hadu; a'r gwenith a'r rhyg ni churwyd; oherwydd diweddar oeddynt hwy' (Exod. ix. 31, 32). Ond er fod hyn yn mis Ebrill, nid yw yn ein helpu i benderfynu pa bryd y cawsent eu hau.

Yr ydym yn galw sylw yn nesaf at y cynhauaf yn ei berthynas â phryd hau. Yn Nghanaan gwnai y cynhauaf mewn gwirionedd ragflaenu yr haf. Arwyddir hyn yn ngeiriau Jeremiah: 'Y cynhauaf a aeth heibio, darfu yr haf, ac nid ydym gadwedig' (viii. 20).

Mae y cnydau yn mharthau deheuol Palestina ac yn y gwastad-diroedd yn dyfod yn addfed o gylch canol Ebrill; ond yn y rhanau gogleddol a mynyddig nid ydynt yn addfedu cyn pen tair wythnos ar ol hyny, neu hyd yn od yn ddiweddarach. Ar yr eilfed dydd o'r Pasg—hyny yw, yr unfed dydd ar bymtheg o'r newydd loer yn Ebrill—y carid y dyrnaid cyntaf o haidd addfed i'r allor, ac yna dechreuai y cynhauaf (Jahn, *Bib. Antiq.* 35).

Gwnai yr Iuddewon wahaniaeth rhwng eu cynhauafau, ac oddiwrth hyn ymddengys na wnai y cnydau gydaddfedu fel gyda ni. Ymddengys taw y ddau brif rawn a godid yn Nghanaan oedd gwenith a haidd (Joel i. 11), ac ymddengys bod ei gynhauaf gwahanol i bob un. Yr ydym yn darllen mor aml am y cynhauaf haidd (Ruth i. 22; 2 Sam. xxi. 9, 10); ac am y cynhauaf gwenith (Gen. xxx. 14; Barn. xv. 1; 1 Sam. vi. 13; xii. 17), nes dangos fod eu prydiau yn gwbl wahanol; ond ymddengys nad ydoedd dim rhyw lawer o amser rhyngddynt a'u gilydd (Ruth ii. 21, 23). Dywed Porter: 'Yn nyffryn yr Iorddonen dechreua y cynhauaf haidd mor gynar a chanol Ebrill, ac un y gwenith bythefnos yn ddiweddarach' (Porter, *Handbook*, xlix).

Yr oedd tymhor y cynhauaf yn Nghanaan, fel yn y rhan fwyaf o wledydd, yn un o lawenydd: 'Llawenychasant ger dy fron megis y llawenydd amser cynhauaf' (Esa. ix. 3). Ymddengys y cyfrifid gwlaw ar y cynhauaf yn beth anamserol iawn: 'Megis ôd yr haf, neu wlaw y cynhauaf, felly nid cymhwys i'r ffol anrhydedd' (Diar. xxvi. 1).

Tymhor gwresog y flwyddyn ydoedd yr haf yn Nghanaan, fel mewn gwledydd eraill. Ac yn ganlynol rhaid y canlynai, yn lle rhagflaenu, y cynhauaf, yr hwn, fel yr ydym wedi gweled eisoes, ydoedd yn gydmariaethol gynar yn y flwyddyn. Yr ydym yn ganlynol yn darllen am sychder haf (Ps. xxxii. 4), am hafdy (Amos iii. 15), am ystafell haf (Barn. iii. 20), ac am ffrwythau haf (2 Sam. xvi. 1, 2); Esa. xvi. 9; Amos viii. 1, 2); ac y mae y rhai hyn yn gysylltiedig â chynhauaf y grawn-win (Jer. xl. 10; xlviii. 32)—amgylchiadau a ddynodant i gyd wres ychwanegol y tymhor, ac yn ganlynol ei fod yn ddiweddarach na'r cynhauaf. Ni chrybwyllir un amgylchiad arall yn yr Ysgrythyrau fel nodwedd ddarluniol o'r haf.

Yn Nghanaan, fodd bynag, nid yw yr haf y tymhor hyfryd ydyw gyda ni. Mae cwbl absenoldeb gwlaw yn dinystrio pob mymryn o wyrddlesni, ac yn symud holl olion ffresni a phrydferthwch oddiar fryniau a dyffrynoedd Palestina. Mae holl wyneb y wlad yn edrych yn sych a diffrwyth, nes y mae nid yn unig yn anhyfryd ond yn boenus i edrych arni. Fel mae yr hydref yn dynesu mae yr olwg ar natur yn fwy sych a llosgedig fyth. Palla yr ychydig ffrydiau a'r ffynonau sydd i'w cael yn y wlad, ac y mae y byd llysieuol ac anifeilaidd yn edrych yn awyddus am ddychweliad cafodydd adfywiol. Nid yw yr haf gan hyny yn amser hyfryd i fyned ar bererindod i Palestina. Yn ystod hir ddydd haf mae yr awyr yn myned mor boeth a sych nes gwneud teithio yn anhyfryd, os nid mewn gwirionedd yn beryglus' (Porter, *Handbook*, xlvii. xlix).

Am y gauaf mae genym lai fyth o grybwylliadau nodweddawl. Nodweddid ef, megis mewn gwledydd eraill, gan oerni; ac mae yn debygol taw at hyny y gwneir y cyfeiriadau yn Diar. xx. 4; Can. ii. 11; Matt. xxiv. 20. Mae genym gyfeiriadau at auafdai yn Jer. xxxvi. 22; Amos iii. 15. Mae cyfeiriadau hefyd at eira, ac hefyd at iâ: 'Yr hwn sydd yn rhoddi eira fel gwlan, ac a daena rew fel lludw. Yr hwn sydd yn bwrw ei iâ yn dameidiau: pwy a erys gan ei oerni ef?' (Ps. cxlvii. 16, 17).

Er na ddichon fod yr hin mor amrywiol yn Nghanaan ag ydyw yn y wlad hon, nid ydyw ychwaith mor sefydlog ag mewn gwledydd poethion. Fel yn Lloegr, amrywia yr un modd yn ngwahanol barthau y wlad, ac ar wahanol flyneddau, ar yr un neu y cyfattebol amserau. A dyna y rheswm paham y mae mor anhawdd rhoddi darluniad cyffredinol o'r tymhorau yn Nghanaan, a dyna yr un rheswm paham y mae hanesion gwahanol deithwyr yn amrywio (Harmer, *Obs.* i. 78, 98, 103, 106, 109, 114, 118). Nid yn unig mae yr hafau yn boethion, a'r gauafau yn oerion, ond mae diwrnodau poethion iawn yn cael eu canlyn gan nosweithiau oerion iawn (i. 125). Ymddengys ei bod hi yn neillduol felly yn Mesopotamia: 'Bum y dydd, y gwres a'm treuliodd, a rhew y nos: a'm cwsg a giliodd oddiwrth fy llygaid' (Gen. xxxi. 40). 'Yn Europe,' medd Syr John Chardin, 'mae y dyddiau a'r nosweithiau yn tebygu i'w gilydd o ran gwres ac oerni; ond mae yn gwbl wahanol yn y Dwyrain. Yn yr Asia Isaf, yn neillduol, mae y dydd bob amser yn boeth, a chan gynted ac y byddo yr haul 15° uwchlaw y terfyngylch ni theimlir dim oerni yn nyfnder y gauaf. Yn y gwrthwyneb, yn nghanol yr haf mae y nosweithiau mor oer ag yn Paris yn mis Mawrth. Yr ydwyf wedi teithio yn Arabia a Mesopotamia (golygfan anturiaethau Jacob) yn y gauaf a'r haf, a chefais brofi gwirionedd yr hyn ddywedodd y patriarch. Mae y gwahaniaeth yma yn nghymeriad yr awyr yn ystod pedair awr ar hugain yn ddirfawr mewn rhai manau, ac yn annirnadwy i bobl na theimlasant ef. Gallai dyn dybied ei fod wedi paso mewn moment o ganol gwres yr haf i ddyfnder gauaf' (Harmer, *Obs.* i. 182).

TYNGHEDU. 1. Rhwymo un, fel yn agored i gael ei gosbi â melldith echrydus (Jos. vi. 26). 2. Gorchymyn yn ddifrif-ddwys, megis trwy awdurdod, a than boen digofaint Duw (Act. xix. 13; 1 Thess. v. 27). Yn llysoedd cyfiawnder yr Iuddewon, ni chymerai y person ei hun ei lw, fel gyda ni, ond tynghedai y barnwr ef yn enw y Goruchaf Dduw i ddweud y gwir, ac attebai yntau fel pe ar ei lw. Dyma efallai ydoedd y rheswm paham y darfu ein Harglwydd, pan y tynghedwyd ef gan yr arch-offeiriad i ddweud ai Mab Duw ydoedd, er yn ddystaw hyd hyny, atteb yn uniongyrchol, 'Ti a ddywedaist: eithr meddaf i chwi,' &c. (Matt. xxvi. 62–64).

TYRUS neu TYRE, SIDON neu ZIDON—PHENICIA. Phenicia, o ba un Tyrus a Sidon oeddynt y prif ddinasoedd, sydd lain gul o diriogaeth yn ymestyn ar hyd forlan ddwyreiniol Môr y Canoldir, ac yn ystyr gaeth a phriodol y gair, yn wyth milltir ar hugain o hyd, ac o gylch un filltir, yn y cyffredin, o led. Mewn ystyr eangach, cynwysai Phenicia yr holl forlandir o Orthosia i Pelusium, pellder o 450 o filltiroedd. Ond yn ystyr arferol y gair, yr oedd Phenicia yn 120 milltir o hyd, wrth o gwmpas ugain o led. Mae dechreuad yr enw yn ansicr. Deillia, medd rhai, oddiwrth Phœnix, un o'i hen freninoedd, a mab i Agenor; yn ol eraill, oddiwrth *φόινιξ*, 'palm,' gan y tyfai amlder o'r pren hwnw yn y wlad. Cyfeiria eraill ef at y Môr Coch, neu Fôr Idumea. Fel hyn y dywed Vossius, 'Yr un ystyr yw *Φοίνιξ* ac *'ερυθρός*, "coch," ac yn ganlynol gwnaeth y Lladiniaid *puniceus* o *φοινίκιος*, ac o *φοινίξ poenus*.' Haera ef i'r Tyriaid ddyfod o Fôr Idumea; a chasgla taw oddiwrth yr Idumeaid, neu ddisgynyddion Esau, y cafodd y Môr Coch ei alw yn 'Erythræum mare;' fel y cyfenwyd y Tyriaid trawsblanedig *φοίνικες*, Pheniciaid. Tarddai y gair yn ol eraill oddiwrth *φόνος*, 'lladdfa.' Geiriau pur wedi deilliaw oddiwrth y Groeg ydyw y rhai hyn oll: ac y mae yn fwy tebygol fod y gair o ddechreuad Hebreaidd. Mae Scaliger, Fuller, a Glassius yn cyduno i ddal ei fod yn deilliaw (ond yn bur ddireswm) oddiwrth y y gair Caldeaeg, פנג, 'byw yn foethus,' gan gyfeirio at foethgarwch y Tyriaid, fel marsiandwyr; ac o hwnw y tarddodd *φοίνικων*, enw y Pheniciaid, *q. d.* *τρύφερος*, 'moethus.' Ond y deongliad mwyaf cywrain ydyw un Bochart, yr hwn sydd yn deilliaw y gair Groeg *Φοίνιξ*, oddiwrth y gair Hebraeg בני ענק neu בן, 'mab neu feibion Anac.' O'r gair Canaaneaidd hwn (ac nid oes un ddadl nad Canaaneaid oedd y Pheniciaid) *Ben-Anak*, neu wedi ei fyrhau, *Beanak*, y darfu i'r Groegiaid ar y cyntaf ffurfio *φεανακ*, yna *φόινιξ* a *φοίνικη*—Phenicia; gan ei bod yn arferiad gyffredin ganddynt hwy i droi y ב i *φ*, megis o ערבה *αρφα*, *arrhabo*. Ond tra y geilw y Groegiaid y wlad yn Phenicia, galw ei phobl ei hun hi yn Ganaan—*χνα*—gair yn arwyddo 'gwlad isel,' mewn cyferbyniad i'r ucheldir ynghanol y wlad, ac yn dynodi efallai yn y pen draw yr oll o Palestina. Gelwir y ddynes a gyfenwir 'gwraig o Ganaan' yn Matt. xv. 22, yn 'Syro-Pheniciad' yn Marc vii. 26. Yn y Deg a Thriugain cyfieithir y gair Hebraeg Canaan yn aml yn Phenicia. Pan ofynwyd i drigolion Punic Carthage, y rhai oeddynt ymfudwyr Phenicaidd, pa beth oeddynt, attebasant, medd Awstin, yn eu hiaith eu hunain, 'Canaaneaid.'

Yr oedd y wlad wedi ei dyfrhau yn dda, yn ffrwythlon, ac yn frith dew gan drefydd. Mae yr afonydd a redent trwyddi yn cyfodi yn Mynydd Libanus, a gelwir hwynt Eleutherus, Adonis, y Lycus, y Tamyris, y Bostrenus, y Leontis, a'r Belus. Ei hen drefydd, heblaw 'Tyrus a Sidon' (ymadrodd yn dynodi yr holl wlad), oeddynt Accho (St. Jean d'Acre), Orthosia, Arka, Tripolis, Botrys, Berythus, Dor, &c. Yr oedd yr hafanau yn odidog, ac yr oedd y wlad yn enwog am ei marsiandiaeth eang, a'i mordeithiau pellenig.

Sidon, yn gyffredin yn yr H. D. ac yn briodol Zidon, ydoedd efallai brifddinas henaf Phenicia. Zidon ydoedd 'gyntaf-anedig' Canaan; nid yw Tyre yn cael ei henwi yn y Pentateuch o gwbl, ond enwir Zidon (yn y C. S.), yn Josua, ddwywaith yn 'Zidon fawr' (Jos. xii. 8; xix. 28). Yn llyfrau cyntaf yr Ysgrythyr, ymddengys Sidoniaid fel enw cyffredin ar y Pheniciaid (Jos. xiii. 4, 6); a geilw Esaiah Tyre yn 'ferch Sidon' (xxiii. 12). Ac ni cheir Tyre yn nghaneuon Homer: Sidoniaid a Pheniciaid ydyw yr enwau darluniawl cyffredin. Ond cynyddodd Tyrus mewn pwysigrwydd, a daeth i lanw y lle blaenaf—ac felly yn y diwedd daeth y ddau le i gael eu cysylltu a'u gilydd 'Tyrus a Sidon,' megis yn Zech. ix. 2.

Yr oedd Sidon yn gyfleuedig ynghylch ugain milltir ar y gogledd o Tyrus, ar wastadedd heb fod dros ddwy filltir o led. Meddai borthladd diogel ac eang, a chwedi ei ffurfio gan bentir yn rhedeg allan i'r môr, ac y mae y wlad o'i chwmpas yn deg a ffrwythlon. Darostyngid hi weithiau gan ei chymydoges nerthol Tyrus, a blagurodd yn ystod hir warchae Nebuchodonosor yn erbyn y ddinas olaf. Yr oedd yn fawr a llwyddianus dan ymerodraeth Persia; ond gwrthryfelodd yn erbyn Darius Ochus, a throisant allan y gwarchawdlu. Trwy fradwriaeth y brenin cafodd ei chymeryd, a dyoddefodd yr ysgelerderau mwyaf echrydus; darfu i 40,000 o'i dinasyddion gau eu hunain o fewn, ynghyd â'u gwragedd a'u plant, a gosodasant eu tai ar dân, yn hytrach na syrthio i ddwylaw eu gorchfygwyr creulon. Darfu i'r gorchfygwr werthu y dadfeiliau myglyd am swm mawr o arian. Ar ol brwydr Issus, agorodd Sidon ei phyrth i Alexander, ac yr oedd yn fawr a llwyddianus mewn amseroedd Rhufeinig olynol. Dyoddefodd amryw warchaeau yn amser Rhyfeloedd y Groes, a than ei henw presenol, Saida, y mae iddi boblogaeth o 5000; ond y mae Beyrout wedi myned a'i masnach. Enwir Sidon amryw weithiau yn y T. N., a dywedir bod ei thynged yn llawer esmwythach nag un Corazin a Capernaum.

Y ddinas fawr arall Tyre—a elwir Tyrus mewn amryw o'r llyfrau prophwydoliaethol ydoedd gyfleuedig yn *latitude* 33° 27′ G. ar forlan dwyreiniol Môr y Canoldir. Yr oedd yn hen ddinas, ond nis gellir credu y ffug-chwedlau ynghylch ei dechreuad. Yr oedd rhan o honi ar y cyfandir, a'r rhan fwyaf enwog o honi ar ynys. Ymestynai yr hen Dyrus, ar y cyfandir, ar hyd lan y môr am saith millitir; ac yr oedd yr ynys-dref yn ddwy ystad ar hugain mewn amgylchedd. Ystyr yr enw Tyrus ydyw 'craig,' a pherthyn yr enw mewn modd arbenig i'r ddinas ar yr ynys: ond etto Tyrus ar lan y môr ydyw efallai yr henaf. Sonir am dani yn Josua fel y 'ddinas gadarn' Tyrus, ac yn amlwg fel lle ar y cyfandir. Myntumia rhai, fodd bynag, taw yr ynys-ddinas yw yr henaf; a gwna iaith rhai ysgrifenwyr boreuol ymddangos fel yn cynwys y cyfryw flaenoriaeth. Gan fod lle o angenrheidrwydd yn gyfyng ar y 'Graig,' lliosogwyd trigleoedd trwy adeiladu tai o amryw lofftydd, a thrwy amryw is-adeiladau ar ochrau dwyreiniol a deheuol yr ynys. Yr oedd dau hafan; yr un ar yr ochr ogleddol, yr hon a elwid y Sidonaidd, ydoedd wedi ei ffurfio allan o gulfwlch o waith natur, a mesurai 900 o droedfeddi o hyd wrth 700 o led; a'r llall ar y dehau, a elwid yr un Aiphtaidd, a wnawd trwy adeiladu môr-fur mawr. Gwnai camlas, yn rhedeg trwy y ddinas, gysylltu y ddau borthladd, a chauid genau pob un â thrawst.

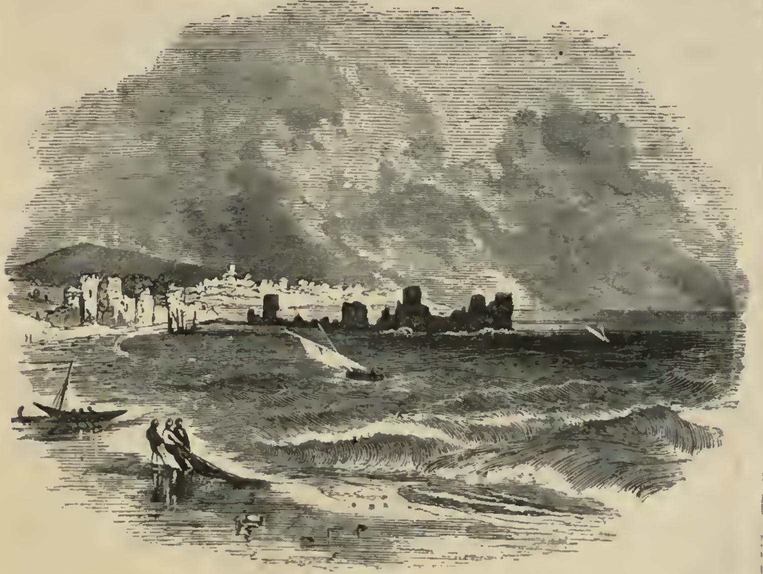
TYRUS.

Yn nheyrnasiad Dafydd y daw Tyrus i sylw neillduol yn yr Ysgrythyr. Yr oedd Hiram, ei brenin, mewn cyngrair â Dafydd a Solomon, a rhoddodd goed a gweithwyr tuag at adeiladu ac addurno y deml a'r palas yn Jerusalem. Canlynwyd yr Hiram hwn gan ei fab Baleazar, yr hwn a deyrnasodd saith mlynedd, ac yntau gan ei fab Adrastus, yr hwn, ar ol teyrnasu naw mlynedd, a fradlofruddiwyd. Ei fradlofruddion oedd meibion ei famaeth, a chadwodd yr henaf o honynt feddiant o'r orsedd am ddeuddeg mlynedd. Ar ol gwrthryfel, ac efallai un o du caethweision, adferwyd llin freninol Hiram yn mherson Abdastratus, yr hwn fu yn frenin am naw mlynedd. Gosodwyd ei ganlyniedydd, Asermyus i farwolaeth gan ei frawd Phales, yr hwn, ar ol trawsfeddiant o wyth mis, a syrthiodd trwy law Ithobaal, offeiriad Astarte, a thad Jezebel, brenines Ahab. Teyrnasodd Ithobaal ddeuddeg ar hugain o flyneddau; ac yn ystod ei deyrnasid sonia yr haneswyr cartrefol am newyn, yr hwn a ymddengys yn cyduno â'r un enwir yn 1 Bren. xviii. 1. Canlyniedydd Ithobaal ydoedd Badizor, yr hwn deyrnasodd chwech mlynedd; teyrnasodd ei fab, Matagen, ddeuddeg mlynedd ar hugain; a'i ganlyniedydd, Pygmalion, saith a deugain. Yn y seithfed flwyddyn o'i deyrnasaid llofruddiodd Acrobas, offeiriad Hercules, a gwr ei chwaer Elissa neu Dido, yr hwn, ynghyd âg amryw o'i bendefigion, a ffodd o'i deyrnas, ac a sylfaenodd Carthage, ar forlan Affrica. Mae gwagle yn canlyn, hyd deyrnasiad Eluleus a'r goresgyniad gan Salmaneser. Adrodda Josephus, allan o Menander, yr hanes:—'Mae enw y brenin hwn hefyd wedi cael ei osod i lawr yn nghoflyfrau Tyrus, oblegid cymerodd ryfeldaith yn erbyn Tyrus, yn nheyrnasiad Eluleus; a gwna Menander ardystio ei wirionedd, yr hwn, pan ysgrifenodd ei Amseryddiaeth, ac y cyfieithodd goflyfrau Tyrus i'r iaith Roeg, a rydd i ni yr hanes canlynol: "Un o'r enw Eluleus, a deyrnasodd ddeuddeg ar hugain o flyneddau: darfu i'r brenin, ar waith y Citteaniaid yn gwrthryfela, fordwyo attynt, a'u darostwng drachefn i ufudd-dod. Yn erbyn y rhai hyn y darfu brenin Assyria anfon byddin, gan oresgyn mewn modd gelyniaethus yr oll o Phenicia, ond a wnaeth heddwch â hwynt oll, ac a ddychwelodd: ond darfu i Sidon, ac Ace, a Palaetyrus wrthryfela; a llawer o ddinasoedd eraill a roisant eu hunain i fynu i frenin Assyria. Yn ganlynol, pan na wnai y Tyriaid ymostwng iddo, dychwelodd y brenin, ac a syrthiodd arnynt, tra y cynysgaethasai y Pheniciaid ef â thriugain o longau, ac wyth cant o ddynion i'w rhwyfo; a phan yr ymosododd y Tyriaid arnynt mewn deuddeg o longau ac y gwasgarwyd llongau y gelynion, cymerasant 500 o ddynion yn garcharorion, a thrwy hyny ennillodd holl drigolion Tyrus iddynt eu hunain enw mawr: ond dychwelodd brenin Assyria, a gosododd warcheidweid ar eu hafon a'u dwfr-ffyrdd, y rhai oeddynt i rwystro y Tyriaid i dynu dwfr. Parhaodd hyn am yspaid pum mlynedd, ond er hyny dal i ddyodef y gwarchae a wnai y Tyriaid, ac yfed y dwfr o'r pydewau a gloddient."'

Yr oedd Tyrus yn ei gogoniant yn ystod tymhor y prophwydi Hebreaidd. Ond darfu Nebuchodonosor, ar ol gorchfygu—Pharoah-Necho, warchae yn ei herbyn;

yr oedd Sidon wedi cwympo eisoes. Parhaodd y warchae dair blynedd ar ddeg, ac y mae y canlyniad yn parhau i fod yn destun dadl; mae llawer, fel Gesenius, Winer, Heeren, a Kenrick, yn haeru nad ydoedd dim o'r *blockade*, neu garchariad y lle, yn llwyddianus. Yn ddiau ni cheir un hanes pendant am gwymp Tyrus mewn un o'r hen awdwyr. Darlunir y gwarchae, fodd bynag, gan Ezeciel: 'Ha fab dyn, Nebuchodonosor brenin Babilon a wnaeth i'w lu wasanaethu gwasanaeth mawr yn erbyn Tyrus: pob pen a foeliwyd, a phob ysgwydd a ddynoethwyd: ond nid oedd am Tyrus gyflog iddo, ac i'w lu, am y gwasanaeth a wasanaethodd ef i'w herbyn hi; am hyny fel hyn y dywed yr Arglwydd Dduw: Wele fi yn rhoddi tir yr Aipht i Nebuchodonosor brenin Babilon, ac efe a gymer ei lliaws hi, ac a yspeilia ei hyspail hi, ac a ysglyfaetha ei hysglyfaeth hi, fel y byddo hi gyflog i'w lu ef. Am ei waith yr hwn a wasanaethodd efe yn ei herbyn hi, y rhoddais iddo dir yr Aipht, oherwydd i mi y gweithiasant, medd yr Arglwydd Dduw (xxix. 18-20). Ymddengys y brophwydoliaeth hon fel yn awgrymu methiant, ac y derbyniai y gorchfygwr Babilonig, ar ol cael ei siomi am gaffaeliad yn Tyrus, ddigon o dâl wrth yspeilio yr Aipht—'cyflog' i'w lu. Ond, o'r tu arall, mae genym yr adroddiad pendant: 'Canys fel hyn y dywed yr Arglwydd Dduw; wele fi yn dwyn ar Tyrus, o'r gogledd, Nebuchodonosor brenin breninoedd, â meirch, ac â cherbydau, ac â marchogion, a thorfeydd, a phobloedd lawer. Dy ferched a ladd efe â'r cleddyf yn y maes; ac a esyd wrthglawdd i'th erbyn, ac a gyfyd darian i'th erbyn. Ac efe a esyd beirianau rhyfel yn erbyn dy geurydd, a'th dyrau a fwrw efe i lawr â'i fwyill. Gan amlder ei feirch eu llwch a'th doa; dy geurydd a gynhyrfant gan swn y marchogion, a'r olwynion, a'r cerbydau, pan ddelo trwy dy byrth di, fel dyfod i ddinas adwyog. A charnau ei ferch y sathr efe dy heolydd oll; dy bobl a ladd efe â'r cleddyf, a'th sefyll-fanau cedyrn a ddisgyn i'r llawr. A hwy a anrheithiant dy gyfoeth, ac a yspeiliant dy farchnadaeth; ac a ddinystriant dy geurydd, a'th dai dymunol a dynant i lawr; a'th geryg, a'th goed, a'th bridd, a osodant ynghanol y dyfroedd. A gwnaf i swn dy ganiadau beidio; ac ni chlywir mwy lais dy delynau. A gwnaf di yn gopa craig; taenfa rhwydau fyddi; ni'th adeiledir mwy, canys myfi yr Arglwydd a'i llefarais, medd yr Arglwydd Dduw' (Ezec. xxvi. 7-14). Nis gellir camsynied ystyr yr oracl olaf a goffhawyd—yr oedd dinas glan y môr i gael ei chwilfriwio gan hyrdd-hyrddod ac offer rhyfel; ac yr oedd y llall ar y graig, 'cadarn yn y môr,' i gael ei chwalu yn ysbwrial, a'i bwrw i'r môr—yr oedd i ddyfod mor anial fel y gwnai pysgotwyr daenu eu rhwydau arni. Nis gallasai awdwr, neu gasglwr oraclau Ezeciel yn sicr wrthddweud ei hun i gymaint graddau ac i adrodd, ac yna i dynu yn ol ei adroddiad —i dystio dymchweliad Tyrus, ac yna daflu amheuon ar y ffaith. Mae yn debygol taw ystyr yr oracl gyntaf ydyw na chafodd Nebuchodonosor ddigon o dâl am ei wasanaeth yn ystod y warchae hir a blinderus, yn ystod yr hon y cawsai pen pob milwr ei 'foelio,' trwy wisgo yr helm cyhyd o amser, ac y 'dynoethasid pob ysgwydd' trwy y gwarchae-waith parhaus. Efallai i'r trigolion i gael amser i symud yn eu llongau ranau helaeth o'u heiddo. Heblaw hyny, cawn wystlon Tyriaidd ar ol yr amser yma yn y llys yn Babilon, a chan fod y rhai hyny o waed breninol, ceisid ganddynt weithiau gymeryd arnynt freniniaeth Tyrus. Mae yr amgylchiadau hyn yn cynwys rhoddiad i fynu yr amddiffynfa (*capitulation*), os nid ei dymchweliad. Ar ol marwolaeth Baal, yr hwn oedd y brenin ar ddiwedd y gwarchae, diddymwyd y ffurf freninol o lywodraethu, a chafodd Tyrus ei llywodraethu gan Suffetes (Barnwyr), ffurf arall o'r Shaphetim Hebreaidd. Daeth Tyrus i fod yn anrhaith hawdd i Persia, a dyoddefodd warchae arswydus dan Alexander Fawr. Adeiladodd, trwy lafur dirfawr, cywreinrwydd, a dyfalbarhad, glawdd o'r cyfandir i'r graig-ddinas, ac ar ol milwriaeth o saith mis, syrthiodd Tyrus trwy dân a lladdfa, 332 C.C.; gosodwyd deng miliwn o'r boblogaeth i farwolaeth, a gwerthwyd yn gaethion ddeugain mil o honynt. Arhosodd y clawdd a wnaethai Alexander allan o weddillion yr hen Dyrus, a daeth yr ynys felly i fod yn orynys. Ar ol bod dan lywodraeth y Seleucidæ syrthiodd y ddinas dan lywodraeth Rhufain. Gwarchaewyd i'w herbyn gan Ryfelwyr y Groes; a bu yn meddiant Venice am dymhor. Lle tlawd ydyw yn bresenol, a'i phoblogaeth yn 3000—anial, unig—'yr archolledig ynghanol y môr,' fel y darlunir hi gan Ezeciel.

Mae y cyfeiriadau at Tyrus yn y prophwydi Hebreaidd yn lliosog a byw-debyg. Mae y seithfed benod ar hugain o Ezeciel yn olygfa gynwysoll (*panorama*) fywiog, yn yr hon y pasa heibio, fel mewn gorymdaith, ei llongau a'i marsiandiaeth, ei ffeiriau, a'i marchnadleoedd, y pethau ddeuai i mewn, a'r pethau elai allan o'i phorthladd; ei phoblogaeth gymysgedig, wedi ei chasglu o gynifer o wledydd; ei chyfoeth a'i moethau, ei llongau gwychion, a'i milwyr yn ei gwisgoedd dysglaer, &c. Mae oraclau eraill yn darlunio tynged y ddinas hono, 'yr hon oedd farchnadyddes y bobloedd, ac a eisteddasai yn eisteddfa Duw ynghanol y moroedd.' Yr oedd ei balchder yn fawr: 'Myfi wyf,' meddai, 'berffaith o degwch.' Mae Joel yn condemnio Tyrus am werthu Iuddewon yn gaethion; ac Amos, am iddi dori y 'cyfamod brawdol.' O'r tu arall mae Tyrus i fod yn bresenol yn mhriodas y brenin megis y rhagddywedwyd yn Ps. xlv.

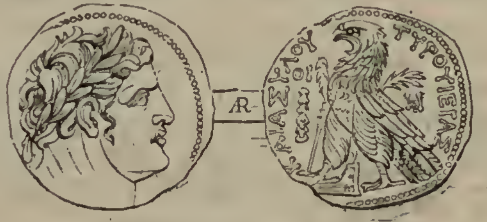

BATHODYN TYRUS.

Disgynyddion Ham oedd y Pheniciaid, a rhaid i'w crwydriad i lan Môr y Canoldir gymeryd lle yn foreu iawn. Dywed Herodotus iddynt ddyfod o lanau y Môr Coch, a geilw Manetho yr Hyksos yn 'Fugeiliaid Phenicaidd.' Ni chafodd Phenicia, fel rhan o Ganaan, eriod ei gorchfygu gan lwythau Dan, Aser, a Naphtali, i ba rai y dyfarnwydd hi yn amser rhaniad y wlad. Ond yr oedd perthynas Israel â Phenicia yn gyffredin yn un heddychol, ac yn hollol wahanol oddiwrth ei dyryswch rhyfelawl â Philistia. 'Hoff oedd gan Hiram Dafydd bob amser; a 'gweision Hiram, y rhai oedd longwyr yn medru oddiwrth y môr,' a ddanfonwyd i gyflenwi, mewn rhan, longau Solomon.

Trodd Phenicia ei sylw yn foreu iawn at fasnach a morwriaeth. Fel marsiandwyr, morwyr, ac ymfudwyr nid oedd i'r Pheniciaid eu cyffelyb na'u cystadlwyr am lawer o oesoedd. Yn yr hen amseroedd yr oedd eu gwlad yn ystordy mawr, yn yr hwn y gellid cael holl angenrheidiau a moethau bywyd dynol; ac am hir amser, ac yn gyfiawn, ystyrid hi fel marchnadle y Dwyrain. Ymestynai ei marsiandiaeth o'i morlanau ei hunan hyn yn od cybelled a'r ynysoedd Prydeinig, Spain, porthladdoedd Môr y Canoldir, y Môr Du, a'r Llyn Mæotis. Yn ol tyb rhai geir-darddwyr dychymygol, derbyniodd ein gwlad ein hunain ei henw oddiwrth y morwyr a'r marsiandwyr Pheniciaidd hyn, y rhai a gyfenwasant yr ynysoedd hyn yn ברת אנך, Barat-anac, neu Bratanac, ar gyfrif cyflawnder y mwn-gloddiau alcan a phlwm yn benaf a geid ynddynt. Ar hyd y tir carient yn mlaen fasnach eang â Syria, Assyria, Persia, Arabia, ac India. Danfonodd Phenicia amryw ymfudwyr i wahanol barthau o'r byd; ac y mae Carthage, Utica, a a Gades dan rwymau am eu bodolaeth fel talaethau i sylfaenwyr Pheniciaidd. Fel prawf o'u medr mewn morwriaeth, dywedir i ryw anturiaethwyr Phenicicaidd yn ngwasanaeth Necho, brenin yr Aipht, gymeryd at fordaith, a'i gorphen, o gwmpas Affrica, gan hwylio allan o'r Môr Coch, a dychwelyd trwy Gulfor Gibraltar. Yr oedd eu llongau yn enwog dros y byd, yn enwedig y rhai a dramwyent i Tarsis yn Spain: gwthid rhai o honynt ag hanner cant o rwyfau. Darlunia Xenophon drefniadau perffaith long Pheniciaidd—pob peth yn ei le priodol, a dim lle yn cael ei golli. Carid gweithrediadau mwn-gloddiawl [illegible] am arian ar raddfa helaeth yn Tarsis, a dygid cyfoeth mawr yn ol gan y marsiand-lestri.

Addolai pobl Phenicia Baal, enw yr hwn arwydda 'arglwydd;' ac yr oedd Astarte, yr Asteroth Hebraeg, a'r Aphrodite Roegaidd, yn un o'u prif dduwiau. Lliaws o butteiniaid ydoedd ei hoffeiriadesau hi—yn gystal a dynion dysbaddedig, a dynion er boddio nwydau annaturiol. Goddefid yr addoliad yma yn Jerusalem yn amser Solomon (1 Bren. xi. 5). Ceid bennywaid Sidonaidd yn y gwragedd-dy hwn, a dygasant i mewn a noddasant eu coelgrefyddau cartrefol. Offrymid hefyd ar achlysuron neillduol ebyrth dynol, megis y gwneid hefyd yn ngwladfa Carthage. Mae yr enw Baal wedi ei gysylltu âg amryw enwau priodol, megis Hannibal, Asdrubal; ac yr oedd wedi ymdaenu hefyd dros Palestina. Galerid ar gyfrif marwolaeth Adonis, neu Thammuz, duw Pheniciaidd arall, yn flyneddol gan fennywaid Phenicia. At yr ofergoeledd hyn y cyfeiria y bardd:—

'Y nesaf o'r tu ol deuai Thammuz,
Clwyf blyneddol yr hwn yn Libanus
A ddenai ferched Syria i alaru ei dynged
Mewn cariad-ganeuon trwy'r hirddydd haf;
Tra y rhedai y llyfn Adonis o'i genedigol graig,
Yn borphor tua'r môr gan waed, fel tybir,
Thammuz yn cael bob blwydd ei glwyfo.'

A chafodd yr arferiad ei chondemnio gan un mwy na Milton, pan y dywed Ezeciel, yn ei weledigaeth o ffieiddra Jerusalem: 'Ac efe a'm dug i ddrws porth tŷ yr Arglwydd, yr hwn oedd tua'r gogledd, ac wele yno wragedd yn wylo am Tammuz' (viii. 14). Yn Tyrus hefyd yr oedd wedi cael ei gosod deml orwych y duw mawr Melkarth ('Brenin y Ddinas'), Hercules y Groegiaid, eilun-dduw a geid yn holl wladfeydd Phenicia. Addolai y Pheniciaid hefyd y saith *kabirim*, neu dduwiau mawr, a'r un mewn rhif a'r planedau.

Darfu i'w cymdeithas â llwythau pellenig eu harwain ar eu dychweliad adref i adrodd ffug-hanesion, neu, mewn iaith eglur, *celwyddau:* daeth hanes a adroddid gan deithiwr y pryd hwnw i gael ei alw yn 'Chwedl Pheniciaidd;' a daeth cymeriad y bobl am eirwiredd i fod yn ddiarebol isel. Trwy eu hanturiaethau masnachol temtiwyd hwynt yn aml i arfer twyll a ffalsedd; dirywiodd craffder i anonestrwydd. Cyflawnent forladrad weithiau; a masnachent mewn caethion (1 Macc. iv. 41). Ymsuddai marsiandwr Phenicia weithiau i *bedlar* (Diar. xxxi. 24); a dywed Hosea, 'Yn ei law ef y mae clorianau twyll' (xii. 7). Gwnai Groeg a Rhufain yn aml briodoli eu dirywiad i gyfeillachu â Phenicia, canys dygodd ei chyfoeth foethau a diraddiad.

Yr oedd y Pheniciaid yn hyddysg a medrus mewn morwriaeth a rhifyddeg; ac iddynt y priodolir dyfeisiad llythyrenau. Yn ol Herodotus, Cadmus, Pheniciad o enedigaeth, a ddygodd lythyrenau gyntaf i Groeg. Yr oedd pobl Phenicia yn enwog hefyd am wneud lliain main, gwydr Sidon, a phorphor Tyrus. Yr oedd y *Sidonia ars* (celf Sidon) yn ddiareb gyffredin yn mhlith yr hynafiaid; a defnyddid yr ansoddair 'Sidonaidd' mewn ffordd o ragoriaeth i ddynodi pa beth bynag ydoedd ddestlus neu orwych. Yn nghân Homer gwerthfawrogir llaw-weithiau (*manufactures*) y Sidoniaid gan y blaenoriaid rhyfelgar; clodforir y diod-gwpanau fel rhai wedi eu gwneud gan y 'Sidoniaid cywrain;' ac nid llai o gannoliaeth rydd yr un bardd i'w gynau o waith nodwydd.

Gan fod y Pheniciaid wedi disgyn oddiwrth Ham, yr oedd eu hiaith yr un a'r hen Hebraeg, neu dafod-iaith Canaan. Hebraeg ydoedd iaith Canaan pan y daeth Abraham i drigo ynddi. Parhai iaith Punic Carthage, ar ol ymddidoliad o amryw flyneddau oddiwrth y famwlad, i ddwyn tebygoirwydd agos i'r Hebraeg, fel y sylwir gan Jerome ac Awstin, ac fel y gellir gweled yn Pœnulus Plautus. Punic yw y cyntaf o'r tair llinell ganlynol, wedi ei dyeithro trwy lythyrenau Rhufeinig, ac fel y ceir hi yn y chwareu dynwaredol (*drama*); yr ail yw yr un linell wedi ei threfnu yn briodol a'i gosod mewn llythyrenau Hebraeg, a'r trydydd yw arddangosiad o'r iaith Punic i'r llygad Cymreig:—

Na Ythalonim, vualonuth si chorathisima consyth

נא את עליונים יעליונות שכורות יסמכון זות׃

Na eth eljonim veeljonoth sechorath yismecun zoth

Fel y canlyn mae y darlleniad hwn yn Lladin—

Rogo deos et deas, qui hanc regionem tuentur.

Yr hyn sydd mewn cydgordiad perffaith â chyfieithiad y difyr-chwareuydd (*comedian*) ei hun:—

Deos Deasque veneror, qui hanc urbem colunt—

'Yr wyf yn parchu y duwiau a'r duwiesau, y rhai a noddant y ddinas hon.'

Mae yr arian bathol a'r amrywiol argraphau yn cyduno. Wedi eu hesponio yn ol eu tebygolrwydd i'r Hebraeg, ystyr Melkarth, enw Baal, ydyw 'brenin y ddinas;' Carthage, 'tref newydd;' Byrsa, y bryn ar ba un y sefai, yr un peth a Bosrah; Dido, 'ei gariad,' sydd yn tarddu oddiwrth yr un gwreiddyn a Dafydd; Hannibal 'gras Baal.' Ar lechen aberthawl, a gafwyd yn Marseilles yn y flwyddyn 1845, ceir pedwar ar ddeg a thriugain o bedwar ar ddeg a phedwar ugain o eiriau yn yr Hen Destament. Yn 1858, darganfyddwyd *sarcophagus* yn Sidon, ac y mae yr argraph ar y clawr wedi cael ei ddeongli, a dengys y cynwysai gorph Ashmunazer, yr hwn a gyfenwa ei hun yn 'berchen Dor, Joppa, a thiriogaethau yd eang wrth draed Dan.' Nid oes dim gweddillion llenyddiaeth Pheniciaidd wedi cael eu diogelu; golygir taw ffug-ysgrifau o waith Philo-Byblius ydyw y dernynau o Sanconiathon, er y proffesa efe ei fod wedi eu cyfieithu o iaith Phenicia i'r Groeg.

TYST, un yn dwyn tystiolaeth i unrhyw beth a welodd neu a glywodd, neu o'r hyn yr oedd ganddo wybodaeth am dano, yn ewedig os rhoddir y dystiolaeth ar lw. Yn ol cyfraith Moses nid oedd un dyn i gael ei gondemnio ar dystiolaeth un tyst, ond yr oedd yn ofynol i gael o leiaf ddau neu dri i brofi euogrwydd y person. Gan fod rhai dynion, yn enwedig y sawl sydd yn dueddol i dyngu yn eu siarad cyffredin, trwy ragfarn, dylanwad llwgr-wobr, neu achosion eraill, yn barod i dyngu celwydd, Duw, er mwyn attal y tystion Hebraeg rhag gwneud hyny, a'u happwyntiodd i ddechreu gweinyddu y gosb yn erbyn yr hwn a gondemnid i farwolaeth ar eu tystiolaeth hwy trwy daflu y gareg gyntaf atto (Deut. xvii. 6, 7). Os ceid tyst yn euog o dyngu celwydd, condemnid ef i ddyoddef yr un gosb ac y tueddai ei gamdystiolaeth ef ddwyn ar ei gymydog (Deut. xix. 16–21).

TZIP'POR (צפר). 1. Unrhyw fath o aderyn (Deut. iv. 17; xiv. 11); ynghyd (*collectively*) adar (Gen. vii. 14). 2. Aderyn bychan (Job xli. 5), aderyn tô, er enghraifft (Ps. lxxxiv. 3; cii. 7; Diar. xxvi. 2). Yn y T. N. arwydda *στρύθιον* hefyd aderyn bychan; gallai taw aderyn y tô ydyw, a cha ei gyfieithu felly yn y C. C. (Matt. x. 29, 31; Luc. xii. 6, 7), ac etto prin mae y gair mor benodol ei ystyr (Parkhurst *Gr. Lex.* 633; Robinson, *Gr. Lex.* 774).

U

UCHELFAOEDD neu Uchelfeydd a ddewisid gynt gan genedloedd paganaidd fel manau i adeiladu allorau ac i offrymu ebyrth arnynt, megis esgyndiroedd, bryniau, a mynyddoedd, efallai oddiar y syniad eu bod yn nes i'r nefoedd, sef sedd dybiedig y duwiau. Mae genym enghreifftiau o honynt yn hanes Balaam (Num. xxii. 41; xxiii. 1, 2, 14, 28–30). Yr oedd uchelfeydd ar gyfer aberthu yn gyffredin yn mhlith y Canaaneaid; a rhoddwyd gorchymyn caeth i'r Israeliaid i'w dinystrio (Num. xxxiii. 52; Deut. xii. 2). Pan osodwyd y tabernacl i fynu yn yr anialwch gorchymynwyd hwynt i gyfyngu eu hebyrth iddo. Os gwnai rhyw un gynyg offrymu aberth mewn un lle heblaw 'drws pabell y cyfarfod,' yr oedd i gael ei 'dori ymaith o blith ei bobl.' Ac ychwanegir, 'deddf dragywyddol fydd hyn iddynt, trwy eu cenedlaethau' (Lef. xvii. 1–4, 7). Ar ol hyny, pan yr oeddynt ar gyffiniau gwlad yr addewid, dywedodd Moses wrthynt, 'Ond pan elych dros yr Iorddonen a thrigo yn y tir yr hwn y mae yr Arglwydd eich Duw yn ei roddi yn etifeddiaeth i chwi, a phan roddo lonydd i chwi oddiwrth eich holl elynion o amgylch, fel y preswylioch yn ddiogel; yna y bydd lle wedi i'r Arglwydd eich Duw ei ddewis iddo i beri i'w enw aros ynddo; yno y dygwch yr hyn oll yr wyf fi yn ei orchymyn i chwi; sef eich poeth-offrymau, a'ch aberthau, a'ch degymau, a dyrchafael-offrwm eich llaw, a'ch holl ddewis addunedau, y rhai a addunedoch i'r Arglwydd. Gwylia arnat rhag poeth-offrymu o honot dy boeth-offrymau yn mhob lle a'r a welych: ond yn y lle a ddewiso yr Arglwydd o fewn un o'th lwythau di, yno yr offrymi dy boeth-offrymau, ac y gwnai yr hyn oll yr ydwyf fi yn ei orchymyn i ti' (Deut. xii. 10, 11, 13, 14). Ond er caethed oedd y gorchymynion hyn, yr ydym yn cael fod aberthau yn cael eu hoffrymu mewn llefydd eraill heblaw drws pabell y cyfarfod. Ac hyd yn od yn ystod tymhor bywyd Moses mae yn amheus a gyfyngid yr aberthau iddo. Fe ymddangosodd, fodd bynag, ar eu sefydliad yn Nghanaan, eiddigedd canmoladwy ar y matter yma; oblegid, pan, ar ol gorchfygu y wlad, y darfu llwythau Reuben a Gad, a hanner llwyth Manasseh, ddychwelyd i'w hetifeddiaeth eu hunain, 'adeiladasant yno allor wrth yr Iorddonen, allor fawr mewn golwg,' yr oedd y llwythau eraill yn barod i fyned i ryfel â hwynt oherwydd hyny, a phan yr esponiasant y peth iddynt, ac nad ydoedd hi i 'boeth-offrwm, nac i aberth,' ond fel tyst fod ganddynt hawl i offrymu eu hebyrth yn mhabell yr Arglwydd (Jos. xxii. 10–34). Yn amser y Barnwyr yr oedd crefydd wedi dirywio yn fawr yn mhlith yr Israeliaid. Ffynai eilunaddoliaeth yn fawr yn eu plith, ac hyd yn od pan yr offrymid aberthau i'r gwir Dduw, ni wneid hyny bob amser yn mhabell y cyfarfod, ond ar allorau wedi eu cyfodi yn arbenigol ar gyfer yr achlysur, megis gan Gideon (Barn. vi. 24); a chafodd hyd yn od yr ail dro orchymyn dwyfol i wneud felly (25, 26). Mae genym esampl arall yn Manoa (xiii. 19), ac esampl fwy cyffredin fyth yn nghynulleidfa meibion Israel (xxi. 4). Yr ydym yn cael wedi hyn nid yn unig Saul (1 Sam. xiii. 8–10; xiv. 35), ond Samuel (vii. 7, 9, 10, 17; x. 8; xi. 15; xvi. 1–5) yn offrymu aberthau mewn manau eraill heblaw y tabernacl, yr olaf efallai hyd yn od ar uchelfeydd (ix. 12, 14). Gwnaeth Dafydd, ar arch pendant Duw, 'adeiladu allor i'r Arglwydd' ar lawr dyrnu Arafnah y Jebusiad, yr hwn, fel sefyllfan cyffredin lloriau dyrnu, ydoedd efallai ar esgyndir, ac yno yr 'offrymodd boeth-offrymau ac offrymau hedd' (2 Sam. xxiv. 18–25). Yn rhan gyntaf teyrnasiad Solomon 'y bobl oedd yn aberthu mewn uchelfaoedd, oherwydd nad adeiladasid tŷ i enw yr Arglwydd, hyd y dyddiau hyny. A Solomon a garodd yr Arglwydd, gan rodio yn neddfau Dafydd ei dad, etto mewn uchelfaoedd yr oedd efe yn aberthu ac yn arogl-darthu. Ac efe a aeth i Gibeon i aberthu yno: canys hono oedd uchelfa fawr. Mil o boeth-offrymau a offrymodd Solomon ar yr allor hono' (1 Bren. iii. 2–4). Ond ar ol adeiladu y deml yn Jerusalem, yr ydys wedi tybied yn gyffredin nad ydoedd yn gyfreithlon i offrymu aberthau yn un lle arall, oddieithr efallai dan amgylchiadau neillduol. Darfu i Solomon ei hun, pan yn tynu yn mlaen mewn oed, adeiladu uchelfaoedd i'w wragedd dyeithr i arogl-darthu arnynt, ac offrymu aberthau i'w duwiau (1 Bren. xi. 1–8). Yn nheyrnasiad ei fab Rehoboam darfu Judah 'adeiladu uchelfeydd, a delwau, a llwynau ar ben pob bryn uchel, a than bob pren gwyrddlas' (xiv. 23). Darfu Jeroboam hefyd sefydlu uchelfeydd yn nhir Israel (xii. 31, 32); ac o'r amser hwnw hyd y pryd y caethgludwyd Israel a Judah parhaodd y drwg, ac yn gyffredin mewn cysylltiad âg eilun-addoliaeth, er, fe ddichon efallai yn ngwlad Judah mewn cysylltiad âg addoliad y gwir Dduw (2 Cron. xiv. 2–5; xv. 8–17; 1 Bren. xxii. 43; 2 Bren. xii. 2, 3). Ar ol dychweliad yr Iuddewon o Babilon nid oedd dim son am uchelfaoedd, ac nid oes un lle i dybied y gwneid defnydd o honynt o gwbl.

UDGORN, offeryn cân, yr hwn, pan chwythir trwyddo, a gynyrcha swn uchel yspryd-gynhyrfawl, neu gerddoriaeth. Cyrn anifeiliaid oeddynt efallai y fath gyntaf o udgyrn, ond wedi hyny gwnawd hwynt o arian, pres, neu y cyffelyb ddefnydd. Gwnaeth Moses ar orchymyn Duw ddau udgorn ar gyfer galw cynulleidfaoedd y bobl, gan gyfarwyddo teithiau y gwersyll, ac er mwyn casglu a chyffroi y bobl i ryfel. 'Ar ddydd eich llawenydd hefyd, ac ar eich gwyliau gosodedig, ac ar ddechreu eich misoedd, cenwch yr udgyrn uwch ben eich hoffrymau poeth, ac uwch ben eich aberthau hedd, a byddant i chwi yn goffadwriaeth ger bron eich Duw' (Num. x. 1–10; xxxi. 6). Yr oedd llawer o'r defnydd wneid o udgyrn yn mhlith yr Hebreaid yn gynwysedig mewn cyhoeddi amserau a thymhorau, ynghyd â'r dyledswyddau neu yr ymarferiadau ag oeddent i gael eu cyflawni mewn cysylltiad â hwynt; defnyddid hwynt hefyd, ynghyd âg offer cerdd eraill, i ganu mawl i Dduw, yn enwedig yn ngwasanaeth y deml (1 Cron. xvi. 6, 37, 42; 2 Cron. v. 12, 13; vii. 6; xxix. 26; Ps. xcviii. 5, 6; cl. 3). Defnyddir y gair yn ffigyraidd mewn amryw adnodau.

UFFERN, lle poenedigaeth angelion syrthiedig a dynion drwg yn y byd arall. Er dangos ei natur echryslon darlunir ef fel carchar (2 Pedr ii. 4); fel 'niwl y tywyllwch' (Judas 13); fel 'tywyllwch eithaf, lle mae wylofain a rhincian dannedd' (Matt. viii. 12); fel 'y pwll diwaelod' (Dat. xx. 1, 3); fel 'tân anniffoddadwy, lle nad yw eu pryf yn marw, na'r tân yn diffodd' (Marc ix. 43, 44); fel 'tân tragywyddol wedi ei barotoi i ddiafol a'i angelion' (Matt. xxv. 41); fel 'llyn o dân a brwmstan, lle y poenir hwynt ddydd a nos, yn oes oesoedd' (Dat. xx. 10). Nid ydyw y cyfryw ddarluniadau i gael eu cymeryd yn llythyrenol. Efallai fod iaith ddynol yn annigonol i drosglwyddo syniadau priodol am sefyllfa y drygionus mewn byd arall; ond diau eu bod wedi eu bwriadu i drosglwyddo i ni y syniad o ddirfawr drueni. Ac nid oes un lle i amheu tragywyddoldeb eu trueni. Ni ddefnyddir iaith grefach i ddarlunio dedwyddwch y nefoedd nag a ddefnyddir i ddesgrifio poenau uffern (Matt. xxv. 46).

Mae dau air yn yr Ysgrythyrau ac y mae ein cyfieithwyr wedi ei gyfieithu yn *uffern;* un yw *Gehenna*, neu γέεννα, yn briodol; y llall yw *Hades*, neu ᾅδης, yn anghywir iawn. Mae yn angenrheidiol i ni sylwi ar y ddau air hyn ar eu penau eu hunain.

1. *Gehenna*, neu γέεννα. Nid gair Groeg ydyw hwn, ac yn ganlynol ni chyfarfyddir âg ef yn ngweithiau clasurol y Groegiaid. Yn wreiddiol mae yn gynwysedig o ddau air Hebraeg גיא הִנֹּם (*Ge Hinnom*), 'dyffryn Hinnom, lle yn agos i Jerusalem, am yr hwn y darllenwn gyntaf yn Jos. xv 8. Yno y gwnai yr Israeliaid i'w plant fyned trwy y tân i Moloch, eilun yr Ammoniaid (2 Cron. xxviii. 3; xxxiii. 6). Gelwid y lle hefyd Tophet (Jer. vii. 31); a hyny, fel y tybir, oddiwrth swn y tabyrddau (ystyr *toph* ydyw tabwrdd), yr hwn a wneid yn fwriadol er mwyn boddi lleisiau y creaduriaid truenus. Gan i'r lle hwn, yn nghwrs amser, gael ei ystyried fel arwyddlun o uffern, neu le poenedigaeth yr annuwiol yn y byd a ddaw, daeth enw Tophet yn raddol i gael ei ddefnyddio yn yr ystyr yma, ac yn y diwedd i gael ei gyfyngu iddo. A dyma yr ystyr yn mha un y mae Gehenna, gair cyfystyr, i gael ei ddeall yn y T. N., lle y ceir ef ddeuddeg o weithiau.

2. Ἅδης neu *Hades* sydd air eithaf cyffredin mewn awduron clasurol, a cha ei ddefnyddio yn aml gan y LXX. yn eu cyfieithiad o'r H. D. Ceir ef ddeuddeg o weithiau yn y T. N., a chyfieithir ef yn *uffern* yn mhob un ond un, lle y cyfieithir ef *y bedd*. Yn yr H. D. y gair cyfattebol ydyw שאול (*sheol*), yr hwn a arwydda drigle y meirw yn gyffredin, heb un cyfeiriad at ddaioni neu ddrygioni personau, eu dedwyddwch neu eu trueni. Wrth gyfieithu y gair hwnw mae y LXX bob amser wedi arfer *hades*. Mae yn eithaf eglur, yn wir, nad ydyw y gair yn nghyfieithiad y Septuagint o'r H. D. nag yn y T. N. yn trosglwyddo yr un ystyr ag y mae y gair *uffern* yn awr, yn ol arferiad Cristionogol, yn drosglwyddo bob amser i'n meddwl.

Gorchwyl diderfyn fyddai coffhau ac egluro yr holl adnodau yn y ddau Destament lle defnyddir y gair. Yn wir, nid oes braidd feirniad yn awr yn cymeryd arno fyntumiaw taw hyn ydyw ystyr y gair yn yr H. D. Pwy, er enghraifft, a wnai gyfieithu geiriau y patriarch Jacob, pan y twyllwyd ef gan ei feibion i'r grediniaeth ddarfod i'w ddewis fab Joseph gael ei larpio gan anifail rheibus, 'Yn ddiau y disgynaf at fy mab yn alarus i *uffern?*' (Gen. xxxvii. 35). Neu y geiriau a ddefnyddiodd pan y taer resyment âg ef ynghylch danfon ei fab ieuengaf, Benjamin, i'r Aipht gyda nhwy: 'Chwi a barech i'm penllwydni ddisgyn i *uffern* mewn tristwch' (xlii. 38). Etto yn y ddwy adnod *sheol* ydyw y gair yn Hebraeg, a *hades* yn nghyfieithiad y Deg a Thriugain. Gallwn ychwanegu er fod y gair yr un yn yr Hebraeg a'r Groeg yn Ps. xvi. 10, ac yn yr adroddiad o'r adnod hono yn Act. ii. 27, fel yn y ddwy adnod o Genesis sydd newydd gael eu coffhau, ac er y cyfieithir ef yn *uffern* yn y cyfieithiad cyffredin yn y ddau fan, etto byddai yn wrthun i'w ddeall fel yn dynodi y damnedigion, gan nad pa un a olygir yr ymadrodd yn cyfeirio at Dafydd yn llythyrenol, neu at Iesu Grist yn ffigyrol.

Er y dichon y gair *bedd* atteb y dyben mewn llawer o fanau i ddynodi, nid, mae'n wir, ystyr y geiriau *sheol* a *hades*, ond etto rediad cyffredin y frawddeg, ni rydd mewn manau ond cyfieithiad eiddil ac weithiau anghywir o'r gair gwreiddiol.

Wrth *hades* yr ydym yn deall trigle ysprydion ymadawedig, heb gyfeiriad at eu cymeriad fel cyfiawn neu ddrygionus, neu at eu cyflwr fel dedwydd neu annedwydd. Gall y fath ddarluniad anmhenderfynol ymddangos i rai yn annaturiol; ond mae genym yn ein plith ein hunain rywbeth tebyg iddo—byd yr ysprydoedd. Gyda golwg ar sefyllfa *hades* ymddengys y golygai Iuddewon a phaganiaid ei fod yn nwfn-leoedd y ddaiar, yn agos i'w chanol, fel y dywedem ni, neu ei sylfaen (yn ol syniadau yr Hebreaid, y rhai ni wyddent ddim am ei ffurf hirgron), ac yn cyfatteb mewn uchder i'r nefoedd; ac yn ganlynol ca y ddau ar gyfrif hyny eu cyferbynu fwy nag unwaith yn yr ysgrythyr lân. Yn Job xi. 7–9 ni gawn yr eglurhad canlynol ar anchwiliadwyaeth y perffeithderau dwyfol: 'A elli di wrth chwilio gael gafael ar Dduw? A elli di gael yr Hollalluog hyd berffeithrwydd? Cyfuwch a'r nefoedd ydyw, beth a wnei di? Dyfnach na *hades*, beth a elli di ei wybod? Mae ei fesur ef yn hwy na'r ddaiar, ac yn lletach na'r môr.' Yn awr nis gall dim brofi yn amlycach na'r adnod hon taw ystyr y gair yn yr H. D. bob amser ydyw *bedd*, a dim arall. Yn mhlith y fath bellderau dirfawr ag uwchder y nefoedd, eangder y ddaiar a'r môr, y rhai oeddynt yn y dyddiau hyny yn anhysbys i ddynolryw, ond a ddychymygid eu bod yn anhysbysiadwy, buasai dwyn i mewn fel un o'r pethau anfesuradwy *fedd*, dyfnder yr hwn nid oedd ond ychydig gufyddau, a'r hwn, fel gwaith dyn, ydoedd yn berffaith hysbys, yn gwbl wrthun, heb son am chwerthiniadwy. Pa ddyn yn ei synwyrau a ddywedasai: 'Ni fedrwch chwi amgyffred y Duwdod mwy nac y medrwch wybod uwchder y ffurfafen neu ddyfnder *bedd?*'

Yr un wedd yr ydym yn cael y nefoedd a *hades* yn cael eu cyferbynu â'u gilydd. Yn Ps. cxxxix. 7–10: 'I ba le yr af oddiwrth dy yspryd? i ba le y ffoaf o'th wydd? Os dringaf i'r nefoedd, yno yr wyt ti; os cyweiriaf fy ngwely yn *hades*, wele di yno. Pe cymerwn adenydd y wawr, a phe trigwn yn eithafoedd y môr; yno hefyd y'm tywysai dy law, ac y'm daliai dy ddeheulaw.' Yn awr, am y rhesymau a enwyd, nis gall *hades* arwyddo y bedd yma; mae yn amlwg y rhaid deall y gair am le mewn dyfnder mawr, fel yn wrthgyferbynol i uchder mawr y nefoedd.

Yn Amos ix. 1–3 darlunir Jehofah fel yn dywedyd: 'Ni ffy ymaith o honynt a ffo, ac ni ddianc o honynt a ddiango. Pe cloddient hyd *hades*, fy llaw a'i tynai hwynt oddiyno; a phe dringent i'r nefoedd, mi a'u disgynwn hwynt oddiyno; a phe llechent ar ben Carmel, chwiliwn a chymerwn hwynt oddiyno; a phe ymguddient yn ngwaelod y môr, oddiyno y gorchymynaf i'r sarph eu brathu.' Yma, er enghraifft, mae genym gyferbyniad dyblyg. I ben Carmel, mynydd cryn fawr yn Nghanaan, ca gwaelod y môr yn naturiol ei gyferbynu; ond i'r nefoedd, yr hon sydd yn ddigymhar uwch na'r mynydd uwchaf, ni cheir un cyferbyniad cymhwys ond *sheol* neu *hades*, yr hwn yn amlwg a olygid ei fod yn rhan ddyfnaf y ddaiar.

'Drachefn,' medd Dr. Campbell, 'dylid ystyried nad ydyw y gair Hebraeg am fedd byth yn cael ei gyfieithu yn yr hen gyfieithiad yn *ἅδης*, ond *τάφος*, *μνῆμα*, neu ryw air cyfystyr. O'r tu arall, ni chyfieithir *sheol* byth yn *τάφος* neu *μνῆμα*. ond bob amser yn *ᾅδης*; ac ni cha byth ei gystrawenu gyda *θάπτω*, neu unrhyw ferf yn arwyddo claddu, peth bron anocheladwy i eiriau a gyfarfyddir â hwynt mor fynych, pe arwyddocasai un amser yn briodol y bedd. Mae hyn ynddo ei hun yn ddigonol i brofi na chymysgai yr Iuddewon un amser y drychfeddyliau oedd ganddynt am danynt. Yr wyf yn sylwi yn mhellach fod y gair *ᾅδης*, yn gystal a'r gair Hebraeg cyfattebol, bob amser yn y rhif unigol o ran synwyr yn gystal a ffurf. Mae y gair am fedd bob amser yn y rhif liosog. Ni chaniata y blaenaf un amser ddefnydd o'r rhagenwau meddianol, gan taw derbynle pawb o'r meirw ydyw, ac yn ganlynol nis medr benodi dim i bersonau unigol; gwneir hyn yn aml gan yr olaf. Lle y sonir am yr hyn wnawd â'r *corph*, *τάφος*, neu ryw air cyffelyb, yw enw ei orphwysle. Pan sonir am drigle yr *yspryd* ar ol marw, ei drigle yw *ᾅδης*. Pan wneir sylw o un yn ymweled a bedd rhyw un, ei gyffwrdd, neu wylo wrtho, neu gyfodi cofadail arno, a'r cyfryw bethau, *keber* yw y gair a ddefnyddir bob amser, Ychwaneger at hyn oll, y darlunir pawb yn *hades* yn ddieithriad. Gwahanol iawn gyda golwg ar y beddau. Felly y darlunia Esaiah yn brydferth a barddonol iawn ddinystr mawr a disymwth a ddeuai ar y ddaiar pan ddywed, "Oherwydd hyny yr ymehangodd *hades*" (*uffern* yn y C. C.), "ac yr agorodd ei safn yn anferth, ac yno y disgyn eu gogoniant, a'u lliaws, a'u rhwysg, a'r hwn a lawenycha ynddi" (v. 14). *Hades* yn unig a ystyrir yn eu cynwys i gyd, er y gallai y beddau yn y rhai y cawsent eu claddu fod yn anneirif. Drachefn, yn y gân fuddugoliaethus ar yr achlysur o gwymp brenin Babilon (xiv. 9), "Uffern" (yr un yw y gair gwreiddiol ag yn yr adnod flaenorol) "oddi tanodd a gynhyrfodd o'th achos, i gyfarfod â thi wrth dy ddyfodiad; hi a gyfododd y meirw i ti, sef holl dywysogion y ddaiar; cyfododd holl freninoedd y cenedloedd o'u gorseddfaoedd." Felly yn *hades* yr ymgynull holl freninoedd a thywysogion, nid un teulu neu hil, ond yr holl ddaiar; etto mae eu beddau cybelled oddiwrth eu gilydd a'r cenedloedd a lywodraethent. Cyfodi y meirw mawrion hyn nid oddiar eu gorweddfeinciau, yr hwn fuasai y gair priodol pe buasai yn meddwl am farw-gell, gan nad pa mor orwych bynag, ond oddiar eu gorseddau, fel y cydunai a syniad yr hynafiaid, mewn perthynas nid i gyrph ond ysprydion yr ymadawedigion, i ba rai y dyfarnid rhywbeth tebyg o ran gradd a gwaith i'r hyn fwynhaent ar y ddaiar. Ac yn mhellach, fel y sylwir yn briodol gan Castalio, darlunir y rhai hyny yn *hades* ag y nacawyd i'w cyrph anrhydedd claddedigaeth. Yn y manylion hyn ni wnai syniadau yr Hebreaid gyduno âg eiddo y Groegiaid a'r Rhufeiniad' (Campbell *Gospels*, i. 272, 275, 282).

Mae yn wir fod yn y T. N. adnod yn yr hon y gellid yn naturiol dybied fod *hades* yn gyfystyr a *γέεννα*, ac yn arwyddo lle cospedigaeth olaf y drygionus, neu uffern yn ystyr gyffredin y gair. Yr ydym yn cyfeirio at ddameg y gwr goludog a Lazarus. *'Εν τῳ ᾅδῃ* (C. C. *uffern*) 'efe a gododd ei olwg, ac efe mewn poenau, ac a ganfu Abraham o hirbell, a Lazarus yn ei fynwes' (Luc xvi. 23). Ond er yr ymddengys ar y cyntaf y gall fod iddo y cyfryw ystyr, mae Dr. Campbell, yr ydym yn meddwl, yn profi yn llwyddianus y goddef y ddameg ei deongli am *hades* lle y tybid fod ysprydion dynolryw yn gyffredinol, y da a'r drwg, yn trigo, ond fod yr amgylchiadau a enwir yn cyduno yn well â'r drychfeddwl o fod *hades* yn drigle cyffredinol ysprydion, neu, a defnyddio ein hymadrodd ein hunain, fyd yr ysprydion, nac â'r drychfeddyliau gwahaniaethol o nefoedd ac uffern; ac heb, fodd bynag, amheu taw y rhai hyny yn wirioneddol ydyw trigfanau ysprydion y cyfiawn a'r drygionus, rhwng angeu a'r adgyfodiad. Dygir ger ein bron y drychfeddwl o wastad-dir eangfawr, a rhan o hono yn drigfan y cyfiawn, a'r llall yn drigfan y drygionus. Ni ddarlunir

Dives fel i edrych i fynu at Abraham yn y nefoedd, nac Abraham yn edrych i lawr ar Dives. Darlunir hwynt fel yn sefyll ar yr un gogyfuchdir, ac er yn mhell oddiwrth eu gilydd, etto yn abl ymddiddan â'u gilydd, a rhyngddynt yr 'oedd gagendor mawr wedi ei sicrhau,' fel nad allai yr un o honynt dramwy o'r naill ochr i'r llall.

Wedi egluro ystyr y geiriau pwysig hyn, *sheol* a *hades*, ni goffhawn ychydig adnodau yn y rhai y maent wedi cael eu cyfieithu yn anghywir yn y C. C.

Job xxvi. 6 : 'Y mae *hades* (uffern, C. C.) yn noeth ger ei fron ef ; ac nid oes dô ar ddistryw.'

Ps. xviii. 5 : 'Gofidiau *hades* (uffern, C. C.) a'm cylchynasant ; maglau angeu a achubasant fy mlaen.'

Ps. lv. 15 : 'Rhuthred marwolaeth arnynt, a disgynant i *hades* (uffern, C. C.) yn fyw.'

Diar. xv. 11 : '*Hades* (uffern, C. C.) a dinystr sydd ger bron yr Arglwydd ; pa faint mwy calonau plant dynion.'

Ezec. xxxi. 15–17 : 'Yn y dydd y disgynodd hi i *hades* (y bedd, C. C.) gwneuthum alaru. Gan swn ei chwymp hi, y cynhyrfais y cenedloedd, pan wneuthum iddi ddisgyn i *hades* (uffern, C. C.) gyd â'r rhai ddisgynant i'r pwll. Hwythau hefyd gyda hi a ddisgynant i *hades* (uffern) at laddedigion y cleddyf.'

Jonah ii. 2 : 'O'm hing y gelwais ar yr Arglwydd, ac efe a'm hattebodd ; o fol *hades* (uffern, C. C.) y gweddiais a chlywaist fy llef.'

Hab. ii. 5 : 'Yr hwn a helaetha ei feddwl fel *hades* (uffern, C. C.) ac y mae fel angeu, ac nis digonir ; ond efe a gasgl atto yr holl genedloedd, ac a gynull atto yr holl bobloedd.'

Lle bynag y cyfieithir *sheol* yn yr H. D. yn *uffern*, gellir, yr ydym yn barnu, yn briodol a naturiol ei gyfieithu yn *hades*. Nid yw ein cyfieithwyr, fodd bynag, wedi cadw at y gair hwnw bob amser, ond gwnaethant mewn rhai adnodau ei gyfieithu yn *fedd;* ond yn yr oll, neu y rhan fwyaf o honynt, gellir ei gyfieithu hefyd yn *hades*, megis yn Ps. vi. 5 ; Es. xxxviii. 10, 18.

Yn y T. N. dylai ᾅδης gael ei adael yn anghyfiaith, *hades*, ac nid ei gyfieithu yn *uffern* : felly, Matt. xvi. 18 : 'Tydi yw Pedr, ac ar y graig hon yr adeiladaf fy eglwys, a phyrth *hades* nis gorchfygant hi.'

1 Cor. xv. 55 : 'O angeu, pa le mae dy golyn ? O *hades*, pa le mae dy fuddugoliaeth ?'

Dat. i. xviii : 'A'r hwn wyf fyw : ac wele byw ydwyf yn oes oesoedd, Amen ; ac y mae genyf agoriadau marwolaeth a *hades*.' Mae trefn y geiriau yma yn ol y darlleniad y rhoddir y flaenoriaeth iddo gan Griesbach, Lachmann, Tischendorf, a Scholtz.

Dat. vi. 8 : 'Ac mi a edrychais, ac wele farch gwelwlas : ac enw yr hwn oedd yn eistedd arno oedd Marwolaeth, ac yr oedd *hades* yn canlyn gyd âg ef.'

Dat. xx. 13, 14 : 'A rhoddodd y môr i fynu y meirw oedd ynddo ; a marwolaeth a *hades* a roddasant i fynu y meirw oedd ynddynt hwythau ; a marwolaeth a *hades* a fwriwyd i'r llyn o dân.

Darlunia y cyfieithiadau Seisonig a Chymraeg *uffern* fel yn cael ei bwrw *i* uffern.

U'LAI, afon yn Persia, yn nghymydogaeth Susan, a thybir mai hi ydyw Eulæus y Groegiaid, ond y mae cryn anhawsder i benderfynu pa un o'r afonydd yn y wlad ydyw Eulæus (Loftus, *Chaldea*, 423). Yr oedd golygfan gweledigaeth Daniel o'r hwrdd a'r bwch gafr ar lan yr afon Ulai (Dan. viii. 2, 16).

U'PHAZ, lle neu wlad o ba un y ceid aur (Jer. x. 9 ; Dan. x. 5). Tybia Gesenius taw yr un ydyw ag Ophir (*Lex.* 22). Golyga Calmet taw yr afon Phasis, ar y dwyrain i'r Môr Du, ydoedd. Gellir cyfrif ei sefyllfan yn ansicr.

UR y Caldeaid, dinas neu barth perthynol i Mesopotamia, yn ngwlad y Caldeaid, lle y ganed Abraham, a lle y trigai cyn iddo symud i fyned i wlad Canaan (Gen. xi. 28, 31 ; Act. vii. 2, 4). Mae cryn amrywiaeth barn ynghylch ei sefyllfan. Yr ydys yn gyffredin wedi golygu a pharha awdurdodau uchel i olygu, taw Orfah yn Mesopotamia, ydoedd Ur y Caldeaid. Mae y ddinas yn gyfleuedig ar gadwyn o fryniau yn gogwyddo tua'r gogledd-ddwyrain, a gweddillion castell yn edrych dros yr holl le. Yn ei dydd mae yn rhaid fod yr amddiffynfa hon yn un gadarn iawn. Amgylcha y muriau arwynebedd o dair i bedair milltir, ynghyd â gerddi prydferth o fewn i'r terfynau yn dwyn morwydd, ffigys, grawnsypiau, *apricots*, a phomgranadau. Mae y ddinas wedi ei hadeiladu yn gryno, ac y mae arni hi olwg hardd oddiwrth y castell, ac hefyd o'r tu dwyreiniol. Mae y tai i gyd o geryg ; mae yr ystrydoedd yn gulion, ond mae ffordd balmantedig ar bob tu i wely yn y canol i ddwfr redeg ar hyd-ddo, a chan eu bod, fwy neu lai, ar lechwedd, maent yn gyffredin yn lân. Yn yr ystrydoedd mae coed yn gyffredin, a rhoddant gysgod hyfryd ar dywydd poeth ; o danynt gorphwys y trigolion, ac y cymerant ffrwythau neu iâ, neu bibell neu goffi. Mae y *bazaars*, neu y siopau, yn lliosog, ac yn cynwys digonedd o nwyddau, ac, fel arferol, wedi eu rhanu i ystafelloedd, a phob un wedi cael ei neillduo ar gyfer gwneud a gwerthu rhyw nwyddau neillduol. Mae gwastadedd prydferth yn dechreu ychydig i'r gogledd, ac yn ymestyn mewn cyfeiriad deheuol cybylled ag y medr y llygad gyrhaedd. Yn agos i'r Castell y mae ffynon neu lyn bychan o ddwfr a elwid Callirrhoë gan yr hynafiaid. Mae ei lanau a'r holl ddyffryn wedi eu gwisgo â gwyrddlesni, gan ei wneud yn fan o'r fath hyfrytaf.

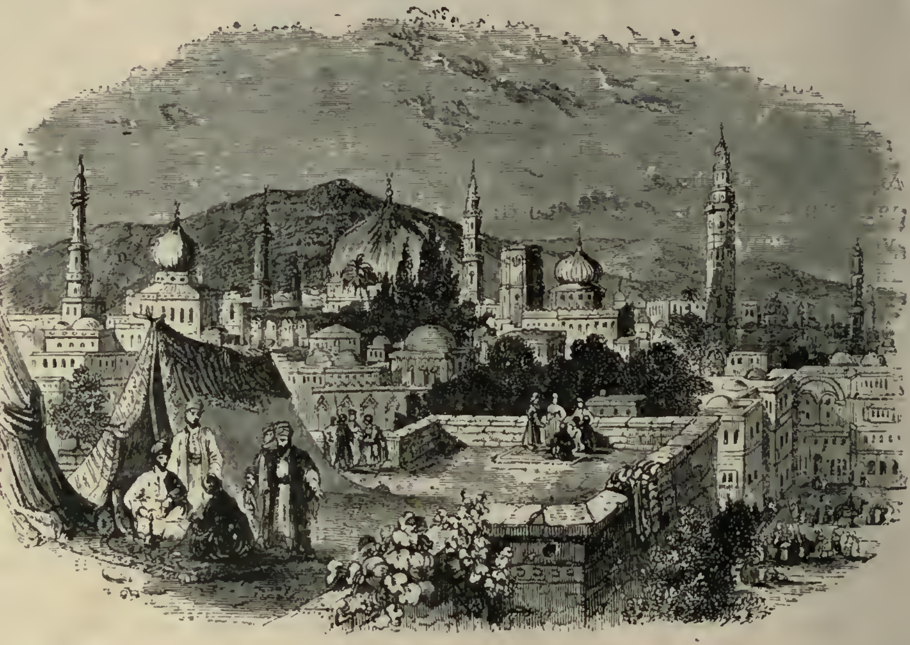

ORFAH—UR Y CALDEAID.

Rhed ei ddyfroedd i'r gerddi ar y gwastadedd cybylled ag wyth neu ddeg o filltiroedd, ac yna diflanant o'r golwg. Mae y llyn hwn yn hynod yn awr am y pysgod cysegredig a gynwys. Mor fawr yw y parch sydd gan y Mahometaniaid iddynt fel na wnant eu bwytta, a phorthir hwynt yn feunyddiol gan y dosparth mwyaf defosiynol o'r Moslems. Ac yn ganlynol maent wedi dyfod yn hynod o liosog a dof. Maent yn gywreinbeth gwirioneddo. Mae amrywiaethau barn ynghylch rhif y boblogaeth. Dywed Buckingham ei bod yn 50,000; yn ol cyfrifiad arall, 40,000; ac yn ol arall, 20,000.

Derbyniodd y lle hwn yr enw Edessa oddiwrth y Groegiaid. Dywed Eusebius i'r apostol 'Thomas, dan ddylanwad dwyfol, ddanfon yma Thadeus fel cenad ac efengylydd i gyhoeddi athrawiaeth Crist, megis y dangosasom oddiwrth yr ysgrifeniadau cyhoeddus a gafwyd yno;' ac ychwanega: 'Hyd yn od i'r dydd hwn mae holl ddinas Edessa yn ymroddedig i enw Crist' (Euseb. *Eccles. Hist.* ii. 1). Yma y trigai y brenin Abgarus, yr hwn, yn ol yr hanesydd hwnw, a ysgrifenodd lythyr at Iesu Grist, ac a dderbyniodd atteb iddo (Euseb. *Eccles. Hist.* i. 13); ac yma yr oedd yn y bumed ganrif ysgol enwog, yn yr hon y dysgid philosophi, areithyddiaeth, barddoniaeth, a chelfau eraill (*Amer. Miss. Her.* 1850, 356; Buckingham, *Trav. in Mesopotamia,* i. 121, 136, 139, 150; Ainsworth, *Res. in Assyria,* 152).

Ond mae Ammianus Marcellinus yn enwi lle o'r enw Ur rhwng Nisibis a'r afon Tigris. Ystyrir yn fwy tebygol gan rai taw hwn ac nid Orfah ydoedd Ur y Caldeaid (*Jour. Roy. Geog. Soc.* xi. 6).

Mae *Colonel* Rawlinson wedi cynyg profi yn ddiweddar taw yr un lle ydyw 'Ur y Caldeaid.' a Hur a geir ar yr argraphau yn nadfeiliau Mugheir yn Caldea ddeheuol (*Jour. Sac. Lit.* July, 1855, 482; Oct. 1855, 228). Ymddengys mai hi ydoedd brifddinas gyntefig Caldea (Rawlinson, *Bampton Lect.* 328).

U'RIM A THUM'MIM a arwyddant *oleuadau a pherffeithderau,* ac enwir hwynt fel yn cael eu gosod ar ddwyfroneg yr arch-offeiriaid (Exod. xxviii. 30), ond nis gallwn benderfynu pa beth oeddynt. Golyga rhai taw dau faen gwerthfawr wedi eu hychwanegu at y deuddeg eraill oeddynt, a thrwy ddysgleirdeb anarferol y rhai yr arwyddai Duw ei gymeradwyaeth o ryw beth, a thrwy eu pylni ei anghymeradwyaeth o ryw beth; meddylia eraill fod y ddau air hyn wedi eu hysgrifenu ar faen gwerthfawr neu ddalen aur wedi ei gosod yn y ddwyfroneg; myn eraill taw enw Jehofah oedd yn argraphedig ar ddalen aur, a chwedi ei osod ynddi; golyga eraill taw llythyrenau enwau y llwythau oedd yr urim a'r thummim, ac y gwnai y llythyrenau, trwy sefyll allan, neu trwy ddysgleirdeb anarferol, nodi y cyfryw eiriau ac a gynwysent atteb Duw i'r hwn a ymgynghorai â'r oracl. Myn Le Clerc taw enwau oeddynt ar ddau faen gwerthfawr, wedi eu gosod mewn gwddf-dorch aur, ac yn disgyn mor bell i lawr a bron yr arch-offeiriad, yr un wedd ag y gwisgai ustusiaid yr Aipht gadwyn aur, wrth ben yr hon yr oedd yn grogedig luniau Cyfiawnder a Gwirionedd wedi eu cerfio ar feini gwerthfawr. Tybia Weems taw rhyw addurn a wnaeth Duw oeddynt, ac iddo eu rhoddi i Moses. Meddyliai Hottinger nad arwyddent ragor na bod Moses i ddewis y meini mwyaf dysglaer o'r holl fathau i'w gosod yn y ddwyfroneg. Y dyb fwyaf cyffredin yn mhlith Cristionogion ynghylch yr oracl trwy urim a thummim ydyw un Prideaux, yr hwn a olyga, pan ymddangosai yr arch-offeiriad o flaen y llen, wedi ei wisgo yn ei ephod a'i ddwyfroneg, i ymgynghori â Duw, y rhoddid yr atteb mewn llais clywadwy oddiar y drugareddfa o'r tu fewn i'r llen—tyb ag sydd yn cyfatteb oreu i'r ymadrodd ysgrythyrol o 'ymgynghori â genau yr Arglwydd' (Jos. ix. 14), ac o fod 'Duw yn cyfarfod â Moses ac yn llefaru wrtho oddiar y drugareddfa' (Exod. xxv. 22; Prideaux, *Connect.* part iii. b. 3). Ond wedi y cwbl, nid oes dim yn fwy perthynasol i'r pwnc na'r sylw canlynol o eiddo Rabbi Kimchi: 'Yr hwn a addefa yn onest ei anwybodaeth sydd ar yr ochr ddiogelaf; ac ymddengys fod arnom ni angen am i offeiriad i sefyll i fynu yn ei urim a thummim er dysgu i ni pa beth oedd yr urim a'r thummim' (Jennings, *Jew. Antiq.* i. 233).

Pan yr oeddid i ymgynghori âg oracl yr urim a'r thummim, dywedir y gwisgai yr arch-offeiriad am dano ei wisgoedd euraidd, ac ar achlysuron cyffredin âi i mewn i'r cysegr, gan sefyll â'i wyneb tua'r Santaidd Santeiddiolaf, a sefai yr ymgynghorwr mor agos atto ac y caniatai y gyfraith; ond yn mha wedd y rhoddid yr atteb—pa un ai trwy lais yn tori geiriau oddiar y drugareddfa, neu trwy fod y llythyrenau ar y ddwyfroneg yn sefyll allan, neu ddysgleirio—nid ydym yn gwybod. Ni wneid byth ymgynghori â'r oracl yma mewn perthynas i bynciau cred, gan fod yn meddiant yr Iuddewon y ddeddf ysgrifenedig er eu cyfarwyddo; ac ni wneid ymgynghori âg ef ar fatterion o bwysigrwydd bychan; a dywedir yn aml, eithr heb un rheswm, na wnai neb ond barnwyr llywodraethol, breninoedd, a llywyddion milwraidd, ymgynghori âg ef. Mae yn sicr i Ddafydd ymgynghori â'r Arglwydd yn y dull hwn cyn iddo esgyn i'r orsedd. Tra bu Moses byw nid oedd un angen am ymgynghori â'r oracl, gan y llefarai yr Arglwydd wrtho wyneb yn wyneb. Ar ol ei farwolaeth ef ymgynghorodd âg ef hyd gyfnod y deml a'r prophwydi, ac ymddengys y llenwid ei le gan yr olaf, oblegid nid ydym yn darllen am neb yn ymgynghori âg ef y pryd hwnw. Ac ni wnaeth Josiah pan wedi ei ddychrynu gan fygythion Duw, ymgynghori âg ef, ond darfu Huldah y brophwydes, er mwyn gwybod meddwl Duw (2 Bren. xxii. 14). Myn Josephus i feini yr urim a thummim gadw eu disgleirdeb hyd o gylch y flwyddyn O.B. 3890; ond mae yn sicr fod yr oracl yn eisiau am rai oesoedd cyn hyny—sef yn nyddiau Ezra a Nehemiah (Ezra ii. 63; Neh. vii. 65). Ac yn wir nid oes ychwaith yr un lle i gredu ei fod mewn bodolaeth yn amser yr ail deml. Fe gymer yr Iuddewon arnynt ddweud y gwnai y *Bathcol* lenwi ei le, ac oraclau yr hwn, meddynt hwy, oeddynt yn aml yn gydfynedig â thrwst taran; ac efallai i'r personau oeddynt gyda Christ ddychymygu taw rhywbeth tebyg oedd y llais a lefarasai wrtho o'r nefoedd (Ioan xii. 29).

US, y wlad lle trigai Job (i. 1). Enwir gwlad o'r enw hyn mewn dwy adnod arall yn yr Ysgrythyr. Jeremiah, wrth ddarlunio cwpan digofaint Duw yn ymweled yn ei gylch â'r cenedloedd amgylchynedig, a enwa yn mhlith llefydd eraill, 'holl freninoedd gwlad Us' (xxv. 20); ac yn Galarnad iv. 21 dywed: 'Bydd lawen a hyfryd, merch Edom, yr hon wyt yn trigo yn nhir Us; daw y cwpan attat tithau hefyd; ti a feddwi ac a ymnoethi.' Ymddengys yr arwydda y geiriau hyn naill y cynwysai Us

Edom, neu fod Edom wedi estyn ei llywodraeth dros wlad Us. Yn Llyfr Job adroddir i'r Sabeaid ar un achlysur ruthro ar yr ychain a'r asynod, a'u dwyn ymaith; ac ar achlysur arall i'r 'Caldeaid osod tair byddin, a rhuthro i'r camelod, a'u dwyn ymaith' (i. 14, 15, 17). Llwyth Arabaidd oedd y Sabeaid; ac er fod gwlad y Caldeaid yn mhell iawn, etto mae yr holl amgylchiadau hyn yn rhoddi i ni ryw ddrychfeddwl ynghylch cyfeiryd tir Us. Mae y darluniad roddir o gyfeillion Job (ii. 11; xxxii. 2) yn cyfeirio at ryw ran o Arabia, neu wlad heb fod yn mhell oddi wrthi, megis gwlad Us—gan nad yw yn debygol eu bod wedi ddyfod o bell. Mae genym Eliphaz y Temaniad—h.y., o Teman, yr hwn oedd yn Idumea (Gen. xxxvi. 11, 15, 16, 42, 43; Jer. xlix. 7, 20; Ezec. xxv. 13, 14; Obad. viii. 9; gwel hefyd Hab. iii. 3); Bildad y Suhiad, disgynydd efallai o Suah un o feibion Abraham o Ceturah, yr hwn a 'anfonodd tua'r dwyrain, i dir y dwyrain' (Gen. xxv. 2, 6), Arabia mae'n debygol, neu efallai Idumea; Sophar y Naamathiad, yr hwn sydd yn swnio yn debyg iawn i enw llwyth Arabaidd; Elihu, yr hwn a ddarlunir yn fwy manwl fel 'mab Barachel y Buziad, o genedl Ram,' oddiwrth Buz, yr hwn oedd mae'n debygol yn Arabia, efallai yn Idumea (Jer. xxv. 23, 24; xlix. 7, 8). A gosod yr holl amgylchiadau wrth eu gilydd, tueddir ni i feddwl fod gwlad Us, lle trigai Job, yn neu yn agos i ogledd Arabia, rhwng Palestina, Idumea, a'r Euphrates.

USURIAETH, yr ennill am roddi benthyg arian, neu nwyddau eraill. Nid yw deddf natur yn gwarafun derbyn llog rhesymol am fenthyg arian mwy na derbyn rhent am dai neu diroedd. Os gwna gwr arall fasnachu a'm heiddo i er mwyn elw, dywed rheswm fod yn iawn i mi dderbyn, ac i fod hawl genyf i dderbyn, rhan o'r ennill. Yn ol cyfraith Moses yr oedd rhyddid i'r Israeliaid i roddi arian ar usuriaeth i ddyeithriaid; ond gwaherddid hwynt i dderbyn llog gan eu brodyr (Deut. xxiii. 19, 20). Cyfeiriai y gwaharddiad hwn mewn modd arbenig at frodyr tlodion (Exod. xxii. 25–27; Lef. xxv. 35–38).

Mae y gwaharddiad mor groes i arferiad cyffredinol cenedloedd, ac yn enwedig gwledydd masnachol megis yr eiddom ni, fel yr ymddengys yn ddeddf afresymol ac anhawdd cyfrif am dani. Ond etto gallasai fod gan Dduw resymau dros y ddeddf hon fel deddfau eraill, er nas medrwn ni eu gwybod neu eu cael allan. Efallai, fodd bynag, y gallwn ni gyfrif mewn rhan am dani.

Yn y dyddiau presenol mae yn beth cyffredin iawn yn mhlith cenedloedd Dwyreiniol i ddodi crog-log ar arian benthyg; ac yn y ffordd hon ca y tlodion, neu bersonau ag eisiau arian arnynt, yn aml eu dirwasgu. Yn awr gallasai gwaharddiad y cyfryw arferiad i'r Israeliaid gael ei sylfaenu ar y camddefnydd cyffredinol a wneid o honi yn mhlith cenedloedd Dwyreiniol. Gallasai fod yn hawsach i osod y drwg i lawr trwy wahardd derbyn ocraeth o gwbl, na thrwy un ddeddf i gynyg ei reoleiddio; a gallasai yr anghyfleusderau cynyrchedig gan y cyfryw waharddiad fod mewn gwirionedd yn llai na'r hyn ddeilliasai oddiwrth gynyg i'w reoleiddio, er mor ofer y buasai y cyfryw gynyg yn troi allan. Mae Iuddewon y dyddiau presenol wedi bod yn ddiarebol am godi crog-log am arian benthyg. Pa un ai tueddiad cenedlaethol yw hyn, ac y gallasai ddatguddio ei hun yn amser Moses, fel ag i achosi cyhoeddiad y deddfau yn erbyn usuriaeth, mae yn anmhosibl dweud. Nid yw, fodd bynag, yn anheilwng o sylw y gosodir lawr yn Ps. xv. 5 fel un o nodweddion un a ga drigo yn mhabell Duw 'nad yw yn rhoi ei arian ar usuriaeth,' yr hyn a ymddengys fel yn arwyddo fod hon yn weithred o hunanwadiad pur anaml.

Mae trugaredd i'r tlodion yn ddyledswydd a argymhellir yn nerthol yn nghyfraith Moses, megis yn Deut. xv. 7–11; xxiv. 10–13, ac mewn rhanau eraill o'r H. D.; ac yr oedd rhoddi benthyg arian heb log neu usuriaeth yn un ffordd o gyflawni y ddyledswydd hono (Exod. xxii. 25–27). Ac annogir hwynt i'w chyflawni trwy ddwyn ar gof iddynt yr hyn a wnaethai yr Arglwydd iddynt 'pan y dug hwynt allan o dir yr Aipht, i roddi iddynt dir Canaan, ac i fod yn Dduw iddynt' (Lef. xxv. 35–38); a thrwy yr addewid y gwnai 'yr Arglwydd eu Duw eu bendithio yn mhob peth y rhoddent eu llaw arno, yn y tir yr oeddynt yn myned i'w feddianu' (Deut. xxiii. 19, 20). Ymrwyma hefyd na chant fod yn golledwyr trwy beidio cymeryd llog gan eu brodyr; y gwnai ef y golled i fynu, neu fwy na'i gwneud i fynu iddynt. Yn y ffordd yma mae achosion cwyn yn erbyn y ddeddf, ar gyfrif ei hafresymoldeb neu ei hanghyfiawnder, yn cael eu symud. Gwnaiff hyn gyduno â geiriau Solomon: 'Y neb a gymero drugaredd ar y tlawd, sydd yn rhoddi echwyn i'r Arglwydd; a'i rodd a dâl efe iddo drachefn' (Diar. xix. 17).

Yr oedd gan y ddeddf yn erbyn cymeryd usuriaeth oddiar eu brodyr, mae yn debygol, gyfeiriad arbenig at gymeriad neillduol y ffurf-lywodraeth Iuddewig, yn ol yr hon yr oedd etifeddiaeth pob un i gael ei diogelu yn ei deulu, a gallasai yr arferiad o godi usuriaeth ymyraeth yn fawr a chario allan y ddeddf hon. O dan y deddfau yn erbyn usuriaeth mae yn debygol y gellid cadw yr arferiad o fenthyca a rhoddi benthyg o fewn terfynau cymhedrol; ac yn ganlynol gallasai fod llai o drafferth i wastadhau pethau pan y deuai blwyddyn y jubili o gylch (Lef. xxv. 8–17; Deut. xv. 1–3; gwel Neh. 5. 1–13).

Gellir sylwi hefyd y gallasai nad ydoedd y deddfau yn erbyn usuriaeth yn un anghyfleusdra mewn gwladwriaeth newydd gael ei sylfaenu, a'r hon na fu ganddi fawr erioed i wneud â gweithrediadau llaw-weithyddol neu fasnachol. Mewn gwlad gyffelyb i'r eiddom ni byddai deddfau o'r fath hyn yn beth gwahanol iawn.

Gyda golwg ar y caniatad a roddwyd i'r Israeliaid i gymeryd usuriaeth gan ddyeithriaid, nid yw yn anheilwng o sylw ei fod yn addefiad eglur o gyfreithlondeb (ynddo ei hun) derbyn llog am roddi benthyg arian. Mae Iuddewon y dyddiau presenol wedi cymeryd cyflawn fantais ar y caniatad hwn.

Mae hefyd yn deilwng o sylw fod dwy o ddamegion ein Harglwydd, y rhai a lefarwyd tra yr oedd y ffurf-lywodraeth mewn grym, yn cydnabod cyfreithlondeb usuriaeth (Matt. xxv. 24–30; Luc xxix. 20–27). Etto hyd yn od dan yr oruchwyliaeth Gristionogol nid ydym i olygu fod y ddeddf yn erbyn usuriaeth wedi cael ei chwbl ddileu (Luc vi. 34–36).

W

WERMOD. Mae y cyfieithwyr Caldeaidd, yn gystal a'r cyfieithwyr Dwyreiniol eraill, a'r rabbiniaid, yn gydunol yn cyfieithu y gair Hebraeg yn wermod, ac y mae yr ystyr hyn yn cyduno â chysylltiad pob adnod lle cyfarfyddir â'r gair. Mae mwy nac un rhywogaeth o'r planigyn hwn yn Mhalestina. Mae yn eithaf hysbys y cynwys lawer o chwerwder, ac oblegid yr ystyriai yr Hebreaid blanigion chwerw fel rhai niweidiol ac hyd yn od wenwynig, mae yr ysgrifenwyr santaidd yn gosod allan trwy y gair wermod pa beth bynag sydd anhyfryd, niweidiol, a gwenwynig (Rosen. *Bot.* 116, 118).

Cyffelybir eilun-addoliaeth, gwrthgiliad, ac ymddygiadau drygionus eraill, i wermod: pa mor atgas yn ngolwg Duw a'i bobl, ac yn y diwedd mor chwerw iddynt eu hunain! (Deut. xxix. 18; Amos v. 7). Mae diwedd y buttain yn chwerw fel wermod, a llym fel cleddyf dau finiog: y fath boen, y fath ddinystr ar gymeriad, corph, ac enaid, a ganlyn butteindra ac aflendid! (Diar. v. 4). Mae cystuddiau a thrychinebau fel wermod (Gal. iii. 15, 19; Jer. ix. 15; xxiii. 15; Dat. viii. 11).

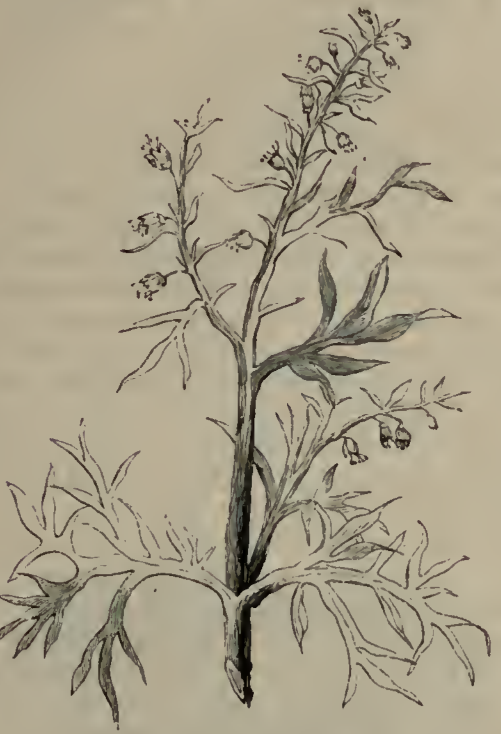
WERMOD (ARTEMISIA JUDAICUS).

Ni cheir yn Mhalestina ddim wermod o'r rhywogaeth Brydeinig (*Artemisia*), o'r hwn y distyllir y gwirod a elwir *absinthe* ar y Cyfandir. Yr amrywiaethau a geir yno ydyw y wermod Iuddewig (*A. Judaica*), wermod Rhufeinig (*A. Romana*), a *southernwood* (deheuwydd, *A. abrotana*). Mae tyfiant yr olaf yn rhonc yn ngwlad Canaan.

WINWYN. Enwir hwynt yn Num. xi. 5 yn mhlith y llysiau a fwytteid gan yr Israeliaid yn yr Aipht, ac ar ol y rhai yr hiraethent yn yr anialwch. Dywedir fod winwyn yr Aipht yn rhagorol o dda. Dywed Pliny y gwnai yr Aiphtiaid barchu winwyn a garlleg fel duwiau, a thyngu iddynt. Yn y dyddiau presenol ymborth y dosparth tlotaf o'r bobl ydyw winwyn. Yn yr ystrydoedd a'r marchnadoedd gwerthir am bris isel winwyn wedi eu berwi ac heb eu berwi (Rosen. *Bot.* 94, 96).

WYLO, amlygiad naturiol o deimladau amrywiol y meddwl dynol. 1. Y mae yr amlygiad mwyaf cyffredin o ofid neu alar. Mae esamplau o hyn mor gyffredin yn yr Ysgrythyrau fel mai afreidiol ydyw cyfeirio at unrhyw adnodau neillduol. [GALAR.]

2. Mae yn amlygiad o serch tyner. Pan y daeth meibion Jacob i lawr i'r Aipht yr ail waith, ac y dygasant Benjamin gyda hwynt, darfu i Joseph, ar ol holi yn dyner am ei dad, a chanfod ei 'frawd Benjamin, mab ei fam ei hun,' a llefaru ychydig eiriau caredig am dano, 'frysio oblegid cymysgai ei ymysgaroedd ef tuag at ei frawd, ac a geisiodd le i wylo, ac a aeth i mewn i'w ystafell, ac a wylodd yno' (Gen. xliii. 27–30). Wedi hyn, pan y gwnaeth ei hun yn hysbys i'w frodyr, yr ydym yn canfod golygfa fwy tyner fyth: 'Yna Joseph ni allodd ymattal ger bron y rhai oll oedd yn sefyll gyd âg ef, ac efe a lefodd, Perwch allan bawb oddi wrthyf. Ac efe a gododd ei lef mewn wylofain; a chlybu yr Aiphtiaid, a chlybu tŷ Pharaoh. A Joseph a ddywedodd wrth ei frodyr, Myfi yw Joseph: ai byw fy nhad etto?' A chan wneud cyfeiriadau tyner at rai rhanau o'u hanes blaenorol a'u hamgylchiadau presenol, 'efe a syrthiodd ar wddf ei frawd Benjamin, ac a wylodd: Benjamin hefyd a wylodd ar ei wddf yntau. Ac efe a gusanodd ei holl frodyr, ac a wylodd arnynt' (xlv. 1–15). Wedi hyny, pan ddaeth Jacob i lawr i'r Aipht gyd â'i deulu, 'Joseph a barotodd ei gerbyd, ac a aeth i fynu i gyfarfod Israel ei dad i Gosen, ac a ymddangosodd iddo; ac efe a syrthiodd ar ei wddf ef, ac a wylodd ar ei wddf ef enyd' (xlvi. 29; gwel hefyd xlii. 21–24).

Mae wylo weithiau yn amlygiad nid yn unig o serch tyner, ond o serch dwfn: 'Ac wele wraig yn y ddinas, yr hon oedd bechadures, pan wybu hi fod yr Iesu yn eistedd ar y bwrdd yn nhŷ y Pharisead, a ddug flwch o enaint, a chan sefyll wrth ei draed ef o'r tu ol, ac wylo, hi a ddechreuodd olchi ei draed ef â dagrau, ac a'u sychodd â gwallt ei phen, ac a'u hirodd â'r enaint;' cafodd y wraig hon y dystiolaeth ganlynol oddiwrth Grist—'hi a garodd yn fawr.' 'Beth a wnewch chwi yn wylo, ac yn tori fy nghalon i?' ebai Paul wrth ei gyfeillion Cristionogol y rhai a ddeisyfent arno beidio myned i Jerusalem i gael ei wneud yn garcharor yno; 'canys parod ydwyf fi nid yn unig i'm rhwymo, ond i farw hefyd yn Jerusalem, er mwyn enw yr Arglwydd Iesu' (Act. xxi. 11–13).

3. Mae wylo yn aml yn amlygiad, nid o alar neu serch yn unig, ond o uniad o'r ddau. Pan y cusanodd Naomi ei merched yn nghyfraith Orpah a Ruth, ac y ceisiodd eu perswadio i ddychwelyd i'w gwlad eu hunain, 'hwy a dderchafasant eu llef, ac a wylasant;' a phan y parhai hi i'w perswadio, 'derchafasant eu llef, ac a wylasant eilwaith' (Ruth i. 8–14). Pan yr oedd Dafydd ar ymadael â Jonathan 'hwy a gusanasant bob un eu gilydd, ac a wylasant y naill wrth y llall; a Dafydd a ragorodd' (1 Sam. xx. 41). Pan yr oedd Paul ar ymadael a henuriaid Ephesus, 'wylo yn dost a wnaeth pawb: a hwy a syrthiasant ar wddf Paul, ac a'i cusanasant ef, gan ofidio am y gair a ddywedasai efe, na chaent weled ei wyneb mwy' (Act. xx. 37, 38).

4. Mae yn amlygiad o gydymdeimlad. Wrth fedd Lazarus 'Crist a wylodd' (Ioan xi. 35; cydmarer adnodau 31–33). Dywed yr apostol: 'Byddwch lawen gyd â'r rhai sydd lawen, ac wylwch gyd â'r rhai sydd yn wylo' (Rhuf. xii. 15). Mewn rhai amgylchiadau gellir uno a chyd-deimlad dosturi, neu gall gymeryd ffurf tosturi. 'Wedi i Grist ddyfod yn agos,' medd Luc, 'a gweled y

ddinas, efe a wylodd drosti, gan ddywedyd, Pe gwybuasit dithau, ië, yn dy ddydd hwn, y pethau a berthynent i'th heddwch! eithr y maent yn awr yn guddiedig oddiwrth dy lygaid' (Luc xx. 41, 42).

5. Mae yn amlygiad o lawenydd. Arfeir genym yr ymadrodd 'wylo o lawenydd.' Dygwydd hyn yn gyffredin mewn amgylchiadau lle mae y llawenydd mor fawr, neu o'r fath natur, fel nas gellir rhoddi gollyngdod iddo trwy amlygiadau arferol llawenydd. Nid ydym yn cofio am un esampl o hyn yn yr Ysgrythyrau; ond pan glybu Jacob fod Joseph etto yn fyw, ac yn llywodraethwr ar holl wlad yr Aipht, ni fuasai yn beth hynod pe wylasai o lawenydd; ond mae hanes yr hanesydd ysprydoledig yn fwy naturiol fyth: 'Yna y llesgaodd ei galon yntau, oblegid nid oedd yn eu credu' (Gen. xlv. 26). Mae yn hynod taw wylo ydyw dull cyffredin trigolion New Zealand o amlygu eu llawenydd (*Miss. Register*, 1816, 464, 465, 469).

WHALE[*] (*morfil*), un o bysg mwyaf y môr; ond er y ceir y gair yn y C. C. o Job vii. 12, Ezec. xxxii. 2, a Matt. xii. 20, ac hefyd ar ymyl y ddalen yn Job xli. 1, a Ps. lxxiv. 13, ac er y cyfieithir y gair Hebraeg תנין, a'r gair Groeg *κῆτος* felly, ond nid arwyddant forfil yn benodol, ond unrhyw bysgodyn mawr, anferth. Yn Llyfr Jonah, gelwir y creadur a'i llyncodd ef yn דג (*pysgodyn*), a דג גדול (*pysgodyn mawr*); felly nid yw yn penderfynu dim o rywogaeth y pysgodyn, mwy na'r gair *κῆτος* a arferir gan ein Harglwydd (Matt. xii. 40). Nid oes, mewn gwirionedd, un lle i feddwl taw morfil ydoedd, oblegid er y ceir morfilod yn Môr y Canoldir, i'r hwn y taflwyd Jonah, etto, serch eu dirfawr faintioli, maent yn naturiol yn analluog i lyncu dyn, ar gyfrif culni eu ceg. Mae *sharks*, fodd bynag, yn gyffredin yn Môr y Canoldir, ac y maent hwy, oherwydd eu gwneuthuriad a'u maintioli, yn alluog yn aml nid yn unig i lyncu dyn, ond mae dynion cyfain wedi eu cael yn eu boliau (Parkhurst, *Gr. Lex.* 361; gwel rai sylwadau ar hanes Jonah yn Erskine, *Sketches of Church History*, ii. 229). Mewn perthynas i rywogaeth y pysgodyn a lyncodd y prophwyd, mae yn rhaid gadael hyny heb ei benderfynu.

Y

Y ac Yr ydynt fannod yn yr iaith Gymraeg. Defnyddir 'y' o flaen gair yn dechreu gyda chydseiniad, ac 'yr' o flaen gair yn dechreu gyda llefariad. Gwasanaetha y bannod pan o flaen gair i roddi iddo ystyr benodol: pan na byddo un wedi cael ei osod o flaen gair, ystyr cyffredinol ac nid penodol sydd iddo. Wrth gyfieithu yr Ysgrythyr, yn gystal ag wrth gyfansoddi gweithiau gwreiddiol, mae iawn ddefnydd o'r bannod o bwys mawr. Arwydda *dyn* ddynolryw: dyn, ac nid anifail. 'Pa beth yw *dyn* i ti i'w gofio?' (Ps. vii. 4); dyn, un dyn. 'Pa faint gwell yw dyn (dynolryw) na dafad' (anifail). *Y* gwr, rhyw wr penodol, megis yn ngeiriau Nathan wrth Dafydd, 'Ti yw *y* gwr' (2 Sam. xii. 7).

Nid oes yn yr ieithoedd Hebraeg a Groeg na'r Cymraeg fannod anmhenderfynol; ond yn yr Hebraeg defnyddir y llythyren ה fel bannod penderfynol, ac yn y Groeg *ὁ ἡ τό*, yr hwn a dreiglir. Mae ein cyfieithwyr ni yn aml wedi esgeuluso sylwi ar ystyr y bannod, ac felly wedi methu trosglwyddo meddwl yr awdwr gwreiddiol. Mae yn wir nad yw y defnydd a wneir o fannodau mewn gwahanol ieithoedd bob amser yr un, ac wrth gyfieithu o un iaith i'r llall, nid yw bob amser yn briodol neu ddoeth i'w cyfieithu; ond etto mae o bwys talu sylw iddynt, a pheidio esgeuluso eu cyfieithu pa bryd bynag y byddo hyn yn oddefadwy a phriodol.

Ni roddwn ychydig esamplau o'r modd y mae ein cyfieithwyr wedi methu cyfieithu y bannod.

Weithiau ni wnant ddefnyddio un bannod lle dylasai y bannod penderfynol gael ei ddefnyddio. Yn Matt. xxii. 41, 42, darlunir ein Hiachawdwr fel yn gofyn i'r Phariseaid, 'Beth a dybygwch chwi am Grist?' fel pe gofynasai eu tyb am dano ef ei hun, gan arfer y gair *Crist* fel cyfenw. Ond yn y Groeg fel hyn y mae, 'Beth a dybygwch chwi—*τοῦ χριστοῦ*—am *y* Crist?' h.y., y Messiah; megis y mae yn amlwg oddiwrth y cwestiwn ychwanegol, 'Mab pwy yw efe?' Yr un wedd, yn Matt. xxiv. 5, darlunir ef fel yn dywedyd, 'Canys daw llawer yn fy enw i, gan ddywedyd, Myfi yw Crist, ac a dwyllant lawer;' ond fel hyn y mae y geiriau yn yr iaith Roeg, 'Myfi yw—*ὁ χριστός*—*y* Crist,' yr hyn yn eglur ydoedd yr hyn a fwriadai ein Harglwydd i'w darlunio yn ei ddweud. Cam gyfieithiad yw hyn, ac y mae llawer o esamplau o hono yn y C. S., ac ychydig yn y C. C., o'r Ysgrythyrau (Campbell, *Gospels*, i. 217. Gwel Crist).

Yn Act. vii. 23, Paul, pan yn Athen, a ddarlunir yn ein cyfieithiad ni fel yn dywedyd, 'Canys wrth ddyfod heibio, mi a gefais allor yn yr hon yr ysgrifenasid, I'r Duw nid adwaenir, yr hwn, gan hyny, yr ydych chwi, heb ei adnabod, yn ei addoli, hwnw yr wyf fi yn ei fynegi i chwi.' Gwnai y geiriau olaf drosglwyddo y drychfeddwl y golygai Paul taw allor i'r gwir Dduw ydoedd hi; ond yn y Groeg fel hyn mae y geiriau—*ἀγνώστῳ Θεῷ*, 'I Dduw nis adwaenir,' ac nid 'I'r Duw nis adwaenir;' ac ni wna efe ond cymeryd achlysur oddiwrth yr ysgrifen i fynegi iddynt y gwir Dduw (Middleton *On the Greek Article*, 284).

O'r tu arall, yn Act. xx. 9, ni ddefnyddir un bannod lle y defnyddir yr un penderfynol, a lle y gallasai ac y dylasai gael ei gyfieithu: 'A rhyw wr ieuanc o'r enw Eutychus a eisteddai mewn ffenestr.' Yn y Groeg mae fel hyn—*ἐπὶ τῆς θυρίδος*—'yn *y* ffenestr;' oddiwrth yr hyn y gallwn gasglu nad oedd ond *un* ffenestr yn yr 'oruwch-ystafell' lle pregethai Paul (Middleton, 288), gan arwyddo, efallai, fychander yr ystafell a'r gynulleidfa.

Mae yr esamplau hyn yn dangos y pwys mawr o roddi cyfieithiad cywir o'r bannodau wrth gyfieithu yr Ysgrythyrau, yn enwedig y T. N.

YCH, BUSTACH, TARW. Ni wna yr Iuddewon ddyspaddu yr un o'u creaduriaid, ac ni wna y Mahometaniaid wneuthur felly yn briodol hyd y dydd heddyw. *Teirw*, yn ystyr priodol y gair, ydoedd eu hychain. Heblaw y rhywogaeth ddof, nerth, ffyrnigrwydd y rhai, ynghyd â'u gwthiad a'u cyrn, wrth ymladd, ydynt hysbys, y mae math wyllt o *deirw*, y rhai, meddir, ydynt fawr, cyflym, a ffyrnig, a thrigant mewn coedydd mawrion, megis rhai Livonia ac Ethiopia. Mae math arall o deirw gwyllt, neu *buffaloes*, a ddofir yn aml; a thrwy osod dolen haiarn yn eu trwynau a wneir i ymostwng i'r aradr, er na chollant yn gyfangwbl eu ffyrnigrwydd naturiol. Mae lluoedd o'r rhai hyn, neu eu cyffelyb, yn rhedeg yn wyllt yn America; mae eu blew yn fwy cedenog, eu cyrph yn fwy, a bwythau eu hunain yn fwy ffyrnig na'r cyffredin. Ond myn Bochart ac eraill taw ystyr y gair THAU neu THO yw, nid *tarw* neu *fustach* gwyllt, ond *gafr* wyllt (Deut. xiv. 5; Esa. li. 20).

---

[*] Trwy ryw amryfusedd neu gilydd, ni chafodd y gair *whale* ei gyfieithu dan y gair 'morfil.' Gwell hwyr na hwyrach. Yr un yw yr erthygl.

Cyfrifai yr Hebreaid deirw yn anifeiliaid glân. Offrymid bustych yn aml yn boeth-offrymau, ac offrymau hedd, ac weithiau yn bech-ebyrth.

Gan fod yr Hebreaid wedi gweled, ac addoli y rhan fwyaf o honynt, y duw Aiphtaidd Apis, yr hwn ydoedd darw byw, ac yn derbyn addoliad weithiau ar ffurf y creadur hyny, neu ar ffurf dyn a phen tarw ganddo, temtiasant Aaron i wneud *llo aur* yn y diffaethwch, o barch i'r hwn y dydd ar ol hyny y cadwasant wledd ddifrif-ddwys. Darfu i Moses yn fuan falurio y llo hwnw yn llwch, a pheri i'r eilun-addolwyr ei yfed (Exod. xxxii.) Pan gafodd Jeroboam fab Nebat, yr hwn fuasai yn byw am dymhor yn yr Aipht, feddiant o deyrnas Israel, darfu iddo wneud dau *lo aur:* gosododd un yn Bethel, ar gyffinderfyn deheuol, a'r llall yn Dan, ar gyffinderfyn gogleddol ei deyrnas. Darfu i'r deg llwyth, am yn agos i 260 o flyneddau, barhau i addoli y lloi aur hyn hyd nes i'w teyrnas gael ei dymchwelyd, a'r bobl eu caethgludo gan yr Assyriaid (1 Bren. xii. 27, 29; 2 Bren. xvii). Pa un a gafodd y llo yn Dan, rhag ofn i'r Syriaid ei gario i ffwrdd, gael ei symud i Samaria, prifddinas teyrnas Israel, nid ydwyf yn gwybod (Hosea viii. 5, 6).

YCH. Mae yn debygol taw ychain oedd y creaduriaid cyntaf a ddofwyd gan ddyn (Ps. viii. 6, 7). Cawn hwynt yn foreu yn Nghanaan (Gen. xii. 16; xx. 14; xxxiv. 28); yn yr Aipht (Exod. ix. 3); yn ngwlad Us (Job i. 3; xl. 12): mae yn ddigon tebygol y ceid hwynt y pryd hwnw trwy yr holl fyd adnabyddus. Maent yn werthfawr yn awr, yr oeddynt yn fwy felly yn yr hen amseroedd, ac yn gwasanaethu nid yn unig fel ymborth (1 Bren. iv. 23), ond ar gyfer aberthu (Exod. xx. 24; Num. xxiii. 1), fel carwyr beichiau (1 Cron. xii. 40), ac i dynu (2 Sam. vi. 6), a gwneid defnydd mawr o honynt ar y meusydd, megis i aredig (Job i. 14; 1 Bren. xix. 19–21), ac i ddyrnu, neu yn hytrach i sathru yr yd (Deut. xxv. 4). Mewn rhai gwledydd, megis yn ngwladfa Penrhyn Gobaith Da ac India, parheir i ddefnyddio ychain i'r un dybenion.

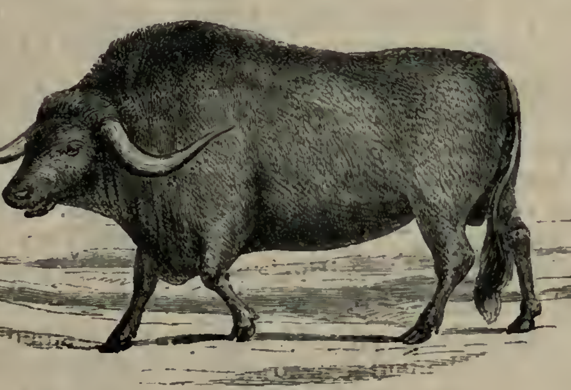
YCH SYRIAIDD.

YD, amryw rywogaethau o rawn y rhai a gyfansoddant ran helaeth o ymborth dyn. Ymddengys, oddiwrth hanes y greadigaeth yn Genesis, taw gwrteithiad y ddaiar ydoedd i fod galwedigaeth wreiddiol dynolryw. Yn ii. 5, 8, 9, 15, dywedir wrthym, 'Ni pherasai i'r Arglwydd Dduw wlawio ar y ddaiar, ac nid ydoedd dyn i lafurio y ddaiar.' A phan greuwyd Adda, dywedir, 'Yr Arglwydd Dduw a blanodd ardd yn Eden o du y dwyrain, ac a osododd yno y dyn a luniasai. A'r Arglwydd Dduw a gymerodd y dyn, ac a'i gosododd ef yn ngardd Eden, i'w llafurio a'i chadw hi.' Braidd nad ymddangosai oddiwrth hyn yr ordeinid i Adda i fyw i raddau helaeth, os nid yn gyfangwbl, ar gynyrch ffrwyth-brenau. Yr oedd yr anrheg a roddwyd iddo, fel yr adroddir yn i. 29, yn llawer eangach: 'A Duw a ddywedodd, wele, mi a roddais i chwi bob llysieuyn yn hadu had yr hwn sydd ar wyneb yr holl ddaiar, a phob pren y mae ynddo ffrwyth pren yn hadu had, i fod yn fwyd i chwi;' ond efallai fod yr anrheg o 'bob llysieuyn yn hadu had' yn rhagolygol, mewn cysylltiad â'i gwymp, oblegid ymddengys ei waith yn bwytta 'llysieuyn y maes' fel rhan o'r felldith a ddygasai arno (iii. 17, 18). Yn Gen. iv. 2, 3, dywedir wrthym, mewn perthynas i ddau fab Adda, fod 'Abel yn fugail defaid, a Chain yn llafurio y ddaiar. A bu wedi talm o ddyddiau i Cain ddwyn o ffrwyth y ddaiar offrwm i'r Arglwydd.' Pa beth a wrteithid gan Cain ni hysbysir wrthym, ac ofer fyddai dychymygu.

Wedi i'r diluw baso oddiar wyneb y ddaiar, 'dywedodd yr Arglwydd, Ni chwanegaf felldithio y ddaiar mwy er mwyn dyn. Pryd hau, a chynhauaf, ac oerni, a gwres, a haf, a gauaf, a gwres, ni phaid mwy holl ddyddiau y ddaiar.' Arwydda y geiriau 'pryd hau a chynhauaf' fod planigion blyneddol wedi cael eu gwrteithio yn flaenorol gan ddynolryw; a chan y cyfeiriant yn gyffredin at hau a medi yd, arwyddant, mae'n debygol, ei fod wedi cael ei wrteithio cyn y diluw. Ac yn awr y gwnaed anrheg i ddyn o anfeiliaid yn fwyd. Mae yn anhawdd dweud pa un a ddefnyddid hwynt yn ymborth cyn hyny, ond yn awr, fodd bynag, y rhoddwyd rhyddid i'w bwytta: 'Pob ymsymudydd sydd fyw, fydd i chwi yn fwyd; fel y gwyrdd lysieuyn y rhoddais i chwi bob dim' (viii. 21, 22; ix. 3). Y peth cyntaf y mae genym ni son yn y Beibl i ddyn ei wrteithio ydyw y winwydden: 'A Noah a ddechreuodd fod yn llafurwr, ac a blanodd winllan, ac a yfodd o'r gwin' (ix. 21). Ymddengys taw trin defaid ac anifeiliaid oedd gwaith Abraham, Isaac, a Jacob, ac hefyd eu perthynasau yn Mesopotamia, ynghyd â'u disgynyddion uniongyrchol; ond mae genym brofion eglur fod yd yn cael ei godi, canys sonir am fara. Pan gyfarfyddodd Abraham â'r angelion a ddaethent i ddinystrio Sodom, ceisiodd ganddynt orphwyso dan gysgod pren, tra y dygai yntau iddynt 'damaid o fara;' ac ar eu gwaith yn cydsynio, efe a 'frysiodd i'r babell at Sarah, ac a ddywedodd, Parotoa ar frys dair phiolaid o flawd peilliaid, tylina, a gwna yn deisenau.' A phan, wrth ddyfod i Sodom, yr aethant i dŷ Lot, 'efe a wnaeth iddynt wledd, ac a bobodd fara croew, a hwy a fwyttasant' (xviii. 1–6; xix. 3). Pan anfonodd Abraham Hagar i ffwrdd gyd â'i mab Ismael, rhoddodd iddi 'fara a chostrel o ddwfr' (xxi. 14). Isaac, pan yr oedd newyn yn y tir, a aeth at Abimelec, brenin y Philistiaid, i Gerar, ac 'a hauodd yn y tir hwnw, ac a gafodd y flwyddyn hono y can cymaint' (xxvi. 1, 12). O ba beth y gwnaed y bara a sonir am dano yn yr adnodau sydd newydd gael eu coffhau, a pha beth a hauodd Isaac, ni hysbysir wrthym; ond y tebygolrwydd yw taw naill ai gwenith neu haidd.

Y man cyntaf y sonir yn benodol am yd yw yn y fendith a gyhoeddodd Jacob uwch ben ei fab Isaac: 'A rhodded Duw i ti o wlith y nefoedd, ac o frasder y ddaiar, ac amldra o yd a gwin' (xxvii. 28); a'r cyfeiriad penodol cyntaf at wenith sydd yn yr adnod ganlynol: 'Reuben hefyd a aeth yn nyddiau cynhauaf gwenith' (xxx. 14). Yr oedd hyn, fe ddylid, sylwi yn Padan-aram. Mae y cyfeiriad yma yn ddiau nid at amgylchiad newydd neu ddygwyddiadol, ond at dymhor o'r flwyddyn ag ydoedd yn eithaf adnabyddus, ac yn ganlynol gallwn gasglu nad dyma y tro cyntaf i wenith gael ei wrteithio. Yr ydym yn darllen am newyn a gymerodd le amryw weithiau yn Nghanaan y dyddiau hyny (xii. 10; xxvi. 1; xli. 54); ac mae yn naturiol i gasglu taw newyn yd ydoedd. Yr ydym gan hyny yn cael i Jacob, mewn canlyniad i un o'r newynau hyn, ddanfon ei feibion lawr i'r Aipht i brynu yd yno, 'fel y byddent fyw ac na byddent farw' (xlii. 1, 2). Yn flaenorol i'r newyn rhagddywededig darfu i Pharaoh freuddwydio, 'ac wele, saith o dywysenau yn tyfu ar un gorsen, a rhai breision a da. Wele hefyd saith o dywysenau teneuon, wedi deifio gan wynt y dwyrain, yn tarddu allan ar eu hol hwynt. A'r tywysenau teneuon a lyncasant y saith dywysen fraisg a llawn' (xli. 5–7). Deonglodd Joseph y breuddwyd hwn fel yn arwyddo saith mlynedd o amldra yn yr Aipht, y rhai a ganlynid gan saith mlynedd o newyn. Mae yn debygol taw tywysenau gwenith ydoedd y rhai a welsai Pharaoh yn ei freuddwyd, gan y gwyddis yn dda y codid gwenith yn foreu yn yr Aipht, ac iddi wedi hyn ddyfod yn ydystordy Rhufain. Y math o wenith a gyfeirir atto ydyw yr un a elwir yn *Triticum compositum*, corsenau yr hwn a ddygant yn aml saith, ac weithiau wyth neu naw o dywysenau wedi eu ffurfio yn gyflawn. Ond gwrteithid y *Triticum vulgare*, neu y gwenith cyffredin, ar raddfa tra eang yn yr Aipht, Palestina, a gwledydd cysegredig eraill.

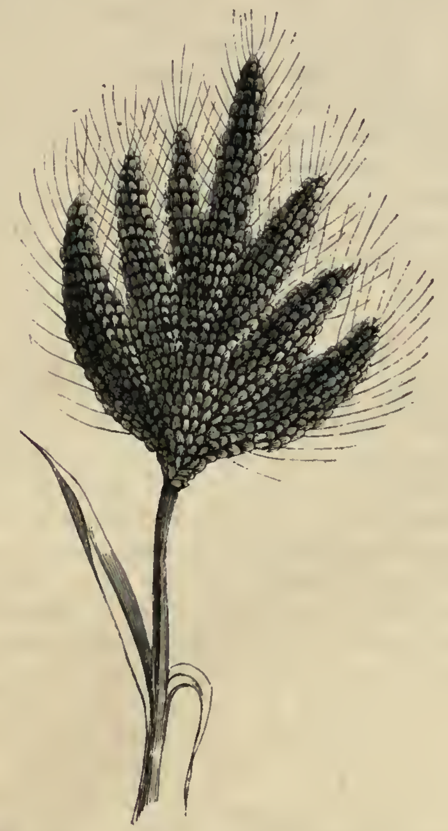
GWENITH SAITH DYWYSEN AR UN GORSEN.

Ymddengys fod Canaan yn wlad gyfaddas iawn ar gyfer codi gwenith. Cyn i'r Israeliaid fyned i mewn iddi darluniodd Moses hi fel 'gwlad gwenith, haidd, a gwinwydd, a ffigyswydd, a phomgranadwydd,' a chynyrchion gwerthfawr eraill (Deut. viii. 8). Mae yn debygol iddi wedi hyn gael ei mawr wrteithio gan yr Israeliaid. Heblaw yr hyn a ofynai ar gyfer cynnaliaeth ei deulu ei hun, rhoddodd Solomon yn flyneddol i Hiram, brenin Tyrus, 20,000 o fesurau o wenith ar gyfer y cymynwyr coed yn Mynydd Libanus (1 Bren. iv. 22; 2 Cron. ii. 10). Daeth hyd yn od i fod yn nwydd masnachol â'r Pheniciaid. Yn amser Ezeciel, 'Judah a thir Israel a farchnatent â hwy am wenith Minnith,' lle ar y dwyrain i'r Iorddonen (Ezec. xxvii. 17; Barn. xi. 33); ac mae yn debygol taw mewn cyfeiriad at fasnach mewn yd y dywedir yn Act. xii. 20: 'Eithr Herod oedd yn llidiog iawn yn erbyn gwyr Tyrus a Sidon, a hwy a ddaethant yn gyttun atto; ac wedi ennill Blastus, yr hwn oedd ystafellydd y brenin, hwy a ddeisyfasant dangnefedd, am fod eu gwlad hwynt yn cael ei chynnaliaeth o wlad y brenin.'

Yr ydym yn darllen amryw weithiau yn y Beibl am *gras-yd.* Ymddengys taw yd wedi ei sychu a'i rostio ychydig cyn cyflawn addfedu ydoedd hwn. Defnyddid ef fel bwyd-offrwm (Lef. ii. 14). Defnyddid ef hefyd fel ymborth cyffredin. Darfu i'r Israeliaid gyfranogi o hono ar eu mynediad i mewn i Ganaan (Jos. v. 11). Roddodd Boaz ef i Ruth pan y lloffodd yn ei faes (Ruth ii. 14). Darfu i Jesse ddanfon ephah o hono i'w feibion yn ngwersyll Saul (1 Sam. xvii. 17). Dygwyd cras-yd a nifer o bethau angenrheidiol eraill i Dafydd a'i ganlynwyr, i Mahanaim (2 Sam. xvii. 28). Ymddengys y parheir yn Mhalestina i wneud defnydd o hono fel ymborth. Mae yn fwyd danteithiol iawn, a bwytteir ef gyda bara, neu yn ei le (Robinson, *Res.* ii. 394).

Mae *rhyg* hefyd yn cael ei enwi yn Exod. ix. 32; ond, yn ol Rosenmüller, y grawn y cyfeirir atto yw y *Triticum spelta*, sef math o wenith a'r eisyn yn gwta a phigog, a'i ffrwyth yn dair onglog a phigfain. Gelwir ef *spelt*, ac felly y deonglir ef yn y C. S. ar ymyl y ddalen yn Esa. xxviii. 25. Gwneid bara o hono (Ezec. iv. 9); lle, fodd bynag, y cyfieithir y gair yn *ffacbys*, er, ar ymyl y ddalen, yn *spelt.*

Yr oedd *haidd*, yn ol Pliny, yn un o'r pethau hynaf a ddefnyddid fel bwyd. Yr hanes penodol cyntaf am dano a gawn ni yn yr Ysgrythyr yw ei fod yn tyfu yn yr Aipht. Wrth adrodd hanes pla y cenllysg dywed Moses, 'A'r llin a'r haidd a gurwyd, canys yr haidd oedd wedi hedeg, a'r llin wedi hadu; a'r gwenith a'r rhyg (*spelt*) ni churwyd; oherwydd diweddar oeddynt hwy' (Exod. ix. 31, 32). Yr oedd hyn ychydig cyn sefydlu y Pasg, yr hwn a appwyntiwyd i gael ei gadw ar y pedwerydd dydd ar ddeg o'r mis Abib, yr hwn, yn ol y rabbiniaid, a ddechreuai gyda newydd loer ein mis Mawrth ni, ond, yn ol golygiadau diweddar, mis Ebrill. 'Canys yn yr Aipht, megis yn Palestina, nid yw fel gyda ni, lle yr hauir y gwenith yn fynych yn yr hydref, a haidd a llin yn y gwanwyn; ond hauir yr holl rai hyn yn nechreu y gauaf, a chan fod y gauaf yn fyr a mwyn, a'r gwanwyn yn dechreu yn gynnar, mae'r haidd yn dechreu egino yn niwedd Chwefror neu ddechreu Mawrth, ac y mae y llin y pryd hwnw yn ei flodau; ond mae y gwenith, yr hwn yn gyffredin na cha ei fedi cyn mis Ebrill, yn fyr iawn yr amser hwnw fel porfa fer, ac heb wellt (Rosenmüller, *Botany*, 79).

Ymddengys oddiwrth Deut. viii. 8 fod amldra o wenith a haidd yn Mhalestina. Cawn y gwrteithid ef gan Boaz, ac yr ydym yn darllen fwy nac unwaith am 'gynhauaf yr heiddiau,' yr hyn a ddengys y rhaid y cai ei wrteithio, gan y dynodid tymhor o'r flwyddyn trwy ei alw yn gynhauaf yr heiddiau (Ruth i. 22; ii. 17, 23; 2 Sam. xxi. 9). Ymrwymodd Solomon i gynysgaethu gweision Hiram, brenin Tyrus, âg 20,000 o fesurau o haidd (2 Cron. ii. 10). Gorfu ar frenin yr Ammoniaid dalu i Jotham, brenin Judah, deyrnged flyneddol o 10,000 o fesurau o haidd (2 Cron. xxvii. 5).

Ni chyfrifid haidd o gymaint gwerth a gwenith, a defnyddid ef yn ymborth yn benaf gan ddospeirth tlodion y bobl. Yr oedd offrwm eiddigedd y wraig a ddrwgdybid o odineb i fod yn gywynsedig o flawd haidd, ond nid oedd dim olew i gael ei dywallt arno, er arwyddo, efallai, y cyflwr isel i ba un y darostyngir benyw ac ydoedd wedi rhoddi achlysur i amheu ei diweirdeb (Num. v. 15). Porthid ceffylau Solomon â haidd, ac y mae yn parhau i fod yn fwyd cyffredin ceffylau yn mhob parth o'r dwyrain lle na wyddis dim am ryg a cheirch (Sonnini, *Trav. in Egypt*, ii. 225).

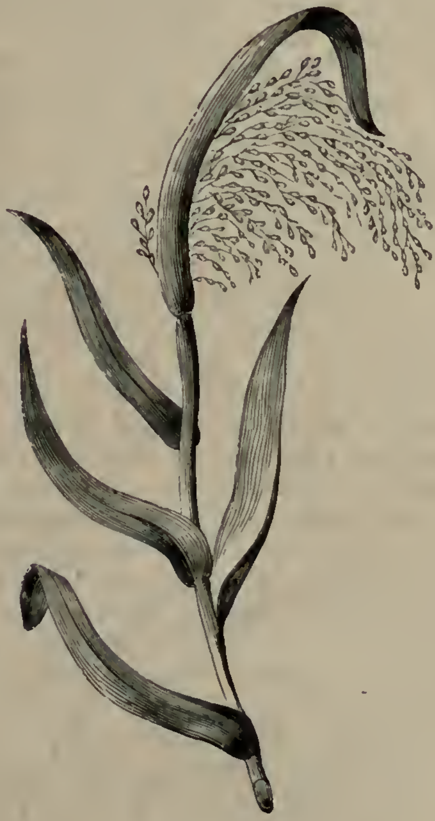

MILET.

Sonir am deisenau a thorthau haidd yn yr H. D. (Barn. vii. 13; 2 Bren. iv. 22). Gwnaeth Crist a'i ddisgyblion ddefnydd o fara haidd; ac â phum torth o hono, a dau bysgodyn bach y porthodd yn wyrthiol ynghylch 5000 o bersonau (Ioan vi. 5–13).

Enwir *milet* yn unig yn Ezec. iv. 9. Grawn ydyw ac y codir amryw rywogaethau o hono yn Itali, Syria, a'r Aipht; defnyddir ef mewn rhan fel gogawr gwyrddlas i anifeiliaid, at yr hyn ddyben y mae ei ddail yn wasanaethgar, ac mewn rhan fel grawn, yr hwn sydd o liw tywyllddu pan yn addfed, a defnyddir ef i wneud bara o hono, a'i ddodi mewn cawl, &c. Cyfieithir y gair yn rhai o'r hen gyfieithiadau yn *panicum* (Gesen. *Lex.* 195).

Ffa, planigyn eithaf adnabyddus. Ni chant eu henwi ond dwywaith yn yr Ysgrythyrau. Yr oeddynt yn rhan o'r bwyd-ddefnyddiau a ddygwyd i Dafydd yn Mahanaim pan y ffodd rhag Absalom (2 Sam. xvii. 28). Cafodd Ezeciel ei gyfarwyddo i'w defnyddio i wneud bara cymysg, a gorchymynwyd ef i wneud hyn fel arwydd o'r sefyllfa druenus i ba un y darostyngwyd Israel (Ezec. iv. 9–17).

Ffacbys ydynt blanigion yn perthyn i'r un teulu. Maent yn gyffredin yn Syria a'r Aipht, ac y maent yn hynod faethlon. Am gawl wedi ei wneud o honynt y darfu Esau werthu ei enedigaeth fraint i Jacob (Gen. xxv. 29–34). Pan y ffodd Dafydd rhag Absalom yr oedd ffacbys yn rhan o'r bwyd-ddefnyddiau a ddygwyd iddo ef a'i ganlynwyr yn Mahanaim (2 Sam. xvii. 28). Darfu i Sammah, un o gedyrn Dafydd, amddiffyn rhan o faes llawn o ffacbys rhag y Philistiaid (xxiii. 11, 12). Ymddengys y defnyddid hwynt i wneud bara hefyd oddiwrth Ezec. iv. 9.

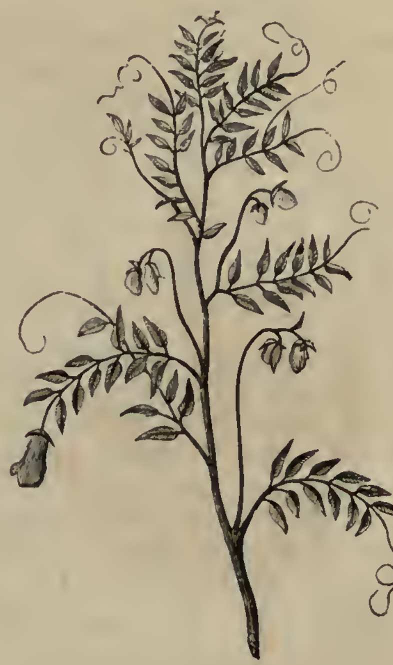

FFACBYS.

Pulse, neu, yn ol y C. C. y *ffa* y dymunodd Daniel ar benaeth yr eunuchiaid roddi iddo ef a'i gymdeithion yn ymborth, a ddeallir am blanigyn perthynol i'r un teulu (*leguminous*) o hyd (Dan. i. 12). Wrth y gair gwreiddiol y deall Gesenius 'llysiau, planigion; bwyd llysieuog, sef yr hwn fwytteir ar amser hanner ympryd, ac mewn gwrthgyferbyniad i gig-fwyd a phethau mwy moethus.'

YEL'EK (ילֶק) a ddeonglir yn y cyfieithiad cyffredin yn Joel i. 4; ii. 25; a Nahum iii. 15, 16, *pryf y rhwd*, pryf sydd yn difa ffrwythau y ddaiar. Yn Ps. cv. 34; Jer. li. 14, cyfieithir ef yn *lindys*. Mae, fodd bynag, yn eglur oddiwrth Nahum iii. 16 nad yw yn perthyn i ddosparth y pryfed, ond ei fod yn drychfilyn hedegog. Tybir taw math o locust ydoedd (Gesen. *Lex.* 350). Y mae locustiaid, yn wir, yn cael eu henwi gyd âg ef; ond dylid cofio fod amryw fathau o locustiaid.

YFED, a arwydda yfed nid yn unig ddwfr neu wirod i dori syched, neu i gynyrchu sirioldeb cymhedrol (Gen. xxiv. 17–20; xliii. 34), ond dyoddef neu dderbyn pethau drwg neu dda. Yfed dwfr o'i bydew a'i ffynon ei hun ydyw mwynhau pleserau priodas gyda gwraig dyn ei hun (Diar. v. 15). Yfed cwpan bustl, digofaint, syndod, neu gryndod, ydyw dyoddef trueni echrydus a wna i ddyn grynu a synu (Jer. xxiii. 15; xxv. 15; Ps. lx. 3; Esa. li. 22). Yfed dwfr Crist, gwin, neu laeth, ydyw derbyn ei yspryd a bendithion y cyfamod newydd yn helaeth iawn (Ioan vii. 37; Esa. lv. 1). *Yfed anwiredd fel dwfr* ydyw cymeryd pleser i wneud llawer o ddrygioni (Job xv. 16). *Yfed gwaed* ydyw ymfoddloni ar laddfa (Ezec. xxxix. 18). *Yfodd* Sennacherib *ddyfroedd dyeithr a sychodd afonydd y gwarchaëedig* pan y diyspyddodd ei fyddin ffynonau y gwledydd a oresgynodd, ac y sychodd bydewau a ffynonau dinasoedd gwarchaëedig, neu pan orchfygodd y cenedloedd ac y trawsfeddianodd eu cyfoeth wrth ei bleser (Esa. xxxvii. 25). Arwydda fod yr Iuddewon yn *yfed dyfroedd y Nile a'r Euphrates* eu gwaith yn ymgyngreirio â'r Aiphtiaid a'r Assyriaid (Jer. ii. 18). *Yfed ei drwnc ei hun*, prynu dwfr i'w yfed, neu yfed dwfr yn brin neu wrth fesur, a arwydda fod un wedi ei ddarostwng i'r cyfyngder mwyaf (2 Bren. xviii. 27; Gal. v. 4; Ezec. iv. 11).

YMARFER ydyw gwneud defnydd parhaus o ryw beth, ymroddi, ymdrechu (Dat. xiii. 12). *Ymarfer i gael cydwybod ddirwystr* ydyw gwneud pob ymdrech mewn meddwl, gair, a gweithred i ddyfod i fynu a gofynion deddf Duw (Act. xxiv. 16). *Ymarfer i dduwioldeb* ydyw, gyd â'r difrifoldeb a'r gweithgarwch mwyaf, byw trwy ffydd yn Nghrist fel ein cyfiawnder a'n nerth, ac, wrth wneuthur hyny, i arfer yn barhaus ein holl alluoedd, ac iawn dreulio ein hamser, ein cyfleusderau, a'n manteision, i geisio ac ychwanegu ein cymundeb â Duw, a chydffurfiad âg ef mewn meddwl, gair, a gweithred (1 Tim. iv. 7). *Ymarfer* neu *gynefino â gofid* ydyw cael mawr gystudd oddi wrtho, a chael cyfarwyddyd i wneud defnydd priodol o hono (Heb. xii. 11). *Synwyr wedi ymarfer i ddosparthu drwg a da* ydyw galluoedd yr enaid wedi cael eu defnyddio yn ofalus a mynych, hyd nes cyrhaedd medrusrwydd i wahaniaethu rhwng drwg a da (Heb. v. 14). *Ymarfer* neu *gynefino â chybydd-dra* ydyw fod un â'i fryd ar, yn treulio llawer o'i amser wrth, ac yn fedrus i ddilyn llwybr cybyddlyd ac anonest (2 Pedr ii. 14). *Ymarfer corphorol yn fuddiol i ychydig* ydyw llymder allanol, trwy anhunedd, ymprydiau, neu fynychiad allanol mewn llefydd addoliad (1 Tim. iv. 8).

YMDDADLEU, dadleu trwy resymau (Act. vi. 9; xvii. 17). Mae ymddadleu yn bechadurus pan y gwneir hyny trwy au resymau, i ddyben gau, neu mewn dull ymrafaelus, cecrus, pan y byddis yn meddwl mwy am fuddugoliaeth na chael allan ac anrhydeddu y gwirionedd (Phil. ii. 14; 1 Tim. vi. 5). Nid yw y sawl sydd yn wan yn y ffydd i gael eu derbyn i'r eglwys i *ymrafaelion rhesymau;* nid ydynt i gael eu profi er gweled a ydynt yn deall dadleuon dyrys: ac nid oes dim i gael ei gynyg iddynt fel amod derbyniad ond yr hyn sydd wedi cael ei ddatguddio yn eglur yn yr Ysgrythyr (Rhuf. xiv. 1); neu, os gwneid derbyn y cyfryw rai i'r eglwys, nid oeddynt i gael eu cefnogi mewn ymrafaelion pengam y rhai a genedlant ymryson, ac nid adeiladaeth crefyddol.

YMDDANGOS, bod yn weledig, dyfod yn weledig (Gen. i. 9). 2. Dyfod ger bron (Esa. i. 12). Cael ei weled (Matt. vi. 16). Mae fod Duw yn *ymddangos* yn arwyddo ei fod yn rhoddi amlygiad gweledig o'i bresenoldeb; felly yr ymddangosodd yn fynych i'r tadau dan yr H. D. (2 Cron. i. 7; Gen. xlviii. 3; Num. xii. 6); neu ei fod yn gwneud rhyw arddangosiad gweledig o'i berffeithderau yn ngwaith rhagluniaeth; neu ryw amlygiad eglur o'i ewyllys (Ps. cii. 16; Act. xxvi. 16). Arwydda *ymddangosiad* Crist ei ddyfodiad yn y cnawd (Heb. ix. 26); ei waith yn dangos ei hun yn fyw i'w ganlynwyr ar ol yr adgyfodiad (Marc xvi. 9, 11, 14), ei eiriolaeth drosom gyd â'r Tad yn y nefoedd (Heb. ix. 24); ond yn benaf ei ddyfodiad ar y cymylau gyda gallu a gogoniant mawr i farnu y byd, pan y gwelir ef gan bob llygad, ac y datguddia yn amlwg ddirgeledigaethau a rhagoriaethau Duw (1 Tim. vi. 14; Tit. ii. 13). Mae *ymddangosiad dynion ger bron Duw* yn arwyddo eu dyfodiad i'w gynteddau addoliad (Exod. xxiii. 15; Ps. xlii. 2); neu eu gwaith yn sefyll ger bron brawdle Crist i dderbyn eu dedfryd o dragywyddol wae neu ddedwyddwch (2 Cor. v. 10). *Ymddangosiad dyn* ydyw llun a ffurf allanol un (Dan. viii. 15). *Ymddangosiad* neu *rith drygioni* ydyw yr hyn sydd yn dwyn delw pechod, neu ogwyddiad tuag atto (1 Thess. v. 22).

YMGADW, peidio arfer rhai pethau (1 Thess. v. 22). Yn ystod eu gweinyddiadau santaidd yr oedd yr offeiriaid Iuddewig i ymgadw oddiwrth win a diod gadarn (Lef. x. 9). Yr oedd y Nazareaid, yn ystod tymhor eu hadduned, i ymgadw nid yn unig oddiwrth win a finegr diod gadarn, ond oddiwrth bob sugn grawnwin, ac oddiwrth rawnwin, irion neu sychion, &c. (Num. vi. 3, 4). Yr oedd yr holl genedl Hebreaidd i ymgadw oddiwrth gig anifeiliaid a gyhoeddasid yn halogedig dan y ddeddf; ac oddiwrth frasder y cyfryw rai a aberthid i'r Arglwydd; ac oddiwrth waed pob anifail (Lef. xi. 3, 16, 17; vii. 23–26). I gadw mewn cof laesiad cyswllt morddwyd Jacob, ymgadwent yn wirfoddol rhag bwytta o'r cyswllt cyfattebol mewn anifeiliaid (Gen. xxxii. 25). Er mwyn gochelyd rhoddi tramgwydd i Gristionogion Iuddewig, gorchymynodd yr apostolion i'r dychweledigion Cenedlig i ymgadw rhag bwytta gwaed, a bwydydd a offrymid i eilunod, ac oddiwrth bethau a dagwyd (Act. xv. 28). Mae Paul yn condemnio yr arferiad o ymgadw oddiwrth unrhyw ymborth iachus, dan yr esgus o santeiddrwydd a defosiwn (1 Tim. iv. 3, 4); ond, ar y llaw arall, mae yn ei gosod i lawr fel egwyddor fawr, ei bod yn ddyledswydd i ymgadw oddiwrth ddefnyddiau bwyd a diod (h.y., gwin a chig) os trwy eu defnyddio y perwn i eraill gael eu harwain i bechod (Rhuf. xiv. 13–21; 1 Cor. viii. 8–13).

YMGRYMU, crymu y corph tuag i lawr, fel amlygiad o foesgarwch, gwarogaeth, neu ddefosiwn. Gwnai y graddau i ba rai y gwneid hyn amrywio yn ol gradd berthynasol y personau, neu fesur y parch y bwriedid y weithred i ddynodi. Mae genym amryw esamplau o hyn yn yr Ysgrythyrau. Efallai na wnaent weithiau ddim ond plygu pen yn barchus. Abraham, pan y cynygodd brynu gan feibion Heth ddarn o dir i fod yn gladdfa, 'a gyfododd, ac a ymgrymodd i bobl y lle, sef i feibion Heth' (Gen. xxiii. 7). Pan gyfarfu Jacob a'i deulu âg Esau ei frawd, 'yna y llaw-forwynion a nesasant, hwynt-hwy a'u plant, ac a ymgrymasant. A Leah a nesaodd â'i phlant hithau, ac a ymgrymasant; ac wedi hyny y nesaodd

Joseph a Rahel, ac a ymgrymasant' (xxxiii. 5–7). Efallai taw dyma y dull cyffredin o ddangos parch i bobl o'r un radd, neu hyd yn od o is radd.

I bersonau o uwch radd, neu radd y rhai oedd yn anhysbys, ymgrymid yn is. Pan y darfu Abraham, a Lot wedi hyny, ganfod y tri angel a ddanfonasid i ddinystrio Sodom yn dyfod attynt, 'ymgrymasant â'u gwynebau tua'r llawr' (Gen. xviii. 2; xix. 1). Pan y darfu brodyr Joseph, yr hwn oedd yn awr yn llywodraethwr ar wlad yr Aipht, gael ymddiddan ag ef y tro cyntaf, 'hwy a ymgrymasant i lawr iddo ef ar eu hwynebau' (xlii. 6); ac ar eu hail ymweliad ag ef, 'ymgrymasant iddo ef hyd lawr;' a phan yn atteb ei ofyniad ynghylch ei dad, 'ymgrymasant ac ymostyngasant' (xliii. 26–28; gwel hefyd 2 Bren. ii. 15). Nid oedd y moes-ffurfiau hyn yn gyfyngedig i'r gwrrywaid, arferid hwynt hefyd gan y benywaid. Pan lefarodd Boaz ychydig eiriau caredig wrth Ruth y Moabees, 'hi a syrthiodd ar ei hwyneb, ac a ymgrymodd i lawr' (Ruth ii. 10). Pan geisiodd Eliseus gan y Sunamees i gymeryd ei mab yr hwn a adferasai i fywyd, darfu iddi, efallai o barch, ac mewn rhan o ddiolchgarwch, 'syrthio wrth ei draed, ac ymgrymu hyd lawr' (2 Bren. iv. 36–37).

Mewn rhai amgylchiadau, lle bwriadid amlygu parch neu serch mawr, ymgrymid amryw weithiau. Pan ganfu Jacob Esau yn dyfod atto, a chyd âg ef 400 o ddynion, cafodd ei ddychrynu, ac a aeth o flaen ei wragedd a'i blant, 'ac a ymostyngodd i lawr *seithwaith* oni ddaeth at ei frawd' (Gen. xxxiii. 1–3). Pan yr oedd Dafydd ar ymadael a Jonathan, ac fel y deuai i'w gyfarfod, 'syrthiodd i lawr ar ei wyneb, ac a ymgrymodd *deirgwaith;* a hwy a gusanasant bob un eu gilydd, ac a wylasant y naill wrth y llall, a Dafydd a ragorodd' (1 Sam. xx. 41).

O'r gwahaniaeth yn y seremoni yn ol gradd a pherthynas y personau, mae genym yr esamplau canlynol:—Pan yr oedd Dafydd ar ei wely angeu, ei wraig Bathseba, yn dymuno iddo adael y freniniaeth i'w mab Solomon, 'a aeth i mewn at y brenin i'r ystafell, a hi a ostyngodd ei phen, ac a ymgrymodd i'r brenin. Ac wele, tra yr oedd hi etto yn ymddiddan a'r brenin, y daeth Nathan y prophwyd hefyd i mewn, ac a ymgrymodd i'r brenin â'i wyneb hyd lawr.' A Dafydd wedi appwyntio Solomon o'r newydd yn ganlyniedydd iddo, Bathseba, er mwyn mynegi ei diolchgarwch, 'a ostyngodd ei phen a'i hwyneb i lawr, ac a ymgrymodd i'r brenin' (1 Bren. i. 15, 16, 22, 23, 31). Ar ol hyny pan yr 'aeth Bathseba at y brenin Solomon' i geisio ffafr, 'y brenin a gyfododd i'w chyfarfod hi, ac a ostyngodd iddi, ac a eisteddodd ar ei orseddfainc, ac a berodd osod gorseddfainc i fam y brenin, a hi a eisteddodd ar ei ddeheulaw ef' (ii. 19). Ni wnaeth Bathseba ddynesu at Dafydd frenin ei gwr, na'i mab Solomon, gyda chymaint o seremoni ag y gwnaeth Nathan y prophwyd.

Y oedd rhai o'r esamplau hyn efallai yn rhai o syrthio ar y ddaiar; mae yn debygol nad oedd eraill o honynt felly. Ymddengys y rhai canlynol fel enghreifftiau o'r darluniad hyny: 1 Sam. xxv. 23, 24; 2 Sam. xiv. 22, 23; xxiv. 20.

Ond carir y seremoni ambell waith yn mhellach na syrthio ar y ddaiar. Mae yn beth cyffredin yn y Dwyrain i ddarostwng tywysogion gorchfygedig i ddiraddiad a ddichon ymddangos i ni braidd yn gredadwy, a'u hymostyngiad hwythau, o'r tu arall, heb fod braidd ddim llai hynod. Dr. Herbelot, yn darlunio ymddygiad tywysog Dwyreiniol tuag at ei orchfygwr, a ddywed:—'Taflodd ei hun un diwrnod ar y ddaiar gan gusanu yr olion a wnaeth ceffyl ei orchfygwr yno, a chan adrodd yn iaith Persia ryw ddarn o farddoniaeth a gyfansoddasai; yr oedd un darn fel y canlyn: "Tra y mwynhawyf fi y dedwyddwch o *gusanu llwch dy draed*, mi feddyliaf fod tynged yn fy ffafri â'i chofleidiadiau tyneraf ac a'i chusanau melusaf"' (Harmer, *Obs.* ii. 336). Mae y fath amgylchiadau a hyn yn dangos nad oes dim yn wastraffllyd yn y gydmariaeth ganlynol: 'Ac efe a lywodraetha o fôr i fôr, ac o'r afon hyd derfynau y ddaiar. O'i flaen ef yr ymgryma trigolion yr anialwch; a'i elynion a lyfant y llwch' (Ps. lii. 8, 9). 'Breninoedd hefyd fyddant dy dadmaethod, a'u breninesau dy fammaethod, crymant i ti â'u hwynebau tua'r llawr, a llyfant lwch dy draed' (Esa. xlix. 23; gwel hefyd Micah vii. 17).

Mae ymgrymu yn aml yn cael ei enwi yn yr Ysgrythyrau fel gweithred o addoli y gwir Dduw (Micah vi. 7) a gau dduwiau (Jer. xxiii. 7). Yr ydym yn cyfarfod â'r ymadroddion *ymgrymu*, a *gostwng y gliniau* ger bron yr Arglwydd (Ps. xcv. 6; Exod. xx. 5), *ymgrymu* ac *addoli yr Arglwydd â'u hwynebau tua'r ddaiar* (Neh. viii. 6), *plygu gliniau* (1 Bren. xix. 18; Eph. iii. 14).

YMPRYD, YMPRYDIO, ymwrthod a bwyd a diod, a lle y cyfarfyddir â'r gair arwydda hyn am dymhor, yn gydfynedig âg ymarferiadau crefyddol, megis cyfaddefiad o bechod a galar edifeiriol o'i herwydd, a deisyfiad am faddeuant neu drugareddau eraill.

Yr oedd gan yr Iuddewon bob blwyddyn ympryd sefydlog a difrif-ddwys ar y degfed dydd o'r mis Ethanim neu Tisri, yr hwn a ddechreuai gyda newydd loer ein mis Hydref ni. Gelwir ef yn Ddydd Mawr y Cymod. Dyben mawr yr uchelwyl yma ydoedd gwneud iawn seremoniol dros bechodau y genedl Hebreaidd, a rhaggysgodi iawn effeithiol y Messiah dros bechodau ei bobl yn nydd ei ddarostyngiad a'i farwolaeth, ar ol yr hyn yr aeth i mewn i'r cysegr, gan gael i ni dragywyddol ryddhad (Heb. ix). Yr oedd diwrnod yr uchelwyl hon yn un o berffaith orphwysfa ac ympryd i'r Israeliaid. Treuliai llawer o honynt y diwrnod blaenorol mewn gweddi a'r cyfryw gyflawniadau edifeiriol. Ar y diwrnod ei hun, yn enwedig mewn amseroedd diweddar, gwnaent gyfaddefiad degplyg o'u pechodau, ac yr oeddynt yn ofalus i osod terfyn ar yr holl ymrafaelion yn eu plith. Am fanylion ynghylch yr ympryd yma gwel Lef. xvi.; xxiii. 26–32; Num. xxix. 7–12.

Dyma yr unig ympryd a appwyntiwyd gan Moses; ond ar ol caethiwed Babilon darfu i'r Iuddewon appwyntio amryw ympryd-ddyddiau eraill bob blwyddyn gyda golwg ar amgylchiadau cysylltiedig âg ef; megis—1. Yr 17eg dydd o'r 4ydd mis Tammus, er coffadwriaeth am gymeryd Jerusalem (Jer. lii. 6, 7; Zech. viii. 19). 2. Y 9fed dydd o'r 5ed mis Ab, er coffadwriaeth am losgi y deml (2 Bren. xxv. 8, 9; Zech. vii. 3; viii. 19). 3. Y 3ydd dydd o'r 7fed mis Tisri, er coffadwriaeth am farwolaeth Gedaliah (Jer. xli. 1–3; Zech. vii. 5; viii. 19). 4. Y 10fed dydd o'r 10fed mis Tebeth, er coffadwriaeth am ddechreuad gwarchae Jerusalem (2 Bren. xxv. 1; Zech. viii. 19).

Yr oedd yr holl ymprydiau hyn mewn arferiad eisoes yn nyddiau Zechariah, yr hwn a brophwydodd yn fuan ar ol dychweliad yr Iuddewon o Babilon. Cyhoeddodd, mae'n wir, y cai yr ympryd-ddyddiau hyny eu troi yn wledd-ddyddiau, ac y byddai tymhorau galar i roddi lle i rai gorfoledd: 'Byddant i dŷ Israel yn llawenydd a hyfrydwch, ac yn uchelwyliau daionus' (Zech. viii. 19). Pa mor belled y cafodd y brophwydoliaeth hon ei chyflawni cyn amser Crist nid ydym yn gwybod; ond mae yr Iuddewon yn parhau i gadw y diwrnodau hyn fel rhai ympryd (Jahn, *Bib. Ant.* 181).

Yr ydym yn darllen am amryw ymprydiau achlysurol, rhai yn ddirgelaidd, ac eraill yn gyhoeddus. Yr oedd ymprydio, mewn gwirionedd, yn beth cyffredin iawn ar amserau o gystudd personol, neu drychineb cyhoeddus, neu farnedigaethau bygythiedig, gyd â'r gobaith o gael ymwared neillduol neu drugareddau oddiwrth Dduw, ac i'r dyben hyny yr oedd weithiau, efallai yn gyffredin, yn gydfynedig â gweddi. Nid oes fawr amheuaeth na ddychymygai llawer fod rhywbeth haeddianol mewn ymprydio.

Yn amser ein Hiachawdwr ymprydiai y Phariseaid a disgyblion Ioan yn aml (Matt. ix. 14). Ymprydiai rhai Phariseaid ddwywaith yn yr wythnos (Luc xviii. 12). Cyfeiria ein Harglwydd at ragrithwyr, y rhai 'pan ymprydient, a anffurfient eu hwynebau, gan edrych yn wyneb-drist, fel yr ymddangosent i ddynion eu bod yn ymprydio' (Matt. vi. 16).

Parhai ympryd yr Iuddewon, mae'n debygol, hyd yr hwyr; o'r hyn lleiaf mae genym amryw esamplau o hyn (Barn. xx. 26; xxi. 2; 2 Sam. i. 12; gwel hefyd 1 Sam. xiv. 24). Darfu gwyr Jabes Gilead, pan gladdasant esgyrn Saul a'i feibion, 'ymprydio saith niwrnod' (1 Sam. xxxi. 12). Dywed Josephus iddynt 'alaru yn gyhoeddus ar eu hol, y nhwy, a'u gwragedd, a'u plant, am saith niwrnod, heb fwyd na diod' (*Antiq.* vi. 14. 8). Ei feddwl, mae'n debyg, yw iddynt am saith niwrnod ymprydio hyd yr hwyr, heb fwytta dim yn ystod y dydd. O'r hyn lleiaf dyma, yn ddiamheu, oedd meddwl yr ysgrifenydd santaidd. Yn ol natur pethau nid oedd yn ddichonadwy iddynt ymgadw oddiwrth fwyd am gynifer o ddiwrnodau a saith. Pe gwnaethent y cynyg, mae yn rhaid y suddasai amryw o honynt, ac yn eu plith eu gwragedd a'u plant, o eisiau bwyd. Darfu i Paul, ar yr ystorm echrydus a'i goddiweddodd yn y llong a'i cymerai yn garcharor i Rufain, ddeisyf ar y morwyr ac eraill ar y bwrdd i gymeryd lluniaeth, gan ddywedyd, 'Heddyw yw y pedwerydd dydd ar ddeg yr ydych chwi yn dysgwyl, ac yn aros ar eich cythlwng, heb gymeryd dim.' Ac yn ganlynol ychwanega, 'Oherwydd paham yr ydwyf yn dymuno arnoch gymeryd lluniaeth;' a chwedi cymeryd bara, 'efe a ddiolchodd i Dduw yn eu gwydd hwynt oll,' oblegid nid oedd dim cywilydd arno o'i grefydd, 'a chwedi ei dori efe a ddechreuodd fwytta. Ac yr oeddynt bawb wedi myned yn gysurol, a hwy a gymerasant luniaeth hefyd' (Act. xxvii. 34–36).

Mae Iuddewon y dyddiau presenol yn cadw ynghylch wyth ar hugain o ymprydiau; ac heblaw, hyny mae rhai o honynt yn ymprydio ddwywaith yn yr wythnos—ar ddydd Llun, oblegid y dydd hwnw y disgynodd Moses oddiar Fynydd Sinai; ac ar ddydd Iau, oblegid ar y dydd hwnw yr esgynodd iddo; ië, mae rhai yn ymprydio pedwar diwrnod o bob wythnos. Mae plant serchus yn cadw dydd marwolaeth eu tad fel ympryd blyneddol. Pa bryd bynag y maent yn gystuddiedig, neu os gwnant hyd yn od freuddwydio breuddwyd anffodus, ymprydiant yn achlysurol. Cadwant eu hymprydiau gyda llymder nid bychan. Ymwrthodant â phob bwyd, oddigerth ychydig ymenyn a llysiau; gwisgant sachliain a dillad geirwon eraill; gorweddant ar welyau celyd; rhwygant eu dillad; cerddant yn droednoeth a chyda gwynebpryd trist; darllenant Lyfr y Galarnad yn eu heistedd ar lawr. O saith mlynedd ac uchod, gwna plant, yn ol eu gallu, ymuno yn eu hymprydiau. Pan yn un ar ddeg oed dechreu y merched, a phan yn dair ar ddeg oed y bechgyn, i gadw eu hymprydiau yn eu holl lymder.

Nid oes dim tymhorau neillduol i ymprydio wedi cael eu happwyntio dan y T. N. Gan hyny nid yw ymprydio yn yr hyn a elwir y Grawys, mewn efelychiad o ympryd deugain niwrnod ein Harglwydd yn y diffaethwch, ddim amgen na gwasanaeth hunan-ddewisiedig; megis ag y mae hefyd yr holl ymprydiau rheolaidd eraill ag sydd wedi cael eu happwyntio gan eglwys Rufain. Ond mae ymprydio, er nad yn ddyledswydd sefydledig, etto yn un achlysurol pan fyddo amgylchiadau yn rhagluniaeth Duw yn gofyn am hyny. Awgrymir hyny yn amlwg yn ngeiriau Crist (Matt. ix. 15), ac oddiwrth gynghor Paul (1 Cor. vii. 5), ac hefyd oddiwrth ei esampl (2 Cor. vi. 5; xi. 29). Yr achlysuron neillduol ar ba rai y cawn ni fod ympryd yn cael ei gadw ydoedd ar neillduad personau i waith y weinidogaeth: 'Yr oedd hefyd yn yr eglwys oedd yn Antiochia rai prophwydi ac athrawon. Ac fel yr oeddynt hwy yn gwasanaethu yr Arglwydd, ac yn *ymprydio*, dywedodd yr Yspryd Glân, Neillduwch i mi Barnabas a Saul, i'r gwaith y gelwais hwynt iddo. Yna, wedi iddynt *ymprydio*, a gweddio, a dodi eu dwylaw arnynt, hwy a'u gollyngasant ymaith' (Act. xiii. 1–3). Wedi i Barnabas a Saul gael eu neillduo i waith y weinidogaeth, darfu iddynt, wrth gario eu gwaith yn mlaen, ymweled, yn mhlith manau eraill, a dinasoedd yn Asia Leiaf, lle y cawsant gryn lwyddiant, 'a chwedi iddynt ordeinio iddynt henuriaid yn mhob eglwys, a gweddio gyd âg *ymprydiau*, hwy a'u gorchymynasant hwynt i'r Arglwydd y credasant ynddo' (xiv. 23).

YMYSGAROEDD, rhanau mewnol dyn (2 Sam. xx. 10). Dynoda *ymysgaroedd*, pan y priodolir hwynt i Dduw, ei dosturi a'i drugaredd dyner anfeidrol; a dynoda *rhuad ei ymysgaroedd* weithrediad grymus a diogel ei drugaredd tuag at ddynion (Esa. lxiii. 15; Jer. xxxi. 20). Dynoda *ymysgaroedd*, pan briodolir hwynt i ddynion, eu henaid (2 Cor. vi. 12; Philem. 7), neu berson a fawr gerir genym megis ein henaid ein hunain (Philem. 12), neu serch grymus, neu dosturi (Gen. xliii. 30; Col. iii. 12). Mae fod yr *ymysgaroedd yn cyffroi*, *terfysgu*, a *berwi* yn arwyddo cystudd a galar arswydus (Galar. i. 20; Jer. iv. 19; Job xxx. 27). Mae fod y felldith yn dyfod i *ymysgaroedd un* fel dwfr yn arwyddo cyflawniad ei heffeithiau dychrynllyd ar yr enaid a'r holl ddyn (Ps. cix. 18).

YNYS, a siarad yn gywir, ydyw gwlad wedi ei hamgylchu ar bob tu gan y môr neu ryw ddwfr arall. Ymddengys taw yn yr ystyr yma y deallid y gair gan yr Hebreaid; ond arferir ef yn fwy cyffredinol i arwyddo gwledydd arforawl—gwledydd ar lan y môr, y rhai nis gallasent hwy eu cyrhaedd, neu o'r hyn lleiaf nad arferid myned iddynt ond ar hyd y môr, yn enwedig y gwledydd ar lan Môr y Canoldir, gan gynwys Groeg a'r Archipelago, megis yn Gen. x. 5; Esther x. 1; Ps. lxxii. 10; Dan. xi. 18; ond mae'n debygol yr arferir y gair mewn ystyr mwy eang fyth, megis yn Esa. xi. 11; xli. 1, 5; xlii. 4, 10, 12; xlix. 1; li. 5; lxvi. 19; Ezec. xxvi. 15–18; xxvii. 3, 15.

YSCORPION. 1. *Scorpio afer* (Linn.), trychfil mawr, weithiau yn amryw fodfeddi o hyd, a rhywbeth tebyg ei ffurf i geimwch (*lobster*), a chwedi ei gynysgaethu â cholyn yn mlaen ei gynffon. Ni cheir yscorpionau ond mewn gwledydd poethion, lle y llechant mewn adeiladau dadfeiliedig ac yn mysg ceryg hen furiau. Mae y colyn yn wenwynig, ac yn achosi chwydd coch poeth, ond nid yn aml y try yn farwol oddigerth trwy esgeulusdra (gwel Rees, *Cyclop.* art. 'Scorpio;' Robinson, *Gr. Lex.* 758). Yr oedd 'seirph tanllyd ac yscorpionau yn yr anialwch mawr ac ofnadwy,' trwy yr hwn y pasai yr Iuddewon ar eu ffordd i wlad yr addewid (Deut. viii. 15). Efallai i 'riw Acrabbim,' neu yr yscorpionau (Num. xxxiv. 4; Jos. xv. 3), yn yr anialwch ar derfyn deheuol Judah, gael ei galw felly oherwydd fod y lle yn llawn yscorpionau. Dywed Burckhardt fod yscorpionau yn lliosog yn niffeithwch Arabia, ac yn holl barthau cymydogaethol Palestina, a bod ffyrnigrwydd y gwenwyn mewn cyfartaledd i'w maintioli (Burckhardt, *Trav. Syr.* 449). Ioan, yn Llyfr y Datguddiad, pan yn son am y locustiaid a gyfodasant o'r pwll diwaelod, a ddywed: 'A rhoddwyd awdurdod iddynt, fel y mae gan yscorpionau y ddaiar awdurdod;' 'y byddai eu gofid hwy fel gofid oddiwrth yscorpion pan ddarfyddai iddi frathu dyn; ac yr oedd ganddynt gynffonau tebyg i yscorpionau, ac yr oedd colynau yn eu cynffonau' (Dat. ix. 3, 5, 10). 2. Math o chwip neu ffangell wedi ei harfogi â phigau llymion, efallai fel cynffon yscorpion (1 Bren. xii. 11, 14). 3. Cyffelybiaeth yn arwyddo dynion drwg, erlidwyr creulon (Ezec. ii. 6; Luc x. 19).

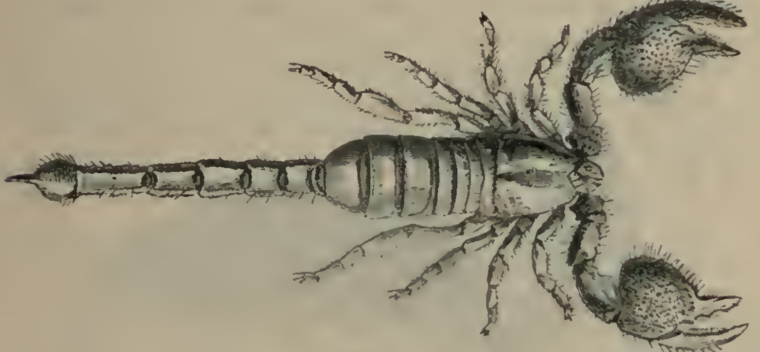
YSCORPION.

YSGYFARNOG, creadur mor adnabyddus fel nad oes eisiau ei ddesgrifio. Nid oes braidd un wlad nad yw i'w chael, o'r gwledydd poethaf hyd at y rhai oeraf. Mewn gwledydd poethion mae hi yn gyffredin yn llai ei maintioli nag yn rhanau oerach y ddaiar. Yn yr ysgyfarnog y mae genym esampl darawol iawn o'r gyfundraeth ad-dalawl, sef bod un peth wedi ei osod gyferbyn a'r llall—cyfartaliad swm bywyd a'i ddinystr—y cydbwysiad hwnw o berffeithderau ac anmherffeithderau ar yr hwn y mae bywyd parhaus gwahanol rywogaethau o greaduriaid yn dibynu. Maent yn agored nid yn unig i ymosodiadau dynion, ond cwn, a braidd bob creadur ysglyfaethus, ac hyd yn od adar ysglyfaethus; ond o'r tu arall lliosogant yn gyflym iawn, gan y gallant epila ar bob tymhor o'r flwyddyn gyntaf eu bodolaeth, a hyny bob deg diwrnod ar hugain, neu un ar ddeg ar hugain. Er yn agored yn wastadol i gael eu hymlid gan greaduriaid eraill, etto maent wedi eu cynysgaethu ag amryw foddion i osgoi perygl a ffoi oddi wrtho. Mae ganddynt glustiau hirion. Symudant y rhai hyn gyda rhwyddineb mawr, ac y maent wedi eu ffurfio yn y fath fodd ag i allu trosglwyddo hyd yn od swn pellenig o'r tu ol iddynt. Mae eu llygaid wedi eu cyfleu yn y fath wedd ag i'w galluogi, heb un anhawsdra, ac heb symud llawer ar eu penau, i ganfod yn agos i'r oll o arwynebedd cylch; ac er na welant ond anmherffaith ar hyd linell uniongyrchol, medrant eu troi tuag at pa beth bynag a'u bygwth o'r tu ol. Gan y meddianant y synwyr o arogli i fesur gor-ragorol, maent yn ymwybodol o bresenoldeb gelyn cyn y gallant wybod am eu perygl trwy eu golwg. Mae eu haelodau wedi eu ffurfio yn y fath fodd fel y maent yn heinif iawn i ddianc; maent yn gyflymach braidd nag un creadur arall; tra mae yr anghyfartaledd yn hyd eu traed ol a'u traed blaen yn rhoddi iddynt fantais ar greaduriaid eraill wrth redeg ar y gorifynu; ac yn ganlynol, pan eu hymlidir, gwnant bob amser, pan fyddo yn bosibl, wneud bod amser am yr esgyndiroedd. Mae eu rhedeg yn fath o garlam, yn rhestr o lamau buan. Nid yw eu symudiadau yn gydfynedig â swn, oblegid mae eu traed wedi eu cuddio i lawr ac i'r lan â phan (*fur*). Mae y tebygolrwydd sydd rhwng eu lliw ac eiddo y ddaiar yn eu cuddio o olwg dyn a'r creaduriaid sydd yn barod i'w hysglyfaethu; ac mewn gwledydd gogleddol try eu pan yn fynych yn wyn yn y gauaf, fel mai prin y gellir eu gwahaniaethu oddiwrth yr eira amgylchynedig. Mae pob heliwr yn gynefin â dybliadau eu cwrs, ac er ar rai ystyriaethau fod eu craffder ar fai, yn enwedig trwy yru eu hunain bron allan o wynt wrth ddechreu rhedeg, a thrwy ddychwelyd i'w gorphwysleoedd ar hyd yr un llwybrau, etto yr ydys yn aml wedi canfod y medrant fabwysiadu ystrywiau y rhai, pe defnyddiasid hwynt gan ddyn, a ddangosent nid yn unig bresenoldeb meddwl, ond cymhwysiad uniongyrchol o'r gallu rhesymawl.

Mae ysgyfarnogod yn ymborthi ar wahanol lysiau a phlanigion, ond ymddangosant fel yn rhoddi y flaenoriaeth i rai o natur laethog a sudd-lawn. Maent yn hoff iawn o'r blodau a elwir *pinks*, *carnations*, persli, y fedwen, a'r *laburnum*. Yn ystod y gauaf maent yn ysglyfaethu rhisgl bron unrhyw bren, a gwnant niwed yn aml i blanigfeydd ifeinc. Porant yn benaf yn y nos. Yn ystod y dydd maent yn cysgu neu yn gorphwys yn eu gorweddleoedd, ac nid ydynt yn weithgar ond yn y nos, pan y symudant o gwmpas, y porant, ac yr ymgyplant. Pan fyddo y lloer yn llewyrchu gellir eu gweled yn cydchwareu, yn llamu, ac yn ymlid eu gilydd. Maent yn cysgu llawer, ond bob amser a'u llygaid yn agored; ni feddant amrantau na blew llygaid.

Cyfrifid cig yr ysgyfarnog yn felus-fwyd mawr yn mhlith y Groegiaid a'r Rhufeiniaid, ac yn ein plith ein hunain mawr fwynheir y *soups*, neu y cawl, a wneir o honynt; ond er fod galw mawr am danynt ar fyrddau Europeaid, ni hoffir mo honynt gan genedloedd Dwyreiniol. Gwaherddid cig yr ysgyfarnog fel un y mochyn gan ddeddf Mohammed; a chyfrifid yr ysgyfarnog yn mhlith creaduriaid aflan gan gyfraith Moses, 'am ei bod yn cnoi ei chil, ac heb fforchogi yr ewin' (Lef. xi. 6). Mae wedi bod yn amheus pa un a ydyw yr ysgyfarnog yn cnoi ei chil; ond yn ol sylwadau diweddaraf naturiaethwyr ar y matter, er fod ei chylla yn wahanol i un yr ych, y mae yn cnoi ei chil mewn rhan ac yn achlysurol, ac am hyny nid yw wedi cael ei gosod yn gamsyniol yn nosparth yr anifeiliaid a gnoant eu cil (*Edin. Encyc.* art. 'Mazology,' xiii. 442, 443; Buffon, *Nat. Hist.* iv. 143, 145, 147, 151).

YSTAD. Dywed Dr. Adams, '*Passus*, *pace* (cam), a gyfrifid yn bum troedfedd (Pliny ii. 23); 125 *passus*, neu 625 o droedfeddi, a wnaent *stadium* neu ystad; ac 8 *stadium* neu ystad, neu 1000 o *passus* (camau pum troedfedd, neu 5000 o droedfeddi) a wnaent filltir' (*Rom. Antiq.* 467). Dywed Dr. Robinson fod y *stadium* (ystad) 'yn fesur pellder yn cynwys 600 o droedfeddi Groeg, neu 625 o droedfeddi Rhufeinig, yn gymaint a 604½ o droedfeddi, neu 201½ o latheidiau Saisonig; a'r cyfartaledd rhwng y droedfedd Roegaidd a'r un Saisonig oedd yn agos yr hyn yw 1007 i 1000, a'r cyfartaledd rhwng yr un Rhufeinig oedd yn agos yr hyn yw 970 i 1000, neu ynghylch 11·6 o fodfeddi Saisonig. Cynwysai y filltir Rhufeinig wyth ystad (Robinson, *Gr. Lex.* 766).

YSTEN, llestr, yn gyffredin o bridd, ar gyfer cario dwfr neu ryw wlybyron eraill. Mae genym enghraifft o'r defnydd wneid o hono yn yr hanes roddir am was Abraham yn cyfarfod Rebeccah, gwraig Isaac wedi hyn, pan, ar ei gais, yr 'aeth i waered i'r ffynon, ac y llanwodd ei hysten, ac a ddaeth i fynu,' ac y rhoddodd ddwfr i'w yfed iddo ef ac i'w gamelod. Cariai y bennywaid eu hystenau ar eu hysgwydd (Gen. xxiv. 12–20, 45). 'Mae ugeiniau o'r merched Nestoraidd,' medd y Parch. W. Perkins, cenadwr Americanaidd, 'yn dyfod i'n buarth ni yn rheolaidd, fore, nawn, a nos, ac yn cario dwfr o'n cronfa ni. Y llestr a ddefnyddiant hwy, fodd bynag, ydyw *siwg* (*jug*) bridd yn hytrach nac ysten, a diau mai llestri cyffelyb a ddefnyddid gan lancesau a enwir yn yr H. D. Mae y merched a heidiant o gwmpas ein ffynon ni i lanw eu *siwgau* yn aml yn ymdyru ac yn gwthio yn erbyn eu gilydd, a syrth *siwg* berthynol i ryw un o honynt ar y palmant, a dryllir hi yn ddarnau. Dyna beth yw "tori y piser gerllaw y ffynon"—wedi ei dori yn anwelladwy—ei ddefnyddioldeb ar ben—y gydmariaeth darawol a ddefnyddiwyd gan Solomon i ddarlunio henaint a diwedd bywyd' (Preg. xii. 6; Perkins, *Residence in Persia*, 319).

YSTLUM, creadur hanner pedwar-carnol a hanner aderyn, ond yr hwn, ar y cyfan nid yw na'r naill na'r llall. Mae yn bedwar-carnol anmherffaith, ac yn aderyn mwy anmherffaith fyth. Dylai fod gan bedwar-carnol bedair coes, a chan aderyn blu ac esgyll. Nid yw pedair coes (pe yn deilwng o'r enw) ystlum, er yr attebant i'r creadur y dyben dyblyg o ehedeg a llusgo ei gorph ar y ddaiar, nac yn adenydd nac yn draed. Mae ganddo safn pedwar-carnolyn, ac nid pig aderyn, ac y mae wedi ei gynysgaethu â dannedd; mae wedi ei orchuddio â blew ac nid â phlu; mae yn cenedlu ei rai ifeinc fel pedwar-carnoliaid, ac nid o wyau fel aderyn; mae y fennyw yn dwyn dau ar y tro, mae ganddi ddwy deth, a rhydd sugn iddynt fel creaduriaid llaethog eraill. Mae y pethau a elwir yn gyffredin ei edyn yn gynwysedig o ddim amgen na philen ordeneu, ysgafn, ac o ffurfiad tyner, ac yn cyrhaedd, dros ei holl gorph, o un ysgwydd i'r llall, gan gysylltu ei goesau ol a blaen, ac yn alluog, ar gyfrif ei deneurwydd, i ymgrynhoi wrth ewyllys y creadur yn blygiadau aneirif, fel ag i ofyn ond ychydig le pan fyddo y creadur yn gorphwys, ac i gael ei ehangu yn helaeth iawn er ehediad achlysurol. Mae ei lygaid wedi eu gosod yn ddwfn yn ei ben, ac mor fychain, fel mai prin y gellir eu gweled; ac nid yw yn ymddangos eu bod o un gwasanaeth gwirioneddol iddo wrth gyfeirio ei gwrs; canys y mae yn ffaith anghyffredin nad yw colli eu golwg yn un rhwystr iddynt i symud o gwmpas yn yr awyr, ac i osgoi pethau fyddo ar eu ffordd mor rhwydd, yn ol pob ymddangosiad, a phan allont weled.

Mae ystlumod yn byw yn nhyllau ogofeydd a hen dai, lle yr ymguddiant y dydd; ond ar ddynesiad yr hwyr deuant allan o'u trigfanau tywyll ac ehedant o gwmpas, gan ddal cylion, gwybed, ac amryw rywogaethau o wyfon y rhai a ehedant y pryd hwnw yn yr awyr. Er eu galluogi i ddal eu hysglyfaeth gyda mwy o rwyddineb, mae eu safnau mor llydan fel y cyrhaeddant bron o un clust i'r llall. Mae eu symudiad yn yr awyr yn fath o gyhwfan (*fluttering*) anwastad yn hytrach nag ehedeg. Gyd âg anhawsder yr ymgodant oddiar y llawr, ac nid ydynt byth yn ehedeg yn uchel. Buanant, llaciant, neu gyfarwyddant eu cwrs mewn modd trwsgl ac anmherffaith iawn. Nid ydyw na chyflym nac uniongyrch, ond mae yn gynwysedig o wringelliadau (*vibrations*) cyflym mewn cyfeiriad lledoleddawl a dolenawg.

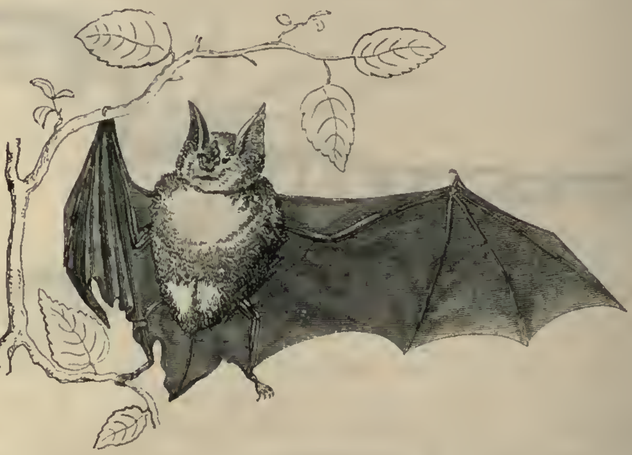

YSTLUM.

Ar ddynesiad nosweithiau oerion yr hydref ymneilldua y rhan fwyaf i'w trigleoedd tywyllion, ac ni welir mo honynt mwyach allan, ond syrthiant i'w hir gwsg gauafaidd—cyflwr o annheimladrwydd i ba un y mae amryw rywogaethau yn agored, ar yr adeg pan fyddo eu hymborth wedi prinhau neu gwbl ddarfod. Gorchuddia rhai eu hunain â'u hadenydd fel â mantell, ac yn ymlynu wrth gromnen (*vault*) ogofeydd tanddaiarol gerfydd eu traed ol; glyna eraill yn glos wrth hen furiau, neu fe ymneillduant i dyllau. Ceir hwynt yn aml yn sypiau crogedig gerfydd eu traed ol, er mwyn diogelu eu hunain yn well rhag yr oerfel llymdost. Treuliant y gauaf heb fwytta na symud. Er eu bod yn greaduriaid cig-fwyttaol, dyoddefant newyn yn well nag oerni. Tybir, fodd bynag, y cynnelir bywyd ynddynt trwy fod cylchrediad araf a gwanaidd eu gwaed yn cael ei gynorthwyo gan y brasder oedd ar eu cyrph, oblegid maent yn dew pan syrthiant i'w trwmgwsg gauafaidd, ac yn deneuon iawn pan adfywiant yn y gwanwyn.

Mae amryw rywogaethau o'r ystlum. O'r rhai hyn mae y *vampyre*, neu yr ellyll-ystlum, yr hwn a driga yn America Ddeheuol a Holland Newydd, yn hynod am sugno gwaed personau a ddygwyddant, wrth gysgu, fod â'u heithafion yn noethion, a gwnant eu gwyntyllu yr holl amser â'u hadenydd, gan eu sio felly i drymach cwsg, ac mewn rhai amgylchiadau eu gwaedu i farwolaeth. Gwnant yr un modd sugno gwaed ceffylau, mulod, eidionau, ac anifeiliaid eraill (Buffon, *Nat. Hist.* iv. 318, 320; v. 283, 289, 292, 298; *Edin. Encyc.* art. 'Mazology,' xiii. 406, 408, 409).

Nid oes dim lle i amheu nad yr ystlum yw y creadur a olygid gan yr ysgrifenwyr santaidd. Mae y gair Hebraeg yn gynwysedig o ddau air yn arwyddo *bod yn dywyll* ac *ehedeg* (Gesen. 620), gan ddynodi felly greadur sydd yn ehedeg yn y tywyllwch—amgylchiad hynod nodweddol o'r ystlum. Mae y casgliad hwn yn cael ei gadarnhau gan Moses: 'Yr ystlum a phob *ymlusgiad asgellog* sydd aflan i chwi' (Deut. xiv. 18; gwel hefyd Lef. xi. 19–23). Mae yr hanes ydym wedi roddi o'r ystlum yn ein cynysgaethu âg esponiad tarawol ar eiriau Esaiah: 'Yn y dydd hwnw y teifl dyn ei eilunod arian, a'i eilunod aur (y rhai a wnaethant iddynt i'w haddoli) i'r wadd ac i'r ystlumod' (ii. 20). Dan deimlad o wagedd eilunod, a'u hanallu i'w diogelu neu eu helpu, taflant hwynt ffwrdd yn ddirmygus i dyllau y creaduriaid hyn, o ba lefydd ni fyddant foddlon i'w cymeryd yn ol.

Z

ZAMZUM'MIAID, neu ZU'ZIAID, hiliogaeth o gawri a drigai ar du dwyreiniol yr Iorddonen, ac y difrodwyd eu gwlad gan Cedorlaomer (Gen. xiv. 5). Wedi hyn torwyd hwynt ymaith, neu fe'u gyrwyd hwynt allan o honi gan yr Ammoniaid, y rhai a gymerasant feddiant o'u gwlad gan drigo yn eu lle (Deut. ii. 20, 21).

ZA'RED, neu ZE'RED, enw dyffryn neu nant ar gyffiniau gwlad Moab, yr hwn a red i'r Môr Marw yn agos i'w derfyn deheuol, lle yr ymddengys y golygir i deithiau yr Israeliaid trwy yr anialwch derfynu (Deut. ii. 14). Arwydda y gair נחל 'afon, ffrwd, gan nad pa un ai un yn rhedeg yn wastadol o ffynon, neu un a red oddiwrth wlaw neu ddwfr eira ar y mynyddau, yr hon a sycha yn yr haf.' Arwydda hefyd 'ddyffryn âg afon neu chwern-ffrwd, lle isel dyfredig gan ffrwd' (Gesen. 543). Gall yn ganlynol arwyddo naill ai chwern-ffrwd neu ei gwely sych, ac felly yn cyfatteb i'r gair Arabaidd *wady*. Yn Num. xxi. 12 y cyfieithiad yw 'afon Zared,' a'r un modd yn Deut. ii. 13 (Rosen. *Geog.* iii. 168).

ZAR'EPHATH, neu SAREP'TA, dinas berthynol i Sidon, lle y trigai gwraig weddw yr hon a lettyodd ac a borthodd Elias ar amser prinder, a thra yn gwneud hyn 'ni ddarfu y celwrn blawd, a'r ysten olew ni ddarfu' (1 Bren. xvii. 8, 16; Luc iv. 26). Mae llawer o ysbwrial yn gorwedd ar y gwastadedd o gylch gwaith taith tair awr o deithio ar y dehau i Sidon, ac y mae pentref bychan ar y mynydd o gylch milltir neu ddwy ar y dwyrain, yr hwn a eilw yr Arabiaid Sarphant neu Sarafand, yr hwn a ystyrir yn gynrychiolydd presenol Zarephath, neu Sarepta (*Amer. Miss. Her.* 1824, 100; 1837, 442; Wilson, ii. 218). Ond tybir y sefai Sarepta ar lan y môr, a'i fod wedi bod yn lle o gryn faintioli (Thomson, *Land and Book*, i. 232).

ZECHARI'AH, un o'r tri prophwydi a flagurasant ar ol caethiwed Babilon. Yr oedd yn fab i Barachiah, mab Ido (Zech. i. 1); ond gelwir ef hefyd yn 'fab Ido' yn unig (Ezra v. 1; vi. 14). Mae yn debygol y perthynai i'r urdd offeiriadol, ac yr oedd yn mysg y rhai a ddychwelasant gyda Zorobabel ar ol cyhoeddiad Cyrus (Neh. xii. 4, 16). Dechreuodd brophwydo yn yr ail flwyddyn o deyrnasiad Darius Hystaspes, ynghylch dau fis ar ol Haggai, ac ynghyd âg ef a roddodd gefnogaeth rymus i'r Iuddewon i adeiladu yr ail deml. Ymddengys iddo ymaflyd yn ei swydd pan etto yn ddyn ifanc (Zech. i. 1; ii. 4). Mae esponwyr Iuddewig a Christionogol wedi cael anhawsder mawr i esponio Llyfr Zechariah.

ZEM'ER. זמר a gyfieithir yn y cyfieithiad cyffredin Saisonig yn *chamois*, ond yn *afr wyllt* yn y C. C. Math o fwch danas ganedig o'r Alps, y Pyrenees, yr Apennines, a pharthau bryniog Crete, ydyw y *chamois*. Mae o gylch maintioli yr afr gyffredin, i ba un y dug gryn debygolrwydd, ac y mae yn hynod am ei heinifrwydd wrth lamu o graig i graig. O groen y creadur yma y gwneir y gwir ledr *chamois;* ond gwneir yn aml ledr o'r enw hwn o grwyn creaduriaid eraill. Mae y gair a gyfieithir fel hyn yn un o'r geiriau na chyfarfyddir â hwynt ond unwaith yn y Beibl; a chan na roddir dim ond yr enw yn unig, mae anhawsder i benderfynu pa greadur a olygid. Nid yw yn debygol taw y *chamois* ydoedd, os na cheid y creadur hwnw y pryd hyny ond lle ceir ef yn bresenol. Tybia rhai taw y *camelopard* neu y *giraffe* ydoedd; ond nid oes dim tebygolrwydd fod y creaduriaid hyn yn adnabyddus i'r Israeliaid yn nyddiau Moses, os yn wir y gwyddent am danynt o gwbl. Dealla Gesenius wrth y gair rywogaeth o fwch danas. Efallai fod y cyfieithwyr Cymraeg yn nes i'w lle na'u brodyr Saisoneg.

ZENAS, yr unig gyfreithiwr duwiol y sonir am dano yn yr Ysgrythyr. Pa un a'i gwybodaeth o'r gyfraith Iuddewig neu Rufeinig a feddai nid ydym yn gwybod; ond yr oedd yn Gristion enwog, ac yn un yr hwn, ynghyd âg Apolos, a ddymuna Paul ar Titus i ddwyn gyd âg ef i Nicopolis, a gofalu fod pob darpariaeth wedi cael ei wneud ar gyfer y daith (Titus iii. 12, 13).

ZERUI'AH, neu SERFI'AH, a dybir yn gyffredin oedd tad Joab, Abisai, ac Asahel; ond enw eu mam ac nid eu tad oedd hwn. Yr oedd hi yn chwaer i Dafydd, yr hwn yn ganlynol ydoedd eu hewythr, ac yr oeddynt hwy a Solomon yn gefndyr (1 Cron. ii. 15, 16).

ZIDON, neu SIDON, un o brif ddinasoedd Phenicia, ac o gylch taith wyth awr ar y gogledd i Tyrus. Mae yn ddinas hynafol iawn, a chafodd efallai ei hadeiladu heb fod yn hir ar ol y diluw, ac mae yn debygol iddi dderbyn ei henw oddiwrth Tzidon, mab henaf Canaan, ac wyr Ham (Gen. x. 6, 15, 19; xlix. 13). Er yn llai enwog na Thyrus mewn amseroedd olynol, yr oedd yn henach na'r marchnadle mawr hwnw o eiddo y cenedloedd, er bod 'ei hynafiaeth er y dyddiau gynt' (Esa. xxiii. 7, 12). Mae yn deilwng o sylw na wna Homer gymaint ag enwi Tyrus; ond sonia yn aml am y Sidoniaid fel rhai cywrain mewn amryw gelfau, fel marsiandwyr cyfoethog yn masnachu mewn nwyddau cywrain, ac fel morwyr medrus mewn seryddiaeth a morwriaeth (Wells, i. 129; Rosen. iii. 64). Jacob, pan yn bendithio ei feibion ar ei wely angeu, a ddywed am Zabulon: 'A'i derfyn fydd hyd Sidon' (Gen. xlix. 13). Dan arweiniad Josua, darfu i'r Israeliaid daro y Canaaneaid cydymgyngreiriedig, 'a'u herlid hyd Sidon fawr' (Jos. xi 8); ond dywedir yn Barn. i. 31, 32, na ddarfu dim o Aser yru allan drigolion Sidon ac amryw ddinasoedd eraill a enwir yno, ond 'Aser a drigodd yn mysg y Canaaneaid, trigolion y wlad.' Yn mhlith duwiau eraill a addolid gan yr Israeliaid yr oedd 'duwiau Sidon;' ac yn mhlith y cenedloedd a'u gorthryment yr oedd y Sidoniaid (x. 6, 12). Ond yn ol Gesenius, cymhwysid enw y ddinas at yr holl Ganaaneaid gogleddol a drigent wrth odre Libanus, y rhai a alwai y Groegiaid yn Pheniciaid; ac yn eu plith cynwysid y Tyriaid hefyd (1 Bren. xi. 1, 5; 2 Bren. xxii. 13). A dyma paham y gelwir Ethbaal brenin Tyrus yn 'frenin y Sidoniaid'—h.y., Phenicia (1 Bren. xvi. 31); a phaham y ceir ar arian bathol Tyrus, 'O Tyrus, mam-ddinas y Sidoniaid.' Mae Homer yn defnyddio yr enw Σιδόνιοι yn yr un ystyr eang (Gesen. *Lex.* 708). Ond yn amser Jeremiah yr oedd breninoedd Sidon ar wahan oddiwrth freninoedd Tyrus (xxv. 22; xxvii. 3). Mae Pomponius Mela, yn y ganrif gyntaf o Gristionogaeth yn ei galw yn ddinas gyfoethog yr amser hwnw. O'r amrywiol gangenau o ddiwydwaith a masnach am y rhai yr oedd yn enwog gynt, parhai un yn wastadol—gwneuthur gwydr teg, ar gyfer pa un yr oedd tywod y morlan yma yn neillduol gyfaddas. Ac hyd yn od yn y canol oesau parhai Sidon i fod yn lle o ryw gymaint pwys (Rosen. *Geog.* iii. 33).

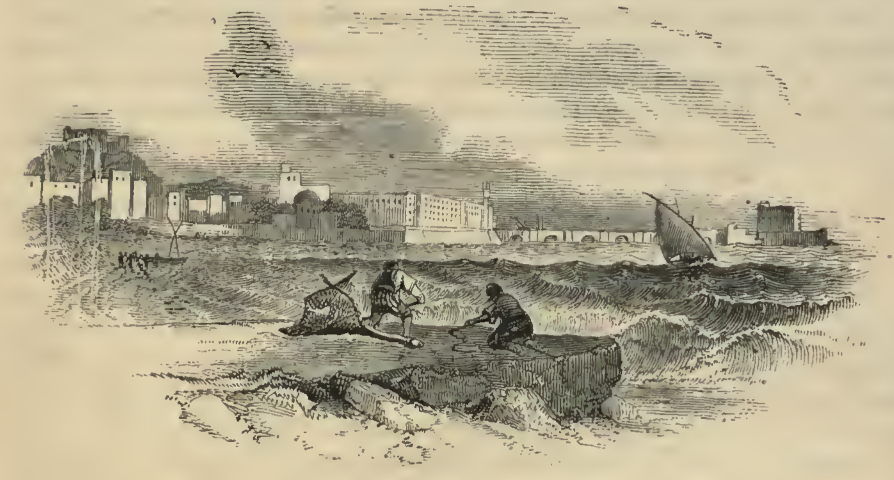
ZIDON.

Ymddengys Saida, fel y gelwir y lle yn awr, pan ddaw gyntaf i'r golwg, yn gyfleuedig yn y môr, gan y saif ar bentir bychan yn rhedeg allan o'r tir. Mae yn edrych dipyn yn fawreddog o bell, yn enwedig ar gyfrif y castell, yr hwn a saif ar graig wrth ei phen gogledd-ddwyreiniol. Mae yn rhaid fod yr hen dref yn llawer helaethach na'r un bresenol. Ar y tu gogledd-ddwyreiniol i'r dref, ac hyd yn od yn mysg y gerddi a'r perllanau, mae amryw olion o'r hen ddinas. Mae yr ystrydoedd yn gulion, yn wyrgam, ac yn fawlyd, fel rhai y mwyafrif o'r dinasoedd Dwyreiniol. Mae llawer, fodd bynag, o'r tai yn fawr, a chwedi eu hadeiladu yn dda o geryg, ac yn yr ystyr yma mae y dref yn dangos gwrthgyferbyniad cryf i Tyrus y dyddiau presenol. Mae y rhai sydd wedi eu hadeiladu ar hyd y mur dwyreiniol yn neillduol nodedig am eu maintioli a'u huchder; maent wedi eu hadeiladu yn uniongyrchol ar y mur, fel ag i gyfansoddi rhan o honynt, a'r sawl a'u trigianant a fwynhant awyr bur a golwg hyfryd ar y meusydd a'r wlad. Mae prydferthwch Saida yn gynwysedig yn ei gerddi a'i pherllanau o ffrwyth-goed, y rhai a orchuddiant y gwastadedd, ac a gyrhaeddant hyd y mynyddau. Mae amgylchoedd y lle yn dangos tyfiant rhonc yn mhob man, a chyfrifir ffrwythau Saida yn mhlith y goreu yn y wlad. Gellir gweled llawer iawn o golofnau *granite*, fel yn Tyrus, yn gorwedd dan y dwfr; mae eraill wedi eu gosod yn y môr-argae. Nid yw masnach Saida yn bresenol ond dibwys; mae yn gynwysedig yn benaf o sidan, ffrwythau, gwenith, a *sesame*. Mae yr hafan wedi cael ei llanw mewn rhan gan geryg a phridd, ac nis gall dim ond cychod a llestri bychain fyned i mewn iddi. Mae y boblogaeth yn gynwysedig o gwmpas 6000 o eneidiau, Mahometaniaid a Phabyddion Groegaidd gan mwyaf (Wilson, ii. 212, 213, 216; Robinson, *Res.* 418, 420, 425; Stewart, 468). Yn ol cyfrif arall dywedir fod y boblogaeth ynghylch 9000, o ba un mae 6800 yn Fahometaniaid (Thomson, *Land and Book*, i. 154). Mae yr adroddiadau am boblogaeth dinasoedd yn y Dwyrain yn gwahaniaethu cymaint fel nad oes fawr o goel i'w ddodi arnynt.

Mae yn ddiweddar gryn lawer wedi cael ei wneud mewn ffordd o chwilio hen ddinasoedd Phenicia. Yn Sidon a Thyrus cafwyd olion Rhyfelwyr y Groes, ond ni chafwyd ar wyneb y tir nemawr o olion y Pheniciaid. Mae talpau anferthol o *granite*, yn nodi terfynau hen borthladd Sidon, yn para i aros; ac ar y dwyrain i sefyllfan yr hen ddinas yr ydys hefyd wedi darganfod Sidon tanddaiarol. Mae rhai o'r cerfiadau, &c., yn tebygu i rai yr Aipht, eraill i rai Ninifeh a Persepolis. Yn mhlith yr olion a ddygwyd i Paris mae amryw wisgoedd, arian bathol Phenicia, a *sarcophagus* (arch) plwm o wneuthuriad da.

ZIC'LAG, neu SIC'LAG, tref yn gyfleuedig yn rhanau pellaf rhandir llwyth Judah tua'r dehau. Wrth ranu Canaan rhoddwyd hi yn gyntaf i lwyth Judah (Jos. xix. 5). Yr oedd hi, fodd bynag, yn meddiant y Philistiaid pan y darfu Achis brenin Gath ei dyfarnu i Dafydd a'i wyr i drigo ynddi (1 Sam. xxvii. 6, 7). Ni wyddis dim am ei sefyllfan. Nid oes dim o'i holion wedi cael eu darganfod (Robinson, ii. 383).

ZIF, yr ail fis o'r flwyddyn Iuddewig, a'r wythfed o'r un wladol. Dechreuai, yn ol y rabbiniaid, gyda newydd loer ein mis Ebrill ni, ond yn ol Michaelis ac eraill a'i canlynant gyd âg un Mai. Yn y mis hwn, a'r bedwaredd flwyddyn o'i deyrnasiad, y dechreuodd Solomon adeiladu y deml (1 Bren. vi. 1). Ar y pedwerydd dydd ar ddeg o'r mis hwn y gwnai y cyfryw ag oeddynt wedi bod yn halogedig, neu ar daith, fel nad allent gadw y Pasg yn y mis blaenorol, ei gadw yn awr; ac arno y cadwyd gwyl y Pasg yn y flwyddyn gyntaf o ddiwygiad Hezeciah (Num. ix.; 2 Cron. xxx. 15, 26). Ar y degfed dydd o'r mis hwn mae yr Iuddewon yn cadw ympryd ar gyfrif cymeryd yr arch gan y Philistiaid a marwolaeth Eli, ac un arall ar yr wythfed ar hugain er coffadwriaeth am farwolaeth Samuel.

ZIN, neu SIN, anialwch yn y rhan ogledd-ddwyreiniol o Arabia Gerygog. Gwnaeth yr ysbiwyr a ddanfonwyd i chwilio Canaan wneud hyny, 'o anialwch Sin hyd Rehab, ffordd y deuir i Hamath' (Num. xiii. 21). Nid yw yn hawdd dweud pa un ai yr un ydoedd anialwch Sin ac un Paran, neu ynte ran o hono (cydm. Num. xiii. 3 âg adn. 21). Gorweddai ar y dehau i Judah, fel hefyd y gwnai Paran (cydm. Jos. xv. 1 â 1 Sam. xxv. 1). Neu pa un ai yr un ydoedd ac anialwch Cades, neu ran o hono (Num. xx. 1). Yn wir, yn xxxiii. 36 dywedir yn bendant, 'Anialwch Sin, hwnw yw Cades;' tra yn xxvii. 14 y darllenwn: 'Canys yn anialwch Sin y gwrthryfelasoch yn erbyn fy ngair; dyma ddwfr cynen Cades yn anialwch Sin.'

ZI′ON, neu Fynydd Sion, un o'r bryniau ar ba rai yr oedd Jerusalem wedi cael ei hadeiladu. Mae llawer o ddarllenwyr y Beibl yn tybied fod y deml wedi ei hadeiladu arno, ond nid felly yr oedd. Yr oedd y deml wedi ei hadeiladu ar Fynydd Moriah (2 Cron. iii. 1), yr hwn oedd yn gyfleuedig tua'r gogledd-ddwyrain o Jerusalem, tra y gorweddai Mynydd Sion tua'r dehau-orllewin. Yr oedd wedi bod yn yr hen amser yn amddiffynfa i'r Jebusiaid, ond wedi iddi gael ei hennill gan Dafydd gwnaeth ei drigle yno, gan ei galw yn ddinas Dafydd (2 Sam. v. 6, 7, 9). Ac yn fuan wedi hyn y symudodd arch cyfamod yr Arglwydd (2 Sam. vi. 12), ac yno y gorphwysodd am dros ddeugain mlynedd, hyd nes i Solomon, ar ol gorphen y deml, ei symud i'r lle a barotoisid iddi yno, sef y santaidd santeiddiolaf (1 Sam. v. 5; 1 Bren. vi. 38; viii. 1, 6). Mae yn ddiau taw yn ystod arosiad yr arch yn ninas Dafydd y cafodd llawer o'r Psalmau eu cyfansoddi yn y rhai yr enwir Sion fel y man lle yr addolid Duw mewn modd neillduol; a chwedi i'r ffurfymadrodd hon gael unwaith ei dwyn i mewn, ac mewn dull ag ydoedd wedi cael ei gysegru gan ganiadau 'per ganiedydd Israel,' gallai yr un ffurf-ymadrodd barhau i gael ei ddefnyddio ar ol i'r arch gael ei symud i'r deml, yn fwy neillduol oherwydd fod Mynydd Sion mewn gwirionedd yn ei hymyl, a gallai y gair gael ei estyn, yn ol arferiad Hebraeg, nes cynwys yr oll o'r bryniau ar ba rai y sefai Jerusalem, megis Mynydd Seir, Mynydd Gilboah, a Mynydd Libanus. Mewn iaith farddonol ymddengys i Sion a Mynydd Sion ddyfod yn enw ar Jerusalem, megis yn Ps. xlviii. 2, 3, 11–13; Micah iii. 10, 12; ac hyd yn od ar yr eglwys, Iuddewig a Christionogol (Esa. xlix. 14; lxii. 1, 2; Heb. xii. 22). Yn llyfrau yr Apocrypha arferir y gair Sion amryw weithiau fel un cyfystyr a Jerusalem, megis yn 2 Esdras iii. 2; v. 25; Ecclus. xl. 18, 24. Mae hanner Mynydd Zion yn bresenol o'r tu allan i'r muriau (*Mission of Inquiry*, 176).

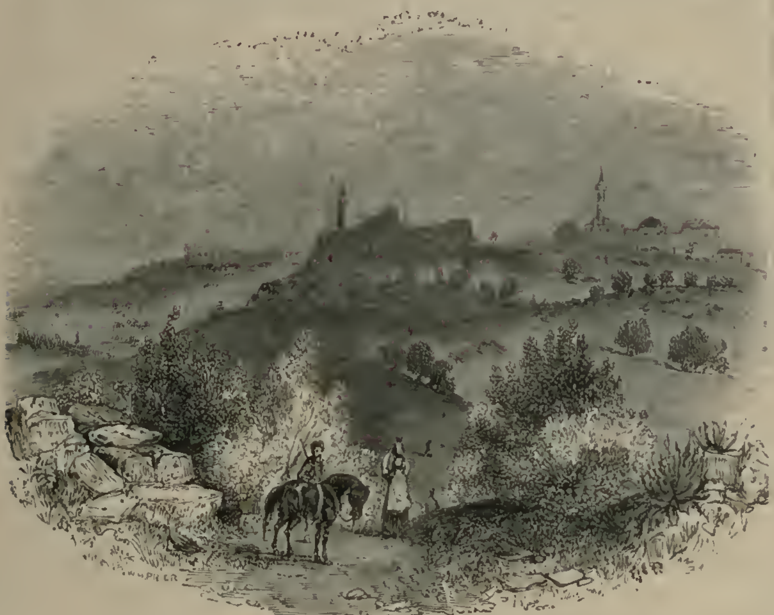

MYNYDD ZION.

ZIPH. 1. Dinas berthynol i lwyth Judah (Jos. xv. 55). Cafodd Dr. Robinson yr enw yn Tell Zif ('bryn Zif'), yr hwn sydd yn gyfleuedig ynghylch gwaith tair awr a thri chwarter o deithio ar y dehau-ddwyrain i Hebron, ac esgyndir crwn ydyw o gwmpas can troedfedd o uchder, ac yn gorwedd ar wastadedd. Gorwedd hefyd sefyllfau, o'r enw Zif, ynghylch gwaith deg mynyd o gerdded oddiwrth hwn, ar fryn isel neu ddrum rhwng dwy *wady* y rhai a ddechreuant yma, ac a redant tua'r Môr Marw. Nid oes nemawr i'w weled oddigerth muriau a sylfeini drylliedig, y rhan fwyaf o honynt o feini heb eu naddu, ond yn dynodi cadernid, ac yn cuddio gryn lawer o dir. Ynghanol adeilad pedair onglog isel cadarn, wedi ei wneud o feini wedi eu ysgwaro a chwedi eu mydu (*vaulted*) â bwäau pigfain, ac yn dangos föd yn rhaid fod y lle wedi cael ei drigianu yn hir ar ol y goncwest Fahometanaidd, mae pydewau hefyd yn aros.

Enwir Ziph gan Jerome fel yn bodoli yn ei amser ef ar y dwyrain i Hebron. O'r amser hyny hyd yn awr ni cheir dim o olion y lle mewn hanesyddiaeth (Robinson, *Res.* ii. 191).

Enwir Ziph, Maon, a Charmel ynghyd yn Jos. xv. 55, ac oddiwrth 1 Sam. xxiii. 15, 24; xxiv. 1, 2, ymddengys nad oeddynt yn mhell iawn oddiwrth eu gilydd.

Darfu i Ziph, Maon, ac Engedi roddi eu henwau i'r anialdiroedd ar y dwyrain. Yr ydym yn darllen am anialwch Ziph yn 1 Sam. xxiii. 14, 15; am anialwch Maon, xxiii. 24, 25; ac am anialwch Engedi, xxiv. 1—oll yn agos i'w gilydd. Dyma lle yr oedd golygfanau crwydriadau hynod Dafydd pan yr ymlidid ef gan Saul, a dwywaith gwnaeth y Ziphiaid gynyg ei fradychu i ddwylaw ei erlidwyr (xxiii. 19; xxvi. 1).

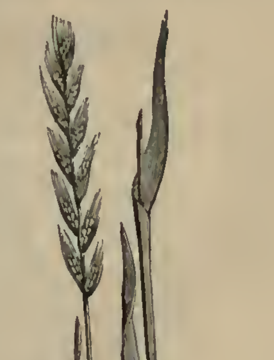

Y DARNEL BARFOG.

ZIZAN′ION (ζιζάνιον), gair na chyfarfyddir âg ef ond yn Matt. xiii. 25–27, 29, 30, 38, 40, ac yn cael ei gyfieithu yn *efrau* yn y C. C.; ond ymddengys oddiwrth ddameg ein Harglwydd—1, Fod y zizanion nid yn unig yn niweidiol i'r yd, ond nad ydoedd o un math o werth, ac yn ganlynol yr oedd i gael ei wahanu oddiwrtho a'i losgi; 2, Y tebygolai i yd, yn enwedig gwenith, gan na welid y gwahaniaeth hyd nes yr hadai. Yn awr nid yw un o'r pethau hyn yn wir am efrau, y rhai ydynt ymborth rhagorol i greaduriaid, yn cael eu gwrteithio yn bresenol ar eu cyfer; a chan eu bod yn fath o *vetches*, maent yn wahanol oddiwrth yd y foment yr ymddangosant uwchlaw y ddaiar. Mae yr awdurdodau diweddaraf a goreu yn cydolygu yn awr taw y darnel barfog (*Lolium temulentum*), yr hwn sydd yn dwyn cryn debygolrwydd i wenith, ydyw y zizanion, neu efrau y ddameg yn Matthew. Tyf i fynu yn gyflym, ac addfeda fel y byddo gwenith yn addfedu, ac, hyd nes i'r olaf i hadu, nis gellir ei wahaniaethu oddi wrtho. Mae y *lolium* o'r natur fwyaf niweidiol, ac yn llwmhau y tir.

ZO'AN, hen ddinas yn yr Aipht Isaf, a chyfleuedig ar y dehau i gangen Tanitic y Nile (Gesenius, 714). Yr oedd yn bodoli yn amser Abraham, a dywedir iddi gael ei sylfaenu saith mlynedd o flaen Hebron (Gen. xxiii. 2; Num. xiii. 22). Yn maes Zoan y dywedir i wyrthiau Moses gael eu cyflawni (Ps. lxviii. 12). Dinas Tanis yw Zoan yr Ysgrythyr; yr enw presenol yw San neu Zan. Mae ei safle wedi ei orchuddio gan garneddau eang. Mae gweddillion teml fechan, yn amser Rameses Fawr, yn hynod am fod ynddynt ddeg os nid deuddeg *obelisk* (Wilkinson, *Herodot.* ii. 254). Yr oedd yr oreu o'r *obelisks* yn ddeg troedfedd ar hugain o hyd, y pen heb ei dori, a'r cerfiadwaith heb ei anmharu. Yr oeddynt oll wedi eu gorchuddio âg ysgrifeniadau arwyddluniol. Yn mhlith y priddfeini gellir yn eglur ganfod adeiladau o briddfeini, canys ceir y priddfeini yn y man y cawsant eu gosod. Yr oedd olion pridd-lestri, fodd bynag, yn hynod iawn; ystenau o'r ffurf henafol oeddynt aneirif, ac oll wedi eu dryllio yn ddarnau (*Narrative of Mission of Inquiry*, 99). Mae anghyfanedd-dra presenol Zoan yn dangos pa mor gyflawn mae y prophwydoliaethau mewn perthynas iddi wedi cael eu cyflawni (Ezec. xxx. 14; Esa. xix. 11; xxx. 4).

ZO'AR, tref ar y dehau i'r Môr Marw, a'r hon elwid yn yr hen amser yn Bela. Ymddengys nad ydoedd yn mhell iawn oddiwrth Sodom (Gen. xix. 15, 20, 23), a'i bod, fel hithau, wedi cael ei thyngedu i gael ei dinystrio; ond arbedwyd hi trwy eiriolaeth Lot, fel lle y gallai ffoi iddi. Gorweddai, mae'n debygol, ar y tu dwyreiniol i'r Môr Marw, tua'i ben deheuol, yn y rhan hono o'r wlad a ddaeth wedi hyn i fod yn diriogaeth Moab. Sonir am dani fel y pwynt mwyaf pellenig o'r olygfa a gafodd Moses oddiar ben Pisgah (Deut. xxxiv. 1, 3). Ni ddywedir mewn un man o'r H. D. ei bod yn perthyn i'r Israeliaid, ond siaredir am dani yn ymddangosiadol fel yn perthyn i Moab (Esa. xv. 5; Jer. xlviii. 34).

ZO'BAH. [ARAM.]

ZO'RAH, dinas yn rhandir Judah (Jos. xv. 33), ond a roddwyd i fynu ar ol hyny i lwyth Dan (xix. 41). Hi ydoedd lle genedigol Samson, ac nid ydoedd yn mhell o Estaol (Barn. xiii. 2, 24, 25; xvi. 31). Yr oedd yn un o'r dinasoedd a gadarnhaodd Jeroboam (2 Cron. xi. 10).

ZORO'BABEL, arweinydd yr Iuddewon y rhai, trwy genad Cyrus, a ddychwelasant o gaethiwed Babilon i'w gwlad eu hunain (Ezra ii. 1, 2). Yr oedd yn ddisgynedig mewn llinell uniongyrchol oddiwrth Dafydd, gan ei fod yn wyr i Jehoiacim brenin Judah (2 Bren. xxiv. 8; 1 Cron. iii. 16–19), a hanai felly o deulu breninol; ond cafodd ei eni yn Babilon (Matt. i. 12). Yr oedd yn un o gyndeidau y Forwyn Fair, a'i gwr Joseph, er trwy wahanol linellau (Matt. i. 12; Luc iii. 27). Gelwir ef hefyd 'Sesbassar penaeth Judah,' a dywedir iddo gael ei wneud yn llywodraethwr gan Cyrus (Ezra i. 8, 11; v. 14, 16). Efallai mai ei enw Iuddewig oedd y naill, a'i un Babilonig oedd y llall.

TAFLEN (YN OL TREFN YR EGWYDDOR)

O'R

ENWAU PRIODOL YN YR HEN DESTAMENT A'R NEWYDD,

GYD AG YSTYR NEU ARWYDDOCAD Y GEIRIAU YN EU IEITHOEDD GWREIDDIOL.

A

AARON, dysgawdwr, neu goruchel.
Abadon, y dinystrydd.
Abagtha, tad y gwinwryf.
Abana, wedi ei wneud o geryg, adeilad.
Abarim, mynedfeydd, neu fynedwyr.
Abda, gwas, neu wasanaeth.
Abdi, efe yw fy ngwas.
Abdiel, gwas Duw.
Abdiel, Duw fy nhad.
Abdon, gwas, neu gwmwl barn.
Abed-nego, gwas goleuni.
Abel, gwagedd, anadl, tarth.
Abel (dinas), galaru.
Abel-beth-maachah, galar i dy Maachah.
Abel-maim, galar dyfroedd.
Abel-meholah, galar gwendid neu afiechyd.
Abel-mizraim, galar yr Aiphtiaid.
Abel-sittim, galar drain.
Abez, wy, neu leidiog.
Abi, fy nhad.
Abiah, yr Arglwydd yw fy nhad.
Abi-albon, tad mwyaf gwybodus.
Abiam, tad y môr.
Abiathar, tad rhagorol.
Abib, ffrwythau gleision, neu dywysenau yd.
Abidah, tad gwybodaeth.
Abidan, tad barn.
Abiezer, tad help.
Abigail, gorfoledd tad.
Abihael, tad nerth.
Abihu, efe yw fy nhad.
Abijah, yr Arglwydd yw fy nhad.
Abijam, tad y môr.
Abilene, tad galar.
Abimael, tad wedi ei ddanfon gan Dduw.
Abinadab, tad ewyllysgarwch.
Abinoab, tad prydferthwch.
Abiram, tad uchel.
Abisag, anwybodaeth tad.
Abisai, anrheg fy nhad.
Abisalom, tad heddwch.
Abisua, tad iachawdwriaeth.
Abisur, tad y mur, neu dad uniondeb.
Abital, tad y gwlith.
Abitu, tad daioni.
Abiud, tad moliant.
Abner, tad goleuni.
Abram, tad uchel.
Abraham, tad tyrfa fawr.
Absalom, tad heddwch.
Accad, llestr, ysten, neu loewder.
Accho, yn agos, neu wasgedig ynghyd.
Aceldama, maes y gwaed.
Acwila, eryr.
Achaia, gofid, neu alar.
Achaicus, brodor o Achaia.
Achan, neu Achar, yr hwn a ofidia.
Achbor, llygoden ffrengig, neu yn amgynwys ffynon.
Achim, yn parotoi, neu ddial.
Achis, fel hyn y mae, neu sut mae hyn?
Achor, gofid.
Achsa, wedi ei addurno; yn rhwygo y llen.
Achsaph, gwenwyn, ystrywiau.

Achzib, celwyddwr, celwydd, neu a red.
Adadah, tyst y gynulleidfa.
Adah, cynulleidfa.
Adai, fy nhyst, addurnedig, ysglyfaeth.
Adaiah, tyst yr Arglwydd.
Adaliah, un yn tynu dwfr.
Adda, dyn priddog, coch.
Adamah, pridd coch, neu waedlyd.
Adami, fy nyn, coch, priddog, dynol.
Adar, uchel, neu enwog.
Adbeel, niwl, cwmwl Duw.
Adiel, tyst yr Arglwydd.
Adin, addurnedig, plesergar, moethus.
Adithaim, cynulleidfaoedd, tystiolaethau.
Adlai, fy nhyst, fy addurn.
Admah, priddog, coch, neu waedlyd.
Admatha, cwmwl angeu, tarth marwol.
Adnah, gorphwysfa, neu dystiolaeth dragywyddol.
Adon, sylfaen, gwaelod, yr Arglwydd.
Adoniah, yr Arglwydd yw fy meistr.
Adoni-bezec, mellten yr Arglwydd, neu Arglwydd y fellten.
Adonicam, yr Arglwydd a ddyrchefir.
Adoniram, fy Arglwydd sydd oruchaf, neu Arglwydd nerth a dyrchafiad.
Adoni-zedec, cyfiawnder yr Arglwydd.
Adoram, eu prydferthwch, eu gallu.
Adoraim, nerth y môr.
Adramelech, mantell, gogoniant, gwychder, neu allu brenin.
Adramytium, llys angeu.
Adulam, eu tystiolaeth, eu hysglyfaeth, neu eu haddurn.
Afen, anwiredd, gorfodaeth, cyfoeth.
Agabus, locust, gwledd y tad.
Agag, nen, llawr.
Agar, gwel Hagar.
Agrippa, un yn achosi poen mawr ar ei enedigaeth.
Agur, estron, wedi casglu ynghyd.
Ahab, ewythr, neu frawd tad.
Ahafah, hanfod, neu genedlaeth.
Ahasferus, tywysog, pen, neu benaeth.
Ahaz, un a gymera ac a feddiana.
Ahaziah, gafaeliad, gweledigaeth yr Arglwydd.
Ahiah, brawd yr Arglwydd.
Ahicam, brawd a gyfyd i fynu.
Ahiezer, brawd cymhorth.
Ahihub, brawd daioni.
Ahijah, yr un ystyr ag Ahiah.
Ahilud, brawd wedi ei eni.
Ahimaaz, brawd y cynghor.
Ahiman, brawd y ddeheulaw.
Ahimelec, fy mrawd sydd frenin.
Ahimoth, brawd angeu.
Ahinoam, prydferthwch y brawd, neu brydferthwch symudiad.
Ahio, ei frawd, ei frodyr.
Ahira, brawd anwiredd, neu frawd y bugail.
Ahisamac, brawd cryfder.
Ahisar, brawd tywysog, neu frawd cân.
Ahitophel, brawd dinystr neu ffolineb.
Ahilud, brawd moliant.
Ahlab, yr hyn sydd laethog neu fras.
Aholab, ei dabernacl, ei babell.
Aholiab, pabell neu dabernacl y tad.

Aholibah, fy mhabell a fy nhabernacl ynddi hi.
Aholibama, fy nhabernacl a ddyrchefir.
Ai, neu Hai, neu Aiath, talp, neu grug.
Ajalon, cadwyn, cadernid, neu garw.
Alamelec, Duw sydd frenin.
Aleluia, molwch yr Arglwydd.
Alexander, un sydd yn cynorthwyo dynion.
Almodad, mesur Duw.
Alon, derwen, cadarn.
Alon-bacuth, derwen wylo.
Alpheus, mil, dysgedig, penaeth.
Amah, neu Ami, fy mhobl.
Amalec, pobl yn llyfu i fynu.
Amana, uniondeb a gwirionedd.
Amariah, medd yr Arglwydd, neu ardderchogrwydd yr Arglwydd.
Amaza, yn arbed y bobl.
Amaziah, nerth yr Arglwydd.
Amminadib, fy mhobl sydd haelionus.
Ammihud, pobl moliant.
Ammisadai, pobl yr Hollalluog, yr Hollalluog sydd gyda mi.
Ammon, pobl, mab fy mhobl.
Amnon, ffyddlon a chywir, neu athraw.
Amon, ffyddlon, cywir.
Amonte, chwerw, gwrthryfelwr, baldorddwr.
Amos, yn llwytho, pwysig.
Amoz, cryf, nerthol.
Amplias, mawr, eang.
Amram, pobl ddyrchafedig, eu hysgubau, neu eu dyrneidiau o yd.
Amraphel, un yn son am ddirgelion.
Anab, un yn atteb, neu yn gystuddiedig.
Anac, gwddf-dorch, neu addurn.
Anamelec, atteb, cân y brenin a'r cynghor.
Ananias, cwmwl yr Arglwydd.
Anathoth, atteb, cân, neu dlodi.
Andreas, dyn cryf a grymus.
Andronicus, dyn yn rhagori ar eraill.
Aner, atteb, cân, cystudd.
Anghrist, gwrthwynebydd i Grist.
Anna, grasol, neu un yn rhoddi.
Annas, un yn atteb.
Antiochia, cyflym fel cerbyd.
Antipas, dros neu yn erbyn pawb.
Antipatris, dros neu yn erbyn y tad.
Apeles, toriad allan, neu ddidoliad.
Aphec, ffrwd wyllt.
Apolonia, dinystr, colledigaeth.
Apolos, un yn dinystrio, neu yn difrodi.
Apolyon, un yn llwyr ddifetha.
Apphia, ffrwythlon, toraethol.
Ar, deffroi, dynoethi.
Arabia, hwyr, gwyllt, ac anghyfanedd.
Arafnah, arch, cân, llef orfoleddus.
Aram, uchder, gorwychder, neu un a dwylla, neu eu melldith.
Ararat, melldith cryndod.
Arba, dinas y pedwar.
Archelaus, tywysog y bobl.
Archippus, penaeth yr ystablau.
Arcturus, casglu yngbyd.
Ard, un a orchymyn, neu yr hwn a ddisgyn.
Areli, goleuni neu weledigaeth Duw.
Areopagus, bryn Mars.

Aretas, hyfryd neu rinweddol.
Argob, tywarchen, neu dir bras.
Ariel, allor, goleuni, neu lew Duw.
Arimathea, llew marw i'r Arglwydd.
Arioc, hir, mawr, tal.
Aristarchus, tywysog da, neu y tywysog goreu.
Aristobulus, cynghorwr da.
Armagedon, mynydd yr efengyl, neu Megido.
Arnon, llawenychu, llamu o lawenydd.
Aroer, crug, tamarisk.
Arpad, goleuni prynedigaeth.
Arphaxad, un a iacha.
Artaxerxes, dystawrwydd goleuni.
Artemas, iach, difeth.
Asa, meddyg, neu wellhad.
Asahel, gweithiau neu greadur Duw.
Asaiah, yr Arglwydd a weithiodd.
Asaph, un a ymgynull.
Ascelon, pwys clorian, neu dân gwaradwydd.
Ascenaz, tân a ymdaena.
Asdod, dyferiad, tueddiad, lladrad.
Asenath, perygl, neu anffawd.
Aser, dedwyddwch.
Asgad, byddin gref, cadernid ffawd, neu lu o ladron.
Asia, lleidiog, mignenog.
Asima, drwgweithred, sefyllfa.
Asnapper, annedwyddwch, neu ychwanegiad perygl.
Assir, carcharor, llyffetheiriog.
Assos, yn dynesu, dyfod yn agos at.
Astoreth, deadelloedd, defaid, neu gyfoeth.
Asur, yr hwn sydd ddedwydd, a rodia, ac a edrych.
Asyncritus, digymhar.
Atad, draenen.
Athaliah, chwaer yr Arglwydd.
Attalia, a gynydda neu a ddenfyn.
Augustus, wedi cynyddu, ychwanegu.
Azariah, yr hwn a wrendy yr Arglwydd.
Aznoth-tabor, clustiau Tabor, neu glustiau purdeb, neu edifeirwch.
Azotus, yr un ystyr ag Asdod.
Azur, yr hwn a gynorthwya, neu a gynorthwyir.

B

BAAL, yr hwn a lywodraetha ac a ddarostynga.
Baalah, eilun, neu yr hon a lywodraethir ac a ddarostyngir, gwraig.
Baal-berith, eilun y cyfamod.
Baal-gad, eilun ffawd, neu ddedwyddwch.
Baal-hamon, yr hwn a lywodraetha goron.
Baal-hermon, meddianydd dinystr, neu beth melldigedig.
Baali, fy eilun, neu arglwydd arnaf fi.
Baalim, eilunod, meistri, gau dduwiau.
Baalis, llawenychu, neu arglwydd balch.
Baal-meon, eilun, neu feistr y ty.
Baal-peor, meistr yr agoriad.
Baal-perasim, duw y rhaniadau.
Baal-selissa, y duw a lywydda ar dri, neu y trydydd eilun.
Baal-tamar, meistr y balmwydden.
Baal-sebub, duw y gylionen.
Baal-sephon, eilun, neu feddiant o'r gogledd; cuddiedig, dirgel.
Baanah, yn yr atteb, mewn cystudd.
Baasa, yr hwn a geisia ac a ddifroda.
Babel, annrhefn, cymysgedd.
Babilon, gwel Babel.
Baca, morwydden.
Bahurim, dewisiad, rhyfelgar, dewr.
Bajith, ty.
Balaam, dihenydd y bobl.
Balac, yr hwn a ddifroda, neu a ddinystra.
Bamah, esgyndir, uchelfan.
Barabbas, mab cywilydd.
Barachel, yr hwn a ymostwng ger bron Duw.
Barachias, yr un ystyr a Barachel.
Barac, taran, neu yn ofer.
Bar-iesu, mab Iesu neu Josua.
Bar-jonah, mab Jonah, neu golomen.
Barnabas, mab y prophwyd, neu ddiddanwch.
Barsabas, mab dychweliad, mab gorphwysfa.
Bartholemeus, mab yn dal y dyfroedd yn ei law.

Bartimeus, mab yr anrhydeddus.
Baruch, yr hwn sydd fendigedig.
Barzilai, mab dirmyg.
Basan, yn y dant, neu ifori.
Basemath, perarogledig; anrhefn angeu, neu mewn anghyfanedd-dra.
Bathsebah, y seithfed ferch, neu ferch gorddigonedd.
Beca, hanner sicl.
Bedad, wrtho ei hun, yn unig.
Bedan, yn ol barn.
Beer, ffynon.
Beer-lahai-roi, ffynon yr hwn sydd yn byw ac yn fy nghanfod i.
Beer-seba, ffynon y llw.
Bel, hen, neu ddim.
Belesassar, yr hwn sydd yn trysori trysor yn y dirgel.
Belial, drygionus, o ddim cyfrif.
Belsassar, meistr y trysor.
Benaiah, mab yr Arglwydd.
Ben-ami, mab fy mhobl.
Benhadad, mab Hadad, neu swn.
Benjamin, mab y ddeheulaw.
Benoni, mab fy ngofid, neu boen.
Beor, llosgi, ffol, gwallgof.
Beracah, bendith, plygu y glin.
Bereah, trwm, pwysig.
Berith, cyfamod.
Bernice, un a ddug fuddugoliaeth.
Besor, newydd da, neu ymgnawdoliad.
Betah, hyder.
Bethabara, ty mynedfa.
Beth-afen, ty anwiredd, gofid.
Bethania, ty cân, neu gystudd.
Beth-berei, ty fy Nghreawdwr, ty fy iechyd.
Beth-car, ty yr oen.
Beth-dagon, ty yd.
Beth-diblathaim, ty ffigys sychion.
Bethel, ty Duw.
Bether, rhaniad, neu yn y prawf.
Bethesda, ty tosturi, neu drugaredd.
Beth-esel, ty cymydog.
Beth-gamul, ty taledigaeth.
Beth-haccerem, ty y winllan.
Beth-horon, ty digofaint.
Beth-lehem, ty bara.
Beth-peor, ty agoriad.
Bethphage, ty y genau.
Bethsaida, ty y ffrwythau, neu ymborth, neu rwydau.
Beth-san, ty y dant.
Beth-semes, ty yr haul.
Bethuel, maboliad Duw.
Beulah, wedi priodi.
Besaleel, yn nghysgod Duw.
Besec, mellten, neu mewn cadwynau.
Bicri, cyntaf-anedig, blaen-ffrwythau.
Bidcar, mewn edifeirwch neu boen llym.
Bigthan, yn y wasg.
Bildad, hen gyfeillgarwch, hen symudiad.
Bilhah, un yn hen, neu hurt.
Birsa, mewn drwg, neu fab yn gweled.
Bithia, merch yr Arglwydd.
Bithron, rhaniad, neu o ddigofaint.
Bithynia, chwidr-ruthriad.
Blastus, a flagura, ac a ddug ffrwyth:
Boanerges, meibion y daran.
Boaz, neu Booz, mewn nerth.
Bocim, lle wylo.
Boses, llaid, mignen.
Bosrah, mewn cystudd neu gyfyngder.
Bul, henaint, yn darfod.
Bus, dirmygedig, neu ysbeiliedig.
Busi, fy nirmyg.

C

CABUL, anfoddlonawl, neu frwnt.
Cabseel, cynulleidfa Duw.
Cades, santaidd, santeiddrwydd.
Cades-barnea, santeiddrwydd y mab anwastad.
Caiaphas, yr hwn a gais yn ddiwyd; un a chwyda.
Cain, meddiant, neu yn cael ei feddianu.
Cainan, meddianydd, neu brynwr.
Calah, ffafriol, cyfleusdra.

Calcol, un a faetha, a dreulia, ac a gynnal y cyfan.
Caldea, megis diaflaid, neu fel yspeilwyr.
Caleb, ci, brân, basged.
Caleb-ephratah, gwel Ephratah.
Calfari, lle y benglog.
Calneh, ein cyflawniad, neu ei hun yn gyfangwbl.
Camon, ei adgyfodiad.
Cana, sel, eiddigedd, neu feddiant.
Canaan, marsiandwr, masnachwr, neu a ddarostwng ac a orchfyga.
Candace, yr hon a fedda edifeirwch.
Capernaum, maes edifeirwch, neu ddinas cysur.
Caphtor, cylch, bwcl, llaw.
Cappadocia, yr un a Caphtor.
Carcas, gorchudd oen.
Carchemis, oen, fel ei cymerir ymaith, neu ei tynir yn ol.
Carmel, oen enwaededig, cynhauaf, llawn tywysenau.
Carmi, fy ngwinllan, neu oen y dyfroedd.
Carpus, ffrwyth, neu ffrwythlon.
Carran, canu, neu alw yn uchel.
Casiphia, arian, cybydd-dod.
Cebar, nerth.
Cedar, tywyllwch, galar.
Cedemah, dwyreiniol.
Cedemoth, hynafiaeth, henaint.
Cedorlaomer, cryndeb, ysgub.
Cedron, du neu drist.
Ceilah, yr hon a rana, neu a dyr.
Cemariaid, enw offeiriaid Baal.
Cemos, dal, gorlyfnu, neu gymeryd ymaith.
Cemuel, Duw a adgyfododd.
Cenania, parotoad, neu dueddiad, neu nerth yr Arglwydd.
Cenas, y nyth hon, y galarnad hwn.
Cenchrea, ffa bychain.
Cenitiaid, meddiant, neu bryniad.
Cephas, craig, neu gareg.
Ceren-happuc, corn, neu blentyn prydferthwch.
Cerethiaid, yr hwn dyr, neu ddarnio ffwrdd.
Cerioth, y dinasoedd, y galwedigaethau.
Cerith, tori, trywanu, lladd.
Cesar, enw a gymhwysir at y rhai a dynir o'r groth.
Cesed, megis diafol, neu ddinystrydd; neu fel un bron neu deth.
Cesia, arwynebedd, ongl; cassia.
Cesis, diwedd, terfyn.
Ceturah, yr hwn a bair i'r arogl-darth fygu.
Cibroth-hattaafah, beddau blys.
Cidron, tywyllwch, tywyll.
Ciliab, cyfan-gwbledd, neu berffeithrwydd y tad.
Cilicia, yr hyn a dreigla neu a ddadymchwel.
Cilion, gorphenedig, cyflawn, perffaith.
Cilmad, megis yn dysgu, neu yn derbyn dysg.
Cimham, fel y nhwy, tebyg iddynt.
Cios, agored, neu agoriad.
Cir, dinas, mur, neu gyfarfod.
Cir-hareseth, dinas yr haul
Ciriath, dinas, galwedigaeth, gwers.
Ciriathaim, y ddwy ddinas, y galwedigaethau, y cyfarfodydd.
Ciriath-arba, dinas pedwar.
Ciriath-arim, dinas y sawl wyliant.
Ciriath-baal, dinas Baal.
Ciriath-jearim, dinas y coedydd.
Ciriath-sannah, dinas gelyniaeth.
Cis, caled, anhawdd; gwellt neu ebran.
Cisleu, byrbwylldra, hyder.
Cittiaid, y rhai a friwiant; neu aur, neu liwiad.
Cittim, y rhai sydd yn briwio.
Clauda, llais galarus.
Claudia, cloff.
Clement, addfwyn, da, trugarog.
Cleophas, yr holl ogoniant.
Cloe, llysieuyn gwyrddlas.
Cohath, cynulleidfa, crychni.
Colosse, cosbedigaeth, cerydd.
Coniah, nerth yr Arglwydd.
Corah, moel, rhewedig, iäaidd.
Corazin, y dirgelwch.
Corinth, yr hwn a ddigonir, neu brydferthwch, neu addurn.
Cornelius, o gorn.
Cosbi, neu Cozbi, celwyddwr, neu fel yn llithro ymaith.

Crescens, yn tyfu, yn cynyddu.
Crete, cnawdol.
Crispus, crychedig.
Cus, Ethiopiaid, du.
Cusa, y gweledydd neu y prophwyd.
Cusan-risathaim, tywyllwch anwireddau.
Cusi, yr un.
Cyprus, teg, neu degwch.
Cyrene, mur, oerni, neu lawr.
Cyrenius, yr hwn a lywodraetha.
Cyrus, megis yn anedwydd, neu fel etifedd.

D

DABBASETH, yn llifeirio o fêl.
Daberath, gair, peth, neu wenynen; darostyngedig, ufudd.
Dafydd, caradwy, anwyl.
Dagon, yd, neu bysgodyn.
Dalmanutha, dwfr-lestr, neu gangen.
Dalmatia, lampau twyllodrus, dysgleirdeb gwag.
Damaris, dynes fechan.
Damascus, sach llawn o waed.
Dan, barn, neu yr hwn a farna.
Daniel, barn Duw.
Dara, cenedlaeth, neu dy y bugail, neu y cydymaith.
Darius, yr hwn a'i hyfforddа ei hun.
Dathan, cyfreithiau neu ddefodau.
Deborah, gair, peth, neu wenynen.
Dedan, eu bronau, neu gyfeillgarwch.
Dedaniaid, disgynyddion Dedan.
Delilah, tlawd, bychan.
Demas, poblogaidd.
Demetrius, perthynol i yd.
Derbe, colyn.
Deuel, gwybodaeth o Dduw.
Diana, llewyrchus, perffaith.
Dibon, digonedd o wybodaeth.
Dibon-gad, digonedd o feibion dedwydd a grymus.
Didymus, gefaill, neu ddyblyg.
Dimon, lle mae yn goch.
Dinah, barn, neu yr hwn sydd yn barnu.
Dinhabah, hi a rydd farn.
Dionysius, wedi ei gyffwrdd yn ddwyfol.
Diotrephes, wedi ei faethu gan Jupiter.
Doeg, yr hwn a weithreda gyd âg anhawsder.
Dor, cenedlaeth, neu drigfan.
Dorcas, iwrches.
Dothan, y gyfraith, neu arferiad.
Drusila, wedi ei wlychu gan y gwlith.
Dumah, dystawrwydd, neu debygolrwydd.
Durah, yr un a Dor.

E

EBAL, crugyn, casgliad o henaint, telpyn a wasgar.
Ebed, gwas, neu lafurwr.
Ebed-melec, gwas y brenin.
Eben-ezer, carcg cymhorth.
Eber, un a basa, neu ddigofaint.
Ebiasaph, tad a gasgl ynghyd, neu a ychwanega.
Ecron, diffrwythder, wedi ei rwygo ffwrdd.
Ed, tyst.
Eden, pleser, neu hyfrydwch.
Edom, coch, priddog, neu waedlyd.
Edrei, talp mawr iawn, neu gwmwl.
Efa, byw, bywiocaol.
Efil-merodach, ynfydyn Merodach; yr ynfyd a fal yn chwerw.
Egla, anner, cerbyd, crwn.
Eglaim, dyferion y môr.
Eglon, yr un ag Egla.
Ehud, yr hwn sydd yn canmol.
Elah, derwen, melldith, cam-dystiolaeth.
Elam, gwr ifanc, morwyn.
Elath, hydd, nerth, derwen.
El-beth-el, Duw Bethel.
Elcanah, Duw yr eiddigeddus, neu goron Duw.
Eldad, ffafredig gan Dduw, cariad Duw.
Elealeh, poeth-offrwm Duw.
Eleazar, help Duw, llys Duw.

El-elohe-Israel, Duw, Duw Israel.
Elhanam, gras, rhodd, trugaredd Duw.
Eli, offrymu, neu ddyrchafu fynu.
Eli, Eli, fy Nuw, fy Nuw.
Eliab, Duw yw fy nhad, neu Dduw y tad.
Eliada, gwybodaeth o Dduw.
Eliacim, adgyfodiad Duw.
Eliam, pobl Dduw.
Elias, Duw yr Arglwydd, yr Arglwydd cadarn.
Elica, pelican Duw.
Elim, yr hyrddod, y cryfion, neu y bychod.
Elimelec, fy Nuw sydd frenin.
Elioenai, tuag atto ef y mae fy llygaid, neu tuag atto ef y mae fy ffynonau.
Eliphalet, Duw gwaredigaeth.
Eliphas, ymdrech Duw.
Elisabeth, llw Duw.
Eliseus, iachawdwriaeth Duw.
Eliseus, Duw yw, Oen Duw, Duw a rydd help.
Elisama, Duw yn gwrando.
Eliseba, gwel Elisabeth.
Elisua, Duw yw fy iachawdwriaeth.
Elisur, Duw yw fy nerth, fy nghraig, neu graig Duw.
Elmodam, Duw y mesur.
Elnathan, Duw a roddodd, neu rodd Duw.
Elon, derwen, gallt, neu gryf.
Elul, cri, neu uchel gri.
Elusai, Duw yw fy nerth.
Elymas, swynwr.
Emimiaid, ofnau dychrynfeydd, arswydus, neu bobl.
Emmaus, pobl ddirmygedig, neu ddinod.
Emmor, asyn.
En-dor, ffynon, llygad cenedliad, neu drigfan.
Eneas, canmoladwy.
En-eglaim, llygad y lloi.
En-gedi, llygad yr afr, neu ddedwyddwch.
En-mispat, ffynon barn.
Enoc, cyflwynedig, neu ddisgybledig.
Enon, cwmwl, neu dalp o dywyllwch.
Enos, marwol ddyn, sal, wedi anobeithio yn ei gylch, anghofus.
En-rogel, ffynon y panwr.
En-semes, ffynon neu lygad yr haul.
Epaphras, wedi ei guddio âg ewyn.
Epaphroditus, hyfryd, glandeg.
Epenetus, canmoladwy, teilwng o ganmoliaeth.
Ephah, blinderog.
Ephes-dammim, cyfran, neu ddyferiad gwaed.
Ephesus, dymuniad.
Ephphatha, ymagor.
Ephraim, yr hwn a ddug ffrwyth.
Ephratah, Ephrath, digonedd, neu ddwyn ffrwyth.
Ephron, llwch.
Epicureaid, yr hwn a rydd gymhorth.
Er, gwyliadwriaeth, neu elyn.
Erastus, cariadus.
Erec, hyd, iechyd, neu foddion meddygol.
Esaiah, iachawdwriaeth yr Arglwydd.
Esar-hadon, a derfyna y pwnc.
Esau, yr hwn a weithreda, neu a orphena.
Es-baal, tad yr eilun.
Escol, swp o rawnwin.
Esec, ymrafael.
Estaol, dynes gref, nerthol.
Estemoa, mynwes dynes.
Esti, yn agos i mi, neu yr hwn a wahana.
Esrom, picell gorfoledd, rhaniad y gân.
Esther, dirgel, cuddiedig.
Etam, eu haderyn, neu eu gorchudd.
Etham, eu nerth, eu harwydd.
Ethan, cryf, neu rodd yr ynys.
Ethanim, cryf, gwrol.
Ethbaal, tuag at yr eilun, neu gyda Baal, yr hwn a lywodraetha.
Ethiopia, duwch, gwres.
Eubulus, doeth, cynghorwr da.
Eunice, buddugoliaeth dda.
Euodias, arogl per.
Euphrates, a wna yn ffrwythlon.
Eutychus, dedwydd, ffodus.
Ezeciel, nerth Duw.
Ezel, myned allan, neu gerdded.
Ezion-geber, coed y dyn.
Ezra, help, neu lys.

F

FASNI, yr ail.
Fasti, a yf; neu edau.
Fophsi, dernyn, lleihad.

FF

FFELIX, dedwydd, llwyddianus.
Ffestus, gwledd, gwyl.
Ffortunatus, ffodus.

G

GAAL, dirmyg, neu ffieidd-dra.
Gaas, tymhestl, cyffroad.
Gabbatha, uchel, dyrchafedig.
Gabriel, Duw yw fy nerth.
Gad, tyrfa neu lu, dedwydd.
Gadareniad, amgylchedig, muriedig.
Gadi, fy nedwyddwch.
Gadiel, gafr Duw.
Gaius, arglwydd, dyn priddog.
Galatia, gwyn, lliw llaeth.
Galeed, crugyn tystiolaeth.
Galilea, olwyn, tro, carnedd.
Galim, y rhai a grugiant, y rhai a guddiant.
Galio, yr hwn a sugna, neu a fydd byw ar laeth.
Gamaliel, taledigaeth Duw.
Gammadiaid, a arwyddant gorachaid, milwyr wedi eu gosod yn nhyrau Tyrus.
Garizim, torwyr.
Gatam, eu brefiad.
Gath, gwryf.
Gath-rimmon, y gwryf dyrchafedig.
Gaza, cryf, neu afr.
Geba, bryn, neu gwpan.
Gebal, ffin, neu derfyn.
Gebim, ceiliogod y rhedyn, neu uchder.
Gedaliah, Duw yw fy mawredd.
Gehazi, dyffryn gweledigaeth.
Gemariah, cyflawniad yr Arglwydd.
Gennesaret, gardd y tywysog.
Genubath, lladrad, yspeiliad.
Gera, pererindod, brwydr, ymrafael.
Gerah, yr ugeinfed ran o sicl.
Gerar, gwel Gera.
Gergeseniaid, y rhai a ddeuant o bererindod, neu ffoedigaeth.
Gersom, dyeithr yma.
Gerson, ei alltudiad, neu newidiad pererindod.
Gesur, golwg ar y dyffryn.
Gether, dyffryn prawf.
Gethsemaneh, dyffryn bras iawn.
Giah, arwain, tynu allan, cynyrchu.
Gibeah, bryn.
Gibeon, bryn, cwpan, neu dderchafiad anwiredd.
Gideon, yr hwn a ysiga ac a dyr, neu doriad anwiredd.
Gideoni, yr un a Gideon.
Gihon, dyffryn gras.
Gilhoa, chwyldroad ymchwiliad.
Gilead, crugyn y dystiolaeth.
Gilgal, olwyn, tro, carnedd.
Giloh, yr hwn sydd yn llawenhau, yr hwn a ddymchwel.
Girgasiad, yr hwn a ddychwel o bererindod.
Gittiaid, gwinwryf.
Gob, pydew, neu geilog y rhedyn.
Gog, nen, neu orchudd.
Golan, mynedfa, chwyldroad, neu garnedd.
Golgotha, pentwr o benglogau.
Goliath, mynedfa, chwyldroad, carnedd.
Gomer, gorphen, cyflawn.
Gomorrah, pobl wrthryfelgar.
Gosen, yn agoshau, yn dyfod yn agos.
Gozan, cryf, porfa, yr hwn a faetha y corph.
Gur, anifail ifanc.

H

HABACUC, yr hwn a gofleidia, neu gydymwr.
Hacaliah, yr hwn a ddysgwyl wrth yr Arglwydd.

Hacilah, fy ngobaith sydd ynddi.
Hadad, gorfoledd, swn, twrf.
Hadadeser, prydferthwch cymhorth.
Hadadrimmon, cri y gwenithfaen, annerch y duw Rimmon.
Hadassah, myrtwydd, neu lawenydd.
Hadoram, eu prydferthwch, neu eu gallu.
Hadrac, pwynt, gorfoledd tynerwch.
Hafilah, a ddyoddef boen, a esgor.
Hafoth-jair, y pentrefi a oleuant.
Hagar, dyeithr, neu a ofna.
Haggai, gwledd, uchelwyl.
Haggith, yn llawenhau.
Haleluia, molwch yr Arglwydd.
Ham, poeth, poethder, llwyd.
Haman, swn, cynhwrf.
Haman-gog, lliaws Gog.
Hamath, digofaint, gwres, neu fur.
Hammedetha, yr hwn a gythrybla y ddeddf.
Hamor, asyn, clai, neu win.
Hamutal, cysgod ei wres.
Hanameel, gras, rhodd Duw.
Hanani, fy ngras, fy nhrugaredd, neu efe a ddangosodd i mi drugaredd.
Hananiah, gras, trugaredd neu rodd yr Arglwydd.
Hannah, grasol, trugarog, yr hwn a rydd.
Hanoc, cyflwynedig.
Hanim, grasol, trugarog.
Haran, gwlad fynyddig.
Haran, gwel Carran.
Harbonah, ei ddinystr, neu ei gleddyf.
Harod, syndod, ofn.
Haroseth, amaethyddiaeth, dystawrwydd.
Hasael, a wel Duw.
Hasarmafeth, trigle angeu.
Haselelponi, cystudd gwyneb.
Haseroth, pentrefi.
Hasmonah, diwydrwydd, neu gyfrifiad, cenadaeth, neu anrheg.
Hasor, llys, neu wair.
Hatac, yr hwn a dery.
Heber, un a basa, neu ddigter.
Hebreaid, disgynyddion Heber.
Hebron, cymdeithas, cyfeillgarwch.
Hegai, neu Hege, myfyrdod, gair, didoliad, neu ocheneidio yn drwm.
Helam, eu byddin, eu gofid.
Helbon, llaeth, neu frasder.
Heldai, y byd.
Heli, esgyn, neu ddringo i fynu.
Helcath-hassurim, maes gwyr cedyrn.
Heman, eu gofid, neu eu twrf.
Heman, llawer, neu rif mawr.
Hen, gras, llonyddwch, neu orphwysfa.
Hephsibah, fy hyfrydwch sydd ynddi.
Hermes, Mercury, ennill, neu noddfa.
Hermogenes, wedi ei genedlu gan Mercury.
Hermon, anathema, dinystr.
Herod, gogoniant y croen.
Herodion, cân Juno.
Hesbon, dyfeisiad, diwydrwydd.
Heth, cryndod, neu ofn.
Hethlon, trigfan arswydus.
Hezeciah, nerth yr Arglwydd.
Hezron, picell llawenydd.
Hidecel, llais crasfain, neu swn.
Hiel, Duw sydd yn byw, bywyd Duw.
Hierapolis, dinas santaidd.
Hifiaid, drwg, drygioni.
Higgaion, myfyrdod, ystyriaeth.
Hilciah, Duw yw fy rhan.
Hilel, yr hwn sydd yn canmol.
Hinnom, dyna nhwy.
Hiram, dyrchafiad bywyd.
Hittiaid, yr hwn a ddryllir, neu a ofna.
Hobab, ffafredig ac anwyledig.
Hobah, cariad, cyfeillgarwch, neu ddirgelwch.
Hoglah, ei wledd, neu ddawns.
Hophni, yr hwn sydd yn cuddio, neu fy nwrn.
Hor, yr hwn sydd yn meddwl, neu yn dangos.
Horeb, anialwch, anghyfanedd, neu ddinystr.
Hor-hagidgad, bryn dedwyddwch.
Hormah, cyflwynedig i Dduw; dinystr cyflawn.
Horonaim, digder, neu gynddeiriogi.

Horoniaid, digofaint, cynddeiriogrwydd, rhyddid.
Hosea, iachawdwr neu ddiogelwch.
Hul, poen, gwendid.
Huldah, y byd.
Hur, rhyddid, gwynedd.
Hnsai, eu brys, eu cnawdolrwydd, eu dystawrwydd.
Hussab, tawdd.
Hymeneus, priodasol, neu dduw priodas.

I

IBHAR, etholiad, neu yr hwn a ddewisir.
Ichabod, pa le mae y gogoniant.
Iconium, yr wyf yn dyfod; enw dinas.
Ido, ei law, gallu, neu fawl.
Idumea, coch, priddog, gwaedlyd.
Iesu, iachawdwr.
Ifah, anwiredd.
Igdalia, mawredd yr Arglwydd.
Ijon, edrychiad, llygad, ffynon.
Ilyricum, llawenydd, gorfoleddu.
Imlah, cyflawnder, neu enwaediad.
Immanuel, Duw gyda ni.
India, mawl, cyfraith.
Ioan, gras neu drugaredd yr Arglwydd.
Iorddonen, afon barn.
Iphedeiah, prynedigaeth yr Arglwydd.
Ira, dinas, gwyliadwriaeth, neu yspail.
Irad, asyn gwyllt, crug o ddisgynfeydd.
Irijah, ofn yr Arglwydd.
Isaac, chwerthiniad.
Isbac, yr hwn sydd wag neu ddysbyddedig.
Isbi-benob, yr hwn a eistedd yn y brophwydoliaeth.
Isboseth, gwr cywilydd.
Iscah, yr hwn a eneinia.
Iscariot, llofruddiwr.
Ismael, Duw a wrendy.
Israel, yr hwn a lwydda gyda Duw.
Issachar, gwobrwy neu daledigaeth.
Ithamar, ynys y balmwydden.
Itheil, arwydd, neu ddyfodiad Duw.
Ithream, rhagoroldeb y bobl.
Iturea, yr hwn sydd yn warchodedig.
Iuddew, gwel Judah.

J

JAALAM, yr hwn wahoddir.
Jaasaniah, yr hwn a wrendy yr Arglwydd.
Jabal, yr hwn a lithra ymaith.
Jabboc, ymwaghad, neu wastraffiad.
Jabes, sychder, cuddiad gwyneb, cywilydd.
Jabez, gofid, neu alar.
Jabin, yr hwn a ddeall.
Jabneel, adeilad Duw.
Jacin, yr hwn a gadarnha neu a wna yn sefydlog.
Jacob, Iago, a ddisodla, neu a ddisylfaena.
Jael, yr hwn a esgyn, neu fyn.
Jafan, yr hwn a dwylla, neu a wna yn alarus.
Jah, y tragywyddol.
Jahas, Jahasa, ymrafael.
Jair, Jairus, fy ngoleuni, yr hwn a wasgar oleuni.
Jambres, y môr â'r tlodi.
Janna, Jannes, yr hwn a lefara neu a ettyb.
Japheth, yr hwn a berswadia.
Japhia, yr hwn a oleua, neu a ymddengys.
Jareb, dialydd.
Jared, yr hwn a ddisgyn, neu a lywodraetha.
Jaser, cyfiawn.
Jason, yr hwn a iacha.
Jasur, cymhorth, neu yr hwn a helpa.
Jebus, a sathra dan draed.
Jeconiah, parotoad yr Arglwydd.
Jedidah, anwyl, cariadus.
Jedidiah, caredig gan yr Arglwydd.
Jeduthun, ei gyfraith, neu yr hwn a rydd fawl.
Jegar-sahadutha, crug y tyst.
Jehoahaz, meddiant yr Arglwydd.
Jehoas, tân yr Arglwydd.
Jehofah, hunan-fodolawl.
Jehofah-jireh, yr Arglwydd a wel, neu a ddarboda.
Jehofah-nissi, yr Arglwydd fy maner.

Jehofah-salom, yr Arglwydd a ddanfono heddwch.
Jehofah-sammah, yr Arglwydd sydd yma.
Jehofah-tsidkenu, yr Arglwydd ein cyfiawnder.
Jehoiacin, nerth yr Arglwydd.
Jehoiada, gwybodaeth yr Arglwydd.
Jehoiacim, adgyfodiad, neu gadarnhad yr Arglwydd
Jehonadab, gwel Jonadab.
Jehoram, derchafiad yr Arglwydd.
Jehosaphat, Duw a farn.
Jehu, efe ei hun, neu a fodola.
Jehudijah, moliant yr Arglwydd.
Jemima, teg fel y dydd.
Jephtha, yr hwn a egyr.
Jephunneh, yr hwn a wel.
Jerah, y lloer neu y mis.
Jerameel, trugaredd Duw.
Jeremiah, dyrchafiad Duw.
Jericho, ei loer neu fis.
Jerimoth, yr hwn a ofna neu a wrthyd angeu.
Jeroboam, yr hwn a wrthwyneba y bobl.
Jerubbaal, yr hwn a amddiffyn Baal, neu amddiffyned Baal ei achos.
Jerubbeseth, amddiffyned eilun anrhefn ei hun.
Jerusa, alltudiedig.
Jerusalem, gweledigaeth heddwch.
Jeshurun, uniawn neu gyfiawn.
Jesse, bod, neu yr hwn sydd.
Jesui, yr hwn sydd gyfartal, neu wlad wastad.
Jether, yr hwn a ragora.
Jethro, ei ragoriaeth, neu ddisgynyddion.
Jetur, trefn, olyniaeth, mynyddig.
Jeus, a ddifeir.
Jezebel, ynys y drigfan.
Jezrahiah, yr Arglwydd sydd yn cyfodi.
Jezreel, had Duw, dysgleirdeb yr Arglwydd.
Joab, tadogaeth, gwirfoddol.
Joah, brawdoliaeth, brawd yr Arglwydd.
Joanna, gras neu rodd yr Arglwydd.
Joas, yr hwn a anobeithia, neu a lysg.
Job, yr hwn a wyla neu a gria.
Jochebed, gogoneddus, anrhydeddus.
Jocsan, caled neu anhawdd.
Joctan, bychan, dadl, ymryson.
Joel, yr hwn a ewyllysia neu a orchymyn.
Joeser, yr hwn a gynorthwya.
Joha, yr hwn a fywioca, neu a rydd fywyd.
Johanan, yr hwn sydd haelionus neu drugarog.
Jonadab, yr hwn a weithreda yn ddifrifol.
Jonah, neu Jonas, colomen, neu yr hwn a orthryma.
Jonathan, wedi ei roddi gan Dduw.
Joppa, prydferthwch neu lendid.
Joram, taflu, dyrchafedig.
Jorim, yr hwn a ddyrchafa yr Arglwydd.
Jose, dyrchafedig, neu yr hwn a faddeu.
Joseph, ychwanegiad, neu gynydd.
Joses, yr un a Jose.
Josua, yr Arglwydd, yr Iachawdwr.
Josiah, yr Arglwydd sydd yn llosgi, tân yr Arglwydd
Jotham, perffeithrwydd yr Arglwydd.
Jubal, yr hwn a red.
Judah, moliant yr Arglwydd.
Judas, yr un peth.
Julia, mam bluog, blew teg, tyner.
Julius, yr un peth.
Jnnia, ieuenctyd.
Jupiter, y tad a gynorthwya.
Justus, cyfiawn, neu uniawn.

L

LABAN, gwyn, neu briddfaen.
Lachis, mae hi yn rhodio, mae hi yn myned.
Lami, fy mara, neu fy rhyfel.
Lais, llew.
Lamech, tlawd, wedi ei ddwyn yn isel.
Laodicea, pobl gyfiawn.
Lapidoth, goleuedig, neu lampau.
Lazarus, cymhorth Duw.
Leah, blinderog.
Lebbeus, dyn o galon.
Lehabim, fflamau, neu wedi poeth-gochi.
Lehi, asgwrn yr ên.
Lemuel, Duw gyda nhwy, neu gyd âg ef.

Lefi, yr hwn sydd rwym a chystuddiedig.
Libanus, gwyn, neu arogl-darth.
Libnah, Libni, gwyn, gwynedd.
Libya, calon y môr.
Linus, rhwydau.
Lo-ammi, nid fy mhobl.
Lois, gwell.
Lo-ruhamah, heb gaffael trugaredd, heb ei dosturio.
Lot, cuddiedig, gorchuddiedig.
Lucas, Lucius, Luc, dysglaer wyn.
Lusiffer, yn dwyn goleuni.
Luz, didoliad, ymadawiad.
Lycaonia, bleidd-ast.
Lysanias, yr hyn a ŷr ffwrdd alar.
Lystra, a ollwng neu wasgar.

M

MAACAH, gwasgu.
Maaseiah, gwasgu y gwaith.
Machir, addoliad, ymdaflu ar y ddaiar.
Machpelah, dyblyg.
Magdala, twr, neu fawredd.
Magdalen, neu Magdalene, dyrchafedig, gorwych.
Magog, nen, neu yr hyn a guddia.
Magor-missabib, twr ar bob tu.
Mahalaleel, yr hwn a fawl Duw.
Mahalath, cân beroriaethus.
Mahanaim, dau faes neu fyddinoedd.
Maher-shalal-has-baz, yn brysio at yr yspail, yn prysuro at yr yspail.
Mair, gwel Miriam.
Malah, gwel Mahalath.
Malon, cân, neu wendid.
Maccedah, addoliad, ymgrymiad.
Malcam, eu brenin.
Malci-suah, fy mrenin sydd iachawdwr.
Malcus, brenin, neu deyrnas.
Mammon, golud.
Mamre, gwrthryfelgar, neu chwerw.
Manaen, cysurwr.
Manasseh, anghofrwydd, yr hwn a anghofir.
Manoah, gorphwysfa, neu anrheg.
Maon, ty trigfan.
Mara, Marah, chwerw, chwerwder.
Marcus, Marc, moesgar, dysglaer.
Martha, yr hyn a dry yn chwerw.
Masrecah, chwibanu neu chwythu.
Massah, profedigaeth.
Matri, gwlaw neu garchar.
Mattan, rhodd, neu yr arenau.
Mattathias, rhodd yr Arglwydd.
Matthat, rhodd, neu yr hwn a rydd.
Matthew, wedi ei roddi.
Matthias, gwel Mattathias.
Mazzaroth, y deuddeg arwydd.
Medad, yr hwn a fesur; dwfr cariad.
Medan, barn, deddf, ffurf.
Media, mesur, gwisg, gorchudd.
Megido, Megidon, ei ffrwyth gwerthfawr.
Mehetobel, mor dda yw Duw.
Mehujael, yr hwn a gyhoedda Dduw.
Melci, fy mrenin, fy nghynghorwr.
Melchisedec, brenin cyfiawnder.
Melita, yn rhoddi mêl.
Memphis, trwy y genau.
Memucan, wedi ei dlodi; neu barotoi, sicr, gwir.
Menahem, cysurwr; yr hwn a'u harwain; parotoad gwres.
Mene, yr hwn a gyfrif, neu a gyfrifir.
Mephiboseth, allan o'm genau y daw dirmyg.
Merab, yr hwn a ymladd, neu a ddadleua.
Merari, chwerw, cyffroi.
Mercurius, areithiwr, deonglydd.
Meribah, dadl, ymrafael.
Merib-baal, gwrthryfel, yr hwn a wrthwyneba Baal.
Merodach, chwerw, edifeirwch.
Merodach-baladan, yr hwn a gynyrcha edifeirwch, mab angeu.
Merom, enwogrwydd, derchafiadau.
Meros, dirgel, neu deneuwch.
Mesac, yr hwn a dyn yn rymus.
Mesec, yr hwn a dynir yn rymus.

Meselemiah, heddwch neu berffeithrwydd.
Mesopotamia, rhwng dwy afon.
Messiah, eneiniog.
Metheg-ammah, ffrwyn caethiwed.
Methusael, yr hwn a ofyn angeu.
Methuselah, efe a ddanfonodd ei angeu.
Micah, tlawd, gostyngedig.
Micaiah, Michaiah, Michael, pwy sydd debyg i Dduw?
Micmas, yr hwn a dery.
Michal, pwy yw yr hwn a fedd y cwbl.
Midian, barn, gwisg, gorchudd.
Migron, ofn, ffarm, ceg.
Milcah, brenines.
Milcom, eu brenin.
Miletum, coch, porphor.
Milo, cyflawnder, gorlawnder.
Minni, wedi ei gyfrif, wedi ei barotoi.
Minnith, yr un ystyr.
Miriam, dyrchafedig, chwerwder y môr.
Misael, yr hwn y gofynir am dano, neu y rhoddid ei fenthyg.
Misar, bychan.
Mispah, Mispeh, gwyliwr, anturiaeth.
Misrephoth-maim, llosgiadau y dyfroedd.
Mitylene, purdeb, glanhau, neu wasgu.
Mizraim, blinderau.
Mnason, ymofynydd diwyd, cynghorwr.
Moab, o'i dad.
Moladah, genedigaeth, cenedlaeth.
Molech, neu Moloch, brenin.
Mordecai, edifeirwch, drylliad chwerw.
Moriah, chwerwder yr Arglwydd.
Moseroth, dysgeidiaeth, disgyblaeth.
Moses, wedi ei dynu o'r dwfr.
Musi, yr hwn a gyffwrdd, neu a dyn yn ol, neu a gymer ymaith.
Myra, yr wyf yn llifo, tywallt allan, wylo.
Mysia, troseddawl, ffiaidd.

N

NAAMAN, prydferth, hyfryd.
Naason, rhagddweud, amcan-dybied.
Nabal, ynfyd, neu ddisynwyr.
Naboth, geiriau, prophwydoliaethau.
Nadab, rhodd rydd ac ewyllysgar.
Nagge, dysgleirdeb.
Naharai, fy ffroenau, poeth, dig.
Nahas, neidr neu sarph.
Nahor, crug, sych, poeth.
Nahum, cysurwr, edifeiriol.
Nain, prydferthwch, hyfrydlonedd.
Naioth, prydferthion, neu drigfanau.
Naomi, prydferth, hyfryd.
Naphis, yr enaid; yr hwn a orphwys, a adfywia ei hun, neu a anadla.
Naphtali, a ymdrecha, neu a ymladd.
Narcissus, syndod, pwleidd-dra.
Nathan, yr hwn a rydd, neu a roddir.
Nathanael, rhodd Duw.
Nathan-melec, rhodd brenin.
Naum, gwel Nahum.
Nazareth, gwarchaëedig, blodeuog.
Neapolis, y ddinas newydd.
Nebaioth, geiriau, prophwydoliaethau, ffrwythau.
Nebat, yr hwn a wel.
Nebo, yr hwn a lefara, neu a brophwyda.
Nebuchodonosor, dagrau ac ocheneidiau barn.
Nebuzaradan, ffrwythau neu brophwydoliaethau barn.
Necho, cloff, wedi ei guro.
Nehelamiaid, breuddwydiwr, dyffryn, nant.
Nehemiah, cysur, edifeirwch yr Arglwydd.
Nehusta, neidr, dewin.
Nehustan, o efydd neu gopr.
Ner, Nereus, lamp, neu dir newydd ei wrteithio.
Neri, fy ngoleuni.
Neriah, goleuni; tir yr Arglwydd.
Nethaneel, gwel Nathanael.
Nethaniah, rhodd yr Arglwydd.
Nethinim, wedi ei roddi neu ei gynyg.
Nibhas, a ffrwythlona, a gynyrcha weledigaeth.
Nicanor, gorchfygwr, buddugoliaethus.
Nicodemus, gwaed gwirion.

Nicolaitiaid, buddugoliaeth y bobl.
Nicopolis, dinas buddugoliaeth.
Niger, du.
Nimrin, llewpard, chwerwder.
Nimrod, gwrthryfel, yr hwn a lywodraetha.
Nimsi, gwaredigaeth o berygl.
Ninifeh, glandeg, hyfryd.
Nisan, ffoedigaeth, neu luman; prawf.
Nisroch, ffoedigaeth, prawf, profedigaeth, tyner, neu moethus.
No, cyffro, neu wahardd.
Noadiah, tyst, addurn yr Arglwydd.
Noah, yr hwn a gryna neu a sigla. Merch Zelophehad.
Nob, pregeth, prophwydoliaeth.
Nobah, a gyfarth.
Nod, crwydryn.
Noph, diliau mêl neu ridyll, neu a ddyfera.
Nun, mab, parhaus a thragywyddol.
Nymphas, priodasferch.

O

OBADIAH, gwas yr Arglwydd.
Obal, anghyfleusrwydd henaint.
Obed, gwas.
Obed-edom, caethwas Edom.
Obil, a wyla, neu yr hwn a haedda alarnad.
Ocran, cythryblydd.
Oded, dal, neu gyfodi i fynu.
Og, teisen, bara wedi ei grasu mewn lludw.
Ohel, pabell, tabernacl, dysgleirdeb.
Olympas, nefol.
Omar, yr hwn a lefara, neu chwerw.
Omri, ysgub, neu sypyn o yd.
On, poen, grym, anwiredd.
Onan, nerth, cryfder, anwiredd.
Onesimus, ennill-fawr, defnyddiol.
Onesiphorus, yr hwn a ddug ennill.
Ophel, twr, neu le dyrchafedig.
Ophir, lludw.
Ophra, llwch, iwrch ifanc, plwm.
Oreb, cigfran, melus, neu hwyr.
Ornan, a lawenycha.
Orpah, y gwddf neu y siol.
Othni, fy amser, fy awr.
Othniel, awr Duw.
Ozenu, a ymprydia, eu taerineb.
Ozias, nerth oddiwrth yr Arglwydd.

P

PAARAI, agoriad.
Padan-aram, Syria, par neu ddau, Mesopotamia, oblegid bod yn gyfleuedig rhwng dwy afon.
Pagiel, rhwystrad Duw.
Palestina, yr hyn sydd guddiedig, dyfredig, neu a ddug ac a achosa ddinystr.
Palti, gwaredigaeth, ffoedigaeth.
Pamphylia, cenedl wedi ei gwneud i fynu o bob llwyth.
Paphos, a ferwa, neu sydd boeth iawn.
Paran, prydferthwch, gogoniant, addurn.
Parbar, porth neu adeilad perthynol i'r deml.
Parmenas, a crys neu sydd barhaus.
Paros, chwanen, ffrwyth gwyfyn.
Parsandatha, datguddia, anmhuredd corpherol.
Parthiaid, marchogion.
Paruah, blodeuog, neu a ffy ymaith.
Pasar, a ymestyn, neu a eanga y twll, neu wyndeb.
Patara, yr hyn a sathrir dan draed.
Pathros, llonaid genau o wlith, perswadiaeth, neu ymhelaethiad.
Patrobas, tadol, a ddilyn gamrau ei dad.
Pau, a gria, yn uchel, a ymddengys.
Paul, Paulus, bychan.
Pedazur, iachawdwr cryf a chadarn, neu faen prynedigaeth.
Pedaiah, prynedigaeth yr Arglwydd.
Pecah, yr hwn a egyr, neu yr hwn sydd rydd.
Pecaiah, yr Arglwydd yw yr hwn a egyr.
Pedr, craig, neu gareg.
Pelatiah, gwareded yr Arglwydd, neu waredigaeth yr Arglwydd.

Peleg, rhaniad.
Pelethiaid, barnwyr, neu ddinystrwyr.
Peniel, gwyneb neu weledigaeth Duw; a wel Duw.
Peninnah, perl, maen gwerthfawr; neu ei wyneb.
Penuel, gwel Peniel.
Peor, twll, agoriad.
Perga, priddog iawn.
Pergamos, uchder, derchafiad.
Periziaid, enw a roddir i'r rhai drigant mewn pen trefi.
Persia, Persis, a dyr, neu a rana, neu hoelen, neu farchog.
Pethuel, genau Duw, perswadaeth Duw.
Phalec, gwel Peleg.
Phalu, ardderchog, cuddiedig.
Phalti, gweledigaeth, ffoedigaeth.
Phanuel, gwyneb neu weledigaeth Duw.
Pharaoh, a wasgar, neu a ysbeilia.
Phares, rhaniad, rhwygiad.
Pharpar, a gynyrcha ffrwyth, cwymp y tarw.
Phebe, dysgleirio, pur.
Phenice, coch, porphor.
Phicol, genau pawb, neu bob tafod.
Philadelphia, cariad brawd.
Philemon, yr hwn a gusana.
Philetus, cariadus, caredig.
Philip, Philippi, rhyfelgar, carwr meirch.
Philistiaid, y rhai a drigant mewn pentrefi.
Philologus, carwr llythyrenau, neu y gair.
Phinehas, golwg, gwyneb ymddiried, neu ddiogelwch.
Phlegon, selog, llosgawl.
Phrygia, sych, diffrwyth.
Phurah, a ddug ffrwyth, neu a dyf.
Phygelus, ffoadur.
Pi-hahiroth, genau, neu fwlch Hiroth.
Pilat, yr hwn sydd yn arfogedig â phicell.
Pinon, perl, gem; a wel.
Pirathon, ei wastraffiad, ymddifadiad, ei doriad.
Pisgah, bryn, uchelfan, castell.
Pisidia, pyg, pygog.
Pison, cyfnewid, estyniad y genau.
Pithom, eu llonaid genau, neu damaid; estyniad y genau.
Pithon, ei enau, ei berswadiaeth.
Pontius, marwol, yn perthyn i'r môr.
Pontus, y môr.
Poratha, ffrwythlon.
Potiphar, tarw Affrica, tarw tew.
Poti-pherah, a wasgar neu a ddinystria y brasder.
Prisca, Priscila, henafol.
Pudens, gwyneb cywilyddgar.
Pul, ffaien, neu ddinystr.
Punon, maen gwerthfawr, neu a wel.
Pur, coelbren.
Putiel, Duw yw fy mrasder.

R

RAAMAH, mawredd, taran, rhyw fath o ddrwg.
Rabbah, mawr, nerthol, ymrysongar, dadleugar.
Rab-mag, yr hwn a ddadymchwel, neu a ddinystria dyrfa.
Rab-saris, penaeth yr eunuchiaid.
Rab-saceh, trulliad y tywysog.
Raca, gwag, teml y pen.
Racon, gwag, ofer, mynydd galarnadau a dagrau.
Rachal, niweidiol; neu beraroglwr.
Ragau, cyfaill, cymydog.
Raguel, bugail, neu gyfaill Duw.
Rahab, balch, ymrafaelgar, enw yn cael ei roddi i'r Aipht.
Rahab, mawr, eang, enw dynes.
Rahel, defaid.
Ram, Ramah, dyrchafedig, aruchel.
Ramath, dyrchafedig, uchel.
Ramathaim-sophim, twr gwyliadwraeth.
Ramath-lehi, dyrchafwyd asgwrn yr ên.
Rameses, taran.
Ramoth, uchelfanau.
Rapha, esmwythad neu feddyginiaeth.
Raphu, wedi ei iachau, ei gysuro.
Reba, y pedwerydd, yr ysgwar; a orwedd neu ymostwng.

Rebeccah, tew, wedi tewhau, ymrafael wedi ei heddychu.
Rechab, ysgwar, cerbyd; gwedd o geffylau.
Regem, a labyddia, neu a labýddir.
Rehebiah, lled, eangder.
Rehoboam, yr hwn a ryddha y bobl.
Rehoboth, llefydd.
Rehum, trugarog, tosturiol.
Rei, fy mugail, fy nghydymaith, fy nghyfaill.
Remaliah, dyrchafiad yr Arglwydd.
Remmon, mawredd, derchafiad; neu bren pomgranad.
Rephael, meddyginiaeth Duw.
Rephaim, cawr, meddyg, esmwythad.
Rephidim, gwelyau neu orphwyslefydd.
Resen, ffrwyn neu ffrewyll.
Reu, ei gyfaill, ei fugail, ei anffawd.
Reuben, yr hwn a wel y mab, gweledigaeth y mab.
Reuel, bugail neu gyfaill Duw.
Reumah, uchel, aruchel.
Resin, ewyllysgar, ewyllys da.
Reson, teneu, bychan, dirgel, tywysog.
Rhegium, toriad, drylliad.
Rhesa, ewyllys, neu gwrs.
Rhoda, Rhodes, rhosyn.
Rhufain, cadernid, gallu.
Rhufeinwr, cryf, nerthol.
Riblah, ymrafael; mawredd iddo.
Rimmon, dyrchafedig, pomgranad.
Riphath, gwellhad, meddyginiaeth, rhyddhad, maddeuant.
Rispah, gwely, estyniad, glo, careg dân.
Rissah, dyfrhau, distyllio.
Romanti-eser, dyrchafiad cymhorth.
Rosh, pen, copa, neu ddechreuad.
Ruffus, coch.
Ruhamah, wedi caffael trugaredd.
Rumah, dyrchafedig, aruchel, gwrthodedig.
Ruth, meddw, wedi cael digon.

S

SAALBIM, yr hwn a wel y galon.
Saarim, pyrth, prisiadau, blew.
Saasgas, yr hwn a wasg y cryf, a gneifia y defaid.
Saheaid, caethiwed, troedigaeth, henaint.
Sabteca, a amgylcha, a bair glwyfo.
Sadoc, cyfiawn, wedi ei gyfiawnhau.
Sadrac, teth dyner.
Safeh, y gwastadedd; yr hwn a esyd neu a wna gyfartaledd.
Sala, cenadaeth, danfon.
Salamis, wedi ei gymeryd, ei daflu yn ol a gwrthol, wedi ei guro.
Salathiel, gofynais gan Dduw; benthyg Duw.
Salem, cyfangwbl, perffaith, heddwch.
Salim, llwynog, dwrn, llwybr.
Salisa, tri, y trydydd; tywysog neu gadben.
Salman, heddychol, perffaith, a wobrwya.
Salmaneser, heddwch, wedi ei rwymo neu ei gadwyno; perffeithrwydd a gwobrwy.
Salmon, Salmone, heddychol, perffaith, yr hwn a wobrwya.
Samaria, ei waddodion, ei garchar, ei orsedd, ei adamant.
Samgar, a elwir yn estron; mae yma yn estron.
Samhuth, anghyfanedd-dra, dinystr.
Samir, carchar, llwyn, gwaddodion, draenen.
Samlah, gwisg; ei law aswy, ei syndod.
Sammah, colled, anghyfanedd-dra, syndod.
Sammuah, yr hwn a wrandewir, yr hwn a ufuddheir iddo.
Samos, llawn o raian.
Samothracia, enw a roddir i ynys a feddienid gan y Samiaid a'r Thraciaid.
Samson, ei haul; ei wasanaeth; yma yr ail waith.
Samuel, wedi ei wrando gan Dduw, wedi ei geisio gan Dduw.
Sanbalat, llwyn yn y dirgel, gelyn yn y dirgel.
Saph, brwyn, môr-fwswgl.
Saphan, cwningen, llygoden ffrengig wyllt, eu gwefus, eu dibyn.
Saphat, a farna.
Saphira, a adrodda, neu a ddywed.

Saraeser, arolygydd y trysordy, neu y nwydd-dy.
Sarah, boneddiges, tywysoges, tywysoges y dyrfa.
Sarai, fy moneddiges, fy nhywysoges.
Sardis, tywysog gorfoledd.
Sarepta, siop aur-eurych.
Sargon, yr hwn a gymer ddiogelwch ffwrdd.
Saron, ei wastadedd, ei gân.
Sarsecim, meistr y gell-wisg.
Sarue, cangen, haen, nydd-droi.
Sasac, cydaid o liain, neu y chweched cwd.
Satan, gwrthwynebus, gwrthwynebydd, gelyn, cyhuddwr.
Saul, gofynedig, benthygedig, ffos, uffern.
Scefa, tueddol, parotöedig.
Scythiad, barcer, lledr-drwsiwr.
Sealtiel, mi a ofynais i Dduw.
Seariah, porth yr Arglwydd, tymhestl yr Arglwydd.
Sear-jasub, y gweddill a ddychwel.
Seba, meddwyn; a dry.
Sebaniah, yr Arglwydd a ddychwel, neu a eilw yn ol o gaethiwed.
Sebat, brigyn, teyrnwialen, llwyth.
Sebna, yr hwn a ymorphwys, yr hwn sydd yn awr yn gaeth.
Sedeur, maes, bron, hollalluog, dinystrydd.
Sefa, gwagedd, dyrchafiad, enwogrwydd, twrf.
Segub, gwarchaëedig, cyfodedig.
Seir, blewog, gafr, diafol, tymhestl.
Selah, a dyr, a ddettyd, a ymddihatra.
Selemiah, Duw yw fy mherffeithrwydd, fy neddwyddwch, fy heddwch.
Seleph, yr hwn a dyn allan.
Seleucia, wedi ei siglo neu ei guro gan y tonau.
Selomith, fy heddwch, fy nedwyddwch, fy ngwobrwy.
Selumiel, heddwch Duw, Duw yw fy nedwyddwch.
Sem, enw, enwogrwydd.
Semaiah, a wrendy, neu a ufuddha i'r Arglwydd.
Semariah, Duw yw fy ngheidwad.
Semeber, enw nerth, neu enwogrwydd yr Arglwydd.
Semei, gwrando, ufuddhau.
Semer, ceidwad, draenen.
Semida, enw gwybodaeth, a esyd wybodaeth.
Seminith, yr wyth.
Semiramoth, uchder y nefoedd.
Sen, dant, ifori, cyfnewidiad.
Seneh, llwyn.
Senir, lantern; goleuni a gysga.
Sennacherib, llwyn dinystr y cleddyf.
Sepharfaim, y ddau lyfr, y ddau ysgrifenydd.
Sephatiah, yr Arglwydd a farn.
Serah, boneddiges arogl, cân, y boreu, y seren foreu.
Seraiah, tywysog yr Arglwydd.
Serug, cangen, haenen, plethiad.
Seshac, cydaid o lin, neu linyn.
Sesbassar, gorfoledd mewn cystudd, llawenydd casglu grawnwin.
Seth, wedi ei osod, neu yr hwn a esyd.
Sethar-basnai, a bair bydru; a geisia y rhai a'm dirmygant i.
Sharai, fy arglwydd, fy nhywysog, fy nghân.
Sheba, caethiwed, troedigaeth, henaint.
Shibboleth, Sibboleth, baich, tywysen yd.
Sibmah, troiedigaeth, caethiwed.
Sichem, rhan, cyfran, yn ol, yn y boreu bach.
Sicron, meddwdod, ei rodd, ei hur.
Sidon, helwriaeth, pysgotta, cig bwch danas.
Sifan, llwyn, neu ddraenen.
Siggaion, cân gofid, neu gysur.
Sigionath, yn ol caniadau neu donau amrywiol.
Sihon, dadwreiddio, terfyniad.
Sihor, du, gofid. Yr afon Nilus yn yr Aipht.
Silas, tri neu y trydydd.
Silfanus, a gar y fforestydd.
Siloa, Siloam, Siloe, danfonedig, picell, neu gangen, pa beth bynag a ddanfonir.
Siloh, danfonedig.
Siloh (dinas), heddwch, digonedd.
Simeah, a wrendy, a ufuddha.
Simei, a wrendy, neu a ufuddha; fy enw da, fy enwogrwydd.
Simeon, a wrendy, neu a wrandewir.
Simon, a wrendy, a ufuddha.
Simsai, fy haul.
Sin, llwyn.

Sinai, llwyn gelyniaeth.
Sinar, gwyliadwriaeth yr hwn a gysga.
Siprah, glandeg, udgorn, a wnel ddaioni.
Sirion, dwyfroneg, neu waredigaeth.
Sisac, anrheg y cwd, y crochan, y forddwyd.
Sisera, a wel geffyl neu wenolen.
Sittim, a droant ymaith neu o'r neilldu.
Smyrna, myrr.
So, mesur yd.
Sobab, dychweledig, wedi troi yn ol.
Sobac, eich rhwymau, eich cadwynau.
Socoh, pebyll, tabernaclau.
Sodi, fy nirgelwch.
Sodom, eu dirgelwch, eu cydiad.
Solomon, heddychol, perffaith.
Sopater, yr hwn a amddiffyn dad.
Sorec, y winwydden yn chwythu *(hiss)*, lliw yn tynu at y melyn.
Sosipater, gwel Sopater.
Sosthenes, iachawdwr, nerthol, galluog.
Spain, prin, gwerthfawr.
Stacys, hoelen fawr.
Stephanas, Stephan, coron, coronedig.
Suah, ffos, a nofia, darostyngiad.
Sual, llwynog, llaw, dwrn.
Succoth, pebyll, tabernaclau.
Succoth-benothi, tabernaclau merched ifeinc, neu pebyll putteiniaid.
Sulamiaid, heddychol, perffaith, a wobrwya.
Sunem, eu cyfnewidiad, eu hail-adroddiad, eu cwsg.
Sur, mur, ych, neu a wel.
Sur, a ymneilldua, neu a ymedy.
Susan, lili, rhosyn, gorfoledd.
Susanna, lili, rhosyn, gorfoledd.
Susi, ceffyl, gwennol, gwyfyn.
Suthelah, planigyn, gwyrddlesni, llestr llaith.
Syene, llwyn, gelyniaeth.
Syntyche, a sieryd, neu a areithia.
Syracuse, a dyn yn angerddol.
Syria, Aram, aruchel, a dwylla.
Syropheniciad, yn tynu at y coch, porphor.

T

TAANAC, yr hwn a'th ddarostwng di, neu a'th ettyb.
Tabbath, da, daioni.
Tabeal, Tabeel, Duw da.
Taberah, llosgi.
Tabitha, clir olwg.
Tabor, dewisiad, purdeb.
Tabrimon, pomgranad da, neu ei fugail, y canol.
Tadmor, y balmwydden, chwerwder.
Tahapanes, profedigaeth dirgel.
Tahpenes, lluman, ffoedigaeth, profedigaeth.
Talitha-cumi, ddynes ifanc, cyfod.
Talmai, fy nghwys; a groga y dyfroedd, neu bentwr dyfroedd.
Tamar, palm, palmwydden.
Tammuz, dwfn, cuddiedig.
Tahumeth, cysur, edifeirwch.
Taphath, merch fechan, neu ddistylliad.
Tarpeliaid, treiswyr, rhestr o wyrthiau.
Tarsis, myfyrdod, chwiliad y marmor.
Tarsus, asgellog, pluog.
Tartac, cadwynedig, rhwymedig, wedi ei gau i fynu.
Tartan, a chwilia rodd y durtur.
Tatnai, a rydd; arolygydd rhoddion a theyrngedau.
Tebah, llofruddiaeth, cigyddiad; diogeliad y corph, cogydd.
Tebeth, degfed mis yr Hebreaid.
Tecel, pwysau.
Tecoah, udgorn; a gadarnheir.
Tel-harsa, crugyn, rhoddi heibio yr aradr.
Tel-melah, crugyn o halen, neu o forwyr.

Temah, edmygedd, perffeithrwydd, cyflawniad.
Teman, y dehau, Affrica, perffaith.
Tera, anadlu, arogli, neu chwythu.
Teraphim, llun, eilun.
Tertius, y trydydd.
Tertulus, celwyddwr, twyllwr.
Tetrarch, llywodraethwr y bedwerydd ran.
Thadeus, a fawl ac a gyffesa.
Thahas, a wna frys, a geidw yn ddystaw.
Thamah, a ddilea, a ddinystra.
Thebez, lleidiog, wyau; lliain main neu sidan.
Thelazar, a ryddha ac a rydd oediad.
Thessalonica, buddugoliaeth yn erbyn y Thessaloniaid.
Thomas, gefaill.
Thyatira, perarogl, aberth llafur.
Tiberias, gweledigaeth dda, y bugail.
Tiberius, mab Tiber.
Tibni, gwellt, gwair.
Tidal, a dyr yr iau; gwybodaeth o ddyrchafiad.
Tiglath-pileser, a dyr neu a symud gaethiwed.
Timeus, perffaith, ardderchog, anrhydeddus.
Timnath, cydmariaeth, ffigur.
Timon, anrhydeddus, teilwng.
Timotheus, anrhydedd Duw, prisiedig gan Dduw.
Tiphsah, mynedfa, llam, cam, y pasg.
Tircacah, holwr, chwiliwr, sylwedydd pwl.
Tirsatha, a ddymchwel y sylfaen.
Tirsah, haelionus, hawddgar, boddus.
Tisbiad, a wna gaethion.
Titus, anrhydeddus.
Tob, da, daioni.
Tob-adoniah, fy Nuw da; daioni sylfaen yr Arglwydd.
Tobiah, yr Arglwydd sydd dda.
Togarmah, yr hyn sydd asgwrn i gyd.
Tolm, sydd yn byw, a gyhoedda.
Toi, a grwydra.
Tola, abwydyn, pryfedyn, neu ysgarlad.
Tophet, dinystr, ffolineb, heb ddealltwriaeth.
Tophet, tabwrdd, bradychu.
Troas, wedi ei dreiddio.
Trophimus, iawn ddysgedig, wedi cael dygiad da i fynu.
Tryphena, gorflasus, moethus.
Tryphosa, dysgleirio dair gwaith.
Tubal, y ddaiar, y byd, a garir, neu a arweinir.
Tubal-cain, meddiant bydol; yr hwn sydd eiddigeddus o anrhefn.
Tychicus, damweiniol, trwy ddamwain.
Tyrannus, tywysog, un a deyrnasa.
Tyrus, cadernid, craig, llym.

U

UCAL, gallu, ffyniant.
Ulah, derchafiad, deilen, plentyn ifanc.
Ulai, nerth, ynfyd, disynwyr.
Ulcam, y rhagborth, neu y cyntedd, eu nerth, neu eu ffolineb.
Unni, tlawd, cystuddiedig, a ettyb.
Uphas, aur Phasis neu Pison.
Ur, tân, goleu; dyffryn.
Uri, fy ngoleuni, fy nhân.
Uriah, yr Arglwydd yw fy noddfa, neu dân.
Uriel, Duw yw fy ngoleuni neu dân.
Urim a Thummim, goleuni a pherffeithrwydd.
Us, cynghor, gafr.
Uzzen-serah, clust y cnawd.
Uzzi, fy nerth, fy myn.
Uzziah, nerth yr Arglwydd.
Uzziel, nerth Duw.

Z

ZABDI, rhan, gwaddol.
Zabulon, trigfan.

Zaccheus, pur, glân, cyfiawn.
Zachariah, coffadwriaeth yr Arglwydd.
Zadoc, cyfiawn, cyfiawnedig.
Zaham, trosedd, bryntni, anmhuredd.
Zair, bychan, cystuddiedig, mewn cystudd.
Zalmon, ei gysgod, ei lun.
Zalmonah, y cysgod, swn y rhif; eich llun.
Zalmunna, cysgod, llun, neu eilun gwaharddedig.
Zamzummim, troseddau bwriadedig, troseddau mawrion.
Zanoah, anghofrwydd, ymadawiad.
Zaphnah-paaneah, un a ddargenfydd bethau cuddiedig.
Zarah, dwyrain, dysgleirdeb.
Zarephath, cynllwyn y tafod.
Zebediah, rhan yr Arglwydd, neu yr Arglwydd yw fy rhan.
Zebah, aberth-beth, aberth.
Zebedeus, cyfran helaeth.
Zeboim, bychod danas, geifr.
Zebul, trigfan.
Zedeciah, yr Arglwydd yw fy nghyfiawnder, neu gyfiawnder yr Arglwydd.
Zeeb, blaidd.
Zelec, cysgod, neu swn yr hwn a lyfa neu a lepiana.
Zelophehad, cysgod neu ferwinad ofn, ofn cael ei losgi.
Zelotes, eiddigeddus, llawn o sel.
Zelzah, canol dydd.
Zenas, yn byw.
Zephaniah, yr Arglwydd yw fy nirgelwch.
Zephath, a wel, a wrendy, neu a guddia.
Zepho, a wel ac a ystyria, a ddysgwyl neu a guddia.
Zerah, gwel Zarah.
Zereda, cynllwyn, newidiad llywodraeth.
Zeres, trueni, etifeddiaeth estronol neu wasgaredig.
Zeror, gwreiddyn, a gyfynga neu a rwyma, a geidw yn dyn.
Zeruah, gwahan-glwyfus, cacynen, march-cacynen.
Zerubabel, estron yn Babilon, gwasgariad anrhefn.
Zeruiah, poen, cystudd.
Zethar, yr hwn a hola, neu a genfydd.
Zeba, byddin, brwydr, nerth.
Zibeon, anwiredd a drig.
Zibiah, yr Arglwydd a drig.
Ziclag, mesur wedi ei wasgu i lawr.
Zicri, a gofia, sydd wrryw.
Zidon, helwriaeth, pysgotta, cig bwch danas.
Zif, hyn neu'r llall; dysgleirdeb.
Zilah, cysgod, merwinad y glust.
Zilpah, distylliad.
Zimran, cân, cantor, neu winwydden.
Zimri, fy maes, fy ngwinwydden.
Zin, astalch, oerni.
Zion, cof-adail wedi ei gyfodi i fynu, beddrod, sychder.
Zior, llong yr hwn a wylia.
Ziph, y genau hwn, neu damaid.
Zippor, aderyn, aderyn y tô, coron, neu anialwch.
Zipporah, prydferthwch, udgorn.
Zithri, cuddio; wedi ei ddyfetha.
Ziz, blodeuyn, cangen, neu gudyn o wallt.
Zoan, symudiad.
Zoar, bychan.
Zobah, byddin, neu frwydro.
Zoheleth, a grepiana, neu a dyna.
Zôphar, gwyn, dysglaer, sychder.
Zophar, cyfodi yn foreu, neu goron.
Zorah, gwahan-glwyf, crachen.
Zorobabel, gwel Zerubbabel.
Zuar, bychan.
Zuph, a wel, a sylwa, neu a wylia; nen, gorchudd.
Zur, careg, craig, gwarchae.
Zurishadai, yr Hollalluog yw fy nghraig a'm cadernid.
Zuzim, pyst drws, dysgleirdeb, prydferthwch.

TAFLENI

O'R

MESURAU, PWYSAU, AC ARIAN, A ENWIR YN YR YSGRYTHYR;

YNGHYD AG ATDDODIAD,

YN CYNWYS Y DREFN O GYFRIF MESURAU YSGRYTHYROL ARWYNEBEDD.

Mesur ydyw swpyn neu symyn adnabyddus yn cael ei gymhwyso at un arall o'r un natur ag sydd yn llai adnabyddus, er mwyn gwneud ei faintioli yn fwy adnabyddus, trwy gymhorth rhifau yn dynodi y cyfartaledd a ddug y swpyn adnabyddus i'r un anadnabyddus. Y pethau i'w mesur yw y rhai canlynol:—1. *Hyd yn unig*, yr hwn ni fedd ond un maintioli. 2. *Arwynebedd*, yr hwn sydd gynwysedig o hyd wedi ei liosogi i'r lled; felly medda ddau faintioli fel wedi eu cydwau; a mesurir hwn bob amser â rhyw arwynebedd ysgwar ag sydd eisoes yn adnabyddus, megis â throedfedd ysgwar neu gufydd ysgwar, neu unrhyw ysgwar arall adnabyddus trwy gymhorth ei ochr. Arfera Moses yn gyffredin y cufydd ysgwar. 3. *Sylweddolrwydd*, neu allu cynwysawl, yr hwn a fedda dri maintioli wedi eu lliosogi y naill i'r llall—hyd, lled, ac uchder neu ddyfnder. Mesurir hwn â chufydd adnabyddus. Oddiwrth sylweddolrwydd y cyfyd pwysau yn mhob corph daiarol; ac wrth bwysau yr ydym yn mesur gwerth arian bathol. Gan hyny mi wnaf uno pwysau ac arian bathol yn y bedwaredd daflen.

Yr wyf yn defnyddio = i ddynodi *gogymaint;* : : i ddynodi *cyfartaledd;* · a elwir yn wahaniedydd, yn rhanu y degfedau *(decimals)* oddiwrth y cyfanrifau *(integers).*

Taflen I.—Mesurau Hyd.

Yr wyf yn dynodi y cufydd a'i ranau â modfedd fesur ac â throedfedd fesur, y rhai a dynaf o fodfeddi trwy y cyfartaledd hwn:—

	Mod. Fes.	Troed. Fes.
Fel 12· 1· : :	21·888	1·824

	Mod. Deg.	Troed. Deg.
Cufydd, - - - - - - - - -	21·888	1·824
Rhychwant hir (hanner cufydd), - - - -	10·944	·912
Rhychwant byr (un ran o dair o gufydd), - -	7·296	·608
Lled llaw (un ran o chwech o gufydd), - -	3·684	·304
Lled bys (un ran o bedair ar hugain o gufydd), -	·912	·076

Yr wyf yn dynodi mesurau amryw gufyddau yn unig wrth droedfedd fesur.

	Cuf.	Troed. Deg.
Gwrhyd, - - - - - - - - - -	4	7·297
Corsen Ezeciel, - - - - - - - - - -	6	10·944
Schœnus, y llinyn Aiphtaidd ar gyfer mesur tir, yr hwn a ddefnyddia yr Ysgrythyr i ranu etifeddiaethau (Ps. xvi. 6; lxxviii. 55). Defnyddid rhai o wahanol hyd, ond y byraf a'r mwyaf defnyddiol oedd - - - - - - -	80	145·92

Mae Herodotus yn enwi *schœnus* ag oedd cyhyd 300 o weithiau; yr wyf yn barnu fod yr holl rai mwyaf wedi eu gwneud mewn cyfartaledd i'r lleiaf.

Y filltir, 4000 cufydd, 7296 troedfedd.
Ystad, un ran o ddeg o'u milltir, 400 cufydd, 729·6 troedfedd.
Parasang, 3 o'u milltiroedd, 12,000 cufydd, 4 milltir Saisonig a 580 troedfedd.
Pum ystad, neu 2000 o gufyddau, a wnaent daith diwrnod Sabbath.
Deg ystad, neu 4000 o gufyddau, a wnaent filltir Ddwyreiniol.
Pedwar ystad a'r hugain, neu 96,000 o gufyddau, sydd yn 33 o filltiroedd, 172 o gamau, 4 troedfedd Saisonig, a wnaent daith diwrnod.

Taflen II.—Mesurau Arwynebedd.

Mae Moses wedi darlunio y rhai hyn trwy gufyddau ysgwar. Yr wyf yn eu dynodi yma wedi eu troi i'n troedfeddi ysgwar ni. Dysgir y ffordd i wneud hyn yn yr Atddodiad. Yr wyf yn cynyg, yn gyntaf, dair esampl eglur a roddir gan Moses; yn ail, yn dwyn chwech enghraifft ag sydd yn fwy anhawdd. Yr esamplau egluraf ydynt:—

I. Allor yr arogl-darth. Ni roddir ond ei dwy ochr, sef ei hyd a'i lled, gan Moses; dywedir fod pob un o honynt yn un cufydd. Etto fe ddywedir ei bod yn bedwar ysgwar; ac oddiwrth hyny yr ydym yn casglu ei fod yn gywir yn gufydd ysgwar (gwel Exod. xxx. 2). Yn awr fe brofir tu hwnt i bob dadl yn yr Atddodiad, fod un cufydd Iuddewig ysgwar yr un faint mewn arwynebedd a 3 troedfedd ysgwar Saisonig, ac ynghylch 47 o fodfeddi ysgwar.

II. Bwrdd y bara gosod (Exod. xxv. 23). Dywedir ei fod yn ddau gufydd o hyd, ac un o led. Nid oes neb yn amheu nad ydoedd yn union-onglog, ac yn cynwys dau gufydd Iuddewig ysgwar. Gwna hyn hwynt ychydig uwchlaw 6 troedfedd Saisonig ysgwar, ac uwchlaw hanner troedfedd, sef 94 o fodfeddi ysgwar.

III. Estyll y Tabernacl, pob un yn ddeg cufydd o hyd, ac yn un a hanner o led (Exod. xxvi. 16), a chan eu bod yn union-onglog, rhaid y cynwysent 15 cufydd Iuddewig ysgwar. Profir y cynwysent yn agos i 50 o droedfeddi ysgwar Saisonig.

Yr enghreifftiau mwy anhawdd a gant eu cadw i'r Atddodiad ydynt:—

I. Y drugareddfa, arwynebedd yr hon oedd 12 troedfedd a hanner ysgwar.

II. Dysgir ffordd gyffredin o droi unrhyw nifer o gufyddau Iuddewig i droedfeddi Saisonig ysgwar.

III. Mae yr esampl o'r 15 cufydd ysgwar yn estyll y tabernacl yn cael ei gwneud yn eglurach.

IV. Ceir fod cyntedd y tabernacl, a ddarlunir yn Exod. xxvii. 18, yn gywir yn hanner yr *aroura* Aiphtaidd, ac y cynwysai chwarter cyfair, 21 o ystangau, 27 o droedfeddi ysgwar.

V. Mae yr holl *aroura* wedi ei gael allan, a chwedi ei droi i fesur Saisonig, mae yn dri-chwarter cyfair, 2 ystang, 55 o droedfeddi ysgwar.

VI. Dangosir fod y meusydd pentrefol, neu y tir eglwysig, a roddwyd i bob dinas berthynol i'r Lefiaid (Num. xxxv. 3, 5) yn ysgwar, ar bob un o bedair ochr pob dinas, ac y cynwysent filiwn o gufyddau Iuddewig ysgwar neu 100 *arouræ;* y rhai oeddynt yn mhob ysgwar yn 76 o gyfeiriau, 1 chwarter cyfair, 20 o ystangau, 80 o droedfeddi ysgwar; ac oddiwrth hyn yr ydym yn casglu fod yr holl bedwar ysgwar yn chwyddo i fynu i 305 o gyfeiriau, 2 chwarter cyfair, 1 ystang, heblaw 51 o droedfeddi ysgwar.

Taflen III.—Mesurau Cynwysiad, neu Allu Cynwysawl Llestri.

	Gal. Gwin.	Pint.	Mod.
Epha neu batn, - - - - - - - -	7	4	15
Chomer, homer yn ein cyfieithiad ni, - - -	75	5	7
Seah, trydedd ran o epha, - - - - -	2	4	3
Hin, chwechfed ran o epha, - - - - -	1	2	1
Omer, y ddegfed ran o epha, - - - -	0	6	0·5
Cab, y ddeunawfed ran o epha, - - - -	0	3	10
Log, y driugainfed ran a deuddeg o epha, - -	0	0½	10
Metretes Syria (Ioan ii. 6) = Cong. Rhuf., - -	0	7⅛	0
Cotyla Dwyreiniol, y ganfed ran o epha, - -	0	0½	3

Cynwys y cotyla hyn yn gywir 10 wns *Avoirdupois* o ddwfr gwlaw, omer 100, epha 1000, chomer 10,000. Felly wrth y pwysau hyn gellir cael allan yn rhwydd ac yn bur agos i gywirdeb holl fesurau cynwysiad.

Taflen IV.—Pwysau ac Arian Bathol.

Troir pwysau Iuddewig i ronynau *(grains)* safonawl ein *Troy weight* ni, o ba un y mae 438 yr un faint a'r wns Rufeinig, ac a'r hen wns Saisonig *Avoirdupois.*

Rhoddir gwerth pwysau ac arian bathol Iuddowig a Rhufeinig, yn ol gwerth presenol arian ac aur, wedi eu dynodi mewn ceiniogau a degfedau ceiniog.

	Gron. Deg.	Cein. Deg.	S.	c.	q.
Sicl yw y pwysau gwreiddiol, - -	219·	28·2755	2	4	1
Beca, hanner sicl, - - - -	190·5	14·1437	1	2	0½x
Gerah, y ddegfed ran o beca - -	10·95	1·41437	0	1	0½x
			P.	s.	c.
Maneh, pwysau 100 sicl, - -	21,900·				
Maneh mewn arian bathol, 60 swllt,	13,140·	1697·25	7	1	5
Talent o arian, 3000 o sylltau, -	657,000·	84,862·5	353	11	10·*ob*
Talent o aur yr un bwysau, - - - -	- -	-	5075	15	7·*ob*
Ymddengys taw arian bathol Darius y Mediad oedd y drachmonau aur (Ezra ii. 69). Pwysent 12 gerah, - - - - -		131·4	1	0	4

Arian Rhufeinig a enwir yn y Testament Newydd.

	Cein.	Ffyr.
Denarius, arian, - - - - - -	7	3
Assis, copr, - - - - - - -	0	3
Assarium, - - - - - - -	0	1½
Quadrans, - - - - - - -	0	0¾
Hatling, - - - - - - - -	0	0⅓

ATDDODIAD

I'r ail daflen o fesurau arwynebedd a ddarlunir gan Moses, yn dangos y ffordd i'w troi hwynt i'r mesurau a ddefnyddir yn Nghymru a Lloegr, er budd y rhai sydd yn deall rhifyddeg ddegfedawl ac yn chwenych gwneud prawf o'r cyfnewidiadau a roddir yn y daflen, neu i wneud cynydd mewn gwybodaeth o'r fath hyn o fesurau.

I. Y DRUGAREDDFA.

Mi ddechreuaf gyda newid mesurau y drugareddfa yr hon oedd orsedd gras Duw yn mhlith yr Iuddewon. Dywed Moses yn Exod. xxv. 17 bod ei hyd yn ddau gufydd a hanner, a'i lled yn gufydd a hanner. Mae y *fractions* a lynant wrth yr hyd a'r lled yn creu ychydig anhawsder i rai fyddo yn dechreu ar rifyddeg, gwna y ffordd ddegfedawl ei fawr leihau. Tybier gan hyny yr hyn ydwyf wedi brofi mewn man arall, fod y cufydd Iuddewig yn droedfedd fesur 1·824; rhaid dynodi yr hyd wrth fesur troedfedd, a'r ddegfedau, 4·560. Bydd y lled yr un modd yn 2·736. Gwna cynyrch y rhifau hyn wedi eu lliosgi i'w gilydd roddi ei arwynebedd yn 12·47,616: yn rhif ei droedfeddi ysgwar, a'r degfedau o hono, 12 o droedfeddi ysgwar, ac yn agos iawn i hanner troedfedd ysgwar. Pe buasai y degfedau yn 50, buasai yn hanner troedfedd yn gywir. Os ewyllysiwn ddynodi degfedau troedfedd mewn modfeddi ysgwar, fel y mae yn arferol yn Lloegr, mae yn rhaid i ni liosogi ·47,616 a 144, modfeddi ysgwar troedfedd, a bydd y cynyrch yn 68·56,704; yr hyn ddengys fod y degfedau a gawsom yn dyfod i 68 o fodfeddi ysgwar, ac ynghylch hanner modfedd yn rhagor: nid oes angen i ni fod yn fanylach.

II. CUFYDD YSGWAR WEDI EI NEWID I'N MESUR NI.

2. Yn allor yr arogl-darth darlunia Moses y cufydd Iuddewig ysgwar, yr hwn y gofyn i ni ei droi i'n troedfedd-fesur, fel hyn, 1,824+1,824. Cynyrch y ddau rif hyn, wedi eu lliosogi fydd gwyneb uchaf yr allor yma, 3·326,976, hyny yw, 3 troedfedd ysgwar, a ·326,976 degfedau troedfedd ysgwar, y rhai a allwn ddynodi trwy 47 o fodfeddi ysgwar, ac ychydig ddegfedau dibwys o fodfeddi ysgwar.

III. ESTYLL Y TABERNACL.

3. Mae darluniad Moses o estyll y tabernacl (Exod. xxvi. 18), sef eu bod yn 10 cufydd o hyd, ac un a hanner o led, yn naturiol arwain un i ganfod yn mhob estyllen 15 o gufyddau Iuddewig ysgwar; oblegid, os golygwn fod llinell wedi ei thynu o ben un cufydd wrth odre yr estyllen i ben y cufydd ar ben yr estyllen, mae yn rhaid y bydd hi yn 10 cufydd ysgwar cyfan ar un ochr i'r llinell hono, a deg hanner cufydd (= i 5 cyfan) ar yr ochr arall i'r llinell hono; yma, gan hyny, ni gawn 15 cufydd ysgwar. Troir y rhai hyn i droedfeddi ysgwar Saisonig trwy liosogi 15, sef rhif y cufyddau a roddir, i 3·326,976, troedfeddi a degfedau un cufydd ysgwar, a bydd y cynyrch yn 49·90,494, ac y mae hyny yn agos iawn i 50 troedfedd ysgwar; oblegid mae y degfedau hyny yn chwyddo i fwy na 130 o fodfeddi ysgwar, ac ychydig gyda 13 o fodfeddi ysgwar a'i gwnai yn gywir yn 50 troedfedd, ond nid yw y diffyg yn werth ein sylw yma.

IV. CYNTEDDAU Y TABERNACL.

4. Gadewch i ni yn awr fyned at fesur gwyneb y tir. Ond ni ddechreuwn gyda chyntedd y tabernacl, y tir ar ba un y cyflawnai yr offeriaid holl wasanaeth crefyddol cyhoeddus Israel yn amser Moses. Darlunir arwynebedd y cyntedd hwn gan Moses (Exod. xxvii. 18), wrth ei hyd yn 100 cufydd, a'i led bob ffordd, yn 50 cyfudd. Gan hyny rhaid fod yr arwynebedd yma yn ol mesur Iuddewig yn 5000 o gufyddau ysgwar, oblegid dyna yw cynyrch 100 wedi ei liosogi i 50. Er troi y 5000 o cufyddau Iuddewig i droefeddi Saisonig ysgwar mae yn rhaid i ni liosogi 5000 i 3·326,976, a'r cynyrch yw 16,634·88 o droedfeddi Saisonig ysgwar.

Ond pan mae a wnelom a'r fath nifer hir o droedfeddi, yr ydym yn arfer, er mwyn byrdra, ac er helpu ein cof, i'w troi yn ystangau, neu chwarterau cyfair, neu gyfeiriau, y rhai a gynwysant nifer adnabyddus o droedfeddi ysgwar. Mae ystang yn cynwys 272 o droedfeddi ysgwar ac un rhan o bedair. Mae chwarter cyfair yn = 10,890 o droedfeddi ysgwar. Mae yn amlwg nad oes yn y rhif 16,634 rifau cyfan cyfartal i eiddo cyfair; ond cynwys ddigon i atteb rhai chwarter cyfair, ac ychydig dros ben; gan hyny mae yn rhaid i mi ranu 16,634·88 â 10,890, yr hyn a wna chwarter cyfair. Trwy y fath raniad yn cael ei barhau yn y ffordd ddegfedawl, hyd nes byddo genyf *fraction* pum neu chwech lle, yr hyn sydd yn ddigon cywir, yr wyf yn cael fod y *quotient* yn dyfod i 1·527,537, yr hyn a'm sicrha na cheir yn fy rhif 16,634·88 chwarter cyfair cyfan ond unwaith, ond mae ynddo amryw ranau degfedawl o chwarter cyfair. Yr wyf gan hyny yn troi y rhai hyn i'r ystangau a gynwysir ynddynt, trwy eu lliosogi â 40, yr hyn yw rhif yr ystangau a gyfansoddant chwarter cyfair: a thrwy dori allan chwech o lefydd neu *figures* o'r cynyrch, yr hwn yw 21·101,480; felly yr wyf yn cael fod 21 o ystangau cyfain, ac mai degfedau ystang ydyw y *figures* ar ol y gwahaniedydd. Yr wyf yn lliosogi y rhai hyn hefyd â 272·25, y rhai ydynt droedfeddi ysgwar a degfedau ystang. Cynyrch y lliosogiad olaf hwn, ar ol tori wyth lle neu *figure* oddiwrtho trwy y gwahaniedydd, oblegid yr oedd chwech lle o ddegfedau yn un o'r lliosogwyr, a dau yw y llall, yn 27·62,793,000. Oddiwrth hyn yr wyf yn dysgu, nad oes ynddynt ond 27 o droedfeddi cyfain; nid yw yr holl wyth lle degfedawl yn gwneud nemawr fwy na hanner troedfedd, ac yn ganlynol yr wyf yn eu bwrw ymaith fel o ddim pwys wrth fesur tir. Yr wyf yn cael fod y ffordd hon o droi trwy liosogiad degfedau yn rhwyddach na'r ffordd gyffredin o droi trwy raniad, ac felly yr wyf yn cynyg ar iddi gael ei defnyddio gan ddechreuwyr wrth fesur. Felly yr wyf yn cael fod y cyntedd hwn yn cynwys yn ol mesur Saisonig 5 chwarter cyfair, 21 o ystangau, 27 o droedfeddi, ac ychydig gyda hanner troedfedd ysgwaredig. Ond wrth feddwl am fesuriad Moses wrth gufyddau, a chan eu cael yn gywir yn 5000 gufyddau ysgwar, sylwais eu bod yn gymhwys yn hanner 10,000, yr hyn a gefais allan wrth ganfod taw Euterpe Herodotus ydoedd arwynebedd yr *aroura* Aiphtaidd, wrth yr hwn yr arferid yr un mor gyffredin fesur eu tir ac y gwneir gyda ninau wrth y cyfeiriau a'r chwarterau cyfair (gwel Herodot. l. 2. c. 168). Gelwais i gof hefyd ddernyn yn Manetho, offeriad Aiphtaidd, a goffheir gan Josephus yn ei lyfr cyntaf yn erbyn Apion, lle y dywed ddarfod i Manetho, yn ei hanes am deyrnasiad, rhyfeloedd, a gyriad allan y Bugeiliaid (y rhai haera Affricanus taw Pheniciaid neu Ganaaneaid, ac yr ofer gredai Josephus taw Iuddewon oeddynt) ysgrifenu allan o gof-ysgrifau cyhoeddus yr Aipht, i'r bugeiliaid hyn wneud yn Abaris amddiffynfa fawr, a amgylchai 10,000 o *arouræ*, digon i gynwys 240,000 o ddynion, a digon hir i gynnal eu hanifeiliaid. Ymddengys yn ganlynol y gwnai, nid yn unig yr Aiphtiaid, ond y Pheniciaid neu y Canaaneaid hefyd, ac oeddynt wedi trigo yn eu plith, ac a deyrnasent yno yn ystod teyrnasiad chwech o freninoedd olynol, ddefnyddio y dull hwn o fesur tir. Yn awr yr oedd hyn yn hir o flaen amser Moses: oblegid yr oedd dechreuad Amosis neu Tethmosis, yr hwn a'u gyrodd allan o'r Aipht, yn agos iawn at amser marwolaeth Abraham, megis yr ymddengys oddiwrth waith y dysgedig Archesgob yr Iwerddon. Gan hyny, yr wyf yn credu ddarfod i Moses, yr hwn oedd hyddysg yn mhob gwybodaeth Aiphtaidd, yn enwedig mesuriad tir, wneud o ddewisiad gwirfodd gyntedd y tabernacl yn hanner *aroura* yn gywir, yr hwn ydoedd fesur adnabyddus iddo ef a'i bobl y rhai oeddynt wedi byw yn hir yn yr Aipht, a darfu i awdurdod ddwyfol ei orchymyn i wneud felly.

V. TROI YR AROURA I FESURAU SAISONIG.

5. Oherwydd ein bod wedi dangos oddiwrth Herodotus, taw ysgwar 100 o gufyddau Iuddewig neu Aiphtaidd yw *aroura*, ac y gellir dynodi y cyfryw 100 cufydd wrth fesur troedfedd Saisonig, trwy 182·4 o droedfeddi Saisonig, mae yn canlyn y gwnaiff ysgwar y rhif hwn fynegi yn gywir nifer y troedfeddi ysgwar Saisonig a gynwysir mewn *aroura*. Yn awr, wrth lliosogi 182·4 iddo ei hun, yr wyf yn cael fod y cynyrch yn 33,269·76, gan hyny yr wyf yn casglu fod 32,269 o droedfeddi ysgwar cyfain, a ·76 o ddegfedau o droedfedd ysgwar, mewn *aroura*. Yn awr er mwyn troi y troedfeddi ysgwar Saisonig hyn i gyferiau, ystangau, a gweddill y troedfeddi ysgwar, yr wyf yn defnyddio y ffordd a ddefnyddiwyd yn y gwahanran diweddaf; yr wyf yn eu rhanu â 10,830, y troedfeddi ysgwar mewn chwarter cyfair, a'r *quotient* yw 3·055,074; hyny yw, 3 chwarter cyfair, a ·055,074 degfedau chwarter cyfair. Yn ail, yr wyf yn lliosogi y degfedau hyn â 40, yr hyn yw rhif yr ystangau mewn chwarter cyfair, y cynyrch yw 2·203,960. Oddiwrth hyn yr wyf yn casglu fod ynddynt ddwy ystang, a ·202,960 o ddegfedau ystang. Yn drydydd, yr wyf yn lliosogi y degfedau olaf hyn â 272·25, y rhai ydynt y troedfeddi ysgwar ystang, y cynyrch yw 55·25,586,000 hyny yw, 55 o droedfeddi cyfair ysgwar. Nid yw wyth lle y degfedau yn dyfod nemawr uwchlaw un ran o bedair o droedfedd ysgwar, gan hyny yr wyf yn eu gwrthod fel o ddim pwys wrth fesur daiar. Trwy yr holl droiadau (*reductions*) hyn ceir fod *aroura* yn ol mesur Saisonig yn 3 chwarter cyfair, 2 ystang, a 255¼ o droedfeddi ysgwar. Gan hyny mae yn canlyn hefyd, nad ydyw wedi cael ei iawn gyfieithu gan Jugermin, oblegid mae yn llawer mwy; ac nid priodol ei alw yn gyfair, canys y mae gryn lawer yn llai. I'r lle yma hefyd y priodolaf y defnydd a wneid o'r fath leiaf o Σχοινος, yr hwn sydd er hyny yn gyfleus anarferol i fesur etifeddiaethau personau anghyhoedd, wrth linyn ag oedd yn 80 cufydd o hyd. Oblegid fe wna hyd y llinyn hwn fesur un ochr *aroura*. Os yw yr ochr arall yn 125 o gufyddau o hyd, yr hyn yw hyd y llinyn hwn, a'r hanner, a 5 cufydd uwchlaw ei hanner, yr hwn a allasent ei nodi trwy gwlwm neu ddolen; a thrwy y moddion hyn gallasent gysylltu unrhyw nifer o *arouræ* ynghyd, a phob un o honynt yn union-onglog ac yn gyfochrog i'w gilydd. At y cyfryw linynau mesur etifeddiaethau y mae cyfeiriad, feddyliwyf, yn Ps. lxxviii. 52; xvi. 6, &c.

VI. TIR Y LEFIAID, NEU Y PENTREFOL-FEUSYDD.

6. Diweddaf gyd âg enghraifft, yn chwyddo, ar ol troad (*reduction*) i nifer o gyfeiriau Saisonig, yr hwn fesur nid ydym etto wedi ei gyrhaedd. Yr wyf yn cymeryd hwn allan o Num. xxxv. 3, 5. Yno y darlunia Moses pa faint o ddaiar oedd i gael ei roddi i'r Lefiaid er cynnal eu hanifeiliaid, eu cyfoeth, a'u holl fwystfilod, ar y gogledd, y dwyrain, y dehau, a'r gorllewin, i bob un o'u dinasoedd; fel yr oedd y ddinas i fod yn nghanol y tir a berthynai iddi. Gelwir y tiroedd; hyn yn ein cyfieithiad ni yn 'bentrefol-feusydd;' ond nid ydym, ar gyfrif hyny, i feddwl fod yno dai neu ystrydoedd; oblegid dywed Moses yn bendant taw llefydd oeddynt i borthi eu gwahanol anifeiliaid ynddynt, a gallent hefyd fod yn berllanau, neu erddi i godi ffrwythau, neu, efallai, ychydig yd, gan y cynwysai y gair 'cyfoeth,' a ddefnyddir yn un o'r adnodau uchod, yr holl bethau hyn. Terfyna y meusydd hyn a 1000 o gufyddau, yr hyn a wnai chwarter milltir ddwyreinol yn gywir, ond cryhaedd mewn hyd yn unig i 608 o latheidau Saisonig, ac yn ganlynol mae yn fwy o 8 o latheidau na chwarter milltir Saisonig. Ond mae yn sicr nad all anifeiliaid ddim ymborthi ar hyd yn unig, ond rhaid yr arwydda hyn ochr rhyw wyneb daiar wedi ei derfynu ganddynt; a rhaid i ni gael dwy ochr y wyneb hyny cyn y medrwn ni cael allan gynwysiad yr arwynebedd a amgylchir ganddynt. Gan hyny dywed Moses wrthym yn adn. 5, eu bod i fesur ar bob tu i bob dinas 2000 o gufyddau; yr hyn ni phenderfyna un arwynebedd, os na wnawn ei ddeall yn dynodi dwy ochr ysgwar, wedi eu terfynu ar bob tu gan 1000 o cufyddau. Gwna y ddwy ochr hyn wedi eu lliosogi i'w gilydd gynyrchu ysgwar a gynwys yn gywir filiwn o gufyddau ysgwar, a thyna yw mesur cywir

ac adnabyddus 100 *arouræ*. A dengys hyn taw dwy ochr yr ysgwar hwnw ydyw y 2000 o gufyddau a enwir yn adn. 5, o'r hwn y cyfansodda y 1000 a enwir yn adn. 4 un, a gellir ei ystyried yn wreiddyn yr ysgwar. Dengys hyn gydundeb y ddau rif gwahanol. Troir y filiwn o gufyddau ysgwar i fesur Saisonig trwy yr un ffordd ag wyf wedi gymeryd o'r blaen. Yr wyf gan hyny, yn gyntaf, yn dynodi 1000 o droedfeddi Iuddewig trwy 1824 o rai Saisonig, heb un gwahaniedydd, yn ol yr egwyddorion a fabwysiadir mewn rhifyddeg degfedawl; ac ysgwar y rhif hwnw fydd 3,326,976 heb wahaniedydd. Yn ail, yr wyf yn rhanu y rhif hwn â 43,560, yr hwn yw swm y troedfeddi ysgwar mewn cyfair, a chaf y *quotient* yn 76·376,859, y rhai a arwyddant 76 o gyfeiriau cyfain, a ·376,859 o ddegfedau cyfair. Yn drydydd, er cael allan pa sawl chwarter cyfair a gynwysir yn y degfedau hyn, yr wyf yn eu lliosogi â 4, sef rhif y chwarterau, neu y *roods* mewn cyfair, a chaf y *quotient* yn 1·507,436, yr hyn a brofa na chynwysant ond un chwarter cyfair, neu *rood*, ac mai degfedau chwarter cyfair ydyw y chwech *figure* a dorwyd ymaith gan y gwahaniedydd (oblegid fod chwech degfed yn un o'r lliosogwyr). Yn bedwerydd, gan hyny, er mwyn cael allan pa sawl ystang sydd yn y degfedau olaf hyn, yr wyf yn eu lliosogi â 40, yr hyn yw nifer yr ystangau mewn chwarter cyfair. Y cynyrch yw 20·297,440; wrth hyn yr wyf yn deall fod 20 o ystangau cyfain, heblaw degfedau ystang, wedi eu gosod ar ol y gwahaniedydd. Yn bummed, er mwyn cael allan pa gynifer o droedfeddi ysgwar sydd yn y degfedau olaf hyn, yr wyf yn eu lliosogi â 272·25, y rhai ydynt rif y troedfeddi ysgwar a'r degfedau mewn ystang, a'r cynyrch yw 80·97,804, yr hyn yw 80 o droedfeddi ysgwar, a chan nad yw y degfedau yn gwneud i fynu droedfeddi ysgwar yr wyf yn eu gwrthod fel rhai dibwys wrth fesur tir. Yr ydym yn y modd hyn wedi cael allan fod yr ysgwar hyn, yn gystal a phob ysgwar arall ar bob tu i bob dinas Lefiaidd yn cael ei orchymyn i fod yn 76 o gyfeiriau, 1 chwarter cyfair, 20 ystang, 80 o droedfeddi ysgwar wrth ein mesur ni, ond yn filiwn o gufyddau ysgwar yn ol eu mesur hwynt.

Er symio i fynu y pedwar ysgwar perthynol i un ddinas Lefiaidd, y ffordd oreu fyddai cymeryd y *quotient* cyntaf a gafwyd mewn mesur cyfair, sef 76·376,859, a rhaid i ni ei liosogi â 4, ac ni gawn, yn ol cynllun ydwyf wedi ddefnyddio, fod y pedwar ysgwar ynghyd yn chwyddo i fynu i 305 o gyfeiriau, 1 ystang; nid oes angen i ni wneud sylw o lai mesurau yn y matter yma. Ni allwn hefyd trwy y cynllun hwn gael allan swm y cyfeiriau a berthynent i'r holl wyth a deugain o ddinasoedd y Lefiaid, a gwneud llawer iawn o welliantau eraill yn y ffordd hon o fesur arwynebau.

ARGRAPHWYD GAN WILLIAM MACKENZIE, 43 A 45 HOWARD STREET, GLASGOW.

RHESTR O DALFYRIADAU.

Y CANLYNOL YDYNT RAI O'R CYFEIRIADAU TALFYREDIG AT AWDURDODAU A GOFFHEIR YN Y GWAITH HWN·

Adam, Rom. Antiq.	Adam's Roman Antiquities. London, 1822.
Allen, Mod. Jud.,	Allen's Modern Judaism. London, 1839.
Amer. Miss. Her.	Missionary Herald of American Board for Foreign Missions.
Anderson, Annals,	Anderson's Annals of the English Bible, 2 vols. London, 1843.
Beck, Med. Jurisprudence,	Beck's Elements of Medical Jurisprudence. London, 1836.
Bib. Sac.,	Bibliotheca Sacra and American Biblical Repository.
Brown, Jew. Antiq.,	Brown's Antiquities of the Jews, 2 vols. London, 1820.
Buckingham, Trav. Mesop.,	Buckingham's Travels in Mesopotamia, 2 vols. London, 1827.
Buckingham, Trav. Pales.,	Buckingham's Travels in Palestine, 2 vols. London, 1822.
Buffon, Nat. Hist.,	Buffon's Natural History, 9 vols. London, 1791.
Burckhardt, Trav. in Syria.	Burckhardt's Travels in Syria and the Holy Land. London, 1822.
C. C.,	Cyfieithiad Cymraeg.
C. S.,	Cyfieithiad Saisoneg.
Campbell, Gospels,	Campbell's Four Gospels, translated from the Greek, 4 vols. Aberdeen, 1803.
Cave, Hist. Apostles,	Cave's History of the Apostles. Lond., 1676.
Chesney, Exped.,	Chesney's Expedition for the Survey of the Euphrates and Tigris, 2 vols. London, 1850.
Conybeare,	Conybeare and Howson's Life and Epistles of St. Paul, 2 vols. London, 1853.
Davidson, Introd. N. T.	Davidson's Introduction to the New Testament. London, 1848.
Davidson, Bib. Crit.,	Davidson's Biblical Criticism, 2 vols. Edin. 1852.
Euseb. Eccles. Hist.,	Eusebius' Ecclesiastical History, translated by Cruse. London, 1838.
Gesenius, Lex.,	Gesenius' Hebrew and Chaldee Lexicon, by Tregelles. London, 1853.
H. D.,	Hen Destament.
Hackett, Illust.	Hackett's Illustrations of Scripture.
Hales, Chron.,	Hales' New Analysis of Chronology, 4 vols.
Hamilton, Res.,	Hamilton's Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia, 2 vols. London, 1842.
Harmer, Obs.,	Harmer's Observations on Passages of Scripture, 4 vols. London, 1816.
Harris, Nat. Hist. Bib.,	Harris' Natural History of the Bible. Lond., 1824.
Hartley, Res.,	Hartley's Researches in Greece and the Levant. London, 1831.
Herodotus,	Herodotus' History, edited by the Rev. George Rawlinson, assisted by Sir Henry Rawlinson and Sir J. G. Wilkinson, 4 vols. London, 1858.
Herschel, Outlines,	Herschel's Outlines of Astronomy. London, 1849.
Horne, Introd.,	Horne's Introduction to the Study of the Holy Scriptures, 10th ed., 4 vols. Lond., 1856.
Irby, Trav.,	Irby and Mangles' Travels in Egypt, Syria, and the Holy Land, 12mo. London, 1844.
Jahn, Bib. Antiq.,	Jahn's Biblical Antiquities.
Joseph. Antiq., Joseph. Wars,	Josephus' Works, translated by Whiston, 4 vols. Edinburgh, 1826.
Jour. Sac. Lit.,	Journal of Sacred Literature.
Jowett, Res. in Mediterranean,	Jowett's Christian Researches in the Mediterranean. London, 1822.
Jowett, Res. in Syria,	Jowett's Christian Researches in Syria and the Holy Land. London, 1825.
Lane, Mod. Egyptians,	Lane's Manners and Customs of the Modern Egyptians, 2 vols. London, 1836.
Lardner, Works,	Lardner's Works, 11 vols. London, 1788.
Lardner, Handbook,	Lardner's Handbook of Astronomy, 2 vols. London, 1856.
Layard, Nin.,	Layard's Nineveh and its Remains, 2 vols. London, 1849.
Layard, Nin. and Bab.,	Layard's Nineveh and Babylon.
Lynch, Exped.,	Lynch's Expedition to the River Jordan and Dead Sea. London, 1849.
Maundrell,	Maundrell's Journey from Aleppo to Jerusalem in 1697. Oxford, 1721.
Michaelis, Introd. N. T.,	Michaelis' Introduction to the N. T., 4 vols. London, 1802.
Michaelis, Comment.,	Michaelis' Commentaries on the Laws of Moses, 4 vols. London, 1814.
Middleton, Gr. Art.,	Middleton's Doctrine of the Greek Article applied to the Criticism of the New Testament.
Nichol, Cyclopædia,	Nichol's Cyclopædia of the Physical Sciences. London, 1857.
Porter (Ker), Trav.,	Porter's (Sir R. Ker) Travels.
Porter, Damascus,	Porter's (Rev. J L.) Five Years in Damascus, 2 vols. London, 1855.
Porter, Handbook,	Porter's (Rev J. L.) Handbook.
Rich, Memoir,	Rich's Memoir on the Ruins of Babylon. London, 1816.
Rich, Second Memoir,	Rich's Second Memoir on Babylon. London, 1818.
Robinson, Res.,	Robinson's Biblical Researches in Palestine, etc., 3 vols. London, 1841.
Robinson, Res.,	Robinson's Biblical Researches in Palestine, etc., vol. 4. London, 1856.
Rosenmüller, Geog.,	Rosenmüller's Biblical Geography, 3 vols.
Rosenmüller, Min., Rosenmüller, Bot.,	Rosenmüller's Mineralogy and Botany of the Bible. Edinburgh, 1840.
Stanley, Sinai,	Stanley's Sinai and Palestine. London, 1856.
Stewart,	Stewart's Tent and Khan: a Journey to Sinai and Palestine. Edinburgh, 1857.
T. N.,	Testament Newydd.
Thomson, Hist. Chem.,	Thomson's History of Chemistry, 2 vols. London.
Thomson, Mat. Med.,	Thomson's Elements of Materia Medica, 2 vols. London, 1832.
Tregelles, Text N. T.,	Tregelles' Account of the Printed Text of the Greek N. T. London, 1854.
Wilkinson, Anc. Egyp.,	Wilkinson's Account of the Ancient Egyptians, 2 vols. London, 1854.
Wilson,	Wilson's (Dr.) Lands of the Bible, 2 vols. Edinburgh, 1847.

LIBRARY
14 JUL 1976
UNIVERSITY OF YORK

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

BS
440
B719

002307315035